

નિવેદન

સસ્કૃત સાહિત્યના કાવ્ય, નાટક, પુરાણ, ધર્મશાસ્ત્ર વગેરેમા ગૂઢાર્થના અર્થસમર શ્રેષ્ઠ વાક્યો—અર્થાત્ સુભાષિતોનો આ ગ્રંથમાં સંગ્રહ કરવામા આવ્યો છે આ સુભાષિતોની વિશેષ ખૂબી એ છે કે તેઓ બધા પદબદ્ધ હોઈ સહેલાઈથી મોઢે કરી શકાય છે

આવા સુભાષિતો જાણવા અને મોઢે કરવાનું મહત્ત્વ ઘણું છે ઘણા સુભાષિતો એવાં નીનિપૂર્ણ અને કિંમતી હોય છે કે માણસની બધ અને સાકરી દૃષ્ટિને ખુલી—વિકસિત કરી દે છે માણસને જિંદગીના ક્ષેત્રોમા કેમ વર્તવું તેની સમજણ પાડી તેને ચતુર, વ્યવહારકુશળ અને વિચક્ષણ બનાવે છે કોની સાથે, કેવા પ્રસંગે, કેમ વર્તવું, શું કરવું, શું બોલવું વગેરેની હોશિયારી માણસમા ઉત્પન્ન થવામા સુભાષિતો ઘણા ઉપયોગી થાય છે

૧મી સુભાષિતો વિનોદ, રમૂજ અને નીતિથી મુક્ત હોવાથી વિદ્યાર્થીઓ તેા તેમને ખૂબ રસપૂર્વક ગ્રહણ કરી લે છે અને આજુબાજુના વ્યવહાર તથા પ્રસંગોમા તેનો ઉપયોગ કરવા લાગી જાય છે આથી તેમનામા બુદ્ધિની તીવ્રતા, વ્યાવહારિક દક્ષતા અને નીતિની દૃષ્ટિનો જલ્દી વિકાસ થવા લાગે છે, જે તેમને જીવનમા ઠેક સુધી ઉપયોગી થાય છે.

હિતોપદેશ, પંચતન્ત્ર, નીતિચતક વગેરે સસ્કૃત ગ્રંથોમા મુલકો અને સામાન્ય જનોને ઉપયોગી એવાં ઘણા સુભાષિતો છે એ ખૂબ ઉપયોગી થયેલા તથા લોકપ્રસિદ્ધિને પામેલા છે આ ઉપરાંત વિશાળ સસ્કૃત સાહિત્યમા સ્થળે સ્થળે વેરાવેલા બીજા અનેક રસ્તા સમાન સુભાષિતોનો લાભ લેકોને મળે તે માટે ઘણા વિદ્વાનોએ એનો સંગ્રહ કરવાના પ્રયત્ન કરેલા છે એ બધા પ્રયત્નોના અગારે તૈયાર થયેલા મોટો સંગ્રહ તે આ સુભાષિતરત્નભાગાગાર છે સુભાષિતોના જે રસ્તા, તે રસ્તાના જે ભાણ્ડ અર્થાત્ પાત્રો—સંગ્રહો, તેનો અગાર એટલે ભાગર એવો એનો અર્થ છે

આ ગ્રંથમા જુદા જુદા વિષયના ૬૩૦૦ જેટલા સુભાષિતોને પાંચ પ્રકરણોમા આપવામા આવ્યા છે સામાન્ય નીતિથી લઈને લગભગ તમમ ક્ષેત્રોમા ઉપયોગી સુભાષિતોનો વિષુદ્ધ સંગ્રહ આ એક જ ગ્રંથમા આપણને મળી શકે છે એથી ઉપયોગિતાની દૃષ્ટિએ આ ગ્રંથ મહત્ત્વનો બની રહ છે ૧મી અ. સુભાષિતોના શ્લોકોમા સસ્કૃત ભાષાની મહત્તા, પ્રીકતા અને ગભીરતા જ્ઞેવામાં આવે છે ઘણા શ્લોકો અનેક અર્થો, શ્લેષો, અપકારો, ભાષાચાતુર્ય, વ્યાજ્ઞેકિતઓ, કટાક્ષ અને વિનોદથી ભરેલા છે

સુભાષિતો મનનીય છે, એટલું જ નહીં, કોઈ પણ માણસને આમાથી જ્ઞાન અને શારિત્ર્ય સાથે વિનોદ મળી શકે છે ફરસદનો વખત આનંદ, તાજગી અને બુદ્ધિવિકાસ મળે એ રીતે પસાર કરવામા પણ આ સુભાષિતો એક ઉચ્ચ સાધન બની શકે એમ છે આ ગ્રંથ વિદ્વાનોને વિદ્વત્સભામા ઉપયોગી છે અવિદ્વાનોને વિદ્વાન થવા માટે ઉપયોગી છે સુખી લોકોને પરમ સુખ માટે ઉપયોગી છે અને દુખી લોકોને દુખાનું વિસ્મરણ કળવી સુખાનુભવ લેવા માટે ઉપયોગી છે ટૂંકમા આ ગ્રંથ સર્વને સર્વ સમયમા ઉપયોગી છે

આ ગ્રંથ સને ૧૮૯૯ મા ૨૬૦ વસન્તજી પરમાનંદ ચાહેવાળા—મુંબઈ તરફથી પ્રસિદ્ધ થયેલા અને તેની ખુનરાગૃતિતા હક્ક આ સસ્થાને મળતા તેની પ્રથમ આવૃત્તિ સને ૧૯૫૭ મા બહાર પાડેલી તે પછી સુધારાવધાય સાથેની બીજી આવૃત્તિ સને ૧૯૬૫ મા બહાર પડી હતી તે પણ ખલાસ થતા આ ત્રીજી આવૃત્તિ બહાર પડે છે અગાઉ કરતા કાળજી, મજૂરી તેમ જ અન્ય ચીજોના ભાવમા થયેલા બે થી ત્રણ ગણા વધારાના કારણે આની કિંમત રૂ ૨૫—૦૦ રખાઈ છે આમ છતાં અનેક પ્રકાશકોના ધોરણ કરતા તે ઘણી ઓછી હોવાનું જણાયા વિના રહેશે નહિ

આ ગ્રંથમા સસ્કૃત ભાષાના રત્નરૂપ શ્લોકોનો મહાસંગ્રહ છે આમા જીવનધકતરની નીતિઓ અને ડગલે ને પગલે ઉપયોગી વિચારરત્નો સમાયેલા છે તેનું મનન કરનારને સામાન્ય નરમાથી નરરત્ન બનાવવાનો પ્રભાવ તેમા રહેલા છે આ ગ્રંથ યાગા મહાશયાના વિદ્યાર્થીઓએ આ અભ્યાસ કરવા યોગ્ય છે, તેમ જ સસ્કારપ્રિય કુટુંબોએ ઘરમા વસાવવા યોગ્ય છે હાઈસ્કૂલો તથા કોલેજોમા પુસ્તકાલયો, કસ્ટ્રા અને શહેરોના પુસ્તકાલયો આને વસાવી લેશે એવી આશા છે

આશા છે કે ગુજરાતના સામાન્ય શિક્ષિત તેમ જ સસ્કાર-સાહિત્ય પ્રિય વર્ગ માટે આ ગ્રંથ ઉપયોગી અને આદરપાત્ર બની રહેશે.

વલ્લભવિદ્યાનગર,

તા ૩૦-૧૦-૭૫

સસ્તુ સાહિત્ય મુદ્રણાલય દસ્ત'ના દસ્તીઓ વતી

એચ. એમ. પટેલ (પ્રમુખ)

અ ત્ક મ

પ્રથમ પ્રકરણ—મંગલાચરણ

વિષય	શ્લોકસંખ્યા	પૃષ્ઠ
પરબ્રહ્મ	૭	૧
ગણેશ	૩૩	૨
સરસ્વતી	૧૩	૬
શિવ	૧૪૭	૭
ગંગા		૨૧
ચંદ્રની લેખા		૨૩
શિવનું નેત્ર		"
શિવનો કંઠ		૨૪
શિરોમાલિકા		"
ગણેશ		"
નર્તી		૨૫
તારવનૃત્ય		"
અર્ધનારીશ્વર		૨૭
પાર્વતી	૪૯	૨૮
ક્રાંતિકેય-પદ્મજા	૨	૩૫
હરિ અને હર	૮	૩૬
ત્રિમૂર્તિ	૪	૩૭
વિષ્ણુ	૩૭	"
ગરુડ		૪૨
શેષનારાયણ		"
લક્ષ્મીજી	૧૪	"
સમુદ્ર		૪૪
બક્ષાજી	૨	"
દશ અવતાર	૧૮૧	"
મત્સ્ય-અવતાર		૪૫
કૂર્મ-અવતાર		૪૬

વિષય શ્લોકસંખ્યા પૃષ્ઠ

વગલ—નવતાર	૪૭
નૃસિંહ—અવતાર	૪૯
વામન—અવતાર	૫૧
પરશુરામ	૫૨
ભગવાન રામચંદ્ર	૫૩
સીતાજી	૫૫
હનુમાન	"
રામ અને કૃષ્ણ	૫૬
શ્રીકૃષ્ણ	"
બાલમંદ	૬૭
રુકિમાણી	"
ગાંધી	"
નદકં	"
વેણુ	૬૮
બુદ્ધ—અવતાર	"
કર્તિક—અવતાર	૬૯
સૂર્ય	૧૮ ૬૯
સૂર્યના કિરણો	૭૦
સૂર્યના ઘોડા	૭૧
ચંદ્ર	૩ ૭૨
પૂર્ણી	૧ "
દ્વિતીય પ્રકરણ—સામાન્ય	
સુભાષિતપ્રથસા	૧૯ ૭૩
વિદ્યાની પ્રથસા	૧૫ ૭૫
કાવ્યની પ્રથસા	૪૫ ૭૬
નાટ્યપ્રથસા	૨ ૮૧
કુશલવિદ્યા	૨ "
સામાન્ય કવિપ્રથસા	૫૪ "

વિષય શ્લોકસંખ્યા પૃષ્ઠ

વિશિષ્ટ કવિપ્રથસાના	૬૯ ૮૭
અમરસિંહ	"
મહિદાસ	"
ગણેશ્વર	૮૮
ગુણકથ	"
જગન્નાથ પડિત	"
જયદેવ	૮૯
જ્યોતિરીય	"
દડી	"
દ્રોણ	"
ધનંદ	"
નરહરિ	"
પ્રવરસેન	૯૦
બાણ	"
ભિલ્લણ	"
ભટ્ટાર હરિચંદ્ર	"
ભવભૂતિ	"
ભાગ્ય	૯૧
મધુર	"
માનગ દિવાકર	"
મુસરિ	"
રત્નખેટ દીક્ષિત	"
રાજ્યેશ્વર	"
વા મીકિ	૯૨
વિજય	૯૩
વિજિજ્ઞા	"
વાસ	"
શાકલમલ	"
સાતવાહન	"

સુદર્શન	૯૩	ગુણપ્રશસા	૪૫	૧૯૩
સુબધુ	૯૪	કેદમપ્રશસા	૧૯	૧૯૭
કવિઓનો સમૂહ	"	સત્તનિપ્રશસા	૩	૧૯૯
કુકુવિનંદા	૨૫	શ્વમાપ્રશસા	૩	"
પાંડિતપ્રશસા	૨૭	વિનયની પ્રશસા	૧	"
કુપાંડિનિંદા	૫૫	મનની પ્રશસા	૩	"
વેદપાઠીની પ્રશસા	૧	૨ મનની પ્રશસા	"	"
વેદપાઠીની નિંદા	૧	૨ મનપ્રશસા	૫	૨૦૦
વેદાકરણપ્રશસા	૮	અવભાવવર્ણન	૧૪	"
વેદાકરણનિંદા	૩	વાળીનું વર્ણન	૧૭	૨૦૨
નેપાથિકપ્રશસા	૫	માસ વકતની પ્રશસા	૧૫	૨૦૩
નેપાથિકનિંદા	૧૦	મીનના ગુણ	૪	૨૦૫
મીમાસકપ્રશસા	૫	સ્થાનનો મહિમા	૧૪	"
મીમાસકનિંદા	૨	મત્સંગનિપ્રશસા	૩૬	૨૦૬
વેદપ્રશસા	૬	દુર્જનસંગની નિંદા	૧૩	૨૦૮
કુવેદનિંદા	૯	સ્નેહવચન	૨	૨૧૧
ગણકપ્રશસા	૧૧૧	સુમિત્રપ્રશસા	૧૯	"
કુગણકનિંદા	૫	કુમિત્રનિંદા	૨	૨૧૨
✓ મેઘજનનપ્રશસા	૨૧૯	સંસાર	૬	"
✓ દુર્જનનિંદા	૧૮૩	ગુપ્તશાશ્ત્રમપ્રશસા	૬	૨૧૩
લક્ષ્મીના સ્વભાવ	૪૩	ગુપ્તશાશ્ત્રમની નિંદા	૪	૨૧૪
ધનપ્રશસા	૧૫	પૂત્રપ્રશસા	૧૬	"
ધનનિંદા	૨૦	મનુષ્યપ્રશસા	૧૩	૨૧૫
ધનિકપ્રશસા	૧૫	કુપુત્રનિંદા	૧૨	૨૧૬
દરિદ્રની નિંદા	૫૨	નનીનો મહિમા	૧૩૧	૨૧૭
દાનપ્રશસા	૨૮	ગૃહાવસ્થાનું વર્ણન	૧૮	૨૩૦
લોભની નિંદા	૧૧	ભૂખનું વર્ણન	૨	૨૩૨
ઉદારની પ્રશસા	૧૫	ભિખુક	૫	૨૩૩
કૃપાણની નિંદા	૪૩	પરગૃહવાસ	૪	"
માયકનિંદા	૪૭	ઉંચે ભરવાનો શેગ	૧૪	૨૩૪
✓ મરોપકારપ્રશસા	૧૪	સેવકનિંદા	૧૮	૨૩૫
કૃતકનિંદા	૪	જીવનની સફળતા	૧૧	૨૩૭
✓ સતેષપ્રશસા	૧૯	કાલ	૩	૨૩૮
✓ પુણ્યની નિંદા	૪૧	પ્રવાન	૬	"
✓ ધીરપ્રશસા	૧૪	વાપાલીઓ	૩	૨૩૮
વીરપ્રશસા	૫	કમિનો મહિમા	૩૦	"
તેજસ્વીપ્રશસા	૨૨	મનપાનની નિંદા	૬	૨૪૩
અનસ્વીપ્રશસા	૪૬	તમાકુ	૭	"
અપીચાન્દ નિંદા	૨	માયાની નીતિ	૧૦૫૧	૨૪૪

તૃતીય પ્રકરણ: રાજપ્રકરણ

રાજસભાવર્ણન	૧૪	૩૩૭
રાજના મિત્રન માટે	૧	૩૩૮
સામાન્ય રાજપ્રશસા	૨૯૩	૩૩૯
વિચિત્ર રાજપ્રશસા	૧૯૨	૩૭૬
અકમર	"	"
અનગભીમ	૩૭૭	"
અનુનેન્દ	"	"
કર્ણ	"	"
કર્ણાટ રાજ	૩૭૮	"
કલિંગનો રાજ	"	"
કન્યાલદામ	"	"
કામિવનો રાજ	"	"
કામનીર્થ	૩૭૯	"
કુસુમેન્દ્રસાહિ	"	"
કૃષ્ણ રાજ	"	"
ગુર્જરાધીશ	"	"
ચૌહાનો રાજ	૩૮૦	"
જગદેવ	"	"
જનક	"	"
દલપતિરાયની રાણી	"	"
દશરથ	"	"
દિલીન્દ્રચૂડામણિ	૩૮૧	"
નાના માટે	"	"
નિજમથાહ	"	"
નૃસિંહરાજ	૩૮૨	"
પરશુરામ	૩૮૪	"
પાંડયરાજ	૩૮૫	"
પારસીક રાજ	"	"
મુવીરાજ	"	"
બગાવિદાન	૩૮૬	"
બદ્ધા	"	"
બગાવમેણિપાન	"	"
બીચન	"	"
ભાવનિંદ	"	"
ભીમરાજ	"	"
ભેરવ	"	"
ભોજન	૩૮૭	"

અ નુ ક્ર મ

પ્રથમ પ્રકરણ-મંગલાચરણ

વિષય	શ્લોકસંખ્યા	પૃષ્ઠ
પરબ્રહ્મ	...	૭ ૧
ગણેશ	...	૩૩ ૨
સરસ્વતી	...	૧૩ ૬
શિવ	...	૧૪૭ ૭
ગંગા	...	૨૧
ચંદ્રની લેખા	...	૨૩
શિવનું નેત્ર	...	"
શિવનો કંઠ	...	૨૪
શિશેમાલિકા	...	"
ગણેશ	...	"
નંદી	...	૨૫
તાંડવનૃત્ય	...	"
અર્ધનારીશ્વર	...	૨૭
પાર્વતી	...	૪૯ ૨૮
કાંતિકેય-પરમુખ	૨	૩૫
હરિ અને હર	...	૮ ૩૬
ત્રિમૂર્તિ	...	૪ ૩૭
વિષ્ણુ	...	૩૭ "
ગરુડ	...	૪૨
શેષનારાયણ	...	"
લશ્મીજી	...	૧૪ "
સમુદ્ર	...	૪૪
બ્રહ્માજી	...	૨ "
દશ અવતાર	૧૮૧	"
મત્સ્ય-અવતાર	...	૪૫
કૂર્મ-અવતાર	...	૪૬

વિષય શ્લોકસંખ્યા પૃષ્ઠ

વરાહ-અવતાર	...	૪૭
નૃસિંહ-અવતાર	...	૪૯
વામન-અવતાર	...	૫૧
પરશુરામ	...	૫૨
ભગવાન રામચંદ્ર	...	૫૩
સીતાજી	...	૫૫
હનુમાન	...	"
રામ અને કૃષ્ણ	...	૫૬
ક્રીડૃષ્ટ	...	"
ભલભદ્ર	...	૬૭
રુકિમણી	...	"
સંધ્યા	...	"
નંદક	...	"
વેણુ	...	૬૮
બુદ્ધ-અવતાર	...	"
કલ્કિ-અવતાર	...	૬૯
સૂર્ય	...	૧૮ ૬૯
સૂર્યનાં કિરણો	...	૭૦
સૂર્યના યોગ	...	૭૧
ચંદ્ર	...	૩ ૭૨
પૃથ્વી	...	૧ "
દ્વિતીય પ્રકરણ-સામાન્ય		
સુભાષિતપ્રશંસા	૧૯	૭૩
વિદ્યાની પ્રશંસા	૧૫	૭૫
કાવ્યની પ્રશંસા	૨૫	૭૬
નાટ્યપ્રશંસા	૨	૮૧
કુકાવ્યનિદા	...	૨ "
સામાન્ય કવિપ્રશંસા	૫૪	"

વિષય શ્લોકસંખ્યા પૃષ્ઠ

વિશિષ્ટ કવિપ્રશંસા	૬૮	૮૭
અમરસિંહ	...	"
કાલિદાસ	...	"
ગણેશ્વર	...	૮૮
ગુણાદય	...	"
જગન્નાથ પંડિત	...	"
જયદેવ	...	૮૯
જ્યોતિરીશ	...	"
દંડી	...	"
દ્રોણ	...	"
ધનંદ	...	"
નરહરિ	...	"
પ્રવરસેન	...	૯૦
બાણ	...	"
બિહલજી	...	"
ભટ્ટાર હરિચંદ્ર	...	"
ભવભૂતિ	...	"
ભાગ્ય	...	૯૧
મધૂર	...	"
માનંજ દિવાકર	...	"
મુસારિ	...	"
રત્નમેટ દીક્ષિત	...	"
રાજ્યેખર	...	"
વાલ્મીકિ	...	૯૨
વિદ્યા	...	૯૩
વિભિન્નકા	...	"
વ્યાસ	...	"
શોકકથમંત્ર	...	"
સાનવાહન	...	"

સુદર્શન	૯૩	ગુણપ્રશસા	૧૫	૧૯૩
સુબધુ	૯૪	ઉદયપ્રશસા	૧૯	૧૯૭
કવિઓનો સમૂહ	"	સહિતપ્રશસા	૩	૧૯૯
કુકવિનિદા	૨૫ ૯૫	શમાપ્રશસા	૩	"
પડિતપ્રશસા	૨૭ ૯૭	વિનયની પ્રશસા	૧	"
કુપડિતનિદા	૧૧ ૧૦૦	સન્યની પ્રશસા	૩	"
વેદપાત્રીની પ્રશસા	૧ ૧૦૫	૨ સન્યની પ્રશસા	૪	"
વેદપાત્રીની નિદા	૧ "	૨ નમ્રપાદાનિદા	૧ ૨૦૦	"
વૈયાકરણપ્રશસા	૮ "	સ્વભાવવર્ણન	૧૪	"
વૈયાકરણનિદા	૩ ૧૦	વાણીનું વર્ણન	૧૭ ૨૦૨	"
નૈયાયિકપ્રશસા	૧ ૧૦૭	સારા વક્તાની પ્રશસા	૧૫ ૨૦૩	"
નૈયાયિકનિદા	૧૦ "	મોનના ગુણ	૪ ૨૦૫	"
મીમાસકપ્રશસા	૧ ૧૦૮	મ્યાનનો મહિમા	૧૪ "	"
મીમાસકનિદા	૨ ૧૦૯	સત્યગતિપ્રશસા	૩૬ ૨૦૬	"
વેદ્યપ્રશસા	૬ ,	દુર્જનસગની નિન્દા	૧૩ ૨૦૮	"
કુવેદાનિદા	૯ ૧૧૦	સ્નેહવચન	૨ ૨૧૧	"
ગણકપ્રશસા	૬ ૧૧૧	સુમિત્રપ્રશસા	૧૯ "	"
કુગણકનિદા	૧ ,	કુમિત્રનિદા	૨ ૨૧૨	"
નિર્ગળપ્રશસા	૨૧૯ ૧૧૨	સંસાર	૬ "	"
દુર્જનનિદા	૧૮૩ ૧૩૩	ગૃહસ્થાશ્રમપ્રશસા	૬ ૨૧૩	"
લશ્મીનો સ્વભાવ	૪૩ ૧૫૦	ગૃહસ્થાશ્રમની નિદા	૪ ૨૧૪	"
ધનપ્રશસા	૧૫ ૧૫૫	પુત્રપ્રશસા	૧૪ ,	"
ધનનિદા	૨૦ ૧૫૬	સન્નપુત્રપ્રશસા	૧૩ ૨૧૫	"
ધનિકપ્રશસા	૧૫ ૧૫૮	કુપુત્રનિદા	૧૨ ૨૧૬	"
દરિદ્રની નિદા	૫૨ ૧૫૮	નગીનનો મહિમા	૧૩૧ ૨૧૭	"
દાનપ્રશસા	૨૮ ૧૬૧	ધૃત્વાવધાનું વર્ણન	૧૮ ૨૩૦	"
બોભની નિદા	૧૧ ૧૬૭	ભૂખનું વર્ણન	૨ ૨૩૨	"
ઉદારની પ્રશસા	૧૫ ૧૬૮	ભિખુક	૫ ૨૩૩	"
કૃપાળની નિદા	૪૩ ૧૭૦	પરગૃહવાસ	૬ "	"
યાચકનિદા	૪૭ ૧૭૩	૬ ૨ ભરવાનો સેગ	૧૪ ૨૩૪	"
પરોપકારપ્રશસા	૧૪ ૧૭૮	સેવકનિદા	૧૮ ૨૩૫	"
કૃતદનનિદા	૪ ૧૭૯	જીવનની મફળના	૧૧ ૨૩૭	"
સતોપપ્રશસા	૧૯ "	જીવન	૩ ૨૩૮	"
નૃપાની નિદા	૪૧ ૧૮૧	પ્રવાલ	૬ "	"
ધારપ્રશસા	૧૪ ૧૮૫	વ્યાપારીઓ	૩ ૨૩૮	"
વીરપ્રશસા	૧ ૧૮૬	કનિષ્ઠો મહિમા	૩૦ "	"
તેજસ્વીપ્રશસા	૨૨ ૧૮૭	મહાપાનની નિદા	૬ ૨૪૩	"
મુનસ્વીપ્રશસા	૬૬ ૧૮૮	તથાકુ	૭ "	"
અપોહિત નિદા	૨ ૧૯૩	મામાન્ય નીતિ	૧૦૫૧ ૨૪૪	"

તૃતીય પ્રકરણ: રાજપ્રકરણ

રાજસભાવર્ણન	૧૪	૩૩૭
રાજાના મિત્રન માટે	૧	૩૩૮
સામાન્ય રાજપ્રશસા	૨૮૩	૩૩૯
વિશિષ્ટ રાજપ્રશસા	૧૯૨	૩૭૬
અકમર	"	"
અનગભીમ	૩૭૭	"
રાજુનેન્દ્ર	"	"
કર્ણ	"	"
કર્ણાટ રાજ	૩૭૮	"
કનિગનો રાજ	"	"
કન્યાસુદાન	"	"
કાનિવનો રાજ	"	"
કાર્તવીર્ય	૩૭૯	"
કુસુમેન્દ્રસાહિ	"	"
કૃષ્ણ રાજ	"	"
ગુર્જરાધિ	"	"
ચાવનો રાજ	૩૮૦	"
જગદેવ	"	"
જનક	"	"
દલપતિરાયની રાણી	"	"
દશરથ	"	"
દિલીપદ્રુપમણિ	૩૮૧	"
નાના સાહેબ	"	"
નિજમશાહ	"	"
નૃસિંહરાજ	૩૮૨	"
પરશુરામ	૩૮૪	"
પાડયરાજ	૩૮૫	"
પારમીક રાજ	"	"
પુર્વરાજ	"	"
બગાવિહન	૩૮૬	"
બદ્ધાવ	"	"
બગાવમોલિધાન	"	"
ભીમ	"	"
ભાવતિલ	"	"
ભીમરાજ	"	"
ભેરવ	"	"
ભોજરાજ	૩૮૭	"

મગસાલ	૩૮૮	કીર્તિવર્ણન	૯૦	૪૩૯	પાન	૪૬૯
માણિક	૩૯૦	કીર્તિ અને પ્રતાપ	૯	૪૫૧	પ્રસારણ	"
માયવ	"	સભ્ય-અધિકારની નિંદા	૫	૪૫૨	છત્ર ઓડવું	"
માનસિલ	"	સભ્યોવક	૯	૪૫૩	વામર-સિદ્ધાસન	"
માળવા દેશનો રાજા	૩૮૧	રથના વેગનું વર્ણન	૬	૪૫૪	માળાધારણ-ચંદનલેપ	"
મુકુદદેવ	"	સંમુદ્રનું વર્ણન	૬	"	ચિકારખેલ	"
મુલ	"	પર્વતનું વર્ણન	૫	૪૫૫	સેનાનું પ્રયાણ	"
મુદાફરથાલ	"	સરોવરનું વર્ણન	૧	૪૫૬	ઉપવનો	૮૭૦
ગજબાહુર	"	વનગીનું વર્ણન	૭	"	ગુપ્તો	"
રાજેન્દ્રભિલ	"	મૃગાવસાન	૭	૪૫૭	નીતિ	"
ગમપદ	"	મૃગયાનિવૃત્તિ	૧	૪૫૮	ચતુર્થ પ્રકરણ-ચિત્રપ્રકરણ	
ગમખમ	૩૯૯	ઋષિના અગમ્યનું વર્ણન	૧૪	"	એક ચરણની સમસ્યા	૬૦ ૪૮૧
રામનાથ	"	સાગનીતિ	૬૨૩	૪૬૦	દ્વિચરણની સમસ્યા	૬ ૫૦૩
રુદ્ર	"	રાજા	"	"	ત્રણ ચરણની સમસ્યા	૨ ૫૦૪
રૂપનાસચલ	૪૦૦	ગજાનદો	"	૬૯૧	ચાકચસમસ્યા	૧૫ "
રૂપમણિ	"	પુરોહિત	"	"	પ્રલેપિકા	૩૭ ૫૦૬
વિક્રમાર્ક	"	ધર્માધ્યક્ષ (ન્યાયાધીશ)	"	"	અપહનુતિ	૧૬ ૫૧૦
વિગ્રહરાજ	૪૦૧	વૈદ્ય	"	૬૯૨	કૂં	૯૨ ૫૧૨
વીરભાન	"	મતી	"	"	કિયાગુપ્ત વગેરે	૫૨ ૫૨૫
વીરવર	"	સેનાપતિ	"	૬૩	કિયાગુપ્ત	"
વીરભિલ	૪૦૨	ઘાથીઓ	"	"	કર્મગુપ્ત	૫૨૭
વૈકટપતિ	"	ઘોડાઓ	"	૪૬૪	કર્મગુપ્ત	"
શાહિજહાન	"	ખડ્ગ	"	૬૬૫	કરણગુપ્ત	૫૨૮
સિંધુરાધીપત્ર	"	સૈન્ય	"	૬૬૬	સમ્રાટનગુપ્ત	"
હમમીર	૪૦૩	કિટલાઓ	"	"	અપાદાનગુપ્ત	"
રાજભૂપાવર્ણન	"	દૂત	"	"	સબધગુપ્ત	"
રાજપ્રશસ્તી	૪ ૪૦૪	ભાણી	"	"	અધિકરણગુપ્ત	૫૨૯
સોહની પ્રશસ્તી	૧૧	લેખક	"	"	સંપ્રદાનગુપ્ત	"
ખડગપ્રશસ્તી	૧૮ ૪૦૬	પ્રતિભારી	"	૪૬૭	કર્મ અને કિયા જે ગુપ્ત	"
રાજધાત્રાવર્ણન	૪૩ ૪૦૮	રસોઈપો	"	"	કર્મ, કર્મ અને કિયા	"
ધનઓ	૪૧૨	ચાર-ગુપ્ત દૂત	"	"	તરૂણ ગુપ્ત	"
દુદુભિ	"	અન પુરવર્ગ	"	"	સવિગુપ્ત	૫૩૦
ગવાક્ષવિલોકન	૪૧૩	ઓઓ	"	"	અધ્યયનગુપ્ત	"
રણસામગ્રી	૨૪ ૪૧૪	પટ્ટરાસી	"	"	વિગુપ્ત	"
રત્નવર્ણન	૧૨૫ ૪૧૭	ગોકલ	"	"	વિભક્તિનું વર્ણન ગુપ્ત	"
અરિપનાથન	૪૬ ૪૨૯	સ્નાન	"	૬૬	કિયાપ નું વચન ગુપ્ત	"
પ્રતાપવર્ણન	૩૦ ૪૩૫				માત્રાનુક વગેરે	૧૫

માત્રાચ્યુતક	૫૩૧	પંચમ પ્રકરણ-અન્યોક્તિ	દાવાનળની અન્યોક્તિ ૮	૫૯૭	
બિદુચ્યુતક	"	પ્રકરણ	વાડવાનલ	૫૯૮	
વિસર્ગચ્યુતક	"	સૂર્યાન્યોક્તિઓ ૧૮	૫૬૩	વ્યોમચરની અન્યોક્તિઓ ૨૩૯ "	
અભરચ્યુતક	"	ચંદ્રાન્યોક્તિઓ ૪૯	૫૬૫	ગરુડ	"
સ્થાનચ્યુતક	"	મેઘાન્યોક્તિઓ ૮૪	૫૭૦	હસ	"
બંધનચ્યુતક	૫૩૨	વાયુની અન્યોક્તિઓ ૧૩	૫૭૯	મધુકર	૬૦૩
ચ્યુતદરાક્ષર	"	પર્વતની અન્યોક્તિઓ ૧૭	૫૮૧	કોકિલ	૬૧૧
અંતરાવાપ	૪૨	હિમાચલ	"	ચાતક	૬૧૪
બહિરાવાપ	૧૨૦ ૫૩૮	મેરુપર્વત	"	મોર	૬૧૬
પ્રાચીનતરાણિ	૧૧ ૫૫૨	મલયપર્વત	૫૮૨	ચક્રવાક	૬૧૭
પાપાચિત્ર	૧ ૫૫૩	મદર પર્વત	"	પોપટ	૬૧૮
અતિવર્ણન	૪૫	મેનાકપર્વત	"	કાક	૬૨૦
સિંહ	"	લોકાલોકપર્વત	"	બગલો	૬૨૩
દીપગ્રે	૫૫૪	શેઠલપર્વત	"	ધ્રુવડ	૬૨૪
હાથી	"	પર્વતની ગુફા	૫૮૩	સારંગ	"
હરણ	૫૫૫	ગિરિઅર્ણ	"	ખદ્યોત	"
શીંછ	"	સમુદ્ર-અન્યોક્તિઓ ૮૧	"	સ્વલ્લચરની અન્યોક્તિઓ ૧૬૫ ૬૨૫	
યોગે	"	ભીરસાગર	૫૮૭	સિંહ	"
વાનર	૫૫૬	અગસ્ત્ય મુનિ	૫૮૮	હાથી	૬૩૧
મોઠો સાઠ	"	રત્નો	"	મૃગ	૬૩૬
ગાય	"	વજ્રમણિ	૫૯૦	ઉંટ	૬૩૯
ચોર	૫૫૭	ક્રોસ્તુભમણિ	"	ગધેડો	૬૪૧
ચાતક	"	સૂર્યકાંત અને ચંદ્રકાંત	"	બળદ	"
કબૂતર	"	ચંદ્રકાંત	"	વાદરો	૬૪૨
બગલો	"	સ્ફટિક	"	સૂકર	૬૪૩
કૂકડો	"	મરુકતમણિ	૫૯૧	વરાહ	"
સર્પ	૫૫૮	માણિક	"	આદિવરાહ	"
ભિંદ	"	કાચ	"	કૂતરો	"
વટેમાર્ગ	"	શખ	"	વીંછી	"
શૂર	"	પાચજન્ય	૫૯૨	દેડકો	"
બાળક	૫૫૯	નદીની અન્યોક્તિઓ ૧૧	"	શિયાળ	૬૪૪
નર્મકી	"	ગંગા	૫૯૩	સર્પ	"
લેખિકા	"	ચોણ	"	શેષ-સારાપણુ	"
ગોવલ્લુનું ગીત	"	તણવની અન્યોક્તિઓ ૧૯	"	જલ્લચરની અન્યોક્તિઓ ૫	"
ચિત્ર	૧૮	માનત	૫૯૬	મન્ય	"
		કૂવાની અન્યોક્તિઓ ૮	"	શેલિત	"
		મરુચ્ચલની અન્યોક્તિઓ ૬	૫૯૭	રાધવ-માછળુ	"
				કાચમે	૬૪૫
				ગુમાન્યોક્તિઓ	૨૪૩ "

કલ્પવૃક્ષ	૬૪૮
પારિજાત	૬૪૯
ચંદન	"
અગુરુ	૬૫૨
ચંપૌ	"
બેકુલ	૬૫૩
અશોક	"
ચૂથી (જૂઈ)	૬૫૪
માલતી	"
મલિકા	૬૫૫
દમનક (ડમરો)	"
કેતકી	"
પાટલ-ગુલાબ	૬૫૬
સલકાર-અંબી	"
પનસ	૬૬૦
તમાલ	"
કદલી	"
દ્રાક્ષ	"
દાડમ	૬૬૧
નાગિચેર	"
તાડનું વૃક્ષ	"
ભૂજ	"
અશ્વત્થ-પીપળો	૬૬૨
નયગ્રોધ-વડ	"
મહુડો	"
શાલમલિ	"
લીમડો	૬૬૩
બાવળ	૬૬૪
ખેર	"
કિંક્રુક	"
પલાય	૬૬૫
શાખોટ	"
પીંચુ	"
કરીર-કેરો	"
બીલીવૃક્ષ	"

શાલી-હંગર	૬૬૫
કુટક	૬૬૬
ઈંચુ-ચેરડી	"
લવંગ-લતી	"
કપાસ	૬૬૭
શમ્ભુ	"
કુંચર	"
ધંનુચે	"
પર્લાડું	"
ધારા	૬૬૮
હંગરની કલમ	"
તાંબૂલ	"
નુંબરી	"
વાંગ	૬૬૯
કુંદ	"
કમળ	"
લતાઓ	૬૭૩
સંકીર્ણ અન્યોક્તિઓ	૧૦૨ ૬૭૩
શિવ	"
પરશુરામ	૬૭૪
રામચંદ્ર	"
સીતા	"
ઈન્દ્ર	"
સ્મર	"
આકાશ	૬૭૫
પૃથ્વી	"
પાણી	"
પવન	"
મૃગનૃસિંહકા	"
સોનું	"
મોતી	૬૭૬
સોના	"
હાર	"
કાચળી	૬૭૭
કુંડલ	"

નાકનું ભૂપણ	૬૭૭
વલય	"
રંગ	"
વીળાદંડ	"
મુરચી	૬૭૮
વલ્લકર	"
કર્ણધાર-નાવિક	"
તેલી	"
બાધ-ચિકારી	"
વિષમંત્રી-ગારુડી	૬૭૯
માળી	"
કાચરથ	"
કવિ	"
બાળક	"
સીધુપ-નટ	"
કુચીલવ-સૂત્રધાર વગેરે પાંત્રો	૬૮૦
બીલકન્યા	"
બીલમુખીની દીકરી	"
મુસાફર	"
કસ્તૂરી	"
દીવો	૬૮૧
ગુલા	૬૮૨
કુંભ	"
કલથ	"
દૂધ	"
માછલાં પકડવાનો દંડ	"
બાણ	"
લંપાક-લખાડ	૬૮૩
ખલ	"
કંટક	"
કાલકૂટ	"
જાળ	"
નાંદનવન	"
વસંત	"
મૂસાળ-સાંચેલું	"
સંકીર્ણ	૬૮૪

સુમાધિતરત્નમાળાગાર

શુદ્ધ ગુજરાતી ભાષાંતર સહિત

પ્રથમ પ્રકરણ

મજ્જલાચરણ*

પરબ્રહ્મ

અથ સ્વસ્થાય દેવાય નિત્યાય હૃતપામ્નને ।

ત્યક્તક્રમવિભાગાય ચૈતન્યગ્ગોતિપે નમઃ ॥૧॥

સ્વસ્થ, નિત્ય, પાપરહિત હોવાથી સર્વ પ્રકારના પાપને દૂર કરનાર અને જે ચૈતન્યયુક્ત અને અપર્ક હોવાને કારણે કમ કે વિભાગરહિત છે એવા ચૈતન્ય-પ્રકાશસ્વરૂપ પરમાત્માને નમસ્કાર હો. ૧
વિકાલાયનવચ્છિન્નનન્તચિન્માત્રમૂર્તયે ।

સ્વાતુમૂલ્યેકમાનાય નમઃ શાન્તાય તેજસે ॥૨॥

દિશાઓ, કાળ વગેરેની મર્યાદાઓ જેના સ્વરૂપને આંકતી નથી, જે અનંત અને ચૈતન્યમાત્ર સ્વરૂપ છે, પોતાનો અનુભવ એ એક જ જેને જાણુવનાર* પ્રમાણ છે, તે શાંત પ્રકાશસ્વરૂપ પરબ્રહ્મને નમસ્કાર ૨

મધ્યાહ્નકર્મરીચિકારિત્વ પયઃપૂરો યદ્જ્ઞાનતઃ

સ્વં વાયુર્જ્વલનો જલં ક્ષિતિરિતિ ત્રૈલોક્યમુન્મીલતિ ।

યત્તત્ત્વં વિદુષાં નિમીલતિ પુનઃ સ્મૃત્તોતિભોગોપર્મ સાન્દ્રાનન્દપુણસ્મદે તદ્દમલં સ્વાત્માબોધં મહઃ ॥૩॥

મધ્યાહ્નકાળના સૂર્યાં કિરણોમાં મુગળ દેખાય છે. તેમ જેના અજ્ઞાનને લીધે આકાશ, વાયુ, અગ્નિ, જળ અને પૃથ્વીના આ પંચભૂતાત્મક ત્રેલોક્યનો ભાસ થાય છે; અને એના તત્ત્વને જાણનારાઓ માટે રજ્જુના ઝાનથી જેમ સર્પનો ભાસ લય પામે છે, તેમ આ જગતરૂપ આભાસ લય પામે છે, તે પોતાના જ આત્મ-સ્વરૂપ, નિર્મળ, પ્રકાશસ્વરૂપ આનંદભરપરમાત્માને અમે ઉપાસીએ છીએ. ૩

યસ્માદિશ્વમુદેતિ યન્ન રમતે યસ્મિન્પુનર્લીયતે

ભાસા યસ્ય જગદ્ભિભાતિ સહજાનન્દોઽઞ્જલં યન્મહઃ ।

શાન્તં શાશ્વતમક્રિયં યમપુનર્માવાય ભૂતેશ્વરં

દૈતધ્વાન્તમપાસ્ય યાન્તિ કૃત્તિનઃ પ્રસ્તૌમિ સં પૂરુષમ્ ॥

જે પ્રહરસ્વરૂપમાંથી આ વિશ્વ ઉદય પામે છે, જેમાં બેલી રહ્યું છે અને જેમાં ફરી પાછું લય પામે છે, જેના પ્રકાશથી આ સઘળું જગત પ્રકાશિત થાય છે, જેના સ્વરૂપનું તેજ સ્વાભાવિક આનંદને કારણે પરમ ઉજ્જ્વલ છે; મહાત્મા પુરુષો દૈતરૂપી અધકારને દૂર કરીને, જે શાંત, શાશ્વત, નિઃકલ્પ અને સર્વના ઈશ્વર પરમાત્માને યુક્તિ ફરી જન્મ લેવા ન પડે તે)ને માટે પ્રાપ્ત કરે છે; તે પરમાત્મા પુરુષોત્તમની હું સ્તુતિ કરું છું.

યઃ સૃષ્ટિસ્થિતિસંહૃતીર્થિતનુતે વ્રહ્માદિમૂર્તિત્રિકૈ-

ર્યસ્થાધીનતયા સ્થિતાન્તિ સક્ષત્કર્માણ્યપિ પ્રાણિનામ્ ।

નિત્યેચ્છાકૃતિતુદ્ધિમાનથ પરો જીવાત્પરાત્મા સ્વયં

સોઽયં વો વિદ્ધાતુ પૂર્ણમચિરાષ્વેતોગતં યદ્ભવેત્ ॥૫॥

જે પરબ્રહ્મ પરમાત્મા બ્રહ્મા, વિશ્વ અને મહાદેવ એ ત્રણ મૂર્તિઓરૂપે સર્જન, પાલન અને સંહાર કરે છે, સર્વ પ્રાણીઓના સારા કે નરસાં કર્મો પણુ જેને આધીન થઈને રહેલા છે; જેના ઇચ્છા, કાર્ય અને જ્ઞાન નિત્ય છે; જે સ્વયં જીવાત્માથી પર પરમાત્માસ્વરૂપે રહે છે, તે પરમાત્મા તમારા મનમાં જે કોઈ અનોરથ હોય તે પૂરા કરે. ૫

ક્રત્યં યન્ન વિશેષતો નિગદિતું પ્રણેવ યચિન્નિતં

શુદ્ધત્વદનેન્દુમખ્દલમિવ સ્વાન્તે વિષત્તે મુદ્ધમ્ ।

યન્મુધ્યાનયનાન્તચેષ્ટિતમિવાપ્યદ્દેડપિ નો લક્ષિતં

તત્તેજો બિનયાદમન્દહદયાનન્દાય વન્દામદે ॥૬॥

* કાર્વક-આરંભમાં મગલાચરણની પ્રથા શિદ્ધ જોએ સ્ત્રીકારેલી હોવાથી આ અંશમાં પણ મારંભમાં સ્ત્રી સ્ત્રીકારી પરબ્રહ્મનું મહત્ત્વ દર્શાવતું મગલાચરણ કરવામાં આવ્યું છે.

જે પરબ્રહ્મને વિશેષે કરીને વાણીમાં ઉતારી ચકાવ
એમ નથી, જેનાં મનન-ચિંતન પ્રેમપૂર્વક જ થઈ શકે
છે, સુંદરીના મુખરૂપી ચંદના મંડળની જેમ જે હૃદયમાં
આનંદ આપે છે, જે અધક્ષ તરીકે પાસે જ હાજર
હોવા છતાં મુગ્ધા સ્ત્રીનાં નેત્રના કટાક્ષની જેમ તેની
ચેષ્ટા બાલુવામાં આવતી નથી, તે તેજસ્વરૂપ પરબ્રહ્મને
અમે પિનમથી વંદન કરીએ છીએ કે નેથી હૃદયમાં
અપાર આનંદ થાય. ૬

વિશ્વેશો વઃ સ પાયાત્ ત્રિગુણસચિવતાં
ચોડવલ્લભ્યાનુવારં વિશ્વદ્રીવીનસ્ટિથિતિવિલયમજઃ
સ્વેચ્છયા નિર્મિમીતે । યસ્યેયત્તામતીત્ય પ્રમવતિ મહિમા
કોઽપિ લોકવ્યતીતસ્યકો યશ્ચકુરાદૈરપિ નિપુણતમો
વીક્ષ્ણાદિક્રિયાસુ ॥ ૭ ॥

જે પોતે અજ-મા છે, છતાં પણ પોતાની ધ્રુવગ્રાથી
વારંવાર પણ ગુણોનાં અવલંબન લઈને સર્વ જગતનાં
સર્જન. પાલન અને સંહાર કરે છે; જેનો મહિમા
'અમુક પ્રકારનો છે' એ રીતની મર્યાદાને ઝોળાંગીને
જે ઘઈ અલૌકિક સ્વરૂપે પ્રકાશી રહ્યો છે; જેને આંખ,
કાન વગેરે ધરિયો નથી તોપણ બેગુ, સામળતું વગેરે
ક્રિયાઓ કરવામાં જ અત્યંત નિપુણ છે, તે વિશ્વના
ઈશ્વર પરબ્રહ્મ તમારું રક્ષાય કરો. ૭

ગણેશ

વન્દે વન્દારુમન્દારમિન્દુભૂપણનન્દનમ્ ।
અમન્દાનન્દસન્દોદ્યનધુરં સિન્ધુગનનમ્ ॥૧॥

જે પ્રભુમ કરનાર ભક્તજનોના કલ્પવૃક્ષ છે, જે
ચંદ્રમુખ મહાદેવના પુત્ર છે અને જે અપાર આનંદના
સમૃદ્ધી ભરેલા છે. તે હાથોના જેવા મુખવાળા ગણ-
પતિને હું પ્રણામ કરું છું. ૧

આલમ્બ્યે જગદાલમ્બ્યે હૈરમ્બચરણામ્બુજે ।

શુષ્પન્તિ ચરજઃ સ્પર્શાસ્ત્વઃ પ્રત્યૂહવાર્ધયઃ ॥૨॥

જેમનાં ચરણની રજા અડકતાની સાથે જ સંકટ-
રૂપી સમુદ્રો સુકાઈ જાય છે, તે જગતના આશ્રયરૂપ
ગણપતિનાં ચરણકમળો હું આશ્રય લઉં છું. ૨

ગજાનનાય મહસે પ્રત્યૂહતિમિરચિદ્ધે ।

અપારકરુણાપૂરવરદ્વિતદ્વે નમઃ ॥૩॥

જે વિદ્યારૂપી અંધકારને દૂર કરે છે, જેમની દષ્ટિ
અપાર કરુણાના સાગરથી ભરેલી છે, તે ગમનન, પ્રકાશ-
સ્વરૂપ ગણપતિને પ્રણામ કરું છું. ૩

નમસ્તસ્મૈ ગણેશાય ચક્રકંઠઃ પુષ્કરાયતે ।

મદામોગચનધનાનો નીલકંઠસ્ય તાણ્દવે ॥૪॥

બ્યારે નીલકંઠ મહાદેવ તાંડવ નૃત્ય કરે છે, ત્યારે
ભરેલા મેઘની જેમ ધનધોર નાદ કરનાર, જેમનો કંઠ
મૃદંગની જેમ નાદ કરે છે, તે ગણપતિને પ્રણામ કરું છું.

અગજાનનપદ્માકં ગજાનનમહર્નિશમ્ ।

અનેકદં તં મજાનામેકદન્તમુપાસમ્હે ॥૫॥

પાર્વતીના મુખકમળને વિકસિત કરવા માટે જે
સૂર્યરૂપ છે, તે ગમનનની અમે રાત-દિવસ ઉપાસના
કરીએ છીએ; જે એક દાંતવાળા હોઈને પણ ભક્તોને
અનેક વરદાન આપનાર છે. ૫

ચલત્કર્ણાનિલોદ્ધૂતસિન્દૂરાણિતામ્બરઃ ।

જયત્યકાલેઽપિ સૃજન્સન્ધ્યામિવ ગજાનનઃ ॥૬॥

પોતાના લાંબા કાન ડોલવાથી જે પવન વાય છે,
તેથી સિંદૂર ભરીને આકાશને રાત્રું બનાવી દે છે, એટલે
સંધ્યાકાળનો સમય નહિ હોવા છતાં જે સંધ્યાકાળને
ઉત્પન્ન કરે છે તે ગણપતિ જ્ય પામે છે. ૬

અકદન્તદ્યુતિસિતઃ શન્મોઃ સુતુઃ શ્રિયેઽસ્તુ વઃ ।

વિદ્યાકન્દ્વ ઇવોદ્ગિજનવાહકુરમનોદરઃ ॥૭॥

જેઓ એક દાંતની સ્વેત કાંતિથી બાહ્ય વિદ્યારૂપી
કંદને નવીન અંકુર રૂપો હોય એવા મનોહર લાગે છે,
તે સદાશિવના પુત્ર તમારું કલ્યાણ કરનાર થાઓ. ૭

દુરિતસમૂહ્યલાહકપટલીસંહરણવમાનમ્ ।

શિવયોરેક્ષામરણં વન્દે કિશ્કિદ્ગજાનનં તેજઃ ॥ ૮ ॥

જે પવનરૂપ બનીને પાપના સમૂહરૂપી વાદળોનાં
મંડલને દૂર કરે છે અને જે શિવ-પાર્વતીના ઓળખાં
આશુપણરૂપે શોભે છે, તે પ્રકાશરૂપ ગમનનને હું
વંદન કરું છું. ૮

અવિરલત્રિગલ્મ્મંડલકપોલપાલીનિલીનમધુપલુલઃ ।

ઉદ્ગિજનવડમ્મથ્રેણિરિવ ગણાધિપો જયતિ ॥૯॥

ગંડસ્થલ પરથી નિત્ય નિરંતર ધારાની જેમ મદ

હરી રહ્યો છે અને તેના પર ભારાના સમૂહ જમાયા છે,
તેથી બાહ્ય કે ગણપતિના મુખ પર તાણ રૂટેલી દાદી
અને મૂળના વાળ હોય, તેવું લાગે છે, તે ગણપતિ
વિજય પામે. ૯

અકરદ દૈમાતુર નિશ્ચિગુણ ચતુર્મુગાપિ પશ્ચકર ।

જય વળ્મુલુવ સમન્દલદગન્ધિમદાદ્રતતુતનય ॥૧૦॥

જેને એક દાંત છે, જેને (પાર્વતી અને ગંગાજી
એ) બે માતાઓ છે, જે ત્રણ શુશ્રૂષી રહિત છે, જે
ચાર ભુમવાળા છે, જેને ચંદ્ર (કર) સાથે પાંચ હાથ
છે, ૭ મુખવાળા કાંતિદેવ જેમનાં વખાણ કરે છે,
સમપર્ણના વૃક્ષના જેવી મુગધી જેના મદમાં રહેલી છે,

ને આઠ મૂર્તિવાળા સદાશિવના પુત્ર છે, તે ગણપતિને ।
જન્મ થાયો. ૧૦

મન્નલકલશદ્વયમયકુન્દમદમ્બેન ભજત ગજવદનમ્ ।
યદ્વાનતોયતરસ્તૈલતુલુનાલમ્બિ રોલમ્બૈઃ ॥૧૧॥
તે ગણપતિને નિષ્કપટ ધર્ધને તમે ભન્ને; જેમનાં
બે મંડસ્થળ બે મંગલકળશ જેવાં લાગે છે. જેનાં,
મદ્મંધી જલ પર રહેલા ચંચળ ભમરાઓ સંકલ્પજલમાં
રાખેલા તલ જેવા લાગે છે. ૧૧

શિવયોઃ સુષાદરિદ્રાદીપ્તમતોઃ સારમૃજગત્પિત્રોઃ ।
ત્રિમુવનવિષ્ણવ્વંસી કરિકરુપઃ કશ્ચિદરુણિમા જયતિ ॥
જે જગતનાં માતાપિતા છે, જેમના શરીરની કાતિ
ચૂના જેવી સફેદ અને ઠંઠાદર જેવી પીળી છે, તે શિવ-
પાર્વતીના સારસ્વરૂપે લાલ કાંતિથી પ્રકટ થયેલી કાઈ
હાથી જેની સુંદર મૂર્તિ વિશ્વ ધામે છે, જે ત્રણે
લોકના વિધોને દૂર કરે છે. ૧૨

યુગપત્વગગ્ધચુમ્બનલોભૌ પિતરૌ નિરીક્ષ્ય હેરમ્બઃ ।
તન્મુસમેલનકુતુહી સ્વાનનમપનીય પરિહસન્પાયાત ॥
પોતાનાં માતાપિતાને પરસ્પર એકીસાથે ગાલ પર
ચુમન આપવાને લોહુપ થયેલા નેઈને, તે બંનેના મુખ
એકા થાય, તે કુતૂહલ જ્વેવાને જેણે પોતાનું મુખ
આધુ' ક્યું છે અને જે ઢસી રહ્યા છે. તે ગણપતિ
રક્ષણ કરે. ૧૩

હસ્તપદ્મજનિવિષ્ટમોદકવ્યાજસચ્ચરદશોપપુમર્થમ્ ।
જૌમિ કિશ્ચિદવધૂનિતશુણ્ડાદ્ગુણ્ડકુણ્ડલિતમગ્નિઢ-
ગઢમ્ ॥૧૪॥

જેમના હસ્તકમળમા રહેલા મોઢક બણે કે સર્વ
પુરુષાર્થોના ફળને ખતાવી રહ્યા છે તેમ જ જરાક ડોલા-
વેલ સુંદરપી દંડના વળાકથી જેમના મંડસ્થળ તોળી
રહ્યાં છે, તેવા કાઈ અદ્ભુત સ્વરૂપને હું પ્રણામ કરું છું.

અન્તરાયતિમિરોપશાન્તયે શાન્તપાલનમચિન્ત્યૈભવમ્ ।
તં નરં વપુષિ કુચ્ચરં મુલે મન્મહે કિમપિ તુન્દિલં મહઃ ॥

જે શાંત અને પવિત્ર છે, જેમના વેલવ અચિન્ત્ય
છે, જેમનું શરીર માનવનું છે અને જેમનું મુખ
હાથીનું છે; એવા અતોકિક મોટા ચેતવાળા દેવનું અમે
ચિંતન કરીએ છીએ; જેથી અમારાં વિધોરૂપી અધિકાર
શાંત થાય. ૧૫

અરોષવિષ્ણમતિપેઘદક્ષમન્ત્રાક્ષતાનામિવ દિદ્મુલેપુ ।
વિષ્ણેપલીલા કરશીકરાણાં કરોતુ વઃ પ્રીતિમિમાનનસ્યા ॥

જે ગણપતિ પોતાની સુંદરપી દશ દિશાઓમાં જળના
કણ ફેંકવાની લીલા કરી રહ્યા છે. તે બળે કે આશી-

વાદના મંત્ર લાગીને બ્રાહ્મણોએ વિષ દૂર કરવા ફેંકેલા
અક્ષત (ચોખ્ખા) હોય ! તે ગણપતિની લીલા તમારી
પ્રીતિને ઉત્પન્ન કરે. ૧૬

દન્તામનિર્મિત્રહિમાચલોર્વારન્ધ્રોત્થિતાહીન્દ્રમણિપ્રભૌષે ।
નાગાનનઃસ્તમધિયા કપોલૌ ધર્પન્વિલગ્ન્યા હસિતઃ પુતાતુ ॥

પોતાના દાંતની આણીથી હિમાલયની જમીન ખોદાઈ
જતાં, તે પૃથ્વીના પાતાલ-હિદ્રમાથી મોટા મોટા મણિ-
ધર નાગના મણિઓની કાંતિ સમૂહરૂપે ઉપર પ્રગટ થાય
છે, તે કાંતિનો સમૂહને બ્રહ્મથી થાણેલા સમજીને પોતાનાં
મંડસ્થળ ધસવા બંધા છે; તે નેઈને માતાપિતા ઢસી
રહ્યાં છે, તેવા ગણપતિ સર્વને પવિત્ર કરે. ૧૭

દન્તાચ્ચલેન ધરણીતલમુન્નમય પાતાલકૈલુપુ
ધૃતાદિવરાહલીલમ્ । વહ્ણાવનોત્કળકળાધરણીયમાન-
કીઢાવદાનમિમ્બરાજમુખ નમામઃ ॥૧૮॥

અળ દૂર કરવાની લીલાને બહાને જેમણે પોતાની
દાંતની આણી પર પૃથ્વીને ઊંચકી છે, તેથી બળે/કે
ગણપતિ આદિ વરાહ ભગવાનની લીલા કરી રહ્યા છે;
તે રીતે પોતાની કૃષ્ણ પર રહેલ પૃથ્વીને બાર ચોથા
થતા કૃષ્ણધર નામ જેમની લીલાઓના ગાન ગાય છે,
તે ગણપતિને અમે નમીએ છીએ ૧૮

આતન્દમાત્રમકરન્દમનન્તગ્નય યોગીન્દ્રસુચિર-
મિલિન્દમપાસ્તવગ્નયમ્ । વેદાન્તસુચિરગૈકવિકાસશીલં
હેસ્ત્રપાદશરદન્મુજમાનતોઽસ્મિ ॥૧૯॥

ગણપતિનું ચરણ તે તો શરદમણનું સુંદર કમળ
છે, જેમાંથી આનંદરૂપી રસ (મનરંજ) ઝરી રહ્યો છે,
જેની અનંત વિસ્તારવાળા કીર્તિરૂપી સુગંધી છે, જેની
પર મોહીવરાહી ચિશ્વ ભમરાઓ ભયે છે, જેને કાઈ
બળનું બંધન (વિધિવિધાન) નથી, જે વેદાન્તસ્વરૂપ
સૂત્રના કિરણોથી ખોલી રહ્યું છે, તે ગણપતિના ચરણોને
હું પ્રણામ કરું છું. ૧૯

ગણ્ડલ્લીગલદમન્દમદ્રવાહમાગ્ધ્વિરેફમધુર-
સ્વરદત્તકર્ણે હર્ષોદિરાલસતિમીલિતનેત્રયુગ્મો વિન્ને-
ચ્છિદ્રે મ્બતુ મૂતપતિરેગેશઃ ॥૨૦॥

પોતાનાં મંડસ્થળ પરથી ઝરતા અપાર, મહતા
અપાહથી મહાન્મત થતા ભમરાઓના મધુર સ્વરને
સાંભળવા જેમણે કાન ધર્ધાં છે અને તે સ્વર સાંભળવો-
ના આનંદથી જ બળે કે જેમણે પોતાનાં નેત્રો, ધીરે
ધીરે ખીજ્યાં છે, તે બૂતા(સર્વ પ્રાણીઓ)ના પતિ
ગણપતિ વિષ્ણુને દૂર કરનારા બનો. ૨૦

લક્ષ્મી તનોતુ સુતરામિતરાનપેશમહમ્મિદ્વ્યં નિગમ-
શાસિશિલાપ્રવાલમ્ । હૈરમ્મમ્મ્વરહદમ્મ્વરચૌર્યેનિત્ર
વિન્નાત્રિબેદશતધારધુરંધરં નઃ ॥૨૧॥

ગણપતિનાં બે ચરણકમળની નેડી ફળ આપવામાં
અત્યંત સ્વતંત્ર છે (કાઈ બીજી પરવા કરતાં નથી).
વેદશી કલ્પદક્ષીની ટાચ પર રહેલ કામળ પદ્મવરૂપે છે;
કમળની શાભાને ઠરી લેવામાં નિપુણ છે તેમ જ વિદ્ય-
શી પહોડોને તોડી નાખવામાં સૌ ધારવાળા વળ નેવી
છે, તે બે ચરણકમળની નેડી અમારી લક્ષ્મીમાં ખૂબ
વધારો કરો. ૨૧

અવિરલમદધારાધૌતકુમ્ભઃ શરણ્યઃ, કળિવર-
વૃતગાત્રઃ સિદ્ધસાધ્યાદિવન્યઃ । ત્રિભુવનજનવિપ્રધ્વાન્ત-
વિશ્વંસદક્ષો, વિતરતુ ગજવક્ત્રઃ સન્તતં મહ્નલં વઃ ॥

જેમનાં ગંડસ્થળ નિત્ય નિરંતર ઝરતી મહની ધારા-
ઓથી ધોવાયેલાં છે, જે પોતે ચરણ આપવામાં કુશળ
છે, જેમનાં અંગે પર ક્યોવર સર્વ પીડાયા છે, જે
સિદ્ધ, સાધ્ય વગેરે ભક્તજનોને વંદવા લાયક છે, ગણ
ભુવનોના ભક્તજનોના વિદ્યશી અધિકાર દૂર કરવામાં
જે કુશળ છે, તે અમનન ગણપતિ સદા સર્વદા અમારું
મંગલ કરતા રહે. ૨૨

જેતું યશ્વિપુરં હરેણ હરિણા વ્યાજાદ્વાલિ વપ્રતા
સ્તંબં વારિમ્બોદ્ભવેન ભુવનં શોષેણ ધર્તું ધરામ્ ।
પાર્વત્યા મહિપાસુરપ્રમથને સિદ્ધાપિપૈઃ સિદ્ધયે
ધ્યાતઃ પદ્મશરેણ વિશ્વજિતયે પાયાત્સ નાગાનનઃ ॥

જે ગણપતિનું ધ્યાન મહાદેવે ત્રિપુરાસુરને છતવા
માટે, વિષ્ણુ ભગવાને ઝળકપટથી બંધિને ખાંધવા માટે,
કમળમાંથી જન્મેલ બ્રહ્માએ સર્વ ભુવનોનું સર્જન કરવા
માટે, શોષનારાયણે પૃથ્વીને ધારણ કરવા માટે, પાર્વતી-
જન્મદંબાએ મહિપાસુરનો સંહાર કરવા માટે, મોટા મોટા
સિદ્ધજનોએ સિદ્ધિ મેળવવા માટે તેમ જ પાંચ બાણ-
વાળા કામદેવે વિશ્વને છતવા માટે ધર્તું તે ગણપતિ
સર્વત્ર રક્ષણ કરો. ૨૩

વિપ્રધ્વાન્તવિનારણૈકતરણિવિન્નાટવીહવ્યવાહ
વિપ્રચ્યાલકુલાભિમાનગરહો વિભ્રેમપશ્ચાન્નનઃ ।
વિપ્રોતુક્કગિરિપ્રભેદનપવિર્વિન્નામ્બુધૌ વાહવો
વિન્નાપૌષ્પનપ્રચ્છન્દપવનો વિન્નેશ્વરઃ પાતુ વઃ ॥૨૪॥

જે વિપ્રવિનાયક ગણપતિ મુખ્ય સર્વનારાયણરૂપે
વિદ્યશી અધિકારને દૂર કરનાર બને છે, અગ્નિરૂપે
વિદ્યશી જન્મદોને બાળી મૂકે છે, ગરુડરૂપે વિદ્યશી
સર્પોના કુળને ઠરી લે છે, સિંહરૂપે વિદ્યશી હાથીઓને
મારી નાખે છે, વજ્રરૂપે વિદ્યશી જીંઘા સર્પોને ભેટી

નાખે છે, વડવાગ્નિરૂપે વિદ્યશી સમુદ્રનાં જળને શોષી
લે છે, તેમ જ પ્રચંડ પવનરૂપે વિદ્યશી વાદળોના સમૂહને
વિખેરી નાખે છે તે તમારું રક્ષણ કરો. ૨૪
ઉચ્ચૈર્વદ્વાપ્તઘણઘટિતયસદ્ધરં કુમ્ભયુગ્મં વધાતઃ
પ્રેક્ષ્યાગારિપક્ષપ્રતિભટવિકટશ્રોત્રતાલાભિરામઃ ।

દેવઃ શમ્ભોરપત્યં ભુજગપતિતતુલ્યસર્વિવર્ષિણુહસ્ત-
ચ્છેલોન્મ્યાધ્વર્ચમૂર્તિઃ સ જયતિ જગતામીશ્વરઃ કુહારાસ્યઃ ॥

તે ગણપતિનાં બે વિશાળ ગંડસ્થળ બહુ ટુંકામાં
ના જ બે મોટા મોટા ખંડોના હોય, એવા હાથે છે;
તે તેમના પાંખો નેવા બે પહોળા કાન ગરુડની બે બેડતી
પાંખો નેવા શાભી રહ્યા છે. જેમની-લાંબી-સુંદર શેષ-
નાત્રના લાંબા શરીરની સાથે સ્પર્ધા કરે છે અને જેમની
મૂર્તિ ગણે લેખિને આશ્ચર્ય પમાડનારી છે એવા તે
મહાદેવના પુત્ર, સર્વ જગતોના સ્વામી, હાથી નેવા
મુખવાળા ગણપતિ સદા વિજય પામે છે. ૨૫

દોષોત્તરદેવલખ્ણઃ સકલમુરગાણામ્બરેપુ પ્રચ્છન્દઃ
સિન્દુરાકીર્ણગ્ણઃ પ્રકટિતવિલસત્કુવારુચાન્દ્રીયલ્લખ્ણઃ ।

ગ્ણસ્યાન્નત્તગ્ણઃ સ્મરહરતનયઃ કુણ્ડલીભૂતશુક્રો
વિન્નાનાં કાલદ્વન્દઃ સ ભવતુ ભવતાં ભૂતયે વક્રતુલ્લઃ ॥

જેમનો હંતખંડ ભુગતાં મૂળમાં શાભી રહ્યો છે,
સધના દેવોના સ્વરૂપમાં જેમનું સ્વરૂપ પ્રચંડ છે,
જેમના ગંડસ્થળ પર સિંહરનો લેપ કરવામાં આવ્યો
છે, જેમના લલાટમાં સુંદર અર્ધચંદ્રાકાર ચંદ્ર પ્રકાશી
રહ્યો છે, જેમના ગંડસ્થળ પર અનેક ભમરાઓ રહેલા
છે, જેમની સુંદર કુંડલના આકારમાં ગોળ રહેલી છે,
જે વિદ્યોને દૂર કરવામાં કાલદંડ નેવા છે; તે કામદેવને
હરનાર મહાદેવના પુત્ર, વાંકા મુખવાળા ગણપતિ તમારી
સંપત્તિઓ વધારનારા બનો. ૨૬

વિન્નેશો વઃ સ પાયાદ્વિદિતિપુ જલધીન્યઃ કરામેળ
પીત્વા, તસ્મિન્નુદ્ધૃત્ય વિશ્વં વિસૃજતિ સકલં હૃદયતે
વ્યોમિદ્ર દેવૈઃ । કાપીશઃ કાપિ વિંણુઃ કચન કમલમૂઃ
કાપ્યનન્તઃ ક ચ શ્રીઃ, કાપ્યૌર્વઃ કોપિ શીલાઃ કચન
મણિગણાઃ ક્વાપિ નકોદિચક્રમ્ ॥ ૨૭ ॥

જે ગણપતિ જળવિહાર કરતી વખતે સુંદરના
આગળના ભાગથી સર્વ સમુદ્રોનાં જળ પી ભય છે
અને પછી તે જળ ભરેલી સુંદરને જીંચી કરીને, તે બધું
જળ પાણું ફેંકી દે છે, તે વખતે આકાશમાં બેસેલા
દેવો સમુદ્રના ખાલી વિસ્તારવાળા પ્રદેશોમાં ઢાઈ ઝીક
ટેકાણે સદાશિવ, બીજો ટેકાણે વિષ્ણુ, ત્રીજો ટેકાણે
બ્રહ્મા, ચોથો ટેકાણે શેષનારાયણ, ઢાઈ ટેકાણે લક્ષ્મી,

કાઈ દેકાણે વડવાનસ, કાઈ દેકાણે પર્વતો, કાઈ દેકાણે મધિઆના સમૂહો તેમ જ કાઈ દેકાણે મગરમચ્છ વગેરે જળચરોને જોઈ રહ્યા છે તે વિદ્યનિવારક ગણપતિ તમારું રક્ષણ કરે. ૨૭

વિદ્યેશઃ સર્વવિદ્યાનપરિહરતુ સ યત્કર્ણતાલાદુદ્ધ-
દ્વાયુચ્યાધૂતગણ્ડસ્થલયુગલગલદ્ભૂરિસિન્દૂરપૂરઃ ।

આરુણ્યાદિતમાર્વં ગતવતિ જગતિ ક્વાપિ નો માતિ માનુ-
નૈવાસૌ શીતમાનુઃ ક્વચિદપિ નિતરાં માસતે વા કુશાનુઃ ॥

જ્યારે વિશાળ કાનરૂપી પંખાથી વાયુ ઝોમેર ફૂંકાય છે, તેને કારણે બંને ગંડસ્થળ પર રહેલ સિદ્ધર-
ના ઝોડોગોટા દશે દિશાઓને ભરી દે છે, ત્યારે સઘળું
ખલ્લારૂં રાતું થઈ જતા એકરૂપ દેખાય છે અને તેથી
સર્વ ક્યાંય દેખાતો નથી, ચંદ્ર પણ પ્રકાશતો નથી
અને અમિ પણ ક્યાંય પ્રગટ થતો નથી; તેવા ગણપતિ
સર્વ વિદ્યોને દૂર કરે. ૨૮

ક્રોઢં તાતસ્ય ગચ્છન્નિશદવિસધિયા શાયકં શીતમાનો-
રાકર્ષનભાલ્વેશ્વાનરનિશિતશિશારોચિપા તપ્યમાનઃ ।

ગદ્ગાન્મઃ પાતુમિચ્છુર્મુજગપતિકળાદ્દૃઢૈર્દ્યમાનો
માત્રા સંયોધ્ય નીતો દુરિતમપનયેદ્બાલવેશો ગણેશઃ ॥

તે બાળસ્વરૂપ ગણપતિ સર્વનાં પાપોને દૂર કરે;
જે બાળ ગણપતિ મહાદેવના ખોળામાં ખેસીને મસ્તક
પર રહેલા અર્ધચંદ્રને કમળોના વિશાળ ખિસતરૂં સમજી-
ને ખેંચી રહ્યા છે; પરંતુ તેમ કરવા જતાં લલાટમાં
રહેલ અગ્નિની તીવ્ર જ્વાળાઓના તાપથી તે ગભરાવા
લાગ્યા છે. તે તાપ દૂર કરવા માટે ગંગાજળ પીવા જાય
છે, ત્યાં તો જતામાં રહેલા મોટા મોટા સર્પોના કુત્કાર-
થી ગભરાઈ ગયા છે; એટલે તેમને માતા પાર્વતીએ
સમજાવેને ત્યાંથી દૂર ખસેડી દીધા છે. ૨૯

ચૈરૈરુતાલગણ્ડસ્થલદ્વલગલદ્વાનપાનપ્રમત્તસ્ત્રીતા-
લિત્રાત્મગીતિશ્રુતિવિષ્ટિકલોન્મીલિતાર્થોક્ષિપદ્મા ।

મક્ષત્રયૂઠ્ઠપ્રધ્વીરુહનિવહસમુન્મૂલનોચૈરુદચ્છકુણ્ડા-
દ્વંદ્વામ હમાર્મક હમવદનો વઃ સ પાયાદપાયાત્ ॥

જેમાં અને વિશાળ ગંડસ્થળ પરથી જે ધારા-
પ્રવાહથી મદ ઝરી રહ્યો છે, તેના પાનથી અત્યંત
મસ્તીમાં આવી ગયેલા લમરાઓ સમૂહો ગાન કરી રહ્યા
છે; તે ગાનને કાન દઈને સુખથી સાંભળતા જેમણે
પોતાની આંખો અડધી ઉઘાડી છે અને અડધી આંખ
પર પાંપણો ખિણાઈ છે તેમ જ લક્તોના વિદ્યારૂપી શ્વેશના
સમૂહને ઉખેડવા માટે જેમણે પોતાની ચંદ્ર જેવી કરી
છે, તેવા હમ બાલ ગણપતિ તમારું વિદ્યથી રક્ષણ કરે.

કલ્યાણ વો વિધતાં કરતમધુનીલોલકહોલમાલા-
સેલદ્રોલચક્રોલાહલમુલરિતદિક્ષકવાલાન્તરાલમ્ ।
પ્રત્નં ચેતવ્ઢરત્નં સતતપરિચલત્કર્ણતાલપ્રરોહદ્વાતા-
હ્વરાજિહૃર્પારવિષ્ટવત્કળાશ્વદ્ભૂપામુજન્મમ્ ॥૩૧॥

જેમનાં ગંડસ્થળ પર મદની નદી વહી રહી છે;
તેના તરંગો પર ખેલી રહેલા લમરાઓ જે નાદ કરે
છે તેથી દિશાઓના ખૂણેખૂણા ભરપૂર બની જાય છે
તેમ જ જેમના શરીરે આભૂષણરૂપે રહેલા સર્પો વાર-
વાર ડાલતા કાનરૂપી પંખાઓથી પ્રકટ થતા વાયુની
લહરીઓનાં પાન કરવાની ઇચ્છાથી પોતાની ક્ષણો
જરા જરા ઉઘાડી રહ્યા છે, તેવા પુરાતન ગજસ્વરરૂપ
ગણપતિ તમારું કલ્યાણ કરે. ૩૧

યઃ સિન્ધૌ ફેનરાશિર્મુવિ કુસુદવનં વ્યોમ્નિ
નક્ષત્રલક્ષ્મીરથ્યૌ મુકાસમૂહસ્તરુપુ સુમનસો માનસે
હંસસંઘઃ । શ્રીકણ્ઠે ભૂતિલેશઃ શિશરિપુ મળયો દિક્ષુ
નીહારપાતઃ પાણ્ડુઃ કુણ્ડામજન્મા જયતિ ગણપતેઃ
સીકરણાં વિલાસઃ ॥ ૩૨ ॥

ગણપતિની વિશાળ સુંદની આગળ કુત્કારથી પ્રકટ
થયેલ જલકણોના સમૂહોના વિલાસ સર્વ રીતે વિજ્ય
પામે છે, તે જલકણોના સમૂહ અત્યંત સ્વચ્છ છે એટલે
ક્ષીરસાગરમાં રહેલા ફીણ જેવા લાગે છે; પૃથ્વી પર
રહેલ કુચુદના વન જેવા લાગે છે; આકાશમાં સફેદ
પ્રકાશવાળી નક્ષત્રમાળા જેવા લાગે છે; ખારા સમુદ્રમાં
મોતીઓના સમૂહ જેવા લાગે છે; માનસ સરોવરમાં
હંસોનાં ટોળા જેવા લાગે છે; મહાદેવના અંગ પર
રહેલી લક્ષ્મી શોભા જેવા લાગે છે; પર્વતોની ટોચે
રહેલા મધિઓ જેવા લાગે છે; દશે દિશાઓમાં સવારે
પડેલા આકળના કણ જેવા લાગે છે. ૩૨

સાનન્દં નન્દિહસ્તાહતસુરજરાહતકૌમારચર્હિ-
ત્રાસાત્રાસામરન્ધ્રં વિશતિ ફણિપતૌ મોગસંકોચમાજિ।
ગણ્ડોટ્ટીનાલિમાલામુલરિતકકુમ્ભસ્તાવ્ઢવે શલપાણે-
ર્થેનાયક્યશ્ચિરં વો વદનવિધુતયઃ પાન્તુ ચીત્કારવત્યઃ ॥

જ્યારે મહાદેવે તાવજનુઓને આરંભ કર્યો ત્યારે
નંદિશ્ચરે આનંદમાં આવીને મૃદંગ બજાવવા માંડ્યું;
તેના સખ્દ સાંભળીને કાર્તિકેય સ્વામીને મોર આવી
પહોંચ્યો; તેને જોતાં જ મહાદેવનો નાચ નાસ પાડ્યો
અને પોતાના શરીરને સંકોચી ગણપતિની સુંદને દર
ધારીને તેમાં પેસવા લાગ્યો; તેથી ગભરાયેલા ગણપતિ
ચિત્કાર કરવા લાગ્યા અને એથી ગંડસ્થળ પર રહેલી
લમરાઓની માળા ઊડીને દશે દિશાઓને ગુંચરવધી

ભરી દેવા લાગી; તે ગણપતિના ચિન્હાર કરતા મુખનાં
કંપનો તમારું લાંબા કાળ સુધી રક્ષણ કરો: ૩૩

સરસ્વતી

પાતુક્ષતુર્મુલીકણ્ઠશૃંગાટકવિહારિણીમ્ ।

નિત્ય પ્રગલ્ભવાલાસુપતિષ્ઠે સરસ્વતીમ્ ॥૧॥

જે બ્રહ્માનાં ચાર મુખ અને કંઈકેટલી ચોટામાં
વિહાર કરનારી છે અને જેની વાણી સદા ચતુરાઈથી
ભરેલી છે, તે સરસ્વતીની હું સ્તુતિ કરું છું: ૧

સૂક્ષ્માય શુચયે તસ્મૈ નમો વાન્તત્ત્વતન્તવે ।

વિચિત્રો यस્ય વિન્યાસો વિદ્યાધાતિ જગત્પટમ્ ॥

સરસ્વતી વાણીના તત્ત્વસ્વરૂપ તાણાવાણાને નમ્ર-
સ્કાર છે; જે વાણીના તંતુઓ સૂક્ષ્મ અને પવિત્ર છે;
જેની અત્યંત સુંદર ગોઠવણી થતા જગત-પદાર્થોની
વસ્ત્ર તૈયાર થાય છે: ૨

તદ્વિષ્ણુમન્યયં ધામ સારસ્વતમુપાસ્મહે ।

યત્પ્રસાદાત્પ્રલીયન્તે મોહાન્ધતમસદ્દષ્ટાઃ ॥૩॥

જેની કૃપાથી મોહરૂપી અધિકારના સમુદાય નાશ
પામે છે, તે દિવ્ય અને અવિનાશી સરસ્વતીના તેજની
આપણે ઉપાસના કરીએ છીએ: ૩

પાતુ ચો નિકપ્રમાવા મતિદેન્ન: સરસ્વતી: ।

પ્રાજ્ઞેતરપરિચ્છેદં વચસૈવ કરોતિ ચા ॥૪॥

જે સરસ્વતી બુદ્ધિરૂપી સુગણું માટે કસોટીના
પથ્થર જેવી છે; કારણ કે વાણી ખોલતાંની સાથે જ
તે કાઢ્યા અને મૂર્ખજન વચ્ચેના તફાવત અતાંવી આપે
છે, તે સરસ્વતી તમારું રક્ષણ કરો: ૪

શારદા શારદામ્બોજવદના વદનામ્યુજે ।

સર્વદા સર્વદાસ્માકં સન્નિધિ સન્નિધિ ક્રિયાત્ ॥

જેનું મુખ શરદામૃતના કમળ જેવું છે, તે શરદા
અમારા મુખકમળમાં સદા સર્વદા નિવાસ કરે; કે જે
સર્વને આપનારાં અને સર્વ સુખોનાં ભંડાર છે: ૫

કરચદ્રસદશમલિલં મુવનવલં યત્પ્રસાદતઃ કવચ: ।

પશ્યન્તિ સૂક્ષ્મમતયઃ સા જપતિ સરસ્વતી દેવી ॥૬॥

સૂક્ષ્મ બુદ્ધિવાળા કવિજનો જેની કૃપાથી સધળા
જગતને હાથમાં રહેલા ગેર જેવું બુદ્ધિ છે, તે સરસ્વતી
દેવી સર્વ રીતે શ્રેષ્ઠ છે: ૬

શરણં કરવાણિ શર્મદં તે ચરણં વાણિ ચરો-
પરોપજીવ્યમ્ । કરુણામસૃગેઃ કટાક્ષપાતૈઃ કુરુ
મામન્થ કૃતાર્થસાર્થવાહમ્ ॥૭॥

હે વાણી સરસ્વતી! તમારાં કલ્યાણકારી ચરણ
સ્થાપર અને જંગમ સર્વ પદાર્થોના જીવનરૂપ છે અને
સુખ આપનાર છે; તેને શરણે હું બંધું છું. હે માતા,
મને આપ કરુણાથી ભરેલી મધુર દષ્ટિથી જોઈ કૃતાર્થ
જીવનવાળા માનવોમાં અગ્રેસર બનાવો: ૭

આશામુ રાશીમવદન્નવદ્ધા માસૈવ દાસીકૃત-
દુઃખસિન્ધુમ્ । મંદસ્મિતૈર્નિન્દિતશારદેન્દુ વન્દેડર-
વિન્દાસનસુન્દરિ ત્વામ્ ॥૮॥

કમલાસન પર ગિરાજમાન બ્રહ્માનાં પત્ની, હે
સરસ્વતી! તમારાં અંગ (હૃદય) પર પ્રગટ થતી
સુંદર વલીએ સર્વ દિશોમાંનાં દેવાઈ જાય છે અને તેની
શોભાથી તમે ક્ષીરસાગરને પણ દાસ બનાવો છો; તેમ
જ તમે મંદ હાસ્યો પ્રગટ કરીને શરદામૃતના ચંદ્રને
પણ ગાળો પાડી દો છો. આપને મારાં વંદન છે: ૮

વચાંસિ યાચસ્પતિમત્સરેણ સારાણિ લઘું પ્રહમન્ડરીવ ।
મુક્તાક્ષસૂત્રત્વમુપૈતિ યસ્યાઃ સા પ્રસાદાદ્સુ સરસ્વતી વઃ ॥

તમારા હાથમાં રહેલી મોતીની માળા, જાણે કે
ઝડનક્ષત્રોના સમુદ્રની માળા છે; અને વાચસ્પતિ પર
ઈર્ષ્યા હોવાથી તે ઝડનક્ષત્રમાળા વધારે સારવાળાં વચનો
મળે, એ કારણે જાણે કે તમારી સેવા કરી રહી હોય એવી
લાગે છે, તે સરસ્વતી તમારી ઉપર કૃપા કરનારી થાઓ.

ય્યોતિસ્તમાહરમલોચનોગ્ચરં તજિદ્ધાદુરાસદ્વરસં
મધુનઃ પ્રવાહમ્ । દૂરે ત્વચઃ પુલકવચ્ચિ પરં પ્રપચે
સારસ્વતં કિમપિ કામદુર્થં રહસ્યમ્ ॥૯॥

તે સરસ્વતીનું દિવ્ય તેજ છે, જે આપણી નજરે
આવે તેનું નથી છતાં પણ આંખના અધિકારને દૂર કરે
છે; જે આપણી જીભથી બણી શકાય તેવા રસવાળું
નથી છતાં પણ મધના જેવા મધુર પ્રવાહથી ભરેલું
છે; જે આપણી આંખડીને આકર્ષે તેનું નથી તે છતાં શરીર-
ને પુલકિત કરનારું છે, તેવા સધળા મનોરથને આપનાર
સરસ્વતીના દિવ્ય અહુલત તેજને શરણે હું બંધું છું: ૯

તવ કરકમલસ્યાં સ્ફાટિકીમક્ષમાણાં નલકિરણવિમિત્રાં
દાદિમીઝીજીવુદ્ધવા । પ્રતિકલમનુકર્ષ્યેન ફીરો નિવિદ્ધઃ
સ ભવતુ મમ મૂલ્યૈ વાણિ તે મન્દહાસઃ ॥૧૧॥

હે વાણી! તમારા કરકમળમાં સ્ફટિક મણિની
માળા રહેલી છે, તે તમારા નખનાં કિરણોથી લાલ
બની જાય છે અને તેને જ લીધે તેને દાઢમના દાણા
સમજીને પોષાટ લેવા જાય છે; તેટલામાં તો તમારા મંદ
હાસ્યનાં કિરણોથી તે માળા સફેદ થાય છે, તેથી પોતાની

બ્રહ્મ સમન્તાં પોપટ અટકી ગયે છે; તે આપનાં મંદ હાસ્ય બને સુખવેબવ આપો. ૧૧

તમોગળવિનાશિની સકલકાલમુદ્યોતિની ધરાતલવિહારિણી જહસમાજવિદેવિણી ।

કલાનિધિસહાયિની લસદલોલસૌદામિની

મદન્તરલલ્લિની ભવતુ કાપિ કાદમ્વિની ॥૧૨॥

જે અધકારના સમૂહનો નાશ કરનારી છે, જેનો પ્રકાશ સર્વકાળ એકસરખો રહે છે, જે પૃથ્વી પર બધે વિહાર કરે છે, જેને જડ લોકના સમાજ સાથે દેખ રહેલો છે, કલાના નિધિ જેવા કલાકારોને જે સહાય કરનારી છે અને જેના શરીરની કીર્તિ સ્થિર વીજળીની જેમ દીપી રહેલી છે, તે મેધમાળાની જેવી શાલાવાળા સરસ્વતી મારા અંતઃકરણમાં નિવાસ કરો. ૧૨

યા કુન્દેન્દુતુવારહારધવલા યા શુભ્રવસ્ત્રાવૃતા યા વીળાવરદળમણ્ડિતકરા યા શ્વેતપદ્માસના ।

યા વ્રજાચ્યુતશઙ્કરપ્રભુતિર્મિદેવઃ સદા વન્દિતા

સા માં પાતુ સરસ્વતી ભગવતી નિઃશેષજાહ્યાપદા ॥

જેના શરીરની સફેદ કાતિ ડોહરનાં રૂઝ, ચંદ્ર, હિમ અને મોતીના હાર જેવી શુભ્ર છે, જેણે સફેદ વસ્ત્ર ધારણ કર્યાં છે, જેનો હાથ વીણાના ઉત્તમ દંડથી શાળી રહ્યો છે, જે સફેદ કમળ પર ગિરાજમાન છે; પ્રભા, વિષ્ણુ, મહાદેવ વગેરે દેવો જેને સદાકાળ વંદન કરે છે; તે સરસ્વતી ભગવતી મારું રક્ષણ કરો કે જે સંપૂર્ણ રીતે જડતાને હરી લેનારાં છે. ૧૩

શિવ

નમસ્તુક્રશિરશ્ચુમ્બિચન્દ્રચામરચારવે ।

ત્રૈલોક્યનગરારમ્ભમૂલસ્તમ્ભાય શમ્ભવે ॥૧૪॥

જોયા મસ્તકને અડકીને રહેલ ચંદ્રનાં કિરણોરૂપી ચામરથી જે મહાદેવ શીખી રહ્યા છે અને ત્રણ લોક-રૂપી નગર રચવામાં શુભ્ર થાંભલાથી જે બનેલા છે, તે મહાદેવ શંભુને પ્રણામ હો. ૧

વામાઙ્ગીકૃતવામાઙ્ગિ કુળહલીકૃતકુળહલિ ।

આવિરસ્તુ પુરા વસ્તુ મૂતિમૂલ્યમ્બરામ્બરમ્ ॥૧૫॥

તમારી સામે તે મહાદેવસ્વરૂપ પદાર્થ પ્રગટ થાઓ; જેમણે પોતાના કાળા અંગ પર વામાંગી-પાર્વતીને રાખ્યાં છે, જેમણે વાંકા વળેલા સર્પોનાં કુંડળ બનાવ્યાં છે, જેમણે ભસ્મને પોતાના શરીરનો વેલવ બનાવ્યો છે અને જેમણે આકાશરૂપી વસ્ત્રને ધારણ કર્યું છે. ૨

નિરુપાદાનસમ્મારમિત્તાવેવ તન્વતે ।

જગચિત્રં નમસ્તસ્મૈ કાલશ્ચાધ્યાય શુલ્લિને ॥૧૬॥

કોઈ પણ ભક્તની સાધનસામગ્રી વિના તેમ જ ભીંત વગેરે કંઈ જ આધાર વિના જેઓ આ જગત-રૂપી ચિત્રને પ્રગટ કરે છે તે ઉત્તમ કલાકાર મહાદેવને નમસ્કાર હો. ૩

ચન્દ્રાનનાર્ધદેહાય ચન્દ્રાંશુસિતમૂર્તયે ।

ચન્દ્રાર્કાનલનેત્રાય ચન્દ્રાર્ધશિરસે નમઃ ॥૧૭॥

ચંદ્ર જેવા સુખવાળા પાર્વતી જેમનો અડધો દેહ છે, જેની મૂર્તિ ચંદ્રના કિરણો જેવી સફેદ છે, જેનાં નય નેત્ર ચંદ્ર, સૂર્ય તથા અગ્નિ છે તેમ જ જેમણે મસ્તક પર અરધા ચંદ્રને ધારણ કર્યો છે, તે મહા-દેવને નમસ્કાર હો. ૪

મુજલ્લકુળહલીવ્યકશશિશુભ્રાંશુસીતગુઃ ।

જગન્ત્યપિ સદાપાવાદવ્વાચચેતોહરઃ શિવઃ ॥૧૮॥

સર્પ જેમનાં કુંડળરૂપે રહેલા છે, પૂર્ણ ચંદ્રનાં સફેદ કિરણો જેવી જેમની શીતળ વાણી છે અને જે ચિત્તની ચંચળતાને હરી લેનાર છે, તે સદાશિવ આપતિ-થી જગતનું સદા રક્ષણ કરો. ૫

પિનાકફણિવાલેન્દુભસ્મમન્દાકિનીયુતા ।

પવર્ગરચિતા મૂર્તિરપવર્ગપ્રદારતુ વઃ ॥૧૯॥

પિનાક નામનું ધનુષ, કૃષ્ણવાળા સર્પ, બાલચંદ્ર, ભસ્મ અને મંદાકિની-મંગા એ રીતે પવર્ગવાળાં સાધનોથી રચાયેલી મૂર્તિ તમને અપવર્ગ-મોક્ષ આપનારી બને. ૬

સંસેવિતમ્બુતુલ્લં વિચોતિત્તેદેવેદાઙ્ગમ્ ।

પરિનર્તિતમ્બરઙ્ગં મનસિજમઙ્ગં સમાશ્રયે લિઙ્ગમ્ ॥

જે હિમાલયના બૃહ શિખર પર રહેલ છે. જેણે વેદ અને વેદનાં અંગોને પ્રકાશ આપ્યો છે; જે તત્ત્વ-મય રંગભૂમિવાળા છે અને જેણે-કામદેવને બાળા મુક્યો છે, તે (મહાદેવના) તત્ત્વોના હું આશ્રય કરું છું. સ જયતિ હિમકરલેલા ચક્રાસ્તિ યસ્યોમયોત્સુકાન્નિ-હિતા । નયનપ્રદીપકજ્વલજિવૃક્ષયા-રજતશુક્રિવ ॥

મહાદેવના મસ્તકમાં રહેલી ચંદ્રની રેખા રૂપાની હીપ જેવી લાગે છે; તેને કારણે પાર્વતી નોખ નેતરૂપી દીવાતું કાળજી લેવાની ઇચ્છાથી ઉતાવળમાં આવેને રૂપાની હીપને જદેલે ચંદ્રની રેખા લેવા લાગ્યાં; તેવા ચંદ્રશેખર જય પામે છે. ૮

વાણિપ્રદે મુલકિતં વપુરૈશં મૂતિમૂપિતં જયતિ ।

અહુકૃતિર ઇવ મનોમૂર્યસ્મિન્મસ્માવશેષોઽપિ ॥૧૯॥

ભસ્મથી શાભતું મહાદેવ શંકરનું શરીર લામ વખતે પાર્વતીના હસ્તમેળાપ થતાં પુલકિત બનતું હતું;

તેને કારણે ભસ્મીભૂત બનેલો કામદેવ જાણે કે પાછો અંકુરરૂપે (રુવાંટાંમાં) પ્રગટ થયો ન હોય ! તે મહા-દેવનો દેહ વિજ્ય પામે છે. ૯

મા વમ સંયુજ્ય વિપમિદમિતિ સાતદ્વં પિતામહેનોઃ ।
પ્રાતર્જયતિ સલજ્ઞઃ કજ્જલમલિનાધરઃ શન્મુઃ ॥૧૦

પાર્વતીના આંખનું કાળજી અડવાથી મહાદેવનો અધર-આંધ કાળો થયો છે, તે પ્રભાતમાં જોઈને અન્નાભ-એ ખીતાં ખીતાં જાણ્યું છે, ‘હે શંકર ! આ ઝેરને ખઠાર કાઢી નાખો નહિ; પણ અંધર થમાવી લો.’ તે વચનથી, લગ્ન પામેલ મહાદેવ વિજ્ય પામે છે. ૧૦

જયતિ પ્રિયાપદાન્તે ગરલમૈવેયકઃ સ્મરારાતિઃ ।

વિપમવિશિષ્ટે વિશન્નિવ શરણં ગલ્યદ્ધકરવાલઃ ॥

જેમણે કાળા ઝેરને આલૂપણ તરીકે ગળામાં ધારણ કર્યું છે અને જે કામદેવના શત્રુ છે; જે રિસાચેલાં પાર્વતીને મનાવવા તેમના ચરણકમળમાં પ્રણામ કરે છે, ત્યારે જાણે કે ગળામાં તલવાર બાંધીને કામદેવને શરણે ગયા હોય તેવા લાગે છે તે મહાદેવ વિજ્ય પામે છે.

સંધ્યાસલિલાજ્જલિમપિ કલ્કળાકાળિપીયમાનમવિજાનન્ ।
ગૌરીમુખાર્પિતમના વિજયાહસિતઃ શિવો જયતિ ॥

સંધ્યાકાળે સૂર્યને અર્ધ આપતાં આપતાં જેમનું મન પાર્વતીના મુખમાં રત રહે છે, તેથી હાથ પર રહેલ કંકણનો સર્વ અંજલિમાં જળ પી જાય છે, તેની ખબર પણ મહાદેવને રહેતી નથી; તે જોઈને પાર્વતીની સખી વિજ્યા જેને હસે છે, તે સદાશિવ વિજ્ય પામે.

પ્રણયકુપિતપ્રિયાપદ્માક્ષાસંધ્યાનુબન્ધમધુરેન્દુઃ ।

તદ્વલ્યકનકનિકનિકપપ્રાવમીવઃ શિવો જયતિ ॥

જેમના મસ્તકનો મધુર ચંદ્ર પ્રેમથી કોપેલ પ્રિયા પાર્વતીના ચરણની લાખથી (અગતથી) સંધ્યા સમયે લાલ બન્યો છે; તે પછી રીંગલાં પાર્વતી મહાદેવને આલિંગન આપે છે ત્યારે મહાદેવનો નીલકંઠ પાર્વતીનાં સોનાનાં કંકણની કસોટીના પથરાણ બનેલ છે; તેવા સદાશિવ વિજ્ય પામે. ૧૩

અદિમૂળોડ્યમયદઃ કવલિતહાલાહ્લોડપિ યો નિત્યઃ
દિવ્યસનોવ્યથિલેશસ્તં શશધરશેઝરં વન્દે ॥૧૪॥

જેના આલૂપણ સર્વ છે, છતાં પણ જે અલખને આપનાર છે; જેણે હવાડલ વિષનો કાળિયો બનાવ્યો છે, છતાં પણ જે નિત્ય અવિનાશી છે; જે દિવંશર છે છતાં પણ સર્વ જગતના સ્વામી છે, તેવા ચંદ્રશેખર મહાદેવને હં નમુ છું. ૧૪

જયતિ જટાકિજ્જલ્કં ગદ્ગામધુ મુળ્હવલયવીજમયમ્ ।
ગલગરલપદ્મસંભવમમ્બોરુહમાનનં શમ્ભોઃ ॥૧૫॥

મહાદેવ શંકરનું મુખ તો સામે જ કમળ છે, જે હળાહળ ઝેરરૂપી કાદવમાંથી પ્રગટ થયેલું છે; ગળામાં રહેલી મુડમાળા કમળકાકડીઓ છે, ગંગારૂપી મકરંદ (રસ) છે તેમ જ જટાઓરૂપી તે કમળનાં ફેસર છે, તેવા મુખકમળવાળા મહાદેવ વિજ્ય પામે. ૧૫

પ્રતિવિમ્બિતગૌતમિલવિલોકનોત્કમ્પશિથિલકરગલિતઃ
સ્વેદમરપૂર્યમાણઃ શમ્ભોઃ સલિલાજ્જલિર્જયતિ ॥૧૬॥

મહાદેવ શંકર જળની અંજલિ ભરીને સૂર્યને અર્ધ આપે છે, તે અંજલિમાં પડતા પાર્વતીના મુખની છાયાના દર્શનથી હાથ કેપતાં જળ ખાલી થઈ જાય છે, પરંતુ પ્રેમના પતીનાથી અંજલિ ભરાઈ જાય છે, તે શિવની અંજલિ વિજ્ય પામે છે. ૧૬

આદાય ચાપમચલં કૃત્વાહીનં ગુણં વિપમદૃષ્ટિઃ ।

યદ્વિષ્મચ્ચુતશરો લક્ષ્યમમાહ્લોક્મનમસ્તસ્મે ॥૧૭॥

અચલ ધનુષ લઈને, તેની દોરી શિથિલ કરીને, દૃષ્ટિને વિષમ રાખીને, બાણને અચ્યુત-સ્થિર રાખીને ત્રિપુરરૂપી નિરાશને વીધવારૂપ મોડું આશ્ચર્યક્રુત કાર્ય જેણે કર્યું એવા સદાશિવને પ્રણામ કરીએ છીએ. (આ વિરોધાભાસવાળા અર્થ થયો.) તે મહાદેવનું ધનુષ્ય અચલ (મેરુ પર્વત) છે, ધનુષ્યની દોરી અહીં (વાસુકિ નાગ) છે, પોતાની દૃષ્ટિ વિષમ (તણ) છે, બાણ નદી ખસે એવું-અચ્યુત (વિષ્ણુ ભગવાન) છે; આ રીતે બાણાવળીની ક્રિયાઓ વિરુદ્ધ હોવા છતાં તેમણે ત્રિપુરને ભેદી નાખ્યું, આ રીતે જેઓ આશ્ચર્ય પમાડે છે, તેમને નમસ્કાર. (આ વિરોધના પરિહારનો અર્થ છે.) ૧૭

ઝપહરણં વિમવાનાં સંહરણં સકલદુરિતજાલસ્ય ।

વદ્ધરણં સંસારાચરણં વઃ શ્રેયસેડ્વતુ વિશ્વપતેઃ ॥૧૮

જે વેલભવાની ભેટ આપનાર, પાપના સઘળા સમૂહને હરી લેનાર અને સંસારમાંથી ઉદ્ધાર કરનાર છે, તે વિશ્વનાથનાં ચરણ તમારા બાધાનું કલ્યાણ કરે. ૧૮

મિશ્રુકોડપિ સકલેત્સિતદાતા પ્રેતભૂમિનિલયોડપિ પવિત્રઃ
મૃતમિત્રમપિ યોડ્યમયસત્રો તં વિચિત્રચરિતં શિવમીડે ॥

તે મહાદેવ પોતે તો લિશ્મુક છે, છતાં પણ સઘળા ઇન્દ્રિયોને પૂરી કરનારા છે; તે રમયાનમાં નિવાસ કરે છે, છતાં પણ અત્યંત પવિત્ર છે; તે ભયંકર ભૂતપ્રેતના મિત્ર છે, છતાં પણ અમય આપવાના મતને ધારણ કરે છે, તેવા વિચિત્ર ચરિત્રવાળા શિવને હું ભજુ છું. ૧૯

પાણિમદે પર્વતરાજપુત્ર્યાઃ પાદામ્બુજં પાણિસરોરુદ્ધામ્યાન્
અસ્માનમારોપયતઃ સ્મરારેર્મન્દસ્મિતં મદ્ગલમાતનોતુ ॥

લક્ષ્મી વિધિ વળતે. મહાદેવ ગંડર પોતાના બે
કરકમળથી પાર્વતીનાં ચરણકમળને લઈને પથરા પર
મૂકે છે; તે વળતતું એ કામદેવના સન્નિધિ મંદ હાસ્ય
સર્વેનું મંગલ કરે. ૨૦

પાર્થસ્યધૃત્વીધરરાજકન્યાપ્રકોપવિસ્ફૂર્જ્યુકાતરસ્ય ।
નમોઽસ્તુ તે માતરિતિ પ્રણામાઃ શિવસ્ય સંધ્યામિપયા
જયન્તિ ॥૨૧॥

પાસે બેઠેલાં પાર્વતીને થયું કે ‘શિવે જંગાને
ધારી છે’ તેથી શિવ પર પાર્વતીના દાવણી નીચળી
પડતાં ભયભીત મહાદેવે સંધ્યાવદનને બદલે ‘હે મા!
તને પ્રણામ હો’ એમ કહી પ્રણામ કર્યા. એ પ્રકારના
શિવના પ્રણામો વિજય પામે. ૨૧

કવ તિષ્ઠતસ્તે પિતરૌ મમેવેત્યવળયોક્ત પરિહાસ-
પૂર્વમ્ । કવ વા મમેવ શ્વશુરૌ તવેતિ તામીરવ-
ન્સસ્મિતમીશ્વરોઽજ્યાત્ ॥૨૨॥

પાર્વતીએ હસતાં હસતા મહાદેવને પૂછ્યું કે, ‘જેવી
રીતે મારા માતાપિતા અહીં હાજર છે; તેવી રીતે
તમારા માતાપિતા ક્યા છે? ત્યારે મહાદેવે તેમને હાસ્ય-
પૂર્વક ઊપડે પ્રશ્ન પૂછ્યો કે, જેવી રીતે મારા સાસુ-
સસરા અહીં હાજર છે, તેવી રીતે તમારા સાસુ-સસરા
ક્યા છે?’ એ મહાદેવ તમારું રક્ષણ કરે. ૨૨

વક્ત્રાણિ પશ્ચ કુચયોઃ પ્રતિવિમ્બિતાનિ દૃન્દ્વા દશા-
નન સમાગમનધ્રમેણ । મૂયોઽપિ શૈલપરિવૃત્તિમયેન
ગાદમ્બાલિજ્જિતો ગિરિજયા ગિરિશઃ પુનતુ ॥૨૩॥

મહાદેવનાં પાંચ મુખના પ્રતિબિંબ પોતાની છાતી
પર પડેલાં જોઈને પાર્વતીને ભ્રમ થયો કે, ‘દશાનન
રાવણ આગ્યો અને ફરીથી કેલાવ કેલાવશે’ એ કારણે
ભય પામેલા પાર્વતીએ મહાદેવને ગાદ આલિંગન
આપ્યું, તે મહાદેવ બધાને પવિત્ર કરે. ૨૩

સંધ્યાનતૌ નરપુરન્ધતનોઃ સરોપમુત્સારિતે ગિરિ-
જયા નિજપાણિપેષ્ઠ । ઉત્સર્પિક્કુળનકળીન્દ્રગળપર્ણેન
પૂર્ણંઽજ્જલિર્જયતિ બાલમૃગાદ્દુર્મલૈઃ ॥૨૪॥

અર્ધનારીસ્વરૂપ મહાદેવ મધ્યાસમયે અર્ધ આપવાને
અંજલિ ભરીને જલ લઈ રહ્યા છે; પણ પાર્વતીને
થયું કે, ‘આ તો જંગા છે.’ એટલે તેમણે મહાદેવનો
હાથ બેન્દી લેતાં અંજલિનું જલ ચાલી જવા લાગ્યું,
પરંતુ મહાદેવના હાથ પર કંકણરૂપે રહેલ નાગે પોતાની
કણ્ઠા ફેલાવીને અંજલિ પૂરી કરી આપી; તે બીજાના

ચંદ્રને મુગ્ધતામાં ધરનાર મહાદેવની અંજલિ વિજય
પામે છે. ૨૪

યસ્યાદુરાગમવિદઃ પરિપૂર્ણશક્તેરો કિયત્યપિ
નિવિષ્ટમું પ્રપશ્ચમ્ । તસ્મૈ તમાલરુચિમાસુરકન્ધરાય
નારાયણીસહચરાય નમઃ શિવાય ॥૨૫॥

તમાલપત્રની શ્વામ શોભા જેના કંઠમાં રહેલી છે
અને જેના સહવાસમાં નારાયણી-પાર્વતી રહે છે;
જેની સંપૂર્ણ શક્તિના કાઈ એક નાના અંશમાં આ
બધી આયાતો પ્રપંચ રહેલો છે, એમ વેદવાનીઓ બચાવે
છે, તે શિવ મહાદેવને નમસ્કાર. ૨૫

હુસુમશરવિલાસે મહાગુરુસ્માન્નિપુત્રીકરતલવલયસ્ય
ક્ષમાગતસ્યાધર્મેકમ્ । નિજમિલ શશિલ્પહંદ્રે યાચમાનસ્ય
શમ્ભોર્ભવતુ સદૃ શિવાયઃ કાન્તયા કૌતુકાય ॥

બ્યારે શિવ-પાર્વતી કામવિહાર કરતાં હતાં, ત્યારે
પાર્વતીના હાથનું કકણ નંદાઈ જતાં તેને એક ટુકડો
ધરતી પર પડી ગયો, તેથી જાણે કે પોતાના મસ્તકમાં
રહેલા ચંદ્રનો ટુકડો પડી ગયો છે કે શું એવા મહા-
દેવને ભ્રમ થતાં તેમણે પાર્વતી પાસે તેની માગણી કરી;
તે વળતે મહાદેવને પાર્વતી સાથે વિવાહ થયો, તે
સર્વને આશ્ચર્ય આપનાર બને. ૨૬

કથયત કથમેપા મેનયા વિપ્રદત્તા શિવ શિવ
ગિરિપુત્રી વૃક્ષકાપાલિકાય । ઇતિ વદતિ પુરુષ્ધી-
મન્દલે સિદ્ધિલેશ્વર્યયુક્તવરવેયઃ પાતુ વઃ શ્રીમદેશા

લક્ષ સમયે ભેગી થયેલાં સ્ત્રીઓ એકબીજાને વાત-
ચીતમાં બ્યારે બચાવતી હતી કે, ‘શિવ શિવ! મેના
રાણીએ પોતાની આ ધારી પુત્રી આ બુદ્ધ કાપાલિક-
(ગોપરીવાણ)ને શા માટે આપી?’ તે સાંભળીને જેમણે
પોતાની સિદ્ધિના લવલેશથી સર્વોત્તમ વરરાખ્યા વેશ
ધારણ કર્યો છે; એવા શ્રીમહાદેવ તમારું રક્ષણ કરે. ૨૭

અરુણનયનં સંપ્રમદ્નં દરસ્કુરિતાધરં

સુતતુ શશિનઃ ક્ષિપ્તં કાન્તિ કરોતુ તવાનનમ્ ।

કૃતમનુનયૈઃ કોપોઽયં તે મનસ્વિનિ વર્તતા-

મિતિગદિતયાશ્ચિદ્રો દેવ્યા શિવાય શિવોસ્તુ વઃ ॥

‘હે પાતળા દેહવાળા માનિની! તમારું મુખ રાતાં
નેત્રવાળું, બુકડીના વળકવાળું અને જરાક ફરકના
હોઠવાળું છે; તે મુખનાં દર્શન કરાવોને મારા ચંદ્રની
કાંતિને આપી બનાવો અને તમારો આ કોપ તમારા
મનમાં જ રહે’ એ રીતે અનેક વિનયથી મુક્ત વાણીથી
રાણ થયેલાં દેવી પાર્વતીએ જેમને આલિંગન આપ્યું
છે; તે સહશિવ તમારું કલ્યાણ કરે. ૨૮

પ્રણયકુપિતાં દૃષ્ટ્વા દેવીં સસંભ્રમવિસ્મિત-
ત્રિભુવનગુરુર્માત્યા સઘાઃ પ્રણામપરોઽમ્ભવત્ ।
નમિતશિરસો ગદ્ગાલોકે તંયા ચરણાદ્વા-
વવતુ ભવતઃપદ્મસૈતદ્વિલક્ષમવચ્ચિંતમ્ ॥૨૧॥

‘ત્રેમને કારણે દેવી પાર્વતી કા’યાં છે,’ તે જોઈને
અચાનક વિસ્મય પામેલ ત્રણ લોકના યુગ મહાદેવ
ભયથી તરત જ પ્રણામ કરવા લાગ્યા. પરંતુ તેમનું
મસ્તક નમતાં તો પાર્વતીની નજરે ગંગા પડ્યાં; તેથી
તેમણે લાત મારી, તેને કારણે મહાદેવ ભોંકા પડીને બેસી
રહ્યા; તે અવસ્થાવાળા મહાદેવ તમારું રક્ષણ કરે. ૨૯
કસ્તૂર શૂલી મૃગય મિયજં નીલકળઃ પ્રિયેહં
કેલામેકાં કુરુ પશુપતિર્નિવ દ્વયે વિપાળે ।

સ્થાણુર્મયે ન વદતિ તર્જૂર્જાવિતેશ શિવાયા
ગચ્છાદવ્યામિતિ હૃત્વચાઃ પાતુ વશ્ચન્દ્રચૂડઃ ॥૩૦॥

‘તમે કાણુ છો?’, ‘હું ચર્પૂં ત્રિયણ’વાળો છું.’
‘જો તમે ત્રણ (ચૂંક)વાળા છો, તો વેદને શોધી કાઢો.’
‘હે પ્રિયે હું નીલકંઠ છું.’ ‘જો તમે નીલકંઠ (મોર)
હો તો એક ટુકડો કરો.’ ‘હું પશુપતિ છું.’ ‘જો
તમે પશુપતિ (આખસો) હો, તો માથે બે શીંગડાં
કેમ નથી હેખાતાં?’, ‘અરે હું સુંદર! હું રચાયુ છું.’
‘જો તમે સ્થાણુ (વૃક્ષનું ઘડ) હો, તો તે ખોલે નહિ.’
‘અરે હું તો શિવા (પાર્વતી)ના જીવનસ્વામી છું.’
‘જો તમે શિવા (શિયાળવી)ના પતિ હો તો જંગલમાં
ચાલ્યા જવ’ એ રીતે વાદવિવાદમાં પાર્વતીએ જેમને
ખોલતાં બંધ કર્યાં છે એવા ચંદ્રશેખર મહાદેવ તમારું
રક્ષણ કરે. ૩૦

વન્દે દેવં જલધિશરધિં દેવતાસર્વાર્મમૈં
ઘ્યાસપ્રઘ્ના મુવનવિદિતા યેસ્વવાહાધિવાહાઃ ।

મૃપાપેટી મુવનમધરં પુષ્કરં પુષ્પવાટી
શાટીપાલાઃ શતમયમુખાશ્ચન્દનદુર્મનોમ્ ॥૩૧॥

ત્રિપુરના વિજય વખતે જે મહાદેવે વિષ્ણુને બાણ-
રૂપ બનાવીને સમુદ્રને લાથારૂપ કર્યો છે, વેદને ઘોડા
બનાવીને જગત્રાસિદ્ધ વ્યાસ પત્નેરે ઋષિઓને તેના
રક્ષકરૂપ બનાવ્યા છે; શરીર સૂર્યને આબરૂરૂપ
બનાવીને પાતાળને તેની તિલ્લેરીરૂપ બનાવ્યું છે;

૧. ત્રિપુર નામના રાક્ષસના વધ માટે બાણરૂપ કરેલા
વિષ્ણુને નિવાસ સમુદ્રમાં છે; તેથી સમુદ્રને લાથારૂપ કરાવેલો
છે. ૨. ત્રિપુરસુપુરના પરાશવ માટે વેદને ઘોડારૂપ બનાવ્યા
હતાં. ૩. અશ્વરૂપ વેદોનું ઋષિઓ, રક્ષણ કરે છે તેથી
ઋષિઓને ઘોડાઓના રક્ષકો કહ્યા છે. ૪. સૂર્યો પાતાળમાં
રહે છે તેથી પાતાળને આબરૂરૂપની વેદીરૂપ કહ્યું છે.

મસ્તક ચંદ્રને ફલરૂપે ધરીને આકાશને ફલવાડી બનાવી
છે; દિશાઓને વજ્રરૂપે બનાવીને દશ દિક્ષપાલને તેના
રક્ષકો તરીકે નીમ્યા છે, તેમજ કામના દેહની ભસ્મ
શરીરે ચંદનની ગંધ લગાવીને કામદેવને ચંદનરક્ષકો
તરીકે બનાવ્યા છે; તેવા દેવોના ચક્રવર્તી મહાદેવને હું
પ્રણામ કરું છું. ૩૧

ચ્યુતામિન્દોલ્લાસં રતિકલહમગ્રં ચ વલયં

દ્વયં ચૈકીકૃત્ય પ્રહસિતમુચી શૈલતનયા ।

અવોચચં પત્યેત્યવતુ સ શિવઃ સા ચ ગિરિજા

સ ચ ક્રીડાચન્દ્રો દશનકિર્ણઃ પૂરિતતનુઃ ॥૩૨॥

વિહાર કરતાં કરતાં એક બાણ મહાદેવના મસ્તક-
માં રહેલી ચંદ્રની રેખા ખરી પડી અને બીજી બાણએ
પાર્વતીનું કંઠેણ રતિકલહને કારણે નંદાઈ ગયું, તે
બંનેને એકઠાં કરીને ડસના મુખવાળાં પાર્વતીએ ‘આ
બુઓ’ એમ જે સદાશિવને કહ્યું, તે સદાશિવ, તે
પાર્વતી અને દાતનાં કિરણોથી જેનું શરીર પૂર્ણ બન્યું
છે, એવા તે ક્રીડાચંદ્ર સર્વનું રક્ષણ કરે. ૩૨

નમસ્તુભ્યં દેવાસુરમુકુટમાળિન્યકિરણ-

પ્રણાલીસમ્ભેદક્ષપિતચરણાય સ્મરજિતે ।

મંદાકલપસ્વાહાકૃતમુવનચક્રોપિ નયને

નિરોક્તું મૂયસ્તપસરમિવ કામં હૃતવત્તે ॥૩૩॥

દેવો અને દાનવોના મુકુટમણિઓના કિરણોમાંથી
નીકળતા તેજનો જેના ચરણો પર અભિષેક થાય છે,
એટલે દેવ અને અસુર જેને પ્રણામ કરવા પોતાનાં
મસ્તક નમાવે છે તેવા કામને જીતનાર આપ મહાદેવને
નમસ્કાર; જેણે મહાપ્રલય પ્રમંથે ત્રીલુકાં નેત્ર ખોલીને
તેના અસ્ત્રથી ત્રણ લોકને ભસ્મ કરી નાખ્યાં છે અને
ત્યાર બાદ તે અસ્ત્રના વિસ્ફારને શેઠવા જેણે ફરીથી
કામદેવને તેમાં હોમી દીધો છે એવા મહાદેવને નમસ્કાર.

અસોઢા વત્કાલોહસદસદહમાવસ્ય તપસઃ

કયાનાં વિશ્રમ્ભેવ્યપિ ચ રસિકઃ શૈલદુહિતુઃ ।

પ્રમોદે ચો દિશ્યાત્કપટવટુવેપાપનયને

ત્વરાદિથિલ્યાભ્યાં યુગપદમિયુક્તઃ સ્વરહરઃ ॥૩૪॥

જ્યારે મહાદેવ બટુકવેગે પાર્વતી પાસે આવી
પહોંચ્યા, ત્યારે પાર્વતીના અન્વત અસભ્ર એવા તપને

૧. ચંદ્રરૂપી પુષ્પ આકાશમાં ઝળે છે અને તે પુષ્પને
મહાદેવ પારણ કરે છે માટે આકાશને ફલવાડીની ઉપમા આપી
છે. ૨. મહાદેવ દિશ્વંતર એટલે દિશાઓરૂપી વસ્ત્રવાળા-નમ છે
તેથી દિક્ષપાલને વસ્ત્રોના રક્ષકો કહ્યા છે. ૩. ચંદનના લેખનને
બદલે કામદેવની ભસ્મ શરીર પર લગાવે છે તેથી કામદેવને
ચંદનના રક્ષક કહ્યો છે

દૂર કરવા માટે તે અધીરા બની ગયા છે; પાર્વતીની સાથે વાર્તાલાપ કરવામાં રસ મળતો હોવાથી પોતાનો કપટવેશ દૂર કરવામાં દીલાશ કરી રહ્યા છે. એ રીતે એક જ સમયે ઉતાવળ અને દીલાશથી યુક્ત એવા કામ-દેવના શત્રુ મહાદેવ તમને આનંદ આપો. ૩૪

સહસ્રાસ્યો નાગઃ પ્રમુરપિ સતઃ પશ્ચવદનઃ
પદાસ્યો હન્તૈકસ્તનય इतरो वारणमुखः
सदाभैक्ष्यं शश्वत्प्रभवतु कथं वर्तनमिति
असन्त्यां पार्वत्यामथ जयति शम्भुः स्मितमुखः ॥

પાર્વતીએ મહાદેવને જણાવ્યું કે, ‘તમારી પાસે નાગ છે, તેને હગ્ગર મુખ છે. આપ સ્વામીને પશુ પાંચ મુખ છે. એક મોટા છોકરા છે, તેને છ મુખ છે. ખીન્ને પુત્ર છે, તેને હાથીનું મુખ છે અને આછવિકામાં તો શેઠખરોજ લિક્ષા માગી લાવવાની છે; તો પછી નિભાવ શી રીતે થાય? એ રીતે બેહોને પાર્વતી નિસાસો લઈ રહ્યાં છે; ત્યારે પશુ મહાદેવ તો મુખ પર હાસ્ય લાવી રહ્યા છે, તે શિવ સર્વનું રક્ષણ કરે.

મૌનાદસ્તમિતૈવ ષાટ્મગણિતઃ સ્તૈકહસ્તાદુરાતં
દૂરેડયજ્જલિચન્ધનં પ્રણમનં સ્તઽર્ધાધર્મધ્નઃ ક્રુતઃ ।
इत्थं सहृदितैकविप्रहतया व्यग्रो गिरिप्रामणी-
ज्यायां जातरुपं जयरत्ननयनवेद्वेखिलोकीगुरुः ॥

મહાદેવ અને પાર્વતીએ મળીને એક શરીર ધારણ કર્યું છે; તે અર્ધનારીશ્વર ત્રણ લોકના શુરુ હેલાસ પર નિવાસ કરતા મહાદેવ કોપવાળા પાર્વતીને રીઝવવામાં થયું મુશ્કેલી અનુભવી રહ્યા છે; કારણ કે તેમને ખુશ કરવા મીઠાં વચન બોલવા માગે છે પણ મુખનો કાળો ભાગ મૂંઝો રહે છે. બે હાથ-બેહોને પ્રણામ કરવાનું છે પણ કાળો હાથ સરી જાય છે એટલે અંજલિ શી રીતે રચાય? મસ્તક નમાવીને પણ પડવા જાય છે; ત્યાં તો હાથા ભાગનું મસ્તક અઘ્કક રડી જાય છે; તે રીતે મુશ્કેલીથી વ્યગ્ર બનેલા મહાદેવ વિજય પામે. ૩૬

यस्मिन्दुर्बुदसङ्करा इव बहु ब्रह्माण्डखण्डाः
क्वचिद् भान्ति क्वापि च सीकरा इव विरिञ्चायाः
स्फुरन्ति भ्रमात् । चित्रूपा लहरीव विश्वजननी शक्तिः
क्वचिद्दीप्तते स्वानन्दाभूतनिर्भरं शिवमहापाथोनिधिं
तं नुमः ॥ ३७ ॥

જે આનંદપ્ર અમૃતથી ભરપૂર છે, જે સાગરમાં ખડાંના અનેક ખડો પરપોટાના ઢગલા જેવા આમ-તેમ વિખરાયેલા પત્રા છે; વિષ્ણુલોક, બ્રહ્મલોક વગેરે તો ભ્રમને કારણે નાનાં બિંદુઓ જેવા સ્ફુરતા લાગે છે

તેમ જ જેમાં સર્વ વિશે ઉત્પન્ન કરનારી માયાશક્તિ ચૈતન્યસ્વરૂપની લહેર જેવી લાગે છે, તે શિવલોકકર્ણી મહાસાગરને અમે નમસ્કાર કરીએ છીએ. ૩૭

कल्पान्ते शमितत्रिविक्रममहाकङ्कालवद्धम्फुर-
च्छेपस्यूतनृसिंहपाणिनखरप्रोतादिकोलामिपः ।
विश्वकाण्वताविशेषमुद्भितौ तौ मत्स्यकूर्मावुभौ
कर्णवीवरतां गतः स्युतु सतां मोहं महामैरवः ॥

પ્રલયકાળે સર્વનો મંહાર થતાં; પ્રાણુ વિનાના વિરાટના મોટા હાડપિંજરમાં શેપનાગના શયને બાંધી લીધું છે; તે શેપનાગના શયની નૃસિંહના શયને સીસી લીધું છે; નૃસિંહના શયના મુખમાં આદિવરાહના શયને પંચાલી દીધું છે; એ રીતે સર્વ લોહી સમુદ્રમય બની જતાં ખૂણ રાજ થયેલ મત્સ્ય અને કૂર્મને ધીવર-માછીમાર (વાસ્તવિક પૂત્રે નાની) બનીને મહાભૈરવ સદાશિવ ખેંચી રહ્યા છે તેવા સદાશિવ સંતોના મોહને દૂર કરો. ૧ ૩૮

મીતિનાંરિત મુજગ્નપુજ્યવિપાત્રીતિર્નિ ચન્દ્રામૃતા-
ન્નાશૌર્ચં દિ કપાલદામલુલનાચ્છૌર્ચં નગજ્ઞાજલાત્ ।
नोद्वेगश्चित्तभस्मना न च सुखं गौरीस्तनालिङ्गना-
दात्मारामतया हिताहितसमः स्वस्थो हरः पातु वः ॥

તે સદાશિવ પોતે આત્મારામ છે; તેને કારણે તેમને હિત અને અહિત એકસરખા છે અને તેથી તે સ્વસ્થ છે, મસ્તક પર રહેલ શેપનાગના ઝેરથી તેમને ભય નથી અને ચંદ્રપ્ર અમૃતથી આનંદ નથી. મસ્તકની ખોપરી-ઓની માળાથી અપવિત્રતા નથી અને ગંગાજળથી પવિત્રતા નથી. શ્મશાનની ભસ્મ શરીરે ધારણ કરવાથી ખેદ નથી અને પાર્વતીના ગાંઠ આલિંગનથી સુખ નથી; તે/સદાશિવ તમારું રક્ષણ કરે. ૧ ૪૯

वेदान्तेषु यमाहुरेकपुरुषं व्याप्य स्थितं रोदसी
यस्मिन्नोश्चर इत्यनन्यविषयः शब्दो यथार्थाक्षरः ।
अन्तर्ध्वं सुसुक्ष्मिर्निर्णयमितप्राणादिभिर्मृग्यते
सस्याणुः स्थिरभक्तियोगसुलभो निःश्रेयसायास्तु वः ॥

વેદાંતના સિદ્ધાંતોને અનુસરીને જે મહાદેવને એક અદિતીવ પુરુષ કહેવામાં આવે છે; જે આકાશ અને પૃથ્વીમાં સર્વવ્યાપક બનીને રહેલા છે; ભક્તજનો જેને ઈશ્વર કહે છે; આ ઈશ્વર શબ્દનો સર્વસત્તાધીશ એવો અર્થ જેમને વિષે યથાર્થ બને છે; યમ, નિયમ, આસન-

૧. આ શ્લોકનો સાર એ છે કે પ્રત્યેક વસ્તુ અભાવી હોવાથી નાશવત્ છે, તેથી સુપુરુષોએ જગતના અસ્થિ પદાર્થોમાં એક રાખવો નહિ; પણ અવિદ્યાને દૂર કરી જ્ઞાનીની રિયત માસ કરવા ચત્ત કરવે

પ્રાણાયામ, પ્રત્યાહાર, ધારણ, ધ્યાન, સમાધિ તથા અષ્ટાંગયોગની ક્રિયાઓ કરનારા અને મોક્ષને ધરતીના યોગીજન જે સદાશિવને પોતાના અંતઃકરણમાં શોધે છે; તે અચળ ભક્તિ અને શોધથી સુલભ એવા સ્થાણુ સદાશિવ તમારા કથાણુ માટે છે. ૪૦

આનન્દશ્રુતિભિતાઃ સમાધિયુ મુલે ગૌર્યા વિલાસોદ્ભતાઃ સમ્પ્રાન્તાઃ ક્ષણમુદગતાઃ ક્ષણમય સ્મેરા નિજે વૈકૃતે ।

કૂરાઃ કૃષ્ટશરાસને મનસિજે દગ્ધે ધૃણાકૃણિતા- સ્તત્કાન્તારુદિતેડમુપૂતરલા શંભોદ્દેશઃ પાન્તુ વઃ ॥૪૧

સદાશિવની અનેક ભાવવાળી દૃષ્ટિઓ તમારું રક્ષણ કરે. તે દૃષ્ટિઓ સમાધિકાળે આનંદથી સિધિલ (નિમિત્ત) બનેલી છે; પાર્વતીના મુખ સામું જોતાં ભક્તિસથી ઉલ્લાસિત થઈ છે; પોતાના શરીરમાં કામને ચિકાર પ્રગટ થયો છે, તે જોતા ધડીભર કુતૂહલમાં પડી ગઈ છે; ચિકારનું કારણ શોધવામાં અચળ બની છે; વસંત વગેરે તેનું કારણ છે, તે જોતાં વિસ્મય પામી છે; મનુષ્ય પર બાણુ ખેંચીને ઊભેલા કામદેવને જોતા ફર બની છે; કામદેવ ભસ્મીભૂત થતાં જોયાને કારણે સંકટચર્ચા છે તેમ જ રતિના રહનને સાંભળીને કરુણાથી આંસુ ઊભરાઈ આવ્યાં, તેથી ભરાયેલી છે. ૪૧

સ્વર્માતુઃ સુરવર્ત્માનાતુસરતિ પ્રાસામિલાપાદસા- વિન્દ્યોન્દિન્દુમુખિ પ્રસેત કિમુત પ્રાન્ત્યા મન્વત્યા મુલમ્ ।

ઇત્યં નાયગિરા નમોર્પિતદશો વક્ત્રે મ્બાન્ત્યા મૃદં માનિન્યાઃ કૃતચુમ્બનચિનયનઃ શ્યાદિદ્રિસિદ્ધિવે સતામ્ ॥

માનને મારણે જેમણે મુખ નીચે ઢાળી દીધું છે; તેવાં પાર્વતીને સદાશિવ જણાવે છે કે, ‘હે ચંદ્રમુખિ ! રાહ ચંદ્રને ગળી જવા માટે આકાશમાર્ગે જતા નથી પણ અહીં ઊભા છે, તેથી મને લાગે છે કે તે તમારા મુખને ચંદ્ર સમજીને ગળવા ધરુઠો હશે !’ એ રીતે મહાદેવનું કથન સાંભળી, પાર્વતીએ આકાશમાં સાંભી નજર કરી, તેથી તેમનું મુખ ઊંચું થયું, એટલે મહાદેવે તેમને ચુંબન આપ્યું; એવા ત્રિનેત્રધારી સદાશિવ સજ્જનોના મનોરથોને પૂર્ણ કરે ૪૨

વિષ્ણોરાગમનં નિશમ્ય સહસા વૃત્વા કળીન્દ્રં ગુણં કૌર્ષીનં પરિધાય ચર્મં કરિણઃ શમ્ભુઃ પુરો ધાવતિ ।

દૃષ્ટ્વા વિષ્ણુરથં સત્કપ્તહૃદયઃ સર્પોડપતદ્ભૂતલે કૃત્તિર્વિસ્તરલિતા દિયાનતમુજો નમ્રો હરઃ પાતુ વઃ ॥

‘ભગવાન વિષ્ણુ આવે છે, એમ સાંભળતાં જ દાથીના ચામરાનું કૌર્ષીન સર્પની રાત્રીથી બાધીને ઉતાવળથી સદાશિવ તેમને મળવા દોડી ગયા; ત્યાં તો

વિષ્ણુભગવાનના પાદન ગરુડને જોતાં જ નાગના હૃદયમાં કંપારી થઈ અને તે નીચે પડી ગયો; તેથી દાથીનું ચામરું પણ ખસી ગયું એટલે મહાદેવે દિગંબર થતાં શરમાઈને મુખ નીચે ઢાળી દીધું, તે સદાશિવ તમારું રક્ષણ કરે. ૪૩

મસ્માચ્ચોરગપૂતકૃતિસ્ફુટમ્બદ્ધાલસ્યવૈશ્વાનર- જ્યાલાસ્વિન્નમુષાંશુમઢલગત્ત્રીયૂપધારારસે ।

સંજીવદગ્ધજવર્મગર્જિતભયધ્રામ્યદ્વૃષ્ટાકર્ષણ- વ્યાસક્તઃ સહસાદ્રિજોપહસિતો નમ્રો હરઃ પાતુ વઃ ॥

જતામાં રહેલી ભસ્મ આંખમાં પડવાથી બધા સર્પની આંખો ખીંચાઈ ગઈ; તેથી તે કુતૂહલ કરવા લાગ્યા; તેમના કુતૂહલથી કષાળના અગ્નિમાંથી જ્વાળાઓ નીકળવા લાગી. તે જ્વાળાના તાપથી ચંદ્રમંડળ ગરમ થઈ જતાં તેમાંથી ગળી ગળી અમૃતની ધારાઓનો રસ વહેવા લાગ્યો; તેના સ્પર્શથી ટક પર રહેલ ગજચર્મમાં જીવ આવવાથી તે ઢાથી ચિત્કાર કરવા લાગ્યો; તે સાંભળીને ભડકેલો પોદિયો નાસવા લાગ્યો; તેને ઝાલી રાખવા માટે મહાદેવ ઉતાવળા થઈ ગયા; તેથી ગજચર્મ ખસી જવાથી તેઓ નમ બન્યા. તેથી પાર્વતી તેમને હસવા લાગ્યાં; તેવા મહાદેવ તમારું રક્ષણ કરે. ૪૪

एकादन्ते द्विसप्तखिलोचन इति कथातम्यबुभिः स्तुतो वैदेः पद्ममुखः पद्माननपिता समर्पिर्भिवन्दितः ।

અષ્ટાદ્વો નવતુલ્ય આમરગણે વાસો દશાશા દ્ય- સ્વચ્ચંકાદશ સોડવતાન્ન વિજિતો યો દ્વાદશાત્માંશુભિઃ ॥

મહાદેવ સદાશિવ પ્રલયકાળે એક સ્વરૂપે રહે છે; સુખદુઃખનાં જોડકાંમાં સમાન છે, ત્રણ નેત્રવાળા છે, તેમની ચાર વેદો સ્તુતિ કરે છે, તેમને પાંચ મુખ છે, છ મુખવાળા કાર્તિકેયના પિતા છે, સાત ઋષિઓ તેમને વંદન કરે છે, તેમની આઠ મૂર્તિઓ છે, નવનો આંકડો જેમ નવના ગુણાધારમાં બંધે રહે છે, તેવી રીતે જે સર્વ દેવોમાં રહે છે, તેમને દશ દિશાઓરૂપી વલ્લ છે, તેમને અગિયાર રૂપ છે અને ચાર સર્પનાં કિરણોથી પણ અધિક પ્રકાશવાળા છે; તે સદાશિવ અમારું રક્ષણ કરે. ૪૫

लीलायूतजितां कलाधरकलां मौलो हृदं कीलितं स्वीकृतुं युगमुन्नमम्य भुजयोर्विभेपयन्त्यास्तदा ।

પાર્વત્યાઃ કુચકુમ્ભપાશ્વેયુગલે સપ્રેમદત્તેક્ષણઃ કાલકેષ્પણમિન્દુમોચનવિધો દૈવઃ સ નો રક્ષતુ ॥

ભુજારની રમવામાં મહાદેવે દોડમાં પોતાની ચંદ્ર- કલા મૂકી, તેને પાર્વતીએ જીતી એટલે તે લેવા માટે

પાર્વતી બ'ને હાથ લિયા કરીને જતાના મુગટમાં બાધેલી ચંદ્રકલાને હોડવા માંડ્યા. તે વખતે પાર્વતીનું આપો-આપ આલિંગન થઈ જતાં; તેમનાં સુંદર સ્તનો અને પડખામા પ્રેમભરી નજર ફેંકતાં મહાદેવ ચંદ્રકલાને છૂટી પાડવામા વિલંબ કરી રહ્યા હતા; તે દેવ આપણુ રક્ષણુ કરો. ૪૬

મૃત્યાલેપનમૂષિતઃ પ્રવિલસન્નેત્રામિદીપાદકુરઃ
કળ્પે પન્નગપુષ્પદામસુભગો મહાજલૈઃ પૂરિતઃ ।
ઈપત્તામ્રજાત્રમપલ્લવયુતો ન્યસ્તો જગન્મન્હવે
શંમુમંદ્ગલકુન્મભતામુપગતો મૃત્યાત્સતાં શ્રેયસે ॥૪૭॥

આ જગત્કાંડીયંકરપદામં મંગલકુલં જેડી શાશ્વતેના ધારણુ કરતા સદાશિવ સજ્જનોતુ કલ્યાણુ કરો મંગલ કુલને અખીલ હોય, તે રીતે શરીરને ભસ્મનો લેપ છે કુલ પર દીવો હોય તે રીતે નીમ નેત્રપી અગ્નિનો દીવો છે. કુલને પુષ્પની માળાઓ ધીરળાયેલી હોય છે, તેમ શંકરના ગળામા લટકતા સર્પોરિપી પુષ્પની માળાઓ છે. કુલ મંગાદકથી પૂર્ણ હોય છે તેવી જ રીતે શંકરનું શરીર મંગાજળથી ભરેલું છે તેમ જ મંગલકુલ પર આબા વજેરના પાનની પાખડીઓ હોય, તે રીતે આદળ લાલ જટાઓના અલભાગથી શંકરનું શરીર નોભે છે. ૪૭

મહીમાલ્યધિયા મુધાકરકલાં કળ્પશ્રિયં કજલ-
ધ્રાન્ત્યા માલવિલોચનાનલશિલાં સિન્દૂરપૂરાશયા ।
કૈલાસે પ્રતિવિન્નિત્વાત્સવપુષો મૃહ્ણન્હસન્ત્યા મુદ્ધઃ
પાર્વત્યા પ્રતિકર્મકર્મણિ ચિરં મુગ્ધો હરઃ પાતુ વઃ ॥
મહાદેવ પાર્વતીના શરીરે શણુગાર રમી રહ્યા છે, તે વખતે કૈલાસમા તેમના દેહ પરના સર્વ પદાર્થોના પ્રતિબિંબ પડેલા છે, એટલે ચંદ્રકલાને મણિકાનુ રૂપ સમજીને, ગળાની નીલ શોભાને કાળજી સમજીને તેમ જ કપાળમા રહેલ નેત્રની અગ્નિજ્વાળાને સિંદૂર સમજીને મહાદેવ તે પદાર્થો લેવા બધ છે; પણ હાથમા કાઈ આવતું નથી; તેને કારણે પાર્વતી હસી રહ્યા છે; તેથી મુગ્ધ બનેલ મહાદેવ તમારું રક્ષણુ કરો. ૪૮

વાય્સેહં પરિરમ્ભાણિ કિતવ શૂતે જિતાનિ ત્વયા
ધૈર્યં ઘેહિ યતઃ કૃતઃ શતમહોરાત્રાણિ તંત્રાવધિઃ ।
ત્ર્યુક્તઃ શિવયા નિશાદિવસકૃત્યોતિર્મયાશ્ચિદ્વય
દ્રાગ્મ્સેપનિમેષકોટિષ્ટનાવ્યમો હરઃ પાતુ વઃ ॥૪૯॥
જુગારમાં આલિંગનની હોડ મુકવામાં આવી હતી; તેમા પાર્વતી હાથોં એટલે સદાશિવે માગણી કરી તેનો ઉત્તર આપતાં પાર્વતી બહુલે છે કે, 'હે જુગારી ! તમે જુગારમા જેટલા આલિંગન જીત્યા છે, તેટલા તમને

આપીશ; પણ તે માટે ધીરજ રાખો, કેમ કે સૌ રાત્રિ-દિવસની મુદત આપવામા આવી છે.' તેવું પાર્વતીનું વચન સાંભળીને મહાદેવે વિચાર કર્યો કે મારા નેત્રોને મીંગળા અને ઉલાડવા; તેથી જ રાત અને દિવસ થાય છે; તેથી સૌ રાતદિવસ પૂરાં કરવા માટે તેઓ પોતાના ચંદ્રસ્પર્શી નેત્રોની નિમેષ અને ઉન્મેષની ક્રિયા જલદી કરવા લાગ્યા, તેમા કાર્યમાં રત મહાદેવ તમારું રક્ષણુ કરો. ૪૯

મૌલોં કિં તુ મહેશ માનિનિ જલં કિં વક્ત્રમમ્મોરુહં
કિં નીલાલકુવેણિકા મધુકરી કિં ભૂલતા વીચિકા ।
કિં નેત્રેશ્ચક્રૌ કિંમુ સ્તનયુગે પ્રેદ્ધદયાન્નદ્યં
સાશઙ્કામિતિ વક્ત્રયન્ગિરિસુતાં ગન્નાપરઃ પાતુ વઃ ॥
ગજાને મસ્તકમા બેઠીને શંકામા પડેલા પાર્વતી મહાદેવને પૂછવા લાગ્યા કે, 'હે મહાદેવ ! તમારા મસ્તકમા શું છે ?' મહાદેવે જવાબ્યું કે, 'હે માનિનિ ! ત્યા પાણી છે.' 'ત્યા મુખ જેવું શું છે ?' 'એ તો કમળ છે.' 'દાળા વાળની વેણી છે ને ?' 'ના, ના, તે તો ભમરાના સમૂહ છે.' 'આ વાકી બૂકડી છે ?' 'એ તો પાણીની લહરી છે.' 'આ બે નેત્ર શું છે ?' તે બે માછલીઓ છે.' 'આ બે સ્તનની જેડી છે ?' 'તે તો ચંકવાકની જેડી છે.' એ રીતે પાર્વતીના પ્રશ્નોને ક્યારેય ઉત્તર આપનાર ગજાધર તમારું રક્ષણુ કરો. ૫૦

દેવ્યાઃ પ્રાન્પરિરમ્ભણે કિલ કરૌઃ દ્વૌ દ્વૌ પુનસ્તત્કરૌં
રોદ્ધું તન્મુપમુન્મુરં રચયિતું દ્વૌ ચાધરાસ્વાદને ।
દ્વૌ નેત્ર ન્નપલાલકાપનયને મોક્તુ વ નીવીં દટાં
ઢાવિત્યં સફલીઢતાલિલકરઃ પાયાત્સ વઃ શક્કરઃ ॥

પ્રેમવિલાસ વખતે બે હાથને પાર્વતીના આલિંગનમાં, બે હાથને પાર્વતીના હસ્તોને રોકવામા, બે હાથને અધર-નું ચુંબન કરવા પાર્વતીના મુખને ઊંચું કરવાના કામમાં, બે હાથને પાર્વતીના નેત્રોની પલકોને રોકવાના કામમાં અને છેલ્લા બે હાથને નીવીની દટ માડ હોડવાના કામમાં વાપરતા એટલે એ રીતે પોતાના ઘરો હાથોને સફળ કરતા સદાશિવ તમારું રક્ષણુ કરો. ૫૧

ન જોષ-ક્રિયાતાં પ્રિયં સ તુ મવન્મૌલિસ્થગજોદરે
મુખ્યે માનસમૂર્જિતં ત્યજ કૃતં ગુપ્તાનિયોગદ્વયમ્ ।
વકોસ્તેપમમું નિરાકુર કદાશ્ચિદ્દાસિ વકો મયા
વામાદ્ધવેતિ દ્વિતોત્તરઃ સ્મરહરઃ સ્મેરાનનઃ પાતુ વઃ ॥
મહાદેવે કહ્યું કે પ્રિયે ! ન જોષઃ ક્રિયાતામ્-દોષ ન કરો. 'તારે પાર્વતીએ બધાવ્યું કે, 'નકઃ અવઃ ક્રિયાતામ્-જંજા તમાગા મસ્તકની અંદર આવી ત્યારથી જ તમારું

નમઃ—નાક અવા—નીચું જ છે. મહાદેવે જાણ્યું કે, 'માનસમ્ ઝજિતં ત્વજ-માનની વૃદ્ધિને દૂર કરો; ત્યારે પાર્વતીએ ઉતાર આપ્યો કે, 'ઝજિતં માનસં—વૃદ્ધિ પામેલ કામદેવને પહેલેથી જ છોડી બેઠી છું. ત્યારે મહાદેવે જાણ્યું કે, 'ચક્રે ઇમ મલેવં નિત્યકુરુ—હે વાંકાબોલી! આ શ્લેષ કરવાનો છોડી દો. ત્યારે પાર્વતીએ જવાબ આપ્યો કે, તમારું શરીર ચક્ર-વાંકું હોય ત્યારે મેં તમને કયા આલિંગન આપ્યું છે. એ રીતે પાર્વતીએ જવાબ આપીને જેમને બોલતા બંધ કર્યા છે, તેવા હસતા મુખવાળા કામદેવના શત્રુ સદાશિવ તમારું રક્ષણ કરો. ૫૨

અર્જુન યેન રથીકૃતં નયનયોયુગ્મં રથાદ્વીકૃતં
ત્રાત્રં સ્વં રથકર્મસારથિકૃતં શ્વાસાતુરદ્વીકૃતાઃ ।
'કોદણ્ડીકૃતતાત્મવીર્યમચિરાન્તોર્વીકૃતં ભૂષણં
વામાન્નં વિશિષ્ઠીકૃતં દિશતુ નઃ ક્ષેમં સ ધન્યી પુમાન્ ॥

ત્રિપુરાસુરને સંહાર કરતી વખતે જેમણે પોતાના શરીરને જ રથ બનાવ્યો છે; બે આંખો રથના ચક્ર, પોતાની હુદ્દિષ્ટી પાત્રને રથ હાંકનાર સારથિ, શ્વાસોને ઘોડા, પોતાની શક્તિને ધનુષ્ય, ભૂપણશ્રપ સર્પને ધનુષ્યની દોરી અને વામાન્—ગૌરીને બાણ બનાવ્યા છે; એ રીતે ખીન્ન સાધનોની પરવા ન કરનાર ધનુષ્યધર પુરુષ અમારું કલ્યાણ કરો. ૧૩

નૃત્યારમ્ભરસત્રસદ્ગિરિસુતારિકાર્થસંપૂર્તયે
નિર્ચૂડભ્રમિવિભ્રમાય જગતમીશાય તુભ્યં નમઃ ।
ચત્તુર્હામુજગશ્ચરપ્રભૃતિમિત્તાદ્ભ્રમન્તીર્દિશઃ
પદ્યત્ક્રિયંતઘૂર્ણમાનનયૈતઃ શાન્તોઽપિ ન શ્રદ્ધે ॥૫૪॥

તાંડવનૃત્યને આરંભ થતા, તેનાથી ત્રાસ પામેલાં પાર્વતીએ શિવનું અડધું અંગ છોડી દીધું; તે અંગ પર પાર્વતીને ફરીથી બેસાડવા માટે મહાદેવે નૃત્યનું કાર્ય છોડી દીધું; પરંતુ જટામાં રહેલા નાગો વજેરે તે ભ્રમણના સંસ્કારથી દિશાઓને તેથી ને તેથી ભ્રમતી બોતા હતા અને તેથી તેમની આંખો ચક્રાવરણ થતી હતી; તેથી પોતે તાંડવનૃત્ય બંધ કર્યું છે; તેની જેમને ખાતરી થઈ નથી, તેવા આપ જગદીશરને નમસ્કાર.

હદામધ્રમિવેગવિસ્તૃતજટાવહ્નોપ્રણાલીપત-
ત્સ્વર્ગજ્વાલદગ્ધિકાવલચિતું નિર્માય તત્પક્ષરમ્ ।
સમ્પ્રાપ્ત્યદ્મુજદગ્ધપક્ષપટલન્દ્રેન હંસાયિત-
ચૈલોમ્યવ્યયનાટિકાનયનટઃ સ્વામી જગત્ત્રાયતામ્ ॥

પ્રત્યંક ભ્રમણના વેગથી જટાઓ વિખેરાઈને ચારે બાજુ ફેલાઈ છે; તે તો બાણ કે પરનાળ છે અને તેમાંથી ત્રંગાજળની ધારાઓ દંડાકાર પડી રહી છે; તેનું તો પાંજરું બની ગયું છે. બે હાથ ફેલાવીને દ્રવ્ય કરે છે; તે તો બાણ કે બે પાંખ છે અને તેથી પોતે પિંજરામાં રહેલા હંસ જેવા લાગે છે; તે રીતે ત્રણ લોકના પ્રલયપરી નાટકને ભજવી બતાવતા નટરાજ સદાશિવ જગતનું રક્ષણ કરો. ૫૫

યન્નાટ્યભ્રમિઘૂર્ણમાનવસુધાચક્રાધિરુદ્ધે મૃશં
મેરૌ પાર્શ્વનિવાસિવાસરનિશાચિત્રે પરિભ્રામ્યતિ ।
તૈજસ્વસહિતો ભયન્તુ શતશો દટ્ટા દિ તાસ્તાઃ કર્થં
તામસ્યોઽપિ સ વઃ પુનાતુ જગતામન્યેષ્ટિયજ્વા વિમુઃ ॥
આર પ્રલયકાળનું તાંડવનૃત્ય શરૂ થયું છે, ત્યારે મેરુ પર્વત પૃથ્વીપી ચાકડા પર ચઢીને ભ્રમણ કરી રહ્યો છે અને ભ્રમણને કારણે વારંવાર રાતદિવસ પાસે આવવાથી તે મેરુ પર્વત કાબરચિતરો લાગે છે; તેના ભ્રમણથી પ્રલયના અંધકારવાળા રાત્રિઓથી ભરેલી સેંકડો વીજળીઓ પ્રકાશવાળી થાય છે; એ રીતે વિસ્મય પામેલા અને સર્વ જગતોના અત્યેષ્ટિસંસ્કાર કરનાર તે પરમેશ્વર મહાદેવ તમારું રક્ષણ કરો. ૫૬
તત્કાલારમ્ભદીવિષ્ણુમ્ભળપરિત્રાસાદિવ ભ્રમ્યતા
વામાર્થેન તદેકશેપકરણં ત્રિષ્રદ્ધપુર્ભૈરવમ્ ।
તુલ્યં ચાસ્યિમુજન્નભૂયમસૌ ભોગીન્દ્રકલ્કાલકે-
ર્ચિન્નિષ્ણઃ પરમેશ્વરો વિજયતે કલ્પાન્તકર્માન્તિક્રઃ ॥

પ્રલયકાળે શરૂ થયેલ તાંડવનૃત્ય નેશભેર ચાલુ થવાથી, કાળા અગ્રણ બનેલાં પાર્વતી બાણ કે લય પાંખમાં હોય, તેથી ખરતી ગાં એટલે જમણી બાણના અંગના અવયવો બાણ રહેતા, તે કાળભેરવસ્વરૂપ ભયંકર લાજના હતા તેમ જ શેખનાશયણનું હાડપિંજર અને ખીન્ન સર્પોના હાડકાં આભરણ તરીકે ધારણ થઈ હતા, તે રીતે પ્રલયકાળના કર્મને કરનાર મહાદેવ શંકર વિજય પામે છે. ૫૭

ચઞ્ચત્ત્વન્દ્રિકચન્દ્રચાકુસુમો માયજ્ઞાપદ્મવો
દપ્યદ્દારુણદન્દશુકમિનામનાશ્વાયુતો વાહુમિઃ ।
સ્થાણુર્મે ફલદો ભવત્વતિતરાં ગૌતીમુલેન્દુદ્રવ-
ત્પીયૂપદ્રવદોદ્ધાદિવ દ્વધેવદ્રમત્ત્વં સદા ॥૫૮॥

૧. આ શ્લોક દ્વિઅર્થા છે તેથી તેનો બીજો અર્થ આ છે - ત્રિપુરાસુર સાથે થયેલા યુદ્ધમાં બેસદાશિવે પૃથ્વી (અંગ) ને રમણ, વિરાટ પુરુષના નયનયુગ્મ એટલે ચંદ્ર તથા સ્થંભને રથનાં, ચંદ્રેતાં પેડાંરૂપ સ્વ એટલે સ્વર્ગનાં બહાને સારથિ-રૂપ, મહાપુરુષના આસરૂપ વેદોને ઘોડાઓ અને આભરણો માંતે કેમને મનુષ્યરૂપ, પોતાના ભૂપણશ્રપ એવા સર્પોની પ્રત્યંબા બનાવી વિષ્ણુને બાણરૂપ બનાવ્યા હતા.

કલ્પવૃક્ષરૂપ બનેલ સ્થાપુ-મહાદેવ અમને અત્યંત કૃપા આપનાર બની રહ્યો. તે કલ્પવૃક્ષને ચમકતી ચાંદની-વાળા ચંદ્રની કક્ષા ક્ષરરૂપે છે, ડોલતી પીળી જડાઓ પાંદડાંરૂપે છે, ગર્વ ભરેલા ભયંકર સર્પો મશ્ચિરૂપે છે, દશ ભુજાઓ શાખાઓરૂપે છે તેમ જ પાર્વતીના મુખ-ચંદ્રથી અરતા અચૂતરસનો દોહદભાવ મળેલ છે. ૫૮ વક્ત્રાન્મોરુહિ વિસ્મિતાઃ સ્તવકિતા વક્ષોરુહિ સ્ફારિતાઃ શ્રોણીસીમનિ ગુન્ધિતાધ્વરણયોરદ્વયોઃ પુનર્વિસ્તૃતાઃ । પાર્વત્યાઃ પ્રતિમાત્રચિત્રગતયસ્તન્વન્તુ મદ્રાણિ વો વિદ્વસ્યાન્તિકપુપ્પસાયકશૌરીશસ્ય દ્યુમજ્જયઃ ॥૫૯

બનારે પાસે બેઝેબ કામદેવના બાણોથી મહાદેવ વીંધાયા ત્યારે તેમની દષ્ટિના ચમકારા પાર્વતીના અંગે પર પ્રતિબંધરૂપે લુહી લુહી આકૃતિઓને ધારણ કરતા હતા; તેમની દષ્ટિ મુખકમળ પર પડતાં પ્રકૃક્ષિત બની હતી; છાતી પર પડતા ગ્રેણ શુભરૂપે બની હતી; નિનંબ પર પડતાં ગૃથણીવાળી બની હતી અને નેત્રમાં પડતા વિસ્તાર પામેલી બની હતી; તે રીતની વિવિધ નજરે તમારું કલ્યાણ કરે. ૫૯

ચંદ્ર ઉત્પન્ન થાય છે તે જળમૃત્તિ, તે જળનાં પિતરૂપ અગ્નિમૃત્તિ, તે અગ્નિને સવારે હવિ આપનારી યજ્ઞમાન-મૃત્તિ, તે યજ્ઞમાનને જીવન આપનાર વાયુમૃત્તિ, તે વાયુ જેના મધને લઈ આવે છે, તે પૃથ્વીમૃત્તિ એ રીતે સદાશિવની આડ મૃત્તિઓ અમારું રક્ષણ કરે. ૬૧

જીવેડપ્પુલકટકાલકૂટગરલે પ્લુષ્ટે તથા મન્મથે નીતે માસુરમાલનેત્રતુતાં કલ્પાન્તદાવાનલે ।

યઃ શમ્ભ્યા સમલક્ષ્મકૃતોર્ડાપ શશિનં શેલાત્મજાં સર્ધુર્નૌ ઘટે કૌતુકરાજનીતિન્નિપુણઃ પાયાત્સ વઃ શઙ્કરઃ ॥૬૨

કાલકૂટ નામે ઉચ્ચ ઝેર પચી જવા છતાં પણ તે ફરીથી પીડે નહિ તે કારણે મહાદેવ મરતકમાં અમૃત-રૂપ ચંદ્રકલાને ધારણ કરે છે; -કામદેવ બળી ગયો છે છતાં પણ તે અગ્ને તો તેને શાત કરવા પાર્વતીને ધારણ કરે છે; પ્રલયકાળના દાવાનળને લલાટમાં પ્રકાશતા નેત્રના જેવા ઝીણા બનાવી દીધા છે, છતાં પણ પ્રગટે તો તેને એકલવચા મંગાળ ધારણ કરે છે; એ રીતે રાજનીતિની કૌતુકવાળી નીતિમાં કુશળ એવા શંકર મહાદેવ તમારું રક્ષણ કરે. ૬૨

કિં ગોત્રં કિમુ જીવનં કિમુ ધનં કા જન્મમૂઃ કિં વયઃ કિં ચારિત્ર્યમમુખ્ય કે સહચરાઃ કે વંશજાઃ પ્રાકનાઃ । કા માતા જનકઃ શિવસ્ય કં દતિ પ્રહ્વેણ પૃથ્વીશ્રુતા વૃષ્ટાઃ સમિતતન્નમૂકવદનાઃ સપર્પયઃ પાન્તુ વઃ ॥

સપર્પિઓ મહાદેવનું માથું લઈને હિમાલય પાસે ગયા ત્યારે હિમાલયે નમ્ર થઈને પ્રશ્નો પૂછ્યા કે, 'વરનું ગોત્ર કયું છે? ધન શો? મિલકત કેટલી? જન્મ-ભૂમિ ક્યા છે? ઉંમર શી? વર્તણૂક કેવી? તેમના સોબતો કેવા? કુળમાં કોણે કોણે વસીશે? માતા કોણ? પિતા કોણ?' વગેરે પ્રશ્નોના ઉત્તરો નહિ આપવાથી મહાદેવ કરતા, નીચું મુખ ધારી મૂંગા રહેલા સપર્પિઓ તમારું રક્ષણ કરે. ૬૩

તાદૃશસમસમુદ્રસુદ્રિતમહીમૃષ્ટદ્વિરબ્રહ્મકૃપેઃ સ્ત્રોતોમિઃ પરિવારિતા દિશિ દિશિ દ્વિપેઃ સમન્તાદિયમ્ । યસ્ય સ્ફારકળાવલીમણિચયે મજ્જલકલ્પાકૃતિઃ શેષઃ સોડપ્યગમયદ્વદ્વદપદે સ્મૈ નમઃ શન્મહે ॥૬૪

જે વિશાળ પૃથ્વી પર મોટા, મોટા સાત સમુદ્રો અને આકાશ સુધી પહોંચેલ પર્વતો રહે છે; તેમ જ મોટા મોટા જળપ્રવાહો અને મહાદીપો દશે દિશાઓમાં વીંટાઈને રહેલા છે; તે પૃથ્વી જેની વિસ્તારવાળી ફણાઓની પકિતની વચમાં રહેલા મશ્ચિઓના સમૂહમાં નાના લઘુ જેવી લાગે છે; તેવા વિશાળ શેતનારાણ્ય

શૈલેન્દ્રપ્રતિપાદમાનગિરિજાદૃશ્તોપગુહોલસ-
દ્રોમાશ્વાદિવિસંપ્તુલાશિલવિધિવ્યાસક્લમજ્ઞાકુલઃ ।
આઃ શૈત્યં તુહિનાચલસ્ય કરયોરિત્યુચિવાન્તસ્મિતં શૈલાન્તઃ પુરમારુમહ્લગૈર્દ્રોડ્વત્ત્રાદ્રઃ શિવઃ ॥૬૦

હિમાલયે પોતાની પુત્રી પાર્વતીને લાયક મહાદેવના હાથમાં સોંપ્યો, તે વખતે પાર્વતીના હાથ સાથે પોતાનો હાથ દવાવાથી રોમાય, કંપ વગેરે સાર્વિક ભાવો મહાદેવને પ્રગટ થયા અને તેથી લક્ષવિધિની ક્રિયાઓમાં તત્પર રહેવું જોઈએ, તેમાં ભંગ પડ્યો. તે ભાવ કોઈ બાળી ન બળે તેથી મહાદેવે હસતા બધ્વાબ્ધું કે, 'અહો! હિમાલયની ઠંડી મારા હાથને ખૂબ લાગે છે;' પરંતુ રોમાયનું ખનું કારણ હિમાલયની સોજા અને યોગિનીઓ સમજી ગઈ હતી; તેથી તે મહાદેવ કરીને મહાદેવને જોતી હતી; તે શિવ તમારું રક્ષણ કરે. ૬૦

દિક્કાલાત્મસમૈવ યસ્ય વિશુતા યસ્તત્ર ચિયોતવે યત્રામુખ્ય સુધામવન્તિ કિરણા રાદોઃ સ યાસમમૂત્ । યસ્તત્પિત્તસુપ્તઃ સુ ચોડસ્ય હ્રિષિપે યસ્તસ્ય જીવાતવે વોડા યદ્ ગુણમેષ મન્મથરિપોસ્તાઃ પાન્તુ નો મૂર્તયઃ ॥

દિશા, કાળ અને આત્માના જેવું જેવું સર્વવ્યાપક-પણું છે; તે મહાદેવની આદાયમૃત્તિ, આકાશ જેવા પ્રકાશે છે તે સૂર્યમૃત્તિ, જેમાં પડાની સાથે જ સૂર્યનાં કિરણો અમૃતરૂપ થાય છે તે ચંદ્રમૃત્તિ, જેના સમૂહથી

પણ જેના હાથ પર આભુષધરૂપ બની બધ છે, તે મહાદેવ શંકરને અંગે પ્રથમ કરીએ છીએ. ૬૪ તારાનાયકશેઝરાય જગદાધારાય ધારાધર-
છાયાધારકરુન્ધરાય ગિરિજાસહકરુદ્ધગારિણે ।

નવા શેઝરિણે દશાતિલકિને નારાયણેનાશ્ચિને
નાગેઃ કલ્કણિને નગેન ગૃહિણે નાથાય નિત્યં નતિઃ ॥

જેમના મસ્તકની શેભારૂપે ચંદ્ર છે, જેમનો કંઠ મેઘની હાથા જેવો સ્થાપ છે, જેમનો શૃંગાર એક ક્રૂપા પાર્વતીના સમાગમમાં રહેલો છે, જેમના મસ્તકના મુગટરૂપે ગંગાજી છે, લલાટમાં રહેલું ત્રીભુવં નેત્ર જેમને તિલકરૂપે છે, જેમણે આશુરૂપે નાશયિષુ વિષ્ણુને ધારણ કર્યા છે, જેમણે હાથનાં કંકણરૂપે નાગોને પહેર્યા છે અને દિમાલય વડે જે ધરવાળા બન્યા છે, એવા જગતના આધારસ્વરૂપ વિશ્વનાથ મહાદેવને સદા નમસ્કાર હો. ૬૫

કેયૂરીકૃતકલ્પકૃતજટાજૂટાવતન્સીકૃત-

ગ્યાવહીકૃતકુન્ડલીકૃતકટીસૂત્રીકૃતાહીશ્વરઃ ।

પાયાદ્વિસ્તલકીકૃતપ્રિયતમાદર્શીકૃતાક્ષીકૃતઃ

દૂતારમ્ભપણીકૃતેન્દુશકલઃ કાત્યાયનીકામુકઃ ॥

જેમણે શેષનાગને જ આભુષધરૂપે, કંકણરૂપે, જટા-
મંડળના આભુષણરૂપે, કાનનાં કુંડળરૂપે તેમ જ કંઠ પર કંઠારૂપે બનાવેલ છે અને ચંદ્રની કલાને તિલક-
રૂપે, પ્રિય પાર્વતીને જેવાના દર્શણરૂપે, ભુગારના પાસારૂપે તેમ જ હોડમાં મુકવાનો પદ્મારૂપે બનાવેલ છે; તેવા પાર્વતીના કામુક પતિ તમારું રક્ષણ કરે. ૬૬

કાન્તાં કામપિ કામચત્યનુદિનં ધ્યાનાપદેશાદયં
કેનામું મુનયોઽપ્યનાદિનિધનં ધ્યાયન્તિ ધૌતસ્પૃહાઃ ।
ઇત્યક્રાત્સ્વકરે હૃતે ગિરિજયા પાદે ચ પદ્માસના-
દિશ્ચ પાતુ પુરંધિનદ્વધ્રુવઃ શમ્ભોઃ સમાધિચ્ચયાઃ ॥

રાગ, સ્પૃહા વગેરેથી રહિત એવા મુનિવરો જે
આદિ-અંતરહિત અવિનાશી મહાદેવનું ધ્યાન કરે છે; તેવા અર્ધનારીશ્વર મહાદેવ બ્યારે સમાધિમાં બેસા
હોય છે, ત્યારે પાર્વતીના મનને શંકા થાય છે કે, “આ
મહાદેવ આત્માના ધ્યાનનું બહાનું કાઢીને રોજ કાઠ
રમણીનું જ ધ્યાન કરતા હોય છે.” તે શંકા થતાં જ
પાર્વતીએ બોળામાંથી પોતાનો હાથ અને પદ્માસનથી
પોતાના પગ ખસેડી લીધા; તેથી મહાદેવની સમાધિને
ભંગ થયો; તે તમારી રક્ષા કરે. ૬૭

જ્ઞાતઃ સ્વર્ગતરક્ષિણીજલમૈરેન્દ્રોત્પલેનાશ્રિતઃ

પાર્વત્યાઃ સિતભૂતિચન્દનચૈરાલિપ્તગાત્રોઞ્જ્વલઃ ।

દેવશ્ચન્દ્રકલાસુશોભિતલિલકો ગૌરીવિવાહોત્સવા-

રમ્ભે શલઘ્તાર્હણશ્રિજગતામચર્યો હરઃ પાતુ વઃ ॥

સ્વર્ગગાના ભરપૂર જળથી જેમણે સ્નાન કર્યું છે,
પાર્વતીના નેત્રોરૂપી કમળથી જેમણે પૂજન થયું છે,
સૌદે ભસ્મરૂપી ચંદનના સમૃદ્ધથી જેમણે લેપ કરીને
અંગોને સ્વચ્છ બનાવ્યાં છે તેમ જ ચંદ્રરૂપી કલાનું
જેમણે લલાટમાં તિલક કર્યું છે; એવા મહાદેવનું
પાર્વતી સાથેના ત્રિગૃહસમારંભમાં દિમાલયે મધુપરૂથી
પૂજન કર્યું હતું; તે ત્રણે લોકના પૂજ્ય મહાદેવ તમારું
રક્ષણ કરે. ૬૮

અગ્નિત્વા વિશમમ્બરં વરતરં વાસો વસાનશ્ચિરં

હિત્વા વાસરસં પુનઃ પિતૃવને કૈલાસહર્ષ્યાશ્રવઃ ।

ત્યમ્ત્વા ભમમ કૃતાઙ્ગરાગનિચયઃ શ્રીચ્છન્દસારદ્રવૈ-

ર્દધઃ પાતુ હિમાદ્રિજાપરિણયં કૃત્વા ગૃહસ્થઃ શિવઃ ॥

મહાદેવ શંકર પાર્વતી સાથે લમ કરીને સાથ
જુદસ્થ બન્યા હતા. તેમણે દિગંબર રહેવાનું છોડી દીધું
અને ઉત્તમ પીતાંગર ધારણ કર્યું; રમશાનવાસ છોડીને
તેઓ કૈલાસ પર રાજમહેલમાં રહેવા લાગ્યા; ભસ્મ
ચોળવાની છોડી દીધી અને ચંદનના રસથી શરીર સુદૃઢ
અંગરાગ કર્યો છે; એવા જુદસ્થ મહાદેવ રક્ષણ કરે. ૬૯

ક્રીડન્મન્દરકન્દ્રોદ્ભવલન્મન્દારધૃન્દાવને

શ્લોધાન્ધાન્ધકદાનવાસુહરો જન્મત્તિશ્લોકૈર્મઃ ।

ત્રૈલોક્યાલિલસંકટોત્કટમયોદ્રેલાન્ધકારાંશુમા-

ન્યાંયાદ્વિષ્ણુપુરંમોધનપુદ્ગલો હિ પદ્માનનઃ ॥૭૦॥

જે મહાદેવ મંદરાચળ પર્વતની ખીણોમાં જિજ્ઞેસા
મંદારવૃક્ષોના સમૃદ્ધમાં ક્રીડા કરી રહ્યા છે; અંધક
નામના દાનવના પ્રાણ લેવા માટે ક્રોધમાં આવીને જે
નિશળ ફેરવી રહ્યા છે; બ્યારે ત્રણે લોક પર સધળાં
સંકટો અને ભયોનો ઉત્કટ અધકાર ફેલાઈ ગયો, ત્યારે
તેને દૂર કરવામાં જે સૂર્યની જેમ પ્રકાશી રહ્યા છે અને
જેઓ ત્રિપુરાસુરનો સંહાર કરવામાં પૂરી કુશળતા
ખતાવી રહ્યા છે; એવા પાંચ મુખવાળા મહાદેવ તમારું
રક્ષણ કરે. ૭૦

ગર્જકૃમ્ભમુજેગમીપણકળાકૃત્કારમીતિપ્રદઃ

ક્રીડત્તેષ્ટપિશાચરાક્ષસાગઃ પ્રત્યક્ષતઃ પ્રાન્તતઃ ।

માલત્યમ્લયાનલોઝ્ઝટશિશ્વઃ પ્રવ્યક્ષહાલાહલઃ

શાર્દૂલાજિનમૃદ્ધયાનકમયો મૂયાદ્ભવો ભૂતયે ॥૭૧॥

ગર્જના કરતા ભયંકર સર્પોની ભયંકર કણુઓના
કુતારથી જે સર્વને લાયભીત બનાવી રહ્યા છે; જેમની
સાથે અને ચારે આભુ પ્રેન, પિશાચ અને રાક્ષસોના

સમૂહો નાચ કરી રહ્યા છે; જેમના કપાળમાં રહેલા પ્રલયકાળના અગ્નિની જ્વાળાઓ પ્રગટ થઈ રહી છે; જેમના કંઠમાં હળાહળ જેવે કેપાઈ રહ્યું છે અને જેમણે વ્યાધયર્મને ધારણ કર્યું છે; એવા મહાદેવ ને ભયાનક રસને પણ ભયરૂપ લાગે છે, તે કલ્યાણ માટે હો.

ગૌરીચુમ્બનચક્રાલં પરિચલદ્રણપ્રભામણ્ડલં
વ્યાવલ્ગત્કણિકુણ્ડલં રતિરસમસ્તિન્નગણ્ડસ્થલમ્ ।

પ્રૌઢપ્રેમપરમ્પરાપરિચયપ્રોત્કુહ્લનેત્રાચ્ચલં
શંભોરસ્તુ વિમૂતયે હિ ભવતામુન્મત્તગન્ઢં શિરઃ ॥૭૨

જે મહાદેવનું મસ્તક ગૌરી-પાર્વતીને સ્પર્શન આપવા માટે ચંચળ બનેલ છે; હાલતા ગંડસ્થલ(ગાલ)ની કાંતિથી મંડલવાયું થયેલ છે; હાલતા ક્ષુધીર સર્પોનાં કુંડલથી શોભીતું છે; રતિના રસથી જેના કપાળને પસીના થયો છે; ખૂબ જ વધી ગયેલ પ્રેમની પરસ્પર આપ-લે કરવાથી જેમના નેત્રોના પ્રાન્તભાગ ચંચળ બનેલો છે. તેમ જ જેના પર મદોન્મત ગંગા ડોલી રહી છે, તેવું મહાદેવનું મસ્તક તમારા કલ્યાણને માટે બની રહ્યો. ૭૨

પાળૌ કઢ્ઢનમુત્કર્ણ કણિપતિર્નેત્રં લસત્પાવકં
કણ્ઠઃ કુણ્ઠિતકાલકૂટવિપમો વચ્ચં ગજેન્દ્રાજિનમ્ ।

ગૌરીલોચનલોભનાય સુમગો વેવો વરસ્યાસિ મે

ગણ્ડોહાસવિભાવિતઃ પચ્ચુપતેર્દાસોદ્રમઃ પાતુ વઃ ॥૭૩

‘મારા હાથ પર જોઈ કૃષ્ણાવાળો નાગ કંઠધરૂપે છે, મારું નેત્ર અગ્નિથી શોભી રહ્યું છે, શાંત થયેલ કાલકૂટની કાલિમાથી કંઠ વિપમ (નીલ) બન્યો છે અને ગજયર્મ વસ્ત્રરૂપે છે; એ રીતેના મારા પહેરવેશ વરરાજને શોભે તેવા છે અને તેથી ગૌરી-પાર્વતીનાં નેત્ર લોભાઈ જશે’ એમ સમજીને મહાદેવને આનંદ થયો છે; તે ગાલ કૃષ્ણાથી હસી રહ્યા હોય, તેમ લાગે છે; તેવા મહાદેવનું પ્રકટ હાસ્ય તમારું રક્ષણ કરે. ૭૩

દિવ્યં વારિ કયં યતઃ સુરધુની મૌલૌ કથં પાવકો
દિવ્યં તદ્ધિ વિલોચનં કથમહિર્દિવ્યં સ પાક્કં તવ ।

તસ્માદ્દૃશ્યતવિધૌ ત્વચાદ્ય મુપિતો હારઃ પરિત્યજ્યતા-
મિત્યં શૈલભુવા વિદ્વસ્ય લપિતઃ શંસુઃ શિવાયાસ્તુ વઃ ॥

ધર્મશાસ્ત્રમાં સોગંદ લેવા પાણી, અગ્નિ કે, સાપનું નિમિત્ત લેવામાં આવે છે; પરંતુ પાર્વતીએ મહાદેવને કહ્યું કે, ‘પાણી લેવાનું’ તો રહેતું જ નથી; કારણ કે તમારા મસ્તકમાં સ્વર્ગગંગા છે; અગ્નિ લેવાનો રહેતો નથી, કારણ કે તમારા લલાટમાં નેત્રરૂપે અગ્નિ રહેલો છે અને સાપ લેવાનો રહેતો નથી, કારણ કે તે તો તમારાં

અંગો પર છે. માટે શપથ લેવાનું’ હોડીને જુગારમાં તમે મારો હાર ચોરી લીધો છે, તે મને પાછો આપી દો. ’ એ રીતે હસીને પાર્વતીએ જેમને શપથ ખાતા શેક્યા છે, તે મહાદેવ તમારા કલ્યાણ માટે હો. ૭૪

તાતં ત્ત્વાતતાતં કથય હરકુલેડલહ્કૃતે સંપ્રદાને
તચ્છ્રુત્વા ચન્દ્રમૌર્તિર્નિતમુલકમલો જાતલજ્જો વમૂવ ।

બ્રહ્માવાદીત્તદાનોં દ્રાણુત હરકુલં વેદકણ્ઠોચકણ્ઠો
શ્રોકણ્ઠાગ્રીલકણ્ઠઃ પ્રહસિતવદનઃ પાતુ વચ્ચન્દ્રચૂઢઃ ॥

પાર્વતીને કન્યાદાન આપતાં હિમાલયે પુરોહિત બ્રહ્માજીને જણાવ્યું કે, ‘વરરાજના પિતા, દાદા અને વડાદાદાનાં નામ કહો; તે સાંભળીને મહાદેવ તો લગભગ પામી ગયા અને મુખકમળ નીચું ઢાળીને બેસી રહ્યા; પરંતુ કુશળ બ્રહ્માજીએ સમયસૂચકતા વાપરીને જણાવ્યું કે, ‘હું’ મહાદેવનું ગોત્ર કહ્યું છું, તે તમે સાંભળો, પહેલાં વેદકંઠ હતો, પછી ઉચ્ચકંઠ થયા, ત્યારબાદ શ્રીકંઠ થયા અને હવે આ નીલકંઠ છે.’ તે સાંભળીને મુખ પર હાસ્ય પ્રગટ કરતા સદાશિવ તમારું રક્ષણ કરે. ૭૫

યા સૃષ્ટિઃ સપુરાયા વહતિ વિધિહૃતં યા હવિર્યાં પ્હોત્રી
યે દ્વેષકાલં વિચતઃશ્રુતિવિષયગુણા યા સ્થિતા વ્યાપ્ય વિશ્વમ્

ચામાદુઃ સર્વેર્વીજપ્રકૃતિરિતિ યયા પ્રાણિનઃ પ્રાણવન્તઃ

પ્રત્યક્ષામિઃ પ્રપન્નસ્તનુભિરવતુ વસ્તાભિરદ્રાભિરીશઃ ॥૭૬

ભગવાન સદાશિવ જગતના પદાર્થોરૂપે આઠ મૂર્તિ-ઓ ધારણ કરે છે. જગતકર્તાની પહેલી સૃષ્ટિ જળ (અપ એવ સર્વાર્દો), વિધિપૂર્વક હોમેલાનું વડન કરનાર અગ્નિ, હોમ કરનાર પુરુષ (કર્તૃવ્યશીલ મનુષ્ય), સમયનું વિદાન કરે છે તે સૂર્ય-ચંદ્ર, કાનોથી શ્રવણ થતો શબ્દ જેના શુણ્ણ છે તે આકાશ કે ને સર્વમાં વ્યાપીને રહ્યું છે, જેને સર્વ બીજીની પ્રકૃતિ કહેવામાં આવી છે તે પૃથ્વી તથા જેનાથી સર્વ પ્રાણીઓ પ્રાણ ધારણ કરી રહ્યાં છે તે વાયુ-આ આઠ મૂર્તિઓવાળા સદાશિવ તમારું રક્ષણ કરે. ૭૬

એકેશ્વર્યસ્થિતોઽપિ પ્રણતબહુકલો યઃ સ્વયં કૃતિવાસાઃ
કાન્તાસમિશ્રદેહોઽપ્યવિષયમનસાં યઃ પુરસ્તાશતીનામ્

અદ્રાભિયેસ્ય કુસ્ત્રે જગદપિ તનુભિર્વિજ્ઞતો નામિમાનઃ

સન્માર્ગાલોકનાય વ્યવનયતુ સ નરહામર્મી વૃત્તિનીશઃ ॥

જેમને પોતાને પહેરવા માટે કૃત મુગધર્મ છે, છતાં પણ જેની અંદર બધાં પ્રકારનાં એશ્વર્ય રહ્યાં છે અને તેથી ભગતજનોને અનેક મનંગમતાં ફળ આપે છે, જેમના પોતાના દેહમાં જ સર્વ વિષયરૂપ પાર્વતી રહેલાં

છે; છતાં પણ જેમનાં મન વિષયોનાં લોહુપ થનાં નથી એવા મોગી જનોનાં જે અગ્રેસર છે; જે પોતે આક્રમીતો દાગ આપ્યા જગતને ધારણ કરે છે; છતાં પણ જેને કાઈ જાતનું અભિમાન નથી, તેવા મહાદેવ અમારા તમેયુષ્મા અધકારને દૂર કરો કે જેથી અમને સારો માર્ગ દેખાય. ૭૭

કૈલાસાદ્રાવુરસ્તે પરિચલતિ ગણેપૂહસત્કૌતુકેપુ
ક્રોડં માતુઃ કુમારે વિશતિ વિપમુચિ પ્રેક્ષમાણે સરોપમ્ ।
પાદાવદ્યમ્મસીદદ્વપુપિ દશમુલે યાતિ પાતાલમૂલં
ક્રુદ્ધોડપ્યાશ્ચિદ્મૂર્તિર્મયચનમુસયા પાતુ હૃદ્યઃ શિવો નઃ॥

જ્યારે રાવણે આખો કૈલાસ પર્વત ઉડાવ્યો, ત્યારે પાર્વતી વગેરે ગણે કુપ્તહલમાં પડી ગયા કાર્તિકેય સ્વામી માતાના ખોળામાં સંતાઈ જવા લાગ્યા તેમ જ નાગો પણ કોધથી જોવા લાગ્યા. એટલે મહાદેવે કોધમાં આવીને પોતાના અંગૂઠાથી કૈલાસને દબાવ્યો, તેથી રાવણ પાતાળમાં ચાલ્યો ગયો; પરંતુ કૈલાસ ડોલવાથી ભયભીત બનેલા પાર્વતીએ જોયું કે મહાદેવ કોધાતુર છે; તે છતાં તેમણે ભયથી મહાદેવને ગાદ આસિંગન આપ્યું, તેથી હર્ષ પામેલ મહાદેવ અમારું રક્ષણ કરો. ક્રોધેકેદૃષ્ટિપાતેભિમિરુપશમિતા વહનયોમી ત્રયોડપિ ત્રાસાર્તાન્વલિજોડયશ્વલગળગદ્ગતોઝીપવટ્નઃ પતન્તિ । દક્ષઃ સ્તૌત્ર્યસ્ય પરની વિલપતિ કૃપણં વિદુત્તં ચાપિ દેવૈઃ શંસન્નિત્યાત્તદાસો મલમથનવિઘ્નો પાતુ દૈવ્યે શિવો વઃ॥

મહાદેવ પાર્વતીને તેમના પૂર્વજન્મમાં બનેલ દક્ષના યશસ્વંસની કથા કહેતા હતા કે, ‘ગણેશની અતિશય કોધવાળી દૃષ્ટિએ પડવાથી જ યજ્ઞના (દક્ષિણાગ્નિ, ગાહ-પત્ર અને આહવનીય એ) ગણ અગ્નિઓ શાંત પડી ગયા હતા, અટક્યાના પ્રમથગણેએ પાધીઓ અને કુપટા ફાડી નાખ્યા તેથી ગાસ પામેલા અતિવજ આગણે પડતાઆપડતા હતા; દક્ષપ્રમથપતિ હાથ જોડી સ્તુતિ કરતા હતા; દક્ષના પત્ની દયામણી રીતે રડતાં હતાં અને દેવો દોડાદોડ કરી રહ્યા હતા-એમ કહીને અટકાસ કરતા મહાદેવ તમારું રક્ષણ કરો. ૭૮

આસીને પૂર્ણિ નૂર્ણાં વ્યસન્નિનિ શશિનિ
ચોમ્નિ કૃષ્ણે સત્વૃણે, દૈવ્યેન્દ્રે જાતન્દ્રે દ્રવતિ મચ-
વતિ હ્રાન્તકાન્તો કૃતાન્તે । અગ્રહાણ્યં દ્રુવાણે કમલ-
પુટકૃદીઓત્રિયે શાન્ત્યુપાયે, પાયાદ્ઃ કાલકૃતે શટિતિ
કવલપૈંદીલયા નીલકૃષ્ણઃ ॥ ૮૦ ॥

જ્યારે સમુદ્રમંથનથી કાલકૃત એ નીલકણ્ઠ ત્યારે સર્વ શાંત બની ગયો, આકાશમાં રહેલ ચંદ્ર કદ પામવા

લાગ્યો, લક્ષ્મીને મળવાની તૃષ્ણામાં વિષ્ણુ ઘેરાઈ ગયા બલિરાજને જીંધ આવવા લાગી, ઇન્દ્ર નાસવા લાગ્યો, યમરાજ દિલ્હો પડી ગયો અને કમળમાં ખેડેલ બ્રહ્માજી ‘ભૂંડું થયું, ભૂંડું થયું’ એમ પુકારવા લાગ્યા, ત્યારે રમત કરતાં જ કાલકૃષ્ણે અંબલિમાં લઈ, મહાદેવ તેનું પાન કરી ગયા; તે મહાદેવ તમારું રક્ષણ કરો. ૮૦

કેયં મૂર્ધન્યવકારે તિમિરમિહ ક્રુતઃ સુષ્ણ કાન્તેન્દુચુકે
કાન્તાપ્યત્રાસ્તિ કાચિન્નતુ ભવતુ મયા વૃષ્ટમેતાવદેવ ।
નાહં દ્વન્દ્વં કરોમીત્યપનય શિરસસ્પર્શમેનામિદાની-
મિત્યં પ્રોકો ભવાન્યા પ્રતિવચનજિતઃ પાતુ વશ્યન્દ્રચૂડઃ॥

પાર્વતીએ મહાદેવને પૂછ્યું કે, ‘હે અશ્વકાર-અશ્વક દૈત્યના શત્રુ! તમારા મસ્તક પર આ કાણું છે? ત્યારે અંબકાર-અંબકારમાં એમ કપટશરી વાણીમાં મહાદેવે જણાવ્યું કે, ‘હે સુંદરી! કાન્તેન્દુચુકે-સુંદર ચંદ્રવાળા મસ્તકમાં અંબકાર ક્યાંથી? ત્યારે કાતા અને હન્તુનાણું મસ્તક એવો અર્થ કરીને પાર્વતીએ પૂછ્યું કે શું તમારા કહેવા પ્રમાણે તમારા મસ્તકમાં ચંદ્ર સાથે કાતા પણ છે? ત્યારે મહાદેવે કહ્યું કે, ‘કાતા અને હન્તુ એવો દ્વન્દ્વ સમાસ મેં ક્યાં નથી ત્યારે પાર્વતીએ દ્વન્દ્વ-એકું એવો અર્થ કરીને જણાવ્યું કે ‘જો તમે મસ્તકમાં દ્વન્દ્વ રાખતા ન હો, તો ત્યાં રહેલી કાતાને દૂર કરો.’ એ રીતે વાદવિવાદમાં પાર્વતીથી જિતાયેલ મહાદેવ તમારું રક્ષણ કરો. ૮૧

ધન્યા કેયં સ્થિતા તે શિરસિ શશિકૃદા કિં નુ
નામૈતદસ્યા, નામૈવાત્યાસ્તદેતત્પરિચિતમપિ તે વિરૂપ
કસ્ય હેતોઃ । નારી વૃન્દ્ધામિ નેન્દુ કથયતુ વિજયા
ન પ્રમાણં ચર્ચનુર્દેવ્યા નિદ્રાનોતુમિન્છોરિતિ સુર-
સરિતે શાશ્વમવ્યાદિભોરં ॥ ૮૨ ॥

પાર્વતીએ પૂછ્યું કે, ‘આ તમારા મસ્તક પર કઈ લાગ્યેશાળી સ્ત્રી છે?’ શિવ બોલ્યા કે, ‘એ તો શશિ-કલા છે.’ ત્યારે પાર્વતીએ જણાવ્યું કે, ‘શું તે સીતું નામ શલિકલા છે.’ શિવ બોલ્યા કે, ‘તેનું તે નામ તો તમારું જણીતું છે; છતાં પણ શા કારણથી તમે ભૂલી ગયાં?’ ત્યારે પાર્વતીએ જણાવ્યું કે, ‘હું ચંદ્રની કલા વિષે પૂછતી નથી; હું તો મસ્તકમાં રહેલી સ્ત્રી વિષે પૂછું છું.’ સદાશિવ બોલ્યા કે, ‘જો ચંદ્ર છે, એ વાતની તમને ખાતરી થતી ન હોય, તો તમારી બહેન-પૃથ્વી વિજયાને તે વાત પૂછી જુઓ.’ એ રીતે વાદ-વિવાદ કરીને મસ્તકમાં રહેલ ગંગાને છુપાવવા ઇચ્છતા મહાદેવની દગાઈ તમારું રક્ષણ કરો. ૮૨

હર્ષાદમ્ભોજજન્મપ્રમુત્તિદિવિપદાં સંસદિ પ્રીતિમત્યા
શ્વશ્રા મૌલૌ પુરારેર્દુહિતુપરિણયે સાક્ષત્ ચુન્વ્યમાને ।
તદ્વક્ત્રં મૌલિયકત્રે મિલિતમિતિ શ્વરં વીક્ષ્ય ચન્દ્રઃ સદ્દાસો
દમ્વા તદ્ વૃત્તમાશુસ્મિતસુભગમુલઃ પાતુ વઃ પદ્મવન્દનઃ ॥

જ્યારે પાર્વતીના વિવાહ સમયે બ્રહ્મા વજ્રે દેવાને
સમાજ ભેગો થયો હતો, ત્યારે પ્રસન્ન થયેલાં મેના
સાધુએ યોગ્ગાથી મહાદેવને વધાવી લીધા અને પછી
મહાદેવનું માથું સંધ્યા જતાં, તેમના પાંચમા મુખ
સાથે મેનાનું મુખ મળી ગયું, તે જોઈને જતામાં
રહેલા શ્વર ડસવા લાગ્યો; તે બાબત માણીને પાંચ
મુખનાળા સદાશિવ પાંચ ડસવા લાગ્યા; તેના ડસમુખા
મહાદેવ તમારું રક્ષણ કરે. ૮૩

ક્લપાન્તકૂરપેલિઃ ક્રતુકદનકરઃ કુન્દકપૂરકાન્તિઃ
ક્રોઢનૈલાસક્રૂટે કલિતકુમુદિનીકામુકઃ કાન્તકાચઃ ।
કદ્ધાલક્રોઢનોત્કઃ કલિતકલકલઃ કાલકાલીકલત્રઃ
કાલિન્દીકાલકંઠઃ કલયતુ કુશલં કોડિપ કાપાલિકો નઃ ॥

પ્રલયકાળે જે વિકરાળ ક્રોડ કરી રહ્યા છે, જે
દક્ષના યજ્ઞને નાશ કરી રહ્યા છે, જે કૈલાસના શિખર
પર ક્રોડ કરે છે, જે ચંદ્રની કલાને મુશ્કટમા ધારણ
કરવાની પ્રીતિવાળા છે, જેનું શરીર સુંદર છે, જે હાડ-
પિન્દ સાથે ક્રોડ કરવામાં વિસાદ ધરાવે છે, જેમના
મસ્તક પરની ગંગા કલકલ અવાજ કરી રહી છે, કાલ-
રૂપ મહાકાલી જેના પત્ની છે, જેના કંઠનું વિષ
યમુના જેવું સ્નાન છે, એવા દ્વાદશ એક કપાલધારી
(મહાદેવ) અમારું કુશળ કરે. ૮૪

હૃષ્ટઃ સપ્રેમ દેવ્યા કિમિદમિતિ મગ્ધાસંભ્રમાચાસુતેભિઃ
શાંતાંતરતત્ત્વસારૈઃ સકરુણમૃષિભિર્વિવિન્નુના સરિમતેન ।
આદાયાર્થં સગર્વેરુપશમિતવધૂસન્નમર્દેવ્યવૌરઃ
સાનન્દં દેવતાભિર્મયપુરવદ્ધને ધૂર્જટિઃ પાતુ યુષ્માન્ ॥

જ્યારે ત્રિપુરને સંહાર કરવા મહાદેવે બંધી તૈવારી-
ઓ દેશ્યા માંડી, ત્યારે પાર્વતીએ તેમને પ્રેમભરી
નજરે જોયા હતા. અશુરોની સ્ત્રીઓએ ‘આ તે શું
યવાનું છે,’ એવા બ્રમ અને ભયની નજરથી જોયા.
તરવના સારને બાણનાર ઋષિમુનિઓએ શાંત અંતઃ-
કરણવાળી નજરે જોયા. વિષ્ણુ ભગવાને હાસ્યથી જોયા.
પોતાની સ્ત્રીઓના બ્રમે દૂર કરીને હાથિવારે સજ્જ
કરી તૈવાર થયેલ રાક્ષસોએ ગર્વપૂર્વક જોયા તેમ જ
દેવાએ આનંદભરી નજરથી જોયા; તેના મહાદેવ
ધૂર્જટિ તમારું રક્ષણ કરે. ૮૫

ક્ષિતો હૃશ્વાવલમ્પઃ પ્રસમમભિહતોડપ્યાદદાનોડયુકાન્તં
ગૃદ્ધન્કેશેષ્વપાસ્તશ્ચરણનિપતિતો નેક્ષિતઃ સન્નમેણ ।
આલિન્ગ્યોડવધૂતશ્ચિપુરયુવતિભિઃ સાશુનેત્રોત્પલાભિઃ
કામીવાદ્રીપરાધઃ સ વદ્ધતુ દુરિતં શાંભવો વઃ શ્યામિઃ ॥

ત્રિપુરને સંહાર કરતી વખતે મહાદેવના બાણને
અગ્નિ આંધુથી ભરેલાં નેત્રોવાળા સ્ત્રીઓને હાથે વળ-
ગતો હતો; ત્યાંથી તરછોડતાં તે અગ્નિ બળાતકારે સાડીના
છેત્રને વળગી રહેતો હતો તેમ જ દેશમાં પડતાની
સાથે દૂર ફેંકતાં ચરણોમાં લાગતો હતો; તેને ભયવશ
થયેલી સ્ત્રીઓ ભૈતી ન હતી; છતાં પણ તે તેમને
આલિંગન આપતો હતો; એ રીતે ત્રિપુરની સ્ત્રીઓએ
તાન અપરાધવાળા કામી પુરુષની જેમ જેનો તિર-
સ્કાર કર્યો છે, એવા મહાદેવના બાણને અગ્નિ તમારાં
પાપોને બાળી મોકલે. ૮૬

ક્લપાળં વઃ ક્રિયાસુમિલદતિનિયુગાસ્તુગીર્વાણમોગિ-
શ્ચૈણવ્યત્યસ્તક્લપદ્રૂમનવસુમનોનાગહારાવલીનિ ।
નાલીપ્તશ્ચિટ્કલમીકરતલકમલોદ્ધાન્તમાધ્વીકધારા-
તામ્યત્કાલેક્ષણાનિ ત્રિપુરહરધનુર્ચાલતાકર્પણાનિ ॥

જ્યારે ત્રિપુરને સંહાર કરવાને હતો ત્યારે ધનુષની
બે અણીઓ ભેગી થતા આકાશ અને પાતળ બને
એક થઈ ત્યાં એટલે અસરાઓ અને નાગકન્યાઓને
પોતપોતાના આભુષણોરૂપે કલ્પદક્ષના પુષ્પો અને
નાશકારની પદ્ધિઓની અલ્પાઘડી કરવાનું સરળ
બની ગયું હતું; તેમ જ બાણરૂપ બનેલ વિષ્ણુએ જેને
આલિંગન આપ્યું છે, એનાં લક્ષ્મીજના હાથમાં જે કમળ
હતાં, તેના મક્કરદ રસની ધારાથી શિવના લલાટને
અગ્નિ ગ્જાનિ પામવા લાગ્યો; એ રીતે મહાદેવે ધનુષ્ય
અને દોરીના બેંચાણ ક્યાં હતા, તે તમારું કલ્યાણ કરે.

ક્લપાન્તે ક્રોધનરય ત્રિપુરવિજયિનઃ ક્રોઢયા સચ્ચરિણોઃ
કૃત્વાપિ પ્રાણિજાતૈર્નિઋમુલકુદરાતિધ્યમસ પ્રપ્રમેઃ ।
દિગ્મિતીઃ પ્રેક્ષ્ય શૂન્યાઃ પ્રલયજલનિર્ધિ પ્રેક્ષ્ય ચાત્મીયમૂર્તિ
ત્રાસવ્યાસકમોપમગ્નિતરુપઃ પાન્તુ વો ગર્જિતાનિ ॥

જ્યારે ત્રિપુરારે મહાદેવ મહા પ્રલયકાળે દેહમાં
આવીને તાંડવક્રોડથી ચારેવ તરફ ફરવા લાગ્યા, ત્યારે
બધાં પ્રાણીઓની તેમના (કાષરેખી) મુખની શુક્રમાં
પૂરેપૂરી મહેમાનગીરી કરવામાં આવી; તે છતાં પણ
તેમને પૂરો સતોષ થયો નહિ; એટલે શિવની તે
ગર્જનાએ દશ દિશાઓમાં ફરી વળા, પણ તે તો
ખાલી જોવામાં આવી એટલે પ્રલયના સમુદ્ર પર ફરી
વળા પણ તે તો પોતાની જ મૂર્તિ છે, એમ લાગ્યું.

એટલે બધાંને ગળા જવા માટે ને પરિશ્રમ કરવામાં આવ્યો હતો તે નકામે જતા મહાદેવ કોષમાં આવી ગયા; તેથી તેમણે ને શર્ંગનાઓ કરી તે તમારું રક્ષણ કરો. ૮૮

પર્વઙ્કમન્યિવ્રન્ધદ્વિગુણિતમુજગાથેપસંવીતજાનો-
રન્તઃપ્રાણાવરોધવ્યુપરતસકલજ્ઞાનરુદ્ધેન્દ્રિયસ્ય ।

આત્મન્યાત્માનમેવ વ્યવગતકર્ણ પદ્યતસ્તત્ત્વદષ્ટયા
શંભોર્વેઃ પ્રાતુ શૂન્યેક્ષણઘટિતલયવ્રહ્મલમ્પ્રઃ સમાધિઃ॥

સમાધિ લેતી વખતે એક પગ પર બીજે પગ ચઢાવીને પીરાસન જમાવીને મહાદેવે સાપથી પોતાના બંને ગોઠણ બાંધી દીધા છે. પોતાની અંદર પ્રાણને રોકી લેવાથી સઘળા ઈન્દ્રિયોનાં જ્ઞાન આપોઆપ રોકાઈ ગયાં છે તેમ જ ઈન્દ્રિયો ચાંત થવાથી તત્ત્વજ્ઞાનને કારણે પોતાના આત્માથી જ આત્માનાં દર્શન કરનાર મહાદેવની સમાધિ તમારું રક્ષણ કરે; ને સમાધિમાં ત્રીજા નેત્રના દર્શનથી પ્રલયના અભાવવાળા કેવળ બ્રહ્મદષ્ટિ રહેલી છે.

દૃષ્ટામિભ્યાં હૃતાર્થો શ્રિતવિવિધગણાં હન્દસાં ધર્ષનીયાં
ચાર્તાં સર્વાદિમત્તર્ચં સુરગણકલિતાં માસમત્તર્ચં દયાનામ્ ।
યુક્તં સ્થાનં નયન્તીં લઘુમપિ સકલં વિશ્રીતીં માલયાયા-
ન્વન્દે વાર્ધામવર્ણાં ધૃતમુનિચતિકાં સમ્પદાં શંસુમૂર્તિમ્ ॥

(પહેલો અર્થ) જેવું વર્તન બાળીવું છે, જેમાં પાર્વતીનું મન હરાયું છે, જેના આશ્રયે અનેક ગણો રહેલા છે, જેવું વેદોએ વર્ણન કર્યું છે, ને સર્વના આદિમાં રહેલી છે, જેવું દેવોના ગણોએ ધ્યાન ધર્યું છે, ને પ્રકાશશયને ધારણ કરે છે, અનેક લક્ષ્મણને ને યોગ્ય સ્થાને પહોંચાડે છે, ને માળા પહેરાને શોભીતી વિધિઓ ધારણ કરે છે, જેના વર્ણ ઔરાવત હાથી જેવા સફેદ છે અને ને મુનિઓ તેમ જ સંન્યાસીઓનું રક્ષણ કરે છે, તેવી સમ્પદા-માળાને ધારણ કરનારી શિવની મૂર્તિને વંદન કરું છું. (બીજો અર્થ) આ હંદવું સમ્પદા નામ છે, તેવું વર્ણન પશુ શિવમૂર્તિની સાથે બેઠા અર્ધમાં આવેલ છે; જેમ કે) જેની ગળના વૃત્તમાં થાય છે, ને આર્ધા નામના હંદની શોભા હરી લે છે, જેમાં અનેક ગણ રહેલા છે, જેવું વર્ણન હંદમાં થાય છે, ને આરલમાં મગધને રાખે છે, જેમાં સુંદર રમણ શોભી રહ્યા છે, જેના ત્રીજા સ્થાનમાં ભગણ છે, જેમાં સર્વ લઘુરૂપ નગધને યોગ્ય સ્થાન મળે છે; જેમાં સાથે સાથે ત્રણ યગણ રહેલા છે, જેમાં કુલ ચોવીસી વર્ણો છે; જેમાં સાત સાત અક્ષર પર વિરામ કરવામાં આવે છે તેમ

જ જેની ગાંધણી મુખ કરનારી છે, એવા સમ્પદા હંદને હું વંદન કરું છું. ૯૦

દેહાર્ધાનદ્વાકાન્તાકચકુસુમચયો માલનેત્રાનલાચિઃ
પીનોપ્મા મૌલિલેલનુસરસુરનદીનીરમ્યો જગન્તિ ।
સ્ફીતોત્તેસેન્દુકાન્તિદ્વિરદદતિદ્વાઙ્ગાદનવ્યકત્રીતઃ
શંભુર્મૂપાસ્થિકુન્દપ્રકરપરિવૃતઃ પાતુ સર્વર્તુમૂર્તિઃ ॥૧૧॥

સદાશિવના દેહમાં સર્વ ઋતુઓ નિવાસ કરે છે; કાળા અંગમાં રહેલ પાર્વતીના કૅષપાશમાં ધુબ્યા છે; તેથી વસંતઋતુ જળાય છે. લલાટમાં રહેલ અગ્નિની જ્વાળાઓ છે, તેથી શ્રીમંત્રપ્રાપ્ત થાય છે. મરુતકમાં ખેલતી અને કલકલ કરતી ગંગા છે, તેથી વર્ષાઋતુ બને છે. મુગટમાં ચંદની કલા વૃદ્ધિ પામી છે, તેથી શરદઋતુ પડે છે. હાથીનાં ચામડાને સખત રીતે એકે છે, તેથી ગળે દંડી લાગતી હોય તેવી હેમંતઋતુ થાય છે તેમ જ લુણ્ણરૂપે ધારણ કરેલ હાડકાંના કુંદનાં ફૂલ ગળે કે ઢિમના કરા લાગે છે, તેથી શિશિરઋતુ બને છે. એ રીતે સર્વ ઋતુઓની મૂર્તિવાળા શંકર રક્ષણ કરે.

દેયોપાદેયશૂન્યં મુનિગણમનસામદ્યાનન્દવેદુઃ
સેતુઃ સંસારધારાંનિધિસુલ્લતરણે શ્રીમદ્દેશાનસંજ્ઞય ।
પ્રાલેયં જ્યોતિરન્તઃ પરિણતતિમિર્ય્યૂહવિષ્ણુદેવદર્શ
કિંચિદ્વાચામધીશં સ્ફુરતુ મમ હૃદિ જ્યેષ્ઠરં વિશ્વસાક્ષિ ॥

જેમાં ગ્રાહ કે ત્યાગ્ય એવું કંઈ નથી, ને મુનિઓના મનને અદ્વિતીય આનંદ આપવામાં કારણ છે, ને સંસારરૂપી સમુદ્રને સુખે તરી જવા માટે પુલની ગરજ સારે છે. જેવું પ્રસિદ્ધ નામ 'શ્રી મહેશાન' છે; ને અંતઃકરણની અંદર ભૂમેલ અંધકારના સમુદ્રને નાશ કરવામાં કુશળ છે, ને સર્વ વેદવાણીઓના અધ્યક્ષરૂપ છે અને ને વિશ્વનું સાક્ષીરૂપ છે; એવું પ્રલયકાળ વખતનું મહાદેવનું પરમ તેજ મારા હૃદયમાં સ્ફુરે. ૯૨

વિશ્રવ્રાટે કપર્દે સુરનગરનદીમિન્દુલેખાં લલાટે,
નેત્રાન્તઃકાલવદ્ધિ ગરલમપિ ગલે વ્યાઘ્રચર્માન્નમોગે ।
પદ્માસ્યો વૈ ત્રિનેત્રો વૃષભગતિરતિર્વામભાગસ્યવામઃ
સંદિશ્યાત્સંપદં વઃ સહ સકલગુણેરદમુતાકાર ફૈશઃ ॥

જે મહાદેવ વધેલા જટામૂટના એક લાગમાં ગંગાજ અને બીજા લાગમાં ચંદની રેખા ધારણ કરે છે, કપાળમાં બે આંખની વચ્ચે કાળસ્વરૂપ અગ્નિને, ગળામાં હલાહલ ઝેર, કેડ પર વ્યાઘ્રચર્મ, પાંચ મુખ, ત્રણ નેત્ર અને કાળા અંગ પર પાર્વતીને ધારણ કરે છે, તેમ જ પોદિયા પર બેસવાની રચિવાળા છે; એ રીતે વિવિધ સ્વરૂપો અને પદાર્થોથી જેમની આકૃતિ અદ્ભુત છે

એવા મહાદેવ તમને સંપત્તિ આપેા. ૯૩
 સ ધૂર્જટિજટાજૂદે જાયતાં વિજયાય વઃ ।
 યસ્યેકપલિતપ્રાન્તિ કરોત્યદ્યાપિ જાઢવી ॥ ૯૪ ॥
 મહાદેવના મસ્તકમા રહેલાં ગંગાજી અત્યાર સુધી
 જેના એક સફેદ વાળ જેવાં લાગે છે, તે મહાદેવની
 જટાઓનાં સમુદાય તમારા વિશ્વ કરનારાં યાઓ. ૯૪
 ચૂડાપીઠકપાલસંકુલગલમન્દાકિનીવારયો
 વિશ્વપ્રાયલલાટલોચનપુટજ્યોતિર્વિમિશ્રત્વિપઃ ।
 પાતું ત્વામકઠોરકેતકશિપ્તાસંદિધમુગ્ધેન્દવો
 મૂતેશસ્ય મુજઙ્ગવહ્નિવલયમ્નદ્વજૂટા જટાઃ ॥ ૯૫ ॥
 જે જટાઓ પર જોપરીની માળાઓ આડી બાધેલી
 છે, તેના દયાણુથી ગંગાના જળ ઝળાં કરે છે; લલાટમા
 રહેલ નેત્રની વીજળા જેવી જ્વાળાઓની કાંતિ સાથે
 જેની પીળા કાંતિ મળી ગયેલી છે; જેની અંદર રહેલ
 બાલચંદ્ર ક્રમણ કેવડાના ફલની કળી જેની શોભા પારણ
 કરે છે; એવી સર્પેરૂપી લતાઓના સમૃદ્ધથી બાધેલી
 સદાશિવની જટાઓ તમારું રક્ષણ કરેા. ૯૫
 ગઙ્ગાવારિભિરુક્ષિતાઃ કળિષ્ઠપૈરુપહ્લવાસ્તચ્છિસ્વા
 રત્નૈઃ ફોરકિતાઃ સિતાંશુકલયા સ્મેરૈકપુષ્પશ્રિયઃ ।
 આનન્દાશ્રુપરિપ્લુતાશિહુતમુખૈર્મિલોદોદ્ધા
 નાર્ણ કલ્પલતાઃ ફલે દદતુ વોડમીટ જટા ધૂર્જટેઃ ॥
 જે જટારૂપી કલ્પલતાઓનું ગંગાજળ સિંચન કરે
 છે, જેને સર્પોની ફૂંચાઓરૂપી પાદો છે, સર્પની ફૂંચાઓ
 પર રહેલ મણિઓ જેના અંકુરો છે, ચંદ્રની ખીજ-
 કલારૂપે ખીલેલ પુષ્પની ઉત્તમ શોભા છે, આનંદના
 આશુઓથી ખીંચાયેલા નેત્રમા રહેલા અગ્નિમાથી ઝળદે
 થતા ધુમાડાના રંગ જેની રક્તચાણકારી મહાદેવની
 જટાઓ તમને મનવાહેલ ધણી ફળ આપેા. ૯૬
 મ ગા
 પર્વતમેદિ પવિત્રં જૈત્રં નરકસ્ય બહુમતઙ્ગહનમ્ ।
 હરિમિવ હરિમિવ હરિમિવ સુરસરિદમ્ભઃ પતન્નમત ॥
 પર્વત પરથી પડતુ તે ગંગાજળ પર્વતોને ભેદે છે,
 માટે ઇંદ્ર જેવુ લાગે છે; પવિત્ર હોવાથી નરકને છતા-
 નારું છે માટે વિષ્ણુ જેવું લાગે છે અને ગહન તથા
 બહુમાન્ય હોવાથી બહુ-મતગ-હનમ્ અનેક ઠાણોએ
 મારનાર સિંહ જેવું છે, માટે તે ગંગાજળ ઠરિ (ઇંદ્ર)
 જેવું, ઠરિ (વિષ્ણુ) જેવું, અને ઠરિ (સિંહ) જેવું
 છે, તેને નમસ્કાર હો. ૯૭
 હ્યં ચિટ્ટપાપિ પ્રકટજહરૂપા મગવતી
 યદીયામ્બોવિન્દુર્વિતરતિ ચ શંભોરપિ પદમ્ ।

પુનાના ધુન્વાનાનિલિલમપિ નાનાવિધમયં
 જગત્કલ્ત્વં પાયાદતુદિનમપાયાત્સુરધુની ॥ ૯૮ ॥
 તે ગંગા યૌન્યસ્વરૂપ છે; છતાં પશુ પ્રત્યક્ષ જડ-
 (જળ)રૂપ બને છે; જે ગંગાજળનું એક બિંદુ પશુ
 શિવ-મહાદેવના પદને અપાવે છે; તે સર્વને પવિત્ર
 કરનારી, અનેક પ્રકારનાં પાપોને દૂર કરનારી, ગંગા
 સમસ્ત જગતને વિનાશથી બચાવેા. ૯૮
 ચૂડાશીતકરસ્તનંધયસુધાનીરન્ધ્રગન્ધસ્પૃશઃ
 શ્રીઠાકલ્કણપન્નગેશ્વરફળાપીતાવશિષ્ઠા મુહુઃ ।
 અઢ્ઢાસીનગિરીન્દ્રજાસ્તનતટીહારાવલીલોલનાઃ,
 સંતાપં શમયન્તુ વો હરજટાગઙ્ગાતરઙ્ગાનિલાઃ ॥ ૯૯ ॥
 જે પવનોને મસ્તક પર રહેલ બાલચંદ્રના અમૃતના
 અખડ ગંધના સ્પર્શ થયો છે, કોડા કરતાં કંકણોરૂપે
 રહેલ મોટા સર્પોએ જેના પાન કર્યાં છે, છતાં પશુ
 જે અવરોધ રહેલા છે, તેમ જ બોળામાં ગિરાજેલા
 પાર્વતીની છાતી પર રહેલ હારની પકિતઓને જે
 ડોલાવે છે, તે મહાદેવની જટાઓની અંદર રહેલ
 ગંગાજળના તરંગોથી પવિત્ર થયેલ પવનો તમારા
 સંતાપને દૂર કરેા. ૯૯
 વાયૌ વાવિ યદ્વસંગમવશાઢ્ઢીશંખુરુપમદે,
 ગૌરી રુચ્યતિ તુષ્પતિ ત્વદિપતિર્હાલાહલઃ શોચતે ।
 ચન્દ્રસ્યસ્યતિ કુપ્યતે હરિરપિ વ્રઢ્ઢા પરં શઢ્ઢૈઃ,
 સાગઙ્ગા નિલિલંકલઢ્ઢનિચયં મઢ્ઢં તરઢ્ઢૈર્નયેત્ ॥ ૧૦૦ ॥
 પવન વાતાની સાથે જ ગંગાજળના તરંગોના સ્પર્શ
 થતાં જ સર્વ લોભ સદાશિવરૂપ બની જાય છે; તેથી
 અનેક શિવને નેત્રે પાર્વતી રાપે ભરાય છે, ઘણી
 સ્વામી છે બાણીને શેષનાગ રાજ થાય છે, જગત્ત્ર
 હલાહલ વિષ (પી બવાના ભયે) શોક કરે છે, પોતાની
 અનેક ટુકડા થયે ભણીને ચંદ્ર ત્રાસ પામે છે. પોતાની
 જેવા અનેક દેવો થવાથી વિષ્ણુ ઢોપે છે અને શ્રદ્ધાને
 અત્યંત શંકા થાય છે, તેવા ગંગાજળ પોતાના તરંગોથી
 સર્વ પાપોના સમૃદ્ધને નાશ કરેા. ૧૦૦
 શાઢ્ઢીં વ્રઢ્ઢકમળહોરધિગતિર્થૈઃ પ્રાપિ તીર્થોદિગ્રતાં
 યૈર્મૃત્યુજયવામાનાયિ ગરલમ્ભતો જટાજૂટગઃ । ચેઢ્ઢ્યોડ-
 શિક્ષિત માધુરીં મૃદુજટાજૂટે મટે ચન્દ્રમાસ્તાનીમાન્તિ
 પયાંસિ ગૌતમિ તવ શ્રેયાંસિ યચ્છન્તુ નઃ ॥ ૧૦૧ ॥
 હે ગૌતમીગંગા ! તમારા જળ બ્રહ્માના કમંડળમાંથી
 નીકળીને વિષ્ણુનાં ચરણમા ગયા; તેથી વિષ્ણુના ચરણ
 તીર્થરૂપે બની ગયા; ત્યાંથી તે મહાદેવની જટાસમૃદ્ધમા
 ગયા, તો હવાહલ વિષ પીનાર મહાદેવને પશુ તેમજ

મૃત્યુન્મય બનાવી દીધા તેમ જ શિવની જટાઓના સમુદ્રથી ગુરુકુલમાં નિવાસ કરીને ચંદ્ર ને જળ પાસેથી મધુરતા શીખ્યો, તે તમારા પ્રસિદ્ધ જળ અમારા કંઠમાંથી કરો. ૧૦૧

યજ્ઞાન્નઃ પ્રથમાક્ષરં વિજયતે માતૌ દ્વિતીયાક્ષરં, નિત્યં નૃત્યતિ સત્કવીન્દ્રવદને મૂવાન્ત્યવર્ણદ્વયમ્ । રામો રાવણમાજપાન સમરે શમોઃ શિરઃ શાલિની સા સર્વાક્ષરમાલિની મવતુ મે ભાગ્યાય ભાગીરથી ॥૧૦૨॥

જે ભાગીરથી ગંગાના નામનો પહેલો અક્ષર ભાગ્ય (સુધ) માં રહે છે, બીજો અને ત્રીજો અક્ષર ગીરા- (વાણી) રૂપે સરસ્વતી બનીને ઉત્તમ કવિઓના મુખ-કમળમાં સદા નાય કરે છે તેમ જ ત્રીજો અને ચોથો અક્ષર રથી (રથવાળા) બનીને યુદ્ધમાં રામે રાવણને માર્યો, એ રીતે શંભુના મસ્તકમાં શાલભારી ગંગા સર્વ અક્ષરોની માળારૂપે બની છે; તે ભાગીરથી ગંગા મારાં ભાગ્ય વધારનારી બની રહી. ૧૦૨

મુક્ષામા નૃકપાલયુક્તિપુ જટાવહ્નીપુ મહીનિમા, વહ્નૌં લાજનિમા દશો મણિનિમા મોગોલકરે મોગિ-નામ્ । નૃત્યાર્ચર્તવિવર્તનેરિતપચઃ સંમૂર્છનોચ્છાલિતાઃ સ્થેલન્તો હરમૂર્ધ્નિ પાન્તુ મવતો ગદ્ગાપયોવિન્દવઃ ॥૧૦૩

ન્યારે મહાદેવ તાંડવનૃત્ય કરી રહ્યા હતા ત્યારે તેમનાં મસ્તક વગેરે અંગે આડંબરવાળાં ડાહ્યા રહ્યાં છે; તેને કારણે મસ્તકમાં ખેલતાં ગંગાજળનાં બિંદુઓ નીચે ઉપર નાય કરતાં ચારે બાજુ ઊછળી રહ્યાં છે; તે ન્યારે ગંગામાં રહેલ માણસોની ખોપરીઓમાં પડે છે, ત્યારે મોતીના દાણા જેવાં લાગે છે; જટાઓની લતાઓમાં પડે છે ત્યારે મણિકાના ફૂલ જેવાં લાગે છે; લલાટના અગ્નિમાં પડે છે ત્યારે સાબની ધાણી જેવા લાગે છે અને સૂર્યોની કુણાઓ પર પડે છે ત્યારે મણિ જેવા લાગે છે; તે ગંગાનાં બિંદુઓ તમારું રક્ષણ કરે. ૧૦૩

પથા ધર્મપતાકિનિ તટતરુચ્છાયાવસન્નાકિની

ગુણ્યત્પાતકિની મગીરથપતઃ સાફલ્યસંદાયિની ।

પ્રેમારૂઢપિનાકિની ગિરિસુતાસાકેકરાલોકિની

પાપાદમ્બરહાકિની ત્રિમુવનાનન્દ્યાય મન્દાકિની ॥૧૦૪

આ મંદાકિની ગંગા ધર્મની ધનરૂપે છે, કિનારે ડાખાવાળાં વૃક્ષોને લીધે દેવાના સ્વર્ગરૂપે છે, જલથી સર્વ પાપોને સૂકવી નાખનારી છે, ભાગીરથી કરેલ તપને સંપૂર્ણ સફળતા આપનારી છે, પ્રેમને કારણે મહાદેવના મસ્તક ગિરાન્તમાન છે, પાર્વતીની સામે વાંકી દૃષ્ટિ

બેનારી છે તેમ જ કાકિનીની જેમ પાપના સમુદને ખાઈ જનારી છે; એ ગંગા ત્રણ લોકના આનંદ માટે છે. ૧૦૪

સ્વચ્છન્દોચ્છલદ્વચ્છકચ્છકુહરચ્છોતેતરામ્ચુચ્છટા-મૂર્છન્મોહમહર્ષિર્હર્પવિહિતજ્ઞાનાદિકાદ્યાય વઃ ।

મિથાદુષદુદારદુરુરવીરીવાંદરિદ્રુમ-દ્રોદોદ્રેકમહોમિમેદુરમદામન્દાકિની મન્દતામ્ ॥૧૦૫॥

જેના કિનારાઓ પામે રહેલા ગંભીર ખાડાઓમાં જળની ઊટાઓ સ્વચ્છંદ રીતે મહાવેગે ઊછળી રહી છે; તે ગંગાજળમાં સ્નાન કરતાં જ જેમના મોઢ નાશ પામ્યા છે એવા મહર્ષિઓ બધાં સ્નાનસંધ્યા કરી રહ્યા છે; કિનારા પાસે રહેલ વિશાળ યુદ્ધો પરની ભેખડો પર મોટાં વૃક્ષો અને દેડાઓ છે, તેને ઊભેડી નાખીને જેનાં જળ કક્ષીલ કરી રહ્યાં છે; એવાં મંદાકિની ગંગા તમારી મંદતાને સત્તર દર કરે. ૧૦૫

શૈવાલધ્રેણિશોમાં દધતિ હરજટાવહ્નયો હન્ત યચા-સ્તદ્દાસોદ્ધાસવેલદ્વરદાફરતુલાં યત્ર ધતે કલાવાન્ । દન્મીલદ્વોગિભોગાવલિસુભગસિતામ્ભોજસંભાવિતામ્મા ગદ્ગાનન્નારિસદ્ગામહતિ તવ વિષૌ મદ્ગલ્યાન્તાતનોદુ ॥

મહાદેવની જટાઓરૂપી લતાઓ જે ગંગાજળની શેવાળની હાર જેવી શાભા ધારણ કરે છે; બીજની કલાવાળો ચંદ્ર મહાદેવના હાસ્યની શાભાવાળો બનીને જે જળમાં ચંચળ મસ્તકરૂપે બને છે, તેમ જ આભૂષણ-રૂપે બનેલ નાગોની કુણાઓના સમૂહ સુંદર સર્પે કમળરૂપે બને છે; તે મહાદેવના મસ્તકમાં રહેલાં ગંગાજળ તમારાં આ મોટાં કાર્યોમાં અંગલનો વિસ્તાર કરે.

દૃષ્ટાઃ સંકષ્ટદાહાઃ શ્રવણપથગતાઃ પુણ્યપુજાવગાદાઃ સ્પૃષ્ટાઃ સંસારપાયોનિધિપતિતત્તરોદ્ધારધુર્યો વરાહાઃ । પીતાસ્તાવોપશાન્તિપ્રજનનપટવસ્તે સુધાવારિવાહાઃ કલ્યાણં કલ્પયન્તઃ કલિકલુપહરા વિઘ્નુપથાઃ પ્રવાહાઃ ॥

જે ગંગાજળના પ્રવાહો, દર્શન કરવાથી સંકેટ હરનાર બને છે, કાન પર પડવાથી પુણ્યના ટંકદાર બને છે, જેમ વરાહે સમુદ્રમાંથી પૃથ્વીને બહાર કાઢી, તેમ સ્પર્શ કરવાથી સંસારરૂપી સમુદ્રમાંથી ઉદ્ધાર કરનાર બને છે; તેનાં પાન કરવાથી મંતાપની અનુ-પમ શાંતિ કરનારા બને છે; તેવા વિષ્ણુપદી-ગંગા-જલના પ્રવાહો અમૃતના વેષરૂપ બનીને કલિયુગમાં પાપોને ઠરી લેનારા બનો. ૧૦૬

સાવલ્કર્ણીધ્વયાતા જનધનકલુપાધૂનને ગન્ધવાહા દૃષ્ટાઃ કિં હન્યવાહાઃ સદ્વદપદ્મને સ્વગતૌ પુણ્યવાહાઃ ॥

સ્પષ્ટાઃ સંહારહાહારવક્રદુકમહાન્મોધિમદ્રે ચરાહાઃ

પીતાઃ પીયુષધારાધિકતરમધુરાઃ પાન્તુ ગોદોદવાહાઃ ॥

જેનો મહિમા કાને પડતા જ મનુષ્યોનાં જાંભેલાં પાપોને ઢરી લેવામાં જે પવનરૂપ બને છે, દર્શન કરવાથી પાપોને તરત જ બાળી નાખવામાં જે અગ્નિરૂપ બને છે, સ્વર્ગમાં લઈ જવા માટે જે પવિત્ર વાહનોરૂપ બને છે, જે સ્પર્શ કરતાંની સાથે જ સંસારસમુદ્રમાં અકળાઈ ગયેલા અને હાહાકાર કરીને ડૂબતા માનવોનો ઉદ્ધાર કરવામાં આદિ વરાહરૂપ બને છે અને જેનાં પાન અમૃતની ધારાઓ કરતાં પણ વધારે મધુરોં લાગે છે; તે ગંગા-ગોદાવરીના જળપ્રવાહો અમારું રક્ષણ કરે.

ચંદ્રની લેખા

પૂર્ણનલેન્દુદ્વિગુણિતવિસ્તારા પ્રેમશૃંગ્લ્યા જયતિ ।

હરશશિલેલા ગૌરીચરણાદ્ગુલિગુલ્ફમધ્યે ॥૧૦૭॥

પાર્વતીને રીઝવવા માટે જ્યારે મહાદેવ તેમનાં ચરણમાં પડ્યા, ત્યારે મસ્તકમાં રહેલી ચંદ્રની લેખા પાર્વતીનાં ચરણોની આગળાંબો અને ઘૂંટીઓની વચ્ચેમાં રહી છે, તે પાર્વતીના નખોની કાંતિથી વિશેષ કાંતિવાળી બની છે અને તેથી બાજુ કે ટ્રેમની સાંકળ પડી હોય તેવી લાગે છે, તે ચંદ્રલેખા વિજય પામે. ૧૦૯ જયતિ પરિગુપિતલક્ષ્મા મયાદનુપસર્પતેવ હરિણેન ।

હહ કેસરિકરજાડકુરકુટિલા હરમૌલિવિધુલેલા ॥

સદાશિવના મસ્તક પર ચંદ્રેખા કલંક વિનાની છે; તે સિંહના નખના અંકુર જેવી વાકી છે; તેથી બાજુ કે ચંદ્રમાનું ઢરણુ લય પામીને નાસી ગયું ન હોય તેમ લાગે છે; તે કલંક વિનાની ચંદ્રલેખા વિજય પામે. ૧૧૦

શ્રીકણ્ઠસ્ય કપર્દવન્ધનપરિશ્રાન્તોરગ્રામ્રમણી-

સંદષ્ટાં શુક્રુટાવતંસકલિકાં વન્દે કલમિન્દવીમ્ ।

યા વિમ્બપ્રતિપૂરણાય પરિવો નિષ્પીઙ્ઘ્ય સંવંશિકા-
ચન્ત્રેણેવ છલાટલોચનશિલ્પિજ્વાલામિરાવર્ત્યંતે ॥૧૧૧॥

તે શ્રીકંક મહાદેવના મુગટમાં ભૂષણરૂપ બનેલ ચંદ્રની કલાને હું વંદન કરું છું. જટાના ભારાને ખાંચવાથી થાકી ગયેલા મોટા નાગો જે કલાના અમૃતને દંશ આપી રહ્યા છે; તેથી બાજુ કે તે સર્પોં પોતાના મુખરૂપી શીપિયાઓથી મજબૂત પકડીને લલાટમાં રહેલ લોચનના અગ્નિની જ્વાળાઓથી એકરસ બનાવીને ચંદ્રની રેખાને બિંબરૂપે બનાવતા હોય, તેવું લાગે છે.

શિવનું નેત્ર

જયતિ છલાટકટાક્ષઃ શશિમૌલેઃ પદ્મલઃ પ્રિયામળતૌ ધનુષિ સ્મરેણ નિહિતઃ સકળટકઃ કેતકેપુરિચ ॥૧૧૨॥

પાર્વતીને પ્રથમ કરતી વખતે જેની પાંખણના વાળ જોયા થયા છે, એવા લલાટના નેત્રનો કટાક્ષ વિજય પામે; તે કટાક્ષ બાજુ કે કામદેવે પોતાના ધનુષ પર ચૂકેલ કાંટાવાળા કેવડાના ફૂલનું બાણ હોય તેવી લાગે છે. ૧૧૨

અન્તર્નાદીનિયમિતમરુહિતત્રહારન્ધ્રં

સ્વાન્તે શાન્તિપ્રણયિનિ સમુન્મીલદાનન્દસાન્દ્રમ્ ।

પ્રત્યન્ધ્યોત્તિર્જયતિ યમિનઃ સ્પષ્ટલાલાટનેત્ર-

વ્યાજવ્યક્તીકૃતમિવ જગદ્ધ્યાપિ ચન્દ્રાર્ધમૌલેઃ ॥

તે સદાશિવનું પ્રત્યક્ષ જાસવરૂપ જ બાજુ કે લલાટમાં રહેલ નેત્રની જ્યોતિષ્ણે પ્રકટ થયું છે; તે જાલોજ સુખણા નાડીમાં પવનનું નિયમન થવાથી જાલોજને ઝાળાગીને બાજુ કે બહાર આવેલું છે; તેમ જ મહાદેવનું અંતઃકરણ સાર્વિક પ્રેમવાણું ધર્તાં તેમથી પ્રગટે થતા આનંદરસથી તે તેજસરપૂર બન્યું છે, અને જગતમાં બાપીને રહેલું છે, તે નેત્રનું જ્યોતિ-રૂપ તેજ વિજય પામે. ૧૧૩

સાનન્દા ગગનાવકે સપુલ્કા ગૌરીમુસ્તાન્મોરુદ્ધે

સક્રોધા કુન્દુમાયુષે સકરુણા પાદાન્તે વન્નિણિ ।

સરમેરા ગિરિજાસહીપુ સનયા શૈલાધિનાથે વહન્

ભૂમિન્દ્ર પ્રદિશન્તુ શર્મં વિપુલં શંખઃ કટાક્ષચ્છટાઃ ॥

હે રાજન્ ! મહાદેવની કટાક્ષમરી દષ્ટિઓ ગણપતિ પર પડતા આનંદવાળી બને છે, પાર્વતીના મુખકમળ પર પડતા રેખાચિત થાય છે, કામદેવ પર પડતાં ક્રોધવાળી બને છે, ચરણોમાં પ્રથમ કરતા ઈદ પર પડતાં કરુણાભરી થાય છે, પાર્વતીની રાખીઓ પર પડતાં પ્રફુલિત બને છે અને હિમાલય પર પડતાં વિનયભરી બને છે; એ રીતે કટાક્ષની છટાઓને વહન કરનાર મહાદેવ તમને ધણું કલ્યાણ આપે. ૧૧૪

एकं ध्याननिभीलान्मुकुलितं चक्षुर्द्वितीयं पुनः

पार्वत्या वदन्नाञ्जुजस्तनवटे शृङ्गारभारालसम् ।

अन्यद्दूरत्रिरुष्टचापमदनक्रोधानलोदीपितं

शम्भोर्भिन्नरसं समाधिसमये नेत्रत्रयं पातु वः ॥

સમાધિ વખતે પણ જુદા જુદા રસને પોષતાં ત્રણ નેત્રમાંનું એક નેત્ર ધ્યાનમાં રત હોવાથી મીંચા-યેલું રહે છે, બીજું નેત્ર પાર્વતીના મુખકમળ અને છાતીની શોભાને જોવામાં શૃંગારમાવથી ભરપૂર રહે છે અને ત્રીજું નેત્ર ધનુષને કાન સુધી ખેંચીને પાસે જાહેલા કામદેવની ઉપર ક્રોધરૂપી અગ્નિથી ભજૂરી રહ્યું છે; મહાદેવનાં તે ત્રણ નેત્રો તમારું રક્ષણ કરે. ૧૧૫

પદ્માલીપિદ્વલિપ્ત કળદ્વ તદિતા યસ્ય કૃત્ત્વ
સમૂહો યસ્મિન્નદ્વાણ્ડમીપદ્વિપદિતમુકુલે ફાલયજ્વા
જુહાવ । અર્ચિર્નિ શેષપૂઢાશશિગલિતસુધાસારદ્વાકારિ
કોળ તાર્તારીક પુરસ્તદવતુ મદનદ્વોપળ લોચન વ ॥

નેની જનાળાઓના તાપથી મુગમ્મા રહેલી ચદ્રની
સપૂર્ણ ઝળા ઝોળળી જતા, તેમાંથી જે અમૃત રસ
ટપકે છે, તે આખના ખૂણામાં પડતાની સાથે જ હમ
હમાટ કરે છે એ વીજળીઓના સઘળા સમૂહ તો
નીમ નેનની એક પાપથુની પીળાચનો કણુ હોય તેવા
લાગે છે, તેમ જ મહાદેવની યજ કરનાર મહાદેવ
જરાક જેટલી આખ મીચી દેતા તેમાં સમસ્ત પ્રભાક
નો હોમ મરી રહ્યા છે મહાદેવનું તે કામદેવને બાળી
નાખનાર નાનું નેન તમારુ રક્ષણ કરે ૧૧૬

શિવનો કઠ

પાતુ યો નીલકળ્ઠસ્ય કળ્ઠ શ્યામાન્સુદોપમ ।

ગૌરીમુજલતા ચર વિરુદ્ધેલેવ રાજતે ॥૧૧૭॥

નેની ઉપર પાર્વતીની હુમ્મરથી લતા વીજળીની
રેખા જેવી લાગે છે તેવા તે નીનકઠ મહાદેવનો
શ્યામભેદ જેવો કઠ વિરુદ્ધ યામે ૧૧૭

પાતુ વ શિતિકળ્ઠસ્ય તમાલશ્યામલો ગલ ।

સસકપાર્વતીમાદુસુવર્ણનિકપોપલ ॥૧૧૮॥

આલિંગન વખતે મુકેય પાર્વતીનો હાથ સુવર્ણ
જેવો છે તેનો નાનું કે કસોટીનો પથ્થર ન હોય તેવા
મહાદેવ નીલકળ્ઠનો કઠ તમાલના જેવો શ્યામ છે
મહાદેવનો તે કઠ તમારુ રક્ષણ કરે ૧૧૮

કસ્તૂરીતિલકન્તિ માલકલ્પે દેવ્યા મુદામ્મોરુદ્ધે
રોલમ્બન્તિ તમાલગાલમુકુલોત્તસન્તિ મૌલિ પ્રતિ ।

યા કળ વિકચોત્પલન્તિ કુચયોરસે વ કાલામુરુ
સ્થાસન્તિ પ્રથયન્તુ તાસ્તવ શિવ શ્રીકળ્ઠકળ્ઠત્વિપ ॥

શ્રીકઠ મહાદેવના નીવકઠની કાંતિઓ તમારા
કલ્યાણનો વિસ્તાર કરે જે શ્યામ કાંતિ પાર્વતીના
કાળામાં કસ્તૂરીની ણિ ઠી જેવી લાગે છે મુખરથી
કમળ પર ભરમાર જેની લાગે છે મસ્તક પર તમાલની
નાની કળીના આભૂષણ જેવી લાગે છે પાર્વતીના
કાનમાં ખીલેલા નીવકમળ જેવી લાગે છે તેમ જ
પાર્વતીના છાતી અને ખભા પર કાળા અગરુની
ટીપડીઓ જેવી લાગે છે ૧૧૯

કસ્તૂરીયન્તિ માલે તદનુ નયનયો કજ્જલીયન્તિ
કર્ણપ્રાન્તે નીલોત્પલીયન્નુરસિ મરકતાલહઠ્ઠતીયન્તિ

દેવ્યા । રોમાલીયન્તિ નામેરુપરિ હરિમળીમેલ્લી
યન્તિ મધ્યે કલ્યાણ કુર્યુરેતે ત્રિજગતિ પુરજિત્કળ્ઠ
માસા વિલાસા ॥૧૨૦॥

તે શ્રીકઠ મહાદેવના કઠના શ્યામ કિરણો પાર્વતી
ના કાળામાં કસ્તૂરીરે, નેત્રોમાં ગાજળરે, કાનના
છેડા પર કાળા કમળરે, છાતી પર મગ્ગત મોતીના
રે, નાભિ પર રોમાલીરે અને ઠક પર લીના
મલ્લિની મેખલારે બનીને ગાળી રહ્યા છે તેવા તે
ત્રિપુરાગિના કઠ પર ભાસના કિરણો નજી લોકમાં
કલ્યાણકર થાઓ ૧૨૦

શિરોમાલિકા

પિત્રો પાદાન્તેસવાગતગિરિતનયાપુનપત્રાતિમીત

હુમ્બદ્ભૂપામુજગધ્વસનગુરુમરુદ્ધીતનેત્રામિતાપાત્ ।

સ્વિચન્મોલૈન્દુરુદ્ધલુતનહુલસુધાસેકસજાતજીવા

પૂર્વાધીત પઠન્તી હ્રવતુ વિધિશિરોમાલિકા શૂલિનો વ ॥

મહાદેવ પ્રત્યક્ષે પ્રભાના મસ્તકની યોપરીઓ
ગળામાં ધારણ કરી છે બ્યારે કાંતિકેય સ્વામી માતા
પિતાની સેવા કરવા માટે આવ્યા ત્યારે તેમના વાહન
મોરથી મહાદેવના અગ પર આભૂષણરે રહેના સર્પો
ભયભીત થઈને કૂકાડા મારવા લાગ્યા તે કુત્કારથી
નીમ નેનનો અગ્રિ વધારે સળગવા લાગ્યો તેના તાપ
થી મસ્તકનો ચદ્ર પીગળવા લાગ્યો અને તેમાંથી
અમૃતની મોની ધારાઓ વહેવા લાગી તેનો અલિપેક
થતા જ્વલની યોપરીઓ સજવ બનીને પહેલાના
સરકારને લીધે વેદપાક ભણવા લાગી, તેની શિરોમાના
તમારુ રક્ષણ કરે ૧૨૧

ગણે

સધ્યાતાળવ્હવન્ધરપ્રણયિનો દેવસ્ય ચણ્ડીપતે

ઞ્રંગપાણ્ડુવિશીર્ણમુન્હચયન ચમા ગળા પાન્તુ વ ।

યૈરૈત્સુચ્યવશીકૃતૈર્પ્રેહગળાદ્રાદૌ મૃદીતે જવાત્

સૂર્યોચન્દ્રમસોર્મિથ સ્મિતવતોર્નાત કરારકાલનમ્ ॥

બ્યારે સધ્યાકાળે મહાકાળીના પતિ મહાદેવ તાલવ
વૃત્ત બેનવામાં મસ્ત બન્યા છે ત્યારે તેમના ગળામાં
રહેલી યોપરીઓ અથડાઈને છૂટી પડે છે ત યોપરી
ઓને વીણવામાં મહાદેવના ગણે એટલા તો મશગૂલ
છે કે નક્ષત્રગણના રહેન યોપરીવાળા ગણને પણ તેઓ
પચી લે છે અને તેથી સૂર અને ચંદ્ર મદ હાસ્ય
કરીને એકબીજાને તાલી આપી રહ્યા છે તે ગણે
તમારુ રક્ષણ કરે ૧૨૨

નંદી

कण्ठालङ्कारघटाघणघरणिताध्मातरोद कटाह
कण्ठेकालाधिरोहोचितधनसुभग भातुकस्त्रिगुप्र ।
साक्षाद्भ्रमं वपुष्मान्धवलकुरुदनिर्भूतकैलासकृत्
कृत्स्थो व कङ्कडान्निबिडतरतम शोभतृण्या वितृण्यात॥

જેણે આભણુરૂપે કહ્યું મહા ઘટ ધારણ કર્યો છે, તેના ધણુધણાટ અનાજના રણકારથી આકાશ અને પૃથ્વીરૂપી કક્કાગ લરપૂર બની ગયું છે, જેના વિશાળ અને સ્તિગ્ધ પીકસ્થાન મહાદેવને બેસવાની સવારી માટે અત્યંત ઉપયોગી છે, જે પોતે પ્રત્યક્ષ ધર્મસ્વરૂપ છે અને જે પોતાની સદેહ ખૂંધથી કૌલાસના શિખરને પશુ પરાજિત કરે છે, તેવા સર્વ બળદોને મૂળ પુરષ નદી તમાગ ગાઢ અધકારવાળા અઘાનના સમૂદ્રને દૂર કરે દેવા દિમ્પતય પ્રયાત પરત રા મુચ્છતામ્ભોમુચ પાતાલ વ્રજ મેલિનિ પ્રવિશત ક્ષોણીતલ મુધરા ।

ब्रह्मभुञ्जय दूरमात्मभवन् नाथस्य नो नृत्यत
शभो सकटमेतदित्यवतु व प्रोत्सारणानन्दिन ॥१२४

જ્યારે સદાશિવ તાડવન્ટ્ય ઝરી રહ્યા છે, ત્યારે નંદીગણ્ય હાથમાં છઠી લઈને બધા લોકોને ખસેડી રહ્યા છે અને જણાવે છે કે અમારા સ્વામીનાથને તાડવન્ટ્ય ઝરવામાં થયું સંક્રાંતિ પૂરું છે માટે હે હે દશહિરપાથ દેવો ! તમે ઉપર ચાલ્યા જાઓ હે વાદળના મેઘો ! તમે આકાશ છોડી જવ હે પૃથ્વી ! તમે પાતાળમાં જતા રહો હે પર્વતો તમે પૃથ્વીની અંદર પેસી જવ અને હે ક્ષમાશુ ! તમારા અલ્પલોક ને હોરે દૂર લઈ જવ્વ ! એ રીતે શ્વેતને રૂ, કાન્ત નદીઓ તમારુ ગમણ્ય કરે ૧૨૪

ସାଧୁସମାଜ

दोर्दण्डद्वयलीलया चलगिरिभ्राम्यत्तदुच्चैरव
ध्वानोद्गीतजगदभ्रमत्पदभरालोलत्फणाप्रयोरगम् ।

भृङ्गापिङ्गजटाटवीपरिसरोद्गङ्गोर्मिमालाचल
चन्द्र चारु महेश्वरस्य भगता नि त्रेयसे ताण्डवम् ॥

મહાદેવે તાકવત્વ ધરતા જ ને હાથ જીયા કર્યા છે, તેથી પર્વતો ચામચગાન ચાા છે એમને ફેાતા અનેક બાહુશ્પી દડથી ને સજ્વ યાય છે, તેથી જગન ભયભીત બન્યું છે, બ્રમણ કરતા ને ચરણે પર ભાર સ્થાપ્ય છે, તેથી રોપનાગની ફૂા પછી લયી પડે છે તેમ જ બ્રમરાઓની પાંખો નેત્રી પળા જતાઝેાધથી જ ગનની સદ્ બમ્યા કરતા ગગાજના કલેલેલ કરતા

તર ગાથી ચક્રમા પશુ ડોલી બિંદુ છે, આવી રીતે
ખેલાતુ મહાદેવનુ સુદર તાડવનૃતન તમારા કલનાણુ
માટે હે ૧૨૫

सध्याताण्डवध्वरव्यसनिनो भर्गस्य चण्डभूमि
व्यानृत्यद्भुजदण्डमण्डलभुवो ज्ञज्ञानिला पान्तु व ।
येषामुद्धतताण्डवेन इदिति व्यूहेषु भूमीभृता
सुद्वीनेषु विडौजसा पुनरसौ दम्भोलिरालोकित ॥१२६॥

સાધ્યા સમયે બ્યાર મહાદેવ તાડવંત્ય બેલવામાં ખૂબ જ મજાગૂલ બની રહ્યા હતા, ત્યારે તેમના પ્રયત્ન શ્રમભર્યા તેમની બુઝબોરથી દશ દડ મડલના આકારે ધૂમી ગયા હતા, તેને ઠાગે જે તેણીની પવનો પ્રગળ થતા હતા, તેથી પર્વતોના સમૂહો ઊડવા લાગ્યા એથી ડંદને એમ લાગ્યું કે પર્વતોને ફરીથી પાણી આપી છે, તે પાણોને દૂર રવા ફરીથી તેણે વજ તરફ બેઠું એવા તાડવના તેણીની પવનો તમારું રક્ષણ કરે. ૧૦૬

ચર્યા મૌલિમિલ્તુધાગુલયા સર્પગિન્ધાપિત
માલાવસ્થિતલોચનેન સહસ્રેવાલાતચક્રાયિતમ્ ।

आवर्तायितमाकपर्दममरस्रोतस्वतीधारया
पातु त्रीणि जगन्ति खण्डपरशो सा ताण्ड्याङ्गभ्रमि ॥

જ્યારે મહાદેવે તાડવનૃત્ય શરૂ કર્યું, ત્યારે મસ્તક
મા રહેલી ચંદ્રની કળા ચંદ્રના સપૂર્ણ ગિળા જેવી
લાગતી હતી લલાટમા રહેતુ નેન ગોળ મહાધારે
ફરતા અલાતચક્ર જેવુ લાગતુ હતુ તેમ જ ગગાની
ધારા જટાના સપૂર્ણ લાગમા ચકરી ભેતી હોય તેવી
લાગતી હતી તેવા સાશિવના તાડવના શ્રમણ નથ
લોનુ રક્ષણ કરા ૧૨૭

पादस्थविर्भन्तीमवनतिमवनै रक्षत स्वैरपातै
सकोचेनैव दोष्णा मुद्गरभिनयत सर्वलोकातिगानाम् ।
दृष्टिं लब्धयेपु नोग्रा उवलनकणमुच बध्नते दाहभीते
रित्याधारानुरोधेयात् त्रिपुरविजयिन पातु वो दु ए
नृत्यम् ॥ १२८ ॥

૧૨ પુરના વિજયના આનંદમાં આવીને જનારે મહાદેવ તાડવહત્ય પ્રતા હતા ત્યાર પગના સ્પર્શથી પ્રયત્ન ધમકારા થાય, તે પૃથ્વી નમી પરે એટલે પૃથ્વીને બચાવવાની ઇચ્છાથી મહાદેવ એના ધમકારા કરે છે જે તેમના ગુજ્જર ખૂબ દેનાઈને બમવા લાગે તેા મર્વ લોકોને તોડીને આગળ વધી ગય અને મર્વ લોકોને નાશ થાય એટલે ધીરે ધીરે હાથના અભિનય કરી રહ્યા છે, જાખમાં રહેતા અભિના કણોને વરસા પતી દષ્ટિ જે જે નિશાન પર પડે તે બધા નિશાન

બાળા જરો, એ કારણે નિશાનો પર ઉમ દટ્ટિ દેકતા નથી; એ રીતે આધારસ્થાનોને બચાવવાની હરગથી જેને સંકાય કરવો પડ્યો છે, તેવા સદાશિવનું મહાચ-દુ.ખને અનુભવતું તાડવનૃત્ય તમારું રક્ષણ કરે. ૧૨૮ મૂર્ધવ્યાધ્યમાનધનદમરધુનીલોલકલોલજાલોદ-મૂતાત્મઃક્ષોદન્માત્રસમમમિનમ ક્ષિપ્તનક્ષત્રજન્મ । ઊર્ધ્વન્યતાદિન્નદ્વન્દ્વશ્રમિભવરમસોદન્નમસ્વત્પરેશ-ધ્રાન્તદ્વન્દ્વજાળવન્દ્વવં પ્રવિતરતુ શિરં શામ્ભવં તાળવં વઃ ॥

બ્યારે મહાદેવ તાડવનૃત્ય કરે છે, ત્યારે તેમના મન્ત્રતંડાલવાથી ગંગા ચપળ બનીને નાદ કરી રહી છે તેમ જ હિંસાગા લેતા બળના તરંગોથી પ્રગટ થયેન જલકણે દશે દિશાઓમાં વિખેરાય છે, તેથી જાણે કે લાખો નક્ષત્રો દેકતા આકાશમાં બાળાકારે બીજું પ્રજ્ઞાડ બન્યું હોય, તેવું લાગે છે તેમ જ બીજા કરેલ પગફાળી દંડના ભ્રમણ થઈ રહ્યા છે, તેથી જે વેગ વાળા પવનો ચાલી રહ્યા છે, તેને કારણે બ્રહ્માડના ટુકડે ટુકડા થઈ જતા હોય એમ લાગે છે, તેવા પ્રકારનું મહાદેવનું તાડવનૃત્ય તમને કલ્યાણ આપે.

શર્નાળીપાણિતાલૈશ્વલયલગ્નપત્કારિભિઃ શ્મદ્યમાનં સ્થાને સમાવ્યમાનં પુલકિતવપુપા વિષ્ણુના પ્રેક્ષકેણ । શેલત્વિન્દ્યાલિલ્લેકાકલકલલિત કૌશ્મિન્નિર્દિયૂતા હેરન્માકાળવ્દુહ્વાતરલિતમનસસ્તાળવં ત્વા ધિનોતુ ॥

તાડવનૃત્ય સમયે ચચળ કંઠછેાવાળા હાથની તાળીઓ પાડીને પાર્વતી તેના વખાણુ કરી રહ્યા છે; તાડવનૃત્યને જેવા આવેલ વિષ્ણુભગવાનને શરીરે શેઆય પ્રગટ થાય છે અને 'વાદ' સારી રીતે શોભે છે, ચોગ્ય છે' એમ વિષ્ણુભગવાન વખાણુ કરી રહ્યા છે કાર્તિકેન સ્વામીના યુગાન મોઝ પોતાની પાંખો ફેલાવીને અને ટહુકાર કરીને તે નૃત્ય સાથે કેલાહલ કરી રહ્યા છે અને અચાનક હરખમા બપોવીને ગણપતિએ મેલ જેની ગર્જના કરી, તેથી મહાદેવનું મન ચપળ બન્યું છે, એવું તાડવનૃત્ય તમને સતોષ આપે ૧૩૦

પાયાદાયાસલેદક્ષુભિતકળિફળારત્નનિર્ચલનિર્ચ ન્દ્યાયામાયાપતજ્જયુતિમુદિતવિયદ્વાહિનીચરુવાકમ્ । અધ્રાન્તાધ્રન્તચૂઢાતુહિનકરકપાનીકનાલીકનાક-ન્દેદામોદાનુપાવદ્ધમરમિવ રમેર્ગૈર્જદેસ્થાળવ જ. ॥

તાડવનૃત્યને કારણે થકિલા જટાના સર્પોની ફૂલા ઓના રત્નોમાથી કાતિ નીકળે છે, તેને સ્વર્ગ સમજીને આકાશગંગાના રાજ થયેલા ચક્રવાક પક્ષીઓ યોગેર બેઠવા લાગે છે હવે તે બેઠતા પક્ષીઓથી આકાશના

ખૂણે ખૂણે ફરી વળતા ચંદ્રના કિરણો ખંડિત થતા તે કમળના છેદતા નાવદંડ જેવા લાગે છે; તેથી તેની સુગંધી લેવા માટે ભાગ્યેજા બેઠી રવા છે એ રીતે ભ્રમ પેદા કરતું શક્યનું તાડવનૃત્ય આમારું રક્ષણ કરે. ૧૩૧

અન્નૈરુત્તાલેલદ્ભુજનવનપવનોદ્ધૃતશૈભૌષપાત સ્ફારોદ્ધૃતવયોધિપ્રકટિતમુકુટસ્વર્ધુનીસજ્જમાનિ । જીયાસુસ્તાહવાનિ સ્ફુટવિક્રટજટાકોટિમંઘદ્ભૂરિ ધ્રામ્યજ્જશ્વનચક્રન્યરસિતસુમનોતૃપ્તિપાતાનિ શમ્ભો. ॥

તાડવનૃત્ય વખતે બીજી થયેલી અને પ્રચંડ રીતે ખેલતી જીભઓના સમૃદ્ધી જે પવનો પ્રગટ થય છે, તેથી પર્વતો બેઠીબેઠીને ગંગાની અદર પડી ગયા છે, તેથી સમુદ્રની જેમ ગંગાના તરંગો બેઠી રહ્યા છે, તેથી જાણે કે મસ્તક પર ગંગા અને સમુદ્રનો સંગમ થતો હોય તેવું લાગે છે તેમ જ સ્પષ્ટ રીતે વિકટ દેખાતી જટાઓની અણીઓના ધસાવાથી નક્ષત્રોના સમૂહો વિખેરાઈ રહ્યા છે, તેથી જાણે કે પુષ્પની વૃદ્ધિ થતી હોય તેવું લાગે છે; તેવા સદાશિવના તાડવા વિગ્રહ પામે ૧૩૨

દેવશ્ચિગુપ્યમેદાત્મજતિ વિત્તનુતે સદૃત્યેષ્ લોકાન્ અર્થૈવ વ્યાપિનીમિસ્તનુભિરપિ જગદ્વ્યાપમદ્યાભિરેવ । વન્યો નાર્યેતિ પદ્યન્નિય ચરણગતઃ પાતુ પુષ્પાજ્ઞલિર્વઃ શમ્ભોનૃત્યાન્તારે વલ્લભકળિફળાફૂલૈર્વૈર્વિપ્રકીર્ણ. ॥

તે મહાદેવ પોતે જ સત્ત્વ, રજઃ અને તમ એ ત્રણ ગુણોના ભેદને આધારે આ જગતના સર્જન, પાલન અને સંહાર કરે છે તેમ જ તેમની સર્વવ્યાપક આંક મૂર્તિઓથી આ જગત ભરપૂર છે એટલે તેમને વહવા ચોગ બીજું કંઈ નથી એમ વિચારીને જ મહાદેવ બ્યારે તાડવનૃત્ય કરતા હતા ત્યારે પુષ્પની માળા તેમના મસ્તક પર ચઢવાને ગલે ચરણમાં પડી છે, તેમ જ કે કહ્યુરે રહેલ સર્પોની ફૂલાઓના ફુંકારથી પુષ્પની માળા વિખેરાઈ ગઈ છે, તે પુષ્પની માળા તમારું રક્ષણ કરે ૧૩૩

ચન્દ્રદેવેન્દ્રકુટ્યશ્ચલિતદશદિશાકીર્ણકોટીરકોટ્યઃ સન્દ્રસ્વસ્ત્યર્ધૂત્ય સરભસવિનમત્સિદ્ધગન્ધર્વાઘટ્ય । વિશ્વિયજ્ઞર્મપટ્યો વિગલિતશતપત્રાસનોદ્યત્કરોટ્ય કુટ્યલ્લૈલાસવટ્યશ્ચિપુરવિજયિન પાન્તુ મામારમટ્ય ॥

બ્યારે મહાદેવે પ્રચંડ તાડવનૃત્ય શરૂ કર્યું, ત્યારે મોટા મોટા દેવોના મદિરો ચૂ પડીઓની જેમ ડોલવા લાગ્યા; તેમના ધ્રુગમ્બની અસખ્ય અખંડિત ડોલીને દશે દિશાઓ તરફ ધ્રુમવા લાગી, દેવોની સ્ત્રીઓ ગ્રાસ

પામવા લાગી; સિદ્ધ જોતા અને ગંધર્વોનાં નિવાસ-
સ્થાનોના ઘાટો વારંવાર નખી જવા લાગ્યા; શરીર પર
ધારણ કરેલ ગજ્યર્ધની પટ્ટીઓ ખરી જવા લાગી;
ગળામાં ત્રણ કરેલ ખલાનાં હાડપિંજર પડી જવા
લાગ્યાં તેમ જ દેહાસ પર્વતના કિનારાઓ તૂટવા લાગ્યા
એવી તાડવની પ્રચંડતાઓ મારું રક્ષણ કરે. ૧૩૪

અર્ધનારીશ્વર

ચામ્પેયગૌરાદ્વંદ્વશરીરકાયૈ કર્પૂરગૌરાદ્વંદ્વશરીરકાય ।
ધમ્મિહિતાયૈ ચ જટાધરાય નમઃ શિવાયૈ ચ
નમઃ શિવાય ॥ ૧૩૫ ॥

જેના ડાબા અંગ પર પાર્વતી બિરાજમાન છે;
જેમનો ડાબો દેહ ચંપાના ફલ જેવો ગૌર છે અને
જેમનો જમણો દેહ કપૂરનો જેવો ગૌર છે; જેણે ડાબા
અંગના મસ્તક પર અંબોડો ધારણ કર્યો છે અને
જેમણે જમણા અંગના મસ્તક પર જટાને ધારણ કરી
છે, તેવાં અર્ધનારીસ્વરૂપ શિવા-પાર્વતીને અને શિવ-
મહાદેવને નમસ્કાર હો. ૧૩૫

કસ્તૂરિકાચન્દનચંચિતાયૈ દ્વમશાનમમ્માન્નવિલે-
પનાય । દિવ્યામ્બરાયૈ ચ દિગમ્બરાય નમઃ શિવાયૈ
ચ નમઃ શિવાય ॥

જેમનું ડાબું અંગ કસ્તૂરીના ચંદનથી લેપાયું છે
અને જેમણે જમણું અંગ દ્વમશાનની ભસ્મથી લેપાયું
છે, જેમણે ડાબા અંગ પર દિવ્ય પીતામ્બર ધારણ કર્યું
છે અને જેમનો જમણો દેહ દિગંબરસ્વરૂપ છે; તેવાં
શિવા-પાર્વતીને નમસ્કાર અને શિવ-મહાદેવને નમસ્કાર.

મન્દારમાલાકલિતાલકાયૈ કપાલમાલાઙ્કિત-
શેષરાય । સત્કુંઢલાયૈ ફળિકુંઢલાય નમઃ શિવાયૈ
ચ નમઃ શિવાય ॥

જેમણે ડાબા અંગના મસ્તક પર મંદાર-કંદપરક્ષના
ફલની રચના કરી છે અને જમણા અંગના મસ્તક
પર ખોપરીની માળા ધારણ કરી છે; જેમણે ડાબા
કાને દિવ્ય કુંડલ પહેવાં છે અને જમણા કાને નાગનાં
કુંડળ પહેવાં છે; એવા શિવા-પાર્વતી તેમ જ શિવ-
મહાદેવને નમસ્કાર. ૧૩૭

ચલત્કળકઙ્કળનૂપુરાયૈ મિલત્કળામાસ્વરનૂપુરાય ।
હેમાન્નદાયૈ મુજગાન્નદાય નમઃ શિવાયૈ ચ નમઃ શિવાયા ॥

જેના ડાબા હાથનાં કંકણ ચલિત થાય છે અને
પગનાં નૂપુર રણકી ઊંઠે છે, તેમ જ જમણા હાથે
અને પગે રહેલા સર્પોના કંકણ અને નૂપુર શોભી રહ્યાં
છે; જેની ડાબી ભુજા પર સુવર્ણના બાણમંધ છે અને

જમણી ભુજા પર સર્પના ભુજામંધ છે એવાં શિવા
અને શિવને નમસ્કાર. ૧૩૮

વિલોલનીલોત્પલલોચનાયૈ વિકાશિપદ્મરુહલોચનાય ।

સમેક્ષણાયૈ વિપમેક્ષણાય નમઃ શિવાયૈ ચ નમઃ શિવાય ॥

જેનાં નીલકમળ સમાન ડાબાં નેત્ર ચપળ બની
રહ્યાં છે અને જેના કમળ સમાન જમણાં નેત્ર ખોલેલાં
છે; એ રીતે જેનાં નેત્ર સમાન ભાવ ધારણ કરે છે;
એવાં પાર્વતી અને જેના નેત્ર વિપમ ભાવ ધારણ કરે
છે એવા મહાદેવને નમસ્કાર. ૧૩૯

પ્રપદ્મત્વૈ સુદૃતોચમાયૈ ત્રેલોક્યસંહારકૃતોગમાય ।

કૃતસ્મરણૈ વિદૃતસ્મરાય નમઃ શિવાયૈ ચ નમઃ શિવાય ॥

સંસારપ્રપંચના સમર્પને માટે જે જગદંબાએ
સારા કાર્યો માટે ઉદ્વમ કર્યો છે અને ત્રણેય લોકના
સંહારને માટે જે મહાદેવે પરમ ઉદ્વમ કર્યો છે; જેણે
કામદેવનું સ્મરણ કર્યું છે એવા પાર્વતીને તથા જેણે
સ્મર-કામદેવનો સંહાર કર્યો છે, એવા મહાદેવને
નમસ્કાર ૧૪૦

સદા શિવાત્મપ્રિયભૂપણાયૈ સદા શિવાત્મપ્રિયભૂ-
ણાય । શિવાન્વિતાયૈ ચ શિવાન્વિતાય નમઃ શિવાયૈ
ચ નમઃ શિવાય ॥ ૧૪૧ ॥

જે પાર્વતીને મંગલમ બૂધણે અત્યંત પ્રિય છે,
જે મહાદેવને હાડપિંજરના બૂધણે અત્યંત પ્રિય છે,
એ રીતે હોવા છતાં પણ પાર્વતી સદા શિવની સાથે
રહેલા છે અને મહાદેવ પોતે મંગલસ્વરૂપ છે; એવા
પાર્વતી અને મહાદેવને નમસ્કાર. ૧૪૧

અમ્બોધરાયમાલકુલન્તલાયૈ તદિત્તમાપિન્નજટાધરાયા
જગજનન્યૈ જગદેકપિત્રે નમઃ શિવાયૈ ચ નમઃ શિવાયા ॥

જે પાર્વતીના કેશપાશ જળભરેલ મેઘ જેવા રશમ
છે, અને જે મહાદેવ વીજળી જેવી પીળી જટાઓ
ધારણ કરી છે; એવાં જગતના માતા અને જગતના
એકમાત્ર પિતા શિવ-પાર્વતીને નમસ્કાર. ૧૪૨

एकः स्तनस्तुन्नतरः परस्य वार्तामिव प्रप्लुमगान्मु-
खाग्रम् । यस्याः प्रियार्थस्थितिमुद्ग्रहन्त्याः सा पातु
वः पर्वतराजपुत्री ॥

તે અર્ધનારીશ્વર મહાદેવના ડાબા અંગ પર રહેલો
સ્તન એટલો તો વિશાળ અને જીઓ છે, તે જાણે કે
જમણા અંગ પર રહેલ બીજા સ્તનની ખખર પછવાડે
માટે તેના મુખ મુઠી પહોંચી ગયો છે, એ રીતે જે
પાર્વતી પોતાના પ્રિય પતિના ડાબા અંગ પર રહેલાં
છે; તે તમારું રક્ષણ કરે. ૧૪૩

ચસ્યોપવીતગુણઽયઃ કળાપૃતૈકલ્યણોરહઃ, કુચપટી-
યતિ વામભાગે । તસ્મે મમાસ્તુ તમસામવસાનસીન્ને,
ચન્દર્ધમૌલિશિરસે મહસે નમસ્યા ॥૧૪૪॥

જે મહાદેવે જોતોઈ તરીકે સર્પ ધારણ કર્યો છે; તે સર્પ પોતાની ફણાથી ડાખા અંગને ઢાકી દે છે અને તે રીતે તે સ્તન પર કંચુકી જેવો બન્યો છે; તેવા સર્પવારી મહાદેવ કે જે અરાનરૂપી અધકારને દૂર કરનાર તેજસ્વરૂપ છે અને જેણે મુગટમાં અર્ધચંદ્રને ધારણ કર્યો છે, તેમને મારા પ્રણામ હો ! ૧૪૪

સ્વેદાર્દ્રવામકુચમળનપત્રમ્બજસંશોપિદક્ષિણકરા-
હ્ગુલિભસ્મરેણુઃ । ક્ષીપુંનપુંસકપદચ્ચતિલક્ષ્મિની વઃ,
શમ્ભોસ્તનુઃ સુલયતુ પ્રકૃતિશ્ચતુર્થી ॥૧૪૫॥

તે અર્ધનારીશ્વર મહાદેવના ડાખા અંગની છાતી પર ચંદન વગેરેની વેલ કરવામાં આવી છે, તે પસીનાથી ભીંજાઈ જાય છે, સારે જમણા હાથની આંગળાઓની ભસ્મ તેને સૂકવી નાખે છે; એ રીતે અર્ધનારીશ્વર મહાદેવની ડાખા સ્ત્રી, પુરૂષ કે નપુંસકરૂપે નથી, પરંતુ એથી પ્રકૃતિસ્વરૂપ છે; તે મહાદેવની પ્રકૃતિ તમને સુખ આપે. ૧૪૫

સંભોગાનતિરિચ્યમાનવિભયો યદ્વિપ્રલમ્ભો રસ-
સ્તદિવ્યં મિથુનં પરસ્પરપરિચ્ચુતં નમસ્કુર્મેહ ।

પ્રકરયાઃ પ્રતિવિમ્બસંચ્યુતવિપર્યાસે સુહૃદર્પણે
સત્ત્યાજ્ઞસ્થિતિકૌતુકં શમયતિ સ્વામી સ ત્રાપરઃ ॥

તે અર્ધનારીશ્વર મહાદેવના પ્રતિબિંબ દર્પણમાં પડે છે, ત્યારે જાણે કે ડાણું અંગ જમણા અંગને અને જમણું અંગ ડાખા અંગને ફેરબદલીમા મળતું હોવાથી નાપક અને નાવિકાની ઉત્કંઠા શાત કરે છે; એ રીતે એકમેકને આલિંગ્યોને રહેલું તે દિવ્ય ભોક્તૃ છે; જેને વિમલ-શૃંગાર સંભોગ-શૃંગાર કરતાં અનેક રીતે ચઢી જાય છે; તે અર્ધનારીશ્વર મહાદેવને અમે નમસ્કાર કરીએ છીએ. ૧૪૬

સ્વચ્છન્દૈકસ્તનશ્રીરુમયદ્વલમિલ્નમૌલિચન્દ્રઃ કળીન્દ્રઃ
પ્રાચીનાવીતવાહી સુલયતુ ભગવાનર્ધનારીશ્વરો વઃ ।
યસ્યાર્ધં વિચ્છદ્વાહન્યસનવિસ્ત્રમરજ્યોતિરર્ધં કુષોદ્યદ્
વાર્ણચાન્દ્યોન્યવેગપ્રહૃતિસિમસિમાકારિ ચક્ષુસ્તૃતીયમ્ ॥

જે અર્ધનારીશ્વર મહાદેવના કપાળમા જમણા ભાગની આંખમાં જગતને બાળવા માટે દેવાતો અગ્નિ રહેલો છે અને ડાખા ભાગની આંખમાં કૃપાભાવે પ્રગટ થયેલ આંસુ રહેલો છે; એ રીતે અગ્નિ અને આંસુ-ઓનાં મિલનથી જેના ત્રીજા નેત્રમાં સદા હમણે

અવાજ થઈ રહેલો છે; જેમના દેહમાં એક જ વિશાળ સ્તનની શોભા છે, બંને બાજુએ મસ્તકમાં મુગટરૂપે ચંદ્ર શોભે છે તેમ જ જોતોઈને ઠેકાણે સર્પ ધારણ કર્યો છે, એવા તે અર્ધનારીશ્વર મહાદેવ તમને સુખ આપે. ૧૪૭

પાર્વતી

હરકણ્ઠપ્રહાનન્દમીલિતાક્ષીં નમામ્યુમામ્ !

કાલકૃતવિપરપરીજાતમૂર્છાંગમામિવ ॥ ૧ ॥

મહાદેવના કંઠના આલિંગનનું સુખ મળવાથી જેમણે પોતાની આંખો માંચેલી છે એવાં પાર્વતી જાણે કે કાલકૃત વિષ અકલાથી મૂર્છા પામ્યાં ન હોય તેવાં લાગે છે. તે પાર્વતીને હું નમસ્કાર કરું છું. ૧ પાર્વતીમોપધીમેકામપર્ણા મૃગયામહે ।

શૂલીહાલાહલં પીત્વા યયા મૃત્યુહ્વયોઽમ્ભવત્ ॥૨॥

પર્વતરાજનાં પુત્રી પાર્વતી તો એક અપભ્રુ-પાન વિનાની ઓષધિરૂપે છે; જેનું સેવન કરવાથી મહાદેવ હલાહલ ઝેર પીધું, છતાં તે મૃત્યુજય બન્યા; તે પાર્વતીને આ અમે શોધીએ છીએ. ૨

અર્પણં લતા સેવ્યા વિદ્વદ્ધિરિતિ મે મતિઃ ।

ચયાવૃત્તઃ પુરાણોઽપિ સ્થાણુઃ સુતેઽમૃતં ફલમ્ ॥૩॥

મારો એવો મત છે કે સમગ્ર માણસોએ પાન વિનાની-અપભ્રુ (પાર્વતી) નામની લતાનું જ સેવન કરવું જોઈએ; જે લતાથી વીંટાયેલ પુરાણ સ્થાણુ (ભૂત) વૃક્ષ અને પુરાતન મહાદેવ) પણ અમૃતદા આપે છે. ૩

શૃણુલ્લગ્નલલ્લગ્ન ઝેણીવન્નકપર્ણિની ।

દારાનુકારિણી પાતુ લીલયા પાર્વતી જગત્ ॥૪॥

પાર્વતીએ કમળના નાળરૂપ સર્પોનાં કંઠજી પહેધાં છે, માથે વેણુનો અંબોડો છે, તે જટારૂપે લાગે છે એ રીતે મહાદેવનું અનુકરણ કરનારાં પાર્વતી પોતાની લીલાથી જગતનું રક્ષણ કરે. ૪

જન્માન્તરીયરમણત્યાજ્ઞસજ્જસમુલ્લુકા ।

સલજ્ઞા ચાન્તિકે સસ્યાઃ પાતુ નઃ પાર્વતી સદા ॥૫॥

‘ શિવ-મહાદેવ પોતાના પહેલા જન્મના પતિ દત્તા; એટલે પાર્વતી તેમના શરીરના સંગને છત્રતાં દત્તા, છતાં સખીની પાસે હોવાથી જે સજ્જવાઈ રહ્યાં છે, તે પાર્વતી અમારું સદા રક્ષણ કરે. ૫

તપસ્વી કાં ગતોઽવસ્થામિતિ સ્મેરાનનાવિવ ।

ગિરિવાયાઃ સ્તનૌ વન્દે ભવભૂતિસિતાનૌ ॥૬॥

મહાદેવના શરીરની લસરથી જેની આજ્ઞાના લાગ ધોળા થયા છે, એવા પાર્વતીના બે સ્તન 'આ તપસ્વી મહાદેવ હવે ક્ષમા કરી બની ગયા છે' એમ વિચારી ને હસી રહ્યા છે તે સ્તનોને હું પ્રણામ કરું છું ।
ચંડીજન્માકાન્ડ શિરસા ચરણસ્થિતિ પ્રિયે જયતિ ।
શકરપર્યન્તજિતો વીરસ્તમ્ભ સ્મરસ્યેવ ॥ ૭ ॥

પાર્વતીના સાથેનારૂપી સ્તલ બ્યારે સદાશિવના ચરણનો સ્પર્શ કરે છે, ત્યારે તે શકર-મહાદેવને પશુ છતી લેનાર એવા મહાદેવના વિજયના સ્તલ બની રહે છે, તે વિજય પામે ૭

વ્રજાલનામિપદ્મરૂઢ દિવ યેનાવભાતિ શમુરપિ ।
જયતિ પુરુપાયિતાયસ્તદાનનં શૈલકન્યાયા ॥ ૮ ॥

મહાદેવના મિયન પ્રસંગે પાર્વતી પુરુષના લાવને પ્રાપ્ત કરે છે તેથી તે પાર્વતીનું મુખ કમળ જેવું લાગે છે એટલે મહાદેવ બાહ્ય વિષ્ટ હોય અને તેમની નાભિમાથી કમળ પ્રગટ થયું હોય, તેથી શાલાવાળું પાર્વતીનું મુખ વિજય પામે ૮

કળ્પોચિત્તોડપિ હુકૃતિમાનનિરસ્ત પદાન્તિકે પતિત ।
યસ્યાચ્ચન્દ્રશિલ સ્મરમ્ભનિમ્બો જયતિ સા ચંડી ॥ ૯ ॥

પાર્વતીએ બ્યારે કોષથી ચડીતું સ્વરૂપ લીધું છે, ત્યારે મહાદેવ પાર્વતીના કંઠને આલિંગન આપવા ને યોગ્ય હોવા છતાં પશુ હું કારમાથી તિરસ્કાર પામીને પગમા પડ્યા છે, તેથી બાહ્યે કંઠ કામદેવનું અર્ધચંદ્રાકાર બાહ્ય કંઠમા પડવાને બદલે પગ પાસે પડેલ હોય, એમ લાગે છે, તેવા પાર્વતી વિજય પામે છે ૯

શિરસિ શૃતસુરાપનો સ્મરારાવરુણમુલેન્દુરુચિ
ર્ગિન્દ્રપુત્રી । અથ ચળયુગાન્તે સ્વકાન્તે સ્મિત-
સરસા ભવતોઽસ્તુ ભૂતિદેહુ ॥ ૧૦ ॥

મહાદેવે મસ્તક પર ગગાને ધારણ કર્યા છે, તે બોળેને પાર્વતીના મુખની કાતિ લાલ બની ગઈ, પશુ મહાદેવનું ચરણમા પડ્યા, તે સાથે ગગાછાને પશુ નમેલા જોયા એટલે પાર્વતી મહાક્રમ કરવા લાગ્યા, તે મહાક્રમ તમારા કલ્યાણનું કારણ બને ૧૦

તદ્ પ્રમાર્દુ વિપદ પ્રણતાચિન્દન્યા
ન્યસ્તં પદ મહિષમૂર્ધનિ ચણ્ડિકાયા ।
વૈરી યદીયનરરાગુપરીતશ્ચન્દ્ર

શક્રાયુષાક્લિતનવામ્બુધરમ્બોઽમૂત ॥ ૧૧ ॥
બ્યારે ચણ્ડિકા પાર્વતીએ મહિષાસુરના મસ્તક પર પેતાનો પગ મૂક્યો, ત્યારે તેમના ચરણના નખની

કાતિથી તે મહિષના શિંગડા વિવિધ રમથી શોભવા લાગ્યા, તે મહિષાસુર બાહ્યે કંઠ કામદેવનું પથ શોભતો નવો મેઘ હોય તેવા લાગતો હતો, તેવા ભક્તજનોની આપ તિને દૂર રનાર પાર્વતીના ચરણ તમારી આપતિને દૂર કરે ૧૧

શૃત્વા પદાનનજનુમુદિતાન્તરેણ, પદ્માનનેન
સદસા ચતુરાનનાય । શાર્દૂલચર્મ મુજગામરણ સમસ્મ
દત્ત નિશમ્ય ગિરિજાહસિત પુનાતુ ॥ ૧૨ ॥

બ્યારે ચાર મુખવાળા બ્રહ્માએ પાંચ મુખવાળા મહાદેવને ૭ મુખવાળા કાર્તિકેયના જન્મની વધામણી આપી, ત્યારે મહાદેવ બ્રહ્માએ ભેટમા વ્યાધ્યર્થ, સર્પરૂપી આશુપશુ અને લસમ આપવા માંડ્યા, તે બોળેને પાર્વતી હસવા લાગ્યા તે હાસ્ય બધાને પવિત્ર કરે ૧૨

પદ્માસ્યપદ્મદશનેત્રપિધાનદક્ષા દાક્ષાયણીમૃદુકરા
કૃતિન પુનન્તુ । દ્વૌ વલ્લર્કી કથમકેતિ ચ વાદયન્તા
વટાવશોડપિ ષટયન્તુતિમૌનમુદ્રામ્ ॥ ૧૩ ॥

વિહાર સમયે પાર્વતીના પદર હાથ મહાદેવના પદર નેન ઢાકવાના કામમા આવે છે, બે હાથ 'કણુ કણુ કરની વીણાને વગાડવાના કામમા આવે છે અને અદારમે હાથ સ્પૃતિ કરતા મૂંગા ગહેવાની મુદાને બતાવે છે એ રીતે ઉપયોગી બનેલા એવા પાર્વતીના અદાર હાથ બધાને પવિત્ર કરે ૧૩

આતન્દમન્ધરપુરદ્રમુક્તમાલ્ય, મૌલો દૃઢેન
નિહિત મહિપાસુરસ્ય । પાદામ્બુજ ભવતુ વૌ વિજયાય
મન્જુ, મંજીરશિક્ષિતમનોહરમન્થિકાયા ॥ ૧૪ ॥

તે જગદેવ પાર્વતીના ચરણકમળ મહિષાસુરના મસ્તક પર બળાત્કારે મૂકવામા આવેલ છે, જેની ઉપર આનંદથી મમે બનેલ ધરારજ પુષ્પની માળા ચઢાવે છે અને જે સુદર આજરોના ગજકારથી સર્વના મનને આકર્ષે છે, તે ચરણ તમારા વિજય માટે બની રહે ૧૪

બ્રહ્માદયોડપિ ચદપાદગતરજ્જામદ્ભ્યા,
સૃષ્ટિચિત્પિમ્લયકારણતા પ્રજન્તિ ।
લઘવ્યવારિનિષિવીચિપરિપ્લુતાયે,
તરયે નમોઽસ્તુ સવત્ત હરવલ્ભાય ॥ ૧૫ ॥

જે પાર્વતી જગદેવના કૃપાદર્શિત તરંગોના સ્પર્શ વેળે મહા વજ્રે દેવો જગતના સર્જન, પાલન અને સહારના કારણ બને છે અને જે કૃપાકટાક્ષે

લાવણ્યરૂપી સમુદ્રની લટરીઓથી ભીંખાયેલ છે, એવાં પાર્વતીને. વારંવાર પ્રણામ દે. ૧૫

ગ્યાકૃષ્ણદ્વસ્ટકામુસવાણિપૃષ્ઠમંદ્રનરાંતુચય-
સંવલિતોડમ્બિકાયાઃ, ત્વાં પાતુ મહારિતપદ્મવર્ણપૂર-
લોમમ્રમદ્ધમરધિમ્રમશ્વત્કટાક્ષઃ ॥ ૧૬ ॥

બ્યારે પાર્વતી ધનુષ્યની દોરી ખેંચવા માટે પોતાના હાથને વળાંક આપી રહ્યાં છે, ત્યારે તે હાથના નખોનાં કિરણો સાથે દૃષ્ટિનો કટાક્ષ પથુ મળી રહેલો છે; તેથી 'મળે' કે 'મંજરીવાળાં તાળ' પાનથી યનાવેલ કળ્પલની નુગવંની લાલચથી તેની આસપાસ ભમરો ફરે તો ન હોય તેવો તે કટાક્ષ લાગે છે, તે જગદેશના કટાક્ષ તમારી રક્ષા કરે. ૧૬

પૌલસ્ત્યપીનમુજસંપદુદર્યમાનકૈલાસસંધ્રમવિલોલ-
દૃશઃ પ્રિયાયાઃ । શ્રેયાંસિ ઘો દિશતુ નિહનુતકોપ-
ચિહ્નમાલિજ્જનોત્પલકમાસિતમિન્દુમૌલેઃ ॥૧૭॥

એક વખતે પાર્વતી માન ધરીને બેઠાં હતાં, તે સમયે અકસ્માત રાવણે આવીને પોતાની મજબૂત ભુગ-
ઓથી કૈલાસને ઉડાવ્યો; તે ભયને કારણે પાર્વતીનાં નેત્ર ચપળ બની ગયાં, તેમણે કાપનાં ચિહ્ન હોડી દીધાં અને મહાદેવને આશિર્વાદ આપવા માટે તૈયાર થઈ ગયા; તેથી મહાદેવનું ખેળાશ્રી આસન પુલકિત થઈ ગયું, તે પાર્વતી તમારું કલ્યાણ કરે. ૧૭

રચયતિ સહસા ચલ્વિત્રમેતત્પપચ્ચં, પ્રશમયતિ ચ
સદ્ગત્ત્વેનચિત્કૌતુકેન । અવિદિતમપૈસ્તચ્ચણ્ડમુળ્હા-
દિનાનાદનુજદલનદર્શં શર્વસર્વમવચ્યાત્ ॥૧૮॥

જે કપડા ડીંગુને લીધે આ સખા જગતોની રચના ક્ષણમાં કરે છે અને તેવી જ રીતે પરમ વિસ્મયને વશ થઈ આ સધળા જગતોને શમાવી દે છે; તે મહાદેવના સર્વસ્વ સારશ્વ-પાર્વતી મહાશક્તિ છે; જેને અજ્ઞાની જનો ગણી શકતા નથી અને જે ચંડ, ચુંડ વગેરે અનેક રાક્ષસોના ચૂરેચૂરા કરવામાં પ્રતીજ્ઞ છે, તે મહાદેવી તમારું રક્ષણ કરે. ૧૮

પ્રચણ્ડચણ્ડમુળ્હયોમંદાવલેકરણિની, હાનેકરુણ્ડ-
સુળ્હયમુગ્ધે વલેકદાયિની । કવિચ્ચાર્ણકકારિણી રમા-
વિલાસદાયિની, મુદેડ્સ્તુ કાલિકા સદા સમસ્ત-
પાપહારિણી ॥૧૯॥

ચંડ અને ચુંડ નામના વિકરાળ રાક્ષસોની યોદ્ધી સેનાઓના જે એકલાં જ સહાર કરે છે, જે જગામાં અનેક ચંડ અને ચુંડને ધારણ કરે છે, જે કુદમાં ... જે મહાજાને આપનારાં છે, જે શત્રુઓને

અશક્તિ આપનારાં છે અને ભક્તજનોને લક્ષ્મીના ભોગવિલાસ આપનારાં છે; તેવાં સર્વ પાપને હરનારાં કાલિકા પાર્વતી તમને આનંદ આપે. ૧૯

પુરાણિતુહારિણી દુરિતસહસંહારિણી
મજન્મતિવિવર્ધિની પ્રવલ્લનવોમ્મર્દિની ।

તુપારગિરિનન્દિની મુનિહૃદન્તરાલમ્બિની

કુમારમુલસુમ્બિની હરનિતમ્બિની પાતુ વઃ ॥૨૦॥
મહાદેવના કાયા અંગને હરી લેનારાં, પાપોના સમુદાને દૂર કરનારાં, ભક્તજનોની બુદ્ધિને વધારનાર જાગતા દાનવોનું મર્દન કરનારાં, મુનિજનોના હૃદયનાં આધારરૂપ જાનેલાં અને કાર્તિકેયના મુખને ચુંબન આપનારાં એવાં હિમાલયનાં પુત્રી અને મહાદેવનાં પત્ની તમારું રક્ષણ કરે. ૨૦

સત્ત્વાદિત્યૈરાગણિતગુણેન્દ્રત્ત્વં વિશ્વં પ્રમુચ્ય-
વ્યકં ઘટે પ્રહસનકરીં ચા કુમારીત્ત્વં સંજ્ઞામ્ ।

મોહધ્વાન્તપ્રસરવિરતિવિશ્વમૂર્તિઃ સમન્તાદ્

આચા શક્તિઃ સ્ફુરતુ મમ સા દીપવદેહગૌદે ॥૨૧॥

જે સત્ત્વ, રજ અને તમ એ ત્રણ ગુણોમાં રહેલી પોતાની અનંત શક્તિઓથી સધળાં વિશ્વને જન્મ આપે છે; તે છતાં પોતે 'કુમારી' એવું નામ ધરાવે છે; તે ખરેખર સર્વને હાંસી કરાવે છે, જે મોહરૂપી અંધકારના વિસ્તારને શમાવે છે, જે સધળાં વિશ્વની મૂર્તિ છે, એવાં આવા શક્તિ પાર્વતી મારા દેહરૂપી ધરમાં દીવાની જેમ ચોખેર પ્રકાશી. ૨૧

ઔલુભ્યેન કૃતત્ત્વરા સદ્ભુવા વ્યાવર્તમાના દ્વિયાં

તૈસ્તૈર્વૈનુચૂકનસ્ય ષ્વચ્ચૈર્નૈતામિષુર્લ્લે પુનઃ ।

દૃષ્ટ્વાપ્રે વરમાત્સાધ્યસરસા ગૌરી નવે સંગમે

સંરોદ્ધુલકા હરેણ હસતા શિષ્ટા શિવાયાસ્તુ વઃ ॥

બ્યારે પાર્વતી અને પરમેશ્વરનાં લગ્ન થતાં પૃથ્વી મુલાક્કાત લેવાની હતી, સારે પાર્વતી ઉત્પત્તિને કારણે ત્વરા કરતાં હતાં, પથુ સ્વાભાવિક લગ્નમને વશ થઈ પાછા ફરતાં હતાં; કુટુંબીજનોની ઋત્યોએ મોહમધુરાં વચનોથી સમજવતાં તેઓ ફરી સ્વામી પાસે જવા તૈયાર થતાં હતાં; પરંતુ સ્વામીને પાસે રહેલા જેઠને કાંઈક સંકાપ અને લપ પામતાં હતાં; અને સાર પાદ નહીં સમજાય થતાં ચરીરે પુલકિત થતાં હતાં, તે જોઈને હાસ્ય કરતા મહાદેવ તેમને આશિર્વાદ આપી રહ્યા હતા; તે પાર્વતી તમારા કલ્યાણ માટે હો. ૨૨

આદૌ પ્રેમકપાયિતા હરમુલવ્યાપારલોહા રત્ન-
ત્રીહામારવિયુગિતા મુકુલિતા ધૂમોદ્રમવ્યાજતઃ ।

પલ્લુ: સંમિલિતા દશા સરમસવ્યાવર્તનવ્યાકુલ્યા

પાર્વત્યા: પરિણીતિમદ્ગલવિધૌ દષ્ટિ: શિવાયાસ્તુ વગા।

જ્યારે પાર્વતી અને પરમેશ્વરનો વિવાહવિધિ ચાલી રહ્યો હતો, ત્યારે પાર્વતીની દષ્ટિ ખેલા તો પ્રેમથી ભરપૂર બનીને સદાશિવના મુખના વ્યવહારને જોવામાં ચત્રચળ બની હતી; પરંતુ શરમને કારણે નીચી નમી ગઈ હતી અને ત્યાર બાદ હોમનો ધુમાડો આવવાથી મોંઆઈ ગઈ હતી અને છેરડે સદાશિવની નજર સાથે નજર મળતાં ટુસર પાછી વળવા ઉતારના ઢરી હતી, તે પાર્વતીની દષ્ટિ તમારા કદનાજુ માટે હો ૨૩

પ્રત્યાસન્નચિવાહમદ્ગલવિધૌ દેવાર્ચનત્રયમયા
દૃષ્ટ્વાપ્રે પરિણેતુરેવ લિપિતાં ગદગાધરમ્યાકૃતિમ્ ।

ઉન્માદસ્મિતરોપલક્ષિતધિયા ગૌર્યૌ કશશ્ચિચિરાદ્
મૃદ્ધસ્રોવચનાત્પ્રિયે વિનિહિત: પુષ્પાન્નલિ: પાતુ વ: ॥

જ્યારે વિવાહનો વિધિ કરવાનો સમય થયો, ત્યારે પાર્વતી દેવપૂજન કરવાને તૈયાર થતા, તો પોતાની સામે ગંગાને કારણ કરનાર સદાશિવની શૂર્તિ જ દેવ તરીકે સામે જોભેલી નેઈ; તેથી પાર્વતીના હૃદયમાં એકીસાથે અનેક ભાવો પ્રકટ થયા. વરને જોઈને ભાન ભૂંધી ગયા, વર પરિચિત છે જાણીને મંદહાસ્ય થયું. ગંગાને જોઈને રોષ થયો અને લમ થવાનું છે જાણીને શરમ આવી; એટલે તે સ્થિર બની ગયા; ત્યારે ષઢ સ્ત્રીજનોએ ખૂબ સમજાવ્યા; તેથી પાર્વતીએ પોતાના પ્રિય-છટ્ટદેવને પુષ્પોની અન્જલિ આપી; તે પુષ્પાન્જલિ તમારી રક્ષા કરો. ૨૪

રામાદ્યાચય મેદિતીં ધનપતેર્વર્જં બલાહ્લાહ્ગલં

પ્રેતેશાન્મહિર્વં તવાસ્તિ શુષ્પમ. ફાલં ત્રિશૂલ ત્વ ।

શકાઈ ત્વ ચાન્નદાનકરણે સ્ફુરોડેસ્તિ ગોરક્ષણે ।

લિન્નાઈ હર મિશ્રયા કુરુ કૃપિ ગોરીત્ત્વ: પાતુ વ: ॥

લિક્ષાના ધધાથી શાકીને પાર્વતીએ મહાદેવને બાજુઆં ક. 'હે શિવ । પરશુરામ પાનેથી ખેડ માટે જમીન માગે, કુળેર પાનેથી વાવવાના ખીજ માગે, વનખડ પાસેથી હળ માગે, વમરાજ પાનેથી પાંડો માગે, તમારી પાસે બળદ છે, ખેડવાનું કામ તમારું ત્રિયાળ કરશે. હું તમને બપોરે ભાત પહેલ્યાડવા આવીશ અને કાર્તિકેય તમારા બળદની રક્ષા કરશે; માટે લીખ માગવાની છોડીને ખેતી શરૂ કરો; એ પ્રકારના પાર્વતીના વચન તમારી રક્ષા કરો. ૨૫

હે હેરમ્વ કિમન્મ રોદિપિ કયં કર્ણીં લુટ્ત્યમ્નિમ્:

કિં તે સ્કન્દ વિવેષ્ટિં મમ પુરા સંહ્યા કૃતા ચલુપામ્ ।

નૈતતેડ્યુચિતં મજાસ્ય ચરિતં નાસાં મિમીતેડ્યવ મે
તાવેવં સહસા વિલોમ્ય દક્ષિત્યમ્પ્રા શિવા પાતુ વ: ॥

(ગણપતિ અને કાર્તિકેય બંધો કરતા હતા, ત્યારે ગણપતિ રડી પડ્યા; એટલે પાર્વતીએ બોલાવ્યા કે) 'ઓ ગણપતિ !' 'શું કહો છો, માતાજી ?' 'શા માટે તમે રડો છો ?' 'કાર્તિકેય મારા કાન ખેંચે છે.' 'અદ્યા કાર્તિકેય ! ગણપતિએ તારું શું બળાડ્યું છે ?' 'તેણે પહેલાં મારી આંખો ગણી હતી.' 'ગણ પતિ ! તારે એવું કયું નેઈએ નહિ.' 'માતાજી ! કાર્તિકેય મારા નાકની લગાઈ ભરી બુચે છે.' 'એ રીતે એકમેકનો દોષ દેખાડતા ગણપતિ અને કાર્તિકેયને જોઈને હસવા લાગેલાં પાર્વતી તમારી રક્ષા કરો. ધૂમવ્યાકુલદષ્ટિરિન્દુકિરણૈરાહાવિતાક્ષો પુનઃ

પર્યન્તીવ સમુત્સુકા નતમુખી મૂયો દ્વિયા બ્રહ્મણ: ।

સેત્વૌ પાદનલેન્દુદર્પણગતે ગંગાં દધાને દુરે

સ્પર્શાદુત્પુલકા કરમહવિધૌ ગૌરી શિવાયાસ્તુ વ: ॥

વિવાહના મગ્ગ પ્રસંગે પાર્વતીની દષ્ટિ હોમના ધુમાડાથી અકળાઈ ગઈ છે; પરંતુ મહાદેવના મસ્તકમાં રહેલા ચંદ્રના કિરણોથી તે દષ્ટિ ઠંડી પડી છે; હૃદયમાં ઉમળકા જનનાં મહાદેવને જોવામાં તે દષ્ટિ ઉત્સુક બની છે; પરંતુ બ્રહ્માજી પાસે હોવાથી પાર્વતીને શરમ આવતા નીચું મુખ કરી દીધું છે. પોતાના હર્ષણ જેવા નિર્મળ ચરણના નખરપ ચંદ્રમાં ગંગાને કારણ કરનાર મહાદેવના પ્રતિબિંબને જોતા પાર્વતીને હૈયામાં ઈર્ષ્યા બળી છે; પરંતુ હસ્તમેળાપમાં મહાદેવના હાથનો સ્પર્શ થતા શરીરે રોમાંચ થયો છે. એવા પાર્વતી તમારું કલ્યાણ કરો. ૨૭

ગોનાસાય નિયોજિતાગદરજા: સર્પાય વદ્ધૌપધિ:

કળઠસ્થાય વિપાય વીર્યમહત: પાળૌ મળીન્વિપ્રતી ।

મર્તુર્મૃતગણાય મોગ્ગરતીનિર્દિષ્ટમન્ત્રાશ્રારા

રશ્ત્વદ્રિમુતા વિવાહસમયે પ્રીતા ચ મીતા ચ વ: ॥

મહાદેવના સર્પ, વિપ, ભૂત વગેરે પાર્વતીને બાધા ન પહોચાડે એ હેતુ મનમાં રાખીને પાર્વતીના વદ્ધ કુટુંબીજનોએ તેને વિવિધ સાધનો આપ્યા છે. 'ગોનાસ નામનો નાગ કોઈ ઉપદ્રવ ન કરે, તે માટે વિષહર ઓપવાના ગૂણુ આપ્યા છે, સર્પથી ઉપદ્રવ ન થાય માટે ભુગ્મજો પર ઓપધિ-જડીહુદી બાધી છે. ગળામાં રહેલા કાલકુટથી બચવા માટે બને હાથે મણિઓ કારણ કર્યા છે. મહાદેવના જૂનગણીથી, કશી ધારતી ન થાય માટે મંત્રાશ્રારા શીખવી રાખ્યા છે,' એ રીતે વિવાહ વખતે મહાદેવને મગધમાં અનુકૂળતા જોતાં પ્રસન્ન

થયેલાં અને મહાદેવનાં વિચિત્ર સાધનો બેતાં લયભીત બનેલાં પાર્વતી તમારી રક્ષા કરે. ૨૮

સ્વેદસ્યન્દિતસાન્નચન્દનચયં દોર્બલિવન્ધશ્રમા-
દૂર્બશ્વાસપરિસ્વલત્તમરકથં સંદષ્ટદન્તચ્છદમ્ ।
સીત્કારાશ્ચિતલોચનં સપુલકં પ્રાન્તષ્ટ નૃત્યત્કરં
પાર્વત્યાં મુરતં મુદે રસચતામાસ્તાં મૃદાનીપતેઃ ॥૨૯॥

સદાશિવ બ્યારે પાર્વતી સાથે રમણ કરી રહ્યા હતા, ત્યારે પસીનો થવાથી ચંદનનો ભારે લેપ ધાવાઈ જતો હતો; ભુગ્નઓશ્પી લતાથી આલિંગનરૂપે દંઢ બંધન થતાં જોયા શ્વાસ આલતા હતા, તેથી કામ સંગથી કથાઓ બંધ પડતી હતી. સુખનથી અધરોજને દાંત-લાગેલા હતા, સિત્કારથી નેત્રો મીંચાઈ જતા હતાં, શેમાંય ખડાં થતાં હતાં, જૂકડીઓ લગ્યા કરતી હતી અને હાથ નાચ્યા કરતા હતા; તે પાર્વતી સાથે મહાદેવની થયેલી રમણક્રિયા રસિકજનોને આનંદ આપે.

સ્વેદસ્તે કયમીદશઃ પ્રિયતમે સ્વનેત્રવદ્દેવિંમો
કસ્માદ્વેપિતમેતદિન્દુવદને મોનોન્દ્રમીતેર્ભવ ।
રોમાઙ્ગઃ કયમેષ દેવિ ભગવન્નાહ્યાન્મસાં સીકરૈ-
રિત્યં ભર્તૈર ભાવગોપનપરા ગૌરી ચિરં પાતુ વઃ ॥૩૦

‘પ્રિયે ! તમને આટલી બધી પસીનો શાથી ?’
‘નાથ ! તમારા નેત્રમાંના અગ્નિની ગરમીથી થયો છે.’
‘ઇંદુમુખી ! તમારા શરીરે આટલી બધી કંપારી શાથી ?’
‘મહાદેવ ! તમારા મોટા મોટા સપોનાં લયથી કંપારી થાય છે.’
‘દેવિ ! તમારા શરીરે શેમાંય કેમ ?’
‘ભગવન ! ગંગાજળનાં બિંદુઓ પડવાથી.’ એ રીતે મહાદેવ હૃદયને ભાવ બાળવા માગે છે, તેને દાંડવા માટે પાર્વતી બુદ્ધ બુદ્ધ કિતરો આપે છે; તેવાં જોરી-પાર્વતી લાંબા કાળ સુધી તમારું રક્ષણ કરે. ૩૦

શ્મ્યાકસ્ય રજઃ પ્રમુજ્ય ચરણે દત્તો મયા યાવકો
નિર્મૃજ્ય સ્તનકુહૂમલે ચ મસિતં પત્રાહ્નુરો નિર્મિતઃ
સ્વચ્છન્દં વિહરેતિ જલ્પિવગિરં સાકૃતમાલીજનં
દૃષ્ટ્વા કેવલમાપ્રતી કુટિલયા દાક્ષાયણી પાતુ વઃ ।

મહાદેવ પાસેથી વિહાર કરીને આવેલાં પાર્વતીને જોઈને, તેમની સખી ગૃહ ભાવવાળાં વચન બોલી રહી છે કે, ‘તમારાં ચરણોમાં ગરમાળાનો પરાગ લાગ્યો હતો, તેને લૂછી નાખાને મેં’ અળતાનો લેપ કર્યો છે. તમારાં સ્તનરૂપી પુષ્પકાંથ પર ભસ્મ લાગી હતી; તે લૂછી નાખાને મેં’ પત્રવક્ષી દોરી છે; માટે હવે સંક્રાંચ છોડીને વિહાર કરજો.’ એ રીતે સખીજનોનાં ગૃહ અભિમાય ભરેલાં વચન સાંભળીને જગદંબા ફક્ત કુટિલ દષ્ટિથી

તેને પ્રહાર કરી રહ્યાં છે, તે જગદંબા તમારું રક્ષણ કરે. વક્ત્રં ક્ષીતકરોઽધરો ધનરસઃ કામપ્રદો વિપ્રહઃ
શ્વાસો ગન્ધવહઃ સરોરહસુદ્રુત્પાણિઃ સ્મિતાભા શુચિઃ ।
વક્ષઃ ક્ષીનપયોઘરાધિકરણં પૃથ્વી નિતમ્બસ્થલી-
ત્યષ્ટૌ ધૂર્જટિમૂતયઃ સ્મરમયાદુર્ગાશ્રિતાઃ પાન્તુ વઃ ॥૩૧

મહાદેવની પ્રસિદ્ધ આંઠ મૂર્તિઓ બાજુ કે કામ-દેવના લયથી દુર્ગનો આશ્રય કરતો હોય, તે રીતે દુર્ગા-પાર્વતીના અંગોનો આશ્રય કરતી હતી. જેમ કે ચંદ્ર મુખરૂપ બન્યો, જળ અધરરસરૂપ બન્યું, યજમાન પાર્વતીના શરીરરૂપ બનીને મહાદેવ-યાત્રકની કામનાને પૂરનારો થયો, પવન શ્વાસરૂપ બન્યો, કમળનો મિત્ર સ્થં (કમળ સમાન) હાથરૂપ બન્યો. શુચિતા (અગ્નિ-પણું અને શ્વેતપણું) સ્મિતની કાંતિને મળી; આકાશ જોયા અને વિશાળ સ્તનોના સ્થાનરૂપ વક્ષઃસ્થળને આશ્રય થયું અને પૃથ્વીપણું (ધરતીપણું) અને પહોળા-પણું નિતંબસ્થાનને આશ્રય થયું, એ રીતે પાર્વતીના આશ્રયે રહેલી મહાદેવની આંઠ મૂર્તિઓ તમારું રક્ષણ કરે. ૩૧

પાદામ્રસ્થિતયા મુદ્ધુઃ સ્તનભરેણાનીતયા નમ્રતાં
શંભોઃ સસૃહ્લોચનત્રયપથં યાન્ત્યા તદારાધને ।
દ્રોમત્યા શિરસોદ્ધિતઃ સપુલકદેવેદોદ્રમોલકમ્પયા
વિશ્વિન્યન્કુસુમાઙ્ગલિર્નિરિજયા ક્ષિતોઽન્તરે પાતુ વઃ ॥
પાર્વતી મહાદેવને પુષ્પાંગલિ ચઢાવવા માટે પત્રના આગલા ભાગ પર શરીરનો ભાર દઈને જોલાં રહેતાં હતાં પણ સ્તનોના ભારથી નમી જતાં હતાં; પૂજ્ય કરતાં કરતાં તેમને મહાદેવ ત્રણેય નેત્રોથી આતુરતાભરી નજરે ભેઈ રહ્યા હતા તેથી પાર્વતીને લગ્ન આવતાં એકીસાથે શેમાંય, પસીનો અને કંપારી પ્રગટ થતાં હતાં એટલે પુષ્પની અંગલિ મસ્તક પર ચઢાવવા છતાંય વચમાં જ પડીને વીખરાઈ જતી હતી; તે રીતે પાર્વતી-એ અર્પેલી પુષ્પાંગલિ તમારી રક્ષા કરે. ૩૨

કૈલાસાલયમાલલોચનરુચાં નિર્વર્તિતાલકક-
વ્યક્તિઃ પાદનલગુતિર્ગિરિમુવઃ સતવઃ સદા પ્રાયતામ્ ।
સર્વાવન્ધસમૃદ્ધયેષુ સુદૃઢં રૂઢા યયા નેત્રયોઃ
કાન્તિઃ ક્રોકનદાનુકારસરસા સઘઃ સમુત્સાર્યતે ॥

કાપેલાં પાર્વતીને રીઝવવા માટે મહાદેવ તેમનાં ચરણમાં પડે છે, ત્યારે મહાદેવના કપાળમાં રહેલ નેત્રના અગ્નિની કાંતિથી તેમનાં ચરણ બાજુ બાજુ કે અળતો લગ્નાડેલો હોય, તેવી રાત્રી કાંતિને ધારણ કરે છે. આ તરફ કાંધને કારણે પાર્વતીનાં નેત્રોની કાંતિ રાત્રી કમળના

નેવી ખૂબ લાલ બની ગઈ છે. એ નેત્રોની લાલાશની મહેલે સ્પર્ધા કરી રહી હોય તેવી અધિક લાલ ચરણ-નખોની કાંતિ વડે તેમનાં નેત્રોની લાલાશ દૂર થઈ નય છે. અર્થાત્ મહાદેવના ચરણમાં પડવાથી પાર્વતીની કાંપ દૂર થાય છે, એ પાર્વતીના ચરણનખોની કાંતિ તમારું કલ્યાણ કરે. ૩૪

લમ્પ: ફેલિક્ષમદ્વજટાલચ્ચેન નિદ્રાન્તરે
સુદ્રાઙ્ક: સિતિકન્ધરેન્દુશકલેનાન્ત:કપોલસ્થલમ્ ।
પાર્વત્યા નચલક્ષ્મશ્ચકિતસર્વોન્નમસ્મિતઘ્રોહયા
પ્રોન્મુષ્ટ: કરપલ્લવેન કુટિલાતામ્નચ્છવિ: પાતુ વ: ॥

લીલા કરતાં પાર્વતીએ મહાદેવના કેશ હાથમાં લીધા તેથી જતા લીલી પડ્યાં, તેમાં રહેલા ચંદ્રખંડ ખસી ગયો હતો, તે નિદ્રા વખતે પાર્વતીના ખાલ પાસે આવી જતાં તેની છાપ પડેલી હતી. પાર્વતીની સખીએ તે છાપ જોઈ અને તેને શિવના નખની છાપ માની લીધી; એટલે મૂઢ હાસ્ય કહ્યું. તેથી પાર્વતી શરમાઈ ગયાં અને પોતાના કરપલ્લવથી તે છાપને લૂછી નાખતાં હતાં. પશુ તે રાત્રી અને વાંકી ચંદ્રની છાપ બૂંસાતી નહોતી તે ચંદ્રની છાપ તમારી રક્ષા કરે. ૩૫

સમ્રોહા દયિતાનને સકરુણા માલહ્યાર્ચમાન્ધરે
સત્રાસા મુજગે સવિસ્મયરસા ચન્દ્રેન્દુત્પન્દિનિ ।
સેષ્યાં જહ્નુસુતાવલોકનવિધૌ દીના કપાલોદરે
પાર્વત્યા નવસંગમપ્રણયિની દષ્ટિ: શિવાયાસુત વ: ॥૩૬

બ્યાડે લમ પછી મહાદેવનું પહેલું મિલન થવાનું હતું, ત્યારે પ્રિયના મુખને જોઈ પાર્વતીની દષ્ટિ લગ્ન પામી. શરીર પર વસ્ત્રને બદલે હાથીના ચર્મને પહેરેલું જોઈ દયા પામી, સર્પને જોઈ ભાસ પામી, અશ્વત્થરાતા ચંદ્રને જોઈ વિસ્મય પામી, મસ્તક પર ગંગાને જોઈ ઈર્ષ્યા પામી અને લિક્ષાતું ખરપર જોઈ દીન બની ગઈ; તેવી પાર્વતીની દષ્ટિ તમારું કલ્યાણ કરે. ૩૬

મિશ્રુ: ક્ષાલિ વલેર્મલે પશુપતિ: કિનાસ્ત્યસૌ મોકુલે ।
મુખે પન્નગમૂપણ: સલિ સદા રોતે ચ તલ્લોપરિ ।
આર્યે મુચ્ચ વિપાદમાશુ કમલે નાહં પ્રત્ય્યા ચલા
ચેત્યં વૈ ગિરિજાસમુદ્રસુતયો: સંભાષણં પાતુ વ: ॥૩૭

એક સમયે પાર્વતીને લક્ષ્મીજી મળ્યાં ત્યારે બંને એકબીજાની મશ્કરી કરવા લાગ્યાં. લક્ષ્મીજીએ પૂછ્યું કે, 'લિમ્બુક ક્યાં ગયા છે?' 'બલિરામના યશમાં (વામના)' 'હું તો પશુપતિ (મહાદેવ)ની ખજાણે પહોંચ્યું છું.' 'શું તે પશુપતિ (ગોવાળ) વૃંદાવનમાં નથી?' 'હે ભોળાં પાર્વતી! હું તો પૂછું છું કે, 'સર્પના આભૂષણવાળા

ક્યાં છે?' 'શું ને સર્પ પર દરરોજ મુએ છે, તેને પશુ તમે બળતાં નથી?' 'અરે પાર્વતી! હવે તો વિષાદ- (ચિંતા) ને છોડી દો!' 'લક્ષ્મી! હું કાંઈ તમારા નેત્રી ચંચળ નથી કે વિષાદ (વિષ ખાનાર મહાદેવ) ને છોડી દઉં.' એ રીતે મશ્કરી કરતાં તે બંનેના સવાલ-જવાબો તમારું રક્ષણ કરે. ૩૭

દે ગઢગાધરપત્નિ ચક્રિવધુ કિં કુત્રાસ્ત્યસૌ નર્તકો
વૃન્દારણ્યમુવિ ક સર્પકુતુહી સ્યાત્કાલિયસ્ય હ્રદે ।
મિશ્રુ: કુત્ર ગતોઽસ્તિ યક્ષસદને કાસૌ વિપાદી વકી
ક્રોડે સ્યાદિતિ પન્નગાગિરિજયોર્વામ્નહ્યય: પાન્તુ વ: ॥

એક સમયે પાર્વતી અને લક્ષ્મીજી પરસ્પર કટાક્ષ-વાણીથી સવાલ-જવાબ કરી રહ્યા હતાં. લક્ષ્મીજીએ કહ્યું: 'હે ગંગાધરનાં પત્ની!' 'શું કહે છે? એ ચક્રો (કુલાર) નાં પત્ની!' 'પેલો નાચનાર ક્યાં ગયો?' 'તે તો વૃંદાવનમાં કાંકે કેકોણે રખડતો હશે.' 'સર્પોનાં કોતુક (આભૂષણ) ધરનાર ક્યા છે?' 'તે તો કાલિનામના ધરામાં હશે?' 'મિશ્રુક ક્યાં છે?' 'બલિરામના યશમાં પડ્યાં.' 'પેલો એ ખાનાર ક્યાં?' 'એ તો પૂનનાના પડખામાં સૂતો હશે.' એ રીતે હાસ્યથી ભરેલી બંનેની કટાક્ષવાણીઓ તમારી રક્ષા કરે. ૩૮

વેળીચ્ચકપર્દિની સિતતનુ: શ્રીચ્છન્દપાશુત્કરૈ:
કેતક્યેકદ્વેન્દુમૃદ્ધિસલતાવ્યાલોપવીતિન્યપિ ।
પ્રાપ્તપાણિગ્રહણાદિતોદરમસા સહ્યા: પુરો લીલયા
કુર્વાણાનુકૃતિં હરત્ય વિશતુ બ્રેયાંસિ વ: પાર્વતી ॥૩૯॥

મહાદેવ સાથે હજી લમ થવાની વાર છે, છતાં પશુ તેમની સાથે વિનોદ કરવાની રચિવાળા પાર્વતી પોતાની સખી આગળ સદાશિવનું અનુકરણ રમતથી કરી રહ્યાં છે, અર્થાત્ પોતાના મસ્તકની વેળીને જતા-રૂપે બાધી રહ્યાં છે; ચંદ્રના ચૂંચુંના સમૂહથી મહાદેવના શરીરની જેમ પોતાના શરીરને સોદે બનાવી રહ્યાં છે, કેતકીના એક પત્રને ચંદ્રની કલાશ્ચે બનાવી પોતાના કેશપાશમાં ધારણ કરી રહ્યાં છે અને કમળના નાલ-દંડને સર્પની બનેલી બનેાઈની જેમ છાતી પર ધારણ કરે છે; એ રીતે મહાદેવનું અનુકરણ કરતાં પાર્વતી તમારું કલ્યાણ કરે. ૩૯

યસ્યાહિન્દિતયં નમન્તિ વિવુષા: સ ત્વેકક: સર્વચિત્ત
તં મૃત્યુહ્યયમામનન્તિ સુનય: સોઽપિ યાતિપ્રત: ।
ક્રત્યાકર્ણ્ય કયાં રહસ્યપિ યયા પત્યુર્નિવાહાત્પુરા
મદ્વત્વાદ્વાનિ વિનુસ્મિતં ગિરિમુખે મોઢાયિતં પાતુ વ: ॥

મહાદેવ સાથે લમ થના પહેલાં પાર્વતી મહાદેવનાં

પ્રશ સાવચન સાલગી રલા છે કે, 'દેવો તે મહાદેવના બને ચરણોમા નમે છે, તે એકવા જ રહે છે, તે બધી બામતના અણુકાર છે, મુનિઓ તેમને મુનુચ્ચના નામે ઓળખે છે અને તેઓ દહ પથુ ચેગીઓના નિયમે પાગે છે' એ રીતે માલગીને મિવન પટેના જ પાર્વતીને મિનનના લાવો ખજે છે અર્થાત તે આળસ મરડી રલા છે અને બગાસા ખાઈ રલા છે, પાર્વતીનો તે મિવનબાર તમારી રક્ષા કરે ૪૦

સધ્યા રાગવતી સ્વમાયકુટિલા ગહ્યા દ્વિજિહ્વ કળી વજાહ્નો મલિન ગાગી કપિમુગ્ધો નન્દી ચ મૂર્ચ્છી શ્વ ।
દૃત્ય દુર્જનસંકટે પતિગૃહે વસ્ત્યમેતત્કથ

ગૌરીત્ય નૃરૂપાલપાણિકમલા ચિન્તાન્યિતા પાતુ વ ॥૪૧
પોતાના ધરમા બવા દુર્જનો જ ભેગા થતા છે એટલે તના મારે ગહેતુ થી રીતે, એમ વિચારી પાર્વતી પથુ હાથમા માણસની ખોપરી લઈને ચિતાતુ બન્યા છે, જેમ કે 'સધ્યા ગગવાળી છે, ગગા સ્વબ વેજ વાકી છે નાન બે જીભાણો (ચાંડીખાઉ) છે, ચદ્ર વાકા અગવાગે અને મલિન છે, નદીમથુ વાહરાના જેવા મુખવાગે કે અને બગદ-પોરિશો મૂર્ખ છે-એ રીતે ચિતા કરનારા પાર્વતી તમારી રક્ષા કરે ૪૧

મિશ્રાર્થી સ ક પાત સુતનુ યલિમલે તાહવ કાય મદ્રે, મન્યે ઘુન્દાવનાન્તે ક નુ સ મૃગશિશુ નૈવ જાને વરાહમ્ । ગાલે કશિન્ન ર્પ્રો જરઠગપ પતિગૌપે વ્વાસ્ય વેતા, લીલાસલાપ દ્વન જલનિધિ હિમવત્કન્યયોસ્ત્રાવતા વ ॥ ૪ ॥

'હે પાર્વતી' તે મિક્ષા માજનારા ત્રા ગયા છે ? 'હે લક્ષ્મી' તે ખનિનખના ચરમા ગતો હશે 'આજે તાકન નાચ યા થરાનો છે ?' વૃદાવનના કોક ખૂણામા થરો એમ ધારે છું ?' (શક હાથમા મગના ખચ્યાને રાખે છે,) તે મૃગ-શિશુ ત્રા છે ? 'મૃગ-શિશુ વરાહ હાન ત્રા છે, તેની મને ખમર નથી' 'બૃહ બગદના ધણાને તમે જોશ કે ?' તેને તો ગોવાળ જ અણે ને !' એ રીતે પાર્વતી અને લક્ષ્મી જે વિનોદ-વાન લાપ રી રલા છ તમાર રક્ષણ કરે ।

કૌસમુદ્દેગયોગાદ્વનલહલહ્મ્યજિહ્વામલીહ-
મ્ત્રાણહક્ષોદ્રવિન્દુપ્રવલ્તરમન્જાઠપ્રમિપુલિહ્વામ્ ।
કાલી કહ્વાલશેપામતુલ્ગલચલન્સુપ્તહમાલકરાલા
ગુહાસયાવિન્દુમન્નિનિવસના નોમિ પાશાસિહ્વામ્ ॥

જે કાલી પ્રવગારે ખૂખનો વેત્ર વધી પડવાથી અત્યારે મળના બિદુઓને મુખમા રહેતી લાગી

અને ચપળ જીભોથી ચાગી રલા છે અને તેને કાગળે જેના જડશામિના તણખાઓ અનત પ્રગળ બની રલા છે, જે કાલીતુ વિકરાળ શરીર ડબળ હાડપિન્દરરે જ અવરોષ રહેત છે, વિશાળ ગગામા મુડાગીઓ લટકવાથી જે બાકર લાગે છે, જેના ગતા નેન મણેરી જેવા છે, જેણે વચ્ચે બદલે ચામડુ ધારણુ કર્યું છે અને જેમના હાથમા પાશ અને ખડ્ગ રહે છે એના કાનીને હ નમુ છુ ૪૩

વદ્ધાદ્યોપિતાદ્રીશ્વતનિજપદયો સગતામિન્દુમોલ-
વાનન્દ્રયા સુષાશોર્ચધિત કિલ કલા તૂળમેવાન્નપૂર્ણમ્ ।
મકાનામશ્વતાનામમૃતદગનલોપધિત પક્ષ્મીવા
જ્ઞાનાધરન્નપૂર્ણ પ્રણતજનતતે પૂર્ણતામાતનોતુ ॥ ૪૪ ॥

વિવાહના મગન પ્રસંગે પાર્વતીના ચરણોમા જીના અક્ષત ચંદાના હતા ત્યારે બાદ મહાદેવતુ મિનન થતા તેમણે નમ્રતાથી પોતાનુ મન્તક પાર્વતીના ચરણમા મૂક્યુ ત્યારે ચડકવામા તે ચોખા ચાગી જતા તે ચંદન પાત્ર અનથી પૂર્ણ બની મથુ હવે અમૃત અને લતાટના અમિનો યોગ થતા તે ચોખા ર ધાર્દ ગત એ રીતે અલપૂર્ણ અનેના મહાદેવી પોતાના લક્ષ બનોના સર્વ પ્રકારના પુરુષાર્થોને પૂર્ણ કરે ૪૪

જહ્વાકાળોદનાલો નરકિરણલસલ્લેસરાગી
કરાલ, પ્રત્યમાલક્ષકામાપ્રસરકિસલયો મન્જુમહીર
મુહુગ, મર્તુન્નૈતાનુકારે જયતિ નિજતનુસ્વચ્છલાવગ્ય
વાપી, સમૃતામ્મોજશોમા વિદ્યધર્મિનધો દૃષ્ટવાયો
મવાન્યા ॥ ૪૫ ॥

નમગજ મહાદેવના તાડવનુનુ જનારે પાર્વતી અનુચરણ કરી રલા છે, ત્યારે તેમનુ શરીર સ્વચ્છ નિર્મળ વાદ જેતુ લાગે છે અને દુ જેવા આકાર વાગ લાખો પગ નરીન અભિનયથી જીનો કશેલે હોવાથી વાદમા પ્રગ થયેન દમગની સોભાને ધારણ કરે છે, તેમની અધ એ ચરણુકપ કમળનો વિશાળ નાળક છે નખના લાલ કિણ્ણે ત એ કમળના ૧૨ સેની લાળી પ કિઓ છે, તાને જળતો નગાવેલી પગની પાનીઓ એ મગના લાલ પાખાઓ છે અને લમચે ઓના નાદ ગાઝરના ગણકારરે છે, તેવા તે પાર્વતીને અણુ વિગ્ન પામે ૪ ૪૫

ત્રિવ્રણે દરદ્રુન્દે સવિતરિ તરલે વગ્નિણિ ધ્વસ્તવજે
જાતાશકે શશકે વિરમતિ મરુતિ ત્યક્ષરે કુપ્તે ।
વૈકુન્ઠે કુણ્ઠિતાલે મહિપમતિરપ પૌરુપોપન્નતિ
નિર્વિન્ન નિન્નતીય કમવનુ દુરિત મૂરિમાવા મવાની ॥

જ્યારે મહાવાસુર ખૂબ જ રોષમાં આવ્યા ગયો, ત્યારે બધા દેવાના પુરુષાર્થને તે દૂર કરવા લાગ્યો અર્થાત્ રુદ્રોના ડાળાં ભાંગવા લાગ્યા. સર્વ પાતળા થઈ ગયો, ઇન્દુ વગેરે તૂટી ગયું, ચંદ્ર ભયથી ઘેરાઈ ગયો. પવન શાંત થઈ ગયો, કુબેરે પોતાનું ઘેર છોડી દીધું અને વિષ્ણુનું ચક્ર પશ્ચ કુટિલ થઈ ગયું; તેવા વિકટ પ્રસંગે ભવાની મહાકલીએ મહિવાસુરને નિર્વિંદે હણી નાખ્યો; એવા વિશાળ પ્રભાવવાળા તે મહાદેવી તમતરે પાપને શાંત કરે. ૪૬

વક્ષઃપીઠે નિરીક્ષ્ય સ્ફટિકમણિશિલામण्डल
स्वच्छभासि, स्वच्छायां साभ्यसूया त्वमित्यमिति मुहुः
सत्यमाधासितापि । वामे मे दक्षिणेऽस्या धवसि
कुबलयं नाहमित्यालपन्ती, दत्ताश्रेया सहासं मदन-
विजयिता पार्वती वः पुनातु ॥ ४७ ॥

મહાદેવ પાર્વતીને આસિન્ન આપી રહ્યા છે તે વખતે મહાદેવનું વિશાળ વક્ષઃસ્થળ સ્ફટિક મણિની શિલાના મણલ જેવું સ્વચ્છ કાર્તિકાણું છે; તેમા પાર્વતીનું પ્રતિબિંબ પડે છે; તે બેઠેને 'આ તો કોઈ બીજી જ સ્ત્રી બેઠેલી છે' એવી શંકા જતા પાર્વતીને ઈર્ષ્યા થાય છે. જ્યારે મહાદેવ તેમને આત્માસન આપતા સામેસાથ કહે છે કે 'તે તો તમે જ છે.' ત્યારે પાર્વતી મદમરી વાણીથી પૂછી રહ્યા છે કે, 'તો હું જો હોઉં તો મારા ડાંગા કાનમાં ઢબળ છે ત્યારે તેના તો જમણા કાનમાં કમળ છે, એવો દેરકાર શાથી?' તે સામળીને હાસ્ય કરતા મહાદેવ જેને ગાંઠ આલિંગન આપી રહ્યા છે એવા પાર્વતી તમને પવિત્ર કરે. ૪૭

रामाचिंताह्विरभिरामाकृतिः कुतविरामा मु
पर्वविपदा, कामार्तिद्वन्द्वसफलकामा भिदेशरतकामादि
निर्जरवधू. । मामा हरस्य नुतमामा जपासदृशमा
माननीयचरिता सा मामवत्वखिलसामाहतस्तुति-
रतामतान्यमुक्तिसुखदा ॥ ४८ ॥

જેનાં ચરણ ગમે ખૂબી છે, જેની આકૃતિ મનોહર છે, જેમણે દેવાનાં કહોનો અંત આપ્યો છે, જેમણે કામપીડા હરી લીધી છે, જે ભક્તોની મન-કામનાઓ સદગ કરે છે, જેમની આગામી કામદેવ વગેરે દેવાની સ્ત્રીઓ રહે છે, જેમને દેવોને મારવા માટે ક્રોધ પેદા થયો છે, જેની કાર્તિ અચૂના ફૂલ જેવી છે, જેનાં ચરિત સર્વને માન ઉપમાવે છે, સામના સંઘળા મંત્રોથી જેની સ્તુતિ થાય છે, જે મુક્તિના

અસામાન્ય સુખને આપનારા છે, એવાં મહાદેવનાં પુત્રની પાર્વતી મારું રક્ષણ કરે. ૪૮

वालीयुतश्रवणपालीयुगा ललितचूलीविराजि
वकुला, केरीगतानुगमरालीकुला मधुरमालीमिरादत
कया । नालीकटक्कुसुमनालीकपाणिरिह कालीय
शासिसहजा, तालीदलभतनुमाली सदाभवतु काशी
शुभाय मम सा ॥ ४९ ॥

જેમની કાનોના બૂટીઓમાં સોનાની વાળાઓ છે, જેમના મુંદર કેશપાશમાં બોલસરી(બકુલ)ના પુષ્પોની માળા યૂથેલી છે, લીસા કરતી વખતે જેની પાછળ અનેક રાજહંસીઓ ફરી રહી છે, જેના વિહારની મધુર કથાઓ સરખી છે, જેના હાથમાં કામદેવ રમી રહ્યા છે, જે શ્રીકૃષ્ણના સગા બહેન થાય છે અને જેની કાળી કાનાની શોભા તાડીના પાન જેવી છે; એવા મહાકાળી પાર્વતી આ જગતમાં સદા મારું કલ્યાણ કરે.

કાર્તિકેય-પદ્મસુખ

विकसदमरनारीनेत्रनीलादजखण्डान्यधिप्रसति
सदा यः संयमायःकृतानि । न तु रुचिरकलापे वर्तते
यो मयूरे, वितरतु स कुमारी ब्रह्मचर्यश्रियं वः ॥ १ ॥

કાર્તિકસ્વામી સુદર કળા બરેલા મેઝ પર બેસે છે એમ નથી, પણ ખરેખર તો તેઓ સદા અપ્સરાઓના વિકસેલા નેત્રથી નીલકમળો પર બેસે છે. અને એ નેત્રકમળો સંવમને કારણે નીચા નામેલા છે; અર્થાત્ અપ્સરાઓ તેમને લાલચથી જુએ છે, છતાં કાર્તિક-સ્વામીના મંત્રમંત્રે કારણે તેમનામાં આસક્ત નથી; એવા કુમર કાર્તિકેય તમને બ્રહ્મચર્યની સંપત્તિ આપે. ૧

अर्चिन्मान्ति चिदायं वक्त्रकुंदराण्यास्तृफ्नो
वामुकेरङ्गुल्या त्रिपर्चुरांगणयतः संसृज्य दन्ता
ङ्कुरान् । एकं त्रीणि च सप्त पञ्च पठितं प्रध्वस्त
संकषायम् । वाचः क्रौञ्चरिपोः शिशुत्वचकलाः
श्रेयामि पुण्यन्तु वः ॥ २ ॥

મહાદેવના શરીર પર રહેલ વાસુકી નાગનાં જવાળાઓવાળા મુખોદ્ગથી શુક્રઓને ગેલાફા સુધી ઉઘાડીને કાર્તિકેય સ્વામી ઝેરથી કા ૧૨થીવરા દાંતોને આગળી અડકાડી અડકાડીને ગણી ગયા છે; પરંતુ બાલપણને લીધે સંખ્યાનો કમ આવડતો નથી એટલે એક, ત્રણ, સાત, પાંચ, છ એમ ગણે છે, તેવા કાર્તિકેય સ્વામીની બાળાવસ્થાની અણુવ વાણી તમારા કલ્યાણમય કાર્યોને પોષણ આપે. ૨

હરિ અને હર

જાદવી મૂર્તિ પાદે વા કાલઃ કળ્પે વપુષ્યથ ।

કામારિ કામતાતં વા કંચિદેવં ભજામહે ॥૧॥

અમે કોઈ એક એવા દેવને લજીએ છીએ કે જેના એક(હરિ)ના ચરણમાં અને ખીન્ન(હર)ના મસ્તકમાં ગંગાજી રહે છે; જે એકના શરીરે અને ખીન્નના ગળે કાલિમા રહે છે, તેમ જ એક કામદેવ(પ્રણ)ના પિતા છે અને ખીન્ન કામદેવના શત્રુ છે. ૧

અશ્વલઘ્નવિગ્રહશ્રીમત્યંતરિક્ષમાલયોપેતઃ ।

પશ્ચક્મોદિતમુલઃ પાયાત્પરમેશ્વરો મુદુરનાદિઃ ॥૨॥

જેના શરીરની મૂર્તિ અખલાના યોગથી (હર) શોભે છે કે ખલાના યોગથી (હરિ) શોભે છે; અમરો-દેવો કે મર્ત્ય-માનવો જેને નમે છે; જેના ગળે અક્ષતી માલા છે કે જે ક્ષામા-પૃથ્વી પર નિવાસ કરે છે; જેમને પાંચ-ક્રમથી યુગ છે કે જે ચક્રી રાજ થતા યુગવાળા છે; એવા જે પરમેશ્વર અને આદિ અક્ષર વિનાના દેવ પરમેશ્વર વારંવાર રક્ષણ કરે. ૨

ગવીશપત્રો નગજાર્તિહારી કુમારતાવઃ શશિ-
સ્વપ્નમૌલિઃ । લઙ્કેશસંપૂજિતપાદપદ્મઃ પાયાદનાદિઃ
પરમેશ્વરો યઃ ॥૩॥

જેનું વાહન ગવીશ-વૃષભ છે કે વીશ-ગંજ છે, જે નગમ-પાર્વતીની કે ગજ-ગંગેદત્રી પીકાને હર છે; જે કુમાર-કાર્તિકેય કે માર-કામદેવના પિતા છે, જેના મસ્તકે શશિખંડ-ચંદ્રની કલા કે શિખંડ-મોરપિરંજ રહે છે; જેના ચરણકમળનું પૂજન લોકેશ-રાવણે અથવા કેશ-પ્રહ્લા અને મહાદેવે કર્યું છે; જે રીતે આદિ વર્ણવાળા મહાદેવ અને આદિ વર્ણ વિનાના વિષ્ણુ ભગવાને તમારું રક્ષણ કરે. ૩

સ્ફટિકમરકવશ્રીહારિણોઃ પ્રીતિયોગાચ્ચદ્વલુવપુ-
રેકં કામકંસદ્વિપોર્થઃ । ભવતી ગિરિસુતાયાઃ સાર્ધ-
મમ્બોધિપુત્ર્યાસદશમહસિ કળ્પે યત્ર સીમાવિવાદઃ ॥

એકના દેહની મનોહર કાંતિ સ્ફટિક જેવી સ્વચ્છ છે અને ખીન્નની નીલમણિ જેવી સ્થામ છે; જે એક કામદેવના અને ખીન્ન કંસના શત્રુ છે; એવા મહાદેવ અને વિષ્ણુના બન્ને દેહ પરસ્પર સ્નેહને કારણે એક બની ગયા છે; તે વખતે પાર્વતી અને લક્ષ્મીને શરીરના ખીન્ન ભાગમાં વિવાદ થતો નથી; પરંતુ બંનેના કંઈ સ્થામ દેવાથી સીમાકાંતી બાબતમાં વાંધો જોઈ છે; એવા તે બંનેનું એક શરીર તમારું રક્ષણ કરે. ૪

સંપ્રાપ્ત મકરધ્વજેન મયતં ત્વતો મદ્યે પુરા
તથુક્તં વહુમાર્ગમાં મમ પુરો નિલંજ વોદુલ્લવ ।
તમેવાનુનયસ્વભાવકુટિલાં હે કૃષ્ણકળ્પમહં
મુઞ્ચેત્યાહ રુપા ચમદ્રિતનયા લક્ષ્મીશ્ચ પાયાત્સ વઃ ॥૫॥

‘હે નિલંજ! પહેલાં મને મેળવવા માટે જ તમે મકરધ્વજ(કામદેવ) કે સમુદ્ર(તું) મથન કર્યું હતું; હવે મારી નજર સામે જ અનેક માર્ગે જનારી(ગંગા કે કુખ)ને સ્વીકારો છો, તે તમને યોગ્ય લાગે છે? હે કૃષ્ણ-નીલકંઠ! (આ) મહા છોડી દો! કે હે કૃષ્ણ! કંકર-ગળે વળગવાનું છોડી દો અને તે સ્વસારે કુટિલ(ગંગા કે કુખ)ને મનાવી લો. એ રીતે પાર્વતી કે લક્ષ્મીજી જે દેવને દેવધી કહી રહ્યાં છે, તે કેવ તમારું રક્ષણ કરે. ૫

યૌ તૌ શત્ત્વકપાલભૂવિતકરૌ માલાશ્ચિમાલાધરૌ
દેવૌ દ્વાવતીરમશાનનિલયૌ નાગારિગોવાહનૌ ।
દ્વિત્ર્યક્ષૌ વલિદક્ષયક્ષમયનૌ શ્રીશૈલજાવલ્લભૌ
પાપં વો દરતાં સદા દિરિહૌ શ્રીવત્સગજાધરૌ ॥૬॥

એકના હાથમાં શંખ, તો ખીન્નના હાથમાં ખપર શોભે છે; એકના ગળામાં વનમાળા, તો ખીન્નના ગળામાં હાડકાંની માળા છે; એક હારકામાં, તો ખીન્ન સ્મશાનમાં રહે છે; એકનું વાહન ગરુડ, તો ખીન્નનું પોરિયો છે; એકને એ આંખો, તો ખીન્નને ત્રણ આંખો છે; એકે બલિશાળતા, તો ખીન્નએ દક્ષિના યતનો ક્ષંસ કર્યો; એકને લક્ષ્મી, તો ખીન્નને પાર્વતી પ્રિય છે; એક જાતીમાં શ્રીવત્સ(લક્ષ્મીના ચિહ્ન)ને, તો ખીન્ન મસ્તકમાં ગંગાને ધારણ કરે છે; એવા હરિ અને હર તમારાં પાપો સદા હરી લો. ૬

લોલે ગ્રહિ કપાલિકામિનિ પિતા કસ્તે પતિઃ પાથસાં
કઃ પ્રત્યેતિ જલદપત્યજનનં પ્રત્યેતિ યઃ પ્રસ્તરાત્ ।

इत्यं पर्वतसिन्धुराजसुतयोरकर्णवाम्बचातुरीं
संस्मेरस्य हरेरहस्य च मुदो निम्रन्तु विव्रंतु वः ॥७॥

‘કેમ છો, અપ્પા? ‘હા, બોલો, ખપર ધરનારનાં પત્ની! ‘તમારા પિતા કોણ છે?’ ‘મારા પિતા સમુદ્ર છે.’ ‘જળથી સંતાન પેદા થાય, એ વાત કોણ માને?’ ‘પથરથી સંતાન થાય, એ વાત ને માને, તે આ વાત પણ માને!’ ‘એ રીતે પાર્વતી અને લક્ષ્મીની બોલવાની ચાતુરી સાંભળીને મંદોહર્ય કરતા મહાદેવ અને વિષ્ણુની આનંદશ્રી પ્રીતિ તમારાં વિદ્ય દૂર કરે.

यस्मादासीत्कुमारः कुबलयदलवल्लीलयावाह गङ्गां
वामा, यस्याङ्गसङ्गं पिहितजनचयो गोत्रीशध्वजोऽग्रि ।

સ્લક્ષ્ણાયેકનાથો હિમંકરુચિમુદ્ મૂવિશેષાશ્રમોડસૌ
વર્ણસ્યાચ્ચલ્ય લોપાદપહરતુ હરિઃ પાતકં વઃ સારારિઃ ॥૮

જે એકનો પુત્ર કુમાર-કાતિ કેવ છે ત્યારે ખીજનો
કુમાર-પ્રદુર્ભન છે, જે એક કમલપત્ની જેમ લીલાથી
ચંગાને ધારણ કરી છે, ત્યારે ખીજએ કમલદલની જેમ
લીલાથી જ ચા-પૃથ્વીને ધારણ કરી છે; જેમાં અંગમાં
વામા-પાર્વતી છે, ત્યારે ખીજના અંગમાં મા-લક્ષ્મી
છે; જેણે પોતાના વિશાળ અંગમાં સર્વ જનોને પિહિત-
દાંડી ઘીમાં છે, ત્યારે ખીજ સર્વ જનોનું હિત કરી
રચ્યા છે; જેનું વાહન ગણીશ-પોદિરો છે, ત્યારે ખીજનું
વાહન વીશ-ગરુડ છે. જે લોકેશ-સોવણ વગેરેના
સુખ્ય સ્વામી છે, ત્યારે ખીજ કેશ-શ્યામા, મહાદેવ
વગેરેના સ્વામી છે; જેની કાતિ હિમકર-ચંદ્ર જેવી
સફેદ છે, ત્યારે ખીજની મકર-મગર જેવી સ્થામ છે;
જે ભૂવિશેષ-દેલાસમાં નિવાસ કરે છે, ત્યારે ખીજ
વિશેષ-સમુદ્રમાંથી બિપરી આવેલ દારકમાં નિવાસ
કરે છે; એ રીતે આદિ વર્ણવાળા મહાદેવ તથા આદિ
વર્ણુ વિનાના વિષ્ણુ તમારું રક્ષણ કરો. ૮

ત્રિમૂર્તિ

નમસ્ત્રિમૂર્તયે ભુમ્ય પ્રાક્સ્ટુટેઃ કેવલાત્મને ।

ગુણત્રયવિભાગાય પશ્ચાદ્ગ્રેહમપેયુપે ॥ ૧ ॥

સંહિતા, સર્જન પહેલાં જે એક સ્વરૂપે રહેલા છે;
ત્યારે બાદ ત્રણ ગુણના વિભાગ સ્વરૂપે ત્રણ બેદ ધારણ
કરે છે; એવા ત્રિમૂર્તિ ધારણ કરનાર ભગવાનને નમસ્કાર.

નમો વિશ્વસ્ટુજે પૂર્વે વિશ્વં તદનુ વિચિત્રે ।

અથ વિશ્વસ્ય સંહૃદૈ ભુમ્યૈ ત્રેષાસિતાત્મને ॥ ૨ ॥

પહેલાં વિશ્વનું સર્જન કરનાર, તે પછી વિશ્વનું
પાલન-પોષણ કરનાર અને છેવટે વિશ્વના મંદાર કરનાર
એ રીતે ત્રણ સ્વરૂપોમાં રહેલા આપને નમસ્કાર છે.

રજોગુણે જન્મનિ સત્ત્વગુણે સ્થિતૌ પ્રજાનાં
પ્રલયે તમાઃસ્થરો । અજાય સર્ગસિતિનાશહેતવે ત્રયી-
મયાય ત્રિગુણાત્મને નમઃ ॥ ૩ ॥

પ્રજાઓના જન્મ માટે રજોગુણ ધારણ કરનાર, તે
પ્રજાઓના રક્ષણ માટે સત્ત્વગુણ ધારણ કરનાર અને
સર્વ પ્રજાજનોના પ્રલય કરવામાં તમાગુણ ધારણ કર-
નાર એવા અજન્મસ્વરૂપ હોવા છતાં સ્થિતિ, સ્થિતિ અને
પ્રલયના ધારણરૂપ બનનાર ત્રણ વેદસ્વરૂપ અને ત્રણ
શુભસ્વરૂપ એવા ભગવાનને નમસ્કાર ૩

શ્યામચેતાહુનાઙ્ના જલધરણિધરોત્કુલપદ્મેરુહસ્યા
મોમતાવિચ્યુપેતા રથચરણપિનાકોમહાકારશઙ્ખાઃ ।

દેવા દ્વિચ્છન્નેન્ના જગદ્વનસમુચ્છેદનોત્પત્તિદક્ષાઃ

પ્રીતા વઃ પાન્તુ નિત્યં હરિહરવિધયસ્તાદ્યંગોદ્દસપત્ત્રાઃ ॥

એક દેવનું શરીર સ્થામ, ખીજનું સ્વેત અને
ત્રીજનું લાલ છે; એક સમુદ્રમાં, ખીજ દેલાસમાં અને
ત્રીજ કમળમાં નિવાસ કરે છે; એકનાં લક્ષ્મી, ખીજનાં
પાર્વતી અને ત્રીજનાં સાવિત્રી પત્નીઓ છે; એકનાં
ચક્ર, ખીજનાં પિનાક ધનુષ્ય અને ત્રીજનાં હુંકાર
હથિવાર છે; એકને બે આંખ, ખીજને ત્રણ અને
ત્રીજને આઠ આંખો છે; એક જગતના રક્ષણ, ખીજ
મંદાર અને ત્રીજ સર્જન કાર્યમાં કુશળ છે; એકનું
ચક્ર, ખીજનું પોદિરો અને ત્રીજનું રુદ્ર વાહન છે;
એવા વિષ્ણુ, મહાદેવ અને પ્રજા એ ત્રણ દેવો તમારું
રક્ષણ કરો. ૪

વિષ્ણુ

આદિમધ્યાન્તરહિતં દશાહીનં પુરાતનમ્ ।

અદિતીયમહં વન્દે મહાસત્ત્વદીં હરિમ્ ॥ ૧ ॥

એક ચાચક કવિ રાખને જણાવે છે કે ભગવાન
વિષ્ણુને આદિ, મધ્ય અને અંત નથી. તેવી રીતે
મારું વસ્ત્ર પણ આદિ, મધ્ય અને અંતથી રહિત છે
(અર્થાત્ જનને છેડાઓથી અને વસ્ત્રોથી ફાટી ગયેલું
છે). ભગવાન વિષ્ણુ કોઈ પણ પ્રકારની દશા-અવસ્થાથી
હીન-રહિત છે. મારું વસ્ત્ર પણ હીન દશાને પામેલું
ચીથરા જેવું થઈ ગયેલું છે. ભગવાન વિષ્ણુ પુરાતન
છે. મારું વસ્ત્ર પણ પુરાતન-પુરાણ-પૂજ્ય જ્યુતું થઈ
ગયેલું છે. ભગવાન વિષ્ણુ અદિતીય-દેવળ એક જ
તત્ત્વરૂપ છે. મારું વસ્ત્ર પણ કેવળ એક જ છે (મારી
પાસે આવું એક જ ફાટી ગયેલું વસ્ત્ર છે.) આવા
મારા વસ્ત્ર જેવા ભગવાન વિષ્ણુને હું વંદન કરું છું. ૧

જયતિ સ ભગવાન્કૃષ્ણઃ શેતે યઃ શેપભોગશમ્યાયાન્ ।

મધ્યેપયઃ પયોષેરપર ઇવાન્મોનિપિઃ કૃષ્ણઃ ॥ ૨ ॥

જે વિષ્ણુ ભગવાન શેપનાશયજ્યની શરીરરૂપી શય્યા
પર સોતેલા છે, તે બાજુ કે ક્ષીરસાગરની વચ્ચા ખીજ
સમુદ્ર જેવા લાગે છે તે વિષ્ણુ ભગવાન વિજય પામે. ૨
અતિવિપુલં કુચયુગલં રહસિ કૌરોમૃશન્મુહુર્લક્ષ્મ્યાઃ ।
તદપદ્મતં નિજદ્વદ્યે જયતિ હરિર્મૃગયમાણ ઇવ ॥ ૩ ॥

એકાંતમાં લક્ષ્મીના અત્યંત વિશાળ એવા સ્તનોના
અગ્રભાગનું વિષ્ણુ મદન કરી રહ્યા છે; તેથી બાજુ કે
સ્તનોએ પોતાનું હૃદય ઢરી લીધું છે; તેને શોધવા
લાગેલા વિષ્ણુ ભગવાન વિજય પામે. ૩

જયતિ સ નામિર્જગતાં સ્વનાભિરન્ધ્રોદ્ભવજગદ્વીજઃ ।
દામોદરો નિજોદરગહ્વરનિર્વિષ્ણજગદ્ગઢઃ ॥૪૪॥

પોતાની નાલિના હિદમાંથી જગતનાં બીજરૂપ કમળ ઉત્પન્ન થાય છે અને પોતાના પેટની ઊંડી ગુફાઓમાં જગતોદરથી અનેક અંક રહેલાં છે; એવા દામોદર-વિષ્ણુ ભગવાન વિજય પામે કે જે જગતના મૂળ પુરુષ છે. ૪

શ્રીકરપિહિતં ચક્ષુઃ સુલ્લપ્તુ વઃ પુણ્ડરીકનયનરય ।
જયનમવેક્ષિતુમાગતમઽજ્ઞનિમં નામિસુપિરેણ ॥૫॥

કમળ જેવા નેત્રવાળા વિષ્ણુ ભગવાનનું નેત્ર લક્ષ્મીના જયનને જોવા માટે નાલિના હિદ દ્વારા કમળનું રૂપ ધારણ કરીને જઈ પહોંચ્યું છે, તેને લક્ષ્મીએ પોતાના હાથથી ઢાંકી દીધું છે, તે નેત્ર તમને મુખ્ય આપો. ૫

શ્યામં શ્રીકુચકુહુમપિહ્નરિતમુરો મુરદ્વિપો જયતિ ।
દિનમુલનમ ઇવ કૌસ્તુભવિમાકરો યદ્વિમૂષયતિ ॥

જેમ પ્રભાતકાળે આકાશને સૂર્ય શાલાવે છે, તેમ કોસ્તુભવશિ જેની છાંતીને શાલાવે છે; એવી વિષ્ણુ ભગવાનની છાતી લક્ષ્મીના સ્તન પર રહેલ કેસર શાગવાથી લાલ અનેક છે, તે વિષ્ણુ ભગવાનની શ્યામ-લાલ છાતી વિજય પામે. ૬

પ્રતિચિન્નિતપ્રિયાતતુ સકૌસ્તુભં જયતિ મધુમિદો વક્ષઃ ।
પુરુષાયિતમભ્યસ્યતિ લક્ષ્મીયદ્વીદ્ય મુકુરમિવ ॥૭॥

જેમાં કોસ્તુભવશિ છે, એવા વિષ્ણુ ભગવાનની છાતીમાં લક્ષ્મીનું શરીર પ્રતિબિંબિત થાય છે; જે છાતીને દર્શ્યની જેમ જોઈને લક્ષ્મી છાતી પોતે પુરુષના જેવા વિહારમુખને અનુભવ કરે છે, તે છાતી વિજય પામે. ૭

કેલિચલાદ્ગુલિલિમ્મિતલક્ષ્મીનામિમુરદ્વિષ્ણરણઃ ।

સ જયતિ યેન કૃતા શ્રીરત્નરૂપા પદ્માનામસ્ય ॥૮॥

રમણકોડા કરતી વખતે લક્ષ્મીની નાભિને ચંચળ આંગળાઓવાળા વિષ્ણુ ભગવાનને ચરણ રૂપક કરે છે; તેથી નાભિમાં કમળવાળા વિષ્ણુ ભગવાનની જેમ લક્ષ્મીનું પશુ નાભિમાં ચરણરૂપી કમળવાળાં બનીને ભગવાન જેવાં બને છે, તે ચરણ વિજય પામે. ૮

રોમાવલી મુરારેઃ શ્રીવત્સનિવેશિતાપ્રમાણા વઃ ।

હ્રાલાનામિનલિનઽચાયેવોત્તાપમપહરતુ ॥૯॥

જેના ઉપરના ભાગે શ્રીવત્સ (લક્ષ્મીનું ચિહ્ન) ઓળખાયેલું છે, તે વિષ્ણુ ભગવાનની રોમપલ્લી અંગે કે

નાભિમાંથી જોવા નીકળેલા કમળની છાયા હોય એવી ભાગે છે, તે તમારા સંતાપને દૂર કરો. ૯

કમલકુચકનકાચલજલધરમામીરસુન્દરીમદનમ્ ।

અધિગતરોપકળાવલિકમલનમ્ભૂંગમચ્યુતં વન્દે ॥૧૦॥

જે લક્ષ્મીના કુચરૂપી મુવર્ણ પર્વત પર મેઘ સમાન ભાગે છે, જે ગોપીજનોને કામદેવરૂપ ભાગે છે અને જે શેખનાગની વિશાળ કુણાઓની ઠાસરૂપી કમલપત્ત ૫૨ ભ્રમર જેવા ભાગે છે, તે વિષ્ણુ ભગવાનને હું પ્રણામ કરું છું. ૧૦

જીયાદમ્બુધિતનયાધરસમાસ્વાદ્યન્મુરારિરયમ્ ।

અમ્બુધિમયનહેશં કલયન્વિકલં વં સફલં વ ॥૧૧॥

બ્યારે-વિષ્ણુ ભગવાન સમુદ્રનાં પુત્રી લક્ષ્મીજના અધરરસનું પાન કરી રહ્યા છે, ત્યારે (તે અધરાશ્રિત આશ્રણ અશ્રુતરસ પુરુષ છે તેથી) અશ્રુત મેગવળ સમુદ્રમંથન કર્યું; તે પરિશ્રમને વ્યર્થ માને છે અને (સમુદ્રમંથનથી જે લક્ષ્મીજ પ્રાપ્ત થયાં છે તેથી) સફળ પણ માને છે; તે ભગવાન મુરારિ વિજય પામે. ૧૧

શ્રીધામ્નિ દુષ્પોદધિપુણ્ડરીકેયશ્ચરીકન્નુતિ-
માતનોતિ । નીલોત્પલરયામલદેહકાન્તિઃ, સ વોડલુ
મૂત્યે ભગવાન્મુકુન્દઃ ॥૧૨॥

વિષ્ણુ ભગવાનની પોતાના શરીરની કાંતિ નીલ-કમળ જેવી શ્યામ છે અને જેમાં લક્ષ્મી નિવાસ કરે છે, તે ક્ષીરસાગરની શાલા સ્વચ્છ કમળ જેવી સફેદ છે; તેથી પોતે તે કમળના ભરા જેવી કાંતિને ધારણ કરે છે; તે ભગવાન મુકુન્દ તમને સંપત્તિ આપો. ૧૨

વક્ષઃસ્થલી રક્ષતુ સા જગન્તિ જગત્સમૂતર્ગદ્ધ-
ધ્વજસ્ય । શ્રિવોડ્ગારારોણે વિભાવ્યતે યાસૌભાગ્યદેજઃ
કપપટ્ટિકેવં ॥૧૩॥

જગતનાં સર્જન કરનાર વિષ્ણુ ભગવાનની છાતી સર્વ જગતનું રક્ષણ કરો. જે છાતી હરિચંદનના લેપથી અંગે લક્ષ્મીના સોભાશરૂપી મુવર્ણની કનેટી હોય એવી ભાગે છે. ૧૩

પુન્દારિકા યસ્ય ભવન્તિ શુદ્ધા, મન્દાકિની
યમ્મકરન્નવિન્દુઃ । તવારવિન્દાક્ષ પદારવિન્દં, વન્દે
ચતુર્વર્ગચતુષ્પયં તત્ ॥૧૪॥

હે કમળ સમાન નેત્રવાળા વિષ્ણુ ભગવાન ! જેમ નમરને ચાર માર્ગનાં ચોટાં હોય એ રીતે તમારાં ચરણ-કમળ ચાર પુરુષાર્થના ચોટાંરૂપ છે; જેમાં દેવેશરૂપી ભગવાનો છે અને ત્રેગણરૂપી મહાર્દેશનાં બિંદુ છે; તેને હું પ્રણામ કરું છું. ૧૪

જયતુપેન્દ્રઃ સ ચકાર દૂરતો, વિમિત્તસયા યઃ
ક્ષણલઘ્વલક્ષ્યયા । દૈશ્વ કોપારુણયા રિપોરુઃ, સ્વયં
મયાદ્વિત્રિમિવાસપદાત્મ ॥૧૫॥

હિરણ્યકશિપુની છાતી બેઠી નાખવાની ઇચ્છાથી
તૃપ્તિ હે ભગવાનની આંખ લાલ બની અને તે લાલ
નજર શનુની છાતી પર ઘડીલર પડવાથી બાજુ કે
છાતી આપોઆપ બેઠાઈ ગઈ હોય તેવી લાલ બની;
તેવી નજરવાળા તૃપ્તિહરસ્વરૂપ વિષ્ણુ ભગવાન વિજય
પામે છે. ૧૫

પદ્મપયોધરતટીપરિરમ્બલપ્રકાશ્મીરમુદ્રિતમુરો
મધુસૂદનસ્ય । વ્યક્તાનુરાગમિવ લેલન્નન્નલેલસ્વેદામ્બુ-
પૂરમનુપૂરયતુ પ્રિયં વઃ ॥૧૬॥

મધુસૂદન વિષ્ણુ ભગવાનની છાતીએ લક્ષ્મીના સ્તન-
તટનું આલિંગન થવાથી કેસરીના ઝાપ લાગેલી છે, તે
લાલ ઝાપ બાજુ કે હૃદયના ભાવને પ્રગટ કરી રહી છે;
ને ભાવ રમણુકોડાના પરિશ્રમથી તે લાલ છાતી પર
પસીનાનાં પૂરરૂપે વહી રહ્યો છે, તે વિષ્ણુ ભગવાનની
છાતી તમારા મનોરથોને પૂરા કરે. ૧૬

શ્રેયઃ સદા દિશતુ સાલસપદ્મપાતે, નિદ્રાવિતે
અપિ દૈશ્યૌ મુદ્ધામુન્નમય્ય । સંવાહમાનચરણામ્બુજજાત
હર્ષો, લક્ષ્મીમુલેક્ષણપરઃ પરમેશ્વરો વઃ ॥૧૭॥

જ્યારે લક્ષ્મીજી પોતાના કરકમળથી ભગવાનની
પગથીપી કરી રહ્યા છે, ત્યારે હર્ષિત થયેલા ભગવાનને
નિદ્રા આવી રહી છે; તેથી તેમની પાપણોમાં આળસ
ભરાયું છે, જતા પથુ લક્ષ્મીજીના મુખને ભેગાની
લાલસા ગૂંટેલી છે, તેથી બંને આંખોને ધણી બંધી
કરી રહ્યા છે; તેવા વિષ્ણુ ભગવાન સદા તમારું
કલ્યાણુ કરે. ૧૭

સકલમુવનબન્ધોર્વેરમિન્દોઃ સરોજેરનુચિતમિતિ
મત્વા યઃ સ્વપાદારવિન્દમ્ । ઘટયિતુમિવ માયી
યોજયત્યાનનેન્દૌ, વટદલપુટશાયી મજ્જલં વઃ કૃપીટ ॥

વડના પાંદડાના પડિયામાં પોઢી જનાર તે માથાવી
મુકુંદ ભગવાન, બાજુ કે સર્વ જગતની સાથે મિત્રતા
રાખનાર ચંદ્ર સાથે કમળનું વેર હોય, તે યોગ્ય નથી
એમ વિચારીને પોતાના ચરણકમળને પોતાના મુખરૂપી
ચંદ્રમાં જોડી રહ્યા છે; તે મુકુંદ ભગવાન તમારું
મંગલ કરે. ૧૮

વિરમતિ મહાકલ્પે નાભિપૈકનિકેતનસ્તિમુવન
પુરઃ શિલ્પી યસ્ય પ્રતિક્ષણમાત્મભૂઃ । કિમધિકરણા

કીટફલ્ય વ્યવસ્થિતિરિત્યસાવુદરમવિશદ્દદ્દું તસ્મે
જગન્નિધયે નમઃ ॥૧૯॥

જ્યારે મહાપ્રલયની સમાપ્તિ થઈ, ત્યારે જેનું સ્થાન
એક ક્ષેત્ર વિષ્ણુ ભગવાનનાં નાભિના માર્ગમાં રહેલું
છે અને જે ત્રણેય ભુવનેના કારીગર છે એવા સ્વયંભૂ
બ્રહ્મા બાજુ કે કણે કણે કયા પ્રેક્ષાપત્રની કયા આધારમાં
કેવા પ્રકારની વ્યવસ્થા થાય છે એ ભેગાને ઇચ્છતા
હોય એ રીતે વિષ્ણુના હૃદયમાં પ્રવેશ કરતા હતા;
એવાં અનેક બ્રહ્માંડોને નિવાસ આપનાર વિષ્ણુ ભગવાનને
પ્રણામ હો. ૧૯

લક્ષ્મીપાણિદ્વયવિરચિતં મૂલમૂર્ધશ્રુતીનાં વ્યક્તં
વન્દે ચરણકમલદ્વન્દ્વમાયસ્ય પુન્સઃ । યત્રૈકસ્ય વ્યધિત
બલિના પાયતોયૈર્વિતીર્ણે-રાટ્ર્યૈવ પ્રણતિતરલઃ ક્ષાલનં
પદ્મયોનિઃ ॥૨૦॥

લક્ષ્મીજી પોતાના હાથથી જેની પગથીપી કરી રહ્યાં
છે અને જે શ્રુતિઓના મૂળ મસ્તકરૂપે રહેલ છે એવા
આદિપુરુષ વિષ્ણુ ભગવાનના ચરણોને હાથ જોડીને
સ્પર્શ રીતે હું નમસ્કાર કરું છું, જે ચરણોમાના એક
ચરણુ બહિરાગળે અર્પણ કરે ન પાછતા જળથી ભીનો
હતો; તે જ સમયે પ્રણામ કરવાને ઉતાવળા થયેલા બ્રહ્માએ
બીજા ચરણને કમંડળુના જળથી ધોયો હતો. ૨૦

અનાદતત્તમપુતિપ્રહિતહસ્તમસ્વીકૃતપ્રણીત
મણિપાદુકં કિમિતિ વિમિતતાન્તઃપુસ્ત્ત્ ॥

અવાહનપરિધ્રુવં પતંગગજમારોહતઃ
કરિપ્રવરદ્યુંહિતે ભગવત્સ્વરાર્થે નમઃ ॥૨૧॥

જ્યારે ગળેદે આતંનાદ કર્યો, ત્યારે તેની સદાયે
જવાને ભગવાને એટલી બધી ઉતાવળ કરી કે સદાય
માટે સેનાપતિએ લાખે હાથ કર્યો, તેને ગણકાર્યો
નહિ; સેવકો મણિમય પાદુકાઓ લાખ્યા, તે સ્વીકારી
નહિ; આંતઃપુરની રાણીઓને પણ વિસ્મય થયું કે,
‘એવું તે શુ કામ આવી પડયું હશે?’ તેમ જ ડોઈ
બાતનું આસન (પલાણુ) વગેરે સંખ્યા વિના જ
ગરુડની પીઠ પર બેસી ગયા; એવા વિષ્ણુ ભગવાનની
ઉતાવળને નમસ્કાર કરીએ છીએ. ૨૧

દૃકપાતઃ કમલાસનેડસ્તુ ભવતુ જ્ઞાનં મનાદ્યારુતે
શ્રીકૃષ્ટોડયમિતઃ સુરાનિતિ જતાંગતાદ્યેણ વિજ્ઞાપિતઃ ।

પ્રેયસ્યાઃ કતદાસનં ક વ રુતે કઠઃ ક ચેત્સુહસ-
હક્ષ્યાવાસિતમાનસો વિજયતે સુત્રપ્રવુદ્ધો હરિઃ ॥૨૨॥
જ્યારે વિષ્ણુ ભગવાન નિદ્રામાંથી જાગ્યા, ત્યારે
તેમના મનમાં લક્ષ્મીજીના વિલાસોના સંસ્કારો હતા

એટલે પ્રણામ કરતા 'દેવો તરફ ધ્યાન દેવા ગરુડજીએ જણાવ્યું કે, 'કમલાસન (જહા) ઉપર નજર કરો, મારુત (વાયુ) ઉપર જરાક ધ્યાન આપો અને આ શીકંક (મહાદેવ) જિત્યા છે. 'ત્યારે વિષ્ણુ ભગવાન પૂછવા લાગ્યા કે, 'કમલાયુ' આસન કયાં છે?' 'મા-રત-કમલાની વાણી શું કહે છે?' 'શી-કંક-લક્ષ્મીનો કંક કયાં છે?' તેવા વિલાસપ્રિય વિષ્ણુ ભગવાન વિજય પામે છે. ૨૨

નિર્મલેન મયામ્ભસિ સ્મરમરાદાલિ સમાલિક્ષિતા
કેનાલીકમિદં તવાથ કથિતં રાઘે મુધા તામ્યસિ ।

इत्युत्स्वमपरम्परासु शयने श्रुत्वा वचः शार्ङ्गिणः
सन्त्याजं शिथिलीकृतः कमलया कण्ठमहः पातु वः॥२३

દેવકુંઠલોકમાં પિરાજમાન વિષ્ણુ ભગવાન પોતે ભરેલી કૃષ્ણલોહાઓ ભૂથા નહોતા; એટલે એક વખતે સ્વપ્નમાં કહેવા લાગ્યા કે, 'હે રાધા! કામદેવના ભારથી જળમાં ફળપા મારીને મેં સખાને આલિંગન આપ્યું, એવી ખોટી વાત તમારી પાસે કાણે કહી? મેં એવું કશું કહ્યું નથી. તમે નકામાં ખેદ પામે છો.' એ સાંભળીને લક્ષ્મીજીને ખોટું લાગ્યું એટલે કાંઈક બહાનું કાઢીને પોતાને શયન વખતે આપેલું આલિંગન લક્ષ્મીજીએ ઢીલું કહ્યું; તે ઢીલું આલિંગન તમારું રક્ષણ કરે. ૨૩

यं शिवाः समुपासते शिव इति ब्रह्मेति वेदान्तिनो
बौद्धा बुद्ध इति प्रमाणपटवः कर्मेति नैयायिकाः ।

अर्हन्नित्यथ जैनशासनरताः कर्मेति मीमांसकाः

सोऽयं चो विदधातु वाञ्छितफलं त्रैलोक्यनायो हरिः॥

જેની 'શિવ' માનીને શિવ (શિવ ભગ્નો) ઉપાસના કરે છે, 'બ્રહ્મ' માનીને બોદ્ધ લોકો ઉપાસના કરે છે, કર્મા માનીને પ્રમાણની ચાતુરીવાળા નૈયાયિકા જેવું ધ્યાન કરે છે, 'અર્હત' માનીને જૈન લોકો જેની પૂજા કરે છે અને 'કર્મ' માનીને મીમાંસકા જેની ઉપાસના કરે છે, જે ત્રણેય લોકના નાથ છે, એવા વિષ્ણુ ભગવાન તમારી ઇચ્છાનુસાર ફળ આપો. ૨૪

येनोत्थाप्य समूलमन्दरगिरिद्विचञ्चरीकृतो गोकुले
राहुर्येन महाबलोऽसुररिपुः कार्याधशेषीकृतः ।

કૃત્વા ધ્રીણિ પદાનિ ચેન વસુધા વદો બલિર્લિલ્યા
સોઽયં પાતુ યુગે યુગે યુગપતિર્લિલેસ્વનાથો હરિઃ ॥૨૫

જેણે કૃષ્ણ-અવતારમાં ગોકુલમાં મૂળ સહિત ગોવર્ધન પર્વત ઉપાસો અને જગત્રપ બનાવ્યો; સમુદ્ર-મંથન વખતે અગ્નિત અવતાર લઈને રાહુ નામના દેવને

ધડ વિનાનો કરી નાખ્યો અને વામન અવતારમાં પૃથ્વીને ત્રણ પગલાંમાં માપીને બલિરાજને બાંધ્યો; તેવા ત્રણ લોકના નાથ અને યુગોના પતિ વિષ્ણુ ભગવાન પ્રત્યેક યુગમાં રક્ષણ કરે. ૨૫

मुख्ये मुख्य विषादमत्र धलभित्कम्पो गुरुस्त्यज्यतां
सद्भावं भज पुण्डरीकनयने मान्यानिमान्मानय ।

इत्थं शिक्षयतः स्वयंवरविधौ धन्वंतरेर्वाकिञ्चला-

दन्यत्र प्रतिपेधमात्मनि विधिं शृण्वन्हरिः पातु वः ॥

ધન્વંતરી (વિષ્ણુ ભગવાન) લક્ષ્મીજીના સ્વયંવરમાં જળભરેલી શિખામંજુ આપતાં ખીખ દેવોના નિષેધ કરે છે અને પોતાના વિષ્ણુ સ્વરૂપનો વિધિ બતાવે છે. તે જણાવે છે કે, 'હે બાળા! વિષાદ (ખેદ, શંકર) ને છોડી દો; બળને ભેદનારા મોટા કંપને છોડી દો (બલસિત્-ઉદ, ગુરુ-બુદ્ધરૂપિત, કંપ-વાયુ). હે કમળ સરખાં નેત્રવાળા! સારો ભાવ રાખો (સદ્ભાવ-વિષ્ણુને ભળે) એ રીતે ધન્વંતરીનાં વચન સાંભળીને રાજ થતા વિષ્ણુ તમારી રક્ષા કરે. ૨૬

नाभीपद्मत्रसद्यतुमुत्सुमुत्प्रीतिस्तत्तत्कार्णव-

प्रोन्मीलल्लम्बनीयलो वनकलाखिलन्मुखेन्दुगुतिः ।

सक्रोधं मधुकैटभौ सकलणस्तेहं सुतामश्नुधेः

सोत्प्रासप्रणयं सरोजवसतिं पश्यन्हरिः पातु वः ॥२७

મધુ-કેટલથી બચવા માટે જ્યારે નાભિકમળમાં નિવાસ કરતા જહાના મુખમાંથી નીકળતી સ્પૃતિ સાંભળી, ત્યારે વિષ્ણુ ભગવાને નેત્ર ખોલ્યાં; તે સુંદર નેત્રની જટાથી તેમના મુખની કાંતિ ચંદ્રની જેમ શોભવા લાગી અને તેમની નજર મધુ-કેટલ દેલ તરફ ક્રોધથી ભરેલી હતી. લક્ષ્મી તરફ કરુણા અને સ્નેહથી ભરેલી હતી, જહા તરફ ઉપહાસ અને પ્રેમથી ભરેલી હતી તે રીતે વિવિધ નજરોથી જોતા વિષ્ણુ ભગવાન તમારું રક્ષણ કરે. ૨૭

निष्पत्यूहमुपासमहे भगवतः कौमोदकीलक्ष्मणः

कोकप्रीतिचकोरपारणपटुज्योतिष्मती लोचने ।

याभ्यामर्धवિचोધमुग्धમधુશ્રીરર્ધનિદ્રાग्रितो

नाभीपल्वलपुण्डरीकमुकुलः कम्बोः सपत्नीकृतः ॥२८

જેમણે કૌમોદકી ગદા ધારણ કરી છે એવા વિષ્ણુ ભગવાનનાં બે નેત્રો સૂર્ય અને ચંદ્રના જેવી કાંતિને ધરાવે છે. સૂર્ય સમાન નેત્રથી ચક્રવાક પક્ષીને પ્રીતિ કરાવે છે અને ચંદ્ર સમાન નેત્રથી ચક્રાર પક્ષીને પારણ (આનંદ) કરાવે છે; પરંતુ ભગવાનની નાભિ-રૂપી જળાશયમાં રહેલું કમળ સૂર્યને જોઈને અડધું

ખાસે છે અને ચંદ્રને બોધને અધુ' બીડાય છે; તેથી તે અધી ખાસેલી અને અધી બિડાયેલી કમળની કળી શંખના જેવી શોભાને ધારણ કર છે, એવાં નેત્ર અને કમળ ધારણ કરનારા વિષ્ણુ ભગવાનને શંકારહિત થઈને અમે ભજીએ છીએ. ૨૮

મક્તિપ્રહ્લવિલોકનપ્રણયિની નીલોત્પલસ્પર્ધિની
ધ્યાનાલમ્બનતાં સમાધિનિરતૈર્નૈતે હિતપ્રાપ્તયે ।

લાવણ્યેકમહાનિધી રસિકતાં લક્ષ્મીદશોત્તન્વતી
યુષ્માકં કુરુતાં મવાર્તિશમનં નેત્રે તનુર્વા હરેઃ ॥૨૯॥

ભગવાન વિષ્ણુના શરીરની મૂર્તિ અને બે નેત્રો સરખા સુણે ધારણ કરે છે. તે બંને ભક્તિથી નજ્ર બનેલ જાનેલી નજરના પ્રેમને વધારે છે, બંનેની શોભા નીલકમળથી પણ વધી જતા તેવી છે. સમાધિમાં લાગેલા યોગીજનોએ પોતાના કંઠમાં માટે ધ્યાનના આધારરૂપે તે બંને ધારણ કર્યા છે. તે બંને લાવણ્યના ભંડારરૂપ છે અને લક્ષ્મીજના નેત્રોને રસિકતા આપનારા છે; એવા નેત્રો અને મૂર્તિ તમારા સંસારદુઃખનું શમન કરે. ૨૯

ચત્વારઃ પ્રથમ્યન્તુ વિદ્રુમલતારકાગુલિભ્રેણયઃ
શ્રેયઃ શોણસરોજકોરકચસ્તે શાર્દૂળિઃ પાણયઃ ।
માલેષ્વજ્જમ્બૂઓ લિપ્સન્તિ યુગપથે પુણ્યચર્ણાવલીઃ
ફલ્સ્તૂરમકરીઃ પયોધરયુગં ગણ્ડદ્વયે ચ શ્રિયઃ ॥૩૦॥

જે વિષ્ણુ ભગવાનના ચાર હાથ રાતા કમળની કળીઓ જેવા કાંતિવાળા છે, જેની આગળથી પરવાળાની વેલના જેવી રાતી છે. એવા ચાર હાથ એકીઆથે જાણના ચાર લલાટમાં પવિત્ર વર્ણમાળા લખે છે તેમ જ લક્ષ્મીજના બે કુચ અને બે ગાલ પર કરતૂરીની પત્રપાઓ દેરે છે; તે ચાર હાથ કલ્યાણનો વિસ્તાર કરે. ૩૦

આકલ્પં મુરજિન્મુલેન્દુમધુરોન્મીલ્મરુન્માધુરી-
ધોરોદાન્તમનોહરઃ સુપ્તયતુ ત્વાં પાદ્મજન્યધ્વનિઃ ।
લીલાલક્ષિતમેષનાદ્વિમ્બો યઃ કુમ્ભકર્ણચ્ચયા-
દાર્યી દાનવદન્તિનાં દશમુસં દિન્ધકમ્ભાકામતિ ॥૩૧॥

વિષ્ણુ ભગવાનનો પાંચજન્ય નામનો શંખ છે; તેનો ધ્વનિ ભગવાનના મુખરૂપી ચંદ્રમાથી મધુર રીતે નીકળતા પવનની માધુરીને લીધે ધીંગ, ઉદાત્ત અને મનોહર લાગે છે. તે શંખધ્વનિએ લોલાએ કરીને મેઘનાદ (ઉદ્ગમિત કે મેઘના નાદ)ના વેલવતું ઉદ્ગમન કર્યું છે, દાનવરૂપી દાશીઓમાં મુખ્ય એવા કુંભકર્ણ (કુંભકર્ણ રાક્ષસ કે કુંભ-પણ જેવા કાન)ને

પીડા આપી છે તેમ જ દશમુખ (રાવણ કે દશ દિશાઓના સમૂહ)ને ભરી દીધા છે; તેથી ભગવાન રામનાં પરાક્રમ કરે છે, એવા શંખધ્વનિ તમને કલ્પ પર્વન સુખ આપે. ૩૧

ધ્યામ્યમન્દરકન્દરોદરંદરીવ્યાવૃત્તિભિર્વારિયેઃ
કઢૌલૈરલમાકુલં કલયતો લક્ષ્મ્યા મુખામ્બોરુદ્ધમ્ ।
ઔત્સુક્યાત્તરલાઃ સ્મરાદિકસિતા મીત્યા સમા-
કુચ્ચિતાઃ ક્રોધેન જ્વલિતા મુદા મુકુલિતાઃ સૌરેર્દશઃ
પાન્તુ વઃ ॥૩૨॥

સમુદગમન કરતાં લક્ષ્મીજ પ્રગટ થયાં ત્યારે ભગવાન વિષ્ણુની દષ્ટિએ અનેક લાવણી શોભતી હતી. મંદરાચળ ધ્રુમવા લાગતાં, સમુદના તરંગોનાં જલ શુદ્ધિઓમાં જઈને પાછા આવતા હતાં; તેથી લક્ષ્મીજનાં મુખકમળ અત્યંત આકુળવ્યાકુળ થઈ રહ્યું હતું; તે ઉત્સુકતાની નજરે જોઈ રહ્યા હતા; તેથી નજર ચંચળ બનતી હતી, કામભાવ ગળવાથી વિકાસ પામતી હતી, માગણીના લજ થવાના લાવણી સંક્રાંત પામતી હતી. સમુદ્રની બેકાળછથી કોધભરી બનતી હતી અને લક્ષ્મીના દર્શન થવાના આનંદથી મીઠાતી હતી તેથી ભગવાનની દષ્ટિ તમારા રક્ષણ કરે. ૩૨

પર્યઢ્ઢીકૃતનાગનાયકકળાબેળીમળીનાં ગણે
સંક્રાન્તપ્રતિવિન્ધ્યસંવલનયા વિન્નદ્રમુવિક્રિયામ્ ।
પાદામ્બોરુદ્ધારિવારિધિસુતામરુણાં દિરઘુઃ કૃતેઃ

કાચદ્યૂહમિવાચરન્નુપચિતાકૃતો હરિઃ પાતુ વઃ ॥૩૩॥
ભગવાન વિષ્ણુ શેવનારાયણને પદ્મજ બનાવીને તેના પર સૂતા છે; તે શેવનારાયણની ક્ષણઓમાં રહેલા મણિઓમાં અનેક અતિબિંબ પડવાથી ભગવાન અનેક શરીરો ધારણ કરીને-અણે કે પથથપી કરતાં લક્ષ્મીજને અનેક નેત્રોથી જોવાની ઇચ્છા ધરાવતા ન હોય, એવા લાગે છે અને તેથી જેનો કામભાવ વૃદ્ધિ પામશે છે એવા વિષ્ણુ ભગવાન મારી રક્ષા કરે. ૩૩

શ્રત્યપ્રોન્મેપજિહ્વા ક્ષણમનમિમુલ્લી રત્નદીપપ્રમાણ-
માત્મવ્યાપારગુર્વાં જનિતજલલવા જૃમ્ભિતેઃ સક્ષમઙ્ગૈઃ ।
નાગાકું મોત્સુમિચ્છોઃ શ્યનમુરુ કળાચક્રવાલોપધાનં

નિદ્રાચ્છેદ્ગમિતાગ્રા ચિરમવતુ હરેર્દેષ્ટિરાકેકરા વઃ ॥૩૪॥
ક્ષણઓના સમૂહ તે જેનું ઝોશીકું છે એવા નેપનારાયણના શરીરરૂપી શ્યનને ભગવાન વિષ્ણુ બ્યારે છેડવા ઇચ્છે છે ત્યારે તેમની દષ્ટિ તાણ પૂલવાને લીધે વાંકી બનેલી છે; શેવનાગની ક્ષણઓના મણિઓ-રૂપી દીવાઓની સામે પડતી નથી; પોતાના જ કામમાં ભરાયેલી છે; ગજામાં અને આગસ આવવાથી જેની

અદર જલના ક્ષેણ આતી ગયા છે તેમ જ નિદાલ જ
થતા રતાશવાળી અને સંકાયવાળી બનેલી છે, એવી
વિધુ ભગવાની દષ્ટિ તમારુ લાગા કાળ સુધી રક્ષણ કરે
શ્રીરાજીવાક્ષવક્ષ સ્થલનિલયરમાદ્ સવાસ્ત યચ્છે
હીલાનાં સરન્તી મધુરમધુદ્રતી નામિપદ્મ મુરારે ।
અસ્તોક લોકમાત્રા દ્વિયુગમુલશિશેષોત્તનેવ્યર્થમાળ
શત્તપ્રાન્તેન દિવ્ય પય ઇતિ ત્રિયુષ શક્યમાના પુનાતુ ॥

ભગવાન વિદ્યાની છાતીમાં રહેલા લક્ષ્મીજી પોતાના
હાથમાં ગમેન લીના કમળને ડોળાવી રક્ષા છે તેથી
તે લી । કમળમાંથી મધુર મધુ દરસતુ અગ્ર નીકળાન
ભગવાનના નામિકમળમાં પ્રવેશ કરે છે, તેથી દેવે
એવી શકા રી રક્ષા છે કે 'લોકમાતા નક્ષત્રીજી
પાતાના હાથે શયની આણી વડે પ્રભાસ્પી બાળ ના
આગ મુખમાં દૃઢ રી રક્ષા છે એ પ્રમાણ રસતુ
અરજ તમને પવિત્ર કરે ૩૫
ગરુડ

સૌવર્ણાકૃતિપદ્મમારુતઠ્ઠાદિપ્રાતઃક્રાન્તાકુચ
સ્ફર્જન્મૌલિકમભૂષણ રાગપતિ પૂર્ણેન્દુનિમ્માનન ।
પદ્માશીધરપાદપદ્મયુગલસ્પર્શમલાન્નનત
પાયાદ્વો વિનતાસુતો હરિઠપાલોકૈકપાત્રીકૃત ॥૩૬॥

બ્યારે ગરુડ નાગ પર આક્રમણ કરે છે ત્યારે તેમની
સોના જેવી પાખોના પવનથી નાગપત્રીઓના સ્તન
પરના વસ્ત્ર ભીડી જાય છે અને તેમના સ્તન પર રહેલ
મેાતીના કિરણોથી ગરુડની શોભા વધી જાય છે બ્યારે
વિષ્ણુ ભગવાન ખેસરા માટે આવે છે ત્યારે તેમના
ચરણકમળના સ્પર્શને માટે જેણે પોતાના નિર્મળ
અંગ નીચે નમાવ્યા છે અને ભગવાનની પરમ રૂપાના
અધિકારી બનેલ છે, એવા પૂજ્ય ચદ્ર ચમાન
મુખવાળા ગરુડ તમારુ રક્ષણ કરે ૩૬
ઐષનારાચલ

ત્રઙ્ગાણ્ડકુલ્મકાર મુનગાકાર જનાર્દન નૌમિ ।

સ્ફારે ચત્રકળચક્રે ધરા શરાવશ્રિય વહતિ ॥૩૭॥

જે પ્રભાસ્પી ધ્યાને રચરા કુભાર બધા છે,
તમની વિશાળ રણ્યોના મહત્તમા દૃષ્ટી એક કોડિયા
ત્વી લાગે છે એવા ઐષનારાચલુતુ સ્વરૂપ ધાગણુ કર
નાર વિપુ ભગવાનને નમુ છુ ૩૭

લક્ષ્મીજી

નયન્તિ જગતા માતુ સ્તનકુહલમ્બિન્દવ ।

મુકુન્દશરેપસમ્રાન્તકૌસ્તુભશ્રોવિહમ્નિન ॥ ૧ ॥

જગતોની માતા બનેન લક્ષ્મીજીના સ્તન પર રહેન
કસરના પિદુઓ વિશ્વ પામે છે કે જે ભગવાનના

આનિ જન વખને મેસ્તુભનો સ્પર્શ થતા, તેની શોભાને
અનુસર છે ૧

પાયાત્પયોધિદુહિતુ કવોલામલચદ્રમા ।

યત્ર સમ્રાન્તવિમ્નેન હરિણ, હરિણાચિતમ્ ॥ ૨ ॥

લક્ષ્મીજીનો આન એ તો નિર્મળ ચદ્રમાં છે જેમાં
ભગવાનની પાંડ પડે છે તે ચદ્રમાં ગદેના હરણ
જેની લાગે છે તે લક્ષ્મીજીનો સ્પોન્ડ ૨૨૨૨ કરે ૨
દેવેડર્પિતવરણછતિ વહુમાયે વહતિ કટમીરુપ્ ૧

જયતિ મુરારુમુરહસિતાલજાનિલ્લેખણા લક્ષ્મી ॥ ૩ ॥

બ્યારે નક્ષત્રીજી અને માયાવાળા વિષ્ણુ ભગ
વાનને સ્વરૂપની આગ પડેલી ત્યારે વિષ્ણુ ભગ
વાને મોહિનીનું સ્વરૂપ ધાગણુ થયું તેથી દેવે અને
દૈત્યો હત્તચ લાગ્યા એમને લક્ષ્મીજીના નેત્રા શમથી
સંક્રાચાર્થ ગયા તે લક્ષ્મીજી વિશ્વ પામે છે ૩

તલ્પીટૃતાહિરગણિતગરુડો દારાભિહતવિધિર્નયતિ ।

કળગતપીલશ્વાસો રાગાન્વાયા શ્રિય કેતિ ॥૪॥

જ્યાર નક્ષત્રીજી ખમાતર બનીને ભગવાન સાથે
વિહાર રી રક્ષા હતા પારે શમરૂપે રહેન તપના
પાસે ભોતેન ગયે અને કદમાં પહેરેના હાર જેને
માથામાં વાગે છે એવા પ્રભાજી તે બધાની લાજ
તેમણે છોડી દીધી હતી અને તેમના પરિશ્રમથી ભરેના
શ્વાસોને નવતા । સેડો ફણ્યોથી પીતો હોતો તે
લક્ષ્મીજીની વિહાર-લીના વિશ્વ પામે છે ૪

સ્મેરાનનેન હરિણા સસપ્રહમાકારવેન્નિકલિતમ્ ।

જયતિ પુરુષાચિતાયા કમલાયા વૈટમીધ્યાનમ્ ॥ ૫ ॥

બ્યારે લક્ષ્મીજી પાતે પુરુષની જેમ આચરણ કરીને
ભગવાનના મેહિનીસ્વરૂપનું મનમાં ધ્યાન ધરતા હતા
ત્યારે હાસ્ય કરતા વિષ્ણુ ભગવાને તેમના વિચિત્ર
આમરથી જ તેમના મનની વાતને આરી રીતે બાપી
લીધી હતી તેવા લક્ષ્મી વિશ્વ પામે છે ૫

કમલાસનકમલેક્ષણકમલારિકિતીકમલમુદ્રાદૈ ।

નુતપદ્મકમલા કમલા કરધૃતકમલા કરોતુ મે કમલમ્ ॥

જેમના ચરુદ્ધમગમાં બધા વિપુ શિવ ગરુડ
વગેરેએ પ્રણામ કર્યા છે એવા અને જેમણે હાથમાં
કમળ રાખ્યું છે એના કમલા અને (કમ્ બમ્) પૂર્ણ
ગતિ મુખી થયે ૬

મિહિલ્લરાજિરિવ નીલસરોવલપ્રા, લેલેલ કાશ્ચન

મયી નિકપોપલયા । સૌદામની નલ્દમળહલામિ

નીવ, પાયાદુર સ્થલગતા કમલા મુરારે ॥ ૭ ॥

નીકમગમના લાગેલી કેસરના રંગની ઢાર જેવા, કસોડીના પથ્થરમા રહેલી સોનાની રખા જેવા અને મેઘમંડલમા રહેલી વીજળી જેવા લાગતા ભગવાન વિષ્ણુની છાતીમા રહેલા લક્ષ્મીજી રક્ષણ કરે ૭

દ્વન્ત્રેઃ કોરકિતા સિતૈર્વિકસિતા ધ્રુવિષ્રમે પત્રિતા
દોષ્યૈ પલ્લવિતા નરૈઃ હુસુમિતા લીલાભિરુલેલિતા ।

ઉત્તુન્નસ્તનમળ્લલેન ફલિતા મક્કામિલાપે હિતા
કાચિત્કલ્પલતા સુરાસુરસુતા પાયાત્સુધાવ્યે સુતા ॥૮

જેને દેવો અને દૈત્યો પ્રણામ કરે છે એવા ક્ષીર સાગરમા ઉત્પન્ન થયેલા લક્ષ્મીજી કાંઈ એક કલ્પક્ષની લતા જેવા લાગે છે, જે દાંતોથી કળીઓવાળી, મદ ઢાસ્યોથી વિમસવાળી, ભૂકડીના વિંધાસોથી પાનવાળી, બે હાથથી મોટા પત્તવવાળી, નખોથી યુષ્કોવાળી લીલા ઓથી હાલતીચાલતી, બીચા સ્તનમંડલથી ફળવાળી બનેલી છે અને ભક્તાઓના મનોરથોને પૂરનારી છે તે હમેશા રક્ષણ કરે ૮

ઉત્તુન્નસ્તનમળ્લલેપરિલસત્વાલ્મ્વસુકામળે
રન્તર્વિન્નિવત્તમિન્દ્રનીલીનકરચ્છાયાનુકારિચતિ ।

લજ્જાવ્યાજમુપેત્ય નન્નવદના સ્પટ્ટં મુરારેવંપુ
પદ્યન્તી મુદિતા મુદેડસ્તુ ભવતાં લક્ષ્મીર્વિવાહોત્સવે ॥૯

જ્યારે ભગવાન સાથે પોતાના લગ્ન થતા હતા ત્યારે લગ્નને કારણે લક્ષ્મીજીએ પોતાનું મુખ નીચે ઢાળી દીધું હતું, પરંતુ પોતાના બીચા સ્તનમંડળ પર શોભતા ઢારના મોટા મોટીઓમા વિષ્ણુભગવાનનું નીલમણિઓના સમૂહથી ભરેલ કાંતિવાળું શરીર ઢાયા રૂપે સ્પષ્ટ દખાવું હતું, તેનું અવલોકન કરતા અને તેથી પ્રસન્ન થતા લક્ષ્મીજી તમને આનંદ આપે ૯

આચ્ચાતે હસિવં પિતામહઃ સ્તિ શ્રસ્તં કપાલીતિ ચ
ત્ર્યાવૃત્ત ગુરુરિત્યય દ્વદન સ્ત્યાવિષ્કૃતા મીરુતા ।

પૌલોમીપતિરિત્યસૂચિતમય વ્રોહાવિનમ્રશ્રિયા
પાયાદ્ પુરુષોત્તમોઽયમિતિ ચોન્યસ્ત સ પુષ્પાઙ્ગલિ ॥

સ્વયંવરમા પોતાની સખીએ દેશનું ઝોળખાવ્યું આપતા જ્યારે જણાવ્યું કે, ‘આ પિતામહ જાતા છે’ ત્યારે લક્ષ્મીજીએ ઢાસ્ય કહ્યું, ‘આ ખરેખરધારી (શકર) છે’ ત્યારે મનમા કપારી અનુભવી, ‘આ ચુરુ (જુહસ્પતિ) છે’ ત્યારે પીઠ બતાવી ‘આ અગ્નિ છે’ ત્યારે ભવ અનુભવ્યો અને ‘આ ઇલાણીના પતિ છે’, ત્યારે ઇર્ષ્યા બતાવી, પરંતુ ‘આ પુરુષોત્તમ છે’ ત્યારે લક્ષ્મીજીએ લગ્નમંથી નમ્ર બનેલી કાંતિ વરે

પોતાના હાથમા ગ્રહેલી પુષ્પમાળા તેમને પહેરાવી, તે પુષ્પમાળા તમારું રક્ષણ કરે ૧૦

ક્રીડામિત્રહિરણ્યમુક્તિકુહરે રક્તાત્મનાવમ્બિતાન્
હાર હારંસુદારકુહુકુમરસાનવ્યાજમ્બ્યાન્નરે ।
વીરશ્ચોતુચકુમ્ભસીમ્નિ લિલ્લતો વીરસ્ય પન્નાવલી
સ્તત્કાલોચિતમાવશ્યમધુર મન્દસ્મિતં પાતુ ષ ॥૧૧

તુમિહ ભગવાને હિરણ્યકશિપુના શરીરને અમતમા બેઠી નાખ્યું હતું, તે ભાવને યાદ કરીને હિરણ્યકશિપુના હાડનાઓથી છીપોમા લોડીથી ઉત્તમ કેસરના રંગે રહેલા છે, જે અમરને કારણે ખરેખર ભવ્ય લાગે છે, તે રંગને નખોથી લઈ લઈને વીર લક્ષ્મીના સ્તનોથી ઘસાઓ પર પોતે પત્તવખાઓ ફેરી રહ્યા છે, એવા મહાવીર તસિહનું મધુર લાગવું મદદાસ્ય તમારી રક્ષા કરે ૧૧

પન્નાયા સ્તનહેમસન્નિ મળિથ્રેણીસમાકર્પકે
કિંચિત્કલ્પકસનિધિગતે શૌર કરે તસ્કરે ।
સશો જાગૃદિ જાગૃદ્ધીતિ ઘલ્યધ્વાનૈર્ધ્રુવ ગર્જતા
કામેન પ્રતિજોષિતા પ્રહરિકા રોમાઢ્કુરા પાન્તુ ષ ॥૧૨

બળે કે વિષ્ણુને હાથ ચેર બનીને લક્ષ્મીજીના સ્તનમંડલરૂપ સોનાના ધરમાથી મહિમર ઢાર બે ચીને તેને કચ્છીના ખુરના ભાગ મધી બેચી લાવ્યો છે, ત્યાં તો કકણોને શસ્ત્ર થવાથી તુરત ‘બગે, બગે’ એમ કામદેવે પોતર કરીને જેમને જગાડ્યા છે, એવા પહેરે બાળ ન દેવ તે રીતે લક્ષ્મીજીના તમાકુરો બગી જના છે, તે તમારું રક્ષા કરે ૧૨

યાદગ્જાનાસિ જામ્બૂતદમિરિદિસરે ક્રાન્તિ
રિન્દો કલાતામિત્યૌત્સુમ્યેન પત્યૌ સ્મિતમધુરસુરા
મ્મોગ્ધ માપમાળે । લીલાહોલાયમાનશુતિકમ્લમિલદ્
મૃદ્ધસંગીતસાક્ષી પાયાદમ્ભોધિજાયા કુસુમશર
કલાનાટ્ટનાન્નીનકાર ॥ ૧૩ ॥

લક્ષ્મીના સ્તનને ચેરની અને પોતાના હાથની કાંતિને ચક્રની કળાની પ્રતિની હિપમા આપતા ભગવાન વિષ્ણુ લક્ષ્મીજીને થુંકે કે, ‘સુવર્ણના પર્વતના શિખર પર ચક્રની કળાઓની કાંતિ કેવી લાગે, તે તમે બાણો છો ?’ એ રીતે વિષ્ણુ જ્યારે રમવાની ઉત્સુકતાથી મધુર મદ ઢાસ્ય રંગને બોની રહ્યા છે, ત્યારે લક્ષ્મીજીએ ઉચ્ચાલેા ‘નાર’ કામકળાથી નાટકના નાદીપા જેવા લાગે છે અને લીનાથી ડોનતા ડોન પરના કમળમા અગ્નિ જેવા બહરોગ સંગીતનાદ સાક્ષીરૂપે લાગે છે તે લક્ષ્મીજીને નકાગ સર્વનું રક્ષણ કરે ૧૩

સમુદ્ર

વસ્તે મા ગા વિપાદં શ્વસનમુરુજવં સંત્યજોર્વ-
પ્રવૃત્તં કમ્પઃ કો વા ગુરુસ્તે કિમિદ્ યલમિદ્વા
જૃમ્ભિતેનાત્ર યાદિ । પ્રત્યાહ્યાનં સુરાણામિતિ મય-
શ્મનચ્છદ્ધના કારયિત્વા યસ્યે લક્ષ્મીમદાદ્ઃ
સ દહતુ દુરિતં મન્યમુઘઃ પયોધિઃ ॥ ૧૪ ॥

પોતાનું મંથન થતાં વિરમ્ય પામેલા ક્ષીરસાગરે
લક્ષ્મીજીના ભયને દૂર કરવા માટે એ અર્થવાણી કપટ-
વાણીમાં બજાવ્યું હતું કે, ‘હે પુત્રિ । વિપાદ (ખેદ
કે શંકર) પાસે જ નહિ; ખેદ પામીશ નહિ, મોટા
વેગવાળા જિંચા શ્વસન(શ્વાસ કે વાયુ)ને છાડી દે. તને
આટલો મોટો કંપ થા માટે થાય છે? (ચુરુ અને
કંપ એટલે બૃહસ્પતિ અને વરુણ) બળને તોડે, તેવાં
બગાસાં શા માટે ખાઓ છો? (અર્થાત્ મદોનમત
છેત્તું) શું પ્રયોજન છે? આ (વિષ્ણુ) તરફ જાઓ’
એ રીતે દેવાનો ત્યાગ કરાવી ને સમુદ્રે વિષ્ણુ ભગવાનને
લક્ષ્મીજી આપ્યાં, તે સમુદ્ર તમારાં પાપ બાળી નાખે।

બ્રહ્માજી

તં ચન્દે પદ્મસદ્ધાનમુપવીતચ્છદાછલાત્ ।

ગન્ધાસ્રોતસ્ત્રયેણેવ યઃ સદૈવ નિપેન્નયતે ॥ ૧ ॥

જનોર્ધના ત્રય તાંતશુને બદલે સાક્ષાત્ મંગાજીના
ત્રયુ પ્રવાહને ધારણ કરે છે, તે કમળ પર ગિરાજમાન
બ્રહ્માને હું પ્રણામ કરું છું. ૧

કૃતકાન્તકેલિકુલુકશ્રીશીતશ્વાસકેનિદ્રાણઃ ।

ઘોરિતવિતતાલિરુવો નામિસરોજે વિધિર્જયતિ ॥ ૨ ॥

ભયારે લક્ષ્મીજી વિષ્ણુ ભગવાન આથે પ્રવર્તીસાત્
કોતુક કરે છે, ત્યારે તેમના શ્વાસરૂપી શીતળ પવનો
આવવાથી બ્રહ્માજી નાલિકમળમાં બેઠી જાય છે અને
તેમનાં નંસકારાના ઘોરવાથી ભરાયોના શુન્ભરવના
અવાજ વિશેષ લાગે, થયો છે, એવા બ્રહ્માજી વિચય
પામે છે. ૨

દશ અવતાર

વેદાનુદ્ધરતે જગન્નિવહતે મૂલોકમુદ્ધિશ્વતે

દૈત્વં દારયતે વલિં છલયતે ક્ષત્રશ્વં કુર્વતે ।

પૌલસ્ત્યં જયતે હલં કલયતે કારુણ્યમાતન્ત્રતે

મ્લેચ્છાન્મૂર્છયતે દશાકૃતિઠ્ઠતે કૃષ્ણાય તુભ્યં નમઃ ॥ ૧ ॥

ને વેદોનો ઉદ્ધાર કરે છે (મત્સ્ય); ને પીક પર
જગતને, ધારણ કરે છે (કૂર્મ); ને દાક પર પૃથ્વીને
ધારણ કરે છે (વરાહ); ને હિરણ્યકશિપુને ચોરી નાખે

છે (નૃસિંહ); ને બલિરાજને છેતરે છે (વામન);
ને ક્ષત્રિયોનો સહાર કરે છે (પરશુરામ); ને રાવણને
જીતી લે છે (રામ); ને હળને ધારણ કરે છે (બળ-
રામ); ને કરુણાનો વિસ્તાર કરે છે (બુદ્ધ) અને ને
મ્લેચ્છોનો નાશ કરે છે (કલિક) એવા દશ અવતાર-
ધારી કૃષ્ણ । તમને નમસ્કાર. ૧

યસ્યાલીયત શત્કસીમ્નિ જલધિઃ શુષ્ઠં જગન્મજ્જલે
દંટ્રાયાં ધરણી નલે દિતિસુતાધીશઃ પદે રોવસિ ।

ક્રોધે ક્ષત્રવગ્નઃ શરે દશમુલઃ પાળો પ્રલમ્બાસુરો
ધ્યાને વિશ્વમસાવધાર્મિકકુલં કર્મં ચિદસ્મે નમઃ ॥ ૨ ॥

જેની રૂંવાંટીની મર્યાદામાં સમુદ્ર સમાઈ ગયો છે
(મત્સ્ય); જેની પીક પર જગતનું મંડલ રહેલું છે
(કૂર્મ); જેના કંટકણ પર પૃથ્વી ટકી છે (વરાહ);
જેના નખમાં હિરણ્યકશિપુ સમાયો છે (નૃસિંહ);
જેના ચરણોમાં પૃથ્વી અને આકાશ સમાયા છે (વામન);
જેના કોથમાં ક્ષત્રિયોનો સમૃદ્ધ સમાયો છે (પરશુરામ);
જેના બાજુમાં રાવણ સમાયો છે (રામ); જેના હાથમાં
પ્રલમ્બાસુર સમાયો છે (કૃષ્ણ); જેના ધ્યાનમાં જગત
સમાયું છે (બુદ્ધ) અને જેના ખડ્ગમાં અધાર્મિક લેણી
રહેલા છે (કલિક) એવા ક્રોધ એક દેવને નમસ્કાર. ૨
પાટીને: કમઠઃ કિતિર્નરહરિઃ સ્વર્ગકૃતિર્માર્ગવો

રામઃ કંસનિપૂદ્નો દશચલઃ કલ્સી ચ નારાયણઃ ।

યુષ્માકં સ વિમૂતયેસ્તુ ભગવાન્સેતુર્ભવાન્મોનિર્મા-

વુત્તારાય યુગે યુગે યુગપતિઃૈલોમ્યનાથો હરિઃ ॥ ૩ ॥

મત્સ્ય, કર્ણપ, વરાહ, નૃસિંહ, વામન, પરશુરામ,
રામચંદ્ર, શ્રીકૃષ્ણ, બુદ્ધ અને કલિક એ દશ અવતારો
ધારણ કરનાર, યુગોના પતિ અને ત્રણ ભોક્ષા નાથ
વિષ્ણુ ભગવાન તમને અર્થથી આપે; કે ને યુગે યુગે
સંસારરૂપી સ્વગર પાર કરવા માટે સેતુરૂપ બને છે. ૩

વેદા યેન સમુદ્ભૂતા વસુમતી શુષ્ઠે ધૃતાણ્યુદ્ભૂતા
દૈત્યેશો નચ્ચરેદ્ધતઃ પાણિપતેલોકં વલિઃ પ્રાપિતઃ ।

દ્વામશ્વત્રા જગતી દશાસ્પરદિતા માતા કૃતા રોહિણી
હિંસા લોપત્રતી ધરાપ્યયવના પાયાત્સ નારાયણઃ ॥ ૪ ॥

ને વિષ્ણુ નારાયણે દશ અવતારો ધારણ કરીને
અનુક્રમે (મત્સ્યે) વેદોનો ઉદ્ધાર કર્યો છે, (કૂર્મે)
પૃથ્વીને પીક પર ધારણ કરી, (વરાહે) પૃથ્વીનો ઉદ્ધાર
કર્યો, (નૃસિંહે) નખથી હિરણ્યકશિપુને વિદાયો.
(વામને) બલિરાજને પાતાળમાં મોકલ્યો, (પરશુરામે)
પૃથ્વીને ક્ષત્રિય વિનાશી કરી, (રામે) રાવણનો નાશ
કર્યો, (બળરામે) રોહિણીના પેટથી જન્મ લીધો, (બુદ્ધે)

હિંસાને દોષવાળી ઠરાવી અને (કરિકાએ) પૃથ્વીને યવનો વિનાની કરી, તે નારાયણ રક્ષણ કરે. ૪

મત્સ્ય-અવતાર

મમે મેરૌ પતતિ તપને તોયવિન્દાવિવેન્દા-
વન્તલીંને જલધિસલિલે વ્યાકુલે દેવલોકે ।

માત્સ્યં રૂપં મુસપુટવટાકૃષ્ણનિર્ગુલ્કવાર્ધિ
શ્રીકાન્તત્વ સ્થલજલગતં વૈત્તલક્ષ્યં પુનાતુ ॥૫॥

જ્યારે મેરુપર્વત સમુદ્રના જળમાં ડૂબવા લાગ્યો, સૂર્ય નીચે પડવા લાગ્યો, ચંદ્ર જળના બિંદુની જેમ અદર લીન થવા લાગ્યો અને તેથી સર્વ દેવો આકુળ-વ્યાકુળ બની ગયા, ત્યારે વિષ્ણુ ભગવાને મત્સ્ય અવતાર ધારણ કર્યો, જે પોતાના મુખથી સમુદ્રના અર્ધ જળને તોપી લેતો હતો તેમ જ થોડી વારમાં બહાર કાઢતો હતો; તેથી સ્થળ છે કે જળ, એમ જણાતું નહોતું તે મત્સ્ય-અવતાર સર્વને પવિત્ર કરે. ૫

વિચિત્પુષ્પાતુચ્છોચ્છલિતજલગર્ભં નિધિરપા
મપાનાયઃ વાયઃ પૃથુલલવદુઃસ્થો વિચદભૂત ।

નિધિર્મોસાનીર્વો દિનપતિરમ્બુદૌર્વેદહન
ઘ્વલ્લકાચે યસ્મિન્સ જયતિ હરિર્મીનંવપુપા ॥૬॥

જ્યારે તે મત્સ્ય ભગવાન પોતાનું પૂંછડું વીઝતા હતા, ત્યારે સમુદ્રનું સર્વ જળ બીડીને આકાશમાં પહોંચી જતું હતું, તેથી આકાશ સમુદ્રરૂપ બની જતું હતું અને સમુદ્ર ખાલી પડતા આકાશરૂપ બની જતો હતો તેમ જ આકાશરૂપી સમુદ્રમાં સૂર્ય વાડવામાં જેવા લાગતો હતો અને સમુદ્રરૂપ આકાશમાં વાડવામાં સૂર્ય જેવો લાગતો હતો, તેવા વિષ્ણુ ભગવાન મત્સ્યાવતારના ચપળ શરીરથી વિજય પામે છે. ૬

જીયામુઃ શકુલાકૃતેર્ભગવતઃ પુચ્છચ્છલકાછોટના-
દુચન્તઃ શતચન્દ્રિતામ્બરતલાસ્તે વિન્દવઃ સૈન્ધવાઃ ।

વૈવર્વાવૃત્ય પતદ્વિરૌવૈશિશ્લિનસ્તેજોજટાલં વપુઃ

પાનાખ્માનવશાદ્રોચકરુર્જાં ચક્રે ચિરાયાત્પદમ્ ॥૭॥

જ્યારે મત્સ્યાવતાર ભગવાન પ્રળય છટાએથી પોતાના પૂંછડાને પછાડતા હતા, ત્યારે તેથી બિજળતા સમુદ્રના જળના બિંદુઓ આકાશમાં અનેક ચંદ્રો જેવા બની જતા હતા અને તે બિંદુઓ ફરી પાછા સમુદ્રમાં પડતા હતા; ત્યારે વડવામાં વિશાળ તેજભય શરીરને ખૂબ જળ પાતા હતા; તેથી વડવામાં આકૃશે ચઢતો હતો અને તેને લાખા કાળ ગ્રુધી અરુનિ અને અણ્ણુ થઈ જતા હતા, તેવા મત્સ્યભગવાનના પૂંછડાથી બિજ-એલાં સમુદ્રના બિંદુઓ વિજય પામે. ૭

દિશ્યાઢ શકુલાકૃતિઃ સ ભગવાન્નૈઞ્ચેયસી સંપદં
યસ્ય સ્ફૂર્જંદતુચ્છશિષ્યમેત્રોલનકીઢનૈઃ ।

કુમ્ભ્યાઢાર્ધિસમુચ્છલજ્જલભૈર્મન્દાકિનીસંગૈ

ગંગાસાગરસંગમપ્રણયિની જાતા વિદ્વાય સ્થલી ॥૮॥

ભારે અવાજ કરતા એવા મત્સ્યાવતારના મોટા પૂંછડાના આગળના ભાગના બિજળવાદી સમુદ્રના જલ ક્ષોભ પામીને બિંબ આકાશમાં પહોંચી ગયા છે અને ત્યાં આકાશગંગામાં બંધીને મત્સ્યા છે; તેથી આકાશને પ્રદેશ પણ ગંગાસાગરના સંગમરૂપ તીર્થભૂમિ જેલો બની ગયો છે. તેવા મત્સ્યરૂપ નારાયણ તમને મોક્ષ રૂપી સપતિ આપે. ૮

માયામીનંતનોસ્તનોતુ ભવતાં પુણ્યાનિ પદ્મસ્થિતઃ

પુચ્છાચ્છોટસમુચ્છલજ્જલગુભ્રાગ્ભારિકોદધેઃ ।

પાતાલાવટમધ્યસંકટતયા પર્યાપ્તકણ્ઠસ્થિતે-

વૈદોદ્ધારપરાયણસ્ય સતતં નારાયણસ્ય પ્રભોઃ ॥૯॥

પોતે પૂંછડું પછાડ્યું, તેથી સમુદ્રના જલ આકાશ-માં ચાડતા ગયા, એટલે સમુદ્ર ખાલી થઈ ગયો. સમુદ્રના પાતાળ પ્રદેશ પોતાને રહેવા માટે ધણી સાડો થઈ ગયો; છતાં પણ વેદોને ઉદ્ધાર કરવા માટે પોતે સાંકડામાં અચ્ચડ વેડીને રહ્યા, એવા મત્સ્યાવતાર નારાયણની જે સમુદ્રના કદામમાં સ્થિત છે, તે તમારા પુણ્યોને વિસ્તાર કરે. ૯

જન્મભાવિરત્તવમ્પ્રપદ્મજવિવેર્હૈત્વા ધૃતીઃ સાગરે
લીનં ત્રસ્તસમાતનકનિકરં શઙ્કં જયાનાજિરે ।

પુચ્છોચ્છિપ્તજલોત્કરૈઃ પ્રતિદિશં સંતત્ય યૌ વે ધરાં

પાયાઢ સ મૃણાલકોમલતનુમીનામિધાનો હરિઃ ॥૧૦॥

પત્રાન્ન આવવાથી પ્રજ્ઞાતું મુખકમળ પહોળું થયું એટલે શખાસુરે આધીને વેદોને હરી લીધા અને તે સમુદ્રમાં છુપાઈ ગયો તેના આવવાથી જલચરોને ખૂબ ત્રાસ પડવા લાગ્યો તેને શોધવા માટે મત્સ્યાવતાર ભગવાને પૂંછડા પછાડીને સમુદ્રને ખાલી કરી નાખ્યો, તેના જળથી પૃથ્વી ખૂબ જ વૃમ્બ બની ગઈ. હવે તેમણે જળરહિત બનેલ સમુદ્રના ખાડામાંથી શખાસુરને શોધી કાઢ્યો અને તેની સાથે યુદ્ધ કરીને તેને મારી નાખ્યો; એ રીતે પગક્રમ કરનાર અને કમળના નાળ સરખા કોમળ શરીરવાળા મત્સ્યાવતાર નારાયણ તમારી રક્ષા કરે. ૧૦

હહો મીનતનો હરે કિમુદ્ધે કિં વેપસે શૈત્યત્

શિન્નઃ કિં વડવાનલાત્પલકિતઃ કસ્માત્સભાવાદહમ્ ।

ઇત્યે માગરકન્યકામુરરશશિશ્યાલોકનેનાધિક-

પ્રાધત્કામજચિદ્રનિહનુતિપરઃ શૌરિઃ શિવાયાસ્તુ વઃ ॥૧૧॥

સમુદની કના-લક્ષ્મીના મુખરૂપી ચંદ્રને જોવાથી મત્સ્યાવતાર નારાયણને ગરિરે કામ મળતા કંપારી વગેરે સાસ્ત્રિક લાવે જાયા; તે જોઈને ચમુદ પૂજા લાગે છે, 'હે મત્સ્યાવતાર નારાયણ,' 'હે સમુદ' તમે શુ કહે છે?' 'તમે કંમ કહે છે?' 'તમારા જળના અપર્યાથી કંડી લાગે છે.' 'ત્યારે તમારે શરીરે આ પસીનો કંમ વળ્યો છે?' 'તમારી અંદર વાડ-વાડિ છે, તેની ગંધથી.' 'ત્યારે તમારાં સ્વાદ કેમ જીભ થયાં છે?' 'એ તો માનસનો અતિરવભાવ છે.' એ રીતે શરમને લીધે સમુદની આગળ પોતાના કામ-લાવથી પ્રગટ થયેલા ચિહ્નો ને છુપાવી રહ્યા છે, તે મત્સ્યાવતાર નારાયણ તમારું કલ્યાણ કરે. ૧૧

પુનઃ ચેદ્દમુન્નયામ્યનવધિસ્તુચ્છો ભવેદ્મુધિ. ક્રોઢાં ચેત્કલયે મનાગપિ જલે પીઢા પરં યાદમામ્ । નિસ્પન્દો મૃદમામૃશાનિતિ મરઘ્નઘ્નઘ્નઘ્નઘ્નઘ્ન-ક્ષોભાકુઙ્ગિતવેપ એપ મગધાપ્રીણાતુ મીનાકૃતિઃ ॥૧૨॥

'જે હું પૂજું' જીયુ કરીગ તો આ અપાર સમુદ ખાલી થઈ જશે અને જે હું સમુદમા જરાક ઢિલચાલ કરીશ, તો જ્વળતુઓને મોટી પીડા થશે' એ ગીતે ખૂબ વિચાર કરીને મત્સ્યાવતાર નારાયણ જરા પથુ હવનચપન કરતા નહોતા, તેમ જ પોતાના ભારથી જાહાડને નાશ થઈ જશે, એ ભવને કારણે પોતાના શરીરને સહાઈ ગયા હતા, એવા મત્સ્ય ભગવાન પ્રસન્ન થયા. ૧૨

ચન્દ્રાદિસ્યોલ્લેચઃ કમલમ્બમવસ્કારપ્રપ્તવિષ્ણો ભાસ્ત્કાલાગ્નિજિહ્વ. પ્રથુલ્ગલગુહાદૃષ્ટિર્નિષેધવિધઃ । અદ્ભિઃ પુન્છોલ્પિતામિશ્કિન્નિસુરવધૂનેત્રસંસૃજિતામિ-મંત્યશિલ્પાદિધિવેલં ગગનતલમલં ક્ષાલયન્નઃ પુનાતુ ॥

જેના નેર સુર અને ચંદ્ર છે. જેની પીઠ જાહાડ જેવડી માટી છે, જેની જીમ કાલાગ્નિ જેવી પ્રવલિત છે, જેના મોટા ગળારૂપી શકામાં ચપ્પુ જળા જેવા-મા આવે છે તેમ જ અશ્વરાઓએ વિસ્મનપૂર્વક નેચે, પોતાના પૂંજડથી જીએવા સમુદના જળ પોતાની મર્યાદાને ઝોળગીને આકાશમા પહોચી ગયાં છે, તેથી જાહે કે આકાશને ઘોઈ ગયે દેવ દેવ એવા મત્સ્યાવતાર નારાયણ તમને પવિત્ર કરે. ૧૩

ય દૃષ્ટ્વા મીનરૂપં સ્ફુરદ્ગલશિરસાયુકર્ષત્તજનેત્રે લોલકિર્ત્તીર્ણકર્ણક્રુમિતજલનિધિ નીલકીમૂતવર્ણમ્ । શ્વાસોચ્છ્વાસાનિર્લોપૈઃ પ્રવલિતગગનં પીતવાર્નિ મુરારિં દિઘ્મુદોડમૂત્સ શઘ્નઃ સ ભવતુ ભવતાં મૂતયે મીનરૂપઃ ॥

શંખાસુર રાક્ષસ ને મત્સ્યાવતાર નારાયણને જોઈને દિઘ્મુદ બની ગયો હતો, તે મત્સ્યનાં નેત્રો ચમકતા અગ્નિની જ્વાળાઓનો સંયોગ થતા લાવ ખનનાં હતાં, જેના વિશાળ કાનથી ડોલનાં સમુદન જળ જીછળી રહ્યા હતા, જેનો વર્ણ મેઘ જેવો સ્નામ છે, શ્વાસો-ચ્છ્વાસના પવનોથી જીલ્લે આકાશને ચંચળ બનાવ્યું છે અને ને સમુદને પી ગયા છે, તેના મત્સ્યાવતાર નારાયણ તમને સંપત્તિ આપે. ૧૪

દિઘ્મુદં તં મુરારિં કિલ શિતદશનૈઃ પીઢ્ય-માનં રટન્ત્વં દ્વત્વા તીરે પયોવેઃ કરતલકલિત પૂર્યા માસ શઘ્નમ્ । નારેનાક્ષોભ્ય વિશ્વં પ્રમુદિતવિવુંયં ત્રસ્તદૈલ્લં સ દૈવેષ્ઠાકાઃ પદ્મયોતે. પ્રહસિતવદનં પાતુ યો દત્તવેદઃ ॥ ૧૫ ॥

મત્સ્યાવતાર ભગવાનને જોઈને ત્યારે શંખાસુર દિઘ્મુદ બની ગયો ત્યારે તેને મત્સ્ય ભગવાને તીકણ હાતોથી પીડ્યા માંઓ અને બરાડા પાડતા એવા તે રાક્ષસને સમુદને કિનારે ખેંચી લાવીને મારી નાખ્યો તેમ જ પોતાના હાથમા રહેલ શંખને ફેંક્યો; જેના નાદથી જળને કોલ પમાડીને દેવોને રાજ કર્યો અને દેવોને ત્રાસ આપ્યો. તે વખતે દેવોએ આપેલા અર્ચનો સ્વીકાર કર્યો અને જાહાડને જોઈને મહદાસ્થ કરીને તેમને સવાળા વેદો પાઠા આપ્યા; તેવા મત્સ્યાવતાર નારાયણ તમારું રક્ષણ કરે. ૧૫

કૂર્મ-અવતાર

નિરવધિ ચ નિરાશયં ચ યસ્ય દિયતમનિ વર્તિતકૌતુકપદ્મમ્ । પ્રથમ દૃઢ ભવાન્સ કૂર્મમૂર્તિર્જયતિ ચતુર્દશચોક્રાલ્લિકન્દઃ ॥ ૧૬ ॥

જેની સ્તુતિ અવધિ વગરની, આશ્રય વગરની અને હમેશા દોતુક ઉપભવનારી છે; એવા કૂર્મ અવતાર નારાયણને નમસ્કાર કે ને ચોદ લોકારૂપી જ્ઞાના આદિ મુળરૂપ છે. ૧૬

નમસ્કુર્મઃ કૂર્મ નમદ્મરકોટીરનિકર પ્રસર્પન્માણિન્યચ્છબિમિલિતમાજિવ્રવપુષ્પમ્ ।

જતીરૂમ્ભડિમ્મુમણિરમણીયાશુલહરી પતીરમ્ભજ્જ્વલ્લમિદુપલાદિપ્રતિભટમ્ ॥ ૧૭ ॥

નમસ્કાર કરના દેવોના સુરોના મહિઓમાથી નીળગતી કાંતિથી જેના શરીરનો વર્ણ મહદિયા રંગનો બનેલો છે, તેમ જ જાસ સુરનાં રમણીય કિરણોના સમુદનો સંગ થતા જેનું ચળકતા ઉદનીલમણિને પર્વત જેવું દેખાય છે, એવા કૂર્મના નારાયણને અમે પ્રણામ કરીએ છીએ. ૧૭

નિષ્પત્યુદ્ધમનલ્પકલ્પચરિત્તલોચરશ્ચારુ
ક્રીડાક્રમકલેર સ ભગવાન્દિશ્યદમન્તા મુદમ્ ।
કલ્પાન્તોદધિમધ્યમજનનશદ્ધવાસપત સલુઠ્ઠ
પ્રપે યસ્ય વમ્ભવ સૈકતકળ્પજઞાય ધરિત્રીતલમ્ ॥૧૮॥

જે કૃમ ભગવાન પ્રવરણના મહાસમુદ્રમા પેશીને
ગતિ પ્રતા હતા ત્યારે તેમની પાં ૫૨ લોટણ પૃથ્વી
તણ રેતીના એ ૫૨ જેણુ લાગતુ હતુ તેની ગતિ
ધણ ધણ પ્રપોમા નિર્વિન ગતિ અને અગિ ન્નારા
તેમ જ નજુ લોટના રક્ષણ પ્રાપ્ત મુખ આચાર્ય
અનનારા એવા માયાએ કરીને ૨૦૫ અનંતર ધારણ
જનાગ વિષ્ણુ ભગવાન જાણે ખૂબ જ આનંદ આપે

પ્રપ્રધાન્યદમન્દમન્દરગિરિમાગ્રકળ્પજ્યૈ
નિર્દ્રાલો કમઠાક્રતેભગવત શ્વાનાનિલા પાનુ વ ।
યસસ્કારકલાનુવતનવશાલેનામ્ભસા
ચાતાયાતમતન્દ્રિત જલનિષેનોગાપિ ત્રિધાન્યતિ ॥૧૯॥

૨૦૫વાતાર નારાયણની પાં ૫૨ અલાવેશાળ
મદ્ગથાગ પરત ધૂમી રહી હતો, તે તા જણે કે તેમની
અભ્યગ્ન દૂર કરીને તેમને હુપ થા તે રીતે મ્તા
હતો એથી તેમને ધડીમા નિદ્રા આની ગઈ હવે તેમના
શ્વાસના પવનો શરૂ થયા તેથી સમુદ્રોના લાગતા
અને તેના સ્કાર કાયમ ગેલાથી નમુદને ભરતી
ઓટનો નિત્ય નગર આ ગેતા નિત્ય લાગ પડી
ગયો આજ પણ જે બધ પડતા નથી તે ભગવાન
કરુણના શ્વાસના પવનો તમારુ રક્ષણ રે ૧૯

યો ધતે શેષનાગ તદ્વનુ વસુમતી સર્ગપાતાલયુક્તા
યુક્તા સમ સમુદ્રેહિમગિરિકનકપ્રસ્થમુદ્ગનગેન્દ્ર ।
વતદ્વદ્વાપ્તમશ્યામૃતવટસન્ધા માતિ વશે મુરારે
પાયાદ્ધ ક્રમદ્દહ પ્રકટિતમહિમા માધય વામરૂપી ॥૨૦॥

જે કરુણવાતાર ભગવાન પતાની પાં ૫૨ શપ
નારાયણને ધારણ કરે છે અને તે નાનારાયણ ૫૨ રહેલી
સ્વર્ગ અને પાતાલ સહિત સમ ૧ નમો નહિ તેમ જ
મેરુ અને દિમાન્ય વગેરે સહિત પૃથ્વીને પણ ધારણ
કરે છે એ ગતિ જેના પાં ૫૨ આ અના અમુનના
કુલ નાં ૫ લાગે છે તે ગતિ જેનો મહિમા નગ છે,
એના પથે ૨૦૨૫ ધારણ પ્રનાર ભાવાન વિષ્ણુ
તમારુ રક્ષણ કરે ૨૦

૨૧૧૬ અનંતર
હરેર્લાલાવરાહસ્ય દ્વાદશ પાનુ વ ।
હેમાત્રિકલશ ચત્ર ધાત્રી છત્રત્રિવ દ્યૌ ॥૨૧॥

જેની દૃષ્ટિ અર્થાત દાદરૂપી વિશાળ દૃષ્ટિ પર મેરુ
પરત સહિત આ પૃથ્વી સુવર્ણના ળશવાળા છત્રની
જેમ શોભી રહી છે, તેના રમતમા વરાહરૂપ ધરના
વિષ્ણુને તે દૃષ્ટાદૃષ્ટ તમારુ રક્ષણ કરે ૨૧

સ જયતિ મહાવરાહો જલનિધિજઠરે ચિર નિમગ્નોઽપિ ।
યેનાન્તૈરિવ સહ ફળિગર્ભેનાદુદ્ધતા ધરણી ॥૨૨॥

ભગવાને વરાહરૂપે મહાસમુદ્રમા રૂપેન રોપનારાયણ
સહિત પૃથ્વીને જ્યારે ઉદાર કર્યો ત્યારે તે ના
નારાયણ મહાસમુદ્રના આતરણ જેવા લાગતા હતા
અને તે પૃથ્વીને રોધવા માટે જેણે સમુદ્રના પેટમા
લાખી રૂમડી મારી હતી તે મહાનરાઢ મિત્ર્ય પામે છે
પાનુ વ કપટકોલેરેશ્વરો યસ્ય નિશ્ચસિતમારતોદ્ધતા ।

હજીતિ પ્રવતનૈરવીમ્લપ્તકેલિકન્દુકતુલામિલા મુદુ ॥
આસોત્સાસના પવનોથી ઊંચાની પૃથ્વી જ્યારે
વારવાર ઊંચી રહી હતી અને પડી રહી હતી ત્યાર
તે પૃથ્વી રમમના દ્રશ જેવી લાગતી હતી એ ગતિ
માવાથી વરાહરૂપ થયેના નિષ્ણુ તમારો રક્ષા કરે ૨૩

ન પદ્મરાલેપ કલયતિ ધરિત્રી યયમયાન્ન મુક્તા
માદ્દેસ્યુરગનગરમ્મશમયત । ન ઘતે મહાપ્તહસ્તુદન
સત્રુણે ચર્ચરય, મહાક્રોડ પાયાદિતિ સફલસકો
ચિત્તમુપ ॥૨૪॥

પૃથ્વીની યાત્રી મૃતી ને એ કારણે જેણે ૧૬વનો
લેપ કર્યા નથી તપાની ભાગવતી નગરીના ધર પડી
જરો એ મળે જેણુ આવા માટે મોઢ (જલનુ ઘાસ)
પણ ખેતી નથી ખજાડ ફાળી પડશે એ કારણે જા
મોઢા ધર્મર અરજ કરો નથી, એ ગતિ જેણે લોહ-
પાતાલ, પૃથ્વી અને અગ્નિને બચાવવા માટે જેણે
સગા મુખોનો સ કાય કરેલો છે એવા મહાનરાઢ
ભગવાન રક્ષણ કરે ૨૪

પાનુ ત્રીણિ જગન્તિ સતતમકૃપારાત્સમશ્ચુદ્ધરન્
ધાત્રી કોલકલેર સ ભગવાન્સર્થેકન્દ્રાદુરે ।
ક્રૂમ કન્દતિ નારતિ દિરસન વગન્તિ દિવ્દન્તિનો
મેરુ કોશતિ મેઢિની જલન્તિ ચોમાપિ રોલન્તિ ॥૨૫॥

જ્યારે નરાઢ ભાસાન પતાની દાદના અકુચી
પૃથ્વીને પાના-સમુદ્રમથી ગદતા હતા, ત્યારે પૃથ્વી
કમળ જેવી લાજની હતી કરુણ કદ-મૂન જેવા
લાગતા હતા, તેપનાગ દૃષ્ટિ નાળ જેવા બનતા હતા,
દિશાઓના દલ લાથીઓ પાખડી જેવા બનતા હતા
મેરુ પરત લાગ જેવા નાગતા હતા અને આ ૧૨
ભગશ જેનુ લાગતુ હતુ તેવી પૃથ્વીનો ઉદાર કરના
મહાવરાહ ભગવાન સર્વદા ત્રણે લોકનુ રક્ષણ કરે ૨૫

પાતુ શ્રીસ્તનપત્રમદ્વિમકરીમુદ્રાદ્ધિવોર સ્વલો
 દેવો વ સ જગત્પતિર્મધુવધૂવમ્ના જચન્દ્રોદય ।
 ક્રોઢાક્રોહતનોર્નવેન્દુવિશદે દમ્પ્તકુરે ચસ્ય
 ભૂર્માતિસ્મ પ્રલયાધિપત્વલતલત્ત્વાતૈકમુસ્તાકૃતિ ॥

જેણે લીના કરવા માટે વરાહસ્વરૂપ ધારણ કર્યું
 હતુ તેમની દાદનો અકુર નવીન ચંદ્ર જેવા શોભતો
 હતો અને તેની ઉપર રહેલી પૃથ્વી તે પ્રત્યક્ષભાગના
 નમુદ્ગમી આભોચિવામાંથી ઉખેડી નાખેલી મોથ જેવી
 નાગની હતી, તેવા વિષ્ણુ ભગવાનની ખાતી પર લટકી જ
 ના સ્તનમંડપ પર રહેલી કુકુમ કેસરથી ગંગેની
 પંદરખાઓની છાપ હોયેલી છે તેમ જ મધુ નામના
 દેવની સ્ત્રીઓના મુખકમળોને કરમાવવામાં જે ચંદ્રના
 ઉદયની ઉપમા ધરાવે છે તેવા ભગવાન પતિ વિષ્ણુ
 ભગવાન તમારુ રક્ષણ કરા રહ્યાં

ઈત્યદૈત્યનિતમ્બિનીજનમન સતોપસકોચન
 કુર્યાદ્વિશ્વમનશ્ચર સ ભગવાન્ક્રોહાવતારો હરિ ।
 ચદમ્પ્તકુરકોટિકોટરકુટીકોગાન્તરસ્યેયસી
 પૃથ્વી માત્યવદાત્કેતકદલાલીનેય મૃદ્ધાઙ્ગના ॥૨૭॥

વરાહ ભગવાનની દાદના અકુરની અણીના કોતરના
 એક ખૂણામાં જે પૃથ્વી રહેલી છે તે ધોળા ફેંચાના
 ફૂંના એક ખૂણામાં છુપાયેલી ભમરી જેવી દેખાય
 છે, તેવા મહોન્મત દૈત્યોની સ્ત્રીઓના અતઃકરુણા
 આનંદને દૂર કરનારા વગાડાવતા ભગવાન નલ્લે
 લોકનુ રક્ષણ કરે રહ્યાં

અટ્ટોયસ્ય વિશોદ્ધાનિ વિપુલ કોશ સુવર્ણાચલ
 કાન્ત કેસરજાલમર્કકિરણા મૃદ્ધા પયોદાવલી ।
 નાલ શેપમહોરગ પ્રવિતત વારાનિવેર્ણાલયા
 તદ્ધ પાતુ સમુદ્ધરન્કુલય ક્રોઢાકૃતિ કેશવ ॥૨૮॥

જે વગાડાવતાર ભગવાન રમત કરતા સમુદ્ધમાંથી
 પૃથ્વીને કાઢે છે તે પૃથ્વી તે એક કમળ જેવી લાગે
 છે જેની આડ દિશાઓ આજ પાખડીઓરૂપે છે, જેનો
 મેરુ પર્વત મોટા કાશરૂપે છે સૂર્યા કિરણો જેની કેસર
 ની હાડરૂપે શોભે છે, મેઘમંડપ જેની ભમરાઓરૂપે
 છે અને શેપનાગ જેના કમલહરૂપે છે તેની પૃથ્વીનો
 ઉદ્ધાર કરતા વરાહ ભગવાન તમારુ રક્ષણ કરે રહ્યાં

વિશ્રાણાઽમિનવેન્દુકોટિકુટિલ દમ્પ્તકુર લીલયા
 મોઢાકારધરો હરિ સ ભગવાન્મૂયાદ્વિમિત્પદ
 યસ્યોક્ષિત્વત ક્ષમાકમલિનીમાલમ્બમાન ક્ષણ
 હોલદ્વાલમૃણાલનાલતુલના મેજે મુવન્નેશ્વર ॥૨૯॥

જ્યાં વગાડ ભગવાન પૃથિવીરૂપી કમલિનીને
 સમુદ્ધમાંથી ખેડાર કાઢતા હતા, ત્યાં પૃથ્વીને વળગી
 રહેન શેપનાગવધુ ધર્મીયર હોલતા નાના કમળ હતી
 ઉપમાને ધાણુ કરના હતા એવા માત્રે કરીને
 વગાડસ્વરૂપ ધાણુ કરનાર વિષ્ણુ ભગવાન સુપતિ
 આપનાર બોનો જે નવીન ચંદ્રની અણી જેવા વામ
 દાદરૂપી અકુરને ધારણ કરે છે રહ્યાં

મુકૈર્યાચયતિ કુત્રચિદ્ધમુમતો વદ્મ્પ્તકુરસ્યેયસી
 કુક્ષૌ ક્ષોમમગાપ્સ્યતિ ત્રિભુવન કદ્ધરમીમિ કમાત્ ।
 ઇત્યમ્વલ્પવિકલ્પમીલિતમતે કળ્પે લુઠન્તો મુદ્ધ
 ક્રોઢાકારધરસ્ય કેન્દ્રમજિત આસાનિલા પાન્તુ વ ॥૩૦॥
 'જે મારા આનંદરૂપી પવનો ખેડાર મુદ્ધ તે
 દાદના અકુર પર રહેલી પૃથ્વી કાચા જોડી જશે અને
 અદ્ભુત શોભા ધારીને તે પરમા રહેન તથા ભુવન બળ
 ભણી જશે' એ ગીતે વારંવાર મક્ક પવિત્ર પ કરવાથી
 જેની સતિ જનશર્ધ ગઈ છે એવા વગાડસ્વરૂપ વિષ્ણુ
 ભગવાનના આસાંરૂપી પવનો તમારુ રક્ષણ કરે કે જે
 પોતાના કમ્પા જ વાગ વાગ ધૂમ્પા કરે છે રહ્યાં

મૂયાદેપ સત્તા હિતાય ભગવાન્ક્રોહાવતારો હરિ
 સિન્ધ્યો ક્લેશમપાસ્ય ચસ્ય દશનપ્રાન્તે નદન્ત્યા મુવ ।
 તારા હારતિ વારિદસ્તિલકતિ સ્વર્વાદિની માલ્યવિ
 ક્રોઢાદર્પણતિ ક્ષપાપતિરહર્દેવશ્ચ તાન્કૃતિ ॥૩૧॥

સમુદ્ધના ભારને દૂર રીને વરાહ પોતાની દાદ પર
 પૃથ્વીને નચાવવા માડી ત્યાં તારાઓ તેના હારે જેવા
 લાગતા હતા મેઘ તિવ જેમ શોભતો હતો, આઠાથ
 ગમા પુષ્પોની માળા જેમ શોભતી હતી ચંદ્ર ક્રોડ
 કરવાના કર્પૂર જેવા લાગતો હતો અને સૂર્ય કાનની
 છુટો જેવા વાગતો હતો એવા વરાહ અવતારધારી
 ભગવાન સન્નિવેશનુ હિત કરનાર થાઓ રહ્યાં

લીને શ્રોત્રકદેરો નમસિ નયનયોસ્તેજસિ ક્વાપિ નટે
 આસપ્રાસોપમુન્તે મરુતિ જલનિર્ધો પાદરન્ધ્રાર્ધપીતે ।
 પોત્રપ્રાન્તૈકરોમાન્તરવિચરગતા માર્ગતશ્ચકપાળે

ક્રોઢાકારસ્ય પૃથ્વીમકલિતવિભવ વૈભવ વ પુનાતુ ॥
 તે વરાહ ભગવાનના મનના એક ભાગમાં આકાશ
 છુપાઈ ગયું, જ ને મેત્રોમાં સૂર્ય અને ચંદ્ર તેમ
 વિતીન બની ગયું આસના બે ચાણુમાં પવન ઝૂમ થઈ
 ગયો ચરણના હિન્ના એ લાગ્રમાં સમુદ્ધ રૂપી ગયો
 અને મુખના છંડાન એક ભાગમાં પૃથ્વી કપાક હુમ
 થઈ ગઈ તેથી તે પૃથ્વીને પોતે શોધવા લાગ્યા એવા
 વરાહાવતાર વિષ્ણુ ભગવાન અમંસિત વૈભવથી ભરેક
 સામર્થ્ય તમને પવિત્ર રા રહ્યાં

સિન્ધુબજ્ઞાયાગાહઃ સુરવિવરવિશત્તુચ્છતોયેપુ નામઃ
પ્રાપ્તાઃ પાતાલપક્કે ન હુઠિતરુચયઃ પોત્રમાત્રોપયોગાત્ ।
દંટ્રાવિષ્ટેપુ નામઃ શિલ્કરિપુ ચ પુનઃ સ્કન્ધકણ્ઠુવિનોદો
વેનોદ્ધારે ધરિત્ર્યાઃ સ જયતિ વિમુક્તાવિન્નિતેચ્છો વરાહઃ॥
જે વરાહ ભગવાનના શરીરનું કદાવરપણું એટલું
મોટું છે કે તેમની ખરીએ આગળ સાવ પુચ્છ
દેખાવું સમુદ્રનું જળ ખરીએ વચમાં જ સમાઈ
ગયું; તે પછી તે જળમાં ફેલાવી મઝા શી રીતે
મળે? પાતાળના વિશાળ કાદવમાં પોતાના મુખની ઘડ
જ ભરાઈ રહે એમ હતી એટલે તે કાદવમાં આળાટવા-
ની મઝા શી રીતે મળે? બધા પર્વતો ઘડમાં જ
આવી જતા હતા એટલે પોતાની કાંધ ધસીને ખરજ
મટાડવાનો આનંદ પણ શી રીતે મળે? એ રીતે
પૃથ્વીના ઉદ્ધાર વખતે પોતાની વિશુતાને લીધે જ જેની
ધમ્મામાં પ્રતિબંધ આવેલો છે, એવા વરાહાવતાર
વિષ્ણુ ભગવાન વિશ્વ પામે છે. ૩૩

નૃસિંહ અવતાર

શંખોઃ પ્રાણાનિલાઃ પશ્ચ ચયં દશ જયોડન કઃ ।

હિત કોપાદિવાતાપ્રાઃ પાન્તુ ચો નૃદ્વેર્નલાઃ ॥ ૩૪ ॥

શત્રુના પ્રાણવાયુઓ પાપ છે અને અમે દશ
હીએ; એટલે દશ જથ્થુ પાંચને મારે; તેમાં શાનો
વિશ્વ? એ પ્રકારે કોપથી જ શાતા થયા હોય એવા
નૃસિંહ ભગવાનના નખ તમારું રક્ષણ કરે. ૩૪

મોગ્ગ્વલગ્ગ્વલનગ્વાલોવિકટોરુસટાચ્છટઃ ।

શ્વાસશ્વિત્કુલક્ષ્મામૃત્પાન્તુ ચો નરકેસરી ॥ ૩૫ ॥

જેની કેશવાળાની વિચિત્ર છટાએ ઝળઝળતા
અગ્નિનો જ્વાળાઓથી વિશેષ વિદટ લાગે છે અને
જેમના શ્વાસનાં પવનો મોટા મોટા પર્વતોને ઉડાવી
દે છે, એવા નૃસિંહ ભગવાન તમારું રક્ષણ કરે. ૩૫

ત્ર્યાધૂતકેસરસટાવિકારાલવકર્ષઃ, હસ્તામ્રિસ્ફુરિત-
શઙ્ગદાસિચક્રમ્ । આવિષ્કૃતં સપદિ યેન નૃસિંહરૂપઃ,
નારાયણં તમપિ વિશ્વસૃજં નમામિ ॥ ૩૬ ॥

કેશવાળાએ ખંખેરવાથી જેનું મુખ ભયંકર લાગે
છે, જેના ચાર હાથમાં શંખ, ચક્ર, ગદા અને ખડ્ગ
રહેલાં છે; એ રીતે જેણે નૃસિંહ ભગવાનનું સ્વરૂપ
શીઘ્ર પ્રગટ કયું છે, તેવા જગતોને સર્જનાર વિષ્ણુ-
નારાયણને હું નમસ્કાર કરું છું. ૩૬

વપુર્દલનસંભ્રમાત્સવનચરં પ્રવિષ્ટે રિપૌ
કઃ યાત્ હિતિ વિશ્વમાત્રદિત્લોચનઃ સર્વતઃ ।

સુ. ૪

કૃયેતિ કરતાહનાન્નિપતિતં પુરો વાનવં

નિરીક્ષ્ય મુવિ રેણુવજ્જયતિ જાતહાસો હરિઃ ॥ ૩૭ ॥

પોતાનું શરીર ચિરાઈ જશે એ ભયથી બ્યારે
હિરણ્યકશિપુ નૃસિંહ ભગવાનના નખના છિદ્રોમાં પેસી
ગયો, ત્યારે 'તે શત્રુ ક્યાં ગયો?' એ રીતે વિસ્મય.
પામીને જેણે ચારે તરફ નજરે ફેલાવી છે અને 'અવ-
તાર ધરવાનું પ્રયોજના નકામું' ગયું, એવા ખેદ ધારણ
કરીને જેણે પૃથ્વી પર હાથ પછાડ્યો છે, તેવા નૃસિંહ
ભગવાનની સામે રજની કણીની જેમ હિરણ્યકશિપુ
પડેલો હતો; તેને જોઈને હાસ્ય કરના નૃસિંહ ભગવાન
વિજય પામે છે. ૩૭

ચટ્ચટિતિ ચર્મણિ ચ્છૂમિતિ ચોચ્છલચ્છોળિતે

ધગદ્ગમિતિ મેદસિ સ્ફુટરવોડસિધિનિ છાગિતિ ।

પુનાતુ ભવતો હરેરમરચૈરિવીરોરસિ

ક્વળત્કરજપશ્ચરકકચર્પજન્માનલઃ ॥ ૩૮ ॥

બ્યારે વીર હિરણ્યકશિપુની છાતીમાં નૃસિંહ ભગ-
વાનના નખસમુદાયની યનેલી કરવન આસતી હતી,
ત્યારે તેમાંથી અગ્નિ પેદા થતો હતો; તેથી આમલીમાં
'ચટચટ' લોહીમાં 'છમછમ', મેદમા 'ધગધગ' અને
હાડકામાં 'ટાક ટાક' એવા પ્રકારના સ્પષ્ટ અવાજો
થતા હતા; તેવા અગ્નિ પવિત્ર કર્તા. ૩૮

સસત્વરમિતસ્તસ્તત્તત્તવિહસ્તદ્વસ્તાટવી-

નિરુત્તમુરશશ્વદ્ધક્ષતજસિક્કવક્ષઃસ્થલઃ ।

સ્ફુરદ્રગમસ્તિભિઃ સ્થગિતસત્તસમિતુતિઃ

સમસ્તનિગમસ્તુતો નૃહરિરસ્તુ નઃ સ્વસ્તયે ॥ ૩૯ ॥

હિરણ્યકશિપુને હણી નાખવાની ઉનાવળને લીધે
જેના મગજ હાથ આમતેમ દોડી રહ્યા છે; નખથી
હાડી નાખેલી શત્રુની છાતીમાંથી નોકળતા લોહીથી જેની
છાતી ખરગ્રાઈ છે; પોતાના શરીરમાં ઉત્તમ હિરણ્યના
પ્રકાશથી જેણે સૂર્યની ક્રાંતિને ઢાકી દીધી છે અને
સધળા વેદો જેની સ્મૃતિ કરે છે; એવા નૃસિંહ ભગ-
વાન આમારું કલ્યાણ કરે. ૩૯

ચક્ષ્ણવ્ઠનસ્રામભેદવિગલદૈત્યેન્દ્રવક્ષઃશરદ્

રક્તઅચક્ષુષાટલોદ્ગટસટાસંભ્રાન્તમીમાનનઃ ।

તિર્યક્કણ્ઠકઠોરચોપઘટનાસર્વોદ્ગચર્ચીભવદ્

દિઙ્ગાત્કનિતીક્ષિતો વિજયતે ચૈકુઠકણ્ઠીરવઃ ॥ ૪૦ ॥

બ્યારે હિરણ્યકશિપુની છાતી ચળકતા એવા પ્રચંડ
નખોના અગ્ર ભાગથી ભેદાઈ જતા લાગી, ત્યારે નૃસિંહ
ભગવાનની કેશવાળા તે લોહી છંટવાથી ખરગ્રાઈ ગઈ,
તેથી કેશવાળાને લીધે ભયંકર મુખ વિશેષ ભય ઉપ-

અવવા લાગ્યું; તેવા નૃસિંહ લગવાન બ્યારે પોતાના વાંકા કંઈથી કઠોર નાદ કરતા હતા; તેને સાંભળીને દિગ્ગજને વાંકા અંગવાળા બની જતા હતા અને ભયભીન થઈને જોતા હતા; તેવા નૃસિંહ લગવાન વિજય પામે છે. ૪૦

દંડપ્રાસંકટવન્નકન્દરલલજિહ્વસ્ય હૃવ્યાશન-
જ્વાલાભાસુતભૂરિકેતરસટાભારસ્ય દૈત્યદ્રુહઃ ।
ન્યાવલ્ગાદ્યલલ્લચ્છિરણ્યકશિપુકોઢસ્થલાસ્ફાલન-

ફ્તારપસ્તુદદસિપલ્લરર્થકૂરા નચ્ચાઃ પાન્તુ વઃ ॥૪૧॥
હિરણ્યકશિપુને નશ કરનાર નૃસિંહ લગવાનની છલ દાદોથી વિશેષ ભરાઈ અપેલી મુખરૂપી ગુપ્તમાં લગકારા મારી રહી છે અને મુખ પરની કેશવાળાઓને સમૂહ અગ્નિની જ્વાળાઓની જેમ ચમકતો હોવાથી પ્રચંડ લાગે છે; તેવા નૃસિંહ લગવાને બ્યારે ચાપટ મારીને તરફડતા જળવાન હિરણ્યકશિપુની છાતીને ફાડી નાખી, ત્યારે તે નખોના પછડાવાથી શત્રુના અસ્થિ-પંજરમાં ભયંકર અવાજ ઉત્પન્ન થયો; તેથી વિશેષ ભયંકર લાગતા એવા નખ તમારું રક્ષણ કરે. ૪૧

સોમાર્ધાયિતનિષ્પિચાનદશનઃ સંધ્યાયિતાન્તુર્મુલ્લો
બાલકાર્ધયિતલોચનઃ સુગન્ધુર્લ્લાયિતમૂલતઃ ।

અન્તનાદિનિરોધપીવરગલસ્ત્વક્ષુપનિર્યત્તઙિત્
તારસ્ફારસટાવરહગગતઃ પાયાન્નૃસિંહઃ સવઃ ॥૪૨॥

જે નૃસિંહ લગવાનની ઉઘાડી દાદો અર્ધચંદ્ર જેવી બની છે, મુખમાં ઊંઘે સંધ્યાકાળ જેવાં લાગે છે, નેત્રો જિગ્તા સર્પ જેવાં દેખાય છે, બૂકડીઓ ઇન્દ્રધનુની રેખા જેવી લાગે છે, તેમ જ ગંભીર રવને પોતાની અંદર રોકવાથી જેનું શરૂં ભારે બળ્યું છે અને ચામડીનાં ફાંટાંરૂપી ફવામાંથી નીકળતી વીજળાઓને લીધે જેની કેશવળાઓ ફણી લાંબી થયેલી છે; અને તેથી આકાશમાર્ગને રોપી રાખ્યો છે એવા નૃસિંહ લગવાન તમારું રક્ષણ કરે. ૪૨

વિલુચક્રકરલકેતરસટાભારસ્ય દૈત્યદ્રુહઃ
શોળત્રેજ્ઞતાશઙ્કરમૃતઃ સિંહાકૃતેઃ શાન્નિપઃ ।
વિસ્ફૂર્ત્નલગ્નિતજિતકુઝ્માતદ્વર્ષપદ્યાઃ

સંરંભઃ સુલ્લયન્તુ વઃ સ્વરતલ્લુપ્તણ્ણિપદ્મસઃ ॥૪૩॥
જેમના મુખ પર રહેલ કેશવાળાઓનો જરથો વીજળાઓના મંડળ જેવો વિકરાળ લાગે છે, જેણે નેત્રોની લાલાશને લીધે અગ્નિનો આડંબર ધારણ કર્યો છે અને જેણે તીક્ષ્ણ નખથી શત્રુની છાતી ફાડી નાખી છે; એવા નૃસિંહ લગવાનના ક્રોધથી પ્રગટ થયેલા

વેગો તમને મુખી કરશે કે જે વેગોને કારણે પ્રચંડ બનતી ગળાની ગર્જનાથી દિગ્ગજોના પ્રગટ થયેલા ખર્વો ઢરાઈ જતા હતા. ૪૩

દૈત્યાનામધિપે નચ્ચાકુરકુટીકોળપ્રવિષ્ટાત્મનિ
સ્ફારીમૂતકરલકેતરસટાસંપાતયોરાકૃતેઃ ।

સક્રોધેં ચ સવિત્સર્પે ચ સગુરુઘ્રીડં ચ સાન્તઃશ્મિતં
ક્રીઢાકેતરિણો હરેર્વિજયતે તત્કાલમાલોકિતમ્ ॥૪૪॥

બ્યારે દૈત્યરાજ હિરણ્યકશિપુ નાશ થવાના ભયને કારણે નૃસિંહ લગવાનના નખાકુરરૂપી કોટડીના એક ખૂણામાં પેસી ગયો, ત્યારે શત્રુને નહિ જોવાથી તેમની નજર અસંત ક્રોધથી ભરાઈ ગઈ, વિરમ્ય પામવા લાગી, અત્યંત લાજ પામવા લાગી તેમ જ અંદરથી ચંદ હાસ્ય કરવા લાગી. એની નજરવાળા નૃસિંહ લગવાન ખૂબ જ રૂઢીને પહોળા થયેલી વિકરાળ કેશવાળાના જરથાથી ઘેર આકાર ધારણ કરે છે. તેમનું તે તત્કાળ વિચિત્ર બનેલું નિરીક્ષણ વિજય પામે છે. ૪૪

કિં કિં સિંહસ્તતઃ કિં તરસદશ્યપૂર્વેવ ચિત્રં ગૃહીતો
નૈતાદ્યક્ષાપિ જીવોદ્દમુતમુતનય મે દૈવ સંપ્રાપ્ત પયઃ ।

ચાપં ચાપં ન ચાપીત્યદ્દહદ્દહદ્દા કર્કશત્વં નચ્ચાનાં
મિત્યં દૈત્યેન્દ્રવક્ષઃ સ્વમુચ્ચનચરૈર્ગ્નિર્ગિવાન્યઃ સર્વોઽવ્યાજ

‘અરે શું છે, શું છે?’ સિંહ છે, ‘તેથી શું થયું?’ ‘અરે! આ તો માણસના જેવા આકારનો વિચિત્ર સિંહ છે.’ ‘તેને પકડો કે નહિ?’ ‘આપણે એવા કાંઈ અહુલુત છીએ પકડો નથી.’ ‘તેને અહીં ખેંચી લાવો!’ ‘મહારાજ! આ આવી પહોંચ્યો,’ ‘ધનુષ લાવ, ધનુષ લાવ.’ ‘નેની પાસે ધનુષ્ય નથી પણ અરે! હાથ! હાથ! તેના નખોની કડકતા જ કેટલી બધી છે?’ એ રીતે એલતા હિરણ્યકશિપુની છાતીમાં જેમણે તીક્ષ્ણ અગ્રાગ્રવાળા નખોથી ચાપટ મારી છે; એવા નૃસિંહ લગવાન તમારું રક્ષણ કરે.

મૂયઃ કળ્ઠાવપૂર્વિવ્યતિકરતરલોત્તસનશ્ચત્રમાલા
ચાલેન્દુસુદ્રષ્ટપટારણિતવશદિશાદન્તિષ્ઠીતારકારી ।

અવ્યાદ્યો દૈત્યરાજપ્રથમમયમુરિયાનચળટાનિતાદ્રો
નાદો દિધિન્નિભેદપ્રસરસરમસઃ કૂટકઠારવસ્ય ॥૪૬॥

બ્યારે નૃસિંહ લગવાનનો વિશાળ કેદ વારંવાર એલતાં આકાશનાં નકષત્રો સાથે અથડાતો હતો ત્યારે તે નકષત્રો જીંએ જતાં બાણચંદ્ર સાથે ધસતા હતાં; તેથી ચતા ધૂધરીઓ જેવા અશભેથી દક્ષે દિશાઓના હાથીઓને જે બરાડા પડાવતો હતો; તેમ જ જેનો પ્રચંડ વેગ દક્ષે દિશાઓની બાંતોને તોડી નાખતો હતો,

તેવેા તૃસિંહ ભગવાનનેા નાદ તમારું રક્ષણ કરેા કે
જે નાદ હિરણ્યકશિપુને યમપુરી તરફ મોકલવા માટેના
પ્રથમ પ્રયાણના ઘટનાનાદ જેવેા લાગતો હતો. ૪૬
અન્તઃક્રોધોજિહ્વાનગ્નવલનભવશિલાકારજિહ્વાવલીઢ-
મૌઢવ્રજાળખંડમાખંડઃ પૃથુમુચનગુદાગર્ભગમ્મીરનાદઃ ।
દૃષ્યત્પારીન્દ્રમૂર્તિર્મુરજિદવતુ વઃ સુપ્રમામણ્ડલીમિઃ
કુર્વન્નિર્ધૂમધૂમધ્વજનિચિતમિવ વ્યોમ રોમચ્છટાનામ્ ॥
જેની જીભ અદર વધી રહેવ કોધરૂપા અગ્નિની
જ્વાળા જેવી લાગે છે; તેવી જીભથી જે જ્વાળાડૂપી
વિરાળ પામને ચાટી રહેલ છે; જેનેા નાદ જ્વાળાડૂપી
મોટી મોટીની અદર ગર્ભના કરી રહ્યો છે અને તે
પોતાની ક્રેશવાળીની જાણથી ભરેલી કાતિઓના મંડોલ-
થી આકાશને ધ્રુવાડા વિના પ્રકાશતા અગ્નિઓથી
ભરપૂર બનાવી દે છે; એવા ચરં ભરેલ સિંહની આકૃતિ-
ને ધારણ કરનાર વિષ્ણુ ભગવાન તમારું રક્ષણ કરેા.
‘પાયાન્માત્રામૃતેન્ત્રે જગદસિલમસૌ યત્તનૂગમ્મહાચિ-
જ્વાલાજાલાવલીઢંઘત મુચિ સકલં વ્યાકુલં કિંન મૂયાત્
ન સ્વાચ્છેદાશુ તરયાધિકવિકટસટકોટિમિઃ પાટયમાના
વિન્દોરાનન્દકન્દાતકુપરિ લુહિનાસારસંઘોદૃષ્ટિઃ ॥૪૮
હિરણ્યકશિપુનેા સંહાર કરવાને માટે જે કોષ
થયો; તેથી તૃસિંહ ભગવાનના શરીરમાંથી મોટી મોટી
જ્વાળાઓ નીકળવા લાગી અને ખરેખર તેથી ઘેરાઈને
આપું જગત ભડકે જળાને વિહવળ બની ગયું હોત;
પરંતુ તે જ વખતે અત્યંત લાળી અને વિકટ એવી
ક્રેશવાળીઓની અણીઓથી ચંદ્રમંડળ ફાટી પડવા લાગ્યું
અને તેમાંથી હિમવર્ષા ધારાઓની અખંડ વૃષ્ટિ થવા
લાગી. જે એમ ન બન્યું હોત તો આપું જગત ભડકે
બળી બળ; એવા માયાવી તૃસિંહ ભગવાન સર્વ જગત-
નું રક્ષણ કરેા. ૪૮

પ્રામન અવતાર

અહ્નિદ્વંદ્વો હરેસ્તુર્વમુક્ષિતો બલિનિમદે ।
વિધિવિષ્ટપદ્મસ્ય નાલદળ્લો મુદેડ્લુ નઃ ॥૪૯॥
જ્યારે બાળગામનેા નિઝદ કરવા માટે વામન
મગવાને પોતાનો ચરણડૂપી દેડ જીઓ કર્યો, ત્યારે તે
પ્રજાજાના આસનડૂપી કમળના નાલદડ જેવેા લાગતો
હતો; તે અમને આનંદ આપેા. ૪૯
પ્રત્યયોપનયપ્રકાશિ વિલસદ્રશ્નઃસ્ફુરત્કોસ્તુમં
નિર્ન્નામિસરોજકુહ્મલપુટીગમ્મીરસામધ્વનિ ।
પાત્રાવાપિસમુત્સુકેન બલિના સાનન્દમાલોકિતં
પાયાદઃ ક્રમવધમાનમહિમાશ્ચ મુરારેર્વપુઃ ॥૫૦॥

જ્યારે વામન ભગવાનનું શરીર કમથી વધી રહ્યું
હતું, ત્યારે જાતીમાં પ્રકાશ આપતો કોસ્તુભાષિ વિજેય
શોભી રહ્યો હતો, નાભિકમળની કળા પ્રગટ થતાં, અદર
રહેલ જ્વાળા સામગાન કરી રહ્યા હતા; એવા વામન
ભગવાનને ‘મને દાન માટે અત્યંત યોગ્ય પાત્ર મળ્યું’
એ રીતે વિચારતા બલિરાજા આનંદપૂર્વક ભેઈ રહ્યા
હતા; તે વામન તમારું રક્ષણ કરેા. ૫૦
હસ્તે શશ્વકિર્ણાક્રિતોડરુણવિમાકિર્મીરિતોર શ્યલો
નાભિપ્રેહ્લદલિર્વિલોચનયુગ્મોદ્ભૂતશીતાતપઃ ।
વાદૃષ્ટ્યાશ્રિતવેદ્ય એપ તદિતિ વ્યાક્ષિય વાન્યં કવે-
સ્તરૈરધ્યયતેર્હૃન્વલિમનઃ પાયાજગદ્ગમનઃ ॥ ૫૧ ॥
જ્યારે બલિના યશ્મા વામન ભગવાન આવ્યા ત્યારે
શુકાચાર્યે કહેવા લાગ્યા કે, ‘આ તો દેવતાઓએ જેમના
બાહુઓને આશ્રય લીધેલો છે તે વિષ્ણુ ભગવાન છે ।
જુઓ ને । તેના હાથમાં શશોના ધસારાના ચિહ્ન છે,
કોસ્તુભાષિ છુપાયેલો છે, તેની રાત્રી પ્રભાથી જાતી
કાળરચીતરી દેખાય છે, નાભિની અંદર કમળ છે તેથી
ત્યા ભગવા આવે છે તેમ જ બને આપોમાંથી ઠંડી
અને ગરમી સાથે ત્રગટ થાય છે, માટે સૂર્ય અને ચંદ્રની
ખાતરી કરાવે છે. તે રીતના વાંચેા બલિરાજાએ
સામળ્યા નહિ; કારણ કે વામન ભગવાને જીયા અવાજે
વેદાધ્યયન કરવાથી બલિરાજાનું મન ઢરી લીધું હતું
તે વામન ભગવાન જગતનું રક્ષણ કરેા. ૫૧
સ્વસ્તિ રથાગતમર્ધ્વં યદ્ વિમોર્ કિં દીયતાં મેદિની
કા માત્રા મમ વિક્રમત્રયપદં દત્ત જલં દીયતામ્ ।
મા દેહીત્યુશનાવવીઢરિરયં પાત્રં કિમસ્માત્પરં
વેત્યેવં બલિનાર્ચિતો મલ્લયુલે પાયાત્સ વો વામનઃ ॥૫૨
‘કવિાણુ ।’ ‘લલે વધારાં. ’ ‘હું વાચક છું. ’
‘મહારાજ । કહેા, હું શુ આપું ?’ ‘પૃથ્વી આપો. ’
‘કેટલી ?’ ‘મારા ત્રાય પગલાં ભરાય તેટલા. ’ ‘આપી ।’
‘મારા હાથમા પાણી આપો. ’ એ પ્રમાણે બલિરાજા
અને વામનજી વચ્ચે વાતોલાપ થતો હતો, ત્યારે શુકા
ચાર્યે જણાવ્યું કે, ‘આપીશ ના, આ તો વિષ્ણુ છે;’
પરંતુ ‘જે વિષ્ણુ હોય, તે પછી એનાથી વધારે સારો
અધિનારી બીજો કોણ મળશે ?’ એમ જણાવીને બલિ-
રાજાએ યશ્મંડેપમાં જેનું પૂજન કર્યું છે, એવા વામન
ભગવાન તમારું રક્ષણ કરેા. ૫૨
વ્રજાળ્લજ્જટરદળ્લઃ શતધૃતિમવનામ્મોહો નાલદળ્લઃ
ક્ષોભીનોડૂપદળ્લઃ શ્વરદ્મરસરિત્પટ્તિકાવેતુદળ્લઃ ।
જ્યોતિશ્ચકાશ્વદળ્લઃશ્ચિમુવનવિજયસ્તમ્મદળ્લઃડ્હ્નિદળ્લઃ
શ્રેયશ્ચેવિક્રમત્તે ચિતરતુ ત્રિપુઢેપિણં કાલદળ્લઃ ॥

બ્યારે વામનજીએ એક પગલું લઈયું, ત્યારે તેમને તે ચરણદંડ બ્રહ્માંડરૂપી વિશાળ છત્રના દંડ જેવો, બ્રહ્માજીના નિવાસરૂપી કમળના નાલદંડ જેવો, પૃથ્વીરૂપી નાકાના સદંદડ જેવો, આકાશમંથરી ઝરતી ગંગાજીના ધવલ વલ્લરૂપ ધમના દંડ જેવો, નક્ષત્ર બ્યોતિષકંડના ચાકડાના ખીલા જેવો, ત્રણેય લોકના વિજયસ્થંભ જેવો અને રાક્ષસોના કાલદંડ જેવો લાગતો હતો તે તમારું કથ્યાણ કરો. ૫૩

યસ્માદનામતો ધ્યાં ગરુડમણિશિલકિતુદ્બંધાયમાના-
દાક્ષ્યોતન્ટ્યાવભાસે સુરસરિદમલા વૈવચ્ચતીવ કાન્તા ।
ભૂમિષ્ઠો યસ્થાન્યો મુવનગૃહમહાસ્તમ્ભશોભાં ધ્યાનઃ
પાતામૈતૌ પર્યોજોદરલલિતલૌ પદ્મજાદ્યસ પાદૌ ॥૫૪
તે વામનજીનો એક પગ ઈન્દ્રનીલમણિના પગદંડ જેવો શોભતો શોભતો જિએ ચઢીને છેવટના આકાશ-
લાગને દર્શાવતો હતો અને તેમાંથી ઝરવા લાગેલી નિર્મળ ગંગા સુરોલિલ પતાકા જેવી લાગતી હતી, અને બીજો પગ પૃથ્વી પર રહીને બ્રહ્માંડરૂપી ધરના મોટા થાંભલાની શોભાને વધારતો હતો; તે રીતે કમળના ગર્ભ સરખાં તળિયાંવાળા વામનજીના તે બંને પગ રક્ષણ કરો. ૫૪

કસ્તૂરં બ્રહ્મણપૂર્વઃ ક ચ તવ વસતિર્યાચિલા
બ્રહ્મસૃષ્ટિઃ, કસ્તે નાથો દ્વાનાથઃ ક ચ તવ જનકો
નૈવ તાતં સ્મરામિ । કિં તેઽઘીર્ષ્ટં દદામિ ત્રિપદ-
પરિમિતા ભૂમિરુપં કિમેતત્, ત્રૈલોક્યં ભાવગર્ભં
લલિમિદમવદદ્વામનો વઃ સ પાચાત્ ॥૫૫॥

‘મહારાજ ! તમે કોણ છો ?’ ‘હું અપૂર્વ (અદ-
બુત) છું.’ ‘તમારો નિવાસ ક્યાં છે ?’ ‘બ્રહ્માની
સઘના સૃષ્ટિ મારા નિવાસસ્થ છે.’ ‘તમારા સ્વામી
કોણ છે ?’ ‘હું અનાથ છું.’ ‘તમારા પિતા ક્યાં
છે ?’ ‘મને મારા પિતા યાદ આવતા નથી.’ ‘કઈ મન-
ગમની ઝીજ હું તમને આપું ?’ ‘મારાં ત્રણ પગલાં
જેટલી પૃથ્વી આપો.’ ‘આટલી થોડી પૃથ્વી શા માટે
માંગો છો ?’ ‘અરે ! એ તો મારે માટે ત્રણ લોક છે.’
એ રીતે બહિરાબને જેણે અભિપ્રાયવાળા ઉત્તરો આપ્યા
છે તે વામનજી તમારું રક્ષણ કરો. ૫૫

પરશુરામ

હુલાચલા યસ્ય મહીં દિજેભ્યઃ પ્રયચ્છતઃ સીમ-
સ્પત્સ્વમાપુઃ । વમુરુત્સર્ગજલં સમુદ્રાઃ સ રૈણ્કેયઃ
ધ્રિયમાતનોતુ ॥ ૫૬ ॥

પરશુરામ બ્યારે

માંમાં ત્યારે હિમાલય વગેરે મોટા મોટા પર્વતો જ
મીમાડાના પથરાણ બની ગયા હતા અને સંકલ્પો કરીને
પૃથ્વી પર જે જલ રેખાં, તે જ સમુદ્રરૂપ બની ગયાં
હતાં; તે પરશુરામ તમને સંપત્તિ આપે. ૫૬

કિં દોષ્યાં કિમુ કાર્સુકોપનિપદા ભર્ગવસાદેનકિં
કિં વેદાધિગમેન માશ્વતિ મૃગોર્વેશે ચ કિં
જન્મના । કિં વાનેન મમાદ્મુતેન તપસા પીઢાં
કૃતાન્તાઽપિ ચેદ, વિપ્રાણાં કુરુતે કિમપ્યનુશયો
રામસ્ય પુણ્યાતુ વઃ ॥ ૫૭ ॥

હવે જો કાળ પણ આવીને બ્રાહ્મણને પીડા આપી
રહે, તો પછી મારા આ બંને હાથનું કામ શું ? મારો
ધનુર્વેદનો અભ્યાસ નકામો બન્યો ! મારી પર શિવે કૃપા
કરી છે, તેનું પ્રયોજન શું ? મેં જે વેદોનો અભ્યાસ
કર્યો છે, તે પણ વૃથા જ ગયો ! પ્રખ્યાત ભૂમુવંશમાં
મારો જન્મ થયો છે, તે પણ નિર્ધારક બને ! બંને મેં
જે અદ્ભુત તપ કર્યું છે, તે પણ નકારું જ બની
બન્યો ! આ રીતે પરશુરામના મનમાં જે ગંભીર વિચાર
રહેલો છે, તે તમારું પોષણ કરો. ૫૭

નાશિષ્યઃ કિમમૂઢ્યઃ કિમભવન્નાપુત્રિણી રેણુકા
નામ્ભૂદિચમકાર્સુકં કિમિતિ ષઃ પ્રીણાતુ રામત્રવા ।
વિપ્રાણાં પ્રતિમન્દિરં મણિગણોન્મિત્રાણિ દ્વંડાદ્દે-
નાચ્છીનાં સમયા યમોઽપિ મહિષેનાન્માંસિ તોદ્ગાદિતઃ ॥

પાડાએ ઉપર મણિઓના સમુદ્ધ લાદવામાં આવ્યા
લેખ અને સમુદેવનાં જલની પખાલો ભરવામાં આવી
લેખ; એવા પાડાએને ધમરાજ બંને હાથોને બ્રાહ્મણને
ધેર લઈ બન્યો, એવી આજ્ઞા બંને હું ધમરાજને ન આપું
તો પછી સદાશિવ શિખ વિનાના રહે, તે સારું ! રેણુકા
પુત્ર વિનાની રહે, તે સારું ! અને જગત્ ધનુષ્ય વિનાનું
રહે તે સારું ! એ રીતે જે પરશુરામના મનમાં લગભગ
ઉત્પન્ન થઈ છે, તે તમારું રક્ષણ કરો. ૫૮

પાયાદો જમદગ્નિર્વંશતિલકો વીરઘતાલદ્વક્રો
રામો નામ સુનીધરો નૃપકવૈ ભાસ્ત્વકુમારયુધઃ ।
યેનાશેપહવાહિતાદ્ગરુષિરઃ સંતર્પિતાઃ પૂર્વજા
મક્ત્યા વાધમલે સમુદ્રવસના મૂર્હન્તકારીકૃતા ॥

જેણે પોતાના હાથે મારી નાખેલા સર્વ શત્રુઓના
લોહીથી પોતાના પૂર્વજોનું તર્પણ કર્યું છે અને અશ્વ-
મેધ યજ્ઞ કરીને બ્રાહ્મણોને સમુદ્રરૂપી વખવાળા પૃથ્વી
લકિતથી આપી દીધી છે, તેણે જમદગ્નિ વંશમાં તિશ્ક-
રૂપ, વીરમતથી શોભતા એવા અને જેણે ક્ષત્રિયોને
મારવા માટે ચળકતા કુદાડોને આયુધ બનાવ્યું છે, એવા
પરશુરામ તમારું રક્ષણ કરો. ૫૯

દ્વારે કત્પતરં ગૃહે સુરગવીં ચિન્તામણીનદ્વદે
પીયૂષં સરસીપુ કિપ્રવદને વિશાશ્વત્તો દશ ।
एवं कर्तुमयं तपस्यति भृगोर्वैशाखंतमो मुनिः
पायाद्दोऽखिलगजकक्षयकरो भूदेवभूपामणिः ॥

ભુગુપંથમાં અગ્રસર, બ્રાહ્મણોના શિરોમણિ અને
પંથા ક્ષત્રિયોના ક્ષય કરનાર પરશુરામ એટલા માટે
તપ કરી રહ્યા હતા કે, ‘બ્રાહ્મણોને એકએક ઘેર કલ્પ-
વૃક્ષ શેપાય, દરેકના આંગણમાં કામધેનુ બંધાય, બ્રાહ્મણો-
નાં બધાં જ આશુભણોમાં ચિંતામણિઓ જડાય,
બ્રાહ્મણોનાં ધરનાં તળાવમાં અમૃત ભરી દેવાય તેમ જ
દરેક બ્રાહ્મણના મુખમાં યોદ્ય વિદ્યાઓ દાખલ થાય’
એવા તપસ્વી પરશુરામ તમારું રક્ષણ કરે. ૬૦

નો સંધ્યા સમુપાસ્યતે યદિ તદ્વા લોકાપવાદાન્નયં
સા ચેત્સ્વીક્રિયતે ભવિष्यति तदा राजन्यपीजे नतिः ।
इत्थं चिन्तयतश्चिरं भृगुपुतेर्निश्वासकोष्णीकृतो
नेत्रान्तःप्रतिविम्बशानसलिलः संध्याञ्जलिः पातु वः ॥

‘ને સંધ્યાની ઉપાસના કરવામાં આવે નહિ, તો
લોકો નિંદા કરે. એ પ્રકારનો ભય રહ્યા કરે છે અને
જે સંધ્યાનો સ્વીકાર કરવામાં આવે છે, તો ક્ષત્રિયોના
મૂળ પુરુષ સૂર્યને નમસ્કાર કરવા પડે છે.’ એ પ્રકારે
બ્યારે પરશુરામ સાંધા વિચારમાં પડી ગયા ત્યારે અર્ધ-
આપવા માટે તૈયાર કરેલ સંધ્યાની અંજલિ સાંધા
નિઃશ્વાસને કારણે ગદગદ થઈ ગઈ અને તેની અંદર
પોતાનાં નેત્રોત્પ્રતિબિંબ પડવાથી રાતા જળવાળી થઈ
ગઈ; એવી સંધ્યાંજલિ તમારું રક્ષણ કરે. ૬૧

અગવાન શમચંદ્ર

वन्दामहे महेशानचण्डकोदण्डखण्डनम् ।

जानकीहृदयानन्दचन्दनं रघुनन्दनम् ॥ ६२ ॥

જેમણે મહાદેવના પ્રચંડ ધનુષ્યને લાગી નાખ્યું
અને ચંદનરૂપ બનીને અનંકી-સીતાના હૃદયને આનંદ
આપ્યો, એવા રઘુનંદન શમચંદ્રને અમે નમીએ છીએ.

नुमो रामपदान्मर्जे रेणवो यद्य संततम् ।

कुर्वन्ति कुसुद्वપ्रीतिमरण्यगृहमेधिनः ॥ ६३ ॥

અરણ્યમાં ગૃહસ્થ બનીને રહેલા જોતમ વગેરે
ઋષિઓ કુસુદતા નેથી જેના પર પ્રીતિ કરે છે, જેના
ચરણના રજકણો જંગલમાં સતત ફેલાય છે; એવા
શમચંદ્રના ચરણકમળને નમસ્કાર છે. ૬૩

स्वर्णेणाजिनशयनो योजितवनयो दशस्यविभागे ।

सुहृद्वलोकितचापः कोऽपि दुराणः स नीलिमाश्रणम् ॥

જેણે સોનાના મુગચર્મ પર શયન કર્યું છે, જેની
નજર રાપણની લંકા તરફ દબેલી છે; જે વારંવાર
પોતાના ધનુષ્યને નેચા કરે છે અને અદ્ય ભાગ્યવાળા
જેને મેળતરી શકે એમ નથી; એવા નીલવર્ણ (શમચંદ્ર)
મારું શરણ છે. ૬૪

अधिपञ्चवटीकुटीरवर्तिस्फुटितेन्दीवरसुन्दरो-
मूर्तिम् । अपि लहमणलोचनैकसख्यं भजत ब्रह्म
सरोरुहायताक्षम् ॥ ६५ ॥

જે પંચવટીની અંદર પશુશાળામાં રહે છે, વિકસેલ
છંદીવર નામના શ્યામ કમળ જેવી જેની સુંદર અને
વિશાળ મૂર્તિ છે. લક્ષમણનાં નેત્રોની સાથે જે મુખ્ય
મિત્રતા ધરાવે છે અને જેનાં નેત્રો કમળ જેવાં
વિસ્તીર્ણુ છે; એવા પરબ્રહ્મ શમચંદ્રને ભજો. ૬૫

कनकनिकपभासा सीतयालङ्घिताङ्गो

नयकुवलयदामद्वयमवर्णभिरामः ।

अभिन्न इय विद्युन्मण्डितो मेघजण्डः

शमयतु मम तापं सर्वतो रामचन्द्रः ॥ ६६ ॥

જેની કાંતિ કસોટી પર પડેલી સોનાની રેખા જેવી
છે; એવાં સીતાજીએ જેને આલિંગન આપ્યું છે અને
જેનો શ્યામ, સુંદર વર્ણ નવા કુવલય નામનાં કમળો-
ની માળા જેવા છે તેથી તે ભણે કે વીજળીથી શોભી
રહેલા નવાં વાદળોના ખંડ હોય, એવા લાગે છે; તે
શ્રીરામચંદ્રજી મારા સ્થળા સંતાપોને શાંત કરો. ૬૬

परिणयविधौ भुवस्त्वानन्ददिपो धनुरप्रतो

जनकसुतया दत्तां कण्ठे स्पर्जं हृदि धारयन् ।

कुसुमयनुया पारोनेव प्रसह्य वशीकृतोऽ-

वनवधूतो रामः पायात् प्रषाविनयान्वितः ॥ ६७ ॥

બ્યારે રામ સદાશિવના ધનુષ્યનો બંગ કર્ણ પકડી
સીતાજીએ કંઠમાં પહેરાવેલી માળાને હૃદયમાં ધારણ
કરતા હતા; ત્યારે તે માળાને લીધે લમ સમયે ભણે
કે તેમને કામદેવે બળાત્કારથી ગળામાં પાશ નાખીને
વશ કર્યા ન હોય અને તેથી લગ્ન અને વિનયથી
જેનું મુખ નમ બનેલ છે; એવા શમચંદ્રજી તમારું
રક્ષણ કરો. ૬૭

उल्लुल्लामलकोमलोत्पलद्वयामाय रामामनः-

कामाय प्रथमाननिर्मलगुणग्रामाय रामात्मने

योगारूढसुनीन्द्रमानससरोहंसाय संसारवि-

ष्वंसाय स्फुरदोजસે રચુકુલોત્તંસાય પુંસે નમઃ ॥૬૮॥

જેનો દૈઘ વિકસિત, નિર્મળ અને કામળ એવા
નીલ કમળના પાંદડા જેવા શ્યામ છે; જે સ્ત્રીઓનાં

અંતઃકરણેને કામદેવ જેવા લાગે છે; જે રાજાને સની જેમ યોગારૂઠ બનેલ મુનિવરોનાં અંતઃકરણેથી સરોવરોમાં વિહાર કરે છે; ભક્તવ્રતોના જન્મ-મરણરૂપ સંસારનો નાશ કરે છે અને જેનું તેજ અત્યંત પ્રકાશમાન છે; એવા રઘુકુલમાં ઉત્તમ પુરુષને નમસ્કાર. ૬૮

યો રામો ન જગાન વશ્સસિ રણે તં રાવળં સાયકે-
દ્વયસ્ય પ્રતિવાસરં વસતિ સા તત્ત્વા હૃદં રાવણઃ ।

ચર્યાસ્તે મુવનાવલી પરિવૃતા દ્વીપેઃ સમં સપ્તમિઃ
સ શ્રેયો વિદધાતુ નસ્ત્રિમુવનત્રાણેકચિન્તાપરઃ ॥ ૬૯ ॥

રાવણ સદા સીતાજીનો વિચાર કરે છે; માટે રાવણના હૃદયમાં સીતાજી વસે છે અને સીતાજીના હૃદયમાં હું 'વસ્તુ' છું અને મારા હૃદયમાં સાતેય દ્વીપો સદાય લેહિયા પડ્યાં છે અને મારા વિચાર કરીને જેણે કુદમાં બાણેથી રાવણની છાતી પર પ્રહાર કર્યો નથી અને એ રીતે સદા જેને ત્રણેય લેહિયા રક્ષણની ચિંતા રહેતી છે; એવા રામચંદ્રજી આમારું કલ્યાણ કરો.

રાજ્યં યેન પટાન્તલમ્વૃણવચ્ચક્યં ગુરોરાક્ષયા
પાયેયં પરિગૃહ્ય કાર્મુકવરં ધોરં વનં પ્રસ્થિતઃ ।

સ્વાધીનઃ શશિમૌલિચાપવિષયે પ્રાપ્તો ન વૈ વિક્રિયાં
પાયાદઃ સ વિમીપણામ્રજનિહા રામાભિધાનો હૃદિઃ ॥

વસ્ત્રને છેડે વળગી રહેલ ખડક ખખેરી નખાયા એટલી સરળતાથી જેણે પિતાની આજ્ઞાથી રાજ્યને છોડી દીધું; જે ધોર ભયંકર વનમાં ગયા; ત્યારે ભાથા તરીકે જેમણે ફક્ત ઉત્તમ ધનુષ્ય ધારણ કર્યું હતું; જે પોતે સ્વાધીન હતા; તે છતાં સદાશિવના ધનુષની બાબતમાં જરા પણ અઠંગાર પામ્યા નહોતા, એવા રામાવતાર વિષયુ ભગવાન તમારું રક્ષણ કરો, કે જેમણે વિલી-પણના મોટા ભાઈ રાવણનો સંહાર કર્યો. ૭૦

કારુણ્યામૃતનીરમાશ્રિતજનશ્રીચાતકાનન્દર્દ
શાક્ષાંલખ્ણહલચાપમન્વજમવામીન્દ્રાદિવર્દ્ધૈષ્ટદમ્ ।

ચારુસ્મેરમુલોહસજ્જનકજાતોદામિનીશોભિતં
શ્રીરામામ્બુદમાશ્રયેઽલિલજગત્સંસારસાપાપહમ્ ॥ ૭૧ ॥

સમસ્ત જગતના જન્મમરણરૂપ સંસારના સંતાપ-ને હરી દેનાર તે ભગવાન રામચંદ્ર મેઘરૂપ બનેલ છે; જેનાં જળ દયારૂપી અમૃત છે, જે ભક્તલોકરૂપી ચાતકોને આનંદ આપે છે, જેણે શાંતધનુષ્યરૂપી ઇંદ્રધનુષ્યને ધારણ કર્યું છે, જે સદા, અગ્નિ, ઇંદ્ર વગેરે દેવોરૂપી મથુરોની મનગમતી કન્ધાજ્યો પૂરી કરે છે, જે સુંદર મંદોદર્યથી શોભતા મુખવાળાં સીતાજી-

રૂપી વીજળીથી શોભી રહ્યા છે; એવા ભગવાન રામ-ચંદ્રનો હું આશ્રય લઉં છું. ૭૧

કૂર્મો મૂલવદાલવાલવદપાંતાદિલતાવદિશો
મેઘાઃ પલ્લવવદ્યસૂતફલવજ્રક્ષત્રસૂર્યન્દવઃ ।

સ્વામિન્ય્યોમતઃ ક્રમે મમ કિયાન્દ્રત્વેતિ ગાં મારુતેઃ
સીતાન્વેષણમાદિશન્દિશતુ વો રામઃ સલજ્ઞઃ શ્રિયમ્ ॥ ૭૨ ॥

જ્યારે ભગવાન રામચંદ્રે સીતાજીની શોધ કરવા માટે હતુમાનને આજ્ઞા આપી, ત્યારે હતુમાને જણાવ્યું કે, 'હે ભગવન્ ! જેના મૂળરૂપે કાચબો છે, ક્યારારૂપે સમુદ્ર છે, લતાઓરૂપે દિશાઓ છે, પલ્લવોરૂપે મેઘો છે, ફૂલ-ફળરૂપે સૂર્ય, ચંદ્ર અને નક્ષત્રો છે; એવા જ્ઞાનરૂપે બનેલ બ્રહ્માંડને કેકરું, તે તો કોણમાત્ર છે ?' એ રીતે હતુમાનની વાણી સાંભળીને લલિતજાત પ્રયેવ રામચંદ્રજી તમને સંપત્તિ આપો. ૭૨

एतौ द्वौ दशकण्ठकण्ठकदलीकान्तराकान्तिच्छिदौ
वैदेहीकुचकुम्भबुद्धिमरजःसान्द्रारुणाङ्गाङ्कितौ ।

લોકત્રાણવિધાનસાધુસવનપ્રારમ્ભયૂપો મુઝૌ
દેવાસ્તામુરુવિક્રમૌ રુપપતેઃ શ્રેયોસિ મૂયોસિ વગા ॥ ૭૩ ॥

જે ભગવાન રામચંદ્રની બે ભુજઓ રાવણના કદ કંઠારૂપી કેળનાં વનોની શોભાને કાપી નાખનારી બની છે; સીતાજીના કુચકુંભ પરના કેસરની ધાંટી રતાશથી ચિન્દનવાળી બની છે; 'જગત્ત્વ' રક્ષણ કરતું' એ જ ઉત્તમ યત્ર છે, એમ માનીને તેના યત્રસ્તંભ-રૂપ બન્યા છે; એ રીતનાં અત્યંત પરાક્રમ કરનારી બને ભુજઓ તમને ધણું કલ્યાણ આપો. ૭૩

કલ્યાણાનાં નિધાનં કલિમલમથનં પાવનં પાવનાનાં
પાયેયં ચન્નુમુક્ષોઃ સપદિ પરપદપ્રાપ્તયે પ્રસ્થિતસ્ય

વિગ્રામસ્થાનમેકં કવિવરચંચસાં જીવનં સજ્જનાનાં
વીજં ધર્મદ્રુમસ્ય પ્રમથતુ મથતાં મૃતયે રામનામ ॥ ૭૪ ॥

ભગવાન રામચંદ્રનું નામ કલ્યાણોના ભંડારરૂપ છે, કળિયુગના મળીને વધોની દૂર કરનાર છે, પવિત્ર વસ્તુઓથી પણ પવિત્ર પરમપદ મેળવવા માટે મોક્ષના માર્ગે પ્રસ્થાન કરનાર મુચ્છુજનોનું ભાથું છે; ઉત્તમ કવિઓની વાણીનું વિગ્રામસ્થાન છે, સજ્જનોના જીવનરૂપ છે અને ધર્મરૂપી વૃક્ષના ખીંચરૂપ છે; તે રામનામ તમને સંપત્તિ આપો. ૭૪

કલ્યાણોહાસસીમા કલયતુ કુશલં કાલમેષામિરામા
કાચિત્સાકેતવધામા ભવગહનગતિહાન્તિદારિપ્રણામા ।
સૌન્દર્યેહીણકામા ધૃતજનકમુતાસાદરાપાહ્નધામા
દિશુ પ્રચ્યાતભૂમા દિવિપદ્મિનુતા દેવતા ચમનામા ॥

એવા એક દેવ છે, જેમનું નામ રામ છે, તે કલ્યાણના ઉલ્લાસની સીમારૂપે છે, શ્યામ મેઘ સમાન સુંદર છે, 'સાહેત' અર્થાત્ અયોધ્યા નામની નગરીમાં રહેનાર છે, સંસારરૂપી જંગલમાં ભટકતા ભક્તજનોના પરિશ્રમને ઠરનારા છે, સૌંદર્યને કારણે કામદેવને પણ લગવે છે, સીતાજીનાં પ્રેમભરેલાં કટાક્ષોને પાત્ર છે, તેમની કીર્તિ દિશાઓમાં પ્રખ્યાત છે અને દેવો જેમની સ્તુતિ કરે છે, એવા રામ તમારું કલ્યાણ કરે. ૭૫

યોડ્ઠા યોદ્ધાવૃષ્ટીતાંન્સપદિ પલ્મુજઃ સંપરાયે પરાયે
યેનાયેનાશ્રિતાનાં સ્તુતિરવનમિતેશનચપેન ચપે ।
લક્ષ્મણકાર્હત્ કકુભિ કકુભિ યઃ કાન્તયા સીતયાસી-
દ્વનો દ્વનોઽથ દૃષ્ટઃ સ વિશુરવતુ વઃ સ્વઃસમાયઃ સમાયઃ ॥

સર્વની સાથે વેર રાખનાર રક્ષક ભતિના યોદ્ધા-
ઓને જેણે યુદ્ધભૂમિમાં ઘુસત જ માર્ચા ગયા હતા; સદા-
શિવના ધનુષ્યને નમાવીને જેણે આશ્રિત-ભક્તજનોની
સ્તુતિ મેળવી હતી, લંકાના અલંકારો જેણે ડહાં હતા,
ધારાં સીતાજીનો વિયોગ થવાથી જે ખૂબ જ દુઃખી
થયા હતા અને દિશાદિશાએ રખડતા બેવામાં આવ્યા
હતા, એવા દેવોની સભાના સ્વામી ભગવાન રામચંદ્ર
સીતાજી સહિત તમારું રક્ષણ કરે. ૭૬

ઋક્ષાણાં મૂરિધાન્નાં શ્રિતમધિપતિના પ્રસ્ફુટક્રીમતાં
સ્ફારં નેત્રાનલેન પ્રસમનિયમિતોઽપમીનધ્વજેન ।

રામાયચં પુરારેઃ કુમુદશુચિ લસત્રીલસુપ્રીવમ્બઃ
પ્રાવમ્બઃ વાપિ સૈન્ય દશવદનશિરશ્ચેદેતુ શ્રિયેઽસ્તુ ॥

(એક અર્થ) જેનો આશ્રય વિદ્યાળ તેજવાળાં
નક્ષત્રોના અગ્રેસર ચંદ્રે લીધો છે, જેના નેત્રની કીકીઓ
લયંકર રીતે ચમકી રહી છે, ધનુષ્યને સજ્જ કરનાર
કામદેવને જેણે બળાતકારે ઝડપમાં લીધો છે એવા
ત્રીજા નેત્રના અગ્રિથી જે દીપી રહ્યા છે; જે પાર્વતી-
ને આધીન છે, જેનો દેહ કુમુદ જેવો સ્વેત છે, જે
નીલકંઠથી શોભી રહ્યા છે અને રાવણે પોતાનાં દશ
માથા જેની કૃપા મેળવવા કાંપી નાખ્યાં હતાં એવા
સદાશિવનું અંગ તમારું કલ્યાણ કરે. (બીજો અર્થ)
જેનો આશ્રય મોટી શક્તિવાળા રીંછોના અધિપતિ
ભંજુવાને લીધો છે, જે સેનામાં 'તાર' નામનો લયંકર
વાનર દીપી રહ્યો છે, જેણે બળાતકારે પુલ બાંધીને જિંદા
જળવાળા સમુદ્રને નિયમિત કર્યો છે, જે 'નલ'
મામના સેનાપતિથી શોભી જોડે છે, જે રામને આધીન
રહે છે, જે 'કુમુદ' નામના સેનાપતિથી સુંદર લાગે
છે, જેમાં 'નીલ' તથા 'સુધીવ' નામે વાનરો શોભી
રહ્યા છે અને જે રાવણનાં મસ્તક કાપવાને કારણે

થયેલું છે એવું વાનરોનું સૈન્ય તમારું કલ્યાણ કરે.

યસ્તીર્થાનામુપાસ્યા ગલિતમભરં મન્યતે સ્મ સ્વમેવ
નાક્ષાસીજ્ઞિરે યન્મમ ચરણજઃ પાદપૂતાન્યમૂનિ ।
પાદસ્પર્શેન કુર્વન્ઞાતિતિ વિષદિતપ્રાવભાવામહલ્યાં
કૌશલ્યાસૂનુરુનં વ્યપનયતુ સ વઃ શ્રેયસા ચ શ્રિયા ચા ॥

ભગવાન રામચંદ્ર બ્યારે તીર્થયાત્રા કરતા હતા
ત્યારે એમ માનતા હતા કે આ તીર્થોના સેવનથી મારા
મળનો ભાર દૂર થશે છે; પણ એવું નહોતા માનતા
કે, 'આ સધળાં તીર્થો મારા ચરણના રમના સ્પર્શથી
પવિત્ર થયેલાં છે' અને છતાં પણ જેણે પોતાના
ચરણના સ્પર્શની સાથે જ અહલ્યાને શિલાપણથી
મુક્ત કરી હતી, એવા કૌશલ્યાના પુત્ર ભગવાન રામ-
ચંદ્ર લક્ષ્મી કે કલ્યાણમાં જે કંઈ તમારી જીજ્ઞાસુ
હોય તેને દૂર કરે. ૭૮

સીતાજી

હન્યુર્થ કુવસીમ્નિ પત્રમકરં દૃષ્ટ્વા હઠાલિજ્ઞનાત્
કોપો માસ્તુ પુનર્લિલામ્યમુમિતિ સ્મેરે રઘુનાં વરે ।
કોપેનારુણિતોઽશુભાતદલિતઃ પ્રેમ્ણા ચ વિસ્તારિતો
દત્તો મૈથિલકન્યયા દિશતુ નઃ ક્ષેમં કટાક્ષાહુકુરઃ ॥

બ્યારે સીતાજી વિશેષ માન ધારણ કરતાં હતાં
ત્યારે ભગવાન રામે તેમને બળાતકારે આસિંગન આપ્યું
તેથી તેમના કુચમંડલ પરની પત્રરેખા લુછાઈ ગઈ; તે
જોઈને ભગવાને બાળ્યું કે, 'દેવી! કોપ ન કરો; હું'
ફરીથી પત્રરેખા દોરી આપીશ' અને ભગવાન રામચંદ્ર
હસવા લાગ્યા; તે સમયે તેમની પર સીતાજીએ કટાક્ષ-
પાત્ર કર્યો કે જે દાખને કારણે રાતો થયો હતો; આંસુને
કારણે તૂટી ગયો હતો અને પ્રેમને કારણે વિસ્તાર
પામ્યો હતો; તે કટાક્ષપાત્ર તમારું કલ્યાણ કરે. ૭૯

હનુમાન

અશેપલંકાપતિસૈન્યહન્તા શ્રીરામસેવાચરણૈકર્તા ।
અનેકદુઃસ્વાહત્ત્રોક્તગોષ્ઠાસ્વસૌહૃન્માંસિવ સૌહૃયકર્તા ॥

જેણે રાવણના સવળા સૈન્યને હણી નાખ્યું છે,
જે ભગવાન રામચંદ્રની સેવામાં સદા તત્પર રહે છે
અને જે દુઃખોથી પીડાતા અનેક ભક્તજનોનાં કલ્યાણ
કરે છે, એવા હનુમાન તમને સુખ આપે. ૮૦

કૃતક્રોધે ચસિન્નમરનગરી મહ્નલરવા
નવાતદ્ધા લંકા સમજનિ વનં વૃશ્વતિ સતિ ।
સદા સીતાકાન્તપ્રણતિમતિવિહ્યાતમહિમા
હનુમાનચ્યાઢઃ કપિકુલશિરોમળનમણિઃ ॥૮૧॥

અને એથી તો સરગ ગીતે બની ગયેલી પત્રધાને
પણ ને લૂછી નાખે છે એવા ગોપાનવેશધારી વિષ્ણુ
ભગવાન વિજય પામે છે ૯૩

કઠિનતરદામવેદનલેસાસદેહદાયિનો યસ્ય ।

રાજન્તિ વલ્લિવિમઢ્ઞા સ પાતુ દામોદરો ભવત ॥૧૪

જેના ઉદર પર સ્વાભાવિક ત્રણ વલ્લીઓ પડેલી
છે, પરંતુ અત્યંત મધુ દેહરી બાધવાને કારણે અણે
કે મધુ ગ્ળાઓ ન પરી હોય એવા ન દેહ આપે છે
તે દામોદર ભગવાન તમારું રક્ષણ કરે ૯૪

સ્પિન્નોડસિ મુશ્ચ શૈલ વિશ્વમો વયમિતિ વદત્સુ
શિથિલ્લમુજ । મરુમ્મપ્રિનતવાહુપુ ગોપેપુ હસન્દહિ
જંયતિ ॥ ૧૫ ॥

જ્યાર ગોવાળાએ જાણ્યું કે નમે થાકના હરો
માટે ગોવર્ધન પર્વત છોડી થો થાકીવાગ મુધી અમે
ઉપાડી ગયાથી ત્યાર ભગવાને પાન નો હાથ જગ
પોષા શો એનામા તો જિયા ના ગોવાળાના
હાથ ભારને લીધ નથી જતા લાગના એથી જ હસી
રહ્યા છે એવા શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન વિજય પામે છે ૯૫

નીત નવનવનીત કિયદિતિ પૃષ્ઠો યશોદયા કૃષ્ણ ।

ઇયદિતિ ગુરુનનસસદિ કરધૃતરાધાપયોધર પાતુ ॥

જ્યાર યશોદાએ પૂછ્યું કે ‘તમે તાણુ માખણ
કેટલું લઈ ગયા, ત્યાર સર્વે વડીન જનોની વચ્ચે
ભગવાન કૃષ્ણે પોતાના હાથથી રાધાના સ્તનનો સ્પર્શ
કરીને જાણવું કે ‘આટલે લીધ છે એવા શ્રીકૃષ્ણ
સર્વનું રક્ષણ કરે ૯૬

રાધામધુસૂદનયોરનુદિનમુપચીયમાનસ્ય ।

પ્રણયતોરોરિવ કુસુમ મિથોડગ્લોકસ્મિત પાયાત ॥૧૭

રાધા અને શ્રીકૃષ્ણનો પ્રેમ એ વૃક્ષરૂપે છે અને
તે વૃક્ષ પ્રતિદિન વધતું જાય છે તે જાન ને પરસ્પર
બેઠીને મદદાસ્થ કરે છે તે તો પ્રેમશી વૃક્ષનું રૂપ
છે તે સર્વનું રક્ષણ કરે ૯૭

શ્રુતિમપરે સ્મૃતિમપરે ભારતમપરે ભજન્તુ ભવમીતા ।
અહમિહ નન્દ વન્દે યસ્યાલિન્દ પર વ્રહ્મ ॥ ૧૮ ॥

સ સારથી ભવભીત બનેલ કેટલા જનો વેદાને
કેટલા ધર્મશાસ્ત્રને અને કેટલાક મહાભારતને સેવે છે,
તો ભલે એવે પણ હું તો નદને જ પ્રણામ કરું છું
કે જેના આગચામા સક્ષાત્ પરબ્રહ્મ લીના છે ૯૮
તમ કેન તપોભિ ફલિત તદ્દોપપાલાનામ્ ।

લોચનયુગલે યાસામજ્ઞનામાસીન્નિરજ્ઞન વ્રહ્મ ॥ ૧૯ ॥

તપ તો ઘણાંએ કર્યું હશે, પણ ગોપખાલિકાઓન
તપ ખરેખર સફળ થયું કારણ કે તેમના બંને નેત્રોમાં
શામસ્વરૂપ નિગ જન ધ્રુવ અજનરૂપ બની ગયા ૯

સ્તનધયન્તે જનનીમુલાબ્જ, વિલોક્ય મન્દસ્મિત
મુજ્જ્વલાઢ્ઞમ્ । સ્પન્નન્તમન્ય સ્તનમદ્ગુલીભિર્વન્તે
યશોદાઢ્ઞગત મુકુન્દમ્ ॥ ૧૦૦ ॥

જ્યાર ભગવાન યશોદા માતાના ખોળામાં બિરાજીને
એક સ્તનને ધારી રહ્યા છે ત્યાર માતાના મુખને
બેઠીને મદ મદ હસી રહ્યા છે અને પોતાની આગળી
ઓથી ખીજ સ્તનનો સ્પર્શ કરે છે એવા સુશોભિત
શરીરવાળા શ્રીકૃષ્ણને હું પ્રણામ કરું છું ૧૦૦

મુજપ્રભાવ્ણ ડ્વોધગામી સ પાતુ વ કસ
રિપો કૃપાણ । ય પાશ્વજન્યપ્રતિવિમ્બમજ્ઞયા ધારા
મ્મસ ફેનમિવ વ્યનતિ ॥ ૧૦૧ ॥

કસને મારવા માટે કૃષ્ણે પોતાનું ખગ જીવું
હું તે ખગ પોતાના વિશાળ જીભની પ્રતિધી
રોલતા દડ જેવું લાગતું હતું અને પાંચજન્ય નામના
શખા તેનું પ્રતિબિંબ પડતું હતું તેથી બળે કે
જલધારાનું વિશાળ શીયું હોય તેનું તે ખગ લાગતું
હતું તે તમારું રક્ષણ કરે ૧૦૧

વિહાય પીયૂષસ મુનીશ્વરા, મમાઢ્ઞિરાજીવ
રસ પિવન્તિ કિમ્ । ઇતિ સ્વપાદામ્બુજપાનકૌતુકી
સ ગોપશલ શ્રિયમાત્તોતુ વ ॥ ૧૦૨ ॥

મુનિવરો અમૃતના રસને છોડીને મારા મરણ
કમળના રસને પીએ છે તો લલા! તેમ કેવો સ્વાદ
હશે? એમ વિસ્મય પામીને બળે કે પરીક્ષા લેવા
ચાહતા હોય તેમ પોતાના ચરણકમળને મુખમાં મૂકીને
ચૂસી રહ્યા છે એવા શ્રીકૃષ્ણ તમારી મ પતિને
વિસ્તાર કરે ૧૦૨

વિલિહ્ય સત્ત્વા કુચકુન્મસીન્નિ પત્રાવલિ
ન્યાસમિપેળ રાધામ્ । લીલારવિન્દેન તયા સરોપ
પાયાદ્વિમુ કોડગ્યમિહન્યમાન ॥ ૧૦૩ ॥

જ્યારે શ્રીકૃષ્ણ પાનની રેખાઓ દેરવાને બઢાને
સલભામાના કૃષ્ણ પત્ર રાધાને દેહરી રહ્યા હતા ત્યારે
સતભામાએ રોષે ભરાયા હોય એવા મિષ્ઠી ને ભગ
વાનને કમળથી માર્યા તે સર્વનું રક્ષણ કરે ૧૦૩

કુશિત્રવાધરપુટન પૂરયન્વશિકા પ્રવલદ્દગુલિપટકિ ।
મોહ્યન્નિરિલ્લવામલોચના પાતુ કોડપિનવનીરદછલ્લિ ॥
જે બંને અંધરમાં વાસગીને રાખીને તેમ સ્વર
પૂરે છે અને તેની પગ આગળીઓ નચાવે છે તેમ જ

વર્ષ સ્ત્રીઓને મુગ્ધ કરે છે, તેવાં નવીન મેઘ જેવી
 િતિવાળા ભગવાન સર્વત્ર રક્ષણ કરે. ૧૦૪

અતસીકુમુમોપમેયકાન્તિયંમુનાતીરકદમ્બમૂલવર્તી ।
 નવગોપવધૂવિનોદશાલી વનમાલી વિતનોતુ મઙ્ગલં વઃ ॥

જેની શ્યામ સુંદર કાંતિ અળસીનાં પુષ્પ જેવી છે,
 જે યમુનાને કિનારે રહેલ કદંબની નીચે ઊભા છે અને
 જુવાન ગોપીઓને વિનોદ કરાવી રહ્યા છે; એવા
 વનમાળી ભગવાન કૃષ્ણ તમારું મંગલ કરે. ૧૦૫

ગાયન્તીનાં ગોપસીમન્તિનીનાં સ્ફોટાકાંકુશ્યામ
 ક્ષિરોલમ્બમાલામ્ । નિશ્ચાન્નલ્યામાત્મવક્ત્રારવિન્દે
 કુર્વન્નવ્યાદેવકોનન્દનો વઃ ॥ ૧૦૬ ॥

જે ગાન કરતા ગોપીજનોની પ્રજ્ઞા અલિધાષાથી
 ભરેલાં, નેત્રાર્પી ભમરાઓની હારને પોતાના મુખરૂપી
 કમલમાં સ્થિર કરી રહ્યા છે, એવા શ્રીકૃષ્ણ તમારું
 રક્ષણ કરે. ૧૦૬

પુજીભૂતં પ્રેમ ગોપાન્નનાતં મૂર્તીભૂતં ભાગધેયં
 યદૂનામ્ । ઈકીભૂતં ગુપ્તવિત્તં શ્રુતિનાં ઇયામીભૂતં
 મદ્ધ મે સંનિષ્પત્તામ્ ॥ ૧૦૭ ॥

જાણે કે ગોપીજનોનો પ્રેમ એકઠો કરવામાં ન
 આવ્યો હોય; જાણે કે યાદેવોડું ભાગ્ય મૂર્તિરૂપ બન્યું
 ન હોય; અને જાણે કે શ્રુતિઓનું ગુપ્ત ધન એક રેડાણે
 રહેલું ન હોય, તેવા સ્થામ સ્વરૂપ પુરુષ ભારા હૃદયમાં
 નિવાસ કરે. ૧૦૭

આનન્દમાદધતમાયતલોચનાનામાનીલમાવલિત
 કન્યરમાસર્વશમ્ । આપાદમાસુકુટમાકલિતામૃતૌઘ-
 માકારમાકલયતામસુમાન્તરં નઃ ॥ ૧૦૮ ॥

જે વિશાળ નેત્રવાળા ગોપીજનોને આનંદ આપે
 છે, જેનું આખું શરીર શ્યામ છે, જેની ગર્દન વળેલી
 છે, જેણે વાંસળીને ધારણ કરી છે, પછાથી તે મસ્તક
 સુધીનું જેનું શરીર અચળના સમહરૂપ જ છે; એવા
 આકાર અમારા આ અંતઃકરણને આકર્ષિત કરે. ૧૦૮

ત્વાં પાતુ નીલનલિનીદલદામકાન્તેઃ કૃષ્ણસ્ય
 પાણિસરસીરુહકોશવન્ધઃ । રાધાકપોલમકરીલિલિખનેપુ
 યોડ્યં કર્ણાવર્તસકમલં વિપુત્રીકચાર ॥ ૧૦૯ ॥

જેની કાંતિ નીલકમળનાં પત્રોની માળા જેવી
 રનામ છે; એવા શ્રીકૃષ્ણના હસ્તરૂપી કમળને કોશવન્ધ
 તમારું રક્ષણ કરે; જેણે રાધાના ચાલ પર પત્રની
 રેખા દોરતા રાધાના કાનમાં આભૂષણ તરીકે રહેલ
 તે વિરતીશું કદું દર્શ. ૧૦૯

અમિનવનવનીતપ્રીતમાતામ્રનેત્રં વિકચનલિન-
 લક્ષ્મીરપર્ધિ માનન્દવક્રમ્ । હૃદયભવનમધ્યે યોગિ-
 મિર્વ્યાનગમ્યં નવગગનતમાલશ્યામલં કંચિદીદં ॥ ૧૧૦ ॥

જે તામ્ર માખણથી પુશ યાવ છે, જેનાં નેત્ર
 રતાં છે, જેનું આનંદિત મુખ ખાલેલા કમળની શાભાને
 ધારણ કરે છે, જે યોગીઓને હૃદયની અંદરના ધ્યાન
 વડે પ્રાપ્ત થાય છે અને જેની શ્યામ સુંદર કાંતિ
 શરદક્ષત્રના આકાશ જેવી તથા તમાલ જેવી છે;
 એવા શ્રીકૃષ્ણની હું સ્તુતિ કરું છું. ૧૧૦

અમિનવનવનીતસ્નિગ્ધમાપીતદુગ્ધં
 દધિકૃષ્ણપરિદિધ્યં મુખમઙ્ગ મુરારેઃ ।
 વિશતુ ભવનકુચ્છુચ્છેદિતાપિચ્છુગુચ્છુચ્છવિ
 નવશિષિપિચ્છાલાચ્છિતં વાંછિતં વઃ ॥ ૧૧૧ ॥

જે તામ્ર માખણથી સ્નિગ્ધ બનેલું છે, જેણે સારી
 પેઠે દૂધ પીધું છે, જે દહીંની કણીઓથી ખરડાયેલું
 છે; જે ત્રણ લોકની કષ્ટને હેદનારું છે, જેની તમાલતા
 ગુચ્છ સરખી કાંતિ છે, અને જેને મોરપિચ્છનું ચિહ્ન
 છે; એવું શ્રીકૃષ્ણનું સુંદર અંગ તમારા મનોરથોને
 પૂરા કરે. ૧૧૧

કનકકલશશ્વચ્છે રાધાપયોધરમઙ્ગલે ।
 નવજલચરચામામાત્મદ્યુતિં પ્રતિવિમ્બિતામ્ ॥
 અસિતસિંચદ્રમાન્ત્રાન્ત્રાન્યા મુહુર્મુહુરુચ્છિપત્તયતિ ।
 જનિતઘ્રીઢાહાસઃ પ્રિયાહસિતો હરિઃ ॥ ૧૧૨ ॥

રાધાના સ્તનમંડલ સુચર્યુના કળશ જેવાં સ્વચ્છ
 છે; તેમાં નવા મેઘ જેવી પોતાની શ્યામ કાંતિને પ્રતિ-
 બિંબિત થયેલી નોંધને શ્રીકૃષ્ણ તેને શ્યામ વસ્ત્ર સમજીને
 વારંવાર બિંચી કરવા મથી રહ્યા છે; તે નોંધને રાધાએ
 તેમની મશકરી કરી એટલે જેને લાજ અને સ્મિત
 પેદા થયાં છે; એવા શ્રીકૃષ્ણ વિજય પામે છે. ૧૧૨

લલિતગમના નાર્યો રાજન્મનોજનિતાન્તમાઃ ।
 મુરતિસદૃશસ્તાઃ સન્મુલ્લો ભવાતપિ તદ્મુલે ॥
 યનમુવમિતો ગેહાદેકો ન ગચ્છતુ માં વિને-

ત્યસકુદુદિતઃ પુત્રઃ પિત્રા જયત્યનયો હરિઃ ॥ ૧૧૩ ॥

પિતા નંદરાયજી પોતાના પુત્ર શ્રીકૃષ્ણને વારંવાર
 ઉપદેશ આપતા હતા કે, ‘તમે મારા પિતા એકલા
 વનમાં કાંઈ દિવસ બેસો નહીં; દારણ કે ગોપીઓ લલિત
 રમનગણી છે, તેમની કાંતિ કામદેવથી પણ અત્યંત
 સુશોભિત છે; તે રતિના જેવી સુંદર છે અને તેમનાં
 મુખ સુકમળ છે અને તમારું મન લલિત જાનમાં

કુશળ છે, કામદેવથી પણ તમે વિશેષ શોભો છો અને તમે રમણક્રિયામાં યોગ્ય છો. એમ વારંવાર કહેવામાં આવેલા નિર્દોષ શ્રીકૃષ્ણ કથાથી કરો. ૧૧૩

દેવઃ પાયાત્પયસિ વિમલે યામુને મજ્જતીનાં
યાચન્તીનામનુનયપદૈર્વૈશ્ચિતાત્મશુકાનિ ।

લજ્જાલોલૈરલસવલિતૈરુન્મિતપત્તશ્ચવાળે-
ગોપસ્ત્રીનાં નયનકુસુમૈરન્વિતઃ કેશવો નઃ ॥૧૧૪॥

ગોપીઓ યમુનાના નિર્મળ જળમાં હૈડ સુધી ડૂબીને બિભેલી હતી અને કૃષ્ણે હારી લીધેલાં વસ્ત્રોને કાલાવાલા-લયાં વચનોથી પાછા ભાગતી હતી; એવાં ગોપીજનોનાં લજ્જાથી ચપળ, સ્તંભ્ય-સાર્વત્રિક ભાવથી શોભતાં તેમ જ કામદેવને જગડતાં એવાં નેત્રાંશુ પુષ્પોથી પૂજાયેલા શ્રીકૃષ્ણ તમારું રક્ષણ કરો. ૧૧૪

ધૃન્દારણ્યે તપનતનયાતીરવાનીરકુક્ષે
ગુહ્યમન્જુભ્રમરપટલીકાકનીકૈલિભાજિ ।

આમીરાણાં મધુરમુરલીનાદસંમોહિતાનાં
મધ્યે ક્રોઢઙ્ગવતુ નિયતં નન્દગોપાલચાલઃ ॥૧૧૫॥

જુદાવનમાં સુંદર યુન્નરવ કરતી ભભરાતી હારના મધુર સ્વથી યુગ્મ ઊઠતા એવા યમુનાના કિનારા પરના નેતરના કુન્દભા શ્રીકૃષ્ણ ગોપીઓની વચ્ચે ક્રોડા કરી રહ્યા છે અને તેમને મુરલીના મધુર નાદથી મોહ પમાડી રહ્યા છે એવા શ્રીકૃષ્ણ બધાનું સહા રક્ષણ કરો. ૧૧૫

શિરદ્વિષ્ટાયાં કૃષ્ણઃ ક્ષણમકૃતરાધાચરણયો-
મુંજાવદ્વિષ્ટાયામિયમપિ તદ્વીયપ્રતિકૃતૌ ।

इति क्रीडाकोपे निष्ठुतममयोऽप्यनुनय-
प्रसादौ जीयास्तामपि गुरुसमर्धं स्मितवतोः ॥

રાધા અને કૃષ્ણ બંને વડીલજનો પાસે બિભા હતા; પરંતુ રાધા પ્રેમને કારણે ક્રોધ્યાં હતા; તેમને રીઝવવા શ્રીકૃષ્ણે પોતાના શિરની હાથ ધરીભર તેમના ચરણમાં કરી; તે બોધને રાજ થયેલાં રાધાએ શ્રીકૃષ્ણના પડ-હાથા પર પોતાની બુજ્જલતાની હાથ કરી, એ રીતે અરસપરસ કરેલ વિનય અને પ્રસાદ વિજય પામે. ૧૧૬

अवेमव्यापाराकलनमतुरीरस्पर्शमचिरा
दनुन्मीलतन्तुप्रकरघटनायासमसकृत् ।

विपीद्वपाश्चालीविपदपन्नयैकप्रणयिनः

પટાનાં નિર્માણં પતંગપતિકેતોરવતુ નઃ ॥૧૧૭॥

જ્યારે કોરવોની સમામાં દ્રોષદીની લાજ લુટાવા લાગી, ત્યારે તેની વિપતિ દૂર કરવામાં તત્પર થયેલા શ્રીકૃષ્ણે નવા વસ્ત્ર બનાવવા માંડ્યા; તે બનાવટમાં

વણવાના દંડને કાંઈ વ્યાપાર નહોતો, તુરી નામના વણવાના યંત્રોના સ્પર્શ પણ નહોતો તેમ જ વાણુ-તાણુને ગોડવાનો કાંઈ શ્રમ નહોતો; એવા શ્રીકૃષ્ણની બનાવટ તમારું રક્ષણ કરો. ૧૧૭

कपोले पत्रालीं पुलकिनि विधातुं व्यवसितः

स्वयं श्रीराधायाः करकलितवर्तिमधुरिपुः ॥

अभूद्वक्त्रेन्दौ यन्निहितनयनः कम्पितमुञ्ज-

स्तदैवत्सामर्थ्यं तदभिनवरूपस्य जयति ॥૧૧૮॥

રાધાના પુલકિત ચયેલ ગાલ પર જ્યારે શ્રીકૃષ્ણ પત્રની રેખા ફેરવા હાથમાં પીંછી લઈને બેઠો, ત્યારે તેમની દૃષ્ટિ અશ્વત્થા કુમરકર્મમાં લાગી ગઈ અને તેમનો હાથ કંપવા લાગ્યો; તેથી તે પત્રરેખા ફેરી શક્યા નહિ; એ રીતનું રાધાનું અભિનવ રૂપવાળું સામર્થ્ય વિજય પામે છે. ૧૧૮

जयश्रीविन्यस्तैर्महित इय मन्दारकुसुमैः

स्वयं सिन्दूरेण द्विपरणमुवा मुद्रित इव ।

भुजापीडक्रीडाहृतकुलवापीडकरिणः ।

प्रकीर्णासृग्निदुर्जयति भुजदण्डो मुरजितः ॥૧૧૯॥

જ્યારે શ્રીકૃષ્ણે લીલા કરતા કરતા હાથના દબાણથી કુલવાપીડ હાથીને મારી નાખ્યો, ત્યારે તેમનો વિશાળ ભુજદંડ લોહીના બિદુઓથી છંટાઈ ગયો; તે બળે છે બળવદંભીએ વિખેરેલા વલ્લપ્રક્ષના પુષ્પોથી પૂજાયો હોય અને બળે છે હાથીની સાથે સંગ્રામ કરવાના આનંદને લીધે પોતે જ સિંદૂરથી રંગાયો ન હોય, તેવો દેખાતો હતો; તે ભુજદંડ વિજય પામે છે. ૧૧૯

सुपर्णस्वर्णाद्रौ रचितमणिशृङ्गं जलधिजा-

मुखाम्भोजे भृङ्गो निगमविलसत्पञ्जरशुक ।

त्रिलोकीकस्तूरीत्रिलोकमनीयो व्रजवधू-

विहारी श्रीकृष्णो दिशतु भवतां शर्मं सततम् ॥૧૨૦॥

જેમ મોનાના સુમેર પર્વત પર ધંદ્રનીલમણિનું ચિખર શોભે તેમ ગરડ પર શ્રીકૃષ્ણ શોભતા હતા; જેમ કમળમાં ભભરા શોભે તેમ લલ્કરીના મુખકમલના રસનું પાન કરના શ્રીકૃષ્ણ શોભતા હતા; જેમ પિંજરામાં પોપટ શોભે તેમ વેદોમાં શ્રીકૃષ્ણ શોભતા હતા; તેવા ત્રણ લોકગ્રામી નાથિકાના તિલકની જેમ શોભતા અને ગોપીજનો સાથે વિહાર કરતા શ્રીકૃષ્ણ તમારું અખંડ કલ્યાણ કરો. ૧૨૦

भैरवंदुरमन्त्रं वनमुवः श्यामास्तमालद्रुमे-

नर्तकं भीरुरयं त्वमेव तदिमं राधे गृहं प्रापय ।

જેમણે ક્રોધ કરીને રાવણની અશોકવાડી ભાંગવા માંડી, ત્યારે દેવોની નગરીમાં દૃઢભિન્ના નાદ થયા હતા અને લંકા નગરીમાં નવી પીઠા બીણ થઈ હતી; એવા હનુમાણ કે જે સીતાપતિ રામના પ્રણામ અને પ્યાનથી વિખ્યાત મહિમાવાળા બન્યા છે અને જે વાનરકુળના શિરોગણિ છે, તે તમારી રક્ષા કરો. ૮૧

રામ અને કૃષ્ણ

ત્રાતઃ કાકોદ્રો યેન દ્રોઘાપિ કરુણાત્મના ।

પૂતનામારણહ્યાતઃ સ મેઽસ્તુ શરણં પ્રમુઃ ॥૮૨

જેણે દોઢ કરનાર એવા કાગડાને કે કાલિય નાગ (ના) કરુણા કરીને ઉદ્ધાર કર્યો અને જે પવિત્ર નામવાળા ('પૂતનામાં') બનીને કે પૂતનાને મારીને રણમાં વિખ્યાત થયા; તેવા ભગવાન રામ કે કૃષ્ણ મારું શરણુ હો. ૮૨

મર્દિતરાવણકંસૌ સરસ્યુમુનાવિહારિણૌ દેવૌ ।

અર્પિતવિપ્રકુમારૌ હરિપતિહરિકૈતનપ્રિયૌ વન્દે ॥

રાવણ કે કંસનું મર્દન કરનારા, સરયમાં કે યમુનામાં વિહાર કરનારા, ફરી જીવતા કરીને બ્રાહ્મણને તેના પુત્ર આપનારા, એવા હનુમાનજી કે અર્જુન પર પ્રેમ કરનાર ભગવાન રામ કે કૃષ્ણને હું પ્રણામ કરું છું.

યઃ પૂતનામારણલઘ્વકીર્તિઃ કાકોદ્રો યેન વિનીતવર્ષઃ ।
યશોદયાલકૃતમૂર્તિરવ્યાત્પતિર્દૂનામથવા રચૂનામ્ ॥

જે પૂત (પવિત્ર) નામવાળા બનીને કે પૂતનાને મારીને રણમાં કીર્તિ મેળવનારા છે, કાગડા કે કાલીય નાગને જઈ જેણે ઉનાર્યો છે, જેની મૂર્તિ યશ અને દયાને કારણે કે યશોદા માતાને કારણે શોભી રહી છે. એવા રઘુકુલના કે યદુકુલના પતિ સર્વનું રક્ષણ કરો.

શ્રીકૃષ્ણ

इन्दीवरदलदयाममिन्दिरानन्दकन्दलम् ।

वन्दारुजनमन्दारं वन्देऽहं यदुनन्दनम् ॥૮૫॥

જે નીલકમળના પત્ર જેવા સ્થામણુદર છે, લક્ષ્મીને પરમ આનંદ આપનાર છે અને ભક્તજનોને કંપજી સમાન છે એવા શ્રીકૃષ્ણને હું પ્રણામ કરું છું. ૮૫

देवः पायादपायात्रः स्मेरेन्दीवरलोचनः ।

संसारव्यान्तविष्वसहस्रः कंसनिपूतनः । ૮૬॥

જેના નેન વિકન્નિત નીલકમળ જેવા મુદર છે અને આત્મરૂપી અપકારને નાશ કરવામાં જે સર્વ-સ્વરૂપ છે, એવા કંસને નાશ કરનાર શ્રીકૃષ્ણ અમને સર્વે હુઃખોથી બચાવો. ૮૬

पातु वो जलदश्यामाः शार्ङ्गज्यापातकर्कशाः ।

त्रैलोक्यमण्डपस्तन्माश्रत्वारો हरिवाहवः ॥

જે મેઘના જેવા સ્થામ છે, શાર્દૂજ ધનુષની દોરીના આધારોથી જે કઠોર થયા છે અને તથા લોકરૂપી મંડપના જે સ્વભરૂષ બનેલ છે; એવા શ્રીકૃષ્ણના ચાર પાહુઓ તમારું રક્ષણ કરો. ૮૭

दर्पणार्पितमालोक्य मायालीरूपमात्मनः ।

आत्मन्येवानुरक्तो वः शिवं दिशतु केशवः ॥૮૮॥

પોતાનું મોહિનીસ્વરૂપ દર્શણમાં પ્રતિબિંબિત થયેલું જોઈને જે પોતામાં જ આસક્ત થયા હતા, એવા શ્રીકૃષ્ણ તમારું કલ્યાણ કરો. ૮૮

हृदयं कौस्तुभोद्भासि हरेः पुष्पातु वः धियम् ।

राधाप्रवेशरोधाय दत्तमुद्रमिव त्रिया ॥૮૯॥

હૃદયમાં કૌસ્તુભોદ્ભાસિ હરેઃ પુષ્પાતુ ધઃ ધિયમ્ ।
રાધાપ્રવેશરોધાય દત્તમુદ્રમિવ ત્રિયા ॥૮૯॥
લક્ષ્મીજીએ રાધાના પ્રવેશને અટકાવવા માટે રાખેલું બંધે કે સીવ ન હોય, તેવા કોસ્તુભમુદ્રિયા જેનું હૃદય શોભી રહ્યું છે, તે શ્રીકૃષ્ણનું હૃદય તમારી લક્ષ્મીને વધારો. ૮૯

देहि मत्कन्दुकं राधे परिधाननिगूहितम् ।

इति विस्त्रंसयन्नीवीं तस्याः कृष्णो मुदेऽस्तु नः ॥૯૦

'રાધા' તમે તમારા વસ્ત્રમાં મારો દડો છુપાવી રાખ્યો છે, તે આપો,' એમ બોલીને જે રાધાનાં વસ્ત્ર ખેંચી રહ્યા છે, એવા શ્રીકૃષ્ણ તમને આનંદ આપો.

मीमांसाणवसोमं लसदकं तर्कपद्मस्य ।

वेदान्तविपिनसिंहं वन्दे गोविन्दसामिधं ब्रह्म ॥

મીમાંસાશાસ્ત્ર એ સમુદરે છે અને ભગવાન તેની વૃદ્ધિ કરનાર ચંદ્રરૂપ છે; તર્કશાસ્ત્ર એ કમળ છે અને ભગવાન તેને વિકાસ કરનાર સૂર્યરૂપ છે; વેદાંત એ વનરૂપ છે અને ભગવાન તેમાં વાસ કરનાર સિંહરૂપ છે; એવા ગોવિંદ નામના બ્રહ્મને હું વંદન કરું છું.

अवलोकितमनुमोदितमालिङ्गितमङ्गनाभिरनुरागैः ।

अधिवृन्दावनकुञ्जं मरकतपुञ्जं नमस्यामः ॥૯૨॥

વૃંદાવનની કુંજગલીઓની અંદર અનેક સ્ત્રીઓએ જેને પ્રેમથી જોયા છે, અનુમોદન આપ્યું છે અને આલિંગન આપ્યું છે; એવા ધંતીસમંચિના પુંજ-સ્વરૂપ કૃષ્ણને અમે પ્રણામ કરીએ છીએ. ૯૨

मकटीविरचनमङ्गया राधाकुचकलशपीडनव्यसनी ।

ऋजुमणि रेराजं लुम्पनह्रववेषो हरिर्जयति ॥ ૯૩ ॥

'લાવ, હું' પત્રજેખા દોરું' એમ સુક્તિ કરીને જેને રાધાના કુચકુંભને દમાવવાનું વ્યસન પડ્યું છે

અને એથી તો સરળ રીતે બની પ્રયેલી પત્રરખાને
પણ ને લક્ષી નામે છે; એવા ગોપાનવેશધારી વિદ્યુ
ભગવાન વિજય પામે છે ૯૩

કઠિનતરદામવેદનલેલાસંવેદ્યદાયિનો યસ્ય ।

રાજન્તિ લલિલિમઙ્ગઃ સ પાતુ દામોદરો મયતઃ ॥૧૪

જેના ઉદર પર સ્વાભાવિક તણ વલીઓ પડેલી
છે; પરંતુ અત્યંત કઠણ દારી બાધવાને કારણે બહુ
કે તણ બાધો ન પડી હોય, એવા ન દેહ આપે છે,
તે દામોદર ભગવાન તમારું રક્ષણ કરે. ૯૪

લિલ્લોડસિ મુદ્ધ શૈલં વિદ્યુમ્નો વયમિતિ વદતુ
શિથિલ્લમુજઃ । મરુમ્ભવિનતવાહુપુ ગોવેપુ હસન્હરિ
જયતિ ॥ ૧૫ ॥

જ્યારે ગોપાળોએ જણાવ્યું કે ‘તમે યાકા પડો
માટે ગોવર્ધન પર્વત છોડી થો થોડીવાર બુધી અને
ઉપાડી ગપ્પીશું.’ ત્યાં ભગવાને ખાત નો હાથ જગા
પોએ હશે એટલામાં તો જોયા કેના ગોવર્ધના
હાથ ભારને લીધે નમી જવા લાગ્યા એથી ને હસી
રહ્યા છે, એવા શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન વિજય પામે છે ૯૫
નીત નયનવનીતં કિયદિતિ પૃષ્ઠો યમોદયા કૃષ્ણઃ ।

હ્યદિતિ મુદ્ગજનસંસદિ કર્ણશૃતરાધાપયોધરઃ પાતુ ॥

જ્યારે યશોદાએ પૂછ્યું કે ‘તમે નાભું માખણ
ફેટણું લઈ ગયા, ત્યાં સર્વે વડીલ જનોની વચ્ચા
ભગવાન કૃષ્ણે પોતાના હાથથી રાધાના સ્તનનો સ્પર્શ
કરીને જણાવ્યું કે ‘આટલું લીવું છે.’ એવા શ્રીકૃષ્ણ
સર્વતું રક્ષણ કરે. ૯૬

રાધામધુસૂદનયોરનુદિનમુપચીયમાનસ્ય ।

પ્રણયતરોરિવ કુસુમં મિથોડ્વલોકસ્મિતં પાયાત્ ॥૧૭

રાધા અને શ્રીકૃષ્ણનો પ્રેમ એ વૃક્ષરૂપે છે અને
તે વૃક્ષ પ્રતિદિન વધતું બધ છે. તે બંને ને પરસ્પર
જોઈને મંદહાસ્ય કરે છે, તે તો પ્રેમરૂપી વૃક્ષનું ફૂલ
છે તે સર્વતું રક્ષણ કરે. ૯૭

શ્રુતિમપરે સ્મૃતિમપરે ભારતમપરે મજન્તુ મવમીતાઃ ।

અહમિદ્ નન્દં વન્દે યસ્યાલિન્દે પરં વ્રજા ॥ ૧૮ ॥

સંસારથી ભવભીત બનેલ કેટલાક જનો વેદોને,
કેટલાક ધર્મશાસ્ત્રને અને કેટલાક મહાભારતને એવે છે,
તો ભલે સેવે; પણ હું તો નંદને જ પ્રથમ કરું છું;
કે જેના આગળમાં સાક્ષાત્ પરબ્રહ્મ લીલા કરે છે. ૯૮

તમં ફૈર્ન તપોભિઃ ફલિતં તદ્ગોપચાલાનામ્ ।

લોચનયુગલે યાસામજ્જનમાસીશિરસ્જનં વ્રજા ॥ ૧૯ ॥

તપ તો ધણીએ કર્યું હશે, પણ ગોપબાલિદ્રાઓનું
તપ ખરેખર સફળ થયું; કારણ કે તેમનાં બંને નેત્રોમાં
આમસ્વરૂપ નિરંજન બ્રહ્મ અંજનરૂપ બની ગયા ૯૯

સ્તનંધયન્તં જનનીમુલાન્જનં, વિલોક્ય મન્ડસ્મિત-
મુજ્જ્વલાદ્ગમ્ । સ્પ્રદાન્તમન્યં સ્તનમદ્ગુલીમિર્વન્દે
યશોદાદ્ગમ્યં મુકુન્દમ્ ॥ ૧૦૦ ॥

જ્યારે ભગવાન યશોદા માતાના ખોળામાં બિરાટને
એક સ્તનને ધારી રહ્યા છે; ત્યાર માતાના મુખને
જોઈને મંદ મંદ હસી રહ્યા છે અને પોતાની આગળી-
ઓથી ખીમ સ્તનનો સ્પર્શ કરે છે; એવા સુશોભિત
શરીરવાળા શ્રીકૃષ્ણને હું પ્રથમ કરું છું. ૧૦૦

મુજ્જમ્ભાદ્ગમ્ ઇવોધર્મગામી સ પાતુ વઃ કંસ
રિયોઃ કૃપણઃ । યઃ પાશ્વજન્યવ્રતિવિમ્મમ્ભજ્ઞવા ધારા
મ્ભસઃ ફૈર્નમિવ વ્યનક્તિ ॥ ૧૦૧ ॥

કસને મારવા માટે કૃષ્ણે પોતાનું ખટ્વ બીડું
બંધું, તે ખટ્વ પોતાના વિશાળ લુબ્ધની કાંતિથી
સોભતા દેડ જેવું લાગતું હતું અને પાંચજન્ય નામના
સંખ્યામાં તેનું પ્રતિબિંબ પડતું હતું. તેથી બહુ કે
જલધારાનું વિશાળ ફીણ હોય; તેનું તે ખટ્વ લાગતું
હતું, તે તમારું રક્ષણ કરે. ૧૦૧

વિદાય પીયૂષરસં મુનીશ્વરા, મમાક્રિરાજીવ
રસં પિવન્તિ કિમ્ । ઇતિ સ્વપાદામ્બુજપાનકૌતુકી
સ ગોપચાલઃ ત્રિયમતનોતુ વઃ ॥ ૧૦૨ ॥

મુનિવરો અમૃતના રસને છોડીને મારા મરજી-
કમળના રસને પીએ છે, તો લલા! તેમાં કેવો સ્વાદ
હશે! એમ વિસ્મય પામીને બહુ કે પરીક્ષા લેવા
ચાહતા હોય તેમ પોતાના ચરણકમળને મુખમાં મૂકીને
ચૂસી રહ્યા છે, એવા શ્રીકૃષ્ણ તમારી અપતિને
વિસ્તાર કરે ૧૦૨

વિલિન્ધ્ય મત્યાઃ કુચકુન્મસીન્નિ પત્રાવલિ
ન્યાસમિપેણ રાધામ્ । લીલારવિન્દેન તયા સરોપં
પાયાદિનુઃ કોડ્વ્યમિહન્યમાનઃ ॥ ૧૦૩ ॥

જ્યારે શ્રીકૃષ્ણ પતંગી રેખાએ દોરવાને બદલે
સલ્લભામાના કુચ પર રાધાને દોરી રહ્યા હતા ત્યારે
સત્તનાનાએ રોપે ભરાયા હોય એવા મિત્રથી ને ભગ-
વાનને કમળથી માથો, તે સર્વતું રક્ષણ કરે. ૧૦૩

કુશ્ચિતાયાર્પણેન પૂરર્થર્થશિકાં પ્રચલદ્દહગુલિપદ્ધતિઃ ।
મોહ્યન્નિશિલિલવામલોચનાઃ પાતુ કોડ્વિપિ નવનીરુદ્ધલ્હિઃ ॥

જે બંને અધરમાં વાસળાને ગળીને તેમાં રવર
પૂરે છે અને તેની પર આંગળીઓ નથાવે છે તેમ બં

સર્વ સ્ત્રીઓને મુખ કરે છે, તેમાં નવીન મેઘ જેવી કાંતિવાળા ભગવાન સર્વજન રક્ષણ કરે. ૧૦૪

અતસીકુસુમોપનેયકાન્તિર્મુનાતીરકદમ્યમૂલવર્તી ।
નવગોષ્ઠધૂવિનોદશાલી વનમાલી વિતોતો મુદ્ગલંબઃ ॥

જેની શ્યામ સુંદર કાંતિ અળસીમાં પુષ્પ જેવી છે, જે યમુનાને કિનારે રહેલ કદંબની નીચે ઊભા છે અને જુવાન ગોપીઓને વિનોદ કરાવી રહ્યા છે; એવા વનમાળી ભગવાન કૃષ્ણ તમારું મંગલ કરે. ૧૦૫

ગાયન્તીનાં ગોપસીમન્તિનીનાં સ્કીતાકાઙ્કશમ
ક્ષિરોલમ્બમાલામ્ । નિશ્ચાન્ચલ્યામાત્મવક્રારવિન્દે
કુર્વન્નચ્યાદેવકીતન્દનો વઃ ॥ ૧૦૬ ॥

જે ગાન કરતા ગોપીઓની પ્રજ્ઞા અલિપ્તાથી ભરેલાં, નેત્રોપી ભમરાઓની ઠારને પોતાના મુખરૂપી કમલમાં સ્થિર કરી રહ્યા છે, એવા શ્રીકૃષ્ણ તમારું રક્ષણ કરે. ૧૦૬

પુજીભૂત પ્રેમ ગોપાઙ્ગનાનાં મૂર્તીભૂત ભાગવેયં
યવનામ્ । પ્ત્રીભૂત ગુમ્ભવિત્ કૃતિનાં શ્યામીભૂત
પ્રભ મે સંનિષ્ઠતામ્ ॥ ૧૦૭ ॥

જાણે કે ગોપીઓનો પ્રેમ એકઠો કરવામાં ન આવ્યો હોય; જાણે કે યાદોત્તુ લાગ્ય મૃતિરૂપ જન્યું ન હોય; અને જાણે કે કૃતિઓનું ગુપ્ત ધન એક ટેકાણે રહેલું ન હોય, તેવા શ્યામ સ્વરૂપ પુરુષ ભારા હૃદયમાં નિવાસ કરે. ૧૦૭

આનન્દમાદધતમાયતલોચનાનામાનીલમાવલિઃ
કન્ધરમાત્તર્વશમ્ । આપાદમાસુકુટમાકલિતામૃતૈય-
માકારમાકલયતામમુમાન્તરં નઃ ॥ ૧૦૮ ॥

જે વિશાળ નેત્રવાળા ગોપીઓનો આનંદ આપે છે, જેનું આખું શરીર શ્યામ છે, જેની ગર્દન વગેરે છે, જેણે વાંસળીને ધારણ કરી છે, પગથી તે મરતક સુધીનું જેનું શરીર અમૃતના સમુદ્રરૂપ જ છે; એવા આકાર અમારા આ અંતઃકરણને આકર્ષિત કરે. ૧૦૮

ત્વાં પાતુ નીલનલિનીદલદામકાન્તેઃ કૃષ્ણસ્ય
પાણિસરસીરૂઢકોશવન્ધઃ । રાષાકપોલમકપીલિલનેપુ
ચોડયં કર્ણાવર્તસકમલં વિપુલીચકાર ॥ ૧૦૯ ॥

જેની કાંતિ નીલકમળનાં પત્રોની માળા જેવી શ્યામ છે; એવા શ્રીકૃષ્ણના હસ્તરૂપી કમળનો કોશરૂપ તમારું રક્ષણ કરે; જેણે રાધાના ગાલ પર પત્રની રેખા દોરતા રાધાના કાનમાં આજુબાજુ તરિકે રહેલ કમળને વિરતીયું હતું. ૧૦૯

અમિનવનવનીતપ્રીતમાતાપ્રનેત્રં વિકચનલિન-
લક્ષ્મીસ્પર્ધિ માનન્દવક્રમ્ । હૃદયભવનમધ્યે યોગિ-
મિર્ચ્યાનગમ્યં નવગગનતમાલદયામલંકંચિદ્દેહ ॥ ૧૧૦ ॥

જે તામ્ર આંખજુથી પુષ્પ થાય છે, જેનાં નેત્ર રાતાં છે, જેનું આનંદિત મુખ ખીલેલા કમળની શોભાને ધારણ કરે છે, જે યોગીઓને હૃદયની અંદરના ધ્યાન વડે પ્રાપ્ત થાય છે અને જેની શ્યામ સુંદર કાંતિ ચરદનગુણ આકાર જેવી તથા તમાલ જેવી છે; એવા શ્રીકૃષ્ણની હું સ્તુતિ કરું છું. ૧૧૦

અમિનવનવનીતસ્ત્રિધર્માપીતદુર્ગં
દુષ્કરુણપરિદિગ્યં મુગ્ધમઙ્ગ મુરારેઃ ।
દિશતુ મયનકુચ્છેદિતાપિચ્છગુચ્છલ્લવિ
નવશિલ્પિષિચ્છાલચ્છિત્તં વાંછિતં વઃ ॥ ૧૧૧ ॥

જે તામ્ર આંખજુથી સ્તિગ્ધ બનેલું છે, જેણે સારી પેઢે દુધ પીધેલું છે, જે હૃદીની કણીઓથી ખરકાયેલું છે; જે ત્રણ લોકની કળને હેંદનારું છે, જેની તમાલના ચુચ્છ સરખી કાંતિ છે, અને જેને મોરપિચ્છનું ચિહ્ન છે; એવું શ્રીકૃષ્ણનું સુંદર અંગ તમારા મનોરથોને પૂરા કરે. ૧૧૧

કનકફલશસ્વચ્છે રાધાપયોધરમળ્ડે ।
નવજલધરદયામામાત્મચુતિ પ્રતિવિમ્બિતામ્ ॥
અસિતસિચ્છપ્રાન્તપ્રાન્ત્યા મુહુર્મુહુરુક્ષિપજ્ઞયતિ ।
જનિતઘ્રોહાહાસઃ પ્રિયાહસિતો હરિઃ ॥ ૧૧૨ ॥

રાધાના સ્તનમંડલ સુવર્ણના કળશ જેવાં સ્વચ્છ છે; તેમાં નવા મેઘ જેવી પોતાની શ્યામ કાંતિને પ્રતિ-
બિંબિત થયેલી જોઈને શ્રીકૃષ્ણ તેને શ્યામ વસ્ત્ર સમજીને વારંવાર જોઈ કરવા મથી રહ્યા છે; તે જોઈને રાધાએ તેમની મરકરી કરી એટલે જેને લાજ અને સ્મિત પેદા થયાં છે; એવા શ્રીકૃષ્ણ વિષય પામે છે. ૧૧૨

લલિતગમના નાર્યો રાજન્મનોજનિતાન્તમાઃ ।
સુરતિસહસ્રસ્તાઃ સન્મુદયો ભવાનપિ તદ્દમુવે ॥
વનમુવમિતો મોહાદેકો ન ગચ્છતુ માં વિને-
ત્યસકુદુદિતઃ પુત્રઃ પિત્રા જયત્યનયો હરિઃ ॥ ૧૧૩ ॥

પિતા નંદરાપણ પોતાના પુત્ર શ્રીકૃષ્ણને વારંવાર ઉપદેશ આપતા હતા કે, 'તમે મારા પિતા એકલા વનમાં ઓઈ દિવસ જશે નહીં; કારણ કે ગોપીઓ લલિત ગમનવાળી છે, તેમની કાંતિ કામદેવથી પણ અત્યંત સુશોભિત છે; તે રતિના જેવી સુંદર છે અને તેમનાં મુખ સુકોમળ છે અને તમારું મન લલિત ગાનમાં

કુશળ છે, કામદેવથી પણ તમે વિશેષ શોભો છો અને તમે રમણક્રિયામાં યોગ્ય છો. એમ વારંવાર કહેવામાં આવેલા નિર્દોષ શ્રીકૃષ્ણ કલ્યાણ કરો. ૧૧૭

દેવ: પાયાત્વયસિ વિમલે યામુને મજ્જતીનાં

યાચન્તીનામનુનયપદૈર્જિતાન્યંશુકાનિ ।

લજ્જાલોલૈરલસવલિતૈરન્મિમપત્પદ્મચ્ચયે-

ગોપચ્છીનાં નયનકુસુમૈરજિત: કેશવો ન: ॥૧૧૪॥

ગોપીઓ યમુનાના નિર્મળ જળમાં કેડ સુધી ડૂબીને બિભેલી હતી અને કૃષ્ણે હંરી લીધેલાં વસ્ત્રોને કાલાપાલા-લયાં વચ્ચેથી પાછા ભાગતી હતી; એવાં ગોપીજનોનાં લજ્જાથી ચપળ, સ્તબ્ધ-સાત્ત્વિક ભાવથી શોભતાં તેમ જ કામદેવને જાણતાં એવાં નૈત્રીરૂપી પુષ્પોથી પૂર્ણાલેખા શ્રીકૃષ્ણ તમારું રક્ષણ કરો. ૧૧૪

ધૃન્દારણ્યે તપનતનયાતોરવાતીરકુહ્લે

ગુહ્યન્મન્જુધ્રમરપટલીકાકલીકેલિભાજિ ।

આમીરાણાં મધુરમુરલીનાદસંમોહિતાનાં

મધ્યે ક્રોડજ્જવતુ નિયતં મન્દગોપાલધાલ: ॥૧૧૫॥

૪ દાવનમાં સુંદર શૃંગાર્ય કરતી લમરોની હારના મધુર રવથી શૃંગ બેઠતા એવા યમુનાના કિનારા પરના નેતરના કુંજમાં શ્રીકૃષ્ણ ગોપીઓની વચ્ચે ક્રીડા કરી રહ્યા છે અને તેમને મુરલીના મધુર નાદથી મોહ પમાડી રહ્યા છે એવા શ્રીકૃષ્ણ બધાનું સદા રક્ષણ કરો. ૧૧૫

શિરદ્વાયાં કૃષ્ણ: ક્ષણમકૃતરાધાચરણયો-

મુંજાવલિન્નિહ્યાયામિયમપિ તદીયપ્રતિકૃતૌ ।

હિતી ક્રોડાકોપે નિમ્નૃતમુખયોરપ્યનુનય-

પ્રસાદૌ જીયાસ્તામપિ ગુરુસમક્ષં સ્થિતવતો: ॥

રાધા અને કૃષ્ણ બંને વડીલજનો પાસે બિભાં હતા; પરંતુ રાધા પ્રેમને કારણે કાંપ્યાં હતાં; તેમને રીઝવતા શ્રીકૃષ્ણ ચેતાના શિરની ઊંચા ધડીલર તેમનાં ચરણમાં ફરી: તે જોઈને રાજ થયેલાં રાધાએ શ્રીકૃષ્ણના પડ-હાથા પર પોતાની બુજ્જતાની ઊંચા કરી, એ રીતે અરસપરસ કરેલ વિનય અને પ્રસાદ વિશ્વ પામે. ૧૧૬

અવેમન્યાપારાકલનમતુરીસ્પર્શમચિરા-

દન્તુન્મીલતન્તુપ્રકરઘટનાયાસમસકૃત્ ।

વિપીદ્વાઙ્ગાલીવિષદપન્યૈરુપણયિન:

પટાનાં નિર્માણં પતગપતિકેતોરવતુ ન: ॥૧૧૭॥

જ્યારે કોરવોની સલામાં દ્રોપદીની લાજ લૂંટવા લાગી, ત્યારે તેની વિપત્તિ દૂર કરવામાં વતપર થયેલા શ્રીકૃષ્ણે નવા વસ્ત્ર બનાવવા માંડ્યાં; તે બનાવટમાં

વણવાના દડંને કાંઈ વ્યાપાર નહોતો, પુરી નામના વણવાના યંત્રને સ્પર્શ પણ નહોતો તેમ જ વાણુ-તાણુને ઝોકવવાનો કાંઈ શ્રમ નહોતો; એવા શ્રીકૃષ્ણની બનાવટ તમારું રક્ષણ કરો. ૧૧૭

કપાલે પત્રાલીં પુલકિનિ વિધાતું વ્યવસિત:

સ્વયં શ્રીરાધાયા: કરકલિતવર્તિમધુરિપું: ॥

અમૃદ્વક્ત્રન્દૌ યન્નિહિતનયન: કમ્પિતમુજ-

સ્તદેતત્સામર્થ્યં તદ્ભિનવરૂપસ્ય જયતિ ॥૧૧૮॥

રાધાના પુલકિત થયેલ ગાલ પર જ્યારે શ્રીકૃષ્ણ પત્રની રેખા દોરવા હાથમાં પીંછી લઈને બેઠા, ત્યારે તેમની દૃષ્ટિ ગદાના મુખ્યદ્રમાં લાગી ગઈ અને તેમને હાથ કંપવા લાગ્યો; તેથી તે પત્રરેખા દોરી શક્યા નહિ; એ રીતનું રાધાનું અભિનંદન ગપવાળું સામર્થ્ય વિશ્વ પામે છે. ૧૧૮

જયશ્રીવિન્વસ્તૈર્મહિત ઇવ મન્દારકુસુમૈ:

સ્વયં સિન્દૂરેણ દ્વિપરણમુવા મુદ્રિત ઇવ ।

મુજાપીઠક્રોડાહત્કુલ્લયામીઠકરિણ: ।

પ્રકીર્ણમૃચિન્દુર્જયતિ મુજદળ્લો મુરજિત: ॥૧૧૯॥

જ્યારે શ્રીકૃષ્ણે લીલા કરતાં કરતાં હાથના દબાણથી કુલલયા પીઠ-હાથને મારી નાખ્યો, ત્યારે તેમને વિશાળ મુજદડ લેણીનાં બિંદુઓથી છંટાઈ ગયો; તે જાણે કે જ્યલદમાં એ વિષેરેલા ઘડપણનાં પુષ્પોથી પૂર્ણાલેખા હોય અને જાણે કે હાથની સાથે સંભામ કરવાના આનંદને લીધે પોતે જ સિંદૂરથી રંગાયો ન હોય, તેવા દેખાતો હતો; તે મુજદડ વિશ્વ પામે છે. ૧૧૯

મુપર્ણત્વર્ણોદ્રૌ રચિતમણિશૃંગં જલધિજા-

મુલામ્ભોજે મૃદ્ધો નિગમવિલસત્પદ્મરશુક: ।

ત્રિલોકીકસ્તૂરીતિલકક્રમનીયો ઘ્રજવધૂ:

વિહારી શ્રીકૃષ્ણો વિશતુ મવતાં શર્મ સતતત્ ॥૧૨૦॥

જેમ ગોનાના મુખેક પરંતુ પર છંદનીલમણિતુ સિખર શોભે તેમ ૨૨૬ પર શ્રીકૃષ્ણ શોભતા હતા; જેમ કમળમાં લમરો શોભે તેમ લક્ષ્મીના મુખકમલના રસનું પાન કરતા શ્રીકૃષ્ણ શોભતા હતા; જેમ પિંજરામાં પોપટ શોભે તેમ વેદોમાં શ્રીકૃષ્ણ શોભતા હતા; તેવા ત્રણ લોકરૂપી નાપિકાના તિલકની જેમ શોભતા અને ગોપીજનો સાથે વિહાર કરતા શ્રીકૃષ્ણ તમારું અપહંસ કરવા છો. ૧૨૦

ભેર્મંદુરમધ્વરં વનમુખ: ક્યામાસ્તમાલટુમે-

નર્કં મીઠરવં ત્વમેવ તદ્દિમં રાયે ગૃહં પ્રાપય ।

ઇત્ય નન્નનિદેશતશ્ચલિતયો પ્રત્યધ્વકુચ્છદમ

રાધામાધવયોર્જયન્તિ ચમુનાકૂલે રહ કેલય ॥

નદાયે રાધાને જણાવ્યું કે, 'હે ગાંધા! આકાશ મેઘની ઘટાઓથી ઘેરાયેલું છે, વનના પ્રદેશો નખાનના વૃક્ષોથી શામળાળી ગાંધા છે, રાતનો વખત છે અને આ કૃષ્ણ ખીણ છે, માટે તુ તેને ઘેર પડેલાકી આવ' એ ગીતે આના મળતા જ ગાંધા અને કૃષ્ણ ચાલવા નાગની તેમ જ યમુનાના નાગ પર રહે ને. માર્ગમા અને કુજગનીમા એમત વિહાર કરના નાગ્યા તેની તેમની તે લીનાઓ વિશ્વ પામે છે ૧૨૧

કોન્તેયસ્ય સહાયતા કરુણયા રત્ત્વા વિનીતાત્મનો યેનોહ્લિતસત્પથ કુરુપતિશ્ચક્રે કૃતાન્તાતિથિ । ત્રિલામ્યસ્થિતિમૃગધારતિલ્કો દેવ સદા સપદ સાધૂનામસુરાધિનાયમથન સ્તાદેવકીનન્દન ॥૨૨॥

જે શ્રીકૃષ્ણે વિનથી પાડેલી રૂપાપૂર્વક સહાયતા કરી અને નીતિમાર્ગને ઓળંગી જનાર દુરોધનને વમરાજનો અતિથિ બનાવ્યો, તે શ્રીકૃષ્ણ નજે લોહની રક્ષા કરનારાઓના સુનધાર અને તેના તિનકરૂપ છે અને મોળા મોટા દૈત્યોતુ મથન કરનારા છે, તે શ્રીકૃષ્ણ સજાજનોને સદા સ રસિ આપનારા બની રહે ૧૨૨ આતાં નયને સ્ફુટકુચમર શ્વાસો ન વિશ્રામ્યતિ શ્વેદામ્મ કળદન્તુર સ્વ મુપ્ત દેતુસ્તુ નો લક્ષ્યતે । ધિકો વેદ મન સ્ત્રિયા ઇતિ ગિરા છદા પ્રિયા મીપય સ્વસ્વાસ્તક્ષણકાતરેક્ષણપરિસ્પ્રો હરિ પાતુ વ ॥

જ્યારે રાધાને રિસાયેલી નેઈ ત્યારે તને વિશેષ બિવડાવવા માટે શ્રીકૃષ્ણે તેને જણાવ્યું કે 'તાગ નેરો ખૂબ જ લાન થઈ ગયા છે, તારો શ્વાસ થાત જ થતો નથી અને તેની કુચમડા કપી ગયા છે પનીનાના જળની ઠણીઓથી તારા કુચ પલુ ભરાઈ ગય છે પરંતુ તે બધાં કાગધ થઈ રહે, તે જાણવામા આવતું નથી ધિકાર છે કે સ્ત્રીના અભિપ્રાયને કાણ બાળી શકે! તે સામળના જ ગાંધા ભયપવ નેરોથી જેને જોવા લાગી છે એવા શ્રીકૃષ્ણ તમારું રક્ષણ કરે ૧૨૩

સસક્કાનિવ પાતુમૌપનિપત્ત્યાહારમાધીરસા

નુન્માર્દુ ત્રચસુન્દરીકુચત્રીપટીરેણુનિવ ।

ઝમ્લીનમુરલીનિનાદનહલામોદોપસીન્દગવી

નિહ્વાલીદમલીકનલ્લવશિશો પાદામ્બુજ પાતુ વ ॥

પ્રખ થતા મુરલીના નાદના અત્યંત આનંદને લીધે ગાયો ભગવાનની પાસે આવતી હતી અને તેમના કુચમળે જામી નાટતી હતી તે જાણે કે

ઉપનિષદના સિદ્ધાંતોથી મધુર રસોને તે ગાયો પીવાને ચાહતી ન હોય અને તળિયે લાગેલી વજ્રવનિતાઓના કુચમળના ચંદનોની રંગને લૂછી નાખતી ન હોય તેમ લાગતું હતું એ રીતે માયાભાવે ગામળાન અને ન શ્રીકૃષ્ણ તુ ચણકમળ તમારું રક્ષણ કરે ૧૨૪

કૃષ્ણો ગોરસચૌર્યમમ્ન કુરુતે કિં કૃષ્ણ માત સુરા પાનં ન પ્રકરોમિ રામ કિમિદ નાહ પરશીરત । કિં ગોવિન્દ વદત્યસૌ હલધરો મિષ્યેતિ તા વ્યાહન્ ગોપીગોપકદમ્નક વિહસયન્મુઘો મુકુન્દોઽવતુ ॥

'મા! શ્રીકૃષ્ણ ગોરસની ચોરી કરે છે 'શ્રીકૃષ્ણ! આ વાત બરાબર છે?' 'હા જાણે જાણે જાણે જાણે મદ્યપાન કરે નથી' 'બનભદ્ર, શ્રીકૃષ્ણ આ વાત ખરી કહે છે?' 'હુ કાઈ પારકી સ્ત્રીઓમા રત નથી' 'કેમ ગોવિંદ! બનભદ્ર આ શું કહે છે?' 'મા! જે જાણે કહે છે, તે ખોટું છે' એ રીતે વ્યાહને ઉત્તરે દેતા અને તે રીતે ગોપીઓના ત્રમ્હને હમાવના જાણકૃષ્ણ તમારું રક્ષણ કરે ૧૨૫

માતસ્તર્વળકરુણાય યમુનાકચ્છ ય ગચ્છામ્યહ

કસ્માદ્વત્સ પિનષ્ટિ પીવરકુચદન્દ્રેન ગોપીજન ।

ધ્રુસજાવિનિવારિતોઽપિ ઘટુસો જલ્પન્યશોદામતો

ગોપીપાણિસરોજમુદ્રિતમુલો ગોપીપતિ પાતુ વ ॥

ગોપીઓ વાર વાર ધૂકુડીઓના ઇશાગ્યો રીને આ રતી હતી, તે જાણે પલુ શ્રીકૃષ્ણ યોદ્ધામાતાને વાર વાર કહેતા હતા કે 'મા! હવે હુ વાછાડ્યો ચારવા માટે યમુનાની આસપાસના પ્રદેશમા નહીં જઈ 'પુત્ર! શા માટે નહીં જાઓ?' 'ગોપીઓ પોતાના પુત્ર સ્તનમડોવાના દાખથી અને લીમી નાખે છે' એટલે સામળીને ગોપીઓ પોતાના હસ્તકમળથી જેના મખને બધ કરતી હતી, તેવા શ્રીકૃષ્ણ તમારું રક્ષણ કરે ૧૨૬

કાસિત્વ વદ ચૌર્યકારિણિ કુત કસ્ત્વ પુરો યામિક

કિં હ્રૂપે મુપિતૌ મુવર્ણકલ્શૌ ભૂપસ્ય કેન ત્વયા ।

કુત સ્ત પ્રકટૌ તવાશ્ચલતટે કુરેતિ તત્પશ્યતા

મિત્યુકે ધૃતવહ્નરોકુચયુગસ્ત્વા પાતુ પીતામ્બર ॥

હે ચોરી કરનારી! તુ કાણું છે બોલ? 'તુ આથી આ થો છે અને કાણું છે?' 'ગામને પહેરેગીર' 'તમારું શું કહેતું છે?' 'રાજના જે મુવર્ણકળશો ચોરાયેલા છે' 'કાણે ચોરા છે?' 'તમે ચોરા છે' 'તે મારી પામ કયા છે?' 'તારા વસ્ત્રમા છે' 'જો હોય તો નેઈ લે' આ પ્રમાણે જ્યારે ગોપીઓ જણાવ્યું, ત્યારે તેના બંને કુચયુગલ જેણે પકડી

લીધાં છે, એવા શ્રીકૃષ્ણ તમારું રક્ષણ કરો. ૧૨૭
કૃષ્ણ ત્વં પઠ કિં પઠામિ નનુ રે શાશ્વં કિમુ હાયતે
તત્ત્વં કસ્ય વિમોઃ સ કલ્પિમુનાઘીશઙ્ગે તેનાપિ કિમુ।
જ્ઞાનં મક્ષિરયો વિરક્ષિરનયા કિં મુક્ષિરેવાસ્તુ તે
દધ્યાવીનિ પઠામિ માતુરહિતં વાક્ચં હરેઃ પાતુ વઃ ॥

‘કૃષ્ણ! તમે બલો.’ ‘મા! શું લાતું?’ ‘શાસ્ત્ર
બલો.’ ‘શાસ્ત્રથી શું નળ્યવામાં આવે?’ ‘તત્ત્વ
નળ્યવામાં આવે.’ ‘કેવું તત્ત્વ નળ્યવામાં આવે?’
‘પ્રભુનું તત્ત્વ નળ્યવામાં આવે.’ ‘પ્રભુ કૃષ્ણ છે?’
‘તે ત્રણેય લોકને સ્વામી છે.’ ‘પ્રભુને નળ્યવાથી ગો
લાભ થાય?’ ‘પ્રભુની કૃપાથી જ્ઞાન, ભક્તિ અને
વૈરાગ્ય પ્રાપ્ત થાય.’ ‘જ્ઞાન, ભક્તિ અને વૈરાગ્યથી શું
થાય?’ ‘મુક્તિ થાય.’ ‘મુક્તિ તમને લાભ થશે, હું તો
શાસ્ત્રપાત્ર નહિ કરતા હૈયું વગેરેના પાઠ જ કરીશ’ એ
પ્રમાણે યશોદાને ઉત્તર આપતા શ્રીકૃષ્ણ તમારું રક્ષણ કરો.
કૃષ્ણ ત્વં નવયૌવનોઽસિ ચપલાઃ પ્રાયેણ ગોપાદ્વનાઃ
કંસો મૂપતિરજ્જનાલમુદુલક્રોધા વયં ગોદુહઃ।

તથાચ્છેડ્છલિના મયન્તમધુના ઘૃન્દાવનં મદ્વિના
મા યાસીરિતિ નન્દગોપવચસા નમ્રો હરિઃ પાતુ વઃ ॥
જ્યારે નંદરાયે નળ્યાવું કે, ‘હે કૃષ્ણ! તમે નવ-
જુવાન છો, ગોપીઓ ધણીપરી ચપળ છે, કંસ રાખ
છે અને આપણે કમળોની નાળ સરખા કામળ કંઠ
વાળા ગોવાળ છીએ; એટલા માટે હું હાથ નેડીને
તમારી પાસે માગી લઉં છું’ કે હવેથી તમે મારા વિના
ઘૃન્દાવનમાં કદી પશ્ય એકલા જનો નહિ’ તેનું પિતાનું
વચન સાંભળીને નંદ્ર બનેલ શ્રીકૃષ્ણ તમારું રક્ષણ કરો
કસ્ત્વં કૃષ્ણમવોહિ માં કિમિદિ તે મન્મન્દિરાશઙ્કયા
યુક્તં તત્ત્વનોતમાજનપુટે ન્યસ્તઃ કિમર્થં કરઃ।

કર્તું તત્ર પિપીલિકાપનયનં સુપ્તાઃ કિમુદોષિતા
ઘાલા વત્સપતિ વિવેકતુમિતિ સજ્જપન્દરિઃ પાતુ વઃ ॥
‘તમે કૃષ્ણ છો?’ ‘હું કૃષ્ણ છું.’ ‘તમે અહીં
કેમ આવ્યા?’ ભૂલથી મારે ઘર માનીને આવી
પહોંચ્યા છું.’ ‘તે તો ઠીક પશ્ય આ આખજીના વાસજી-
માં તમે શા માટે હાથ નાખ્યા?’ ‘આખજીમાં કોડી
ચઢી હતી, તેને બદલ કાંઠમાં માટે’ ત્યારે આ સુતેલા
બાળકને કેમ જગાડ્યાં?’ ‘વાલકાંડી ગ્રાથ કરવા માટે
જગાડ્યાં છે.’ એ પ્રમાણે ગોપીઓને ઉત્તર દેતા શ્રીકૃષ્ણ
તમારું રક્ષણ કરો. ૧૩૦

સ્વામી મુખ્યતરો વનં ધનમિદં ઘાલાહમેકાકિની
ક્ષોગીમાશ્નુતે તમાલમલિનચ્છાયા તમઃ સંહતિઃ।

તન્મે સુન્દર કૃષ્ણ મુઞ્ચ સહસા વર્ત્મતિ ગોવ્યા ગિરઃ
શ્રુત્વા તાં પરિરમ્ય મન્મથકલાસક્તો હરિઃ પાતુ વઃ ॥

‘હે સ્વામીસુન્દર કૃષ્ણ! મારા સ્વામી ધણે જ બલો
છે આ વન ક્ષેત્રથી બહુ ઘાટું છે હું નાની અવસ્થા-
વાળી અને એકલી છું.’ તમાલ જેવી શ્યામ અધકારની
ઘટા આખી પૃષ્ઠીને ઢાંકી દેવા લાગી છે; માટે તમે
હવે મારા માર્ગને જલદી છોડી દો.’ આ પ્રમાણે
ગોપીની વાણી સાંભળીને કૃષ્ણ તેના અભિપ્રાય સમજ
ગયા અને તે ગોપીને આલિંગન આપીને કામકળા
જગ્યા લાગ્યા; એવા શ્રીકૃષ્ણ તમારું રક્ષણ કરો. ૧૩૧

માતઃ કિં યદુનાય દેહિ ચપકં કિં તેન પાતું પય-
સ્તન્નારત્યય કદાસ્તિ તન્નિશિ નિશા કા વાન્ધકારોદયે।
આમિત્યાશ્ચિયુગં નિશાપ્યુપગતા દેહીતિ માતુઃ પુનઃ
ર્વશ્વોજ્ઞાન્નરકર્પણોયતકરઃ કૃષ્ણઃ સ પુષ્પાતુ નઃ ॥

‘મા! શું છે કૃષ્ણ?’ ‘પાલો આપો.’ ‘તેને શું
કરશો?’ તેથી દૂર પીતું છે.’ ‘હમણા દૂધ નથી.’
‘ત્યારે ક્યાં હોય?’ ‘રાતે’ ‘રાત ક્યારે કેહેવાય?’
‘જાગે’ અધકાર થાય ત્યારે’ એ પ્રમાણે માતાની વાત
સાંભળીને શ્રીકૃષ્ણે પોતાની આંખો માંથી દીધી અને
નળ્યાવું કે, ‘મા! હવે રાત પડી ગઈ, માટે દૂધ આપો.’
એમ બોલીને માતાના સ્તન પર રહેલ વસ્ત્રને ફર
કરતા શ્રીકૃષ્ણ તમારું પોષણ કરો. ૧૩૨

અર્ધમ્મોલિતલોચનસ્ય વિશ્વતઃ પર્યાપ્તમેકં સ્તનં
સચ પ્રસ્તુતદુગ્ધદિગ્ધમપરં હસ્તેન સંમાર્જનઃ।

માત્રા યાદુગુલિલાલિતસ્ય યુવકે સ્મેરાયમાણે મુલે
વિગ્ને ક્ષોરક્ષોન્દુકામવજ્રા દન્તયુક્તિઃ માતુઃ વઃ ॥

શ્રીકૃષ્ણ પોતાની આંખોને અડધી માંથીને માતાના
એક સ્તનનું સારી રીતે પાન કરતા હતા તેમ જ તુરંત
જ ગ્રી જતા દૂધથી ખરડાયેલ બીજા સ્તનને પોતાના
હાથથી સફેદ કરતા હતા. માતાજી તેમની હડપડી
પર આગળી છામી માંથીને તેમને રમાડતા હતા; એવા
શ્રીકૃષ્ણના મંદહારસથી ભરેલા મુખમાં દેખાતી દૂધની
હણીઓ નવી તથા ચંદ્ર જેવી સફેદ હાંતની કાંતિ
પોતાની સ્વભાવિક ઝાંઝાથી સોભા રહી હતી; તે
તમારું રક્ષણ કરો. ૧૩૩

મન્દામ્યન્નયુત દર્શનતઃ ભવતઃ કિં વૃક્ષિરુત્પચતે
કિંત્રેવં વિજનસ્થયોર્હૃતજનઃ સંભાવયત્યન્યથા।

હ્યામન્નગ્રમદ્ગ્નિસૂચિતવૃથાપ્રસ્થાનસ્વેદાલસા-
માશ્વિમન્નપુલકોત્કરાશ્ચિતવપુગોર્ધી હરિઃ પાતુ વઃ ॥

‘હે કૃષ્ણ! હવે તો બહુ છે.’ ‘તમારા દર્શનથી સંતોષ થાય કે?’ ‘પણ બુદ્ધો ને! આપણે આ પ્રમાણે એકાંત જગ્યામાં બેસી રહ્યા છીએ; તેથી અજાણ્યાં માણસો બહુ જ કદપના કરે; એ પણ હરકત છે.’ આ પ્રમાણે રખાં લેવાની યુક્તિ કરીને પોતે નકામી બીભી રહી છે, એમ ખેદની સૂચના આપીને જરા થોભેલી ગોપીને આલિંગન આપતા અને તેથી શેમાં-યિત થતા શ્રીકૃષ્ણ તમારું રક્ષણ કરે. ૧૩૪

‘રામો નામ વમૂવ હું તદ્વચ્ચા સીતેતિ હું તૌ પિતુ-ર્વાંચા પશ્ચવદીવને નિવસતસ્તામાહરદ્રાવણ: । કૃષ્ણેનેતિ પુરાતનીં નિજકયામાકર્ણ માત્રેરિતાં સૌમિત્રે ક ધનુર્ધનુર્ધનુરિતિ પ્રોક્તા મિર: પાતુ વ: ॥

‘રામ નામના એક રાજકુમાર હતો.’ ‘હ...’ ‘તેમને સીતા નામે સ્ત્રી હતી.’ ‘હ...’ પિતાના કહેવાથી તે પંચવટીમાં રહેતાં હતાં.’ ‘હ...’ ‘તે સીતાને રાવણ હરી ગયો.’ એ રીતે જ્યારે યશોદામાતા પોતાના પહેલાંના અવતારની કથા કહેતાં હતાં, તે સાંભળીને જેના મુખમાંથી ઉત્પાવે શબ્દો નીકળી ગયા કે, લક્ષ્મણ! ધનુષ્ય ક્યાં છે? ધનુષ્ય લાવો, ધનુષ્ય લાવો. ’ તેનાં શ્રીકૃષ્ણનાં વચનો તમારું રક્ષણ કરે. ૧૩૫

કૌડ્યં દ્વારિ હરિ: પ્રયાદ્યપવનં શાલામૃગસયાત્ર કિં કૃષ્ણોઽહં દયિતે વિમેમિ સુતરાં કૃષ્ણાદહં ધાનરાત્ । રાવેઽહં મધુસૂદનો વ્રજ લતાં તામેવ પુષ્પાન્વિતા-મિત્યં નિર્વેચનીકૃતો દયિતયા હોળો હરિ: પાતુ વ: ॥

‘દરવાજા પર જાય બહુ છે?’ ‘હું હરિ છું?’ ‘હરિ એટલે વાનર, તેનું અહીં શું કામ છે? જ બગીચામાં.’ ‘હે પ્રિયે! હું તો કૃષ્ણ છું.’ અરે! હું કાળા વાનરથી તો બહુ જ બીડું છું.’ ‘હે રાધે! હું તો મધુસૂદન છું.’ ‘મધુસૂદન તો ભમરો; તે જાવ પુષ્પોવાળા લતા પાસે, અહીં શું છે?’ એ રીતે જેને રાધાએ બોલતા બંધ કરેલ છે, એવા લખ્યેલા શ્રીકૃષ્ણ તમારું રક્ષણ કરે. ૧૩૬

પીઠે પીઠનિષ્પન્નવાલકગલે તિવ્રન્સગોપાલકો યન્નાન્ત:સ્થિતદુર્ઘમાન્દમવમિચાન્છાદ્ય ચઘટારવમ્ ॥

વન્ત્રોપાન્તકૃતાઙ્ગિલે: કૃતશિર:કમ્પં પિવન્ય: પય: । પાયાદાગતગોપિકાનયનયોર્ગન્ધપૂત્તકારકૃત્ ॥૧૩૭॥

જાજક પર બેસેલા બાળકના ગળા પર જે બાળ-ગોપાળ ચઢેલ છે તેમ જ જેણે શીકામાં રહેલ દૂધના પાત્રમાં કાઢ્યું પાણી અને ઘૂંઘરીઓના અવાજને બંધ કરીને જે બોલે ધરીને માથું ઢલાવતાં ઢલાવતાં દૂધ

પી રહ્યાં છે અને તે જ વખતે આવી પહેંચેલ ગોપીની આંખમાં દૂધના કાગળાનો ફટકાર કરી રહ્યા છે; એવા ગોપાલજાલ તમારું રક્ષણ કરે. ૧૩૭

પવે ત્વચ્ચયને સ્મરામિ સતતં માવો મવત્કુન્તલે નીલે મુહાતિ કિં કરોમિ મહિતૈ: ક્રીતોઽસ્મિ તે વિબ્રમૈ: ।

ઇત્યુત્કમ્પવચો નિશમ્ય સરુપા નિર્મરિસિતો રાધયા કૃષ્ણસ્તત્પરમેવ તદ્વચ્ચવિશન્ક્રીઢાવિટ: પાતુ વ: ॥

જ્યારે શ્રીકૃષ્ણ સ્વપ્નમાં લક્ષ્મીને બોધેને બકવાદ કરી રહ્યા હતા કે, ‘હે પ્રિયે! તારાં નેત્રોનું સ્મરણ કરું છું.’ તારા સ્થામ કેશપાશમાં મારું અંતઃકરણ સદા મોહ પામેલું રહે છે; શું કરું? તારા વિદાસોથી હું ખરી-દાઈ ગયો છું.’ જ્યારે પડખામાં સ્તેલ રાધાએ તેમને તિરસ્કાર કર્યો, એટલે શડ બનેલ શ્રીકૃષ્ણે જણાવ્યું કે, ‘હું તો તને જ યાદ કરી રહ્યો હતો. બોને! તારાં કમળ જેવાં બે નેત્રોને હું યાદ કરું છું.’ તારા સ્થામ કેશમાં મારું અંતઃકરણ મોહ પામે છે. તારા ઉત્તમ વિદાસોથી હું ખરીદાયો છું.’ એ રીતે રાધાને જ હેત્રશી-ને કપટવચન કહેનાર શ્રીકૃષ્ણ તમારું રક્ષણ કરે.

દૃષ્ટયા કેશવ ગોપરાગદ્વતયા કિંચિન્ન દૃષ્ટં મયા । તેનાત્ર સ્થલિત્વાસ્મિ નાય પતિતાં કિં નામ નાલમ્બસે ॥

એકસ્ત્વં વિષમેષુ ચિન્નમનસાં સર્વોવલોનાં ગતિ-ગોંચૈવં ગદિત: સલેશમવતાદ્રોષે હરિવંચિરમ્ ॥૧૩૯॥

‘હે કેશવ! વ્રજમાં ગાંધના પરાગથી મારી દાઉં હરાઈ જતાં મેં કાંઈ બેઠું નહિ; તેથી હું અહીં પડી ગઈ છું; તે તમે ટેકા કેમ આપતા નથી? વિષમ સંકટમાં પડીને મનને ખેડે ધરનારા સઘળા દીન જોનાની અગિયે તમે એક જ છો.’ એ રીતે ગોપીએ જે બાળત જણાવી તેમાં બીજો અભિપ્રાય એવો હતો કે, ‘હે કેશવગોપ! તમારા પરના રાગને કારણે મારું મન હરાઈ જતાં મેં સારાસારનો વિચાર કર્યો નહિ; તેથી હું હવે ખેડ પામી રહી છું. હવે તમે મારું પતિપણું કેમ સ્વીકારતા નથી? તમે તો કામથી વ્યાજુળ બનેલ મનવાળા સઘળા સ્ત્રીઓની અતિશય જ છો;’ એ રીતે જે કૃષ્ણને ગોપીએ જણાવ્યું છે, તે કૃષ્ણ તમારું લાંબા વખત સુધી રક્ષણ કરે. ૧૩૯

કેયં માગ્યવતી સ્વોરસિ મળીં જૂપેઽમવર્ણ વિના કૃત્વાસ્થ્યા: પ્રયમં વિના ક સહજો વર્ણાં મણેસ્તાદ્રશ: ॥

ક્રીરૂપં કથમસ્ય લિઙ્ગનિયમાતૃચ્છામિ વધ્યાકૃતિં મુખ્યે સ્વત્વતિવિન્નમિત્યપલપ્તનાર્થાં હરિ: પાતુ વ: ॥

‘તમારી છાતીમાં રહેલ આ લાગ્યશાળી કાણુ છે?’ ‘એ તો મણિ છે.’ ‘તેના પહેલા વણને કેમ

કાઠી નાખો છો? અર્થાત્ રમેણીને પાલે મણિ કેમ કહે છે? 'આ મણિ પહેલા વર્ષુ વિના ક્યાં છે? આ મણિનો વર્ષુ તો પહેલાંથી જ એવો છે.' ત્યારે તે મણિનું સ્ત્રી જેવું રૂપ કેમ છે? 'અતિના નિયમ પ્રમાણે દીર્ઘ ઈકારાંત મણિ સ્ત્રીલિંગે લેવો છે.' 'અરે! તમારી છાતીમાં જે સ્ત્રીનું રૂપ દેખાય છે, તે વિશે હું પૂછું છું.' 'અરે! ભોળા મનવાળા! એ તો તારું જ પ્રતિબિંબ છે.' એ રીતે ગદ્યા આગળ બોલવામાં લક્ષ્મીને છપાવતા શ્રીકૃષ્ણ તમારું રક્ષણ કરે. યાં દ્રષ્ટ્વા યમુનાપિપાસુરનિદાં વ્યૂહો ગદ્યાં ગાહતે વિઘ્નવાનિતિ નીલકण્ઠનિવહો યાં દ્રષ્ટમુરુષ્ટતે ।
ઉત્તસાય તમાલપલ્લવમિતિ ચિન્હન્દન્તિ યાં ગોપિકાઃ
કાન્તિઃ કાલિયશાસનસ્ય વપુષઃ સા પાવની પાતુ વઃ ॥
કાલિયનગનું દમન કરનાર શ્રીકૃષ્ણની સ્વામ કાતિ એવી છે કે તેને કાળી યમુના આણીને ગાયોનો સમૂહ તેની આંદર પ્રવેશ કરવા ચાહે છે. મોરોનો સમૂહ તેને વીજળીવાળો નેવા મેધ આણીને વિશેષ જ્ઞેવાની ઉત્કંઠા ધરાવે છે અને ગોપીઓ તેને તમાલનાં પત્ર આણીને કાનનાં બૂપણ માટે તોડી લેવા માગે છે, તે કાતિ તમારું રક્ષણ કરે. ૧૪૧

શ્રીમદ્ગોવર્ધપૂર્વમ્મહાપરિવશ્વેપુ તુલ્લસ્તન-
વ્યામવૈદ્વલિતેડપિ ચન્દનરજસ્યજ્ઞે વહન્સૌરભમ્ ।

કચ્છિલાગરજાતરાગનયનમ્હન્ધઃ પ્રભાતે શ્રિયં ।

ત્રિભન્તુ કામપિ વૈળનાદરસિકો જરાપ્રમીઃ પાતુ વઃ ॥૧૪૨

જેને સુદશગી ગોપીઓએ પોતાની મેળે જ આલિંગન આપ્યું ત્યારે તેમના જિંઘા સ્તનોનું મર્દન થયું, એથી એ સ્તનો ઉપર લગાડેલ ચંદનની રજ જેના શરીરે લાગવાથી એની સુગંધને જે ધારણ કરે છે, જેના બંને નેત્ર રાતના ઉજાગરને કારણે રાતાં થયેલા છે અને તેથી જે પ્રજાતકાળે કોઈ અવર્જનીય શોષાને ધારણ કરે છે; એવા વેલુનાદમાં રસિક બનેઈ કોઈ મહા જર પુરુષ તમારું રક્ષણ કરે. ૧૪૨

કણ્ઠાલિન્નમજ્જલં ઘનકુવામોગોવમોગોત્સવં
શ્રોણીસંગમસૌભગં ચ સતતં મધ્યેયસીનાં પુરઃ ।

પ્રાપ્તું કોડ્યમિતીર્થ્યેવ યમુનાકૂલે ચલારાઃ રચયં

ગોપીનામહરદ્દુકૂલિનિવર્ધ કૃષ્ણઃ સ પુણ્યાતુ નઃ ॥૧૪૩

મારા પહેલા જ મારી શ્રિયાઓના કંઠને મંગલ આલિંગન આપે, તેમનાં પુટ સ્તનમંડળના ઉપભોગને ઉત્સવ કરે, તેમના નિર્મલમંડળના સમાગમનું સોશાય પેળે, એવા તેમને શો અપિધાર છે? એવી રીતે જલે કે ગોપીઓનાં વહો પ્રત્યે કૃષ્ણને ઈર્ષ્યા ન હોય

અને તે જ કારણે જેમણે યમુનાને કિનારે રહેત ગોપીઓનાં વહ જળાત્કારે હરી લીધાં હતાં, તે શ્રીકૃષ્ણ અમારી સંપત્તિઓને પોષે. ૧૪૩

કૃષ્ણેનામ્વ ગતેન રન્તુમધુના મૃદુક્ષિતા સ્વેચ્છયા
સત્ત્વં કૃષ્ણ કિમેવમાહ મુસલી મિથ્યાન્વ પદયાનનમ્ ।

વ્યાદેહીતિ વિકાસિતે ચ વદન્તે દ્રષ્ટ્વા સમસ્તં જગન્-
માતા ચસ્ય જગામ વિસ્મયપદં પાયાત્સ વઃ શ્રીપતિઃ ॥

'હે માતાજી! કૃષ્ણે રમવા જતાં હમણાં જ પોતાની મેળે મારી ખાધી.' 'હે કૃષ્ણ! આ બલરામ કું કહે છે? એ વાત ખરી છે?' 'મા! બલરામ જોડું બોલે છે. મારું મુખ જુઓ. 'ત્યારે તારું મુખ ઉઘાડ.' એમ કહેવાથી કૃષ્ણે મુખ ઉઘાડ્યું; તો તેમાં સદર્શ જગતે જ્ઞેવામાં આવી; તેથી માતાજી વિસ્મય પામ્યા; એવા તે શ્રીકૃષ્ણ તમારું રક્ષણ કરે. અમ્બ શ્રાવ્યસિ તિષ્ઠ ગોરસમર્હ મન્થામિ મન્થાનકં પ્રાલમ્બ્ય સ્થિતમીશ્વરં સરમસં દીનાનનો વાસુકિઃ ।

સાસૂયં કમલ્લાલયા મુરગણઃ સાનન્દમુચક્રયં
રાહુઃ પ્રેક્ષત વં સ વોડ્સ્ટુ શિવદો ગોપાલચાલો દ્વિરઃ ॥

'મા! તમે યાદી બન્યા છો, માટે જીમાં રહેો. હું જ ગોરસ વડીલી આપું,' એમ કહીને બ્યારે શ્રીકૃષ્ણ વેત્રપૂર્વક રવેયો પકડીને જોવા રહ્યા ત્યારે નેતરાંધે પકડાઈ જવાની બીકે વાસુકિ નાગ દીન મુખે જોવા લાગ્યો; પોતાની શોક્ય ઉત્પત્ત થવાની બીકે લક્ષ્મીજી ઈર્ષ્યાથી જોવા લાગ્યાં, કરી પણ અશ્રુત મળવાની આશાથી દેવો આનન્દપૂર્વક જોવા લાગ્યા અને મૃત્યુના લપથી રાહુ વિહ્વળ થઈને જોવા લાગ્યો; તેવા ગોપાળબાળ શ્રીકૃષ્ણ તમારા કથાણુ માટે હો.

કાલિન્દ્યાઃ પુલિનેપુ કેલિકુપિતામુલ્લસ્ય રાસે રસં
ચ્છન્દન્તીમનુગન્ધતોડ્શુકુલુપાં કંસદ્વિષો રાધિકામ્ ।

તત્પાદપ્રતિમાનિવેશિતપદસ્યોદ્ભૂતોમોદ્ગેતે-

રઘુણોડુનયઃ પ્રસન્નદયિતાદ્રષ્ટ્ય પુણ્યાતુ વઃ ॥૧૪૬

બ્યારે રાધા અને કૃષ્ણ યમુનાના કિનારા પર વિલાસ કરતાં હતાં ત્યારે રાધા પ્રજુવથી કોપ્યાં અને રાસના રસને છોડીને ચાલો જવા લાગ્યાં; કોપને કારણે તેમનું મુખ આંસુઓથી ભરાઈ ગયું હતું; તેમને મનાવવા માટે શ્રીકૃષ્ણ તેમની પાછળ પાછળ જવા લાગ્યા. રાધાના પગનાં ચિહ્નવાળાં પગલાંમાં કૃષ્ણ પોતાનાં પગલાં માઝતા હતા; તેથી તેમના શરીરે રોમાંચ પ્રગટ થતાં હતાં; તે રાધાએ જોયું અને તેથી તે પ્રસન્ન થયાં એટલે શ્રીકૃષ્ણે બતાવેલો વિનય સફળ થયો; તે તમને પોષણ આપે. ૧૪૬

કંસ ધ્વંસયતે મુરં તિરયતે હંસં તથા હિંસતે
વાળં ક્ષીણયતે ચક્રં લઘયતે પૌંડ્રં તથા લુપ્તયતે ।

મૌમં ક્ષામયતે વલ્લભલભિદો દર્પં પરાકુર્વતે
ક્રિપ્તં શિષ્ટગણં પ્રણમ્રમવતે કૃષ્ણાય તુભ્યં નમઃ ॥૧૪૭॥

‘આપ કંસનો ધ્વંસ કરો છે, મુર રાક્ષસનો નાશ કરો છે, હંસ નામના રાજકુમારને હલ્લો છે, બાણાસુરને ક્ષીણ કરો છે, બાણાસુરનો ક્ષય કરો છે. મિથ્યા વાચ્છરવનો નાશ કરો છે, નરકાસુરનો ક્ષય કરો છે, હંસને ગર્વ બગાડીને હિંસારો છે અને અનુરોધી દુઃખી બનેલા નમ્ર શિષ્ટ લોકોનું પાલન કરો છે; તથા આપ શ્રીકૃષ્ણને નમસ્કાર. ૧૪૭

રાસોલ્લાસમરેણ વિભ્રમમૃતામામીરવામમુવા-
મચ્યેળં પરિચ્ય નિર્મરમુરઃ પ્રેમાન્ધ્યા રાષયા ।

સાધુ સ્વહૃદં સુધામયમિતિ વ્યાહૃત્ય ગીતસ્તુતિ-
વ્યાજાદુઃકૃદ્ચુમ્બિતઃ સ્મિતમનોહરી હરિઃ પાતુ વઃ ॥

જ્યારે રાસના ભરપૂર ઉત્સાસથી સર્વ ગોપીજન પ્રેમધેણાં બન્યાં હતાં ત્યારે પ્રેમથી અંધ બનેલ રાધાએ બધાંની પાસે રહેલ શ્રીકૃષ્ણની છાતીએ દૃઢ આલિંગન આપ્યું અને પછી ‘અહો ! તમારું મુખ આનિ ઉત્તમ પ્રકારના અમૃતથી ભરેલું છે,’ એ રીતે ગાનની સ્તુતિના બદાને રાધાએ જેના મુખનું પ્રકટ યુગ્મન કર્યું છે; અને તેથી મનોહર મંદ હાસ્ય કરતાં શ્રીકૃષ્ણ તમારું રક્ષણ કરો. ૧૪૮

સાકૃતસ્મિતમાકુલાકુલગલદ્ધમ્મિહમુહાસિત-
ભૂવલ્લોકમલીકદર્શિતમુજામૂલાર્ધદૃષ્ટસ્તનમ્ ।

ગોપીનાં નિમૃતં નિરીદ્ય લલિતં કાંચિચિરં ચિન્ત્ય-
ન્નન્તર્મુગ્ધમનોહરો દરતુ વઃ કુર્યં નવઃ કેશવઃ ॥૧૪૯॥

ગોપીજનોનાં રહેસ્ય ભરેલ લલિત વિલાસને શ્રીકૃષ્ણ જોતા હતા; તે લલિત વિલાસ અભિપ્રાયથી ભરેલ મંદ હાસ્યવાળો, અત્યંત વ્યાકુળ થતાં છૂટી જતાં કેશપાશવાળો, જૂકડીઓરૂપી નાચતી લતાઓવાળો અને આગસ મરડવાને બદાને ભુજબાના મૂળને જતાવીને અરધાં જોવામાં આવતાં સ્તનોવાળો હતો; તે જોઈને જે ઘણી વાર સુધી પોતાના મનમાં કાઈ એક (રાધા) ગોપીનું ચિંતન કરતા હતા. અને એ પ્રકારની મુગ્ધતાથી મનને દરતા હતા; એવા નવલકિશોર શ્રીકૃષ્ણ તમારા કેશને દૂર કરો. ૧૪૯

તિર્યકઞ્ઠવિલોલમૌલિતરલોત્સસય વંશોચર-
દ્રીતસ્થાનકૃતાવધાનલલનાલૈર્ન સંલક્ષિતાઃ ।

સંમુગ્ધં મધુસૂદનમ્ મધુરે રાધામુલેન્દૌ મૃદુ-
સ્પન્દં પલ્લવિતાથિર દદતુ વઃ ક્ષેમં કટાક્ષોમયઃ ॥૧૫૦॥

જ્યારે શ્રીકૃષ્ણ વાંસળી બળવતા હતા, ત્યારે તેમનો કંઠ વાંકો થયો હતો અને મુકટ તેમ જ કુર્ચનાં ભૂખણ પ્રેલી રહ્યાં હતાં, તે વાંસળીમાંથી નીકળતા ગાનના સ્વરોમાં લાગેા ગોપીજનો એવા તો એકાગ્ર બન્યાં હતાં કે તે ગોપીજનો તે વખતે રાધાના મધુર મુખચન્દ્ર પર અવ્યક્ત રીતે પ્રસરેલી શ્રીકૃષ્ણના કંઠાક્ષોની લહરી-ઓને અણી સકતાં નહોતા; તે કંઠાક્ષની લહરીએ તમારું કર્યાણુ કરો. ૧૫૦

પૃષ્ઠિચાકુલગોકુલાચનરસાદુદ્ભવ્ય ગોવર્ધનં
વિભ્રદ્યલ્લવલ્લભામિરધિકાનન્દાશિરં ચુમ્બિતઃ ।

કન્દર્પેણ તદર્પિતાઘરતડીસિન્દૂરમુદ્રાક્ષિતો
વાહુર્ગોપતનોસ્તનોતુ મવતાં શ્રેયાંસિ કંસદ્વિષઃ ॥૧૫૧॥

જ્યારે અતિશુદ્ધિ કંઠાક્ષે ગોકુળને બચાવવાની ઇચ્છાથી શ્રીકૃષ્ણે પૃથ્વી પરથી પોતાના બાહુ પર ગોવર્ધનને ઉપાડી લીધો ત્યારે જે બાહુને ગોપીઓએ કામદેવથી વ્યાકુળ થઈને અધિક આનંદથી ઘણી વાર સુધી યુગ્મન આપ્યું હતું તેમજ જેની પર ગોપીઓના અધર પર રહેલ સિન્દૂરની છાપનાં ચિહ્ન હતાં, તેથી ગોપાલસ્વરૂપ શ્રીકૃષ્ણને બાહુ તમારું રક્ષણ કરો. ૧૫૧

રાધામુગ્ધમુસ્તારવિન્દમુખુષ્મૈલોક્ચમૌલિસ્થલી-
નેપચ્ચોચિત્તનીલરત્નમવનીભારાવતારક્ષમઃ ।

સ્વચ્છન્દ્રવજ્રમુન્દરીજનમનમતોપપ્રરોપચિરં
કંસઘ્વંસનધૂમકેતુરવતુ ત્વાં દેવકીનન્દનઃ ॥૧૫૨॥

જે શ્રીકૃષ્ણ રાધાના સુંદર મુખકમળના રસનું પાન કરવામાં ભ્રમરારૂપ છે, જે ત્રણ લોકરૂપી મસ્તકને શબ્દ-ગાર સમરવામાં નીલમલિરૂપ છે, જે પૃથ્વીના ભારને હિનારવામાં સામર્થ્યવાળો છે, જે સ્વૈર મજ્જુદરીઓનાં અંતઃકરણોને સતત સંતોષ આપવામાં પ્રદોષકાળરૂપ છે અને જે કંસનો વિનાશ કરવામાં અમિરૂપ છે, એવા શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન તમારું રક્ષણ કરો. ૧૫૨

કિં વિભ્રામ્યસિ કૃષ્ણમોગિમવને માણ્ડીરભૂમીરુહિ
ધ્રાતર્યાસિ ન દૃષ્ટિગોચરમિતઃ સાનન્દનન્દાસ્વદમ્ ।

રાધાયા વચનં તદ્દ્વગમુસ્તાન્નન્દાન્તિકે ગોપતો
ગોવિન્દસ્ય જદન્તિ સાયમતિથિપ્રાશસ્યગર્ભા નિરઃ ॥

સમીક્ષાને એક પથિક નંદરાયને ઘેર આવીને જણાવ્યું કે, ‘મને રાધાએ એમ પૂછ્યું કે, ‘હે ભાઈ ! જ્યાં કાળો સર્પ રહે છે એવા આ ભાંડીર વડ પાને છું’ શા માટે ભરો છે ? અહીંથી નજરે દેખાય છે એવા નંદરાયનું

આનંદ ભરેલું ઘર છે, ત્યાં શા માટે જતા નથી ?' પશ્ચિનાં તે વચનોને શ્રીકૃષ્ણ નંદરાય પાસે વખાણી રહ્યા છે; તે સાથે વચનમાં રહેલ રહસ્યને પશુ સમજી ગયા કે, રાધા ભાંડીર વનને સંકેત કરીને 'આ વિલાસી કૃષ્ણ' સ્થાન છે ' એમ જણાવી રહી છે; એ રીતે પશ્ચિ દ્વારા રાધાના વચનની સ્તુતિ કરતી કૃષ્ણની વાણી વિજય પામે છે. ૧૫૩

સાન્દ્રાનન્દપુરંદરાદિવિપદ્મૈરમન્દાદરા-
દાનપ્રેમુકુટેન્દ્રનીલમણિભિઃ સંદર્શિતેન્દીવરમ્ ।
સ્વચ્છન્દે મકરન્દસુન્દરગલ્મન્દાકિનીમેદુરં
શ્રીગોવિન્દપદારવિન્દમશુભસ્કન્દાય વન્દામહે ॥૧૫૪॥

જ્યારે ઈંદ્ર વગેરે દેવા ગાઢ આનંદથી ભરપૂર બનીને અત્યંત આદરભાવે પોતાના મુગટો નમાવી રહ્યા છે, ત્યારે તેમના મુગટોમાં રહેલા ઇન્દ્રનીલમણિઓમાં શ્રીકૃષ્ણના ચરણની છાયા પડે છે; તે સ્વામ કમળ જેવી લાગે છે તેમ જ સ્વચ્છંદ રીતે નીકળતી ગંગાની ધારાશ્રી મકરંદના અરાધી જે ચરણકમળ ભરેલ છે, તેને અમે સઘળાં અશુભો દૂર કરવા માટે પ્રશુભ કરીએ છીએ.

પ્રાતર્નીલનિચોલમચ્યુતમુરંસંવીતપીતાંશુર્કં
રાધાયાશ્ચલિતં વિલોચ્ય હસતિ સ્વૈરં સર્વોમળહે ।

પ્રીટાષ્ઠલમચ્છલં નયનયોરાધાય રાધાનને
સ્વાદુસ્મેરમુહોડ્યમસ્તુ જગદાનન્દાય મન્દાત્મજઃ ॥૧૫૫॥

સવાર થતાં શ્રીકૃષ્ણ પોતાનું પોતાભર છાતી પર વીંટીને, શરીર પર સ્વામ વસ્ત્ર ઓઢીને રાધાના ઘરમાંથી નીકળ્યા; તેને રાધાની સખીઓ ભેદ્ય ગઈ એટલે તે બધી ઠસવા લાગી. એટલે શ્રીકૃષ્ણ રાધાના મુખ પર લગ્નમંદી મંચળ થયેલ નેત્રોના કટાક્ષ ફેંકીને મંદહાસ્ય કરવા લાગ્યા, એવા શ્રીકૃષ્ણ સર્વ જગતને આનંદ આપે.

ત્વામપ્રાપ્ય મયિ સ્વયંવરપરાં ક્ષીરોદતીરોદરે

શક્તે સુન્દરિ કાલકૂટમપિવન્મુલો મૃદાનીપતિઃ ।

હૃત્યં પૂર્વકથાભિરન્યમનસો વિશિષ્ટ્ય વાસોચ્છલં

રાધાયાઃ સ્તનકોરકોપરિ લસન્નેજો હરિઃ પાતુ વઃ ॥૧૫૬॥

'હે સુંદરી ! હું તો ધારું છું કે સમુદ્રમંથન વખતે તમે લદ્દમીરૂપે પ્રગટ થઈને સ્વયંવરમાં અને પસંદ કર્યો; એ જ કારણે મૂઢ બનીને સદાચિત્તે ઠસાઠલ ઝેરનાં પાન કર્યાં.' એ રીતે શ્રીકૃષ્ણ રાધાના ચિત્તને સમુદ્રના મંથનમાં ભેડી દીધું અને તેના વસ્ત્રના છેડાને દૂર કરી, કળાઓ જેવા ગોળ સુંદર સ્તન પર પોતાનાં નેત્રોને ભેડી દીધાં; એવા શ્રીકૃષ્ણ તમારું રક્ષણ કરે.

સુ. ૫

વામાંસસ્યલુન્ધિલુન્ધલુન્ધલુન્ધા જાતોત્તરીયચ્છર્વિ
વંશીંગીતિમવત્રિમદ્વવપુર્ણં મૂલાસ્યલીલાપરમ્ ।
કિંચિત્સત્તશિલ્પગ્ધોલરમતિલ્લિગ્ધાલીનીલાલકં
રાધાદિપ્રમદાશવાટૃતમહં વન્દે કિશોરાકૃતિમ્ ॥૧૫૭॥

જેના ગાળા ખભા પર રહેલ ઉત્તરીય વસ્ત્રની શોભા લટકતાં કુંડલની કાંતિથી વધી રહી છે; બંસીને નાદ કરતાં જેના શરીરે ત્રિભંગી (વળાંકવાળાં) મુખ, છાતી અને પગ)ની રચના થયેલી છે; જેણે ભૂકડીને ન્યાયવાની લીલા કરી છે; જેના મસ્તક પરને મધુરપિચ્છ મુગટ જરા ખસેલો છે; જેના અતિશય સુવાળા કેશ ભભરા જેવા સ્વામ છે અને જેની ચારે પાશુ રાધા વગેરે સેંકડો ગોપીઓ વીંટાઈને રહેલી છે; એવા નવલકિશોર શ્રીકૃષ્ણને હું વંદન કરું છું. ૧૫૭

અન્તર્મોહનમૌલિઘૂર્ણનવલ્મન્દારવિન્દસનઃ
સ્તઘ્યાકર્પણટટ્ટિઘ્ણમહામન્ત્રઃ કુણ્ઢીદશામ્ ।

દૃષ્યદાનવદ્યમાનદિવિપદ્મુર્તિરુઃસ્વાપદાં

ધ્રંશઃ કંસરિપોર્વ્યપોહ્યતુ વોડભ્રેયાંસિ વંશીરવઃ ॥૧૫૮॥

જે બંસીરવના અદરના આનંદને કારણે જેનું મસ્તક ડોલી રહ્યું છે અને તેથી કષ્ટવૃક્ષનાં પુષ્પોની માળામાંથી પુષ્પો ખરી રહ્યાં છે, જે બંસીરવ ગોપી-જનોને સ્તબ્ધ બનાવી, આકર્ષિત કરી અને દૃષ્ટિને ઠરી લઈને મહામત્ર જેવા બનેલ છે તેમ જ જે બંસીરવ અલિભાની દાનવોથી દુઃખ પામતા દેવાનાં અનિવાર્ય દુઃખો ને વિપતિઓને દૂર કરે છે; એવા શ્રીકૃષ્ણને બંસીનાદ તમારા અમંગળને દૂર કરે. ૧૫૮

મૌલૌ કેકિશિલ્પગ્ધિની મધુરિમાધારાપરે વંશિની

પીનાંસે વનમાલિની હૃદિ લસન્નકારુણ્યકહ્નોલિની ।

શ્રોણ્યાં પીતદુકૂલિની ચરણયોર્વ્યત્યસ્તવિન્યાસિની
લીલાકાચન મોહિનીં વિજયતે વૃન્દાવનાવાસિની ॥૧૫૯॥

જેણે મુગટમાં મધુરપિચ્છ ધારણ કર્યાં છે; જેણે માધુર્યના આધારરૂપ ઓડ પર મુરલી ધારણ કરી છે; જેણે પરિપુટ ખભા પર વનમાલા ધારણ કરી છે; જેના હૃદયમાં કરુણાના કહોલો ભેગળા રહ્યા છે; જેણે કેડ પર પીતાભર પહેરેલું છે અને જેણે બંને પગને આંટી દઈને ત્રિભંગી રચના કરી છે, તેવી વૃંદાવનમાં નિવાસ કરતી શ્રીકૃષ્ણની મોહિની લીલામૂર્તિ વિજય પામે છે. ૧૫૯

માલાવર્દમનોહકુન્તલભરાં વન્યપ્રસૂનોક્ષિતાં

શૈલેયાગુરુસઘચિત્રવિલકાં શશ્વન્મનોહારિણીમ્ ।

લીલાવેણુસ્વામૃતૈકરસિકા લાવણ્યલ્દમીમયી
ચાલા વાલતમાલનીલવપુષ્પ ચન્દ્રે પરા દેવતામ્ ॥૧૬૦
જેનો મનોહર કેશપાથ માળાગ્ને ગોડવન મધુર
પિચ્છથી શોભી જોડે છે, જે વનના ફૂલથી સદા ભરપૂર
રહે છે, જેને શિવાન્તિ અને અગરના નિચિત્તિલક
શોભે છે, જે નિત્ય નિરતર મનોહર લાગે છે, કોડા કરવા
માટે રચેન વેણુના રવરૂપી મધુર અચૂતમા જેને અત્યંત
ગ્લ છે, જે લાવણ્યની રોલાથી ભરપૂર છે તેમ જ
જેનું શ્યામ સુંદર શરીર નાના તમાલ વૃક્ષ જેવું લાગે
છે, એવા પરમ દેવતસ્વરૂપ શ્રીકૃષ્ણને દુ પ્રણામ
કરું છું ૧૬૦

અસાલમ્બિતવામકુણ્ડલધર મન્દોન્નવપ્રભલત
કિંચિલ્કુચ્ચિત્કોમલાપરપુટ સાચિપ્રસારીક્ષણમ્ ।
આલોલાદગુલિપદ્મૈર્મુરલિકામાપૂરયન્ત મુદા
મૂલે કલ્પતરોસ્મિન્નલલિત ધ્યાયે જગન્મોહનમ્ ॥૧૬૧
જેના કામા ખભા પર સુંદર કુડવ લારડી રજી છે,
જેણે ભૂકુરૂપી લનાને જરાક ઊંચી કરેલી છે, કોપળ
અધરોલના પુટને જેણે કાઈક મહારા છે જેણે નજરોને
આડી ફેલાવી છે, જેણે આગળાંચોરૂપી પક્ષવથી મુરલીમા
આનંદપૂર્વક સ્વરને પૂર્ણ છે અને પ્રવૃત્તિની નીચે
જિભા રહીને મુરલી વગાડતી વખતે જેણે ત્રણ પ્રકારે
પોતાના શરીરને વળાક (નિલગી-ચરના) આચો
છે, એવા જગન્મોહન શ્રીકૃષ્ણનું હૃદયન ધરુ છું ૧૬૧
અસ્મિન્કુલે વિનાપિ પ્રવલતિ પવનાદ્વતંતે કોડપિ નૂન
પદ્યમ કિંત ગત્વેત્યનુસરતિ ગણે મીતમીતેર્ધ્વકાળામ્
તસ્મિન્નાધાસતો વે સુપચતુ વિલસજીહ્વાયા કૈટભારિ-
વ્યાતન્વાનો મુગારિપ્રવલધુરચુરાચરોઃશઙ્ગિનાદાન્ ॥

જ્યારે શ્રીકૃષ્ણ કુજની અંદર રાધા સાથે વિહાર
કરતા હતા ત્યારે ગોવાળના બાળકો અંદરે અંદર કહેતા
હતા કે 'આ કુજ પવન વિના પણ હાલેલાલે છે,
માટે તેની અંદર કોઈ હોવું જોઈએ આપણે અંદર
જઈને શા માટે તપાસ ન કરવી ?' એમ નહીં કરીને
તે બાળકો ખીતા ખીતા અંદર આનવા લાગ્યા તેમને
દૂરથી જ અટકાવવાને માટે શ્રીકૃષ્ણ સિંહના જેવી મોગી
અને ભય કર ધુરધુરાગી કરવા લાગ્યા, તેવા રાધાના મિત્ર
શ્રીકૃષ્ણ તમને સુખ આપો ૧૬૨

અદ્વુલ્યા ક કપાટ પ્રહરવિ કુટિલે માધર કિંવસન્તો
નોચક્રી કિંકુલાલો નહિ ધરણિધર કિંદિગ્નિજ્ઞ કળીન્દ્ર
નાહ ધોરાહિમર્દી કિમુત રગપતિના હરિ કિંકપીન્દ્ર
શ્લેષ સત્યમામાપ્રતિવચનજિત પાતુ વક્ષકપાણિ ॥

'આ આગળાંથી મારા કમાડને કોણ ઠોકે છે ?
' 'અરે ઓ કુટિન મનવાળી ! એ તો હું માધવ છું '
'તું માધવ છે, તો શું વસત આપ્યો છે ?' 'નહીં
નહીં, આ માધવ તો ચક્રને ધાગણ કરતો છે ' ચક્રને
ધારણ કરનાર તું કુભાર છે ?' 'નહિ નહિ, હું તો
પૃથ્વીને ધારણ કરનાર ઈશ્વર છું ?' શું મોટી જીભો
વાળો કૃપીધર છે ? 'ના રે ! હું તો બનકર કાલીય
નાગનું દમન કરનારો છું ' તું શું ગરુડ છે ? 'અરે
ના, હું તો હરિ છું ' ત્યારે તો મોટા કપી-
વાનર હશે ? એ રીતે સવાય-જવાબમા જે શ્રીકૃષ્ણ
સત્યભામાએ ભગવાનને છતી લીધા છે, તે તમારું
રક્ષણ કરે ૧૬૩

ઘન્ટારણ્યે ચરન્તી ત્રિમુરપિ સતત ભૂર્ભુવ સ્વજન્તી
નન્દોદ્ભૂતાપ્યનાદિ શિશુરપિ નિગમેલક્ષિતા વીક્ષિતાપિ
વિનુલેપાવનદ્વોન્નમદમલમહાન્મોદસચ્છાવકાયા
માયા પાયાદપાયાદવિદિતમહિમા કાપિ પીતામ્નરાચ ॥

જે પોતે સર્વવ્યાપક હોવા છતાં વૃદ્ધાવનમા ફરી
રહેન છે, જે પોતે ભૂલોક, ભુવલોક અને સ્વર્ગલોકને
સતત ઉપન કરવા છતાં નદને ઘેર પ્રગટ થયેલ છે,
જેનો કોઈ આદિ નથી તે છતાં બાહસ્વરૂપ છે વેદોએ
જેના લક્ષણો બનાવ્યા છે, તે છતાં જે વારંવાર ભેગામા
આવે છે, જેની કાયાની ક્રાંતિ વીજળીની રેખાઓથી
રોભતા એવા જીયા નિર્મળ મેઘ જેવી છે અને જેનો
સપૂર્ણ મહિમા કોઈના પણ ગણવામા આવતો નથી,
એવી પીતાબરધારી માયાથી શ્રીકૃષ્ણની ભૂતિ તમારું
વિનાશથી રક્ષણ કરો ૧૬૪

નામોદસ્તારિલામોદમનિયમયુતાય પ્રકામોદવાહ
શ્યામો દર્પાન્નયમામોદ્યમિલિતયશોધારયા મોદતેય ।
આમોદચ્યાત્તદામોદરતરલદશા દત્તકામોદયો ચ
સામોદ શ્રીલક્ષ્મીમોદલયતુ હુરિત સોડન દામોદરોચ ॥

યમ-નિયમ પાળનાર યોગીજનોના યોગની કયાશને
જે સપૂર્ણ રીતે દૂર કરે છે, જેનું શરીર અત્યંત જળથી
ભરેલા મેઘ જેવું શ્યામ છે, જે મહાભર તેજના ઉદયથી
મગેલી યજ્ઞની ધારાથી નિત્યત આનંદ પામે છે જેના
શરીરે સુમધિન પુષ્પમાળાઓ રહેલી છે, જે વિશાળ
અને ચપ્પા એવી દર્શિઓથી રોભતી વજ્રગોપીઓના
હૃદયમા કામલાવના જગાડે છે જેની છાતીમા લક્ષ્મીનું
ચિહ્ન છે અને જે પરમ આનંદથી ભરપૂર છે એવા
શ્રીકૃષ્ણ તમારા પાપ દૂર કરો ૧૬૫

બલભદ્ર

નિપાત્યાશુ હિમાશુમળહલમથ પીત્વા તદન્ત સુધા
કૃત્વૈન ચપક હસન્નિતિ હલાપાનાય કૌતુહલાત્ ।
મો દેવ દ્વિજરાજિ માન્સિ સુરાસ્પર્શોઽપિ ન શ્રેયસે ।
મા મુજ્જેતિ તદર્થિતો હલધર પાયાદપાયાઙ્ગત્ ॥૧૬૬
જ્યારે બલભદ્ર ચક્રમડલને આપાશમાથી નીચે
ખેચી લાવીને તેમા રહેલ અમૃતનુ પાન કરી ગયા અને
ત્યાર પછી ખાલી થઈ ગયેન ચક્રમડલને કુહલને
કારણે ડસતા એવા બનભદ્ર સુરાપાન બનાવીને સુરાપાન
કરવા તેમા સુરાને રેડવા લાગ્યા ત્યારે ચક્ર તેમને પ્રાર્થના
કરી કે ‘ હે દેવ હુ તો શ્રેષ્ઠ બ્રાહ્મણ છુ એટલે સુરાનો
સ્પર્શ થાય તે પછુ મારે માટે થોડા ગણાય નહિ
માટે તમે મને છોડી દો ’ એ રીતે ચક્રની પ્રાર્થના
સાભળતા બલભદ્ર જગતને વિપત્તિમાથી બચાવે ૧૬૬
પ્રેમોનામિતરેવતીસુરગતામાસ્વાથ કાદમ્બરી
મુન્મત્ત ક્ષચિદુત્પત્તકચિદપિ ભ્રામ્યત્કચિત્પ્રસ્પલત્ ।
રક્ષાપાન્નમચીરલાઙ્ગલ્મલિર્યામામ્બરાડમ્બર
ક્રેશન કવલીકરોતુ સકલ ચત્રામિરામ મહ ॥૧૬૭
નમલાવે બીચા કરેન રેવતીના મુખમા રહેલી
મહિનુ પાન કરીને જે બલભદ્ર ઉન્મત્ત બનેલ છે
અને તેથી જે કાઈ ડેકાણે બીજા રહેલ છે, કાઈ ડેકાણે
ભમી રહેલ છે, કાઈ ડેકાણે પડતા આખરે છે એવા
બલભદ્રની આખો રાતી થયેલ છે તેમ જ જેણે ભમરા
એવા શ્યામ વસ્ત્રનો ભપકો કરેલ છે અને તેમનુ તેજ
ચક્રના જેવુ મનોહર છે તે બલભદ્ર અમારા સર્વ
કલેશોને કાળિયો બનાવે ૧૬૭
લ્પ્ણાલુ ક્ષચિદર્કધામનિ મનાદ્નિદ્રાલુ શીતાનિલે
હાલાના ગૃહ્યાલુ લુપ્તદસકલજ્વાલુ જાયામુસમ્ ॥
નિત્ય નિષ્પત્તયાલુ તિર્થગવનીશ્યાશ્યાલુ ક્ષણ ।
ગીતેભ્ય સ્પૃહ્યાલુ ધામ ધવલ દીપ્તિ દ્યાલુ શ્રવે ॥૧૬૮
સૂરના તાપમા રહેવાથી જેને ગરમીનો અનુભવ
થયો છે કંડો પવન વાવાથી જેને નિદ્રાનો અનુભવ
થયો છે, જેને મદિરાપાન કરવાની ઇચ્છા જાગી છે
લજ્જા અનુભવના રેવતીના મુખનુ જે વાર વાર સુબન
કરી રહ્યા છે, મદિરાની મસ્તીમા આવીને પૃથ્વી પર
પડવા-આખડવાનો જેનો સ્વભાવ છે, કાઈ વખતે
લામા થઈને પૃથ્વીને શય્યા બનાવી સઈ બનારા છે,
જેને વાર વાર ગાન સાભળવા ગમે છે અને જે દીનજનો
પર દયા કરે છે, એવા સ્વરૂપ સદૈવ તેજાધારી બલ
ભદ્રનો આશય મ્હુ છુ ૧૬૮

રુ-મિણી

શ્વધ્યાશેપતનુ સુદર્શનકર સર્વાદ્વલીલાજિત
ત્રેલોમ્યા ચરણારવિન્દલલિતેનાકાન્તલોકો હરિ ।
વિભાગા મુરમિન્દુસુન્દરરુચ ચન્દ્રાત્મચલુર્ધત્
સ્થાને યા સ્વતોરપયદધિકા સા રુક્મિણી યોજ્વતાત્ ॥
શ્રીકૃષ્ણે પોતે હાથમા જ સુદર્શન (ચક્ર) ધારણ
મરતા હતા જ્યારે રુક્મિણી આખા શરીરે (નુદર્શન)
સોભીતા હતા શ્રીકૃષ્ણે પોતે એક ચણુની લોનાથી જ
ત્રેલોક્યને છતી લીધુ હતુ જ્યારે રુક્મિણીએ પોતાના
સર્વ અંગોની લોનાથી નજુ લોકને છતી લીધા હતા,
શ્રીકૃષ્ણ પોતે કાળી આખમા ચક્રને રાખતા હતા,
જ્યારે રુક્મિણીનુ સપૂર્ણ મુખ ચક્ર જેવી વાતિવાળુ
હતુ એ રીતે જે શ્રીકૃષ્ણ રુક્મિણીને પોતાના શરીરથી
પણ વિરોધ લેખવામા ન્યાયપુર સર હતા એવા રુક્મિણી
તમારુ રક્ષણ કરે ૧૬૮
રાધા

રાધા પુનાતુ જગદન્યુતદત્તચિત્તા, મન્યાન
માફલયતી દધિરિત્તપાને । યસ્યા સ્તનસ્તથકચૂ ચુક
લોલદૃષ્ટિર્દેવોઽપિ દોહનધિયા વૃષમ દુરોહ ॥૧૭૦॥
જેણે પોતાનુ ચિત્ત શ્રીકૃષ્ણમા ભેડી દીધુ છે,
એવા રાધા દહી પિનાના પાત્રમા જ રહેશે નાખીને
દહી વસોવી રહ્યા હતા અને જેની દષ્ટિ રાધાના
સ્તનરૂપી ચુષકના આગમના ભાગમા ચપળ બની હતી
એવા શ્રીકૃષ્ણ બળદને ગાય સમજીને ઢાંઢવા લાગ્યા
હતા તે રાધા જગતને પવિત્ર કરી ૧૭૦

સુધાધાન્ન કાન્તિસ્તથ વદનપદ્મેરહગુણે
ચિંતેત્વ મ્લાનત્વ ઘટતિ સહસા પ્રાણદયિતે ।
વદ્વેયેવ કાન્તે દિવસવિરહાતઙ્કચકિતા ।
વદન્ને સલપ્તા વથ દિશતુ રાધા પ્રિયશતમ્ ॥૧૭૧॥
હે પ્રાણપ્રિયે! તમારા મુખમગ્નના શુભેને લાધિ
ચક્રની કાંતિ બળે કે મિતારાઈ ગઈ હોય તેથી તેની
કાંતિ તરત જ મ્યાન બની રહી છે, એ રીતે જ્યારે
શ્રીકૃષ્ણ રાધાને સવાર થવાની સૂચના આપનારા વચનો
કહેતા હતા ત્યારે રાધાજી દિવસમા થનારા વિરહના
દુઃખથી પિત્તતા પામીને શ્રીકૃષ્ણના શરીરે વળગી રહ્યા
હતા એવા ગાથા તમારા સેન્ધો ક્ત્યાજી કરો ૧૭૧

નંદક

સાન્દ્રા મુદ ચચ્છતુ નન્દકો વ સોહાસલક્ષ્મી
પ્રતિવિમ્બગર્ભે । સુરજનજ્ઞ યમુનાપ્રવાહસલીલરાધા
સ્મરણ મુરારે ॥૧૭૨॥

ને ખડ્ગની અંદર અનેક વિલાસવાળા લક્ષ્મીનું પ્રતિબિંબ પડતું હતું, તેને કારણે શ્રીકૃષ્ણને યમુનાના પ્રવાહમાં ક્રીડા કરતા રાધાજીવું દરરોજ સ્મરણ થતું હતું, તેવું નંદક નામનું ખડ્ગ તમને ભરપૂર આનંદ આપે. ૧૭૨

વેણુ

કેઢ્કાર: સ્મરકાર્મુકસ્ય સુરતક્રીડાપિકીનાં રવો
ફેફ્કારો રતિમજ્જરીમધુલિદ્ધા લીલાચકોરીધ્વનિ: ।
તત્ત્વ્યા: કચ્છલિકાપસારણમુજાક્ષેપસ્પલત્કલ્લ-
કાણ: પ્રેમ તનોતુ વો નવવયોદ્ધાસ્યાય વેણુસ્વન: ॥૧૭૩
શ્રીકૃષ્ણને વેણુનાદ કામદેવના ધનુષ્યના ટંકાર જેવો છે, સુંદર ક્ષતિનાં ક્રીડાઓરૂપ કાંકલાઓના ચબ્દ જેવો છે, રતિરૂપી મંજરી પર લાગેલ ભ્રમરાઓના ઝંકાર જેવો છે, લીલારૂપી ચેદારીના ધ્વનિ જેવો છે અને બ્યારે સુંદર રમણી કાચળી દૂર કરતી વખતે તેનો હાથ આડે નાખે ત્યારે જે ટંકણુનો ચબ્દ થાય, તેના જેવો છે; એવા વેણુનાદ તમને યોવનના વિલાસે કરવામાં પ્રેમ આપે. ૧૭૩

ધુધ અવતાર

પદ્મકંઠં ક્રમમાવનાપરિગતં હૃત્પદ્મમધ્યસ્થિતં
સંપદ્યચ્છિદ્રકરુણિણં લયવશાદ્વાતાનમધ્યાશ્રિત: ।
ગુપ્ત્ત્વં મધુસૂત્રનો બુવવપુર્ણો સ મૂયાન્મુદે
ચોડતિષ્ઠત્કમલાસને ફુતરચિર્વુદ્ધકલિદ્ધાકૃતિ: ॥૧૭૪
જે મૂલાધાર વગેરે ૭ ચક્રોમાં અતુલકે ભાવના કરીને પરમ શિવરૂપ આત્માને પ્રાપ્ત કરતા હતા અને તેને જ હૃદયકમળની અંદર રાખીને એવા કરતા હતા; ચિત્તની એકાગ્રતાને લીધે જેણે તે આત્માનો જ સંપૂર્ણ આશ્રય લીધો હતો તેમ જ જેની આકૃતિ મહાવાની અને શાનના સંપૂર્ણ ચિહ્નોવાળી હતી; એવા ધુધ ભગવાન કે જે નિરંતર પદ્માસન લગાવીને જ ગિરાજ રહેલા હતા; તે તમને આનંદ આપનાર બને. ૧૭૪
રેતોરક્તમયાન્યમૂનિ મહિનાં વિષ્ણુમૂર્તિર્દા-
વ્યાલોક્યેવ કલેવરાણિ વિગલત્તોવાર્દિરન્ધ્રાણિ ચ: ।
માયાજાલનિયન્ત્રિવાનિ ઘૂળયા નોન્મીલયત્યક્ષિણી
નિર્ઘ્યાંજનપ્રણિધાનનિશ્ચલમતિર્વુદ્ધૈ સ બુદ્ધોડસ્તુ વ: ॥

જેનાં નેત્રો વીસ્તરિત આત્મસ્વરૂપમાં સમાધિ લાગી જવાથી મોંચાઈ ગયાં છે અને જેની બુદ્ધિ નિશ્ચલ બનેલી છે; એવા ધુધ ભગવાન તમારું રક્ષણ કરે. આ ધુધ ભગવાને જે આખો મોંચી છે; તેથી એમ લાગે છે કે જે વીર અને રક્ષિતથી ઉત્પલ

થયેલ છે, જેનાં પેટ વિદ્યા અને મૂર્ત્યો ભરેલાં છે, જેનાં હિતો નિરંતર સંચા કરતા જળથી આદ્ર બનેલ છે અને જે માયાની જળથી બંધાયેલ છે; એવાં શરીરોને બેઠીને સ્થા આવી હોય અને તેથી પોતાનાં નેત્રોને ઉઘાડતા ન હોય એવા જળાતા ભગવાન તમને શાન આપે. ૧૭૫

ધ્યાનવ્યાજમુપેત્ય ચિન્તયસિ કામુન્મીલ્ય ચક્ષુ: ક્ષણં
પદ્યાનન્નશરતુરં જનમિમં ત્રાતાપિ નો રક્ષસિ ।
મિથ્યાકારુણિકોડસિ નિર્ઘૃતરસ્વસ: કુતોડ્ય: પુમા-
ચ્છન્નમારવધૂમિરિત્યમિદિતો બુદ્ધો જિન: પાતુ વ: ॥

‘અરે! તમે ધ્યાનનું બહાનું કાઢીને આપો મોંચી છે; તો કઈ સ્ત્રીનું ચિંતન કરો છો? જરા વાર નેત્રો ઉઘાડીને કામદેવનાં બાણોથી આતુર થયેલી આ અજળાઓને લુઓ. તમે રક્ષક હોવા છતાં અમારું રક્ષણ કરતા નથી; મારે મોટી કરુણાવાળા લાગે છે; તમારા જેવા ખીલે કયો પુરુષ આટલો નિર્દય હશે? એ રીતે અપ્રસાર્યો જે ભગવાનને ઉદ્દેશીને વારંવાર કહી રહી હતી; છતાં પણ જે આત્મવિચારમાંથી ભ્રષ્ટ થયા નથી, એવા જિતેન્દ્રિય ધુધ ભગવાન તમારું રક્ષણ કરે. ૧૭૬

વદ્વા પદ્માસને ચો નયનયુગમિદં ન્યસ્ય નાસા-
પ્રદેશે ધૃત્વા, મૂર્તૌં ચ શાન્તૌં સમરસમિલિતૌં ચન્દ્ર-
સૂર્યોલ્લયવાતૌં । પદ્યન્તર્વિશુદ્ધં કિમપિ ચ પરમં
ઘ્યોતિરાકારહીનં, સૌહૃદ્યામ્બોધૌ નિમગ્ન: સ દિશતુ
ભવતાં જ્ઞાનગોષં બુધોડયમ્ ॥૧૭૭॥

જે ધુધ ભગવાન પદ્માસન લગાવીને બેઠા છે; જેમણે પોતાનાં બંને નેત્રોને નાકના ટેરવા પર રાખ્યાં છે; જે ચંદ્ર અને સૂર્ય નામની બે નાડીઓમાં વહેતા પ્રાણ અને અપાન નામના પવનોને ડાળા કે જમણા નાક દ્વારા બહાર નહિ કાઢતાં, શરીરની અંદર જ રોકી રાખે છે; જે અંતઃકરણની વૃત્તિથી કોઈ નિરાકાર પરમ બ્યોતિને જોતા જોતા અદ્વૈતસ્વરૂપ મહા-સુખમાં જ સદા તહીન રહે છે; એવા ધુધ ભગવાન તમને જ્ઞાનનો ઓષ આપે. ૧૭૭

કામેનાકૃષ્ય ચાપં હૃત્પદુપદહં વસ્તુમિર્મારવીરૈ-
શ્રૂમદ્ગોક્ષેપમ્માસ્મિતમિલિતદશા દિવ્યનારીજનેન ।
સિદ્ધૈ: પ્રહોત્તમાદ્ઘૈ: પુલકિતવપુષા વિસ્મયાદ્વાસવેન
ધ્યાન્યો યોગીઠાદલિત इति व: पातु दृष्टो मुनीन्द्र: ।
કામદેવ ધનુષ્યને ખેંચીને બિમા હતા, કામદેવના સુંદર શેઠાઓ પટલ વગેરે વાળંઓને સારી પેઢે બળ-

વતા હતા તેમ જ અપસરાઓ ભૂકુટીઓની યેજ્ઞ કરીને, અગ્રાસાં ખાઈને અને મંદ હાસ્ય કરીને પોતાની નજરો ફેંકી રહી હતી, તે છતાં પણ ને યોગપીઠ પર ધ્યાન ધરવામાં અચલિત જ રહ્યા હતા એવા બુદ્ધ ભગવાનને નમ્ર મસ્તકવાળા સિદ્ધ લોકોએ અને વિસ્મયથી રોમાચિત થયેલ શરીરવાળા ઇંદ્રે પણ બેચેન હતા; તે બુદ્ધ ભગવાન તમારું રક્ષણ કરે, ૧૭૮
કલ્પિક અવતાર

ઝયતકરકરવાલઃ શક્તિમિરખ્વંસને મહાનિપુણઃ ।

કલ્પિકહરિયઃ પાયાદપાયતઃ કલિનિદાન્તોલ્યઃ ॥૧૭૯॥

ઉઘાડી તલવાર નેજે હાથમાં ઉઘાડી છે, ને શક નામના લોકોએ અધિકારને વિનાશ કરવામાં અત્યંત નિપુણ છે અને ને કલિયુગથી રાત્રિના અતિ પ્રગટ થયેલા છે; એવા કલ્પિક ભગવાન તમારું વિનાશથી રક્ષણ કરે. ૧૭૯

યવનીનયનામ્બુધોરણીભિરિરિણીનામપનીય તાપવદ્દિમ્ ।

સુકૃતદ્રુમસેકમાચરન્તંહતકલ્પં પ્રણમામિ કલ્પિકમીશમ્ ॥

નેજે યવનજનોની સ્ત્રીઓના અશ્રુપ્રવાહો વહેવારની પૃથ્વીના સઘળા પ્રદેશોના તાપથી અગ્નિને શાંત કર્યો છે અને તે દ્વારા પુષ્પથી વૃક્ષોને પાણીનું સિંચન કરાવ્યું છે તેમ જ પાપોને વિનાશ કર્યો છે; એવા કલ્પિક ભગવાનને હું પ્રણામ કરું છું. ૧૮૦

મેઘદ્વાજિવરંગમુન્મદગજપ્રાહ્લગ્લભં મટ-

વ્યાવલ્ગલ્પકુટુદાનૈકનિલવં ડિળ્ડીરપિણ્ડાવલિમ્ ।

મ્લેચ્છાનીકમહાર્ણવં સુવિપુલં સંપ્રામકલ્પાવધૌ

યશ્ચોર્વામિરિવાપિવદ્ યતુ સ વઃ કલ્પકાનિ કલ્પિકહરિઃ ॥

જેમા ઊભળતા ઘોડાઓથી તરંગે છે, જેમાં મદોન્મત હાથીઓથી ઝૂક (જલચર) ભરપૂર છે, ઘોડાઓથી પ્રબળ અને ચંચળ એવા દાનવોનું ને મુખ્ય સ્થાનક છે, જેમાં અપાર શરીરોથી ઘીસેલી પંક્તિઓ રહેલી છે અને એમાં સંગ્રામથી પ્રવચાળમાં મ્લેચ્છોના સૈન્યો અત્યંત વૃદ્ધિ પામેલાં છે; એવા મ્લેચ્છોનાં સૈન્યોએ મહાસાગરનું ને કલ્પિક ભગવાન વાહવાસિ ભત્રીને પાન કરી ગયા છે, તે ભગવાન તમારું પાપોને દૂર કરે. ૧૮૧

સૂચી

છળિદતાનેત્રંજાલિમન્જુરજ્જનપણ્ડિતાઃ ।

મળિદતાલિલદિક્ષાન્તાશ્વજાંશોઃ પાન્તુ માનવઃ ॥૧૮૧॥

નેજે ખંડિત નાવિકાનાં નેત્રોથી કમળોની પંક્તિને સારી પેઠે રાતી કરવામાં પાડિયે બતાવ્યું છે

અને નેજે સઘળી દિશાઓના છેડાઓને શણગાર્યા છે; એવાં સૂર્યનાં તેજસ્વી કિરણો તમારું રક્ષણ કરે. ૧

દુકતુપ્પન્નવિસવિતુષ્ણદુરુચઃ પુણ્ડરીકવનન્વગ્નોઃ ।

મળ્હલમુદિતં વન્દે કુળ્હલમાલ્પ્ણ્હલાશાયઃ ॥ ૨ ॥

સૂર્યનારાયણનું મંડળ ને પોપટની ચાંચના જેવી ક્રાંતિવાળું છે, ને પૂર્વદિશાથી નાચકાના કુંડલ જેવું દેખાય છે ને કમળવતોને પરમ આનંદ આપનાર બંધુરૂપ છે, તેને હું પ્રણામ કરું છું. ૨

અતિવિતગગનસરણિપ્રસરણપરિમુક્તવિશ્રમાનન્દઃ ।

મરુદુહાસિવસૌરમકમલાકરહાસકુદ્રવિર્જયતિ ॥ ૩ ॥

અત્યંત વિશાળ એવા આકાશમાર્ગમાં નિત્ય નિરંતર જેને આહ્વાનું પડે છે અને તેથી નેજે વિશ્રામનો આનંદ છોડી દીધો છે; પવને ફેલાવેલ સુગંધીથી ભરેલ કમળના વનને નેજે હસતાં-ખીસતાં રાખ્યાં છે, એવા સૂર્યનારાયણ વિજય પામે છે. ૩

પ્રાચીકુલ્લમતિલકં પૂર્વાચલરોહણૈકમાણિન્યમ્ ।

વિમુવનગૃદ્ધેકદીપં વન્દે લોકકલોચનં દૈવમ્ ॥ ૪ ॥

ને પૂર્વ દિશાના કેસરી તિલકરૂપે છે, ને ઉદ્યાનમાં ઊગતા મુખ્ય માણિક્યરૂપે છે, ને ત્રૈલોક્યથી ઘરમાં મુખ્યદેવોરૂપે છે અને ને સર્વ લોકના મુખ્ય નેત્રરૂપ છે, એવા સૂર્યદેવને હું પ્રણામ કરું છું. ૪

ઘડુભિરપિ કટોરચક્રવાકોત્કરવિરહજ્વરશાન્તિ-

શીતવીર્યઃ । તિમિરહૃતમયં મહોભિરજ્જયતિ જગન્ન-

યનોષમુળભાતુઃ ॥ ૫ ॥

જેના તેજ ગરમીને લીધે કટોર હોવા છતાં, ચક્રવાક પક્ષીઓના વિરહથી પિત્તજ્વર(સંતાપ)ને શાંત કરવામાં શીતવીર્યની શક્તિ ધરાવે છે અને ને પોતે તિમિર અંધારાં તિમિર નામના નેત્રરોગથી ઉપહત થયેલાં જગતના નેત્રોને અંગનરૂપ અને છે, તે સૂર્યનારાયણ વિજય પામે છે. ૫

યદિવન્ધ્રમમ્યરમણિયંદપાં પ્રસૂતિર્તંકં નિાપદ્ધતિ યદ્દમિ-

શિષામુ માસઃ । જ્યોત્સ્ના નિશામુ દિમધાન્નિ ચ યન્ન-

યૂલાઃ પૂષા પુરાણપુરુષઃ મ નમોઽસ્તુ તમૈ ॥ ૬ ॥

જેનું જિંબ આકાશમાં મણિની પેઠે દીપે છે, ને સૂર્યથી જળ ઉત્પન્ન થાય છે, જેનાથી રાત્રિઓમાં અગ્નિની જ્વાળાઓને તેજની પ્રાપ્તિ થાય છે અને જેનાં કિરણો રાત્રિઓમાં ચંદ્રમંડલની અંદર ચાંદનીરૂપ બને છે, તે મહાવિષ્ણુસ્વરૂપ સૂર્યદેવને મારા પ્રણામ હજો. ૬
યો રક્તતામતિવપમતુલં દયાનો દિક્ષાદેવરશુભસ્તંગ-
મઠ્ઠકમેળા યોપિદ્દર્શ્યપતિવિદ્મન્મૃતસ શધસ્વાયાદ-

પાયસમુદાયહરો રવિને ॥ ૭ ॥

જેણે અત્યંત રક્તતા (ગ્તાથ અને રાગીપણ) ધાગ્યું કરી છે, જે પૂર્વ દિશા અને પશ્ચિમ દિશાથી નાથિકાઓનું નિયંત્રણ અનુક્રમ પ્રમાણે શુભ કરે છે અને તેથી જે સ્ત્રીઓના પતિનું અનુકરણ કરનાર અણ્યાય છે અને જેને દુષ્ટોના સમુદાયને ઠરી લીધા છે, એવા સૂર્યનારાયણ અમારું સર્વદા રક્ષણ કરે ૭

ત્રઘાણસપુટકલેવરમધ્યવર્તિ, ચૈતન્યપિંડમિવ મળ્ડલમસ્તિ યસ્ય । આલોકિતોઽપિ દુરિતાનિ નિહન્તિ યત્ત, માર્તળ્ડમાદિપુરુષ પ્રણમામિ નિત્યમ્ ॥૮॥

જે સૂર્યનું મડગ પ્રગાડના સપુટરૂપી દેહની વચ્ચેના બાજુ કે ચૈતન્યના પિંડ જેવું લાગે છે અને જે પોતાના દર્શનથી જ લોકોના પાપોને દૂર કરે છે એવા તે આદિ પુરુષ સૂર્યનારાયણને હું નિત્ય પ્રણામ કરું છું ૮

સિન્દૂરસ્પર્શ્યા સ્પર્શન્તિ કરિણા કુમ્ભસ્થમાયોરણા મિહીપલ્લવશદ્ધ્યા વિચિન્તુતે સાન્દ્રદુમત્રોણિણુ ।

ફાન્તા કુક્કમકાઢક્ષ્યા કરતલે મૃદુનન્તિ લગ્નચયત્ । તત્તેજ પ્રયમોદ્ભવ ભ્રમકર સૌર ચિર પાતુ વ ॥૯॥

પ્રખાતકાળે જ્યારે સૂર્યનું પ્રથમ પ્રકાશેતુ તેજ પૃથ્વી પર પડે છે, ત્યારે તે અનેક બગેને પેદા કરે છે જ્યારે તે હાથીઓના કુલસ્થળ પર પડે છે ત્યારે મહાવત લોખ તેને સિદ્ધ સમજીને લેવા બળ છે જ્યારે તે વૃક્ષોની ગાંઠ ઝાડીમાં પડે છે ત્યારે ભીંડડી ઓ નની તાણ કુપળો સમજીને તેને ચૂટવા બળ છે જ્યારે કામિનીઓના હાથના તળિયા પર પડે છે, ત્યારે તેને ફેસર સમજીને કામિનીઓ પોતાના શરીર પર ચોળાના લાગે છે એ પ્રકારે અનેક બગે જેવાં વરનાર સૂર્યનારાયણનું તેજ તમારું લાળ્યાકાળ સુધી રક્ષણ કરે

एकस्मिन्नयने भृश तपति य काले स दाहवमो येनातन्यत यत्प्रकाशसमये नैषा पद दुर्लभम् ।

સા વ્યોમાનચયસ યન્ન વિવિદતા લોકે ગતિ શાઘતી શ્રીસૂર્ય સુરસેવિતોઽપિ હિ મહાદેવ સ નચ્ચાવતામ્ ॥

(પહેલો અર્થ) જેની દેવોએ સેવા કરી છે એવા તે સૂર્યનારાયણ છે જે એક અવન(હિતરાયણ)માં ખૂબ તપે છે, જેને જોના જાળ પ્રમાણે નિયમિત ગતિ કરી છે, જેના પ્રકારથી કોઈને કોઈ પણ સ્થાન દુર્લભ રહેતું નથી અને જેની અખંડ ગતિ લોકમાં કોઈના પણ અણુવામાં આવતી નથી એવા આકાશમાં ગતિ કરતા સૂર્યદેવ અમારું રક્ષણ કરે ૧૦

(બીજો અર્થ) જેને દેવો સેવે છે, એવા સદાશિવ છે, કે જે એક નેત્રમાં (સૂર્યરૂપે) ખૂબ તપ્યા કરે છે, જેણે પ્રત્યક્ષે જગતનો દાઢ વરવાનો કમ સ્વીકાર્યો છે, જેનું જ્ઞાન યવાથી મુનિઓને અલસસ્વરૂપ મેળવવું દુર્લભ રહેતું નથી અને જેની કાયમી સ્થિતિ લોકમાં કોઈના પણ અણુવામાં આવતી નથી અને જેની મૂર્તિ આકાશ જેવી વિશાળ છે, એવા સદાશિવ અમારું રક્ષણ કરે ૧૦

મૂર્ખના કિરણો

જન્મારાતીમકુન્દોદ્ભવમિવ દ્વથ સાન્દ્રસિન્દૂરેણુ રક્ત સિન્ધા દ્યૌર્ધેરુદયગિરિતટીધાતુધારાદ્રવ્ય ।

આયાન્યા તુલ્યકાલ ધમલગ્નરુચેવારુણા વો નિમૃત્યે । મૂયાસુર્ભાસયન્તો મુવતમભિનવા માનવો માનવીયા ॥

જ્યારે પ્રખાતકાળે સૂર્યના પ્રથમ કિરણો જગતને પ્રગટ કરવા આવે છે, ત્યારે જોના તો રાતા અને નીલી હોય છે બંને કે જેના બેરાવન હાથીના કુલ સ્થળો પર લાગેલા સિદ્ધના ઘાટા ચૂર્ણને ધરી રહ્યા ન હોય બંને કે હૃદયગળના શિખરોમાંથી આવી આવતી ધાતુઓની ધારાઓના રાતા પ્રવાહોના સિંચનને મેળવી ન રહ્યા હોય અને એક વખતે આવતી કમળ વનની કાંતિથી રાતા થઈ ગયા ન હોય એવા અણ્યાય છે તે કિરણો તમને સપતિ આપે ૧૧

મક્તિપ્રદાય દાતુ મુદુલપુટકુન્દીકોટરક્રોડીના લક્ષ્મીમાત્રપ્તુકામા દ્યવ કમલગ્નરુદ્ધપાટન કુર્વતે યે । કાલાકારાન્ધકારાનનપતિત તગત્સાધ્વસધ્વસકર્યા ।

કલ્યાણ વા ક્રિયાસુ કિસલ્યરચયતે કરા માત્સરસ્ય ॥

અધકારરૂપી વિશાળ મુખનો આખો જાળ જેવો છે તેમાં આખું જગત પડેલું છે તેની અડચણો દૂર કરવાનું સામર્થ્ય જે સૂર્યના કિરણો ધરાવે છે, તેની કાંતિ કામળ પાદડાના જેવી છે જે કમળોના વનોને ઉગારી નાખે છે તે બંને કે ભક્તિથી નમ્ર અનેક ભક્તજનોને લક્ષ્મી આપવા માટે કમળોની કળીઓના અંદરના ભાગમાં છુપાઈ રહેલી લક્ષ્મીને ખેંચી લેવા ધરતી ન હોય તેવા લાગે છે તે સૂર્યના કિરણો તમારું આણુ કરે ૧૨

સાદોષ યોમદ્વદોપિતરજનિરણિહનાયિકોન્મુચતારા મુક્ષાદાગપદારપ્તરલગમવમોત્યતાકી વિશાન્ત્યે ।

વર્ષજન્મોન્મુદુરહુહરનર્હિર્નિ સરત્પદપદાલી કાલબ્યાલી કરેણાવલયતુ દિનકલ્પકલ્પમોન્મુલવ ॥

રાત્રિરૂપી બખર વેશ્યા કે જે આકાશરૂપી મોટા બખરમાં રહેલી છે અને જેણે તારાઓરૂપી મોતીના હારે પહેરેલા છે; તે હારને સૂર્યનાં કિરણો બ્યારે વિખેરી રહ્યાં છે, ત્યાં તેમને ચપળ બનેલા પક્ષીઓના કલરવ-રૂપી અપકીર્તિ^૧ મળી રહી છે; તેને બળે દૂર કરવા માગતાં ન હોય, એ રીતે કમળરૂપી ધડાના મધ્યભાગ-માથી બહાર નીકળતી એવી લમરોની કાળી પંક્તિરૂપ નાગજીને પોતાના કરથી ખેંચીને સોગંદ લેતા ન હોય ? (સોગંદ લેવા હોય, ત્યારે હાથમાં સાપ પકડવાનો રિવાજ છે.) એવા પ્રકારનાં સૂર્યનાં કિરણો તમારાં પાપોનો નાશ કરે. ૧૩

શ્રીગંધાણાદિમિત્રાણીભિરપર્વૈર્ધર્માન્યકથોપા-
ન્દીર્ધામ્નાતાનચોધૈઃ પુનરપિ ષટયત્યેક લહાષર્વૈઃ ।
ધર્માશોક્તસ્ય ચોડન્તઃપ્રગુણધનટ્ટાનાનિન્નિર્વિધ્યુત્તે-
દ્દર્ષાર્થાઃ સિદ્ધિસંધે વિવદ્યુઃ પૃથગ્ : શ્રીમમ્મહોવિધાતમ્ ॥

અનેક કાળનાં પાપોના સમૂહ ભેગા થવાને કારણે જેનાં નાક, હાથ અને પગ ગળી ગયેલા છે, જેના શરીરે ખૂબ જ વધુ-ચંદા પડેલા છે, ધરધર અવાજથી જેનું ગળું ખીખરું થયું છે અને જેનો અવાજ પશુ અરુપ છે; એવા રક્તપિત્તિયા અને ગલત્ કુટવાળાં પ્રાણીઓને પશુ તે તરત જ ઉત્તમ આરોગ્ય આપે છે તેમ જ અત્યંત ગાદ દયાને કારણે જેના અંતઃકરણની જ્ઞાતિ સરળ બનેલી છે એવા સૂર્યનારાયણના કિરણો તમારા સર્વ પાપોને તરત જ દૂર કરે, કે જે સૂર્યનારાયણને સિદ્ધ લોકોના સમૂહો અર્ધ આપી રહ્યા છે. ૧૪

સિન્દૂરાણીવ સીદ્ધરૂપણકુલવધૂમૂર્તિ ચે સંચરન્તઃ
પ્રેક્ષન્તે વિશ્વ શૈલાઃ શિષરમુવિ લસત્પદ્મારામહુરાયૈઃ ।
ધુન્વન્તે ધ્વાન્તધારાઃ સહ દુરિતચયૈર્દૂરદદયાઃ સદા ચે ।
પાન્તુ ત્વાં પદ્માચ્ચન્દ્રરુણસકિરણાઃ પૂર્ણાઃ કામનાનામ્ ॥

કમલના પતિ સૂર્યનારાયણનાં તે અરણ્ય કિરણો બ્યારે પ્રગટ થાય છે, ત્યારે તે કિરણો ગરીબ કુળની સ્ત્રીઓના મસ્તકો પર ફેલાવેલ સિંદૂર જેવાં બળાય છે; જે કિરણોને લીધે પર્વતો બળે કે શિખરોમાં ઉદય પામેલા માણુકનાં અંકુરોવાળા હોય, એમ લાગે છે; જે કિરણો પાપોના સમૂહોની સાથે સાથે જ અંધકારના સમૂહોને પશુ નાશ કરી નાખે અને જે કિરણો દૂર

હોય ત્યારે જ જેવા માટે અનુદૂળ થઈ પડે છે, તે રાતાં સુંદર કિરણો તમારું રક્ષણ કરે. ૧૫

ચક્રી ચક્રારપરિક્તિ દરિરપિ ચ હરીન્ધૂર્જિત ધૂર્ધ્વજાન્તા ।
નક્ષં નક્ષત્રનાયોડરુણમપિ વરુણઃ કૂચરામં કુવેરઃ ॥
રંદઃ સદ્ધઃ સુરાણાં જગદુપકૃતયે નિત્યયુક્તસ્ય યસ્ય ।
સૌતિ પ્રીતિપ્રસન્નોડન્વહમહિમરુચેઃ સોડન્વતાત્સ્યન્દનો વઃ

જે સૂર્યનો રથ જગતનો ઉપકાર કરવા માટે સદા તૈયાર રહે છે. તે રથના ચક્રોને વિષ્ણુ, ઘોડાઓને ઇન્દ્ર, ધૂંસરી અને ધ્વજના છોડાઓને શિવ, ધરીને ચંદ્ર, અરણ્ય સારથિને વરુણ, કૃપર એટલે બેસવાની જગાના આગળપડતા ભાગને કુબેર અને વેગને બધા દેવા નિત્ય નિરંતર વખાણવા કરે છે, તે રવિનો રથ પ્રીતિપૂર્વક પ્રસન્ન થઈ તમારું રક્ષણ કરે. ૧૬

કિં છત્રં કિંતુ રત્નં તિલકમુત તથા કુણ્ડલં કોસ્તુમૌ વા
ચક્રં વા વારિજં વેત્યમરયુવતિભિર્યદ્વલિક્ષેપિદેહે ।
ઋત્વં મૌલૌ લલાટે થવસિ દ્વિદિ કરે નાભિદેશે ચ દૃષ્ટં
પાયાત્તદ્વોડર્કવિન્નં સ ચ દનુજરિપુર્વધર્માનઃ ક્રમેણ ॥

બ્યારે બલિરાગના યજ્ઞમાં વામનજીનું સ્વરૂપ ધીરે ધીરે વધવા લાગ્યું ત્યારે સૂર્યનું મોટાથી નાનું નાનું દેખાવા લાગ્યું; પહેલાં તો દેવાગનાઓએ બોલ્યું કે ‘આ સૂર્યમંડલ વામનના મસ્તક પર રહેલું છત્ર છે ?’ પછી બોલ્યું કે, ‘આ શું મસ્તકમાં રહેલો ચૂડામણિ છે ?’ પછી બોલ્યું કે, ‘આ શું લલાટમાં રહેલ તિલક છે ?’ પછી બોલ્યું કે, ‘આ શું કાનમાં રહેલ કુંડલ છે ?’ પછી બોલ્યું કે, ‘આ શું હૃદયમાં રહેલ કોસ્તુભમણિ છે ?’ પછી બોલ્યું કે, ‘આ શું હાથમાં રહેલ ચક્ર છે ?’ પછી બોલ્યું કે, ‘આ શું નાભિમાં રહેલ કમળ છે ?’ એ રીતે જેની અવસ્થા નાની નાની થતી જાય છે, એવા સૂર્ય અને જે કમે કમે વધવા લાગેલ છે; એવા વામન તમારું રક્ષણ કરે. ૧૭

સૂર્યના ઘોડા

અવતુ નઃ સવિતુરુગરાગલી સમતિલક્ષિતવુહ્નપયોધરા ।
સ્ફુરિતમધ્યગતાજ્જ્વળતાયકા મરકતૈકલતેન નભઃશ્રિયઃ ॥

જે સૂર્યના ઘોડાઓ આકાશની સુંદર નાયિકાના કંઠમાં રહેલ મરકત મણિઓની હારલતા જેવા લાગે છે; જેણે ખરેખર ઊંચા પયોધર (સ્તન કે મેઘ)ની ઉપર નિવાસ કર્યો છે અને જેના મધ્ય ભાગમાં અરુણ નાયક (સારથિ કે રાતા રંગનો મણિ) સ્ફુરી રહેલો છે, તે ઘોડા આમારું રક્ષણ કરે. ૧૮

૧ આ પ્રકાર પહેલાં અસ્તિત્વમાં હતો પશુ હવે તે નાશ પામ્યો છે. આ કથાને ‘દિવ્ય’ એટલે નભ આકાશમાં આનંદ છે અતિદાસિક દૃષ્ટિએ સમગ્ર હર્ષવર્ધનના કાળ સુધી તે રિવાજ લોકપ્રચલિત હતો.

ચંદ્ર

લાલયન્તમરવિન્દવનાનિ ક્ષાલયન્તમમિતો મુવનાનિ ।
પાલયન્તમથ કોકકુલાનિ ઝ્યોતિર્પતિમહં મહ્યામિ ॥

જે કમલવનોને રમાડી રહેલ છે, જે ચારે તરફ રહેલ અંધકારને દૂર કરીને સર્વ ભુવનોને સ્વચ્છ કરે છે, જે ચક્રવાક પક્ષીઓનું પાલન કરે છે એવા અત્યંત તેજસ્વી દેવનું હું પૂજન કરું છું. ૧

રચિમાવસતે સતાં ક્રિયાયૈ મુષયા તર્પયતે મુરન્નિવૃત્તશ્ચ ।

તમસાં નિશિ મૂર્છતાં વિદ્વન્નેહરવૃદ્ધાનિદિતાત્મને નમસ્તે ॥

અમાવાસ્યાને દિવસે દેવો અને પિતૃઓને વૃમ કરવા માટે તમે સૂર્યમંડલમાં નિવાસ કરો છો અને તેમને અમૃતથી વૃમ કરો છો. રાત્રિમાં બ્યાપીને રહેલ અંધકારનો તમે સમૂળગ્રો નાશ કરો છો અને તમે મહાદેવના મસ્તકમાં એક કલાકે રહો છો, એવા ચંદ્રને હું નમસ્કાર કરું છું. ૨

સ્વર્માનુપ્રતિવારપારણમિલદન્તોઘયન્ત્રોદ્ભવ-

શ્ચઘ્નાલીપતયાલુદીધિતિસુધાસારસ્તુપારસ્યુતિઃ ।

પુષ્પેષ્વાસનતત્રિયાપરિણયાનન્દાભિપેક્ષોત્સવે

દેવઃ પ્રાસન્નહસન્નાત્કલશ્રીરસ્તુ નસ્તુપ્રયે ॥ ૩ ॥

ન્યારે રાહ ચંદ્રનું વારંવાર ભક્ષણ કરે છે ત્યારે

તેનાં જડખાંના દત્તાના સમુદરપી યંત્રમાં ચંદ્ર દબાય છે અને તેથી ચંદ્રમંડલમાં જે ખાડા પડે છે તેમથી ચંદ્રનાં કિરણોના અમૃતનો સાર ઝર્પા કરે છે; તેથી બાણે કે તે ચંદ્રને હમર ધારવાળા કળશની શોભા મળી રહે છે; જેનાથી કામદેવ અને રતિના વિવાહપ્રસન્ને આનંદપૂર્વક અભિષેક કરવામાં આવ્યો હતો એવા ચંદ્રદેવ અમને સતોષ આપો. ૩

પૃથ્વી

સ્વર્ગોઽભિરદોનિવાસિપુરુષારચ્યાતિશુદ્ધાધર-

સ્વાહાકારવપદ્મક્રિયોત્યમમૃતં સ્વાદીય આદીયતે ।

આપ્નાયપ્રવર્ણરલંકૃતિજુષેઽમૃષ્યૈઃ મનુષ્યૈઃ શુભે-
દિવ્યક્ષેત્રસરિત્પવિત્રવપુષે દેવ્યૈઃ પૃથિવ્યૈ નમઃ ॥ ૧ ॥

વેદમાં જણાવેલ વિધિવિધાનોમાં તત્પર રહેનાર મુનિઓથી જેની શોભા વધી રહી છે તેમ જ દિવ્ય તીર્થક્ષેત્રો અને નદીઓથી જેનું શરીર પવિત્ર બનેલ છે તેમ જ આ પૃથ્વી પર નિવાસ કરનાર પુણ્યશાળી પુરુષો ન્યારે અત્યંત શુદ્ધ થઈ કરે છે ત્યારે તેમથી સ્વાદા અને વધારથી અમૃત ઉત્પન્ન થાય છે; તે અમૃતને દેવો પણ ગ્રહણ કરે છે; એવી પુણ્યશાળી પૃથ્વીદેવીને અમે પ્રણામ કરીએ છીએ. ૧

પ્રથમ પ્રકરણ સમાપ્ત

સુભાપિતરત્ન માળાગાર

શુદ્ધ ગુજરાતી ભાષાંતર સહિત

દ્વિતીય પ્રકરણ

સામાન્ય

સુભાપિતપ્રશંસા

ભાષાસુ મુલ્યા મધુરા દિવ્યા ગીર્વાણમારતી ।

તસ્માદ્ધિ કાવ્ય મધુર તસ્માદપિ સુભાપિતમ્ ॥ ૧ ॥

સ સ્ફૂટ ભાષા એ દેવવાણી છે તે સર્વ ભાષાઓમા સુખ્ય, મધુર અને દિવ્ય છે, તે ભાષા કરતાં પણ સ સ્ફૂટ કાવ્ય વિશેષ મધુર છે અને સુભાપિત તે તેથી પણ ચંદ તેલુ મધુર છે ૧

સુભાપિતેન ગીતેન યુવતીના ચ લીલયા ।

મનો ન મિથતે વ્યય ન યોગી હયથા વશુ ॥ ૨ ॥

બ્યારે સુભાપિત ગવાય અને બ્યારે યુવતીએ વિલાસ કરે, ત્યારે જેલુ મન ભેદાય નહિ, તે ખરેખર ક્રીતા યોગી હેય અથવા તે પશુ હેય ૨

સુભાપિતમયદ્રવ્યસમ્રહ ન કરોતિ ચ ।

પ્રસ્તાવયક્ષે સપ્રાપ્તે કા પ્રવાસ્યતિ દક્ષિણામ્ ॥ ૩ ॥

જે સુભાપિતશ્રી દ્રવ્યને સમ્રહ કરતો નથી, તે બ્યારે વાર્તાલાપ, સભા, ચર્ચા વગેરે પ્રસંગયોગે પ્રાપ્ત થશે ત્યારે કંઈ દક્ષિણા આપતો ૩

સસારકટુવૃક્ષસ્ય દ્વે ફલે હમ્ભવોપમે ।

સુભાપિતરસાસ્વાદ સગતિ મુજને જને ॥ ૪ ॥

આ સ સારશ્રી હસવા વક્ષના બે ફળો અનુભવ્ય છે એક તે સુભાપિતને રસાસ્વાદ અને બીજું સમજ નેતો સમાગમ ૪

સુભાપિતરસાસ્વાદજાતોમાશ્વકશ્ચુકા ।

વિનાપિ કામિનીસદ્ધ કવય સુખમાસતે ॥ ૫ ॥

રસાસ્વાદથી પ્રગટ થતા સુભાપિતના રોમાંચશ્રી કન્યુકને ધારણ કરનાર કવિજનો રમણીઓના સગ વિના પણ સુખ મેળવી શકે છે ૫

પૃથિવ્યા ત્રિણિ રત્નાનિ જલમન્ન સુભાપિતમ્ ।

મૃદૈ વાવાળતળપ્તે રત્નસક્ષાઽમિધૌયતે ॥ ૬ ॥

પૃથ્વી પર સાચા રત્નો તે ત્રણ છે જલ, અન્ન અને સુભાપિત પદ્યમના દુકાઓને ‘રત્ન’ નામથી તે મૃદ લોકો જ કહે છે ૬

ધર્મો યથો નયો વાહ્ય મનોહારિ સુભાપિતમ્ ।

ઇત્યદિગુણરત્નાના સમ્રહી નાવસીદતિ ॥ ૭ ॥

ધર્મ, યથ, નીતિ, હડાપણ અને મનોહર સુભાપિત વગેરે શુભોદ્દીપ્ત રત્નોને સમ્રહ કરનાર કદી દુખી થતો નથી ૭

સગીતમપિ સાહિત્ય સરસ્વત્યા ત્તનદ્રવ્યમ્ ।

પ્રકમાપાતમધુરમન્યદાલોચનામૃતમ્ ॥ ૮ ॥

સગીત અને સાહિત્ય એ તે સરસ્વતી માતાના બે સ્તન છે સગીત એ સેવતાની સાથે જ મધુર લાગે છે અને બીજું સાહિત્ય એ વિચારવાથી અનૃત સમાન લાગે છે ૮

શિશુર્વંતિ પશુર્વંતિ વેત્તિ નાગરસ ફળી ।

સાહિત્યરસમાધુર્ય શકરો વેત્તિ વા ન વા ॥ ૯ ॥

અનૃતના રસને તે બાળક પણ જાણે છે, પશુ પણ જાણે છે અને સર્પ પણ જાણે છે બ્યારે સાહિત્યના રસની મધુરતાને તે શકર જ જાણે છે, અથવા કદાચ તે પણ પૂરેપૂરી નહિ જાણતા હોય! ૯

દ્રાક્ષા મ્લગ્નમુત્રી જાગ્રા શર્કરા પાદમતા ગતા ।

સુભાપિતરસમ્પાપિ સુખા મીતા દિવ ગતા ॥ ૧૦ ॥

સુભાપિતના રસની આગળ મ.કર્મનું સુખ કરમાઈ ગયું, સાકર પથરા બની ગઈ અને અનૃત પણ લાય પામીને આ લોક છોડીને સ્વર્ગમા આદ્યું ગયું. ૧૦

સંસદિ તદેવ મૂપણમુપકારકમવસરે ધનં મુચ્ચમ્ ।

સૂક્તં દયતિ સુવર્ણ કલ્યાણમનર્થ્યમિહ ધન્યાઃ ॥૧૧॥

સારાં વચનોર્ધી સુવર્ણને જે ધારણ કરે છે, તે પુરોષને ધન્યવાદ થતે છે; કારણ કે સમાર્થાં તે જ આભુષણરૂપ બને છે, અવસર આવે તે જ ઉપકાર કરે છે, તે જ મુખ્ય ધન છે અને તે અમૂલ્ય તેમ જ કલ્યાણરૂપ છે. ૧૧

કથમિહ મનુષ્યજન્મા સંપ્રવિશતિ સદસિ વિનુયગમિતાયામ્ । યેન ન સુમાપિતામૃતમાદ્ધાદિ નિર્સીતમાત્મરે ॥ ૧૨ ॥

જેણે મનુષ્યજન્મ મેળવીને અત્યંત આનંદ આપી શકે એવા સુમાપિતરૂપી અમૃતતું પાન સંતોષ થાય તેટલા પ્રમાણમાં કદ્યું નથી, તે મનુષ્યો વિશુદ્ધ જનોની સમાધા (પંડિતસલા કે સ્વર્ગમાં) શી રીતે પ્રવેશ કરી શકે ? ૧૨

અકલિતશ્વાદ્દાહંટવિરનુકૂલા સ્પલિતપદનિવેશાપિ ।

અભિસારિકે રમયતિ સૂક્તિઃ સોત્કર્ષયદ્ધારા ॥ ૧૩ ॥

શબ્દાલંકાર વિનાની, સરળ રીતે રસ પેદા કરનારી, કોમળ પદવાળી અને શૃંગાર રસથી ઉત્તમ બનેલી એવી સુભાષિત-વાણી અભિસારિકા નાવિકાની જેમ સેવનારને આનંદ આપે છે. અભિસારિકાએ શબ્દ કરનાર અલંકાર પકેડ્યાં નથી, જે નાયકને અનુકૂળ રહે છે, જે નાયકને મળવા ગમે તેવા સ્થાનમાં પણ મૂકીને ચાલી જાય છે અને 'હું' નાયકની 'હું' અને નાયક આરે છે' એવા ઉત્કૃષ્ટ શૃંગારને પોષણ આપે છે. ૧૩

આસ્વાદિતદ્યિતાધરસુધારસસ્યૈવ સૂક્તયો મધુરાઃ ।

અકલિનરસાલમુકુલો ન કોકિલઃ કલમુદ્ગચયતિ ॥ ૧૪ ॥

જેણે ત્રેમલરી રમણીના અધર અમૃતતું પાન કરેલું છે, તેના કવિજનના મુખમાંથી નીકળેલું સુભાષિત વચન જ મધુર લાગે છે; પણ જેણે આખાની બજરીનો રસ ચાખ્યો નથી એવી કોયલ મધુર અવાજ કરી શકતી નથી. ૧૪

યસ્ય વસ્ત્રદુહરે સુમાપિતં નાસ્તિ નાપ્યવસરે પ્રજલ્પતિ ।

આગતઃ સદસિ ધીમતામસૌ લેપ્યનિર્મિત ડ્યાવમાસતે ॥

જેના મુખરૂપી બળોલમાં કોઈ સુભાષિત રહેલું ન હોય, જે અવસર આવે બોલી શકતો ન હોય, તે તે માણસ કાલા પુરોષની સમાર્થાં કાલવતું પૂતળું હોય તેવા લાગે છે. ૧૫

સુમાપિતં હારિ વિશત્યથોગલાન્ન દુર્જનસ્યાકેરિયો-
રિવામૃતમ્ । તદેવ ધત્તે હૃદયેન સજ્જનો હાર્યંહારન્-
મિવાતિર્નિર્મલમ્ ॥ ૧૬ ॥

જેમ રાહુના ગળાની નીચે અમૃત રહેતું નથી તેમ આ મનોહર સુભાષિત દુર્જનના ગળા નીચે ઊતરતું નથી; પરંતુ જેમ વિષ્ણુ ભગવાન અતિ નિર્મળ એવા કોસ્તુભશિખે ધારણ કરે છે તેમ સજ્જન પુરોષ તે સુભાષિતને હૃદયથી ધારણ કરે છે. ૧૬

નાયં પ્રયાતિ વિકૃતિં વિરસો ન યઃ સ્યાન્ન ક્ષીયતે વહુ-
જનૈર્નિર્વરં નિર્ણતઃ । જાહર્ષ નિહન્તિ રુચિમેતિ કરોતિ
વૃત્તિઃ, નૂનં સુમાપિતરસોઽન્યરસાતિશાયી ॥ ૧૭ ॥

આ સુભાષિત રસ ખીભ બધાવ રસોથી ઉત્તમ છે. ખીભ રસ તો બગડી જાય પણ આ રસ કદી બગડતો નથી, સુકાઈ જતો નથી, ગમે તેટલા માણસો પીએ તોપણ ખૂટી પડતો નથી; જરૂરતાને જરૂરબળથી દૂર કરે છે, રુચિ વધારે છે અને સર્વ તૃપ્તિ આપે છે. ૧૭

કિં હારૈઃ કિમુ કદ્વૈઃ કિમસમૈઃ કર્ણાવતંસૈર્લં

કેયૂરૈર્મણિકુણ્ડલૈર્લમલં સાહચરૈર્મયૈઃ ।

પુંસોમેકમરણિઢવં પુનરિવં મન્યામહે મળઢનં

યન્નિર્ણીહિતપાર્વણામૃતકરસ્યન્દોષમાઃ સૂક્તયઃ ॥ ૧૮ ॥

'અમૃતવર્ષી કિરણોવાળા પૂર્ણિમાના ચંદ્રને નિયોવીને કાઢવામાં આવેલ સુધારસ જેવા સુભાષિતો જ સર્વ જનો માટે અપ્પડિત આભુષણ છે;' એમ અમે માનીએ છીએ; બાકી મોટા મોટા હાર, કંકણ, ચિત્રવિચિત્ર કાનના બુધણ, બાણમંથ, મણિજડિત કુંડલો અને વજ્રના આડંબરો એ બધા ધારણ કરે કે ન કરે; તેથી શું. ૧૮

રિચંત્રં ચાપિ સુમાપિતેન રમતે સ્વીયં મનઃ સર્વદા

શ્રુત્વાન્યસ્ય સુમાપિતં રણુ મન શ્રોતું પુનર્વાચ્ચતિ ।

અજ્ઞાજ્ઞાનવતોઽન્યેનેન હિ વરીકર્તું સમર્થો ભવેત્

કર્તવ્યો હિ સુમાપિતસ્ય મનુજૈરાવદ્યકઃ સંપ્રદઃ ॥ ૧૯ ॥

જેમ ખેદ પારેતું આપણું મન સુભાષિત સાંભળવાથી સદા આનંદિત બને છે અને કરી પણ તે સાંભળવા ઇચ્છે છે, તેવી જ અસર ખીનના મન પર પણ થાય છે. સુભાષિત વડે મનુષ્ય રાત્રી તેમ જ અજ્ઞાની સૌ કોઈને વશ કરવા સમર્થ બને છે માટે મનુષ્યોએ જરૂર સુભાષિતોના સંપ્રદ કરવા જોઈએ.

૧ સંકેત રથને પોતાના છાંદને શ્રેષ્ઠ રીતે મળવા માટે જનારી સૌ અભિસારિકા કહેવાય છે.

વિદ્યાની પ્રશંસા

અપૂર્વઃ કોઽપિ કોશોઽયં વિદ્યતે તવ મારતિ ।

વ્યયતો વૃદ્ધિમાયાતિ ક્ષયમાયાતિ સચ્ચયાતુ ॥ ૧ ॥

હે સરસ્વતી માતા ! તમારો આ ખજાનો તો ખરેખર ડાઘ અપૂર્વ જ છે. તે વ્યય કરવાથી વૃદ્ધિ પામે છે અને સંચય કરી રાખવાથી ક્ષીણ થતો જાય છે. અનેકસંશયોછેદિ પરોક્ષાર્થસ્ય દર્શકમ્ ।

સર્વસ્ય લોચનં શાસ્ત્રં યસ્ય નાસ્ત્યન્ધ એવ સઃ ॥ ૨ ॥

શાસ્ત્રરૂપી લોચન અનેક જાતની શંકા-કુશંકાઓને દૂર કરે છે, તેમ જ સ્થૂળ દૃષ્ટિએ ન જોઈ શકાય તેવા સૂક્ષ્મ પદાર્થોને પણ જાણાવે છે, જેને આ શાસ્ત્રરૂપી લોચન ન જાણ, તે છતી આંખે આંધળો જ છે. ૨ સર્વદ્રવ્યેષુ વિદ્યૈવ દ્રવ્યમાદુરનુભવમ્ ।

અદ્વારિત્વાદનર્વત્વાદક્ષયત્વાચ સર્વદા ॥ ૩ ॥

આ જગત પર અનેક પ્રકારનાં દ્રવ્યો છે; તેમાં વિદ્યારૂપી દ્રવ્ય જ સર્વોત્તમ છે; કારણ કે તે ડાઘથી ઠરી શકાતું નથી, તેનું મૂલ્ય ઘટી શકતું નથી અને તેનો કદી નાશ કે હાનિ થતા નથી. ૩ હર્તુર્ન ગોચરં યાતિ દત્તા ભવતિ વિરુદ્ધા ।

કલ્પાન્તેઽપિ ન યા નર્યેતિકમન્યદ્વિદ્યાયા સમમ્ ॥ ૪ ॥

જે ચોરી કરનાર છે, તેની નજરે આ વિદ્યારૂપી દ્રવ્ય પડતું નથી; અને વિદ્યારૂપી દ્રવ્યનું દાન કરે તો તેનો વિસ્તાર થાય છે તેમ જ જેનો પ્રલયકાળે પણ નાશ થતો નથી તે વિદ્યાના જેવું ખીલતું કંઈ દ્રવ્ય હોઈ શકે? જ્ઞાતિર્ભિર્વળ્યતે નૈવ ચૌરેણાપિ ન નીયતે ।

દાને નૈવ ક્ષયં યાતિ વિદ્યારત્નં મહાધનમ્ ॥ ૫ ॥

આ વિદ્યારૂપી રત્ન એ તો મહાનભા મહાધન ધન છે, જેની વહેંચણી થાતિજોનોથી ઘટી શકતી નથી, જેને ચોરી લઈ જઈ શકતા નથી અને જેનું દાન કરવાથી ખૂટી જતું નથી. ૫ સંયોજયતિ વિદ્યૈવ નીચગાપિ નરં સરિત્ ।

સમુદ્રમિવ દુર્ધર્મં તુષં માગ્યમતઃ પરમ્ ॥ ૬ ॥

જેની રીતે નીચા ડોળાવમાં પહેલી નદી ડાઘ પણ નાવમાં ગેસેલ માણસને ન પહેાડી શકાય તેવા સમુદ્ર સુધી પહેાડાય છે, તેવી રીતે નીચ જાતિમાં ગયેલી વિદ્યા પણ તે પુરુષને રાખતો સમાગમ કરી આપે છે અને રાખતો સમાગમ થયા પછી તો તેનું ભાગ્ય ખાધી જ ઊડે છે. ૬ વિદ્યા શસ્ત્રં ચ શાસ્ત્રં ચ દ્વે વિદ્યે પ્રતિપત્તયે ।

આદ્યા દ્વાસ્ત્યાય શુદ્ધત્વે દ્વિતીયાદિયતે સદા ॥ ૭ ॥

શસ્ત્રવિદ્યા અને શાસ્ત્રવિદ્યા આ બે પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય વિદ્યાઓ છે. આમાં પહેલી વિદ્યા શુદ્ધવસ્થામાં ઠાસ્યાસ્પદ જનાવે છે, બીજી ખીજી વિદ્યા સદા આદર આપાવે છે. ૭

શુનઃ પુલ્હમિવ વ્યર્થે જીવિતં વિદ્યાયા વિના ।

ન ગુહ્યગોપને શકં ન ચ દંશનિવારણે ॥ ૮ ॥

વિદ્યા વિનાનું જીવન કૂતરાની પૂંછડીની જેમ વ્યર્થ છે. તે પૂંછડી શુભ ભાગને ઠાંકી શકતી નથી, તેમ માખી-મચ્છરને પણ ઉડાડી શકતી નથી. ૮ સદ્વિદ્યા યદિ કા ચિન્તા વરાકોદરપૂરણે ।

શુક્રોપશનમાપ્રોતિ હરે રામ इति ક્લુવં ॥ ૯ ॥

જો સારી વિદ્યા મેળવી હોય, તો પછી આ પ્રિયારા પેટને પૂરવાની ચિંતા થી ‘હરે, રામ,’ એ પ્રકારે મીઠા શબ્દ બોલનાર પોપટ પણ ભોજન મેળવી લે છે. વસુમતીપતિના તુ સરસ્વતી ધ્રુવતા રિપુણાપિ ન નીયતે ! સમવિભાગહરેન વિભગ્યતે વિશુદ્ધત્રોધતુર્ધરપિ સેવ્યતે ॥

પૃથ્વીનો રાજા કે જળધાન શત્રુ પણ આ સરસ્વતીનું ઠરણ કરી શકે એમ નથી તેમ જ સરખા હિરસે ભાગ માગનાર ભાઈઓ પણ તેનો ભાગ પડાવી શકતા નથી; તે છતાં તેનામાં એક વિશેષતા એ છે કે, દેવો જેવા ઝાની અને સમજી જનોથી સરખી રીતે સરસ્વતી સેવી શકાય છે. ૧૦

થિયઃ પ્રદુગ્ધે વિપદો રુણદ્વિ યશસિ મૂતે મલિન પ્રમાદ્વિ । સંસ્કારસૌચેન પરં પુનીતે શુદ્ધા દિ બુદ્ધિઃ કિલ કામથેનુ ॥

આ શુદ્ધ બુદ્ધિરૂપ સરસ્વતી એ ખરખરી કામધેનુ છે; કારણ કે તે સંપત્તિઓનું હોદ્દન કરે છે, વિપત્તિઓને અટકાવી દે છે, યશ ઉત્પન્ન કરે છે, મલિનતાને ધાઈ નાખે છે અને સંસ્કારરૂપ પવિત્રતા વડે અન્યને પાવન કરે છે.

ન ચૌરદ્વાર્યં ન ચ રાજદ્વાર્યં, ન ધાતુભાગ્યં ન ચ મારકારિ ।

વ્યયે કૃતે ધર્ષત એવ નિત્યં વિદ્યાધનં સર્વધનપ્રધાનમ્ ॥

વિદ્યારૂપી ધન સર્વધનોમા મુખ્ય ધન છે, એ ચોરોથી ચોરાય એવું નથી, રાજાઓથી ઠરાય એવું નથી, ભાગીદારોથી ભાગ પડાય એમ નથી તેમ જ જેનો જરા પણ ભાર લાગતો નથી અને એનો ખર્ચ કરાય તેમ તેમ તે વધતું જાય છે. ૧૨

માતેવ રક્ષતિ પિતેવ દિતે નિયુક્તે, કાન્તેવ ચાપરમ-યત્પત્નીય લેદમ્ । લક્ષ્મીં તનોતિ વિતનોતિ ચ વિદ્યુ કીર્તિં કિં કિં ન સાધયતિ કલ્પલતેવ વિદ્યા ॥ ૧૩ ॥

વિદ્યા માતાની જેમ રક્ષા કરે છે, પિતાની જેમ હિતમાં જોડે છે, સુંદર સ્ત્રીની જેમ ખેદ ટાળાને આનંદ

આપે છે, લક્ષ્મીને વિસ્તાર કરે છે અને સર્વ શિશુઓમાં કીર્તિનો ફેલાવો કરે છે; એ રીતે આ વિદ્યા કષ્ટપલતાની જેમ બનીને શું શું સાધી આપતી નથી ?

વિદ્યા નામ નરસ્ય રૂપમધિકં પ્રચ્છન્નગુણં ધનં
વિદ્યા ભોગકરી યશઃસુલકરી વિદ્યા ગુરુણાં ગુરુઃ ।

વિદ્યા વન્ધુજનો વિદેશગમને વિદ્યા પરં દૈવતં

વિદ્યા રાજસુ પૂજયતે નહિ ધનં વિદ્યાવિહીનઃ પશુઃ ॥

વિદ્યા પુરુષતું એક વિશેષ રૂપ છે, તે સંતાડીને રાખેલું શ્વેત ધન છે; તે ભોગ, યશ અને સુખને આપાવનારી છે, તે શુરની પશુ શુરુ છે, પરદેશમાં તે એક બાંધુજન જેવું કામ કરે છે, તે પુરુષતું પરમ દેવતા છે. રાજગૃહમાં પશુ વિદ્યા પૂજ્ય છે-ધન નથી પૂજતું, તેથી એવી વિદ્યાથી જે હીન છે તે પશુ જેવો છે.

વિદ્યા નામ નરસ્ય કીર્તિરતુલા ભાગ્યક્ષયે વાશ્રયો
ધેનુઃ કામદુષ્ટા રતિશ્ચ વિરહે નેત્રં છતીયં ચ સા ।

સત્કારાયતનં કુલસ્ય મદિમા રત્નેર્વિના ભૂષણં
તસ્માદન્યમુપેક્ષ્ય સર્વવિપયં વિદ્યાધિકારં કુરુ ॥૧૫॥

વિદ્યા એ તો પુરુષની અનુપમ કીર્તિ છે, ભાગ્યનો નાશ થાય ત્યારે તે આશ્રય આપે છે, તે કામધેનુ ગાય છે, વિરહમાં રતિ સમાન છે, પુરુષતું ત્રીજું નેત્ર છે, સત્કારણું મંદિર છે, કુલનો મદિમા છે અને રત્નો ન હોય છતાં આભૂષણરૂપ છે, માટે ખીન બધા વિષયોને છોડીને વિદ્યાનો અધિકારી થા. ૧૫

કાવ્યની પ્રશંસા

કાન્યુચ્છામઃ સુરાઃ સ્વર્ગે નિવસામો વયં સુવિ ।

કિં વા કાવ્યરસઃ સ્વાદુઃ કિં વા સ્વાદીયસી સુધા ॥૧॥

અમે પૃથ્વી પર રહીએ છીએ અને દેવતાઓ સ્વર્ગમાં વસે છે તેથી અમે કોને પૃથ્વીએ કે કાવ્યરસ સ્વાદિષ્ટ છે કે અમૃત સ્વાદિષ્ટ છે ? ૧

નિરવધાનિ પદાનિ ચઘનાઘ્યસ્ય કા ક્ષતિઃ ।

મિશ્રકક્ષે વિનિશ્ચિત્તઃ કિમિશ્વર્નાસ્તો ભવેત્ ॥૨॥

નિર્દોષ સુંદર કાવ્ય રચવાની શક્તિ છે, તો પછી નિર્ધનપથાથી શું વૃક્ષાન ચંપાનું છે ? મિશ્રકની બગલમાં શેરડીનો સોડો હશે તો ભલા તે નીરસ બનવાનો છે ?

યાતા યાન્તિ ચ યાતારો લોકાઃ શોકાધિકા સુવિ ।

કાવ્યસંઘનિધી કીર્તિઃ સ્થાયિની નિરપાયિની ॥૩॥

જેના હૃદયમાં વિશેષ કરીને શોકસંતાપ છે, તેવા તો કેટલાય માણસો ચાલ્યા ગયા, ચાલ્યા બધા છે અને

ચાલ્યા જશે; પરંતુ કાવ્યની કીર્તિ તો અવિનાશીપણે સ્થિર રહેવાની છે. ૩

નવોઽર્થો જાતિગ્રામ્યા શ્લેષોઽક્રિષ્ટઃ સ્ફુટો રસઃ ।

વિકટાક્ષરવન્ધ્યઃ કૃત્ત્વમેકત્ર દુષ્કરમ્ ॥૪॥

નવીન અર્થ હોય, અતિ પ્રાકૃત ન હોય, શિષ્ટ હોય, શ્લેષ સરળ હોય, રસ સ્ફુટ હોય તેમ જ મધુર અક્ષરની રચના (પદલાલિત્ય) હોય; તે બધા કાવ્યના શુભો એક કેટલાકે લાવવા મુશ્કેલ છે. ૪

સદ્ભિર્મૃદ્યે હિતે કાવ્યે વૃથા દુર્જનગર્જનમ્ ।

ચઘ્વીશઘ્વીકૃત્વે ચન્દ્રેઽન્તુદઃ કિં વિધુંતુદઃ ॥૫॥

ચંડીના પતિ મહાદેવે પોતાના મસ્તક પર ચંદ્રનો સ્વીકાર કર્યો એટલે તે ચંદ્રને ભલા રાહુ દી રીતે પીડા આપી શકે; એ રીતે સજ્જનોને જે કાવ્ય હિતકારી તરીકે ગમી ગયું છે, તે કાવ્ય માટે ભલેને દુર્જનો બકતા રહે તેની શી અસર થવાની છે ? ૫

ત એવ પરચિન્ચાસાસ્તા એવાર્થચિમૂતયઃ ।

તથાપિ નવ્યં ભવતિ કાવ્યં પ્રયત્નકૌશલાત્ ॥૬॥

પદોની રચના તેની તે હોય અને અર્થની સમૃદ્ધિ પશુ તે જ હોય; છતાં પશુ ગૂંથણોની કુશળતાથી તે કાવ્ય નવું જ લાગે છે. ૬

નીરસાપિ કવેર્ણીની હરિનામાદ્વિતા યદિ ।

સાદરં ગૃહ્યતે તત્ત્વઃ શુભિકર્મુપાન્વિતા યથા ॥૭॥

કવિજનની વાણી નીરસ હોવા છતાં પશુ એ ભગવાનના નામથી અંકિત હોય, તો ભક્તજનો તેને નકાશી છીપની અંદર રહેલા મોતીની પેઢે આદરથી સ્વીકાર કરે છે. ૭

કાવ્યસ્યાદ્રાક્ષલસ્યાપિ કોમલસ્યેતરસ્ય ચ ।

વન્ધ્યચ્છાયાવિશેષેણ રસોઽવ્યન્વાદશો ભવેત્ ॥૮॥

જેમ આંખની કલમ કરેલી હોય કે તેની ઉપર કાંઈની છાયા પડી હોય, તો તેની કેરીમાં જુદા જ પ્રકારનો રસ હોય છે; તેમ કાવ્ય પશુ સારી રીતે (બંધનપૂર્વક) ગૂંથાયું હોય કે તેમાં સારી છાયા (પ્રતિભા) પડી હોય, તો તેમાં જુદો જ રસ હોય છે.

શદ્ભક્ત્યૈવ કુર્વાણા સર્વદાનવનિર્મૃતિમ્ ।

કાવ્યવિદ્યા શ્રુતિગતા સ્યાન્મૃતસ્યાપિ જીવની ॥૯॥

જેમ કાવ્ય(શુભાચાર્ય)ની સજીવિની વિદ્યા સર્વ દાનવોને સુખ આપનારી બનીને મરેલાને સજીવન કરે છે, તેમ આ કાવ્ય-વિદ્યા પોતાની શબ્દશક્તિથી સર્વદાનવનિર્મૃતિ (નવીન સુખ) આપનાર બનીને સાંભળનાર જનોને મરેલામાંથી બેઠાં કરે તેવી બને છે. ૯

ક્ષિપ્રા સમજ્ઞા સદ્ગુણા નિર્દોષા સદ્ગુણા મૃદુઃ ।

નાનામઙ્ગીચિલાસા ચેત્કૃતિર્વિકૃતિરન્યથા ॥૧૦॥

તે જ ખરેખર કાવ્ય ગુણ છે, જેમાં શ્લેષ અલંકાર હોય, પદ્યછેદની વિચિત્રતાથી અનેક અર્થ-વાળાં પદ હોય, વર્ણનીય વસ્તુ સારી હોય, દોષથી રહિત હોય, સારા કાવ્યના ગુણો હોય, ક્રમબળતા હોય, અને નાના પ્રકારની રચનાના વિલાસો જેમાં રહેલા હોય; આ સિવાયની જે કૃતિ છે તેને તો વિકૃતિ વિકારથી ભરેલી જ નહીં. ૧૦

ધર્માર્થકામમોક્ષેષુ વૈચક્ષણ્યં કલાસુ ચ ।

કરોતિ કીર્તિં પ્રીતિં ચ સાધુકાવ્યનિવેષણમ્ ॥૧૧॥

ઉત્તમ કાવ્યનું સેવન કરવાથી ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ તેમ જ અનેકવિધ ક્લાઓમાં વિચક્ષણતા આવે છે અને તે કાવ્ય કીર્તિ અને પ્રીતિ બંને પેદા કરે છે. ૧૧
અર્થનિ પદમહુપરં મદચતિ હૃદયં નવા ન વા શ્રવણમ્ ।

કાવ્યમભિજ્ઞસભાયાં મઙ્ગીરં કૈલવેલાયામ્ ॥૧૨॥

જેવી રીતે કોણ કરતી વખતે રમણીનું નૃપુર ધ્વનિ ન કરે અને પગે ચોટી રહે, તે તે કાનને અથવા હૃદયને આનંદ આપતું નથી, તેવી રીતે ધ્વનિ વિનાનું કાવ્ય કે જેમાં કેવળ શબ્દોની જ ગોઠવણી છે, તે પડિતોની સભામાં હૃદય કે કાનને આનંદ આપતું નથી. ૧૨

અવિદિતગુણાપિ મુકવેર્મણિતિઃ કર્ણેષુ કિરતિ મધુધારામ્

અનધિગતપરિમલાપિ હિ દ્રતિ દર્શ માલતીમાલા ॥૧૩

જેમ માલતીના પુષ્પોની માલા તેની સુગંધી લીધા વિના આપણી નજરને હરી લે છે, તેમ સારા કવિની કૃતિ, ભલેને તેના શુદ્ધ નહીંવામાં ન આવ્યા હોય તોપણ સાંભળતાની સાથે જ તે કાનમાં મધુરતાની ધારા રેડે છે. ૧૩

સ્થાતિ ગમયતિ સુજનઃ મુકવિર્વિદ્યાતિ કેવલં કાવ્યમ્ ।

પુણ્ણાતિ કમલમમ્મો લક્ષ્મ્યા તુ રવિર્નિવોજયતિ ॥૧૪

જળ કમળને પોષણ આપે છે પરંતુ સ્વં તે કમળને લક્ષ્મી-શોભા સાથે નેડી દે છે; તે જ રીતે સારો કવિ કાવ્ય જ રચી નહીં છે, તેની ખ્યાતિને તો સુજન ફેલાવે છે. ૧૪

કૃતમન્દપદન્યાસા વિકચશ્રીઘ્નારુદ્રમઙ્ગવતી ।

કસ્ય ન કમ્પયતે કં જરેવ જીર્ણસ્ય સત્ત્વેર્વેર્ણી ॥૧૫

જેમાં પદ્યમાં મંદ મંદ ભરાય છે; જેમાં કેટલી શોભા (વિ-કચ-શ્રી) ચાલી મળે છે અને સુંદર શબ્દો બોલાવામાં ભંગ પડે છે, એવી વૃદ્ધવસ્થા જેમ

પુરુષના મસ્તકને કંપાવે છે તેમ જેમાં મંદ મંદ પદની રચના કરેલી છે, જેની શોભા પ્રકુક્ષિત છે અને જેમાં સુંદર શબ્દોની ભંગી (કટાક્ષરચના) કરવામાં આવી છે, એ પ્રકારની સારા કવિની વાણી કયા પુરુષના મસ્તકને ડોલાવતી નથી. ૧૫

સરસા સાર્લંકારા મુપદન્યાસા સુવર્ણમયમૂર્તિઃ ।

આર્યા તયૈવ આર્યા ન લભ્યતે પુણ્યહીનેન ॥૧૬॥

રસવાળી, અલંકારથી શોભતી, સારી રીતે પદોને ગોઠવતી, જેની કાતિ સુવર્ણમય છે એવી આર્યા (હૃદની રચના) અને ભાર્યો પુણ્યરહિત પુરુષને મળતી નથી. ૧૬
સા કવિતા સા વનિતા યસ્યાઃ શ્રવણેન દર્શનેનાપિ ।

કવિહૃદયં વિટહૃદયં સરલં તરલં ચ સત્વરં ભવતિ ॥૧૭

તેનું જ નામ કવિતા અને તેનું જ નામ વનિતા, જેના શ્રવણથી અને જેના દર્શનથી કવિજનનું હૃદય અને ભર પુરુષનું હૃદય સત્વર સરળ અને તરલ બની જાય. ૧૭

અમરહિતા સા કચવત્ત્રીણાં કુચયચ સરસહિતા ।

લસદશ્વરવીયુપાધરવલ્કલિતા મહાભક્તિઃ જીવાત્ ॥૧૮॥

જેમ જ્ઞાના કેશ અમર-હિતા=અમરજ્ઞાના હોય, તેમ કવિના અમર-હિત હોય. જેમ જ્ઞાનાં સ્તન સર-સહિત=જ્ઞાતીના હારની સેર વડે રોકો, તેમ કવિતા સરસ અને હિતકર હોય. જેમ જ્ઞાનો અધરોષ શોભામ્ભાન, અક્ષર-ન નાશ પામે તેવા પીયુષ-અમૃતથી ભરેલો હોય, તેમ કવિતા શોભામ્ભાન અક્ષર-રૂપી અમૃતથી ભરેલી હોય. એ પ્રકારની મહાત્મા પુરોહી કવિતા વિષય પામે છે. ૧૮

સત્પાત્રોપનયોચિતસત્પતિર્વિશ્વામિનવસ્તુ ।

કસ્ય ન જનયતિ હૃપે સત્કાવ્યં મધુરવચનં ચ ॥૧૯॥

જેમાં સત્પાત્રને યોગ્ય એવા ઉપદેશના પ્રતિબિંબ સાથે નવીન વસ્તુ પથ્ય રમ્ય કરવામાં આવી છે, એનું સારું કાવ્ય અને મધુર વચન કાના હૃદયને ઉત્પન્ન કરતું નથી. ૧૯

સત્સુવર્સંધિધાનં સદલક્ષ્ણ સુદૃક્ષમચ્છિદ્રમ્ ।

કો ધારયતિ ન કળ્પે સત્કાવ્યં માતૃલમર્થ્યં ચ ॥૨૦॥

જે સારી રીતે ચતુર્અલંકાર કે દોરામાં ગોઠવેલ છે, જેમાં સારા અલંકાર રહેલ છે; જેમાં સારું જટ (હૃદ કે ગોળ મંડળ) રહેલ છે; જેમાં કોઈ ભાગનું હિદ્ર નથી, એ પ્રકારનું કાવ્ય અને પૂજન માટે તૈયાર કરેલ પુષ્પમાળાને પોતાના કંઠમાં ટાંચ ધારણ ન કરે ૨૦

યદસેવનીયમસતામમૃતપ્રાયં સુવર્ણવિન્યાસમ્ ।

સુરસાર્થમયં કાવ્યં ત્રિવિપ્રં વા સમં વિદ્વાઃ ॥૨૧॥

અસત્ પુરુષોથી જે સેવાય એવું નથી, જેમા અમૃતરસ ભરવામાં આવ્યો છે, જેમાં સુવર્ણની રચના છે. જેમાં સુ-રસાર્થ=સારા રસવાળા અર્થ રહેવા છે એવું કાવ્ય અને જેમાં સુર-સાર્થમય=દેવોનો સમૃદ્ધ રહે છે એવું સ્વર્ગ તે બંને એકસરખાં છે. એમ અમે બાણીએ બીએ. ૨૧

સત્કવિરસનાશૂર્પીનિસ્તુપતરશ્વદ્શાલિપાકેન ।

વૃત્તો વ્યતિતાધરમપિ નાદ્રિચ્ચેતે કા મુધા દાસી ॥૨૨॥

જે સુહૃદ્ધ જન ઉત્તમ કવિની વાણીથી પ્રગટ થયેલ નિદોષ શબ્દરૂપી શાલિપાકના રસથી તમ થયેલો છે; તે જન પ્રિયાના અધર-એકાદો પાંચુ આદર કરતો નથી; તો બિચારી સુધારૂપી દાસી તેની પાસે શા હિસાબમાં? ૨૨

કાવ્યસ્થાક્ષરમૈત્રીભાજો ન ચ કર્કશા ન ચ ગ્રામ્યાઃ ।

શ્વદ્વા અપિ પુરુષા અપિ સાધવ ઇવાયોચાય ॥૨૩॥

જેમ કેટલાક પુરુષો મૈત્રી રાખતા હોય, તેમની વાણી કર્કશ ન હોય અને ગામડિયા ન હોય, તો ઉપદેશ આપવા માટે તે સારા જ ગણાય, તેમ કેટલાક શબ્દો (લહે ઉત્તમ કાવ્ય ન હોય, પશુ) કાવ્યના અક્ષરો સાથે મૈત્રી રાખતા હોય; તે સાથે કર્કશ કે ગ્રામ્ય ન હોય, તો તે અર્થબોધ માટે સારા ગણી શકાય! ૨૩

અન્તર્ગૂઢાનર્થાનવ્યજ્ઞયતઃ પ્રસાદરહિતસ્ય ।

સંદર્ભસ્ય નદસ્ય ચ ન રસઃ શ્રીત્યૈ રસજ્ઞાનામ્ ॥૨૪॥

જેના જળમાં પ્રસાદ (પ્રસન્નતા) નથી અને જે નીચે રહેલા પદાર્થોને સ્પર્શ રીતે બતાવતા નથી એવા વાણીનાં ધરા કાંઈની પ્રીતિ મેળવી શકતા નથી; એ રીતે જે કાવ્ય પોતાની અંદર ગૂઢ રહેલા અર્થોને બતાવતું નથી અને જેમા પ્રસાદ નામનો ગુણ નથી એવા કાવ્યોનો રસ રસિક જનોની રચિ મેળવી શકતો નથી. ૨૪

આન્તરમિવ વહિરેવ હિ વ્યજ્ઞયિતું રસમરોપતઃ સતતમ્ ।

અસતી સત્કવિસુત્કિઃ કાચપટીતં ત્રયં વેદ ॥ ૨૫ ॥

જે રસને સંપૂર્ણ રીતે બતાવી બાંહે છે અર્થાત્ જેની રીતે અંદર હોય તેવી જ રીતે બહાર પ્રગટ કરી બાંહે છે; એવાં તો ત્રણ જુથ છે: વેશ્યા, સારા કવિની વાણી અને કાવ્યની ગાત્ર. ૨૫

ન મદ્યવિદ્યા ન ચ રાગ્યલક્ષ્મીસતયા યથેયં કવિતા

કવીનામ્ । લોકોત્તરે પુંસિ નિવેદયમાના, પુત્રીવ હર્પ હૃદયે કરોતિ ॥ ૨૬ ॥

લોકોત્તર પુરુષ(પરમાત્મા)ને વિષે કરતી કવિ-ઓની કવિતા તેમના હૃદયમાં એટલો બધો હર્ષ ઉત્પન્ન કરે છે કે બાંહે તેમની પુત્રી લોકોત્તર પુરુષ- (લોકમાં ઉત્તમ-અસાધારણ પુરુષ)ને વરતી ન હોય. અને એટલો હર્ષ તો એમને નથી બહાવિધાથી થતો કે નથી રાગ્યલક્ષ્મી પ્રાપ્ત થવાથી થતો. ૨૬

અનધૃષ્ટિઃ શ્રવણામૃતસ્ય સરસ્વતીવિભ્રમજન્મ-ભૂમિઃ । વૈદર્ભરીતિઃ કૃતિનામુદેતિ સૌભાગ્યલાભ-પ્રતિભુઃ પદાનામ્ ॥ ૨૭ ॥

જે વાદ્યો સિવાય જ કાન પર અમૃતની વર્ષા કરે છે; જે સરસ્વતીના વિલાસની જન્મભૂમિ છે અને જે પદની રચનાને સૌભાગ્યનો લાભ આપવા માટે સાક્ષી-રૂપે બનેલ છે; એવા પ્રકારની સર્ગ કાવ્યરચના કૃત-કૃત્ય કવિઓના હૃદયમાં જ પ્રગટ થાય છે.^૧

રે રે રણાઃ શૂળત મદ્ભવનં સમસ્તાઃ, સ્વર્ગે મુપાસ્તિ સુલભા ન તુ સામવદ્ભિઃ । કુર્મસ્તદ્વ્ર મથતા-મુપકારકારિ, કાવ્યામૃતં પિવત તત્પરમાદ્રેણ ॥૨૮॥

અરે ઓ પક્ષ પુરુષો! તમે બધા મારું વચન સાંભળો! સ્વર્ગમાં અમૃત છે; પશુ તે તમારા માટે મુશ્કેલ નથી; એટલે તમારા બધાનો ઉપકાર થાય, એ માટે હું આ કાવ્યરૂપી અમૃતની રચના કરું છું; માટે તમે આદર લાવીને તેનું પાન કરો. ૨૮

વાણી મમૈવ સરસા યદિ રક્ષાયિત્રી, ન પ્રાર્થયે રસવિદામવધાનદાનમ્ । સાયંતનીપુ મકરન્દવતીપુ મૃદ્ધાઃ, કિં મહિકાસુ પરમન્ત્રણમારમ્ભત્તે ॥ ૨૯ ॥

જેમ સગીસાંને મકરંદની મુગ્ધાંદ ફેલાવનાર મહિકાનાં પુષ્પો પર ભભરાયો બધ છે, તે કાંઈનાં આમંત્રણની લલા રાહ બુઝે છે? એટલે મારી વાણી ને રસવાળા અને રંગન પેદા કરનારી હશે, તો રસિકોનાં ધ્યાન ખેંચવા માટે હું પ્રાર્થના કરીશ નહિ. ૨૯

આલ્યાવનામરચનાચતુરસંધિસદ્વાલલઙ્કૃતિગુણં સરસં સુરુત્તમ્ । આસેદુપામપિ દિવં કવિપુદ્ગવાર્તા, તિપ્પત્યસળ્દમિહ કાવ્યમયં શરીરમ્ ॥ ૩૦ ॥

જે સ્વર્ગમાં ચાલ્યા ગયા છે; એવા ઉત્તમ કવિઓનો કાવ્યગ્રથ દેહ આ લોકમાં અમર અમર

૧ યજ્ઞસામાસ, વિષક કે વ્યુત્પત્તિવાળા પદો ન હોય અથવા યોગ્ય હોય એવા પ્રકારની રીતે વેદનો રીતિ હેવાય છે.

બનીને અખડિત રહેલ છે; જેમાં ધાતુના પ્રયોગ, શબ્દોદિ નામની રચના, આર પ્રકારની સંધિ, ધાતુ તથા અલંકારના શુભે રહેલા છે.^૧ ૩૦

સરસપરિપત્કર્ણશ્રાવ્યં કવિત્વરસાનં
વિગ્સમનસાં નેતું નેહામદ્દે શ્રવણાન્તિકમ્ ।

મૃગમદરતં વિમ્બોદીતાં કઠોરકુન્થોચિવં
જઘનનિકટં છિન્ને લિમ્બેજાન્મદ્વિપ્સ્ય કઃ ॥૩૧॥

જે કરતૂરીનો રસ બિંબજનના જેવા હોદવાળા રમણીઓના કઠોર સ્તનને લેપવા લાયક હોય, તે ભલા ધરડ પાડાની ખરડાયેલ જઘનમાં ડાહ્ય ચોપડે? એ જ રીતે અમારું આ કાવ્યરૂપ રસાયન રસિક સભાજનોના કાનને સંભળાવવા લાયક છે એટલે જેમનાં મન રસિક નથી, તેવા પુરુષોના કાનને સંભળાવવા અમે ધ્વજતા નથી. ૩૧

અમૃતજલધેઃ પાવં પાવં પયાંસિ પયોયરઃ
કિરતિ કરકાસ્તારાકારા ચદિ ક્ષતિકાપન્યાં ।

તદિદ્ધ લુલનામાનીપન્થે ક્ષણં કઠિનાઃ પુનઃ
સત્વતમમૃતસ્યન્દોદ્ધારા મિરઃ પ્રતિભાવતમ્ ॥ ૩૨ ॥

જે મેઘ અમૃતમય સમુદ્રના જળાનું પાન કરીને સ્ફટિક મણિની ભૂમિ પર તારા જેવા કરાઓને વરસાવે, તો તે કરા કઠોર હોવા છતાં પણ ધીરહાર મારે કવિજનોની વાણીની સાથે સરખાવી શકાય; પણ કવિઓની વાણી તો અમૃતઝરાને સતત વહેવડાવતી હોય છે. ૩૨

સમુદ્ધાસો વાચાં સરસમધુનિવન્દલહરી-

સમુન્મેષદ્વેપીસકલરસશોષોપજનકઃ ।

ન કેવામાધતે મનસિ પરિતોષં તત્તમવૈ-

વિલસૈસ્ત્રમ્લીલદિકચિતમ્બૂલીપરિમલઃ ॥ ૩૩ ॥

જેમ મુરવધી નામનો મુગધી વેલો પ્રકૃષ્ટિત બનીને પોતાના નવા નવા વિલાસો વડે સર્વના મનને સંતોષ આપે છે, તેમ સરસ મધુરતાથી ભરેલા ઝરાના તરંગોના વિલાસોને પણ ભુલાવી દે અને તેને છર્ખા કરાવે; એ રીતે સર્વ રસોને પોષણ કરાવે એવો આ વાણીનો વિલાસ (કાવ્ય) ડોના મનમાં સંતોષ જગાડતો નથી? ૩૩

૧ કવિઓના કાવ્યમાં ધાતુ એટલે ક્રિયાજનના પ્રયોગો, શબ્દોદિની લલિત રચના, અન્ય-ઉદ્ધ, એટલે સ્વર-અન્યન અને વિસર્ગ, સંધિ અને અલંકાર વગા વારરચના રહેલી હોય છે, તેવી રીતે તેમના મરણ પછી પણ તેમનાં નૃત્ય કરી બધી બાબતુ પચાતાનામ, ચદરસ સંધિવાળા, સસ ધાતુકા જ હોય છે.

યથા યૂનસ્તદ્વપરમરણીયાપિ રમણી, કુમારાણામન્તઃ-
કરણદૂરણં નૈવ કુરુવે । મધુકિત્ત્રંદન્તમંદરતિ સુધીભૂય
સુધિયાં, કિમસ્યા નામ સ્યાદરસપુરુષાનાદરમૈરઃ ॥૩૪

ભલેને એક યુવાની પરમ રમણીય હોય, પણ તે જેમ યુવાન રસિકોના હૃદયોને હરી લે છે તેવી રીતે બાળકોના હૃદયોને હરી લેતી નથી; તેમ મારી આ કાવ્યરચના અમૃતરૂપ બનીને સહૃદય જનોના હૃદયને આનંદ આપતી હોય, તો પછી બીજા અરસિક પુરુષો તેનો અન્યાદર કરે, તેથી શુ થવાનું છે? ૩૪

પરિચ્છિન્નઃ સ્વાદોઽમૃતગુઢમધુકૌટ્રવચસાં
કંદાચિચામ્યાસાદ્ભૂજતિ નનુ વૈરમ્યમધિકમ્ ।

પ્રિયાવિમ્બૌષે વા રુચિરકવિવાસ્યેઽપ્યનવાધ-

નૈવાનન્દઃ કોઽપિ સ્ફુરતિ તુ રસોઽસૌ નિરુપમઃ ॥૩૫

અમૃત, ગોળ, મીઠાઈ, મધ અને દૂધનો સ્વાદ આપી શકાય તેવા છે અને જે વધારે પડતા પ્રમાણમાં તે પદાર્થો લેવામાં આવે, તો તેના પર અરચિ થઈ આવે! ભ્યારે પ્રિયાના અધરબિંબ પર અને હિતમ કવિના મનોહર કાવ્યમાં એવો તો અવધિ વિનાનો અને નવીન આનંદવાળો રસ પ્રકટ થાય છે કે તે બેને મારે કોઈ જાતની ઉપમા પણ આપી શકાય તેમ નથી. ૩૫

પ્રસર્તેયઃ પાત્રં તિલકચતિ ચં સુકિરણના

ચ આદઃ સ્વાદનાં ક્ષુતિચુલકલેહોન મધુના ।

યદાત્માનો વિદ્યાઃ પરિણમતિ ચચાર્થવપુવા

સ શુષ્કો વાણીનાં કવિવૃત્તિવેદ્યો વિજયતે ॥ ૩૬ ॥

આ વાણીની રચનાના સંવેદનપ કાવ્ય તો હિતમ કવિઓને સેવવા યોગ્ય છે; કારણ કે જે કાવ્ય પ્રસભતાનું પાત્ર છે, સુખાપિતની રચના બેને તિલકરૂપ કરે છે; સર્વ સ્વાદિષ્ટ પદાર્થોના જે શુષ્ક છે, કારણ કે તેનો સ્વાદ કર્ણરૂપી અંગરૂઠિ વડે કરવો બેઠેલો. જે કાવ્યના સ્વરૂપે જ બધી વિદ્યાઓ રહેલી છે અને પોતાના અર્થરૂપી દેહથી જે રૂપાંતરને પામે છે, તે વાણીની રચના વિશ્વ પામે છે. ૩૬

સદા મધ્યે યામાનિયમમૃતનિત્યન્દસરસા

સરસ્વત્યુદામા વહતિ વદુર્માર્ગા પરિમલમ્ ।

પ્રસાદં વા પ્તા ધનપરિચિતાઃ કેન મહતાં

મહાકાવ્યવ્યોમ્નિ સ્ફુરિતમધુરા યાન્તુ રુચયઃ ॥ ૩૭ ॥

મહાપુરુષોની રીંચેઓ કે જેમની વચ્ચે યદને આ સરસ્વતી સદા અમૃતરસાની રસ વડે મુગા લાવથી અનેક પ્રવાહોમાં વહેતી પોતાની મુગધ ફેલાવી,

છે, તે સરસ્વતીની સાથે મહાકાવ્યરૂપી આકાશમાં
માઠ પરિચય પામીને મધુર મધુર સ્ફુરતી તે મહાપુરોની
રચિએને (આ જગતમાં કાવ્યરસ સિવાય બીજા)
કાનાથી પ્રસન્ન કરી શકાય ? ૩૭

નૈવ વ્યાકરણજ્ઞમેતિ પિતરં ન ભ્રાતરં તાર્કિકં
દૂરાત્સંકુચિતેવ ગચ્છતિ પુનઃપ્રાણ્ડલચ્છાન્દસાત્ ।
મીમાંસાનિપુણં નપુંસકમિતિ જ્ઞાત્વા નિરસ્તાદય
કાવ્યાલક્ષરણજ્ઞમેત્ય કવિતાકાન્તા ઘૃણીતે સ્વયમ્ ॥

આ કવિતારૂપી કાંતા છે, તે પોતે કાવ્ય અને
અલંકાર ભજુનાર કવિજન પાસે જઈને વરમાળા
પહેરાવે છે. વ્યાકરણ ભજુનારને તે પોતાને પિતા ગણે
છે, તર્કશાસ્ત્ર ભજુનારને પોતાનો ભાઈ ગણે છે, વેદ
ભજુનાર પુરુષ ભણે કે ચાંડાળની જેમ મારાથી અલડાઈ
જશે એમ માનીને તેની પાસે જતી જ નથી અને
મીમાંસકને તો નપુંસક ગણીને આદર જ આપતી નથી.
રમ્યાર્થોક્તિતૂજ્જ્વલા રસમયપ્રાણા ગુણોદ્દાસિતી
ચેતોરજ્જકરીતિવૃત્તિકવિતાપાકં ઘયો વિધ્રતી ।

ભાવાલક્ષરણોચિતાગમવતી સર્વત્ર નિર્દોષતા
શ્યામામ્લઘ્વિતા કામિનીવ કવિતા કસ્યાપિ પુણ્યાત્મજઃ ॥

બધી રીતે નિર્દોષ ભાવ ધારણ કરીને રહેલી રમણી
જેમ કોઈક પુરુષશાળી પુરુષને જ શ્યામામાં પ્રાપ્ત
થાય છે. તેમ આ કવિતા પશુ પુરુષશાળીને જ પ્રાપ્ત
થાય છે. આ કવિતા રમણીની જેમ રમ્ય અર્થવાળાં
વચનોરૂપી ઉન્નવળ શરીરવળા છે, રસમય પ્રાણ
ધારણ કરનારી છે, શુભોદી ઉદ્દાસ પામનારી છે,
ચિત્તને રંજન કરનાર રીતિ અને વૃત્તિમય કાવ્યરૂપ-
રૂપે મૌનવચને ધારણ કરનારી છે, તેમ જ ભાવ અને
અલંકારને યોગ્ય એવા આગમવાળા છે. ૩૮

નિર્હાદં ક્લકચક્ષતૈઃ કિરતિ કિં કર્ણામૃતં વલ્કલી
કિંવા મુશ્વતિ માલતી પરિમલં પાપાણનિપેપળેઃ ।
દુર્યં તારસકર્કશાં ધિયમસૌ જલપૈર્વિકાલ્યાકુલ-
રાકૂટં કમનીયકાન્તિદમિતં કાર્યં કયં સ્પન્દતે ॥૪૦
, ભણા વીણા પર કરવત મુકવાથી કાનને અમૃત
જેવા અવાજ આવે ખરી ? શું માલતીનાં પુષ્પોને
પથરા વડે વાટી નાખવાથી સુગંધ આવે કે ? એવી
રીતે ઘણી કહાર એવી છુદ્દિને ડોળા નાખીને જેવાતેવા
બોલ કાઢવામાં આવે તો મનને ગમી જાય અને જેની
ધ્વજા કરી શકાય એવું અભિપ્રાયથી ભરેલું કાવ્યરૂપી
કાર્ય શી રીતે ઉત્પન્ન થાય ? ૪૦

ચન્દ્રાકૃપ્તસુવર્ણસૂત્રમિવ ચપ્તવં સુમેરોસ્તા-
દુન્મીલત્સ્વરવિન્દકન્દલ હવ સ્વચ્છઃ પદાર્થોદયઃ ।
તત્રાપ્યુલ્લસદૈશુકાન્તવિલસત્કાસ્તાકુચાન્તોપર્મં

વ્યજ્ઞયં યત્ર તદેવ કાવ્યમિતરદ્વાદેવતોપત્નવઃ ॥૪૧॥
યન્મંથી સરળ રીતે ખેંચી કાઢેલા સોનાના વાળા
જેવી જેવી રચના હોય, મેરુ પર્વતના કિનારા પરથી
ઉત્પન્ન થઈને વિકાસ પામેલા કમળના અંકુર જેવા
જેના પદ્મો અર્થે સ્વચ્છ (પુલ્કી) હોય, તેમાં પશુ
મનોહર વસ્ત્રના ઉડાના ભાગમાં વિલાસ પામી રહેલ
રમણીના સ્તનના આશ્રયના ભાગના જેવા ચમત્કાર-
જનક વ્યંગ્યાર્થ નીકળતો હોય, એવા પ્રકારની પદ્યરચનાને
જ કાવ્ય કહેવામાં આવે છે; બાકીની રચનાઓ તો
ફક્ત સરસ્વતીને ઉપદેવ કરનાર બની રહે છે. ૪૧

શુભ્કઃ પદ્મજકુન્દમલભુતિરુચસ્તત્કેસરોદ્દાસવા-
નર્થોડ્યન્તરસૌરભમપ્રતિનિભં વ્યજ્ઞયં ચમત્કારિ યત્ ।
દ્વિત્રૈયંત્રસિકૈશ્ચિરં સદ્દૈવૈર્મુદ્ધરિવાસ્વાયતે ।

તત્કાવ્યં ન પુનઃ પ્રમત્તકુલકેવૈર્થિકિંચિદુજ્જલ્પિતમ્ ॥૪૨

કમળની કળાની કાંતિ જેવી જે કાવ્યમાં રચના
હોય, કમળના પરાગના ઉદ્દાસ જેવા જેમાં અર્થ હોય,
કમળની અંદર રહેલ સુગંધના જેવા જેમાંથી ચમત્કારી
વ્યંગ્યાર્થ નીકળતો હોય અને ભ્રમરઓની જેમ શોડાક
ખેચાર માથાએ જ જેનો હૃદયપૂર્વક આસ્વાદ લઈ શકતા
હોય તે જ ખરેખર કાવ્ય છે; બાકી તો પ્રમાદી અને
લેલાશુ કવિઓ જે કાંઈ બાળકે તેને થોડું કંઈ
કાવ્ય કહેવાય ? ૪૨

નિન્યન્તે યદિ નામ મન્દમતિર્મિશ્રક્રાઃ કવીનાં ગિરઃ
સ્તૂયન્તે ન ચ નીરસૈર્ગદશાં વક્ત્રાઃ કદાક્ષચ્છટાઃ ।

વૈદેદગ્ધ્યવિદાં સતામપિ મનઃ કિં નેહતે વક્ત્રતાં
ઘતે કિં ન હરઃ કિરીટશિશ્વરે વક્ત્રાં કલામૈન્દવીમ્ ॥૪૩

જેમ અરસિક જનો રમણીઓનાં વાંકાં કટાક્ષોને
વખાણતા નથી તેમ હલકી મતિવાળાં જનો કવિઓની
વકાંક્ષિત કે વ્યંગ્યાર્થથી ભરેલી કવિતાની નિંદા કરતા
હોય, તો તેથી કરીને કવિજનોની આતુરીને ભજુનાર
રસિક પુરોષોનું મન વક્ત્રતા-દોષદૃષ્ટિથી ભરેલું બનતું
નથી. શંકર મહાદેવ પોતાના મુગટમાં વાકી એવી
ચંદ્રકળને શું ધારણ કરતા નથી ? ૪૩

સાનન્દપ્રમદાકાશત્રિશિર્ષેયં પાં ન મિશ્રં મનો
યેઃ સંસારસમુદ્રપાતવિપુરેષ્વન્યેષુ પાતાયિતમ્ ।

રૈર્દ્યારસરસ્વતીવિલસિતં દ્વિઃ પદૈર્મુખિકં

સેષામ યુપરિ સ્ફુરન્તિ મતયઃ કસ્યાપિ પુણ્યાત્મનઃ ॥૪૪॥
આનંદના વિલાસોથી ભરેલ એવી પ્રમદાઓનાં
કટાક્ષથી બાણોથી જેનું મન લેદાશું નથી, સંસારરૂપી
સમુદ્રમાં પડવાથી અઘળાઈ ગયેલા સંસારી જનોને
છાગરવા જે નીકારૂં બનેલા છે અને જેઓએ સરસ્વતીના
અમૃતિહત વિલાસને બેઠાણ પદોમાં ગેઠથી દીધા છે,
એવા મહાત્મા પુરુષોથી પણ વિશેષ પુણ્યવાળા મુઠ્ઠવિ-
જનો હોય છે; જેમની બુદ્ધિઓ સ્ફુરાયમાન થતાં તે
કવિતારૂં પ્રગટે છે. ૪૪

વાણિ સ્વત્પદપદ્મરેણુકળિકા યા સ્વાન્તમૂર્મિ સતાં
સંપ્રસાં કવિતાલસા પરિણતા સૈવેયમુજ્જ્વભતે ।
સ્વત્કર્ણેડપિ ચિત્રાય ચત્કિઃસલયે સુકાપદેશં શિરઃ-
કમ્પપ્રેક્ષિતપારિજાતકલિકાગુચ્છે વિધતે પદમ ॥૪૫॥
જે સરસ્વતી । તમારા ચરણકળીના પરાગની કણિકા
મુઠ્ઠવિઓની હૃદયરૂપી મૂર્મિમાં પ્રાપ્ત થાય છે; તે આ
કવિતારૂપી લતા બનીને વૃદ્ધિ પામે છે. પછી તે કવિતા-
રૂપી લતાને પદ્મ સુભાષિતના નામથી પ્રગટ થાય
છે; તેને જ તમે લાંબા શાળ સુધી કાનના જાણ
તરીકે ધારણ કરો છો. ત્યાર બાદ તાનમાં આવીને
બ્યારે તમે મસ્તક ધુણાવો છો, ત્યારે તે પારિજાતની
કળીનો ગુચ્છ નીચે પડી જાય છે; નેની ઉપર તમે
તમારો પગ મૂકો છો. ૪૫

નાટ્યપ્રશંસા

પ્રત્યક્ષમહાકુરિતસર્વરસાવતારનગ્યોહસત્કુસુમરાજિ-
વિરાજિત્વન્ધમ્ । ધર્મેતરાંશુરિવ વક્તૃતાગિરમ્ય, નાટ્ય-
પ્રગ્વન્ધમતિમજ્જુલસંવિધાનમ્ ॥ ૧ ॥

નાટકની રચના પણ ચંદ્રની જેમ ઘણી રમણીય
હોય છે. ચંદ્રમાં અંક (કલક) હોય છે તેમ નાટકમાં
અંક છે; ચંદ્રના રસથી અંકરિત થયેલ સર્વ ઓપ-
ઓના રસના અવતારથી નવા પુષ્પોની ક્ષેણીનો બંધ
શોભે છે, તેમ નાટકની રચનામાં પણ દરેક અંગમાં
પ્રગટ થયેલ શૃંગાર વગેરે સર્વ રસોના અવતારરૂપે
પુષ્પોની ક્ષેણીનો બંધ શોભે છે અને જેમ ચંદ્ર પોતાની
વાંછી કસરઓથી શોભે છે, તેમ નાટક પણ કટાક્ષ
બાણથી શોભે છે. ૧

દેવાનામિદમામનન્તિ મુનયઃ કાન્તં કર્તું વાસુપં
રુણેદમુમાકૃતવ્યતિકરે સ્વાદ્વે વિષર્કં દ્વિધા ।
ત્રિગુણ્યોદ્ભવમત્ર લોકપતિતં નામારસં દરચ્ચે
નાટ્યં મિશ્રલયૈર્જનસઃ વહુષાલ્યેકં સમારાધનમ્ ॥૨॥

આ નાટકને યુનિઓ નેનોને પ્રિય એવા ૫૫ કહે
છે. પાર્વતીને પોતાના અંગમાં સ્થાન આપીને શિવે
આ નાટકના નાયક અને નાયિકારૂં બે ભેદ પાડ્યા.
જેણે શુભિલા ઉત્કર્ષરૂં થયેલી લોકસ્થિતિ આમાં
અનેક રસોથી સુકત બોઈ શકાય છે. આ પ્રકારે આ
નાટક અનેક પ્રકારની રુચિવાળા લોકોને એક જ પ્રકારે
પ્રસન્ન કરવાનું મુખ્ય સાધન છે. ૨

કુકાવ્યનિંદા

કિં તેન કિલ કાવ્યેન મૃગમાનસ્ય યસ્ય તાઃ ।

વદધેરિવ નાયાન્તિ રસામૃતપરમ્પરાઃ ॥ ૧ ॥

સમુદ્રનું મંથન કરવામાં આવતાં જેમ તેમાંથી
એક પછી એક રતનો નીકળ્યાં, તેમ (વિચાર વડે)
મંથન કરવાથી જે કાવ્યમાંથી અમૃત સમાન રસની
પરંપરા નીકળે નહી તે કાવ્ય શા કામનું? ૧

યદા પ્રકૃત્યૈવ જનસ્ય રાગિણો મુશં પ્રદીપાં દ્વિ-
મન્મથાનલઃ । વદાગ્ર મૃગ્યઃ કિમતર્યપગિઠૈઃ કુકાવ્ય-
દ્વ્યાહુતયો નિવેશિતાઃ ॥ ૨ ॥

રાગી જનોના હૃદયમાં કામદેવરૂપી અગ્નિ કુદરતી
રીતે જ જાળ સળગતો હોય છે, તો પછી તેમાં વધારો
કરીને અનર્થ કરનારા એવા ખરાબ કવિઓ કુકાવ્ય-
રૂપી દ્રવ્યની આહુતિ શા માટે આપે છે? ૨

સામાન્ય કવિપ્રશંસા

જયન્તિ તે સુહૃતિનો રસસિદ્ધાઃ કવીશ્વરાઃ ।

નાસ્તિ ચેપાં યશઃકાયે જરામરણં મયમ્ ॥ ૧ ॥

શૃંગાર, વીર આદિ રસોની યોગ્યતામાં જેઓ સિદ્ધ
છે, એવા ઉત્તમ કૃતિ રચનારા ક્ષેત્ર કવિઓ વિજય
પામે છે. તેમનો યશ એ તેમનું અજરામર શરીર છે.
એ શરીરને ધડપણ કે મરણનો ભય નથી. ૧

પ્રસ્તાવે હેતુયુક્તિન યઃ પઠ્યવિદાક્ષિતઃ ।

સ કવિસ્તાનિ કાવ્યાનિ કાવ્યે તસ્ય પરિશ્રમઃ ॥૨॥

પ્રશ્નને શોભે તે રીતે હેતુ સહિત કાવ્યો જે
કોઈ પણ પ્રકારની શકા વિના બોલે છે; તે જ કવિ,
તે જ કાવ્યો અને કાવ્યમાં પરિશ્રમ પણ તેનો જ
સફળ બળુવો. ૨

સુકલેઃ શન્દસૌભાગ્યં સુકવિર્વેન્તિ નાપરઃ ।

ફલાદ્વન્ન જાનાતિ પરઃ કદ્દળચિત્રતામ્ ॥ ૩ ॥

જેની રીતે સોની જ કંકણની વિચિત્ર છાતીરીને
બોલે છે, બીજો કોઈ બાળી શકતો નથી, તેની જ રીતે

સારા કવિના શબ્દોની સુંદર રચના સારો કવિ જ
જાણે છે. ૩

સન્નિતિ શ્રાવણ દ્વાસંસ્થા જાતિમાજો મૃદેમૃદે ।

છપાદકા ન બહુઃ કવયઃ કલમા ઇવ ॥ ૪ ॥

જેમ કૃતરાં પોતાની અતિના સ્વથાવને અનુસરે
છે, તેમ ખીખનાં અનુકરણ કરી કાવ્યો રચનારા નહીં
કવિઓ તો ઘેર ઘેર હોય છે; પણ જેમ હાથીનાં
બચ્ચાં ભાગ્યેજ જોવાને મળે છે, તેમ મૌલિક સર્જન
કરનાર કવિજન વધારે હોતા નથી. ૪

કવયઃ પરિતુલ્યન્તિ નેતરે કવિસૂક્તિમિઃ ।

ન હ્યકૂપારવકૂપા વર્ધન્તે વિધુકાન્તિમિઃ ॥ ૫ ॥

ચંદની કાંતિથી જેમ સમુદ્ર વધે છે, તેમ કૃપા
વધતા નથી. તેમ કવિઓનાં ઉત્તમ કાવ્યોથી કવિઓ
જ સંતોષ પામે છે; ખીખ જોવાને તેવી અસર થતી
નથી. ૫

કવીનાં માનસં નૌમિ તરન્તિ પ્રતિભામસિ ।

ચત્ર હંસવર્ણસીવ ભુવનાનિ ચતુર્દશ ॥ ૬ ॥

હું કવિઓનાં મનરૂપી માનસ સરોવરને પ્રણામ
કરું છું; જે માનસ સરોવરના પ્રતિભારૂપી જળમાં
હંસપક્ષીઓની જેમ આ ચૌદ છુવનો તર્ક કરે છે. ૬

અપૂર્વો માતિ ભારત્યાઃ કાવ્યામૃતકલે રસઃ ।

ચર્વણે સર્વસામાન્યે સ્વાદવિત્કેવલં કવિઃ ॥ ૭ ॥

સરસ્વતીનું જે કાવ્યરૂપી અમૃતરૂપ છે, તેનો
રસ અપૂર્વ જ છે; કારણ તે રૂળને બધા સરખી રીતે
ચાવતા હોય છે; તોપણ તેના ખરા સ્વાદને તો
કવિજન જ જાણે છે. ૭

તત્સુદ્ધગદ્યેરાલાપાઃ ક્રિયન્તે દુર્મુલ્હઃ સુલભ્ ॥

જાનાતિ હિ પુનઃ સમ્યકવિરેવ કવેઃ શ્રમમ્ ॥ ૮ ॥

ખરાબ મુખવાળા દુર્જનો ભલેને ગાલ કુલાવીને
સુખેથી કવિતાના આલાપો લીધા કરે; પણ જે ખરો
કવિ છે તેજ કવિના શ્રમને સારી રીતે જાણે છે. ૮
તે ધન્યાસ્તે મહાત્માનતેષાં લોકે ક્ષિરં યશઃ ।

યૈર્નિવદ્ધાનિ કાવ્યાનિ ચે ચ કાવ્યેષુ કીર્તિતાઃ ॥ ૯ ॥

જે કવિજનોએ કાવ્યો રચ્યાં છે અને જે વીર
પુરુષોનાં વખાણો વડે કાવ્યો રચાયાં છે, તેજ આ
જગતમાં ધન્ય છે અને તેઓનો જ યશ આ લોકમાં
સ્થિર છે. ૯

અમૃતોદ્દેશ્યે રાગં કુર્વન્ત્યુપગમજ્ઞાઃ ।

કવિર્ગદ્યન્યામ્યાન્મિન્દ્રવચ્ચાદિવૃત્તઠ્ઠુ ॥ ૧૦ ॥

અમૃત મળે તેવી લાવના સર્પ કરતા હોય છે,

પરંતુ ગરુડના જેવી પ્રીતિ તેમનામાં હોતી નથી; એ
રીતે સાધારણ જોવાને કાવ્ય માટે અનુરાગ હોઈ શકે
છે; પરંતુ તેના વિષેનો ખરેખરો પ્રેમ તો કવિજનને
હોય છે અને જેમ વૃત્તાનુસરે છેતાર ઇંદના વળ પર
માન થાય, તેવું માન કવિજન માટે થાય છે. ૧૦

કાવ્યમય્યો ગિરો યાવગરન્તિ વિશદા મુવિ ।

તાવત્સારસ્વતં સ્થાનં કવિરાસાય તિષ્ઠતિ ॥ ૧૧ ॥

જ્યાં સુધી પૃથ્વી ઉપર સ્વચ્છ કાવ્યમય વાણી
ફેલાઈને રહેલા છે, ત્યાં સુધી કવિજન સરસ્વતીના
સ્થાનને પ્રાપ્ત કરીને રહેશે છે. ૧૧

અનન્તપદવિન્યાસરચના સરસા કવેઃ ।

વુધો યદિ સમીપસ્યો ન કુઞ્ઞમા પુરો યદિ ॥ ૧૨ ॥

જ્યારે આશ્રયમાં કવિ (શુક)નો ઉદય થાય તે
વખતે તેની પાસે કુધનો તારો હોય અને કુ-જનમાં
(અંજળનો તારો) ન હોય તો વરસાદ સારો થાય; તે
રીતે જે કુધજન પાસે રહ્યા હોય અને કુ-જનમાં
(નીચ માણસ) પાસે ન હોય તો કવિજનનાં અનન્ત
પદોથી ભરેલી રચના સરસ રીતે દીધો જોઈ. ૧૨

કવિઃ કરોતિ પયાનિ લાલયત્યુત્તમો જનઃ ।

તરુઃ પ્રસૂને પુત્રાનિ મહદ્દહતિ સૌરભમ્ ॥ ૧૩ ॥

કવિજન કાવ્ય કરે છે અને તેને ઉત્તમ પુરુષ
લાડ લાગે છે, ખરેખર વૃક્ષ તો કુધને ઉત્પન્ન કરે છે,
પણ તેની સુરંધીને તો પવન જ ફેલાવે છે. ૧૩

કવિઃ કરોતિ કાવ્યાનિ સ્વાદં જાનન્તિ પણ્ડિતાઃ ।

સુન્દર્યા અપિ લાવણં પતિર્જાનાતિ નો પિતા ॥ ૧૪ ॥

કવિજન તો કાવ્ય કરે છે પણ તેના સ્વાદને પાંડિતો
જાણે છે, તેથી રીતે સુંદરીનું લાવણ્ય પણ તેનો પતિ
જ જાણે છે, પિતા નથી જાણુતો. ૧૪

કવિઃ પિતા પોષયતિ પાલકો રસિકઃ પતિઃ ।

કવિતાયુત્તેજનં સોદરાસ્તુ વિવેકિનઃ ॥ ૧૫ ॥

કવિ એ તો પિતા છે; એટલે કવિતાને તે પોષણ
આપે છે, પણ તેવું ખર્ચ પાલન કરનાર તો તેનો
રસિક પતિ છે; અને વિવેકી પુરુષો તો એ કવિતારૂપી
યુવતીના સગા ભાઈઓ જેવા છે. ૧૫

તત્ત્વં કિમપિ કાવ્યાનાં જાનાતિ વિરલો મુવિ ।

માર્મિકઃ કો મણ્ડાનામન્તરેણ મધુલભમ્ ॥ ૧૬ ॥

કાવ્યના ખરા તત્ત્વને જાણનારો તો પૃથ્વીમાં ટ્રાંક
વિરલ જ હોય છે. ભલા ! પુષ્પના મર્મને (રસને) જાણ-
નાર ભરમા સિયાય ખીનો કાણ હોઈ શકે ? ૧૬

ક્તિપયનિમેષવર્તિનિ જન્મજરામરણવિહ્વલે જગતિ ।

ક્લપાન્તકોટિવન્ધુઃ સ્ફુરતિ કવીનાં યશઃપ્રસરઃ ॥

(પ્રકૃતિની) થોડીએક પણ સુધી રહેનાર અને જન્મ, જરા તેમ જ મરણથી વિહ્વળ બનેલ આ જગતમાં થોડી કલ્પાંત સુધી સ્થિર રહેનાર કવિજનોની કૃતિનો વિસ્તાર સ્ફુર્કા કરે છે. ૧૭

કવિવાક્યામૃતતીર્થસ્નાનૈઃ પૂતા મૃદં યશોદેહાઃ ।

યેષાં ત એવ મૂળા જીવન્તિ મૃતા વૃથેવાન્યે ॥ ૧૮ ॥

કવિઓના વાક્યોથી અમૃતતીર્થની અંદર જે રામજોના કૃતિરૂપ દેહ સ્નાન કરીને પવિત્ર થયેલા છે, તે રામજો મરણ પામ્યા છતાં છતી તથા છે અને બાકીના બીજા રામજો તો ફોગટ જ છે અને છવતા છતાં પણ મરેલા જ છે ૧૮

કાવ્યપ્રપન્નચક્ષુઃ રચયતિ કાવ્યં ન સારવિક્લ્બતિ

ચરવઃ ફાલાનિ સુવતે વિન્દતિ સારં મતદ્વસમુદાયઃ ॥

કાવ્યની રચના કરવામાં ચક્ષુરે એવા કવિજન કાવ્યને તો રચે છે; પણ તે તેના સારને પારખનાર થતા નથી. વૃક્ષો ફળને પેદા કરે છે પણ હાથીઓનો સમૂહ જ તે ફળના સારને મેળવી બાંધે છે. ૧૯

વિગુણોડિપિ કાવ્યવન્ધનઃ સાધનામાનન્તં ગતઃ સ્વદતે ।

ફૂલ્કારોડિપિ સુવંશૈરનૂચમાનઃ ક્ષુતિં હરતિ ॥ ૨૦ ॥

કાવ્યની રચના શુધ્ધ વિનાની હોય તોપણ બે તે સબજનોના મુખ પર પહોંચી ગઈ તો તેનો સ્વાદ વધી જાય છે. એક માત્ર મુખનો ફૂલકાર હોય છે પણ તે બે સારા વંશ (વાસણી) દ્વારા પ્રકટ થાય તો તે સાંભળનારના શ્રવણને હરી લે છે. ૨૦

વિદ્લક્ષ્યઃ કવયઃ કેવલકવયસ્તુ કેવલં કપયઃ ।

ફુલજા યા સા જાયા કેવલજાયા તુ કેવલં માયા ॥

જે સમસ્ત-અણુકાર છે અને ઉપરાંત કવિઓ છે, તે જ ખરા કવિઓ છે; બાકીના કવિઓ તો એક માત્ર કપિ (વાનરા) જેવા છે. જે બળા (પત્ની) કુલીન હોય, તે જ ખરી બળા છે અને બાકીની બળા તો માવા જ છે. અવયઃ કેવલકવયઃ કીરાઃ સ્યુઃ કેવલં ધીરાઃ ।

વીરાઃ પશ્ચિદ્ભવસ્તાનગમન્તા તુ કેવલં શબઃ ॥

જે એકલા કવિઓ છે તે તો અવિઓ (મેંદા) છે, જે એકલા ધીર છે, તે તો ધીર (પાપટ) જેવા છે, પરંતુ જે પડિત કવિઓ છે, અને વીર છે, તેમની નિંદા કરનારા તો ગવય (ચોગ) જેવા છે ૨૨

અહમપિ પરેડિપિ કવયસ્તથાપિ પરમન્તરં પરિહૈયમ્ ।

પેન્ડ્યં રલયોરપિ યદિ તર્કિ કરમાયતે કલમઃ ॥૨૩

હું પણ કવિ છું અને બીજા પણ કવિઓ છે, પણ બે વચ્ચે રહેલા તફાવત બાણી લેવા નોંધ્યો. બેકે સંસ્કૃત ભાષામાં ર અને લની એકતા બતાવવામાં આવેલી છે; તોપણ બે વચ્ચે તફાવત છે જ; જેએક કલમ એટલે હાથીનું બચ્ચું અને કામ એટલે ઊંટનું બચ્ચું. શુ ઊંટનું બચ્ચું હાથીના બચ્ચાની સ્પર્ધા કરી શકે ? ૨૩

દિવમપ્યુપયાતાનામાકલ્પમનલ્પગુણગણા યેપામ્ ।

રમયન્તિ જગન્તિ ગિરઃ કયમિવ કવયો ન તે વન્ધ્યાઃ ॥

જે કવિઓ સ્વર્ગમાં ગયેલા છે તોપણ તેમની ઘણા ગુણવાળા વાણી ત્રણ જગતને રમીડે છે; તે કવિઓ ખરેખર વંદન કરવા યોગ્ય નથી શું ? ૨૪

શીલાવિજ્ઞામારુલામોરિકાયાઃ, કાવ્યં કર્તું સન્તુ

વિજ્ઞાઃ ક્ષિયોડિપિ । વિદ્યાં વેતું વાદિનો નિર્વિજેતું,

દાતું વન્તુ યઃ પ્રવીણઃ સ વન્ધઃ ॥ ૨૫ ॥

શીલા, વિજ્ઞા, મારુલા અને મોરિકા વગેરે સ્ત્રીઓ પણ કાવ્ય કરવામાં નિપુણ હતી; પરંતુ જે વિદ્યાનો બળવાને, વાદીઓના વિજય કરવાને, કાંઈને વિદ્યાનું દાન કરવાને અને બોલવાને પ્રવીણ હોય, તે કવિજન જ વંદન કરવાને યોગ્ય છે. ૨૫

લઙ્કાપતેઃ સંકુચિતં યશો યદક્તીર્તિપાત્રં રઘુરાજપુત્રઃ ।

સ સર્વં યવાદિકવેઃ પ્રભાવો ન કોપનીયાઃ કવયઃ ક્ષિતિન્દ્રેઃ

જેણે લંકાપતિ રાવણના યશને સહાય આપ્યો અને ભગવાન રામને યશના પાત્ર બનાવ્યા, તે બધા પ્રભાવ તો આદિકવિ વાસ્તીકિતા છે; માટે રામજોએ કવિઓને ક્રોધાવવા નહિ ૨૬

જયન્તિ તે પદ્મમનાદમિત્રચિત્રોત્તિસંદંભિભૂષણેપુ ।

સરસ્વતી યદ્દનેપુ નિત્યમાભાતિ વીળામિવ વાદ્યન્તી ॥

કવિજનોના મુખમાં નિત્ય નિવાસ કરતી જે સરસ્વતી શોભી રહી છે; તે બાણે કે વીણાનો નાદ કરતી હોય તેમ લાગે છે અને કવિઓના આશ્વપશુરૂપ જે વિચિત્ર વચનોવાળા કાવ્યરચના છે, તે તો વીણા પર રમી થનાર પંચમનાદ જેવી છે ૨૭

કુણ્ડલમાયાતિ ગુણઃ કવીનાં સાહિત્યવિદ્યાશ્રમવર્જિતેપુ ।

કુર્યોદિનાંદ્રેપુ કિમદ્વનાના કેશેપુ વૃષ્ણામુકપૂપનાસઃ ॥

જેણે સાહિત્ય વિદ્યા બળવા-સમજવા માટે પરિશ્રમ કર્યો નથી, એવા લોકો પાસે કવિજનોના ગુણ કુડિત થઈ જાય છે; બે સ્ત્રીઓના કેશ બીના ન હોય, તો કૃષ્ણ અથરનો ધૂપ તાં શું કરી શકે ? ૨૮

મહીપતેઃ સન્તિ ન યસ્ય પાર્થ, કવીશ્વરાસ્તસ્ય કુલો
યશાંસિ । મૃપાઃ કિયન્તો નુ યમ્બુવૃહ્યાં, નામાપિ
જાનાતિ ન કોઽપિ તેવામ્ ॥ ૨૧ ॥

ને રાજ પાસે કવિજનો નથી, તેમની કીર્તિ પશુ
ક્યાંથી હોય । જુઓને । પૃથ્વી પર કેટકેટલા રાજાઓ
થઈ ગયા; પરંતુ કોઈ તેમનું નામ બચતું નથી. ૨૯

કિં ચારુચારિત્ર્યવિલાસશૃન્ધ્યાઃ કુર્વન્તિ મૃપાઃ
કવિસંગ્રહેણ । કિં જાતુ ગુજ્ઞાફલમૃપપાનાં સુવર્ણ-
કારેણ વનેચરાણામ્ ॥ ૩૦ ॥

ને વનચરો અણોઠીના ધરેણાં પહેરતા હોય, તેમને
ભલા સોની રાખવાનું શું કામ ? એ રીતે ને રાજાઓ
ઉત્તમ શ્રેષ્ઠતા શાસ્ત્ર અને વિલાસથી રહિત હોય
છે, તે રાજાઓ કવિજનો રાખીને શું કરવાના ? ૩૦

તર્કેષુ કર્કશતરાઃ સ્યુર્યાપિ પુંસાં, કાલે ભવન્તિ
મૃદવઃ કવિતાસુ વાચઃ । દૈત્યેન્દ્રશૈલકુલિયાં દયિતા-
ફપોલે, નાથસ્ય કોમલમુદાહરણં તર્લં નઃ ॥ ૩૧ ॥

ને રીતે વિષ્ણુ ભગવાનના હાથનો નાખ છે તેણે
હિરણ્યકશિપુશ્ચી પર્વતને વિદારવામાં વળતું કામ કઈ
હતું. તે જ નાખ લક્ષ્મીજીના ગાલ પર અડકે ત્યારે કામળ
બની બધ છે; એ રીતે એક જ વસ્તુ કઠોર અને
કામળ હોય, તેનું આ સુંદર દર્શાવ છે. કેટલાક પુરો-
ની વાણી તકશાસ્ત્રમાં વણી કઠોર હોય છે, તોપણ
તેઓ જ્યારે કવિતા રચે છે ત્યારે તે જ વાણી કામળ
બની બધ છે. ૩૧

આપ મુદમુપયાન્તો વાગ્વિલાસેઃ સ્વકીયેઃ,

પરમગિતિપુ રુષિ યાન્તિ સન્તઃ કિયન્તઃ ।

નિજગ્નનમકરન્દસ્યન્દપૂર્ણલિલાલઃ

કલાશસલિલમેકં નેહતે કિં રસાલઃ ॥ ૩૨ ॥

રસથી ભરેલો આખો પોતાના આદરના પ્રવાહથી
આખો ક્યારે ભરી દે છે, તોપણ શું તે કલશમાં
ભરેલા જલની છંછળ કરતા નથી ? તે જ પ્રમાણે
કવિજનો પોતાની જ વાણીના વિલાસથી આનંદ પ્રાપ્ત
કરતા હોય છે; તોપણ શું તેઓ બીજાનાં સુભાષિતો
સાંભળીને સંતોષ મેળવવાની છંછળ નથી કરતા ? ૩૨

પદવ્યકિચ્ચકીકૃતસહૃદયાનન્દસરણી

કવીનાં કાવ્યે ન સ્ફુરતિ વ્યુદમાત્રસ્ય ધિપણા ।

નવકીડાવેશ્યસનપિમુનો યઃ કુલવધૂઃ

કટાક્ષાણાં પન્થાઃ સ ચલુઃ ગણિકાનામવિપયઃ ॥ ૩૩ ॥

કવિઓના કાવ્યની ને પદ્યનાથી ઉત્તમ ભાવવાળા

હૃદયમાં આનંદનો પ્રવાહ રેલાઈ રહે છે, તેવા કાવ્યમાં
સૌ કોઈ સામાન્ય માનવાળા માણસની બુદ્ધિ ચાલી
શકતી નથી. ખરેખર, નવી નવી કીડાઓના ભાવોને
વ્યક્ત કરનારી કુળવધૂઓના કટાક્ષની રીત ગણિકાઓને
તો અચાત જ રહે છે. ૩૩

અયં મે વાગુન્મુકો વિશદપદવૈદ્યમધુરઃ

સ્ફુટન્મુકો વન્મુકો જહદ્વદિ કૃતાર્યઃ કવિહૃદિ ।

કટાક્ષો વામાક્ષ્યા દરદલિતનેત્રાન્તગલિતઃ

કિશોરે નિઃસારઃ સતુ કિમપિ યૂનઃ સ્થગયતિ ॥ ૩૪ ॥

મારી આ શબ્દગુલાળી-કાવ્યરચના સ્પષ્ટ પદો અને
સુંદર ભાવોથી મધુર છે અને, એના વિષયને સ્પર્શી
રીતે ચમકાવનારી છે, પણ આ રચના જ કહ્યેમાં
નિષ્ફળ છે-ત્યાં તેની કંઈ પણ અસર નથી. અને
કવિજનોનાં હૃદયમાં એ સફળ-ફૂટાર્થ છે. કામવેદનાથી
પીડિત સુંદરાંગીના નેત્રના ખૂણામાંથી નીકળેલા કટાક્ષ
કિશોરવયના બાળક વિશે કંઈ પણ અસર કરનારો
નથી હોતો, પણ તે યુવાનોને થંભાવી દે છે. ૩૪

મદુક્તિશ્ચેદન્તર્મદયતિ સુધીભૂય મુધિયઃ

કિમસ્યા નામ સ્યાદરસપુરુષાનાદરમરેઃ ।

યથા યૂનસ્તદ્વત્પરમરમણીયાપિ રમણી

કુમારાણામન્તઃકરણહરણં નૈવ કુરુતે ॥ ૩૫ ॥

ભવેને રમણી સ્ત્રી અત્યંત રમણીય હોય, તોપણ
તે કુમારોનાં અંતઃકરણને નહિ હરી શકે; તે તો
યુવાનોનાં અંતઃકરણ જ હરી લેશે; તે રીતે મારી આ
કવિતા અને અમૃતરસ બનીને બુદ્ધજનોનાં હૃદયને આનંદ
આપી શકે છે તો પછી તેનો અરસિક પુરુષો બનાવે
કરે; તેથી તે કવિતાને શું નુકસાન છે ? ૩૫

મુજતરુવન્તચ્છાયાં ચેષાં નિપેચ્ય મહૌજસાં

જલધિરશના મેદિન્યાસીદસાવકુલોમયા ।

સ્મૃતિમપિ ન મે યાન્તિ ક્ષમાપા વિના ચતુમ્બદ્ધં

પ્રકૃતિમહતે કુર્મેસ્તસ્મે જમઃ કવિકર્મણે ॥ ૩૬ ॥

એવા તો કેટલાય મહાન તેજસ્વી રાજાઓ થઈ
ગયા છે કે, સમુદ્રથી એપક્ષા (સીમા) તાળી પૃથ્વી જેમના
વિશાળ હાથની હાથાને સેવતી હતી અને એમના
રક્ષણથી ભયરહિત બની હતી; પરંતુ જે કવિજનોએ
રાજાઓ પર કૃપા ન કરી હોત તો, તેમની યાદ પણ
કોઈને ન રહેત । એવા સ્વાભાવિક રીતે મહાન કવિના
કર્મ-કાવ્યને અમે નમસ્કાર કરીએ છીએ. ૩૬

યદિ પ્રમુહદારયોઃ સુરસકાવ્યકૌતૂહલ

સ્તથૈવ ચ સમાસદઃ સદસિ તદ્ગુણપ્રાદિનઃ ।

સુવર્ણસદલ્કૃતિર્ભવતિ તત્ર નૃયોચતા

મદીયરસનાનદી રસઘટીયામાનન્દમૂઃ ॥ ૩૭ ॥

જેવી રીતે જલની ભરેલી ઝારી સુંદર સુવર્ણના અલંકાર ધારણ કરીને રજબદરગારમાં ફરી રહી હોય, તો તે સર્વને આનંદ આપે છે; તેવી જ રીતે જે આપ મહારાજ ઉદાર છુદિના હો અને આપને સુરસ કાવ્ય સાંભળવામાં કુટુંબલ હોય તેમજ આ રાજદરગાર કાવ્યના ગુણને ગ્રહણ કરનારો હોય; તો મારી આ જીભરૂપી નદી નાચવાને માટે તૈયાર છે; તેણે સારા વર્ણ અને અલંકાર ધારણ કર્યા છે. તે રસથી ભરેલી ઝારી જેવી છે અને આનંદનું સ્થાન બની રહેશે. ૩૭

ઘદન્તુ કતિચિદ્ધટાસ્વકછટેતિ ઘર્ણાન્છટા

ઘટઃ પટ હતીતરે પટુ રટન્તુ વાન્પાટવાત્ ।

વયં વકુલમહારીગલદમન્દમાધ્વોદ્ધરી-

ધુરીગપદ્મીતિભિર્ભેળિતિભિઃ પ્રમોદામહે ॥ ૩૮ ॥

કેટલાક (વૈયાકરણો) અત્યંત શ્રમપૂર્વક જ ક છ ટ વગેરે કઠોર વર્ણો (અક્ષરો) ભલે બોલ્યા કરે તે વૈયાકરણો બને શકે છે, અને કેટલાક વાક્યપદ (નૈયાયિકા) ઘટ પટ વગેરે શબ્દો બખબા કરે છે તે તેમની વાણીની ચતુરતા બતાવે છે, પણ અમે તો ભોરસલીના વૃક્ષની માંજરામાંથી મધુર રસ ઝરતો હોય છે તેમ મધુર રસથી ભરેલ પદની રીતિઓવાળા કવિતાઓથી આનંદ પામીએ છીએ. ૩૮

હે રાજાનસ્યજત મુકવિપ્રેમબન્ધવે વિરોધં

શુદ્ધા કીર્તિઃ સ્ફુરતિ ભવતાં નૂનમેતત્ત્વસાદાત્ ।

તુષ્ટૈર્વદં તદલગ્નુ રઘુસ્વામિનઃ સઃશરિવં

કુદૈર્ભૌતસ્ત્રિમુવનજયી હાર્યમાર્ગે દશાસ્યઃ ॥ ૩૯ ॥

હે રાજાઓ! સારા કવિઓ સાથે સ્નેહ બાધવામાં વિરોધ છોડી દેજો; કારણ કે તે કવિજનોની કૃપાથી જ તમારી કીર્તિ શુદ્ધ રીતે ફેલાય છે. વાદ્યોકિ વગેરે કવિઓએ સંતોષ પામીને રામનું સુંદર ચરિત કવિતા-રૂપે બનાવ્યું છે અને તે જ કવિઓએ કાવ્ય પામીને ત્રણે ભુવનો પર વિજય મેળવનાર અને દશગુણ ધારણ કરનાર એવા રાવણને હાર્યારૂપે બનાવી દીધો છે. ૩૯

અર્થાન્કેચિદુપાસ્તે કૃપણવલ્કેચિત્તલકુર્વતે

વેરયાવત્પલુ ધાતુવાદિન ઈગ્રોદ્રન્તિ કેચિદ્રસાન્ ।

અર્થોલ્કૃતિસદ્રસદ્રવમુર્ચાં વાર્ચાં પ્રસસ્તિસ્પર્શાં

કર્તારઃ કવયો ભવન્તિ કતિચિત્પુન્યેરભયેરિહ ॥ ૪૦ ॥

કેટલાક કવિઓ કૃપણની જેમ અર્થને જ ભગ્નપા

હોય છે; વળી કેટલાક કવિઓ વેશ્યાની જેમ અલંકારને જ ઇચ્છતા હોય છે અને ધાતુને મારીને પારાને (રસને) બાંધનાર વૈદ્યની જેમ કેટલાક કવિઓ રસને બાંધ્યા કરે છે (રચે છે); પરંતુ અર્થ, અલંકાર અને રસ એ ત્રણેયને પ્રગટ કરનારી અને પ્રશંસાને પાત્ર બનેલી એવી વાણીની રચના કરનાર કવિઓ તો થોડા જ હોય છે અને તેમનો યોગ તો અગણિત પુરુષોના કારણે જ થાય છે. ૪૦

મન્દં નિષ્પત્તે પદાનિ પરિતઃ શ્વદં સમુદીક્ષતે

નાનાર્ચાહરણં ચ કાદક્ષતિ મુદાર્લકારમાકર્પતિ ।

આદતે સકલં સુવર્ણનિચયં ઘટે રસાન્તર્ગતં

દોપાન્વૈવેપતત્પરો વિજયતે ચોરોપમઃ સત્કવિઃ ॥ ૪૧ ॥

જેને ચોરની ઉપમા આપી શકાય, તેણે સત્કવિ આ જગતમાં વિજય પામે છે. જેમ ચોર ધીરે ધીરે પગલા મૂકે છે તેમ કવિ નામ અને ધાતુનાં પદ ધીરે ધીરે ગાડવે છે; જેમ ચોર ચારેય તરફથી આવના શબ્દની પરીક્ષા કરે છે; તેમ કવિ શુદ્ધ અને અશુદ્ધ શબ્દની પરીક્ષા કરે છે; જેમ ચોર અનેક પ્રકારના પદાર્થો લૂંટી જવા ચાહે છે તેમ કવિ પોતાની કૃતિમાં અનેક પ્રકારના અર્થોવાળા શબ્દોને ડરી લાવે છે; જેમ ચોર આનંદ પામીને અલંકારો ખેંચી લે છે, તેમ કવિ અલંકારોને ખેંચી લાવે છે; જેમ ચોર સુવર્ણના (સોનાના) બનેલા બધા પદાર્થોને લઈ લે છે, તેમ કવિ સુવર્ણના (સારા વર્ણોના) સમૂહને એકા કરે છે; જેમ ચોર રસા-પૃથ્વીની અંદર બધા પદાર્થો સંતાડી દે છે, તેમ કવિ પોતાની કૃતિને શંગાર વગેરે રસની અંદર ભેળવી દે છે અને જેમ ચોર દોષા-રાત્રિને વખતે ચોરી કરવાને નીકળી પડે છે, તેમ કવિ પોતાની કૃતિમાં રહેલ દોષ શોધવામાં તત્પર હોય છે. ૪૧

સ્વેચ્છામહાગુરુભાગ્યમેષતહિતઃ શમ્યા ન રોહું પ્રિયઃ

પ્રાણાનાં સતતં પ્રયાગપટદ્વંદ્વા ન વિદ્યાન્યતિ ।

ત્રાણં યેઽત્ર યશોમયે વપુરિ વઃ સુવૈન્તિ કાવ્યામૃતે-

સ્તાનારાગ્ય મુલ્લન્વિષત્ત મુકવીન્નિર્ગમ્યુર્વીધરાઃ ॥ ૪૨ ॥

હે રાજાઓ! તમારી લક્ષ્મીઓ તો સ્વેચ્છાએ નાશ પામનાર એવા ભાગ્યરૂપી મેઘમાં વીળાઈઓ જેવી છે, તેને તમે રોડા નહિ શકો; તેમ જ તમારા જે પ્રાણ છે, તે પણ જ્યારે જવાના સમયનાં નગારાં વાગ્યો ત્યારે ધડીભર પણ્ય રોડાવાના નથી; પરંતુ તમારા કીર્તિરૂપી શરીરને કાવ્યરૂપ અમૃતથી જેઓ બચાવી શકે છે, તેવા કવિજનોની અંદરહિત બનીને આરાધનાં

કરે અને તેમને તમારા ગુરુ બનાવે. ૪૨

કલ્યાણ ભગવત્કથાકથનતઃ કાવ્યં વિઘાતુઃ કવે-
સ્તસ્યૈવાદ્યતયા કચિદ્રચયતઃ શૃંગારવીરાદિકમ્ ।

કો દોષો ભવિતા ચદ્ર કવિતાશીલઃ સમાશ્રીયતે
પન્થા વ્યાસવત્પુરાશ્રુતિભવમ્પન્થાદિપુ પ્રેક્ષિતઃ ॥૪૩

લગવાનની કથા કહેવાથી, કાવ્ય રચનાર કવિનું
કથાશુ થાય છે; પરંતુ જો કથાના પ્રસંગને અનુ-
સરીને તેના અંગ્રેપે શૃંગાર, વીર વગેરે રસનું વર્ણન
કરવું પડે, તો તેમાં શો દોષ થવાનો છે? કારણ કે
વ્યાસ, વાલ્મીકિ વગેરેના પ્રથેમાં જે માર્ગ જોયો છે,
તેના જ આશ્રય કવિતા રચનાર કવિજનો કરે છે. ૪૩
તે ભૂમીપતયો જયન્તિ નતયો યેષાં દ્વિપદ્મભૂતાં
તે વન્ધ્યા ચતયો વિશન્તિ મતયો યેષાં પરે બ્રહ્મણિ ।

તે શ્રાધ્વાઃ કવયો વયોમદભરવ્યાઝમ્ભમાઙ્ગના-

દૃષ્પાતા હૃવ તોપયન્તિ હૃદયં યેષાં ગિરાં સંચયાઃ ॥૪૪

જેના ચરણે શત્રુ રાજાઓ નમે છે, એવા રાજાઓ
જય પામે છે અને જેઓની છુદ્ધિએ પરબ્રહ્મમાં પ્રવેશ
કરે છે, તેવા સંન્યાસીઓ વંદન કરવા યોગ્ય છે. જેમ
યૌવનમાં મધ્યી ભરેલ રમણીના કટાક્ષે આનંદ આપે
છે, તેમ જેમની વાણીના સંચયો (કાવ્યો) હૃદયને
સંતોષ આપે છે; તે કવિજનો પ્રશંસાને પાત્ર છે. ૪૪
ભૂતાવેશનિવેશિતાશય હૃવ શ્લોકં કરોત્યાશુ ચઃ

શ્રાઘન્તે કવિરદ્મુતોડયમિતિ તં મિથ્યા જના વિસ્મિતાઃ ।

દ્વિત્રીણ્યેવ-પુરઃ પદાનિ રચયન્પશ્ચાત્સમાલોચયન્

દૂરં ચઃ કવિતાં નિનીપતિ કવિઃ કામીવ સ સ્તૂયતામ્ ॥

જેમ ભૂત વળગે અને તેના ધડીભર આવેશ આવે
તેમ જે કવિજન તરત જ શ્લોક રચી લે છે તેને
વિસ્મય પામીને લોહકા કહે છે કે, આ તો અદ્ભુત કવિ
છે; પરંતુ તે પાત્ર બરોબર નથી. પહેલાં બે ત્રણ પદો
ગોડવીને પછી વિચાર કરીને જે કવિજન કવિતાને દૂર
લઈ જવા ઇચ્છે છે, તે કામીજનની જેમ પ્રશંસા મેળવે.

સત્યં સન્તિ મૃદે મૃદેપિ કવયો યેષાં વચશ્ચાતુરી

સ્વે હર્ષ્યં કુલકન્યકેવ લમતે સ્વલપૈર્ગુણૌર્વમ્ ।

દુષ્પ્રાપઃ સ તુ કોપિ કોવિદમતિયદ્રામસમાહિણાં

પપ્યસ્ત્રોવ કલાકલાપકુશલા ચેતાંસિ હૃત્ ક્ષમા ॥૪૬॥

જેમ કુલીન કન્યા થોડા ગુણોથી પણ ગૌરવ મેળવે
છે તેમ જેમનાં વચનોની ચતુરતા થોડા ગુણોને કારણે
પોતાના મહેલમાં આદર પામે છે, તેવા કવિજનો તો
બેર બેર હોય છે; પરંતુ જેમ કલાઓના સમૂહને બાળવા-
માં કુશળ એવી વેચ્યા રસિક જનોનાં ચિત્તો હરી

શકે છે તેમ જેની વાણી રસિક પુરોધાના ચિત્તને હરવાને
સમર્થ છે; એવા ચતુર છુદ્ધિશાળી અલૌકિક કવિ
કુલક છે. ૪૬

ધન્યાસ્તે કવયો ચદીયરસનારુક્ષાધ્વસંચારિણી

ધાવન્તીવ સરસ્વતી દ્રુતપદન્યાસેન નિષ્ક્રામતિ ।

અસ્માકં રસપિચ્છિલે પથિ ગિરાં દેવી નવીનોદયત્

પીનોતુહ્નપયોધરેવ યુવતિર્માન્યર્યમાલમ્બતે ॥ ૪૭ ॥

જે કવિજનની સરસ્વતી જીભના લુપ્તમાં માર્ગમાં
સંચાર કરનારી હોવાથી ઉતાવળા પદન્યાસ કરીને
ટોડતી હોય તેમ જીભમાંથી બહાર નીકળી જાય છે,
તેવા કવિઓને ધન્યવાદ થયે છે; પરંતુ અમારી
સરસ્વતી તો જેને પરિપુષ્ટ રીતે જિંવાં સ્તનો પ્રગટ થયાં
છે, એવી કાચકવાળા માર્ગ પર ચાલતી યુવતીની જેમ
વાણીના (શૃંગાર વગેરે) રસથી મંદ મંદ ગતિને
અવલંબે છે. ૪૭

સાહિત્યે સુકુમારવસ્તુનિ દૃઢન્યાસપ્રહમ્નિલે

તર્કં વા મયિ સંવિધાતરિ સર્મ લીલાયતે ભારતી ।

શય્યા વાસ્તુ મૃદુત્તરછદપદા દર્માહ્નુરૌસ્તુતા

ભૂમિર્વા હૃદયંગમો यदि पतितस्तुल्या रतिर्योषिताम् ॥

જેમાં અત્યંત ક્રોધાળ વિષય છે એવા સાહિત્યની
રચનામાં અથવા જેમાં સખત અને કઠોર પદ ગોઠવવાનાં
છે એવી તર્કની રચનામાં બ્યારે હું કવિતા બનાવવા
બેસું છું ત્યારે મારી વાણી તો બંને વિષયોમાં સરખો
આનંદ લાડી શકે છે; કારણ કે જો પતિ હૃદયને
ગમે તેવા હોય, તો સ્ત્રીઓને ક્રોધાળ બિહાનવાળી
શય્યા હોય કે દર્મના અંકુશથી પથરાયેલી ભૂમિ હોય,
તે બંનેમાં સરખી પ્રીતિ થાય છે. ૪૮

યેષાં કોમલકાવ્યકૌશલકલાલીલાવતી ભારતી

તેષાં કર્કશવર્કવક્રવચનોદ્ધારેડપિ કિં હીયતે ।

યૈઃ કાન્તાકુચમળલે કરરુદ્ધાઃ સાન્નદમારોપિતા-

સ્તૈઃ કિં મત્તકરીન્દ્રકુન્મશિચરે નારોણીયાઃ શરાઃ ॥

ક્રોધાળ કાવ્યની રચના કરવામાં જેમની વાણી લીલા
કરે છે, તે કવિજનોની વાણી જો કદી કઠોર તર્કથી
ભરેલ વાંકાં વચનો પ્રગટ કરે, તો તેથી શું કંઈ નુક-
સાન થાય? ન જ થાય; કારણ કે પ્રિયાના સ્તનમંડળ
પર જેઓ પોતાની આંગળાઓ આનંદથી ફેરવે છે,
તેમણે મદોન્મત ડાથીના કુંભરચળ પર પાણીને શું
નહિ આરોપવાં? ૪૯

તર્કં કર્કશવક્રવાક્યગદ્યને યા નિપ્તુરા ભારતી

સા કાવ્યે મૃદુલોક્તિસારસુરભૌ સ્યાદેવ મે કોમલા ।

યા પ્રાયઃ પ્રિયવિપ્રયુક્તવનિતાદ્વત્કર્તે કર્તૃતી

પ્રેયોલાલિતયૌવને ન મૃદુલા સા કિંમ્સૂતાવલી ॥૫૦॥

ઠહાર અને વાંકાં વયનોથી ગહન એવા તર્કના વિપયમાં ને સરસ્વતી-વાણી ઠહાર લાગે છે, તે જ વાણી ઠામળ વયનોના સારરૂપ એવા મનોહર કાવ્યમાં ઠામળ બની બધ છે, પોતાના પ્યારા પતિના વિશેષ-વાણી આંખોના હૃદયને કાતરવા માટે ને પુષ્પોની પંક્તિ કાતરૂપ બની બધ છે, તે જ પ્રેમથી રમાડેલ આંખોને માટે શું ઠામળ નથી બની જતી ? ૫૦

માતૃકૃમિવ માધુરીં ધ્વનિવિદો નૈવ સ્પૃશન્યુત્તમાં
વ્યુપતિં કુલકન્યકામિવ રસોન્મતા ન પદ્યન્યત્પમી ।

કસ્તૂરીધનસારસૌરભુદ્વસ્ત્વત્તિમાધુર્યયો-

ર્યોગઃ કર્ણરસાયનં સુકૃતિનઃ કસ્યાપિ સંજાયતે ॥

ને કેટલાક કવિઓ કાવ્યના નિર્માણમાં ધ્વનિને મુખ્ય બાણ છે, કાવ્યની મધુરતાને તેઓ વાંડાળની આંત્રી જેમ આડકતા પશુ નથી; અને ને કેટલાક કવિઓ કાવ્યના રસમાં ઉન્મત બનેલા છે, તે કુલીન કન્યાની જેમ વ્યુપતિની તરફ નજર પશુ નાખતા નથી; પરંતુ કસ્તૂરી અને કપૂરની સુગંધની જેમ જેમાં વ્યુપતિ અને મધુરતાને 'યોગ' છે, એવી કાવ્યકૃતિ સાલળવાથી કાનને અમૃત જેવી લાગે છે, તેવી કૃતિ તો ઠાઈ પ્રુપયથાળી જન જ કરી શકે છે. ૫૧

યત્સારસ્વત્તૈર્મયં શુરુકૃપાપીયુપપાકોદ્ભવં
સહ્યમ્યં કવિનૈવ નૈવ હૃતઃ પાઠપ્રતિષ્ઠાજુષામ્ ।

કાસારે દિવસ વસન્નપિ પયઃપૂર્વં પરં પદ્ધિલં

કુર્વાણઃ કમલાકરસ્ય હભતે કિં સૌરમં સૈરિભઃ ॥

આઓ દિવસ સરોવરમાં રહેતા અને તેના જળને ખૂબ કાદવવાણું કરતો એવા પાડો શું કમળવનની સુગંધને મેળવી શકે છે ? એવી રીતે ગુરુની કૃપારૂપી અમૃતના પાકમાંથી પેદા થયેલ એવા સરસ્વતી(વાણી)નો ને વૈભવ કવિને મળી શકે છે, તે હક કરીને પાઠ કરનાર બીજા માણસોને મળતો નથી. ૫૨

મૌલો મન્દારદામધ્રમદલિપટલીકાકલો શ્રોણિવિષ્ણે
કૃજતકાશ્ચીકલાપં ચરણકમલયોર્મસુમજ્જીરિશિખામ્ ।
સ્પન્નજ્ઞે કીરગીતિં સ્તનમુવિ મસ્ટણં વલ્લકીપદ્મમં વા
યત્કાવ્યે દત્તકર્ણી શિવ શિવ મનુતે ભારતીં ભારમેવ ॥

સરસ્વતી પાસે જ્યારે ઠાઈ સારા કવિની કૃતિને સાંભળે છે, ત્યારે પોતાના મસ્તકમાં રહેતો મંદારપુષ્પોની માળામાં ભમતા ભમરાઓનો શું જનરૂપ, પોતાના નિર્ભય પર રહેલ કટિમેખલાનો મધુર અવાજ, પોતાના ચરણ-

કમળમાં રહેલ સુંદર આંજરનો અણકાર, પોતાના બોળામાં રહેલ રમાડવાને લાપક પોપટના ગીત અને પોતાની બાતી પર રહેલ વીણાના મધુર પંથમસ્વર-એ બધાંને લારરૂપ ગણે છે. ૫૩

કસ્યાંચિદ્વાચિ કૈશ્ચિન્નતુ યદિ વિહિતં દૂષણં
દુદુસ્તૈરિદ્ધિજનં કિં નસ્તદા સ્યાત્પ્રથિતગુણવતાં કાવ્ય-
કોટીશ્વરાણામ્, વાદ્યચ્છેદ્રન્યવાદ્યાધિકવિહિતજવાઃ
પદ્મવાદ્યાન્યસજ્જાઃ કા હાનિઃ શેરશાહક્ષિતિપક્કુલમણે-
રશ્ચકોટીશ્વરસ્ય ॥ ૫૪ ॥

ધારો કે ઠાઈ કવિતામાં ઠાઈ અધૂરા કવિઓએ દૂષણ શોધી કાઢ્યું; તેથી કરીને જેનો શુષ્ક પ્રખ્યાત થયો છે અને જેણે કરોડો કવિતાઓ રચી છે; એવા શ્રેષ્ઠ કવિને શી હાનિ થવાની છે ? કારણ કે ને પવન પશુ વિશેષ ગતિવાળા કરોડો વોડાઓનો માલિક છે અને ને રાજકુળમાં મણિ જેવો છે; એવા શેરશાહ નામના રાજાને પાંચ છ વોડા આધળા કે લગ્નમાં થઈ બધ; તો તેથી તેને શી હાનિ થવાની છે ? ૫૪

૧વિશિષ્ટ કવિપ્રશંસા

અમરસિંહ

પ્રયોગવ્યુત્પત્તૌ પ્રતિપદવિશેષાર્થકથને

પ્રસત્તૌ ગામ્મીયૈં રસવતિ ચ કાવ્યાર્થરચને

અગમ્યાયામન્વૈદિશિ પરિણતાવર્થવપસો-

મર્તં વેદસ્માકં કવિરમરસિંહો વિજયતે ॥ ૧ ॥

પ્રયોગોની વ્યુત્પત્તિ કરવામાં, રેરેકે રેરેકે શબ્દના વિશેષ અર્થ કહેવામાં, પ્રસાદ શુષ્કમાં, અર્થની ગંભીરતામાં રસવાળાં કાવ્યોના અર્થની રચનામાં, અર્થ અને વચનના પરિણામમાં; એ રીતે બીજાથી અગ્રમ્ય એવા સર્વ પ્રદેશોમાં જો ઠાઈ કવિ વિજય પામતો હોય તો તે 'અમરસિંહ' છે; એમ અમારો મત ઠાઈ પૂછે તેને અમે જણાવીએ છીએ. ૧

કાલિદાસ

કવયઃ કાલિદાસાદ્યાઃ કવયો વયમત્વમી ।

પર્વતે પરમાણૌ ચ પદાર્થત્વં પ્રતિષ્ઠિતમ્ ॥ ૨ ॥

કાલિદાસ વગેરે પશુ કવિઓ છે તેમ અમે પશુ કવિઓ છીએ; જેવી રીતે પર્વત એ પશુ એક પદાર્થ છે અને પરમાણુ એ પશુ એક પદાર્થ છે; પશુ તેમાં કેટલું મોટું અંતર છે, તેમ કાલિદાસ વગેરે કવિઓ

૧ અહીં કલાવતી પ્રમાણે કવિઓનાં નામ લેવામાં આપ્યા છે.

અને અમારે વિષે બાણુવું ર

નિર્ગતામલવાન્યસ્ય કાલિદાસસ્ય સૂક્તિપુ ।

પ્રીતિર્મધુરમાર્ટાસુ મજ્જરીપિવ જાયતે ॥ ૬ ॥

જેના મુખમાંથી નિર્મળ વાક્ય પ્રગળ્યા છે, એવાં કાલિદાસ કવિની મધુર રસથી ભીની થયેલી ઉક્તિઓમાં પુખ્તરસથી ભીંખાયેલ મજ્જરીના જેવી પ્રીતિ થાય છે. ૩ કવિરમરઃ કવિરચલઃ કવિરભિનન્દશ્ચ કાલિદાસશ્ચ । અન્યે કવયઃ કપયશ્ચાપલમાત્રં પર દયતે ॥ ૪ ॥

ખરેખરા કવિઓ તો અમરસિંહ, અચળ, અભિનન્દ અને કાલિદાસ છે. બાકીના બીજા કવિઓ તો કપિ (વાનર) જેવા છે; જેઓ ફક્ત અપળતા જ ધારણ કરે છે ૪

સાકૂનમધુરકોમલવિલાસિનીરુઠકૂઞિતપ્રાયે ।

શિક્ષાસમયેડપિ મુદે રતલીલાકાલિદાસોક્તી ॥ ૫ ॥

વિલાસથી શોભતી રમણીના મુખમાંથી પ્રગટ થયેલું વચન ગૂઢ અભિપ્રાયવાળું, મધુર અને જામળ હોય છે અને તે રતિશિક્ષામાં ઉપયોગી બની આનન્દ આપે છે; તેમ કાલિદાસ કવિની કવિતા અભિપ્રાયવાળી, રસના ઉત્કર્ષ કરનાર અને જામળ ગુણોથી ભૂષિત હોય છે અને તે નીતિશિક્ષામાં ઉપયોગી બનીને સર્વને આનન્દ આપે છે ૫

પુરા કવીનાં ગણનાપ્રસન્ને કનિષ્ઠિકાધિષ્ઠિતકાલિદાસાઃ ।

અચાપિ તત્સુલ્યકવેરભાવાદનામિકા સાર્થવતી વમુવ ॥

પહેલા બ્યારે કવિઓની ગણના કરવામાં આવી ત્યારે સૌથી પહેલાં કાલિદાસનું નામ કનિષ્ઠિકા આંગળી ઉપર આવ્યું, હવે બીજાને કવિ જાણ્યો એમ ધ્વજા થતાં બીજું કોઈ નામ જડ્યું જ નહિ એટલે કનિષ્ઠિકા આંગળીની જોડેની આંગળીનું નામ અનામિકા હતું; તે નામ અનામિકા (અનામી—નામ વિનાની) રહેવાથી સ્પષ્ટ થયું. ૬

ગણેશ્વર

ગણેશ્વરકર્વેચોવિરચનૈકવાચસ્પતેઃ

પ્રસન્નગિરિનન્દિનીચરણપટ્થ ધ્યાયતઃ ।

તથા જયતિ ભારતી ભગવતી યથા સા મુધા

મુધીભવતિ મુધુવામધરમાધુરી મ્લાયતિ ॥ ૭ ॥

જે ગણેશ્વર કવિ વચનની રચના કરવામાં બૃહસ્પતિ જેવા છે અને પ્રસન્ન થયેલા પાર્વતીના ચરણ-પદ્મવત્ ધ્યાન કરે છે, તેમની ભગવતી વાણી બ્યારે વિજય પામે છે ત્યારે તેની પાસે અમૃત નિષ્કળ બની

ભય છે અને સુંદરીઓના હોડની મધુરતા ગ્લાનિ પામી ભય-છે. ૭

ગુણાદય

શઘદ્ગુણદ્વિતીયેન નમદાકારધારિણા ।

ધનુપેવ ગુણાદયેન નિઃશેષો રક્ષિતો જનઃ ॥ ૮ ॥

ગુણાદય નામના કવિથી તો ખરેખર લોકો સંપૂર્ણ રીતે આનન્દ પામે છે. ગુણાદય એટલે દારીથી શોભતું ધનુષ્ય; તેની પર બાણ હોય અને તેના આકાર નમેલો હોય તેમ જેમની સાથે બાણ કવિ છે અને જેમણે મદરહિત આકાર ધારણ કર્યો છે; એવા ગુણાદય કવિ છે. ૮

સમુદીપિત્તકન્દર્પા કૃતગૌરીપ્રસાધના ।

હરલીલેવ લોકસ્ય વિસ્મયાય વૃહત્કથા ॥ ૯ ॥

ગુણાદયની રચેલી આ બૃહત્કથા ગૌરીને સાધન બનાવીને કામદેવને બાળી દેનારી (અથવા કામદેવને ઉદીપન કરનારી) મહાદેવની લીલાની જેમ લોકોને વિસ્મય પમાડનારી છે. ૯

અતિદીર્ઘજીવિદોપાદ્યાસેન યશોડપહારિતં દન્ત ।

કૈર્તોચ્યેવ ગુણાદયઃ સ એવ જન્માન્તરાપન્નેઃ ॥ ૧૦ ॥

‘ધણા લાખા કાળ સુધી જીવ્યા, એ દોષને લીધે વેદવ્યાસે પોતાની કૃતિ’ શુભાવી હતી; માટે તે વ્યાસ જ બીજા જન્મે ગુણાદય કવિ થયા હતા’ એમ જાણ નહિ કરે ૧૦

જગન્નાથ પંડિત

કવયતિ પण्डितराजे कवयन्त्यन्येऽपि विद्वांसः ।

मृत्यति पिनाकपाणौ मृत्यन्त्यन्येऽपि भूतवेत्तलाः ॥ ११ ॥

પંડિતરાજ જગન્નાથ કવિ બ્યારે કવિતા કરે છે ત્યારે જ બીજા પંડિતો પણ કવિતા કરે છે; (એટલે કવિતા કેમ કરેલી તે જગન્નાથ જ જાણે છે બીજાઓ તેની દોરવણી વગર તે કરી શકતા નથી) જેમ હાથમાં કમર ધારણ કરનાર શંકર બ્યારે ઇંદન કરે છે, ત્યારે જ બીજા ભૂતવેત્તાલ ઇંદન કરવા માંડે છે. ૧૧ માધુર્યપિ ધુર્યદ્રાક્ષાક્ષીરેક્ષુમાક્ષિકાદીનામ ।

વન્યેવ માધુરીયં પण्डितराजस्य कविताया ॥ १२ ॥

મધુરતાની પાસે દ્રાક્ષ, દૂધ, શેરડી, મધ વગેરે મુખ્ય મધુર પદાર્થોના મધુર રસ હોવા છતાં પંડિતરાજ જગન્નાથની કવિતાના મધુર રસની અપેક્ષાએ (મધુરતા) વંધ્યા (નિષ્કળ) જ છે. ૧૨

गिरां देवी कीर्णामुणरणनदीनादकरा

यदीयानां घाचाममृतमयमाचामति रसम् ।

વચસ્તર્યાકર્ણ્ય શ્રવણમુખં પण्डितपते

रघुवन्मूर्धानं नृपशूरथवायं पशुपतिः ॥ १३ ॥

જગન્નાથ પડિતની વાણીના અશ્વ ૨૨૫ પાન
બ્યારે સાક્ષાત્ સરસ્વતીદેવી કરે છે, ત્યારે તેમનો હાથ
વીણા વગાડવાની રચિ છેડી દે છે. તે શ્રેષ્ઠ પડિતનું
કાનને મનોહર એવું વચન સાલવાળીને જે પોતાનું
મસ્તક ધુણાવતો નથી, તે કાં તો પશુ બાણુએ કે પછી
પશુપતિ (મહાદેવ) સમજવો. ૧૩

મધુ દ્રાક્ષા સાક્ષાદમૃતમય વામાધરસુધા
કદાચ્ચિક્ષેપાંચિત્ત્વલુ હિ વિદ્યધીરન્રપિ મુદ્મ ॥

ધ્રુવે તે જીવન્તોઽયદહ મૃતકા મન્દમતયો
ન ચૈપામાનન્દં જનયતિ જગન્નાથમખિતિ ॥ ૧૪ ॥

મધ, દ્રાક્ષ, સાક્ષાત્ અમૃત અને રમણીયું અધરા-
શૃત તે બધાં તો ડાઈ વખત અને ડાઈકને જ હપ્ત
આપે છે; પશુ જગન્નાથ કવિની વાણી જેને આનંદ
આપતી નથી, તે તો છવતાં છતાં મરેશે જ છે. ૧૪
જયદેવ

સાધ્વીમાધ્વીક ચિન્તા ન ભવતિ ભવતઃ શર્કરે કર્કશાસ્ત્રે
દ્રાક્ષે દ્રક્ષ્યન્તિ કે ત્વામમૃત મૃતમસિ ક્ષીર નીરં રસસ્તે ॥
માકન્દ ક્રન્દ કાન્તાધર ધરણિતલં ગચ્છ ચચ્છન્તિ માવે
ચાવચ્છન્નારસારસ્વતમિહ જયદેવસ્ય વિજ્ઞગ્વચાંસિ ॥

બ્યા સુધી જયદેવ કવિનાં વચનો બધાને શૃંગાર
રસની મધુરતાને આપે છે, ત્યાં સુધી હે મધ! તારી
ચિંતા ખાસ કર્ક થતી નથી. હે સાકર! તું કઠોર
હાથે છે. હે દ્રાક્ષ! તારી સામું ઢાણુ બેસી? હે અમૃત!
તું મૃત્યુ પામેલ છે. હે દૂધ! તારો રસ પાણી જેવો
છે. હે ફેરી! તું પોકાર જ કર્યા કર અને હે સ્ત્રીના
અધર! તું પૃથ્વી નીચે ચાલ્યો જ. ૧૫

બ્યોતિરીશ

યશ્વત્વારિ શતાનિ મન્યષ્ટનાલક્ષ્મરમાજિ દ્વંત
શ્લોકાનાં વિદ્યાપાતિ કૌતુકવશદેકાદમત્રે કવિઃ ॥
સ્થાતઃ ક્ષ્માતલમળ્દલેષ્વપિ ચતુષ્પટઃ કલાનાં નિધિઃ
સંગીતાગમનાગરો વિજયતે શ્રીજ્યોતિરીશઃ કૃતી ॥ ૧૬ ॥

જે કવિએ સારી એવી શબ્દરચનાના પ્રાધવાળો,
સારા ભાવાર્થની ઘટનાવાળો અને અવકારથી શોભતો
એવો ચારો શ્લોકનો પ્રથમ રમતમા એક જ દિવસમાં
રચીને તૈયાર કર્યો; અને એ રીતે ભૂમકંગ પર વિખ્યાત
થયેલ ચોસક કળાના લોકાર અને સંગીતશાસ્ત્રમાં ચતુર
એવા શ્રી બ્યોતિરીશ નામના કવિ વિજય પામે છે.

દંડી

જાતે જગતિ વાલ્મીકી કવિરિત્યભિધામવત્ ॥

કવીયતિ તતો વ્યાસે કવયસ્ત્વયિ દણ્ડિનિ ॥ ૧૭ ॥

આ જગત બ્યારે ઉત્પલ થયું ત્યારે પહેલાં
વાલ્મીકિ મુનિને માટે 'કવિ' એવી સંજ્ઞા થઈ,
ત્યાર પછી વેદવ્યાસ થયા ત્યારે 'એ કવિએ' ગણાયા
અને હે દંડી! હવે બ્યારે તમે થયા ત્યારે 'ત્રણ
કવિએ' એમ કહેવાય છે. ૧૭

ત્રયોઽપ્યવ્યયો વેદાશ્વયો દેવાશ્વયો મુળાઃ ॥

ત્રયો દણ્ડિપ્રવચ્ચાશ્ચ ત્રિપુ લોકેષુ વિશ્રુતાઃ ॥ ૧૮ ॥

ત્રણ અગ્નિ, ત્રણ વેદ, ત્રણ શુશ્રુ અને દંડી કવિના
ત્રણ અપદો એટલા ત્રણ લોકમાં પ્રખ્યાત છે. ૧૮
દ્રોણ

સરસ્વતીપવિત્રાણાં જાતિસ્ત્ર ન દેહિનામ્ ॥

વ્યાસસર્પા કુલાલોઽમૃદ્ય દ્રોણો ભારતે કવિઃ ॥ ૧૯ ॥

જે મનુષ્યોને સરસ્વતીદેવીએ પવિત્ર કર્યા છે,
તેમને માટે ભતિભેદ રહેતો નથી. દ્રોણ કવિ કુલાર-
ભતિમા થઈ ગયા, પરંતુ તે ભારતભરમાં વ્યાસની
રૂપધા કરે એવા થઈ ગયા છે. ૧૯

ધનંડ

યયેયં વાગ્દેશી સુકવિમુક્ષવાસવ્યસનિની

કુહૂકળીકળ્દે વિલસતિ તથા ચેદનવધિ ॥

તદા ભૂમીમાગે નિરુપમતમઃ કિંચિદિવ વા

સમાપ્તે સામ્યે ધનદમણિતાનાં મધુરિમા ॥ ૨૦ ॥

જેવી રીતે સરસ્વતીદેવી સારા કવિઓના મુખમાં
રહેવાને ટેવાયેલી છે, તેવી જ રીતે જો તે ઢાલના
કંઠમાં રહીને અનહદ વિલાસ કરે તો ધનંડ કવિના
વચનોના માધુર્યની તે કાંઈક તુલના ધરાવી શકે; બાકી
તો આ પૃથ્વી પર તેને માટે કાંઈ ઉપમા છે જ નહિ.

નરહરિ

યશોધનનિવેર્યદા નરહરેર્વચો વર્ણયે

તદા મતમદા મદાલસમરાલલાલારવાઃ ॥

ન વિજ્રમચીકરીમવતિ વાઘરી માધુરી

સુધાકરસુધાક્ષીમધુકથા ધૃયા જાયતે ॥ ૨૧ ॥

બ્યારે વચાર્થી લોકાર એવા નરહરિ કવિની
વાણીનું વર્ણન કરે થાય છે, ત્યારે મહારતી ઉત્સુકી-
ઓના અવાજ ગર્વ વિનાના બની જાય છે, રમણીઓના
અધરો મધુરતાની બાજતમાં ડાઈને ભ્રમ ઉપજવી
શકતા નથી અને ચંદ્રના અમૃતથી અરતી મધુરતાની
કથા તો નકામી જ બની જાય છે. ૨૧

પ્રવરસેન

કીર્તિઃ પ્રવરસેનસ્ય પ્રયાતા કુમુદોજ્જ્વલા ।

સાગરસ્ય પરં પારં કાપસેનેવ સેતુના ॥ ૨૨ ॥

જેમ કુમુદ નામના વાનરથી શોભતી એવી વાનરો-
ની સેના 'સેતુબંધ' બાધીને સમુદ્રની પારે પહોંચી
ગઈ હતી, તેમ કુમુદના ફૂલ જેવી ઉજ્જ્વળ પ્રવર-
સેનની કીર્તિ 'સેતુબંધ' નામનું કાવ્ય રચાયાથી
સમુદ્રની પારે પહોંચી ગઈ છે. ૨૨

બાણુ

હૃદિ લમેન વાણેન યન્મન્દોડપિ પદ્મકમઃ ।

ભવેત્કવિકુરંગાણાં ચાપલં તત્ર કારણમ્ ॥ ૨૩ ॥

હૃદયમાં બાણુ વાગ્યા પછી, જે હરણાં ધીરાં
પગલાં પછુ ભરવાનું સાહસ કરે, તો તેમ થવું તે
તેમની સ્વભાવગત ચપળતા જ છે; અન્યથા તેમ યઈ
શકે નહિ. તે રીતે બાણુ કવિનું કાવ્ય હૃદયમાં
ઊતરી જાય, તે પછી પછુ જે બીજા કવિરૂપી હરણનો
થોડોક પછુ પદ્મકમ (પદ-રચના) થાય તો તેમાં
તેના સ્વભાવની ચપળતા જ કારણ છે. ૨૩

શબ્દાર્થયોઃ સમો ગુન્ફઃ પાશ્ચાલી રીતિરુચ્યતે ।

શીલામટ્ટરિકાવાચિ વાણોક્તિષુ ચ સા યદિ ॥ ૨૪ ॥

શબ્દ અને અર્થનો સરખી રીતે છતાદાર પ્રબંધ
ગાઠવવામાં આવે, તો તેને પાંચાલી રીતિ કહે છે;
પરંતુ તે જો શીલા, ભટારિકા અને બાણુભટ્ટની વાણીમાં
હોય તો જ શોભે, બીજાની વાણીમાં નહિ! ૨૪

જાતા શિલ્પિણી પ્રમથયા શિલ્પણી તથાવગચ્છામિ ।

પ્રાગભ્યમધિકમાણું વાણી વાણો વમ્ભુવેતિ ॥ ૨૫ ॥

જેવી રીતે પહેલાં શિખડિની નામે કન્યા તપ
કરીને શિખડી નામે યુગ્ધ બનેલ; તેવી રીતે વિશેષ
ચતુરતા મેળવવાને માટે તો સરસ્વતી વાણી બાણુ-
(બાણુ-કવિ)રૂપે બની હતી, એમ હું બહુ હું. ૨૫
એવે કેવન શબ્દગુન્ફવિષયે કેચિદ્રસે ચાપરે-
ડલંકારે કતિચિત્સર્વધર્થવિષયે ચાન્યે કયાદર્ષકે ।

આઃ સર્વત્ર ગમીરધીરકવિતાવિન્યાટવીચાતુરી-
સંચારી કવિકુમ્ભિકુમ્ભિદુરો વાણાન્તુ પશ્ચાન્નનઃ ॥ ૨૬

કેટલાક કવિજનો શ્લેષ અલંકારમાં, કેટલાક
શબ્દરચનામાં, કેટલાક શૃંગાર વર્ણનેની રચનામાં,
કેટલાક અલંકારમાં, કેટલાક સારા અર્થના વિષયમાં
અને કેટલાક કથાવર્ણનમાં ચતુર હોય છે; પરંતુ
અહીં આ બાણુ કવિરૂપી સિંહ, તો બધેય જાણીર
અને ધીર એવી કવિતારૂપી વિન્યાટવીમાં ચતુરાઈથી

સંચાર કરે છે અને કવિરૂપી મોટા હાથીઓના મંડ-
સ્થળને ભેદી નાખે છે. ૨૬

બિલ્હશ્ચ

વિન્દુદ્વન્દવરદ્વિવામસરણિઃ કર્તા શિરોવિન્દુકં
કમેતિ પ્રતિવોષિતાન્વયવિદો યે યેડપિ તેમ્બો નમઃ ।

યે તુ પ્રત્યસહસ્રશાળકપણમુચ્યત્કલકૃર્ગિરા-
મુદ્દેલૈઃ કવચન્તિ વિલ્હનકવિસ્તેવેવ સંનહ્યતિ ॥ ૨૭ ॥

જે શબ્દ પાસે બે વિસર્ગ હોય, તેનું નામ
કર્તા અને જેને માથે એક મીંડું આવ્યું હોય, તે
'કમ' એવા સામાન્ય યોધાને અતુસરીને જે અનવય
જાણનાર કવિઓ છે, તેમને તો અમારા નમસ્કાર છે;
પરંતુ જેમનાં કલંક ઉત્તરો વધારી કસોટીથી તૂટી
ગયેલાં છે, એવા વાણીના વિપુલ વિલાસોથી જેઓ
કવિતા કરે છે, તેવા કવિઓમાં તો એક બિલ્હશ્ચ
કવિ જ કવિતા રચનારો છે. ૨૭

ભટાર હરિચંદ્ર

પદવન્ધોગ્જ્વલો દ્વારી કૃતવર્ણકમસ્થિતિઃ ।

મટ્ટારહરિચન્દ્રસ્ય ગદ્યવન્ધો નૃપાયતે ॥ ૨૮ ॥

ભટાર હરિચંદ્રનું જે ગદ્યકાવ્ય છે, તે રાખના
જેવું આચરણ કરે છે. જેમ રાખ પદબંધ=ચરણના
બાધાથી ઉજ્જ્વળ છે, તેમ આ કાવ્ય પદબંધ=નામ
અને ધાતુની રચનાથી ઉજ્જ્વળ છે. જેમ રાખ
હારી=મોતીના હારને ધારણ કરે છે તેમ આ કાવ્ય
હારી=મનોહર છે. જેમ રાખ વર્ણકમ=ચાર વર્ણોની
મર્યાદા સાચવે છે તેમ આ કાવ્ય વર્ણકમ=અક્ષરોનાં
ક્રમની સ્થિતિને સાચવે છે. ૨૮

ભવભૂતિ

સુકલિદ્વિતયં મન્યે નિલિલેડપિ મહીલે ।

મવભૂતિઃ શુકલ્લાયં વાલ્મીકિસ્તુ વૃત્તીયકઃ ॥ ૨૯ ॥

આ સમસ્ત પૃથ્વીમંડળ પર સારા કવિઓ હોય,
તો તે બે જ છેઃ ભવભૂતિ અને શુક અને તેમાં
વાલ્મીકિ કવિ ત્રીજા ગણી શકાય । ૨૯

મવભૂતેઃ સંબન્ધાદ્ભૂયરભૂયર ભારતી માતિ ।

અતરકૃતકારુણ્યે કિમન્યથા રોદિતિ માવા ॥ ૩૦ ॥

જેમ પર્વતમાંથી થયેલા પાર્વતી ભવ-શંકરની
ભૂતિ એશ્વરને કારણે શોભે છે તેમ ભવભૂતિ કવિના
સંબંધ કરીને સરસ્વતી શોભે છે. જે એમ ન હોય
તો ભવભૂતિએ રચેલ કસરુચસમ્પ્રદાન ઉત્તરરામચરિત
નાટકમાં પાપાણુ કેમ રૂદન કરે ? ૩૦

રત્નાવલીપૂર્વકમન્યદાસ્તામસીમમોગસ્ય વચોમયસ્ય ।
પયોઘરસ્યેવ હિમાદ્રિજાયા પર વિમૂપા ભવમૂતિરેવ ॥

રતનાવલી નાટક વગેરે ખીલુ સાહિત્ય ભલે હોય
પણ જેમ શિવનુ આનિગન કરવાથી પાર્વતીના
સ્તનોને લાગેલી લસમ એ તેમની પરમ શોભા છે,
તેવી જ રીતે વચનરૂપી અપાર ભોમ (આનંદ)ની પરમ
શોભા પણ ભવમૂતિ કવિ જ છે ૩૧

ભાસ

સૂતધારકૃતારમ્ભૈનાટકૈર્જેહુભૂમિકૈ ।
સપતાકૈર્જયો ભેભે ભાસો દેવકુલિરિવ ॥ ૩૨ ॥

જેમ કોઈ ગૃહસ્થ દેવાલય રચીને યશ મેળવે,
તેમ ભાસ કરિએ નાટકો રચીને યશ મેળવ્યો છે
દેવાલયોમા સૂતધાર (સુધાર કારીગર) વગેરે આરભ
કરે, તેમ નાટ્યોમા સૂતધાર આરભ કરે છે જેમ
દેવાલયોમા ઘણી ભૂમિ હોય છે તેમ નાટકોમા ઘણી
ભૂમિકા હોય છે જેમ દેવાલયમા ધન્યઓ ફરકે છે,
તેમ નાટકોમા પતાકા નામના અંગો હોય છે ૩૨

મયૂર

વાલ્કલિવિહંગાના ધ્વનિલંકિપુ શ્વસતે ।
વાલ્મો વિશતે શ્રોત્રે મયૂરમધુરધ્વનિ ॥ ૩૩ ॥

ન્યા સુધી કાન પર મયૂર (મોર) કે મયૂર
કવિનો અવાજ ન સભળાય, ત્યાં સુધી લોકોમા ખીમ
કવિશ્વ પક્ષીઓનો ધ્વનિ વખણાય છે ૩૩
દુર્પ કવિમુર્જંગાના ગતા શ્રવણોચરમ્ ।

વિપવિદ્યેવ માયૂરી માયૂરી વાહનિટ્નતિ ॥ ૩૪ ॥

જેમ માયૂરી નામની વિપવિદ્યાથી સર્પોના ગર્વ
છેદાય છે, તેમ જો મયૂર કવિની વાણી કાને સાંભળવા
મા આવી હોય તો ખીમ કવિશ્વ સર્પોના ગર્વ છેદાઈ
જાય છે ૩૪

માતંગ દિવાકર

અહો પ્રમાવો વાગ્દેવ્યા યન્માતઙ્ગદિવાકર ।

શ્રીહર્પસ્યામવત્સખ્ય સમો વાળમયૂરયો ॥ ૩૫ ॥

અહોહો! આ સરસ્વતીદેવીનો પ્રભાવ તો જુઓ ?
કે નેથી માતંગ દિવાકર જેવો કવિ શ્રીહર્પ રાજની
સલામા ખાણુ અને મયૂર કવિના જેવો સખ્ય જન્મો
મુરારિ

ભવમૂતિમનાહત્ય નિર્વાણમલિના મયા ।

મુરારિપદચિન્તાયામિદમાધીયતે મન ॥ ૩૬ ॥

મને તો મોક્ષની ઇચ્છા યદ્ય છે, એટલે હવે હું

ભવમૂતિ=શ કરના ઐશ્વર્યનો અનાદર કરીને મારા
મનને મુરારિ=વિષ્ણુ ભગવાનના ચરણોમા બેઠી છઉ
છું, અર્થાત્ હું ભવમૂતિ કવિને ઠોડીને મુરારિ કવિ-
નો આદર કરું છું ૩૬

મુરારિપદમક્તિશ્ચત્તદા માયે રતિં કુર ।

મુરારિપદમક્તિશ્ચત્તદા માયે રતિં કુર ॥ ૩૭ ॥

જો મુરારિ કવિના કાવ્યમા ભક્તિ હોય, તો માધ
કાવ્યમા પ્રીતિ કર અને મુરારિ=વિષ્ણુ ભગવાનના
ચરણોમા પ્રીતિ હોય તો તે મા-અથે પાપમા પ્રીતિ
કરતો નહિ ૩૭

દેવીં વાચમુપાસતે હિ વહવ સાર તુ સારસ્વત
જાનીતે નિતરામસૌ ગુરુકુલક્રિયો મુરારિ કવિ ।

અર્ધિલદ્વિત્વ એવ વાનરમટૈ કિં ત્વસ્ય ગમ્भीરતા

માપાતાલનિમમ્પ્રીવરતનુર્જાનાતિ મન્યાચલ ॥ ૩૮ ॥

વાણીદેવીની ઉપાસના તો ધણી કવિઓ કરે છે,
પણ સરસ્વતીના સાચા સારને તો મુરારિ કવિ જ
ભણે છે કે જેણે ગુરુકુલમા ખૂબ કલેશ વેડીને વિદ્યા
મેળવી હતી ખરેખર મોટા મોટા વાનરોએ સમુદ્ર તો
આળગી લીધો, પણ તે સમુદ્રની ગભીરતાને મદરા-
ચળ પર્વત જ ભણે છે કે જેણે પાતાળ સુધી પોતાના
પુટ શરીરને ડુબાડેલું ૩૮

રત્નમેઢ દીક્ષિત

વિપશ્ચિતામપશ્ચિમે વિવાદકેલિનિશ્ચલે

સપન્નજિત્યયન્નતસ્તુ રત્નલેટદીક્ષિતે

ઘૃહસ્પતિ ક જલ્પતિ પ્રસર્પતિ ક સર્પરાઢ

સમુતસ્તુ ણમુત સુદુર્મુતશ્ચતુર્મુત ॥ ૩૯ ॥

જે વિદ્વાનોમા સૌથી પ્રથમ છે, જે વાદવિવાદની
લીલામા દૃઢ છે અને જે પ્રયત્ન સિવાય શનુઓ પર
જય મેળવે છે, એવા રત્નમેઢ દીક્ષિત નામના કવિ
આજણ ઘૃહસ્પતિ શું બોલી શકે ? શેષનાગ શું ચાલી
શકે ? કાર્તિકેય સ્વામી શું સામે આવે અને ચતુ-
ર્મુખ બ્રહ્મા તો દુર્મુખ જ બની જાય ને ? ૩૯

રાજશેખર

વમૂન ચત્તીકમવ કવિ પુરા

તત પ્રવેદે મુવિ ભર્તમેષ્ઠતામ્ ।

સ્થિત પુનયા ભવમૂતિરેરય્યા

સ વર્તતે સપ્રતિ રાજશેખર ॥ ૪૦ ॥

પહેલા વાદમીકે નામે એક કવિ થઈ ગયા, ત્યાર
બાદ તે જ કવિ પૃથ્વી પર જન્મ લઈ 'ભર્તમેઢ'

કવિને નામે પ્રસિદ્ધ થયા અને તે જ આગળ જતાં લવભૂતિની સંસારથી જાણીતા થયા અને હવે તે જ વાલ્મીકિ મુનિ 'રાજશેખર' નામે પ્રસિદ્ધ થયા છે.

પાતું શ્રોત્રરસાયનં રચયિતું વાચઃ સતાં સંમતા
વ્યુત્પત્તિ પરમામવાણુમર્વાધિ લઘું રસસ્રોતસઃ ।
મોક્તું સ્વાદુ ફલં ચ જીવિતતરોચ્યસિતે તે કૌતુકં,
તદ્ઘાતઃ શ્યજ્ય રાજશેખરકવેઃ સૂક્તીઃ સુધાત્પન્દિનીઃ ॥

હે ભાઈ! તારી જે એવી ઇચ્છા હોય કે, 'હું' મારા કાનને અમૃતનું પાન કરાવું, સત્પુરુષો માન્ય કરે તેવી વાણીની રચના કરું, ઉત્તમ પ્રકારની વ્યુત્પત્તિ મેળવું, રસના પ્રવાહની અવધિ પ્રાપ્ત કરું અને જીવન-રૂપી વૃક્ષનું સ્વાદિષ્ટ ફળ આપું, તો તું 'રાજશેખર' કવિની અમૃત ઝરતી કવિતાને સાંભળ. ૪૧

વાલ્મીકિ

કવીન્દુઃ નૌમિ વાલ્મીકિં વસ્ય રામાયણી કથામ્ ।
ચન્દ્રિકામિવ ચિન્વન્તિ ચકોરા इव સાયવઃ ॥ ૪૨ ॥

ચક્રાર પક્ષીઓ જેમ ચાંદનીને શોધે તેમ સારા કવિજનો ને કથાને શોધ્યા કરે છે, એવી રામાયણની કથાની જેમણે રચના કરી છે, એવા વાલ્મીકિ કવિ-વરને હું પ્રણામ કરું છું. ૪૨

સદૂપણાપિ નિર્દોષા સદ્ધરાપિ સુકોમલા ।

નમસ્તસ્મૈ કૃતા ચેન રમ્યા રામાયણી કથા ॥ ૪૩ ॥

તે વાલ્મીકિ કવિવરને નમસ્કાર છે, જેમણે અદ્ભુત એવી રામાયણકથા રચીઃ જેમાં દૂષણ નામનો રાક્ષસ હોવા છતાં તે કથા નિર્દોષ છે, જેમાં ખર નામનો રાક્ષસ છે, છતાં પણ તે કામળ છે. ૪૩

યોગીન્દ્રલલ્લન્દસાં સ્પષ્ટા રામાયણમહાકવિઃ ।

વલ્મીકજન્મા જયતિ પ્રાચ્યઃ પ્રાચેતસો મુનિઃ ॥ ૪૪ ॥

જે યોગીઓમાં ઇન્દ્ર જેવા છે, જેણે લોકમાં જીતેલી રચના કરી છે, જે રામાયણના મહાકવિ છે અને જે પ્રચેતા નામના મુનિના પુત્ર છે; એવા રાક્ષસમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા વાલ્મીકિ નામના કવિ વિજય પામે છે. ૪૪

લૌકિકાનાં હિ સાધુનામયં વામનુવર્તતે ।

ઋષીણાં પુનરાચાર્યાં વાચમર્યોઽનુધાવતિ ॥ ૪૫ ॥

લૌકિક સત્પુરુષોની વાણી અર્થને અનુસરતી ચાલે છે; જ્યારે વાલ્મીકિ જેવા આદિ મુનિવર-વ્રજા કવિ-જનોની વાણીની પાછળ પાછળ અર્થ દોડતો હોય

આદિકવી ચતુરાસ્યૌ કમલજવલ્મીકજૌ વન્દે ।

લોકશ્લોકવિચારૌયોર્મિદા લેશમાત્રેણ ॥ ૪૬ ॥

કમળમાં ઉત્પન્ન થયેલ કમલા અને રાક્ષસમાં ઉત્પન્ન થયેલ વાલ્મીકિ જને આદિકવિ છે. પ્રભાને ચાર મુખ છે અને વાલ્મીકિનું મુખ ચતુર છે; એક લોકની રચના કરી ત્યારે બીજાએ શ્લોકની રચના કરી; એ રીતે બંને સરખા છે, પણ માર લોક અને શ્લોક બંનેની રચનામાં શકરનો તફાવત પડ્યો છે. ૪૬

તર્મ્પિ મનુષ્યલોકપ્રવેશવિશ્રામશાશિનં વાચામ્ ।

સુરલોકાદયતારપાન્તરલેદચ્છિદં વન્દે ॥ ૪૭ ॥

સરસ્વતીને સ્વર્ગમાંથી નીચે જતારતાં ને યાક લાગ્યો, તેને ને કવિએ દૂર કર્યો તેમ જ ને કવિ મનુષ્યલોકમાં પ્રવેશ કરનાર સરસ્વતીને રહેવા માટે મુંઝવે વૃક્ષરૂપે થયા, તે ઋષિ-કવિ (વ્યાસ-વાલ્મીકિ) ને નમસ્કાર કરું છું. ૪૭

વિહિતપનાલક્ષ્ઠારં વિચિત્રવર્ણાલીમંયમ્કુરણમ્ ।

શક્રાયુધમિવ વક્ત્રં વલ્મીકમુખં મુનિં નૌમિ ॥ ૪૮ ॥

વલ્મીક-રાક્ષસમાંથી થયેલ વાલ્મીકિ મુનિ હૃદયના ધનુષ્ય (મેધધનુષ્ય) જેવા છે. ને મેધધનુષ્ય ધન-મેધને શોભા આપનાર છે, તેમ વાલ્મીકિ ધન-શ્લોકો અલંકારો રચનારા છે; જેમ મેધધનુષ્ય ચિત્રવિચિત્ર વર્ણોની શ્રેણીને કરનાર છે, તેમ વાલ્મીકિ મુનિ ચિત્ર-વિચિત્ર વર્ણોની શોધણી કરનારા છે અને જેમ મેધ-ધનુષ્ય વાંકુ છે તેમ વાલ્મીકિ વક્રકિત-કટાક્ષવાણીમાં કુશળ છે; એવા વાલ્મીકિને હું નમું છું. ૪૮

સતિ કાકુલ્થકુલોન્નતિકારિણિ રામાયણોઽપિ
કિં કાચ્યમ્ । રોહિતિ કુલ્યા ગદ્ગાપૂરે ફં બહુરસે
વહતિ ॥ ૪૯ ॥

જેણે રાધવકુળની ઉત્પત્તિ કરી છે એવું રામાયણ નામે મહાકાવ્ય છે; તે પછી બીજા કાળની જરૂર શી? જ્યાં ઘણા જળથી ભરેલું 'ગંગાનું' પૂર વહી રહ્યું હોય ત્યાં નાની નદીને વહેવાની શી જરૂર છે? ૪૯

મારવદંશવતંસકીર્તિરમણીન્દ્રપ્રસન્નસ્વન-

દ્વાદિત્રપ્રથમઞ્ચનિર્જિજયતે વલ્મીકજન્મા મુનિઃ ।

પીત્ત્વા યદ્દનેન્દુમળહલગલ્લઘ્ન્યામૃતાન્વઃ કિમ-

પ્યાકલ્પં કવિનૂતનામ્બુદમયી કોદમ્બિની વર્ષતિ ॥ ૫૦ ॥

જ્યારે સૂર્યવંશના આબુપશુરૂપ રામચંદ્રની કીર્તિ નદીરૂપે જનની રંજશૂમિ પર પ્રવેશ કરી રહી હતી, ત્યારે વાલ્મીકિ મુનિના મુખની વાણી રંગશૂમિ પ્રકાશે પ્રજ્વળ અવાજ કરનાર વાગ્ગીત્રની જેમ શોભી રહી

હતી; જે વાત્સાહિક કવિતા સુખચંદ્રી ઝરતા કાવ્ય-રૂપી અમૃતના સમુદ્રનું કાંઈ પણ પાન કરીને, કવિઓ-રૂપી નવા મેઘોની માળા અનેક યુગો સુધી વરસ્યા કરે છે; તે વાત્સાહિક કવિ વિજય પામે છે. ૫૦

વિજય

સરસ્વતીવ કર્ણાટી વિજયાઢ્ઢા જયત્યસૌ ।

યા વૈદર્ભગિરાં વાસઃ કાલિદાસાદન્વતરમ્ ॥ ૫૧ ॥

જે વિજયા કાળિદાસના રત્નવાસ પછી વૈદર્ભ-રીતિની વાણીના નિવાસરૂપ થયેલી છે, તે કણ્ઠાટ દેશની વિદુષી કવિ વિજય પામે છે; જે વિજયના ચિહ્ન-વાળી સાક્ષાત્ સરસ્વતી જેવી લાગે છે. ૫૧

વિજયકા

નીલોત્પલદલક્યામાં વિલ્લિકાં મામજ્ઞાનતા ।

પૃથૈવ દળિદના પ્રોક્તં સર્વશુદ્ધા સરસ્વતી ॥ ૫૨ ॥

‘આ વિજયકા નામે સરસ્વતી નીલ કમળના પત્ર જેવી સ્થામ કંતિવાળી છે;’ એ રીતે અને ભૂધા વિના જ દંડી કવિએ જે કહ્યું છે, ‘સરસ્વતી ભદ્રી રીતે સફેદ વર્ણની છે,’ તે મિથ્યા છે. (કારણ કે આ કું વિજયકારૂપી પ્રત્યક્ષ સરસ્વતી સ્થામ વર્ણવાળી છે.) ૫૨

વ્યાસ

નમઃ સર્વવિદે તસ્મૈ વ્યાસાય કવિચેષસે ।

ધક્રે પુણ્યં સરસ્વત્યા યો વર્ષમિવ ભારતમ્ ॥ ૫૩ ॥

સરસ્વતી વડે જેણે આ ભરતખંડને પવિત્ર કરેલો છે, એવા સર્વના અને કવિઓના વિષાતા શ્રી વ્યાસ મુનિને નમસ્કાર છે. ૫૩

અતુર્વદનો દ્રઢા દ્વિવાહુરપરો હરિઃ ।

અમાલોચનઃ શંભુર્મગવાન્નાદરાગણઃ ॥ ૫૪ ॥

ભગવાન બાહરાયણ વેદવ્યાસ અર્ધાત્ ચાર મુખ વિનાના પ્રજ્ઞા છે; બે હાથવાળા ખીખ વિશ્ણુ છે અને લલાટમાં નેત્ર વિનાના મહાદેવ છે. ૫૪

શ્રવણાહ્લિપુટપેયં વિરચિતવાન્ભારતાલ્યમમૃતં યઃ ।

તમહમરાગમલ્લર્ણં કૃષ્ણદિવાયને વન્દે ॥ ૫૫ ॥

બે કાનરૂપી અંજલિ વડે પીવા લાયક મહા-ભારતરૂપી અમૃતની જેણે રચના કરી છે, એવા રાગરાહિત અને પૃથ્વીરાહિત શ્રીકૃષ્ણ દેવપાનને કું વંદું છું ॥ ૫૫

વ્યાસગિરાં નિર્યાસં સારં વિશ્વસ્ય ભારતં વન્દે ।

ભૂપણતયૈવ સંઘાં યદ્દિક્ષિતાં ભારતી વહતિ ॥ ૫૬ ॥

સરસ્વતી જે ભારતના ચિહ્નને આશ્વપશુરૂપે માનીને પોતાનું ‘ભારતી’ એવું નામ ધારણ કરે છે, તેવા વિશ્વના સારરૂપ, મહાભારતને કું વંદન કરું છું; જે મહાભારત વ્યાસની વાણીના અરારૂપ છે. ૫૬

શાકલ્લભઃ

एकोऽमृतपुलिनात्ततस्तु नलिनाचान्योऽपि नाकोरभूत्

પ્રાચ્યાસ્તે વ્રય યવ દિવ્યકવયો વીવ્યન્તુ દેવ્યા ગિરા ।

અર્વાંચો યદિ ગયપયરચનાચાતુર્યવાગુદતા-

સ્વાન્સર્વાનવિશિષ્ટ્ય ચેલતિવરાં શાકલ્લભઃ કવિઃ ॥

‘જળાશયના કિનારા પરથી એક કવિ પેદા થયા તે વેદવ્યાસ;’ ખીખ એક કમળમાંથી કવિ પેદા થયા તે બ્રહ્માજી અને ત્રીજા કવિ શાકામાંથી પ્રગટ થયા તે વાત્સાહિકઃ એ ત્રણ પ્રાચીન કવિઓ દિવ્ય છે અને તે ભલે વાણીદેવીની સાથે ક્રીડા કરે; પરંતુ આ શાકલ્લભ કવિ તો એવી રીતે પેદા રહ્યા છે કે જે અત્યંતીન કવિઓ ગદ્ય અને પદ્ય બન્ને પ્રકારની રચનાની અતુરાર્થ ભરેલી વાણીથી ઉદ્ભવ બનેલા છે, તે બધાને ઓળંગી ગયા છે. ૫૭

સાતવાહન

અવિનાશિનમપ્રાચ્યમકરોત્સાતવાહનઃ ।

વિશુદ્ધજાતિમિઃ કોશં રત્નૈરિવ સુભાષિતૈઃ ॥ ૫૮ ॥

જેમ કાંઈ શુદ્ધસ્થ અખૂટ અને જીમ્મી ભતનાં રત્નોનો ખખડો રાખે, તેમ સાતવાહન કવિએ શુદ્ધ ભતિવાળા સુભાષિતોનો એક બાહારાર રચ્યો છે; જે બંધાર વિનાશ પામે એવો નથી. અને જે અગમ્ય-જીમ્મી ભતનો છે. ૫૮

શુદ્ધર્શન

ન મુખદ્વિવાપરે ન વિપભાજિ રત્નાકરે

ન ચાહુમુલકોદરે ન કિલ્લ તાહ્યેપશ્ચાન્તરે ।

સુદર્શનકવીધરે રસિકચક્રકુહામળૌ

મુળૌકસિ મુખા ચુવાસ્ત્યજત સાન્દ્રચન્દ્રમ્ભમ્ ॥

‘હે સમગ્ર મનુષ્યો! અમૃત મુખના સ્ત્રીના અધર પર નથી, વિષથી ભરેલા સમુદ્રમાં નથી, રાહુના મુખની બળોલમાં નથી અને ગરુડ પક્ષીની પાખની વચ્ચે પણ નથી, તેમ જ ગાદ રસથી ભરેલા ચંદ્ર અખૂટ સમાન છે, એવો ભગ જે તમને હોય તો તે પણ છોડી દેજો. અમૃત તો વડે છે કવિવર સુદર્શનની અંદર; જે રસિકજનોના સમુદ્રમાં ચૂપામણિ અને જે સર્વ શુભોના નિવાસ છે. ૫૯

સુખંધુ

કવીનામગલદર્પો નૂને વાસવદત્તયા ।

શસ્ત્યેષ પાણ્ડુપુત્રાણાં ગતયા કર્ણગોચરમ્ ॥ ૬૦ ॥

જ્યારે ઈન્દ્ર-વાસવે કૃષ્ણને શક્તિ (હથિયાર) આપી ત્યારે પાંડવોનો ગર્વ ગળી ગયો હતો, તેમ જ્યારે વાસવદત્તા નામની કથા કાન પર પડી ત્યારે બધા કવિઓના અભિમાન ઓગળી ગયા હતાં. ૬૦

કવિઓનો સમૂહ

ઉપમા કાલિદાસસ્ય ભારવેર્યગૌરવમ્ ।

દ્વિગ્દનઃ પદલાલિયં માધે સન્તિ ત્રયો ગુણઃ ॥ ૬૧ ॥

કાલિદાસની ઉપમા વખણાય છે, ભારવિ કવિયું અર્થગૌરવ અને દંડીનું પદલાલિય વખણાય છે; પણ માધ કાવ્યમાં તે ત્રણેય ગુણો રહેલા છે. ૬૧

માધેન વિમિત્રોત્સાહા નોત્સહન્તે પદક્રમે ।

સ્મરન્તિ ભારવૈરેવ કવયઃ કપયો યથા ॥ ૬૨ ॥

જેમ વાનરો માધ માસ આવતા (દંડીને લીધે) પગલા ભરવાના ઉત્સાહને ધરાવતા નથી, એટલે મા-રવે સ્પર્ધા પ્રમાણને યાદ કરે છે; તે માધ કવિને કારણે ઉત્સાહ ભંગ થતાં, કવિઓનો પદની રચના કરવાનો ઉત્સાહ ધરાવતા નથી એટલે તેઓ ભારવિ કવિને યાદ કરે છે. ૬૨

શ્રીરામાયણભારતદ્વદ્વકથાનાં કવીન્નમસ્કુર્મઃ ।

ત્રિલોતા દ્વ સરસા સરસ્વતી શ્કુરતિ ચૈર્મિત્રા ॥

જેમ ગંગા ત્રિવેણી બીનીને ત્રણ પ્રવાહોમાં વહે છે તેમ સરસ્વતીની વાણીરૂપી ગંગા ભિન્ન થઈને ત્રણ પ્રકારે વહે છે: વાલ્મીકિની રામાયણ કથા, વ્યાસની ભારતી કથા અને અણ્ણાલ્લની બુદ્ધકથા; તે ત્રણ કથાના કવિઓને અમે નમસ્કાર કરીએ છીએ. ૬૩

પ્રાચેતસવ્યાસપરાશરાયાઃ પ્રાશ્નઃ કવીન્દ્રા જગદ્વિતાસ્તે । ગોષ્ઠી નવીનાપિ મહાકવીનાં પૂજયા ગુણૈર્મુવનોપકર્મી ॥

વાલ્મીકિ, વ્યાસ અને પરાશર (સ્મૃતિકાર) જેવા પ્રાચીન કવિઓ જગતમાં પૂજ્યા છે, તે તો પરાશર છે; પરંતુ જે જગતનો ઉપકાર કરી રહી છે; એવી મહા કવિઓની નવીન કથાઓનો પણ અણ્ણાલ્લ જનોએ આદર કરવો જોઈએ. ૬૪

ધન્યન્તરિક્ષપણકામરસિદ્ધશઙ્ક

પેતાલમટ્ટપટ્તપરકાલિદાસાઃ ।

હયાનો ધરાહમિદિરો નૃપતેઃ સભાયાં

રદ્વાનિ વૈ વરરુચિર્નવ વિક્રમસ્ય ॥ ૬૫ ॥

વિક્રમ રામના દરબાગમાં નવ રત્નો જેવા નવ પ્રખ્યાત કવિઓ હતા; ધન્યન્તરિક્ષ, ક્ષાપણક, અમરસિંહ, શંકુ, પેતાળમટ્ટ, ઘટખર્ચ, કાળિદાસ, વરાહમિદિર અને વરરસિ. ૬૫

યસ્યાશ્ચોરશ્ચિત્તુરનિકરઃ કર્ણપૂરો મયૂરો

માસો હાસઃ કવિકુલગુરુઃ કાલિદાસો વિલાસઃ ।

હર્ષો હર્ષો હૃદયવસતિઃ પદ્મવાણસ્તુ વાણઃ

કેળાં નૈવા કથય કવિતાકામિની કૌતુકાયઃ ॥ ૬૬ ॥

આ કવિતારૂપી કામિની સ્ત્રી કાને કૌતુક પેદા કરતી નથી । જેના કૌશલશરે 'ચોર' નામના કવિ છે, કાનનું આભૂષણ 'મયૂર' કવિ છે, હાસ્ય 'ભાસ' કવિ છે, વિલાસ કરિકુલગુરુ કાલિદાસ છે, હર્ષ તો 'હર્ષ' કવિ છે અને હૃદયમાં રહેનાર કામદેવ બાણકવિ છે. ૬૬

માસો રામિલતોમિલો વરરુચિઃ શ્રીસાહસાઙ્કઃ કવિ-

મેળો ભારવિકાલિદાસતરલાઃ સ્કન્દઃ સુવન્નયશ્ચ યઃ ।

વળી વાણદિવાકરૌ ગણપતિઃ કાન્તશ્ચ રદ્ધાકરઃ

સિદ્ધા ચરય સરસ્વતી મગવતી કે તસ્ય સર્વેડવિ તે ॥

જેની ઉપર સાક્ષાત્ ભગવતી સરસ્વતી સિદ્ધ-પ્રસન્ન થયેલાં છે, કવિવરને આ બધા કવિઓ શા હિસાબના? ભાસ, રામિલ, સોમિલ, વરરુચિ, શ્રીસાહસની પદવીને પામેલ મેઠાકવિ, ભારવિ, કાલિદાસ, તરલ, સ્કન્દ, સુખંધુ, દંડી, લાણ, દિવાકર, ગણપતિ, કંત અને રત્નાકર વગેરે. ૬૭

વાચઃ પદવ્યવ્યુપમાપતિધરઃ સંદર્ભશુદ્ધિ ગિતાં

જાનીતે જયદેવ એવ શરણઃ શ્લાઘ્યો દુરુદ્દત્તઃ ।

ચૃદ્ધારોત્તરસત્પ્રમેયરચનૈરાચાર્યગોવર્ધન-

સ્પર્ધાં કોડપિ ન ત્વિશ્રુતઃ શ્રુતિધરો યોયીકવિશ્વમાપતિઃ ॥

'ઉપાપતિધર' નામનો કવિ વાણીને નવપદ્ધાવિત કરે છે. જ્યેષ્ઠ વાણીની રચનાની શુદ્ધિને જાણે છે, અને જેમાં બીજો કવિ પ્રવેશ ન કરી શકે એવી શીઘ્ર કવિતા રચવામાં 'શરણ' કવિ પ્રખ્યાત છે, પરંતુ કાવ્યમાં શંકાર રસ લાવીને સમગ્ર તરેલી સુંદર રચના કરવામાં 'ગોવર્ધનાચાર્ય'ની સ્પર્ધા કરનાર અને વેદોને ધારણ કરનાર 'ધૌધી' નામનો કવિઓનો રાજા થઈ ગયો, તેથી બીજો કાઈ કવિ પ્રખ્યાત થયો નથી. ૬૮

માષ્ણોરો મયૂરો મુરરિપુરપરો ભારવિઃ સારવિયઃ

શ્રીહર્ષઃ કાલિદાસઃ કવિરય ભવભૂત્યાદ્યો મોજરાજઃ ।

શ્રીવળી દિગ્દિમાલ્યઃ શ્રુતિમુદ્ગુરુર્મહો મટ્ટવાણઃ

હયાતાશ્ચાન્યે સુચન્દ્યાદય ર્દ્ધ કૃતિર્ભિવિશ્વમાદ્યન્તિ ॥

માધ, ચોર, મયર, મુરારિ, ભારવિ, સારવિધ, શ્રીહર્ષ, કાળિદાસ, લવભૂતિ, ભોજરાજ, શ્રીદંડી, કિંકિમ, શ્રુતિ, મુકુટચુર, લલ્લટ, લલ્લનાથ અને મુળધુ વગેરે ધણા પ્રખ્યાત કવિઓ થઈ ગયા; જેમણે પોતાની કાવ્યકૃતિઓ રચીને આ વિશ્વને આનંદ પ્રમાણુ છે. ૬૯

કુકેવિનંદા

અપ્રગલ્ભા પદન્યાસે જનનીરાગહેતવઃ ।

સન્ત્યેકે યદુલ્લાલાપાઃ કવયો ઘાલકા ઇવ ॥ ૧ ॥

જેમ નાના બાળકો પદન્યાસ=પગલાં ભરવામાં કુશળ નથી હોતા, જનની=માતા પ્રતિ રાગ પાતાંબનારાં હોય છે અને બહુલા-લાપા=વિશેષ લાળથી ભરેલાં હોય છે, તેમ કેટલાક કવિઓ પદન્યાસ=પદ ગોઠવવામાં કુશળ નથી હોતા, જન-નીરાગ=લોકોને માટે નીરસ બનનાર હોય છે અને બહુલ-આલાપ=વધારે પડતી લવર કરનારા હોય છે. ૧

કવિમિત્વૃપસેવાસુ વિત્તાલકારહારિણી ।

વાણી વેદ્યેવ લોભેન પરોપકરણીકૃતા ॥ ૨ ॥

જેમ ધન અને અવકાર હરી લેવામાં કુશળ એવી વેશ્યાએ લોભને વશ થઈ પોતાની અંતરે પારકાને આપી દીધી હોય છે, તેમ કેટલાક કવિઓએ લોભને વશ થઈ, પોતાની વાણીને ધન અને અવકાર હરી લેવામાં કુશળ બનાવીને રાજાઓ વગેરેનાં વખાણુ કરનારી બનાવી દીધી હોય છે. ૨

અન્યવર્ણપરાવૃત્યા વન્યવિક્ષિન્નિગૂઢનૈઃ ।

અનાસ્વાયતઃ સત્તાં મધ્યે કવિચોરો વિભાવ્યતે ॥ ૩ ॥

ખીખનાં કાવ્યોના અક્ષરોને હેરફેર કરીને કવિતાના પ્રમંથ ચિહ્નને વગેરે છુપાવીને જે કવિ કવિતા કરે છે, તેની સન્મનોમા ખાતિ થતી નથી અને તે કવિ ચોર ગણાય છે. ૩

પ્રાયઃ કુરુવયો લોકે રાગાધિષ્ઠિતદષ્ટયઃ ।

કોકિલા ઇવ જાયન્તે વાચાલાઃ કામકારિણઃ ॥ ૪ ॥

જેમ કોયલો રાગ પર જ અવલંબીને રહે છે; બાહી તે વાચાળ અને કામોત્તેજક હોય છે તેમ ખરાબ કવિઓ રાગ પર જ નજર રાખીને કાવ્યો કરતા હોય છે, એટલે તે કામોત્તેજક અને વાચાળ વાણીવાળા હોય છે. ૪

કિં કવેત્સ્ય કાવ્યેન સર્વૃચ્ચાન્તગામિની ।

કપેય ભારતી યસ્ય ન પ્રાપ્નોતિ દિગ્વન્તરમ્ ॥ ૫ ॥

સર્વ પ્રકારનાં દષ્ટાંતોથી ભરેલી એવી મહાભારતની કથાની જેમ જેની ભારતી-વાણી દિશાએના અંત સુધી પહોંચી ગઈ નથી, તે કવિના કાવ્યથી શું ? ૫

કિં કવેત્સ્ય કાવ્યેન કિં કાણ્ડેન ધનુમ્મતઃ ।

પરસ્ય હૃદયે લમ્બં ન ધૂર્ણયતિ ચચિછરઃ ॥ ૬ ॥

તે કવિનું કાવ્ય અથવા ધનુષધારીનું બાણું શા કામનું; જે ખીખના હૃદયમાં લાગતાંની સાથે જ તેના મસ્તકને ધુણાવતું નથી. (એટલે સારું કાવ્ય સાંભળીને મસ્તક ડોલવા માટે છે તેમ ધનુષમાંથી છૂટેલા બાણથી મસ્તક છૂટું પડી પૃથ્વી પર ડોલે છે-તેનાથી છે.) ૬

મુરમાત્રેણ કાવ્યસ્ય કરોત્યહ્દયો જનઃ ।

છાયામચ્છામપિ શ્યામાં ચાદુસ્તારાપતેરિવ ॥ ૭ ॥

જેમ રાહુ સુંદર એવી ચંદ્રની છાયાને મુખમાં લેતાની સાથે જ મહિન કરે છે, તેમ અરસિક જન પોતાના મુખથી કાવ્યનું ઉચ્ચારણ કરે તેની સાથે જ કાવ્યની નિર્મળ છાયાને મહિન બનાવી દે છે. ૭

શ્લોકાર્થસાદકાલે તુ શબ્દોત્પત્તિવિચિન્તકાઃ ।

નીવીવિમોક્ષવેલાયાં વચ્ચમૌલ્યવિચિન્તકાઃ ॥ ૮ ॥

જેમ અરસિક પુરશે રમણીનું નાકું છેડાતી વખતે વચ્ચના મૂલ્યને વિચાર કરતા હોય છે, તેમ અરસિક જનો શ્લોકના ભાવાર્થને આપતી વખતે તેના શબ્દોની ઉત્પત્તિને વિચાર કરતા હોય છે. ૮

અધિમિહ્યપહિગલં મલ્લવપહ્વોડપિ વાચાલઃ ।

નાગરનરવરપરિપદિ કસ્ય મુરુદાક્ષરં ક્ષરતિ ॥ ૯ ॥

જ્યા બીલ લોહાની ઝૂંપડીઓની ગલીઓ હોય છે, ત્યાં તો એક ગોવાળનો બાળક પણ વાચાળ બની શકે છે; પરંતુ જ્યાં ચતુર અને ઉત્તમ સમજી માણસોની સલા ભરાઈ હોય, ત્યાં કોના મુખમાંથી અક્ષર નીકળે છે ? ૯

ગણયન્તિ નાપશર્વદં ન ઘૃતમદ્દં ક્ષવં ન ચાર્યસ્ય ।

રસિકત્વેનાકુલિલા વેદ્યાપતયઃ છુરુનયજ્ઞ ॥ ૧૦ ॥

જેમ જન પુરુષો વેદવાના સંમને રસ ધરાવવામાં આકુળન્યાકુળ બનીને અપશબ્દોને ગંધકારતા નથી, ચારિત્ર્યના લંબને જોતા નથી અને ધનને ક્ષય પણ જોતા નથી; તેમ રસિકતાને કારણે આકુળન્યાકુળ બનેલા એવા કુકવિઓ અપશબ્દોને, ડોલારને અને ભાવાર્થની દાની વગેરે કાળોના દોષોને ગંધકારતા નથી. દુર્જનહુતાશદમ્યં કાવ્યસુવર્ગં વિશુદ્ધિમુપયતિ ।

દર્શયિત્વં તસ્યાન્મત્સરિમનસઃ પ્રયત્નેન ॥ ૧૧ ॥

જેમ સોનું અમિથી તપાવવાથી શુદ્ધ થાય છે તેમ

ત્રી પ્રસવની ભારે વેદનાને જાણતી નથી ૫
પ્રાણો હિ જલપતા પુસા શ્રુત્વા વાચ શુભાશુભા ।
ગુણવદ્વાન્યમારતે હસ ક્ષોરમિવાભસ ॥ ૬ ॥

હ સ જેમ પાણીમાથી દૂધ ગ્રહણ કરી લે છે તેમ
માણસોની ગમે તેવી સારી-નરસી વાણી સાંભળી તેમાથી
કાંઈ માણસ શુભયુક્ત વાચ્યને ગ્રહણ કરે છે ૬
વિદ્વત્સ્ય ચ નૃપત્વ ચ નૈવ તુલ્ય કદાચન ।
સ્વદેશે પૂજ્યતે રાજા વિદ્વાન્સર્વત્ર પૂજ્યતે ॥ ૭ ॥

વિદ્વાનપણ અને રાજપણ એ કદી પણ સરખા
નથી રાજા તો પોતાના દેશમાં પૂજ્ય છે, બ્યારે
વિદ્વાન પણ પૂજ્ય છે ૭

અલકુરોતિ ય શ્લોક શુક એવ ન મધ્યમ ।
અલકુરોતિ ય શ્લોક શુક એવ ન મધ્યમ ॥ ૮ ॥

તે મધ્યમ-સાધારણ માણસ નથી પણ શુક
દેવ પોતે જ છે, જે શ્લોકોને રોલાવે છે અને જે
શ્લોકોને તિરસ્કાર કરે છે તે વચનમાં ન રાખનાર શુ-ક
છે અર્થાત્ શુનક એટલે કૃતરા છે ૮

સદોપમવિ નિવોપ ભવત્યમ વિપશ્ચિત ।
રામસ્યેવાર્જુનવપુ કવેશ્ચ સરસ વચ ॥ ૯ ॥

જેમ સહસ્રાર્જુનનું સદોષ-દંતર હાથવાળુ શરીર
પરશુરામ આગળ નિદોષ હાથ વિનાનું થઈ ગયું, તેમ
કવિનું રસયુક્ત વાક્ય દોષવાળુ હોય તોપણ વિદ્વાનની
આગળ નિદોષ બની જાય છે ૯

ગુણદોષો બુદ્ધો ગૃહ્ણન્નિદુઃસ્વેદાવિવેશર ।
શિરસા સ્પર્શતે પૂર્વ પર કળ્પે નિયચ્છતિ ॥ ૧૦ ॥

જેમ મહાદેવ યદ્ર અને ઝેર બંને રાખે છે તેમ
વિદ્વાન શુભ અને દોષ બંને સ્વીકારે છે પરંતુ જેમ
મહાદેવ મસ્તકમાં યદ્રને રાખીને તેને વળાણે છે અને
ઝેરને ગળામાં દાકી ગળે છે તેમ વિદ્વાન માણસ શુભને
વળાણે છે અને દોષને દાકી રાખે છે ૧૦

સ્થિરા શક્તી ગુણવત્તા સ્લબુદ્ધયા ન વાચ્યતે ।

રત્નદીપસ્ય હિ શિક્ષા વાચ્યાપિ ન નાશ્યતે ॥ ૧૧ ॥

જેમ રત્નના દીવાની સ્થિર જ્યોતિ પવનના યોગે
તોફાનથી પણ ઓનવાતી નથી તેમ શુભવાન મનુષ્યોની
સ્થિર પદ્ધતિ ખન પુરુષની છુદ્ધિથી અટકી જતી નથી ૧૧
વેદ્યાનામિવ વિદ્યાના મુર કર્તેન્ન ચુન્નિતમ્ ।

દ્વદ્વાપ્રાહિણસ્તાસા દ્વિરા સન્તિ ન સન્તિ વા ॥ ૧૨ ॥
વેદ્યાઓની જેમ વિદ્યાઓના મુખ કાણે જૂઝ્યા
નહિ હોય ૧ પરંતુ વેદ્યાઓ કે વિદ્યાઓના હૃદયને
પકડી લેનાર તો બે નજી હોય કે ન પણ હોય ૧૨

વિદુષા વદનાદ્વાચ સહસા યાન્તિ નો વહિ ।

યાવાશ્વેન્ન પરાશ્ચન્તિ દ્વિરદાના રદા ર્જ ॥ ૧૩ ॥

વિદ્વાનોના મુખમાથી વાણી અચાનક પ્રગટ થતી
નથી અને જો તે પ્રગટ થઈ તો હાથીના દાંતની જેમ
પાછી સમાઈ જતી નથી ૧૩

અર્થાદ્વરણકૌશલ્ય કિંન્તુમ શાસ્ત્રવાદિનામ્ ।

અન્યવેશ્વોડપિ ચે ચાર્થાન્નિષ્કપન્તિ સહસ્રરા ॥ ૧૪ ॥

સાસ્ત્રોની ધન મેળવવાની કુશળતાના અને શુ-
વળાણુ કરીએ ૧ તેઓ તો અન્યથોમાથી પણ હજારો
પ્રકારે અર્થો બેચી કાઢે છે (ખીન અર્થમાં અન્યથો-
ક જુઓ પાસેથી પણ હજારોની સખ્યામાં ધન બેચી
લે છે) ૧૪

સ એવ રસિકો લોકે ધૃત્વા કાવ્ય પરૈ વૃત્તમ્ ।

સ્વપચતે ચ યુગપદ્વદનેડગોશ્ચ યસ્ય વા ॥ ૧૫ ॥

ઉત્તમ મનુષ્યોએ રચેન કાવ્ય સાંભળીને એકીસાથે
જેના મુખમાથી 'વાહ' શબ્દ નીકળે અને આપમાથી
વાહ-આમ નીકળે તે જ લોકમાં સર્વોચ્ચ રસિક છે ૧૫
અતે મહાકવે કાવ્યે નયને વદને ચ વા ।

યુગવચસ્ય નોદેતિ સ વૃષો મહિષોડયવા ॥ ૧૬ ॥

મહાકવિનું કાવ્ય સાંભળતાની સાથે જ જેની
આપમાં અને મુખમાં એકીસાથે 'વાહ' શબ્દ પ્રગટ
થતો નથી તેને આપવેશ કે પાડો કહેવો, તે રસિક
તો નથી જ ૧૬

વિદ્યા વિનયોપેતા હરતિ ન પેતાસિ કસ્ય મનુચસ્ય ।

કાશ્ચન્નમણિસયોગો નો જનયતિ કસ્ય લોચનાન્દમ્ ॥

જેમ સુવર્ણ અને મણિનો સંયોગ થતો હોય, તે
જોની આખને આનંદ આપતો નથી, તેમ વિદ્યા બે
વિનય સાથે રોલાતી હોય તો તે કયા મનુષ્યના ચિત્તને
હરતી નથી ૧૭

સત્ય તપો જ્ઞાનમર્હિસતા ચ વિદ્વત્પ્રમામશ્ચ

સુશીલતા ચ । ઇત્યાનિ ચો ધારયતે સ વિદ્વાન્ન

વેવલ ય પઠતે સ વિદ્વાન્ ॥ ૧૮ ॥

જે એકના શારતો લાણે છે, તે જ વિદ્વાન કહેવાતો
નથી પરંતુ જે શુભીજનો સત્ય તપ જ્ઞાન અદિ સા-
લાવ વિદ્વાનોને પ્રધાન અને સુશીલ સ્વભાવ વગેરેને
ધારણુ કરે છે, તે વિદ્વાન છે ૧૮

કવીશ્વરાણા વચસા વિનોદૈર્નન્તિ વિદ્યાનિધયો

ન ચાન્યે । ચન્ત્રોપલા એવ કરૈર્હિમાશોર્મધ્યે શિલાના

સરસા ભવન્તિ ॥ ૧૯ ॥

જે યદ્રકતા નામની મણિશિલાઓ છે, તે જ

ચંદ્રનાં કિરણોથી રસભરપૂર બનીને ઝરે છે; પણ ખીજ શિલાઓ ઝરતી નથી. તેવી જ રીતે જેની પાસે વિદ્યાના ભંડારો ભરેલા છે એવા વિવેકી જનો મોટા કવિઓનાં વચનોના વિનોદોથી આનંદ કરી બહોળે છે; ખીજ લોકોને આનંદ આવતો નથી. ૧૯

શાસ્ત્રાણ્યયોત્યાપ ભવન્તિ મૂર્ખાં યસ્તુ ક્રિયા-
વાનુરુપઃ સ વિદ્વાન્ । સુચિન્તિતં ચૌપદમાતુરાણાં
ન નામમાત્રેણ કરોત્યરોગમ્ ॥૨૦॥

ભલેને શાસ્ત્રો ભણ્યા હોય, તોપણ કેટલાક મનુષ્યો તો મૂર્ખ રહી જ બતાવના. ખરે વિદ્વાન અને સમજી તો તે જ કહેવાય કે જેણે વિચારને આચારમાં મૂક્યો છે. 'અમુક ઔપદ લેવા જેવું છે' એમ ફક્ત ઔપદના નામનું જ સારી રીતે ચિંતન કરવાથી, તે રોગીઓના રોગને ઠરી લેવું નથી. ૨૦

ન પણિટતાઃ સાહસિકા ભવન્તિ, શ્રુત્વાપિ તે
સંતુલ્યન્તિ તત્ત્વમ્ । તત્ત્વં સમાદાય સમાચરન્તિ,
સ્વાર્થં પ્રકુર્વન્તિ પરસ્ય ચાર્યમ્ ॥૨૧॥

પંડિતો કદાઈ વખતે સાહસિક હોતા નથી, તેઓ જે કાંઈ સાહણે છે; તેના તત્ત્વની તુલના કરે છે અને તે તત્ત્વને લઈને પોતાનો લાભ સાધી લે છે અને સાથે ખીજને પણ લાભ અપાવે છે. ૨૧

ઇમતુરાગતૈઃ પ્રયાન્તુ મૂઢા ધનરહિતા વિવુઢાઃ
પ્રયાન્તુ પદ્મ્યામ્ । મિરિશિલરગતાપિ કાકપદ્મિકઃ,
પુલિનગતૈન સમા હિ રાજહંસૈઃ ॥૨૨॥

જેમ કાગડાના પંડિત ભલેને પર્વતની ઊંચી ટોચ પર જઈને બેઠી હોય, પણ જળાશયેના કાઠે રહેલ રાજડો સાથે તેની તુલના થઈ શકતી નથી; તેમ ભલેને મૂર્ખ પુરષો સેંકડો હાથી-લોકોએ પર બેસીને ફર્યા કરે અને ધન વિનાના વિદ્વાનો ભલેને પગે ચાલતા હોય! ૨૨

સન્તશ્ચેદિદ્દ શુણવિન્દવો વુઘસ્તાન્સંતુષ્ટઃ કલ્બલયતિ
સ્ફુટેડપિ દોષે । સંયુક્તાનપિ પયસઃ કળાન્વિચિ-
ન્વન્નમ્મસ્તો પ્રસતિ હિ મહ્થુ મહિકાશઃ ॥૨૩॥

દૂધના કણ ભલેને પાણીમાં મળ્યા ગયા હોય, તોપણ રાજડોસ તેને પાણીમાંથી શોષીને તરત ગળી નાશ છે, તેમ આ પ્રધમાં જે કે હોય તો દેખાતી રીતે રહેલો છે, પણ જો તેમાં સારા ગુણરૂપી ઘોડાં ખિંદુઓ હશે, તો ડાહ્યો માણસ સંતોષ પામીને તેને સ્વીકારશે. ૨૩

અન્યા જગદ્વિતમયો મનસઃ પ્રવૃત્તિરન્યૈવ કાપિ
રચના વચનાલીનામ્ । લોકોત્તરા ચ કૃતિરાકૃતિ-

રજ્જુદ્યા, વિદ્યાવતાં સકલમેવ ગિરાં વ્હીયઃ ॥ ૨૪ ॥

જગતનાં કૃતિ કરનારી, વિદ્વાનોનાં મનની પ્રેરતિ જુદી જ હોય છે; તેમનાં વચનોની પંડિતની રચના પણ જુદી જ હોય છે; તેમની કૃતિ (કાર્ય કે કાવ્ય) પણ લોકથી વિલક્ષણ હોય છે અને તેમના શરીરના આકૃતિ પણ અંગે અંગે મનોહર હોય છે. એ રીતે તેમની બધી બાબતો આપણી વાણીથી દૂર જ હોય છે. ૨૪

અધિગતપરમાર્થાન્પણિટાન્માવમેસ્થાસ્તુણમિવ લઘુ-
લક્ષ્મીર્નૈવ તાન્સંકુળદ્વિ । મદ્મિલિતમિલિન્દયમ-
ગણ્દસ્થલાનાં ન ભવતિ વિસતન્તુર્વારણં વારણાનામ્ ॥

જેઓના ગંડસ્થળ મને કારણે ભેગા થયેલા ભરણોથી શ્યામ થઈ ગયા છે, એવા હાથીઓને કમળનાળને કામળ તંતુ રોકી શકતો નથી; તે જ રીતે તણખવાની તોલે રહેલી લક્ષ્મી પંડિતોને વશ કરી શકતી નથી; માટે પરમાર્થને સમજનારા પંડિતોનું તુ અપમાન કરી શક નહિ. ૨૫

શાસ્ત્રોપસ્કૃતશબ્દસુન્દરગિરઃ શિન્યપ્રદેયાગમા

વિલયાતાઃ કવયો વસન્તિ વિપયે યસ્ય પ્રમોર્તિર્નિર્ધનાઃ ।

તજ્ઞાઢ્યં વસુપ્રાધિપસ્ય કવયો હૃદ્યં વિનાપીશ્વરાઃ ।

કુસ્મ્યાઃ સ્યુઃ કુપરીક્ષકા ન મળયો વૈરધતઃ પાતિતાઃ ॥

જે કવિજનોની વાણી શાસ્ત્રના સસ્કારોથી શુદ્ધ એવા શબ્દોથી સુંદર બની છે; અને જે શિષ્યોને શાસ્ત્રના દાન કરે છે એવા પ્રખ્યાત પંડિતો જે રાજના પ્રદેશમાં નિર્ધન બનીને રહે છે; તે રાજની જ મૂર્ખતા ગણાય છે; વિદ્વાનો તો ધન વિના રહીને પણ ધીર જ છે જે મહિઓ ધણા ઉત્તમ છે, છતાં પણ તેમની દિંમત જેમણે ઘટાડી દીધી છે, એવા હલકા ઝવેરીઓની જ મૂર્ખતા છે; તેમાં મહિઓને કાંઈ પણ હાનિ થતી નથી. ૨૬

હર્તૃર્વાતિ ન ગોચરં કિમપિ શં પુણ્યાતિ સર્વાત્મના

હૃદ્યિમ્યઃ પ્રતિપાઘમાનમનિશં પ્રમોતિ વૃદ્ધિં પરામ્ ।

કલ્પાન્તેષ્વપિ ન પ્રયાતિ નિષનં વિદ્યાહયમેતદ્ધનં

યેધાંતાન્પ્રતિ માનુઝ્યત્ત નૃપાઃ કસ્તેઃ સહ સ્પર્ધતે ॥૨૭॥

હે રાજા! ઠરી જનારા ચોરોની નજરે જે ચંદનું નથી, જે સર્વ પ્રકારે અર્ચિત્ય મુખને પોષણ આપે છે, ચાચકોને આપવાથી જે દિનપ્રતિદિન વધતું જાય છે અને જે કદપાતે પણ વિનાશ પામતું નથી; એ પ્રકારનું આ વિદ્યારૂપી સર્વોત્તમ ધન જેની પાસે છે; એવા વિદ્વાનો પાસે જઈને તમારાં અભિમાન દૂર કરો. લશ્કા! તેઓની સાથે કાણ સ્પર્ધા કરી શકે? ૨૭

કૃપાંકિતનિંદા

યસ્ય નાસ્તિ સ્વયં પ્રજ્ઞા શાસ્ત્ર તસ્ય કરોતિ કિમ્ ।

લોચનામ્યાં વિદીનસ્ય દર્પણઃ કિં કરિષ્યતિ ॥ ૧ ॥

જેની પોતાની સઢજ છુદ્ધ ખીલી ન હોય, તેને લલા શાસ્ત્ર શું કરી શકવાનું ? જેને એ આંખો નથી, તેને દર્પણ શું કરી શકશે ? ૧

મૂર્ખચિદ્વાનિ પદ્ધિતિ ગર્વો દુર્વચનં મુખે ।

વિરોધી વિપવાદી ચ કૃત્યાકૃત્યં ન મન્યતે ॥ ૨ ॥

ગર્વ, ખરાબ વચન, વિરોધ, એ જેવાં કડવાં વચન, કરવા યોગ્ય હોય તે ન માનવું અને ન કરવા યોગ્ય હોય તેને માનવું, એ છ બિહોને મૂર્ખજનનાં છે.

મૂર્ખોં હિ જ્ઞપતાં પુંસાં શુભા વાચઃ શુભાશુભાઃ ।

અશુભં વાક્યમાદત્તે પુરિપમિવ સૂક્તઃ ॥ ૩ ॥

જેમ કુહર સારી વસ્તુ છોડી દઈ, વિદ્યાને લે છે, તેમ મૂર્ખજન યોગનાર માથુસની શુભ-અશુભ વાણી-માંથી શુભ છોડી દે છે અને અશુભ વાક્યને લે છે. ૩

અપદેશો હિ મૂર્ખાંણાં પ્રકોપાય ન શાન્તયે ।

પયઃપાનં મુર્જંગાનાં કેવલં વિપવર્ધનમ્ ॥ ૪ ॥

જેમ સાપને દૂધ પાઓ; તો તેથી સાપનું એરજ વધવાનું છે, તેમ મૂર્ખજનને ઉપદેશ આપવામાં આવે, તો તેથી તેના કોપ જ વધવાનો છે. ૪

વરં પર્વતદુર્ગેષુ ધ્રાન્તં ઘનચરૈઃ સહ ।

ન મૂર્ખજનસંપર્કઃ સુરેન્દ્રમઘનેષ્વપિ ॥ ૫ ॥

પર્વતો અને જંગલોમાં વનચરો સાથે ભમવું પડે તે સારું, પરંતુ મૂર્ખજનનો સમાગમ સારો નહિ; ભલેને ઈશ્વરના ભવનમાં રહેવાને મળવું હોય. ૫

મૂર્ખોંઽપિ મૂર્ખે દૃષ્ટ્વા ચ ચન્દનાદપિ શીતલઃ ।

યદિ પદ્મ્યતિ વિદ્વાસં મન્યતે પિટૃષ્ઠાત્ક્રમ્ ॥ ૬ ॥

મૂર્ખ માણસ બ્યારે મૂર્ખ માણસને જુએ છે ત્યારે તેનું હૃદય ચંદનથી પણ વિશેષ ઠંડું થાય છે; પણ જો તે વિદ્વાનને જુએ છે, તો પોતાના પિતાને મારનાર શત્રુને તોલે તેને ગણે છે. ૬

અન્તઃસારવિદીનસ્ય સહાયઃ કિં કરિષ્યતિ ।

મલયેઽપિ સ્થિતો વેણુર્વેણુરેવ ન ચન્દનઃ ॥ ૭ ॥

જેની અંદર જ કંઈ સાર કે બળ ન હોય, તેને ગમે તેવી સહાય પણ શું કરી શકવાની છે ? યોલા વાંસનો છોડ મલયાચળમાં રહે, તોપણ તે વાંસ જ રહેવાનો છે; ચંદન નહિ બને. ૭

યસ્ય નાસ્તિ વિવેકશ્ચ કેવલં ચો બહુશ્રુતઃ ।

ન સ જ્ઞાનાતિ શાસ્ત્રાર્થોર્ધ્વા પાકરસાનિવ ॥ ૮ ॥

જેમ કડકી સર્વ પાકમાં રહે છે, પણ તેના રસોને બહુતી નથી, તેમ જે કુદા ઘણાં શાસ્ત્રો ભણ્યો છે, પણ જો વિવેકબુદ્ધિ તેનામાં બગી ન હોય, તો તે શાસ્ત્રનાં રહસ્યો ઉઠેલી શકતો નથી. ૮

રુપયૌવનસંપન્ના વિશાલકુલસંભવાઃ ।

વિદ્યાહીના ન શોમન્તે નિર્ગન્ધાઃ કિંશુકા ઇવ ॥ ૯ ॥

સ્વરૂપ અને યૌવનથી સારી રીતે શોભતા હોય અને વિશાળ કુળમાં પેદા થયા હોય, તોપણ જો તે પુરુષો વિદ્યા વિનાના હોય; તો ગંધ વિનાનાં કેસુડાંની જેમ શોભતા નથી. ૯

વિદ્યાવિધિવિહીનેન કિં કુલીનેન દેહિનામ્ ।

અકુલીનોઽપિ ચો વિદ્વાન્દેવતૈરપિ પૂજયતે ॥ ૧૦ ॥

ભલેને માણસ સારા કુળમાં પેદા થયો હોય પણ જો તેનામાં વિદ્યા અને આચાર ન હોય, તો તેથી શોભાશ ? તે સાથે જે વિદ્વાન છે, તે કુલીન ન હોય, તોપણ તે દેવોથી પણ પૂજ્ય છે. ૧૦

મદોપશમનં શાસ્ત્રં સલાનાં કુરુતે મદમ્ ।

ચક્ષુઃપ્રકાશકં, તેજ હલ્લકાનામિવાન્યતમા ॥ ૧૧ ॥

તેજ આપણાં નેત્રોને પ્રકાશ કરનાર છે, પણ હુણને તો આંધળાપણું જ આવે છે; તેમ શાસ્ત્ર ગર્વ અને મદને દૂર કરનાર છે પણ ખલ માણસોને તે મદ જ ઉત્પન્ન કરે છે. ૧૧

જ્ઞાનવિદ્યાવિહીનસ્ય વિશાજાલં નિરર્થકમ્ ।

કળ્થસૂત્રં વિન્ના નારી અનેકામરર્ણયુતા ॥ ૧૨ ॥

સાચું જ્ઞાન આપનારી વિદ્યા ન હોય, તો વિદ્યા-જ્ઞાની મોટી મોટી પદવીઓ નકામી છે. જેમ એક રમણીએ આખા શરીરે આભૂષણો પહેલાં હોય પણ તેના કંઠમાં દારૂ ન હોય, તો તે શોભતી નથી. ૧૨

મૂર્ખઃ સ્વસ્વન્યયત્રાસાત્સ્વનાશં કરોતિ હિ ।

ક્રઃ સુગ્રીઃ સંત્યજેદ્ધાળં શુલ્કસ્યૈવાતિસાધ્યસાત્ ॥

‘દાણુ આપવું’ પડશે;’ એ ભયથી કંઈ સમજી માણસ બધા ભલેને છોડી દે ? પરંતુ મૂર્ખ માણસ તો થોડા ખર્ચના ભયથી સર્વનો નાશ કરે છે. ૧૩

માતા શત્રુઃ પિતા વૈરી ચેન બાલો ન પાટિતઃ ।

ન શોમતે સમામધ્યે હંસમધ્યે વક્રો યથા ॥ ૧૪ ॥

જેણે પોતાના બાળકને ભણાવ્યો નથી, તે માતા શત્રુ છે અને પિતા વૈરી છે. ‘હંસોની વચ્ચે બગલાની જેમ તે માણસ સામાની અંદર શોભતો નથી. ૧૪

અનપાનથી ગધેડાંઓને શું શુભ છે? આંધળને દીવાથી શું ફાયદો છે? બહેરાને સંગીતનો શો અર્થ છે? અને મૂર્ખને ઉપદેશની વાતથી શું અસર થવાની છે? ૨૬

અઘાતપાળિહર્યહસ્યમુદ્રા યે કાવ્યમાર્ગે દધતે-
ડમિમાનમ્ । તે ગારુડીયાનનવીત્ય મન્ત્રાન્નાલાહલા-
સ્વાદનમારમન્તે ॥ ૨૭ ॥

જેઓ પાંડિત્યનાં રહસ્યો અને લક્ષણો ભણ્યતા નથી અને કાવ્યરચનામાં અભિમાન ધારણ કરે છે, તેઓ ભણે ગારુડીમંત્રો ભણ્યા વિના હાલાહલ વિષનો આસ્વાદ લઈ રહ્યા છે. ૨૭

અવગચ્ચન્વાલગવેપણાય કૃતોયમાનાં ચલસૈરિ-
માણામ્ । કવોન્દ્રવાહનિર્જરનિર્જરિણ્યાં સંજાયતે
વ્યર્થમનોરથત્વમ્ ॥ ૨૮ ॥

જેવી રીતે ગંગાના નિર્મળ જળમાં ગંદા કાદવને શોધી કાઢવાનો પ્રયત્ન કરનાર પાડાઓનો મનોરથ વ્યર્થ બને છે, તેવી રીતે શ્રેષ્ઠ કવિઓની વાણીથી ગંગામાં હોય શોધવાનો પ્રયત્ન કરનારા ખલોનો મનોરથ નિષ્ફળ બને છે. ૨૮

✓ વરં દરિદ્રઃ કૃતિશાલપારમો ન ચાપિ મૂર્ખો
ઘટુરત્નસંયુતઃ । સુલોચના જીર્ણપદાપિ શોભતે ન
નેત્રહીના કનકૈરલજ્જુતા ॥ ૨૯ ॥

સુંદર લોચનવાળી સ્ત્રી કાલ્યાણીમાં કપડાંમાં પણ શોભે છે; પરંતુ કાણી, દુબડી કે આધળા આભૂષણથી મહેકી હોય તો પણ શોભતી નથી. એ રીતે વેદો અને શાસ્ત્રોમાં પારંગત વિકાસ દરિદ્ર હોય તો પણ શોભે છે, પણ મૂર્ખ માણસ બહુ રત્નોથી લદાયેલા હોય છતાં શોભતો નથી. ૨૯

વિવિનકિ ન બુદ્ધિદુર્ધિષઃ સ્વયમેવ સ્વહિતં પ્રયગ્જનઃ ।

યદુદીરિતમપ્યદઃ પરેનં વિજાનાતિ તદ્દમુતં મહન્ ॥ ૩૦ ॥

જે બુદ્ધિમાં કાચો છે, એવો સામાન્ય જન પોતાનું હિત પોતાની મેળે જ વિવેક કરીને ભણી શકે નહિ; તે તો બરોબર છે; પરંતુ સમજી માણસોએ તેના હિતની વાત કરી હોય તોને પણ તે ન ભણી શકે; તે મોડું આચર્ય છે. ૩૦

વિદુરેવ્યદપાયમાત્મના પરતઃ શ્રદ્ધયતેડથ વા યુવાઃ ।

ન પરોપહિતં ન ચ સ્વતઃ પ્રમિમીતેડનુમવાદતેડસ્પયીઃ ॥

પોતાની ઉપર આવી પડનારી વિપત્તિને ડાલા માણસો પોતાની મેળે ભણી લે છે અથવા તો બીજા પાસેથી ભણી લઈને તેની પર શ્રદ્ધા રાખે છે; પરંતુ

જે ઓછી બુદ્ધિવાળો છે, તેને પોતાનો કંઠો અનુભવ ન થાય ત્યાં સુધી પોતાની મેળે કે બીજા પાસેથી મળેલ હિતને સાચું માનેતો નથી. ૩૧

અય વામિનિવિષ્ટવુદ્ધિપુ ઘજતિ વ્યર્થકતાં સુભાષિતમ્ ।

રવિરાગિપુ શીતરોચિષઃ કરજાલં કમલાકરેવિવ ॥ ૩૨ ॥

જેને સૂર્ય પર પ્રેમ છે, એવાં કમળનાં વનો પર ચંદ્રની શીતળ ચાંદનીનાં ફિરોજીની જેમ જેની બુદ્ધિ દુરાવરને વશ થઈ ગઈ છે; તેવા માણસને કહેલ સુભાષિત વ્યર્થ બને છે. ૩૨

ઇતરતાપશતાનિ નિજેચ્છયા વિતર તાનિ સદે
ચતુરાનન । અરસિકેપુ કવિત્વનિવેદનં, શિરસિ
મા લિલ મા લિલ મા લિલ ॥ ૩૩ ॥

હે વિદ્યાતા ! મને તું તારી ઇચ્છા પ્રમાણે બીજાં સેંકડો દુઃખો આપ, તે હું સહન કરીશ; પણ રસ-
પીણાઓ આગળ કવિત્વ નિવેદન કરવાનું તું મારા કપાળમાં કહી ન લખ, કહી ન લખ, કહીય ન જ લખ.

કતિચિદુદ્ધતનિર્ભરમસ્તરાઃ, કતિચિદાત્મવઃ
સ્તુતિશાલિનઃ । અહઃ કેડપિ નિરશ્વરકુશલયતેદિદ્
સંપ્રતિ કં પ્રતિ મે શ્રમઃ ॥ ૩૪ ॥

કેટલાકનાં હૃદયો તો ઉદ્ધતાઈ અને ઈર્ષ્યાથી ભરપૂર છે અને કેટલાક તો પોતાના કાવ્યોની સ્તુતિ સાંભળવામાં જ મશગૂલ હોય છે; બ્યારે કેટલાક માણસોનાં પેટ અત્યંતથી ભરાયેલા છે; એટલે હવે મારે આ કાવ્યરચનાનો પરિશ્રમ કોને મારે કરવો? ૩૪

યે કે વિચિત્રરસશાલિપુ સત્કવીનાં, સૂક્ષ્મે કર્ણત્ય-
ગમિપુ નાદ્રિયન્તે । તે માલતીપરિમેલેષ્વપિ કન્દલસ્તુ,
નાસાપુદં કરતલેન વિદધ્યુરેવ ॥ ૩૫ ॥

જેઓ હ્રિમ્ પ્રવિઓતાં વિવિધ રસથી ભરપૂર કાવ્યો સાંભળવાની તક મળે છતાં તેમાં આદર કરતા નથી, તેઓ ઉત્તમ માલતી પુષ્પોની મહેકી રહેલી સુવાસમાં પણ પોતાના નાક હાથ દળાવીને બંધ કરી દે છે, એમ કહી શકાય. ૩૫

મદ્દાગિ મા કુરુ વિપાદમનાદરેણ, માત્સર્યમગ્રમનસાં
સહસા રલનામ્ । કાવ્યારવિન્દમકરન્દમધુવતાના-
માસ્યેપુ ધાસ્યસિતમાં કિયતો વિલાસાન્ ॥ ૩૬ ॥

હે મારી કાળસ્વરૂપ વાણી ! જેમનું મન ઈર્ષ્યાની અંદર મગ્ન બનેલ છે; એવા દુર્જનોના અનાદરથી તમે જ્યાં પણ ખેદ કરશો નહિ ! જે ડાલાઓને કાવ્યરૂપી કમળના માધુર્યરસનું પાન કરવામાં લપસા જેવા છે; તેમના યુષ્મમાં નિવાસ કરીને તમે કેટલાય પ્રકારના વિલાસો કરશો. ૩૬

અરણ્યરુદિત કૃત શનશરીરમુદ્વિતિ
સ્થલેન્ડ-જમવરોપિત મુચિરમૂપરે વપિતમ્ ।

શ્વપુન્છમવનામિત વધિરકર્ણજાપ કૃતો
ધૃતોન્ડમુરુદપ્ણો યદ્વુધો જન સેવિત ॥ ૩૭ ॥

જો મૂર્ખજન સેવવામા આવ્યો, તો બાણી લેતુ કે
અરણ્યમા રહન કર્યું, શનના દેહને સુત્ર પિત
પદાધારી સુવાસિત કયો, જમીન પર જળકમળને શોધ્યું,
ભિષ્મ ભૂમિમા લાખા ઠાળ સુધી વરસાદ થયો, કૃતરાની
પૂછડીને સીધી કરી, બહેરાના કાને જપ કર્યો, તેમ જ
આધળાના મુખ સામે દર્પણ ધર્યું, એ રીતે બધુ
નકામું ગયું છે ૩૭

પ્રસન્ન મણિમુદ્રેન્મકરવસ્ત્રદ્વાન્તરાત્
સમુદ્રમપિ સતરેત્રચલદૂર્મિમાલાકુલમ્ ।
મુજગમપિ કોપિત શિરસિ પુણ્વદ્વારયેન્
ન તુ પ્રતિનિવિષ્ટમૂર્સજનચિત્તમારાધયેન્ ॥ ૩૮ ॥

મગરના મુખની દાદમા ગયેન મણિ કદાચ બધા
તકારે પાછો લવાય, મેઝવાળા તર ગેથી ખળભળતો
સમુદ્ર તરી જવાય કાપેલા સાપને ફૂલની જેમ મસ્તક
પર ધારણ કરી શકાય, પરંતુ જેણે વિપરીત અર્થ
પકડી લીધો છે એવા મૂર્ખજનના ચિત્તને રીઝતી
શકાય નહિ ૩૮

ભ્રમેત સિક્તાસુ તૈભમપિ ચત્નત પીઢયન્
પિવેચ મૃગદુષ્ણિકાસુ સલિલ પિપાસાર્દિત ।
કદાચિદ્પિ પર્યટ્કશવિપાળમાસાદયેન્
ન તુ પ્રતિનિવિષ્ટમૂર્સજનચિત્તમારાધયેન્ ॥ ૩૯ ॥

રેતીને ધાણીમા પીનવામા આવે તો કદાચ તેમાથી
તેન મેળવી શકાય, તરસથી પીડાતો માણસ કદાચ
ઝાઝગાના જળ પી લે અને ભટકતો પુરુષ કદાચ
સસલાના સીંગડાને રોધી મઠે પરંતુ જેણે વિપરીત
અર્થ પકડી લીધો છે એવા મૂર્ખજનના ચિત્તને રીઝતી
શકાય નહિ ૩૯

યદા કિંચિજ્ઞોઽહ દ્વિપ ઇન્દ્ર મદાન્ધ સમમજ
તદા સર્વજ્ઞોઽસીત્યમવદ્યસ્તિ મમ મન ।
યદા કિંચિલ્કિંચિદ્વુધજનસકાશદાવગત
તદા મૂર્સાઽસ્મીતિ ચર ઇન્દ્ર મદો મે વ્યવગત ॥ ૪૦ ॥

જ્યારે મે કાઈકં થોડું બાણી લીધું, ત્યારે હું
ઢાથીની જેમ મદથી આધીણ બની ગયો અને ‘હું
સર્વજ્ઞ છું’ એમ મારું મન ગર્વિત બની ગયું, પરંતુ
જ્યારે હું વિદ્વાનો પાસેથી થોડું થોડું સમજતો થયો
ત્યારે ‘હું મૂર્ખ છું’, એમ મને જણાઈ ગયું અને

તેની સાથે મારો મક્ક પણ તાપ બિનરી અથ તેવી રીતે
આવ્યો ગયો ૪૦

શિર શાવૈ સ્વર્ગોત્પશુપતિશિરસ્ત ક્ષિતિધર
મહીધાદુસુદ્રાદવનિમવનેશ્વાપિ જલધિમ્ ।
અધોઽધો ગદ્યૈર્વ પદમુપગતા સ્તોકમધુના
વિવેકપ્રણાના ભવતિ વિનિપાત શતમુખ ॥ ૪૧ ॥

સૌથી પહેલાં તો ગમાનદી સ્વર્ગમાથી મહાદેવના
મસ્તક પર આ ગા, તે મસ્તક પરથી હિમાલય પર્વત
પર આવ્યા, તે જિયા પર્વત પરથી પૃથ્વી ઉપર અને
પૃથ્વી ઉપરથી સમુદ્રમા ભિતરી પડ્યા, એ રીતે ધીરે ધીરે
ગંગા ધણી હલકી દશાને પામ્યા છે જે વિવેકથી ભ્રષ્ટ
માય છે, તેની અધોમતિ તો બાબુથી થવા કરે છે ૪૧
વિતરતિ શુરુ પ્રાહ્ને વિદ્યા યયેવ તયા જડે
ન તુ રણુ તથોક્તિને શક્તિ કરોત્પ્રવહન્તિ વા ।

મવતિ ચ પુનર્મુયાન્મેદ ફલ પ્રતિ તથાથા
પ્રમવતિ રુષા વિમ્બોદ્રોહે મણિર્ન મૃદા વય ॥ ૪૨ ॥

શુરજન ચતુર શિખને વિદ્યા આપે છે, તેવી રીતે
જડ શિખને પણ વિદ્યા આપે છે, પણ તે એકની
ગાન ગદ્ય કરવાની શક્તિમા વધારો કરે છે અને
બીજાની શક્તિમાં ઘટાડો કરે છે, એમ બનતું નથી.
પરંતુ તે બનેલા વિદ્યાના ફળમા ઘણો તફાવત પડે
છે તેણે કારણ એક જ છે કે, જેમ મણિ પોતાની
અદર સ્તૂતિ કરેલો લે છે તેવી રીતે માગીને પિંડ
લઈ શકે તો નથી ૪૨

અવિનયમુવામજ્ઞાનાના શમાય મયત્રપિ
પ્રકૃતિકુટિલાદિવામ્યાસ રતલત્વવિદુદયે ।
ફળિમયશ્ચતામસ્તુન્ડેદક્ષમસ્તમસામસૌ
વિપધરકળારત્નાલોકો ભવ તુ મુશયતે ॥ ૪૩ ॥

જેમ વિપધર સર્પની ફૂંચ પર રહેલ રત્નનો પ્રકાશ
સર્પથી લય પામનાર પ્રાણીઓના અધકારને દૂર કરવામા
સમર્થ હોય છે છતાં પણ તેથી સર્પનો લય વિશેષ
કરીને વધે છે, તેમ જેની પ્રકૃતિ કુદરતી રીતે કુદિલ
છે, એવા પુરુષે જો વિદ્યાભ્યાસ કર્યો હોય, તો તેથી
તે વિદ્યાભ્યાસ તેની કુદરતતાની અદર વધારો જ કરશે

વ્યાસાદીન્કાગિપુગવાનતુચિત્તેર્વાસ્યે સલીલ હસ
નુચૈર્વૈવ નિમીત્ય લોચનપુગ સ્તોકાન્સગર્ગૈ પઠ ।

કાન્ય થિસ્કુર યત્પરૈર્વિરચિત સ્પર્ધન સાધૈયુષે
યથામ્યયસે શ્રુતેન રહિત પાણ્ડિત્યમાપુ ઘલાત્ ॥ ૪૪ ॥
જો શાસ્ત્ર લખના વિના કેવળ બળાત્કારે જ તમે
પડિતાઈ મેળવવાને માગ્યા હો તો વ્યાસ, વાલ્મીકિ

વગેરે શ્રેષ્ઠ કવિઓને અનુચિત વાક્યોથી હસી કાઢે; આંખો મીંચીને તેમના વિષે મોટીથી ગમે તેવા અભિપ્રાયોના બળકાટ કરવા લાગે; પોતાના રચેલા શ્લોક ખૂબ ગવંથી બોલ્યા કરે; ખીખીઓએ રચેલા કાવ્યોનો તિરસ્કાર કરે અને પંડિતજનો સાથે સ્પર્ધા કરે. ૪૪

યે સંસત્સુ વિવાદિનઃ પરયશઃશૂલેન શલ્યાકુલાઃ
કુર્વન્તિ સ્વગુણસ્તવેન ગુણિનાં યત્નાદ્ ગુણાચ્છાદનમ્ ।
તેષાં રોપકપાયિતોદરદશાં કોપોળ્ળનિઃશ્વાસિનાં
દીપ્તા રત્નશિલેષ્વ ક્ષુણ્ણકાણિનાં વિદ્યા જનોદેજિની ॥

જેમ સલામત ખોટો વિવાદ કરનારા છે, જેઓનાં અંગોમાં અન્ય કવિઓના ચશરૂપી શસ્ત્ર ચળની જેમ ભોંકાય છે, પોતાના મિથ્યા શુભોની રજૂતિ કરીને શુભવાન જનોના શુભોને અત્યથી ઢાંકી દેવામાં આવે છે, જેમની દષ્ટિ રોષથી રાતી છે અને જેઓ ગરમ શ્વાસ ગ્રસ્ત કરે છે, તેવા દુષ્ટ પુરુષોની વિદ્યા, કાળા નાગના પ્રકાશમાન રત્નની બ્યોતિની જેમ લેકાને ઉદ્દેશ કરનારી બને છે. ૪૫

મૌલાસ્તન્મમૃતઃ પરોઽતિકયામાત્રે શિરઃશૂલિનઃ
સોલ્લેગમ્રમપ્રલાપવિપુલશ્લોભોમિમૂતસ્થિતઃ ।
જ્વન્તદ્વિપવિપ્રવેશવિપમક્રોધોળ્ળનિઃશ્વાસિનઃ
ફટ્ટા નૂનમપણ્ડિતસ્ય વિકૃતિર્મીમઞ્ચરામ્ભુઃ ॥

જેમ શરીરમાં ભયંકર બ્વર દાખલ થયો હોય, તો ડોક પકાઈ જાય છે, મસ્તકમાં થળ આવે છે, ખેદ સાથે ચકરી આવ્યા કરે છે, જેમતેમ લવરી થાય છે, ઘણો થાક લાગે છે, ઘાતુ વિપમ બની જાય છે અને ગરમ શ્વાસ નીકળ્યા કરે છે, તેમ સારા કવિજનની ઉત્તિ વિષેની ફક્ત વાત જ સાંભળવામાં આવે તે સાથે જ દુષ્ટ દેશ જનની ડોક અક્કડ બની ઝડાઈ જાય છે, તેના મસ્તકમાં થળ પેદા થાય છે, તેવું આપું અંજ ઉદ્દેશ સાથે ભમ્યા કરે છે, તે લવરી કરવા માટે છે, ઘણા શ્લેષથી તેની દશા ઠારી ગયા જેવી લાગે છે તેમ જ પોતાની અંદર જે દેવરૂપી વિષ પેસી ગયું હોય છે, તેથી તેને અસહ્ય કોષ થઈ આવે છે અને તેનો શ્વાસ ગરમ થઈ જાય છે. ૪૬

મૂલેત્વં સુલભં મજસ્વ કુમતે મૂલેત્વ ચાટ્ટૌ ગુણા
નિશ્ચિન્તો વહુભોજનોડતિમુલરો રાત્રિદિવા સ્વપ્રમાક્ ।
કાર્યોકાર્યવિચારણાન્ધવધિરો માનાપમાને સમઃ
પ્રાયેણામચવર્જિતો દટ્ઠવપુર્મૂલઃ સુલં જીવતિ ॥ ૪૭ ॥

દે ખોટી મતિના માનવી! તું મૂર્ખ જન, તે તારે માટે ધણું સુલભ છે; કારણ કે મૂર્ખના આડ શુભો હોય

છે, તેને કાઈ જાતની ચિંતા હોતી નથી, તે ખૂબ જ ભોજન કરે છે, ઘણા વાયાળ હોય છે, રાત ને દિવસ ઊંઘ્યા કરે છે, કરવા ને ન કરવાના બ્યવહારમાં આંધળા અને બહેરાની જેમ રહે છે, માન અને અપમાનમાં સરળો હોય છે, ધણું કરીને તેને રોગ થતો નથી, તેવું શરીર મજબૂત હોય છે અને તે સુખેથી જીવે છે. ૪૭
વ્યાલં વાલમૃગાલતન્તુભિરસૌ રોદું સમુજ્જ્વમ્ભતે
છેતું વજ્રમળીન્નિશીપકુસુમપ્રાન્તેન સંનહતે ।
માધુર્યં મધુવિન્દુના રચયિતું ક્ષારામ્નુષેરીહતે
નેતું વાન્હતિ યઃ સ્વલાન્પથિ સતાં સૂક્તઃ સુધાસ્યન્દિમિઃ ॥

અમુન ઝરતાં સત્પુરુષોનાં વચનોથી જેઓ દુષ્ટ બનોને સારા માર્ગે લાવવા મથે છે, તેઓ કમળના દ્યમળ તંદુથી સાપને શેકવા મથે છે, શિરૂષિના ફલની આણીથી વજ્રમણિને ભેદવા મથે છે અને મધના દીપાથી આરા સમુદ્રને મીઠા કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે. ૪૮
શશ્વો વારયિતું જલેન હૃતમુચ્છત્રેણ મૂર્ધાતપો
નાગેન્દ્રો નિશિતાહુકુશેન સમદો દળ્ડેન ગોગર્મભૌ ।

વ્યાધિમેપજસંપ્રદૈશ્વ વિવિધમન્ત્રપ્રયોગૈર્વિપં
સર્વેશ્વોપધમસ્તિ શાસ્ત્રવિદિતં મૂલેત્વ નાસ્વોપધમ્ ॥
અગ્નિને જળથી વારી શકાય, સૂર્યના તડકાને જગથી નિવારી શકાય, મદવાળા ઠાથીને તીકથુ અંકુશથી વશ કરાય, ગાય-ગધાં દંડથી વશ થાય, રોગ ઔષધિઓના સંગ્રહ-સેવનથી દૂર કરાય અને વિષ પણુ વિવિધ મંત્રોના પ્રયોગોથી ઉતારાય; એ રીતે બધાની દવા શાસ્ત્રમાં કહી છે; પણ મૂર્ખની કાઈ દવા નથી. ૪૯
સૌર્યં નિર્મયિતં વૃતાય મધુને નિષ્પીઢિતઃ પ્રસ્તરઃ
પાનાર્યં મૃગલ્પ્ણિકોમિતરલા ભૂમિઃ સમાલોકિતા ।

દુગધા સેવમચેતનેન જરતો દુગધાશયા સૂકરી
કટ્ટે ચલ્લલુ દીર્ઘયા ઘનલુપા નૌકો જનઃ સેવિતઃ ॥
જો મોટી ધનની તુષારથી કટ વેડીને કાઈએ નીચ જનની સેવા કરી, તો તેની સેવા ફોગટ જવાની. તેણે તો ઘી લેવા માટે જળ વલોવ્યું છે, મધ મેળવવા માટે પથરા નિચોવ્યો છે, પાણી પીવા માટે અંજવાના જળથી ચપળ એવી ભૂમિ નજરમાં લીધી છે અને ફધની આશાએ ધરડી કૂકરીને રાંધી છે. ૫૦

કાવ્યે મળ્યતમેડપિ વિશ્વનિવહેરાસ્વાચમાને મુદ્ધુ-
દોપાન્વેપળમેવ મત્સરજુપાં નૈસર્ગિકો દુર્મદ્ઃ ।
કાસારોડપિ વિકાસિપદ્મજવયે સેલન્મરણે પુનઃ
કૌશ્લજ્ઞપુત્રેન કુશ્વિતવપુઃ શમ્ભુકમન્વેપતે ॥ ૫૧ ॥
જે સરેવરમાં કમળોનો સમૃદ્ધ વિકાસ પામ્યો છે

અને હંસપક્ષીઓ ખેલો રહ્યાં છે, ત્યાં પણ કોય પક્ષી
ચેતાના શરીરનો સંકેત કરીને ચેતાની ચાંચથી શંખક
નામના ઝીણા જંતુને શોધ્યા કરે છે; એ રીતે ઉત્તમ
વિદ્વાનો જેનો સ્વાદ લઈ રહ્યા છે એવા અત્યંત લવ્ય
કાવ્યમાં પણ દોષ શોધી કાઢવા ઈર્ષ્યાવાળા પુરુષો
સ્વાભાવિક રીતે જ દુરાચલવાળા હોય છે. ૫૧
વિશે હજારસાંધે કિં નુ કૃપણાસંભાવનૈર્લજ્જસે
સન્ત્યજ્યે તવ તોપણાહિતવિયો ધન્યા વદાન્યા સુવિ ।
કાન્તાનાં કુચકુમ્ભકૌશલરૂચાં નો હાનિરેતાવતા
પળ્લાનાં હૃદયેડિય યક્ષણયતે નાનદ્વારાનૌદ્યઃ ॥ ૫૨ ॥

જેના શરીરની કાંતિ સ્તનરૂપી કુભોથી સુંદર લાગે
છે, એવી સુંદર સ્ત્રીઓને બેઠેને બે નપુંસક પુરુષોના
હૃદયમાં કામભાવના પ્રગટ ન થાય, તો તેથી તે સુંદર
સ્ત્રીઓને શી હાનિ થવાની છે? માટે હે વિદ્યારેથી !
તું ધણી જ સુંદર છે; પરંતુ કૃપણ પુરુષો તારી સંભા-
વના ન કરે, તો તેથી શા માટે લજ્જા પામે છે? કારણ
કે તને સંતૃપ્ત કરવામાં મમ કુદ્ધિવાળા ધણી ઉદાર અને
ધન્ય પુરુષો પણ પૃથ્વી પર વસે છે. ૫૨

સીમાંસા પઠિતા ન ચૈરુપનિપત્રૈઃ શ્રુતા તત્ત્વતઃ
શ્રીમચ્છંદ્ધરમાપ્યતો ભગવતી ગીતાપ્યચીતા ન ચૈઃ ।
સિદ્ધાન્તાપગતં શિરોમણિમતં જ્ઞાત્વાપિ કિંચિત્તો
મટ્ટાચાર્યપદં ગતાઃ કથમહો લજ્જાં લમન્તે ન સે ॥ ૫૩ ॥
જેમણે મીમાંસાનો અભ્યાસ કર્યો નથી, જેમણે
શ્રી શંકરાચાર્યના ભાષ્યવાળા ઉપનિષદો અને ગીતાનું
મથર્થ અધ્યયન કર્યું નથી અને જેઓ સિદ્ધાંતને
સમજ્યા વિના જ સિદ્ધાંતશિરોમણિનો એકાદ અત
વાંચીને ભદ્રાચાર્ય (મોટા પંડિત) બની ગયા છે, તે
લોકો શું લજ્જાવાતા નહિ હોય? ૫૩

પેટીચીવરપટ્ટવંષપટલશ્ચતાતપત્રચ્છટા-
શાટીહારકપોટકસ્ફુટપટાટોપાય તુમ્યં નમઃ ।
યેનાન્શ્વરકુશ્વયોડિપિ જગતઃ કુર્નન્તિ સર્વઘ્રતા-
શ્ચાન્તિ યેન વિના તુ હાસ્યપદ્મીં સન્તોડપિ કર્ણ ગતાઃ ॥

પેટી, ઈંચાં વસ્ત્ર, કસબી શાવ, શ્વેત જાત્રી શોભા,
દુપડાં, હાર અને ઘોડા વગેરેના ઘટાટોપ-આડંબરને
મારા નમસ્કાર છે; કારણ કે તે આડંબરને કારણે
નિરક્ષર પુરુષો જગતને સર્વત્રપગલાની શાંતિ કરાવે છે
અને જે આડંબરના અભાવે સારા કવિઓના પણ
હાસીને પાત્ર બને છે. ૫૪

પ્રાદુઃપ્યાત્પિન્ડિતાનાં કવિવચસિકથં પ્રનૂતલત્વચિન્તા
વિચેરન્યયવચાન્યમિજહતિ તથા ગૃહતે સુગુણશ્ચિત્ ॥

અન્યસ્ત્વન્યપ્રમાણઃ પરમવતનુતે છિયતે નાવતા કિં
નાયં રત્નસ્ય દોષો દૃપદિતિ યદિદં શ્રિપ્રમન્ધાઃ શ્રિપન્તિ ॥

પંડિતોને કવિના કાવ્યમાં આ ભૂતું કે આ નું
એની ચિંતા શા માટે ઉત્પન્ન થાય? કારણ કે તેઓ
તો જે દોષયુક્ત જગ્યાય તેને છોડી દે અને ગુણયુક્ત
જગ્યાય એને મદલ્ય કરે છે. પરંતુ મૂર્ખ લોકો તો આમાં
ભૂદી જ રીત ધારણ કરે છે તેઓ દોષને મદલ્ય કરીને
તેને વિસ્તારે છે અને ગુણોનું ખંડન કરી છોડી દે છે.
પણ તેથી શું? આંધળા માણસો રત્નને આ તો પથ્થર
છે એમ ગણીને ફેંકી દે તેમાં રત્નનો કંઈ દોષ નથી. ૫૫

વેદપાઠીની પ્રશંસા

નાધ્યાપયિગ્નિગમાન્ત્રમેળોપાધ્યાયલોકા યદિ
શિષ્યવર્ગાન્ । નિર્વેદવાદં કિલ નિર્વિતાનમુર્ચાતલં
હન્તઃ તદામવિવ્યન્ત ॥ ૧ ॥

જો ઉપાધ્યાય-વેદપાઠીઓએ અવન કરીને ચેતાના
શિષ્યોને વેદ લખાવ્યા નહોત, તો આ પૃથ્વી પરનો
પ્રદેશ વેદપાઠ ચિંતાનો બની બત અને યસરહિત થઈ બત.

વેદપાઠીની નિંદા

આઃ કટ્ટમપ્રહટ્ટા શિષ્ટા અપિ વિત્તવાપલાવિષ્ટાઃ ।
અધ્યાપયન્તિ વેદાનાદાય ચિરાય માસિ માસિ મૃતિમ્ ॥

જેના હૃદયમાં ધન મેળવવાની ચપગતાનો આવેશ
આવેલો છે, એવા ઉત્તમ વેદપાઠીઓ ઉત્કૃષ્ટ આત્મદેને
જતો કરીને પણ મહિને મહિને પગાર લઈ, વેદો
લખાવે છે; તે પણ ખરેખર કટ્ટની વાત છે. ૧

વૈયાકરણપ્રશંસા

વૈયાકરણકિરાતાદૃશદ્વદ્વચ્ચુતાઃ ક યન્તિ સંત્રસ્તાઃ ।

જ્યોતિર્નૈવ વિદિતગાયકમિપગાનનગદ્ધરાગિ યદિ ન મ્યુઃ ॥

જો બેથીઓ, નટ, વિદ, ગાન કરનારા અને વૈદ
વગેરે પુરુષોના અપરૂથી ગુણો નહોત, તો અપશબ્દ-
રૂપી મૃત્યુઓ વૈયાકરણરૂપ ભીન-શિકારીથી તાસ પામીને
ક્યાં છુપાઈ બત? ૨

યયપિ વહુ નાધીપે તથાપિ પઠ પુત્ર વ્યાકરણમ્ ।

સ્વજનઃ શ્વજનો મા મૂત્સકલં શકલં સદ્ગુણકુન્ ॥ ૨ ॥

હે પુત્ર ! જે તારે વધારે લાગુ ન હોય, તો ન
લખ, પણ વ્યાકરણ જરૂર લખ; કારણ કે તે લખવાથી જ
સ્વજન(ચેતાનો) માણસ(ને) દેહાણે શ્વજન (ફૂંડો),
સર્વ(સર્વ)ને દેહાણે શકલ (દુકડો) અને સદ્ગુ-
(એક વાર)ને દેહાણે શક્ત (ઠાણ) એવા શબ્દો
તારાથી લખાશે નહિ. ૨.

કૃતદુરિતનિરાકરણં વ્યાકરણં ચતુરપીરધીયાનઃ ।
ચુવગણગણનાવસરે કનિષ્ઠિકાયાં પરં જયતિ ॥ ૩ ॥

જેણે અપશબ્દ બોલવારૂપી પાપનું નિરાકરણ કરેલું છે, એવા વ્યાકરણને લાલુનાર ચતુર બુદ્ધિવાળો પુરુષ જ્યારે વિદ્વાનોની ગણના શરૂ થાય છે ત્યારે કનિષ્ઠિકા આંગળીમાં આવીને જ બીજાને છતી લે છે અથવા તે પહેલાં આવે છે. ૩

સૂત્રં પાણિનિવદ્ધં કલયનપુરુષઃ સમુદ્રહતિ મુદ્રસીમ્ ।
વર્ણાદીનાં ધર્માન્વદ્ધવા વિધિવત્પ્રયુક્તેડસૌ ॥ ૪ ॥

જેમ યુવાન પુરુષ પાણિ-નિવદ્ધ હોય પર બાંધેલ એવા સૂત્ર-મંગલ સૂત્રને ધારણ કરે છે અને મુદ્રસીમ આરાં નયનવાળી યુવતી સાથે લગ્ન કરે છે; ત્યાર બાદ વર્ણ અને આશ્રમના ધર્મોને બાળીને, તે પુરુષ વિધિવત્ આચરણ કરે છે તેમ પાણિનિ-વદ્ધ સૂત્ર પાણિનિ યુગિનાં રચેલા સૂત્રોને બરાબર ધારણ કરનાર પુરુષ મુદ્રસીમ શુદ્ધિ અને અશુદ્ધિને જ્ઞેનારી વિવેકશરી દર્શિને ધારણ કરે છે અને વર્ણ વર્ગોનાં લક્ષણો, ધર્મો બાળીને તેના વિધિવત્ વાક્યમાં પ્રયોગ કરે છે. ૪

પાતં જલે વિષ્ણુપદાપગાયાઃ પાતજ્જલે ચાવિનયેડવગાદમ્ ।
ધાચક્ષતે શુદ્ધિદમાપ્રસૂતેરાચક્ષતે રાગમધોશ્નજે ચ ॥ ૫ ॥

વિષ્ણુના ચરણમાંથી નીકળેલ ગંગાજળમાં પડતું અને પતંગજલિ બુનિએ રચેલ વ્યાકરણબાધમાં સ્નાન કરતું, તેને વિદ્વાનો જન્મથી માંડીને શુદ્ધિ કરનાર અને મરણકાળ સુધી વિષ્ણુમાં રાગ આપનાર કહે છે. ૫

નૃણામનમ્યત્તલકગામૃદ્દીશિગિરં દુરાપા બુવરાજગોષ્ઠી ।
અમુદ્ધચાપશ્રુતિપદ્મતીનાં મુદ્ધશ્મેવોદ્ધતયોદ્ધસાર્થા ॥ ૬ ॥

ધનુર્વેદના અભ્યાસથી અજાણ્યા હોય તેવા લોકો જેમ અત્યંત ઉદ્ધત યોદ્ધાઓના અશુભવાળી મુદ્ધભૂમિમાં જઈ શકતા નથી, તેમ પતંગજલિની વાણીનો-વ્યાકરણ મહાસાધ્યનો અભ્યાસ ન કર્યો હોય તેવા લોકો યોદ્ધા વિદ્વાનોની સભામાં જઈ શકતા નથી. ૬

નાદ્વીકૃતવ્યાકરણોપવાનામપાટર્વં વાચિ સુગાદ-
માસ્ટે । કર્મશ્ચિદુક્તે તુ પદે કર્ચચિત્સૈરં વપુઃ
સ્તિચતિ વેપતે ચ ॥ ૭ ॥

જેમણે વ્યાકરણરૂપી ઉત્તમ ઔષધ લીધું ન હોય, તેમની વાણીમાં ગાદ મંદતા રહેલી હોય છે; કારણ કે તે જ્યારે માંડ માંડ એકાદ પદ્ય ઉચ્ચારણ શરૂ કરે છે ત્યારે તેમના શરીર પર પસીનો આવી જાય છે અને તેમનું શરીર કંપવા લાગે છે. ૭

શબ્દશાસ્ત્રમનંધીત્ય યઃ પુમાન્વસ્તુમિચ્છતિ વચઃ
સમાન્તરે । વદુમિચ્છતિ વને મદોત્કટં હસ્તિનં
કમલનાલતન્તુના ॥ ૮ ॥

શબ્દશાસ્ત્ર-વ્યાકરણ ભણ્યા વિના જે સમામાં કાંઈ પણ વચન બોલવાને ઇચ્છે છે, તે વનમાં મદો-મત હાથીને કમળનાળના તાંતણાથી બાંધવા ઇચ્છે છે. ૮

વૈયાકરણુનિંદા

તિદ્દહાણન્દ્રયસત્તુદ્દહમિદ્ધસોત્તિસિદ્ધિસિપ્ત્યમિવ-
વસ્મસ્વાહશિચ્છુનાપુરતત્ત્વશ્ચશ્ચોડ્યચોડ્યત્યાવિદિ ।
લોપાવ્યોર્થલિટ્ટિરેચિયચિમં દાધાધ્વદાષ્ટેચટે-
રિત્યવ્દાનલિલાન્નયન્તિ કતિચિચ્છદાન્પઠન્તઃ કદ્દુન્ ॥

કાનને અત્યંત કઠોર લાગે તેવા શબ્દોને બોલનારા વૈયાકરણ ધણાં વર્ષો ગુમાવે છે; તે સૂત્રો આ રીતે છે:-
તિદ્દહાણન્દ્રયસત્તુ, વદુ, રસિદ્ધિ; તિત્ત્વસિપ્ત્યમિવ-
સ્મસ્તા, હમિ ચ, છુના છુ; અત્ત હન્, શરોડિ, અચોડ-
ન્યાવિદિ, લોનો વ્યોનિલિ, ટ્ટિરેચિ, ચિચિ મમ્, દાધાધ્વ-
દાપ્, છે ચ, ટે: વગેરે. ૧

સૂત્રેઃ પાણિનિર્નિર્મિતૈર્દ્દુતૈર્નિપ્પાચ શબ્દાવર્ણિ
વૈકુળ્લસ્તવમક્ષમા રચયિતું મિથ્યાપ્રમાઃ શાવ્દિકાઃ ।
પ્રકાન્તં વિવિધં શ્રમેણ વિવિધાપૂપામ્યસૂપાન્વિતં
મન્દામ્નીનનુરુન્યતે મિતવલાનાત્રાતુમપ્યક્ષમાન્ ॥ ૨ ॥

પાણિનિનાં રચેલાં બધાં સૂત્રો યાદ કરીને, જેમણે શબ્દોની શ્રેણિ તૈયાર કરી છે; એવા ક્ષારા શાવ્દિકા વિષ્ણુનું સ્તોત્ર રચવાની શક્તિ પણ ધરાવતા નથી, તે પછી તેમનો શ્રમ નફામો છે. ખરેખર, ઉત્તમ માલપ્રદા અને વડાં વગેરે ભવભૂતનાં પક્ષવાળ ધણાં ક્ષમથી બનાવ્યાં હોય; પણ જેમનામાં તેમને કુંધવાની પણ શક્તિ ન હોય તેવા અલ્પ બળવાળા અને મંદ જડરાશિ-
વાળા મનુષ્યોને માટે તે નફામાં છે. ૨

કુવ્યોઃકઃપૌષ્કશેષોચ્ચસસિસસજુપોર્કર્વિરામોડવસાનં
શ્ચછોડીત્યાદિશ્ચદૈઃ સદસિ યદિ શઠાઃ શાવ્દિકાઃ
પણ્ડિતાઃ સ્યુઃ । તેપાં કો વાપરાયઃ કથયત સતતં ચે
પઠન્તીદ્ ચોન્ત-સાયધ્યાયધ્યાધિગધિગધિગધિકથય-
યથ્યેતિ શ્ચદ્વાન્ ॥ ૩ ॥

કુવ્યોઃકઃપૌષ્ક, શેષોચ્ચસિ, સસજુપોઃકઃ । વિરોડ-
વસાનમ્ અને શ્ચછોટિ વગેરે કઠોર શબ્દો સમામાં બોલીને
જે શરૂ વૈયાકરણ પડિતો ગણાય, તે પછી યોન તથા
શા, યથ્યા, યથ્યા, ધિય, ધિગ, ધિગ, ધિધ, યથ્ય, યથ્યા

વગેરે શબ્દોને સભામાં વારંવાર બોલ્યા કરનારા ગાયકોને કેમ પડિતો નહિ કહેવાય ? તેમનો શો અપરાધ છે ? ૩

નૈયાયિક પ્રશંસા

અદ્ભુતસ્તર્કપાથોધિરગાધો यस્ય વર્ધકઃ ।

અક્ષપાદોડતમઃસ્પૃષ્ટસ્વકલકલ્લઃ કલાનિધિઃ ॥ ૧ ॥

તર્કશાસ્ત્ર એ તો અદ્ભુત અને અગ્રાધ એવા સમુદ્ર જેવું છે; જેમ ચંદ્ર સમુદ્રમાં ભરતી લાવે છે, તેમ કલાનિધિ અક્ષપાદ ગોતમ નામના આચાર્ય તેમાં ભરતી લાવે છે. પરંતુ ચંદ્ર અને અક્ષપાદમાં ફેર શો છે ? બેમાં તફાવત એટલો જ કે ચંદ્ર કલકલ્લોળો છે અને તે ક્ષપાદ-રાત્રિને આપનાર છે-અધિકારના સ્પર્શ-વાળો છે, બ્યારે આચાર્ય કલકલ્લોળ છે, અધિકારરૂપ અજ્ઞાનના સ્પર્શથી રહિત છે અને અક્ષપાદ-રાત્રિને નહિ આપનાર છે. ૧

અપરીક્ષિતલક્ષણપ્રમાણૈરપરામૃપવદાર્થસાર્થતત્ત્વૈઃ ।

અવશીકૃતજૈત્રયુક્તિજાલૈરભૂતૈરનવીતતર્કવિચૈઃ ॥૨॥

લક્ષણ અને પ્રમાણની પરીક્ષા જેમણે કરી નથી; પદાર્થોનાં વધારાં તરવા જેમણે ભણ્યાં નથી અને વાદો-ઓને છતી લેવાની યુક્તિઓની ભળ જેમણે મેળવી નથી, એવા તર્કશાસ્ત્રના અભ્યાસરહિત પુરુષોની જગત-ને કાંઈ જરૂર નથી. ૨

મોહં ભગદિ વિમલીકુલે ચ યુદ્ધિ

સૂતે ચ સંસ્કૃતપદવ્યવહારશક્તિમ્ ।

શાસ્ત્રાન્તરાધ્યસનયોગ્યતાયા યુતક્તિ

તર્કશ્રમો ન તત્તુતે કિમિદોપકારમ્ ॥ ૩ ॥

જેણે તર્કશાસ્ત્રના અભ્યાસમાં શ્રમ ઉઠાવ્યો છે, તેના મોહને તે નાશ કરે છે, યુદ્ધને નિર્મળ કરે છે, સંસ્કૃત પદના વ્યવહારની શક્તિને આપે છે અને ખીજાં શાસ્ત્રોના અભ્યાસની યોગ્યતા વધારી આપે છે, એ રીતે તર્કશાસ્ત્ર કયા ઉપકાર કરતું નથી ? ૩

જ્ઞાનાધિરશ્ચિરચરણઃ કળમશ્વકશ્ચ

શ્રીપશ્ચિલોડ્યુદયનઃ સ ચ વર્ધમાનઃ ।

ગજેશ્વરઃ શશપરો વહવશ્ચ નચ્યા

ગ્રન્થેવ્યવસ્થાયત્ત્વે હ્દયન્યકારમ્ ॥ ૪ ॥

જ્ઞાનના સાગર એવા અક્ષપાદ, કુશલ, શ્રી પશિલ, ઉદયન, વર્ધમાન, ગજેશ્વર, શશપર અને ખીજા ધનુ નવીન પડિતોએ પોતાના પ્રયોગી હૃદયના અધિકાર અવરોધ્યા છે, દૂર કયાં છે. ૪

પ્રાયઃ કાલ્યૈર્ગમિતવયસઃ પાણિનીયામ્બુરાસોઃ

સારક્ષસ્યાપ્યપરિકલિતન્યાયશાસ્ત્રસ્ય પુતઃ ।

વાદારમ્ભે વહિતુમનસો વાક્યમેકં સમાયાં

પ્રહ્લા જિહ્વા ભવતિ કિયતોં પશ્ય કપ્ટામવશ્યામ્ ॥૫॥

કાબોના અભ્યાસથી જે પોતાનો વ્યવહાર સારી રીતે ચલાવતા હોય છે અને પાણિનિનાં વ્યાકરણસૂત્રો ભણવામાં જેની વધ ચાલી ગઈ હોય છે, એવા પડિતોએ જે ન્યાયશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કર્યો ન હોય, તે બ્યારે સભામાં વાદવિવાદ શરૂ થાય ત્યારે તેમને એકાદ વાક્ય પણ બોલવાનું મન થાય, તોપણ તેમની જીભ વાંકી થઈ ભય અને તે બોલી શકે નહિ; જુઓને તેમની અવસ્થા કેટલી કપટારી છે ? ૫

નૈયાયિકાનિર્ણય

પરામુશ્નતો લિહ્વાનિ વ્યમિચારવિચારકાઃ ।

તાર્કિકા યદિ વિદ્વાંસો વિદેઃ કિમપરાધ્યતે ॥ ૧ ॥

જે વારંવાર લિંગ-પદાર્થ લક્ષણ વગેરેના સાર જોનાર અને વ્યલિચાર-વ્યાપ્તિ, અવ્યાપ્તિ, અતિવ્યાપ્તિ શેષ વગેરેનો વિચાર કરનાર તાર્કિક પુરુષો વિદ્વાન કહેવાય; તે વારંવાર લિંગનો સ્પર્શ કરતા અને વ્યલિચારનો વિચાર કરતા એવા જ પુરુષોને વિદ્વાન કેમ નહિ કહેવાય ? ૧

કર્કશતર્કવિચારવ્યયમ્ કિં વેત્તિ કાવ્યહૃદયનિ ।

દ્રામ્ય ઇવ દુષિવિલમ્બઃ ચચ્ચલનચનાવચોરહસ્યાનિ ॥૨॥

જેમ ચંચળ નયનવાળી મુંદરીના વચનનાં રહસ્યોને ખેતીમાં લાગેલો ગામડિયો સમજી શકે નહિ, તેમ જે કર્કશ તર્કશાસ્ત્રના વિચારમાં જ રૂબેજ એવા નૈયાયિક છે તે કાવ્યનાં હૃદયોને શી રીતે ઓળખી શકે ? ૨

ગુરોર્ગિરઃ પચ્ચ દિનાન્યધીત્ય વૈદાન્તશાસ્ત્રાણિ દિનત્રયં ચ ।

અમી સમાધ્યાતવિતર્કવાદાઃસમાગતાઃ કુકુટપાદમિત્રાઃ ॥

ગુરુની વાણીને (ગીમાંસાને) પાંચ દિવસમાં લણી લઈને, વૈદશાસ્ત્રોને ત્રણ દિવસમાં પૂરાં કરીને અને તર્કશાસ્ત્રના વાદવિવાદોને સંધ્યામાત્રની ભણી લઈને પડિત બની ગયેલા અહો, આ તો કુકુટપાદ મિત્રજી પદાર્થો છે ! ૩

નૈયાયિકાનાં નલિનામ્બરાણાં જનુર્ગતં રાસમ્-

ચિન્તયૈવ । તથાપિ ચેદ્યાસ્તવસંનિવેશસ્તોતુઃ કવેઃ

કોડપિ વિશેષ એવ ॥ ૪ ॥

કુંભાર અને નૈયાયિક એ બંનેની આખી જિંદગી રાસજ-અર્ધમાંની ચિંતામાં ચાલી ગઈ, તો એના કરતાં વેશ્યાઓના સ્તનપ્રદેશની પ્રશંસા કરનાર કવિ કાંઈક ચંદે તો ખરો જ ! ૪

કૃતદુરિતનિરાકરણં વ્યાકરણં ચતુર્ધીતીયાનાં ।

બુધગણગણનાવસરે કનિષ્ઠિકાયાં પરં જયતિ ॥ ૩ ॥

જેણે અપશબ્દ બોલવારૂપી પાપનું નિરાકરણ કરેલું છે, એવા વ્યાકરણને લાલુનાર ચતુરે શુદ્ધિવાળો પુરુષ બ્યારે વિદ્વાનોની ગણના શરૂ થાય છે ત્યારે કનિષ્ઠિકા આંગળીમાં આવીને જ ખીમને છતી લે છે અર્થાત્ તે પહેલો આવે છે. ૩

સૂત્રં પાણિનિવદ્ધં કલયનપુરુષઃ સમુદ્રહતિ મુદ્રશીમ્ ।

વર્ણાદીનાં ધર્માન્વદ્ધવા વિધિવત્પ્રયુક્તેડસો ॥ ૪ ॥

જેમ યુવાન પુરુષ પાણિ-નિવદ્ધ હોય પર પાધેલ એવા સૂત્ર-મંગલ સૂત્રને ધારણ કરે છે અને મુદ્રશીમ સારા નરનવાળા યુવતી સાથે લગ્ન કરે છે; ત્યાર બાદ વર્ણ અને આશ્રમના ધર્મોને ભણીને, તે પુરુષ વિધિવત્ આચરણ કરે છે તેમ પાણિનિ-વદ્ધ સૂત્ર પાણિનિ મુનિના રચેલા સૂત્રોને બરાબર ધારણ કરનાર પુરુષ મુદ્રશીમ શુદ્ધિ અને અશુદ્ધિને જોનારી વિવેકબરી દષ્ટિને ધારણ કરે છે અને વર્ણ વગેરેનાં લક્ષણો, ધર્મો ભણીને તેનો વિધિવત્ વાક્યમા પ્રયોગ કરે છે. ૪

પાતં જલે વિષ્ણુપદાપગાયાઃ પાતજ્જલે વાપિ નયેડવગાહમ્ ।

આચક્ષતે શુદ્ધિદમાપ્રસૂતેરાચક્ષતે રાગમધોક્ષજે ચ ॥ ૫ ॥

વિષ્ણુના ચરણસાથી નીકળેલ ગંગાજળમાં પડવું અને પતજલિ મુનિએ રચેલ વ્યાકરણભાષ્યમાં રનાન કરવું, તેને વિદ્વાનો જન્મથી માંડીને શુદ્ધિ કરનાર અને મરણકાળ સુધી વિષ્ણુમાં રાગ આપનાર કહે છે. ૫

નૃગામનમ્યસ્તફગામૃદીશગિરાં દુરાપા બુધરાજગોષ્ઠી ।

અવુદ્ધચાપશ્રુતિપદ્ધતીનાં યુદ્ધક્ષમેવોદ્ધતયોદ્ધસાધર્મી ॥ ૬ ॥

ધનુર્દેવના અબ્યાસથી અજડયા હોય તેવા લોકો જેમ અત્યંત ઉદત યોદ્ધાઓના સમૂહવાળા શુદ્ધભૂમિમાં જઈ શકતા નથી, તેમ પતજલિની વાણીનો-વ્યાકરણ મહાભાષ્યનો અભ્યાસ ન કર્યો હોય તેવા લોકો મોટા વિદ્વાનોની સભામાં જઈ શકતા નથી. ૬

નાઙ્ઘ્રીત્તવ્યાકરણોપયાનામપાટર્વં વાચિ સુગાદ-માસ્તે । કર્મિશ્ચિદુક્તં તુ પદે કર્મચિત્ત્વૈરં વપુઃ સ્વિચતિ વેપતે ચ ॥ ૭ ॥

જેમજે વ્યાકરણરૂપી ઉત્તમ ઓપધ લીધું ન હોય, તેમની વાણીમાં ગાદ મંદતા રહેલી હોય છે; કારણ કે તે બ્યારે માંડ માંડ એકાદ પદનું ઉચ્ચારણ શરૂ કરે છે ત્યારે તેમના શરીર પર પસીના આવી જાય છે અને તેમનું શરીર કંપવા લાગે છે. ૭

શબ્દશાસ્ત્રમનંધીત્ય યઃ પુમાન્વત્તુમિચ્છતિ વચઃ સમાન્તરે । વદ્ધુમિચ્છતિ વને મદોલ્કટં હસ્તિનં કમલનાલતન્તુના ॥ ૮ ॥

શબ્દશાસ્ત્ર-વ્યાકરણ ભણ્યા વિના જે સભામાં કાંઈ પણ વચન બોલવાને ઇચ્છે છે, તે વનમાં મદો-ભ્રમ હાથીને કમળનાળના તાંતણાથી બાંધવા ઇચ્છે છે. ૮

વૈયાકરણનિંદા

દિદ્દાણન્દ્યસચ્ચુદ્ધસિદ્ધસોસ્તિસિદ્ધિસિત્થસ્યમિવ વસ્મસ્તાહશિષ્કપુનાપુરતિદ્વંશશ્ચોડ્યચોડ્યત્યાદિતિ ।

લોપાવ્યોર્વૈલિટ્ઠિરેચિયચિમં દાયાધ્વદાલ્લષ્ટે-રિત્યદ્વાનંચિલાન્નચન્તિ કતિચિન્દ્વાનંપઠન્તઃ કદ્દુર્ ॥

કાનને અત્યંત કઠોર લાગે તેવા શબ્દોને બોલનારા વૈયાકરણ ધણીં વર્ષો ગુમાવે છે; તે સૂત્રો આ રીતે છે:- દિદ્દાણન્દ્યસચ્, સુદ્ર, દસિદ્ધસો, તિત્તસક્તિસિત્થસ્યમિવ-સસ્તા, હસિ ચ, પ્લુના પ્લુઃ, અત્ત દન્, દારગોડિ, અલોડ-ન્યાદિતિ, લોપા વ્યોર્લિ, ટ્ઠિરેચિ, ચચિ મમ્, દાયાધ્વ-દાર્, છે ચ, ટે: વગેરે. ૧

સૂત્રઃ પાણિનિર્નિર્મિતૈર્દુરૈર્નિર્નિપાચ શબ્દાવલિ વૈકુળ્લસ્તવમક્ષમા રચયિતું મિથ્યાશ્રમાઃ શાવ્દિકાઃ ।

પકાશ્રં વિવિધં શ્રમેણ વિવિધાપૂપાપ્રયસૂપાન્વિતં મન્દામીનનુરુચ્યતે મિતવલાનાપ્રાપ્તુમપ્યક્ષમાન્ ॥ ૨ ॥

પાણિનિના રચેલા બધા સૂત્રો યાદ કરીને, જેમણે શબ્દોની શ્રેણી તૈયાર કરી છે; એવા દ્વારા શાબ્દિકા વિષ્ણુનું સ્તોત્ર રચવાની શક્તિ પણ ધરાવતા નથી, તો પછી તેમનો શ્રમ નફામો છે ખરેખર, ઉત્તમ માલપૂકા અને વડા વગેરે બલબલનાં પકવાન ધણી શ્રમથી બનાવ્યા હોય; પણ જેમનામાં તેમને મંદધવાની પણ શક્તિ ન હોય તેવા અત્યંત બળવાળા અને મંદ જડરાશિ-વાળા મનુષ્યોને માટે તે નફામાં છે. ૨

કુવોઃકન્કપૌચશેષોપ્યસલ્લિસસજુપોહર્વિરામોડ્વસાન્તં શચ્છોડટીત્યાદિશબ્દૈઃ સવસિ યદિ શઠાઃ શાવ્દિકાઃ પળિહતાઃ સ્યુઃ । તેપાં કો વાપરાધઃ કથયત સતતં યે પઠન્તીહ થોન્ત-ત્તાથદ્યાયધ્યાધિગધિગધિનયધ્ય-યધ્યેતિ શબ્દાન્ ॥ ૩ ॥

કુવોઃકન્કપૌ ચ, શોષેપ્યસલ્લિ, સસજુપો કઃ । વિરામોડ-વસાન્મ અને શાછોટિ વગેરે કઠોર શબ્દો સભામાં બોલીને જે શરૂ વૈયાકરણ પડિતો ગણાય, તો પછી થોન્ તથા યા, યથા, યથા, ધિગ, ધિગ, ધિગ, ધિફ, યથ્ય, યથ્યા

વગેરે શબ્દોને સલામાં વારંવાર બોલ્યા કરનારા ગાયકોને ક્રમ પડિતો નહિ કહેવાય ? તેમનો શો અપરાધ છે ? ૩

નૈયાયિકપ્રશંસા

અદ્ભુતસ્તકપાથોધિરગાથો ચસ્ય વર્ધકઃ ।

અક્ષપાદોઽત્તમઃસ્વૃપસ્ત્વકલઙ્કઃ કલાનિધિઃ ॥ ૧ ॥

તર્કશાસ્ત્ર એ તો અદ્ભુત અને અગાધ એવા સમુદ્ર જેવું છે; જેમ ચંદ્ર સમુદ્રમાં ભરતી લાવે છે, તેમ કલાનિધિ અક્ષપાદ ગોતમ નામના આચાર્ય તેમાં ભરતી લાવે છે. પરંતુ ચંદ્ર અને અક્ષપાદમાં ફેર શો છે ? એમાં તફાવત એટલો જ કે ચંદ્ર કલંકવાળો છે અને તે ક્ષપાદ-રાત્રિને આપનાર છે-અધકારના રૂપશં-વાળો છે, બ્યારે આચાર્ય કલંકરહિત છે, અધકારરૂપ અજ્ઞાનના રૂપશંથી રહિત છે અને અક્ષપાદ-રાત્રિને નહિ આપનાર છે. ૧

અપરીક્ષિતલક્ષણપ્રમાણૈરપરામૃદ્વપદાર્થસાર્યતરૈઃ ।

અવશીકૃતજૈત્રયુક્તિજાલૈરભમેતૈરનથીતતર્કવિચૈઃ ॥ ૨ ॥

લક્ષણ અને પ્રમાણની પરીક્ષા જેમણે કરી નથી; પદાર્થોનાં યથાર્થ તરવા જેમણે બપોં નથી અને વાદો-ઓને છતાં લેવાની યુક્તિઓની ભળ જેમણે એળવી નથી, એવા તર્કશાસ્ત્રના અભ્યાસરહિત પુરુષોની જગત-ને કાંઈ જરૂર નથી. ૨

મોહં રુણદ્વિ વિમલીકુરુતે ચ બુદ્ધિ

સૂતે ચ સંસ્કૃતપદ્વ્યવહારશક્તિમ્ ।

શાસ્ત્રાન્તરાખ્યસનયોગ્યતયા યુનક્તિ

તર્કશ્રમો ન જનુતે કિમિદોષકારમ્ ॥ ૩ ॥

જેણે તર્કશાસ્ત્રના અભ્યાસમાં શ્રમ ઉઠાવ્યો છે, તેના મોહનો તે નાશ કરે છે, બુદ્ધિને નિર્મળ કરે છે, સંસ્કૃત પદના વ્યવહારની શક્તિને આપે છે અને બીજાં શાસ્ત્રોના અભ્યાસની યોગ્યતા વધારી આપે છે, એ રીતે તર્કશાસ્ત્ર કયા ઉપકારી કરતું નથી ? ૩

જ્ઞાનાધિપરિક્ષિચરણઃ સખમક્ષકચ્ચ

શ્રીપશ્ચિલોઽનુદ્યનઃ કષ્ઠ ચ વર્ધમાનઃ ।

ગદ્ગેશ્વરઃ શશપરો વહવશ્ચ નચ્યા

પ્રત્યૈર્વ્યર્થન્યત્ત ઇમે હૃદયાન્ધકારમ્ ॥ ૪ ॥

જ્ઞાનના સાગર એવા અક્ષપાદ, કણ્ઠપાદ, શ્રી પશ્ચિલ, ઉદ્યન, વર્ધમાન, ગંગેશ્વર, શશધર અને બીજા ધનુષ નવીન પડિતોએ પોતાના પ્રયોધી હૃદયના અંધકાર અવરોધા છે, ફર કયાં છે. ૪

પ્રાચઃ કાવ્યૈર્ગમિતવચસઃ પાણિનીયામ્બુરાણોઃ

સારક્ષર્યાપ્યપરિકલિતન્યાયશાસ્ત્રસ્ય પુંસઃ ।

વાદારમ્ભે વદિતુમનસો વાક્યમેકં સમાયાં

પ્રજ્ઞા જિહ્વા ભવતિ ક્રિયતીં પદ્ય કટ્ટામવસ્થામ્ ॥ ૫ ॥

કાવ્યોના અભ્યાસથી જે પોતાનો બવહાર સારી રીતે ચલાવતા હોય છે અને પાણિનિનાં વ્યાકરણસૂત્રો બળવામાં જેની વચ ચાલી ગઈ હોય છે, એવા પડિતોએ જે ન્યાયશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કર્યો ન હોય, તો બ્યારે સલામાં વાદવિવાદ શરૂ થાય ત્યારે તેમને એકાદ વાક્ય પણ બોલવાનું મન થાય, તોપણ તેમની જલ વાંકી થઈ જાય અને તે બોલી શકે નહિ; જુઓને તેમની અવસ્થા કેટલી કટુકારી છે ? ૫

નૈયાયિકનિર્દા

પરામૃશન્તો લિહ્જાનિ વ્યમિચારવિચારકાઃ ।

તાર્કિકા યદિ વિદ્વાંસો વિદેઃ કિમપરાધ્યતે ॥ ૧ ॥

જે વારંવાર લિંગ-પદાર્થ લક્ષણ વગેરેના સાર જોનાર અને વ્યભિચાર-વ્યાપ્તિ, અવ્યાપ્તિ, અતિવ્યાપ્તિ દોષ વગેરેના વિચાર કરનાર તાર્કિક પુરુષો વિદ્વાન કહેવાય; તે વારંવાર લિંગનો રૂપશં કરતા અને વ્યભિચારનો વિચાર કરતા એવા બર પુરુષોને વિદ્વાન ક્રમ નહિ કહેવાય ? ૧

કર્કશતર્કવિચારવ્યયઃ કિં વેત્તિ કાવ્યહૃદયાનિ ।

પ્રામ્વ્ય ઇવ કૃપિવિલપ્તઃ ચચ્છલનયનાવચોરહસ્યાનિ ॥ ૨ ॥

જેમ ચંચળ નયનવાળી સુંદરીના વચનનાં રહસ્યોને ખેતીમા લાગેલો ગામડિયો સમજી શકે નહિ, તેમ જે કર્કશ તર્કશાસ્ત્રના વિચારમાં જ રૂબેસ એવા નૈયાયિક છે તે કાવ્યના હૃદયોને શી રીતે ઓળખી શકે ? ૨

ગુતેર્ગિરઃ પદ્મ દિનાન્યધીત્ય વેદાન્તશાસ્ત્રાણિ દિનત્રયં ચ ।

અમી સમાગ્રાતવિતર્કવાદાઃસમાગતાઃકુકુટપાદમિથ્રાઃ ॥

ગુરુની વાણીને (મીમાંસાને) પાંચ દિવસમાં બાણી લઈને, વેદશાસ્ત્રોને ત્રણ દિવસમાં પૂરાં કરીને અને તર્કશાસ્ત્રના વાદવિવાદોને સંઘવામાંથી બાણી લઈને પડિત બની ગયેલા અહો, આ તો કુકુટપાદ મિથ્રજ પદાર્થો છે ! ૩

નૈયાયિકાનાં નલિનામ્બરાણાં જનુર્ગતં રાસભ-

ચિન્તવૈવ । તથાપિ વેદ્યાસ્તનસંનિવેશસ્તોતુઃ કવેઃ

કોઽપિ વિરોધઃ ય્વ ॥ ૪ ॥

કુલ્હાર અને નૈયાયિક એ બંનેની આખી જિંદગી રાસભ-પ્રદર્શની ચિંતામાં ચાલી ગઈ, તો એના કરતાં વેદશાસ્ત્રોના સ્તનપ્રદેશની પ્રથંસા કરનાર કવિ કાંઈક ચઢે તો ખરે જ ! ૪

ન જિમ્મવાપ્રાયં સ્થુશતિ ન તદ્દક્ષિણ્યપિ સઠ્કત્
પુરાણં નાદત્તે ન ગણયતિ કિં ચ સ્મૃતિગણમ્ ।
પઠન્શુકતં તર્કં પરપરિમવાયોક્તિમિરસૌ
નયત્યાયુઃ સર્વં નિહતપરલોકાર્થયતનઃ ॥ ૫ ॥

‘બીજ વાદીઓને કેમ પરાભવ થાય’ એ બ
હેતુથી જે શુદ્ધ તર્કશાસ્ત્રને અભ્યાસ કરે છે, તે
નૈયાયિક પોતાનું આયુઃ આયુષ્ય એજ ગ્રામ્ય છે અને
તેના પરલોક મારેના પુરુષાર્થ પશુ નહીં બધું જાય છે.
તે વેદને તો સૂધતો જ નથી, વેદનાં છ અંગ (શિશ્વા,
કંપ, આકરણ, નિરુદ્ધ, છંદ અને ન્યોતિષ) ને અડકતો
જ નથી. પુરાણને તો સ્વીકારતો જ નથી અને સ્મૃતિ-
ઓના સમલને પણ ગણતો નથી. ૫

પ્રયત્નૈરસ્તોકૈઃ પરિચિતકુતર્કપ્રકરણાઃ
પરં વાચોવશ્યાન્કતિપયપદૌશાન્વિદ્યતઃ ।
સમાયાં વાચાટાઃ શ્રુતિકન્દુ રટન્તો ષટપટાન્
ન લજ્જન્તે મન્દાઃ સ્વયમપિ તુ જિહ્વેતિ વિવુચઃ ॥ ૩ ॥

જેમણે ઘણા પ્રયત્ન કરીને ખોટા તર્કનાં પ્રકરણો
માદ કરી લીધાં છે, બીજની વાણીને વશ કરે એવાં
પદોના સમૂહ જે સદા રચતા હોય છે અને જેઓ કાનને
કડવા લાગે, તેવા ‘ષટ પટ’ વગેરે શબ્દો સભામાં
બોલે છે, એવા વાચાણ નૈયાયિકો બને લજ્જતા નથી.
આયોજ્ય એ વિદ્વાન હોય, તેને તો આ કાર્યથી
આપોઆપ શરમ આવે. ૧

કર્મવ્રજાચિચારણાં વિજહતો મોગપર્વપ્રદાં
ઘોષં કંચન કળ્લશોપફલકં કુર્ચન્યમી તાર્કિકાઃ ।
શ્રત્યક્ષં ન પુનાતિ નાપહરતે વાપાનિ પીલુચ્છટા-
વ્યામિત્તૈર્વતિ નૈવ પાત્યનુગિતિર્નૈ પક્ષતા રક્ષતિ ॥

મોગ અને મોક્ષને આપનાર એવાં પોતાનાં કર્મોની
અને પરબ્રહ્મની ચિંતા જેમણે છોડી દીધી છે; એવા
નૈયાયિક પુરોહિતો એવા શબ્દો રચ્યા કરે છે, જેનું કંઈ-
શોપણ વિના બીજું કંઈ કંઈ નથી. તે માથુસો ભણતો
નથી કે, ‘પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ ઇર્ષ્યે પવિત્ર કરતું’ નથી.
પરમાણુઓને સમુદાય પાપોને દુરતો નથી. અવ્યાપ્તિ
રક્ષણ કરતી નથી. અનુમિતિ પાલન કરતી નથી અને
પક્ષતા દાદીને બચાવતી નથી. ૭

તુદ્ધઃ કોડપિ વિશિષ્ટધીર્નુમિતૌ ન જ્ઞાનયુગ્મં મરુ-
ત્વાચો નેતિ ચ મોષવાદમુરુપર નૈયાયિકાશ્વેદુ ભુષાઃ ।
મેપસ્થાજ્ઞમિત્યર્લં વલ્લિમુજો દન્તાઃ કિયન્તસ્તથે-
સ્થેવં સંતતચિન્તનઃ ધ્રમજુપો ન સ્યુઃ કથં પળિહતાઃ ॥

‘વ્યાપ્તિ એટલે શું’ કે વિશિષ્ટ એવા પક્ષધર્મપણાતું
જે જ્ઞાન, તેનાથી વિશિષ્ટ એવા હેતુ;’ અનુમિતિમાં
પહેલાં કહેવા એવા બે અંગ નથી આવના અને તે
આમથી વગેરે દ્વિયોથી પ્રત્યક્ષ નથી;’ આ રીતે જે
લોકો નિષ્ફળ વાદ કરે છે, તે વાચાણ નૈયાયિકોને જે
પંડિત ગણી શકાય તો પક્ષી ‘મેકાના અંકડાશતું’
વજન કેટલા પલનું હોય છે અને કાગડાને કેટલા દાંત
હોય છે? એ રીતનો વિચાર કરવાના અમવાળા પુરુષોને
શા માટે પંડિત ન કહેવા? ૮

સાધુ વ્યાકરણં હિતાય વિશદં કાવ્યં પિકીર્ગીતવન્
મીમાંસા શ્રુતિતત્પરા તદ્દનુગં સાંસ્કૃયં સપાતજ્ઞલમ્ ।
દ્વં તુ ન્યાયવિશુદ્ધવૈદિકત્રિવિધ્યાકોપવૌદ્ધાગમ-
વ્યાપાતાય નિગૂઢતંગહન કામોદમાયાસ્યસિ ॥ ૧ ॥

વ્યાકરણ શબ્દ સાધવામાં ઉપયોગી છે, કાવ્ય
કાવ્યના જ્ઞાનની જેમ ઉજ્જવળ બનીને હિતકારી છે,
મીમાંસા વેદમાં તત્પર છે, પાતંજલ સહિત સામ્ય-
શાસ્ત્ર પણ વેદને અનુસરનાર છે; પરંતુ જે બોદશાસ્ત્ર
શબ્દ વૈદિક વિધિના વિરોધને માટે ગ્રાહ્ય છે, તે શાસ્ત્રનું
ખંડન કરવા માટે તમારો પ્રયત્ન છે; પરંતુ હે ગૂઢ
તર્કને રચનાર નૈયાયિક! તેથી તમને શા આનંદ
થવાનો છે? ૯

દે દે મિત્ર જિતા મયાતિવલિનો વિમાન્ ધનં પાર્જિતં
શેષેભ્યઃ શરયન્નદાનમપિ સત્સંપાદિતં મૂરિશઃ ।

પ્રત્યાશ્રાપિ કૃતાઃ સુતકંઠટકાઃ શાસ્ત્રાણિ સંદૂષ્ય વૈ
સોડૈર્ તર્કવિમૂષ્ણોડર ગહને પાત્રા શૂગલઃ કૃતઃ ॥

(શિયાળ કહે છે:) હે હે મિત્ર! અત્યંત બળવાન
એવા ઘણા શાસ્ત્રજ્ઞોને છતી લઈને મેં ધન મેળવ્યું
હવે જાતી રહેલા કેટલાય શાસ્ત્રજ્ઞો શંકેથી મેં ઘણી
વાર શરયનું દાન પણ મેળવ્યું હતું. શાસ્ત્રોને દૂષિત
કરે એવા તર્કને ઘટાવનાર ઘણા ગ્રંથો પણ મેં રચ્યા
હતા; પણ તે બાધના પરિણામે વિદ્યાતાએ આ ગહન
વનમાં અને તર્કના આભૂષણરૂપ એવા શિયાળોને જન્મ
આપ્યો છે. ૧૦

મીમાંસક પ્રશંસા

મગવદનમ્યુપગમનં દૈવતચૈત્તન્યનિહત્તવશ્ચૈવામ્ ।

કર્મશબ્દવર્ચકતત્પ્રાધાન્યપ્રદરોનાયૈવ ॥ ૧ ॥

‘લોકીની શ્રદ્ધા કર્મ કરવામાં વધે અને કર્મની
પ્રધાનતા બતાવાય’ એ બે સિદ્ધાંતની સ્થાપના કરવા
માટે જ મીમાંસક ભગવાનનો સ્વીકાર કરતા નથી અને
‘દેવમાં ચૈતન્યનો લોપ છે’ એમ બતાવે છે. ૧

આગમરૂપવિચારિણ્યધિકરણસહસ્રશિક્ષિતવિપક્ષે ।

સ્વામિનિ જૈમિનિયોગિન્યુપરજ્યતિ દ્વયમસ્મદીયમિદમ્ ॥

જેમણે વેદશાસ્ત્રના સ્વરૂપનો વિચાર કર્યો છે અને જેમણે હમણે અધિકરણોની રચના કરીને સામા પક્ષને શિક્ષા કરી છે, એવા સ્વામીશ્રી જૈમિનિ યોગીને વિષે અમારું હૃદય પ્રીતિ ધરાવે છે. ૨

શવરકુમારિલગુરવો મળ્ડનભવદેવપાર્થસારથયઃ ।

અન્યે ચ વિશ્વમાન્યા જયન્તિ સંત્રાયમાણતન્નાસ્તે ॥૩

શબર, કુમારિલ લઈ, શુરુ (પ્રભાકર), મંડનામિત્ર, ભવદેવ, પાર્થસારથિ (શાસ્ત્રદીપિકાનો કર્તા) અને ખીમ વિશ્વને માન્ય એવા આચાર્યો વિજ્ય પામે છે; જેમણે તન્નશાસ્ત્ર અને કર્મકાંડનું રક્ષણ કર્યું છે. ૩

નૈયાયિકા વા નનુ શાન્દિકા યા ત્રયોશિરસુ
શ્રમશાલિનો વા, વાદાહવે વિવ્રતિ જૈમિનીન્યાયો-
પરોષે સતિ મૌનમુદ્રામ્ ॥ ૪ ॥

જ્યારે વાદવિવાદનું શુદ્ધ શરૂ થાય, ત્યારે જો જૈમિનીય ન્યાયને અનુસરીને કુક્તિ-પ્રયુક્તિઓ આપવામાં આવે તો તે વખતે બધા જ મૌન મુદ્રાને ધારણ કરે; પછી નૈયાયિકા હોય, શબ્દશાસ્ત્રી વૈદ્યાકરણ હોય કે વેદોના મસ્તકરૂપ વૈદાતમા શ્રમ કરનાર હોય. ૪

આદૌ ધર્મે પ્રમાણં વિવિષવિધિમિદાશેપતાં ચ પ્રયુક્તિ
પૌર્વાપર્યાધિકારૌ તદનુ વહુવિધં ચાતિદેશં તથોદમ્ ।
વાર્ધં સત્ત્વં પ્રસક્તં નયમનયશતઃ સન્યગાલોચયદ્વયો
મિત્રા મીમાંસકેભ્યો વિદ્યયતિ ભુવિ કે સાદરં વૈદરશામ્ ॥

જેમણે સૌથી પહેલા વેદ અને ધર્મની રક્ષાને માટે, પ્રમાણ, જાતજાતની વિધિઓના સમગ્ર ગોદ, યુક્તિ અથવા પ્રયોગ, પૂર્વાપર અધિકાર, અનેક પ્રકારના અતિ-દેશ, ભેદ (તર્ક), બાધ, તંત્ર, પ્રસંગ અને નય એ રીતે રોકેડો અન્યાયો સાથે સારી રીતે જેમણે વિચાર કર્યો છે, એવા મીમાંસકો સિવાય ખીમ કયા પુરુષોએ આ જગતમાં વેદની રક્ષા કરી છે? ૫

મીમાંસકેનિંદા

તે મીમાંસાશાસ્ત્રલોકપ્રસિદ્ધાઃ સર્વેર્પીણાં સેહિરે
નૈવ સત્તામ્ । ચૈતન્યસ્વાપદનવં દેવતાનાં વ્યકૃત્તિવં
નશ્વરં મન્યમાનાઃ ॥ ૧ ॥

જેમણે મીમાંસાશાસ્ત્રથી લોકમાં યોતાની પ્રસિદ્ધિ મેળવી છે, એવા મીમાંસક પુરુષો સર્વે અપિમુનિઓની સત્તાને સડન કરી શક્યા નથી; એટલે તેઓ વિશ્વને નાશ-વંત મારનાર બનીને દેવો અને ચૈતન્યનો લોપ કરે છે. ૧

મીમાંસકાઃ કતિચિદ્વ મિલન્તિ

વેદપ્રામાણ્યસાધનકૃતોડિપિ ન તેડમિવન્ધાઃ ।

સદ્ગોપિતોડ્યુપનિપદ્ધિરશેપશેપી

મહૌવ નામ્યુપમતઃ પુરુષોત્તમો યઃ ॥ ૨ ॥

જેને ઉપનિષદોમાં સ્પષ્ટ રીતે જાહેર કરેલ છે અને સર્વ પ્રતીત થતા પદ્યોને અતે જે પોતે અવ-શેષરૂપે રહે છે; એવા પરબ્રહ્મ પુરુષોત્તમને જેમણે મેળવ્યા નથી અને છતાં પણ વેદના પ્રામાણ્યનો ફક્ત એક સાધન તરીકે ઉપયોગ કરે છે; એવા કેટલાક મીમાંસકો આ લોકમાં ભેગા થયેલા છે; પરંતુ તેઓ વંદન કરવાને યોગ્ય નથી. ૨

વૈદ્યપ્રશંસા

ગુરોરધીતાસિલવૈદ્યવિદઃ પીયુષપાણિઃ કુશલઃ ક્રિયાસુ ।
ગતસ્તુદ્ધો ધૈર્યધરઃ કૃપાલુઃ, શુદ્ધોડધિકારી મિપગીદશઃ
સ્વાત્ ॥ ૧ ॥

શુરુ પાસેથી બધા પ્રકારની વૈદ્યવિદ્યાને જેણે બાણી છે, જે હાથમાં અમૃતને ધારણ કરનાર સાક્ષાત્ ધન્વંતરી સમાન છે (એટલે આરોગ્ય આપી શકે છે), જે ચિકિત્સાની સર્વ ક્રિયાઓમાં કુશળ છે; જેને કાંઈની સ્પૃહા નથી, જે ધૈર્ય ધારણ કરનારો છે, જે કૃપાથી ભરપૂર અને હૃદયથી શુદ્ધ છે, એ જ ખરો વૈદ્ય છે. ૧

રાગાદિરોગાન્સતતાનુપક્તનશેપકાયપ્રસ્તુતાનશેપાન્ ।
ઔતુરુદયમોદારતિદાક્ષપાન, ચોડ્પૂર્વવૈચાય નમોડ્સુ
તસ્મૈ ॥ ૨ ॥

જે સદા માટે લાઝ પડેલા છે, જે આખા શરીરની અંદર ફેલાઈ ગયા છે, જે અવિચારી સાહસ, મોહ અને અસંતોષને વધારનારા છે; એ પ્રકારના સધળા શરીરના અને મનના રોગોને જેણે દૂર કર્યા છે, એવા કાંઈ અપૂર્વ વૈદ્યને અને શુરને નમસ્કાર દો. ૨

અન્યાનિ શાસ્ત્રાણિ વિનોદમાત્રં, પ્રાપ્તેપુ વા તેપુ ન તૈશ્વ
ક્રિન્તિત્ । ચિકિત્સિતત્ત્વોતિપમન્ત્રવાદાઃ, પદે પદે
પ્રત્યયમાવહન્તિ ॥ ૩ ॥

ખીમ બધાં શાસ્ત્રો તો વિનોદ કરવા પૂરતાં છે; તે ભરવાં હોય, તેપણુ ભલે અને ન ભણે તેથી નુકસાન નથી; પરંતુ વૈદ્ય, જ્યોતિષ અને મંત્રશાસ્ત્ર એ તો પગલે પગલે ઉપયોગી છે. ૩

માત્રોપિ વૈદ્યકમયાપિ મહામયેપુ પ્રાપ્તેપુ ચો મિપગિતિ
પ્રથિતતસ્તમેવ । આકારપ્રત્યક્ષિલ એવ વિશેષદર્શી
લોકોડિપિ તેન મિપગેપ ન દૂષણીયઃ ॥ ૪ ॥

‘વેદકશાસ્ત્ર બાણુ’ નહિ’ એમ કહેવાય છે; પણ બ્યારે મોટા રોજો આવીને ઊભા રહે છે, ત્યારે બધા લોકો અને વિશેષ સમણ માણસ પશુ પ્રસિદ્ધ એવા વેદને જ બોલાવે છે; માટે કાંઈએ વેદનો દોષ કાઢવો નહિ. ૪

મસ્તે દુ.સહવેદનાકવલિતે મમે સ્વરેડન્તર્ગલે
તપ્તાયાં જ્વરપાવકેન ચ તનોં તાન્તે દ્વીપીકવ્રજે ।

દૂને વન્યુજને કૃતપ્રલપને ધૈર્ય વિધાતું પુનઃ

કઃ શક્તઃ કલિતામયપ્રશમનો વૈદ્યાત્પરો વિચિતે ॥૫॥

અસલ્લ વેદનાથી મસ્તક ધેરાયું હોય, સ્વર ગળાની અંદર ખેંચી ગયો હોય, જ્વરને કારણે શરીર તપી ગયું હોય, ઇન્દ્રિયોના સમૂહ ગ્લાનિ પામી રહ્યો હોય અને સજા-સંપાદીગ્રસ્ત બેઠ્યા વિલાપ કરતાં હોય; તે વખતે રોજને શમાવનાર વેદ પિતા બીજો કયો પુરુષ ધૈર્ય આપવાને શક્તિમાન છે? ૫

ખાન્તા વેદાન્તિનઃ કિં પઠય શઠતયાદ્યાપિ ચાદૈતવિદ્યાં
પૃથ્વીતત્ત્વે લુઠન્તો વિમૃશય સતતં કર્કશસ્ત્રાર્કિકાઃ કિમ્
વૈદૈર્નાનાગમૈઃ કિં ગ્લપયય દ્વદયં ધોત્રિયાઃ ધોત્રશૂલે-
ષ્ઠં સર્વાનવદ્યં વિચિનુત શરણં પ્રાણસંપ્રોજનાય ॥૬॥

હે વેદાંતીઓ! તમે તો શકતાને કારણે ભાંત થયા છો અને છતાં કેમ હજી સુધી અદૈતવિદ્યા ભણી રહ્યા છો? હે કઠોર તાર્કિકો પૃથ્વીના તત્ત્વમાં આળોટ્યા કરતા એવા તમે હમેશાં શું વિચારી રહ્યા છો? હે વેદિયાઓ! કાનને યજ્ઞ પેદા કરે એવા અનેક પ્રકારના વેદમંત્રોથી તમે શા માટે હૃદયને દુઃખી કરો છો? હવે તો તમે, બધા કરતા નિર્દોષ એવા વેદને શરણે જાઓ; એ તમારા પ્રાણોને પ્રસન્ન કરશે. ૬

કુવેદનિંદા

વૈદરાજ નમસ્તુભ્યં યમરાજસહોદર ।

યમસ્તુ હરતિ પ્રાણાન્વેદઃ પ્રાણાન્ધનાનિ ચ ॥ ૧ ॥

હે વૈદરાજ! તમને નમસ્કાર, તમે તો યમરાજના સગા ભાઈ છો. યમરાજ તો એકલા જ પ્રાણ લઈ લે છે પણ તમે પ્રાણ તેમ જ ધન બન્નેને લઈ લો છો. ૧

વૈદરાજ નમસ્તુભ્યં ક્ષપિતાદોષમાનવ ।

ત્વયિ વિન્યસ્તમારોડ્યં કૃતાન્તઃ સુલમેષલે ॥ ૨ ॥

હે વૈદરાજ! તમને નમસ્કાર છે. તમે બધા માથુસોનો નાશ કરનારા છો; અને એ જ કારણે તમારે માથે ભાર મૂકીને યમરાજ સુખેથી રહે છે. ૨

ચિતાં પ્રવલિતાં દટ્વા વૈદો વિસ્મયમાગતઃ ।

નાહં ગતો ન મે પ્રાતા કરચેદં દસ્તલાપચમ્ ॥ ૩ ॥

ચિતાને સંગતી જોઈને બહારઆમથી પાછા ફરતા વૈદરાજ વિસ્મય પામી ગયા કે, ‘હું’ પોતે ગયો નથી અને મારો ભાઈ પણ ગયો નથી ત્યારે આ કાની હાથચાલાશ? (અર્થાત્ અમે બે ભાઈ સિવાય બીજા કાની આ માથુમતું મૃત્યુ થવામાં હાથ-ચાલાકી હશે?) ૩

કપાયેરુપવાસેષ્ઠ કૃતામુદ્ઘાવતાં નૃણાન્ ।

નિર્જોપથકૃતાં વૈદો નિવેદ્ય હરતે ધનમ્ ॥ ૪ ॥

કપાય વગેરે પીવાથી અને ઉપવાસ વગેરે કરવાથી બ્યારે લોકો નીરોગી બને ત્યારે વેદ જાણીને કે, ‘આ તો મારી આપેલી દવાથી ફાયદો થયો’ અને એમ કહીને તે એમનું ધન લઈ લે છે. ૪

અત્રાતશાસ્ત્રસંસ્થાવાચ્છાસ્ત્રમાત્રપરાયણાન્ ।

ત્યજેદ્દારાદ્વિપત્તપાગ્નાપ્તાશ્નૈવૈવસ્વતાનિવ ॥ ૫ ॥

શાસ્ત્રના યથાર્થ તત્ત્વને નહિ બાણુનારા અને ફક્ત શસ્ત્રક્રિયા એટલે વાઢકાપમાં જ હમેશા લાગેલા એવા ગળાના ફાસારૂપ યમરાજના પાસ જેવા દુષ્ટ વૈદોનો દરથી જ સાગ કરવો. ૫

મિથ્યૌપધેર્હન્ત મૃપાકપાયૈરસલ્લેશૈરયથાર્થતેલેઃ ।

વૈદ્યા ઇમે વક્તિતરુણવર્ગાઃ પિષ્કન્દભાળં પરિપૂર્યન્તિ ॥

નકામાં ઓપધોથી, ખોટા કાઢાથી, અસલ્લ આલો-થી અને સારી રીતે નહિ બનેલાં એવાં તેલોથી રોગીઓના વર્ગને કળનારા વૈદો પોતાનાં ઉદરપી પાત્રને ભરી રહ્યા છે. ૬

નડોડપિ દયાદ્રુણકોડપિ દયાતંપ્રાર્થિતઃ પાણુપતોડપિ
દયાત્ । વૈદઃ કથં દાસ્યતિ યાચમાનો, યો મર્તુકામાદપિ
હતુંકામઃ ॥ ૭ ॥

માગણી કરવાથી નડ પણ આપે, જેવી પણ આપે અને મેલી વિદ્યાનો સાધક કાપાલિક પણ આપે; પરંતુ પ્રાર્થના કરવા છતાં પણ વેદ શાનો આપે? તે તો મરવા પડેલા પાસેથી પણ લેવાની ઇચ્છાવાળો હોય છે. ૭

ન ધાતોર્વિજ્ઞાનં ન ચ પરિચયો વૈદ્યકનયે
ન રોગગાંતં તત્ત્વાવગતિરપિ નો વસ્તુગુણધીઃ ।

તથાપ્યેતે વૈદ્યા इति તરલપન્તો જહજના-

નસૂન્મૃત્યોર્મૃત્યા इव વસુ હરન્તે ગદ્ગુપામ્ ॥ ૮ ॥

જેમને પાસે વગેરે ધાતુનું જ્ઞાન નથી, વેદકની નીતિનો પરિચય નથી, રોજોના તત્ત્વનો બોધ નથી અને વસ્તુના ગુણનું પણ જ્ઞાન નથી; એવા જે વેદ જડ લોકોને ભાખી રહ્યા છે, તે તો બજે કે મૃત્યુના

દૂત તરીકે રોગીઓના પ્રાણ અને ધન બંને ઢરી રહ્યા છે. ૮

સત્કોળે લોભનેત્રં કુલયુગ્મતિમુલં દૃશ્યતે સાનુકમ્પૈ
રણનામર્ધલજ્ઞાશ્ચિત્તમધિપુલકં સ્પૃશ્યતે પીતમજ્જ્વલ્મ ।
હોવાનાં સ્વાચ્છતેન્નતશ્ચિરનિહિતધનં કામમૂલામિતૈર્વાઃ
પૂર્વા સિદ્ધા કલાનાં સકલગુણનિષિર્વૈચવિદ્યામિવન્યાઃ ॥

કુટીન સ્ત્રીનુ મુખ, જે સારા કટાક્ષ અને ચપળ નેત્રવાળું છે, તે અનુકંપા સહિત જોવાય છે. અડધી લક્ષ્મીની સુંદર લાગતાં અને રોમાંચ અનુભવતાં એવાં રંગીઓનાં પુષ્ટ અંગોનાં સ્પર્શ થઈ શકે છે તેમ જ લાંબા કાળ સુધી ઘટી રહેતું નયનસંકેતું ધન ખાઈ શકાય છે; આ રીતે કાષ્ઠ, મૂળ, અગ્નિ અને જળ વડે ઉપરની સર્વ કળાઓમાં પ્રસિદ્ધ થયેલાં અને સર્વ ગુણોની લગ્નર એવી વૈધવિદ્યા તો ભાઈ બે હાથ જોડીને નમસ્કાર કરવા શોભે છે. ૯

ગણક પ્રશંસા

ચતુરજ્ઞવલો રાજા જગતીં વશમાનમેત્ ।

અર્હ પશ્ચાન્નગ્નિવલવાનાકાશં વશમાનમે ॥ ૧ ॥

જેની પાસે હાથી, શેડા, રથ અને પાવણ એ ચાર અગ્નિવાળા-ચતુરરંગ સેના છે, એવા રાજા તો આ જગતને વશ કરે છે; અને હું જેમી તો આકાશને વશ કરું છું; કારણ કે મારી પાસે તિથિ, વાર, નક્ષત્ર, યોગ અને કરણ એ રીતના પાંચ અગ્નિ-પંચાંગ છે. ૧

ઘકાસનસ્થા જલવાયુમથ્થા મુમુક્ષવસ્ત્યક્તપરિગ્રહાશ્ચ ।

વૃત્તચ્ચિત્તે સ્વચ્ચરચારિવારં દેવજ્ઞમન્યે કિમુતાર્થચિત્તાઃ ॥

જેમણે ૬૬ આસન જમાવ્યું છે, જે જળ અને વાયુનું ભક્ષણ કરે છે, જેને મોક્ષની ધ્રુવ છે અને જે કાઈ પણ સમઢ કરતા નથી; એવા ત્યાગી પુરષો પણ જેમીને આકાશમાં રહેલા મહો, નક્ષત્રો તથા તારાઓના શશિભ્રમણ એટલે ફેરફારની વાત પૂછે છે; તો પછી જે લોકોના ચિત્ત વૈસા કમાવવામાં પચા છે, તેમની શી વાત કરવી ? ૨

ન દૈર્ઘ્યં ન વિઝ્યં ચ કર્માવસિદ્ધેઝ યત્ર દેશેડસ્તિ ચ
જ્યોતિપત્તઃ । ન તારા ન ચારા નવાનાં મહાળાં,
ન વિધ્યાદ્યો વા યતસ્તત્ર મુદ્ધાઃ ॥ ૩ ॥

જે પ્રદેશમાં જ્યોતિષને જાણનાર પુરુષ ન હોય, તે પ્રદેશમાં દેવો અને પિતૃઓ સંખ્યા કાઈ કાર્ય સિદ્ધ થઈ શકે જ નહિ; કારણ કે ત્યા તારાઓ અને નવા મહોના ફેરફારો તેમ જ તિથિ, નક્ષત્ર વગેરે જાણવામાં આવતાં નથી. ૩

દૂતો ન સંચરતિ સ્વેન ચલેચ વાર્તા, પૂર્વ ન જત્તિપત-
મિદં ન ચ સંગમોડસ્તિ । વ્યોમ્નિ સ્થિતં રવિશશિમહ્ણં
પ્રશસ્તં, જાનાતિ ચોદ્વિજવરઃ સ કથં ન વિદ્વાન્ ॥૪॥

આકાશમાં ફૂત જઈ શકતો નથી, ત્યા વાર્તાલાપ પણ ચાલી શકતો નથી, અગાઉ કહી રાખ્યું હોય તેવું પણ બનતું નથી અને મેળાપ પણ થાય તેમ નથી; તો આકાશમાં રહેલ સર્વ અને ચંદ્રના ચંદ્રણને જે પહેલેથી સારી રીતે કહી આવે છે, તે જ્યોતિષ જાણનારા દિગ્ વિદ્વાન કેમ ન કહેવાય ? ૪

વૃદ્ધિદ્વાસો કુમુદસુહદઃ પુષ્પવન્તોપરાગઃ

શુક્રાદીનામુદયવિલયાવિરમ્યમી સર્વગ્રપ્તાઃ ।

આવિષ્કૃત્યન્ત્યસ્થિલવચનેષ્વર કુમ્મીપુલાક-

ન્યાયાઙ્ગ્યોતિર્નયગતિવિદાં નિશ્ચલં માનમાવમ્ ॥૫॥

ચંદ્રના વૃદ્ધિ અને ક્ષય, સૂર્ય-ચંદ્રનાં ચંદ્રણ, શુક્ર વગેરે ચંદ્રોના ઉદય અને અસ્ત ઇત્યાદિ સર્વ ક્રિયાઓ આપણે બધાએ જાણે છે; માટે જે લોકો સ્થાલી-પુલાકન્યાયે (અગ્રગણી) જ્યોતિષની ગતિને જાણનારા છે, એવા જોધીઓ તેમના બધા જ વચનોમાં આપણને સ્થિર આદરનો લાવ ઉપદેશ કરે છે. ૫

આનોઃ શીતકરસ્ય વાયિ મુજગમસે પુરો નિશ્ચિતે

તીર્થાનામટનં જનસ્ય ઘટતે તાપમ્વયોચાટનમ્ ।

દૃષ્ટે પ્રાગ્વધારિતે સતિ ધૃતેસ્તુદેશ્ચ લામો મવેદ્

દૃષ્ટે તુ વ્યસનેડત્તત્પરિહતિઃ કર્તું જવાયૈઃ ક્ષમા ॥૬॥

સૂર્ય અને ચંદ્રના ચંદ્રણોના જ્યોતિષને આધારે અગાઉથી નિશ્ચય થાય છે એટલે અધ્યાત્મ, અધિદેવ અને અધિભૂત એવા ત્રણ પ્રકારના સંતાપો દૂર થાય એવાં તીર્થાટન કરવા જઈ શકાય છે; ઇષ્ટ વસ્તુની ખામણી પહેલેથી કરી રાખી હોય તો ધૈર્ય અને સતીષ રહે છે અને જે કાઈ દુઃખ આવવાનું જોવામાં આવે તો મહોના મંત્રો વગેરેના જપથી તેનું નિવારણ થઈ શકે; માટે જ્યોતિષશાસ્ત્ર ધણુ ઉપયોગી છે. ૬

કુણકનિંદા

ગણિકાગમકૌ સમાનધર્મોં નિજપશ્ચાન્નનિદર્શકાવુર્મી ।

જનમાનસમોદ્ધકારિણૌતૌ વિધિના વિચારો વિનિર્મિતૌ ॥

અશુદ્ધ અને ગણક (જોધી) એ બંનેના ધર્મો સરખા છે; કારણ કે બંને પોતપોતાનાં પંચાંગ બતાવે છે અને સર્વ લોકોનાં મનને મોઢ પમાડે છે; વિધાતાએ તેમને અનુનું ધન ઢરી લેનારાં બતાવ્યાં છે. ૧

૧ ગણક-જોધી; તિથિ, વાર, નક્ષત્ર, યોગ અને કરણ એ પાંચ જ્યોતિષનાં અંગ બતાવે છે અને અશુદ્ધ બે સ્તન,

અસુખમથ સુરં વા કર્મણાં પક્તિવેલા
સ્વહૃદ્ નિયતમેતે મુજ્જતે દેહમાજઃ ।
તદિદં પુરત એવ ગ્રાહ મૌહર્તિકચ્ચેત્
કથય ફલમમીપામન્તતઃ કિં તતઃ સ્યાત્ ॥ ૨ ॥

કર્મના ફળને જ્યારે પરિપાક થાય ત્યારે જ પ્રાણીઓ
નિયમિત રીતે સુખ તથા દુઃખને ભોગવે છે. હવે જો
જોશીઓ તે જ વાત પહેલેથી જ કહેતા હોય, તો કહો
કે 'પછી તેનું' શું પરિણામ આવે ? ૨

વિલિખતિ સદસદ્વા જન્મપત્રં જનાનાં
ફલતિ યદિ તદાનાં દર્શયત્યાત્મદાદ્યમ્ ।
ન ફલતિ યદિ લપ્તદ્રધુરેવાહ મોહં
હરતિ ઘનમિદૈર્ઘ્યં હન્ત દૈવજ્ઞપાશઃ ॥ ૩ ॥

કુષ્ટ સ્વભાવવાળો જોશી જન્મપત્રિકામાં લોકોનાં
સારા-નકારાં ફળ લખે છે; તે લખ્યા પ્રમાણે જો બ્રહ્મા-
ખર ફળે, તો તેને પોતાનું આત્મકર્મ ખતાવે છે અને ન
ફળે તો 'લપ્ત' જોનારે બ્રહ્માખર ઇષ્ટ ધર્મ કાઢી નથી' એમ
બીજાને દોષ કાઢે છે; અને એ રીતે કહીને તે
લોકો પાસેથી ધન હરી લે છે. ૩

પ્રમોદે લેદે વાપ્યુપનમતિ પુંસો વિધિવશ-
ન્મયૈવ પ્રાગેવામિદિતમિતિ મિથ્યા કથયતિ ।
જનાનિષ્ઠાનિષ્ઠાકલનપરિહારકનિરતા-
નસૌ મેપાદીનાં પરિગણનયૈવ બ્રમયતિ ॥ ૪ ॥

પુરુષને પોતાના નસી-મથોએ કરીને 'કાઈ વખત
હવે' પણ થાય અને 'જેદ પણ થાય; ત્યારે 'આ તો મેં
તમને પહેલેથી કહ્યું હતું.' એમ જોશી 'પોતું' કહે છે.
જો લોકો પોતાની ગમતી કે અજુગમતી વાતને બ્રહ્માખર
ન સ્મરણ થકે, તેના ભોળા માણસોને એક વચ્ચે સમીક્ષી
જણના કરાવીને બ્રમના નામે છે. ૪

જ્યોતિઃશાલમહોદયૌ બહુતરોત્સર્ગાપવાદાત્મભિઃ
કહોલર્નિર્નિવિઠે કળાન્કતિપર્ણોલ્લખ્યા કૃતાર્યાં જ્વ ।
દીર્ઘાયુઃસુતસંપદાદિકથનૈર્વૈવજ્ઞપાશાં રમે
મેઘં મેઘમનપ્રવિઠય ઘનિનાં મોહં મહઃ કર્વંતે ॥ ૫ ॥

સંપત્તિ વચ્ચેની વાતો કરે છે અને ધનિક લોકોને
વારંવાર મોહ પ્રમાટે છે. ૫

સન્ન્યસનપ્રશંસા

અહો કિમપિ ચિત્રાણિ ચરિત્રાણિ મહાત્મનામ્ ।

લક્ષ્મીં તુણાય મન્યન્તે તદ્ધારેણ નમન્ત્યપિ ॥ ૧ ॥

અહો ! મહાત્મા પુરુષોનાં ચરિત્રો કેટલાં વિચિત્ર
છે ! તેઓ લક્ષ્મીના ભારથી નમી પડે છે અને જતાં
લક્ષ્મીને તૃણ સમાન ગણે છે. ૧

નાલ્મીયસિ નિવગ્નન્તિ પદમુન્નતચેતસઃ ।

યેષાં મુવનલાભેઽપિ નિઃસીમાનો મનોરથાઃ ॥ ૨ ॥

ઉદાર ચિત્તવાળા પુરુષો યોગમાં પોતાનું જ્ઞાન
માની લેતા નથી; કારણ કે તેમને તૃણ ભુવનોના લાભ
થાય તોપણ તેમના મનોરથોને મર્યાદા હોતી નથી.
એટલે કે એમનામાં એવી ઉદારતા હોય છે કે તેમને તૃણ
ભુવન મળે તોપણ તે આપી દેવાના મનોરથ સેવે છે. ૨

અજ્ઞલિસ્થાનિ પુષ્પાણિ બાસયન્તિ કરદ્વયમ્ ।

અહોસુમનસાં વૃત્તિર્વામદક્ષિણયોઃ સમા ॥ ૩ ॥

જેમ અજ્ઞસિમાં (જે હાથના ખોખામાં) રહેલાં
પુષ્પો જમણા અને ડાબા બંને હાથને સુવાસિત કરે
છે, એ રીતે સારા મનવાળા મનુષ્યોની વૃત્તિ ડાબા અને
જમણા અર્થાત્ પ્રતિકૂળ અને અનુકૂળ બંને પક્ષો માટે
સમાન-એક પક્ષોનું હિત કરવામાં હોય છે. ૩

વચ્ચાદપિ કઠોરાણિ સૂદુનિ કુસુમાદપિ ।

લોકોત્તરણાં ચેતાંસિ કો વિ વિજ્ઞાતુમર્હતિ ॥ ૪ ॥

લોકોત્તર પુરુષો (અસામાન્ય મહાપુરુષો)નાં ચિત્ત
વળી પપ્પ કઠોર અને પુષ્પથી પણ કામળ હોય છે.
તેમને બ્રહ્માખર કોઈ જાણી શકે ? ૪

ગવાદીનાં પથોડન્યેયઃ સયો વા જાયંતે દધિ ।

શ્વેરોદયેસ્તુ નાદ્યાપિ મહતાં વિઠતિઃ કુતઃ ॥ ૫ ॥

ગાય વચ્ચેનું દૂધ તો હમણાં કે યોગ્ય વખત પ્રછી
હવી થઈ જાય છે, પણ શ્વેરસાગરનું દૂધ હજી પણ
હવી થઈ નથી; બ્રહ્માખર, જે મહાન હોય તેને વિકાર
કાથી થાય ? ૫

હાથાવાળાં, સર્પ(કે દુર્જન)રહિત, સારી રીતે પાસે જઈ શકાય એવાં અને સારાં ફળ આપનાર માર્ગ પરનાં વૃક્ષોની જેમ મહાંત પુરુષો પણ બીજાની આબાદી માટે જ હોય છે. ૭

સંપદો મહતામેવ મહતામેવ ચાપદઃ ।

વર્ધતે ક્ષીયતે ચન્દ્રો ન તુ તારાગણઃ કચિત્ ॥ ૮ ॥

મોટા પુરુષોને જ સંપત્તિઓ હોય, તો આપત્તિ પણ મોટા પુરુષોને જ હોય છે. ચંદ્ર વધે છે ખરો અને ઘટે છે પણ ખરો; તારાઓના સમૂહને કંઈ વધવાનું કે ઘટવાનું થતું નથી. ૮

અપકુર્વન્નપિ પ્રાયઃ પ્રાપ્નોતિ મહતઃ ફલમ્ ।

ઔર્વે દુહન્તમેવાગ્નિ સંતપ્યયતિ સાગરઃ ॥ ૯ ॥

મહાપુરુષનું ખરાબ કરનાર માણસ પણ મહાપુરુષ પાસેથી સારું જ ફળ મેળવે છે. વડવાનલ સાગરને બાળે છે, તોપણ સાગર તેને સંતાપ આપે છે. ૯

મહતાં પ્રાર્થનૈનૈવ વિપત્તિરપિ શોભતે ।

દન્તમદ્ગ્નો દિ નાગનાં ક્લાવ્યો ગિરિવિદારણે ॥ ૧૦ ॥

મોટા પુરુષો સાથે ઢરીફાઈમાં બેસતાં વિપત્તિ પણ શોભે છે. ખર્ચતને ખોદી નાખવામાં હાથીને દાંત લાંબી બાય, તોપણ તે વખાણાય છે. ૧૦

ગુણપ્રમાવિસંવાદિ નામાપિ દિ મહાત્મનામ્ ।

યથા સુવર્ણશીખન્દરત્નાકરસુધાકરાઃ ॥ ૧૧ ॥

મહાંત પદાર્થોનાં નામ પણ શુભને અનુસરીને શોભે છે; જેમ કે સારા વર્ણવાળું તે સુવર્ણ (સોનું), શોભાને ખંડ તે શ્રી-ખંડ (ચંદન), રત્નોની આજુ તે રત્નાકર (સમુદ્ર), અખતને કરનાર તે સુધા-કર (ચંદ્ર) વગેરે. ૧૧

વહન્તિ શોકશક્લં ચ કુર્વન્તિ ચ યયોચિતમ્ ।

કોડયેષ મહતાં હન્ત ગામ્મીર્યાનુગુણે ગુણઃ ॥ ૧૨ ॥

મહાપુરુષો શોકરૂપી શંકુને ધારણ કરે છે અને યોગ્ય કાર્ય કરતા રહે છે. ખરેખર, આ તેમનામાં અંબીરતાને અનુરૂપ કોઈ એક અસાધારણ ગુણ છે. ૧૨ નાગુણી ગુણિનં વેત્તિ ગુણી ગુણિષુ મત્સરી ।

ગુણી ચ ગુણરાગી ચ વિરલઃ સરલો જનઃ ॥ ૧૩ ॥

શુચરહિત માણસ શુચવાન પુરુષને ઝાળખી શકતો નથી અને એક શુચવાન પુરુષ ખીમ શુચવાનને દ્રેષ કરે છે; એટલે ભતે શુચવાન હોય અને શુચવાન પર જેમ રાખનારો પણ હોય, એવા સરળ જનો તો વિરલ જ હોય છે. ૧૩

મહાત્માનોડુપ્રહન્તિ મજમાનાન્ રિપૂતપિ ।

સપત્નીઃ પ્રાપ્યન્ત્યર્ધિં સિન્ધવો નમનિઘ્રગાઃ ॥ ૧૪ ॥

સુ. ૮

પોતાના શત્રુઓ હોય, છતાં પણ પોતાની પાસે આવે તો મહાપુરુષો તેમના પર કૃપા કરે છે; જેમ મોટી નદીઓ પોતાની શોક્ય તરફ રહેલી એવી નાની નદીઓને પણ પોતાની સાથે રાખીને સમુદ્ર સાથે મેળાપ કરાવે છે. ૧૪

મુલેન નોદિરત્યુર્ધ્વં હૃદયેન ન યાતયઃ ।

જરયત્યન્તરે સાધુર્વૌપ વિપમિવેશ્વરઃ ॥ ૧૫ ॥

જેમ મહાદેવ શંકર હૃદયેન યુખથી બહાર કાઢી નાખતા નથી અને પોતાની અંદર પણ ઉતારતા નથી; પણ તેને વચમાં જીરવે છે, તેમ સાધુજન પારકાનાં હોયને વાણી વડે બહાર કાઢી નાખતા નથી તેમ જ પોતાના હૃદયમાં પણ ઉતારતા નથી, પણ વચમાં જ ક્ષીણ કરી દે છે. ૧૫

વિકૃતિં નૈવ ગચ્છન્તિ સદ્ગદોષેણ સાધવઃ ।

આવેષ્ટિતં મહાસર્પશ્ચન્દનં, ન વિપાયતે ॥ ૧૬ ॥

સાધુજનો ખરાબ સંગને કારણે પણ કોઈ ભલતા વિહાર કે દોષને પ્રાપ્ત થતા નથી. જેમ કે ચંદનડું શ્વેત મોટા ઝેરી સર્પોથી વીંટળાયેલ હોય છે તોપણ તે પોતે ઝેરી બનતું નથી. ૧૬

માન્યા એવ દિ માન્યાનાં માનં કુર્વન્તિ નેતરે ।

શંસુર્ધિમર્તિં મૂર્ધ્નંદું સ્વર્માનુસ્તે તિષ્ઠશ્ચતિ ॥ ૧૭ ॥

માન આપવા યોગ્ય ઉત્તમ પુરુષોનું માન ઉત્તમ પુરુષો જ કરે છે, ખીમ કરતા નથી; જેમ મહાદેવ શંકર ચંદ્રની કલાને મસ્તક પર ધારણ કરે છે અને રાહુ તો તેને ગળી બાય છે. ૧૭

સુજનં વ્યજનં મન્યે ચાદવંશસમુદ્ભવમ્ ।

આત્માને ચ પરિભ્રામ્ય પરતાપનિવારણમ્ ॥ ૧૮ ॥

જેમ સારા વાંસોને બનેસો પાંખો પોતે ભખીને ખીજના તાપને દૂર કરે છે, તેમ સજ્જન પણ પાંખાર્પે છે; તે પોતે ભખીને પણ ખીજઓના સંતાપ દૂર કરે છે, વડયે સવિતા રક્તો રક્ષાસ્તમયે તથા ।

સંપતૌ ચ વિપતૌ ચ મહતામેકરૂપતા ॥ ૧૯ ॥

સુય ઉદયકાળે રાતો હોય છે, તેવી જ અસ્તકાળે પણ રાતો હોય છે. ખરેખર, સંપત્તિકાળે અને વિપત્તિકાળે મહાપુરુષોમાં એકરૂપતા જ રહે છે. ૧૯

આરમ્ભન્તેહ્તપમેવાહ્વાઃ કામં વ્યમા ભવન્તિ ચ ।

મહારમ્ભાઃ કૃતધિયસ્તિષ્ઠન્તિ ચ નિરાકુલાઃ ॥ ૨૦ ॥

માન વિનાના-કાર્યકુશળ ન હોય તેવા લોકો નાના કામનો જ આરંભ કરે છે અને તેમાં પણ પૂરેપૂરા આકુળતાકુળ બની બાય છે. પરંતુ સ્થિર, હૃદિવાળા

બાણકાર લોકો ભારે કાચોને આરંભે છે અને જરા પણ વ્યગ્રતા વિનાના રહે છે. ૨૦

સક્તિમ્નુ લીલયા પ્રોક્તં શિલાલિખિતમક્ષરમ્ ।

અસક્તિઃ શપથેનાપિ જલે લિખિતમક્ષરમ્ ॥ ૨૧ ॥

સજ્જનો એક વાત રમતમાં કહી દે તોપણ તે શિલાલેખના અક્ષર જેવી સ્થિર હોય છે, બ્યારે દુર્જનો મોટા સોગંદ ખાઈ ખાઈને કહે છતાં તેમના વચન પાણી પર લખેલ અક્ષર જેવા વ્યર્થ હોય છે. ૨૧

હરેઃ પદાદિતિઃ શ્લઘ્યા ન શ્લઘ્યં સ્વરોદ્ગમ્ ।

સ્પર્ધાપિ વિદુષા યુક્તા ન યુક્તા મૂર્ત્વમિત્રતા ॥ ૨૨ ॥

સિંહને પગથી જરા ટોડર લગાવવી તે પણ ભારે વીરતાનું કામ હોઈ વખાણવા યોગ્ય છે; પરંતુ ગધેડા પર સવારી કરવામાં આવે તોપણ તે વખાણવા યોગ્ય ગણાતું નથી. તેવી રીતે વિદ્વાનની સાથે સ્પર્ધા કરવી તે પણ (વખાણવા) યોગ્ય છે, પણ મૂર્ખની સાથે મિત્રતા કરવી તે યોગ્ય નથી. ૨૨

સાધોઃ પ્રક્રોધિતસ્યાપિ મનો નાયાતિ વિક્રિયામ્ ।

નહિ તાપચિતું શક્ત્યં સાગરાન્મસ્તૃણોત્કયા ॥ ૨૩ ॥

સજ્જનને કોપાધમાન કરવામાં આવે તોપણ તેના મનમાં-હૃદયમાં કંઈ જાતનો વિકાર ઉત્પન્ન થતો નથી. (તેનો કોપ ઉપર ઉપરનો જ રહે છે.) તણખવાના ભડકાથી કંઈ સાગરના જળને તપાવી શકાતું નથી. ૨૩

નારિકેલસમાકારા દૃશ્યન્તે હિ સુહૃજ્ઞનાઃ ।

અન્યે ચદરિકાકારા બહિરેવ મનોહરાઃ ॥ ૨૪ ॥

સજ્જન પુરષો બહારના દેખાવમાં નાનિયેર જેવા હોય છે પણ તેમનામાં અંદર જળ (સ્નેહ) અને મધુરતા હોય છે; બ્યારે દુર્જનો બોરના ફળ જેવા બહારથી જ સારા હોય છે. ૨૪

સ્નેહચ્છેદેડપિ સાધૂનાં ગુણા નાયાન્તિ વિક્રિયામ્ ।

મજ્જેનાપિ મૃગાલાનામનુવગ્નન્તિ તન્તવઃ ॥ ૨૫ ॥

સ્નેહસંબંધ છૂટી જાય તોપણ સાધુપુરુષોના શુભો વિકાર પામતા નથી; કારણ કે કમળની નાળ લાગી જાય તોપણ તંતુઓ સંબંધ રાખે છે. ૨૫

પરોપદેશે પાણિહત્યં સર્વેષાં સુકરં તૃણામ્ ।

ધર્મે સ્વીયમનુષ્ઠાનં કરચચિત્સુમહાત્મનઃ ॥ ૨૬ ॥

ખીજને ઉપદેશ આપવામાં પંડિતાર્થ જાતાવવી એ યથા માણસો માટે સહેલું છે; પરંતુ ઉપદેશના તે ધર્મ પ્રમાણે પોતે આચરણ કરતો હોય એવું તો કંઈ વિરલ મહાત્મામાં જ જોવામાં આવે છે. ૨૬

સંપત્સુ મહતાં ચિત્તં ભવત્યુત્પલ્લકોમલમ્ ।

વિપત્સુ ચ મહાશૈલશિલાસંઘાતકર્કશમ્ ॥ ૨૭ ॥

સંપત્તિ વખતે મહાપુરુષોનું ચિત્ત કમળના જેવું કામળ રહે છે અને વિપત્તિ વખતે (તેને સહન કરવા માટે) મોટા પર્વતની શિલાના જેવું કઠોર બને છે. ૨૭

પતતિ વ્યસને દૈવાદારુણે દારુણાત્મનિ ।

સંવર્મયતિ વચ્ચેન ધૈર્યેન મહતાં મનઃ ॥ ૨૮ ॥

બ્યારે દૈવધેએ મોઢું ભયંકર દુઃખ આવી પડે છે, ત્યારે મોટા પુરુષનું મન ધૈર્યથી વજનું બખતર પહેરે છે. ૨૮

સન્તઃ સ્વતઃ પ્રકાશન્તે ગુણા ન પરતો તૃણામ્ ।

આમોદો નહિ કસ્તૂર્યાઃ શપથેન વિભાવ્યતે ॥ ૨૯ ॥

મનુષ્યોના સારા શુભો હોય છે, તે આપમેળે જ પ્રકાશે છે, કાંઈ ખીજથી નહીં; કસ્તૂરીની સુગંધ કાંઈ ખીજના સોગંદ લઈને પોતાને પ્રકાશિત કરતી નથી. ૨૯

પાતિતોડપિ કરાપાતૈરુત્પતત્યેવ કન્દુકઃ ।

પ્રાયેણ સાધુવૃત્તાનામસ્થોધિન્યો વિપત્તયઃ ॥ ૩૦ ॥

હાથના પ્રહારથી નીચે પડાડવા છતાં દડો ઊંચો ઊછળે જ છે; તેવું પતન વધુ વાર રહેલું નથી. તેવી રીતે સદાચારી લોકોની વિપત્તિઓ પણ થોડી જ વાર રહેનારી હોય છે. ૩૦

સકૃત્કન્દુકપાતેનોત્પતત્યાર્યઃ પતન્નપિ ।

તથા ત્વનાર્યઃ પતતિ સૃષ્ટિપ્પત્તનં યથા ॥ ૩૧ ॥

જેમ દડો નીચે પડતાની સાથે ઊછળે છે, તેમ ઉત્તમ પુરુષ પડવા છતાં ફરીથી ઉન્નત થાય છે અને માટીનો પિંડ જેમ નીચે પડે કે ભાંગી જાય છે, તેમ દુર્જન પંખા પછી ફરીથી ઉન્નત થતો નથી. ૩૧

દન્તિદન્તસમાને હિ નિઃસૃતં મહતાં વચઃ ।

કૂર્મપ્રીવેવ નીચાનાં પુનરાયાતિ યાતિ ચ ॥ ૩૨ ॥

મહાપુરુષોનું નીકળેલું વચન હાથીના બહાર નીકળેલા દાંતના સમાન હોય છે, દાંતની જેમ તે કઠી પાણું પેસવું નથી. બ્યારે નીચ માણસોનાં વચન કાચળાની ડાકના જેવાં હોય છે. તે બહાર નીકળે છે અને ફરી અંદર પેસી જાય છે. ૩૨

શ્લોકસુ શ્લોકતાં યાતિ યત્તિ તિષ્ઠન્તિ સાધવઃ ।

લકારો લુપ્ત્યંતે તત્ત યત્તિ તિષ્ઠન્ત્યસાધવઃ ॥ ૩૩ ॥

બ્યાં સારા માણસો રહેલા હોય ત્યાં (બોલાયેલો) શ્લોક શ્લોકતા(કાવિ)ને પામે છે. બ્યાં દુર્જનો હોય ત્યાં શ્લોકમાંથી લકારનો લોપ થઈ જાય છે

અર્થાત્ દુર્જનોમાં બોલાયેલા શ્લોક શોકરૂપ બની બળ્ય છે. ૩૩

કિમત્ર ચિત્રં યત્સન્તઃ પરાનુપ્રહતત્પરાઃ ।

નહિ સ્વપેદ્દશૈત્યાય જાગયતે ચન્દનદ્રુમાઃ ॥ ૩૪ ॥

ચંદનનાં વૃક્ષો પોતાના દેહને શીતળ કરવા માટે ઉત્પન્ન થતાં નથી. તેમ સત્પુરુષો બીજા પર ઉપકાર કરવામાં તત્પર હોય તેમાં શું આશ્ચર્ય છે? ૩૪

કાકઃ સહ પ્રવૃદ્ધસ્ય કોકિલસ્ય કલા ગિરઃ ।

સ્વલસન્નેડપિ નંદુર્યં કલ્યાણપ્રકૃતેઃ કુતઃ ॥ ૩૫ ॥

કામચંચોની સાથે મોટા થવા છતાં શ્રદ્ધિમાં વાણીની કળા નષ્ટ થતી નથી. જેવી જ રીતે ખલનો સંગ થાય તોપણ પવિત્ર પ્રકૃતિવાળા સત્પુરુષમાં નિષ્કૃષ્ટતા ક્યાંથી ઉત્પન્ન થાય? ૩૫

યથા ચિત્તં તથા વાચો યથા વાચત્થયા ક્રિયાઃ ।

વિત્તે વાચિ ક્રિયાયાં ચ સાધૂનામેકરૂપતા ॥ ૩૬ ॥

સત્પુરુષોને જેવું ચિત્તમાં હોય તેવી જ વાણી બોલાય છે. અને જેવી વાણી બોલાઈ હોય તેવી જ ક્રિયાઓ થાય છે. ચિત્ત, વાણી અને ક્રિયામાં (વિચાર, વાણી અને વર્તનમાં) સત્પુરુષો એકરૂપતાવાળા હોય છે. વિવેકઃ સહ સંયત્યા વિનયો વિચય્યા સહ ।

પ્રમુત્યં પ્રથયોપેતં ચિદ્દમેતન્મહાત્મનામ્ ॥ ૩૭ ॥

સંયમની સાથે વિવેક, વિદ્યાની સાથે વિનય અને પ્રમુત્તવ (સત્તા)ની સાથે નમ્રતા એ મહાપુરુષોનું લક્ષણ છે. ૩૭

અપકર્તું પ્રિયં વક્તું કર્તું સ્નેહમકૃત્રિમમ્ ।

સુજનાનાં સ્વમાવોર્ડ્યં કેનન્દુઃ શિશિરીકૃતઃ ॥ ૩૮ ॥

ઉપકાર કરવા, પ્રિય બોલવું અને અકૃત્રિમ સ્નેહ રાખવો; એ સંજ્ઞાનનો સ્વસ્થાવ જ છે; ચંદ્રને કાણે શીતળ બનાવ્યો છે? એ તેનો સ્વસ્થાવ જ છે. ૩૮

નિર્ગુણ્યપિ સત્ત્વેષુ દયાં કુર્વન્તિ સાધવઃ ।

નહિ સંહરતે જ્યોત્સ્નાં ચન્દ્રશ્ચાન્દાલવેદમ્ ॥ ૩૯ ॥

ગુણહીન પ્રાણીઓ ઉપર પણ સાધુપુરુષો દયા કરે છે. ચંદ્ર ચાંદાલના ધરમાંથી પણ પોતાની ચાંદની પાછી ખેંચી લેતો નથી. ૩૯

અપકારિણુ યઃ સાધુઃ સાધુત્વે તસ્ય કો ગુણઃ ।

અપકારિણુ યઃ સાધુઃ સ સાધુઃ સન્નિરુચ્યતે ॥ ૪૦ ॥

ઉપકાર કરનાર સાથે જે સંજ્ઞાનવાળી વર્તે છે, તેનામાં સંજ્ઞાનતાના શો ગુણ છે? અપકાર કરનાર ઉપર પણ જે સંજ્ઞાનતાથી વર્તે, તેને જ સારા માણસો સંજ્ઞાન કહે છે. ૪૦

હૃદયાનિ સત્તામેવ કઠિનાનીતિ મે મતિઃ ।

સ્વલવાગ્વિશિષ્ટીક્ષ્ણૈર્મિધ્યન્તે ન મનામ્યતઃ ॥ ૪૧ ॥

સંજ્ઞાનોનાં જ હૃદયો કઠોર હોય છે, એમ હું માનું છું; કાચ કે ખસ પુરુષોનાં વચનોથી તીક્ષ્ણ બાણોથી તે જરા પણ બેદાતાં નથી. ૪૧

અપેક્ષન્તે ન ચ સ્નેહં ન પાત્રં ન દશાન્તરમ્ ।

સદાલોકહિતાસક્તો રત્નદીપા ઇવોત્તમાઃ ॥ ૪૨ ॥

રત્નના (સ્વયંપ્રકાશિત) ઉત્તમ દીવાઓ તેલ, ડાડિયું કે દિવેટની અપેક્ષા રાખતા નથી, તેવી જ રીતે સદા લોકહિતમાં જ રત રહેલા સંજ્ઞાનો લેશ્મિના તરફથી સ્નેહ, યોગ્ય સન્માન કે બીજા પદની ઇચ્છા રાખતા નથી. ૪૨

મૂતેડ્યસ્યાસતોડ્યાયાર્યો ગુણાન્દોષાંશ્વ હુર્જનઃ ।

તુલ્યેડ્યસત્ત્વે કિં ત્વેકો ગચ્છેદૂર્ધ્વમધોડપરઃ ॥ ૪૩ ॥

સંજ્ઞાન માણસ બીજામાં ન દેખાતા ગુણોને પણ કહી બતાવે છે અને દુર્જન બીજામાં ન દેખાતા દોષોને પણ કહી બતાવે છે. આમ ન દેખાતી વસ્તુને કહી બતાવવામાં બને સરખા છે, છતાં એક ઉત્કર્ષને પામે છે અને બીજો અધોગતિને પામે છે. ૪૩

સન્તો મનસિ કૃત્તૈવ પ્રવૃત્તાઃ કૃત્યવસ્તુનિ ।

કસ્ય પ્રતિશ્ઠાંતિ સ્મ ધમલેઘ્યઃ પ્રિયં રવિઃ ॥ ૪૪ ॥

સંજ્ઞાનો મનમાં ઉત્તમ કર્તાબનો નિશ્ચય કરીને તેમાં જ પ્રવૃત્ત થાય છે. (પોતાનું કામ કરતાં પહેલાં કે ક્યાં પછી કોઈને કહી બતાવતા નથી.) કમળોને શોભા આપવાનું વિકસિત કરવા કામનું સર્વ કાંને કહી બતાવે છે? ૪૪

આમરણાન્તાઃ પ્રણયાઃ કોપસ્તસ્થાન્મહગુરાઃ ।

પરિત્યાગાશ્ચ નિઃસન્ના ભવન્તિ હિ મહાત્મનામ્ ॥ ૪૫ ॥

મહાપુરુષોના પ્રેમ સરણુપપાત રહેનારો હોય છે, તેમનો ક્રોધ તે જ લક્ષ્યમાં નાશ પામનારો હોય છે અને તેમનો ત્યાગ આસક્તિ વિનાનો (કળની કામના વિનાનો) હોય છે. ૪૫

સન્ત એવ સતાં નિત્યમાપદુઃકરણશ્રમાઃ ।

ગજાનાં પદ્મમ્બાનાં ગજા એવ ધુરંધરાઃ ॥ ૪૬ ॥

સંજ્ઞાનોની આપતિઓને દૂર કરવાની શક્તિ હમેશાં સંજ્ઞાનો જ ધરાવે છે. કાલ્પમાં ખૂબી અચેલા ઠાથીઓને બહાર ખેંચી લાવવા માટે મોટા ઠાથીઓ જ સમર્થ હોય છે. ૪૬

નૂનં દુઘ્યાધિમન્યોત્યાવિમૌ સુજનદુર્જનો ।

કિં તિન્દોઃ સોદરઃ પૂર્વઃ કાલકૃદસ્ય ચેતરઃ ॥ ૪૭ ॥

સજ્જન અને દુર્જન બંનેય ક્ષીરસમુદ્રના મંથનમાંથી જ ઉત્પન્ન થયેલા છે; પરંતુ એક ચંદ્રનો સહોદર (સગા ભાઈ) છે અને બીજો કાલકૂટ (ઝેર)નો સહોદર છે. ૪૭ ગોત્રસ્થિતિ ન મુશ્કંતિ સદા સન્નતિમાશ્રિતાઃ ।

સદન્વન્તશ્ચ સન્તશ્ચ મહાસત્ત્વતયા તયા ॥ ૪૮ ॥

સમુદ્ર અને સત્પુરુષો બંને સરખા છે. સમુદ્ર સદા સન્નતિ-પૃથ્વી કરતાં નીચાણવાળા સ્થાનમાં રહેલો છે. સત્પુરુષો સદા સન્નતિ-નંદરા ધારણ કરનારા છે. સમુદ્ર મહાસત્ત્વ-મોટાં મોટાં જળચર પ્રાણીઓવાળો છે, સત્પુરુષો મહાસત્ત્વ-મોટાં ધૈર્ય અથવા મહા પ્રભાવવાળા છે. સમુદ્ર ગોત્રસ્થિતિ-પોતામાં રહેલા પર્વતોને છોડી દેતા નથી. સત્પુરુષો પોતાની ગોત્રસ્થિતિ-કુળમર્યાદાને છોડી દેતા નથી. વિગૃહીતઃ પદાક્રાન્તો ભૂયોભૂયશ્ચ સ્વણિઢતઃ ।

માધુર્યમેવાવહતિ સુશ્રીક ઇવ સજ્જનઃ ॥ ૪૯ ॥

જેમ સારો શ્લોક હોય; તેનો વારંવાર વિચર કરો (પદપદ્યાર્થ છૂટા પાડો), પદને છૂટા પાડો અને તેનો વારંવાર ટુકડા પાડો; તોપણ તે મધુરતાને ધારણ કરે છે; તે રીતે જે સજ્જન હોય છે, તેની સાથે કલહ કરો; તેને ઘાત મારો કે તેનું વારંવાર અપમાન કરો, તો પણ તે મધુરતાને આપે જ છે. ૪૯

પ્રકૃતિત્રયયોગિતઃ સદ્વ્રતઃ સાધુસંમતઃ ।

અર્થાર્પણસમર્થશ્ચ સુશ્રીક ઇવ સજ્જનઃ ॥ ૫૦ ॥

જેમ કે સારો શ્લોક હોય, તે મૂળરૂપ-પ્રકૃતિ અને પ્રત્યય સહિત હોય છે, સારા વ્રત-છંદથી શોભતો હોય છે; સાધુ-શુદ્ધ બનાવેલ શબ્દો સહિત હોય છે અને સારા ભાવને આપવામાં સમર્થ છે તેમ જે પુરુષ સજ્જન હોય છે, તે પ્રકૃતિ-સ્વભાવ અને પ્રત્યય-વિશ્વાસથી યુક્ત હોય છે, સારા વ્રત-આચરણથી શોભતો હોય છે, સાધુ-જનોને માન્ય હોય છે અને બીજાને અર્થ-લાભ આપવામાં સમર્થ હોય છે. તેથી સત્પુરુષ અને સારા શ્લોક એ બંને સમાન શુભવાળા છે. ૫૦

ગુણોઽપિ નૂનં દોષાય દુપિષાતોઃ સ્વલત્ય ચ ।

સન્માર્ગસિદ્ધયે વૃદ્ધિર્મૂળેઃ સાધુજનસ્ય ચ ॥ ૫૧ ॥

‘દુષ’ ધાતુને વ્યાકરણના નિયમ પ્રમાણે ‘ઉ’ને ‘ઐ’ શુદ્ધ કરો એટલે દોષ શબ્દ બને તેમ ખવડે શુદ્ધ કરો, એટલે દુર્જન ઉપર ઉપકાર કરો તોય દોષ બની જાય અને ‘મૂજ’ને વ્યાકરણના નિયમ પ્રમાણે ‘ઋ’નો ‘ઞ’ આર’ વૃદ્ધિ કરો, તો ‘માર્જ’ શબ્દ બને અને પછી પ્રત્યય સમાહતાં માર્ગ વાળવાના અર્થવાળો શબ્દ બને અને સન્માર્જની સિદ્ધિ થાય તેમ સારા માણસની વૃદ્ધિ થાય, તો તેથી સારા માર્જની જ સિદ્ધિ થાય છે. ૫૧

મુશ્કંતશ્ચાપલરસં પ્રથિતાઃ પાવને પથિ ।

પન્તા ઇવાર્દ્રદયાઃ સન્તો જીવનહેતવઃ ॥ ૫૨ ॥

જે આપલ-વીજળી સહિત રસ-જળને છોડે છે, જે પવનના માર્ગે પ્રયાણ કરે છે અને જે જળથી ભરેલા બનીને સર્વ ઓપણિઓને જીવન આપનાર બને છે, એવા મેઘોની જેમ સજ્જન પુરુષો ચપળતાના રસને છોડી દે છે, પાવન માર્ગે પ્રયાણ કરે છે, હૃદયમાં કરુણ રસથી ભરપૂર બનીને જીવનના કલ્યાણરૂપ બને છે. ૫૨ ધનિતોઽપિ નિરુદ્ધાદા યુવાનોઽપિ ન ચચ્ચલાઃ ।

પ્રમલોઽપ્યપ્રમત્તાસ્તે મહામહિમશાલિનઃ ॥ ૫૩ ॥

ધનિક હોવા છતાં મદ વિનાના છે, યુવાન હોવા છતાં ચંચળ નથી અને સત્તાવાળા હોવા છતાં પશુ ઉન્મત-અર્થિક નથી, તેઓ મોટા મહિમાથી શોભતા હોય છે. ૫૩ સાધુરેવ પ્રવીણઃ સ્યાત્સદ્ગુણામૃતચર્વણે ।

નવત્રૂતાઙ્કુરાસ્વાદકુશલઃ કોકિલઃ કિલ ॥ ૫૪ ॥

આંખાના નવા મેરના અંકુરોનો સ્વાદ લેવામાં તો ડાયલ જ કુશળ હોય છે, તેમ સદ્ગુણરૂપી અમૃતનાં પાન કરવામાં તો સાધુપુરુષ જ પ્રવીણ હોય છે. ૫૪ ઉત્તમઃ હેરાવિક્ષોર્મં ક્ષમઃ સોઢું ન હીતરઃ ।

મળિરેવ મહાશાળર્ચર્ણન ન તુ મૂલ્કળઃ ॥ ૫૫ ॥

જેમ મોટા સરાણના ધસારાને મણિ જ સહન કરી શકે છે; મારીનો કણ તેમાં ટૂટી જાય, તેમ ઉત્તમ પુરુષ જ મોટા કલેશના શોભને સહન કરી શકે છે; હલોડા માણસ તો લાંબી પડે. ૫૫

સજ્જના એવ સાધુનાં પ્રથયન્તિ ગુણોત્કરમ્ ।

પુષ્પાણાં સૌરભં પ્રાયસ્તનુતે દિક્ષુ મારુતઃ ॥ ૫૬ ॥

જેમ પુષ્પોની સુગ્રંથને મોટે ભાગે પવન જ ફિણ-ઝામાં ફેલાવે છે, તેમ સારા માણસો જ સંતોના ગુણોનો વિસ્તાર કરે છે. ૫૬

સ્વભાવે નૈવ મુશ્કંતિ સન્તઃ સંસર્ગતોઽસતામ્ ।

ન ત્યજન્તિ રુતં મણ્ડુ કાકસમ્પર્કતઃ પિકાઃ ॥ ૫૭ ॥

કામપ્રાને સંગ થાય, તેથી ડાયલ પોતાનાં મધુર ગ્રાન છોડી દેતી નથી તેમ દુર્જનોનો સંગ થાય, તેથી સજ્જનો પોતાના સરળ સ્વભાવને છોડી દેતા નથી. ૫૭ સંપત્તૌ કોમલં ચિત્તં સાધોરાપદિ ફર્કશમ્ ।

સુકુમારં મયૌ પત્તં તરોઃ સ્યાત્કઠિનં શુચૌ ॥ ૫૮ ॥

જેમ ઝાડનું પાન વસંતઋતુમાં કોમળ હોય છે અને ઉનાળામાં કઠણ થાય છે, તેમ સારા માણસનું ચિત્ત સંપત્તિ વખતે કોમળ બને છે અને વિપત્તિ વખતે કઠણ બને છે. ૫૮

સ્વમાર્ગે ન જહાત્યેવ સાધુરાપદગતોડપિ સન્ ।

કર્પૂરઃ પાવકસ્પૃષ્ઠઃ સૌરભં લભતેતરામ્ ॥ ૫૧ ॥

અગ્નિ સાથે પોતાનો સ્પર્શ થાય છે ત્યારે કપૂર વધારે સુગંધ ફેલાવે છે, તેમ આપતિમાં આવવા છતાં સાધુજન પોતાના સ્વભાવને છોડતો નથી. ૫૯

અપ્યાપત્સમયઃ સાધોઃ પ્રયાતિ શ્યામનીયતામ્ ।

વિધોર્વાધુલુદારસ્ફન્દવિપત્કાલોડપિ સુન્દરઃ ॥ ૬૦ ॥

જેમ કે ચંદ્રને શદ્ધ ગળી જાય છે, તે ચંદ્રની વિપતિ છે; છતાં દાનપુષ્પ માટે ચંદ્રપ્રહણ સારું ગણાય છે, તેમ સાધુપુરુષને આપતિનો સમય પણ પ્રતિષ્ઠા આપે છે.

વિના પરીક્ષાં નો તત્ત્વં પ્રસિદ્ધં જ્ઞાયતે સતઃ ।

સ્વર્ભયમ્બધાત્રો શુદ્ધિર્જાયતે કર્પણં વિના ॥ ૬૧ ॥

જેમ બખ્તરને શરીરે બાધા, ધારણ કરે. પણ તેને ખેંચ્યા સિવાય તેની શુદ્ધિ (યોગ્યતા-ઉપયોગિતા) જાણવામાં આવતી નથી, તેમ પરીક્ષા થયા સિવાય સારા પુરુષનું તત્ત્વ પ્રસિદ્ધ થઈને જણાતું નથી. ૬૧

દૃષ્ટવર્જનદૌરાત્મ્યઃ સજ્જને રચયતે જનઃ ।

આરુહ્ય પર્વતં પાન્થઃ સ્નાતૌ નિર્વૃત્તિમેત્યલમ્ ॥ ૬૨ ॥

જેમ વટેમાથું પર્વત ઉપર ચઢીને પછી તેના શિખર ઉપર સંપૂર્ણ સુખ મેળવે છે, તેમ દુર્જનની દુષ્ટતા બેચા પછી માણસ સુજન પર વિશેષ પ્રેમ રાખે છે અને તેનાથી સુખ મેળવે છે. ૬૨

ક્ષણશ્ચયિણિ સાપાયે ભોગે રચયન્તિ ભોતમાઃ ।

સંતયગ્યામ્ભોજકિજ્જલ્કં ન પ્રાર્થયતિ શૈવલમ્ ॥ ૬૩ ॥

ક્ષણ પછી નાશ પામનાર અને પીડા સહિત એવા ભોજોમા સારા માણસ રાગ-પ્રીતિ ધરતા નથી; કારણ કે કમળના પરાગને છોડી દઈને ક્ષાઈ શેવાળને ચાહતું નથી. ૬૩

ઉત્તમં સુચિરં નૈવ વિપદોડિભિમવન્ત્યલમ્ ।

રાહુમસનસંભૂતક્ષણો વિન્નદ્યાયયેદિયુમ્ ॥ ૬૪ ॥

ઉત્તમ પુરુષને જે વિપતિઓ આવી પડે છે, તે તેના લાંબા કાળ સુધી અને પૂરેપૂરો પરાલભ કરી શકતી નથી; કેમ કે રાહુને માસ ચંદ્રને ઘડીભર જ કાતિરહિત બનાવે છે. ૬૪

પ્રાયઃ સ્વમાર્ગં મુચ્ચન્તિ સન્તઃ સંસર્ગતોડસતામ્ ।

ચન્દ્રાશ્વઘ્નદાતપાત્પદાદિ હિમાંશોરમૃતસ્રજઃ ॥ ૬૫ ॥

કેટલીક વખતે એમ બને છે કે દુર્જનોના સંજને કારણે સુજનો પોતાના સ્વભાવને છોડી દે છે જેમ કે ચંદ્રનાં અપભ્રંશરતાં કિરણો સૂર્યના સંસર્ગથી કંઠાર બની જાય છે. ૬૫

તુલ્યં પરોપતાપિત્વં ક્રુદ્ધયોઃ સાધુનીચયોઃ ।

ન દાદે જ્વલતોર્મિત્રં ચન્દનેન્ધનયોઃ ક્ષતિર્ ॥ ૬૬ ॥

સાધુજન હોય કે નીચ જન હોય, બન્ધારે તે ક્રોધે છે, સારે બીજને સરખી રીતે જ તપાવે છે. ચંદ્રન હોય કે સાધારણ ઝાડ હોય પણ બન્ધારે તે બળે છે, ત્યારે તેનો દાંઢ સરખો જ હોય છે. ૬૬

મહતાં તાદૃશં તેજો યત્ર શામ્યન્ત્યનૌજસઃ ।

અસ્તં યાન્તિ પ્રકાશેન તારકો હિ વિવસ્વતઃ ॥ ૬૭ ॥

મોટા પુરુષોના તેજ એવા પ્રકારનાં હોય છે કે જેમાં ઢલકા માણસે આપોઆપ શમી જાય છે; જેમ સૂર્યના પ્રકાશથી તારાઓ અસ્ત પામી જાય છે. ૬૭ આસ્થામાલમ્બ્ય નીતેષુ વર્ષાં ક્ષુદ્રેષ્વરાતિપુ ।

વ્યકિમાયાતિ મહતાં માહાત્મ્યમનુકમ્પયા ॥ ૬૮ ॥

ઢલકા સ્વભાવના શત્રુઓ હોય અને તેમને બંદીબાને જકડી રાખ્યા હોય, છતાં તેમની પર પણ સબળનો દયા કરે છે; અને એ રીતે તેમનું મોટાપણું પ્રકટ થાય છે. ૬૮

આપત્ત્વેવ હિ મહતાં શક્તિરભિવ્યયતે ન સંપત્તુ ।

અગુરોસ્તથા ન ગન્ધઃ પ્રાગસ્તિ યથામિપતિતસ્ય ॥ ૬૯ ॥

અગરનો ગંધ પહેલા બરાબર જણાતો નથી પણ બન્ધારે તે અંતિમા પડે છે, ત્યારે તેની સુગંધ બરાબર પ્રસરે છે; તે રીતે સંપત્તિઓ વખતે સારા માણસની શક્તિ બરાબર પ્રગટ થતી નથી, પણ બન્ધારે આપત્તિઓ આવે છે, ત્યારે તેમની શક્તિઓ બરાબર પ્રકટ થાય છે.

શૂન્યેડપિ ચ ગુણવત્તામાતન્વાનઃ સ્વકીયગુણજાલૈઃ ।

વિવરામિ મુદ્ગચન્દ્રામૂળપુરિષ્ઠ સજ્જનો જ્ઞસિ ॥ ૭૦ ॥

જેમ કરોળિયો ખાલી જગામાં જળ કરે છે અને હિરો પૂરી દે છે, તેમ સારો માણસ ખાલી જગામાં પણ ચણાને વિસ્તારે છે અને પોતાના ચણાના સમુદાયથી બીજાનાં હિરો પૂરી દે છે. ૭૦

વરૂમૂલાદિષુ નિહિતં જલમાર્વિર્ભવતિ પદ્ધવામેયુ ।

નિષ્પૃતં યદુપક્રિયતે તદ્દપિ મહાન્તો વહન્ત્યુયૈઃ ॥ ૭૧ ॥

જેમ ઝાડના મૂળમાં પાણી રેડવામાં આવે; પરંતુ તે પાણી જેમ તેની ટોચે પદ્ધવામાં-પદ્ધવા-મુખે ફળરૂપે પ્રગટ થાય છે, એ રીતે જો સરળ જનોના ખાનગીમાં ઉપકાર કયો હોય, તેને પણ તેઓ આગળ લાવીને રજૂ કરે છે. ૭૧

સંપદિ યસ્ય ન દર્પો વિપદિ વિપાદો રણે વ ધીરત્વમ્ ।

તં મુવનત્રયતિલકં જનયતિ જનની સુતં વિરલમ્ ॥ ૭૨ ॥

જેને સંપત્તિ વખતે દર્પ નથી, વિપતિ વખતે

ખેદ નથી અને રથમાં ધીરજ છે, તે સજ્જન પુરુષ તથા ભુવનોના તિલકરૂપે છે. કાંકજ માતા એવા વિરલ પુત્રને જન્મ આપે છે. ૭૨

દુર્જનવચનાદ્ધારૈર્દ્યોડપિ ન વિપ્રિયં વદત્યાર્યઃ ।

અગુરુરપિ દહ્મમાનઃ સ્વભાવગન્ધં પરિત્યજતિ કિં નુ ॥

અગુરુ પોતાની બતે બળા રહેલ હોય છે, છતાં પણ તે પોતાની સ્વાભાવિક ગંધને શું છોડી દે છે? ના, બળીને પણ સુવાસ આપે છે. એ રીતે દુષ્ટ જનોનાં વચનોના અંગારાથી બળતા હોવા છતાં સત્પુરુષ ક્યારેય અપ્રિય અને ભૂંડું બોલતો નથી. ૭૩

અપ્રિયવચનવરિદ્ધૈઃ પ્રિયવચનાદ્યૈઃ સ્વદારપરિતુષ્ટૈઃ ।

પરપરિવાદનિવૃત્તૈઃ કચિત્કચિન્મણિહતા વસુધા ॥૭૪॥

જે અપ્રિય વચન બોલવામાં દરિદ્ર છે અને પ્રિય વચનોથી ભરેલો છે, જેને પોતાની સ્ત્રીથી સંતોષ છે અને જે બીજાની નિંદાથી દૂર રહે છે; એવા પુરુષોથી આ પૃથ્વી કાંઈક કાંઈક ટેકાણું શોભતી હોય છે. ૭૪

પતિતોડપિ રાહુવદને તરણિર્થોઘયતિ પલ્લવગ્ધાનિ ।

મવતિ વિપદાપિ મહત્તમદ્વીકૃતવસ્તુનિર્વાહઃ ॥૭૫॥

રાહુના યુગમાં પશ્ચો હોય તોપણ સૂર્ય કેમજનો વનોને વિકસિત કરે છે; એ રીતે સજ્જન વિપત્તિમાં પડેલા હોય તોપણ જે કાંઈ કરવાનું માથે લીધું હોય તે સારી રીતે પાર પાડે છે. ૭૫

છિન્નોડપિ રોહતિ તરુશ્ચન્દ્રઃ ક્ષીણોડપિ વર્ધતે લોકે ।

૧૬૬ ॥ રૂપિ વિમુશન્તઃ સન્તઃ સંતપ્યન્તે ન તે વિપદા ॥૭૬॥

કાપી નાખવામાં આવે તોપણ ઝાડ ફરીથી ઊગે છે; ચંદ્ર ક્ષીણ થયો હોય, તોપણ ફરીથી લોકમાં વૃદ્ધિ પામે છે; એ રીતે વિચાર કરનારા સજ્જનો વિપત્તિને કારણે સંતાપ પામતા નથી. ૭૬

વાસરાગમ્યમનૂરોમ્ભરમવની ચ વામનૈકપદા ।

જલધિરપિ પાંતલજ્ઞયઃ સતાં મનઃ કેન તુલયામઃ ॥

સજ્જન પુરુષનાં મનની તુલના કોની સાથે કરી શકાય એમ છે? આકાશની ઉપમા આપીએ, તો તેને અચળ સાથળ વિનાનો હોવા છતાં એક દિવસમાં ભ્રમણ કરી ફરી વળે છે; જો પૃથ્વીની ઉપમા આપીએ તો તેને વામને એક ચરણમાં માપી લીધી અને તેને સમુદ્રની ઉપમા આપીએ, તો તે નોકાથી એક બાળક વડે પણ એળંગી શકાય એમ છે. તેથી સત્યુપેશોના મનની તુલના કાંઈ સાથે કરી શકાય નહિ. ૭૭

ગૌરીપતેર્ગતિયો ગરલં ગન્ધા ગલે જીર્ણમ્ ।

નીર્યતિ કર્ણં મહતાં દુર્વાદો નાલ્પમપિ વિશતિ ॥૭૮

જેમ હળાદળ એર મહાદેવ શંકરાના ગળામાં બંધને પચી ગયું; પણ ગળાની નીચે બિતથું નહિ; તેવી રીતે કાંઈનું પણ દુષ્ટ વચન હોય, તો તે મહાત્મા પુરુષોના કાનમાં બંધને પચી જાય છે; તે અંદર બિતરી બંધું નથી.

નિજપદગતિગુણરક્ષિતજગતાં કરિણાં ચ સત્કવીનાં ચ ।
વહતામપિ મહિમાનં શોભાયે સજ્જના એવ ॥ ૭૯ ॥

પોતાના પદની ગતિનાં શુભથી જે હાથીઓએ જગતને રંજિત કર્યું છે અને જેઓ મોટા દેહને ધારણ કરે છે તથા જે કવિઓએ પોતાનાં પદ-રચનાનાં શુભથી જગતને રંજિત કર્યું છે અને જેઓ મોટા મહિમાને ધારણ કરે છે, તે કવિઓ અને હાથીઓની શોભા સજ્જનો જ વધારે છે. ૭૯

ધાર્ણ હરિરિવ કુરુતે સુજનો વહુદોપમચ્છદોપમિવ ।

ચાવદોષં જામતિ મલિન્મુચા હવ પુનઃ પિશુનાઃ ॥૮૦॥

જેવી રીતે કૃષ્ણ બગવાને ધણા દોષ-હાથવાળા બાણ-સુરને દોષ-હાથ વિનાનો કરી નાખ્યો; તેવી રીતે સારા બાણસ દોષવાળા બાણસને દોષ વિનાનો કરી નાખે છે; પરંતુ જેમ ચોરો અધારી રાત (દોષ) શોધતા હોય છે, તેમ દુર્જનો બીજાના દોષ જ શોધતા હોય છે. ૮૦

મહતોઃ સુવૃત્તયોઃ સહિ દ્વદયમદ્યોગ્યયોઃ સમશ્વિતયોઃ ।

સજ્જનયોઃ સ્તનયોરપિ નિરન્તરં સંગતં મવતિ ॥૮૧॥

હે સખિ! જેવી રીતે મોટા પ્રમાણના, સારા ગોળાકારના અને છાતી પર સરખી રીતે રહેલા એવા બે સ્તનોનો નિરંતર સમાગમ હોય છે, તેવી રીતે મોટાદેવાળા, સારા આચરણવાળા અને જેમને હૃદયમાં સરખાં આગ્રહ અને ચોક્કસતા છે એવા સરખેસરખા બે સજ્જનોનો નિરંતર સમાગમ થયા કરે છે. ૮૧

મહતોડપિ હિ વિશ્વાસાન્મહાશયા દધતિ નાલ્પમપિ લઘવઃ ।

સંઘૃણુતેડીરુદધિર્નિન્દાષતયો ન મેકમપિ ॥ ૮૨ ॥

જેમ મહાસાગર પવંતેને ઢાંડી દે છે, પણ ઉનાળાની નદીઓ એક દેડકાને પણ ઢાંડી શકતી નથી, તેમ મોટા આશવવાળા જનો જ મહાન પુરુષોના વિશ્વાસને ધારણ કરે છે; પરંતુ નાનાં બાણસો થોડાં પણ વિશ્વાસ મેળવી શકતા નથી. ૮૨

વૈગુણ્યેડપિ હિ મહતાં વિનિર્મિતં મવતિ કર્મ શોભાયે ।

દુર્બંહનિતન્વમન્યરમપિ હરતિ નિતમ્બિનીનૃત્યમ્ ॥૮૩॥

જેમ મોટા નિતંબવાળા સ્ત્રીનું નૃત્ય ભારે નિતંબને લીધે મંદ હોય, તોપણ તે મનને ઠરી લે છે; તેમ મોટા પુરુષો કદાચ અચુરહિત કાઈ કરે તોપણ તે કાઈ શોભા આપે છે. ૮૩

સજ્જન એવં હિ વિચા શોભાયે ભવતિ દુર્જને મોષા ।
ન વિદૂરદર્શનતયા કૈશ્વિદુપાદીયતે શુભ ॥૮૪॥

સજ્જનમાં રહેલી વિષા જ શોભા આપે છે અને દુર્જનમાં તે નિષ્પળ બને છે ઝીંધપક્ષીમાં દૂરથી જોવાની વિષા રહેલી છે તોપણ તેને કાંઈ પાળતુ નથી, કારણ કે તે દુર્જન સમાન છે ૮૪

ભવતિ સુમંગલમધિકૃત્ત્વિસ્તારિતપરગુણસ્ય સુજનસ્ય ।
વહતિ વિકાસિતકુમુદો દ્વિગુણર્હવિ હિમકરોદયોત ॥

ખીખની શુષ્કો વિસ્તાર કરનારા સજ્જનની શોભા અધિક બને છે જેમ પોપણીના ફૂલોને વિકાસ કરનાર ચંદ્રનો પ્રકાશ બમણી પ્રતિભે-શોભાને ધારણ કરે છે ૮૫

ઘડન પ્રસાદસદન સદય હૃદય સુધામુચો વાચ ।
કરણ પરોપકરણ ચેપા કેપા ન તે વન્યા ॥૮૬॥

જેનું મુખ પ્રસન્નતાનું ધર છે, હૃદય દાયાળુ બનેલું છે, વાણી અમૃત રસને વરસાવનારી છે અને કાર્ય પરોપકારને કરનાર છે, તેવા સજ્જન પુરુષો કોને ખાતે વદનીય નથી ૮૬

ઉપકારમેષ તનુતે વિપદ્રત સદ્ગુણો મહત્તામ્ ।
મૂઢઘ્ઘાં ગતો મૃતો વા નિર્દર્શન પારદોઽન્ન રસ ॥૮૭॥

જેમ પારને મૂર્ચિત કરા કે આરી નાખે તોપણ તે ખીખને ઉપકાર કરે છે, તેમ ઉત્તમ પુરુષોનાં સમુદાય વિપત્તિમાં હોય તોપણ માણસો પર ઉપકાર જ કરે છે ૮૭

ગિરયો ગુરુવસ્તેભ્યોઽપ્યુર્વા ગુર્વા તતોઽપિ જગદ્ગઢમ્ ।
તસ્માદ્વ્યતિગુરવ પ્રલયેઽપ્યચલા મહાત્માન ॥૮૮॥

સર્વથી ભારે મોટા પર્વત છે, તેથી ભારે પૃથ્વી છે, તેથી ભારે બધાં છે પણ તેથી અત્યંત ભારે તો મહાત્મા પુરુષો છે, જેઓ પ્રવચનને પણ અલિપ્ત થતા નથી ૮૮

અનવરતપરોપકરણ યમીમંબદમલચેતસા મહત્તામ્ ।
આપાતકૌટુકાનિ સ્પુરન્તિ વચનાનિ મેયજાનીવ ॥૮૯॥

જેમના નિર્મળ હૃદય હમેશા પરોપકાર કરવામાં વ્યવ્ર બનેલા રહે છે તે મહાત્મા પુરુષોના વચન પ્રથમ ઔપધની જેમ કડવા લાગે છે, પરંતુ અંતે મીઠા બને છે

ન ભવતિ ભવતિ ચ ન ચિર ભવતિ ચિર
ચેત્ફલે વિસવાદી । કોપ સત્પુરુષાણા તુલ્ય

સ્નેહેન નીચાનામ્ ॥ ૯૦ ॥

સારા મનુષ્યોના કોપ અને નીચ માણસોના સ્નેહ બંને એક રીતે સરખા છે પહેલા તો સત્પુરુષને કોપ થતો નથી થાય તો લાગે કામ ટકતો નથી, ટકે તો પરિશ્રામે થન્યમાં ફેરવાઈ જાય છે આ જ પ્રતિ નીચ

લોકોના સ્નેહની હોય છે ૯૦

દ્વિગુણસ્ત્રાત્કમશ પર્વણિ પર્વણિ યથા રસવિશેષ ।
તદ્વસ્ત્ત્વજનમૈત્રી વિપરીતાના ચ વિપરીતા ॥૯૧॥

જેમ શેરડીની ટાયથી નીચે નીચેના ભાગમાં રસ વધતો જાય છે તેમ સજ્જનની મૈત્રી ધીરે ધીરે વધતી જાય છે અને એથી વિપરીત કમથી દુર્જનોની મૈત્રી ધીરે ધીરે ઘટતી જાય છે ૯૧

પરિચરિતઘ્યા સન્તો યગપિ કથયન્તિ નો સદુપદેશમ્ ।
યાસ્તેવા સ્વૈરકથાસ્તા એવ ભવન્તિ શાસ્ત્રાણિ ॥૯૨॥

સજ્જન પુરુષો સદુપદેશ ન આપે, તોપણ તેમની સેવા કરતા રહેતુ કારણ કે સ્વાભાવિક રીતે જ તેઓ જે વાતો કરતા હોય છે, તે જ શાસ્ત્રના સિદ્ધાંતો હોય છે

સુજનો ન યાતિ વિઠ્ઠતિ પરહિતનિરતો વિનાશ
કાલેઽપિ । છેડેઽપિ ચન્દનતત્ત સુરમયતિ મુખ
કુઠારસ્ય ॥ ૯૩ ॥

જે પરોપકારમાં રત છે તે સજ્જન પુરુષ વિનાશ કાળે પણ વિકાર પામતો નથી કારણ કે જે પોતાને ધા કરે છે, એવા કુઠારના મુખને પણ અદનવૃક્ષ સુગંધિત કરે છે ૯૩

અતિકુપિતા અપિ સુજના યોગેન મૃદુભવન્તિ
ન તુ નીચા । હૈન્ન કઠિનસ્યાપિ દ્રવણોપાયોઽસ્તિ
ન રુણાનામ્ ॥ ૯૪ ॥

સજ્જન પુરુષો અત્યંત કોપ પામેના હોય, તોપણ કાંઈ ઉપાય વડે ક્રોધન થાય છે પરંતુ દુર્જન પુરુષો ક્રોધન થતા નથી સુવર્ણ કણ છે તોપણ તેને ઝોગાળવાનો ઉપાય છે પણ તણખાના ઝોગાળવાનો કાંઈ ઉપાય નથી ૯૪

અનુકુરુત રત્નસુજનાવમિમપાધ્યાત્યભાગયો સૂન્યા ।
વિદ્યાપિ રન્ધ્રમેકો ગુણવાનન્યસ્તુ વિદ્યાપિ ॥૯૫॥

સોવની અણી કાણ પાડે છે અને દોરો તે ઝીંબે દાઢી દે છે, તેમ દુર્જન સોવની અણીની જેમ કાણ જ પાડે છે પણ ગુણવાન દોરાની જેમ તેને દાઢી દે છે આસ્વામન્યસુજના પરોપકારૈકકરણદુર્લભિતા ।

સત્વાવિત્તિશુનેપુ સ્વગુણેષ્વપિ હન્તિ શિયન્તે ॥૯૬॥

પરોપકાર કરવામાં સુજનો જેવા બધા તત્ત્વ હોય છે કે પોતાના વધતા જતા ગુણોથી દુર્જનોને દુઃખ થાય છે જેમ જાણીને પણ પોતે દુઃખી થાય છે, ત્યાં ખીખ તો શું કહેવાનું રહે છે? ૯૬

શરદિ ન વર્ષતિ ગર્જતિ વર્ષતિ વર્ષામુનિ સ્વનો મેષ ।
નીચો વદતિ ન કુરુતે ન વદતિ સુનન કરોત્યેવ ॥૯૭॥

શરદઃક્રમમા મેધ ગર્જના કરે છે, પણ પરસોતા નથી અને વર્ષાઋતુમા ને મેધ વગર છે તે ગર્જના કરતો નથી તેમ નીચ પુરુષ બોલે છે, પણ કરતો નથી અને ઉત્તમ પુરુષ બોલતો નથી પણ તે કરે છે જ ચદ્મી દશન્તિ દશના રસના તત્ત્વાદુસૌલ્યમનુભવતિ । પ્રકૃતિરિય વિમલના ક્ષિદ્રયન્તિ યદન્યકાર્યેષુ ॥૧૮॥

જેમ આપણા દાત ચાપી આપવાનું કામ કરે છે, પણ વસ્તુના સ્વાદના સુખનો અનુભવ તો જીલ કરે છે, તેમ ખીખના કાર્યો કષ્ટ વેડીને પણ કઠી આપવા અને ખીખને સુખ આપવું તે સરળ પુરુષોનો સ્વભાવ હોય છે. સ્વપ્રકૃત વિધિનાર્થિયુ યત્સન્ત સ્વત્પસપદો વિદિતા । તુચ્છે પચસિ ધનાના સીદત્યતિ જીવલાંકોડ્યમ્ ॥૧૯॥

સત્યુપોને થોડી સપત્તિવાળા કાર્યો છે, તેમા વિધાતાએ અપકાર સત્યુપોનો નહી, પણ કાયકોનો જ કાર્યો છે (સત્યુપોને ખૂમ સપત્તિ આપી હોત તો તેઓ માગનાગઓને ખૂમ આપા), મેધની પાસે જળ થોડું હોય છે તો તેથી મેવ નહી પણ આ બધો જીવ લોક જ ખૂમ દુ ખી થાય છે ૬૯

અમૃત કિરતિ હિમાશુર્વિપમેવ ફળી સમુદ્ધિરતિ ।

ગુણમેવ વક્તિ સાધુર્દોષમસાધુ પ્રકાશયતિ ॥૨૦॥

ચદ્મ અમૃતને વરસાવે છે અને સર્પ ઝેરને બહાર કાઢે છે, એ રીતે સારો પુરુષ શુષ્ક બતાવે છે અને દુર્જન માથુસ દોષ પ્રગટ કરે છે ૧૦૦

ગુણિનામપિ નિજરૂપપ્રતિપત્તિ પરત એવ સમવતિ ।

સ્વમહિમદર્શનમદ્યોર્મુકુરતલે જાયતે યસાન્ ॥૨૦૧॥

શુષ્કવાન પુરુષોને પોતાના સ્વરૂપની આતરી ખીખથી જ થાય છે, કારણ કે નેત્રને પોતાના મહિમાનું દર્શન દર્શકથી જ થાય છે ૧૦૧

ઉત્કર્ષવાન્નિજગુણો યથા યથા યાતિ કર્મમન્યસ્ય ।

ધનુરિવ સુવશજન્મા તથા તથા સજ્જનો નમતિ ॥૨૦૨॥

સારા વાસનું બનેલું ધનુષ્ય જેમ જેમ પોતાની દોરી ચોદાના કાન સુધી ખેંચાતી જાય છે, તેમ તેમ નમે છે, તેવી રીતે સારા વશમા ઉત્પન્ન થયેલ સજ્જન તેમા ઉત્કર્ષવાળા શુષ્ક જેમ જેમ ખીખને કાને જાય છે, તેમ તેમ નમે છે ૧૦૨

દુર્જનવદનવિનિર્ગતવચનમુજગેન સજ્જનો દટ્ ।

તદ્દિપનાશનિમિત્ત સાધુ સતોપમૌપધ પિચતિ ॥૨૦૩॥

જ્યારે સજ્જન પુરુષને દુર્જનના મુખમાંથી નીકળેલા વચનથી સર્પ કચડે છે, ત્યારે સજ્જન તે ઝેરનો નાશ કરવા માટે સતોપ(શમા)રૂપી ઔપધ ખીએ છે.

કમઠકુલાચલદિગ્ગાજફણિપતિવિદ્યુતાપિ ચલતિ વસુધેયમ્ પ્રતિપન્નમમલમનસા ન ચલતિ પુસા યુગાન્તેડપિ ॥૨૦૪॥

આ પૃથ્વીને કાયબો, કુલપર્વત, દિગ્ગજ અને રોપનાએ ધારણ કરી છે છતાં તે ડાલી જાય છે, પણ નિર્ભળ મનવાળા ઉત્તમ પુરુષોએ જેનો સ્વીકાર કર્યો છે, એનું વચન પ્રવચકોએ પણ ચલાવમાન થતું નથી ૧૦૪

અન્ત કદુરપિ લયુરપિ સદ્વર્ત ય પુમાન્ન સત્યજતિ ।

સ ભવતિ સયો વન્ય સપપ દ્વર્ સર્વલોકસ્ય ॥૨૦૫॥

સરસવતી દાણો નાનો હોય છે અને કડવો હોય છે, છતાં પણ પોતાની ગોળાશ છોડતો નથી, તે રીતે જે સજ્જન અદર કડવું અને નાનું એવું પણ સમાચરણ છોડતો નથી, તે બધાને વદવા લાયક બને છે ૧૦૫

અચાપિ દુર્નિવારં સ્તુતિકન્યા ભજતિ કૌમારમ્ ।

સદ્ગુણે ન રોચતે સા સન્તોડ્યસ્યૈ ન રોચન્તે ॥૨૦૬॥

સ્તુતિ અર્થાત્ પ્રશ સારપ કન્યા ઉચ્ચ સુધી કુવારી રહી છે અને તેનું આ કુવારાપણું નિવારી શકાય એમ નથી કારણ કે સજ્જનોને તે ગમતી નથી, સત્યુપોને તેની રુચિ નથી અને અસત્યુપોને-દુર્જનોને તેનું આકર્ષણ છે, પણ દુર્જનો આ કન્યાને ગમતા નથી મૂક પરાપવાદે પરદારનિરીક્ષણેડ્યન્ય । ✓

પદ્યુ પરધનહરણે સ જયતિ લોકત્રયે પુરુષ ॥૨૦૭॥

પારકાની નિદા કરવામા ને મૂગો છે, પારકાની સ્ત્રીને લેવામા ને આધેશ છે અને પારકાનું ધન હરવામા ને પાગળો છે, તે સજ્જન નથુ લોકમા વિજય પામે છે ૧૦૭

પેશલમપિ રલલચન દ્વહતિતરા માનસ સુતત્ત્વવિદામ્ ।

પરુપમપિ સુજનવાક્ય મલયજરસવત્પમોદયતિ ॥૨૦૮॥

શાસ્ત્રના રહેસ્યને બાજુનાર જે સમજી માથુસો છે, તેમના મનને તો દુર્જનનું વચન ક્ષામળ હોય, તોપણ બાજુ છે અને સુજનનું વચન ક્ષેપ હોય, તોપણ મવશા ચત્રમા ઊગેન ચદનના રસની જેમ આનંદ આપે છે

મર્કિર્મેવ ન વિશ્વે વ્યસન શાસ્ત્રે ન યુવતિકામાશ્વે । ✓

ચિન્તા ચશસિ ન વપુષિ પ્રાય પરિદશ્યતે મહતામ્ ।

હાકિત તો હાવ અર્થાત્ મહાદેવમા હોય, વૈશવ ભોગવવામા નહિ, બ્યસન અર્થાત્ અન્નાસ શાસ્ત્રના સેવનમા હોય, યુવતીઓના કટાક્ષમાથુમા નહિ ચિતા યશ મેળવવામા હોય, શરીર વિશે નહિ, આ ત્રહારનો સ્વભાવ ખાસ કરીને મહાપુરુષોમા લેવા મળે છે ૧૦૯

ઉપરિ કરવાલધારાકારા કૂરા મુજન્નમપુન્નવા ।

અન્ત સાક્ષાદ્રાક્ષાદીક્ષાનુરવો જયન્તિ કેડપિ જના ॥

કેટલાક સુજન પુરુષો દેખીની રીતે તો ખડ્ગની ધાર જેવા અને નાગ જેવા કૂર હોય છે; પણ અંદરથી એવા મીઠા મધુર હોય છે કે તેમની પાસેથી દ્રાક્ષને પણ મધુરતા શીખવી પડે; આવા પુરુષો વિષય પામે છે. ૧૧૦

સ્વસ્થાનાદપિ વિચલતિ મજ્જતિ જલથૌ ચ નીચમપિ ભજતે । નિજપક્ષરક્ષણમનાઃ સુજનો મૈનાકશૈલ ઇવ ॥ ૧૧૧ ॥

મૈનાક પર્વતે પોતાની પાખ બચાવવા, પોતાના સ્થાનથી ચલિત થઈને સમુદ્રમાં ડૂબીને નીચની સેવા કરી હતી; તેવી રીતે પોતાના પક્ષતું રક્ષણ કરવા ઇચ્છનારો સજ્જન પુરુષ પોતાના સ્થાનથી સ્થલાવમાન થાય છે, સમુદ્રમાં ડૂબી જાય છે અને નીચની સેવા વ કરે છે. ૧૧૧

દુર્જનસહવાસાદપિ શીલોરુકર્પ ન સજ્જનસ્યજતિ ।

પ્રતિપર્વ તપનવાસી નિઃસ્રુતમાત્રઃ શશી રીતઃ ॥ ૧૧૨ ॥

સજ્જન પુરુષ દુર્જનનો સહવાસ કરે, તોપણ પોતાના શીલ-સ્વભાવને અને પ્રગતિને છોડતો નથી. જેમ કે દરેક અમાવાસ્યાના દિવસે ચંદ્ર ઊંચુ સૂર્યની સાથે નિવાસ કરે છે; તોપણ સહવાસ છૂટતાની આથે જ તે શીતળ બની જાય છે. ૧૧૨

વિપ્રિયમપ્યાકર્ણ્ય મૃતે પ્રિયમેવ સર્વદા સુજનઃ ।

શ્વારં વિવ્રતિ પયોવેર્ષપત્યમ્બોધરો મપુરમમ્મઃ ॥ ૧૧૩ ॥

સારો માણસ કંઠવી વાણી સાલળીને પણ હમેશાં પ્રિય જ બોલે છે. જેમ મેઘ સમુદ્રના ખારા જળના પાન કરીને મધુર જળ વરસાવે છે. ૧૧૩

સ્વલસસ્યં પ્રાઢ્યપુરં વયોઽન્તરાલે નિદાપદિનમન્તે ।

ઘકાદિમધ્યપરિણતિરમળીયા સાધુજનમૈત્રી ॥ ૧૧૪ ॥

ઉનાળાના દિવસની જેમ દુર્જનની મૈત્રી પહેલા મધુરી હોય છે, પછી વયના મધ્યમાં અને અંતમાં આકરા તાપની જેમ સંતાપ આપનાર થાય છે, બ્યારે સજ્જન પુરુષની મૈત્રી પહેલા, વચમાં અને છેવટમાં એમ ત્રણેય કાળે એકસરખી જ હોય છે. ૧૧૪

ન વિમોચયિતું શક્યઃ ક્ષમાં મહાન્મોચિતો

યદિ કથંચિત્ । મન્દરગિરિરિવ હિ તલં નિવર્તતે ન

તુ સ સમવાપ્ય ॥ ૧૧૫ ॥

જેમ મંદરાચળ પર્વતને ક્ષમા-શૃષ્ટીથી છૂટા પાડી શકતો નથી અને સમુદ્રમયન વખતે છૂટા પાઓ, તો પાતાળમાં પૃથ્વી પર જઈને બેઠો; તે રીતે મહાન પુરુષને ક્ષમાશૃષ્ટી છૂટા પાડી શકતો નથી અને પ્રપત્તે કરીને તેને છૂટા પાડે, તોપણ પરિણામે ક્ષમાને મેળવીને જ આનંદ પામે છે. ૧૧૫

સ્વાધીનેવ સમૃદ્ધિર્જનોપજીવ્યત્વમુચ્ચયદદાયા ।

સત્પુત્રો મહમૂરિવ જીવનમાત્રં સમાશાસ્યમ્ ॥ ૧૧૬ ॥

જેમ મરુજીમિમાં જીવન એટલે જળથી જીવવાની જ આશા રખાય, તેમ સુજન પુરુષો પણ પોતાના જીવનનિર્વાહ પુરતું જ ઇચ્છતા હોય છે; બલેને ઇચ્છા પ્રમાણે સમૃદ્ધિ પ્રાપ્ત કરવી એ તેમને સ્વાધીન વાત હોય. લેકા પાસેથી સારો વ્યવહાર નહતો હોય તેમ જ સારી ઉત્તિ અને કીર્તિ હોય, તોપણ વધુ કંઈ પણ ઇચ્છતા નથી. ૧૧૬

સર્વસ્ય સર્વદાપિ સ્પર્શનયોગેન તાપમપનેતુમ્ ।

સુજનસ્ય વ્યજનસ્ય ચ શક્તિમસંગૃહ્ણતઃ પદય ॥ ૧૧૭ ॥

જે પોતાની પાસે કાંઈ પણ રાખતો નથી, એવા પંખા અને સજ્જનની શક્તિ તો જુઓ । બીજને પવન આપીને કે દાન આપીને તે નિત્ય નિરંતર જોનારા તાપ અને સંતાપને હરી લે છે. ૧૧૭

કિમધુના કિ વિધુના કિ સુધવા કિં વ ઘસુધયાલિલયા ।

યદિ દ્વદ્વદ્વારિચરિતઃ પુરુષઃ પુનરેતિ નયનચોરયનમ્ ॥

જેનું આચરણ હૃદયને હરી લે તેવું છે, તેવા સત્

પુરુષ જો આપોને મળી જાય તો પક્ષી મધ, ચંદ્ર, અમૃત અને આખી પૃથ્વીની થી જરૂર છે. ૧૧૮

કિમપેદ્ય ફલં પયોધરાન્ધનત પ્રાર્થયતે મૃગાધિપઃ ।

પ્રકૃતિઃ સ્વલુ સા મહીયસઃ સહતે નાન્યસમુન્નતિં યયા ॥

બ્યારે મેઘો મજાના કરતા હોય છે, ત્યારે સિંહ

કયા ફળની ઇચ્છાથી તેની સામે સ્પર્ધા કરતો હોય છે? અરેઅર, તેજસ્વી વ્યક્તિને એવો સ્વભાવ હોય છે કે તે બીજની યદતીને સડન કરી શકતો નથી. ૧૧૯

સાવલેપસુપલિપ્સિતે પરૈર્યુપૈતિ વિઠ્ઠતિં રજઃ

સ્યપિ । અર્થિતસ્તુ ન મહાન્સમીહતે જીવિતં કિમુ

ધનં ધનાયિતુમ્ ॥ ૧૨૦ ॥

બીજએએ જઈને કારણે જેનો તિરસ્કાર કરેલ છે, એવા રજ પણ વિકારને પામે છે; તો પછી મહાપુરુષ કે વ્ને યાચના કરવી પડતી હોય તો પોતાના જીવનને પણ ઇચ્છતો નથી, તો ધનને તે કેમ જ ઇચ્છે? ૧૨૦

વચનૈરસત્તાં મહીયસો ન સલુ ઘ્યેતિ ગુહત્વમુદ્ઘૃતે ।

કિમપૈતિ રજોભિરૈર્વૈરવકીર્ણસ્ય મળેમંહાષેતા ॥ ૧૨૧ ॥

મણિ પૃથ્વીનાં રજકલોથી ઢંકાઈ જાય તો તેથી

કાંઈ તેનું મહાઅવધાનપણ આલ્યું જતું નથી, તે રીતે મોટા પુરુષોની મહત્તા કાંઈ દુર્જનોના ઉદ્ઘન વચનોથી ક્ષીણ થઈ જતી નથી. ૧૨૧

પ્રકટાન્યપિ નૃપુણે મહત્પરવાચ્યાનિ ચિરાય ગોપિતુમ્ ।

વિવર્તિતમયાત્મનો ગુણાન્નશ્ચમાકૌશલમાપ્ચેતસામ્ ॥

બીજાના દેષો ધણા પ્રગટ હોય, તોપણ તેને લાખા કાળ સુધી છુપાવી રાખવાની કુશળતા સંજ્ઞાને પાસે હોય છે, પરંતુ પોતાના ગુણોને પ્રગટ કરવાની નિપુણતા તેમનામાં બિલકુલ હોતી નથી ૧૨૨

કિમિવાસ્વિલ્લોકકીર્તિત કથયત્યાત્મગુણ મહામના ।
વદિતા ન લઘીયસોડપર સ્વગુણ તેન વદત્યસૌ સ્વયમ્ ॥

મહાપુરુષ પોતાના ગુણને કહેતો નથી, તેનું કારણ એ છે કે તેની તો સર્વ દોષો પ્રથમ કરે છે, પરંતુ પોતાના ગુણોની બીજને કોઈ પ્રથમ સા નહિ કરે એમ ધારી હલકા માણસ ગમે તે પોતાના ગુણોને વખાણે છે ૧૨૩

વિસ્તૃજન્ત્યવિકલ્પિન પરે વિપમાશીવિષવજ્જરા કુધમ્ ।
વ્યતોડન્તરસારૂપતા ધ્યનિસારા પદહા ઇવેતરે ॥૧૨૪

જેમ દૂર સર્વ પોતાના એવે પ્રગટ કરે છે તેમ જેને પોતાની પ્રથમ સા ગમતી નથી એવા કેટલાક સરળ માણસો કોધને બહાર ફેંકી દે છે પરંતુ જેમ સુદર અપાજ કરનાર દોષ પોતાની અંદર પોલાણ ધારણ કરે છે તેમ કેટલાક સરળ માણસો કોધને સાર વિનાનો સમજીને પોતાની અંદર ધારણ કરે છે ૧૨૪

જિતરોપરયા મહાધિય સપદિ ક્રોધજિતો લયુર્જન ।
વિનિતેન જિતસ્ય દુર્મતેર્મતિમદ્ધિ સહ કૈર્વિરુધ્ધયે ॥

શ્રદ્ધા બુદ્ધિવાળા માણસોએ કોધના વેગને જીતી લીધો છે, પરંતુ હલકા માણસ કોધથી જિતાઈ ગયો છે એટલે સંજ્ઞાને પોતે જેને જીતી લીધો છે એવા કોધથી પણ જિતાયેવ હલકા માણસ કયા બુદ્ધિશાળી પુરુષ સાથે વિરોધ કરી શકે? ૧૨૫

ઇયમુન્નતસસ્વશાલિના મહતા કાપિ કઠોરચિત્તતા ।
અપહૃત્ય ભવન્તિ દૂરત પરત પ્રત્યુપકારશક્ત્યા ॥૧૨૬

ઉત્તમ સત્ત્વગુણથી શોભનારા મહાપુરુષોના ચિત્તમાં કોઈ એક એવી કઠોરતા રહેલી છે કે, તેઓ બીજાઓ ના ઉપકાર કરીને પછી 'તેમના તરફથી રખે પાછો ઉપકાર થાય' એવી શકા રાખીને તેમનાથી દૂર રહે છે આદિમધ્યનિધનેનું સૌહાર્દ સજ્જને મળતિ નેતરે જને ।
હેતુપાતનનિષર્પતાહનૈર્નન્યમાવમુપયાતિ કાશ્ચનમ્ ॥

આદિમા, મધ્યમા અને અંત સુધી સંજ્ઞાનમાં જ મિત્રતાવ રહી શકે છે, દુર્જનમાં રહી શકતા નથી ખરેખર, છેલ્લું, તપાવતું, ધસતું અને ટીપતું વગેરે કિનાઓથી સોનું જ વિકારવાને પ્રાપ્ત થતું નથી
ચાતકશ્ચિતુરાન્યય કળાન્યાચતે જલધર વિપાસયા ।
સોડપિ પૂરયતિ વિશ્વમમ્મસા હન્ત્વ હન્ત મહતામુદારતા ॥

આતક પક્ષાને બનારે તરસ લાગે છે, ત્યારે તે મેઘ પાસે નજી ચાર જલના બિંદુઓ માગે છે, પરંતુ મેઘ તો જલથી આખા વિશ્વને ભરપૂર બનાવે છે અહીં મોટા પુરુષોની કેવી ઉદારતા છે? ૧૨૮

દોષજાતમવર્ધય માનસે ધારયન્તિ ગુણમેવ સજ્જના ।
ક્ષારભાવમપનીય ગૃહ્તે વારિધે સલિલમેવ વારિદા ॥

જેમ મેવ સમુદ્રના જલ ગ્રહણ કરે છે, ત્યારે તેની ખારાશને છોડી દે છે, તેમ સંજ્ઞાને દોષને છોડી દઈને ગુણને જ પોતાના મનમાં ગ્રહણ કરે છે ૧૨૯
સજ્જનાય હૃદય નગ્નીત યદ્દન્તિ કમયસ્તદલિકમ્ ।

અન્યદેહનિલસપરિતાપાસજ્જનો દ્રવ્યતિ નો નવનીતમ્ ॥

'સંજ્ઞાન પુરુષનું હૃદય માખણ જેવું છે,' એમ જે કવિઓ કહે છે તે સાચું નથી (મિથ્યા છે) કારણ કે સંજ્ઞાનનું હૃદય તો બીજાના શરીરને થયેન સતાપથી પીગળી જાય છે, પણ માખણ પીગળતું નથી

તુલ્લાત્મના તુલ્લતરા સમર્થા મનોરથાનુપૂરયિતુ ન નીચા ।
ધારાધરા ઇવ ધરાધરાણા નિદ્રાવદાહ શમિતુ ન નદ ॥ ૧૩૧ ॥

મોટા પુરુષોના મનોરથ પૂરવાને માટે મોટા પુરુષો જ સમર્થ હોય છે, હલકા માણસોનું કામ નહિ । પર્વતોને ઉનાળાના સમયમાં જે દાહ લાગે છે, તેને શમાવવા માટે મેઘ જ સમર્થ છે નહીંઓ કાઈ કરી શકતા નથી ૧૩૧

પ્રકામમમ્યસ્યતુ નામ વિદ્યા સૌચન્યમમ્યાસ વશાદલભ્યમ્ ।
કર્ણો સપત્ન્ય પ્રવિશાલયેયુર્વિશાલ યેદક્ષિયુગ ન કોડપિ ॥ ૧૩૨ ॥

એમ તેટલી વિદ્યાઓના અભ્યાસ કરે પરંતુ સંજ્ઞાનતા એ અભ્યાસ વડે પ્રાપ્ત થઈ શકે એવી વસ્તુ નથી, સપત્નીઓ (રોકાય) કાનને મોટા કરી શકે છે, પણ આંખને વિશાળ કરી શકતા નથી ૧૩૨

સન્તોડપિ સન્ત ક કિરન્તુ તેજ કાંચ જ્વલન્તુ ક નતુ પ્રથન્તામ્ ।
વિધાય રુદ્ધા ન તુ વેદધસૈવ વ્રહ્માણ્ડકોણે ઘન્દીપકલ્પા ॥ ૧૩૩ ॥

આ જગતમાં સતો તો છે પણ તેઓ પોતાનું તેજ કયા દેવારે? પોતે કયા પ્રકાશિત થાય? અને કયે દેકાણે પ્રખ્યાત થાય? કારણ કે ધ્યાઓની અંદર રહેલા દીવાઓની જેમ વિદ્યાતાએ તેમને બનાવીને પ્રભાડના એક ખૂણામાં મૂકી દીધો છે ૧૩૩

પ્રમાદમાધુર્યગુણોપપન્ના યત્રાદ્દનૌચિયપરાહમુરણામ્ ।
અર્થા કવીનામિવ સજ્જનાના સર્વસ્ય સર્વાવસરોપયોગા ॥

જે ઔચિત્યનો જરા પશુ ભંગ કરતા નથી, એવા પ્રસાદ અને મધુરતાના શુભથી યુક્ત કવિઓના ભાષા બધા લોકોને સર્વ પ્રસંગે ઉપયોગી બને છે; એ રીતે જેમણે કોઈ પ્રકારની અયોગ્યતા આવવા દીધી નથી, એવા સંજ્ઞાનોને પ્રાપ્ત થયેલા લાભો પ્રસન્નતા અને મધુરતાથી શોભતા હોય છે; અને તે બધા લોકોને બધા પ્રસંગે ઉપયોગી બને છે. ૧૩૪

વનેડપિ સિંહા મૃગમાંસમક્ષિણં વુમુક્ષિતા નૈવ ત્વં ચરન્તિ । एवं કુલીના વ્યસનાભિભૂતા ન નીચકર્માણિ સમાચરન્તિ ॥ ૧૩૫ ॥

જ્યના તાજા માંસને ખાનારા સિંહો જુઓ રહેના છતાં પણ ઘાસને ખાતા નથી; તેમ કુલીન મનુષ્યો આપતિમાં આવી પડે છે તોપણ કદી નીચ કર્મો આચરણ કરતા નથી. ૧૩૫

જહો મહત્ત્વં મહતામપૂર્વં વિવત્તિકાલેડપિ પરોપકારઃ । યથાસ્થમધ્વે પતિતોડપિ રાહોઃ કલાનિધિઃ પુણ્યચર્યં દદાતિ ॥ ૧૩૬ ॥

મહાપુરુષોની આ મહત્તા તો જુઓ! તેઓ પોતે વિપત્તિમાં પડેલા હોવા છતાં, પરોપકાર કરતા હોય છે. જેમ કે શત્રુના મુખમાં પડેલા ચંદ્ર પણ મનુષ્યોને પુણ્ય આપતો હોય છે. ૧૩૬

પિબન્તિ નયઃ સ્વયમેવ નામ્મઃ, સ્વયં ન રાદન્તિ કલાનિ દૃષ્ટાઃ । નાદન્તિ સસ્યં રજલુ વારિવાહિઃ, પરોપકારાય સતાં વિમૂલયઃ ॥ ૧૩૭ ॥

નદીઓ બતે જ તેમનું પાણી પી જતી નથી, શ્વેષો પોતાના ફળ પોતે ખાઈ જતા નથી, વરસાદ કંઈ પોતે જ ધાન્ય ખાઈ જતા નથી, એવી જ રીતે સત્પુરુષોની શક્તિઓ પરોપકાર માટે હોય છે. ૧૩૭

રજાકરઃ કિં કુરુતે સ્વરત્નૈર્વિવિધ્યાચલઃ કિં કરિમિઃ કરોતિ । શ્રીછળછળદૈર્ઘ્યમલાચલઃ કિં, પરોપકારાય સતાં વિમૂલયઃ ॥ ૧૩૮ ॥

રતનાર-સમૃદ્ધ પોતાના રતનોથી શું કરે છે? વિવિધાચળ પોતાના હાથીઓના શે: ઉપયોગ કરે છે? મલયાચળ પોતાના ચંદનથી શું કરે છે? અર્ધા સત્પુરુષોની સર્વ વિશુતિઓ પરોપકાર માટે હોય છે. ૧૩૮

શ્લાઘ્યઃ સંકો મુવિ માનવાનાં, સંતતમઃ સત્પુરુષઃ સંધન્યઃ । યસ્યાર્થિનો વા શ્રયણાસ્તાથા, નાશાભિમદ્ગાદિમુલ્લાઃ પ્રયાન્તિ ॥ ૧૩૯ ॥

જેની પાસે આવેલા ચાચો અને જેને શરણે ગયેલા હીન જનો આશરણ ધરે તે પાછા ફરતા નથી,

તે જ એક પુરુષ આ જગતમાં વખાણવા લાયક છે, તે જ ખરેખર ઉત્તમ પુરુષ છે અને તે જ સત્પુરુષ છે અને ધન્યવાદને પાત્ર છે. ૧૩૯

સન્તત્પ્રત્યોત્સારણમુત્તમાન્નાસુવર્ણકોટ્યર્પણમામનન્તિ । પ્રાણવ્યયે વાપિ કૃતોપકારઃ રજાઃ પરે વૈરમિહોદ્ધન્તિ ॥

સંજ્ઞાનના મસ્તક પર એકાદ તણખતું 'પડતું' હોય, તેને દૂર કરીએ, તોપણ તે એમ માને કે 'મને એક કોટી સોનામહેરા આપી.' જ્યારે આપણા પ્રાણને જોખમમાં મુકીને દુર્જનોને ઉપકાર કરે તોપણ તે બેલકાના વૈર રાખે છે. ૧૪૦

કદુ ક્ષણનો મલદાષકાઃ રજાસ્તુવન્ત્યલં બન્ધન-શૂંઘલા इव । મનસ્તુ સાધુધ્વનિભિઃ પદે પદે હરન્તિ સન્તો મણિપુરા इव ॥ ૧૪૧ ॥

હાથેપગે પડેલી સામળ જેમ કાનને કોર લાગે તેવા અવાજ કરે છે, તેમ મેલી વાતોને અપનાવનાર દુર્જનો કાનને કડવા લાગે, તેવા વેણુ બોલે છે. અને જેમ ચણિચરેલા ઝાંઝર પહેપહે મધુર ધ્વનિ કરે છે, તેમ સાધુપુરુષો પોતાના મધુર ધ્વનિથી પગલે પગલે મનને દરી લે છે. ૧૪૧

ક્ષરં જલં વારિમુચઃ પિવન્તિ તદેવ કૃત્વા મધુરં ઘમન્તિ । સન્તત્તથા દુર્જનદુર્વચાંસિ પીત્વા ચ સૂક્તાનિ સમુદ્ગિરન્તિ ॥ ૧૪૨ ॥

મેઘ સમુદત્ત ખાસ જળ પીએ છે અને પછી તેને જ મીઠું કરીને વરસાવે છે; તેવી રીતે સંજ્ઞાનો દુર્જનના દુર્વચનો પી જઈને ઉત્તમ વચનો બોલે છે.

અર્ચં સ્વમાવઃ સ્વતઃ એવં ચત્પરશ્રમાવનોદ્વપ્રયં મહાત્મનામ્ । સુખાંગુરેયઃ સ્વયમર્કકર્કશમ્ભામિત્ત્વા-મવતિ શિવિં કિલ ॥ ૧૪૩ ॥

અર્ચના કોર કિરણોથી તપેલી પૃથ્વીને ચંદ્ર રક્ષણ આપે છે, તેમ બીજના પરિશ્રમને દૂર કરવા તે મહાત્મા પુરુષોનો સ્વતઃસિદ્ધ સ્વભાવ છે. ૧૪૩

કર્ણજપાનાં વચનપ્રપન્નાન્મહાત્મનઃ કાપિ ન દૂપયન્તિ । મુર્જંગમાનાં ચલપ્રસન્નાન્નાપેયતાં યાન્તિ મહાસરાંસિ ॥

સર્પોનાં ત્રિપેડું મિશ્રણ થવા છતાં પણ મોટાં સરોવરો પીવા લાયક નથી રહેતા એમ નહિ, તેવી રીતે દુર્જન પુરુષો યાદી-ચુરલી કરી ગયા હોય, તોપણ મહાત્મા પુરુષો પોતે દોષગણા બનના નથી. ૧૪૪

અર્પાનિચિ વારિમિરર્ચયન્તિ દીપેન સૂર્યં પ્રતિવોચ-યન્તિ । તામ્યાં વયોઃ કિં પરિપૂર્ણતા સ્યાદ્ગત્ત્યા હિ લુપ્પન્તિ મહાનુભાયાઃ ॥ ૧૪૫ ॥

લોકા સમુદ્રને જળના લોટાથી પૂરે છે અને સૂર્યને ઢીલો દેખાડીને પૂરે છે; તેથી કરીને જ શું સમુદ્ર કે સૂર્ય પરિપૂર્ણ થાય છે? ખરેખર, મહાનુભાવ જનો તો ભક્તિથી જ સંતોષ પામે છે. ૧૪૫

દાનાય લક્ષ્મીઃ સુકૃતાય વિદ્યા ચિન્તા પરબ્રહ્મ-
વિનિશ્ચયાય । પરોપકારાય વચાંસિ યસ્ય વન્ય-
ચ્છિલોકીતિલકઃ સ એવ ॥ ૧૪૬ ॥

જેની લક્ષ્મી દાન આપવા માટે છે, વિદ્યા સારાં કાર્ય કરવા માટે છે, વિચાર પરબ્રહ્મના સાક્ષાત્કાર માટે છે અને વાણી પરોપકારને માટે છે, તે માણસ ત્રણે લોકના તિલકરૂપ અને વંદનીય છે. ૧૪૬

ન દુર્જનનાનામિહ કોઽપિ દોષસ્તેષાં સ્વભાવો હિ
ગુણાસદિષ્યુઃ । દ્વેષ્યેવ કેવામપિ ચન્દ્રલગ્નહવિપાણ્ડુરા
પુણ્ડ્રકશર્કરપિ ॥ ૧૪૭ ॥

ચંદ્રના ઢુકડાઓ જેવી ‘પુન્ડ્રક’ ભતની બેચી સાકર પણ ઢેલકાકને જેવી પણ ગમતી નથી; એ રીતે ખીખના ગુણોને સહન ન કરવા તે દુર્જન પુરુષોનો હોય નથી; પણ તેમનો તે સ્વભાવ જ છે. ૧૪૭

કિં ચન્દ્રમાઃ પ્રત્યુપકારલિપ્સયા કરોતિ ગોભિઃ
કુમુદાવબોધનમ્ । સ્વભાવ એવોન્નતચેતસાં સતાં પરોપ-
કારવ્યસનં હિ જીવિતમ્ ॥ ૧૪૮ ॥

ચંદ્ર, ચોતાનાં કિરણોથી જે કુમુદોને ખીલવે છે, તે શું તેમની પાસેથી સામે ઉપકાર મેળવવાની ઇચ્છાથી ખીલવે છે? ઉચ્ચ મનવાળા પુરુષોનો એ સ્વભાવ જ છે અને તેમનું જીવિત પરોપકાર કરવાની ટેવવાળું જ હોય છે. ૧૪૮

વિવિદિ ધૈર્યમયામ્યુવ્યે ક્ષમાઃ સદસિ વાકપટુતા
યુષિ વિક્રમઃ । યશસિ ચામિરુચિર્વ્યસનં શૃતૌ પ્રકૃતિ-
સિદ્ધિમિદં હિ મહાત્મનામ્ ॥ ૧૪૯ ॥

વિવિદિ વખતે ધૈર્ય, અભયુદ્ધની સ્થિતિમાં સલા-
માં વાણીની નિપુણતા, યુદ્ધમાં પરાક્રમ, યશમાં વિશેષ
રચિ અને વેદનો અભ્યાસ એ સર્વ તો મહાત્મા પુરુષો-
ને સ્વભાવથી જ સિદ્ધ હોય છે. ૧૪૯

અવિરતં પરકાર્યકૃતાં સતાં મધુરિમાતિશયેન
વચોઽમૃતમ્ । અપિ ચ માનસમમ્બુનિધિર્યદો વિમલ-
શારદપાર્વણચન્દ્રિકા ॥ ૧૫૦ ॥

જે મહાત્મા પુરુષો હમેશાં પરોપકારનાં કાર્યો કરે
છે, તેમના વચનો અતિશય મધુરતાથી ભરેલાં હોવાને
કારણે અમૃતરૂપ છે, તેમનું મન સમુદ્ર જેવું વિશાળ

હોય છે અને તેમની કીર્તિ શરદકનુના નિર્મળ અને
પૂર્ણ એવા ચંદ્ર જેવી હોય છે. ૧૫૦

યદિ દહત્યનલોઽન્ન કિમદ્ભુતં યદિ ચ ગૌરવ-
મદ્રિપુ કિં તતઃ । લવંગમમ્બુ સદૈવ મહોદધેઃ પ્રકૃતિરેવ
સતામવિપાદિતા ॥ ૧૫૧ ॥

વડાનલ હમેશાં સમુદ્રને ખાળે છે, તેમાં કાંઈ
વિચિત્ર નથી. તેમાં રહેલા પર્વતોનો સાગરને મોટો
ખોળે છે, તેથી પણ શું? અને તેનું જળ હમેશાં
ખારું છે, તોપણ સમુદ્રને ખેદ થતો નથી હમેશાં ખેદ
વિનાના હોવું એ તો સજ્જનોનો સ્વભાવ જ છે. ૧૫૧

આપદ્મતઃ સ્ખલ મહાશયચક્રઋત્વી વિસ્તારયત્યકૃત-
પૂર્વસુદારમાવમ્ । કાલ્યાગુરુર્દ્ધનમધ્યગતઃ સમન્તા-
હ્લોકોત્તરં પરિમલં પ્રકટીકરોતિ ॥ ૧૫૨ ॥

મહાશય પુરુષોનો અગ્રેસર આપતિમાં આવી પશ્ચો
લેય, તોપણ પહેલા નહિ ખતાવેલ એવી ઉદ્ધારતાને
ખતાવે છે. અગ્નિની વચમાં રહેલો અચૂર ધૂપ અલી-
કિક એવી સુગંધ યારે બાળથી પ્રગટ કરે છે. ૧૫૨

યઃ પ્રીણયેત્સુચરિતેઃ પિતરં સ પુત્રો

યદ્ભુતેરેવ હિતમિચ્છતિ તત્કલત્રમ્ ।

તન્મિત્રમાપદિ સુલે ચ સમક્રિયં યત્

તત્તન્ ત્રયં જગતિ પુણ્યકૃતો લભન્તે ॥ ૧૫૩ ॥

પોતાનાં સારા આચરણથી પિતાને પ્રસન્ન કરે તે
પુત્ર, પોતાનાં સ્વામીનું હિત જ ઇચ્છે તે સ્ત્રી અને
સુખકાળે અને દુઃખકાળે સમાન રીતે વર્તે તે મિત્ર-
આવા સ્ત્રી, પુત્ર અને મિત્ર તો આ સંસારમાં પુણ્ય-
શાળાઓને જ મળે છે. ૧૫૩

પ્રેમૈવ માસ્તુ યદિ, ચેત્પથિકૈન સાધં

તેનાપિ ચેદ્ગુણવતા ન સમે કદાચિત્ ।

તેનાપ ચેદ્ભવતુ માસ્તુ કદાપિ મજ્જો

મજ્જોઽપિ ચેદ્ભવતુ વચ્ચમવચ્ચમાયુઃ ॥ ૧૫૪ ॥

આ જગતમાં કાંઈની સાથે પ્રેમ જ થશે નહિ; જો
કાંઈની સાથે પ્રેમ થાય, તો વટેમાથું સાથે થશે નહિ;
વટેમાથું સાથે થાય, તો તે ગુણવાન ન હશે; ગુણવાન
સાથે પ્રેમ થાય તો પ્રેમનો ભંગ ન થશે અને જો
પ્રેમનો ભંગ થાય, તો અપરધ આગુળ્ય વશ રહેજો કે
નથી જીવન હશે તો તે પ્રેમ ફરીથી સંધાશે. ૧૫૪

ચન્દ્ર- ક્ષયી પ્રકૃતિવિક્રમતનુલેખાત્મા

દોષાકરઃ સ્ફુરતિ મિત્રવિપત્તિકાલે ।

મૂર્ખો વચાપિ વિષ્ટુતઃ પરમેશ્વરેણ

નૈવાશ્રિતેષુ મહતાં ગુણદોષશક્તા ॥ ૧૫૫ ॥

એક તો શરીરે ક્ષયરોગી છે, સ્વભાવથી જ શરીરે વાંકો છે, તેનો આત્મા જડ (જળસ્વરૂપ) છે, દોષા-કર ચંદ્ર અર્થાત્ દોષનો લંકાર છે અને મિત્ર (સૂર્ય)-ની વિપત્તિ વખતે ઉદય પામે છે; એ રીતે દુષ્ટ જન જેવા સ્વભાવનો તે છે, મહાદેવ શંકરે તેને મસ્તકમાં ધારણ કર્યો છે, તોપણ ખરેખર! મોટા પુરુષો પોતાના આશ્રિતના ગુણદોષની શંકા કરતા નથી. ૧૫૫

દોષાકરોઽપિ કુટિલોઽપિ કલહિતોઽપિ

મિત્રાવસાનસમયે વિહિતોદયોઽપિ ।

ચન્દ્રસ્તથાપિ હરવલ્લભતામુપેતિ

નૈવાશ્રિતેષુ મહતાં ગુણદોષશક્ત્યા ॥ ૧૫૬ ॥

ચંદ્ર દોષની ખાણરૂપ, વાંકો, કલંકવાળો અને મિત્રના કુપ્રભ વખતે ઉદય પામનારો છે, તોપણ તે શંકર મહાદેવને મિત્ર થઈ પડ્યો છે; કારણ કે પોતે જેને આશ્રય આપ્યો છે, તેના ગુણ કે દોષની શંકા મોટા પુરુષો કરતા નથી. ૧૫૬

લજ્ઞાગુણૌવજનર્નાં જનનીમિવ સ્વા-

મત્યન્તશુદ્ધહૃદયમનુવર્તમાનામ્ ।

તેજસ્વિનઃ સુલ્લભસૂતપિ સંત્યજન્તિ

સત્યમ્વત્વયસનિનો ન પુનઃ પ્રતિજ્ઞામ્ ॥ ૧૫૭ ॥

જેનો સ્વભાવ સત્ય મત પાળવાનો છે, એવા તેજસ્વી પુરુષો સુખેથી પોતાના પ્રાણને છાડી દે છે; પણ લજ્જા વગેરે શુભોના સમુદાયને ઉત્પન્ન કરનારી અત્યંત શુદ્ધ હૃદયવાળી અને પોતાના સ્વભાવને અનુસરનારી એવી પ્રતિજ્ઞાને પોતાની માતાની જેમ મણીને તેનો ત્યાગ કરના નથી. (અર્થાત્ પ્રાણોના ભોગ આપીને પણ પ્રતિજ્ઞાને પાળે છે.) ૧૫૭

સત્પૂરુષઃ સ્વલ્લુ હિતાચરણમન્દ-

માનન્દત્યસિલ્લોકમનુક પવ ।

આરાધિતઃ કથય કેન કરૈરુદારૈ-

રિન્દુર્વિકાસયતિ કૈરવિણીકુલાનિ ॥ ૧૫૮ ॥

સત્પૂરુષ કાઈના કલા સિવાય પોતાની મેળે જ દિતવું આચરણ કરીને બધા લોકોને ધણે આનંદ આપે છે. ‘પોતાનાં ઉદાર કિરણોથી પોષણીનાં વનને વિકસિત કરે.’ એ રીતે ચંદ્રને કાણે પ્રાચીના કરી હતી ?

દાતા ન દાપયતિ દાપયિતા ન દત્તે

યો દાનદાપનપરો મધુરં ન વત્તિ ।

દાનં ચ દાપનમથો મધુરા ચ વાણી

ત્રોણ્યત્યમુનિં સ્વલુ સત્પુરુષે વસન્તિ ॥ ૧૫૯ ॥

જે દાતા છે, તે પોતે આપે છે, પણ અપાવતો નથી; જે અપાવે છે, તે પોતે આપતો નથી અને જે પોતે આપે છે અને અપાવે છે, તે મધુર વાણી બોલતો નથી; પરંતુ આપવું, અપાવવું અને મધુર વાણીથી બોલવું એ ત્રણેય શુભો સત્પુરુષમાં વસે છે. ૧૫૮

કેનાશ્ચિતાનિ નયનાનિ મૃગાજ્ઞનાનાં

કો વા કરોતિ રુચિરાક્ષરહાન્મયૂરાન્ ।

કથ્ચોત્પલેષુ વલસંનિચયં કરોતિ

કો વા કરોતિ વિનયં કુલજેષુ પુંસુ ॥ ૧૬૦ ॥

મૃગનીનાં નવનોને કાણે આજ્ઞા છે? મોરનાં પીછાં ને કાણે રંગવા ગયું છે? કમળમાં કાણે પાંખડીઓ રચી છે? અને એ જ રીતે કુળવાન પુરુષોને કાણે વિનયો ક્યાં છે? અર્થાત્ તે બધું તેમને સ્વાભાવિક હોય છે.

અઘાપિ નોગ્ધતિ હરઃ કિલ કાલકૂટં

કૂર્મો વિમર્તિ ધરણીં સ્વલુ વૃષભાગે ।

અન્ધોનિર્ધિર્વહતિ દુઃસહવાહવામિ-

મદ્મોઽત્તં સુકૃતિનઃ પરિપાલયન્તિ ॥ ૧૬૧ ॥

મહાદેવે હજી સુધી કાલકૂટ વિષનો ત્યાગ કર્યો નથી. કારણકે પોતાની પીડ પર પૃથ્વીને ધારણ કરે જ છે. સમુદ્ર અસત્ય એવા વડવાનસને ધારણ કરે છે. ઉત્તમ પુરુષો જે વસ્તુ અંગીકાર કરી હોય તેનું ખરાબર પાલન કરે છે. ૧૬૧

વિશ્વામિત્રામગુણમૌર્યગુપ્તિકાનાં

રોષોઽપિ નિર્મલધિયાં રમણીય પવ ।

લોકપ્રિયઃ પરિમલૈઃ પરિપૂરિતસ્ય

કાશ્મીરજરણ કદુતાપિ નિતાન્તરયા ॥ ૧૬૨ ॥

વિશ્વને આનંદદાયક શુભો ધારણ કરનારા નિર્મળ પુદ્ગિશાળી પુરુષો કદાચ ક્રોધ કરે; તોપણ તે રમણીય લાગે છે. જેમ લોકોમાં પ્રિય મુગધીવાળા કેશરમાં કડવાશ હોય છે; તોપણ તે ધણી સુંદર લાગે છે. ૧૬૨

કિં જન્મના ચ મહતા પિતૃપૌરુષેણ

શત્રયા હિ યાતિ નિજયા પુરુષઃ પ્રતિજ્ઞામ્ ।

કુન્મા ન કૃપમાપ શોપયિતું સમર્થઃ

કુન્મોદ્ભવેન સુનિતામ્બુધિરેવ પીતઃ ॥ ૧૬૩ ॥

પુરુષ પોતાની શક્તિથી જ પ્રતિજ્ઞા પામે છે; જન્મ ને કારણે કે પોતાના પિતાના વિશેષ પરાક્રમને કારણે કાઈને પ્રતિજ્ઞા મળતી નથી. ધણી કૃપાના પાણીને શોષી શકતા નથી; પરંતુ ધણમાંથી ઉત્પન્ન થયેલ અમરત્ય મુનિ આખા સમુદ્રનું પાન કરી ગયા. ૧૬૩.

આરમ્ભયતે ન સ્વલુ વિગ્રમભયેન નીચૈઃ
પ્રારમ્ભ્ય વિગ્રમવિહતા વિરમન્તિ મધ્યાઃ ।
વિગ્રેઃ પુનઃ પુનરપિ પ્રતિહન્યમાનાઃ
પ્રારમ્ભ્ય ચોત્તમજ્જના ન પરિત્યજન્તિ ॥ ૧૬૪ ॥

‘વિગ્ર આવી પડશે’ એ ભયે ઢલકા માણસો ડાઈ નવા કાર્યનો આરંભ જ કરતા નથી; વચલા માણસો કાર્યનો આરંભ તો કરે છે, પણ વારંવાર વિગ્ર આવી પડતો તેને વચમાં જ છોડી દે છે. જ્યારે ઉત્તમ પુરુષો તો કાર્યનો આરંભ કર્યા પછી તેમાં વારંવાર વિગ્ર આવે તોપણ તેને છોડતા નથી. ૧૬૪

સૌજન્યવન્યજનુપઃ પુરુષાઃ પરેપાં
દોષાનપાસ્ય ગુણમેવ ગવેષ્યન્તિ ।
ત્યક્ત્વા ભુજંગમધિપાનિ પટીરગર્ભાત્
સૌરમ્યમેવ પવનાઃ પરિશીલયન્તિ ॥ ૧૬૫ ॥

જેમનો જન્મ સુજનતાને કારણે પવિત્ર થયેલો છે, એવા પુરુષો ખીખતા દોષોને દૂર કરીને શુભને જ શોધ્યા કરે છે. જેમ ચંદનના વૃક્ષમાં રહેલા સર્પોના ઝેરને છોડીને પવન માત્ર સુગંધોને જ ફેલાવે છે.

બાકોશિતોઽપિ સુજનો ન વદત્યવાચ્યં
નિષ્પીઢિતો મધુરમુદ્રમતોલુપ્તદ્વંઃ ।
નીચો જનો ગુણશતૈરપિ સેવ્યમાનો
હાસ્યેન તદ્વદતિ ચત્કલહેડંચવાચ્યમ્ ॥ ૧૬૬ ॥

જેમ શેરડીના સાદા પીલોને નિયોવવામાં આવે તોપણ મધુર રસ આપે છે, તેમ સારા માણસને તિરસ્કારથી બોલાવ્યો હોય, તોપણ તે ન કહેવા લાયક વચન કહેતો નથી, પણ મધુર વચન જ બોલે છે. અને નીચ પુરુષને સેંકડો શુભોચી સેવ્યો હોય તોપણ તે હસવામાં પણ એવું ખરાબ વચન બોલશે કે જે વચન કહ્યા પછી કહેના લાયક નહિ હોય. ૧૬૬

યદ્વજ્રનાહિતમતિર્વદ્ધુચાદુર્ગમં
કાર્યાન્નમુલઃ સ્વલજનઃ કૃતકં વ્રવીતિ ।
તત્સાધવો ન વિદન્તિ વિદન્તિ કિં તુ
કર્તું ઘૃયા પ્રણયમસ્ય ન પારયન્તિ ॥ ૧૬૭ ॥

જેની હુદ્દિ ખીખને છેતરવામાં કુશળ છે, એવો દુર્જન જ્યારે પોતાનું કાર્ય સાધવું હોય છે, ત્યારે ઘણી ખુશામતથી ભરેલાં અને કૃત્રિમ વચનો બોલે છે. તે બનાવડી વચનોને સમજીને સમજતા નથી એમ નહિ; પરંતુ તેની માગણીને ફેાજ કરવા માટે તેઓ તૈયાર થઈ સકતા નથી. ૧૬૭

વદધિરવધિરુચ્યોસ્તં હનૂમાંસ્તતાર
નિરવધિ ગગનં ચેત્કાંઠકોશો વિલીનમ્ ।
इति परिमितमन्तो भान्ति सर्वेऽपि भावाः
स तु निरवधिरेकः सज्जनानां विवेकः ॥ १६८ ॥
પૃથ્વીનો અવધિ (પાર) સમુદ્ર છે, તેને પણ હનુમાન તરી ગયા. આકાશનો ડાઈ પાર નથી, તે પણ બ્રહ્માંડની અંદર રૂપી બન્ય છે; એ રીતે બધા જ પદાર્થો પરિમિત છે; પરંતુ સજ્જન પુરુષોના વિવેકનો ડાઈ અવધિ નથી. ૧૬૮

નહિ ભવતિ વિયોગઃ સ્નેહવિચ્છેદહેતુ-
ર્જગતિ ગુણનિધિનાં સજ્જનાનાં કશાચિત્ ।
પનતિમિરનિવદ્ધો દૂરસંસ્યોઽપિ ચન્દ્રઃ
કિમુ કુમુદવનાનાં પ્રેમમ્લં કરોતિ ॥ ૧૬૯ ॥

આ જગતની અંદર શુભના ભંડારરૂપ સજ્જન પુરુષોને કદાચ વિયોગ થાય તોપણ તે તેમનો સ્નેહ પટ્ટામાં કારણ બનતો નથી. જેમ દૂર રહેલો ચંદ્ર વાદળના અંધકારમાં ઘેરાઈ ગયો હોય, તોપણ પૌષ્ણીનાં વનના સ્નેહને તોડી નાખતો નથી; અર્થાત્ પૌષ્ણીનાં વન તો ખીલેલાં જ રહે છે. ૧૬૯

ધવલયતિ સમગ્રં ચન્દ્રમા જીવલોકં
કિમિતિ નિજકલહ્નં નાત્મસંસ્થં પ્રમાદિ ।
भवति विदितमेतत्प्रयाशः सज्जनानां
परहितनिरतानामादरो नात्मकार्यं ॥ १७० ॥

અરેખર, આ ચંદ્ર સમસ્ત જીવલોકને પોતાની ચાંદનીથી સ્વચ્છ-સ્વેત બનાવી દે છે, તો પછી તે પોતાની અંદર રહેલ પોતાના જ કલંકને કેમ ઘેાઈ નાખાતો નથી? એ તો જગત્પત્થેર વાત છે કે ધણુખર સજ્જનો પારકાનું દિત કરવામાં એટલા તો રૂબેલા હોય છે કે તેમને પોતાનાં કાર્ય કરવામાં આદર હોતો નથી. ૧૭૦

પ્રથમવચસિ પીતં તોયમસ્ત્વં સ્મરન્તઃ
શિરસિ નિહતભારા નાલિકેરા નરાણામ્ ।
उदकममृतकल्पं द्यूराजीवितान्तं
नहि कृतमुपकारं साधवो विस्मरन्ति ॥ १७१ ॥

‘પોતાની બાલ્યવયમાં માણસો તરફથી થોડું પાણી પીધું હવું;’ એ વાત યાદ રાખીને નાનિયેરનાં વૃક્ષો પોતાના મસ્તકે જળ ભરેલાં ફળ રાખી મૂકે છે અને યદી પોતાને પાણી પાનારને જીવનભર અમૃત જેવું મધુર જળ આપ્યા કરે છે. અરેખર, ઉત્તમ પુરુષો કરેલા ઉપકારને ભૂલી જતા નથી. ૧૭૧

મનસિ વચસિ કાયે પુણ્યવીર્યપૂર્ણા-
શ્ચિમુવનમુપકારશ્રેણિમિઃ પ્રીણયન્તઃ ।

પરમુણપરમાણ્વર્વતીકૃત્ય નિત્યં

નિજહૃદિ વિકસન્તઃ સન્તિ સન્તઃ કિયન્તઃ ॥૧૭૨॥

જેમનાં મન, વચન અને શરીર પ્રવૃત્તિથી અચૂત-
થી ભરેલાં છે, જેઓ ઉપકારથી ત્રણે જગતને પ્રસન્ન કરે
છે અને ખીમના પરમાણુ જેટલા શુણ્ણને પવંત
જેવડા ગણી હૃદયમાં પ્રસન્ન થતા રહે છે, એવા સજ્જનો
જેટલા હોય છે ? ૧૭૨

ઉદયતિ યદિ માનુઃ પશ્ચિમે દિગ્વિભાગે
પ્રચલતિ યદિ મેરુઃ શીતતાં યતિ પદ્મિઃ ।

વિકસતિ યદિ પદ્મં પર્વતાપ્રે શિલાયાં

ન ભવતિ પુનરુત્તં ભાપિતં સજ્જનાનામ્ ॥ ૧૭૩ ॥

ધારો કે સર્વ પશ્ચિમ દિશામાં ઊગે, મેરુ પર્વત
ચ્ચાલ્યામાન થાય, અશિ ઠંડો બને, પર્વતની ટાચ પરની
શિલા પર કમળ ઊગે; એ બધું બની શકે, પણ
સજ્જનોનાં ખોલેલું વચન ફરતું નથી. ૧૭૩

વ્યતિકરિતદિગ્ગન્તાઃ શ્વેતમાનૈર્યશોભિઃ

સુકૃતવિલસિતાનાં ધ્યાનમૂર્જિત્વલાનામ્ ।

અકલિતમહિમાનઃ કેતનં મદ્ગલાનાં

કથમપિ ભુવનેઽર્જિસ્તાદ્દશાઃ સંભવન્તિ ॥ ૧૭૪ ॥

જેમણે પોતાના સ્વચ્છ યશસ્વી દિગ્ગતોને પ્રકાશિત
કયાં છે; જેઓ સુકૃતોથી શોભતાં તેજસ્વી કાપોના
સ્થાનરૂપ છે; જેમનો મહિમા ઠાઈ કહી શકે એમ નથી
અને જે મંગલોના ચિહ્નરૂપ છે; એવા ઉત્તમ પુરુષો
આ જગતમાં મુશ્કેલીથી જ ઉત્પન્ન થાય છે. ૧૭૪

ચપુરવિહિતસિદ્ધા એવ લક્ષ્મીવિલાસાઃ

પ્રતિજનકમનીર્યં કાન્તિમલ્કેતયન્તિ ।

અમલિનમિવ રત્નં રશ્મયસ્તે મનોઘ્ના

વિકસિતમિવ પદ્મં વિન્દવો માકરન્દાઃ ॥ ૧૭૫ ॥

જેમ મનોહર હિરણ્ય નિર્મળ રત્નને અને અકરંદ-
નાં ચિંદુઓ વિકસિત કમળને કાંતિવાળાં કરે છે, તેમ
સ્વભાવે સિદ્ધ એવા લક્ષ્મીના વિલાસો (સુખનાના
શુભો) સજ્જનના શરીરને કાંતિવાળું કરે છે કે જેથી
તે સર્વ જનોનું પ્રીતિપાત્ર આદાદક બને છે. ૧૭૫

વહતિ મુવનશ્રેણી શેવઃ કળાકલકસ્થિતાં

કમઠપતિના મધ્યેષ્ટું સદા સ ચ ધાર્યતે ।

તમપિ કુરુતે કોદાધીર્નં પયોનિધિરાદ્રા-

દહ્ મહતાં નિઃસીમાનશ્ચત્રિવિભૂતયઃ ॥ ૧૭૬ ॥

શેષનાગ આ ત્રણ ભુવનોના સમુદાયને પોતાની
ફાળ પર ધારણ કરે છે, તે શેષનાગને કાયબો પોતાની
પીઠ પર ધારણ કરે છે, તે કાયબાને સમુદ્ર પોતાની
અંદર આદરથી રાખે છે. અહાહા ! મોટા લોકોનાં અરિત્ર-
ની સમૃદ્ધિઓ ઠાઈ સીમા વિનાની હોય છે. ૧૭૬

ષ્ટં ધૃષ્ટં પુનરપિ પુનશ્ચન્દનં ચારુગવ્યં

છિન્નં છિન્નં પુનરપિ પુનઃ મ્વાદુ ચેલ્લુકાણ્ડમ્ ।

દમ્બં દમ્બં પુનરપિ પુનઃ કાશ્ચન્નં કાન્તવર્ણં

ન પ્રાણાન્તે પ્રકૃતિવિકૃતિર્જાયતે ચોત્તમાનામ્ ॥ ૧૭૭ ॥

ચંદનકાષ્ઠ જેમ જેમ ઘસે તેમ તેમ સારી સુગંધ
આપે છે; શેરડીના સાદો જેમ કાપો તેમ વિશેષ સ્વાદ
આપે છે અને સોનું જેમ તપાવો તેમ મનોહર ઉજ્જવળતા
ધારણ કરે છે; તેમ ઉત્તમ પુરુષો પ્રાણાન્તે પણ સ્વભાવે
વિકારી બનતા નથી. ૧૭૭

કેનાદિદૃષ્ટી કમલકુમુદોન્મીલને પુષ્પવન્તૌ

વિશ્વં તૌયૈઃ સ્પર્શયિતુમર્સૌ કેન વા ધારિવાહઃ ।

વિશ્વાનન્દોપચયચતુરો દુર્જનાનાં દુરાપઃ

શ્લાઘ્યો લોકે જયતિ મહતામુઝ્ઝલોઽયં નિર્સર્ગઃ ॥ ૧૭૮ ॥

સર્પ અને અંદને ફાણે આગ આપી કે, 'તમે
કમળ અને પોણપુત્રને પિકસિત કરો ?' મેધને ફાણે
આદેશ કર્યો કે, 'તમે સર્વ જગતને જળ વડે સ્નાન
કરાવો ?' મહાપુરુષોના આ ઉજ્જવળ સ્વભાવ જ છે.
વિશ્વેનો આનંદ વધારવામાં ચતુર, દુર્જનોને દુર્બલ અને
લોકોમાં પ્રથંસાને પાત્ર તે સ્વભાવ વિશ્વ પામ છે.

વદન્વચ્છલા મૂઃ સ ચ નિધિરપાં યોજનશતં

સદા પાન્થઃ પૂપા મગનપરિમાણં કલ્પયતિ ।

ઈતિ પ્રાયો ભાવાઃ સ્મુરદવધિમુદ્રામુકુલિતાઃ

સતાં પ્રહોન્મેયઃ પુનરયમસીમા વિજયતે ॥ ૧૭૯ ॥

આ પૃથ્વી સમુદ્રની અવધિવાળી છે. તે સમુદ્રનું
માપ સો યોજન જેટલું છે. રોજનો મુસાફર સર્પ
આકાશનું માપ લીધા કરે છે; એ પ્રમાણે લગભગ
જગતના બધા જ પદાર્થો અવધિની મહારમી અંકિત
થયેલા છે, પરંતુ એક સત્પુરુષોની છુદ્ધિનો વિકાસ
અવધિ વિનાનો છે. ૧૭૯

યદેવત્રેજ્ઞાન્મસ્તદપિ ચ સમાસાય તરુણી

કપોલે વ્યાસકં કુચકલશમસ્યાઃ કલ્પયતિ ।

તતઃ શ્રોણીચિન્નં વ્યવસિતવિલાસં તદ્દર્ષિતં

સ્વભાવસ્વચ્છાનાં પતનમપિ ભાગ્યં વિદ્યતિ ॥ ૧૮૦ ॥

તરુણી આના નેત્રનું જળ (આંસુ) તેના ગાલ
પર આપીને લાગી જાય છે, ત્યાંથી ખસીને સ્તનરૂપી

કલશમાં રોકાઈ બધ છે અને ત્યાંથી વિલાસ કરતું
પાછળ રહીને નિતંબ પર જવાને યોગ્ય બને છે, એ
રીતે જમનો સ્વભાવ સ્વચ્છ છે, તેમનું પતન પણ
તેમને સારું લાગ્ય આપે છે. ૧૮૦

યદિન્દોરન્વેતિ વ્યસનમુદયં વા નિધિરપા-
મુપાધિસ્ત્રાયં જયતિ જનિકર્તુઃ પ્રકૃતિતા ।
અર્થે કાઃ સંવંધો યદનુહરતે તસ્ય કુમુદં

વિશુદ્ધાઃ શુદ્ધાનાં ધ્રુવમનમિસંધિપ્રણયિનઃ ॥ ૧૮૧ ॥
ચંદ્રના દુઃખને અને ઉદયને સમુદ્ધ અનુસરે છે,
તેનું કારણ તો એ છે કે, સમુદ્રે ચંદ્રને જન્મ આપ્યો
છે; તે પિતાની પ્રકૃતિ હોય । પરંતુ પોષણીનું રૂલ ચંદ્રને
અનુસરે છે, તેમાં તેને રો સંબંધ છે? અર્થાત્ જે
ખરેખરા શુદ્ધ પુરુષો હોય છે, તે શુદ્ધ પુરુષોના વગર
સંબંધે પણ સ્નેહીજનો હોય છે. ૧૮૧

ગુણાયન્તે દોષાઃ સુજનવદને હર્જનમુલ્લે
ગુણા દોષાયન્તે સદિદમપિ નો વિરમયપદમ્ ।
મહામેઘઃ ક્ષારં પિવતિ કુરુતે ચારિ મધુરં
ફળી ક્ષીરં પીવા ઘનતિ ગરલં દુઃસહતરમ્ ॥ ૧૮૨ ॥

જ્યારે સુજનના વદનમાં દોષ બધ છે, ત્યારે તે
ગુણ બની બધ છે અને જ્યારે દુઃખનના મુખમાં ગુણ
બધ છે, ત્યારે તે દોષ બની બધ છે; એમાં વિરમય
પામવા જેવું નથી. મહામેઘ સમુદ્રના ખારા જળનું
પાન કરે છે, પણ તે જળને મધુર કરીને આપે છે;
જ્યારે સાપ દૂધ પીએ છે પણ તેને હલાહલ એર
બનાવીને બહાર કાઢે છે. ૧૮૨

પ્રિયપ્રાયા ઘૃત્તિર્જિનયમધુરો વાચિ નિયમઃ
પ્રકૃત્યા કલ્યાણી મતિરનવગીતઃ પરિચયઃ ।

પુરો વા પચ્ચાદ્ધા સદિદમવિપર્યાસિતરસં
રહસ્યં સાધૂનામનુપધિ વિશુદ્ધં વિજયતે ॥ ૧૮૩ ॥
સજ્જનોની વૃત્તિ પ્રેમયુક્ત હોય છે. તેમનામાં
મધુર વિનય હોય છે, તેમની વાણી યથાયોગ્ય હોય છે,
તેમની બુદ્ધિ સ્વભાવથી જ કલ્યાણકારી હોય છે, તેઓ
કોઈને પરિચય આપે તો એમાં નિદ્ધા હોતી નથી.
આ રીતે તેમનું જીવન આદિથી અંત સુધી એક જ
પ્રકારનું, સપ્રમય રસથી ભરેલું, વિશુદ્ધ અને રહસ્યમય
હોય છે, તે જગતમાં વિજય પામે છે ૧૮૩

અસાધુઃ સાધુર્વા ભવતિ યલ્લ જાત્યેવ પુરુષો
ત સદ્ગાદૌર્જન્યં નહિ સુજનતા કમ્યચિદપિ ।
પ્રભુદે સંસર્ગ મણિમુજગયોર્જન્મજનિને
મણિનિહિર્દાંપાનપૃથક્તિ નહિ સર્પો મણિગુણાન્ ॥ ૧૮૪ ॥

જન્મથી જ માણસ સારો કે નકારો હોય છે,
સંત્રથી કોઈને દુઃખનતા આવતી નથી કે સુખનતા
પણ આવતી નથી. મણિ અને નાગ બંનેનો જન્મથી જ
ગાદ સંસર્ગ હોય છે; પરંતુ મણિ નાગના દોષોને લેતો
નથી અને નાગ મણિના ગુણોને લેતો નથી. ૧૮૪

ન સાધુઃ કુત્રાપિ વ્રજતિ યલ્લદોષં ન ગુણતાં
સલ્લાનાં સંસર્ગરપિ કૃતનિવાસોઽપિ નિપુણઃ ।

યથા પશ્ચિવ્યાઠરપિ હિતતનુચ્ચન્દનતરુ-
નૈવેકૃત્યં યાતિ ક્ષયપતિ ચ તાપં સુમનસામ્ ॥ ૧૮૫ ॥

એકે સારો માણસ દુષ્ટ જનોની સાથે નિવાસ કરતો
હોય, તોપણ તે એવા તો નિપુણ હોય છે કે તેમનો
સંગ થવા છતાં પણ તેમના ગુણ કે દોષને ગ્રહણ કરતો
નથી. જેમ ચંદ્રનું વૃક્ષ પક્ષીઓ અને સર્પોના સંત્રથી
ઘેરાયલું હોય છે છતાં તેનામાં કોઈ વિકાર આવતો
નથી અને તે હમેશા સુખનોના તાપોને દૂર કરે છે. ૧૮૫

કરે શ્લાઘ્યસ્ત્યાગઃ શિરસિ ગુરુપાદપ્રણયિતા
મુલે સત્યા વાણી વિજયિમુજયોર્વાર્યમતુલમ્ ।

હૃદિ સ્વસ્થા ઘૃત્તિઃ શ્રુતમધિગતૈકવ્રતપદ્મં
વિનાયૈશ્વર્યેણ પ્રકૃતિમહતાં મળ્લનમિદમ્ ॥ ૧૮૬ ॥

પોતાના ઉચ્ચ સ્વભાવથી જ જેઓ ખરેખરા મહા-
પુરુષ છે, તેમની પાસે ભસે અશ્વર્ય ન હોય કે શરીર
પર આબુષણો ન હોય, તેમના હાથમાં રહેલી દાન
આપવાની પ્રથાસનીય ક્રિયા એ તેમના હાથનું ભૂષણ
છે. શ્રુતજનોનાં ચરણોમાં પ્રણામ એ તેમના મસ્તકનું
ભૂષણ છે. તેવી જ રીતે તેમના મુખમાં રહેલી સત્ય
વાણી, વિભવશીલ બાહુઓમાં રહેલું અતુલ પરાક્રમ,
હૃદયમાં રહેલી સ્વસ્થ-શાન્ત-નિર્વિકાર વૃત્તિ અને યત
અથવા આચરણમાં ફલિત થયેલું તેમનું જ્ઞાન-આ બધું
એ સ્વાભાવિક મહાનતાવાળા પુરુષોને અશ્વર્ય અને
આબુષણો વિના પણ શોભાવનારું છે. ૧૮૬

અચિન્ત્યાઃ પન્થ્યાનઃ કિમપિ મહતામન્થકરિપો-
ર્યદશ્ણોઽમૃતેજસ્વદઃકવ કથાશેષમદનમ્ ।

મુનેર્નત્રાદર્શ્યેદ્જનિ પુત્રગર્ચોતિરહહ
પ્રતેને તેનેદ મલ્લનમયમેવ ત્રિમુવનમ્ ॥ ૧૮૭ ॥

મહાન પુરુષોના માર્ગ આપણી બુદ્ધિમાં આવે તેવા
નથી હોતા. ભુએ ને, શંકરના ત્રીમ નેત્રમાંથી જે તેજ
પ્રગટ થયું, તેણે કામદેવને બાળીને ભસ્મ કરી દીધો અને
અગ્નિ મુનિના નેત્રમાંથી જે તેજ (ચંદ્ર) પ્રગટ થયું,
તેણે તો ત્રણે જગતને કામદેવમય બનાવી દીધો. ૧૮૭

હાનેકે સન્તઃ સતતસુપકારિણ્યુપકૃતિ
કૃતજ્ઞાઃ કુર્વન્તો જગતિ નિવસન્તોઽપિ સુધિયઃ ।
કિયન્તસ્તે સન્તઃ સુકૃતપરિપાકપ્રણયિનો
વિના સ્વાર્થ યેષાં ભવતિ પરવૃત્યવ્યસનિતા ॥ ૧૮૮ ॥

ને પુરુષો પોતાની ઉપર વારંવાર ઉપકાર કરનાર
એવા પ્રાણુસોની ઉપર બદલાયે ઉપકાર કરે છે, તેવા
કૃતાં અને સારી છુદિવાળા પુરુષો આ જગતમાં અનેક
વસે છે; પરંતુ સ્વાર્થ વિના જ પારકાના કાર્યો કરવાનું
જેમને વ્યસન છે, અને જે પુરુષના પરિપાકમાં પ્રીતિ
ધરાવે છે, એવા પુરુષો તે ઘટલા થોડા હશે । ૧૮૮

અભેદેનોપાસ્તે કુમુદમુદરે વા સ્થિતવતો
વિપ્રશ્નાદમ્ભોજાદુષગતવતો વા મધુલિહઃ ।

અપર્યાપ્તઃ કોઽપિ સ્વપરપરિચર્યાપરિચય-
પ્રબન્ધઃ સાધૂતામયમનમિસંધાનમધુરઃ ॥ ૧૮૯ ॥

દિવસે વિકસનાર કમળ અને રાત્રીએ વિકસનાર
કુમુદ બંને ભિન્ન પ્રકારનાં પુષ્પો છે. પોતાની ખાસે
આવનાર ભ્રમરને પોતાના ઉદરમાં રાખીને સેવતી
વખતે કુમુદનું પુષ્પ એ નથી જોતું કે આ ભ્રમરો
સ્વપક્ષમાંથી આવ્યો છે કે વિપક્ષમાંથી આવ્યો છે.
(અર્થાત્ કુમુદો ઉપરથી આવ્યો છે કે કમળો ઉપરથી
આવ્યો છે.) પણ સમાન રીતે એ તેને સેવે છે.
પોતાનો હોય કે પારકા હોય પણ નિરપેક્ષ ભાવે
સમાન રીતે એની સેવા કરવાનો. સભ્યનોતો આ મધુર
નિયમ કદી સમાપ્ત થતો નથી, પણ અનંત કાળ
સુધી રહેતો છે. ૧૮૯

તુપાતૈઃ સારઙ્ગૈઃ પ્રતિજલધરં મૂરિ વિકૃતં ।
ઘનૈર્મુક્તા ધારાઃ સપદિ પયસસ્તાનપ્રતિ મુહુઃ ॥

સ્વગાનાં કે મેઘાઃ ક હ્રદ્ વિહગા મા જલમુષા-
મયાચ્યો નાર્તાનામનુપકર્ણીયો ન મહાતામ્ ॥ ૧૯૦ ॥

તરસથી પીડાયેલ પૈયસ પક્ષીઓએ વારંવાર મેઘની
તરફ પુકાર કર્યો એટલે મેઘોએ તેમની તરફ જળની
ધારાએ છૂટી મૂકી દીધી. જોકે પક્ષીઓની આગળ
મેઘ ઘણા મોટા છે અને મેઘની પાસે પક્ષીઓ કાંઈ
નથી; તેપણુ ને પીડા પામેલ છે, તે ‘કોની પાસે
યાચના કરવી, * તેનો વિચાર કરતા નથી અને ને મોટા
મનવાળા છે, તેઓને મન કાંઈ પણ ઉપકાર કરવા
ચોગ્ય નથી, એમ નહિ. ૧૯૦

શિલા ચાલા જાતા ચરણરજસા યલુલશિશોઃ
સ ઇવાયં સૂર્યઃ સપદિ નિજપાદૈર્ગિરિશિલામ્ ।

સ. ૯

સૂર્યસમૂયો મૂયો ન રલુ કુરુતે કામપિ લંઘ્
કુલે કશ્ચિદ્વન્યઃ પ્રભવતિ નરઃ શ્વાધ્યમહિમા ॥ ૧૯૧ ॥

જેના કુળના પ્રાણકના ચરણની રજાથી શિલા સ્ત્રી
(અહલ્યા) બની ગઈ, એ સૂર્ય પોતે પોતાના ચરણ-
(કિરણ)થી પર્વતની શિલાનો વારંવાર સ્પર્શ કરે છે;
તેપણુ તે કાંઈને સ્ત્રી કરી શકતો નથી. માટે કુળમાં
ધન્ય અને વખાણવા લાયક મહિમાવાળો પુરુષ કાંઈક
જ ઉત્પન્ન થાય છે. ૧૯૧

પરાર્થવ્યાસજ્ઞાદુષજહદપિ સ્વાર્થપરતા-
મભેદૈક્વલ્યં ચો વહતિ ગુરુભૂતેષુ સતતમ્ ।

સ્વભાવાદુસ્પાન્ધઃ સ્ફુરતિ લલિતોદાત્મહિમા

સમર્થો ચો નિત્યં સ જયતિતરાં કોઽપિ પુરુષઃ ॥ ૧૯૨ ॥

ખીજનું ભલું કરવાના કામમાં રોડાઈ રહી ને પોતાની
સ્વાર્થપરાયણતા છોડી દે છે; સર્વ પ્રાણીઓ પર ને
હમેશાં એક અભેદભાવ રાખે છે અને જેના હૃદયમાંથી
સ્વાભાવિક રીતે જ મનોહર ભવ્યતા પ્રકટ થઈ રહી છે,
એવા ને નિત્ય સમર્થ પુરુષ છે તે વિશ્ય પામે છે. ૧૯૨

તમાસિ ધ્વંસન્તે પરિણમતિ મૂયાનુપશયઃ

સશ્વસંવાદેઽપિ પ્રથતે હ્રવ ચામુગ્ર ચ શુભમ્ ।

અથ પ્રત્યાસદ્ધઃ કમપિ મહિમાનં વિવરતિ

પ્રસન્નાનાં વાચઃ ફલમપરિમેયં પ્રસુલલે ॥ ૧૯૩ ॥

જે એક વખત સભ્યન સાથે વાતનો પ્રસંગ પડે,
તો તે આપણા અધકારને દૂર કરે છે; તેનાથી ધણું
ઉપયોગી ફલ પ્રાપ્ત થાય છે તેમજ તેનાથી આ ભોક્ષ
અને પરલોકમાં શુભ થાય છે અને જે સંતોનો વારં-
વાર પ્રસંગ પડે, તો તે અનુપમ મહિમા આપે છે.
અને તેઓ પ્રસન્ન થઈને ને વાણી બોલે છે તે અપાર
ફળને ઉત્પન્ન કરે છે. ૧૯૩

પ્રિયા ન્યાવ્યા શૃત્તિર્મલિનમસમુદ્ભેદાગ્યસુકરં

ત્વસન્તો નામ્યર્થ્યાઃ સુહૃદપિ ન યાચ્યઃ હૃદાધનઃ ।

વિપ્રયુલ્લેસ્યેયં પદમનુવિષેયં ચ મહતાં

સર્તાં યેનોદિદં વિપમમસિધારાવ્રતમિદમ્ ॥ ૧૯૪ ॥

સત્પુરુષોને ન્યાયશુદ્ધ શૃતિ પ્રિય હોય છે. પ્રાણુ
જતા હોય તેપણુ મલિન કે અસત્ય આચરણ કરતું ।
તેમને માટે અચક્ર હોય છે. દુર્જનો પાસે તેઓ કદી
યાચના કરતા નથી. અત્ય ધનવાળા સુદૃઢ કે સભ્યન
પ્રાણુસ પાસે પણ તેઓ માગશી કરતા નથી. વિપતિમાં
પણુ પોતાના હિત્ય આરિત્યમાં તેઓ સ્થિર રહે છે.
અને સદા મહાપુરુષોના માર્ગને અનુસરતા રહે છે.

આયું તલવારની ધાર પર ચાલવા સમાન આ જીવનપ્રત
સત્પુર્યોને ડાણે ઉપદેશ્યું હશે ? ૧૯૪

પ્રદાને પ્રચ્છન્નં ગૃહસુખગતે સંપ્રમવિધિઃ
પ્રિયં કૃત્વા મૌનં સદસિ કથનં નાચ્યુપકૃતે : ।

અનુસેકો લક્ષ્મ્યા નિરમિભવસારાઃ પરકથાઃ
સતાં કેનોદિદ્યં વિપમમસિધારાવ્રતમિદમ્ ॥ ૧૯૫ ॥

સત્પુર્યોનું દાન શ્રમ હોય છે, ડાઈ પણ અતિથિ
ઘેર આવી ત્યારે તે તેના સત્કારમાં ગાંડાથેલા થઈ જાય
છે. ડાઈનું પ્રિય કરીને (કહી ન જતાવતાં) મૌન રાખે
છે. પોતે કરેલા ઉપકારો લોકોમાં કે સભામાં કહી
જતાવતા નથી. લક્ષ્મીને તેમનામાં ગર્વ હોતો નથી.
ખીઝ વિષે વાત કરતા હોય ત્યારે તેને માટે હલકા
શબ્દો કે નિંદા તેમાં હોતી નથી. આયું તલવારની
ધાર પર ચાલવા સમાન પ્રત સત્પુર્યોને ડાણે ઉપ-
દેશ્યું હશે ? ૧૯૫

વિજેત્ર્યા લક્ષ્મી ચરણતરણીયો જલનિધિ-
વિપક્ષઃ પૌલસ્ત્યો રણમુવિ સહાયાશ્વ કપયઃ ।

તથાપ્યેકો રામઃ સકલમવધીદ્રાક્ષસકુલં
ક્રિયાસિદ્ધિઃ સત્ત્વે ભવતિ મહતાં નોપકરણે ॥ ૧૯૬ ॥

રામચંદ્રને લઈ જવા નગરી છૂટવાની હતી, વચ્ચે
સમુદ્ર પણ પગેથી તરવાનો હતો. સામા પશ્ચે રાવણ
જેવા ખળવાન શત્રુ હતો અને આમ છતાં રણભૂમિ
ઉપર પોતાના સહાયો તે વાનરો જ હતા. તેપણ
એક રામે આખા રાક્ષસકુળનો નાશ કર્યો. ખરેખર,
ક્રિયાની સિદ્ધિ માણસમાં રહેલા પરાક્રમ ઉપર આધાર
રાખે છે, તેની પાસે સાધનો શું છે તે ઉપર નહીં. ૧૯૬

રથસૈર્કં ચર્કં મુજગયમિતાઃ સપ્ત તુરગા
નિરાલમ્બો માર્ગશ્વરણરહિતઃ સારથિરપિ ।

રવિચાંત્યેવાન્તં પ્રતિદિનમપારરથ નમસઃ

ક્રિયાસિદ્ધિઃ સત્ત્વે ભવતિ મહતાં નોપકરણે ॥ ૧૯૭ ॥

સર્પના રથને એક જ પૈડું છે. તેના સાત ઘોડાઓ
તે પણ સાપથી બંધાયેલા છે. તેનો માર્ગ પણ પગ વિનાનો
છે. છતાં સર્પ દરેજ અપાર આકાશના છેડે પહોંચે
જ છે. ખરેખર, ક્રિયાની સિદ્ધિ માણસમાં રહેલા
પરાક્રમ ઉપર આધાર રાખે છે, તેની પાસે સાધનો
શું છે તે ઉપર નહીં. ૧૯૭

ધનુઃ પૌષં મૌર્ગં મધુકરમયી ચચ્છલદશાં
દશાં કોનો યાગઃ મુદદાપ જહાત્મા દિમ્બકરઃ ।

તથાપ્યેકોઽનદ્વક્ષિમુવનમપિ વ્યાકુલયતિ
ક્રિયાસિદ્ધિઃ સત્ત્વે ભવતિ મહતાં નોપકરણે ॥ ૧૯૮ ॥

ધનુષ પુષ્પનું છે, તેની દારી પણ ભમરાઓની
હારની છે. ચંચલનયની યુવતીઓની કટાક્ષ દષ્ટિ એ જ
બાણ છે. મુદ્દ કરનાર મિત્ર જે ચંદ્ર છે તે પણ જડ
(જળ)સ્વરૂપ છે. આ પ્રમાણે હોવા છતાં એકલા કામ-
દેવ તણે યુવતીને આકુળવ્યાકુળ કરી દે છે. ખરેખર,
ક્રિયાની સિદ્ધિ માણસમાં રહેલા પરાક્રમ ઉપર આધાર
રાખે છે, તેની પાસે સાધનો શું છે તે ઉપર નહીં. ૧૯૮

વિપક્ષઃ શ્રીકૃષ્ણો જહતનુરમાત્યઃ શશયરો
વસન્તઃ સામન્તઃ કુસુમમિપવઃ સૈન્યમવલાઃ ।

તથાપિ ત્રિલોક્યં જયતિ મદ્વતો દેહરહિતઃ
ક્રિયાસિદ્ધિઃ સત્ત્વે ભવતિ મહતાં નોપકરણે ॥ ૧૯૯ ॥

શત્રુપક્ષમાં મહાદેવ છે. જડ(જળ)સ્વરૂપ ચંદ્ર
પ્રધાન છે, વસંત સામંત-સાથી યોદ્ધો છે, બાણોરૂપે
પુષ્પો છે અને સૈન્ય તરફિ અખળાઓ છે. આમ છતાં
કામદેવ દેહ વિનાનો હોવા છતાં તણે લોકને જીતી લે
છે. ખરેખર, ક્રિયાની સિદ્ધિ માણસમાં રહેલા પરાક્રમ
ઉપર આધાર રાખે છે, તેની પાસે સાધનો શું છે તે
ઉપર નહીં. ૧૯૯

ઘડો જન્મસ્થાનં મૃગપરિજનો મૂર્જવસન્
યને ઘાસઃ કન્દૈરશનમપિ દુસ્ત્યં વપુરિદમ્ ।

અગત્યઃ પાયોર્ધિ ચઢ્ઢત કરામ્બોજકુહરે
ક્રિયાસિદ્ધિઃ સત્ત્વે ભવતિ મહતાં નોપકરણે ॥ ૨૦૦ ॥

પોતાનું જન્મસ્થાન ઘડો છે, મૃગલો કુટુંબીજનો
છે, ભોજનપત્રો વગર છે, વનમાં નિવાસ છે, કંદમૂળનાં
ભોજન છે તેમ જ ધણું જ દુઃખ આપનારું શરીર છે;
તેપણ અગત્ય યુનિએ પોતાના કંદમૂળરૂપી ખાડામાં
સમુદ્રને સમાવી લીધું હતો. ખરેખર ક્રિયાની સિદ્ધિ
માણસના સત્ત્વ-પરાક્રમ ઉપર આધાર રાખે છે, તેમની
પાસે સાધન-સામગ્રી શું છે તે ઉપર નહીં. ૨૦૦

યે જાતે વ્યસને નિરાકુલધિયઃ સંપત્તુ નામ્બુજતાઃ
પ્રાપ્તે નિવ પરાદ્મુત્તરાઃ પ્રણચિનિ પ્રાણપ્રયોગૈરપિ ।

ક્રીમન્તઃ સ્વગુણપ્રકાશનવિધાવન્યસ્તુતૌ પળિહતા-
સ્તે મૂમળ્ડલમળ્ડનૈકતિલકાઃ સન્તઃ કિયન્તો જનાઃ ॥

દુઃખ આવી પડતા, જેની છુદિ આકુળવ્યાકુળ પાનતી
નથી; સંપત્તિમાં જે ધણુ ઉત્ત જગ્યાતા નથી; પોતાનો
જે સ્નેહાજન હોય, તેને માટે પ્રાણ આપવામાં પણ
પાણું વાળીને જોતા નથી અને શુભોનો પ્રકાશ કરવા-
માં જે લબ્ધવાળા છે પરંતુ ખીમની સ્તુતિ કરવામાં

ને પડત છે એવા ટેલકાક વિરલ પુરુષો જ આ પૃથ્વીમંડળ પર આભૂષપુરુષ છે ૨૦૧

સુદ્રા સન્નિત સદ્ગુણ સ્વમરણચાપારમારોધવા સ્વાર્થે વચ્ચે પરાર્થે પણ સ પુમાનેક સતામગ્ની ૧

દુષ્ક્રોધરૂપરૂપાય પિબતિ સ્ત્રોત પતિ વાહવો જીમૂતસ્તુ નિદાવતાપિતજગત્સતાપવિન્નિચ્છતયે ॥૨૦૨

વડાનંદ તો ઘણા દુઃખથી પુરાનાર એવા પોતાના પેટ માટે જ સમુદ્રનું પાન કરે છે, પરંતુ મેધ તો જિનાળાના તાપથી પીડાયેલ જગતના તાપનો નાશ કરવા માટે સમુદ્રનું પાન કરે છે એ રીતે પોતાના ભરણપોષણની જ ચિંતામાં પડેલા હલકા માણસો તો ઘણા હોય છે, પરંતુ ખીઝ ઉપર ઉપકાર કરવો, એ જ તેનો સ્વાર્થ છે એવો સમજાનોનો શિરોમણિ પુરુષ તો કો'ક જ હોય છે ૨૦૨

મજ્જન્તોડપિ વિપત્તયોધિગદ્ધને નિ શક્ત્યૈર્થાવૃતા કુર્વન્ત્યેવ પરોપકારમનિશ સન્તો યથાશક્તિ વૈ ૧

પાહોરુમકારાલવન્નકુદ્રપ્રાસામ્ભિભૂતોડયલ

ચન્દ્ર કિં ન જન કરોતિ સુખિન પ્રાસાવશૈષે કરે ॥

તેવી રીતે રાહુના સુખમાં કાળિયાશ્વ થયેલ એવો ચન્દ્ર રાહુના કાળિયામાથી બાકી રહેના પોતાના કિરણોથી અનુભવેને શુ સુખી કરતો નથી ? (કરે જ છે) તેવી રીતે સદા વિપત્તિથી સમુદ્રમાં રૂપેલા છતાં સમજાનો શકારહિત ધૈર્વવાળા બનતો પોતાની શક્તિ પ્રમાણે પરીપકાર કરે છે ૨૦૩

ચાઢ્યા સજ્જનસગમે પરગુણે પ્રીતિશુરૌ નમ્રતા

વિદ્યાયા વ્યસન સ્વયોર્પતિ રતિલાંકાપવાદાક્ષયમ્ ૧

અતિ શૂલિન શક્તિરાત્મરૂપને સસર્ગશુકિ રાલે

વ્વેતે ચેપુ વસન્તિ નિર્મલગુણાસ્તેષ્યો નરેષ્યો નમ્ર ॥

સમજાનના સમાગમની ઇચ્છા પારકા શુભમાં પ્રીતિ, શુરુજનોમાં નમ્રતા, વિદ્યાબ્યાસની ટેવ, પોતાની સ્ત્રીમાં પ્રીતિ લોકને દાંથી ભરા શકના ભક્તિ, આત્મના દમન કરવાની શક્તિ અને દુર્જનના સ સર્જથી શુકિત આ નિર્મળ શુદ્ધો નેમનામાં વસે છે, તે પુરુષોને નમસ્કાર ૨૦૪

હરયન્તે મુવિ મૂરિનિમ્બતરવ કુપ્રાપિ તે વન્દતા

પાપાણિ પરિમૂરિતા વસુમતી વચ્ચો મણિહંતુભ ૧

જ્યન્તે કરટારવાશ્ચ સતત ચૈત્રે કુહૂકુજિત

તન્મન્યે રાલસહુલ જગદિદ દ્વિદા ક્ષિતૌ સજ્જના ॥

આ પૃથ્વી પર લીંગાના ઝાડ ઘણા હોય છે અને ચલનતા વૃક્ષ તો કાંક રેકાણે જ હોય છે આ પૃથ્વી ચારે બાજુ પથરાઓમાં પથરાયેલી છે, પોતા હોરામણિ

દુર્લભ છે કાગડાઓના અવાજ હમેશા સભળાય છે અને કાષ્ઠનો અવાજ ચૈત્રમાંસમાં જ સભળાય છે, એટલે હું એમ માનું છું કે આ જગત દુર્જનોથી ભરેલું છે અને સમજાન પુરુષો તો પૃથ્વી પર એ તણ જ હોય છે ૨૦૫

ધર્મોત્ત ન તથા સુશીતલજલે જ્ઞાન ન સુતાવલિ-

નં શ્રીસૃષ્ટિવિલેપન સુસયતિ પ્રત્યજ્ઞમર્પયિતમ્ ૧

પ્રીત્યૈ સજ્જનમાપિત પ્રમવતિ પ્રાયો યથા ચેતસ ૧

સચુરત્યા વ પુસ્કૃત સુકૃતિનામાકૃષ્ટિમન્જોપમમ્ ॥

તાપથી પીડાયેલ માણસને શીતળ જળથી કરેલું સ્નાન, મોતીની માળા અને આખા શરીરે લગાડેલ ચંદનનો લેપ જેટલું સુખ આપતા નથી, તેટલા સમજાનના વચન ચિત્તને પ્રીતિ અને સુખ આપે છે, જે વચન સારી શુકિતથી સુદર અને પુણ્યશાળી પુરુષોને આકર્ષેલું કરવા માટે મન ભેવા હોય છે ૨૦૬

ધર્મે તત્પરતા મુલે મધુરતા જ્ઞાને સમુત્સાહિતા

મિત્રેડયશ્ચકતા મુરૌ વિનયિતા ચિત્તેડતિગમ્મીરતા ૧

આચારે શુચિતા ગુણે રસિકતા શાસ્ત્રેડતિવિજ્ઞાનિતા

રૂપે સુન્દરતા હરૌ મજ્જનિતા સત્ત્વેવ સંહર્યતે ॥૨૦૭

ધર્મમાં તત્પરતા સુખમાં મધુરતા, જ્ઞાનમાં ઉત્સાહ-ભાવ, મિત્રમાં નિષ્કપટપણ, શુરુમાં વિનયભાવ, ચિત્તમાં જ લીરતા, આચારમાં શુચિતા, ગુણમાં રસિકતા, શાસ્ત્રમાં અત્યંત ચાનીપણ, સ્વરૂપમાં સુન્દરતા અને હરિમાં ભક્તિભાવ એ બધા ગુણો સ્વપુરુષોમાં જોવાને મળે છે

સૌજન્યામૃતસિન્ધવ પરહિતપ્રારબ્ધવીરઘના

વાચાલા પરવર્ણને નિજગુણાલપે વ મૌનવ્રતા ૧

આપત્તવ્યવિલુપ્તધૈર્યનિચયા સપત્તવતુસેકિતો

મા ભૂવન્ રાલવક્રનિગતવિપમ્લાનનિના સજ્જના ॥

જે સૌજન્યપૂર્ણ અમૃતના સમુદ્રપ છે, જે પર હિતમાં જ વીરવ્રતને આચરનારા છે, જે ખીઝના શુદ્ધોના વર્ણન કરવામાં વાચાળ છે, જે પોતાના ગુણને કહેવામાં મૌનવ્રતાવાળા છે, જે આપતિમાં પશુ ધૈર્યને જાડતા નથી, જે સપતિમાં ગર્વરહિત છે અને જે દુર્જનના સુખમાથી નીકળે ન એટલા પોતાના સુખ પર ગાન પામતા નથી, તે સમજાન પુરુષો છે ૨૦૮

યે દીનેપુ દયાલઽ સ્પશતિ યાનત્વોડપિ ન શ્રીમદો

વ્યગ્રા યે વ પરોપકારકરણે ડ્વયન્તિ યે વાન્તિતા ૧

સ્વસ્થા સન્તિ વ ચૌવનોમ્દમદાયાધિપ્રકોપેડપિ યે

તે રત્તમેરિવ સુસ્થિરે કિલ મરજ્જાન્તા ઘરા ધાયંતે ॥૨૦૯

જે દીન પર દયાળુ છે, જેમને લક્ષ્મીનો થોડો પણ મદ સ્પર્શતો નથી, જે પરાપકાર કરવામાં સદા આતુર રહે છે, જે યાચના કરવાથી પ્રસન્ન થાય છે, જે યોવનના મદરૂપી મહારોગનો દોષ થવા છતાં પણ સ્વસ્થ રહે છે. એ રીતે જે ચાંલવાની જેમ સ્થિર રહેનારા છે, એવા સન્નિવન પુરુષો જ આ ભારવાળી પૃથ્વીને ધારણ કરે છે, અર્થાત્ તે પૃથ્વીના સ્તંભ બને છે.

શ્વારો વારિનિધિઃ કલઙ્કકલુપશ્ચન્દ્રો રવિસ્તાપઙ્ક
પર્જન્યશ્વપલાશ્રયોઽપ્રપટલાદયઃ સુવર્ણચલઃ ।
શૂન્યં વ્યોમ રસા દ્વિજિહ્વવિદ્યુતા સ્વર્ધામધેનુઃ પશુઃ
કાપં કલ્પતરુર્દૃપસુરમણિસ્તત્કેન સામ્યં સતામ્ ॥૨૧૦

સમુદ્ર ખારો છે, ચંદ્ર કલંકો છે, સૂર્ય તાપ કરનારો છે, મેઘ ચપળ વીજળીને ધારણ કરે છે, સોનાનો મેરુપર્વત વાદળોથી અદૃશ્ય રહે છે, આકાશ શૂન્ય છે, પૃથ્વીને બે જલવાળા (સાપ કે દુઃખાણીએ) ધારણ કરેલી છે, કામધેનુ પશુ છે, કલ્પવૃક્ષ લાકડું છે અને ચિંતામણિ પથ્થર છે; એ રીતે બધા પદાર્થો દોષવાળા હોવાને લીધે સન્નિવનની તુલના કોનો સાથે થઈ શકે ?

કસ્માદિન્દુરસૌ ધિનોતિ જગતો પીયૂષખર્મઃ કરૈઃ
કસ્માદ્વા જલધારયૈશ્વ ધરણિ ધારાધરઃ સિદ્ધતિ ।
ધ્રામં ધ્રામમયં ચ નન્દયતિ વા કસ્માત્ ત્રિલોકીં રવિઃ
સાધૂતાં હિ પરોપકારકરણે નોપાધ્યવેશં મનઃ ॥૨૧૧॥

પોતાનાં અશ્રુતમય કિરણોથી ચંદ્ર શા માટે જગતને પ્રસન્ન કરે છે ? પોતાના જળની ધારાથી મેઘ શા માટે પૃથ્વી પર સિયન કરે છે ? સૂર્ય દરરોજ ભગી ભગીને ત્રણે લોકોને શા માટે આનંદ આપે છે ? ખરેખર, સાધુજનો બ્યારે ઉપકાર કરતા હોય છે ત્યારે તેમનાં મન કોઈ કારણની ઇચ્છા રાખતાં નથી. તેમની મર્યાદા સ્વાધર્મરહિત હોય છે. ૨૧૧

અદ્વૈતં મુલદુઃસ્વરોનુગતં સર્વાસ્વવ્યાસુ યદ્
વિશ્રામો હૃદયસ્ય યત્ર જરસા યસ્મિન્નાહ્યોં રસઃ ।

કાલેનાવરણાલયાત્પરિણતે યસ્તેન્હસારે સિતં
મદ્રં તસ્ય સુમાનુપસ્ય કથમપ્યેકં હિ તત્પ્રાર્થયતે ॥૨૧૨॥

જે સુખ કે દુઃખ બધા પ્રકારની અવસ્થાઓમાં અદ્વૈતભાવે—સરખી રીતે રહે છે, હૃદય જેની અંદર વિશ્રામ કરીને રહે છે, વૃદ્ધાવસ્થાથી પણ જેનો રસ હરી લેવાતો નથી, બ્યારે કાળે કરીને અજ્ઞાનનો નાશ થાય છે, ત્યારે જે સ્નેહના સંપૂર્ણ ફળરૂપ સારમાં રહે છે; એવા સન્નિવન પુરુષના કોઈ એક કલ્યાણકારી શુભની ધન્ય પ્રયત્ને પ્રાર્થના કરવામાં આવે છે. ૨૧૨

ગર્વં નોદ્વહતે ન નિન્દતિ પરાન્નો ભાપતે નિન્દુરં
પ્રોક્તં કેનચિદ્દમિયં ચ સહતે ક્રોધં ચ નાલમ્બતે ।

શુભા કાવ્યમલક્ષણં પરકૃતં સંતિષ્ઠતે મૂકવ-
દોષોપદંચાદયતે સ્વયં ન કુરુતે હૃતત્સતાં લક્ષણમ્ ॥૨૧૩

પોતે ગર્વ કરે નહિ, ખીજની નિંદા કરે નહિ, કહોર વચન બોલે નહિ, કોઈનું અપ્રિય વચન સહન કરે, દોષને ધરે નહિ, ખીજનું કાવ્ય દોષવાળું હોય તોપણ સાંભળીને મોન રાખે, ખીજના દોષને ઠાકે અને પોતે દોષ કરે નહિ, એ બધાં સત્પુરુષનાં લક્ષણ છે.

કિં કૂર્મસ્ય ભરવ્યયા ન વપુષિ દમ્વાં ન ક્ષિપત્યેષ્વ યત્
કિં વા નાસ્તિ પરિશ્રમો દિનપતેરાસ્તે ન યન્નિશ્ચલઃ ।
કિં કાઙ્ગીકૃતમુત્તજન્દિ મનસા ક્ષાધ્યો જતો લજ્જતે ।
નિર્વાહઃ પ્રતિપન્નવસ્તુપુ સતામેતદ્દિ ગોત્રવ્રતમ્ ॥૨૧૪

પોતાના શરીર પર રહેલ પૃથ્વીના ભાર શું કાચ્યાને નહિ લાગતો હોય ? છતાં પણ તે પૃથ્વીને ફેંકી દેતો નથી. સતત કરવાથી શું સૂર્યને થાક લાગતો નથી ? તોપણ તે સ્થિર બેસી રહેતો નથી. એ રીતે પોતે જેનો અંગીકાર કર્યો હોય છે, તેને છોડી દેતાં સન્નિવન લજ્જા પામે છે; કારણ કે પોતાને પ્રાપ્ત થયેલ વસ્તુનું કામ ઉપાડી લેવું એ સન્નિવનોનું એક કુળવત છે. ૨૧૪

સેતુપ્રક્રમકૌતુકાહતગિરિપ્રશેષવેગોચ્છલ-
ન્નિઃશેષામ્બુપરિસ્ફુટોદરદીગમ્મીરિમા સાગરઃ ।

વક્રે ગોષ્પદશ્વદિલ્હિતવતોઽપ્યન્તર્મયં મારુતેઃ
પૂર્ણત્વાદતિરિચ્યતે હિ મહત્સ્તુચ્છસ્ય દુર્લ્લક્ષ્યતા ॥૨૧૫

બ્યારે પુલ બાંધવાનો આરંભમાં રમત કરીને પથ્થરોને લાવીને નાખવામાં આવ્યા, ત્યારે તેના વેગથી સર્વ જળ ઊછળવા લાગ્યાં અને તેથી સાગરના પેટની યુક્તિ ઊંડાણ સ્પષ્ટ રીતે જ્ઞેવામાં આવ્યું હતું; પરંતુ હતુમાન ઓળખવા લાગ્યા ત્યારે તે સમુદ્ર મનમાં ભય પામીને ગાંધના ધગી અરી બની ગયો હતો. ખરેખર ! મહાન પુરુષ પૃથ્વીપણીને લીધે ઓળખવા યોગ્ય બની બન્ય છે, પણ દુર્જન માણસ ઓળખી શકતો નથી.

શૂરાઃ સન્તિ સહસ્રશઃ પ્રતિપદં વિચાવિદોઽનેકશઃ
સન્તિ શ્રીપતયો નિરસ્તથનદાસ્તેઽપિ ક્ષિત્તો મૂરિશઃ ।

યે કર્મણ્યનિરીક્ષ્ય ધાન્યમનુગતં દુઃસ્વાદિતં યન્મન-
સ્વાદૃષ્યં પ્રતિપદયતે જગતિ તે સત્પૂરુષાઃ પશ્ચવાઃ ॥૨૧૬

આ પૃથ્વી પર ચરતીર પુરુષો ઠગરો છે, વિનાશ બજાનાર પુરુષો અનેક છે, કુબેર કરતાં પણ ચડી બન્ય તેવા ધનાઢ્ય પુરુષો ઓછા નથી; પરંતુ ખીજ માણસોને

દુઃખી જોઈને જોએના મનને અત્યંત દુઃખ થાય છે, તેવા સુજન પુરુષો તો જગત પર ચારપાય હોય છે. દીનાનાં કલ્પવૃક્ષઃ સુગુણફલનતઃ સન્નનાનાં કદુમ્બી આદર્શઃ શિક્ષિતાનાં સુચરિતનિક્ષપઃ શીલેલાસમુદ્રઃ । સત્કર્તા નાવમન્તા પુરુષગુણનિર્ધિર્લક્ષિણોદારસત્ત્વો શ્લોકઃ શ્રાદ્ધઃ સર્ગીવત્યધિકગુણતયા ચોદ્યસન્તીવ । વાન્યે ॥ ૨૧૭ ॥

જે દીન જનોનું કલ્પવૃક્ષ છે, સુશીલોદ્ધી કુળોથી નમેલ છે, સન્નનોને માટે આદર્શ કુટુંબીજન છે, ભણેલા માણસો માટે કસોટીના પથ્થરરૂપે અને શીલ-સદાચારની મયધમાં સમુદ્રરૂપે છે, સર્વોત્તમ સત્કાર કરનારો છે, પણ કાઈનું અપમાન કરતો નથી. મનુષ્યોચિત શુભોના લંકારરૂપે છે, કુશળ સ્વભાવવાળો અને ઉદાર છે; જે રીતે પોતાના અધિક શુભોને કારણે જે પ્રશંસાને પાત્ર છે એવા તે સન્નજન જ ખરેખર જીવી રહ્યો છે, બાકીના જનો તો ફોગટ શ્વાસ લઈ રહ્યા છે. નમ્રસ્વેનોન્નમન્તઃ પરગુણકર્તાઃ સ્વાનુગુણાન્ધ્યાપચન્તઃ । સ્વાર્થાન્સંપાદ્યન્તો વિતત્તલ્લુપ્તારમ્ભયન્તાઃ પારર્થે ॥ શાન્તૈવાદોષપલક્ષાક્ષરુચ્ચરુચ્ચલુન્નુર્મુરુત્તાન્દુઃસ્વચન્તઃ ।

સન્તઃ સાધ્યર્થચર્ચા જગતિ बहुमताः कस्य नाम्भयर्चनीयाः ॥ નમ્રતા વડે જેઓ ઉન્નતિ પામેલા છે, ખીખના શુભોને કહે છે એમાં જ જેમની પોતાની સોજન્યતા-શુભીપણું વ્યક્ત થતું હોય છે, ખીખજોના માટે અનેક ભતના કાર્યોમાં પ્રયત્નશીલ રહે છે અને એમાં જ પોતાનાં કાર્યો જેઓ પ્રાપ્ત કરે છે, આણેપા અને નિંદાથી વાચાળ દુર્જોને જેઓ પોતાની શાંતિ અને સહન-શીલતાથી જ દૂષિત પુરવાર કરે છે એવા સત્પુરુષો આ જગતમાં ખરેખર આશ્ચર્યમય આચરણવાળા છે. તેઓ કોને માટે પ્રીતિપાત્ર અને અનુકરણીય નથી હોતા ? વસ્ત્રે વસ્ત્રાપકર્ષઃ સમરમુલિ તવ પ્રાણરક્ષાપિ દૈવાત્ સ્વેच्छाचारो न चास्ते नहि भवति तथा भारवाहो नितान्तम् । इत्युक्तोऽथः खरेण प्रहसितवद्वनो मूक एवावतस्ये तस्माज्जात्या महान्तोऽधमजनविषये मौनमेवाग्रयन्ते ॥

એક ગણેશને ઘોડાને કશું કે, ‘જો તારે રોજ બોળે ઉપાડવો પડતો નથી; તોપણ તને લગામથી જકડી રાખે છે. દૈવયોગે દરીને જ રણસંગ્રામમાં તારા પ્રાણુ-ન રક્ષા થાય છે, તું તારી ઇચ્છા પ્રમાણે ક્યાલ રખડી શકતો નથી’ આ પ્રમાણે કહેવા છતાં પણ ઘોડાએ મૌન જ રાખ્યું. ખરેખર, જેઓ સ્વભાવથી જ મહાન છે, તેઓ નીચ લોકે આગળ મૌન રાખીને જ રહે છે. ૨૧૮

દુર્જનનિંદા

સલઃ સર્વપમાત્રાણિ પરચ્છિદ્રાણિ પश्यति । આત્મનો વિલ્લમાત્રાણિ પश्यત્રપિ ન પश्यति ॥ ૧ ॥

દુર્જન માણસ ખીખના દોષો સરસપ નેટલા નાલા હોય, તે પણ જુએ છે અને પોતાના ખીલા નેટના મોટા હોય, તેને જાણવા છતાં પણ જોતો નથી. ૧

ન વિના પરવાદેન રમતે દુર્જનો જનઃ । કાકઃ સર્વરસાન્મુદ્ધકે વિનામેધ્યં ન વૃષ્યતિ ॥ ૨ ॥

પારકા સાથે ગંધડો ધ્યાં વિના દુર્જન માણસ રાહ થતો નથી. કાગડો બધા રસવાળા પદાર્થો ખાય છે, પણ તેને ગંદા પદાર્થ (વિષ) વિના સંતોષ થતો નથી. વિશિષ્ટચત્વાલયોરત્યવર્ણાભ્યાં ચો વિનિર્મિતઃ ।

પરસ્ય હરતિ પ્રાણાન્નૈતચિત્રં કુલોચિતમ્ ॥ ૩ ॥

સલ કુળ કથું ? વિશિષ્ટ (માણુ)નો છેલ્લો વર્ણુ જ અને સ્પર્શ (સપ)નો છેલ્લો વર્ણુ જ; તે બંનેથી જલ્લ (દુર્જન) માણસ બન્યો છે. એટલે તે ખીખના પ્રાણુને હરી લે, તેમાં વિરમય પામવા જેવું નથી. તેના કુળને તે યોગ્ય છે. ૩

વિપમા મલિનાત્માનો દ્વિજિહ્વા જિહ્વાગા હ્વ । જગત્પ્રાણહરા નિત્યં કસ્ય નોદ્દેજકાઃ સલાઃ ॥ ૪ ॥

જેમ સાપની ગતિ વાકી હોય છે, તેમ દુર્જન વાકા હોય છે. જેમ સર્પ શરીરે કાળો હોય છે, તેમ દુર્જન સ્વભાવે મલિન હોય છે. જેમ સાપ બે જલવાળો હોય છે, તેમ દુર્જન પણ બેભોલો (જુદો) હોય છે. જેમ સાપ કંઈથી જમતના પ્રાણુને હરે છે, તેમ દુર્જન કમર્થી જમતના પ્રાણુ હરે છે, જે રીતે ખરાબ સ્વભાવનો સર્પ અને દુર્જન કોને ઉદ્દેશ આપતા નથી ? ૪

દુર્જનઃ પરિહૃત્યો વિદ્યાલાહૃતોઽપિ સન્ । મણિના મૂષિતઃ સર્પઃ કિમસો ન મયંકરઃ ॥ ૫ ॥

વિદ્યાથી શોભતો હોય તોપણ દુર્જનના ત્યાગ કરવા જોઈએ; કારણ કે સર્પ મણિથી શોભતો હોય તોપણ શું તે લાવકર નથી ? ૫

સલાનાં કન્ટકાનાં ચ દિવિયૈવ પ્રતિક્રિયા ।

વપાનન્મુતમદ્ગ્નો વા દૂરતો વાપિ વર્જનમ્ ॥ ૬ ॥

ખન પુરુષ અને કાંટા, તેને નિવારવાના બે જ ઉપાય છે. પત્રના જોડથી તેમનું મુખ ભાંગવું અથવા તેમને દૂરથી છોડી દેવા. ૬

અપૂર્વઃ કોઽપિ કોપાગ્નિઃ સજનસ્ય સલમ્ય ચ ।

एकस्य शायसि स्नेहाद्धर्षतेऽन्यस्य वारितः ॥ ७ ॥

સમજનનો અને દુર્જનનો કોપરૂપી અગ્નિ એક
બુદ્ધિ જ પ્રકારનો હોય છે; એકનો કોપ સ્નેહને કારણે
શમી બધ છે, ત્યારે બીજાનો વારવા છતાં વધે છે. ૭
ઋજિતં સમ્જનં હૃદ્વા દ્વેષ્ટિ નીચઃ પુનઃ પુનઃ ।
કવલીકુરુતે સ્વસ્થં વિષું દિવિ વિચુંતુઃ ॥ ૮ ॥

જેમ આકાશમાં ઉત્તિ પામેલા ચંદ્રનો સહુ
દ્રાણિયો કરી બધ છે, તેમ સમજનને ઉત્તિ પામેલો
નોઈને દુર્જન તેના વારવાર દેવ કરે છે. ૮

ક્ષત્તિસર્પોડપિ મિત્રત્વમીયાન્નૈવ સ્વલઃ ક્ષતિત્ ।
ન શેપશાયિનોડપ્યસ્ય વજો દુર્યોધનો હરેઃ ॥ ૧૧ ॥

કોઈક વાર સર્પને પશુ મિત્ર બનાવી શકાય છે,
પશુ દુર્જનને કદી મિત્ર બનાવી શકતો નથી. વિષ્ણુ
ભગવાન શેપનાગને મિત્ર બનાવી તેના પર સંઈ ગયા,
પશુ દુર્યોધન તેમનો મિત્ર ન બન્યો. ૯

અપકારોડપિ નીચાનામપકારો દિ જાયતે ।
પયઃપાનં મુજંગાનાં ફેવલં વિપવર્ધનમ્ ॥ ૧૦ ॥

નીચ જનોનો ઉપકાર કરો, તોપશુ તે અપકાર જ
બની બધ છે. સર્પેને દૂધનું પાન કરાવો, પશુ તેથી
તેનું ઝેર જ વધે છે. ૧૦

અલકાશ્ચ સ્વલક્ષીવ મૂર્ધભિઃ સુજનૈર્ધૃતાઃ ।
અપર્ણપરિ સંસ્કારેડપ્યાવિષ્કુર્વન્તિ વક્ત્રતામ્ ॥ ૧૧ ॥

જેમ કંચને માથે ધારણ કરો અને તેમને સારી
રીતે સંસ્કારો તેમ તે વાંકા થતા બધ છે; તેવી રીતે
સુજન પ્રરથો જેમ જેમ દુર્જનને આન આપે અને
તેમને સંસ્કાર આપે, તેમ તેમ કુષ્ટતાને પ્રકટ કરે છે.

સલાતાં ધનુષાં વાપિ સદંશજનુગમપિ ।
શુળાભો ભવેદાશુ પરહૃદ્વેદકારકઃ ॥ ૧૨ ॥

જેમ સારા વાંસમાંથી પેદા થયેલ ધનુષ્યોને શુષ્ક-
દારી યદાવવામાં આવે, તો તે બીજાના હૃદયને ભેદનાર
બને છે, તેમ સારા વંશમાં ઉત્પન્ન થયેલ હોવા છતાં
જે દુર્જન છે, તેને જો કોઈ સારા શુષ્કનો લાલ થાય;
તો તેથી તે એવું કાર્ય કરે છે કે જેથી બીજાનું હૃદય
ભેદાય છે. ૧૨

મહુનિષ્કપટદ્રોહી મહુધાન્યોપપાતકઃ ।
રન્ધ્રાન્વેષી ચ સર્વેત્ર દૂપકો મૂપકો યયા ॥ ૧૩ ॥

દુષક-કુષ્ટ અને મૂષક-ઉંદર બંને સરખા છે. ઉંદર
નિષ્ક-પટ-દ્રોહી=અલકાર અને વસ્ત્રને કાપી નાંખનાર
છે અને કુષ્ટ બહુ નિષ્કપટ-દ્રોહી=અશુભ કપટલિત
જનોનો દોષ કરનાર છે. ઉંદર બહુ ધાન્યનો નાશ
કરનાર છે અને કુષ્ટ બહુધા-અન્ય-ઉપદ્રાતક=બુદ્ધિ રીતે

બીજાનો નાશ કરનાર છે. ઉંદર હિંદ=કાણુંને શોધનાર
છે અને કુષ્ટ હિંદ=દોષોને શોધનાર છે. ૧૩

નોશ્વ દુર્જનજિહ્વા ચ પ્રતિકૂલવિસર્પિણી ।
પરપ્રતારણાયૈવ દારુણા વૈન નિર્મિતા ॥ ૧૪ ॥

દુર્જનની જીભ અને નોશા બંને સરખાં છે. નાવ
જેમ પ્રતિ-કૂળ=કિનારા તરફ જનારી છે, તેમ જીભ
પ્રતિકૂળ-વિરુદ્ધ જનારી છે. જેમ નાવ પર-પ્રતારણાય=
બીજાને તારવા માટે જ દારુણા=લાકડાની બનાવેલી છે,
તેમ દુર્જનની જીભ પર-પ્રતારણાય=બીજાને છેતરવા
માટે જ દારુણા-કોઈ કોઈ ભાવથી બનાવેલી છે. ૧૪
યસ્મિન્વંશે સમુત્પન્નસ્તમેવ નિજચેષ્ટિતૈઃ ।
દૂયત્યત્ચિરેણૈવ ઘુણકીટ દ્વાધમઃ ॥ ૧૫ ॥

જેમ ઘુણ નામનો કોડો જે વાંસમાં પેદા થાય છે,
તે જ વાંસને પોતાની કિનાથી ઘોડા જ વખતમાં કોડી
ખાય છે; તેમ અધમ યુરુષ જે વંશમાં પેદા થાય છે,
તે જ વંશને પોતાનાં ખરાબ કાર્યોથી ઘોડા જ વખતમાં
ફિટ કરે છે. ૧૫

સ્વમાવકઠિનસ્યાસ્ય કૃત્રિમાં વિઘ્નતો નતિત્ ।
ગુણોડપિ પરહિંસાપૈ ચાપસ્ય ચ સ્વલસ્ય ચ ॥ ૧૬ ॥

જેમ ધનુષ્ય સ્વભાવે કઠણ હોય છે, છતાં પશુ
બનાવટી નમ્રતાને ધારણ કરે છે (વાંકું નમે છે); અને
તેની દારી (શુષ્ક) પશુ બીજાની હિંસા કરે છે, તેમ
સ્વભાવથી કઠણ અને બનાવટી નમ્રતાને ધારણ કરનાર
કુષ્ટ જનનો સારો શુષ્ક પશુ પારકાની હિંસા કરનાર
બને છે. ૧૬

અયઃપિન્ડ હ્રવોત્તરે સ્વલનાં હૃદયે ક્ષણાત્ ।
પતિતા એવ નશ્યન્તિ ગુણાસ્તોયકળા ઇવ ॥ ૧૭ ॥

તોપેલા ઘોડાના ગોળા પર જેમ જળનાં ટીપાં
પડતાં જ નાશ પામે છે, તેમ દુર્જનોના હૃદયમાં
આપેલા શુભ ક્ષણવારમાં નાશ પામે છે. ૧૭
વર્જનીયો મતિમતા દુર્જનઃ સહ્યવૈરયોઃ ।
આ મવત્યપકારાય લિહ્નપિ દરાજપિ ॥ ૧૮ ॥

કાલા આણસે દુર્જનને મૈત્રી અને વૈર બંનેથી દૂર
રાખવો; કારણ કે કૃષ્ણ ત્યારે કે કરડે બંને રીતે આપણું
ખરાબ જ કરે છે. ૧૮

વક્ત્રતાં વિઘ્નતો યસ્ય ગુણમેવ પ્રકાશતે ।
કર્મ ચ ન સમાનઃ સ્યાત્યુચ્છેન પિયુનઃ શુનઃ ॥ ૧૯ ॥

જેમ કૃષ્ણ પોતાની પૂંઝડી વાંકી કરે છે ત્યારે
તેનો અણભાગ ઉઘટી થાય છે, તેમ દુર્જન પોતાની
કુષ્ટતા ધારણ કરે છે, ત્યારે તેનું શ્રમ રહેલું દુર્જન-

પશુ જ ઉવાડું પડે છે; એ રીતે દુર્જન કૂતરાના પૂંછડા જેવા કેમ ન કહેવાય? ૧૯

જોહેન ભૂતિદાનેન કૃતઃ સ્વચ્છોડપિ દુર્જનઃ ।

દર્પણશ્રાન્તિકે તિવ્રન્કરોત્વેકમપિ દ્વિધા ॥ ૨૦ ॥

જેમ દર્પણુને તેલ અને લસ્ય લગાડીને સ્વચ્છ કરે; તોપણ તેની પાસે જીભા રહે, તો એકને બે પ્રકારે બતાવે છે; તેમ દુર્જનને પણ સ્નેહ અને વૈભવથી સારી રીતે રાખ્યો હોય, તોપણ તે એકતામાં બેઠ પડાવે છે. ૨૦

આજન્મસિદ્ધં કૌટિલ્યં ચલસ્ય ચ હલસ્ય ચ ।

સોઠું તયોર્મુલાક્ષેમેમલમેકૈવ સા ક્ષમા ॥ ૨૧ ॥

ખલ અને હલ એ બંનેનું કુટિલપણ જન્મથી જ સિદ્ધ થયેલું છે. તેમના મુખના ધા એક ક્ષમા-પૃથ્વી અથવા સહિષ્ણતા જ સહન કરી શકે છે. ૨૧

યથા યથૈવ જોહેન ભૂયિષ્ણુપચર્યતે ।

થત તથા તથા તાપં મહાન્વૈશ્વાનરઃ ચલઃ ॥ ૨૨ ॥

જેમ જેમ આપણે અગ્નિની ધીથી વિશેષ સેવા કરીએ, તેમ તેમ તે અગ્નિ વિશેષ તાપ ખારણુ કરે છે; તેવી રીતે દુર્જનને વિશેષ સ્નેહથી સેવીએ, તેમ તેમ તે હૃદયમાં વિશેષ સંતાપ આપનાર બને છે. ૨૨

સ્તોક્ષેનોત્તિમાયાતિ સ્તોક્ષેનાયાત્યધોગતિમ્ ।

અહો નુ સદશી વૃત્તિસ્તુલાકોટઃ ચલસ્ય ચ ॥ ૨૩ ॥

જરાકામી જીવે આવી બળ છે અને જરાકામી નીચે આવી બળ છે; એ રીતે માનવાની દાડી અને દુર્જનની વૃત્તિ સરખી હોય છે. ૨૩

દુર્જનઃ કૃતશિક્ષોડપિ સજ્જનો નૈવ જાયતે ।

અપિ ગદ્ગજલક્ષ્મ્યાન્નાગ્રાઃ કેશઃ કુશાયતે ॥ ૨૪ ॥

દુર્જનને શ્રમે તેટલી શિષ્ટામણુ આપો, તોપણ તે સુજન બનતો નથી; જેમ ગંગાજળમાં સ્નાન કરેલા છતાં પણ નીચેના કેશ હલ જેવા પવિત્ર બનતા નથી.

દક્ષમાનાઃ સુતીક્ષ્ણેન નીચાઃ પરયશોમિના ।

અશકાસ્તત્પદં ગન્તું તવો નિન્દાં પ્રકુર્વતે ॥ ૨૫ ॥

ખીજના યશસ્વી તીક્ષ્ણ અમિથી બળી રહેલા હલકા માણસો તેના સ્થાનને મેળવી શકતા નથી; એટલે તેની નિંદા કરે છે. ૨૫

ચલઃ સત્ક્રિયમાણોડપિ દદાતિ કલહં સતામ્ ।

દુઃખયૌતોડપિ કિં યાતિ વાયસઃ કલહંસતામ્ ॥ ૨૬ ॥

દુર્જન પુરુષનો ગમે તેટલો સત્કાર કરે, તોપણ તે સારા માણસને કલેશ જ આપે છે; કારણ કે કામગાને

ગમે તેટલા દુષ્ટથી ધુઓ, તોપણ શું તે હંસ જેવો સ્વચ્છ બનવાનો છે? ૨૬

દુર્જનસ્ય વિશિષ્ટત્વં પરોપદ્રવકારણમ્ ।

વ્યાઘ્રસ્ય ચોપવાસેન પારણ પશુમારણમ્ ॥ ૨૭ ॥

દુર્જન કોઈ ખાસ કામ કરે, ત્યારે પણ બાધુનું કે તેમાં ખીજને ઉપદ્રવ થાય એવું હશે. જેમ કે વાઘ કદાચ ઉપવાસ કરે, તો તેનું પારણું પશુને મારવાથી જ થાય છે. ૨૭

સંત્યગ્ય ધૂર્ણવદ્યોવાનુગુણાન્નૃહાતિ પઞ્ચિતઃ ।

વોપમાહી ગુણત્યાગી પહોલીવ હિ દુર્જનઃ ॥ ૨૮ ॥

જેમ સપક નકામી ચીજ ફેંકી દઈ, સારી વસ્તુ રાખે છે તેમ સજ્જન દોષ દૂર કરી, ગુણનો સ્વીકાર કરે છે અને જેમ ચાળણી સારી વસ્તુ કાઢીને નકામી ચીજ રાખી મૂકે છે તેમ દુર્જન ગુણનો ત્યાગ કરી, દોષોને રાખી મૂકે છે. ૨૮

ચલો ન સાધુતાં યાતિ સદ્ધિઃ સંબોધિતોડપિ સન્ ।

સરિત્પૂરપૂર્ણોડપિ ક્ષારો ન મધુરાયતે ॥ ૨૯ ॥

જેમ સર્પ સરિતાઓથી પૂરવામાં આવવા છતાં ખારો સમુદ્ર મીઠો થતો નથી, તેમ સજ્જનોએ ગમે તેટલો બોધ આપવા છતાં ખલ સાધુપણને પામતો નથી.

સર્પદુર્જનયોમધ્યે ચરં સર્પો ન દુર્જનઃ ।

સર્પો દશતિ કાલેન દુર્જનસ્તુ પદે પદે ॥ ૩૦ ॥

સર્પ અને દુર્જન બંનેમાં સર્પ સારો; દુર્જન નહીં; કારણ કે સર્પ કોઈક કાલે જ ડસે છે; પરંતુ દુર્જન તો પગલે પગલે ડસે છે. ૩૦

અકસ્માદેવ કુપ્યન્તિ પ્રસીદન્ત્યનિમિત્તતઃ ।

શીલમેતદસાધૂનામન્ત્રં પારિપૂર્વં યથા ॥ ૩૧ ॥

જેમ ચપળ વાદળ ધડીકમાં ઢાપે છે અને ધડીકમાં વરસે છે, તેમ દુર્જન ધુરંપોનો એ સ્વભાવ છે કે, તે ધડીકમાં ઢાપે છે અને ધડીકમાં રાજ થાય છે. ૩૧

અશકાઃ શક્તિમાત્મીયાં શ્રાપયન્તે ચ દુર્જનાઃ ।

તે મવન્ત્યપહાસાય મહતામેવ સમિચ્ચૌ ॥ ૩૨ ॥

દુર્જનો શક્તિ વિનાના હોવા છતાં, પોતાની શક્તિઓમાં વખાણુ કરે; પરંતુ મોટા પુરોહીની પાસે તે હાસ્યપાત્ર થાય છે. ૩૨

સર્પઃ ક્રૂરઃ ચલઃ ક્રૂરઃ સર્પાત્ક્રૂરતરઃ ચલઃ ।

મન્ત્રેણ શામ્યતે સર્પો ન ચલઃ શામ્યતે કદા ॥ ૩૩ ॥

સર્પ ક્રૂર છે અને દુર્જન પણ ક્રૂર છે, પણ તેમાં સર્પ કરતાં દુર્જન વધારે ક્રૂર છે; કારણ કે સર્પ

મતથી વશમા આવે છે, પણ દુર્જન કદી શાત થતો નથી ૩૩

દુર્જન પ્રથમ વન્દે સજ્જન તદનન્તરમ્ ।

સુપ્રસક્ષાલનાત્પૂર્વં ગુપ્તપ્રક્ષાલન યથા ॥ ૩૪ ॥

જેમ મોઢું ધોતા પહેલા-દાતણ કરતા પહેલા શુદ્ધપ્રક્ષાલન-શોધવિધિ કરવામા આવે છે, તેમ પહેલા હું દુર્જનને પ્રણામ કરું છું અને તે પછી સજ્જનને પ્રણામ કરું છું ૩૪

દુર્જન સુજનો ન સ્યાદુપાયાના શતૈરપિ ।

અપાન મૃતસહસ્રેણ ધૌતિ ચાસ્ય કથં ભવેત્ ॥ ૩૫ ॥

મારીથી હાનર વખત ધુએ, તોપણ શદા તે મુખ બનતી નથી તેમ સેકડો ઉપાય કરવા છતાં પણ દુર્જન સાથે માણસ થતો નથી ૩૫

ચલાસ્તુ કુશલા સાધુહિતપ્રત્યુદ્ધકર્મણિ ।

નિપુણા ફાણિન પ્રાણાનપદ્ધતું નિરાગતમ્ ॥ ૩૬ ॥

જેમ સર્પ નિરપરાધીઓના પ્રાણ હરવા માટે નિપુણ હોય છે, તેમ સાધુઓના હિતકારી કાર્યોમા વિદ્ધ નાખવામા દુર્જન કુશળ હોય છે. ૩૬

અહો વત મહત્કષ્ટ વિપરીતમિદં જગત્ ।

યેનાપત્રપતે સાધુરસાધુતેન દુષ્યતિ ॥ ૩૭ ॥

જે કરવાથી કાશો માણસ લજ્જા પામે, તે કામ કરવાથી દુર્જન રાજ થાય છે આ કેવી મોટી દિલ ગીરીની વાત છે! અને આ જગત પણ કેવું વિપરીત છે! ૩૭

સક્ષકસ્ય વિપ દન્તે મક્ષિકાયાશ્ચ મસ્તકે ।

શુશ્કિકસ્ય વિપ પુન્હે સર્વોન્ને દુર્જનમ્ય તત્ ॥ ૩૮ ॥

સાપને દાંતમા એર હોય છે, માખીને માથામા અને વીંછીને પૂછકામા એર હોય છે, પરંતુ દુર્જન પુરુષને તો સર્વ અંગોમા વિપ હોય છે ૩૮

દુર્જનો નાર્જવ યાતિ સેવ્યમાનોઽપિ નિયશ ।

સ્વેદનામ્યજ્જનોપાયે શ્રુપુન્છમિવ નામિતમ્ ॥ ૩૯ ॥

જેમ ફતરાના પૂઠાને ગમે તેટલી ગાદી આપો કે ચોળા અને સીધું ડ્રો, તોપણ તે વાકું જ રહે છે તેમ દુર્જનની દરરોજ સેવા કરો, તે છતાં તે સરસ બનતો નથી ૩૯

વર્ચન વાય સમાન ઘરાના પ્રીતયે શુવ ।

ફલન્યમૃતસેવેઽપિ ન પથ્યાનિ સિપદ્રુમા ॥ ૪૦ ॥

એના વક્ષને ગમે તેટલું અમીત સંચિવામા આવે, તોપણ તેના ફળ હિતકારી અને મીઠા થતા નથી,

તેમ દુર્જનોના વૃદ્ધિ કરો કે સન્માન આપો, તોપણ તે તેમની પ્રીતિને વધારી શકતા નથી ૪૦

દુર્જનૈરુચ્યમાનાનિ વચાસિ મધુરાપ્યપિ ।

અકાલહુસુમાનીયં મય સજનયન્તિ હિ ॥ ૪૧ ॥

જેમ અગાધે દૂધ આવે, તેથી ચિતા થાય, તે રીતે દુર્જનો મધુર વચન કહે, તોપણ તે બધાને ભય પેદા કરે છે ૪૧

શત દયાજન વિવેદેદિતિ વિદ્યસ્ય સમતમ્ ।

વિના હેતુમપિ દ્રવ્યમેતન્મૂર્ચસ્ય લક્ષણમ્ ॥ ૪૨ ॥

સમજી માણસનો એવો મત છે કે 'સોની રકમ આપવી પડે, તો આપવી પણ વિવાદ કરવો નહિ,' પરંતુ મૂર્ખજનનું લક્ષણ એવું છે કે, કારણ ન હોય, તો પણ કશ્ચિત્ કરવો ૪૨

અહો રાહમુજગત્ય વિપરીતો વધક્રમ ।

અન્યસ્ય દશતિ શ્રોત્રમન્ય પ્રાર્ણર્વિયુજ્યતે ॥ ૪૩ ॥

ખલ અને સર્પ બન્ને બીજનો વધ કરે છે, પણ તેમનો ક્રમ બિલકો છે સર્પ જેને કગડે છે, તેને જ મારી નાખે છે, પણ દુર્જન એકના કાનમા કરડે છે (બહેરણી કરે છે) અને બીજના પ્રાણ લઈ લે છે ૪૩

ન યત્રકોટિશતકૈરપિ દુષ્ટ સુધીર્ભવેત્ ।

કિં મર્દિતોઽપિ કસ્યર્થાં લઘુનો યાતિ સૌરમમ્ ॥ ૪૪ ॥

ગમે કેટલી કરતૂરીનો લેષ કરો પણ લસણ સુગંધીદાર બનવાનું છે કે એ રીતે સેકડો અને કરોડો ઉપાય કરો, તોપણ દુર્જન સદૃશદિવાળો થવાનો નથી ૪૪

પાપાણો મિથતે દૈર્ઘ્યેવ જગ્રેણ મિથતે ।

સર્પોઽપિ મિથતે મન્યંદુશ્ચાત્મા નૈવ મિથતે ॥ ૪૫ ॥

ટાકણાથી પથરો ભેદાય છે, હીરાથી હીરા ભેદાય છે અને મતથી સર્પ ભેદાય છે, પરંતુ દુષ્ટ પુરુષ દ્રાહ્યથી ભેદાતો નથી ૪૫

દુર્જનો દોષમાદત્તે દુર્ગન્ધિમિવ સૂકર ।

સજ્જનશ્ચ શુણઘ્રાહી હસ ક્ષીરમિવામ્મસ ॥ ૪૬ ॥

જુડ જેમ દુર્ગંધ રોધતું કરે છે, તેમ દુર્જન માણસ દોષને લે છે અને હંસ જેમ પાણીમાથી દૂધ લઈ લે છે તેમ સજ્જન યજ્ઞને જ ગ્રહણ કરે છે ૪૬

અપૂર્વા રસનાવ્યાલા રાહાનનચિલેશયા ।

કળમૂલે શ્વશન્યન્ય હરન્યન્યસ્ય જીવિતમ્ ॥ ૪૭ ॥

આ દુર્જનોના મુખરૂપી રાક્ષસમા રહેનારા જીભરૂપી સર્પો તો અતીકિક છે તેઓ એકના કાનના મૂળમા કરડે છે અને બીજના પ્રાણ હરી લે છે ૪૭

દુર્જનેન સમં સર્વ્યં વૈરં ચાપિ ન કારયેત્ ।

હ્યપો દ્વહતિ ચાહ્વારઃ શીતઃ કૃષ્ણાયતે કરમ્ ॥૪૮॥

દુર્જનની સાથે મિત્રતા કરવી નહિ તેમ વૈર પણ રાખવું નહિ. અથારે જ્યારે ગરમ હોય છે ત્યારે બાળે છે અને ઠંડો પડે છે ત્યારે ઢાથ કાળા કરે છે. ૪૮
દુર્જનઃ પ્રિયવાદી ચ નૈતદ્વિશ્વાસકારણમ્ ।

મધુ તિષ્ઠતિ જિહ્વાપ્રે હૃદિ હાલાહલં વિષમ્ ॥૪૯॥

દુર્જન હોય અને તે મીઠું બોલનાર હોય, તોપણ તે વિશ્વાસલાયક બનતો નથી; કારણ કે તેની જીભ પર મધ રહે છે અને હૃદયમાં હળાહળ એવું હોય છે. ૪૯
મનસ્યન્વદચસ્યન્ત્યકાર્યે ચાન્યદુરાત્મનામ્ ।

મનસ્યેકં વચસ્યેકં કર્મણ્યેકં મહાત્મનામ્ ॥૫૦॥

દુર્જનોનાં મનમાં બુદ્ધિ, વચનમાં બુદ્ધિ અને કાર્યમાં બુદ્ધિ હોય છે; જ્યારે મહાત્મા પુરુષના મનમાં એક જ, વચનમાં એક જ અને કાર્યમાં પણ એક જ હોય છે. ૫૦

જીવનમહ્યે નત્રા ગૃહીત્વા પુનઃપ્રયાતઃ ।

કિં કનિષ્ઠાઃ કિમ્ જ્યેષ્ઠા ઘટીયન્ત્રસ્ય દુર્જનાઃ ॥૫૧॥

જેમ રેટના ઘડા પાણી લેતા નીચા નમે છે અને પાણી લઈને પાછા જીયા થઈ બધા છે તેમ દુર્જનો કોઈનો જન લેતાં નહીં બની બધા છે અને ફરી પાછા જીયા થઈ બધા છે; માટે દુર્જનો રેટના ઘડા કરતા નાના નથી તેમ મોટા પણ નથી. ૫૧

વિષ્ણુના ગરલં કળે મુર્જગપરિવેષિતા ।

શાંભવીવ તનુ' કરસ્ય ન વન્ધ્યા દૌર્જની સમા ॥૫૨॥

કડમા એર ધારણ કરેલી અને ભૂતગોષ્ઠી વીંટાયેલી શંકરની દેહમૂર્તિ કોને વંધ નથી ? (અર્થાત્ સર્વને છે.) તેરી રીતે ગળામાં દુર્જનનોરૂપ એર ધારણ કરેલી અને ભુજંગ (સર્પ જેવા ચોર, બર, શઠ વગેરેથી) વીંટાયેલી ખલમંડળી કોને વંધન કરવા યોગ્ય નથી ? (અર્થાત્ તેને દુરથી નમસ્કાર કરી ત્યજવા યોગ્ય છે.) ૫૨

અક્ષમાલાપટ્ટતિહ્વા કુશાસનપરિમહા ।

બ્રાહ્મીવ દૌર્જની સંસદ્ધન્વીયા મમેયલા ॥૫૩॥

બ્રહ્માની સભા જેમ અક્ષમાલા-રૂપાક્ષમાલાની અપટ્ટિ-અમણ-રેરવવાની કળાને જાગૃતી હોય છે અને કુશના આસન પર ખેસનાર હોય છે તેમ જ બધાએ મેખલા ધારણ કરી હોય છે તેમ દુર્જનોની સભા અક્ષમા-ધીરજ વિનાના આલાપટ્ટિ-ભાષણના સ્વભાવને જાગૃતાર, કુ-સાસન ખરા પ શિક્ષાને ગ્રહણ કરનાર અને સમે-સરલ માણસો માટે ખજા-કુદ

સ્વભાવ રાખનારી હોય છે. ૫૩

સ્થલઃ કરોતિ દુર્વૃત્તં નૂનં ફલતિ સાધુપુ ।

દશાનનોઽહરત્સીતાં બન્ધનં ચ મહોદ્ધે ॥૫૪॥

દુર્જન ખરાબ કર્મ કરે છે, પણ તેવું ફળ સાધુ-જનો પર આવી પડે છે. રાવણ' સીતાને હરી ત્રયો પણ બધાવ સમુદને પડ્યું. ૫૪

કુર્વેતે સ્વમુલ્લેનૈવ વદુષાન્યસ્ય રણઢનમ્ ।

નમઃ પતનશીલાય મુસલાય રણાય ચ ॥૫૫॥

પોતાના મુખથી જ જેમ સામેલું ખૂબ ધાન્યને ખાડે છે અને વારંવાર પડ્યા કરે છે, તેમ પોતાના મુખથી જ ઘણું ફરી બીજાનું ખાન કરનાર અને પતનના સ્વભાવવાળા દુર્જનને અને સામેલાને નમસ્કાર છે. ૫૫
અપવાદાદમીતસ્ય સમસ્ય ગુણદોષયોઃ ।

અસદૃશરહો વૃત્તં દુર્વિભાવ્યં વિવેચિ ॥૫૬॥

દેવ(નસીય)ની જેમ દુર્જનનું ચરિત ભાગ્યેજ બાણી રાકાય તેવું છે. બલ નિંદાથી ડરે એમ નથી અને શુદ્ધિને સરખા ગણે છે. ૫૬

ન દેવાય ન ધર્માય ન વ્યુચ્યો ન ચાર્થિને ।

દુર્જનસ્યાર્જિતં વિત્તં મુચ્યતે રાજતસ્કરૈઃ ॥૫૭॥

દુર્જનનું કમાયેલું ધન દેવ, ધર્મ, કુટુંબીજન કે શાયક માટે વપરાતું નથી; પણ તેને રાજા અને ચોર લોક જ લોચે છે. ૫૭

મુલં પન્નદલાકારં વાચા ચન્દનશીતલા ।

હૃદયં જોયસંયુક્તં ત્રિવિધં ધૂર્તલક્ષણમ્ ॥૫૮॥

કમળના પત જેવું મુખ, ચંદન જેવી શીતળ વાણી અને કોષથી ભરેલું હૃદયઃ ધૂતારાના આ ત્રણ લક્ષણ છે નિષ્ણાતોરૂપિ ચ વેદાન્તે સાધુત્વં નૈતિ દુર્જનઃ ।

વિરં જલનિષૌ મત્રો મૈતાક ઇવ માર્દવમ્ ॥૫૯॥

જેમ સમુદ્રના જળમાં લાખો વખત રહેતા છતાં મૈતાક પર્વત કામળતા ધારણ કરતો નથી, તેમ વેદાતની પાર ગયેલો હોય, છતાં પણ દુર્જન સારા સ્વભાવને પામતો નથી. ૫૯

રણઃ મજ્જનકાર્પાસપક્ષ્મીઋતાશનઃ ।

પરદુઃસાપ્રિયમનમારતઃ કેન વર્ણયતામ્ ॥૬૦॥

દુર્જન સારા ચાણસરૂપી કપાસને ખાળવામાં અગ્નિ જેવો છે અને બીજાના દુઃખરૂપી અગ્નિને ધમવામાં પવન જેવો છે તેવું વર્ણન શી રીતે થઈ શકે ? ૬૦

યશઃસૌરમ્યલગુનઃ શાન્તિશૈલ્યહુતાશનઃ ।

કારુણ્યકુમુમાકાશઃ રણઃ સજ્જનદુઃપદઃ ॥૬૧॥

સન્નનના યશસ્વી સુમધીમાં જે લક્ષણ જેવા બને છે, શાંતિરૂપી શીતળતામાં જે અગ્નિ જેવા બને છે અને કરુણારૂપી પુષ્પને માટે જે આકાશ (ખાલી જગા) રૂપ બને છે; તે રીતે દુર્જન સન્નનને દુઃખ આપનાર હોય છે. ૬૧

અન્તર્મલિનદેહેન યદિરાહાદકારિણા ।

મહાકાલફલેનેવ કે ચલેન ન વચ્ચિતાઃ ॥ ૬૨ ॥

જેમ ધર્તરાત્રી ઈશ અંદરથી મલિન અને દેખાવમાં આનંદ આપનાર હોય છે તેમ અંદરથી મલિન અને બહાર ઉર્ધ્વ પ્રગટ કરનાર દુર્જનથી કાણુ ઉતારાયું નથી ? અહો પ્રકૃતિસાદર્યં શ્રેષ્ઠમ્ણો દુર્જનસ્ય ચ ।

મધુરૈઃ કોપમાયાતિ કટુકેનૈવ શાન્ત્યતિ ॥ ૬૩ ॥

ખરેખર ! કદંબાદ્રુ અને દુર્જનના સ્વભાવની સરખામણી તો ભુએ. મીઠા પદાર્થથી કદંબાદ્રુ છે અને કડવા પદાર્થથી શાંત થાય છે, તેમ મીઠા વચનથી દુર્જન કાંપે છે અને કડવા વચનથી શાંત થાય છે. ૬૩

ઈપ્લવ્યપ્રવેશોઽપિ સ્નેહવિચ્છેદકારકઃ ।

કૃતક્ષોમો નરીનર્તિ રણો મન્યન્નદળવત્ ॥ ૬૪ ॥

રવૈયાને ગાળીમાં જરાક પ્રવેશ મળે કે તે ઘડીને ઘીથી ભુલું પાડે છે અને વધીવતાં (બને વચ્ચે બેઠ પડાવી) નાચવા લાગે છે, તેમ જરાક પ્રવેશ મળતાં જ દુર્જન ગ્રેમમાં વિચ્છેદ કરે છે અને એકબીજાને વિખવાદ થતાં, નાચ્યા કરે છે (રાજ થાય છે). ૬૪

વિવૃણ્વતી પુરસ્તૈર્જ્યં પૃષ્ઠતઃ કુર્વતી ગુણમ્ ।

કર્ણાન્વિધ્યતિ લોકસ્ય સૂચીવત્સૂચકસ્ય વાક્ ॥ ૬૫ ॥

સોય જેમ આગળ તીક્ષ્ણતાને પ્રગટ કરે છે, ગુણ એટલે દોરાને પછવાડે રાખે છે તેમ દુર્જનની વાણી સોય જેવી છે. તે આગળ તીક્ષ્ણતાને પ્રગટ કરે છે, બીજાના સારા ગુણને પછવાડે રાખે છે અને લોકના કાનને પોતાનાં કાંઠે વચનથી વીધે છે. (તેથી સોય અને દુર્જનની વાણી એ સરખાં છે.) ૬૫

સર્વથા વ્યવહર્તવ્યં કુતો હ્યવચનીયતા ।

યથા સ્ત્રીણાં તથા વાચાં સાધુત્વે દુર્જનો જનઃ ॥ ૬૬ ॥

સર્વ રીતે વ્યવહાર એવોજ રાખવો બોધ્યો; કારણ કે ક્યાંથી નિંદા થશે, તેની ખજાર પડતી નથી. ઓએ અને વાણી બનેલી શુદ્ધિ વિષે દરેક માણસ દુર્જનની જેમ વર્તે છે. ૬૬

કાપુરુષઃ કુકુરુધ્વ મોજનૈકપરાયણઃ ।

સ્થાલિતઃ પાશ્વમાયાતિ વારિતો ન ચ ગચ્છતિ ॥ ૬૭ ॥

દુર્જન અને કૂતરો એ બંને ભોજન માટે તૈયાર હોય છે. તેને લાડ લગાવે - તો પાસે આવે છે અને વાથો હોય તો પશુ જતો નથી. ૬૭

માલિન્યમવલમ્બેત યદા દર્પણવત્પલઃ ।

તદૈવ તન્મુલે દેવ્યં રજો નાન્યા પ્રતિક્રિયા ॥ ૬૮ ॥

બહારે દર્પણ મેલું થાય, ત્યારે તેના મુખ પર રજ નાખવી; તે રીતે દુર્જન મલિન થાય, ત્યારે તેના મુખ પર ધૂળ નાખવી. તે સિવાય બીજા કંઈ ઉપાય નથી. ૬૮

દુર્જનઃ પરિહર્તવ્યઃ પ્રત્યક્ષો દ્વિપદઃ પશુઃ ।

વિધ્યતે વા કુશલ્યેન અદ્યઃ કણ્ઠકો યથા ॥ ૬૯ ॥

જેમ કાંટા બેનામાં આવે નહિ, તો તે પોતાની કંઠાર અણીથી વીધે છે, તેમ દુર્જન બે પત્રવાળા પ્રત્યક્ષ પશુ છે; તેના ત્યાગ કરવો, નહિ તો તે વીધી નાખે છે. ૬૯

યથા ઘૃષ્ટિઃ સમુદેપુ મુક્ત્યોપરિ મોજનમ્ ।

અર્થં પ્રીતિઃ સર્વૈઃ સાર્યમુત્પન્નેઽર્થઽવસીદતિ ॥ ૭૦ ॥

જેમ સમુદ્રમાં ઘૃષ્ટિ અને જમીસાને ભોજન નકામું છે, તેમ દુર્જન સાથે કરેલી પ્રીતિ કંઈ લાભ કરતી નથી; પરંતુ તેનો સ્વાર્થ સધાતાં તે નાશ પામે છે. કવિત્કાર્યવશાન્નોચોઽયલં ભવતિ નો મહાન્ ।

કાચસ્યેવ હિ રાક્ષોઽપિ દર્પણઃ કનકસ્ય ન ॥ ૭૧ ॥

કાંઈક વાર કાર્યવશાત્ નીચ પશુ શોભાને પ્રાપ્ત કરે છે, પશુ એથી કંઈ તે મહાપુરુષ બની જતો નથી. રાગનું દર્પણ પશુ કાચનું જ હોય છે, સોનાનું હોતું નથી. દુર્જનો દૂપયત્વેવ સર્તાં ગુણગર્ણ ક્ષણાત્ ।

મલિનીકુરુતે ધૂમઃ સર્વથા વિમલામ્બરમ્ ॥ ૭૨ ॥

જેમ ધુમાડો સ્વચ્છ આકાશને મલિન કરે છે, તેમ દુર્જન સન્નનના નિર્મળ ગુણસમૂહને દૂષિત કરે છે. ૭૨

યથા દ્યોયો વિભાત્યસ્ય જનસ્ય ન તથા ગુણઃ ।

પ્રાયઃ કલઙ્ક એવેન્દોઃ પ્રસ્ફુટો ન પ્રસન્નતા ॥ ૭૩ ॥

લોકોની નજરે દોષ જેટલો પ્રગટ થાય છે, તેટલો. ગુણ પ્રગટ થતો નથી. ચંદ્રનું કલંક જેટલું બાણીતું છે, તેટલી તેની પ્રસન્નતા બાણીતી નથી. ૭૩

સંપત્તૌ કર્કશં ચિત્તં ચલસ્યાપદિ કોમલમ્ ।

શીતલં કઠિનં પ્રાયસ્તતં સદુ ભવત્યયઃ ॥ ૭૪ ॥

જેમ લોહું તપાવો ત્યારે ક્રોધ બને છે અને ઠંડું હોય ત્યારે કડબ બને છે, તેમ દુર્જનનું ચિત્ત સંપત્તિમાં કંઠાર રહે છે અને વિપત્તિમાં ક્રોધ બને છે. ૭૪

પ્રાયઃ પ્રકુપ્યત્યવિનયં પ્રીત્યેવ પ્રચલો જનઃ ।

નયનં સ્નેહસંપર્કોત્કાલુર્ધ્વં સમુપેત્યલમ્ ॥ ૭૫ ॥

એમ આખ (સ્નેહના સ યોગથી) મેલની કાળાચથી વિશેષ કાળી બને છે, તેમ ખલ પુરુષ સ્નેહ વધતાં વધારે ઢાપે છે. ૭૫

પ્રાપ્ય વિત્તં જહાસ્તૂર્ણ નિર્વૃત્તિ યાન્તિ નાન્યથા ।

તોયમાસાચ ગર્જન્તિ ન રિક્તાઃ સ્વનચિત્રવઃ ॥૭૬॥

એમ મેધ જળથી ભરેલા હોય, ત્યારે ગાળે છે, તેમ ખાલી ગાળતા નથી, તેમ મૂર્ખ લોકો દ્રવ્ય મેળવીને જેટલા જલદીથી સુખ પામે છે, તેટલા ખીજા કોઈ રીતે સુખી થતા નથી. ૭૬

નૈવાત્મનો વિનાશં રાગયતિ વિશુનઃ પરલ્યસનદ્વયઃ ।

પ્રાપ્ય સદ્વિવિનાશં સમરે વૃત્યવિ કવચ્ચ ઇવ ॥૭૭॥

એમ રણ્યુભિમાં પોતાનો હજાર રીતે નાશ થયો હોવા છતાં ચોદાતું ધડ નાચ્યા કરે છે, તેમ દુર્જન ખીજના દુઃખથી ધર્મ પામીને પોતાના નાશને પણ ચથુતા નથી. ૭૭

રવિરપિ ન દ્વતિ તાદગ્યાદ્દસંદ્વતિ ચાલુકાનિકરઃ ।

અન્યમાહ્ન્યપદો નીચઃ પ્રાયેણ દુઃસહો ભવાત ॥૭૮॥

સૂરજના તાપથી તપેલી રેતી જેટલી બાળે છે, તેટલો સૂર પોતે બાળતો નથી; એવી રીતે ખીજને લીધે ચોદું પદ પામેલો હલકો માણસ પેલાના કરતા પણ અત્યંત અસહ્ય બની જાય છે. ૭૮

ત્યક્ત્વાપિ નિજપ્રાણાન્પરિહતવિદ્મં સ્વલઃ ક્રોત્યેવ ।

કચલે પતિવા સયો વમયતિ સ્વલુ મશ્કિકાન્નમોક્ષારમ્ ॥

એવી રીતે ક્રાંતિયામાં આવી પડેલી આખ (પોતે મરણ પામે છે; તોપણ) ખાનારને ઊલટી કરાવે છે, એવી રીતે દુર્જન પોતાના માણસ ત્યજીને પણ ખીજના હિતમાં વિદ્મં કરે છે. ૭૯

કૃતમપિ મહોપકારં પય ઇવ પીત્વા નિરાતદ્ગમ્ ।

પ્રત્યુત દન્તું ચત્તે કાકોદરસોદરઃ સ્વલો જગતિ ॥૮૦॥

નિઃશંક બનીને દૂધ પીવા છતાં સાપ ડસે છે; એ રીતે સાપના સગા ભાઈ જેવા દુર્જન અત્યંત ઉપકાર થયો હોવા છતાં પણ જરાક વાંધા આવતાં ઉપકારી જનનો નાશ કરવાને તૈયાર થઈ જાય છે. ૮૦

નલિકાગતમપિ કુટિલં ન ભવતિ સરલં શુનઃ પુચ્છમ્ ।

તદ્વત્સલજનદ્વયં યોધિતમપિ નૈવ યાતિ માધુર્યમ્ ॥૮૧॥

ફૂતરાની વાંધા પૂંછડીને સીધી નજીમાં ઉતારે તો પણ તે સરસ-સીધી થવાની નથી; તે રીતે ગમે તેટલો યોધ આપવામાં આવે તોપણ ખલ જનનું હૃદય મધુરતાવાળું બનતું નથી. ૮૧

એતે સ્નિગ્ધતમા ઇતિ મા મા ક્ષુદ્રેપુ યાત વિશ્વાસમ્ ।

સિદ્ધાર્થાનમેષાં સ્નેહોડ્યશ્રણિ પાતયતિ ॥ ૮૨ ॥

‘આ તો આપણા અત્યંત સ્નેહીજનો છે’ એમ માનીને હલકા જનો પર વિશ્વાસ કરતા નહિ. જેવી રીતે સરસવતુ તેલ તેમાં રાંધેલા પદાર્થો ખાઈએ છીએ ત્યારે આસુ પડાવે છે, તેવી રીતે દુર્જન માણસોનાં કાર્યો સધાઈ જાય એટલે તેમનો સ્નેહ પણ આપણને આસુ પડાવે છે. ૮૨

ગુણિનાં ગુણેષુ સત્સ્વપિ વિશુનજનો દોષમાત્રમાદત્તે ।

પુવ્વે ફલે વિરાગી ક્રમેલકઃ કષ્ટકૌષમિવ ॥૮૩॥

મોટા બગીચામાં રહેલ ઊંટ ફલ અને ફળમ વિરાગી બને છે અને કાટાની વાઢ જ શોધતું હોય છે; તેમ ગુણવાન માણસોની અંદર ગમે તેટલા ગુણો હોય, છતાં દુર્જન માણસ એકલા દોષને જ શોધી કાઢવાનો છે. ૮૩

સુજનાનામપિ દ્વદયં વિશુનપરિવદ્મં લિપ્તમિદ્ધ ભવતિ ।

પવનઃ પરાગવાહી રથ્યાસુ વહન્રજસ્વલો ભવતિ ॥૮૪॥

બાગમગીચામાંથી પરાગની સુગંધીને લેનારો પવન બ્યારે શરીરમાં વાય છે ત્યારે રજવાળો બને છે, તેમ દુષ્ટ જનોના સંગને કારણે સુજન માણસોના હૃદય પણ દોષથી લેપાય છે. ૮૪

પરિપૂર્ણંડપિ તદાગે કાકઃ કુન્મોદકં પિવતિ ।

અનુકૂલેડપિ કલત્રે નીચઃ પરદારલ્પપદો ભવતિ ॥૮૫॥

સુંદર સરોવર ભરેલું હોય તોપણ કાગડો તો ધમતું જળ પીએ છે, તેમ પોતાની સ્ત્રી અનુકૂળ હોય તોપણ દુષ્ટજન પારસી સ્ત્રીમાં લપંદ બને છે. ૮૫

દુર્જનદૂષિતમનસાં પુંસાં સુજનેડપિ નાસ્તિ વિશ્વાસઃ ।

પાળોં પયસા દગ્ધે તત્કં ફૂલ્લ્ય ચાલકઃ પિવતિ ॥૮૬॥

બ્યારે હાથ ગરમ દૂધથી દાગી જાય છે, ત્યારે બાળક હાથ પણ ફૂંકીને પીએ છે; એ રીતે દુર્જનોને કારણે જેમનાં મન દૂષિત થયેલાં છે, એવા માણસો સુજન પર પણ વિશ્વાસ કરતા નથી. ૮૬

વિપધંરતોડ્યતિવિપમઃ સરલ ઇતિ ન સ્વ્યા

વદન્તિ વિદ્વાંસઃ । યદ્દિનંકુલદ્રેપી મ્વકુલદ્રેપી પુનઃ

વિશુનઃ ॥ ૮૭ ॥

જાણકાર માણસો કહે છે કે ખલ પુરુષ તો વિપધર નાજથી પણ અત્યંત ઝેરીલો હોય છે, તે વાત ખોટી નથી; કારણ કે સાપ તો નકુવ (નોળિયો) નો દ્રેષ કરે છે; પરંતુ દુષ્ટ જન તો પોતાના મુળનો દ્રેષ કરે છે.

અતિમલિને કર્તવ્યે ભવતિ સ્વભાનામતીવ નિપુણા ધીઃ ।
તિમિરે હિ કૌશિકાનાં રૂપં પ્રતિપચતે દષ્ટિઃ ॥૮૮॥

જેમ ધ્રુવડની નગર અધિકારમાં જ પદ્મધોના
રૂપને જોઈ શકે છે, તેમ દુષ્ટ જનોની છુદ્ધિ અત્યંત
પરાશવ કામ કરવા હોય ત્યારે જ ચતુર બને છે. ૮૮

લઘ્વોછ્વયો નીચઃ પ્રથમતરં સ્વામિનં પરાભવતિ ।

મૂમિરજો રથ્યાદાવુત્યાપકમેવ સંયુજતે ॥૮૯॥

જેમ શેરી વગેરેમાં જમીનથી ઊડેલો રજા ઉડાડ-
નારના માથા પર પહેલી પડે છે, તેમ જની સહાયથી
પોતે જીવે આબો હોય, તેવા પોતાના સ્વામીનો જ
પરાશવ કરવા માટે નીચ જન તૈયાર થાય છે. ૮૯

વપ્રકૃતમનેન મુતરામિત્યસતમાશિત ન ક ચિત્તેપેક્ષા ।

હોતુઃ સ્વહસ્તામશિતમુદ્ધૃતોઽર્મિર્હત્યેવ ॥ ૯૦ ॥

જેમ જ્વાળાથી જીવે આવેલો અશિ પોતાને પોષણ
આપનારના જ હાથને બાળે છે, તેમ 'આ પુરષે મારો
ધણો ઉપકાર કર્યો છે,' એ પ્રકારના વિચાર કે કાળજી
નીચ જનને હોતી નથી. ૯૦

પરવાદે વ્દશનદનઃ પરન્વનિરીક્ષણે સહસ્રાક્ષઃ ।

સદ્વૃત્તિચિત્તહરણે વાદુસહસ્રાર્જુનઃ પિશુનઃ ॥ ૯૧ ॥

દુર્જન પુરુષના અનેક સ્વરૂપ છે. બીજાનો નિંદા
કરવામાં તે દશમુખવાળો રાવણ બને છે, બીજાના દોષ
જોવામાં ઉગર નેત્રવળે છે અને છે અને સારા આચ-
રણવાળા મનુષ્યનું ધન હરી લેવામાં ઉગર હાથવાળો
સહસ્રાર્જુન બને છે. ૯૧

પરિશુદ્ધાર્મપિ શુત્તિં સમાશ્રિતો દુર્જનઃ પરાન્યથતે ।

પવનાશિનોઽપિ મુજગાઃ પરપરિતાર્પં ન મુચ્ચન્તિ ॥ ૯૨ ॥

સર્પો એકલા પવનનું લક્ષણ કરીને રહે છે (પવન
લક્ષણ કરીને રહેવું તે તપસ્વીના જેવી શુદ્ધ હિતિ છે),
છતાં પણ તેઓ બીજાને સંતાપ આપવાનું છોડતા
નથી, તેમ દુર્જન અત્યંત નિર્ભય એવા ધંધામાં રહ્યો
હોય, છતાં બીજાને પીડા પહોંચાડે છે ૯૨

પ્રેરયતિ પરમાર્થઃ શક્તિવિદીનોઽપિ જગદમિત્રોદે ।

તેજયતિ શક્ષધારાં સ્વયમસમર્થા શિલાઃ સ્તેનુમ્ ॥ ૯૩ ॥

દુર્જન પોતે અશક્ત હોય, તોપણ જગતનો ત્રોડ
કરવા, તે બીજાને પ્રેરણા આપે છે. જેમ બીજાને છેદ-
વાની શક્તિ ન હોવા છતાં પાપાણુની શિલા સચ્ચની
ધારને તીક્ષ્ણ બનાવે છે. ૯૩

શિપસિ નિહિતોઽપિ નિતરં યત્નાદપિ સેવિતો

૧ યદુત્તેદેઃ । તરુણીકૃષ્ણ દ્વન નીચઃ કૌટિલ્યં નૈવ

૧ વિજઘ્નતિ ॥ ૯૪ ॥

જેવી રીતે સુદરી સ્ત્રી પોતાના વાળને મસ્તક
પર રાખે અને તેને સ્નેહ (તિલ)થી ખૂબ સારી રીતે
સાચવી રાખે; તોપણ તે વાકા જ રહેવાના; તે જ
રીતે દુર્જનને માથા પર રાખે તેમ જ ખૂબ સ્નેહ
રાખીને મહેનતથી તેની સેવા કરે; પણ તે સ્વભાવે
વાકા જ રહેવાનો. ૯૪

વ્યોગ્નિ સ ધાસં કુરુતે ચિત્રં નિર્માતિ સુન્દરં પવને ।

રચયતિ રેરાગઃ સલિલે ચરતિ રહેલે યસ્તુ સત્કારમ્ ॥

ફળની ધ્રુવ રાખીને જે માણસ દુર્જનનો આદર-
સત્કાર કરે છે, તે આકાશમાં નિવાસ કરે છે, પવનમાં
સુંદર ચિત્ર દોરે છે અને પાણીમાં રેખાઓ દોરે છે. ૯૫

અતિપેલવમતિપરિમિતવર્ણ લઘુતરમુદાહરતિ શઠઃ ।

પરમાર્થતઃ સ હૃદયં વહતિ પુનઃ કાલકૂટઘટિતમિવ ॥
શક માણસ ધણુ કોમળ, થોડા અક્ષરવાળું અને
ધણુ જ હલકું બોલે છે; પરંતુ ખરી રીતે તે જે
હૃદયને ધારણ કરે છે, તે તો હલાહલ કાલકૂટથી
ભરેલું હોય છે. ૯૬

મૃદ્વપદવત્સુખમેષો દુઃસંધાનશ્ચ દુર્જનો ભવતિ ।

મુજનસ્તુ કનકઘટવર્ધ્મચક્ષ્માશુસંધેયઃ ॥ ૯૭ ॥

માટીનો ઘડો જલદી ભાંગી જાય છે અને ભાંગી
ગયા પછી ફરીથી સાધી શકાતો નથી; તેવી રીતે દુર્જન
જલદી ફરી જાય છે અને ફરી ગયા પછી ફરીથી જોડાતો
નથી જ્યારે સોનાના ઘડાની જેમ સુખ જલદી ફરી
જતો નથી અને કદાચ ફરી જાય, તોપણ તરત જ
સાધી દઈ શકાય છે. ૯૭

મૃગમીનસજ્જનાનાં તુળજલસંતોષવિહિતવૃત્તીનામ્ ।

લુપ્તવૃક્ષપીઠપિશુના નિષ્કારણવૈરિણો જગતિ ॥ ૯૮ ॥

જેવી રીતે મૃગમાં ધાસ પર જીવે છે; છતાં વગર
કારણે શિકારી તેમનો વેરી હોય છે, તેમ જ માછલાં
પાણીમાં જીવે છે છતાં માછીમાર તેનો વેરી હોય છે. એ
રીતે સારા માણસ સંતોષથી જીવતા હોય છતાં પણ
વગર કારણે દુર્જન તેનો વેરી હોય છે. ૯૮

રે રલ તવ રલુ ચરિવં વિદુપામમે વિચિચ્ચ વક્ત્યામિ ।

અથવાલં પાપાત્મનૃતયા કથયાપિ તે હૃતયા ॥ ૯૯ ॥

હે દુર્જન ! તારું ચરિત જણાવવા માણસો પાસે
હવાડું પાડીને બચાવીશ. અથવા હે દુરાત્મા ! તારી
એ નવગી વાત કરવાની કાઈ જરૂર જ નથી. ૯૯

વિષ્વરપરગુણાનાં ભવતિ સ્વભાનામતીવ મલિનસ્વમ્ ।

અન્તરિતશશિક્રમામપિ સલિલમુચાં મલિનિમામ્યધિકઃ ॥

જેવી રીતે વાદળો ચંદ્રની કાતિને ઢાંધી દે છે

ત્યારે તેમની કાળાશ વધી જાય છે; તેવી રીતે જ્યારે દુર્જનો બીજાના ગુણોને નાશ કરે છે ત્યારે તેમની મહિમાતા ખૂબ જ વધી જાય છે. ૧૦૦

परगुह्यगुप्तिनिपुणं गुणमयमसिलैः समीहितं नितराम्।

ललिताम्बरमिव सज्जनमाख्य इव दूषयन्ति सखाः ॥

જેથી રીતે સુંદર વસ્ત્ર નરનારીઓના અથા લાગને
સારી રીતે ઢાંકે છે અને તે વસ્ત્રને બધા માટે છે;
તોપણ હૃદયે તેમાં કાણુ પાડે છે; એ રીતે જીમના
દોષોને ઢાંકનાર અણવાન અને સર્વજનોતે પ્રજ્ઞવા લાયક
સમજાવને દુર્ગમ પુરુષો દ્વિષિત કરે છે. ૧૦૨

दूरस्थापितहृदयो गूढरहस्यो निकामसाशङ्कः ।

आश्रमो बालानां भवति खलानां च संभेदः ॥१०२॥

જેવી રીતે સુગંધા ખુંદરીના આસિનનમાં હૃદય છે તે રખાય છે, રહસ્ય ગૂઢ રહે છે અને વારે ધીરે શંકા રાખવામાં આવે છે. એ રીતે દુર્ગંધના મંત્રમાં આવતા અંતઃકરણ જુદું રહે છે, રહસ્ય ગૂઢ હોય છે અને વારે ધીરે શંકા રાખવામાં આવે છે. ૧૦૨

धर्मारम्भेऽप्यसतां परहिंसैव प्रयोजिका भवति ।

काकानामभिपेकेऽकारणतां वृष्टिरनुभवति ॥ १०३ ॥

નેપીઓનું એક કથન છે, 'જ્યારે કાગડા સ્નાન કરે, ત્યારે વરસાદ નહિ થાય, તેની આગાહી છે.' એ રીતે જ્યારે કુર્બન ધર્મ કરવા તૈયાર થાય, ત્યારે તેમાં ખીજની હિંસા જ થાય, એવું નેવામા આવે છે. ૧૦૩

यद्विद्वत्यते खलानां माहात्म्यं कापि देवयोगेन ।

काकानामिव शौकल्यं तदपि हि न चिरादनध

જ્યારે ઠાક કાગડો ધોળા જોવામાં આવે, ત્યારે

ચોડા જ વખતમાં ક્યાંક તુકસાન થશે, એમ ભેળીચોડા આગાહી કરે છે; એ રીતે દિવસોને ફુર્જન માણસોનો માણિમા વધી ગય ત્યારે ભણતુ કે ચોડા વખતમાં કાંઈક અનર્થ થશે. ૧૦૪

यत्प्रलु खलमुपहृतवहविनिहितमपि शुद्धिमेव परमेति ।

तदनलशौचमिवांशुकमिह लोके दुर्लभं प्रेम ॥ १०५ ॥

પરત્રને શુદ્ધ કરવા તેને અગ્નિમાં ચૂકા અને જો તે શુદ્ધ થઈને પાણું આવે, તો જળયુગ્મ કે દુર્ગન્ધના પ્રાપ્તિ અગ્નિમાં હોમેલો પ્રેમ શુદ્ધ થઈને પાછો આવે.

यंशावलम्बनं यद्यो विस्तारो गुणस्य या च नतिः ।

सञ्जालस्य सलस्य च निजाद्विसुप्तप्रणाशाय ॥ १०६॥

જેમ જાગતે વાંસનો ટેકા મળે, દોરીનો વિસ્તાર
મળે અને નીચી નમાવવામાં આવે, તે તે પાણીની અંદર
હેલાં માછલાંને ફસાવવા માટે છે, એ રીતે દુષ્ટન

અમારે કુદીનતાનો આધાર હે, પોતાના અને સામાના
 યુદ્ધોને વર્ણવે અને નમી નમીને નમ્રતા બતાવતો હોય,
 તો અનુચિત કે પોતાના બોળામાં સ્તેવાની-પોતાની
 અંદર વિશ્વાસ રાખનારનો તે નાથ કરે. ૧૦૬

मुगृहीतमलिनपक्षा लघवः परभेदिनस्तीक्ष्णाः ।

पुरुषा अपि विशिखा अपि गुणच्युताः कस्य न भयाय॥

દુર્જન પુરુષો બાણ્ય જેવા છે. જેમ બાણ્ય મહિન (શ્યામ) પક્ષ (પીંછા) ધારણ કરે છે તેમ દુર્જન મહિન પક્ષ ધારણ કરે છે. જેમ બાણ્ય લઘુ (હલકુ) હોય છે તેમ દુર્જન લઘુન્ત્રીય હોય છે અને જેમ બાણ્ય શત્રુને ભેદનાર તેમ જ તીક્ષ્ણ હોય છે તેમ દુર્જનો પણ ખીખમા કાટકટ પાડનાર અને ક્રૂર હોય છે. એ બાણ્ય જો શુણ્ધ (દેરી) પરથી છૂટે અને દુર્જન જો શુણ્ધથી શ્લી બાય, તો તે બન્ને કાને ભય પેદા ન કરે. ૧૦૭

શ્વકપોલેન પ્રકટીકૃતં પ્રમત્તત્વકારણં કિમપિ ।

द्विरदस्य दर्जनस्य च मदं धकारैव दानमपि ॥१०८॥

જેવી રીતે હાથી પોતાના ગંડસ્થલથી દાન(મદ)ને

પાલે; તોપણ તે તેના પ્રમાદનું કારણ બની રહે છે. ૧૦૮

सतापमोहकम्पान्संपादयितुं निहन्तुमपि जन्तवः ।

अस्मिन् दर्जनस्य भूतिः प्रसरति दूरं ज्वरस्येव ॥१०९॥

હે મિત્ર ! જેમ વિષમ જ્વર સંતાપ, મોઢ અને
પારી લાવીને પ્રાણીને મારી નાખે છે તેમ કુર્ષ્મની
પણી ખીજને સંતાપ, મોઢ અને કંપારી પેદા
શીને મારી નાખે છે. ૧૦૬

अथर्ववेदे न तथा व्यथयति कदकृजितैर्यथा पिशुनः ।

धिरादानादधिक इतीति कर्णे कणन्मशकः ॥११०॥

જેમ મચ્છર લોહી ચૂસતાં જેટલું દુઃખ દે, તેથી
શેષ તે કાને ગયગણાટ કરીને પીડા આપે છે; તેમ
જેમ પેમા લેતા જેટલું દુઃખ નથી આપતા, જેટલું
કડતાં વચ્ચેના બોલીને આપે છે. ૧૧૦

द्वोद्वयस्य कद्वतां प्रकटयतो विदधतश्च मद्मगैः ।

युनोऽधमपुरुषस्य च गरिमा लघिमा च भेदाय ॥१११॥

અધમ જન મધ જેવો છે, જેમ મધ મુઝા (મધ-
માથી) પેદા થાય છે તેમ અધમ મુઝ-ઉઘડથી
થાય છે; જેમ મધ કટુતા-વૃષા સ્વાદને પ્રાપ્ત
છે તેમ અધમ જન કટ્ટના-કર્ણો વચન પ્રગટ કરે
જેમ મધ સારા મઘને પેદા કરે છે તેમ અધમ
મઘ-જર્વને પેદા કરે છે; એ રીતે મહાની જેમ

અતિમલિને કર્તૃયે ભવતિ સ્વભાનામતીવ વિપુળા ધી ।
તિમિરે દિ કૌશિકાના રૂપ પ્રતિપન્નતે દૃષ્ટિ ॥૮૮॥

જેમ ઘુન્કની નજર અધકારમાં જ પદ્મધોના
રૂપને બેઠે શકે છે, તેમ દુષ્ટ જનોની બુદ્ધિ અત્યંત
ખરાબ કામ કરવા હોવા ત્યારે જ ચતુર અને છે ૮૮
લઘ્વોન્નલ્લયો નીચ પ્રથમતર સ્વામિન પરાભવતિ ।

મૂમિરજો રખ્યાદાબુત્યાપકમેવ સવૃણુતે ॥૮૯॥

જેમ રોગી વજેરમાં જીમીનથી ઊંચેથી રજા ઉડાડ
નારના માથા પર પહેલી પડે છે, તેમ જેની સહાયથી
પોતે જીએ આપ્યો હોય, તેવા પોતાના સ્વામીનો જ
પરાભવ કરવા માટે નીચ જન તૈયાર થાય છે. ૮૯
અપકૃતમનેન સુતરામિત્યસત્તામસ્તિ ન ક્વ ચિદેષ્યા ।

હોતુ સ્વહસ્તમાશ્રિતમુદ્ગતોડમિદંહન્યેય ॥ ૯૦ ॥

જેમ જાળાથી ઊંચે આવેલો અગ્નિ પોતાને પોપણ
આપનારના જ હાથને બાળે છે, તેમ 'આ પુરુષે મારો
ધણે ઉપકાર કર્યો છે,' એ ખરાબના વિચાર કે કાળજી
નીચ જનને હોતી નથી ૯૦

પરવાદે દશરદન પરન્મધનિરીક્ષણે સદ્દશ્વક્ષ ।

સદ્દૃષ્ટિચિત્તહરણે વાહુસહસ્રાર્જુન પિશુન ॥ ૯૧ ॥

દુર્જન પુરુષના અનેક સ્વરૂપ છે બીજના નિંદા
કરવામાં તે દશમુખવાળો રાવણ અને છે બીજના દોષ
બેવામાં હજાર નેત્રવગે ધન અને છે અને સાગ આચ
રણવાળા મનુષ્યનું ધન હરી લેવામાં હજાર હાથવાળો
સદસાહુન અને છે ૯૧

પરિશુદ્ધામપિ વૃત્તિ સમાશ્રિતો દુઃખન પરાન્યયતે ।

પવનાશિનોડપિ મુખગા પરપરિતાપ ન મુક્ષન્તિ ॥૯૨॥

સર્પો ઓઝા પવનનું ભક્ષણ કરીને ગ્દે છે (પવન
ભક્ષણ કરીને રહેતું તે તપસ્વીના જેવી શુદ્ધ રૂઝિ છે),
જતા પણ તેઓ બીજને સતાપ આપવાનું હેડાતા
નથી, તેમ દુર્જન અત્યંત નિર્મળ જેવા ધધામાં રહ્યો
હોય, જતા બીજને પીડા પહોંચાડે છે ૯૨

પ્રેરયતિ પરમનાર્થ શક્તિવિહીનોડપિ જગદમિત્રોદ્ધે ।

સેજયતિ શક્ષપારા સ્વયમસમર્થા શિલા છેતુમ્ ॥૯૩॥

દુર્જન પોતે અશક્ત દેય, તોપણ જાતનો દોહ
કરવા, તે બીજને પ્રેરણા આપે છે જેમ બીજને છેદ
વાની શક્તિ ન હોવા છતાં પાપાણુની ચિન્તા રજની
ધારને તીવ્રથ બનાવે છે ૯૩

શિરસે નિહિતોડપિ નિત્ય ચત્તાદપિ સેવિતો
વદુસ્તેદે । તળીચ દૂર નીચ કૌટિલ્ય નેવ
વિજહાતિ ॥ ૯૪ ॥

જેવા ગીતે સુદરી સ્ત્રી પોતાના વાળને મસ્તક
પર રાખે અને તેને સ્નેહ (તિન)થી ખૂબ સારી ગીતે
સાચવી રાખે, તોપણ તે વાકા જ રહેવાના, તે જ
રીતે દુર્જનને માથા પર રાખે તેમ જ ખૂબ સ્નેહ
રાખીને મહેનતથી તેની સેવા કરે; પણ તે સ્વભાવે
વાકા જ રહેવાનો ૯૪

વ્યોગ્નિ સ વાસ કુરુતે ચિત્રં નિર્માતિ સુન્દરં પવને ।

રચયતિ રેસા સલિલે ચરતિ રણે યસુ સત્કારમ્ ॥

ફળની ધમ્મજી રાખીને જે માણસ દુર્જનનો આદર
સત્કાર કરે છે, તે આકાશમાં નિવાસ કરે છે, પવનમાં
સુદર ચિત્ર દોરે છે અને પાણીમાં રેખાઓ દોરે છે ૯૫
અતિપેલવમતિપરિમિતવર્ણ લઘુતરમુદાહરતિ શઠ ।

પરમાર્થત સ હૃદયં વહતિ પુન કાલકૂટઘટિતમિવ ॥

સડ માણસ ઘણ કામળ, થોડા અક્ષરવાળુ અને
ઘણ જ હનકુ બોલે છે, પરંતુ ખરી રીતે તે જે
હૃદયને ધારણ કરે છે, તે તો હલાહલ કાવફટથી
ભરેલું હોય છે. ૯૬

મૃદ્વષ્ટવત્સુરભેદો દુ સંવાનશ્ચ દુર્જનો ભવતિ ।

સુનનસુ કનકઘટવર્ધ્મચક્ષાશુસંધેય ॥ ૯૭ ॥

મારીનો ધણ જલદી ભાગી જાય છે અને ભાગી
ગયા પછી ફરીથી સાધી શકાતા નથી, તેવી રીતે દુર્જન
જલદી ફરી ભય છે અને ફરી ગયા પછી ફરીથી બેઠાતા
નથી જ્યારે સોનાના ધ્યાની જેમ સુગ્ધ જલદી ફરી
જતા નથી અને કદાચ ફરી ભય, તોપણ તરત જ
સાધી દઈ શકાય છે ૯૭

મૃગમીનસજ્જનાના સૃણજલસતોપવિહિતવૃત્તીનામ્ ।

લુપ્તકર્થીવરપિશુના નિષ્કારણવૈરિણો જગતિ ॥૯૮॥

જેવી રીતે મૃગના ધાસ પર જીવે છે, જતા વગર
કારણે શિખરી તેમના વેરી હોય છે, તેમ જ માછલા
પાણીમાં જીવે છે જ્યાં માછીમાર તેનો વેરી હોય છે એ
રીતે સારો માણસ મતોપથી જીવતા હોય જતા પણ
વગર કારણે દુર્જન તેનો વેરી હોય છે ૯૮

રે રણ તથ રણુ ચરિત તિદુપામપ્રે વિવિચ્ય વક્ષ્યામિ ।

અથવાલ પાપાત્મનૃતયા કથયાપિ તે હૃતયા ॥ ૯૯ ॥

હે દુર્જન ! તારું ચરિત બહુખરા માણસો પાસે
હિનાડુ પાડીને જણાવીશ અથવા હે દુરાત્મા ! તારી
એ નામની વાત કરવાની કાઈ જરૂર જ નથી ૯૯

વિષ્વદત્તપરગુણાના ભવતિ સ્વભાનામતીવ મલિનત્વમ્ ।

અન્તરિત્વશશિરુચામપિ સલિલમુચા મલિનિમામ્યધિક ॥

જેવી રીતે વાદળે ચંદ્રની કાતિને ઢાંકી દે છે

ત્યારે તેમની કાળાશ વધી જાય છે, તેવી રીતે જ્યારે દુર્જનો બીજાના શુભોને નાશ કરે છે ત્યારે તેમની મલિનતા ખૂબ જ વધી જાય છે. ૧૦૦

પરગુહ્યગુતિનિપુણં ગુણમયમલિનૈઃ સમીક્ષિતં નિતરામ્ ।

લલિતામ્બરમિવ સજ્જનામાશ્વ જ્વ દૂપયન્તિ સલાઃ ॥

જેવી રીતે સુદર વસ્ત્ર નરનારીઓના શુભ ભાગને સારી રીતે ઢાંકે છે અને તે વસ્ત્રને બધા ચાહે છે; તોપણ હંદરો તેમા કાણુ પાડે છે; એ રીતે બીજાના દોષોને ઢાંકનાર શુભતા અને સર્વજનોને ધ્રુવવા લાયક સંજ્ઞાને દુર્જન પુરુષો દ્વિપિત કરે છે. ૧૦૧

દૂરસ્થાપિતહૃદયો ગૂઢરહસ્યો નિકામસાશ્લઃ ।

આશ્લેષો લાલાનાં ભવતિ સલાનાં ચ સંમેદઃ ॥૧૦૨॥

જેવી રીતે મુઝા સુદરીના આલિંગનમાં હૃદય છે રખાય છે, રહસ્ય ગૂઢ રહે છે અને વારે ધડીએ શંકા રાખવામાં આવે છે. એ રીતે દુર્જનના મનમાં આવતાં અતઃકરણ બુદ્ધિ રહે છે, રહસ્ય ગૂઢ હોય છે અને વારે ધડીએ શંકા રાખવામાં આવે છે. ૧૦૨

ધર્મારન્ધ્રેઽપ્યસત્તાં પરહિસૈવ પ્રયોજિકા ભવતિ ।

કાકાનામભિષેકેઽકારણતાં વૃષ્ટિરનુભવતિ ॥ ૧૦૩ ॥

જોખીઓનુ એવુ કથન છે કે, ‘જ્યારે કાગડા સ્નાન કરે, ત્યારે વરસાદ નહિ થાય, તેની આગાહી છે;’ એ રીતે જ્યારે દુર્જન ધર્મ કરવા તૈયાર થાય, ત્યારે તેમા બીજાની હિંસા જ થાય, એવુ જોશમા આવે છે. ૧૦૩

ચઢીક્યતે સલાનાં માહાત્મ્યં કાપિ દૈવયોગેન ।

કાકાનામિવ શૌકલ્યં તદપિ હિ ન ચિરાદનર્ચય ॥

જ્યારે કાક કાગડા ધોળા જોવામા આવે, ત્યારે થોડા જ વખતમા ક્યાક નુકસાન થશે, એમ જોખીઓ આગાહી કરે છે; એ રીતે દૈવયોગે દુર્જન માણસોનો મહિમા વધી જાય ત્યારે જાણુ કે થોડા વખતમા કાઈક અનર્થ થશે. ૧૦૪

ચરસલુ સલમુસદ્દુતવહવિનિહિતમપિ શુદ્ધિમેઘ પરમેતિ ।

તદનલશૌચમિવાંશુકમિહ લોકે દુર્લભં પ્રેમ ॥ ૧૦૫ ॥

વસ્ત્રને શુદ્ધ કરવા તેને અગ્નિમા મૂકે અને જો તે શુદ્ધ થઈને પાછુ આવે, તો જાણુ કે દુર્જનના મુખ-રૂપી અગ્નિમા હોમેલો પ્રેમ શુદ્ધ થઈને પાછો આવે.

વંશાવલ્મ્બનં યયો વિસ્તારો ગુણસ્ય યા ચ નતિઃ ।

તજ્જાલસ્ય સલસ્ય ચ નિજાદ્વિમુખપ્રણાયાય ॥ ૧૦૬ ॥

જેમ જાળને વાંસનો ટેકો મળે, દોરીનો વિસ્તાર મળે અને નીચી નમાવવામાં આવે, તો તે પાણીની અંદર રહેલાં માછલાંને ફાલવા માટે છે, એ રીતે દુર્જન

જ્યારે કુદીનતાનો આધાર લે, ચોતાના અને સામાના શુભોને વર્ણવે અને નમી નમીને નમ્રતા બતાવતો હોય, તો જાણુ કે ચોતાના જોળામા સતેવાનો-ચોતાની અંદર વિશ્વાસ રાખનારનો તે નાશ કરશે. ૧૦૬

સુગૃહીતમલિનપક્ષા લઘવઃ પરમેદિનસ્તીક્ષ્ણાઃ ।

પુરુષા અપિ વિશિષ્ટા અપિ ગુણચ્યુતાઃ કસ્ય ન મયાયા ॥

દુર્જન પુરુષો બાણુ જેવા છે. જેમ બાણુ મલિન (શ્યામ) પક્ષ (પીંછા) ધારણ કરે છે તેમ દુર્જન મલિન પક્ષ ધારણ કરે છે. જેમ બાણુ લઘુ (હલકું) હોય છે તેમ દુર્જન લઘુ-નીચ હોય છે અને જેમ બાણુ શત્રુને ભેદનાર તેમ જ તીક્ષ્ણ હોય છે તેમ દુર્જનો પણ બીજામા કટકટ પાડનાર અને કૂર હોય છે. એ બાણુ જો ગુણ (દેરી) પરથી છૂટે અને દુર્જન જો શુભથી છૂટી જાય, તો તે બને કોને ભય પેદા ન કરે? ૧૦૭

સ્વકપોલેન પ્રકટીકૃતં પ્રમત્તત્વકારણં કિમપિ ।

દિરદસ્ય વર્જનસ્ય ચ મદં ચકારૈવ દાનમપિ ॥૧૦૮॥

જેવી રીતે હાથી ચોતાના ગંડસ્થલથી દાન(મદ)ને પ્રગટ કરે છે, તે તેના પ્રમાદનું કારણ બની રહે છે, તેવી રીતે દુર્જન ચોતાના મુખથી ‘દાન આપું’ એટલું બોલે; તોપણ તે તેના પ્રમાદનુ કારણ બને છે. ૧૦૮

સંતાપમોહકમ્પાન્સંપાદયિતું નિહન્તુમપિ જન્તુઃ ।

સરિત વર્જનસ્ય ભૂતિઃ પ્રસરતિ દૂરં જ્વરસ્યેવ ॥૧૦૯॥

હે મિત્ર ! જેમ વિષમ જ્વર સંતાપ, મોહ અને કંપાગી લાવીને પ્રાણીને મારી નાખે છે તેમ દુર્જનની સંપત્તિ બીજાને મંતાપ, મોહ અને કંપારી પેદા કરાવીને મારી નાખે છે. ૧૦૯

અર્ચમહુને ન તથા વ્યયયતિ કટુકૃજિતૈર્યથા પિશુનઃ ।

ચરિરાદાનાદધિક દુનોતિ કર્ણે કળાન્મશઃ ॥૧૧૦॥

જેમ મચ્છર લોહી ચૂસતા જેટલુ દુઃખ દે, તેથી ચિતોષ તે કાને ગચ્છાટ કરીને પીડા આપે છે; તેમ દુર્જન પૈસા લેતા એટલુ દુઃખ નથી આપતો, જેટલુ તે કડાઈ વચનો બોલીને આપે છે. ૧૧૦

શુદ્ધોદ્ભવમ્પ્ર કટુતાં પ્રકટયતો વિવદધતઃ સમ્પ્રમુચૈઃ ।

મધુનોઽધમપુરુષસ્ય ચ ગરિમા લધિમા ચ મેદાય ॥૧૧૧॥

અધમ જન મધ જેવા છે, જેમ મધ મુદા (મધ-પૂડા)માથી પેદા થાય છે તેમ અધમ મુદ-દેવકાથી પેદા થાય છે; જેમ મધ કટુતા-પૂખા સ્વાદને પ્રાપ્ત કરે છે તેમ અધમ જન કટુતા-કડવા વચન પ્રગટ કરે છે; જેમ મધ સારા મદને પેદા કરે છે તેમ અધમ જન મદ-ગર્વને પેદા કરે છે; એ રીતે મદની જેમ

હલક્ર માણસ મોટા કે નાનો બને, તે બીજાને બેઠ કરવા માટે જ થાય છે. ૧૧૧

ત્યજતિ ચ ગુણાન્સુદુરં તન્નુમપિ દોષં નિરીક્ષ્ય ગૃહાતિ ।

મુક્ત્વાલઙ્કૃતકેશાન્ન્યૂકામિવ વાનરઃ પિશુનઃ ॥૧૧૨॥

જેમ વાનર શયુગારેલા કેશને છોડીને જૂને જ પકડે છે તેમ દુર્જન માણસ ગુણને દૂર કરીને નાના એવા દોષને જ પકડે છે. ૧૧૨

દોષાલોકનતિપુણાઃ પરપરિતો દુર્જનાશ્ચ પૂકાશ્ચ ।

દર્શનમપિ ભયજનનં ચેપામનિમિત્તપિશુનાનામ્ ॥૧૧૩॥

દોષા-રાત્રિમા જ્ઞેનાર ધુવડની જેમ દુર્જન માણસ દોષ જ્ઞેવામાં નિપુણ અને કઠોર વાણી બોલનાર હોય છે, અને વગર કારણે અપશુકન જેવું બોલનાર ધુવડની જેમ એ દુર્જનનું દર્શન પણ બીજાને લય પેદા કરે છે. ૧૧૩

પિશુનત્વમેવ વિદ્યા પરદૂષણમેવ ભૂષણં ચેપામ્ ।

પરદુઃસ્વમેવ સૌલ્યં શિવ શિવ તે કેન વેધસા સ્ત્રાઃ ॥

ચાડી ખાવી, એ જ જેની વિદ્યા-કળા છે, બીજાના દોષ જ્ઞેવા, એ જ જેનાં ભૂષણ છે અને બીજાને દુઃખ દેવું, એ જ જેને સુખ આપનાર છે; તેવા દુર્જનોને સલા કયા વિદ્યાતાએ સર્જ્યા હશે! ૧૧૪

હસ્ત ઇવ ભૂતિમલિનો લઙ્કાયતિ યથા યથા ચલઃ સુજનમ્ ।

દર્પણમિવ તં કુરુતે તથા તથા નિર્મલચ્છાયમ્ ॥૧૧૫॥

હાથમાં રાખ લઈને દર્પણને ધસે તેમ તેમ તે રાખ દર્પણની ક્રાંતિને નિર્ભળ કરે છે; તેવી રીતે વેલવથી મલિન બનેલો દુર્જન જેમ જેમ સુજનની કસોટી કરે છે તેમ તે સુજન વિશેષ નિર્ભળ બને છે. (અર્થાત્ જેમ જેમ દુર્જન સજ્જનને દુઃખ આપે છે તેમ તેમ સજ્જન પોતાના કષ્ટગુણથી નિર્ભળ થાય છે.) ૧૧૫

અન્યસ્ય લગતિ કર્ણે જીવિતમન્યસ્ય હરતિ વાણ ઇવ ।

હૃદયં દુન્નોતિ પિશુનઃ કળ્પક ઇવ પાદલમ્બોડપિ ॥૧૧૬॥

જેમ બાણ શિકારીના કાન સુધી ખેંચાય છે અને પછી બીજાના ગ્રાણ હરી લે છે, તેમ દુર્જન એકના કાન લઈને છે અને બીજાના ગ્રાણ હરી લે છે, દુર્જન પગે લાગે છે તેપણ કાંટાની જેમ તે હૃદયને પીડા કરે છે.

સ્વરસેન વપ્રતાં કરમાદાને કળ્પકોત્કરેતુદતામ્ ।

પિશુનાનાં પનસાનાં કોશામોગોડ્યવિધારયઃ ॥૧૧૭॥

જેમ પનસના ફળનાં ડોડવાં માણસને પોતાના રસથી ખેંચે છે, પરંતુ હાથમાં લેતાં કાંટાથી પીડા કરે છે; તેમ દુર્જનોનો ખખખો પોતાના રસથી ખેંચે છે, પણ કાંટા જેવી તીક્ષ્ણ પીડા કરે છે; એટલે તે ખખખો એ તેટલો વધેલો હોય, છતાં પણ તેના વિશ્વાસ કરવા જેવા નથી.

વંદો ઘુણ ઇવ ન વિશતિ દોષો રસભાવિતે સર્તાં મનસિ । રસમપિ તુ ન પ્રતીચ્છતિ વહુદોષઃ સંનિપાતીવ ॥૧૧૮॥

જેમ રસથી ભરેલા વાંસમાં ઘુણ નામનો કાંડો પ્રવેશ કરતો નથી, તેમ રસથી ભરેલા સજ્જનના મનમાં દોષ પ્રવેશ કરતો નથી; પરંતુ જેમ સંનિપાત જ્વરના રોગીને રસ પથ્ય આવતો નથી તેમ દુર્જન દોષોથી ભરેલો હોવાને કારણે રસને પકડતો નથી. ૧૧૮

પરપરિતાપનકુતુહી ગણયતિ નાત્મીયમપિ તાપમ્ ।

પરહતિદેવોઃ પિશુનઃ સંદંશ ઇવ સ્વપીઠનં સહતે ॥૧૧૯॥

જેવી રીતે સાણસો બીજા (લોહ) ને ટિપાવવા માટે પોતે પશુ પીડા સહન કરે છે; તેવી રીતે દુર્જન બીજાને તપાવવામાં આવનું લેવા પોતાનાં કષ્ટનો વિચાર પણ કરતો નથી. ૧૧૯

સુગુણાપિ હન્ત વિગુણા ભવતિ ચલાસ્યાદ્વિચિત્રવર્ણાપિ ।

આલુમ્સલાદિવ શાટી પદપરિપાટી કવેઃ કાપિ ॥૧૨૦॥

જેમ સુંદર તંબુઓથી ભરેલી અને સારા સંગથી શોભતી સાડી ઉંદરના મુખમાં જતાં જ દોરા વગરની-છિદ્રવાળી થઈ જાય છે; એ રીતે કાવ્યના સધળા ગુણ-વાળા અને સુંદર પ્રકારના વર્ણવાળા કવિની કૃતિ દુર્જનના મુખમાં જતાં જ ગુણ વિનાની બની જાય છે. ૧૨૦

કતિપયદિનપરમાયુષિ મદકારિણિ યૌવને દુરાત્માનઃ ।

વિદ્યતિ તથાપરાયં જન્મૈવ યથા વૃથા ભવતિ ॥૧૨૧॥

યૌવન મદ કરનાર હોવા છતાં ગય્યાગાંધ્યા દિવસો સુધી રહે છે; તે છતાં દુર્જનો યૌવનકાળમાં એવા તો અપરાધ કરે છે કે જેથી તેમનો જન્મ જ નફાનો થાય છે. ૧૨૧

દુઃશ્ચરિતૈરેવ નિર્જિર્ભવતિ દુરાત્મા વિશક્તિતો નિત્યમ્ ।

દર્શનપથમાપન્ને પન્નગકુલમાકુલીભવતિ ॥૧૨૨॥

જેમ સાપનું કુળ (પોતે કાંઈની) નજરે પડતાંની સાથે જ આકુળવ્યાકુળ બની જાય છે, તેમ દુર્જન પોતાનાં જ અપરાધ કાર્યોથી રોજ શંકાથી પીડિત રહે છે.

સ્વયમપિ મૂરિચ્છિદ્રશ્ચાપલમપિ સર્વતોમુલં તન્વન્ ।

તિત્વસ્તુપસ્ય પિશુનો દોષસ્ય વિવેચનૈઽધિકૃતઃ ॥૧૨૩॥

જેમ પોતાની અંદર જ ઘણાં કાણાં હોય અને આબુઆબુ હલનચલન કરતી હોય, એવી ચાળણી ફેતરતો રાખી મૂકવાનું કામ કરે છે; એ રીતે જેની અંદર ઘણા દોષો રહેલા છે અને જે ચારે બાજુ પોતાની ચપળતા પ્રગટ કરે છે, એવો દુર્જન બીજાના જ દોષોનું વિવેચન કરવામાં અધિકારી બન્યો હોય છે. ૧૨૩

પિયુષ ચલુ સુજનાના ચલમેય પુરો નિવાયજેતજ્ય ।
કૃત્વા જ્વરમાત્મીય જિગાય વાળ રણે વિપુ ॥૧૨૪॥

જેમ વિષ્ણુ ભગવાને જ્વરને આગળ કગીને રણુમા
બાણાશૂરને છતી લીધો હતો, તેમ સજ્જનોએ દુર્જનને
આગળ કરીને ચાડિયાને છતી લેવો જોઈએ ॥૧૨૪
વકા કપટસ્તિથિ મલિના કર્ણાન્તિકે પ્રસન્નત્વ ।
ક મેદયન્તિ ન સસે ચલશ્ચ ગણિકાકટાશ્ચાશ્ચ ॥૧૨૫॥

જેમ વેરાએના કટાક્ષ વાકા, કપટ ભરેલા સ્નેહ
વાળા, મલિન અને કાન સુધી પહોંચેના હોય છે તેમ
દુર્જનો પશુ વાકા, કપટભરેલા સ્નેહવાળા, મલિન
અને નિંદા કરવા કાન સુધી પહોંચી જતા હોય છે, તે
બંને કેને લેઈ નાખતા નથી ? (અર્થાત્ વેરા સ્ત્રીના
કટાક્ષ કેને બેઠીને વશ કરતા નથી અને દુર્જન કાનામાં
બેઠ પકાવતા નથી ?) ॥૧૨૫

કસ્તૂરિકામૃગાનામઙ્ગાદ્રન્થમુગમચિલમાદાય ।

યદિ પુનરહ વિધિ રયા ચલજિહ્વાયા નિવેશયિષ્યામિ ॥

જે હું પોતે વિધાતા બનું, તો કસ્તૂરીમૃગની
દ્વડીમાં રહેની બધી સુખધીને ભેગી કરીને દુર્જન
પુરુષની જીભ પર મૂકું કે જેથી શિકારી, મૂઝાને
બદલે દુર્જનોની જીભ કાપી નાખે (કારણ કે તેમની
જીભથી અનેક જનોને હાનિ થાય છે) ॥૧૨૬

આચરતિ દુર્જનો યત્સહસા મનસોડ્યગોચરા
નર્થાન્ । તદ્વ ન જાને જાને દૃશતિ મન કિં તુ નૈવ
નિપુરતામ્ ॥ ૧૨૭ ॥

મનથી પણ જે બાળત આણી શકાય એમ નથી,
તે બાળતને દુર્જન માણસ તરત જ આચરણુમાં મૂકે
છે અને મારું મન તો નિપુરતાને આડકી શકવું નથી
એટલે તે ન બાણવાની બાળતને હું બાણતો નથી ॥૨૭

પરિતોષયિતા ન કલ્પન સ્વગતો યસ્ય ગુણોઽ
સ્તિ દેહિન । પરદોષકથામિરુપક સ્વજન તોષ-
યિતુ કિલેછતિ ॥ ૧૨૮ ॥

પોતે બીજાને સતોષ આપી શકે, તેવો કોઈ શય
દુર્જન પાસે હોતો નથી, એટલે તે હલકો માણસ
બીજાના દોષોની કથા કરીને પોતાના સબધીજનને
સતોષવા ઇચ્છતો હોય છે ॥૨૮

સહજાન્વદશ સ્વદુર્નયે પરદોષેક્ષણદિવ્યચક્ષુષ ।
સ્વગુણોષગિરોમુનિત્રતા પરવગમદ્ગેન્સાચવ ॥૧૨૯

દુર્જનો પોતાના દુષ્ટ અન્યાયો જોવામાં સ્વાભાવિક
રીતે જ આધળા હોય છે અને બીજાના દોષો જોવામાં
તો દિવ્ય અધુવાળા હોય છે, તેમ જ પોતાના શુભો

ગાવામાં બરાબ પાકતા હોય છે અને બીજાની સ્તુતિ
કરવામાં ઓન સેવે છે ॥૨૯

સુકુમારમહો લઘીયસા હૃદય તદ્દતમપ્રિયં યત ।

સહસૈય સમુદ્ગિરન્ત્યસી ક્ષવચન્ત્યેવ હિ તન્મનીપિણ ॥

હૃદય એના દુર્જનોતુ હૃદય ખરેખર અત્યંત કોમળ
હોય છે, કારણ કે પોતાની અંદર જે કોઈ અપ્રિય લાગુ
હોય, તે તરત જ બહાર કાઢી નાખે છે, જ્યારે સજ્જનો
બીજાની અપ્રિય બાજત પોતાની અંદર સમાવી દે છે

ઉપકારપર સ્વભાવ સતત સર્વજનસ્ય સજ્જન ।

અસલામનિશ વચાપ્યહો ગુરુદ્રોગકરી તદુત્તતિ ॥

સર્વ માણસોનો સદા ઉપકાર કરતા રહેતુ, એ તો
સજ્જનનો સ્વભાવ બની ગયો હોય છે, તે છતાં પણ
સજ્જનોની ઉન્નતિ જોઈને દુર્જનોને રાત-દિવસ હૃદય
માં મોટું દુઃખ રહ્યા કરે છે ॥૩૦

પરિતપ્યત એવ નોત્તમ પરિતપ્તોડ્યપર સુસૃષ્ટિ ।

પરવૃદ્ધિભિરાહૃતયય સ્ફુર્તિર્ભિન્નદુરાશયોઽધન ॥

ઉત્તમ માણસ તો કોઈ રીતે દુઃખી થતો નથી
અને કદાચ દુઃખી થયો હોય, તો પોતાનું દુઃખ ઢાંકી
રાખે છે અથમ પુરુષ તો બીજાની વૃદ્ધિ જોઈને દુઃખી થાય
છે અને પોતાનો ખરાબ આશય તરત બદલે કરે છે
અનિરાકૃષ્ટતાપસંપદ ફલહીના સુમનોભિરુચિન્નતામ્ ।

ચલતા ચલતામિવાસતી પ્રતિપદત કથં શુષો જન ॥

જેમ ખ-સત્તા=આકાશની સત્તા હોતી નથી એટલે
તેને શી રીતે આપી શકાય, એ રીતે દુષ્ટ માણસની
ખલતા=દુષ્ટતાને સજ્જન પામી શકતો નથી ખ સત્તા
અને ખનતા બીજાના તાપ-સત્તાપ દૂર કરતી નથી તે
બંનેને કોઈ ફળ હોતા નથી અને તે બંને ફલ વિનાની
હોય છે દુર્જનના ઉપકારરૂપી ફળથી રહિત છે
આકાશલતાને જેમ સુમન-પુષ્પોએ છોડી છે, તેમ દુર્જન
નતાને સુમન-વિકાસોએ છોડેલી છે તેથી દુર્જનના
આકાશનતા જેવો પોટી અને દુષ્ટ છે ॥૩૩

અપિ વેતિ પદ્મશરાણિ ચેતુપદેષ્ટું શિતિકળમિન્નત્તિ ।

વસનાશનમાત્રમસ્તિ ચેદ્વનદાદાપ્યતિરિચ્યતે સલ ॥

દુર્જન ભાગ્યવશાત્ જ-સાત અક્ષર બાણુતો થયો,
તો તે અઘોરેવન કરને પણ ઉપદેશ આપવા ઇચ્છા કરે છે
અને તેની પાસે જે બાણ અને પહેલવાની સજ્જન હોય
તો તે ક્રોધેથી પણ પોતાને વધિક માનતો થઈ બેઠો છે

અહમેવ ગુરુ સુદારુણાનામિતિ, હાહાહલ મા
સ્મ તાત દ્યવ । નનુ સન્તિ મગદશાનિ મૂયો,
મુષનેડશિન્વચનાનિ દુર્જેનાનામ્ ॥ ૧૩૫ ॥

હે બાપ હળાહળ ઝેર ! 'સર્વ' કહોર પદાર્થોમાં હું વિશેષ કહોર છું' એવા ગર્વ તું રાખીશ નહિ; કારણ કે આ જગતમાં દુર્જનનાં વચનો તારા જેવાં જ કહોર છે. ૧૮૫

વદને વિનિવેશિતા મુજંગી પિશુતાનાં રસ-નામિયેળ ધાત્રા । અનયા કથમન્યથાવલીદા નહિ જીવન્તિ જના મનાગમન્ત્રાઃ ॥ ૧૩૬ ॥

ખલાએ દુર્જનના મુખમાં જીભને ખડાને ખરેખર સાપણ જ મૂકી દીધી છે; કારણ કે જેમ સાપણનો દંશ યથો હોય, તો તે મંત્ર લજવાથી ઊતરી જાય છે, તેમ દુર્જનનાં વચનો નકામાં છે એમ વિચારે તો તે અસર કરતાં નથી અને જેમ મંત્ર વિના સાપણનો દંશ ઊતરતો નથી, તેમ મંત્ર અર્થાત્ વિચાર વડે શાંતિ ધારણ ન કરવામાં આવે તો દુર્જનની જીભ મારી નાખે છે. ૧૩૬

વહતિ વિપથરાન્પટોરજન્મા, શિરાસિ મપીપટલં દયાતિ દીપઃ । વિધુરપિ મજતેવરાં કલકલ્લં, પિશુત-જનં સ્વલુ વિપ્રતિ ક્ષિતીન્દ્રાઃ ॥ ૧૩૭ ॥

ચંદનદ્રશ સર્વને રાખે છે, દીવા માથા પર મેશ રાખે છે, ચંદ્રમા કલંક કારણ કરે છે; તે રીતે રાગ્યો દુર્જનોને રાખે છે. ૧૩૭

મધુરિમરુચિરં ઘઃ સ્વલાનામમૃતમહો પ્રથમં પૃથુ વ્યનક્તિ । અથ કથયતિ મોહહેતુમન્તર્ગતમિવ હાલાહલં વિપં તદેવ ॥ ૧૩૮ ॥

ખલ પ્રરુષેતું વચન પહેલાં તો સ્પષ્ટ રીતે અશ્રુત જેવું મધુર લાગે છે; પરંતુ પાછળથી તેની અંદર મૂર્છાના કારણરૂપ હાલાહલ ઝેરની જેમ જીકપટ દેખાઈ આવે છે.

અન્તર્વાર્ણિ મન્યમાનઃ સ્વલોડ્યં, પૌરોભાગ્યં સુક્તિમુષ્કામુ ઘત્તે । સર્વાનન્દિવ્યુદ્ગ્રહે કામિનીનામીર્મ માર્ગત્યેવ વૈ વન્મરાલિઃ ॥ ૧૩૯ ॥

સર્વને આનંદ આપનાર એવી રમણીના શરીરમાં પણ માખ તો મળ્યું (ગૂમડું) શોધી કાઢે છે; એ રીતે ખલપુરુષ પોતાને સર્વ જાતની વાણીમાં નિષ્ણાત માનીને ખીખનાં મુઠાપિતોડથી મેલીમાં પોતાની દોષ-દષ્ટિ પરાંવે છે. ૧૩૯

બોધિતોડપિ વહુસુક્તિવિસ્તરઃ, કિં સ્વલો જગતિ સજ્જનો ભવેત્ । આપિતોડપિ વહુશો નદીજલૈર્મદંભઃ કિમુ હ્યો ભવેત્કચિત્ ॥ ૧૪૦ ॥

નદીનાં જળથી અનેક વાર નવપ્રવા, તેથી શું

અધોડા કોઈ વખત ઘોડો બની જવાનો છે? એ રીતે અનેક પ્રકારનાં બોધવચનો વડે વિસ્તારથી સમજાવે, તેથી શું ખલપુરુષ સજ્જન બનવાનો છે? ૧૪૦

વિધયા વિમલયાપ્યલ્લકૃતોદુર્જનઃ સદસિ માતુ કશ્ચન । સાશ્વરાહિ વિપરીતતાં ગતાઃકેવલં જગતિ તેડપિ રાક્ષસાઃ ॥

ભલેને શુદ્ધ નિર્મળ વિદ્યાથી શોભતો હોય તોપણ દુર્જન કોઈ સભામાં ક્યારેય હોવો નોંધે એ નહિ; કારણ કે જે સાક્ષર-અણેલા માણસો છે, તે જ બ્યારે જિવતા બનીને જેસે છે, ત્યારે જગતમાં તે રાક્ષસો બની જાય છે. (સાક્ષરા શબ્દને ઉલટાવીને વાંચીએ તો 'રાક્ષસા' થાય છે, તેમ દુર્જન સાક્ષર હોય તો તે 'રાક્ષસ' જેવા જ વિપરીત થાય છે) ૧૪૧

દોષપોષમભિચાતિ પરં યો વાધમેતિ વહુસજ્જનયોગાત્ । સંમતૌ વિમતિમાત્રસહાયોદુર્જનો ભ્રમ દ્વાતિચકાસ્તિ ॥

દુર્જન પોતાના દોષવૃં પોષણ કરતો હોય છે; તે કદાચ ધણી સજ્જનોના સંગમાં આવી જવાથી ધડી-ભર દોષ કરતો અટકી જાય, છતાં તે પોતાના સ્વભાવ પર આસ્થો જાય છે, તે જ રીતે જેમ-જેમ મતિને વિપરીત કરી નાખે છે, તેમ સાધુજનોના સારા વિચાર-માં પણ દુર્જન પોતાની વિપરીત મતિની સહાયતા આપે છે. ૧૪૨

ઝત્તરં પદમવાપ્ય યો લયુર્હૃલ્લયૈવ સ પતેદિતિ બુધન્ । શેલશેલરગતઃ પૃષ્ઠદૂળધ્વારુમારુતધુતઃ પતત્યધઃ ॥ ૧૪૩ ॥

પર્વતના શિખર પર ગયેલાં જળનાં બિંદુઓ પવનના હલાવવાથી નીચે પડે છે, ત્યારે તે પડતાં પડતાં જણાવે છે કે, 'જે દલકા માણસ બીંચા પદ પર ગયો હોય, તે ધડીકમાં નીચે પડી જાય છે.' ૧૪૩

મમ્મકુન્મશકલેન વૈ મલં વાલકસ્ય જનની વ્યપોહતિ । તદ્વદ્વોષવદ્વેન દુર્જનો માહુતઃ શતગુણાધિકો ભવેત્ ॥

લાંચેલા ઘડના ઠીકરાથી માતા પોતાના બાળકના મળને સાફ કરે છે; પરંતુ દુર્જન તો ખીખના મળ ચોડ અને મુખથી સાફ કરે છે; એ રીતે દુર્જન મા કરતાં સો ગણા ચંદે છે. ૧૪૪

અકરુણત્વમકારણવિમ્મહઃ પરઘને પરયોપિતિ ચ સ્વદ્વા । મુજનયન્યુજનેત્વસદિપ્તુતા, પ્રકૃતિસિદ્ધિર્મદં હિ દુરાત્મનામ્ ॥ ૧૪૫ ॥

દુર્જન પુરોના અટલી બાપતો તો સ્વભાવસિદ્ધ જ હોય છે; નિર્દયતા, કારણ વિના કલકલકાસ, પરધન અને પરસ્ત્રીમાં સ્પૃહા, તેમજ સુજન અને સ્વજનોમાં અસદિધુતા. ૧૪૫

અકારણાવિષ્કૃતવૈરદારુણાદસજ્જનાત્કસ્ય મયં ન જાયતે । વિપં મહાદેરિવ યસ્ય દુર્વચઃ સુઃસુહૃદં સંનિહિતં સદા મુલે ॥ ૧૪૬ ॥

જેમ મોટા નાગના મુખમાં ઝેર રહે તેમ જેના મુખમાં ન સહન થાય તેવાં અસહ્ય કઠોર વચન રહેલાં છે અને જેણે કારણ વિના જ દારણ વેર પ્રગટ કરેલું છે, એવા દુર્જનની કાને ભય ન થાય ? ૧૪૬

તથારિમિનં વ્યથતે શિલીમુલેર્હવો દિગન્તે હૃદયે ન દૂરતઃ । યથા સ્વલનાં કુપિયાં દુરુક્તિર્દિવાનિશં તત્પતિ મર્મતાઢિતઃ ॥ ૧૪૭ ॥

દુષ્ટ છુદ્ધિવાળા ખલ પુરુષોનાં ખરાબ વચનોના માર્મિક આધારથી જે દુઃખ થાય છે અને રાતદિવસ પીડા થાય છે, તેવી પીડા શુન્ય એ દૂરથી હૃદય પર મારેલાં બાણોથી થતી નથી. ૧૪૭

ગુણાપવાદેન તદન્યરોપણાદ્ મૃદાધિરૂઢસ્ય સમજસં જનમ્ । દ્વિવેવ કૃત્વા હૃદયં નિગૂહતઃ સ્ફુરજસાધોર્વિવૃણોતિ ધાગસિઃ ॥ ૧૪૮ ॥

દુર્જનની વાણીથી તલવાર તો હૃદયના બે દુકડા કરીને ભણે કે ચક્રચક્રી ન હોય, તેવી લાગે છે. એક તો સજ્જનના શુભોને વજાવવા અને તેની ઉપર દોષોત્તર આરોપણ કરવું; એ રીતે તે હૃદયને ભેદી નાખે છે. ન હુંજનઃ સવજનતામૃપૈતિ વહુપ્રકારરપિ સૈવ્યમાનઃ । મૃયોડપિ સિક્તઃ પયસા ધૃતેન ન નિમ્વવૃક્ષો મધુરત્વમેતિ ॥

લીમડાના ઝાડને દૂધ કે ઘીથી સિંચવામાં આવે તોપણ તે મધુર થતું નથી, તેમ દુર્જનની અનેક રીતે સેવાચાકરી કરવામાં આવે, તોપણ તે સજ્જન થતો નથી. વિદ્યા વિવાદાય ધનં મદાય શક્તિઃ પેરેપાં પરિપીડનાય । સ્વલસ્ય સાધોર્વિપરીતમેતજ્ઞાનાય દાનાય ચ રક્ષણાય ॥

દુર્જનને વિદ્યા પ્રાપ્ત થાય એ એને બીજાઓની સાથે વિવાદ કરવામાં કામ લાગે છે, ધન બોમ્બો ઉપર મદ (અભિમાન) કરાવનાર થાય છે. શક્તિ બીજાઓને પીડવામાં ઉપયોગી થાય છે; પણ સજ્જનો માટે આથી ઊંચું જ હોય છે. જેમકે વિદ્યા બીજાઓને જ્ઞાન આપવા માટે, ધન દાન આપવા માટે અને શક્તિ બીજાઓનું રક્ષણ કરવા માટે ઉપયોગી થાય છે. ૧૪૯ સદંશજાતં ગુણકોટિયુક્તં ધનુઃ કર્યં પાર્થિવવામહસ્તે । શરઃ પરપ્રાણવિહારદક્ષઃ સપક્ષપાતોડ્યપમો ગતીયાન્ ॥

ધનુષ્ય સારા વંશ(વાંસ)માંથી થયું છે અને તેની ડાહિએ (છેડ) શુધ્ધ (શરી) રહે છે, તોપણ તે રાખના ડાળા ડાઘમાં હોય છે અને બાણ બીજાના

બાણ હરી લેવામાં કુશળ હોવાથી તેના તરફ પક્ષપાત (પૂછડે પીછાં બાધેલાં) હોય છે, તે રીતે જતનમાં સારા, કુલીન અને શુભવાનો તરફ બેદરકારી હોય છે અને દુર્જન તરફ પક્ષપાત હોય છે, ત્યારે લાગે છે કે ખરેખર અધમ દુર્જન પણ મોટા માણસ બની બળ છે. ૧૫૧

एकः खलोऽपि यदि नाम भवेत्सभायां मोघीकरोति विदुषां निखिलप्रयासम् । एकापि पूर्णमुदरं मधुरैः पदारै-

खलोऽपि रेचयति हन्त न मक्षिका किम् ॥ १५२ ॥

સારા મિષ્ટ પદાર્થોથી પેટ ભરાયું હોય, પણ ખાવામાં જે એક માખ આવી બળ, તો તે પેટમાં ઘૂમરડી લઈને બધા પદાર્થોને ઝોકાવી નાખે છે; તે રીતે સભામાં જે એક જ દુર્જન આવી ગયો હોય, તો સજ્જનોની બધી મહેનત નકામી બનાવે છે. ૧૫૨

हालाहलं खलु पिपासति कौतुकेन कालानलं परिचुचुम्बिपति प्रकामम् । व्यालाषिपं च यतते परिरचुमद्वा यो दुर्जनं वशयितुं कुरुते मनीषाम् ॥ १५३ ॥

જે માણસ દુર્જનને વશ કરવાની ઇચ્છા કરે છે, તો તેણે બાણી લેવું કે તે પોતે તરસ છિપાવવા હાલાહલ વિપત્તિ પાન કરે છે; તે કાશરૂપી અગ્નિને ચૂમવાની ઇચ્છા કરે છે અથવા તો નાગરાજને ભેટવાની મહેનત કરે છે. ૧૫૩

ते दृष्टिमात्रपतिता अपि कस्य नात्र क्षोभाय पदमसदृशमलकाः खलाश्च । नीचाः सदैव सविलासमलीकलमा ये कालतां कुटिलतामपि न त्यजन्ति ॥ १५४ ॥

તે દૃષ્ટિમાત્રપતિતા અપિ કસ્ય નાત્ર ક્ષોભાય પદમસદૃશમલકાઃ સ્વલાશ્ચ । નીચાઃ સદૈવ સવિલાસમલીકલમા યે કાલતાં કુટિલતામપિ ન ત્યજન્તિ ॥ ૧૫૪ ॥

ઓઝોના ફેશ અને ખલ પુરુષો નજરે પડતાંની સાથે જ કોના હૃદયને શોભા પમાડતા નથી ? તે ફેશની જેમ ખલ પુરુષો સદા નીચ હોય છે અને વિલાસની ખાતર ફેશ જેમ લલાટ પર રહે તેમ ખલ પુરુષો બૂઠું (અલીક-કપાળ, બૂઠું) બોલતા હોય છે અને ફેશ કાળા અને વાંકડિયા હોય તેમ ખલ પુરુષો મહિનતા અને કુટિલતા છોડતા નથી. ૧૫૪

प्रास्पादयोः पतति खादति प्रपमांसं कर्णं कले किमपि रौति शनैर्विचित्रम् । छिद्रं निरूप्य सहसा प्रविशत्यशङ्कः सर्वे खड्गस्य चरितं मदाकः करोति ॥ १५५ ॥

પ્રાસ્પાદયોઃ પતતિ યાદતિ પ્રપમાંસં કર્ણં કલે કિમપિ રૌતિ શનૈર્વિચિત્રમ્ । છિદ્રં નિરૂપ્ય સહસા પ્રવિશત્યશંકઃ સર્વે સ્વડસ્ય ચરિતં મદાકઃ કરોતિ ॥ ૧૫૫ ॥

મરોર ખલ પુરપતા ચરિતને સારી રીતે અનુસરે છે; પહેલાં તો તે જાને પગમાં આવીને પડે છે; પછી પીઠ પર રહેલ માંસને ખાય છે, પછી કાન પાસે આવીને ધીરે ધીરે વિચિત્ર કલ્પવર (ગણગણાટ) કરે છે અને જો છિં બુઝે છે તો હિંમતથી બેધડક અંદર પેસી બચે છે. ૧૫૫

હિત્વા મદ સમમસજ્જનસજ્જનો તૌ
વન્દે નિતાન્તકુટિલપ્રગુણસ્વમાવૌ ।
एकं भिया निरभिसंहितवैरिभावं
प्रीत्या परं परमनिर्वृतिपात्रभूतम् ॥ ૧૫૬ ॥

મારા અભિમાનને છોડીને હું એકાસાથે દુર્જન અને સજ્જન બંનેને પ્રણામ કરું છું, અરેખર દુર્જન અત્યંત કુટિલ અને સજ્જન સદા માટે શુષ્કિયલ સ્વભાવનો છે; અર્થાત્ દુર્જનમાં પૂરેપૂરે વૈરભાવ રહેલો છે એટલે તેને ભયથી નમ્યું છું અને સજ્જન સર્વોત્તમ સુખને આપનાર છે, માટે તેને પ્રેમથી નમન કરું છું.

पादाहवोऽपि दृढदण्डसमाहृतोऽपि
वं दंष्ट्राया शृशति तं किल हन्ति सर्पः ।

हर्षोद्वैषય विशुनोऽत्र मनुष्यधर्मा
कर्णे परं शृशति हन्त्यपरस्य मूलम् ॥ ૧૫૭ ॥

પગે ચઘાડેયો હોય કે, સખત દંડાથી હથ્થાચેલો હોય, ત્યારે પણ સાપ જેને હંશ દે છે તેને મારી જ નાખે છે; પરંતુ માનવના વેશે આવેલા આ દુર્જન રૂપી સર્પ હર્ષથી બોલાવે, તોપણ એકના કાનને અડકે છે અને બીજાનું મૂળ બોલી નાખે છે. ૧૫૭

पद्मासितःखिलखलस्य विशृङ्खलस्य

प्राग्जातविरमृतनिजाधमकर्मवृत्तेः ।

दैवादवासविभवस्य गुणद्विषोऽस्य

नीचस्य गोचरगतैः सुप्रमाप्यते कैः ॥ ૧૫૮ ॥

જેણે બધા કપટી જોને તે જાહેર કર્યા છે, જે પોતે સર્વ મયાદાઓને ઝાળેજનાર છે, જે પોતે પહેલાં કરેલ સર્વ અધમ કાર્યોની પ્રવૃત્તિને ભૂલી ગયો છે, જેને નસીબસંજોગે ધન લેખલ મળ્યો છે, છતાં જે શુભો નો દેખી છે એવા નીચની નજરે ચઢેલા કયા જનોને સુખ મળેલાં છે ? ૧૫૮

संवर्धितोऽपि भुजगः पयसा न वश्य-
स्तत्पालकानपि निहन्ति वलेन सिंहः ।

दुष्टः परैरुपकृतस्तदनिष्टकारी

विश्वासलेष इह नैव दुर्धर्षिषेयः ॥ ૧૫૯ ॥

દૂધ પાછને ઉઠેરેલો સાપ પણ વશ રહેતો નથી, સિંહ તેનાં પાલનપોષણ કરનાર માણસોને પણ બળા-હારે મારી નાખે છે; એ રીતે દુષ્ટજન બીજાઓના ઉપકાર નીચે આવ્યો હોય, તોપણ તેમનું ખરાબ કરે છે, માટે શુધ્ધજનોએ તેના પર જરા જેટલો પણ વિશ્વાસ કરવો નહિ. ૧૫૯

कस्तूरिकां वृणभुजामटवीमृगाणां

निक्षिप्य नाभिषु चकार च तान्वधाहान् ।

मूढो विधिः सकलदुर्जनलोलजिह्वा-

मूले स्म निक्षिपति चेत्सकलोपकारः ॥ ૧૬૦ ॥

કેવળ ઘાસ ખાઈને જંગલમાં ભટકનારા એવાં મૃગલાંને તેમની નાભિમાં કસ્તૂરી મૂકીને વિધાતાએ તેમને વધ થાય એવાં જ બનાવી દીધાં છે, પણ એવા વિધાતા અરેખર મૂઢ છે, એમ કહેવું પડે છે. જો તે વિધાતાએ બધા દુર્જનોની ચંચળ જીભ પર કસ્તૂરી મૂકી હોત, તો બધાનો ઉપકાર થાત; અર્થાત્ કસ્તૂરી માટે બધા તેમની જીભ કાપી નાખત. ૧૬૦

विसमलमशनाय स्वादु पानाय तोयं

शयनमवनिष्ठये वत्कले वाससी च ।

नवधनमधુपानप्रान्तसर्वेन्द्रियाणा-

मविनयमनुमन्तुं नोत्सहे दुर्जनानाम् ॥ ૧૬૧ ॥

ખાવા માટે કમળના દાંડલા પૂરતા છે, પીવા માટે સ્વાદિષ્ટ જલ છે, પૃથ્વી પર સ્વાનું છે તેમ જ વૃક્ષની ઝાલ વચ્ચે છે; એટલે દુર્જનોના અવિનયને અનુસરવા હું તૈયાર નથી કે જે દુર્જનોની બધી ઈન્દ્રિયો નવા મળેલા ધનરૂપી મહિમાપાનના બેનથી ભરેલી છે. (મારાથી દુર્જનોનો અવિનય સહન થતો નથી મારે એ વેઠવો ન પડે તે માટે બધું ત્યાજ્યા તૈયાર છું.) ૧૬૧

मलयमुचि विरूढध्वन्द्वेनाभिमुद्धो

न भजति किल वेणुः सौरभं चन्दनस्य ।

तदिह नहि विचित्रं सर्वदोषाकराणां

नहि भवति रत्नानां सायुतगन्धलेशः ॥ ૧૬૨ ॥

મલયાચળની ભૂમિ પર જીગીને મોટા થયો હોય અને ચંદનના વૃક્ષની સાથે વધેલો હોય; તોપણ વાસ ચંદનની સુગંધી મેળવતો નથી, તેથી મને આશ્ચર્ય થતું નથી. અરેખર બધા દોષોની ખાણ જેવા દુર્જનને સારા માણસોની સોખત છતાં શુભનો લવલેશ પણ પ્રાપ્ત થતો નથી. ૧૬૨

दिगन्ते खेलन्ती सरसहृदयानन्दजननी

मया नीता दुष्टप्रचुरनगरी कापि कविता ।

અકસ્માદુન્મીલત્વલવદનવત્સીકરસના-

મુજંગોદ્દશાઢ્ઠી શિવશિવ સમાર્પિત ગતવતી ॥ ૧૬૩ ॥

ને દિગ્ગન્તો મુધી ખેલી રહી છે અને ને રસિક જનોના હૃદયને આનંદ આપનારી છે, એવી કાંઈ એક કવિતાને હું દુષ્ટ જનોની એક નગરીમાં લઈ ગયો; પરંતુ ત્યાં તો દુષ્ટ જનોના મુખરૂપી રાક્ષસમાં રહેલી શબરૂપી સાપશ્ચે અકસ્માત તે કવિતાનાં અંગોમાં એવાં તો ડંસ માર્યાં કે અરે શિવ ! શિવ ! કવિતા પૂરી જ થઈ ગઈ ॥ ૧૬૩

અમૂદમ્બોરાણેઃ સહ વસતિરાસીત્કમલયા

ગુણાનામાવારો નયનકલમિન્દુઃ પ્રથયતિ ।

કથં સિંહસુ નુત્તમપિ તુલતિ પ્રોદ્દશનૈ-

ગુણાનામાસ્વાદે પિશુનરસના કિં રસયતિ ॥ ૧૬૪ ॥

તે ચંદ્ર સમુદ્રમાથી થયો છે, તે કમલા-લક્ષ્મીની સાથે રહે છે, તે શુભોની ખાણ છે અને તે બધાની આખને સફળ બનાવે છે; તોપણ રાહ પોતાના મોટા કાતાથી તેને પીડા આપે છે; ખરેખર દુષ્ટ જનની શબ શુભોના સ્વાદને શી રીતે ચાખી શકે ॥ ૧૬૪

ન વિપમમૃતં કર્તું શક્ત્યં પ્રયત્નશતૈરપિ

સ્યજતિ કટુતાં ન સ્વાં નિમ્બઃ સ્થિતોઽપિ પયોહદે ।

ગુણપરિચિતામાર્ચાં વાણીં ન જલપતિ દુર્જન-

શ્ચિરમપિ ઘટાધ્માતે લોદે ક્રુતઃ કનકાકૃતિઃ ॥ ૧૬૫ ॥

સેંકડો પ્રયત્નો કરો, તોપણ ડેરને અખૂત કરી શકાય એમ નથી, દૂધના ધરાની વચમાં રહી હોય તોપણ લીમડો પોતાની કડવાશ છાડતો નથી; તે રીતે દુર્જન કહી શુભથી યુક્ત સંદેર વાણી બોલતો નથી. ખરેખર ! લોદાને કમળથી તેજ કરેલા અગ્નિમાં તથાવા, તોપણ તેમાં સોતાનો આકાર આવતો નથી. ૧૬૫

યદિ પરગુણા ન ક્ષમ્યન્તે યતસ્વ તદર્જને

ન હિ પરયશો નિન્દાવ્યાજૈરલં પરિમાર્જિતમ્ ।

વિરમસિ ન ચેદિચ્છાદેપ્રસક્તમનોરથો

દિનકરકરાન્પાણિચ્છત્રૈનુંદન્નમમેવ્યસિ ॥ ૧૬૬ ॥

ને તારાથી બીજા માણસોના શુભો સહન ન થતા હોય, તો તે શુભો મેળવવા પ્રયત્ન કરે; પરંતુ નિર્દાને બદાને બીજાના યશને ટળવા મથતો નહિ તારો મનોરથ ઇચ્છા અને દેવમાં લાગી જવાથી બે તું બીજાની નિંદા કરતાં વિરામ નહિ લે, તો સ્વર્ગનાં કિશોરો હાય આડા કરીને ઢાંકવાની જેમ તને કેવળ પરિશ્રમ જ થશે. ૧૬૬

જિહ્વો લોકઃ કથયતિ પુરા હન્ત હિત્વા ગુણૌષા-
નમ્મઃ ક્ષારં ગુણગણનિષેતસ્ય રક્ષાકરસ્ય ।

વિશે છિદ્રાનુસરણસમાહુતસર્વેન્દ્રિયાણાં

દોષે દટ્ટિઃ પિશુનમનસાં નાનુરાગો ગુણેષુ ॥ ૧૬૭ ॥

આ સમુદ્ર કે ને શુભોના ભંડાર અને રત્નોના ખાણ છે, તેનો વિચાર કર્યા વિના લોકો 'સમુદ્રનું વાણી ખારું છે,' એ રીતે તેનો દોષ જુએ છે, તેથી લાગે છે કે 'ખરેખર લોકો વાકા છે.' જેમની બધી ઈદ્રિયો બીજાનાં છિદ્ર બેવામાં લાગેલી છે, એવા કુટિલ જનોની નજર દોષો બેવામાં રોકાયેલી હોય છે; તેમને શુભોમાં અનુરાગ હોતો નથી. ૧૬૭

સન્તઃ સચરિતોદયઘ્યસનિનઃ પ્રાદુર્ભવચન્દ્રગાઃ

સર્વત્રૈવ જનાપવાદક્રિકતાં જીવન્તિ દુઃસ્વં સદા ।

અવ્યુત્પન્નમતિઃ કૃતેન ન સતા નૈવાસતા વ્યાકુલો

યુક્તાયુકવિવેકશૂન્યહૃદયો ધન્યો જનઃ પ્રાકૃતઃ ॥ ૧૬૮ ॥

'પોતાનાં સારાં આચરણ પ્રગટ થાય' એ પ્રકારની મર્ષાદાના દુઃખથી પીડાતા અને સ્વચ્છંદ વર્તન નહિ થવાથી યશશા-કષ્ટમાં રિપાતા સમગ્રનું પુરુષો લોકોના અપવાદથી ભયભીત બનીને દુઃખેથી શ્રવી રહ્યા હોય છે. પરંતુ જેની શુદ્ધ સંસ્કારી નથી; સારું કે નરહુ કામ થવાથી ને આકુળબ્યાકુળ થતો નથી અને જેનું હૃદય યોગ્ય કે અયોગ્ય બાબતના વિવેક વિનાનું થન્ય હોય છે તેથી પ્રકૃત-ઉલ્કા માણસ મુખેથી સારી રીતે શ્રવે છે. ૧૬૮

યા લોમાત્મવિશે સ્વલસ્ય સુરસા વાણી વૃષેર્નીયતે

નો જાનાતિ સ તામચેતનતયા સૈવ સ્વયં લીયતે ।

મર્તુઃ સ્નેહચયાત્પ્રવિદય દહને ભસ્મીમવત્યદ્વન્ના

ગાદાલિઙ્ગતત્તરેણ મનસા પ્રેતો ન વેતિ પ્રિયામ્ ॥

પતિ પ્રત્યે ખૂબ સ્નેહ હોવાને લીધે, પતિમત્તા સ્ત્રી પોતાના પતિને ગાદ આલિંગન આપવામાં તત્પર મન સાથે ચિતામાં પ્રવેશ કરે છે અને પોતાની જાતને ભસ્મીભૂત કરે છે, પરંતુ મરણ પામેલો પતિ પોતાની પ્રિયાને બાળતો નથી; એ રીતે કાઠા જનો લોભને વશ થઈ, ખવ પુરવો પાસે રસિક વાણી વાપરે છે; પરંતુ અધ્યનપણ્યને લીધે તે વાણીને દુર્જન બાળતો નથી; એટલે તે વાણી આપોઆપ કાર્ય સાધ્યા વિના જ શાંત બને છે. ૧૬૯

નાગન્નસુપહૃયતે ન વચનોત્યાનાસનંઃ પૂજ્યતે

નો વૃષ્ટ્યન્નુભાવ્યતે ન ચ દશા સાન્નાદરં વીર્યતે ।

ઈર્વ્યવેશકપાયિતે દ્વિદિ વૃણાલેગોઽપિ ન સુગ્ર્યતે

કિં ત્વેકઃ પ્રવદન્સમજ્ઞસમપિ પ્રાક્ષઃ શઠૈર્હસ્યતે ॥ ૧૭૦ ॥

સંજ્ઞન પોતાની પાસે આવે, ત્યારે દુર્જન તેને બોલાવતો નથી; 'આવો' એ પ્રકારની વાણી, સામે જવાનો વિવેક કે આસન આપવાનો સહાર એવા કોઈ પણ પ્રકારે તેનો સહાર કરતો નથી. કાલો માણસ પૂછે તો તેનો ઉત્તર પણ આપતો નથી. આદર અને સ્નેહની નજરે જોતો પણ નથી, તેવું હૃદય ઈશ્વરના આવેશથી ખરાબ થયું હોય છે, એટલે તેના હૃદયને જરા નેટલી દયા પણ અડકતી નથી, તેમજ સંજ્ઞન ફક્ત સારી જ વાણી બોલતો હોય તોપણ દુર્જનો તેની મરકગી કરતા હોય છે. ૧૭૦

દૂરાદુર્ચિત્તપાણિરાત્રિનયનઃ પ્રોત્સારિતાર્થાસનો
ગાઢાલિંગનતત્પરઃ પ્રિયકથાપ્રશ્નેષુ દત્તાદરઃ ।
અન્તર્ભૂતવિષો વહિર્મધુમયશ્ચાતીવ માયાપદુઃ
કો નામાયમપૂર્વનાટકવિધિર્યઃ શિક્ષિતો દુર્જનઃ ॥૧૭૧
દુર્જન કોઈ માણસને દરથી જોતાની સાથે બે હાથ ઝિંચા કરે છે, આખા આસુ લાવે છે, પોતાનું અરધું આસન આપે છે, ગાઢ આલિંગન આપવા તત્પર થાય છે તેમજ પ્રિયજનોની વાતો અને મંગળ-કુશળ પૂછવામાં આદર બતાવે છે; એ રીતે દુર્જનનો બહારનો બધો જ વ્યવહાર મધુર હોય છે પરંતુ હૃદયની અદર ઊર બંધી હોય છે; અર્થાત્ દુર્જનોએ શીખેલો આ બધો વિધિ કોઈ ભુલ જ પ્રકારના નાટક જેવો હોય છે. ૧૭૧

જાડયં હોમતિ ગણ્યતે ઘ્વતરુચૌ દમ્ભઃ શુચૌ કેતવં
શૂરે નિર્ઘૃણતા મુનો વિમતિતા દમ્ભં પ્રિયાલાપિનિ ।
તેજસ્વિન્યવલિપ્તા મુપરતા વર્કયશક્તિઃ સિરે
તત્કો નામ ગુણો મવેત્સ ગુણિનાં યો દુર્જનર્નાદ્વિત્ ॥

સંજ્ઞનમાં લજ્જા હોય તેને દુર્જન જડતા ગણે છે, મત-ઉપવાસ કરનારમાં દંભ, પવિત્ર રહેવામાં કપટ, શરણી બનવામાં નિદેયતા, વિચાર કરવામાં આદર કરે તેને છુદ્ધિરહિતપણું, પ્રિય વચન બોલવામાં દીનતા, તેજસ્વી બનવામાં ગર્વનો ભાવ, સારો વક્તા બનવામાં વાચાળપણું, ઉતાવળ નહિ કરતા સ્થિર રહેવામાં અશક્તપણું વગેરે ગુણવાન જોતો કોઈ એક પણ ગુણ એવો છે, જેના પર દુર્જનોએ દોષ તરફ ઝાપ ન મારી દોય । ૧૭૨

પોતો દુસ્તરવારિરાશિતરણે દીપોઽન્યકારાગમે
નિર્વાતે વ્યજનં મદાન્ધકરિણાં દપોપશાન્ત્યૈ સ્થિતિ ।
હ્યં તદ્ મુષિ નામિત યસ્ય વિધિતા નોપાયચિન્તા કૃતા
મન્યે દુર્જનચિત્તટ્ટિહરણે ધાતાવિ મનોયમઃ ॥૧૭૩॥

દુસ્તર સમુદ્રને ઓળંગવા માટે નોકા છે, અંધારું દૂર કરવા દીવો છે, પવન આવતો બંધ થાય, તેને લાવવા પંખો છે તેમ જ મદોન્મત હાથીઓના ગર્વને શાંત કરવા માટે અંકુશ છે; એ રીતે આ જગતમાં કોઈ પણ મંત્ર એવું નથી, જેના ઉપાયનો પ્રભાવે વિચાર કર્યો ન હોય; પરંતુ મારું એવું માનવું છે કે, દુર્જનના હૃદયની વૃત્તિને દૂર કરવામાં તે બ્રહ્માનો પ્રયત્ન પણ નકામો ગયો છે. ૧૭૩

ઘાતસ્તાત તૈવ દુષ્ણમિદં યન્નામ કસ્તુરિકા
કાન્તારાન્તરચારિણાં લુણ્મુજાં યન્નામિમૂલે કૃતા ।
યથેવં પિશુનસ્ય હન્ત રસનામૂલેઽકરિપ્યસ્તદા
શ્રયાસેન વિનાભવિપ્યદ્તુલા કીર્તિશ્ચ નિર્દોષતા ॥૧૭૪
હે તાત ! હે વિધાતા ! તમે જન્મવાની અંદર ભટકતા અને ધાસ ચરતાં મૃગવાની નાલિની અંદર કસ્તૂરીની રચના કરી છે, તે તમારો મોટો દોષ છે. બે તમે દુર્જનની જીભ પર કસ્તૂરીની રચના કરી હોત, તો તમને વજર પ્રયાસે ધણી જ કીર્તિ મળત અને તમારી નિર્દોષતા જગતમાં બહેર થાત । ૧૭૪

એવે સત્પુરુષાઃ પરાર્થઘટકાઃ સ્વાર્થ પરિત્યજ્ય વે
સામાન્યાસ્તુ પરોપકારનિરતાઃ સ્વાર્થાવિરોધેન વે ।
તેઽમી માનુષરાક્ષસાઃ પરહિતં સ્વાર્થાય નિગ્નન્તિ વે
યે નિગ્નન્તિ નિરર્થકં પરહિતં તે કે ન જાનીમહે ॥૧૭૫

જેઓ પોતાના સ્વાર્થને છોડીને પરોપકાર કરતા હોય છે, તેઓ સત્પુરુષો છે; પોતાના સ્વાર્થને વાધો ન આવે, તે રીતે જેઓ પરોપકાર કરવામાં લાગેલા છે, તે સામાન્ય (મધ્યમ) જનો છે, જે પોતાના સ્વાર્થને સાધવા માટે પારકાનું દિલ બગાડતા હોય છે, તેઓ મનુષ્ય હોવા છતાં રાક્ષસો છે; પરંતુ પોતાનો કોઈ જાતનો સ્વાર્થ ન હોય, તોપણ જેઓ પારકાના હિતને બગાડતા હોય છે, તેવા લોકો કોણ છે તે અમે બજુતા નથી. ૧૭૫

નારીણાં વચ્ચેન કર્મ કુરુતે દીનં વચો ભાષતે
નાલસ્ય વિજઘાતિ વિગ્મકિરણે મૌદે સમુત્તિષ્ઠિત ।
કિંચિત્કાપિ ન સાહસં વિતનુતે દેહે ચિરં દ્યુતે ।
નો વા વિન્દતિ પૌરુષ કુપુરુષઃ કોઽયેપ નિર્ણયતામ્ ॥

ઔઝીઓના કથા પ્રમાણે કામ કરે છે, દીન વચન બોલે છે, આગ્રસ છોડતો નથી, સ્વર્થ જ્યારે બરાબર ઉપર આવે, ત્યારે મચારી છોડીને બગે છે, કોઈ દેકાણે કોઈ ભતવું સાહસ કરતો નથી, કારણ પિના શરીરે કુખી રહ્યા કરે છે, પુરુષાર્થ કરતો નથી; આવા

અકારનો માથુસ હલકો છે, એમ મને તે ઢાઈ માથુસ નિર્ણય કરી શકશે. ૧૭૬

વકત્વ નનુ કુન્તલાદિવ મુલે તૈક્ષણ્ય કદાક્ષાદિવ
કૂરત્વં કુચમળલાદિવ સુનૈર્વૃણ્યં સ્વચિત્તાદિવ ।
માલિન્યં નયનાક્ષનાદિવ કિલાધૈર્થ્યં સ્વભાવાદિવ
સ્વૈરિયૈવ સુશિક્ષિતોઽસિ સ્વલુ કિં જાતોઽસ્યતોઽનુદઃ ॥

હે દુર્જન ! તું જોના કેય પાસેથી વાંકાપણું, કટાક્ષ પાસેથી મુખમાં તીખાશ, સ્તનમંડલ પાસેથી કૂરતા, ચિત્ત પાસેથી નિર્દયપણું, આંખની કાળજી પાસેથી મલિનતા અને સ્વભાવથી અધીરાઈ એ રીતે બધા દોષો દુષ્ટ જો પાસેથી બહુ કે શીખ્યો ન હોય તેમ લાગે છે. ૧૭૭

ચાતાહારતયા જગદ્વિપધૈરાશ્ચાર્ય નિઃશેષિતં
તે પ્રસ્તાઃ પુનરપ્રત્યોક્ષકણિકાતોઽવતૈર્વહિભિઃ ।
તેઽપિ ક્રૂરચમૂરુચર્મયસન્નૈતાઃ ક્ષયં લુપ્થકૈ-
ર્દમ્ભસ્ય સ્ફુરિતં વિદ્મન્નપિ જનો જાસ્મો ગુણાનીહતે ॥

‘અમે ફક્ત પવનનો આહાર કરીએ છીએ;’ એ પ્રમાણેનો દંભ કરીને વિપદ સપેએ જગતને વિનાશ-માં લઇને તેનો નાશ કર્યો છે; સૂર્યને મોર ગળી ગયા કે જે વાદળનાં જળમિદુઓટું ભક્ષણ કરવાના તીવ્ર મતવાળા છે; એટલે તેમનો નાશ શિકારીઓએ કર્યો છે કે, જેમણે યુગના ચર્મનાં વજ્ર કારણ કર્યાં છે. આ રીતે પ્રકટ રીતે દંભવું કળ જાણવામાં આવ્યું છે; જતાં પણ નીચ માથુસ તેને શુષ્ક તરીકે ઇચ્છે છે ।

કસ્ત્વં મદ્ર સ્થલેથરોઽહમિદ્ કિં ધોરે વને સ્થાયીતે
શાર્દૂલાદિર્મારેવ હિંસપશુમિઃ સ્વાયોઽહમિત્યાશયા ।
કમ્માત્કપ્રમિદં ત્વયા વ્યવસિતં મદેહમાંસાશિનઃ
પ્રત્યુત્પન્નનુમાંસમક્ષણધિયસ્તે પ્રન્તુ સર્વાન્નરન્ ॥૧૭૯

‘હે ભલા માથુસ ! તું કણ છે ?’ ‘હું દુર્જનોનો શિરોમણિ છું;’ ‘આવા ચોર જંગલમાં તું શા માટે રહે છે ?’ ‘સિંહ વગેરે હિંસક પ્રાણીઓ અને ખાઈ જાય, એ ઇન્દ્રાથી અહીં રહી છું;’ ‘આવું કદ ઉડાવવાનો તે શા માટે નિશ્ચય કર્યો છે ?’ ‘મારા દેહનું માંસ ખાનાર શિકારી પ્રાણીઓને માથુસનું માંસ ખાવાની ઇચ્છા થાય અને એ રીતે તે હિંસક પ્રાણીઓ બધા માથુસોને મારી ખાય;’ એ ઇન્દ્રાથી હું આ કદ ઉડાવી રહી છું. ૧૮૦

મિશ્રો માંસનિવેવળં કિમુચિત્તં કિં તેન મયં વિના
મયં વ્યાપિ તવ પ્રિયં પ્રિયમહો વારાઙ્ગનામિઃ સહ ।

વેદ્યા દ્રવ્યરુચિઃ કુતસ્તવ ધનં શૂતેન ચૌર્યેણ વા
ચૌર્યશૂતપરિગ્રહોઽપિ મયતો ધ્રુવસ્ય કાન્યા ગતિઃ ॥

‘હે લિખારી ! તું માંસ ખાય છે, તે સારું ગણાય કે ?’ ‘અરે, પણ દારૂ વિના માંસ શા કામનું ?’ ‘અહો ! તને દારૂ પીધો પણ મને છે ?’ ‘વારંગના-ઓ સાથે એ બહુ’ અને ગમે છે.’, ‘પણ ભાઈ ! વેશ્યાની તો ધન પર રુચિ હોય છે, તો તારી પાસે ધન ક્યાંથી આવે છે ?’ ‘કાં તો જુગાર રમું કે પછી ચોરી કરું.’ ‘અરે ! તું જુગાર પણ રમે છે અને ચોરી પણ કરે છે ?’ ‘ભાઈ, જે માથુસ સદાચારથી બાદ થયો હોય, તેની ખીજ શી ગતિ ?’ ૧૮૦

મિશ્રો કાન્યાશ્ચ ત્વેન હિ શફરિવધે જાલમશ્રાસિ-
મત્સ્યાંસ્તે વૈ મશ્વોપદંશાઃ પિવસિ મધુ સમં વેદ્યયા
યાસિ વેદ્યયામ્ । દત્ત્વાહમ્નિ મૂઢ્યૈરીણાં તવ કિમુ-
રિપવો મિત્તિમેત્તારિમ વેપાં, ચોરોઽસિ શૂતહેતો-
સ્ત્વાયિ સકલમિદં નાસ્તિ ધ્રુવે વિચારઃ ॥

‘અરે હે લિખક ! આ તારી ઢીલીપિઓ ગેહડી છે ?’ ‘ના, ના, આ તો માછલાં મારવાની બળ છે.’ ‘અરે ! તું માછલાં ખાય છે ?’ ‘માછલાં દારૂની સાથે ખાઉં છું.’ ‘અરે ! તું દારૂ પણ પીએ છે ?’ ‘હા, વેશ્યાની સાથે હું દારૂ પીઉં છું.’ ‘વેશ્યાની પાસે પણ બધું છે ?’ ‘હા, હું શનુઓના માથે પગ મૂકીને બંડે છું.’ ‘અરે, તારે શનુઓ ક્યાંથી ?’ ‘હું જેમનાં ઘર ફાડીને-બીંત ડોળીને ચોરી કરું છું, તે મારા શનુઓ છે.’ ‘તું ચોર પણ છે ?’ ‘હા જુગારમાં હારી જવાથી ચોરી કરવી પડે છે.’ ‘અરે તારામાં તો બધા દોષો ભરેલા છે.’ ‘અરેઅર, જે માથુસ બધું થયેલો હોય, તેને ખાંબો વિચાર સ્વતંત્ર નથી. ૧૮૧

દૈવાદ્યુત્તમાનામપહરતિ યદા દુર્જનો ષા કથંચિન્
માનં નામોતિ તેપામનુજનિતગુણાનેવ કુચાધિકત્વમ્ ।
સ્વર્માનુર્માન્ત્રવીચાન્દરતિ યદિ પુનઃ શીતરશ્મેર્મીત્રી-
ન્દ્રહાગ્નિસ્તેહ ચન્દ્રે સદ્ધિ નરપતે કિં પ્રદેશત્વમેતિ ॥
હે રાજન ! ઢાઈ દેવયોગે દુર્જન ઉત્તમ પુરુષના માનને પણ મેળવી લે, તોપણ તે ઉત્તમ પુરુષોના સ્વાભાવિક શત્રુને તો મેળવી શકતો નથી. ‘અરેઅર ! સહુ સૂર્ય અને ચંદ્રનાં કંરણ ગળી જાય છે, તોપણ આ બ્રહ્મામાં તે રાહુની ગણના નક્ષત્રોના અધિપતિ તરીકે થતી નથી. ૧૮૨

દે પશ્ચિન્નાગતસ્ત્વં કુલ રૂઢ મરસસ્તત્કિયદ્વો વિશાલં
કિં મદ્માત્ત્રોઽપિ વાર્દત્તિવિપુલતાં પાપ માઘૈ મિથ્યા ॥

इत्यं कृषोदकस्थः शपति तदगतं हृदरो राजहंसं
नीचः प्रायः शठार्थो भवति हि विपमो नापराधेन दृष्टः॥
ફવાના પાણીમાં રહેલો દેડકા કિનારે આવેલા
રાજહંસને પૂછે છે કે, 'હે પક્ષી! તું ક્યાથી આવ્યો?'
'સરોવરેથી.' 'તે સરોવર કેવડું છે?' 'વિશાળ છે.'
'શું મારા આ ધર કરતાં પશુ એ વિશાળ છે?' 'અરે,
તેથી તો ઘણું વિશાળ છે.' 'હે પાપી, તું જાહું
ખેલીશ નહિ.' એ રીતે તે દેડકા કોષમાં આવીને
રાજહંસને ગાળો લાડવા લાગ્યો. ખરેખર, હવેકા
માણસ અવળો હોય છે અને પોતાના અપરાધને
બેતો નથી. ૧૮૩

લક્ષ્મીનો સ્વભાવ

या स्वस्वनि पद्मेऽपि संध्यावधि विजृम्भते ।

इन्द्रिग मन्दिरेऽन्येषां कथं स्यास्यति निश्चला ॥ १ ॥

જે લક્ષ્મી પોતાના નિવાસરૂપ કમળમાં પશુ સંધ્યા-
કાળ સુધી જ ટકી રહે છે, તે લક્ષ્મી ખીખીના ધરમાં
સ્થિર થઈને કેમ રહેશે? ૧

गुणिनं जनमालोक्य निजवन्धनशङ्कया ।

राजहंस्मीः कुरद्वीध दूरं દૂરં પલાયતે ॥ ૨ ॥

હે રાજહંસ! ગુણીજનને બેઠીને જાણું કે 'આ
માણસ મને બંધનમાં મૂકી દેશે;' એવી શંકાથી (ગુણી
એટલે હાથમાં પાશવાળા માણસને બેઠીને) હરણીની
જેમ લક્ષ્મી તેનાથી દૂર દૂર ભાગે છે. ૨

शूर त्यजामि बंधव्यादुदारं लज्जया पुनः ।

सापत्न्यात्પણ્ડિતમપિ સમારકુપણમાશ્રયે ॥ ૩ ॥

હું લક્ષ્મી વિધવા થવાના ભયથી થરવીરને ત્યજું
છું, લજ્જા પામીને ઉદાર જનને ત્યજું છું. (સર-
સ્વતી) મારી શાક્ય છે, તેથી પંડિતને ત્યજું છું
અને તે કારણે હું કૃપણને આશ્રય લઉં છું. ૩

गोभिः क्रीडितवान्कृष्णा इति गोसमवुद्धिभिः ।

ક્રીડિત્વચાપિ સા લક્ષ્મીરહાં દેવી પતિવ્રતા ॥ ૪ ॥

'કૃષ્ણે ગાયોની સાથે ક્રીડા કરી હતી,' એમ
માનીને, જેની કુદ્ધિ જળદ જેવી છે, એવા મૂર્ખ
માણસોની સાથે અત્યાર સુધી લક્ષ્મી ક્રીડા કરે છે.
સાચે જ લક્ષ્મીદેવી કેવી પતિવ્રતા છે! ૪

अत्यार्यमतिदातारमतिशूरमतिव्रतम् ।

પ્રદામિમાનિનં ચૈવ શ્રીર્ભયાન્નોપસર્પતિ ॥ ૫ ॥

જે માણસ ધણે જ સન્નજન, દાતાર, થરવીર,
સદાચારી કે કુદ્ધિને અભિમાની હોય, તેની પાસે લક્ષ્મી
લયને કારણે જતી નથી. (અર્થાત્ લક્ષ્મીને એવો લય
લાગે છે કે તેવો પુરુષ કદી અને જણતે નહિ.) ૫

अनागतविधातारमप्रमत्तमकोपनम् ।

स्थिरारम्भमदीनं च नासौ श्रूणपतिव्रते ॥ ६ ॥

જેનું નસીબ જાડું નથી, જેણે પ્રમાદ-આળસને
છોડ્યાં નથી, જે કોષ કરતો નથી. જે સ્થિર કાર્યનો
આરંભ કરતો નથી અને જે દીનતા રાખતો નથી
એટલે ઉદ્ધત હોય એવા માણસની પાસે લક્ષ્મી જીભી
રહેતી નથી. ૬

मन्ये सत्यमहं लक्ष्मीः समुद्राद्भूलिखिता ।

पश्यन्तोऽपि न पश्यन्ति सन्तो विह्वलचोचनाः ॥ ७ ॥

હું માનું છું કે લક્ષ્મી ખરેખર સમુદ્રમાંથી જીડેલી
ધૂળ જેવી છે; કારણ કે તે લક્ષ્મીથી વિહ્વળ બનેલી
આખોવાળા લોકો આંખો હોવા છતાં આધળા બની
જાય છે. ૭

समायाति यदा लक्ष्मीर्नारिकेलफलाम्बुवत् ।

विनिर्याति यदा लक्ष्मीर्गजमुक्तकपित्थवत् ॥ ८ ॥

માણસ પાસે લક્ષ્મી નારિયેળમાં પાણીની જેમ
ધીરે ધીરે આવે છે (અર્થાત્ નારિયેળમાં પાણી ધીમે
ધીમે એકત્ર થાય છે) અને જેમ હાથી ડાહું ખાઈ,
તેને આખું ને આખું તરત છોડી દે છે, તેમ લક્ષ્મી
માણસને તરત છોડી દે છે. ૮

लक्ष्मीर्यादौनिघेयार्दौ नादौ वादोचितं वचः ।

विभेति धीवरेभ्यो या जडेभ्येव निमज्जति ॥ ९ ॥

'લક્ષ્મી તો સમુદ્રનું એક જળચર પ્રાણી છે;
આ વચનમાં કાંઈ જાતનો વાદવિવાદ કરવાનો રહેતો
નથી; કારણ કે જેમ જળચર ધીવર(માછીમાર)થી લય
પામી જળમાં ડૂબી જાય છે, તેમ લક્ષ્મી ધીન-વર (કુદ્ધિ-
માનો)થી લય પામી જડ પુરુષોમાં ડૂબી જાય છે.
(અર્થાત્ સૂચને હાથ જડ છે) ૯

कुटिला लक्ष्मीर्यैव प्रभवति न सरस्वती वसति तत्र ।

प्रायः श्वश्रूस्तुपोर्नो दृश्यते सौहृદं लोके ॥ १० ॥

જા કુટિલ લક્ષ્મીની પ્રસુતા-સત્તા ચાલતી હોય,
ત્યાં સરસ્વતી રહેતી નથી. ખરેખર લોકમાં પશુ સાસુ
અને વડુની વચમાં પ્રેમભાવ હોતો નથી. ૧૦

अव्यवसायिनमलसं दैवपरं साहसाद्य परिहीनम् ।

प्रमदा पतिमिव वृद्धं नेच्छति लक्ष्मीरूपस्थायतुम् ॥ ११ ॥

જેમ અદશર યુવાન સ્ત્રી વૃદ્ધજનને સેવતી નથી,
તેમ લક્ષ્મી ઉદ્યોગ વિનાના, આળસ, નસીબ પર આધાર
રાખનાર અને સાહસ વિનાનાને સેવવા ઇચ્છતી નથી.
ગુણવદ્ધિ: સદા સંગમમુચ્ચ: પદમાન્તુમુક્તુકા લક્ષ્મી: ।
વીરકરવાલ્લવસતિધ્રુવમસિધારાવતં ચરતિ ॥ ૧૨ ॥

શુભવાનો સાથે સંગ રાખીને લક્ષ્મી બિચુ પદ મેળવવાને ઉત્સુક હોય છે, તેને કારણે જ લક્ષ્મી વીર-જનોની તલવાર પર રહીને અસિધારામતને પાળતી હોય છે અર્થાત્ લક્ષ્મી વીરજનોને જ વરે છે. ૧૨

શ્રીપરિચયાજ્ઞા અપિ ભવન્ત્યભિજ્ઞા વિદગ્ધચરિતાનામ્ ।
અપદિશતિ કામિનીનાં ચૌવનમદ્ એવ લલિતાનિ ॥૧૩

લક્ષ્મીનો સંચય થવાથી જડ પુરુષો પશુ ચતુર પુરુષોનાં ચરિતાને બાબુનારા બને છે. ખરેખર, યુવા-વસ્થાનો મદ જ કામિની સ્ત્રીઓને લલિત ચેષ્ટાઓના પાઠ લખાવે છે. ૧૩

વાકચક્ષુઃશ્રોત્રલયં લક્ષ્મીઃ કુસ્તે નરસ્ય કો દોષઃ ।

ગરલસહોદરજાતા તચિત્રં યત્ર મારયતિ ॥ ૧૪ ॥

લક્ષ્મી જે પુરુષને સેવે છે, તે પુરુષનાં વાણી, આંખ, કાન વગેરેને તે લઈ લે છે; તેમા તે પુરુષનો શો દોષ છે? તે લક્ષ્મી તો હળાહળ ઝેરની સહોદર બહેન છે; એટલે તે માણસને મારી નાખતી નથી તે જ આશ્ચર્ય છે. ૧૪

અનુમત્ય વદત્ત વિતં માન્યાન્માનયત્ સજ્જનાન્મજત્ ।

અતિપરુપવચનવિલુલિતવીપશિશ્વાચ્છલા લક્ષ્મીઃ ॥

પવનના ઝપાટાથી હાલી ઊડતી હોવાની બ્યોતિની જેમ આ લક્ષ્મી પશુ અત્યંત ચપળ અને ચંચળ હોવાથી ડગી બચે છે; માટે બધાં સુધી લક્ષ્મી રહે, ત્યાં સુધી તેનો ઉપયોગ કરે, દાન આપે, માન્ય જનોનો સત્કાર કરે તેમ જ તેનાં વડે સજ્જનોની સેવા કરે રત્નાકરતનુજનુપિ દિગ્ગરાજે રાજનિ પ્રિયો મિત્રે ।

અમૃતકરે ચ કલાવતિ પદ્મનિ વા સા કુતો ભવતિ ॥

રત્નોના ભંડાર સમુદ્રમાંથી ચઢેને જન્મ થયો છે, એ ચંદ્ર બ્રાહ્મણોનો રાજા ગણાય છે, વળી તે સુંદરતા-વાળો છે, નક્ષત્રોનો રાજા છે, શોભાનો મિત્ર છે. તેનાં કિસ્કે અમૃત સમાન છે અને તે ગેતે પશુ (સોણ) કળાઓથી યુક્ત છે. આવા ચંદ્રને પશુ લક્ષ્મી (શોભા) અમાવાસ્થાને દિવસે છાડીને ચાલી બચે છે, વળી આ લક્ષ્મી જે કમળમાં રહેનારી હોઈ કમલા કહેવાય છે તે (સૂર્યનો અસ્ત થતાં રાત્રે) કમળને પશુ છોડીને ચાલી બચે છે, તે પછી બીજાની પાસે તો ક્યાંથી રિચર રહી શકે! ૧૬

પૂરયતિ પૂર્ણમેષા તરદ્વિળીસંહતિઃ સમુદ્રમિવ ।

લક્ષ્મીરધનસ્ય પુનર્લોચનમર્ગોડપિ નાચાતિ ॥૧૭॥

મોટી મોટી નદીઓના પ્રવાહો સમુદ્રમાં જ જળ બધાં કરે છે, તેમ લક્ષ્મી ધનથી ભરપૂર બનેલા માણસને

જ ભરપૂર બનાવે છે અને તે નિર્ધન માણસને બેવા માટે પશુ મળતી નથી. ૧૭

સુચ્યવસાયિનિ શૂરે ક્લેશસહિષ્ણાવનાકુલારમ્ભે ।

મયિ ધૃષ્ટતો વિભ્રમે યાત્યસિ કમલે કિયદૂરમ્ ॥૧૮॥

હે લક્ષ્મી! હું સારી રીતે વ્યવસાય-ધંધામાં હાંગેલો છું, યરવીર છું, કષ્ટ સહન કરનારો છું, તેમ જ થાક્યા વિના નવાં નવાં કાર્યોનો આરંભ કરું છું અને એ રીતે હું તારી પાછળ પડેલો છું; તો હવે તું કેટલે દૂર જવાની છે? ૧૮

અપિ દોષ્યાં પરિવદ્તા વદ્વાપિ ગુણરનેકથા નિપુણઃ ।

નિર્ગન્ધતિ ક્ષણાદિવ જલધિજલોત્પત્તિપિચ્છલા લક્ષ્મીઃ ॥

લક્ષ્મી સમુદ્રના જળમાંથી ઉત્પન્ન થઈ છે એટલે તે જળને કારણે લપસાણી બની ગઈ છે; તેને ભસેને નિપુણ માણસો બે હાથથી બાંધી રાખે તેમ જ શુભ- (દારી)થી તેને સારી રીતે જઠડી રાખે; તોપણ તે ક્ષણવારમા નીકળી બચે છે. ૧૯

હરિમામિનિ સિન્ધુસંભવે કમલે કિં કથયામિ તે ગુણાન્

અનુરજ્યસિ હા જડે જતે ગુણગૌરે પુરુષે વિરજ્યસિ ॥

હે વિષ્ણુનાં પત્ની! હે સમુદ્રનાં પ્રભી! હે કમલા! તમારા શુભોનાં હું કેટલાં વખાણુ કરું? ખરેખર તમે જડ જેવા પુરુષો પર અનુરાગ કરો છો અને શુભોથી ગૌરજનો પર વિરાગ પામે છો; અર્થાત્ વિષ્ણુના સ્થામ દેહને લજ્જનારી ગૌર વજુના સજ્જન પર પ્રીતિ ન કરે અને સમુદ્રના જળમાં પેદા થયેલી, જડ પુરુષો સાથે જ પ્રીતિ કરે. ૨૦

વીક્ષિતાનિ તવ વારિધિકન્યે યત્ર પાલિતજગન્તિ લગન્તિ

ચિત્રમત્ર ચ પરત્ર ચ દેહી દેહિશદ્ધમપદ્માય ષકાસ્તિ ॥

હે સમુદ્રની કન્યા! જગત્પાલ પાલન કરનારી તમારી નજરો જેની પર પડે છે, તે દેહી અર્થાત્ દેહધારી મનુષ્ય આ લોકમાં તથા પરલોકમાં 'દેહિ' (આપો) એવા (યાચનાના) શબ્દને ત્યાગ કરીને દેવની જેમ પ્રકાશે છે, એ ખરેખર આશ્ચર્ય છે. ૨૧

ચંદ્રન્તિ ચપલેત્યપવાદં નૈવ દૂપળમિદં કમલાયાઃ ।

દૂપળં જલનિવેહિં ભવેત્તચતુરાણપુરુષાય દદૌ તામ્ ॥

'લક્ષ્મી ચપલા છે' એવા અપવાદ તેને આપવામાં આવે છે; તેમાં લક્ષ્મીનો દોષ નથી, પશુ સમુદ્રનો એ દોષ છે કે તેણે પુરાણ પુરુષ (નારાયણ-શ્રદ્ધ)ને તે આપી; અર્થાત્ પુરાણ (શ્રદ્ધ) પુરુષને આપેલ સ્ત્રી સદા ચપલા હોય છે. ૨૨

ચાગ્રાત્યસુષૃઃ શ્વસસ્તુરદ્વાત્કૌટિલ્યમિન્દોર્વિપતો

વિમોહઃ । इति श्रियागिक्षि सहोदरेभ्यो न वैद्वि
कस्माद् गुणवद्विरोधः ॥२३॥

લક્ષ્મીએ પોતાની સાથે પ્રગટ થયેલ, ઉચ્ચેઃશ્રવા
નામના ઘોડા પાસેથી ચંચળતા, ચંદ્ર પાસેથી વાંકાપણું,
તેમ જ એર પાસેથી વિરોધ મેલ વગેરે શીખી લીધા;
પરંતુ શુભવાનો સાથે વિરોધ રાખવા, તે ઝાની પાસેથી
શીખી લીધું, તેની અને ખમર નથી. ૨૩

अथ विना घृत्तिरिह स्वतन्त्रा प्रायः स्नुषाणा-
मपवादहेतुः । यद्वाणि लोके रमया विहीनां सती-
मपि त्वामसतीं वदन्ति ॥२४॥

આ લોકમાં સાસુ વિના એકલી વહુ હોય તો
ધણુંખરું તેની એ સ્વતંત્ર વૃત્તિ નિંદાને પાત્ર થાય છે;
તેવી રીતે હે વાણી (સરસ્વતી) ! તું લક્ષ્મી વિનાની
રહેલી છે, તેથી સતી હોવા છતાં, તેને લોકો અસતી
(કલટા, જીવન વિનાની) કહે છે. ૨૪

लसाहसपन्नमदीर्घसूत्रं क्रियाविधिं व्यसनेष्व-
सक्तम् । शूरं कृतज्ञं दृढसौहृदं च लक्ष्मीः स्वयं याति
निवासहेतोः ॥२५॥

લક્ષ્મી ભતે જ તે પુરુષ પાસે વસવા માટે બધ
છે કે, જે પુરુષ ઉત્સાહથી ભરેલા છે, પ્રમાદ કરતો
નથી, ક્રિયા અને વિધિને સારી રીતે જાણે છે, દુઃખ-
સંકટમાં હારી જતો નથી, થરવીર છે, કરેલા કાર્યોને
જાળુનારો છે તેમ જ સારી રીતે મિત્રતા રાખનારો છે.

हालाहलो नैव विषं विषं रमा

जनाः परं व्यत्ययमत्र मन्वते ।

निषीय जागर्ति सुखेन तं शिवः

सृष्टान्निर्मां मुह्यति निद्रया हरिः ॥२६॥

હાલાહલ કાલકૃટ એ વિષ નથી; લક્ષ્મી એ જ
ખરું વિષ છે; પરંતુ લોકોએ જીવડું માની લીધું છે.
શિવ મહાદેવ વિષડું પાન કરી ગયા; છતાં પશુ તે
સુખેથી જાગતા રહ્યા છે અને વિષજી લગવાન લક્ષ્મીનો
સ્પર્શ થતાં જ નિદ્રામાં ઘોવાં કરે છે. ૨૬

तापापहे सुन्दये रुचिरे प्रबुद्धे
मित्रानुरागनिरिते धृतसद्गुणौघे ।

स्वाङ्गप्रदानपूर्तिपदपदीये

युक्तं तवेह कमले कमले स्थितिर्यत् ॥२७॥

હે કમલા-લક્ષ્મી ! તુ કમલમાં નિવાસ કરે છે. તે
બરોબર છે; કારણ કે કમળ અને તુ બંને તાપ અને
સંતાપને દૂરી લેા દો; કમળનો અંતરનો લાગ (દહ)
સારો છે, તેમ તારું દહ્ય સારું છે, તમે બંને મુંદર

અને પિકાસ પામનારાં છો. કમલ મિત્ર (સ્પર્શ) પર
પ્રીતિ રાખે છે, તો તે તું મિત્રજનો પર અનુરાગ
રાખે છે. તમે બંનેએ સારા શુભો(કમલપદ) બિસ-
તવુંઓ, શુભો(ના) સમૂહને ધારણ કર્યા છે તેમ જ
પોતાના દેહનું બલિદાન આપીને તમારી પર અનુરાગ
રાખનાર વૃષ્ટપદ (ભમરા અને પુરુષાર્થો માણસ)ને
પોતાથી પૂણું બનાવો છો, ૨૭

रजाकरस्तव पिता कमले निवासो

भ्राता सुधामयतनुः पतिरादिदेवः ।

केनापरेण कमले वत शिक्षितानि

सारङ्गयज्ञकुटिलानि विचेष्टितानि ॥२८॥

હે લક્ષ્મી ! તારા પિતા સમૃદ્ધ છે, તારો નિવાસ
કમળમાં છે, તારો ભાઈ ચંદ્ર છે, જેનો દેહ અમૃતમય
છે અને તારા પતિ આદિદેવ નારાયણ છે; તો પછી
તને મૃતલાના શાંગડા જેવું કુટિલ વર્તન કરવાનું
કાણે શીખ્યું ? ૨૮

लक्ष्मी क्षमस्व वचनीयमिदं दुरुक्त-

मन्थीभवन्ति पुरुषास्तुवदुपासनेन ।

नो चेत्कथं कमलपत्रविशालनेत्रो

नारायणः स्वपिति पन्नगभोगतल्पे ॥२९॥

હે લક્ષ્મી ! તને ખેડુ લાગે એવું આ વચન છે;
પશુ તેને માટે તુ માફ કરજે, 'તારી ઉપાસના કરવા-
થી લોકો આધળા બને છે; ' નહિ તો કમળની પાખડી
જેવા વિશાળ નેત્રવાળા નારાયણ વિષજી લગવાન
સાપના શરીરને શય્યા બનાવી, તેના પર તે શા માટે
સૂઈ બધ ? અર્થાત્ તને જોઈને આધળા બનેલા વિષજી
સાપને પશુ જેતા નથી, ૨૯

असौभाग्यं घत्ते परमसुखभोगास्पदमयं

विचित्रं तद्गोहं भवति पृथुकार्तस्वरमयम् ।

निविष्टः पर्येक्ष्ण कलयति स कान्तातरणं

प्रसादं कोपं वा जननि भवती यत्र तनुते ॥३०॥

હે માતા લક્ષ્મી ! બન્યાં તમારા કૃપા કે દોષ હોય,
ત્યા તે પ્રકારની દશા બની રહે છે જેની પર તમે
કૃપા કરો છો, તેવું ધર અત્યંત સુખ-ભોગનુ સાધન
બને છે, ચિત્તવિચિત્ર સાધનોથી' રોએ છે તેમ જ તે
વિશાળ પતંગ પર ખેસીને કાંતા સાથે રતિના યુદ્ધ
(કાન્તા-તરણમ્) કરે છે, પરંતુ તમે જેની પર દાપ કરો
છો, તેવું ધર સોભાગ્ય વિનાનું બને છે, ભૂખતરસથી
પીડાતા બાળકોના આર્તનાદથી ધેરાયેલું રહે છે તેમ જ
માણસ પલંગ પર બેઠો હોય, છતાં તેને (કાન્તા-તરણમ્)
જગત જીતવા જેટલી શાક લાગે છે. ૩૦

સમુદ્રસ્થાપત્ય પ્રથિતમહિમામુદ્રિતમુખ
સ્વસા પ્રાલેયાશોભિનયનશિરોધામવસતે ।

મુરારેયોપિત્તા સરસિરુહકિન્નલકનિલયા

તથાપિ શ્રી સ્ત્રીત્વાવૃત્તિચપલ લિટ્તિ સ્તલાન્ ॥

જેના પ્રસિદ્ધ મહિમાની જાણથી પૃથ્વી આવીથી છે, એવા સમુદ્રની જે પુત્રી છે, જણ નેનવાળા મહા દેવના મરુતકમા જેના નિવાસ છે એવા શીતલ કિરણ વાળા ચંદ્રની જે બહેન છે જે મુર રાક્ષસના શત્રુ વિષ્ણુ ભગવાનની પત્ની છે અને જે કમળના કેસરમા નિવાસ કરનારી છે એવી લક્ષ્મી પણ સ્ત્રીના સ્વભાવે ઠગીને ચપલ હોવાથી દુર્ગતોને આલિંગન આપે છે ૩૧

તીક્ષ્ણાદુઃખિજતે મૃદૌ પરિભવત્રાસાન્ન સતિષ્ઠતે
મુર્ખોદ્વેષ્ટિ ન ગચ્છતિ પ્રણયિતામન્તવિદ્વત્તવપિ ।

મૂર્ખેચ્ચોડ્યધિક વિમેત્યુપદસત્યેકાન્તમીરુનવિ

શ્રીલઘ્વપ્રસરેય વેશવનિતા દુ સોપચર્ધા મૃશમ્ ॥૩૨

અવસરને નોંધને કામ કરનારી વેશવાની જેમ આ લક્ષ્મી તો ઘણા દુ ખે મેળની શખવ એવી છે તે તીખા સ્વભાવના માણસથી હેંગ પામે છે, મારો પરાભવ થશે, એ તારો કેમજળ માણસ પામે જીભ રહેતી નથી, મૂર્ખ સાથે દેવ રાખે છે ઘણાજ વિદ્વાન બને પર સ્નેહ કરતી નથી, થરવાર પુરયોથી પણ ખૂબ ભય પામે છે, તેમજ અત્યંત ખીકણ પુરયોને હસી કાઢે છે ૩૨

કસ્મેત્તિકપટાય કેટમરિપૂર્ પીઠદીર્ઘાલયા

દૈવિ ત્વામભિવાચ કુપ્તસિ ન ચેત્તિક્કિચિદાચત્મહે ।

યતે મન્દિરમન્વુજન્મ કિમિદ્ વિદ્યાગૃહ યન્ન ચ તે

નીચાન્નીચતરોપસર્પમપામેતત્કિમાચાર્યકમ્ ॥૩૩॥

હે લક્ષ્મીદેવી ! મનમા કાઈક પપટ ગમ્પાને તમે વિષ્ણુ ભગવાનની જાતીમા લાળા ૨૨ સુધી નિવાસ કર્યો હોય એમ લાગે છે અને જે તમે કોપ ન કરો, તો તમને પ્રણામ કરીને અમે માર્ક કહેવાતું ધારીએ છીએ, તે એ કે 'તમારો ગેલાતુ મદિર કમળ છે, તે નમારો વિદ્યાધર (ગુરુકુલ) તો નથી ને ? તેમજ નીચેથી પણ વિશેષ નીચે જીતરીને વડેનાર બલ એ તમારા આચાર્યગુરુ તો નથી ને ? અર્થાત્ કમળ જળમા રહે તે ગીતે તમે બડ પુરુષોમા રહો છો તેમજ બલ ની જેમ નીચામા નીચા માણસો પાસે તમે પહેચી જઓ છો ૩૩

પદ્મે મૃદજને દદાસિ દ્રવિણ વિઢત્સુ કિ મસરો

નાહ મત્સરિણી ન ચાપિ ચપલા નૈપાસ્તિ મૂળ રતિ ।

મૂળવ્યો દ્રવિણ દદામિ નિતરા તત્કારણ શ્રયતા
વિદ્વાન્સર્વગુણેષુ પૂજિનતતતુર્મૂલ્યસ્ય નાન્યા ગતિ ॥૩૪

'હે લક્ષ્મી ! તુ મૂલ્ય જનન ૬૨ આપે છે, તો શુ કાલા માણસો પર તને દેષ છે ?' (ત્યારે લક્ષ્મી જવાબ આપે છે કે,) 'મને વિદ્વાન પર દેષ નથી, હું ચયળ નથી તેમ મૂર્ખજન પર મને પ્રેમ પણ નથી, તે છતાં મૂર્ખજનોને હું સદા દ્રવ્ય આપુ છું, કારણ કે વિદ્વાન પાસે બધા ગુણો હોવાથી, તે સર્વ દેકાણે પૂજ્ય છે અને મૂર્ખની મારા વિના ખીજ ગતિ નથી ૩૪

તિર્યક્ત્વ મજતુ પ્રતારયતુ વા ધર્મક્રિયાકોવિદ

હન્તુ રવા જનનોં પિરત્વપિ સુરા શુદ્ધ વધુમુજ્જતુ ।

વેદાન્નિન્દતુ વા હિનસ્તુ જનતા કિં ધાનયા ચિન્તયા

લક્ષ્મીર્યસ્ય ગદ્દે સ એવ મજતિ પ્રાયો જગદ્ન્યતામ્ ॥

જેને ઘેર લક્ષ્મી છે, તે માણસજ ધણુ ખરુ જગતને પૂજવા લાયક-વદનીય બને છે પછી ભલે તેનું વર્તન પણ-પક્ષી જેવું હોય, ધર્મચરણને બહુ નાર સત્પુરુષને તે છેતરતો હોય પોતાની માને મારી નાખતો હોય મદિરા પીતો હોય શુદ્ધ કુલીન સ્ત્રીનો ત્યાગ કરતો હોય વેદની નિંદા કરતો હોય કે પછી લોકોની હિંસા કરતો હોય, તે સર્વ દેષો તેને લાગતા નથી ૩૫

આલસ્ય સ્થિરતામુપૈતિ મજતે ચાપત્યમુચોગિતા

મૂલ્ત્વ મિતમાપિત વિતનુતે મૌડ્યં મહેવાર્જવમ્ ।

પાત્રાપાત્રવિચારણાવિરહિતા યન્નચ્યુદારાત્મતા

માતર્લેક્ષિ તવ પ્રસાદવશતો દોષા અમી સ્યુર્ગ્યા ॥

હે લક્ષ્મી માતાજી ! તમારી કૃપા થવાને કારણે તો દોષો પણ ગુણરૂપ બની જાય છે ધનિક માણસની આજ્ઞા સ્થિરતા ગણાય છે, ચપળતા ઉદ્ધોમમા લેખાય છે, મુશાપણ મિતભાષિતા (ઓછાબોલા) મા ખપે છે, મદતા સરળતામા ગણાય છે અને પાન-કુપાનનો વિચાર ન હોય, તેને ઉદારતા ગણવામા આવે છે ૩૬

હે લક્ષ્મી ક્ષણિકે સ્વમાવચપલે મૂઢે ચ પાપેડ્યમે

ન ત્વ ચોત્તમાત્રમિન્નચ્છસિ રણે પ્રાયેળ દુઘ્વારિણા ।

યે દૈવાર્ચનસત્યશૌચનિરતા યે ચાપિ ધમ રતા

સ્તેચ્ચો લજ્ઞસિ નિર્નયે ગતમતિર્નોચો જનો વહ્નમ્ ॥

હે લક્ષ્મી ! તુ ધડીખર રહેનારી, સ્વભાવથી ચપળ, મૂઢ, પાપી અધમ અને દુઃશ્રુતિવાળી છે માટે તુ ઉત્તમ પાત્રને છત્તી નથી અને ઘણુ ખરુ નુર્તનમા નિનાસ કરે છે તે દલા વિનાની લક્ષ્મી ! જે લે ૧ દેવપૂજન, સત્ય, શીય વગેરેમા પ્રેમ રાખે છે અને

જેમને ધર્મ પર સ્નેહ છે, તે લોકોથી તું લજવાય છે અને જેની બુદ્ધિ યાદી ગઈ છે, એવા ઉલટા માણસ તને પ્રિય લાગે છે. ૩૭

નાહં દુષ્કારિણી ન વાપિ ચપલા મૂર્તો ન મે રોચતે નો શૂરો ન ચ પણિહતો ન ચ શઠો હીનાશ્વરો નૈવ ચ ।
પૂર્વસ્મિન્કૃતપુણ્યયોગવિભવો મુદ્ધકે સ મે સત્ફલં
લોકાનાં કિમસહ્યતા સત્તિ પુનર્દૃષ્ટવા પરાં સંપદમ્ ॥૩૮

(પોતાની નિંદા સામળીને લક્ષ્મી પોતાની સખીને જવાબ આપે છે કે,) હે સખિ ! હું દુરાચારી નથી, અંચળ પણ નથી, મૂર્ખ, શરતીર, પંડિત, શઠ કે નિરક્ષર એમાંના કોઈ પણ અને કચોટા નથી; પરંતુ જેણે પૂર્વે સારાં કર્મ કર્યાં છે, તેના પુણ્ય પ્રભાવે સારું ફળ મેળવીને તે પુણ્યશાળી જન અને મેળવે છે; તે છતાં લોકોમાં પારકાની સંપત્તિને જોઈને, સહનશીલતા રહેતી નથી; તેથી તે લોકો મારી નિંદા કરે છે. (આ શ્લોકથી લક્ષ્મીએ ઉપરના શ્લોકનો જવાબ આપ્યો છે.) ૩૮

હન્તુર્વંયુજનાન્ધનાયમનપાન્થાન્તુઃ પરશીશંતં
રન્તુર્જન્તુવિદિંસકૈઃ સહ જનૈઃ સન્તુન્વ્યતો વચ્ચનૈઃ ।
ઘન્તુસ્તીક્ષ્ણમયુક્તમેવ વચનં પક્તુર્મિતં ચૌદનં
નિત્યં નૃત્યસિ મન્દિરેષુ કમલે કત્યં તવૈતન્મતમ્ ॥

નિંદાપ કટુખીજનોને જે ધનને કારણે મારી નાખે છે; જે સંકેટો પરત્વીઓ સાથે ગમન કરે છે; પ્રાણીઓની હિંસા કરનાર, ધાતકી જનો સાથે જે રમણ કરે છે; ખીનઓને છેતરીને, જે સંતોષ સેવે છે; જે તીખા અને અધોગ્ય વચન બોલે છે અને કંજુઆઈને કારણે જે થોડા જ ચોખા રાખે છે; એવા નીચજનોનાં અંદિશેમાં તું દરરોજ નાચ કરે છે, તો હે લક્ષ્મી ! તને આવી બુદ્ધિ ક્યાંથી આવી ? ૩૯

યત્રાભ્યાગતવાનમાનચરણપ્રક્ષાલનં મોજનં
સત્સેવા પિતૃદેવતાર્ચનવિધિઃ સત્યં ગવાં પાલનમ્ ।
ધાન્યાનામપિ સંપ્રદ્યો ન કલહશ્ચિત્તારુપ્રિયા
હ્રષ્ટા પ્રાહ હરિ વસામિ કમલા તસ્મિન્નૃદ્ધે નિશ્ચલા ॥

એક વખતે ખુશ થયેલા લક્ષ્મીએ પોતાના પતિ વિષ્ણુ ભગવાનને કહેવા લાગ્યા કે, 'જેના ઘરમાં આવેલા અતિથિનો દાન, માન, સરખપ્રક્ષાલન, ભોજન વગેરેથી સહાર થાય છે, સારા જનોની સેવા થાય છે, પિતૃઓ અને દેવોના પૂજન થાય છે, સન વગેરેનું હોય છે, ગમેતા પાલન થાય છે, ધાન્યનો સંગ્રહ થાય, કોઈ પ્રકારનો હલકડકાસ થતો નથી, તેમ જ આ

ચિત્તને અનુકૂળ રહે છે; તેવા ઘરમાં હું નિશ્ચળ (સ્થિર) ખીનીને રહું છું.' ૪૦

યેપામન્યકલત્રદશનકલાવ્યુત્પત્તિશ્ચ દશૌ
મૃદં દ્વય પરાર્યચિન્તનવિધૌ મિશ્ર્યાનમિદં મુરમ્ ।
અપ્રજ્ઞાતપશુન્તુમુક્ષિતશિશુન્ભ્રોદકેસ્તાન્યત-
સ્તેપાં લક્ષિમિ ગૃહાન્દશાપિ મયમીતેવેહ નો વીક્ષસે ॥

હે લક્ષ્મી ! ખીનઓની ઓઓને જેવાની ક્ષામાં જે લોકોની બે આખો વ્યુત્પત્તિ (કુશળતા) વિનાની છે; ખીનતું ધન લઈ લેવાના વિચારમાં જેનું હૃદય અત્યંત મૃદુ છે એટલે કે ખીનતું ધન લેવાનો જેમને વિચાર પણ થતો નથી; તેમ જ જેનું મુખ મિથ્યા વાણીને બંધનું નથી અર્થાત્ પરસ્પરી, પરસ્પર અને મિથ્યાવાણીનું જેઓ સેવન કરતા નથી, અને તે જ કારણે જેમને ઘેર ગાય, ઘોડા વગેરે પશુઓની સંપત્તિ જાણતી નથી, ખાળખ ભૂખથી પીડાય છે અને જેમનાં ઘર ઘેબના બીજ પડવાને કારણે બિડી રહેલાં છે, તેમનાં ઘર તરફ તું જાણે કે ભય પામી હોય, તે રીતે નજર પણ માંડતી નથી. ૪૧

નો જાનાતિ કુલોનમુત્તમગુણં સત્ચવાન્વિતં ધાર્મિકં
નાચારપ્રવર્ણં ન કાર્યકુશલં ન પ્રત્યાલંકૃતમ્ ।

નીચં ક્રૂરમપેતરાદન્નમદયં યસ્માદિયં સેવતે
તદંશગુરુગુણં વયોધિસુતથા લક્ષ્મ્યા પ્રમાણીકૃતમ્ ॥૪૨

આ લક્ષ્મી કુળવાન, ઉત્તમ ગુણવાળા, સારિવક અને ધાર્મિક જનને ઓળખતી નથી તેમ જ આચાર-પરાયણ, કર્મકુશળ અને બુદ્ધિથી શાલતા પુરપને સેવતી નથી; તેના બીજ, કૂર, સરવરહિત અને નિર્દયજનને સેવે છે; તેથી ખરેખર સમૃદ્ધની પુત્રી લક્ષ્મી પોતાના વંશને શોભે એવા ગુણને અનુસરે છે; અર્થાત્ સમૃદ્ધ જલસે છે અને જળ નીચે ઢોળાવમા બળ્ય છે તેમ લક્ષ્મી નીચ-જડને સેવે કે. ૪૨

પીતોડગસ્યેન તાતશ્વરણતલહતો વહમ્ભોડ્યેન રોપા-
દ્વાન્નાત્યાગિપ્રવર્થઃ સ્વવદનવિવેરે ધારિતા વૈરિણી મે ।
મેહં મે હેદયન્તિ પ્રતિદિવસમુગ્ધાન્તપૂજાનિમિત્તં
તસ્માત્પિત્ત્વા સદાહં દ્વિજકુલસદનં નાય નિત્યં ત્યજામિ ॥

લક્ષ્મીએ પોતાના પતિ વિષ્ણુ ભગવાનને જણાવે છે કે, હે નાથ ! અજસ્ટ્યે મારા પિતા-સમુદ્રનું પાન કર્યું; ભૂંડ નામના ખીન એક બ્રાહ્મણે મારા પતિને પગથી લાત મારી; ખીન કેટલાક બ્રાહ્મણો ખાળપણથી જ મારી સાથે વેર રાખનારી સરસ્વતીને મુખમાં રાખે છે તેમ જ ઉમાકાંત સહાદેવનું પૂજન કરવા

માટે મારા ધરત્ર્ય કમળને દરરોજ તોડે છે; આ બધાં કારણોથી ખેદ પામીને હું જાહજોના કુલ અને ધરનો સદા ત્યાગ કરું છું. ૪૩

ધનપ્રશંસા

અહો કનકમાહાત્મ્યં વક્તુ કેનાપિ શક્યતે ।
નામસામ્યાદહો ચિત્રં ઘટુરોડપિ મદ્યદઃ ॥૧॥

અહો! આ કનક(સોના)નું મહાત્મ્ય કાઈનાથી કહી શકાય એમ છે? ધનુરાનું બીજું નામ છે કનક; એ રીતે નામના સરખાપણાથી ધનુરો પશુ મદ ઉત્પન્ન કરે છે; અર્થાત્ ધનુરો ખાવાથી મદ (નશો) આવે છે, તો પછી સુવર્ણથી મદ (ધનનો નશો) ઉત્પન્ન થાય તેમાં શું આશ્ચર્ય? ૧

ન વિત્તં દર્શયેત્પ્રાજ્ઞઃ કસ્પચિત્સત્પમપ્યહો ।
મુનેરપિ ચતસ્તસ્ય દર્શનાચલતે મનઃ ॥૨॥

પ્રતાની પાસે ઘોડું ધન હોય, તે પશુ કાલા માણસે કાઈને બતાવતું નહિ, કારણ કે તે ધનના દર્શન કરવાથી મુનિનું ચિત્ત પશુ ચળી જાય છે ૨ ધનમર્જય કાકુત્સ્થ ધનમૂલમિદં જગત્ ।

અન્તરં નૈવ પદયામિ નિર્ધનસ્ય મૃતસ્ય ચ ॥૩॥

હે કાકુત્સ્થ રામચંદ્ર! આ જગતનું મળ ધન છે, માટે ધન પેદા કરો. નિર્ધન અને મરેલા માણસ એ બંનેમા કાઈ જગતનું અંતર હું જોતો નથી. ૩

મદ્મત્તોડપિ નરઃ પૂજ્યો યસ્વાગિતિ વિપુલં ધનમ્ ।

રાશિનાં તુલ્યવંશોડપિ નિર્ધનઃ પરિભ્રુયતે ॥૪॥

બલેને જમદત્યા કરનાર હોય, પરંતુ જેની પાસે વિપુલ ધન છે. તે માણસ પૂજ્ય બને છે; અને ચંદ્રના જેવા સ્વચ્છ નિર્મળ વંશમાં પેદા થયો હોય પરંતુ નિર્ધન હોય, તેના તિરસ્કાર થાય છે. ૪

કુત આગત્ય ઘટતે વિષટ્થ્ય ક મુ યાતિ ચ ।

ન લક્ષ્યતે ગતિશ્ચિત્રા ધનસ્ય ચ ધનસ્ય ચ ॥૫॥

ધન (મેધ) અને ધન એ બંનેની, ગતિ-વિચિત્ર છે; તે બંને કાંથી આવીને વાસ કરશે અને વાસ છોડીને ક્યાં ચાલ્યા જશે; તેની કાઈને ખબર પડતી નથી. ૫ સ્ત્રીરૂપં મોહકં પુસો યૂન એવ મ્બેલક્ષણમ્ ।
કનકં સ્ત્રીચાલયુદ્ધપટ્ટાનામપિ સર્વદા ॥૬॥

સ્ત્રીનું સ્વરૂપ મોહક છે; પરંતુ તે તો યુવાન પુરુષ માટે અને તે પશુ ધરીલર માટે, બ્યારે સોનું તો સ્ત્રી, બાળક, વૃદ્ધ અને નાનું સહ બધાને સદા મોહ પમાડે છે. ન નસ્ય નરો દાસો દાસધ્યાર્થસ્ય મૂપતે ।

ગૌરવં લાપ્તવં ઘાપિ ધનાધનનિવચનમ્ ॥૭॥

હે રાજન! માણસ માણસનો દાસ નથી; પરંતુ દરેક માણસ ધનનો દાસ છે. માણસને મોટાઈ મળે છે, તે ધનને કારણે અને હલકાઈ મળે છે, તે નિર્ધનતાને કારણે. ૭

યસ્યાસ્તિ વિત્તં સ નરઃ કુલીનઃ

સ પण्डितः स धनवान्गुणज्ञः ।

સ એ વક્તા સ ચ દર્શનીયઃ

सर्वे गुणाः काञ्चनभाश्रयन्ते ॥८॥

જેની પાસે ધન છે, તે માણસ કુલીન છે; તે જ પંડિત, બુદ્ધિશુભ અને શુભોને જાણનાર છે; તે જ વક્તા અને દર્શનને યોગ્ય છે; એ રીતે બધા શુભો પૈસાને આશ્રય કરીને રહેલા છે. ૮

त्यजन्ति मित्राणि धनैर्विहीनं

पुत्राश्च धाराश्च सुहृज्जनाश्च ।

દમયંવન્તં પુનરાશ્રયન્તિ

दृष्टो हि लोके पुरुषस्य वन्धुः ॥९॥

મિત્રો, પુત્રો, સ્ત્રીઓ અને કુટુંબીજનો ધનથી રહિત માણસનો ત્યાગ કરે છે અને જ્યારે તે નિર્ધન પાસે ધન પાછું આવે છે, ત્યારે તે બધા લોકો તેના ફરીથી આશ્રય લે છે. ખરેખર! આ લોકમાં ધન એ જ માણસનો બંધુજન છે. ૯

वृमुक्षितैर्व्याकरणं न भुज्यते

विवासितैः काण्वरसो न पीयते ।

ન છઠ્ઠદસા કેનચિદુદ્ધૃતં ફુલં

हिरण्यमेवार्जय निष्फला गुणाः ॥१०॥

બ્રુખ્યા થયેલાઓથી વ્યાકરણ ખાઈ શકાતું નથી, તરસ્યા થયેલાઓથી કાન્વરો રસ પીને તૃપ્તાશાન્તિ કરી શકાતી નથી, કેવળ વેદો અથવા શાસ્ત્રોના ગાનથી કેઈ કુળનો ઉદ્ધાર કરી શક્યો નથી; માટે હે ભાઈ! તું સોનું જ મેળવ; કારણ કે તે વિના બધા જ શુભો નિષ્ફળ છે. ૧૦

धनैर्निष्कुलीनाः कुलीना भवन्ति

धनैरापहं मानवा निस्तरन्ति ।

ધનમ્બઃ પરો ધાન્યવો નાસ્તિ લોકે

धनान्यर्जयदर्थं धनान्यर्जयध्वम् ॥११॥

ધન મેળવીને અધુનીન લોકો પશુ કુલીન બને છે; ધન વડે માનવો આપતિઓને તરી જાય છે; તેમ જ આ લોકમાં ધનથી અધિક ખીન્ને કાઈ બાંધક નથી; માટે ધન દમાઓ, ધન દમાઓ! ૧૧

દુન્દુભિત્તુ સુતરામચેતનસ્તનુસાદપિ ધનં ધનં ધનમ્ ।

ઇત્યમેવ નિનદઃ પ્રવર્તતે કિં પુનર્યદિ જનઃ સચેતનઃ ॥

નગાર' તો પૂરેપૂરું જડ છે, છતાં તેના મુખથી

પણ 'ધન' ધન' ધન' એવા અવાજ નીકળે છે, ત્યારે

માણસ તો સચેત છે, 'ધન ધન' કહે, તેમાં નવાઈ શી ?

ત્યક્ત્વા યુવા સ્વયુવર્તિ સુવિલાસયોગ્યાં

દૂરં વિવેકશવસતૌ નિવસન્ધનાર્થાં ।

રાગ્યાગમે સ્મરતિ તાં ન રમેતિ તસ્માત્

કાન્તાધ્રમાદપિ ઘરઃ કનકધ્રમોઽયમ્ ॥૧૩॥

સારા વિલાસ કરાવનારી યુવતી સ્ત્રીને છોડીને પણ

ગુપ્તાન માણસ પૈસા કમાયા દૂર દેશમાં જઈને વસે

છે. રાત પડતાં તે પેતાની સ્ત્રીને યાદ કરે છે, પણ

તેની પાસે આવતો નથી; માટે કાંતાના ભ્રમ (ભાગ-

વિલાસ) કરતાં ધનનો ભ્રમ વધારે અભિષ્ટ મનાયો છે.

જાતિયૌતુ રસાતલં ગુણગણસ્તસ્યાપ્યધો મજ્જતાં

શીલં શૈલતટાત્પતત્ત્વભિજનઃ સંદૃશ્યતાં યદ્દિના ।

શૌર્યં વૈરિણિ વચ્ચમાશુ નિપતત્ત્વયૌઽસ્તુ નઃ કેવલં

ચૈનેકેન વિના ગુણાસ્તુગલવપ્રાયાઃ સમસ્તા ઇમે ॥૧૪॥

ગતિની ઉચ્ચતા રસાતળમાં આવી જાયો. ગુણના

સમૂહો તેથી ય નીચે ડૂબી જાયો, શીલ-સદાચાર પર્વત

પરથી ગમડી પડે, કુલીન જન અગ્રિથી બળા ખરે; તેમ જ

શરવૈરતાશ્પ શત્રુ પર તરત જ વળ તૂટી પડે. અમને

એકલો પૈસો જ મળે; કારણ કે પૈસા વિના

આ બધા ગુણો તણખલાંને તોલે છે. ૧૪

માતા નિન્દતિ નામિનન્દતિ પિતા ધ્રાતા ન સંભાપતે

મૃત્યઃ કુપ્યતિ નાનુગચ્છતિ સુતઃ કાન્તા ચ નાલિદ્ગતે ।

અર્થપ્રાર્થનશક્ત્યા ન કુરુતે સંભાષણં વૈ મુદ્ધઃ

ત્તસ્માદ્દ્રવ્યમુપાર્જયસ્વ મુમતે દ્રવ્યેણ સર્વં વશઃ ॥૧૫

માતા' નિંદા કરે છે, પિતા વખાણું કરના નથી,

આઈ બોલતો નથી, નોકર ગુસ્સે થાય છે; પુત્ર આગ્રહ

પ્રમાણે અનુસરતો નથી, આ આલિંગન આપતો નથી,

'મારી પાસે ધન નો માગશો નહિ ને' એમ મનમાં

ચિચારી મિત્ર તેને બોલાવતો નથી; માટે હે બુદ્ધિશાળી

પુરુષ ! તું દ્રવ્ય મેળવ; કારણ કે બધા ધનને વશ છે.

ધનનિંદા

અર્થાર્થી જીવલોકોઽયં દમશાનમપિ સેવતે ।

જનિતારમપિ ત્યક્ત્વા નિઃસ્વં ગચ્છતિ દૂરતઃ ॥૧૬॥

આ આખો જીવલોક દ્રવ્યની ઇચ્છાવાળો છે. દ્રવ્ય

માટે તે સ્થાનને પણ સેવે છે. ધન વિનાનાં પેતાના

જન્મહતા માતાપિતાને પણ છોડીને તે ધન માટે દૂર

આસ્થો બપ છે. ૧

લક્ષ્મીવન્તો ન જાનન્તિ પ્રાયેણ પરવેદનામ્ ।

શેષે ઘરામરુદ્ધાન્તે શેષે નારાયણઃ સુલભ્ ॥ ૨ ॥

લક્ષ્મીવાળાઓ મોટે ભાગે ખીમની વેદનાને બજાતા

નથી. પૃથ્વીના ભારથી પીઠાઈ રહેલા શેષનાગ ઉપર

(લક્ષ્મીવાળા) નારાયણ મુખેથી સ્પર્શ રહે છે. ૨

વરં હાહાહલં પીવં સઘઃપ્રાણહરં વિપમ્ ।

ન દ્રષ્ટવ્યં ધનાઢ્યસ્ય ધૂમદ્ગુહિલં મુસમ્ ॥ ૩ ॥

હાહાહલ જેર પીવું પડે તે સારું, કારણ કે જેર

તો તરત જ પ્રાણ હરી લે છે; પરંતુ ધનિકનું મુખ

બેવું ન પડે, તો સારું, કે જે મુખ કોપની બૂકટિ

ચલતાં વાંકું થયેલું છે. ૩

મક્ત્વેષો જઘ્રીયતિઃ સુરુચિર્ગુહલજ્જતે ।

મુલે કદુકતા નૂનં ધનિનાં જ્વરિણામિવ ॥ ૪ ॥

જ્વરરાગના અને ધનવાન માણસની દશા સરખી

છે. તાવવા ને રાંધેલાં અન્ન (મક્ત) ભાવતાં નથી, તો

ધનિકને ભક્ત પર દ્રેષ હોય છે; તાવવાળાને જલ પીવા-

નું મન થાય છે, તો ધનિકને જડ માણસો પર પ્રીતિ

હોય છે; તાવવાળાને મોટાં લંધન કરવાની રુચિ થાય

છે, તો ધનિકને શુભજનોની આશાનું હિલ્લંધન કરવાની

રુચિ થાય છે, તેમ જ તાવવાળાને મુખમાં કડવાશ રહ્યા

કરે છે, તો ધનિકના મુખમાં કડવાં વચન હોય છે;

અર્થાત્ જ્વર ગ્રેટલે કે તાવના રોગી અને ધનવાન

પુરુષની સ્થિતિ સરખી હોય છે ! ૪

આલિદ્ધિતાઃ પર્યોન્તિ પ્રસલન્તિ સમે પથિ ।

અવ્યક્તાનિ ચ માપન્તે ધનિનો મદયા ઇવ ॥ ૫ ॥

દાર પીધેલ માણસો અને ધનિકોની દશા સરખી

હોય છે. દાર પીધેલ માણસની જેમ ધનિકો ખીમના

દારવાયેલા દોષાય છે. સારા સીધા માગે' પર દારડિયો

લક્ષડિયાં ખાય તેમ ધનિક નીતિના સરળ માગે' વારંવાર

બૂલો કરે છે. તેમ જ દારડિયાની જેમ ધનિક એવાં

વચન બોલે છે કે, જે ખીમને સમજાવતાં હોતા નથી.

આજન્માનુગતેઽચ્યસ્મિન્નાલે વિમુલમમ્બુજમ્ ।

પ્રાયેણ ગુણપૂર્ણેષુ રીતિલક્ષ્મીવતામિયમ્ ॥ ૬ ॥

કમળદંડની નળી જ-મથી જ કમળ સાથે રહે છે;

તોપણ કમળ તે નળી તરફ મુખ નહિ રાખતાં વિમુખ

હોય છે; તેમ ગુણવાનો તરફ લક્ષ્મીવાનોની રીત

વિમુખ હોય છે. ૬

ધનં તાવદમુલમં લઘ્યં કૃત્તેણ રદ્યતે ।

લઘ્યનાશો યથા મૃત્યુસ્તસ્માદૈત્તજ્ઞ ચિન્તયેત્ ॥૭॥

સોથી પહેલાં તો ધન મળવું તે સુલભ નથી (દુર્લભ છે); તેમ છતાં જો મળે તો ધણી મહેનતે તેવું રક્ષણ થાય છે અને જો મળેલા ધનનો નાશ થાય તો મરવા જેટલું દુઃખ થાય છે; માટે ધનની ચિંતા કરવી નહિ. ૭

जनयन्त्यर्जने दुःखं तापयन्ति विपत्तिषु ।

મોહયન્તિ ચ સંપત્તૌ કથમર્થાઃ સુખાવહાઃ ॥૮॥

ધન તેને મેળવવામાં દુઃખ આપે છે, અનેક વિપત્તિઓમાં તપાવે છે. વળી પ્રાપ્તિ થયા પછી તે મોહ પમાડે છે. આથી ધનને સુખ આપનાર શી રીતે કહી શકાય? ૮

यथा ह्यामिषमाकाशे पक्षिभिः स्वापदैर्भुवि ।

મરુચ્યતે સલિલે નક્ષત્રતથા સર્વે વિક્તવાન્ ॥૯॥

માંસ આકાશમાં હોય, તો તેને પક્ષીઓ ખાય છે, જમીન પર હોય, તો હિંસક પ્રાણીઓ ખાય છે અને જલમાં હોય તો મગર ખાય છે; એ રીતે પૈસાદારને ખવે ઠેકાણે વિપત્તિ હોય છે. ૯

राजतः सलिलादमेष्ठोरतः स्वजनादपि ।

મયમથૈવતાં નિત્યં મૃત્યોઃ પ્રાણધૃતામિવ ॥૧૦॥

જેમ પ્રાણધારી જીવને મૃત્યુનો ભય હમેશાં હોય છે, તે રીતે પૈસાદાર માણસને રાજા, જાણી, અમિ, ચોર અને કુટુંબીજનો વગેરેથી હમેશાં ભય રહે છે. ૧૦

धनाशया खलीकारः कस्य नाम न जायते ।

દૂરાદામિષ્ણોભેન વધ્યતે લેખરઃ લગ્નાઃ ॥૧૧॥

ધન મળે, એ આશાથી કંઈ માણસ ખલપણ કરતો નથી? ખરેખર આકાશમાં વિચરનાર પક્ષી ધણે દૂર હોય, તો પણ તેના મનમાં લેખથી તેનો વધ થાય છે. ૧૧

वधिरयति कर्णविवरं वाचं मूकयति नयनमन्ययति ।

વિકૃતયતિ ગાત્રયદિ સંપદોમોડ્યમદુમુતો રાજન્ ॥

હે રાજા! આ સંપત્તિથી રોગ કાનના હિંને બહેરાં કરે છે, વાણીને મૂંગી બનાવે છે, આંખને આધળા કરે છે, તેમ જ શરીરથી લાકડીને વિકારી કરી નાખે છે; અર્થાત્ ધનિક ડોઈનું સાલગતો નથી, ડોઈની સાથે બોલતો નથી, ડોઈને બોલતો નથી તેમ જ અચ્છડ ચાલતો હોય છે.

लक्ष्म्या परिपूर्णोऽहं न मयं मेऽस्तीति मोहन्निद्राय ।

પરિપૂર્ણૈવૈવેન્દોર્ભવતિ મયં સિંહિકાસુતોઃ ॥૧૨॥

‘હું’ લક્ષ્મીથી પરિપૂર્ણ છું; એટલે મારે ડોઈનો ભય નથી; એ પ્રકારની માન્યતા છે; તે તો મોહનિદ્રા છે; સર્વ રીતે પરિપૂર્ણ થઈને પણ રાહતો ભય રહ્યા કરે છે. ૧૨

अर्जुनीयति यदर्जने जनो वर्जनीयजनतर्जना-
दिभिः । मद्भुक्षु नयति चिराय संचिता वञ्चिता
जगति के न संपदा ॥ १४ ॥

ધનિઃ જનોના તિરસ્કાર વગેરે ત્યજવા લાયક સ્થિતિ સહન કરીને પણ માણસ ધન પેદા કરવા માટે સહસ્રાર્જુન જેટલા પ્રયત્ન કરે છે અને તે રીતે લાંબા કાળ સુધી ભોળાં કરેલો લક્ષ્મી ક્ષણમાં નાશ પામી જાય છે. તેની લક્ષ્મીથી આ જગતમાં કોણું છેતરાયુ નથી? ૧૪

वरमसिधारा तरुतलवासो वरमिह मिश्रा वरसु-
वासः । वरमपि धोरं नरके पतनं न च धनगर्वित-
चान्धवशरणम् ॥ १५ ॥

તરુવારની ધાર સારી, આડ નીચે વાસ કરવો સારો, ભીષ્મ માગવી સારી, ઉપવાસ કરવા સારા, ઘોર નરકમાં પડવું સારું; પરંતુ પૈસાથી ગર્વ પામેલ બાધવને શરણે જવું સારું નહિ. ૧૫

तानीन्द्रियाण्यविकलानि मनस्तदेव

સા બુદ્ધિરપ્રતિહતા વચનં તદેવ ।

अथाप्येणा विरहितः पुरुषः स एव

હન્યઃ ક્ષણેન ભવતીતિ વિચિત્રમેતત્ ॥૧૬॥

તે જ ધંધિયો છે, જેને કોઈ ખોડખાંપણ નથી; મન પણ તે જ છે, તે શુદ્ધિ છે, જે શુદ્ધિ થઈ નથી અને વચન પણ તે જ છે; છતાં પણ પૈસાની ગરમી વિનાનો અનેકો અનુભવ બધી રીતે સારો હોવા છતાં ક્ષણવારમાં જુદો જ થઈ જાય છે, તે ખરેખર વિચિત્ર છે ૧૬

आपद्रुतं हससि किं द्रविणान्धमूढ

લક્ષ્મી. સિંધરા ન ભવતીતિ કિમત્ર ચિત્રમ્ ।

एतान्प्रपश्यसि घटाञ्जलयन्त्रचक्रे

રિક્તા મરન્તિ મરિક્તા મરિતાશ્ચ રિક્તાઃ ॥૧૭॥

હે ધનથી અંધ બનેલ મૂઢ જન! આપત્તિમાં આવી પડેલા પુરુષને તું શા માટે હસે છે? લક્ષ્મી સ્થિર નથી, તેથી ડોઈની લક્ષ્મી ચાલી જાય, તેમાં વિરમય જેવું નથી આ જલધન (રેટ)માં રહેલા ધણ-ઓને તુ જુએ છે કે, જે ધણ ભરેલા છે, તે ખાલી થાય છે અને ખાલી ધણ ભરાય છે. લક્ષ્મી પણ વારાફરતી આવે છે અને જાય છે. ૧૭

धनमपि परदत्तं दुःखमौचित्यभाजं

भवति हृदि तदेवाचन्दकारीवरेणाम् ।

મલયજરસચિન્દુર્વધતે ન પ્રસન્નં

નયતિ ચ રસવાદોદયમત્યન્તમગ્ર ॥૧૮॥

ચોગ્ય એવા મુજબ પુરુષોને બીજા લોકોએ ધન આપ્યાં હોય, તો તેમને હૃદયમાં દુઃખ થાય છે; પરંતુ બીજા માણસોએ આપેલ ધનથી દુઃખનોને તો આનંદ જ થાય છે. મલવાચળ પર ઊગેલા ચંદનના રસનું ગિંદુ વધે છે. પણ તેથી ચંદન પ્રસન્ન થતું નથી; પરંતુ જ્યારે તેમાંથી રસનો પ્રવાહ વહે છે, ત્યારે તે અત્યંત પ્રસન્ન થાય છે. ૧૮

લભેત્તદ્યુતં ધનં તદધનં ધનં યદ્યપિ
લભેત નિયુતં ધનં નિધનમેવ તજ્ઞાયતે ।
તથા ધનપરાર્થકં તદપિ ભાવહીનાત્મકં
યદક્ષરપદદ્વયાન્તરગતં ધનં તદ્ધનમ્ ॥૧૧॥

જે અનુત=દશ હજાર જેટલું ધન મળે, તોપણ તે અનુત=અકારવાળું બની જતાં અધન (ગરીબાઈ) ગણાય છે; જે નિયુત=લાખની સંખ્યા જેટલું ધન મળે, તો તે પણ નિનુત=નિ સાથે જોડાતાં નિધન (મરણ) ગણાય છે; તેમ જ જે પરાર્થ સંખ્યા જેટલું ધન મળે, તો તે પણ ધન શબ્દનો પરાર્થક અર્થાત્ બીજા ન અક્ષરવાળું બને એથી નધન કહેવાય. ન-અભાવનો વાચક બને છે; તે રીતે ધન અનુત, નિયુત કે પરાર્થ જેટલું બને, તોપણ તે નકામું છે; પરંતુ અક્ષરસ્વરૂપ પરમાત્માનાં જે ચરણકમળમાં જે ચોક્ષ્ણી ધન રહેલું છે, તે જ ખરું ધન છે અર્થાત્ જે અક્ષર પ અને દને સો, તો દ પછીનાં જે અક્ષર પ અને ન બને છે અને તે પછી પ આવે છે માટે તે જે અક્ષરવાચક ધન જ ખરું ધન છે. ૧૯

દાયાદાઃ સ્વૃહ્યન્તિ તસ્કરગણા મુષ્ણન્તિ ભૂમિભુજો
દુરેણ ચ્છલમાકલપ્ય હુતભુગમસ્મીકયોતિ ક્ષણાત્ ।
અમ્મઃ પ્રાવયતે ક્ષિતૌ વિનિહિતં યક્ષા હરન્તિ ધ્રુવં
દુર્ઘૃતાસ્તનયા નયન્તિ નિધનં ધિગ્ધિગ્ધનં તદ્વદ્ ॥૨૦॥
વારસદાર કુટુંબીજનો લાલચ રાખે છે, ચોરલોક ચોરી ભય છે, રાજાઓ દુરથી કપટ કરીને લઈ ભય છે, અગ્નિ તત્કાળે લસી જાય છે, પૃથ્વીમાં છાટયું હોય તો જલ તાણી ભય છે અથવા યક્ષ-રૂઢિવાળું હરી ભય છે તેમ જ દુહ આચરણવાળા પુત્રો ધનનો નાશ કરે છે; એ રીતે ખરેખર ધન ધણું હોય, તેને પણ ધિધાર છે. ૨૦

ધનિક પ્રશંસા

ધનવાન્વલલાંલોકે સર્વઃ સર્વત્ર સર્વદા ।

પ્રમુલ્લં ધનમૂલં હિ રાક્ષામપ્યુપજાયતે ॥૧॥

બધી રીતે અને બધે ઠેકાણે આ લોકમાં જે કાઈ પુણવાન ગણાતો હોય, તો તે એક ધનવાન છે. રાજા-

ઓની પ્રભુતા-સત્તા પણ ધનમૂલક હોય છે. ૧

વયોવૃદ્ધાસ્તપોવૃદ્ધા ચે ચ વૃદ્ધા વહુશ્રુતાઃ ।

સર્વે તે ધનવૃદ્ધાનાં દ્વારિ તિષ્ઠન્તિ ક્રિકરાઃ ॥૨॥

વયમાં વૃદ્ધ, તપથી વૃદ્ધ તેમ જ બહુશ્રુત અતુલની તરીકે વૃદ્ધ; તેવા અનેક પ્રકારના વૃદ્ધ ગણાતા જનો ધનથી વૃદ્ધ લોકોને બારણે દાસ બનીને ઊસા રહે છે. ૨

ન સા વિદ્યા ન તચ્છોલં ન દાનં ન ચ સા કલા ।

અર્થાર્થિભિર્ન તચ્છૌર્ય ધનિનાં યત્ર કીર્ત્યતે ॥૩॥

પૈસાની ધ્યાન કરનાર ગરજ માણસોએ એવો એક પણ શુભ ગાવામાં બાકી રાખ્યો નથી, જે ધનિક પાસે ન હોય અર્થાત્ એવી કાઈ વિદ્યા નથી, જે ધનિક મેળવી ન હોય તેમ જ એવાં કાઈ શીલ, દાન, કળા કે શૌર્ય નથી, જે ધનિક પાસે ન હોય. ૩

પતન્તિ ચ્છદ્ધગધારાસુ વિશન્તિ મકરાલયમ્ ।

કિં ન કુર્વન્તિ સુમગે કષ્ટમર્થાર્થિનો નરાઃ ॥૪॥

હે ભાગ્યશળી લક્ષ્મી ! માણસો પૈસા કમાવા માટે તલવારની ધારા પર પડે છે તેમ જ મગરમઝથી ભરેલા સમુદ્રમાં પ્રવેશ કરે છે. ખરેખર પૈસાની ગરજે માણસો શું શું કષ્ટ ઉઠાવતા નથી ? ૪

પહિ મચ્છ પવોત્તિષ્ઠ વદ મૌનં સમાચાર ।

એવામાશમહમસ્તૈઃ ક્રીડન્તિ ધનિનોડર્થિભિઃ ॥૫॥

આશારૂપી મગરથી પકડાયેલ ગરજ માણસોને ધનિક માણસો રમકડાની જેમ રમાડ્યા કરે છે અને હુકમો કરે છે કે, ‘આવ, બા, પડ, ઊભો થા, બોલ,’ તેમ જ ‘ચૂપ રહે.’ ૫

યસ્યાર્થાતસ્ય મિત્રાણિ યસ્યાર્થાસ્તિતસ્ય વાન્ધવાઃ ।

યસ્યાર્થાઃ સ પુર્માલોકે યસ્યાર્થાઃ સ ચ પળિહતઃ ॥૬॥

જેની પાસે ધન છે, તેને જ મિત્રો હોય છે; જેની પાસે પૈસો છે, તેને જ સગાવડાલાં હોય છે; જેની પાસે ધન છે, તે જ લોકમાં ‘પુરુષ’ કહેવાય છે તેમ જ જેની પાસે પૈસો છે, તે જ પાંડિત છે. ૬

કો નામ નાનુદ્યતિં સુમહાનપિ ધનવતઃ કુરુતે ।

ચિત્તેશમવનભિત્તેઃ સમીપમુપસેવતે શંસુઃ ॥૭॥

એવો કયો માણસ છે, જે મોટો હોવા છતાં પણ ધનવાનો અનુસરતો નથી ? ભગવાન શંકર પણ કુબેરના ભવનની ભીંતરૂપે રહેલ કેસાસને સેવે છે. ૭

હેતુપ્રમાણયુક્તે વાક્યં ન શ્રૂયતે દરિદ્રસ્ય ।

અપ્યતિપરુપમસત્યં પૂર્યં વામ્યં સમૃદ્ધસ્ય ॥૮॥

દરિદ્રેતુ' વચન કાઈ સામળતુ નથી, ભલેને તે હેતુ અને પ્રમાણ સહિત હોય ! પરંતુ સમૃદ્ધ માણસનું વાક્ય આદર પામે છે. પછી ભલે તે અત્યંત કઠોર અને અસત્ય હોય ! ૮

વૈમઘમાર્જાં દૂષણમપિ ભૂષણપક્ષ एव નિશ્ચિન્નમ્ ।

ગુણમાત્મનામધર્મં ચ ગૃણન્તિ કાળાદાઃ ॥ ૧૧ ॥

જેની પાસે વૈભવ છે, તેનું દૂષણ પણ ભૂષણ તરીકે ગણાય છે; કણ્ઠાદ પક્ષના નૈયાયિકા અવર્ગ અને ક્ષેપ જેવા દોષોને પણ આત્માના ગુણ તરીકે માને છે. ૯

વાણી દરિદ્રસ્ય શુભા હિતાપિ હર્ષ્યેન શન્દેન ચ સંપ્રયુક્તા ।
ન શોભતે વિત્તવતઃ સમીપે મેરીનિનાદોપહતેવ વીણા ॥

ભેરીના મોટા અવાજ પાસે જેમ વીણા શોભતી નથી, તેમ દરિદ્રની વાણી ધનિક પાસે શોભતી નથી. ભલેને તે ગરીબની વાણી શુભ હિતકારી તેમજ અર્થ અને શબ્દથી જોડાયેલી હોય ! ૧૦

યાદશિતાદશિ વિત્તસનાયે પદ્મ પિશાચશતાનિ
વસન્તિ યાનિ પુનર્નિવસન્તિ મહીશે તાનિ ન કેન
ચિદાકલિતાનિ ॥

જેવા તેવા ધનવાન માણસની સાથે પણ પાંચસો પિશાચો રહેતા હોય છે; તે પછી પૃથ્વીના માસિક રાત્ર પાસે કેટલા પિશાચો રહેતા હોય, તે તો કાંઈથી ગણી પણ શકાય એમ નથી. ૧૧

ન વિધયા નૈવ કુલેન ગૌરવં જનાનુરાગો
ધનિકેષુ સર્વદા । કપાલિના મૌલિષ્ટતાપિ જાદ્ધવી
પ્રયાતિ રત્નાકરમેવ સત્ત્વરમ્ ॥ ૧૨ ॥

વિદ્યા કે કુળને લીધે માણસ ગૌરવ પ્રાપ્ત કરતો નથી, સાધારણ માણસને તો સદા ધનવાન પરજ અનુરાગ હોય છે, ગૌરવ ઉત્પન્ન થતુ નથી; ભગવાન શંકરે ગંગા નદીને પોતાના મસ્તક પર ધારણ કરી તેપણ તે વેગથી રતોના ભંડાર સુમુદ તરફ જ ચાલી જાય છે. ૧૨

ગદ્ગાં ચ ધારયતિ મૂર્ધ્નિ સદા કપાલી
સા તસ્યા ચુમ્બતિ મુર્યં ન કદાચિદેવ ।

રત્નાકરં પ્રતિ ચુષ્મ્ય સહસ્રવસ્ત્રે
ગદ્ગાદયો યુવતયઃ સધનાનુકૂલાઃ ॥ ૧૩ ॥

કપાલધારી મહાદેવ ગંગાને પોતાના મસ્તક પર હમેશાં ધારણ કરે છે; તેપણ તે ગંગા મહાદેવના ચુખને ચુખન આપતી નથી; પરંતુ ગંગા પોતાનાં હૃન્નર યુગ્મથી રત્નાકરને ચુખન આપે છે, ખરેખર ગંગા વજેરની જેમ યુવતીઓ હમેશાં ધનવાનને અનુકૂળ રહે છે. ૧૩

ધિગસ્ત્વેતાં વિદ્યાં ધિગપિ કવિતાં ધિક્સુજનતાં
- વયોરૂપં ધિધિગ્ધિગપિ ચ યશો નિર્ધનવતઃ ।

અસૌ જીયાદેકઃ સકલગુણહીનોઽપિ ધનવાન્
ચદિર્યસ્ય દ્વારે વૃણલવનિભાઃ સન્તિ ગુણિનઃ ॥ ૧૪ ॥

નિર્ધન પુરુષની વિદ્યાને ધિહાર છે, તેની કવિતાને ધિહાર છે, તેની સુજનતાને ધિહાર છે, તેનાં વય અને યશને પણ ધિહાર છે; ખરેખર ધનિક માણસ બધા ગુણોથી સંહિત હોય, તેપણ તે એકલો જીવન જીવી રહ્યો છે; જેના ઘરને ખારણે બધા ગુણવાન પુરુષો તણખલાની તોલે તુરંત બનીને ઊભા રહે છે. ૧૪

પરિક્ષિણઃ કશ્ચિત્સ્ટુહ્યતિ યજ્ઞાનાં પ્રસ્તુતયે
સ પદ્માત્સંપૂર્ણં ગણયતિ ધરિત્રીં વૃણસમામ્ ।

અતઃશ્રાવેનાત્યાદ્ શુરુલયુતયાર્થેષુ ધનિના-
મવસ્થા વસ્તુનિ પ્રથયતિ ચ સંકોચયતિ ચ ॥ ૧૫ ॥

પૈસા વિનાનો માણસ પહેલા તો ખોખો જવ-ધાન્ય માટે લાલચ રાખે છે અને પછી જ્યારે તે પૈસાથી ભરપૂર અને ત્યારે તેજ માણસ આખી પૃથ્વીને તણખલાની તોલે ગણે છે. એ માટે પદાર્થોની લઘુતા (હલકાઈ) કે શુરતા(મોટાઈ)નો કાંઈ એક નિશ્ચિત નિર્ણય નથી; (ધનિકના અને નિર્ધનતાથી) અવસ્થાજ પદાર્થને નાનો તેમજ મોટો બતાવે છે. ૧૫

દરિદ્રની નિઃદા

અત્યાય દ્વિદી લીયન્તે દરિદ્રાણાં મનોરથાઃ ।

બાલવૈષ્ણવદધ્યાનાં કુલક્ષીણાં કુચાવિવ ॥ ૧ ॥

બાળપણમાં જ વિધવાપણથી બળેલી કુલીન ઓછોના સ્તનોનો જેમ દરિદ્ર જનોના મનોરથો હલકા મા પ્રકટ થઈને જ પાછા લીન થઈ જાય છે. ૧

દે દારિદ્ર્ય નમસ્તુભ્યં સિદ્ધોઽહં સ્વપ્રસાદતઃ ।

પરિચમ્યહં જગત્સર્વં ન માં પરિચતિ કશ્ચન ॥ ૨ ॥

હે દરિદ્રતાશ્ર દેવ ! તમને નમસ્કાર છે; તમારી કૃપાથી હું મોટો સિદ્ધ પુરુષ બની ગયો છું; કારણ કે હું આખા જગતને જોઈ શકું છું; પણ મને કાંઈ બોઈ શકું નથી. ૨

ઇહ લોકેઽપિ ધનિનાં પરોઽપિ સ્વજનાયતે ।

સ્વજનોઽપિ દરિદ્રાણાં તત્ક્ષણાદ્દુર્જનાયતે ॥ ૩ ॥

આ લોકમાં એનું જેવા મળે છે કે ધનિક જનોને પારકા પણ કુટુંબી જન જેવા બની જાય છે અને દરિદ્ર-જનોને પોતાનો પણ ધરીકમાં સરુ બની જાય છે. ૩

પરીક્ષ્ય સત્કુલં વિચા ઝીલં શૌર્યં મુરુપતામ્ ।

વિધિર્દશતિ નિપુણઃ કન્યામિવ દરિદ્રતામ્ ॥ ૪ ॥

જેમ કન્યા આપવામાં સારું કુળ, પિતા, શીલ, શોભ, સ્વરૂપ વગેરે જોવાય છે તેમ પોતાની દરિદ્રતાશ્રી કન્યાને આપવામાં વિદાતા કુશળ છે. એટલે તે સારા કુળ વગેરેવાળા શુશ્રુવાનને દરિદ્રતા આપે છે. ૪

યેનૈવામ્બરચ્છેદન સંવીતો નિશિ ચન્દ્રમાઃ ।

તેનૈવ ચ દિવા માનુરહો દૌર્ગત્યમેતયોઃ ॥૫॥

જે એક અંબર (આકાશ, રેશમી વસ્ત્ર) ના કટકાથી રાતે ચંદ્રમા ઢંકાય છે, તેજ અંબરના કટકાથી દિવસે સૂર્ય ઢંકાય છે. અહોહો! તે બંનેની કેવી દુર્દશા છે? ૫

ચાળ્ડાલશ્ચ દરિદ્રશ્ચ દ્વાવેતૌ સદશાવિહ ।

ચાળ્ડાલોડપિ દરિદ્રોડપિ સર્વકર્મસુ નિન્દિતઃ ॥૬॥

આ લોકમાં ચાંડાલ અને દરિદ્ર બંને સરખા છે; ધારણ કે ચાંડાલની જેમ દરિદ્ર પણ દરેક કામમાં નિંદાય છે. ૬

અર્થેન તુ વિહીનસ્ય પુરુષસ્યાત્પમેધસઃ ।

ક્રિયાઃ સર્વા વિનશ્યન્તિ પ્રીત્યેક્ષતરિતો યથા ॥૭॥

જેમ ઉનાળામાં નાની નદીઓ સુકાઈ જાય છે, તેમ પૈસા વિનાના અને ટૂંકી છુદ્ડિના માણસની બધી ક્રિયાઓ નાશ પામે છે. ૭

દ્વાવિમાવમ્મસિ શ્વેતૌ ગાઠં વદ્વાવા ગલે શિલામ્ ।

ધનિનં ચાપ્રદાતારં દરિદ્રં ચાતપસ્વિનમ્ ॥૮॥

જે ધનિક હોય છતાં દાતા ન હોય તેમ જ જે ગરીબ હોય છતાં (ઉનનતિ માટે) કંઈ સઠન કરનાર ન હોય; તે બંનેને ગમે સખત પથરો બાંધીને પાણીમાં નાખી દેવા જોઈએ. ૮

અત્યન્તવિમુલે દૈવે વ્યર્થે યત્ને ચ પૌરુષે ।

મનસ્વિનો દરિદ્રસ્ય વનાદન્યત્કુતઃ સુખમ્ ॥૯॥

જ્યારે દેવ અત્યંત વિપરીત હોય અને યત્ન તેમ જ પુરુષાર્થ બંને નકામાં થતાં હોય, ત્યારે મનસ્વી દરિદ્ર જનને વન છોડીને બીજે સુખ કચાંચી મળે? ૯

દૂયે કાન્તાકરં વીહ્ય મળિકં કળવર્જિતમ્ ।

અતઃ પરં પરં દૂયે મળિકં કળવર્જિતમ્ ॥૧૦॥

મણિઓથી મહેલ કંકણ વિનાના સ્ત્રીના હાથ જોઈને હું ખેદ પામું છું; પરંતુ વધારે ખેદ તો મને એથી થાય છે કે મારા ધરની કાઠી (મણિક) કણ વિનાની છે. ૧૦

રાત્રી જાનુર્દિવા માનુઃ કુશાનુઃ સંચયોદ્દયોઃ ।

પશ્ય શીતં મયા નીતં જાનુમાનુકુશાનુમિઃ ॥૧૧॥

(વગર પસે પણ દરિદ્રજન કંઠી દૂર કરે છે; જેમ કે) રાતે ટૂંટિયું વાળીને સૂઈ જાય છે, દિવસે સૂઈને તાપ

સેવે છે અને બંને સંધ્યાકાળને ટાણે અગ્નિને સેવે છે; એ રીતે દરિદ્ર જન જણાવે છે કે, 'મેં ઘૂંટણ (મનુ), સૂર્ય (લાનુ) અને અગ્નિ (કુશાનુ) થી ટાઢને દૂર કરી છે.'

કિં કરોમિ વ ગચ્છામિ કમુપૈમિ દુરાત્મનાં ।

દુર્ભરેણોદ્ગેષાહં પ્રાણરપિ વિઘમ્વિતઃ ॥૧૨॥

'આ મારું પેટ એવું તો ખરાબ છે કે તે ભરાતું જ નથી અને ડભે તો પ્રાણને પણ હેરાન કરી રહ્યું છે; એમ જણાવીને દરિદ્ર જન કંઠી રહ્યો છે કે, 'ડભે હું શું કરું, ક્યા જઈ અને કાને શરણે જઈ?' ૧૨

દુઃસ્વં દુઃસમિતિ દુઃયાન્માનવો નરકં પ્રતિ ।

દારિદ્ર્યાદધિકં દુઃસ્વં ન ભૂતં ન ભવિષ્યતિ ॥૧૩॥

સામાન્ય માનવ નરકને માટે 'દુઃખ, દુઃખ' એમ કહે છે; પરંતુ દરિદ્રતાના બેધુ 'દુઃખ તો કદી થયું નથી અને થવાનું પણ નથી. ૧૩

કિં ચાન્ધૈઃ સુકુલાચારિઃ સેવ્યતામેતિ પૂરુષઃ ।

ધનહીનઃ સ્વપત્રીમિત્યવ્યતે કિં પુનઃ પરૈઃ ॥૧૪॥

કુળના બીજ સારા આચારો પાળવાથી માણસ બધાને સેવવા યોગ્ય થાય છે. પરંતુ જો તે માણસ ધનરહિત બની જાય, તો તેને પોતાની સ્ત્રીઓ જ છોડી દે; પછી બીજ છોડી દે તેમાં શી નવાઈ? ૧૪

કિં વાચ્યં સૂર્યશશિનોર્દારિદ્ર્યં મહતાં પુરઃ ।

દિનરાત્રિવિભાગેન પરિધતે યદ્ધમ્બરમ્ ॥૧૫॥

આ સૂર્ય અને ચંદ્ર બંને કેટલા દરિદ્ર છે; તેની વાત મોટા માણસો પાસે શી રીતે કહેવાય? તે બંને દિવસ અને રાતનો વિભાગ કરીને, એક જ અંબર- (આકાશ કે વસ્ત્ર) ને ધારણ કરે છે. ૧૫

શૂન્યમપુત્રસ્ય શૂદ્ધં ચિરશૂન્યં નાસ્તિ સસ્ય સન્નિવ્રમ્ ।

મૂર્ચ્ચસ્ય દિશઃ શૂન્યાઃ સર્વે શૂન્યં દરિદ્રસ્ય ॥૧૬॥

જોને પુત્ર નથી, તેનું ઘર શૂન્ય છે; જોને સારો મિત્ર નથી, તે લાંબો વખત શૂન્ય છે અને મૃત્યુને બધી દિશાઓ શૂન્ય લાગે છે; પરંતુ દરિદ્ર જનને તો બધું જ શૂન્ય છે. ૧૬

પક્ષવિકલશ્ચ પક્ષી શુલ્કશ્ચ તરુઃ સરશ્ચ જલહીનમ્ ।

સર્પશ્ચોદ્રુતદંત્રસ્તુલનં લોકે દરિદ્રશ્ચ ॥૧૭॥

આ લોકમાં દરિદ્રની તુલના પાંખ વિનાના પક્ષી જેવી, સૂકા ઝાડ જેવી, પાણી વિનાના સરોવર જેવી તેમ જ ઝેરી દાઢ વિનાના સાપ જેવી છે. ૧૭

અમ્બા તુષ્યતિ ન મયા ન સ્તુપયા સાપિ નામ્બયા ન મયા ।

અહમપિ ન તયા ન તયા વદ રાજન્કસ્ય દોષોડયમ્ ॥

મારી માતા આરાધી કે મારી સ્ત્રી સંતુષ્ટ રહેલી

નથી, તેમજ મારી સ્ત્રી મારી માતા કે મારાથી સંતુષ્ટ થતી નથી અને હું પણ મારી માતા કે મારી સ્ત્રીથી સંતુષ્ટ થતો નથી, તો હું રાજીનું એ કાનો દાષ છે ? અર્થાત્ કુટુંબનો કસબ મારી ગરીબાઈને લોધે છે ૧૮ પ્રયુક્તાર્તસ્વરૂપાન ભૂપતિનિ શેષપરિજન દૈવ ।

વિલસત્કરેણુગહન સપ્રતિ સમમાવયોઃ સદનમ્ ॥૧૯

હું રાજીનું । અત્યારે તો આપણા બે નેના ઘર સરખા છે તમારુ ઘર ઘુલ-મોટા મોટા કાર્તસ્વર-સોનાના પાત્ર પાત્રથી ભરપૂર છે અને મારુ ઘર ઘુલ-ગાળકાના આર્ત-સ્વર-રદનનું સ્થળ છે તમારુ ઘર ભૂષિત-ધરણ્યથી શોભતા નિ શેષ-સર્વ કુટુંબીજનો જેમા છે એવું છે અને મારુ ઘર મૂ-પૃથ્વી પર પિત-સૂતેલા છે સર્વ કુટુંબીજનો જેમા એવું છે, તમારુ ઘર વિલસત-વિલાસ કરતી કરેણુ-દાઘણીઓથી ભરેલું છે અને મારુ ઘર વિલ-વિલમા સત્ક-રહેલુ રેણુ-ધૂળથી ભરેલું છે ૧૯

દારિદ્ર્યાન્મરણાદ્વા મરણ સરોચતે ન દારિદ્ર્યમ્ ।

અપ્પક્લ્પશ મરણ દારિદ્ર્યમનન્તક દુઃસ્વમ્ ॥૨૦॥

ગરીબાઈ અને મરણ બેનેમાથી માથુસને મરણ ગમે છે પણ ગરીબાઈ ગમતી નથી, કારણ કે મરણ ધડીભર કલેશ કરાવે છે અને દારિદ્ર્ય તો અનતકાલ સુધી પીડે છે ૨૦

દારિદ્ર્ય મોક્ષ પરમ વિવેકિ ગુણાધિકે પુસિ સદાનુરક્તમ્ વિચાવિદીને ગુણવર્જિતે ચ ગુહર્તમાત્ર ન રતિં કરોપિ ॥

હું ગરીબાઈ ! ખરેખર તું ઘણી જ વિવેકી છે, કારણ કે શુભવાન માથુસ પર તું હમેશા પ્રેમ રાખે છે, પણ અભણ અને શુરુરહિત પુરુષ પર તું એક ધડી માટે પણ પ્રેમ કરતી નથી ૨૧

દારિદ્ર્ય શોચામિ ભવન્તેવમસમચ્છરીરે સુહૃદિ ત્યુપિત્ત્વા । વિપત્રદેહે મયિ મન્દમાયે મમેતિ ચિંતા ક ગમિવ્યસિ ત્વમ્ ॥૨૨॥

હું ગરીબાઈ ! મને તો તારો જ શોક રચા કરે છે તું મિત્ર બનીને મારા શરીરમા રહે છે, પરંતુ વિપત્તિ થી ગળેસો મારો આ અભાગિયો દેહ પડી જશે ત્યારે તું ક્યા જઈશ એજ મને ચિંતા છે ૨૨

एको हि दोषो गुणसन्निपाते, निमज्जती न्दોरिति यो वभापे । न तेन दृष्ट कविना समस्तं, दारिद्र्यमेक गुणकोटिहारि ॥૨૩॥

દાવિ કાનિદાસે વ્યુત્પાત્યુ છે કે, ‘અદના પ્રિયોમા પ્ર્યકની જેમ સર્વ ગુણોના સહાર્થ પદાર્થમા એક પ્ર ૧૧

દોષ રૂપી ભય છે, ’ પણ તે કવિ કાનિદાસે એક બાબત બોધે નથી લાગતી કે, એક ગરીબાઈ તો સર્વ પ્રકારના ગુણોને હરનારી છે ૨૩

घनैर्विमुक्तस्य नरस्य लोके किं जीवितेनादिति एव तावत् । यस्य प्रतीकारनिरर्थकत्वात्कोपप्रसादा विफलोगवन्ति ॥૨૪॥

જો માથુસ ધનથી રહિત છે, તેણે આ લોકમા પહેલેથી જ જીવતુ નકામું છે, કારણ કે તેનો કરેલો કોઈ પણ ઉપાય નિર્ઘર્ક ભય છે એટલે તે ટાપ કરે કે પ્રસન્નતા રાખે, તે બંને નિષ્ફળ ભય છે ૨૪

अहो नु कष्ट सततं प्रवासस्ततोऽतिकष्ट परगेहवास । कष्टाधिका नीचजनस्य सेवा ततोऽतिकष्ट धनहीनता च ॥

હમેશા મુસાફરી કરવી પડે એ એક કષ્ટ છે, તેમાય પારકે ઘેર નિવાસ કરવો, તે વિશેષ કષ્ટ છે, તેમાય હલકા જનની સેવા તો અધિક કષ્ટ આપનારી છે અને ધનહીન હોવુ, તે તો સૌથીયે વિશેષ કષ્ટકારક છે ૨૫

वर वन व्यामगजोन्द्रसेवित दुमालय पत्रफलोन्मुख भोजनम् । तृणानि शय्या वसन च वल्कल, न वन्धु मध्ये धनहीनजीवनम् ॥૨६॥

વાઘ અને ગજરાજથી સેવાતા વનમા રહેલુ સારુ, આડ નીચે બાસ કરીને પાન, ફળ અને જળના ભોજન કરવા સારા તણુખલાની શય્યા અને વલ્કલનાં વસ્ત્ર સારા, પરંતુ કુટુંબીજનો વચ્ચે ધન વિના જીવતુ, તે સારુ નથી ૨૬

यदा तु भाग्यशून्यपीडिता दश नर कृतान्तो यद्विता प्रपद्यते । तदास्य मित्राण्यपि भ्रातृमित्रता, चिरानुरक्तोऽपि विरज्यते जन ॥૨७॥

જ્યારે માથુસ લાગબના લક્ષ્યથી પીડાતી અને મૃત્યુથી ઘેરાયેલી એવી નિર્ધન દશાને પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યારે તેના મિત્રો પણ દૈરિજન બની ભય છે અને લાગ્યા કાળથી સ્નેહ કરનાર માથુસ પ્રેમ વિનાના બની ભય છે ૨૭

अर्या न सन्ति न च मुञ्चति मा दुराशा त्यागं रतिं वहति दुर्लभित मनो मे ।

યાદ્યા હિ લાઘવકરી રવચ્ચે ચ પાપ પ્રાણા સ્વયઃ વ્રજતિં પ્રવિલમ્બિતેન ॥ ૨૮ ॥

ચેસો નથી, જુડી આશા મને છોડતી નથી, મારુ ખરાબ રીતે લગાવેલુ મન ધનના દાન પ્રવાની પ્રીતિ રાખે છે, વાચના કરવી તેમ લયમપણુ લાગે

છે અને આત્મહત્યા કરવામા પાપ થાય છે; માટે હે પ્રાણે! તમે આપોઆપ આત્મા બંધ; તમે શા માટે વિવંશ કરો છો? ૨૮

ધનં ચદિ ગત ગતં ચરણયુગ્મરેણૂપમં

ધરા ચદિ ગતા ગતા કથય મે કિમેતાવતા ।

इदं पुनरस्तुदं धनिगणैरिदानीतै

दैरिद्रगणनाविधौ यद्दहमद्भुपाते धृतः ॥ ૨૯ ॥

આ ધન મારી પાસેથી ચાલ્યુ ગયું, તો લલે ચાલી ગયું; ધન તો મારા બે પગની રજ જેવું તુચ્છ છે; મારી જમીન ચાલી ગઈ, તો લલે; તેથી મારું શુ બગડી ગયું છે? પરંતુ મને એક જ વાત ખૂંચ્યા કરે છે અને તે એ છે કે, 'આજકાલના પૈમાદાર સઈ ગયેલા હોડાએ દરિદ્ર હોડાની ગજુતામા મારો નખર પણ ઉમેરી દીધા છે' ૨૯

निवासश्चिन्तायाः परपरिमत्रो वैरमपरं

जुगुप्सा मित्राणां स्वजनजनविद्वेषकरणम् ।

वनं गन्तुं बुद्धिर्भवति च कलत्राल्परिभवो

हृदित्यः शोकाग्निं च दहति संतापयति च ॥ ૩૦ ॥
દરિદ્રતાની સાથે સાથે ચિંતાનો નિવાસ, પારકાથી તિરસ્કાર, સામાન્ય જનો સાથે વૈર, મિત્રોમા નિંદા, કુટુંબી જનો સાથે દ્વેષ, વનમા જવાની બુદ્ધિ તેમજ પોતાની સ્ત્રી તરફથી તિરસ્કાર વગેરે લક્ષણો પેદા થયા છે અને તેને કારણે હૃદયમા જે રોકડાઈ અગ્નિ સળગે છે; તે બાળતો નથી; પરંતુ સંતાપ આપ્યા કરે છે. ૩૦

अये लाजानुच्चैः पथि वचनमाकर्ण्य गृहिणी

शिशोः कर्णां यत्नात्सुपिहितवती दीनवदना ।

मयि क्षीणोपाये पक्वत दशावशुशब्दो

तदन्त शल्यं मे त्वमिह पुनरुद्धर्तुमुचितः ॥ ૩૧ ॥

હે રાજન! 'હો, રે! કાઈ ધાણી; ' એ રીતે માર્ગ પગ બેલાતા મોટા અવાજને 'સાલણી મારી ગણિણીએ બાળકના બન્ને કાન બરાબર બધ કરી દીધા અને દીન વદન કંઈ મારી સાચું જોવા લાગી; ધાણી ખરીદવાને બધા ઉપાયો નાશ પામ્યા હતા એટલે મારી બન્ને આખમા આસુ ભરાઈ આવ્યા; તે રીતે મારા હૃદયમા જે શલ્ય ભેડાયુ છે, તેને દૂર કરવા માટે એક તમે જ અહીં યોગ્ય છો. ૩૧

विधातुर्द्धं वन्ये मुगतिरपरा दुर्गतिरभूत्
तयोरारां घाता गुणदुलविहीनाय स ददौ ।

ततः पश्चात्तापादिव मुगुणसज्जातमधुना

कुलीनं विदांसं वरमिह वरेण्यं मृगयते ॥ ૩૨ ॥

વિધાતાને બે કન્યાઓ હતી : એકનું નામ મુગતિ અને બીજીનું નામ દુર્ગતિ. મુગતિ મોટી હતી, તેને વિધાતાએ એવા પ્રરંધને આપી કે જે કુળ અને ગુણથી રહિત હતો; તેને કારણે વિધાતાને પશ્ચાત્તાપ થયો હોય તેમ તે પોતાની બીજી કન્યા દુર્ગતિને માટે વરવા લાયક (એવા) ઉત્તમ વરની શોધમા છે કે જે વર ગુણથી શોભતો હોય તેમ જ કુલીન અને વિદ્વાન હોય. ૩૨

न भिक्षा दुर्मिक्षे मिलति दुरवस्थाः कथमृणं

लभन्ते कर्माणि द्विजपरिवृढान्कारयन्तु कः ।

अदृश्यं प्राप्तं महपतिरसावस्तमयते

कयामः किं कुर्मो गृहिणि गहनो जीवनविधिः ॥

હે શ્રદ્ધિણી—ઓ! આ દુકાળના વખતમા ભિક્ષા મળતી નથી, આપણી દશા ખરાબ છે એટલે કરજે નાણા થી રીતે મળે? આપણી ગજુતા બ્રાહ્મણોમાં ઉત્તમ તરીકે થાય છે એટલે આપણી પાસે કાઈ કામ પણ રહી રીતે કરાવે? અને આપણને અમને એકાદ જાણિયો આપ્યા વિના જ આ સુધં તો આધમી ભય છે! તો હવે આપણે ક્યા જઈએ અને શું કરીએ? ખરેખર, આજીવિકાનો વિધિ થયો ગદન છે. ૩૩

मा रोदीक्षिरमेहि वज्ररहितान्दृष्ट्वाय बालानिमा-

नायातस्तव वरस दास्यति पिता प्रैवेयकं वाससी ।

भुत्वर्बं गृहिणीवर्चांसि, निकटे बुद्धयस्य निष्क्रिचनो

नि श्रयस्याभुजलप्लवण्डतमुखः पान्थः पुनः प्रस्थितः ॥

‘હે વત્સ! તુ રડીશ નહીં, થોડી વાર ધીરજ રાખ. આ દશામા તમને બધા બાળકોને જોઈને તારા પિતા ગયા છે, તે હમણા આવશે અને તમને કંઈ તેમ જ વસ્ત્રો લાવીને આપશે;’ એ પ્રમાણે ભીંત પાસે છુપાયેલ પતિએ પોતાની સ્ત્રીના વચન સાંભળ્યા; અને તે પોતે કાઈ લાજનો નહોતો તેથી જોડો નિસાસો નાખ્યો (અને) તેનું મુખ આસુના પ્રવાહથી ભરાઈ ગયું, અને તે ફરીથી પ્રવાસે ચાલ્યો ગયો અર્થાત્ ઘરમાં આવવાની તેની દિગ્મત ચાલી નહિ. ૩૪

कन्यारक्षणधर्मिदं प्रयच्छ यदि वा स्वाङ्गे गृहाणामेकं

रिक्तं भूतलमत्र नाथ भयतः पृष्ठ पलालोच्चयः ।

दैपत्योरिति जल्पतोर्निशि यदा चोरः प्रविष्टस्तदा

लब्धं कर्पटमन्यवस्तनुपरि क्षिप्त्वा रुन्निर्गतः ॥ ૩૫ ॥

પોતાના બાળકને કંઈ લાગતી જોઈ, સ્ત્રીએ પોતાના પતિને કહ્યું કે, ‘હે નાથ! ગોદશીના હુકડો નાખો અથવા આ બાળકને તમારા ખેળામા લો.’ ત્યારે પતિએ જણાવ્યું કે, ‘આ પૃથ્વી ખાલી છે, તેની

પર મેં કાંઈ પાંચથું નથી ' ત્યારે આ નીચે ધરાળ (ધાસ)ની પથારી છે ને ?' બ્યારે મધરાતે સ્ત્રી-પુરુષ પાતો કરતા હતા, તેવામાં ધન્યા જે ચોર પેઠા હતો તે બીજે દેકાણેથી એક કપડું ચોરી લા ચો હતો તે બંને પર ફેંકીને ધનની બહાર નીકળી ગયો ૩૫

વૃદ્ધોઽપ્ય પતિરેપ મશ્વકનાત સ્યૂપાવશોપ શૂદ્ર કાલોઽધ્યર્ણજ્ઞલાગમ કુશલિની વસ્તસ્ય વાર્તાપિ નો ।

યજ્ઞાત્સતિતૈલવિન્યુષટિકા મમેતિ પર્યાકુલા

દૃષ્ટ્વાગર્ભમરાલસા નિજવર્ધુઃ શ્વશૂચિર રોદિતિ ॥૩૬॥

આખાગો અને શૂદ્ર એવો પતિ ખાટલે પશો છે, ધર એક થાભલા સાથે બસી રહ્યું છે, ચોખાસાનો વખત નહક આવી રહ્યો છે, પરદેશ ગયેન પુત્રના કુશળ સમાચાર પશ્ય નથી, ધણી મહેનતે ટીપુ ટીપુ કરીને તેલની દોણી ભરી રાખી હતી તે લાગી ગઈ છે, એ રીતે ચિંતા કરતી અને ગર્ભનાં ભારથી મદ રહેલી પોતાની પુત્રવધૂને જોઈને સાણુ લાગ્યા કાળ સુધી રુદન કરતી હતી ૩૬

તો સેવા વિહિતા શુરોરપિ મનાઃ નો વા ક્લન પૂજન દેવાના વિધિવજ્ર વાશિવ શિવ ક્ષિપ્તવાદ્ય સેવિતા ।
કિં તુ ત્વચરણો સરસ્વતિ રસાદાજન્મન સેવિતૌ

તસ્માન્મા વિજહાતિ સા અગતી શક્તે સપત્ની તત્ર ॥

'વડીલ જનની જરા પશ્ય સેવા કરી નથી દેવાતુ પૂજન પશ્ય વિધિસર કર્યું નથી, તેમ જ હે શિવ । સ્નેહીએનો સત્કાર પશ્ય ક્યો નથી, હે સરસ્વતી । જન્મથી અરહાને મેં પ્રેમના રસથી તમારા ચરણની જ સેવા કરી છે, એટલે મને શકા થાય છે કે તમારી શોધ્ય જનેલી લક્ષ્મી મારો સાગ કરી રહી છે ' ૩૭

શુદ્ધામા શિશવ શવા દ્રવ મુશ મન્દાદાયા વાન્ધવા લિપ્તા જર્જરકર્તૃપ જતુલૈર્વૈર્ન મા તથા વાધતે ।

મેહિન્યા મુદિતાશુક પટયિતુ ક્લ્વા સકાકુ સ્મિત ।

કુલ્યન્તી પ્રતિવેશિલોકમૃદિહીની સૂચી યથા યાચિતા ॥

બૂખથી પીડાતા બાળકો મડલ જેવા છે, કુટુંબી જનો હવડો લાવ રાખે છે તેમજ ધરની હાડલી લાખના કટાકારથી સાધેલી છે, તેવું અને તેટલું કુખ થતું નથી, પરંતુ કાદી ગયેલા વસ્ત્રને સાધવા માટે મારી સ્ત્રીએ ત્યારે પાડેરાણ પાસે ચોપ માગી ત્યારે તેણે અર્ધના વચનથી હસીને જે કાપ ક્યો તે અને સોયની જેમ ખૂંચે છે, ૩૮

દમ્ય દાગ્ધવમર્જુનેન વલિના દિવ્યૈર્મુર્તિ સેવિત
દમ્યા વાયુસુતેન રાવણપુત્રી લહ્યા પુત્ર સ્વર્ણમ્ ॥

દમ્ય પદ્મશર પિનાકપતિના તેનાવ્યયુક્ત કૃત
દારિદ્ય જનતાપકારકમિદ કેનાપિ દમ્ય નહિ ॥૩૯॥

બળવાન અર્જુને દિગ્દશકોવાળુ ખાડવ વન બાળી નાખીને શુ સારુ કર્યું ? હવેમાને રાવણની સેનાની લકા બાળીને પણ ઠીક કર્યું નથી, મહાદેવે કામદેવને બાળી દીધા તે પણ અરોગ્ય જ કર્યું છે, કારણ કે બાળી નાખના ચોગ્ય તો જનોને નિત્ય સતાપ આપનારી આ દુર્ગિતા છે પણ તેને તો કાંઈ એવા સમર્થ પ્રરથે બાળી નહી ૩૯

વત્તિપ્ર ક્ષણમેકમુદ્દહ સથે દારિદ્રધમાર મમ
શ્રાન્તસ્તાવદહ ચિરાન્મરણન સેવે ત્વદીય મુષ્ટમ્ ।

હલ્યુક્ત ધનવર્જિતસ્ય વચન શ્રાવા ઇમશાતે શયો

દારિદ્યાન્મરણ વર વરમિતિ જ્ઞાતૈવ તૂર્ણો સ્થિત ॥૪૦

'હે મિત્ર ! એક ઘડી જોશે થા અને મારી ગરીબાઈના ભારને ઉપાડ એટલામાં થાકી ગયેલો હું તારા મરણના મુખને સારી રીતે ભોગવું,' એ પ્રમાણે ત્યારે ધનરહિત માણસે શયને જાણ્યું ત્યારે સ્મશાનમાં સૂતેના શયે કાંઈ પશ્ય જ્યામ આપ્યો નહિ, કારણ કે 'ગરીબાઈ કરતા મરણ સારુ છે,' એમ બાળીને જ તેણે મોન રાખ્યું ૪૦

મદ્રે વાણિ મમાનને કુઠ દયા વર્ગાનુપૂર્વ્યો ચિર
ચેત સ્વાસ્થ્યમુપૈદિ યાદિ કરણે પ્રક્ષે સ્થિરત્વ વ્રજ ।

લગ્ને તિપ્ત પરાદ્મુત્તરી ક્ષણમહો વૃણે પુર સ્વીયતા

પાપા યાગદહ ઘયોગમ ધનિના દેદોતિ દ્વિન વચ ॥૪૧

હું પાપી ધર્મિકોની પાસે જઈને 'આપો' એ રીતનું દીન વચન બોલું, ત્યાં સુધી હે વાણી ! મારા મુખમાં તે માટેના અક્ષરો ગોપી દેવાની તું દવા કર, હે ચિત ! તું સ્વસ્થ થા, હે કરણ ! તું થાલી બા, હે બુદ્ધિ ! તું સિંચર થા, હે લગ્ન ! ધડીબર તું મારાથી અગળ મુખ કરી દૂર થા અને દે વૃષ્ટા ! તું આગળ આવ ૪૧

યો મદ્દામતરત્તયેન યસુના યો નર્મદા શર્મદા

કા વાર્તા સમિદમ્બુલ્લનવિધૌ યથાર્ણવાસ્તીળવાન્ ॥

સાઝ્મ્યાક ચિરમાયિત્યોપિ સહસા દારિદ્યાનામા સરા

ત્વદાનામ્બુમરિત્વવાહલહરીમમો ન સમાચતે ॥૪૨॥

હે રાજા ! દારિદ્ય નામનો મારો મિત્ર છે, તે ત્રાસને તરી ગયો છે ધનુષાને અને મુખ આપનારી નર્મદાને તરી ગયો છે નદીના બગ્ગને તરી ગયો, તેની તો તુ વાન મ્હ, પશ્ય તે સમુદ્રને પણ તરી ગયો છે અને તે લાખા મળેલો મારો મિત્ર બનીને ગદો હતો,

પરંતુ તમારા દાનના સંકલ્પના જળની નદીના પ્રવાહ-
ના તરંગોમાં તે એવા તો ડૂબી ગયો છે કે તેમાંથી તે
નીકળે તેવા હવે સંભવ નથી. ૪૨

દારિદ્ર્યાદ્વિયમેતિ હીપરિગતઃ સત્ત્વાત્પરિવ્રજયતે
નિઃસત્ત્વઃ પરિભ્રૂયતે પરિભવાન્નિર્વંદમાપયતે ।

નિર્વિણ્ણઃ શુચમેતિ શોકનિહતો વુદ્ધયા પરિત્યજ્યતે
નિર્બુદ્ધિઃ ક્ષયમેત્યહો નિધનતા સર્વાપદમાસ્પદમ્ ॥

ગરીબાઈને લીધે માણસ લલ્લગ પામે છે, લલ્લગ
પામવાથી તે પોતાના સત્ત્વથી રહિત બને છે, સત્ત્વ-
વિનાનો થતાં તે તિરસ્કાર પામે છે, તિરસ્કાર પામતાં
તે કંટાળી જાય છે, કંટાળે આવતાં તે શોક કરે છે,
શોકથી હૃણ્ણતાં બુદ્ધિ તેના ત્યાગ કરે છે અને બુદ્ધિ
વિનાનો થતાં, તેના નાશ થાય છે. ખરેખર ! ગરીબાઈ
સર્વ આપત્તિઓનું મૂળ છે. ૪૩

શતિનાપ્યુપિતસ્ય માપશિમિવશિન્તાર્ણવે મજ્જતઃ
શાન્તામ્ભેઃ સ્ફુટિતાધરસ્ય ધમતઃ ક્ષુત્ક્ષામકુક્ષેર્મમ્ ।
નિદ્રા ક્વાપ્યવમાનિતેવ દયિતા સંત્યજ્ય દૂરં ગતા
સત્તાગ્રપ્રતિપાદિતેવ વસુધા નક્ષીયતે શર્વરી ॥૪૪॥

અહનાં વડાં (માપ-શિમિ) ખી જેમ જે ટાઢથી
થીજ ગયો છે, જે ચિંતાના સાગરમાં ડૂબેલો છે, જેનો
જરૂર શાંત છે, જેના હોઠ ફાટી ગયા છે, જેની
આસરણી ધમધ આલી રહી છે અને જેના પેટમાં
ભૂખતરસથી પીડા છે એવા અને જોઈને, અપમાન
પામેલી સ્ત્રીની જેમ નિદ્રા દૂર આલી ગઈ છે; પરંતુ
સત્પાત્રે આપેલું પુશ્વીતું દાન જેમ અક્ષય બને છે તેમ
રાત ખૂટતી નથી. ૪૪

દારિદ્ર્યાતુરુપસ્ય વાન્ધવજનો વાક્યે ન સંતિષ્ઠતે
સુક્લિંગ્યા વિમુક્તીમવન્તિ સુદ્ધઃ સ્કારીમવન્ત્યાપદઃ ।
સત્ત્વં દ્વાસમુપૈતિ શીલશશિનઃ કાન્તિઃ પરિભ્રાજ્યતે
પાપં કર્મં ચ યત્પરૈરપિ કૃતં તત્તત્ય સંભાવ્યતે ॥

ગરીબાઈને લીધે માણસનાં કુટુંબીજનો વચન પાળવા
ઊભાં રહેતાં નથી, સ્નેહી-સંબંધીજનો ગ્રેમાળ હોવા
જતાં વિષુપ્ત બને છે, આપત્તિઓ વિશાળ થાય છે,
સત્ત્વશુદ્ધિ નાશ પામતો જાય છે, શીલશ્પ શીતળ ચંદ્ર-
ની કાંતિ મહિન બનતી જાય છે અને બીજાએ જે
પાપકર્મો કરેલાં હોય, તે તેની પર ટાળી દેવામાં આવે છે.
સદ્ધં નૈવ દિ કશ્ચિદસ્ય કુરુતે સંમાપ્યતે નાદરાત્
સંપ્રાપ્તો ગૃહમુત્સવેષુ ધનિનાં સાવહ્નમાલોચ્યતે ।
દુરાદૈવ મહાજનસ્ય વિહત્યત્પચ્છદો લજ્જયા
મન્યે નિર્ધનતા પ્રકામમપરં પદં મહાપાતકમ્ ॥

ગરીબજનની કાઈ સોખત કરતું નથી, તેને આદર-
થી કાઈ બોલાવતું નથી. ધનિકાને ઘેર આવેલ ઉત્સવો-
માં જો તે જઈ ચડે તો તેના તરફ તિરસ્કારની નજરે
સો બુઝે છે. પોતાની પાસે કાંઈ ન હોવાથી, તે
લલ્લગને લીધે મહાજનથી દૂર રહે છે; ખરેખર ! મારું
માનવું છે કે જેમ પાંચ મહાપાતક ગણાવવામાં આવ્યાં
છે, તે રીતે ગરીબાઈ તે સૌથી મોટું છત્તું મહાપાતક છે.

પૌરંધ્યો ન મયં ન દળ્પપતનં ત્રાસો ન વા ભૂપતે-
નિઃસદ્ધં શયનં નિશાસુ ગમનં દુર્ગંપુ માર્ગંપુ ચ ।
દારિદ્ર્યં સુખમેવ કેવલમહો દોષદ્વયં વર્તતે
જાયા નિન્દતિ ચાદ્ધ મોગસમયે મુશ્વન્તિ વૈ યાચકાઃ ॥

ગરીબાઈ એક રીતે તો સુખકર જ છે, કાલશુ કે
જેથી નગરજનોનો ભય રહેતો નથી, કંડવેરા ભરવો
પડતો નથી, રાજાનો ત્રાસ લાગતો નથી, સૂતી વખતે
કાઈનો સંગ થતો નથી, તેમ જ દુર્ગમ માર્ગોમાં રાતે
ભય વિના જવાય છે; પરંતુ ગરીબાઈમાં બે દોષ રહેલા
છેઃ એક તો ભોગ ભોજવતાં સ્ત્રી નિંદા કરે છે અને
માગનાર યાચકા છોડીને ચાલ્યા જાય છે. ૪૭

વાસસ્થર્મં વિમૂષ્ણં શવશિરો ભસ્માદ્ધલેપઃ સદા
લેકો ગૌઃ સ ચ લાઘ્વલઘકુશલઃ સંપત્તિરેતાદૃશી ।
દિત્યાલોચ્ય વિમુચ્ય શક્તરમગાદ્રાજાકરં જાદ્ધવી
કટ્ટે નિર્ધનિકત્ય જીવિતમહો દારૈરપિ ત્યજ્યતે ॥

પહેરાવાના વસ્ત્ર તરીકે એક આમડું, ઘરેણા તરીકે
શબનું મસ્તક (ખોપરી), શરીરના લેપ તરીકે ભસ્મ,
તેમ જ સંપત્તિમાં એક બળદ કે જે હળ ખેડવાના
કામમાં પશુ નફાગો છે; આટલી મહાદેવની સંપત્તિ
છે; એ રીતની સંપત્તિ જોઈને ગંજા શંકરને છોડીને
રતનાકર સમુદ્ર પાસે આલી ગઈ છે; ખરેખર ! નિર્ધનનું
જીવન કટ્ટ ભરેલું છે કે જેથી સ્ત્રીઓ પશુ તેને છોડીને
ચાલી જાય છે. ૪૮

મદ્ગ્રેહો મુસલીવ મૂપકવધૂર્મૂષીવ માર્જારિકા
માર્જારીવ શુની શુનીવ ગૃહિણી વાચ્યઃ કિમન્યો જનઃ ।
દિત્યાપત્રશિશુનસૂન્નિજહતો દપ્ત્વા તુ શિશીરૈ-
લ્લિતા તન્નુવિતામસંવૃતમુલો ચુલી ચિરં રોદિતિ ॥

મારે ઘેર મુસલોના જેવી ઉદરડી છે, ઉદરડીના
જેવી બિલાડી છે, બિલાડીના જેવી ફૂતરી છે, ફૂતરીના
જેવી ધરની સ્ત્રી છે; તો પછી બીજાં પુત્રાદિની શું
વાત કરવી? એ રીતે આપત્તિમાં ફસાયેલાં બાળકો
ભારે ગ્રાણુ છોડી રહ્યાં છે, તેમને જોઈને જેનું મુખ
કરોળિયાની જાળથી ઢંકાયેલું છે, એની સમડી તમારાના

શબ્દોથી રદન કરે છે અર્થાત્ સમગ્રી પર ધણા વખતથી રંધાનું નથી તેથી કરોળિયા, તમારાં વગેરે તેમાં રહેલાં છે. પીઠાઃ કચ્છપવત્તરન્તિ સલિલં સંમાર્જની મીનવદ્-ર્વી સર્પવિચેષ્ટિતાનિ કુસ્તે સંવાસયન્તી શિશૂન્ । શૂર્ણધાંવૃતમસ્તકા ચ ગૃહિણી ભિન્તિઃ પ્રપાતોન્મુખી । રાત્રૌ પૂર્ણતઢાગસંનિભમભૂદ્રાજન્મદીયં ગૃહમ્ ॥૫૦॥

ધરમાં મૂકેલા પાટલા કાચબાની જેમ બાણે કે જળ પર તરી રહ્યા છે, સાવરણી માછલાની જેમ રહેલી છે, કંઠથી સાપના જેવી વાંકી લાગતી બાળકોને બિવડાવી રહી છે, ધરની નારી પોતાનું વસ્ત્ર વિનાનું અણધારે ભસ્તક સપડાઈ દાંડે છે અને ધરની ભીંત પડવાની તૈયારી કરે છે; એ રીતે હે રાજન્ ! રાતને વખતે મારું ઘર જળથી ભરેલા સરોવર જેવું લાગે છે. ૫૦ શીલં જ્ઞાતયતિ શ્રુતં જ્ઞમયતિ પ્રજ્ઞાં નિહન્ત્યાદરં દૈન્યં દીપયતિ જ્ઞમાં ક્ષપયતિ વ્રીહામપિ હસ્યતિ । તેજો જર્જરયત્યપાસ્યતિ મર્તિ વિસ્તારયત્યર્થિતાં પુંસઃ ક્ષીણધનસ્ય કિં ન કુરુતે વૈરં કુટુમ્બપ્રદઃ ॥

ગરીબાઈ શીલ-સહાયરોને નાશ કરાવે છે, શાસ્ત્રને શમાવે છે, શુદ્ધિ અને આદરનો લોપ કરે છે, દીનતાનો વધારો કરાવે છે, ક્ષમાનો નાશ કરાવે છે, લાજ પણ લોપાવે છે, તેજને છુટું કરે છે, શુદ્ધિનો ત્યાગ કરાવે છે; તેમ જ વાયકવૃત્તિનો વિસ્તાર કરે છે; એ રીતે જેનું ધન ખૂટી અંતુ છે, એવા માણસની સાથે કુટુંબી-જનો શું વેર નથી કરતા ? ૫૧

દારિદ્ર્યેણ સમીરિતાપિ बहुदाः कण्ठं समालम्ब्यते कण्ठात्कष्टतैः कथं कथमाप प्राप्नोति जिह्वातलम् । जिह्वाकीकलकीलितैव सुदृढं तस्मान्न निर्यात्यसौ याणी प्राणपरिक्षयेऽपि महतां देहीति नास्तीति च॥

દાતા પાસે જઈને ‘આપો’ અને વાચકને ‘નથી’ એ પ્રકારની વાણી પ્રાણનો નાશ થાય, તોપણ મહાન પુરોષના મુખમાંથી નીકળતી નથી. પરંતુ ગરીબાઈને લીધે એ પ્રકારની વાણી હૃદયમાંથી ધણા વિલંબે કંઠમાં આવીને રહી જાય છે; ત્યાર-બાદ ધણા કષ્ટે તે વાણી જીભને ડેરવે આવીને અટકી જાય છે અને તે જીભથી ખીલામાં એવી સખત રીતે ટેકાઈ જાય છે કે પ્રાણ જતાં સુધી પણ તે બહાર નીકળતી જ નથી. ૫૨

દાનપ્રશંસા

अनुकूले विधौ देयं यतः पूरयिता हरिः ।
प्रतिकूले विधौ देयं यतः सर्वं हरिष्यति ॥१॥

બન્યારે નસીબ અનુકૂળ હોય, ત્યારે દાન આપવું; કારણ કે લગવાન હરિ બધાનું પૂરું કરનારા છે અને બન્યારે નસીબ પ્રતિકૂળ હોય, ત્યારે પણ દાન આપવું, કારણ કે હરિ બધું હરી લેનાર છે. ૧

यद्दाति यद्भाति तदेव धनिनो धनम् ।

अन्ये मृतस्य क्रीडन्ति दारैरपि धनैरपि ॥२॥

ધનિકનું સાચું ધન તો તે જ છે કે ‘જે પોતે આપે છે અને ભોગવે છે;’ બાકી તો મરણ થયા પછી એ ધન અને સ્ત્રીઓની સાથે ખીમ લોહા જ વિહાર કરે છે. ૨

यद्दासि विशिष्टेभ्यो यच्चाभासि दिने दिने ।

तत्ते वित्तमहं मन्ये शेषमन्यस्य रक्षसि ॥३॥

હે રાજન્ ! તમે જે ઉત્તમ પુરુષોને દાન આપો છો અને રોજ રોજ જેનો ઉપભોગ કરો છો, તે જ તમારું પિત છે; તે સિવાયનું તમે જે ધન સાચવી રાખો છો તે તો ખીમનું જ છે, એમ મારું માનવું છે. ૩

त्याग एको गुणः श्लाघ्यः किमन्यैर्गुणराशिभिः ।

त्यागाज्जગति पूज्यन्ते पशुपापाणपादपाः ॥४॥

પોતાના ધનનો ત્યાગ-દાન તે જ એક વખાણવા યોગ્ય શુભ છે; તે સિવાયના અન્યક શુભો હોય તેથી શું ? ત્યાગને લીધે આ જગતમાં પશુ, પથ્થર અને વૃક્ષો પણ પૂજાય છે. ૪

भवन्ति नरकाः पापात्पापं दारिद्र्यसंभवम् ।

दारिद्र्यमप्रदत्तेन तस्मादानपरो भवेत् ॥५॥

પાપને લીધે નરક ભોગવવાં પડે છે, ગરીબાઈને લીધે પાપ જન્મે છે, દાન નહિ આપવાથી ગરીબાઈ આવે છે; મારે સદા દાનપરાયણ રહેવું નેહંએ. ૫

प्रासादपि तदर्थं च कस्मान्नो दीयतेऽर्थिपु ।

इच्छानुरूपो विभवः कदा कस्य भविष्यति ॥६॥

વેર માત્રવા આવેલા વાયકોને પોતાના ઢાળિયા-માંથી અડધા ઢાળિયો પણ આપવો; કારણ કે આપણી ઇચ્છા પ્રમાણે વૈભવ મળે ત્યારે આપવાનું સુલભની રાખવામાં તો એવો વૈભવ ક્યારે ઢાને મળવાનો છે ? ૬

गौरवं प्राप्यते दानाज्જ तु वित्तस्य सञ्चयान् ।

स्थितिरुच्चैः पयोदानां पयोवीतमधः स्थितिः ॥

ધનનો સંગ્રહ કરવાથી ગૌરવ વધવું નથી; પરંતુ દાન આપવાથી ગૌરવ વધે છે. જળ આપનાર મેઘોની સ્થિતિ જોવે છે. પરંતુ જળ સંચય કરનાર સાગર નીચે રહે છે. ૭

દારિદ્રાન્મર કૌતેય મા પ્રયચ્છેશ્વરે ધનમ્ ।

વ્યાધિતસ્યોપધ પથ્ય નીરુજસ્ય નિમૌપધે ॥૮॥

હે કુતિપુત્ર યુધિષ્ઠિર મહારાજ ! જે સાધનસ પથ છે, તેને દાન નહિ આપતા મગ્ધોના ભરણપોષ કરા, કારણ કે જેને રોગ થયો છે, તેને ઔપધ-દવા કાયદાકાર છે, પરંતુ જે નીરુજી છે તેને ઔપધનો શો અર્થ છે ?

દાતૃયમિતિ ચદાન દીયતેऽનુપકારિણે ।

દેશે કાલે ચ પાત્રે ચ તદાન સાત્ત્વિક વિદુઃ ॥

દાન આપતું એ કૃત્ર છે એની છુદ્ધિથી, બદલાની આશા વિના યોગ્ય સ્થળે, યોગ્ય સમયે યોગ્ય વ્યક્તિને જે આપાય છે, તેને સાત્ત્વિક દાન કહે છે

ઉપાજિતાના વિતાના ત્યાગ એવં દિ રક્ષણમ્ ।

તદાગોદરસસ્થાના પરિવાહ ઇવાન્મસામ્ ॥૧૦॥

જેમ તળાવના પેગખમા ખૂબ પાણી ભરાઈ ગયું હોય તો તે જળને વહેડાથી દેતું બેઠેએ, તેમ કમાઈને ભોગ કરેન ધનનું દાન કરતું, તેજ તેનું રક્ષણ છે દાનોપમોગવન્ધ્યા યા સુધ્ધર્મા ન મુચ્યતે ।

પુતા यदि हि सा लक्ष्मीरलक्ष्मी कृतमा भवेत् ॥

જે લક્ષ્મી દાન અને ઉપભોગથી વાઝણી રહેલી છે અને મિત્રો-મનથી જનો પછુ જેનો ઉપયોગ કરતા નથી, તે લક્ષ્મીને જો લક્ષ્મી કહેવામાં આવે તો પછી અલક્ષ્મી કોને કહેવી ? અર્થાત્ જેના દાન કે ભોગ ન થાય તે લક્ષ્મી જ નથી ૧૧

किं तया क्रियते लक्ष्म्या या वधूरिव केचन ।

या न वेदयेव सामान्या पथिकैरपि भुज्यते ॥

કુલની વધૂની જેમ જે લક્ષ્મી ધરના ખુણી સેવતી હોય અને સામાન્ય પથિક જનો આમાન વેશ્યાની જેમ જે લક્ષ્મીનો ઉપયોગ કરતા ન હોય, તે લક્ષ્મીથી કંઈ કાર્ય થઈ શકે ? ૧૨

आयामशतलघस्य प्राणेष्योऽपि गरीयस ।

गतिरेकैव वित्तस्य दानमन्या विपत्तय ॥૧૩॥

સેકડો પ્રયત્ન પછી મરેલા અને પ્રાણથી પછુ વિશેષ પ્રિય ધનની તો એક જ ગતિ છે કે તેનું દાન કરો બાકી તો આપતિએ જ છે ૧૩

दानेन अग्न्यता यान्ति पशुपापाणपादपा ।

दानमेव गुण श्राव्य निमन्यैगुणकोटिभि ॥

પશુ પથ્થર અને વૃક્ષ જેવા પદાર્થો પછુ દાન આપવાને લીધ વખખાય છે દાન એ જ એ વખખાયના લાયક ગુણ છે, તે વિના ખીજા કરેડો ગુણ શા કામના ?

दान भोगो नाशस्तिस्रो गतयो भवन्ति वित्तस्य ।

यो न ददाति न भुङ्क्ते तस्य तृतीया गतिर्भवति ॥

ધનને જવાના ત્રણ માર્ગ-નષ્ટ ગાત છે, દાન, ભોગ અને નાશ, જે આપતો નથી અને ભોગવતો નથી તેના ધનની ત્રીજી ગતિ-નાશ થાય છે ૧૫

यो न ददाति न भुङ्क्ते सति विभवे नेव तद् द्रव्यम् ।

तृणमयकृत्रिमपुरुषो रक्षति सस्य परस्यथ ॥૧૬॥

વૈભવ હોવા છતાં પછુ જે આપતો નથી અને ભોગવતો નથી, તેનું દાન એ દ્રવ્ય જ નથી તે માણસ ખેતર સાચવવા બનાવેલા કૃત્રિમ પુરુષ-ચાડિયા જેવો છે ચાડિયાની જેમ તે અન અને ધન ખીજાને માટે સાચવી રાખે છે ૧૬

दातव्य भोक्तव्य सति विभवे समग्रो न कर्तव्य ।

पदयामि मधुकरीणा सचित्तमर्थ हरन्त्यन्ये ॥૧૭॥

જો વૈભવ હોય તો આપતું અને ભોગવતું બેઠેએ, પરંતુ તેનો સમગ્ર ન કરવો બેઠેએ કારણ હું કે બેઠે હું કે મધમાખીઓએ ભેગુ કરેહું મધ ખીજા ટરી અથ છે ૧૭

मीयता कथममीसित्तमेवा दीयता इतमयाचितमेव ।

त यिगस्तु कलयन्नपि बाञ्छामर्धिनागवसर सहते य ॥

યાચનાના મનની ઇચ્છાને કાઈ પછુ રીતે બળણી લે અને તેઓ માગે તે પહેલા જ તેમને તરત આપી દો યાચના મનની ઇચ્છાને બળણી લેવા છતાં તેને બેલવાનો અવસર સહન કરનાર ધનિકને ધિક્કાર છે ૧૮

प्रापितेन चद्रुक्ताकुविडम् लम्नितेन बहुयाचनलज्जाम् ।

अर्थिना यदधमर्षति दाता तन्न लुम्पति विलम्ब्य द्दान ॥

પ્રુશામતતા વચનો બેલવામાં યાચક જે વિભળા ભોગવે છે તેમ જ ઘણી વખત યાચના કરવામાં જે શમ અનુભવે છે તેવા યાચકને ઘણા વિલંબે દાન આપનાર દાતાને જે પાપ લાગે છે, તે પાપ આપવા છતાં પછુ ધેવાતું નથી ૧૯

यत्प्रदेयमुपनीय वदान्यैदायते सलिलमर्थिजनाय ।

याचनोक्तिविफलत्वविशङ्कात्रासमूच्छन्नचिकित्सितमेतत् ॥

આપવાનું દ્રવ્ય પાસે લાગીને દાતાઓ યાચકના દાયામાં જે મક્કપતું જળ આપે છે તે જળ તો યાચકની ચૂરડાને દૂર કરનાર ઔપધ જેવું છે અને તે યાચનાની માગણી નિષ્ફળ જરો એ નાસથી આવેન મૂચ્છાને દૂર કરે છે ૨૦

अर्थिने न कृणवद्वनमात्र किं जीवनमपि प्रतिपाद्यम् ।

एवमाह शुश्रवज्जलदायी द्रव्यदानविधिरुक्तिचिदप ॥

‘યાચના કરનારને તણખનાની જેમ તુચ્છ ગણીને ધન આપવું, તે પૂરતું નથી, પરંતુ તેને પોતાનું જીવન પણ આપવાનું છે’ એમ કન્યાદાનના સંકલ્પનો શુદ્ધ વિધિ કહે છે, કારણ કે સંકલ્પના દર્ભ સાથે જળ લેવાનો વિધિ છે, તે દર્ભ ધનનો અને જળ જીવનનો સૂચક છે ૨૧

પક્કસકરવિગર્હિતમર્હં ન શ્રિય કમલમાશ્રયણાય ।
અર્થિપાણિકમલ વિમલ તદ્વાસવેદમ વિદ્યયીત સુચીસ્તત્ ॥

લક્ષ્મીને આશ્રન આપનાર કમળ મદવનો સગ કરે છે, તેથી નિદ્રા યોગ્ય બનતું નથી, એમ વિચારીને ડાહ્યો ધનિક જન યાચક જનના હાથરૂપી કમળને લક્ષ્મીનું નિવાસ-ધર બનાવે છે અર્થાત્ યાચકને લક્ષ્મી આપે છે ૨૨

દાનપાત્રમધમર્ણમિદૈકપ્રાહિ કોટિગુણિત દિવિ દાયિ ।
સાધુરેતિ સુકૃતૈર્યદિ કર્તું પારલૌકિકકુસીદમસીદત્ ॥

દાનને પાત્ર યાચક જન એવો કરજદાર છે કે જે આ લોકમાં એક (શ્પિયો) લઈને પરલોકમાં કરોડ (શ્પિયા) આપનાર છે તેથી જેણે પુણ્ય કર્યા હોય, તે ધનિક જન જ આ લોકમાં દાન આપીને પરલોકમાં બાજન મેળવે છે ૨૩

અર્થો વિતેવાર્થનચોપસીદપ્રાલ્પોડપિ ધીરૈરવધીરણીય ।
માન્યેન મન્યે વિધિનાવિતીર્ણ સ પ્રીતિદાયોઽવહુમન્ટુમર્હ ॥

યાચના કર્યા સિવાય મળેલું ધન દાન વગેરે કરવાથી ખૂટી જાય તો તથી પોતાની જાતને જરા પણ તિરસ્કાર કરવો નહિ, મરણ કે માન આપવા યોગ્ય વિધિએ જે થોડું ઘણું ધન આપ્યું છે, તે પ્રીતિ આપનાર હોવાથી તેને વિરોધ કરીને માની લેવું એમ હે માનુ ધુ ૨૪

દાનેન મૂતાનિ વશીભવન્તિ દાનેન વૈરાગ્યયિ
યાન્તિ નાશમ્ । પરોડપિ વન્ધુલ્લુપેતિ દાનૈર્દાનિ
હિ સર્વવ્યસનાનિ દ્વન્તિ ॥૨૫॥

સર્વ પ્રાણીઓ દાન આપવાથી વશ થાય છે, દાનથી વેરી જનોના વેર પણ નાશ પામે છે, દાનથી પારકા પણ પોતાને મિત્રીજન બની જાય છે, એ ગિતે દાન સર્વ કષ્ટો ઢરી લે છે ૨૫

તુરગશતસહસ્ર ગોગતાના ચ લ્હ
સ્નકરજતપાત્ર મેદિર્નિ સામણન્તામ્ ।
નિમલ્લુલપ્તૂના કોટિવન્ધ્યાશ્ચ દન્તા
ન્નહિ નહિ સમમેર્તવન્નદાન પ્રયાનમ્ ॥૨૬॥

હમ્મરો ઘોડા આપો, લાખો ગાયો અને હાથીઓ આપો, સોનાચાદીના વાસણ આપો, સમૃદ્ધ સુધીની પૃથ્વી આપો, સારા કુળની નવવધૂઓ અને કન્યાઓના કરોડો દાન કરો, પરંતુ સર્વ દાનોમાં મુખ્ય અનદાન છે, તેની તોલે ખીબું કાંઈ દાન નથી ૨૬

કામ વાચ કતિચિદ્કલા સન્તુ લોકે કરીના
સન્ત્યેવાન્યા મધુરિપુરુષા સત્તાત્કામદોઽથ ।
વિત્ત કામ મરતુ વિકલ દત્તમશ્રોત્રિયેભ્ય
પાત્રે દત્તૈર્ભવતિ હિ ધનેર્ધન્યતા મૂરિદાતુ ॥૨૭॥

કવિજનોની ડેટલીક સામાન્ય કાનવાણી ભલે આ લોકમાં નિષ્ફળ ન થાઓ, પરંતુ મધુસૂદન કૃષ્ણ ભગવાનની સ્તુતિ કરવાથી તેમની ડેટલીક વાણી કામ ધેનુની જેમ સર્વ મનોરથ પૂરનારી બને છે, તે જ રીતે આશ્રીન કુપાને દાન આપવાથી થોડું ધન ભલે નિષ્ફળ જાઓ, પરંતુ તેમાં ડેટલીકવાર મધુ અસાત સુપાનને પણ દાન આપાઈ જાય છે અને એ ધનથી દાન આપનારની ધન્યતા થાય છે ૨૭

દેય મો અધને ધન સુકૃતિમિના સચિત્ત સર્વદા
શ્રીકણ્વ વલેશ્ચ વિઝમપતેરચાપિ કીર્તિ સ્થિતા ।

આશ્ચર્ય મધુ દાનમોગરહિત નટ્ત ચિરાત્સચિત્ત
નિરદાદિતિ પાણિપાદ્યુગલ ઘપન્ત્યહો મક્ષિકા ॥૨૮॥
હે ધનિક પરખો ! નિર્ધનને ધન આપવું, કારણ કે પુણ્યશાળી જનોએ તેનો સચન કર્યો નથી કયું રાગ, ગણિરાગ અને વિક્રમરાગનો યશ અત્યાગ સુધી સ્થિર રહ્યો છે આશ્ચર્યની વાત તો એ છે કે માખોએ અધનો લાળા માળ સુધી સચન કર્યો અને તેનો દાન કે ભોગમાં ઉપયોગ કર્યા નહિ, તોપણ તેમનું તે મધુ રૂપ ધન નાશ પામ્યું અત તે ખેદથી મધમાખીઓ પોતાના હાથપગ ધમે છે ૨૮

લોભની નિંદા

લોભ પ્રતિષ્ઠા પાપસ્ય પ્રસૂતિર્લાભ, ઇવ ચ ।

દ્વેષનોઘાદિજનકો લોભ પાપસ્ય કારણમ્ ॥ ૧ ॥

લોભ પાપનું સ્થાન છે તેમ જ લોભ જ પાપને જન્મ આપનાર છે, લોભ દેવ દેવ વગેરેને ઉપન કરનાર છે તેમ જ લોભ પાપનું કારણ છે ૧

લોભાત્કોષ પ્રભવતિ લોભાત્કામ પ્રચાયતે ।

લોભાન્મોદ્દશ્ચ નાશશ્ચ લોભ પાપસ્ય કારણમ્ ॥૨॥

લોભથી કોષ જન્મે છે, લોભથી મામ જન્મે છે, લોભથી મોઢ અને નાશ પણ જન્મે છે, માટે લોભ પાપનું કારણ છે ૨

લોભાત્ક્રોધઃ પ્રભવતિ ક્રોધાદ્ દ્રોહઃ પ્રવર્તતે ।

દ્રોહેણ નરકં યાતિ શાસ્ત્રોઽપિ વિચક્ષણઃ ॥ ૩ ॥

લોભથી ક્રોધ જન્મે છે, ક્રોધથી દ્રોહ પ્રગટે છે અને દ્રોહથી શાસ્ત્રને અજ્ઞાનર વિચક્ષણ પુરુષ હોય તોપણ તે નરકને પામે છે. ૩

માતરં પિતરં પુત્રં ધ્રાતરં વા સુહૃત્તમમ્ ।

લોભાવિષ્ટો નરો હન્તિ સ્વામિનં વા સહોદરમ્ ॥ ૪ ॥

લોભથી ધેરાયેલા માણસ માતા, પિતા, પુત્ર, ભાઈ, શ્રેષ્ઠ હિતેચ્છુ-ભગ્ન અને સ્વામીને કે સહોદરને પણ મારી નાખે છે. ૪

લોભેન યુદ્ધિશ્ચલતિ લોભો જનયતે વૃષામ્ ।

વૃષાર્તાં દુઃસ્વમાપ્નોતિ પરજેદ્ધ ચ માનવઃ ॥ ૫ ॥

લોભથી યુદ્ધિ અણે છે, લોભ વૃષ્યા પેદા કરે છે અને વૃષ્યાથી પીડાતો માણસ આ લોક કે પરલોકમાં દુઃખ પામે છે. ૫

લોભાવિષ્ટો નરો વિત્તં વીક્ષતે ન સ ચાપદમ્ ।

દુગ્ધં પશ્યતિ માર્જારો યથા ન લગુઢાહતિમ્ ॥ ૬ ॥

જેમ બિલાડી દુધને જુએ છે; પરંતુ પોતાને માથે ઊભાચેલી લાકડીને જોતી નથી તેમ લોભિયો માણસ ધનને જુએ છે; પરંતુ આપત્તિને જોતો નથી. ૬

પ્રાયેણ ધનિનામેવ ધનલોભો નિરત્વરમ્ ।

પશ્ય કોટિદ્વયોપેતં લક્ષાય પ્રણતં ધનુઃ ॥ ૭ ॥

ધણું ખરું તો જે ધનિક છે, તેમજ નિરંતર ધનનો લોભ રહ્યા કરે છે. જુઓને! ધનુષ્ય બે કોટિ- (છેડા, કરોડ)થી યુક્ત છે, છતાં તે લક્ષ (નિશાન, લાખ) માટે નમે છે, અર્થાત્ બે કરોડ રૂપિયા હોય, તે પણ લાખ રૂપિયા માટે કંઈક મારે છે. ૭

લોભઃ સદા વિચિન્ત્યો લુબ્ધેભ્યઃ સર્વથા મયં દૃષ્ટમ્ ।

કાર્યાકાર્યવિચારો લોભવિમૂહસ્ય નાસ્ત્યેવ ॥ ૮ ॥

લોભ કરવા માટે સદા ચિંતા કરવાની હોય છે; તેમજ લોભિયા જનોથી દરેક રીતે બધા જોતામાં આવે છે; કારણ કે જે માણસ લોભથી મૂઠા બનેલ હોય તેને કરવું કે ના કરવું, તે વિશેનો વિષેક વિચાર રહેતો નથી. સત્યપ્રશમતપોમિઃ શસ્ત્રધનૈઃ શાસ્ત્રવેદિર્મિર્વિજિતઃ ।

લોભોઽવતં પ્રવિષ્ટઃ કુટિલં દૃદ્યં કિરાટીનામ્ ॥ ૯ ॥

જ્યારે લોભ સત્ય, શક્તિ અને તપ આચરનાર તેમજ શસ્ત્રથી ધનવાળા અને શાસ્ત્રને અજ્ઞાનર માણસોથી ગિતાઈ ગયો, ત્યારે વધિક જાતિના કુટિલ દંધરૂપી વાઙ્માર્ગ જઈને પેસી ગયો. ૯

સ્નેહોપપન્ન ઇતિ પૂર્ણદશાવિશેષ-

શાલી સ્વમાત્મનિ વસુપ્રકરં નિધાય ।

લબ્ધોદયે તમય ગૃહતિ પદ્મવન્ધૌ

વીપા ભવન્તિ કલુપા વલવાન્ હિ લોભઃ ॥ ૧૦ ॥

રાત્રિના સમયે સૂર્યે જોયું કે હાલો સ્નેહ (તેલ)થી ભરપૂર છે અને તેમની દશા (દિવેત, સ્થિતિ) પૂરેપૂરી સારી છે; ત્યારે તેણે પોતાનાં કિરણોથી ધન (વસુ) નો સમૂહ તેને આપી દીધો; પરંતુ જ્યારે પોતાનો ઉદય થયો, ત્યારે કમળના મિત્ર બનેલા એવા સૂર્યે તે કિરણસમૂહ પાછો લઈ લીધો; તેથી દીવા દીકા થઈ ગયા. ખરેખર લોભ તો બળવાન છે અર્થાત્ પોતાની દશા સુધરવા છતાં, બીજાને આપેલ ધન ધનિકા પાછું માગી લે છે, તે લોભનું કારણ છે. ૧૦

યદુર્ગામટવીમટન્તિ વિકટં ક્રામન્તિ દેશાન્તરં

ગાહન્તે ગહન્ સમુદ્રમયનક્લેશં કુર્ષિ કુર્ષતે ।

સેવન્તે કૃપણં પતિ ગજપદાસંપદ્મદુઃસંચરં

સર્પન્તિ પ્રધનં ધનાન્ધિતધિચરત્સોભવિસ્ફૂર્જિતમ્ ॥ ૧૧ ॥

ધનથી જેની યુદ્ધિ આધળી થયેલ છે, એવા લોભી ગંડન જંગલમાં ભટક્યા કરે છે, દેશવિદેશના વિકટ માર્ગો ખેડે છે, સમુદ્રને વલોવવાનો કલેશ સહીને પણ સમુદ્રમાં પ્રવેશ કરે છે, ખેતી કરે છે, કંજૂસ સ્વામીની સેવા કરે છે તેમજ લાઠીઓનાં ગંડસ્થાનોના ધસારા-વાળા યુદ્ધના વિકટ માર્ગો પર ફર્યા કરે છે; ખરેખર! આ બધાં કાર્યો એ લોભના વિલાસો છે. ૧૧

ઉદારની પ્રશંસા

શતેષુ જાયતે શૂરઃ સહસ્રેષુ ચ પण્ડિતઃ ।

વક્ત્ર દશસદૃશ્યેષુ દાતા ભવતિ વા ન વા ॥ ૧૨ ॥

સો પુરોમાં એક શરીર પેદા થાય છે, હજારમાં એક વિદ્વાન થાય છે, દશ હજારમાં એક વક્તા બને છે; પરંતુ દાતા પુરુષ તો ભાગ્યેજ કોઈક થાય કે ન પણ થાય. ૧

દાતારં કૃપણં મન્યે મૃતોઽપ્યર્થં ન મુચ્ચતિ ।

અદાતા હિ ધનત્યાગી ધનં હિન્વા હિ ગચ્છતિ ॥ ૧૩ ॥

ખરી રીતે તો જે દાતા છે, તેજ કંજૂસ છે; કારણ કે તે પોતે મરણ પામે છે, છતાં પણ તે ધન છોડતો નથી અર્થાત્ દાનનું પુણ્ય તેની સાથેજ બળ્ય છે; તેમજ જે દાન આપતો નથી તેજ ખરેખર ધનનો ત્યાગી છે; કારણ કે તે ધન આ લોકમાં છોડીને ચાલ્યો બળ્ય છે. ૨

રક્ષતિ કૃપણાઃ પાપૌ દ્રવ્ય કલ્પમિવાત્મનઃ ।

વદેવ સન્તઃ સતતસુસ્તજન્તિ યથા મલમ્ ॥૩॥

ધનને પોતાના માંસ-રક્તની જેમ કંચસ લોકો તેને પોતાના હાથમાં રાખી રૂકે છે; પરંતુ સતપુરણે એ ધનનો મળની જેમ ત્યાગ કરે છે. ૩

ચાવિતો યઃ પ્રઠ્ણ્યેત દુર્યાચ પ્રીતિમાન્મવેત્ ।

તં દૃષ્ટ્વાપ્યથવા શ્રુત્વા નરઃ સ્વર્ગમવાપ્નુયાત્ ॥૪॥

ઘાઈ માયના કરે, તો જે માણસ હજીવાય અને તેને દાન આપીને પોતે પ્રીતિવાળો થાય, તે માણસને જોઈને અથવા સાંભળીને પણ માણસ સ્વર્ગને મેળવે. ૪ આકારમાત્રે વિજ્ઞાતે સંપાદિતમનોરથાઃ ।

તે ધન્યા યે ન શુષ્કન્તિ દીનાઃ કામાર્થિનાં ગિરઃ ॥

થાયકોની દીન પાણી ન સાંભળતા જેઓ તેમની આકૃતિ માત્ર જોઈને, તેમના મનોરથોને પૂરા કરે છે તે ઉદાર માણસો ધન્ય છે. ૫

કર્ણલઙ્ગિગુણોત્કર્પાસ્ત્યાગિનો ધન્વિનસ્તથા ।

નિષ્કલાન્ન વિમુશ્ચન્તિ માર્ગણાન્સંમુલે સ્થિતાન્ ॥૬॥

જેમ કાન સુધી શુણ્(પણ્)ની દોરી)ને ખેંચનારા ધનુર્ધારી ક્ષત્રિયો પોતાની સામે ધગુચ પર રહેલા ખણેને નિષ્કળ છેડાતા નથી તેમ કાને સાંભળેલા શુણ્ વડે આકર્ષણ પામીને અથવાલા થાયકોને ત્યાગી જનો નિષ્કળ કરતા નથી. ૬

દૈદિ દૈર્ઘીતિ જલ્પન્તિ ત્યાગિનોઽયર્થિનોઽપિ ચ ।

જાલોકયન્તિ ભાર' સ્યાદરિત નાસ્તીતિ ન કચિત્ ॥

ત્યાગી ઉદાર જનો અને થાયક જનો બંને 'આપો-આપો' એ પ્રકારના શબ્દો બોલતા હોય છે તેમજ

'લોકો લુપ્ત છે,' 'ભાર થઈ જશે,' 'છે' અને

'નથી' એ પ્રકારના શબ્દો બોલેલાથી કાઈ બોલતા નથી

સુધ્યન્તે પક્ષિવશઃ પઠન્તિ શુકસારિકાઃ ।

દાતું શક્નોતિ યો વિત્તં સ શૂરઃ સ ચ પઞ્ચતઃ ॥૮॥

પક્ષીઓ અને પશુઓ પણ હાલ હોય છે તેમજ મેના-બોપાટ પણ મીઠા શબ્દો બોલતા હોય છે; તેથી તે શરવીર કે પંડિત કહેવાતા નથી; પરંતુ જે ધન આપી શકે છે તેજ શરવીર છે અને તેજ પંડિત છે. અર્થ નિજઃ પરો વૈવિ ગણના લપુતેતસામ્ ।

વદારવરિતાના તુ વસુધૈવ કુટુમ્બકમ્ ॥૯॥

જેવું મિત્ર નાહું છે, એવા દલકા પુરેયોને આ પોતાનો અને આ પારકો એવી ગણના દોર છે; પરંતુ જેમના ચરિત ઉદાર છે, તેમને માટે તો આખી પૃથ્વી કુટુંબ જેવી છે. ૯

લક્ષ્મીપયોષરોત્સન્નકુદકુમારણિતો હરેઃ ।

ધન્યો શલિઃ સ ચેનાસ્ત્ય મિશ્રાપાત્રીકૃતઃ કરઃ ॥૧૦॥

વિષ્ણુ લગ્નવાનનો હાથ લક્ષ્મીજીના સ્તન પર રહેલ કેસરથી લાલ થયેલો છે; તે હાથને જેણે મિશ્રાના પાત્ર તરીકે બનાવ્યો, તે બળિરાજને ધન્યવાદ છે. ૧૦

કર્ણસ્ત્વચં શિશિર્માંસં જીવં જીમૂતવાહનઃ ।

દદૌ દુષ્ટીચિરસ્થીનિ નાસ્ત્યદેયં મહાત્મનામ્ ॥

કર્ણમાત્રે પોતાની ચામડી સાથે બડાયેલ કવચ કુંડલ, શિંગિરામજે પોતાના શરીરનું માંસ, છમૂતવાહને પોતાનો જીવ અને દુષ્ટીચિ કષ્ટિએ પોતાનાં હાડકાં આપી દીધા. ખરેખર મહાત્મા પુરુષો પાસે એવી ઘાઈ ચીજ નથી, કે જે તેઓ દાનમાં ન આપી શકે. ૧૧

દાતા નીચોઽપિ સેવ્યઃ સ્થાન્નિષ્કલો ન મહાનપિ ।

જલાર્થી વારિષિં ત્યસ્ત્વા પશ્ય કૃપં નિપેયતે ॥૧૨॥

નીચ માણસ પણ દાતાર હોય, તો તેની સેવા કરવી; પરંતુ મોટા માણસ નિષ્કળ હોય, તો તેની સેવા કરવી નહિ. જુઓ, પાણી પીવાની ઇચ્છાવાળો માણસ મહાસાગરને છાડીને ફવાને સેવે છે, ૧૨ સેવ પરં ન વિનયતિ સતુરપિ ચ શ્રીર્નિવૈશિતા સત્ત્વ ।

અવશિષ્ટે હિમાંશોઃ કૌય કલા ચ સ્થિરા શમ્ભૌ ॥

ચંદ્રની એક કલા ચંદ્રરત્ના મસ્તક પર હોવાથી કાયમ રહે છે, એ રીતે સજ્જનોમાં જેણે નિવાસ કર્યો છે, એવી લક્ષ્મી થોડી હોય, તોપણ તે નાશ પામતી નથી. ૧૩

કિયતી પદ્મસદ્ધૌ કિયતી લક્ષ્મ્યાવકોટિરપિ કિયતી ।

ઔદાયર્જન્નવમનસાં રત્રવતી વસુમતી કિયતી ॥૧૪॥

જે દાતાર પુરુષોના મન ઉદારતાને કારણે ઉત્તમ બનેલા છે, તેમને પાંચ હજારની ગણનાનો શો હિસાબ, તેમને લાખ કે કરોડનો પણ શું હિસાબ, તેમજ ૨૨ નથી ભરેલી પૃથ્વીનો પણ તેમને શું હિસાબ ? ૧૪

નાશ્કરણિ પઠતા કિમપાતિ પાઠિતોઽપિ કિમ્

વિસ્મૃત એવ । ઇત્યમર્થિજનસંશયશેલોચલનાં રણુ ચક્રાર નક્રારઃ ॥૧૫॥

'ઉદાર પુરુષો બાળપણમાં બ્યારે વર્ણમાળાના અક્ષરો ભરવા લાગ્યા ત્યારે તે લોકો 'નક્રાર' ભરવા નહિ હોય અથવા તો નક્રાર ભરવા ઉઠે, તો શું પાછળથી ભૂલી ગયા હશે ?' એ રીતે દાનાના મુખે નક્રાર ન સાંભળનારા થાયક જનો મંદવર્ણી પીચકા પર ડાળ્યા કરતા હોય છે. ૧૫

કૃપણની નિંદા

કૃપણે સમો ઘાતા ન મૂતો ન મવિવ્યતિ ।

અસ્પશનેવ તિત્તાનિ ચ પરેભ્ય પ્રયચ્છતિ ॥૧૧॥

કૃષ્ણ જેવા ઘાતાર કાઈ થયો નથી અને ઘાતાનો નથી, કાગળ કે તે પોતાનું બધું ધન એને હાથ પશુ અડાજ્યા વિના મરણ પછી બીજાને આપી દે છે ૧

યદર્જયે પરિક્ષેરર્જિત યન્ન મુચ્યતે ।

વિમચયતે યદન્તેડન્યૈ કસ્યચિન્મામ્તુ તદ્દનમ્ ।

ધણ કસેરો વેણા પછી, જે ધનની કમાણી થાન છે, કમાણી થાન પછી જે ધન ભોગવી શકાય નથી અને છેવટે બીજાએ જેને વહેચી લે છે, એનું ધન કાઈને ન હોય ૨

યત્કરોત્યરતિ ક્ષેશ વૃષ્ણા મોહ પ્રજાગરમ્ ।

ન તદ્દન કદર્યાણા હૃદયે વ્યાધિરેવ સ ॥૧૩॥

જે ધન પ્રેમ હોડાવે તેમ જ પ્રેશ, વૃષ્ણા, મોહ અને ઉમંગરો કાગલે તે ધન નથી, પરંતુ કૃષ્ણ માણસોના હૃદયમાં મોહો તે પ્રેમ જ છે ૩

શૃત્યુ શરીરગોષ્ઠાર ધનરક્ષ વસુન્ધરા ।

દુધ્વારિણી ચ હસતિ સ્પર્ધિ પુત્રવત્સલમ્ ॥૧૪॥

જે પોતાના શરીરને ધણુ સાચાવે છે, તેને જોઈને મૃત્યુ હસે છે, જે ધનની રક્ષા કરે છે, તેને પૃથ્વી હસે છે તેમ જ પોતાના પુત્ર પર પ્રેમ રાખનાર પતિને જોઈને વ્યભિચારિણી સ્ત્રી હસે છે ૪

સ્વામ્યભોગવિહીનેન ધનેન ધનિનો યદિ ।

મવામ કિં ન તેનેવ ધનેન ધનિનો વયમ્ ॥

જે ધનનો ત્યાગ કે ભોગમાં ઉપયોગ થતો નથી, તે ધનથી જે કૃષ્ણ માણસ ધનિક ગણાયો હોય, તો પછી એ જ ધનથી અમે પણ શા માટે ધનિક ન ગણાઈએ ? ૫

દાનોપભોગરહિતા દિવસા યાન્તિ યસ્ય વૈ ।

સ લોહકારમશ્ચેવ શ્વન્નનપિ ન જીવતિ ॥૧૬॥

જેના દિવસો દાન કે ભોગથી રહિત ચાલ્યા જાન છે તે માણસ છુદારની ધમણની જેમ ફક્ત શ્વાસ લેનારા છે, તે જીવતો નથી ૬

અવુર્ધર્યલાભાય પપરૂબીભિરિવ સ્વયમ્ ।

આત્મા સસૃષ્ટ્ય સસૃષ્ટ્ય પરોપકરણીતૃત્ ॥૧૭॥

ધનનો લાભ થાય એટલા માટે મૂર્ખ લોકોએ બીજા વેશ્યાઓની જેમ પોતાની આત્માને ટાપટીપથી સખી સખીને દેવડા બીજાના મામમાં જ લેડી દીધી હોય છે ૭

કૃપણે સંવેનેન મૃતેનાપિ ન લીયતે ।

માસ ધર્ચયતા તેન કાકસ્યોપૃત્તિ કૃતા ॥૮૮॥

કૃપણ માણસ તો મરેના શય જેવો છે શય જેમ કાઈને કઈ આપી શક્યુ નથી તેમ આ કૃપણ પણ કાઈને કઈ આપતો નથી ૮૮ કૃપણ મરતા તો શય સારુ છે, કારણ કે કૃપણ તો પોતાના શરીરનું માસ જ વધારી લાવે છે જ્યારે શયે તો પોતાના માસ વડે કાઢી જાય ૮૯ પણ ઉપધાર મૂકે છે ૮

વોવમન્તિ ન યાચન્તે મિશ્રાઢારા ગૃહ ગૃહે ।

દીનતા લીયતા નિત્યમદાતુ ફલમીદશમ્ ॥૧૯॥

શે શે દરીને લિક્ષા માગનારા યાચના બગી ગીતે લિક્ષા માગના નથી, પણ મિક્ષા માગના દારા બંધાને ઉપદેશ આપે છે કે 'તમે આપો, આપો, કાગળ કે નહિ આપનારને અમારા જેવું (બીજા માગવાનું) ફળ ભોગવવું પડે ૮

ઢાર ઢાર ચટ્તીહ મિશુકા પાત્રપાણય ।

દશીચન્ત્યેવ લોકાનામદાતુ ફલમીદશમ્ ॥૧૯૦॥

જેના હાથમાં લિક્ષાનું પાન છે એવા મિશુકા બારણે બારણે ભટકે છે અને લોકોને બતાવે છે કે, 'જે દાન નાંદ આપે, તેમને અમારા જેવું ફળ ભોગવવું પડે ૧૦

ન ઘાતુ નોપમોમ્તુ ચ શક્નોતિ કૃપણ શ્રિયમ્ ।

કિં તુ મૃશતિ હસ્તેન નપુસક ફન શ્રિયમ્ ॥૧૧॥

જેમ નપુસક માણસ ઓનો હાથથી સ્પર્શ કરે છે તેમ કૃષ્ણ માણસ લક્ષ્મીનો પોતાના હાથથી સ્પર્શ કરે છે તે લક્ષ્મી આપી શકતો નથી તેમ પોતે ભોગવી પણ શકતા નથી ૧૧

કિંશુકે કિં શુક કુર્યાત્કલિતેડપિ લુપ્તશિત ।

અદાતરિ મમૃદ્ઢાપિ કિં કુયુરુપજીવિન ॥૧૨॥

કેશના ઝાડ પર ફૂલ આપના હોય, પણ એથી જુઓ પોપટ તેને શું કરે ? કારણ કે તે ફૂલ ખવાતા નથી તેની ગીતે સ્વામી સમૃદ્ધિવાળા હોય તોપણ ઘાતાર ન હોય તો સેવકોનો તેને શું કરે ? ૧૨

ધર વિમરહીનેન પ્રાણ સતોપતોડનલ ।

નોપચારપરિષ્ત્ર કૃપણ પ્રાપ્તયતો જન ॥૧૩॥

જેની પામે વૈભવ નથી એવા માણસે પોતાના પ્રાણ આપીને અગ્નિને તૃપ્ત કરવા તે સારુ છે, પરંતુ જે આદરસ માન વગરે બળ્યતો નથી એવા કૃષ્ણ માણસ પામે પ્રાર્થના મરવી, તે સારુ નથી ૧૩

ઉદારચરિત્તત્તગમી યાચિત કૃપણોડધિક ।

एको धन तत प्राणानन्य प्राणास्ततो धनम् ॥

તેના ચરિત ઉદાર છે એવા દાતાર પુરષ કરતા
કળુસ ચડિયાતો છે, કારણ કે દાતાર પહેલા ધન
આપીને પછી પ્રાણુ ત્યજે છે અને કૃષ્ણ તો પ્રાણુ
આપીને પછી ધનનો ત્યાગ કરે છે ૧૪

નોપમોસ્તુમપિ ક્ષીવો જાનાત્યુપચિતા શ્રિયમ્ ।

મામ્યો વિરાગયત્યેવ રમચ્ચનપિ કામિનીમ્ ॥

નપુસક મદમાતી જાને રમાડતો હોય તોપણ તેને
રાગ વિનાની કરી મૂકે છે, તેની રીતે ખૂબજ વધેલી
લક્ષ્મીને કળુસ પુરુષ ભોખી શકેતો નથી ૧૫

કૃષ્ણ સ્વપ્રસન્ન ન કરોતિ મયાદિહ ।

મવિતા ચદિ મે પુત્ર સ મે વિત્ત હરેદિતિ ॥

આ લોકમા જે કળુસ છે, તે પોતાની સ્ત્રીને
સગ પણુ એળા લખને કાણે નથી મગ્તો કે, 'મે
મારે પુત્ર થશે તો તે મારા ધનને ઠરી લેશે' ૧૬

યદ્યૌડય ક્ષિતૌ વિત્ત નિવત્તાન મિતપચ ।

તદ્ધોનિરય ગન્તુ ચક્ર પન્થાનમમત ॥૧૭॥

કળુસ માણસ જેમ જેમ નીચે અને નીચે ખોદીને
ધનને દાટે છે તેમ તેમ તે નીચે નરકમા જવાનો
માર્ગ આગળથી કરી રાખે છે ૧૭

નિજસૌલ્ય નિરુધાનો યો ધનાજનમિચ્છતિ ।

પરાર્થે ભારવાહીય ક્રેષ્ટારથેય દિ ખાજનમ્ ॥૧૮॥

પોતાના સુખસમગ્ર રોકી રાખનાર જે કળુસ
પુરુષ ધન પેદા કરવાને છરે છે, તે વો ભારને વહન
કરનારો છે તેમ જ ખીમને માટે કંચેશન જ પાત્ર
બને છે ૧૮

અસમ્મોયેન સામાન્ય કૃપણસ્ય ચ ધન વરે ।

અસ્યેદમિતિ સમ્પન્નો હાનૌ દુ લેન ગમ્યતે ॥

કળુસ પાને જે ધન હોય છે તેને તે ભોગવતો
ન દોઈ તે ધન તેને માટે પારકાના ધનના જેવજ છે
એ ધન એવું હતું એ ક્રમપેના એ ધનની સાથેના તેના
મનુષ્ય એ ધનનો નાશ થયે બ્યારે તે કુખી બને છે
ત્યારેજ ફક્ત ખીનજાથી જીવવામા આવે છે ખૂસને
પોતાના ધન વડે સુખી થતો જોઈને એ ધન જેવું છે
એવું બાધુવાનો ખીનજોને વખત જ આવતો નથી ૧૯

સતિ દ્રાક્ષાફલે ક્ષીરે મૃદામાતવાદન મુદે ।

અહો માતુરિય રીતિ કૃષ્ણે ગર્ભવચિનિ ॥૨૦॥

પરેખર, જ્યારે કળુસ માણસ સાનાના ગર્ભમા
આવ્યો હોય ત્યારે તેની માતાને ધરમા દ્રાક્ષ અને
દૂધ જેવા મીઠા પદાર્થો હોવા છતાં, માગીના રવાદથી
આનંદ થાય છે ૨૦

અદાતુર્માનસ ક્ષાપિ ન મ્પ્રશન્તિ કવેર્ગિર ।

દોષાયૈવાતિદૃઢસ્ય વિલાસાસ્તરુણીકૃતા ॥૨૧॥

જેમ કુસન સ્ત્રીઓએ જે વિલાસો ક્યા હોય તે
અત્યંત વૃદ્ધ જન માટે દોષતુ જ કારણ બને છે, તેમ
જે વૃક્ષ માણસ છે, તેના મન સુધી વનિની વાણી
પહોંચી શકી નથી ૨૧

શરણ કિં પ્રવજાનિ વિપવન્નારવન્તિ કિમ્ ।

ન ત્યજન્તે ન મુચ્યન્તે કૃષ્ણેન ધનાનિ યત્ ॥૨૨॥

આ બધા ધન શુ કળુસને શરણે ગયા ઠરો કે
પછી ડેરની જેમ તેને મારી નાખનારા ઠરો ? કારણ
કે કળુસ માણસો ધનનો યાગ કરના નથી તેમ તેને
ભોગરતા પણુ નથી ૨૨

ધન યદિહ મે દસે વિધે મા દેદિહ કદિંચિન્ત્ 。

ઔદાર્ય ધનિનો દેદિહ ચન્નદીયે દ્વિ સ્થિતમ્ ॥૨૩॥

હું વિધાતા ! તુ મને આ લોકમા ધન આપવા
છરેતો હવ તો તે ધન મન આપેતો નહિ પરંતુ મરડા
હથમા જે હાડતા રહેના છે, તે ધનિકને આપને ૨૩
વીળેશ થોનદીનસ્ય હોહાક્ષીવ વિચક્ષુપ ।

અસો કુસુમમાલેન શ્રી કર્ણસ્ય નિષ્ફળા ॥૨૪॥

બહેરાને વીણાની જેમ આધમાને સુદ સ્ત્રીની જેમ
અને મરનાને પુષ્પની માળાની જેમ ખૂસને મળેલી
લક્ષ્મી નકામી છે ૨૪

લુચ્છો ન વિગ્જત્યર્થ નરો દારિદ્ર્યસાક્ષ્યા ।

દાતાપિ નિસ્રજત્યર્થ તયૈવ નતુ શક્ય ॥૨૫॥

દરિદ્રતા આપને એ શકાથી ખૂસ માણસ
ધનનો લાગ કરેતો નથી પરંતુ 'ધન નહિ આપુ તો
દરિદ્રતા એ વતો' એ જ શકાથી દાતાર ધન આપે છે
વૈષ્ણવશુકપત્રે સતિ પ્રિયેવ યસ્ય નાસ્તિ મોએન્દ્ર ॥

ન વ પરલોકસમીહા સ ભવતિ ધનપાલ્કો મૂર્તે ॥૨૬

નખીનના સગો જેને દેશ મરેલી છે, છતાં પણુ
જે કળુસ માણસને તેના ભાગની છરજ થતી નથી,
તેમ જ દાન આપીને પરલોક મેળવી લેવાની છર ૧ પણુ
જાગી નથી તે દેવના ધનની એટલી કમનારો મૂર્ખ છે
વપ્રભોગકાતરાણા પુરપાનામર્થસચવપરાણામ્ ।

વન્યામણિરિવ સદને તિસ્તર્ય પરસ્યા ॥૨૭॥

જે પૈસા ભેગા મગામા જ મરગત છે અને તેને
ભોગવત મા બીજું છે, એવા ધનિ માણસોના ધરમા
રહેલી લક્ષ્મી ઉતમ કન્યાની જેમ પારખને માટે જ હોય છે.
યદિ ભવતિ ધનેન ધની ક્ષિતિતલનિહિતન અગરહિતન ।
તસ્માદ્વ્યમપિ ધનિવત્તિમ્પ્રતિ ન વાચ્યનો મેઝ ॥૨૮॥

જેણે પોતાનું ધન પૃથ્વીમાં દાટ્યું છે અને તેના ભોગ કરતો નથી; એવા કંબૂસ માણસ બે પોતાના ધનથી ધનિક કહેવાતો હોય, તો અમે પણ ધનિક છીએ; કારણ કે પૃથ્વીતલ પરનો સોનાનો મેરુ પર્વત અમારો પણ છે. (જેનો ઉપભોગ થતો નથી). ૨૮

નન્દનરેન્દ્રદ્રવિર્ણુદ્ગતમિહ કિમપિ વિહિતમતિયોરમ્ ।
યસુધાતલોપ્તમાકો વિરમતિ નાથાપિ ચત્તેભ્યઃ ॥૨૯॥

(એમ કહેવાય છે કે પાટલીપુત્રના નંદ રાજાએ નવ કરોડ સોનામહોર પૃથ્વીમાં દાટી હતી, તે હજી પણ છે.) તે સોનામહોરોએ એવાં તે શા અતિથોગ પાપ કર્યાં હશે કે તેમનાથી જે પૃથ્વીના પેટાણમાં ગરમી થઈ છે, તેના બાદ હજી સુધી શાત થતો નથી. ૨૯

દ્વદતરનિવદ્ધમુદ્રેઃ કોશનિપણસ્ય સહજમલિનસ્ય ।

કૃપણસ્ય કૃપણસ્ય ચ કેવલમાકારતો મેદઃ ॥ ૩૦ ॥

કૃપણ-કંબૂસ અને કૃપણ-તલવાર એ બંનેમાં કમ આકારનો ભેદ છે; બાકી બંનેમાં ખૂબ સરખાપણું છે, જેમ કે કૃપણની મૂક મજબૂત રીતે બાંધેલી હોય છે, તેમ કૃપણની મૂક બીજાને આપવા માટે છૂટતી નથી; કૃપણ જેમ આનંદ (કાશ)માં પુરાઈ રહે છે, તેમ કૃપણ ખજાના (કાશ)માં જ ભરાયેલો રહે છે; કૃપણ જેમ કુદરતી રીતે કાળા (મલિન) છે, તેમ કૃપણ સ્વભાવે મલિન હોય છે. ૩૦

કૃપણસ્ય સમૃદ્ધિનાં મોક્ષારઃ સન્તિ કેવિદતિનિપુણઃ ।

જલસંપદોઽનુપાદ્યોયન્તિ વશં શશ્વદૌર્ગમેઃ ॥ ૩૧ ॥

જેમ જળનો સંચય કરનાર સમૃદ્ધની જળસંપત્તિ કાયમ વાડવામિતે વશ હોય છે, તેમ કંબૂસ માણસની સમૃદ્ધિએને પોતાને વશ રાખી ભોગવનારા કેલોક અતિ નિપુણ પ્રરંધો હોય છે. ૩૧

પ્રાપ્તાનપિ ન લભન્તે મોગાન્મોકર્તું સ્વકર્મભિઃ કૃપણઃ ।

સુલ્પાકઃ કિલ ભવતિ દ્રાક્ષાપાકે વલિમુજાં હિ ॥ ૩૨ ॥

બ્યારે દ્રાક્ષ પાકીને ખાવાલાયક થાય છે, ત્યારે કાગડાનાં મુખ પાકી જાય છે; તેમ કંબૂસ માણસો પોતાને પ્રત્યક્ષ યથેલા ભોગોને પણ પોતાનાં કબજે કારણે ભોગવી શકતા નથી. ૩૨

અતિસાહસમતિદુષ્કરમત્યાશ્ચૈવ ચ દાનમર્યાનામ્ ।

યોઽપિ દદાતિ શરીરં ન દદાતિ સ વિચ્છેદ્યમપિ ॥

ધનનું દાન કરવું એ કંબૂસ માટે અત્યંત સાહસ-રૂપ, અત્યંત દુષ્કર અને અતિશય આશ્ચર્યજનક કામ હોય છે. એટલે તો કંબૂસ માણસ પોતાનું શરીર આપી દે છે, પણ જરાક જેટલું ધન આપતો નથી.

કેચિત્સ્વભાવલુપ્ત્યાસ્તીઘ્રતરાં યાતનામપિ સહન્તે ।

ન તુ સંત્યજન્તિ વિત્તં માત્સર્યમિવાધમાઃ સતતમ્ ॥

જેમ હલકા માણસો માત્સર્ય-ગર્વને કદી છોડતા નથી. તેમ સ્વભાવે કંબૂસ એવા માણસે અત્યંત તીવ્ર વેદનાને સહન કરશે; પરંતુ પૈસા છોડશે નહિ. ૩૪

મેઘા ઇવાતિલુપ્ત્યા ભવન્તિ ધનલવણવારિવહુતૃષ્ણાઃ ।

તૃષ્ણલવમિત્ર નિજદેહં ત્યજન્તિ લેશં ન વિત્તસ્ય ॥ ૩૫ ॥

જેમ મેઘોને ખારા જલની તૃષ્ણા ધણી હોય છે, તેમ લોભિયા જનો ધનના ખૂણ જ તરસ્યા હોય છે; એટલે તે લોકો તણખલાની તોલે ગળીને પોતાના દેહનો ત્યાગ કરે છે, પરંતુ જરા જેટલા દ્રવ્યનો ત્યાગ કરતો નથી. ૩૫

અર્થિનિ કવચતિ કવચતિ પઠતિ ચ પઠતિ સ્તવોચતે સ્તૌતિ । પશ્યાધામીત્યુક્તે કૃપણઃ પ્રણતોઽ-
જ્ઞલિ કુરુતે ॥ ૩૬ ॥

બ્યારે યાચક જન કવિતા ગાય છે, ત્યારે કંબૂસ ગાવા લાગે છે; બ્યારે યાચક કોઈ પાઠ લખે છે, ત્યારે કંબૂસ પાઠ લખવા લાગે છે; બ્યારે યાચક સ્તુતિ શરૂ કરે છે, ત્યારે કંબૂસ સ્તુતિ કરવા લાગે છે અને બ્યારે યાચક જન 'હું ભલું છું' એમ કહે, ત્યારે તે કૃપણ નમ્ર થઈને બે હાથ જોડે છે (આપવાનું) તો તે શીખ્યો જ નથી. ૩૬

યાચમાનજનમાનસદ્વૃત્તેઃ પૂરણાય વત જન્મ ન
યસ્ય । તેન મૂમરતિભારવતીયં ન હુમેર્ન ગિરિમિર્ન
સમુદ્રેઃ ॥ ૩૭ ॥

આ પૃથ્વી વૃક્ષો, પર્વતો અને સમુદ્રોથી ભારવાળી નથી; પરંતુ કંબૂસથી ધણી જ ભારવાળી બની છે કે, જે માણસોને જન્મ થાયના કરનાર ગરીબના મનની વૃત્તિને સંતોષવા માટે થયો નથી. ૩૭

મા ધનાનિ કૃપણઃ સ્વલુ જીવંસ્તૃણ્યાર્પયતુ
જાતુ પરમૈ । તત્ર નૈપ કુરુતે મમ ચિત્રં ચતુ નાર્પયતિ
તાનિ સૃતોઽપિ ॥

તૃષ્ણાને વશ થવાને કારણે કંબૂસ માણસ જીવંતો હોય, ત્યારે બીજાને ધન ન આપે, તેમાં મને વિશ્વશ્રદ્ધ થતું નથી; પરંતુ તે મરવા પડેલો હોય છે ત્યારે પણ ધન આપતો નથી એથી મને આશ્ચર્ય થાય છે. ૩૮

લોકેષુ પરલોકમુપેતા હા વિષાય નિષેધં ધનમેકઃ ।

ઇત્યમું સ્વલુ તદસ્ય નિનીપત્યર્થિવનુરુદ્ધયચિત્તઃ ॥

પોતાનું ધન આ લોકમાં ખજાનામાં મૂકીને કંબૂસ માણસો પરલોક આશ્વા મગ છે. તેથી જેના ચિત્તમાં

દયા બળેલી છે, એવા યાચક જન કંજસની સાથે તેનું ધન પણ પરલોકમાં જાય, એવું ઇચ્છે છે. અર્થાત્ યાચકને આપેલું દાન જ પરલોકમાં સાથે આવવાનું છે.

ફલં સ્વેચ્છાલભ્યં પ્રતિવનમલેદં ક્ષિતિરુદ્ધાં
પયઃ સ્થાને સ્થાને શિશિરમધુરં પુણ્યસરિતામ્ ।

મૃદુસ્પર્શા શય્યા મુલલિતલતા પલ્લવમયી
સહન્તે સંતાપં તદપિ ધનિનાં દ્વારિ કૃપણાઃ ॥૪૦॥

વને વને ઊગેલાં વૃક્ષોનાં ફળ મરજી પ્રમાણે ખાવા-
ને મળે છે; પવિત્ર નદીઓનાં મીઠાં અને કડાં જળ
ઠંડાણે ઠંડાણે હોય છે; તાજા પાનવાળા અને સુંદર
લતાઓથી ભરેલી ડોમળ સ્પર્શવાળી પથારી જંગલમાં
હોય છે; તોપણ હીન માણસો ધનિકને ત્યાં જઈને
સંતાપ સહન કરે છે. ૪૦

યદેતે સાધૂનામુપરિ વિમુલાઃ સન્તિ ધનિનો
ન ચૌપાવઙ્ગીપાનપિ તુ નિજવિત્તવ્યયમયમ્ ।

અતઃ લેદો નાસ્મિન્પરમમનુકમ્પેવ ભવતિ
સ્વમાંસત્રસ્તેભ્યઃ કદ્દુહરિગેભ્યઃ પરિમલઃ ॥૪૧॥

ધનિક જનો સારા માણસોથી વિશ્રુબ હોય છે;
તેમાં તેઓ સારા માણસોના તિરસ્કાર કરે છે એમ ન
સમજવું; પરંતુ તેમને બધ છે કે સજ્જનોને બોલા-
વવાથી પોતાના ધનનો વ્યય થશે. આથી સારા માણસો-
એ તે ધનિક જનો વિષે ખેદ ન કરવો; પરંતુ તેમના
પર દયા લાવવી; કારણ કે હરણાં પોતાનું માંસ હરાઈ
જાય તે ત્રાસથી દૂર ભાગી જાય છે, તેને કોઈ અપ-
માન સમજવું નથી. ૪૧

જહાતિ સહસાસનં ક્ષટિતિ પૃચ્છતિ સ્વાગતં
નમસ્ત્યતિ મુદુર્મુદ્ધુઃ શ્રુતિમનોહરં માપતે ।
દદાતિ કુસુમં ફલં શિથિલયત્યમીઠાં ક્રિયા-
મહો ન પરિચીયતે કૃપણવદ્વ્રતાચાતુરી ॥૪૨॥

પરંપર કંજસ માણસ બીજાને હેતરવામાં જે
ચતુરાઈ વાપરે છે, તે આપણી સમજણમાં આવતી
નથી. આગંતુકને જોઈને તરત જ તે આસન છોડીને
ઊભો થઈ જાય છે, આપણા ખખર-અંતર-સ્વાગત
પૂછે છે, વારંવાર નમસ્કાર કરે છે, કહ્યુંને પ્રિય એવું
વચન બોલે છે, ફળફલ આપે છે અને આવનારના
મનની અભિલાષાને શિથિલ કરી દે છે. ૪૨

અયઞ્ચળકચર્વણં ફળિકાળમામ્ણેઃ કર્પણં
કરેણ ગિરિતોલનં જલનિષેઃ પદા લહ્નમ્ ।

પ્રમુદ્ગદ્વિરોધનં નિશિનસગ્રહસંસ્પર્શનં
કદાચિદતિલં ભવેત્ ચ શઙ્કાદનસ્યાર્જનમ્ ॥૪૩॥

લોહાના ચણા ચાવવા હોય, સર્પની ફૂણ પર
રહેલ મણિને ખેંચી લેવો હોય, હાથથી પર્વતને તોળવો
હોય, સમુદ્રને પગથી ઝાળવો હોય, સુતેલા સિંહને
જગાડવો હોય તેમ જ તીક્ષ્ણ તલવારને અડકવું હોય-
એ બધું કદાચ બની શકે; પરંતુ કૃપણ પાસેથી ધન
મેળવી શકાય એ અમંભવિત છે. ૪૩

યાચકોનંદા

વેપયુર્મલિનં વવત્રં દીના વાગદુઃખદઃ સ્વરઃ ।

મરણે યાનિ ચિહ્નાનિ તાનિ ચિહ્નાનિ યાચકે ॥

શરીરે કંપારી, મલિન મુખ, દીનતાભરી વાણી,
ગદગદ સ્વર, એ રીતે જે ચિહ્નો મરતી વખતે જોવા
મળે છે, તે જ ચિહ્નો યાચકના શરીરે જોવા મળે છે. ૧

વિદ્યાવતઃ કુલીનસ્ય ધનં યાચિતુમિચ્છતઃ ।

કળે પારાવતસ્યેવ વાકરોતિ ગતાગતમ્ ॥૨॥

જેમ કળતરની વાણી ગળામાં જ ધોરાયા કરે છે,
તેમ વિદ્વાન અને કુલીન માણસ ધનની યાચના કરવા
ઇચ્છા કરે ત્યારે તેની વાણી ગળાની અંદર આવળ કરે
છે; પણ તે વાણી બહાર નીકળતી નથી. ૨

દક્ષિણાશપ્રવૃત્તસ્ય પ્રસારિતકરસ્ય ચ ।

તેજસ્તેજશ્વિનોઽર્કસ્ય દ્વિયતેજસ્યસ્ય કા કથા ॥

જેણે દક્ષિણ દિશા તરફ ફેરવેલી ફેલાવ્યા છે એવા
તેજસ્વી સૂર્યના તેજ પણ હણાય છે, તો તેણે
દક્ષિણની આશાથી પોતાનો હાથ ફેલાવ્યો છે, એવા
તેજસ્વી પુરુષના તેજ પણ હરાઈ જાય છે, તો પછી
બીજાની શું વાત કહેવી ? ૩

સાધુરેવાર્થિભિર્ચોદ્યઃ ક્ષીણવિત્તોઽપિ સર્વદા ।

શુષ્કેઽપિ દિ નદીમાર્ગં રચ્યતે સલિર્લાયિભિઃ ॥

નદીના માર્ગે સુષકા ગયો હોય તોપણ જસની
ઇચ્છાવાળા માણસો નદીમાં ખાડા ખોદે છે, તે રીતે
યાચક જનોએ સાધુપુરુષ પાસે ધનની આગણી કરતી,
બલે તેનું ધન ક્ષીણ થયું હોય । ૪

વૃણાદપિ લઘુત્ત્વલ્લૂપાદપિ ચ યાચકઃ ।

વાયુના ફિ ન નીલોઽસૌ મામેવં યાચયિષ્યતિ ॥૫॥

તણખલાં કરતાં ૩ હલકું છે અને યાચક તો ૨
કરતાં પણ હલકા છે; તો પછી તેને વાયુ કેમ હડાડી
જતો નથી ? તે પ્રશ્નનો હિતર એ છે કે, ‘વાયુએ
વિચાર કર્યો કે, હું તેની પામે જઈશ તો મારી પામે
પણ વાયુના કરી તે મને શરમાવશે.’ ૫

દેહીતિ ચત્રનં શ્રુત્યા દ્વિદેશ્યાઃ પદ્મદેવતાઃ ।

મુસાન્નિગત્ય ગચ્છન્તિ શ્રીદીધીશ્વતિર્તયઃ ॥૬॥

‘આપો’ એ પ્રકારનું વચન સાલગતાંની સાથે જ યાચકના હૃદયમાં ગેહલા પાંચ દેવો : લક્ષ્મી, લલ્લન, હુદ્દિ, ધીરજ અને કીર્તી મુખમાં થઈને નીકળી આવ્યા અથ છે. ૬ નવીનદીનભાવસ્ય યાચકત્યાતિમાનિન : ।

વજોજીવિતયોરાસીતુરોનિઃસરણે રણઃ ॥૭॥

જે અત્યંત માની છે અને છતાં તેને દીનતા પહેલી જ વાર આવેલી છે, એવા યાચક જનને જ્યારે યાચના કરતી પડે છે, ત્યારે તેના મુખમાંથી પહેલી વાણી નીકળે કે હવન નીકળે તે માટે બન્ને વચ્ચે મુદ્દ થાય છે અર્થાત્ તેને માગવું અને મરવું બરાબર લાગે છે. ૭

અદ્યપ્તમુલમદ્ગ્નસ્ય યુક્તમન્યસ્ય ચાચિતમ્ ।

અહો વત મહત્કર્ષે ચક્ષુષ્માનપિ યાચતે ॥૮॥

આધોળા યાચના કરે છે તે વખતે ધનિક જે મુખ વાંકું કરે છે, તે જોવાની તે આધોળા યાચકને તક મળતી નથી; તેથી આધોળા યાચના કરે તે તો જાણે બરાબર છે; પરંતુ મહાકષ્ટની વાત તો એ છે કે, નેત્રવાળો માથુસ પણ યાચના કરે છે. ૮

ગતેર્મદ્ગ્નઃ સ્વરો હીનો ગાત્રે લેદો મહદ્ગ્નયમ્ ।

મરણે યાનિ ચિહ્નનાનિ તાનિ ચિહ્નનાનિ યાચકે ॥

ગતિમાં ભંગ પડે, સ્વર મંદ બને, શરીર ખેદ થાય અને મદાન ભય લાગે; એ રીતે મરણ સમયે જેટલાં ચિહ્નો હોય છે, તે બધાં ચિહ્નો યાચકમાં હોય છે. ૯

દારિદ્ર્યાનલસંતાપઃ શાન્તઃ સંતોષવારિણા ।

યાચકાશાવિષાતાન્તદાહઃ કેનોપશમ્યતે ॥૧૦॥

ગરીબાઈ રૂપ અગ્નિના મંતાપ મતોષરૂપી જળથી શાંત થાય છે, પરંતુ યાચકની આશા, ભય ચવાથી તેના હૃદયમાં જે દાહ થાય છે, તે શાંતી શાંત થાય ? ૧૦

દારિદ્ર્યસ્ય પરા મર્તિર્વાજ્ઞાન ત્રવિણાલપતા ।

અપિ કોપીનવાજ્ઞાનમુલ્લયાપિ પરમેશ્વરઃ ॥૧૧॥

શંકર એકલા લંગોટીવાળા છે, તોપણ તે પરમેશ્વર ગણાય છે; તેથી રીતે એકાધુ ધન હોય, તે ગરીબાઈ નથી; પરંતુ યાચના કરવી, તે ગરીબાઈની સાક્ષાત્ મર્તિ છે. ૧૧

વદનાચ્ચ વહિર્યાન્તિ પ્રાણા યાજ્ઞાશ્ચરેઃ સહ ।

દદામીત્યશ્ચરેદોતુઃ પુનઃ કર્ણાદિસન્તિ હિ ॥૧૨॥

‘મને આપો’ એ પ્રકારના યાચનાના અક્ષરોની સાથે દરિદ્રતા પ્રાણ તેના મુખમાંથી બહાર નીકળે છે અને ‘હું આપું છું’ એ પ્રમાણે દાતાએ બોલેલા અક્ષરોની સાથે તે યાચકના બહાર નીકળેલા પ્રાણ કાન દ્વારા તેના શરીરમાં પાછા પ્રવેશ કરે છે. ૧૨

દેહીતિ વસ્તુકામસ્ય ચદતુઃસમુપજાયતે ।

દાતા ચેતદ્વિજાનીયાદ્યાત્સપિશિતાન્યપિ ॥૧૩॥

‘આપો’ એમ કહેવાની ઇચ્છાવાળા યાચકને જે દુઃખ થાય છે, તે દુઃખને જો દાતાર અણે તો તે યાચકને પોતાનું માસ પણ આપી દે. ૧૩

કાક આહ્યતે કાકાન્યાચકો ન તુ ચાચકાન્ ।

કાકયાચકયોર્મધ્યે વરંકાકો ન ચાચકઃ ॥૧૪॥

કાગડો અને યાચક એ બન્નેની સરખામણીમાં ‘કાગડો સાચો છે, યાચક નહિ’ એમ કહેવું પડે કારણ કે કાગડો કાગડાને બોલાવે છે, પણ યાચક યાચકને બોલાવતો નથી. ૧૪

તીક્ષ્ણધારેણ રઘ્નેન વરં જિહ્વા દ્વિધા વૃતા ।

ન તુ માનં પરિત્યજ્ય દેહિ દેહીતિ ભાષિતમ્ ॥

તીક્ષ્ણ ધારવાળા ખડ્ગથી આ જીભના બે કંટકો ફરી દેવા તે સારું; પરંતુ માન છોડીને ‘આપો, આપો’ એમ બોલવું પડે, તે સારું નથી. ૧૫

પુરતઃ પ્રેરત્યત્યાશા લજ્ઞા પૃષ્ઠાવલમ્બિની ।

તતો લજ્ઞાશયોર્મધ્યે દોલત્યત્યર્થિનાં મનઃ ॥૧૬

આશા યાચકને આગળ જવા પ્રેરણા આપે છે; પરંતુ લલ્લન તેને પછવાડે અટકાવી રાખે છે; તેને કારણે યાચક જનનાં મન લલ્લન અને આશાની વચમાં રોકાય કરે છે. ૧૬

કરાન્પ્રસાર્ય રવિણા દક્ષિણાશાવલમ્બિના ।

ન કેવલમનેનાત્મા દિવસોઽપિ લઘૂકૃતઃ ॥૧૭॥

દક્ષિણ દિશા તરફ જનાર સૂર્યે કિરણો ફેલાવી પોતાનો આત્મા જ અદ્ય બનાવ્યો એમ નથી, પરંતુ દિવસેય નાનો કપો છે; એ રીતે દક્ષિણાની આશાવાળા યાચક પોતાના હાથ ફેલાવીને પોતાના આત્માને જ હલકો નથી પાડ્યો પરંતુ તે દિવસને પણ હલકો બનાવી દીધો છે. ૧૭

એકેન વિપ્રતાપસ્તાદન્યેનોપરિ વિપ્રતા ।

દાઘણચકયોર્મદઃ કરામ્યામેવ સૂચિતઃ ॥૧૮॥

દાતાર અને યાચક બન્નેમાં મોટા-નાના ઢાણ, તે બેદ તો તેમના હાથ વડે જ સૂચવાય છે; અર્થાત્ દાતારનો હાથ ઉપર હોય છે અને યાચકનો નીચે રહે છે. ૧૮

દ્વિ લજ્જોદરે વદ્ધિઃ સ્વભાવાદમિહચ્છિદ્ધઃ ।

તેન મે દમ્બલજ્ઞસ્ય પુનરાગમનં નૃપ ॥૧૯॥

હે રાજા! મારા હૃદયમાં લલ્લન છે અને પેટમાં લૂખનો અગ્નિ છે. હવે કુદરતી રીતે જ અગ્નિ ઉપર તરફ જનારી જ્વાળાવાળો હોય એટલે તેના વડે

હૃદયમા રહેલી લગ્ન બાળા જન્માથી હું તમારી પાસે
ફગીથી આવ્યા છું ૧૯

સેવેશ માનમણિલ જ્યોત્સેવ તમો જરેય લાવળ્યમ્ ।

હરિહરકયેવ દુરિત ગુણશતમત્પરિથિતા હરનિ ॥

જેમ સેવા-નોઝરી બધુ માન હરી લે છે, ચાહની
જેમ અધકારને હરી લે છે ધ.પણ જેમ લા-પરને હરી
લે છે અને જેમ હરિહરની કથા પાપને હરી લે છે,
તેમ યાચકપણ સેકડો રૂણોને પણ હરી લે છે ૨૦
યાચકવીરો ધન્ય કરદાનગ્રાહક સ્વદાલ્ભ્ય ।

કુરતે પરાઙમુસ વા હાતિનમ્ર વા હરત્યસૌ પુણ્યમ્ ॥

પોતાના તાર પાસેથી હાથમા માન લેનાર વાચક
વારને ધન્યવાદ છે, કારણ કે દાન લઈને તે આપનારને
પરાં મુખ કરે છે અથવા જો દાતાર નથી આપી
શકતો તો અત્યંત નમ્ર બની જાય છે અને જો દાતાર
યાચકનું અપમાન કરી તેને પાછો કાઢે છે તોપણ
યાચક તેનું પુણ્ય તો લઈ જ લે છે ૨૧

અનુસરતિ કરિકપોલ ભ્રમર ધ્રષ્ટ્યેન તાઙ્યમાનોડપિ
ગળયતિ ન તિરસ્કાર દાનાન્ધવિલોચનો નીચ ॥

કાન ફૂડાવવાથી ભ્રમરને હાથીના કાન વાગે છે
તોપણ તે હાથીના ગડચ્છળ પર ભગ્યા કરે છે, એ
રીતે દાન લેવામા જેના નેત્ર આધળા થયેલા છે, એવો
યાચક તિરસ્કારને અણતો નથી ૨૨

કતરપુહરપરપ હાલાહલકવલયાચનાવચસો ।

૧કૈવ તવ રસજ્ઞા તદુભયરસતારતમ્યજ્ઞા ॥૨૩॥

હે મહાદેવ, ત્રિપુરાસિંહ જીનાડળનું પાન અને
યાચનાનું વચન એ બન્નેના સ્વાદ તમારી જીભ જાણે
છે, માટે તમે જણાવો કે હાલાહલ એર અરાણ કે કે
યાચનાનું વચન ? ૨૩

અમે લધિમા પશ્ચાન્મહતાપિ વિધીયતે નહિ મહિમ્ના

વામન ઇતિ ત્રિવિક્રમમભિદધતિ દશાવતારવિદ ॥

પહેનવેલી ઉવકાઈ આવ્યા પછી મોટો મહિમા
ફેલાવવામા આવે, તોપણ તે હલકાઈ દગતી નથી ।
પહેના ભગવાન વામન થયા પછી ત્રિવિક્રમ-વિરાટ
પુરુષ બન્યા, પરંતુ દશ અવતારને જાણનાર માટે
તો તે 'વામનજી' છે ૨૪

ગુસ્તામુપયાતિ યન્મૃત પુરુષતદ્વિદિત મયાધુના ।

નનુ લાચઙ્ગદેતુરર્થિતા ન મૃતે તિષ્ઠતિ સામતાગપિ ॥

માણસ મરણ પામ્યા પછી ભાર બની જાય છે, તેનું
રહેસું મેં હવે આપી લીધું મરણ પામેના માણસને ઉલકા
પાડનારી યાચના કરનારી રૂતિ જગ પણ દોતી નથી ૨૫

યાચના હિ પુરુષસ્ય મહત્ત્વ નાશયત્યસિલમેવ
તથાહિ । સત્ય એવ ભગવાનપિ વિષ્ણુર્વામનો ભવતિ
યાચિતુમિન્છન્ ॥ ૨૬ ॥

યાચના એ તો માણસના બધા જ મહિમાનો
નાશ કરે છે કારણ કે માગણી કરવા ઇચ્છતા ભગવાન
વિષ્ણુ પણ વામન બન્યા । ૨૬

ઉત્તમર્ણયનદાનશક્ત્યા પાવકોત્યશિરયા દ્વિદિથયા ।

દેવ દમ્ભવસના સરસ્વતી નાસ્યતો વહિરુપેતિ લજ્જયા ॥

હે ગજન્ ! લેણદારને ધન આપતું પડ્યો એ
ચિંતાથી અગ્નિની શિખા માગ લઈયા પ્રગટ થઈ છે,
તેથી સરસ્વતીના વસ્ત્ર બળી ગયા છે એટલે તે લજ્જાને
વશ થઈ, મારા મુખમાથી બહાર પ્રગટ થતી નથી ૨૭
નીચતામનવલમ્બ્ય જન કો યાચનાદ્વચિનોતિ ફલાનિ ।

હન્ત વામનપદ પ્રતિપેદે ભિશ્તુતામુપગતો જગરીશ ॥૨૮

હલકાપણ મેળવ્યા વિના કયો માણસ યાચનાથી
ફળ મળવે છે ? પરંપર, જગતના ઈશ્વર વિષ્ણુ ભગવાન
ભિશ્તુકપણ કરવાને લીધે વામનપદને પામ્યા । ૨૮

અન્યતો યદિ નિજોપચીકીર્ણ માનહાનિરિતિ
મીતિત્નીતિ । શ્રીપરોડપિહિ વલેઃ શ્રિયમિન્છન્માન
માતનુતવામનસેય ॥ ૨૯ ॥

બીજીની પાસેથી પોતાનો ઉપકાર કરાવવાની જો
ઇચ્છા હોય, તો 'માનની હાનિ થશે' એ પ્રકારે લય
રાખવો, તે તો અનીતિ છે લક્ષ્મીને ધારણ કરનાર
વિષ્ણુ ભગવાન પણ બગિરામ પાસેથી લક્ષ્મી મેળ
વવાને ઇચ્છતા હતા ત્યારે તેમણે પોતાનું માન
વામન-ઉવકુ બનવી લીધું ૨૯

સતાપિતાના મધુરેર્વચોભિર્મિયોપચારેશ્ચ વર્ણી
કૃતાનામ્ । આશાવતા અદ્યતા ચ લોકે કિમર્થિના
વઙ્ગચિત્ત્વમતિ ॥

મીઠા મધુર વચનોથી જેમને સતાપ આપેલો ૯,
ખોટા માનપાનથી જેમને વશ કરવામા આવેલા છે,
જેઓ કેવળ આશા અને અદા રાખી રહેના છે, એવા
અર્થો(અભિવાષાવાળા-યાચક-સેવક)જનોને હવે આ
લોકમા ઉતરવાપણમા શુ બાકી રહ્યું છે ? ૩૦

સ્વાયં ધનાનિ ધનિકાત્પતિગૃહ્તો યદ્

આમ્ય બજેન્મલિનતા કિમિદ્ વિચિત્રમ્ ।

ગૃહનપરાર્થમપિ વારિનિષે પયોડપિ

મેષોડયમેતિ સસ્ત્રોડપિ ચ કાલિમાનમ્ ॥૩૧॥

મેથ બીજ પર ઉપકાર કરવા માટે સમુદ્ર પાનેથી
જળ લે છે, તોપણ તેનું બીડ શરીર કાલિમાવાળું

ખની ન્ય છે; તે પછી પોતાનો સ્વાર્થ સાધવા યાયક જન ધનિક પાસેથી ધન લે અને તેથી તેનું મુખ મલિન ખની ન્ય, તેમાં આશ્ચર્ય શું? ૩૧

જનસ્થાને ભ્રાન્તં કનકમૃગલ્પાકુલતયા
વચો વેદેહીતિ પ્રતિપદમુદ્ધુ પ્રલપિતમ્ ।
કૃતાલંકારમર્તુર્વદનપરિપાટીપુ રચના
મયાત્ રામત્વં કુશલવસુતા ન ત્વચિગતા ॥ ૩૨ ॥

જેમ ભગવાન રામ સોનાના મૃગને શોધવા જન-સ્થાન અરણ્યમાં ભમ્યા હતા; તેમ હું પણ સોનાના મૃગ જેવા દ્રવ્યને માટે, ગામેગામ ભટક્યો છું. જેમ રામ 'વેદેહી' નામનો પુકાર કરતા અખિખાં આંસુ લાવીને વિલાપ કરતા હતા, તેમ હું પણ વૈ-ખરેખર 'દેહિ' આપો એ રીતે પુકાર કરતો. ન્યાંત્યાં આંસુ લાવી વિલાપ કરતો હતો; જેમ રામે લંકાપતિના દશ મુખ પર બાણોની રચના કરી હતી, તેમ મેં પણ (કૃતાલંકારમર્તુર્વદન) 'ખરાખ સ્વામીના મુખ પર વચનની ચાચનાઓ કરી હતી; એ રીતે મેં' ભગવાન રામની પદવી મેળવી છે; પણ તેમાં જીણું એટલી છે કે, ભગવાન રામને કુશ અને લવ પુત્રો મળ્યા છે; પરંતુ મને કુશલ એવી વસ્તુતા-સારી ધનિક સ્થિતિ મળી નથી. ૩૨

ક ગન્તાસિ ભ્રાતઃ કૃતવસતયો યત્ર ધનિનઃ
કિમર્થ પ્રાણાનાં સ્થિતિમનુવિધાતું કથમપિ ।

ધનિર્યાશ્ચાલચ્ચેર્નનુ પરિમવોડ્મચ્ચનકલ્લં
નિકારોડ્મે પશ્ચાદ્દનમહદ્ ભોસ્તદ્ધિ નિધનમ્ ॥ ૩૩ ॥

'હે ભાઈ ! તું ક્યાં જઈશ?' 'જ્યાં ધની પુરુષો નિવાસ કરીને રહ્યા છે ત્યાં.' 'શા માટે જઈશ?' 'કોઈ રીતે પણ મારા માણુ રહે તે માટે.' યાચનાથી મેળવેલા ધનથી તારો પરાભવ નહિ થાય? કારણ કે યાચનાના ફળરૂપે પહેલો નિકાર-તિરસ્કાર મળે છે અને પછી ધન મળે છે. જે ધન પહેલાં નિકાર (તિરસ્કાર) મળતો હોય, તો તેજ નિધન-મરણ છે. અર્થાત્ ધન મેળવવા જતા તો નિધન જ મળે છે. ૩૩

પક્ષો વન્ધસ્ત્વમસિ ન ગૃહં યાસિ ચોડર્ત્તં પરેયાં
ધન્યોડ્ધવ ત્વં ધનમદ્વત્તાં નેક્ષતે યન્મુરુગ્ગિનિ ।
સ્પ્રાઘ્યો મૂક્તવમપિ કૃષ્ણં સ્ત્રીપિ નાર્યાંસ્યા યઃ
સ્તોતવ્યસ્ત્વે વધિર ન ગિરં યઃ સ્ત્રાનાં શૃંગાપિ ॥ ૩૪ ॥

હે લંગડા માણસ ! તું યાચક બનીને પારકા માણસને ઘેર જઈ શકતો નથી, માટે વંદવા લાયક છે. હે આધળા માણસ ! તું ધનના મદવાળા લોકોનાં મુખ જોતો નથી, માટે વંદવા લાયક છે. હે મૂંઝા

માણસ ! પૈસાની લાલચથી તું કંજૂસની સ્તુતિ કરતો નથી. માટે તું પણ વખાણવા લાયક છે તેમ જ હે બહેરા માણસ ! તું કપટી જનોની વાણી સાભળતો નથી, માટે તું પણ સ્તુતિ કરવા લાયક છે. ૩૪

ભ્રાતૃર્ધારસેયચક્રજને વૈરાયસે સર્વથા
યસ્માદિક્રમશાલિવાહનમહીમૃમુક્ષભોજાદયઃ ।

અત્યન્તં ચિરજીવિનો ન મિહિતાન્તે વિધ્વજીવાતવો
માર્કણ્ડિમુવલોમદ્રપ્રભૃતયઃ સૃષ્ટાઃ પ્રભૂતાયુષઃ ॥ ૩૫ ॥

હે ભાઈ વિધાતા ! ખરેખર તું સર્વ રીતે બધા યાયક જનો પર વંર રાખે છે; કારણ કે વિધને આપનારા એવા વિક્રમ, શાલિવાહન, મુન, લોજ જેવા રાજાઓને તે લાખા આયુર્ધવાળા-ચિરંજીવી બનાવ્યા નહિ; પરંતુ માર્કંડેય, કુવ, લોમશ જેવા મહાત્માઓને તે ધણુજ લાખા આયુર્ધવાળા બનાવ્યા છે. ૩૫

હૃદીના ગુણવત્રિણઃ સુલક્ષણાન્વારાદિકીર્ણાન્ધયઃ
પર્યસ્તાઃ પરિતો યશસ્તવકિતાઃ સંપલ્લતાપહ્વાઃ ।

પ્રાગેવાપસૃત્તપ્રમોદહરિણચ્છાયા કથાન્તં ગતા
દૈન્યારણ્યમત્તંગ્ગેજન સહસ્રા મન્નેડ્મિમાનદ્રુમે ॥ ૩૬ ॥

જેમ જગલનો હાથી ઝાડ લાગી નાખે છે ત્યારે પક્ષીઓ ઊડી ન્ય છે, કદાચ વેરાઈ ન્ય છે, લતાપાન વીખેરાઈ ન્ય છે અને હરણુ તો પહેલેથી જ નાસી ન્ય છે, તેમ ગરીબાઈરૂપી જગલના હાથીએ માનરૂપી વૃક્ષને લાગી નાખ્યું ત્યારે શુશ્કરૂપી પક્ષીઓ ઊડી ગયાં, સુખરૂપી ફળ ચોતરફ વેરાઈ ગયાં, ધુશ્કરૂપી શુશ્કાવાળા સંપત્તિરૂપી લતાના પાન ચારે તરફ પથરાઈ ગયા તેમ જ હરૂપી હરિજીની છાયા તો પહેલેથી જ ચાલી ગઈ હતી. ૩૬

શૂરાઃ કેડાપ પુરંમિથતાં રિપુનરર્થેણ સહન્તે સુર્વં
ધીરાઃ કેચન પશ્ચગ્રાણસદૃશં કાન્તાદ્રગન્તાહતિમ્ ।

કેચિત્કૂરણંશ્ચ યશ્વવદનાન્દન્તીચપેટાન્મટા
નૈવાર્થિપ્રકર પ્રસારિતકરં કશ્ચિદ્વિસોદું ક્ષમઃ ॥ ૩૭ ॥

કેટલાક શરૂરે પુરુષો પોતાની સામે ઊભા રહેલા શત્રુઓના સમૂહને સુખે સહન કરે છે, કેટલાક ધીરજનો કામદેનનાં પાય બાણો જેવા કાતાના કેટલાક પાલને સહન કરે છે તેમ જ કેટલાક સુલભ ચોદાઓ ફર શબ્દવાળા સિંહે અને હાથીઓની લપડાક સહન કરે છે; પરંતુ ધનિક પાસે યાચના કરવા માટે ફાલા-ચેલા હાથને સહન કરવા કોઈ ધનિક શક્તિમાન નથી. અર્થાત્ ધનિક કોઈ તેની આગળ હાથ લંબાવેલા યાયકને સહન કરી શકતો નથી. ૩૭

દૌર્ગત્યેન સમીરિતા હૃદયતઃ કળ્પં સમાલમ્બતે
કળ્પાત્કલપટતરં કથં કથમપિ પ્રાપ્નોતિ જિહ્વાશ્ચલમ્ ।
લજ્જાકીલકફીલિતેવ નિવિઢં તરમાત્ર નિર્યાત્યહો
વાચા પ્રાણપરીક્ષ્યેડપિ મહતાં દેહોતિ નાસ્તીતિ ચ ॥

હાલે ને પ્રાણુનો નાશ થાય; તોપણ યાચક બનીને
'આપો' અને દાતાર બનીને 'નથી' એ પ્રકારની
વાણી મોટા પુરપોના મુખમાંથી નીકળતી નથી. ધારો કે
દરિદ્રતાને લીધે આ પ્રકારની વાણી બોલવાની પ્રેરણા થાય
તો તે વાણી હૃદયથી પ્રગટ થઈ કંઈ સુધી આવે છે;
સાથી ધણી કહે કરીને કદાચ તે વાણી જીભ સુધી આવે;
પણ ત્યાં તો લજ્જાનરૂપી ખાલાથી તે એવી તો દઢ રીતે
જકાડી ભય છે કે ત્યાંથી બહાર આવતી જ નથી. ૩૮

વવત્રાદુદ્વસ મે દ્વદાધિવસ ત્વં વાણિ વર્ક મના-
ગીશાનાં તદનુ ક્રુધા મજતુ માં લક્ષ્મીરિમાનુગ્મતુ ।
પચ્ચાત્તેપુ પટસુ માં પ્રતિ યશોગાયાવલીસ્તુળ્પયા
વવ્રં મચ્યથ વઘ્રચત્પનુમવન્વેતેડપિ તચાતનામ્ ॥

હે વાણી ! તુ મારા મુખમાંથી બહાર નીકળ અને
ધડીભરને માટે ધનિક લોકોના મુખમાં ઠક કરીને પ્રવેશ
કર. ત્યાર બાદ લક્ષ્મી તે ધનિકોના ત્યાગ કરે અને
મારામાં દોષ પ્રગટ થાય; એટલે તે લોકો તુષ્ટ્યુને વસ
થઈ મારા યશની ગાથાઓ ગાતા હોય ત્યારે હું મારા
મુખને વાકું કરીશ એટલે મુખ વાકું કરવાથી, યાચકોને
થી પીડા થાય છે, તેના તે લોકો અનુભવ કરશે. ૩૯

સાવત્સર્વગુણાલયઃ પટુમતિઃ સાપુઃ સતાં વહ્નમઃ
શૂરઃ સચરિતઃ કલઙ્કરહિતો માની કૃતઃ કવિઃ ।
દક્ષો ધર્મરતઃ સુશીલગુણવાંસ્તાવલપ્રવિષ્ઠાન્વિતો
યાવન્નિષ્કુરવજપાતસદૃશં દેહોતિ નો ભાપતે ॥૪૦॥

બધાં સુધી માણસ કઠોર વજ્રપાત જેવું વચન
'આપો' એમ બોલતો નથી, ત્યાં સુધી તે સર્વ શુભોનો
સંકાર છે, ચતુર બુદ્ધિવાળો છે, સંજ્ઞાન છે, સાધુઓનો
મિત્ર છે, યશસ્વીર છે, સારા ચરિત્રવાળો છે, કલંકરહિત
છે, માનવાળો છે, કરેલા સારાં કાર્યોના ભણુકાર છે,
કવિ છે, ડાહ્યો છે, ધર્મપરાયણ છે, સુશીલ છે, અણુ-
વાન છે અને પ્રતિજ્ઞાવાળો છે. ૪૦

આસ્વાદ્ય સ્વયમેવ વન્નિમ મહતીર્મર્મન્નિહ્વો વેદના
મા મૂલ્કસ્યચિદ્વ્યયં પરિમથો યાચ્ચેતિ સંસારિણઃ ।
પશ્ય ખાતરિયં હિ ચૌવનજરાધિકારવેલિસ્યલી
માનમ્લાનમસી ગુણવ્યતિષ્કરપ્રાગ્ભ્રમગચ્ચ્યુતિઃ ॥

મર્યાદા અડકનારી એવી જે મહાન વેદના છે, તેના
સુ. ૧૨

સ્વાદ યાખીને હું પોતે જ જણાવું છું કે, 'કાઈ પણ
સંસારી જનને આ યાચનરૂપ પરિભવ-તિરસ્કાર પ્રાપ્ત
થશે નહિ; કારણ કે આ યાચના તો યોવન અને વૃદ્ધ-
વસ્થાને ધિક્કારનારી કોડાભૂમિ છે તેમ જ માનની હાંસી
કરવામાં કાળજી છે અને શુભોના યાતુર્થને તોડનારી છે.'

પ્રાણાનાં વત્ત કિં ક્રુવે કઠિનતાં તૈરેવ સાવિઠ્ઠતા
નિષ્ક્રામન્તિ કયચ્ચિદેવ હિ નયે યાચ્ચાવચોમિઃ સમમ્ ।
આત્માનં પુનરાક્ષિપામિ વિદિતતથૈયંડપિ વેપમાહો
મિથ્યાશક્તિતત્ત્વિયોગવિધુરો યત્પ્રાર્થયે સર્વશઃ ॥૪૨॥

મારા જે પ્રાણી યાચનાનાં વચનોની સાથે જ કાઈ
પણ રીતે બહાર નીકળી જતા નથી; તે પ્રાણીની કઠિનતા
માટે હું શું કહું? કારણ કે તેમણે પોતે જ પોતાની
કઠોરતા પ્રગટ કરી છે. તે સાથે હું તે પ્રાણીની સ્થિરતાને
ભણું છું, તોપણ હું મારી ભતની નિંદા કરું છું
તેમ જ તે પ્રાણીનો વિયોગ થનાં હું તે વિનાનો વિધુર
બની જઈશ. એવી એવી શંકા કરીને હું બધાની
પાસે યાચના કરું છું. ૪૨

વાસો વલ્કલમાસ્તરઃ કિસલયાન્થોકરતરૂણાં તર્લ
મૂલાનિ ક્ષત્તેયે ક્ષુપાં ગિરિનદીતોયં લ્પાશાન્તયે ।
ઝીઢા મુગ્ધમૃગૈર્વ્યાસિ સુહૃદો નક્તં પ્રદીરઃ શશી
સ્વાધીને વિમવે તથાપિ કૃપણા યાચન્ત્વ ઇત્યદ્વસુતમ્ ॥

વલ્કલના વચ્ચે, પાંદડાંનું બિણડું, વૃક્ષોની નીચે
રહેવાનું ઘર, જૂખની શાંતિ માટે કંદમૂળ, તરસ છિપા-
વવા પર્વતના અરણ્ય, સુગંધ ભૂગલાઓની સાથે રમત-
ગમત, પક્ષીઓ, તેમ જ રાતે ડીવારપે ચંદ્ર, એ રીતે બધા
પ્રકારના વૈભવ પોતાના હોથમાં છે; છતાં પણ બિચારા
હીન જનો યાચના કરે છે, તે અદ્યુત છે. ૪૩

સન્તિ સ્વાદુકલા યનેપુ તરવઃ સ્વચ્છં પયો નૈર્જરં
વાસો વલ્કલમાશ્રયો ગિરિગુહા શય્યા લતાવહરી ।
આલોકાય નિશાસુ ચન્દ્રકિરણાઃ સહ્યં કુરુઃ સહ
સ્વાધીને વિમવેડયહો નરપતિ સેવન્ત ઇત્યદ્વસુતમ્ ॥

વનજંગલોમાં સ્વાદિષ્ટ ફળવાળાં વૃક્ષો છે, અરણ્ય-
ઓનું નિર્ભય જળ છે, વલ્કલનાં વચ્ચો છે, ગિરિની
શય્યા એ નિવાસ છે, વેલ-પાંદડાંની બનેલી શય્યા છે.
પ્રાણ માટે રાત્રે ચંદ્રનાં કિરણ છે તેમ જ ડરણ સાથે
મિત્રતા છે; એ રીતે વૈભવ પોતાને આધીન છે, છતાં
લોકો રાત્રની સેવા કરે છે, એ આશ્ચર્ય છે. ૪૪

નિષ્કન્દાઃ કિમુ કન્દરોદરમુવઃ ક્ષીણસ્તરૂણાં ત્વચઃ
કિં શુષ્કાઃ સરિવઃ સુરદ્રિગિગુરુપ્રાવસ્તલ્લોચયઃ ।

પ્રત્યુત્થાનમિતસ્તતઃ પ્રતિદિનં કુર્વદ્વિરુદ્ધીવિમિ-
ચ્છદારપિતદષ્ટિમિઃ ક્ષિતિભુજાં વિદ્વદ્વિરવ્યામ્યતે ॥

યુદ્ધાઓની અંદરની ભૂમિ યુ ક'દશાં વિનાની થઈ
ગઈ છે ? વૃણોની ઊલ ખૂટી ગઈ છે ? જેમના તરંગો
પર્વતોની મોટી શિલાઓ સાથે અથડાય છે, તે નદીઓ
સુકાઈ ગઈ છે ? કે જેથી વિદ્વાનો પશુ દરેકજા ડોકને
આમતેમ ફેરવી જીંથી કરીને રાજાઓનાં બારણાં તરફ
નજર નાખીને બેસી રહે છે. ૧૫

કામં જીર્ણપલાશસંહતિકૃતાં કન્યાં વસાનો યને
કુર્યામમ્ભુમિરચયાચિત્તસુલેઃ પ્રાણાનુબન્ધસ્થિતિમ્ ।
સાદ્ગમ્લાનિ સવેપિતં સચકિતં સ્વાન્તન્દિપાગ્ધરં
વક્તું ન ત્વહમુત્સદેહ સદ્ગુણં દેહીતિ દીનં યચઃ ॥

બૂતાં ખતરાળાંના સમૂહથી બનાવેલી ગોદડી ઓઢીને
હું વનમાં રહીશ તેમ જ યાચના કર્યા વિના જે સુખ
મળે છે. તેને અનુભવી હું મારા પ્રાણોને કેવળ જળથી
નિભાવી રાખીશ; પરંતુ આખા અંગે ઝાંઝાનિ, કેપ, ભય
તેમ જ અંતરમાં સંતાપના જગરને વેડતો હું 'આપો'
એ પ્રમાણે કૃપણતા ભરેલું દીન વચન બોલવાનો ઉત્સાહ
રાખતો નથી. ૪૬

દ્વારે દ્વારે પરેપામઙ્ગિરલમટતિ દ્વારપાલેઃ કરાલે-
દૃષ્ટો યોડયાહતઃ સન્ગ્ણાતિગણયતિ સ્વાપમનતુ નૈવ ।
શ્વન્તું શક્નોતિ નાન્યં સ્વસદશશમિતરાગારમપ્યાશ્રયન્તં
આન્યત્યાત્મોદાર્યં કથમહદ્ શુના નો સમો યાચકઃ સ્યાત
વિકરાળ દારપાળોથી ભેગાતો યાચક બીજાઓનાં
બારણે બારણે બટક્યા કરે છે. તેઓ મારે છે ત્યારે
પોકાર કરે છે, છતાં પોતાના અપમાનને ગણતો જ
નથી. બીજાને ઘેર પોતાના જેવા બીજા કોઈ યાચક જન
આવે, તો તેને તે સહન કરી શકતો નથી અને પોતાના
પેટનો ખાડો પૂરવા ધણો જ પ્રયત્ન કરે છે. ખરેખર આવા
યાચકને કૃતરાની સાથે કેમ ન સરખાવવો જોઈએ ? ૪૭

પરોપકારપ્રશંસા

પરોપકારઃ કર્તવ્યઃ પ્રાણેરપિ ધર્મેરપિ ।

પરોપકારજં પુણ્યં ન સ્યાન્નતુશ્ચેરપિ ॥ ૧ ॥

પોતાના માથુ અને ધન બંનેથી પરોપકાર કરવો
જોઈએ. પરોપકાર કરવાથી જે પુણ્ય થાય છે, તે સો
યજ્ઞોથી પણ થતું નથી. ૧

ધનાતિ જીવિતં ચૈવ પરાયં પ્રાપ્ત વસ્તુજેન ।

તન્નિમિત્તો વરં ત્યાગો વિનાશો નિયતે સતિ ॥૨॥

જાણી માથુને પરોપકાર માટે પોતાનાં ધન અને
જીવનનો ત્યાગ કરવો જોઈએ; કારણ કે ધન અને

જીવનનો નશ તો થવાનો જ છે, તો પછી પરોપકાર
નિમિત્તે તેનો ત્યાગ કરવો સારો છે. ૨

રવિશ્વન્દ્રો ઘના ઘૃક્ષા નદી ગાવશ્ચ સજ્જનાઃ ।

એતે પરોપકારાય યુગે દૈવેન નિર્મિતાઃ ॥ ૩ ॥

સૂર્ય, ચંદ્ર, મેઘ, વૃક્ષ, નદીઓ, ગાયો અને સજ્જનો
એળધાને દૈવે આ યુગમાં પરોપકાર માટે બનાવ્યાં છે. ૩
તુળં ચાદ્ વરં મન્યે નરાદનુપકારિણઃ ।

પાસો મૂલ્યા પશૂનુપાતિ મીરૂનુપાતિ રણાઢ્ઢે ॥૪॥

ઉપકાર ન કરનાર માથુસ કરતાં તણખલાને હું
શ્રેષ્ઠ માનું છું; કારણ કે એ ઘાસ થઈને પશુઓનું
પાલન કરે છે અને રણમાં બીકણુ જનોતું રક્ષણ કરે છે
અર્થાત્ મોમાં તણખણુ રાખવાથી તેને કોઈ મારતું નથી.
પરોપકૃતિરૈવસ્યે તોલયિત્વા જનાર્દનઃ ।

સુર્વીસુપકૃતિં મત્વા હ્યવતારાન્દશામહીત્ ॥ ૫ ॥

વિપશુ ભગવાને પરોપકાર અને મોક્ષપદ બંનેને તોલી
જેમાં તો ઉપકારનું ત્રાજુનું નમેલું જોયું; તેથી પરોપ-
કાર કરવા માટે વિપશ્યે દશ અવતાર ધારણુ કર્યાં.

આત્માર્થે જીવલોકેડમિન્મનો ન જીવતિ માનવઃ ।

પરં પરોપકારાર્થે યો જીવતિ સ જીવતિ ॥ ૬ ॥

આ જીવલોકમાં પોતાને માટે કયો માનવ જીવતો
નથી; પરંતુ જે પરોપકાર માટે જીવે છે, તે જ ખરું જીવે છે.
પરોપકારશૂન્યસ્ય ધિક્કાનુલ્લસ્ય જીવિતમ્ ।

યાવન્તઃ પશવસ્તેપાં ચર્માનુપકરિવ્યતિ ॥ ૭ ॥

આ જગતમાં જેટલાં પશુઓ છે, તેમનું ચર્માનું
પશુ બીજાના ઉપયોગમાં આવે છે, તો પછી જોણે પરો-
પકાર કયો નથી, એવા માથુસના જીવનને ધિક્કાર છે.
શશિણિ નલિનીલક્ષ્મી દિવસો નિદ્રાપતિ દિનકરપ્રભવામ્ ।
અનપેક્ષિતગુણદોષઃ પરોપકારઃ સતાં વ્યસનમ્ ॥ ૮ ॥

પોતાના જેને અનુરાગ છે, એવા કુળને દિવસ
સૂર્યાથી પેદા થયેલી શોભાને આપે છે અર્થાત્ પરોપકાર
કરવો, તે તો સજ્જનોનું વ્યસન-રૂપ છે, તેમાં શુભ-
દોષની પરવા હોતી નથી. ૮

કૃષ્ણાનુદત્તયોડિપિ હિ પરોપકારં ત્યજન્તિ ન મહાન્તઃ ।

વૃણમોઝજીવન્મા અપિ કરિણો દાનદ્રવાદ્રકરાઃ ॥ ૯ ॥

ફક્ત ઘાસ પર જીવનારા એવા હાથીઓ પણ મહર્ષી
દાન આપીને પોતાની સુઠો ને ગંડચળને લીધાં રાખે
છે; તેમ મોટા પુરુષો ધણા કષ્ટથી આજીવિકા નભાવતા
હોય છે, તોપણ બીજાના પર ઉપકાર કરવાનું છોડતા નથી.

પરોપકારાય કલન્તિ વૃક્ષાઃ પરોપકારાય વહન્તિ નયઃ ।

પરોપકારાય દુહન્તિ ગાવઃ પરોપકારાર્થમિદં શરીરમ્ ॥

પ્રેક્ષા પરોપકાર માટે ફળ આપે છે, નદીઓ પરોપકાર માટે વધે છે, ગાયો પરોપકાર માટે દૂધ આપે છે; ખરેખર આ શરીર પરોપકાર માટે જ છે. ૧૦

भवन्ति नम्रास्तरवः फलोद्गमैर्नवान्मुभिर्भूरिविलिङ्घिनो घनाः ।
અનુદ્રતાઃ સત્પરુષાઃ સમૃદ્ધિભિઃ

स्वभाव एवैव परोपकारिणाम् ॥ ११ ॥

ફળો આપના પ્રેક્ષા નમ્ર અને (નીચા નમે) છે. નવીન જળથી ભરાવાને લીધે વાદળો પૃથ્વી તરફ નીચે આવે છે. સમૃદ્ધિઓ પ્રાપ્ત થતા સત્પુરુષો ઉદ્ધત ન બનતા નમ્ર અને છે. ખીજા ઉપર ઉપકાર કરનારાઓનો આ સ્વભાવ જ છે શ્રોત્રં શ્રતેનૈવ ન કુણ્ડલેન દાનેન પાણિનં તુ કઢ્કણેન । વિમાતિ કાયઃ સ્વલુ સજ્જાનાં પરોપકારૈનં તુ ચન્દનેના ।

સભજનેના કાન શાસ્ત્ર સાભગવાથો શોભે છે, કુંડલથી નહિ; હાથ દાનથી શોભે છે, કંકણથી નહિ તેમ જ શરીર પરોપકાર કરવાથી શોભે છે, ચંદનના લેપથી નહિ ૧૨

पद्माकरं दिनकरो विकचीकरोति

चन्द्रो त्रिकासयति कैरवचक्रगालम् ।

नाभ्यर्धितो जलधरोऽपि जलं ददाति

सन्तः स्वयं परहितेषु कृताभियोगाः ॥ १३ ॥

સ્વયં કમળોના સમૃદ્ધને પ્રદૂષ કરે છે, ચંદ્ર પોષણીના સમૃદ્ધને ખોલવે છે અને મેઘ પ્રાર્થના કર્યા વિના જ પાણી આપે છે; એ રીતે સારા માણસો આપોઆપ જ પારકાના કાર્યો કરવામાં તત્પર હોય છે. ૧૩

दातुः परोपवृत्तिर्निरचितवृत्ते

रासन्नद्वरगगना न हि संश्रितेषु ।

भानुर्विकासयति हन्त सरोजगण्डं

पाणिस्थपङ्कजसमं भुवनान्तरेषु ॥ १४ ॥

સ્વયં ખીજા રથોમાં રહેલા કમળોના પશુ પોતાનાં હાથમાં રહેલ કમળની જેમ વિકાસ કરે છે, એ રીતે પરોપકારપરાપશુ ચિત્તવૃત્તિવાળા જનનો આશ્રય લેનારા પાસે હોય કે દૂર હોય, તેની ગચ્છના હોતી નથી.

કૃતદાનિંદા

मद्गन्धे च सुरापे च चोरे भद्रघ्ने तथा ।

निष्कृतिर्निहिता लोके वृत्તમે नास्ति निष्ठृतिः ॥ १५ ॥

મદ્ગંધવા કરનાર, સુરાપાન કરનાર, ચોરી કરનાર કે મતનો ભંગ કરનાર પાપી જન માટે શાસ્ત્રમાં પ્રત્યે ચિત્તવૃત્તિ વિધાન છે; પરંતુ જે કૃતદાનું અર્થાત્ ખીજોના કરેલા ઉપકારને ભૂલીને તેવું કાર્ય હજુનરત પ્રાથયિત બતાવવામાં આવ્યું નથી. ૧

वपकारिणि विश्रब्धे शुद्धमर्तो यः समाचरति पापम् ।
તં જનમસત્યસંઘં ભગવતિ યસુધે કર્યં વહસિ ॥૨॥

હે ભગવતી પૃથ્વી ! ઉપકારી, વિશ્વાસ અને શુદ્ધ શુદ્ધિવાળા પુરુષને વિષે પ્રશંસા કરનાર અને અસત્ય પ્રતિજ્ઞાઓ કરનાર જનને તમે ટેવી રીતે ઉપાડી રહ્યાં છે ? વ્યોમનિ વાસં કુરુતે ચિત્રં નિર્માતિ યત્નતઃ સલિલે ।

સ્ત્રપયતિ પવનં સલિલૈર્દમ્ભુ રણે ચરતિ સત્કારમ્ ॥

જે માણસ દુર્જન પુરુષનો સત્કાર કરે છે, તે તો આકાશમાં ખેતી કરે છે, જળમાં પ્રયત્ન કરીને ચિત્ર દોરે છે તેમ જ પવનને જળથી નવડાવે છે, અર્થાત્ તેવું કાર્ય નિષ્ફળ છે. ૩

शोकं मा कुरु वृकुर सत्त्वेष्वहमधम इति मुवा साधो ।

कष्टादपि कष्टतरं हृद्ग्रसा श्रानं कृतघ्ननामानम् ॥ १४ ॥

હે ભાલા કૃતરા ! ‘બધાં પ્રાણીઓમાં હું’ અધમ છું એવો વ્યર્થ શોક તુ કરીશ નહિ; કારણ કે તારાથી પશુ વિશેષ કષ્ટ આપનાર એવા કૃતઘ્ન નામનો એક કૃતરા છે.

સંતોષપ્રશંસા

संतोषामृतवृष्टानां यत्सुखं शान्तचेतसाम् ।

कुतस्तद्वनलब्धानामितश्चेतश्च धायताम् ॥ १॥

શાંત ચિત્તવાળા જનો જે સુખ અનુભવે છે, તે સુખ આમ તેમ દોડાદોડી કરી રહેલા ધનના લોભી જનોને ક્યાંથી મળે ? ૧

अदृक्त्वा परसन्तापमगत्वा रत्नलज्जताम् ।

अनुत्सृज्य सतां वर्त्म यत्तत्त्वमपि तद्वद् ॥ २ ॥

ખીજા ઓને સંતાપ પમાડ્યા વિના, ખલ માણસો આગળ કર્યા વિના જે કંઈ થોડું પશુ પ્રાપ્ત થાય તેને ધણું સમજવું. ૨

आगमिष्यन्ति ते भावा ये भावा मयि भाविताः ।

अहं तैरनुगन्तव्यो न तेषामन्यतो गतिः ॥ ३ ॥

મારે માટે જે કાંઈ ભાવિ બનવાનું છે, તે પ્રમાણે મારી પાસે બધા પદાર્થો આવીને બિલા રહેશે તેમ જ તે પદાર્થો અને અનુસરવાના છે; તે વિના તેમની ખીજા ગતિ નથી. ૩

यो मे गर्भगतस्यापि घृष्टिं कल्पितवान्प्रभुः ।

शेषवृत्तिविवानाय स किं सुसोज्यवा मृतः ॥ ४ ॥

હું ગર્ભમાં હતો ત્યારે પશુ જે ભગવાને મારી આલવિકાને નિભાવી હતી, તે પ્રભુ મારો જન્મ થયા પછી પશુ મારી આલવિકા નિભાવવાના જ છે; કારણ કે તે ભગવાન શું સર્જે ત્યાં છે કે મૃત્યુ પામ્યા છે ? ૪

અપ્રાર્થિતાનિ દુઃખાનિ યથૈવાયાન્તિ દેહિનામ્ ।

સુસ્તાન્યપિ તથાયાન્તિ દૈન્યમત્રાતિરિચ્ચતે ॥૫॥

પ્રાણીઓને જેમ માણસ વિના જ દુઃખો આવી પડે છે; તેવી જ રીતે સુખો પણ આપોઆપ આવી મળે છે. તે મેળવવા દીનતા બતાવવી, તે વધારે પડતું છે. ૫ પશ્ચમેન્દ્રનિ પટે છે ઘા શાકં પચતિ સ્વે ગૃહે ।

અનૂળી ચાપ્રયોસી ચ સ વારિચર મોદતે ॥૬॥

હે જલચર પ્રાણી ! જેને માથે ત્રાશુ નથી અને જેને (ધન મેળવવા) પ્રયાસ કરવા પડતો નથી, તે માણસ આનંદ કરે છે; પછી ભલે તેના ઘરમાં પાંચમે કે છઠ્ઠે દિવસે પણ રાંધવા માટે એકલું શાક જ હોય ! ૬ આત્માવીનશરીરાણાં સ્વપતાં નિદ્રયા સ્વયા ।

કદન્તમપિ મર્ત્યાનામમૃતત્વાય કલ્પતે ॥૭॥

જેમનાં શરીર પોતાને આધીન છે, તેમ જ જે પોતે સુખે નિદ્રા લે છે, તેવા મનુષ્યોને ખાવા માટે હલકું અજ મળતું હોય, તો પણ અજ અમૃતના જેવું બની જાય છે. ૭ સર્વત્ર સંપદન્તસ્ય સન્તુષ્ટે यस્ય માનસમ્ ।

ઘપાનદગૃહપદસ્ય ત્વુ ચર્માશ્વતૈવ મૂઃ ॥૮॥

પગને જેઠાથી ઢાંક્યા હોય, તેને માટે આખી પૃથ્વી આમડાથી ઢાંકેલી છે, તેમ જેનું મન સંતોષી છે, તેને બધે ઠેકાણે સંપત્તિઓ રહેલી છે. ૮ તે ધન્યાઃ પુણ્યમાજસ્તે તૈસ્તીર્ણઃ ક્રેશસાગરઃ ।

જગત્સંમોહજનની વૈરાશાસ્ત્રીવિપી જિતા ॥૯॥

જગતભરને મોહ પંદા કરાવનાર આશાશ્પી ઝેરી નાશકને જેણે વશ કરી છે. તે મનુષ્ય ધન્ય છે, તે પુણ્યવાન છે તેમ જ કલેશશ્પી સાગરને તરી ગયા છે. ૯ અકિચ્છિનસ્ય દાન્તસ્ય શાન્તસ્ય સમચેતસઃ ।

સદા સન્તુષ્ટમનસઃ સર્વાઃ સુસમયા દિશઃ ॥૧૦॥

જેના પાસે કંઈ ધન નથી, જેણે ઇંદ્રિયા વશ કરી છે, જે શાંત છે, જેનું ચિત્ત સમાન છે તેમ જ જેનું મન સદા સંતુષ્ટ છે; તેને માટે બધી દિશાઓ સુખમય બને છે. ૧૦ ન યોજનશત્ દૂરં વાધ્યમાનસ્ય વૃણયા ।

સન્તુષ્ટે ચલ્કપ્રાપ્તિડ્યર્થે ભવતિ નાદરઃ ॥૧૧॥

જે માણસ વૃણ્યથી પીડિતો હોય છે, તેને સો શેઝન પણ દૂર લાગતા નથી; પરંતુ જેનું મન સંતુષ્ટ છે, તેને હાથમા પ્રાપ્ત થયેલા ધન માટે પણ આદર ઉત્પન્ન થતો નથી. ૧૧ અર્ધાં કરોતિ દૈન્યં લઘ્યાર્થે ગર્વપરિતોષમ્ ।

નષ્ટપન્થઃ સશોકઃ સુસમાપ્તે નિરઃશ્વઃ પુરુષઃ ॥

ધનની ધજાવાળો દીનતા બતાવે છે, જેને ધન

પ્રાપ્ત થયું છે, તે ગર્વથી વધારે પડતો મંતોષ સેવે છે અને જેનું ધન નાશ પામ્યું છે, તે પાછો શોકાતુર બને છે. જ્યારે ધનની સ્પૃહા વિનાનો માણસ સુખેથી રહે છે. ૧૨

તન્મૂલં ગુરુતાયાસ્તત્સૌર્યં તથાશ્વતર્દૌર્જિત્યમ્ ।

તત્સૌમાર્થં પુત્રાં યદેતદ્વાર્થનં નામ ॥૧૩॥

માણસને ક્રોધની પાસે પ્રાર્થના કે યાચના ન કરવી પડે, તે જ તેની મોટાઈનું મૂળ છે, તે જ તેનું સુખ છે, તે જ મથ છે, તે જ બોજસ્વિતા છે અને તે જ સૌભાગ્ય છે.

સર્પાઃ પિવન્તિ પવનં ન ચ દુર્વલાસ્તે

શુષ્કૈસ્તૃણૈર્વનગજા વલિનો ભવન્તિ ।

કન્દૈઃ ફલૈર્મુનિવરાઃ ક્ષપયન્તિ કાલં

સન્તોષ એવં પુરુષસ્ય પરં નિધાનમ્ ॥૧૪॥

સર્પો વાયુ પીને રહે છે; છતાં તે દુબળા નથી હોતા. વનના ઢાંધીઓ સૂકા ઘાસથી પણ બળવાન હોય છે મુનિવરો ફળફલ અને કંદમૂળથી લાંબો કાળ પસાર કરે છે. ખરેખર ! સંતોષ એ જ માણસને મોટો બળતો છે.

વીરાણિ કિં પથિ ન સન્તિ દિશન્તિ મિક્ષાં

નૈવાદ્વિપ્રાઃ ફલમૃતઃ સરિતોડ્યશ્વશુબ્દ્ધ્યન્ ।

રુદ્ધા ગુહાઃ કિમ્જિતોડ્યતિ તોપપન્નાન્

કસ્માદ્ગજન્તિ કવયો ધનુર્મુદાન્ધાન્ ॥૧૫॥

વનના માર્ગમાં શું વૃક્ષનાં ચીર-વલ્લક નથી હોતાં ? ફળવાળાં વૃક્ષો શું ભિક્ષા નથી આપતાં ? નદીઓ શું સુકાઈ ગઈ છે ? શુકાઓ શું રોકાઈ ગઈ છે ? અજિત-ભગવાન શું શરણાગતોને રક્ષણ નથી આપતા ? (આ પ્રકારે સમગ્ર હોવા છતાં પણ) ધનના દુર્મંદશી બંધ બનેલા ધનિકોની સેવા કવિજનો શા માટે કરતા હશે ?

મન્નિન્દયા યદિ જનઃ પરિતોષમેતિ

નન્વપ્રયત્નસુલભોડ્યમનુમદ્દો મે ।

મેયોડર્થિનોડપિ પુરુષાઃ પરતુષ્ટિહેતો-

દુઃસ્વાર્જિતાન્યપિ ધનાન્તિ પરિવ્યજન્તિ ॥૧૬॥

મારી નિંદા કરવાથી, જે માણસ સંતોષ મેળવતો હોય, તો તે માટે મારી કૃપા તેની ઉપર રહેલી જ છે; કારણ કે તે કૃપા કરવા માટે મારે કંઈ મહેનત તો કરવી જ પડતી નથી. વળી પોતાના કલ્યાણને ધજાનારા જોના તો ખીજના મંતોષ માટે દુઃખથી કમાયેલા ધનનો પણ ત્યાગ કરે છે. ૧૬

વયમિદ્ પરિતુષ્ઠા વલ્કલૈસ્ત્વં ચ લક્ષ્મ્યા

સમ દ્વહ પરિતોષો નિર્વિશેષો વિશેષઃ ।

સ હિ ભવતિ દરિદ્રો યસ્ય વૃણા વિશાલ્યા

મનસિ ચ પરિતુષ્ટે કોડ્યર્થવાન્કો દરિદ્રઃ ॥૧૭॥

અમે અહીં વનમાં રહેનારા વહકલેથી સંતોષ માનીએ છીએ અને તમે લક્ષ્મીથી સંતોષ માને છે; એ રીતે બન્ને બાબતો બુદ્ધિ હોવા છતાં પણ મનને સંતોષ એકસરખો છે. ખરેખર જેને તૃષ્ણા વિશાળ હોય છે, તે માણસ જ દરિદ્ર ગણાય છે. બ્યારે મન સંતૃપ્ત હોય ત્યારે ધનવાન કોણ અને દરિદ્ર કોણ ? ૧૭ ગાન્ધાર્વાનાં નવમહિકાં મધુકરસ્ત્યક્ત્વા ગતો યુથિકાં તાં દૃષ્વાશુ ગતઃ સ ચન્દનવનં પથ્થાત્સરોજ ગતઃ । વદ્ધસ્તત્ર નિશાકરેણ સહસા રોદિત્યસૌ મન્દવીઃ સંતોષેણ વિના પરાભવપદં પ્રાપ્નોતિ સર્વો જનઃ ॥૧૮ નવી માલતીના સુગંધ ભરેલ ફૂલને છોડીને ભમરો બૂંદના ફૂલ પર ગયો. તેને જોઈને તે તરત જ ચંદનના વનમાં ગયો. ત્યાંથી તે કમલ પાસે ગયો. ચંદનો ઉદય થવાથી એકદમ કમલ બિડાઈ ગયું, તેમાં તે બંધાઈ ગયો; ત્યારે તે મંદ છુદ્ધિવાળો ભમરો રડવા લાગ્યો. અર્થાત્ જો સંતોષ ન હોય, તો બધા જ માણસો પરાભવ પામે છે. ૧૮

મૃત્યુમર્દ્યતિ મુર્ધ્નિ શશ્વદુરગી ધોરા જરા રૂપિણી
શ્વામેષા મસતે પરિમદ્મવૈર્વૃષ્ણેઝગદ્મસ્યતે ।
ધૃત્વા બોધજલૈરબોધમહુલં તલ્લોમજન્યં રજઃ
સંતોષામૃતસાગરામ્ભસિ ચિરં મમઃ સુલં શ્યાસ્યસિ ॥
હે માનવ ! તારે માથે મૃત્યુ ગર્વ કરતું ઊભું છે. બધુંકર વદ્ધ દશા સાપણના રૂપે તને ગળી રહી છે. પરિમદ્મરૂપી ગીધાર્થી આ બધું જગત ગળાઈ બધ છે. બોધરૂપી જલથી રજ(ધૂળ, રનેયુષ્)ને ધોઈ નાખ કે જે અજ્ઞાનથી ભરેલા લોભથી પેદા થયો છે અને ત્યાર બાદ સંતોષરૂપી અમૃતના સમુદ્રના જલમાં ગિરકાળ રૂપી જ કે જેથી તું સુખે રહી શકે. ૧૯

Craving તૃષ્ણાની નિંદા Desires

તૃષ્ણે દેવિ નમસ્તુભ્યં ધૈર્યવિષ્લ્બકારિણિ ।
વિષ્ણુભૈલોક્યપૂજ્યોઽપિ યત્ત્વયા વામનીઠ્ઠતઃ ॥૧॥
હે તૃષ્ણાદેવી ! તું ધૈર્યના નાશ કરનારી છે. તને નમસ્કાર છે; કારણ કે ત્રણેય લોકથી પૂજવાલાયક વિષ્ણુ ભગવાનને તે વામન કરી દીધા. ૧
તૃષ્ણે કૃષ્ણોઽપિ તે શક્તિદૃષ્ટા મર્ત્યેષુ કા કયા ।
ત્રૈલોક્યવ્યાપિ યદૂપં તદૂપં વામનીઠ્ઠતમ્ ॥૨॥
હે તૃષ્ણા ! કૃષ્ણ ઉપર પણ તારી શક્તિ ભોવામાં આવી તો પછી સામાન્ય માનવીએ પર તો કહેવું જ શું ? કારણ કે જે ભગવાનનું રૂપ ત્રણે લોકમાં વ્યાપીને રહેલું હતું, તે સ્વરૂપને તે વામન કરી દીધું. ૨

તૃષ્ણાં चेह परित्यज्य को दरिद्रः क ईश्वरः ।
तस्याश्चेलसरो दत्तो दास्यं च शिरसि स्थितम् ॥
આ લોકમાં તૃષ્ણાને છોડી દીધા પછી દરિદ્ર કોણ કે શેઠ કોણ ? અને જો તૃષ્ણાને અવસર આપ્યો, તો પછી બધાને માથે તેની શુભામી રહેલી જ છે. ૩
वल्लिर्मुखमाक्रान्तं पलितैरङ्कितं शिरः ।
गात्राणि शिथिलायन्ते तृष्णैका तरुणायते ॥४॥
કરચલીઓથી મુખ કદરૂપું બની બધ છે. પળિયાંથી માથું ભરાઈ બધ છે તેમ જ શરીરનાં અંગો દીર્ઘા પડી બધ છે; પરંતુ એક તૃષ્ણા બુવાન બનતી બધ છે. ૪
नामस्त्यन्या तृष्ण्या तुल्या कचिदेव नितम्बिनी ।
या प्राणानपि मुष्णन्ती भवत्येवाधिर्कं प्रिया ॥५॥
ઓગ્રો તો ઘણી છે, પણ તૃષ્ણા જેવી બીજી કોઈ સ્ત્રી નથી; કારણ કે તૃષ્ણા આપણા આશુઓરી લે, તોપણ વધારે પ્રિય જ લાગે છે. ૫
च्युता दन्ताः सिताः केशा दृढनिरोधः पदे पदे ।
पातसज्जमिमं देहं तृष्णा साध्वी न मुञ्चति ॥६॥
દાંત પડી ગયા, વાળ ધોળા થયા, નજર ટૂંકી બની ને પગલે પગલે અડચણ આવે છે; હે રીતે દેહ પડવાની તૈયારી કરતો હોય, તોપણ તૃષ્ણા એવી સતી-સાધ્વી છે કે દેહને છોડતી નથી. ૬
तृष्णे स्वमपि तृष्णान्धा त्रिषु स्थानेषु वर्तसे ।
व्याधितेष्वनपत्येषु जरापरिणतेषु च ॥७॥
હે તૃષ્ણા ! તું પણ તૃષ્ણાને કારણે આંધળા બની ગઈ છે; કારણ કે તું ત્રણ સ્થાનોમાં રહે છે; એક તો શેઠથી પીડાતા માણસોમાં, બીજું સંતાન વિનાના વાંઝિયાં-જોમાં અને ત્રીજું ઘડપણથી ગળેલા માણસોમાં. ૭
धनेषु जीवितव्येषु क्षीपु भोजनवृत्तिषु ।
अवृत्ता मानवाः सर्वे याता यास्यन्ति यान्ति च ॥
માણસોને ચાર બાજોમાં અશંતોષ રહ્યા કરે છે; ધન વિષે, જીવન વિષે, સ્ત્રી વિષે અને ભોજન વિષે. એ રીતના ઘણા અશંતોષી જનો આ મંસારમાંથી ચાલ્યા ગયા છે, ચાલ્યા બધ છે અને ચાલ્યા જશે. ૮
तृष्णे देवि नमस्तुभ्यं या त्वं सर्वस्य सर्वदा ।
उत्पादयत्ययत्नेन गोपदे सागरभ्रमम् ॥९॥
હે તૃષ્ણાદેવી ! તને તો નમસ્કાર છે; કારણ કે તું તો વિના પ્રયત્ને બધા માણસોને બધી વખતે ચાવના પગલામાં સામરનો ભમ પેદા કરાવે છે. ૯
अपि मेरुपमं प्राक्षमपि शूरमपि स्थिरम् ।
तृष्णीकरोति तृष्णैका निमेषेण नरोत्तमम् ॥१०॥
અપિ મેરુપમં પ્રાક્ષમપિ શૂરમપિ સ્થિરમ્ ।
તૃષ્ણીકરોતિ તૃષ્ણૈકા નિમેષેણ નરોત્તમમ્ ॥૧૦॥

મેરુ જેવા સ્થાની, ધરવીર અને ગંધીર-રિધર-
ઉત્તમ મનુષ્યને પણ એક તુષ્ટુ ક્ષણ માત્રમાં તણુપલા
જેવા હલકા બનાવી દે છે. ૧૦

આશા નામ મનુષ્યાણાં કાચિદાશ્ચર્યશ્રદ્ધલા ।

યયા વદ્ધાઃ પ્રયાવન્તિ સુકારિતવ્રત્તિ પદ્મસુવત્ ॥

આશા એ તો મનુષ્યો માટેની એવી વિચિત્ર પ્રકારની
બેડી છે કે જે બેડીથી બંધાયેલા માણસો ઘોડવા લાગે છે
અને તેથી છૂટેલા માણસો પાંગળાની જેમ ઊંચા રહે છે.

તેનાચીતં શ્રુતં તેન તેન સંધ્યમનુષ્ઠિતમ્ ।

યેનાશાઃ પ્રૃથ્વઃ કૃત્વા નૈરાશ્યમવલન્વિતમ્ ॥૧૨॥

તોણે સર્વ અભ્યયન કરી લીધું, કે તોણે સર્વ સાંભળી
લીધું, તોણે સર્વ આચરી લીધું કે જેણે આશા-તુષ્ટુને
પાછળ મૂકીને આશારહિતતાના લાવનો આશય લીધો છે.

મિરિમંહાનગિરેરધિમંહાનઢ્વેત્તમો મહત્ ।

નમસોડપિ મહદ્વદ્ધ તતોડપ્યાશા ગરીયસી ॥૧૩॥

પર્વત માટે છે, પર્વતથી માટે સ્થાગર છે, સાગરથી
માટે આકાશ છે, આકાશથી માટે બ્રહ્મા છે; પરંતુ
આશા તો તે બધાથી મોટી છે. ૧૩

આશૈવ રાક્ષસી પુંસામાશૈવ વિષમહારી ।

આશૈવ જીર્ણમદિરા ધિનાશા સર્વદોષમૂઃ ॥૧૪॥

આશા માણસોને માટે એક રાક્ષસી સમાન જ છે.
આશા જ એટલી માંગર છે અને આશા જ બહુની અંધિરા
છે. આવી સર્વ દોષોના સ્થાનરૂપ આશાને ધિક્કાર છે.

કુતુહાશાઃ કુતુમ્બિન્યો મયિ જીવતિ નાન્યથાઃ ।

તાસામાશા મહાસાધ્વી કદાચિન્માં ન સુચ્ચિત્તિ ॥

ભૂખ, તરસ અને આશા એ ત્રણ તો મારી ધર-
વાળા સ્ત્રીઓ છે; અને હું છું તું છું ત્યાં સુધી તે પીત્તની
પાસે જવારી નથી; તેમાં પણ આશા તો મોટી સતી-
સાધ્વી છે, એટલે તે તો મને કદી પણ છોડતી નથી.

યૌવનં જરવા વ્રસમારોગ્યં વ્યાધિમિહંતમ્ ।

જીવિતં મૃત્યુરપ્યેતિ ત્વૃણકા નિષપદ્મવા ॥૧૬॥

યૌવનને ધપપણુ ગળા જાય છે, આરોગ્યને રોગો
હણી નાખે છે તેમ જ આયુષ્ય ઉપર મૃત્યુ આક્રમણુ કરે
છે, એક તુષ્ટુ જ એવી છે કે જેને કોઈ વિપત્તિ નથી.

યથ કામસુખં લોકે યચ્ચ દિવ્યં મહત્સુખમ્ ।

ત્વણાશ્યસુપ્રસ્યેતે કલ્પાં નાર્હન્તિ પોઢશીમ્ ॥૧૭॥

આ લોકમાં કામવિલાસમાં જે સુખ છે તેમ જ
ખીન્ન જે મહાન દિવ્ય સુખે છે; તે બધાં તુષ્ટુ-સુખથી
થતા સુખની તોલે તો સોળખી કલાએ પણ આવતાં નથી.

આશયા ચે હાસાત્તે હાસાઃ સર્વલોકસ્ય ।

આશા ચેપાંદાસી તેપાં હાસાયતે લોકઃ ॥૧૮॥

જે લોકો આશાના હાસ છે, તે લોકો બધા લોકોના
હાસ છે; પરંતુ આશા જે લોકોની હાસી બનેલી છે
તેમના તો બધા લોકો હાસ બની જાય છે. ૧૮

દન્તા વિશ્વદન્તા કેશાઃ કાશમસૂનસંકાશાઃ ।

જન્યનં તમસામયનં તથાપિ ચિત્તં ધનાઙ્ગનાયત્તમ્ ॥

દાંત મૂળમાંથી લીલા પડી ગયા છે; કેશો કાશનાં
શ્વ-જેવા સફેદ બની ગયા છે અને આંખો અધારાતું
સ્થાન બની ગઈ છે, છતાં ચિત્ત તો ધનરૂપી અને
જ વળતેલું છે. ૧૯

સ્વાસુદર સાધુ મન્યે શકૈરપિ વદસિ લલ્લપરિતોષમ્ ।

હત્તહૃદયં હષિકાધિકવાંદાશતદુર્ભરં ન પુનઃ ॥૨૦॥

હે પેટ, તને હું સારું માતું છું, ઠારણ કે તું શાક-
લાજ ખાઈને પણ સંતુષ્ટ થઈ જાય છે. આ પાપી હલ્લ
વધતી જતી જે કોડે આશાઓથી પણ ભરાતું નથી. ૨૦

અર્જં મલિતં પલિતં મુઢં દશનવીહીનં જાતં તુણ્ડમ્ ।

વૃદ્ધો યાતિ મૃદીત્વા દુર્ણં તદ્વપિ ન સુશ્રવ્યાશાપિઙ્ગમ્ ॥

અંજો ગળી ગયાં છે, માથું પગિયાંથી ભરેલું છે,
યુગ દાંત વિનાતું યોગ્યું થયું છે અને એવા ધરજો
માણસ હાથમાં લાકડી લઈને આસે છે; તેપણુ તે
આશાને પિંડ છોડતો નથી. ૨૧

દિનયામિન્યૌ સાયંમાતઃ શિશિરવસન્તૌ પુનરાયાતઃ ।

કાલઃ ક્રીઢતિ ગચ્છત્યાયુસ્તદ્વપિ ન સુશ્રવ્યાશાવાયુઃ ॥

આ દિવસ અને રાત, સાજ અને સવાર, શિશિર
(કપ્તુ) અને વસંત વારંવાર આવી પહોંચે છે; એ
રીતે કાળ રમી રહ્યો છે. પણ આયુષ્ય આયુષ્ય જાય છે;
તેપણુ માણસને આશારૂપી વાયુ છોડતો નથી. ૨૨

આશાવલ્મ્બોપચિતા ન કસ્ય ત્વણાલતાનર્થપલં પ્રસૂતે ।

દિને દિનેલલ્લપરિવિવસ્વાન્મીનં વ મેરં વ વૃષં વ મુક્તે ॥

જે આશાના અવલંબનથી વધેલી છે, તે તુષ્ટુરૂપી
લતા કાને અનર્થરૂપી ફળ નથી આપતી કે જેમ કે દિવસે
દિવસે જેની રચિ(કાન્તિ-પ્રકાશ)માં શદ્ધિ થઈ છે;
એવા સૂર્ય મીનરાશિ, મેષરાશિ અને વૃષભરાશિને
ભ્રમરે છે; મતલબ કે દિવસ આપણને પહેલાં મીન
(માછલ) ખાવા મળે, ત્યારે તે મેષ(બકરા)ની ઇચ્છા
કરે છે, મેષ મળે ત્યારે વૃષભ(બળદ)ની ઇચ્છા કરે છે;
એ રીતે, આશા વધતી જાય છે. ૨૩

મિશ્રાસનં તદ્વપિ નીરસમેકવારં

શય્યા ચ મૂઃ પરિજનો નિજદેહમાત્રમ્ ।

યસં સુતીર્ણશતશબ્દમયી ચ કન્યા

હા હા તથાપિ વિષયાન્ન જહાતિ ચેતઃ ॥૪૨॥

એક તો લીખ માગતાં ભોળન મળે છે; તેય રસ વિનાનું અને એક જ વાર પૂર્ણ એ જ પધારી છે અને કુટુંબી જન તરીકે ફક્ત પોતાનો દેહ જ છે, અત્યંત શુભું અને સૌ થીયડવાળી ગોદડી એ જ એક શરીરને દાંડવાનું વસ્ત્ર છે. આવી જૂરી હાલત હોવા છતાં પણ ચિત વિષયોને છોડતું નથી. ૨૪

મદોદન્તા દન્તાઃ પલિતકલિતઃ કુન્તલભરઃ

તમઃક્ષેત્રે નેત્રેડવિષયપટુની નઃ શ્રુતિપુટે ।

અમૂદક્ષં રક્તદ્વલિલચલ્યલ્લોવિલુલિતં

તથાપ્યેતચ્ચેતસ્તરુણ ઇવ ધાવત્યુત્તુદિનમ્ ॥૨૫॥

શેગને લીધે દાંત મળથી ખરી પથા છે, વાળનો વાર પળિયાથી ભરાઈ ગયો છે, બે આંખો અંધારાનાં સ્થાન બની ગઈ છે, બંને કાન સાંભળવાના વિષયમાં મંદ બની ગયા છે; તેમ જ શરીરનાં બધાં અંગો આડી-અવળા કરચલીઓ અને વળાઓથી લીલાં પડી ગયાં છે; તોપણ આ ચિત તરણુ પુરુષની જેમ દરેકજ દોષા કરે છે.

ગતં સત્તારુણ્યં તરુણીદ્વદયાનન્દજનકં

વિદીર્ણાં દન્તાલિર્નિજગતિરહો યદિશરણા ।

જહીમૂતા દષ્ટિઃ શ્રવણરહિતં કર્ણયુગલં

મનો મે નિર્લજ્જં તદપિ વિષયેભ્યઃ સ્પૃહયતિ ॥

તે તરણુ દશા તો આવી ગઈ કે, જે તરણુઓનાં હૃદયમાં આનંદ પેદા કરતી હતી. દાંતની હાર લીલી પડી ગઈ છે. પોતાને ચાલવાની શક્તિ હતી, તે લાકડીને શરણે ગઈ છે. નજર જડ જેવી બની ગઈ છે. બે કાન સાંભળવાની શક્તિ વિનાના થઈ ગયા છે. આંખું હોવા છતાં પણ મારું મન એવું તો નિર્લજ્જ બની ગયું છે કે તે વિષયોની સ્પૃહા કરે છે. ૨૬

વપુઃ કુઙ્ગીમૂતં ગતિરપિ તથા યદિશરણા

વિશીર્ણાં દન્તાલિઃ શ્રવણવિકલં શ્રોત્રયુગલમ્ ।

શિરઃ શુદ્ધં ચલુસ્તિમિરપટલેરાષ્ટમહો

મનો મે નિર્લજ્જં તદપિ વિષયેભ્યઃ સ્પૃહયતિ ॥

આ શરીર કુળ્ફું થઈ ગયું છે. ચાલવાની ગતિ લાકડીને રડા લે છે. દાંતની હાર ખરી પડી છે. બંને કાન સાંભળવાની શક્તિ વિનાના બની ગયા છે. માથું પળિયાને લીધે ધોણું થઈ ગયું છે. આંખ અંધારા પડાથી વેરાયેલ છે; આ પ્રમાણે બનવા છતાં પણ મારું મન એવું તો નિર્લજ્જ બન્યું છે કે તે વિષયોની સ્પૃહા કરે છે.

ચલોછાપાઃ સોઢાઃ કથમપિ તદારાધનતયા

નિગૃહ્યાન્તર્શોષં હસિતમપિ શુન્યેન મનસા ।

કૃતશ્ચિત્તસ્તમ્મઃ પ્રતિહૃતધિયામજ્જલિરપિ

ત્વમારો મોધારો કિમુ પરમિતો નૈવયસિ મામ્ ॥

અરે મે' ખલ-કપટી જોનાનાં મિથ્યા વચનો સહી લીધાં; તે લોહાને ખુશ કરવા માટે, મે' આંસુને અંદર ચોરી રાખીને થય મનથી હસી લીધું; -મારા ચિત્તના વેગને ચોરી રાખ્યો અને કુદિરહિત માણસોને બે હાથે અંજલિ પણ ભેડી; તોપણ હે નિધ્ન આશા ! હવે પણ તું અને શા માટે વધારે નચાવે છે ? ૨૮

નિવૃત્તા મોનેચ્છાં બહુપુરુષમાનો વિગલિતઃ

સમાનાઃ સ્વર્ચાતાઃ સપદિ સુહૃદો જીવિતસમાઃ ।

શનૈર્નૃપ્યુત્યાનં ધનતિમિરરુદ્ધે ચ તપને

અહો દુષ્ટઃ કાયસ્તદપિ મરણાપાયચક્રિતઃ ॥૨૯॥

ભોગની ઇચ્છા છળ ગઈ છે, ધણી સોઢા માન આપતા હતા, તે માન ગળી ગયું, સરખે સરખી વચન પ્રાણુ સમાન મિત્રો વહેલા વહેલા સ્વર્ગે ચાલ્યા ગયા; લાકડીને રડે હળવે હળવે ઊંચું થવાય છે, બે આંખો ગાદ અંધારથી રંધાય છે; આવી જૂરી હાલત હોવા છતાં પણ આ દુષ્ટ કાયા મરણના વિમથી ભય પામે છે.

અમોષાં પ્રાણાનાં તુલિતવિસિનીપત્રપયસાં

કૃતે કિં નાસ્મામિર્વિગલિતવિવેકેઽર્થસિતમ્ ।

યદાઢ્યાનામપ્રે દ્રવિણમદ્નિઃસંઘમનસાં

કૃતં સ્લાનગ્રીર્દૈનિજગુણકપાપાતકમપિ ॥૩૦॥

કમળના પાન પર રહેલા જલમિંદુઓની જેમ કાણુમાં નાશ પામનારા આ પ્રાણોને માટે, અમે વિવેક-રહિત થઈને શા શા ધંધા કર્યાં નથી ? કારણ કે પદના મદથી અવિવેકી બની ગયેલા મનવાળા ધનિકોની આગળ અમે લબ્ધ્યથી કરમાયેલા મુખે અમારા શુભોની પ્રશંસા કરવાનાં પાપ પણ કરેલાં છે. ૩૦

સમારમ્મા અપ્રાઃ કતિ કતિ ન ધારાંસ્તવ પશો

પિપાસોસ્તુત્તેડેડસ્મિન્દ્રવિણમૃગવૃગ્ણર્ણવજ્જલે ।

તયાપિ પ્રત્યાશા ચિરમતિ ન તે મૃદ શવશા

ન દીર્ઘં યચ્ચેવો નિયતમશનિપ્રાવપતિવમ્ ॥૩૧॥

હે પશુ જેવા મૂર્ખ માનવો ! જ્યારે તે' આ દન-રૂપી ઝાંઝવાના જળના બનેલા સામરનાં કાણુ ધોવાની ઇચ્છા કરી, ત્યારે તે ઝાંઝવાનાં જળ મેરુરના -આટે કેટકેટલા પ્રવતો કર્યા હતા કે જે લાંબીને દુહા સુધે સ્ના; તે છતાં હે મૂર્ખ વારી આશા તો વિશ્વમ ધનની નથી તેમ જ વારું ચિત પણ વહીને સે દુઃખા જન્મું નથી,

તો ખરેખર ! તારું ચિત્ત વળના પથ્થરથી જ બનેલું છે.

વિવેકવ્યાક્રોશે વિકસતિ શમે શાન્ત્યતિ દુષ્ટા
પરિવ્રજ્ઞે તુજ્ઞે પ્રસરતિવરાં સાં પરિણતિઃ ।

જરાજીર્ણશ્વપ્રસનગહનાક્ષેપકૃપણ-

સ્ત્વાપાત્રં ચસ્યાં ભવતિ મરુતામ્બયધિપતિઃ ॥૩૨॥

બ્યારે વિવેકનો સારી રીતે પ્રકાશ થાય છે, ત્યારે શાન્તિનો વિકાસ થાય છે અને તૃષ્ણા થમી બન્ય છે તેમ જ તે બધા સદૃશ્યોનું પરિણામ વધીને એટલી ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિએ પહોંચે છે કે જે સ્થિતિ દેવોના રાજ્ય ઈંદને માટે પણ તૃષ્ણાનું પાત્ર બની બન્ય છે—ઇચ્છવા યોગ્ય બની બન્ય છે, કે જે ઈંદ વૃદ્ધાવસ્થાને કારણે મારાં અશ્વયં નાશ પામશે, એ રીતે ચિંતાતુર બનીને અત્યંત કૃપણ બની બન્ય છે. ૩૨

ઉત્ત્વાતં નિશિશઙ્કયા ક્ષિતિવલં ક્ષાતા ગિરેર્ધાતવો
નિસ્તીર્ણઃ સરિતાં પતિવૃષ્ટતયો યત્નેન સંતોપિતાઃ ।

મન્ત્રારાધનતત્પરેણ મનસા નીતાઃ સ્મશાને નિશાઃ

શ્નાતઃ કાળવરાટકોડિપિ ન મયા તૃષ્ણોઽધુના સુખ્ય મામ્ ॥

બ્રહ્મના લંકાર ભર્યાં હશે, એ શંકાથી મેં 'તૃષ્ણા'નું તાળિયું ખોલી નાખ્યું છે, પૂર્વતની ખાનિજ ધાતુઓને ભટ્ટીમાં નાખીને ધમી નાખી છે, સમુદને પાર કર્યો, ઘણી મહેનત કરીને રાજ્યોને સંતોષ્યા તેમ જ મંત્રની આરાધના કરવામાં મનને પરાંવીને સ્મશાનમાં કેટલીય રાત્રો પસાર કરી; તોપણ મને એક કાણી કોડી પણ મળી નથી; હવે તો હે તૃષ્ણા ! તું મારા પીછા છોડ. ૩૩

નિઃસ્વોઽયેકશતં શતી દશશતં સોડીહ લક્ષં શતં
લક્ષેશઃ ક્ષિતિરાજતાં ક્ષિતિપતિશ્ચેકેશતાં વાંછતિ ।

ચક્રેશઃ સુરરાજતાં સુરપતિર્વિદ્યાસ્વદં વાંછતિ

ઋક્ષા વિષ્ણુપદં હરિઃ શિવપદં તૃષ્ણાવર્ધિ કો ગચ્છા

નેની પાસે કાંઈ નથી, તે માણસ સો(શિવ)ની ઇચ્છા રાખે છે, સોવાળા હનરની, હનરવાળો લાખની, લક્ષાધિપતિ રાજ થવાની, તેમ જ રાજ ચક્રવર્તી થવાની ઇચ્છા રાખે છે. ચક્રવર્તી રાજ ઈંદ થવાની, ઈંદ બ્રહ્માનું પદ લેવાની, ઋક્ષા વિષ્ણુનું સ્થાન લેવાની અને વિષ્ણુ શિવના પદને લેવાની ઇચ્છા રાખે છે. બગતમાં એ રીતે તૃષ્ણાની પાર ડાણુ ગયેલા છે ? ૩૪

આશા નામ નદી મનોરયજલા તૃષ્ણાતરઙ્ગાકુલો
રાગમાહવતી વિતરંકિહિગા ધૈર્યંદ્રમધ્ધંસિની ।

મોહાવત્સુદુસ્તરાતિગહના મોતુજ્જન્નિન્વાતટી

વસ્યાઃ પારગતા વિશુદ્ધમનસા નન્દન્તિ યોગીચરના

આશા એ તો એક નદી જેવી છે, તેમાં મનોરયો-રૂપી જળ ભરેલાં છે, તૃષ્ણારૂપી તરંગોથી તે નદી ચંચળ છે, રાગરૂપી મયરો તેમાં રહે છે, તર્ક-વિતર્ક-રૂપી પક્ષીઓ તેના કિનારે બેસે છે, ધીરજરૂપી વૃદ્ધોને તે જડમુળથી ઉછેડી નાંખે છે, મોહરૂપી વમળોથી તે ન તરી ચકાય એવી તેમ જ ઘણી બોડી છે તેમ જ તેને ચિંતાઓરૂપી બેંચા કિનારાઓ છે; એ પ્રકારની આશા નામની નદીને પેલે પાર ગયેલા તેમ જ અત્યંત શુદ્ધ મનના એવા યોગીવરો આનંદ પામે છે. ૩૫

માને નેચ્છતિ વારયત્સુપશમે ક્ષમામાલિચત્ત્યાં દ્વિયાં
સ્વાતન્ત્યે પરિવૃત્ય તિવ્રતિ કરૌ વ્યાધૃય ધૈર્યં ગતે ।

તૃષ્ણો વ્હામનુવપ્રતા ફલમિયત્પ્રાપ્તં જનેનામુના

યઃ સૃષ્ટો ન પદા સ યદ્વ ચરણૌ સ્પર્ધતું ન સંમન્યતે ॥

હે તૃષ્ણા ! તારી ઇચ્છા અને અનુકૂળતા સાચવતાં આ લોકોએ એવું કૃળ મેળવ્યું કે. 'મારું' માન તે કૃળને ઇચ્છતું નથી. મારી ચાંતિ રહે છે; તે કૃળ બેતાં લગભગ ધરતીને ખાણવા લાગે છે; સ્વતંત્રતા પૂર્વે વાળીને બીલી રહે છે; તેમ જ ધીરજ મારા હાથ તરછેડીને ચાલી બન્ય છે; એટલું જ નહિ પરંતુ જે માણસને હું મારા પગથી પણ અડકતો નહિ, તે માણસ પોતાના પગે અડકવા માટેની સંમતિ પણ મને આપતો નથી. ૩૬

દન્તેહચ્છલિતં ધિયા તરલિતં પાળ્યહુઙ્ગિણા કમ્પિતં
દૃગ્ધ્યાં કુહ્મલિતં વલેન ગલિતં રૂપશ્રિયા પ્રોપિતમ્
પ્રાસાયાં યમમૂપતેરિહ મહાધાટ્યાં ધરાયામિયં
તૃષ્ણા કેવલમેત્તિકૈવ સુમટી વીરા પુરો વૃત્યતિ ॥

આ દાંત ચાલવા લાગ્યા, છુદ્ધિ ભમવા લાગી, હાથપગ કંપવા લાગ્યા, બંને આંખો બિડાવા લાગી, શરીરનું જળ ગળવા લાગ્યું, તેમ જ સ્વરૂપની શોભા દૂર ચાલી ગઈ; એ રીતે આ પૃથ્વી પર યમરાજની મોટી ધાક આવી પડી છે, તોપણ આ તૃષ્ણા એક એવી ધીરજથી ભરેલ શુદ્ધ કરનારી છે કે જે તે બધાની આગળ નાચી રહી છે. ૩૭

ધ્રાન્તં ચાચનતત્પરેણ મનસા દેદ્વિતિ વાકપ્રેરિતા
મુર્કં માનચિવર્જિતં પરમૃદ્ધે સાશક્તિં કાકવત્ ।
સાક્ષેપં મુકુટીકટાક્ષકુટિલં રદ્ધે ચલનાં મુર્લં
તૃષ્ણો દેવિ યદન્યદિચ્છસિ પુનસ્તત્રાપિ સજ્જા વયમ્ ॥

મનથી ચાચના કરવાનું ધારીને, હું ઘણું જ ભટક્યો; છતાંય 'આપો આપો' એવી વાણી પણ હું બોલ્યો; કાચાની જેમ ભવની શંકા રાખીને તેમ જ

માન છોડીને પારકે ઘેર મેં ઘણી વખત ખાધું; તિરસ્કાર બતાવતું તેમ જ છુટકાની કટાક્ષે વાંકું વળેલું એવું ખલનકપટી જોતોનું મુખ મેં ઘણી વખત જોયું; આટઆટલું કર્યું છે, તે છતાં પણ હે તુષ્ટાદેવી ! તારે જે કાંઈ ખીજું કરાવવાની ઇચ્છા હોય, તે જાણ કરવા માટે અમે તૈયાર છીએ. ૩૮

ધ્રાન્તે દેશમનેકદુર્ગવિપમં પ્રાપ્તં ન કિંચિત્કલં
ત્યક્ત્વા જાતિહુલાભિમાનમુચિતં સેવા કૃતા નિષ્ફલા
મુક્તં માનવિવર્જિતં પરગૃહેષ્વાશઙ્કયા કાકવત્
વૃષ્ણે જન્મસિ પાપકર્મનિરતે નાદ્યાપિ સંતુલ્યસિ ॥

ન જઈ શકાય તેવા વિકટ આર્ગેવાળા અનેક પ્રદેશોમાં મેં જમણું કર્યા છતાં પણ કાંઈ ફળ મળ્યાં નહીં. ભતિ અને કુળને યોગ્ય અભિમાન છોડીને પણ નીચ જોનાની સેવા કરી, તે નિષ્ફળ ગઈ. કાગડાની જેમ ભયની શંકા રાખીને પારકે ઘેર માન છોડીને પણ ભોજન કર્યા; તેપણ હે તુષ્ટા ! તું તો પાપકર્મ કરવામાં રચિ રાખે છે અને હજી પણ મંત્રોષ રાખતી નથી.

શાંતેર્માતૃવિવેકાત્પિતુરપિ કૃપણં મદ્દુલુ કૃત્વા પૃથગ્ગા-
માશા યોષા સ્વતન્ત્રા દ્રજતિ પરગૃહાન્સર્વદા વીતલજ્ઞા
સન્ન્યતે મરુકૃશત્વં મમ ચમનિચમૌ ભ્રાતરૌ ભર્ત્સયન્તી
પૃષ્ઠવાચૈવાત્મચન્દ્રૃસ્તદપિ પુનરહોહન્ત વચ્ન્યાં શ્રયામઃ ॥

શાંતિરૂપી માતા અને વિવેકરૂપી પિતા એ બંનેથી મને વિખૂંટી પાડીને આ આશારૂપી સ્ત્રી સ્વતંત્ર બની નિહંજીપણે પારકે ઘેર ભટક્યા કરે છે. યશ અને નિયમરૂપ મારા બે ભાઈઓના તિરસ્કાર કરીને અને પોતાના કુટુંબીજનોને પોષણ આપીને તે સ્ત્રી અને સંકેપી નામે છે આટલું બધું કરવા છતાં પણ ખેદ છે કે અમે તે વાંઝણી નારીનો આશ્રય કરીએ છીએ. ૪૦

લજ્જે ત્વં મજ સિન્ધૌ ગિરિવરશિખરે ત્વં ચ તિષ્ઠ પ્રતિષ્ઠે
શાંતે પ્રાંતે દિશંતે કુરુ વસતિમહો ગર્વં સર્વોં ભવાનુ ।
તેજઃ પાતાલમૂલં મજ મુવિ મગવાન્માન મા નામ તેડ્ડુ
પ્રેમ્ણેકામાશ્રયન્તી સતતમહમિમાં તૂર્ણમાશાં શ્રયિષ્યે ॥

હે લજ્જા ! તું દરિયામાં ફળી બ, હે પ્રતિષ્ઠા ! તું મોટા પર્વતના શિખર પર જઈને જોતી રહે. હે શાંતિ ! દિશાઓના છેડા પર જઈને નિવાસ કર. હે ગર્વ ! તું જલદી નાનો થઈ બ. હે તેજ ! તું માતાળના મળમાં બ. હે ભગવાન માન ! આ પૃથ્વી પર તમારું નામ ન હો; કારણ કે હવે જલદી હું પ્રેમને લીધે મારો આશ્રય કરતી એવી આશાનો આશ્રય કરું છું. ૪૧

ધીરપ્રશંસા

સ એવ ધન્યો વિપદિ સ્વશીલં ન વિમુદ્ધતિ ।
ત્યજત્યર્કકૌરવતાં હિમં દેહં ન શીતતામ્ ॥૧॥

વિપતિ વખતે જે મનુષ્ય પોતાના શીલનો-સદ્-શુભોના ત્યાગ કરે નહિ, તે જ પુરુષ ધન્ય છે. સ્પર્શનાં કિરણોથી તપેલું હિમ (બરફ) પોતાના સ્થૂળ દેહનો ત્યાગ કરે છે, પણ શીલતાને છોડતું નથી. ૧

ચલન્તિ ગિરયઃ કામં યુગાન્તપવનાહતાઃ ।
કુચ્છેડપિ ન ચલત્યેવ ધીરાણાં નિશ્ચલ મનઃ ॥

પ્રલયકાળના પવનોના અથડાવાથી પર્વતો ભલેને ડોલવા લાગે; પરંતુ ધીર જોનાનાં અડગ મન કદા આવી પડવા છતાં પણ ડગતાં નથી. ૨

કૃતં પુરુષશબ્દેન જાતિમાત્રાવલમ્બિના ।
યોડ્ઘ્નીકૃતગુણેઃ શ્રદ્ધયઃ સવિસ્મયમુદાહૃતઃ ॥૩॥
'આ પુરુષ છે' એમ કૃત ભતિને અનુસરનાર પુરુષ શબ્દથી શું લાભ છે? પણ પોતે સ્વીકારેલા શુભોથી જે પ્રશંસાને પાત્ર બનેલ છે, તે જ પુરુષનો લાભલો વિસ્મય સાથે લેવાય છે. ૩

મત્સમાનમિવૌજાંસિ સદૃશા ગૌરવેરિતમ્ ।
નામ યસ્યામિનન્દન્તિ દ્વિવોડપિ સ મતઃ પુમાન ॥૪॥
જેવું નામ ગૌરવથી લેવામાં આવે, ત્યારે જે સર્વ પ્રશંસાને ગળા જતું હોય તેમ લાગે છે અને જેના નામને શત્રુઓ પણ વખાણે છે, તે પુરુષ માનને પામેલો છે. સદા પરિજનેન વિલસતિ ધીરો ગદ્ગાનિ સતતિ પુનરેકઃ
વિપમેકેન નિપીતં ત્રિપુરજિતા સદા સુરૈરમૃતમ્ ॥૫॥

ધીર જન પોતાના સ્નેહીસંબંધીઓ સાથે આનંદ-વિલાસ કરે છે; પરંતુ ગદન વિપતિઓને તો તે એકલો જ તરી બધ છે. દેવોએ બધાએ ભેગા મળીને અખત પીધું; પરંતુ વિપ તો એકલા ત્રિપુરાશિ મહાદેવ જ પીધું. શ્રદ્ધા મહત્વામુત્તરિદ્મુતમધ્યવસિતં ચ ધીરાણામ્ ।
કનકગિરિરનમિલદ્વયો રવિરનિશમનુજિતારમ્ભઃ ॥

મોટા પુરુષોની ઉત્તિ વખાણવા લાયક છે, તે સાથે ધીરજોનાના નિશ્ચય પણ અદ્ભુત હોય છે; સોનાનો સુમેરુ પર્વત ઝાળંગાય તેવો નથી, તો સ્પર્શ પોતાનો આરંભ પણ નિરંતર છોડે એમ નથી. ૬

અદ્વનવેદી વસુધાકૃત્યા જલધિઃ સ્થલી ચ પાતાલમ્
વસ્ત્મીકચ સુમેરુઃ કૃતપ્રતિશરય ધીરસ્ય ॥૭॥

જે ધીર જને કાંઈ કરવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી છે, તેને પૃથ્વી પૃથ્વી આંગણોથી ઓટલી જેવી, સમુદ્ર નાની

નદી જેવો, પાતાળ સ્થલ જેવું અને મેરુ પર્વત રાક્ષસ જેવો નાનો હાથે છે. ૭

કદરિતસ્યાપિ હિ ધૈર્યવૃત્તેન શમ્યતે ધૈર્યગુણઃ
પ્રમાર્દ્યમ્ । અધોમુરસ્યાપિ કૃતસ્ય વહ્નેનાંધઃ
શિષ્ટા યાતિ કદાચિદેવ ॥૮॥

ધૈર્યવૃત્તિવાળો ગરીબ બની ગયો હોય તોપણ તેનો ધૈર્યશુભ્ર કોઈથી ભૂંસી શકાતો નથી. અગ્નિને અધોમુખ કરે તોપણ તેની જ્વાળા કદી પછી નીચેની બાલુએ જશે નહિ.

અર્થઃ સુલેં કીર્તિર્ધીઢ મા મૂદનર્થં ઇવાસ્તુ
તથાપિ ધીરાઃ । નિજપ્રતિનામધિરૂદમાવા મહો-
દ્યમાઃ કર્મે સમારમન્તે ॥ ૯ ॥

હાલ (અર્થ), શુભ કે કૃતિ એમાંનું કોઈ આ જાતમાં મળે નહિ અને એકથી અનર્થ (હાનિ) થતો હોય, તોપણ પોતાની પ્રતિજ્ઞાને અનુસરનાર ધીર જનો મોટા ઉદ્ધર્મા બનીને કર્મો કર્યે જાય છે. ૯

રત્નમંહાદૈંસ્તુપુનં દેવા ન મેજિરે મીમવિષેણ
મીતિમ્ । સુધાં વિના ન પ્રયયુર્વિરામં ન નિશ્ચિ-
તથાદિરમન્તિ ધીરાઃ ॥૧૦॥

(જ્યારે સમુદ્રમંથન કરવામાં આવ્યું ત્યારે) મોટાં કિંમતી રત્નો નીકળ્યા તોતલાથી દેવા સતોષ પામ્યા નહિ. ભયંકર વિષ નીકળ્યું તો તેથી ભય પામ્યા નહીં. ત્યાં સુધી અમૃત ન નીકળ્યું ત્યાં સુધી તેમણે એ કાર્ય છોડ્યું નહિ. ખરેખર ધીર જનો નિશ્ચય કરેલ વસ્તુને મેળવ્યા વિના જાપતા નથી. ૧૦

નિન્દન્તુ નીતિનિપુણા યદિ વા સ્તુયન્તુ

લક્ષ્મીઃ સમાવિશતુ શ્ચછતુ વા યયેષ્ટમ્ ।

અર્થવા વા મરણમસ્તુ યુગાન્તરે વા

ન્યાય્યાત્થઃ પ્રવિચલન્તિ પદં ન ધીરાઃ ॥૧૧॥

વ્યવહાર-નીતિમા નિપુણ એવા પુરુષો ભલેને નિંદા કરે કે પછી સ્તુતિ કરે; હક્ષ્મી ભલે આવે કે અન શવે ત્યાં ચાલી જાય; જો મરણ થવાનું હોય, તો આવે જ થાય છે કે ખીજ યુગમાં થાય; પરંતુ ધીર પુરુષો ન્યાયના માર્ગથી એક ક્ષણ પણ વિચલિત થતા નથી. ૧૧

ફાતાકટાક્ષવિશિષ્ટા ન હુનન્તિ ચર્ય

ચિત્તં ન નિર્દેહતિ કોષક્રાશુતાપઃ ।

કર્પન્તિ મૂર્તિવિપયાંશ્ચ ન લોમપાશા

લોકત્રયં યયતિ ક્ષ્ત્રકર્મિદં સ ધીરાઃ ॥૧૨॥

નારી જનોનાં કટાક્ષરૂપી આંખો, જોના ચિત્તને નથી; કાપરૂપી અગ્નિને તાપ જોના ચિત્તને બાળતો

નથી; કોલરૂપી બળનો જોને ઘણા વિપથો તરફ ખેંચી જતાં નથી; એવા માણસ ધીરપુરુષ છે અને તે ત્રણેય કોલને છતી જાય છે. ૧૨

આપ્તસમુદ્ધરણધીરધિયઃ પરેષાં

જાતા મહત્યપિ કુલેન મવન્તિ સર્વે ।

વિન્ધ્યાટવીપુ વિરલાઃ રણુ પાદપાસ્તે

યે દન્તિદન્તમુસલોહિરનં સહન્તે ॥૧૩॥

મોટા કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલાઓમાં પણ બધા જ કંઈ ખીજઓને આપતિમાંથી ઉદ્ધારવાની વૃત્તિવાળા હોતા નથી. વિન્ધ્યાચળના જંગલોમાં પણ એવાં વૃક્ષો બહુ થોડાં હોય છે કે જે ખીજાં નાનાં વૃક્ષોને બચાવવા માટે મોટા હાથીઓનાં દાંતોના ઘસારા સહન કરતાં હોય.

વિરમ વિરસાયઃસાદસમદ્દુરધ્યવસાયતો

વિપદિ મહતાં ધૈર્ધ્વસં ચર્યક્ષિતુમીહસે ।

અપિ જહમતે કલ્પપાપાયે વ્યપેતનિજક્રમાઃ ,

કુલશિલ્પિણઃ ક્ષુદ્રા નૈતે ન વા જહરાશયઃ ॥

જે જડ છુદ્ધિવાળા કાળ, મહાન પુરુષોનાં ધૈર્ય વિપતિ આવતાં નાશ પામે, તે તું જોવા ઇચ્છે છે, તો તારા તે ખોટા નિશ્ચયવાળા પ્રયાસથી તું વિરામ દે; કારણ કે આ મહાન પુરુષો પર્વતમાળાઓ કે સમુદ્રો જેવા મુશ્કેલ નથી કે જે કલ્પના અંતે પણ ચોતાના કમને છોડી દે. ૧૪

વીરમશંસા

એકનાપિ હિ શૂરેણ પદકાન્તં મહીતલમ્ ।

ક્રિયતે આરકસ્યેવ સ્ફારગ્નુરિતતેજસા ॥૧૫॥

જેની રીતે એક જ સૂર્યે ચોતાના સ્ફુરાયમાણ તેજના કેનાથી પૃથ્વીને ભરી દીધી છે, તેવી રીતે શૂરવીર પુરુષ એકલો હોય, તોપણ ચોતાના પગથી આ પૃથ્વીતળને દગાવે છે. ૧

પહ્લવતઃ કલ્પવરોરેપ વિશેષઃ કરસ્ય તે ધીર ।

મૂપયતિ કર્ણમેકઃ પરસ્તુ કર્ણં તિરસ્ક્રુહતે ॥૧૬॥

હે વીર ! કલ્પવૃક્ષના પશ્ચ કરતાં તારા હાથમાં એટલી વિશેષતા છે કે તે કલ્પવૃક્ષનું પાન એકના કાનને શાલાવે છે અને તારો હાથ કહ્યું જોના રાગનો તિરસ્કાર કરે છે; અર્થાત્ તું એવો દાતાર છે. ૨

ચુદ્ધયતિ મુજયોરન્વરમાયતકરવાલકરહહવિદીર્ગમ્ ।

વિજયધીર્વીરણાં વ્યુત્પન્નપ્રોઢવનિતેવ ॥૧૭॥

જેની રીતે ચુદ્ધ પ્રોઢ વનિતા પતિની બે શુભ-ઓના અપ્પભાગની ઇચ્છા કરે છે, તેવી રીતે વિજયલક્ષ્મી વીર જનોની શુભઓના અપ્પભાગની ઇચ્છા કરે છે, જે અપ્પભાગ હાંધી તલવારનો જેવા નખથી ધવાયેલ છે. ૩

વિનાયક્યર્થેવીરઃ સુશતિઃ બહુમાનોન્નતિપદં
સમાયુક્તોડ્યર્થેઃ પરિભવપદં યાતિ કૃપણઃ ।
સ્વભાવાદુદ્ભૂતાં ગુણસમુદયાવાસિવિપર્યા -
યુતિ સૈંદીર્ઘ્યં આ ધૃતકનકમાલોડપિ ભમતે ॥

વીર મનુષ્ય ધન વિના પણ બહુમાન અને ઉચ્ચ
પદ મેળવે અને કૃપણ મનુષ્ય ધનથી ભરેલો હોય છતાં
તિરસ્કારને પાત્ર બને છે. સિંહને નિર્ભયતા, ચરતરતા
વગેરે શુભોના ઉત્કર્ષને લીધે ને સ્વાભાવિક તેજસ્વિતા
પ્રાપ્ત થયેલી હોય છે, તે કૃતરો શુ સોનાની ખાળાઓ
ધારણ કરીને પણ કદી મેળવી શકે છે ? ૪

કો વીરસ્ય મનસ્વિનઃ સ્વલિપયઃ કો વા વિદેશરતયા
યં દેશં ધ્યતે તમેવ કુરુતે બાહુમલાપાર્જિતમ્ ।
યદ્દિપ્રાનસ્થલાઙ્ગુલપ્રહરણઃ સિંહો ચનં ગાહતે
તસ્મિન્નૈવ હૃતદ્વિપેન્દ્રરુધિરેસ્તુળ્યાં છિનત્યાત્મનઃ ॥૫॥

ને મનસ્વી વીર પુરુષ છે, તેને પોતાનો દેશ કયો
અને પરદેશ કયો ? તે ને દેશમાં જઈ પહોંચે છે, તે
દેશને પોતાના બાહુના પ્રતાપથી વશ કરી લે છે; જેમ
સિંહની પાસે હથિયાર તરીકે દાઢ, નખ અને પૂંછડું
હોય છે, તોપણ તે ને વનમાં પ્રવેશ કરે છે તે
વનમાં જ પોતે ભારેશા હાથીઓના ઘોડી વડે પોતાની
વશા હિપાવે છે. ૫

તેજસ્વીપ્રશંસા

બાલસ્યાપિ રવેઃ પાદાઃ પતન્ત્યુપરિ મૃશ્તતામ્ ।
તેજસા સહ જાતાનાં વયઃ કુચોપયુજ્યતે ॥૧॥
સૂર્ય (ઉદયકાળે) બાળક હોય છે, તોપણ તેના
પગ (કિરણો) પવનના પર પડતા હોય છે. અરેખર
જેઓ તેજની સાથે જન્મ્યા હોય છે, તેમના વયનો
ઉપયોગ રહેતો નથી. ૧

एकः स एव तेजस्वी सैहिकेयः सुरद्विपाम् ।
शिरोमात्रावशेषेण जीयन्ते येन शत्रवः ॥૨॥
રાહસ્યોમાં એકલો સિંહિકેયો પુર-રાહ જ તેજસ્વી
છે, તેનું કૃપા મસ્તક જ બાકી રહ્યું છે, તોપણ
તેનાથી શત્રુઓ નિર્તાઈ બળ્ય છે. ૨

मौनी पादप्रक्षारेऽपि न क्षमी नीच एव सः ।
आकृष्टशत्रो मित्रेऽपि न तेजस्वी खलो हि सः ॥
ખીનના પગનો પ્રદાર થાય, તોપણ ને મોન
રાખે, તેને ક્ષમાવાળો નહિ પરંતુ હલકો બળ્યવાન;
તેમ જ ને મિત્ર ઉપર પણ શબ્દ ઉગ્રામે, તેને તેજસ્વી
નહિ પણ ખસ-કપટી, સખજવા. ૩.

हुल्लेऽपराधे स्वर्भानुमानुमन्तं चिरेण यत् ।
दिमानुमाशु प्रसते तन्मद्विप्रः स्फुटं फलम् ॥૪॥
બનેના અપરાધો સરખા છે, તોપણ રાહ સૂર્યને
લાગે કાળે ગળે છે અને ચંદ્રને વારંવાર ગળે છે; તે
ચંદ્રની ક્રાંમણતાનું જ દેખીતું ફળ છે. ૪
સ્વર્ગ પ્રણમતેડપેડપિ પરચાયાવુપેયુપિ ।
નિર્દર્શનમસારાણાં લઘુર્વહુલ્લે નરઃ ॥૫॥
વાયુ ધાસનો થતું છે, તે થોડો આવે તોપણ
ધાસ બતે નમીને તેને પ્રણામ કરે છે, એવી રીતે
હલકો માણસ સાર વિનાના માણસોના દૃષ્ટાંતરે છે-
તેમ જ તુલ્ય જેલો છે. ૫

तेजस्विमध्ये तेजस्वी दवीयानपि गण्यते ।
पञ्चमः पञ्चतपसस्तपनो जातवेदसाम् ॥६॥
જ્યારે તેજસ્વી પુરુષોની ગણના કરવામાં આવે,
ત્યારે જ તેજસ્વી પુરુષ ઘણે દૂર હોય, તેની પણ ગણના
થાય છે. ચાર અગ્નિઓની સાથે સૂર્યની પણ પાંચમા
અગ્નિ તરીકે ગણના થાય છે (જોકે સૂર્ય ઘણે દૂર છે). ૬
अकृत्वा हेलया पादमुल्लेचैर्मधुसु विद्विषाम् ।
कथङ्कारमनालम्बा कीर्तिर्चापिरोहति ॥७॥
બ્યાં સુધી શત્રુઓના જીવાં મસ્તકો પર તિર-
સ્કારથી પગ મૂકવામાં ન આવે, ત્યાં સુધી કીર્તિ
સ્વર્ગ સુધી કેવી રીતે ચડે; કારણ કે તેને (શત્રુઓના
મસ્તક વિના) કીર્તિ આલંબન હોતું નથી. ૭

अङ्गाधिरोपितमृगश्चन्द्रमा मृगलाञ्छनः ।
केसरी निष्ठुरक्षितमृगयूथो मृगाधिपः ॥८॥
ચંદ્રે પોતાના બોળામાં મૂકેને લીધું છે; તેને કારણે
તે 'મૃગલાંછન' કહેવાય છે; પરંતુ સિંહ નિષ્ઠુર થઈને
મૃગવાના ટોળા પર આક્રમણ કરે છે, તે 'મૃગાધિપ'
કહેવાય છે. ૮

तेजस्विनि क्षमासारं नातिकार्कर्यमाचरेत् ।
अतिनिर्मयनादभिमन्न्दनादपि जायते ॥९॥
ને તેજસ્વી પુરુષ ક્ષમાશુભાવો હોય, તેની સાથે
અત્યંત કર્કશતા રાખવી નહિ; કારણ કે ચંદ્રનરક્ષ
શીતલ છે, તોપણ તેનું વધારે મંચન કરવામાં આવે,
તો તેમાંથી પણ અગ્નિ પેદા થાય છે. ૯
तेजोद्दीने महीपाले स्वे परे च विजृयते ।
विःशङ्को हि जगो घते पदं मसमन्वृत्तमि ॥१०॥
તેજોદ્દીને મહીપાલે સ્વે પરે ચ વિજૃયંતે ।
વિઃશંકો હિ જગો ઘતે પદં મસમન્વૃત્તમિ ॥૧૦॥

ને રાજા તેજ વિનાનો હોય, તો તેના પોતાના
અને ખીન પણ લોકો વિકૃત-દૂષિત થઈ બળ્ય છે; તેના
પર દરેક માણસ નિઃશંકપણે પગ મૂકે છે. ૧૦

एकचक्रो रथो यन्ता विकलो विपमा ह्याः ।

आकमत्येव तेजस्वी तथाप्यर्को नभस्तलम् ॥११

રથને એક જ ચક્રું છે, સારથિ લંગડો છે અને ઘોડા ચિત્તચિત્ત છે; તોપણ તેજસ્વી સૂર્ય આકાશને આજીવી બધ છે. ૧૧

साधनं सुमहद्यस्य यन्त्रान्यस्य विलोम्यते ।

तस्य धीशालिनः कोऽन्यः सहेतारालિતાं भुવम् ॥

જેનું સાધન અત્યંત મહાન છે કે જે સાધન ખીજની પાસે જેવા મળતું નથી, એવા ધીર જનના ભૂકુટી વાંકો થાય; તો તેને ખીજે કાણુ સહી શકે? ૧૨ સિંહ: શિશુરપિ નિપતતિ મદમલિનકપોલભિત્તિપુ ગજેપુ પ્રકૃતિરિયં સચ્ચતાં ન રહ્યું વચસ્તેજસો હેતુ: ॥૧૩॥

સિંહ બચ્ચું હોય, તોપણ મદથી મલિન થયેલા મંડસ્થળવાળા હાથીએ પર તરાપ મારે છે. સામર્થ્ય-શાળાઓને એ સ્વભાવ જ હોય છે. નાની કે મોટી ઉંમર એ કાંઈ તેજનું કારણ બનતી નથી. ૧૩

यदचेतनोऽपि पादैः स्पृष्टः प्रव्रलति सवितुरिनकान्तः ।

तत्तेजस्वी पुरुषः परकृतविकृतिं कथं सहते ॥१४॥

સૂર્યકાંત મણિ બને જડ (પથ્થર) છે તોપણ સૂર્યના પગ (કિરણો) અડકતાંની સાથે જ તે પ્રવ્રલિત થાય છે; તો પછી તેજસ્વી પુરુષ ખીજના કચેલ વિકારને કેમ સહી શકે છે? ૧૪

दशितपापोच्छ्रायैस्तेजोवद्भिः सुगोत्रसञ्जातैः ।

ह्रीरैरस्त्रिव ધીર૨ાપત્તવપિ ગમ્યતે નાથ: ॥૧૫॥

જેમણે પોતાની કાંતિ બતાવેલી છે, જે બને તેજસ્વી છે અને જે સારા પર્વતો પર પેદા થયેલા છે એવા હીરાઓ જળની અંદર નીચે બેસતા નથી, તેવી રીતે ધનુષ્ય-આણુ ઉગ્રમીને પોતાના અતાવને બતાવનારા અને સારા કુળમાં પેદા થયેલા તેજસ્વી પુરુષો આપત્તિઓ આવતાં પણ નીચે જતા નથી. ૧૫

दीप्यन्तां ये दीप्त्यै घटिता मणयश्च वीरपुरुषाश्च ।

तेजः स्वविनाशाय तु भवति लुणानामिव मधूनाम् ॥

ધાસના જેવા હલકા માણસોને જે તેજ મળે, તો તે તેમના વિનાશ માટે બને છે; પરંતુ વિધાતાએ ઘડેલા મણિઓની જેમ જે વીરપુરુષો છે, તે પોતાના પ્રકાશથી પ્રકાશતા રહે. ૧૬

मदसिक्कुमुखैर्मृगाधिपः फरिभिर्वयंतये स्वयंहतैः ।

લપ્યન્તલુ તેજસા જગન્ન મહાનિચ્છતિ મૂતિમન્યતઃ ॥

છે. જે પોતાના તેજથી જગતને હલકું બનાવે છે, તેવો મહાન પુરુષ ખીજ પાસેથી વૈભવ ધણ્ણતો નથી. ૧૭

तीव्रोण्डुर्विपहवीर्यभृतः परेषां

तेजस्विनो न गणयन्ति वपुर्महत्त्वम् ।

યત્પન્નરાગશકલાકૃતિરત્રિતુલ્લં

કાત્સ્ત્યેન ભક્ત્યયતિ કાષ્ટચયં સ્કુલિજ્ઞઃ ॥૧૮॥

તીવ્ર, ઉધ્ધુ અને અસહ્ય એવા વીર્યને ધારણ કરનારા જે તેજસ્વી પુરુષો છે, તે શત્રુઓનાં શરીરની મોટાઈને ગણતા નથી. જે અગ્નિનો તણુપો પન્નરાગ મણિના કટકા જેટલી નાની આકૃતિનો હોય છે, તે પર્વત જેટલા મોટા ધાસના ઢગલાને બાળી મૂકે છે. ૧૮

न तेजस्तेजस्वी प्रसूतमपरेषां प्रसहते

स तस्य स्यो भावः प्रकृतिनियतत्वादकृतकः ।

મયૂર્લેખાન્તં તપતિ યદિ દેવો દિનકરઃ

કિમામેયપ્રાવા નિશ્ચુત ઇવ તેજાંસિ ઘમતિ ॥

તેજસ્વી વ્યકિત ખીજઓનાં ફેલાયેલા તેજને સહન નથી કરતી. તેને એ સ્વભાવ એની પ્રકૃતિમાં જ નિયત થઈ ગયેલો હોવાથી કૃત્રિમતા વિનાનો હોય છે. મયૂર ઓનાં કિરણો ફેલાવતો થાક્યા વિના સતત તપ્યા કરે છે ત્યારે સૂર્યકાંત મણિ (હીરા અથવા દર્પણ) એ કિરણોથી બળે તિરસ્કાર પામ્યો હોય તેમ (અથવા સૂર્યના તેજને સહન ન કરી શકતો હોય તેમ) પોતે પણ તેજઃકિરણોને પ્રકટ કરે છે. ૧૯

हस्ती स्थूलतनुः स चाङ्कुशवशः किं हस्तिमात्रोऽङ्कुशो

वशेणाभिहताः पतन्ति गिरयः किं शैलमात्रः पविः ।

દાંપિ પ્રવ્રલિતે વિનશ્યતિ તમઃ કિં દીપમાત્રં તમ-

સ્તેજો યસ્ય વિરાજતે સ ચલત્રાંસ્થલેપુ કઃ પ્રત્યયઃ ॥

હાથી સ્થૂળ શરીરનો છે, પણ તે અંકુશને વશ રહે છે, તો શું અંકુશ હાથી જેવડું છે? વજ્રથી હથેલેલા એવા પર્વતો તૂટી પડે છે, તો શું વજ્ર પર્વત જેવડું છે? જ્યારે દીવો સળગતો હોય છે, ત્યારે અંધકારનો નાશ થાય છે, તો શું દીવો અંધકાર જેવડો છે? માટે જેની પાસે તેજ હોય છે; તે જ બળવાન ગણાય છે. પદાર્થો મોટા હોય તેથી બળવાન જ હોય તેવી કંઈ ખાતરી નથી. ૨૦

स्वल्पस्त्रायुषसावशेषमलिनं निर्मासमप्यस्थि गोः

श्वा लब्ध्वा परितोषमेति न तु तत्तस्य क्षुधः शततये ।

સિંહો જમ્બુકમઢ્કમાગતમપિ ત્યક્ત્વા નિહન્તિ દ્વિપં

સર્વઃ ક્ષુદ્રગતોઽપિ ઘાંછતિ જનઃ સત્ત્વાનુરૂપં ફલમ્ ॥

જેમાં નહિ જેવાં જ નસ કે ચરણી રહેલાં હોય, એવા માંસ વિનાના પશુના મલિન હાડકાને મેળવી ફૂતરું રાણ થઈ જાય છે; તેને કે તે હાડકાથી તેની બૂખ શાંત થતી નથી. જ્યારે સિંહ પોતાની નજીક આવી ગયેલા શિયાળને પશુ છોડીને હાથીને મારે છે. એટલે બધા મનુષ્યો આપતિમાં આવી પશ્ચાદ્દાય તોપણ પોતાની યોગ્યતાને અનુસરીને ફળ મળે, એમ ધ્યેયતા હોય છે. ૨૧

શમયતિ ગજાનન્યાનાધદિપઃ કલ્પોઽપિ સન્

ભવતિ સુતરાં વેગોદમ્ મુજઙ્ગશિશોર્વિપમ્ ।

મુવમધિપતિર્વાલાવસ્યોઽપ્યલં પરિરક્ષિતું

ન ચલુ વયસા જાત્યા વાયં સ્વાકાર્યસહો નરઃ ।

મદની મુગ્ધાથી ભરેલો હાથી, નાતું જન્મ્યું હોય તોપણ તે બીજા હાથીઓને શમાવી દે છે; નાતું જન્મ્યું નાતું હોય તોપણ તેનું ઝેર વેગને કારણે અત્યંત ઉમ્મ હોય છે, તેવી રીતે રાજ બાળક હોય તોપણ પૃથ્વીનું રક્ષણ કરવા માટે તે સમર્થ હોય છે. ખરેખર લોકો પોતાની વય કે જાતિને કારણે જ પોતાનું કામ ઉપાડી શકતા હોય છે એવું નથી. ૨૨

મનસ્વી-પ્રશંસા

કામં પ્રિયાનપિ પ્રાણાન્વિમુશ્ચન્તિ મનસ્વિનઃ ।

ઈચ્છન્તિ ન ત્વમિન્નેભ્યો મહતીમપિ સત્કિયામ્ ॥

પોતાના મન પ્રમાણે વર્તનાર મનસ્વી પુરુષો પોતાના પ્રિય પ્રાણુ પશુ સ્વેચ્છાપૂર્વક ત્યજી દે છે; પરંતુ શત્રુઓ પાસેથી અને તેવા મોટા આદરસકાર પશુ ધ્યેયતા નથી. ૧

ઘૃત નૂતનકૃષ્ણાઢકલાનાં કે મવન્ત્યમી ।

અઙ્ગુલીદર્શનાદેવ વિલીયન્તે મનસ્વિનઃ ॥૨૧॥

(કહેવત છે કે ડાળાને આંગળી બતાવે, તો તે વધે નહિ) એટલે આ મનસ્વી પુરુષો નવાં ડાળાનાં ફળોમાંના કયા ફળરૂપે છે, કે જેઓ આંગળી બતાવતાંની સાથે જ ગ્લાનિ પામે છે ? ૨

પ્રહ્લાઢમહલીમાત્રં કિં લોમાય મનસ્વિનઃ ।

શફતીસ્ફુરિતેનાઘ્વેઃ ક્ષુવ્ધતા જાતુ જાયતે ॥૩॥

હાલાં માછલાના ફરકવાથી સમુદ્રને ખળભળાટ થતો હોય છે ? એ રીતે મનસ્વી જનને પ્રહ્લાડનું મંડળ લોભાવી શકે છે ? ૩

કુસુમરતવકસ્યેવ દ્વેષ્ટી સ્તો મનસ્વિનઃ ।

મૂર્ધ્નિ વા સર્વલોકસ્ય વિશીર્થેવ વનેઽયવા ॥૪॥

ફુલના શુભાની જેમ મનસ્વી જનની શતિ એ

પ્રકારની હોય છે : એક તો સર્વ લોકના મસ્તક પર રહે છે અથવા તો વનમાં કરમાઈને સુકાઈ જાય છે. ૪

પાદાહતં ચતુત્યાય મૂર્ધાનમધિરોહતિ ।

સ્વસ્થાદેવાપમાનેઽપિ દેહિનસ્તદ્વરં રજઃ ॥૫॥

૨૪ પશુ ચરણથી હણાય, તો તે મસ્તક પર ચઢી જાય છે. એટલે અપમાન થવા છતાં જેને કાંઈ થતું નથી, એવા હલકા માણસ કરતાં તો ધૂળ વધારે સારી છે, ૫ સમૂલધાતમમ્નન્તઃ પરાન્નોચન્તિ માનિનઃ ।

પ્રધ્વંસિતાન્ધતમસસ્તત્રોદાહરણં રવિઃ ॥૬॥

જ્યાં સુધી પોતાના શત્રુઓને મૂળ સહિત હણે નહિ ત્યાં સુધી મનસ્વી પુરુષો ઉડાય પામતા નથી. જેણે અંધારનો સંપૂર્ણ નાશ કર્યો છે, એવા સૂર્ય તેનો દાખલો છે. ૬

સ પુમાનર્થવજ્જન્મા વસ્ય નાન્નિ પુરઃસ્થિતે ।

નાન્યામઙ્ગુલિમચ્યેતિ સંઘ્યાયામુચતાઙ્ગુલિઃ ॥૭॥

જ્યારે સારા માણસોની ગણના કરવામાં આંગળી તૈયાર થઈ હોય, ત્યારે જેનું નામ આંગળી આવ્યા પછી આંગળી બીજી આંગળી ઉપર જતી નથી; અર્થાત્ જેની તુલનામાં બીજો કોઈ જડતો નથી, તે પુરુષનો જન્મ સાર્યક છે. ૭

સ્થિરચતિકાન્તિમીરુણિ સ્વચ્છાન્યાકુલિતાન્યાપિ ।

તોયાનિ તોયરાશીનાં મનાંસિ ચ મનસ્વિનામ્ ॥

જેવી રીતે મહાન સમુદ્રનાં જળ પોતાની મર્યાદા ઓળંગવામાં સંકોચ રાખે છે અને નદીઓ વગેરેથી ક્ષોભ પામ્યા છતાં સ્વેચ્છ રહે છે, તેવી રીતે મનસ્વી પુરુષોનાં મન પોતાની મર્યાદા ઓળંગવામાં અત્યંત ભીરુ હોય છે તેમજ ક્ષોભ પામવા છતાં નિર્મળ હોય છે. ૮ શકિર્વૈકલ્યનઘ્રયઃ નિઃસારત્વાહધોયસઃ ।

જન્મિનો માનહીનસ્ય તુણસ્ય ચ સમા ગતિઃ ॥

શક્તિ નહિ હોવાને કારણે નમ્ર અને કોઈ પણ સાર નહિ હોવાથી હલકા દેખાતા જન્મધારી માનવીની અને તણખલાની ગતિ એકચરખી છે. ૯

અલદ્વપં તત્તદુદ્દીક્ય ચયદુરુષૈર્મહીશ્રુતામ્ ।

પ્રિયતાં જ્યાયસીં મા ગામ્મહતાં કેન તુક્ષ્ણતા ॥૧૦॥

પૃથ્વીને ધારણ કરનાર પર્વતોનાં જે જે શિખરો જ્યાં હોય છે, તે તે ઓળંગાય એમ હોતાં નથી; તે રીતે મહાન પુરુષોની જે જગતી દશા છે, તે કોને વિશેષ લાગતી નથી ? ૧૦

વાયદાધીયતે લક્ષ્મ્યા વાયદસ્ય સ્થિરં યશઃ ।

પુરુષતાવદેવાસૌ યાવન્માનાન્ન હીયતે ॥૧૧॥

ત્યાં સુધી પુરુષ તેના માપ કરતાં ઢલકા ન અને, ત્યાં સુધી લક્ષ્મીથી આશ્રય મેળવે છે; ત્યાં સુધી તેના યશ સ્થિર રહે છે અને ત્યાં સુધી તે પુરુષ ગણાય છે.

દુરાસદવનજ્યાયાનામ્યસ્તુહોઽપિ મૂઢરઃ ।

ન જહાતિ મહૌજસ્કં માનપ્રાંશુમલહ્વયતા ॥૧૨

ઝોળંગુ* મુરકેલ અને ઝેવા વન કરતાં પર્વત મોટા અને જોડો હોવા છતાં ઝોળંગી શકાય છે; પરંતુ મહાતેજસ્વી અને સ્વમાનથી ઉન્નત બનેલ મનસ્વી પુરુષને અલંધતા (ન ઝોળંગી શકાય એવી પ્રતિષ્ઠા) છાડતી નથી. ૧૨

મુલુકુર્વન્તિ તે વંશ્યાનન્વર્યાં તૈર્વસુન્ધરા ।

યેષાં યશાંસિ શુભ્રાણિ હ્રેપયન્તીન્દુમણ્ડલમ્ ॥

જેમના સ્વરૂપ નિર્માળ યશ ચંદ્રાંજળને પણ ઝાંખા પાડે છે, એવા પુરુષો પોતાના વંશજોને ગૌરવયુક્ત બનાવે છે અને તેવા પુરુષોને લીધેજ આ વસુધરા-પૃથ્વી પોતાના નામને સાર્થક કરે છે. ૧૩

દ્વાદશરણમારીઃપુ પ્રથમે તે મનસ્વિનામ્ ।

શુક્લેઽશ્નિરિવામર્ષો વૈરોતિપુ પાત્યતે ॥૧૪॥

જેમ સૂડા ઝાડ પર વીજળી પડી પડે, તેમ જે મનસ્વી પુરુષોએ શત્રુઓ પર પોતાનો ક્રોધ ફેંકેલો છે, એવા મનસ્વી પુરુષોની ગણના આશીર્વાદ આપવામાં પહેલી હોય છે અને તેઓ ખીમને દાખલારૂપ થાય છે.

તુલ્લ્યમિતરા નાદૌ નૈર્દ સિન્યાવગાપતા ।

અલહ્વપનીયતાદેતુરુમયં તન્મનસ્વિનિ ॥૧૫॥

પર્વતમાં જ ચાલ્યું છે, તો જંગલમાં નથી અને સમુદ્રમાં જ ઊડાયું છે, તો જંગલમાં નથી. જંગલમાં અને જંગલમાં (ગંભીરતા) એ બે નાહિ ઝોળંગી શકાવામાં કારણ છે, તે બંને મનસ્વી પુરુષમાં રહેલાં છે. ૧૫

ન કચિચ્ચ વહિર્યાન્તિ માનિનાં પ્રાર્થનાગિરઃ ।

યદિ નિર્યાતુમિચ્છન્તિ તદ્વા પ્રાણપુરઃસરાઃ ॥૧૬

મનસ્વી જનોની દીનતાભરી યાચનાની વાણી કહી પણ બહાર આવતી નથી અને જે કદાચ યાચનાની વાણી બહાર આવે છે તો પ્રાણને પહેલાં બહાર કાઢીને પછી તે બહાર આવે છે. ૧૬

અસેવિતેશ્વરદ્વારમદષ્ટવિરહચયમ્ ।

અનુકલ્પીવત્ત્વં ધન્યં કસ્યાપિ જીવિતમ્ ॥૧૭॥

જેણે ધનિકોનાં પારખ્યાં સેવાં નથી, જેણે વિરહની કે દીનતાની બધા ભેદ નથી અને જેણે કહી દીન વચન કલાં નથી એવા કોઈ પણ મનુષ્યના જીવનને ધન્ય છે. ૧૭

માનિનો હૃતમાનસ્ય માનોઽપિ ન સુલખદઃ ।

જીવનં માનમૂલં હિ માને મ્હાને ક્રુતઃ સુલ્લમ્ ॥

એક વખત જેનું માન હણાયું છે, તેવા મનસ્વી પુરુષને પછી માન પણ સુખ આપતું નથી; કારણ કે તેનું જીવન માનમૂલક હોય છે, એટલે માન ઝાંખું પડતાં સુખ ક્યાંથી મળે ? ૧૮

મનસ્વી ત્રિયતે કામં કાર્પણ્યં ન તુ ગચ્છતિ ।

અપિ નિર્વાણમાયાતિ નાનલો યાતિ શીતતામ્ ॥

મનસ્વી જન ઇચ્છાપૂર્વક મરવાનું સ્વીકારી લેશે, પણ તે દીનતા કારણ નહીં કરે. અગ્નિ ઝોલવાઈ બળ્ય છે, પણ કદી શીતળ બનતો નથી. ૧૯

મનસ્વિહૃદયં ઘષ્ટે રોપેણેવ પ્રસન્નતામ્ ।

મમના જ્વલદક્ષારઃ પ્રસાદં લભતેતરામ્ ॥૨૦॥

મનસ્વી પુરુષનું હૃદય રોષને કારણેજ પ્રસન્નતા કારણ કરે છે, અંગારો ભસ્મની સાથે જલવામાં જ ખૂબ પ્રસન્નતા કારણ કરે છે. ૨૦

કામાય સ્પૃહ્યત્યાત્મા સંયતોઽપિ મનીષિણઃ ।

યૌર્ધ્વીનિયમિતોઽયુક્ષા શન્યમાસાય ધાવતિ ॥૨૧॥

મનસ્વી પુરુષનું મન સંયમિત હોય તોપણ તે ભોગની ઇચ્છા કરે છે. બળદ પોતાને માર્ગે નિર્મિત ચાલ્યો જતો હોય તોપણ ધાસ ભેદને (ખેતરમાં) દોડી બળ્ય છે. ૨૧

મનસ્વિનો ન માન્યન્તે પરતઃ પ્રાપ્ય જીવનમ્ ।

ચલિમુગ્ધો ન કાકોઽયઃ સ્પૃહ્યન્તિ હિ ફોકિલાઃ ॥

હલકા લોહી પામેથી પોતાને જીવન મળેલું હોય તોપણ મનસ્વી પુરુષો તે હલકા લોહીને માન આપતા નથી. ક્ષયેલા બલિ ખાનારા કાકડાઓ પાસેથી તેમને જીવન (ઉછેર) મળ્યું હોય છે છતાં તેમની પરવા કરતી નથી. ૨૨

દૂર્વોઽકૂરતૃણાદારા ધન્યાસ્તાત વને સૃગાઃ ।

વિમ્બોન્મત્તચિત્તાનાં ન પડ્યન્તિ સુલ્લાનિ યત્ ॥

હે ભાઈ ! દૂર્વો, અકૂર અને ઘાસ ખાનારાં અને વનમાં રહેનારાં મૃતલાં ધન્ય છે; કારણ કે તેમને વેલવથી ઉન્નત ચિત્તવાળા ધનિકોનાં સુખ જોવાં પડતું નથી. ૨૩

સુરેં જીવન્તિ હરિણા વનેષ્વપરસેવિનઃ ।

અર્થેરયજ્ઞસુભૈર્જેલદર્મોઽકુરાદિમિઃ ૧.૨૪॥

ચળ વિના સુનલ રીતે મળતા જળ, હર્લ, અકૂર વગેરે લાભથી ઘરણું વનમાં સુખે જીવી રહ્યાં છે; કારણ કે તેમને પારકાની સેવા કરવાની હોતી નથી. ૨૪

સેયમપ્રસ્તુતૈવાત્ર મૃગટૃત્તિઃ પ્રશસ્યતે ।

રાજાનુવર્તનદ્વેશનિર્વિષ્ણેત મનસ્વિના ॥

રામની વર્તણૂકના કલેશથી ખેદ પામેલ મનસ્વી જને કાંઈ પણ પ્રસંગ વિના આપોઆપ મૃગલાની ઘટિ વખાણેલી હોય છે. ૨૫

કામં વતેપુ હરિનાસ્તુનેન જીવન્ત્યયત્રસુલભેન ।

ધનિપુ ન દૈન્યં વિદધતિ તે કિલ પશવો વયં મુધિયઃ ॥

ખરેખર, કોઈ પણ જાતના પ્રયત્ન વિના સુલભ રીતે મળતા ધાસથી ડરણી વનમાં જીવી રહ્યાં છે; તે કોઈ ધનિકે આગળ દીનતા ધારણ કરતાં નથી. તે ડરણીને આપણે પશુઓ ગણીએ છીએ અને આપણને શુદ્ધિશાળી ગણીએ છીએ । ૨૬

પ્રત્યુપકુલ્લેન્નપિ ન ભવતિ પૂર્વોપકારિણા તુલ્યઃ ।

યકોડનુકરોતિ કૃતં નિષ્કારણમેવ ધરવઃ કુરુતે ॥

ઉપકારને બદલે વાળનાર માણસ ઘણું કરે તોપણ પહેલાં ઉપકાર કરનારની તોલે તે આવતો નથી. બદલે વાળનારો તો પહેલાં અનુકરણ કરે છે અને પહેલે ઉપકાર કરનારે કોઈ કારણ વિના કાર્ય કર્યું હોય છે. ૨૭

ન નટા ન વિટા ન ગાયકા ન પરદ્રોહનિયદ્વબુદ્ધયઃ ।

નૃપસદ્ધાનિ નામ કે વયં સ્તનભારાનમિતા ન યોષિતઃ ॥

રાજદરબારમાં અમે તો કાણુ હિસાબના ? કારણ કે અમે નટ નથી કે વિટ (ચાડિયા) નથી, ગાયક નથી કે પારકાના કોલમાં બુદ્ધિને ભેડનારા નથી તેમ જ સ્તનભારથી નમેલી સ્ત્રીઓ પણ નથી. ૨૮

અભિમાનધનસ્ય ગત્વૈરસુખિઃ સ્થાસ્ય યશઃશ્રિચીપતઃ ।

અચિરાંશુવિલાસચચ્છલા નનુ લક્ષ્મીઃ ફલમાનુપન્નિકમૂ ॥

સ્વાભિમાનરૂપ ધનવાળા અને એક વાર ચાલ્યા જનારા પ્રાણી વડે સ્થિર યશઃ મેળવવા ઇચ્છનારો મનસ્વી જનને વીજળીના ચમકારા જેવી ચંચળ લક્ષ્મી પ્રાપ્ત થાય એ તો એને મન ગૌણુ ફળ છે. (તેનું મુખ્ય ફળ તો યશઃપ્રાપ્તિ જ છે.) ૨૯

સ્વલિલંત ન હિરણ્યરેતસં ચયમાસ્કન્દતિ મમનાં જનઃ ।

અમિભૂતિમયાદસૂતતઃ સુપ્તમુજ્જન્તિ ન ધામ માનિનઃ ॥

માણસો રાખના દગલા પર પગ મૂકે છે, પણ બળતા અગ્નિ પર પગ મૂકતા નથી; તે જ રીતે પરા-જનના હોયે મનસ્વી પુરુષો પોતાના પ્રાણુ ત્યજી દે છે, પણ પોતાના તેજનો ત્યાગ કરતા નથી. ૩૦

પુરો વા પશ્ચાદ્વા વયમુપવિશામઃ ક્ષિતિમુજાં

તતઃ કિં નદિચ્છન્નં વચનરચનાકીતજગતામ્ ।

અગારે કાન્તારે કુલકલશમારે મૃગદશાં

મળેસ્તુલ્યં મૂલ્યં સહજમુભગસ્ય દ્યુતિમતઃ ॥૩૧॥

જેમણે પોતાનાં વચનોની રચનાઓથી જગતને ખરીદી લીધું છે, એવા અમે રાજાઓની આગળ બેસીએ કે પાછળ બેસીએ; તો તેથી અમારું કાંઈ ઓછું થઈ જતું નથી. જે કુદરતી રીતે સુંદર છે એવા અત્યંત તેજસ્વી મણિને ઘરમાં રાખે, જંગલમાં રાખે કે પછી નારીઓના મેટા સ્તનાલસો પર રાખે; તેનું મૂલ્ય સરખું જ છે. ૩૧

અમુકાયાં યસ્યાં ક્ષણમપિ ન યાતં નૃપશૈ-

ર્શુવસતસ્યા લભે કં દ્વ વદ્દમાનઃ ક્ષિતિમુજામ્ ।

તદંશસ્યાપ્યયો તદવયવલેશેડપિ પતયો

વિપદે કર્તવ્યે વિદધતિ જઘાઃ પ્રત્યુત મુદમ્ ॥૩૨॥

એક ધીરુર પણ આ પૃથ્વી કોઈના ભોગબ્યા વિનાની રહી નથી; સેંદ્રો રાજાઓ તેને ભોગવીને ચાલ્યા ગયા છે; રાજાઓને આવી તુચ્છ પૃથ્વીનો લાભ થાય છે, તેમાં તેઓ શું બહુમાન સમજતા હશે ? પૃથ્વીના એકાદ અંશનોય એકાદ અંશ અને તેનુંય એકાદ નાના ટુકડા જેવો અંદેશ જ્યારે મળે, ત્યારે તો રાજાઓએ ખેદ કરવો બેઠોએ; તેને બદલે તેઓ હર્ષ પામે છે. ૩૨

કચિદ્ભૂમૌ શય્યા કચિદપિ ચ પર્વદ્ધશ્યનં

કચિચ્છાકાહારી કચિદપિ ચ શાલ્યોદનરુષિઃ ।

કચિકન્યાધારી કચિદપિ ચ વિવ્યામ્બરધરો ।

મનસ્વી કાર્યાર્થો ન ગણયતિ દુઃખં ન ચ સુખમ્ ॥ ૩૩ ॥

કોઈ વખત પૃથ્વી પર સવાનું મળે તો કોઈ વાર પલંગ પર સૂવાનું મળે ! કોઈ વખત શાક ખાઈને ચલાવવું પડે; તો કોઈ વાર શાકીના ઉત્તમ ચોખા ખાવાના હોય ! કોઈ વખત એકલી કંથા જ ઓઢવાની મળે, તો કોઈ વાર અલૌકિક પીતાંબર પહેરવાનાં મળે; આ બધાથી પોતાના કાર્યની સિદ્ધિને જ ઇચ્છનારો મનસ્વી પુરુષ નથી સુખ ગણતો કે નથી દુઃખ ગણતો.

વિપુલદ્રવ્યૈર્ધન્યૈઃ કૈશિજગજનિતં પુરા

વિષ્ટતમપરંદતં ચાન્નૈર્જિજિતય ત્વળં યથા ।

હ્રદિ હિ મુવનાન્યન્યે પીરાશ્ચતુર્દશ મુજ્જતે

કતિપદપુરાસ્વન્યે પુંસાં કં એપ મદ્યવરઃ ॥૩૪॥

જેમના હૃદયો વિપુલ છે એવા કેટલાક ધન્ય પુરુષોએ પહેલાં આ જગતની રચના કરી છે, બીજા કેટલાક પુરુષોએ આ જગતને ધારણ કર્યું છે; અન્ય કેટલાક પુરુષોએ આ જગતને જીતી લઈને તથુની જેમ મુચ્છ ગણીને દાનમાં આપી દીધું છે, અને અસારે પણ

કેટલાક ધીર જનો છે, જેઓ આ ચોદ ભુવનોને ભોગવે છે. આમ છતાં જેમને યોગાધિષ્ઠા નગરોનું સ્વામીપણું મળેલું છે એવા પુરુષોને શાથી મદનેા જ્વર થતો હશે ? ૩૪

વરમદ્વિમુલે ક્રોધાપ્માતે કરો વિનિવેશિતો
વિષમપિ વરં પીત્વા સુપ્તં કૃતાન્તવિવેશને ।

ગિરિવરતટીમુક્તચાત્મા વરં શ્વથા કૃતો

ન તુ ચલજનાવામૈરર્થઃ કૃતં હિતમાત્મનઃ ॥૩૫॥

ક્રોધથી ક્રૂદ્ધા આરતા સાપના મુખમાં હાથ મૂકવો તે સારું છે; એર પીને મૃત્યુના ઘરમાં સઈ જવું, તે પણ સારું છે; મોટા પર્વતની રાચ પરથી પડીને શરીરના સેંકડો ટુકડા થઈ જાય, તે પણ સારું છે; પરંતુ કપટી જનો પાસેથી મેળવેલા દ્રવ્યથી પોતાની ભતતુ લક્ષ્ય કરવું, તે સારું નથી. ૩૫

નાનીયન્તે મધુનિ મધુપાઃ પારિજાતવરોદૈ-
નામ્યધ્યન્તે ભુદિનરુચિના ચન્દ્રિકાયાં ચકોરાઃ ।
અસ્મદ્વાચાં ધુરિ મધુરિમા ચયપૂર્વાવતારઃ

સોદ્ધાસાઃ સ્યુઃ સ્વયમિદં બુધાઃ કિં સુધામ્યર્થનાભિઃ

પારિજાત વૃક્ષોએ પોતાનાં પુષ્પોના રસને આટે ભમરાઓને બોલાવ્યા નથી; પોતાની ચાંદનીને આટે શ્વેદ થકાર પક્ષીઓને પ્રાર્થના કરી નથી; એટલે જો અમારી વાણીમાં વિશેષ રીતે અપૂર્વ મધુરતા હશે, તો વિદ્વાનો આપોઆપ જ અત્યંત ઉત્કાસ પામશે. અમારે તેમને ફોગટ પ્રાર્થના કરવી નહીં. ૩૬

મૃત્પિષ્ઠો જલરેણવા ઘટયિતઃ સર્વોડ્યયં નન્વજૂ-
નક્ષીકૃત્ય સ ઇવ સંયુગશતૈ રક્ષાં ગૃણેમુજ્યતે ।

તદ્દ્યુદ્વદત્તેડયવા ન કિમપિ છુદ્ધા દરિદ્રા મૃચં

વિચિત્રકાન્તુરુપાધમાન્ધનકર્ણં લાંબન્તિ તેમ્બોડપિયો ॥

ખરેખર અણુઓનો સ્વીકાર કરીને જે માટીનો પિંડ બનાવેલો છે; તેની ચારેબાજુ જલની રેખા (સમુદ્ર) ફરી વળેલી છે, તેને પૃથ્વી કહે છે; જેને અનેક રાજાઓ સેંકડો યુદ્ધો વડે પ્રાપ્ત કરીને ભોગવે છે, તેમાંના કેટલાક રાજાઓ થોડી ભૂમિને આપે કે ન આપે એવા મુદ્દ કે દરિદ્ર હોય છે. પરંતુ તેવા રાજાઓ પાસેથી પણ જે ધનના એકાદ કણને ધરછે છે, તેવા માગનાર પુરુષોને ધિક્કાર છે. ૩૭

ત્વં ચેત્રીચજનાનુરાગરમસાદસમાસુ મન્દાદરઃ
ફા નો માનદ માનહાનિરિયતી મૂઃ કિં ત્વમેકઃ પ્રમુઃ ।
ગુહ્યાપુહ્યાપરંપરાપરિચ્યાદ્વિહીજનૈરુજિહ્વતં
મુહ્યાદામ ન ધારયન્તિ કિમહો કળ્પે કુરક્ષીદશઃ ॥

હે માનદ રાજા ! જો નીચ જનો સાથે પ્રેમ કરવાના વેળથી અમારા પર મંદ આદર હોય, તો તેથી અમારા માનની શું હાનિ થવાની છે ? શું તમારા રાજ્ય જેટલી જ પૃથ્વી છે અને તમે એકલા જ રાજા છો ? લીલ જનોએ ચણેલીઓના દગલાઓ મળવાથી મોતીઓની માળા છોડી દીધી હોય; તેથી શું સુંદર સ્ત્રીઓ તે મોતીઓની માળા પોતાના કંઠમાં ધારણ નહીં કરે ? ૩૮

ત્વં રાજા વયમપ્યુપાસિતગુરુપ્રાજ્ઞાભિમાનોન્નતાઃ

સ્ત્યાવસ્ત્વં વિગૈર્વૈર્શાસિ કવયો દિશુ પ્રતન્વન્તિ નઃ ।

इत्थं मानद नातिदूरमुमयोरप्यावयोरन्तरं

यद्यस्मासु परादमुखोऽसि वयमप्येकान्ततो निःस्पृहाः ।

હે માનદ રાજા ! તું રાજા છે તો અમે ગુરુજનોની સેવા કરવાથી મળેલી યુદ્ધિના અભિમાન વડે જીવ્યા છીએ; તું વૈભવોથી પ્રખ્યાત છે, તો કવિજનો અમારા યશને દિશાઓમાં ફેલાવે છે. આ રીતે જોતાં આપણા બંનેમાં બહુ અંતર નથી; એટલે જો તું અમારાથી વિમુખ હો, તો અમે પણ સંપૂર્ણ રીતે નિઃસ્પૃહ છીએ, ૩૯

પ્રક્ષાળં કિયદસ્તુ સત્ર વસુધાપિષ્ઠં કિમાકમ્મદે
તદ્રાપ્યેકતરં તુ લખ્ઠમિતાસ્તસ્મિન્નૃપાઃ કેચન ।

તેમ્બો દૈન્યશતોપનીતવિભવા દટાનુકમ્પાસ્તુ તે
ધિદમૂઢાઃ સ્પૃહયન્તિ હન્ત કિમપિ સ્વાર્થો ન તેમ્બોડપિયો ॥

આ પ્રકારે તે કેટલું નાનું છે, તેમાં આ પૃથ્વીનો પિંડ, તેને વિષે તો કહેવું જ શું ? અને તેમાંનો એક નાનો ખંડ અને તેમાં કેટલા બધા રાજાઓ રહેલા છે ? તેવા રાજાઓની પાસે સેંકડો વખત દીનતા બતાવીને વેલવો મેળવનારાઓને તો રાજાઓના કૃપાપાત્ર થયેલા જોઈ શકાય છે; પરંતુ જેમનો કાઈ પણ ભતનો સ્વાધ સંધાય એમ નથી, એવા મૂઢ જનો પણ તે રાજાઓ પાસે સ્પૃહા રાખે છે, તેમને તો ધિક્કાર છે. ૪૦

પાતાલાન્ન વિમોચિતો વત લલિન્તો ન મૃત્યુઃ ક્ષયં
નોન્મૃષ્ટં શશિલાંછનં તુ મલિનં નોન્મૂલિતા વ્યાધયઃ ।

શેપરયાપિ મરં વિદ્યુત્ય ન કૃતો મારાવતારઃ ક્ષણં
ચેવઃ સત્પુરુષાભિમાનમનિશં મિથ્યા વહન્નિચસે ॥

હે ચિત ! તે બધાં સુધી બળિરાજને પાતાળમાંથી છોડાવ્યા નથી, મૃત્યુનો નાશ કર્યો નથી, ચંદ્રનું મલિન કલંક દૂર કર્યું નથી, રોગોનો સમૂહ વિનાશ કર્યો નથી, ધડીલાર સાથે મૂશને, તે શેપનારાપણુનો ભાર ઉતાર્યો નથી; ત્યાં સુધી તું સત્પુરુષના અભિમાનને ખોટી રીતે ધારણ કરી મિથ્યા ફેલાઈ રહ્યું છે. ૪૧

નાસ્માકં શિવિકા ન ચાસ્તિ કટકાદ્યાલંક્રિયાસંક્રિયા
નોતુક્લસ્તરોગો ન કશ્ચિદ્નુજો નાપ્યમ્વરં સુન્દરમ્ ।

કિં તુ ક્ષ્માતલવર્ત્યેષોપવિદુષાં સાહિત્યવિદ્યાણુપાં
ચેતસોપકરી શિરોનતકરી વિદ્યાનવદ્યાસ્તિ નઃ ॥

અમારી પાસે પાલખી નથી; અમારે ઘેર કડાં,
કંકણ વગેરે અલંકારો કે સાઘળી નથી; ઊંચો ઘોડો
નથી, ઢાઈ સેવક નથી તેમ જ ઘરમાં ઢાઈ સુંદર વસ્ત્ર
નથી; પરંતુ સાહિત્યવિદ્યાની સેવા કરનારા પૃથ્વી પરના
સમગ્ર વિકાસોના ચિત્તને સંતોષ આપનારી અને બધાનાં
મસ્તકોને નમાવનારી એવી નિહોળ વિદ્યા અમારી પાસે છે.

લક્ષ્મીનિર્ઘૃતિમેતિ હીનચરિતૈર્યેવ તચ્છિક્ષયા
કિં નયૈવ કરોમિ તામનુચરીં રામાં સકામામિવ ।

બ્રહ્મણે નિપતત્યાપ સ્થલતિ ન પ્રાયેણ ચેષાં મન-
સ્તેપામાર્યમનસ્વિનામનુવદં ગન્તાસ્મિ નાહં યદિ ॥

બ્રહ્માંડ તૂટી પડે, તોપણ જેમનું મન ચલિત થતું
નથી; તેવા આપ મનસ્વી પુરુષોને અનુસરવાનું છોડી
દઈને જે હીન ચરિતવાળા પુરુષોથી લક્ષ્મી આનંદ
પામે છે, તેમની પેઠે ચાલવા લાગું તો હું લક્ષ્મીને
સકામ જોની જેમ આને જ દાસી બનાવી દઈ. ૪૩
પુણ્યે પ્રાપ્તે ઘને વા મહતિ સિતપદચ્છત્રપાલીં ફપાલી-
માદાય મ્યાયગર્મદ્વિજવરહુતમુખ્મૂખોપકળ્ઠમ્ ।

દ્વારં દ્વારં પ્રવૃત્તો વરસુદર્પીપૂરણાય ક્ષુધાર્તો
માની પ્રાણી સ્વદેશે ન પુનરનુદિનં તુલ્યકુલ્યેષુ દીનઃ ।

ભૂપાથી પીડાતો મનસ્વી પુરુષ પેટથી શુક્રને પૂરવા
માટે સફેદ વસ્ત્રથી ઢાંકેલ ભિક્ષાપાત્ર હાથમાં લઈને પવિત્ર
ગામમાં કે મોટા વનમાં બ્રાહ્મણોને ઘેર ઘેર મેળવે જાય
કે જે નીતિવાળા બ્રાહ્મણોનાં ઘર અગ્નિહોતના હુમાણથી
ધેરાયેલાં છે; પરંતુ તે મનસ્વી જન દીન બનીને પોતાના
સમાન કુળવાળાને ઘેર પોતાના વતનમાં નહીં જાય. ૪૪

અર્ધનામીશિષે ત્વં વયમપિ ચ ગિરામીશ્મહે યાવદિત્યં
શૂરસ્ત્વં વાદિર્ધર્પજ્વરશ્મનવિધાવક્ષ્યં પાટવં નઃ ।

સેવન્તે ત્વાં ધનાઢ્ય મતિમલહતયે મામપિ શ્રોતુકામા
મચ્યપ્યાલ્યા ન ચૈતત્ત્વપિ મમ સુવરામેષ રાજન્યવોડસિા ॥

હે રાજન! તમે ધનના હૃદય છો, તો અમે પણ
વાણીના હૃદય છીએ. તમે શરવીર છો, તો વાદ કર-
નારના મર્વથી તાવને શત કરવામાં અમારી ચતુરતા
અખૂટ છે. ધનિક પુરુષો તમારી સેવા કરે છે, તો
પોતાની છુદ્ધિના મળને દૂર કરવા માટે શ્રોતાઓ અમારી
સેવા કરે છે; એટલે જો તમને અમારા પર આસ્થા

ન હોય; તો તમારે વિષે મને જરાય આસ્થા નથી
અને એટલે આ હું આલ્સો બાંઈ છું. ૪૫

અયસ્વી યત્ર માનં વ્રજતિ દુરિતક્રુચ્ચાપમાનં મનુષ્ય-
રજ્ઞેયં યત્ર દૂતૈઃ પ્રમુમનુ મનુજો નીયતે ચાનપેક્ષઃ ।
મૃત્યોર્ગેહં વરં તત્ર તુ કુષનવતાં યત્ર સર્વાપમાનો
લોકૈર્વિજ્ઞાયમાનઃ સ્વયમતિથિતયા યત્ર ચાર્ધાં પ્રયાતિ ॥

પવિત્ર પુરુષ જ્યાં સન્માન મેળવે છે, ત્યાં પાપી
પુરુષ અપમાન પામે છે, પશુ લોકોને તે બાબતની
ખબર પડતી નથી. મનસ્વી પુરુષ નિઃસ્પૃહ હોય છે
એટલે રાજના દૂતો જ તેને રાજની પાસે લઈ જાય છે.
લોકોથી અનાદર પામતો વાચક સર્વ પ્રકારના અપમાનના
સ્થળે પહોંચી ધનિકોને ઘેર જાય છે, પણ મનસ્વી
જનો તો મૃત્યુના દરખાસ્તમાં જવું સારું માનશે, પરંતુ
ખરાબ ધનિકને ત્યાં નહિ જાય. ૪૬

અપોરુપત્નનંદા

મા જીવમ્યઃ પરાવજ્ઞાદુઃસ્વદ્ધોડપિ જીવતિ ।
તસ્યાજનનિરેવાસ્તુ જનનીકેશકારિણઃ ॥૧॥

પારકાના તિરસ્કારથી દુઃખથી બળતો એવા માણસ
જીવતો હોય તેના કરતાં ન જીવે તો સારું! માતાને
કલેષ આપનાર એવા સંતાન કરતાં, માતા તેને જન્મ
ન આપે, તે સારું! ૧

અસંપાદયતઃ કશ્ચિદર્થં જાતિક્રિયાગુણૈઃ ।
યદ્દેચ્છાશબ્દવત્સુસઃ સંજ્ઞાયૈ જન્મ કેવલમ્ ॥૨॥

પોતાનાં ભવિત, ક્રિયા કે શુભોનો આધાર લઈને
જે માણસ ઢાઈ પણ ભવનો લાભ મેળવે નહિ; તે
માણસ કદાચ આપોઆપ જોડવાઈ ગયેલા નિરર્થક નામની
જેમ સંજ્ઞા ખાતર જ જન્મે છે એમ બહુવું. ૨

ગુણુપ્રશંસા

ગુણાઃ કુર્વન્તિ દૂતત્વં દૂરેડપિ વસતાં સત્તામ્ ।
કેતકીં ગચ્ચમાગ્રાય સ્વયં ગચ્છન્તિ પદ્મપદાઃ ॥૧॥

જેમ ભમરાઓ સ્વયં કેવડાના ફૂલની સુગંધ બીજે
લઈ જાય છે; તેમ સારા પુરુષો દૂર વસતા હોય, તોપણ
તેમના શુભો જ તેમના દૂતપણનાં કામ કરે છે. ૧

ગુણવજ્જનસંસર્ગોચાતિ સર્વોડપિ ગૌરવમ્ ।
પુષ્પમાલાપ્રસન્નેન સૂત્રં શિરસિ ધાયતે ॥૨॥

ફૂલોની માળામાં ભેગવાથી જેમ સૂતરનો દોરો મસ્તક
પર ધારણ કરાય છે, તેમ શુભવાન જનોનો સંગ યવાથી
બધાય માણસો ગૌરવ મેળવે છે. ૨

કલાવતઃ સેવ કલા યયાધઃક્રિયતે ભવઃ ।

યક્ષીમિશ્ર કલમિઃ કિં યામિરદ્ધઃ પ્રદર્શયતે ॥૩॥

હલવાન ચંદ્રની એક જ કલા સાચી છે કે જેથી મહાદેવ નીચે રહી નય છે; ધણી કલાઓથી શું? જેથી પોતાનું કલક દેખાઈ નય? અર્થાત્ એસડ કલાઓ-માંથી વિદ્વાન પાસે એક જ કલા એવી હોય છે, જેથી તે સંસારને તરી નય છે. ૩

ન પુત્રત્વેન પૂજ્યન્તે ગુર્ણાસાદયતે પદમ્ ।

રવેઘ્વોપારમાદત્તે પ્રદીપો ન પુનઃ શશી ॥૪॥

‘હું અમુકનો પુત્ર છું’ એમ કહેવાથી ઘાઈ પૂજતું નથી; લોકમાં ઉત્તમ સ્થાન તો શુભેથી પ્રાપ્ત થાય છે. ચંદ્રનું કામ હોય ઉદાય છે (તો લોકો તેને સત્કારે છે, પૂજે છે, પણ ચંદ્રનો પુત્ર હોવા છતાં ચંદ્ર તે પ્રકારનું કામ ઉદાયતો નથી) તો દીપપૂજનની પેઠે દરેક જ ચંદ્રપૂજન થતું નથી. ૪

ગુણાઃ સર્વત્ર પૂજ્યન્તે પિતૃવંશો નિરર્થકઃ ।

વાસુદેવં નમસ્યન્તિ વસુદેવં ન તે જનાઃ ॥૫॥

બધી જગાએએ શુભો પૂજાય છે, પિતાનો વંશ કાંઈ કામ આવતો નથી. લોકો વસુદેવ ભગવાનને નમે છે, પણ વસુદેવને નમતા નથી. ૫

યદિ સન્તિ ગુણાઃ પુંસાં વિકસન્ત્યેવ તે સ્વયમ્ ।

નદિ કસ્તૂરિકામોદઃ શપ્થેન પ્રકાશયતે ॥૬॥

માણસોમાં એ શુભો છે તો તે આપોઆપ જ પ્રકાશમાં આવે છે. પોતામાં સુગંધનો જે શુભ છે તે કસ્તૂરી સોગંધ ખાઈને બહાર કરતી નથી. ૬

કિમાઘ્યત્વગુરુત્વાભ્યાં ચરમોડપિ ગુર્ણેઘુઃ ।

કેતકીકુસુમે પદ્ય લઘુપદ્મેડિર્ગૌરવમ્ ॥૭॥

ધનકપણું કે મોટાપણું હોય, તેથી શું? હીન નીતિનો માણસ પણ શુભેથી મોટો બને છે. બુદ્ધો કેવડાનાં ફલ તેનાં પાન કરતાં નાનાં હોય છે; પણ તેમાં વિશેષ ગૌરવ રહેલું છે. ૭

કેતકીકુસુમં યદ્ધઃ રણ્યમાનોડપિ સેવતે ।

દોષાઃ કિં નામ ક્વન્તિ ગુણપદ્મત્વેચેતસઃ ॥૮॥

શુભેથી જેમના ચિત્ત દરાઈ ગયેલા છે; એવા પુરુષને દોષો શું વિકાર પેદા કરવાના હતા? અપમાન પામેલો ભમરો પણ કેવડાના ફલને સેવે છે. ૮

શરીરસ્ય ગુણાનાં ચ દુરમત્યન્તમન્તરમ્ ।

શરીર ક્ષણવિન્તસિ કલ્પાન્તસ્થાયિનો ગુણઃ ॥૯॥

શરીર અને શુભો એ બંને વચ્ચે ઘણું જ અંતર છે. શરીર તો ક્ષણમાં નાશ પામવાનું છે અને શુભો

તો કલ્પકાળ સુધી રહેવાના છે. ૯

ગુણેષ્વેવ દિ કર્તવ્યઃ પ્રયત્નઃ પુરુષૈઃ સદા ।

ગુણયુક્તો દરિદ્રોડપિ નેષ્ઠૌરગુણઃ સમઃ ॥૧૦॥

પુરુષોએ સદા શુભો માટે જ પ્રયત્ન કરવો નોંધવો. શુભવાન પુરુષ ભલેને ગરીબ હોય; પરંતુ તે શુભ વિનાના ધનિક સમાન નથી હોતા. ૧૦

ગુણઃ સર્વજ્ઞકલ્પોડપિ સીદ્યત્કો નિરાશ્રયઃ ।

અનર્થમપિ માણિક્યં હેમાશ્રયમપેક્ષતે ॥૧૧॥

શુભો વડે માણસ સર્વજ્ઞ જેવો હોય તો પણ બે તે આશ્રય વિનાનો એકલો હોય તો દુઃખ પામે છે. માણેક અમૂલ્ય છે છતાં તે સોનાનો આશ્રયની અપેક્ષા રાખે છે. ૧૧

ગુણેષુ ક્રિયતાં યત્નઃ કિમાટોપૈઃ પ્રયોજનમ્ ॥✓

વિક્રિયન્તે ન ઘન્ટામિર્ગૌરવઃ ક્ષીરવિવર્જિતાઃ ॥૧૨॥

હે ભાઈ, શુભો મેળવવામાં પ્રયત્ન કરો; ખાલી આડંબર વધારવાથી લાભ શું? દૂધ વિનાની ગાયો હોય, તેને ભલેને ઘંટડીઓ બાધો; તો તેથી તે કંઈ વેચાતી નથી. ૧૨

ગુર્ણૌરવમાયાતિ ન મહત્યાપિ સંપદા ।

પૂર્ણન્દુર્લભ તથા ઘન્યો નિષ્ફલઙ્કો યથા કુશઃ ॥૧૩॥

દલકેરડિત અને અત્યંત પાતળો બીજનો ચંદ્ર જે રીતે વંદવાલાયક બને છે, એ રીતે પૂર્ણમાનો ચંદ્ર વંદનીય બનતો નથી; અર્થાત્ માણસને શુભેથી જે ગૌરવ મળે છે, તે મોટી સંરંતિથી મળતું નથી. ૧૩

સ્વયં સ્વગુણવિસ્તારાદૂર્ણનાભઃ પતત્યધઃ ।

તમેવ સંહરન્મયઃ પદમુચૈર્વિગ્રાહતે ॥૧૪॥

જેમ કેશળિયો પોતાની બળને લંબાવીને નીચે આવી પડે છે અને તે બળને સંકેલી લેતાં પાછો ઊંચે ચડી નય છે તેમ જાતે પોતાના શુભોની મહતા જાતાવવાથી માણસ દલકી સ્થિતિને ભોગવે છે, તેમ જ તે આપવડાઈ સંકેલી લેતાં તે ફરી ઊંચા સ્થાનને મેળવે છે. ૧૪

ગુણો દૂષણતાં યાતિ દૂષણ ગુણતાં કચિન્ત્ ।

યથા દિ નમ્રતાદોષઃ સ્તનયોઃ સ્તબ્ધતા ગુણઃ ॥૧૫॥

કેટલીક વાર શુભ દોષરૂપ બની નય છે અને દોષ શુભરૂપ બને છે; જેમ કે નમ્રતા શુભ છે, પણ સંકેશની સ્તનોની નમ્રતા દોષરૂપ બને છે, તે જ રીતે સ્તબ્ધતા (અચ્છડપણું) દોષ છે; પણ સ્તનોની સ્તબ્ધતા શુભરૂપ છે.

ગુર્ણૌરવમાયાતિ નોષૌરાસનમાસ્થિતઃ ।

પ્રાસાદશિલરસ્યોડપિ કાકઃ કિં મરુદાયતે ॥૧૬॥

હિંયા આસન પર બેસવાથી કંઈ ગૌરવ પ્રાપ્ત થતું નથી; ગૌરવ તો શુભોને કારણે આવે છે. કાગડો મહેલના શિખર પર બેઠો હોય, તોપણ તે ગરડ કહેવાશે ખરો કે ? ૧૬

અહો ગુણાનાં પ્રાપ્ત્યર્થં યતન્તે વહુધા નરાઃ ।

મુક્તા વદ્યં મન્નાસ્યા કૃતરેપાં ચ કા કયા ॥૧૭॥

શુભ(દોરા)માં પરીવવા માટે થોતીઓ હિંદુવાળાં બને છે, જુઓ તો ખરા । તે પછી બીજીની શું વાત કરવી ? ખરેખર બધા માણસો શુભોને મેળવવા માટે પ્રયત્ન કરે છે. ૧૭

ગુણેન સ્પૃહणीयः स्यान्न रूपेण युतो जनः ।

सौगन्ध्यवर्ज्यं न देयं पुष्पं कान्तमाप स्वयम् ॥૧૮॥

કૃલ ઘણુંય સુંદર હોય, પણ સુગંધી વિનાનું હોય, તો તેને ઢાઈ લેતું નથી, એ રીતે માણસ શુભને કારણે સુંદર બને છે, સ્વરૂપને કારણે નહિ. ૧૮

प्रभुभिः पूज्यते लोके कलैत्र न कुलीनता ।

कलावान्मान्यते मूर्ध्नि सत्सु देवेषु शंभुता ॥૧૯॥

ખીન ધણા દેવો હોવા છતાં ધણ ચંદ્ર કલાપવાળો છે, માટે મહાદેવે તેને પોતાના મસ્તક પર ધારણ કર્યો છે; એ રીતે આ લોકમાં શાનથી કલાને પૂજતા હોય છે, ઢાઈ કુલીનતાને ભેળું નથી. ૧૯

गुणयुक्तोऽपि पूर्णोऽपि कुम्भः कूपे निमज्जति ।

तस्य भारसहो नास्ति गुणकमाहको यदि ॥૨૦॥

ધડો ભરેલો હોય અને શુભ (દોરાથી) યુક્ત હોય; તોપણ તે દોરાકાને ખેંચનાર ઢાઈ ન હોય તો ધડો કૂવામાં ડૂબી બળ્ય છે, એ રીતે માણસ સંપૂર્ણ અને શુભયુક્ત હોય, તોપણ તેના શુભનો ઢાઈ આઠક ન હોય, તો ઢાઈ તેનું ગૌરવ કરશે નહિ. ૨૦

अहो वैचित्र्यमेतस्य संसारस्य किमुच्यते ।

गुणोऽपि कुशहेतुः स्याद्विघ्नान्तः कण्ठकन्दले ॥૨૧॥

આ સંસારની વિચિત્રતાનું શું કહેવું ? કારણ કે દોરાકાવાળો ધડો હોય, તોપણ તે દોરકું કાઢવામાં કસાઈ બની, તો તે કલેશ આપનાર બને છે; એ રીતે શુભી માણસનો શુભ પણ બે તેના ગળામાં અટકી બળ્ય, તો એ તેને કલેશકારક બને છે. ૨૧

जान्युकृष्टस्य हि मणेरौचितं शाणधर्पणम् ।

आदर्शं चित्रकारैः किं लिख्यते प्रतिबिम्बितम् ॥૨૨॥

જે અણિ પોતાની જાતમાં ચડ્યાતો હોય, તેને સ્પર્શ પર ચડાવીને ઘસવાની જરૂર હોતી નથી. રૂપમાં શું ચિત્રારાઓથી પ્રતિબિંબ દોરાય છે ? ૨૨

गुणयुक्तोऽप्यद्यो याति रिक्तः कूपे यथा घटः ।

निर्गुणोऽपि भूतः पश्य जनेन शिरसि धार्यते ॥૨૩॥

ભલેને ધડો શુભ(દોરકું)યુક્ત હોય, પણ બે ખાલી હોય, તો તે નીચે કૂવાની અંદર બળ્ય છે અને શુભ ન હોય છતાં, ધડો ભરેલો હોય, તો માણસો તેને શિર પર ધારણ કરે છે, તે જાણે. ૨૩

गुणिनोऽपि हि सीदन्ति गुणमाही न चेदिह ।

सगुणः पूर्णकुम्भोऽपि कूप एव निमज्जति ॥૨૪॥

આ લોકમાં બે શુભગ્રાહી જનો ન હોય, તો શુભી જનો પણ કુઠામાં થાય છે. ધડો પાણીથી ભરેલો હોય અને શુભ સહિત હોય, તોપણ બે ઢાઈ તેને જાણે લાવનાર ન હોય, તો તે કૂવામાં ડૂબી બળ્ય છે. ૨૪

गुणो गुणान्तरापेक्षी स्वरूपस्थानाहितवे ।

स्वभावबाल्यं लावण्यं तारुण्येन मनोहरम् ॥૨૫॥

પોતાના સ્વરૂપને ઝલિફ કરવા માટે એક શુભ ખીન શુભની અપેક્ષા રાખે છે. નારીનું લાવણ્ય સ્વભાવે કરીને બચપણથી જ હોય છે, પણ તે યૌવનને કારણે મનોહર લાગે છે. ૨૫

गुणैः पूजा भवेत्पुंसां नैकस्माज्जायते कुलान् ।

बृहदरत्नं शशी शमोयानमुच्चैःश्रवा हरेः ॥૨૬॥

કેવળ કુળને લાંબે નહીં, પણ શુભોને લીધે મનુષ્યોની પૂજા થાય છે. (ચંદ્ર અને ઉચ્ચેશ્રવા નામનો ધોડો બન્ને એક જ કુળમાંથી-સમુદામાંથી ઉત્પન્ન થયા છે છતાં) ચંદ્ર મહાદેવની જટાનું આભૂષણ થયો છે જ્યારે ઉચ્ચેશ્રવા સૂર્યનું વાહન થયો છે. ૨૬

सर्वत्र गुणवानेव चकारित प्रथिते नरे ।

मणिर्मूर्ध्नि गले वाहौ पादपीठेऽपि शोभते ॥૨૭॥

પ્રતિક્રિત જનસમુદાયમાં શુભવાન હોય તે જ સારી રીતે શોભે છે. અણિ માથે, ગળે, બે હાથ પર કે પાદ-પીઠ પર ત્રે ત્યા મૂક્યો હોય તોપણ શોભે છે. ૨૭

गुणानर्पन्ति जन्तूनां न जातिं केवलां क्वचित् ।

स्फाटिकं भाजनं भग्नं काकिन्यापि न गृह्यते ॥૨૮॥

માણસો પ્રાણીઓની એકલી જાતિને પૂજતા નથી; પરંતુ તેમના શુભોને પણ પૂજે છે. સ્ફટિકનું વાસણ હોય, પણ બે તે લાંગી ગણું હોય, તો ઢાઈ તેને ઢાઈ આપીને પણ લેતું નથી. ૨૮

गुण आकर्षणयोग्यो घटनुप इवैकोऽपि लक्ष्यलाभाय ।

द्वत्तावन्तुभिरिव किं गुणैर्मिमांसासहैवंભુમिः ॥૨૯॥

ઘનુને એક જ શુભ (દોરી) હોય છે, પરંતુ તે શુભ ખેંચવાને માટે યોગ્ય હોય છે તેથી ધારણ લક્ષ

બેઠી શકાય છે. એ રીતે માણસમાં એક જ આકર્ષક ગુણ હોય તો તેથી ધારેલું લક્ષ્ય પ્રાપ્ત થાય છે; પરંતુ ધસારો ખૂબી ન શકે તેવા કરોળિયાના ભળાના તાંતણા જેવા અનેક શુભો હોય તોપણ તેમનાથી શા અર્થ છે? ૨૯

અનવસરે ગુણવાનોપ હૃદયાદ્વતર્પિતે સ્ત્રિયા હારઃ ।

પર્ય શલાકાવસરે તૃણાય ભૂયઃ પ્રસાર્યતે સ્વકરઃ ॥

જેમ જરૂર ન હોય ત્યારે સ્ત્રી ગુણુકુત હારને છાતી પરથી ઉતારી દે છે, તેમ અવસર વિના આવેલ ગુણવાન માણસને પણ રાત્રી દુઃખથી દૂર કરે છે. પરંતુ જુઓ કે સળીની જરૂર પડે ત્યારે રાત્રીએ ઘાસ લેવા માટે પણ પોતાનો હાથ લાખો કરે છે. ૩૦

ગુણવન્તઃ ક્ષિદ્યન્તે પ્રાયેણ ભવન્તિ નિર્ગુણાઃ સુખિનઃ ॥

ઘન્યનમાયાન્તિ શુકા ચ્યેષ્ટસંચારિણઃ કાકાઃ ॥૩૧॥

ધણુખરું ગુણવાનો કલેશ પામે છે અને નગુણા જનો કુખી થાય છે. પોપટ પિંજરના બંધનમાં આવે છે અને કાગડા તો મનગમતો વિહાર કરતા હોય છે. ૩૧

ગુણિનિ ગુણહો રમતે નાગુણશીલસ્ય ગુણિનિ પરિતોષઃ ।

અલિરેતિ વનાત્પક્ષં ન દર્દુરસ્ત્વેકવાસોઽપિ ॥ ૩૨ ॥

ગુણુ જન ગુણવાનને બેઈ રાજ થાય છે, પણ ગુણહીનને ગુણવાનથી પ્રસન્નતા થતી નથી. ભમરો દૂર વનમાંથી કમળ પાસે દોડી આવે છે, પણ દેડકા કમળની સાથે જ નિવાસ કરતો હોવા છતાં તે કમળ પાસે જતો નથી. ૩૨

અવલ્ચિત્તવિષ્ણુપદઃ કર્પિતજનચક્ષુરતુલ્યગતિઃ ।

પત્રમયોઽપ પદાર્થઃ પત્રદ્વતમેતિ ગુણયોગ્નાત ॥૩૩॥

કાગળનો બનેલો પદાર્થ પણ ગુણુ(દોરી)નો યોગ થવાથી પતંગ-પક્ષીની જેમ જોડવાની શક્તિ ધરાવે છે, તે વિષ્ણુપદ-અંતરિક્ષ કુખી પહેાથી ભય છે, માણસની નજરને ખેંચે છે અને તેની અંતિની તુલના થતી નથી, તે રીતે શુભિયલ માણસ જીવે ભય છે. ૩૩

અમિતગુણોઽપિ પદાર્થો દોષેષૈકેન મિન્દિતો મવતિ ।

નિશ્ચિલરસાયનમહિતો ગન્ધેનોમેણ લશુન ઇવ ॥૩૪

એક પદાર્થ અમાપ ગુણોથી ભરેલો હોય, પણ એક જ દોષથી તે નિંદાને પાત્ર બને છે. લસણુ સર્વ પ્રકારના રસાયન ગુણથી કુલ છે તો તે પોતાની પણ ઉપ ગંધથી નિંદિત બને છે. ૩૪

દોષમપિ ગુણવતિ જને દ્વૃષ્ટ્વા ગુણરાગિણો ન સિદ્યન્તે ।

પ્રીત્યેવ શશિનિ પતિતે પદ્યતિ લોકઃ કલ્હમપિ ॥૩૫

ગુણુરાગી જનો ગુણવાનમાં દોષ બેઈને પણ ખેદ

પામતા નથી. ચંદ્રની અંદર કલંક હોય છે તોપણ લોકો ચંદ્રની સાથે કલંકને પણ પ્રેમથી બોતા હોય છે.

અન્તર્ગતગુણઃ કિં દ્વિત્વા અપિ યત્ર સાક્ષિણો વિરલાઃ ।

સ ગુણો ગીતેયંદસો વનેચરં હરિણમપિ હરતિ ॥૩૬॥

ભેડને માણસની અંદર અનેક ગુણો ભરેલા હોય; પણ જ્યાં તે ગુણોને બોનારા બેત્રણ માણસો પણ વિરલ હોય, તો તે ગુણોથી શું? સંગીતનો એક જ ગુણુ પણ જંગલનાં મૃગલાંનાં મનને પણ હરી લે છે.

ગુણા ગુણક્ષેપુ ગુણીભવન્તિ તે નિર્ગુણં પ્રાપ્ય

ભવન્તિ દોષાઃ । સુસ્વાદુતોયાઃ પ્રભવન્તિ નદયઃ સમુદ્રઃ

માસાદ્ય ભવન્ત્યપેયાઃ ॥૩૭॥

ગુણુ ભણનાર માણસોની અંદર ગયેલા ગુણો બેવડા ગુણુરૂપને બનીને વધે છે અને તે જ ગુણો નિશ્ચયને મેળવીને દોષ બની ભય છે. નદીઓ માંડાં બળથી ભરેલી હોય છે; પણ તે જ બળ સમુદ્રને મળીને નહિ પીવાને લાયક (ખારું દવ) બની ભય છે. ૩૭

ગુણેષુ યત્રઃ પુરુષેણ કાર્યો ન કિંચ્ચિદપ્રાપ્ય-

તર્મ ગુણાનામ્ । ગુણપ્રકારોદુકુપેન શમ્ભોરલ્હયસુ-

ક્ષિત્તિસુત્તમાઙ્ગમ્ ॥૩૮॥

માણસે ગુણો મેળવવા પ્રયત્ન કરેલા બેઈએ, ગુણોને માટે કંઈ પણ અપ્રાપ્ય રહેતું નથી. પોતાના ઉત્કૃષ્ટ ગુણુરૂપ નોકા વડે ચંદ્ર શિવના શરીરને પાર કરીને મસ્તક પર બેઈને બેઠો કે જે સ્થાન કાંઈથી પાર કરી શકાય એમ નથી. ૩૮

નિષ્કલકલયાપિ જનો યઃ સંયુતઃ સ રહ્

પૂર્યતે જનૈઃ । મદ્ર પર્ય જહજોઽપિ ધાર્યતે શઙ્ક-

રેણ શિરસા નિશાકરઃ ॥૩૯॥

જે માણસ કલંકરહિત એવી કલાને ધારણ કરતો હોય, તે માણસોથી પૂજાય છે, હે સુત પુરુષ ! તું જો, ચંદ્ર બંડ(બલ)થી ઉત્પન્ન થયો છે, તોપણ શંકર તેને શિર પર ધારણ કરે છે. ૩૯

વક્રોઽપિ પદ્મજનિતોઽપિ દુરાસદોઽપિ

વ્યાલાધિતોઽપિ વિફલોઽપિ સકળ્પકોઽપિ ।

ગન્ધેન ઘન્યુરસિ કેતલકપુષ્પજેન

દેવકો ગુણઃ સ્વલુ નિહન્તિ સમસ્તદોષાન ॥૪૦॥

હે કેવડ, તું વાંકો છે, કાદવથી બનેલો છે, ચુરેલીથી પ્રાપ્ત થાય એવો છે, ભયંકર સર્પથી વીંટાયેલો છે, કૃષ્ણ વિનાનો છે, કાંટાવાળો છે, છતાં પણ તારા શ્વથી ઉત્પન્ન થયેલ સુગંધીથી તું બધાનો બંધુ બનેલો છે; ખરેખર, એક ગુણુ પણ સખળા રાખીને દૂર કરે છે ।

ન ચ્વનતિ સુરૈઃ ક્ષોણીપૃષ્ઠં ન નર્દતિ સાદરં
પ્રકૃતિપુરુષં પ્રેક્ષ્યાપ્યગ્રે ન કુપ્યતિ ગોવરઃ ।

વહતિ ચ પુરં ધુર્યો ધૈર્યોદનુદ્વતકપધરો
જગતિ ગુણિનઃ કાર્યોદાયોત્પરાનતિશેરતે ॥૪૧

શ્રેષ્ઠ બળદ પોતાની ખરીઆથી પૃથ્વીના તળને
ખેદતો નથી; વધારે પડતી ગર્જના કરતો નથી; કુદરતી
રીતે માણસ સામે આવીને ઊભો રહે તોપણ ડાપ
કરતો નથી; પોતાની ગરદન ઊંચી કર્યા વિના પુરંધર
બનીને ધીરજથી ગાડાનો ધૂંસરી ધારણ કરે છે; એ જ
રીતે આ જગતમાં શુણવાને પુરષો પોતાના ઉદાર કર્મો-
થી બીજા કરતાં ચઢી જાય છે. ૪૧

ગુણાનામદ્વાતા પ્રચુરપદાતાપિ ન મુદે
મુદે વિચાદ્વાતા ભવતિ મિતદાતાપિ ગુણિનામ્ ।

દશૌ પ્રામ્યા દત્તે ન પુનરવધત્તે ચ ચતુરો

દ્વિશઃ પ્રાન્તં દત્ત્વા વશયતિ નિતાન્ત પુરવધૂઃ ॥૪૨

ભલેને ખૂબ ધન આપનારો હોય, પણ એ શુણોનો
જાણકાર ન હોય, તો તેવા દાતાથી હું આનંદ પામતો
નથી; પરંતુ વિદ્યાનો જાણકાર હોય, તે થોડું ધન
આપનાર હોય, તોપણ તેથી આનંદ થાય છે. ગ્રામીણ
સ્ત્રીઓ પોતાની ધે આણેથી જુએ તોપણ ચતુર જન
તેની તરફ જોતો નથી; પરંતુ તાગરિક રમણી નેત્રનો
એક કટાક્ષ ફેંકે તોપણ તે ચતુર જનને વશ કરી લે છે.

ઉપાદાતા ચાવન્ન ભવતિ ગુણાનાં ગુણવતા-
મસત્કલ્પાસ્તાવત્ ત્રિમુવનમદ્વાર્પા અપિ ગુણાઃ ।

અપિ પ્રાગ્દૈત્યારેહ્નદયવસતેઃ કૌસ્તુભમણિઃ

સં કિં નાસીદ્વધૌં શ્રુતિરપિ ન ચસ્ય કચિદ્ભૂત્ ॥

જ્યાં સુધી શુણવાને જોતોના શુણોનો ગદબધ કરનાર
કાઈ ઉદાર જન ન હોય, ત્યાં સુધી ત્રિશુવનમાં અત્યંત
કિંમતવાળા શુણ હોય તોપણ તે શુણ નહિ જ્વેલા
છે. કોસ્તુભમણિને ભગવાન વિષ્ણુએ ધારણ કર્યો, તે
પહેલાં તે શું સમુદ્રમાં નહોતો? તોપણ તે મણિનું
કાઈએ નામ પણ સાંભળ્યું નહોતું. ૪૩

વિવાદપ્રારમ્ભઃ પ્રયયતિ પરં દમ્ભમતુલ્લં

ગુણાનાં ગામ્ભીર્યં તવ ભવતિ સાક્ષી કલ્પકલઃ ।

પયઃ પૂર્ણઃ કુસ્મો પ્વનતિ ન તથા વાતવલિતો

યથા રિક્તો માંમાંપ્વનિમનિશ્ચૂતં મુચ્ચતિ મુદ્ધઃ ॥

જેવી રીતે ખાલી ધડો પવનથી ભરેલો હોવાને
કારણે ભં ભં એવા શબ્દ કરતો હોય છે, તેવી રીતે
જળથી ભરેલો ધડો કાઈ જાતનો શબ્દ કરતો નથી; એ રીતે
સાદવિવાદની શરૂઆત કરનાર માણસ મોટા દંભ હોવાને

છે; પરંતુ શુણોની ગંભીરતા હોય, ત્યાં આરંભમાં જ
કલકલ એવા મધુર શબ્દ સાક્ષીરૂપે બને છે. ૪૪

કૌશેયં કૃમિજં સુવર્ણમુપલાદિન્દીવરં ગોમયાત્
પદ્માચામરસં શશાઙ્ક ઉદવેર્ગોપિત્તતો રોચના ।

કાષ્ઠાદમિરહેઃ ફળાદપિ મળિર્દૂર્વાપિ ગોરોમતઃ

પ્રાકાદયંસ્વગુણોદયેન ગુણિનો યાસ્યન્તિ કિં જન્મન્તા ॥

રેશમી વસ્ત્ર કીડાથી થાય છે. સોનું પથ્થરની માણુ-
માંથી નીકળે છે, નીલકમળ, ગાયના જાણથી અને રાતું
કમળ કાદવમાંથી પેદા થાય છે, ચંદ્ર સમુદ્રમાંથી અને
ગોરચન ગાયના પિતમાંથી થાય છે. અગ્નિ લાકડામાંથી અને
મણિ સર્પની કૃષ્ણમાંથી થાય છે, તેમ જ દૂધ ગાયનાં
રુવાંટામાંથી થાય છે; એ રીતે શુણોજનો પોતાના
શુણોના ઉદયથી પ્રકાશમાં આવે છે; તેમાં સારા કે
નરસા કુળમાં જન્મ થવો, તે બાબત મુખ્ય નથી. ૪૫

ઉદયમપ્રશંસા

ઉદયોઃ સ્વલ્પ કર્તવ્યઃ ફલં માર્જારવદ્ભવેત્ ।

જન્મપ્રવૃત્તિ ગૌર્નાસ્તિ પયઃ પિવતિ નિત્યશઃ ॥૧

દરેક માણસે ઉદયોગ તો કરતા રહેવું જોઈએ; તેમાં
ફળ તો ખિલાડીની જેમ મળવાનું જ. ખિલાડીને જન્મથી
લઈને ગાય હોતી નથી; પણ દરરોજ તે દૂધ પીએ છે. ૧

ઉદયમઃ સાદૃશં ધૈર્યં બુદ્ધિઃ શક્તિઃ પરાક્રમઃ ।

પહેતે યત્ર વર્તન્તે તત્ર દેવ સદાયકૃત્ ॥૨॥

ઉદયમ, સાદૃશ્ય, ધૈર્ય, બુદ્ધિ, શક્તિ અને પરાક્રમ એ ૭
બાબતો જ્યાં હોય છે, ત્યાં દેવ સદાય કરનાર બને છે. ૨

ઉદયમેન દિ સિધ્યન્તિ કાર્યાણિ ન મનોરથૈઃ ।

ન દિ સુમત્ય સિદ્ધસ્ય પ્રવિશન્તિ સુપે સ્થાનાઃ ॥

ઉદયથી જ કાર્યો સિદ્ધ થાય છે, મનોરથથી થતાં
નથી. સતેલા સિદ્ધતા અપ્રમાં મૂળલા સ્વયં કહી પ્રવેશ
કરતાં નથી. ૩

ન દૈવમિતિ સન્નિવ્રત્ય ત્યજેદુદયોગમાત્મનઃ ।

અનુદયમેન કર્તવ્યં તિલેભ્યઃ પ્રાપ્તુમર્હતિ ॥૪॥

‘નરીણામાં ઢશે, તે થશે,’ એમ વિચારીને માણસે
પોતાનો ઉદય છોડ્યા જોઈએ નહિ. એ માણસ ઉદયમ
ન કરે, તો તલમાંથી તેલ શી રીતે મેળવી શકશે? ૪

વિદાય પૌરુષં યો દિ દૈવમેવાવલમ્બતે ।

પ્રાસાદસિદ્ધવત્સર્ય મૂર્ધ્નિ તિષ્ઠન્તિ થાયસાઃ ॥૫॥

જે માણસ પુરુષાર્થ છોડીને દૈવ-નસીય પર જ
અવલંબન રાખે છે, તેની દશા મહેલના દ્વાર પર રાખેલા
પથ્થરના સિંહ જેવી થાય છે, તેને માથે કાગડા બેસે છે. ૫

પૂર્વજન્મકૃતં કર્મ તદૈવમિતિ કલ્પ્યતે ।

તસ્માત્પુરુષકારેણ વિના દૈવં ન સિધ્યતિ ॥૬॥

માણસે પોતાના પૂર્વજન્મના જે કામ કર્યું હોય તેને જ નસીમ ન હોવામાં આવે છે; માટે પુરુષાર્થ કર્યા સિવાય નસીમ સધાતું નથી. ૬

યથા હ્યેકેન ચક્રેણ ન રથસ્ય ગતિર્ભવેત્ ।

एवं पुरुषकारेण विना दैवं न सिध्यति ॥७॥

તેવી રીતે એક ચક્ર વડે રથની ગતિ થતી નથી;

તેવી રીતે પુરુષાર્થ વિના દૈવ સિદ્ધ થતું નથી. ૬

યથા મૃત્પિण्डतः कर्ता कुरुते यद्यदिच्छति ।

एवमात्मकृतं कर्म मानवः प्रतिपद्यते ॥ ८ ॥

તેવી રીતે કુંભાર માટીના બનાવેલા પિંડમાંથી જે જે આકારો ઘડવા ચાહે, તે તે બનાવે છે, તેવી રીતે માનવ પોતાના કરેલા કાર્યનું ફળ પોતે મેળવે છે. ૮

निपानमिव मण्डूकाः सरः पूर्णमिवाण्डजाः ।

सोद्योगं नरमायान्ति विवशाः सर्वसंपदः ॥ ૯ ॥

જેમ દેડકાં તળાવમાં પ્રવેશ કરે છે અને પક્ષીઓ પૂર્ણ સરોવર પર જાય છે, તેમ ઉદભૂતશીલ માણસને પૃથ્વી સંપત્તિઓ વશ થઈને આવી મળે છે. ૯

दैवं पुरुषकारेण साध्यसिद्धिनिबन्धनम् ।

योजितकर्मितुमिच्छेत स लोके नावसीदति ॥ ૧૦ ॥

જેમ સાધ્ય સાધે સિદ્ધિ બંધાયેલી છે તેમ પુરુષાર્થ સાધે નસીમ બંધાયેલું છે. જે પુરુષાર્થ કરીને નસીમને યોગ્યગી જવા ઇચ્છે છે, તે માણસ લોકમાં દુઃખી થતો નથી. ૧૦

યોગ્યનામં સદ્ધર્મં જુ શનૈર્ગચ્છેત્પિપ્લિકા ।

અગચ્છન્વેનતેયોડપિ પદમેકં ન ગચ્છતિ ॥ ૧૧ ॥

કાંડી ધીરે ધીરે ચાલતાં પછી ઉભરો યોગ્યન પહેાવી જાય છે; પરંતુ ગરુડ હોય છતાં જો તે ચાલવાની મહેનત ન કરે, તો તે એક ડગલું પછી આગળ જઈ શકે નહીં. ૧૧

कामपि श्रियमासाद्य यस्तद्ब्रह्मैव न चेष्टते ।

तस्यायतिषુ ન શ્રેયો વીજમોજિકુદુઃખવત્ ॥ ૧૨ ॥

માણસને થોડીધણી લક્ષ્મી મળે, પછી જો તેમાં વધારો કરવાનો એ પ્રયત્ન ન કરે, તો જેમ યોગાસામાં વાલવાના બીજ પર ખેડતરું કુટુંબ જીવે, તેમ આગળ જતાં તે માણસનું કલ્યાણ થઈ નથી. ૧૨

द्योगिनः करालम्बं करोति कमलालया ।

अनुद्योगिकरालम्बं करोति कमलामञ्ज ॥ ૧૩ ॥

કમળમાં નિરાસ કરતી લક્ષ્મી ઉદ્યોગી પુરુષના હાથને પકડે છે અને લક્ષ્મીની મોટી બેઠાં દરિયા

ઉદ્યોગરહિત પુરુષના હાથને પકડે છે. ૧૩

काकतालीयवस्त्रांतं दृष्ट्वापि निधिमप्रतः ।

न स्वयं दैवमादत्ते पुरुषार्थमपेक्षते ॥ ૧૪ ॥

‘કાકતું જોડું અને તાડતું પડતું’ એ રીતે સહેજે જોવા પોતાની સામે ધનલંકાર આવીને પડ્યો હોય, તેને જોઈને પણ પુરુષાર્થ કરવાની જરૂર પડે છે. નસીમ પોતે આવીને ધરમાં મૂકી જતું નથી. ૧૪

आलस्यं हि मनुष्याणां शरीरस्थो महान्निपुः ।

नास्त्युद्यमसमो वन्तुः कृत्वायं नावसीदति ॥ ૧૫ ॥

આલસ એ માણસોના શરીરની અંદર રહેલો મોટામાં મોટો શત્રુ છે અને ઉદ્યમ જેવા બીજો કોઈ જંતુ નથી. એવા ઉદ્યમને કરવાથી માણસ દુઃખી થતો નથી. ૧૫

संपदा सुस्थितं मन्यो भवति स्वल्पयापि यः ।

कृत्वकृत्यो विधिर्मन्ये न वर्धयति तस्य ताम् ॥ ૧૬ ॥

જે માણસ થોડીધણી સંપત્તિથી પણ પોતાને ધણી સારી સ્થિતિનો માને છે, તેને જોઈને નસીમ પણ પોતાને કૃતાર્થ માને છે; એટલે તેની સંપત્તિને વધારતું નથી એમ હું માનું છું. ૧૬

न लभन्ते विनोद्योगं जन्तवः संपदां पदम् ।

सुराः क्षीरोदविक्षोभमनुभूयामृतं पपुः ॥ ૧૭ ॥

આણીઓ ઉદ્યમ કર્યા વિના કોઈ સંપત્તિઓનાં સ્થાનને મેળવતા નથી; દેવોએ પણ અમૃતમંથનનો પરિશ્રમ અનુભવીને જ અમૃત પીધું. ૧૭

पूर्वजन्मजनितं पुराविदः कर्म दैवमिति संप्रचक्षते ।

उद्यमेन तदुपार्जितं चिरादैवमुद्यमवशं न तत्कथम् ॥

આગામી વિધાના જાણકારો કહે છે કે, ‘પૂર્વજન્મમાં કરેલું’ કર્મ પ્રગટ થાય, તેનું નામ દૈવ-નસીમ. ઘણા કાળથી કરેલા ઉદ્યમથી જે એકકું કરેલું છે, તે જ દૈવ છે, તો પછી નસીમ ઉદ્યમને વશ નથી, એમ કહી શકાય. ૧૮

द्योगिनं पुरुषसिंहमुपैति लक्ष्मी-

दैवेन दैयमिति कापुरुषा वदन्ति ।

દૈવં વિદ્યાય કુર પૌરુષમાત્મશક્ત્યા

यत्ने कृते यदि न सिध्यति कोऽत्र दोषः ॥ ૧૯ ॥

સિદ્ધ સમાન ઉદ્યોગી પુરુષને લક્ષ્મી પ્રાપ્ત થાય છે. નસીમ આપશે તો મળશે એવું તો કાપર પુરુષો જ કહેતા હોય છે. માટે નસીમ ઉપર આધાર રાખી બેસી રહેવાનું છોડી પોતાની શક્તિ પ્રમાણે પુરુષાર્થ કરો. યત્ન-કરવા છતાં પણ જો કાર્ય સિદ્ધ ન થાય તો પછી એમાં શો દોષ છે ? ૧૯

સંહતિ પ્રશંસા

સંહતિઃ શ્રેયસી પુત્રાં સ્વકુલૈરલ્પકૈરપિ ।

તુષેનાપિ પરિચક્તા ન પ્રરોહન્તિ તપ્તુલ્લાઃ ॥ ૧ ॥

પોતાના કુળના ઘોડા અથવા અલ્પ શક્તિવાળા માણસો સાથે પણ સંપ રાખવો એ મનુષ્યો માટે શ્રેયસ્કર છે. તપ્તુ એવાં કેતરારથી પણ ત્યજવાને લીધે તંડુલ (ચોખા વગેરે) ભીંગી શકતા નથી. ૧

અસ્પાનામપિ વસ્તુનાં સંહતિઃ કાર્યસાધિકા ।

તુળેર્ગુણત્વાપનૈર્વધ્યન્તે મત્તદન્તિનઃ ॥ ૨ ॥

હલકી વસ્તુઓનો સંઘ-સમુદાય પણ કાર્યસાધક બને છે. તણખલાં ભેગાં થઈને દોરડું તૈયાર થયા પછી તેનાથી મદોન્મત હાથીઓ પણ બંધાય છે. ૨

વહ્નામત્પસારાણાં સમવાયો દુરતયયઃ ।

તુળેર્વિધીયતે રજ્જુર્વધ્યન્તે સેન દન્તિનઃ ॥ ૩ ॥

અલ્પ શક્તિવાળા એવાં ધણું પ્રાણીઓ ભેગાં થાય, તો તેમને દખાવવાં સહેલાં નથી. તણખલાં ભેગાં કરીને દોરડું બનાવવામા આવે છે અને તેનાથી હાથીઓ પણ બંધાય છે. ૩

ક્ષમા પ્રશંસા

ક્ષમા શબ્દં કરે વચ્ચ દુર્જનઃ કિં કરિષ્યતિ ।

અતુળે પતિતો વદ્ધિઃ સ્વયમેવોપશામ્યતિ ॥ ૧ ॥

જેના હાથમાં ક્ષમારૂપી શસ્ત્ર છે, તેને દુર્જન શું કરી શકવાનો હતો ? ધાસ વિનાની જમીન પર પડેલા અગ્નિ આપોઆપ શમી જાય છે. ૧

નરસ્યામરણે રૂપે રૂપસ્યામરણં ગુણઃ ।

ગુણસ્યામરણં જ્ઞાનં જ્ઞાનસ્યામરણં ક્ષમા ॥ ૨ ॥

માણસનું આભૂષણ રૂપ છે, રૂપનું આભૂષણ ગુણ છે, ગુણનું આભૂષણ જ્ઞાન છે અને જ્ઞાનનું આભૂષણ ક્ષમા છે. ૨

ક્ષમા ગુણો દાશકાનાં શક્તાનાં મૂળે ક્ષમા ।

ક્ષમા વશીકૃતિલોકે ક્ષમયા કિં ન સિદ્ધપતિ ॥ ૩ ॥

જે માણસો અચક્ષુર છે, તેમના ક્ષમા એ ગુણ છે, પણ શક્તિશાળી માણસોનું ક્ષમા બૂધ છે. લોકમાં ક્ષમા એ એક વશીકરણ છે. ક્ષમાથી શું સિદ્ધ થતું નથી ? ૩

વિનયની પ્રશંસા

તિષ્ઠતાં તપસિ પુણ્યમાદ્યજ્ઞસંપદોઽનુગુણયન્સુલે-
વિનામ્ । યોગિનાં પરિણમન્વિમુક્તયે કેન નાસ્તુ
વિનયઃ સર્તાં પ્રિયઃ ॥

જે વિનય તપ-કરનારાં તપસ્વીઓના પુણ્યને, સને

છે, સુખને ઇચ્છનારા શૂદ્રસ્ત્રીઓની અપતિઓને વધારે છે તેમ જ યોગીઓનો મુક્તિને માટે જે કળરૂપ બને છે, તે વિનય સત્પુરુષોને કેમ પ્રિય ન હોય ? ૧

સત્યની પ્રશંસા

મુતુતં સર્વશાસ્ત્રાર્થનિશ્ચિતજ્ઞાનશોમિતમ્ ।

મૂળે સર્વવચસાં રજ્જેવ કુલયોપિતામ્ ॥ ૧ ॥

સર્વ શાસ્ત્રોના અર્થ જાણીને જેણે નિશ્ચિત જ્ઞાન મેળવ્યું છે, તેવા જ્ઞાની જનોને શાશ્વાત આપનાર સત્ય છે. જેમ કુલીન ઓઝોની શાભારૂપે લક્ષ્મી છે, તેમ સાચું બોલતું તે સર્વ વાણીઓનું બૂધણ છે. ૧

અશ્વમેધસહસ્રં ચ સત્યં ચ તુલયા ધૃતમ્ ।

અશ્વમેધસહસ્રાદિ સત્યમેવ વિશિષ્યતે ॥ ૨ ॥

એક બાણ હજાર અશ્વમેધનું પુણ્ય ત્રાજવામાં અને ખીજી બાણ સત્ય મૂકવામાં આવ્યાં તો જણાઈ કે હજાર અશ્વમેધ કરતાં સત્ય જ વધે છે. ૨

ગોમિર્વિપ્રૈશ્વ વેદૈશ્વ સતીભિઃ સત્યવાદિભિઃ ।

અલુત્પર્દાનશૈશ્વ સમમિર્ચાયતે મહી ॥ ૩ ॥

ગાયો, બાહ્યો, વેદો, સતી ઓઝો, સાચું બોલનારા, લોલ વિનાના સતોથી પુરુષો તેમ જ દાન આપવામાં યરવીર એટલા માણસોથી આ પૃથ્વી ધારણ કરાય છે. ૩

અસત્યની પ્રશંસા

નાસત્યવાદિનઃ સહ્યં ન પુણ્યં ન યશો મુવિ ।

દૃષ્યતે નાપિ કલ્યાણં કાલકૂટમિવાશ્રતઃ ॥ ૧ ॥

અસત્ય બોલનાર સાથે કોઈ મિત્રતા રાખતું નથી, તેને પુણ્ય પણ મળતું નથી તેમ જ પૃથ્વી પર યશ પણ મળતો નથી. જેમ કાલકૂટ-હાલકૂટ વિષ ખાનારનું કલ્યાણ થતું નથી તેમ જૂઠું બોલનારનું લાભ થતું નથી. ૧

અસત્યમત્રયમૂલકારણં કુવાસનાસદ્ગ સમૃદ્ધિ-
વારણમ્ । વિપત્તિદાનં પરવચ્ચનોર્જિતં કૃતાપરાધંકૃતિ-
મિર્વિવર્જિતમ્ ॥ ૨ ॥

અસત્ય વચન અવિશ્વાસનું મૂળ છે, કુવાસનાનું ધર છે, સમૃદ્ધિઓને રોકનાર છે, વિપત્તિઓનું મૂળ કારણ છે, પારકાની હેતરામણીથી જીદ પામેલું છે. તે અસત્ય(બોલનાર)નો માણસો અપરાધીનો જેમ ત્યાગ કરે છે. ૨

યશો યસ્માદ્ગ્રસ્મીમવતિ યનવદ્દેરિવ પનં
નિદાનં-દુઃસ્થાનં યદવનિરુદ્ધાણામિવ જલમ્ ।

પૂર્વજન્મકૃતં કર્મ તદૈવમિતિ કથ્યતે ।

તત્માત્મરુપકારેણ વિના દૈવં ન સિધ્યતિ ॥૬॥

માણસે પોતાના પૂર્વજન્મના જે કામ કર્યું હોય તેને જ નસીબ કહેવામાં આવે છે; માટે પુરુષાર્થ કર્યા સિવાય નસીબ સધાવું નથી. ૬

અથા હોવેન્ન ચક્રેણ ન રચસ્ય ગતિર્ભવેત્ ।

एवं पुरुषकारेण विना दैवं न सिध्यति ॥७॥

જેવી રીતે એક ચક્ર વડે રથની ગતિ થતી નથી;

તેવી રીતે પુરુષાર્થ વિના દૈવ સિદ્ધ થવું નથી. ૭

અથા મૃત્પિન્દવઃ કર્તા કુરુતે યદાદિચ્છતિ ।

एवमात्मकृतं કર્મ માનવઃ પ્રતિપદ્યતે ॥૮॥

જેવી રીતે કુંભાર માટીના બનાવેલા પિંડમાંથી જે

જે આકારે ઘડવા ચાહે, તે તે બનાવે છે, તેવી રીતે

માનવ પોતાના કરેલા કાર્યનું ફળ પોતે મેળવે છે. ૮

નિપાતમિવ મળ્લુકાઃ સરઃ પૂર્ણમિવાળ્દજાઃ ।

સોયોગં નરમાયાન્તિ વિવદાઃ સર્વસંપદઃ ॥૯॥

જેમ દેડકાં તળાવમાં પ્રવેશ કરે છે અને પક્ષીઓ

પૂર્ણ સરોવર પર જાય છે, તેમ ઉદભચીલ માણસને

પણી સંપત્તિઓ વશ થઈને આવી મળે છે. ૯

દૈવં પુરુષકારેણ સાધ્યસિદ્ધિનિચન્ધનમ્ ।

યોડતિક્રમિતુમિચ્છેત સ લોકે નાવસીદતિ ॥૧૦॥

જેમ સાધ્ય સાથે સિદ્ધિ પાંધાયેલી છે તેમ પુરુ-

ષાર્થ સાથે નસીબ પાંધાયેલું છે. જે પુરુષાર્થ કરીને

નસીબને યોગીંગી જવા ઇચ્છે છે, તે માણસ લોકમાં

હુખી થતો નથી. ૧૦

યોગનાનો સહજં તુ જ્ઞાનૈર્ગચ્છેત્પીપ્લીકા ।

અગચ્છન્વેનતેયોડપિ પદમેકં ન ગચ્છતિ ॥૧૧॥

હોડી ધીરે ધીરે ચાલતાં પણ હજારો યોજન પહોંચી

જાય છે; પરંતુ ગરુડ હોય છતાં જો તે ચાલવાની મહેનત

ન કરે, તો તે એક કાળું પણ આગળ જઈ શકે નહીં. ૧૧

કામપિ શ્રિયમાસાય યસ્તદ્દુષ્ટયૈ ન ચેષ્ટતે ।

તત્સ્યાવતિપુ ન શ્રેયો વીજમોજિકુદુઃશ્રવત્ ॥૧૨॥

માણસને થોડીધણી લક્ષ્મી મળે, પણ જો તેમાં

વધારો કરવાનો એ પ્રયત્ન ન કરે, તો જેમ યોગાસામાં

વાવવાનાં બીજ પર ખેડવાનું કુંડળ જીવે, તેમ આગળ

જતાં તે માણસનું કલ્યાણ થતું નથી. ૧૨

અનુચોગિકરાલમ્બ્યં કરોતિ કમલાલયા ।

અનુચોગિકરાલમ્બ્યં કરોતિ કમલામજા ॥૧૩॥

હમળમાં નિરાસ કરતી લક્ષ્મી ઉલોગી પુરુષના

હાથને પકડે છે અને લક્ષ્મીની મોટી બહેન હરિતા

ઉલોગાદિત પુરુષના હાથને પકડે છે. ૧૩

કાકતાલીયવસ્ત્રાસં દૃષ્ટ્વાપિ નિધિમપ્રતઃ ।

ન શ્વયં દૈવમાદત્તે પુરુષાર્થમપેક્ષતે ॥૧૪॥

‘કાનનું ઊડવું અને તાડવું પડવું’ એ રીતે સહજ-

લાવે પોતાની સામે ધનલંકાર આવીને પશો હોય, તેને

જોઈને પણ પુરુષાર્થ કરવાની જરૂર પડે છે. નસીબ

પોતે આવીને ધરમાં મૂકી જતું નથી. ૧૪

આલસ્યં દિ મનુષ્યાણાં શરીરસ્યો મહાન્નિપુઃ ।

નાસ્ત્યુચમસમો વન્ધુઃ કૃત્વાયં નાવસીદતિ ॥૧૫॥

આળસ એ માણસોના શરીરની અંદર રહેલો

મોટામાં મોટો શત્રુ છે અને ઉદભ જેવા બીજને ફાઈ

ખેંધું નથી. એવા ઉદભને કરવાથી માણસ હુખી

થતો નથી. ૧૫

સંપદા મુરિચિતંમન્યો ભવતિ સ્વલ્પયાપિ યઃ ।

કૃતકૃત્યો વિધિર્મન્યે ન વર્ધયતિ તત્ત્વ તામ્ ॥૧૬॥

જે માણસ થોડીધણી સંપત્તિથી પણ પોતાને

ધણી સારી સ્થિતિનો માને છે, તેને જોઈને નસીબ

પણ પોતાને કૃતાર્થ માને છે; એટલે તેની સંપત્તિને

વધારતું નથી એમ હું માનું છું. ૧૬

ન લભન્તે વિનોયોગં જન્તવઃ સંપદાં પદમ્ ।

મુરાઃ ક્ષીરોદવિક્ષોભમનુભૂયામૃતં વપુઃ ॥૧૭॥

ગ્રાણીઓ ઉદભ કર્યા વિના ફાઈ સંપત્તિઓનાં

સ્થાનને મેળવતા નથી; દેશીએ પણ સમુદ્રમંથનનો

પરિશ્રમ અનુભવીને જ અમૃત પીધું. ૧૭

પૂર્વજન્મજનિતં પુરાવિદઃ કર્મ દૈવમિતિ સંપ્રવક્ષતે ।

અયમેન તદુપાર્જિતં ચિરાદૈવમુદયમવશં ન તત્કથમ્ ॥

ગ્રામીન વિદ્યાના બળ્યકારો કહે છે કે, ‘પૂર્વ-

જન્મમાં કરેલું કર્મ પ્રગટ થાય, તેનું નામ દૈવ-નસીબ

ધણી કાળથી કરેલા ઉદભથી જે એકદું કરેલું છે, તે જ

દૈવ છે, તો પછી નસીબ ઉદભને વશ નથી, એમ

કેમ કહેવાય? ૧૮

અયોગિનં પુરુષસિંહમુપૈતિ લક્ષ્મી-

દૈવેન દૈયમિતિ કાપુરુષા વદન્તિ ।

દૈવં વિહાય કુર પૌરુષમાત્મશસ્ત્રા

યત્ને કૃતે યદિ ન સિધ્યતિ કોડ્વ દોષઃ ॥૧૯॥

સિંહ સમાન ઉલોગી પુરુષને લક્ષ્મી પ્રાપ્ત થાય

છે. નસીબ આપશે તો મળશે એવું તો કાપર પુરુષો જ

કહેતા હોય છે. માટે નસીબ ઉપર આધાર રાખી બેસી

રહેવાનું હોડી પોતાની શક્તિ પ્રમાણે પુરુષાર્થ કરે.

યત્ન કરવા છતાં પણ જો કાર્ય-સિદ્ધ ન થાય તો પછી

એમાં શો દોષ છે? ૧૯

સંહતિ પ્રશંસા

સંહતિઃ શ્રેયસી પુંસાં સ્વકુલૈરત્પકૈરપિ ।

તુષેનાપિ પરિત્યક્તા ન પ્રરોહન્તિ તણ્ડુલાઃ ॥ ૧ ॥

ગોતાના કુળના ઘોડા અથવા અલ્પ શક્તિવાળા માણસો સાથે પણ સંપ રાખવા એ મનુષ્યો માટે શ્રેયસ્કર છે. તુચ્છ એવાં ફેલતરથી પણ ત્યજવાને લધિ તંકુલ (ગોખા વગેરે) ભગી શકતા નથી. ૧

અત્પાનામપિ ઘત્તૂનાં સંહતિઃ કાર્યસાધિકા ।

ભૃગૈર્ગુણત્વમાપનૈર્ધ્યવ્યન્તે મત્સદન્તિનઃ ॥ ૨ ॥

હલકી વસ્તુઓનો સંઘ-સમુદાય પણ કાર્યસાધક બને છે. તણખલાં ભેગાં ધઈને દોરડું તૈયાર થયા પછી તેનાથી મદોન્મત્ત હાથીઓ પણ બંધાય છે. ૨

મહાનામરૂપસારાણાં સમવાયો દુરત્યયઃ ।

ભૃગૈર્વિધીયતે રજ્જુર્ધ્યવ્યન્તે સ્તેન દન્તિનઃ ॥ ૩ ॥

અલ્પ શક્તિવાળા એવાં ધણાં પ્રાણીઓ ભેગાં થાય, તો તેમને દુશ્વારવાળાં સહેલાં નથી. તણખલાં ભેગાં કરીને દોરડું બનાવવામાં આવે છે અને તેનાથી હાથીઓ પણ બંધાય છે. ૩

ક્ષમા પ્રશંસા

ક્ષમા શસ્ત્રં કરે વયસ્ય દુર્જનઃ કિં કરિષ્યતિ ।

અત્પુરે પતિતો વહ્નિઃ સ્વયમેવોપશામ્યતિ ॥ ૧ ॥

જેના હાથમાં ક્ષમાફળી શસ્ત્ર છે, તેને દુર્જન શું કરી શકવાનો હતો? ધાસ વિનાની જમીન પર પડેલા અગ્નિ આપોઆપ શમી જાય છે. ૧

નરસ્યામરણં રૂપં રૂપસ્યામરણં ગુણઃ ।

ગુણસ્યામરણં જ્ઞાનં જ્ઞાનસ્યામરણં ક્ષમા ॥ ૨ ॥

માણસનું આભૂષણ રૂપ છે, રૂપનું આભૂષણ ગુણ છે, ગુણનું આભૂષણ જ્ઞાન છે અને જ્ઞાનનું આભૂષણ ક્ષમા છે. ૨

ક્ષમા ગુણો હાશકાતાં શક્તાનાં મૂર્ખાં ક્ષમા ।

ક્ષમા વશીકૃતિલોકે ક્ષમયા કિં ન સિદ્ધયતિ ॥ ૩ ॥

જે માણસો અશક્ત છે, તેમનો ક્ષમા એ ગુણ છે, પણ શક્તિવાળા માણસોનું ક્ષમા બદલ્યું છે. લોકમાં ક્ષમા એ એક વશીકરણ છે. ક્ષમાથી શું સિદ્ધ થતું નથી? ૩

વિનયની પ્રશંસા

તિષ્ઠતાં તપસિ પુષ્યમાસ્ટ્વજન્સંપદોન્નુગુણયન્સુલૈ-
ષિણામ્ । યોગિનાં પરિણમન્વિમુક્તયે કેન નાસ્તુ
વિનયઃ સતાં પ્રિયઃ ॥

જે વિનય તપ કરનારા તપસ્વીઓના પુણ્યને સજીવ

છે, સુખને ધમ્મનારા ગૃહસ્થીઓની મંપતિઓને વધારે છે તેમ જ યોગીઓની સુકૃતિને માટે જે ફળરૂપ બને છે, તે વિનય સત્પુરુષોને કેમ પ્રિય ન હોય? ૧

સત્યની પ્રશંસા

મુતૃત્તં સર્વશાસ્ત્રાર્થનિશ્ચિતજ્ઞાનશોભિતમ્ ।

ભૂષણં સર્વવચસાં લઙ્ગેવ કુલયોષિતામ્ ॥ ૧ ॥

સર્વ શાસ્ત્રોના અર્થ બાણીને જેણે નિશ્ચિત જ્ઞાન મેળવ્યું છે, તેવા જ્ઞાની જનોને શાભા આપનાર સત્ય છે. જેમ કુલીન ઓળીઓ શાભારૂપે લગ્ન છે, તેમ સાચું બોલવું તે સર્વ વાણીઓનું ભૂષણ છે. ૧

અશ્વમેધસહસ્રં ચ સત્યં ચ તુલયા ધૃતમ્ ।

અશ્વમેધસહસ્રાદિ સત્યમેવ વિશિષ્યતે ॥ ૨ ॥

એક બાણુ હજાર અશ્વમેધનું પુણ્ય ત્રાજવામાં અને ખીજી બાણુ સત્ય મૂકવામાં આવ્યાં તો બણુનું કે હજાર અશ્વમેધ કરતાં સત્ય જ વધે છે. ૨

ગોમિર્મિર્વૈશ્વ વૈવૈશ્વ સતીભિઃ સત્યવાદિભિઃ ।

અહુર્ધર્વાનશૃરૈઃ સપ્તભિર્ધાર્યતે મહી ॥ ૩ ॥

ગાયો, બાહ્યો, વેદો, સતી ઓળીઓ, સાચું બોલનારા, લોભ વિનાના સતોષી પુરુષો તેમ જ દાન આપવામાં થયેલી એટલા માણસોથી આ પૃથ્વી ધારણ કરાય છે. ૩

અસત્યની પ્રશંસા

નાસત્યવાદિનઃ સહ્યં ન પુણ્યં ન યશો ભુવિ ।

દૃશ્યતે નાપિ કલ્યાણં કાલકૂડમિવાશ્નતઃ ॥ ૧ ॥

અસત્ય બોલનાર સાથે કોઈ મિત્રતા રાખતું નથી, તેને પુણ્ય પણ મળતું નથી તેમ જ પૃથ્વી પર યશ પણ મળતો નથી. જેમ કાલકૂટ-હળાહળ વિષ ખાનારનું કલ્યાણ થતું નથી તેમ જૂઠું બોલનારનું ભલું થતું નથી. ૧

અમત્યમપ્રત્યયમૂલકારણં કુવાસનાસદ્ધ સમૃદ્ધિ-
વારણમ્ । વિપત્તિજ્ઞાનં પરવશ્ચનોર્જિતં કૃતાપરાધં કૃતિ-
ભિર્વિવર્જિતમ્ ॥ ૨ ॥

અસત્ય વચન અવિશ્વાસનું મૂળ છે, કુવાસનાનું પર છે, સમૃદ્ધિઓને શેકનારું છે, વિપત્તિઓનું મૂળ કારણ છે, પારકાની હિતરામણીથી વહિ પામેલું છે. તે અસત્ય(બોલનાર)નો માણસો અપરાધીનો જેમ ત્યાગ કરે છે. ૨

યસો યષ્ઠાદ્દુસ્ત્રમીમવતિ ચનવદેરિવ ધનં

નિદાનં દુઃસ્થાનં યદવતિરહ્યાનામિવ જલમ્ ॥ ૩ ॥

ન યત્ર સ્યાચ્છાયાતપ ઇવ તપઃસંયમકથા

કથંચિત્તન્મિધ્યાવચનમભિધતે ન મતિમાન્ ॥૩॥

અગ્નિથી વનની જેમ જેનાથી યજ્ઞ લક્ષ્મ યર્ધ બળ છે, વૃક્ષ-વનસ્પતિને ઉગાડનાર અને વૃદ્ધિ પમાડનાર જેમ જળ છે તેમ પૃથ્વી પર જે દુઃખોનાં શ્લેષુ* મૂળ કારણ છે, તડકામાં શીતળ છાયા ન હોય તેમ બધાં તપ અને સંયમની વાત પણ સંભવી શકતી નથી, તેવું અસત્ય વચન શુદ્ધિમાન મનુષ્ય ગમે તેવી શુરશ્લેષીમાં પણ ખોલતો નથી. ૩

જિહ્વૈકૈવ સતામુખે ફળવતાં સ્પદુષ્ટવદ્મચ્ચતા-

સ્તાઃ સમૈવ વિભાવસોર્નિયમિતાઃ પટ્કારિકૈયસ્ય ચ ।

પૌલસ્ત્યસ્ય દશામવન્કળિપતેર્જિહ્વાસહસ્રદયં

જિહ્વાલક્ષ્યશૈલકકોટિનિયમો નો દુર્જેતાતાં મુલે ॥૪॥

સજ્જનોને એક જ જીભ હોય છે, કષ્ટાધારી સાપને એ, બ્રહ્માને ચાર, અગ્નિને સાત, કાતિ*કૃષ્ણ સ્વામીને છ, રાવણને દશ અને શેષનારાયણને બે હજાર જીભ હોય છે; પરંતુ હુજૂરના મુખમાં લાખ, દશ લાખ કે કરોડ હોય તેનો કોઈ નિયમ નથી. ૪

આત્મશ્લાધાનિંદા

પરઃ પ્રોક્તા ગુણા યસ્ય નિર્ગુણોઽપિ ગુણી ભવેત્ ।

દ્વન્દ્વોઽપિ લઘુતાં કાતિ સ્વયં પ્રદયાપિવૈરુંગે ॥

જેનાં શુણ્ણ બીજથી ગવાય છે, તે શુણ્ણ વિનાનો હોય, તોપણ શુણ્ણવાન બને છે, પણ પોતે જ કહેલા પોતાના શુણ્ણથી તો દેવ પણ હલકા બની બળ છે. ૧

ન સુલં ન ચ સૌભાગ્યં સ્વયં સ્વગુણવર્ણને ।

યથૈવ ચ પુરુષીણાં સ્વહસ્તકુચમર્દનમ્ ॥૨॥

જેમ સુંદર સ્ત્રીઓ પોતાના હાથે જ પોતાના સ્તનોનું મર્દન કરે, તેમ પોતે જ પોતાના શુણ્ણ* વર્ણન કરવા માંડે, તો તેથી કોઈ મુખ કે સોભાજ્ય મળતાં નથી. ૨ સ્વયં તથા ન કર્તવ્યં સ્વગુણાલ્યાપનં પુનઃ ।

સ્વગુણાલ્યાપનં ચુક્રત્યા પરદારા પ્રયોજયેત્ ॥૩॥

વળા પોતાના શુણ્ણને કહેવાતું કામ પોતે ન કરવું જોઈએ; તે કામ ચુક્રિતપૂર્વક બીજની દ્વારા ચોળવું. ૩

ન સૌખ્યસૌભાગ્યકરા ગુણા નૃણાં

સ્વયં ગૃહીતાઃ સુદૃશાં સ્તના ઇવ ।

પરૈર્ગૃહીતા દ્વિતયં વિતન્વતે

ન તેન ગૃહ્ણન્તિ નિર્જં ગુણં ઘુષાઃ ॥૪॥

જેમ મુનયનીઓએ બંતે પકડેલા પોતાના સ્તનો તેમને મુખ કે સોભાજ્ય આપનારા થતા નથી, તેમ

માણસોએ (બીજની આગળ) બંતે કહેલા પોતાના શુણ્ણ તેમને મુખ કે સોભાજ્ય આપનારા થતા નથી, પણ બીજઓએ મહેણ કરવાથી એ બમણું મુખ અને સોભાજ્ય વિસ્તારનારા બને છે; એથી સમજી લેજો સ્વયં પોતાના શુણ્ણને કહી બતાવતા નથી. ૪

નિજગુણગરિમા સુલાકરઃ સ્યાત્
સ્વયમનુવર્ણયતાં સતાં ન તાવત્ ।

નિજકરકમલેન કામિનીનાં

કુચફલશાકલેન કો વિનોદઃ ॥૫॥

કામિનીઓ પોતાનાં કરકમલથી કુચફલશનાં મર્દન કરે, તો તેથી તેમને શું વિનોદ થાય? તેવી રીતે સજ્જનો પોતાના શુણ્ણનાં વર્ણન પોતે જ કરવા બેસે તો તેથી તેમને એટલાં મુખ થતાં નથી, એટલાં બીજથી થાય છે. ૫

સ્વભાવવર્ણન

સર્વસ્ય હિ પરીક્ષ્યન્તે સ્વભાવા નેતરે ગુણાઃ ।

અતીત્ય હિ ગુણાન્સર્વાન્સ્વભાવો મૂર્ધ્નિ વર્તતે ॥

સૌથી પહેલાં બધાના સ્વભાવની પરીક્ષા થાય છે; બીજ શુણ્ણ બેસાતા નથી; કારણ કે બધા શુણ્ણને આજળીને સ્વભાવ આગળ આવે છે. ૧

કિં કુલેનોપદિષ્ટેન શીલમેવાત્ર કારણમ્ ।

મવન્તિ સુતરાં સ્ત્રીતાઃ સુક્ષેત્રે કળટકિટુમાઃ ॥૨॥

‘અચકનું કુળ સારું છે,’ એમ ઉપદેશ આપવાથી શું લાભ? કારણ કે શીલ-સ્વભાવ જ મુખ્ય કારણ હોય છે. સારા પેતરમાં બે કાટાળાં વૃક્ષો ઊગે, તો તે પણ ખૂબ સારાં દેખાય છે. ૨

યઃ સ્વભાવો હિ યસ્યાસ્તે સ નિત્યં દુરતિક્રમઃ ।

યા ચદિ ક્રિયતે રાજા તત્કિં ભાષાત્યુપાનદમ્ ॥

જે માણસને જે સ્વભાવ હોય, તેને દૂર કરેલા એ અત્યંત મુશ્કેલ છે. કૃતારને રાજા બનાવવામાં આવે છતાં શું તે ખાસદુ* નથી આવતો? ૩

પરોપદેશકુશલા દશ્યન્તે વહ્નો જનાઃ ।

ધર્મે સ્વીયમનુગ્રાને કર્યચિત્ સુમહાત્મનઃ ॥૪॥

બીજઓને ધર્મનો ઉપદેશ આપવામાં કુશળ માણસો તો ઘણાં બેસાયાં આવે છે; પરંતુ ધર્મ પ્રમાણે પોતાનું આચરણ તો કોઈક મહાત્માનું જ હોય છે. ૪

કિં કુલેન વિશાલેન શીલમેવાત્ર કારણમ્ ।

ક્રમયઃ કિં ન જાયન્તે કુસુમેષુ સુગન્ધિષુ ॥૫॥

વિશાળ કુળ હોય તેથી શું? શીલ-સ્વભાવ જ

મુખ્ય કારણ છે. સુગંધીદાર ફૂલોની અંદર કૃમિ-ફોડા-
એ શું નથી થતા? ૫

સતિ શીલે ગુણા ભાન્તિ પુંસાં શૌર્યાદયો યયા ।
યૌવતે સદલક્ષારાઃ શોભાં વિભ્રતિ મુખ્યઃ ॥૬॥

માણસની અંદર ને ઉત્તમ શીલ-સ્વભાવ હોય,
તો જ તેના શૌર્ય વગેરે ગુણો શોભે છે. સુંદર સ્ત્રીને
બ્યારે યૌવન હોય ત્યારે જ સારા અલંકારો તેની
શોભા વધારે છે. ૬

રક્ત્યં કમલાનાં સત્પુરુષાણાં પરોપકારિત્વમ્ ।
અસતાં ચ નિર્દયત્વં સ્વમાવસિદ્ધં ત્રિપુ ત્રિતયમ્ ॥
કમલમાં રાતાશ, સારા પુરુષોમાં પારોપકારી ગુણો
અને દુર્જનોમાં નિર્દયતા; એમ ત્રણમાં એ ત્રણ ગુણો
સ્વભાવથી જ સિદ્ધ હોય છે. ૭

વચો દિ સત્યં પરમં વિભૂષણં ગજાજ્ઞનાયાઃ
કટૌ તથા દ્વિજસ્ય વિદ્યૈવ પુનસ્તથા ક્ષમા શીલં
દિ સર્વસ્ય નરસ્ય ભૂષણમ્ ॥૮॥

સત્ય વચન એ માણસનું પરમ આભૂષણ છે,
પાતાળી કબર એ ગજગામિની સુંદરીનું ઉત્તમ આભૂષણ
છે, વિદ્યા અને ક્ષમા એ જ બ્રાહ્મણનું શ્રેષ્ઠ આભૂષણ
છે અને સારો સ્વભાવ એ સર્વ જનોનું આભૂષણ છે.

ન ધર્મશાસ્ત્રં પઠતીતિ કારણં, ન चापि वेदा-
ध्ययनं दुरात्मनः । स्वभाव एवात्र तथातिरिच्यते,
યથા પ્રકૃત્યા મધુરં ગર્વાં પયઃ ॥૯॥

ધર્મશાસ્ત્ર ભણે છે અને વેદાધ્યયન કરે છે એ જ
કંઈ દુર્જન મનુષ્યને સજ્જન બનવા માટેનું કારણ
બની જતું નથી. આમાં તો સ્વભાવ જ સૌથી વધારે
ભાગ ભજવે છે; જેમ કે ગાયેનું દૂધ સ્વભાવથી જ
મધુર હોય છે. ૯

निश्रोत्रतं वक्ष्यति को जलानां विचित्रमार्गं मृग-
पक्षिणां च माधुर्यमिक्षौ कटुतां मरीचे स्वभावतः
સર્વમિદં હિ સિદ્ધમ્ ॥૧૦॥

‘સરિતાનાં જળ નીચે બધા અને મેઘનાં જળ જાણે
યદે,’ એમ કાણુ કહેવા ગયું છે; પશુપક્ષીઓના ચિત્ર-
નિયિત સ્વભાવો; શેરડીમાં મીઠાશ અને લીમડામાં
કડવાશ; એ બધું ચેતપોતાના સ્વભાવને લીધે જ
સિદ્ધ થયેનું છે. ૧૦

वदित्तस्य जलायते जलनिधिः कुल्यायते तत्क्षणात्
मेरुः स्वल्पशिलायते मृगपतेः संपः कुड्मजायते ।
ઘ્યાલો માલ્યગુણાયતે વિપરસઃ પીયૂષવર્ષાયતે
યસ્યાન્નિસ્તિલ્લોકવહ્નમત્તમં શીલં સમુન્મીલીતિ ॥૧૧॥

જેના હૈયામાં સમગ્ર લોકને ત્રિપ સાગનાર એવા
શીલ-સ્વભાવ હોય છે, તેવા સુગ્રન માટે તે જ કણ્ઠ
અગ્નિ જળ જેવો બની બધ છે, સમુદ્ર ખાઓચિયા
જેવો બની બધ છે, સુમેરુ પર્વત નાની શિલા જેવો
બની બધ છે, સિંહોના સંઘ હરણો જેવા થઈ બધ
છે, સાપ માળાની દોરી જેવો બની બધ છે તેમ જ
ઝેરનો રસ અમૃતની વર્ષા જેવો બની બધ છે. ૧૧

ऐश्वर्यस्य विभूषणं सुजनता शौर्यस्य वाक्स्त्रयमो
ज्ञानस्योपशमः कुलस्य विनयो वित्तस्य पात्रे व्ययः ।
અક્રોધસ્તપસઃ ક્ષમા બલવતાં ધર્મસ્ય નિર્વ્યાજતા
સર્વપામપિ-સર્વકારણમિદં શીલં પરં ભૂષણમ્ ॥

સુજનતા એ ઐશ્વર્યનું ભૂષણ છે, વાણીના સંયમ
તે યરવીરપણાનું ભૂષણ છે, શાંતિ તે જ્ઞાનનું ભૂષણ
છે, વિનય તે કુળનું ભૂષણ છે, સારા પાત્રને દાન
કરવું તે ધનનું ભૂષણ છે, ક્રોધ ન કરવો તે તપનું
ભૂષણ છે, ક્ષમા તે બળવાન પુરુષોનું ભૂષણ છે તેમ જ
નિષ્કપટપણું તે ધર્મનું ભૂષણ છે; એ રીતે દરેકનું
ભૂષણ હોય છે. પશુ શીલ-સારો સ્વભાવ એ તો સૌ
દ્રોઈનું પરમ ભૂષણ છે. ૧૨

ककः पद्मवने रतिं न कुरुते हंसो न कूपोदके
मूल्यः पण्डितसङ्गमे न रमते दासो न सिंहासने ।
કુલ્લો સજ્જનસંગમે ન રમતે મીઠું જનં સેવતે
યા યસ્ય પ્રકૃતિઃ સ્વમાવજનિતા કેનાપિ ન ત્યગ્યતે ॥

કાગડો કમલવનમાં રમવાની ઇચ્છા કરતો નથી, હંસ
કૂવાના જળમાં બેસવા ઇચ્છતો નથી, મૂર્ખ હોય તે પંડિત-
નો સમાગમ કરતો નથી અને દાસ સિંહાસન પર બેસવાની
ઇચ્છા કરતો નથી, ખરાબ બો સજ્જનના સંગમાં રમતો
નથી, પરંતુ નીચ જનને સેવે છે અર્થાત્ જેનો જે
સ્વભાવ ધરાવે હોય, તેને તે ત્યજતો નથી. ૧૩

व्याघ्रः सेवति काननं सुगहलं सिंहो गुहां सेवते
हंसः सेवति पद्मनां कुसुमितां गृध्रः इमशानम्यलीम् ।
સાધુઃ સેવતિ સાધુમેવ સતતં નીચોઽપિ નીચં જનં
યા યસ્ય પ્રકૃતિઃ સ્વમાવજનિતા કેનાપિ ન ત્યગ્યતે ॥

વાઘ બિંદ્ર જંગલમાં ફરતો હોય છે, સિંહ ગુફાને
સેવતો હોય છે, હંસ કમલથી ભરેલા સરોવરને સેવતો
હોય છે અને ગ્રીષ્મ રમણની ભૂમિમાં રખડે છે; તે જ
રીતે સારો માણસ સારાને જ સેવતો હોય છે અને
નીચ જન નીચને સેવતો હોય છે, એમ જેનો જે સ્વભાવ
ધરાવે હોય છે, તે દ્રોઈયા ત્યજતો નથી. ૧૪

વાણીનું વર્ણન

વાસ્તુ વાચઃ સમાયોગ્યા યાચિત્તકર્પણક્ષમાઃ ।

સ્વેપાં પરેપાં વિદુષાં દ્વિપામવિદુષામપિ ॥૧॥

જે વાણી પોતાના માણસોનું, સામા પક્ષના માણસોનું, વિદ્વાનોનું, અવિદ્વાનોનું તેમ જ શત્રુઓનું પણ ચિત્ત આકર્ષિત કરવાની શક્તિવાળી હોય, તે જ સલાહ માટે યોગ્ય છે. (અર્થાત્ આવી વાકશક્તિવાળો માણસ જ સલાહમાં પ્રવચન કરવા માટે યોગ્ય છે.) ૧

ગાનાઘ્વેસ્તુ પરં પારં નોપેયાય સરસ્વતી ।

અતો નિમજ્જનમયાતુમ્યૈ વદતિ વક્ષસિ ॥૨॥

વાણીના સંગીતરૂપી મહાસાગરને પેલે પાર તો આશ્વાત્ સરસ્વતી પણ પહોંચ્યાં નથી; એટલે તો અધવચ્ચ ડૂબી જવાના ભયથી તે છાતી પર તૂંબડી (તંબૂરા) ધારણ કરે છે.

પ્રસન્નાઃ કાન્તિહારિણ્યો નાનાઘ્રેયલિચક્ષણાઃ ।

મવન્તિ ફર્યચિત્પુણ્યૈર્મુલે વાચો ગૃહે સ્ત્રિયઃ ॥૩॥

પ્રસન્ન સ્વભાવવાળો, મનોહર કાલિવાળો અને અનેક પ્રકારે આલિંગન તથા હાસ્યવિનોદ કરવામાં ચતુર સ્ત્રી કોઈક જ માણસના ધરમા પુણ્યયોગે આવી મળે છે, તેમ પ્રસન્ન, મનોહર, અનેક પ્રકારના શ્લેષ અર્થાત્ ગૂઢ અર્થોથી યુક્ત અને વિચક્ષણતાથી ભરેલી વાણી પણ કોઈક જ માણસના મુખને પુણ્યયોગે પ્રાપ્ત થાય છે. ૩

ઘર્ષેઃ કતિપથૈરેવ પ્રથિતત્ત્વ સ્વૈરિવ ।

અનન્તા વાદમયસ્યાહો ગેયસ્યેવ વિચિત્રતા ॥૪॥

જેમ સ્વર થોડા જ હોય છે, પણ ગીતની વિચિત્ર શૈલી અનંત હોય છે, તેમ થોડા જ વર્ણોથી ગૂંથાયેલી એવી વાણીના પણ અનેક અર્થ હોય છે. ૪

ઘટ્ટપિ સ્વેચ્છયા કામં પ્રકીર્ણમભિધીયતે ।

અનુજ્ઞિતાર્થસંવન્ધઃ પ્રવન્ધો દુરુદાહરઃ ॥૫॥

અસંગત વાણી તો મન ફાવે તેમ ઘણીય બોલી શકાય છે; પરંતુ અર્થના સંગ્રહને છોડ્યા વિના સળંગ પ્રથની રચના કરવી, તે અત્યંત અઘરું છે. ૫

ઘડીયસીમપિ ધનામનત્પગુણકલ્પિતામ્ ।

પ્રસારયન્તિ કુશલાશ્ચિત્રાં વાચં પટીમિવ ॥૬॥

અત્યંત સુંદરમન, ગડીબંધ વાણેલી તેમ જ ઘણુ જ સુતરની બનેલી સાડીની જેમ અત્યંત શુદ્ધ હોવા છતાં અર્થથી ધન બનેલી તેમ જ અનેક ગુણોની રચનાને અનુસરનારી વાણીને કુશળ બનેા વિસ્તાર કરે છે. ૬

સર્વાલંકારયુક્તપિ ન ક્ષિપ્ત વનિતેવ સા ।

વાણી મનોજાતસુહૃં પ્રૌઢતાં ન તનોતિ દિ ॥૭॥

જેમ સર્વ અલંકારોથી શોભતી એવી નારી આલિંગન આપે નહિ તો તે રસિકજનોનાં મનને સુખ આપતી નથી તેમ વાણી બધા પ્રકારના અલંકારોવાળી હોવા છતાં બે તેમાં શ્લેષ ન હોય તો તે વાચકજનોનાં મનને સુખ આપતી નથી. ૭

યા કર્પવિ નિજયોગાદન્નર્ગતજીવનાનિ સરસાન્નામ્ ।

વાણી સૈવ ગુણવતી ઘટીવ યદ્વા વધૂતીવ ॥૮॥

જેમ દોરકાથી બંધાયેલ ઘટ પોતાની અંદર જળને ખેંચે છે અને જેમ ગુણવતી મુંઢરી પોતાના યોગથી રસિકજનોનાં ચિત્તને ખેંચે છે, તેમ ગુણથી ભરેલી વાણી પોતાના યોગથી રસિકજનોના અતર્ગત અલિંગ્યને ખેંચી લાવે છે, તે જ ખરી વાણી છે. ૮

રતરીતિવીતવસના પ્રિયેવ શુદ્ધાપિ વાદમુદે સરસા ।

અલસા સાલંકૃતિરપિ ન રોચતે શાલમજ્જીવ ॥૯॥

જેમ શુદ્ધ પ્રિયા પણ રીતિ પ્રમાણે રમણ કરતાં વચ્ચેના લાગ કરે ત્યારે આનંદ આપે છે, તેમ વાણી શુદ્ધ હોય, તોપણ રસ અને રીતિને અનુસરીને આનંદ આપનારી બને છે; પરંતુ જેમ જડ ધાસની પૂતળી અલંકારવાળી હોય તોપણ રચિ પેદા કરતી નથી, તેમ વાણી અલંકારવાળી હોવા છતાં રસ વિનાની હોય તો રચિ પેદા કરતી નથી. ૯

સુસયતિતરાં ન રક્ષતિ પરિચયલેશ ગણાન્નતેવ શ્રીઃ ।

કુલકામિનીવ નોઽજ્ઞતિ વાદેવૌ જન્મજન્માન્તરેડપિ ॥

મણિકાની પેઢે લક્ષ્મી અત્યંત સુખ આપે છે, પણ જરા પણ પરિચય રાખતી નથી; પરંતુ જેમ કુદીન સ્ત્રી પોતાના જાતિને છોડતી નથી, તેમ વાણીરૂપી દેવી પુરુષને જન્મજન્માન્તરે પણ ત્યજતી નથી. ૧૦

વાદમાધુર્યાન્નાન્યદસ્તિ પ્રિયત્વં વાકપારુષ્યાનોપકારોડપિ નટઃ ।

કિં તદ્વૃત્યં કોફિલેનોપનીતં કો વા

વાણીની મધુરતા કરતાં અધિક પ્રિય વસ્તુ ખીજ કંઈ હાલતી નથી અને વાણીની કટોરતાથી કરેલા ઉપકાર પણ નાશ પામી જાય છે, કાપલે લોકોને શું દ્રવ્ય આપ્યું છે અને ગંધિયાએ લોકોના શો અપરાધ કયાં છે ?

કામાન્દુગ્ધે વિપ્રકર્પત્યલહરીં, કીર્તિ સૂતે દુષ્ટાંતં યા હિનસ્તિ ।

તાં વાચેતાં માતરં મજ્જલાનાં ધેનું, ધીરાઃ સત્ત્વઃ વાચમાહુઃ ॥ ૧૨ ॥

જે સર્વ મનોરથોને પૂર્ણ કરે છે, અલક્ષ્મીનો નાશ કરે છે, કીર્તિને ઉત્પન્ન કરે છે, પાપોને હણે છે તેમ જ જે સર્વ મંત્રણ કામનાઓની માતા છે, તેવી સત્ય વાણીને ધીર જનો કામધેનુ કહે છે. ૧૨

વિવિક્તવર્ણભરણા સુલશ્રુતિઃ પ્રસાદયન્તી હૃદયા-
ન્યપિ દ્વિપામ્ । પ્રવર્તેતે નાકૃતપુણ્યકર્મણાં પ્રસન્ન-
ગમ્મીરપદા સમન્વતી ॥ ૧૩ ॥

નવાન પ્રકારનાં આભૂષણોવાળી, સાંભળતાં સુખ
ઉપજે એવી વાણીવાળી, શત્રુઓનાં હૃદયોને પશુ આનં-
દિત કરનારી અને પ્રસન્ન-ગંભીર પદાવલીવાળી (અર્થાત્
પ્રસન્ન અને ગંભીર ગતિથી પગલાં ભરનારી-આલનારી)
સ્ત્રી અને સ્પષ્ટ વર્ણોરૂપી આભૂષણોવાળી, સાંભળતાં સુખ
ઉપજાવનારી, શત્રુઓનાં હૃદયોને પશુ આનંદિત કરનારી
અને પ્રસન્ન-ગંભીર પદરચનાવાળી સરસ્વતી અર્થાત્
વાણી પુણ્યકર્મો ન ક્યાં હોય તેવાઓને પ્રાપ્ત થતી નથી.

કેવદૂરા ન વિભૂયન્તિ પુરુષં હારા ન ચન્દ્રોજ્જ્વલા
ન જ્ઞાનં ન વિલેપનં ન કુસુમં નાલંકૃતા મૂર્ધજાઃ ।
વાગ્યેકા સમલંકરોતિ પુરુષં યા સંરક્ષતા ધાર્યે
ક્ષીયન્તે ચલુ ભૂષણાનિ સતતં વામ્ભૂષણં ભૂષણમ્ ॥
આભુષણ ધારી પુરુષને શોભા આપતા નથી, ચંદ્ર જેવા
હૃદયવળા દાર, સ્નાન, ચંદનના લેપ, ફૂલ, શયુષારણા
કેશ વગેરે સાધનો પશુ પુરુષને શોભા આપતા નથી.
જે પુરુષો સંસ્કારી વાણીને ધારણ કરે છે, તે જ વાણી
તેને અલંકારતી જેમ શોભા આપે છે. ખીજાં બધા
આભૂષણો તો નાશ પામે છે, પરંતુ વાણીનું ભૂષણ તો
અક્ષય ભૂષણ છે. ૧૪

અસ્યથાપિ ચતુઃસમુદ્રપરિશાપર્પન્તમુર્વીતલં
વર્તન્તેઽપિ ચ તત્ર તત્ર રસિકા ગોષ્ઠીપુ સપ્તા તૃપાઃ ।
एकस्तत्र निरादारो भवति चेदन्यो भवेत्सादरो
યાદેવી વદનામ્બુજે વસતિ ચેત્કો નામ દીનો જનઃ ॥
આને પશુ પૃથ્વીના વિસ્તાર ચાર સમુદ્રો સુધીની
ખાડીઓ સુધી પહોંચેલા છે; જુદા જુદા પ્રદેશોમાં રસિક
રામઓ રહેલા છે; જેમને મન વાતાલાપમા રસ છે.
ધારે કે તેમાં એકાદ રામ વાણીનો અનાદર કરનારો
હોય, પશુ ખીજો રામ આદરવાળો હોય છે જ. એથી
જેના સુખકમળમાં વાણી વસે છે, તે પુરુષ દીન જન
થી રીતે ગણાય ? ૧૫

ये सूक्तीन्दुकलाकलङ्कजनका ये गाढगर्वज्वरा
ये वा केवलतर्ककर्कशधियः साक्षाद्य ये श्रोत्रियाः ।
ये वा द्वेषमयीमलीमसधियस्ताम्रागोष्ठीरस-
પ્રોદપ્રાવૃદ્ધવપ્રહાનપરિહરન્વાર્ષા પ્રસારં કુરુ ॥ ૧૬ ॥
જે લોકો સુભાષિતરૂપી ચંદ્રની કલામાં કલક પેદા
કરનારા છે, જેઓ ગાદ ગર્વરૂપી જ્વરને ઉપજા કરનારા
છે, જેઓ રૂઝળ તર્કરૂપી કર્કશ બુદ્ધિને પેદા કરનારા

છે, જે ખરખર વૈદિક કર્મ કરનારા કર્મજનો છે અને
જેમણે પરસ્પર દ્વેષરૂપી મેંઠથી પોતાની છુદ્ધિઓ મહિન
કરી છે; એવા પ્રોદજનોની વાણીરૂપી કાદવમાં ખૂંચી
ગયેલા છુદ્ધિમાનોના વાદવિવાદને છોડીને, તમે સારી
વાણીનો પ્રચાર કરો. ૧૬

तथैव पथ्यं सहेतु प्रियमितमृदुलं सारवहैन्यहीनं
સામિપ્રાયં દુરુપં સવિનયમશઠં ચિત્રમરુપાક્ષરં ચ ।
वह्नैर्कोपशून्यं रिमतयुतघनदाक्षिण्यसंदेहहीनं
વાક્યં મૃદુસદ્ગતઃ પરિપદિ સમયે સપ્રમેયાપ્રમત્તમ્ ॥
રસને ગણનાર કવિજને વિદ્વાનોની પરિષદ ભેગી
થઈ હોય; ત્યાં પ્રમાણુ સંહિત અને પ્રમાદરહિત વાક્યને
બોલવું કે જે વાક્ય સારું, હિતકર, હેતુસર, પ્રિય,
મિત, મદુ, સારથી ભરેલું, દીનતાથી રહિત, અભિ-
પ્રાયથી ભરેલું, સાર સમજવામા કઠણ, વિનયવાળું,
ચિત્રવિચિત્ર, યોગ્ય અક્ષરોવાળું, ખૂબ અર્થથી ભરેલું,
ઠાપવિનાનું, હાસ્યથી શોભતું, અર્થઘન, દક્ષતાથી
ભરેલું અને સંદેહરહિત હોય. ૧૭

સારા વક્તાની પ્રશંસા
विरोधिवचसो मूकान्वागीशानपि कुर्वते ।
જઠાનપ્યનુલોમાર્થોનપ્રવાચઃ કૃતિનાં ગિરઃ ॥ ૧૮ ॥
પોતાનાથી વિરુદ્ધ વચન બોલનાર મોટા વક્તાઓ
હોય, તેમને પશુ બોલતા બધાં કરે છે અને પોતાને
અનુકૂળ બોલનારા જડ હોય, તેમને પશુ સારી ઉત્તમ
વાણી બોલતા કરે છે, તે જ વક્તાઓની વાણી છે. ૧
તીક્ષ્ણા નારંતુદા બુદ્ધિઃ કર્મ જ્ઞાન્તં પ્રતાપવત્ ।
નોપતાપિ મનઃ સોપ્ત વાગેકા વામિનઃ સતઃ ॥ ૨ ॥
જે સારા વક્તા છે, તેની બુદ્ધિ તીક્ષ્ણ હોવા છતાં
ખીજાને કડતી નથી, તેનું કર્મ પ્રતાપી હોવા છતાં
શાંત હોય છે અને તેનું મન ગરમ હોવા છતાં સંતાપ
કરનારું હોતું નથી અને તેની વાણી મન-વચન-કર્મથી
એક જ પ્રકારની હોય છે. ૨

प्रसादरम्यमोजस्वि गरियो लाघवान्वितम् ।
સાકાદશક્તમનુપરકારં વિષ્યગતિ નિરાકુલમ્ ॥ ૩ ॥
ન્યાયનિર્ણીતસારત્વાન્નિરોક્ષમિવાગમે ।
अप्रकम्यतयान्येषामाम्नायवचनोपमम् ॥ ૪ ॥
અલંકૃત્વાજ્ઞાનરન્યઃ સુખિતોદન્વદ્ગતિમ્ ।
औदात्यैर्द्वयसंपत्तः ज्ञानं चित्तमृपेरिव ॥ ૫ ॥
હૃદમોદગુણોપેતં લઘ્યાવસરસાપનમ્ ।
व्याकुल्यैः प्रियं वाम्यं यो वक्ता नेदगाशयः ॥ ૬ ॥
પ્રસાદને કારણે રમ્ય, ઓળંગવી, અર્થની ગુસ્તા-

પણ સમજના પુરોનાં મસ્તક ક'પાવે છે; એ રીતે શ્રોતાઓમાં અમૂલ સમાન પ્રિય બનવાનો વકતુલનો ઉત્તમ ગુણ એ પોતામાં ધારણ કરે છે, તે ઉત્તમ વક્તા છે. ૧૪

તદ્વક્તા સદસિ જ્ઞાતી વચનં ચચ્છળવતાં ચેતસઃ
શ્રોતાસં રસપૂર્ણ શ્રવણયોગેષોર્વિકાસશ્રિયમ્ ।

હુન્નિદ્રાશ્મનુઃસ્વકાલગતિહ્યકાર્યાન્તરપ્રસ્મૃતિં
મૌલકળામનિર્દેશુભૌ વૈતનુતે શોકં વિરામાદપિ ॥૧૫

ઉત્તમ વક્તા સભામાં એવું વચન બોલે કે, જેને સાંભળનાર શ્રોતાઓનાં ચિત્ત ઉલ્લાસ સહિત રસથી ભરપૂર બની જાય; શ્રોતાઓના કાન અને આંખ બંને પિકાસને કારણે શોભવા લાગે; ભૂખ, નિદ્રા, યાક, દુઃખ, કાળ, મતિ વગેરે બાબતો ભૂલી જવાય, ખીઅ' કાર્યો પીસરી જવાય, સાંભળવામાં ઉલકેશ અગ્રા કરે અને જે વચન થ'લી જતાં શ્રોતાઓને શોક પેદા થાય. ૧૫

મોનના ગુણો

આત્મનો મુલદોષેણ વચ્ચન્તે શુકસારિકાઃ ।

વકાસ્તત્ર ન વચ્ચન્તે મૌનં સર્વાર્થસાધનમ્ ॥૧૬॥

મેના અને પોપટ પોતાના મુખની વાણીને દોષે પાંજરામાં બંધાય છે; પરંતુ તેમાં બજામાં બંધાતાં નથી; માટે મૃગ રહેવું તે સર્વ પ્રકારના અર્થોને સાધનાર બને છે. ૧

રૂપવાંશ્યાપિ મૂર્ત્વોઽપિ ગત્વા ચ વિપુલાં સભામ્ ।

સંરક્ષેષ સ્વકાં જિહ્વાં ભાર્યાં દુશ્ચારિણીં ચયા ॥૨॥

સ્વપાન હોય છતાં મૃખ' હોય તેણે મોટી સભામાં જઈને દુરાચારિણી પતનીની જેમ પોતાની જાણવું ખરાબર રક્ષણ કરવું. ૨

સ્વાચક્ષ્મેકાન્તગુણં વિધાત્રા વિનિર્મિતં શ્વદનમજ્જ-
તાયાઃ । વિશેષતઃ સર્વવિદાં સમાજે વિમૂર્ષણં મૌનમ-
પઙ્કિતાનામ્ ॥૩॥

બધી બાબતોનો નજીકાર પંડિતસાગ્ર એકદોષ થયો હોય તેમાં અજ્ઞાનીઓને પોતાની અજ્ઞાનતાને દેહવા માટે વિધાતાએ એક સંપૂર્ણપણે ગુણવાળું તદ્દન નિર્દોષ સાધન ખાસ બનાવી રાખ્યું છે. વળી આ સાધન કોઈની પાસે લેવા-માગવા જવું પડે એવું નથી, પણ હમેશાં તેમને સ્વાધીન જ છે તેમની પાસે જ રહેનાર છે, ઉપરાંત આ સાધન તેઓ અજ્ઞાની છતાં પણ તેમને શોભાવનાર બને છે, તે છે મૌન. ૩

કોલાહલે કાકુલુલ્ય જાતે વિરાજતે કોકિલ-
જ્જિતં કિમ્ । પરસ્પરં સંવદતાં સલાતાં મૌનં વિષેયં

સતતં સુચોમિઃ ॥૪॥

કાગડાઓનો કોલાહલ થતો હોય, ત્યાં ટાયલનો ટકુકાર શું શોભે? એ રીતે જ્યારે મૃખ' માથુસો વાદવિવાદ કરતા હોય ત્યારે સમજી માથુસોએ સતત મૌન જ રાખવું એજ એ. ૪

સ્થાનનો મહિમા

નકઃ સ્વસ્થાનમાસાય ગજેન્દ્રમપિ કર્ષતિ ।

સ પવ પ્રચ્યુતઃ સ્થાનાન્હુતાપિ પરિભ્રૂયતે ॥૧॥

પોતાનું સ્થાન પ્રાપ્ત કરીને મગર મોટા ડાયાને પણ ખેંચી જાય છે, તેજ મગર જો પોતાના સ્થાનથી બ્રજ થાય, તો ફેરવાથી પણ પરાજય પામે છે. ૧

કિંચિદાશ્રયસંયોગાદ્દતે શોભામસાધ્યપિ ।

કાન્તાવિલોચને ન્યસ્તં મલીમસમિવાજ્જનમ્ ॥૨॥

કાળજી મેલું હોય છે, પણ સુંદર બીની આંખમાં આંજવાથી તેની શોભા વધે છે; એ રીતે વસ્તુ ખરાબ હોય, પણ તે કાંઈ સારાનો આશ્રય કરે, તો સારી શોભા ધારણ કરે છે. ૨

યુસ્થાનત્ય પ્રવેશેન ગુણવાનપિ પીઢ્યતે ।

વૈશ્વનરોઽપિ લોહસ્યઃ કાઠકૈરાભિહન્યતે ॥૩॥

ખરાબ સ્થાનમાં પ્રવેશ કરવાથી ગુણજ્ઞાન પણ પીડા પામે છે; લોહમાં રહેવાથી અગ્નિ પણ હુડારે વડે ટિપાય છે. ૩

પદસ્થિતસ્ય પદાસ્ય મિત્રે વરુણભાસ્કરૌ ।

પદચ્યુતસ્ય તસ્યૈવ હ્રેસદાહકરાવુભૌ ॥૪॥

જ્યારે કમલ પોતાના સ્થાન (તળાવમાં) હોય છે, ત્યારે જલના દેવ વરુણ અને સૂર્ય બંને તેના મિત્રો હોય છે અને તેજ કમલ જ્યારે સ્થાનથી બ્રજ થાય છે ત્યારે વરુણ અને સૂર્ય બંને તેને કલેશ અને દાહ કરનારા બને છે. ૪

રાજા કુલવધૂર્વિધ્યા મન્ત્રિગણ પ્રયોધરાઃ ।

સ્થાનપ્રદ્યા ન શોમન્તે દન્તાઃ કેશ નરતઃ ॥૫॥

રાજા, કુલીન સ્ત્રી, બ્રાહ્મણો, મંત્રીઓ વેધ, સ્તન, દાંત, કેશ, પુરુષ અને નખ એ બધા પદ્ધર્થો સ્થાનથી બ્રજ થતાં શોભતા નથી. ૫

ગ્યાનપ્રદ્યા ન શોમન્તે દન્તાઃ કેશ નરતઃ ॥૬॥

હિતિ વિદ્યાય મતિમાન્સ્વધ્યાનં ન પરિત્યજેત્ ॥૬॥

દાંત, કેશ, નખ, પુરુષ વગેરે પદ્ધર્થો સ્થાનથી બ્રજ થતાં શોભતા નથી, એમ જાણીને હિતિમાન પુરુષ પોતાનું સ્થાન છોડવું નહિ. ૬

વાળું, ટૂંકા શબ્દોથી બનેલું, પરસ્પર પદોની આકાંક્ષા પૂરનાર, પદોના અધ્યાહારરહિત વ્યાપક ભાવને ખતાવનાર, કિલ્લતા વિનાયુ, શાંતિની જેમ શુકિત વડે તેની યથાર્થતાનો નિશ્ચય કરાવનાર હોવાથી ખીખાં વાક્યોની જરૂર નહિ રાખનાર, જેમ વેદનાં વચન અન્ય પ્રમાણોના આધારને સેવતાં નથી તેમ અન્ય પ્રમાણોથી જેનો આધાર થતો નથી એવું દદ, જેમ તોફાને ચઢેલો સમુદ્ર કાંઈથી ઝાળાંજાતો નથી તેમ વક્તાના પ્રભાવથી અન્ય જોતો જોતો કથનને ઝાળાંજી શકતા નથી એવું મંભીર, જેમ કંપિઓનાં ચિત્ત ઉદારતાને કારણે શાંત હોય છે તેમ અર્થની સંપત્તિને કારણે ઉદારતા ભરેલું, શાંત, તેમ જ અવસર અને સાધન બંનેનો સારી રીતે લાભ ઉઠાવનાર અને પ્રિય વાક્ય, જે વક્તા એ પ્રમાણોના આશયવાળો ન હોય તે કેમ બોલી શકે ? ૩-૬

શ્રુતિસિદ્ધાન્તશૂરસ્ય તદ્વિરુદ્ધાન્નિરુચ્યતઃ ।

વલિન્તે વાવદુકસ્ય કૃતિનઃ કિં ન શોભતે ॥૭॥

જે વેદવેદાંતના સિદ્ધાંતોને મક્કમપણે રજૂ કરે છે અને તેથી વિરુદ્ધ વચનોને જે રીતે લે છે; એવા ચતુર વક્તાનો વાણીવિલાસ કેમ ન શોભે ? ૭

અલપાક્ષરમણીયં યઃ કથયતિ નિશ્ચિન્તે સં ચલુ વાચ્મી ।

મદુવચનમલ્પસારં યઃ કથયતિ વિપ્રલાપી સઃ ॥૮॥

જે માણસ થોડાં વચનોથી શોભતું અને નિશ્ચય-પૂર્વકનું વચન બોલે છે, તે જ સારો વક્તા છે. જે માણસ ઘણાં વચનોવાળું અને થોડા અર્થવાળું બોલે છે, તે તો બબડનાર ગણાય છે. ૮

શુદ્ધકાંસ્યરચિતાપિ લાલિતા, જિહ્વા યદિ ન યોજિતા ભવેત્ । કિં તયા કરણમસ્તિ ઘન્ટયા, જિહ્વા ધ્વનિમતાં હિ પૂજ્યતા ॥ ૯ ॥

ઘંટ ભડેને શુદ્ધ કાંસોનો બનાવેલો હોય; પણ જો તે ઘંટેને વચમાં લટકતી જીભ ન બનાવી હોય, તો તે ઘંટ શું કામ કરી શકવાનો છે ? કારણ કે અવાજ કરનારા ઘંટ લટકતી જીભથી પૂર્ણ થાય છે; તે જ રીતે માણસ પણ સુંદર વચન બોલનાર હોય, તો જ પૂર્ણ છે

ભવન્તિ તે સમ્યત્તમા વિપ્રક્ષિતાં, મનોગત્ વાચિ નિવેશયન્તિ યે । નયન્તિ તેષ્વપ્યુપપન્નનૈપુણ, ગમીર-મર્થ કતિચિલ્લકાશતામ્ ॥ ૧૦ ॥

જેઓ પોતાના મનની અંદર રહેલી બાબતોને વાણીમાં સારી રીતે ઉતારે છે, તે લોકો વિદ્વાનોમાં ઉત્તમ વક્તા ગણાય છે; અને તેમાં પણ જે લોકો જીંડા રહેલા રહેલા અર્થને પ્રકાશમાં લાવે છે, તેઓ તો ઉત્તમ

વક્તાઓમાં પણ અત્યંત નિપુણ ગણાય છે. ૧૦

સ્તુવન્તિ ગુર્વામભિધેયસંપદં વિશુદ્ધિમુક્તેરપરે વિપ્રક્ષિતઃ । ઇતિ સ્થિતાચાં પ્રતિપૂરુષં રુચૌ સુદુર્ભાઃ સર્વમનોરમા ગિરઃ ॥ ૧૧ ॥

કેટલાક વિદ્વાન પુરોહો ભરપૂર અર્થસંપત્તિને કારણે વાણીને વખાણે છે, ત્યારે ખીખાં કેટલાક વિદ્વાનો વચનમાં રહેલી ઉત્તમ શુદ્ધિને વખાણે છે; આ પ્રમાણે દરેક વિદ્વાનને અનુસરીને રુચિમાં ભેદ હોવાને કારણે સર્વને મનોરમ લાગે એવી વાણી અત્યંત દુર્લભ હોય છે. ૧૧

પિક્તવાત્કલ્પઃ પરમરુણયા પદચતિ દશા

પરાપત્યેદેવી રવસુતમપિ નો પાલયતિ યઃ ।

તથાપ્યેવોડ્મીપાં સફલજગતાં વહ્નભતમો

ન દોષા ગણ્યન્તે ચલુ મધુવાચાં કચિદપિ ॥૧૨॥

કાંચલ રંગ કાળો હોય છે અને તે બીજાને શતી નજરે જાય છે, તે બીજાનાં બધાં પર દેવ કરનારી તો હોય છે જ. તે સાથે પોતાનાં બધાંને પણ પાળતી નથી; એ રીતે તેમાં દોષો હોવા છતાં પણ તે કાંચલ બધા લોકોને અત્યંત પ્રિય લાગે છે. અર્થાત્ જે મધુર વાણી બોલનારા હોય છે, તેમના દોષો ક્યાંય ગણાતા નથી. આવાયેવ વપાચમદ્ધરમુરુમેમાનુવદ્વાશયો

માકન્દસ્ય યશાંસિ કોકિલયુવા નિર્માતિ દિગ્મિત્તિપુ ।

માધ્વીકાનિ નિષીય તસ્ય મધુપાસ્ત્રૈવ ગુજ્જન્યમી

કો મૂતામસતાં સતાં ચ ધવસાં વર્ત્માતિર્ગં ચેષ્ટિતમ્ ॥

આખાના તરા અંકુરનો સ્વાદ લઈને પણ જેના હૃદયમાં આખા માટે ખૂબ પ્રેમ ઉત્પન્ન થયો છે, એવી કાંચલ દિશાએ દિશાએ તે આખાના વચને ફેલાવે છે; પરંતુ તે જ આખાના મોરનું મધ પીને પણ ભ્રમરાઓ ત્યાં જ ચુંબન કરે છે. અર્થાત્ સારા કે નરસાં વચનો બોલનારા પુરોહોની ચેષ્ટાઓ સામાન્ય માર્ગને ઝાળાંજી ગયેલી હોય છે. ૧૩

શ્રોતુન્મૂકયતિ મુચન્સ્થિરતમં કુર્વન્મીપાં મનો

નિર્માપ્તઃ પરવાપ્તકૃત્પરદશમેકાગ્રયો નાન્યદ્ ॥

ચત્વરકાન્નવિકમ્પનઃ પ્રચલયન્નિસ્યં સતાં મસ્તકં

ક્ષીરં ઓણુ મુલ્યમાત્મનિ ગુણં ધત્તે સ વક્તોત્તમઃ ॥

જે બોલતી વખતે શ્રોતાઓને મૂંગા બનાવી દે છે, તેમનાં મનને સ્તબ્ધ કરી દે છે, પોતાની આંખમાં એક પણ આંસુ નહિ આવવા છતાં પણ શ્રોતાઓની આંખોમાં આંસુ જલકાવે છે; પોતાની નજર કાંઈ ખીજ તરફ નહિ જતાં, ખીજ બાંધોની નજર તેનો તરફ દબે છે; જે પોતાના એક પણ અંગને ક'પાવતો નથી, છતાં

પણ સજ્જન પુરુષોનાં મસ્તક ક'પાવે છે; એ રીતે શ્રોતાઓમાં અમૃત સમાન મિય જનવાનો વકતૃત્વનો ઉત્તમ અણુ ને પોતામાં ધારણ કરે છે, તે ઉત્તમ વક્તા છે. ૧૪

તદ્વક્તા સદસિ ધ્રુવીતુ વચનં ચચ્છદ્વણવતાં ચેતસઃ
પ્રોહ્લાસં રસપૂર્ણં ધ્રુવણયોરક્ષણોર્વિકાસશ્રિયમ્ ।
હુન્નિદ્રાશ્રમદુઃસ્વકાલગતિહ્યકાર્યાન્તરપ્રસ્મૃતિ
પ્રોત્કણઠામનિશં શ્રુતૌ વિતનુતે શોકં વિરામાદપિ ॥૧૫

ઉત્તમ વક્તા સલામાં એવું વચન બોલે કે, જેને સાંભળનાર શ્રોતાઓનાં ચિત્ત ઉત્સાસ સહિત રસથી ભરપૂર બની જાય; શ્રોતાઓના કાન અને આંખ બંને વિકાસને કારણે શોભવા લાગે; ભૂખ, નિદ્રા, યાક, દુઃખ, કાળ, ગતિ વગેરે બાબતો ભૂલી જવાય, ખીજાં કાર્યો વીસરી જવાય, સાંભળવામાં ઉત્કંઠા અગ્નિ કરે અને જે વચન થ'લી જતાં શ્રોતાઓને શોક પેદા થાય. ૧૫

મોનના ગુણો

આત્મનો મુલ્યદોષેણ બધ્યન્તે શુકસારિકાઃ ।

અકાસ્તત્ર ન બધ્યન્તે મૌનં સર્વાર્થસાધનમ્ ॥૧૬

મેના અને પોપટ પોતાના મુખની વાણીને દોષે પાંજરામાં બંધાય છે; પરંતુ તેમાં બગલાં બંધાતાં નથી; માટે મૌના રહેવું તે સર્વ પ્રકારના અર્થોને સાધનાર બને છે. ૧

રૂપવાંધ્વાપિ મૂર્ખોઽપિ ગત્વા ચ વિપુલાં સભામ્ ।

સંરક્ષેચ સ્વકાં જિહ્વાં માર્યાં દુઃસ્વારિણીં યથા ॥૨૦

રૂપવાન હોય છતાં મૂર્ખ હોય તેણે મોટી સભામાં જઈને દુઃસ્વારિણી પત્નીની જેમ પોતાની જીભને બરાબર રક્ષણ કરવું. ૨

સ્વાયત્તમેકાન્તગુણં વિદ્યાગ્રા વિનિર્મિતં છાદનમજ્ઞ-
તાયાઃ । વિશેષતઃ સર્વવિદાં સમાજે વિમૂર્ખણં મૌનમ-
પણ્ડિતાનામ્ ॥૩॥

બધી બાબતોના અણકાર પંડિતસમાજ એકઠો થયો હોય તેમાં અજ્ઞાનીઓને પોતાની અજ્ઞાનતાને ઢાંકવા માટે વિદ્યાતાએ એક સંપૂર્ણપણે અણવાળું તદ્દન નિર્દોષ સાધન ખાસ બનાવી રાખ્યું છે. વળી આ સાધન કાઈની પાસે લેવા-માગવા જવું પડે એવું આ સાધન કાઈની પાસે હોવા-માગવા જવું પડે એવું નથી, પણ હમેશાં તેમને સ્વાધીન જ છે તેમની પાસે જ રહેનારું છે. ઉપરાંત આ સાધન તેઓ અજ્ઞાની છતાં પણુ તેમને શોભાવનારું બને છે, તે છે મોન. ૩

કોલાહલે કાકકુલસ્ય જાતે વિરાજતે કોકિલ-
કૂજિતં કિમ્ । પરસ્પરં સંવદતાં સલાનાં મૌનં વિષેયં

સતતં સુષોમિઃ ॥ ૪ ॥

કાકાઓનો કોલાહલ થતો હોય, ત્યાં કોયલનો ટહુકાર શું શોભે? એ રીતે જ્યારે મૂર્ખ માણસો વાદવિવાદ કરતા હોય ત્યારે સમજી માણસોએ સતત મોન જ રાખવું બોધે એ. ૪

સ્થાનનો મહિમા

નકઃ સ્વસ્થાનમાસાય ગજેન્દ્રમપિ કર્પતિ ।

સ ઇવ પ્રચ્યુતઃ સ્થાનાન્નુનાપિ પરિભ્રૂયતે ॥૧૧

પોતાનું સ્થાન પ્રાપ્ત કરીને મગર મોટા ઢાધીને પણ એથી જીય છે, તે જ મગર જે પોતાના સ્થાનથી બ્રષ્ટ થાય, તે કૂતરાથી પણ પરાજીય પામે છે. ૧

કિંચિદાશ્રયસંયોગાદ્વત્તે શોભામસાધ્વપિ ।

કાન્તાવિલોચને ન્યસ્તં મહીમસમિવાજ્ઞાનમ્ ॥૨॥

કાજળ મેલું હોય છે, પણ સુંદર સ્ત્રીની આંખમાં આંજવાથી તેની શોભા વધે છે; એ રીતે વસ્તુ ખરાબ હોય, પણ તે દ્વારે સારાનો આશ્રય કરે, તે સારી શોભા ધારણ કરે છે. ૨

ગુસ્થાનસ્ય પ્રવેશેન ગુણવાનપિ પીઢ્યતે ।

વૈશ્યાનરોઽપિ લોહસ્યઃ કારકૈરભિહન્યતે ॥૩॥

ખરાબ સ્થાનમાં પ્રવેશ કરવાથી ગુણવાન પણ પીડા પામે છે; લોહમાં રહેવાથી અગ્નિ પણ છુટારો વડે ટિપાય છે. ૩

પદસ્થિતસ્ય પદ્મસ્ય મિત્રે વરુણભાસ્કરૌ ।

પદચ્યુતસ્ય તસ્યૈવ હેશદાહકરાનુભૌ ॥ ૪ ॥

જ્યારે કમલ પોતાના સ્થાન (તળાવમાં) હોય છે, ત્યારે જલના દેવ વરુણ અને સૂર્ય બંને તેના મિત્રો હોય છે અને તે જ કમલ જ્યારે સ્થાનથી બ્રષ્ટ થાય છે ત્યારે વરુણ અને સૂર્ય બંને તેને કલેશ અને દાહ કરનારા બને છે. ૪

રાજા કુલવધૂર્વિગ્રા મન્ત્રિણશ્ચ પયોધરાઃ ।

સ્થાનપ્રદા ન શોભન્તે દન્તાઃ કેશા નરા નલાઃ ॥૫॥

રાજા, કુલીન સ્ત્રી, બ્રાહ્મણ, મંત્રીઓ મેધ, સ્તન, દાંત, કેશ, પુરુષ અને નખ એ બધા પદાર્થો સ્થાનથી બ્રષ્ટ થતાં શોભતા નથી. ૫

સ્થાનપ્રદા ન શોભન્તે દન્તાઃ કેશા નરા નરાઃ ।

इति विज्ञाय मतिमान्मवस्थानं न परित्यजेत् ॥ ६ ॥

દાંત, કેશ, નખ, પુરુષ વગેરે પદાર્થો સ્થાનથી બ્રષ્ટ થતાં શોભતા નથી, એમ બાણીને છુદિમાન પુરુષે પોતાનું સ્થાન છોડવું નહિ. ૬

પાત્રવિશેષે ન્યસ્તં ગુણાન્તરં પ્રજતિ શિલ્પમાધાતુઃ ।
જલમિવ સમુદ્રગુફાં મુકાફલતાં પયોદસ્ય ॥૭॥

જેમ મેઘવૃં જળ સમુદ્રની છીપમાં પડે, તે મુકતા-
ફળ બની જાય છે; તેમ જો કારીગર મોતાની કુશળતા
સારા પાત્રમાં વાપરે, તે તે કુશળતા વિશેષ શુભને
ધારણ કરે છે. ૭

અતિમાત્રમાસ્વરત્વં પુણ્યતિ ભાનોઃ પરિગ્રહાદનલઃ ।
અધિગચ્છતિ મહિમાનં ચન્દ્રોઽપિ નિશાપરિગૃહીતઃ ॥

આગ્રિ સૂર્યના પ્રકાશને સ્વીકારવાથી મોતાના વિશેષ
પ્રકાશને મેળવે છે, તેમજ ચંદ્ર પણ રાત્રિનો સ્વીકાર
કરે છે ત્યારે તે વિશેષ મહિમાને મેળવે છે. ૮

પ્રાયો યત્કિંચિદપિ પ્રાપ્તોત્પત્તૈર્કર્માપ્રયાનમહતઃ ।
મત્તેમકુરુમતદગતમેતિ યટ્ઠારતાં અમ્મ ॥૯॥

લક્ષ્મ જેવી હલકી ચીજ પણ મોટા-મોટા ઠાથીના
ગંડસ્થળ પર મોપડવાથી શુભારસ્વરૂપ બની જાય છે,
તે રીતે મને તેથી હલકી ચીજ હોય, તે જો મોટા
પુરુષનો આશ્રય કરે, તે ઉત્તમ વૃદ્ધિને પામે છે. ૯

અશ્વઃ શસ્ત્રં શસ્ત્રં વીણા વાળી નરશ્ચ નારી ચ ।
પુરુષવિશેષે પ્રાપ્તા ભવન્તિ યોગ્યા અયોગ્યાશ્ચ ॥

ઘોડો, આયુધ, શસ્ત્ર, વીણા, વાણી, પુરુષ, સ્ત્રી
એ બધા પદાર્થો જેવા સારા કે નરસા પુરુષને મળે,
તેવા યોગ્ય કે અયોગ્ય બની જાય છે. ૧૦

આશ્રયવ્યક્તે સતતં ગુરુતા લઘુતા ચ જાયતે પુસામ્
વિન્ધ્યે વિન્ધ્યસમાનાઃ કરિણો ઘટ દર્પણે લઘવઃ ॥

વિન્ધ્યાચળ પર્વત પર રહેલા ઠાથીઓ વિન્ધ્યાચળ
જેવા મોટા ઘાજે છે અને તેજ ઠાથીઓ દર્પણમાં
નાના ઘાજે છે, તે રીતે માણસોની મોટાઈ કે હલકાઈ
આશ્રયને કારણે સદા બનતી હોય છે. ૧૧

જાનામિ નાગેન્દ્ર તવ પ્રમાર્વ, કળે સ્થિતો
ગર્જસિ શક્તરસ્ય । સ્થાનં પ્રધાનં તવલં પ્રધાનં, સ્થાને
રિયતઃ કાપુરુષોઽપિ શૂનઃ ॥૧૨॥

(વિષ્ણુ શિવને મળવા ગયા ત્યારે કૃષ્ણા મારતા
નાગને ગરડે જતાવું કે,) 'હે નાગરાજ! શંકરના
ગળામાં રહીને તું જઈના કરે છે, બાકી તારા પ્રભાવને
હું બાંધું છું.' પરંપર સ્થાનજ પ્રધાન છે, બળ
પ્રધાન નથી. સ્થાનમાં રહેલો માણસ નિર્જળ હોય
તોપણ તે યર બની જાય છે. ૧૨

હમો પક્ષો મેતૌ વિયતિ વિપયેઽવારિતગતિઃ ।
સદા મીનં મુરુકે વસતિ સકલસ્યાણુશિરસિ ।

એકે સર્વોધ્વાન્દ્રો ગુણસમુદયઃ કશ્ચિદધિકો
ગુણઃ સ્થાને માન્યા નરવર ન તુ સ્થાનરહિતાઃ ॥

હે રાજા! ચંદ્ર અને બગલો એ બેના શુભો
તપાસીએ, તો ચંદ્રનું તો એકજ પક્ષ (પંખવાયું)
બિજળું છે, પણ બગલાની તો બેને પક્ષ (પાંખ)
બિજળી છે, આકાશમાર્ગે બંનેની ગતિ રોકાયા વિનાની
છે, ચંદ્ર માછલાને રાખે છે, તો બગલો માછલાને
ખાય છે, ચંદ્ર કલા વડે રથાણુ (શિવ)ના મસ્તક પર
રહે છે, તો બગલો બધાંજ રથાણુ (વૃક્ષો) પર જઈને
મેસે છે; એ રીતે બગલામાં ચંદ્રના શુભો ચંદ્ર કરતાં પણ
થોડા વધારે છે; પરંતુ સ્થાનને કારણે ચંદ્રના શુભો માન્ય
થાય છે, સ્થાન વિનાના શુભો માન્ય થતા નથી. ૧૩

સિંહલુણ્ણકરીન્દ્રકુન્ભગલિતં રત્નાકમુકાફલં
કાન્તારે ઘટરીધિયા દ્રુતમગાદ્ધિહસ્ય પત્ની મુદા ।
પાળિભ્યામવગુણ શુદ્ધકલિનં તદીદ્ય દૂરે જહા-
વસ્થાને પતતામતીવ મહતામેતાદૃશી સ્યાદ્રવિઃ ॥

સિંહે મારી નાખેલા ઠાથીના ગંડસ્થળમાંથી ખરી
પડેલા અને સ્પર્શથી લાલ થયેલા મોતીને જંગલમાં
જોઈને શીલની પત્નીએ તેને બેાર સમજીને તરત હાથમાં
ઢીધું; પછી બે હાથથી દબાવી જોતાં ધોળું અને કાચું
લાગતાં, તેને દૂર ફેંકી દીધું; એ રીતે વચર સ્થાને
આવી પડેલા મહાન પદાર્થોની આવી જ હલકી ગતિ
થાય છે. ૧૪

મત્સંગતિપ્રશંસા

મહાનુભાવસંસર્ગઃ કસ્ય નોત્તતિકારકઃ ।

રથ્યામ્બુ જાહ્નવીસદ્ધાત્રિદશરોપ વન્ધતે ॥૧॥

શેરીવું જળ ગંગાને સંગ થવાથી દેવો વડે પણ
વંદાય છે, એ રીતે મોટી ભાવનાવાળા-મહાનુભાવ
પુરુષોનો સંસર્ગ કેને ઉત્તિ કરનાર બનતો નથી ? ૧

મહાજનસ્ય સંસર્ગઃ કસ્ય નોત્તતિકારકઃ ।

પદ્મપત્રસ્થિતં વારી ઘટે મુકાફલપ્રિયમ્ ॥૨॥

કમળના પાન પર રહેલું જલજિંદુ મોતીની
શાળાને ધારણ કરે છે, એ રીતે મોટા માણસોનો
સંગ કેને ઉત્તિધારક નથી બનતો ? ૨

મહાનુભાવસંસર્ગઃ કસ્ય નોત્તતિકારકઃ ।

કરિહસ્તગતઃ શઘ્નઃ પવિત્રઃ પ્રયિત્તો મુચિ ॥૩॥

ઠાથીની સંદમાં રહેલો ચંપ પૃથ્વીમા પવિત્ર
જથ્થલ છે, એ રીતે મહાનુભાવ જનોનો સંસર્ગ કેને
ઉત્તિ કરનાર નથી બનતો ? ૩

મલયાચલગન્ધેન વિન્ધ્યતે ચન્દનાયતે ।

યથા સજ્જનસજ્જેન દુર્જનઃ સજ્જનાયતે ॥૧૪॥

મલયાચલની સુગંધથી ધીન પશુ ચંદન બની જાય છે, તે રીતે સજ્જનના સંગથી દુર્જન પશુ સજ્જન બની જાય છે. ૪

વીણાવંશાશ્રયા તુમ્બી ચુન્વત્યુચ્ચૈઃ કુર્ચૌ ક્ષિયઃ ।

પિયત્યનાર્યસંયોગાદ્રક્તં નર્તકરો યથા ॥૧૫॥

વીણાના વાંસના આધારે રહેલી તુંબડી શ્રીનાં બેંચાં સ્તનેને ચુંબન આપે છે અને તેજ તુંબડી અનાર્યનો સંગ થવાથી નિશાયર-રાક્ષસની જેમ લોહીનાં પાન કરે છે, ૫

ચન્દનં શીતલં લોકે ચન્દનાદપિ ચન્દ્રમાઃ ।

ચન્દ્રચન્દનયોમધ્યે શીતલા સાધુસંસંગતિઃ ॥૧૬॥

આ લોકમાં ચંદન શીતળા છે, ચંદન કરતાંય ચંદ્રમાં વિશેષ શીતળા છે, અને તે ચંદ્ર તથા ચંદન કરતાંય સાધુ જનોની સંગતિ વિશેષ શીતળા છે. ૬

સાધૂનાં દર્શનં પુણ્યં તીર્થમૂળા હિ સાધવઃ ।

કાલેન કલતે તીર્થ સયઃ સાધુમાગમઃ ॥૧૭॥

સાધુજનોનાં દર્શન પુણ્યકારક છે; કારણ કે સાધુ-જનો તીર્થ જેવા છે; તીર્થવાયા તો કાળે કરીને ફળે છે અને સાધુજનોનો સમાગમ તો તરતજ ફળ આપે છે. ૭

કરોતિ નિર્મલાધારસ્તુચ્છત્યાપિ મહર્પતામ્ ।

અમ્બુનો ચિન્દુરત્પોડાપ શુક્રૌ મુક્તાકલં ભવેન્ ॥ જળનું બિંદુ ઘુચ્છ હોવા છતાં સાગરની છીપમાં પડતાં મેતી બની જાય છે, એ રીતે જે નિર્મલ-સ્વરૂપ પદાર્થનો આધાર લે છે, તે પોતે ઘુચ્છ હોવા છતાં કિંમતી બની જાય છે. ૮

હીયતે હિ મતિસ્તાવ હીનૈઃ સહ સમાગમાત્ ।

સમૈશ્વ સમતામેતિ વિશિષ્ટૈશ્વ વિશિષ્ટતામ્ ॥૧૮॥

હેલાઈ! હીન-હલકા જનોના સમાગમથી આપણી મતિ ઢલકી બની જાય છે, સરખે સરખાના સમાગમથી મધ્યમ રહે છે અને મોટા પુરુષોના સમાગમથી શુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાય છે. ૯

મન્દોડયમન્દતામેતિ સંસર્ગેન વિપશ્ચિતઃ ।

પદ્મચ્છિદ્રઃ પલ્લસ્યેવ નિરૂપેનાવિલ પયઃ ॥૧૯॥

ઘાદનના મળને દૂર કરવાર કતકનું ફળ કહેવા જાળે પવિત્ર કરે છે, એ રીતે ઘલા જાળે સંસર્ગ થવાથી ચંદ જાળે પશુ શુદ્ધિશાળી બની જાય છે. ૧૦

કીટોડપિ સુમનઃસજ્જાદારોહિતિ સર્વાં શિરઃ ।

અરમાપિ યાતિ દૈવત્વં મહદ્ભિઃ સુપ્રતિષ્ઠિતઃ ॥૧૯॥

ફૂલની સાથે રહેવાથી કીટોડ પશુ મોટા પુરુષોના મસ્તક પર ચઢે છે તેમ જ મોટા પુરુષોએ જેને પ્રતિષ્ઠા આપી છે, તેણે પથર પશુ દેવરૂપ બની જાય છે. ૧૧

કાચઃ કાશ્ચનસંસર્ગાદ્ભક્તે મારકતીર્થુતીઃ ।

તથા સત્સન્નિધાનેન સૂર્યો યાતિ પ્રવીણતામ્ ॥

સોનાનો સંગ થવાથી કાચ ચરકત મણિના જેવી ક્રાંતિ ધારણ કરે છે; તેજ રીતે સત્પુરુષોની સાથે રહેવાથી મૂર્ખ પશુ પ્રવીણતા ધારણ કરે છે. ૧૨

યથોદયગિરેર્દ્રવ્યં સન્નિકર્ષણે દીપ્યતે ।

તથા સત્સન્નિધાનેન હીનવર્ણોડપિ દીપ્યતે ॥૧૩॥

જેમ ઉદયગિરિ પર્વત પર રહેલી કોઈ પથ્થ પદાર્થ સૂર્યની પાસે હોવાથી પ્રકાશે છે, તેમ સારા માણસોની સાથે રહેવાથી નીચ વર્ણનો માણસ પથ્થ પ્રકાશે છે. ૧૩

મુક્તિમુક્તિષ્ટદેકાન્તસમાદેશનતત્પરઃ ।

કરણ નાનન્દનિશ્ચયં વિદ્વાતિ સદાગમઃ ॥૧૪॥ સજ્જન પુરુષોનો સમાગમ તો ભોગ અને મોક્ષ બંનેને આપનારો છે, તેમજ સારું માર્ગદર્શન એ જ એવું મુખ્ય લક્ષ્ય હોય છે. તે સમાગમ કોના આનંદ રૂપને પ્રગટ કરતો નથી? ૧૪

યદિ સત્સન્નિધિરતો મતિયસિ મતિવ્યસિ ।

અથ દુર્જનસંસર્ગે પતિવ્યસિ પતિવ્યસિ ॥૧૫॥

જો તું સારા જાળેના સંગમાં તત્પર થઈશ તો ઉન્નતિ પામીશ અને દુર્જનના સંગમાં પડીશ તો પડીશ. ૧૫

અલઘ્વાપ ધનં રાક્ષઃ સંશ્રિતા યન્તિ સંપદમ્ ।

મહાદ્વદસમીપત્યં પદ્ય નીલં વનસ્પતિમ્ ॥૧૬॥

જેણે રાક્ષસો આશ્રય કરેલા છે, તે માણસોને રાક્ષસો પાસેથી ધન ન થયે, તેપણુ તેમને સંપત્તિ મળે છે; જેમ કે મોટા ધરાની પાસે રહેલી વનસ્પતિ દરિયાળી હોય છે, તે જો. ૧૬

સજ્ઞઃ સર્વાભિન્ના ત્યાગ્યઃ સ ચેવ્યસ્તુ ન શ્ચયતે ।

સ સન્નિઃ સહઃ કર્તવ્યઃ સન્તઃ સદ્વ્યસ્ય મેયજમ્ ॥

બધી રીતે સંગ અર્થાત્ આસક્તિનો ત્યાગ કરવો જોઈએ; પરંતુ સંગનો ત્યાગ થઈ સકતો ન હોય, તો સતો સ્થાયે સંગ કરવો; કારણ કે સત્તોનો સમાગમ તે આસક્તિનું ઓપન છે અર્થાત્ આસક્તિનો નિવારક છે. છુટોડપિ તનુતે તાવ તેજસ્તેજસ્વિસજ્જવઃ ।

અર્કસપર્ધતઃ પદ્ય દર્પણે દ્દનદુષિમ્ ॥૧૭॥

બુઝોને, સૂર્યોને સંપર્ક થવાથી દર્પણમાં પણ
બાળવાની શક્તિ આવે છે; એ રીતે તેજસ્વીનો સંગ
થવાથી હલકા માણસ પણ તેજ પ્રગટ કરે છે. ૧૮
બૃહત્સહાયઃ કાર્યાન્તે ક્ષોદીયાનપિ ગચ્છતિ ।

સંભૂયામ્બોધિમચ્ચેતિ મહાનચા નગાપયા ॥૧૯॥

પર્વતની નાની નદી મોટી નદીઓની સાથે મળીને
સમુદ્ર સુધી પહોંચી જાય છે; એ રીતે મોટા જનોને
સહાયવાળા હલકા માણસ પણ કાર્યની સફળતા સુધી
પહોંચી જાય છે. ૧૯

સજ્જનસજ્જો મા મૃદુદિ સજ્જો માસ્તુ તે પુનઃ ક્ષેહઃ ।

ક્ષેહો યદિ મા વિરહો યદિ વિરહો માસ્તુ જીવિતસ્યાશા ॥

પ્રથમ તો સજ્જનોનો સંગ જ ન થાઓ અને
જો સંગ થાય તો પછી તેમનો સ્નેહ ન થાઓ. અને
જો સ્નેહ થાય તો પછી તેમનો વિરહ ન થાઓ. અને
જો વિરહ થાય તો પછી એમાં જીવવાની આશા ન
રહે. (અર્થાત્ જો સજ્જનોનો સંગ થાય છે તો પછી
તેમાંથી અપાર આત્મિક સ્નેહ થવા વગર રહેતો નથી.
એવા સ્નેહમાં પછી વિરહ થાય તો એવું જીવન અસહ્ય
થઈ પડે છે, તે મરણ કરતા પણ વધુ દુઃખકર અને છે.)
ઘંશમ્બો ગુણવાનપિ સજ્જવિશેષેણ પૂજ્યતે પુરુષઃ ।

ન હિ સુમ્વીકલવિકલો ધીનાવ્વઙ્ઘઃ પ્રયાતિ મહિમાનમ્

વાંસનો અનેલો અને શુશ્(દોરી)ચાગો વીણાનો
દંડ, પણ જો ટુંબડા વિનાનો હોય, તો તેનો અર્થ
વધતો નથી; તે જ રીતે સારા ઘંશમાં જન્મેલો શુશ્વાન
માણસ પણ સારા જનોના સંગથી જ પૂજ્ય છે. ૨૧

શુરુરપિ લઘુપનીવો ન નિમજ્જતિ નિયતમાશ્વે નિહિતઃ ।

વાનરકરોપનીતઃ શૈલો મકરાલયસૈવ ॥૨૨॥

જેમ પર્વતની શિલાઓ ભારે હલી, પણ વાંદરા-
ઓએ હાથે ઉપાડીને સમુદ્રમાં નાખી, તો તે હલકી
બની ગઈ; તેમ મોટા માણસને પણ હલકા માણસ લઈ
જાય, તો ચેતાના અંતઃકરણના ભાવમાં બદલે સુધી
ભીતરી જતો નથી. ૨૨

ગવાશનાનાં સ શૃણોતિ વાક્યમર્હં હિ રાજ-
ન્વચનં મુનીનામ્ । ન ચાસ્ય દોષો ન ચ મદુગુણો
વા, સંસર્ગજા દોષગુણા ભવન્તિ ॥૨૩॥

હે રાજા! તે પોષ્ટ ગોલક્ષી ગદ્યેષ્ટાનાં વચન
સાંભળે છે અને હું મુનિજનોનાં વચન સાંભળું છું;
એટલે તેનો દોષ નથી અને મારો શુભ નથી; પરંતુ
મને કારણે દોષ કે શુભ ઉત્પન્ન થાય છે. ૨૩

કલ્પદ્રુમઃ કલ્પિતમેવ સૂતે સા કામધુકા-

મિતમેવ લોધિ । ચિન્તામણિશ્ચિન્તિતમેવ દત્તે સર્તા
હિ સજ્જઃ સકલં પ્રસૂતે ॥૨૪॥

કલ્પદ્રુમ કલ્પેલ પદાર્થ જ આવે છે, કામધ્રુ
કામના પ્રમાણે જ પદાર્થ આવે છે અને ચિન્તામણિ
ચિન્તવેલી જ ચીજ આવે છે; પરંતુ સજ્જનોનો સમાગમ
તો સકળ પદાર્થો આવે છે. ૨૪

અસજ્જનઃ સજ્જનસદ્ગિસજ્જાતકરોતિ દુઃસાધ્ય-
મપીહ સાધ્યમ્ । પુષ્પાશ્રયાચ્છમ્મુશિરોઽધિરુદ્ધા
પિપીલિકા ચુમ્બતિ ચન્દ્રવિમ્બમ્ ॥૨૫॥

દુર્જન પુરુષ સજ્જનોનો સંગ કરવાથી અસાધ્ય
વસ્તુને પણ સાધ્ય બનાવે છે. ફૂલની સાથે સાથે મહા-
દેવના મસ્તક પર ગયેલી કીડી ચંદ્રની કલાને આસ્વાદ
લે છે. ૨૫

સત્સદ્ગાઢ્ઢવતિ હિ સાધુતા ચલનાં

સાધૂનાં ન હિ ચલસજ્જમાત્સલત્વમ્ ।

આમોદં કુસુમભવં મૃદેવ ઘતે

મૃદ્ગન્થં નહિ કુસુમાનિ ધારયન્તિ ॥૨૬॥

સત્પુરુષોનો સંગ થવાથી, દુષ્ટ જનોને સજ્જન-
પણું પ્રાપ્ત થાય છે; પરંતુ દુર્જનોનો સંગ થવાથી
સાધુ જનોને દુર્જનપણું આવડતું નથી. જેમ ફૂલની
પ્રગટ થયેલી સુગંધીને માટી ધારણ કરે છે, પણ તે
ફૂલો માટીની દુર્ગંધને ધારણ કરતાં નથી. ૨૬

શયોદત્તેકૈશ્વન્દનસજ્જતોઽપિ ઘષ્ઠોજયોઃ ક્રીઢિત-
માયતાક્ષ્યા । પયોપિ મયં શ્વપચે હિ મન્યતે સંસર્ગજા
દોષગુણા ભવન્તિ ॥૨૭॥

શાખોટક ગાડનો કટકો ચંદનની સંગતિમાં આવે,
તો તે લેપરૂપ બનીને સુંદરીનાં સ્તનો પર આનંદ
કરે છે; પરંતુ દુષ્ટ જેવો નિર્ભય પદાર્થ પણ ચાંડાળ
પાસે હોય, તો મધ ગણાય છે; માટે દોષો કે શુભો
સંસર્ગથી જ થાય છે. ૨૭

કિંવાપરેષ વહુના પરિજલ્પિતેન
સંસર્ગે एव મહતાં મહતે ફલાય ।

અમ્બોનિષેસ્તટરહાસ્તરત્નોઽપિ યેન

વેલાજલોછલિતરત્નકૃતાલશાલઃ ॥૨૮॥

આથી વધારે કહેવાથી કાંઈ શું ? મહાન પુરુષોનો
સંસર્ગ જ મોટા ફળને આપનાર બને છે. સમુદ્રને કિનારે
જે રક્ષો ભીંગેલાં હોય છે, તેમના કચારા ભરતીના જળથી
ભીજીને આવેલાં સ્તનોથી ભરાઈ જાય છે. ૨૮

જાડયં ધિયો દુરતિ સિદ્ધવિ વાચિ સત્યં
માનોનનતિ દિશતિ પાપમપાકરોતિ ।

ચેતઃ પ્રસાદયતિ દીક્ષુ તનોતિ કીર્તિં

સત્સંગતિઃ કથય કિં ન કરોતિ પુંસામ્ ॥૨૧॥

સારા માણસોની સોખલ છુદ્ધિની જગત્તાને ઢરી લે છે, વાણીમાં સત્ય ભાવ રહે છે. માન અને ઉન્નતિ પ્રાપ્ત કરાવે છે, પાપ દૂર કરે છે, ચિત્તને પ્રસન્નતા આપે છે તેમ જ દિશાઓમાં કીર્તિં ફેલાવે છે; કહે, સત્સંગતિ માણસોને શું નથી આપતી ? ૨૯

દૂરીકરોતિ કુમતિં વિમલીકરોતિ

ચેતશ્ચિરન્તનમષં ચુલુકીકરોતિ ।

મૂનેષુ કિં ચ કરુણાં બહુલીકરોતિ

સઙ્ગઃ સતાં કિમુ ન મહ્નલમાતનોતિ ॥૩૦॥

સત્સંગ કુમતિને દૂર કરે છે, ચિત્તને નિર્ભય બનાવે છે, પાપનો ક્ષાણિયો કરી જાય છે, તેમ જ સર્વ આણીઓ પર કરુણાનો વિસ્તાર કરે છે; એ રીતે સજ્જનોનો સંગ કયાં મંગળ કાર્ય નથી કરતો ?

ફાન્તારમૂમિરુહમૌલિનિવાસશીલાઃ

પ્રાયઃ પલાયનપરા જનવિશ્રુણેન ।

ઘૂજન્તિ સેડપિ હિ શુકાઃ શ્વલુ રામનામ

સઙ્ગઃ સ્વભાવવિપરીતવિષૌ નિદાનમ્ ॥૩૧॥

જગજ્ઞનાં વૃક્ષો પર નિવાસ કરનારા અને માણસને જોતાં જ ઊઠીને દૂર ભાગનારા પાંપડાં પણ સત્સંગ થવાથી રામનામ લેતા થાય છે. સ્વભાવનો ફેરફાર કરવામાં સત્સંગ કારણ છે, તેનો આ દાખલો છે. ૩૧

એકે કેચિદ્ધતિકરંગતાઃ પાત્રસંજ્ઞાં લભન્તે

ગાયન્ત્યન્યે સરસમચુરં વીળયા સંપ્રયુક્તાઃ ।

એકે તેવાં સહગતિવશાદ્દુઃસ્વરં તારદન્તિ

કેચિત્તેષાં જ્વલિતહૃદયા રક્તમેવાપિવન્તિ ॥૩૨॥

કેટલાક ટુંબડાં યતિ જનના હાથમાં રહીને ‘જલ-પાત્ર’ના નામને ધારણ કરે છે; કેટલાંક વીણા સાથે જોડાઈને સરસ, મધુર ગાન કરે છે, કેટલાંક ટુંબડાં તરાપા આથે બંધાઈને ન તરાય તેવા સાગરને તરાવે છે અને કેટલાંક ટુંબડાં પોતાનાં હૃદયો બાળી મૂકીને લોહીને જ પીતા હોય છે; એ બધો સંજ્ઞો પ્રભાવ છે.

સંતમાયસિ સંચિત્તતય પયસો નામાપિ ન શ્રૂયતે

મુક્તાકારતયા તદેવ નલિનીપત્રસ્થિતં રાજતે ।

સ્વાત્ત્વં સાગરશુક્તિસંપુરગતં તજ્ઞાયતે મૌલિકં

પ્રાયેણાધમમધ્યમોત્તમગુણઃ સંસર્ગતો જાયતે ॥૩૩॥

જલનું ખિંડું તપેલા લોહા પર પડતાં, તેવું નામ-નિશાન પણ રહેતું નથી, તે જ જલખિંડું કમળના પાન

પર રહેવાથી મોટી જેડું લાગે છે, તે જ જલખિંડું સ્વાતિ નક્ષત્રમાં સમુદ્ધની છીપના પડમાં રહેતાં મોટી બની જાય છે; એ રીતે ઘણું ‘પર’ સંસર્ગને કારણે હલકા, મધ્યમ કે ઉત્તમ ગુણ પેદા થાય છે. ૩૩

ગદ્ગદવાગવિનાશિની જનમનઃસંતોષસચ્ચન્દ્રિકા

તીર્ણાંશોરપિ સત્પ્રભેવ જગદ્જ્ઞાનાન્યકારાવહા ।

હ્યયેવાશિલતાપનાશનકરી સ્વર્ધેનુવત્કામદા

પુન્યૈરેવ હિ લખ્યતે સુઘૃતિભિઃ સત્સંગતિર્દુર્લભા ॥

સત્સંગતિ ગંગાની જેમ પાપનો નાશ કરનારી, ચાંદનીની જેમ જનનાં મનને સંતોષ કરનારી, સર્વની સ્વચ્છ પ્રભાની જેમ જગતના અજ્ઞાનરૂપી અંધકારને દૂર કરનારી, હાથાની જેમ સર્વ તાપોનો નાશ કરનારી તેમ જ સ્વર્ગની કામદુધાની જેમ સર્વ કામનાઓને પૂરનારી હોય છે; એ રીતે ઘણું જ પુણ્ય કરવાથી પુણ્ય-શાળી જનને મળનારી સત્સંગતિ દુર્લભ હોય છે.

કીર્તિર્નૃત્યતિ નર્તકીવ મુવને વિદ્યોતતે સાધુતા

જ્યૌસ્તેવ પ્રતિભા સભાસુ સરસા ગદ્ગેવ સંમીલતિ ।

ચિત્તં રજ્યયતિ પ્રિયેવ સતતં સંપ્રત્પ્રસાદોષિતા

સઙ્ગત્યા ન મભવેત્સતાં કિલ મભેત્કિં કિં ન લોકોત્તરમ્ ॥

સજ્જનોની સંગતિથી નાચનારીની જેમ જગતમાં કીર્તિ નાચ્યા કરે છે. ચાંદનીની જેમ સાધુભાવ પ્રકાશવા લાગે છે, ગંગાના અવાહની જેમ સભાઓમાં રસ ઉત્પન્ન કરે છે, પ્રિય પત્નીની જેમ ચિત્તનું રંજન કરે છે, તેમ જ પ્રસન્નતાને યોગ્ય સંપત્તિ આપે છે; એ રીતે સત્સંગતિથી કયાં કયાં અલૌકિક કાર્યો થતાં નથી ૩૪

બુદ્ધિં વર્ધયતિ શ્રિયં વિતનુતે વૈદધ્યમામુઞ્ચતિ

શ્રેયઃ પદ્મવરવપપાનિ દલયત્યુન્મીલયત્યુન્નતિમ્ ।

વિજ્ઞાનં પરિશોધયત્યુપચિનોત્યુચૈઃ કલાકૌશલં

કિં કિં નારમતે હરેરિવ કયાજયં સતાં સઙ્ગતમ્ ॥

સત્સંગતિ છુદ્ધિને વધારે છે, લક્ષ્મીનો વિસ્તાર કરે છે, ચાતુર્ધ્ય ફેલાવે છે, કલ્યાણનો વિકાસ કરે છે, પાપને વિદારે છે, ઉન્નતિએ પહોંચાડે છે, વિજ્ઞાનની શુદ્ધિ કરે છે, ઉત્તમ પ્રકારની કલાના કુશળતાને વધારે છે; એ રીતે સત્સંગતિ દરિની કથાની જેમ અજર અમર બનેલી શું શું કાર્ય કરતી નથી ? ૩૬

દુર્જનસંગની નિંદા

અહો દુર્જનસંસર્ગાન્માનહાનિઃ પદે પદે ।

પાવકો લોહસન્નેન મુદ્ગરેરિમિદ્ન્યતે ॥૩૪॥

‘અહો ! દુર્જનના સંસર્ગથી પગે પગે માનહાનિ :

માય છે. લોહાના સંગે અગ્નિ ધણુના પ્રકાર ખાય છે.

અન્તર્મલિનસંસર્ગાચ્છુતવાનપિ દુપ્યતિ ।

ચચ્ચલુઃસંનિકર્ષણ કર્ણોડમૂકુટિલાશ્રયઃ ॥૨॥

જે માણસ અંદરથી મલિન હોય, તેના સંગ થવાથી વિદ્વાન પણ દોષિત બને છે. જેમકે આંખની પાસે રહેવાથી કાન પણ વાંકા આશ્રયવાળા બને છે. ૨

દુષ્ટતાં દુષ્ટસંસર્ગાદદુષ્ટમપિ ગચ્છતિ ।

સુરાચિન્દુનિપાતેન પશ્ચગલ્યધરી યયા ॥૩॥

દુષ્ટના સંગથી દોષ વિનાની વસ્તુ પણ દોષવાળી બને છે. પંચગવ્યનો ભરેલો ઘડો હોય, તેમાં ઘસતું એક દીપું પડે, તોપણ તે અપવિત્ર થાય છે. ૩

અનુરપ્યસતાં સજ્ઞો સદ્ગુણં હન્તિ વિસ્તૃતમ્ ।

ગુણરૂપાન્તરં યાતિ સત્કયામાદયયા પયઃ ॥૪॥

દુર્જનોનો સંગ થોડો હોય, તોપણ તે વિસ્તાર પામેલ સદ્ગુણને હણે છે, જેમકે જરાક ખાદ્ય પડવાથી દૂધ ગુણ અને રૂપને બદલી નાખે છે. ૪

દુર્ઘૃતઃ ક્રિયતે ધૃતેઃ ધીમાનાત્મવિવૃદ્ધયે ।

કિં નામ રણસંસર્ગઃ કુરુતે નાશ્યાશયત્ ॥૫॥

ધુતારા પુરથી પોતાની આબાદી માટે ધનવાનને દુરાચારી બનાવે છે. જેમ અગ્નિ જેનો આશ્રય લે છે તેનો સત્તાનાશ (ભસ્મ) કરી દે છે, તેમ ખલોનો સંસર્ગ તેમાં સપડાનારનું શું અનિષ્ટ નથી કરતો ? ૫

આનન્દમૃગદાવામિઃ શીલશાપિમદ્વિપઃ ।

જ્ઞાનદીપમહાવાયુરયં રણસમાગમઃ ॥૬॥

ખુશ જનનો સમાગમ આનંદરૂપી મૃગલા માટે દાવાનળ જેવો છે, શીલરૂપી વૃક્ષને હળેડી નાખનાર મહોન્મત્ત દાથી જેવો છે, અને જ્ઞાનરૂપી દીવાને ધુઆવવા મહોવાયુ જેવો છે. ૬

અસત્સજ્ઞાદ્ ગુણજ્ઞોઽપિ વિપયાસક્તમાનસઃ ।

અકસ્માત્પલયં યાતિ ગૌતરકો યયા મૃગઃ ॥૭॥

જેમ સર્જાતમા તલ્લીન થયેલો મૃગ નાશ પામે છે; તેમ ગુણવાન માણસ ખીણું કાઢી કારણ ન હોય છતાં કેવળ દુર્જનોના સંગથી વિપયાસક્ત મનવાળો બની નાશ પામે છે. ૭

આહૃત્ય રક્ષમાણાપિ યત્નેનાન્તવિરાગિણી ।

અસન્મૈત્રી ચ વેદયા ચ શ્રીશ્ચ કરય કદા સ્થિરા ॥

બહાઈદારથી ઢરણ કરી લાવીને સારી રીતે રક્ષણ કરે. તોપણ છેવટે વિરાગ પામીને દૂર થનારી એવી દુર્જનોની મૈત્રી, વેદ્યા અને લક્ષ્મી કાઈને કદી સ્થિર રહી છે ? ૮

પાત્રમપાત્રીકુરુતે દહતિ ગુણં લેહમાશુ નાશયતિ ।

અમલે મલં નિયન્છતિ દીપજ્વાલેષુ રણમૈત્રી ॥

ખલ પુરણની મૈત્રી દીવાની બ્લાળા જેવી છે. જેમ જ્યોત સારા પાત્રને કાપવાણું કરે છે તેમ ખલની મૈત્રી સારાને નાશ કરે છે. જેમ જ્યોત દિવેટ- (ગુણ) ને બાળી મૂકે છે તેમ ખલની મૈત્રી ગુણને બાળી મૂકે છે; જેમ જ્યોત તેવ (સ્નેહ)નો નાશ કરે છે તેમ ખલની મૈત્રી સ્નેહનો તલકળ નાશ કરે છે અને જેમ દીવાની જ્યોત નિર્ભળ ઘરમાં મળ (મેશ) ભેગા કરે છે તેમ ખલની મૈત્રી નિર્ભળ પુરુષમા દોષ આપે છે.

દુર્જનજનસંસર્ગાત્સલ્લનપુરુષોઽગ્ર દોષમાયાતિ ।

રાવણકૃતાપરાધાજ્જલથેરપિ બન્ધનં પ્રાપ્તમ્ ॥૧૦॥

દુર્જનના સંગથી સજ્જનને પણ દોષ આવી પડે છે. રાવણે અપરાધ કર્યો, પણ બંધન સમુદ્ધને પ્રાપ્ત થયું.

સજ્ઞતિં સ્વવિપરીતગુણેસ્વયં, મા કયાઃ રણુ સત્ત્વે સમયેઽસ્મિન્ ।

પરય પૂર્વમપિ કૃષ્ણરૂપતા- મર્જનોઽપિ સમવાપ નિશ્ચિતમ્ ॥૧૧॥

હે મિત્ર, પોતાના કરતાં વિપરીત ગુણોવાળાની સોળત તું હાલના સમયમાં પણ ન કરીશ. જો પહેલાં અર્જુન પણ કૃષ્ણની સંગતિથી કૃષ્ણરૂપતાને પામ્યો છે એ નિશ્ચિત વાત છે. (અર્જુન શબ્દનો અર્થ ધોળા થાય છે. ધોળા રંગ પણ કાળા રંગની સોબતથી કાળો બની બધ.) ૧૧

દુર્ઘૃત્તસજ્ઞતિરનર્થપરમ્પરાયા હેતુઃ સતાં ભવતિ

કિં વચનીયમ્ । લઢ્ઢેધરો હરતિ દાશરથેઃ કલત્રં પ્રાપ્નોતિ બન્ધનમસૌ કિલ સિન્ધુરાજઃ ॥૧૨॥

દુરાચારી જનોની સોળત સજ્જન માટે પણ અનર્થની પરંપરાનો વધારો કરે છે; તેમાં શુ કહેવાતું હોય કે લકાનો રાજા રાવણ રામની પત્નીને લઈ ગયો અને સમુદ્ર બંધનને પ્રાપ્ત થયો. ૧૨

હંસોઽધ્વગઃ શ્રમમપોહયિતું દિનાન્તે

કારણ્ઢકાકચક્રકોરુકુલં પ્રવિષ્ટઃ ।

મૂકોઽગ્નિત્યુપહસન્તિ લુગન્તિ પશ્યાન્

નીચાશ્રયો દિ મહત્તામપમાનહેતુઃ ॥૧૩॥

માર્ગે જનરો હંસ પોતાનો થાક દૂર કરવા સમી- સાંજે કારડ, કામડા, બગલા અને ચક્રવાક પક્ષીઓના ટોળામાં બંધીને બેઠો. તે વખતે બધાં પક્ષીઓ 'આ મૂકો છે' એમ કહીને તેને હસવા લાગ્યાં તેમ જ તેની પાંખો ખીંખવા લાગ્યાં. સાચે જ જે નીચ

જનોનો આશ્રય કર્યો હોય તો તે મોટા માથુસોને
અપમાનવું કારણ બને છે. ૧૩

સ્નેહવચન

સત્તિ સાહજિક પ્રેમ દૂરાવધિ વિરાજતે ।

જ્યોત્સ્નાનયનદ્વન્દ્વમાનન્દયતિ ચન્દ્રમાઃ ॥૧૧॥

હે સખિ ! જે પ્રેમ કુદરતી હોય છે, તે તો દુરથી
પણ પ્રકટ થાય છે. ચંદ્રમા ચંકાર પક્ષીના બંને નેત્રોને
આનંદ આપે છે. ૧

કેન્દોર્મ્યજલમન્યુધિઃ ક ચ રવિઃ પવાકરઃ ક સ્થિતઃ
કાન્નાઃ સન્તિ મયૂરપદ્મકિરમલાકાલિકા વા માલતી-
હારઃ ક સ્થિતર્હસત્તન્દમમલ્લં કેદં સરો માનસં
યો યસ્યામિમતઃ સ તસ્ય નિકટં દૂરેડપિ સન્વલ્લભઃ ॥

ચંદ્રનું મંડળ કયા અને સમુદ્ર કયા ? સૂર્ય કયા ?
અને કમલોનો સમુદ્ર કયા ? મેઘની ધટાઓ કયા અને
મોરની સુંદર પંક્તિઓ કયા ? ભ્રમરો કયા અને માલતી-
ના ફૂલો હાર કયા ? હંસનું નિર્મળ ટોણું કયા અને
માનસ સરોવર કયા ? આ બધા પદાર્થો એકમેકથી દૂર
રહેલા છે છતાં પણ જેને જે પ્રીતિથી પોતાનું લાગે છે,
તે દૂર હોવા છતાં પણ નિકટ રહેલું અને પ્રિય લાગે છે.

સુભિન્નપ્રશંસા

કરાવિજ શરીરસ્ય નેત્રયોરિજ પક્ષમણી ।

અવિચાર્યં પ્રિયં કુર્યોત્તમિત્રં મિત્રમુચ્યતે ॥૧૧॥

જેમ બે હાથ શરીરનું અને બે પાપણો આખનું
વિના કારણ રક્ષણ કરે છે, તેમ જે કારણોના વિચાર
કર્તા વિના પ્રિય કરે તે જ ખરો મિત્ર કહેવાય છે. ૧
યસ્ય મિત્રેણ સમ્ભાવા યસ્ય મિત્રેણ સંસ્થિતિઃ ।

મિત્રેણ સહ યો મુહુર્ત્તે તત્તો નાસ્તીહ પુણ્યવાન ॥૨॥

જેને મિત્રની સાથે પાતળીત કરવાની મળતી હોય,
મિત્રની સાથે રહેવાનું મળતું હોય અને મિત્રની સાથે
ભોજન કરવાનું હોય; તેનાથી બીજો કોઈ આ જગતમાં
વિશેષ પુણ્યશાળી નથી. ૨

શુચિત્વં ત્યાગિતા શૌર્યં સામાન્યં સુસદુત્તયોઃ ।

દાક્ષિણ્યં ચાનુરકિક્ષ્ણ સત્યતા વ સદ્દુરુણાઃ

હૃદયની નિર્મળતા, ત્યાગવૃત્તિ, યરવીરતા, સુખ
અને દુઃખમાં સમાન ભાવ, ચતુરતા, અનુરાગ અને
સચ્ચાર્ય એટલા મિત્રના ગુણો છે. ૩

અન્યથૈવ હિ સૌહાર્દં ભવેત્સવચ્છાન્તરાત્મનઃ ।

પ્રવર્તંતેડ્યયા યાણી શાઠ્યોપદ્રવત્તેવસઃ ॥૪॥

જેનો અંતરાત્મા સ્વરૂપ હોય છે, તેની મિત્રતા તો

જુદા જ પ્રકારની હોય છે અને જેનાં ચિત્ત શક્તાથી
હુણ્યાં છે; તેની વાણી જુદી જ ચાલ રમતી હોય છે.

વત્સવે વ્યસને ચૈવ દુર્મિહ્ને રાપ્ત્વિષ્ટવે ।

રાજદ્વારે ઇમશાને ચ યતિષ્ઠતિ સ વાન્યવઃ ॥૫॥

હિતસવમા, દુઃખના વખતમાં, દુકાળમાં, દેશ પાલ-
માલ થયો હોય તેવા અવસરમાં, રાજદરબારમાં અને
સ્મશાનમાં-આવા વખતોમાં જે આવીને ઊભો રહે છે,
તે બધું અને મિત્ર છે. ૫

સ વન્યુર્યો વિપત્તાનામાપદુદ્ધરણે ક્ષમઃ ।

ન તુ મીતપરિત્રાણવત્પાલમ્ભપિઙ્ઠિતઃ ॥૬॥

જે વિપત્તિઓમાં પડેલા માનવીઓનો આપત્તિઓ દૂર
કરવામાં સમર્થ હોય, તે મિત્ર છે; પરંતુ જે ભયમાં પડેલાને
ભયથી બચાવવાની વસ્તુઓ બતાવીને તે પ્રમાણે ન કરવા
બદલ ઠપકા આપવામાં હોશિયાર છે, તે મિત્ર નથી. ૬

ઔરસં વૃતસંબન્ધં તથા વંશક્રમાગતમ્ ।

રક્ષિત્વં વ્યસનેષ્યક્ષ મિત્રં જ્યૈયં વતુર્નિધમ્ ॥૭॥

મિત્ર આર પ્રકારના હોય છે; એક તો માનો બધયો
લાઈ, જેની સાથે સંબંધ કર્યો હોય તે, વંશપરંપરાથી
ચાલ્યો આવતો હોય તે તેમ જ જેને દુઃખોમાંથી બચા-
વેલો હોય તે. ૭

યાચતે કાર્યકાલે યઃ સ કિં મૃત્યઃ સ કિં મુદ્ધત્ ।

અકાર્યકાર્યકર્તા યસ્ત્વનાદિષ્ટોડ્યસૌ મુદ્ધત્ ॥૮॥

કામ કરવાનો વખત આવે ત્યારે જે યાચના કરવા
એસે, તે સેવક શાનો અને મિત્ર શાનો ? પોતાના કબા
વિના જ જે ન થઈ શકે એવા મુશ્કેલ કાર્યને પણ કરે,
તે જ સાચો સેવક અને તે જ સાચો મિત્ર છે. ૮

તદેવસ્ય પરં મિત્રં યત્ર સંક્રામતિ દ્વયમ્ ।

દૃષ્ટે સુર્યં ચ દુઃસ્વં ચ પ્રતિચ્છાયેવ દર્પણે ॥૯॥

જેમ દર્પણની અદર આપણી સાચેસાચી ડાયા પડે છે,
તેમ તે જ પરમ મિત્ર છે કે આપણને જેનાં જ જેને
આપણા સુખ અને દુઃખ બંને આપોઆપ આમ થાય છે. ૯
વ્યાધિતત્સ્યાર્થદીનસ્ય દેશાન્તરગતસ્ય ચ ।

નરસ્ય શોકદગ્ધસ્ય મુદ્ધરશનમૌપધમ્ ॥ ૧૦ ॥

રોગી, નિર્ધન, પરદેશમાં રહેનાર અને શોકથી બળતા
આંખોને માટે મિત્રના દર્શન એ જ મોટું ઔષધ છે. ૧૦
દર્શને સ્પર્શને વાડપિ શ્રવણે માપણેડપિ વા ।

યત્ર દ્રવ્યત્યન્તરજ્ઞં સ સ્નેહં દિતિ કમ્યતે ॥ ૧૧ ॥

દર્શન, સ્પર્શન, શ્રવણ કે લાપણ એમાંનું કોઈ
પણ કાર્ય યતાં જેમાં હૃદય દ્રવીભૂત બની જાય, તેને જ
સ્નેહ કહે છે. ૧૧

સ્વાભાવિકં તુ ચમિત્રં ભાગ્યેનૈવાભિજાયતે ।

તદ્દૃષ્ટિમસૌહાર્દમાપ્સ્યવિ ન મુચ્યતિ ॥ ૧૨ ॥

માણસને સાચો સ્વાભાવિક મિત્ર તો લાગ્યથી જ પ્રાપ્ત થાય છે; તેવા મિત્ર તેની અદૃષ્ટિમ સહૃદયતાને- મૈત્રીભાવને આપત્તિ વખતે પણ છોડી દેતો નથી. ૧૨ ન માતર ન દારેપુ ન સોદર્યે ન ચાત્મનિ ।

વિશ્વાસસ્તાદશઃ પુંસો યાદૃષ્ટિત્રે સ્વમાયજે ॥ ૧૩ ॥

સ્વાભાવિક રીતે થયેલા મિત્રમાં માણસને જેટલો વિશ્વાસ હોય છે તેટલો વિશ્વાસ માતા, સ્ત્રી, ભાઈ કે પોતાની ભત્રીસા પણ હોતો નથી. ૧૩

શોકારાતિમયત્રાણં પ્રીતિવિશ્રમ્ભાજનમ્ ।

કેન રત્નમિદં સૃષ્ટં મિત્રમિત્યક્ષરદ્રવ્યમ્ ॥ ૧૪ ॥

મિત્ર અને જ આ રીતે બે અક્ષરનું બનેલું રત્ન કોણે સમજી શકે છે? શોક, શત્રુ અને ભયમાંથી બચાવનાર તેમ જ પ્રેમ અને વિશ્વાસનું પાત્ર છે. ૧૪

વદ્યત્રેય સવિતા પદ્મોષ્વર્યયતિ શ્રિયમ્ ।

વિમાવયન્સમૃદ્ધીનાં ફલં સુદૃઢવ્રતમ્ ॥ ૧૫ ॥

મિત્રનો અનુગ્રહ થાય, તો સર્વ સમૃદ્ધિઓનું ફળ મળે છે, સર્વ ઊગતાની સાથે જ પોતાની શોભા કમલોમાં અર્પણ કરી દે છે. ૧૫

પ્રાણૈરપિ દિતા ઘૃતિરત્રોહો ઘ્યાજવર્જનમ્ ।

આત્મનીવ પ્રિયાધાનમેતૈમૈત્રીમહાવ્રતમ્ ॥ ૧૬ ॥

મિત્રતા એ તો મહાવ્રત છે. જેટલે (એમાં) પ્રાણ અર્પણ કરીને પણ હિત દરવાની વૃત્તિ રહેલી હોય છે, એમાં કોઈ શોધ હોતો નથી, કોઈ ભત્રીસું કપટ પણ હોતું નથી. આવી મૈત્રીમાં મિત્ર પોતાની ભત્રીસા પર હોય તેવા પ્રેમનું સ્થાન બને છે. ૧૬

પાપાન્નિવારયતિ યોજયતે દિતાય,

ગુણાનિ ગૃહ્ણતિ ગુણાન્પ્રવટીકરોતિ ।

આપદ્વૃત્તં ચ ન જહાતિ દદાતિ કાલે

સન્મિત્રલક્ષણમિદં પ્રવદન્તિ સન્તઃ ॥ ૧૭ ॥

જે પાપ કરતા અટકાવે છે, જે હિતમાં ભેડે છે, જે આપણી શુભરાખવા યોગ્ય વાત શુભ રાખે છે અને શુદ્ધોને પ્રકટ કરે છે, જે આપણે વખતે પણ છોડતો નથી અને જે સમયે સમયે સલાહ આપતો રહે છે આ બધાં સારા મિત્રના લક્ષણો છે એમ સતો કહે છે. મિત્રં પ્રીતિરસાયનં નયનયોરનન્દનં ચેતસઃ

પારં ચતુસ્ટુરસયોઃ સદ્ધર્મચેત્સન્મિત્રેણ તુલ્યમ્ ।

યે જાન્યે મુદ્ધઃ સમૃદ્ધિસમયે દ્રવ્યામિહાપકુલા-

સ્તે સર્વત્ર મિલન્તિ તત્ત્વનિકપમવા તુ તેષાં વિષત્ ॥

જે પ્રીતિને વધારનાર-સાધન છે, જે બે નેત્રને

આનંદ આપનાર છે, જે ચિત્તનું સ્થાન બનેલ છે અને જે સુખમાં અને દુઃખમાં સાથે રહે છે, તેવા શુભવાલો મિત્ર મળવો, તે ફલ છે. દ્રવ્યની ઇચ્છાથી ભરેલા સમૃદ્ધિ વખતે આવી મળનારા મિત્રો તો બધે મળે છે, પણ મિત્રની કસોટી તો વિપત્તિ વખતે જ થાય છે.

ક્ષીરેણાત્મગતોદકાય હિ ગુણા દક્ષાઃ પુરા તેડરિત્તલાઃ

ક્ષીરે તાપમવેદ્ય તેન પયસા હ્યાત્મા કુશાનો હુતઃ ।

ગન્તું પાયકમુન્મનસ્તદમવદ્દૃષ્ટ્વા તુ મિત્રાપદં

ચુકું તેન જલેન શાન્ન્યતિ સર્તાં મૈત્રી પુનસ્ત્વીદર્શી ॥ ૧૮ ॥

(ચૂલા ઉપર મૂકેલા) દૂધે પહેલાં પોતાની અંદર આવીને

રહેલા જળને બધા શુદ્ધ આપી દીધા; હવે દૂધમાં તાપ

થતો બેઠીને તે પાણીએ પોતાની ભત્રીસા અમિમાં હોમવા

માંડી, પણ મિત્ર પર આવેલી આપણને બેઠીને દૂધ

અમિમાં પડવા માટે તૈયાર થયું, તેટલામાં બહારથી

જળ છાંટવામાં આવતાં દૂધનો ઊલટો શાંત થયો. એ જ

પ્રકારે સંજ્ઞાનોની મૈત્રી એકબીજાને ઉપકારક હોય છે.

કુમિત્રનિંદા

પરોક્ષે કાર્યહન્તારં પ્રત્યક્ષે પ્રિયવાદિનમ્ ।

વર્જયેત્તદશ મિત્રં વિપુકુર્મં પયોમુરમ્ ॥ ૧ ॥

આપણી પાછળ આપણા કાર્યનો નાશ કરનાર

અને પ્રત્યક્ષમાં પ્રિય બોલનાર મિત્રને ઉપરથી દૂધથી ભરેલા

દેખાતા ઝેરના ઘડાની જેમ છોડી દેવો બેઠીએ. ૧

રહસ્યભેદો યાચ્છા ચ નૈર્નુર્ય ચલચિત્તા ।

ક્રોધો નિઃસતયતા છૂતમેતન્મિત્રસ્ય દૂષણમ્ ॥ ૨ ॥

છૂપી વાતને ઉઘાડી પાડે, યાચના કરે, નહારતો

બતાવે, ચિત્તમાં ચંચળતા બતાવે, ક્રોધ કરે, બૂકું

બોલે અને ભ્રષ્ટર રમે, તે મિત્રના દૂષણ છે. ૨

સંસાર

સંસાર તવ નિઃસાર પદ્મો ન દ્વોયસી ।

અન્તરા દુસ્તરા ન સ્યુર્યદિ રે મદિરેક્ષણાઃ ॥ ૧ ॥

હે સંસાર, બેઠું છું સાર વિનાનો છે અને એથી

તારાં અંતરે ઝોળાંની જવાં-તારા ભાગ પૂરો કરવા-

સરળ બની બધા; પણ એ તો ત્યારે જ બને કે જે

તારી અંદર મહાભાગી લોચનવાળી સ્ત્રીઓ ન હોય. ૧

સંસારવિપટશ્ચ દ્વે. પલે-હામુતોપમે ।

કાળ્યાનુસારસાદ આલાપઃ સજ્જનઃ સદ્ધર્મ ॥ ૨ ॥

આ સંસાર એ તો ઝેરનું ઝાડ છે, પણ તેની ઉપર

બે જળ અશ્રુત જેવાં મંદાં છે, એક તો કાળ્યણી અશ્રુત-

રસનો સ્વાદ અને બીજું સંજ્ઞાનો સાથેનો સમાગમ. ૨

દુઃસ્વાધ્વારકતીઘ્રઃ સંસારોઽયં મહાનસો ગહનઃ ।

इह विषयामृतलालस मानसमार्जार मा निवत ॥३॥

આ સંસાર તે જિંદાણવાળું રસોડું છે; જેમાં દુઃખના તીવ્ર અગારાઓ ભર્યા છે. હે વિષયપ્રી અમૃતની લાલસાવાળા મનસ્વી બિલાડા ! આ સંસાર-મા તું પડીશ નહિ. ૩

અવમવિચારિતચારતયા સંસારો ભતિ રમણીયઃ ।

अत्र पुनः परमार्थदृष्ट्या न किमपि सारमयीयः ॥४॥

પર વિચારે કદપેલા સોદર્શથી આ સંસાર રમ-ણીય લાગે છે; પરંતુ જે વાસ્તવિક દૃષ્ટિએ જેવામાં આવે તો તેમાં અણુ જેટલો પણ સાર રહેલો નથી. ૪

कचिद्विद्वद्गोप्त्री कचिदपि सुरमत्तकलहः ।

कचिद्विणावादः कचिदपि च हाहेति रुदितम् ।

कचिद्रम्या रामा कचिदपि जराजर्जरतनु-

नैजाने संसारः किममृतमयः किं विषमयः ॥ ૫ ॥

એક ટેકાણે વિદ્વાનોની ગોપ્ત્રી આવે છે, તો ખીજ બાજુ દારૂડિયાના મદભર્યા કાંઠા આવે છે; કોઈ એક ટેકાણે વીણાનો વાદ થાય છે, તો ખીજ બાજુ ઠાંઠાકાર સાથે રુદન થાય છે; કોઈ એક ટેકાણે સુંદર રમણી જેવાને મળે છે; તો ખીજે ઘડપણથી જીવું થયેલું શરીર છે. એથી હું સમજી શકતો નથી કે આ સંસાર શું અમૃતથી ભરેલો છે કે વિષથી ભરેલો છે. ૫

કુચ્છેનામધ્યમધ્યે નિયમિતતનુભિઃ સ્પીયતે ગર્ભગર્વે
કાન્તાવિશ્રુવદુઃસ્વવ્યતિકરવિપમે યૌવને વિપયોગઃ ।
નારીનામવ્યવજ્ઞા વિલસતિ નિયતે વૃદ્ધમાવ્રોઽપ્યસાધુ
સંસારે રે મનુષ્યા વદત્ત વદિ મુલં સ્તોકમપ્યસ્તિ કિંચિત્ ॥

સોથી પહેલાં તો પ્રાણીઓ ઝોરની અંદર શરીરોના બેઠકાવાથી અપવિત્ર એવા ગર્ભના આગમમાં પડ્યા રહે છે; પછી જન્મને યૌવન આવે છે, સારે રમણી સ્ત્રીના વિરહદુઃખ અને વિપરીત કષ્ટોમાં વિયોગ ભોગવે છે અને વૃદ્ધાવસ્થામાં સ્ત્રીઓના અપમાન પણ વેઠવાના અને ઘડપણની અવસ્થા પણ ખરાબ; આ રીતે હે મનુષ્યો ! તમે કહે કે, આ સંસારમાં જરા જેટલું પણ સુખ છે ?

ગૃહસ્થાશ્રમ-પ્રશંસા

न्यायार्जितघनस्तत्त्वज्ञाननिष्ठोऽतिप्रियः ।

शास्त्रवित्तस्यवादी च गृहस्थोऽपि विमुच्यते ॥ ૧ ॥

જેણે ન્યાયથી ધન મેળવેલું છે, જેની નિષ્ઠા તત્ત્વ-જ્ઞાનમાં રહેલી છે, જેને આત્મિકિઓ પ્રિય છે; જે શાસ્ત્રને ભજનારા અને સત્યવાદી છે, તે ગૃહસ્થ જન પણ સંસારથી મુક્ત બને છે. ૧

यदि रामा यदि च रमा यदि तनयो विनयवीगुणोपेतः

तनये तनयोत्पत्तिः सुरवरनगरे किमाधिक्यम् ॥२॥

જો સારી સ્ત્રી હોય, લક્ષ્મી હોય અને વિનય, બુદ્ધિ શુભોષી મુક્ત પુત્ર હોય, તેમ જ છોકરાને ઘેર છોકરાનો જન્મ હોય, તો પછી ધંધના નગરમાં શું અધિક હોય છે ? ૨

सविप्रपादोदककर्मामानि सबेदशास्त्रध्वनिगर्जितानि ।
स्वाहास्वधाकारनिरन्तराणि स्वानन्दतुल्यानि
गृहाणि सानि ॥३॥

અતિથિ બ્રાહ્મણના પગ ધોતાં જેના આંગૂઠાકાદવ-વાળાં છે, વેદો અને શાસ્ત્રોના ધ્વનિઓ જેમાં સંભ-ળાતા હોય છે અને જેમાં નિરંતર સ્વાદો અને સ્વાનાનાં કાર્યો થાય છે, તે ઘર આત્માના આનંદ જેવાં છે. ૩

सानन्दं सदनं सुताश्च सुधियः कान्ता न दुर्माषिणी
सन्मित्रं सुधनं स्वयोषिति रतिश्चाज्ञापराः सेवकाः ।

આત્મિક શિવપૂજનં પ્રતિદિનં મિટ્રાન્નપાત ગૃહે

સાધોઃ સદ્ગુપાસતે દિ સતતં ધન્યો ગૃહસ્થાશ્રમઃ ॥૪॥

ઘર આનંદથી ભરેલું હોય, પુત્રો બુદ્ધિશાળી હોય, સ્ત્રી કઠોર વચન બોલનારી ન હોય, સારો મિત્ર હોય, ધરમા સારી રીતે વૈરા હોય, પોતાના સ્ત્રીમાં પ્રેમ હોય, આચારિક સેવકો હોય, મહેમાનોનો આદરસત્કાર થતો હોય, શિવના પૂજન હોય, દરરોજ મિટ્રાન અને મધુરા પાન હોય, તેમ જ સારા સજ્જનોનો સમાગમ હોય તેવા ગૃહસ્થાશ્રમ ખરેખર ધન્ય છે. ૪

मानुष्यं वरवंशजन्म विभवो दीर्घायुरारोग्यता

सन्मित्रं सुसुतः सती प्रियतमा भक्तिश्च नारायणे ।

વિદ્વત્ત સુજવત્ત્વમિન્દ્રિયજયઃ સત્પાત્રદાને રતિ-

સ્તે પુણ્યેન વિના ત્રયોદશ ગુણાઃ સંસારિણા દુર્લભાઃ ॥

સંસારી જનોને ધુણ વગર આ તેર શુભો મળવા દોહલા હોય છેઃ મનુષ્યપણ, ઉત્તમ વંશમાં જન્મ, વૈભવ, લાજુ આયુષ્ય, નીરોગીપણ, સારો મિત્ર, સારો પુત્ર, સતી સ્ત્રી, નાગવધુમાં ભક્તિ, વિદ્વતા, સુજન-પણ, ઈન્દ્રિયો પર જ્યાં તેમ જ સારા પાત્રને દાન કરવામાં પ્રીતિ. ૫

वंशो विश्ववत्सो जनुरनुपहतं स्वान्तमौत्रत्यकान्तं

લીલા શીલાનુકૂલા ક્ષપિતકલ્મિલા કાપિ વિદ્યાનરયા ।

વાળી વેળી ગુણનાં સમધિકયશસ્ત્રો સાધિકા સધિકા શ્રોઃ

શ્રીમદ્ગૌરીમયુરીમુદિર પુરહર ત્વરુપાયા ત્રિપાકઃ ॥

વિષમાં આભૂષણરૂપ બને એવા વંશ ‘જોડાપણ’થી વિનાનો જન્મ (રેદ), ઉત્તમતા ભાવે પ્રકાશનું અંતઃ-કરણ, શીલને અનુકૂળ સંસારની લીલા, કળિયુગના

મળને દૂર કરનાર નિર્દોષ વિદ્યા, શુદ્ધોની વેણીરૂપ બનેલી વાણી અને સારી રીતે વધતા યજ્ઞને સાધનારી લક્ષ્મી અધિક પ્રમાણમાં હોય; એ બધા શુદ્ધો જે પ્રાપ્ત થાય છે, તે હે પાર્વતીરૂપી અશ્વરીને મેઘ સમાન આનંદ આપનાર મહાદેવ ! તમારી કૃપાનું પરિણામ છે.

શૃદ્ધસ્થાશ્રમની નિંદા

યત્ર નાસ્તિ દધિમન્યનયોષો યત્ર નો હિ લઘવઃ શિશવશ્ચ । યત્ર નાસ્તિ ગુરુગૌરવપૂજા, તાનિ કિં વત ગૃહાણિ વનાનિ ॥૧॥

જ્યાં દહીં વલોવવાના ઘોષ ન હોય, જ્યાં નાનાં નાનાં બાળકો ન હોય, જ્યાં શુરજનોનાં ગૌરવનાં પૂજન ન હોય, તેવાં ઘર ઘર નથી પણ વન છે. ૧

ન વિપ્રપાલોદકપટ્કિલાનિ ન વેદશાસ્ત્રધનિ-ગર્જિતાનિ । સ્વાદ્વાસ્યવાકારવિવર્જિતાનિ રમશાન-સુલ્યાનિ ગૃહાણિ તાનિ ॥૨॥

જ્યાં બ્રાહ્મણના પગ ધોતાં કાદવ સ્થા ન હોય, જ્યાં વેદ અને શાસ્ત્રના પવનિઓ ગાજતા ન હોય અને જ્યાં સ્વાદાદૈ સ્વધાની ક્રિયાઓ થતી ન હોય, તેવાં ઘર તેા રમશાન જેવાં છે. ૨

ક્રોશન્તઃ શિશવઃ સઘારિ સદનં પટ્ટાવૃતં ચાઢ્ઢ્રણં શય્યા દંશવતી ચ રુદ્ધમશનં ધૂમેન પૂર્ણં ગૃહમ્ । માર્યા નિપુરુભાષિણી પ્રમુરપિ ક્રોધેન પૂર્ણઃ સદા જ્ઞાનં શીતલવારિણા હિ સતતં ચિન્થિમ્ગૃહસ્યાશ્રમમ્ ॥

બાળકો રડતાં હોય, જલથી ભરેલું ઘર હોય, કાદવથી ભરેલાં આંગણું હોય, માકડથી ભરેલા આટલા હોય, ભોજન લૂખાં હોય, ધરમાં ચારે બાજુ ધુમાડા હોય, સ્ત્રી કહોર વચન બોલનારી હોય, સ્વામી ક્રોધથી ભરેલો હોય અને રોજ દાંડા પાણીથી નાહવાનું હોય; તેવા શૃદ્ધસ્થાશ્રમને ધિક્કાર છે. ૩

તાવદ્દિશાનવદ્યા ગુણાળમહિમા રૂપસંપત્તિશૌર્યં સ્વસ્થાને સર્વશોભા પરગુણકથને વાક્પટુસ્તાવદેવ । યાવત્પાકાકુલાભિઃ સ્વગૃહયુવતિભિઃ પ્રેયિતાપત્યવન્ત્રાદ્ હે ધાવા નાસ્તિ લેલં ન ચ લવણમપીત્યાદિવાચાં પ્રચારઃ ॥

રસોક્તમાં રોકાયેલી ધરની સ્ત્રી છોકરાને મોકલીને તેના મુખે કહેવાયે છે, ‘હે બાપા ! તેલ નથી અને મીઠું પણ નથી.’ એ પ્રાર્થને જ્યાં સુધી ધરની વાણી સાંભળવાની ન મળે, ત્યાં સુધી જ વિદ્યા નિંદારહિત હોય છે. શુદ્ધોને મહિમા વધે છે, સ્વર્ગ, સંપત્તિ અને શૌર્ય દેખાય છે, પોતાના સ્થાનમાં સર્વ પ્રકારની શોભા હોય છે, તેમ જ બીજાના શુદ્ધો ગાથામાં વાણીની

કુશળતા પણ હોય છે. ૪

પુત્રપ્રશંસા

इदं तत्तन्नेहसर्वस्वं सममावृतद्विद्रयोः ।

अचन्दनमनोशीरं हृदयस्यानुलेपनम् ॥૧॥

પુત્ર એ ગરીબ અને ધનવાન બંનેને ત્યાં સમાન-રૂપે રહેવું સ્નેહનું સર્વસ્વ (સ્નેહનું સંપૂર્ણ ધન) છે. અને એ સુખક તથા સુઝંધી દ્રવ્યો વિનાનું હૃદયને આશ્વાદિત કરનારું લેપન છે. ૧

गृहे जानुचरः केल्यां मुग्धगमितमुखाम्बुजः ।

पुत्रः पुण्यवतामेव पात्रीभवति नेत्रयोः ॥૨॥

ઘરની અંદર ધૂંટણિયે ફરતો અને રમત કરતાં નિર્દોષ મુખકમલથી હસતો એવો પુત્ર પુણ્યશાળી જનોની નજરે જ જોવા મળે છે. ૨

स्वर्गर्भशुकिनिर्भ्रंજं सुवृत्तं सुतमौक्तिकम् ।

वंशश्रीतिलकीभूतं मन्दभाग्यस्य दुर्लभम् ॥૩॥

પોતાની જાનાં ગલરૂપી છીપમાંથી નીકળેલો, સારા આચારવાળો અને વંશની શોભાના તિલકરૂપ પુત્રરૂપી રત્ન એ મંદ ભાગ્યવાળાને દુર્લભ હોય છે. ૩

वर्धते न विरं लोके वंशलक्ष्मीरसंततिः ।

स्वल्पपावशेषितलेहवर्तिमालેव दीपिका ॥૪॥

જેમાં થોડું જ તેલ અને દિવેટ બાકી રહ્યાં હોય, એવો દીવો લાંબો વખત રહેતો નથી, તેમ સ્નેહ અને વર્તનથી પ્રાપ્ત થનારી સંતતિ ન હોય તેા વંશની શોભા લોકમાં વધતી નથી. ૪

अन्तःकरणत्वत्त्वस्य दंपत्योः स्नेहसंभ्रयात् ।

आनन्दमन्यिरेकोऽयमपत्यमिति वध्यते ॥૫॥

પતિ અને પત્નીના સ્નેહના આધારને કારણે અંતઃકરણના તત્ત્વની જે એક આનંદસ્વરૂપ ગર્હ બંધાય છે, તેને જ સંતાન કહે છે. ૫

दिग्वासतं गतवीर्यं जटिलं धूलिधूसरम् ।

पुण्यधिका हि पश्यन्ति गङ्गाधरमिवात्मजम् ॥

મંજાને ધારણ કરનાર મહાદેવની જેમ દિગ્બર (નાશ્રપૂજા), લજ્જા વિનાના, જટાવાળા અને ધૂળથી ખરડાયેલા બાળકને તેા વિશેષ પુણ્યશાળી જનો જ નોઈ શકે છે. ૬

धूलिधूसरसर्वाद्भो विकसहन्तकेसरः ।

आस्ते कस्यापि धन्यस्य द्वारि दन्ती गृहेऽर्भकः ॥

જેનાં બધાં અંગે ધૂળથી ખરડાયાં છે અને જેના મુખમાં કળંગેલા જેવા દાંત વિકાસ પામ્યા છે એવા હાથી અને એવા બાળક દોઈ પુણ્યશાળીને ઘેર જ હોય છે. ૭

નિન્દયે પિતૃમિસ્તૈર્નિરપત્યધનઃ પુમાન્ ।

અધ્વનીનૈરતિશ્રાન્તૈરવકેશીઃ પાદપઃ ॥૮॥

અત્યંત થાકી ગયેલા વટેમાથુઓ જેમ ફળ વિનાના વાંઝિયા ઝાડની નિંદા કરે છે તેમ જેને અપત્યધી ધન નથી તેવા-પુરુષની ધણી જ તપી ગયેલા પિતૃઓ નિંદા કરે છે. ૮

કિં સૃષ્ટે સુતવચનં સૃષ્ટરં કિં તદેવ સુતવચનમ્ ।

સૃષ્ટાન્સૃષ્ટતમં કિં શ્રુતિપરિપક્વં તદેવ સુતવચનમ્ ॥૯॥

‘આ લોકમાં મીઠું શું ?’ ‘પુત્રનું વચન.’ તેનાથી વિશેષ મીઠું શું ?’ ‘તે પણ પુત્રનું વચન.’ ‘મીઠા પદાર્થોથી ત્યે તેવું ઉત્તમ મીઠું શું ?’ ‘તે પણ પુત્રનું વચન કે જે કાનને માટે પાકેલા મીઠા ફળ જેવું બની ગયું છે.’ ૯

ષરોરુદ્વાદુઃપ્રમિતૈઃ પયોમિરાપૂર્વકેભ્યા નિજમાસ્યગર્ભમ્ ।

ફૂલકૃત્ય માતૃવંદને હસન્તે તનૂર્ભવં પદયતિ કોઽપિ ધન્યઃ ॥

ધાવતું બાળક માતાના સ્તનમાંથી ઝરતા દૂધને પોતાના મુખની અંદર ભરીને પછી રમતથી ફૂલકાર કરીને હસવા લાગે છે, તેવા રમતા બાળકને કોઈ બાગ્યશાળી જ ભુજે છે. ૧૦

કૃતચદ્રકર્મણં ગણેષુ કિશ્લિત્કળવર્તિકિણિ રિદ્ધિદ્વિપદ્મમ્ ।

યદિ સન્મહિતં શ્રિતં સ્યાત્તદિદં સઘ્નદિતં ભવેત્તદાનીમ્ ॥૧૧॥

ગોઠિયા મિત્રોમાં ઘૂંટણિયે ફરનારા અને ધૂધરીઓના અવાજ કરતા ચરણકમળને ધસડતા એવા પુત્ર ભ્યારે ધરમાં રહેલો હોય, ત્યારે તે ધર કલ્યાણકારક બને છે. ૧૧

અહં કિમન્વા કિમમીષ્ટતાપદે, તવેતિ માતુર્ધૃરિ સાતપૃષ્ઠયા ।

પ્રલોભ્ય સુલ્યં પ્રવવન્તમર્મકં, મુદા હસન્નિગ્ધિતિ મૂર્ધિ પ્રણયમાર્ઘ ॥૧૨॥

ભ્યારે માતાની સમક્ષ પિતાએ પૂછ્યું કે, ‘તને હું વડાલો લાડું છું કે તારી માતા ?’ ત્યારે માતાપિતા બંનેને લોકાલીન ‘બંને સરખાં વડાલાં લાગે છે.’ એમ કહીને હસતા બાળકના મસ્તકને સંધનાર શ્લેષ્ય-જન પુણ્યશાળી છે. ૧૨

આલક્યદન્તમુકુલાનનિમિત્તહાસૈ-

રન્યકર્તૃર્ગર્ભનીયવચઃ પ્રવૃત્તીન્ ।

અઙ્કાશ્રયપ્રણયિતસ્તનયાન્વહન્તો

ધન્યાસ્તદ્વદ્ધરજસા મહિનીમવન્તિ ॥૧૩॥

પત્ર કારણે હાસ્યો કરીને પોતાના દાંતની કળાઓને બતાવનાર તેમ જ અસ્પષ્ટ શબ્દથી મીઠાં લાગતાં વચનોને બોલનાર નાનાં બાળકો બોળામાં બેસવાને માટે

પ્રેમ કરતાં હોય, તેમને બોળામાં બેસાડવાથી અને તેમનાં અંગોથી જે મહિન થયેલા છે, એવા પુરુષો ધન્ય છે.

આનન્દસુતિરાત્મનો નયનચોરન્તઃ સુધામ્યજ્ઞનં પ્રસ્તારઃ પ્રણયસ્ય મન્મથતરોઃ પુષ્પં પ્રસાદો રતેઃ ।

આલોનં હૃદયદ્વિપસ્ય વિપયારણેષુ સન્ધારિણો દંપત્યોરિદ્ધિ લભ્યતે સુકૃતતઃ સંસારસારઃ સુતઃ ॥

જે પુત્ર આત્માના આનંદનું ઝરણું છે, જે આંખોનું અમૃતરૂપી અંજન છે; જે પ્રેમના વિસ્તારરૂપ છે, જે કામદેવરૂપી વૃક્ષનું ફૂલ છે, જે રતિવિલાસની પ્રસાદી છે, જે વિષયરૂપી જંગલમાં ભટકતા હૃદયરૂપી હાથીને બાંધવાનું સ્થાન છે તેમ જ જે સંસારના સારરૂપ છે એવા પુત્ર પતિપત્નીના સારા પુણ્યકાર્યથી જ પ્રાપ્ત થાય છે.

સત્યુત્પત્તિ

एकोऽपि गुणवानुत्रो निर्गुणः किं शतरपि ।

एकश्चन्द्रो जगद्यक्षुर्नक्षत्रैः किं प्रयोजनम् ॥१॥

સો શુચરુદિત પુત્રો હોય, તેના કરતાં એક શુચવાન પુત્ર સારો. એક ચંદ્ર જગતને પ્રકાશ આપનાર બને છે, પણ અનેક નક્ષત્રોથી શુ પ્રયોજન સિદ્ધ થાય છે ? ૧

एकेन हि सुदृक्षेण पुष्पितेन सुगन्धिना ।

वासितं तद्वनं सर्वं सुपुत्रेण कुलं यथा ॥२॥

પુષ્પોથી ભરેલા સુગંધીદાર એક સારા વૃક્ષથી આપું વન સુવાસિત બને છે; તેમ એક સારા પુત્રથી કુળ દીપે છે. ૨

प्रहया वा विसारिण्या यो बलेन घनेन वा ।

धुरं वहति गोत्रस्य जननी तेन पुत्रिणी ॥३॥

વિસ્તાર પામતી છુદિથી, બળથી કે ધનથી પોતાના કુલજોત્રની ધુરાને જે ધારણ કરે છે, તે પુત્રની માતા પુત્રવાળી ગણાય છે. ૩

एवेनापि सुपुत्रेण विद्यायुक्तेन भास्ते ।

कुलं पुरुषसिंहेन चन्द्रेणैव हि शर्वरी ॥४॥

જેમ એક જ ચંદ્રથી રાત શોભે છે તેમ વિદ્યાવાળા અને પુરુષોમાં સિંહ જેવા એક સારા પુત્રથી પણ કુળ શોભે છે. ૪

फो घन्यो बहुभिः पुत्रैः कुशलापूरणाढकैः ।

वरमेकः कुलाम्नी यत्र विभ्रयते पिता ॥५॥

કુશલાથી ભરેલી કોઠીઓ જેવા ઘણા પુત્રોથી કુળ પોતાને ધન્ય માને ? કુળનો આધાર બનનાર એક પુત્ર પણ એક છે, જેને ઘીધે પિતાની ખ્યાતિ વધે છે. ૫

पुण्यतीर्थं शृतं येन तपः क्षाप्यतिदुष्करम् ।

तस्य पुत्रो भवेद्भयः सम्बुद्धो धार्मिकः सुपीः ॥

જેણે પવિત્ર તીર્થમાં જઈને અત્યંત દુઃખરૂં તપ કર્યું હોય, તેનો પુત્ર આસાંકિત, ધનિક, ધાર્મિક અને શુદ્ધિશાળી થાય છે. ૬

વરમેકો ગુણી પુત્રો ન ચ મૂર્ચશતાન્યપિ ।

एकश्चन्द्रस्तमो हन्ति न च तारागणोऽपि च ॥૭॥

સો મૂર્ખ પુત્રો કરતાં એક શુણ્ણવાન પુત્ર સારો. એક જ ચંદ્ર અધકારનો નાશ કરે છે, પણ તારાઓના સમુદાયથી અધકાર દૂર થઈ શકતો નથી. ૭

एवेनापि सुपुत्रेण सिंही स्वपिति निर्भयम् ।

सहैव दशभिः पुत्रैर्भरि वहति गर्दभी ॥૮॥

એક જ સારા પુત્ર વડે સિંહણું નિર્ભય બનીને સૂઈ જાય છે, બ્યારે દશ પુત્રો હોવા છતાં ગર્દભી તેમની સાથે ભાર ઊંચકતી હોય છે. ૮

एकेनापि सुपुत्रेण जायमानेन सत्कुलम् ।

शशिना च व गगनं सर्वदैवोज्ज्वलीकृतम् ॥૯॥

એક જ ચંદ્ર પ્રગટતાં જગત ઉજ્જ્વળ બને છે તેમ એક પણ સારો પુત્ર પેદા થાય, તેથી આખું કુળ ઉજ્જ્વળ બને છે. ૯

किं जातैर्बहुभिः पुत्रैः शोकसंतापकारकैः ।

वरमेकः कुलालम्बी यत्र विश्राम्यते कुलम् ॥૧૦॥

શોક અને સંતાપ કરાવનારા ધણા પુત્રો હોય, તેથી શું ? કુળને આધાર આપનાર એક પુત્ર ઉત્તમ છે કે જ્યાં કુળને વિશ્રાંતિ મળે છે. ૧૦

कुम्भः परिमितमन्त्रः पितृव्यसौ कुम्भसंभवोऽम्भोधिम् ।

अतिरिच्यते सुजन्मा कश्चिज्जनक निजेन चरितेन ॥૧૧॥

કુંભ પોતાના માપ જેટલું જ જળ પીએ છે, પરંતુ ધાડામાંથી જન્મેલા અગરત્યમુનિ સમુદ્રને પી જાય છે; એ રીતે પુત્ર પોતાના ચરિતથી પોતાના પિતા કરતાં બધી રીતે ચઢી જાય છે. ૧૧

विद्याविहीना बहवोऽपि पुत्राः, कल्पायुषः सन्तु पितुः किमेतैः । क्षयिष्णुना वापि कल्पावता वा, तस्य प्रमोदः शशिनेव सिन्धोः ॥૧૨॥

ચંદ્ર ક્ષયરોગથી પીડાય છે, છતાં કલાવાન છે, તેથી સમુદ્રને અત્યંત આનંદ થાય છે; તે રીતે એક શુણ્ણવાન પુત્રથી પિતાને આનંદ થાય છે. પરંતુ વિદ્યા વિનાના ધણા પુત્રો લાંબા આયુષ્યવાળા હોય, તેથી પિતાને શું ? ૧૨

पात्रं न तापयति नैव मलं प्रसूते

स्नेहं न संहरति नैव गुणान्क्षिणोति ।

द्रव्यावसानसमये चલतां न धत्ते

सत्यं एव कुलसन्नि कोऽपि दीपः ॥૧૩॥

કુળવાનના ઘરમાં પ્રગટ થયેલા પુત્ર એ તો એક વિલક્ષણ હોવા છે. હોવા તો કાંડિયાને તપાવે છે પણ પુત્ર કુળને તપાવતો નથી. હોવા મેશ બહાર કાઢે છે, પણ પુત્ર મળ કાઢતો નથી. હોવા તેલ પી જાય છે પણ પુત્ર સ્નેહનો નાશ કરતો નથી. હોવા શુણ્ણ (દિવેટ) ઓછી કરે છે પણ પુત્ર શુણ્ણ ઓછા કરતો નથી. હોવા સામગ્રી ખૂટી જતાં ચાલે જાય છે, પણ પુત્ર દ્રવ્ય ઓછું થતાં ત્યજી જતો નથી. ૧૩

કુપુત્રનિંદા

किं तेन जातु जातेन मातृयौवनहारिणा ।

आरोहति न यः स्वस्य वंशस्थामे चञ्चो यथा ॥

જેમ વાંસની ટાંચે ખગળી જેમ જે પોતાના વંશમાં અગ્રેસર બનીને વિરાજતો નથી; તે પુત્રના જન્મથી શું ? તે તો ફક્ત માતાના યૌવનને હરનારો છે. ૧

किं तया कियते चेन्वा य न दोग्ध्री न गर्भिणी ।

कोऽयं पुत्रेण जातेन यो न विद्वान्न धार्मिकः ॥

જે માય દૂધથી ન હોય કે ગર્ભિણી ન હોય, તે માયને શું કરવાની ? એ રીતે જે પુત્ર વિદ્વાન કે ધાર્મિક ન હોય, તે પુત્રથી શું લાભ ? ૨

एकेन शुक्रवृक्षेण दक्षमानेन बह्निना ।

दहन्ते सहनं सर्वं दुष्पुत्रेण कुलं तथा ॥૩॥

એક સૂકું ઝાડ અગ્નિથી બળવા માડતાં તેનાથી આખું વન બળવા મારે છે, તે રીતે ખરાબ પુત્રથી કુળ બળવા લાગે છે. ૩

कोटरान्तस्थितो बह्निस्तुरुमेकं दहेत्खलु ।

कुपुत्रस्तु कुले जातः खकुल नाशयत्यहो ॥૪॥

કોટના ઊંઘોમાં રહેલા અગ્નિ એક જ વૃક્ષને બાળે છે; પરંતુ કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલા કુપુત્ર પોતાના કુળને નાશ કરે છે. ૪

अजातशत्रुमूर्खाणां वरमाद्यौ न चास्तिमः ।

सकृद्दुःखकरावाद्यावन्तिमस्तु पदे पदे ॥૫॥

ન જન્મેલો, મરી ગયેલો અને મૂર્ખ આ ત્રણ પ્રકારના પુત્રોમાં પહેલા બે પુત્રો સારા, પણ છેલ્લો સારો નહિ; કારણ કે પહેલા બે પુત્રો તો એક જ વખત દુઃખ આપનારા હોય છે અને મૂર્ખ તો પગલે પગલે દુઃખ આપે છે. ૫

अजातशत्रुमूर्खेभ्यो सूतजातौ सुतौ वरौ ।

यत्स्तावत्पदुःखाय चावजीवं जहौ दहेत् ॥૬॥

ન જન્મેલા, જન્મીને મરી ગયેલા અને મૂર્ખ પોતાના આ ત્રણમાંથી પહેલા બે પ્રકારના પુત્રો સારા,

કારણ કે તે થોડો વખત દુઃખ આપે છે અને જડ તો જીવનભર બાળ્યા કરે છે. ૬

યસ્ય પુત્રો ન વૈ વિદ્વાન્ શૂરો ન ચ ધાર્મિકઃ ।

અપ્રકાશં કુલં તસ્ય નષ્ટચન્દ્રે ચ શર્વરી ॥૭॥

જેમ ચંદ્ર વિનાની રાત્રિ અંધારી હોય છે, તેમ જેનો પુત્ર વિદ્વાન ન હોય, શરવીર ન હોય કે ધાર્મિક ન હોય, તેનું કુળ પ્રકાશ વિનાનું છે. ૭

અવિનીતઃ સુતો જાતઃ કથં ન દહનામકઃ ।

વિનીતગુ સુતો જાતઃ કથં ન પુરુષોત્તમઃ ॥૮॥

જે અવિઘેટા પર નીત-ખેડેલ છે, એવો દેવ અગ્નિ કહેવાય છે; એ રીતે જે પુત્ર અવિનીત (વિનયરહિત) હોય, તેને અગ્નિરૂપ અર્થાત્ અગ્નિની જેમ બાળનારો કેમ ન કહેવાય? તે જ રીતે વિઘેટા પર નીત-ખેડેલ એવા દેવ પુરુષોત્તમ કહેવાય છે, તેમ જે પુત્ર વિનીત છે, તેને પુરુષોત્તમ ઉત્તમ કેમ ન કહેવો? ૮

દાને તપસિ શૌર્યં ચ યસ્ય ન પ્રથિતં યશઃ ।

વિદ્યાયામર્થલાભે ચ માતૃરુચાર એવ સઃ ॥૯॥

દાન, તપ, શૌર્ય, વિદ્યા અને અર્થલાભ એટલામાં જેનો યશ ફેલાયો નથી, તે પુત્ર માતાના મળરૂપે છે. ૯

નિરુસાહં નિરાનન્દં નિર્વિર્યમરિનન્દનમ્ ।

મા સ્મ સીમન્તિની કાચિજ્જનયેતુરુમીદશમ્ ॥

સોભાડયવતી નારી એવા ઢાઈ પુત્રને જન્મ ન આપે કે જે ઉત્સાહ વિનાનો, આનંદ વિનાનો, પ્રસન્ન વિનાનો અને શત્રુને આનંદ આપનારો હોય. ૧૦

વરં ગર્ભસ્થાવો વરમપિ ચ નૈત્રામિગમનં

વરં જાતપ્રેતો વરમપિ ચ કન્દૈવ જનિતા ।

વરં વન્ધ્યા માર્યાં વરમપિ ચ ગર્ભેનુ વસતિ-

નં ચાવિદ્વાન્સપ્તવિમુણયુક્તોઽપિ સનયઃ ॥૧૧॥

રૂપ, દ્રવ્ય કે શુદ્ધ વિનાના મૂર્ખ પુત્ર કરતા તો ગર્ભસ્થ થાય તે સારો, સ્ત્રીગમન ન કરાય તે સારું, જન્મીને મરી જાય તે સારું, કન્યા જ પેદા થાય તે સારી, સ્ત્રી વાંઝણી રહે તે સારું કે પછી ગર્ભમાં જ અટકી જાય તે સારું. ૧૧

પિત્રોર્નૈવ ઘ્વઃ શૃણોતિ દિવસત્યાગે પ્રજત્યાલયં

યાન્તીમિયુવતીમિરધ્વનિ મુઠ્ઠઃ કૌતુહલં ચિન્દતિ ।

ચન્દ્રનામુપદેશવાચિ વદતિ કૌંધિકતાનં ઘ્વઃ ।

સાપૂર્ણિન્દતિ દુર્જનં ચ મનુતે મિત્રે કુપુત્રો જનઃ ॥૧૨

જે મૂર્ખ પુત્ર હોય છે, તે માતાપિતાનાં ઘણું સાંભળતો નથી, દિવસ આયતી જતાં રખડતો રખડતો ચેર આવે છે, રસ્તે જતી સ્ત્રીઓથી થતાં કૌતુક-એજાઓ

જોયા કરે છે, કુટુંબીજનો ન્યારે ઉપદેશના વચન કહે ત્યારે કોધમાં આવીને બરાડા પાડે છે, સાધુજનોની નિંદા કરે છે અને દુર્જનને મિત્ર માને છે. ૧૨

નસીબનો મહિમા

દેવમુલ્લઘ્વે ચત્કાર્યં ક્રિયતે ફલઘન તત્ ।

સરોમ્મશ્વાતકેનાચં ગલરન્ધ્રેગ ગચ્છતિ ॥ ૧ ॥

જે કાર્ય નસીબને ઓળંગીને કરવામાં આવે છે, તે ફળવાળું થતું નથી, ચાતક સરોવરના જળને પીએ છે, પણ તે જળના છિદ્રમાંથી નીકળી જાય છે. ૧

માગ્યવન્તં પ્રસૂયેથા મા શૂરં મા ચ પઠિતમ્ ।

શૂરાશ્ચ વૃતવિદ્યાશ્ચ વને સીદન્તિ પાણ્ડવાઃ ॥ ૨ ॥

હે સ્ત્રી! તુ શરવીર કે પંડિતને જન્મ ન આપતાં, ભાગ્યશાળી પુત્રને જન્મ આપજે. પાંડવો શરવીર અને વિદ્વાન હોવા છતાં વનમાં દુઃખ પામ્યા છે. ૨

ન કેવલં મનુષ્યેનુ દેવં દેવેષ્વપિ પ્રમુ ।

સતિ મિત્રે ધનાધ્યક્ષે ચર્મપ્રાવરણો હરઃ ॥ ૩ ॥

નસીબ માણસોમાં જ મોટું છે, એમ નથી, તે તો દેવોમાં પણ પ્રભાવશાળી છે, કુબેરજી સારી મિત્ર હોવા છતાં, મહાદેવ શરીર ચામડું પહેરે છે. ૩

સચ્ચિદ્રો મધ્યકુટિલઃ કર્ણઃ સ્વર્ણસ્ય માજનમ્ ।

ધિદેવં નિર્મલં ચક્ષુઃ પાત્રં કજ્જલમ્સનઃ ॥ ૪ ॥

કાન છિદ્રવાળો અને વચમાં વાકા હોવા છતાં, સોનાના આભૂષણને યોગ્ય બને છે; પરંતુ આખું નિર્મળ હોવા છતાં, કાજળની ભસ્મને યોગ્ય ગણાય છે; મારે નસીબને ધિક્કાર છે. ૪

અગવન્તૌ જગન્નેત્રે સૂર્યાચન્દ્રમસાવપિ ।

પથ ગચ્છતિ દ્વાસ્તે નિયતિઃ કેન લઘ્વયતે ॥ ૫ ॥

સૂર્ય અને ચંદ્ર બંને ભગવાન છે અને ભગવાનને તેજ છે, છતાં તે બંને અસ્ત પામે છે; ભુઓ કે નસીબને કાશ્ય ઓળંગી શકે છે? ૫

કિં કરોતિ નરઃ પ્રાક્તઃ શૂરો વાપ્યય પઠિતઃ ।

દેવં યસ્ય ફલાન્વેપિ કરોતિ વિફલઃ ક્રિયાઃ ॥ ૬ ॥

માણસ ભુદિશાળી, શરવીર કે પંડિત હોય; પણ જીને શોધીને લાવી આપનારું નસીબ જ ન્યારે તેની ક્રિયાઓને નિષ્ફળ બનાવતું હોય ત્યારે તે શુ કરી શકે? દેવે વિમુરવોં યાતે ન ફોડ્યસ્તિ સહાયવાન્ ।

પિતા માતા તથા માર્યા ધ્રાતા ઘાય સહોદરઃ ॥૭॥

પિતા, માતા, સ્ત્રી, કુટુંબીજનો કે ભાઈ; એ બધાં હોવા છતાં, જે નસીબ અવળું હોય, તો ઢાઈ સદા-યક બનવું નથી. ૭

પિવન્તિ મધુ પદ્યેષુ મૃદ્ધાઃ કેસરધૂસરાઃ ।

હંતાઃ શેવાલમશન્તિ ધિદૈવમસમજ્ઞસમ્ ॥ ૮ ॥

કમળના કેસરથી રંગાયેલા ભચરા કમળની અંદરના મધુરસને પીએ છે અને રાજકુલના શેવાળ ખાય છે; આ રીતે અયોગ્ય કાર્ય કરનાર નસીબને પિકારે છે. ૮ કરોતુ નામ નીતિજ્ઞો વ્યવસાયમિતસ્તતઃ ।

ફલં પુનસ્તદેવાસ્ય યદ્વિષેર્મનસિ સ્થિતમ્ ॥ ૯ ॥

કાર્યની પદ્ધતિને-યોજનાને જાણનારો મનુષ્ય આમ-તેમ માર્ગો મારીને ગમે તેટલા ધંધા કરે, પરંતુ તેણે ફળ તો નસીબે પોતાના મનમાં જે ધાર્યું હતું, તે જ મળવાનું છે. ૯

દૈવં ફલતિ સર્વત્ર ન વિદ્યા ન ચ પૌરુષમ્ ।

સમુદ્રમથનાદેભે હરિત્કેશ્વીં હરો વિપમ્ ॥ ૧૦ ॥

નસીબ બધે ઠેકાણે ફળ આપતું હોય છે, વિદ્યા કે પુરુષાર્થ ફળતા નથી. સમુદ્રનું મંથન કરવામાં આવ્યું ત્યારે વિષ્ણુને લક્ષ્મી મળ્યાં અને મહાદેવને ઝેર મળ્યું. દૈવં ફલતિ સર્વત્ર ન વિદ્યા ન ચ પૌરુષમ્ ।

પાપાણસ્ય ક્રુતો વિદ્યા યેન દેવત્વમાગતઃ ॥ ૧૧ ॥

બધે ઠેકાણે નસીબ ફળતું હોય છે, વિદ્યા કે પુરુષાર્થ નહીં. જુઓને પ્રયત્નને વળી વિદ્યા ક્યાંથી? જતાં પણ તે દેવપણને પામ્યો છે. ૧૧

યથા યેનુસહસ્રેષુ વત્સો વિન્દતિ માતરમ્ ।

તથા પૂર્વકૃતં કર્મ કર્તામનુગચ્છતિ ॥ ૧૨ ॥

જેમ હજાર ગાયોમાં વાછું પોતાની માને ઝોળખી લે છે, એ રીતે પહેલાં કરેલા કર્મ પોતાના કર્તાની પાસે પહોંચી જાય છે. ૧૨

અપ્રેર્યમાનાનિ યથા પુષ્પાણિ ચ ફલાનિ ચ ।

સ્વ કાલં નાતિવર્તન્તે તથા કર્મ પુરા કૃતમ્ ॥ ૧૩ ॥

ફળ કે ફલ વગેરેને કાઈ કહેવા જતું નથી, તે પશુ તે પોતપોતાના કાળને ઝોળખતાં નથી. (સમય અમણે ખીલે જ છે.) તે રીતે પહેલાં કરેલું કર્મ પોતપોતાના કાળને ઝોળખતું નથી. અર્થાત્ પોતાના સમય થયે ફળ આપે જ છે. ૧૩

વિપત્તૌં કિં વિપાદેન સંપત્તૌં હર્ષणेન કિમ્ ।

મવિતવ્યં મવત્યેવ કર્મણામીદૃશી ગતિઃ ॥ ૧૪ ॥

આપત્તિ આવે ત્યારે ખેદ કરવાથી શું અને સંપત્તિ આવતાં હર્ષ પામવાથી શું? જે કાળે જે થવાનું છે, તે થવાનું જ! કોની ગતિ જ એ અકરારની હોય છે. ૧૪

હરિણાપિ હરેણાપિ મ્રગ્ગણા ત્રિદૈશૌરપિ ।

છલાટલિખિતા રેરના ન શક્યા પરિમાર્જિતમ્ ॥ ૧૫ ॥

છલાટમાં વિદ્યાતાએ જે રેખા દોરી છે, તેને વિષ્ણુ, મહાદેવ, બ્રહ્મા કે દેવોમાંથી કોઈ જોડવાને યતિમાન નથી. ૧૫

સુહૃદો જ્ઞાતયઃ પુત્રા ખાતરઃ પિતરાવપિ ।

નાતુસ્મરન્તિ સ્વજનં યસ્ય દૈવમદક્ષિણમ્ ॥ ૧૬ ॥

જેનું લાગ્ય વાંકું છે, તેને મિત્રો, જાતિજનો, પુત્રો, ભાઈઓ, માતાપિતા કે સ્વજન તેમાંનું કોઈ યાદ કરતું નથી. ૧૬

અચિન્તિતાનિ દુઃસ્થાનિ યથૈવાયાન્તિ દેહિનામ્ ।

સુરાન્યપિ તથા મન્યે દૈવમત્રાતિરિચ્યતે ॥ ૧૭ ॥

જેમ દેહધારી પ્રાણીઓને અણધાર્યાં દુઃખો આવી પડે છે, તેમ સુખ પણ અણધાર્યાં આવે છે, તેમ હું માનું છું; કારણ કે આમાં નસીબ જ ચઢી જાય છે. ૧૭

અચાચિતઃ સુલ્લં દત્તે ચાચિતશ્ચ ન યચ્છતિ ।

સર્વત્વં ચાપિ હરતે વિધિરુચ્છ્વલ્લો નૃણામ્ ॥ ૧૮ ॥

માણુઓનું નસીબ એવું તો ઉચ્છ્વલ્લો બસ હોય છે કે, તેની યાચના કરે નહિ, તો તે સુખ આપે છે અને યાચના કરે તો સુખ આપતું નથી; એટલું જ નહિ, તે બધું જ હરી લે પણ ખરું! ૧૮

મનોરથાન્કરોતુર્લુચ્છેનો દૈવહતાનપિ ।

સિદ્ધયસિદ્ધયોઃ સમં કુર્યોદૈવં દિ કલસાધનમ્ ॥ ૧૯ ॥

લાગ્યથી નષ્ટ કરવામાં આવેલા હોવા છતાં માણસ અનેક મોટા મનોરથો કરે છે; પરંતુ નસીબ તેને સિદ્ધિ અને અસિદ્ધિમાં સમાન બનાવી દે છે; કારણ કે નસીબ જ ફળ આપનારું સાધન છે. ૧૯

પિતા રજાકરો યસ્ય લક્ષ્મીર્લસ્ય સહોદરી ।

શઙ્કો રોદિતિ મિશ્કાર્ય ફલં ભાયાનુસારઃ ॥ ૨૦ ॥

જેના પિતા રત્નાકર-સમુદ્ર છે અને જેની સર્ગી બહેન લક્ષ્મી છે, એવો શંખ લિશ્કાની યાચના કરતો રુદન કરે છે; માટે ફળ તો લાગ્યને અનુસરીને મળે છે. વાદરૂપી જાયતે બુદ્ધિવ્યવસાયોડિપિ તાદરૂપઃ ।

સહાયસ્તાદશાયૈવ યાદરૂપી મવિતવ્યતા ॥ ૨૧ ॥

જેનું નસીબમાં જનવાનું હોય, તેવી જ છુલ્હિ થાય છે. કામધંધા પણ તેવા જ સહે છે અને સહાય પણ તેવી જ હોય છે. ૨૧

મવિતવ્યં મવત્યેવ નારિકેલફલાન્નુવન્ ।

ગન્તવ્યં ગતમિત્યાહુર્ગંજમુક્તકપિત્યવન્ ॥ ૨૨ ॥

નાળિયેરના કાચલામાંથી પાણી પસાર થઈ શકે તેમ હોય નથી, છતાં નાળિયેરમાં પાણી બહાર નીકળે છે. અને ઠેકાણા કાચલામાં થઈને તેમાંના ગર બહાર

નીકળી શકે તેમ હોયું નથી, છતાં હાથોએ આધેલા (ખાઈને આખા જ કાઢેલા) ડહામાં તે હોતો નથી. તેમ જે મળવાનું હોય છે તે (એવે એમ ન લાગતું હોય છતાં) મળે જ છે; અને જવાનું હોય છે તે (એવે તેટલું સુરક્ષિત હોવા છતાં) નબ છે જ. ૨૨

મહત્તામાશ્રયેડપિ સ્યાત્ ફલં માર્યાનુસારતઃ ।

ईशस्य कण्ठलोडपि वासुकिर्वायुमक्षकः ॥ २३ ॥

મોટાઓનો આશ્રય કયો હોય તો પશુ કણ તો ભાગ્યને અનુસરીને જ મળવાનું છે. વાસુકિ નામ મહાદેવના ગળે વીંટાયો હોવા છતાં તેને વાયુનું ભોજન કરવું પડે છે.

કર્મણા વાધ્યતે બુદ્ધિર્ન બુદ્ધયા કર્મ વાધ્યતે ।

सुबुद्धिरपि यद्रामो हैमं हरिणमन्वगात् ॥ २४ ॥

બુદ્ધિ કર્મનેજે હણી નબ છે, બુદ્ધિથી કર્મનેજ બદલાતો નથી. સારી બુદ્ધિવાળા હોવા છતાં શમચંદ્ર સોનેરી યુગની પાછળ ગયા હતા. ૨૪

ગુણોડપિ હોયતાં યાતિ વક્ત્રીમૂતે ત્રિયાતરિ ।

सानुक्ते पुनस्तस्मिन्दोषोडपि च गुणायते ॥ २५ ॥

જ્યારે વિદ્યાતા વાંકા અને છે, ત્યારે ગુણ પશુ દોષરૂપ બની નબ છે અને જ્યારે વિદ્યાતા અતુરૂપ હોય છે, ત્યારે દોષ પશુ ગુણરૂપ બની નબ છે. ૨૫

અવશ્યમાવિનો ભાવા ભવન્તિ મહત્તામપિ ।

नम्रैर्व नीलकण्ठस्य महादिशयनं हरेः ॥ २६ ॥

જે બનાવો બનવાના હોય છે, તે મોટા પુરુષોને માટે પશુ બને જ છે. નીલકંઠ મહાદેવને નાગા રહેવાનું અને ભગવાન વિશ્વને શેષનારાયણ પર સ્થાનું નિર્માણ થયેલું જ છે. ૨૬

પુરુષઃ પૌરુષ તાવચાવદૈર્વ તુ સન્મુખમ્ ।

विपरीतगतं दैव पुरुषो न च पौरुषम् ॥ २७ ॥

જ્યાં સુધી દૈવ અતુરૂપ હોય, ત્યાં સુધી પુરુષ અને પુરુષાદૈવ બંને સફળ થાય છે અને જ્યાં દૈવ વિપરીત બની ગયું છે તરત પુરુષ કે પુરુષાદૈવ કંઈ રહેતું નથી. ૨૭

ન દેવસેવયા યાતિ કર્મવન્ધઃ પરિક્ષયમ્ ।

जयास घासमेवासौ घलीवर्दः कपर्दिनः ॥ २८ ॥

દેવોની સેવા કરવાથી પશુ કર્મનાં બંધન નાશ પામતાં નથી, મહાદેવનો બગદ પશુ ઘાસ જ ખાતો હોય છે. ૨૮

અવશ્યમાવિમાવાનાં પ્રતીકારો મહેવદિ ।

तदा दुःखैर्न लिप्येरन्नलरामयुषिष्ठिराः ॥ २९ ॥

જે જે ભાવો અવશ્ય બનવાના છે, તેમને જો અટકાવી શકાતા હોત, તો નળ, રામ કે યુધિષ્ઠિર જેવા મહાપુરુષો દુઃખોથી સેપાત નહિ. ૨૯

મવિતવ્યં યથા યેન નાસૌ ભવતિ વાન્યથા ।

नीयते तेन मार्गेण स्वयं वा तत्र गच्छति ॥ ३० ॥

જે રીતે અને જે કારણથી જે બનવાનું છે, તે અન્યથા થવાનું નથી. દૈવ વડે માણસ સ્વયં તે જ માર્ગે દોરી જવાય છે અથવા જો તેનાં પહેલેથી નબ છે. ૩૦

ફિકં કરોતિ નરઃ પ્રાજ્ઞઃ પ્રેયમાણઃ સ્વકર્મણા ।

प्रागेव हि मनुष्याणां बुद्धिः कर्मानुसारिणी ॥ ३१ ॥

માણસ એવે તેટલો બુદ્ધિશાળી હોય, પશુ પોતાના કર્મથી પ્રેરાયેલો હોવાથી, તે ખીલું શું કરવાને હતો? માણસોની બુદ્ધિ પહેલેથી જ પોતાના કર્મને અનુસરનારી હોય છે. ૩૧

લિખિતા ચિત્રગુનેન લલાટેડક્ષરમાલિકા ।

तां देवोडपि न शक्नोति वल्लिख्य लिखितं पुनः ॥

ચિત્રગુણે માણસના લલાટમાં જે અક્ષરમાળા લખી છે તેને ભૂતો નાખીને ત્યાં બીજા અક્ષરો લખવા માટે દૈવ પશુ શક્તિમંત્ર નથી. ૩૨

યેન યત્રેવ મોક્ષવ્યં સુલં વા દુઃસ્વમેવ વા ।

स तत्र बद्धवा रज्जवेव बलादैवेन नीयते ॥ ३३ ॥

સુખ કે દુઃખ જે કંઈ જેણે જ્યાં ભોગવવાનું હોય છે, ત્યાં નસીબ દોરડાથી બાંધીને બળાટકારે તેને દોરી નબ છે.

સા સા સંપચતે બુદ્ધિઃ સા મતિઃ સા ચ માયના ।

सहायस्तादृश एव यादृशी भवितव्यता ॥ ३४ ॥

જે પ્રમાણે બનવાનું હોય છે, તે પ્રમાણે જ બુદ્ધિ મળી આવે છે; મતિ અને ભાવના પશુ તેવી થાય છે તેમ જ સહાય પશુ તેવી જ મળી આવે છે. ૩૪

અનુરાગવતી સન્ધ્યા દિવસસ્તત્પુરઃસરઃ ।

अहो दैवगतिश्चित्रा तथापि न समागमः ॥ ३५ ॥

સંધ્યા અનુરાગ(સ્તાશ અને પ્રીતિ)વાળી છે અને દિવસ તેની આમળ થાલનાર (આરાધારી) છે તોપશુ દિવસ અને સંધ્યાનો સમાગમ થતો નથી. ખરેખર! નસીબની મતિ વિચિત્ર છે. ૩૫

અઘટિતઘટિતં ઘટયતિ સુઘટિતઘટિતાનિ દુર્ઘટી-

कुल्लते । विधिरेव तानि घटयति यानि पुमानेव चिन्तयति ॥ ३६ ॥

જે ઘટના ઘટવાની ન હોય, તેને દૈવ ઘટે છે, જે ઘટના સારી રીતે ઘટવાની હોય તેને દૈવ બુદ્ધિ રીતે બનાવે છે તેમ જ માણસ પોતે જેનો વિચાર પશુ મનમાં ન લાવે, તેને નસીબ જ ઘટાવી લે છે. ૩૬

વિકટાટવ્યામટનં શેલોરોહનમપાંનિયેસ્તરણમ્ ।

निगडं शुद्धमवेशो विधिपरिपाकः कथं न संपार्यः ॥

નિગડં શુદ્ધમવેશો વિધિપરિપાકઃ કથં ન સંપાર્યઃ ॥

વિકટ જંગલમાં ભટકવું, પર્વત પર ચઢવું, સમુદ્રને તરી જવું, કેદમાં પડવું અને શુદ્ધમાં પ્રવેશ કરવો—આ બધું વિધિનો પરિપાક થતાં માણસે કોઈ પણ રીતે કર્યા વિના રહી શકતું નથી. ૩૭

किं त्वं न वेत्सि जगति प्रख्यातं लाभकारणे मूलम् ।
विधिलिखिताक्षरमालं फलवि कपालं न भूपालः ॥

આ જગતમાં જે કોઈ પણ જાતનો લાભ થાય છે, તેમાં તેનું જે પ્રસિદ્ધ મૂળ કારણ છે, તે શું તું નથી જાણતો ? એ તો વિધિએ જેમાં અક્ષરમાળા લખી છે, તે કપાળ (લાભ) જ ફળે છે; એમાં રાખ ફળતો નથી. ૩૮ દ્વીપાદન્સ્માદપિ મધ્યાદપિ જલનિષેદિશોડ્યન્તાત્ ।

आनीय झटिति घटयति विधिरभिमतमभिमुखीभूतः॥

ખીબ દ્વીપમાથી સમુદ્રની વચ્ચેથી, દિશાના ઊડાથી એમ ગમે ત્યાંથી વિધિ અભીષ્ટ પદાર્થને લાવીને તેને અનુકૂળ પદાર્થ સાથે તત્કાલ બેસી દે છે. ૩૯ अनुकूले सति धातरि भवत्यनिष्टादपीष्टमविलम्बम् ।

पीत्वा विषमपि शम्भुर्मुल्यद्वयतामवाप तत्कालम् ॥

જે વિધાતા અનુકૂલ હોય, તે જ કાળે અનિષ્ટમાથી પણ ઇષ્ટ વસ્તુ બની જાય છે. શંકર મહાદેવ વિપનાં પાન કરીને પણ તત્કાળ મૃત્યુજ્યપણાને પામ્યા હતા. ૪૦ अनुचितमेवाचरितं पशुपतिना यद्विषेः शिरश्छिन्नम् ।
छिन्नो न चास्य हस्तो येनार्यं दुर्लभं लिखति ॥

શંકર મહાદેવે વિધાતાનું મસ્તક છેદી નાખ્યું પણ હાથ છેદી ન નાખ્યો, તે અયોગ્ય કાર્ય કર્યું છે; કારણ કે જે હાથે વિધાતા ખરાબ નસીમ લખે છે, તે હાથ છેલ્લો બેઠોતો હોતો. ૪૧

नहि भवति यत्र भाव्यं भवति च भाव्यं विनापि यत्रैना
करतलगतमपि नश्यति यस्य हि भवितव्यता नास्ति ॥

જે બનવાનું નથી, તે નથી થતું અને જે થવાનું છે, તે પ્રયત્ન વિના પણ થવાનું છે. જેની ભવિતવ્યતા હોતી નથી, તે હથેળીમાં આવીને પણ નાશ પામે છે. સર્વાङ्गमर्पयन्ती लीलामुप्तं क्रमेण शय्यायाम् ।

અલસમપિ ભાગ્યવન્તં મનતે પુરુષાશિતેવ શ્રીઃ ॥
ભાગ્યશાળી મનુષ્ય શબ્દમાં મોજથી સુઈ રહ્યો હોય અને આજસુ હોય તેપણુ જેમ પુરુષ સ્ત્રીની પાસે જાય છે, તેમ લક્ષ્મી સ્વયં પુરુષની જેમ તે ભાગ્યશાળીની પાસે જાય છે, અને કમથી પોતાનાં બધાં અંગો તેને અર્પણ કરતી તેને સેવે છે. ૪૩

तेषु गिरिशिखरं तरु समुद्रं प्रयातुः पातालम् ।
फलति कपालं न भूपालः ॥

પર્વતના શિખર પર ચડો, સમુદ્રની પાર જઓ કે પાતાળે પહોંચી જઓ, પણ નસીબે જેમાં અક્ષરમાળા લખી છે, એવું કપાળ ફળે છે, રાખ ફળતો નથી. ૪૪

सृजति च जगदिदमवति च, संहरति च हेल-
येव नियतम् । अवसरवशतः शफरो जनादनः,
सोऽपि चित्रमिदम् ॥ ४५ ॥

જે વિષ્ણુ ભગવાન રમત માત્રમાં આ જગતનું સર્જન કરે છે, તેનું પાલન કરે છે અને તેનો સંહાર કરે છે; તે જનાર્દન વિષ્ણુને પણ અવસર આવી પડતાં માછલાનો અવતાર લેવો પડે, તે આશ્ચર્ય છે. યન્મનોરથશૈરેગોચરં ન સ્પૃશન્તિ ચ મિરઃ કવેરપિ ।

रमप्रवृत्तिरपि यत्र दुर्लभा लीलैव विदधामि तद्विधिः ॥

જે બાળત સેંકડો મનોરથોથી કદખી શકતી નથી, જેને કવિની વાણીએ પણ અડધી શકતી નથી અને બધાં સ્વપ્નના સંચાર પણ થતો નથી, એવી બાળતને પણ નસીબ રમતમાં જ કરી નાખે છે. ૪૬

अरक्षितं त्रिषुलि दैवरक्षितं सुरक्षितं दैवहृतं विन-
श्यति । जीवरत्नयोऽपि वने विसर्जितः कृतप्रयत्नो-
ऽपि गृहे विनश्यति ॥ ४७ ॥

જેને કોઈ રક્ષણ ન હોય, તેને દેવનું રક્ષણ મળતાં તે સુરક્ષિત રહે છે અને જેનું સારી રીતે રક્ષણ થતું હોય તેને દેવનું રક્ષણ ન મળતાં, તે નાશ પામે છે. માણસ જંગલમાં કોઈ પણ રક્ષણ વિનાનો આશ હોય છતાં દેવસંગેએ જીવે છે અને ઘેર અનેક પ્રયત્ન કરવા છતાં પણ નાશ પામે છે. ૪૭

दाता बलिः प्रार्थयिता च विष्णुर्दानं भुवो
नाजिभ्यस्त्वं कालः । नमोऽस्तु तस्य भक्तिजन्मदौ,
यस्याः फलं बन्धनमेव जातम् ॥ ४८ ॥

બલિરાખ જેવો દાતા, વિષ્ણુ ભગવાન જેવો પાત્રક પૂજીતું દાન અને અશ્વમેધનો પવિત્ર કાળ; એ બધું હોવા છતાં પરિજ્ઞાને તો બલિ રાખને બંધન આવી પડ્યું માટે તે ભવિતવ્યતા (દેવ)ને નમસ્કાર છે. ૪૮

आप्तव्यमर्थं लभते मनुष्यो, देवोऽपि तं लह्यितुं
न शक्तः । तस्मान्न शोचामि न विस्मयो मे,
यदस्मदीयं नहि तत्परैराम् ॥ ४९ ॥

જે લાભ મળવાનો છે, તેને માણસ મેળવે છે; દેવ પણ તે બાળતને બાળગી શકતા નથી, એટલે હું શોક કરતો નથી અને અને કોઈ વિસ્મય પણ નથી, જે મારું છે, તે ખીબ કોઈનું બનવાનું નથી. ૪૯

મા ધાવ મા ધાવ વિનૈવ દૈવં, નો ધાવનં
સાધનમસ્તિ લક્ષ્મ્યાઃ । છેદ્યાવનં સાધનમસ્તિ લક્ષ્મ્યાઃ,
આ ધાવમાનોડપિ લભેત લક્ષ્મીમ્ ॥ ૫૦ ॥

હે પુરુષ ! તું ભાગ્ય વિના દોડાદોડ ન કર;
કારણ કે લક્ષ્મીને મેળવવાનું સાધન દોડાદોડ નથી, બે
લક્ષ્મીને મેળવવાનું સાધન દોડાદોડ હોત, તો ફક્ત
પણ દોડાદોડ કરે છે, તે પણ લક્ષ્મીને મેળવત. ૫૦

દ્વિશઃ કરસ્વીકૃતકાશ્ચનાદ્રિઃ કુવેરમિત્રં રજતા-
ચલસ્થઃ । તથાપિ મિશ્રાટનમેવ જાવં, વિધૌ
શિરઃસ્થે કુટિલે કુતઃ શ્રીઃ ॥ ૫૧ ॥

સોનાનો મુમેર પર્વત મહાદેવ પોતાની હથેળીમાં
રાખ્યો છે અને રૂપાના પર્વત કૈલાસ પર રહેનાર કુબેર
તેમના મિત્ર છે, તોપણ મહાદેવને ભિક્ષા માટે રખડવું
પડે છે; સાથે જ ચંદ્રની જેમ કુટિલ-વાંકું નસીબ આપા
પર બેઠું હોય, તો લેકેમી કયાથી હોય ? ૫૧

સ્વયં મહેશઃ અનુરો નગેશઃ સઘા ધનેશ્વરત્રયો
નગેશઃ । તથાપિ મિશ્રાટનમેવ શંભોર્વેલીયસી કેવલ-
સીશ્વરેચ્છા ॥ ૫૨ ॥

પોતે મોટા દેવ છે, સસરા પર્વતોનો રાજા છે,
મિત્ર કુબેરભંડારી છે, પુત્ર ગણપતિ છે, તોપણ શંભુ-
મહાદેવને ભિક્ષા માટે રખડવું પડે છે. સાથે જ કેવળ
ઈશ્વરની ઇચ્છા જ બળવાન છે. ૫૨

ભસંભવં દેમમુગલ્ય જન્મ તથાપિ રામો છુલ્લભે
મૃગાય । પ્રાયઃ સમાસન્નવિપત્તિકાલે ધિયોડપિ પુષ્પં
મલિનીભવન્તિ ॥ ૫૩ ॥

સોનાના મુમો જન્મ જ અસંભવિત છે; તોપણ
ભગવાન રામ એવા મુગ માટે લોભાઈ ગયા. બધારે
વિપત્તિકાળ આવી પડે છે, ત્યારે ઘણું ખર્ચ માથુસોની
શુદ્ધિઓ મહિન થાય છે. ૫૩

ન મૂલપૂર્વો ન ચ કેન દષ્ટો, દેશ્નઃ કુરંગો
ન કદાપિ ધાર્તા । તથાપિ રુષ્ણા રયુનન્દનસ્ય,
ચિનાશકાલે વિપરીતબુદ્ધિઃ ॥ ૫૪ ॥

સોનાનો મુગ પહેલા કદી યોગ નહોતો, કાંઈએ
દર્શિ નહોતો, તેની વાત પણ કાંઈએ જાણી નહોતી;
તોપણ ભગવાન રામચંદ્રને તેની તપ્પણ જાણી. ખરેખર
બધારે ચિનાશકાળ આવે છે ત્યારે શુદ્ધિ વિપરીત
બની જાય છે. ૫૪

ધનાનિ ભૂમૌ પશવશ્ચ ગોષ્ઠે, માર્યાં ગૃહદ્વારિ
જનઃ ક્ષમશાને । દેહશ્ચિતાયાં પરલોકમાર્ગે, કમનુભો

ગચ્છતિ જીવ એકઃ ॥ ૫૫ ॥

ધન પૃથ્વીમાં, પશુઓ કાંદમાં, સ્ત્રી ધરના ખારણે,
કુટુંબી જન સ્મશાનમાં અને દેહ ચિતામાં રહી જાય
છે; પરંતુ કમને અનુસરનાર એકલો જીવ પરલોકના
માર્ગે જાય છે. ૫૫

વને જને શત્રુજલાપ્રિમધ્યે મહાર્ણવે પર્વતમસ્તકે
વા । સુતં પ્રમત્તં વિપમસ્થિતં વા રક્ષન્તિ પુણ્યાનિ
પુરા કૃતાનિ ॥ ૫૬ ॥

વનમાં હોય કે લોકમાં હોય; શત્રુ, જલ કે અગ્નિની
વચ્ચે હોય; મોટા સમુદ્રમાં હોય કે પર્વતને શિખરે હોય
તેમ જ સ્ત્રેલો, પ્રમાદી કે વિપમ પરિસ્થિતિમાં રહેલો
હોય; તોપણ પહેલાં કરેલાં પુણ્યો તેનું રક્ષણ કરે છે. ૫૬

સુખસ્ય દુઃખસ્ય ન કોડપિ દાતા, પરો દદા-
તીતિ કુલુદ્ધિરેપા । અહં કરોમિતિ ધૃયાભિમાનઃ
સ્વકર્મસૂત્રમધિતો દિ લોકઃ ॥ ૫૭ ॥

સુખ કે દુઃખ આપનાર કોઈ નથી; બીજો માણસ
તે આપે છે, એ આપણી ગેરસમજ છે અને હું પોતે
કરું છું, તે અભિમાન બોલું છે. બધા લોકો પોતા-
પોતાના કર્મથી સુખમાં ગૂંથાય છે. ૫૭

યઃ સુન્દરસ્તદ્વિન્નિતા કુરુપા યા સુન્દરી સા
પતિરુપહીના । યદ્યોમયં તત્ર દરિદ્રતા ચ વિષે-
ર્વિચિન્નાગિ વિચેષ્ટિતાનિ ॥ ૫૮ ॥

જો પુરુષ સુંદર હોય, તો તેની સ્ત્રી કદાચી હોય
છે, જો સ્ત્રી સુંદર હોય, તો તેનો પતિ રૂપ વિનાનો
હોય છે અને બન્નાં બંને રૂપાળા હોય, ત્યાં ગરીબાઈ
હોય છે. એ રીતે નસીબની મેશાઓ વિચિત્ર હોય છે.

બ્રમન્વનાન્તે નવમજ્જરીપુ ન પદ્મપદો ગન્ધકલિ-
મન્નિવત્ । સા કિં ન રમ્યા સ ચ કિં ન રન્તા,
યલીયસી વેચલમીધરેચ્છા ॥ ૫૯ ॥

વનમાં પૃથ્વીની નદી નવી માંજરો પર ભરતો
ભરતો ચંબેલીની કળાને સંધતો નથી । તો શું ચંબેલી-
ની કળી રમણીય નથી કે ભરતો રસિક નથી । પણ
ફક્ત ઈશ્વરની ઇચ્છા જ બળવાન છે. ૫૯

વિધૌ વિરુદ્ધે ન વયઃ પયોનિધૌ, સુધૌપસિન્ધ
ન મુચા મુચાકરે । ન વાન્નિષ્ઠં સિધ્યતિ કલ્પ-
પાદ્મે ન દેમ દેમમ્રભવે મિતવરિ ॥ ૬૦ ॥

જો નસીબ વાંકું હોય, તો સમુદ્રમાં પણ જલ
મળતું નથી, અધૂનાના સાગર એવા સુધાકર ચંદ્રમાં પણ
અમૃત મળતું નથી, કદાચરસ પર પણ અતેરય સિદ્ધ
થતો નથી અને સોનાના પર્વત પર પણ સોનું મળતું નથી.

અવશ્યમવ્યેષ્વનવમહમહા યયા દિશા ધાવતિ
વેધસઃ સ્પૃહા । તુળેન વાત્યેવ તયાનુગમ્યતે જનસ્ય
ચિત્તેન મૃશાવશાત્મના ॥ ૬૧ ॥

ને વસ્તુ નસીમયોગે જરૂર બનવાની હોય છે,
તેમાં એકલું પશુ કાંઈ ચાલતું નથી. જે દિશાએ
વિધાતાની ઇચ્છા હોય છે, તે દિશાએ વટાળિયો
તથા બધાને લઈ બધે તેમ માણસનું ચિત્ત પરવશ થઈને
જે તરફ દોડે છે. ૬૧

નિપતતિ કિલ દુર્વેલેપુ દૈવં તદ્વિતથં નનુ
યેન કારણેન । વલવતિ ન તથા યથાવલાનાં પ્રમ-
વતિ કૃષ્ટશરાસનો મનોમૂઃ ॥ ૬૨ ॥

એ વાત સાચી છે કે નસીમ દુર્બળ જનો પર જે
કારણથી પડે છે, તેવી રીતે બળવાન જનો પર પડતું
નથી. જેમ કે ધનુષ ચઢાવેલો કામદેવ અર્થાત્ કામનો
આવેશ અપાડા જનોને જેટલો પીડે છે, તેટલો પુરષોને
પીડતો નથી. ૬૨

હરશિરસિ શિર્ષસિ ચાનિ રેજુઃ, શિવ શિવ
વાનિ લુટન્તિ ગૃધ્રપાદે । અયિ ચ્ચલુ વિપમઃ પુરા-
કૃતાનાં, ભવતિ દિ જન્તુપુ કર્મણાં વિપાકઃ ॥ ૬૩ ॥

મહાદેવના મસ્તક (ગળા) માં જેવાં મસ્તકો શોભતાં
હોય છે, તેવા પ્રકારનાં મસ્તકો ગીધના ચરણમાં અથ-
ડાતાં હોય છે. એટલે, અરેખર પ્રાણીઓમાં પૂર્વકૃત
કર્મોના વિપાક વિષમ પ્રકારનો બેવા મળે છે. ૬૩

ક ચ નનુ જનકાધિરાજપુત્રી, ક ચ દશ-
કંઠમન્દિરે નિવાસઃ । અયિ ચ્ચલુ વિપમઃ પુરા-
કૃતાનાં, ભવતિ દિ જન્તુપુ કર્મણાં વિપાકઃ ॥ ૬૪ ॥

જનક મહારાજની રાજપુત્રી સીતાજી ક્યાં અને
તેમનો રાવણના ઘરમાં નિવાસ ક્યાં ? એ બંને બાબત
ઘટતી નથી; છતાં પશુ પહેલાં કરેલાં કર્મોના વિપાક
પ્રાણીઓને ભોગવવાનો હોય છે. તે અરેખર વિષમ છે.

ક નુ કુલમકલક્રમાયતાહ્યા, ક નુ રજતી-
ચરસંગમાપવાદઃ । અયિ ચ્ચલુ વિપમઃ પુરાકૃતાનાં,
ભવતિ દિ જન્તુપુ કર્મણાં વિપાકઃ ॥ ૬૫ ॥

વિશાળ નેત્રવાળાં સીતાજી કલકરદિત કુળ ક્યાં
અને તેમને માથે રાવણ સાથે રહેવાનો અપવાદ, એ
બાબત ક્યાં ? છતાં પશુ પૂર્વકૃત કર્મોના વિપાક પ્રાણી-
ઓને ભોગવવાનો હોય છે, તે અરેખર વિષમ છે. ૬૫
ક વનં તરણત્કલમૂર્ખાં મુપલક્ષ્મીઃ ક મહેન્દ્રવન્દિતા ।
નિયતં પ્રતિકૂલચર્વિનો વત ઘાતુશ્ચરિતં સુદુઃસહસ્ર ॥ ૬૬ ॥

આડની ઝાડ એ જ નેનાં બૂણ છે, એવું વન

ક્યાં અને ઇંદ્ર નેને પ્રણામ કરે છે, એવી રાજલક્ષ્મી
ક્યાં ? અરેખર, પ્રતિકૂળ વર્તનાર વિધાતાનું ચરિત
અત્યંત દુઃસહ છે. ૬૬

સૃજતિ તાવદશેપગુણકરં પુરુષરત્નમલંકરણં મુખઃ ।
તદપિ તત્કલ્પમદ્ભિ કરોતિ ચેદ્દહ કટ્ટમપખિન્દિતા વિવેઃ ॥

વિધાતા પૃથ્વીના અલંકારસ્વરૂપ અને સમસ્ત
શુભોના લંકાર પુરુષરત્નને સજ્જ છે, પરંતુ તેવા બૂણ-
ને પશુ એ તે જ ક્ષણે નાશ પામનાર-અદૃષ્ટથી બનાવે
છે. અરેખર વિધાતાની મૂર્ખતા કેવા પ્રકારની છે ? ૬૭

શશિદિવાકરચોર્મહ્મીઢનં ગજમુજંગમયોરપિ
વન્ધનમ્ । મતિમતાં ચ વિલોક્ય દરિદ્રતાં, વિધિરહો
વલયાનિવિ મે મતિઃ ॥ ૬૮ ॥

ચંદ્ર અને સૂર્ય જેવાને મહે (રાહુ)થી પીડાવાનું હોય
છે, હાથી અને સાપ જેવાને બંધન હોય છે. હુદિશાળી
જનોને પશુ ગરીબાઈ હોય છે; આ બધું જોતાં અરેખર
વિધિ બળવાન છે, એવો માને નિકૃત થાય છે. ૬૮

યદપિ જન્મ વનૂવ પયોનિધૌ, નિવસનં જગતી-
પતિમસ્તકે । તદપિ નાથ પુરાકૃતકર્મણા પતતિ
રાહુમુલે ચ્ચલુ ચન્દ્રમાઃ ॥ ૬૯ ॥

જોકે ચંદ્રમાનો જન્મ ક્ષીરસાગરમાં થયો છે અને
તેનો નિવાસ જગતના પતિ મહાદેવના મસ્તક પર છે,
છતાં હે નાથ ! તે ચંદ્રમા પૂર્વકૃત કર્મને લીધે રાહુના
મુખમાં પડે છે, તે પહેલાં કરેલાં કર્મોનું ફળ છે. ૬૯

પ્રતિકૂલવાસુપગતે દિ વિધૌ વિકલત્વમેતિ
ઘહુસાધનતા । અવલમ્બનાય દિનમર્તુરમૂજ પ્રતિવ્યતઃ
કરસદ્દહમપિ ॥ ૭૦ ॥

ન્યારે વિધિ પ્રતિકૂળ બની બધે છે ત્યારે ધણી
સાધનો પશુ નિષ્ફળ બની બધે છે. દિવાકર સૂર્ય ન્યારે
સાંજે અસ્તાચળ પર પડવા લાગે છે ત્યારે તેનાં હંભર
કિરણો (હાથ) પશુ અપલબ્ધન મારે ઉપયોગમાં
આવતાં નથી. ૭૦

યસ્માચ યેન ચ યથા ચ યદા ચ યચ
ચાવચ યત્ર ચ શુભાશુભમાત્મકર્મ ।

તસ્માચ તેન ચ તથા ચ તદા ચ તચ

વાવચ યત્ર ચ વિધાવવશાદુપૈતિ ॥ ૭૧ ॥

યોતે જે શુભ કે અશુભ કર્મ કર્યું હોય છે, તે જ
નસીબજાએ આવી મળે છે. અર્થાત્ જે પ્રદેશથી,
જે સાધન વડે, જેની રીતે, ન્યારે, જે કર્મ, જેટલા
પ્રમાણમાં કરવામાં આવ્યું હોય તે જ કર્મ, તે પ્રદેશથી
તે સાધન વડે, તે રીતે ત્યારે અને તેટલા પ્રમાણમાં મળે છે.

નૈવાકૃતિઃ ફલતિ નૈવ કુલં ન શીલં
વિદ્યાપિ નૈવ ન ચ યત્નકૃતાપિ સેવા ।

ભાગ્યાનિ પૂર્વતપમા કિલ સંચિતાનિ
ફાલે ફલન્તિ પુરુષસ્ય યથૈવ વૃક્ષાઃ ॥ ૭૨ ॥

આકૃતિ, કુલ, શીલ, વિદ્યા કે યત્નપૂર્વક કરેલી સેવા
એમાંનું કાંઈ પણ ફળાશ્રીત થતું નથી; પરંતુ જેમ
વૃક્ષો ફળ કરીને ફળ આપે છે તેમ પૂર્વના તપથી
સંચિત થયેલાં કર્મો સમય થયે પુરુષને ફળ છે. ૭૨

આકાશમુત્પત્તવ ગચ્છતુ વા વિગન્ત-
મમ્મોનિર્ધિ વિશતુ તિષ્ઠતુ વા દયેચ્છમ્ ।

જન્માન્તરાજિતશુભાશુભકૃત્રાણાં
છાયેવ ન ત્યજતિ કર્મફલાનુબન્ધઃ ॥ ૭૩ ॥

આકાશમાં બીડી બગે, દિશાઓના છેડે પહેંચી
બગે, સમુદ્રની અંદર પ્રવેશ કરે, કે પછી મન આવે
ત્યાં જઈને રહે; પરંતુ મનુષ્યોને જન્માન્તરમાં કરેલાં
શુભ અને અશુભ કરનારાં કર્મફલોનો સંબંધ એની
પાયાની આકૃતિ એને છોડતો નથી. ૭૩

મીમં વર્તં ભવતિ તસ્ય પુરં પ્રધાનં
સર્વો જનઃ સુજનતામુપયાતિ તસ્ય ।

કૃત્સ્ના ચ ભૂમૈવતિ સન્નિધિરક્ષપૂર્ણ
ચમ્યાસ્તિ પૂર્વસુકૃતં વિપુલં નરસ્ય ॥ ૭૪ ॥

જે માણસે પૂર્વે ધણું સુકૃત (પુણ્ય) કરેલું હોય,
છે, તેને માટે ભયંકર વર્તે પણ મોટું નજર બની જાય
છે, બધા માણસો સુજન બની જાય છે તેમજ સંપૂર્ણ
પૃથ્વી તેને માટે રત્નોથી ભરપૂર બની જાય છે. ૭૪

કૈવર્તકર્કશકરમ્પ્રહ્ણચ્યુતોડપિ

જાલાન્તરે નિપતિતઃ શફરો વરાફઃ ।

દૈવાક્તો વિગલિતો ગલિતો વક્રેન

વક્રે વિધૌ વદ કથં વ્યવસાયસિદ્ધિઃ ॥ ૭૫ ॥

માછીમારના કર્કશ હાથમાં આવી પડીને છટી
ગયેલું બિચારું માછલું બીજા જળમાં જઈને પડ્યું.
નસીબ સંનેજે તેમાંથી બહાર નીકળી જતાં તેને એક
બગલું ગળી ગયું. આમ જ્યારે નસીબ વાંકું હોય ત્યારે
માણસને તેના પ્રયાસમાં કેવા રીતે સિદ્ધિ મળે ? ૭૫

દૈવે સમર્થ ચિરસંચિતકર્મજાલં

સુધ્યાઃ સુલં વસત કિં પર્યાપનામિઃ ।

મેહં પ્રદક્ષિણયતોડપિ દિવાકરસ્ય

તે તસ્ય સપ્ત તુરગા ન કદાચિદ્દટ્ટી ॥ ૭૬ ॥

જે માણસો ! ચિરકાળથી સંચિત કરેલ કર્મની

બળ દૈવને સમર્પિત કરીને સ્વસ્થ થઈ સ્વપ્નપૂર્વક
નિવાસ કરે ! બીજા લોકો પાસે યાચનાઓ કરવાથી
શું લાભ થવાનો છે ? સર્વ નિયમિત રીતે સુમેરુની
પ્રદક્ષિણા કરે છે, પણ તેને જે સાત લોકો છે, તે વધી-
ને કહી આક થવાના નથી. ૭૬

યેનાચ્છલેન સરસીરહલોચનાયા-

ક્ષાતઃ પ્રમૂતપવનાદુદયે પ્રદીપઃ ।

તૈવેવ સોઽસ્તસમયેઽતમયં વિનીતઃ

ક્રુદ્ધે વિધૌ ભજતિ મિત્રમમિત્રભાવમ્ ॥ ૭૭ ॥

જ્યારે દીવો સળગાવવામાં આવે છે, ત્યારે સુદરી
જો પોતાના પાલવથી તેનું સખત પવનથી રક્ષણ કરે
છે; તે જ દીવો જ્યારે બહુવવાનો હોય છે, ત્યારે તે
જ પાલવ હલાવીને છુટાવે છે; એટલે જ્યારે વિધાતા
ક્રોધમાં આવેલ હોય છે ત્યારે મિત્ર પણ શત્રુભાવ
ધારણ કરે છે. ૭૭

આધોરણાક્કશમયાત્કરિકુન્મયુગમં

જાતં પયોધરયુગં દ્વયેઽજ્ઞાનાનામ્ ।

તત્રાપિ વહ્નમનલક્ષ્વભેદમિત્રં

નૈવાન્યથા ભવતિ ચદ્વિચિતં વિધાત્રા ॥ ૭૮ ॥

ઠાથીનાં બે ગંડસ્થળ મહાવતના અંકુશના ભયથી
બે સ્તનોરે બનીને સુદરીઓની છાતી પર જઈને
બેઠાં; પરંતુ ત્યાં પતિના નખતથી પ્રહાર પામ્યાં;
અર્થાત્ વિધાતાએ જે લખેલું હોય છે, તે કાંઈ કાંઈ
પલટાવું નથી. ૭૮

સંજાતસાન્દ્રમકરન્દ્રસાં ક્રમેણ

પાતું ગત્ત્વ કલિકાં કમલસ્ય મુદ્ધઃ ।

દગ્ધા નિપલ્ય સહસૈવ દિમેન સૈપા ।

ધામે વિધૌ નદિ ફલન્યમિવાચ્છિદ્ધતાનિ ॥ ૭૯ ॥

ખૂબ પરાજ અને રસથી ભરેલી કમળની નવીને
કળીને પીવા માટે ભરેલો તેની પાસે ગયો; પરંતુ તે જ
વખતે બરફ પડવાથી બળીને તે કળી નીચે પડી ગઈ
અર્થાત્ જ્યારે નસીબ વાંકું હોય છે, ત્યારે ધારેલા
મનોરથો પણ સફળ થતા નથી. ૭૯

સિંહો વલી ગિરિગુહાગહનપ્રવાસી ।

વાસોદરે વસતિ મૃમિમૃતાં ચિહ્નાલઃ ॥

નો પૌરુષ કુલવપિ પ્રચુર ન યાળી ।

દૈવં વલીય દ્વિતિ મુદ્ધ સંલે વિપાદમ્ ॥ ૮૦ ॥

સિંહ બળવાન હોવા છતાં પૌરુષની શકાઓ અને
વનોમાં રખડતા હોય છે અને બિલાડી રાખ્યાનાં ઘરમાં
નિવાસ કરતી હોય છે; માટે દે મિત્ર ! તું ખેદ કરવાનો

છોડી દે, કારણ કે પુરુષાર્થ, કુળ કે વૃત્તિ વાણી કામમાં આવતી નથી; પરંતુ નસીબ જ બળવાન છે. ૮૦

સદસિ વિદુરમીષ્મદ્રોણશારદ્વતાનાં ।

પતિમિરમરકલ્પૈઃ પશ્ચમિઃ પાલિતાપિ ॥

અહહ પરિભવસ્ય દ્રૌપદી પાત્રમાસીદ્

ઘલવતિ સતિ દૈવે વન્ધુમિઃ કિં વિધેયમ્ ॥ ૮૧ ॥

સભામાં વિદુર, લીધમપિતામહ, દ્રૌણાર્થ અને કૃપાર્થ જેવા હાજર હતા છતાં એટલી વાત છે કે, દેવો જેવા પ્રતાપી પાંચ સ્વામીઓ પર રક્ષાયેલી દ્રૌપદી પણ તિરસ્કારને પાત્ર બની; ખરેખર બ્યારે દેવ બળવાન હોય છે, ત્યારે બંધુજનો શું કરી શકવાના હતા ? ૮૧

ગુણવદગુણવદ્વા કુર્વતા કાર્યમાદૌ

પરિણતિરવધાર્યા ચત્તતઃ પળિંતેન ।

અતિરમસકૃતાનાં કર્મણામાવિપત્તે-

ર્ભવતિ હૃદયદાહી શલ્યતુલ્યો વિપાકઃ ॥ ૮૨ ॥

બ્યારે શુશ્રુવાણું કે શુશ્રુ વિનાતું કોઈ પણ કાર્ય કરતા પહેલાં હુશિયાળી મનુષ્યે, પ્રયત્નપૂર્વક તેના પરિણામનો વિચાર કરી લેવો; કારણ કે જે કર્મ પરિણામનો વિચાર કર્યા વિના ખૂબ જ ઉતાવળથી કરવામાં આવે છે, તેનું પરિણામ શરીર પરે ત્યાં સુધી હૃદયને બાળનાર શલ્યના જેવું હોય છે. ૮૨

સ હિ ગગનવિહારિ કલમપર્શ્વસકારી

દશશતકરધારી જ્યોતિર્પાં મધ્યચારી ।

વિધુરપિ વિધિયોગાદ્મસ્યતે રાહુણસૌ

લિખિતમિદ્ લલટે પ્રોજિતું કઃ સમર્થઃ ॥ ૮૩ ॥

આકાશમાં વિહાર કરનાર, અંધકારનો નાશ કરનાર, હાજર હાથ(કિરણો)ને કારણ કરનાર અને નક્ષત્રોની વચ્ચે ચાલનાર ચંદ્ર પણ નસીબના સંજોગે રાહુથી ગળાય છે. માટે લલાટમાં જે લખેલું હોય છે, તેને ટાળવા માટે કોણ સમર્થ છે ? ૮૩

અયમમૃતનિધાનં નાયકોઽયોપવીતાં

શતમિપગનુયાવઃ શંમુમૂર્ખોઽવતંસઃ ।

વિરહ્યતિ ન ચૈનં રાજયક્ષ્મા શશાઙ્કં

હૃતવિધિપરિપાકઃ કેન વા લઘ્નનીયઃ ॥ ૮૪ ॥

જે અમૃતનો ભંડાર છે, ઔષધિ-વનસ્પતિઓનો નાયક છે, શતભિષગ (શતભિષા નક્ષત્ર, સૌ દેહો) જેને અનુસરે છે અને જે મહાદેવના લલાટનું બુધ પણ છે, એવા ચંદ્રને પણ રાજયક્ષ્મા (ક્ષય) રોગ હોડતો નથી; આટલો બીનભાગ્યનો પરિપાક કોણ ઔણેયી શકે એમ છે ?

શશિનિ રસલુ કલઙ્કઃ કણ્ટકં પદ્મનાલે

યુવતિકુચનિપાતઃ પક્તા કેશજાલે ।

જલધિજલમપેયં પળિંતે નિર્ધનત્વં

વયસિ ધનવિવેકો નિર્વિવેકો વિધાતા ॥ ૮૫ ॥

ચંદ્રમાં કલંક છે, કમળના દંડનાળમાં કાંટા છે, ઓઝોના સ્તન હીલા પડી બળ છે. સુંદર કેશ પાછી બળ છે, સમુદ્રનું બળ પીવા લાયક નથી, પિંડિત નિર્વન હોય છે, વય ચાલી જતાં ધન સંધરવાનો વિવેક જાગે છે, એ રીતે અવળા બાબતોને ગોઠવનાર વિધાતા ખરેખર વિવેકરહિત છે. ૮૫

પ્રિયસલિ વિપદળપ્રાન્તપ્રપાતપરમ્પરા-

પરિચયચલે ચિન્તાચક્રે નિધાય વિધિઃ સલઃ ।

મૃદમિવ ચલાત્પિળ્હીરૂપ્ય પ્રગલ્ભચુલ્લભદ્

ભ્રમચર્તિ મનો નો જાનીમઃ વિમત્ર કરિણ્યતિ ॥ ૮૬

હે પ્રિયસલિ ! ચતુર કુંભાર જેમ માટીના પિંડને ચાક પર ચઢાવીને દંડથી ધુમાવી નવા નવા આકારો બનાવે છે, તેમ આ નકારો વિધિ મારા મનને માટીનો પિંડ બનાવીને ચિંતારૂપી ચાક પર ગોઠવે છે અને પછી વિપત્તિઓરૂપી દંડાના છેડાથી તે ચિંતાને ચારે તરફ વારંવાર ધુમાવે છે એમ કરીને તે વિધિ મારા મનને કથો આકાર આપવા છત્તે છે, તેની મને ખબર નથી.

કચિત્પાણિપ્રાપ્તં ઘટિતમપિ કાર્યં વિષ્ટય-

ત્યશ્ચયં કેનાપિ કચિદ્ઘટમાનં ઘટયતિ ।

તદેવં સર્વેવાપુમપરિ પરિતો જામતિ વિધા-

નુપાલભ્યઃ કોઽયં જનતનુધનોપાર્જનવિષૌ ॥ ૮૭ ॥

નસીબ બધાની ઉપર બધી બાબતો બગડતું જ બેઠું હોય છે; તે હાથમાં આવેલું અને તૈયાર થયેલું કાર્ય પણ નિષ્ફળ બનાવી મૂકે છે તેમ જ અશક્ત અને કોઈથી ક્ષય ન બની શકે એવા કાર્યને પણ શક્ય બનાવે છે. શરીર અને ધન એકવચ્ચે માટે પ્રયત્ન કરતા માણસોને શું આ કપકારૂપ નથી ? ૮૭

નમસ્યામો દેવાજનુ હૃતવિષેષ્ટેઽપિ વશગા

વિધિર્વિન્યાઃ સોઽપિ પ્રતિનિયતકર્મકમ્પલઃ ।

ફલં કર્માયત્તં યદિ કિમમરઃ કિં ચ વિધિના

નમસ્તકર્મભ્યો વિધિરપિ ન યેમ્યઃ પ્રમથતિ ॥ ૮૮ ॥

અમે દેવોને નમસ્કાર કરીએ, પણ ખરેખર તે દેવો એ દુષ્ટ દેવને આધીન છે ત્યારે શું દેવ વંદવા લાયક છે ? અરે દેવ પણ નિયમપૂર્વક કર્મ પ્રમાણે જ ફળ આપનાર છે, એટલે જો ફળ કર્મને આધીન હોય, તો પછી દેવો અને દેવને નમસ્કાર કરવાથી શો ફાયદો ?

મનુષ્ય જે કમેા કરે છે, તેને જ નયસ્કાર છે, કે જેના પર નસીબનું પશુ કાષ્ટ આવતું નથી. ૮૮

ત્રિલોકિય: શાસ્ત્રી શ્વરશરલ્કયવમગમદ્
વિધાતા લોકાનામલભવ શિરઃદૃન્વત્તનવિધિમ્ ।

પ્રયાતૌ તૌ રાહોર્દિનકરશશાઢ્ઠૌ કવલતાં
પ્રમુર્તમઃ શંભુઃ શિરસિ લિખિતે લઘ્યયતિ કઃ ॥૮૯॥

શાસ્ત્રગુપ્તધારી વિપ્લુ ભગવાન ત્રણ હેઠના ઈશ્વર હોવા છતાં એક ભીલના બાણનું નિશાન બની ગયા. સર્વ હેઠના સર્ગક વિનાતાને પશુ (શંકૃષ્ઠી) માયાં કપાવવાનો યોગ આવી પૂજો. સર્ અને ચંદ્ર પશુ રાહુના મુખનો કાળિયો બની ગયા તેમ જ શંકર મહાદેવ હોવા છતાં નક્ષ રહે છે. ખરેખર લલાટમાં લખાયેલાને કાણુ યોગળી શકે એમ છે? ૮૯

મુખાંશોર્જાતેયં કથમપિ કલઙ્કસ્ય કળિકા
વિયાતુર્દોષેઽયં ન ચ ગુણનિષેત્તત્ત કિમપિ ।

સ કિ નાત્રેઃ પુત્રો ન કિમુ હરચૂઢાર્ચનમણિ-
ર્ન વા હન્તિ ધ્વાન્તં જગદુપરિ કિં વા ન યસતિ ॥૯૦

ચંદ્ર શુ અગ્નિ મુનિનો પુત્ર નથી? મહાદેવના મુગ્ધને શોભાવનારા અણિ નથી? તે શું અધકારનો નાશ કરતો નથી? તેમ જ શુ તે જગતથી ઉપર રહેતો નથી? આમ ચંદ્ર ગુણોના જ ભંકાર હોવા છતાં તેને જે કલંકની કણી લાગી ગઈ છે, તે તો નસીબનો જ દોષ છે.

હુલાયે ગોમાયૌ મૃગપરિવિદિ શ્વાપદકુલે
કરિપ્યન્કાપર્ણયં કિમિહ મદિમાનં ગમયસિ ।

નિમમઃ પઙ્કડસ્મિન્નનુભવ કતીન્દ્રાધિપદશા-
મમદ્રં મદ્રં વા વિધિલિખિતમુન્મૂલયતિ કઃ ॥૯૧॥

હે હાથી! તું કાદવમાં ડૂબ્યો છે, છતાં પાડા, શિવાળ, મૃગલાના ટોળા કે શિકારી પ્રાણીઓની વચમાં રહીને તું હિનતા કરીશ તો તેથી તારો કયો અભિમા વધશે? તું મોટા ગજરાજની જ દશાને અનુભવ કર; કારણ કે પ્રારંભમાં જે સારું કે નરકું લખેલું હશે. તેને કાણુ ઉપાડી શકે છે? ૯૧

યુનોતિ ધ્વાન્તાતિ વ્યપનયતિ નીહારપટલં
કુલં રાજીવાનાં દલયતિ રથાન્નં રમયતિ ।

જગદ્વાપી દેવઃ સુલયતિ જનાતાં ચ નયનં
ન યાતિ સ્પેમાનં યદિ તદિહ દેવં જયતુ કઃ ॥૯૨॥

જે અધકારને દૂર કરે છે, અકળના પડાને હરી લે છે, કમળના સમુદને ખીલવે છે, ચક્રવાકને રમાડે છે તેમ જ માનવોનાં નયનોને સુખ આપે છે; તેવા

સર્ પશુ રિચરતા મેળવી શકતો નથી; ખરેખર આ લોકમાં દેવને કાણુ જીતે એમ છે? ૯૨

ત ઇવામી વાળાસ્તદપિ હરલ્લઘં ધનુરિવં

સ ઇવાહં પાયઃ પ્રમથિતમુરારતિનિચયઃ ।

સ્માસ્તાસ્તા ગોપ્યો હરિચરુણચિત્તકશરણા

દ્વિયન્તે ગોપાલૈર્વિચિરિહ વલીયાન્ન તુ નરઃ ॥૯૩॥

આ તે જ બાણ છે, શિવ પાસેથી મેળવેલું તે જ ધનુષ્ય છે, હું અર્જુન પશુ તે જ છું, કે જેણે અસુરોના સમુદનો નાશ કર્યો હતો; આ બધી ગોપીઓ પશુ તે જ છે કે જેમણે પોતાના ચિત્તને ભગવાનના ચરણના શરણ આપ્યા હતા; એ રીતે બધું અનુકૂળ હોવા છતાં પશુ કાયા નામે ગોવાળિયાઓ (અર્જુનને હરાવી) ગોપીઓને હારી ગયા; મારે દેવ બળવાન છે, પુરુષ બળવાન નથી. ૯૩

અલંકારઃ શઙ્કાકરનરકપાલં પરિજનો

વિરીર્ણાઢ્ઠો મૃદ્ધી વસુ ચ વૃષ ઈકો વટુવયાઃ ।

અવરથેયં રથાળોરપિ ચવતિ સર્વામરુગો-

ર્વિધૌ વર્ક મૂર્ધા સ્થિતવતિ ઘર્વં કે પુનરમી ॥૯૪॥

જેતાં શંકા થાય તેવી માયાની ખોપરી જેના અવંકાર છે, છત્તુ અંમવાળો ભૂંગી નામે ગણુ જેનો સેવક છે અને પાકટ ઉમરનો એક બળદિયો જેનું ધન છે; એ રીતે મહાદેવ બધા દેવાના શુરુ હોવા છતાં હલકી દશા ભોગવી રહ્યા છે; કારણ કે તેમના મસ્તક પર ચંદ્રમા વાંકો રહેલો છે. અર્થાત્ વિધિ વાંકો હોવાથી મહાદેવની આ દશા થઈ છે, તો આપણે શા હિસાબમાં? ૯૪

પિતા રત્નાધારઃ શુચિસહચરાતે ચ મળયઃ

શ્વસા સ્ત્રિયા લક્ષ્મીરયમવરજઃ કરુપવિટપો ।

અહો કામ્યં ધાતુસ્તદપિ રાહુ શઙ્કઃ પ્રતિપદં

રુદિત્વા યદૌર્ધે દિશિ દિશિ ચરાદં મૃગયતે ॥૯૫॥

રત્નથી ભરપૂર સમુદ જેનો પિતા છે, શુદ્ધ સ્વરૂપ અણિઓ જેના સહચર છે, પ્રેમાળ લક્ષ્મી જેની બહેન છે, કલ્પવૃક્ષ જેનો નાનો ભાઈ છે છતાં એવા શંખ પશુ વારંવાર રુદન કરીને દિશાએ દિશાએ ઢાલીને શોધ્યા કરે છે. અહો, એ પશુ વિધાતાએ જ છત્તેલું છે.

પત્રં નૈવ યદા કરીરવિટપે દોષો ઘસન્તસ્ય કિં

નોલ્લેઝેન વિલોમ્યતે યદિ દિગ્મા સૂર્યસ્ય કિં દૂષણમ્ ।

ધારા નૈવ પતન્તિ ચાતકમુતે મેષસ્ય કિં દૂષણં

યદ્વાયા નિજમાલપટ્ટલિતિતં તન્માર્જિતું કઃ ક્ષમઃ ॥

પ્રેરડાના આડને એકથ પાન ન હોય, તેમા વસતને
શો વાંક ? દિવસે બે ઘુવડને દેખાય નહિ, તો સૂર્યનો
શો દોષ ? અને ચાતકના મુખમાં પારા પડે નહિ, તેમાં
મેધનો શો દોષ ? વિદ્યાતાએ લલાટમાં લખી રાખ્યું
હોય, તેને ધોવાને કાણુ સમર્થ ? છે ૬૬

ચા માધુંશ્ચ ચલાન્કરોતિ વિદુષો મૂર્ચાન્દિતાન્દેવિણઃ
પ્રત્યક્ષં કુલ્લે પરોક્ષમમૃતં હાલાહલં સત્ત્વજ્ઞાત્ ।
તામારાધય સત્તિક્રિયાં ભગવત્તો ભોક્તું ફલં વાચ્છિતં
દે સાધો વ્યસનિન્ગુણેષુ વિપુલેષ્વાસ્થાં વૃથા મા કૃયાઃ ॥

હે દુઃખમા આવી નેડા સજ્જન, સત્તિક્રિયા અથવા
સત્કર્મ દુઃખનોતે પશ્ય સુજન બનાવે છે; મૂર્ખાઓને
સમજી-વિદ્વાન બનાવે છે, દેશીઓને હિતેષી બનાવે છે,
પરોક્ષ અથવા અદૃશ્ય લાભને પ્રત્યક્ષ-પ્રકટ બનાવે છે,
હલાહલ એરને પશ્ય ક્ષણમાં અમૃતમા પલટાવી દે છે.
માટે બે તારે ઇચ્છા પ્રમાણે ક્ષણ ભોગવવું હોય, તો
એ ભગવતી સત્તિક્રિયા અથવા સત્કર્મની આરાધના કર.
અભીષ્ટ ક્ષણ મેળવવા માટે સત્કર્મ સિવાયના બીજા
ધણુ ગુણો-સાધનો છે. પશ્ય તે બધા ઉપર આસ્થા
રાખવી વૃથા છે; કારણ કે સત્કર્મ જ સફલાય બનીને
અભીષ્ટ ક્ષણ આપનાર બને છે. ૯૭

શ્રદ્ધા યેન કુલાલયન્નિયમિતો મજ્ઞાણ્ડમાણ્ડોદરે
વિષ્ણુર્ધેન દશાવતારગદને ક્ષિપ્તઃ સદા સંક્રુટે ।
રુદ્રો યેન કપાલપાર્ણિપુટકે મિશ્રાદત્તે કારિતઃ
સૂર્યો ધ્રામ્યતિ નિત્યમેવ ગગને તસ્મૈ નમઃ કર્મણે ॥
આ અર્હાદૃષ્ટી પાત્રને બનાવવા જેણે બ્રહ્માને
કુંભારની જેમ નીમ્યા છે, દશ અવતાર લેવાના ઘેર
સંકટમા જેણે વિધ્યુને કેંડી દાધા છે, હાથમાં ઓપરીના
પાત્રને લઈને જેણે મહાદેવને ભીખ માગતા કરેલા છે
અને જ્ઞેતાથી સૂર્ય દેવ ગગનમાં ભમે છે; તેવા કર્મ-
(નસીન)ને નમસ્કાર હો. ૯૮

યદ્વાદ્યા નિજમાલપટ્ટલિલિતં સ્તોકં મહદ્વા ધનં
તદાપ્રોતિ મરુસ્થલેડપિ નિતરાં મેરૌ તતો નાધિકમ્ ॥
તદ્ધોરો ભવ વિત્તવસ્તુ કૃપણાં ધૃતિઃ શૃયા મા કૃયાઃ
કૃપે પદય પયોનિધાવપિ ઘટો ગૃહાતિ તુલ્યં જલમ્ ॥

વિદ્યાતાએ પોતાના લલાટપટ પર જે થોડું કે વધારે
ધન લખેલું છે, તે ધન મરુભૂમિમાં રહેવાથી પશ્ય જેટલું
મળે છે, તેટલું જ સુમેર પર્વત પર રહેવાથી મળે છે;
તેનાથી વધારે મળતું નથી. માટે તું ધોરિ થા અને
ધનવાને, પાસ દીનવૃત્તિ કરીશ નહિ. તું નેકે, ધોર
કુવામાં કે સમુદ્રમાં નાખેલો હોય તોપણ પોતામાં સમાય
તેટલું જ વલ લઈને આવે છે. ૯૯

નેતા યસ્ય વૃહસ્પતિઃ પ્રહરણં વચં મુરઃ સૈનિકાઃ
સ્વર્ગો દુર્ગમનુમ્હઃ કિલ હરેરૈરાવતો વારણઃ ।

इत्याक्षय्यलान्वितोऽपि बलमिद्भद्रः परैः संगरे
तद्युक्तं वरमेव दैवशरणं धिग्धिग्मृधा पौरुषम् ॥ १०० ॥

જેનો નેતા બૃહસ્પતિ છે, વજ્ર જેવું આક્રમ્ય છે,
દેવો સૈનિકો છે, સ્વર્ગ દુર્ગરૂપે છે, ભગવાન વિધ્યુની
કૃપા છે અને નૈરાવત હાથી વાહન છે; એ રીતે વિરુદ્ધ
પ્રમાડે તેવું બળ હોવા છતાં ઈદ્રનો શત્રુઓથી રણમાં
પરાજય થયો. માટે દેવતું શરણુ લેવું તે જ યોગ્ય છે;
વૃથા એવા પુરુષાર્થને ધિક્કાર છે. ૧૦૦

जातः सूर्यकुले पिता दशरथः क्षोणीभुजाममणिः
सीता सत्यपरायणा प्रणयिनी यस्यानुजो लक्ष्मणः ।

होर्दण्डेन समो न चास्ति भुवने प्रत्यक्षविष्णुः स्वयं
रामो येन विदम्यितोऽपि विधिना, चान्ये जने का कथा ॥

સૂર્યકુળમા જન્મ, રામજોમા અગ્રસર દશરથ પિતા
છે, સત્યપરાયણ સીતા પ્રેમાળ પત્ની છે, લક્ષ્મણ
જેમના ભાઈ છે, ત્રણે લોકમાં પોતાના જેવો કોઈ
બાહુબળવાળો નથી અને પોતે સાક્ષાત વિષ્ણુ (હતા),
તોપણ બ્રહ્માન રામચંદને નસીમે હરાન કર્યા, તો
પછી બીજા માણસોની તો વાત જ શું ? ૧૦૧

जामाता पुरुषोत्तमो भगवतो लक्ष्मी स्वयं कल्पका
दूतो यस्य वभूव कौशिकमुनिर्विज्वा वसिष्ठः स्वयम् ।

दाता श्रीजनकः प्रदानसमये चैकादशस्था प्रहः
किं ब्रूमो भवितव्यतां हतविषे रामोऽपि यातो यनम् ॥

બનક રાજાને ભગવાન પુરુષોત્તમ (રામ) જમાઈ
બન્યા છે, સ્વયં લક્ષ્મીજી કન્યા બન્યાં છે, વિદ્યામિત્ર
ઋષિ જેમના દૂત તરીકે છે, વિવાહક્ય કરાવનાર સ્વયં
મહર્ષિ વસિષ્ઠ છે, શ્રીજનક પોતે કન્યાદાન કરનારા છે,
કન્યાદાન વખતે (શુભકારક) અગિયારમા રથાનર્ત્રા
ત્રણે રહેલા છે; છતાં દુષ્ટ વિધિની ભવિતવ્યતાને અને
શું કહીએ ? એવા રામ પશ્ય વનમાં ગયા. ૧૦૨

आसाद्यापि महोदधिं न विद्रुषो जातो जलेर्वाहवो
मेघं प्राप्य न चातकोऽपि चरणौ भानुं न लेभेऽरुणः ।

चन्द्रः शंकरोखरेऽपि निवसन्पक्षक्षये क्षीयते
प्रायः सज्जनसंगतोऽपि लभते दैवानुरूपं फलम् ॥

મહાસાગરને મેળવીને પશ્ય વાડવાનહતી તરસ છીપી
નહિ, તેમ જ મેધને મેળવીને ચાતકની તરસ છીપી
નહિ; અરણ્ય સારથિ હનર પગપાળા સૂર્યને મેળવીને
મે પત્ર પામ્યો નહિ તેમ જ ચંદ્ર મહાદેવના મસ્તક
રહેતો હોવા છતાં પક્ષનો ક્ષય થતાં ક્ષય પામે છે;

ખરેખર, સારા માણસોના સગ થવા છતાં પણ માણસ દેવ અનુસાર જ ક્ષણ મેળવે છે ૧૦૩

આહારે શુચિતા ધ્વનૌ મધુરતા ચાચાલતા માધવે ।
બન્ધૌ નિર્મમતા જનેપુ નિરતા નીડે પરાધીનતા ।
છતૈરેવ ગુણ્યુતા પરમ્પ્રતાપ્યત્તવા કિમેતે જના
વન્દન્તે સહુ સજ્જન કૃમિમુજ ચિત્રા ગતિ કર્મણામ્ ॥

જેના આહારમાં અવિવ્રતા છે, ધ્વનિમાં મધુરતા છે, વસ્તુતરુત્તમા વાચાળપણ છે, કુટુંબીજનોમાં મમતા વિનાનો લાવ છે, સામાન્ય જનો પર તત્પરતા છે અને પોતાના માળામાં પરાધીન દશા છે એ રીતે જેમનામાં આ બધા જ ગુણો રહેલા છે, તેવા કોયલ પક્ષિઓને છે હીને, આ લોપી કીડાનું લક્ષણ કરનાર ખજીર પક્ષીને વદન કરે છે ખરેખર કમોની ગતિ વિચિત્ર છે ૧૦૪

ગીત કોકિલ તે મુદા રસવિદ્ જાણવન્તિ કર્ણમૃત
નો કિંચિદ્વિતરન્તિ તે તરુદલૈરેવ સ્વયં જીવસિ ।
કર્ણાયુર્હરમ્પ્રાદ્રરન્તિ વિરુત કાકાસ્તુ તેભ્યો વર્લિ
પ્રાક્ષા એવ દિશન્તિ હ્રન્ત ધિગિવર્ધક ત્રિષે ક્રીડિતમ્ ॥

હે કોકિલ ! રસને પારખનાર પુરુષો કાનને અમૃત જેવું લાગતું તારું ગીત ગ્રેમથી સાભર છે, પરંતુ તેના-અલ્લામાં તને કાંઈ આપતા નથી અને તું વૃક્ષના તાળ પાનથી પોતાની મેળે આહલવિકા ચલાવે છે, પરંતુ જે કાગડા કાનનો રસ હરી લે એવા નયરા ચાખેલો કરે છે, તેમને કાલો માણસો ખલિ આપે છે નસીબના આ વાકા ખેલને ધિક્કાર છે ૧૦૫

છિત્વા પાશમપાસ્ય કૂટરચના મજ્જન્ત્વા વલાઢાગુરા
પર્યન્તામિશિશ્વાકલાપજટિલાત્રિ સ્ત્ય દૂર વનાત્ ।

વ્યાધાના શરગોચરાદતિજવેનોત્તલ્લ્ય ધાવન્મૃત
કૂપાન્ત પતિત કરોતિ વિમુલે કિંવા વિધૌ પૌરપમ્ ॥

વનનું એક મુઠ્ઠું પાશને છેડાને, કપટભળને દૂર કરીને બળ કરીને વાણરા (મનપાશ) તોડી નાખીને, ચારે તરફથી ફરી વળેલ અગ્નિની ભ્વાળાઓમાંથી નીકળીને વનમાં દૂર ચાલ્યું ગયું, ત્યાં તો શિકારી ઓના બાણનું લક્ષ્ય બન્યું, તેને પણ ખૂન વેગથી ફેંકી મારીને ચૂકાવ્યું અને એ રીતે આગળ દોડતું મુઠ્ઠું છેવટે ફાંસમાં પડ્યું અમ બચારે નસીબ વાકું હોય, ત્યારે પુરપાઈ કાંઈ કામ આવતો નથી ૧૦૬

સ્વધ જન્મ સદ્ શ્રિયા સ્વયમપિ ત્રિલોમ્યમૂપાકર
સ્થિત્યર્થે પરમેશ્વરાભ્યુપગતસ્તેનાપિ મૂર્ધ્ના ધૃત ।

વૃદ્ધિ સીતસ્મરસ્થાપિ ન ગત ક્ષીણ પરં પ્રયુત
પ્રાય પ્રાત્નમેવ કર્મ વલનત્ ક કસ્ય કવૈશ્વમ ॥

જેને લક્ષ્મી સાથે જન્મ (મળ્યો) છે, જે ત્રણે લોકને શાલા આપે છે, તે પોતાના રક્ષણને માટે મહાદેવ પાસે ગયો, તો મહાદેવે તેને પોતાના શિર પર ધારણ કર્યો, આટલું થવા છતાં શીતળ ચન્દ્ર વૃદ્ધિ પામ્યો નહિ, પરંતુ ઊલટો ક્ષય પામ્યો ખરેખર, પૂર્વના કરેલા કર્મ જળવાન છે, કાંઈ કાંઈનું કાંઈ કરી શકતું નથી ૧૦૭

રામે પ્રવ્રજન વલેનિયમન પાણ્ડો સુતાના વન
વૃણ્ણીના નિઘન નલસ્ય નૃપતે રાઝ્યાત્પરિઘ્રશનમ્ ।
કારાગારનિવેવળ ચ મરણ સચિન્ત્ય લઙ્કાચરે
સવ કાલવશેન નઢયતિ નર કો વા પરિગ્રાયતે ॥

લગ્નવાન રામનું વનગમન, બળિરાજનું બધન, પાડવોનો વનવાસ, યાદવોનો કુલનાશ, રાજા નળનો રાજ્યવ્રશ તેમ જ લકાના રાજા રાવણનો કારાગારમાં વાસ અને મરણ આ બધું વિચારીને નિર્ણય થાય છે કે ‘બધા માણસો કાળને વશ થઈ નાશ પામે છે, તેમાં કોણ રક્ષણ કરી શકે એમ છે ?’ ૧૦૮

મપ્રાદશસ્ય કરણ્ડપિપ્પિહતતનોર્મ્લાનેન્દ્રિયસ્ય છુધા
કૃત્વાલુવિવર સ્વયં નિપતિતો નક્ક મુલે ભોગિન ।
તૃપ્તસ્ત્વિશિતેન સત્સ્વરમસૌ તેનૈવ યાત પ્રધા
લોકા પઢ્યત દૈવમેવ હિ નૃણા વૃદ્ધૌ ક્ષયે કારણમ્ ॥

જેની ઈન્દ્રિયો બુબ્ધી શિથિલ બનેલી છે એવા એક નાગ આશાલગ થઈને ગૂચળું વળીને કરડિયામાં પડ્યો હતો રાતે એક ઉદર ખાવાની આશાથી કરડિયામાં જીર કરીને અદર ગયો તો તે સાધના મુખમાં જ જઈ પડ્યો તેને ખાઈને સર્પ ધરાયો અને પક્ષી ઉદરે કરેલા માર્ગે જ તે બહાર નીકળી ગયો માટે જો જોને ! જુઓ કે, માણસોની વૃદ્ધિ કે ક્ષયનું કારણ દેવ જ છે ૧૦૯

માતા યસ્ય ધરાધરેન્દ્રદુહિતા તાતો મહેશસ્થા
ઘ્રાતા વિપ્રકુલાન્તક પિવસ્યતો દેવો ધનાના પતિ ।
સ્થાત જૌઘ્રવિદ્યારણે સુરપતે સેનામગ પન્મુલ
સ્વહૃદવલેન સુત્ર ઘટતે નાઘાપિ પાણિમહ ॥ ૧૧૦ ॥

ત્રિરાજા દિમાલયના પુત્રી પાર્વતી જેની માતા છે મહાદેવ જેના પિતા છે, સર્વ વિદ્યોને દર કરનાર અણુપતિ જેના ભાઈ છે, ધનના પતિ કુબેર જેના પિતાના મિત્ર છે અને જે પોતે કોય પર્વતને છેડવા મા પ્રખ્યાત છે, તેમ જ ઇંદની જેનાના અધિપતિ છે, છતાં હજી સુધી કાર્તિકેશ્વરભીનું પાણિમહય થયું નથી તેમાં કૃષ્ણ દેવના બીજા સિવાય બીજું મ્યું મારણ થી શકે એમ છે ? ૧૧૦

જેની ઇચ્છાથી મહાસાગરના જળ સ્થગરૂપે બની જાય છે અને સ્થળ મહાસાગરરૂપે બની જાય છે ધૂળનો ઢગલો મોટા પર્વતના શિખરરૂપ બની જાય છે અને સુમેરુ પર્વત મારીના મધુરૂપ બની જાય છે, ઘાસનું તાણખંડ વજ્રરૂપ અને વજ્ર ઘાસરૂપ બના જાય છે, તેમ જ અગ્નિ શીતળતારૂપ અને દિમ અગ્નિરૂપ બની જાય છે, એ રીતે અદ્ભુત લીલાઓ કરવાની ટેવ વળા તે દેવને નમસ્કાર છે ૧૧૮

જન્મ દ્રઘકુલેડમ્નો ધનપતિયં કુમ્ભકર્ણાચન
સૂનુર્વાસવજિત્ત્વય દશશિરા દોદળ્લકા વિંશતિ ।
અશ્વ કામગમ વિમાનમજય મખ્યેસમુદ્ર પુરી
સર્વ નિષ્ફલમેતદેવ નિચત દેવ વર દુર્જયમ્ ॥૧૧૯॥

પ્રાણપુત્રા કુળમા જેનો જન્મ છે ધનપતિ કુબેર જેના મોટાભાઈ છે, જે પોતે કુલકર્ણુનો મોટો ભાઈ છે ઇક પર વિજય મેળવનાર ઇકગિત જેનો પુત્ર છે જે પોતે દશ નાથાવાળો છે અને વીસ ભુજઓવાળો છે જેની પાસે અજય અશ્વ અને કામના પ્રમાણે ગતિ કરનાર વિમાન છે તેમ જ સમુદ્રની વચમા જેની નગરી છે આ બધું રાવણનું નિષ્ફળ થયું આ ઉપરથી નિયમ પૂર્વક એમ જ કહી શકાય છે કે દેવ પરમ દુર્જય છે-શેષાધી જીતી શકાય અત્રુ નથી ૧૧૯

ચનામળહલ્લન્તિદન્તમુસલાન્યાલિન્દતામ્યાહેવ
ધારા યત્ર પિનાકવાણિપરશોરાકુન્ડિતામાગતા ।
તન્મે તાવદુરો નૃસિંહકર્ણૈર્વાદીર્યતે સાપ્રત
દૈવે હુવલતા ગતે વૃણમપિ પ્રાયેળ વજ્રાયતે ॥ ૧૨૦ ॥

(હિરણ્યકશિપુ બચાવે છે કે) રજુભૂમિમા ઇન્દ્રના ઐરાવત હાથીના દત્તશળ બન્ધા ખેંડિત થઈ ગયા અને બન્ધા મહાદેવના પરશુની ધાર પછી કુટિત બની ગઈ, એવી આ મારી છાતી અત્યારે નૃસિંહના નખથી ભેદાઈ રહી છે, ખરેખર બન્ધારે નસીબ દુર્બળ બના જાય છે, ત્યારે ઘણી વખત તાણખંડ પછી વજ્રના જેવું બની જાય છે ૧૨૦

દો સદેહવશવદનિમુવનશ્રીગર્ગસર્વકષ
કૈલાસોદ્ધરણપ્રવચ્છચરિતો વીર હુનેરાનુજ ।
ચગ્રાય સ્વયમરિત સેયમમરાવત્યાપિ વન્ધ્યા પુરી
નીતા મર્કટકેન કામપિ દશા ધિદૈવમાવરચકમ્ ॥

જેણે પોતાની ભુજઓથી નજીકના વૃક્ષોને વશ બનાવી દીધા અને લદ્દમીને બધા જર્વ કરી લીધા, કૈલાસને બિચો પ્રવાની શક્તિવાળું જેવું પ્રચક્ર પરાક્રમ પ્રખ્યાત છે, જેનો ભાઈ ધનપતિ કુબેર છે અને જે નગરીમા પોતે રહે છે, તે નગરી દેવાની અમરાવતી નગરીને પછી

વદવા લાયક છે, તે નગરીની દશા એક સાધારણ વાદરાજે (હનુમાને) બગાડી નાખી, તેવા અવશ્ય ભાવિ દેવને ધિક્કાર છે ૧૨૧

ચેનાકારિ મૃણાલપત્રમશન ક્રીડા કરિણ્યા સહ
સ્તન્દ્રન્દ્ર ધ્રમણ ચ વન્દરગણે પીત પયો નૈર્ઝરમ્ ।
સોડય વન્યકરી નરેપુ પતિત પુણ્ણાતિ દેહ વૃણે
યદેવેન લલ્લપત્રલિલિતિ તત્ત્રોગ્નિજ્ઞુ ક ક્ષમ ॥ ૧૨૨ ॥

જે હાથીએ કમળના પત્રોના ભોજન કર્યા છે જેણે હાથિણીની સાથે ક્રીડાઓ કરી છે, પર્વતની ચુકામા જેણે સ્વયં દે ગમન કરેલા છે અને જેણે ઝરણાના નિર્ભળ બળ પીધા છે તેવા આ વનનો હાથી માણસોના હાથ મા આવી પડતા ધાસ ખાતો થઈ ગયો છે ખરેખર દેવે લનાટપટ પર લપેરી વાતને જૂસી નાખવા માટે પ્રયત્ન શક્તિમાન છે ૧૨૨

દૈવેન પ્રમુણા સ્વય જગતિ યત્ત્વ પ્રમાણીકૃત
તત્ત્રસ્યોપતમેન્મનાગપિ મહાનૈવાશ્રય કારણમ્ ।

સર્વાશાપરિપૂર્યે જલધરે સ્વૈત્યપિ પ્રત્યહ
સૂક્ષ્મા એવ પતન્તિ ચાતકમુસે દ્વિત્રા પયોવિન્દવ ॥

સમર્થ દેવે આ જગતમા જેને માટે જે જે નક્કી કરેલું છે, તે તે તેને આવી મળે છે એટલે તેમના નાના મોટાને આશ્રય કારણ બનતો નથી, બધાની આશાને પૂરી કરનારો મેઘ રોજ વરસી રહ્યો હોય છે, તોપણ આતકના મુખમા તો પાણીના બેથાર જ દીપા પડે છે

કાન્ત વક્તિ કપોતિકાકુલતયા નાથાન્તકાલોડ્યુના
વ્યાવોડ્યો ધૃત્વાપસન્નિતશર ડ્યેન પરિધ્રામતિ ।
હત્ય સત્યહિના સ દપ્ત ડ્યુણા ડ્યેનોડ્યપિ ટેનાહત
સ્તૂર્ણ સૌ તુ ચમાલય પ્રતિ ગતૌ દૈવી વિચિત્રા ગતિ ॥

એ કળ્પતરી અત્યંત ગમરાઈને પોતાના પતિને કહે છે કે, ‘હે નાથ! હવે તો આપણે અતકાળ આવી પહોંચ્યા છે, કારણ કે નીચે શિકારી ધનુષ્ય પર બાણ ચડાવીને બેસ્યા છે અને ઉપર બાજ પક્ષી કાચે છે’ આ પ્રમાણે ચિંચતિ હતી, ત્યાં તો શિકારીને સાપ કરઓ અને તેના ધનુષ્યથી છૂટેલા બાણ વડે બાજ ઉડ્યાયો આમ તે બંને વચને ઘેર પહોંચી ગયા (કળ્પતર-કળ્પતરી બન્ધી ગયા), ખરેખર, દેવની ગતિ વિચિત્ર છે

રેવાવારિણિ વારણેન વિપુલે રાજીવરાજોરજ
પુષ્પાપિહરિતોમિણિ પ્રવિગલદાનામ્બુગન્ધોત્કટે ।
ઘૌત યેન મૃગારિરત્તમસદ્દન્તાન્તરાલસ્થિત
કોણ સોડ્યપિ પય પપૌ હતવિવે કો મોચરે નાગત ॥

ને હાથીએ નર્મદાના વિપુલ જલને કમળસમૂહના કેસરના રંગરંગી રંગબેરંગી તરંગોવાળાં પળાવ્યા તેમ જ પોતાના ગંડસ્યળથી જળતા મદભરે જલથી ભરી દીધાં, તે જ હાથીને પોતાના દંતુશળમાં લાગેલા સિંદના લોહીને જળમાં ઘોલું પડ્યું અને તેથી જરમ થયે જળનાં પાન પોતાને કરવાં પડ્યા; માટે તે કમ-ભાગ્ય નસીંગનું લક્ષ્ય કોણુ થયું નથી ? ૧૨૫

વેપાંચિન્નિજવેદમનિ સ્થિતવતામાલસ્યનિદ્રાવતાં દૃશ્યન્તે ફલિતા લતા ઇવ ફલેરાચ્છલમૂલં શ્રિયઃ । અર્ધિ લક્ષ્યતાં ગિરિં પ્રયતતાં પૃથ્વીતલે ધાવતા-મુશોગવ્યવસાયસાહસધિયાં તન્નાસ્તિ યત્યચ્યતે ॥૧૨૬

એવા પશુ કેટલાક માણસો છે, જે ધરમાં પડ્યા રહે છે તેમ જ આળસ અને પ્રમાદથી ભરેલા હોય છે; તેમને માટે ફળવાળી લતાની જેમ લક્ષ્મી પહેલેથી તે છેડા સુધી આખાદ ફળ આપે છે; પરંતુ જે લોકો સાગરને આળંગનારા છે, વર્ષત પર ચડનારા છે તેમ જ પૃથ્વી પર દોડાદોડ કરનારા છે, એવા ઉલ્લોગ, વ્યવસાય અને હિંમતે કામ કરનારા માણસોનાં ઘરમાં રાધીને ખાવા નેરુંપું અનાજ પશુ હોયું નથી । ૧૨૬

શ્યાલ્યાં વૈદુર્યમવ્યાં પચતિ તિલકપાંશ્વન્દૈરિન્ધનોયેઃ સૈવર્ગેલાંદ્રિલાગ્નિન્નતિ વસુધામર્કમૂલસ્ય હેતોઃ ।

હિત્વા કપૂરજ્વળાન્વૃતિમિદં કુરુતે કોદ્રવાણાં સમન્તાત પ્રાપ્યેમાં કર્મભૂમિં ન ચરતિ મનુજો વસ્તપો મન્દભાગ્યઃ ॥

જે વૈદુર્ય રત્નના પાનમાં તલના ઢાણા ભરીને ચંદનના લાકડાથી તેને રાધે છે, જે આકડના મૂળને માટે સોનાના હળનાં કોશરો પૃથ્વી ખોદે છે તેમ જ જે કપૂરના હુકડા કરીને કોદના છેડની ચારે બાજુ તેની વાડ બનાવે છે; તેની જેમ જ જે મનુષ્ય આ કર્મભૂમિને પ્રાપ્ત કરીને તપ-પરિશ્રમ કરેલા નથી તે મંદ ભાગ્યવાળો છે. ૧૨૭

પશ્ચિતે પાણ્ડુપુત્રઃ ક્ષિતિપતિતનયા ધર્મેમીમાર્જુનાયાઃ શૂરાઃ સત્યપ્રતિજ્ઞા દૃઢતવપુપઃ કેશવેનાપિ ગૃહ્તાઃ । તે વીરાઃ પાણિપાનાઃ કૃપણજનગૃહે મિહુચર્યાં પ્રવૃત્તાઃ કો વાડકાર્યં સમર્થો ભવતિ વિધિયશ્ચાદ્ભાવિની કર્મરેતા ॥

યુધિષ્ઠિર, ભીમ, અર્જુન વગેરે પાંચ પાડવો સમ્રાટ પાંડુના પુત્રો હતા બધા જ યરવીર, સાચી પ્રતિજ્ઞાવાળા, મજબૂત શરીરવાળા હતા અને તેમનું રક્ષણ શ્રીકૃષ્ણ કરતા હતા, તે છતાં તે વીર પાડવોને હાથમાં પાત્ર લઈ કૃષ્ણ જનોને ઘેર બિદા માગતી પડી; ખરેખર,

જે કર્મરેતા-કર્મમાર્ગ નહીં થયો હોય છે. તેને ફેરવવા માટે કોણુ સમર્થ થઈ શકે છે ? ૧૨૮

યત્ર શ્યામાકનીજાન્યપિ ચતકવધૂચ્ચુકોટિચ્યુતાનિ પ્રોચીયન્તે સ્વવેગમન્યશનવિરહિતે નિર્ધનશ્રોત્રિયાનામ્ । દૈવે દાવર્ધકસ્યાઘટુલશિશુકરાકૃષ્ટહારાવલીતો અષ્ટાસ્ત્રૈવ હષ્ટા યુવતિમિરલસં ચૂર્ણિતા મૌકિકૌષાઃ ॥

નિર્ધન વિદ્વાનોના ઘરમાં એક વખત એવો પશુ હતો કે જ્યારે કશું ખાવાનું નહોતું અને તેથી ચકલી-ઓની ચાચમાંથી ખરી પડતા સામાના ઢાણાને બધાં લીધુતા હતા; પછી નસીંગ જ્યારે અકસ્માત આપવા બેઠું ત્યારે તે જ ઘરમાં એવો સારો વખત પશુ આવ્યો કે ચંચળ બાળકોના હાથથી મોતીના હારની ખેંચા-ખેંચી થતા, તેમાંથી ને મોતી ખરી પડ્યા, તે ધરની યુવતીઓએ કચરાઈ જતા બેલા છતાં આળસને કારણે તે મોતીને ઉપાડી લીધા નહિ. ૧૨૯

યન્માતા વિચ્છુનામિ પતિરપિ ચ સુતો યસ્ય સાક્ષાત્પ્રજાતાં લક્ષ્મીર્લસંધયામૂચ્યદપિ કરતલે ભારતી સંચમાર ।

માતુર્યસ્યસ્તિ મિત્રં તદપિ સરસિજં દ્વીપમિન્દોનેયુર-લાતુ નૈવોસહન્તે ગતસુકૃતફલં પ્રાપ્તકાલં સદાયાઃ ॥

વિષ્ણુની નાભિ જેની માતા છે, સાક્ષાત્ બ્રહ્મા જેના પુત્ર છે, લક્ષ્મી જેનો આશ્રય છે, સરસ્વતી જેને હાથમાં રાખે છે તેમ જ સુર્ય જેનો મિત્ર છે, એવું કમળ પશુ ચંદન કિરણોથી નાથ પાગ્રુ સુકૃતેતુ કળ પૂરું થઈ જતા જેને ખરાબ વખત આવી પડે છે, તેને મોટા સહાયકો પશુ રક્ષણ કરવાનો ઉત્સાહ ધરાવતા નથી

કુન્દાયોધ્યા કા રામો દશરથવચનાદણ્ડકારણ્યમાગાત્ કલસ્યે મારીચનામા કનકમયમૃગા કુન્દ સર્વાપહારઃ ।

સુગ્રીવે રામમૈત્રી કા જનકતનયાન્વેષણે પ્રેવિતોઽહં યોઽર્થોઽસંભાવનીયસ્તમપિ ઘટયતે કૂરકર્મી વિધાતા ॥

(હવેમાન બંધાવે છે કે,) અયોધ્યા કયા અને દશરથના વચનને પાળવા માટે હંકારવ્યથા બાવી પહોંચેલા રામ કયા ? સોનેરી ચૂરણે બનેલો ભારીય રાક્ષસ કયાં અને સીતાનું અપહરણ કયા ? સુગ્રીવ સાથે ભગવાન ગમતી મૈત્રી થવી તે કયા અને સીતાજીને શોધવા અમને મોકલવામાં આવ્યા તે કાર્ય કયા ? ખરેખર, જે બામત બિલકુલ બનવાની હોતી નથી, તેને પશુ કૂર કર્મ કરનાર વિધાતા ઘડી આપે છે. ૧૩૧

વૃદ્ધાવસ્થાનું વર્ણન

અલંકરોતિ દિ ગરા રાજામાત્યમિપયતીન । વિઠન્વયતિ પળ્યક્ષમહ્યાયકસેવકાન્ ॥ ૧ ॥

રાજા, પ્રધાન, વૈદ્ય અને ચોગી એટલા લોકોને વૃક્ષાવસ્થા શોભાવે છે, પરંતુ વેરના, મલ્લ, ગવૈયા અને સેવકોને પીડા આપે છે ૧

ક્ષણાત્મયોગમાયાતિ લઘ્વયતે તમસા પુન ।

નિર્વાસ્યત પ્રદીપસ્ય શિલેવ જરતો મતિ ॥ ૨ ॥

છુઆતા દીપકની બધેતિની જેમ વૃક્ષ જન્મની મતિ ક્ષણવાર પ્રગટ થાય છે અને પછી અધકાર તેને પોતાની અંદર આવરી લે છે, ૨

ગશિનીય હિમાર્તાના ધર્મોર્તાના રવાવિવ ।

મનો ન રમતે ક્ષોણા જરાજીવન્દ્રિયે પતૌ ॥ ૩ ॥

જેમ ટાઢથી પીડાતા જનોના મન ચક્રથી આનંદ પામતા નથી અને તાપથી પીડાતા જનોના મન સ્વચ્છથી આનંદ પામતા નથી તેમ સ્ત્રીઓનું મન વૃક્ષાવસ્થાને કારણે જાજરિત બનેલી ઇન્દ્રિયોવાળા પતિમા રમણ કંટુ નથી ૩

મલિનેરલકૈરેવૈ શુક્લવ મકટીકૃતમ્ ।

તદ્વોપાદિવ નિર્ચાતા વદનાદ્વદનાવલિ ॥ ૪ ॥

ધડપણુ આવતા કાળા રંગોએ ધોળાપણુ પ્રગટ કર્યું, તેથી શેષે ભરાયા હોય, એ રીતે યુગ્મમાંથી દાંતોની હાર બહાર નીકળી આવી ૪

વૃદ્ધત્વાચલદ્વગ્ધસ્ય સારયૌવનયસ્તુન ।

દૃશ્યતે દૈદ્વગેદુપુ ભસ્મેવ પલિતચ્છલાન્ ॥ ૫ ॥

જેમ ધરમા અગ્નિ લાગતા સાર વસ્તુ બળી જતા એકથી ભસ્મ રહી જાય તેમ ધડપણુરૂપી અગ્નિથી યૌવન જેવી સાર વસ્તુ બળી જતા પળિયાદપે એકથી ભસ્મ બાકી રહેલી દેખાય છે ૫

વૌદ્ધતે પલિતભ્રેગિર્નર્વ વૃદ્ધસ્ય મૂર્ધનિ ।

મૃપૈવ નીત જન્મેતિ કિં તુ ભસ્મ વિધિર્મ્ધાન્ ॥ ૬ ॥

વૃદ્ધને માથે જે પળિયાની હાર જેવ બળે છે, તે ખરેખર પળિયા નથી, પરંતુ 'તે જન્મ ફોગટ જ યુમાબ્યો' એ બતાવવા વિધિએ તેને માથે ભસ્મ નાખી છે ૬

શ્વપ્યામપિ સામસ્થા મુરુત ન કૃત ત્વયા ।

સ્તીવ કુપિતો દન્તાનન્તક પાતચ્ચલમ્ ॥ ૭ ॥

'તને આપી બધી સામગ્રી આપવા છતાં તે કાઉં પુણ્ય કર્યું નહિ' એ ગીતે અણુ કોણે હોય જેમ યમરાજ વૃદ્ધના દાંતને જ પાડી નાખે છે, ૭

યમમિવ કરધૃતવર્ણ હરિમિવ સર્ગદે શશાઙ્ક મિવ વક્રમ્ । શિવમિવ ચ વિરૂપાક્ષ જરા વરોત્પ કૃતપુણ્યમપિ ॥ ૮ ॥

વૃક્ષાવસ્થા પુણ્યમાર્ગ ન કરનાર માણસને પણ દેવ

બનાવે છે જેમ કે યમરાજની જેમ તે વૃદ્ધજન હાથમાં દડ રાખે છે, ગદાધારી વિષ્ણુની જેમ તે વૃદ્ધજન સમઢ (ગદ-રોગવાળો) હોય છે, વાકા ચક્રની જેમ તે શરીરે વાકા વળા ગયેલો હોય છે અને નથુ નેત્રવાળા શિવની જેમ તે વિરૂપાક્ષ-બેરોગ હોય છે ૮

વદન દશનવિહીન વાચો ન પરિસ્કૃટા ગતા શક્તિ ।

અચકેન્દ્રિયશક્તિ પુનરપિ વાલ્ય દૃત જરયા ॥ ૯ ॥

યુગ દાંત વિનાનું થયું છે વાણી સ્પષ્ટ રીતે બોલાતી નથી, શક્તિ ચાલી ગઈ છે તેમ જ ઇન્દ્રિયોની શક્તિ દેખાતી નથી, એ રીતે વૃક્ષાવસ્થાએ શરીરો બાળપણુ આપ્યું છે ૯

પટુરપિ પલિવદ્વૌત મસ્તકમાસાદ્ય સર્વલોકસ્ય ।

પરિભવતિ જરા મરણ કુરુ ધર્મ વિરમ પાવેભ્ય ॥ ૧૦ ॥

પળિયા મટુરોતે ચતુર દૃત બની મસ્તકે ચઢીને બધા જનોને કહે છે કે 'ધડપણુ અને મરણ હવે આવવાની તૈયારી છે તે દરમિયાન ધર્મ કરો અને પાપથી વિરામ પામે' ૧૦

શતમન્યુ વળ્લપર કુબેરમપિ શૂલિન તથા ગદિનમ્ ।

કુરુતે જરા ન સા કિં કુર્યોન્નીરુપનામકં મનુજમ્ ॥ ૧૧ ॥

ધડપણુને કારણે રૂપ અને નામ વિનાના બનેલા માણસને વૃક્ષાવસ્થા શા શા રૂપ અને નામ આપતી નથી તે માણસને શતમન્યુ (કોધથી ભરેલો, ઇર્ષ), દડધર (હાથમાં લાઠી ટેવનાર, યમરાજ), કુબેર (ખરાબ શરીરવાળા કુબેરલડાઈ), ચનધારી (પટમાં ચૂકનાળો મહાદેવ) અને ગદાધારી (ગદ-રોગવાળો, વિષ્ણુ) બનાવી મૂકે છે ૧૧

કૃણવર્ત્મનિ ગુણાનગ્નયન્તી જીવનેડપિ જર

ચન્દ્યનુરાગમ્ । આગતા વત જરેય હિમાની સેવ્યતા

સુરવરાગવતીયમ્ ॥ ૧૨ ॥

જેમ હિમાન્યમાંથી પ્રગટ થયેલ દેવોની નદી ગંગા કૃષ્ણા(યમુના)ને માર્ગે યુગોને ગણીને ભય છે અને બીજા જગમા ગદેલા અનુરાગન દૂર કરે છે, માટે ભવવા લાયક બની છે, તેમ અગ્નિન માર્ગે (સ્થાનમાં) જવાને યુગોને ગણતી અને જીવનમાં ગદેલા અનુરાગને એછા કરતી, જેથી જે વૃક્ષાવસ્થા આવી છે, તે બીજા પાસેથી સેવા લેવાને યોગ્ય બને છે ૧૨

વૃક્ષાન્તસ્ય દૂતી જરા ફર્ણમૂલે, સમાગત્ય વક્તીતિ લોકા શ્યુધ્યમ્ । પત્ત્વોપરદ્રવ્યાન્છા ત્યજ્ય, મન્ય રથાનાથપાદારવિન્દમ્ ॥ ૧૩ ॥

આ યમરાજની દૂતી વૃદાવસ્થા પળિયાંદે સો જનોના ધન પાસે આવીને કહે છે કે, પારદા સ્ત્રી અને પારદા ધનમાથાં વાંછા દૂર કરો અને ભગવાનના ચરણકમળની સેવા કરો. ૧૩

ઘર્ણ સિતં સમમિવીક્ષ્ય શિરોઽઘ્રાણં
સ્થાનં જરા પરિભવસ્ય ચંદેવ પુંસામ્ ।

આતોષિતાસ્થિશ્ચકલં પરિહૃત્ય ચાન્તિ
ચાળહાલકૃપમિવ દૂરતરં તરુણ્યઃ ॥ ૧૪ ॥

માથાના વાળનું ઘોળાપણું જોઈને વૃદાવસ્થા મનુષ્યોના તિરસ્કાન્તુ સ્થાન બની છે, અને જેમ હાડકાથી ભરેલા ચડાળના કુવાને લોડા ત્યજે છે, તેમ તરુણી સ્ત્રીઓ વૃદ પુરુષને છેડીને દૂર આંધી ખસે છે.

શ્રુતિઃ શિથિલતાં ગતા સ્મૃતિરપિ પ્રનષ્ટાપુના
ગતિર્વિપયમાગતા વિગલિતા દ્વિજાનાં તતિઃ ।

ગવામપિ ચ સંહૃતિઃ સમુચિતક્રિયાતશ્ચ્યુતા
કૃતા નુ જરયા તયા કલિયુગસ્ય સાધમ્યતા ॥ ૧૫ ॥

તે વૃદાવસ્થાએ તો કળિયુગના સર્વ ધર્મો સાથે સમાનતા સાધી છે. કળિયુગમાં શ્રુતિ (વેદો) ની જેમ ધડપણુમાં શ્રુતિ (કાન) શિથિલ બની જાય છે. કળિયુગમાં સ્મૃતિ (ધર્મશાસ્ત્ર) ની જેમ ધડપણુમાં સ્મૃતિ સ્પરશ્યશક્તિ નાશ પામે છે, કળિયુગમાં ગતિ (સહચાર) ની જેમ ધડપણુમાં ગતિ (આસ) અવગે ત્રાજે આવે છે, કળિયુગમાં પ્રાણાય, શ્વપિ અને વૈરયોના સમુદ્ધ- (દિગ્) ની જેમ ધડપણુમાં દાંતની પક્તિ (દિગ્) ગળી જાય છે, અને જેમ કળિયુગમાં ગાયોના સમુદાય અલંકૃત થોડા કાર્યમાં આવે નહિ, તેમ વૃદાવસ્થામાં ઇદિગે (ગે) પાનપોતાની ક્રિયાથી શિથિલ બને છે. ૧૫

ગાત્રં સંકુચિતં ગતિર્વિગલિતા ધ્રુપ્ત ચ દન્તાવલિ-
દ્વિર્નિદ્રયતિ ઘર્ષતે ઘષિરતા ઘર્ષત્રં ચ લાલાયતે ।
વાક્યં નાદ્રિયતે ચ લાન્ધવજનૈર્ભાગ્યં ન શુશ્રૂષતે
હા કર્ણં પુરુષસ્ય જીર્ણવયસઃ પુત્રોડપ્યમિત્રાયતે ॥ ૧૬ ॥

શરીર સંકોચ પામ્યું છે, ગતિ શિથિલ બની છે, દાંતની હાર પડી ગઈ છે, નજર નાશ પામી છે. બહેર-પણું વધે છે, મુખમાંથી લાળ પડે, કુદડાંથી જનો વચનનો આદર કંટાળ નથી, સ્ત્રી સેવા કરતી નથી અને વિશેષમાં પોતાનો પુત્ર પણ શત્રુની જેમ વર્તે છે. ખરેખર! વૃદ મનુષ્યનું જીવન કષ્ટમય છે ૧૬

સ્થૂળપ્રાવરણોડિતિવૃત્તકથકઃ કાસાધુલાલાવિલો-
મ્પ્રોરઃકટિશ્ચજાનુજપતો મુખ્યોડિતિવીન્ધારયત્ ।

શૃણ્વન્ઘૃષ્ટવધૂવચાંસિ ઘનુપા સંત્રાસયન્વાયસા-
નાશપાશ્નનિવદ્ધજીવવિભવો વૃદ્ધો ગૃહે ગ્લાયતિ ॥ ૧૭ ॥

જેણે અડાં વસ્ત્ર ઓઢ્યાં છે, જે વીતી ગયેલી વતોને કલા કરે છે, જેના મુખ પર ખાસી, આમુ અને લાળ ભરેલા છે, જેના છાતી, કેડ, પીડ, બધન વગેરે ભાગી ગયાં છે, જે સ્વભાવે ભોળા છે, જે પોતાના ઘેર આવતા અતિથિઓને રોકે છે, જે નિર્લજ્જ વધુઓના વચનને સાંભળી રહે છે, જે વાંસની કામડી હાથમાં લઈને કાગડાઓને ત્રાસ આપીને ઉડાડે છે અને જેણે આશાના પાશમાં પોતાના જીવનો દેશવ બાંધી રાખ્યો છે, એવો વૃદ્ધજન ઘરમાં પછો પછો ખેદ પામી રહ્યો છે. - ૭

પાર્શ્વો સંસ્તમ્ભયન્તી મુરમપિ નમયન્ત્યન્નમાકુશ્ચયન્તી
હસ્તાકુશ્મ્ભયન્તી પ્રણયિજનવચો ન શ્રુતીઃ શ્રાવયન્તી ।
રત્યામુદ્ગેજયન્તી વલિતતનુમતી નૂતનોદા જરા વા
તુલ્યા પૂર્વા તુ પુંસસ્તતિ વત પરા મીતિદેતુર્નરસ્ય ॥

જેમ નવોદા સ્ત્રી પતિ પાસે જતા (સ કે.શ્ચી) પગને અટકાવે છે તેમ વૃદાવસ્થા (શિથિલતાથી) પગને અટકાવે છે જેમ નવોદા મુખ નમાવે છે, તેમ વૃદાવસ્થા મુખ નમાવી દે છે. જેમ નવોદા (સભ્યથી) અંગોના સંકોચ કરે છે, તેમ વૃદાવસ્થા અંગોના સંકોચ કરે છે જેમ નવોદા હાથને કંપારી લાવે, તેમ વૃદાવસ્થા હાથ કંપાવે છે. જેમ નવોદા પ્રણયીજનના વચન સાંભળતી નથી, તેમ વૃદાવસ્થા કાને સાંભળતી નથી. જેમ નવોદા રમણ કરતા મોટા આવેગ ઉત્પન્ન કરે છે, તેમ વૃદાવસ્થા રતિમાં ઉદ્વેગ પમાડે છે. જેમ નવોદા પોતાના શરીરને વાળે છે, તેમ વૃદાવસ્થા પોતાના શરીરે પળિયા લાવે છે. એ રીતે નવોદા અને વૃદાવસ્થા પુરુષ સાથે સરખા આવચણ કરે છે. તદાવત એટલે છે કે નવોદા પુરુષથી ભય પામે છે ત્યારે વૃદાવસ્થા પુરુષને વિવશાવે છે. ૧૮

ભૂખનું વાણન

નાસ્તિ ક્ષુધાસમં દુઃખં નાસ્તિ રોગઃ ક્ષુધાસમઃ ।

નાસ્ત્યાહારસમ સૌખ્યં નાસ્તિ ક્રોધસમો રિપુઃ ॥ ૧૯ ॥

ભૂખ જેવું બીજું કંઈ દુઃખ નથી, ભૂખ જેવો બીજો કંઈ રોગ નથી, આહાર જેવું બીજું કંઈ સુખ નથી અને ક્રોધ જેવો બીજો કંઈ શત્રુ નથી. ૧

શબ્દ્યા વર્ષં ચન્દનં ચારુ દાસ્યં, ઘીના વાળી સુન્દરી યા ચ નારી । ન પ્રાજન્તે ક્ષુત્પિપાસાતુરાણં
સર્વારમ્ભાસપ્તહુલપ્રસ્થમૂલાઃ ॥ ૨ ॥

શયા, વસ્ત્ર, ચંદન, મધુર હારત્ર, વાંજી, વાણી અને સુંદરી નારી એ બધા યદ્યોઃ વૃષ્ણ અને તરસથી પીડાતા જનોને સારા લાગતા નથી, ખરેખર, બધી ક્રિયાઓનું-આનંદનું મૂળ શેર ચોખા છે. ૨

લિશુક

પ્રતિદિનમયત્રસુભે મિશુકજનનિ સાધુજન કલ્પલેતે । નૃપનમનનરકતારિણિ ભગવતિ મિશ્ને નમસ્તુભ્યમ્ ॥ ૧ ॥

હે ભગવતી લિક્ષા ! ડોઈ જાતની મહેનત વિના તું રોજ મુલક લેાય છે. તું મિશુકોની માતા અને સાધુઓની કલ્પલતા છે. તું મનુષ્યોએ નમસ્કાર કરવા યોગ્ય અને તેમને નરકમાંથી તારનાર છે. તને નમસ્કાર હો.

અગસ્તિતુલ્યાશ્ચ પૃતાદિશોષણે, દમ્ભોલિતુલ્યા વટકાન્નિવેદને । શાકાવલીકાનનવહ્નિરુપારત એવ મટ્ટા દ્વત્તે મટ્ટાશ્ચ ॥ ૨ ॥

ધીના સાગરને શોષી લેવામાં જે અગસ્ત્ય જેવા છે, વડા-પૂરીના ઢગલાડંબી પર્વતનો નાથ કરવામાં વજ્ર જેવા છે, શાકભાજીનાં જંજીરોને સાફ કરવામાં જે દાવામિ-રૂપે છે; તેઓ 'ભદ્ર' કહેવાય છે અને બાકી બધા 'ભદ્ર' (વીર પુરુષ) ગણાય છે. ૨

અમ્યો મુક્તિમતાં પ્રયોગસમયે મન્ત્રેષુ પૃથ્ઠં ગવઃ પાકાગારગતસ્તુ પાવકમનસ્તોષાય ઘાચરવતિઃ । ઊચ્ચાયાં નિરતો રતોર્ઠમકર્ણે પિષ્ટેષુ દત્તાદરો નાનાશ્ચાદ્દગ્નૈકચાલિતમના મટ્ટોત્તમો રાજતે ॥ ૩ ॥

જમનારા લોકોમાં અગ્રેસર, મંત્રો ભજવામાં પાછળ રહેનાર, રસોડાની ખબર લેતી વખતે રસોડાના અનને રીઝવવામાં બૃહસ્પતિ જેવા સ્વર, દક્ષિણ લેવામાં તૈયાર, બાળકોની સાથે ખેલકૂદ કરનાર તેમ જ જેનું મન અનેક આશી જમવામાં અત્યંત ચપળ બનેલું છે, એવા શક્ર મહારાજ વિરાજે છે. ૩

ઊચૈરધ્યયનં પુરાતનકથા સ્ત્રીભિઃ સહાલપનં તાસામર્થકલાલનં પ્રતિનુતિસ્તપાકમિધ્યામુતિઃ । આદેશસ્ય કરાવલ્લન્વનવિધિઃ પાણિદ્યત્યેલેલક્રિયા હોરાગારહમન્ત્રતન્ત્રકવિધિમિશ્નોર્ગુણા દ્વાદશ ॥ ૪ ॥

જોયા સ્વરથી મંત્રો ભણે, પુરાણોની કથાઓ કહે, સ્ત્રીઓ સાથે વાર્તાલાપ કરે, તેમનાં બાળકોને રમડે, નમી નમીને 'હા, જી હા' કરે, તેમની સ્ત્રીઓનાં ખોટાં વખાણ કરે, તેમના હુકમને હાથમાં ઝીલી લે, પંડિતાર્થ

અને લેખની ક્રિયામાં તૈયાર રહે; જન્મપત્રિકા, ગારુડી વિદ્યા, મંત્ર-તંત્રની વિધિ વગેરેમાં કુશળતા બતાવે-લિશુકમાં આ બાર ગુણો હોય છે. ૪

પ્રાતઃ ક્ષાલિતલોચનાઃ કરતલે ચઞ્ચત્પવિત્રાઙ્કુરા-સ્તત્તત્તથાનનિવેશિતોર્ધ્વતિલકાશ્ચેલાન્તવદ્ધાક્ષતાઃ । કો જાતશ્ચ મૃતોઽથવા મૃતતિથિઃ કમ્યાલયે વર્તતે ।

ચેત્યં હર્ષશવૈર્યુતાઃ પ્રતિદિનં ધાવન્ત્યહો મિશુકાઃ ॥ ૫ ॥

સવારે જેણે આખો ઘોઘને નાહવાની ક્રિયા પૂરી કરી છે, જેણે હાથમાં દર્બનાં પવિત્રાં લીધેલાં છે, શરીરનાં તે તે અંગે પર જેણે મોટાં તિલક કરેલાં છે, જેણે પોતાના પશ્ચિનાનાં છેડે ચોખા બાધી લીધાં છે, 'આજે' ડાહ્ય જન્મેલો, ડાહ્ય મર્યો, જ્ઞાની મરણતિથિ છે અને જ્ઞાને ઘેર જવાનું છે' એ રીતે સંકેતો દર્બનાં કારણેથી યુક્ત લિશુકો, અહો, દોડી રહ્યા છે ! ૫

પરશુહવાસ

શિરસા ધાર્યમાણોઽપિ સોમઃ સૌમ્યેન શૈભુના ।

તથાપિ કૃશતાં ધત્તે કપઃ સ્વલુ પરાશ્રયઃ ॥ ૧ ॥

સૌમ્ય એવા મહાદેવ ચંદ્રને મસ્તક પર ધારણ કરે છે, તેપણુ તે ચંદ્ર પાતળો બનેતો જાય છે; ખરેખર ! બીજાનો આશ્રય કષ્ટકારક છે. ૧

વિના કાર્યેણ ચે મૃદા ગચ્છન્તિ પરમન્વિરમ્ ।

અવશ્યં લઘુતાં યાન્તિ કૃષ્ણપક્ષે યથા શશી ॥ ૨ ॥

જે લોકો વિના કારણ બીજાને ઘેર જાય છે. તેઓ કૃષ્ણપક્ષના ચંદ્રની જેમ ઢલકા બની જાય છે. ૨

કપ્થં સ્વલુ મૂર્ધ્વત્યં કપ્થં સ્વલુ યૌવનેષુ દારિદ્ર્યમ્ ।

કષ્ટાદાપ કષ્ટવરં પરશુહવાસઃ પરાજ્ઞં ચ ॥ ૩ ॥

મૂર્ખતા એ કષ્ટ છે, યુવાવસ્થામાં દરિદ્રતા તે પણ કષ્ટ છે; પરંતુ પારકા ઘેર નિવાસ અને પારકાં અન્ન એ તો કષ્ટથી પણ વિશેષ કષ્ટકારક છે. ૩

હુગુગપરિવારો નાયકોઽયોપવીના-

મશ્વમયશરીરઃ કાન્તિયુક્તોઽપિ ચન્દ્રઃ ।

મવતિ વિગતરદ્ધિમર્મણલે પ્રાપ્ય માનોઃ,

પરસદનનિષિષ્ટઃ કો લઘુત્વં ન યાતિ ॥ ૪ ॥

નાસ્ત્રાંતો ગયુ જેનો પરિવાર છે, જે પોતે ઓપધિ-વનસ્પતિઓનો સ્વામી છે; જેનું શરીર અમૃતમય છે, અને જેને ખૂબ કાંતિ છે, એવા ચંદ્ર પણ સૂર્યના મંડળમાં જતા તેજ વિનાનો બની જાય છે; ખરેખર બીજાના ધર્મમાં પ્રવેશ કરનારો એવો ડાહ્ય હશે કે જે ઢલકાપણુ પ્રાપ્ત કરતો નથી ! ૪

ઉદર ભરવાનો રોગ

અસ્ય દુઘોદરસ્યાર્થં કિં ન કુર્વન્તિ પળિહતાઃ ।
વાનરીમિવ વાન્દેવી નર્તયન્તિ ગૃહે ગૃહે ॥ ૧ ॥

વિદ્વાનો પણ આ બળેના પેટ માટે શુ શુ કરતા નથી । તેઓ વાણીદેવીને વાનગીની જેમ ઘેરે ઘેર નચાવે છે કિમકારિ ન કાર્પણ્ય કમ્પાલહિ ન દેહલી ।
અસ્યપાપોદરસ્યાર્થં કિમનાટિ ન નાટકમ્ ॥ ૨ ॥

આ પાપી પેન્ને માટે માણસે કઈ મુદતા કરી નથી, હાનો ઉમરો ઓળંગ્યો નથી અને કયું નાટક ભજવું નથી ?
एक स एव जीवति हृदयविहीनोऽपि सहृदयो राहु ।
य सकललघिमकारणमुदर न निर्भर्ति दु पूरम् ॥ ३ ॥

ભલે રાહુને હૃદય ન દોવ છતાં પણ તે જ એક યથાર્થ જીવી રહ્યો છે, માટે તેને સહૃદય (હૃદયવાળો) બાણુવો, મરણ કે બધી હલકાઈનું કારણ અને કદી ન ભરાય એવા ઉદરને તે ધારણ કરતો નથી ૩

કધરા સમપ્રહાય ક ધરા પ્રાપ્ય સયતિ જહાસ
કસ્યચિત્ । મા કિલાનમયત સ્વપૂર્વે દુર્ભરાત્કિ
મુદરાદિવોગત ॥ ૪ ॥

કોઈ એક વીર પુરુષનું મસ્તક ગળા (કધરા) ને છોડીને પૃથ્વી પર પડ્યું ત્યારે તે એટલા માટે હસવા લાગ્યું કે, ‘જેણે પોતે ભરાવા માટે અને વારવાર ખીજની આગળ નમાવ્યું હતું અને છતાં જો ભરાયું નહોતું તે પેટથી મારે વિશેષ થયો છે’ ૪

अद्वित्वित्विचारशून्ययुद्धे श्रुतिसमर्थैर्हुमिस्तिर
સ્કૃતસ્ય । उदरभरणमात्रकेवलेच्छो पुरुषपशोश्च
પશોશ્ચ કો વિશેષ ॥ ૫ ॥

જેની યુદ્ધિ હિત કે અહિતના વિચાર વિનાની બની ગઈ છે, શાસ્ત્રવિહિત સદાચારથી બંધ થયો છે અને પેટ ભરવું એટલી જ જોની ઇચ્છા છે એવા પુરુષરૂપી પશુમાં અને પશુમાં તફાવત રો ? ૫

इयमुदरदरी दुरन्तपूरा यदि न भवेदमिमान
મજ્જભૂમિ । क्षणमपि न सहे भवादृशना, कुटिल
કટાક્ષનિરીક્ષણ ત્વપાણામ્ ॥ ૬ ॥

આ ઉદરરૂપી શૂદ્રા દુ ખર્ચી પણ પૂરેપૂરી ભરી શકાય એવી નથી માણસના અભિમાનનો ભગ આ ઉદરરૂપી ભૂમિ ઉપર જ થાય છે આ ઉદરશૂદ્રા જો ન હોત તો હું તમારા જેવા રાજાઓની કુટિલ કટાક્ષ દટિ કાચુ વાર પણ સહન ન કરું ૬

अपहरति महत्त्वं प्रार्थना कि न जाने
जनयति गुग्गुलुजामित्यह कि न वेद्मि ।

તદપિ વદ વદાન્વ ત સદા પ્રત્યહ મા
જઠરપિઠરવર્તી વદિર્ધર્થી કરોતિ ॥ ૭ ॥

કોઈની પામે મારણી-યાચના કરવી તે મોટાઈને ઠરી લે છે તે શુ હું નથી બાણુતો ? વળી તે ભાર લગભગ ઉત્પન્ન કરે છે તે પણ શુ હું નથી બાણુતો ? છતાં પણ હું રોજ રોજ છાતાની પાસે યાચના કરું છું, તો તમે એમ જ કંઈ કે એ હું યાચના નથી કરતો, પણ જરૂરની શુદ્ધિ ગહેલો અગ્નિ જ મને યાચક બનાવે છે
गद्गातरगणक्षीररशीतलानि,
विद्याधराध्युषितचारुशिलातलानि ।
स्थानानि किं हिमवत प्रलय गतानि,
यत्सावमानपरपिण्डरवो मनुष्य ॥ ८ ॥

દિગ્માનવના જે સ્થાનો ગંગાના તરંગોના કણથી શીતળ થયેલા છે અને જોની સુદૃઢ શિલાઓ પર વિદ્યાધરો આવીને બેસે છે, ત સ્થાનો શુ નાશ પામ્યા છે કે જેથી માણસ અપમાન સહિત પારકાએ આપેલ ભોજન પર જીવે છે ? ૮

अभिमतमहामानम्रन्थिप्रभेदपटीयसी

शुरुतरगुणप्रामांभोजसुतोऽञ्जलचन्द्रिका ।

विपुलविरसहज्जावहीवितानकुठारिका

जठरपिठरी दुष्पूरय करोति विद्वम्बनम् ॥ ९ ॥

માનો જતોના મોટા માનરૂપી મારો ભેંકી નાખવામાં કુશળ, અત્યંત મોટા શુણેના સમૂહરૂપી કમળોના વિદાસમાં સ્વચ્છ ચાદની શી શીતળ (અર્થાત્ શુશ્રુ-નાયક) અને સારી રીતે વિસ્તાર પામેલી એવી લગ્નગળ વેરીને છેડી નાખવામાં કુઠાડી એવી આ ઉદરરૂપી તપેલી કદી પુરાય એમ નથી, એટલે માણસને વિદ્યાબાણ કરાવે છે ૯

ये वर्धन्ते धनपतिपुर प्रार्थनादु रमाम्जो

ये चारुपत्व दधति विषयाक्षेपपर्यस्तबुद्धे ।

તેપામન્તસ્ફુરિતહસિત વાસરાળા સ્મરેય

ધ્યાનચ્છેદે શિવરિકુહરપ્રાવશ્યાનિપણ ॥ ૧૦ ॥

આને પવંતની શુદ્ધિમાં પથ્થરની શય્યા પર બેસીને ખાન તરી જતા હું, પહેનાના જે દિવસો ધનિક જનો પામે પ્રાર્થના કરવાના હું ખને લીધે મોટા લાભતા અને વિષયોની અદર મારી યુદ્ધિ ગરકાવ થતા ટૂંકા લાગતા હતા તે વાતને હૃદયમાં મદ મદ હસતો વાદ કરું છું ૧૦

માતર્નાતઃ પરમનુચિતં ચત્વલનાં પુરસ્તા
વસ્તાશઙ્કે જઠરપિઠરીપૂર્વે નર્તિતાસિ ।

તત્કન્તઃ સહજસરલે વત્સલે વાપિ કુર્મા

પ્રાયશ્ચિત્તં શુભગણનયા ગોપવેષસ્ય વિષ્ણોઃ ॥૧૧॥

હે પુત્રવત્સલા, સહજસરલા માતા વાણી । આ
જરસર પાત્રને પૂરવાને માટે મેં શંકારહિત થઈને
ફુજીને પુરવે પાસે તને નચાવી છે; તેથી મોહ
અનુચિત કાર્ય ખીલું શુ દોઈ શકે । માટે તે અપરાધ
કીર્તી કરી અને એવું કરી કે ગોપવેશધારી વિષ્ણુ
ભગવાનના શુભોની ગણના વડે તે અપરાધનું હું
પ્રાયશ્ચિત્ત કરું. ૧૧

દીનાં દીનમુરતસ્તથૈવ શિશુકૈરાકૃષ્ટગીર્ણમ્વરાં
ક્રોશદ્વિઃ ક્ષુધિતૈર્નિરન્નવિધુરાં પચ્ચેજ ચેદ્ગેહિનીમ્ ।

ચાન્નાભન્નમ્વેન ગદ્ગદલગ્નુચ્ચલિલીનાશ્વરં

કો દેહીતિ ષડેસ્વદગ્નજઠરસ્યાર્થે મનસ્વી જનઃ ॥૧૨

ભૂખ્યા ધયેલાં અને રહને કરતા એવા દીન મુખ-
વાળા બાળકો જેના હાડેલા વશો ખેંચી રહ્યાં છે,
એવી અનાજ વિના બેઠાલ થતી દીન ધનવાળીને જો
ન જુએ તો પેતાના બળેલા પેદને માટે કો મનસ્વી
જન નિષ્કળ જવાના કાપને લીધે અરપટ અક્ષરોવાળી
'આયો' એવી ગદ્ગદ વાણી બોલે ॥ ૧૨

દિસાશન્યમચનલભ્યમશતં ધાત્રા મહત્કલિપતં
વ્યાલાનાં પશવસ્તુનાક્કરમુજઃ સ્પ્રઘઃ સ્થલીગાયનઃ
સંસારાખેવલજ્ઞનક્ષમધિયાં વૃત્તિઃ કૃતા સા નૃણાં

ચામન્વેષયતાં પ્રયાન્તિ સતતં સૂર્યે સમા સિગુણઃ ॥૧૩

વિધાતાએ સર્પોને માટે પવનનું ભોજન તૈયાર
કર્તું છે, જેમા હોઈ દિશા કરતી પડતી નથી અને
તે વગર પ્રવતને મળી આવે છે તેમ જ જમીન પર
સતારાં પશુઓને માટે ઘાસ અને વૃક્ષના ભોજન
ખતાવ્યાં છે; પરંતુ સંસારસાગરને ઝોળાંજવામા જેમની
બુદ્ધિની કુશળતા રહેલી છે એવા મનુષ્યો માટે તો એવી
આજીવિકા બનાવી છે કે જેને સતત શોધતા રહેવામાં
માણસોના બધા શુભ નાશ પામે છે. ૧૩

કિં કન્દ્વાઃ કન્દરેભ્યઃ પ્રલયમુપગતા નિર્ક્ષિત્વા ગિરિમ્વઃ
પ્રધ્વસ્તા વા વનમ્વઃ સરસકલમૃતો વલ્કલિન્યક્ષા દારસાઃ

વીજ્યન્તે ચન્મુરતાનિ પ્રસભમપમતપ્રથયાણાં ચલનાં
દુઃસ્વોપાત્તાલવતિસ્મયપવનવશાન્તિવત્ત્રલતાનિ ॥૧૪

શુ શુશ્મોમાથી કેદમ્બ નાચ પામી જાં છે ?
પર્વતો પરથી અરથા ખૂટી ગયા છે । સુંદર ફળ અને
વલ્લકને ધારણ કરનાર ડાળોમા શું વૃક્ષો પરથી

તટી પડી છે ? કે જેથી વિનય વિનાના પક્ષ પુરુષોનાં
મુખ બેળાં પડે છે; કે જે મુખ દુઃખે મેળવેલા અપ
ધનના ગર્વથી પવનને લીધે નાચતી બ્રહ્મીવાળાં બનેલાં છે.

સેવકનિર્દા

સ્વામિપ્રાયપરોક્ષસ્ય પરચિન્તાનુવર્તિનઃ ।

સ્વયં વિક્રીતદેહમ્ય સેવકસ્ય કૃતઃ સુપત્ન ॥ ૧ ॥

જેને પેતાનો અભિપ્રાય અદૃશ્ય રહેલો છે, જેને
બીજાના ચિત્તને અનુસરવાનું છે અને જેણે જાતે જ
પેતાનો દેહ વેચી દીધો છે, એવા સેવકને મુખ કાઢી ॥

ચણેપુ સ્વામિચિત્તેપુ સુભલે પિશુને જને ।

ચદિ જીવન્યયો ચિત્ર ક્ષણમપ્યુપજીવિતઃ ॥ ૨ ॥

માલિકાના ચિત્ત અસ્થિર હોય છે અને આટિયા-
લ બેરણી નનારા માણસો તો સદંજમા મળી આવે
છે; આમ છતાં સેવકજાને ક્ષણવાર પણ છતી શકે છે,
તે જ ખરેખર એક વિચિત્રતા છે. ૨

સેવા શ્વૃત્તિર્થેઠકા ન લૈઃ સમ્યગુદાહતમ્ ।

સ્વચન્દ્રદ્વારી કુત્ર શ્વા વિક્રીતાસુઃ ક સેવકઃ ॥૩॥

'સંવાદિત' એ કૃતરાની વૃત્તિ જેવી છે, 'એમ
જેમણે કહ્યું છે, તેમણે ખરખર કહ્યું નથી; કારણ કે
કૃતર' તો ઘણા પ્રમાણે ફરત હોય છે અને એવેકે તો
પેતાના પ્રાણ વેચી દીધા હોય છે ૩

સેવયા ધનમિચ્છદ્વિઃ સેવકૈઃ પચ્ચ ચતૃત્તમ્ ।

સ્વાતન્ત્ર્યં ચચ્છરીસચ મૃદૈસ્તપ્તિ હારિતમ્ ॥૪॥

સેવા કરીને પતની ધનના રાખનારા સેવકોએ જે
કર્તું છે, તે જુઓ તો ખરા । તેમણે તો એમના શરીર-
ની જે રવત તતા હલી, તે પણ શુભાવા દીધી. ૪

વરં વન વરં મૈદ્વં વરં મારોપજીવનમ્ ।

પુસાં વિવેકહીનાનાં સેવયા ન ધનાર્જનમ્ ॥૫॥

વનમા રહેલું સાર, વિક્ષિ માત્રથી સારી અને ભાર
ઉપાડીને હવણ પડે, તે સાર; પરંતુ વિવેક વિનાના
પુરુષોની નોકરી કરીને ધન કમાવું પડે, તે સાર નથી.

યા પ્રજ્ઞયૈષ ચપલા નિપતત્યશુવાવપિ ।

સ્વામિનો વદુ મન્યન્તે દષ્ટિ તામપિ સેવકાઃ ॥૬॥

સ્વભાવથી જ ચપલ અને અપવિત્ર-દલકારી નાચ-
તોમા પણ પડનારી પેતાના સ્વામીની દષ્ટિ જે પેતાના
ઉપર પડે તો એવક જેને મોટા આચાર ધરો હોય
એમ માને છે ૬

મનુષ્યજાતી તુલ્યાનાં મૃત્યુત્વમનિગદ્ધિતમ્ ।

પ્રથમો ચો ન તગાપિ સ કિં જીવતુ ગમ્યતે ॥૭॥

મનુષ્ય જેવા જન્મની અંદર સેવકપણું તો અત્યંત નિંદ્ય છે; અને તેમાં પણ જે સેવક પહેલેા ગણાતો નથી; તે પણ શું જન્માત્મા ગણાય છે ? ૭

તાવજન્માતિદુઃસ્વાય તત્તો દુર્ગતતા સદા ।

તત્રાપિ સેવયા યુત્તિરહો દુઃસ્વપરમ્પરા ॥ ૮ ॥

પહેલાં તો આ સંસારમા જન્મ થયો તે જ અત્યંત દુઃખકારક છે; તેમાય ગરીબાઈ તો હમેશા વિદ્યમાન દુઃખદાયક છે; તેમા પણ સવા કરીને જીવવું, એ તો દુઃખોની પરંપરા જ છે. ૮

નાનાતિ સેવયૌતુક્યાદ્નિદ્રો ન પ્રવુચ્યતે ।

ન નિઃશક્ત્યં વચો વ્રૂતે સેવકોડ્યય જીવતિ ॥ ૯ ॥

મવાની આતુરતાને લીધે જે સુખે ખાઈ શકતો નથી, જે પૂરી ઊંઘ પણ લઈ શકતો નથી અને જે નિઃશક્ત્યે-નિર્ભયતાથી વચન પણ બોલતો નથી; એવો સેવકજન પણ શું જીવી રહ્યો છે ? ૯

મૃદાપથા બ્રહ્મચર્યં ચ કૃશતયં લઘુ ભોજનમ્ ।

સેવકસ્ય યતેર્થદ્વિદેશયઃ પાપધર્મજઃ ॥ ૧૦ ॥

પૃથ્વી પર શયન, બ્રહ્મચર્ય, શરીરની દૃશ્યતા અને હલકું ભોજન; એ બધી બાબતો સેવક અને યોગી માટે સરખી છે. કેર એટલો છે કે સેવક પાપને આધીન છે અને યોગી ધર્મને. ૧૦

શીતાતપાદિકપ્રાપ્તિ સહતે યાનિ સેવકઃ ।

ધનાય તાનિ ચાલ્પાય યદિ ધર્માય મુચ્યતે ॥ ૧૧ ॥

ટાઢ-તડકા જે જે કછો સેવક સહન કર છે, તે બધા થોડુંક ધન આપનારાં થાય છે પણ જે તે ધર્મ માટે સહન કરવામા આવે, તો માણસ મુક્ત બની જાય.

મૃદુનાતિસુવૃત્તેન સુમૃદ્ધેનાતિહારિણા ।

મોદકૈનાપિ કિં તેન નિષ્પત્તિર્વિદ્ય સેવયા ॥ ૧૨ ॥

કામળ, અત્યંત ગેળાકાર, સફાઈદાર અને મનોહર એવો મોદક (લાડુ) પણ જે સેવા કરવાથી રહ્યો હોય, તો તેથી શા લાભ ? એ જ રીતે કામળ, સારા આયુષ્યવાળો, મીઠો વાણી બોલનાર અને મનોહર પુરુષ હોય, પણ તે જે સેવા કરતો હોય, તો તે પુરુષ શા કામનો ? ૧૨

સ્વયં જહાતિ સેવકઃ સુર્વં ચ માનમેવ ચ ।

યદર્થમર્થહિતે તદેવ તસ્ય હીયતે ॥ ૧૩ ॥

સેવક જન સુખ અને માનને માટે પૈસો મેળવવા ઇચ્છે છે; પરંતુ તે પોતે જ પહેલા તો સુખ અને માન છોડી દે છે અને પછી પણ તેનાં સુખ અને માન હણાતાં જાય છે. ૧૩

પ્રણમત્યુન્નતિતેજોઝીવિતેહૃતોર્વિમુચ્યતિ પ્રાણાન્ ।

દુઃસ્વીયતિ સુલ્લેહૃતોઃ કો મૃદઃ સેવકાદન્યઃ ॥ ૧૪ ॥

પોતાની ઉન્નતિને માટે જે પ્રણામ કરે છે, પોતાના જીવનને માટે જે પ્રાર્થના દાગ કરે છે અને જે સુખ મેળવવા દુઃખ ભોગવે છે, તેવા સેવક જન જેવો મૃદ બીજો કાણુ હશે ? ૧૪

મૌનાન્મુકઃ પ્રવચનપટુર્વૌતુલા જલ્પકો વા

ધૃષ્ટઃ પાર્થં વમતિ ચ સદા દૂરતરૂવપ્રગલ્ભઃ ।

ક્ષાન્ત્યા મીરુર્વદિ ન સહતે પ્રાયશો નામિજાતઃ

સેવાધર્મઃ પરમગહનો યોગિનામવ્યગમ્યઃ ॥ ૧૫ ॥

સેવક મોન રાખે તો મૂંઝા, વાણીમા ચતુર હોય તો વાવડા કે બોલકા, પાસે રહેતો હોય તો ધીર-નિર્ભય અને દૂર રહેતો હોય તો ચતુરાઈ વિનાનો, ક્ષમા રાખે તો ખીંકણુ તેમ જ જે સહન ન કરે, તો અતવાન ગણાતો નથી, એ રીતે સેવાધર્મ એટલો તો ગહન છે કે, યોગી લોકો પણ તેને પહેાળી શકતા નથી. ૧૫

વિદ્વઃ સ્નિગ્ધેરુપકૃતમપિ દ્વેષતામેતિ કશ્ચિત્

સાક્ષાદન્યૈરુપકૃતમપિ પ્રીતિમેયોપયાતિ ।

ચિત્રં ચિત્રં કિમથ ચરિતં નૈકભાવાશ્રયણાં

સેવાધર્મઃ પરમગહનો યોગિનામવ્યગમ્યઃ ॥ ૧૬ ॥

સ્નેહી કાલા જનોએ ઉપકાર કર્યો હોય, તોપણ તેમને માટે દ્વેષભાવ જાગે છે અને પારકાજનોએ દેખીતો અપમાન કર્યો હોય, તોપણ તેમને માટે પ્રેમ જ જાગે છે એ રીતે જે સેવકજનો અનેક ભાવોને આધીન રહેલા છે, તેમના ચરિત ન સમગ્રજ તેવા વિચિત્ર હોય, તેમા શું કહેવું; કારણ કે સેવાધર્મ તો અત્યંત ગહન છે, જેને યોગી જનો પણ પહેાળતા નથી. ૧૬

મક્ષાનામુપકારિણાં પરહિતવ્યાપારયુક્તાત્મનાં

સેવાસંચયવાસ્તત્ત્વવિદુષાં દ્રોહચ્યુતાનામપિ ।

વ્યાપત્તિઃ સ્વલિતાન્તરેપુ નિયતા સિદ્ધિર્ભવેદ્વા ન વા

તસ્માદન્યુપતેરિવાવનિપતેઃ સેવા સદાશક્તિની ॥ ૧૭ ॥

સેવકો સ્વાર્થીના લક્ષ, ઉપકારી, પરાપકારના કામ-ધર્મામાં ન્દેડાયેલા, સેવા ઉત્તમ રીતે કેમ કરવી તેના તત્ત્વને જાણનારા અને દ્રોહથી રહિત હોય તોપણ પોતાના કાઈ કાઈ કામોમાં ગંધત થવી એ તો નિશ્ચિત જ છે અને કામમા સિદ્ધિ મળે કે ન મળે એ અનિશ્ચિત જ હોય છે; માટે સામ્રાજની જેમ રામની સેવા સદા શંકા ભરેલી છે. ૧૭

આહારે વડવાનલશ્ચ શયને ચઃ કુમ્ભકર્ણાયતે

સંદેશે વધિરઃ પટાયનવિધો સિદ્ધઃ શ્ગાલો રણે ।

અન્ધો વસ્તુનિરીક્ષણેઽય ગમને સ્વપ્નઃ પ્રદુઃ કન્દુને
માર્ગ્યેનૈવ હિ હિમ્યતે પુનરસૌ સર્વોત્તમઃ સેવકઃ ॥૧૮

જે આહારમાં પડવાનલ જેવો, નિદ્રામાં કુંભકરુ
જેવો, સંદેશો સાભળવામાં બહેરો, નાસી જવામાં સિંહ
જેવો, લગાઈમાં શિયાળવા જેવો, વસ્તુને જોવામાં
આંધળો, ચાલવામાં લગેડો અને બરાડા પાડવામાં
હોશિયાર છે, જેવો સર્વ પ્રભુથી ઉત્તમ સેવક પરમ
ભાગ્યથી જ મળે છે. ૧૮

જીવનની સંકળતા

યસ્ય જીવન્તિ ધર્મંનુ પુત્રા મિત્રાણિ વાન્ધવાઃ ।

સકલં જીવિતં તસ્ય નાત્માયં કો દિ જીવતિ ॥૧૯॥

જેના જીવવાથી પુત્ર, મિત્ર અને કુટુંબી જનો
ધર્મથી જીવા શકે છે; તેનું જીવન સંકળ છે. પોતાની
મૃત્યુ મારે તો કોણ જીવતું નથી ? ૧

યસ્ય મિત્રાણિ મિત્રાણિ શયયઃ શયમસ્તયા ।

અનુકરણ્યોડનુકરણ્યશ્ચ સ જાતઃ સ ચ જીવન્તિ ॥૨૦॥

જેના મિત્રો છે, તે મિત્ર બનીને રહે છે, શત્રુઓ
છે, તે શત્રુઓ થઈને રહે છે અને ક્યા લાવક માણસ
ક્યા લાવક રહે છે, તે જ પુરુષ જન્મ્યો છે અને તે જ
જીવી રહ્યો છે. ૨

વાણી રસવતી યસ્ય માર્યા પુત્રવતી સતી ।

લક્ષ્મીદાનવતી યસ્ય સકલં તસ્ય જીવિતમ્ ॥૨૧॥

જેની વાણી રસથી ભરેલી છે, જેની પત્ની પુત્રો
વાણી અને સતી છે અને જેની લક્ષ્મી દાન આપવામાં
વપરાય છે, તેનું જીવન સંકળ છે. ૩

સ જીવતિ યશો યસ્ય કીર્તિર્યસ્ય સ જીવતિ ।

અયશોઽકીર્તિસંયુકતો જીવન્નપિ મૃતોપમઃ ॥૨૨॥

જેને યશ અને કીર્તિ મળેલા છે, તે માણસ જ
જીવે છે અને જેને અપયશ અને અપકીર્તિ મળેલાં
છે, તે જીવતા બના મર્યા જેવો છે. ૪

ચલં વિત્તં ચલં ચિત્તં ચલે જીવિતયૌગે ।

ચલાચલમિદં સર્વં કીર્તિર્યસ્ય સ જીવતિ ॥૨૩॥

ધન ચંચળ છે, ચિત્ત ચંચળ છે, જીવન અને જીવન
બંને ચંચળ છે અને જીવનના બધા પદાર્થો ચોક્કસ
સ્થિર રેખાના જતાં અસ્થિર છે. આમાં જે કીર્તિવાળો
છે, તે જ સ્થિર જીવે છે. ૫

યસ્મિન્જીવતિ જીવન્તિ વદનઃ સ તુ જીવતિ ।

કાકોઽપિ કિં ન કુરતે ચઢ્યા સ્વોદરપૂરણમ્ ॥૨૪॥

જેના જીવવાથી અનેક માણસો જીવી રહ્યા છે, તે
જ જીવતો છે. બાકી કોગડો પણ પોતાની ચાચથી
પોતાનું પેટ નથી ભરતો ? ૬

સ જાતો યેન જાતેન યાતિ વંશઃ સમુન્નતિમ્ ।

પરિવર્તિનિ સંમારે મૃતઃ કો યા ન જાયતે ॥૨૫॥

જેના જન્મથી વંશની ઉત્પત્તિ થાય તે જ માણસ
પરેબર જન્મ્યો છે; તે સિવાય તો આ પરિવર્તનશીલ
સંસારમાં કોણ જન્મતું નથી અને કોણ મરતું નથી ?

અજ્ઞાહિરકારિ લોકેર્ગ્ગાનિમનાતૈવ રક્ષિતા જગતી ।

સંધ્યાયા ઇવ વસતિઃ સ્વરૂપાપિ સઘે સુસાયૈવ ॥૨૬॥

દે મિત્ર! સંધ્યાકાળ થોડો જ વખત રહે છે;
તોપણ લોકો તેને અજાણિ આપે છે, તેમ જ તે સંધ્યા
પોતે તેજ વિનાની થવા વિના સર્વ જગતોને રંગી દે
છે, તે રાત્રિ જેને લોકો અજાણિ આપીને સન્માને છે
અને જે પોતે સામર્થ્ય-શક્તિનો ત્યાગ કર્યા વિના
લોકોને અનુરંજન આપે છે, તેવા મનુષ્યે. ભલેતે આ
લોકમાં થોડો જ વખત નિવાસ કરે; તોપણ તે સર્વના
મુખને મારે જ લેય છે. ૮

યચોવતિ ક્ષણમપિ પ્રથિતં મનુષ્યૈ-

વિજ્ઞાનવિક્રમયશોભિરમમ્યમાનમ્ ।

તન્નામ જીવિતમિદં પ્રવદન્તિ તજ્ઞાઃ

કાકોઽપિ જીવતિ ચિરાય વર્લિં ચ મુદ્દલે ॥૨૭॥

જેના વિજ્ઞાન, પરાક્રમ અને યશ નાશ પામ્યા
નથી; જેવા માણસો લોકોમાં મુખસિદ્ધ થઈને કૌણભર
પણ જીવતા હોય, તો તે જીવનને જ કાઢ્યા માણસો
સારું જીવન કહે છે; બાકી તો કોગડો લાંબા કાળ
મુખી જીવે છે અને બાંધ ખાધા કરે છે ૯

ઓ નાતબજે ન ચ શુરૌ ન ચ શૂન્યવર્ગં

દીને દયા ન કુરતે ન ચ વન્ધુવર્ગં ।

કિં તસ્ય જીવિતકલં દિ મનુષ્યલોકે

કાકોઽપિ જીવતિ ચિરાય વર્લિં ચ મુદ્દલે ॥૨૮॥

જે માણસ પોતાના પુત્ર, વડીલ જન, સેવકવર્ગ
કે કુટુંબી જન પર ક્યા રાખતો નથી, તે માણસને
આ લોકમાં જીવવાથી ક્યાંદો શું ? કોગડો
પણ લાંબા કાળ મુખી જીવે છે અને બાંધ ખાય છે.

જાતઃ કૂર્મઃ સ દકઃ પ્રયુગ્મવનમરાયાંવતં યેન પ્રૃથં

શ્વારેન્દ્રમ્ ધ્રુવસ્ય ધ્રમતિ નિવમિતં યત્તેજમિવચક્રમ્ ।

સંજાતવર્ચ્યપદ્માઃ વરહિવરરણે નોપરિદાશમ શાપો

મદ્રાણ્હોદુમ્બરાન્તમૈશકવદપરે જન્તવો જાતનશઃ ॥

એક દુર્મ ભગવાને જ ખરે જન્મ લીધો છે કે એમણે આ ભારે પૃથ્વીનો ભાર ઉપાડવા માટે પોતાની પીઠ અર્પણ કરી છે. તે સિવાય કુવનો જન્મ પણ વખાણવા યોગ્ય છે કે જેની આબુખાણુ આ મહા-નક્ષત્ર-તારા અને સમર્પિતોત્તેજસ્વી મહા નિયમિત ભક્તિ કરે છે. બાહ્ય જેમણે ઉપર અથવા નીચે બીજાનું હિત કરવામાં પોતાની શક્તિ લગાડી નથી તેઓ તો આ બ્રહ્માંડની ઉંચારના કળમા ઉત્પન્ન થતા પાપોવાળા અસ્ત્રોની જેમ જન્મથી જ મરેલા જન્મો આજે છે. ૧૧

મહાશુ

ન વિપં વિપમિત્યાદુર્લભસ્વં વિપમુન્યતે ।

વિપમેકાકિનં હન્તિ મદ્ભક્ત્યં પુત્રપૌત્રિકમ્ ॥૧॥

ઝેર તે ઝેર નથી. પરંતુ બ્રાહ્મણનું ત્રણ હાલું, તે જ અમરું ઝેર છે, ઝેર તો એકલા પીનારને જ હણે છે; પરંતુ બ્રાહ્મણનું ત્રણ તો પુત્ર-પોત્રોને પણ હણી નાખે છે.

પાપં કર્તૃમૃણં કર્તુ મન્યન્તે માનવાઃ સુખમ્ ।

પરિણામોડિતગદ્ગનો મહત્વામપિ નાશકન્ ॥૨॥

માણસો પાપ કરવામાં અને ત્રણ કરવામાં પોતાને સુખ થતુ માને છે, પણ તેનું પરિણામ એટલું બધું ગદન-અપકર હોય છે કે એનાથી મોટા મોટાઓનો પણ નાશ થઈ જાય છે. ૨

લોકદ્વયપ્રતિભયકેનિદાનમેતદ્

ધિક્પ્રાણિનામૃણમહૌ પરિણામયોરમ્ ।

एकः स एव हि पुमान्परमस्ति लोके

क्रुद्धस्य येन घनिकस्य मुखं न दृष्टम् ॥૩॥

માણસોને માથે ત્રણ હોલું, તે બ્રાહ્મણને ધિકાર છે; કારણ કે તે ત્રણ આ લોક અને પંડોલો જને સ્થળે લાય પેદા કરવામાં મુખ્ય કારણ છે અને તે પરિણામે આત્મલ ધોર લાગે છે. આ લોકમાં જેણે કોષમાં આવેલા ધનિકનું મુખ જોયું નથી, તે જ માણસ એક છે. ૩

પ્રવાસ

यो न संचरते देशान्यो न सेवेत पण्डितान् ।

तस्य संकुचिता बुद्धिर्भुતविन्दुरिवाम्भसि ॥ ૧ ॥

જે દેશપરદેશ ફરતો નથી અને જે પંડિત જનોને સેવતો નથી; તેની બુદ્ધિ જળમાં રહેલા ઘીના ટીપાની જેમ સંકુચિત થઈ (ફરી) જાય છે. ૧

यस्तु संचरते देशान्यस्तु सेवेत पण्डितान् ।

तस्य चिन्ताविता बुद्धिस्तैलचिन्दुरिवाम्भસि ॥ ૨ ॥

જે દેશપરદેશ ફરે છે અને જે પંડિતજનોને સેવે છે, તેની બુદ્ધિ જળની અંદર તેલના ટીપાની જેમ બધે પ્રસરે છે. ૨

व्यापारान्तरमुत्सृज्य वीक्षमाणो वधूसुखम् ।

यो गृहंत्वेव निद्राति दरिद्राति स दुर्मतिः ॥ ૩ ॥

જે માણસ બીજા કામધંધા છોડીને પોતાની સ્ત્રીનું મોહું જોયા કરતો ઘરમાં જ પડી રહે છે, તે બુદ્ધિહીન થઈને દરિદ્રતાને પામે છે. ૩

देशे देशे किमपि कुतुकाद्दमुतं लोफमानाः

संपादयन् द्रविणमनुलं सदा भूयोऽयवाप्य ।

संयुज्यन्ते सुचिरविरहोःकण्ठिताभिः सतीभिः

सौख्यं घन्याः किमपि दधते सर्वसंपत्समृद्धाः ॥૪॥

જુદા જુદા દેશોમાં ફરતે કુતુહલપૂર્વક અદ્યજીત પદાર્થોને જોનારા અને એ રીતે અવનવી વિવિધ વસ્તુઓના વેપારમાં પુષ્કળ દ્રવ્ય પ્રાપ્ત કરીને પાછા આવી પોતાના ભવનમાં ચિરવિરહથી ઉત્ક્રિષ્ટ પોતાની સતી સ્ત્રીઓને મળીને તેમની સાથે સર્વ સંપત્તિઓની સમૃદ્ધિના અનુપમ સુખને ભોગવનારા પુરુષો ધન્ય છે.

आर्किचन्यादतिपरिचयाज्ञायोपेक्ष्यमाणो

भूपालानामननुसरणाद्विषयेवास्त्रिलेभ्यः ।

गेहे तिष्ठन्कुमतिरलसः कूपकूर्मैः सधर्मा

किं जानीते भुवनचरितं किं सुखं चोपमुद्भवे ॥૫॥

નિર્ધનતાને લીધે અને ઘેર બેઠો રહેવાથી અતિ પરિચયને લીધે પોતાની સ્ત્રીથી પણ તિરસ્કાર પામતો, રાજપુરુષો અને આગેવાનોને ન અનુસરવાથી બધી માણુથી ભય પામતો, કૃષાના કાચખાની જેમ છર્ચી રહેલો હીન બુદ્ધિવાળો આગમુ માનસ જગતની ગતિને સહિતા સૌ દર્શને થું જાણે છે અને થું સુખ ભોગવે છે ? (કંઈ જ નહીં.) ૫

तीर्थानामवलोकनं परिचयः सर्वत्र वित्तार्जनं

नामाव्ययिनीरीक्षणं चतुरता बुद्धेः प्रशस्ता गिरः ।

एते सन्ति गुणाः प्रवासविषये दोषोऽस्ति चैको महान्

यन्मुग्धामपुराधराधरसुधाપાનં વિના સ્થીયતે ॥ ૬ ॥

તીર્થસ્થાનોનાં દર્શન, જુદા જુદા ભોડાનો પરિચય, બધે ટેકાણે ધનની કમાણી, અનેક આશ્ચર્યકારક પદાર્થોનું અવલોકન, બુદ્ધિની ચતુરતા અને હિતમ લાપાચીનું જ્ઞાન આ બધા ગુણો પ્રવાસ-તીર્થાટન કરવામાં રહેલા છે; પણ પ્રવાસમાં એક મોટો દોષ એ છે કે, પોતાની મુગ્ધ સ્ત્રીનાં મધુર અધરનાં પાન વિના રહેવું પડે છે.

વ્યાપારીઓ

આસીતસત્યયુગે બલિસ્તદનુ ચ ત્રેતાયુગે ભાર્ગવો
રામ સત્યપરાક્રમોઽથ ભગવાન્ધર્મસ્તથા દ્વાપરે ।
દાતા કોઽપિ ન ચારિત સપ્રતિ કલૌ જીવન્તિ કેનાર્થિન
ઐત્યેય કૃતનિશ્ચયેન વિધિના વ્યાપારિણો નિર્મિતા ॥૧

સત્યયુગમા એક બાજિરાજ દાનેશ્વરી થઈ ગયો,
ત્રેતાયુગમા એ પરશુરામ મહાદાના થઈ ગયા દાપર
યુગમા ભગવાન ધર્મરાજ દાની થઈ ગયા અને હવે
આ કળિકાળમા કાઈ દાતા છે નહિ, જેથી યાચકને
નોનાથી જીવી શકે ? એથી તેમના નિર્વાહનો વિચાર
કરી વિધાતાએ વ્યાપારીઓને બનાવ્યા છે, જે દાતા છે

શકોદ્યાનનિવાસિતામધિગતો દાતા સ કલ્પદુમ
પાતાલ કિલ કામધેનુરપિ સા કામપ્રસૂરન્વગાન્ ।
इत्थ विश्वस्तृजा विचिन्त्य यवनागाराधिकारार्थिन
सद्दिद्यानिधिरेक्षणार्थमधुना व्यापारिणो निर्मिता ॥२

દાતા ગચ્છાતુ કલ્પપૃથ્થ ઈન્દ્રે છેના નદનવનમા
વસ્તુ અને બધીકામનાઓને આપનારી કામધનુ પાતાળ
મા ચાલી ગઈ એટલે હવે કાઈ દાતા આપનાર રહ્યું નથી
એ વિચારી સદ્વિધાના ભગવાન પિદાનોના જીવન
નિર્વાહ માટે વિશ્વકર્તાએ ધવનોના ધરમા પોતાના
અધિકારને ઇચ્છનારા વપારીઓ બનાવ્યા છે ૨

कौपीन धृतबान्हरोऽपि भगवान्विष्णु प्रविष्टो जल
वारा राशिरपेयतामुपगत को नाम दातु क्षम ।
इत्थ विश्वस्तृजा विचिन्त्य यवनागाराधिकारार्थिन
सद्दिद्यानिधिजीवन धर्मधुना व्य पारिणो निर्मिता ॥

શિવ-મહાદેવ લગેટી ધારણ કરી ભગવાન વિષ્ણુ
એ જળમા પ્રવેશ કર્યો તેમ જ જળ ભડર સમુદ્રના
પાણી ખારા થઈ ગયા એટલે હવે કાઈ દાતા આપવાને
યોગ્ય રહ્યું નથી, એ વિચારી વિધાતાએ સદ્વિધાના
ભગવાન પિદાનોના જીવનનિર્વાહ માટે ધવનોના ધરમા
પોતાના અધિકારને ઇચ્છનારા વપારીઓને બનાવ્યા ૩

કળિના મહિમા

यवनैरवनि क्रान्ता हिन्दवो जि यमात्रिणश्च ।

बलिना वेदमार्गोऽथ कलिना कवलीकृत ॥ ૧ ॥

આ પૃથ્વીને ધવનોએ ઘાતી દીધી છે અને હિંદુ
લોકો પિંચાણમા ચાલ્યા ગયા છે તમ જ વેદમાર્ગને-
વેદિક આચારવિચારને તો આ બળવાન કળિયુગ
કાળિયો જ કરી ગયો છે ૧

सीदन्ति चामिहोराणि गुरुपूजा प्रणश्यति ।

कुमार्यश्च प्रसूयन्ते प्राप्ते कलियुगे सदा ॥ ૨ ॥

કળિયુગ આવી પહોંચતા અમિહોર-અમિના પૂજન
નાશ પામે છે, ગુરુજનોના પૂજન થતા નથી અને
કુમારી સ્ત્રીઓ બાળકને જન્મ આપે છે ૨
પરાજેન મુલ્ય દમ્ય હસ્તો દમ્યો પ્રતિપ્રદાત્ ।

परस्त्रीभिर्मनो दग्ध कुत शप कलौ युगे ॥ ૩ ॥

આ કળિયુગમા કાઈને શાપ આપવાનું બાકી
રહ્યું જ નથી, કારણ કે પારકા અને ખાવાથી મુખ
બળી ગયું છે, દાન લેવાથી હાથ બળી ગયા છે અને
પારકી સ્ત્રીઓથી મન બળી ગયા છે ૩

राक्षसा कलिमाभित्य जायन्ते ब्रह्मयोनिषु ।

ब्राह्मणानेव बाधन्ते तत्रापि क्षોत्रियान्कुशान् ॥ ૪ ॥

કળિયુગનો આશય લઈને રાક્ષસો બ્રાહ્મણ યોનિમા
પેદા થાય છે અને પછી તે રાક્ષસો બ્રાહ્મણોને અને તેમા
પણ આસ કરીને બિચારા વિદ્વાન સભ્યજનોને પીડે છે
કુશલા શવ્દવાર્તાયા ઘૃત્તિદીના સુરાગિણ ।

कलौ वेदान्तिनो भान्ति फाल्गुने बालका इव ॥ ૫ ॥

ફાલ્ગુ માસમા બાળકો જેમ ગમે તેમ એકદેહ
બોલવામા કુશળ, હીન વૃત્તિવાળા અને રગરાગ ઠડા
થેતા જોવામા આવે છે તેમ કળિયુગમા વેદાંતીઓ ગમે
તેમ બોલાતા શબ્દોના ચાતુર્યથી કમાઈ ખાવામા
કુશળ, હીન વૃત્તિવાળા અને રાગ-આસક્તિથી ભરેલા
જોવામા આવે છે ૫

वागुचारोत्सव मात्र तत्किंच कर्तुमक्षमा ।

कलौ वेदान्तिनो भान्ति फाल्गुने बालका इव ॥ ૬ ॥

ફક્ત વાણી ઉત્સવારને જ આનંદ માનનારા અને
તે વાણી પ્રમાણેની કિંચ કરવાને અસમર્થ જોવા
વેદાંતીઓ કળિયુગમા ફાલ્ગુ માસમા તોફાન કરતા
બાળકો જેવા લાગે છે ૬

वृते च रेणुका कृत्या त्रेताया जानकी तथा ।

द्वापरे द्रौपदी कृत्या कलौ कृत्या गृहे गृहे ॥ ૭ ॥

સત્યયુગમા રેણુકા નામે કૃત્યા થઈ, ત્રેતાયુગમા
બનકા અને દ્વાપરમા દ્રૌપદી કૃત્યા થઈ, જેને કારણે
મોટા યુદ્ધો થયા પણ કળિયુગમા તો ઘેરેઘેર કૃત્યા
છે, જેને કારણે લડાઈ-ઝડપ થયા જ કરે છે ૭

मद्यमद्योत्पन्ना वृत्तयुगधर्मानुसारिण विमिति ।

इति राधादेव बलिना पीडयन्ते साधवो बलिना ॥ ૮ ॥

‘માગ યુગમા ઉત્પન્ન થયેલા જનો શા માટે
સત્યયુગના ધર્મોને અનુસરનારા છે ?’ એ રીધથી જ અજે ૮

બળવાન કળિયુગ સારા માણસોને વિશેષ પીડતો હોય છે. ૮

નાષીતેડર જનો યદિ કશ્ચિદ્ધીતે શતે સદ્સે વા ।

દુસ્તકેપુ શ્રામ્યતિ દૂરીકુરુતે શ્રુતિસ્મૃતિસુતકાન્ ॥૧૧॥

આ કળિયુગમાં ઠાઈ લાજુત જ નથી; સો કે હનર-
માં જે ઠાઈક લાજુ છે, તેની છુદ્ધિ ખોટા તોડો કરવા-
માં જ થાકી જાય છે, એટલે વેદ અને ધર્મશાસ્ત્રના
સારા તોડો કરવા તો તેમને માટે દૂર જ રહ્યા. ૯

સીદન્તિ સન્તો વિલસન્ત્યસન્તઃ

પુત્રા મ્રિયન્તે જનકશ્ચિરાયુઃ ।

પરેપુ મૈત્રી સ્વજનેપુ વૈરં,

પદ્યન્તુ લોભાઃ કલિકૌતુકાનિ ॥ ૧૦ ॥

હે લોકો ! આ કળિયુગના આશ્રયો તો જુઓ !
સારા પુરુષો દુઃખી થાય છે અને દુર્જનો વિલાસ
કરે છે; પુત્રો મરણ પામે છે અને પિતા લાંબા
આયુષ્યવાળા હોય છે; પારકા જનોના મૈત્રી થાય છે
અને પોતાના જનોમાં વેર જાગે છે. ૧૦

एतादृशे कलियुगेऽपि शतेषु कश्चि-

ज्जातावरो जगति यः ध्रुतिमार्गं एव ।

यत्किंचिदाचरतु पात्रमसौ स्तુતીनां

श्लाघ्यं मितापमपि किं न मरौ सरश्चेत् ॥ ૧૧ ॥

આવા કળિકાળમાં સેકડોમાથી ઠાઈક એક માણસ
પણ શાસ્ત્રવિહિત માર્ગમાં આદરવાળો બની તેનું યોગ્ય
પણ આચરણ કરે, તો તે પ્રશંસાપાત્ર છે. રજુમાં જો
થોડાક પાણીવાળું સરોવર હોય તોપણ તે વખાણવા
યોગ્ય અને જ છે. ૧૧

उपनयनविवाहावुत्सवैकप्रधानौ

કલિવિમ્બત ઇણં કાલમેદાનમિદ્ધાઃ ।

વિજહતિ ન કદાચિદ્વેદપાઠિકયોમે

વયસિ ચ ચવનાનીવાચનામ્યાસમેતે ॥ ૧૨ ॥

કળિયુગના પ્રભાવથી આ લોકોમાં ઉપનયન અને
વિવાહ આ બે જ મુખ્ય ઉત્સવો રહ્યા છે. અને તેમાં
પણ ઉપનયન પછી કેવળ વેદભ્યાસ માટેની વયમાં પણ
લોકો યવનભાષાઓનું વાચન-અભ્યાસ છોડતા નથી.

न देवे देवत्वं कपटपटवत्तापसज्जना

જનો મિથ્યાવાદી વિરલતરૂટિર્જલધરઃ ।

પ્રસન્નો નીચાનામવનિપતયો દુષ્ટમનસો

જના ધ્રુપદ મટા અહહ કલિકાલઃ પ્રવવતિ ॥ ૧૩ ॥

દેવમાં દેવપણું રજું નથી, તપસ્વી જનો કપટ
કરવામાં કુશળ છે, માણસ મિથ્યાવચ્ચની થયો છે, મેઘ
અત્યંત ઓછો વરસાદ આપનાર બન્યો છે, નીચ જનો

સાથે બધા સંગ રાખે છે, રાત્રીઓ દુષ્ટ મનના બની
ગયા છે તેમ જ માણસો નરકમાં યઈ ગયા છે. ખરેખર !
કળિયુગ કેવો સમર્થ છે ? ૧૩

गता गीता नाशं कचिदपि पुराणं व्यपगतं

વિલીનાઃ સ્મૃત્યર્થો નિગમનિચયો દૂરમગમત્ ।

इदानीं रैदासप्रभृतित्वचनैर्मांक्षपद्वी

તદેવં જાનીમો કલિયુગ તૈવેવેપ મહિમા ॥ ૧૪ ॥

ગીતા નાશ પામી ગઈ છે, પુરાણો ઠાઈ ટેકાણે છુપાઈ
ગયાં છે, સ્મૃતિનાં વાક્યો નાશ પામ્યા છે અને વેદના મંત્રો
દૂર ચાલ્યા ગયા છે, હમણાં તે જે લક્ષ્મીના દાસ બનીને
રહેલા છે, તેમનાં વચનોથી મોક્ષપદ મળશે, એમ મનાય
છે. ખરેખર ! હે કળિયુગ ! તારો જ આ અંધિમા છે, ૧૪
અપારંધર્યાપારેરહરિદિ નયન્તોડશનદશા-

स्वध ज्ञाताः संध्यां विदधति न जातु स्वसमये

ત્યજન્તઃ સ્વાં વૃત્તિ દિગ્જકુલભ્રમમામગમ્કી-

भवन्तो हन्तामी कथमपि च जीवन्ति वहवः ॥ ૧૫ ॥

આ કળિયુગમાં બ્રાહ્મણકુળમાં ઉત્પન્ન થવા છતાં
પણ તેમને ઉદરપૂર્તિ માટે અનેક જાતની પ્રવૃત્તિઓ
કરવી પડે છે. નાશ પછી થયા સમયે તેઓ કદી સંધ્યા
પણ કરવા પામતા નથી પોતાની વેદાધ્યયન અને અધ્યા-
પનની વૃત્તિને યોગ્ય ને લિક્ષા-સીધાં લેવા માટે ગામેગામ
ટહેલનારા ના બધા બ્રાહ્મણો, ખેડની વાત છે કે, બહુ
મુશ્કેલીથી જીવી રહ્યા છે, ૧૫

कुक्षेः पूर्णं दयनविततेर्भृत्यकृत्यानि कर्तुं

વિક્રીણીતે વપુરપિ નિજ ચેતનૈરેતદાસ્તામ્ ।

विप्रो भूत्वाप्यहह गणनानैपुणैर्वञ्चयित्वा

સ્વર્ણસ્તેયે રચયતિ જનઃ સ્વામિનાં પોષકાણામ્ ॥ ૧૬ ॥

પોતાનું પેટ ભરવા માટે યવન જનની ખાસે ચાકરના
કામ કરવાને માટે પોતાના શરીર પણ વેચવા તૈયાર
થાય છે અને તેમણે આપેલા વેતનથી આજીવિકા ચલાવે
છે, તેનો તો ખાસ વાંધો નથી; પરંતુ પોતે બ્રાહ્મણ
હોવા છતાં પણ હિસાબ ગણવામાં ચાલાકી બતાવીને
પોતાને પોષનાર માસિક જનેનાના દ્રવ્યો ચોરી લેવાના
પેંતરા મેચે છે, તે ખરેખર ધણી જ ખેડની વાત છે.

वेद्व्यासः स नच दश यो वेद वेदाक्षराणि

શ્લોકં ત્વેક પરિપઠતિ યઃ સ સ્વયં જીવેદ્દેવ ।

આપસ્વમ્બઃ સ હહ કલયેતસમ્યગૌપાસનં યઃ

કષ્ટે શિષ્ટશ્રુતિઠ્ઠતિ કલોઃ કાર્શ્યમુચ્છન્તિ વિચાઃ ॥

વેદના મંત્રના નવદશ અક્ષરો બાણે, તે તો 'વેદ-
વાસ' ગણાય છે અને જે એક શ્લોક લાગે, તે તો

સાક્ષાત્ 'બૃહસ્પતિ' બની બધ છે, અને જે સારી રીતે ઉપાસના કરે, તે તો 'આપરતંબ' ગણાય છે. ખરેખર! શિષ્ટ જનોનો ક્ષય કરનાર એવા કળિયુગમાં બધી વિદ્યાઓ કૃશ થઈ ગઈ છે. ૧૭

યે કાયથજનાશ્ચયે નૃપસુતા યે ઢિજાઃ શશ્વિપ-
સ્તે યત્નાદનુસૃત્ય નિદેયતયા શુશ્વંસ્તુરુકાધિપાન્ ।
વૈયાન્ભૂમિસુરાંશ્ચ પાન્તિ કૃતિનસ્તે ચેન્સુધોદાસતે
બ્રાહ્મણ્યાય જલાહ્વલિઃ વિલ મુચિ પ્રાશ્નઃ પ્રવેયો મહેત્ ॥

કાયસ્થજનો, રાજકુમારો અને શાસ્ત્ર લાગુનારા બ્રાહ્મણો વગેરે જે બંધા કુળના છે, તે બધા ખૂબ મહે-
નત કરીને લુપ્તપા ન્દેવજ રાજ્યોની નિર્દયપણે સેવા
કરીને પણ તે લોકો દેવા અને બ્રાહ્મણોના રક્ષણ કરીને
કૃતાર્થ થયા હોય, તો પછી તે નકામા ઉલ્લાસીના રાખે
છે; કારણ કે જગતમા વિદ્યાનો બ્રાહ્મણુત્વને સંભાન
આપે તે યોગ્ય જ હોય છે. ૧૮

બ્રાહ્મણાસુ વસુંધરાસુ યવનૌરાસેતુદેમાચલં
વિદ્રાણે ક્ષિતિશૂદ્રણે ચિક્રણે નિદ્રાતિ નારાયણે ।
નિર્બિન્નપ્રસરે બલાવપિ બલાન્નિકળટકં વૈદિકં
પન્થાને કિલ તત્ર તત્ર પરિપાત્યેકો દિ લોકોત્તરઃ ॥
સમુદ્ધી હિમાલય સુધીના રહેશે પર યવનોએ
આક્રમણ કર્યાં છે, કુદર રાજ્યો નાશ પામ્યા હોય છે,
નારાયણ પોતે નિદ્રા લઈ રહ્યા છે અને એ રીતે કળિયુગ
વિક્ષરણિત ફેલાઈ રહ્યો છે; એવે વખતે જે કંઈ વૈદિક
માર્ગનું રક્ષણ કરે, તે માથુસ પોતે અલોકિક ગણાય ।
જહાનામવિરામલૌકિકવચૌમાજમમીપાં પુન
મન્ત્રોશારણ એવ પર્યવસિતે મૌનપ્રતં કર્મસુ ।

મ.માયસ્વદલેષનેન નવર્ણ કાલ નરોપાનહો
પારસ્પર્યંત દૈદશમિહ નૃણાં મ્હાણ્ડમન્યાટશમ્ ॥૨૦

આ કળિયુગના બ્રાહ્મણો વિદ્યા ભણ્યા નથી, નિત્ય
લોકિક વાણીમા જ વ્યવહાર કરતા હોય છે (સંસ્કૃત
ભાષા કે તેના અર્થ જાણતા નથી હોતા), અપિયુનિ-
ઓના કર્મના આચરણ તરીકે ફક્ત બેચાર મન્ત્રો બોલી
જાયવા જેટલી જ યોગ્યતા તેમનામાં રહી છે, તેઓ
માનમાં આવકમવકના નામાં લખવામાં પોતાનો બધો
સમય ગુમાવે છે. તેમનામાં જે કંઈ બ્રાહ્મણપણું હોય
તો તે પરપરાથી બ્રાહ્મણ કહેવાતા કુળમાં જન્મ થયો
એટલા પરજુ જ છે. બાકીનું બધું તો તેમનું બીજું
લોકોના જેવું જ છે. ૨૦

યે મુણ્ણન્તિ નિશિ પ્રવિશ્ય મવનં ચો વા યલાત્કાન્નનં
નૈતે સ્વામિધનં હરન્તિ નનુ તાન્નિન્દન્તિ ચોરા इति ।

સ. ૧૬

સયો હન્ત હરન્તિ પાપકથનં સંસ્થાં વિપર્વસ્ય ચે
કટ્ટં તાનપિ વચ્ચકાન્નિહ પુરસ્કુર્વન્તિ સર્વે જનાઃ ॥

જેઓ રાત્રે ઘરમાં પેસીને અથવા જંગલમાં બળાકારે
ધન ચોરી-ચૂરી લે છે, તેમને લોકો ચોર કહીને નિંદે
છે. પરંતુ તેઓ સ્વામીનું ધન ચોરતા નથી. પણ
જેઓ હિસાબ અણવામાં ગોટાળો કરીને પોતાના પોષકનું
ધન હરિ લે છે, તેઓ છેતરપિંડી કરનારા ચોર હોવા
જતાં બધા લોકો તેમને કુશળ કહીને વખાણે છે. ૨૧

સૌહાર્દં શશગન્નવત્સુજનતા વન્ધ્યાસુતસ્પર્ધિની
કિં દ્રૂમો ગુગિતા ગુણમહિલતા વ્યોમપ્રસૂનોપમા ।

દષ્ટિઃ શીલસુખાદ્દલ્હલમયી રાશાં સુધામન્દહે
લોકે સંપ્રતિ યત્કલેસ જયતિ ત્વદ્દાંદિલોલરસઃ ॥૨૨॥

હે કલિયુગ, આ લોક જોકે અમૃત સમાન મધુર-
તાનું-સુખનું રચાન છે, હાલમાં અહીં સહૃદયતા સસલાના
શિંગડા જેવી (અપ્રાપ્ય) બની ગઈ છે, સન્નજનના
વધાના પુત્રની સ્પર્ધામાં બીરતી છે (જોવા મળતી પણ
અસંભવિત બની છે) વધુ શુ કહીએ ? શુભીપણું અને
શુભચાલીપણું એ તો આકાશકુસુમવત બની ગયા છે.
રાજાઓની દષ્ટિ પણ લોકોના શીલ-સાધારણ સુધાને
માટે હલાહલનું કામ કરી રહી છે હે કળિયુગ, આ
પ્રમાણે ને થઈ રહ્યું છે, તેમા તારી દષ્ટિનો જ લીલા-
વિલાસ વિભવ પામી રહ્યો છે. ૨૨

નિર્વાર્યા ધૃથિવી નિરોપધિરસા નીચા મહદ્વનં ગતા
મૂપાલા નિજકર્મધર્મરહિતા ત્રિપ્રાઃ કુમારો રતાઃ ।

માર્યા મર્દવિરોધિની પરસ્તા પુત્રાઃ પિતુર્દેવિણો
હા કટ્ટં સ્વલુ વર્તતે કલિયુગે ધન્યા નરા યે મૃતાઃ ॥

આ કળિયુગમાં પૃથ્વી તેજ વિનાની બની છે,
ઓપધિઓ રસ વિનાની થઈ છે, હવડા જનો મોટા
પદને પામ્યા છે, રાજ્યો પોતાના કર્તવ્ય-ધર્મને ચૂક્યા
છે, બ્રાહ્મણો કુમારો ગયા છે, પત્ની પતિનો વિરોધ
કરનારી અને પરપુરુષમાં રત છે તથા પુત્રો પિતા પર
દ્રેષ કરે છે; તેથી આ કળિયુગમાં ખરેખર કટ્ટ જ
પ્રવર્તી રહ્યું છે. તેમાં જે મનુષ્યો મૃત્યુ પામ્યા છે,
તેઓ તો ધન્ય જ બની ગયા છે. ૨૩

દૂરાદર્શિનમાકલ્પ્ય મજતે મયો વિરુપાશ્વતાં
સજ્ઞે કિં ચ વિરોચનત્તમથા સંસ્થાને મૃતિશ્ચાકૃતિમ્ ।

પાણિહત્યોકિયુ વક્તુણ્ડરચનાં દાને વર્ણાત્મતા-
મેકઃ પદ્મસુરાત્મકઃ પ્રમુરહો માર્ગેઃ કલૌ લખ્યતે ॥૨૪॥

કળિયુગમાં રહેલો માણસ પોતે એક દોષા જતાં
પાંચ દોષોનાં સ્વરૂપોને ધારણ કરે છે; જેમ કે દુરથી જ

યાચકને આપતા નોંધને, તે તરત જ વિપ્રાક્ષ(આંખો ફેરવીને વાતો કરનાર અથવા ત્રણ નેત્રોને ધારણ કરનાર શિવ)નો ભાવ ધારણ કરે છે; ઘેઈ પાસે આવે છે ત્યારે તે વિશેષયન(રચિ વિનાનો, સ્વર્ગ)નો ભાવ ધરે છે અને તે ખેસે છે ત્યારે તુસિંહ(ભયંકર આકૃતિવાળો ક્રોધી, તુસિંહ-વિષ્ણુ ભગવાન)નો ભાવ ખતાવે છે, જેથી ઈઈ તેની પાસે આવે નહિ; પંડિતાઈની વાતો કરવી હોય ત્યારે તે વક્રતુંડ (વાંકા મુખવાળા, ગણપતિ)ની રચના કરે છે, તેમ જ દાન આપવું હોય ત્યારે તે અપર્ણ- (ધરમાં પાંદડું) પણ ન હોય તેવી દીનતા, અપર્ણ-પાર્વતી)નો ભાવ ખતાવે છે. આવા પાંચ દેવોના ગુણવાળો માણસ, જેનાં ભાગ્ય ઊધડી ગયાં હોય તેને બેનવાને મળે છે. ૨૪

ધર્મઃ પ્રવ્રજિતસ્તવઃ પ્રચલિતં સત્યં ચ દૂરે ગતં
પૃથ્વીમન્દકલાનરાઃ કપટિનશ્ચિત્તં ચ શઙ્ખોર્જિતમ્ ।
રાજાનોર્ધરપરા ન રક્ષણપરાઃ પુત્રાઃ પિતુર્દ્રવિણઃ
સાધુઃ સીદતિ દુર્જનઃ પ્રમવતિ પ્રત્તે કલૌ દુર્યુગે ॥૨૫॥

આ કુષ્ઠ કળિયુગ આવી પહોંચતાં ધર્મ દૂર નાસી ગયો છે, તપ ચલાવમાન થયું છે. સત્ય દૂર ગયું છે, પૃથ્વી થોડાં ફળ આપે છે, માણસો કપટી થયા છે. ચિત્ત શાંતાથી ભરેલું છે, રાજાઓ રક્ષણ કરવું છોડી દઈને પૈસા કમાવામાં પડ્યા છે, પુત્રો પિતાનો દ્રેષ કરનારા થયા છે, સારા માણસ કુખી થાય છે અને કુષ્ઠ જનો મોટા અને છે. ૨૫

સન્તઃ ક્ષાપિ ન સન્તિ સન્તિ યદિ વા દુઃસ્રેન
જીવન્તિ તે, વિદ્વાંસોઽપિ ન સન્તિ સન્તિ યદિ વા
માત્સર્યયુક્તાશ્ચ તે । રાજાનોઽપિ ન સન્તિ સન્તિ યદિ
વા લોભઃક્લનપ્રાદિણો, દાતાનોઽપિ ન સન્તિ સન્તિ
યદિ વા સેવાનુકૂલાઃ કલૌ ॥ ૨૬ ॥

આ કળિયુગમાં સંતજનો કયાંય નથી અને જે થોડાધણ છે, તે તે દુઃખથી છલી રહ્યા છે. વિદ્વાનો ક્યાંય નથી અને જે થોડાધણ છે, તે તે મદમત્સરથી ભરેલા છે. રાજાઓ ક્યાંય નથી અને જે થોડાધણ છે, તે તે લોભને કારણે ધન લૂંટનારા છે તેમ જ દાતાઓ ક્યાંય નથી અને જે થોડાધણ છે, તે તે સેવાયાકરી કરે તેમને જ દાન આપે છે. ૨૬

દમ્યંત્યાનમધર્મકર્મવિતતેર્દુર્માનમૂપાસનં
શાશ્વતોમલલાટમૂલિવિલયઃ શાન્તિ સવાનામપિ ।
સર્વોન્નાયવચઃસમાપનદિનં સંત્યાસદર્શાવિવે-
ર્યાશાશ્નિમૂરમૂદિદ મહાનર્યાવહોઽયં કલિઃ ॥૨૭॥

આ કળિયુગમાં મહેસોનાં સ્થાન અધર્મના કર્મનો વિસ્તાર કરનારાં છે, રાજસિંહાસન ખોટા માનથી ભરેલું છે, યજ્ઞયાગદિ દ્વારા થતાં શાંતિનાં કર્મો પૃથ્વીરૂપી લલાટ પર લખેલ શાસ્ત્રો અને વેદોનાં વચનોરૂપી લિપિનો નાશ કરનારા હોય તેવાં બન્યાં છે. બધાં વેદવચનોનો જુલો કે સમાપ્તિનો દિવસ આવી ગયો છે અને સારા જનોનાં પૂજન કરવાની વિધિની સમાપ્તિ થઈ ચૂકી છે; તેમ જ તે રીતે નવા નવાં દ્રવ્યો કમાવાની આશાની માતા હોય તેવો આ કળિયુગ મોટા અનર્થોને લઈ આવનાર બન્યો છે. ૨૭

વિદ્વાંસા વસુધાતલે વિગલિતા પાણિદ્યયધર્મો ગતઃ
શ્રોતૃગાં હૃદયેષ્વનુદ્વિરધિકા જ્ઞાનં ગતં ચારણે ।
ગાથાગીતવિનોદ્યકન્દરવનાયુક્ત્યા જગદ્રક્ષિતં
ઝ્યોતિર્વેશકશશ્વસારમશિલં કુટુંબુ જાત કલૌ ॥૨૮॥

વિદ્વાંસા પૃથ્વીની અંદર જતી રહી છે, પંડિતાઈ પણ આલી ગઈ છે, શ્રોતાજનોના હૃદયોમાં પણ ઉલકી છુદ્ધિ વધી ગઈ છે. ભાટયારણોમાં જ્ઞાન જતું ગયું છે; કથવર્તા, ગીત, વિનોદનાં વ કથો અને નાટક વગેરેની રચના તેમજ મુક્તિઓ ખતાવવામાં જગતનું રબળ કરવું પડે છે તેમ જ આ કળિયુગમાં જ્યોતિષ અને વૈષ્ણ શાસ્ત્રોના બધો સાર ઉલકા માણસોની અંદર ચાલ્યો ગયો છે. ૨૮

ધિક્ત્વાં રે કલિકલ યાદિ વિલયં કેયં વિપર્યસ્તતા
શા કષ્ટં શ્રુતિશાક્તિનાં વ્યયકૃતિમ્લંછોચિતા દૃશ્યતે ।
પર્વોઽન્નયદેવતા ભગવતી વિન્નેતુમાનીયતે

નિઃશક્કરપરેઃ પરીક્ષણવિષૌ સર્વોક્તમુદ્ધાગ્યતે ॥૨૯॥

હે કલિકાલ ! તને ચિહ્નાર છે, તું ઉવે નાશ પામી બા. આ દેવા પ્રકારનું અવળું વર્તન બેવા મળે છે ! શ્રુતિવચનોથી શોભા પ્રાપ્તિઓમાં મૂળે આ રહેચ્છને યાગ્ય વાણી કયાથી આવી કે અરે ! દેહલાક જનો વાણીરૂપી ભગવતી દેવીને વેચવા બજારમાં લાવ્યા છે, ત્યારે તેની પરીક્ષા કરવા મટે વાણીનાં એકેએક અંગ શંકારહિત ખુલ્લાં કરવામાં આવે છે. ૨૯

કન્યાં કામપુત્રદૃશ પ્રવિજહદુદયગૌતમજ્ઞાનં
દ્રવ્યાશપાશરુદ્રો ભ્રમતિ ચિતરતં હન્ત દેશાન્તરેપુ ।
અન્યોન્યામ્લેપવાચ્છાવિગલિતવયસોરાત્તમ લિન્ધમત્યો-
દૈવત્યોઽર્ચ્યં કંતં વૈ હૃતવિધિરમયોલોક્યોઃ શોરુદોગમ્ ॥

દ્રવ્યરૂપી આશાના પાશથી બેંચાયેલો એવો એક ખૂબ માણસ પોતાની યુવાન બનેલી કન્યાને સાથે લઈને લાંબા ઠાળ સુધી દેશપરદેશમાં ભટક્યા કરે છે;

તેમ જ એકમેકને મળવાની ઇચ્છામાં જ જેમની વય પીતી ગઈ છે અને જેમની મતિ મલિન બનેલી છે એવાં પતિ અને પત્નીનાં હીનભાવ આ સૌક અને પરલોકના શોકના યોગ કરાવે છે. ૩૦

મધપાનની નિંદા

વૈકલ્યં ધરણીપાતમયથોચિતજત્વનમ્ ।
સંનિપાતસ્ય ચિદ્ધાનિ મયાં સર્વાણિ દર્શયેત્ ॥ ૧ ॥

શરીરમાં વિઘ્નપણું આવે, પૃથ્વી પર પડી બધા તોગજ અનેતેમ સવારી કરે એ રીતે સંનિપાતનાં બધાં લક્ષણો દાર પીનારને પણુ થાય છે. ૧

एकतश्चतुरो वेदा ब्रह्मचर्यं तथैकतः ।

एकतः सर्वपापानि मद्यपानं तथैकतः ॥ ૨ ॥

એક બાલુ ચાર વેદો રાખે અને બીજી બાલુ બ્રમ્મચર્ય મૂકે; તે જ રીતે એક બાલુ બધાં પાપો મૂકે અને બીજી બાલુ મધપાન રાખે; તો તે બંને સરખે સરખાં થાય છે. ૨

मद्यस्य कुतः सर्वं दया मांसादिनः कुतः ।

कामिनश्च बुभो विद्या निर्धनस्य कुतः सुखम् ॥ ૩ ॥

દાર પીનારમાં સર્વ કયાંથી હોય ? માંસાદારીમાં દવા કયાંથી હોય ? કામનાલાભ માણસને વિદ્યા કયાંથી પ્રાપ્ત થાય અને ધન-હિતને સુખ કયાંથી મળે ? ૩

अयुक्तं बहु भावन्ते द्रष्टु कुत्रापि क्षેरते ।

नम्रा विशिष्य गात्राणि बलका इव मद्यपाः ॥ ૪ ॥

મધપાન કરનાર પુરુષો બળબાળની જેમ અધોઘ એવાં ઘણાં વચ્ચે બેઠે છે અને શરીરને નબળું સ્થિતિમાં ફેરોને મે ત્યાં સુધી બધા છે. ૪

मत्तो हिनस्ति सर्वं मिथ्या प्रलपति हि विकल्पा बुद्ध्या । मातरमपि कामयते सायसं मद्यपानमत्तः सन् ॥ ૫ ॥

બધારે મધપાનથી માણસ ઝાડો બની બધા છે. ત્યારે બધી વસ્તુઓનો નાશ કરે છે, બુદ્ધિ વિકળ થતાં મને તે બકવાદ કરે છે અને તિરસ્કાર સાથે ચોતાની માતાની પણ કામના કરે છે. ૫

चित्ते भ्रान्तिर्जायते मद्यपानाद्भ्रान्ते चित्ते पापचर्यामुपैति । पापं कृत्वा दुर्गतिं यान्ति मूढारस्मान्मयं नैव तेयं न पेयम् ॥ ૬ ॥

મધપાનથી ચિત્તમાં ભ્રમ-ઉત્પાદ થાય છે અને ચિત્ત ભ્રાંત થવાથી માણસ પાપચર્ય કરે છે અને પાપથી કરીને મૂઢ મનુષ્યો નરકમાં પડે છે; ચારે મધપાન કરણું નહિ. ૬

તમાકુ

तमाखुपत्रं राजेन्द्र भज माज्ञानदायकम् ।

तमाखुपत्रं राजेन्द्र भज माज्ञानदायकम् ॥ ૧ ॥

હું રાજાધિરાજ ! મા-લક્ષ્મી અને જ્ઞાન-બોધ દાયક-આપનાર એવા ગણપતિને લાભ; જેનું ચિહ્ન-હંદર (આલુ-પત્ર) છે; પરંતુ હું રાજેન્દ્ર ! તે આલુપત્ર- (તમાકુનાં પાન) ને સેવા મા (નહિ), જે મજાનદાયક-અજ્ઞાન આપનાર છે. ૧

दरिद्र्यशीलोऽपि नरात्ममाखुं नैव मुञ्चति ।

निवारितोऽपि मार्जारस्तमाखुं नैव मुञ्चति ॥ ૨ ॥

જેમ વારંવાર શોકના છતાં પણ નિવાડો તે આલુ- (હંદર) ને છોડે નથી, તેમ માણસ ગરીબ બની બધા તોપણ તમાકુ (તમાકુ) ને છોડતો જ નથી.

बिडौजाः पुरा पृष्टवान्प्रद्योतिं, धरित्रीतले सारभूतं किमस्ति । चतुर्भिर्मुखैरिषयोच्चदिरिञ्चिस्त-माखुस्तमाखुस्तमाखुस्तमाखुः ॥ ૩ ॥

પહેલાં એક વખતે ઇંદ્રે પ્રકાશને પૂછ્યું કે, આ પૃથ્વી પર સારવાળી ચીજ કઈ છે, ત્યારે પ્રકાશે ચોતાનાં ચારેય મુખથી એક જ વાત કહી કે, 'તમાકુ, તમાકુ, તમાકુ અને તમાકુ.' ૩

न स्वादु नौषधमिदं न च वा सुगन्धि

नाक्षिपिं किमपि शुष्कतमाखुचूर्णम् ।

किं वाक्षिरोगजनकं च तदस्य भोगे

वीजं नृणां नहि नहि दस्यनं विनामदत् ॥ ૪ ॥

સારી તમાકુનું ચૂર્ણ (છીંકણી) એવી ચીજ છે કે, તે સ્વાદવાળી નથી, ઔષધ નથી, સુગંધીદાર નથી અને તે આખને કિંચ પણ નથી. તે આખના શેરને પેદા કરનાર છે, એ રીતે જોતાં તમાકુમાં કંઈ જ ગુણ નથી અને અનેક દેવ છે, તે છતાં એક વસન (કુરેવ) વિના તેને સેવવામાં બીજું કંઈ દારણ જ્ઞેવાને મળતું નથી.

सुपर्णपरिसेवितस्तदनु साधुयूगन्धितो

द्विजावनमहापटुस्तदनु सारसंधानमाह ।

સર્પ સુવર્ણપરિસેવિતસ્તદનુ સાધુયૂગન્ધિતો દ્વિજાવનમહાપટુસ્તદનુ સારસંધાનમાહ ।

જે તમાકુ વિષ્ણુમથવાનની સાથે સરખામણી કરે છે અને જેને સેવવાથી લાલાચ અને રાત્રિના પેદા થાય છે. જેમકે વિષ્ણુને સુપર્ણ (પરક) સેવે છે. તેમ તમાકુને સુપર્ણ (નાગરસેદ) સેવે છે. વિષ્ણુ સાધુજનોના સંગ સાથે રહે છે તો તમાકુ સારી

છેદ કરીને પશુ રણુ" અને તેને માટે શોક કરવો. ૮
સુમન્ત્રિતે સુવિકાન્તે સુકૃતૌ સુવિચારિતે ।

પ્રારમ્ભે કૃતવુદ્ધીનાં સિદ્ધિરવ્યભિચારિણી ॥ ૧ ॥

પરિપક્વ-સ્થિર હૃદિવાળા માણસોએ પરસ્પર સારી રીતે મંત્રણા કરીને યોગ્ય ક્રમથી અને યોગ્ય પ્રયત્નથી વિચારપૂર્વક આરંભેલા કામમાં અચૂક સિદ્ધિ મળે જ છે નાલસા: પ્રાપ્તુવન્ત્યર્થાન્ન ઘટા ન ચ માયિન: ।

ન ચ લોકરવાદ્ધીતા ન ચ શશ્વત્વતીક્ષ્ણિ: ॥ ૧૦ ॥

આળસુ લોકી, શક, કપટી-માયાવી લોકો, લોકોના મોલવાથી કરી જનારાઓ અને હમેશાં રાહ જોયા કરનારા લોકો કદી અર્થોને-કાર્યસિદ્ધિને, ધન્યને અથવા કોઈ પશુ જાતના લાભને પ્રાપ્ત કરી શકતા નથી. ૧૦ નોદવ્વાનર્યિતામેતિ સદામ્ભોમિ: પ્રપૂર્યંતે ।

આત્મા તુ પાત્રતાં નેય: પાત્રમાયાન્તિ સંપદ: ॥ ૧૧ ॥

સમુદ્ર કોઈની પાસે યાચક બનીને પાણી માગવા જતો નથી; તોપણ તે સદા-નિરંતર જનના સમૂહથી ભરાતો હોય છે. પોતાની જાતને યોગ્ય પાત્રરૂપે બનાવવી જોઈએ; કારણ કે સંપત્તિઓ પાત્રમાં આવી પહોંચે છે. કાકતલીયયોગેન ચદનાત્મયતિ ક્ષણમ્ ।

કરોતિ પ્રણયં લક્ષ્મીસદૃશ્યા: ક્ષીલ્વચાપલમ્ ॥ ૧૨ ॥

'કાગડાડું' જીડુ" અને તાડડું" પડુ" એ રીતે ચક્રસ્માત્ શોક નિર્ભજ માણસ સાથે લક્ષ્મી ધીક્ર મિત્રતા કરી લે છે, તે તો લક્ષ્મીની અંદર રહેલ સ્ત્રીની કુદરતી ચપળતાનું દર્શાવ છે. ૧૨

'યો યમયં પ્રાર્થયેત યદ્યં ષટ્તેડપિ ચ ।

ઘવદ્યં સદવાપ્રોતિ ન ચેદ્ધાન્તો નિવર્તેત ॥ ૧૩ ॥

જે માણસ જે વસ્તુને ઇચ્છતો હોય તેને માટે જો તે નિરંતર પ્રાર્થન પશુ કરતો રહે અને છેવટ સુધી શાંતિ-કંટાળાને પાછો ન પડી જાય તો અવશ્ય તે વસ્તુને પ્રાપ્ત કરે છે. ૧૩

કેચિદ્જ્ઞાન્તો નષ્ટા: કેચિન્નષ્ટા: પ્રમાદત: ।

કેચિદ્જ્ઞાનાવલેપેન કેચિન્નષ્ટૈસ્તુ નાશિતા: ॥ ૧૪ ॥

કેટલાક લોકો પોતાના અજ્ઞાનને લીધે નાશ પામ્યા છે-નિષ્ફળ થયા છે, કેટલાક આગસને લીધે અને કેટલાક જ્ઞાનના ખેતર અભિમાનને લીધે નિષ્ફળ થયા છે અને કેટલાકને તો નિષ્ફળ જનારાઓએ (પોતાના નિર્ભજ અને નિરાશાવાદી અભિપ્રાયોથી) નહિંમત બનાવીને નિષ્ફળ-નષ્ટ કર્યા છે. ૧૪

મિત્રસ્વજનવત્પૂનાં સુદૈર્ઘ્યસ્ય પાતમન: ।

આપન્નિકપપાપાને નરો જ્ઞાનાતિ સારતામ્ ॥ ૧૫ ॥

મિત્રો, સ્વજનો, બંધુઓ, પોતાની હૃદિ અને પોતાનું ધૈર્ય-આ ગધામાં કેટલું સત્ છે એ માણસ આપતિરૂપ કસોટીના પથ્થર ઉપર જ નાખી શકે છે. ૧૫ સુદૈર્ઘ્યિ નિજૈરેવ પ્રાવૃત્તં સર્વમુત્તમમ્ ।

વરં જીર્ણમ્બરં વાપિ હટ્ટે કર્પટમર્હતિ ॥ ૧૬ ॥

પોતાના માણસો કુદૃ સ્વભાવના હોય, તોપણ તેમનાથી જે કોઈ કાર્ય થાય છે, તે આપણને ઉત્તમ લાગે છે, ધરતું જીર્ણ વસ્ત્ર પશુ કાપા ઢાકે છે; જોકે બમ્બરની કુકાનમાં તે ચીંચરું ગણાય છે. ૧૬

ચિન્તનીયા દિ વિપદામાદાવેવ પ્રતિક્રિયા: ।

ન કૂચસ્થનનં સુકંતં પ્રતીતિ વદ્ધિના ગૃહે ॥ ૧૭ ॥

રિપતિઓને નિવારવાના ઉપાયો તેમના આવતા પહેલા જ વિચારી રાખવા જોઈએ, અમિત્રી ધર સળગી જાય તે વખતે કૂચે ખોદવા લાગવું એ યોગ્ય નથી. ૧૭ વરં દક્ષિણમન્યાયમ્બવાદિમવાદિઃ ।

કુલગામિમવા વેદે પીનતા ન તુ શોકતઃ ॥ ૧૮ ॥

અન્યાવધી મળેલા વૈભવ કરતાં દરિદ્રતા વધારે સારી છે. સોળે ચડવાથી શરીરે પુષ્ટતા આવે તેના કરતા શરીર પાતળું હોય એ જ ઇચ્છવા યોગ્ય છે. ૧૮

સ્ત્રી વિનયશતિ રૂપેણ દ્રઢાણો રાજસેવયા । ✓

ગાથો દૂરપચરેણ દિરણ્યં લોભલિપ્તયા ॥ ૧૯ ॥

રૂપને કારણે સ્ત્રીના નાશ થાય છે, રાજની સેવા કરવાથી બ્રહ્મણેના નાશ થાય છે, દૂર દૂર રમકડવા જવાથી ગાયોનો નાશ થાય છે અને લોભ કરવાની ઇચ્છાથી પૈસાનો નાશ થાય છે. ૧૯

અતિદાનાદ્ભલિર્વદ્ધો ક્ષતિમાનાત્સુયોધન: ।

વિનયો રાવણો લૌત્યગદતિ સર્વત્ર વર્જયેત્ ॥ ૨૦ ॥

અતિદાનથી બલિ બંધનમાં પડ્યો, વધારે પડતું અભિમાન કરવાથી કુપેધન નાશ પામ્યો, (પરજીમાં) અતિચાલુપતાથી રાવણ હથોથો; માટે બધી બાબતમાં 'અતિ' નો લાગ કરવો જોઈએ. ૨૦

ધનમસ્તીતિ વાણિયં કિંચિદ્સ્તીતિ કર્પણમ્ ।

સેવા ન કિંચિદ્સ્તીતિ મિશ્રા નેત્ર ચ નેત્ર ચ ॥ ૨૧ ॥

જો આપણી પાસે સારી રીતે ધન હોય, તો વેપાર-વેળાજાર કરવો, થોડું ઘણું ધન હોય, તો ખેતી કરવી અને કાંઈ ન હોય, તો છેવટે સેવાચારી કરવી; પરંતુ લીધે તો ન જ માગવી ૨૧

રુદ્રશત્રપિ ગજો હન્તિ નિઝન્નપિ મુજંગમ: ।

હસન્નપિ વૃગો હન્તિ માન્યન્નપિ દુર્જન: ॥ ૨૨ ॥

દાથી માત્ર સ્પર્શ કરીને પશુ મારી નાખે છે,

સર્પ માત્ર સૂંઘીને પણ મારી નાખે છે, રાજા હાસ્ય-
મનક્રમાં મારી નાખે છે અને દુર્મન તો માન આપી
રહી હોય છતાં પણ મારી નાખે છે. ૨૨

ગીતશાસ્ત્રિનોદેને કાલો ગચ્છતિ ધીમતામ્ ।

વ્યસનેન તુ મૂર્ખાણાં નિદ્રયા કલહેન વા ॥૨૩॥

હુદિશાળી માણસોનો સમય ગીત અને શાસ્ત્ર-
વિનોદમાં જાય છે પણ મૂર્ખ જેનો તો સમય વ્યસન,
નિદ્રા તેમ જ કલહકાંડમાં જાય છે. ૨૩

જાનન્તિ પશવો ગન્ધાદેહજાનન્તિ પશ્વિતાઃ ।

ચારાજ્ઞાનન્તિ રાજાનશ્ચકુર્મામિતરે જનાઃ ॥૨૪॥

પશુઓ નાકથી સૂંઘીને વસ્તુ જાણે છે, પંડિતજનો
વેદના આધારે વસ્તુને જાણે છે, રાજાઓ શુભચરોથી
જાણે છે અને સામાન્ય માણસો પોતાની બે આંખોથી
જાણે છે. ૨૪

યુક્તિયુક્તં પ્રગૃહીયાદ્વાલાદપિ વિચક્ષણઃ ।

સ્વેરવિપયં વસ્તુ કિં ન દીપઃ પ્રકાશયેત્ ॥૨૫॥

વિચક્ષણ મનુષ્યે ન્યાયયુક્ત વાતને તો બાળક
પાસેથી પણ પ્રકટ કરવી નોઈએ. જ્યાં સૂર્યનો
પ્રકાશ પહોંચી શકતો ન હોય તેવી જગ્યાની વસ્તુ
શું દીવો પ્રકાશિત નથી કરતો ? ૨૫

વૃથા વૃષ્ટિઃ સમુદ્રેષુ વૃથા હ્રસ્વ મૌજનમ્ ।

વૃથા દાનં સમુદ્રસ્ય વૃથા દીપો દિવાવિચ ॥૨૬॥

સમુદ્રોમાં વૃષ્ટિ વૃથા છે, તમ થયેલાને ભેજન
વૃથા છે, સમૃદ્ધ માણસને દાન આપવું વૃથા છે અને
દિવસે દીવો બાળવો વૃથા છે. ૨૬

અજાયુદ્ધમુષિશ્રાદ્ધં પ્રમાતે મેષઢમ્બરમ્ ।

દૃપત્યોઃ કલહશ્ચ વરિણર્મે ન કિંચન ॥૨૭॥

બે બકરા લહે, ઝાડવેલો શ્રાદ્ધતર્પણ કરે, સવારના
મેઘાકબર થાય અને સ્વોપુરવો અંદરોઅંદર ગથડી
પડે, તો તેના પરિણામે કાંઈ જ હેતુ નથી. ૨૭

અર્થનાશ મનસ્તાપં ગૃહે દુશ્ચરિતાનિ ચ ।

વચ્ચનં ચાપમાનં ચ મતિમાનં પ્રકાશયેત્ ॥૨૮॥

હુદિશાળી માણસે કંઈનો નાશ, ચંતનો સંતાપ,
ધરનાં ખરાબ ચિરિત, હેતરામણી કે અપમાન જેટલી
બાબતો જાહેર કરવી નહિ. ૨૮

અવૃત્તિકં ત્યજેદર્શં વૃત્તિં સોપત્રવાં ત્યજેત્ ।

ત્યજેન્માયાવિનં મિત્રં ધનં પ્રાણહરં ત્યજેત્ ॥૨૯॥

જ્યાં કામધંધો ન હોય, તે પ્રદેશ છોડી દેવો.
જ્યાં ધણો ઉપદ્રવ હોય, તે કામધંધો છોડી દેવો. કપડી
હોય તેવા મિત્રનો ત્યાગ કરવો અને પ્રાણનો નાશ કરે

તેવું ધન છોડી દેવું. ૨૯

સૌહૃદેન પરિત્યક્તં નિઃસ્નેહં ચલવચ્ચજેત્ ।

સોદરં ધાતરમપિ કિમુતાન્યં વૃથગ્જનમ્ ॥૩૦॥

જેણે હૃદયની લાગણી છોડી હોય અને જેનામાં
સ્નેહ ન હોય, તેવો માણસ પોતાનો સગો ભાઈ હોય,
તોપણ તેનો કપડી જનની જેમ ત્યાગ કરવો; પછી
બીજા માણસની તો વાત જ શું કરી ? ૩૦

યન્નિમિત્તં મહેચ્છોકો દુઃખં વા ત્રાસ એવ ચ ।

આયાસો વાં યતઃ શૂલસ્તવેકાક્ષમપિ ત્યજેત્ ॥૩૧॥

જેને લીધે શોક, દુઃખ, ત્રાસ, પ્રયાસ, ગૂંચ-ચૂક
વગેરે થયા કરતાં હોય, તે માણસ પોતાના અંગ
(આત્મીય, કુટુંબી) જન હોય તોપણ તેનો ત્યાગ કરવો
અથવા તેવા પોતાના એક અંગનો પણ ત્યાગ કરવો.

ત્યજેદેકં કુલસ્યાર્યં પ્રમસ્યાર્યં કુલં ત્યજેત્ ।

પ્રામં જનપદસ્યાર્યં જ્ઞાત્યાર્યં વૃથિવીં ત્યજેત્ ॥૩૨॥

કુળના માટે એકનો ત્યાગ કરવો, ગામના રક્ષણ માટે
કુળનો ત્યાગ કરવો, જનપદ (દેશ) નો માટે ગામનો ત્યાગ
કરવો અને આત્માને માટે પૃથ્વીનો પણ ત્યાગ કરવો.

ન ગણસ્યામતો ગચ્છેત્સિદ્ધે કાર્યે સમં ફલમ્ ।

યદિ કાર્યવિપત્તિઃ સ્યાન્મુશ્વરસન્ન હન્વતે ॥૩૩॥

કાંઈ પણ કામમાં જ્યારે ટોળાખંધ લોકો ભેગા
થાય, ત્યારે તેમના આગળ પડીને કામ કરવું નહિ;
કારણ કે જો કાર્ય સંપાદિ જાય, તો ફળ બધાને સરખાં
મળવાના છે; પરંતુ જો કાર્ય કરતાં વિપત્તિ આવી
પડે, તો તેમાં અગ્રેસર થયેલો માણસ જ મારો જાય છે.

ધનિકઃ શોત્રિયો રાજા નદી વેદ્યસ્તુ પદ્મઃ ।

વજ્ર વદ્ર ન વિચન્તે ન તત્ર વિવર્ત વસેત્ ॥૩૪॥

જે ગામમાં ધનિક, શોત્રિય બ્રાહ્મણ, રાજા, નદી
અને વેદ આ પાંચ રહેતાં ન હોય, ત્યાં એક દિવસ
પણ રહેવું નોઈએ નહિ. ૩૪

ચલત્યેકેન પાદેન તિષ્ઠત્યેકેન પશ્ચિતઃ ।

નાસમીદ્ય પરં સ્થાનં પૂર્વમાયતનં ત્યજેત્ ॥૩૫॥

હુદિશાળી માણસ એક પગે ચાલે છે અને એક
પગે જોશ રહે છે; બીજું સ્થાન સારી રીતે જોયા
વિના પહેલાં સ્થાન છોડવું નહિ. ૩૫

અનાયકે ન વતવ્યં ન વસેદ્વાલનાયકે ।

સ્ત્રીનાયકે ન વસ્તવ્યં ન વસેદ્વાલનાયકે ॥૩૬॥

જે ગામમાં કાંઈ નાયક ન હોય ત્યાં રહેવું નહિ;
જ્યાં ધણા નાયક હોય ત્યાં રહેવું નહિ. જ્યાં નાયક
તરીકે સ્ત્રી અથવા બાળક હોય ત્યાં પણ રહેવું નહિ.

સર્વથા સંત્યજેદ્વાદં ન કશ્ચિન્મર્મણિ સ્પૃશેત્ ।

। સર્વોન્પરિત્યજેદ્વાદર્થાન્સ્વાધ્યાયસ્ય વિરોધિનઃ ॥૩૭॥

સર્વ પ્રકારનો ખોટો વાદ છોડી દેવો, કોઈને પણ મર્મભેદી વચન કહેતું નહિ, સ્વાધ્યાયમાં વિરોધ આવતો હોય તેવા બધા પ્રકારના લાભો પણ જત્તા કરવા. ૩૭

। ધનમિન્ધ્યા પરસ્વેપુ સર્વસત્ત્વેપુ સૌહૃદમ્ ।

। કર્મણાં ફલમસ્વીતિ મનસા ત્રિતયં ચરેન્ ॥૩૮॥

પરદબ્ધો પ્રત્ય આકાંક્ષારહિતતા, સર્વ પ્રાણીઓ પ્રત્યે સહૃદયતા અને શુભાશુભ કર્મોત્તુ તેવું ફળ મળે જ છે-આ ત્રણે બાબતો હૃદયપૂર્વક સમજી લઈને તે અનુસાર આચરણ કરવું નોંધાએ. ૩૮

પ્રાણાતિપાતઃ સ્તૈન્યં ચ પરદારામિશનમ્ ।

ત્રોણિ પાપાનિ કાયેન નિત્યશઃ પારિવર્જયેત્ ॥

આત્મહત્યા, ચોરી અને પરબીજનન આ ત્રણ પાપોનો સદા આ શરીર વડે પરિત્યાગ કરવો. ૩૯

। ન કશ્ચિદ્ધિ જાતાતિ કિં કસ્ય શ્વો ભવિષ્યતિ ।

। ધતઃ શ્વઃ કરણીયાનિ કુર્યાદૈવં બુદ્ધિમાન્ ॥

આવતી કાલે કોતુ શુધરો તેને કોઈ બાબતું નથી; મારે છુદ્ધિવાળા માણસ કાલે કરવાના કામ આજે જ કરવા.

। ધનત મર્ત્યદેહેન ચલ્લોઠ્ઠયશર્મદમ્ ।

। વિચિન્ત્ય તદ્વત્તુષ્ઠેયં કર્મ હૈયં વતોઽન્યથા ॥૪૧

આ દેહ મર્ત્ય-મરણશીલ છે, તેપણ માણસે ખૂબ વિચાર કરાને તેના વડે અતુ કામ કરવું કે જે આ લોક અને પરલોક બન્નેમાં ક્ષુભ આપનાર હોય. એથી વિરુદ્ધ કામ છોડી દેવું નોંધાએ. ૪૧

। સ્વપકારઃ પરો ધર્મઃ પરોઽર્થઃ કર્મ નૈપુણમ્ ।

। પાત્રે દાન પરઃ કામઃ પરો મોક્ષો વિવૃળતા ॥

ઉપકાર કરવો, એ એક ધર્મ છે, નિપુણતાપૂર્વક કામ કરવું, તે એક અર્થ (લાભ) છે, જેમ પાત્રને દાન આપવું, એ એક કામ (કાર્ય-કૃતિ) છે, સર્વ વૃથાઓ છોડી દેવી, તે એક મોક્ષ છે. ૪૨

। અક્ષનસ્ય ક્ષયં દૃઢવા વલ્મીકસ્ય તુ સમ્પ્રયમ્ ।

। અવન્યં દિવસં કુર્યાદાનઃપ્રયનકર્મસુ ॥૪૩॥

(રોજ જરા જરા આજવામાં આવતી) મેશનો ક્ષય નોંધને અને રાક્ષસનો સંઘ ચયેલો નોંધને મણસે રોજ દાન, અધ્યયન અને સત્કર્મ કરતા રહી દિવસને સફળ કરવો નોંધાએ. ૪૩

। પરદારા ન મન્તવ્યાઃ સર્વવર્ણેષુ કદાચિત્ ।

। ન હીદશમનાયુષ્યં ત્રિપુ લોવેપુ વિચયે ॥૪૪॥

કોઈ પણ વર્ણની પરબી સાથે જનન કરવું નહિ. ત્રણે લોકમાં તેના જેવું આયુષ્યનો નાશ કરનારું બીજું કોઈ નથી. ૪૪

। માત્રા સ્વભા દુઃશિત્રા વા નૈકશય્યાસનો ભવેત્ ।

। ચલ્લનિન્દ્રિયમ્મો વિદ્વાંસમપિ કર્પતિ ॥૪૫॥

માતા, બહેન કે પુત્રી સાથે કોઈ કાળે પણ એક શય્યા પર સાથે બેસવું પણ નહિ; કારણ કે ઇન્દ્રિયોનો સમૂહ બળવાન છે, તે વિદ્વાનને પણ આકર્ષિત કરે છે.

। પરદારપરદૃશ્યપરદોહપરાહ્મુતઃ ।

। ગદ્ગા મૂલે કદાગત્ય મામયં પાવગિચ્ચતિ ॥૪૬॥

પારથી નારી, પારકું ઘર અને પારકાનો દોહ આ ત્રણ બાબતોમાં જે વિમુખ છે, તેણે માણસ કંધારે આવીને અને પવિત્ર કરશે એમ ગંજા પોતે કહે છે. ૪૬

। મદ્યહસ્યા સુરાપાનં સ્તેયં શુર્વજ્ઞનગમઃ ।

। મદ્યાન્તિ પાતકાન્યાહુતત્સર્ગી ચ પશ્ચમઃ ॥૪૭

આદ્યજીની હત્યા, મદિરાપાન, ચોરી અને શુભ જનની સ્ત્રી સાથે જનન એ ચાર મોટાં પાપ કલાં છે તેમ જ એ મોટા પાપો કરનાર સાથે સોખત રાખવી, તે પણ મહાપાપ છે. ૪૭

। ક્ષોચાલશ્વામિમિત્રનો ગોપ્ત્રો વિશ્વાસયત્કઃ ।

। સુરાપો મદ્યહા ચૌરો ચાન્તયેતે સર્વનારકાન્ ॥

શ્વી, બાળક, સ્વામી, મિત્ર અને ગાયની હત્યા કરનાર, વિશ્વાસઘાત કરનાર, સુરાપાન કરનાર અને ચોરી કરનાર-આ બધા નરકની ગતિને પામે છે. ૪૮

। કૃદસાર્ક્ષાં મૃગાવાદી ચશ્વાસદતુશાસ્તિ વૈ ।

। તે મોહમૂલ્યવઃ સર્વે તથા યે વેદનિન્દકાઃ ॥૪૯

ખોટી સાક્ષી આપનાર, મિત્રા બોલનાર અને ખોટી શિખામણ આપનાર તેમ જ વેદની નિંદા કરનાર એ બધા અરેન્દ્ર છત્રતા જ મોહરૂપી મૃત્યુમાં ફાળી ગયાં છે. ૪૯

। ન હીદશં સંવનનં ત્રિપુ લોઠોપુ વિચયે ।

। દયા મૈત્રી ચ મૂલેપુ દાનં ચ મધુરા વા વાક્ ॥

પ્રાણીમાત્ર પર દયા, મિત્રતા, દાન અને મધુર વાણી જેવું આ ત્રણે લોકમાં એક પણ વશીકરણ નથી. ૫૦

। વિવાદો ધનસમ્પન્નો યાચનં ક્ષીપુ સદ્વિતિ ।

। આદાનમપતઃ સ્થાનં મૈત્રીમદ્ભય દેતવઃ ॥૫૧॥

ખોટો વિવાદ, પૈસાથી સંમંથ, માત્રણી, (મિત્રની) ઓમો સાથે સંસર્ગ, જે તે વસ્તુઓ લઈ જવી અને પોતાની બાકી દાંડવી-આદલાં કરણો મૈત્રીમાં લેવે પડાવનારાં છે. ૫૧

દર્શિત.નિ કલત્રાણિ ગૃહે મુક્તમશ્નિહ્વમ્ ।

કથિતાનિ રહસ્યાનિ સૌહૃદ્દે કિમતઃ પરમ્ ॥૫૨

જેમાં મિત્ર પોતાના પત્ની-પરિવારની સાથે જોળખાયું કરાવે છે, તેના ધરમાં નિઃશંકપણે ભોજન કરાવે છે અને પોતાની શ્રમ વાતો પણ કહે છે, એથી વિશેષ મિત્રતા શું હે.૫૧ ૫૨

દુઃસ્વેન શ્રિયતે મિત્રં શ્રિષ્ટં દુઃસ્વેન મિચ્છતે ।

મિત્રશ્રિષ્ટા તુ યા પ્રીતિઃ સા દુઃસ્વેનપ્રદાયિની ॥

બેદ પછા પછી દુઃખથી મળાય છે. મળ્યા પછી બેદ પડતાં પણ દુઃખ અનુભવાય છે. આમ જેમાં બેદમાંથી મિલન અને મિલનમાંથી બેદ યાય છે એવી પ્રીતિ કેવળ એક દુઃખને જ આપનારી છે. ૫૩

યયોરેષ સમં વિત્તં યયોરેષ સમં કુલમ્ ।

તયોર્મત્રી વિવાદશ્ચ ન તુ પુષ્ટિવિપુષ્ટયોઃ ॥૫૪॥

જે બેની વચ્ચે સરખાં ધનદાનલ હોય અને જે બંનેનાં સરખાં કુલ હોય, તે બંને વચ્ચે મિત્રતા અને વિવાદનો સંબંધ થોડો છે; સમળા અને નબળા વચ્ચે સંબંધ ટકોતો નથી. ૫૪

ઉત્તમા આત્મના લગ્નતા: પિતુઃ લગ્નતાશ્ચ મધ્યમાઃ ।

અધમા માતુલકલ્પતા: શ્વશુરકલ્પાધમાધમાઃ ॥

પોતાની બંને પ્રસિદ્ધિ કેળવવી તે ઉત્તમ છે, પિતાની ખ્યાતિએ પ્રસિદ્ધ થવું તે મધ્યમ છે, મામાની ખ્યાતિથી પ્રસિદ્ધ થવું તે અધમ છે અને સસરાની ખ્યાતિએ પ્રસિદ્ધ થવું તે તો અધમમાં પણ અધમ છે. ૫૫

ઘ્રણશોષધ્વામિશોષઃ શત્રુશોષાતથૈવ વ ।

પુનઃ પુનઃ પ્રવર્તન્તે તસ્માચ્છેપં ન રક્ષયેત્ ॥

બહાર રહેલું દેવું, બહાર રહેલો અગ્નિ અને મહાર રહેલો શત્રુ ફરી ફરીને વૃદ્ધિ પામે છે; આટલે તેમને બાકી રાખવાં નહીં. ૫૬

કુમોચેન દિનં નષ્ટં કુકલત્રેણ શર્વરી ।

કુપુત્રેણ કુલં નષ્ટં તત્રાષ્ટં યન્ન દીયતે ॥૫૭॥

ખરાબ ભોજનથી દિવસને બગડેલો બચુલો. ખરાબ સ્ત્રીથી રાત્રી બગડેલી બાચુલી, ખરાબ પુત્રથી કુળને હાનિ પહોંચેલી બાચુલી અને જેનો દાન આપવામાં ઉપયોગ ન થયો તેને નષ્ટ થયેલું બાચુલું. ૫૭

ચર્ચરશ્ચ તપસ્વી સ્વાષ્ટ્રસ્વાપ્યદ્વિત્તઘ્નઃ ।

મચપા સ્ત્રી સતી રાજમિતિ ન શ્રદ્ધામહે ॥

હે રાજન, ડાઘમ હોય અને એ તપસ્વી હોય, ધરવીર હોય અને શરીરે ધા પછા વિનાનો હોય અથવા જેણે ડાઘને ધા ક્યો ન હોય તેમજ અદિરા

પીનારી સ્ત્રી હોય અને તે સતી હોય-આ ત્રણ પાતમાં અમને શ્રદ્ધા નથી. ૫૮

નામિસ્તૃત્યતિ કાષ્ઠાનાં નાપગાનાં મહોદધિઃ ।

નાન્તકઃ સર્વભૂતાનાં ન પુતાં વામલોચનાઃ ॥૫૯

કાંઠોથી અગ્નિ, નદીઓથી સમુદ્ર, સર્વ પ્રાણીઓના નાશથી મૃત્યુ અને પુરોહોથી સ્ત્રીઓ તમ થતી નથી. ૫૯

સા માર્ચો યા પિયં મૂતે સ પુત્રો યત્ર નિર્વૃત્તિઃ ।

તન્મિત્રં યત્ર વિશ્વાસઃ સ દેશે યત્ર જિજ્ઞ્યતે ॥૬૦॥

તેજ સ્ત્રી છે, જે પ્રિય વચન બોલે છે; તેજ પુત્ર છે, જેના કીધે આરામ મળે છે; તે મિત્ર છે, જેમાં વિશ્વાસ ભેસે છે અને તે થોડો દેશ છે, બધાં આજીવિકા મળતી રહે છે. ૬૦

મજ્જત્યયઃ પ્રયાત્યુષ્કૈનૈરઃ સ્વૈરેવ ચેષ્ટિતેઃ ।

અયઃ ક્રૂરસ્ય ચનકઃ કુર્વે પ્રાસાદકારકઃ ॥૬૧॥

માણસ પોતાનાં જ કાર્યોથી નીચે પડે છે અને ઉપર ચઢે છે. ક્રૂરાને મોદનારો દિવસે દિવસે નીચે જ ઊતરે છે અને મહેલ બનાવનારો દિવસે દિવસે ઉપર ચઢે છે, કુર્યાન્ન પરદારેચ્છાં વિશ્વાસં સ્ત્રીપુ વર્જયેત્ ।

હતો દશાયઃ સીતાર્થી હૃતઃ પલ્પ્યા વિદુર્યઃ ॥

પારકાની સ્ત્રીની ઇચ્છા કરવી નહિ. સ્ત્રીનેા પરથી વિશ્વાસ છોડી દેવો; કારણ કે સીતાની ઇચ્છા કરવાથી રાવણ મરાયો અને પત્ની પર વિશ્વાસ રાખવાથી નિદ્રરથ રાજ મરાયો. ૬૨

ન મત્રગ્યસની ક્ષોત્રઃ કુર્યાદેતાલચેષ્ટિતમ્ ।

વૃણ્યો દિ યયુઃ ક્ષીવાસ્તુર્ણઃ પ્રહરૈર્ણઃ ક્ષયમ્ ॥

જેને ઘર પીવાની લાલ છે અને જે મદોન્મત અને છે. તેણે વૈનાળના જેવી નકામી ચેષ્ટા કરવી નહિ; કારણ કે યાદવેને દારૂની લાલ હતી, તો તે પાસ જેવાં શસ્ત્રોથી પણ નાશ પામ્યા. ૬૩

દાનં સત્ત્વાશ્રિતં કુર્યાન્ન પચ્ચાત્તાપવાન્મબેન્ ।

ચલિનાત્મપિત્તો વન્ધે દાનશોપસ્ય શુદ્ધયે ॥૬૪॥

પોતાની શક્તિ પર આધાર રાખીને દાન કરવું, જેથી પચ્ચાત્તાપ ન થાય. બલિરાત્મ શક્તિ ઉપરાંત દાન કરવાથી બંધનમાં પડ્યો અને હવેટ દાનની શુદ્ધિ આટલે તેને પોતાની બંધ આપી દેવી પડી. ૬૪

ન સ્ત્રીજિતઃ પ્રમૂઢઃ સ્થાદ્વાદરાગવશીકૃતઃ ।

પુત્રશોકાદશરથો જીવં જાયાજિતોઽયજન્ ॥૬૫॥

આદ રાજથી જિતાઈને સ્ત્રીને વશ થયેલ માણસે એકદમ મૂઢ બની જવું નહિ; કારણ કે દશરથ પોતાની સ્ત્રીથી એવો તો જિતાઈ ગયો હતો કે પુત્રના શોકથી

તેને પોતાનો જીવ ખોલે પશો. ૬૫

શ્વિષ્ટદાક્યશરણધોરાજ પારુષ્યવિપ્લુતાન ।

વાકપારુષ્યરુપા ચક્રે ભીમઃ કુલકુલક્ષયમ્ ॥૬૬॥

કઠોરતાશ્પી ઝેરથી પાયેલાં વાક્યોશ્પી કારમાં બાણ
કઠોરની પર કે કંવાં નહિ; કારણ કે કઠોર વાણીના શેષને
લીધે લીમસેને કુરુકુળનો નાશ કરી નાખ્યો. ૬૬

પરેણાં ક્રેશદં કુર્યાન્ન પૈશુન્યં પ્રમુખિયમ્ ।

પૈશુન્યેન ગતૌ રાહોશ્ચન્દ્રાર્કૌં મક્ષણીયતામ્ ॥૬૭॥

પોતાના સ્વાભાવે ગમતી હોય, તોપણ તેમની
આગળ એવી ચાડી નહિ ખાલી કે જે બીજાને અત્યંત
કલેશ પમાડે. સુયે અને ચંદ્રે ચાડી ખાધી, તે તેથી
તે બંને રાહુના લક્ષ્ય બની રહ્યા છે. ૬૭

કુર્યાન્નિચજનામ્યસતાં ન યાઙ્ઘાં માનહારિણીમ્ ।

શલિપ્રાર્થનયા પ્રાપ્ત લઘુતાં પુરોત્તમઃ ॥૬૮॥

હલકા લોકોએ જ જેને વારંવાર સેવી છે એવી
ચાચના આજ્ઞાના માનને હરી દેનારી છે. બલિ પાસે
ચાચના કરવાથી પુરુષેમાં ઉત્તમ એવા ભગવાન પણ
વામન (હલકા) બન્યા, માટે એવી ચાચના કદી
કરવી ન જોઈએ. ૬૮

ઘૃક્ષૈઃ ક્ષરતરંભુલંઘનં કુર્યાન્નીતિસદ્ધતિમ્ ।

ઘસિપ્તસ્યાહરદ્વંત્વં વિશ્વામિત્રો નિમન્નિતઃ ॥૬૯॥

જે મનથી વાકા હોય, ખૂબ કૂર હોય અને
લોભિયા હોય, તેમની સાથે પ્રેમ અને સોળત કરવાં
નહિ રાજા વિશ્વામિત્રને નિમન્ન પણ આપવામાં આવ્યું,
તો તેણે ઘસિપ્તની ગાય હરી લીધી. ૬૯

તીવ્રે તપમિ લીનાનામિન્દ્રિયાણાં ન વિશ્વસેત્ ।

વિશ્વ મિત્રેડપિ સોત્કર્ણં કળ્પે જપ્રાહ મેનકામ્ ॥

આપણી ઇન્દ્રિયા લેવેને તીવ્ર તપમાં ડુબેલી હોય,
તોપણ તેનો વિશ્વાસ કરવો નહિ; કારણ કે વિશ્વામિત્ર જેવા
તપસ્વીએ પણ ઉત્કંઠાથી મેનકાના ગળામાં હાથ નાખ્યો.
મર્કં રર્કં સદાસર્કં નિર્દોષં ન પરિત્યજેત્ ।

રામત્યકૃત્વા સતી સીતાં શોકશલ્યાકુલોડમવત્ ॥

જે આપણા ભક્ત, અનુરાગી, હમેશાં આસક્ત
અને નિદેય જન હોય, તેમનો ત્યાગ કરવો નહિ.
રામચંદ્રે સતી સીતાનો ત્યાગ તો કયો; પણ પોતે
શોકશ્પી શલ્યથી નિલ પીડાતા રહ્યા. ૭૧

ઘર્જયેદિન્દ્રિયજયો નિર્જને જનનીમપિ ।

પુત્રીકૃતોડપિ પ્રધુમ્નઃ કામિતઃ શમ્ભરભિયા ॥

ઇન્દ્રિયા પર જય મેળવ્યો હોય તેણે પણ એકાંતમાં
પોતાની માતાનો સહવાસ ત્યજ્યો, કારણ કે શમ્ભર

સુરની સ્ત્રીએ પ્રધુમ્નને પુત્રની જેમ રાખ્યો, તોપણ
તેને તેની પર કામના જાગી. ૭૨

પ્રમુપ્રસાદે વિશ્વાસં ન કુર્યાત્ત્વપ્રસન્નિભે ।

નન્દેન મન્ત્રી નિશ્ચિતઃ શકટારોડપિ ઘન્યને ॥

પોતાના સ્વામી પોતાના પર પ્રસન્ન છે, એમ
માનવું એ તો સ્વપ્ન જેવું છે; માટે તે વાત પર
વિશ્વાસ રાખવો નહિ. નંદરાજએ પોતાના પ્રિય શકટાર-
ને પણ જેલખાનામાં નાખ્યો હતો. ૭૩

અપુત્રતપદારુઢઃ પૂજ્યાન્નૈવાપમાનયેત્ ।

નહુપઃ શક્રતાં પ્રાપ્ય ક્યુતોડાસ્ત્યાવમાનનાત્ ॥

પોતે ભલે ગમે તેવા જીયા પદ પર ચઢેલા હોય,
તોપણ પોતાના પૂજ્ય જનોનાં અપમાન કરવાં નહિ.
નહુપ જાતે ઇન્દ્રપદ પામ્યો, પરંતુ અગત્ય યુનિય
અપમાન કરવાથી તે નીચે પડ્યો હતો. ૭૪

હિતોપદેશં યુગ્મયાત્કુર્વાત વ યયોદિતમ્ ।

વિદુરોક્તમકૃત્વામૂર્ત્કૌરવઃ શોકશલ્યામાપ્ ॥૭૫॥

પોતાનું હિત કરે, એવા ઉપદેશ સાંભળવો અને તે
ઉપદેશ પ્રમાણે કાર્ય કરવું. વિદુરના ઉપદેશ પ્રમાણે નહિ
કરવાથી કૌરવેને શોકશ્પી શલ્યનો ધા ભોગવવો પડ્યો.
ન પુત્રાયત્તમશ્ચૈયં કુર્યાદાયઃ કયઙ્ઘન ।

પુત્રાવિપ્રતપમુલોડમૂઢધૃતરાષ્ટ્રસ્તુળોપમઃ ॥૭૬॥

અમણુ બાણસે પોતાનું એશ્વર્ય પુત્રને કદી પણ
સોંપી દેવું નહિ. પોતાના પુત્ર દુર્યોધનને બધી સત્તા
સોંપી દેવાથી ધૃતરાષ્ટ્ર તરફના જેવા બની રહ્યો. ૭૬

અતિસ્મૃત્યુક્તમાચારં ન યજ્યેત્સાધુસેવિતમ્ ।

દૈત્યાનાં શ્રીવિયોગોડમૂત્સલ્યધર્મક્રિયામુચામ્ ॥૭૭॥

સત્પુરુષોએ સેવેલા સુતિ-સ્મૃતિ-કથિત આચારોનો
ત્યાગ કરવો નહિ. અત્ય, ધર્મ અને ઉત્તમ ક્રિયાઓને
છોડી દેનારા દૈત્યો એશ્વર્યથી ભટ્ટ થયા હતા. ૭૭

નદીનાં નલિનાં ચૈવ શૃન્ગિણાં શાસ્ત્રારાણીનામ્ ।

વિશ્વાસો નૈવ કર્તવ્યઃ સ્ત્રીપુ રાજકુલેષુ ચ ॥૭૮॥

નદીઓ, નખવાળાં પ્રાણીઓ, શિખરાંવાળાં પ્રાણીઓ
અને શસ્ત્રધારી પુરુષોને વિશ્વાસ કરવો નહિ તેમ જ
સ્ત્રીઓ પર અને રાજકુળ પર વિશ્વાસ કરવો નહિ.

ન કુર્યાન્નિમિવારોમવશ્યાદિકુહક્રિયમ્ ।

લક્ષ્મણેનેન્દ્રજિત્કૃત્યામિચારસમયે હતઃ ॥ ૭૯ ॥

મારણ, ઉચ્ચાટન, વશીકરણ, દંડબલ જેવાં નિંદ્ર
કર્મો કદી પણ કરવાં નહિ; કારણ કે જે વખતે ઉદ્ધિત
કૃત્યાને વશ કરવાનો અવિચારી પ્રયોગ કરતો હતો, તે
જ વખતે લક્ષ્મણે તેનો નાશ કર્યો હતો. ૭૯

વ્યાકુલોડપિ વિપત્વાતૈઃ સ્મરેદ્વિષ્ણુ સદા હૃદિ ।

શરતત્પગતો મીષ્મઃ સરમાર ગરુડધ્વજમ્ ॥૮૦॥

પોતાની કેપર આપત્તિ આવી પડતાં, આકુળવ્યાકુળ બની જવાય, તોપણ હૃદયમાં વિષ્ણુનું સ્મરણ કરવું. જ્યારે ભીષ્મ પિતામહને શરશ્યા પર સુવું પડ્યું ત્યારે પણ તેમણે ગરુડધ્વજ ભગવાન વિષ્ણુને યાદ કર્યા હતા. ચિન્તા જરા મનુષ્યાણામનધ્વા વાજિનાં જરા ।

અસંભોગો જરા સ્ત્રીણાં વશ્ણાણામાતવો જરા ॥૮૧॥

ચિન્તા એ માનવોનું ધડપણ છે, યુસાફરી નહિ કરાવતા બાધી રાખવો એ ઘોડાનું ધડપણ છે; સંભોગ ન થાય તે સ્ત્રીનું ધડપણ છે અને તાપમાં પશ્માં રહેવાથી વશ્ણોને પણ ધડપણ-જીવ્યતા આવે છે. ૮૧

પ્રિયવત્સ્યપ્રદાનેન સર્વે તુષ્ટાન્તિ જન્તવઃ ।

તસ્માત્તદેવ વક્તવ્યં વચ્ચને કા દરિદ્રતા ॥૮૨॥

પ્રિય વચન કહેવાથી સર્વે પ્રાણીઓ સંતુષ્ટ થાય છે, માટે તેનું જ બોલવું. બોલવામાં દરિદ્રતા શા માટે રાખવી જોઈએ? ૮૨

પશ્ચમિઃ સહ ગન્તવ્યં સ્થાતવ્યં પશ્ચમિઃ સહ ।

પશ્ચમિઃ સહ વક્તવ્યં ન દુઃસ્વં પશ્ચમિઃ સહ ॥૮૩॥

(એકલા ન જતા) પાંચ માણસોની (સમુદાયની) સાથે જવું, પાંચ માણસોની સાથે બેસવું અને પાંચ માણસોના પીડબળથી અથવા સર્માતથી બોલવું. એમ પંચની સાથે રહેવાથી દુઃખી થતું પડતું નથી. ૮૩

યાન્તિ મ્થાયપ્રવૃત્તસ્ય તિર્વચ્છોડપિ સદ્વાયતામ્ ।

અપન્થ્યાનં તુ ગચ્છન્તં સોદરોડિ વિમુચ્ચતિ ॥૮૪॥

જો માણસ ન્યાયને માર્ગે ચાલે છે, તેને તો પશ્ચીઓ પણ સહાય કરે છે; જ્યારે આડે માર્ગે જવારને તો સજો ભાઈ પણ છોડી દે છે. ૮૪

વિદ્યામ્યાસો વિવારથ્થ સમયોરેવ શોમતે ।

વિવાદથ્થ વિવાદથ્થ સમયોરેવ શોમતે ॥૮૫॥

કોઈ પણ વિદ્યા સંબંધી અભ્યાસ અને વિવાદ એ સમાન યોગ્યતાવાળા માણસોની વચ્ચે જ શોમે છે તેમ જ વિવાદ અને વિવાદ (વાદવિવાદ અથવા કાળિયો) પણ સરખેસરખાના જ શોમે છે ૮૫

લક્ષ્મીર્વસતિ જિહ્વામે જિહ્વમે મિત્રગામ્યવાઃ ।

જિહ્વામે થન્ધનં પ્રાપ્તં જિહ્વામે મર્ણ્યં ધ્રુવમ્ ॥૮૬॥

લક્ષ્મી જિહ્વામાં વસે છે, મિત્રા અને બંધુઓ પણ જિહ્વામાં વસે છે, બંધન અથવા જેલ જિહ્વામાં વસે છે અને મરણ પણ જિહ્વામાં જ રહેતું છે. (અર્થાત્ આ બધું પ્રાપ્ત થવામાં માણસની લાક્ષી ખૂબ જ ભાગ

ભજવતી હોય છે.) ૮૬

યસ્મિન્દેશે ન સંમાનો ન પ્રીતિર્ન ચ વાન્ધવાઃ ।

ન ચ વિદ્યાગમઃ કશ્ચિન્ન તન્ન દિવસં વસેત્ ॥૮૭॥

જે દેશમાં કોઈ જાતનું સન્માન ન હોય, કોઈ જાતની પ્રીતિ-સેવાત ન હોય, કોઈ બધું-મિત્ર ન હોય કે પછી કોઈ જાતની વિદ્યા મળતી ન હોય, ત્યાં એક દિવસ પણ રહેવું નહિ. ૮૭

વહેદમિત્રં સ્કન્ધેન યાવત્કાલરિપર્યયઃ ।

અધેવમાગતે કાલે મિન્દ્યાદ્ધદમિવાશ્મનિ ॥૮૮॥

બધા સુધી સમય પ્રતિફળ હોય, ત્યાં સુધી થતુને પણ ખબર લઈને ફરવું; અને જ્યારે સમય આવે ત્યારે કાકરો ધડાને ફોડી નાખે, તેમ થતુને ભેદી નાખવો. ૮૮

સર્વનાશો સમુપત્તે હર્ષં ત્યજતિ પશ્વિહતઃ ।

અર્થેન કુરુતે કાર્યં સર્વનાશો ન જાયતે ॥૮૯॥

જ્યારે બધું જ નાશ પામવા પર હોય, ત્યારે કાલો માણસ અડધું જીવું કરે છે અને બાકી રહેલા અડધાથી પોતાનું કામ સાધી લે છે; જેથી બધું નશ પામે નહિ. મૂર્ચશિષ્યોપદેશેન દુષ્ટસ્ત્રીમરણેન ચ ।

દ્વિપતાં સંપ્રદોગેણ પશ્વિહતોડયવસીદતિ ॥ ૯૦ ॥

મૂર્ખ શિષ્યને ઉપદેશ આપવાથી, દુષ્ટ સ્ત્રીનું ભરણુ-યોગણ કરવાથી અને થતુનું જોના સાથે મેળ કરવાથી કાલો માણસ પણ દુઃખી થાય છે. ૯૦

મિત્રગ્રહઃ કૃતવ્રતસ્ય સ્ત્રીપ્રત્ય પિશુનસ્ય ચ ।

ચતુર્ણામપિ ચૈતેપાં નિષ્કૃતિર્નૈવ વિશ્રુતા ॥ ૯૧ ॥

મિત્રને ક્રોધ કરનાર, કરેલા પર પાણી ફેરવનાર (કૃતઘ્ની), સ્ત્રીની હત્યા કરનાર અને ચાડીચૂકી કરનાર, એ ચાર પાપીઓના પાપનું કોઈ પ્રાપ્તિવંત (નિષ્કૃતિઃ) શાસ્ત્રમાં કહ્યું નથી ૯૧

ગતશ્રોર્ગળકાન્દેદિ ગતાયુશ્ચ ચિકિત્સકાન્ ।

ગતશ્રીશ્ચ ગતાયુશ્ચ વ્રાઘાણાન્દેદિ મારુત ॥ ૯૨ ॥

લક્ષ્મી વિનાનો બનેલો બ્યોતિપીઓના દેવ કરે છે, રાત્ર વધી જવાથી આકુષ વિનાનો થયેલો ચિકિત્સકોનો દેવ કરે છે, અને જેના લક્ષ્મી તથા આયુષ બંને ખૂટી ગયા છે તે પ્રાણલોના (સત્પુરોનો) દેવ કરે છે. ૯૨

આત્મબુદ્ધિઃ સુલાયૈવ ગુહ્યુદ્ધિર્વિશેષતઃ ।

પરબુદ્ધિર્વિનાશાય સ્ત્રોબુદ્ધિઃ પ્રલયાનહા ॥ ૯૩ ॥

માણસને સ્વયંબુદ્ધિ સુખ આપનારી થાય છે, ગુરુ જનની બુદ્ધિ શિશેષ સુખ આપનારી થાય છે, પારકી બુદ્ધિ વિનાશ કરનારી થાય છે અને સ્ત્રીની બુદ્ધિ તો પ્રલય કરાવનારી થાય છે. ૯૩

વિસ્મયઃ સર્વથા હેયઃ પ્રત્યૂહઃ સર્વકર્મણામ્ ।

તસ્માદ્વિસ્મયમુત્સૃજ્ય સાચ્યસિદ્ધિર્વિધીયતામ્ ॥૧૪॥

અર્થ એ બધાં કર્મોમાં વિઘ્નરૂપ છે. એથી અર્વનો સર્વથા ત્યાગ કરીને સાધ્યની સિદ્ધિ કરી લેવી જોઈએ.

વિપાદયમૃતં બ્રાહ્મણમેધ્યાદપિ કાઞ્ચનમ્ ।

નીચાદ્યુત્તમાં વિચાર્યં કોરત્તં દુષ્કુલાદપિ ॥ ૧૫ ॥

વિપ્રમાથી પણ અમૃત મધ્યુ કરવું, અપવિત્ર પદાર્થમાથી પણ સેતુ લઈ લેવું, નીચ જન પાસેથી પણ ઉત્તમ વિદ્યા લઈ લેવી અને રત્નરૂપ સ્ત્રી તો હલકા કુળમાથી પણ મધ્યુ કરવી. ૯૫

લુચ્ચમયંન ગૃહીયાત્કુલ્લમચ્છલિર્મળા ।

મૂલ્લંદનાનુવૃત્તયા ચ તત્ત્વાર્થેન ચ પઞ્ચિતમ્ ॥૧૬॥

લેભને દ્રવ્યથી વશ કરવો, કોષને અંજલી કરીને-હાથ જોડીને, મૂખને તેની મનગમતી રીતે અનુસરીને અને શુદ્ધિશાળીને વસ્તુને સાચો અર્થ જાતાવીને વશ કરવો. ૯૬ જાનીયાત્સંગરે મૃત્યાન્વાન્ધવાન્ધ્યસનાપમે ।

આપકાલેપુ મિત્રાણિ ભાર્યાં ચ વિમવશ્યે ॥૧૭॥

સાચા સેવકો કોણ છે તે યુદ્ધ વખતે જાણાય છે, બાંધવો-કુટુંબીઓ સાચા ડેઠલા તે દુઃખનો પ્રસંગ આવી પડે ત્યારે જાણાય છે, મિત્રો સાચા ડેઠલા તે આપત્તિકાળે જાણાય છે અને પત્નીની યોગ્યતા ડેઠલી છે, તે વેળવતો ક્ષય થયે જાણાય છે. ૯૭

રૂરં આર્તં ગર્જં મત્તં રણં ચ બદ્ધભાગિણીમ્ ।

રાજપુત્રં કુમિત્રં ચ દૂરતઃ પરિવર્જયેત્ ॥ ૧૮ ॥

ગર્ધકો, ફૂતરો, મદોન્મત્ત ઠાંધી, બદ્ધબોલી રંધા, શબ-કુમાર અને અપરાધ મિત્ર-એટલાને તો દૂરથી જ છોડી દેવાં.

દુરત્યં જલમધ્યસ્યં ધાવન્તં ધનમર્જિતમ્ ।

ક્રોધવન્તં મદોન્મત્તં નમસ્કારેડપિ વર્જયેત્ ॥૧૯॥

દૂર જોભલાને, જળની વચ્ચે રહેલાને, દોડતાને, ધનથી ગર્વિષ્ઠ થયેલાને, ક્રોધે ભરાયેલાને અને મદોન્મત્તને નમસ્કાર પણ ન કરવા. ૯૯

પિપીલિકાર્જિતં ધાન્યં મશ્કિકાસંચિતં મણુ ।

લુચ્ચેન સંચિતં દ્રવ્યં સમૂલં ચ વિનશ્યતિ ॥૧૦૦॥

કાડીઓએ ભેળું કરેલું ધાન્ય, મધમાખાઓએ એકઠું કરેલું મધ અને લોલિયાએ ભેળું કરેલું દ્રવ્ય મૂળ સાથે નાશ પામે છે. ૧૦૦

ન સારણીયા ધીરેણ રસના નીરસે જને ।

ફો નામ કુરુતે ફેર્યે નાયકઃ સાયકક્ષતિમ્ ॥૧૦૧॥

ધીર મનુષ્યે પોતાની સારપણી વાણીના નીરસ માથુસો આગળ બ્યથા કરવો નહીં એવા કષો વીર ઠરી કે

ને શિયાળના સિકાર માટે પોતાનાં ખાણો ખુટાડી દે ।

ધાતુવાદેપુ વિત્તાશા મોક્ષાશા કૌલિકે મતે ।

જામાતરિ ચ પુત્રાશા ત્રયમેતન્નિર્યકમ્ ॥૧૦૨॥

કેવળ શબ્દોથી વાચાળ માથુસો પાસે ધનની આશા, વામાયારી મત સ્વીકારીને મોક્ષની આશા અને જમાઈ ત્રિપે પુત્રની (તે પોતાના પુત્રની જેમ વર્તે) ઝૂલવી આશા-આ ત્રણ ખાખતો નિષ્ફળ જ રહે છે. ૧૦૨

દાવિમૌ પુરુષૌ લોકે સુચિતૌ ન કદાચન ।

ચઘ્વાઘનઃ કામવતે ચઘ્ન કુલ્યવતનીશ્વરઃ ॥ ૧૦૩ ॥

આ લોકમાં બે માથુસો કદી પણ સુખી નથી હોતાઃ એક તો ને નિર્ધન હોવા છતા મોટી મોટી ધનજાઓ કર્યા કરે છે અને બીજો ને સામર્થ્ય વિનાનો હોવા છતાં ક્રાપાધમાન થઈ બેસે છે. ૧૦૩

દાવિમૌ પુરુષૌ લોકે પરમત્યયકારકૌ ।

ચિયઃ કામિતકામિન્યો લોકઃ પૂજિતપૂજકઃ ॥

આ જગતમાં બે પ્રકારના માથુસો બીજાને ભરસે ચાલનારાં હોય છેઃ બીજાઓએ પસંદ કરેલી વસ્તુને (દેખાડેખી બીજાએ સ્વીકારેલી ફેશન, સાડી, શુગર વગેરેને) પસંદ કરનારી ઓછા અને બીજાઓએ પસંદવાને પૂજનારા (ગડરિયા પ્રવાહના) લોકો. ૧૦૪

દાવિમૌ પુરુષૌ લોકે સૂર્યમન્ડલભેદિતૌ ।

પરિભ્રાજ્યયોગયુક્તઃ રણે ચાભિમુરો હતાઃ ॥

આ લોકમાં બે પુરુષો સૂર્યમંડળને પણ પાર કરીને ઉચ્ચ ગતિ પામનારા છે. એક તો સર્વ વિષયોની તથ્યાને ત્યજીને યજ્ઞમા જોડાયેલા પરિભ્રાજક અને બીજો સંગ્રામમાં સામી છતીએ લડતા હથાથેલા યોદ્ધો. ૧૦૫

દાવિમૌ પુરુષૌ લોકે રમ્યસંધોપરિ તિવૃતઃ ।

પ્રમુદ્ય ક્ષમયા યુક્તો દરિદ્રઃ પ્રદાનનામ્ ॥૧૦૬॥

આ લોકમાં બે પુરુષો સ્વર્ગની પણ ઉપર રહેલા છેઃ એક તો સદા અને સામર્થ્યવાળો હોવા છતાં દયાળુ અને બીજો નિર્ધન હોવા છતાં દાન આપનારો.

દાવિમૌ પુરુષૌ લોકે ન મૂર્તૌ ન ભવિષ્યતઃ ।

પ્રાર્થિતં યઞ્ઞ કુરતે યઞ્ઞ નાર્યયતે પરમ્ ॥૧૦૭॥

આ લોકમાં એવા બે પુરુષો છે, જેમના જેવા કોઈ થયા નથી અને થવાના નથીઃ ને બીજાની માથુસી પૂરી કરે છે અને ને પોતે બીજાની પસંદ માગતો નથી.

દાવિમૌ પુરુષૌ લોકે શિરઃશ્લકરાલુભૌ ।

ગૃહસશ્ચ નિરાશ્મો યતિશ્ચ સપરિવ્રઢઃ ॥૧૦૮॥

જેમની વાત સાંભળીનેય માથામાં શૂન ઉપજ થાય એવા બે માથુસો આ લોકમાં છેઃ એક તો વૃદ્ધશ્ચ

હોવા છતાં કાંઈ જાતનાં કામ ન કરનારો અને ખીજો સંન્યાસી હોવા છતાં કવ્ય, ધર, અનાજ વગેરેના સંપ્રદ કરનારો. ૧૦૮

શત્રુદ્વેષિ સંયોગે વિયોગે મિત્રમપ્યહો ।

અમર્યોદુઃસ્વદાયિત્વં કો ભેદઃ શત્રુમિત્રયોઃ ॥૧૦૯॥
જ્યારે સંયોગ થાય ત્યારે શત્રુ બાબે અને અમર્યો વિયોગ થાય ત્યારે મિત્ર બાબે, એ રીતે બે શત્રુ અને મિત્ર બંને દુઃખ આપનારા હોય, તો પછી શત્રુ અને મિત્રમાં ફરક શું રહ્યો કે ૧૦૯

દુષ્ટા માર્યા શઠ મિત્રં મૃત્યુચોત્તરદાયકઃ ।

સસર્પે ચ ગૃહે વાસો મૃત્યુરેવ ન સંશયઃ ॥

દુષ્ટ મનની, ઝડપી મિત્ર, સમાજ છોડે આપણને તોડે અને સર્પવાળા ઘરમાં નિવાસ-આ સ્થિતિ, મૃત્યુ જ છે, એમાં સંશય નથી. ૧૧૦

દદતો યુધ્ધમાનસ્ય પઠતઃ પુલકો ન વેત્ ।

આત્મનઃ પરેણાં ચ વિસ્ત્યાગં પૌરુષં છુત્તમ્ ॥

માણસ દાન આપતો હોય, યુદ્ધ કરતો હોય અને અપ્યયન કરતો હોય ત્યારે એને પોતાને અને ખીજા- (બેનારા)ઓને ઉત્સાહ કે હાથી રામ્યાં ન થાય તો એ દાનને, યુદ્ધના પ્રયાસને અને અપ્યયનને ધિક્કાર છે.

નિઃસારસ્ય પદાર્થસ્ય પ્રાયેણાદમ્યરો મહાન્ ।

ન સુકર્ણં પ્વનિસ્તાદ્વ્યાદકાર્પે પ્રજાયતે ॥૧૧૨॥

જે પદાર્થ સાર વિનાનો હોય છે, તેમાં આડંબર ધણે મોટો હોય છે. જેવા પ્વનિ કાંસાના પાત્રમાં છે, એવા સોનામાં પ્વનિ થતો નથી. ૧૧૨

માસિ માસિ સમા જ્યોત્સ્ના પશ્ચાદ્યોમયોરપિ ।

તત્રકઃ શુક્રપક્ષોઽમૃદાશઃ પુણ્યૈસ્વાપ્યતે ॥૧૧૩॥

શુક્ર અને વદ એમ દર માસનાં બે પાંચપાંચમાં આંતની તો સરખી જ હોય છે; પણ તેમાં એક શુક્ર-અન્યપાંચમાં કહેવાયો અને બીજો કૃષ્ણપક્ષ-અર્ધનિયું કહેવાયો સહે જ । યશ પુણ્યોથી જ મળે છે. ૧૧૩

મત્સ્યાદયોઽપિ જાનન્તિ નીરક્ષોરવિવેચનમ્ ।

પ્રસિદ્ધિરેવ હંસસ્ય યઃ પુણ્યૈસ્વાપ્યતે ॥૧૧૪॥

માછલાં વગેરે બીજાં જલચર પ્રાણીઓ પણ દૂધ અને પાણીને જુદાં પાડવાની ક્ષમણે નથી છે; પરંતુ નીરક્ષીર-વાયની પ્રસિદ્ધિ હંસને મળી છે. સાચે જ યશ પુણ્યોથી જ મળે છે. ૧૧૪

પદ્મમિઃ કામિતા કુન્તી તદ્વપૂર્ય પદ્મમિઃ ।

સતી વદતિ લોકોર્ધય યશઃ પુણ્યૈસ્વાપ્યતે ॥

કુન્તીની કામના કરનારા પાંચ પતિઓ હતા. તેની વધુ-રોપદીને પણ પાંચ પતિઓ હોવા છતાં લોકો

બંને સતીઓ કહે છે. સાચે જ યશ પુણ્યોથી જ મળે છે. ૧૧૫

સૌમાન્યં વિરલસ્ય સ્પાત્સમકર્મગુણ્વપિ ।

પદ્મવિશદાયુષા પૃથ્વી સ્વદગાયતૈવ દૃશ્યતે ॥

કર્મો અને શુષ્ક સરખી રીતે હોય, એવા ધણા માણસો બેવા મળે છે; પરંતુ યશનું સૌમાન્ય તો વિરલ જનને જ મળે છે. પૃથ્વી પાસે જન્મીશ આપુણી છે તોપણ તલવારને સ્વાધીન દેખાય છે. ૧૧૬

હસ્તાદપિ ન દાતવ્યં ગૃહાદપિ ન દીયતે ।

પરોપકરણાર્થાય વચને ર્કિ દરિદ્રતા ॥૧૧૭॥

પોતાના હાથથી કંઈ આપવાની શક્તિ કે હિંમત ન હોય અને ઘરમાંથી પણ કંઈ આપતું ન હોય, છતાં પરોપકાર કરવો હોય તો વાણી દ્વારા પણ કરી શકાય છે. વાણીના દાનમાં તો દરિદ્રતા રાખવાનું શું કારણ હોય ?

વનનિ દહતો વહ્નનઃ સઘા ભવતિ મારુતઃ ।

સ એવ દીપનાશાય કુરો કસ્યાસિત્ત સૌહદમ્ ॥

અગ્નિ વનો બાળતો હોય છે ત્યારે પવન તેનો મિત્ર બની જાય છે; તે જ અગ્નિ જ્યારે દીપરૂપે હોય છે, ત્યારે પવન તેને આહવા નાખે છે. દૂષ્ણગાની સાથે કોની મિત્રતા હોય ? ૧૧૮

મોર્ચ્ય મોજનશક્તિશ્ચ રનિશક્તિર્નરશ્ચિયઃ ।

વિભવો દાનશક્તિશ્ચ નાતપસ્ય ત્વતઃ ફલમ્ ॥

ભોજન કરવા માટે સારા પદાર્થો હોય અને પોતાની અંદર ભોજન કરીને પચાવવાની શક્તિ હોય, ધણી જ મુંદર જોડો હોય અને પોતાની કામભોજ કરવાની શક્તિ હોય, પોતાની પાસે દાન કરવાની શક્તિ હોય અને દાન કરી શકાય તેવા વૈભવ હોય, તો પછી બન્ધવું કે આ બધા પદાર્થો મળ્યા છે, તે જોઈ તપનું ફળ નથી. ૧૧૯

જાનન્તિ દિ ગુણાન્વક્તું તદ્વિધા એવ તાદૃશમ્ ।

વેત્તિ ત્રિશ્વમ્ભરા મારે ગિરીણાં ગરિમાશ્રયમ્ ॥

શુશ્રુવાનો જ શુશ્રુવાનોના શુભો જાણે છે અને કહી શકે છે. વિશાળ એવા પર્વતોમાં કેટલો ભાર રહેલો છે તે વિષયને ધારણ કરનારી પૃથ્વી જ જાણે છે. ૧૨૦

જીવન્તોઽપિ મૃતાઃ પદ્મ વ્યાસેન પરિકીર્તિતાઃ ।

દરિદ્રો વ્યાધિતો મુર્ખઃ પ્રવાસી નિત્યસેવકઃ ॥

દરિદ્ર, મૂર્ખ, પ્રવાસી અને નિત્યસેવક (ચોવીસ કલાકનો સેવક) એ પાંચ માણસોને વ્યાસે શ્રવણે હોવા છતાં મરેલા કલા છે. ૧૨૧

અત્યાસન્ના વિનાશાય દૂરતશ્ચાકલપદ્માઃ ।

મધ્યમાવેન સેવ્યન્તે રાજા વહ્નિર્ગુહઃ સ્ત્રિયઃ ॥

રાજા, અગ્નિ, યુર અને સીજન એટલાની ઘણી નજીક જઈએ, તો તે આપણા વિનાશ કરે. એ ઘણી દૂર રહીએ, તો આપણને સારાં ફળ ન આપે, એટલે તેમની, અતિ સંપર્ક નહીં તેમ અતિ અવડાપણું નહીં એવા મધ્યમ ભાવથી સેવા કરવી. ૧૨૨

અમૃતં દુર્લભં નણાં દેવાનમુદકં તથા ।

પિતાનાં દુર્લભઃ પુત્રસ્તકં શક્ત્ય દુર્લભમ્ ॥૧૨૩॥

માણસોને દુર્લભ અમૃત છે. દેવોને દુર્લભ જલ છે. પિતૃઓને દુર્લભ પુત્ર છે અને ઇન્દ્રને દુર્લભ છાંય છે.

શનૈઃ પન્થાઃ શનૈઃ કન્થા શનૈઃ પવત્પ્રસ્તકે ।

શનૈર્વિષ્યા શનૈર્વિષતે પશ્યતાનિ શનૈઃ શનૈઃ ॥૧૨૪॥

ધીરે ધીરે રસ્તાઓએ થાય છે, ધીરે ધીરે ગોઠી વણાય છે, ધીરે ધીરે પર્વતોને કિયારે મઢાય છે, ધીરે ધીરે વિષા મળે છે અને ધીરે ધીરે પૈસો મળે છે. આ પાંચ બાબતો ધીરે ધીરે સિદ્ધ થાય છે. ૧૨૪

અન્વયાગતવિદ્યાનામન્વયાગતસમ્પદામ્ ।

વિદુષાં ચ પ્રભૂનાં ચ હૃદયં નાવલિયતે ॥૧૨૫॥

વંશપરંપરાથી પ્રાપ્ત થયેલ વિદ્યાવાણાઓને અને વંશપરંપરાથી પ્રાપ્ત સંપતિવાણાઓને (અર્જુનશ્રીમતોને) એ વિદ્યા અને સંપતિથી હૃદય અવિષ કે અભિમાની થતું નથી. ૧૨૫

મશ્કિકા મશ્કો વેદ્યા મૂપકો વાષકસ્તથા ।

પ્રામણીર્ગજકૃષ્ણ સમૈતે પરમશ્કાઃ ॥૧૨૬॥

માખી, મરહટ્ટર, વૈશ્યા, ઉદર, વાચક, ગામનો યુખી અને નેશી-એ સ્થાત જણ પારકાનું ખાનારા હોય છે.

અદૃતોપદ્રવઃ કશ્ચિન્મદ્વાનપિ ન પૂરયતે ।

અર્ચયન્તિ નરા નારાં ન તાદૃશ્યં ન ગજાદિકમ્ ॥

કાંઈ બાકા ભલે મને તેટલી મહાન હોય, જયુ ને તેણે કાંઈ ઉપદ્રવ (પાણી) ક્યો ન હોય, તો તે પૂજતી નથી. લોકો નાગને પૂજે છે, જયુ ગરુડ કે હાથી વગેરેને પૂજતા નથી. ૧૨૭

શોમન્તે વિદ્યાયા વિદ્યાઃ ક્ષત્રિયા વિજયખિયા ।

શ્રિયોઽનુકુલદાનેન લજ્યા ચ કુલાઘ્નનાઃ ॥

બાલશ્લેષ વિદ્યાથી શોભે છે, ક્ષત્રિયો વિજયની વાસુધેયી શોભે છે, સંપતિએ અનુકૂળ દાન આપવાથી શોભે છે અને કુલીન નારીએ લગ્નનીથી શોભે છે. ૧૨૮

મશ્કણા ગણકા વેદ્યાઃ સારમેયાશ્ચ કુન્દુટાઃ ।

દ્વેષ્યન્વ્યેપુ કુલ્યન્તિ ન જાને તસ્ય કારણમ્ ॥

ખ.કણે, નેશીએ, વૈશ્યાએ, રૂતાં અને મરઘાં, એટલાં બીજાને નેતાં જ કુપિત થાય છે, તેવું કારણ

શું હોય છે તે હું બહુતો નથી. ૧૨૯

પુત્રપૌત્રવૃક્ષસ્થેઃ સંપૂર્ણમપિ સર્વદા ।

માયોદીનગૃહસ્થસ્ય શૂન્યમેવ ગૃહં મતમ્ ॥૧૩૦॥

છોકરા હોય, છોકરાના છોકરા હોય, તેમની વહુએ હોય, નોકરચાકર હોય અને એમ ઘર ભર્યું બાહ્યું હોય તોપણ એ પોતાની પત્ની ન હોય, તો શૂન્યને ઘર ખાલી જ લાગે છે. ૧૩૦

અક્ષરદ્વયમન્યસ્તં નાસ્તિ નામતીતિ યત્પુરા ।

સવિદં દેહિ દેહીતિ વિષતીતસુપમ્થિતમ્ ॥૧૩૧॥

પૂર્વે (વાચકો આગળ) 'નથી' 'નથી' એવા બે અક્ષરો વારંવાર બોલવાનો જે અભ્યાસ કરેલો, તેને જ લીધે ઠવે 'નથી, નથી' અને બહારે 'આપો, આપો' એવું વિષરીત બોલવાનું (સાચના કરવાનું) આવી પડતું, નવે થયતિ યઃ શાન્તઃ સ શાન્ત્વં હિતિ ને મતિઃ ।

ધાતુપુ ક્ષીયમાણેપુ શાન્તિઃ કસ્ય ન જાયતે ॥૧૩૨॥

જે માણસ યુગ્મવસ્થામાં શાંત હોય છે, તે જ માણસ શાંત છે, એમ મારું માનવું છે; બાકી બધી ધાતુઓ ક્ષીય થવા લાગી હોય, તેવા ધડપણુમાં તો કોનામાં શાંતિ નથી આવતી ॥ ૧૩૨

ધિગૃહં ગૃહિણીશૂન્યં ધિષ્ણત્રમપુષ્ક્રમ્ ।

ધિષ્ણુત્રમચિન્તીતં ચ ધિષ્ણોતિપ્રમજાતકમ્ ॥૧૩૩॥

જે ઘરમાં શુદ્ધિથી નથી, તે ઘરને ધિષ્ણર; જોને પુત્ર નથી, તે સીમે ધિષ્ણર; જે વિનયી નથી, તે પુત્રને ધિષ્ણર અને જેમાં ભતક (શ્લાદેશ) નથી, તે ન્યોતિષને ધિષ્ણર. ૧૩૩

અર્થાં નૈવ ગર્જં નૈવ વ્યાધં નૈવ ચ નૈવ ચ ।

અજરપુર્વં લલિ દ્વાદૌહો દુર્લભલાતકઃ ॥૧૩૪॥

દેવતાને બલિ આપવાનો હોય ત્યારે ઘોડાનો નહીં, ઠાથીનો નહીં અને વાઘનો તો નહીં નહીં ને નહીં જ; જયુ અગ્રપુત્રનો-ગરુડનો બલિ અપાય છે. અરેખર, દેવ પણુ કુળજનો જ લાતક છે ૧૩૪

દુર્મન્ત્રો શત્રુનાશાય પ્ર-મનાશાય કુજરઃ ।

ત્રયાલકો ગૃહનાશાય સર્વનાશાય મતુલઃ ॥૧૩૫॥

ખરાળ મંત્રો શત્રુનો નાશ કરનાર થય છે, ખરાળ હાથી જનકુશુલનો નાશ કરનાર થાય છે, (સલાહ આપનાર) સજા કરનાર નાશ કરનાર થાય છે અને આમે બધી રીતે નાશ કરનાર થાય છે. ૧૩૫

જલે લેલં સલે શુભં પાત્રે દાતં મનાગપિ ।

પ્રાશે શાસ્ત્રં દ્વર્ધં વાતિ રિસ્તારં વસ્તુદાક્ષિઃ ॥૧૩૬॥

જળમાં લેલ, ખવ મણુસમાં ગ્રહ પાત્ર, યોગ

વ્યકિતમા થેડું પશુ દાન અને હુદિશાળી વ્યકિતમાં
શાસ્ત્ર-આ બધાં (જે વસ્તુમાં રહ્યાં હોય તે) વસ્તુની
શક્તિથી વિસ્તાર પામે છે. ૧૩૬

સયોગઃ કલહઃ કષ્ટદૂર્ણં મર્ધં પરસ્થિયઃ ।

આહારો મૈથુનં નિદ્રા સેવનાતુ ચિવર્ચતે ॥૧૩૭॥

ઉલોમધંધા, કલહકળિયો, ચળ-ખજવાળ, મદિરા-
પાન, પરસ્પ્રોસેવન, આહાર અને મૈથુન-આટલી બાળતો
જેમ જેમ સેવન કરાય તેમ તેમ વધે છે. ૧૩૭

કૃતાર્થઃ સ્વામિનં દ્વેષ્ટિ કૃતદારસ્તુ માતરમ્ ।

જાતાપત્યા પતિં દ્વેષ્ટિ ગતરોગશ્ચિકિત્સકમ્ ॥૧૩૮॥

પોતાનું પ્રયોજન પૂરું થયાં સેવક સ્વામીનો દેષ કરે
છે, પરણ્યા પછી પુત્ર માતાનો દેષ કરે છે, હોદ્દા
ધરા પછી સ્ત્રી પતિનો દેષ કરે છે અને રોગ દૂર થયા
પછી માણસ વેદનો દેષ કરે છે. ૧૩૮

દૃષ્ટિપૂતં ન્યસેત્પદં વશપૂતં જલં વિવેત્ ।

સત્વપૂર્ણં ઘટેદ્વળો મનઃપૂતં સમાચરેત્ ॥૧૩૯॥

આખથી બેઠેને શુદ્ધ જણાય તેવી જગ્યામાં પગ
મૂકવો, વસ્ત્રથી શુદ્ધ કરીને (ગાળીને) પાણી પીવું,
સત્વથી પવિત્ર હોય તેવી વાણી બોલવી અને મનથી
વિચારતાં જે પવિત્ર જણાય તેનું આચરણ કરવું. ૧૩૯

નાસ્તિ યદ્દે જિયઃ સિંચિત્ત્વં વ્રતં નોપવાસકમ્ ।

યા તુ મર્તેરિ શુશ્રૂષાં તથા સ્વર્ગ જયત્યસૌ ॥૧૪૦॥

ઓને માટે કોઈ યત્ન નથી તેમ ત્રત કે ઉપવાસ
પણ નથી, પણ પોતાના પતિમાં તેની જે સેવા અને
સમર્થણ છે. તેનાથી જ તે સ્વર્ગને જીતી લે છે. ૧૪૦

શુચિ મૂમિગતં સૌયં શુચિનારી પતિવ્રતા ।

શુચિઃ ક્ષેમકરો રાજા સંતોષી વ્રઢ્વણઃ શુચિઃ ॥૧૪૧॥

જમીનમાં રેરેલું (નવાણું) અથવા વહેતું પાણી
શુદ્ધ છે પવિત્ર છે, નારી પતિવ્રતા હોય તે પવિત્ર છે,
શાંતી અને સુરક્ષિતતા સ્થાપનારા રાજા પવિત્ર છે અને
બ્રાહ્મણ સંતોષી હોય તે પવિત્ર છે. ૧૪૧

મર્તા દેવો ગુરુર્મર્તા ધર્મતીવ્રતાનિ ચ ।

તસ્માત્સર્વં પતિવ્રત્ય પતિમેર્કં મજેત્સતી ॥૧૪૨॥

ઓને તો પતિ એ જ દેવ છે, પતિ એ જ સુર
છે, પતિ એ જ ધર્મ, તીર્થ અને ત્રત છે; માટે બધું
છોડીને સતી સ્ત્રીએ એક પોતાના પતિની જ સેવા
કરી જોઈએ. ૧૪૨

અસારે રાહ સંસારે સારમેત્વતુષ્ટ્યમ્ ।

કોદયં વાસઃ સર્તાં સદ્ગો ગદ્ધાન્મઃ ક્ષમુસેવનમ્ ॥૧૪૩॥

આ અસાર સંસારમાં ચાર બાળતો સારણ છે :

કાશીમાં નિવાસ, સજ્જનોનો સંગ, ગંગાજળ અને
શિવનું સેવન. ૧૪૩

હારસ્ય તુળં વિતે શૂરસ્ય મરણં તુળમ્ ।

વિરક્તસ્ય તુળં માર્યા નિઃસૂદ્રસ્ય તુળં જગત્ ॥૧૪૪॥

ઉદારને ધન તુણ (સમાન) છે, યદ્ધીરને મરણ
તુણ છે, વિરક્તને સ્ત્રી તુણ છે અને નિઃસૂદ્રને આખું
જગત તુણત્વ છે. ૧૪૪

સતૈતાનિ ન પૂર્યન્તે પૂર્વમાણાન્વનેકશઃ ।

વ્રાહ્મણોઽમિર્યમો રાજા પયોધિહરં ગૃદમ્ ॥૧૪૫॥

બ્રાહ્મણ, અગ્નિ, યજમાન, રાજા, સમુદ્ર, પેટ અને
ધર આ સાત એવાં છે કે અનેક વાર ભરવામાં આવે
તોપણ પૂરેપૂરાં ભરાતાં નથી. ૧૪૫

કલ્પાન્વવાસસંક્ષોમહિતાસોપમૂઠતઃ ।

સ્થૈર્યપ્રસાદમર્યાદાસ્તા એવં હિ મહોદયેઃ ॥૧૪૬॥

કલ્પના અંતમાં પાણીના ઉછળાયાથી જે સમુદ્ર
તમામ દેશો અને પર્વતોને પણ કુચારી કીધેલાં, તેની
સ્થિરતા, પ્રસન્નતા અને મર્યાદાઓ તેની તે જ (અવિ-
ચળ) રહે છે. ૧૪૬

સંપત્સરસ્વતી સત્યં સંતાનં સદનુમદઃ ।

સત્તા સુહૃત્સંભારઃ સકારાઃ સપ્ત દુર્લભાઃ ॥૧૪૭॥

સંપતિ, સરસ્વતી, સત્ય, સંતાન, સજ્જનની કૃપા,
સત્તા અને સુહૃત-પુણ્યની સામગ્રી એ સાત સકાર
માનવને દુર્લભ છે. ૧૪૭

અબ્રહ્મણ્યા રાહપ્રીતિર્નિવસસ્યાનિ ચોવિતઃ ।

કિંચિત્કાલોપમોગ્યાનિ ચૌવનાનિ ધ્રુમાન્તિ ચ ॥૧૪૮॥

વાદ્ધાની છાયા, ખલની પ્રીતિ, નવાં ધાન્ય, સ્ત્રીઓ,
યોવન અને ધન-આટલી બાળતો થોડા કાળ સુધી
ભોજની શકાય તેવી હોય છે. ૧૪૮

પરોઽપિ હિતવાન્બન્ધુવૈવુરત્પદ્ધિતઃ પરઃ ।

અહિતો દેહજો ધ્યાધિર્હિતમારગ્યમૌપધમ્ ॥૧૪૯॥

લહેને પારકો જન હોય, પણ જે તે દિનકારી
હોય, તો આપણે બધું છે અને આપણે પોતાનો
બંધુ હોય પણ જે તે આપણાં અહિત કરે, તો તે
પારકો જન છે; દેહમાં ઉત્પન્ન થયેલો રોગ અહિતકર છે
અને જગલમાં ઉત્પન્ન થયેલું ઓશધ દિતકર છે. ૧૪૯

જલવિન્દુનિપાતેન ક્રમશઃ પૂર્યતે ઘટઃ ।

સ દેવતુઃ સર્વવિદ્યાનાં ધર્મસ્ય ચ ધનત્ય ચ ॥૧૫૦॥

જેમ એક એક જલનું બિંદુ ધડાથી કમે કરીને
ધડા આળો ભરાઈ જાય છે, તેવી જ રીતે સર્વ વિદ્યાઓ,
ધર્મ અને ધન એ પણ ધીરે ધીરે ભરાતાં હોય છે. ૧૫૦

સૌવર્ગાનિ સરોજાનિ નિર્માતું સન્તિ શિલ્પિનઃ ।

તત્ર સૌરભનિર્માણે ચતુરશ્ચતુરાનનઃ ॥ ૧૫૧ ॥

સોનાના વર્ણના કમળો બનાવનારા પણ કારીગરો છે, પણ એ કમળમાં સુગંધી ઉત્પન્ન કરવામાં તો એક જાતો જ ચતુર (હોશિયાર-સમર્થ) છે. ૧૫૧
સાક્ષરં પુરુષં દૃષ્ટ્વા યો નરો નામિમન્યતે ।

વલીવર્દસમો લોકે સુરશૃંગ્લવિવર્જિતઃ ॥ ૧૫૨ ॥

કોઈ વિદ્વાન સાક્ષરને જોઈને જે માણસને આનંદ થતો નથી તે માણસ આ લોકમાં ખરી અને શિંગડાં વિનાના બળદ જેવા છે. ૧૫૨

કો ન યાતિ વશં લોકે મુલે પિપ્પેન પૂરિતઃ ।

મૃદ્ધો મુલ્લેપેન કરોતિ મધુરધ્વનિમ્ ॥ ૧૫૩ ॥

અનના દાળિયાથી મોઢું ભરી દેવાયેલા કયો માણસ આ જગતમાં વશ નથી થતો? નિહાંવ એવાં નરધાં-તખલાં પણ મોઢા પર લેપન થવાને લીધે મધુર ધ્વનિ કરે છે. ૧૫૩

લુચ્છાનાં યાચકઃ શત્રુઘ્નોરિંષાં ચંદ્રમા રિપુઃ ।

જારક્ષીણાં પતિઃ શત્રુમૂર્છાણાં ઘોષકો રિપુઃ ॥ ૧૫૪ ॥

લોભિયાઓનો શત્રુ યાચક છે, મોરોનો શત્રુ ચંદ્રમા છે, જાર ક્ષીણોનો શત્રુ એમનો પતિ છે અને મૂર્ખાઓનો શત્રુ એમને ઉપદેશ આપનારો છે. ૧૫૪

ભગન્નમશ્વરં નારિત નારિત મૂલમનોપયમ્ ।

અયોગ્યઃ પુરુષો નારિત યોજસ્તત્ર દુર્લભઃ ॥ ૧૫૫ ॥

મન બની શકે નહીં એવો કોઈ અક્ષર નથી, ઔપધ ન બની શકે એવું કોઈ મૂળ નથી, કોઈ પણ કાળ માટે યોગ્ય ન હોય એવો કોઈ માણસ નથી (કુનિયાની તમામ વસ્તુ ઉપયોગી થઈ શકે એવી છે), પણ એની યોજના કરનાર (એને ઉપયોગમાં લેનાર) જ દુર્લભ છે. ૧૫૫

પરોપદેશવેલાયાં શિષ્ટાઃ સર્વે ભવન્તિ વૈ ।

વિસ્મરન્તીહ શિષ્ટર્થ સ્વકાર્યં સમુપસ્થિતે ॥ ૧૫૬ ॥

ખીમને ઉપદેશ આપતી વખતે બધા માણસો શિષ્ટ બની જાય છે; પણ પોતાને એ પ્રમાણે આચરણ કરવાનું આવે ત્યારે એ શિષ્ટપણુને બહી જાય છે. ૧૫૬

શુભિનાં નિર્મુણાનાં ચ દૃશ્યતે મદ્દન્તરમ્ ।

હારઃ કષ્ટગતઃ ક્ષીણાં નૂપુરાણિ ચ પાદયોઃ ॥ ૧૫૭ ॥

શુભવાનો અને શુભુષીનો વચ્ચે મોઢું અંતર જણાઈ જ આવે છે. (શુભવાનો કહી પોતાની જાને પોતાનાં શુભોને બોલતા નથી, જ્યારે શુભુષીનો પોતાની જાને કહી બતાવે છે. પણ તેના પરિણામમાં એવો ફેર પડે

છે કે જેમ) હાર સ્ત્રીઓના કંઠમાં ધારણ કરાય છે; અને નૂપુર પગમાં જ રહે છે. ૧૫૭

અભ્યર્થ લઘુકામસ્ય જનસ્ય ગતિરીદૃશી ।

અભ્યર્થેષુ મનસ્તાપઃ સંચિતાર્યો વિનરતિ ॥ ૧૫૮ ॥

જે વસ્તુ મેળવી શકાય એવી ન હોય તેને મેળવવા ઇચ્છતા માણસની સ્થિતિ આવી થાય છે: ન મેળવી શકાય એવી વસ્તુઓ માટે તેના મનમાં સંતાપ રહ્યા કરે છે, અને એ ચિંતામાં અને એ માટેના ખોટા પ્રયત્નમાં તેણે મેળવેલ સંપત્તિ પણ નાશ પામે છે.

શત્રુવાક્યામૃતં શ્રુત્વા તેન સૌહાર્દમાર્જવમ્ ।

નહિ ધીરેણ કર્તવ્યમાત્મનઃ શુભમિચ્છતા ॥ ૧૫૯ ॥

પોતાનું શુભ ઇચ્છનારા ધીર અનુષ્ઠે શત્રુનાં અશ્રુત જેવાં વાક્યો સાંભળીને તેની સાથે નિખાલસનાભરી મિત્રતા કરી દેવી જોઈએ નહીં. ૧૫૯

શૂરાશ્ચ કૃતવિદ્યાશ્ચ રૂપવત્યશ્ચ યોપિતઃ ।

યત્ર યત્ર ગમિષ્યન્તિ તત્ર તત્ર વૃક્ષાદરાઃ ॥ ૧૬૦ ॥

થરવીરો, ઉત્તમ વિદ્યાવાળાઓ અને સ્વપત્ની સ્ત્રીઓ ન્યા ન્યા જાય છે, ત્યાં ત્યાં લોહીનો આદર પામે છે. વત્યારો ધનદાયાદા ધર્મોન્મિત્તપતસ્કરાઃ ।

તેમાં જયેષ્ઠાવમાનેન પ્રયઃ કુર્યન્તિ વાન્યધવાઃ ॥ ૧૬૧ ॥

ધર્મ, અગ્નિ, રાજા અને ચોર એ ચાર જથ્થા ધનના ભાગીદાર છે. તેમાં સૌથી મોટા ભાઈ ધર્મની અવગણના કરવાથી બાકીના ત્રણે ભાઈઓ કુપિત થાય છે. ૧૬૧

લીલમારવતી કાન્તા પુષ્પમારવતી લક્ષ્મી ।

અર્થમારવતી વાણી ભજતે કામપિ શ્રિયમ્ ॥ ૧૬૨ ॥

શીલના મોરવતી યુક્ત સુંદર સ્ત્રી, પુષ્પોથી ભરપૂર લક્ષ્મી અને અર્થમોરવતી વાણી એ કોઈ અનુપમ શોભાને પામે છે. ૧૬૨

પૂરોત્પીઢે તઢાગસ્ય પરીવાહઃ પ્રતિક્રિયા ।

શોકક્ષોભે ચ હૃદયં પ્રલાપેરેવ ધાર્યતે ॥ ૧૬૩ ॥

પાણીના પૂરથી ભરાઈને તળાવ ખૂબ ફાટી ફાટી થઈ હોય ત્યારે તેમાંથી મોઢું પાણી વહેવાથી દેવું એ જ તેને ફાટી જઈ અટકાવવાનો ઉપાય છે. તેવી જ રીતે હૃદય જ્યારે શોકના બેશરથી ખૂબ જ ફોલ પાડ્યું હોય, ત્યારે તેને પ્રલાપોથી-મુશ્કેલ રીતે રક્ષાથી બચાવી લેવું એ જ તેનો ઉપાય છે. ૧૬૩

અપમોરુતું ન જાનાતિ શ્રિયં પ્રાપ્ત્યપિ માનવઃ ।

આકળંડજલમમોઝિ ચા લિહરેયેવ જિહ્વા ॥ ૧૬૪ ॥

લક્ષ્મી પ્રાપ્ત થયા છતાં (અપોગ્ય) માણસ તેનો ઉપભોગ કરી જણવતો નથી કેતરે ગળા સુધી પાણીમાં

રૂપેલા હોય છતાં જળને તે જલથી ચાટી જ નજી છે.
આર્તા દેવાન્નમસ્યન્તિ તપઃ કુર્વન્તિ રોગિણઃ ।

નિર્ધના દાનમિચ્છન્તિ ધૃદ્ધા નારી પતિવ્રતા ॥૧૬૫॥
દુઃખી માણસો દેવનાઓને નમસ્કાર કરનારા બને
છે, રોગીઓ (રોગના કષ્ટને સહન કરવાણ) તપ કરે
છે અને નિર્ધનો દાનનો ઇચ્છા કરે છે, આ બધું
દૃઢાવરથામા પતિમતા રહેતી નારીના જેવું છે. ૧૬૫
કામાતા જઠરં જાયા જાતવેદો જલાશયઃ ।

પૂરિતા નૈવ પૂર્વન્તે જકારાઃ પશ્ચ દુર્ભરાઃ ॥૧૬૬॥

જમાઈ, જઠર (પેટ), જાયા (સ્ત્રી), જાતવેદ
(અગ્નિ) અને જલાશય (પાણીનાં સ્થાનો) એ પાંચ
જકારવાળા પદાર્થો એ તેટલી વખત પૂરવામાં આવે
તોપણ તે પુરાતા નથી. ૧૬૬

જનની જન્મભૂમિશ્ચ જાદ્ધવી ચ જનાર્દનઃ ।

જનકઃ પશ્ચમશ્ચ જકારાઃ પશ્ચ દુર્ભરાઃ ॥૧૬૭॥
જનની (માતા), જન્મભૂમિ, જન્મની (ગંગા),
જનાર્દન (લખવાન) અને જનક (પિતા) એ પાંચ
જકારવાળા પદાર્થો દુર્લભ હોય છે. ૧૬૭

સા શ્રીર્વા ન મર્વ કુર્યાંસ સુત્રી વૃણ્યોગ્નિહતઃ ।

તન્મિત્રં યત્ર ત્રિશાસઃ પુરુષઃ સ જિતેન્દ્રિયઃ ॥૧૬૮॥
તે જ સાચી લક્ષ્મી છે કે જે અભિમાન ઉત્પન્ન
ન કરે, તે જ સાચો સુખી છે કે જે વખ્યાથી મુક્ત છે,
તે જ સાચો મિત્ર છે કે જેમાં વિશ્વાસ કરી શકાય
અને તે જ સાચો પુરુષ છે કે જે જિતેન્દ્રિય છે. ૧૬૮

સુલભં ઘસ્ટુ સર્વસ્ય ન ચાત્યાદરણીયતામ્ ।

સ્વદારપરિહારેણ પરદારાર્થિનો જનાઃ ॥ ૧૬૯ ॥

સુલભ પરઘ્ટુ મોટે લાગે સોને આદરજાત નથી
બનતી; જેમ માણસો પોતાની પત્ની છોડીને પરશ્રીની
ઇચ્છા કરનારા હોય છે. ૧૬૯

પ્રકસ્ય કર્મ સંવૈક્ય કરોત્યન્યોઽપિ ગર્હિતમ્ ।

ગતાતુગતિકો લોકો ન લોકઃ પારમાર્થિકઃ ॥૧૭૦॥
એક માણસના ખરાબ કામને જોઈને બીજો પણ
તેવું કરવા લાગે છે. આ જનસમુદાય એકએકની પાછળ
ચાલનારા ગાડરિયા પ્રવાહ જેવા છે. પોતે સાચી રીતે
કેમ ચાલવું જોઈએ તેનો વિચાર કરીને તે અગાજી
ચાલનારા નથી. ૧૭૦

કચિત્પુષ્પઃ કચિત્પુષ્પો રુદ્ધસ્તુષ્પઃ ક્ષુણે ક્ષુણે ।

અવ્યવસ્થિતચિત્તય પ્રસાદોઽપિ મર્યકરઃ ॥૧૭૧॥

ફેલીક વાર રોપે લાઈ જાય અને ફેલીક વાર
ચંદુષ્ થઈ જાય એવા, ક્ષુણમાં કોષિત અને ક્ષુણમાં

રાજ થઈ જનારા અવ્યવસ્થિત ચિત્તવાળા માણસની
પ્રસન્નતા પણ લય કર પરિશ્રામ લાવનારી બની રહે છે.

ગુરુપત્ન્યાં નિશાધીશો બ્રહ્મણ્યાં પાકશાસનઃ ।

ગતઃ પશ્ચ્વલક્ષ્યત્વં કા કથાન્યસ્ય દેહિનઃ ॥૧૭૨॥

રાત્રિનો સ્વામી ચંદ્ર ચંદ્રની પત્ની તારા વિષે અને
દેવરાજ ઇંદ્ર ગૌતમની પત્ની અહત્યા વિષે કામાતુર થયો,
તો પછી દેહધારી માનવીની તો વાત જ શું કરવી ?
યસ્મિન્નુદ્ધે મયં નારિત સુદૈ નૈવ ધનાગમઃ ।

નિમ્નહાનુમ્મહૌ ન સ્તઃ સ રુદ્ધઃ કિં કરિષ્યતિ ॥૧૭૩॥

જેના કોષિત થવાથી કોઈ જાનો ભય ન હોય
અને જેના સુદૃષ્ટ થવાથી કોઈ ધનકાલ (દાવેદ) ન
હોય, જેનામાં દંડ કે કૃપા કરવાનું કોઈ સામર્થ્ય
નથી, એવા માણસ કોષિત (નારાજ) થઈને પણ શું
કરી શકવાનો છે ? ૧૭૩

અલસ્યોપહતા વિદ્યા પરહસ્તગતાઃ સ્ત્રિયઃ ।

અસ્પરીજં હતં ક્ષેત્રં હતં સંન્યમનાયકમ્ ॥૧૭૪॥

આળસને કારણે વિદ્યા નાશ પામે છે, પારકાના
હાથે જવાથી સ્ત્રીઓ નાશ પામે છે, થોડાં બીજવાળું
ખેતર નાશ પામ્યા જેવું જ છે અને નાયક વિનાનું
સૈન્ય પણ નાશ પામેલા જેવું જ છે. ૧૭૪

નિર્વિપેળાપિ સંપેળ કર્તવ્યા મહતી ફળા ।

વિપમસ્તુ ન ચાપ્યસ્તુ ફટાટોપો મર્યકરઃ ॥૧૭૫॥

ઝેર વિનાના સાપે પણ ફેણ તો મોટી રાખવી
જોઈએ. લાલેને તેનામાં ઝેર હોય કે ન હોય પણ
ફેણનો જે આટોપ (રેખાવ) છે, તે જ સામાને ભય
વિષય કરનાર છે. ૧૭૫

અક એવ પદાર્થસ્તુ ત્રિષા ભવતિ વીક્ષિતઃ ।

જુગપઃ કામિની માંસં યોગિમિઃ કામિમિઃ શ્રમિઃ ॥૧૭૬॥

એક જ પદાર્થ જોનારાઓના દષ્ટિએ તે લીધે લુદા
લુદા પ્રકારનો લાગે છે. જેમ કે સ્ત્રીનું શરીર યોગીઓને
(યોગીઓ આત્માને શરીરથી લુદા જોતા હોવાથી) મહદું
લાગે છે, કામીજનોને તે એક સુંદરી લાગે છે અને વર-
ફૂતરાં વગેરેને તે એક માંસના પિંડરૂપે દેખાય છે. ૧૭૬
નારી પરમુલ્લટી કવિરવ્યવહારવિત્ ।

અપખ્યસેવી રોગી ચ કિયન્નિર્સંપદસ્યતે ॥૧૭૭॥

પરપુરુષના મુખ તરફ જોઈ રહેનારી સ્ત્રી, અવ-
હારવાનથી ચળ્ય (કેળળ કલ્પનાવિહારી) કવિ અને
અપખ્યનું સેવન કરનાર રોગી-આ બધાં કોનાથી ઉપ-
દાસપાત્ર નથી બનતાં ? ૧૭૭

પતિવત. અને પત્નિ (કમલ) ના જેવી આપવાળાં એ મમૂલાનિ પાપાનિ રસમૂલાનિ વ્યાધયઃ ।
 રીતના પાંચ પકારોથી નારી જગતમાં ચોરસ મેળવે છે. મૂલાનિ શોકાનિ ત્રીણિ ત્યક્ત્વા સુલી ભવ ॥૨૧૧॥
 કાતુક્રમતવિત્તસ્ય ગુણયુક્તસ્ય ચાર્થિનઃ । સર્વ પાપેભ્યઃ મૂળ લોભ છે, સર્વ રોગનું મૂળ
 દુર્લભઃ સ્વલ્પ સંયોગઃ સદ્વીજસેત્રયોરિવ ॥ ૧૧૨ ॥ (સ્વાદ) છે અને સર્વ શોકાનાં મૂળ ઇષ્ટ (ઇચ્છા)
 જેની પાસે પુષ્કળ ધન હોય એવો દાતા નોઈએ ત્યા પદાર્થો-વિપયભોગો) છે; માટે તે ત્રણેનો ત્યાગ
 અને ને ધણા સારા શુભ ધરાવતો હોય, એવો યાચકોને સુખી થાયો. ૨૧૧
 નોઈએ; પરંતુ સારાં બીજ અને સારાં જેતર એ બંને- ગેવે લીપકચન્દ્રઃ પ્રભાતે લીપકો રવિઃ ।
 નો સંયોગ દુર્લભ હોય તેમ આવા દાતા અને યાચક- દોષ્યે લીપકો ધર્મઃ સુપુત્રઃ કુલલીપકઃ ॥ ૨૧૨ ॥
 નો સંયોગ દુર્લભ છે. ૧૬૨ સંધ્યાકાળ સમયે ચંદ્ર લીપક છે, સવારની સમયે
 આજ્ઞામાત્રફલે રાજ્યં વ્રહ્મચર્યફલં તપઃ । લીપક છે, ત્રણ લોકમાં ધર્મ લીપક છે અને સારો
 પરિજ્ઞાતફલો વિદ્યા દત્તમુક્તફલં ધનમ્ ॥ ૧૧૩ ॥ તે કુળમાં લીપક છે. ૨૧૨
 આત્માનું સારી રીતે પાલન થાય એ પોતાની પાસે લાર્થી ત્યજતે વિદ્યાં વિદ્યાદાનમતઃ પરમ્ ।
 રાજ્ય હોવાનું ફળ છે, જીવનમાં બ્રહ્મચર્ય અર્થાત્ લાર્થિનઃ કુતો વિદ્યા કુતો વિદ્યાર્થિનઃ સુપત્નમ્ ॥ ૨૧૩ ॥
 ઇન્દ્રિયજન્ય સિદ્ધિ થાય એ તપનું ફળ છે, અનુભવપૂર્વક- જેને સુખની ઇચ્છા છે, તે વિદ્યા છોડી દે છે અને
 નું યથાર્થ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય એ વિદ્યાનું ફળ છે અને ને વિદ્યાની ઇચ્છા છે, તે સુખને છોડી દે છે; કારણ
 સારી રીતે જ્ઞાન આપી શકાય અને ઉપભોગ કરી શકાય સુખની ઇચ્છાવાળાને વિદ્યા ક્યાંથી મળે અને વિદ્યા-
 એ ધનનું ફળ છે. ૧૬૩ ઇચ્છાવાળાને સુખ ક્યાંથી મળે ॥ ૨૧૩ ॥
 આયુર્વિત્તં મૃદચિદ્ધર્ત્તં મન્નમૌપધમૈયુને । જ્ઞાનાત્પરં જ્ઞાનં વિદ્યાદાનમતઃ પરમ્ ।
 જ્ઞાન માતાપમાનો ચ નવ ગોચ્યાનિ કારયેત્ ॥ ૧૧૪ ॥ જ્ઞાન ધર્મિકા સમિર્ચયજીવં ચ વિદ્યાયા ॥ ૨૧૪ ॥
 આયુષ્ય, ધન, ધરનાં છિદ્ર, મન, ઓપધ, મૈત્રુ, ખીજ દાનેમાં અનજ્ઞાન ક્ષેત્ર છે; પણ તેનાથી
 જ્ઞાન, જ્ઞાન અને અપમાન-એ નવ બાળતોને હ્રમ શિષ્ય વિદ્યાદાન છે; કારણ કે અનર્થો થોડો વખત તુલિ
 રાખતો નોઈએ. ૧૬૪ થ છે બ્યારે વિદ્યાથી તો જીવે ત્યાં સુધી તુલિ રહે છે.
 જમૌ દર્શ્યં જલે મમં હૃતં તસ્કરપાર્થિવેઃ । રથાઃ પર્વતા રમ્યા વૈદ્યા ચ મુરમખંડેન ।
 વસ્ત્વૈવં દાનમિત્યાદુર્લભં કૈવલ્યં ન માપતે ॥ ૧૧૫ ॥ દ્રવ્ય વાર્તા રમ્યા ચ ત્રીણિ રમ્યાણિ દૂરતઃ ॥ ૨૧૫ ॥
 રક્ષણ કરવાના સામર્થ્યને બસાવે માણસનું જે દૂર રહેલા પર્વતો મુંદર લાગે છે, મુખના શલ્યાગર-
 ધન અગ્નિમાં બળી ગયું, જળમાં ડૂબી ગયું, ચોરો વેશ્યા મુંદર લાગે છે અને યુદ્ધની વાતો મુંદર લાગે
 ચોરી ગયા અને રાજ્યોએ લઈ લીધું, તેને જે માણસ આ ત્રણે દ્રશ્યો મુંદર લાગે છે. ૨૧૫
 પોતાની નપુંસકતાથી (રક્ષણ કરવાની અશક્તિથી) વા ચદિ વિવં દ્યુઘ્નિકીણાવિ પિતા સુતમ્ ।
 ગયું એમ ન કહે તો પછી તેણે એમ જ કહેવાનું રહ્યું જા હરિતિ સર્વત્વં તત્ર કા પરિદેવતા ॥ ૨૧૬ ॥
 કે એ તો જ્ઞાન કરી દેવાનું છે. ૧૬૫ જે આત્મા અને પોતાનાં ઉદરોને ઝેર આપે, પિતા
 સંપ્રમઃ સ્નેહમાહ્યાતિ ઘણાહ્યાતિ મોજનમ્ । તે પોતાનાં ઉદરોને વેચી દે અને રાજ્ય જ બંધુ
 વિનયો વંશમાહ્યાતિ દૈશમાહ્યાતિ માપિતમ્ ॥ ૧૧૬ ॥ શી છે, તો પછી તેની શોકવેદના કોની આગળ કહેવી ?
 એકબીજાને ભગતાં થતો સંપ્રમ-ભાવની ઉત્કટતા હૈરિવ ગણાદ્ધૈતઃ પરાત્રાચ વિપાદિવ ।
 સ્નેહનું પ્રમાણ બતાવે છે, માણસનું શરીર તેના દુર્સમ્યક્ દૃષ્ઠિ ક્રોધઃ સ વિદ્યામધિગચ્છતિ ॥ ૨૧૭ ॥
 ભોજનને કહી આપે છે. માણસમાં રહેલ વિનય તેના માણસેના સમદર્શી સાપની જેમ ખીતો રહે,
 (ઉચ્ચ કે હલકા) વંશને કહી આપે છે અને માણસની રક્ષાના અનર્થો ઝેરની જેમ ખીતો રહે અને ક્રોધોથી
 ભાષા તે કયા દેશનો-પ્રદેશનો છે તે કહી આપે છે. ૧૬૬ મુઠ્ઠીઓની જેમ ખીતો રહે, તે માણસ વિદ્યા મેળવી
 કે છે. ૨૧૭
 ફિ વિદ્યાયા કિ તપસા કિ યોગેન શ્રુતેન ચ । વશાનુદિવં પ્રેમ નવીકર્તુ ક ફંધરઃ ।
 ફિ વિવિષ્ટેન મૌનેન ક્રીમિર્યસ્ય મનો હૃતમ્ ॥ ૧૧૭ ॥ વિન ચાપિ સ્પુદિતં લાક્ષણ્યેન મૌકિકમ્ ॥ ૨૧૮ ॥
 જેનું મન ક્રીમિઓથી ઢરાઈ ગયું છે, તેની વિદ્યા,

અવસ્થાને લીધે તૂટેલો પ્રેમ ફરી નવો બનાવવા માટે જાણુ સમર્થ છે? એક વાર તૂટ્યા પછી થોડી લાખનો લેપ કરવાથી સંધાઈ જતું નથી. ૨૧૮

સંનિકર્પોઽન્ન મર્ત્યાનામનાદરણકારણમ્ ।

ગાઢ્ઠં દિત્વા યથાન્યામ્મસ્તત્રત્યો યાતિ શુદ્ધયે ॥૨૧૯॥

અત્યંત નિકટતા એ માણસોને અનાદરનું કારણ બની બળ છે. જેમ ગંગાકાંઠે વસતો માણસ શુદ્ધિ માટે ગંગાજળ છોડીને ખીલે બળ છે. ૨૧૯

લેખની પુસ્તકં રામા પરહસ્તે ગતા ગતા ।

કદાચિત્પુનરાયાતા મુદ્રા મુદ્રા ચ ચુચિન્વતા ॥૨૨૦॥

કલમ, પુસ્તક અને સ્ત્રી આ ત્રણ સીને ખીજના હાથે પડી તો ગઈ જ એમ સમજવું. અને કદાચ પાછી આવે તોપણ (લેખણ) લાંગી ગઈ હોય, (પુસ્તક) ચૂંધાયું હોય કે (સ્ત્રી) ચૂંબન પામી હોય. ૨૨૦

પૂર્વદક્ષેપુ યા વિચ્યા પૂર્વદક્ષેપુ ચદ્ધનમ્

પૂર્વદક્ષેપુ યા માર્યો અમે ધાવતિ ધાવતિ ॥૨૨૧॥

પૂર્વ(જન્મ)માં આપેલાં દાનોમાં જે વિધાદાન અપાયું હોય, પૂર્વમાં આપેલાં દાનોમાં જે ધન અપાયું હોય અને પૂર્વમાં આપેલાં દાનોના ઉપયોગી જેવી સારી કે ખોટી સી પ્રાપ્ત થવાનું નિર્માણ થયું હોય તે જ વિધા, ધન સ્ત્રી, માણસની આગળ ને આગળ ફેડતાં તેને મળવા માટે તૈયાર રહે છે. ૨૨૧

શ્રુત્વા ધર્મં વિજ્ઞાનાતિ શ્રુત્વા ત્યજતિ દુર્મતિમ્ ।

શ્રુત્વા જ્ઞાનમવાપ્નોતિ શ્રુત્વા મોક્ષં ચ વિન્દતિ ॥૨૨૨॥

સત્પુરુષોના ઉપદેશના શ્રવણથી માણસ પોતાના કર્તવ્યને યથાર્થ રીતે જાણે છે, એના શ્રવણથી એ પોતાની કુલુદ્ધિનો સાગ કરે છે, એના શ્રવણથી તે સાચું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે છે અને એ ઉપદેશશ્રવણથી એ મોક્ષને પણ પ્રાપ્ત કરે છે. ૨૨૨

મનો ધાવતિ સર્વત્ર મદોન્મત્તગજેન્દ્રવત્ ।

જ્ઞાનાક્કુશસમા બુદ્ધિરતસ્ય નિક્ષલ્લતે મનઃ ॥૨૨૩॥

મદોન્મત્ત ગજરાજની જેમ મન સર્વત્ર દોડ્યા કરે છે; પણ જેની બુદ્ધિ જ્ઞાનરૂપ અંકુશના જેવી છે, તેનું મન નિશ્ચલ-સ્થિર બને છે. ૨૨૩

દ્વલ્લેષેદ્વિપુલં મૈત્રી ત્રીણિ તત્ર ન કારયેત્ ।

વાગ્વાદમર્થસંવન્નં તત્પત્રીપરિમાણમ્ ॥૨૨૪॥

માણસ પોતે જેની સાથે ગાંઠ મૈત્રી ધવલ્લેષ હોય, તેની સાથે ત્રણ ખાળતો ન કરવી; વાણીનો વાદ, પૈસાની લેવડદેવડ અને તેની પત્ની સાથે વધારે પડતો વાર્તાલાપ. બધુકં ભ્રમિનો યુક્ત યુક્ત નીચત્વ દૂષણમ્ ।

અમૃતં રાઘવે મૃત્યુર્વિપં રક્તસ્ય મૂળમ્ ॥૨૨૫॥

સમર્થ બંધિત અયોગ્ય કરે, તોપણ તે યોગ્ય બની રહે છે અને હલકો માણસ યોગ્ય કરે તોપણ તે દુષણ બની રહે છે. અમૃત રાઘુને માટે મૃત્યુ બન્યું અને જેર રક્ત-મહાદેવનું બુધ્ધિ બન્યું. ૨૨૫

પણ્ડિતે ચૈવ મૂર્ખે ચ વલ્લવત્પિ દુર્જને ।

દુર્ધરે ચ દરિદ્રે ચ મૃત્યોઃ સર્વત્ર ભુલ્યતા ॥૨૨૬॥

પંડિત કે મૂર્ખ, બળવાન કે દુર્બલ, ઈશ્વર (રાજ) કે દરિદ્ર-સી દાઈને માટે મૃત્યુ તો સમાન જ છે. ૨૨૬

સહમામે સુમટેન્દ્રાણાં કવીનાં કવિમણ્ડલે ।

દીપ્તિર્વા દીપ્તિહાનિર્વા મૂહર્તાદિવ જાયતે ॥૨૨૭॥

સંપ્રાપ્તમાં થોડા થોડા ચોક્કસોનો અને કવિ-ગ્રંથગ્રંથાં અવિચ્છેતો મહાત્મા અમરશ્ચ મહાપ્રભો નાથ થોડી જ વારમાં પ્રકટ થઈ બળ છે. ૨૨૭

વિપત્ય વિપયાણાં દિ દ્વયતે મહદન્તરમ્ ।

અપમુક્તં વિપં દુર્નિ વિપયાઃ સ્મરણાદપિ ॥૨૨૮॥

વિષ (જેર) અને વિષયો આ બંનેમાં પ્રોક્ત અંતર દેખાય છે. જેર તો તેને ખાવાથી મારે છે, પણ વિષયો તો તેમનું સ્મરણ કરવાથી પણ માણસને હણે છે. (માણસની સ્વસ્થતાનો-વિવેકબુદ્ધિનો અને પરિણામે તેના જીવનનો નાશ કરે છે.) ૨૨૮

પુરાણાન્તે શ્મશાનાન્તે મૈથુનાન્તે ચ યા મતિઃ ।

સા મતિઃ સર્વદા ચૈતર્યાત્કો ન મુચ્યેત વચ્ચનાત્ ॥૨૨૯॥

પુરાણ સાંભળ્યા પછી, શ્મશાનમાં ગયા પછી અને મૈથુન કષ્ટ પછી જે પ્રકારની સમજણ-બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાય છે, તે બુદ્ધિ બે સદા કાયમ રહે, તો પછી જાણ બધેનથી મુક્ત ન થાય ૨૨૯

આકારેણૈવ ચતુરાસ્તર્કયન્તિ પરેક્ષિતમ્ ।

ગર્ભસ્થૈ કેવલકીપુષ્પમામોદેનેવ પદ્મપદ્માઃ ॥૨૩૦॥

ચતુરજનો ખીજની ચેષ્ટાઓને આકારથી જ સમજાય છે, કેવલકી (કિણ્વડ)નું પુષ્પ પતની અંદર રહેલું હોય છે, તોપણ તેની ગંધથી જ લમણ તેને બાળી લે છે. ૨૩૦

ન જ્ઞાતું નાપ્યનુજ્ઞાતું નેક્ષિતું નાપ્યુપેક્ષિતમ્ ।

સ્વજનઃ સ્વજનો જાતું વિપત્તપાતે સમીહતે ॥૨૩૧॥

સ્વજન એનું નામ છે કે જેનાથી પોતાના સ્વજન (જેણે કે કુટુંબીજન) ઉપર આવી પડેલી વિપત્તિ સાંભળી જતી નથી, જપ્તવા પછી વિપત્તિ આવી પડી તો કંઈ નહીં, શું થાય, એમ કહીને એ યથાવી લેતો નથી, તે એ વિપત્તિ બોદે રહી શકતો નથી તેમ એની ઉપેક્ષા પણ કરી શકતો નથી, પણ પોતાનાથી બનતો બધો જ પ્રયાન કરે છે. ૨૩૧

પ્રાયો દુરન્તપર્યન્તાઃ સંપદોઽપિ દુરાત્મનામ્ ।

भवन्ति हि सुखोदकं विषदोऽपि महात्मनाम् ॥૨૩૨॥

દુર્નૉની સંપત્તિઓ પણ મોટે ભાગે ખરાબ અંતમાં પરિણમનારી થાય છે અને મહાપુરુષોની વિપત્તિઓ પણ ઉચ્ચ પ્રકારના સુખને પ્રકટ કરનારી થાય છે. ઉદર્કભૂતિમિચ્છદ્વિઃ સદ્ધિઃ ચલુ ન દૃઢયતે ।

चतुर्थीचन्द्रलेखेव परस्त्रीभालपट्टिका ॥ ૨૩૩ ॥

ઉત્તમ અબુધ્દયને ધરજતા સજ્જનો વડે યોથના ચંદ્રની કળાની જેમ પરસ્ત્રીના લલાટ પ્રદેશને (અર્થાત્ પરસ્ત્રીના સુખના સોદ્દયને) જોવાતો નથી. ૨૩૩

अकाण्डपदजातानामार्द्राणां मर्मभेदिनाम् ।

गाढशोकप्रहाराणामचित्तैव महौषधम् ॥ ૨૩૪ ॥

અકાણે અને ઓચિંતા આવી પડેલા મર્મેને બેદનારા અને ગાઢ શોકને ઉત્પન્ન કરનારા આંતરિક આઘાતોને જીરવવાનું-શમાવવાનું મહાન ઔષધ તેમની ચિંતા (ચિંતન) ન કરવું એ જ છે. ૨૩૪

अनिलोदितकार्यस्य बाग्जालं वाग्मिनो वृथा ।

निमिच्छादपराद्धेपोवानुष्कस्येव धस्तिगतम् ॥ ૨૩૫ ॥

જે લક્ષ્ય વીધવાનું હોય તેનાથી બીજી જગ્યાએ ખાણે લખાવ્યા કરનાર ધનુર્ધારીને પ્રયત્ન જેમ વૃથા છે, તેમ પોતાને જે કાર્ય કરવાનું છે તે ન કરતાં તે વિષે મોટાં મોટાં ભાષણ આપનાર વાણીધરાની તે વાગળજ વૃથા છે. ૨૩૫

शिशुः श्वेतार्कपुष्पेण चन्द्रमा वस्त्रवन्तुना ।

अच्युतः स्मृतिमात्रेण साधवः करसंपुटैः ॥ ૨૩૬ ॥

શિશુ આકાશની રૂપથી શબ્દ-મહાદેવ, વસ્ત્રના તાંતજીવાઈ ચંદ્રમા, સ્મરણ કરવા ગામડી પિંચુ અને કેળા હાથ જોડવાથી સંતરુપો પ્રસન્ન થાય છે. ૨૩૬

अकृत्वा पौरुषं या श्रीर्विकासिन्यपि किं तथा ।

जरह्मदोऽपि चाभाति दैवादुपगतं लणम् ॥ ૨૩૭ ॥

પરિશ્રમ કર્યા વિના પણ જે લક્ષ્મી વધ્યા કરતી હોય તેવી (વ્યાજ અને શેરોથી બેઠી આવક જેવી) લક્ષ્મીથી શું આનંદ થાય ? ધરડે થયેલો બળદ પણ શું દેવથી પાસે આવી પડેલું અનાજ ખાઈને નથી જીવતો ? મન્દાકિનીપયઃપાનં મન્દાક્ષીમુલચુચ્ચનમ્ ।

मन्दारोपवनक्रीडा मन्दानुष्ठानतः कुतः ॥ ૨૩૮ ॥

મંદારગળનું પાન, દેવમંદાગીના સુખનું સુખન અને મંદાર વૃક્ષના ઉપવનમાં ક્રીડા-આ બધું અલ્પ તપસ્યા અથવા અલ્પ પુણ્યથી કર્યાંથી મળે ? ૨૩૮

दीपो भक्षयते ध्वान्तं कज्जलं च प्रसूयते ।

यदन्नं भक्षयेन्नित्यं जायते तादृशी प्रजा ॥ ૨૩૯ ॥

દીવો અધધારને ખાય છે અને કાળજીને ઉત્પન્ન કરે છે, માણસ જોઈ જેવું અન્ન ખાય છે તેવી તેની પ્રજા થાય છે. ૨૩૯

मौनं कालविलम्बश्च प्रयाणं भूमिदर्शनम् ।

धुकुट्यन्यमुखी वार्ता नकारः पडविधः स्मृतः ॥ ૨૪૦ ॥

નકાર (અર્થાત્ ના પાડવાની રીત) ના છ પ્રકાર કેહેલા છે : ૧. માર્યકે માગણી કર્યા પછી આપનાર મોન થઈ જાય. ૨. સમયનો વિલંબ જણાવે. ૩. ત્યાંથી ચાલવા માંડે. ૪. માગણી થયા પછી ભોંય સામું નેઈ રહે. ૫. એની કુકુટી બીજી તરફ ફરી જાય અને ૬. બીજી વાત કરવા માંડે. (આ લક્ષણો માગણીની ના પાડવાનું સૂચવનારાં છે.) ૨૪૦

अक्षराणि परीक्ष्यन्तामम्बरादन्वरेण किम् ।

शुंभुरम्वरहीनोऽपि सर्वज्ञः किं न जायते ॥ ૨૪૧ ॥

માણુસની પરીક્ષા એનાં સ્થિર લક્ષણોથી કરેલી નેઈએ. બહારના કે કપડાંના આડંબર-ભપકા ઉપરથી પરીક્ષા કેમ થઈ શકે ? શંભુ-મહાદેવ વગેરે પણ પહેરતા નથી, છતાં શું તેઓ સર્વજ્ઞ નથી ? ૨૪૧

दोषोऽपि गुणतां याति प्रमोर्भवति चेत्कृपा ।

अज्ञहीनोऽपि सूर्येण सारथ्ये योजितोऽरुणः ॥ ૨૪૨ ॥

સમર્થ માણુસની કૃપા હોય તો દોષ પણ શુભ બની જાય છે. અજ્ઞાની (પગ વિનાનો) હોવા છતાં અરુણને સૂર્યે સારથિ બનાવ્યો. (અને એનો દોષ શુભરૂપ બની ગયો.) ૨૪૨

उत्तमं प्रणिपातेन शूरं भेदेन योजयेत् ।

नीचमल्पप्रदानेन दुष्टं धर्मेण योजयेत् ॥ ૨૪૩ ॥

ઉત્તમ માણુસને નમસ્કારથી અનુકૂળ કરી લેવો, ધરવીરને બેદ (ઉપાધ) વડે, નીચ માણુસને ધોડુકે આપીને અને મંત્રધી જનને ધર્મ બતાવીને કાર્યમાં જોડવો. ૨૪૩

असुले पतिवो राजा मूर्यपुत्रो हि पण्डितः ।

निर्वनस्य धनप्राप्तिस्तृणवन्मन्यते जगत् ॥ ૨૪૪ ॥

હલકા કુળમાંથી આવેલો રાજા, મૂર્ખનો પુત્ર હોવા છતાં વિદ્યા લાગીને થયેલો પંડિત (અર્થાત્ જે હલકું પાન હોવા છતાં અદકું લખ્યો છે) અને પૂર્વે નિર્ધન રહેલાને થઈ ગયેલ ધનપ્રાપ્તિ-આસ્થા લોકો (અભિમાનમાં આવી જવાને લીધે) જનને (બીજાને) તુલ્ય સમજે છે. ૨૪૪

लोकेषु निर्णयो दुग्धो अणुप्रस्तवतोऽधिकम् ।

ताम्र्यां रोगयुवो दुग्धो तेभ्यो दुग्धो दुग्धार्कः ॥ ૨૪૫ ॥

આ જગતમાં નિર્ધનકુળી છે પણ દેવામાં ને

તેના કરતાં અધિક દુઃખી છે. અને આ બંને કરતાં રોગપ્રસ્ત વધારે દુઃખી છે બ્યારે આ બધાય કરતાં ખરાબ સ્ત્રીવાળો વિશેષ દુઃખી છે. ૨૪૫

આજ્ઞામદ્ધો નરેન્દ્રાણાં વિપ્રાણાં માનસપ્રહનમ્ ।

પૃથક્કાવ્યા ચ નારીણામશશ્વઘ ચચ્યતે ॥ ૨૪૬ ॥

આત્માભંગ એ રાત્રઓનો, માનહાનિ એ પંડિતોનો અને જુદી રમ્યા એ સ્ત્રીઓનો શસ્ત્ર વિના જ કરેસો વધ કહેવાય છે. ૨૪૬

પ્રસ્તાવસદૃશં વાક્યં સદ્ભાવસદૃશં પ્રિયમ્ ।

આત્મશક્તિસમં કોપં કુર્વાણો ન વિનશ્યતિ ॥ ૨૪૭ ॥

પ્રસંગને અતુરપ વચન બોલનારા, સદ્ભાવને અતુરપ પ્રિય કરનારા અને પોતાની શક્તિ નેટલો જ કાપ કરનારા-આ લોકો વિનાશ પામતા નથી, અતુરપ પ્રાપ્ત કરે છે. પઠકઃ પાઠકઃ એ વે ચાન્યે શાસ્ત્રપાઠકઃ ।

સર્વં વ્યસનિનો જ્ઞેયા યઃ ક્રિયાવાન્સ પણ્ડિતઃ ॥ ૨૪૮ ॥

શાસ્ત્ર ભણનાર અને ભણવાનાર તેમ જ બીજા પણ શાસ્ત્રનું પઠન-પાઠન કરાવનારા આ બધાને પંડિત નહીં પણ ક્રેળ શાસ્ત્રના વ્યસનીઓ ભણુવા. પંડિત તો તે જ છે કે જે શ્રદ્ધા પ્રમાણે ક્રિયા (આચરણ) કરનારા છે. ૨૪૮

પણ્ડિતૈઃ સહ સાંગત્યં પણ્ડિતૈઃ સહ સંકયાઃ ।

પણ્ડિતૈઃ સહ મિત્રત્વં કુર્વાણો નાવસીદતિ ॥ ૨૪૯ ॥

પંડિતા સાથે સોજાત, પંડિતા સાથે વાર્તાલાપ, અને પંડિતાની સાથે મિત્રતા-આટલું કરનાર માણસ નાશ પામતા નથી. ૨૪૯

શીલં શૌર્યમનાલસ્યં પાણ્ડિત્યં મિત્રસંપ્રદઃ ।

અચોરહરણીયાનિ પદ્ધૈતાન્યશ્ચયો નિધિઃ ॥ ૨૫૦ ॥

શીલ-સહવાસ, અસ્પૃશ્યતા, આજ્ઞાસંસ્કૃતિનો ઉદ્ભવ, પંડિતાઈ અને મિત્રોના સંગઠ-આ પાંચ વસ્તુઓ નાશ ન પામે તેવા અક્ષય ખજાનો છે, જેને ચોર પણ ચોરી શકતા નથી. ૨૫૦

માલવત્પરદારાણિ પરદવ્યાણિ લોપ્સ્યત્ ।

આત્મવત્સર્વભૂતાનિ યઃ પશ્યતિ સ પશ્યતિ ॥ ૨૫૧ ॥

પારકાની સ્ત્રીને માતાની જેમ, પારકાના દ્રવ્યને માટીના દેહાની જેમ અને સર્વ પ્રાણીઓને પોતાના આત્માની જેમ જે માણસ જુએ છે, તે જ ખરેખર જુએ છે. ધર્માર્થકામમોક્ષાણાં યસ્યેકોડપિ ન વિચલે ।

જગાલસનસ્યેવ તસ્ય જન્મ નિરર્થકમ્ ॥ ૨૫૨ ॥

ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષમાનો એક પણ પુરુષાર્થ જેની પાસે ન હોય, તેનું જીવન બકરાને બે સમક્રતા આંચળની જેમ નફામું છે. ૨૫૨

સ જીવતિ ગુણા યસ્ય ધર્મો યસ્ય સ જીવતિ ।

ગુણધર્મવિહીનો ચો નિષ્કલં તસ્ય જીવિતમ્ ॥ ૨૫૩ ॥

જેની પાસે ગુણ છે, તે જીવે છે. જેની પાસે ધર્મ છે, તે જીવે છે. ગુણ અને ધર્મ બંને જેની પાસે નથી, તેનું જીવન નિષ્ફળ છે. ૨૫૩

ગુરુશુશ્રૂયયા વિદ્યા પુષ્કલેન ધનેન વા ।

અથવા વિદ્યાયા વિદ્યા ચતુર્થં નોપલભ્યતે ॥ ૨૫૪ ॥

ગુરુની સેવાશુશ્રૂયાથી વિદ્યા પ્રાપ્ત થાય છે અથવા ખૂબ ધન આપવાથી વિદ્યા મેળવાય છે અથવા તો વિદ્યા આપીને વિદ્યા શિખાય છે; આ સિવાય વિદ્યા-પ્રાપ્તિનું કોઈ મોથું સાધન નથી. ૨૫૪

પદ્મપદઃ પુષ્પમધ્યસ્થો યથા સારં સમુદ્ધરેત્ ।

તથા સર્વપુ શાસ્ત્રપુ સારં ગૃહ્ણતિ પણ્ડિતાઃ ॥ ૨૫૫ ॥

પુષ્પની અંદર રહેલ ભગ્નો જેમ સારરૂપ રસને લે છે, તેમ પુણ્ડિતાઓ જોના સર્વ શાસ્ત્રોમાંથી સારને ગ્રહણ કરે છે. ૨૫૫

ગુણાન્મૂપયતે રૂપં શીલં ભૂપયતે કુલમ્ ।

સિદ્ધિર્મૂપયતે વિદ્યા ભોગો ભૂપયતે ધનમ્ ॥ ૨૫૬ ॥

૨૫ ગુણોને શોભાવે છે, શીલ-સદાચાર કુળને શોભાવે છે, સિદ્ધિ વિદ્યાને શોભાવે છે અને ભોગ ધનને શોભાવે છે. ૨૫૬

અગુણસ્ય હતં રૂપમશીલસ્ય હતં કુલમ્ ।

અસિદ્ધેસુ હતા વિદ્યા અભોગસ્ય હતં ધનમ્ ॥ ૨૫૭ ॥

ગુણહીનના રૂપને ધિક્કાર છે. શીલ-સદાચારથી હીન માણસના કુળને ધિક્કાર છે. નેણે કોઈ આખતમાં સિદ્ધિ પ્રાપ્ત નથી કરી તેની વિદ્યાને ધિક્કાર છે. ઉપભોગ ન કરનારના ધનને ધિક્કાર છે. ૨૫૭

દિવા પશ્યતિ નોલ્લકો કાકો નત્કં ન પશ્યતિ ।

અપૂર્વઃ કોડપિ કામાન્ધો દિવા નત્કં ન પશ્યતિ ॥ ૨૫૮ ॥

ધુપ દિવસે જોતું નથી, કાગડો રાત્રે જોતો નથી. પણ કામથી અધ માણસ તો જોવા અપૂર્વ છે કે દિવસ કે રાત્રી કંઈ જ જોતો નથી. ૨૫૮

યૌવનં ધનસંપત્તિઃ પ્રમુલ્લમવિવેકિતા ।

એકમધ્યનથીય કિમુ યત્ર ચતુષ્ટયમ્ ॥ ૨૫૯ ॥

યૌવન, ધનસંપત્તિ, સત્તા અને અવિવેકીયપણું આ એક એક વસ્તુ પણ માણસને અનર્થકારક થાય છે; તો પછી બધાં આ ચારે વસ્તુ મેળવી મળી હોય, તેનું તો કહેવું જ શું? ૨૫૯

મુલ્યમેકં પુરસ્કૃત્ય શત્યાત્માનોડપિ સાધકઃ ।

મવન્તિ તં વિના નૈવ યથા સંસ્થાદ્ધવિન્દવઃ ॥ ૨૬૦ ॥

જેમ એકડાને આગળ કરીને બધા મીડાઓ સંખ્યાને સિદ્ધ કરનારા થાય છે અને એકડા વિનાના ગમે તેટલા મીડાઓ પણ ચતુર્થજ રહે છે, તેમ સત્ત્વવાળા એક માણસને અગ્રેસર બનાવીને ચતુર્થાત્મા જેવા નિર્બળ માણસો પણ કાર્યને સિદ્ધ કરનારા થાય છે અને એવા અગ્રેસર વિના તેઓ બધા પૂન્યવત્ બની રહે છે ૨૬૦ વચસ્ત્રેવ વક્ત્ર્ય યતોક્ત સફલ ભવેત્ ।

સ્થાયીભવતિ ચાત્યન્ત રજ્ઞ શુક્લપટે યથા ॥ ૨૬૧ ॥

જેમ સ્વચ્છ-શ્વેત વસ્ત્ર પર રંગ બરાબર સ્થિર થાય છે, તેમ વચન ત્સા જ બોલવું જોઈએ કે જ્યાં તે સફળ થાય ૨૬૧

વિષ્ણુઃ વિષ્ણુઃ મતિર્મિત્રા કુણ્ડે કુણ્ડે તત્ર પય ।

જાતૌ જાતૌ નવાચારા નવા વાણી મુલે મુલે ॥ ૨૬૨

પિંડે પિંડે (વ્યક્તિએ વ્યક્તિએ) જુદી જુદી છુદ્ધિ હોય છે, કુડે કુડે નવું નવું પાણી હોય છે, જાતિએ જાતિએ નવા નવા આચારો હોય છે અને મુખે મુખે (જુદી જુદી વ્યક્તિઓના મુખમાં) નવી નવી (જુદી જુદી) વાણી હોય છે ૨૬૨

ગાન્ધર્વઃ ગન્ધસયુક્ત તાન્મૂલ ભારતી કથા ।

દ્વિષ્ટા માર્યા પ્રિય મિત્રમયુગોણિ દિને દિને । ૨૬૩ ॥

બધું ગંધર્વના કંઠથી ગવાતું હોય એવું મધુર સંગીત ચાલતું હોય, સુગંધિત તાબલ ચલાતું હોય મદા ભારત જેવી તેજ અને શીર્ષની, શાન અને નીતિની કથા ચાલતી હોય, પ્રિય પત્ની અને પ્રિય મિત્રો સાથે બેસા હોય-આ બધું પ્રતિદિન અપૂર્વ આનંદ આપનારુ થાય છે અથવા આ બધામાંની એકેક વસ્તુ પણ પ્રતિ દિન અપૂર્વ આનંદ આપનારી થાય છે ૨૬૩

વિદ્યાયા સદ્ધ મર્તવ્ય કુશિષ્યાય ન દાપયેત્ ।

તથાપિ હીયતે વિદ્યા પત્યાત્સજાયતે રિપુ ॥ ૨૬૪ ॥

વિદ્યાને સાધ લઈને જ મરી જવું, પણ તે ખરાબ શિષ્યને ન આપવી આમ જતા જો ખરાબ શિષ્યને આપવામાં આવે, તો વિદ્યા શીષ્યા પછી તે જ સિધ્ધ્ય એના શીષ્યવતારને થતું બની બેસે છે ૨૬૪

મર્કટસ્ય મુરોપાન તત્રય વૃદ્ધિકર્દર્શનમ્ । ઇન્દ્રિય સન્મધ્યે મૂત્રસચારો યદ્વા તદ્વા મતિવ્યતિ ॥ ૨૬૫ ॥

વાદરુ સ્વભાવથી જ ચચળ અને તોફાની હોય છે, તેમાં જો એને દારૂ પાવામાં આવે, તે ઉપરાંત પીછી કરડાવવામાં આવે, તે ઉપરાંત તેનામાં જૂતોનો સચાર થાય તો પછી તે વાદરુ કઈંધાધવ નહીં કરે ? અર્થાત્ તે થવું શુ કરી બેસે તેવું ચચળ ચિત્તવાળા ઉંમ માણસના સ્વભાવમાં ઉત્તેજન આપનારી સમજવું

પુસ્તકેષુ ચ યા વિદ્યા પરહતેષુ યદ્દનમ્ ।

સદ્ગ્રામે ચ ગૃહે સૈન્ય તિલ્લ પુસા વિઢમ્બના ॥ ૨૬૬ ॥

જે વિદ્યા પુસ્તકોમાં જ રહી ગઈ હોય (બુદ્ધિમાં જીતરી ન હોય), જે ધન ખીખના હાથમાં પડ્યું હોય (પોતાના કબજામાં ન હોય) અને સગ્રામ સમયે જે સૈન્ય સાથે ન હોતાં ઘેર રહી ગયેલું હોય-આ ત્રણ વસ્તુઓ માણસોને વિટબચારૂ છે ૨૬૬

અસાવધાને પાણિહત્યં ક્રયકીર્તં ચ મૈથુનમ્ ।

મોજન ચ પરાધીન તિલ્લ પુસા વિઢમ્બનમ્ ॥ ૨૬૭ ॥

ધ્યાન ન આપનાર મનુષ્ય આગળ પાડિત્યનું કથન અથવા અસાવધાન-ચચળ સ્વભાવવાળામાં રહેલું પાડિત્ય, પૈસા ખરચીને મેળવેલું મૈથુન અને પરાધીન બોજન-આ ત્રણ પુરુષોને વિટબચારૂ છે ૨૬૭

પાદેન ક્રમ્યતે પત્યા માનહીન ચ મોજનમ્ ।

અવિવેકિપ્રમો સેવા પાતક કિમત પરમ્ ॥ ૨૬૮ ॥

શેજ પડે ચાલીને રસ્તા કાપવો પડતો હોય, શેજ અપમાનભરી રીતે જોજન મળતું હોય અને શેજ અવિવેકી-ઉદ્ધત સ્વામીની સેવા કરવી પડતી હોય-આથી અધિક પાતક બીજું કશું હોઈ શકે ૨૬૮

તુષ્યન્તિ ભૌજનૈર્વિપ્રા મયૂરા ઘનમર્ગિતૈ ।

સાધવ પરસતોષૈ રક્ષા પરવિપત્તિપુ ॥ ૨૬૯ ॥

શાકમધુકે બોજનથી સતૃષ્ટ થાય છે, મેર વાદળાની ગર્જનાથી રાજ થાય છે, સાધુજનો ખીખના સતોષથી રાજ થાય છે અને દુર્જનો ખીખની વિપત્તિઓમાં રાજ રહે છે પ્રત્યક્ષે શુરવ સ્તુત્યા પરોક્ષે મિત્રશાન્ધવા ।

કર્માન્તે દાસશ્રુત્યાશ્ચ પુત્રા નૈવ તથા ક્ષિય ॥ ૨૭૦ ॥

શુરજનોની પ્રશસા તેમની પ્રત્યક્ષમાં કરવી, મિત્રો અને બુધ્ધજનોની પ્રશસા તેમની પરોક્ષમાં કરવી, નોકરો-સેવકોની પ્રશસા કામ પૂરુ થવા પછી કરવી અને પુત્રો તથા ઓઓની પ્રશસા કરવી જ નહીં વિનય રાજપુત્રેભ્ય પશ્ચિંતેભ્ય મુમાપિતમ્ ।

અનૃત દૂતકારેભ્ય ક્ષોભ્ય શિશ્નેત કૈતવમ્ ॥ ૨૭૧ ॥

વિનય રાજપુત્રોએ (ખાનદાન માણસો) પાસેથી શીખવો, સારા વચન કેમ બોલવા એ પડિતો પાસેથી, જુડ કેમ ચલાવવી તે જુહાર રમનારાઓ પાસેથી અને કપડાં ઓઓ પાસેથી ઝીખવું ૨૭૧

ઘનઘાન્યપ્રયોગેષુ વિદ્યાસમદ્દહેણુ ચ ।

આહારે વ્યવહારે પત્યત્તલજ્ઞ મુરતી ભવેત્ ॥ ૨૭૨ ॥

ધન-ધાન્યની (આર્થિક બાબતોની) સેવકસમા, વિદ્યાનો સમદ કરવામાં, આહાર અને વ્યવહારમાં

દુઃખ ત્યજને સ્પષ્ટતાથી વર્તનારે સુખી થાય છે.
સુદૃઢમપિ જીવેત નરઃ શુક્લેન કર્મણા ।

ન કલ્પમપિ કૃષ્ણેન લોકદ્વયવિરોધિના ॥ ૨૫૩ ॥

શુદ્ધ-સત્ય-ન્યાયયુક્ત કર્મ કરવાથી એક ધરી જીવી શકાય એમ હોય તો માણસે તેટલું જ જીવવું પશુ વ્યક્તિ અને સમાજનાં વિરોધી એવાં દુષ્ટકૃત્યો વડે કદપ સુધી જીવવા મગતું હોય તોપણ તેવું જીવવું નહીં. ૨૫૩ ગતે શોકો ન કર્તવ્યો ભવિષ્યં નૈવ ચિન્તયેત્ ।

કર્તમાનેન કાલેન વર્તયન્તિ વિચક્ષણાઃ ॥ ૨૫૪ ॥

યદ્યં ગયેલી જાખતામાં શોક ન કરવો અને ભવિષ્યમાં શુ થશે એની ચિંતા ન કરવી; કારણ કે છુદ્ધિશાળી જનો વર્તમાન કાળને જોઈને જ તે અનુસાર વર્તન કરે છે.

સ્વભાવેન હિ તુલ્યન્તિ દેવાઃ સત્પુરુષાઃ પિતા ।

દ્વાતયસ્ત્વત્રપાત્રેન વાક્પ્રદાનેન પઠિટતાઃ ॥ ૨૫૫ ॥

દેવતાઓ, સત્પુરુષો અને પિતા માણસના સારા સ્વભાવથી જ સંતુષ્ટ થઈ જાય છે; જાતિજનો અવગણવા-પિવડાવવાથી સંતુષ્ટ થાય છે અને વિદ્વાન માણસો તેમનો જે વાણી દ્વારા સત્કાર કરવામાં આવે છે, તેનાથી જ પ્રસન્ન થઈ જાય છે. ૨૫૫

નરાણાં નાપિતો ધૂર્તઃ પક્ષિણાં ચૈવ વાયસઃ ।

ચતુષ્પદાં શૃગાલસ્તુ સ્વેચ્છાચારી તપસ્વિનામ્ ॥ ૨૫૬ ॥

માણસોમાં ઢળમ ધૂર્ત (શક) ગણાય છે, પક્ષીઓમાં કાગડો, મોપપ્રા પ્રાણીઓમાં શિયાળ અને તપસ્વીઓમાં (તપસ્વીપશુનો માત્ર દેખાવ કરીને), સ્વેચ્છાચાર કરનાર ધૂર્ત હોય છે. ૨૫૬

ષાણ્ડાલઃ પક્ષિણાં કાકઃ પશુતાં ચૈવ કુકુરઃ ।

કોપો મુનીનાં ષાણ્ડાલઃ સર્વષાણ્ડાલનિન્દકઃ ॥ ૨૫૭ ॥

પક્ષીઓમાં કાગડો ચાંડાલ છે, પશુઓમાં કુતરું ચાંડાલ છે. મુનિજનો માટે દોષ ચાંડાલ છે અને નિંદા કરનારો સર્વજનોમાં ચાંડાલ છે. ૨૫૭

ધ્રમસંપૂજ્યતે ચક્રં ધ્રમસંપૂજ્યતે દ્વિજઃ ।

ધ્રમસંપૂજ્યતે રાજા ક્ષી ધ્રમન્તી વિનયતિ ॥ ૨૫૮ ॥

ઉલોગનું, અવસ્થાનું, તંત્રનું અથવા વંત્રનું ચક્ર (અટકી) ન પડતાં ચાલતું રહે તો તે પ્રશંસા પામે છે, પ્રાદેશ્ય ઉપદેશ આદિ માટે લોકાકામાં ફરતો રહે તો માનને પ્રાપ્ત કરે છે, રાજ્ય પશુ લોકપ્રવૃત્તિ જાણવા માટે અથવા રાજ્યના રક્ષણ માટે-સુવ્યવસ્થા માટે ફરતો રહે તો આદરમાન પામે છે, પશુ ક્ષી જો બધાં તરફ ફરતી રહે તો વિનાશને પામે છે. ૨૫૮

ન પદયતિ જ જન્માગ્રહઃ કામાગ્રહો નૈવ પદયતિ ।
ન પદયતિ મરોન્મત્તો દ્યૌર્ધી દોષં ન પદયતિ ॥ ૨૫૯ ॥

જન્મથી અંધ હોય તે જોતા નથી, કામથી અંધ થયેલો પશુ જોઈ શકતો નથી, મદોન્મત્ત થયેલો પશુ જોઈ શકતો નથી અને યાચક હોય તે પશુ (યાચનામાં રહેલા પોતાનું પતન કરનારા) દોષને જોઈ શકતો નથી. સ્વયં કર્મ કરોત્યાત્મા સ્વયં તત્કલમન્નુતે ।

સ્વયં ભ્રમતિ સંસારે સ્વયં તસ્માદિમુચ્યતે ॥ ૨૬૦ ॥

જીવ સ્વેચ્છાએ જ કર્મ કરે છે તેવું જ ફળ તે ભોગવે છે, જીવ પોતાની ઇચ્છાથી જ (બોગમાં આસક્તિ કરવાથી) ગંસારગ્રસ્તમાં ભમે છે અને પોતાની ઇચ્છાથી જ (ભોગે પ્રત્યે વિચ્છન્ન-નિઃસ્પૃહ થવાથી) તેમાંથી છૂટી જાય છે. ચંદ્રમૂલં ભવેદ્રાજ્યં મત્રોમૂલં સિયરં ભવેત્ ।

પ્રજામૂલં ભવેદદ્વં વૈરમૂલં વિનયતિ ॥

રાજ્ય તરવારના બળે મેળવાય છે, (મેળવાયા પછી રાજાઓની વચ્ચે) જે સ્ત્રીનું કારણ (સ્રી માટેની લોભપ્રતા કે હરીફાઈ) ન ઉત્પન્ન થાય તો એ રાજ્ય સ્થિર થાય છે, (સ્થિર થયા પછી) જે એ રાજ્ય (રાજાના મોજશોખને ખદેલ) પ્રજાના હિતને લક્ષ્યમાં રાખીને ચલાવવામાં આવે તો સમૃદ્ધ થાય છે, (અને સમૃદ્ધ થયા પછી) ભ્યારે તેની અંદર ઈર્ષ્યા, ક્રોધ, વેર, ગ્રહકા (ક્રાંતકૃત થઈને ચાલવારુણી જેવું) થાય છે, ત્યારે તે વિનાશ પામે છે. ૨૬૧

ઋણકર્તા પિતા શત્રુર્માતા ચ વ્યમિચારિણી ।

અવિનીતા રિપુર્માર્યો પુત્રઃ શત્રુરપઠિતઃ ॥ ૨૬૨ ॥

જમ્ય કરનાર પિતા શત્રુ છે, અભિચારિણી માતા શત્રુ છે, અવિનયી પત્ની શત્રુ છે અને વિદ્યા વિનાનો પુત્ર શત્રુ છે. ૨૬૨

નાસ્તિ કામસમો વ્યાધિર્નાસ્તિ મોહસમો રિપુઃ ।

નાસ્તિ ક્રોધસમો વદ્ધિર્નાસ્તિ જ્ઞાનાત્પરં સુખમ્ ॥ ૨૬૩ ॥

કામ-નાશના જેવા વ્યાધિ નથી, મોહના જેવા ક્રોધ શત્રુ નથી, વેદના જેવા વદ્ધિ અસ્તિ નથી અને જ્ઞાનના જેવું ક્રોધ સુખ નથી. ૨૬૩

વિદ્યા મિત્રં પ્રવાસેષુ માર્યાં મિત્રં ગૃહેષુ ચ ।

ન્યાયિતલ્યોપધં મિત્રં ધર્મો મિત્રં મૃતસ્ય ચ ॥ ૨૬૪ ॥

પ્રવાસોમાં વિદ્યા મિત્ર છે. સાંસારિક કાર્યોમાં પત્ની મિત્ર છે રોગીને માટે ઓષધ મિત્ર છે અને મરણ પામેલાને માટે ધર્મ મિત્ર છે. ૨૬૪

નાસ્તિ મેધસમં તોયં નાસ્તિ ચાત્મસમં વલ્લમ્ ।

નાસ્તિ ચત્તુઃસમં વૈજો નાસ્તિ ધાન્યસમં પ્રિયમ્ ॥ ૨૬૫ ॥

મેધ સમાન ક્રોધ જળ નથી, આત્મજળ સમાન ક્રોધ જળ નથી, ચત્તુ સમાન ક્રોધ તેજ નથી અને ધાન્ય સમાન ક્રોધ પ્રિય વસ્તુ નથી. ૨૬૫

અધના ધનમિચ્છન્તિ વાદમિચ્છન્તિ ગર્વિતાઃ ।

માનવાઃ સ્વર્ગમિચ્છન્તિ મોક્ષમિચ્છન્તિ દેવતાઃ ॥૨૮૬

નિર્ધનો ધન ઇચ્છે છે, ગર્વવાળા માણસો વાદવિવાદ ઇચ્છે છે, સામાન્ય માણસો સ્વર્ગને અર્થાત્ સુખને ઇચ્છે છે અને દેવો અથવા ઉત્તમજનો મોક્ષને ઇચ્છે છે.

સત્યેન ધાર્યંતે વૃદ્ધી સત્યેન તપતે રવિઃ ।

સત્યેન વાયવો ધાન્તિ સર્વે સત્યે પ્રતિપ્રિતમ્ ॥૨૮૭॥

સત્યથી પૃથ્વી ધારણ કરાય છે, સત્યથી સર્વ તપે છે, સત્યથી વાયવો વાય છે; માટે સર્વે કંઈ સત્યની અંદર જ રહેલું છે. ૨૮૭

ઈત્સ્ય ભૂપણં દાનં સત્યં કળ્હસ્ય ભૂપણમ્ ।

ધોત્રસ્ય ભૂપણં શાક્ત્ય ભૂપણે કિં પ્રયોજનમ્ ॥૨૮૮॥

હાથનું ભૂપણ દાન છે, કંઈનું ભૂપણ સત્ય છે, કાનનું ભૂપણ બહુશ્રુતતા અથવા શાસ્ત્રજ્ઞાન છે, પછી એથી ખીમ ભૂપણ (ધરણી)ની જરૂર શી છે? ૨૮૮

યુક્તયુક્તં પુરાવિક્ષિન્નિતા જૂર્તિઃ સુદારુણા ।

ન મેપજેલ્લેનૈર્વા ન વાન્તેરુપશાન્નયતિ ॥૨૮૯॥

પુરાવિદ્યાએ (પૂર્વકાળની ઘટનાઓને જાણનારાઓએ) ખરું જ કહ્યું છે કે ચિંતા એ એક એવો દારણ જવર છે કે તે ઠાંઈ પણ ઔપચોના ઉપચારથી કે લંબનોથી પણ શાંત થતો નથી. ૨૮૯

બાવાસઃ ક્રિયતાં ગાત્રે પાપહારિણિ વારિણિ ।

સ્તનમધ્યે તરુણ્યા વા મનોહારિણિ હારિણિ ॥૨૯૦

આ સંસારમાં પાપહારી જળવાળા ગંગાના કિનારે (મોક્ષની ઇચ્છાથી પર્ણકુટીમાં) નિવાસ કરે અથવા તો પછી કંઈમાથી લટકી રહેલા મનોહર હીરાના હારથી શોભતા તરુણીનાં બે સ્તનો વચ્ચે નિવાસ કરે. ૨૯૦

સુમાપિતરસાસ્વાદઃ પ્રૌદ્ધલોસંગમસ્થયા ।

સેવા વિવેકિનો રાગો દુઃસ્તનિર્મૂલનં ત્રયમ્ ॥૨૯૧॥

ઉત્તમ વાણીના રસનો આસ્વાદ, નવોદાસી સાથેનો સંગમ તથા વિવેકી રાગની નોકરી—આ ત્રણ દુઃખોને નિર્મૂળ કરનારા છે. ૨૯૧

ઈર્ષ્યા ધૂણી ત્વન્તુષ્ટઃ ક્રોધનો નિત્યશક્તિઃ ।

પરમાગ્નોપજીવી ચ પટેતે દુઃસ્વમાગ્નિઃ ॥૨૯૨॥

ખીજની ઈર્ષ્યા કરનારો, ખીજની ધૂણા—તિરસ્કાર કરનારો, અસંતોષી, ક્રોધી, હમેશાં સંકાશીલ રહેનારો અને ખીજતા ભાગ્ય પર જીવનારો—આ જ પ્રકારના માણસો દુઃખ ભોગવનારા છે ૨૯૨

નવં વલ્લે નવં છત્રં નન્યા સ્ત્રી નૂતનં ગૃહમ્ ।

સર્વત્ર નૂતનં શસ્ત્રં સેવકાન્નિ પુરાતને ॥૨૯૩॥

નવું વસ્ત્ર, નવી છત્રી, યુવાન સ્ત્રી, નવું ઘર, આ બધામાં નવું સારું ગણેલું છે, પણ સેવક અને અન્ન આ બંને જૂનાં સારાં ગણેલાં છે. ૨૯૩

વૃદ્ધસ્ય વચનં મહામાપત્કાલે હુપસ્યિતે ।

સર્વત્રૈવં વિચારેણ નાહારે ન ચ મૈથુને ॥૨૯૪॥

આપતિનો સમય આવી પડ્યો હોય ત્યારે વૃદ્ધ જનોનાં વચન યથેચ્છ કરવાં, ખીજ બધી બાબતોમાં પણ તેમના જ વચન પ્રમાણે વિચારપૂર્વક વર્તવું, પણ આહારમાં અને મૈથુનમાં વૃદ્ધ જનોનું વચન શ્રાવ્ય થઈ શકે નહીં.

અતિદુરપથશ્રાન્તાશ્ચાયાં યાન્તિ ચ શીતલામ્ ।

શીતલાશ્ચ પુનર્યાન્તિ કા કરય પરિવેશના ॥૨૯૫॥

ખૂબ દૂર સુધી માર્ગ ચાલવાથી થકાલાઓ વૃક્ષની શીતળ છાયામાં જાય છે અને ત્યાં થાક અને તાપથી નિષ્વૃત્ત થઈ કંઈ—તાનબની ફરી આગળ ચાલે છે, આમાં નથી મુસાફરાથી વૃક્ષને દુઃખ થતું કે નથી વૃક્ષથી મુસાફરને દુઃખ થતું. (પણ બંનેને સુખ અને સંતોષ જ થાય છે). ૨૯૫

અપમાનં પુરસ્કૃત્ય માનં કૃત્વા ચ વૃષ્ટકે ।

સ્વકાર્યમુદ્ધરેત્રાક્ષઃ કાર્યધ્વંસો દિ મૂર્ચ્વતા ॥૨૯૬॥

માન મળશે કે નહીં તેની વાત બાંધુ પર મૂકી દઈ અને અપમાન મળે તોપણ તેને વધાવી લેવા તૈયાર રહી ડાઘા માણસે પોતાનું કાર્ય સિદ્ધ કરી લેવું; કારણ કે માન યા અપમાન મેળવવામાં જ માણસનું ડાઘાપણું કે મૂર્ખપણું રહેલું નથી, પણ પોતાનું કાર્ય સિદ્ધ કરવામાં જ તેનું ડાઘાપણું રહેલું છે અને કાર્યનો નાશ થાય એમાં જ એની મૂર્ખતા રહેલી છે. ૨૯૬

કૃતસ્ય કરણં નાસ્તિ મૃતસ્ય મરણં તથા ।

ગતસ્ય શોચનં નાસ્તિ હ્યેતદેવદિદાં મતમ્ ॥૨૯૭॥

એક વાર પૂર્ણ કરેલા કામને ફરી કરવાનું હોતું નથી. એક વાર મરણ પામેલાને ફરી મરવાનું હોતું નથી અને એવી રીતે ગયેલી વસ્તુ માટે શોક કરવાનું (યોગ્ય) હોતું નથી, આ વેદવિદ્ પંડિતોનો મત છે.

નાકાલે ક્રિયતે જન્તુર્વિદ્ધઃ શરશૈરપિ ।

શુશકળ્ટકવિદ્વોઽપિ પ્રાપ્તકાલો ન જીવતિ ॥૨૯૮॥

પ્રાણી તેનો મરણકાળ આવ્યો ન હોય તો સંકોટ બાણોથી વીધાવા છતાં મરતો નથી અને મરણકાળ આવી પડેલો હોય તો દર્દનો દોટો વાગવાથી પણ જીવતો નથી—મરણ પામે છે. ૨૯૮

નિમગ્નસ્ય પયોરશૌ પર્વતાપતિતસ્ય ચ ।

સહચેત્સપિ વૃદ્ધસ્ય આયુર્મેર્માણિ રક્ષતિ ॥૨૯૯॥

મોટા જળાશયમાં રૂબી ત્રયો હોય, પર્વત પરથી પડી ત્રયો હોય અને તદ્દક દંથ દીધો હોય તોપણ પ્રાણીનું આયુષ્ય તેનાં મર્મસ્થાનોનું રક્ષણ કરે છે. ૨૬૯ નાનુપિઃ કુરુતે કાવ્યં નારુદ્રઃ ક્રમપાઠકઃ ।

નાદેવાંશો દદાત્યન્નં નાવિષ્ણુઃ પૃથિવીપતિઃ ॥૩૦૦॥

જે કાવ્યની રચના કરે છે, તે ઋષિ ન હોય તેમ ન બને; જે ક્રમસર પાઠ ભણે છે, તે કલ્યાણ કરનારો ન હોય તેમ ન બને; જે અન્નનું દાન કરે છે, તે દેવનો અંશ ન હોય તેમ ન બને; તેમ જ જે પૃથ્વીનો રાજા છે, તે વિષ્ણુનો અંશ ન હોય, તેમ ન બને. ૩૦૦

કવયઃ કિં ન પદ્યન્તિ કિં ન ભક્ષન્તિ વાયસાઃ ।

મચપાઃ કિં ન જલ્પન્તિ કિં ન કુર્વન્તિ યોષિતઃ ॥

કવિઓ શું નથી જોઈ શકતા? કાગડાઓ શું નથી ખાતા? દારૂડિયાઓ શું નથી બમડતા અને સ્ત્રીઓ શું નથી કરતી? ૩૦૧

ઘટ્તિજ્વાલેવ ગૃહિણી રક્ષણીયા પ્રયત્નતઃ ।

ગૃહિણ્યવિકારાભ્યાં સ્વાશ્રયક્ષેમમિચ્છતા ॥ ૩૦૨ ॥

પોતાના આશ્રયની-ધરની-કુટુંબની સુરક્ષિતતા ઇચ્છનારે પોતાની ગૃહિણીના વિકારો-દાષો દિવસે દિવસે વધે છે કે ઘટે છે, તેના ઉપર ધ્યાન રાખતા રહીને અગ્નિની જ્વાલાની જેમ તેનું પ્રયત્નપૂર્વક રક્ષણ કરવું જોઈએ. ૩૦૨

દદાતિ પ્રતિગૃહ્ણતિ ગુહ્યમાલ્પ્યાતિ પૃચ્છતિ ।

મુદ્ધકે ભોજયતે ચૈવ પદ્ધવિધં પ્રીતિલક્ષણમ્ ॥૩૦૩॥

જેમા માણસ પરસ્પર સારી વસ્તુ આપે છે અને લે છે, શુભ વાત કહે છે અને પૂછે છે તથા ભોજન કરે છે અને કરાવે છે; આ પ્રીતિનું જ પ્રકારનું લક્ષણ છે.

અસ્થિરં જીવિતં લોકે અસ્થિરે ધનયોવને ।

અસ્થિરાઃ પુત્રદારાશ્ચ ધર્મઃ કીર્તિર્દ્વં સ્થિરમ્ ॥૩૦૪॥

આ લોકમાં આયુષ્ય અસ્થિર છે, ધન અને યોવન અસ્થિર છે, પુત્રો અને સ્ત્રી પણ અસ્થિર છે, કેવળ ધર્મ અને કીર્તિ આ બે સ્થિર છે. ૩૦૪

લાલયેત્વશ્ચ વર્ષાણિ દદા વર્ષાણિ તાદૃયેત્ ॥ ૩૦૫ ॥

પ્રાપ્તે પોદશવર્ષાણિ પુત્રે મિત્રવદાચરેત્ ॥ ૩૦૫ ॥

પાંચ વર્ષ સુધી પુત્રનું લાલનપાલન કરવું; તે પછી દસ વર્ષ સુધી એને શિક્ષણ, સંસ્કાર વગેરે આપવા માટે અને સ્વચ્છંદી થતો અટકાવવા માટે જરૂર જણાય તેટલું તાડન પણ કરવું. પછી સોળામું વર્ષ ચાર આય એટલે તેની સાથે પોતાના તે બરોબરિયો મિત્ર હોય એ રીતનું આચરણ કરવું. ૩૦૫

ગગેશઃ સ્તૌતિ માર્જારં સ્વવાહસ્થામિરક્ષણે ।

મહાનપિ પ્રસન્નેન નીચં સેવિતુમિચ્છતિ ॥૬૦૬॥

પોતાના વાહન ઉદરનો નાશ ન કરી નાખવા માટે ગણપતિ પણ બિલાડાને પ્રાર્થના કરે છે. પ્રસન્ન આવી પડતાં મોટા માણસ પણ નીચની સેવા કરવા ઇચ્છે છે.

ડયામા મન્યરગામિન્યઃ પીનોન્નતપયોધરાઃ ।

મહિષ્યશ્ચ મહિષ્યશ્ચ સન્તિ પુણ્યવર્તાં ગૃહે ॥૩૦૭॥

મંદ મંદ ગતિવાળી અને પુષ્ટ ઊંચા સ્તનવાળી સુંદર સ્ત્રીઓ અને મોટા શરીરને લીધે મંદ ગતિવાળી પુષ્ટ અને મોટા આંચળવાળી કાળી ભેસો પુણ્યશાળી જનોને ઘેર હોય છે. ૩૦૭

પદે પદે ચ રત્નાનિ યોજને રસકૃપિકાઃ ।

ભાગ્યહીના ન પદ્યન્તિ વહુરત્ના વસુંધરા ॥૩૦૮॥

આ વસુંધરા બહુ રત્નોથી ભરેલી છે. તેમાં પદે પદે (ડગડે ડગડે-સ્થળે) રત્નો છે અને યોજને યોજને રસની કૃપીઓ છે. પણ ભાગ્ય વિનાના માણસો તે જોતા નથી ૩૦૮

રાજા વેદ્યા ચમો વદ્ધિઃ પ્રાધૂર્ણં ઘાલયાચકૌ ।

પરદુઃસં ન જાનાતિ હ્યપ્તમો પ્રામકળ્પકઃ ॥૩૦૯॥

રાજા, વેશ્યા, ધર્મ, અગ્નિ, મહેમાન, બાલક, યાચક અને આપમેળામાં માથાભારે કાંટા જેવા માણસ-એટલા લોભી બીજાનું દુઃખ જાણતા નથી. ૩૦૯

ક્રોધો મૂલમનર્થાનાં ક્રોધઃ સંસારબન્ધનમ્ ।

ધર્મક્ષયકરઃ ક્રોધસ્તસ્માક્રોધં વિવર્જयेત્ ॥૩૧૦॥

ક્રોધ સર્વ હાનિઓનું મૂળ છે, ક્રોધ સંસારનું બંધન છે, ક્રોધ ધર્મનો ક્ષય કરનારો છે. માટે ક્રોધનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. ૩૧૦

પ્રેમ સત્યં તયોરેવ ચયોર્યોગવિયોગયોઃ ।

વત્સરા વાસરીયન્તિ વાસરીયન્તિ વત્સરાઃ ॥૩૧૧॥

તે બંનેનો જ પ્રેમ સાચો છે કે સંયોગમાં જેમનાં વર્ષો દિવસ જેવા બની જાય છે અને વિયોગમાં જેમનાં દિવસો વર્ષો જેવા બની જાય છે. ૩૧૧

કિં ઘનેન કુચેરસ્ય સુભાપિતગુણેન કિમ્ ।

વાચસ્પતેશ્ચ દીપેન રવેઃ સિન્ધોશ્ચ બિન્દુના ॥૩૧૨॥

કુબેરને થોડુંક ધન મળવાથી શું? વાણીના સ્વામીને એક સારું વાક્ય મળવાથી શું? સૂર્યને એક દીવો મળવાથી શું? અને સિંધુને એક બિંદુ મળવાથી શું? ૩૧૨

મધુના સિદ્ધયેન્નિમ્બં નિમ્બઃ કિં મધુરાયતે ।

જાતિસ્વામાવદોપોડ્યં કદુકૃત્વં ન મુચ્ચતિ ॥ ૩૧૩ ॥

મધ વડે શેજ સિંચન કરવામાં આવે, છતાં

લીમડા શું મધુર બને છે? લીમડા કડવાપણું નથી છોડતો એ તો એના ભતિસ્વભાવનો જ દોષ છે. ૩૧૩ કર્તવ્યમેવ કર્તવ્યં પ્રાણેઃ કળ્થગતૈરપિ ।

અર્કર્તવ્યં ન કર્તવ્યં પ્રાણેઃ કળ્થગતૈરપિ ॥ ૩૧૪ ॥

જે કરવા યોગ્ય છે, તે તો (તેને કરતાં) પ્રાણુ કંઠે આવ્યા હોય તોપણ કરવું જ નોઈએ. અને જે કરવા યોગ્ય નથી (તે ન કરવાને લીધે) પ્રાણુ કંઠે આવ્યા હોય (જીવ ખોવા પડતો હોય) તોપણ ન જ કરવું નોઈએ. ૩૧૪

અગ્નિહોત્રે ગૃહે ક્ષેત્રં મિત્રં માર્યા સુતં શિશુમ્ ।

રિક્તપાણિનં પચ્યેત રાજાનં દેવતાં ગુરુમ્ ॥ ૩૧૫ ॥

અગ્નિહોત્ર, ઘર, ખેતર, મિત્ર, પત્ની, પુત્ર, બાળક, રાજા, દેવ અને ગુરુ આટલાનાં દર્શન આલી હોય ન કરવાં (કોઈક આપીને કરવાં.) ૩૧૫

ઉત્તમં સ્વાર્જિતં મુક્તં મધ્યમં પિતુરર્જિતમ્ ।

કનિષ્ઠં ધ્રાવૃતિં ચ સ્ત્રીવિત્તમયમાયમમ્ ॥ ૩૧૬ ॥

પોતાનું કમાયેલું ભોગવવું તે ઉત્તમ છે, પિતાનું કમાયેલું ભોગવવું તે મધ્યમ છે, ભાઈના ધનને ભોગવવું તે અધમ છે અને સ્ત્રીના ધનને ભોગવવું તે અધમથી પણ અધમ છે. ૩૧૬

અલસસ્ય કુતો વિદ્યા અવિદ્યસ્ય કુતો ધનમ્ ।

અધનસ્ય કુતો મિત્રમમિત્રસ્ય કુતો સુખમ્ ॥ ૩૧૭ ॥

આજસુને વિદ્યા ક્યાંથી? (વિદ્યા વિનાનાને ધન ક્યાંથી? ધન વિનાનાને મિત્રો ક્યાંથી અને મિત્રો વિનાનાને સુખ ક્યાંથી? ૩૧૭

અનર્ચ્યમપિ માણિક્યં હેમાશ્રયમપેક્ષતે ।

અનાશ્રયા ન શોભન્તે પશ્વિહતા વનિતા લતાઃ ॥ ૩૧૮ ॥

જેનું મૂલ્ય ન થઈ શકે એવું (અત્યંત મૂલ્યવાન) માણેક પણ સોનાના આશ્રયને ઇચ્છે છે-જરૂરી ગણે છે. એ રીતે પડિતો, વનિતાઓ અને લતાઓ પણ આશ્રય વિનાના શોભતા નથી. ૩૧૮

વિપ્રાર્થેષુ ધનક્ષીણં સ્વદારાગતયૌવનમ્ ।

સ્વામિકાર્યં હૃતપ્રાણમન્તે વિષ્ટિતિ માધવઃ ॥ ૩૧૯ ॥

આજસુનાં કાર્યોમાં ધન ક્ષીણ કરનારને, પોતાની પત્ની સાથે યૌવન વિતાવનારને અને સ્વામીનું કાર્ય કરતાં કરતાં જેના પ્રાણુ ગયા હોય તેવા માણસને ઉવટે ભગવાન સહાયમાં જિજ્ઞાસ રહે છે. ૩૧૯

ન વિશ્વસેદ્મિત્રસ્ય મિત્રસ્યાપિ ન વિશ્વસેત્ ।

કદાચિત્કુપિતં મિત્રં સર્વં ગુણં પ્રકાશયેત્ ॥ ૩૨૦ ॥

આ મિત્ર (શત્રુ) ઉપર વિશ્વાસ ન રાખવો, તેમ મિત્ર

ઉપર પણ વિશ્વાસ ન રાખવો; કારણ કે કોઈક વાર કુપિત થયેલો મિત્ર બધી શુભ વાત ઉઘાડી કરી દે.

અબ્રચ્છાયા તૃણામિશ્ર ચલપ્રીતિઃ સ્થલે જલમ્ ।

વેરયાસક્તિઃ કુમિત્રં ચ પટેતે બુદ્બુદોપમાઃ ॥ ૩૨૧ ॥

વાદાળીનાં છાયા, તણખલાંનો અમિ, કપટી માણસનો મિત્ર, જમીન ઉપર પડેલું પાણી, વેરયાનો અતરાશ અને હલકો મિત્ર-આ છ બાબતો પરપોટા જેવી છે.

પ્રમદા મદિરા લક્ષ્મીર્વિદ્યેયા ત્રિવિદ્યા સુરા ।

હૃદયૈવોન્માદયત્યેકા પીતા ચાન્યાતિ સંચયાન્ ॥ ૩૨૨ ॥

પ્રમદા, મદિરા અને લક્ષ્મી આ ત્રણ પ્રકારની સુરા છે. પહેલી દર્શનથી જ માણસને ઉન્માદિત કરે છે, બીજી પીવાથી અને ત્રીજી વધારે સંચયથી. ૩૨૨

રાજપત્ની ગુરોઃ પત્ની ધ્રાવૃત્તી તથૈવ ચ ।

પત્નીમાતા સ્વમાતા ચ પદ્મિતા માતરઃ સ્મૃતાઃ ॥ ૩૨૩ ॥

રાજની પત્ની, ગુરુપત્ની, ભાઈની પત્ની, પત્નીની માતા અને પોતાની માતા-આ પંચિને માતાઓ કહેલી છે.

ફલુરુદ્ધાસ્તિલાઃ શૂદ્રાઃ કામિની હેમમેદિની ।

દધિચન્દનતામ્બૂલમર્દનં ગુણવર્ધનમ્ ॥ ૩૨૪ ॥

શેરડીના સાકા, તલ, ચટ્ટો, સી, સોડું, પૃથ્વી, દહીં, ચંદન અને પાન આ વસ્તુઓનું જેમ જેમ મર્દન કરો, તેમ તેમ તેમનામાં શુભ વધે છે. ૩૨૪

પરાધીનં વૃથા જન્મ પરછીપુ વૃથા સુતમ્ ।

પરગેદે વૃથા લક્ષ્મીર્વિદ્યા યા પુસ્તકે વૃથા ॥ ૩૨૫ ॥

પરાધીન જન્મ વૃથા છે, પરછીપોમાં સુખ વૃથા (મિથ્યા) છે, પરગેદે લક્ષ્મી હોય તે વૃથા છે અને જે વિદ્યા કેવળ પુસ્તકમાં રહી હોય (આવડતી ન હોય) તે વૃથા છે. ૩૨૫

અસંમાને તપોવૃદ્ધિઃ સંમાનાચ તપઃક્ષયમ્ ॥ ૩૨૬ ॥

પૂજયા પુણ્યહાનિઃ સ્વાન્નિન્દ્યા સદ્વિમર્શન ॥ ૩૨૭ ॥

માણસનું સમ્માન ન થાય ત્યારે તેના તપની વૃદ્ધિ થાય છે, સમ્માનથી તપનો ક્ષય થાય છે, પૂજા થવા લાગે ત્યારે પુણ્યની હાનિ-નાશ થાય છે, પણ નિંદા વડે સદ્ગતિ થાય છે. ૩૨૬

ધ્યાનશક્તિં વક્રાનાં ચ વેદયાનાં મોહશક્તમ્ ।

સાધુત્વશક્તિં મૈન્દનાં પરપ્રાર્થાદ્દારકમ્ ॥ ૩૨૭ ॥

ધ્યાન (ધ્યાનનો દેખાવ) એ બગલાઓનું શસ્ત્ર છે. મોહ પ્રમાણે એ વેશ્યાઓનું શસ્ત્ર છે. (સન્ન-નનાને ડોળ કરવો) એ રાક્ષસોનું શસ્ત્ર છે. આ દક્ષો બીજાઓના પ્રાણ અને ધનને ટરી લેનારાં છે. ૩૨૭

લલિતાન્વાનિ ગીતાનિ પ્રસૂતાન્તં ચ યૌનમ્ ।

વિશાસાન્વાનિ મેપાનિ તદ્દાન્તં સહુ મોજનમ્ ॥ ૩૨૮ ॥

હલિત-મધુર લાગે (કંઠાળો ન આવે) ત્યાં સુધી ગીતમાં ગીતપણું રહે છે. પ્રસવ થાય ત્યાં સુધી શરીરમાં યોવન રહે છે. સૂર્ય વિશાખા નક્ષત્રમાં આવે ત્યાં સુધી આકાશમાં મેઘો રહે છે (ચોમાસાનો વરસાદ આવવાનો સંભવ રહે છે. પછી વાદળો મટી જાય છે.) અને છેવટે હાથ પિવાય ત્યારે ભોજન ખરાબર પૂરું થયું ગણાય છે. ૩૨૮

દાતુઃ પરીક્ષા દુર્મિત્તે સ્ત્રીપરીક્ષા ચ નિર્ધનૈઃ ।

યુદ્ધે શૂરપરીક્ષા ચ મૃત્યોરત્યન્તમાપદિ ॥ ૩૨૯ ॥

દાતાની પરીક્ષા દુઃકાળ વખતે થાય છે. સ્ત્રીની પરીક્ષા નિર્ધનવસ્થામાં થાય છે. શરવીરની પરીક્ષા યુદ્ધ વખતે થાય છે અને મૃત્યુની પરીક્ષા અત્યંત આપત્તિ વખતે થાય છે. [અર્થાત્ મૃત્યુ આવીને મારી નાખે છે કે ખચાવી લે છે તેની પરીક્ષા (પ્રતીતિ) અત્યંત આપત્તિ વખતે થાય છે.] ૩૨૯

અન્યમાશ્રયતે લક્ષ્મીસ્વન્યમન્યં ચ મેદિની ।

અનન્યગામિની પુંસાં કીર્તિરેકા પતિમતા ॥ ૩૩૦ ॥

લક્ષ્મી એક માણસને છોડી બીજાનો આશ્રય કરે છે. પૃથ્વી પણ એક પછી એક જુદા જુદા મલિકાનો આશ્રય કરે છે; પણ એક કીર્તિ જ એવી પતિમતા છે કે તે જે મનુષ્યને વરી હોય તેને છોડીને બીજાની ખાસે જતી નથી. ૩૩૦

ન કાલઃ સ્વહ્રગમુદ્યન્ય શિરઃ કન્વતિ કસ્યચિત્ ।

કાલસ્ય યલમેતાવદ્વિપરીતાર્થદર્શનમ્ ॥ ૩૩૧ ॥

કાળ કંઈ હાથમાં તલવાર હોવાને કારણે મસ્તક કાપી નાખતો નથી. કાળનું બળ એ પ્રકારનું છે કે જેને તે મારવા કે પછાડવા ઇચ્છે છે તેની છુદ્ધિને નિશ્ચયીત બનાવી દે છે. જેવી એ માણસે જેવી રીતે જોયું જોઈએ-વિચારયું જોઈએ એ રીતે જોઈ-વિચારી શકતો નથી. ૩૩૧

જાનન્નપિ જનો દૈવાત્મકરોતિ વિગર્હિતમ્ ।

ન કર્મ ગર્હિતં લોકે કસ્યચિદ્રોચતે કૃતમ્ ॥ ૩૩૨ ॥

આ જગતમાં કોઈને ખરાબ કામ કરવું ગમતું નથી, છતાં દૈવથી પ્રેરાઈને માણસ જાણવા છતાં ખરાબ કામ કરી જ બેસે છે. ૩૩૨

સદ્ભાવેન જયેન્નિમ્નં સદ્ભાવેન ચ વાન્યવાન્ ।

સ્ત્રીમૃત્યાન્દાનમાનામ્યાં દાક્ષિણ્યેનેત રંજનમ્ ॥ ૩૩૩ ॥

સદ્ભાવ વડે મિત્રો અને ગૃહ્યોનાં મન જીતી લેવાં, સ્ત્રીને તેની અબીજ વસ્તુઓ આપીને જીતી લેવી, માકરોને માન આપીને જીતી લેવા અને બીજા માણસોને પોતાના માણસ વડે જીતી લેવા. ૩૩૩

સંતોષછીપુ કર્તવ્યઃ સ્વદારે ભોજને ધને ।

ત્રિપુ ચૈવ ન કર્તવ્યો દાને તપસિ પાઠને ॥ ૩૩૪ ॥

સ્ત્રી, ભોજન અને ધન એ ત્રણ બાબતમાં સંતોષ કરવો જોઈએ; પણ દાન, તપ અને વિદ્યાભ્યાસ આ ત્રણ બાબતમાં સંતોષ ન કરવો. ૩૩૪

ન-પુત્રાત્પરમો લામો ન માર્યાયાઃ પરં સુખમ્ ।

ન ધર્માત્પરમં મિત્રં નાનૃતાત્પાતકં પરમ્ ॥ ૩૩૫ ॥

પુત્રથી વધે તેવો કોઈ લાભ નથી, ભાર્યાથી વધે તેવું કોઈ સુખ નથી, ધર્મથી વધે તેવો કોઈ મિત્ર નથી અને ભૂકથી વધે તેવું કોઈ પાપ નથી. ૩૩૫

જ્યાયાંસમપિ શીલેન વિહીનં નૈવ પૂજયેત્ ।

અપિ શૂદ્રં ચ ધર્મહં સદ્વૃત્તમનિપૂજયેત્ ॥ ૩૩૬ ॥

ભલે માણસ મોટો હોય, પરંતુ શીલ-સદાચારથી રહિત હોય, તો તેનું માન-પૂજન કરવું નહિ; પરંતુ જે તે શરૂ હોય છતાં સારા વર્તનવાળો અને ધર્મને બાળનાર હોય, તો તેનાં માન-આદર કરવાં. ૩૩૬

શત્રોરપિ ગુણા વાચ્યા દોષા વાચ્યા ગુરોરપિ ।

સર્વદા સર્વયત્નેન પુત્રે શિષ્યવદાચરેત્ ॥ ૩૩૭ ॥

શત્રુના પણ ગુણ હોય તે કહેવા, ગુરુજનના પણ દોષ હોય તે કહેવા, તેમ જ પોતાના પુત્રની સાથે પણ બધી રીતે પ્રત્યક્ષપૂર્વક પોતાના શિષ્યના જેવું જ નિત્ય આવશ્યક કરવું જોઈએ. ૩૩૭

સુકુલે યોજયેત્કન્યાં પુત્રં વિદ્યાસુ યોજયેત્ ।

વ્યસને યોજયેત્કુલમિદં ધર્મેણ યોજયેત્ ॥ ૩૩૮ ॥

કન્યાને સારા કુળ સાથે બેડવા, પુત્રને વિદ્યાઓમાં બેડાવો, શત્રુને વ્યસનમાં બેડાવો અને પ્રિય જનને ધર્મની સાથે બેડાવો. ૩૩૮

નક્ષત્રમૂર્ણં ચન્દ્રો નારીણાં મૂર્ણં પતિઃ ।

પૃથ્વીમૂર્ણં રાજા વિદ્યા સર્વસ્ય મૂર્ણમ્ ॥ ૩૩૯ ॥

નક્ષત્રોનું ભૂપણ ચંદ્ર છે, સ્ત્રીનું ભૂપણ એનો પતિ છે, પૃથ્વીનું ભૂપણ રાજા છે અને સૌ કોઈને માટે વિદ્યા એ ભૂપણ છે. ૩૩૯

લાલને વહવો દોષાસ્તાહને વહવો ગુણઃ ।

તસ્માત્તુત્રં ચ શિષ્યં ચ તાહયેન્ન તુ લાલયેત્ ॥ ૩૪૦ ॥

લાડ લડાવવામાં વહવા દોષ છે અને તાડનામાં (શિક્ષા કરવામાં) વહવા ગુણ છે. માટે પુત્રને તેમ જ શિષ્યને લાડ ન લડાવતાં જરૂર પ્રમાણે શિક્ષા કરવી જોઈએ.

દૂરતઃ શોભતે મૂર્ત્તે લઘ્વશાટપટાદૃતઃ ।

વાઘચ શોભતે મૂર્ત્તે વાઘલ્લિક્ષિત્ર માપતે ॥ ૩૪૧ ॥

લાંબી શાલ અને ખેસ વગેરે ધારણ કરેલો મૂર્ત્ત

દૂરથી શોધીતો દેખાય છે, પણ એ ત્યાં સુધી જ શોધે છે કે ત્યાં સુધી એ કંઈ બોલતો નથી. ૩૪૧

સવૃદ્ધિ ચ મિત્રં યઃ પુનઃ સંધાતુમિચ્છતિ ।

સ મૃત્યુમુપગ્રહાતિ ગર્ભમશ્વતરી યથા ॥ ૩૪૨ ॥

એક વાર દ્વિપિત થયેલા (કૂટી ગયેલા) મિત્રની સાથે જે ફરી સંધિ-સુમેળ કરવા ઇચ્છે છે, તે બન્ને કે મૃત્યુને જ અડધું કરે છે; જેમ ખચરી ગર્ભને ધારણ કરી રાખે છે અને મૃત્યુ પામે છે તેમ. ૩૪૨

ન કશ્ચિત્કસ્યચિન્મિત્રં ન કશ્ચિત્કસ્યચિત્રિપુઃ ।

સ્વભાવેન હિ મિત્રાણિ જાયન્તે રિપવસ્તથા ॥ ૩૪૩ ॥

જગનમાં પહેલેથી કાઈ કાઈનો મિત્ર નથી કે શત્રુ નથી, જગતમાં મનુષ્યને જે મિત્રા અને શત્રુઓ ઉત્પન્ન થાય છે, તે તેના સ્વભાવને લીધે જ થાય છે. ૩૪૩

હરતી હસ્તસહજેણ શતહસ્તેન વાજિનઃ ।

મૃદ્ધિણો દશહસ્તેન સ્થાનત્યાગેન દુર્જનઃ ॥ ૩૪૪ ॥

હાથીથી એક હાથર હાથ દૂર રહેવું, ઘોડાથી એક સો હાથ દૂર રહેવું, શિંગડાવાળા પ્રાણીથી દશ હાથ દૂર રહેવું તેમ જ ત્યાં દુર્જન રહેતો હોય, તે સ્થાન છોડીને ચાલ્યા જવું. ૩૪૪

આપદર્થં ધનં રક્ષેદારાન્સ્વેદનૈરપિ ।

આત્માનં સતતં રક્ષેદારૈરપિ ધનૈરપિ ॥ ૩૪૫ ॥

આપત્તિ વખતે કામ લાગે તે માટે ધનનું રક્ષણ કરવું. ધન વડે (અથવા ધનની અપેક્ષાએ, ધનને ભોગે પણ) સ્ત્રીઓનું રક્ષણ કરવું અને ધન તથા સ્ત્રીઓથી પણ પોતાની જાતનું (અથવા આત્માનું) રક્ષણ કરવું. પરદારં પરદ્રવ્યં પરિવાદં પરસ્ય ચ ।

પરિહાસં મુરોઃ સ્થાને પાપત્વ્યં ચ વિવર્જયેત્ ॥ ૩૪૬ ॥

પરસ્ત્રી, પરદ્રવ્ય, પરનિંદા, કાઈની અકરી અને શુભજનો ખેડાં હોય તે સ્થાને ચપળતા-તોફાન-આટલાંનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. ૩૪૬

અપ્રગત્ભવ્યં ચા વિદ્યા કૃપણસ્ય ચ યદ્દનમ્ ।

યચ વાહુવલં મીરોર્વર્ધમેતત્ત્ર ત્રયં મુવિ ॥ ૩૪૭ ॥

ગંભીરતા વિનાના માણસની વિદ્યા, કૃપણનું ધન, અને બીકણ માણસનું બાહુબળ આ ત્રણ પૃથ્વી પર વ્યર્થ છે. ૩૪૭

શતીરનિરપેક્ષસ્ય દક્ષસ્ય વ્યવસાયિનઃ ।

ચુદ્ધિપ્રારવ્ધકાર્યસ્ય નાસ્તિ કિંચન દુષ્કરમ્ ॥ ૩૪૮ ॥

જે શરીરની વધારે પડતી દરકાર સામનારો નથી, કુશળતાવાળો છે. ઉદ્યમશીલ છે અને હુદ્ધિપૂર્વક કાર્યનો આરંભ કરનારો છે એને કાંઈ પણ કામ સિદ્ધ કરવું મુશ્કેલ નથી. ૩૪૮

અસૂયયા હતેનૈવ પૂર્વોપાયોદયમૈરપિ ।

કર્તૃણાં મૃદ્ધતે સંપત્સુહૃદ્ભિન્નમિત્રમિસ્તથા ॥ ૩૪૯ ॥

પહેલાથી ઉપાય અને પ્રયત્ન કરીને મિત્રો અને મંત્રીઓને સમજાવે પોતાના પક્ષમાં લીધા હોય, પરંતુ તે ઈર્ષ્યાથી હજીયેલા હોય તો સારા પુરુષાર્થ કરનારની સંપત્તિને પણ તે બધા લઈ જાય છે. ૩૪૯

અતિશક્ષિણ્યયુક્તાનાં શક્તિતાનાં પદે પદે ।

પરાપવાદમીરૂણાં દૂરતો યાન્તિ સંપદઃ ॥ ૩૫૦ ॥

જે લોકો વધારે પક્ષતા ચાતુર્ય(ચાંપલાશ)વાળા હોય, વાતવાતમાં શંકાશીલ થઈ જનારા હોય અને બીજાઓ તરફથી ખરીખોટી નિંદાથી ફરી જનારા હોય, તેમની પાસેથી સંપત્તિઓ દૂરથી જ ચાલી જાય છે. ૩૫૦

આદાનસ્ય પ્રદાનસ્ય કર્તવ્યસ્ય ચ કર્મણઃ ।

શિખ્રમક્રિયમાણસ્ય કાલઃ પિવતિ તદ્રસમ્ ॥ ૩૫૧ ॥

જે લેવાનું હોય, જે આપવાનું હોય અને જે કામ કરવાનું હોય તે તેજ કાળે તુરંત જ ન કરી દેવામાં આવે તો તેનો રસ (તેનું સત્ત્વ, પુણ્ય અથવા અસર) કાળ પી જાય છે. (તે લેવાનું, આપવાનું અને કરવાનું રસહીન-નિઃસત્ત્વ બની જાય છે.) ૩૫૧

ન સ્વત્પસ્ય કૃતે મૂરિ નાશયેન્મતિમાત્રઃ ।

एतदेव हि पाण्डित्यं न स्वल्पाद्भૂतिनाशनम् ॥ ૩૫૨ ॥

હુદ્ધિમાન માણસે થોડાને માટે વધારેનો નાશ ન કરવો જોઈએ. સ્વદપને માટે અધિકનો નાશ ન કરવો એ જ પાંડિત્ય (હુદ્ધિમત્તા) છે. ૩૫૨

અફલાનિ દુરન્તાનિ સમવ્યયકલાનિ ચ ।

અશક્યાનિ ચ વસ્તુનિ નારભેત વિચક્ષણઃ ॥ ૩૫૩ ॥

જે કામોમાં કંઈ ફળ પ્રાપ્ત થાય એમ ન હોય, જે કામોનો ઘણી મહેનત અને ઘણા વખત સુધી અંત આવે તેમ ન હોય, જે કામો કરવાથી તેમાં ખર્ચ અને ફળ સરખા જ થવાના હોય અને જે કામો કરવાં અશક્ય હોય તેવા કામોનો હુદ્ધિમાન માણસે આરંભ જ ન કરવો. ૩૫૩

કિં નુ મે સ્યાદિદં કૃત્વા કિં નુ મે સ્યાદકુર્વતઃ ।

इति संचिन्त्य मनसा प्राप्तः कुर्यात् वान वा ॥ ૩૫૪ ॥

આ કરવાથી શું (લાભ) થશે અને આ ન કરવાથી શું (નુકસાન) થશે એનો મનથી સારી રીતે વિચાર કરીને કાલ્યા માણસે તે કરવું અથવા ન કરવું. ૩૫૪

દેદે પાતિનિ કા રક્ષા યશે રદ્યમપાવત્ ।

नरः पतिव्रतायोऽपि यशःकायेन जीवति ॥ ૩૫૫ ॥

દેહ તો નાશ પામનારો જ છે. તેની વધારે પડતી

કાળજી નકામી છે, પણ યશની કાળજી તે નાશ ન પામવાનો હોય તેમ રાખવી નોઈએ; કારણ કે શરીર પણ પછી પણ માણસ તેના યશથી શરીર વડે જીવતો રહે છે. ૩૫૫

નિમેષમાત્રમપિ તે વ્યયો ગચ્છત્તિ તિષ્ઠતિ ।

તસ્માદ્દેહેષ્વનિત્યેપુ કીર્તિમેકામુપાર્જય ॥ ૩૫૬ ॥

તારું વડી રહેલું આયુષ્ય એક ક્ષણમાત્ર પણ અટકતું નથી. માટે દેહ વગેરે અનિત્ય (નાશવંત) પદાર્થોમાંથી (પદાર્થો વડે) નાશરહિત એવી એક કીર્તિને જ પ્રાપ્ત કરી લે. ૩૫૬

લુપ્તાગ્રે ન ગુણાન્ન્યાત્સાધુ વેત્તિ યતઃ સ્વયમ્ ।

મૂલ્યાગ્રેડપિ ચ ન દૂયાદ્વદુષ્પ્રોક્તં ન વેત્તિ સઃ ॥ ૩૫૭ ॥

કાશા માણસ આગળ પોતાના ગુણો બોલવા નહીં; કારણ કે તે પોતાની મેળે જ સારી રીતે જાણી જાય છે. વળી મૂખની આગળ પણ પોતાના ગુણો બોલવા નહીં; કારણ કે કાશા માણસનું કંઈકું તે સમજતો જ નથી. યાવત્ત્વસ્થમિદં દેહં યાવન્મૃત્યુલ્લક્ષ દૂરતઃ ।

શાવદાત્મહિતં કુર્વાત્પાણાન્તે કિં કરિષ્યસિ ॥ ૩૫૮ ॥

જ્યાં સુધી આ દેહ સ્વસ્થ છે અને મૃત્યુ દૂર છે ત્યાં સુધીમાં આત્મકલ્યાણ કરી લેવું નોઈએ. પ્રાણોના અંત પછી શું કરીશ? ૩૫૮

યઃ કરોતિ ઘષોદર્કાં નિઃશ્રેયસકરીઃ ક્રિયાઃ ।

ગ્લાનિદોષચિહ્નઃ સ્વચ્છાઃ સ મૂઢઃ પદ્મયત્પચ ॥ ૩૫૯ ॥

જે મનુષ્ય અપ્રસન્નતાથી દોષોના નાશ કરનારી પવિત્ર કલ્યાણકારક ક્રિયાઓને પાપ અને હિંસાથી ભરેલી બનાવી દે છે, તે સ્વચ્છ જળને કંદોળાને કાદવવાળું બનાવી રહ્યો છે. ૩૫૯

મૂળં દોષસ્ય હિસાદેર્યકામૌ સ્મ મા મુપઃ ।

તૌ હિ તત્ત્વાવગોષઠ્ય દુરુચ્છેદાવુપપ્નૌ ॥ ૩૬૦ ॥

હિંસા, અસત્ય વગેરે દોષોનું મૂળ ધર્મથી રહિત એવા અર્થ અને કામ છે. માણસને (મોક્ષરૂપ) તત્ત્વજ્ઞાન પ્રાપ્ત થવામાં આ બંને (અર્થ-કામ) જ મહા-મુશ્કેલીએ કાપી શકાય એવાં વિવેકો છે. ૩૬૦

અમિત્રદ્રોણે ભૂતાનામર્જયન્ત્સ્ત્વરીઃ શ્રિયઃ ।

વદન્વાનિવ સ્ત્રીધૂતામાપદામેતિ પાત્રતામ્ ॥ ૩૬૧ ॥

પ્રાણીઓના દોહ (પીડન) વડે જે માણસ ચાલી જનારી અસ્થિર સંપત્તિઓ મેળવે છે, તે માણસ બધી નદીઓને ભેગા મળવાનું સ્થાન જેમ સમુદ્ર છે, તેમ બધી આપત્તિઓને ભેગી થવાનું પાત્ર (સ્થાન) બની જાય છે.

યા ગમ્યાઃ સત્સહાયાનાં યાસુ તેદો મયં યતઃ ।

યાસં કિં યત્ત દુઃસ્થાય વિપદામિવ સંપદામ્ ॥ ૩૬૨ ॥

વિપત્તિઓ વખતે જેમ સારા માણસોની સહાયની જરૂર પડે છે, તેમ સંપત્તિઓ વખતે પણ સારા માણસોની સંગત-સોખતની જરૂર રહેલી છે. વિપત્તિઓ વખતે જેમ ખેદ અને લય રહેલા હોય છે તેમ સંપત્તિઓ પ્રાપ્ત કરવામાં અને ભોગવવામાં પણ ખેદ (અને લયનાં કારણો) રહેલ છે, વિપત્તિના કાળમાં જે જે વસ્તુઓ દુઃખકારક થાય છે તેમાંની એક વસ્તુ એવી નથી કે જે સંપત્તિના કાળમાં દુઃખકારક થતી ન હોય. (તો પછી મનુષ્યે સંપત્તિઓના લોભ શા માટે રાખવા નોઈએ અને વિપત્તિઓથી ડરવું શા માટે નોઈએ? નહીં જ.) ૩૬૨

દુરપસદાનનીપુમાન્મૃતેર્વિશ્વાસજન્મનઃ ।

ભોગાન્ભોગાનિવાહેયાનધ્યાસ્યાપત્ર દુર્લભા ॥ ૩૬૩ ॥

વિશ્વાસથી ઉત્પન્ન થતી ધીરજ વડે જેઓ વશ ન કરી શકાય એવા શત્રુઓની વચ્ચે બેસી રહે છે તેમને આપત્તિ આવતાં વાર લાગતી નથી, તેવી જ રીતે જેઓ મુશ્કેલીથી મેળવી શકાય એવા, ઉપ શત્રુઓ જેવા અને સાપની ફાણો જેવા ભોગોની વચ્ચે બેસીને તેમને સેવ્યા કરે છે. તેમને માટે આપત્તિ દુર્લભ નથી. (તેમના ઉપર પણ આપત્તિ આવતાં વાર લાગતી નથી.)

નાન્તરદ્વાઃ શ્રિયો જાતુ પ્રિયૈરાસાં ન મૂયતે ।

આસપ્તાસ્તાસ્વમી મૂઢા વામશીલા હિ જન્તવઃ ॥ ૩૬૪ ॥

લક્ષ્મી અથવા સંપત્તિઓ ‘આ માણસ મારો અંગત (સંગે છે) અથવા નજીકનો છે’ એવું જાણનારી -માનનારી કડી હોતી નથી. વળી એમના કોઈ અમુક માણસો પ્રિય હોય છે એવું પણ હોતું નથી. છતાં આવી (પ્રેમભાવ વિનાની) લક્ષ્મીમાં-સંપત્તિઓમાં જેઓ આસક્ત છે તેઓ મૂખો જ છે. ખરેખર આવા પ્રાણીઓ વિરુદ્ધ આચરણવાળા, વામાચારી અથવા દુરાચારીઓ જ છે. (કારણ કે પોતાના ઉપર પ્રેમ વિનાની સંપત્તિઓ પર પણ તેઓ આસક્તિ-અનુરાગ -મોહ રાખનારા છે.) ૩૬૪

કોડપવાદઃ સ્તુતિપદે યદશીલેપુ ચક્ષ્ણલાઃ ।

સાધુરુદ્ધાનપિ ક્ષુદ્રા વિશ્વિપન્ત્યેવ સંપદઃ ॥ ૩૬૫ ॥

આ સંપત્તિઓ શીલથીનો-દુરાચારીઓ પાસે પણ ચાલી જનારી અને ચંચળ છે. તેમની પ્રશંસા થઈ શકે એવા એક પણ શુભ અપવાદપૂર્ણ તેમનામાં ક્યાં છે? કારણ કે આ સંપત્તિઓ એટલી ક્ષુદ્ર-અધમ છે કે સદાચારી માણસોને પણ તેઓ ફેંકી જ દે છે-ત્યજી દે છે. કૃતદાનન્યદેહેપુ કર્તાં ચ વિધુરં મનઃ ।

અપ્રિયૈરિવ સંયોગો વિપ્રયોગઃ પ્રિયેઃ સદ્ ॥ ૩૬૬ ॥

ને માણસ પોતાના સ્વસ્થકદ મનને (સ્વસ્થી અને સ્વપુત્રાદિનો પ્રેમ છોડીને) અન્ય દેહોમાં લગાડયું છે અને વળી પણ એથી બીજા દેહોમાં તે લગાડશે, તેને માટે સમજ લેવું કે તેણે (વાસ્તવિક રીતે જેમને તે પ્રિય નથી એવા) અપ્રિય જનોની સાથે સંયોગ કર્યો છે અને (વાસ્તવિક રીતે જેમને તે પ્રિય છે એવા) પ્રિયજનોની સાથે વિયોગ કર્યો છે. ૩૬૬
શૂન્યમાકોર્ણતામેતિ તુલ્યં વ્યસનમુત્સયૈઃ ।

વિપ્રલમ્બોઽપિ લાભાય સતિ પ્રિયસમાગમે ॥૩૬૭॥

પ્રિય જનોનો સમાગમ થાય છે ત્યારે અન્યપણુ લાભુ' લાભુ' થઈ જાય છે, દુઃખ પણ ઉત્સવો તુલ્ય બની જાય છે અને પોતાની કળાઈ-છેતરણેલાપણુ' પણ લાભરૂપ બની જાય છે. ૩૬૭

તદા રમ્યાણ્યરમ્યાણિ પ્રિયાઃ શત્રુયં તદાસવઃ ।

સદૈકાકો સવન્ધુઃ સન્નિષ્ટેન રહિતો યદા ॥૩૬૮॥

માણસ બ્યારે પ્રિય જનથી રહિત થાય છે ત્યારે રમણીય પદાર્થો પણ કઠોર લાગે છે, પોતાના પ્રિય પ્રાણુ પણ ત્યારે શત્રુની જેમ-થળની જેમ પીડાકારક બની રહે છે, બંધુ-માધવોની સાથે હોવા છતાં પોતે બાણે એકલવાયો હોય એવું તેને લાગે છે. ૩૬૮

યુક્તઃ પ્રમાદસિ હિતાદપેતઃ પરિતપ્સ્યેત્ ।

યદિ નેષ્ટાત્મનઃ પીઢા મા સહિ સંપદર્જને ॥૩૬૯॥

જો તું લક્ષ્મીથી-સંપત્તિઓથી યુક્ત થાય છે તો પોતાના હિતથી-કલ્યાણથી પ્રમાદી બની જાય છે અને જો સંપત્તિઓથી રોહત હોય છે તોપણુ પરિતાપ-શોકસંતાપ પામે છે. (આમ સંપત્તિઓ બંને રીતે હાનિકારક જ છે. તેથી જો તું પોતાને માટે પીડા ન ઇચ્છતો હોય તો એવી સંપત્તિઓને ભેળી કરવામાં આસક્ત ન થા) ૩૬૯

જન્મિનોઽસ્ય સ્થિતિં વિદ્વાંલક્ષ્મીમિવ ચલાચલામ્ ।

મવાન્મા સ્વ વર્ષિન્યાય્યં ન્યાયાધારા દિ સાધવઃ ॥

હે રાજન, જન્મ લેનાર પ્રાણુની સ્થિતિ પણ લક્ષ્મીની જેમ અસ્થિર છે તે તમે જાણો છો. કેવળ એક ન્યાયનો માર્ગ જ સ્થિર છે, તેથી તમે આ ન્યાયના માર્ગનો નાશ કરશો નહીં; કારણ કે આ જગતમાં સાધુપુરુષો કેવળ ન્યાયના જ આધારે રહેલા છે. ૩૭૦
અવિદ્વાતપ્રવન્ધસ્ય વચો વાચસ્પતેરિવ ।

બ્રજત્યફલતામેવ નયદ્રુહં દ્વેદિતમ્ ॥ ૩૭૧ ॥

શુદ્ધરૂપતિના વચન જેવું અર્થયુક્ત વચન હોય તોપણુ જો તે આજીવનજીવે સંબંધ ભળવા વિના બોલાયું હોય તો ન્યાયનો દોહ કરનારની ક્રિયાઓની

જેમ નિષ્ફળ જ જાય છે. ૩૭૧

કર્માયંતં ફલં પુંસાં બુદ્ધિઃ કર્માનુસારિણી ।

તથાપિ સુધિયા ભાવ્યં સુવિચાર્યં વ કુર્વતા ॥૩૭૨॥

પુરુષોને મળનારું ફળ કર્મને (દેવને) આધીન છે. પુરુષોની બુદ્ધિ પણ કર્મને (દેવને) અનુસરનારી છે. આમ હોવા છતાં પણ ઉત્તમ બુદ્ધિવાળા માણસે સારી રીતે બુદ્ધિપૂર્વક વિચાર કરીને (પોતાનું કર્તવ્ય) કરતા જ રહેવું જોઈએ. ૩૭૨

મનસા ચિન્તિતં કર્મ વચસા ન પ્રકાશયેત્ ।

અન્યલક્ષિતકાર્યસ્યં યતઃ સિદ્ધિર્ન જાયતે ॥૩૭૩॥

મનથી વિચારેલું કાર્ય (પૂરું કર્યું પહેલાં) વાણી-થી પ્રકાશિત ન કરવું; કારણ કે જે કાર્યને (પૂરું થયા પહેલાં) બીજાઓ જાણી જાય છે તે સિદ્ધ થતું નથી અથવા જે માણસ કાર્યને 'કરવાના' લક્ષ્યમાંથી ચૂકીને કાર્યને 'જાહેર કરવાના' લક્ષ્યમાં જોડાય છે, તેનું કામ સિદ્ધ થતું નથી. ૩૭૩

કુદેશં ચ કુટુર્તિં ચ કુમાર્યાં કુનરીં તથા ।

કુદ્રવ્યં ચ કુભોર્યં ચ વર્જયેતુ વિષ્ણુઃ ॥૩૭૪॥

કાલા માણસે ખરાબ દેહ, નકારો ધર્મ, કુટુ નારી, નાની નહી, ખરાબ દ્રવ્ય અને દૂષિત ભોજન છોડી દેવાં જોઈએ. ૩૭૪

અસ્તિ પુરો વરો યસ્ય શ્રુત્યો માર્યાં તથૈવ ચ ।

અભાવે સતિ સંતોપઃ સ્વર્ગથોઽસૌ મહીતલે ॥૩૭૫॥

જેને પુત્ર, સેવક અને ઓ વશમાં હોય અથવા તે બધાં ન હોય તો તે સ્થિતિમા પણ જેને સંતોષ હોય; તે માણસ પૃથ્વી પર રહેવા છતાં સ્વર્ગમાં રહેલો છે.

માતા યસ્ય ગૃહે નાસ્તિ માર્યાં પ્તાપ્રિયવાદિની ।

અરણ્યં તેન ગન્તવ્યં યથારણ્યં તથા ગૃહમ્ ॥૩૭૬॥

જેના ધરમાં માતા ન હોય અને ઓ કડવાં વેણુ બોલનારી હોય, તે માણસે જંગલમાં જતા રહેવું; કારણ કે તેને માટે જેવું અરણ્ય છે તેવું જ ધર છે. ૩૭૬

કોકિલાનાં સ્વરો રૂપં નારીરૂપં પતિવ્રતમ્ ।

વિદ્યા રૂપં કુતુહાણાં ક્ષમા રૂપં તપસ્વિનામ્ ॥૩૭૭॥

કાચલતું રૂપ તેનો સ્વર છે. નારીનું રૂપ તેનું પ્રતિ-વત્તાપણું છે, કુરુષોનું રૂપ તેમની વિદ્યા છે અને તપસ્વી-ઓનું રૂપ તેમનામાં રહેલી ક્ષમા (સદનશીલતા) છે.

અવિદ્યં જીવનં શૂન્યં દિશ્શન્યા પેદ્યાન્યથા ।

પુત્રહીનં ગૃહં શૂન્યં સર્વશ્ચન્યા દરિદ્રતા ॥ ૩૭૮ ॥

વિદ્યા વિનાનું જીવન અન્ય છે, બંધુ-માધવો ન હોય તો તેની દિશાઓ અન્ય છે, પુત્રહીનનું ઘર અન્ય

છે અને દરિદ્રતા તો બધી રીતે (વિદ્યા, બુદ્ધિ, પુત્રો વગેરે હોવા છતાં પણ) શૂન્યરૂપ છે. ૩૭૮

અદાતા વંશદોષેણ કર્મદોષાદરિદ્રતા ।

અન્માદો માતૃદોષેણ પિતૃદોષેણ મૂર્તતા ॥૩૭૯॥

માણસ દાન કરનારો નથી હોતો (કુષળ હોય છે) તે વંશના (કુળપરંપરાના) દોષને લીધે હોય છે, તેનામાં દરિદ્રતા હોય છે તે એના કર્મનાં (નસીબના અથવા એનાં પૂર્વનાં કે વર્તમાન કર્મોનાં) દોષને લીધે હોય છે. માણસમાં ઉન્નતતા હોય છે તે (માટે ભાગે) એની માતાના દોષને લીધે હોય છે અને મૂર્ખતા હોય છે તે પિતાના દોષને લીધે હોય છે. ૩૭૯

અતિવૃદ્ધે હતા લક્ષ્મ અતિમાને ચ કૌરવાઃ ।

અતિદાને બલિર્વદ્ધઃ સર્વમત્યન્તગર્હિતમ્ ॥ ૩૮૦ ॥

વધારે પડતા (રાવણના) ગર્વને લીધે લંકા નાશ પામી. વધારે પડતા અભિમાનને લીધે કોરવો નાશ પામ્યા, વધારે પડતા દાનને લીધે બલિરાજ બંધનમાં પડ્યો. માટે વધારે પડતી દરેક વસ્તુ નિંદ્ય છે. ૩૮૦

વચ્ચદીનસ્ત્વલંકારો ધૃતહીનં ચ મોજનમ્ ।

સ્તનહીના ચ યા નારી વિચાદીનં ચ પ્રિન્નનમ્ ॥૩૮૧॥

વજ્ર વિનાના પહેરવામાં આવેલા કેવળ અલંકારો (ધોરણા), ઘી વિનાનું ભોજન, સ્તન વિનાની નારી અને વિદ્યા વિનાનું જીવન-આ બધાં શોભતા નથી.

પુત્રપ્રયોજના દારાઃ પુત્રઃ વિષ્ણુપ્રયોજનઃ ।

હિતપ્રયોજનં મિત્રં ધનં સર્વપ્રયોજનમ્ ॥ ૩૮૨ ॥

પુત્રનો લાભ થાય, તે માટે ઈચ્છા છે; પિતૃઓને પિંડદાન આપે, તે માટે પુત્ર છે; આપણા હિત અને લાભનો વિચાર કરે, તે માટે મિત્ર છે અને બધા પ્રકારના પ્રયોજન સધાય તે માટે ધન છે. ૩૮૨

દુર્લભં સંસ્કૃતં વાક્યં દુર્લભઃ ક્ષેમઃ સુસુતઃ ।

દુર્લભા સદશી માર્યા દુર્લભઃ સ્વજનપ્રિયઃ ॥૩૮૩॥

સંસ્કારયુક્ત વાક્ય દુર્લભ છે, કલાણુ કરનાર પુત્ર દુર્લભ છે, સમાન સ્વભાવની સ્ત્રી દુર્લભ છે અને પ્રિય સ્વજન દુર્લભ છે. ૩૮૩

અશોચ્યો નિર્ધનઃ પ્રાણોડોચ્યઃ પણ્ડિતયાન્ધવઃ ।

અશોચ્યા વિધવા નારી પુત્રપૌત્રપ્રતિષ્ઠિતા ॥૩૮૪॥

નિર્ધન હોય છતાં ગંની હોય તે માણસ શોચનીય નથી; યુદ્ધિશાળી વિદ્વાન માણસોને જેણે પોતાના બંધુ બનાવ્યા છે, તે શોચનીય નથી તથા સારા પુત્રો અને પોત્રોથી પ્રતિષ્ઠા પામેલી નારી વિધવા હોય તો પણ શોક કરવા યોગ્ય નથી. ૩૮૪

અવિચઃ પુરુષઃ શોચ્યઃ શોચ્યં મૈથુનમપ્રજમ્ ।

નિરાહારાઃ પ્રજાઃ શોચ્યાઃ શોચ્યં રાજ્યમરાજકમ્ ॥

વિદ્યા વિનાનો પુરુષ શોક કરવા યોગ્ય છે. જેનાથી પ્રજોત્પત્તિ ન થાય તેવું મૈથુન શોચનીય છે, સમૃદ્ધિ વિનાની-બુધ્ધિરૂપ વેડતી પ્રજા શોક કરવા યોગ્ય છે અને જેમાં અરાજકતા-અધિર ચાલતું હોય તેવું રાજ્ય શોક કરવા યોગ્ય છે. ૩૮૫

કુલીનૈઃ સહ સંપર્કં પણ્ડિતૈઃ સહ મિત્રતામ્ ।

જ્ઞાતિમિશ્ર સમં મેલં કુર્વાણો ન વિનશ્યતિ ॥૩૮૬॥

કુલીનોની સાથે સંપર્ક, યુદ્ધિશાળી વિક્રાનોની સાથે મિત્રતા અને જ્ઞાતિઓ સાથે સુમેળ કરનારો માણસ નાશ પામતો નથી. ૩૮૬

કષ્ટા ધૃતિઃ પરાધીના કષ્ટો વાસો નિરાપ્રયઃ ।

નિર્ધનો વ્યવસાયશ્ચ સર્વકષ્ટા દરિદ્રતા ॥ ૩૮૭ ॥

ધૃતિ (જીવનનિર્વાહનું સાધન) પારકાને આધીન હોય તે કષ્ટકારક છે, આશ્રય વિનાનો નિવાસ કષ્ટકારક છે, ધન પ્રાપ્ત ન થતું હોય તેવો ધંધો કષ્ટકારક છે અને દરિદ્રતા (નિર્ધન અવસ્થા) સર્વ પ્રકારે કષ્ટકારક છે.

તસ્કરસ્ય કુત્રો ધર્મો દુર્જનસ્ય કુતઃ ક્ષમા ।

વેશ્યાનાં ચ કુતઃ સ્નેહઃ કુતઃ સત્યં ચ કામિનામ્ ॥

ચોરને ધર્મ ક્યાથી હોય ? દુર્જનને ક્ષમા ક્યાથી હોય ? વેશ્યાઓમાં સાચો સ્નેહ ક્યાથી હોય ? અને કામીઓમાં સત્ય ક્યાથી હોય ? ૩૮૮

પ્રેપિતૃસ્ય કુતો માનં કોપનસ્ય કુતઃ સુપ્તમ્ ।

સ્ત્રીણાં વૃતઃ સતીત્વં ચ કુતો મિત્રો સ્પલસ્ય ચ ॥૩૮૯

જે માણસને (નોકર તરીકે) મોકલવામાં આવ્યો હોય, તેને માન ક્યાથી હોય ? ડાપ કરનારને સુખ ક્યાથી હોય ? (અધમ) સ્ત્રીઓમાં સતીત્વ ક્યાથી હોય ? અને કપટી માણસને મિત્ર ક્યાથી હોય ? ૩૮૯

દુર્બલસ્ય વલં રાજા બાલાનાં રોદનં બલમ્ ।

બલં મૂર્ખસ્ય મૌનિત્વં ચૌરાણામનૃતં બલમ્ ॥૩૯૦॥

નળના માણસોનું બળ રાજા છે, બાળકોનું બળ રોદન છે. મૂર્ખ માણસનું બળ મૌન છે અને ચોરોનું બળ ભૂંડ છે. ૩૯૦

યો ધ્રુવાણિ પરિત્યજ્ય અધુવં પરિપેવતે ।

ધ્રુવાણિ તસ્ય નશ્યન્તિ અધુવં નષ્ટમેવ ચ ॥ ૩૯૧ ॥

જે માણસ સ્થિરને છોડી અસ્થિરને સેવે છે, તેનાં સ્થિર નાશ પામે છે અને અસ્થિર તો નાશ પામનારું જ છે. અથવા જે માણસ નિશ્ચિત લાભોને (અથવા નિશ્ચિત લાભવાળાં કાર્યોને) છોડીને અનિશ્ચિત લાભોને

(અથવા અનિશ્ચિત લાભવાળાં કાર્યોને) સેવે છે, તેના નિશ્ચિત લાભો (નિશ્ચિત લાભવાળાં કાર્યો) નાશ પામે છે અને અનિશ્ચિત લાભો (અનિશ્ચિત ફળો-અનિશ્ચિત ફળવાળાં કાર્યો) તેો નાશ પામનારાં જ છે. ૩૯૧
શુષ્ક માંસં સ્ત્રિયો વૃદ્ધા વાલકાસ્તરુણં દધિ ।

પ્રમાતે મૈથુનં નિદ્રા સયઃ પ્રાણહરાણિ પટ્ ॥૩૯૨॥
સુકાઈ ગયેલું માંસ, વૃદ્ધ વયની સ્ત્રીઓ, કન્યા રાશિનો સૂડ, તરતલું મેળવેલું દુધી તેમ જ સવારે મૈથુન અને નિદ્રા-એ છ વસ્તુઓ થોડા જ વખતમાં (અકાળે) પ્રાણ હરનારી છે. ૩૯૨

સયોમાંસં નવાન્નં ચ વાલ્ય સ્ત્રી ક્ષીરમોજનમ્ ।
વૃતમુષ્ણોદકં ચૈવ સયઃ પ્રાણકરાણિ પટ્ ॥૩૯૩॥
તાલું માંસ, નવું અન્ન, યુવાન સ્ત્રી, દૂધનું ભોજન ઘી અને સ્નાન માટે ઉષ્ણ જલ-એ છ સ્ત્રીને (સેવન કરવાથી) તરત જ પ્રાણ (શક્તિ) આપે છે. ૩૯૩
સિંહાદેકં વકાદેકં પટ્ શુનગ્રીણિ ગર્દભાત્ ।

વાયસાત્પચ્ચ શિક્ષેષ ચત્વારિ કુક્કુદાદપિ ॥૩૯૪॥
સિંહ પાસેથી એક, બગલા પાસેથી એક, હૃતરા પાસેથી ૭ અને ગધેડા પાસેથી ત્રણ, કૂકડા પાસેથી ચાર અને કાગડા પાસેથી પાંચ શુભો શીખી લેવા.
પ્રમૂતમલ્પકાર્યં વા ચો નરઃ કર્તુમિચ્છતિ ।

સર્વાસ્ત્રમેળ તત્કુર્યાંસિંહાદેકં પ્રકીર્તિતમ્ ॥૩૯૫॥
સિંહ શિકાર શોધવા નીકળે, તે શિકાર લઈને જ આવે; એમ માણસ નાટું કે મોટું એ તે કાર્ય કરવા માગતો હોય તો તેનો બધી બાજુથી વિચાર કરીને પૂરી શક્તિથી આરંભ કરી દેવો. આ એક શુભ સિંહ પાસેથી શીખવાનો કહેલો છે. ૩૯૫
સર્વેન્દ્રિયાણિ સંયમ્ય વકવત્પતિતો જનઃ ।

કાલદેશેપવન્નાનિ સર્વકાર્યાણિ સાધયેત્ ॥૩૯૬॥
બગલા શાત થઈને બધી ઈર્દશો કાબજાં લઈને પછો રહે છે. એ રીતે માણસે દેશ અને કાળથી પ્રાપ્ત થયેલાં બધાં કાર્યોને સિદ્ધ કરી લેવાં નોઈએ. આ એક શુભ બગલા પાસેથી શીખવાનો કહેલો છે. ૩૯૬
યજ્ઞારી સ્વલ્પસંતુષ્ટઃ સુનિદ્રઃ શીઘ્રચેતનઃ ।

પ્રમુમત્કચ શૂરશ્ચ જ્ઞાતવ્યાઃ પટ્ શુનો ગુણાઃ ॥૩૯૭॥
હૃતરાના ૭ શુભઃ ધનુઃ ખાનારો, થોડાથી રાજ રહેનારો, ગાંઠ ઊંધનારો અને તરત ભગી જનારો, પોતાના સ્વામીનો લક્ષ અને ચરતીરઃ આ હૃતરાના ૭ શુભો બાજુવા. ૩૯૭
અવિશ્રામં વહેદ્ધારં દીવોર્ણં ચ ન વિન્દતિ ।

સસંતોષસ્તથા નિત્યં ત્રીણિ શિક્ષેત ગર્દભાત્ ॥૩૯૮॥
સુ. ૧૮

કોઈ પણ જગ્યાએ થાક લીધા વિના ભારને વહન કરે, ટાંઠ અને તડકા બાજુ નહિ અને નિત્ય સંતોષવાળો-આ ત્રણ શુભો ગધેડા પાસેથી શીખવા. ૩૯૮
ગૃહમૈથુનવાપ્ત્યં ચ કાલે ચાલયસંપ્રદમ્ ।

અપ્રમાદમનાલસં પચ્ચ શિક્ષેત વાયસાત્ ॥૩૯૯॥
કાગડાના પાંચ શુભઃ છપી રીતે મૈથુન, વૃજતા, સમય આવે ત્યારે ધર બાંધવું, અપ્રમાદ અને આળસ-રહિતપણું-આ પાંચ શુભો કાગડા પાસેથી શીખવા.
યુદ્ધં ચ પ્રાતરત્યાનં મોજનં સહ વન્યુભિઃ ।

સ્ત્રીયમાપદ્વત્તં રક્ષેતુઃ શિક્ષેત કુક્કુદાત્ ॥૪૦૦॥
લડવામાં હોશિયાર, સવારે વહેલા ઊડી જવું, કુટુંબીજનો સાથે ભોજન અને આપત્તિ આવી પડતાં સ્ત્રીનું રક્ષણ-આ ચાર શુભો કૂકડા પાસેથી શીખવા.
કોડતિમારઃ સમર્થાનાં કિં દૂરં દ્યવસાયિનામ્ ।

કો વિદેશઃ સચિદાનાં કઃ પરઃ પ્રિયવાદિનામ્ ॥૪૦૧॥
સમર્થ માણસો માટે અતિ ભારે એવું શું છે ? નિશ્વસપૂર્વક ઉદ્ધમ કરનારાઓ માટે-આગળ વધનારાઓ માટે દૂર કે કુબાંધ એવું શું છે ? વિવિધ વિદ્યાઓ પ્રાપ્ત કરેલી હોય તેમને માટે કયો દેશ વિદેશ છે ? અને પ્રિય બોલનારાઓ માટે શત્રુ કે વિરોધી કાણુ છે ? ૪૦૧
આપદાં કથિતઃ પત્ન્યા દ્વિન્દ્રિયાણામસંયમઃ ।

તજ્યઃ સંપદાં માર્ગોં યેનેષ્ટં તેન ગમ્યતામ્ ॥૪૦૨॥
ઈન્દ્રિયોના અસંયમને આપત્તિઓનો માર્ગ કહેલો છે અને ઈન્દ્રિયોના જપને સંપત્તિઓનો માર્ગ કહેલો છે. જે માર્ગે જવાની ઇચ્છા હોય, તે માર્ગે જાઓ.
ન ચ વિશ્વાસમો વન્યુને ચ વ્યાપિસમો રિપુઃ ।

ન ચાપત્સયમઃ સ્નેહો ન ચ દૈવાત્પરં લભ્ ॥૪૦૩॥
વિદ્યા જેવો કોઈ બંધુ નથી, રોગ જેવો કોઈ શત્રુ નથી, સંતાન દુસ્થ કોઈ સ્નેહ નથી અને દૈવથી અધિક કોઈ બળ નથી. ૪૦૩

સમુદ્રાવરણા ભૂમિઃ પ્રાકારવરણં ગૃહમ્ ।
નરેન્દ્રાવરણા દેશાશ્ચરિત્રાવરણાઃ સ્ત્રિયઃ ॥ ૪૦૪ ॥
ભૂમિનું ઢાંકણ સમુદ્રો છે, ધરનું ઢાંકણ કોટ છે, દેશનું ઢાંકણ રાજા છે અને સ્ત્રીઓનું ઢાંકણ તેમનું ચારિત્ર્ય છે. ૪૦૪

વૃતકુમ્ભસમા નારી તત્તાગ્નારસમઃ પુમાન્ ॥
તસ્માદ્ધૃત્ત્વં ચ વર્ધિ ચ નૈકત્ર સ્થાપયેદ્યુષઃ ॥૪૦૫॥
નારી ઘીથી ભરેલા ઘડા જેવી છે અને પુરુષ તપેલા સળગતા અગારા જેવો છે; માટે ડાઘા માણસે ઘી અને અગ્નિને એક જગ્યાએ સાથે રાખવાં નહિ. ૪૦૫

આહારો દિગુણઃ સ્ત્રીણાં બુદ્ધિતાસાં ચતુર્ગુણા ।

પદ્મગુણો વ્યવસાયશ્ચ કામશ્ચાદ્યગુણઃ સ્મૃતઃ ॥૪૦૬॥

પુરુષ કરતાં સ્ત્રીઓ આહાર જમણો, બુદ્ધિ ચાર-
અળી, પરિશ્રમ છગણો અને કામ આગણો કહેલો છે.
જીર્ણમન્નં પ્રશંસીયાદ્ધાર્યાં ચ ગતયૌવનામ્ ।

રણાત્પ્રત્યાગતં શૂરં સસ્યં ચ ગૃહમાગતમ્ ॥૪૦૭॥

અન્નની પ્રશંસા તે પયોગયા પછી કરવી, સ્ત્રીની
પ્રશંસા તેના યૌવનકાળ (શુદ્ધ ચારિત્ર્યથી) પસાર
થઈ ગયા પછી કરવી, ઘરથીરની પ્રશંસા તે લગાઈમાંથી
(વિજય મેળવીને) પાછો આવે તે પછી કરવી અને
બેનરમાં પાંડેશા અનાજની પ્રશંસા તે સારી રીતે ઘરમાં
આવી ભવ્ય તે પછી કરવી. ૪૦૭

અસંતુષ્ટા દ્વિજા નષ્ટાઃ સંતુષ્ટાશ્ચ મહીમુજઃ ।

સહજા ગણિકા નષ્ટા નિર્લેજાશ્ચ કુલસિયઃ ॥૪૦૮॥

અસંતોષવાળા બ્રાહ્મણોને નાશ પામેલા સમજવા.
સંતોષવાળા (વિશેષ સમૃદ્ધિ માટે-પ્રભની આળાદી
માટે પ્રયત્ન ન કરનારા) રાજાઓને નાશ પામેલા
સમજવા, લજ્જાપ્રકાશ રહેવાને લીધે (માઠક ન મેળવી
શકનારા) ગણિકાઓને નાશ પામેલી સમજવી અને
લજ્જા છોડીને વર્તનારી કુળવાન સ્ત્રીઓને નાશ
પામેલી સમજવી. ૪૦૮

લવંશપતિતો રાજા મૂલ્યવુદ્ધય પઠિતઃ ।

જ્ઞાનેન ધનં પ્રાપ્તં છુજ્જમ્ન્યતે જગત્ ॥૪૦૯॥

નીચ વંશમાં જન્મેલો રાજા હોય, મૂળથી પુત્ર
પંડિત બન્યો હોય અને નિર્ધનને ધન અર્જી હોય,
તેઓ (અતિ અભિમાની થઈ જવાને લીધે) જગતને
તાણપલા જેવું ગણે છે. ૪૦૯

પુસ્તકસ્થા તુ ચા વિદ્યા પરહસ્તગતં ધનમ્ ।

કાર્યકાલે સમુત્પન્ને ન સા વિદ્યા ન તદ્ધનમ્ ॥૪૧૦॥

જે વિદ્યા પુસ્તકમાં રહેલી હોય અને જે ધન
પારકાના હાથે પડેલું હોય; તે બંનેનો ઉપયોગ કર-
વાનો ખરેખર કાળ આવી પહેલે ત્યારે તે વિદ્યા પણ
કામ લાગતી નથી અને તે ધન પણ કામ લાગતું નથી.
પાદપાનાં મયં વાતાત્પદ્માનાં સિશિરાદ્ધયમ્ ।

પર્વતાનાં મયં વચ્ચાસ્થાપ્નાં દુર્જનાદ્ધયમ્ ॥૪૧૧॥

વૃક્ષોને પવનથી ભય હોય છે, કમલોને સિંચાણના
દિપથી ભય હોય છે, પર્વતોને વજ્રથી ભય હોય છે
અને સમજીને દુર્જનથી ભય હોય છે. ૪૧૧

ત્વય ક્ષેત્રં નદીતીરે ભાર્યો વાપિ પરપ્રિયા ।

પુત્રય વિનયો નાસ્તિ મૃત્યુરેવ ન સંશયઃ ॥૪૧૨॥

જેનું રહેણાં અને ખેતર નદીના કિનારાની ઉપર
છે, પત્ની-ખીમની પ્રત્યે પ્રેમવાળો છે અને પુત્ર વિનય
વિનાનો છે, તેની આ સ્થિતિ ખરેખર મૃત્યુ વૃથા જ છે.
અસંભવ્યં જ વક્તવ્યં પ્રત્યક્ષમપિ દૃશ્યતે ।

શિલા તરતિ પાર્ણવ્યં ગીતં ગાયતિ વાનરઃ ॥૪૧૩॥

જે વસ્તુ જનની અસંભવિત છે, તે નજરેનજર
નેવામાં આવે તોપણ કહેવો નહીં. જેમ કે પથ્થર પાણી
ઉપર તરે છે, વાનર ગીત ગાય છે, (કારણ કે આવી
ઘટનામાં કોઈ ભૂલું જ કારણ હોય છે.) ૪૧૩

સુમિશ્રં કૃષકે નિત્યં નિત્યં સુલમરોગિણિ ।

માર્યા મર્તુઃ પ્રિયા યસ્ય તસ્ય નિત્યોત્સવં ગૃહમ્ ॥૪૧૪॥

ખેતી કરનારને નિત્ય સુકળ હોય છે. નીરોગીને
નિત્ય સુખ હોય છે અને જેની પત્ની પતિને પ્રિય
હોય છે, તેનું ઘર નિત્ય ઉત્સવરૂપ હોય છે. ૪૧૪

દેહ્યા સ્યાત્કાર્યનાશાય શુદ્ધિનાશાય નિર્ધનમ્ ।

યાચના માનનાશાય કુલનાશાય ભોજનમ્ ॥૪૧૫॥

વધારે પડતી કદામરૂઢી કાર્યોનો નાશ કરનારી
થાય છે, નાશ પામેલું ધન (અથવા નિર્ધનતા) શુદ્ધિનો
નાશ કરનારું થાય છે, યાચના માનનો નાશ કરનારી
થાય છે અને વધારે પડતા જમણવારો તે તે કુળો
અથવા સાતિઓનો નાશ કરનારા થાય છે. ૪૧૫

પ્રથમે નાર્જિતા વિદ્યા દ્વિતીયે નાર્જિતં ધનમ્ ।

તૃતીયે નાર્જિતં પુણ્યં ચતુર્થે ક્ષિં કરિષ્યતિ ॥૪૧૬॥

પહેલી અવસ્થામાં વિદ્યા ન મેળવી, બીજી અવસ્થામાં
ધન ન મેળવ્યું અને ત્રીજી અવસ્થામાં પુણ્ય ન મેળવ્યું તે
ચોથી (મૃત્યુકાળની) અવસ્થામાં શું કરી શકવાનો છે ?
નદીકૂલે જ એ વૃક્ષાઃ પરહસ્તગતં ધનમ્ ।

કાર્યે જીવોચરં યત્સ્યાત્સર્વં તદ્વિપ્લવં ભવત્ ॥૪૧૭॥

નદીના કિનારાની લગભગ રહેલાં વૃક્ષો, અન્યના
હાથમાં ગયેલું ધન અને સ્ત્રીની નજરે ચડેલું કાર્ય-આ
બધું નિષ્ફળ થનારું હોય છે. ૪૧૭

કુપોદકં વટચ્છાયા ઇયામા સ્ત્રી ચેષ્ટકાલયમ્ ।

શીતકાલે ભવેદુર્ણ્યં શ્રીમ્મકાલે ચ શીતલમ્ ॥૪૧૮॥

કૂવાનું જળ, વડાની છાયા, તરુણ સ્ત્રી અને
ઘીસથી બનાવેલું ઘર-આ બધાં કંઠીના વખતમાં ગરમ
રહે છે અને ગરમીના વખતમાં શીતળ રહે છે. ૪૧૮

વિપં ચક્રકમળં રાત્રૌ વિપં રાત્રોઽનુકૂલતા ।

વિપં વિયોગ્યન્યદ્દો વિપં વ્યાધિરવીક્ષિતઃ ॥૪૧૯॥

રાત્રે ખૂબ રખણું તે વિપત્તિ છે, રાત્રીની વધારે
પડતી અનુકૂળતા એ વિપત્તિ છે, ખીમની પ્રત્યે દૃષ્ટ

(પ્રેમ)વાળા સ્ત્રીઓ વિષતુલ્ય છે અને ઉપેક્ષા કરાયેલાં રોગ વિષતુલ્ય છે. ૪૨૯

દુરષ્ટીતા વિપં વિદ્યા અજીર્ણં મોજતં વિપમ્ ।

વિપં મોષી દરિદ્રસ્ય વૃદ્ધસ્ય તરુણી વિપમ્ ॥૪૨૦॥

દુષ્ટોએ ભણેલી ઉત્તમ વિદ્યા પણ વિષતુલ્ય (પરિ-
શ્રામવાળા અને) છે. અગાઉનું ખાધેલું પરચું ન હોય
અને ભોજન કરાય તે વિષતુલ્ય છે. હલકા માણસની વાત-
ચીત વિષતુલ્ય છે અને વૃદ્ધને તરુણ સ્ત્રી વિષતુલ્ય છે.

પ્રદોષે નિહતાઃ પત્ન્યાઃ પતિતા નિહતાઃ સ્ત્રિયઃ ।

અલ્પવીજં હતં શ્વેતં મૃત્યુદોષાદ્ધતઃ પ્રમુઃ ॥૪૨૧॥

વધારે દોષ ઉત્પન્ન થવાથી માર્ગ-પથ (સંપ્રદાય)
નાશ પામેલો સમજવો. અથવા અધારું થયા પછી રસ્તો
નાશ પામેલો સમજવો. પતિત થયેલી સ્ત્રીઓ નાશ
પામેલી સમજવી. જેમાં થોડું અનાજ પાકતું હોય (કસ
વિનાની ભૂખિવાળું) એવું ખેતર નાશ પામેલું સમજવું અને
નોકરચાકરોના દોષથી માલિકને નાશ પામેલો સમજવો.

હતમશ્રોત્રિયં શ્રાદ્ધં હતો યત્તસ્ત્વદક્ષિણઃ ।

હતા રૂપવતી ઘન્યયા હતં સૈન્યમનાયકમ્ ॥૪૨૨॥

વિદ્વાન સપુરુષ વિનાનું શ્રાદ્ધ (શ્રદ્ધાથી અપાતું
ભોજન, દાન વગેરે) નાશ પામેલું સમજવું. દક્ષિણ
(દ્રવ્યદાન) વિનાનો યત્ર (પરોપકાર) નાશ પામેલો
સમજવો. રૂપવતી હોય છતાં વધ્યા હોય તેવી સ્ત્રીને
નાશ પામેલી (નિષ્કર્ણ રૂપવાળી) સમજવી અને નાયક
વિનાના સૈન્યને નાશ પામેલું સમજવું. ૪૨૨

કિં કરિષ્યન્તિ વકારઃ શ્રોતા યત્ર ન વિચતે ।

નમ્રક્ષણકે દેશે રજકઃ કિં કરિષ્યતિ ॥ ૪૨૩ ॥

જ્યાં કોઈ શ્રોતા (સામળનાર) ન હોય, ત્યાં
વક્તાઓ શું કરવાના છે? નમ્ર નિષ્ક્રિયાના દેશમાં
ધોખી શું કરવાના છે? ૪૨૩

અજરામરવત્પ્રજો વિદ્યામયં ચ ચિન્તયેત્ ।

ગૃહીત ઇવ કેશેષુ મૃત્યુના ધર્મમાચરેત્ ॥ ૪૨૪ ॥

ઘડા માથુસ પોતે અજર અને અમર (ધણે
અને મૃત્યુ વિનાનો) રહેવાનો હોય એ રીતે વિદ્યા
અને સંપત્તિ પ્રાપ્ત કરવા માટે વિચારતા રહેવું નેહંએ
અને મૃત્યુએ આવીને બાંહેધર અત્યારે જ પોતાને લઈ જવા
માટે કેશ પકડ્યા હોય એ રીતે (હાલેશુનો ઉપયોગ કરી
લઈને) ધર્મનું-સત્કર્મનું આચરણ કરતા રહેવું નેહંએ.

ધાયુઃ કર્મં ચ વિત્તં ચ વિદ્યા નિધનમેવ ચ ।

પદ્મતાન્યપિ સ્પૃગ્યન્તે ગર્ભસ્થરિય દૈહિનઃ ॥૪૨૫॥

અયુધ, કર્મ (નોકરી-ધંધો), દ્રવ્ય, વિદ્યા અને

મૃત્યુ-આ પાંચ વસ્તુઓ દેહધારી પ્રાણીને ગર્ભમાંથી જ
નક્કી થઈને મળા હોય છે. ૪૨૫

યદમાવિ ન તદ્વાવિ માવિ ચેન્ન તદન્યથા ।

ઇતિ ચિન્તાવિપ્રોડયમગદઃ કિં ન પીયતે ॥૪૨૬॥

“જે થવાનું નથી તે નથી જ થવાનું” અને જે થવાનું
છે તેમાં કશો જ ફેરફાર નથી થવાનો; આ પ્રમાણેનું ઓષધ
ચિંતારૂપ વિષથી હણાયેલા માણસ કેમ નથી પીતો?

નાદ્રવ્યે નિહતા કાચિક્રિયા ફલવતી મતેત્ ।

ન વ્યાપારશતેનાપિ શુકવત્પાઠ્યતે વકઃ ॥૪૨૭॥

જેમ સેંકડો પ્રવરનોથી પણ બગલાને પોષટની જેમ
ખેલતો કરી શકાય નહીં, તેમ જ્યાં દ્રવ્યનો અભાવ હોય
ત્યાં યોજવામાં આવેલી ઘોષ્ટ પણ ક્રિયા ફળવતી થાય નહીં.
શોકસ્થાનસહસ્રાણિ મયસ્થાનશતાનિ ચ ।

દિવસે દિવસે મૂદમાવિશન્તિ ન પળિહતમ્ ॥૪૨૮॥

શોકમાં હળેરા કારણો અને લયનાં સેંકડો કારણો
પ્રતિદિન મૂર્ખમાં પ્રવેશ કરે છે, બુદ્ધિશાળીમાં નહીં.
અત્યાયોત્થાય યોદ્ધવ્યં મહદ્ભયમુપરિચિતમ્ ।

મરણઘ્યાધિશોકાનાં કિમચ નિપતિષ્યતિ ॥૪૨૯॥

મરણ, વ્યાધિ અને શોકના મોટા ભયો આ સંસાર-
માં માણસથી કાંઈ દૂર નથી. એથી માણસે દરરોજ
ભીડીને, વારંવાર ભ્રમત રહીને વિચારી લેવું નેહંએ કે
આ ભયોમાંથી આને શું આવી પડશે. (અને તેના
સામના માટે, તેના આઘાત ઝીલવા માટે અથવા તેના
નિવારણ માટે પડેલેથી તૈયાર રહેવું નેહંએ.) ૪૨૯

અનિશ્ચયિલાભેડપિ ન ગતિર્જાયતે શુભા ।

યત્રાસ્તે વિપસંરગાંડગ્નતે તદપિ મૃત્યુવે ॥૪૩૦॥

અનિશ્ચ સાધનથી અથવા ખરાબ માર્ગથી છૂટ
(છછેલી) વસ્તુનો લાભ થાય તોપણ પરિશ્રામ શુભ
આવતું નથી. બધા વિપનો સંસાર હોય (ભેળું વિષ
ભણેલું હોય) તે અમૃત પણ મૃત્યુ કરનાર જ થાય છે.

ન-સંશયમનારહ નરો મદ્ભાગિ પદ્યતિ ।

સંશયં પુનરાવશ્યં યદિ જીવતિ પદ્યતિ ॥૪૩૧॥

સંશય ઉપર સવાર થયા વિના અર્થાત્ ભોખમ
ખેજમ વિના માથુસ અર્થાત્ સંપત્તિઓને નેહં (મેઘની)
શક્તો નથી, (અર્થાત્ અર્થોદ્ધ સંપત્તિઓ મેઘવદી
હોય તેણે ભોખમ ભરેલા માર્ગો અપનાવવા જ પડે છે.
મરજવાઓ દરિયાનો ઊંડા પાણીમાં ફેંચી માર્યા સ્ત્રિ-
મોતી નેહં શકતા નથી.) પણ સંશય દૂર કરે
થવાથી (ભોખમ ખેજમથી) એને અર્થદાન કરે છે
જ એવું નથી. (કારણ કે કર્મને કાપીફાલે નેહં

કદાચન-કળ ઉપર અધિકાર તો દેવનો જ-ઈશ્વરેચ્છાનો જ હોય છે. દેવ જૈવાજ પદ્મમ-દેવની ઇચ્છાએ જ-ઈશ્વરેચ્છાએ જ કર્મ કરનારને કળ મળે છે, તે સિવાય નહીં.) એથી સંશય ઉપર સવાર થયા પછી પણ (જોખમ ખેડ્યા પછી પણ) જો તે માણસ જીવતો રહે છે, તેમાંથી કુશળક્ષેમ પસાર થાય છે (વચ્ચે હિંમત ઠારી જતો નથી, તેનો વિશ્વાસ નાશ પામતો નથી, કામ પૂરું પાડે છે.) તો જ એ (દેવેચ્છાએ) અલોપ પદાર્થોને જોવા (ભોગવવા) પામે છે. ૪૩૧

ગતાનુગતિકો લોકઃ કુટ્ટિનીમુપદેશિનીમ્ ।

પ્રમાણયતિ નો ધર્મે યથા ગોદ્રમપિ દિગ્મ ॥૪૩૨॥

માણસો ગતાનુગતિક (અર્થાત્ ગારિયા પ્રવાહ જેવા દેખાદેખી ચાલનારા) છે. ધર્મનો (યથાર્થ કર્તવ્યનો) ઉપદેશ આપનારી વસ્થાને તેઓ નેટલી માન્ય નથી કરતા, પ્રમાણ્યૂત નથી ગણતા, તેટલો આપતો ઠણુનારો હોય તો પણ આજીવન માન્ય કરે છે-પ્રમાણ્યૂત ગણે છે. શ્રાણા યથાત્મનોડમીષ્ટા મૂતાનામપિ તે તથા ।

આત્મૌપચ્યેન મૂતેપુ દયાં કુર્વન્તિ સાધવઃ ॥૪૩૪॥

માણસને જેવા પોતાના પ્રાણ વઢાલા હોય છે, તેવા જ દરેક પ્રાણીઓને પોતાના પ્રાણ વઢાલા હોય છે. આથી સત્પુરુષો સર્વ પ્રાણીઓને પોતાના જ જેવાં ગણીને પોતાના ઉપર હોય છે તેવી જ સાગણી-દયા તેમના પર કરે છે. ૪૩૩

પ્રત્યાલ્ચાને ચ દાને ચ સુલ્લુઃલે પ્રિયાપ્રિયે ।

આત્મૌપચ્યેન પુરુષઃ પ્રમાણમધિગચ્છતિ ॥૪૩૪॥

કોઈનું ખંડન કરવામાં (અથવા કોઈની સાથે વાતચીત કરવામાં), કોઈને આપવામાં, કોઈને સુખ થશે કે દુઃખ તે જેવામાં, કોઈનું પ્રિય હિતકર) થશે કે અપ્રિય તે વિચારવામાં માણસ પોતાની જ ઉપમા વડે પ્રમાણ્ય (માપ) મેળવી શકે છે અર્થાત્ આ વસ્તુઓ જેવી પોતાને અસર કરે છે, તેવી જ ખીજને પણ કરે. આથી માણસ પોતાને માટે જેવું ઉચિત ગણતો હોય, તેવું જ ખીજો પ્રત્યે પણ વર્તે. ૪૩૪

અવશેન્દ્રિયચિત્તાન્તં હસ્તિજ્ઞાનમિવ ક્રિયાઃ ।

દુર્ભાગમરણપ્રાયો જ્ઞાનં મારઃ ક્રિયાં વિના ॥૪૩૫॥

ઇન્દ્રિયો અને ચિત્ત વધ ન હોય તેવા લોકોની કરેલી ક્રિયાઓ (ધર્મવિધિઓ) ઢાથીએ કરેલા સ્નાન જેવી છે. (ઢાથી જળાશયમાં સ્નાન કરીને બહાર નીકળે પછી ધૂળ લઈને પોતાના આખા શરીર ઉપર છાડે છે. તેવી જ રીતે ક્રિયામાં-આચરણમાં ઊતાર્યા વિનાનું જ્ઞાન કદરૂપી સ્ત્રીના ઉપર ધરેજુનાં જમ કેવળ બારંપંચ છે. ૪૩૫

શક્યામિઃ સર્વમાક્રાન્તમન્નં પાનં ચ મૂતલે ।
પ્રવૃત્તિઃ કુત્ર કર્તવ્યા જીવિતવ્યં કર્યં નુ વા ॥૪૩૬॥

આ જગતમાં ખાનપાનથી લઈને બધી જ ખાત શક્યાઓથી ભરેલી છે, તો પછી ક્યાં પ્રવૃત્તિ કરવી અને જીવવું પણ શી રીતે? ૪૩૬

સુમહાન્તયપિ શાસ્ત્રાણિ ધારયન્તો વદુઃશુભાઃ ।

હેતારઃ સંશયાતાં ચ ક્લિચ્યન્તે લોમમોહિતાઃ ॥૪૩૭॥

મોટાં મોટાં શાસ્ત્રોને જિજ્ઞાસે ધારણ કરનારા અને ખીજઓના સંશયોને (શાસ્ત્રના સિદ્ધાંતોથી) છેડનારા હારે વિદ્વાનો પણ લોભથી મોહિત થવાને લીધે કલેશ પામી રહ્યા હોય છે. ૪૩૭

પદ્મદોષાઃ પુરુષેણેહ હાતવ્યા મૂતિમિચ્છતા ।

નિદ્રા તન્દ્રા ચાયં ક્રોધં આલસ્યં દીર્ઘસૂતતા ॥૪૩૮॥

અમૃદુષ્ય ઇચ્છતા મનુષ્યે આ જગતમાં છ દોષો છેડી દેવા નેઈએઃ (વધારે પડતી) નિદ્રા, તન્દ્રા; લય, ક્રોધ, આળસ અને દીર્ઘસૂતપણું. ૪૩૮

માતા મિત્રં પિતા ચેતિ સ્વમાવાત્ચિત્યં હિતમ્ ।

કાર્યકારણતચ્ચાન્યે ભવન્તિ હિતવુદ્ધયઃ ॥૪૩૯॥

માતા, મિત્ર અને પિતા આ ત્રણ તો (કોઈ પણ સ્વાર્થ વિના) સ્વભાવથી જ હિત કરનારાં હોય છે તે સિવાયના ખીજ લોકો કોઈ પણ સ્વાર્થને કારણે (પોતાનું) કાર્ય સાધવાના કારણે-મતલબને લીધે) હિત કરવાની છુદ્ધિવાળા થાય છે. ૪૩૯

જાતિમાત્રેણ કિં કશ્ચિદ્વ્યતે પૂજ્યતે કચિત્ ।

વ્યવહારં પરિજ્ઞાય વ્યયઃ પૂજ્યોઽથવા ભવેત્ ॥૪૪૦॥

(ઉચ્ચ કે હીન) જાતિમાં જન્મ લેવામાંથી જ શું ક્યાંય કદી કોઈ માણસ માન કે અપમાન (પૂજ કે તિરસ્કાર) પામે છે? (નહીં) માણસ તેનો વ્યવહાર બરાબર જાણવામાં આવ્યા પછી જ પૂજ કરવા યોગ્ય અથવા વધ (અપમાન) કરવા યોગ્ય બને છે. ૪૪૦

વૃણાનિ મૂમિરુદ્ધકં વાન્નચતુર્થાં ચ સૂતતા ।

ઇતાન્યપિ સત્તાં મેદે નોચ્છિદ્યન્તે કદાચન ॥૪૪૧॥

સત્પુરુષો ધ્રુવથી ભલે ગમે તેટલા નિર્ધન હોય, છતાં અતિથિઓ માટે તેમના ધરમાં ઓઢામાં ઓઢાં ધાસનું (દર્બનું) આસન, બેસવા કે સવા માટે જગ્યા, જળ અને મધુર સત્ય વાણી-આ ચાર વસ્તુઓના તો કદી અભાવ વર્તાતો નથી. ૪૪૧

આપત્તુ મિત્રં જાનીયાલુદ્ધે શ્વમૃણે શુચિમ્ ।

માર્ગ્યે ક્ષીણેપુ ચિત્તેપુ વ્યસનેપુ ચ વાન્ધવાન્ ॥૪૪૨॥

મિત્રને આપતિ સમયે, ધરતીરને શુદ્ધ સમયે, પવિત્ર

માણુસને દેવાદાર અવસ્થામાં, પત્નીને નિર્ધનતાના કાળ-માં અને બાંધવોને સંકટોના સમયમાં (તેઓ સાચા છે કે ખોટા-પોષણ છે તે) બાણી લેવા. ૪૪૨

સુદૃઢાં હિતકામાનાં યઃ શૃણોતિ ન ભાવિતમ્ ।

વિપત્સંનિહિતા તસ્ય સ નરઃ શત્રુનન્દનઃ ॥૪૪૩॥

જે માણુસ હિતપ્રી સુદૃઢોત્તુ કહ્યું સાંભળેલો નથી, તેને વિપતિ નહક આવી ગયેલી સમજવી. તે માણુસ શત્રુઓને આનંદ પમાડનારો થાય છે. ૪૪૩

અપરાધો ન મેડસ્તીતિ નૈતદ્વિશ્વાસકારણમ્ ।

વિચતે હિ નૃસંસેશ્યો ભયં શુણવતામપિ ॥૪૪૪॥

મારો કાંઈ અપરાધ-ગુનો નથી (માટે મને શો વાંધો છે ?-મને તેઓ શા માટે પીડશે ?) આ જ કંઈ દુષ્ટ-કૂર લોકો તરફથી (વિશ્વાસપૂર્વક નિર્ધન રહેવાનું) કારણ નથી; કેમ કે તેવા લોકો તરફથી નિર્દોષ ગુણવાન જનોને પણ ભય થાય છે. ૪૪૪

દીપનિર્વાણમર્થં ચ સુદૃઢાક્યમનુચીતમ્ ।

ન જિદ્ધન્તિ ન શૃણ્વન્તિ ન પદ્યન્તિ મતાયુષઃ ॥૪૪૫॥

પૂરું થઈ ગયેલ આયુષ્યવાળા લોકો દીપ્તિ હોલવાયાની ગંધ, દિતેશ્વરોનાં વચનો અને આકાશમાંના અરુંધતીના તારાને કમથી સુધી, સાંભળી અને જોઈ શકતા નથી. ૪૪૫

માર્ગરો મહિષો મેષઃ કાકઃ કાપુરુપસ્તયા ।

વિશ્વાસાત્મમવન્યેતે વિશ્વાસસ્તત્ર નો હિતઃ ॥૪૪૬॥

બિલાડો, પાડો, ઘેડું, કાગડો અને ઉલકા માણુસ-આટલાં વિશ્વાસ રાખવાથી ચઢી બેસે છે, કાંવે તેમ વર્તવા લાગે છે; માટે તેમના પર વિશ્વાસ શૂંકવો હિતકારક નથી. ૪૪૬

યદ્દશક્યં ન સચ્છક્યં ચચ્છક્યં શન્યમેવ તત્ ।

નોદકે શક્તં યાતિ ન ચ નૌગંછતિ સ્યલે ॥૪૪૭॥

જેને માટે જે ખરેખર અશક્ય હોય છે તે શક્ય નથી જ બનતું અને જે શક્ય (થઈ શકે એવું) હોય છે, તે જ તેને માટે નહક બને છે. પાણીમાં ગાડું ચાલી શકતું નથી અને જમીન ઉપર નાવ ચાલી શકતી નથી. (ગાડું જમીન ઉપર અને નાવ જળમાં જ ચાલી શકે છે.)

દ્રવત્વાત્સર્વલોહાનાં નિમિત્તાનુગમણિનામ્ ।

મયાહોમાચ મૂર્ચાણાં સંગતં દર્શનાત્સલામ્ ॥૪૪૮॥

(લોહું, તાંબું, પિત્તળ વગેરે) સર્વ માણુસો ઝોત્રળતી હોવાથી સંગત-ઉપયોગી બને છે. (ગાય, બેંસ, ઘોડો, પોપટ વગેરે) પશુ-પક્ષીઓ (દૂધપ્રાપ્તિ, સવારી વગેરેના) નિમિત્તને દીધે સંગત-ઉપયોગી બને

છે. મૂર્ખ (અર્થાત્ ઝોષ્ટી યુદ્ધિવાળો) માણુસોને ભય અથવા લોભ-લાલચ આપવાથી સંગત-ઉપયોગી બનાવી શકાય છે અને સારા માણુસોને બતાવવાથી-માર્ગદર્શન આપવાથી-સમજાવવાથી સંગત-ઉપયોગી બનાવી શકાય છે. અથવા સત્પુરુષોનું ઉપયોગીપણું તો માણુસને તેમના દર્દને અથવા સમાગમમાનથી પ્રાપ્ત થાય છે. ૪૪૮

પદુત્વં સત્યવાદિત્વં કયાયોગેન લુપ્ચતે ।

અસ્તવ્યત્વમચાપલ્યં પ્રત્યક્ષેનાવગમ્યતે ॥૪૪૯॥

માણુસમાં રહેલ ચતુરાઈ અને સત્યવાદીપણું તેની સાથે વાતચીતના પ્રસંગથી બળી શકાય છે; પરંતુ તેનામાં રહેલ ચત્યગતા અથવા ગંભીરતા તો તેને નજરે નેતાં જ બહુઈ બધ છે. ૪૪૯

લોકયાત્રા ભયં લજ્ઞા દાક્ષિણ્યં ત્યાગશીલતા ।

પદ્મ યત્ર ન વિચન્તે ન કુર્ચોત્તત્ર સંચિત્તમ્ ॥૪૫૦॥

જે સ્થળમાં લોકોની અવરજવર ન હોય, જે સ્થળના લોકોમાં (ખરાબ કામ કરવાથી) ભય ન હોય, લજ્જા ન હોય, ચતુરાઈ ન હોય અને ઉદાર સ્વભાવ ન હોય (આ પાંચ વસ્તુઓને અભાવ હોય) ત્યાં નિવાસ કરવો નહીં. ૪૫૦

અપુત્રસ્ય ગૃહં શૂન્યં સમિત્રરહિતસ્ય ચ ।

મૂર્તસ્ય ચ દિશઃ શૂન્યાઃ સર્વશૂન્યા દરિદ્રતા ॥૪૫૧॥

પુત્રહીન પુત્ર શૂન્ય જે, સારો મિત્ર ન હોય તેવું ઘર પણ તેવું જ છે, મૂર્ખને બધી દિશાઓ શૂન્ય છે (મૂર્ખને કાંઈ દિશા સૂઝતી નથી, કાંઈ બારી, કાંઈ માર્ગ સૂઝતો નથી.) અને દરિદ્રતા બધી બાબતોમાં શૂન્યરૂપ છે. ૪૫૧

પરિચ્છેદો હિ પાણિદત્યં યદાપત્ત્યા વિપત્તયઃ ।

અપરિચ્છેદકર્તૃણાં વિપદઃ સ્યુઃ પદે પદે ॥૪૫૨॥

વિપતિઓ આવી પડે તે જ વખતે તેમનો નાશ કરી દેવો એમાં કહાપણુ છે. જેઓ આ રીતે આવતી જ વિપતિઓનો નાશ કરી દેતા નથી અને ચલાવી લે છે, તેમને વારંવાર નવી નવી વિપતિઓ ઊભી થાય છે. પાનીયં વા નિરાયાસં સ્વાદ્વન્નં વા મયોત્તમ્ ।

વિચાર્યં રત્નલ્પં પર્યામિ તત્સુરં યત્ર નિર્વૃત્તિઃ ॥૪૫૩॥

કંઈ પ્રયાસ કર્યો વિના સરળ રીતે કેવળ જળ પીવા મળ્યું હોય અથવા ખૂણ ભય અને ક્લેશ વેદ્યા પછી સ્વાદિષ્ટ અન્ન પ્રાપ્ત થયું હોય-આ બંને ઉપર વિચાર કરતાં હું જેનેકે છું કે જેમાં શાંતિ અને સંતોષ છે તેમાં જ સુખ છે. (અર્થાત્ અત્યંત ભય-ક્લેશ-પરિશ્રમ વેદ્યા પછી મરેલા મિદાન કરતાં અનાયાસે મળેલ જળ પીને અથવા સરળતાથી મળેલ સેતલો-ચાક ખાંદને

સંતોષથી શાંતિમાં રહેતું એ વધુ સુખકર છે.) ૪૫૩
જલમદિવિવિં શર્કં ક્ષુદ્રદયાધિઃ પતનં ગિરેઃ ।

નિમિત્તં વિચિદાસાથ દેહી પ્રાણાન્વિમુદ્ધતિ ॥૪૫૪॥

જળ, અગ્નિ, વિવ, શર્ક, ભૂખ, વ્યાધિ અથવા
પર્વત પરથી પતન-આવું કંઈ ને કંઈ નિમિત્ત પ્રાપ્ત
કરીને દેહધારી જીવ પ્રાણુભાગ કરે છે. (સૌ કોઈ
પ્રાણીઓ મૃત્યુ પામે છે, પણ મૃત્યુ પોતે મરણીયું કારણ
કે નિમિત્ત બનતું નથી; પણ ઉપરની કોઈ વસ્તુને
નિમિત્ત બનાવીને મૃત્યુ પોતાનું કામ કરે છે.) ૪૫૪
નાપ્રાપ્યમભિવાન્દ્યન્તિ નદે નેચ્છન્તિ શોચિતુમ્ ।

આપતવપિ ન મુદ્ધન્તિ નરાઃ પશિદત્તવુદ્ધયઃ ॥૪૫૫॥

ઉત્તમ પ્રુદ્ધિનાળા માણસો પોતાનાથી પ્રાપ્ત ન થઈ
શકે એવી વસ્તુની ઇચ્છા કરતા નથી, નાશ પામેલી
વસ્તુનો શોક કરવો ઇષ્ટ મથુતા નથી તેમ જ આપત્તિ-
ઓમાં ખૂંડાતા પણ નથી. ૪૫૫

સુલમાપતિતં સેવ્યં દુઃસ્વમાપતિતં તથા ।

ચક્રવર્ત્યરિવર્તન્તે દુઃસ્વાનિ ચ સુસ્વાનિ ચ ॥૪૫૬॥

જેવી રીતે (ઉપિત થયા વિના-છટી ગયા વિના)
આવી પડેલું સુખ ભોગવવું બેઠેલો તેવી જ રીતે
(શોકાક્રુષ્ણ કે બ્યાકુળ થયા વિના) આવી પડેલું દુઃખ
પણ ભોગવવું બેઠેલો; કારણ કે સુખો અને દુઃખો
પૈડાની જેમ એક પછી એક જીવનમાં ફરતાં જ રહેતા
હોય છે. ૪૫૬

ધૃત્યયં નાતિચેષ્ટેત સા દિ ધૌત્રેવ નિર્મિતા ।

ગર્ભોદુત્પતિતે જન્મૌ માતૃઃ પ્રસ્થવર્ણ ક્ષત્ર્વૌ ॥૪૫૭॥

જીવનનિર્વાહ માટે અતિશય શ્રમ કરવો ન બેઠેલો;
કારણ કે કહેકની આજીવિકા વિધાતાએ નક્કી જ કરી
દિધેલી હોય છે. પાળક ગર્ભમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે
તેની સાથે જ માતાના સ્તનમાં દુધ વહેવા લાગે છે.

યેન શુદ્ધીકૃતા હંસાઃ શુક્રાશ્ચ હરિતીશૃતાઃ ।

મયૂરાશ્ચિત્રિના યેન સ તે ધૃતિર્વિધાસ્યતિ ॥૪૫૮॥

હે ભાઈ, (વિશ્વાસ રાખ, ધૈર્ય રાખ) જે વિધાતા-
એ હંસોને ધોળા બનાવ્યા છે, ચોપટોને લીલા બનાવ્યા
છે અને મયૂરોને ચિત્રવિચિત્ર બનાવ્યા છે, તે જ તારી
શૃત્તિની (જીવનનિર્વાહની) ગોઠવણ કરી દેશે. ૪૫૮

ધર્માર્થં વસ્ય વિત્તેહા વર્ષં તસ્ય નિરીહતા ।

પ્રશાલનાદિ પદ્મસ્ય દૂરપદ્મપર્યંતં વસ્તુ ॥૪૫૯॥

જે માણસ ધર્મને-પરોપકારને માટે થેલો મેળવવા
શક્ત ન કરેતા હોય, તેના કરતાં તો તે ખત્ત ન કરે તે
સારું. કાદવથી ખરડાઈને પછી તેને ધોઈ નાખવો

તેના કરતાં દૂધી જ તેનો સ્પર્શ ન કરવો તે વધારે
સારું છે. ૪૫૯

જન્મનિ કુશલહલે કિં નુ દુઃસ્વમતઃ પરમ્ ।

ઈચ્છાસંપન્નતો નારિત યચેચ્છા ન નિવર્તેતે ॥૪૬૦॥

માણસને આ ક્લેશથી ભરપૂર જન્મ મળ્યો
છે એ જ એક મોટા દુઃખરૂપ છે. તેનાથી અધિક
બીજું દુઃખ શું હોઈ શકે? વળા માણસની ઇચ્છાને
તમ કરી શકે એવી સંપત્તિ (કુનિયાભરમાં) કોઈ જ
નથી; કારણ કે ઇચ્છા પોતે જ કદી તમ થઈને નિવૃત્ત
થતી નથી. (માટે ઇચ્છાનું શમન કરવું તે જ સાચી
સંપત્તિ છે.) ૪૬૦

યદેવ દિ વાચેત તત્તો વાચ્છા પ્રવર્તેતે ।

પ્રાપ્ત ઇવાયેતઃ સોડર્થો યતો વાચ્છા નિવર્તેતે ॥૪૬૧॥

આપણે જે જે પદાર્થોની ઇચ્છા કરતા બેઠેલું, તે
તે પદાર્થો મળતા જશે તેમ તેમ ઇચ્છા-વાસના નિવૃત્ત
થવાને બદલે વધતી જશે. અને જે પદાર્થોના પ્રાપ્ત થવાથી
ઇચ્છા-વાસના નિવૃત્ત થાય છે તે (આત્મરૂપ) પદાર્થો
તો પ્રાપ્ત થયેલો જ છે. (માટે માણસે આત્મરૂપ બની
ઇચ્છાઓનું-વાસનાનું શમન કરવું બેઠેલો.) ૪૬૧

જન્મસિ જલજન્તુનાં દુર્ગાં દુર્ગનિવાસિનામ્ ।

સ્વભૂમિઃ ચાપદાદીનાં રાક્ષાં મન્યીં પરં ભક્ત્ ॥૪૬૨॥

જળચર પ્રાણીઓનું બળ જળ છે, દુર્ગ (કિલ્લા)
માં રહેનારાઓનું બળ દુર્ગ છે, વન્ય અને ગાય પશુ-
ઓનું બળ પોતાના રહેઠાણની જગ્યા છે અને રાક્ષ-
ઓનું સુખ્ય બળ ચંત્રી છે. ૪૬૨

કાવ્યઃ સંતિહિતાપાયઃ સંપદઃ પદમાપદામ્ ॥૪૬૩॥

સમાગમોઃ સાપગમોઃ સર્વેસુત્પતિ મંદગુરુમ્ ॥૪૬૪॥

આ કાવ્ય (જરા-વ્યાધિ-મૃત્યુરૂપ) વિનાશના
કહે જ રહેલી છે. તેને જે સંપત્તિઓ પ્રાપ્ત થાય છે
તે સાથે વિપત્તિઓ આવનારી હોય છે (અથવા
સંપત્તિઓ તેમને સ્થાને વિપત્તિઓ મૂકીને જાય છે)
અને જે (પ્રિય જનો વગેરેના) સમાગમો છે તે પણ
વિયોગમાં જ પરિભ્રમનારા છે-આમ વિધાતાએ બધું
નાશવંત જ ઉત્પન્ન કર્યું છે. ૪૬૩

અધોડયઃ પદયતઃ કસ્ય મહિમા જોવવીયતે ।

વપર્યુપરિ પદ્યન્તઃ સર્વે એવ દરિદ્રતિ ॥૪૬૪॥

માણસ જેમ જેમ પોતાના કરતાં ઊતરતી સ્થિતિ-
વાળાઓ તરફ જુએ છે તેમ તેમ તેને પોતાનું મોટા-
પણું વધારે ને વધારે જણાય છે અને માણસ જેમ
જેમ પોતાના કરતાં ઉચ્ચ સ્થિતિવાળાઓ તરફ જુએ
છે તેમ તેમ પોતાની સ્થિતિ તેને દરિદ્ર જણાય છે.

અલબ્ધં ચૈવ લિપ્સેત લઘ્યં રક્ષેદવેક્ષ્યવા ।

રક્ષિતં વર્ધયેત્સમ્યગ્નદ્વં તીર્થેષુ નિક્ષિપેત ॥૪૬૫॥

માણસે જે પ્રાપ્ત ને ક્યું હોય તે પ્રયત્નપૂર્વક પ્રાપ્ત કરતા રહેવું નોઈએ. પ્રાપ્ત ક્યું હોય તેનું કાળજી-પૂર્વક રક્ષણ કરવું નોઈએ, રક્ષણ ક્યું હોય તેને સારી રીતે વધારતા રહેવું નોઈએ અને વૃદ્ધિ પ્રમાણ્યું હોય તેને સન્માર્ગે વાપરવું નોઈએ. ૪૬૫

શીતવાતાતપક્રેશાન્સહન્તે ચાનપરાશ્રિતાઃ ।

તદ્દેશોનાપિ મેધાવી તપસ્તત્વા સુચી ભવેત્ ॥૪૬૬॥

(બાળની આકરી કરીને જીવનારા અલ્પ બુદ્ધિવાળા) પરાધીન માણસો ટાઢ, તડકા, પવન વગેરેના જે જે ક્લેશો (મોટા પ્રમાણમાં) સહન કરતા હોય છે, તેની અપેક્ષાએ બુદ્ધિમાન માણસ ઘોડા લાગવું પણ તપ કરે (કષ્ટ સહન કરે) તો સુખી થાય છે. ૪૬૬

દતાવજન્મસાફલ્યં યદનાયત્તવૃત્તિતા ।

યે પરાધીનતાં યાતાસ્તે યે જીવન્તિ કે મૃતાઃ ॥૪૬૭॥

જન્મની સફળતા એ જ છે કે માણસ સ્વતંત્ર રીતે જીવી શકે. આથી જેઓ પરાધીનપણે જીવી રહ્યા છે તેમને પણ બે આપણે 'જીવતા' કહીશું તો પછી આ દુનિયામાં 'મરેલા' કાણ છે ? ૪૬૭

આશ્રિતાનાં શ્રુતૌ શ્વામિસેવાયાં ધર્મસેવને ।

પુત્રસ્યોત્પાદને ચૈવ ન સન્તિ પ્રતિહસ્તકાઃ ॥૪૬૮॥

આશ્રિતોનું બરણપોષણ કરવામાં, પોતાના સ્વામીની સેવા કરવામાં, ધર્મનું આચરણ કરવામાં અને સંતાનોનું પાલન કરવામાં પ્રાંતનિધિ હોઈ શકતા નથી. છુટત: સેવયેદર્ક જઠરેણ હૃતાશનમ્ ।

શ્વામિનં સર્વભાવેન પરલોકમમાચ્યા ॥૪૬૯॥

સર્વનું સેવન પીડથી કરવું, અગ્નિનું સેવન પેટથી કરવું, પોતાના સ્વામીનું સેવન સર્વલાવણી કરવું અને પરલોકનું સેવન માથા છોડીને કરવું. ૪૬૯

પશ્ચમિર્ચાતિ દાસત્વં પુરાણે. કોડપિ માનવઃ ।

કોડપિ લક્ષ્ઃ કૃતી કોડપિ લક્ષ્મરપિ ન લઘ્યતે ॥૪૭૦॥

કોઈ માણસ પાંચ રૂપિયા (પુરાણ)થી પણ નોકરી (નોકરપદ) સ્વીકારી લે છે અને કોઈ માણસને લાખ રૂપિયા આપવા પડે છે અને કોઈ અત્યંત નિષ્ણાત (અથવા કૃતજ્ઞ) માણસ લાખો રૂપિયા આપે પણ મેળવી શકતો નથી. ૪૭૦

વાજિવારણલોહાનાં કાપ્તપાપાળવાસસામ્ ।

નારીપુરુષતોયાનામન્તરં મહદન્તમ્ ॥૪૭૧॥

(કોઈ ઘોડો સો રૂપિયાનો હોય છે અને કોઈ

હનર કે લાખ રૂપિયાનો હોય છે. કોઈ પથ્થર એક રૂપિયાનો હોય છે અને કોઈ પથ્થર અથવા ઢીસો લાખ રૂપિયાનો હોય છે) આમ ઘોડા, ઠાથી, લોહું, લાખડું, પથ્થર, વજ્ર, સ્ત્રી, પુરુષ અને પાણી આ બધી વસ્તુઓમાં (અણુવત્તામાં) ધણું જ મોટું અંતર બેવામાં આવે છે. ૪૭૧

આરોપ્યતે શિલા શૈલે યત્નેન મહતા યથા ।

નિપાત્યતે ક્ષેણેનાઘસ્તયાત્મા ગુણદોષયોઃ ॥૪૭૨॥

જેમ પથ્થરની શિલાને મોટા પ્રયત્નથી પર્વત પર ચઢાવી શકાય છે, પણ કાણુમાં વિના પ્રયત્ને જ નીચે પાડી શકાય છે, તેવી જ રીતે પોતાને માટે અણુથી ઉચ્ચ જનવા માણસને મોટા પ્રયત્ન કરવો પડે છે, પણ દોષોથી કાણુમાં જ વિના પ્રયત્ને માણસનું પતન થાય છે. ૪૭૨

અનાહૂતો વિરોઘસ્તુ અટ્ટો વહુ ભાપતે ।

આત્માનં મન્યતે પ્રીતં ભૂપાલસ્ય સ હુર્મતિઃ ॥૪૭૩॥

'હુ' રાજાને ધણું જ વહાલો છું' એમ માનીને જે માણસ વગર બોલાવ્યો રાજસભનમાં પ્રવેશ કરે છે અને વગર પૂછે ધણું બોલે છે, તે માણસ ખરાબ મતિનો છે. ૪૭૩

કિમપ્યસ્તિ સ્વભાવેન સુન્દરં વાપ્યસુન્દરમ્ ।

યદેવ રોચતે યસ્મે ભવેત્તત્તસ્ય સુન્દરમ્ ॥૪૭૪॥

શું (દુનિયામાં) કોઈ પણ વસ્તુ સ્વયં સુંદર કે અસુંદર છે ? (નથી જ.) જે વસ્તુ જેને રચે-પ્રથ લાગે તે જ તેને માટે સુન્દર બની રહે છે. ૪૭૪

યસ્ય યસ્ય દિ યો ભાવસ્તેન તેન દિ તં નરમ્ ।

અનુપ્રવિદ્ય મેધાવી ક્ષિપ્રમાત્મવદો નયેત્ ॥૪૭૫॥

જે જે માણસનો જેવો જેવો લાવ કે સ્વભાવ હોય તેના દ્વારા તે માણસને અનુસરીને, (અનુકૂળ થઈને) તેના હૃદયમાં પ્રવેશ કરીને (તેનો પ્રેમ મેળવીને) ઘોડા જ વખતમાં તેને પોતાને વશ કરી લેવો. ૪૭૫

દોષમીતેરનારમ્ભલાન્કાપુરુષલક્ષણમ્ ।

કૈરજીર્ણમયાદ્યાત્તર્મોજનં પરિહીયતે ॥૪૭૬॥

કાર્ય સફળ થવામાં યુરોલી વિધેનો, નિષ્ફળતા આદિ દોષો (ઉત્પન્ન થવાના સંભવ)ને કારણે કાર્યનો આરંભ ન કરવો એ નિર્મળ અથવા ઉત્તમ પુરુષનું લક્ષણ છે. હે લાઈ, 'આઈયું ને કદાચ અટ્ટર્થ સર્થ જય તો' એવા લાલચી કેટલા માણસો આવાનું છોડી દે છે ? ૪૭૬

સ્યાન એવ નિયોગ્યન્તે શ્રુત્યાશ્ચાભરણાનિ ચ ।

નદિ ચૂદામણિઃ પાદે મૂપરં મૂર્ધિ પાચ્યે ॥૪૭૭॥

સેવકા અને ધરેણી તેમના ઘટતા સ્થાનમાં જ ઉપયોગમાં લેવાય છે, માથા પર ધારણ કરવાનો મથિ પગમાં પહેરાતો નથી અને પગનું નુપુર માથે પહેરાતું નથી.

મુકુટે રોપિતઃ કાચક્ષરણામરણે મણિઃ ।

નહિ દોષો મળેરસ્તિ કિંતુ સાધોરવિદ્વાતા ॥ ૪૭૮ ॥

માથામાં મુકુટમાં કાચ જડવામાં આવ્યો હોય અને મથિને પગના ધરેણીમાં જડવામાં આવ્યો હોય, એમાં મથિનો દોષ નથી પણ જડનારની જ અજ્ઞાનતા ગણ્યાર્થ આવે છે. ૪૭૮

વાલાદિપિ ગૃહીતવ્યં યુક્તમુર્કં મનીપિમિઃ ।

સ્વેરવિપયે કિં ન પ્રદીપસ્ય પ્રકાશનમ્ ॥ ૪૭૯ ॥

સારી રીતે બેલાયેલું વચન બાળક પાસેથી પણ શુદ્ધિશાળી જનોએ સ્વીકારી લેવું જોઈએ. સૂચનો પ્રકાશ ન હોય, તે સ્થળે શું કાંઈ નથી પ્રકાશતો ? વચ્ચુલ્લીમૃત્યવર્ગલ્ય મુદ્ધેઃ સત્ત્વસ્ય ચાત્મનઃ ।

આપત્તિકપપાપાણે નરો જાનાતિ સારતામ્ ॥ ૪૮૦ ॥

ખંધુઓ, સ્ત્રી, સેવકવર્ગ. પોતાની શુદ્ધિ અને પોતાના સત્ત્વમાં (ધર્મ, સહનશીલતા, ગંભીરતા, પ્રભાવ, સત્યનિષ્ઠા વગેરે પોતાના શુભોર્થમાં) કેટલો કસ છે તે માથુસ આપત્તિના સમયરૂપ કસોટીના પથ્થર ઉપર બાળી શકે છે. ૪૮૦

આપયુન્માર્ગમને કાર્યકાલાત્યયેષુ ચ ।

કલ્યાણવચનં દુષ્ટાદુષ્ટોડપિ હિતો નરઃ ॥ ૪૮૧ ॥

માથુસ આપત્તિમાં આવી પડ્યો હોય, અળે ભાગે જતો હોય, જે સમયે તેણે કામ કરવાનું હોય તેના સમય વધી જતો હોય, ત્યારે જે એના હિતેષુ હોય તેણે પોતાને પૂછવામાં આવ્યું ન હોય તોપણ એના હિતવું વચન કહેવું જોઈએ. ૪૮૧

કુર્વન્નપિ વ્યલીકાનિ ચઃ પ્રિયઃ પ્રિય એવ સઃ ।

જનેકદોષદુષ્ટોડપિ કાયઃ કરસ્ય ન વહમઃ ॥ ૪૮૨ ॥

ખોટાં કામ કરતો હોય તોપણ જે પ્રિય હોય છે, તે પ્રિય જ રહે છે. અનેક દોષોથી દૂષિત થયેલો હોય છતાં પોતાના દેહ કાને પ્રિય નથી હોતો ? ૪૮૨

અપ્રિયાણ્યપિ કુર્વાણો ચઃ પ્રિયઃ પ્રિય એવ સઃ ।

દમ્યમન્દિરસારોડપિ કમ્ય વહ્વાવનાદરઃ ॥ ૪૮૩ ॥

અપ્રિય કામ કરતો હોય તોપણ જે પ્રિય હોય છે, તે પ્રિય જ રહે છે. ધરના સારા સારા પદાર્થો બાળી નાખ્યા હોય છતાં અપ્રિય ઉપર કાને અનાદર થાય છે ?

અપ્રિયસ્થાપિ પથ્યસ્ય પરિણામઃ સુખાવહઃ ।

ચળા મોતા ચ યત્રાસ્તિ રમન્તે તત્ર સંપદઃ ॥ ૪૮૪ ॥

અપ્રિય હોય છતાં હિતકારક હોય તેવું પરિણામ સુખકારક થાય છે. આવી અપ્રિય છતાં હિતકારક વાતોને કહેનારા અને સાંભળનારા બંન્નાં હોય છે ત્યાં સંપત્તિઓ વિલસતી હોય છે. ૪૮૪

ન પરસ્થાપરાધેન પરેણાં દણ્ડમાચરેત્ ।

આત્મનાવગતં કૃત્વા વધ્રીયાત્પુણ્યેષુ વા ॥ ૪૮૫ ॥

એકના અપરાધથી બીજાને દંડ ન કરવો જોઈએ. (જુનેગાર અથવા નિર્દોષને) સ્વસ્થ મનથી પરાખર બાણી લીધા પછી જ તેને (જુનેગાર હોય તો) દંડ દેવો (અથવા નિર્દોષ હોય તો) તેના સત્કાર કરવો જોઈએ. સુણદોષાવનિશ્ચિત્ય વિચિર્નં પ્રહનિપ્રદે ।

સ્વનાશાય વથા ન્યસ્તો દર્પાત્સર્પમુલે કરઃ ॥ ૪૮૬ ॥

જુનેગાર-બિનજુનેગારનો નિશ્ચય કયાં વિના કાઢીને દંડ કે દમન કરવાનો વિધિ (નિયમ-કાયદો-વિધાન) નથી. નિશ્ચય કયાં વિના આમ કરવું તે અભિમાનથી પોતાના નાશ માટે સાપના મોંમાં હાથ નાખવા બરાબર છે. પરામર્થ પરિચ્છેત્તું યોગ્યાયોગ્યં ન વૈત્તિ યઃ ।

અસ્તીહ વસ્ય વિદ્વાનં સ કુચ્છેડપિ ન સીદતિ ॥ ૪૮૭ ॥

પોતાનો પરાભવ શાથી થયો તેનો કપાસ કાઢવા માગનાર જે માથુસ પોતાથી શું યોગ્ય થયું અને શું અયોગ્ય થયું તે સમજી ન શકે તો દુઃખી થાય છે; પણ જે માથુસને આ વાતનું બરાબર જ્ઞાન હોય છે, તે શુદ્ધેલીના સમયે પણ દુઃખી થતો નથી. ૪૮૭

યયોરેય સર્મં વિત્તં યયોરેવ સર્મં વહમ્ ।

વયોર્વિવાદો મૈત્રી વા નોત્તમાધમયોઃ કચિત્ ॥ ૪૮૮ ॥

જે બે વ્યક્તિઓ પાસે સમાન જ્ઞાન, સમાન ધન અને સમાન બળ હોય, તે બંનેની વચ્ચે વિરોધ અથવા મૈત્રીને અવકાશ છે; પણ (જે બેની વચ્ચે આ બાબતોમાં ક્યાંય જ અંતર હોય) તે બૂખજ બ અધિક હોય અને જે બૂખજ ન હોય, તે બંનેની વચ્ચે કદી પણ ક્યાંય પણ વિરોધ અથવા મૈત્રીને અવકાશ નથી. ૪૮૮

વલ્લાવાનપિ નિસ્તેજાઃ કરસ્ય નાભિમવાત્પદમ્ ।

નિઃશક્ટં દીપતે લોકૈઃ પથ્ય મસ્યચયે પદમ્ ॥ ૪૮૯ ॥

બળવાન હોય પણ નિસ્તેજ હોય તેવો માથુસ જ્ઞાના તિરસ્કારનું પાત્ર નથી બનતો ? (અગ્નિ વિનાનો) ભસ્મનો મોટો ઢગલો હોય છે તોપણ શેકા તેના પર નિઃશક્ટપણે પત્ર મૂકે છે (પણ નાના સરખા સળગતા અંજારા પર મૂકતા નથી.) ૪૮૯

વન્ન્યઃ કો નામ દુષ્ટાનાં કુણ્યેત્કો નાતિયાચિતઃ ।

કો ન જ્ઞપ્યતિ વિત્તં કુલ્યેત્કો ન પશિદતઃ ॥ ૪૯૦ ॥

દુષ્ટોને બંધુ કાણુ હોય ? વધારે પડતી યાચના કરવામાં આવતાં કાણુ કુપિત ન થાય ? પેસા વડે કાણુ સંતુષ્ટ નથી થતો ? અને ખોટું કામ કરવામાં કાણુ હોશિયાર નથી હોતો ? ૪૯૦

ધર્મધર્મિકામતત્ત્વજ્ઞો નૈકાન્તકરુણો ભવેત્ ।

નહિ હસ્તસ્થમપ્યન્નં ક્ષમાવાન્મશિતું ક્ષમઃ ॥૪૯૧॥

ધર્મ, અર્થ અને કામને સિદ્ધ કરવાની રીતને બાંધનારો અત્યંત દયાળુ થઈ શકે નહીં ; કારણ કે એવો દયાળુ અને સહનશીલ માણસ તો ખોતાના હાથમાં રહેલું અન્ન પણ ખાઈ શકતો નથી. (દયાથી પ્રેરાઈને ખીખને જ આપી દે.) ૪૯૧

ક્ષમા શત્રૌષ્ઠ મિત્રેષુ ચ યતીનામેવ ભૂષણમ્ ।

અપરાધિપુ સત્ત્વેષુ નૃપાણાં સૈવ દૂષણમ્ ॥૪૯૨॥

શત્રુ અને મિત્ર ઉપર સમાન લાવે ક્ષમા રાખવી એ યતિઓનું ભૂષણ છે પરંતુ અપરાધી પ્રાણીઓ ઉપર ક્ષમા રાખવી એ રાખઓ માટે દૂષણ છે. ૪૯૨

સ્તિવિતત્ત્વો મહાવૃક્ષઃ ફલછાયાસમન્વિતઃ ।

યદિ વૈવાલ્કલં નાસ્તિ છાયા કેન નિવારંતે ॥૪૯૩॥

ફળ અને છાયાથી યુક્ત મોટા વૃક્ષનો (અથવા મોટા માણસનો) આશ્રય લેવો નોઈએ. દેવેયોગે તેની પાસેથી ફળ પ્રાપ્ત ન થાય તોપણ તેની છાયા તો કાનાથી અટકાવી શકાય છે ? ૪૯૩

હીનસેવા ન કર્તવ્યા કર્તવ્યો મહદાશ્રયઃ ।

પર્યોડપિ શૌષ્ઠિકીહસ્તે વારુણીત્યભિષીયતે ॥૪૯૪॥

હલકા માણસોની સેવા ન કરવી. હમેશાં મોટાનો આશ્રય લેવો. (કારણ કે હલકા માણસની પાસે રહેલો સારો હોય તોપણ હલકા ગણાય છે.) કલાલની આંના હાથમા રહેલું દૂધ પણ 'દાર' જ કહેવાય છે. ૪૯૪ મહાનયત્નવતાં યાતિ નિર્ગુણે ગુણવિસ્તરઃ ।

આધારાયેભાવેન ગજેન્દ્ર ઇવ દર્પણે ॥ ૪૯૫ ॥

જેમ હલકાનો અધાર લેનાર પણ હલકા ગણાય છે, તેમ મોટા શુભવાળો અથવા મોટા વિસ્તારવાળો પદાર્થ પણ શુભહીનના સંપર્કમાં અલ્પતાને પામે છે-જેમ મોટા શરીરવાળો હાથી નાના દર્પણમાં નાનો દેખાય છે. વૈયાનામાતુરઃ શ્રેયાન્વ્યસનીમૌનિયોનિતામ્ ।

વિદુષાં જીવનં મૃયેઃ સદ્ગુણે જીવનં સતામ્ ॥૪૯૬॥

વૈદ્યોનું શ્રેય (જીવનનિર્વાહ) રોગીથી છે, ચોખ્ખો-મુનિઓનું શ્રેય (અર્થાત્ નિકાશ આદિનો પ્રબંધ) બ્વસ-નીઓથી-મંસારીઓથી છે, હુદિશાળીઓનો જીવનનિર્વાહ અખાઓથી થાય છે અને સત્યરથોનો નિર્વાહ ઉચ્ચ વર્ણના લોકોથી થાય છે. ૪૯૬

તાવદ્ભ્યાદિ ભેતત્ત્વં યાવદ્ભ્યમનાગતમ્ ।

આગતં તુ ભવં વીક્ષ્ય પ્રહર્તવ્યમમીતવત્ ॥૪૯૭॥

ભયથી ત્યાં સુધી ખીવું નોઈએ કે જ્યાં સુધી ભય આવી પહોંચ્યો ન હોય, ભયને આવી પહોંચેલા નોઈને તો નિર્ભયની પેઠે તેના પર પ્રહાર કરવા નોઈએ.

સુપૂરા સ્યાહ્નવિકા સુપૂરો મૂષકાહ્નલિઃ ।

સુસંતુષ્ટઃ કાપુરુષઃ સ્વરૂપકેનાપિ તુષ્યતિ ॥૪૯૮॥

નાની નદી જલદીથી ભરાઈ જાય છે-તેમાં જલદી પૂર આવે છે. ઉંદરનો ખોખો જલદી ભરાઈ જાય છે. તેમ હલકા માણસ થોડી વસ્તુથી (થોડી લાયકશાવતી) પણ જલદી સંતુષ્ટ થઈ જાય છે. ૪૯૮

અમ્ભસા મિચતે સેતુસ્તથા મન્ત્રોઽચરક્ષિતઃ ।

પૈશુન્યાદ્વિચતે સ્નેહો વાચા મિચેત કાતરઃ ॥૪૯૯॥

પુલ વાણીથી તૂટી જાય છે, મંત્ર શ્રુત ન રાખવાથી ફૂટી જાય છે, ચાડીયુગલી કરવાથી સ્નેહમાં ભેદ પાડી શકાય છે અને ડરપોક માણસ માત્ર વાણીથી જ (દમ-દારી આપવાથી) ફૂટી જાય છે. ૪૯૯

અન્યપ્રતાપમાસાધ યો દૃઢત્વં ન ગચ્છતિ ।

જાતુપામરણસ્યેવ રૂપેણાપિ દિ તસ્ય કિમ્ ॥૫૦૦॥

ખીખનો પ્રતાપ-પ્રભાવ પ્રાપ્ત થયા પછી પણ જે માણસ દૃઢ-મજબૂત બનતો નથી, તેની શુ કિંમત છે ? અગ્નિથી ઓગળવાથી બનેલા લાખના રમકડાં ગમે તેટલાં સુંદર દેખાય છે પણ (મજબૂતાઈ વિનાના હોવાથી) તેમની શી કિંમત છે ? ૫૦૦

મયે વા યદિ વા હૃપં સંપ્રાપ્તે યો વિમર્શયેત્ ।

કૃત્વં ન કુરુતે વેગાન્ન સ સંતાપમાપ્નુયાત્ ॥૫૦૧॥

ભય અથવા હર્ષનું કારણ પ્રાપ્ત થયા પછી જે માણસ લાંબો વખત વિચાર કર્યા કરે છે, પણ સત્વર જે કરવું નોઈએ તે કરતો નથી, તે છેવટે મંતાપને પામે છે. ન વધ્યન્તે હાવિશ્વસ્તા ચલિમિર્દુર્વલા અપિ ।

વિશ્વસ્તાસ્ત્યેવ સધ્યન્તે ચલિનો દુર્બલેરપિ ॥૫૦૨॥

વિશ્વાસમા લીધા ન હોય તેવા નિર્ભયોને બળવાનો પણ ભારી શકતા નથી. અને વિશ્વાસમા લીધા હોય એવા બળવાનોને નિર્ભયો પણ ભારી નાખે છે. ૫૦૨ મહામતિરપિ પ્રાહ્લો ન વિશ્વાસં પ્રવેદિત્રીપૌ ।

વિશ્વાસાત્ ત્રિદશેન્દ્રેણ દિતેર્ગર્ભો વિદારિતઃ ॥૫૦૩॥

પોતે મહાશુદ્ધિવાળો હોય તોપણ ડાહ્યા માણસે શત્રુ પર વિશ્વાસ મૂકવો નહીં. દિતિએ વિશ્વાસ મૂક્યો એને લોધે જ છે તેના ગર્ભના કુરૂકે કુરૂકા કરી દીધા. ૫૦૩ મન્ત્રિણાં મિત્રસંધાને મિષ્ણજાં સાંનિપાતિકે ।

કર્મણિ વ્યગ્ર્યતે પ્રજ્ઞા સ્વસ્યે કો વા ન પઠિહતઃ ॥૫૦૪

મંત્રીઓની-સલાહકારોની હુદ્દિની પરખ ભેદ પહેલા-
ઓની વચ્ચે સંધિ-સુમેળ કરાવવામાં થાય છે અને
ચિકિત્સકોની હુદ્દિની પરખ ત્રિદૃષ્ટી થયેલા વ્યાધિઓને
સાધ્ય કરવામાં થાય છે. એ સિવાય સ્વસ્થ (સામ્ય
અને સુમેળવાળા) માણસોની સાથે કામ કરવામાં તે
(કુશળ કે અકુશળ) કાણુ હુદ્દિશાળી નથી લાગતો ?
અમૃતં શિશિરે વહ્નિરમૃતં પ્રિયદર્શનમ્ ।

અમૃતં રાજસંમાનમૃતં ક્ષીરમોજનમ્ ॥ ૫૦૫ ॥

શિશિર ઋતુમાં અગ્નિ અમૃત-(તુલ્ય સુખકર)
છે, પ્રિય પદાર્થનું દર્શન અમૃત-(તુલ્ય સુખકર) છે,
રાજ તરફથી સન્માન પ્રાપ્ત થાય તે અમૃત(તુલ્ય સુખકર)
છે અને દૂધનું ભોજન અમૃત(તુલ્ય સુખકર) છે.

સર્પાણાં ચ સ્વલનાં ચ પરદ્રવ્યાપહારિણામ્ ।

અભિપ્રાય ન સિધ્યન્તિ તેનેદં વર્તેતે જ્યમ્ ॥ ૫૦૬ ॥

સર્પો(સર્પ) જેવા ઝેરી-કોપી-દૂષી-હિંસક લોકોના,
કપટી લોકોના અને પરદ્રવ્યને હરનારા ચોર લોકોના
અભિપ્રાયો ધરાદાઓ સિદ્ધ થતા નથી, એને લીધેજ
આ જગત ટકી રહ્યું છે. ૫૦૬

નાવિદ્યયઃ પ્રિયં બ્રૂયાત્કુટયક્ષા ન વચ્ચકઃ ।

નિઃસ્પૃહો નાધિકારી સ્વાન્નાકામી મળ્લનપ્રિયઃ ॥ ૫૦૭ ॥

આતુર વિનાનો માણસ પ્રિય બોલતો નથી. સ્પૃહ-
વક્તા માણસ છેતરનાર હોતો નથી. નિઃસ્પૃહ માણસ
અધિકારી બનતો નથી અને ઘરેણું, ટાપટીપ્રિય હેય
એવા માણસ અકામી(કામ વિનાનો) હોતો નથી. ૫૦૭

ઔપધાર્યુમનગ્રાણાં પુલ્લેશ્વર મહાત્મનામ્ ।

હસાધ્યં નાસ્તિ લોકેડગ્ર યદ્બ્રહ્માણ્ડસ્ય મધ્યગમ્ ॥

આ લોકમાં સારા મંત્રી માટે અને મહાન પુરુષોની
હુદ્દિને માટે બ્રહ્માંડની અંદર રહેલ જેવું કોઈ ઔપધ,
એવો કોઈ ઉપાય કે એવો કોઈ પદાર્થ નથી કે જે
અસાધ્ય હોય. ૫૦૮

ન તસ્ય ચૈવૃત્તં વિદ્યાન કલ્લં ન પરાક્રમમ્ ।

ન તસ્ય વિશ્વેત્સાહો યદીચ્છેન્નૈયમાત્મનઃ ॥ ૫૦૯ ॥

જેનાં આચરણુ, કુળ કે પરાક્રમ જાણવામાં આવ્યાં
ન હોય, તેના ઉપર કાંઈ માણસે જો પોતાનું શ્રેય
ધ્યેય હોય તે વિશ્વાસ ન કરવો. ૫૦૯

નદં મૃતમવિક્રાન્તં-નાનુશોચન્તિ પण्डिताः ।

પણ્ડિતાનાં ચ મૂર્ખોનાં વિશેષોડ્યં યતઃ સ્મૃતઃ ॥ ૫૧૦ ॥

હુદ્દિશાળી માણસો અને મૂર્ખોઓ વચ્ચે જે આ
ભેદ કહેવાયો છે તે એજ કારણ કે કાલો માણસ નષ્ટ
યેલ, અર્થ પામેલ કે બીજી યેલ તેણે જાણતી

પાછળ શોક કર્યા કરતા નથી. (પણ વર્તમાન કાળે શું
કરવું નોંધજે, તેના જ બરાબર વિચાર કરીને તે
પ્રમાણે વર્તે છે.) ૫૧૦

અશોક્યાનીહ મૂતાનિ ચો મૂઢસ્તાનિ શોષતિ ।

સ દુઃખે લમતે દુઃખં દ્વાવનર્થો નિપેવતે ॥ ૫૧૧ ॥

આ સંસારમાં તમામ પ્રાણીપદાર્થો શોક કરવા
યોગ્ય નથી, છતાં જે મૂઢ તેમનો શોક કરે છે તેની પાસે
એક દુઃખ તો હોય છે તેમાં તે (શોકનું) ખીલું દુઃખ
ઉમેરે છે અને આ રીતે (એકને બદલે) બે અનર્થો
તે ભોગવે છે (કે જોનાથી તેણે મુક્ત રહેવું નોંધજે).

સ મુદ્દદ્વપસને યઃ ક્ષ્યાત્સ પુત્રો યસ્તુ મક્ષિમાન્ ।

સ મૃત્યો ચો વિષેયક્ષઃ સા માર્યા યત્ર નિર્વૃત્તિઃ ॥ ૫૧૨ ॥

જે દુઃખમાં સાથે રહે તે સાચો મિત્ર છે, જે
માતા-પિતા પ્રત્યે સેવા અને પૂજ્યભાવવાળો હોય તે
સાચો પુત્ર છે, પોતાને કરવાનું કામ જે પહેલેથી બધું
લઈને કરી દે છે તે સાચો સેવક છે અને જોની પાસે
બધાં દુઃખો દૂર થઈ જઈને પરમ આનંદ મળે તે
સાચો પત્ની છે. ૫૧૨

યત્ર દેશેડ્યવા સ્થાને ભોગાન્મુક્ત્યા સ્વવીર્યતઃ ।

તસ્મિન્નિમવહીનો યો ઘસેત્સ પુરુષાધમઃ ॥ ૫૧૩ ॥

જે દેશમાં અથવા સ્થાનમાં માણસે પોતાના
પરાક્રમથી ભોગો-દેવતા ભોગવ્યા હોય ત્યાં જે વૈભવ-
વીન દશામાં પડી રહે તે અધમ પુરુષ છે. ૫૧૩

યેનાર્હકાયુક્તેન ચિરં વિલસિતં પુરા ।

દીનં વદતિ તત્રૈવ યઃ પેરેણં સ નિન્દિતઃ ॥ ૫૧૪ ॥

જે સ્થળે માણસે ગર્વ અને અહંકારથી મુક્ત થઈ
લાંબો સમય વૈભવ-વિલાસ માણ્યો હોય, તેજ સ્થળે
જે માણસ ખીજોની આશળ દીન પાણી ખોસે છે
ત્યારે તે નિન્દિત બને છે. ૫૧૪

મૂર્ષાણાં પण्डिता द्वेष्या निर्धनानां महायनाः ।

व्रतिनः पापशीलानामसतीनां कुलस्त्रियः ॥ ५१५ ॥

મૂર્ખોઓ માટે દ્વેષ કરવા યોગ્ય હુદ્દિશાળીઓ
હોય છે, નિર્ધન માણસો માટે દ્વેષ કરવા યોગ્ય મોટા
ધનિકો હોય છે, પાપનુ દ્વેષ કરવા યોગ્ય સદ્ગતીઓ
-સદાચારીઓ હોય છે અને કુલટા-અપ્રતિયારી સ્ત્રીઓ
માટે દ્વેષ કરવા યોગ્ય કુદીન સતી સ્ત્રીઓ હોય છે.

મિત્રદ્રોહી કૃતવ્રત તથા વિશ્વાસઘાતકઃ ।

તે નરા નરકં યાન્તિ યાવચન્દ્રદિવાકરો ॥ ૫૧૬ ॥

મિત્રનો દ્રોહ કરનારા, ઉપકાર પર અપકાર કરનારા,
કૃતવ્રત અને વિશ્વાસઘાતી-આટલા લોકો સુધ્ધ અને
ચંદ્ર રહે ત્યાં સુધી નરકમાં જાય છે. ૫૧૬

જિહ્વાલોલ્યમસક્તાના જલમધ્યનિવાસિનામ્ ।

અચિન્તિતો વધોઽજ્ઞાના મીનાનામિવ જાયતે ॥૫૧૭॥

જેઓ જીભની લોહપતાને વધ બની ગયેલા છે (સ્વાદિષ્ટ થનગીઓ આવતામાં આસક્તિવાળા છે) તેવા અસાધ્યોનો જીભની લોહપતામાં આસક્તિવાળા, જળમાં રહેનારા માછલાની જેમ ઓચિતો જ વધ થઈ જાય છે ૫૧૭

વ્યસનેષ્વેવ સર્વેપુ યસ્ય હુદ્ધિનં હીયતે ।

સ તેષા પરમમ્યેતિ તત્ત્વભાવાદસશયમ્ ॥૫૧૮॥

ગમે તેવા તમામ પ્રકારના દુઝોમાં જેની હુદ્ધિ ફીણુ થતી નથી-નાશ પામતી નથી, તે માણસ તેની એ હુદ્ધિના પ્રભાવથી એ દુઝોની પાર પડેલી જાય છે, આમાં કોઈ સશય નથી ૫૧૮

મિત્રવાન્સાવયત્યર્થાન્દુ સાધ્યાનાપિ વૈ યત ।

તસ્માન્મિત્રાણિ કુર્વાત સમાનાન્યેવ ચાત્મન ॥૫૧૯॥

મિત્રોવાળો માણસ દુ સાધ્ય કાર્યોને પણ સાધી શકે છે માટે માણસે આત્મવૃત્ત્ય પ્રેમવાળા મિત્રો કરવા અપિ સંપૂર્ણતાયુક્ત કર્તવ્યતા મુદ્દો હોયે ।

નદીશ પરિપૂર્ણાંપિ ચન્દ્રોદયમપેક્ષતે ॥૫૨૦॥

પોતે બધી રીતે સંપૂર્ણતાવાળા હોય તોપણ કાશા માણસોએ મિત્રો કરવા જોઈએ નહીંઓનો સ્વામી સમુદ્ર પરિપૂર્ણ છે, તોપણ ચંદ્રના ઉદયની અપેક્ષા રાખે છે એ મિત્ર કુરુતે મૂઢ આત્મનોઽસદ્દશ કુપી ।

હીન વાપ્યધિક વાપિ હાસ્યતા ચાત્યસૌ જન ॥૫૨૧॥

જે પોતાને માટે સરખેસરખો ન હોય તેવો-પાતાના કરતા ધણા ઊતરતા અથવા પોતાના કરતા ધણા મોટા માણસને મિત્ર બનાવે છે તે માણસ કુહુર્જિવાળો, મૂખ છે તે હાસ્વારુદ અને છે ૫૨૧

કારણાન્મિત્રતા યાતિ કારણાયાતિ શરતમ્ ।

તસ્માન્મિત્રત્વમેકાત્ર યોગ્ય વૈર ન ધીમતા ॥૫૨૨॥

કોઈ પણ માણસ મિત્ર કે શત્રુ વિનાકરેલો થતો નથી, પણ કારણને દીધે જ થાય છે, માટે માણસે સૌ કોઈ આપણુ મિત્ર થાય એ માટે મિત્રપણાથી જ વર્તવું, પણ વૈરભાવથી ન વર્તવું ૫૨૨

વપકારાચ લોકાના નિમિત્તાન્મુગપશ્ચિનામ્ ।

મયાહોમાચ મૂર્જાના મૈત્રી સ્વાહરૂનાત્સતામ્ ॥૫૨૩॥

સામાન્ય લોકોની મિત્રતા ઉપકારને કારણે થતી હોય છે, મૃત્યુ-પક્ષીઓની મિત્રતા નિમિત્તને દીધે થતી હોય છે (માવ, ભેસ, થોડા પચેરેની મિત્રતા માણસો કપ, સવારી વગેરે નિમિત્તે કરે છે) મૂખ માણસોની

મિત્રતા ભય અને લોભના કારણે થતી હોય છે અને સજ્જનોની મિત્રતા માત્ર તેમના દર્શનથી જ થતી હોય છે (સજ્જન જેને જુએ તેના પર સ્વાભાવિક રીતે જ મૈત્રીભાવ કરે છે અને સજ્જનને માત્ર જોવાથી જ તેના પર સ્વાભાવિક રીતે મૈત્રીભાવ ઉત્પન્ન થાય છે) ૫૨૩

યસ્ય ન જ્ઞાયતે વીર્ય ન કુલ ન વિચેષ્ટિતમ્ ।

ન તેન સર્ગતિ કુર્યાદિત્યુવાચ વૃદ્ધસ્પતિ ॥૫૨૪॥

જેનું તેજ કે પરાક્રમ, કુળ અને આચાર-વ્યવહાર બળુવામાં ન હોય, તેની સોખ્તા કરવી નહી, એમ વૃદ્ધસ્પતિએ કહ્યું છે ૫૨૪

શનૈ શનૈશ્વ મોક્ષ્ય સ્વય વિત્તમુપાર્જિતમ્ ।

રસાયનમિવ પ્રાઠ્ઠિલયા ન કદાચન ॥૫૨૫॥

પોતે પ્રાપ્ત કરેલુ રૂપ્ય સમજી માણસોએ રસાયનની જેમ ધીમે ધીમે ભોગવવું જોઈએ કદી પણ ઉગ્રઉપજી કરીને વેંકી ન મારવું જોઈએ ૫૨૫

મૃતો દરિદ્ર પુરુષો મૃત મૈથુનમપ્રજમ્ ।

મૃતમત્રોત્રિય બ્રાહ્મ મૃતો યત્તરવદક્ષિણ ॥૫૨૬॥

દરિદ્ર માણસ મરેલા બરાબર છે, પ્રભોત્પત્તિ ન કરનાર મૈથુન મરેના બરાબર છે, શાતી સત્પુરુષ વિનાનું બ્રાહ્મ મરેલા બરાબર છે અને જેમાં દ્રવ્ય આપવામાં આવ્યું ન હોય તેવો (દક્ષિણા વિન નો) યત્ર (પરોપકાર) મરેલા બરાબર છે ૫૨૬

ગુરો સુતા મિત્રમાર્થો સ્થામિસેવકોદિનીમ્ ।

યો ગચ્છતિ પુમાદેકે તમાહુર્જ્જ્ઞપાતિનમ્ ॥૫૨૭॥

ગુરુપુત્રો, મિત્રપત્ની, સ્વામીની પત્ની અને સેવકની પત્નીનો જે માણસ સમાગમ કરે છે, તેને આ લોકમાં પ્રભાવદત્તારો કહેવાય છે ૫૨૭

અયશ પ્રાપ્યતે યેન યેન પાપગતિર્મેવત્ ॥૫૨૮॥

રંગાચ શ્રદ્ધયતે યેન તત્કર્મે ન સમાચરેત્ ॥૫૨૯॥

જેનાથી અપરાધ પ્રાપ્ત થાય જેનાથી અધોગતિ-જીવનનું પતન થાય અને જેનાથી માણસ સ્વર્ગપ્રાપ્તિ (અથવા અત કરજીની નિર્મળતામાંથી) અપ્ત થાય તેનું કર્મ આચરવું નહી ૫૨૮

ય સ્તોકૈનાપિ સતોપ હુરુતે મન્દર્ધજન ।

તસ્ય માગ્યવિહીનસ્ય દત્તા ધોરપિ માગ્યતે ॥૫૩૦॥

જેમ મદ હુદ્ધિવાળો માણસ યોગ્યથી પણ સતેવ પામે છે (મદસ્થાનમાં વિનાનો છે, અત્ય ડરકર્ષ-વાળો અને અત્ય પ્રેમવાળો છે,) તે ભગ્વીન છે વિષાતા તેના ભાગ્યમાં લખેલી લક્ષ્મીને પણ દેઈ નામે છે. જ્વતિશ્ચયિનો બચ્ચાનુદ્ધિમા નોમનુચ્ચતે ।

જાતક કો વરાકોડ્ય વસ્ત્રેનો વરિવદ્ધક ॥૫૩૧॥

જેમનો કરસો નિશ્ચય કરતો નથી એવા દંડ નિશ્ચય-
વાળા માણસો વંદ્ય છે-માન આપવા હાયક છે, જેમની
હિંચાઈ અથવા ઉચ્ચતા કોઈ કામમાં આવતી નથી
એવા અનિશ્ચિત મનવાળા મોટા માણસો નહીં, જિજ્ઞાસુ
ચાતક પક્ષી કેટલું તુલ્ય છે, પણ તે (વરસાદનું જ પાણી
પીવા માટે) ફૂતનિશ્ચયી છે, તેથી ઈદ્ર (અથવા મેધ)
પોતે જ તેને માટે પાણી હઈ આવે છે, ૫૩૦

તાવત્સ્યાસર્વકૃત્યેષુ પુરુષોઽવ સ્વયં પ્રમુઃ ।
સ્ત્રીવાક્યાદ્દુશવિશુણ્ણો યાવન્નોદ્ધિયતે વલાત્ ॥૫૩૧॥
માણસ ત્યા સુધી જ સર્વ કાર્યો કરવામાં સમર્થ
થઈ શકે છે કે બધાં સુધી તે સ્ત્રીનાં વાક્યોથી અંકુસ-
ની બળપૂર્વક ધવાઈને ટળી પડતો નથી. ૫૩૧
જકૃત્યં મન્યતે કૃત્યમગમ્યં મન્યતે સુમમ્ ।
અમલ્યં મન્યતે મલ્યં સ્ત્રીવાક્યપ્રેરિતો નરઃ ॥૫૩૨॥

સ્ત્રીનાં વાક્યોથી પ્રેરાયેલા માણસ ન કરવા યોગ્યને
કરવા યોગ્ય માને છે, અસાધ્યને સાધ્ય માને છે અને
ન ખાવા યોગ્યને ખાવા યોગ્ય માને છે. ૫૩૨
અગ્નિહોત્રફલા વેદાઃ શીલવૃત્તફલં શ્રુતમ્ ।

રતિપુત્રફલા દારા વત્તમુક્તફલં ધનમ્ ॥૫૩૩॥
વેદો ભયપાતું ફળ અગ્નિહોત્ર અથવા સ્વકર્તાવ્યતું
પાલન છે, શાસ્ત્રાત્નનું ફળ સદાચારી જીવન છે. પત્નીનું
ફળ રતિસુખ અને પુત્રો-સંતાનો પ્રાપ્ત થાય એ છે
અને ધાન તથા ઉપભોગ તે ધનનું ફળ છે. ૫૩૩

આપજ્ઞાણય વિચુર્યઃ કર્તવ્યાઃ સુદ્ધોઽમલાઃ ।
ન તસ્ત્યાપદં કશ્ચિદોઽત્ર મિત્રવિવર્જિતઃ ॥૫૩૪॥
વિપતિઓના નાશ માટે શબ્દો માણસોએ નિર્ભજ-
કપટચિત્ત મિત્રો કરવા બેઠેછે. આ લોકમાં મિત્રોથી
શકિત એવો કોઈ મનુષ્ય વિપતિઓને તરી શકતો નથી.

વ્યસનં પ્રાપ્ય ચો મોહાત્કેચલં પરિવેચયેત્ ।
કન્દનં વર્ષયત્યેવ તસ્યાન્તં નાગિનિચ્છત્ ॥૫૩૫॥

દુઃખ આવી પડ્યા પછી જે માણસો મોટાથી કેવળ
ખેદ જ ક્યાં કરે છે, તે તેના દુઃખને જ-દુઃખની ઉત્પત્તિને-
જ વધારે છે. દુઃખના અંતને પામી શકતો નથી. ૫૩૫

કેવલં વ્યસનસ્યોક્તં મેષજં નયપિહૈતઃ ।
તસ્યોઽદેહસમારમ્ભો વિપાદપરિવર્જનમ્ ॥૫૩૬॥

નીતિવિદોએ દુઃખનું ઓપક કેવળ આ જ બતાવ્યું
છે કે વિવાદનો ત્યાગ અને તેના (દુઃખના) ઉચ્છેદ
(નાશ) માટેના કાર્યનો આરંભ. ૫૩૬

નદીનાં વ ફુલાનાં વ સુમીનાં વ મહાભનામ્ ।
પરીક્ષા ન પ્રકર્તવ્યા સ્ત્રીણાં દુશ્ચરિતસ્ય ચ ॥૫૩૭॥

નદીઓની, ફુલોની, મુનિઓની, મહાત્માઓની,
સ્ત્રીઓની અને દુરાચારીઓની કદી પરીક્ષા ન કરવી.
(તેમાં અનર્થનો સંભવ રહેલો છે.) ૫૩૭

સદ્ગ્નિઃ સંયોધ્યમાનોઽપિ દુરાત્મા પાપપૂરુષઃ ।
પૃથ્વ્યમાણ ઇવાદ્ધારો નિર્મલત્વં ન ગચ્છતિ ॥૫૩૮॥
દુષ્ટ મનવાળો પાપી માણસ સત્પુરુષો વડે સારી
રીતે બોધ આપવામાં આવે છતાં ધસી ધસીને સાફ કર-
વામાં આવતા કાલસાની માફક નિર્મળપણ્યને પામતો નથી.
જનિતા ચોપનેતા ચ યશ્ચ વિદ્યા પ્રયચ્છતિ ।

અન્નદાતા મયત્રાતા વચ્ચેતે પિતરઃ સ્મૃતાઃ ॥૫૩૯॥
જન્મ આપનાર, ઉપનયન (અર્થાત સંસ્કાર અને
શિક્ષણ) આપનાર, વિદ્યા આપનાર, અન્ન વડે પોષણ
કરનાર અને ભયમાંથી બચાવનાર-આ પાંચને પિતા
(પિતાતુલ્ય) કહેલા છે. ૫૩૯

વરં વરયતે કન્યા માતા વિત્તં પિતા મૃતમ્ ।
વાન્ધવાઃ કુલમિચ્છન્તિ મિષ્ટાન્નમિતરે જનાઃ ॥૫૪૦॥

કન્યા વરને (વરના રૂપને, પ્રભાવને, સ્વભાવને,
મુખ્યત્વે) પસંદ કરે છે, માતા એની પાસેના પૈસાને
મુખ્યત્વે પસંદ કરે છે. પિતા-એની વિદ્યાને પસંદ કરે
છે. કુટુંબીઓના એના કુળને પસંદ કરે છે અને બાકીના
માણસો (વર-કન્યાના લગ્નમાં જમવા મળતા) મિશ્રાન-
ને પસંદ કરે છે. ૫૪૦

યઃ પ્રૃથ્વા કુરુતે કાર્યં પ્રટુવ્યાન્સ્વાન્હિતાન્પુરુષ્ ॥
ન તસ્ય જાયતે વિત્રઃ કર્મિન્શ્ચિદપિ કર્મણિ ॥૫૪૧॥
જેમને પૂછીને કામ કરવું બેઠેછે તેવા પોતાના
હિતેથી શુભજનોને-વડીલોને પૂછીને જે કાર્ય કરે છે
તેને કોઈ પણ કામમાં વિઠન ઉત્પન્ન થતું નથી. ૫૪૧
ફલહાન્તાનિ હર્મ્યાણિ કુવાક્યાન્તં ચ સૌહૃદમ્ ।

કુરાજાન્તાનિ રાષ્ટ્રાણિ કુકર્માન્તં યશો નૃણામ્ ॥૫૪૨॥
મહેલોનો (કે મહેલોમાં રહેનારાઓના સુખનો)
અંત અંદરના દરના કન્યાથી છે, મિત્રતાનો અંત
ખરાબ વચ્ચેથી છે, રાષ્ટ્રોનો અંત ખરાબ રાજાઓથી
(કે ખરાબ રાજાવર્તનોથી) છે અને માણસોના યશનો
અંત ખરાબ કામ કરવાથી છે. ૫૪૨

કૃતે પ્રતિકૃતિં કુર્યાદ્દિસિતે પ્રતિહિસિતમ્ ।
ન તત્ર દોષં પદયમિ દુષ્ટે દુષ્ટં સમાચરેત્ ॥૫૪૩॥

જેણે આપણા પ્રત્યે સારું કે ખોટું વર્તન કર્યું
લેખ, તેના પ્રત્યે તેણે (સારું કે ખોટું) વર્તન કરવું,
હિંસાભરી રીતે વર્તનારની પ્રત્યે હિંસાભર્યું વર્તન
કરવું, આમ કરવામાં હું દોષ જોતો નથી; કારણ કે

દુષ્ટની સામે દુષ્ટ આચરણ કરવું જોઈએ. ૫૪૩

॥ सर्वहिंसानिवृत्ता ये नराः सर्वसहाय्य ये ।

सर्वस्याश्रयभूताश्च ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ ५४४ ॥

ને મનુષ્યો સર્વ પ્રકારની હિંસાથી નિવૃત્ત થયેલા છે. સર્વ કંઈ (મુખ-દુઃખ વગેરે) સહન કરનારા છે

।थोऽत्ति यस्य यदा मांसमुभयोः पश्यतान्तरम् ।

एकस्य क्षणिका वृत्तिरन्यः प्राणैर्विमुच्यते ॥ ५४५ ॥

એક પ્રાણી બીજા પ્રાણીનું માંસ ખાય છે ત્યારે બનેલી સ્થિતિમા શુ અંતર છે તે જુઓ. એકને સહિષ્ણુ તમિ થાય છે. બીયારે બીજાને (દાયકા માટે) પ્રાણ છોડવા પડે છે.

भर्तृव्यमिति यद्वःखं पुरुषस्योपजायते ।

शक्यते नानुमानेन परेण परिवर्णितम् ॥ ५४६ ॥

‘મારે મરવાનું છે’ એમ જણ્યા પછી માણસને જે દુઃખ થાય છે, તે બીજા માણસથી અનુમાન કરીને વર્ણવી શકાય એવું હોતુ નથી. (એ દુઃખ તો માણસ

मते न अनुभवी-माली शके) ५४६
स्वच्छन्दवनजातेन शाकेनापि प्रपूर्यते ।

अस्य दग्धोदरस्यार्थे कः कुर्यात्पातकं भवत् ॥५४७॥

વનમાં આપોઆપ જંગમ નીકળેલા શાક-પાનથી
પશુ જોતે જારી શકાય તેવા આ પાખી પેટને માટે કયો

विद्याया विनयावाप्तिः सा चेदविनयावहा ।

किं कर्मः कं प्रति घ्नो गरदायां स्वमातरि ॥५४८॥

વિદ્યા વડે વિનયની પ્રાપ્તિ થાય છે, તેજ વિદ્યા
જો અવિનય ઉત્પન્ન કરનારી થાય તો તે પોતાની જ
પ્રાપ્તિ એટલે અપ્રાપ્તનારી થયા જેવું કહેવાય આમાં અમે

શું કરીએ અથવા જાના પ્રત્યે દરિયાઈ કરીએ ?

त्रेधा द्वेधा भ्रमं चक्रे कान्तासु कनकेषु च ।

તાસુ તેલ્વપ્યનાસજ્જ સાક્ષાદ્ગુણે જરાકલિ: ॥૫૪૯॥
કામિની અને કાચન બાવા બે પ્રકારના વિધાતાએ
અમને-મોહને સંબોધ્યા છે જે માણસ સ્ત્રીઓ અને
સુવર્ણાદિ દ્રવ્યો બનેમાય બનાસકા હોય, તે મનુષ્યના
આકારમાં સાક્ષાદ્ સર્વનારાયણ અથવા સાક્ષાત્
પરબ્રહ્મ ન છે. ૫૪૯

द्विः शरं नामिसंघत्ते द्विः स्थापयति नाश्रितान् ।

द्विर्ददाति न चार्थिन्यो राभो द्विर्नय भाषते ॥ ५५० ॥

રામ (એક સદ્ય માટે) જે બાણ કદા વાપરના
નથી (અર્થાત્ રામ હમેશાં એક જ બાણથી સદ્યને
વાંધી રહે છે.) આગ્રિતોને જે વાર આશ્રય આપતા નથી

(અર્થાત્ એક વાર આશ્રય આપ્યો હોય તેમનો કહી ત્યાજ કરતા નથી). થાયકોને બે વાર દાન આપતા નથી (અર્થાત્ એક જ વાર આપેલા દાનથી થાયકને ફરીથી માનવાપણ રહેતું નથી. —થાયકની દરિદ્રતા કાયમ માટે ખટી જાય છે) અને રામ (એક વાર બોલેલું વચન) બીજા વાર બોલતા નથી (અર્થાત્ એક વાર બોલેલા વચનને પ્રાણતે પણ પાળે છે.) ૫૫૦

मुनेरपि वनस्थस्य स्वानि कर्माणि कुर्वतः ।

तत्रापि संभवन्त्येते मित्रोदासीनशत्रवः ॥ ५५१ ॥

વનમાં રહીને પોતાના કર્મ કરનાર મુનિને પણ
વનમાંથી મિત્રો, તટસ્થો અને શત્રુઓ થાય છે; તો પછી
સંસારની તો વાત જ શી? ૫૫૧

पञ्चैतानि विलिख्यन्ते गर्भस्थस्यैव देहिनिः ।

आयुः कर्म च विद्या च धितं निधनमेव च ॥५५२॥

આયુષ્ય, કર્મ, વિદ્યા, ધન અને મૃત્યુ આ પાંચ
શરીરધારીને ગર્ભમાંથી જ નક્કી થઈ જાય છે. ૫૫૨
નાસ્તિ સત્યં શ્રુતકારે ન શૌચં ઘૃણીપતૌ ।

मद्यपे सौहृदं नास्ति धूर्तेषु त्रितयं नहि ॥ ५५३ ॥

જુગાર રમનારમાં સત્ય હોવા નથી, યશ્વિની પતિમાં પવિત્રતા હોતી નથી, દારૂ પીનારમાં સહમ્પતા-મિત્રભાવ હોતો નથી અને ધૂતમાં આ ત્રણે હોતાં નથી.

सर्वसहा ये भ्रजवः प्रतिज्ञानार्थपालकाः ।

परोपकारिणः सेव्या निर्धना अपि ते जनाः ॥५५४॥

જે માણસો સર્વ કંઈ સહન કરનારા છે, સરળ સ્વભાવના છે, પ્રતિજ્ઞાના (પોતે બોલ્યા હોય તેના) અર્થ-નું પાલન કરનારા છે, ખીજના ઉપર ઉપકાર કરનારા

છ, તથા નિર્ધન હાય તોપણ સેવા અને સમાગમ કરવાને યોગ્ય છે. ૫૫૪

शरणागतस्त्वायं स्त्रीगोद्विजहिताय च । ॥ ✓

स्वान्त्यथ यस्यजेत्प्राणांस्तस्य लोकाः सनातनाः॥५५॥
 शरत्वे आवेलाओनी रक्षा आरे, श्रीओ, आथो अने
 सज्जनेना। दितने आरे तेम ज पोताना स्वामीने आरे

જે પ્રાણુત્યાગ કરે છે, તેને સનાતન ભોદ્ધા (સ્વર્ગાદિના

અક્ષય સુખભાગે) પ્રાપ્ત થાય છે. ૫૫૫

उपकार पर उपकार करनारो, पाण्डन्यारो, ओ-

પ્રાયશ્ચિત્ત નથી જ એમ અમે સાંભળ્યું છે. ૫૫૬

परं पण्डितश्रयेण कृतव्यः श्रुतसंग्रहः । ॥ ॥

न तत्र धनिनो यान्ति यत्र यान्ति बहुमुखाः ॥ २५ ॥

! ધેળા વાળ થઈ ગયા હોય તેણે પશુ જ્ઞાનનો સંગ્રહ કરવો જોઈએ. મોટા માની જનો જે સ્થિતિને પામે છે, તેને ધનિકા પામતા નથી. ૫૫૭

વિશ્વાસપ્રતિપજ્ઞાનાં વચને કા વિદગ્ધતા ।

અક્કમારુહ સુમાનાં હન્ટુઃ કિં નામ પૌરુષમ્ ॥૫૫૮॥

વિશ્વાસપૂર્વક આશયે રહેલાઓને છેતરવામાં થી ચતુરાર્થ છે? યોજનામાં આવીને સુંદર રહેલાઓને હથુવામાં શું પરાક્રમ છે? ૫૫૮

નાજારજઃ પિરુદેપી નાજારા મર્દૈરિણી ।

નાલમ્પટોડધિકારી સ્યાન્નાકામી મળ્લનમ્રિયઃ ॥૫૫૯॥

જારથી (પરપુરપથી) જન્મેલો ન હોય તે પિતાનો દેવ કરનાર ન હોય, જાર સાથે સંબંધ રાખનારી ન હોય તે પતિની સાથે વેર રાખનારી ન હોય, લ'પટ ન હોય તે સ્ત્રીઓની બાબતમાં પડનારો ન હોય અને કામી ન હોય તે ધરેણીમાં પ્રીતિવાળો ન હોય. ૫૫૯

અચલા કમલા કસ્ય કસ્ય મિત્રં મદીપતિઃ ।

શરીરં ચ સ્થિરં કલ્ય કલ્ય વચ્ચા વરાજ્ઞતાઃ ॥૫૬૦॥

લક્ષ્મી કોની સ્થિર છે? રાજા કોનો મિત્ર છે? શરીર કોનું સ્થિર (કાયમ ટકનારું) છે? અને વેશ્યાઓ કોને વશ રહે છે? ૫૬૦

મર્દમઃ પટહો દાસી પ્રામણ્યઃ પશ્યઃ સ્ત્રિયઃ ।

દ્વંડેનાકમ્ય મુક્તીયાત્ર તે સંમાનમાજનમ્ ॥૫૬૧॥

ગધેડાં, ઢોલ, દાસી, પાળેલાં પશુઓ અને સ્ત્રીઓ-આ બધાંને દંડથી ભય બતાવીને ઉપયોગમાં લેવાં; કારણ કે તેઓ સંમાનને પાત્ર નથી. ૫૬૧

ઘટુર્ભિર્ન વિરોદ્ધત્વં દુર્જનૈઃ સ્વજનૈરપિ ।

સુસ્તમપિ નાગેન્દ્ર મશ્વરન્તિ પિપીલિકાઃ ॥૫૬૨॥

દુર્જનો હોય કે સ્વજનો હોય, પશુ ઘણાઓની સાથે વિરોધ કરવો નહીં; કારણ કે કૂંડાડા ચારી રહેલા મોટા સાપને પશુ કાઢીઓ કારી ખાય છે. ૫૬૨

શ્વન્તવ્યો મન્દયુદ્ધીનામપરાધો મનીષિના ।

નદિ સર્વત્ર પાણિત્યં સુલભં પુરુષ કલિત્ ॥૫૬૩॥

મંદ બુદ્ધિવાળાઓના અપરાધો બુદ્ધિશાળીએ ક્ષમા કરી દેવા જોઈએ; કારણ કે બધા માણસોમાં બુદ્ધિમાન-પણું ક્યાંય સુલભ નથી. ૫૬૩

રાજા પશ્યતિ કર્ણાભ્યાં યુત્તયા પશ્યન્તિ પશ્વિતાઃ ।

પશુઃ પશ્યતિ ગન્ધેન મૂલૈઃ પદ્યન્તિ વર્ચસઃ ॥૫૬૪॥

રાજા તેના બે કાનો વડે બુદ્ધિ છે. (બીજાઓનું કહેવું સાચું માનીને ચાલે છે), પડિતા યુક્તિથી- (પ્રત્યક્ષ, અનુમાન વગેરે) પ્રમાણથી બુદ્ધિ છે. (પ્રમાણ-

થી નિર્ણય કરીને ચાલે છે), પશુ ગંધથી લુગ્ધ છે (વાસ ઉપરથી પદાર્થને સમજે છે) અને મેલી વિદ્યાવાળા ભૂવાઓ ભૂતોથી (ભૂતો જે કહી બતાવે તે ઉપરથી) લુગ્ધ છે. ૫૬૪

મત્યુદ્ધઃ સર્વસિદ્ધીનામુત્તાપઃ પ્રથમઃ કિલ ।

અતિશીતલમત્યદમઃ કિં મિનતિ ન મૂયતઃ ॥૫૬૫॥

મરત થઈ જવું અથવા ઉશ્કેરાઈ જવું એ સર્વ કાર્યોની સિદ્ધિમાં સોથી પહેલું અને મુખ્ય વિધન છે. ઘણું શીતલ જળ પણ શું કમે કમે મોટા પર્વતોને નથી તોડી નાખતું? (કાંઈ પણ કામ ઠંડા પેટે શાંતિથી કરવાથી સિદ્ધ થઈ શકે છે. ઉતાવળ, ઉશ્કેરાટ કે ગુસ્સો કરવાથી બગડે છે.) ૫૬૫

અવ્યાપારેષુ વ્યાપારં યો નરઃ કર્તુમિચ્છતિ ।

સ તત્ર નિધનં યાતિ કીલોત્પાદીવ વાનરઃ ॥૫૬૬॥

પોતાનાથી ન કરી શકાય એવાં કામોમાં જે માણસ પ્રવૃત્તિ કરવા ચાહે છે, તે (જે લાકડાં વચ્ચેથી) ખાલો કાઢનાર વાનરની જેમ તે એ કામમાં મૃત્યુ પામે છે.

દુર્તં જ્ઞાનં ક્રિયાદીનં હતાશ્ચાજ્ઞાનિનો નયઃ ।

દુર્તં જ્ઞાનાયકં સૈન્યમભરતારો હતાઃ સ્ત્રિયઃ ॥૫૬૭॥

જે જ્ઞાન ક્રિયામાં બીજાનું નથી તે નાશ પામેલા જેવું (નિર્જન-મૃતવત્) છે; જ્ઞાન વિનાના માણસો નાશ પામેલા જેવા (હવતા મરેલા જેવા) છે, નાયક વિનાનું સૈન્ય મરેલા સૈન્ય બરાબર છે અને પતિ વિનાની સ્ત્રીઓ નાશ પામેલા જેવી છે. ૫૬૭

કન્યા નિષ્કાસિતા શ્રદ્ધા વધુઃ શ્રદ્ધા પ્રવેશિતા ।

અન્નં સંકલિતં શ્રેષ્ઠં ધર્મઃ શ્રદ્ધો દિને દિને ॥૫૬૮॥

કન્યાને (યોગ્ય સમયે) ઘેરથી સાસરે મોકલવી સારી છે, (ગુજારી) વધુને વરમાં લાવવી સારી છે, અનાજને એકઠું કરી રાખવું સારું છે અને ધર્મને પ્રત્યેક દિવસે આચરવો સારો છે. ૫૬૮

સત્યં સત્યં મુનેર્વાક્યં નાદત્તમુપતિષ્ઠતે ।

અમ્બુભિઃ પૂરિતા પૃથ્વી વાતકસ્ય મહત્થલી ॥૫૬૯॥

કશિયુનિઓનું આ વાક્ય ખરેખર સત્ય જ છે કે જે આપણું ન હોય તે પમાતું નથી. આ પૃથ્વી જળથી પૂર્ણ છે, પણ ચાતક માટે તે એ નિર્જળ રણ જેવી જ છે. ૫૬૯

ન સ્વજ્નેવ જયેન્નિદ્રાં ન કામેન સ્ત્રિયં જયેત્ ।

નેન્ધનેન જયેદ્વદ્ધિં ન પાતેન સુરાં જયેત્ ॥૫૭૦॥

કાંઈ પણ ઈર્ષ્યા કરવાથી નિદ્રાને હટી શકે નહીં. કામભોજ (ભોગવ્યા કરવા) વડે સ્ત્રીને (સ્ત્રી માટેની

વાસનાને) છતી શકે નહીં, બળતણ ભીમેથી કરવાથી અમિને છતી (તુમ કે શાંત કરી) શકે નહીં અને દારૂ પીધા કરવાથી દારૂ પીવાના વ્યસનને છતી શકે નહીં. તદ્ગૃહં યત્ર વસતિસ્તદ્ગૃહ્યં એન ઓવતિ ।

યન્મુક્યે તદ્વેલોક્તં જ્ઞાનમજ્ઞાનમન્યયા ॥૫૭૧॥

જે રહેનારાઓથી અને સંપત્તિથી ભર્યું ભર્યું છે તે ઘર છે. ભોજનવા યોગ્ય પદાર્થ તે છે કે જેનાથી માણસ સારી રીતે (નીરોગી રહીને) છતી શકે. જ્ઞાન તે જ છે કે જે માણસને (અજ્ઞાન અને આસક્તિથી) મુક્ત કરી શકે, એનાથી લિનન તે અજ્ઞાન છે. ૫૭૧ પિતા રક્ષતિ કૌમારે ભર્તા રક્ષતિ યૌવને ।

પુત્રરતુ સ્વાધિરે માવે ન સ્ત્રી સ્વાતન્ત્ર્યમર્હતિ ॥૫૭૨॥

આત્માવસ્થામાં પિતા રક્ષણ કરે છે, યુવાવસ્થામાં પતિ રક્ષણ કરે છે અને ઘડપણમાં પુત્ર રક્ષણ કરે છે. સ્ત્રી સ્વતંત્રતા માટે યોગ્ય નથી. ૫૭૨

પાનં દુર્જનસંસંગઃ પર્યા ચ વિરહોઽનમ્ ।

સ્વપ્રમન્યગૃહે વાસો નારીનાં દૂષણાનિ પદ્ ॥૫૭૩॥

સુરાપાન, દુર્જનોના સંસર્ગ, પતિથી ભુદા રહેવું. ત્યાં ત્યાં રખડવું, બીજાને ઘેર રહીને ત્યાં જ સુઈ જવું-આ ક્રીઓના દુશ્વેર છે. ૫૭૩

દાન્તું મેયોઽપસરતિ યુગેન્દ્રઃ સંકુલત્વપિ ।

બુદ્ધિમન્તઃ સદન્તે ચ નિધાય દ્વિદિ કિંચન ॥૫૭૪॥

મારવા માટે થોડા તરત ધસી આવે છે, પરંતુ સિદ્ધ મારતાં પહેલાં સંકલ્પ કરે છે. ખરેખર, બુદ્ધિશાળી માણસો હૃદયમાં કાંઈક વિચાર કરીને સહન કરે છે.

વિવૃધ્યવતામાયુર્યદનીતિમતાં શ્રિયઃ ।

તદેતત્કાલિનીયં તદ્વેતુ ચુનાક્ષરમ્ ॥૫૭૫॥

માણસ પથ્ય રાખે નહિ, છતાં લાંબું જીવે અને નીતિનિયમ પાળે નહિ, છતાં તેને લક્ષ્મી મળેલી હોય છે. તેવું જ નામ કાકતાલીય છે અને તેને જ ધુણાક્ષર- (કાકો કાતરે અને અક્ષર લખાય) નો ન્યાય કહે છે; અર્થાત્ એ અક્ષરમાત્ર છે, કુદરતી નથી. ૫૭૫

વલ્લં માં ચ ધદુક્ષીર્ણં જલપાત્રમુપાનદૌ ।

ઔપધં વીજમાહારં સંક્રીણીત યથાનુચાત્ ॥૫૭૬॥

વસ્ત્ર, વધારે દુધવાળી ગાય, જલપાત્ર, ભેડા, ઓપધ, પાન્યનાં બીજ અને આહારના પદાર્થો જેમ જેમ મળે તેમ તેમ ખરીદતા રહેવું નોંધ્યું. ૫૭૬

રાગે દ્વેપે ચ માને ચ દ્રોહે પાપે ચ કર્મણિ ।

અપિયે ચૈવ કર્તવ્યે ચિરકારી પ્રશસ્યતે ॥૫૭૭॥

રાગ કે દ્વેષ, માન કે ક્રોધ, પાપકર્મ કે અપ્રિય

કર્મ કરવામાં વિવેચ કરનાર પ્રશંસા પામે છે. ૫૭૭

વન્ધૂનાં સુદૃઢાં ચૈવ શ્રુત્યાનાં સ્ત્રીજનસ્ય ચ ।

અન્યકેવલપરાવેષુ ચિરકારી પ્રશસ્યતે ॥૫૭૮॥

ભાઈ, મિત્ર, સેવક, સ્ત્રીજન વગેરેના અપ્રકટ અપરાધોને બહાર પ્રગટ કરવામાં જે વિવેચ કરે છે, તે વખણાય છે. ૫૭૮

ચિરેણ મિત્રં સંધીયાચિરેણ ન કૃતં ત્યજેત્ ।

ચિરેણ વિહિતં મિત્રં ચિરં વારણમર્હતિ ॥૫૭૯॥

લાંબો કાળ વિચાર્યા પછી મિત્ર સાથે સંબંધ નોંધવો અને સંબંધ બાંધ્યા પછી લાંબો કાળ વિચાર કરીને પણ મિત્રનો સંબંધ તોડવો નહિ; કારણ કે લાંબો કાળ વિચાર કર્યા પછી કરેલો મિત્ર તેની મૈત્રીનો ઇન્કાર પણ લાંબો કાળ વિચાર કર્યા પછી કરવામાં આવે તે માટે યોગ્ય હોય છે. ૫૭૯

લાભસ્તેષાં જયસ્તેષાં કુલસ્તેષાં પરાજયઃ ।

યેષાં હૃદિસ્યો ભગવાન્મદ્ગલાયતનં હૃદિઃ ॥૫૮૦॥

સર્વ સંજોડાના સ્થાનરૂપ ભગવાન હૃદિ જે લોકોના હૃદયમાં રહેલા છે, તેમને હમેશાં લાભ જ છે અને તેમનો જય જ છે; તેમનો પરાજય ક્યાંથી હોય ? ૫૮૦

ધનાશા જીવિતાશા ચ ર્વાર્વા માણમ્નાં સદ્ ॥

વૃદ્ધસ્ય તરુણી માર્યા માણેભ્યોઽપિ ગતીયસી ॥૫૮૧॥

પ્રાણીઓને હમેશાં ધનની આશા અને જીવવાની આશા ખૂબ જ હોય છે, પણ વૃદ્ધને તરુણ સ્ત્રી તો પ્રાણ કરતાં પણ વધારે હોય છે. ૫૮૧

વિજ્ઞાપવાતિગતા વર્ષા પ્રમુતા ગતયૌવના ।

પ્રવાસી ગતસૌલ્યશ્ચ યાચના ગતગૌરવા ॥૫૮૨॥

સર્વ ચિત્રા અને સેવાતિ નક્ષત્રમાં આવે એટલે વર્ષાકાલ (પૂરી થઈ) ગયેલી સમજવી, પ્રસવ થયેલી સ્ત્રીને યૌવન વિનાની સમજવી, પ્રવાસ કરવો પડતો હોય તેને સુખ વિનાનો સમજવો અને યાચતાને ગૌરવ વિનાની સમજવી. ૫૮૨

શાસ્ત્રાગુરવઃ શાસ્ત્રાયાઃ શાસ્ત્રાં ગન્તું પરાક્રમઃ ॥

વદ્ધિતો યદમ્મોપિઃ પ્રમાવઃ પ્રામથો દિ સઃ ॥૫૮૩॥

(કુદ્ધા મારીને) એક શાખા પરથી બીજી શાખા પર જવામાં વાનરનું પરાક્રમ છે, પણ એવું જે સમુદ્ધિ ઝોળાંએ એ તો પ્રયુક્તો જ પ્રભાવ છે. ૫૮૩

રાઃ પુણ્યં ચ કલદ્રાણિ પુરોત્પત્તિર્નિષિતયા ॥

સુહૃતાદપિ લભ્યન્તે નૈવ પાથ્યં પરાક્રમાન્ ॥૫૮૪॥

હ અર્જુન, ધન, પુણ્ય, પત્ની, પુત્રપ્રાપ્તિ તથા સમૃદ્ધિ એ સત્કર્મના ફળરૂપે જ પ્રાપ્ત થાય છે. પરાક્રમથી નહીં. ૫૮૪

ધર્મેહાન્યજિતે વિત્તેડનુભવન્તિ સુરં પરે ।

સ્વયં પાપસ્ય પાત્રં સ્થાસિત્થો ગજવધાદિવ ॥૫૮૫॥

મોટા પ્રમાણમાં મેળવેલા ધનમાં (તે ગમે તેવી અયોગ્ય રીતે મેળવાયું હોય એટલે) ધર્મનો નાશ છે. જેમ સિંહ હાથીનો વધ કરે છે અને બીજા પ્રાણીઓને ઉગ્રાણી થાય છે, તેમ એ રીતે ધન મેળવનાર પોતે પાપનું પાત્ર બને છે અને બીજા લોકો તેનાથી સુખભોગ કરે છે. ૫૮૫

યથા કાષ્ઠમયો હસ્તી યથા ચર્મમયો મૃગઃ ।

તથા વેદં વિના વિપ્રસ્થસ્તે નામધારકાઃ ॥૫૮૬॥

જેવા લાકડાનો હાથી અને ચામડાથી મહેલો મૃગ છે, તેવા જ વેદાધ્યયન વિનાનો આશ્રય છે. આ ત્રણે કેવળ નામધારી કહેવા પૂરતા જ છે (અરેબરા અર્થમાં નથી). વરં કૃતચ્ચસ્તગુણાદત્યન્તમગુણઃ પુમાન્ ।

પ્રકૃત્યા હ્યગુણઃ શ્રેયાન્નાલંકારયુતોપલઃ ॥૫૮૭॥

પ્રાપ્ત થયેલા ગુણોને નષ્ટ કરનાર (પતિત) માણસ કરતાં ગુણુપીન માણસ સારો છે. સ્વાભાવિક રીતે જ ગુણુપીન હોય તે સારો લાગે છે; પણ ધરેણું પહેરાવેલો પથ્થર સારો લાગતો નથી. ૫૮૭

દૂરસ્યોડપિ સમીપસ્યો યો યસ્ય હૃદિ વર્તેત ।

યો યસ્ય હૃદયે નાસ્તિ સમીપસ્યોડપિ દૂરગઃ ॥૫૮૮॥

જે માણસ જેના હૃદયમાં રહેલો છે (જેને માટે હૃદયમાં પ્રેમ છે) તે દૂર રહેલો હોય છતાં (હૃદયમાં રહેલો હોવાથી) પાસે જ રહેલો છે અને જે માણસ જેના હૃદયમાં નથી, તે પાસે રહેલો હોવા છતાં દૂર રહેલો છે. ૫૮૮

મદયપાઃ કિં ન જલ્પન્તિ કિં ન મશ્નન્તિ વાયસાઃ ।

કવયઃ કિં ન પદ્યન્તિ કિં ન કુર્વન્તિ ચોપિતઃ ॥૫૮૯॥

દાર પીનારા શું બચકતા નથી ? કાઝા શું નથી ખાતા ? (સાર-ખોટું બધું જ ખાય છે.) કવિઓ શું નથી બોલતા ? (કાંતદર્શીઓ દરેક વસ્તુના તત્ત્વને બોલતા હોય છે.) સ્ત્રીઓ શું નથી કરતી ? (કામવાસનાઓથી પ્રેરાયેલી સ્ત્રીઓ જૂઠું, કપટ, વિશ્વાસઘાત અને બધા જ દુરાચાર કરે છે.) ૫૮૯

અશકઃ સતતઃ સાધુઃ કુરુપાત્ પતિવ્રતા ।

વ્યાધિતો દૈવમકથ્ય નિર્ધના વ્રજાચારિણઃ ॥૫૯૦॥

જે સારું કે ખોટું કંઈ પણ કામ કરવા અશક્ત છે, તે (એક રીતે) નિરંતર સાધુ (સબજન) છે (કારણ કે તે ખોટું કામ કરતો નથી), કુરૂપ સ્ત્રી પતિવ્રતા છે (કારણ કે કોઈ પુરુષને તેના પર દષ્ટિ પણ કરવાનું મન થતું નથી), રાજાથી પીડાતા દેવનો લક્ષ્મ બને છે

અને નિર્ધન માણસ (વિવિધ વિષયોનો ઉપભોગ કરી શકતો ન હોવાથી) સંયમ પાળનાર શ્રદ્ધાચારી છે. ૫૯૦, તાવન્મહર્ષવં પાણ્ડિત્યં કુલીનત્વં વિવેકિતા ।

યાવજ્વલતિ નાકેપુ સ્વતઃ પક્ષ્વપાવકઃ ॥૫૯૧॥

જ્યાં સુધી માણસના અંગોમાં આપોઆપ કામાગ્નિ પ્રજ્વલિત થયો નથી, ત્યાં સુધી જ તેનામાં મોટાઈ, પંડિતાઈ, કુલીનતા અને વિવેકપણું રહે છે. ૫૯૧

વાહિતં ચાશ્વવાણિયં રાજસેવા તપોવનમ્ ।

ધીરાશ્વત્વારે કુર્વન્તિ કૃષિં કુર્વન્તિ કાતરાઃ ॥૫૯૨॥

કોઈનો સાર-લઈ જવા-પોડાઓનો વેપાર કરવો, રાજની સેવા કરવી અને તપોવન સેવવું, એ ચાર કામ હિંમતવાળા ધીર જનો કરે છે અને ડરપોક માણસો ખેતી કરે છે. ૫૯૨

ન દેવો વિચતે કાષ્ઠ ન પાપાણે ન મૃગમયે ।

માવેપુ વિચતે દૈવસ્તસ્માદ્ભાવો હિ કારણમ્ ॥૫૯૩॥

દેવ (પરમાત્મા) કોઈ લાકડા, પથ્થર કે માટીમાં રહેતો નથી; દેવ તો આપણા લાવોની અંદર રહેલો છે, માટે લાવ એ જ મુખ્ય દારણ (સાધન છે). ૫૯૩

અન્યાયોપાર્જિતં દ્રવ્યં દશવર્ષાણિ વિષ્ટિતિ ॥૫૯૪॥

પ્રાપ્તે ચૈકાદશે વર્ષે સમૂલં ચ વિનશ્યતિ ॥૫૯૫॥

જે ધન અનીતિથી-અન્યાયથી મેળવેલું હોય છે, તે ધન દશ વર્ષ સુધી ટકે છે; અગિયારમું વર્ષ આવતાની સાથે જ તે ધન મૂળ સહિત નાશ પામે છે. ૫૯૪

તુલ્યથે ભોજનં ચેપાં સંતાનાર્થં ચ મૈથુનમ્ ।

વાક્સત્યવચનાર્થાય દુર્ગાળ્યતિતરન્તિ તે ॥૫૯૬॥

જે માણસો (બીજી) તપિ માટે ભોજન કરે છે, સંતાન માટે જ મૈથુન કરે છે અને સાચું વાક્ય બોલવા માટે વાણી બોલે છે, તે દુર્ગમ (અસાધ્ય-કુશલ) બાળકોને ખજૂ પાર પાડી શકે છે. ૫૯૬

નિત્યં ક્રોધાચ્છિદ્ર્યં રક્તેતયો રક્તેષ્વ મત્સરાત્ ॥૫૯૭॥

વિદ્યાં માનાપમાનાભ્યામાત્માને નુ પ્રમાદતઃ ॥૫૯૮॥

ક્રોધથી માણસની લક્ષ્મી અથવા શોભા અથવા પ્રેમજ્વલા નાશ પામે છે તેને નિત્ય (ક્રોધ ન કરીને) બચાવતા રહેવું, ઈર્ષ્યા-અદેખાઈથી તપને (નાશ પામતું) બચાવતા રહેવું, માન અને અપમાનથી (ચતા હર્ષ અને શોકને લીધે) નાશ પામતી વિદ્યાને અથવા વિવેકબુદ્ધિને બચાવતા રહેવું અને પોતાના મન તથા શરીરને પ્રમાદથી-જડતા-અભિમાનથી નિત્ય બચાવતા રહેવું. ૫૯૬

શ્માતુલ્યં તપો નાસ્તિ ન સંવોપાત્પરં સુલભમ્ ।

ન ચ તુલ્યાપ્રત્યે વ્યાધિર્નિ ચ ધર્મો દયાપરઃ ॥૫૯૯॥

ક્ષમા—સહનશીલતા જેવું કંઈ તપ નથી, સતોપથી અધિક કંઈ સુખ નથી, તૃપ્ત્યથી અધિક કંઈ વ્યાધિ નથી અને દયાથી અધિક કંઈ ધર્મ નથી. ૫૯૭

વાતેન મોગી ભવતિ મેધાવી વૃદ્ધસેવયા ।

અહિંસયા ચ દીર્ઘાયુરિતિ પ્રાહ્મનંતીપિણઃ ॥૫૯૮॥

દાન આપવાથી માણસ ભોજોવાળો—સમૃદ્ધિવાળો થાય છે, વૃદ્ધોની સેવાથી બુદ્ધિશાળી થાય છે અને અહિંસાથી દીર્ઘાયુ થાય છે એમ જ્ઞાનીઓએ કહ્યું છે.

યચ્છક્યં પ્રસિતું પ્રાસં મસ્તં પરિણમેષ ચત્ ।

હિતં ચ પરિણામે સ્યાત્તત્કાર્યં ભૂતિમિચ્છતા ॥૫૯૯॥

જે કાંઈએ આઈ શકાય એવો હોય, ખાસ પછી પચી જાય તેવા હોય અને પરમા પછી હિતકારક હોય તે જ ખાસ જોઈએ. તેથી રીતે અભ્યુદયને ઇચ્છતા મનુષ્યે પોતે કરી શકે એવું હોય અને પરિણામ હિતકારક હોય તેવું જ કામ કરવું જોઈએ. ૫૯૯

બુદ્ધો કલુષિભૂતાયાં વિકારે પ્રત્યુપસ્યિતે ।

અનયો નયસંકાશો દ્વદયાન્નાપસપંતિ ॥ ૬૦૦ ॥

બુદ્ધિ કલુષિત થઈ હોય અને વિકાર સામે આપણે જોભો હોય તે વખતે અનયપણું પણ ન્યાય જેવો લાગવા માંડે છે અને તે હૃદયમાંથી દૂર થતો નથી. ૬૦૦

યદૈવ ભર્તા જાનીયાન્મન્ત્રમૂલપરાં સ્થિયમ્ ।

અદ્વિજેત તદૈવાસ્યાઃ સર્પદ્વિરમગતાદિવ ॥ ૬૦૧ ॥

ભગવાને પતિને ખજાર પડે છે કે, મારી સ્ત્રી મસિન મંજો. દારા મારણ—મોહન—વશીકરણમાં લાગેલી છે (અને તે મારા ઉપર તેમ જ ખીન પુરુષો ઉપર પણ મોહન—વશીકરણના પ્રયોગ અજમાવી તેને વશ કરવા લાગશે) ત્યારે તે પોતાના ધરમા પોદલા સર્પથી ઉદ્ધેગ પામે તેમ ઉદ્ધેગવાળો ખતી જાય છે. ૬૦૧

ન ક્રોધવાતુધાનસ્ય ધીમાનાચ્છેદ્વિવેયતામ્ ।

નિર્મીતત્રાત્કરુષિરઃ પ્રાપઃ નિન્દાં વૃકોદરઃ ॥૬૦૨॥

બુદ્ધિશાળી માણસે ક્રોધરૂપી રાક્ષસને આધીન બનીને તેના આવેશમાં આવીને કંઈ કામ કરવું નહિ. પોતાના બાઈ દુઃસ્વાસનનું લોહી પીનાર ભીમસેન નિંદાને પાત્ર બન્યો હતો. ૬૦૨

ન લોકાયત્વાદેન નાસ્તિકઃ સ્યાદદૈવતઃ ।

હરિહિરિણ્યકશિપું જ્ઞાન સ્તમ્ભતિર્ગતઃ ॥ ૬૦૩ ॥

‘ખાઓ, ખાઓ અને મેલ કરો’ એવા ચાવક મતને અનુસરીને ‘પરમાત્મા, ઈશ્વર, કર્મકૃત્રિયાર કૃષ્ણ, નશીબ, દેવ,’ ઇત્યાદિ કંઈ છે જ નહીં એમ માનનારા

નાસ્તિક બની જવું નહીં. ભગવાને થાંભલામાંથી તૃસિંહ—રૂપે નીકળીને હિરણ્યકશિપુને માર્યો હતો. ૬૦૩ સંદેહો વૈષ્ણવે માર્ગે ન કાર્યોઽન્યૈઃ કુદર્શિનૈઃ ।

રામપ્રભાવમદ્યાપિ પયોવ્યૌ પદ્ય સેતુના ॥ ૬૦૪ ॥

ખીન હીન દર્શન (સંપ્રદાય) વાળાઓએ અથવા દ્વિવિત દર્શિવાળાઓએ વૈષ્ણવમાર્ગ ઉપર સંદેહ ન કરવો જોઈએ. જુઓ રામને પ્રભાવ અત્યારે પણ સમુદ્ર પરના સેતુ વડે જોઈ શકાય છે. ૬૦૪

ગૌર્ગૌઃ કામદુષ્ટા સમ્યક્પ્રયુક્તા સ્મર્યંતે વૃથઃ ।

દુઃપ્રયુક્તા પુનર્ગૌર્વં પ્રયોક્તુઃ સૈવ શંસતિ ॥ ૬૦૫ ॥

સારી રીતે બોલવામાં આવેલી વાણીને જાની જને કામદુષ્ટા (ઇચ્છા પ્રમાણે કૃષ્ણ આપનારી) કહે છે, પણ તે જ વાણી જે પોટી રીતે બોલવામાં આવે તો તે બોલનારનું બળદપણ (બોલનાર બળદ જેવો ભૂખ છે તે) જણાવી દે છે. ૬૦૫

ન જાતુ કામઃ કામાનાસુપમોગેન શામ્યતિ ।

હવિષા કૃષ્ણવર્ત્તેભ મૂય એવાભિવર્ધતે ॥ ૬૦૬ ॥

ભોજ્ય પદાર્થોના ઉપભોગ વડે કામ (કામના-ઇચ્છા) કદાપિ શમતો નથી, પણ હવિષ નાખવાથી અમિતી જેમ વધારે ને વધારે વધે છે. ૬૦૬

નાટ્ટટઃ કસ્યચિદ્ મૂયાન્ન ચાન્યાયેન વૃચ્છતઃ ।

જાનન્નપિ દિ મેધાવી જહવલ્લોક આચરેત્ ॥ ૬૦૭ ॥

બુદ્ધિમાન માણસે પોતે જાણતા હોય તોપણ કાંઈના પૂછ્યા વિના કંઈ જણાવવું નહીં, તેમ જ અન્યાય-પૂર્વક (અયોગ્ય રીતે) પૂછનારને અથવા અનધિકારીને પણ કંઈ જણાવવું નહીં; પણ લોકમાં પોતે જડ (ન જાણનાર-અજ્ઞાની) હોય તેમ વર્તવું. ૬૦૭ ધર્મોર્થો યત્ર ન સ્વાતાં શુભ્રૂપા વાપિ તદ્વિદ્યા ।

તત્ર વિદ્યા ન વક્તવ્યા શુભં વીજમિવોપરે ॥ ૬૦૮ ॥

જેમનામાં ધર્મ (યોગ્ય આચરણ) ન હોય, અર્થ ન હોય (વિદ્યા આપનારને યોગ્ય રીતે જે આપવું જોઈએ તે આપનારા જેઓ ન હોય) અને જેમનામાં શુભ્રૂપા (વિદ્યા આપનાર પ્રત્યે) નેવાધર્મ ન હોય તેમને વિદ્યા આપવી નહીં; કારણકે ઉપર (ખારી) જમીનમાં વાવેલ સારાં બીજની જેમ તે વિદ્યા નડામી બને છે.

વિરયૈવ સમં કાર્મ મતેત્યં પ્રજ્ઞવાદિતા ।

આપયપિ દિ યોગ્યાં ન ર્થેનામિરિજે લ્પેત ॥ ૬૦૯ ॥

બ્રહ્મવાદીએ (ઉત્તમ વિદ્યા જાણનારે, બ્રહ્મજ્ઞાનીએ અથવા વેદના પુરુષે) વિદ્યાની સાથે જ મરવું એ અર્થજિ છે, પણ ઘોર આપણિમાં પણ આ વિદ્યાને ખારી

જમીનમાં (અયોગ્ય માણસોમાં-કુપાત્રોમાં) વાવવી નહીં.
સાવિત્રીમાત્રસારોડપિ વરં વિમઃ સુચન્નિતઃ ।

નાયન્નિતશ્ચતુર્વેદઃ સર્વાશી સર્વવિક્રમી ॥૬૧૦॥

સારી રીતે સંયમ-નિયમમાં રહેનારો (સદાચારી) બ્રાહ્મણ માત્ર ગાયત્રી ગણ્યતા હોય તોપણ સારો છે, પણ સંયમ-નિયમમાં ન રહેનારો (કુસાચારી), સર્વ કંઈ ખાનારો અને બધી બાળતમાં વિક્રમ (બદલાની કે લાલની દૃષ્ટિએ વેપાર) કરનારો બ્રાહ્મણ ચારે વેદને બાળ્યનારો હોય છતાં સારો નથી. ૬૧૦

ન હાયમૈર્નં પલિતૈર્નં વિત્તનં ન વન્યુભિઃ ।

ક્રપયશ્ચકિરે ધર્મં યોડ્ઞુન્નિતઃ સ નો મહાન્ ॥૬૧૧॥

અધિએએ માણસનાં વર્ષો (ઉંમર) ઉપરથી, માથા પર સફેદ થયેલા વાળ ઉપરથી, તેના ધન ઉપરથી કે તેના મોઢા બંધુ-બાંધવોના પરિવાર ઉપરથી જાણને મહાન નથી ગણ્યો; પણ જે ધર્મ અનુસાર બોલનારો છે અને તે પ્રમાણે આચરણ કરનારો છે તેને જ આપણા સૌમાં મહાન ગણ્યો છે. ૬૧૧

નારુન્નુદઃ સ્યાદાતૌડપિ ન પરદ્રોહકર્મભિઃ ।

ચયાસ્પોદિજતે વાચા નાલોક્ત્યાં તામુદીરયેત્ ॥૬૧૨॥

માણસ દુઃખી સ્થિતિમાં આવી પડ્યો હોય તોપણ તેણે પરદ્રોહકારક કર્મો વડે જાણને માર્મિક પીડા પહેલ્યાડનારા ન થવું તેમ જ જેનાથી લોકોને ઉદ્ધમ થાય એવી અપયશ અને હીન ગતિ આપનારી વાણી બોલવી નહીં. ૬૧૨

યથા લનન્ધનિત્રેણ નરો વાર્યધિગચ્છતિ ।

તથા ગુરુગતાં વિદ્યાં શુશ્રૂપુરધિગચ્છતિ ॥૬૧૩॥

જેમ જાદારીથી ખોટાં ખોટાં માણસ પાણીને મેળવે છે, તેમ સેવા કરનાર માણસ શુરમાં રહેલી વિદ્યાને પ્રાપ્ત કરે છે. ૬૧૩

યં માતપિતૃૌ ક્ષેરં સહેતે સંભવે તૃણામ્ ।

ન સસ્ય નિન્કૃતિઃ શમ્યા કનુ વપૃષ્ઠૈરપિ ॥૬૧૪॥

બાળકોના જન્મ અને ઉછેરમાં માતા અને પિતા જે કલેશ સહન કરે છે, તેના બદલે માણસ સૌ વર્ષો પણ વાળી શકે નહીં. ૬૧૪

પિત્રોર્નિત્યં મિત્રં કુર્યાદાચાર્યસ્ય ચ સર્વદા ।

તેષુ હિ ત્રિપુ તૃષ્ટેષુ તપઃ સર્વં સમાપ્ત્યેત્ ॥૬૧૫॥

માતા, પિતા અને આચાર્ય એ ત્રણ સદા પ્રિય કરતા રહેવું જોઈએ; કારણ કે એ ત્રણ સંતૃપ્ત થતાં માણસનું બધું તપ સારી રીતે પૂર્ણ થાય છે. ૬૧૫

શ્રદ્ધાનઃ શુભાં વિદ્યામાદૃદીતાવરાદપિ ।

જન્યવાદિ પરં ધર્મં છોરલં દુષ્કુલાદપિ ॥૬૧૬॥

શ્રદ્ધાવાળો (ઉચ્ચ આચરવાળો) માણસ શુભ વિદ્યાને હલકા માણસ પાસેથી પણ મદ્ય કરે છે ઉત્તમ ધર્મ અત્યજ (હરિજન) પાસેથી પણ મદ્ય કરે છે અને રત્નરૂપ એને ખરાબ કુળમાંથી મદ્ય કરે છે. ૬૧૬

યદ્યત્પરવશં કર્મં તત્તદાત્મેન વર્જયેત્ ।

યદ્યત્પરવશં તુ સ્યાત્તત્તસેવેત યત્નતઃ ॥૬૧૭॥

જે જે કામ સિદ્ધ કરવું પારકાને આધીન હોય, તેને યત્નપૂર્વક છોડી દેવું. પણ જે જે પોતાને આધીન હોય તેને યત્નપૂર્વક સેવવું. ૬૧૭

યત્કર્મં કુર્વતોડસ્ય સ્યાત્પરિતોયોડ્ઞતરાન્મનઃ ।

તત્પ્રયત્નેન કુર્વાત વિપરીતં તુ વર્જયેત્ ॥૬૧૮॥

જે કર્મ કરતાં માણસના અંતરાત્માને સર્વ રીતે સંતોષ થાય તે પ્રયત્નપૂર્વક કરતા રહેવું જોઈએ. અને એથી વિપરીત કર્મ છોડા દેવું જોઈએ. ૬૧૮

ન દ્રવ્યાણામવિદ્યાય વિધિ ધર્મ્યં પ્રતિમદ્રેત્ ।

પ્રાતઃ પ્રતિમદ્ કુર્યાદ્વસીદનપિ છુયા ॥૬૧૯॥

દ્રવ્યોના ધર્મયુક્ત વિધિ (ઉપયોગ) બળવા વિના જાણની પાસેથી તેમનો પ્રતિમદ્ (દાન તરીકે સ્વીકાર) કરવો નહીં. પણ જો માણસ બુદ્ધિથી પીડાઈ રહ્યો હોય અને પ્રતિમદ્ કર્યા વિના છુટકા ને હોય તો (એક દિવસ ઉપવાસ કર્યા પછી) બીજો દિવસ સવારે પ્રતિમદ્ કરવો. (અને બની શકે તો ત્યાં સુધીમાં તે દ્રવ્યોના ધર્મયુક્ત વિધિ (ઉપયોગ) બાણી લેવો.) ૬૧૯

સર્વપામેઝ શૌચાનામાર્યશૌચં પરં સ્મૃતમ્ ।

યોડ્યં શુચિઃ સ હિ શુચિર્નં મૃદ્ધારિશુચિઃ શુચિઃ ॥૬૨૦॥

બધી પવિત્રતાઓમાં આર્થિક પવિત્રતાને અધિક કહેલી છે; કારણ કે જે માણસ આર્થિક બાબતોમાં (દ્રવ્યને પ્રાપ્ત કરવામાં તથા લેવડ-દેવડ વગેરેમાં) પ્રવિત્ર-પણે વર્તનારો છે, તે જ સાચો પ્રવિત્ર છે; કેવળ પાણી અને માટીથી થયેલો પવિત્ર તે સાચો પવિત્ર નથી.

નાસ્તિ વિચાસમં ધનુર્નાસ્તિ સત્યસમં તપઃ ।

નાસ્તિ રાગસમં દુઃખં નાસ્તિ ત્યાગસમં સુખમ્ ॥૬૨૧॥

વિદ્યા સમાન જાઈ નેત્ર નથી, સત્ય (ના આચરણ) સમાન જાઈ તપ નથી, રાગ-આસક્તિ-મોહ સમાન જાઈ દુઃખ નથી અને ત્યાગ સમાન જાઈ સુખ નથી.

નાત્યર્થમર્થોર્થિતયા લઘ્યમુદ્વેજયેજનમ્ ।

અન્વિદેત્વાશરલ્લં છોર્મંધ્યમાનોડ્ઞુજદિપમ્ ॥૬૨૨॥

આચર્યોએ જે દાતાને પ્રાપ્ત કર્યો હોય તેને વધારે પડતી આશ્ચર્યથી વારંવાર ઉદ્વેગ પમાડવો નહીં. દેવો અને અશુરોએ મંથન (યાચના) કર્યું એટલે સમુદ્ર

‘ઉચ્ચૈઃશ્રવા નામનો ઘોડો, ઠોસતુલ્ય શણ, રંજા વગેરે રત્નો આપ્યાં; છતાં તેમણે મંથન ચાલુ રાખ્યું ત્યારે સમુદ્રે ઊનાહળ એર બહાર-કાઢ્યું’. ૬૨૨-

ન સ્થાતવ્યં ન ગન્તવ્યં ક્ષુણમપ્યયમૈઃ સહ ।

પર્યોડપિ શૌણ્ડિકી હસ્તે મદિરાં મન્યન્તે જનઃ ॥૬૨૩॥

અધમોની સાથે ક્ષણ પથ્ય ઊભા રહેવું કે ચાલવું નહીં. કલાલની સ્ત્રીના હાથમાં દૂધ હોય તેને પથ્ય લોકો મદિરા માને છે. ૬૨૩

અકિંચિદપિ કુર્વાણઃ સૌલ્યૈર્દુઃશ્વાન્યપોહતિ ।

તત્તસ્ય કિમપિ દ્રવ્યં યો હિ યસ્ય પ્રિયો જનઃ ॥૬૨૪॥

પ્રિય જન એ તેના પ્રેમીનું કંઈ અનુપમ ધન છે. તે કંઈ પથ્ય ન કરવા છતાં મુખદ લાવેા વડે પોતાના પ્રેમીના દુઃખો દૂર કરી દે છે. ૬૨૪

અત્યુષ્ણાત્સપૃતાદન્નાદચ્છિદ્રાગૃથ વાસસઃ ।

અપરમેણ્યમાવાચ ભૂય રુચ્છન્પતસ્થઃ ॥૬૨૫॥

અત્યંત ગરમ અને ઘીથી ભરેલું (ઉત્તેજક અને માદક) અન્ન વારંવાર જમવાથી, હિદ્ધ વિનાના વસ્ત્રથી (ટંકાયેલા રહેતા સ્ત્રીના અંગે) વારંવાર નેવવા ઇચ્છવાથી અને હલકા દાસપથ્યમાંથી (હલકી નોકરી-માંથી) વારંવાર વધારે લાભ મેળવવા ઇચ્છવાથી માથુસ-નું અધઃપતન થાય છે. ૬૨૫

આપદામાપતન્તીનાં હિતોડ્યાયાતિ હેતુવામ્ ।

માતૃજઙ્ઘૃષેવ વસ્તસ્ય સ્તમ્ભો ભવતિ યન્યને ॥૬૨૬॥
વાહરડાને ધાવી જતો કે ફાદફાદ કરતો અટકાવવા માટે જેમ તેની માતાની બાંધ જ તેને બાંધવાનો થાંભલો બની જાય છે, તેમ આપત્તિઓ આવ્યા પડતી હોય છે, ત્યારે હિતકારક વસ્ત્ર પથ્ય આપત્તિના કારણરૂપ બની જાય છે. ૬૨૬

ભવત્યેકસ્યલે જન્મ ગમ્યસ્તેષાં પ્રયસ્પૃયક્ ।

વપ્તલસ્ય મૃગાલસ્ય મત્સ્યસ્ય કુમુદસ્ય ચ ॥૬૨૭॥
નીલકમળ, કમળ, માછલી અને પોવણું એ ચારે એક જ કેકાણે જન્મે છે, છતાં તેમની ગંધ જુદા જુદા પ્રકારની હોય છે અર્થાત્ એક કેકાણે જન્મ લેવા છતાં સ્વભાવમાં ફેરફાર થાય છે. ૬૨૭

તત્ર મિત્ર ન વસ્તવ્યં યત્ર નાસ્તિ ચતુષ્ટયમ્ ।

ઋણદાતા ચ વૈરહ્યં શ્રોત્રિયઃ સજ્જા નદી ॥૬૨૮॥
હે મિત્ર, જ્યાં આ ચાર ન હોય ત્યાં વસવું ન જોઈએ; વૈરા ધીરનાર, દરા કરનાર વૈદ્ય, વિદ્વાન માથુસ અને જળયુક્ત નદી. ૬૨૮

સચ્છિદ્રનિકટં વાસો ન કર્તવ્યઃ કદાચન ।

ઘટઃ વિથતિ પાનીયં તાઢયતે હાલ્પી યયા ॥૬૨૯॥

હિદ્ધવાળી વ્યક્તિ પાસે કદી રહેવું નહીં. કૃવામાંથી પાણી કાઢવાનો ઘડો કાણો હોય છે એને લીધે દારડું આણું પાણીથી ભીંજઈ જાય છે તેને પાણી નિતારી નાખવા માટે ફૂટવામાં આવે છે. આમ હિદ્ધયુક્ત ઘડો પાણી પીએ છે અને દારડાને માર ખાવો પડે છે. ૬૨૯

વૃણં મદ્ધવિદ્ઃ સ્વર્ગસ્થાનં શુરસ્ય જીવિતમ્ ।

જિતાક્ષસ્ય વૃણં નારી નિઃસૃહસ્ય વૃણં જગત્ ॥૬૩૦॥

બ્રહ્મગાનીને સ્વર્ગ તૃણવત્ છે, ધરવીરને જીવન તૃણખલા બરાબર છે, જિતેન્દ્રિયને સ્ત્રી તૃણ જેવી છે અને સુપ્રહા વિનાના માથુસને આણું જગત તૃણવત્ છે. શુરોરપ્યવલિપ્તસ્ય કાર્યાકાર્યમજાનતઃ ।

વત્પથપ્રતિપન્નસ્ય ન્યાય્યં ભવતિ શાસનમ્ ॥૬૩૧॥

જેનામાં અભિમાન આવી ગયું હોય, જે કરવા યોગ્ય અને ન કરવા યોગ્યને ભણુતો ન હોય અને જે ખોટા માર્ગે જઈ રહ્યો હોય, તે ગમે તેટલો મોટો હોય કે ગુરુસ્થાને હોય તોપણ તેને કાબૂમાં લેવો અથવા કરી સિદ્ધા કરવી તે ન્યાયયુક્ત થાય છે. ૬૩૧

મનસૈવ કૃતં પાપં ન શરીરકૃતં કૃતમ્ ।

યૈનેવાલિક્ષિતા કાન્તા તેનેવાલિક્ષિતા સુતા ॥૬૩૨॥

પાપ મન વડે જ થાય છે, મન વિના કેવળ શરીર વડે કરાયેલું તે પાપ નથી. જે માથુસ પોતાની પત્નીનું આલિંગન કરે છે. તે જ માથુસ પોતાની પુત્રીનું પથ્ય (વાતસલ્યભાવે) આલિંગન કરે છે. ૬૩૨

મિત્રે ચિત્તે કુલ્લઃ પ્રીતિઃ સ્વાદ્ધ પ્રીતિઃ કુલ્લઃ સુલ્લમ્ ।

ત્વં ચ સ્મરસિ તં પુત્રં પુનઃછેદ્દેદ્ સ્મરામ્યહમ્ ॥૬૩૩॥

‘જ્યા મનેનાં ચિત્ત જુદા થઈ ગયા, ત્યાં પ્રીતિ ક્યાંથી હોય ? અને કદાચ પ્રીતિ થાય તોપણ મુખ દ્વાથી થાય ? તમે તમારા પુત્રને વાદ કરો છો અને હું મારા કપાપેલા પૃંહડાને વાદ કરું છું’ ૬૩૩

[આ શ્લોકમાં એક કથા છેઃ કોઈ બ્રાહ્મણ એક સ્થળે ખેડતી કથા વાગે, પથ્ય કોઈ ક્ષોતા ન આવે. એક સાપ રોજ કથા સાંભળે અને સોનામહોર આપે. આ ક્રમ ઘણા દિવસ ચાલ્યો. બ્રાહ્મણને એક વખત બહારગામ જવાનું થયું. તેણે પુત્રને કથા વાંચવા મોકલ્યો. સાપે કથા સાંભળી અને સોનામહોર મૂકી. બ્રાહ્મણના દીકરાને થયું કે ‘સાપને મારી નાખું’ તો બંધી સોના-મહોરો મળી જાય. ’ તેણે સાપને મારવા માટે પથ્થર નાખ્યો અને સાપની પૃંહડી કપાઈ ગઈ. છોકરા બીજા દિવસે આવ્યો. સાપે લાગ જોઈને દંશ દીધો અને છોકરા મરી ગયો. બહારગામથી બ્રાહ્મણ આવ્યો, તેણે છોકરાનાં કારણ વગેરે કર્યાં અને પાછો કથા વાંચવા

ગયો, પણ સાપ આળ્યો નહિ. આપણે દર પાસે જઈને સાપની માફો માગી અને રોજનો ક્રમ ચાલુ રાખવા પ્રાર્થના કરી, ત્યારે સાપે ઉપર મુજબ જવાબ વાળ્યો.]

મુશ્કિલા વ્રણમિચ્છન્તિ ધનમિચ્છન્તિ પાર્થિવઃ ।

નીચાઃ કલ્હમિચ્છન્તિ શાન્તિમિચ્છન્તિ સાધવાઃ ॥

માખો (ચાટવા માટે) ધા-ચાંદાં ધરજીતી હોય છે, રાખઓ ધન ધરજીતા હોય છે, નીચ માણસો કલિયો થાય એમ ધરજીતા હોય છે અને સત્પુરુષો શાંતિ થાય એમ ધરજીતા હોય છે. ૬૭૪

હસ્તી ચાક્ષુશસ્તેન કશાહસ્તેન વાજિનઃ ।

ગૃહ્ણી લઘુહસ્તેન સ્વઘ્રાહસ્તેન દુર્જનઃ ॥ ૬૩૫ ॥

હાથમાં અંકુશ રાખનારથી હાથી વશ થાય છે, હાથમાં ચાણક રાખનારથી ઘોડા વશ થાય છે, હાથમાં લાકડી રાખનારથી શિર્ષાવાળાં પ્રાણીઓ વશ કરાય છે અને હાથમાં તરવાર-શસ્ત્ર રાખનારથી દુર્જન વશ કરાય છે. ૬૩૫

વૈશાત્સલ્ય ગચ્છન્તિ સિંહાઃ સત્પુરુષા ગજાઃ ।

તત્રૈવ નિષર્તં ચાન્તિ કાકાઃ કાપુરુષાઃ મૃગાઃ ॥ ૬૩૬ ॥

સિંહો, સત્પુરુષો અને હાથીઓ (પરાક્રમી સાહસિક જનો) એક દેશને છોડી બુદ્ધા બુદ્ધા દેશોમાં જાય છે (અને ત્યાંના લાલ લે છે); પરંતુ કાગડાઓ, બીકણુ હલકા પુરુષો અને આય ભેંસ વગેરે પશુઓ જે દેશમાં જન્મ્યા હોય ત્યાં જ (સુખ કે દુઃખવાળી જેની પરિસ્થિતિમાં હોય તેમાં જ) છેક સુધી સખગા કરે છે અને મૃત્યુ પામે છે. ૬૩૬

વાગ્વાદર્મ્યસંઘર્ષ પરોક્ષે દારદર્શનમ્ ।

યદીચ્છેદ્વિપુલં પ્રીતિં ત્રીણિ તત્ર ન કારયેત્ ॥ ૬૩૭ ॥

જેની સાથે ગાદ પ્રેમસંબંધ ધરજીતા હોઈએ, તેની સાથે આ ત્રણ ન કરવાં જોઈએ; વાણીના વાદવિવાદ, પૈસાની લેવડદેવડનો સંબંધ અને તેની ગેરહાજરીમાં તેની સ્ત્રીનું દર્શન. ૬૩૭

અર્ચાનામર્જનં કાર્યં વર્ધનં રક્ષણં તથા ।

મદ્યમાણો નિરાદાય સુમેરુરપિ હીયેત્ ॥ ૬૩૮ ॥

પૈસાને એકઠો કરતા રહેવું જોઈએ; વધારતા રહેવું અને તેનું રક્ષણ કરતા રહેવું જોઈએ; પણ તેમ ન કરતાં અંદરથી કાઠીકાઠીને ખાધા જ કરવામાં આવે તો સુમેરુ જેટલો ખનનો હોય તેાપણુ ફીણુ થઈ જાય છે. આપદર્થ ધનં રક્ષેન્માહવાં કૃત આપદઃ ।

કદાચિકુપિતો દેવઃ સંચિતં ચાપિ નદયતિ ॥ ૬૩૯ ॥

એમ કહેવાય છે કે, “ આપતિ વખતે કામ લાગે

એટલા માટે ધનનું રક્ષણ કરવું. ” પણ મોટા શક્તિ-શાળીઓને-સમર્થ પુરુષોને આપતિઓ ક્યાંથી હોય ? અને સંચિત કરી રાખેલું ધન પણ કેટલીક વાર રાખ કે દેવ કાપાયમાન થાય તો (અતિવૃષ્ટિ, ભૂકંપ વગેરેથી) નાશ પામે છે. ૬૩૮

યુગ્યન્તિ પશવઃ સર્વે પઠન્તિ શુકસારિકાઃ ।

દાતું જાનાતિ ચો વિત્તં સ શૂરઃ સ ચ પઠિતઃ ॥ ૬૪૦ ॥

યુદ્ધ તો બધાં પશુ-પક્ષીઓ પણ કરતાં હોય છે અને મેના પોપટ પણ પાઠ લખતાં હોય છે, પણ ખરો શરવીર અથવા પંડિત તો એ છે કે જે દ્યવ્યને આપી જાણે છે. ૬૪૦

નદીતીરેપુ યે વૃક્ષા યસ્ય નારી નિરુક્ષાઃ ।

મન્ત્રિહીનો ભવેદ્રાજા તસ્ય રાજ્યં વિનશ્યતિ ॥ ૬૪૧ ॥

જે વૃક્ષો નદીના (પ્રવાહ પાસેના જ) કિનારા ઉપર હોય છે, તે નાશ પામે છે; જેની સ્ત્રી નિરુક્ષ (સ્વેરા-ચારી) હોય છે તે પતિ (તેનો ગૃહસ્થાશ્રમ) નાશ પામે છે અને જે રાખ સારા મંત્રી વિનાનો હોય, તેનું રાજ્ય નાશ પામે છે. ૬૪૧

શુણં પૃચ્છસ્વ મા રૂપં શીલં પૃચ્છસ્વ મા કુલમ્ । ॥

સિદ્ધિં પૃચ્છસ્વ મા વિદ્યાં ભોગો પૃચ્છસ્વ મા ધનમ્ ॥ ॥

શુણને પૂછો, રૂપને નહિ, શીલ-સ્વભાવને પૂછો, કુળને નહિ; સિદ્ધિને પૂછો, વિદ્યાને નહિ અને ભોગને (સુખને) પૂછો, ધનને નહિ. ૬૪૨

શુણો ભૂપયતે રૂપં શીલં ભૂપયતે કુલમ્ । ✓

સિદ્ધિર્ભૂપયતે વિદ્યા ભોગો ભૂપયતે ધનમ્ ॥ ૬૪૩ ॥

શુણ રૂપને શોભાવે છે, શીલ કુળને શોભાવે છે, સિદ્ધિ વિદ્યાને શોભાવે છે અને ભોગ ધનને શોભાવે છે. યસ્ય ન જ્ઞાયતે શીલં કુલં વિદ્યાં નરસ્ય ચ ।

કત્તેન સહ વિશ્વાસં પુમાન્કુર્યાદ્વિચક્ષણઃ ॥ ૬૪૪ ॥

જે માણસનાં શીલ-સ્વભાવ, કુળ વિદ્યા વગેરે અજ્ઞાન ન હોય, તેની સાથે કયો વિચક્ષણ (સમજી) માણસ વિશ્વાસ કરે ? ૬૪૪

કા પ્રીતિઃ મહ માજોરેઃ કા પ્રીતિરવનીપતૈર્ ।

ગણિકામિશ્ર કા પ્રીતિઃ કા પ્રીતિર્મિત્રકૈઃ સહ ॥ ૬૪૫ ॥

જિલાડાંની સાથે પ્રીતિ શું ? રાખ સાથે પ્રીતિ શું ? મણિકાઓ સાથે પ્રીતિ શું ? અને માગણી-લિપુદાની સાથે પ્રીતિ શું ? ૬૪૫

વીરાણાં ભૂષણં વિદ્યા મન્ત્રિણાં ભૂષણં તૃપઃ ।

ભૂષણં ચ પતિઃ ક્ષીણાં શીલં સર્વસ્ય ભૂષણમ્ ॥ ૬૪૬ ॥

વિદ્યા ધીરજનોનું બૂધયુ છે. રાજ એ મંત્રીઓનું બૂધયુ છે. પતિ એ ઓઓનું બૂધયુ છે. શીલ-સ્વભાવ એ સર્વનું બૂધયુ છે. ૬૪૬

મહાનદીપ્રતરણં મહાપુરુષવિપ્રદમ્ ।

મહાજનવિરોધં ચ દૂરતઃ પરિવર્જયેત્ ॥ ૬૪૭ ॥

મોટી નદી તરી જવાનું, મોટા પુરુષ સાથે કલહ કરવાનું અને મહાજન સાથે વિરોધ કરવાનું—આ ત્રણ બાબતો દૂરથી જ છોડી દેવી. ૬૪૭

નારુદ્દેહિપમે ધૂર્ધ્વ જીર્ણાં નાવં ન ચારુહેત્ ।

કૂપે નાલોકચેત્યોં ન વાત્માનં વિનાશયેત્ ॥ ૬૪૮ ॥

વાકાચૂકા ઝાડ પર ચઢવું નહિ, ભૂની નાવમાં બેસવું નહિ, કૂવામાં પાણી ભર્યાં નહિ, અર્થાત્ પોતાનો નાશ કરવો નહિ. ૬૪૮

સંકુટે ન ચ ગન્તવ્યં વિપમે ન કદાચન ।

મહાપયે ન ગન્તવ્યં ગન્તવ્યં વાત્માનઃ પયમ્ ॥ ૬૪૯ ॥

કદી સંકટમાં ભીતરવું નહીં, કદી વિષમ કે અન્યાય-યુક્ત સ્થિતિમાં જવું નહીં, મોટાઓના માર્ગે (તેમના કેવળ અનુકરણરૂપે) જવું નહીં, પણ પોતાને અનુકૂળ અને હિતકર હોય તે માર્ગે જવું. ૬૪૯

અનાદાયી વ્યયં કુર્યાદસહાયો રણપ્રિયઃ ।

આતુરઃ સર્વેભક્ષી ચ નરઃ શીર્ષં વિનયયતિ ॥ ૬૫૦ ॥
કદી કમાતો ન હોય છતાં જે ખર્ચ કરે, સહાયો કિનારો હોય છતાં જે શુદ્ધ કરવામાં પ્રીતિવાળો હોય, રોગી હોય છતાં જે (પથ્ય-અપથ્ય) બધું જ ખાનારો હોય, તે માણસ જલદી નાશ નામે છે. ૬૫૦

સુસંવિગ્ધસ્ય મૃત્યસ્ય દન્તસ્ય ચલિતસ્ય ચ ।

અમાત્યસ્ય ચ દુષ્ટસ્ય મૂળાદુલ્લરણં વરમ્ ॥ ૬૫૧ ॥
જે મેલક ખૂબ જ સંકારપદ હોય, જે દાત ખૂબ હાલી ગયો હોય અને તે અમાત્ય (મંત્રી) દુષ્ટ સ્વભાવનો હોય—તે બધા મૂળમાથી જ કાઢી નાખવા તે સારું છે. સીવૈશ્વજ્ઞમનહુવાદં રખાં ચ મહુમાપિનીમ્ ।

શુદ્ધમક્ષરસંયુક્તં દૂરતઃ પરિવર્જયેત્ ॥ ૬૫૨ ॥

મોટા શિવગણના બળદેનું, વધારે પડતું બોલનારી રંડાં સ્ત્રીને અને બે અક્ષર ભણવાથી થયેલા અભિમાનવાળા ચંદને—એ ત્રણને દૂરથી જ છોડી દેવાં. ૬૫૨

સિદ્ધમન્ત્રોપધં ધર્મઃ ગૃહચિદ્રં ચ મૈયુતમ્ ।

કુસુકિં કુશુતં ચૈવ વમનં ન પ્રકાશયેત્ ॥ ૬૫૩ ॥
સિદ્ધ થયેલો મંત્ર, ઔષધ, ધર્મ, ઘરનું છિદ્ર, મૈયુન, ખરાબ પદાર્થનું ભક્ષણ અને સાલણવામાં આવેલું ખરાબ વચન—આટલી બાબતો પ્રકાશિત કરવી નહિ.

ઘનેપુ જીવિતવ્યેપુ સ્ત્રીપુ ભોજનગ્રાંતિપુ ।

અત્થા માનવાઃ સર્વે યાતા યાસ્યન્તિ યાન્તિ ચ ॥ ૬૫૪ ॥

ધન વિષે, જીવન વિષે, સ્ત્રીભાગ વિષે અને ભોજન-ની ઇચ્છામાં બધા માણસો અત્યંત રહીને જ ભૂતકાળમાં ગયા છે. આને જઈ રહ્યા છે અને ભવિષ્યકાળમાં જશે; અર્થાત્ આ બાબતોમાં ઘાઈને સતોષ થયો નથી. સૌહાર્દસ્વર્ણરેલાણામુશાવચમિદાહુપામ્ ।

પરોક્ષમિતિ કોડ્યપ્તિ પરીક્ષાનિકપોપલઃ ॥ ૬૫૫ ॥

મિત્રતારૂપી સુવર્ણની રેખાઓ ઉચ્ચતાવાળી તેમ જ હીનતાવાળી હોય છે. તેમની પરીક્ષા માટે પરીક્ષતા અથવા ગેરહાજરી એ કસોટીનો ઘાઈ અનુપમ પથ્થર છે. (અર્થાત્ એક મિત્ર તેના મિત્રની ગેરહાજરીમાં તેના વિષે જે અભિપ્રાય—પ્રશંસા કે નિંદા વ્યક્ત કરે, તે ઉપરથી તેમની મિત્રતાનું માપ નીકળી શકે છે.)

પરોપકારનિરતૈર્દુર્જનઃ સહ સંગતિઃ ।

ઘદામિ ભવતસ્તત્ત્વં ન વિધેયા કદાચન ॥ ૬૫૬ ॥

હે ભાઈ, હું તને એક તત્ત્વ (સારી વાત) કહું છું કે બીજાના પર અપકાર કરવામાં લાગી રહેલા દુર્જનો સાથે કદી પણ સોબત ન કરવી. ૬૫૬

નરત્વં દુર્લભં લોકે વિદ્યા તત્ર સુદુર્લભા ।

કવિત્વં દુર્લભં તત્ર શક્તિસ્તત્ર સુદુર્લભા ॥ ૬૫૭ ॥

આ લોકમાં અનુબંધપણું પ્રાપ્ત થવું એ દુર્લભ છે. તેમાં પણ વિદ્યા પ્રાપ્ત થવી એ વધારે દુર્લભ છે, તેમાં પણ (વિદ્યા પ્રાપ્ત થયા છતાં પણ) કવિત્વ (નર્ત્તદર્શન) પ્રાપ્ત થવું વધારે દુર્લભ છે અને કવિત્વ પ્રાપ્ત થાય છતાં પણ શક્તિ—સામર્થ્ય પ્રાપ્ત થવું વિશેષ દુર્લભ છે. ૬૫૭

વારિજેનેય સરસી શશિનેવ નિશીથિની ।

યૌવનેનેવ વનિષ્ઠા નયેન શ્રીમેનોદ્રા ॥ ૬૫૮ ॥

જેમ કમળથી સરોવર, ચંદ્રથી રાત્રી અને યૌવનથી સ્ત્રી મનોહર લાગે છે. તેમ ન્યાય—નીતિથી લોકમાં મનોહર લાગે છે. ૬૫૮

દાનં વિચ્છાદત્તં વાચઃ કીર્તિધર્મો તથાયુષઃ ॥ ૬૫૯ ॥

પરોપકરણં કાયાદસારત્સામાદ્યેન ॥ ૬૫૯ ॥

સંસારમાં પ્રાપ્ત થયેલી અસાર અથવા નાશપાત વસ્તુઓમાંથી સાર અથવા અમર વસ્તુ મેળવી લેવી જેઈએ. જેમ કે કંડ્યથી દાન, વાણીથી સત્ય, આયુષ્ય વડે કીર્તિ અને ધર્મ તેમ જ શરીર વડે પરીપકાર સાધી લેવી જેઈએ. ૬૫૯

શ્રુતં શ્રુતધિયાં સદ્ગાજ્ઞાયતે વિનયઃ શ્રુતાત્ ।

લોકાનુરાગો વિનયાન્ન કિં લોકાનુરાગતઃ ॥ ૬૬૦ ॥

ઉત્તમ બુદ્ધિવાળાઓ પાસેથી વિદ્યા પ્રાપ્ત થાય છે, વિદ્યાથી વિનય પ્રાપ્ત થાય છે, વિનયથી લોકાનુરાગ (લોકો પર પ્રેમ અને લોકોને પ્રેમ) પ્રાપ્ત થાય છે અને લોકાનુરાગથી શુ" પ્રાપ્ત નથી થયું? ૬૬૦

કિમારાધ્યં સદા પુણ્યં કશ્ય સેવ્યઃ સદાગમઃ ।

કો ધ્યેયો ભગવાન્વિષ્ણુઃ કિં કામ્યં પરમં પદમ્ ॥૬૬૧॥

માણસે સદા શુ" આરાધયું નોંઈએ? ૫૫૫. સદા શાનું સેવન કરયું નોંઈએ? સારા શાનું—સત્-શાસ્ત્રોનું સત્પુરોષાનું. સદા કોનું પ્યાન કરયું નોંઈએ? ભગવાન વિષ્ણુનું. સદા શાની ધૃષ્ટા રાખવી નોંઈએ? પરમ ગતિની—મોક્ષની. ૬૬૧

एकाभिपामिलापो हि वीजं वैरमहातरोः ।

तिलोत्तमाभिलापो हि यथा सुन्दोपसुन्दयोः ॥६६२॥

એક જથ્થેને ખાવાના માસની (અર્થાત એક જથ્થે નેમાં મોહિત થયો હોય તેવા પદાર્થની) બીજાએ ધૃષ્ટા કરવી એ વૈરશ્પી મહાદેવનું બીજ છે; જેમ સુંદ અને ઉપસુંદની તિલોત્તમા માટેની ધૃષ્ટા (જેથી તેમની વચ્ચે વૈર થતા તેઓ એકબીજા વડે અરાધા.) ૬૬૨

हेतुर्नैसर्गिकः कोऽपि प्रीतेर्यद्वि न वर्तते ।

मातृती मधुरास्तीति मधुपः केन शिष्यते ॥६६३॥

પ્રેમ થવામાં કોઈ કુદરતી જ કારણ હોય છે, જે એમ ન હોત તો માતૃતી મધુર છે એવું ભમરાને કોણ શીખવે છે? ૬૬૩

देवे तीर्थं द्विजे मन्वे दैवज्ञे भेषजे गुरौ ।

वाटशी भावना यस्य सिद्धिर्भवति वाटशी ॥६६४॥

દેવ, તીર્થ, બ્રાહ્મણ, મંત્ર, દૈવજ (ભાગ્ય ભાણુનાર) ઔષધ અને ગુરુમા જેની જેવી ભાવના તેને તેવી સિદ્ધિ મળે છે. ૬૬૪

न माता शपते पुत्रं न दोषं लभते मही ।

न हिंसां कुरुते साधुर्न देवः सृष्टिनाशकः ॥६६५॥

માતા કહી પુત્રને શાપ આપતી નથી. પૃથ્વી કહી કોઈના દોષ નોતી નથી, સજ્જન કહી હિંસા કરતો નથી અને દેવ કહી સૃષ્ટિનો નાશ કરતો નથી. ૬૬૫

प्रायः सन्त्युपदेशार्हं धीमन्तो न जडाशयाः ।

तिलाः कुसुमसौगन्ध्यवाहिनां न यवाः कश्चित् ॥६६६॥

મોટો ભાગે સમશ્રુ માણસો ઉપદેશ માટે યોગ્ય હોય છે, જડ બુદ્ધિવાળા નહીં. પુષ્પોની સુગંધીને ધારણ કરનારા જેવા તલ હોય છે તેવા જવ કહી હોતા નથી. (જવ ઉપર કંઈયે દોષારાં દોષારી તેમની અંદર ફેલીની સુગંધીની અસર થઈ શકતી નથી.) ૬૬૬

संस्थितस्य गुणोत्कर्षः प्रायः प्रसूतति स्फुटम् ।

द्वयस्यागहरणद्वय स्फारीभवति सौरभम् ॥६६७॥

જેમ અગર (ધૂપ)નો કકડો બળવાથી બધે તેની સુગંધી ફેલાય છે, તેમ સારી રીતે રહેવા માણસના ગુણોની ઉત્કૃષ્ટતા મોટો ભાગે સ્પષ્ટ રીતે પ્રકટ થાય જ છે.

चक्रवर्तु यथा स्वरूपः समर्थो न तथा मद्भान् ।

प्रायः कृपस्त्वपां हन्ति सततं न तु वारिणिः ॥६६८॥

નાનો માણસ ઉપકાર કરવા માટે નેટલો સમર્થ હોય છે, તેટલો ઘણું કરીને મોટો સમર્થ નથી હોતો; જેમ કૂવા ઉમેશ તરસ ઊપાવે છે, પણ સમુદ્ર નહીં.

जडे प्रभवति प्रायो दुःखं विभ्रति साधवः ।

शीतांशुवुदिते पद्मः संकोचं यान्ति वारिणि ॥६६९॥

જડે પ્રભવતિ પ્રાયો દુઃખં વિભ્રતિ સાધવઃ । શીતાંશુવુદિતે પદ્મઃ સંકોચં યાન્તિ વારિણિ ॥૬૬૯॥

જેમ ચંદ્રનો ઉદય થાય છે ત્યારે કમળો સંકોચાઈ જાય છે, તેમ જડ માણસનો ઉદય થાય છે ત્યારે મોટે ભાગે સજ્જનો દુઃખ ભોગવે છે. ૬૬૯

कश्चित्करयचिदेव स्यात्सुहृद्विस्ममभाजनम् ।

पद्मं विक्रासयत्यर्कः संकोचयति कैरवम् ॥६७०॥

કોઈ પણ માણસનો વિશ્વાસપાત્ર મિત્ર અમુક જ માણસ બની શકે છે. જેમ કે સૂર્ય કમળને વિકસાવે છે અને પોયણને સંકોચાવી દે છે. ૬૭૦

ईश्वराः विष्णुनाञ्जशब्द्विभ्रतीति किमदमुतम् ।

प्रायो निधय एवाहीन्द्रिजिह्वान्दधतेवराम् ॥ ६७१ ॥

મોટા સત્તાધારીઓ પોતાની પાસે કાપમને માટે આડિયા માણસોને રાખે છે, તેમાં વિરુદ્ધ જેવું શું છે? ઘણું અરુ" ધનના ભંડારો જ એ જીવવાળા સર્પોને ધારણ કરતા હોય છે. ૬૭૧

संप्रयास्ते परैः साकं विपदि स्वजनैर्जडः ।

जुम्भन्त्यमोरुहं भूद्वैः शुण्यत्युदकशैवलैः ॥६७२॥

મૂર્ખ માણસ સંપત્તિને સમયે બીજાઓની સાથે આનંદ-અળ માણે છે અને વિપત્તિ વખતે સ્વજનોની સાથે દુઃખ ભોગવે છે. જેમ કમળ વિકાસ પામેલું હોય છે ત્યારે ભમરાઓની સાથે રહે છે અને કરમોઈ જાય છે ત્યારે પાણીમાં શેવાળોની સાથે રહે છે. ૬૭૨

नीचावमानमलिनां यो मुंके संपदं पुमान् ।

लघुनाकां स कपूरचंचां वितनुते तनौ ॥६७३॥

જે માણસ નીચ જનના અપમાનથી મલિન બનેલી સંપત્તિને ભોગવે છે, તે તે ખરેખર લસણની દુર્ગંધી-થી ભરેલ કપૂરના તેલની સુગંધી શરીરે લેપન કરે છે. વ્યસનાનન્તરં સૌહ્યે સ્વત્પમાયધિકં ભવેત્ ।

काफयरसमास्वाद्य रगद्विचीवान्मु विदन्ते ॥ ६७४ ॥

દુ.ખ ભોગ્યમા પછીનું સુખ થોડું હોય તેપણુ વધારે લાગે છે, જેમ તૂટા રસને ચાખ્યા પછી પાણી પણ ખૂબ જ સ્વાદિષ્ટ લાગે છે. ૬૭૪

ગુણાનામન્તરં પ્રાયસ્તઙ્ગો જાનાતિ નેતરઃ ।

માલૂતીમહિકામોદે ઘ્રાણે વૈત્તિ ન લોચનમ્ ॥૬૭૫॥
શુભ્રેનો તક્ષવત, શુભ્રેનું તારતર્ય ખાસ કરીને તે તે શુભ્રેનો જાણનાર જ ભણે છે, ખીજે કંઈ નથી, જેમ માલતીનાં પુષ્પોની સુગંધ નાક જ ભણે છે, આંખ જાણતી નથી. ૬૭૫

પ્રમૂતવયસઃ પુંસો ધિયઃ પાકઃ પ્રવર્તેતે ।

જીર્ણસ્ય ચન્દનતરોરામોદ વપજાયતે ॥૬૭૬॥
પ્રોઠ વયના માણસની હુદ્દિ પણ પરિપક્વ બને છે, જેમ જૂના થયેલા ચંદનવૃક્ષમાં સુગંધ ઉત્પન્ન થાય છે. ધનાગમેઽધિકં પુંસાં લોમમભ્યેતિ માનસમ્ ।

નિદ્રાવકાલે પ્રાલેયઃ પ્રાયઃ શર્યં વહત્યલમ્ ॥૬૭૭॥

ઉનાળાના વખતમાં બરફ જેમ વધારે શીતળતા ધારણ કરે છે, તેમ ધન પ્રાપ્ત થતા માણસોનું મન મોટે લાગે વધારે લોભી બનતું બળ્ય છે. ૬૭૭

સહજોઽપિ ગુણઃ પુંસાં સાચવાદેન વર્ધેતે ।

કામં સુરસલેપેન કાન્તિં વહતિ કાઙ્ગનમ્ ॥૬૭૮॥

માણસમાં સ્વાભાવિક રીતે રહેલો ગુણ પણ એની પ્રશંસા કરવાથી (શાખાશી આપવાથી) વધે છે. સુંદર એવું સોટું પણ સારા પદાર્થોના લેપ કરવાથી ઉત્કૃષ્ટ ક્રાંતિને ધારણ કરે છે. ૬૭૮

નિન્દાં યઃ કુરુતે સાધોતથા સ્વં દૂપ્યત્યસૌ ।

શે મૂર્તિં ચત્ત્વજેદુર્ગૌર્મિત્તિં તસ્યૈવ સા પતેત્ ॥૬૭૯॥

માણસ જેમ જેમ સન્નિવૃત્તિ નિંદા કરે છે, તેમ તેમ પોતાને જ દૂષિત કરે છે. જે આકાશમાં રાખેડી ફેંકે છે, તેના માથા પર જ રાખેડી પડે છે. ૬૭૯

શુભં વાચ્યશુભં કર્મ ફલકાલમપેક્ષતે ।

શર્યેવ ફલત્યાયુ શાલિનં સુરમૌ કચિન્ ॥૬૮૦॥

સારું અથવા ખરાબ કામ તેવું ફળ આપવા માટે સમયની અપેક્ષા રાખે છે. કાગર શરદઋતુ આવતાં તરત જ પાકે છે, પણ વસંતમાં કદી નથી. ૬૮૦
મોમેઞ્છા નોપમોગેન મોગિનાં જાતુ શમ્યતિ ।
લવંગનાન્તરાર્લેન વૃષ્ણા પ્રત્યુત જાયતે ॥૬૮૧॥

ભોગ્યો ભોજનનારોએની ઇચ્છા ભોગ્યોના ઉપભોગ વડે કદી શાંત થતી નથી. જેમ કે તરસ લાગી હોય, ત્યારે મીઠું ચૂસવાથી તે તરસ ઊધરી વધતી જ બળ્ય છે.

દુર્લભોઽનુત્તમઃ પ્રાયઃ સ્વજાતીયેન લભ્યતે ।

કર્ણકોટરગં વારિ વારિગૈવાવક્રુણ્યતે ॥૬૮૨॥

દુર્લભ એવો ઉત્તમ પુરુષ (અથવા પદાર્થ) પણ ખીજા ઉત્તમ પુરુષ (અથવા પદાર્થ) વડે જ પ્રાપ્ત કરી શકાય છે. જેમ કાનના ઊંઘામાં ગયેલું પાણી ખીજા પાણી નાખીને બહાર કાઢી શકાય છે. ૬૮૨

જન્તોર્નિરુપમોગસ્ય દૃશ્યતે સુવિ રુક્ષતા ।

વાતાશિનો દ્વિજિહ્વત્ વિહિતં પદય વેષસા ॥૬૮૩॥

જે માણસ પાસે ઉપભોગ કરવાની કાંઈ વસ્તુ નથી અથવા જે ઉપભોગથી રહિત છે. તેને આ જગતમાં બધે રુક્ષતા-નીરસતા જ દેખાય છે. (અને તેવાની પાસે જ ઉપભોગ કરવાની ઈચ્છા સમળ અથવા વધારે હોય છે.) ભુઓ કેવળ વાયુ પીને રહેનારા સર્પને વિદ્યાર્થે બે છલવાળો બનાવ્યા છે. ૬૮૩

આકરઃ કારણં જન્તોર્દૈર્જનસ્ય ન જાયતે ।

કાલકૂટઃ સુખાસિન્ધોઃ પ્રાણિનાં પ્રાણહારકઃ ॥૬૮૪॥

પ્રાણીની દુર્જનતાનું કારણ તે જેમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે, તે સમુદાય (કુટુંબ, પરિવાર, વંશ, બ્લતિ આદિ) નથી હોતું. જેમ પ્રાણીએ જીવન આપનાર સુખાના સમુદાય (ક્ષીરસાગર)માંથી પ્રાણીઓના પ્રાણ હરી લેનાર કાલકૂટ (ઝેર) ઉત્પન્ન થયું ૬૮૪ ન વ્યાતિરેપા ગુણિનો ગુણવાજ્ઞાયતે ભુવમ્ ।

ચન્દનોઽનલસંદગ્ધો ન મરમ સુરભિ કચિન્ ॥૬૮૫॥

શુચવાન ખાતાપિતાથી હમણાં શુચવાન જ સંતાન ઉત્પન્ન થાય એવો ચોક્કસ નિયમ નથી. અગ્નિથી બળેલું લાકડું ચંદનનું હોય તેપણુ તેમાંથી થયેલી ભસ્મ કદી સુગંધવાળી હોતી નથી ૬૮૫

કાર્યપેયી જનઃ પ્રાયઃ પ્રીતિમાવિષ્કરોત્યલમ્ ।

લોભાર્થી શૌણ્ડિકઃ શર્પમંપં પુણ્ણાતિ પેશલૈઃ ॥૬૮૬॥

પોતાના કામને સાધી લેવાની અપેક્ષાવાળો માણસ વધારે પ્રેમ પ્રકટ કરે છે. વધારે પેમા મેળવવાના લોભવાળો ખાટકી થેટાને સરસ ફૂલું ફૂલું ઘાસ ખવડાવીને પુષ્ટ કરતો હોય છે. ૬૮૬

દુર્જનો જીયતે યુક્ત્યા વિપ્રદેજ ન ધીમતા ।

નિપાત્યતે મહાવૃક્ષસ્તલમીપક્ષિતિશ્ચાત્ ॥૬૮૭॥

હુદ્દિશાળી વડે દુર્જન યુક્તિથી જીતી શકાય છે, તેની સાથે કનિયો કરીને નહીં; જેમ મોટા વૃક્ષને તેની આલુમાંજીની જમીન ખોદી નાખીને પાડી શકાય છે.

સ્વમાત્મનુરં વાન્ ન સંગમરમપેક્ષતે ।

સુખદરિત્યસ્ય શાળામમપંજે નોપયુજ્યતે ॥૬૮૮॥

જે વસ્તુ સ્વાભાવિક રીતે જ સુધર હોય તેને
મંસ્કારની (સુધારાની) જરૂર રહેતી નથી, જેમ ઉત્તમ
મોતીને સરાજના પથ્થર ઉપર ઘસવામાં આવતું નથી.
‘યેનાત્મા પપ્પતાં નીતઃ સ ય્યાન્વિપ્યતે જનૈઃ ।

હસ્તી હેમસહસ્રેણ ક્રીયતે ન મુગધિપઃ ॥૬૮૯॥

જેણે પોતાની જાતને ખરીદવા-વેચવાની બજાર
વસ્તુ જેવી બનાવી હોય તેને જ લોકો ખરીદવા ઇચ્છતા
હોય છે. હાથી હજાર સોનામહોરોથી ખરીદાય છે, પણ
સિંહને ઘાઈ ખરીદવા ઇચ્છતું નથી. ૬૮૯
વિક્રીતે નિજમાત્માને વસૈઃ સંસ્કરતે જઠઃ ।

પરેમ્યઃ સ્વશરીરસ્ય કે વા મૂપાં વીતન્વતે ॥૬૯૦॥

(તેકર તરીકે પ્રચારથી) રેતી કીકેલા પોતાના
શરીરને જરા માણસ જ વસ્ત્રોથી (ટાપડીપથી) સુશોભિત
બનાવે છે, એ સિવાય કયા છુદિશાળી લોકો ખીખરોને માટે
પોતાના શરીરની શોભા-શુભગરને વધારે છે ? (ઘાઈ નહીં).
અસંભવગુણસ્તુત્યા જાયતે સ્વાત્મનરૂપા ।

કર્ણિકારં મુગધ્વીતિ વદન્કો નોપહારયતે ॥ ૬૯૧ ॥

પોતામાં અથવા ખીખરો ને શુભે ન હોય તે
કહેવાથી (અર્થાત્ તે મંત્રથી વખણ કરવાથી) માણસ-
ની શોભા વધતી નથી; પણ ખરી રીતે તેનામાં લજ્જા
(લજિગત થવાપણું) જ ઉત્પન્ન થાય છે. કહેવનું કૃત્ર
સુત્રધીવાણું હોય છે એમ કહેનારો કયો માણસ
હસીને પાત્ર નથી બનતો ? ૬૯૧

તટસ્થૈઃ હ્યાપિતાશ્ચેતો વિશન્તિ ગુણિનાં ગુણાઃ ।

ઉત્કોચિતાનાં પદ્માનાં ગન્ધો વાયુમિરાહતઃ ॥૬૯૨॥

નિર્મળ વાયુ વડે લઈ જવાયેલી વિકસિત કમળોની
સુગંધની જેમ નિઃસ્વાર્થ તટસ્થ પુરુષોએ કહેલા શુભ-
વાન માણસોના શુભો લોકોના ચિત્તમાં ઊતરી આવે છે.
નિજાશયવદમાતિ પુંસાં ચિત્તે પરાશયઃ ।

પ્રતિમા મુલચન્દ્રસ્ય કુપાળે યાતિ દીર્ઘતામ્ ॥૬૯૩॥

માણસોના ચિત્તમાં તેમને પોતાનો જેવો આશય
(ભાવ) હોય છે, તેવા જ ખીખરો આશય દેખાય છે.
ચંદ્ર જેવા સુધર મુખનું પ્રતિબિંબ પણ તલવારમાં
લાંબું (બેડોળ) થઈ જાય છે. (તલવાર જેવા ધાતકી
આશયવાળા ચિત્તમાં ખીખરો ચંદ્ર જેવો સુધર આશય
પણ લાંબો-બેડોળ-વધ કરવા લાયક દેખાય છે.) ૬૯૩

અધમં વાષતે મૂયો દુઃસ્વલેગો ન તૂતમમ્ ।

પાદદ્વયં રૂઝત્યાશુ રીતસ્પર્શો ન વચ્ચુપી ॥ ૬૯૪ ॥

દુઃખનો વેગ અધમ વ્યક્તિને પીડા કરે છે, ઉત્તમને
નહીં. ટાંકનો સ્પર્શ બે પાને તરત પીડા કરે છે,

(હંડીથી પગની આંગળીઓ ચમચમે છે) પણ આંગિને
પીડા કરતો નથી. ૬૯૪

યત ઇવાગતો દોષસ્તત્ત્વ ઇવ નિવર્તતે ।

અમિદ્રગ્ધસ્ય વિસ્ફોટશાન્તિઃ સ્યાદમિત્તા ધ્રુવમ્ ॥૬૯૫॥

દોષ જેનાથી આવ્યો હોય તેનાથી જ નિવૃત્ત થાય
છે. અત્રિથી દાઝવાથી થયેલો ફાટલો અગ્નિથી (શેક
કરવાથી) શાંત થાય છે. ૬૯૫

સુદ્ધિમત્ત્વામિમાનઃ કો ભવેત્પ્રજ્ઞોપજીવિનામ્ ।

અન્યદીયૈરલંકારૈર્નાર્હકારો વિમૂષ્ણે ॥ ૬૯૬ ॥

ખીખ છુદિશાળી માણસની છુદિ પર હવનારને
પોતામાં છુદિશાળીપણાનું અભિમાન થી રીતે થાય ?
ખીખનાં ઘરેણાંથી પોતાની જાતને શુભગારનારને ઘરેણાં
પહેનાંનું અભિમાન નથી થતું. ૬૯૬

ઉત્તમોડ્યધમસ્ય સ્યાદાચ્છાનત્રકરઃ કચિત્ ।

કૌસ્તુભાદીનિ રત્નાનિ યયાચે હરિરમ્બુધિમ્ ॥૬૯૭॥

ફટકીક વાર ઉત્તમ માણસ પણ હલકા માણસની
પાસે યાચના માટે હાથ નીચો કરનારો બને છે. જેમ
લગવાન વિષ્ણુએ ક્ષીરસાગર પાસે કૌસ્તુભ વગેરે રત્નો
માગ્યાં હતાં. ૬૯૭

પ્રયત્ને સમકે કેચિદેવ મ્યઃ કલમાગિનઃ ।

ક્ષીરોદમધનાદૈવૈરમૃતં પ્રાપિ નાસત્ ॥ ૬૯૮ ॥

પ્રયત્ન સરળે સરળો કયો હોય, છતાં ફળ કેટલાકને
જ મળે છે. ક્ષીરસાગરનું મધન દેવો અને અમુરો
બંનેએ કયું હતું, પણ તેના ફળરૂપે અમૃત દેવોએ જ
પ્રાપ્ત કર્યું, અમુરોએ નહીં. ૬૯૮

ભોગઃ પરોપતાપેનઃ પુંસાં દુઃસ્વાય ન સ્થિરઃ ।

પાનમપ્યસૂઝઃ ક્ષિમે સ્વપીઢાયૈ જલૌકસામ્ ॥૬૯૯॥

ખીખરોને સંતાપ આપીને મેળવેલા ભોગો માણસ-
ને દુઃખ આપનારા થાય છે અને સ્થિર રહેતાં નથી.
જેમ જળમાં રહેનાર જળો ખીખરનું લોહી પીએ છે.
પણ એ સત્વર તેને જ પીડા કરનાર થાય છે. ૬૯૯
નોપભોગપરાનર્થ્યાનોડિવ સંચિન્તે ચિરમ્ ।

આલ્લવઃ કિમલંકારાનાત્મન્યાહત્ય કુર્વતે ॥ ૭૦૦ ॥

ઉપભોગ માટે નિર્મોહ થયેલા પદાર્થોને ઘાઈ પણ
માણસ લાંબો કાળ સંઘરી રાખી શકતો નથી. ઉદરો
પોતાના દરમાં ઘરેણાં ખેંચી લાવીને તેનું શું કરી શકે
છે ? (અર્થાત્ છેવટે કાઢી જ નાખે છે. ઉપભોગ માટેની
વસ્તુ ઉપભોગના જ કામમાં આવે છે. સંઘરો કરનાર-
ની કામમાં આવતી નથી.) ૭૦૦

વિવર્ણવચનૈર્મૃત્યુર્ગૃહોડ્યન્તઃ પ્રકાશતે ।

ઇન્ધનાન્તરસંસ્યજ્ઞ ઝલસ્યમિઃ પચઃકુળેઃ ॥ ૭૦૧ ॥

નમ સાક્રાન્તી અંદર રહેલા જલકરો વડે અગ્નિ
સહસ્ર (અરપટ) અવાજ કરતો પ્રગ્વલિત થાય છે,
તેમ માણસની અંદર અદૃશ્ય રહેલું ચતુષ્-પણ તેનાં
(લપરી-બાળકાટ નેવાં) અરપટ વચ્ચેના વડે પ્રકા-
શિત થાય છે. (પ્રત્ય નજીક હોય તેની વાણી અરપટ
પાતી નથી છે.) ૭૦૧

નિકટસ્થં ગરીયાંસમપિ લોકો ન મન્યતે ।

પવિત્રામપિ યન્મર્ત્યા ન નમસ્યન્તિ જાહનવીમ્ ॥૭૦૨॥
વધારે ગોરવવાળા વરણ પણુ જે પાસે રહેલી હોય
તો માણસો તેને માન આપના નથી. પવિત્ર એવી
ગંગા નદીને પણુ તેની નજીક રહેનારા લોકો નમાતા નથી.
સ્વજનઃ સ્વાત્મવચ્ચન્દુર્હાયતે શુભવાપરૈઃ ।

ગોપૈર્ગોપવદાહ્વાયિ હૃદૈર્દેવો જાતપતિઃ ॥૭૦૩॥

સ્વજન (પોતાનો ક્ષત્ર-સંબંધી માણસ) અણુ-
વાન હોય તોપણુ એના બીજા સ્વજનો એને પોતાના
જેવો જ સામાન્ય માણી સમજી લે છે. જાતના પતિ
ભગવાનને ગોવાળાએ ગોવળ જેવા જ જાણ્યા હતા.

ઉત્તમસ્તોપમાયાતિ તદ્દર્જં પોષ્યતે યદિ ।

દુઃશ્વઃ પ્રસીદતિ પ્રાયઃ પાવાધ્યકેન ન સ્વયમ્ ॥૭૦૪॥

ઉત્તમ વ્યક્તિ તેના એક અંગને પોષવામાં આવે
તોપણુ સંતુષ્ટ થાય છે. દુઃશ્વ તેના (આખા અંગ ઉપર
નહીં પણુ) કેવળ પગો (ખજા) ઉપર જગસિયન
કરવાથી શું પ્રસન્ન નથી થતું? ૭૦૪

દુર્ભગઃ સ્વાત્મકૃત્વા યો વિમૂત્યાપિ સ તાદૃશઃ ।

ગોમયં શ્રીનિવાસોઽસ્તિ ન તથાપિ મનોહરમ્ ॥૭૦૫॥

જે પદાર્થ કૃત્રિતી જ કદરૂપો હોય છે તે વેલવ
મળે તોપણુ તેણે જ રહે છે. સ્વભાવથી જ કદરૂપ
ગોમય (ગાયત્રી છાણુ) તેનામા સક્ષીનો નિવાસ હોવા
હતાં પણ મનોહર (સુંદર) નથી. ૭૦૫

આગચ્છદુસ્સહો માતિ યથૈવ ન તથા ગતઃ ।

હિમાંશોરુદ્ધયઃ સત્યં વકાસિત ન સયોપસિ ॥૭૦૬॥

ઉત્સવ આવતો હોય ત્યારે નેટલો શોભે છે તેટલો
થઈ જવા પછી શોભતો નથી. ચંદ્રનો ઉદય સાપકાએ
નેટલો પ્રકાશિ (શોભે) છે, તેટલો સવારે ઉપઃકાએ
પ્રકાશતો નથી. ૭૦૬

સંતોષક્ષત્રવે પુંસામાકુરિમકપ્તજાગ્રઃ ।

સરસાં સેતુભદાય વર્ષોષઃ સ ચ ન સ્થિરઃ ॥૭૦૭॥

વર્ષાઋણ મોટું પુર આવી ચડે એ સરેવરોની
પાણોને તોડી નાખનાર થાય છે અને તે બળ (સરે-
વરમા) સ્થિર (મથને) રહેતું નથી, તેમ અકરમાત

ધન આવી મળે એ માણસોના સંતોષની પ્રમાણને તોડી
નાખનાર બને છે અને તે ધન સ્થિર રહેતું નથી. ૭૦૭

સંતુષ્ટ્યુચ્યમઃ સ્તુત્યા ધનેન મહતાધમઃ ।

પ્રસીદતિ જપેદેવા વલિમમૃતવિમ્બા ॥૭૦૮॥

ઉત્તમ માણસ સ્તુતિથી જ સંતુષ્ટ થઈ બચે છે,
અથમ માણસ ગુણન ધન આપવાથી સંતુષ્ટ થાય છે.
દેવો જપથી પ્રસન્ન થાય છે. અને ભૂત, પ્રેત, પિશાચ
વગેરે બલિદાનથી પ્રસન્ન થાય છે. ૭૦૮

સ્વજાતીયવિષાકાય માહાત્મ્ય દ્રશ્યતે તૃણામ્ ।

રવેનો વિદ્વેગમાનેવ દિનરિતિ ન ભુવંગમાન્ ॥૭૦૯॥

પોતાની ભતિના વિનાશ કરવામાં જ માણસોને
પોતાનું મોટાપણુ દેખાય છે. બાજ (પક્ષી) પક્ષીઓને
જ મારી નાખે છે, સર્પોને નહીં. ૭૦૯

ગુરુ પ્રયોજનોદેશગદ્યનિતિ ન મક્તિઃ ।

દુઃસ્વદાત્રીતિ ગૌર્મદે વોચ્યતે ન તુ ધર્મસઃ ॥૭૧૦॥

લોહા શુરને (મોટાને) મતલબને કારણે પુરતા-
માન આપતા હોય છે, તેના પ્રત્યે ભક્તિને કારણે નહીં.
દૂધ આપે છે એ કારણે માથે ઘેર પાળવામાં આવે
છે, પણ ધર્મને કારણે નહીં. ૭૧૦

શુરસિદ્ધિનાતીર્થાં વર્ણનાં પ્રાદાણાં શુરઃ ।

પતિરેકો શુરઃ સ્ત્રીણાં સર્વસ્યામ્યાગતો શુરઃ ॥૭૧૧॥

દિભતિનો (બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્યનો) શુર
(પુત્ર) અગ્નિ છે. સર્વ વ્યેતિનો શુર બ્રાહ્મણ છે,
બીજોનો શુર એક તેમનો પતિ છે અને અતિથિ
સર્વનો શુર (પુત્ર) છે. ૭૧૧

બહુમિર્મુલેસપાતૈરન્યેભ્યં પશુશુચિમિઃ ।

પ્રચ્છાદ્યન્તે શુણાઃ સર્વે મેષેરિવ દિવાકરઃ ॥૭૧૨॥

પશુના જેવા સ્વભાવવાળા બેમા થયેલા ધણુ મૂળ
જનો વડે એકબીજાના બધા શુભો દાહી દેવાય છે,
જેમ મેષો વડે સર્વ. ૭૧૨

મત્તાગનમ્યાશુત્ત્યા વા કામં ક્ષામ્યયુ ચઃ ક્ષત્રી ।

કિયાસમમિહારેણ ચિરોદ્યન્તં ક્ષમેત કઃ ॥૭૧૩॥

ક્ષમાશીલ માણસ તો તેની આગળ બીજાના શુના
વિશે અને પોતાની નિંદોષતા વિશે કંઈ પણ ન કહે-
વામાં આવે અને કેવળ નખતારી રીતે વર્તવામાં
આવે એટલાથી પણ પૂરેપૂરી ક્ષમા આપી દે, પણ જે
પોતાના નિંદોષ વર્તન વિશે અને બીજાના શોષિત
વર્તન વિશે વારંવાર બોલબોલ કરીને વિરોધ અને
કલ્મિયો આપુ જ રાખ્યા કરતો હોય એને ક્યો ક્ષમા-
શીલ માણસ ક્ષમા કરતો? ૭૧૩

કામાય સ્વહૃયત્યાત્મા સંયતોઽપિ મનીષિણઃ ।

વીઠીનિયમિતોઽયુક્તા શય્યમાસાય-ધાવતિ ॥૭૧૪॥

હુદ્ધિમાન માણસોતો સંયમી જીવ પશુ કામનાઓની સ્પૃહા કરતો હોય છે. જેમ મુખ પર દોરડીની બાજી બાંધેલા બળદ પશુ ઘાસ બેઠેને દોડે છે. ૭૧૪

રોગશોકપરીતાપવ્યવસનનિ ચ ।

આત્માપરાધવૃક્ષાણાં ફલાન્વેતાનિ દેહિનામ ॥૭૧૫॥

રોગ, શોક, પરિતાપ—ખેદ, બંધન અને દુઃખ આ બધાં મનુષ્યના પોતાના જ અપરાધોથી વૃક્ષોનાં ફળો છે.

ભૂમિપતાવયર્થપતૌ ધાલે ધૃદ્ધે તપોનિયૌ વિદુષિ ।

યોપિતિ મૂર્ખે ગુરુષુ ચ વિદુષા નૈવોત્તરં દેયમ્ ॥૭૧૬॥

રાત્રી, ધનવાન, બાળક, વૃદ્ધ, તપસ્વી, વિદ્વાન, સ્ત્રી, મૂર્ખ અને ગુરુજન—આટલાની આગળ સમજી માણસો સામે ઉત્તર ન આપવો. ૭૧૬

કટુકં વા મધુરં વા પ્રસ્તુતવાક્યં મનોહારિ ।

વામે ગર્દભનાદશ્ચિત્તપ્રોત્યૈ પ્રયણેષુ ॥૭૧૭॥

કટુ' હોય અથવા મધુર હોય, પશુ યોગ્ય સમયે બોલાયેલું વાક્ય મનોહર લાગે છે. જેમ પ્રજાજી કરતી વખતે કામી બાજીએ ગઈકાને નાદ. (અધિકુ' ભૂકે તે શકુન ગણાવું' હોવાથી) ચિત્તને પ્રસન્ન કરનાર થાય છે. અતિપરિચયાદ્યક્ષા સંતતગમનાદનાદરો ભવતિ ।

લોકઃ પ્રયાગવાસી-કૂપે-સ્વાન્ સમાચરતિ ॥૭૧૮॥

વધારે પડતા પરિચયથી અવગણના (અવગણના) થાય છે. વધારે પડતું આવ-જન કરવાથી અનાદર-તિરસ્કાર ઉત્પન્ન થાય છે. પ્રયાગ (ત્રિવેણીસંગમ) પર વસનારા લોકો હવા ઉપર રત્નાન કરનારા હોય છે.

અતિપરિચયાદ્યક્ષા સંતતગમનાદનાદરો ભવતિ ।

મલયે મિહુપરંધી ચન્દનવૃક્ષામન્દિન્યન્નં કુરુતે ॥૭૧૯॥

વધારે પડતા પરિચયથી અવગણના થાય છે. વધારે પડતું આવ-જન કરવાથી અનાદર-તિરસ્કાર ઉત્પન્ન થાય છે, મલય પર્વત પર રહેનારી શિલકી ચંદનવૃક્ષના લાકડાને બળતણ તરીકે વાપરે છે. ૭૧૯

અતિપરિચયાદ્યક્ષા ઇતિ યદાક્યં મૃદૃદ તદ્ભાતિ ।

અતિપરીચિતેઽપ્યનાદૌ સંસારેઽસ્મિન્ન જાયતેઽવજ્ઞા ॥

અતિપરિચયથી અવગણના (અવગણના) થાય છે. એવું ને આ વાક્ય છે, તે નકામું જ બન્યું છે; કારણ કે અતિપરિચિત આ અનાદિ સંસાર વિષે લેહાને અનાદર કે તિરસ્કાર ઉત્પન્ન થતો નથી. ૭૨૦

અગ્નિધેયો મૃત્યુજનઃ શતાનિ મિત્રાણ્યદાયકઃ સ્વામી ।

અગ્નિયવતી ચ માર્યા મસ્તકશૂલાનિ ચત્વારિ ॥૭૨૧॥

આરા ન માનનારો ચાકર, શક (કપટી) મિત્રો, (કપ્થને) ન આપનારો સ્વામી અને અગ્નિયો પત્ની—આ ચાર માથામાં થળ ઉત્પન્ન કરનારા છે. ૭૨૧

વૈદ્યસ્તર્કવિદોનો નિર્લજ્ઞા કુલવધૂર્વર્તિમૂર્ખઃ ।

કટકે ચ પ્રાદુર્ગિકો મસ્તકશૂલાનિ ચત્વારિ ॥૭૨૨॥

તર્ક (નિદાનગાન) વિનાનો વૈદ્ય, લજ્જા વિનાની કુલવધૂ, મૂર્ખતાવાળો યતિ અને સૈન્યમાં જવાની વખતે ઘેર આવી પડેલો મહેમાન—આ ચાર માથામાં થળ ઉત્પન્ન કરનારા છે. ૭૨૨

શકિરહિતોઽપિ કુપ્યતિ સેવામુક્તોઽપિ માનમુદ્દહતિ ।

અથનોઽપિ દિ કામયતે જાનાતિ વિધિર્વિદમ્ચચિત્તમ્ ॥

શક્તિ વિનાનો છતાં જ કોપ દરે છે, સેવા કરવાની ઇચ્છાવાળો છતાં જ માનની ભૂખવાળો—માન મેળવવા માટે ઉદ્ધેષિત છે અને ગર્વિષ્ઠ છે, નિર્વન હોવા છતાં પશુ ને મોટી મોટી કામનાઓ કરનારા છે—આ ચારેને વિદ્યાતા વિપત્તિમાં મૂકવા યોગ્ય બને છે, વિપત્તિમાં મૂકવાનું વિચારી રહ્યો હોય છે. ૭૨૩

ત્યજતિ ભયમ્કૃતપાપં મુમિત્રમયશઃ પ્રમાદિન્નં વિદ્યા ।

હ્રીઃ કામિનલસં શ્રીઃ મૂરં સ્ત્રી દુર્જનં લોકઃ ॥૭૨૪॥

પાપ ન કરવાને ભય ત્યજ દે છે, પ્રમાદીને વિદ્યા, કામીને લજ્જા, આળસુને લક્ષ્મી, કૂરને સ્ત્રી અને દુર્જનને જનસમુદાય ત્યજ દે છે. ૭૨૪

અનુચિતકર્મોરભઃ સ્વજનવિરોધો ઘણીયસા સ્પર્ધા ।

પ્રમદાજનવિશ્વાસો મૃત્યુદ્વારાણિ ચત્વારિ ॥૭૨૫॥

અયોગ્ય ક્રમેનો આરંભ, સ્વજનોની સાથે વિરોધ, બળવાનની સાથે સ્પર્ધા અને સ્ત્રીઓ પર વિશ્વાસ—આ ચાર મૃત્યુનાં દાર છે. ૭૨૫

અન્યમુલ્કે દુર્વાદો યઃ પ્રિયવદને સ एव પરિહાસઃ ।

સ્વરેન્ધનજનમા યો ધૂમઃ સોઽયુરુમવો ધૂપઃ ॥૭૨૬॥

બીજાના મુખમાથી નીકળે છે ત્યારે ને દુષ્ટ વચન કહેવાય છે, તે જ વચન પ્રિયજનના મુખમાથી નીકળતાં હાસ્ય—વિનાદ કરનારું થાય છે બીજાં લાકડાંમાથી નીકળવાને હુમ્મોડો કહેવામાં આવે છે જ્યારે અજ્ઞાના લાકડાંમાથી નીકળેલા હુમ્મોડને ધૂપ કહેવામાં આવે છે.

અશુદ્ધમલોમમજ્જિશ્ચં ત્યાગિમનનુરાગિણં વિશેષજ્ઞમ્ ।

યદિ નાશ્રયતિ-જનં શ્રીઃ શ્રીરેવ દિ વક્ષિતા તત્ત્વ ॥૭૨૭॥

જે માણસ શક નથી, લોભી નથી, કપટી નથી, સરળ છે, ત્યાગી—હઠાદર છે, પ્રેમી છે, અને વિરોધ માનવાળો છે, તેનો આશ્રય જો લક્ષ્મી ન લે તો તેમાં

લક્ષ્મી જા છેતરાઈ છે ૭૨૭

વ્યથયતિતરારમુપેત સ્વસ્થપ્રકૃતેરવલ્લેશોડપિ ।

મૃશમુદ્ધિજતે ચક્ષુ સત્તેન રજ કળેનાપિ ॥૭૨૮॥

સ્વસ્થ-નિર્મળ સ્વાભાવવાળાને નિદાનો એક લેશ (જરાક અંશ) પણ ખૂબ જ વ્યથિત કરે છે નિર્મળ સ્વાભાવવાળું નેત્ર એક રજકણ લાગવાથી પણ ખૂબ જ ઉદ્વિગ્ન થઈ જાય છે ૭૨૮

શરદિ સમગ્રનિશાકરકરશતહતતિમિરસચયા રજની ।

જલદાન્તરિતાર્કામપિ દિવસચ્છાયા ન પૂરયતિ ॥૭૨૯॥

શરદઋતુમાં પૂર્ણ ચંદ્રના સેકડો કિરણોથી નષ્ટ થયેલ અધકારવાળી રાત્રિ મેઘથી ઢકાયેલા સૂર્યાવાળા દિવસના જાવામય પ્રકાશની બરોબરી પણ કરી શકતી નથી

યત્ર ન ફલિતાસ્તરવો વિકસિતસરસીરુહા સમરયો વા ।

ન ચ સજ્જના સ દેશો મચ્છતુ નિધન સ્મશાનસમ ॥

જે દેશમાં કળ આપનારા વૃક્ષો ન હોય, ખીલેલા કમળો અને સરોવરો ન હોય તેમ જ સળંગનો પથ્થ ન હોય તે સ્મશાન જેવો દેશ ભલે નાશ પામે ૭૩૦

શુભમધિગતમપિ ધનવાનચિરાન્નાશયતિ રક્ષતિ દરિદ્રી ।

મજ્જયતિ રજ્જુમર્મસિ પૂર્ણ કુન્મો ન ઇલ્લુ લુચ્છ ॥

પ્રાપ્ત થયેલા શુભને પણ ધનવાન થોડી જ વારમાં નષ્ટ કરી દે છે અને દરિદ્ર માણસ તેનું રક્ષણ કરે છે ભરેલો ઘડો પોતાની સાથે દોરડાને પણ પાણીમાં ડુબાડે છે, પણ ખાલી ઘડો નહીં ૭૩૧

અવુધા અજગમા અપિ કયાપિ ગત્યા પર પદમાવાપ્તા ।

મન્ત્રિણા इति કીર્ત્યન્તે નયત્રલ્લગુટિકા इव જનેન ॥૭૩૨॥

જ્ઞાન વિનાના જડ માણસો પણ જો કોઈ રીતે ઉચ્ચ સ્થાન મેળવી ગયા હોય છે તો તેઓ રોતર જના ખાદા-સોમકાઓની માફક માણસો વડે 'મત્રી' 'પ્રધાન' એમ કહેવાય છે ૭૩૨

સ્વલ્પા इति શમવલૈર્ ન્યસ્તા નાશયે પયોરાગે ।

તે શૈલા સિતિમન્તો હન્ત લધિન્નૈવ ઘટુમાન ॥૭૩૩॥

રામની સેનાએ જે પર્વતોને આ તો હવડા છે એમ ગણીને સમુદ્રમાં ન નાખ્યા તે પર્વતો હલુ પણ ત્યા રહેવા છે (ભારેપણવાળાને રામની સેના સમુદ્રમાં ડુબાડી દે છે જેઓ હલકા છે-ભારેપણના અભિમાન વિનાના છે તેઓનું અસ્તિત્વ હલુ પણ જેમનું તેમ જ) ખરેખર, હલકાપણ (જર્વરહિતતા) વડે જ માણસ ઘટુમાન પ્રાપ્ત કરે છે ૭૩૩

યતાર્જવેન લધિમાગરિમાણ યત્તા તનુતે ।

છન્દ શાસ્ત્ર ઇવાસ્મિલોકે સરલ સલ્લે વિમસિ ॥૭૩૪॥

હે મિત્ર હદ્યાશ્વમાં જેમ સીધી લીટી (—) લધુ

તાવાળી (લધુનું ચિહ્ન) ગણાય છે અને વાકી લીટી

(~) શુન્તાવાળી (શુરુનું ચિહ્ન) ગણાય છે તેમ આ

લોકમાં સરળતા—સીધાપણુ વડે માણસ હલકો ગણાય

છે અને વક્તા (કુટિલતા-વાકાપણુ) વડે માણસ

ગૌરવવાળો ગણાય છે તો તું સરળ શા માટે છે ?

સુદ્ધિ નિરન્તરચિત્તે ગુણવતિ મૃત્યે પ્રિયાસુ નારીપુ ।

સ્વામિનિ શક્તિસમેતે નિવેદ્ય દુ સજન સુખી ભવતિ ॥

ભેદભાવ વિનાના હૃદયવાળા મિત્રને, શુભવાન સેવકને, ક્રિય સ્ત્રીવર્ગને અને શક્તિશાળી સ્વામીને પોતાનું કુખ જણાવીને (કુખનો ભાર હળવો કરીને) માણસ સુખી થાય છે ૭૩૫

પ્રાપ્ય ચલાનધિકારાશ્નપુ મિત્રેષુ વન્ધુવર્ગેષુ ।

નાપકૃત નોપકૃત ન સર્કૃત કિં કૃત તેન ॥૭૩૬॥

ચચળ અધિકારોને પ્રાપ્ત કરીને જેણે શત્રુઓ, મિત્રો અને બધુજનો ઉપર અપકાર, ઉપકાર અને સંકાર નથી કર્યો તેણે શું કર્યું છે ? ૭૩૬

વિત્ત પરિમિતમધિકલ્પયશીલ પુરુષમાકુલીકૃતે ।

કનાશુકમિય પીનસ્તનજપનાયા કુલીનાયા ॥૭૩૭॥

હવ્વની આવક થોડી હોય અને ખર્ચ વધારે પડતો થયા કરતો હોય, તો તે બાળત માણસને આકુળ-આકુળ કરી નાખે છે જેમ કે જેના સ્તન અને જગન ઘાટીના ભડા છે એવી કુલીન સ્ત્રીને બાળત નાનું વસ્ત્ર પીકા કરે છે અપ્રતિયુદ્ધે શ્રોતરિ વક્તુર્વામ્ય પ્રયાતિ વૈફલ્યમ્ ।

નયનવિહીને મતરિ લાવળ્યમિવેહ સજ્જનાક્ષીણામ્ ॥૭૩૮॥

અધ પતિ આગળ ચચળ નયનોવાળી સ્ત્રીઓના લાવળ્યની જેમ સમજણશક્તિ વિનાના શ્રોતા આગળ વક્તાનું વાક્ય નિષ્ફળ જાય છે ૭૩૮

પ્રતિગૃહકોણ શુભિનો લૂતાકીટા इव સ્ફુરન્તિ શતમ્ ।

તદ્ગ્રામક સ્વમોભિ કો વા રવિરિવ શુભ્નોડસ્તિ ॥

ઘેર ઘેર અને ખૂણે ખૂણે કરોળિયા અને ધ્રીડ-મઝાડી સેકડો ફરતા હોય છે, તેમને જેમ સૂર્ય પોતાના કિરણોથી ખતાવે છે તેમ શુભકાંન જનો ઘેર ઘેર અને ખૂણે ખૂણે વિચરતા હોય છે, તેમને સૂર્યની જેમ પોતાની વાણી વડે પ્રાપ્તમાં લાવનાર શુભત કોણ છે ? રમણીય સ હિ પુરુષો રમણી યત્રૈવ રજ્યતે વિદગ્ધા ।

શ્લોક સમગ્ર સુમગધિત સત્ક હિ ચત્ર રસિકત્યા ॥૭૩૯॥

જેમાં એક રમણી સ્વાભાવિક રીતે જ, જરા પણ ખિત થતા વિના અનુપાશ્રયગી બની જતા છે, તે પુરુષ ખરેખર રમણીય છે તેવી જ રીતે તે જ શ્લોક કહે છે, જેમાં ગમિષ જનનુ ચિત્ત નોગી શ્રુ હોય છે

આપરિતોષાદિદુષાં ન સાધુ મન્યે પ્રયોગવિજ્ઞાનમ્ ।

લલ્લવદપિ શિક્ષિતાનામાત્મન્યપ્રત્યયં ચેતઃ ॥ ૭૪૧ ॥

શિક્ષણ પામેલાઓનું દૃઢ ચિત્ત જ્યાં સુધી પોતાની અંદર મારા રુબદ્ધપ્રયોગના અથવા કાલ્પપ્રયોગના ઉત્કૃષ્ટ જ્ઞાનની પ્રતીતિ વિનાનું છે અને વિદ્વાનોને જ્યાં સુધી મારા પ્રયોગવિજ્ઞાનથી સંપૂર્ણ સંતોષ થયો નથી, ત્યાં સુધી હું મારા પ્રયોગવિજ્ઞાનને બરાબર સારું માનતો નથી.

અવલા યત્ર પ્રવલા શિશૂવત્નીશો નિરક્ષરો મન્ત્રી ।

નહિ નહિ તત્ર ધનાશાઝીવિતુમાશપિ દુર્લભા ભવતિ ॥

જ્યાં સુધી પ્રયત્નતા હોય, રાજ્ય બાળક હોય અને મંત્રી અશિક્ષિત હોય, ત્યાં ધનની આશા તો નથી જ નથી. પણ જીવતા રહેવાની આશા પણ દુર્લભ બની જાય છે. જ્વલતિ ચલિતેન્ધનોઽમિવિપ્રજ્ઞતઃ પત્રગઃ ફળાં કુરુવે ।

પ્રાયઃ રવે મહિમાનં ક્ષોભાત્પરિતપચતે જન્તુઃ ॥ ૭૪૨ ॥

બળવાળુ સંકારવાથી અગ્નિ વધારે સળગે છે, ઇંદ્રેકવાથી નાગ દેવે જીંભે કરે છે, આ ઉપરથી જણાય છે કે પ્રાણીને કોઈ થવાથી તે પોતાના મદિમાને-સામર્થ્યને-પ્રભાવને ધારણ કરી લે છે. ૭૪૩

રાજનિ વિદુષાં મધ્યે વરસુરતાતાં સમાગમે સ્ત્રીણામ્ ।

સાધ્વસદુપિતહ્વયો વાન્મટુરપિ કાતરો ભવતિ ॥ ૭૪૪ ॥

રાજની આગળ, વિદ્વાનોની મધ્યે અને ઉત્તમ રતિ-ક્રીડા કરનારી સ્ત્રીઓના સમાગમમાં વાણીમાં કુશળ માણસ પણ ભયથી ગભરાયેલા હૃદયવાળો બની કરપોક નેવો દીસે બની જાય છે. ૭૪૪

અલિરનુસરતિ પરિમલં લક્ષ્મીરનુસરતિ નયગુણ-

-સમૃદ્ધિમ્ । નિમ્નમનુસરતિ સલિલં વિધિલિખિતં

-લુહિરનુસરતિ ॥ ૭૪૫ ॥

ભમરો ભુગંધ તરફ જાય છે, લક્ષ્મી નીતિ તેમ જ શુભોની સમૃદ્ધિ તરફ જાય છે, રાણી નીચાણના પ્રદેશ તરફ જાય છે અને બુદ્ધિ વિધતાએ લખ્યું હોય તેને અનુસરે છે. ૭૪૫

સ્વાધીનેઽપિ કલત્રે નીચઃ પરદારલ્પમટો ભવતિ ।

સંપૂર્ણઽપિ સઘાને કાકઃ કુમ્ભોદર્કં વિવતિ ॥ ૭૪૬ ॥

પોતાની સ્ત્રી પૂરેપૂરી આધીન હોય તોપણ ઉદ્વેગ માણસ પારકી સ્ત્રીમાં લંપટ બને છે. જેમ તળાવ પૂરેપૂરું ભરેલું હોય તોપણ કાગડો ધડાડું બળ પીતો હોય છે. ફિં ફરં ફાળેલું પુનરપિ ફિં ફૂરમદ્ધનાહૃદયમ્ ।

ફૂરાન્કુરતરં ફિં પતિસુતધનહીનકામિનીહૃદયમ્ ॥ ૭૪૭ ॥

“આ સંસારમાં ફૂર કોણ ?” સાંપનું હૃદય “તેથી વધારે ફૂર કોણ ?” “ઓહું” હૃદય. “ફૂરથી પણ અલ્પ

ફૂર કોણ ?” “તે સુદર ઓહું” હૃદય કે જેને પતિ, પુત્ર, ધન વગેરે નથી. ૭૪૭

અનુકૂળાં વિમલાઙ્ગી કુલજાં કુશલાં સુશીલસંપન્નામ્ ।

પન્નલકારાં માર્યાં પુરુષઃ પુણ્યોદયાલ્ભતે ॥ ૭૪૮ ॥

પતિને બધી રીતે અનુકૂળ હોય, બધાં અંગોએ નિર્મળ હોય, સારા કુળમાં જન્મેલી હોય, કુશળ હોય અને સારાં શીલસદ્ચારવાળા હોય, એ રીતે જેમાં પાંચ લક્ષર છે, એવા શુભોપી શોભતી સુશીલ માણસ પુણ્યના ઉદયથી મેળવે છે. ૭૪૮

અરસિકજનભાષણતો રસિકજનૈઃ સહ વરં કલહઃ ।

લભ્યકુચાલિદ્ગનતો લિકુચકુચાપાદતાલનં શ્રેયઃ ॥ ૭૪૯ ॥

અરસિક જનો સાથે વાતચીત કરવી પડે તેના કરતાં રસિક જનો સાથે કનિષ્ઠો થાય તે વધારે સારું. લટકતા સ્તનવાળો (જુદા) સ્ત્રીના આલિંગન કરતાં પુટ સ્તનવાળા સ્ત્રીના પગની લાત ખાવી તે વધારે સારું. આપદિ મિત્રપરીક્ષા શરપરીક્ષા રણાદ્ગમે માતિ ।

વિનયે વંશપરીક્ષા સ્ત્રિયઃ પરીક્ષા તુ નિર્ધનૈઃ મુસિ ॥ ૭૫૦ ॥

મિત્રની પરીક્ષા આપદિ વખતે થાય છે. શરવીરની પરીક્ષા રણક્ષેત્રમાં થાય છે, વંશની પરીક્ષા માણસના વિનય અથવા સંસ્કારિતા ઉપરથી થાય છે અને સ્ત્રીની પરીક્ષા તેના પતિની નિર્ધનાવસ્થામાં થાય છે. ૭૫૦

અનવસરે ચ યદુક્તં સુભાષિતં સઘં ભવતિ દ્વાસ્વાય ।

રહસિ પ્રોઢવધૂનાં રતિસમયે વેદપાઠં દ્વ ॥ ૭૫૧ ॥

કસમયે બોલવામાં આવ્યું હોય, તે સારું વચન હોય તોપણ હાસ્યજનક થાય છે-એકાતમાં વિવાહિત તરુણી પત્ની સાથે રતિકાળે (ગ્રેમ કરવાને વખતે) વેદપાઠ કરાય એની જેમ. ૭૫૧

આરોગ્યં વિદિતા સજનમૈત્રી મહાકુલે જન્મ ।

સ્વાધીનતા ચ પુંસાં મહદ્દેશ્યં વિનાયર્થે ॥ ૭૫૨ ॥

આરોગ્ય, વિદ્યતા, સન્નજનો સાથે મૈત્રી, મોટા કુળમાં જન્મ અને સ્વાધીનતા આટલી બાબતો ક્યં વિના પણ માણસો માટે મોટા અશ્વર્થ છે. ૭૫૨

અવસરપઠિતા વાણી ગુણગણરહિતાપિ શોભતે પુંસામ્ ।

રતિસમયે રમણીનાં ભૂષાહાનિર્વિભૂષણં ભવતિ ॥ ૭૫૩ ॥

પ્રસંગ અનુસાર બોલવામાં આવેલી માણસોની વાણી શુભોપી રહિત હોય તોપણ શોભે છે. જેમ રતિસમયે ભૂષણોને (ધરણીને) કાઢી નાખવાં એ જ રમણીએ માટે વિશેષ ભૂષણ જ બની જાય છે. ૭૫૩

અવ્યાકરણમધીતં મિત્રદ્રોણ્યા તરદ્વિપીતરણમ્ ।

મેપજમપચ્ચસહિતં ત્રયમિદમકૃતં વરં ન કૃતમ્ ॥ ૭૫૪ ॥

આકરણ લક્ષ્યા વિનાનુ અધ્યયન, લાગેલી હોડી વડે નદી તરવી અને અપશ્યની સાથે લેવામાં આવતું ઓપધ-આ ત્રણે વસ્તુઓ કરવા કરતાં ન કરવી સારી છે.

યઃ પઠતિ લિખતિ પઢયતિ પરિપૂરણતિ પઠિતા-મુપાશ્રયતિ । તસ્ય દિવાકરકિરણેનલિનીદલમિવ વિકાસ્યતે વુદ્ધિઃ ॥ ૭૫૫ ॥

જે માણસ વાંચે છે, લખે છે, અવલોકન કરે છે-વિચારે છે, પ્રશ્નો પૂછે છે અને વિદ્વાનોના આશ્રય કરે છે તેની બુદ્ધિ સૂર્યનાં કિરણોથી કમળની જેમ વિકાસ પામે છે. ૭૫૫

વિરલા જાનન્તિ મુખાન્વિરલાઃ કુર્વન્તિ નિર્ણયે નિહમ । વિરલાઃ પરકાર્યસાઃ પરદુઃસ્વિનાપિ દુઃસ્વિતા વિરલાઃ ॥ ૭૫૬ ॥

શુભાની પરખ (કદર) કરનારા (શુશુષ્ક જનો) વિરલ (બહુ થોડા) જ હોય છે, નિર્ધન ઉપર સ્નેહ કરનારા બહુ થોડા જ હોય છે, ખીભનું કાર્ય કરવામાં આનંદ લેનારા બહુ થોડા જ હોય છે અને ખીભને દુઃખે દુઃખી થનારા બહુ થોડા જ હોય છે. ૭૫૬

જ્ઞેજયતિ દરિદ્રં પરમદ્રાયા ક્ષણત્કારઃ ।

શુદ્ધપતિરતિમિલિતાયાઃ કદ્દળનદો યથા જારમ્ ॥ ૭૫૭ ॥ ખીભના શુપિયા-સોનામહોદરા (દ્રવ્યના સિક્કાઓ) નો રશ્મિકાર નિર્ધનને ઉદ્દેગ પમાડે છે, જેમ ધરમાં પતિ સાથે રતિકીડા માટે મળેલી સુદરીના કંઠેલોનો અવાજ બહાર બીજાના ભર પુરવને ઉદ્દેગ પમાડે છે. ૭૫૭

કોઽધોયોઽકાર્યરતઃ કોઽવિરોયઃ શૃણોતિ નૈવાર્તિમ્ ।

કો મૂકો યઃ કાલે પ્રિયાણિ વક્તુનં જાનાતિ ॥ ૭૫૮ ॥

‘આધરો કાણુ છે?’ ‘જે ન કરવા મોઝા કાર્યમાં લાગ્યો હોય તે.’ ‘બહેરો કાણુ છે?’ ‘જે ખીભના દુઃખને સાંભળતો નથી.’ ‘મૂઝો કાણુ છે?’ ‘જે વખત આગે ગ્રિય વાક્યો મોલી બાણુતો નથી.’ ૭૫૮

કુચ વિષેયો યત્નો વિદ્યાભ્યાસે સદૌર્થયે વાને ।

અવધીરણા કઃ કાર્યા ચલપરયોપિત્પરધનેષુ ॥ ૭૫૯ ॥

‘માણસે પ્રયત્ન કરી બાળતમાં કરવો ભોંઈએ?’ ‘વિદ્યાભ્યાસમાં, ઉત્તમ ઓપધ બનાવવામાં અને દાન આપવામાં.’ ‘માણસે અનાદર શામાં કરવો ભોંઈએ?’ ‘ખલ જનો પર, પરત્તી પર અને પરદબ્ધ પર.’ ૭૫૯

કુચ વિષેયો વાસઃ સજ્જનકળે યયા કાર્યમ્ ।

કઃ પરિહાર્યો દેશઃ પિયુનયુતો લુચ્ચમૂપધ ॥ ૭૬૦ ॥

‘નિવાસ કયાં કરવો ભોંઈએ?’ ‘સજ્જનોની પાસે, કાશીની જેમ.’ ‘કયાં દેશ છોડી દેવો ભોંઈએ?’ ‘જ્યાં આડિયા માણસો અને લોહી રાખ હોય.’ ૭૬૦

દધિ મધુરં મધુ મધુરં દ્રાક્ષાં મધુરા મુપાપિ મધુરૈવ ।

તસ્ય તદેવ દિ મધુરં યસ્ય મનો યત્ર સંલગ્નમ્ ॥ ૭૬૧ ॥

‘દધી’ મધુર છે, મધ મધુર છે, દ્રાક્ષ મધુર છે અને મુપા અથવા અમૃત પણ મધુર જ છે. પણ માણસ માટે ખરેખર મધુર (સોથી મધુર) પદાર્થ તે જ છે કે તેનું મન જેમાં સારી રીતે લાગ્યું હોય. ૭૬૧

અવિવિતપરમાનન્દો વદતિ જગો વિષયમેવ રમણીયમ્ ।

તિલતેલમેવ મૃદં યેન ન દટં ઘૃતં કાપિ ॥ ૭૬૨ ॥

જેણે (લગવાનના-આત્મસ્વરૂપના) પરમ આનંદને અપરો નથી તેણે માણસ તો વિષયને જ રમણીય (આનંદજનક) કહે છે. જેમ જેણે ઘી કપાય બોલ્યું જ નથી (અને તેણે જ ખાધું છે) તે તલના તેલને જ માંદું (સ્વાદિષ્ટ) કહે છે. ૭૬૨

રોગી ચિરપ્રવાસી પરાગ્રમોજી પરાવસયશયી ।

યજીવતિ તન્મરણં યન્મરણં સોઽસ્ય વિશ્રામઃ ॥ ૭૬૩ ॥

રોગી, લાગા કાળ સુધી પ્રવાસ કરનારો; પારકું અન આનારો અને પારકા આશ્રયસ્થાનમાં (ધર્મ-શાળામાં) સ્થનારો માણસ જે (જીવન) જીવે છે તે મરણ (મૃત્યુ) જ છે અને મરણ એ જ તેનો વિશ્રામ (શાંતિ-શુષ્ક) છે. ૭૬૩

કો ધર્મો મૃતદયા કિં સૌંદર્યમરોગિવા જગતિ ।

કઃ સ્નેહઃ સદ્ગાવઃ કિં પાણિદ્યંતં પરિકલ્પેદ ॥ ૭૬૪ ॥

‘આ જગતમાં ધર્મ શું છે?’ ‘સર્વ પ્રાણીઓ પર દયા કરવી તે.’ ‘શુષ્ક શું છે?’ ‘રોગરહિતપણું.’ ‘સ્નેહ શું છે?’ ‘સર્વ પ્રત્યે સદ્ભાવ.’ ‘પણિતાઈ શું છે?’ ‘સત્ય-અસત્યનો વિવેક, દરેક પદાર્થોના યથાર્થ સ્વરૂપનું જ્ઞાન.’ ૭૬૪

દાનં પ્રિયવાસસહિતં જ્ઞાનમર્ગ્યં ક્ષમાન્વિતં શૌર્યમ્ ।

વિષં ત્યાગનિયુક્તં દુર્લભમેતદ્ધર્મદ્રમ્ ॥ ૭૬૫ ॥

પ્રિય વાણી સહિત આપવામાં આવતું દાન, અર્થ વિનાનું જ્ઞાન, ક્ષમાથી યુક્ત શોધ અને ત્યાગની સાથે ભેડાયેલું ધન-આ ચાર કલ્યાણકારક વસ્તુઓ દુર્લભ હોય છે. ૭૬૫

કલ્પયતિ યેન વૃત્તિ યેન ચ લોકે પ્રશસ્તે સદ્ગિઃ ।

સ ગુણસ્તેન ગુણિના રક્ષ્યઃ સંવર્ધનીયશ્ચ ॥ ૭૬૬ ॥

જે શુશુ વડે માણસ તેનો નિર્વાહ ચલાવી શકે છે અને સમાજમાં સન્માનોથી પ્રશંસા પામે છે, તે શુશુ તે શુશુવાળાએ રક્ષણ અને વધારેથી ભેંઈએ. ૭૬૬

દુર્જનમગ્ન્યા નાર્યઃ પ્રાયેણાપાત્રમુદ્ભવતિ રજા ।

કૃપણાનુસારિ ચ ઘનં મેધો ગિરિજલપિવર્ષી ચ ॥ ૭૬૭ ॥

મેટા ભાગે સ્ત્રીઓ દુર્જનની પાસે જનારી હોય છે, રાત્ર અયોગ્ય લોકોને પોષનારો હોય છે, ધન કૃપણોની પાસે જનારું હોય છે અને મેઘ પવર્તો અથવા સમુદ્ર-મા વરસનારો હોય છે. ૭૬૭

કૃતશતમસસ્યુ નષ્ટ સુભાષિતશતં ચ નષ્ટમવુષેપુ ।
વચનશતમવચનકરે બુદ્ધિશતમચેતને નષ્ટમ ॥૭૬૮॥

દુર્જનો પર કરેલા સેકેડો ઉપકારો નષ્ટ થયેલા છે, બુદ્ધિની લોકો આગળ સારી રીતે બોલાયેલું વચન નષ્ટ થયેલું છે, બોલેલું કૈાક કરનારેનાં સો વચનો પશુ નષ્ટ થયેલાં છે અને સો વખત આપેલો ઉપદેશ જડ માણસ માટે નષ્ટ થયેલો છે. ૭૬૮

દક્ષઃ શ્રિયમધિગચ્છતિ પથ્યાશી કલ્પતાં સુલ્ભમરોગી ।
ચ્યુકો વિદ્યાન્તં ધર્માર્યયશાંસિ ચ વિનીતઃ ॥૭૬૯॥
અત્ર માણસ લક્ષ્મીને પ્રાપ્ત કરે છે, પથ્ય બોળન કરનાર સુખપૂર્વક નીરાગી બને છે, ઉત્સાહી માણસ (વિદ્યાથી) વિદ્યાના પારને પામે છે અને વિનયી માણસ ધર્મ, અર્થ તથા યશને પ્રાપ્ત કરે છે. ૭૬૯

નિરતિશયં ગરિમાણં તેન જનન્યાઃ સ્મરન્તિ વિદ્વાસઃ ।
ચત્કમપિ વહતિ ગર્ભ મહત્તામપિ યો ગુરુર્ભવતિ ॥૭૭૦॥

વિદ્વાનો (પિતા અને વિદ્યાચુરનો કરતાં પશુ) માતાના ગૌરવને સૌથી વધારે કહે છે તેનું કારણ એ છે કે માતા જે ગર્ભને ધારણ કરે છે તેમાં ક્રાઈ એવી વ્યક્તિ (પશુ ઉત્પન્ન થવાનો સંભવ) હોય છે કે જે મહાપુરુષોનો પશુ ચુર થઈ શકે. ૭૭૦

અપ્રકટીકૃતશક્તિઃ શક્તોડપિ જનસ્તિરસિક્રિયાં લભતે ।
નિવસન્નત્વદારુણિ લઙ્ઘ્યો વદિન્તિ તુ જ્વલિતઃ ॥૭૭૧॥

જેણે પોતાની શક્તિને પ્રકટ કરી નથી, એવો માણસ શક્તિવાળો હોવા છતાં પશુ તિરસ્કાર પામે છે. લાકડાની અંદર રહેલો અગ્નિ બધાંથી ઝોળાંચાય છે, પશુ (તે જ અગ્નિ લાકડાની બહાર પ્રકટ થઈને) લડ-લડ સળગતો હોય છે ત્યારે ક્રાઈથી ઝોળાંજાતો નથી.

વિપમસ્થસ્વાતુફલપ્રહ્ણવ્યવસાયનિશ્ચયો યેપામ ।
વટ્ટાણામિવ લેપાં મન્યેડ્દં શંસિતં જન્મ ॥૭૭૨॥

અયોગ્ય સ્થાનમાં રહેલ સુંદર ફળ મેળવવા પ્રયત્ન કરવાનો જેમણે નિશ્ચય કર્યો છે, તેમનો જન્મ જોડાના જેવા વખાળવા યોગ્ય છે એમ હું માનું છું. (અર્થાત્ જોડા જેમ જોડા કાંટાવાળા ઝાડનાં ફળ કે પાંડાં ખાતાં મોઢામાં લોટીલુહાણ થાય છે, અથવા નિષ્ફળ થાય છે તેવા સ્થિતિ અયોગ્ય સ્થળમાં રહેલ ફળ મેળવવા જનારની થાય છે.) ૭૭૨

દુરધિગમો દુર્માર્ગ્યો ચાતુરુપેન પૌરુષ ન કૃતમ્ ॥૭૭૩॥
જયતિ તુલામધિસ્ત્વો માસ્વાનપિ જલદપટલાનિ ॥૭૭૪॥

જ્યાં સુધી માણસે પ્રયત્ન કર્યો હોતો નથી, ત્યાં સુધી તેનું ભાગ્ય ખરાબ રહે છે અને તેને કંઈ પ્રાપ્ત થતું નથી. સર્થ પશુ તુલા રાશિ પર સંક્રમણ કરીને જ વાદ્યોનાં બધાં જ દળોને છતી લે છે, (તેમ માણસ પશુ પુરુષાર્થે વડે જ બધા અવરોધોને દૂર કરી શકે છે.) આપદિ યેનોપકૃતં યેન ચ હસિતં દશાસુ ચાન્ત્યાસુ ।

વપકૃદપકૃતિ ચ સમો યત્તં પુરુષં પરં મન્યે ॥૭૭૫॥

માણસના આપત્તિકાળે જેણે ઉપકાર કર્યો છે અને ધીન દશાઓમાં જેણે માણસની હાંસી ઉડાવી છે—આ બંને માણસો તે વિપત્તિચરત માણસ કરતાં જરૂર મોટા છે, પશુ ઉપકાર કરનાર અને અપકાર (હાંસી) કરનાર આ બંને માણસો સાથે જે સમાન ભાવવાળો છે, તે ખરેખર સૌથી મોટા છે એમ હું માનું છું. ૭૭૪

અસતી ભવતિ સલજ્ઞા ક્ષારં નીરં ચ શીતલં ભવતિ ।
દમ્ભો ભવતિ વિવેકી પ્રિયવક્તા ભવતિ ધૂર્લજનઃ ॥૭૭૫॥

સતી ન હોય તેવી સ્ત્રી વધારે લગ્ન બતાવતી હોય છે, જે પાણી ખારું હોય તે વધારે શીતળ હોય છે, જે વધારે પડતો વિવેક બતાવતો હોય છે તે દંભી હોય છે અને જે વધારે પડતું મીઠું મીઠું બોલતો હોય છે તે ધૂર્લ હોય છે. ૭૭૫

પદ્યતિ પરચયુવર્તિ સકામમપિ તન્મનોરથં કુરુતે ।
દ્વાલૈવ તદપ્રાપ્ત વ્યર્થ મનુજો હિ પાપમામ્ભવતિ ॥૭૭૬॥

કામી મનુષ્ય બીજની યુવતી સાથે કામની ભાવનાથી જુએ છે પછી તેને મેળવવાનો અનોરથ સેવે છે, અને તે સ્ત્રી નહીં જ મળે, એવું જાણે છે, ત્યારે તે ખેદ પામ છે; આમ કાર્ય સધાયા વિના વ્યર્થ જ માણસ પાપનો ભાગી બને છે. ૭૭૬

સ્ત્રીણાં હિ સાહચર્યાદ્ભવન્તિ ચેતાંસિ મર્યસદશાનિ ।
મધુરાપિ હિ મુર્છયેતે વિપવિટપસમાગ્રિતા વહ્ની ॥

પોતાના પતિની સાથે રહેવાથી સ્ત્રીઓનાં (કામળ) ચિત્ત પશુ તેમના પતિ જેવાં (કઠોર) બની જાય છે. ઝેરી દ્રવ્યને ચીટળાયેલી વેલ મધુર હોય તોપણ તે બીજને મુર્છિત કરી દે છે. ૭૭૭

સકૃદપિ દૃષ્ટ્વા પુરુષં વિવુષા જ્ઞાન્તિ સારતાં તત્ત્વ ।
હસ્તતુલ્યાપિ નિપુણઃ પલપ્રમાણં વિજ્ઞાન્તિ ॥૭૭૮॥

જુદ્ધિશાળી જનો માણસને એક વાર જ નોંધીને પશુ તેની ચોખ્ખતા જાણી લે છે. નિપુણ માણસો પોતાના હાથરૂપી જાળવાથી પશુ પ્રદાર્યનું વચન (નવટાંક છે કે

પાશેર અથવા શેર છે તે) બાણી લે છે. ૭૭૮

કવિહૃદયેષ્વનસૂયા કત્તૂરીકર્દમેષ્વમાલિન્યમ્ ।

અક્ષારતા પયોધાવધનીપાલેપુ પાળિહૃત્યમ્ ॥૭૭૯॥

વિદાનેના હૃદયમાં બે અસુખા—દેખ ન હોય, કરતૂ-
રીના લેપમાં બે મેલિનતા—કાળાશ ન હોય, સમુદ્રમાં
બે ખારાશ ન હોય તેા રાજ્યોમાં વિદ્વતા હોઈ શકે.
ચતુરિ ચિરામિલપિતે કથમપિ દૈવાત્મસકસંષ્ટન્ટે ।

પ્રાક્પ્રામાન્યપિ વહુશો દુઃખાનિ પરં સુખાનિ જાયન્તે ॥

ધણુ વખતથી અભિલાષા કરેલી કોઈ વસ્તુ કોઈ
રીતે દેવશેષે પ્રાપ્ત થઈ બળ છે ત્યારે તે વસ્તુ મેળવવા
ખાટે પૂર્વે અનેક વાર વેટેલાં દુઃખો પશુ પછી સુખ
બની બળ છે. ૭૮૦

વિસ્ત્રબ્ધપાતદોષઃ સ્વવધાય ચલમ્ય વીરપ્રકોપકરઃ ।

નવતરુમજ્જ્ઞાનિરિવ હરિનિદ્રાતસ્કરો કરિણઃ ॥૭૮૧॥

ખલ માણસ પોતાના પર વિશ્વાસ ખૂકનારનો ધાત
કરે છે (અથવા ક્રોધે છે) આ તેનો દોષ વીરપુરુષને
કોપાયમાન કરનાર અને પરિણામે તેનો (ખલનો)
પોતાનો જ નાશ કરનાર થાય છે. જેમ જંગલમાં હાથી
(વિશ્વાસથી કૂલીકૂલીને જાણેલા) મોટા ઝાડને તોડી પાડે
છે ત્યારે તેના તૂટવાના કકકડાટ અવાજથી સિંહની નિદ્રા
તૂટી બળ છે અને પરિણામે તે અવાજ હાથીનો વધ
કરાવનાર થાય છે. ૭૮૧

સત્યપિ ચ સુઠૃતકર્મણિ દુર્નિતિશ્ચેન્નિર્ઘ્યં હરત્યેવ ।

તૈલેઃ સદોપયુક્તાં પ્રદીપશિખાં દલતિ ઘાતાલિઃ ॥૭૮૨

માણસ પ્રુષ્ઠકર્મો કરતો હોય તોપણ બે તે અનીતિ
વાળો, દુષ્ટ નીતિવાળો હોય તો જેમ દીવામાં તેલ ભરેલું
હોય હતા તેની બ્યોતને લેટાળિયો છુટાવી દે છે, તેમ
તેના તે કર્મો પશુ તેની લક્ષ્મી-શાભા-કીર્તિને ઢર-
નારાં જ થાય છે. ૭૮૨

હપચારઃ કર્તવ્યો યાવદનુપત્રસૌહૃદાઃ પુરુષાઃ ।

હપત્રસૌહૃદાનામુપચારઃ કૈતવં ભવતિ ॥૭૮૩॥

માણસોમાં બધાં સુધી પરસ્પર સુહૃદભાવ (મિત્રતા)
ઉત્પન્ન થયેલ ન હોય ત્યાં સુધી બાલ સમ્મતા (ઓપ-
ચારિક શિષ્ટતા) રાખવી બેઈએ; પશુ સુહૃદભાવ
ઉત્પન્ન થઈ ગયા પછી ઔપચારિક શિષ્ટતા એ કેવળ
કૃત્રિમતા, દંભ અથવા શરતારૂપ બની રહે છે. ૭૮૩

મ્નેહો હિ વરમષ્ટિતો ન વરં સંજાતવિપટિતભેદઃ ।

હ્રતનયનો હિ વિપાદી ન વિપાદી ભવતિ જાતલ્પ્નઃ ॥

સ્નેહ ન થાય તે સારું, પણ સ્નેહ થયા પછી તે
તૂટી બળ તે સારું નથી. જેની આખો નાશ પામે છે

તે ખૂબ ખેદ કરે છે, પણ જે જનમથી જ અંધ છે
તે કંઈ ખેદ કરતો નથી. ૭૮૪

નલિનીદલગતજલવત્તરલં કે યૌવનં ધનં ચાયુઃ ।

કઃ શશધરકરનિકરાનુકારિણઃ સ્વજ્ઞાત યવ ॥૭૮૫॥

‘કમળની પાંખડી પર પડેલા જલચિંતુ જેવું યૌવન
શું છે?’ ‘યૌવન, ધન અને આયુષ્ય.’ ‘ચંદ્રનાં કિરણોના
સમૂહની જેમ શીતળતા આપનાર કોણ છે?’ સબ્જનો જ.

કિં કૂરં સ્ત્રીહૃદયં કિં ગૃહિણઃ પ્રિયહિતાય દારુણાઃ ।

કઃ કામઃ સંકલ્પઃ કિં દુષ્કરસાધનં પ્રજ્ઞા ॥૭૮૬॥

‘આ જગતમાં કૂર શું?’ ‘સ્ત્રી’ હૃદય, ‘શુદ્ધસ્થ-
જનને પ્રિય અને હિતકર તે ‘શું?’ ‘પોતાની સ્ત્રીના
ગુણો.’ ‘કામ કોને ગણવે?’ ‘મનમાં બંધેલા સંકલ્પ,’
મુશ્કેલીથી પ્રાપ્ત થઈ શકે એવું સાધન કયું?’ સામી બુદ્ધિ.
વિવરતિ યાવદાતાઃ તાવત્સકલોડપિ ભવતિ કલભાપી ।

વિરતે પચસિ ધનેભ્યઃ શામ્યન્તિ શિવળિહનાં ધ્વનયઃ ॥

બધાં સુધી દાન કરનાર આપતો હોય છે ત્યાં સુધી
સૌ કોઈ મીઠું મીઠું બોલનાર થાય છે. (તે પછી નહિ.)
વાદ્યોમાંથી પાણી વરસવાનું બંધ થઈ બળ છે ત્યારે
મધરોનાં ટહુકારો પણ શાંત થઈ બળ છે. ૭૮૭

વ્યસને મિત્રપરીક્ષા દૂરપરીક્ષા રણાક્ષણે ભવતિ ।

વિનયે મુચ્યપરીક્ષા દાનપરીક્ષા ચ દુર્મિશે ॥૭૮૮॥

મિત્રની પરીક્ષા દુઃખ વખતે થાય છે, શત્રુની
પરીક્ષા રણક્ષેત્રમાં થાય છે, સેવકની પરીક્ષા તેના વિનયી
વર્તનમાં થાય છે અને દાનની (ખરેખરા ભાવથી અપાણું
છે કે નહીં તેના) પરીક્ષા દુઃકાળ વખતે થાય છે. ૭૮૮

આલસ્યં સ્ત્રીસેવા સરોગતા જન્મભૂમિવાસ્તલ્પ્યમ્ ।

સંતોષો મીરુત્વં પદ્મ વ્યાધાતા મહત્ત્વત્ત્વસ્ય ॥૭૮૯

આલસ્ય, સ્ત્રીની સેવા, સોનીપણું, વતનમાં જ બેસી
રહેવાની આસક્તિ, (જે સ્થિતિ હોય તેમાં જ) સંતોષ
અને કર્ષણપણું આ જ માણસને મદાન બનતો
અટકાવનારો છે. ૭૮૯

કોલ્યેકવંશજનુવો પરપત પૂર્ણત્વતુચ્છતામાજોઃ ।

જ્યાકામુકયોઃ કશ્ચિદ્ ગુણભૂતઃ કશ્ચિદપિ ભર્તા ॥

કોઈ બે માણસો એક વંશમાં જન્મ્યા હોય, તોપણ
તેમાંનો એક સંપૂર્ણ શુણેને સેવે છે અને બીજો દલકા
શુણેને સેવે છે, જેમ કે પજીજ અને ધનુષ્ય બંને એક-
જ વંશમાંથી પેદા થાય છે, તેમાં પજીજ શુણ (દારી,
ગુસ્તા) રૂપ બને છે અને ધનુષ્ય તેને ધારણ કરનાર
(ભાતી-પતિ) બને છે. ૭૯૦

અન્યત્વમન્યસમયે યયિરો યધિગકાલ આલમ્બ્ય ।

શ્રીકેશવયોઃ પ્રણયી પરમેષ્ઠી નામિવાસ્તવ્યઃ ॥૭૯૧॥

વિધુની નાભિમાં વસનાર બ્રહ્મા લક્ષ્મી અને વિધુ ખંનેના પ્રીતિપાત્ર રહ્યા છે, તે એવી રીતે રહેવાથી જ કે આંધળા રહેવાની વખતે તેઓ આંધળા રહે છે અને બહેરા રહેવાની વખતે તેઓ બહેરા રહે છે. (આથી દંપતીની સાથે રહેનાર કોઈ પણ માણસોએ જો એ દંપતીના અળખામણ ન બનવું હોય અને પ્રીતિપાત્ર રહેવું હોય તો સમય અનુસાર આંધળા અને બહેરા રહેવું જોઈએ-એમ બંને એ બ્રહ્મા માણુમેને મૂલ્યે છે.)

નિયતૈઃ પદૈર્નિષેવ્યં સ્પલિતેઽનર્થાવદ્ સમાશ્રયતિ ।

સંભવદન્યગતિઃ કઃ સંક્રમકાષ્ઠં દુરીશં ચ ॥૭૯૨॥

ખીન સરળ માર્ગે જઈ શકાતું હોય તો જેમાં કાળજીપૂર્વક માપસરનાં કગલાં મૂકવાં પડે અને એમ કરતાં સ્ખલન થાય તો અનર્થ થાય એવી નિસરણી અથવા ચાલવા કે ઝાળાંજવા માટે લાકડાનો કોણુ આશ્રય લે કે તેવી જ રીતે જો બીજા પ્રકારે નિર્વાહ થઈ શકતા હોય તો ખાંડાની ધાર પર ચાલવા સમાન અને તેમાં ભૂલચૂક થાય તો અનર્થ થાય એવા દુષ્ટ સ્વામીનો કોણુ આશ્રય કરે? ૭૯૨

સન્યાગનિષ્પન્નઃ સન્યોર્ઽસ્ત્વરયા સ્ફુટીક્રિયતે ।

સ વ્યઢ્ઢય ઇવ ભવતિ પ્રથમો વિનતાતનૂજ ઇવ ॥૭૯૩॥

જે અર્થ વાણીમાં-શબ્દોમાંથી સીધે સીધા નીકળતો ન હોય છતાં તરત સ્પષ્ટ જણાઈ આવતો હોય તેને જ અર્થ અર્થ કહે છે. જેમ કે 'વિનતાનો આ પહેલો છોકરો.' તો આની સાથે એ પણ સ્પષ્ટ થઈ જાય છે કે વિનતાને બીજા સંતાન પણ છે. ૭૯૩

અધરસ્ય મધુરિમાર્ણં કુલ્કાકિરિયં દશોસ્તથા તૈક્ષ્ણ્યમ્ । કવિતાયાઃ પરિપાકાનુભવરસિકો વિજ્ઞાનાતિ ॥૭૯૪॥

અધરની મધુરતાને, સ્તનોની કડિનતાને, કટાક્ષોની તીક્ષ્ણતાને અને કવિતાની પરિપકવતાને તેના રસનો અનુભવી જ વિશેષ રીતે જાણતો હોય છે. ૭૯૪

સવિતા વિષ્ણવતિ વિધુરપિ સવિતરતિ તથા દિનન્તિ યામિન્યઃ । યામિનયન્તિ ચ દિનાનિ સુલલુઃસવરીકૃતે મનસિ ॥૭૯૫॥

ન્યારે સુખ હોય, ત્યારે માણસને સુધં પણ ચંદ્ર જેવા શીતળ લાગે છે અને ન્યારે દુઃખ હોય ત્યારે ચંદ્ર પણ સુધં જેવા સખત લાગે છે; તે જ રીતે ન્યારે સુખ હોય ત્યારે રાત પણ દિવસ જેવી પ્રેરક લાગે છે અને દુઃખ હોય ત્યારે દિવસો પણ રાત્રિ જેવા દુઃખદાયક લાગે છે. ૭૯૫

નિલદોષાવૃત્તમનસામતિસુન્દરમેવ ભાતિ વિપરીતમ્ ।

પદ્યતિ પિત્તોપહતઃ શશિશુભ્રં શઙ્ગમપિ પીતમ્ ॥૭૯૬॥

પોતાના દોષથી છવાયેલા મનવાળાઓને અત્યંત સુંદર પણ એથી ઊલટું (અત્યંત ખરાબ) લાગે છે, જેમ કમળાથી ઋસ્ત માણસ ચંદ્ર જેવા શ્વેત શંખને પણ પીળા ભૂએ છે. ૭૯૬

રાજ્યે સારં વસુધા વસુધાયામપિ પુરં પુરે સૌધમ્ ।

સૌધં તત્ત્વં તત્ત્વે વરાઙ્ગનાનન્નસર્વસમ્ ॥૭૯૭॥

એક રાજ્યમાં (પ્રદેશમાં) ફળદ્રુપ જમીન એ સાર-રૂપ છે, ફળદ્રુપ જમીનમાં ઉત્તમ નગર એ સારરૂપ છે, સારો નગરમાં મોટો મહેલ અથવા રાજમહેલ એ સારરૂપ છે. મોટા મહેલમાં પલંગ અથવા સારી શય્યા એ સારરૂપ છે અને સારી શય્યામાં શ્રેષ્ઠ સૌંદર્યવાળી સુંદરાંગી અને એની સાથેના કામવિલાસ એ સર્વના સારરૂપ છે. ૭૯૭

વાપ્યો ભવન્તિ વિમલાઃ સ્ફુટન્તિ કમલાનિ વાપીણુ ।

કમલેષુ પતન્ત્યલયઃ કરોતિ સંગીતમલિણુ પદમ્ ॥

નિર્મળ જળથી ભરેલી વાવો હોય છે, તે વાવોમાં કમળો ખીલ્યા હોય છે. તે કમળો પર ભરારો ઊઠતા હોય છે અને ત્યારે એ ભરારોમાં સંગીત પોતાનું સ્થાન લે છે. (અર્થાત્ સંગીત ઉત્પન્ન થવામાં અનેક પ્રકારની સુંદરતા પૂરજોમિકારે જરૂરી હોય છે.)

સંનિહિતેઽપિ દુરાપે વસ્તુનિ મનસોઽનવાપ્તવિષયસ્ય ।

ભવતિ ન સંશયનાંશો યદ્દુશોઽન્યાધ્યાસ્યમાનસ્ય ॥૭૯૯॥

જે વસ્તુ એટલી બંધી દુઃખદાયક હોય કે ને પોતાને કદી મળશે એમ માણસનું મન માની પણ શકતું ન હોય, તે વસ્તુ પ્રાપ્ત થઈને માણસની પાસે જ રહી હોય, છતાં ને વસ્તુ પોતાને ખરેખર પ્રાપ્ત થઈ છે કે કેમ એ વિષેના એના સંશય એને વારંવાર સમગવવા છતાં પણ નષ્ટ થતો નથી. ૭૯૯

સ્વવશઃ કરોતિ કર્મ પ્રમાદયુક્તનુ પરવશો ભવતિ ।

સ્વવશો રોહતિ વૃક્ષં નિપતત્યવશસ્તતઃ પુરુષઃ ॥૮૦૦॥

જે માણસ પોતાની યોગે-સ્વેચ્છાએ કર્મ કરે છે તે સ્વાધીન-સ્વતંત્ર રહે છે. અને જે માણસ સ્વેચ્છા-એ કર્મ કરવામાં પ્રમાદી બને છે તે પરાધીન બની જાય છે. સ્વાધીન માણસ વૃક્ષ ઉપર ચઢી શકે છે. (ઉત્તિ પ્રાપ્ત કરી શકે છે) ન્યારે પરાધીન પ્રમાદી માણસ જે સ્થિતિમાં હોય લાંથી પણ પતન પામે છે.

મોગીક્ષ્મસ્ય રક્ષાં દઢગ્રાગ્રેણૈવ કુર્વતોઽનિમિત્તત્વસ્ય ।

વૃદ્ધસ્ય પ્રમદાપિ શ્રીરપિ શ્રુત્યસ્ય મોગાય ॥૮૦૧॥

વાન હોય છે; તે વખતે તારા(ચંદ્રની પત્ની)નું પ્રાધાન્ય જોવાનું નથી. પોતાની શક્તિ સાથે સ્વામી પોતે તૈયાર હોય, તો પછી સ્ત્રીઓનું પ્રાધાન્ય કયાં જોવામાં આવતું નથી. ૮૧૧

વાતા વાનસ્યાન્તરા સ્યાત્વૃથિચ્યાં, મેદે મેદે
યાચકાતાં સમૂહઃ । ચિન્તારત્નસ્યાસ્તિ સત્ત્વે વિવાદો,
માર્ગે માર્ગે રેણવઃ સન્ત્યસંસ્થાઃ ॥ ૮૧૨ ॥

દાન આપનાર દાતા તો આ પૃથ્વી પર જવલ્લે જ થાય છે; પરંતુ યાચકાના ટોળા તો ઘેર ઘેર જોવા મળે છે. જેમ સાચો ચિંતામણિ તો હશે કે કેમ એ પશુ નિશ્ચયપૂર્વક કહી શકાતું નથી, પશુ પરચરના કાકરાઓ તો પ્રત્યેક માર્ગમાં અસંખ્ય જોવા મળે છે. ૮૧૨

માસં મૃગાણાં વશનૌ ગજાનાં, મૃગદ્વિપાં ચર્મ
ફલં દ્રુમાણામ્ । સ્ત્રીણાં સુરુપં ચ નૃણાં દિરણ્યમેતે
ગુણા વૈરકરા ભવન્તિ ॥ ૮૧૩ ॥

મૃગોની અંદર રહેલું માંસ, હાથીઓના દંતુશળ (બે હાથીદાંત), સિંહ અને વાઘને તેમનું સુંદર ચામડું, શ્વેતને તેમના દૂધો, સ્ત્રીઓમાં તેમનું સુંદર રૂપ અને માણસોની પાસે રહેલું ધન-આટલી વસ્તુઓ તેમને બીજાઓને સાથે વેર કરાવનારી થાય છે. ૮૧૩

શાઠ્યેન ધર્મ કપટેન મિત્રં, પરોપતાપેન સમૃદ્ધિ-
ભાવમ્ । સુવિન વિદ્યાં પરુષેણ નારી, વાચ્છન્તિ ચે
વ્યક્તમપશિદ્ધતામે ॥ ૮૧૪ ॥

જેઓ શકતા વડે ધર્મને સિદ્ધ કરવા ઇચ્છે છે, કપટ વડે મિત્રો બનાવવા ઇચ્છે છે, સુખ ભોગવતાં ભોગવતા વિદ્યા પ્રાપ્ત કરવા ઇચ્છે છે અને કઠોર ભાવ વડે સ્ત્રીને (જીવતા-વશ કરવા-મેળવવા) ઇચ્છે છે, તેઓ ખરેખર મૂર્ખ જ છે. ૮૧૪

રાજા ધૃષ્ટી વ્રાહ્મણઃ સર્વમશ્નો, સ્ત્રી ચાવશા દુષ્ટ-
બુદ્ધિઃ સહાયઃ । પ્રેપ્યઃ પ્રતીપોડધિકૃતઃ પ્રમાદી, ત્યાજ્યા
હમે યશ્ચ કૃતં ન વેત્તિ ॥ ૮૧૫ ॥

ધૃષ્ટા-તિરસ્કારયુક્ત રાજા, શુદ્ધ કે અશુદ્ધ સર્વ કંઈ ખાઈ જનારો બ્રાહ્મણ, વશ ન રહેનારી સ્ત્રી, દુષ્ટ (દયાવાળો) બુદ્ધિવાળો સહાયક, વિરહ અભિપ્રાયવાળો દૂત, પ્રમાદયુક્ત અધિકારીજન અને કરેલાને ભૂલી જનારો કૃતવન માણસ-આ બધા ત્યાગ કરવા યોગ્ય છે

મૂર્ખોં દ્વિજાતિઃ સ્વવિરો ગૃહસ્થઃ, કામી દરિદ્રો
ઘનભાંસપત્ની । વેશ્યા હરુપા નૃપતિઃ કદ્યર્થો, લોકે
પટેતાનિ વિદમ્હિતાનિ ॥ ૮૧૬ ॥

બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય કે વૈશ જોવા ઉચ્ચ કુળમાં જન્મે

હોવા છતાં જે મૂર્ખ રહ્યો હોય, ધરડો થવા છતાં જે ધરમા નિવાસ કરી રહ્યો હોય (વાનપ્રસ્થ ન થયો હોય), નિર્ધન હોવા છતાં જે અનેક જાતની કામનાઓ-ઇચ્છાઓ કર્યા કરતો હોય, ધનવાન હોવા છતાં જે બંતે કષ્ટ સહન કરતો હોય, વેશ્યા કદાપી હોય અને રાત્ર કંબૂસ હોય-આ લોકમાં જ બાળતો હાસ્યાપદ બને છે. ૮૧૬

દાનં દરિદ્રસ્ય પ્રમોક્ષ શાન્તિર્નૃનાં તપો જ્ઞાનવતાં
ચ મૌનમ્ । ઇચ્છાનિવૃત્તિશ્ચ સુસાન્વિતાનાં, દયા ચ
મૃતેષુ દિવેં નયન્તિ ॥ ૮૧૭ ॥

નિર્ધન હોવા છતાં જે દાન કરનારો હોય, સમર્થ હોવા છતાં જે શાન્તિ ધારણ કરનારો હોય, યુવાન-નાની વયનો હોવા છતાં જે કષ્ટ સહન કરનારો હોય, જ્ઞાની હોવા છતાં જેઓ મૌન રાખનારા હોય, બધી સુખસામગ્રીવાળો હોય છતાં જે ઇચ્છાઓ વિનાનો હોય અને જે પ્રાણીઓ ઉપર દયાવાળો હોય-આવા શ્રેણી માણસને સ્વર્ગ-શ્રેષ્ઠ સ્થિતિમાં-સર્થ બધ છે. ૮૧૭

અર્ધાગમૌ નિત્યમરોગિતા ચ, પ્રિયા ચ માર્યા
પ્રિયવાદિની ચ । વશ્યશ્ચ પુત્રોડ્યંકરી ચ વિદ્યા પદ્
જીવલોકસ્ય સુલ્લાનિ રાજન્ ॥ ૮૧૮ ॥

નિત્ય ધનની આવક, રોગરહિત શરીર, પ્રીતિવાળી અને પ્રિય વાણી બોલનારી પત્ની, આરાપાલક પુત્ર અને ધાર્યા પ્રમાણે ફળ આપનારી વિદ્યા-આ જ હે રાજન્, જીવોના સુખો ગણાયા છે. ૮૧૮

આરોગ્યમાનૃણ્યમવિપ્રવાસઃ સપ્રત્યયા વૃત્તિરમી-
તિવાસઃ । સદ્ધિમેનુઝ્યેઃ સહ સંપ્રયોગઃ, પદ્ જીવ-
લોકસ્ય સુલ્લાનિ રાજન્ ॥ ૮૧૯ ॥

આરોગ્યવાળું શરીર, માથે દેવું ન હોવું, દૂર દેશમાં કુટુંબથી જુદા રહેવું પડતું ન હોય, ખાતરીપૂર્વક આજીવિકા, ભય વિનાનું રહેણાં અને સારા માણસો સાથે સમાગમ-આ જ હે રાજન્, જીવોનાં સુખો ગણાયા છે.

મૃતસ્ય લિપ્સા કૃપણસ્ય દિલ્સા, વિમાર્ગગાયાશ્ચ
રુચિઃ સ્વકાન્તે । સર્પસ્ય શાન્તિઃ કુટિલસ્ય મૈત્રી,
વિધારુષ્ટ્યૌ નહિ દૃષ્ટપૂર્વા ॥ ૮૨૦ ॥

મરેલા માણસમાં કોઈ વસ્તુ મેળવવાની ઇચ્છા, કંબૂસ માણસમાં કોઈને દાન કરવાની ઇચ્છા, અવળે રસ્તે ગયેલી સ્ત્રીને પોતાના પાતિમાં પ્રેમ ઉત્પન્ન થયો, સાપની અંદર શાન્તિ પ્રકટ થવી અને કુટિલ માણસમાં સાચેસાચો મૈત્રીભાવ થયો-આટલી બાળતો વિષાદાત્મી આ સાદમાં અમે પૂર્વે કદી જોઈ નથી. ૮૨૦

આરમ્ભગુર્વા ક્ષયિણી કર્મેણ, લક્ષ્મી પુરા વૃદ્ધિમતી
ચ પદ્માન્ । દિનસ્ય પૂર્વાધિપરાર્ધમિત્ત્રા, છાયેવ મૈત્રી
સ્વલસજ્જનાનામ્ ॥ ૮૨૧ ॥

ફુલને અને સજ્જનોની મૈત્રી દિવસના પ્રાતઃકાળ
અને સાયંકાળની જુદા જુદા પ્રકારના ધ્યાન જેવી (જુદી
જુદી) હોય છે. (પહેલી) આરંભમાં લાંબી અને ધીમે
ધીમે ઘટતી જાય છે. અને (બીજી) શરૂઆતમાં ટૂંકી
અને પછી વધતી જાય છે. ૮૨૧

માર્યાવિયોગઃ સ્વજનાપવાદો, ઋણસ્ય શોષક્રૂપણ-
સ્ય સેવા । દારિદ્ર્યકાલે પ્રિયદર્શનં ચ, વિનામિત્રા પદ્મ
દ્દહન્તિ કામ્યમ્ ॥ ૮૨૨ ॥

પોતાની પત્નીથી વિયોગ, સ્વજનો તરફથી દેખા-
રાપણ, માથા ઉપર બાકી રહેલું દેવું, કૃપણ સ્વામીની
નોકરી અને નિર્ધન અવસ્થામાં પ્રિયજનનું દર્શન-આ-
પાંચ અગ્નિ વિના જ શરીરને બાળનારા છે. ૮૨૨

અશ્વપ્લુતં વાસવર્ગર્જિતં ચ, છીણાં ચ, ચિત્તં
પુરુષસ્ય ભાગ્યમ્ । અવર્પણં ચાપ્યતિવર્પણં ચ, દેવો ન
જાનાતિ કુતો મનુષ્યઃ ॥ ૮૨૩ ॥

ધોડાનું ફેંધું, વસ્ત્રાદિનું ગાજનું, સીના ચિત્તને
ભાવ, પુરુષનું ભાગ્ય, આનાદિ અને અતિદૃષ્ટિ-આટલી
વસ્તુઓ વિશે દેવ (વિદ્યાતા) પણ નથી જાણે તો
પછી માણસ તો ક્યાથી જાણી શકે ? ૮૨૩

રાટ્રસ્ય ચિત્તં ક્રૂપણસ્ય ચિત્તં મનોરથં દર્જનમાનુ-
ષાણામ્ । સ્ત્રિયસ્ત્રિપુરુષસ્ય ભાગ્યં દેવો ન જાનાતિ
કુતો મનુષ્યઃ ॥ ૮૨૪ ॥

રાત્રીનો અભિપ્રાય, કૃપણનું ધન, ફુલનના મનની
મુશ્કેલી, સ્ત્રીનું ચારિત્ર્ય અને પુરુષનું ભાગ્ય-આટલી
વસ્તુઓને (દેવવિદ્યાતા) પણ જાણે તો પછી
માણસ તો ક્યાથી જાણી શકે ? ૮૨૪

કિં પૌરુષં રક્ષતિ યો ન વાર્તાન્કિ વા ધનં
નાર્થિજનાય ચત્ત્યાન્ । સા કિં ક્રિયા યા ન
હિતાનુવદ્ધા, કિંજીવિતં સાધુચિરોષિ ચૈદ્ ॥ ૮૨૫ ॥

જે માણસ ઉઘાડી ન કરવા જેવી વાતને પણ
મનમાં રાખી શકે તો નથી, તેનામાં પુરુષ તરીકેનું
સામર્થ્ય શું હોઈ શકે ? જે ધન યાચકજનને મળી શકે
તો તે શું ધન છે ? (તે ધન નિષ્ફળ જ છે.) જે
દિવ્ય ક્ષાંતિ પણ દિત કરવાની ન હોય તે શું ક્રિયા
છે ? અને જે જીવન સજ્જનોથી વિરહનું હોય તે કઈ
જીવન છે ? તે જીવન ખરેખર અધમ જ છે. ૮૨૫

અન્યાયચિત્તન ક્રુતોઽપિ ધર્મઃ, સન્યાજ્ઞાં હત્યાહુર-
શેપલોકાઃ । ન્યાયાર્જિતાર્થેન સ એવ ધર્મો
હત્યાર્થજના વદન્તિ ॥ ૮૨૬ ॥

અન્યાયથી મેળવેલા ધનથી ધર્મ કરવામાં આવે
તો પણ અથા લોકો તેને દુર્ભાગ્ય ધર્મનો દેખાવ જ
કહે છે; પણ ન્યાયપૂર્વક મેળવેલા ધનથી એ જ પ્રમાણે
ધર્મ કરવામાં આવે તો સજ્જનો એને ખરેખર ધર્મ
જ કહે છે. ૮૨૬

યશોઽધિગમ્નું સુખલિપ્સયા વા, મનુષ્યસંહ્યા-
મતિર્વર્તિતું વા । નિરુત્સુકાનામભિયોગમાર્જા, સમુ-
ત્સુકેવાદ્ગમુપેતિ સિદ્ધિઃ ॥ ૮૨૭ ॥

નિરુત્સાહી જનોના પ્રતિપક્ષીઓ અર્થાત્ ઉદ્યોગશીલ
ઉત્સાહી જનોની પાસે જાણે યશ મેળવવા માટે અથવા
સુખ મેળવવા માટે અથવા સામાન્ય મનુષ્યમાંથી યોગી,
કષિ કે સિદ્ધિની પ્રાપ્તિ પામવા માટે સિદ્ધિ સ્વયં
પૂર્ણ ઉત્સાહપૂર્વક ચાલી આવે છે. ૮૨૭

શસ્ત્રિનિષ્ઠા સહજશ્ચ યોધઃ, પ્રાગભ્યમભ્ય-
ન્તગુણા ચ વાળી । કાલાનુરોધઃ પ્રતિમાનવત્વમેતે-
ગુણાઃ કામદુષ્ટાઃ ક્રિયાસુ ॥ ૮૨૮ ॥

વિદ્યાર્જનામાં એકામતા, સ્વાભાવિક હુદ્દિશાળીપણું,
જંભીરતા, કેળવણીથી ઉત્તમ વાણી, સમયસચ્ચતા અને
પ્રતિભાશાળીપણું શસ્ત્રો મેંમાં કામોમાં અભીષ્ટ આપનારા
થાય છે. ૮૨૮

ન સ્વરૂપમપ્યધ્યવસાયમીરોઃ કરોતિ વિજ્ઞાન-
વિધિર્ગુણં દિ । અન્વયસ્ય કિં હસ્તવલ્લસ્યિતોઽપિ
પ્રકાશયત્યર્થમિદ્ધ પ્રદીપઃ ॥ ૮૨૯ ॥

કોઈ પણ બાળતમાં એકનિશ્ચયી બનીને કામ કર-
વામાં જે માણસ પોતે અથવા ડરપોક હોય તેને એનું
જ્ઞાન કે અનુભવ જરા પણ કાયદો કરી શકતા નથી.
દીવે આધનાના દાઢમાં જ રહ્યો હોય છતાં શું એને
માટે કોઈ પણ પદાર્થને પ્રકાશિત કરી શકે છે ? ૮૨૯

ન કસ્યચિત્કશ્ચિદિદ્ધ સ્વભાષાદ્ધવત્યુદારોઽમિતવઃ
રત્નો વા । લોકે મુલ્યં વિપરીતતાં વા, સ્વચેષ્ટિ-
તાન્વ્યેય નરં નયન્તિ ॥ ૮૩૦ ॥

આ લોકમાં કોઈ એક માણસ કોઈ બીજાને માટે
ઉદાર, માન્ય કે ખલ બની જતો નથી; પરંતુ માણસમાં
જે ગૌરવનો કે દુરલ્લભતાનો ભાવ જાગે છે, તેમાં તો
માણસોનાં પોતાના કમો તેને પ્રેરનાં હોય છે. ૮૩૦

અપાયસંદર્શનજાં ચિપતિમુપાયસંદર્શનજાં ચ
સિદ્ધિમ્ । મેઘાવિનો નીતિવિધિપ્રયુક્તાં પુરઃ મુરુ-

વાન હોય છે, તે વખતે તારા (ચંદ્રની પત્ની) નું પ્રાધાન્ય નેવાનું નથી. ચેતાની શક્તિ સાથે સ્વામી પોતે તૈયાર હોય, તો પછી સ્ત્રીઓનું પ્રાધાન્ય કયાં નેવામાં આવતું નથી ૮૧૧

દાતા દાનસ્યાન્તરા સ્યાત્પચિવ્યા, ગેદે ગેદે
યાચકાના સમુદ્ધ । ચિન્તારત્નસ્યાસ્તિ સત્ત્વે વિવાદો,
માર્ગે માર્ગે રેણવ સન્ન્યસહ્યા ॥ ૮૧૨ ॥

દાન આપનાર દાતા તો આ પૃથ્વી પર જ વહેલો જ થાય છે, પરંતુ યાચકાના ટોળા તો ઘેર ઘેર નેવા મળે છે જેમ સાચો ચિંતામણિ તો હંમેશાં કે હંમેશાં એ પશુ નિશ્ચયપૂર્વક કહી શકતો નથી, પશુ પરચરના કાકરાઓ તો પ્રત્યેક માર્ગમાં અસંખ્ય નેવા મળે છે ૮૧૨

માસ સ્ત્રગાણા દશનો ગજાના, સ્ત્રગદ્વિપા ચર્મ
ફલ દ્રમાણામ્ । સ્ત્રીણા સુરુપ ચ નૃણા દિરણ્યમેતે
ગુણા વૈરકરા ભવન્તિ ॥ ૮૧૩ ॥

મૃગોની અદર રહેતું માંસ, હાથીઓના દૃશ્ય (બે હાથીદાંત), સિંહ અને વાઘને તેમનું સુદર આમકું, વૃક્ષોને તેમના ફળો, સ્ત્રીઓમાં તેમનું સુદર રૂપ અને માણસોની પાસે રહેતું ધન-આટલી વસ્તુઓ તેમને બીજાઓને સાથે વૈર કરાવનારી થાય છે ૮૧૩

શાલ્યેન ધર્મ કપટેન મિત્ર, પરોપવાપેન સમૃદ્ધિ
માવમ્ । સુલેન વિદ્યા પરુષેના નારી, વાચ્છન્તિ ચે
ચ્યકમપણ્ડિતામ્ ॥ ૮૧૪ ॥

જેઓ શક્તા વડે ધર્મને સિદ્ધ કરવા ઇચ્છે છે, કપટ વડે મિત્રો બનાવવા ઇચ્છે છે, સુખ ભોગવતા ભોગવતા વિદ્યા પ્રાપ્ત કરવા ઇચ્છે છે અને કહેર ભાવ વડે સ્ત્રીને (જીવતા-વશ કરવા-ભોગવવા) ઇચ્છે છે, તેઓ ખરેખર મૂર્ખ જ છે ૮૧૪

રાજા ધૃષ્ટી પ્રાહ્ણન સર્વમશ્ત્રી, સ્ત્રી ચાવશ દુષ્ટ
લુદ્ધિ સહાય । પ્રેષ્ય પ્રતીપોઽવિજિત પ્રમાદી, ત્યાગ્યા
હમે યદ્વ કૃત ન વેત્તિ ॥ ૮૧૫ ॥

ધૃષ્ટા-તિરસ્કારયુક્ત રાજા, શુદ્ધ કે અશુદ્ધ સર્વ કંઈ ખાઈ જનારો આહાર પશ ન રહેનારી સ્ત્રી, દુષ્ટ (દગાવાળી) હુદ્ધિવાળો સહાયક, વિરદ્ધ અભિપ્રાયવાળો દૂત પ્રમાદયુક્ત અધિકારીજન અને કહેવાને ભૂલી જનારો મૂર્ખ માણસ-આ બધા ત્યાગ કરવા યોગ્ય છે

કૃત્ના દિગ્ધાતિ સ્વવિરો મૃદ્ધસ્ય, કામી દરિદ્રો
ધનશસ્તપર્શ્વ । વેદ્યા હરુણા નૃપતિ કદ્યો, લોકે
પટેતાનિ વિદમ્નિવાનિ ॥ ૮૧૬ ॥

આહાર્ય ક્ષત્રિય કે વૈશ્ય જેવા ઉચ્ચ કુળમાં જન્મે

હોવા છતાં જે મૂર્ખ રહ્યો હોય, ધન્ય થવા છતાં જે ધરમા નિવાસ કરી રહ્યો હોય (વાનપ્રસ્થ ન થયો હોય), નિર્ધન હોવા છતાં જે અનેક જાતની કામનાઓ-ઇચ્છાઓ કર્યા કરતો હોય, ધનવાન હોવા છતાં જે ખતે કંઈ સહન કરતો હોય, વૈશ્યા કદ્યપી હોય અને રાજા કબ્જૂસ હોય-આ લોકમાં જ બાળતો હાસ્યાદ બને છે ૮૧૬

દાન દરિદ્રસ્ય પ્રમોક્ષ શાન્તિર્ધૃના તપો જ્ઞાનવતા
ચ મૌનમ્ । ઇચ્છાનિવૃત્તિશ્ચ સુતાન્વિતાના, દયા ચ
મૂતેષુ વિવે નયન્તિ ॥ ૮૧૭ ॥

નિર્ધન હોવા છતાં જે દાન કરનારો હોય, સમર્થ હોવા છતાં જે શાન્તિ ધારણ કરનારો હોય, ધ્યાન-નાની વયનો હોવા છતાં જે કંઈ સહન કરનારો હોય, જ્ઞાની હોવા છતાં જેઓ મૌન રાખનારા હોય, બધી સુખસામગ્રીવાળો હોય છતાં જે ઇચ્છાઓ વિનાનો હોય અને જે પ્રાણીઓ ઉપર દયાવાળો હોય-આવા ગુણો માણસને સ્વર્ગ-શ્રેષ્ઠ સ્થિતિમાં-લઈ જાય છે ૮૧૭

અર્ધાગમૌ નિત્યમરોગિતા ચ, પ્રિયા ચ માર્યા
પ્રિયવાદિની ચ । વદ્યશ્ચ પુત્રોઽર્ધકરી ચ વિદ્યા પદ્
જીવલોકસ્ય સુતાનિ રાજન્ ॥ ૮૧૮ ॥

નિત્ય ધનની આવક, રોગરહિત શરીર, પ્રીતિવાળી અને પ્રિય વાણી બોલનારી પત્ની, આરાપાલક પુત્ર અને પાર્શ્વ પ્રમાણે જ્ઞાન આપનારી વિદ્યા આ જ હે રાજન્, જીવોના સુખો ગણાયા છે ૮૧૮

આરોગ્યમાનુષ્યમવિપ્રવાસ સપ્રત્યયા વૃત્તિરમી
તિવાસ । સદ્ધર્મનુલ્લે સહ સપ્રયોગ, પદ્ જીવ
લોકસ્ય સુતાનિ રાજન્ ॥ ૮૧૯ ॥

આરોગ્યવાળું શરીર માથે દેતુ ન હોવું, દૂર દેશમાં કુટુંબથી બુદ્ધ રહેતું પડતું ન હોવું, ખાતરીપૂર્વક આજીવિકા, ભય વિનાનું રહેવાયું અને સારા માણસો સથે સમાગમ-આ જ હે રાજન્ ! જીવોના સુખો ગણાયા છે

મૃતસ્ય લિપ્તા કૃપણસ્ય દિલ્તા, વિમાર્ગગાયાશ્ચ
રુચિ મ્વકાન્તે । સર્પસ્ય શાન્તિ કુટિલસ્ય મૈત્રી,
વિધારુદ્ધૈ નહિ દટ્ટપૂર્ણ ॥ ૮૨૦ ॥

મરેલા માણસમાં કોઈ વસ્તુ ભેગવવાની ઇચ્છા, કબ્જૂસ માણસમાં કોઈને દાન કરવાની ઇચ્છા, અવધે રસ્તે ગયેલી સ્ત્રીને ચેતાના પતિમાં પ્રેમ ઉત્પન્ન થવે, સાપની અદર શાન્તિ પ્રકટ થવી અને કુટિલ માણસમાં સામેસામે મૈત્રીભાવ થવો-આટલી બાળતો વિધાતાની આ સાદૈશ્ય અથવા પૂર્વે કદી નોઈ નથી ૮૨૦

આરમ્ભગુર્વા ક્ષયિણી ક્રમેણ, લઘ્વી પુરા વૃદ્ધિમતી
ચ પશ્ચાન્ત । દિનસ્ય પૂર્વાર્ધપરાર્ધભિન્ના, છાયેવ મૈત્રી
સ્વલસજ્જનાતામ્ ॥ ૮૨૧ ॥

દુર્બળો અને સજ્જનોની મૈત્રી દિવસના પ્રાતઃકાળ
અને સાયંકાળની ભુદા ભુદા પ્રકારનાં છાયા જેવી (ભુદી
ભુદી) હોય છે. (પહેલી) આરંભમાં લાંબી અને ધીમે
ધીમે ઘટતી જાય છે. અને (બીજી) શરૂઆતમાં ટૂંકી
અને પછી વધતી ચાલે છે. ૮૨૧

માર્ગાવિયોગઃ સ્વજનાપવાદોઃ ક્રમણસ્ય શોષં કૃષ્ણ-
સ્ય સેવા । દારિદ્ર્યકાલે પ્રિયદર્શનં ચ, વિનામિત્રા પશ્ચ
દૃદ્ધન્તિ કાચમ્ ॥ ૮૨૨ ॥

પોતાની પત્નીથી વિયોગ, સ્વજનો તરફથી દોષા-
શોષણ, માથા ઉપર બાકી રહેલું દેવું, કૃષ્ણ સ્વામીની
નોકરી અને નિર્ધન અવસ્થામાં પ્રિયજનનું દર્શન-આ
પાંચ અગ્નિ વિના જ શરીરને બાળનારા છે. ૮૨૨

અશ્વલુતં વાસવાર્જિતં ચ, છોણાં ચ, ચિત્તં
પુરુષસ્ય ભાગ્યમ્ । અવર્પણં જ્ઞાત્યવિવર્પણં ચ, દેવો ન
જાનાતિ કુતો મનુષ્યઃ ॥ ૮૨૩ ॥

ધોડાનું દંદણુ, વરસાદનું ગાજવું, સીના ચિત્તને
ભાવ, પુરુષનું ભાગ્ય, અનાદૃષ્ટિ અને અતિદૃષ્ટિ-આટલી
વસ્તુઓ વિશે દેવ (વિધાતા) પણ નથી જાણતો તો
પછી માણસ તો ક્યાંથી જાણી શકે? ૮૨૩

રાષ્ટ્રસ્ય ચિત્તં કૃષ્ણસ્ય ચિત્તં મનોરથં દુર્જનમાન-
ર્ણાણામ્ । સ્ત્રિયશ્ચરિત્ર પુરુષસ્ય ભાગ્યં દેવો ન જાનાતિ
કુતો મનુષ્યઃ ॥ ૮૨૪ ॥

રાષ્ટ્રનો અભિપ્રાય, કૃષ્ણનું ધન, દુર્જનના મનની
મુરાદ, સ્ત્રીનું ચારિત્ર્ય અને પુરુષનું ભાગ્ય-આટલી
વસ્તુઓને (દેવવિધાતા) પણ જાણતો નથી, તો પછી
માણસ તો ક્યાંથી જાણી શકે? ૮૨૪

કિં પૌરુષં રક્ષતિ યો ન વાર્તાન્કિ વા ધનં
નાર્થિજનાય યસ્યાન્ત । સાં કિં ક્રિયા ચા ન
હિતાનુવદ્ધા, કિંજીવિતં સાધુવિરોધિ યદૈ ॥ ૮૨૫ ॥

જે માણસ ઉનાડી ન કરવા જેવી વાતને પણ
મનમાં રાખી શકતો નથી, તેનામાં પુરુષ તરફિયું
સામર્થ્ય શું હોઈ શકે? જે ધન વાચકજનને મળી શકે
નહીં તે શું ધન છે? (તે ધન નિષ્ફળ જ છે.) જે
કિંવા દોષનું પણ હિત કરનારી ન હોય તે શું કિંવા
છે? અને જે જીવન સમજનારો વિરદનું હોય તે કંઈ
જીવન છે? તે જીવન ખરેખર અધમ જ છે. ૮૨૫

અન્યાયવિત્તેન કુતોડપિ ધર્મઃ, સવ્યોજ્ઞિત્યાહુર-
શેપલોકાઃ । ન્યાયાર્જિતાર્થેન સ એવ ધર્મો નિવ્યોજ
િત્યાયજ્ઞના વદન્તિ ॥ ૮૨૬ ॥

અન્યાયથી મેળવેલા ધનથી ધર્મ કરવામાં આવે
તો પણ અથા લોકો તેને દુર્લભ અથવા ધર્મનો દેખાવ જ
કહે છે; પણ ન્યાયપૂર્વક મેળવેલા ધનથી એ જ પ્રમાણે
ધર્મ કરવામાં આવે તો સજ્જનો અને ખરેખર ધર્મ
જ કહે છે. ૮૨૬

યશોડધિગન્તું સુખલિપ્સયા વા, મનુષ્યસંસ્થા-
મતિવર્તિતું વા । નિરુત્સુકાનામભિયોગભાજાં, સમુ-
ત્સુકેવાઙ્કુમ્પેતિ સિદ્ધિઃ ॥ ૮૨૭ ॥

નિરુત્સાહી જનોના પ્રતિપક્ષીઓ અર્થાત ઉદ્યોગશીલ
ઉત્સાહી જનોની પાસે જાણે યશ મેળવવા માટે અથવા
સુખ મેળવવા માટે અથવા સામાન્ય મનુષ્યમાંથી યોગી,
જુદા કે સિદ્ધિની ખ્યાતિ પામવા માટે સિદ્ધિ સ્વયં
ખૂણ ઉત્સાહપૂર્વક ચાલી આવે છે. ૮૨૭

શશ્વિપુ નિપ્પા સહજાશ્ચ ધોષઃ, પ્રાગભ્યમભ્ય-
ન્નગુણા ચ વાણી । કાલાનુરોધઃ પ્રતિમાનવત્ક્રમેત-
ગુણઃ કામદુષ્ટાઃ ક્રિયાસુ ॥ ૮૨૮ ॥

વિવાકજ્ઞમાં એકામતા, સ્વાભાવિક બુદ્ધિશાળીપણ,
ગંભીરતા, કેળવણી ઉત્તમ વાણી, સમયસચ્ચતા અને
પ્રતિભાશાળીપણ ગુણો બધાં કામોમાં અભીષ્ટ આપનારા
ચાલે છે. ૮૨૮

ન સ્વરૂપમ્વધ્યવસાયમીરોઃ કરોતિ વિદ્વાન-
વિધિર્ગુણં દિ । અન્વસ્ય કિં હસ્તતલ્લરિયતોડપિ
પ્રકાશયત્યર્થમિહ પ્રદીપઃ ॥ ૮૨૯ ॥

દોષ પણ બાળતમા એકનિશ્ચયી બનીને કામ કર-
વામાં જે માણસ પોચો અથવા કરપોક હોય તેને એવું
ગાન કે અનુસવ જરા પણ ફાટો કરી શકતા નથી.
હોવા આધાનાના હાથમાં જ રજો હોય છતાં શું એને
માટે દોષ પણ પદાર્થને પ્રકાશિત કરી શકે છે? ૮૨૯

ન કર્યવિત્કશ્ચિદિહ સ્વભાવાઙ્કુલનુદારોડમિમતઃ
ચલો વા । લોકે શુરુત્વં વિપરીવર્તા વા, સ્વચેષ્ટિ-
તાન્યેવ નરં નયન્તિ ॥ ૮૩૦ ॥

આ લોકમાં દોષ એક માણસ દોષ બીજાને માટે
ઉદાર, માન્ય કે ખલ બની જતો નથી; પરંતુ માણસમાં
જે ગૌરવનો કે ઘુરઘણનો ભાવ જાગે છે, તેમાં તો
માણસોનાં પોતાનાં કર્મો તેને પ્રેરતાં હોય છે. ૮૩૦

અપાયસંદર્શનજાં વિપતિપાપયસંદર્શનજાં ચ
સિદ્ધિમ્ । મેષાવિનો નીતિવિધિપ્રયુક્તાં પુરઃ સ્ફુર-

ન્તીમિવ દર્શયન્તિ ॥ ૮૩૧ ॥

જે ન્યાય અથવા જે ધોરણ સાથે વિપત્તિ અથવા સિદ્ધિ નોડાયેલી હોય છે, તેને જાણનારા બુદ્ધિશાળી માણસો મુશ્કેલીઓ કે અતિકૂળતાઓ દેખાવા માટે તેની માથે જ વિપત્તિ આવી પડવાની છે એમ પહેલેથી જાણી શકે છે અને ઉપાયો અથવા અનુકૂળતાઓ દેખાવા માટે એની સાથે જ કાર્યની અથવા મનોરથની સિદ્ધિ થવાની છે એમ પહેલેથી જાણી શકે છે. ૮૩૧ દન્તસ્ય નિર્ધર્પણકેન રાજન્કર્ણસ્ય કણ્ઠ્યયત્કેન ઘાપિ ।

રૂપેન કાર્યં ભવતીશ્ચરાણાં કિમદ્ભવત્કાપ્યાગિમતા નરેણ ॥
જે રાજા, મોટા સામર્થ્યવાળાઓનું કામ તેા દાંત કે કાન ખેતરવાના તણખલા જેવા નાના સાધનથી પણ થઈ જાય છે (અરે, મોટા માણસનું કામ તેા એની આખના ધસારા માત્રથી પણ થઈ જાય છે), તેા વાણી અને હાથવાળા (વાણ્યવુર અને કાર્યકુશળ) માણસની થાય એમાં તેા કહેવાનું જ શું? (અર્થાત્ સામર્થ્ય માણસોનું કામ એમના સામર્થ્યની શક્તિથી જ મુખ્યત્વે થઈ જાય છે. એથી એમની પાસેનું એ કામ માટેનું સાધન ગમે તેવું નાનું-નખણું હોય એ મહેતવનું રહેતું નથી.) ૮૩૨

ત્યજેત્સુઘાતૌ મહિલાં સપુત્રાં સ્વાદેન્સુઘાતૌ મુજગી સ્વમન્દમ્ । ઘુમુક્ષિતઃ કિં ન કરોતિ પાપં ક્ષીણા નરા નિષ્કલ્પા ભવન્તિ ॥ ૮૩૩ ॥

જૂખથી પીડાતો માણસ સંતાનો સહિત પોતાની પત્નીનો પણ ત્યાગ કરી દે છે, જૂખી થયેલી સર્પિણી પોતાના ઈંડાને પણ ખાઈ જાય છે. અરેખર મુઘાપીડિત ગ્રાણી કયું પાપ નથી કરતું? જૂખથી દુર્બળ થયેલા માણસો દયા વિનાના થઈ જાય છે. ૮૩૩

દારેપુ કિંચિત્સ્વજનેપુ કિંચિદ્રોપ્યં વયસ્યેપુ સુતેપુ કિંચિત્ । યુક્તં ન વા યુક્તમિદં વિચિન્ત્ય વદેદ્વિપશ્ચિન્મહતોઽનુરોધાત્ ॥ ૮૩૪ ॥

સ્રીઓ વિષે, સ્વજનો વિષે, મિત્રો અને પુત્રો વિષે જે કંઈ બાળત શુભ રાખવા જેવી હોય તેમાં મોટા માણસોના અભિપ્રાય પ્રમાણે કેટલી જાણત કહેવાય છે અને કેટલી કહેવા જોગ્ય નથી તેના બરાબર વિચાર કરીને પછી જ માણસે બોલવું જોઈએ. ૮૩૪

મૃગા મૃગૈઃ સહમનુવ્રજન્તિ ગાવઃ ગોમિસ્તુર-ગાસ્તુરૈઃ । મૃર્ગાઃ મૃર્ગૈઃ સુધિયઃ સુધીમિઃ સમ્રાજ-શીલવ્યસનેપુ સહ્યમ્ ॥ ૮૩૫ ॥

મૃગા મૃગનાં રાણાઓની સાથે ચાલે છે, ગાયો, ગાયોની સાથે જોડાઈને ચાલે છે, ઘોડાઓ ઘોડાઓની

સાથે ચાલે છે. મૃખાઓ મૃખાઓની સોળતમાં ચાલે છે, બુદ્ધિશાળીઓ બુદ્ધિશાળીઓની સાથે ચાલે છે; કારણ કે મૈત્રી કે મેંદેશો સરખા સ્વભાવ અને સરખાં મુખ—દુઃખવાળાઓની સાથે થાય છે. ૮૩૫

ત્યાગ્યં ન ધૈર્યં વિધુરેઽપિ કાલે, ધૈર્યાત્કદા-ચિદ્રતિમાપ્નુયાત્સ । યથા સમુદ્રેઽપિ ચ પાતમદ્રે, સાંચાત્રિકો વાન્ઘતિ સતુંમેવ ॥ ૮૩૬ ॥

માણસ નિરાધાર અવસ્થામાં આવી પડે તોપણ એણે કદી ધૈર્ય ન છોડવું જોઈએ, કારણ કે ધૈર્યથી કેટલોક વાર તે સારી સ્થિતિને પ્રાપ્ત કરી શકે છે. જેમ સમુદ્રમાં નાવ ભાંગી જાય ત્યારે સારા મુસાફરો (ધૈર્ય છોડી બેખાકળા થઈ દુખી જતા નથી, પણ) તરવાની જ ઇચ્છા, તરવાનો જ પ્રયત્ન કરે છે. ૮૩૬

દાનેન તુલ્યો વિધિરસિત નાન્યો, લોમાઘ નાન્યોઽસિત પરઃ પ્રભિવ્યામ્ । વિમૂપ્પં શીલસમં ન ચાન્યત્સંતોપતુલ્યં ધનમસિત નાન્યત્ ॥ ૮૩૭ ॥

આ પૃથ્વીમાં દાનના જેવી બીજી કોઈ ઉત્તમ ક્રિયા નથી, લોભના જેવા બીજા કોઈ શત્રુ નથી. શીલ (સારા સ્વભાવ)ના જેવું બીજું કોઈ આભૂષણ નથી અને સંતોષના જેવું બીજું કોઈ ધન નથી. ૮૩૭

અકસ્ય દુઃસ્વસ્ય ન યાચદન્તં ગચ્છામ્યદં પારમિવાર્ણવસ્ય-તાવદ્વિતીયે સમુપસ્થિતં મે છિદ્રેષ્વનર્થાં બહુલીભવન્તિ ॥

દરિયાને ઝાળગંવા જેટલી મહેનતથી ભાંડાં હું એક દુઃખને પાર કરતો નથી, એટલામાં તો બીજું દુઃખ મારી આગળ જીતું જ થઈ ગયું હોય છે. અરે-ખર, ભાંડાં છિદ્ર, દોષ અથવા નિર્બળતા હોય છે ત્યાં વારંવાર અનર્થો (ન ઇચ્છવા જોગ્ય ઘટનાઓ) આવી પડે છે. ૮૩૮

ક્ષતે પ્રદારા નિપતન્ત્યમીદં ધનક્ષયે વર્ધતિ જાઠરામિઃ । આપત્સુ વૈરાણિ સમુદ્રવન્તિ છિદ્રેષ્વનર્થાં બહુલીભવન્તિ ॥

ઘવાયેલી જગ્યાએ વારંવાર વાગ વાગ થાય છે. ધન ક્ષય થાય છે ત્યારે જઠરાગ્નિ વધી જાય છે. વિપત્તિઓના વખતે નવાં નવાં વૈર જાગે છે. અરેખર, છિદ્ર, દોષ અથવા નિર્બળતા હોય છે ત્યાં વારંવાર અનર્થો (ન ઇચ્છવા જોગ્ય ઘટનાઓ) આવી પડે છે.

અર્ધાતુરાણાં ન ગુરુર્નં વન્ધુઃ કામાતુરાણાં ન મયં ન લજ્ઞા । વિચાતુરાણાં ન મુલં ન નિદ્રા છુષાતુરાણાં ન રુચિર્નં વેલ ॥ ૮૪૦ ॥

પેસાના બૂખ્યાઓને કોઈ પૂજ્ય વડીલ કે શુરજન નથી તેમ જ બધું પણ નથી. કામાતુરોને ભય કે લજ્જા

જોતાં નથી, વિદ્યા માટે ઉત્સાહવાળાઓને વિદ્યા સિવાય બીજામાં નથી સુખ કે નથી નિદ્રા અને ભૂખથી પીડા-તાઓને નથી સ્વાદની પડી હોતી કે નથી ભોજનકાળ છે કે નહીં તે જ્ઞેવાની પડી હોતી. ૮૪૦

વિવાહકાલે ઋતુસંપ્રયોગે પ્રાણાત્મ્યે સર્વધનાપહારે ।
વિપ્રસ્ય ચાર્યેડયનૃતં વેદયુઃ પદ્માનૃતાન્યાહુરપાતકાનિ ॥

વિવાહના ઉત્સવમાં ઋતુકાળના સમગ્રમત્રમાં પ્રાણનાશ થાય એમ હોય તો, બધું ધન હરાઈ જાય તેમ હોય તો અને કોઈ ક્ષામણુનું હિત યતુ હોય તો તેમાં માણસો-એ જુદું બોલવું. આ પાપ કારણે જુદું બોલવું પડે તો એને પતનકારક-પાપજનક કહેવું નથી. ૮૪૧

યત્રાસ્તિ લક્ષ્મીર્વિનયો ન તત્ર, અભ્યાગતો
યત્ર ન તત્ર લક્ષ્મીઃ । હમૌ ચ સૌ યત્ર ન તત્ર
વિદ્યા, નૈકત્ર સર્વો ગુણસંનિપાતઃ ॥ ૮૪૨ ॥

જ્યાં લક્ષ્મી હોય છે ત્યાં વિનય નથી હોતો; જ્યાં મહેમાન માટે આદરસરકાર હોય ત્યાં લક્ષ્મી નથી હોતી; જ્યાં લક્ષ્મી અને વિનય બંને હોય ત્યાં વિદ્યા નથી હોતી; એ રીતે એક ઠેકાણે બધા શુદ્ધોના સુમેળ જોવા મળતો નથી. ૮૪૨

દ્વારિ પ્રવિષ્ઠઃ સહસા તતઃ કિં, દૃષ્ટઃ પ્રમુઃ
સ્મેરમુલસ્તતઃ કિમ્ । કથા ભુતા શ્રોત્રરસા તતઃ
કિં, વ્યથા ન શાન્તા ચરિ જાઠરીયા ॥ ૮૪૩ ॥

રાજદરબારમાં ધારો કે પ્રવેશ મળ્યો, તેથી શું? અને હસતા સુખવાળા રાજના દર્શન થયા તેથી શું? કાનને ત્રિપ લાગે તેવી વાતો સાંભળી તેથી શું? જો આ બધાની છેવટે જરૂરનો અગ્નિ (ભૂખ) શાત ન થાય તો બધું બ્યર્થ છે. ૮૪૩

✓ સુપાત્રદાનાચ ભવેદનાઘ્યો ધનપ્રમાવેળ કરોતિ
પુણ્યમ્ । પુણ્યપ્રમાવાતુરલોકેત્રાસી પુનર્ધનાઘ્યઃ
પુનરેવ મોગી ॥ ૮૪૪ ॥

યોગ્ય વ્યક્તિને દાન આપવાથી માણસ ધનાઢ્ય બને છે. તે ધનના પ્રમાણથી ફરીથી પુણ્ય પુણ્યકર્મ કરે કે, પુણ્યના પ્રમાણથી તે સ્વર્ગલોકમાં નિવાસ કરે છે. પછી ફરી તે ધનાઢ્યને ઘેર જન્મ લે છે અને ફરીથી મોજો ભેગવે છે. ૮૪૪

સુપાત્રદાનાચ ભવેદરિત્રો દારિદ્ર્યનોપેળ કરોતિ પાપમ્ ।
પાપપ્રમાવાત્રકર્ પ્રયાતિ પુનર્દરિત્રઃ પુનરેવ પાપી ॥ ૮૪૫ ॥
અયોગ્ય વ્યક્તિને દાન આપવાથી ધન આપનાર દરિદ્ર થાય છે. દરિદ્રતાપ પાત્રને લીધે તે પાપ કરે છે. પાપના પ્રમાણથી તે નરકમાં પડે છે. નરકમાંથી પાછો

તે દરિદ્રને ઘેર જન્મ લે છે અને પાછો પાપી બને છે.

પ્રમુર્ચિવૈકી ધનવાંચ દાતા વિદ્યાન્વિરાગી
પ્રમદા સુશીલ । તુરંગમઃ શક્તિપાતવીરો ભૂમન્હલ-
સ્યામરણાનિ પદ્મ ॥ ૮૪૬ ॥

સત્તા-સામર્થ્યવાળા હોવા છતાં વિવેકી હોય, ધન-વાન હોય છતાં દાન કરનારો હોય, વિદ્વાન હોય છતાં વૈરાગ્યવાળો હોય, સ્ત્રી ચોવનના મદવાળો હોવા છતાં પવિત્ર આચરણવાળો હોય, શ્રેષ્ઠ ઘોડો હોય અને તે શસ્ત્રોના પ્રહારોની વચ્ચે પણ ધૈર્યપૂર્વક ઊભો રહેતો હોય-આ શાંત વસ્તુઓ ભૂમન્હવનના આભૂષણરૂપ છે.

સ્વદેશજાતસ્ય નરસ્ય નૂનં ગુણાધિકત્યાપિ
ભવેદવર્તા । નિજાદ્રુતા યદપિ રૂપરાશિસ્તથાપિ
લોક-પરદારસક્તઃ ॥ ૮૪૭ ॥

માણસ અધિક શુદ્ધવાળો હોય તોપણ એ પોતાના દેશમાં જન્મેલો છે (આપણા પ્રદેશને-ફલાણા મામને) છે) એમ ગણીને લોકો તેની અવગણના કરે; જન્મ પોતાની સ્ત્રી રૂપને લંકાર હોય છતાં માણસ બીજાની સ્ત્રી પર આસક્ત રહે છે. ૮૪૭

ગન્યઃ સુવર્ણે ફલમિમુદ્ગટે નાકારિ પુષ્પં તલ્લુ
ચન્નેનુ । વિદ્યાન્વનાઘ્યો ન તુ દીર્ઘજીવી, ઘાતુઃ
પુરા કોઽપિ ન બુદ્ધિરોઽમૂત્ ॥ ૮૪૮ ॥

વિદ્યાતાએ સેવતું બનાવ્યું પણ તેમાં સુગંધ મૂકી નહીં, નેરડીના સાંકા પર ફળ બનાવ્યા નહીં, ચંદન વૃક્ષને ફૂલ ઉત્પન્ન કર્યાં નહીં, વિદ્વાનને ધનાઢ્ય બનાવ્યો નહીં અને જો વિદ્વાનને ધનાઢ્ય બનાવ્યો તેને દીર્ઘાયુ ન બનાવ્યો અને જેને ફળનું ધનાઢ્ય બનાવ્યો તેને દીર્ઘજીવી-ઉદાર જીવવાળો, ઉદાર ભાવવાળો બનાવ્યો નહીં ખરેખર વિદ્યાતાને પટેલા કોઈ શુદ્ધિ આપનારો ન હતો.

સર્પસ્ય રત્ને કૃપણસ્ય વિત્તે, સત્યાઃ કુચે
કેસરિણશ્ચ વેદો । માનોજ્ઞતાનાં શરણાગતે વ મૃતૌ
ભવેદન્યકરપ્રચારઃ ॥ ૮૪૯ ॥

સર્પના રત્ન ઉપર, કૃપણના ધન ઉપર, સતી સ્ત્રીના સ્તન ઉપર, કેસરી ચિહ્નની કેશવાળી ઉપર અને માન-થી રહેનારઓને શરણે ગયેલા ઉપર બીજાઓનો હાથ તેમના મરણ પછી જ ફરી શકે છે. (અર્થાત્ તેમના જીવતાં તેમની આ વસ્તુઓને કોઈ હાથ પણ અડાડી શકતું નથી.) ૮૪૯

શુચિર્ચિમિત્રા સ્મૃતયશ્ચ મિત્રા, નૈકો સુનિર્ણય
વચઃ પ્રમાણમ્ । ધર્મસ્ય તત્ત્વં નિહિત ગુણ્યા, ।
મહાજનો યેન ગતઃ સ પન્થ્યાઃ ॥ ૮૫૦ ॥

શ્રુતિએ જુદી જુદી છે (અર્થાત્ એક જ બાળત પર જુદા જુદા અભિપ્રાયવાળાં વેદવચનો મળી શકે છે) તેવી જ રીતે સ્મૃતિએ (પુરાણુ આદિ ધર્મશાસ્ત્રો) પણ જુદાં જુદાં છે (એક જ વિષય ઉપર જુદા જુદા અભિપ્રાયવાળાં શાસ્ત્રવચનો મળી શકે છે.)

તો પછી મતભેદપ્રસ્ત વિષયમાં મુનિઓનાં વચનને પ્રમાણુજ્ઞ ગણીએ. પણ તેમાંયે પ્રમાણુશાસ્ત્રમણુવા કાઈ એક જ મુનિ નથી. અને બધા મુનિઓના જુદા જુદા અભિપ્રાયો હોય તેવી બાળતમાં અમુક એક જ મુનિના વચનને પ્રમાણુજ્ઞ ગણુ? એવા નિર્ણય પણ થયેલો નથી. આમ શ્રુતિ, સ્મૃતિ અને મુનિવચન-આ ત્રણેમાંથી કોઈની એકમતિ બધાં મળતી ન હોય ત્યાં માણુસે બાકી કઈ વસ્તુને ધર્મ ગણી તે પ્રમાણુ આચરણ કરવું? તેના ઉત્તરમાં કહે છે કે ધર્મનું મહત્ત્વ જુદા-માં અર્થાત્ હૃદયની શુદ્ધ લાગણીમાં રહેલું છે. એથી માણુસે તેનો અંતરાત્મા શુદ્ધ લાગણીથી જે પ્રેરણા આપે તેને ધર્મ ગણીને તે પ્રમાણુ આચરણ કરવું. પણ કહ્યુંપિત કે અવ્યવસ્થિત મનવાળો જે માણુસ હૃદયના શુદ્ધ ભાવની પ્રેરણાને પણ મેળવી કે ઝીલો શકવા સમર્થ ન હોય તેણે શું કરવું? તો કહે છે કે તેણે મોટા માણુસો જે પ્રમાણુ વર્ત્યા હોય, પ્રતિષ્ઠિત પુરોહિત-સત્પુરુષો જે માર્ગે ચાલ્યા હોય, તે માર્ગનું અનુસરણ કરવું. એ સ્થિતિમાં તેને મારે એ જ એક માર્ગ રહે છે.

પ્રાગભ્યયદીનસ્ય નરસ્ય વિદ્યા, શસ્ત્રં યથા કાપુરુષસ્ય હસ્તે । ન વસિમુત્પાદયતે શરીરે, વૃદ્ધસ્ય દારા હ્ય દરીનીયાઃ ॥ ૮૫૧ ॥

જેમ સુંદર રૂપવાળી સ્ત્રીઓ જુદાના શરીરમાં તુષિ ઉત્પન્ન કરી શકતી નથી, તેમ ત્રંભરિતા વિનાના માણુસને તેની વિદ્યા અને કર્મોક્ત માણુસને તેના હાથમાં રહેલું શસ્ત્ર સંતોષ આપી શકતાં નથી. ૮૫૧

રાજાશ્રયસ્તુસ્કરતામ્બપણ્યમાયવર્ણં ચાપિ સમુદ-
યાનમ્ । છતાનિ સિધ્યન્તિ મહામહાનિ વિપ્રયે
પ્રાણહરાણિ પદ્મ ॥ ૮૫૨ ॥

રાજાનો આશ્રય મેારી, ધોડાનો વેપાર, અથર્વવેદના મંત્રો અને દરિયાઈ મુસાફરી-આ પાંચ વસ્તુઓ જે સિદ્ધ થાય તો મહાન ફળ આપનારી બને છે, પણ મિદ ન થાય તો માણુ હરનારી બને છે. ૮૫૨

સ્વર્ગચ્ચુતાનામિદ મૂર્તિલોકે, ચત્વારિ ચિદ્વાનિ
વમન્તિ વેદે । દાનપ્રસન્નો મધુરા ચ ઘણી સુરવેન
પ્રાણાજ્ઞાનપણં ચ ॥ ૮૫૩ ॥

સ્વર્ગથી બદ થઈને આ પૃથ્વી પર આવેલા પુણ્ય-

શાળી જનોના શરીરમાં આ ચાર લક્ષણો રહેતાં હોય છે; દાનમાં આસક્તિ, મધુર વાણી, દેવતાઓનું પૂજન અને બ્રાહ્મણોને સંતુષ્ટ કરવાપણું. ૮૫૩

નિરક્ષરે વીક્ય મહાધનત્વં વિદ્યાનવધા વિદુષા
ન દેશ । રત્નાવંતસા કુલટાઃ સમીક્ય કિમાયં
નાયઃ કુલટા મવન્તિ ॥ ૮૫૪ ॥

નિરક્ષર માણુસોમાં ખૂબ ધનવાનપણું જોઈને સમજી માણુસે પોતાની પવિત્ર વિદ્યાનો ત્યાગ ન કરવો જોઈએ. કુલટા સ્ત્રીઓને રત્નોનાં ધરણુવાળા જોઈને શું શીલવતી સ્ત્રીઓ કુલટા બની બધ છે? ૮૫૪

ગીર્મિર્ગુણાં પરુષાક્ષરામિતિતરકુતા યાન્તિ
નય મદત્ત્વમ્ । અલવ્યશાળાત્કપના નૃપાણાં, ન
જાત મૌલૈ મળયો વસન્તિ ॥ ૮૫૫ ॥

વડીલ ગુરુજનોના કઠોર શબ્દો વડે તિરસ્કાર પામેલા માણુસો મોટાઈને પામે છે. જે મણિઓ સરાણુ ઉપર ધર્મણુ પામ્યા નથી, તે કદી રાજાઓના મુકુટમાં સ્થાન પામતા નથી. ૮૫૫

કિમિષ્ટમન્નં ચરસુકરાણાં કિં રત્નહારો મૃગ-
પક્ષિણાં ચ । અન્યસ્ય દીપો ઘષિરસ્ય ગીતં, મૂર્ચસ્ય
કિં શાલ્કધાપ્રસન્નઃ ॥ ૮૫૬ ॥

રથેડાં, બુંડ વગેરેને ઉત્તમ અખનો શો અર્થ છે? પશુઓ અને પક્ષીઓને રત્નોના દારનો શો અર્થ છે? આધવાને દીવાનો તેમ જ બહેરાને સંગીતનો શો અર્થ છે? તેવી જ રીતે મૂર્ખને શાસ્ત્રની વાત સંભળાવવાનો શો અર્થ છે? ૮૫૬

યે જ્ઞાન્તદાન્તાઃ અતિપૂર્ણકર્ણા, જિતેન્દ્રિયાઃ સ્ત્રી-
વિપ્લવે નિવૃત્તાઃ । પ્રતિમદે સંકુચિતામહસ્તાસ્તે
પ્રાણાજ્ઞાનાતયિત્વં સમર્થાઃ ॥ ૮૫૭ ॥

જેઓ શાંત અને સંયમી છે, જેમના કાન વિદ્યા અને શાસ્ત્રવપણી ભરેલા છે, જેઓ જિતેન્દ્રિય છે, જેઓ સ્ત્રીઓ અને વિવેચી પ્રત્યેથી નિવૃત્ત થયેલા છે, બીજાની પાસેથી લેવામાં જેમના હાથ સંકોચાતા હોય છે તેઓ બ્રાહ્મણ છે અને તેઓ અન્ય સોને તારવા માટે સમર્થ છે. ૮૫૭

પતિવ્રતાયાઃ કુચકુમ્ભયુગ્મમત્યુપશર્દૂલનરા-
વલિશ્ચ । વીરસ્ય શસ્ત્રં કૃપણસ્ય વિત્તં લભ્યાનિ
ચત્વારિ તદન્તકાલે ॥ ૮૫૮ ॥

પતિવ્રતા સ્ત્રીના ધડા નેવા પુષ્ટ સ્તનો, અત્યંત ઉચ્ચ સિંદેહના ધનના નદોર, વીર પુરુષ પાસેનું શસ્ત્ર અને કૃપણ મનુષ્ય પાસેનું ધન-આ ચારે વસ્તુઓ

તેમના અતકાળ પછી જ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે ૮૫૮

દેશાટન પण्डितमित्रता च वाराङ्गना राज
सभाप्रवेश । अनेकशास्त्रार्थविलोकन च चातुर्यं
मूलानि भवन्ति पञ्च ॥ ८५९ ॥

જુદા જુદા દેશોનું પદ્ધતિ, પડિતોની સાથે મિત્રતા,
વારાંગનાઓની મુલાકાત, રાજાઓની સભાઓમાં પ્રવેશ
અને અનેક શાસ્ત્રોની વિગતોનું અવલોકન-આ પાંચ
વસ્તુઓ માણસને તેના ચાતુર્યને લીધે પ્રાપ્ત થાય છે

✓ न वेत्ति यो यस्य गुणप्रकर्षं, स त सदा
निन्दति नात्र चित्रम् । यथा किराती करिकुम्भ-
जाता, मुक्ता परिव्रज्य विभक्तिं गुञ्जाम् ॥ ८६० ॥

જે માણસ જેના ઉત્કૃષ્ટ ગુણોને જાણતો નથી તેને
તે સદા નિંદે એમાં આશ્ચર્ય નથી જેમ લીલીડા હાથીના
કુલસ્થળમાંથી નીકળેલા મેતીઓને છોડી દઈને ચણે
હીઓને પહેરે છે ૮૬૦

गिरौ मयूरा गगने पयोदा, लक्षान्तरेऽकंक्ष
जलेषु पद्मम् । इन्दुर्द्विलक्षं कुमुदस्य यन्धुर्यो यस्य
मित्रं नहि तस्य दूरम् ॥ ८६१ ॥

મયૂરે પવનમાં હોય છે અને મેઘ આકાશમાં
હોય છે (જતા ચંદ્રો આવેલા મેઘને જોઈ મયૂરા ગ્રહો
છે) સૂર્ય લાખો માઈલના અંતરે હોય છે અને કમળ
જળમાં હોય છે (જતા સૂર્યને જોઈ કમળ ખીલે છે)
કુમુદ(રાત્રિવિકાસી કમળ)નો બધું ચંદ્ર તેનાથી લગ
ભગ છે માઈલ અંતરે હોય છે (જતા ચંદ્ર ઊગવાથી
કુમુદ ખીલે છે) ખરેખર જે જેનો મિત્ર હોય છે, તે
તેનાથી (ગમે તેટલો દૂર હોય જતા) દૂર નથી ૮૬૧

सुभाषितज्ञेन जनेन साकं सभाषणं सुप्रमुसयेन च ।
आलिङ्गनं वृक्षं पयोधराणां प्रत्यक्षसौख्यं त्रयमेव लोके ॥

સુદૃઢચેતના, સારા શાસ્ત્રો જાણનારની સાથે વાતચીત,
સારા સ્વામીની સેવા અને જીયા સ્તનોવાળા તરછી
ઓનું આલિંગન-સ સારમાં આ ત્રણ પ્રત્યક્ષ સુખો છે
અર્થાં નરાણા પતિરક્તજાનાં, વર્ષા નદીનામુતરાદ

તરુણામ્ । स्वपर्मचारिं सुप्रति-प्रजातां, गर्तं गतं
यौवनप्रानयन्ति-न ॥ ८६३ ॥

ધર્મનું આચરણ કરનાર રાજા માણસોના ગૃહના
ધનને, સ્ત્રીઓના (કલહને લીધે તેમણે) ગુમાવેલા પતિ
ઓને, નદીઓની વર્ષાકવનને (અર્થાત્ ધર્મશીલ રાજા
સુકાર્ય ગયેલી નદીઓને બધો વજેરે દ્વારા જળપૂર્ણ
બનાવી દે છે) વૃક્ષોની વસતીકવનને અને પ્રગનાં યૌવનને
(પ્રગનાં ઉત્સાદ અને સમૃદ્ધિ-આપાદીને) આલ્યા ગયા

હોય જતા પાછા લાવી દે છે ૮૬૩

जितेन्द्रियत्वं विनयस्य कारणं, गुणप्रकर्षो विन-
यादवाप्यते । गुणाधिके पुंसि जनोऽनुरज्यते जनानुराग
प्रभवो हि संपद ॥ ८६४ ॥

માણસનું જિતેન્દ્રિયપણ એ તેના વિનયનું-સ સ્કા
રિતાનું કારણ બને છે માણસ પોતાના ગુણોની ઉત્કૃષ્ટતા
વિનય-સ સ્કારિતા-કુળવણી વડે પ્રાપ્ત કરે છે ઉત્કૃષ્ટ
ગુણોવાળા માણસ પર જનસમાજ અનુરાગ-પ્રેમવાળો
થાય છે. અને જનસમાજનો પ્રેમ એ સપતિ પ્રાપ્ત
કરાવનાર થાય છે ૮૬૪

सपूर्णकुम्भो न करोति शब्दमर्थो घटो घोषमुपैति
नूनम् । विद्वान्कलीनो न करोति गर्वं, गुणैर्विहीनो
बहु जल्पयन्ति ॥ ८६५ ॥

ભરેલો કુંબો અવાજ કરતો નથી, પણ અધૂરો ધડો
જ અવાજ કરે છે એની જ રીતે વિદ્વાન અને કુલીન
માણસ ગર્વ કરતો નથી, પોતાને વિશે બધુગા ફકતો
નથી, પણ ગુણહીન માણસો જ ખૂબ બકબકાટ કરતા
હોય છે. ૮૬૫

धिग्जीवितं शास्त्रकलोज्झितस्य, धिग्जीवितं
चोद्यमवर्जितस्य । धिग्जीवितं व्यर्थमनोरथस्य, धिग्जी
वितं ह्यतिपराजितस्य ॥ ८६६ ॥

જેને શાસ્ત્ર કે કલાની આવડત નથી, તેના જીવનને
ધિક્કાર છે જે ઉદ્યમ કરતો નથી તના જીવનને ધિક્કાર
છે, જેના મનોરથો નિષ્ફળ રહ્યા હોય તેના જીવનને
ધિક્કાર છે તેમ જ જેનો યાતિજનોથી પરાજય થયો
હોય, તેના જીવનને ધિક્કાર છે ૮૬૬

रूपं जरा सर्वसुखानि वृण्णा, चलेषु सेवा पुण्या
मिमांसम् । याश्चां गुरुत्वं गुणमात्मपूजां, चिन्तां च
हृन्यदथा च लक्ष्मीम् ॥ ८६७ ॥

રૂપાવસ્થા રૂપને ઠરી લે છે, વૃષ્ટ્યા સર્વ સુખોને
ઠરી લે છે, કષ્ટીજનોની સેવા પુરપના અભિમાનને
ઠરી લે છે, વાચના મેટાઈને ઠરી લે છે, પોતાની પૂજા
અને પોતાની પ્રશંસા માણસના ગુણોને ઠરી લે છે,
ચિંતા બળને ઠરી લે છે તેમ જ નિર્દયતા લક્ષ્મીને
ઠરી લે છે ૮૬૭

शुक्लेन्यने बद्धिरुपैति वृद्धिं चालेषु शोकश्चपरेषु
कोप । कान्तासु कामो निपुणेषु धितं धर्मो दयावत्सु
महत्सु धैर्यम् ॥ ८६८ ॥

સફા લાકડામાં અગ્નિ, બાગમાં શોક, ચપળ
જનોમાં ક્રોધ, સ્ત્રીઓમાં કામ, નિપુણ પુરોહિતોમાં ધર્મ,

દ્યાણુ મનુષ્યોમાં ધર્મ તેમ જ મહાપુરુષોમાં ધર્મ શક્તિ પામતાં હોય છે. ૮૬૮

નિર્વાણપ્રદીપે કિમુ ચૈલદાનં, ચૌરે ગતે વા કિમુ સાવધાનમ્ । વયોગતે કિં વનિતાવિલાસઃ, પયોગતે કિં સ્વલુ સેતુવન્ધઃ ॥ ૮૬૯ ॥

હોવા છુઝાઈ ગયા પછી તેલ પૂરો, તે શા કામનું ? ચોરો ચોરી કરી ગયા પછી સાવધાન થાઓ તે શા કામનું ? વય વહી ગયા પછી વનિતા સાથે વિલાસ કરો, તે શા કામનું ? ચહેલું પાણી ભીતરી ભય, તે પછી પુલ બાંધવામાં આવે, તે શા કામનું ? ૮૬૯

ત્રિવિક્રમોઽમૂહપિ વામનોઽસૌ, સ શૂકરચ્ચેતિ સ વૈ વૃત્સિહઃ । નીચરિનીચરિતિનીચનીચૈઃ, સર્વેરુપાયૈઃ ફલમેવ સાધ્યમ્ ॥ ૮૭૦ ॥

ત્રણે લોકમાં જેમનું વિક્રમ-પરાક્રમ-પ્રજાવશકિત વ્યાપેલાં છે એવા આ ત્રણે લગવાન ફળ સિદ્ધ કરવા માટે વામન (દીગુણ), વરાહ (બૃહ) અને નરસિંહ (અર્ધા મનુષ્ય અને અર્ધા હિંસ્ર પ્રાણી) બન્યા. ખરેખર, હલકા અથવા સારા અથવા અસત્ હલકામાં હલકા-ગમે તેવા બધા જ ઉપાયોથી માણસે ફળને સિદ્ધ કરવું બેઠેલો. ૮૭૦

કુપ્રામવાસઃ કુજનત્ય સેવા, કુભોજનં ક્રોધસુલી ચ માર્યા । મૂલંચ પુત્રો વિષવા ચ કન્યા, વિનામિના સંદહતે શરીરમ્ ॥ ૮૭૧ ॥

ખરામ સમુદાયમાં નિવાસ, ખરામ માણસની નોકરી, ખરામ ભોજન, સદા ક્રોધથી ભરેલા મુખવાળો સ્ત્રી, મૂર્ખ પુત્ર અને વિષવા પુત્રી આટલી બાબતો અગ્નિ વિના પણ શરીરને બાળનારી છે. ૮૭૧

અલ્પીયસામેવ નિવાસભૂમિત્યાગાદ્વિપત્તિર્મહતાં ન જાતુ । રત્નાકરાત્સન્મળયોઽમિયાન્તિ રાક્ષાં શિરઃ કાકમુલાનિ મેકાઃ ॥ ૮૭૨ ॥

પોતાની જગમભૂમિનો ત્યાગ કરવાથી અલ્પશુદ્ધ વ્યક્તિઓને જ વિપત્તિ આવે છે, મહાન વ્યક્તિઓને આવતી નથી. રત્નાકર (સમુદ્ર) માંથી જે હિતમ મળેલો નીકળે છે, તે રાક્ષસોના શિર પર જઈને બેસે છે અને જે દેહકોષ્ટિ બહાર નીકળે છે તે કાકાઓના મુખમાં ભય છે. ૮૭૨

અનેકશસ્ત્રં યદુ વેદિતવ્યમત્પથ કાલો વહવશ્ચ વિદ્માઃ । યસારમૂતં તદુપાસિતવ્યં હંસો યથા ક્ષીર-મિયાન્મુમધ્યાત્ ॥ ૮૭૩ ॥

શાસ્ત્રો અનેક છે અને તેમાં બહુવા જેવું ધણું છે.

વળા સમય (આયુષ્ય) ટૂંકો છે અને તેમાં પણ વિદ્વો ધણાં છે. માટે બધામાં જે સારમૂત હોય તેને સેવવું બેઠેલો, જેમ હંસ નીરમાંથી ક્ષીર લઈ લે છે. ૮૭૩

અનન્તપારં કિલ શબ્દશાસ્ત્રં સ્વપ્નં તથાપુરુષેવિશ્વ-વિદ્માઃ । સારં તત્તો ગ્રાહ્યમપાસ્ય ફલ્ગુ, હંસો યથા ક્ષીરમિવાન્મુમધ્યાત્ ॥ ૮૭૪ ॥

શબ્દશાસ્ત્ર અનન્ત-અપાર છે. આયુષ્ય ટૂંકું છે અને તેમાં પણ વિદ્વો ધણાં છે. એથી તેમાંથી નકામી બાબતો છોડી દઈને સારવસ્તુને ગ્રહણ કરવી બેઠેલો, જેમ હંસ નીરમાંથી ક્ષીર લઈ લે છે. ૮૭૪

કોષો દિ શત્રુઃ પ્રથમો નરાણાં દેહસિતો દેહ-વિનાશનાય । યથા સ્થિતઃ કાષ્ટગતો દિ વદ્ધિઃ, સ એવ વદ્ધિરેહેતે શરીરમ્ ॥ ૮૭૫ ॥

માણસોના દેહનો વિનાશ કરવા માટે તેમના દેહમાં જ રહેલો તેમનો મુખ્ય શત્રુ ખરેખર ક્રોધ જ છે. જેમ લોકપ્રમંદ રહેલો અગ્નિ પ્રકટ થઈને આખા લોકશાના કલેવરને બાળી નાખે છે, તેમ એ ક્રોધપી અગ્નિ પણ શરીરને બાળી નાખે છે. ૮૭૫

યથા વિહંગાસ્તરુમાશ્રયન્તિ નદ્યો યથા સાગર-માશ્રયન્તિ । યથા તરુણ્યઃ પતિમાશ્રયન્તિ સર્વે શુણઃ કાશ્ચનમાશ્રયન્તિ ॥ ૮૭૬ ॥

જેમ પક્ષીઓ વૃક્ષનો આશ્રય લે છે, નદીઓ સાગરનો આશ્રય લે છે અને તરુણીઓ પતિનો આશ્રય લે છે, તેમ બધા શુણે સોનાનો-ધનનો આશ્રય લે છે. ૮૭૬

યતી સ્ત્રી ચાપિ પતિવ્રતાશ્ચ વીરાશ્ચ શૂરાશ્ચ દયા-પરાશ્ચ । ત્યાગી ચ મોગી ચ વહુશુતાશ્ચ, સુસન્નમાષ્ટેન દુદન્તિ મપદ્ ॥ ૮૭૭ ॥

યોગી, બ્રહ્મચારી, પતિવ્રતા સ્ત્રીઓ, વીર પુરુષો, ધર્મવીરો, દયાળુજનો, ત્યાગીજનો, મોગીજનો અને બહુશ્રુત વિદ્વાન જનો તેમને સારી રીતે સમાગમ થતાં જ માણસનાં પાપોને બાળી મૂકે છે. ૮૭૭

યસસ્ત્યરણ્યેયુરુ વરન્તિ દુર્વાઃ પિવન્તિ તોયાન્ય-પરિપ્રદાગ્નિ । તથાપિ વધ્યા-દમિષ્ઠા નરાણાં કો લોક-મારાધયિતું સમર્થઃ ॥ ૮૭૮ ॥

હરણોઆ જગતીમાં વસે છે (પોતાને રહેવા માટે મનુષ્યોપયોગી જગ્યાને ચેકતાં નથી), ઘાસ ખાઈને રહે છે (ખાંવા માટે મનુષ્યોપયોગી વસ્તુઓ વાપરતાં નથી), અરજીનાં બળ પીએ છે (માણસોએ બંધાવેલા ફવા વાવનો ઉપયોગ કરતાં નથી), અને આ હરણોઆ કોઈ બળનો પરિચય પણ રાખતાં નથી (કે જેથી

મનુષ્યના કામની કાઈ વસ્તુઓ તેમની પાસે રોકાઈ રહે), આમ છતાં પણ માણસો ઢરણાઓને મારી માખવા ચોગ્ય ગણીને તેમનો શિખર કરે છે ખરેખર આવા માણસોને રાજ કરવા માટે કોણ (કંઈ નિર્દોષ પ્રાણી) સમર્થ છે? ૮૭૯

ન સા સમા યત્ર ન સન્તિ વૃદ્ધા વૃદ્ધા ન તે
યે ન વદન્તિ ધર્મમ્ । ધર્મો ન ચ યત્ર ચ નાસ્તિ
સત્ય, સત્ય ન તદ્યચ્છલનાતુવિદમ્ ॥ ૮૭૯ ॥

જેમા જાનવૃદ્ધ, સસ્કારવૃદ્ધ શબ્દવૃદ્ધ જનો નથી તેવી સલા નથી, જેઓ ધર્મયુક્તા વસ્તુ વિષે પોતાનો સાચો અભિપ્રાય બોલતા નથી, તેઓ વૃદ્ધ નથી જેમા સત્ય ન હોય એવે કાઈ ધર્મ હોઈ શકતો નથી અને જે ઇગ્ગવૃદ્ધી યુક્ત હોય તે કદી સત્ય હોઈ શકતુ નથી ૮૭૯

યર સર્વે સત્પુરુષાવમાનિતો ન નીચસર્ગ
ગુણેરહૃત । વરાશ્વપાદેન હતો વિરાજતે ન રાસ-
મયોપરિ સ્થિતો નર ॥ ૮૮૦ ॥

હે મિત્ર, માણસ સત્પુરુષોની પાસે રહેતા તેમનાથી કદાચ અપમાનિત થાય એ વધારે સારુ છે, પણ નીચોના સસર્ગથી તેમની વચ્ચે શુશ્રુવાન તરફી શોભા પામે માન પામે, તે સારુ નથી માણસને ઉત્તમ ઘેઘરની પાસે રહેતા તેની કદાચ હાત વાગી બધે તે સારુ છે, પણ ઘેઘરાઓની પાસે રહી તેમના ઉપર બેસવા છતાં એ માણસ શોભતો નથી ૮૮૦

આદિત્યચન્દ્રાવનલાનિલો ચ ચૌર્મિરાપો હૃદયં
ચમક્ય । અદ્યશ રાત્રિશ્ચ હમે ચ સધ્યે ધમશ્ચ જાનાતિ
નરસ્ય વૃત્તમ્ ॥ ૮૮૧ ॥

સૂર્ય, ચંદ્ર, અગ્નિ, વાયુ, આકાશ પૃથ્વી, જલ, હૃદય, યશસ્વ, દિવસ-રાત્ર, બે સધ્યાઓ તેમ જ ધર્મ, આદતા પદાર્થો માણસના આચરણોને બાંધે છે ૮૮૧

ઉપાધિમિ સતતસગતોડપિ નહિ સ્વભાવ
વિજઘાતિ ભાવ । આજન્મ ઝન્મજાતિ દુઃખસિન્ધૌ,
તથાપિ કાક વિલ કુળ્લ એવ ॥ ૮૮૨ ॥

પ્રાણી ઉપાધિઓથી સતત પીડાતો રહે છે છતાં (એના કારણથી) પોતાના સ્વભાવને છોડતો નથી કાઠો જન્મપરંતુ દૂધના સમુદ્ધા નાશ કરે છતાં એ કાળો ને કાળો જ રહે છે ૮૮૨

કિં વાસસા તત્ર વિચારણીય, વાસ પ્રધાન
સલુ યોગ્યતાયા । પીતામ્બર વીક્રય દદો સ્વચન્ડ્યા,
ચર્મામ્બર વીક્રય વિપ સમુદ્ર ॥ ૮૮૩ ॥

કાઈ કહેશે કે કપડા સારા પહેરવાથી શુ? માણસમા સારા શુભો હોય તો જ એની કિંમત થાય છે પણ આ બાબતમાયે વિચાર કરવા જેવું છે અને હું તો એટલે સુધી કહું છું કે ચોગ્યતા પ્રદર્શિત યવતમા કપડા જ મુખ્ય સાધન છે કારણ કે સમુદ્રે સુદર પીતામ્બર પહેરેલુ જોઈને (વિષ્ણુને) પોતાની કન્યા (લક્ષ્મી) આપી અને આમકુ પહેરેલા જોઈને (શિવને) તેઓ અનેક મહાન શુભોના ભંડાર હોવા છતાં વિષ આપ્યું

કરોતિ નોડોપજનાતિરિક્તા સંભાવનામર્થવર્તી
ક્રિયામિ । સસત્સુ જાતે પુરુષાધિકારે ન પૂરણી ત
સમુપૈતિ સંખ્યા ॥ ૮૮૪ ॥

જે માણસ બીજા સર્વ કરતા ચઢી બધ એવા પોતાના શક્તિ-સામર્થ્યને અને પોતે આપેલી મોતી આશાઓને કિંયાઓ દ્વારા સાર્યક કરી બતાવતો નથી તે માણસને સબામા (સોકસલામા અથવા ધારાસલામા) પસંદ કરવા માટે બ્યારે અધિકારી જનસમાજને મત આપવાનો હોય છે ત્યારે તેને પૂરતી સખ્યામા મત પ્રાપ્ત થતા નથી ૮૮૪

નરસ્ય વિદ્નં નરકાગતસ્ય વિરોધિતા યન્ધુજનેપુ
નિત્યમ્ । સરોગતા નીચગતેપુ સેવા હતીવ દોષ
કટુકા ચ વાણી ॥ ૮૮૫ ॥

નરકમા રહીને આવેલા માણસના આ લક્ષણો છે પોતાના બુધ્ધિઓ સાથે નિત્ય વિરોધીપણુ, નીચ માણુ સોની સેવા-સેજાળ, વર્તન-સ્વભાવમા અત્યંત દોષો ભરેલા હોય અને કડવી કઠોર વાણી બોલનારો હોય ૮૮૫

સિતો ન સ્વાદામિ હસન્ન જલ્પે, મત ન શોચામિ
શૃત ન મન્યે । દ્વયોસ્તૂતીયો ન ભવામિ રાજન્વેનાસિ
મૂર્ત્તૈ વદ કારણેન ॥ ૮૮૬ ॥

હું બિણે બિણે ખાતો નથી, ડસના ડસતા વાત કરતો કે બળડતો નથી, બની ચેલેલી વાતનો શોક કરતો નથી, કરેલા ઉપકારનુ અભિમાન રાખતો નથી બે જણ વાત કરતા હોય ત્યારે હું ગોળે (વધારાનો) થઈને તેમની વચ્ચે પડતો નથી, તો હે રાજન, કયા કારણથી મૂર્ખ છું, તે કહેા ૮૮૬

યસિન્મુલે ય પુરુષ પ્રધાન સ સર્વયત્નેન હિ
રક્ષણીય । તસ્મિન્વિનષ્ટે સકલ વિનષ્ટ, ન નામિમજ્ઞે
હરકા વદન્તિ ॥ ૮૮૭ ॥

જે કુળમા જે માણસ મુખ્ય ગીતે કાર્યભાર ચના વતો હોય, તે માણસનુ બંધી રીતે રક્ષણ કરતુ નેઈએ બે તે માણસ નાશ પામે તો તે બુદ્ધ કુળ નાશ પામી

નય! જેમ કે પૈડાંની નાલી લાંબી બધી, તો આરાઓ
રથ વહી શકતા નથી. ૮૮૭

પુરાણમિત્યેવ ન સાધુ સર્વ, ન चापि कान्यं
नवमित्यवयम् । सन्तः परीक्ष्यान्यतरङ्गजन्ते, मूढः
परप्रत्ययनेयबुद्धिः ॥ ૮૮૮ ॥

જે કંઈ બુદ્ધ હોય તે બુદ્ધ બુદ્ધ હોવાથી સારું
અને સાધુ હોય એમ કહેવું એ પણ પૂરેપૂરું બરાબર
નથી અને જે કંઈ નવીન હોય તે બુદ્ધ જ નવીન
હોવાથી સારું, સાધુ અને સુંદર હોય એમ કહેવું એ
પણ પૂરેપૂરું યોગ્ય નથી. આથી સબબનો તો બુદ્ધ
અને નવા બનેલી બરાબર પરીક્ષા કરીને જ તેમાંથી
જે એક વધારે સારું હોય તેને સ્વીકારે છે. બ્યારે
મૂઢ બુદ્ધિવાળો માણસ તો બીજાઓની માન્યતા પ્રમાણે
જ પોતાની બુદ્ધિને દોરતો હોય છે. ૮૮૮

संचिन्त्य संचिन्त्य जगत्समस्तं, त्रयः पदार्था
हृदयं प्रविष्टाः । इक्षोर्विकाराः कृतयः फवीनां,
मुग्धाङ्गनापाङ्गतरङ्गितानि ॥ ૮૮૯ ॥

આખા જગતનો વારંવાર વિચાર કર્યા પછી ત્રણ
પદાર્થો હૃદયમાં વસી ગયા : શકેશ વગેરે મધુર પદાર્થો,
કવિઓની રસભરી રચનાઓ અને તરણ સુંદરીઓના
તરંગો જેવાં ચપળ નેત્રકંઠાઓ. ૮૮૯

बालसखित्वमकारणहास्यं स्त्रीषु विश्रदमसज्जनसेवा ।
गईभयानमसंस्कृतवाणी पदसु नरो लघुतामुपयाति ॥

બાળક સાથે અથવા બાળક જેવી ટૂંકી બુદ્ધિવાળા
સાથે મિત્રતા, વિના કારણે પણ હસ્યા કરવું-સ્ત્રીઓ-
ની સાથે વાદવિવાદ, દુર્જનોની સેવા-સોખત, ગદેકા
હિપ્પર મેસ્ત્રી અને અક્ષરજ્ઞાની અગ્રણ્ય વાણી શોભણી-
આ છ બાજનોથી માણસ હલકાપણને પ્રાપ્ત થાય છે.
વયસિ ગતે કઃ કામવિકારઃ ક્ષીણે વિષ્ણુ કઃ પરિવારઃ ।
શુષ્કે નીરે કઃ કાસારો જ્ઞાતે તત્ત્વે કઃ સંસારઃ ॥ ૮૯૧ ॥
વય ચાલી ગયા પછી કામવિકાર સાથે લાગતો નથી,
ધન ક્ષીણ થઈ ગયા પછી કુટુંબપરિવાર સારો લાગતો
નથી, બળ સુકાઈ ગયા પછી સરોવર સારું લાગતું નથી
અને તત્ત્વ બાણી લીધા પછી સંસાર પણ સારો લાગતો નથી.

जवो हि ससेः परमं विभूषणं, त्रपाङ्गनायाः
कृशता तपस्विनः । द्विजस्य विद्या नृपतेरपि क्षमा
पराक्रमः शस्त्रबलोपजीविनाम् ॥ ૮૯૨ ॥

વેગ એ ઘોડાનું સૌથી મોટું આભૂષણ છે, લબ્ધ
એ સ્ત્રીનું પરમ આભૂષણ છે, શરીરની કૃશતા એ
તપસ્વીનું, વિદ્યા એ દ્વિજનું (બ્રાહ્મણનું), ક્ષમા

એ રાજનું અને પરાક્રમ એ શસ્ત્રબળ પર જીવનારા
શસ્ત્રીઓનું શ્રેષ્ઠ આભૂષણ છે. ૮૯૨

धनेन किं यो न ददाति याचके, वलेन किं
यश्च रिपुं न बाधते । श्रुतेन किं यो न च धर्म-
माचरेत्किमात्मना यो न जितेन्द्रियो भवेत् ॥ ૮૯૩ ॥

જે વાચકોને કંઈ આપતો નથી તેના ધનનો શુ-
અર્થ છે, જે શત્રુને દબાવી શકતો નથી તેના બળનો
શો અર્થ છે, જે ધર્મનું આચરણ કરતો નથી તેના
શાસ્ત્રજ્ઞાનનો શો અર્થ છે અને જે જિતેન્દ્રિય થઈ શકતો
નથી તેના શરીર ધારણ કર્યાનો અને આત્મ-
બળનો શો અર્થ છે ? ૮૯૩

श्रुतेन बुद्धिर्ह्यसनेन मूर्खता, मदेन भारी
सलिलेन निम्नगा । निशां शशाङ्कन धृतिः समा-
धिना, नयेन चालेक्रियते नरेन्द्रता ॥ ૮૯૪ ॥

શાસ્ત્રજ્ઞાન, બુદ્ધિસહ અથવા વિદ્વતાથી બુદ્ધિ શોભે
છે, વ્યસનો અને દુઃખોથી મૂર્ખતા શોભે છે, બોવન-
મદથી ભારી શોભે છે, બળથી નહીં શોભે છે, ચંદ્રથી
રાત્રિ શોભે છે, સંતોષ અથવા સમાધાનથી ધૈર્ય શોભે
છે અને ન્યાય-ઈ-સાક્ષી રાજ અને રાજ્ય શોભે છે.

प्रकीर्णेशामनवेक्ष्यकारिणी, सदा च भर्तुः प्रति-
कूलभाषिणीम् । परस्य वेदमामिरतामपत्रपामेवैविधां
योपितमाशु वर्जयेत् ॥ ૮૯૫ ॥

જે વિખરાયેલા-અવ્યવસ્થિત વાળવાળી હોય, પગર
વિચારે કામ-કરનારી હોય, હમેશાં પતિથી વિરુદ્ધ
બોલનારી હોય, બીજાના ઘરમાં આસક્તિવાળી હોય
અને લબ્ધ વિનાની હોય, એવી સ્ત્રીનો તરત જ
ત્યાગ કરવો જોઈએ. ૮૯૫

सतीमपि ज्ञातिकुलकंसंभ्रयां, यतोऽन्यथा भर्तुर्मतीं
विशङ्कते । अतः समीपे परिणेतुरिष्यते, प्रियाप्रिया वा
प्रमदा स्वग्रन्थुभिः ॥ ૮૯૬ ॥

સ્ત્રી સારા ચારિત્ર્યવાળી-સતી હોય, જ્ઞાતિ અને
કુળના જ આશયમાં રહેલી હોય, પણ જો તે પરજુલી
હોય છતાં પતિની પાસે ન રહેતી હોય તો કોઈ તેને
માટે ભુદી જ શંકાઓ કરે છે. માટે એ સ્ત્રી એના
પતિને પ્રિય હોય કે ન હોય તોપણ તેનાં કુટુંબીજનો-
એ એને એના પતિની પાસે જ રાખવી જોઈએ. ૮૯૬

मनीषिणः सन्ति न ते हितैषिणो, हितैषिणः
सन्ति न ते मनीषिणः । सुदृष्ट विद्वानपि दुर्लभो नृणां,
ययोपधं स्यादु हितैर्दुर्लभम् ॥ ૮૯૭ ॥

જેઓ બુદ્ધિમાન હોય છે, તે હિતેષી હોતા નથી

અને જે હિતેથી હોય છે, તે યુદ્ધિમાન હોતા નથી હિતેથી અને યુદ્ધિમાન હોય એવા માણસ આ લોકોમાં મળવા દુર્લભ હોય છે, જેમ સ્વાદિષ્ટ અને કિતકર ઓષધ દુર્લભ હોય છે ૮૮૭

પરોડવજાનાતિ યદક્ષતાજહસ્તદુન્નતાના ન નિહન્તિ ધીરતામ્ । સમાનવીર્યોન્યવપૌરુષેષુ ચ, કરોત્યતિકાન્તિમસૌ તિરિક્રિયા ॥ ૮૯૮ ॥

અસાનતાને લીધે જડ એવા પરાધે માણસ જનત જનોનું અપમાન કરે એથી તે એમની ધીરતાનો નાશ નથી કરતો, પરંતુ જે માણસ વીર્ય-પરાક્રમ, વશ અને પુરુષાર્થ વગેરેમાં પોતાની સમાન છે, તે જો એ જનત જનોનું અતિક્રમણ, ઉલ્લંઘન કે અપમાન કરે છે, તો એ તિરસ્કાર એમની ધીરતાનો નાશ કરી દે છે તેમને પ્રાપાધમાન કરી શકે છે ૮૮૮

યદા વિગૃહ્ણતિ હત તદા યશ, કરોતિ મૈત્રીમય દૂપિતા ગુણા । સ્થિતિ સમીક્ષ્યોમયયા પરીક્ષક, કરોત્યવજ્ઞોપહત વૃથગ્જનમ્ ॥ ૮૯૯ ॥

વિચારશીલ સમજી માણસ ખૂબ માણસની સાથે જો અડો કરે છે તો પોતાના વશને નષ્ટ કરે છે અને મૈત્રી કરે છે તો પોતાના શુભને દૂષિત કરે છે એવે બંને બાબતો આ સ્થિતિ જોઈને તે ડાઘી માણસ તેના પ્રત્યે ઉપેક્ષાવાળો અનાદરવાળો-બેદરકાર રહે છે

વનેષુ દોષા પ્રમથન્તિ રાગિણા, ગૃહેષુ પદ્મન્દ્રિય નિમ્લસપ ॥ ૭૦૦ ॥

આસક્તિવાળા લોકોને વનમાં પશુ દોષો ઉત્પન્ન થાય છે અને ઘરમાં રહીને પાંચ ઇન્દ્રિયોના નિષેધ કરવા એ પશુ તપ છે એથી જે માણસ રાગ-આસક્તિ વિનાનો છે અને શુદ્ધ-પવિત્ર કર્મોમાં મગ્ન થાય છે તેને તો ઘર જ તપોવન છે ૯૦૦

સુજીર્ણમગ્ન સુવિચક્ષણ સુત, સુશાસિતા છી નૃપતિ મુસેવિત । સુવિન્યયોક્ત સુવિચાર્ય ચત્ક્રુત, સુદીર્ઘકાલેષુ ન ચાતિ વિક્રિયામ્ ॥ ૯૦૧ ॥

સારી રીતે પંચી ગયેલું અન્ન, સારો કેળવાયેલો વિચક્ષણ પુત્ર, સારી રીતે આરાધાનવારી સ્ત્રી સારી રીતે સેવા કરાયેલો રાજા, સાગી રીતે વિચાર કરીને જોવાયેલું વચન અને સારી રીતે નિગ્રહ કરીને કરા યેતું કર્મ-આટલી બાબતો લાગ્યા અમથે પશુ વિકારને પ્રાપ્ત થતી નથી ૯૦૧

જીવણાનિ નોન્મલયતિ પ્રમદ્ધનો, મુદ્દનિ નીચં

જીવણાનિ સર્વત । સમુચ્છિન્નતાનેવ તત્ત્વપ્રમાપ્તે મહા-
ન્મહસ્ત્વેવ કરોતિ વિક્રમમ્ ॥ ૯૦૨ ॥

જોરથી વાતો તોફાની પવન ફૂલો નીચા નમી ગયેન તણખાનાને ઉછેડી નાખતો નથી પશુ મોટા અને જોયા વ્યૂએને ઉછેડી નાખે છે અથવા હાનિ કરે છે કારણ કે મોટા મેટાઓની ઉપર જ પરાક્રમ કરે છે

નિમિત્તમુદ્દિશ્ય હિ ચ પ્રકુલ્યતિ, ધ્રુવ સ તસ્યા પગમે પ્રસીદતિ । અકારણેષુ મનસ્તુ ચલ્ય વૈ, કથ જનસ્ત પરિવોપયિણ્યતિ ॥ ૯૦૩ ॥

જે માણસ અમુક કારણને લીધે જ કોપાયમાન થાય છે, તે તો તે કારણ દૂર થતા જરૂર પાછો પ્રસન્ન તામા આવી જાય છે, પશુ જે માણસનું મન કારણ વિના જ દ્રેષ (ક્રોધ-ક્રોધ સત્તાપ) કરનાર છે, તેને કોઈ પશુ માણસ કેવી રીતે સતોષી શકશે ?

ન સાહસકાન્તરસાનુવર્તિના, ન ચાપ્યવાયોપદ તાન્તરમના । વિમૂલ્ય શક્ત્યમવાતુમૂર્જિતા નયે ચ શૌર્યે ચ વસન્તિ સપદ્ ॥ ૯૦૪ ॥

કેવળ આધળા સાહેસ કરવાના જ એકમાત્ર રસમાં લાગ્યા રહેનારા અને બીજાને હાનિ પહોંચાડવાના હિંસક લાવરથી હુશીર ગયેલા અતરાતમાવાળા માણસ થી ઉત્કૃષ્ટ વિભૂતિઓ (વેલવો-ઐશ્વર્યો) પ્રાપ્ત કરવી શક્ય નથી એવી સપતિઓ કેવળ સાહેસ કે શૌર્યમાં નહીં, પશુ નાશ નીતિ સહિતના શૌર્યમાં યુદ્ધિ નીતિ અને હિંમતપૂર્વકના પુરુષાર્થમાં વસે છે ૯૦૪

મુદ વિપાદ શરદ હિમાગમસ્તમો વિવરજાનુસૂક્ત વૃતપ્રવા । પ્રિયોપપત્તિ શુચમાપ્ત નય, પ્રિય સમૃદ્ધા અપિ હન્તિ દર્ન્ય ॥ ૯૦૫ ॥

વિપાદ અથવા લોક માણસના આનંદનો-હર્ષનો નાશ કરે છે, યદી અથવા શિયાળાનું આગમન શરદ ઋતુના નાખતો નાશ કરે છે, સુર્ય અધઃકારનો નાશ કરે છે, વૃત્તદંતા માણસના સત્કર્મોનો અથવા પુણ્યનો નાશ કરે છે, પ્રિય જનનું મિત્રનું માણસના શોકનો નાશ કરે છે નીતિ માણસની આપતિનો નાશ કરે છે અને અનીતિ અથવા ખરાબ નીતિ માણસની આપતિનો નાશ કરે છે અને અનીતિ અથવા ખરાબ નીતિ માણસની અમેની અને સમૃદ્ધ થયેલી લક્ષ્મીનો (વૈભવોનો) પણ નાશ કરે છે ૯૦૫

ઝડીરિતોર્ધ્ય પમુનાપિ મૃદ્ધતે, હયામ્ નન્ન વદન્તિ ચોદિતા । અનુષ્ઠમપૂહતિ પશ્વિલો નન્ન-
પરેન્નિતજ્ઞાનપદ્મ હિ વૃદ્ધ્ય ॥ ૯૦૬ ॥

સ્પષ્ટ રીતે કહેવામા આવેલો અર્થ તો પરશુથી પણ
ઝડપુ કરાય છે ઘોડા અને હાથીઓ પણ હામ્વાથી
પ્રેરવાથી ઇશારા પ્રમાણે સવારને લઈ જાય છે પણ
હુદિશાળી માણસ તો કોઈ એ ન કરેની વાતને પણ
તકથી ખાણી લે છે ખેખર, હુદિતુ ફળ એ જ છે કે તે
ખીખની ચેષ્ટાઓને-ઇરાદાઓને પહેલેથી જ ખાણી જાય છે

અસત્યતા નિપુરતા કૃતવ્રતા મય પ્રમાદોઽસતતા
વિપાદિતા । ધૃયામિમાનો હાતિદીધસૂત્રતા તથાદ્ધ
રૌદ્ર્યાદિ વિનાશન ત્રિય ॥ ૧૦૭ ॥

અસત્યહિતતા, નિપુરતા કૃતવ્રતા, ભય, પ્રમાદ,
આમનુષ્યપણ, શોક અથવા ખિન્નતાવાળો સ્વભાવ,
મિથ્યાભિમાન, ખૂબ દીર્ઘસૂત્રીપણ-વિષય કરવાનો
સ્વભાવ અને શરીરની શક્તિ-ખરબટપણ-તુખાપણ આ
પંચા લક્ષણો લક્ષ્યોના વિનાશ કરનારા છે ૯૦૭

દરિદ્રતા ધીરતયા વિરાજતે, હુરુપતા શીલતયા
વિરાજતે । કુભોજન ષોળતયા વિરાજતે, કુવચ્છતા
શુભ્રતયા વિરાજતે ॥ ૧૦૮ ॥

માણસની દરિદ્રતા (ગરીબાઈ) તેનામા રહેલ
ધીરતા-ગ ભાંગતાથી રોએ છે માણસની કુશળતા તેનામા
રહેલ સદાચારથી રોએ છે હલકુ અથવા ખરામ
ભોજન ગરમ અથવા તાજુ હોવાને લીધે રોએ છે અને
ખરામ વસ્ત્રો સ્વચ્છ ધોમેના હોવાથી રોએ છે ૯૦૮

યથા ચતુર્મિ કનક પરીક્ષયતે નિવર્ણચ્છેદન
તાપતાદૈન । તથા ચતુર્મિ પુરુષ પરીક્ષયતે શુતેન
શીલેન કુલેન કર્મણા ॥ ૧૦૯ ॥

જેમ (કસોટી પર) વસવાથી કાપવાથી અમિમા
તાપવાથી અને ડીપવાથી સોનાની પરીક્ષા થાય છે,
તેમ વિકૃતા, શીલ (સ્વભાવ-સ સ્થિર-સદાચાર), કુળ
અને કર્મ આ ચાર વડે પુરુષની પરીક્ષા થાય છે ૯૦૯

હુદૈશમાસાય કુતોઽર્થસચ્ચ, કુપુત્રમાસાય કુતો
જલાજ્જલિ । કુનોદિની પ્રાપ્ય ગૃહે કુલ મુજ, કુશિષ્ય
મધ્યાપયત હુતો યદા ॥ ૧૧૦ ॥

ખરામ પ્રદેશમા આવી પડ્યા પછી ધનનો સચ્ચ
ક્યાથી થાય ? ખરામ પુત્ર પાગવા પછી જળની અર્બલિ
(આદતપરજુ) ક્યાથી મળવાની હતી ? ખગ । પત્ની
મળ્યા પછી ઘરમા ક્યાથી મુખ હોય ? અને ખરામ
શિષ્યને ભણવનારને યશ ક્યાથી મળે ? ૯૧૦

માતાસમ નાસ્તિ શરીરપોષણ, ચિન્તાસમ નાસ્તિ
શરીરપોષણમ્ । માર્યાસમ નાસ્તિ શરીરપોષણ, વિદ્યા
સમ નાસ્તિ શરીરપોષણમ્ ॥ ૧૧૧ ॥

માતા સમાન કોઈ શરીરને પોષણ આપનાર નથી,
ચિન્તા સમાન કોઈ શરીરને સુકવનાર નથી, પત્ની
સમાન કોઈ શરીરને સંગ્રહ કરનાર નથી અને વિદ્યા
સમાન કોઈ શરીરને શોભાવનાર નથી ૯૧૧

ગુણી ગુણ વેત્તિ ન વેત્તિ નિર્ગુણો, વગી વલ વેત્તિ
ન વેત્તિ નિર્વલ । પિકો વસન્તસ્ય ગુણ ન વાયસ,
કરી ચ સિંહસ્ય વલ ન મૂપક ॥ ૧૧૨ ॥

ગુણવાન જ ગુણને ભણે છે, ગુણ વિનાનો માણસ
કોઈના ગુણોને ખાણી-સમજ શકતો નથી, બળવાન જ
બળને ભણે છે, નિર્બળ નહીં, કાકિલ જ વલતને
ખાણી શકે છે, કાગડો નહીં અને હાથી જ સિંહડું
બળ ખણે છે, ઉદર નહીં ૯૧૨

મુરહિ દુ રાન્યનુમૂય શોમતે, ધનાન્યકારેષ્વિવ
વીપદર્શનમ્ । મુણાય યો યાતિ નરો દરિદ્રતા, ધૃત
શરીરેણ મૃત સ જીવતિ ॥ ૧૧૩ ॥

દુ ખોનો અનુભવ કર્યા પછી મળેલું મુખ ચાક
અધકારમા હોવાના દર્શનની જેમ શોમે છે, વિશેષ સાર
લાગે છે પણ જે માણસ મુખનો અનુભવ કર્યા પછી
દરિદ્રતાને પામે છે, તે શરીર ધારણ કરેલો હોવા છતાં
મરેલો છે, તે જીવે છે છતાં મરેલો છે મરેલો હોવા
છતાં શરીર ધારણ કરવા માગથી જીવે છે ૯૧૩

સ દીક્ષિતો ય સકલ સદીક્ષતે, સ પઞ્ચદૈતો ય
કળૈરસગ્ધિત । તાપસો ય પરતાપકર્ષણ, સ
ધાર્મિકો ય પરમર્મ ન રુદ્ધોત્ ॥ ૧૧૪ ॥

જે સર્વ કંઈ સારા ભાવથી, પવિત્ર ભાવથી સવ
રૂપે જુએ છે તે દીક્ષિત છે-સદ્ગતની દિક્ષા લીધેલો
છે, જે સર્વ ઇન્દ્રિયોથી અખડિત છે, જેની સર્વ
ઇન્દ્રિયો સ્વધીન છે, જેના સર્વ સાધનો, સર્વ વિદ્યાઓ
પૂર્ણ છે, તે પડિત છે જે ખીખના તાપ-સ તાપને
દૂર કરનારો છે તે તાપસ-તપસ્વી છે, અને જે ખીખના
મર્મને આઘાત પહોંચાડતો નથી, કોઈની નાગણીને
હાવતો નથી તે ધાર્મિક છે ૯૧૪

યશસ્કરે કર્મણિ મિત્રસમૃદ્ધે પ્રિયાસુ નારીન્વ
ધનેયુ બન્ધુપુ । કૃતોં વિવાહે વ્યસતે રિપુક્ષ્યે ધન
વ્યયસ્ત્વેયુ ન ગણ્યતે સુખે ॥ ૧૧૫ ॥

યશ આપનાર કામ કરવામા, મિત્રોને બંધા કરી
પ્રસન્ન કરવામા, સોતાની પ્રીતિપાત્ર સ્ત્રીઓ-પત્ની, પુત્રી,
માતા વગેરેને આપનામા ધનહીન બંધુઓને આપવામા
યત્ન-પરોપકાર કરવામા, વિવાહના ઉત્સવમા કુખ,
રોજ દૂર કરવામા અને શત્રુઓનો નાશ કરવામા-અ દલી

બાળતોમાં જે ધનનો અર્થ કરવામાં આવે, તેને ડાહ્યા માણસો ગણુતરીમાં લેતા નથી. ૯૧૫

વિવાદશીલાં સ્વયમર્થચોરિણીં, પરાનુકૂલાં વહુ-
પાકપાકિનીમ્ । સમ્રોધિનીં ચાન્યગૃહેષુ વાસિનીં,
ત્યજન્તિ માર્યાં દશપુત્રમાતરમ્ ॥ ૯૧૬ ॥

વિવાદ-અધો કરવાના સ્વભાવવાળી, ખોતે જ પૈસાની ચોરી કરનારી, બીજાઓને અનુકૂળ રહેનારી, જરૂર કરતાં વધારે પડતી રસોઈ બનાવનારી (રસોઈને ખગાડ કરનારી), નિત્ય ક્રોધમાં રહેનારી અને બીજાને ઘેર જઈને રહેનારી-એવી સ્ત્રી દસ સંતાનોની માતા હોય તોપણ પતિ તેનો ત્યાગ કરે છે. ૯૧૬

અતિપ્રચંડા વહુદુઃસ્વભાગિની, વિવાદશીલા પર-
ગેહગામિની । મૃતું સ્વયં નિન્દતિ યા ચ તસ્કરી,
ત્યજેત્ સ્વમાર્્યાં દશપુત્રપુત્રિણીમ્ ॥ ૯૧૭ ॥

જે અત્યંત પ્રચંડ-ક્રોધસ્વભાવવાળી અને શરીર-
વાળી હોય, પોતાની ઘરની સ્થિતિમાં બહુ દુઃખ માનનારી હોય, વિવાદ-અધો કરવાના સ્વભાવવાળી હોય, બીજાને ઘેર ચાલી જનારી હોય, ભંતે જ નિંદા કરનારી હોય અને ધરમાંથી ચોરી કરનારી હોય, તેવી પત્ની દસ પુત્ર-પુત્રીઓની માતા હોય તોપણ તેનો ત્યાગ કરવો. ૯૧૭

ફુલે કલક્રઃ કવલે કદન્નતા, સુતઃ કુપુદ્ધિર્મવને
દુરિદ્રતા । રુઝઃ શરીરે કલહપ્રિયા પ્રિયા, ગૃહાગમે
દુર્ગતયઃ પટેતે ॥ ૯૧૮ ॥

ફલ-કવાળું કુળ, ખરાબ અનુભવો બોળન, દુષ્ટદિવાળો પુત્ર, ધરમાં દરિદ્રતા, શરીરમાં રોગ અને કળિયાખોર પત્ની આ છ આખતો માણસ ઘેર આવે ત્યારે તેને દુર્ગતિમાં આવી પડ્યાનો અનુભવ કરાવનારી અને છે.

પ્રકટં મૃદુ નામ જલ્પતઃ પુરુષં સ્વપતોર્ઞ્ય-
મન્તરા । શકુનાદિવ માર્ગવર્તિભિઃ પુરુષાદુદ્ધિ-
જિતવ્યમીદૃશાત્ ॥ ૯૧૯ ॥

જે માણસ ઉપર ઉપરથી મીઠું મીઠું બોલતો હોય અને અંદરખાનેથી ખરાબ સ્વભાવને સ્વયંવતો હોય, તેવા માણસથી ઉદ્વેગ પામીને દૂર રહેવું; જેમ રસ્તે જતાં મુસાફરો મૃદુ-મીઠા શબ્દો બોલનાર અને અંદર-થી અશુભ ભાવ સ્વયંવતાર પક્ષીથી અપશુકન ગણીને ઉદ્વેગ પામી તેનાથી દૂર રહે છે ૯૧૯

મતિરેવ બલાદ્રીયસી યદમાવે કરિણામિયં
દશા । ઇતિ ધોયયતીવ ડિપ્ડિમઃ કરિણો હસ્તિ-
પકાહતઃ ફળન્ ॥ ૯૨૦ ॥

‘બળ કરતાં બુદ્ધિ આધિક છે અને તે બુદ્ધિના અભાવને લીધે જ હાથીઓની આ દશા છે.’ એમ હાથી ઉપરનું મહાવતથી વગાડાતું નગારું અવાજ કરીને બળે બહેર કરી રહ્યું હોય એમ લાગે છે. ૯૨૦

મહતાં યદિ નિન્દને રતિર્ગુણસંલ્લેય તદા વિવીચતામ્ ।
અસત્તામપિ ચેત્સવે રતિર્નનુ તદુપપન્નેવ ગણ્યતામ્ ॥

જો મહાપુરુષોની નિંદા કરવાની ઇચ્છા થાય તો તેમના ગુણોની જ ગણના કરવી (જેથી આપણને પણ તે ગુણો પ્રાપ્ત થાય) અને જો દુર્જનના વખાણ કરવાની ઇચ્છા થાય તો તેના દુષ્ટગુણો જ ગણાવવાં (જેથી આપણે પણ તે દોષોથી સભાન થઈને તેમથી મુક્ત થઈએ.)

અવગચ્છતિ મૃદુચેતનઃ પ્રિયનાશં દ્વિદ શત્યર્માપતમ્ ।
શિરધીસ્તુ તદેવ મન્યતે કુશલદ્વારતયા સમુદ્યુતમ્ ॥

મૃદુ બુદ્ધિવાળો માણસ પ્રિય વસ્તુના નાશને હૃદયમાં શત્ય ભોડાયું હોય તેમ સમજે છે-અનુભવે છે; પરંતુ આ જ વસ્તુને ધીર બુદ્ધિવાળો માણસ પોતાના કલ્યાણના ખુલા ચરણ દ્વાર તરીકે માને છે. ૯૨૨

મહત્તરત્સા વિલઙ્ગ્યન્નિજાદોષેણ કુપીર્વિન્નયતિ ।
કુરુતે ન ચલુ સ્વયેચ્છયા શલ્ભાનિન્ધનમિદ્ધદીધિતિઃ ॥

મહાપુરુષોનું વેગપૂર્વક ઉલ્લંઘન કરવા જનાર દુષ્ટદિવાળો પ્રાણી પોતાના દોષને લીધે જ નાશ પામે છે. ઝળહળતો બળી રહેલો કીચ પોતાની ઇચ્છાથી પતિગ્રિયને પોતામાં ધીન (બળતણ) બનાવતો નથી (પતિગ્રિયા ભંતે જ વેગથી આવીને તેમાં પડે છે).

ક્રિયતે ધવલઃ રત્નલૂચકૈર્ધવલૈરેવ સિતેતરૈરયઃ ।

શિરસૌષ્ઠમયત્ત શંકરઃ સુરસિન્ધોર્મધુજિત્તમહિન્નગા ॥

ધવલ અર્થાત્ શુદ્ધ-સ્વેત-નિર્ભજ વ્યક્તિઓ વડે ધવલ-નિર્ભજ વ્યક્તિને ઉચ્ચ બનાવાય છે; પરંતુ એ જ નિર્ભજ વ્યક્તિને (સિતેતરૈઃ) કાળી અર્થાત્ કૃષ્ણ-મલિન વ્યક્તિઓ વડે અધમ-હીન બનાય છે. ધવલ-સ્વરૂપવાળા શંકરે ગંગાના ધવલ પ્રવાહને રેતના પ્રવાહ દ્વારા કંઈ (ઉચ્ચ બનાવ્યો) એ જેમ પ્રવાહને કૃષ્ણ સ્વરૂપવાળા મહુદ્ધને રેતના ધવલ નીચે રાખ્યો. ૯૨૪

કૃતિનામઠ્ઠી કયં કયં વ- હુન્નાં ચાલુ
કૃતૈર્વચઃપ્રવચ્ચઃ । વદુર્નિર્નિદુઃ કૈઃ કલપૈર્વિવ્યા
કિં સયવોપમાનનેદિ ॥ ૯૨૨ ॥

એ તેટલા દુર્જન પ્રવચ્ચ કે તે પછી મુશ્કેલી માણસ કેટલું દુઃખ નિન્દા દ્વારા પુરુષો અથવા પવિત્ર સંસ્કૃતિના દુર્જનના કૃતિ શક્યોનો છે?

વિધવા સ્ત્રી વિવિધ રીતે પોતાના કેશકલાપને શણ-
ગારીને ધારણ કરે તેપણુ શું તે સંધ્ય-સતીની તુલના-
માં આવી શકવાની છે ? ૯૨૫

અરુચિર્નિશયા વિના શરી શશિના સાપિ
વિના મહત્તમઃ । ઉભયેન વિના મનોમવસ્કુરિતં નૈવ
ચકાસ્તિ કામિનોઃ ॥ ૯૨૬ ॥

રાત્રિ વિના ચંદ્ર અરચિર લાગે છે અને ચંદ્ર
વિના રાત્રિ પણ કેવળ ગાઢ અંધકાર જ છે. તેમ ચંદ્ર
અને રાત્રિ બંનેના વિના કામી અને કામિનીના યુગલ
ને થયેલી કામસ્કુરણા બરાબર ઉદ્દીપ્ત થઈને શોભતી નથી.
ઉપકારકમાયતેશું પ્રસવઃ કર્મફલસ્ય મૂરિણઃ ।

અનપાચિ નિવર્હણં દ્વિર્વાં ન તિતિહ્યાસમમસ્તિ સાધનમ્ ॥
માણસની ઉન્નતિ અને વિકાસ થવામાં જે અત્યંત
ઉપકારક છે, જેને લીધે માણસના કામનું ફળ ખૂબ જ
ઘોટા પ્રમાણમાં ઉત્પન્ન થાય છે. જે કદી નાશ પામતું
નથી અને જેને લીધે આપોઆપ જ શત્રુઓના નાશ
થઈ જાય છે, એવું એકમાત્ર સાધન તિતિક્ષા (સદન-
શીલતા) છે. એના જેવું બીજું સાધન પૃથ્વી ઉપર નથી.

જરા રૂપં હરતિ હિ ધૈર્યમાશા મૃત્યુઃ પ્રાણાન્ધર્મ-
ચર્યામસૃયા । કામો દ્વિયં વૃત્તમનાયેસેવા, ક્રોધઃ
ત્રિયં સર્વમેવાભિમાનઃ ॥ ૯૨૮ ॥

વૃદ્ધાવસ્થા રૂપને હરી લે છે, આશા ધીરજને હરી
લે છે, મૃત્યુ પ્રાણને હરી લે છે, ધર્મના આચ-
રણને હરી લે છે, કામ લજ્જાને હરી લે છે, હોન માણ-
સની નોકરી અથવા સેવા—સાબત સારા વર્તનને હરી
લે છે, ક્રોધ લક્ષ્મીને હરી લે છે અને અભિમાન બધું
જ હરી લે છે. ૯૨૮

ગુણવાનપિ નોપયાતિ પૂજાં પુરુષઃ સત્પુરુષૈર-
કલ્પ્યમાનઃ । ન હિ સૌરમણિઃ સ્વભાવકાન્તિ રવિ-
પાદૈરનધિષ્ઠિતઃ કરોતિ ॥ ૯૨૯ ॥

શુભવાન માણસ પણ સત્પુરુષો વડે પ્રશંસા કર-
વામાં ન આવે ત્યાં સુધી સત્કારને પ્રાપ્ત થતો નથી.
સ્વર્ધાન્તમણિ (અથવા દર્પણ) પણ જ્યાં સુધી તેના
પર સૂર્યનાં કિરણો પડતાં નથી ત્યાં સુધી પોતાની
સ્વાભાવિક કાન્તિને પ્રકટ કરતો નથી. ૯૨૯

સહસા વિદ્યીત ન ક્રિયામવિવેકઃ પરમાપદાં પદમ્ ।
વૃણુતે હિ વિમૃદ્યકારિણં ગુણલુપ્ત્યાઃ સ્વયમેવ સંપદ્મઃ ॥

ઘણું પણ કામ સાહસથી—અવિચારીપણે—શુભ-
દાપ્તને વિવેક ક્યાં વિના ન કરવું. કારણ કે અવિવેક
અથવા અવિચારીપણ એ જ આપતિઓનું સૌથી ઘોટું

સ્થાન છે; જે માણસ વિવેક—વિચારપૂર્વક કામ કર-
નારો છે તેને સંપત્તિઓ જાતે જ પસંદ કરે છે, સંપ-
ત્તિઓ જાતે જ તેની પાસે જાય છે; કારણ કે સંપત્તિ-
ઓ શુભો (અથવા શુભવાનો) પ્રત્યે જ લોભાયેલી—
આકર્ષાયેલી રહે છે. ૯૩૦

વિના ગોરસં કો રસો મોજનાનાં વિના
ગોરસં કો રસો મૂપતીનામ્ । વિના ગોરસં કો રસઃ
કામિનીનાં વિના ગોરસં કો રસઃ પળિટાનામ્ ॥

ભોજનમાં જે માયથી ઉત્પન્ન થયેલા (દૂધ, દહીં,
માખણ, ઘી વગેરે) ગોરસોના રસ ન હોય તો પૃષ્ઠી
બીબ્બે કયો રસ છે ? રાગઓને પૃથ્વી મેળવવાના રસ
(ગો—રસ) સિવાય બીજો શેમાં અધિક રસ હોય છે ?
કામિનીઓને ઈર્દ્રિયાના ભોજો મેળવવાના રસ (ગોરસ)
સિવાય બીજો કયો રસ હોય છે ? અને પંડિતોને વાણીના
રસ (ગોરસ) સિવાય બીજો કયો રસ હોય છે ? ૯૩૧

સકલાપિ કલા કલાવતાં વિકલા પુણ્યકલાં
વિના ચલુ । સકલે મયને વૃથા યથા તનુભાજાં
હિ કનીનિકાં વિના । ૯૩૨ ॥

કલાકારની બધી કલા તેમનામાં જે પુણ્યકલા
(માંગ્દ્યપ્રેરક કલા પવિત્ર કલા અથવા પ્રપૂર્ણ અર્થ)
ન હોય તો વિકલા (વિકળતારૂપ જ) છે. ખરેખર,
પ્રાણીઓને આપ્યા નયનો સુંદર હોય, પણ જે તેમાં
કોરી ન હોય તો તે વૃથા છે. ૯૩૨

સુકુલજન્મ વિમૂર્તિરનેકથા પ્રિયસમાગમસૌહ્ય-
પરમ્પરા । નૃપકુલે ગુરુતા વિમલે યશો, ભવતિ
પુણ્યતરોઃ ફલમીદશમ્ ॥ ૯૩૩ ॥

સારા કુળમાં જન્મ, અનેક પ્રકારની વિભૂતિઓ
(વેલવો—ઐશ્વર્યો), પ્રિયજનોનો સમાગમ, એક વહી
એક વિવિધ પ્રકારનાં સુખોની પ્રાપ્તિ, રાગના કુળમાં
પોતાનું ગૌરવ અથવા ગુરુપણું અને નિર્ભય યશ—આ
બધું સુપ્રવર્ધી રક્ષણ ફળ હોય છે. ૯૩૩

કનકમૂળપસંમદ્ગોચિતો યદિ મણિસ્તુણિ
પ્રણીયતે । ન સ વિરૌતિ ન ચાપિ હિ શોભતે,
મવતિ યોજયિતુર્વચનીયતા ॥ ૯૩૪ ॥

સોનાના ભૂષણમાં જડવા યોગ્ય મણિ જે જસતમાં
જડવામાં આવે તો એથી એ મણિ શેતો નથી તેમ
શોભતો પણ નથી; પણ આમાં (એ મણિની નિંદા નથી
થતી પણ) એને એ સ્થાને જડનારની જ નિંદા થાય છે.

સહજમલિતયક્રમાવભાજાં ભવતિ ભવઃ પ્રભવા-
ત્મનાશદેહુઃ । જલધરપદવીમવાય ધૂમો જ્વલન-

વિનાશમનુપ્રયાતિ નાશમ્ ॥ ૧૩૫ ॥

જેનો સ્વભાવ કુદરતી રીતે મલિન અને વાકા છે, એવી વ્યક્તિઓની ઉન્નતિ પોતાને ઉત્પન્ન કરનારનો અને પછી પોતાનો નાશ કરવામાં કારણ બને છે. જેમ કે અગ્નિથી થયેલો ધુમાડો મેઘના પદને પામીને પોતાને પેદા કરનાર અગ્નિનો નાશ કરીને પછી પોતે નાશ પામે છે. ૯૨૫

પરિહરત પરજ્ઞતાનુપજ્ઞં વત્ત યદિ જીવિતમસ્તિ વહ્નમં વઃ । હરહર હરિણીદશો નિમિત્તં દશ દશ-કંધરમૌલયો લુઠન્તિ ॥ ૧૩૬ ॥

હે મિત્રો ! તમને જે તમારું જીવન વહાણું હોય, તો પરજ્ઞીની આસક્તિ છોડી દે. હરહર, હરિણીના નેત્ર સમાન નેત્રવાળા સીતાને નિગિતે રાવણ જીવવાના દશ આયાં પણ રાજાણ છે-કપાર્દને પૃથ્વી પર અચ્છાદ્ય છે.

શિશુરપિ નિપુણો ગરોર્ગરીયાન્ન તુ યપુષ્યૈવ મહાન્મહત્પ્રતિષ્ઠઃ । મણિરપુરપિ ભૂષણાય પુસાં, ન તુ વૃથુલ્લ શિલા વિલાસહેતુઃ ॥ ૧૩૭ ॥

બાળક પણ જે નિપુણ હોય, તો તે મોટાથી પણ મોટો બની રહે છે. જે માણસ શરીરેજ મોટો હોય તેથી કાંઈ મોટા તરફિની ગજના થતો નથી. મણિ નાનો હોય તોપણ જેમ માણસોના ભૂષણ તરફિ ઉપ-યોગમાં આવે છે; પરંતુ પથ્થરની શિલા ધણી મોટી હોય તોપણ તે કાંઈ વિલાસપ્રદ બનતી નથી. ૯૩૭

અનુદિનમનુકૂલમાચરન્તે વિહિતમતિઃ પ્રતિ-કૂલમાચરેત્કઃ । શમિતગૂલજાતકઞ્ઠવાહ શિતિકઞ્ઠઃ શશિન્ શિરઃસુ ઘત્તે ॥ ૧૩૮ ॥

દરેજ અનુકૂળ આચરણ કરનાર પ્રત્યે કયો છુદ્ધિ-શાળી માણસ પ્રતિકૂળ આચરણ કરે ? હળાહળ વિષથી થયેલા ગળાના દાહને શમાવનાર ચંદ્રને લગવાન નીલ-કંઠ પોતાના અસ્તક ઉપર ધારણ કરે છે. ૯૩૮

નિત્યમ્યો વિશાન્ઃ કટિર્મધ્યસૂદમા કુચદ્વન્દ્વ-ત્વન્તમભયં મુત્તં ચ । વચ્ચેન્ન કિંચિદ્રસાલં રમણ્યા-ત્તતઃ કિં તતઃ કિં તત કિં તતઃ કિમ્ ॥ ૧૩૯ ॥

રમણીનો નિત્યપ્રદેશ વિશાળ હોય છે, કમર વચ્ચેથી ખૂબ પાતળી હોય છે. બે સ્તનો અત્યંત સવ્ય હોય અને મુખ પણ તેવું જ સુંદર હોય પણ જે એની વાણી સદૃશ પણ મધુર ન હોય (શરીરથી સુંદર રમણી પણ જે વાણીમાં કડકશા હોય), તો પછી એ નિત્ય, કમર, સ્તન, મુખ વગેરેની સુદરતાથી શું ફળ છે ? (તે બધું વ્યર્થ જ છે.) ૯૩૯

સ્તુત્યસ્ય નદ્યતિ યશો વિષમસ્ય મૈત્રી, નદ્-ક્રિયસ્ય કુલમર્યપરસ્ય ધર્મઃ । વિચાકલં દ્યસન્તિનઃ કૃપણસ્ય સૌહૃદ્યં, રાઙ્ગ્યં પ્રમત્તસચિવસ્ય નરાધિપસ્ય ॥

જડ સુદિવાળાનો વશ નાશ પામે છે, કુટલ પક્ષ-પાતી માણસની મિત્રતા નષ્ટ થાય છે. આચારરહિત માણસનું કુળ નાશ પામે છે, અર્થપ્રાપ્તિને જ મુખ્ય માનનારનો ધર્મ નાશ પામે છે, વ્યસની માણસની વિદ્યાનું ફળ નાશ પામે છે, કૃપણનું મુખ નાશ પામે છે અને પ્રમાદી મંત્રવંશી રાજાનું રાજ્ય નાશ પામે છે.

દુર્મન્ત્રિણં કમુપયાન્તિ ન નીતિદોષાઃ, સંતાપયન્તિ કમપધ્યમુર્જન રોગાઃ । કં ધીર્નં દર્શયતિ કં ન મિહન્તિ મૃત્યુઃ, કં સ્વીકૃતા ન વિપયા નન્ તાપયાન્તિ ॥

દુષ્ટ મંત્રીવાળા કયા રાજાને ન્યાય-નીતિના દોષો પ્રાપ્ત થતા નથી ? કયા અપધ્ય મોહને રોગો કષ્ટ આપતા નથી ? લક્ષ્મી કોને અભિમાન નથી ઉત્પન્ન કરતી ? મૃત્યુ કોને હણવું નથી ? અને સ્વીકારેલા-અહણ કરેલા વિષયો કોને સંતાપ નથી ખમાડતા ?

વિષ્ણુને કિં વિતરણં યદિ નારિત દીને કિં સેવયા યદિ પરોપકૃતો ન ચલઃ । કિં સંગમેન ત્વયો યદિ નેક્ષણીયઃ કિં યૌવનેન નિરહો યદિ વહ્નમાયાઃ ॥ ૧૪૨ ॥

જો દીર્ઘજીવનો આપવામાં ન આવે તો એવા ધનથી શું ? જેમા બીજાના ઉપર ઉપકાર કરવાનો પ્રયત્ન ન હોય તો એવી સેવાથી શું ? જો સારા પુત્ર જેવા ન બને તો એવા સ્ત્રીસમાગમથી શું ? અને જો પ્રિયનો વિરહ વેઠવાનો હોય તો એવા યૌવનથી શું ? ૯૪૨

કિંભૂષણં સુદૃઢમત્ર યશો ન રત્નં, કિંકાર્યમાર્ય-ચરિતં સુકૃતં ન દોષઃ । કિં ચક્રુરપ્રતિહતં ધિપણા ન નેત્રં, જ્ઞાનાતિ કસ્ત્વદપરઃ સદસદિવેકમ્ ॥ ૧૪૩ ॥

આ લોકમાં સદા સ્થિર રહે એવું આભૂષણ શું છે ? યશ, નર્દો કે રત્ન. સત્યુપદોનું આચરણ યોગ્ય આચ-રણ કયું ? તેમાંનાં સુકૃત્યો, નર્દો કે તેમના દોષો. જેની દૃષ્ટિ કયાય પણ અટકે નર્દો એવું નેત્ર કયું ? છુદ્ધિ, નર્દો કે આંખો ! અને સારા અને ખોટાનો વિવેક માણસના પોતાના સિવાય બીજાને કોણ બણે છે ? કાંઈ નર્દો. માણસ બને જ એ વિવેક બાણી થકે ૯૪૩

પ્રમાઃ શ્રિયઃ સકલકામદુષાસ્તતઃ કિં દત્તં પદં શિરસિ વિદિપતાં તત્ત્વઃ કિમ્ ।

સંમોહિતાઃ પ્રણયિનો વિશ્વૈસ્તતઃ કિં કૃત્ત્વં યિત્વં તત્ત્વમ્વાં તત્ત્વમિસ્તતઃ કિમ્ ॥ ૧૪૪ ॥

સકલ કામનાઓને પૂર્ણ કરનારી લક્ષ્મીઓને (મંપ-

તિઓ) પ્રાપ્ત કરી એથી શું? શત્રુઓના મસ્તક પર પગ મૂક્યો (શત્રુઓને નમાવ્યા) એથી શું? વૈભવોથી પ્રિયજનોને પ્રસન્ન કર્યા એથી શું? અને દેહધારી જીવોને પોતાના દેહની સાથે કદપ્ત પર્થિવ રહેવા મળે (જીવવા મળે), કદપ્ત સંધીનું આપુણ્ય મળે એથી શું? ૯૪૪

આદો ન વા પ્રણયિનાં પ્રણયો વિધેયો

દત્તોઽયવા પ્રતિદિનં પરિયોપણીયઃ ।

અક્ષિપ્ય ચક્ષિપતિ સત્પ્રકરોતિ લજ્ઞાં

ભૂમૌ સ્થિતસ્ય પતનાદ્વયમેવ નારિત ॥ ૯૪૫ ॥

ને પ્રેમને નિલાવા શકાય એમ ન હોય તો પ્રથમ તો પ્રિયજનોની સાથે પ્રેમ જ ન કરવો જોઈએ. અને ને પ્રેમ કર્યો તો એને પ્રતિદિન પોષતા રહેવું જોઈએ. જે એક વાર ફાઈ બ્યક્તિને જોએ સ્થાને સ્થાપીને (અથવા પ્રેમપાત્ર બનાવીને) પછી એને નોંચે ફેડે છે (પ્રેમને છેલ્લે દે છે) તે પ્રેમ કરનાર અને પ્રેમપાત્ર બંનેને માટે ખૂબ શરમજનક છે, માટે ભૂમિ પર રહેલાને-સમાન સ્થિતિમાં રહેલાને પતનનો ભય જ હોતો નથી. ૯૪૫

વાઙ્દૈવ સૂચયતિ પૂર્વતરં ભવિષ્યં પુસંતં યદન્ય-
તનુજં ત્વશુભં શુભં વા । વિજ્ઞાયતે શિશુરજાતકલાપ-
વિદ્ઃ પ્રત્યુદ્ગતૈરપસરત્સરસઃ કલાપી ॥ ૯૪૬ ॥

માણસનો ઇચ્છા કે કામના (અભિલાષા) જ એના જાતને અને ભાવિને સંચિત કરે છે (માણસ કેવો હતો અને કેવો થશે તે એનામાં રહેલી અભિલાષાઓ ઉપરથી જણાય છે). માણસથી બીજા (પૂર્વના) શરીર વડે થયેલું શુભાશુભ કર્મ અથવા એનું પાપ-પુણ્ય પણ એની કેવી કામનાઓ છે એ ઉપરથી જણાય છે. મોરના બચ્ચાને ભલે પીંછાનો કલાપ ભીંગો ન હોય, પણ સરોવર પાંચે ભડતા મોરોની સાથે એ પણ ભડવા લાગે છે એને એથી એ પણ કલાપને ધારણ કરનાર એવા મોર થશે એમ સંચિત થાય છે. ૯૪૬

શલ્લિહંતાસ્તુ રિપવો ન હતા ભવન્તિ

પ્રજ્ઞાહતાશ્ચ નિતરાં મુદ્ધતા ભવન્તિ ।

શલ્લં નિહન્તિ પુરુષસ્ય શરીરમેકં

પ્રજ્ઞા કુલં ચ વિમર્શ ચ ચશશ્ચ હન્તિ ॥ ૯૪૭ ॥

શત્રોથી હણેલા શત્રુઓ હણાયેલા યતા નથી (કારણ કે એક શત્રુ હણાતાં તેની જગ્યા તેના અનુયાયી બીજો લે છે.) પણ શુદ્ધિથી હણેલા (વિચારપરિવર્તન કરાવેલા) શત્રુઓ જ વાસ્તવમાં સારી રીતે હણાયેલા બની જાય છે. શત્રુ તો માણસના એક શરીરને જ હણે છે, પણ હણાયેલી હોદી તો આખા સમુદાયને, એની સજાને અને એની કીર્તિને હણી નાખે છે. ૯૪૭

સ્થાનેપુ શિશ્યનિવૈર્વિનિયુજ્યમાના
વિદ્યા ગુરું હિ ગુણવત્તરમાત્તનોતિ ।

આદાય શુક્તિપુ બલાહકવિપ્રકીર્ણં

રત્નાકરો ભવતિ વારિભિરન્ધુરાશિઃ ॥ ૯૪૮ ॥

શિષ્ય સમુદાય વડે યથાભીજ્ય રીતે ઉપયોગમાં લેવાતાં વિદ્યા ગુરુની ગુણવત્તાને વધારી દે છે. વાદળો વડે સમુદ્ર પાસેથી જળ લઈને વરસાવવામાં આવે છે ત્યારે એ જિંદુઓ છીપોમાં પડતા તેમાંથી થયેલાં મોતીઓને લોધે જળનો સાગર (સમુદ્ર) પણ રત્નાકર બની જાય છે.

વાર્તાં ચ કૌતુકઠ્ઠી વિમલા ચ વિદ્યા

લોકોત્તરઃ પરિમલશ્ચ કુરંગનાભેઃ ।

તૈલસ્ય વિન્દુરિવ વારિણિ દુર્નિવાર-

મેતત્તત્રયં પ્રસરતિ સ્વયમેવ ભૂમૌ ॥ ૯૪૯ ॥

કૌતુક ઉપજવનારી વાર્તા, નિર્મળ વિદ્યા અને હર-જીની નાભિમાંથી નીકળતી કરતૂરીની લોહાત્તર સુગંધી — આ ત્રણ વસ્તુઓ તેલનું બિંદુ જેમ પાણીમાં આપો-આપ જ અનિવાર્યપણે પ્રસરી જાય છે, તેમ આપો-આપ જ પૃથ્વી પર ફેલાઈ જાય છે. ૯૪૯

અત્યન્તમન્યનકર્ધર્થનમુલ્કસહન્તે

મર્યાદ્યા નિયમિતાઃ કિમુ સાધવોઽપિ ।

લક્ષ્મીસુધાકરસુધાવપનીય શ્લેષે

રત્નાકરોઽપિ ગરલં કિમુ નોજ્જગાર ॥ ૯૫૦ ॥

અત્યંત મંથન (મયામય) રૂપી ત્રાસ, અર્થાદિ અને નિયમથી રહેતા સાધુ પુરુષોને પણ ખરાબ કામ કરવા તૈયાર કરી દે છે, સમુદ્રનું મંથન કરવામાં આવતાં સમુદ્રે લક્ષ્મી, ચંદ્ર, અમૃત વગેરે આપ્યા છતાં એનું મંથન ચાલુ રાખવામાં આવતાં રત્નો આપનાર અને રત્નોના ભંડાર એવા તે રત્નાકર (સમુદ્રે) પણ શું ઝેર પ્રકટ કર્યું નહોતું? ૯૫૦

અર્થાં હસન્ત્યુચિત્તદાનવિહીનલુદ્ધં

મૂમ્યો હસન્તિ મમ ભૂમિરિતિ હુવાળમ્ ।

જારા હસન્તિ સનયાસુપલાલયન્તે

મૃત્યુદૈસત્યવનિષં રણરક્ષીરૂમ્ ॥ ૯૫૧ ॥

હિંસિત દાન ન આપનાર હોબાને તેની સંપત્તિ હસે છે, ‘આ જમીન મારી છે’ એમ બોલનારને તે ભૂમિ હસે છે, જાર પુરુષથી થયેલા પુત્રને પોતાનો માગીને રમાડતા (લાડ લગાવતા) પુરુષને જોઈને જાર પુરુષો હસે છે અને રણસંગ્રામમાં ડરપોક એવા રાખને જોઈને મૃત્યુ હસે છે. ૯૫૧

વૈદ્યા વદન્તિ કફપિત્તમરુદ્ધિકાપાત્, જ્યોતિર્વિદો
પ્રહર્ગતિં પરિવર્તયન્તિ । મૂતાભિપદ્મ્ન ઇતિ મૂતવિદો
વદન્તિ, પ્રારબ્ધકર્મ ચલવનમુનયો વદન્તિ ॥ ૧૫૨ ॥

બ્યારે માણસ કોઈ રોગમાં સપડાય છે, ત્યારે વૈદ્યો
'કફ, પિત્ત કે વાયુનો વિકાર છે,' એમ કહે છે;
બોધાઓ 'ગ્રહ-નક્ષત્રના ગતિના ફેરફારો છે,' એમ
બતાવે છે; ભૂત-પ્રેત કાદનાર બુવા 'કોઈ ભૂત વળેલું
છે' એમ જણાવે છે, અને મુનિઓ કહે છે કે પ્રારબ્ધ
કર્મ બળવાન હોય છે. ૯૫૨

કસ્યાપિ કોડવ્યતિશયોડસ્તિ સ તેન લોકે
હ્યાતિં પ્રયાતિ તદ્દિ સર્વવિદસ્તુ સર્વે ।

કિં કેતકી ફલતિ કિં પનસઃ સુપુષ્પઃ

કિં નાગવહ્નયપિ ચ પુષ્પફલૈરુપેતા ॥ ૧૫૩ ॥

લોકમાં ખ્યાતિ કોઈક જ માણસ પામે છે. અને
તેનામાં કોઈક પ્રકારની એવી વિશેષતા હોય છે, તેને
હીધે તે ખ્યાતિ પામે છે. બાકી ખ્યાતિ પામનારા
બધા જ કંઈ સર્વશ હોય એવું હોતું નથી, અને સર્વશ
હોય તેવા બધા જ કંઈ ખ્યાતિ પામે છે એવું પણ
હોતું નથી. શું કેવડાના આડને ફળ આવે છે? (નહીં જ.)
શું ફળુસના આડને સારા ફલ હોય છે? (નહીં જ.)
અને શું નાગરવેલ ફૂલો અને ફળોવાળી હોય છે?
(નહીં જ.) છતાં તેઓ એમની એક પ્રકારની વિશેષ-
તાને હીધે લોકમાં પ્રખ્યાત થયાં છે. ૯૫૩

શીલાવલ્ચનમહર્નિશમિષ્ટચિન્તારિકાનુરૂપમશ-
નામરણાદિ કાર્યમ્ । વર્થ ચ દુર્જનસમાજનિજ-
પ્રશંસાદ્યાસ્યાદિ સજ્જનવચો હૃદયે નિધેયમ્ ॥ ૧૫૪ ॥

નિત્ય શીલ-સદાચારનું અવલંબન કરવું નોઈએ,
છટ્ટ (દેવ અથવા પદાર્થ)નું ચિંતન કરવું નોઈએ,
પોતાની આર્થિક સ્થિતિ પ્રમાણે ખાન-પાન, આભૂષણ
વગેરે રાખવા નોઈએ. દુર્જનોના સમાજમાં પોતાની
પ્રશંસા થાય અથવા મરકરી થાય તે બંને ખોટું છે
એથી તેને રોકવું નોઈએ; અને સજ્જનોનાં વચનોને
હૃદયમાં ધારણ કરવાં નોઈએ. ૯૫૪

પર્યન્તિ નૈવ કવચો નિજકાવ્યદોષં
મક્ષન્તિ નો વલ્લિમુજો નિજજાતિમાંસમ્ ।

જરૂપન્તિ નૈવ મધુપા નિજમર્મવાક્યં

કુર્વન્તિ નો યુવતયઃ પુરુષેષુ ક્ષીજમ્ ॥ ૧૫૫ ॥

કવિઓ પોતાના કાવ્યનો દોષ જોતા નથી, બલિ
(બલિદાન, કર અથવા વેર) ખાનારા (કાઝા, ક્ષતિઓ,
રાજપુરનો વગેરે) પોતાની ભતિયું માંસ (અથવા

દ્રવ્ય) ખાતા નથી, મધપાન કરનારા (દારૂડિયા) લોકો
પોતાની શ્રમ વાત કહેતા નથી અને સ્ત્રીઓ યુવાન
હોય તોપણ પુરુષોમાં ગર્ભાધાન કરી શકતી નથી ૯૫૫
કીર્તિ મૃણાલકમનીયમુજામનિદ્ર-

ચન્દ્રાનનાં સિમ્તસરોરુહચારુનેત્રામ્ ।

જ્યોત્સ્નાસિત્તામુપગતાં દયિતામિવ શ્વાં

લઘું ન કઃ પરમુપક્રમમાતનોતિ ॥ ૧૫૬ ॥

કમળની દાંડી જેવા સુકામળ હાથવાળી, પ્રકાશિત
ચંદ્રના જેવા મુખવાળી, ખીલેલા કમળ જેવાં સુંદર બે
નેત્રવાળી તેમ જ ચાંદનીના જેવા ધવલ હાસ્યવાળી
પોતાની પાસે આવેલી સુંદર સ્ત્રીની જેમ કીર્તિને
મેળવવા માટે કયો શરવીર ખીજ પર આક્રમણ કરતો નથી?
શાશ્વં સુનિશ્ચલધિયા પરિચિન્તનીયં
સેવ્યો નૃપોડપિ સતતં પરિસેવનીયઃ ।

અઢ્ઢે સ્થિતાપિ યુવતિઃ પરિરક્ષણીયા

શાસ્ત્રે નૃપે ચ યુવતૌ ચ કૃતઃ સ્થિરત્વમ્ ॥ ૧૫૭ ॥

અધ્યયન કરેલા શાસ્ત્રનું પણ સારી રીતે સ્થિર
બુદ્ધિથી વારંવાર ચિંતન કરવું નોઈએ. સેવા કરવા
યોગ્ય રાખને પણ સતત સેવવા નોઈએ. યુવાન સ્ત્રી
પાસેજ રહેલી હોય તોપણ બધી જ રીતે તેનું રક્ષણ
કરવું નોઈએ. સંભાળ રાખવી નોઈએ; કારણ કે શાસ્ત્ર,
રાજ્ય અને યુવતી આમાં સ્થિરપણું કયાંથી હોય?
(શાસ્ત્ર નિત્ય ચિંતનથી નવા નવા વિશેષ અર્થોને
બતાવે છે, રાજ્યને જો નિત્ય સેવન ન કરાય તો એ
ખીજ સેવકો તરફ વળી જાય છે, તેમ યુવતીની પણ
નિત્ય સંભાળ ન રખાય તો તે દુષિત થઈ જવાનો
સંભવ રહે છે.) ૯૫૭

હંસો વિભાતિ તલિનીદલપુષ્પમધ્યે

સિંહો વિભાતિ ગિરિગદ્ધરકંદરાસુ ।

જાત્યો વિભાતિ તુરગો રણયુદ્ધમધ્યે

વિદ્વાન્વિભાતિ પુરુષેષુ વિચક્ષણેષુ ॥ ૧૫૮ ॥

હંસ કમળોના સમૂહમાં શોભે છે. સિંહ પર્વતની
ગુફામાં અને કંદરાઓમાં શોભે છે. ઉત્તમ ભતનો ઘોડો
રણસંગ્રામમાં યુદ્ધ કરતી વખતે શોભે છે તેવી જ રીતે
વિદ્વાન માણસ ચતુર પુરુષોની વચ્ચે શોભે છે. ૯૫૮
હંસો ન ભાતિ તલિમોજનવૃન્દમધ્યે
ગોમાયુમળદલગતો ન વિભાતિ સિંહઃ ।

જાત્યો ન ભાતિ તુરગઃ સરયુધમધ્યે

વિદ્વાન્ ભાતિ પુરુષેષુ નિરક્ષરેષુ ॥ ૧૫૯ ॥

જેમ હંસ બલિ ખાનારા કાઝાના ટોળામાં શોભેતો

નથી, જેમ સિંહ શિયાળોના ટોળામાં શોભતો નથી અને જેમ ઉત્તમ ભત્તનો ઘોડો ગધેડાના ટોળામાં શોભતો નથી, તેમ વિદ્વાન માણસ નિરક્ષર-મૂર્ખ માણસોમાં શોભતો નથી. ૯૫૯

વિશ્વેશ્વરસ્તુ સુધિયા ગલિતેઽપિ મેદે
ભાવેન ભક્તિસહિતેન સમર્વસીયઃ ।
પ્રાણેશ્વરધ્વતુરુપા મિલિતેઽપિ કિત્તે
ચૈલાશ્ચલવ્યવહિતેન નિરીક્ષણીયઃ ॥ ૧૬૦ ॥

જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયા પછી ભેદ ગળી જઈને દૂર થાય તોપણ સુબુદ્ધિવાળા બુદ્ધિશાળી માણસે ભક્તિયુક્ત ભાવ વડે વિદ્યાનાથનું પૂજન-અર્ચન કરવું જોઈએ; તે જ રીતે પતિના ચિત્ત એકરૂપ બની બંધ, તોપણ ચતુર સ્ત્રીએ પોતાના પ્રાણનાથનાં દર્શન સાડીના છેડાની આડથી કરવાં જોઈએ. ૯૬૦

કિં કોકિલસ્ય વિરતેન ગતે વસન્તે, કિં
કાતરસ્ય યદ્વિશ્વપરિમ્ભેળે । મિત્રેણ કિં વ્યસનકાલ
પરાદ્યુલેન, કિં જીવિતેન પુરુષસ્ય નિરક્ષરેણ ॥ ૧૬૧ ॥
વસતઃપદ આદી ગયા પછી કોકિલનાં ગાનનો શો અર્થ છે ? કરપોદ માણસ ધણું અસ્તરસ્ત્ર ધારણ કરે, તેનો શો અર્થ છે ? આપતિ વખતે જે પોતાનું મુખ પશુ દેખાડે નહિ. એવા મિત્રનો શો અર્થ છે; તેમ જ માણસ નિરક્ષર-મૂર્ખ રહે, તો એને જીવવાથી શો અર્થ છે ? ૯૬૧

હારઃ પ્રલમ્બિતપયોધરમધ્યવર્તી શુષ્કસ્તનાન્તર-
ગતો વરકક્ષુકચ્ચ । કાણેક્ષણાણ્ણનમમૂર્ધ્નિ ચ પુષ્પમાલા
દીનાશ્રયો બુધજનઃ સ્વલુ પશ્ચ દુઃસ્વમુ ॥ ૧૬૨ ॥

લગ્નકી પડેલા સ્ત્રીનો વચમાં મોતીનો હાર રહે, સુકાઈ ગયેલા સ્ત્રીને પર શ્રેષ્ઠ કાંચળી પહેરવામાં આવે, કાણી આંખમાં અંજન આળવામાં આવે, માથા વિનાના માનવીને ફૂલની માળા પહેરાવવામાં આવે તેમ જ કાશા જનને દીન પુરુષનો આશ્રય કરવો પડે; આ પાંચે બાબતો દૃઢ્યને ખરેખર દુઃખ આપનારી છે. ૯૬૨

નીચં સમુદમપિ સેવતિ નીચ એવ
તં દૂરતઃ પરિહરન્તિ પુનર્નિહન્તઃ ।

શાસ્ત્રોત્કં મધુરપક્વફલેષવંતં

સેવન્તિ ચાયસગળા ન તુ રાજહંસાઃ ॥ ૧૬૩ ॥

હલકા માણસ જ હલકા ધનિક માણસનું સેવન કરે છે, પરંતુ ઉચ્ચ માણસો તો એવા હલકા ધનિક જનનો દૂરથી જ ત્યાગ કરે છે; કેમ કે શાળોટક વૃક્ષનાં મધુર પાકા ફળોનું સેવન કામદા જ કરતા હોય છે, રાજહંસો નહીં. ૯૬૩

માકન્દરાજપરિરમ્ભણલાલિતાપિ મહીવધૂર્મધુપ-
રાગવતી વમૂઃ । દૃષ્ટ્વાપિ તત્કુટિલતાં ન જહાતિ
ચૂતઃ, પ્રાયઃ કુજાવિનિવહેપુ કુતોઽભિમાનઃ ॥ ૧૬૪ ॥

બૃંદની વેશરૂપી સુંદરીને રસરાજ આંખો આલિંગન આપીને રમાડે છે, તોપણ તે બૃંદ ભરત્રા વિષે રાગ કરતી હોય છે; તેની આ કુટિલતા જોવા છતાં આખો તેનો ત્યાગ કરતી નથી અને તે વેશને શરમ પણ આપતી નથી. ખરેખર ! દીન જાતિમાં જન્મેલાઓને ઉચ્ચપણાનું અભિમાન ક્યાંથી હોય ? ૯૬૪

કાલક્રમેણ પરિણામવશાદનવ્યા

માયા ભવન્તિ સ્વલુ પૂર્વમતીવ તુચ્છાઃ ।

મુક્તામર્ણિર્જલદતોયકળાઽપ્યનોયાન્

સંપદયતે ચ ચિરકીચકરન્નમધ્યે ॥ ૧૬૫ ॥

નવીન સ્વરૂપને પ્રાપ્ત ન થયેલા કેટલાક પદાર્થો પહેલાં તો અત્યંત પુરૂષ સ્થિતિમાં હોય છે. વાંસના છિદ્રમાં ગયેલું મેઘનું જળમિંદુ પહેલાં તો ખૂબ નાનું-પુરૂષ હોય છે, પણ કાળક્રમે કેટલાક વખતે એનું એવું પરિણામ (પરિવર્તન) થાય છે, કે જેથી તે સુદૂર મોતી બની બંધ છે. ૯૬૫

યશિન્તિવં તદિદં દૂરતરં પ્રયાતિ
યચ્ચેતસાપિ ન કૃતં તદિદ્વામ્યુપૈતિ ।

इत्थं विधेर्विधिविपर्ययमाकलय्य

સન્તઃ સદા સુરસરિત્તમાશ્રયન્તિ ॥ ૧૬૬ ॥

આ જગતમાં જેની અંખમાં કશું ચિંતન કશું હોય છે, તે દૂર દૂર ચાલ્યું જાય છે અને જેને કદી ચિંત-ભાવે ન કશું હોય (જેનો કદી વિચાર પણ ન કર્યો હોય), તે આવીને જીત્યું રહે છે. આ પ્રમાણે નિર્ધિનાં (દેવતાં) વિપરીત વિધાનો જોઈને સત્પુરુષો સદા ગંગાના તટનો આશ્રય લઈને રહે છે. (અધી કામનાઓ છોડી દે છે.)

અન્તઃપ્રતપ્તમરુસૈકતદ્વદ્વામાનમૂલસ્ય ચમ્પકવરોઃ
ક વિકાસચિન્તા । પ્રાયો ભવત્યનુવિત્તિસિતિદેશમાર્ગાઃ,
શ્રેયઃ સ્વજીવપરિપાલનમાત્રમેવ ॥ ૧૬૭ ॥

ચમ્પકશિમાં જિરેલા જે ચંપકવૃક્ષનાં મળ રેતીમાં તપીને બળી જતાં હોય, તે વૃક્ષને પોતાના વિકસવાનો (ખીલવા-વધવાનો) તો વિચાર જ ક્યાંથી કરતો હોય ? ખરેખર, અંધાર્ય સ્થાનમાં રહેવાની દશા પ્રાપ્ત થઈ હોય એવા સારા માણસોએ પોતાનું શ્રેય એટલા-માં જ સમજા સેવું કે જેટલાથી પોતાનું જીવન ટકી રહે. (એથી વધુ શ્રેયનો કે વધુ વિકાસનો સંભવ એ જગ્યાએ તેમને માટે હોતો નથી.) ૯૬૭

परीवादस्तथ्यो भवति वितथो वापि महता
तथाप्युच्चैर्धाम्नो हरति महिमानं जनरयः ।

જાણીએ કે આપણા પાપને ક્ષમા મેળવી શકે છે,

પણ કાગડો કદી પણ એ માટે સમર્થ થઈ શકતો નથી.
વરં તુલ્લાકટ્ટુલ્લાદગુરુશિશ્વરિણઃ કાપિ પુલિને
પતિત્ત્વાયં કાયઃ કઠિનહપદન્તવિંદલિલિતઃ ।

વરં ન્યસ્તો ન્સ્તઃ ફણિપતિમુલે તીવ્રદશને
વરં વદ્ધૌ પાતસ્તદપિ ન કૃતઃ શીલવિલયઃ ॥૧૭૬॥

પર્વતના જીંચા શિખર ઉપરથી ટાઈ ખીણમાં
પડીને તેના કઠિન પથ્થરોમાં શરીરને ઊલ્લિખિત કરી
નાખવું સારું છે, અથવા તીવ્ર દાદેવાળા મોટા સાપના
મુખમાં હાથ નાખવો અથવા અગ્નિમાં પડવું સારું છે,
પણ શીલ અથવા સદાચારનો નાશ કરવો એ યોગ્ય નથી.
વિદેવજ્ઞં પ્રામં વિબુધવિધુરાં ભૂપતિસમાં
મુલેં શ્રુત્યા હીનેં મનુજપતિશૂન્યં ચ વિપયમ્ ।

અનાચારાન્દારાનપહરિકથં કાવ્યમપિ ચ
પ્રવક્તૃત્વાપેતં ગુરુમપિ મુવુદ્ધિઃ પરિહરેન્ ॥૧૭૭॥

વિધિ, દેવ અથવા કુદરતના નિયમોના જ્ઞાનવિજ્ઞાન
વિનાનું અથવા દેવસંન્યેતિથી વિનાનું ગામ છુદ્ધિ-
માનજનો વિનાની રાજસભા, વેકવચનો વિનાનું મુખ,
રાજા વિનાનો દેશ, અનાચારવાળી સ્ત્રીઓ, ભગવાનની
કથા વિનાનું કાવ્ય અને સારા વક્તૃત્વ વિનાના (સમ-
ભવી શકતા ન હોય તેવા) ગુરુ-આ વસ્તુઓનો છુદ્ધિ-
માન માણસો ત્યાગ કરવો જોઈએ. ૯૭૭

મણિઃ શાળોહીઢઃ સમરવિજયી હૈતિનિહતો
મદક્ષીણો નાગઃ શરદિ સરિતઃ જ્યાનપુલિનાઃ ।
કલાશેપશ્ચન્દ્રઃ સુરતમૃદિતા યાલવનિતા
તનિન્ના શોમન્તે ગલિતવિમવાક્ષાર્થિપુ નૃપાઃ ॥૧૭૮॥

સરાણું પર ચડાવી પાસા પાડેલા મણિ, શસ્ત્રોથી
હાથલ થયેલા યુદ્ધવિજયી વીર, મદ અરવાથી સીધું
શરેલા દાથી, શરદઋતુમાં પાણી છોટતી ગયેલા કિનારા-
વાળી નદીઓ, એક જ કલા જેમાં બાકી છે એવો
ખીજનો ચંદ્ર, કામકીડામાં મદન કરાયેલી બાલા સ્ત્રી અને
યાચકજનોને દાન આપવામાં સીધું થયેલ ધનવૈભવવાળા
રાજાઓ-આ બધા પોતાની કૃશતાથી શોભે છે. ૯૭૮

કિમાસેવ્યં પુંસાં સવિધમનવર્થં શુસરિતઃ
મિન્નેકાન્તે ધ્યેયં ચરણયુગલં કૌલુમમૃતઃ ।

કિમારાર્થં પુણ્યં કિમ્બિલપણીયં ચ કરુણા
યદાસક્ત્યા ચેત્તો નિરવધિઃ વિમુક્તૌ પ્રમવતિ ॥૧૭૯॥

‘માણસોએ વિધિપૂર્વક સેવવા યોગ્ય નિર્ભય પવિત્ર
વસ્તુ કઈ છે? દેવનદી ગંગાનું તીર્થ.’ ‘એકાંતમાં
ખાન કરવા યોગ્ય શું છે?’ ‘કૌસ્તુભધારી ભગવાન

કૃષ્ણનાં ચરણયુગલ.’ ‘સદા આરાધના કરવા યોગ્ય-
વધારો કરવા યોગ્ય શું છે? ‘પુણ્ય’ અને સદા અભિ-
લાષા કરવા યોગ્ય શું છે?’ ‘દયા.’ આ બધી
વસ્તુઓ (ગંગાતીર્થ, ભગવાનનાં ચરણકમળ, પુણ્ય અને
દયા)માં આસક્ત થયેલું ચિત્ત અનંત અપાર સ્વરૂપ-
વાળું બનીને મુક્તિમોક્ષને પ્રાપ્ત થાય છે. ૯૭૯

વરં મૌનં કાર્યં ન ચ વચનમુક્તં યદનૃતં
વરં હૈચ્ચં પુંસાં ન ચ પરકલત્રામિગમનમ્ ।

વરં પ્રાણત્યાગો ન ચ-પિશુનવાક્યેષ્વમિરુચિ-
વરં મિશ્કાશિર્લ્લં ન ચ પરધનાત્વાદનસુલભ ॥૧૮૦॥

માણસો જે વચન બોલે તે અનૃત-અસત્ય-નુક-
લેષ તેના કરતાં મૌન રાખવું સારું. માણસો પરસ્પરી-
મન કરે તેના કરતાં તેમનામાં નપુંસકતા હોય તે
સારી, માણસો આડી-ચૂકી કરનારાઓનાં વચનોમાં
રુચિવાળા થાય તેના કરતાં માણસાગ કરે એ વધારે
સારું અને ખીજના ધનને ઉપભોગ કરવાના મુખ
કરતાં ભિક્ષા માગીને ખાય તે વધુ ધરકલા યોગ્ય છે.
વરં શૂન્યા શાલા ન ચ સ્વલુ વરો દુષ્ટવૃષભો

વરં વેદ્યા પત્ની ન પુનરવિનીતા કુલવધૂઃ ।
વરં વાસોડરણ્યે ન પુનરવિવેકાધિપપુરે

વરં પ્રાણત્યાગો ન પુનરધમાનામુપગમઃ ॥૧૮૧॥

પોતાના ઘેર ગોશાળા ખાલી રહે તે સારું, પણ
તેમાં દુષ્ટ આખેલા બાધવો એ સારું નથી; વેદ્યા
પત્ની હોય તે સારી, પણ અવિનયી કુળવધૂ હોય તે
સારી નહીં; અસ્વધમા વાસ કરવા સારો, પણ અવિ-
વેશી રાજની (અંધેરી) નગરીમાં રહેવું સારું નહીં
અને પ્રાણ ત્યાગ કરવો સારો, પણ અધમ માણસોની
પાસે રહેવું સારું નહીં. ૯૮૧

હૃદઃ પ્રેમા ભગ્નઃ સદસિરિવ સંધિં ન ભજતે
ભજેતાપિ પ્રાયઃ સ્વલતિ સ્વલુ યત્સૈરપિ ધૃતઃ ।

સ્વલેભ્રો ચેત્સામ્યં ભજતિ ન મજેદ્વા ન મવતિ
ચ્યુતાશઙ્કચેત્સામ્યમૃતિમુપગતસ્તુ વ્યથયતિ ॥૧૮૨॥

દૃઢ પ્રેમ જો એક વખત લાંગરે તો પછી એ
લાગેલી તલવારની જેમ સાધી શકાતો નથી. કદાચ
સાધી શકાય તોપણ ઘણા પ્રયત્નોથી ધારણ કરી રાખવા
છતાં તે સ્પષ્ટિત થઈ જાય છે (તૂટી જાય છે, ઓછા
થઈ જાય છે); ધારો કે કદાચ સ્પષ્ટિત ન થાય, ન
તૂટે, તોપણ તે પહેલાંના નેદા ફરી બની શકતો નથી.
અને કદાચ પહેલાંના જેવા બને તોપણ તે જદ્દિ પામી
શકતો નથી; કારણ કે આ પ્રેમ ભૂતકાળમાં તૂટેયો હોતો

એની આશંકા થાય તોપણ તે સ્મરણમાં આવીને વ્યથિત કરે છે. ૯૮૨

इयं प्रीतिर्वही हृदयमुवि दैवात्समुदिता

તથા યત્નાદ્રહ્યા પ્રકૃતિમૃદુલાપાયવહુલા ।

यथा नैनां स्फीतां पिशुनजनदुर्वास्यदहनो

દહત્યન્ત શોષં વ્રજતિ ન પુનઃ સૌહૃદનિષેઃ ॥૯૮૩॥

આ પ્રીતિરૂપી વેલ દેવની કૃપાથી હૃદયભૂમિ ઉપર જીગી છે. પ્રતીતિથી જ એ મૃદુ છે અને તેના ઉપર વિદ્વો અને હાનિઓ ધણી રહેલી છે. આવાં જોખમો માથી પસાર થઈને આ વેલ યોદી ધઈ હોય તેને દ્રુષી ચાહિયા માણસોના દુષ્ટ વચનોરૂપ અગ્નિ બાળી ન નાખે અથવા તે સૌહાર્દ (મિત્રતા) રૂપી નિંધની અદર ને અદર જ (શકાને લીધે) સુઝાઈ ન જાય તે માટે તેણે પ્રયત્નપૂર્વક રક્ષણ કરવું જોઈએ ૯૮૩

न रम्य नारम्य प्रकृतिगुणतो वस्तु किमपि

પ્રિયત્વં યત્ર ક્યાદિતરદપિ તદ્વાહકવશાત્ ।

रयाङ्गाङ्गानाना भवति विधुरङ्गारशकटी

પટીરામ્મઃકુમ્ભઃ સ ભવતિ ચક્રોતીનયનયો ॥૯૮૪॥

કોઈ પણ વસ્તુ તેના શુભોથી (તેની પોતાની દૃષ્ટિએ) નથી રમ્ય કે અરમ્ય (નથી પ્રિય કે નથી અપ્રિય), આમ છતાં જરા પ્રિયત્વ કે અપ્રિયત્વ દેખાય છે તે એ વસ્તુ ન જાણ્યું કરનારને લીધે દેખાય છે જે ચંદ્ર ચક્રવાક પક્ષીને અગારાની સગડી જેવો ધઈ પડે છે તે જ ચંદ્ર ચક્રાદારીના નેત્રોને ચંદનના જળથી ભરેલા ઘડા જેવો લાગે છે ૯૮૪

अरण्यं सारङ्गैर्गिरिकुहरगर्भाश्च हरिभि

દિશો વિદ્વાતકૈઃ સલિલમુપિતં પક્ષ્વજવનૈઃ ।

પ્રિયાચક્ષુર્મધ્યસ્તનવદનસૌન્દર્યવિજિતૈઃ

સત્તા માને મ્લ્લાને મરણમથાદુરગમનમ્ ॥૯૮૫॥

(એક પ્રેમી પોતાની પ્રિયાના સૌંદર્યનું વર્ણન કરતા કહે છે કે) જેમના ચક્ષુ સુદર ગણાય છે તે હરણો મારી પ્રિયાના ચક્ષુઓના સૌંદર્યથી પરાજિત થઈને અરણ્યમાં જઈને રહ્યા, જેમની કમર પાતળી અને સુદર ગણાય છે તે સિંહો મારી પ્રિયાની કમરના સૌંદર્યથી પરાજિત થઈને પર્વતની શૃંગની અંદર જઈને રહેવા લાગ્યા. પુષ્પતા અને મોટાઈની સુદરતાવાળા દિશાઓના હાથીઓ મારી પ્રિયાના સ્તનોના મધ્યભાગના સૌંદર્યથી પરાજિત થઈને દિશાઓના હોડે રહેવા લાગ્યા. અને એના વદનના સૌંદર્યથી પરાજિત થઈને કમળોના વનો જળમાં રહેવા ચાલ્યા ગયા.

ખરેખર જ્યારે સજ્જનોનું માન ધવાય છે અથવા મ્લાન બને છે ત્યારે તેઓનું મરણ થાય છે અથવા તેઓ દૂર ચાલ્યા જાય છે. ૯૮૫

नमोभूपा पूषा कमलवनभूपा मधुकरो

વચોભૂપા સત્યં વરવિભવભૂપા વિતરણમ્ ।

मनोभूपा मैत्री मधुसमयभूपा मनसिजः

સત્તોભૂપા મુક્તિઃ સકલગુણભૂપા ચ વિનયઃ ॥૯૮૬॥

‘આકાશનું ભૂષણ સૂર્ય છે, કમળવનનું ભૂષણ જમર છે, વાણીનું ભૂષણ સત્ય છે, ઉત્તમ વૈભવનું ભૂષણ દાન છે, નિર્ભય મનનું ભૂષણ મૈત્રી છે, વસત સમયનું ભૂષણ કામદેવ છે, સહાનું ભૂષણ સારી વાણી છે અને બધા શુભોનું ભૂષણ વિનય અથવા સન્કારિતા છે ૯૮૬

फलासीमा काव्य सकलगुणसीमा वितरण

મયે સીમા મૃત્યુઃ સકલસુખસીમા સુવદના ।

तप सीमा मुक्ति सकलकृतिसीमाश्रितभृति

પ્રિયે સીમાહારો જીવનમુત્તસીમા દરિકથા ॥૯૮૭॥

સકલ કલાઓની સીમા—ઉત્તમતાની અવધિ કાવ્ય છે (એક ખરેખરા ઉત્તમ કાવ્યમાં કળાની પરાકાષ્ઠા હોય છે) બધા ઉત્તમ શુભોની અવધિ દાન આપવામાં છે લયની સીમા—અવધિ મૃત્યુ છે સકલ સુખોની સીમા તે સુદર સુખથી ભરી છે તપની સીમા મુક્તિ છે. સકલ સત્કાર્યોની સીમા તે પોતાના આશ્રિતોનું ભરણું-પોષણ છે પ્રિય વસ્તુની હદ થતા આહલાદ છે અને શ્રવણે પ્રિયા સુખની સીમા તે ભગવાનની કથા છે ૯૮૭

शशी दिवसपूसरो गलितयौवनना कामिनी

સરો વિગતવારિજ મુરતમનશ્ચર સ્ત્રીકૃતેઃ ।

प्रमूर्धनपरायण सततदुर्गतः सज्जनो

નૃપાદ્વજગત રત્નો મનસિ સત્ત શલ્યાનિ મે ॥૯૮૮॥

શ્વિવસ્ત્રને લીધે ઝાંખો બનેલો ચંદ્ર, યૌવનહીન સ્ત્રી, કમળ પિનાનું સરોવર, સુદર આકૃતિવાળાનું અક્ષર-રહિત-વિદ્યા વિનાનું મુખ, ધન મેળવવામાં તત્પર રહેતો રાજા અથવા કંજૂસ અને લોભી શેઠ, હમેશા ગરીબાઈમાં સગડતો સજ્જન અને રાજસભામાં સ્થાન પામેલો દુર્જન આ સાત મારા હૃદયમાં ભેડાયેલા શુભ છે (આ સાત બાળવેતા મારા મનમાં રાળીને જેમ સામે છે)

प्रसरति मनः कार्यारम्भे दृढीभवति मृदा

સ્વયમુપનયગ્રાન્થિનમ્નો ન ગન્ધતિ વિપ્રવત્ ।

फलति सफल कृत्यं चित्तं समुन्नतिमश्नुते

भवति च रतिः श्लाघ्ये श्रुत्ये नरस्य भविष्यतः ॥૯૮૯॥

અમુલ્ય તરફ જઈ રહેલા મનુષ્યની સ્થિતિ આ પ્રકારની હોય છે : કાર્યનો આરંભ કરવામાં મન પ્રસરવા લાગે છે. અભિલાષાઓ દૃઢ થતી જાય છે, વિચારો-ચોજનાઓ વિખેરાઈ કે ડહોળાઈ ન જતાં આયોગ્યાપ જ કાર્યને લગતા બધા પદાર્થોને એકઠા કરી દે છે. કાર્ય બધી બાલુથી સફળ થતું જાય છે. ચિત્ત ઉન્નત-પણું અનુભવે છે અને યશઃપ્રદ કામોમાં રસ ઉત્પન્ન થાય છે. ૯૮૯

સરસિ बहुद्वाराराच्छाये क्षणात्परिविद्धितः

કુમુદવિદ્યાપાન્નેયી હંસો નિશાસુ વિચક્ષણઃ ।

ન દશતિ પુનસ્તારાદ્ગૃહી દિવાપિ સિતોત્પલં

કુહકચકિતો લોકઃ સત્યેડ્યપાયમપેક્ષતે ॥૧૯૦॥

રાત્રે કુમુદ વનને શોધતાં સરોવરમાં થયુ તારાઓનાં પ્રતિબિંબોને કુમુદવન સમજીને ચાંચ મારતાં ઠગા-મેલો વિચક્ષણ હંસ દિવસે પણ સ્પષ્ટ દેખાતાં એ સ્વેત કુદ્ગદોને તારાઓની આશકાથી ચાંચ મારતો નથી. ખરેખર એક વખત કપટથી ઠગાઈને ચકિત થયેલો જનસમુદાય સાચી વસ્તુમાં પણ હેતરપિંડીને ધારી બેસે છે. ૯૯૦

स्वफलनिचयः शास्त्राभङ्गं करोति वनस्पते-

ગૃમનમલસં વર્હાટોષઃ કરોતિ શિલ્પિન્દ્રનઃ ।

ચતુરગમનો જાત્યો ચોડધઃ સ ગૌરિવ વાહ્યતે

ગુણવતિ જને પ્રાણેતે ગુણાઃ સલ્લુ વપનમ્ ॥૧૯૧॥

વનસ્પતિની ડાળીઓ તેના જ ફળના જથ્થાથી ભાંગી જાય છે, પીલાંઓને મોટો ભાર મોરની ગતિને ધીમી બનાવી દે છે, સારી ક્ષતિવળા ઉપમ જાતના ધોડાને (ધોડાગાડી વગેરેમાં) બળદની જેમ ભેડવામાં આવે છે. ખરેખર, શુશ્રુવાન જનોમાં પણ આવો શયો તેમને મોટો ભાગે શેષરૂપ (હાનિકારક) બની જાય છે.

कृमिकुलचितं लाट्याद्विद्धं विगन्धि जुगुप्सितं

નિરુપમરસં પ્રીત્યા સ્વાદન્નરાશ્ચિ નિરામિપમ્ ।

સુરપતિમપિ શ્વા પાર્શ્વેયં વિલોમ્ય ન શક્તે

નહિ ગણયતિ કુદ્ગો જન્તુઃ પરિમહકલ્પુતામ્ ॥૧૯૨॥

અનેક કૃમિઓથી ખદખદતા, લાળ પડે પલબેલા, દુર્ગંધવાળા, ચીતરી ચડે એવા નિંદા, વદન નીરસ અને જેમાં માંસ પણ રહ્યું નથી એવા ગ્રાહ્યસના હાડકાને પ્રીતિપૂર્વક ખાતો કૃતરો પાસે લીલેલા ઉદને બેઠેને પણ શરમાતો નથી (લજ્જા પામતો નથી.) ખરેખર, કુદ (વિષય) પ્રાણી પોતે મહાદુષ્ટ કરેલી વસ્તુની દુઃખતા ઉપર ધ્યાન આપતો નથી. (અર્થાત્

વિષયી મનુષ્ય પોતાના વિષયપદાર્થોની હીનતા અને એને ભોગવવામાં રહેલી પોતાની અધમતાને બેઠે શકતો નથી.)

मयुकरागणश्चतं त्यक्त्वा गतो नवमल्लिकां

પુનરપિ ગતો રક્ષાશોકં કદમ્બવનં તતઃ ।

તદપિ સુચિરં સ્થિત્વા તેભ્યઃ પ્રયાતિ સરોહું

પરિચિત્તજનદ્વેયી લોકો નવં નવમીહતે ॥ ૧૯૩ ॥

બમરોનો સમૂહ આંખાને છોડીને નવમલ્લિકા ઉપર ગયો. ત્યાંથી પછી લાલ નવપલ્લવોવાળા અશોકવૃક્ષ પર ગયો. ત્યાંથી કદમ્બના વનમાં ગયો. ત્યાં સારો એવો વખત રહીને પછી તે સરોવરનાં કમળો ઉપર ગયો. ખરેખર, આ રીતે લોકો પણ પરિચિત જનનો દેશ-અનાદર કરે છે અને નવા નવાની છબી કરે છે. ૯૯૩

तन्नाशाय प्रभवति ततो वाञ्छमानः स्वयं सः ।

તસ્માદેયો વિપુલમતિર્ભિર્નાવકારોડયમાનાં

જારોડપિ સ્વાદુગૃહપતિરિતિ કૃત્યતે વાચ્યતોડ્ર ॥૧૯૪॥

સજ્જનને પોતાના રક્ષાનમાં દુર્જનને પ્રવેશ કરવા દે છે, તો તે દુર્જન પોતે જ એ સ્થાનને ધ્રુક્ષતો તે સજ્જનનો નાશ કરવા સમર્થ થાય છે. માટે ખૂબ શુદ્ધિશાળી જનોએ અધમ માણસોને પ્રવેશનો અવકાશ ન આપવો બેઠેજ. આ વિષે કહેવાય છે કે એકવાર પ્રવેશ આપતાં જરૂર પુરૂષ પણ ધરધણી થઈ બેસે છે.

मौने मौनी गुणिनि गुणवान्पण्डिते पण्डितोऽसौ

દીને દીનઃ સુદિનિ સુવત્સન્નોગિનિ પ્રાપ્તભોગઃ ।

મૂર્ચં મૂર્ચં સુવતિપુ યુવા વામ્મિપુ પ્રૌઢવામ્સી

ધન્યઃ કોડપિ ત્રિમુચ્ચવિનયી ચોડ્રવૃત્તેડ્રવૃત્તઃ ॥૧૯૫॥

મૌની-અંબમી સાથે જે સંયમી બને છે, શુશ્રુવાનની સાથે શુશ્રુવાન બને છે, પંડિતની સાથે પંડિત બને છે, દીનની સાથે દીન-સમદુઃખિયો થાય છે, મુખીની સાથે મુખવાળો થાય છે, ભોગીની સાથે ભોગ ભોગવનાર થાય છે, મૂર્ખની સાથે મૂર્ખ, યુવતીઓની સાથે યુવાન, વક્તાઓની સાથે અંહીર વક્તા થાય છે તેમ જ અવધૂતની સાથે જે અવધૂત થાય છે-આવો ત્રણે લોક પર વિજય પ્રાપ્ત કરનાર ધન્ય મનુષ્ય કોઈક જ હોય છે.

विद्यातीर्थं जगति विबुधः साधवः सायतीर्थं

ગદ્ગાતીર્થં મલિનમનસો યોગિનો ધ્યાનતીર્થં ।

ધારતીર્થં ધરણિપતયો દાનતીર્થં ધનાઢ્યા

લઙ્ગાતીર્થં કુલયુવતયઃ પાતકં ક્ષાલયતિ ॥ ૧૯૬ ॥

આ જનપદમાં વિદ્યાન-કાની માણસો વિદ્યાર્થી તીર્થમાં, સાધુઓ સત્યાર્થી તીર્થમાં મલિન મનવાળા

જનો ગણરૂપી તીર્થમાં, યોગીજનો ધ્યાનરૂપી તીર્થમાં, રામજો પૃથ્વીના રાજનરૂપ સોફાના ધારણ-પોષણ-અભ્યુદય કરવારૂપ તીર્થમાં, ધનિક જનો દાનરૂપી તીર્થમાં તેમ જ કુલીન નારીઓ લાભરૂપી તીર્થમાં પોતાના પાપ ધોઈ નાખે છે ૮૮૬

સાધ્વીઘ્રીના કવિતવિરહે માનિના માનમદ્દે સહોકાનામપિ જનરવે નિમદ્દે પળિહતાનામ્ ।
અન્યોદ્રેકે કુટિલમનસા નિર્ગુણાના વિદેશે
મૃત્યુભાવે ભવતિ મરણ કિં તુ સમાવિતાનામ્ ॥૧૧૭
સતી-સાખી ઓઝોતુ મરણ પોતાના પ્રિય પતિનો વિરહ થવામાં હોય છે, માનીઓતુ મરણ માનભંગ થવામાં હોય છે, સારી કાતિવાળાઓતુ મરણ તેમના પરના અપયશબ્દનક લોકાપવાદમાં હોય છે, પડિતો ધુદિશાળાઓતુ મરણ શાસ્ત્રમાં પરાસ્ત થવામાં અથવા ખીનઓથી ધુદિખળમાં મઠાત થવામાં હોય છે, કુટિલખલ જનોતુ મરણ ખીનઓની ઉત્તિ થવામાં હોય છે, કથી પશુ આવડત-અકલ વિનાના શુશુધીન લોકોતુ મરણ ખીન દેશમાં જવાથી (ત્યા નથી ન શકવાથી) હોય છે અને મોટા સલાવિત જનોતુ મરણ તેમની આરાતુ પાલન કરનાર કાઈ ન હોય-તેમની આરા વ્યર્થ-નિષ્ફળ જતી હોય છે તેમાં હોય છે

શિતેડતીતે વસનમશન વાસરાન્તે નિશન્તે
ક્રીડારમ્ભ કુલચલદશ ચૌવનાન્તે વિવાદમ્ ।
સેતોર્નથ પયસિ ચલિતે વાર્ધકે તીર્થયાત્રા
વિત્તેડતીતે વિતરણમર્તિ કર્તુમિચ્છન્તિ મૂઢા ॥૧૧૮

જે મૂઢ જનો છે તે કાળ વડી ગયા પછી કાર્ય કરવા ઇચ્છતા હોય છે જેમકે શિયાળો વડી ગયા પછી વસ્ત્રો સિવાકાવે, દિવસ પૂરો થયા પછી ભોજન તૈયાર કરાવે, રાત પૂરી થયા પછી ઓ સાથે કોઠા કરવા તૈયાર થાય, ચપળ નેત્રવાળી ઓઝોના યૌવન ગયા પછી વિવાહ કરાવે, પાણી વડી ગયા પછી પાળ બધાવે, વૃદ્ધાવસ્થા આવ્યા પછી તીર્થયાત્રા કરવા બળ તેમ જ પૈસા ખલાસ થયા પછી દાન કરવાની ધુદિવાળા થાય છે મેયો નૂન વ્રજતિ સ પુમાન્નિશ્ચયા વર્ધિતો ય સ્વચ્છન્દ ચક્ષરતિ સ પરામૃતિમાપ્રોતિ કાલે ।
પૂજ્યો વેળુર્મવતિ ચ નતિ પ્રાપિવો મૂપતીના
મન્ય નૂત્તોચિત્તમિતિ કરે નર્વકા કલ્પયન્તિ ॥૧૧૯
જેને શિક્ષણ આપીને ઉત્કૃષ્ટ બનાવ્યો હોય, તે માણસ ખરેખર કલ્યાણ પ્રાપ્ત કરે છે પરંતુ જે માણસ સ્વચ્છન્દે ચડીને કાઈનું માનતો નથી, તે વખત આવે

અત્યત્ત પરાલપ પામે છે જેમ કે 'રાજદંડ' બનેલા વાસનો કટકા પૂજ્ય બને છે અને તેને રાજમહારાજઓના નમન મળે છે, પશુ જે ખીનો વાસનો કટકા હોય છે, તે 'નાચતી વખતે કામ આવશે' એમ માનીને નાચનારા નેતા તેને હાથમાં રાખે છે ૯૮૮

ચાલે ચાલુ વિદુપિ વિદુધા ગાયને ગાયનેશ શૂરે શૂરા નિમમવિદિ વાપ્રાયલીલામૃદ્ધાણિ ।
સિદ્ધે સિદ્ધા મુનિપુ મુનય સત્તુ સન્તો મહાન્ત પ્રોદે પ્રોદા કિમિતિ વચસા તાદશ યાદશેપુ ॥૧૨૦૦॥
બાળક સાથે બાળક જેવા, વિદ્વાન સાથે વિદ્વાન જેવા, ગાયક સાથે ગાયકોમાં રસિક, ધરમાં ધરવીર, વેદને બળુનાર સાથે વેદોની વાતમાં રસ લેનાર, સિદ્ધમાં સિદ્ધજન, મુનિઓમાં મુનિ જેવા, સત-સાધુઓમાં સત-મહત, તેમજ પ્રોદજનોમાં પ્રોદજન જેવા, વાણીથી વિશેષ શુ કહેવું, પશુ દુકમાં એટલું જ કે જેવાઓની સાથે તેવા બની જનારા વીરલા હોય છે ૧૦૦૦

ચાન્દ્રી લેસ્વા દશતિ દશનૈર્દારુણ સંહિકેયો
નવ્યા ઘણી દવદહનકશ્ચાન્દ્રનીં દન્દહીતિ ।
અપ્યુન્મત્ત કુલચલયમર્થો માલિકામાલુનીતે
મૂલાદુન્મલયતિ નલિનીં દુદ્ધહત્તી કરેણ ॥૧૨૦૧॥

સિ હિકાનો પુત્ર (રાહુ) અત્યત્ત દૂર બનીને પોતાના દાતથી ચન્દ્ર સબધી રેખાને બચકા ભરે છે વનનો દાવાનળ ચદનની તાણ વેલને બાળી શકે છે ઉન્મત્ત બનેલ જાનવ કુમળી નંદી ભાલતી વેલને તોડી નાખે છે તેમજ દુષ્ટ હાથી પાતાની સૂઢથી કમળના છોડને મૂળમથથી ઉખાડી નાખે છે અર્થાત્ તે બધાના કૃત્યો વિચાર વિનાના હોય છે ૧૦૦૧

યાવત્કલ્પયમિદ્ શરીરમરુજ યાવજરા દૂરતો
યાવચ્ચેન્દ્રિયશક્તિરપ્રતિહતા યાવત્કલ્પદો નાનુપ ।
આત્મભ્રેયસિ સાવદેવ વિદુધા કાર્ય પ્રયત્નો મહાન્
સદીતે મરનેતુ કપપ્પવન પ્રત્યુચ્ચમ કીદશ ॥૧૨૦૨॥

બધા સુધી પોતાનું શરીર નીરોગી છે, બધા સુધી વૃદ્ધાવસ્થા દૂર છે, બધા સુધી ઈન્દ્રિયેની શક્તિ ઉણાયા વિનાની છે અને બધા સુધી આકુષ્ઠનો નાશ થશે નથી ત્યાં સુધી સમજી માણુને પોતાના કલ્યાણ માટે પ્રયત્ન કરશે નોંધ્યો, કારણ કે ધર સળગ્યા પછી કૃતો એકદમ એસવુ એના જેવા વિપરીત ઉત્તમ ખીનો કરે છે ? નિટુચાપ્પરટ્ટય પ્રત્યિજમદો તોળીપગો નાવિકં
યુદાન્તે સુમટ ચ સિદ્ધવિજયો વોદારમાસથલ ।

વૃદ્ધં વારવધૂજનં ચ કિતવો નિર્વૃટ્તયૌવનો
અસ્તાતદ્વચચ્ચિકિત્સકમપિ દેષ્ટિપ્રદેયાર્થિનમ્ ॥૧૦૦૩

યતનું કાર્ય પૂરું થયા પછી યજમાન દક્ષિણા માગનાર
અતિવેળે બ્રાહ્મણોને દેષ કરે છે. નદી પાર ભીતર્યા પછી
માણસ પૈસા માગનાર નાવિકનો દેષ કરે છે. મુઠમાં
વિજય સિદ્ધ કર્યા પછી રાજા બેટ-સત્કાર ધ્યક્ષતા
શેઠાઓને દેષ કરે છે. સામાન સહિત પોતાને સ્થળે
પહોંચી ગયા પછી માણસ ભાડુ માગનાર વાહનવાળાને
દેષ કરે છે, યૌવનનો ઉપભોગ કરી લીધા પછી ઘરડી
થયેલી વેશ્યાનો ધૂત માણસ દેષ કરે છે. રોજ નિર્ભય
થયા પછી નીરાંગી થયેલા માણસ ચિકિત્સકનો દેષ કરે
છે. (આમ મોટે ભાગે 'પોતાનું' કામ થઈ ગયા પછી
માણસ તેની કિંમત માગનારાઓને દેષ કરતો હોય છે.)

મિત્રં સ્વચ્છતયા રિપું નયતવલૈલુંઘ્યં ધૈર્યશ્ચરં
કાર્યેણ દ્વિજમાદરેણ યુર્વતિ પ્રેમ્યા શ્મૈર્વૌન્યવાન્ ।
જલ્યુપ્રં સ્તુતિમિશુરં પ્રણતિમિમૂલં કથામિર્બુધં
વિદ્યામી રસિલં રસેન સુકલં શિલિન કૃયાદિશમ્ ॥

પોતાના હૃદયની નિર્મળતાથી મિત્રને વશ કરવો,
નીતિના બળથી શત્રુને વશ કરવો, લોભિયાને ધનથી
વશ કરવો, સ્વામીને કાર્યથી વશ કરવો, બ્રાહ્મણને
આદરથી વશ કરવો, યુવતીને પ્રેમથી વશ કરવી, સ્નેહી
બંધુઓને શાંતિથી વશ કરવા, અસંત ઉગ્ર એવા
શુભ્રજનો સ્તુતિ, પ્રશંસા અને નમસ્કારોથી વશ કરવા,
મૂર્ખને કથાઓથી વશ કરવો, ડાલા માણસને વિદ્યાઓથી
વશ કરવો, રસિક જનને રસભરી વાતોથી વશ કરવો
તેમ જ બધા માણસોને શીલ સદાચારથી વશ કરવા.

દૌર્મન્યાનુપતિર્ચિન્નયતિ યતિઃ સદ્ગુણસુતો લાલ્સા-
દ્વિપોડનધ્યયનાત્કલુકુતનયાછીલં સલોપાસનાન્ ।
હૌર્મવાદનવેક્ષણાદપિ કૃપિઃ ક્રોહઃ પ્રવાસાત્રયાત્
મૈત્રી પામળવાસમૃદ્ધિરનયાત્યાગાત્રમાદાદ્દનમ્ ॥

દુષ્ટ મંત્રીની સલાહથી રાજા નાશ પામે છે. આસ-
ક્તિને લીધે તપસ્વી સાધક, લાક લડાવી મેલે અડપ-
વાથી પુત્ર, વિદ્યા ન ભણવાથી-અભ્યસન ન કરવાથી
બ્રાહ્મણ, ખરાબ પુત્રથી કુળ દુર્બલની સોળતાથી સદા-
ચાર, દારૂના સેવનથી લગ્ન, દેખરેખ ન રાખવાથી
પેતી, પ્રવાસમાં રહેવાથી વિશેષને લીધે સ્નેહ, પ્રેમ ન
રાખવાથી મૈત્રી, અનીતિથી સમૃદ્ધિ અને ગમે તેમ વ્યય
કરવાથી, બેદરકારીથી તથા આળસથી ધન નાશ પામે છે.

કોડ્યાન્નાપ્તવન ગર્વિતો વિપયિણઃ કરુણપદ્મોલ્લં
ગતાઃ, ક્ષીમઃ કત્ય ન રણિહતં મુવિ મનઃ કો

નામ રાજાં પ્રિયઃ । કઃ કાલસ્ય ન ગોચરાન્તરગતઃ
કોડ્યર્થી ગતો ગૌરવં, કો વા દુર્જનવાગુરાસુ પતિતઃ
ક્ષેમેણ યાતઃ પુમાન્ ॥ ૧૦૦૬ ॥

સંપત્તિઓ પ્રાપ્ત કરીને કયો માણસ ગર્વિષ્ઠ નથી
બન્યો? કયા વિપત્તિ માણસની આપત્તિઓ દૂર થઈ છે?
આ પૃથ્વીમાં સૌથી વડે કોનું મન ખંડિત-ચલિત
નથી કરાયું? કયો માણસ રાજાઓને હુમ્મલાં પ્રિય થઈ
શક્યો છે? કાળની નજરમાં આવ્યો ન હોય એવો કયો
પ્રાણી છે? યાત્રા કરનાર કાણ ગૌરવ પ્રાપ્ત કરી
શક્યો છે? અને દુર્બલોની કપટભળમા પડ્યા પછી
કયો માણસ કુશળપૂર્વક તેમાંથી નીકળી બઈ શક્યો
છે? (કાઈ જ નહીં). ૧૦૦૬

વૈરાગ્ય પાનરતં નટં કુષ્ઠિનં સ્વાધ્યાયહીનં દિવં
ચોધં કાપુરુષં હૃયં ગતરયં મૂલં પરિવાજકમ્ । રાજાનં
ચ ક્ષમન્ત્રિભિઃ પરિહૃતં દેશં ચ સોપદ્રવં, માર્યા યૌવન-
ગર્વિતાં પરરતાં મુદ્ધન્તિ તે પિહિતાઃ ॥ ૧૦૦૭ ॥

મઘપાન કરનાર વૈદ્યને, ખરાબ ઉચ્ચારણ કરનાર
અને અભ્યસનથી રહિત બ્રાહ્મણને, બીકણ અને નિર્મળ
શેઠાને, વેગ વિનાના શોડાને, મૂર્ખ સંન્યાસીને, ખરાબ
મંત્રીઓથી ઘેરાયેલા રાજાને ઉપદ્રવથી ભરેલા પ્રદેશને,
યૌવનના જર્વાવાળા અને પરપુરુષમાં પ્રીતિવાળી ભાષાને
જેઓ ત્યજ દે છે તેઓ ખુદ્ધિશાળી છે. ૧૦૦૭

વૃક્ષં ક્ષીણફલં ત્યજન્તિ વિદુઃ શુષ્કં સરઃ
સારસા, નિર્દવ્યં પુરુષ ત્યજન્તિ ગણિકા પ્રદ્રૃપં
મન્ત્રિણઃ । પુષ્પં પર્યુષિતં ત્યજન્તિ મધુપા લુપ્થં
વનાન્તં મૃગાઃ, સર્વઃ કાર્યવશાન્નનોઽભિરમતે તત્કલ્પ-
કો વલ્લભઃ ॥ ૧૦૦૮ ॥

ફળો નાશ પામેલા વૃક્ષને પક્ષીઓ ત્યજ દે છે,
શુષ્કઈ ગયેલા સરોવરને સારસો ત્યજ દે છે, ધન
વિનાના પુરુષને ગણિકાઓ ત્યજ દે છે, રાત્ર્યશ્રદ્ધ
થયેલા રાંભને મંત્રીઓ ત્યજ દે છે, કરમાંઈ ગયેલા
ફલને ભખરાઓ ત્યજ દે છે, બળી ગયેલા વનપ્રદેશને
મૃગો-પશુઓ ત્યજ દે છે, આમ બધે પ્રાણીસમુદાય
કાર્યવશાત્ જ કાઈની સાથે પ્રીતિવાળો થાય છે. (તેથી
નિરપેક્ષ રીતે જોતાં તો કાણ કોનો પ્રિય છે?) ૧૦૦૮

સન્તત્તદ્દુષ્ટેન કિં ચદિ સલત્તલકાલક્રુદેન કિં
દાહારો ચદિ કલ્પશાત્તિમિરલં ચદ્યર્થિનઃ કિં ભુજઃ ।
કિં કર્પૂરશલકયા ચદિ દશઃ પ્રધાનમેતિ પ્રિયાઃ
સંસારેઽપિ સતીન્દ્રજાલમપરં યયસ્તિ તેનાપિ કિમ્ ॥

ને સત્યુત્તરો મળ્યા હોય તો પછી અમૃતની શી જરૂર છે? ને ખલજનની સાથે પાતું પડ્યું હોય તો પછી કાલકૂટ-ઝેરની શી જરૂર છે? પૃથ્વી પર ને દાતાર જનો છે તો પછી કલ્પવૃક્ષની શી જરૂર છે? અને જગતમાં ને માયકા છે તો પછી તથુખલાંની શી જરૂર છે? (યાચના કરનાર તથુખલા પરાખર જ છે.) ને દષ્ટિપથમાં મનોહર સુંદરીઓ આવતી હોય તો પછી ઠંડક મારે કપૂર કે સુરમો આજવાની શી જરૂર છે? અને આ સંસાર જ પ્રત્યક્ષ ઇન્દ્રગણ (માયા-જાદુ) જેવો છે તો તેમાં પછી ખીજે નક્લી ઇન્દ્રગણ-જાદુ હોય તો તેની શી જરૂર છે? ૧૦૦૯

લોમશ્વેદગુણેન કિં પિશુનતા યચસ્તિ કિં વાતકેઃ
સત્ત્વં ચેતપસા ચ કિં શુચિ મનો યચસ્તિ તીર્થેન
કિમ્ । સૌજન્યં યદિ કિં ગુણેઃ સ્વમહિમા યચસ્તિ
કિં મળ્દનૈઃ, સદ્વિદ્યા યદિ કિં ધનૈરપયશો યચસ્તિ
કિં મૃત્યુના ॥ ૧૦૧૦ ॥

ને માણસમાં લોભ હોય તો પછી ખીજ અવ-
શ્યોની શી જરૂર છે? ને ચાડી-ચૂલોની ટેવ હોય તો પછી
ખીજ પાપોની શી જરૂર છે? ને સત્ય છે તો પછી ગુપની
શી જરૂર છે? ને પવિત્ર મન હોય તો પછી તીર્થ-
સેવનની શી જરૂર છે? ને સજ્જનતા હોય તો પછી
ખધુજનની શી જરૂર છે? (સજ્જનને સો કાઈ બધું
જ છે અને સો કાઈ સજ્જન પ્રત્યે ખધુજનની જેમ
જ વર્તે છે.) ને પોતાની અંદર મોટાઈ, ખાનદાની,
ઉદારતા હોય તો પછી આભુષણોની શી જરૂર છે? ને
સારી વિદ્યા હોય તો પછી ધનની શી જરૂર છે? અને
ને અપયશ હોય તો પછી મૃત્યુની શી જરૂર છે?
(અપયશ મૃત્યુ કરતાં પણ અધિક છે.) ૧૦૧૦

હેન્દ્રધ્વન્દનચૂતચમ્પકવને રક્ષાપિ શાસ્ત્રોત્કેહિંસા
હંસમયૂરકોકિલકુલે કાકેયુ નિત્યાદરઃ । માતઙ્ગેન
ચરક્રયઃ સમતુલ્લા કર્પૂરકાર્પાસયોરેપા યત્ર વિચારણા
ગુણિગણે દેશાય તસ્મે નમઃ ॥ ૧૦૧૧ ॥

ને દેશમાં અંદન, આબો, ચંપા વગેરે વૃક્ષોમાં વન
કાપી નાખવામાં આવતાં હોય અને બાવળિયાની ઝાડીનાં
રક્ષણ થતાં હોય; ન્યાં હંસ, મોર, કાચલ વગેરે પક્ષી-
ઓની હિંસા થતી હોય અને કાઝગંજો વિષે નિત્ય
આદર સેવાતો હોય; ન્યાં હાથીને ગધેડાના બદલામાં
વેચવામાં આવતો હોય, તેમ જ કપૂર અને કપાસને
સરખી રીતે તોળવામાં આવતાં હોય, એ રીતે ન્યાં
શુષ્કોજનો વિષે વિચારણા થતી હોય, તેવા દેશને દ્રવ્યી
જ નમસ્કાર હો. ૧૦૧૧

યા રાકા શશિશોભના ગતવના સા ચામિની
ચામિની, યા સૌન્દર્યગુણાન્વિતા પતિરતા સા
કામિની કામિની । યા ગોવિન્દરસપ્રમોદમધુરા સા
માધુરી માધુરી, યા લોકદ્વયસાધની તનુશૃતાં સા
ચાતુરી ચાતુરી ॥ ૧૦૧૨ ॥

ને પૃથ્વીમા વાદળો વિનાની અને ચંદ્રથી સુશોભિત
છે, તે જ સુંદર રાત્રિ છે; ને કામિની (યુવતી) સોદર્ય
અને શુણ્ધી સુકત છે તેમ જ પતિ પર પ્રેમવાળી છે,
તે જ સાચી કામિની છે, જે મધુરતા ગોવિંદના રસા-
નંદ્યા મધુર છે, તે જ સાચી મધુરતા છે અને
મનુષ્યોની જે ચતુરાઈ (કડાપણ) આ લોક અને પરલોકને
સિદ્ધ કરી આપનારી છે, તે જ ખરી ચતુરાઈ છે.

કિં તીર્થ દરિપાદપદમજ્જનં કિં રત્નસચ્છા મતિઃ
કિં શાસ્ત્ર શ્રવણેન યસ્ય શક્તિઃ દ્વેતાન્વ્યક્રમોદયઃ ।
કિં મિત્રં સતતોપકારરસિકં તત્ત્વાવબોધઃ સચ્ચે
કઃ શત્રુર્વેદ વેદદાનકુશલો દુર્વાસનાસંચયઃ ॥ ૧૦૧૩ ॥

‘હે મિત્ર, તીર્થ (પવિત્ર કરનારું) શું છે?’
‘ભગવાનના ચરણકમળનું લજ્જન.’ ‘રત્ન શું છે?’
‘પવિત્ર-નિર્માળ સુકિં જ સાચું’ (પ્રકાશિત) રત્ન છે.’
‘શાસ્ત્ર શું છે?’ ‘જેના અવશ્યથી દેવ-ભેદસુહૃદિરૂપ
અધિકારનો ઉલ્લસ-લય પામી જાય તે.’ ‘મિત્ર કોણ છે?’
‘જે સતત ઉપકાર કરવામાં રસવાળો છે તે, અને તત્ત્વ-
જ્ઞાન એ પણ સાચો મિત્ર છે કે જેનાથી માણસનો
સતત ઉપકાર-ઉત્ત થાય છે.’ ‘શત્રુ કોણ છે?’ ‘જે
દુઃખ આપવામાં કુશળ છે તે. અને ખરી રીતે જોઈએ
તો દુર્વાસનાઓનો સમુદાય એ જ માણસને નિત્ય દુઃખ
આપનારો તેનો મોટો શત્રુ છે.’ ૧૦૧૩

શ્વાન્તિશ્ચેદ્વચનેન કિં કિમરિમિઃ ક્રોધોઽસ્તિ
ચેદેહિનાં જ્ઞાતિશ્ચેદનલેન કિં યદિ મુહુરિત્યૌપયઃ
કિં કલ્મ્ । કિં સપૈથેદિ હુજેનાઃ કિમ્ ધન-
વિદ્યાનવદ્યા યદિ, ઘ્રોહા ચેતિક્કિમુ ભૂષણેઃ મુકવિતા
યચસ્તિ રાજ્યેન કિમ્ ॥ ૧૦૧૪ ॥

ને માણસની પાસે ક્ષમા હોય તો તેને કવચની
(ખખતરની) શી જરૂર છે? (અર્થાત્ ક્ષમા ખખતરની
પેઠે પુરવડું રક્ષણ કરે છે. સામા માણસના કોષથી કે
કુપચનોથી ક્ષમાવાનની યાંતિનો ભંગ થતો નથી.) ને
માણસમાં ક્રોધ છે તો પછી દુશ્મનોની શી જરૂર છે?
(માણસમાં રહેલો ક્રોધ જ તેનો મોટો શત્રુ છે અને
તેને અનેક રીતે નુકસાન પહોંચાડે છે.) ને યાતિ (નાત,

સખાંહાલાં) હોય તો પછી અગ્નિની શી જરૂર છે. (આ લોકો જેમ ઈર્ષ્યા, દુર્વાચિતા-મહેશ્યાં અને નિંદાથી માણસને અગ્નિની જેમ બાળે છે.) જે સાચા હૃદયનો મિત્ર હોય તો દિવ્ય ઔષધોની શુ જરૂર છે? પાસે દુર્જનો રહેલા હોય તો પછી સાપની શું જરૂર છે? જે સારી વિદ્યા પ્રાપ્ત કરી હોય તો પછી ધનનું શુ પ્રયોજન છે? જે લભ્ય (ખરાબ કામ કરતા સંકોચ) હોય તો ઘરેણાંની શી જરૂર છે? અને જે માણસમાં ઉત્તમ કવિત્વ, કવિપણું, પારદર્શીપણું હોય તો પછી એને રાજ્યની શી જરૂર છે? ૧૦૧૪

સુતુ: સચરિત: સતો પ્રિયતમા સ્વામી પ્રસાદો-
ન્યુસ્ત્રઃ, ક્ષિપ્ત મિત્રમવશ્ચક: પરિજનો નિઃકેશલેશ
મન: । આકારો રુચિ: સ્થિરઃ વિમવો વિદ્યાવદાતં
મુખં તુષ્ટે વિષ્ટપકટ્ટહારિણી હરૌ સંપ્રાયતે
દેહિનામ્ ॥ ૧૦૧૫ ॥

સારા આચરણવાળો પુત્ર, પત્ની ખૂબ પ્રીતિવાળા, પ્રીતિપાત્ર અને સતી હોય, શેક પ્રસન્નતા અને ઉત્સાહથી ભરેલા મુખવાળો અને મહેરબાની કરવામાં તત્પર હોય- કૃપાશીલ અને ઉદાર હોય, મિત્રો પ્રેમાળ હોય, નોકર-ચાકરો ઉત્તરનારા ન હોય, મન જરા પણ કલેશ કે ચિંતા વિનાનું હોય, આકૃતિ-રૂપ સુંદર હોય, સ્થિર વૈભવ (સ્થાયી પૈસાટકો) હોય અને વિદ્યા વડે પવિત્ર-ખતેલું મુખ હોય-આટલી વસ્તુઓ પ્રાણીઓને બ્યારે સંસારના દુ:ખો દૂર કરનાર શ્રીહરિ પ્રસન્ન હોય ત્યારે જ પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૦૧૫

કા શ્લઘ્યા શુણિનાં ક્ષમા પરિમયઃ કો યઃ
સ્વલુભૈઃ કૃતઃ કિં દુઃખં પરસંશ્રયો જગતિ કઃ શ્લઘ્યો
યઃ આશ્રીયતે । કો મૃત્યુર્વ્યસનં શુચં જહતિ કે
યૈર્નિર્જિતાઃ શત્રવઃ, કેવિંજ્ઞાતમિદં ત્રિરાટનગરે
છન્નસ્થિતૈઃ પાણ્ડવૈઃ ॥ ૧૦૧૬ ॥

‘શુશ્રુવાનેમા સૌથા પ્રશંસનીય શુ છે? તેમનામાં જે ક્ષમાના શુશ્રુ છે તે.’ ‘સૌથા મોટા તિરસ્કાર કયો છે? ’ ‘જે પોતાના કુલજનોથી ધાય છે તે.’ ‘દુ:ખ શુ છે? ’ બીજાને આશ્રય કરવો તે.’ ‘જગતમાં પ્રશંસા કરવા યોગ્ય કોણ છે? ’ ‘જે અનેક લોકોને આશ્રય આપનારો છે તે.’ ‘શત્રુ શુ છે? ’ ‘બસન એ જ શત્રુ છે.’ ‘કયા લોકો તોકથી મુક્ત બને છે? ’ ‘જેમણે શત્રુઓ છતી લીધા છે તે.’ ‘તમે કહો છો તે આ બધી બાબતોને અનુભવ કેણે લીધા છે? ’ ‘ત્રિરાટનગરમાં ગુપ્તવાસમાં રહેલા પાંડવોએ.’ ૧૦૧૬

સ ક્ષિપ્તોઽકુશલાન્નિવારયતિ યસ્તત્કર્મ યન્નિર્મલ
સા સ્ત્રી યાનુવિધાયિની સ મતિમાન્યઃ સદ્ધિર-
મ્યર્ચતે । સા શ્રીર્થા ન મદં કરોતિ સ સુલી
યસ્તુળ્પયા મુન્યતે તન્મિત્રં યદ્કૃત્રિમં સ પુરુષો યઃ
ચિચતે નેન્દ્રિયૈઃ ॥ ૧૦૧૭ ॥

સાચો સ્નેહી જન તે છે કે જે અદિતકર બાબતોથી અટકાયે; સાચું કર્મ તે છે કે જે નિર્મળ, કપટ વિનાનું છે; સાચી સ્ત્રી તે છે જે પતિની ઇચ્છાનુસાર કામ કરનારી છે; ઉત્તમ હૃદિયાળો તે છે જે સત્પુરુષોથી આદર કરાય છે; લક્ષ્મી તે છે કે જે માણસમાં મદ-અભિમાન ઉત્પન્ન કરતી નથી; સુખી તે છે કે જે તુષ્ટિથી છટી બપ છે; મિત્ર તે છે કે જે કૃત્રિમતા-દંભ-કપટ વિનાનો છે; તેમ જ પુરુષ (ઉત્તમ મનુષ્ય) તે છે કે જે ધન્વિયોનાં સુખ-દુઃખોથી ઉપશોક પામતો નથી પ્રાયેનાત્ર વુલાન્વિતં કુકુલજાઃ શ્રીવલ્લમં દુર્ભગા
દાતારં કૃપણા ધ્રુજૂનનૃજવો વિષ્ણાન્વિતં નિર્ધનાઃ ।

વૈરુદ્ધ્યાપહતાશ્ચ કાન્તવપુર્ણ ધર્માશ્રયં પાપિનો નાના-
શાસ્ત્રવિચક્ષુર્ણ ચ પુરુર્ણ નિન્દન્તિ ભૂર્વા જનાઃ ॥ ૧૦૧૮
આ લોકોમાં ઘણું ખરું એમ બોલામાં આવે છે કે, ખરાબ કુળમાં જન્મેલા માણસો કુદીન પુરુષની નિંદા કરે છે. અભાગીને લાગવાળા ધનિકની નિંદા કરે છે. કંબુસ દાન આપનારની નિંદા કરે છે કપટી જનો સરળ-ભોળા માણસની નિંદા કરે છે. નિર્ધન ધનિકની નિંદા કરે છે. રૂપેજે ખરાબ દેખાતા માણસો સારા રૂપવાન માણસની નિંદા કરે છે. પાપીજનો ધાર્મિક જનની નિંદા કરે છે તેમ જ મૂખ માણસો અનેક શાસ્ત્રોમાં વિચક્ષુ પડિત જનની નિંદા કરે છે. ૧૦૧૮

પૌલસ્ત્યઃ કમમન્યદારહરણે દોર્ણં ન વિજ્ઞાતવાન્
રામેણાપિ કથં ન હેમહરિણસ્થાસંભવો લક્ષિતઃ ।
અદૈશ્વાપિ યુધિષ્ઠિરેણ સહસા પ્રાપ્તો દ્વનર્થઃ કથં
પ્રત્યાસન્નવિપત્તિમુદ્ધમનસા પ્રાયો મતિઃ ક્ષીયતે ॥ ૧૦૧૯
અન્યની સ્ત્રીનું હરણ કરવામાં રાવણને કેમ દોષ જણાયો નહીં? સોનાનો મૂગ હોય જ નહીં એ રામે પણ કેમ લક્ષ્યમાં લીધું નહીં હોય? યુધિષ્ઠિરે જેવાએ પણ જુગારનો દોષ વિચાર્યા વગર એકદમ જુગારરૂપ અનર્થને કેમ સ્વીકારી લીધો અને તેના પરિણામરૂપ રાજ્યથી વંચિત બનીને વનવાસરૂપ અનર્થને પામ્યા? ખરેખર એમ જ જણાય છે કે નણક આવી ગયેલી વિપત્તિથી ચૂક બનેલા મનવાળાઓની મતિ મોટે ભાગે ક્ષીણ થઈ બપ છે. ૧૦૧૯

સિંહો વ્યાકરણસ્ય કર્તુરહરત્પ્રાણાન્પ્રિયાન્પાણિને
મીમાસાકૃતસુન્મમાથ સહસા હસ્તી સુનિ જૈમિનિમ્ ।
છન્દોજ્ઞાનનિર્ણિ જધાન મકરો વેલાતટે પિટ્તલેષ્ઠજ્ઞાના-
વૃષ્ચેતસામતિરુપા કોડ્યસ્તિરચ્ચા ગુણે ॥ ૧૦૨૦ ॥

વ્યાકરણશાસ્ત્રના કર્તા પાણિનિ સુનિના પ્રિય પ્રાણુ-
ને સિંહે હરી લીધા, મીમાસાશાસ્ત્રની રચના કરનારા
જૈમિનિ સુનિને એકદમ હાથીએ મારી નાખ્યા, છદ
શાસ્ત્રના જ્ઞાનના ભંડાર પિંગલ સુનિને નદીતટે મગરે
મારી નાખ્યા ખરેખર, અજ્ઞાનથી ઘેરાયેલા ચિતવાળા-
ઓને અને અત્યંત ક્રોધવાળાઓને અને આવા જ પશુ-
પક્ષીની યોનિમા જન્મેલા પ્રાણુઓને અથવા વક્ સ્વભાવ
વાળાઓને ગુણોની સાથે શું સંબંધ હોય ? (અજ્ઞાની,
ક્રોધી અને વક્ બુદ્ધિવાળા છતાં ગમે તેવા ક્ષેત્ર યુગવાનોને
પશુ મારી નાખતા વાગ કરતા નથી) ૧૦૨૦
શક્તેનાપિ સતા જનેન વિદૂપા કાલ્પાન્તરેક્ષિણા
વસ્તવ્ય ત્વલુ વક્ષપાતવિપમે ક્ષુદ્રેડપિ પાપે જને ।
દર્શાવ્યપ્રકરેણ ધૂમમલિનેનાયાસયુષ્મેન કિં
મીમેનાતિવલ્લેન મત્સ્યમવનેડપૂપા ન સંચરિતા ॥

ખરેખર, માણસ ગમે તેટલા શક્તિશાળી હોય,
સાચો હોય અને વિદ્વાન હોય તોપણ તેણે પ્રતિકૂળ
સમય દર ધર્મને અનુકૂળ સમય આવે તેની રાહ નેહીને
વળ સમાન કંઠાર, હલકા અને પાપી માણસોમા રહેડ
પડે છે અત્યંત બળવાન ભીમે પશુ શુ ધુમાડાથી મેલા
ધર્મને ખૂબ શ્રમથી હાથમા કડકી આરાલઈને વિરાટ રાજા
ના રસોડામા માલપૂઆ, પૂરી વગેરે રસોડા બનાવી નથી ?
સિદ્ધિ વાચ્છયતા જનેન વિદુપા તેજો નિગૃહ્ય સ્વક
સ્ત્રવોતસાદવતાપિ દૈવગતિપુ સ્થૈર્ય પ્રકાર્ય ક્રમાત્ ।
દેવેન્દ્રદુઃખોપનૈર્વહુગુણેરમ્યર્ચિતો આત્મિ ।
કિં ક્ષિપ્ર સુચિર વિરાટમયને પૂર્વ ન ધર્માત્મજ ॥

સિદ્ધિને ઇચ્છનાર માણસ મારી યાચ્યતા અને
મામર્થવાગે હોય છતાં તેણે પોતાના તેજને દયાવી
ઈને દેવથી પ્રાપ્ત થયેની સ્થિતિમા સ્થિર ધર્મને રહેડ
પડે છે ઇદ્ર અને બ્રહ્માના જેવા અનેક યુગોથી પૂર્વ
થેલા ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિર પૂર્વે પોતાના લાઈઓની સાથે
વિરાટ રાજાના ભવનમા લાગા કાળ સુધી શુ કુ ખ
નથી પામ્યા ? ૧૦૨૨

રૂપેનાપ્રતિમેન યૌવનગુણે પ્રેપ્તે જુલે જન્મના
ગન્તયાનિ દિનાનિ દૈવવશતો મૂયો ધનં વાચ્છતા ।
સૈરન્ધીતિ વિગર્હિતા યુવતિમિ સાક્ષેપમાદ્વામયાદ્
દ્રૌપદ્યા કિલ મત્સ્યરાજમવને ધૃષ્ટંન કિં ચન્દનમ્ ॥

ક્ષેત્ર કુળમા જન્મેલા અને અપ્રતિમ રૂપવાળા મનુષ્ય-
ને પણ દ્રવ્યની ઇચ્છામા દૈવને આધીન રહી પોતાના
યુવાનીથી ભરપૂર ધણા દિવસો વિતાવવા પડે છે દ્રૌપદી
પણ એવી જ કુલીન અને રૂપ-ગુણ-યૌવનથી પૂર્ણ હતી,
તોપણ વિરાટ રાજાના ભવનમા યુવતીઓ વડે તે
'સૈરન્ધી' (પરગૃહમા રહેનારી) એવા નિઘ આશ્લેપ-
વાળી બની અને આરાના દોષપના લાયકી એણે પણ
શુ ચદન નથી ધર્યું ? ૧૦૨૩

કિં ચિત્ર યદિ રાજનીતિકુશલો રાજા મહેદ્ધાર્મિક
કિં ચિત્ર યદિ વેદશાસ્ત્રનિપુણો વિપ્રો મહેત્પણ્ડિત
તચિત્ર યદિ રૂપયૌવનવતી સાધ્વી મહેત્કામિની
તચિત્ર યદિ નિર્ધનોડપિ પુરુષ, પાપ ન કુર્યાન્કચિત્ ॥

રાજનીતિમા કુશળ રાજા ધર્મયુક્ત-ન્યાયપરાયણ
હોય એમા શુ આશ્ચર્ય છે ? અને વેદશાસ્ત્રમા નિપુણ
બ્રાહ્મણ વિદ્વાન હોય તેમા પણ શુ આશ્ચર્ય છે ?
આશ્ચર્ય તો એ છે કે રૂપ અને યૌવનવાળી સ્ત્રી સાધ્વી
સતી હોય અને બીજુ આશ્ચર્ય એ છે કે માણસ નિર્ધન
હોવા છતાં પણ કદી પાપ ન કરે ૧૦૨૪

યાસાસિ ઘ્રજચારિવારિજદશા હૃત્વા હઠાદુષકૈર્
ય પ્રામ્ભૂરહમાકરોદ સ પુનર્વચ્ચાણિ વિસ્તારયન્ ।
ઘ્રીડાભારમપાચકાર સહસા પાશ્ચાલજાયા સ્વયં
કો જાનાતિ જનો જનાર્દનમનોવૃત્તિ કદાકીદશી ॥

જેઓ પૂર્વે માછલીના જેવા નેત્રોવાળી મૃગાળા-
ઓના વંશો લઈને સાહસથી વૃક્ષ પર ચઢી મના હતા
અને પોતાની હકથી વંશો આપતા ન હતા, તે જ કૃષ્ણે
પાયાલીને એક પછી એક વંશો આપ્યા જ કરીને
પોતાને થયેની તે લજ્જાનો ભાર દૂર કર્યો ખરેખર,
ભગવાનના મનની વૃત્તિ ક્યારે કેવી હોય તે કયો
માણસ બોલે છે ? ૧૦૨૫

અર્ચ્યો લાગ્યમુચ્છિતો નિપતન કામાતુરો લાઙ્ગનં
નિ સ્વો વક્ષન્સુન્મના વિકલતા દોષાકુલ સશયમ્ ।
લુલ્લ્હોડ્ધીર્તિમસગર પરિમ્ત દુરોડ્ધ્યવદોપે રતિ
દુર્વાગમિયતા દુરોદરવશા પ્રાપ્નોતિ કષ્ટ મુદ્ ॥

ભિખારી હલકાપણુ પામે છે, જીએ ચડેલો માણસ
નીચે પડે છે, કામાતુર લાંગન (દનક) પામે છે, નિર્ધન
માણસ છેતરપિંડીમા ફસાય છે, જીયા થયેના મનવાળો
માણસ વિકળ દશા પામે છે, દાષથી ભરેલો માણસ
સશય પામે છે, લોભિયો માણસ અપદ્રાપ્તિ પામે છે,
મુદ્ધમા નહિ લગનારે પરાજય પામે છે, દોષયુક્ત માણસ

ખીખના દોષો ભેનારો થાય છે. કુદ વાણીવાળો અગ્રિય અને છે અને પાપી પેટને વશ થયેલો માણસ વારંવાર કષ્ટ ભોગવે છે. ૧૦૨૧

નીતિર્મૂંમિજાગું નતિર્ગુણવતાં હીરદ્વાનાનાં રતિર્વૃત્યોઃ
શિશવો ગૃહસ્ય કવિતા વુદ્ધેઃ પ્રસાદો મિગમ્ ।

લાવણ્યં વપુષઃ શ્રુતં પુનનસઃ શાન્તિર્દ્વિજસ્ય ક્ષમા
શક્તસ્ય દ્રવિણં ગૃહાશ્રમવતાં સ્વાસ્થ્યં સતાં મળનમ્ ॥

રાગનીતિ એ રાગઓતું બુદ્ધિ છે. નમ્રતા એ ગુણભરતો બુદ્ધિ છે. લજ્જા એ ઓઓતું બુદ્ધિ છે. રતિ-પ્રેમ એ પતિ-પત્નીનું બુદ્ધિ છે. બાળકો એ ધરતું બુદ્ધિ છે. કવિપદ્ય એ કુદિતું બુદ્ધિ છે. મધુરતા એ વાણીનું બુદ્ધિ છે. લાવણ્ય તે શરીરનું બુદ્ધિ છે. શાન્ત એ સારા માણસનું બુદ્ધિ છે. શાંતિ એ બ્રાહ્મણનું બુદ્ધિ છે. ક્ષમા એ શક્તિમાનનું બુદ્ધિ છે. પ્રત્ય એ શુદ્ધસ્થાશ્રમમાં રહેનાર માણસનું બુદ્ધિ છે તેમ જ સ્વસ્થતા એ સન્નતોનું બુદ્ધિ છે. ૧૦૨૦

કાર્પણ્યેન યશઃ ક્રુધા ગુણવયો દુઃખેન સત્યં ક્રુધા
મર્યાદા ઇચ્છાસૈર્ધનં ચ વિપદા સ્યૈષં પ્રમાદૈર્દ્વિજઃ
પૈશુન્યેન કુલ મદેન વિનયો હુલ્લેષ્ટયા પૌરુષં
દારિદ્ર્યેણ જનાદરો મમતયા ચાત્મપ્રકાશો હતઃ ॥

કંજસાધથી યશનો નાશ થાય છે, ક્રોધથી ક્રુધાનો સમૃદ્ધ નાશ પામે છે, હંકારથી સત્ય નાશ પામે છે, અપ્રયથી મર્યાદા નાશ પામે છે, વ્યસનોથી ધન નાશ પામે છે, વિપત્તિથી સ્થિરતા નાશ પામે છે, પ્રમાદથી આઠાણ નાશ પામે છે, આડીશ્રદ્ધીથી કુલ નાશ પામે છે, મદ્ય વિનય નાશ પામે છે, અજ્ઞાન ક્રોધથી પરાક્રમસામર્થ્ય નાશ પામે છે, દરિદ્રતાથી લોકોનો આદર નાશ પામે છે તેમ જ મમતાને લીધે આત્માનો પ્રકાશ નાશ પામે છે. ૧૦૨૮

વારુણ્યં તરુણીજને વિકવતા પુણ્યે વિપૌ ચન્દ્રિકા
કાસારે કુમુદં વને પિચુવનં વાનં દિવેષ્તરંગલે ।

આનુર્યં ગૃહિણાં ગૃહસ્ય ગૃહિણો પિત્રોઃ શુભા સંવત્તિ-
ર્હાવણ્યં તનુતે દિવેડતિપલિલે વિદ્વજનુર્યાશ્રમઃ ॥૧૦૨૯

યુવતીઓમાં તેમનું તરુણપદ્ય તેમના લાવણ્યને (શોભાને) વધારે છે, પુષ્પમાં તેનું વિકસિતપદ્ય, ચંદ્રમાં તેની ચાંદની, તળાવમાં પોદણ, વનમાં પુષ્પવન અને પંથનરહિત ડાયામાં તેનો મદસાવ તેની શોભાને વધારે છે. તેની જ રીતે દેવ, પિતૃ અને અતિથિઓનો મૂળ-સંપાદ અને સમૃદ્ધિ શુદ્ધસ્થાની, શુદ્ધિથી ધરની,

સારી સંતતિ માતા-પિતાની અને વિદ્વ-સંન્યાસ અત્યંત વૃદ્ધ બ્રાહ્મણની શોભાને વધારે છે. ૧૦૨૯

માધુર્યં પ્રમદાજનેપુ લલિતં દાક્ષિણ્યમાર્યે જને
શૌર્યં શત્રુપુ નમ્રતા ગુરુજને ધર્મિષ્ઠતા સાધુપુ ।
મર્મહોષ્વનુવર્તનં વહુવિધં માનં જને પળિલે
શાઠ્યં પાપિજને નરસ્ય કથિતાઃ પદ્યંતમદૃષ્ટો ગુણાઃ ॥

ઓજનો સાથે સુદર અને મધુર વર્તાવ, સન્નતો સાથે શિષ્ટતા ભર્યો વ્યવહાર, શત્રુઓ પ્રત્યે શૌર્ય, ગુરુઓ પ્રત્યે નમ્રતા, સાધુ પુરુષો સાથે ધર્મિષ્ઠપણું, મર્મજ નિષ્ઠાતા સાથે તે કહે તે પ્રમાણે તેમને અનુસરવાપણું, પંડિતઓ પ્રત્યે માન અને પાપી કુદ્ધઓ સાથે ચક્રતા-આ પ્રમાણે હવન પર્વત રાખવા ભેવા આઠ ગુણો છે. ૧૦૩૦

હન્દું નિન્દતિ તત્કરો ગૃહપતિં જારો મુશીલં શલઃ
સાધ્વીમપ્યસતી કુલીતમકુલો જદ્વાજ્જરન્તં યુવા ।

વિગાવન્તમનશ્ચરો ધનપતિં નીચદ્ધ રૂપોઽશ્વલં
વૈભવ્યેણ હતઃ પ્રવુદ્ધમયુષો કુદ્દં નિકુટો જનઃ ॥૧૦૩૧

ચોર ચંદ્રની નિંદા કરે છે. બાર પુરુષ ધરના સ્વામીની નિંદા કરે છે. અલ-કપટી સુશીલની નિંદા કરે છે. કુલથી સતી ઓની નિંદા કરે છે. હલકા કુળનો માણસ કુલીની નિંદા કરે છે. જુવાન વૃદ્ધ માણસની નિંદા કરે છે, અલણ મૂખ માણસ વિદ્વાનની નિંદા કરે છે. ધીન સ્થિતિવાળો ધનિકની નિંદા કરે છે. કદૂષ માણસ સુદર પુરુષની નિંદા કરે છે. મૂખ માણસ બુધ-વિદ્વાનની તેમ જ હલકા માણસ જો એક માણસની નિંદા કરે છે. ૧૦૩૧

વિદ્વાનસંસદિ પાક્ષિકઃ પરવશો માની દરિદ્રો ગૃહીં
દ્રવ્યાઢ્યઃ કુપ્પણો ચતિર્વિમુનના વૃદ્ધો વિવાહોઽવતઃ ।
રાજા દુઃસચિવપ્રિયઃ સુકુલજો મૂલ્યઃ પુમાન્મૌર્જિવો
પેદાન્તી હૃતસન્નક્રિયઃ ક્ષિપરં હાસ્યાપદં ભૂતલે ॥

માણસ વિદ્વાન છતાં સભામાં પદપાતી હોય, સ્વાભિમાની છતાં પરાધીન હોય, શુદ્ધસ્ય છતાં નિર્ધન હોય, ધનાઢ્ય છતાં કૃપણ-પામર-કંજાસ હોય, યતિ-સંન્યાસી છતાં ધનમાં મનવાળો હોય, વૃદ્ધ છતાં વિવાહ મારે તૈયાર હોય, રાજા કુદ પ્રધાનો પ્રત્યે પ્રીતિવાળો હોય, ઉચ્ચ કુળમાં જન્મેલો હોવા છતાં મૂખ હોય, પુરુષ હોવા છતાં સ્ત્રી વડે છતાઈ ગયેલો-ઓવશ-પાયેલો હોય, વેદાંતને અજ્ઞાનો હોવા છતાં સત્સંગેથી રહિત હોય-પૃથ્વી પર આથી ખીલું હાસ્યાપદ શું હોઈ શકે ? ૧૦૩૨

કા વિચા કવિતાં વિનાર્થિનિ જનેત્યામં વિના શ્રીશ્ચ કા
કો ધર્મઃ કૃપયા વિના ક્ષિતિપતિઃ કોનામ નીતિં વિના ।
કઃ સૂનુર્વિનયં વિના કુલવધૂઃ કા સ્વામિમષ્કિ વિના
ભોગ્યં કિં રમણીં વિના ક્ષિતિલે કિં જન્મ કીર્તિં વિના ॥

માણસમાં કવિત્વ (કાવ્યશક્તિ) વિનાની વિદ્યા
શી ? (એ વિદ્યા નથી, અર્થાત્ તુરંચ વિદ્યા છે.)
યાચકજનોમાં ત્યાગ કરવામાં ન આવતી હોય એવી
લક્ષ્મી શી ? (એ હીન લક્ષ્મી છે) કૃપા અથવા દયા
વિનાનો ધર્મ શો ? જોનામાં આય નીતિ ન હોય
તે રાજ્ય શો ? જોનામાં વિનય (સંસ્કારિતા) ન હોય
એ પુત્ર શો ? જોનામાં ચેતાના સ્વામી પ્રત્યે ભક્તિપ્રેમ
ન હોય તે કુળવધૂ શી ? સુદરી સ્ત્રી વિના જગતમાં
ભોગવવા યોગ્ય વસ્તુ શી ? અને જન્મ લઈને જો
કીર્તિ પ્રાપ્ત ન થઈ તો એ જન્મ શો ? (એ બધું
અધૂર-તુરંચ જેવું જ છે.) ૧૦૩૩

દાક્ષિણ્યં સ્વજને દયા પરજને શાઠ્યં સદા ડુર્જને
પ્રીતિઃ સાધુજને નયો નૃપજને વિદ્વજને વ્યાર્જવમ્ ।
શૌર્યં શત્રુજને ક્ષમા ગુરુજને નારીજને ધૂર્વતા
યે ચૈવં પુરુષાઃ કલાસુ કુશલાસ્તેવેવ લોકસ્થિતિઃ ॥

ચેતાના કુટુંબીઓ પ્રત્યે વિવેકયુક્ત ઉદાર વર્તન,
નોકરચાકર તેમ જ આજીવાજીવનાં પાડોશીઓ પ્રત્યે
દયા-સાગ્રણી, દુર્જનો પ્રત્યે શકતા, સજ્જનો પ્રત્યે પ્રેમ,
રાજાઓ સાથે નીતિ, વિદ્વાનો સાથે સરજતા, શત્રુઓ
સાથે શૌર્ય, વડીલો પ્રત્યે ક્ષમાભાવ-સહનશીલતા, સ્ત્રીઓ
સાથે ધૃષ્ટતા (અણુતમપણું), આયલાપણાનો અભાવ,
તેજસ્વિતા, દૃઢતા—જે પુરુષો ઉપર પ્રભાવે કળાઓમાં
કુશળ હોય છે, તેઓ જ મંસારવ્યવહાર સફળતાથી
ચલાવી શકે છે. ૧૦૩૪

સ્વાર્ધીના દયિતા સુતાવધિ સુતોડસૌ પોઢશન્દાવધિ
સ્વાલ્કન્યા કરપીઢનાવધિ સુતસ્રીલદશત્વાવધિ ।
જામાતા બહુલાર્પિતાવધિ સલા સાધુપ્રલાપાવધિ
શિષ્યો શુશ્નિરૂપણાવધિ પરે ચૈતે ધનત્વાવધિ ॥

વડાલી પત્ની પણ પુત્રો યાવ ત્યાં સુધી પતિને
સારી રીતે આધીન રહે છે. પુત્રો પણ સોળ વર્ષના યાવ
ત્યાં સુધી આધીન રહે છે. પુત્રીઓ લગ્ન યાવ ત્યાં સુધી
આધીન રહે છે. પુત્રની સ્ત્રી પરણીને આવ્યા પછી તેની
વયના દશમા લાગના સમય નેટકું (અર્થાત્ વરસ-એ
વરસ સુધી) તેના સસરાની આચારક્રિત રહે છે. જમાઈ
તેને ખૂબ ખૂબ આપતા રહેા ત્યાં સુધી આધીન રહે
રહે છે. મિત્ર તેની સાથે સારી રીતે ખેલતા રહેા—

વાર્તાલાપ રાખો ત્યાં સુધી સારી રીતે આધીન રહે છે,
શિષ્ય યુરુ તેને શુદ્ધ જ્ઞાન કહી દે ત્યાં સુધી તેને આધીન
રહે છે અને નજીકના તથા દુરના માણસો જ્યાં સુધી
માણસ ધનિક હોય ત્યાં સુધી તેને આધીન રહે છે.

સ્ત્રીમાં યૌવનમર્યાદામનુગમો રાજાં પ્રતાપઃ સતાં
સ્વાસ્થ્યં સ્વલ્પધનસ્ય સંહતિરસદૃષ્ટતેષ્વ વાઙ્મયઃ ।
સ્વાચારસ્ય સદર્શનં પરિણતેર્વિદ્યા કુલસૈકતા
પ્રજ્ઞાયા ધનમુન્નતેરવતિનતિઃ શાન્તેર્વિવેકો બલમ્ ॥

યૌવન એ સ્ત્રીઓનું બળ છે. ધનિજ્ઞાની પાછળ
પાછળ જતું એ યાચકોનું બળ છે. પ્રભાવ, તેજસ્વિતા
અથવા ઉમ્મતા એ રાજાઓનું બળ છે. સ્વસ્થતા-નિર્વિ-
કારતા એ સત્પુરુષોનું બળ છે. સંઘ, સંપ અથવા
મનુદાય એ ઓછા ધનવાળાઓનું બળ છે. વાણીનો
આડંબર એ દુષ્ટ વૃત્તિવાળાનું બળ છે. સત્પુરુષો પ્રત્યે
જ્ઞાન-આદર એ સદાચારીનું બળ છે. નમ્રતાનું અથવા
(પરિણતિ) પરિપક્વ અવસ્થાનું બળ વિદ્યા અથવા
અનુભવ છે. એકતા એ કુળનું બળ છે. ધન એ વિશેષ
શુદ્ધિનું બળ છે. અત્યંત નમ્રતા એ ઉત્તમિતનું બળ છે
અને વિવેક (સારા અને ખોટાના ભેદનું જ્ઞાન) એ
શાંતિનું બળ છે. ૧૦૩૬

નાગો ભાતિ મદેન કં જલરહેઃ પૂર્વેન્દુના શર્વરી
શીલેન પ્રમદા જબેન તુરગો નિત્યોત્સવૈર્મન્દિરમ્ ।
વાળી વ્યાકરણેન હંસમિથુનૈર્નયઃ સભા વઙ્ગિતૈઃ
સત્પુત્રેણ કુલં નૃપેણ વસુપા લોકત્રયં વિણુના ॥

હાથી મદ વડે શોભે છે, પાણી કમળો વડે, રોંચિ
પૂર્ણ ચંદ્ર વડે, સ્ત્રી શીલ વડે, ઘોડો વેગ વડે, ઘર
અથવા મંદિર દરરોજના ઉત્સવો વડે, વાણી વ્યાકરણ
વડે, નદીઓ ઢંગસાં જોડાથી, સભા પંડિતાથી, કુળ
સારા પુત્રથી, પૃથ્વી રાજાથી તેમ જ ત્રણ લોક વિષ્ણુ
(પરમેશ્વર) વડે શોભે છે. ૧૦૩૭

एहि स्वागतमाविशासनमिदं कस्माच्चिराद्दृश्यसे
का वार्ता परिदुर्बलोऽसि नितरां प्रीतोऽसि ते दर्शनात् ।
इत्येवं समुपागतं द्विजवरं संभावयन्त्यादरात्
तेषां युक्तमशङ्कितेन मनसा गेहेषु गन्तुं सदा ॥

જોઓ ચેતાને ઘેર આવેલા ઉત્તમ પ્રામ્ણુનો આદર
આપતાં જણાવે છે કે, ‘આવો, ભલે પધાર્યા. આ
આસન પર બેસો. કેમ કાંઈ ક્ષણ વખતે દેખાઓ છો;
શુ ચાલે છે ? ક્ષણ દૂરના થઈ ગયા છો. તમારાં દર્શનથી
હું ધણે જ પ્રસન્ન થયો છું.’ જોઓ ચેતાને ઘેર આવેલા

મહેમાનનું આ પ્રમાણે કહીને આદરપૂર્વક સન્માન કરે
તેમને ઘેર સદા નિઃશંકપણે જવું ગોચર છે. ૧૦૩૮

કોલમો ગુણિસંગમઃ કિમસુખં પ્રાજ્ઞતરૈઃ સંગતિઃ
કા હાનિઃ સમયચ્યુતિર્નિનુણતા કા ધર્મેતત્ત્વે રતિઃ ।
કઃ શૂરો વિજેતેન્દ્રિયઃ પ્રિયતમા કાનુવ્રતા કિં ધનં
વિદ્યા કિં સુખમપ્રવાસગમનં રાજ્યં કિમાજ્ઞાફલમ્ ॥

‘આ જગતમાં લાભ શો છે?’ ‘શુશ્રુવાનજનો
સાથેના સંગમ.’ ‘દુઃખ શું છે?’ ‘મૂર્ખ માણસોની
સાખત.’ ‘હાનિ શી છે?’ ‘સમયનો દુરુપયોગ.’ ‘નિપુ-
ણતા કઈ છે?’ ‘ધર્મના તત્ત્વજ્ઞાનમાં પ્રેમ હોવા તે.’
‘શરવીર કાણ છે?’ ‘જેણે પોતાની ઇન્દ્રિયોને છતી
છે તે.’ ‘પ્રિય એ કોને ગણી?’ ‘જે પતિને સારી
રીતે અનુસરે તે.’ ‘ધન શું છે?’ ‘વિદ્યા એ જ ધન
છે.’ ‘સુખ શું છે?’ ‘વારંવાર પ્રવાસમાં જવું ન પડે
તે.’ રાજ્ય કોને કહેવું?’ ‘આરા થતાંની સાથે જ જે
સંપૂર્ણ થાય તે.’ ૧૦૩૯

સત્યાનિ સ્વયમત્તિ ચેદ્વસુમતી માતા સુતં હન્તિ ચેદ્
વેલામગ્નુતિર્ધિર્વિલઘ્નવતિ ચેદ્મિં દદેત્પાવકઃ ।
આકાશં જનમસ્તકે પતતિ ચેદ્ધનં વિપં ચેદ્દેવે-
દન્યાયં કુરુતે યદિ ક્ષિતિપતિઃ કસ્તં નિરોદ્ધં ક્ષમાઃ ॥

પોતામાંથી ઉત્પન્ન થતાં ધાત્યોને જે પૃથ્વી જાતે
જ ખાઈ જાય, સંતાનોને જે તેમની માતા જ મારી
નાખે, સમુદ્ર જ જે તેના કિનારાઓને ઝાળીને
આગળ વધે (વસ્તીવાળા પ્રદેશ પર ફરી વળે), અગ્નિ
પૃથ્વીને બાળી નાખે, આકાશ જે પ્રાણીઓના માથે પડી
પડે, પ્રાણુધારક અજ્ઞ બનવાને બદલે જે પ્રાણુધારક હોય
બની જાય અને પૃથ્વીનું રક્ષણ કરનાર રાજા પોતે જ
જે અન્યાય કરવા લાગે તે તેને (આ બધાંને તેમ
કરતાં) અટકાવવા માટે કાણ સમર્થ છે? ૧૦૪૦

વાસઃ શુભ્રચતુર્વસન્વસમયઃ પુરુષં શરન્માલતી
ધાનુષ્કઃ કુસુમાયુગ્ધઃ પરિમલઃ કસ્તૂરિકાલં ધનુઃ ।
વાણી તર્કરસોઽઽવલા પ્રિયતમા રમ્યામ વગ્યો નૂતનં
માર્ગઃ શાંભવ પૃથ પદ્યમલયા ગીતિઃ કવિર્વિસ્તર્યઃ ॥

વસ્ત્રોમાં શુભ્ર (કાંતિથી પ્રકાશતાં સ્વેત) વસ્ત્રો,
જનુઓમાં વસંતકાળ, પુરુષોમાં શરદઋતુનું માલતીનું
પુષ્પ, ધનુર્ધારીઓમાં પુષ્પોના ધનુષવાણી કાચેલ, સુમ-
ધોમાં કસ્તૂરીના ગંધ, વસ્ત્રોમાં ધનુષ, બધી વાણીઓમાં
તર્કના રસથી પ્રકાશતી વાણી, પ્રિયતામાં સોળ વરસની

સુંદરી, વયમાં તરણુ વય, સાધનામાર્ગમાં શૈવમાર્ગ,
સંગીતમાં પંચમ આલાપ અને કવિઓમાં નિલ્લહ્ય શ્રેષ્ઠ છે.

રોલમ્બેનં વિલમ્બિતં વિષટિતં ધૂમાકુલઃ કોકિલ-
મયૂરૈશ્વલિતં પુરૈવ રમસાત્કીરૈરધીરંગતમ્ ।

એકેનાપિ સુપદ્મવેન તરુણા દાવાનલોપકુવઃ
સોઢઃ કો ન વિપત્સુ મુશ્વતિ જનો મૂર્ધાપિ યો લાલિતઃ ॥

સુંદર કળ-ફૂલ-પદ્મવૈધી ભરેલા વૃક્ષને બ્યારે દાવા-
નળ લાગ્યો ત્યારે ભીડી જવામાં ભમરાઓએ વિલંબ ન
કર્યો, ધુમાડાથી વ્યાકુળ કોકિલો પશુ તેનાથી બુદ્ધા પડી
ગયા. અચૂરો પશુ આત્યા ગયા અને અધીરા પાંપડો તો
બધાંની પહેલાં જ જતા રહ્યા હતા, છેવટે તે એકલા
જ ભલા વૃક્ષે દાવાનળની વિપત્તિ સહન કરી. શિરને
સાટે જેમનું લાલનપાલન કર્યું હોય (અથવા માથા
ઉપર જેસાડીને જેમને લાક લાકથી ચોખ્યા હોય) તેવા-
ઓમાં પશુ એવા કયો છે કે જે માણસને તેની વિપ-
ત્તિના વખતે છાડીને ચાલ્યો જતા નથી? ૧૦૪૨

ક્ષોણીશાશ્રયિણાં પરોપકરણાભાવાદવાસશ્રિયાં
કાર્પણ્યાત્સુધિયામનધ્યયનતો યૂનાં પ્રવાસાશ્રયાત્
જ્ઞાતુણાં જગતીશમકિરિવિહારાદાયુર્ધૃથા ગચ્છતી ।
ત્યેવં કાંત્યસમુદ્ભવઃ પ્રતિદિનં નાદો વદત્યુચકૈઃ ॥

રાજપુરુષોનું આયુષ્ય પરોપકાર ન કરવાને લીધે,
ધનિકાનું આયુષ્ય કૃપણતાને લીધે, સારી શુદ્ધિવાળા
જનોનું આયુષ્ય અધ્યયન ન કરવાને લીધે, યુવાન જનોનું
આયુષ્ય પ્રવાસમાં વિરલ વેડવાને લીધે અને શાનીઓનું
આયુષ્ય જગતીશરતું ભજન ન કરવાને લીધે વ્યર્થ
ચાલ્યું જાય છે, એમ કાંસાના બનેલા ધંટનો નાદ (તેના
સમય સ્થપનારા કંઠાઓ) બાજુ નિત્ય ઊગ્રેથી ઘોષિત
કરી રહ્યો છે. ૧૦૪૩

માનુષ્યે સતિ દુર્લભા પુરુષતા પુંસ્ત્વે પુનર્વિપ્રતા
વિપ્રત્વે યદુવિધવાતિગુણતા વિદ્યાવતોઽપ્યેક્ષતા ।
અર્થહાસ્ય વિચિત્રવાક્યપટુતા તત્રાપિ લોકશતા
લોકહાસ્ય સમસ્તશાલવિદુષો ધર્મે મતિર્દલ્ભા ॥

મનુષ્યપણું પ્રાપ્ત થયું હોય તેમાં પણ પુરુષપણું
દુર્લભ છે, પુરુષપણામાં પણ આશ્ચર્યપણું, આદ્યપણામાં
બહુ વિદ્યાવળાપણું, બહુ વિદ્યાવાળાપણામાં બહુ અચ-
વાળાપણું, વિદ્યા અને શુદ્ધવાળાપણામાં અર્થતાતા-
વાસ્તવિક અર્થને જાણનારા દોષાપણું, અર્થતાતામાં
પણ આશ્ચર્યકારક સુંદર વાક્યપટુતા, તેમાં પણ લોક-
સ્વભાવની પરખ, તેમાં પણ સમસ્ત શાઓને જાણવા-

પણુ' અને આ બધુયે પ્રાપ્ત થયું હોય અને સ્થાયે ધર્મમાં શુદ્ધિ હોય-આ વાત દુર્લભ હોય છે. ૧૦૪૫

આચાર્યે ચ તિરોહિતો यदि पुनर्दृष्टोऽन्यकार्थे रतो
वाचि स्मेरमुखो विषण्णवदनः स्वहृष्टशब्दे मुहुः ।
अन्तर्बैश्वमिनि वासमिच्छति भृशं व्याधीति यो भाषते
भृत्यानामपराधकीर्तनपरस्तन्मन्दिरं न प्रजेत ॥ ૧૦૪૫ ॥

જે માણસ કોઈ મળવા આવે ત્યારે ધરમા છુપાઈ જાય છે, જે જોવામાં આવી ગયો હોય તો તેનાં ખીજાં કામમાં રૂખી જાય છે, બોલવામાં હસમુખો હોય છતાં શોકિયા મોઢાવાળો થઈ જાય છે, વારંવાર પોતાની મુરકેલીઓ જ બતાવવા લાગે છે, ધરના ખીજાં ઓરડામાં જવાની ઇચ્છા કરે છે, 'શરીર સારું' નથી, મને ખૂબ દરદ થાય છે' એમ કહે છે અને જે આખો વખત પોતાના નોકરચાકરોના ગુનાઓ જ ગણાવ્યા કરે છે-એવાને ઘેર ન જવું. ૧૦૪૫

बन्दी विन्दति चेदमात्यपदवीं शिष्टैरलं भूरिमिः
पुंभिश्चैतत्पिपायते रतिकला कैणीटशमादरः ।
विभ्रान्ता यदि बैखरीपु कविता काव्येन भव्येन किं
भूपाले यत्ने समस्तमुबने वैदग्ध्यमस्तं गतम् ॥ ૧૦૪૬ ॥

ભાટ-ચારણ (અથવા ભાટ-ચારણની જેમ ખુશામત કરનાર) જે અમાત્યનું, મંત્રીનું-પ્રધાનનું સ્થાન મેળવે તો પછી મોટા નીતિવિદ શિષ્ટ પુરુષોની શી જરૂર છે? પુરુષો પોતે જ જે અંદરોઅંદર રતિકળા સિદ્ધ કરી લે તો પછી મૂળનયની સુદરીઓનો આદર કરવાની શી જરૂર છે? જે કવિતાનું કાવ્યત્વ વાણીના સ્થૂળ શબ્દોમાં જ પૂરું થઈ જવું હોય તો પછી ભવ્ય અને સૂક્ષ્મ ઉચ્ચ કાવ્યોની શી જરૂર છે? જે ચારિત્ર્ય-હીન અનાય-અધમ પુરુષ રાજા થયો હોય તો પછી સમસ્ત જગતમાં નિર્મળતા, નિષ્કલંકતા, સંસ્કાર અને શુદ્ધ ચારિત્ર્ય અસ્ત પામી ગયેલું જ સમજવું. ૧૦૪૬

आहूतेषु विहंगमेषु मशको नायानपुरो वार्यते
मध्येवारिधिवा वसंस्तृणमणिर्धिते मणीनां रुचम् ।
रघोतोऽपि न कम्पते प्रविचलन्मध्येऽपि तेजस्विनां ।
धिक्सामान्यमचेतसं प्रमुमिवानामृष्टतत्त्वान्तरम् ॥

જ્યારે પક્ષીઓને બોલાવવામાં આવ્યાં હોય, ત્યારે સોની આગળ મરોર આવવા લાગે તો એને કોઈ અટકાવવું નથી એવી જ રીતે રતોનાવાળા સચ્ચંદની અંદર ચળકવું તણખડું પણ પોતે મચિની કાતિ ધારણ કરે

છે, એમ માને તો તેને કોઈ ના કહેવા જવું નથી. તેજસ્વી પ્રદ-નક્ષત્ર-ચંદ્ર વગેરેવાળા આકાશમાં ચાલી રહેલો આગ્રિયો પણ બેધકકપણે પોતાને આકાશમાં પ્રકાશ યાચરનાર માને તો તેનો કોઈ નિયેધ કરવું નથી. જેણે પોતાના કરતા મહાન કોઈ ખીજા તરવોનો વિચાર કર્યો નથી, એવા કોઈ તરવને જાણ્યું-અનુભવ્યું નથી અને જે પોતાને જ શ્રેષ્ઠ અને સમર્થની તુલ્ય માનીને વર્તી રહી છે એવા જડ પ્રાણીને ધિક્કાર છે. ૧૦૪૭

मूर्खोऽशान्तस्त्वपस्वी क्षितिपतिरलसो भत्सरो धर्मशीलो
दुःस्थो मानी गृहस्थः प्रमुखतिक्कणः शास्त्रभृद्धर्महीनः ।
आज्ञाहीनो नरेन्द्रः शुचिरपि सततं यः पराजोपभोजी
वृद्धो रोगी दरिद्रः स च युवतिपतिर्धिविह्वलप्रकारान् ॥

તપસ્વી માણસ મૂર્ખ અને અશાંત-ચંચળ હોય, રાજા આજીવું હોય, પોતાને ધર્મનું આચરણ કરનાર-માનનાર માણસ ઈર્ષ્યા-દ્રવવાળો હોય, સ્વમાની શુદ્ધસ્થ ખરાબ અવસ્થામાં હોય, શેક અત્યંત કુપણ-કંજીસ હોય, શાસ્ત્ર જાણનારો ધર્મથી હીન હોય, રાજા સેવકોને આગ આપી શકતો ન હોય, પવિત્ર માણસ નિત્ય પારકું અન ખાનારો હોય, વૃદ્ધ હોય, રોગી હોય અને દરિદ્ર હોય છતાં તે તરણી ઓઝો પતિ હોય-આ બધા વિદંબણીઓના નમૂના છે, તેમને ધિક્કાર છે. ૧૦૪૮

प्राणापातान्निवृत्तिः परधनहरणे संयमः सत्यवाक्यं
काले शमस्त्या प्रदानं युवतिजनकथामूकभावः परेषाम् ।
छप्पास्रोतोविग्रहो गुरुषु च विनयः सर्वभूतानुरुक्ता
सामान्यः सर्वशास्त्रेष्वनुपहतत्रिधिः श्रेयसामेष पन्थाः

કોઈની પ્રાણહત્યા કરવામાંથી અથવા કોઈના પ્રાણોને આઘાત પહોંચાડવાથી નિવૃત્ત રહેવું, ખીજાનું ધન હરી લેવામાં સંયમ, સત્ય વાણી બોલવી, સમય પર યથા-શક્તિ દાન આપવું, પરબ્રીઓની વાત ચાલતી હોય સારે મૂંઝા રહેવું, ચિત્તમાં રહેલી તુષ્ટ્યાના પ્રવાહને તોડવો, વડીલો પ્રત્યે વિનય અને સર્વ પ્રાણીઓ પ્રત્યે દયા-આદતી બાળપોતાના આચરણનું વિધાન સામાન્ય રીતે તમામ શાસ્ત્રોમાં કરવામાં આવેલું છે. કોઈ પણ શાસ્ત્ર એવું નથી કે જેણે આ વસ્તુઓનું વિધાન ન કયું હોય, એવો આ કલ્યાણનો માર્ગ છે. ૧૦૪૯

आविर्भूतानुरागाः क्षणमुदयगिरेरुज्जिहान्तस्य भानोः
पत्रच्छायेः पुस्तादुपवनतरवो दूरमाश्रये गत्वा ।
एते दस्मिन्निवृत्ताः पुनरितरककुणान्तर्पर्वतस्विन्वे
प्रायो भृत्यास्त्यजन्ति प्रचलितविभवं स्वामिनं सेवमानाः॥

સૂર્ય ઉદયગિરિથી ઉપર આવી રહ્યો હોય છે તે વખતે વન-ઉપવનના તરુઓ પોતાનાં પાંદડાંની છાયા વડે તે સૂર્ય પ્રત્યે અનુરાગ પ્રકટ કરે છે. (પોતાની છાયા સૂર્યથી દૂર હોય છે તેને જાણે સૂર્યના સત્કાર માટે સૂર્યની તરફ નજીક મોકલોને અનુરાગ પ્રદર્શિત કરે છે,) પણ એ જ સૂર્ય જ્યારે ખીજ દિશામાં અસ્તાયલ્ય પ્રત્યે જનારા બિંબવાળો થાય છે, ત્યારે તરુઓ તરત જ (સૂર્યના પ્રત્યે મોકલેલી છાયાને સૂર્યથી વિરુદ્ધની સામેની દિશામાં મોકલોને) જાણે અનુરાગ ન બતાવતાં હોય તેમ જ સત્કારની ક્રિયામાંથી નિવૃત્ત થઈ જાય છે, ખરેખર, સ્વામીની સેવા કરી રહેલા સેવકો પણ જ્યારે એ સ્વામીની પાસેથી વૈભવ ચાલ્યો જવા લાગે છે, ત્યારે મોટેભાગે એનો ત્યાગ કરે છે. ૧૦૫૦

મણિના વલયં વલયેન મણિર્મણિના વલયેન વિભાતિ કરઃ । કવિતા ચ વિમુર્ચિમુના ચ કવિઃ કવિના વિમુના ચ વિભાતિ સભા । શશિના ચ નિશા નિશયા ચ શશી શશિના નિશયા ચ વિભાતિ નભઃ । પયસા કમલં કમલેન પયઃ પયસા કમલેન વિભાતિ સરઃ ॥ ૧૦૫૧ ॥

મણિ વડે કંકણ અને કંકણ વડે મણિ શોભે છે અને મણિ તેમજ કંકણથી હાથ શોભે છે. કવિતા શાસ્ત્ર અને શાસ્ત્રી કવિ શોભે છે; અને કવિ તેમજ શાસ્ત્રી સભા શોભે છે. ચંદ્રથી રાત્રિ અને રાત્રિથી ચંદ્ર શોભે છે; અને ચંદ્ર તેમજ રાત્રિથી વ્યાકાશ શોભે છે. પાણીથી કમળ અને કમળથી પાણી શોભે છે અને પાણી તેમજ કમળથી સરાવર શોભે છે. ૧૦૫૧

દ્વિતીય પ્રકરણ સમાપ્ત

સુભાષિતરત્ન માળાગાર

શુદ્ધ ગુજરાતી ભાષાંતર સહિત

તૃતીય પ્રકરણ

રાજપ્રકરણ

રાજસભાવર્ણન

સમાકલ્પતરુ ધન્વે વેદશાસ્ત્રોપશોભિતમ્ ।
શાસ્ત્રપુષ્પસમાકીર્ણ વિદ્વદ્ભ્રમરમણ્ડિતમ્ ॥૧॥

હું તે રાજસભાને નમન કરું છું, જે રાજસભા કલ્પવૃક્ષ જેવી છે, જેને વેદોરૂપી શાખાઓની શોભા છે, જે અર્થશાસ્ત્ર, નીતિશાસ્ત્ર વગેરે યુષ્માથી ભરપૂર છે અને જે વિદ્વાનોરૂપી ભ્રમરાઓથી શોભી રહી છે. ૧

વિદ્વાંસઃ કવયો મટ્ટા ગાયકાઃ પરિહાસકાઃ ।
દ્વિતિહાસપુરાણજ્ઞાઃ સમા સત્સાદ્ધસંયુતા ॥૨॥

આ રાજસભા તે વિદ્વાનો, કવિઓ, હાટ-ચારણો, ગાનારાઓ, મસ્તકો તેમજ ઇતિહાસ-પુરાણને જાણનાર ડાહ્યા માણસો એ રીતના સાત અંગોની બનેલી હોય છે. ૨

ધનદૈર્ઘ્યમરાજૈશ્ચ કવિર્મિર્ગુરુમિર્થતા ।

સમા તે માતિ ભૂમીન્દ્ર સુધર્માતોઽધિકા ક્ષિતૌ ॥૩॥

હે પૃથ્વીના પતિ! તારી સભા પૃથ્વી પર છે, તે 'સુધર્મા' નામની સ્વર્ગની સભા કરતા યોગ્યતી છે; કારણ કે સ્વર્ગની સભામાં એક ધનદ-કુબેર, એક ધર્મરાજ, એક કવિ અને એક ગુરુ છે; પરંતુ તારી સભામાં તો ધણી જ ધનદ, ધર્મરાજ, કવિઓ અને ગુરુઓ છે. ૩

સુવર્ણવર્ણલલિતા પદવિન્યાસશાલિની ।

વાણીય માતિ લલિતા સમા તે જગતીપતે ॥૪॥

હે જગતના પતિ-રાજા! તારી સભા વાણીની જેમ શોભે છે. વાણીને સુંદર વર્ણ છે, તો તારી સભાનો વર્ણ સુવર્ણ જેવો છે. વાણીમાં સુંદર ૫૬ ગોડબા છે, સ. ૨૨

તો તારી સભામાં ૫૬-અધિકારો પ્રમાણે આસનોની ગોડવણી છે. ૪

વિનુધાવલિસંપૂર્ણા સુલ્લપૂર્ણદિગીશ્વરા ।

ચતુરાનનસંપૂર્ણા સ્વર્ગાદિપિ સમાધિકા ॥૫॥

હે રાજા! આ રાજસભા સ્વર્ગથી વિશેષ છે; કારણ કે સ્વર્ગની જેમ અહીં વિનુધજનોની મંડલી રહેલી છે. દિશાઓના દિક્પાલોની જેમ સભાના ખૂણે ખૂણે રાજાઓ બેઠેલા છે, સ્વર્ગમાં એક ચતુરાનન-બ્રહ્મા છે, પરંતુ અહીં તો ચતુર સુખવાળા ડાહ્યા જોવા યથા છે. ૫

ગુરુરેકઃ કવિરેકઃ સદસિ મધોનઃ કલાધરોઽપ્યેકઃ ।

અદ્ભુતમત્ર સમાયાં ગુરવઃ કવયઃ કલાધરાઃ સર્વે ॥૬॥

ઉદની સભામાં તો એક જ ગુરુ બૃહસ્પતિ, એક જ કવિ બ્રહ્મા અને એક જ કલાધર ચંદ્ર છે; પરંતુ આશ્ચર્ય તો એ છે કે આ રાજસભામાં બધા જ ગુરુઓ, કવિઓ અને કલાધર છે. ૬

અનેકવિદ્વજ્જનરત્નપૂર્ણા વૈદોદકન્યાયતરંગરમ્યમ્ ।

અલહ્નીચંચ ગુરુતીર્થમેકં સમાસમુદ્રં શિરસા નમામિ ॥૭॥

આ રાજસભા સમુદ્ર જેવી છે, તેમાં અનેક વિદ્વાનો રૂપી રત્નો રહેલા છે, તેમાં વેદોરૂપી જળ અને ન્યાયનીતીરૂપી તરંગોની રમણીયતા છે અને ઘાઈથી ઓળંગી ન શકાય તેવું તે મહાન તીર્થ છે. તે સભાંરૂપી સમુદ્રને હું શિરથી નમન કરું છું. ૭

સારમ્યતે સ્તોતસિ દૂરમમૈઃ સુધીર્ઘરૈરદ્વિતસૂક્તિરત્ને ।

ન તત્કિમપ્યુર્વિત ચદેપામુપાયનીકૃત્ય પુરો ભવેયમ્ ॥૮॥

સરસ્વતીના સાહિત્યરૂપી સરોવરમાં છેક જોડે સુધી ગયેલા એવા સારા શુદ્ધજનોએ સુભાષિતરૂપી રત્નો ધણું

કાઠ્યાં છે; હવે તે સરોવરમાં ડાઈ લાવવા જેવું રહ્યું નથી કે જે ભેટ તરીકે લઈને, તે વિદ્વાનોની પાસે આવીને હું ઊભો રહું. ૮

સદ્વેદીમન્યોત્તમહેમકુમ્ભસ્તના સુવર્ણાધિકૃતા પ્રસન્ના ।

સદ્ગત્તભૂપાવિમલા ત્વયાસૌકાન્તેવ સંસન્નપ્રભાતિ રમ્યા
હે રાજન્ ! તારાથી આ રાજસભા સુંદર સ્ત્રીની જેમ શોભે છે. તે રાજસભાની મુખ્ય વેદી ઉપર જે પે સોનાના કળશ છે, તે સ્તનરૂપે છે, સ્ત્રીની જેમ તેના અંગ પર સુવર્ણ છે અને તે પ્રસન્ન હાથે છે તેમ જ સારા રત્નો અને આભૂષણોથી તે સ્વચ્છ રીતે શોભે છે.

પદ્માનના પદ્મપલાશનેત્રા પદ્મચ્છવિઃ પદ્મકરા-
મલાંશુકા । પદ્મીશનાયૈઃ પરિશીલનીયા લક્ષ્મી-
રિવાભાતિ નરેશ તે સમા ॥ ૧૦ ॥

હે નરેશ ! તારી રાજસભા લક્ષ્મીના જેવી શોભે છે, તેનું મુખ કમળ જેવું છે, તેનાં નેત્ર કમળનાં પાંદડાં જેવાં લાલ છે, તેની કાતિ કમળ જેવી છે, કમળને ઉઘાડનાર સર્પનાં કિરણો જેવી નિર્મળ, વસ્ત્રવાળા છે તેમ જ હાથીઓને રાખનાર રાજ્યોથી સેવાય છે. ૧૦

સામ્રયોડપિ કિલ દીપ્તલશીલા, વિશ્રુતા અપિ વહુ-
શ્રુતવન્તઃ । પણિતા અપિ જઢાઃ પરવાદે, શ્રોત્રિયા
હૃદ સદા નિવસન્તિ ॥ ૧૧ ॥

હે રાજન્ ! તારી આ સભામાં જે શ્રોત્રિય-ધર્મુ ભણેલા ડાઘા જનો સદા રહે છે, તે શ્રોત્રિય અગ્નિને ધારણ કરે છે (અગ્નિહોત્રી છે); છતાં પણ તે પોતે ધણી જ શીતળ છે, તે ડાઈની વાત સાંભળવામાં ગહેરા છે, પણ તેમણે ધણી સારી વાતો સાંભળેલ છે (બહુ-શ્રુત છે). તે પોતે પંડિતજનો છે, છતાં પણ બીજા સાથે વાદવિવાદમાં ઊતરવાની ઇચ્છા ન હોવાથી જડ જેવા હાથે છે. ૧૧

કચિચારુકામીકરારમ્યરમ્યા, કચિદ્રત્નવિયોતિત-
ધ્વાન્તદક્ષા । કચિદ્ધીરકઞ્ચેનિલેલાસહાસા, કચિ-
ત્સ્ત્રીવીરપ્રવીરપ્રકાશા ॥ ૧૨ ॥

આ રાજસભા છે, કે બ્યાં ડા'કે હેકાણે સુંદર ચામર ઢોળાઈ રહ્યાં છે, ડા'કે હેકાણે રત્નોના પ્રકાશથી ખુણાના અંધકાર દૂર થાય છે, ડા'કે હેકાણે ધીર પંડિતજનોનાં મંદ હાસ્ય પ્રગટે છે અને ડા'કે હેકાણે રાજ્યોની દૃઢ જેવી નિર્મળ કાંતિનાં ગ્રાન થાય છે ૧૨ નાહુવાપિ પુરઃ પદં રચયતિ પ્રાપ્તાપકર્ણં દઠાત્
પ્રપ્તા ન પ્રતિવક્તિ કમ્પમયતે સ્તસ્મં સમાલમ્બતે ।

વૈવર્ણ્યં સ્વરભદ્રમશ્વતિ વલ્લાનમન્દાક્ષમન્દાનના ।

કટ્ટંભોઃ પ્રતિભાવતોડ્યમિસમં વાળી નવોદાયતે ॥ ૧૩ ॥

હે રાજન્ ! ખરેખર કટ છે કે આ રાજસભા આગળ જુદા જુદા વક્તાઓની વાણી નવોદાની જેમ વર્તે છે. જેમ કે કેટલાક લાટચારણોને બોલાવ્યા ન હોય તોપણ હડ કરીને આગળ આવીને એક પછી એક પદની રચના કરે છે, તો કેટલાક શૂનો કરનાર માણસોને પૂછવામાં આવે તોપણ જવાબ આપતા નથી, દેહથી ધ્રુજે છે અને થાંભલાના ટેકે ઊભા રહે છે અને કેટલાકનાં તો આંખ અને મુખ બન્ને ફિસાં અને ઢીલાં પડી જવાથી બોલતાં બોલતાં અક્ષરના સ્વરો વૂટી બન્ય છે અને સ્વરો રોઠાઈ બન્ય છે; એ રીતે રાજસભા પ્રતિકૂળ હોવા છતાં વાણી તેની આગળ નવોદા બની બન્ય છે. ૧૩

ચિન્તાસકનિમગ્નમન્ત્રિસલિલં દૂતોર્મિશદ્વાકુલં
પર્યન્તસ્થિતચારનક્રમકરં નાગાશ્વ હિંસ્રાશ્રયમ્ ।

નાનાવાશકકલ્પપશ્ચિરચિરં કાયસ્વસર્પાર્પદં
નીતિશુળ્ળવર્તં ચ રાજકરણં હિંસ્રૈઃ સમુદ્રાયતે ॥ ૧૪ ॥

આ રાજનું સ્થાન તો સમુદ્ર જેવું ભયંકર છે. જેમાં મંત્રીઓ રાજકારણની ચિંતામાં ઊંડે ઊતરી ગયેલા જલ જેવા છે, દૂતોરૂપી ભ્રમિઓ અને સંધિ કરનારાઓથી જે આકુળવ્યાકુળ બનેલ છે; જેની ચારે બાજુ શ્વેત દૂતોરૂપી મગરમગ્ધ થયાં કરે છે; જેમાં હાથી ઘોડારૂપી ધાતક પ્રાણીઓ રહેલાં છે; જેમાં ચાડીચૂરવી ખાનસરા કપટીજનોરૂપ કંકપક્ષીઓ છે; જેની કાયાની અંદર સર્પની જેમ ઝેરી માણસો રહેલા છે તેમ જ નીતિની અર્થાદાથી જેના કિનારા વૂટી ગયા છે; એવા આ રાજકારણને સમુદ્રની ઉપમા અપાય એમ છે. ૧૪

રાજાના મિલન માટે

સુત્કામાર્ભકસંપ્રમોક્તિનિગદૈઃ કર્મીરિતા નર્મતો
માર્યાકન્દિતકુન્તકીલિતહૃદો ગર્વાદ્ગુરુત્વં ગતાઃ ।

પ્રમથ્થાઃ પદતઃ કદાપિ નહિ યે તેડપ ત્વદીયેર્ગુણૈ-

રાઠ્ઠા વિદુષાં વરા વયમહો ત્વાં દ્રુમમભ્યાગતાઃ ॥ ૧૫ ॥

હે રાજન્ ! વિદ્વાનોમાં શ્રેષ્ઠ એવા અમે તમારાં દર્શન કરવા આવ્યા છીએ. ભૂખને લીધે દ્રુમના થયેલા બાળકોની ભવભરી વાણીરૂપી બેડીઓથી અમે જકડાયા છીએ અને અમારાં મર્મસ્થાનો વીંધાયાં છે, સ્ત્રીઓની રોકકળથી તેમના વાળ વીંધાઈ ગયા છે, તેથી અમારાં હૃદયો કુ-ખી થયાં છે; અમે પોતે મર્મને કારણે ધણી પ્રોટા ભારેખમ બનેલા છીએ અને અમારા સ્થાનથી

કાઈ દિવસ બ્રહ્મથ્યા નથી પણ આને તમારા ગુણોથી
આકર્ષાઈને આવ્યા હોયે ૧

સામાન્ય રાજપ્રશંસા

રાજસ્વદ્દશનેનૈવ ગલન્તિ ત્રીણિ તત્ક્ષણાત્ ।

રિપો શસ્ત્ર કવેદૈન્ય નીરીચ્છ્યો મૃગિદ્દશામ્ ॥ ૧ ॥

હે રાજન્ ! તમારા દર્શન થતાની સાથે જ નહુ
બાબતો હોવી બનીને નીચે પડે છે શત્રુનું શ્વેદ,
કવિચ્છનન દૈન્ય અને મૃગનયની જીઓના નીરીચ્છ ૧

ચિરાચકૌતુકાવિષ્ટ કલ્પવૃક્ષમુદીક્ષિતુમ્ ।

તન્મે સફલમધાસીન્નૈર ત્વગ્વ્યવલોકિતે ॥ ૨ ॥

હે રાજન્ ! કલ્પવૃક્ષ કેવુ હશે, તે જોવાનુ કેવુક
મને ધણુ વખતથી થતુ હતુ આને તમારા દર્શન થયા,
તેથી મારા નેત્ર સફળ થયા છે ૨

સર્વદા સર્વદોડસીતિ મિત્ર્યા સત્સૂયસે જૈનૈ ।

નારયો લેભિરે ઘૃષ્ટ ન વક્ષ પરયોપિત ॥ ૩ ॥

હે રાજન્ ! તુ સર્વદા સર્વ કાઈ આપનાર છે,
એવુ ને લોકો કહે છે, તે વાત ખોટી છે, કારણ કે
તુ શત્રુઓને પીડ બતાવતો નથી તેમજ પારકી જો
ઓને હલ્લ આપતો નથી અર્થાત્ તુ યરવીર અને
એકપત્નીવ્રતી છે ૩

ત્વયા વીર ગુણાકૃષ્ટા ઋજુદૃષ્ટયા વિલોકિતા ।

લક્ષ્મ્યલ્કૌચૈવ ગચ્છન્તિ માર્ગણા દ્વ માર્ગણા ॥ ૪ ॥

હે વીર રાજન્ ! જેમ ધનુષ્ય પર ચઢેલ અને
દોરીથી ખેંચાયેલ બાણો (માર્ગણા) હલ્લ વી ધીને આવ્યા
બધ છે, તેમ તારા ગુણોથી ખેંચાઈ આવેલા અને
તારી સરળ નજરે જોવાયેલા હિમ્મતજનો લાખ સૈના
મહોદો હાઈને બધ છે ૪

કલ્પદ્રુમો ન જાનાતિ ન દદાતિ વૃહસ્પતિ ।

લ્લય તુ જગતીજાનિર્જાનાતિ ચ દદાતિ ચ ॥ ૫ ॥

કલ્પવૃક્ષ પોતે દાતા છે પણ સમજુ નથી અને
બૃહસ્પતિ પોતે સમજુ છે પણ દાતા નથી પણ આ
તો જગતનો પતિ છે, તે બધું છે અને આપે છે ૫
રવિ કરસહજેણ દશાશાપરિપૂરક ।

સ્વમેકેન કરેણૈવ સહસ્રાશાપપૂરક ॥ ૬ ॥

હે રાજન્ ! સૂર્યને હજાર હાથ છે, છતાં તે દશ
દિશાઓની આશાઓ પૂરી કરે છે અને તુ એક જ
હાથે હજારોની આશાઓ પૂરી કરે છે ૬

બલિ પાતાલનિલયોઽપ કૃતચ્છિન્નમત્ર કિમ્ ।

લ્લય કૃતો દિવિસ્યોઽપિ ચિન્ન કલ્પદ્રુમસ્તયા ॥ ૭ ॥

હે રાજન્ ! લગ્નવાન વામને પાતાળમાં રહેનાર
બલિરાજને નીચે નાખ્યો, તેમાં આશ્ચર્ય શું છે ! તે
સ્વર્ગમાં રહેનાર સૂર્યના મનોરથ પૂરનાર કલ્પવૃક્ષને
નીચેપૃથ્વી પર ઉતાર્યું તે આશ્ચર્ય છે ૭

આર્વાનામિહ જન્તૂનામાતિચ્છેદ કરોતિ ચ ।

શદ્ધચક્રગદાહીનો દ્વિભુજ પરમેશ્વર ॥ ૮ ॥

જે હીન-કુખીજનોના કુખોને દૂર કરે છે, એવા
રાગના હાથમાં શખ, ચક્ર, ગદા કે પદ્મ નથી તેમ જ
જેને ખેંહાથ છે છતાં પણ તે સાક્ષાત્ પરમેશ્વર છે ૮
બહુધા રાજ્યલાભેન યતોષસ્તવ ભૂપતે ।

વહુધારાજ્યલાભેન સ તોવો મમ ભૂપતે ॥ ૯ ॥

હે રાજન્ ! ધણુ પ્રકારના (વહુધા-રાજ્ય) રાજ્ય
મળવાથી તમને જે સતોષ થાય છે, તે જ સતોષ
મને બહુ ધારાવાળા હીના ભોજન (વહુ-ધારા-આજ્ય)
મળવાથી થાય છે ૯

મુજગભોગસકાન્તા કલત્ર તવ મેદિની ।

અહુકાર પરા કોટિમારોહતિ કુતસ્તવ ॥ ૧૦ ॥

હે રાજન્ ! સર્પની ફણાઓ ઉપર રહેની આ
પૃથ્વી તમારી પત્ની છે તો પછી તમારા અહુકાર
ભ્રમી કોટિ પર ક્યાથી ચઢે ? અર્થાત્ તુ આખી
પૃથ્વીનો ધણુ છે, તેથી તને અહુકાર થતો નથી ૧૦
તુલામારુદ્ધ રવિણા વૃક્ષિવે નિહિત પદમ્ ।

ભવતા શિરસિ ન્યસ્તમયત્તેનૈવ ભોગિનામ્ ॥ ૧૧ ॥

હે રાજન્ ! સૂર્યનારાયણે વૃશ્ચિક રાશિમાં જવા
માટે તુલા (રાશિ)માં પદ્મ મૂક્યા પરંતુ તેમ તો સરળતા
થી મખીજનોરૂપી સર્પો પર પદ્મ મૂક્યા છે ૧૧

કિં કૃતેન ન યત્ર ત્વ યત્ર ત્વ કિમસૌ કલિ ।

કલૌ ચેદ્ભવતો જન્મ કલિરસ્તુ કૃતેન કિમ્ ॥ ૧૨ ॥

બધા આપ ન હો ત્યાં કૃતયુગ હોય તોપણ શા
કામનો ? અને બધા આપ હો ત્યાં કળિયુગ શું કરવાનો
હતો ? અને જો આપનો જન્મ કળિયુગમાં થયો છે,
તો તે કળિયુગ ભારે રહ્યો, સત્યયુગની શી જરૂર છે ?
અસિધારાપયે નાય શત્રુશોણિતવિન્છલે ।

આજગામ કથ લક્ષ્મીર્નિર્ગામ કથ યશ ॥ ૧૩ ॥

હે રાજન્ ! ગતુના લોહીથી ખરડાયેન એવા તલ
વારની ધાર જેવા માર્ગ પર હલ્લો કેની રીતે આવી
અને યશ કેની રીતે દૂર ગયો ? એ પર જ અપદિત
ધનના છે ૧૩

કોઽપ્યન્ય કલ્પદૃશ્વોઽયમેકોઽસ્તિ ક્ષિતિમખલે ।

યત્પાણિપ્લવોઽપ્યેક કુરતેઽપ સુદ્રુમમ્ ॥ ૧૪ ॥

આ પૃથ્વીના મંડલ પર રાજરૂપી એક જ કદપ-
વૃક્ષ એવું છે કે જેને એક જ હાથરૂપી પાન છે; છતાં
પશુ જે કદપવૃક્ષને નીચું પાડે છે ॥૧૪

અપૂર્વેય ધનુર્વિદ્યા ભવતા શિક્ષિતા કુલઃ ।

માર્ગણૈઃ સમાયાતિ ગુણો યાતિ દિગન્તરમ્ ॥૧૫॥

હે રાજન્ ! તમે આ પ્રકારની અજ્ઞ ધનુર્વિદ્યા
ક્યાંથી શીખી લાવ્યા ? કારણ કે માગનારાઓના સમૂહો
(માર્ગણ-ખાધુ અને માગનાર) તમારી પાસે આવે છે
અને તમારા શુષ્ક (ગુણ-દારી) દૂર દૂર દિશાઓમાં
ફેલાય છે. ૧૫

યુષ્મિરોડસિ મીમોડસિ ચરિતૈરર્જુનો ભવાન્ ।

પ્રજ્ઞયા સદ્દેવોડસિ વાચ્યતા નકુલરય તે ॥ ૧૬॥

તમે યુષ્મિર (યુદ્ધમાં સ્થિર રહેનાર) છો, ભીમ
(શત્રુઓને લય આપનાર) છો, અર્જુન (ઉજ્જવળ
ચરિતથી સ્વચ્છ ધવલ) છો, યુદ્ધિને લોધે સહદેવ છો
અને નકુલ છો અર્થાત્ તમારા કુળસંબંધી કાંઈ
કહેવાપણું નથી. ૧૬

ઘલિકર્ણદ્વીપાદ્યાઃ પુરા પદ્મત્વમાગતાઃ ।

પદ્મત્વં ન ગતાશ્ચિન્ત્ય ત્વચિ જીવતિ પદ્મમે ॥ ૧૭ ॥

બલિ, કર્ણ, દ્વીપિય, શિપિ વગેરે દાન આપનાર
આ પહેલાં મરણ પામી ગયા છે; પરંતુ તમે પાંચમા
દાનેશ્વરી જીવતા છો, તેથી તે બધા પંચતવ (મરણ)ને
પામ્યા નથી અર્થાત્ તમે તેમને પ્રસિદ્ધ કર્યા છે. ૧૭
एक एव महान्दोषो भवतां विमले कुले ।

હુમ્પન્તિ પૂર્વજાં કીર્તિં જાતા જાતા ગુણાધિકાઃ ॥૧૮॥

હે રાજન્ ! તમારા આ નિર્મળ કુળમાં એક જ
મોટો દોષ છે કે શુશ્રૂષી એકબીજાને ચઢે એવા રાજ્યો
થયા, તેથી તે રાજ્યો પોતાની કીર્તિ વધારીને પૂર્વજોની
કીર્તિના લોપ કરે છે. ૧૮

મમાસુ રિપુસેનાસુ નરેન્દ્ર ત્વં મહામહાઃ ।

સદ્ગાન્તવિનિર્જમેવૈકમદ્રાક્ષીઃ સંસુલં મુસમ્ ॥ ૧૯ ॥

હે રાજન્ ! બ્યારે હારીને શત્રુઓની મેનાઓ
નાસી ગય છે, ત્યારે તમે ફક્ત પોતાની સામે રહેલ
તરવારમાં તમારું પોતાનું ચુપ્ત બુદ્ધિ છો; અર્થાત્ સામે
કાંઈ હોતું નથી. ૧૯

કિં વર્ણયતાં કુચદ્વન્દમસ્યાઃ કમલચક્રમુપઃ ।

ભાસમુદ્રકપ્રમહીં મવાન્યય કરમ્પદઃ ॥ ૨૦ ॥

સમુદ્ર સુધીની પૃથ્વીને કર લેનાર આપ પોતે બ્યારે
દમ્યતીને કર (દાસ) આપનાર બનેા છો, ત્યારે તે
કમલવનપત્રી દમ્યતીનાં જે સ્તનેની શોભાનું વર્ણન શી
રીતે થઈ શકે ? ૨૦

વેદા વેદનયાશ્રિષ્ટો ગોવિન્દોડપિ ગદાન્વિતઃ ।

શંસુઃ શૂલી વિપાદી ચ દેવ કેનોપમીયસે ॥ ૨૧ ॥

હે રાજન્ ! તમને કથા દેવની ઉપમા આપીએ !
બ્રહ્મા વેદનાથી ઘેરાયેલ છે. ગોવિંદ રાગ (ગદ)થી
પીડાયેલ છે અને શંકર ચક્ર (ચૂક) આંધવાનો રાગ
અને વિષાદથી પીડાયેલ છે અર્થાત્ બ્રહ્મા વેદ અને
નય—નીતિવાળા છે, ગોવિંદ ગદાને ધારણ કરે છે અને
શંકર ત્રિશૂલધારી છે તેમ જ વિષને ખાનાર (વિપાદી) છે.
લુપ્તાપહારી વિમલો દ્વિજાવાસો જનપ્રિયઃ ।

હ્રદઃ પદ્માકરઃ કિં તુ વુષત્ત્વં સ જઘાજયઃ ॥૨૨॥

હે રાજન્ ! તમે અને સરોવર બંને સરખાં છો;
તમે બંને તૃષ્ણા અને તરસને દૂર કરો છો, નિર્મળ
છો. બ્રહ્મલો અને લમરાઓને નિવાસ આપો છો, સર્વ
જનોને પ્રિય છો, લક્ષ્મી અને કમળની ખાધુ છો. તે
ઉપરાંત તમારામાં વિશેષતા એ છે કે તમે સમજી,
ડાહ્યા છો અને સરોવર તો જડ (મૂર્ખજનો)ને આશ્રય
આપે છે. ૨૨

સદાહંસાલસં વિધ્રન્માનસં પ્રચલજલમ્ ।

મૂઢ્ઢાઓડપિ નાયાતિ ચસ્ય સામ્યં હિમાલયઃ ॥૨૩॥

રાજન્ સની શોભા જેમાં વધારે છે અને જેનાં
જળ સંચય છે, એવા માનસસંગેવરને ધારણ કરનાર
હિમાલય સર્વ પર્વતોના રાજા છે; છતાં પશુ તે
હિમાલય રાજની સરખામણી કરી શકતા નથી; કારણ કે
રાજા તો સ્થિર માનસસંગેવરને ધારણ કરે છે. ૨૩

મીમાંસકો મહીપોડ્યમન્યથા શક્તિમાનકથમ્ ।

નૈયાયિકોડપિ સ્યાદેવ પરશક્તેસ્તુ લખ્ણનાન્ ॥૨૪ ॥

આ રાજા ખરેખર મીમાંસક છે, કારણ કે જેમ
મીમાંસક પાસે શબ્દશક્તિ હોય, તેવી રીતે તે પશુ
શક્તિમાન છે. તે ઉપરાંત આ રાજા નૈયાયિક પશુ હોયો
જ નેહીએ; કારણ કે તે બીજાની શક્તિનું ખંડન કરે છે.

રાજન્દૌવારિકાદેવ પ્રાપ્તવાનરિમ વારણમ્ ।

મદ્વારણમિચ્છામિ ત્વત્કોડહં જગતીપતે ॥ ૨૫ ॥

હે રાજન્ ! તમારી પાસે આવતાં પહેલાં, તમારા
હૃતપાળથી જ મને વારણ (હાથી, ‘પાછા જવ’ની
વાણી) મળી ગયું છે. હવે તમારી પાસેથી મદ બરેલ
વારણ (હાથી) મળે એમ હું ઇચ્છું છું. ૨૫

રાજન્કનકધારામિત્સવયિ સર્વત્ર કર્પન્તિ ।

અમાગ્યહવસંચલ્લગ્ને મયિ નાયાન્તિ ચિન્દ્રઃ ॥૨૬॥

હે રાજન્ ! તમે સોનારૂપી જળની ધારાઓથી
બધા પર વરસી રહ્યા છો, પરંતુ હું હિલ્લાંચરૂપી જનીથી

દંકાયેલો છું એટલે સોનાની ધારાનાં બિંદુઓ મારી પાસે આવતાં નથી. ૨૬

સર્વજ્ઞ इति लोकोऽयं भवन्तं भाषते मृषा ।

પરમેશ્વરે ન જાનાસિ વસ્તુ નાસ્તીતિ યાચકે ॥૨૭॥

હે રાજન્ ! આપ સર્વજ્ઞ છો, એમ જે બધા લોકો કહે છે, તે વાત ખોટી છે, કારણ કે આવેલ યાચકને ‘મારી પાસે નથી.’ એમ કહેવાનું આપ જાણતા નથી.

आश्वासलेहभक्तीनामेकमालम्बनं महत् ।

પ્રકૃષ્ટસ્યેવ ધર્મસ્ય પ્રસાદો મૂર્તિસંચયઃ ॥૨૮॥

આશ્વાસન, સ્નેહ અને છુદ્ધિ એ ત્રણ શુભોત્તુ શ્રેષ્ઠ અવલંબન રાજ છે તેમ જ સર્વોત્કૃષ્ટ ધર્મની પ્રસન્નતાનું મૂર્તિમંત સ્વરૂપ છે. ૨૮

सत्यभामासमाश्रितः सायुध्वावने रतः ।

યશોદયા સમાયુક્તસ્ત્વાં પાયાસ્વાદશો હરિઃ ॥૨૯॥

સત્યભામાએ જેને આશ્રિતન આપું છે, જે વૃંદાવનમાં સારી રીતે વિહાર કરે છે અને જે યશોદા સાથે છે, એવા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ તમારું રક્ષણ કરે; કારણ કે તમે પોતે પણ સત્ય, સા-કારિ અને મા-લક્ષ્મી એ શુભોદી ભોડા છો, સાધુજનોના સમૂહમાં તમે આનંદ આપો છો તેમ જ યશ અને દયા (યશો દયા) તમારી પાસે રહેલા છે ૨૯

भवान्धि भगवानेव गतो भेदः परस्परम् ।

મહત્વા ગદયા યુક્તઃ સત્યભામાસમાશ્રિતઃ ॥૩૦॥

આપ-ભવાન તે ભગવાન જ છો, ફક્ત જે ગતો ભેદ છે, તે તો જતો રહ્યો છે; કારણ કે મોટી મદ્ય- (મહત્વા, ગદયા) થી ભગવાન સાથે છે, તો તમે મેઘા ત્યાગ અને દયા વગેરે શુભોદી શોભો છો, તે ભગવાને સત્યભામાનો આશ્રય લીધો છે, તો તમે પણ સત્ય, ભા અને મા(લક્ષ્મી)નો આશ્રય લીધો છે. ૩૦

एकमेव गुणं प्राप्य नम्रतामगमद्वतुः ।

તવાશેષગુણા રાજાઃ સ્તવઘટેતિ સુવિસ્મયઃ ॥૩૧॥

ધનુષ્ય એક જ ગુણ (દોરી) મેળવતાની સાથે જ નીચું નથી ગયું, પરંતુ તમને તો સર્વ શુભો મળ્યા, છતાં તમે સ્થિર અને સીધા છો એ ખરેખર વિસ્મય પમાડે છે. ૩૧

भूषणाद्युपभोगेन प्रमुनं भवति प्रमुः ।

પરેરપરિભૂતાહ્લસ્ત્વમિવ પ્રમુચ્યતે ॥૩૨॥

ભૂષણ-અત કાર વગેરે પહેલાં, જેથી કાઈ પ્રભુ (રાજા) પોતે પ્રભુ બની જતો નથી; પરંતુ સત્ત્વો જેની આગામી ઝોળંગના નથી. એવા આપના જેવા રાજા જ ખરા પ્રભુ કહેવાય છે. ૩૨

कस्ते शौर्यमदो योद्धुं त्वय्येकं साम्प्रस्थिते ।

સમસમિસમાહ્વા ભવન્તિ પરિપત્થિનઃ ॥ ૩૩ ॥

બ્યારે તમે ઘોડે ચડીને યુદ્ધ કરવા જાઓ છો, ત્યારે એવો કેવલ ધરવીર છે કે જે શૌર્યના મદને આધીન થઈને તમારી સામે લડવા આવે? અને જે તમારા વૈરીઓ તમારી સામે લડવા આવે છે, તે તો સ્પર્ધાકલ્પ ભેડીને પરલોક ચાલ્યા જાય છે. ૩૩

दुवमिष्टं च तप्तं च धर्मश्चायं कुलस्य ते ।

ગૃહાત્વતિનિવર્તન્તે પૂર્ણકામા યદર્થિનઃ ॥૩૪॥

‘હોમ કરવો, ઇષ્ટવસ્તુ પૂજન કરવું’ અને તપ કરવું’ એ તો તમારા કુળનો ધર્મ છે અને તેને કારણે માત્રનારા લોકો પોતાના મનોરથોને પૂરા કરીને જ તમારા રાજમંદિરમાંથી ખાજા ફેરે છે ૩૪

कणीन्दस्ते गुणान्वक्तुं लिखितुं हेहयाधिपः ।

દ્રુષ્ટમાસ્ત્રણ્ડલઃ શકઃ કાહમેષ ક તે ગુણાઃ ॥ ૩૫ ॥

‘હે રાજન્ ! તમારા શુભો એટલા બધા છે કે સહસ્ર કૃષ્ણાવાળો શેષનાગ તેને કહી શકે છે. હજાર હાથવાળો સહસ્રાર્જુન તેને લખી શકે છે અને હજાર આપવાળો ઇન્દ્ર તેને લેઈ શકે છે; એટલે હું’ ક્યાં અને તમારા શુભો ક્યાં? ૩૫

अमितः समितः प्राप्तेरुक्तर्षेहर्षदः प्रभो ।

અહિતઃ સહિતઃ સાધુયશોભિરસતામસિ ॥ ૩૬ ॥

હે કર્ષ આપનાર સ્વામી ! યુદ્ધભૂમિમાં મળેલા અત્યંત ઉત્કૃષ્ટ શુભોદી તમારું માપ થઈ શકે એમ નથી; તેમ જ શુભ યશ વડે તમે એટલા બધા રોષો છો કે જુજનોને અહિતકર લાગે છે. ૩૬

स्वप्नेऽपि समरेषु त्वां विजयश्रीर्न मुञ्चति ।

પ્રભાવપ્રભવં કાન્તં સ્વાધીનપતિકા યથા ॥ ૩૭ ॥

પતિ જેને આધીન છે, એવી પતિવ્રતા સ્ત્રી સામર્થ્યવાળા પતિને છોડતી નથી, તે રીતે વિજયશ્રી લક્ષ્મી સ્વપ્નમાં યુદ્ધ થતું હોય ત્યાં પણ તમને છોડતી નથી.

पश्यन्त्यसंख्यपथगां त्वद्दानजलराहिनीम् ।

દેવ ત્રિપથગાત્માને ગોપયન્તુમર્મૂર્ધનિ ॥ ૩૮ ॥

હે રાજન્ ! તમે આપેલા દાનના જલની નદીને અનેક માર્ગો પર જતી વેઠીને, ત્રણ માર્ગ પર જનારી ત્રિપથગા ગંગા શિવના મન્ત્રકમાં પોતાની જાતને છુપાવે છે. યદ્યૈર્ન કૂર્મરાજસ્ય યથા રોપસ્ય વિક્રમઃ ।

વૃથિવ્યા રક્ષણે રાજકેન્દ્ર તરયિ વરિસ્થત્વમ્ ॥ ૩૯ ॥

હે રાજન્ ! પૃથ્વીનું રક્ષણ કરવા માટે કૂર્મ ભગવાનમાં જે તાકાત રહેલી છે અને શેષનારાયણમાં જે

પરાક્રમ રહેલું છે; તે બંને તાકાત અને પરાક્રમ તમારા એકમાં રહેલાં છે. ૩૯

ત્વયિ સંગરસપ્રાપ્તિ ધનુપાસાદિતાઃ શરાઃ ।

શરીરશિસ્તેન મૂસ્તયા ત્વં ત્વયા યશઃ ॥ ૪૦ ॥

જ્યારે તમે શુદ્ધભૂમિ પર જઈને જિઆ રહ્યા ત્યારે બાણો ધનુષ્ય પર ચઢી ગયાં, બાણો પર વૈરીજનોનાં મસ્તક આવ્યા ગયા, તેથી પૃથ્વી તમારા હાથમા આવ્યા અને તમારો યશ વધ્યો. ૪૦

યયોરાસિપિતસ્તારો દ્યસ્તેઽરિવધૂજનૈઃ ।

નિધીયન્તે ત્વયોઃ સ્થૂલાઃ સ્તનયોરશ્રુવિન્દવઃ ॥ ૪૧ ॥

વૈરીજનોની સ્ત્રીઓ પહેલાં જે સ્તનો પર લાંબા હાર ગોઠવતી હતી; તે સ્તનો પર હવે શત્રુઓ હજીવતા તેમની સ્ત્રીઓ આસુના બિંદુઓ ગોઠાવે છે. ૪૧

મધુપાનપ્રવૃત્તાસ્તે સુહૃદ્ભિઃ સહ વૈરિણઃ ।

હુત્વા કુતોઽપિ ત્વન્નામ લેભિરે વિપમાં દશમ્ ॥ ૪૨ ॥

તમારા વૈરીજનો જ્યારે પોતાના મિત્રો સાથે આનંદપ્રમાદ કરતા મધુપાન કરતા હોય છે; તે વખતે ક્ષમાથી તમારું નામ સાંભળતાં જ તેમની દશ કંદેડી બની જાય છે. ૪૨

યસ્ય ચૈત્તસિ નિર્વ્યોજં દ્વયં તૃણકપાયતે ।

ક્રોધે વિરોધિનાં સૈન્યં પ્રસાદે કનકાચલઃ ॥ ૪૩ ॥

જેના ચિત્તમા સહજ રીતે બે બાબતો તણખલાં અને કાકરા જેવી બની જાય છે; એક તો જ્યારે ક્રોધ થાય છે, ત્યારે શત્રુઓના સૈન્ય તુલ્ય બને છે અને જ્યારે તમે પ્રસન્ન થાઓ છો, ત્યારે સોનાનો દગલો આપવામા તમને કણ જેવો લાગે છે. ૪૩

દેવ ત્વદાનપાયોર્થો દારિદ્ર્યસ્ય નિમજ્જતઃ ।

ન કોઽપિ હિ કરાલમ્બં દત્તે મત્તમદાયક ॥ ૪૪ ॥

મહાન્મત્ત હાથીની જેમ હે દાન આપનાર રાજા! તમારા દાનરૂપી પ્રવાહમાં રૂખી જનાર દરિદ્ર જનને બીજો કંઈ હાથને સહારો આપી શકતું નથી. અર્થાત્ તેજ દારિદ્ર્ય સદાને માટે નાશ પામે છે. ૪૪

રાજચન્દ્રં સમાલોચ્ય ત્વાં તુ મૂલમામગતમ્ ।

રત્નપ્રેમિણિપાન્મન્થે નક્ષત્રાણ્યપ્પાગમન્ ॥ ૪૫ ॥

હે રાજા! તમે ચંદ્ર છો અને પૃથ્વી પર જિતરી આવ્યા છો, એ નેઈને બીજાં નક્ષત્રો પણ ભુલ ભુલ રત્નોના રૂપે આ પૃથ્વી પર જિતરી આવ્યા છે. ૪૫

પારિત્યક્ત્વા ત્વયાત્માનં મહાત્યાગધનાધુના ।

મોચિતા ઘલિકર્ણાઃ સ્વયનોગમ્નકર્મણઃ ॥ ૪૬ ॥

જેણે ધનના મોટા દાન આપેલાં છે, એવા હે રાજા! તે તારી જાતને ધારણ કરીને ખરેખર પોતાના યશ માટે યુગ્મ દાન આપનાર એવા બલિ, કર્ણુ વગેરે દાનેધરી જનોને યુક્ત કર્યા છે; અર્થાત્ તમારા દાન તે બધાથી વધી જાય એમ છે. ૪૬

ક્ષણમપ્યનુગૃહાતિ યં દદિસ્તેઽનુરાગિણી ।

ઈર્ષ્યયેવ ત્વજત્યાશુ તં નરેન્દ્ર દરિદ્રતા ॥ ૪૭ ॥

હે નરેન્દ્ર! તારી કૃપાભરેલી નગર જેની ઉપર એક ક્ષણ માટે પણ પડે છે; તે માણસની ઈર્ષ્યા કરતી હોય તેમ દરિદ્રતા તેને છોડીને ચાલી જાય છે. ૪૭

યોઽસકૃત્પરગોત્રાણં પક્ષ્મ્નેદક્ષણક્ષમઃ ।

શતકોટિદત્તાં વિપ્રદ્વિવુષ્ટ્રેન્દ્રઃ સ રાજતે ॥ ૪૮ ॥

(પહેલો અર્થ) યુધ્ધજનોનો સ્વામી એવા તે રાજા સો કરોડના દાન આપનાર તરિક્ષિ શાહે છે; જે રાજા વૈરીજનોનાં કુલોના પક્ષને ઉઠાવી દેવામાં સમર્થ છે.

(બીજો અર્થ) સો કરોડ આયુષી નેટલી શક્તિવાળા વજ્રને ધારણ કરનાર તે ઉદ રાજા શાહે છે; જે વારંવાર પર્વતોની પાંખોને કાપી નાખવા સમર્થ છે.

સાન્ધૂલેન વિના રાજહ્નડીભૂતા સરસ્વતી ।

ન નિઃસરેન્મુલાદ્વાણી ગૃહાત્કલવધૂરિવ ॥ ૪૯ ॥

હે રાજા! જેમ કુલીન સ્ત્રી ધરની બહાર નીકળતી નથી તેમ મારી વાણી મુખમાથી બહાર નીકળતી નથી. ખરેખર આપે તાજુલના દાન કર્યાં નથી; તેથી મારી સરસ્વતી જડ બની ગઈ છે. ૪૯

અર્થિપ્રત્યર્થિલક્ષ્મ્યપરાદ્મસુલ્લેચતસમ્ ।

ત્વા પરાદમુરતાં નિન્યુઃ કેવલં પરયોપિત ॥ ૫૦ ॥

હે રાજા! તમારી પ્રાપ્તે કાંઈ ચાચકો આવે, તોપણ તમારું મન પાણુ પડતું નથી, પરંતુ પારકા ધરની સ્ત્રીઓ તમને નીચું નેવડાવે છે, અર્થાત્ પરસ્ત્રીને જોઈને તમે નીચું ભુલો છો. ૫૦

તવ નિર્વૈર્ણયદ્વર્ગે સ્વર્ગં વર્ણયતો ગિરા ।

ત્વત્કોશગૃહાન્નિર્ગત્ય તીર્થંયુ વસતિ ધ્રુવમ્ ॥ ૫૧ ॥

હે રાજા! તારા શરીરના વર્ણને પ્રગટ કરનાર સુવર્ણનાં જ્યારે વાણીથી વર્ણન કરવામા આવે છે; ત્યારે ખરેખર! તારા લંડારમાં રહેલું સુવર્ણ તેમાથી નીકળીને બધા તીર્થોમા નિવાસ કરે છે. ૫૧

ન સમાસઃ સમર્થસ્ય વસુન્ધાકરણસ્ય તે ।

વિમહો નૈવ કેનાપિ ન પરઃ સર્વનામભાક્ ॥ ૫૨ ॥

વ્યાકરણમા સમર્થ પદોનો સમાસ થાય છે; પરંતુ દબ્યની વડે ચણી (વ્યાકરણ) કરનાર તારો સમાસ પ્રાઈ

ઠેકાણે થતો નથી. પદોનો વિગ્રહ થાય છે, પરંતુ તારે ઠાઠની સાથે વિગ્રહ (કબીયો) થતો નથી, સર્વનામ ખીખતો વાચક બને છે પણ તને જે પ્રસિદ્ધ નામ મળેલું છે, તેનો વાચક ખીખે ઠાઈ નથી. પર

અર્થિનાં કૃપણા દષ્ટિસ્વબ્દુલે પતિતા સકૃત્ ।

તદવસ્થા પુનર્દેવ નાન્યસ્ય મુલમીક્ષતે ॥ ૫૩ ॥

હે રાજન્ ! વાચક જોતોની દીન દષ્ટિ એક વખત તારા યુગ પર પડ્યા પાદ તે વાચકની દષ્ટિ ખીખતો યુગ સાચું જોતી નથી; અર્થાત્ તું તેની દીનતા દૂર કરે છે. ધૈર્યલાવણ્યગામ્ભીર્યપ્રમુલૈસ્ત્વમુદ્વલ્લભઃ ।

ગુણેસ્તુલ્યોડસિ મેદસ્તુ લુપ્તૈવેદદશેન તે ॥ ૫૪ ॥

ધીરજ, લાવણ્ય, ગાંભીર્ય વગેરે યુગ્ય ગુણોને અનુસરીને તું સમૃદ્ધતા જેવો છે, બનેતા શરીરમાં જ માત્ર ફેર રહેલો છે અર્થાત્ સમૃદ્ધ જગમય છે અને તું આજે શરીરધારી છે. ૫૪

બલૌકિકમહાલોકપ્રકાશિતજગત્ત્રયઃ ।

સ્તૂયતે દેવ સદંશમુક્તાર્જનં ન કૈમંવાન્ ॥ ૫૫ ॥

હે રાજન્ ! સારા વંશરૂપી મોતીમાં પ્રગટ થયેલ આપ રત્ન સમાન છે અને તે રત્નના અલૌકિક મહા-લોકના પ્રકાશથી ત્રણેય જગત ઝળઝળી ઊઠ્યા છે; તે માટે આપની સ્તુતિ કાણુ ન કરે? ૫૫

શાસતિ ત્વયિ હે રાજન્નલગ્નલગ્નલગ્નમણ્ડલમ્ ।

ન મનાગપિ નિશ્ચિન્તે મણ્ડલે શત્રુમિત્રયોઃ ॥ ૫૬ ॥

હે રાજન્ ! આ અખંડ પૃથ્વીમંડળ પર બ્યારથી આપ શાસન કરી રહ્યા છો, ત્યારથી શત્રુ અને મિત્ર- (સ્વ)ના મંડલ કરીકામ નિશ્ચિન્ત રઈને બેઠાં નથી. મત્વા લોકમદાતારં સંતોષે ચૈઃ કૃતા મતિઃ ।

ત્વયિ રાજનિ તે રાજન્ન તથા વ્યવસાયિનઃ ॥ ૫૭ ॥

હે રાજન્ ! આ લોકમાં કોઈ દાતાર નથી, એમ માનીને ઠેકાણ વાચકોએ તો સંતોષમાં મતિ પસંદી હતી; પરંતુ બ્યારે તમે બાણીતા થયા, ત્યારે તેમણે પોતાનો નિશ્ચય પાછો ખેંચી લીધો છે. ૫૭

પશ્વોદયદિનાથીયઃ સદાગતિસમીરણઃ ।

મૃધુદાલિદમ્બોલિરેક એવ મવાન્મુવિ ॥ ૫૮ ॥

જેમ સૂર્ય કમલનો ઉદય કરે છે તેમ તમે લક્ષ્મીનો ઉદય કરવામાં સચ્ચ છે, જેમ પવન સ્થાન-નિરંતર ગતિ કરે છે તેમ રાજ્યના વિકાસ માટે સદા ગતિ કરવામાં પવન જેવા છો અને જેમ પર્વતોના સમુદ્રનો નાશ કરવામાં વજ્ર ઉપયોગી થાય છે તેમ તમે વૈરી રાજ-ઓની સમૃદ્ધનો નાશ કરવામાં વજ્ર જેવા છો; એ રીતે તમે જ આ પૃથ્વી પર રહેલા છો. ૫૮

સન્નારીમરણોમા યમારાધ્ય વિધુરોલ્લભ ॥

સન્નારીમરણોઽમાયસ્તતસ્ત્વં પૃથિવૈ જય ॥ ૫૯ ॥

હે રાજન્ ! પહેલાં સન્નારીના આભરણરૂપ ઉમાને પત્ની તરીકે સ્વીકારનાર ચંદ્રશેખર મહાદેવની આરાધના કરીને તું સન્નારીભરણ બન. એટલે કે સન્ના પાસે રહેલા અરિન્દ્ર-શત્રુઓના હાથીઓને રણે-રણમાં છતનારો એવો અમાયઃ-કપટરહિત બનીને પૃથ્વીને છતી લે. ૫૯ દેવ ત્વમેવ પાતાલમાશાનાં ત્વં નિવચનમ્ ।

ત્વં ચામરમહુદ્ભૂમિરેકો લોકત્રયાત્મકઃ ॥ ૬૦ ॥

હે દેવ ! તમે જ પાતાળરૂપે છો, કારણ કે પાતા-રક્ષણ કરનાર અર્જ-પરેખર તમે છો, તમે જ આશા એટલે કે દિશાઓની મર્યાદાને નિવચન-બાંધનારા છો; કારણ કે માણસોની આશાઓને બાંધનારા છો અને તમે અમર એવા મરતોના રક્ષણ કરનાર ત્રણલોક-સ્વરૂપ વિધુ છો અર્થાત્ ત્રણલોકરૂપી ચામર ઢોળાતા હોય, તેના બેઠકા છો. ૬૦

જિતેન્દ્રિયતયા સમ્યગ્વિદ્યાવૃદ્ધનિપેવિણઃ

અતિગાઢગુણસ્યાસ્ય નાઞ્ચવક્ત્રુરુરુ ગુણઃ ॥ ૬૧ ॥

દ્વિતીયે પર વિજય મેળવેલો હોવાને કારણે જેમણે સારી રીતે વિદ્યા અને વૃદ્ધજનોની સેવા કરેલી છે અને જેના ગુણો ઘણા જ ઊંડે ગયેલા છે, તેવા આ રાજાના ગુણો કમળના ગુણોની જેમ નાશવંત નથી. ૬૧ અરણ્યમણ્ડલઃ શ્રીમાન્પદ્મૈષ્ઠ પૃથિવીપતિઃ ।

ન નિશાકરવજ્રાતુ કલાવિકલ્પમાગતઃ ॥ ૬૨ ॥

અખંડ મંડલવાળા આ પૃથ્વીપતિને જો નિશાકર ચંદ્ર પોતે અખંડ મંડલ ધારણ કરે છે અને પૃથ્વીની પતિ છે; તોપણ પૃથ્વીમાં ગયા પછી તેની કલાઓ ધટવા લાગે છે; પરંતુ અખંડ ભૂમિના મંડલ જેના રાજ્યમાં છે તેવા આ રાજાની કલાઓ ધટતી નથી. ૬૨

અરાતિવિક્રમાલોકવિકલ્પસ્વરવિલોચનઃ ।

કૃપાણોદમ્બદોર્દેવઙ્ઙઃ સ સહસ્રાયુધીયતિ ॥ ૬૩ ॥

જે રાજા શત્રુઓ પર પરાક્રમ ભરેલાં દર્શનથી પોતાની આજોને વિશાળ બનાવે છે અને જેણે પોતાના શુદ્ધહૃદમાં તીક્ષ્ણ કૃપાણુ ધારણ કર્યું છે, તે આ રાજા હનુર ગોદાઓ જેવા બન્યો છે. ૬૩

કાનને સરિદ્વેશે ગિરીનામપિ કન્દરે ।

પદ્યન્ત્યન્તકસંકારં ત્વમેકં રિપવઃ પુરઃ ॥ ૬૪ ॥

જંગલમાં નદીઓના કિનારે કે પર્વતોની શુક્રામાં ગમે ત્યાં નાસી ગયા હોય; તોપણ તમારા તે શત્રુઓ યમરાજની જેમ પાસે ને પાસે ઊભા રહેલા તમને જુએ છે. ૬૪

ચદળે મુજદળે તવ કોદળે પરિસ્ફુટિ ।

અરિમળહરવિમળહરસ્માકુચમળહરલિને વેપન્તે ॥૬૫

હે રાજન! ભ્યારે અતંત ભિંચા કરેલા એવા તમારા હુજદેડ પર ધનુષ્ય તૈયાર થઈને મજનના કરતું હોય છે ત્યારે શત્રુઓનાં મંડળ, રમિનું મંડળ અને રંભાનાં સ્તનમંડળ કંપવા લાગે છે. ૬૫

ભવતામહમિવ ચહ્વો મમ તુ ભવાનિવ ભવાનેવ ।

કુમુદિન્યઃ કતિ ન વિધોર્વિધુરિવ વિધુરેવ કુમુદિન્યાઃ ॥

ચંદ્રને માટે પોપણીઓ ટેટલી ગંધી હોય છે પણ પોપણીને તો ચંદ્ર તે ચંદ્ર જ છે; તે રીતે તમારી પાસે આવનારા અમારા જેવા તો ધણા જ હોય છે; પરંતુ મારે માટે તો તમે જ છો. ૬૬

લઘ્યર્થચન્દ્ર દૈશઃ કૃતકંસમયં ચ પૌરુષં વિષ્ણોઃ ।

બ્રહ્માપિ નામિજાતઃ કેનોપમિમીમદે નૃપ ભવન્તમ્ ॥

હે રાજન! મહાદેવને તો અધધા ચંદ્ર મળેલા હોતો, તમે પૂર્ણચંદ્ર જેવા છો, વિધુનો પુરુષાર્થ કંસના ભયથી દૂર રહેતો હોતો અને તમારો પુરુષાર્થ કાઈથી ભય પામતો નથી. બ્રહ્મા તો નાભિમંથી જન્મ્યા છે અને તમે કુલીન છો, તો પછી તમને કોની ઉપમા આપી શકાય એમ છે? ૬૭

સરલશ્રિયં શુણાદયં લમ્બિતમાલં વિચિત્રતિલકં ચ ।

વનમિવ વપુસ્તૈવૈતક્યમવનં નૃપ જનસ્યાસ્ય ॥૬૮॥

હે રાજન! તમારું શરીર વન જેવું હોવા છતાં ઠીનજનને અવન(રક્ષણ કરનારું) શી રીતે બન્યું? અર્થાત્ જેમ વનમાં સરલ (દેવદાર) અને શ્રિયશુ વૃક્ષો છે તેમ તમારું શરીર સરળ અને શ્રિય શુભ્રાથી શોભે છે. જેમ વનમાં લાંબાં તમાલ વૃક્ષો છે તેમ રામના શરીરે લાંબી માળા રહેલી છે, જેમ વનમાં રંખેરેગી તિલક નામનાં વૃક્ષો છે તેમ તમારા કપાળે કેસરકસ્તૂરીનું રંગીન તિલક છે. ૬૮

ઘાળકરવીરદમનકશતપત્રકચનુજીવકુમુમાનિ ।

નૃપ વિવિધવિટપરૂપસ્તથાપિ વિટપઃ કથં નાસિ ॥૬૯

હે રાજન! બાણ તથા કર્ણ, દમનક, શતપત્ર, કળન્ધ, છવ વગેરે વિવિધ વૃક્ષોનાં પુષ્પોને ધારણ કરનાર વન વિવિધ વિટપ(વૃક્ષ)રૂપે હોય છે, તેમ તમે પણ વિવિધ પુષ્પોને ધારણ કરનાર વિટપ(વૃક્ષ)રૂપે હોવા છતાં વિટ(બર પુરપો)નાથ પાલક કેમ નથી? સ્તનયુગમશુક્લાતં સમીપતત્વર્તિ દ્વયશોકાગ્રેઃ ।

ચરતિ વિમુક્તાહારં વ્રતમિવ ભવતો રિપુત્રોનામ્ ॥૭૦॥

તમારા વૈરીઓનાની ઓઝોનાં બે સ્તન હૃદયમાં રહેલા શોકરૂપી અગ્નિની અત્યંત પાસે રહેવાર છે તેમ

જ તૂટી ગયેલા મોતીના હાર જેવાં લાગતાં આંસુથી સ્નાન કરે છે. તેથી બળે છે તેઓ પાસે અગ્નિ રાખીને આહારનેા સાગ કરીને તપ કરતા તપસ્વી જેવા લાગે છે. ૭૦

ફલપતરુકામદોગ્રીચિન્તામણિઘનદશજ્ઞાનામ્ ।

રચિતો રઝોમરપયસ્તેજઃશ્વાસાન્ત્રામ્બરેરેપઃ ॥૭૧॥

આ રાજા કદપતરની ભરેલી રજ, કામદુધાનાં દૂધ, ચિંતામણિનાં તેજ અને કુબેરજંડારીના ચંખમાં પૂરવાના પવનનું આકાશ એટલા પદ્મધોનો બનેલો છે અર્થાત્ તે બધા પદ્મધોમાં જે એક એક શુશ્રુ છે, તે બધા રાખમાં રહેલા છે. ૭૧

તિમ્મરુચિપ્રતાપો વિધુરનિશાકૃદ્દિમો મધુરલીલઃ ।

મતિમાનતત્ત્વવૃત્તિઃ પ્રતિપદપક્ષાપ્રગીર્વિભાતિ ભવાન્ ॥

હે રાજન! તમારો પ્રતાપ તીક્ષ્ણ છતાં રુચિકર છે. શત્રુઓનો સંહાર કરનાર હોવા છતાં તમારી લીલા મધુર છે; શુદ્ધિ અને પ્રમાણ બંને કારણે તમારી તરુ બળશુભાની વૃત્તિ બરાબર હોય છે તેમ જ પડેલે પડેલે મોતાના પક્ષમાં અચેસર થઈને તમે શોભો છો. ૭૨

શનિરશનિશ્ચ તમુચૈર્નિહન્તિ કુપ્યસિ નરેન્દ્ર યસ્મે દ્વમ્ ॥

યત્ર પ્રસીદસિ પુનઃ સ માત્યુદારોઽનુદારશ્ચ ॥૭૩॥

હે રાજન! તમે જેની પર કોપ કરો છો, તેને માટે તમે શનિ ગ્રહ અને અશનિ (વજ્ર) બનીને તેને હણી નાખો છો; અને જ્યાં તમે પ્રસન્ન થાઓ છો, ત્યાં તમે ઉદાર અને અનુદાર (જેને ઓઝો અનુસરે છે, એવા મધુર) બનીને શોભો છો. ૭૩

ક્ષણદાસાવક્ષણદા વનમવનં વ્યસનમવ્યસનમ્ ।

યત વીર તવ દ્વિપતાં પરાદ્મુખે ત્વાંય પરાદ્મુખે સર્વમ્ ॥

હે વીર રાજા! શત્રુઓ પર વિજય મેળવી, ભ્યારે તેમનાથી તું પરાદ્મુખ (પાછું ફરતું, તે) થયો, ત્યારે શત્રુઓની બધી આખોતે પરાદ્મુખ (અવળી) બની ગઈ. ક્ષણદા-રાત્રીઓ લાંબા થઈ ગઈ, વન રક્ષણસ્થાન (અવન) બની ગયું, વૃત્ત, વૃત્ય વગેરે વસતો વિસ્તાર વિનાનાં બની ગયા. ૭૪

પ્રઘનાધ્વનિ ધીરઘનુષ્ઠેનિશ્ચિતિ વિધુરૈરયોષિ તવ દિવસમ્ । દિવસેન તુ નરપ ભવાનયુદ્ધ વિધિસિદ્ધસાધુવાદપદમ્ ॥ ૭૫ ॥

હે રાજન! તૂટી ગયેલા માર્ગ પર તમે ધનુષ્યનો ટંકારવ કરીને દિવસભર જેમ શત્રુઓ સાથે યુદ્ધ કરો છો, તેમ યજ્ઞયાગાદિ વિધિ કરાવવામાં કુશળ સાધુઓ સાથે વાદવિવાદ કરતાં તમે દિવસભર યુદ્ધ કરો છો. ગિરયોઽપ્યનુવ્રતિયુજોમરુદ્યવચ્છોઽવ્યયોઽપ્યગમ્મીરાઃ વિશ્વંમરાપ્યતિલયુનરત્નાય તવાન્તિકે નિયતમ્ ॥૭૬॥

હે રાજન્ ! તારી ઉન્નતિ આગળ પર્વતો પોતાની ઊંચાઈ છોડી દે છે, તારી ચંચળતા આગળ પવન સ્થિર થઈ જાય છે, તારી મંભીરતા આગળ સાગર પથ્થુ ઊછરે અને છે તેમજ વિશ્વંભરા પૃથ્વી પણ તારી આગળ અત્યંત નાની બની જાય છે. ૭૬

સમદમતંગમદજલનિત્યન્દતરક્ષિણીપરિવજ્જાત્ ।

ક્ષિતિતિલકત્વયિ સત્ત્રુપિ શંકરચૂડાપગાપિ કાલિન્દી ॥

હે પૃથ્વીના તિલકરૂપ રાજન્ ! જ્યારે તમે મંજાને કિનારે પડાવ નાખો છો, ત્યારે મહાસર હાથીઓના મહારૂપી જલનના પ્રવાહવાળા નદીને સંગ્રમ થવાથી શંકરના મસ્તકે નિવાસ કરનારી મંજા પણ ચૂંચના બની જાય છે.

વિદલિતસકલારિકુલં તવ વલમિદમભવદાશુ
વિમલં ચ પ્રસલ્લમુખાનિ નરાધિપ મલિનાનિ ચ
તાનિ જાતાનિ ॥ ૭૮ ॥

હે રાજન્ ! જ્યારે તમે શત્રુઓનાં સર્વ કુળોનો વિનાશ કર્યો; ત્યારે તમારી સેના નિર્મળ બની ગઈ અને જે ખળ-દુષ્ટ પુરુષો હતા. તેમનાં શુષ્ક પણ મલિન બની ગયાં. ૭૮

પલ્લવતઃ કલ્પવતોરોપા કરસ્ય તે વીર ।

ભૂપયતિ કર્ણમેકઃ પરસ્તુ કર્ણે તિરસ્કુરુતે ॥૭૯॥

હે વીરજન્ ! કલ્પવૃક્ષોના નવપલ્લવ જેવો તારો હાથ શુક્રભળ છે; પરંતુ તારા હાથમાં વિશેષતા એ છે કે, કલ્પવૃક્ષનું પાન કષ્ઠ (કાન) ને શોભાવે છે અને દાન કરીને પ્રતિષ્ઠા પામેલા તારો હાથ દાનવીર કષ્ઠ રાજાનો તિરસ્કાર કરે છે. ૭૯

હરવજ્ર વિપમહર્ષિર્હરિવજ્ર વિમો વિષૂતવિતતટ્ટપઃ ।

રવિવજ્ર ધાતિદુઃસહકરતાપિતમૂઃ કદાચિદસિ ॥૮૦॥

હે રાજન્ ! મહાદેવ વિપમહર્ષિ (ત્રણ મેત્રવાળા) છે પણ તમારી દક્ષિ સમાન છે. વિષ્ણુએ ક્યોંકલા વૃષા-શુરનો નાશ કર્યો છે પણ તમે તો નાશ પામતા એવા વૃષ (ધર્મ)નો વિસ્તાર કર્યો છે, સર્વ અત્યંત અસહ્ય કિરણોથી પૃથ્વીને તપાવે છે પણ તમે ક્યારેય અસહ્ય કરવેરા લેતા નથી, જેથી પૃથ્વીનાં ગ્રમજનો સંતાપ પામે. સ્તનયુગમુકાભરણઃ કણ્ઠકરુલિતાઙ્ગયટ્ટો દેવ ।

ત્વયિ કુપિતેઽપિ પ્રાગિવ વિશ્વસ્તાસ્તે રિપુસિયો જાતાઃ ॥

હે રાજન્ ! તમે શત્રુઓ પર ક્રોધ કરો છો, ત્યારે પણ વેરીઓનો સ્ત્રીઓ પહેલાના વિશ્વાસની જેમ નિઃશ્વાસ કરનારી થઈ છે અર્થાત્ પહેલાં મોતીનાં આભરણ છાતી પર ધારણ કરતી હતી, હવે આશ્ચર્યપૂર્ણ મોતીથી સ્તનોને શોભાવે છે; પહેલાં ક્રોધભળતાને લોધે

તેમની દેહપરિ પાતળા હતી, હવે શોકને કારણે કાંટાના જેવી પાતળા તેમની દેહપરિ બની છે. ૮૧

સંતતસુસાસાઙ્ગાદ્દુતરગ્ધકર્મઘટનયા નૃપતે ।

દ્વિજપત્રીનાં કઠિનાઃ સતિ ભવતિ કરાઃ સરોજસુકુમારાઃ

હે રાજન્ ! જ્યારે તમે રાજ્ય કરો છો ત્યારે બ્રાહ્મણ-પત્રીઓ જે હાથ સામેલાના સંગથી તેમજ ઘરનાં ધણી કામ કરવાથી કંઠણ બની ગયા હતા; તે હવે અસંત સુકુમાર કમળ જેવા બની ગયા છે અર્થાત્ તમારા દાનથી તેમને મહેનત-અશ્રુ કરી પડતી નથી. ૮૨

કમલેવ મતિર્મતિરિવ કમલા તનુરિવ વિભા
વિભેવ તનુઃ । ઘરણીવૃષ્ટિર્ધૃતિરિવ ઘરણી સતર્ત
વિભાતિ યસ્ય તવ ॥૮૩॥

હે રાજન્ ! તમારી મતિ કમલા-લક્ષ્મી જેવી સમૃદ્ધ છે અને લક્ષ્મી મતિ જેવી નિર્મળ છે, તમારા દેહ જેવી દેહની કાતિ છે અને કાતિના જેવો દેહ છે, ધરણીની જેમ તમારી ધીરજ છે અને ધીરજની જેમ તમારી ધરણી સતત શોભી રહી છે. ૮૩

રક્ષસાનુશિખરાઙ્ગળકુલ્લકલ્પપાદપતલેષુ નિપળ્લાઃ ।

ઉદ્દૃષ્ટાન્તિ નૃપહંસ સુવર્ણે સ્વઘશઃ પ્રવરકિન્નરરામાઃ ॥૮૪॥

હે રાજાઓમાં હંસ ! તમારા સારા વર્ણુવાળા યશને કિન્નરોની શ્રેષ્ઠ સ્ત્રીઓ ગાય છે; જે રત્નનાં શિખરોની આજુબીજા વિકાસ પામેલા કલ્પવૃક્ષનીયે બેઠેલા છે. ૮૪

ગાદકાન્તવદશનક્ષત્રવ્યયાસંકટાદરિવધૂજનસ્ય ચઃ ।

ઓષ્ઠવિદ્રુમદ્દાન્યમોચયન્નિર્દેશન્યુધિ રૂપા નિજાધરમ્ ॥

હે રાજન્ ! તું જ્યારે સુદૃઢભૂમિ પર ક્રોધમાં આવીને પોતાના અધરને કરે છે ત્યારે શત્રુઓની સ્ત્રીઓનાં હોડણી વિદ્રુમનાં પાદોને તે વ્યથાના સંકટમાંથી છોડાવે છે; કે જે ગાદ આશિંગળ આપનાર પતિના દંતક્ષતની વ્યથા હતી. અર્થાત્ શત્રુઓનાં હથેલાં તેમની સ્ત્રીઓની તે વ્યથા આવી જાય છે. ૮૫

વલમાર્તભયોપશાન્તયે વિદુષાં સંમતયે બહુશ્રુતમ્ ।

વસુ તસ્ય ન કેવલં વિમોર્ગિણવત્તાપિ પરમયોજનમ્ ॥

તે રાજાનું એકશુ ધનજ પારકાના લાભને માટે વપરાય છે એવું નથી; તેનું બળ દુઃખી જનોના લયની શાંતિને માટે તેમજ તેમનું અહુશ્રુતપણું (વિદ્યાનો અનુભવ) વિદ્યાનોની સંમતિ માટે વપરાય છે. ૮૬

વાયકા કવિ ન સન્નિર્માદદશા મારદશતુ ભવદેક-
જીવનઃ । અમ્બુદસ્ય કવિ વા ન પાતકાશ્વાતકસ્ય-
પુનરેક પદ્મ સઃ ॥ ૮૭ ॥

હે રાજન્ ! મારા જેવા તારી પાસે આવનારા કેટલા નથી હોતા ? પરંતુ મારા જેવાને માટે તમે એક જ જીવનના આધારરૂપ છે. મેઘને કેટલાં બધાં ચાતક પક્ષીઓ હોય છે, પરંતુ ચાતકને તો તે એક જ મેઘ છે.

નિચિલેપુ ગુણેપુ ચિત્રતા તે મનસૌ વૈભવમદ્ભુવં તૈવૈવ । ન ચ તે પરતઃ પ્રમાણભાવસ્તદપિ ન્યાય-નિવિષ્ટતાતિચિત્રમ્ ॥ ૮૮ ॥

સકળ શુભોમાં તારા મનનો વૈભવ વિચિત્ર રીતે જોવાને મળે છે તેમ જ તે મનનો વૈભવ પણ અદ્ભુત હોય છે. તારા તે વૈભવ માટે કાંઈ જાહારના પ્રમાણની જરૂર હોતી નથી, તોપણ તારું મન ન્યાયની અંદર પ્રવેશ કરવાને ચાહતું હોય છે, તે અત્યંત આશ્ચર્ય છે.

સ્ફુરદ્ભુતરુપમુત્પતાપગ્વલનં ત્વાં સ્તૂજતાનવચ-વિચમ્ । વિધિના સસૃજે નવો મનોમૂર્ધુવિ સ્તત્વં સવિતા બૃહસ્પતિઃ ॥ ૮૯ ॥

તારું સ્વરૂપ અત્યંત અદ્ભુત રીતે પ્રગટ થાય છે; તેથી જાણે કે બ્રહ્માએ ખીજે કામદેવ સ્ખર્યો છે; તારો પ્રતાપ એવો તો પ્રકાશિત થાય છે કે, જાણે ખીજે સવિતા-સ્પર્શ રચવામાં આવ્યો હોય તેમ જ તારામાં એવી તો નિર્મળ વિદ્યા છે, કે જાણે ખીજે બૃહસ્પતિ હોય; એ રીતે રૂપ, પ્રતાપ અને વિદ્યાના શુભોમાં બ્રહ્માએ તને નવી રીતે સ્ખર્યો છે. ૮૯

કલ્પં ચ તવાહિતેષ્વકસ્માતિસતપદ્મરુહોદ્ગરશ્ચિ-ચક્ષુઃ । પતિતં ચ મહીવતીન્દ્ર તેવાં ઘણુપિ પ્રક્ષુદ્ર-માપદાં કટાક્ષઃ ॥

હે રાજાઓમાં શ્રેષ્ઠ ! ધોળા કમળની સાથે લાઈના જેવી સરખામણી કરનારી જેવી શોભા છે એવું તારું નેત્ર જે વખતે યજુઝનો પર કહ્યુંપિત યઈને પહેલું હોય છે; તે જ વખતે તે યજુઝનોનાં શરીરો પર આપત્તિઓના કટાક્ષો અકસ્માત પડેલા હોય છે. ૯૦

ગુણમેદ્વિદિમિમપ્રસન્ને વ્યવધાનાદનુપસ્થિતં પુર-સ્તાત્ । અપિ વાજિનમાત્રશેપમિષ્ટો ષટયન્વાજિ-મિરર્ચ્યસે વિધિઃ ॥ ૯૧ ॥

હે રાજન્ ! શુભના ભેદને જાણનારા ઉત્તમજનોના પ્રસન્નમાં કાંઈ વ્યવધાન આવવાને કારણે પ્રલક્ષ હાજર રહી શક્યો ન હોય તેમ જ અશ્વમેધ યજ્ઞ જેવા કાર્યમાં ફક્ત એક જ ઘોડો બાકી રહ્યો હોય; તોપણ નસીબને જાણનાર જોડો અનેક ઘોડાઓ દ્વારા તમારી પ્રાર્થના કરે છે. ૯૧

યદિ વૈ મનસિ પ્રશાન્તિરુચેઃ કુરુ કલ્પપ્રદાન-

કૌશલમ્ । ન ભવેદિતિ વા વદ સ્ફુટં કલિકર્ણ પ્રતિયામિ મન્દિરમ્ ॥ ૯૨ ॥

હે કળિયુગના કર્ણરાજા ! જો તારામાં મનમાં ઘણી શાંતિ હોય તો કલ્પદ્રુમ દાન આપે છે, તે પ્રદારની કુશળતા જતાવ અને જો મનની શાંતિ ન હોય તો એમ એખખું કહી દે, તેથી હું મારે ઘેર પાછો ચાલ્યો જઈશ.

નાનન્વયસ્તે ન ચ તે વિરોધોઽલંકારકોદૌ તવ નોપમાપિ । ક્ષિતીશ નો તે વિપમં ન કિંચિત્સાહિત્ય-સૌહિત્યનિષિત્તથાપિ ॥ ૯૩ ॥

હે રાજન્ ! સાહિત્યમાં ગણ્યેલા અલંકારોની દ્રાટિમાં કાંઈ અલંકાર તને લાગુ પડતો નથી. જેમકે અન-વય-તારા સરખો કાંઈ નથી. વિશેષ-તારો વિશેષી કાંઈ નથી, ઉપમા-તારા જેવો કાંઈ નથી તેમ જ વિપમ-વિરુદ્ધ શુદ્ધોનો સમ્રાટ તારામાં નથી; એ રીતે હોવા છતાં પણ સાહિત્ય અને સારાં હિતકર કાથોનો પુલંડાર છે. ૯૩

અવિરલકરવાલકમ્પનૈર્ધ્રુકુટીતર્જનગર્જનૈર્મુદ્ધુઃ ।

દટ્ટશેતય ધૈરિણાં મદઃ સઘતઃ કાપિ તવૈક્ષણે ક્ષણાત્ ॥

જે યજુઝે ચપળ તરવારો કંપાવતા હતા અને બુકડીઓ ફેંકીને ગર્જના કરતા હતા અને એ રીતે પોતાનો મદ પ્રગટ કરતા હતા; તે મદ તારાં દર્શન થાંતી સાથે જ કથાય ચાલ્યો ગયો છે. ૯૪

તવાદ્યે સાહસકર્મશર્મણઃ, કરં કૃપાનાન્તિક-માલિનીપતઃ । મટાઃ પરેષાં વિશરાહતામગુર્દૃષ્ટવવાતે સ્થિરતાં હિ પાંશવઃ ॥ ૯૫ ॥

હે રાજન્ ! સાહસકર્મમાં પ્રખ્યાત થયેલ તું બ્યારે બુદ્ધશ્ચિ પર જઈને તારા હાથને ખૂણ પ્રાપ્તે લાવવાને ઇચ્છે છે, તે જ વખતે ગોરીજનોના થોડાઓ કૂડતાનો લાવ છોડીને જેમ પવન વિનાના પ્રદેશમાં રજકણુ સ્થિર બની જાય, તેમ હલનચલન વિનાના બની જાય છે. ૯૫

વિશંપતે વિસ્તરતો ન ઘટતું જાનામિ જાનન્નપિ તે ગુણોધાન્ । યસ્યૈવ યોઽસિ પ્રથમાનકીર્તે સ એવ તદ્વાનિતિ નિર્નિરુદ્ધિઃ ॥ ૯૬ ॥

હે પ્રજાઓના રાજા ! તારા શુચસુદાયને હું જાણતો હોવા છતાં પણ તેને વિસ્તારથી કહેવાને હું જાણતો નથી. જેની કીર્તિ ફેલાયેલી છે એવા હે રાજન્ ! હું એટલું જાણું છું કે જે શુદ્ધોને કારણે જ જે વખણાયો છે, તેના તે શુદ્ધો તેની સાથે રહેવાના છે; તે તો શંકિ છે.

યશોદયામણિહતકાન્તદેહો, વાલ્મેયપિ ગોપાલ-જનસ્ય નેતા । ગોમળહલં પાસિ ઘલેન યુગઃ, કથં ન

રાજનુરુપોત્તમોઽસિ ॥ ૯૭ ॥

હે રાજન્ ! તું પુરેપૂરતમ કૃષ્ણ કેમ ન કહેવાયઃ કારણ કે જેમ ગોપાલકૃષ્ણનો સુંદર દેહ યશોદાથી શોભતો હતો, તેમ તારો દેહ યશ અને દયાથી શોભે છે. જેમ કૃષ્ણ બાળપણમાં ગોવાળિયાઓના નેતા હતા, તેમ તમે પણ ગોપાલ અર્થાત રામજોના નેતા છો. જેમ કૃષ્ણ ગોમંડળ(ગોધણ)નું રક્ષણ કરનાર હતા, તેમ તમે ગોરૂપીમંડળનું પ્રવલથી રક્ષણ કરો છો. ૯૭

નક્ષત્રભૂઃ ક્ષત્રકુલપ્રસ્તૈર્યુક્તો નભોગૈઃ खलु भोग-
भाजः । सुजातरूपोऽपि न याति यस्य समानतां कांचन-
काञ्चनाद्रिः ॥ ૯૮ ॥

ક્ષત્રિયકુળમાં પેદા થયેલ તું નક્ષત્રોની ઉત્પત્તિનું કારણ છે, તું નભોગ=અંતરિક્ષમાં રહેલ ગ્રાહવો સાથે ભોગો ભોગવે છે તેમ જ કાચન પર્વત સુકર્ણનો હોવા છતાં, તારા સુંદર વચુવાળા સ્વરૂપની સાથે કોઈ ભતની સરખામણી કરી શકતો નથી. ૯૮

अखण्डिता शक्तिरयोपमानं न स्वीकृतं न
छल्लरीतिरस्ति । असृष्टसंदेहविपर्ययस्य कोऽयं तव
न्यायनये निवेशः ॥ ૯૯ ॥

જેની શક્તિ અખંડિત છે, જેણે કોઈ પણ પ્રકારના ઉપમાનનો સ્વીકાર કર્યો નથી, જેણે છળની રીતિ અજમાવી નથી તેમ સંદેહ કે વિપર્યય એ બંનેનો જેણે સ્પર્શ કર્યો નથી; એવા તારા ન્યાયશાસ્ત્રના આગેમા કોનો પ્રવેશ થાય? ૯૯

स्वतः प्रकाशो मनसो महत्त्वं, धर्मेषु शक्तिर्न
तथान्यथा धीः । भूपाल गोपालपदैकमकेरन्यैव नैया-
यिकता तवेयम् ॥ ૧૦૦ ॥

હે રાજન્ ! તારો પ્રકાશ આપમેળે છે, મનનું મહત્ત્વ છે, સર્વધર્મેમાં શક્તિ રહેલી છે. શુદ્ધિ વિપરીત નથી તેમ જ ગોપાળના ચરણમાં તારી અનેરી ભક્તિ રહેલી છે, એ રીતે તારી ન્યાયશાસ્ત્રની રીતિ શુદ્ધિ જ છે. ૧૦૦

यस्येवमः संयुगयामीनीपु भौतप्रतिष्ठापतिमौलि-
रत्नाः । गृहीतदीपा इव मिन्दते स्म राजगान्धकारे
रिपुचक्रवालम् ॥ ૧૦૧ ॥

હે રાજન્ ! યદ્યપિ રૂપી રાત્રીઓમાં જ્યારે તલવારોના અંધકારો ફેલાઈ ગયા હોય, ત્યારે ચતુરામજોના મુગટમાં પરોવાયેલા રત્નો દીવાઓની જેમ ભગતા તારાં પાશુ શત્રુઓથી મંડળને ભેડી નાખે છે. ૧૦૧

लब्ध्वा यदन्तःपुरमुन्दरीणां लवणयनि.स्यन्दमुपा-
न्तभाजाम् । गृहीतसारस्वदशैः पयोधिः पीयूषसंदर्शन-
सौख्यमाप ॥ ૧૦૨ ॥

જેમ દેવાઓ સર્વના સારરૂપ અમૃતને મહાધુ કર્યું, તે અમૃતના દર્શનનું સુખ સમુદ્ર મેળવેલું હોય તેમ પોતાની સમીપ રહેનારી અંતઃપુરની સુંદરીઓનાં લવણયરૂપી અમૃતને મેળવીને રાત્ર પરમ સુખ પામે છે. ૧૦૨

यदि त्रिलोकी गणनापरा स्यात्तस्याः समानार्थयिदि
नायुयः स्यात् । पारे परार्थं गणितं यदि स्याद्गुणेतु
निःशेषगुणोऽपि स स्यात् ॥ ૧૦૩ ॥

જો ત્રણ લોકોની ગણના કરવામાં આવે, તે લોકોનાં આયુષ્યની સમાપ્તિ થાય કે પછી પરાર્થની પાર સુધી ગણિત કરવામાં આવે; તોપણ તમારા શુભો ગણતાં તેની શેષ બાકી રહે નહિ. ૧૦૩

एतद्यशः क्षीरधिपूरगाहि पतत्यगाधे वचनं
कवीनाम् । एतद्गुणानां गणनाद्वपातः प्रत्यर्थिकीर्तिः
खटिकाः क्षिणोति ॥ ૧૦૪ ॥

તે રામના યશરૂપી ક્ષીરસાગરના પૂરમાં પ્રવેશ કરતા કવિજનોના વચનો છેક ઊંડાણમાં પ્રવેશ કરે છે; તેમ જ તે રામના શુભોની ગણનાની સંખ્યા કરવામાં આવે છે ત્યારે તે ગાયતરી દેરીજનોના યશરૂપી ખડીની રેખાઓને કોણ કરે છે. ૧૦૪

देवाधिपो वा भुजगाधिपो वा, नराधिपो वा यदि
हैहयः स्याम् । संदर्शनं ते गुणकीर्तनं ते, सेवाञ्जलिं ते
तदहं विदध्याम् ॥ ૧૦૫ ॥

જો હું દેવરાજ હઉં, નાગરાજ તફક, મનુષ્યનો રાજા કે રાક્ષસોનો રાજા હૈહય થાઉં; તો તારા દર્શન, શુભના કીર્તન કે સેવાની અંજલિ કરી શકું. ૧૦૫

अत्यादराद्धयनं दिज्ञानामर्थोपलब्ध्या फलव-
दिधाय । कृतनूतच्छानचित्तुं तवैषा मीमांसकाद्या-
धिकृतः प्रसिद्धा ॥ ૧૦૬ ॥

બાળભ્રુવો અત્યંત આદરથી વેંદાનું અધ્યયન કરે છે; તેમાં ધનની પ્રાપ્તિ થાય, તે હેતુ રહેલો છે, તેને તમે ધન આપીને સફળ કરો છો, તે જ રીતે મીમાંસા-કર્મ શાસ્ત્રના અધિકાર યજ્ઞને સફળ કરવાનો છે; તો તમે વિશાળ એવા યજ્ઞગાજના રક્ષણ કરવા માટે મીમાંસા-શાસ્ત્રમાં અણીતી એવી ફળ આપવાની અધિકારરૂપિ સ્વીકારેલી છે. ૧૦૬

गुच्छान्तराध्यासमसंनिहृष्टमध्यक्षमत्यन्तमनिच्छतस्ते ।
अह्यातिस्सह्यानुगतद्विपक्ष स्यात्तिस्थितानिर्वचनीयरूपा
બોદો અખ્યાતિને, મીમાંસા સતખ્યાતિને અને વેદાંતોએ અનિર્વચનીય ખ્યાતિને માને છે, તે રીતે તમારી ખ્યાતિ એટલી પ્રસિદ્ધ છે કે જ્યાં મિત્રભાવ

કે શત્રુભાવ નાશ પામેલ છે; જેની અંદર ડાઈ પુચ્છ અધ્યાસ નથી તેમ જ દૂર રહેલ અધ્યક્ષને પણ જે ઇચ્છતો નથી, એની તારી ખ્યાતિ અનિર્વચનીય મન-વાણીથી પર રહેલી છે. ૧૦૭

અન્યાર્થમઢીકૃતવારિપાળી વિશદ્ધમાનાસ્ત્વ દાન-નીરમ્ । પરસ્પરં દીનમુલા ન કે વા દેવાઃ સુમેરું શુશુચુઃ સ્વમૂમિમ્ ॥ ૧૦૮ ॥

જ્યારે તમે ચાચડોને દાન આપવા માટે હાથમાં જળ લો છો, ત્યારે બધા દેવો દીનશુભ બનીને એક-મેકની સામે ચંદાનો નગરથી બેઠે રહે છે. તેમને એમ થાય છે કે, 'આ રાજા દાનમાં સુમેરુ પર્વતને અથવા તો અમારી સ્વર્ગશક્તિને તો નહીં આપી દે ?'

તવાપ્રતો વીર મહીમદેન્દ્ર મન્દં ગત્તા વૃદ્ધલિનો વિમાન્તિ । આવાસદાનાદરિભૂપતીનામાશાન્તશૈલા ઇચ સાપરાધાઃ ॥ ૧૦૯ ॥

હે વીર ! હે પૃથ્વીના અધિપતિ ! તારી આગળ સાંકળવાળા હાથીઓ શત્રુરાજઓના આવાસના દાનથી અપરાધ કરનારા દિશાના પ્રાંત ભાગોના પર્વતની જેમ મંદ રીતે શોભે છે. ૧૦૯

કામં નૃપાઃ સન્તિ સહસ્રશોઽન્યે, રાજન્વતીમાદુ-રનેન મૂમિમ્ । નદ્યત્રતારાસંપ્રદક્ષકુલાપિ જ્યોતિષ્મતી ચન્દ્રમસંચ રત્નિઃ ॥ ૧૧૦ ॥

ભલે બીજા હજારે રાજાઓ હોય, પણ પૃથ્વી આ રાજાથી જ શોભે છે. જેમકે અનેક નદીઓ અને પ્રહોથી ઘેરાયેલી રાત્રિ હોય, પણ ચાંદની રાત તો ચંદ્રથી જ ગણાય છે. ૧૧૦

દારિદ્ર્યપ્રદાયદામણાધમેન, લીનો દિજોડ્યર્ણવપદા-તિસાત્કૃતઃ । જાગર્તિ નાયે ત્વયિ મો વિજ્ઞાનાં, વિદેદિ વયેન સુરેં મજે નૃપ ॥ ૧૧૧ ॥

દરિદ્રજાઓના ગણોએ ભેગા થઈને આ બ્રાહ્મણ-ને અત્યંત દેવાદાર બનાવી દીધા છે, તમારા જેવા રાજા અમારે માથે ભજતા બેઠેલા છે, તો હવે આ બ્રહ્મણું એવું કમલાયુ કરો કે જેથી હું સુખી થાઉં. ૧૧૧

કમલમૂતતયા વદનાન્કુજે વસતુ તે કમલા કર-પહ્લવે । યપુષિ તે રમતાં કમલાદ્ગજઃ, પ્રતિદિનં હૃદયે કમલાપતિઃ ॥ ૧૧૨ ॥

હે રાજા ! કમળમાં જન્મેલ બદનાં પુત્રી સરસ્વતી તમારા મુખકમળમાં નિવાસ કરે, તમારા કામળ કરમાં કમલા-સકમી નિવાસ કરે, તમારા ચરીરમાં કમલાના પુત્ર કામદેવ નિવાસ કરે તેમ જ તમારા હૃદયમાં નિર-ગર કમલાના પતિ વિષ્ણુ ભજવાન નિવાસ કરે.

વદેતિ પૂર્વકુસુમં તતઃ ફલં યનોદયઃ પ્રાક્તદનન્તરં પયઃ । નિમિત્તનૈમિત્તિકયોરયં વિધિસ્તવ પ્રસાદસ્ય પુરસ્તુ સંપદઃ ॥ ૧૧૩ ॥

પહેલાં ફૂલ આવે ત્યાર પછી ફળ થાય છે, તે જ રીતે પહેલાં મેઘ ચડી આવે ત્યાર પછી વરસાદ પડે છે; આ રીતે નિમિત્ત-કારણ અને નૈમિત્તિક-કાર્યનો ક્રમ ભજતમાં જોવાયેલો હોય છે; પરંતુ તમારી કૃપા થતાં પહેલાં બધી સંપત્તિઓ મળે છે. ૧૧૩

અનેન સર્વાર્થિકૃતાર્થતાકૃતા હૃતાર્થિનો કામગવી-સુરદુમ્ભો । મિથઃ પયઃસેત્રનપહ્લવાશને પ્રદાય દાનવ્યસનં સમાનુતઃ ॥ ૧૧૪ ॥

આ રાજાએ બધા ચાચજનોને દાન આપીને તિમને એવા તો સાળ બનાવી દીધા કે કામધેનુ અને કંપવૃક્ષ પાસે ડાઈ દાન માગતા ગયું નહીં. હેમટે કામધેનુએ પોતાના દૂધનાં દાન આપીને કંપવૃક્ષનાં સિંચન કર્યાં અને કંપવૃક્ષે પાંદડાં આપીને કામધેનુને વૃમ કરી; અને એ રીતે પોતાને દાન આપવાનું પડેલું વ્યસન તે બંનેએ સ્ફળ કર્યું. ૧૧૪

મયિ સ્થિતિર્નિમ્નતયેષ્ઠભયતે, દિગેવ તુ સ્તદ્વતયા વિલક્ષ્યતે । ઇતીવ ચાપં દ્વધદાશુર્ગ ક્ષિપન્નયં નયં સમ્યગુપાદિશદ્ દિપામ્ ॥ ૧૧૫ ॥

જ્યારે રાજા ધનુષ્યને નંત્ર (નીચું) કરીને તેની પરથી બાણ ફેંકે છે, ત્યારે તે પોતાના શત્રુઓને એક જ નીતિનો માર્ગ બતાવે છે અને બચાવે છે કે, 'નંત્રતાને લીધે જ મારી આ ઉત્તમ દશા મથેલી છે તેમ જ ધીરજને કારણે જ મેં દિશાઓ ઝાળગી છે.'

નૃપઃ કરાખ્યામુદતોલયન્નિજે નૃપાતવં ચાન્પતતઃ પરદ્રવ્યે । તરીયચૂડાકુરુવિન્દરશ્મિભિઃ સ્ફુટેયમેતત્કર-પાદરક્ષના ॥ ૧૧૬ ॥

પોતાના ચરણોમાં પોતા બીજા રાજાઓને જ્યારે આ રાજા પોતાના બે હાથ આપીને ઊભા કરે છે, ત્યારે તે રાજાઓના મુગટમાં ગદેલાં પદરાગમણિનાં કિરણોથી તેનાં ચરણોમાં સ્પષ્ટ ગીતે લાલિમા બજાય આવે છે. ૧૧૬

ઈદં નૃપપ્રાર્થિમિરુચિજ્ઞતોડ્યર્થિર્મિર્મણિપ્રોદેણ વિષ્ટુષ્ય રોહણઃ । કિયદિનૈરમ્બરમાવરિષ્યતે મુધા મુનિર્ચિન્મયમરુદ્ધ મૂધરમ્ ॥ ૧૧૭ ॥

રાજા પામે યાચના કરતા રાજા મથેલા યાચક જનોએ જેના મણિ લેવાનો ત્યાગ કર્યો છે એવો આ વિધ્યાચળ પોતાના મણિઓના શિખર વધારીને આકાશ-માર્ગ ચોડા લેશે, તેથી તેને અગત્ય મુનિએ રાખી

રાખ્યો; તે કાર્ય કરવા જેવું નહોતું; કારણ કે વાચકો નહિ જવાથી જેની પ્રગતિ અટકી ગઈ છે, એવા વિખ્યા-
ચળ વધી વધીને કેટલેા વધતો ૧૧૭

કૃતં ચ ગર્વામિમુલં મનસ્વયા કિમન્યદેવં
નિહતાશ્ચ નો દ્વિપઃ । તમાંસિ તિમ્મન્તિ હિ તાવદં-
શુમાન્ન ચાવદાયાત્યુદ્યાત્રિમોલિતામ્ ॥ ૧૧૮ ॥

જ્યાં સુધી સુધી ઉદ્યાચળ પર્વત પર પ્રગટ થતો
નથી, ત્યાં સુધી જગત પર અધકાર રહે છે, એ જ રીતે
તમે જ્યાં મનથી ગર્વને ભરી દીધું, ત્યાં તો અમારા શત્રુઓ
નાશ પામ્યા, એટલે તમારે વિશેષ કરવાનું શું રહ્યું ?
અનેન પર્યાસયતાશ્ચિન્દૂન્મુક્તાફલસ્યૂલતમાન્સ્વતેપુ ।
પ્રત્યર્પિતાઃ શત્રુવિલાસિનોનામાક્ષેપસૂત્રેણ વિતૈવ હારાઃ ॥
મોતીનાં જેવાં અલંકાર સ્થૂલ (શત્રુની સ્ત્રીઓનાં)
આંશુઓનાં બિંદુઓને વિસ્તારતા આ રાજ્યએ શત્રુઓની
સ્ત્રીઓનાં સ્તન ઉપર સૂત્રવાળા હારોને બદલે સૂત્ર વગરના
હારો આપ્યા હતા. ૧૧૯

અર્ધાતિયોધાચરણપ્રચારણૈર્દશાશ્ચતસ્રઃ પ્રણયન્નુપા-
ધિભિઃ । ચતુર્દશત્વં કૃતવાન્કુતઃ સ્વયં ન વેદિશ વિચાસુ
ચતુર્દશત્વમ્ ॥ ૧૨૦ ॥

જે યોદ્ધા વિદ્યાઓ છે, તેમા અઘ્યાસ, સમજણ,
આચાર અને પ્રચાર એ પ્રકારની ઉપાધિઓથી આ
રાજ્યએ દરેક વિદ્યાને ચાર દશાઓ આપીને પોતે યોદ્ધા
વિદ્યાઓમા ચતુર્દશપણું (યોદ્ધા વિદ્યાઓ, ચાર દશા)
કરેલું છે કે નહિ; તે હું જાણતો નથી અર્ધાતિ વિદ્યાઓ
યોદ્ધા છે, તે જાણીતી વાત છે પણ દરેક વિદ્યાને ચતુ-
ર્દશ (ચાર દશા) આપીને પોતે ચાર દશા મેળવી છે.

અમુગ્ય વિદ્યા રસનામ્રનર્તકી ત્રયીવ નીતાન્નગુણેન
વિસ્તરમ્ । અગાહતાદ્યદશતાં જિગીપયા નવલ્લયદ્વીપ-
પૃથગ્જયશ્રિયામ્ ॥ ૧૨૧ ॥

જે ત્રણ વેદોને છ અંગથી ગુણવામા આવે, તો
વેદોની સંખ્યા અઢાર થાય, એ રીતે આ રાજ્યની
જીભને ૨૨વે નાચતી વિદ્યા અઢાર દ્વીપ પર રહેલી
જુદી જુદી વિજયશાલાને જીતવાની ઇચ્છાથી અઢાર
સ્વરૂપોને ધારણ કરે છે. ૧૨૧

દિગ્વીશ્વન્દાંશવિભૂતિરીશિતા દિશાં સ કામપ્રસ-
રાવરોધિનીમ્ । બમાર શાસ્ત્રાણિ દર્શં દ્વયાધિકાં નિજ-
ત્રિનેત્ર, વતરલ્લવોધિકામ્ ॥ ૧૨૨ ॥

જે રાજ્ય આઠ દિશાણ દેવોના અંશની વિભૂતિ-
રૂપે છે અને જે સર્વ દિશાઓના સ્વામી છે, તેણે
ચાત્રોરૂપી ત્રીજું નેત્ર ધારણ કર્યું છે; તેથી તે રાજ્ય

ત્રણ નેત્રને ધારણ કરનાર મહાદેવના અવતારરૂપે બનીને
પોતાની શાસ્ત્રદૃષ્ટિથી કામના ફેલાવાને શક્તિ દે છે. ૧૨૨

પૈદ્યતુર્ભિઃ સુકૃતે સ્થિરીકૃતે કૃતેડ્મુના કે ન
તપઃ પ્રપેદિરે । મુવં ચદેકાહ્મિક્રિનિષ્ટયા સૃષ્ટિશ્ચાવ-
ધર્મોડપિ કૃશતપસ્વિતામ્ ॥ ૧૨૩ ॥

સત્ય, દયા, તપ અને શીય એ ધર્મના ચાર
પાયાઓને સ્થિર કરીને તે રાજ્યએ સત્યયુગની સ્થાપના
કરી ત્યારે કાણે કાણે તપનાં આચરણ કર્યાં નહોતાં ?
એક પતની દયથી આંગણીથી પૃથ્વીના સ્પર્શ કરનાર
અધર્મ પણ કૃષ બનીને તપસ્વી (દુઃખી) પણાને પામ્યો
હતો અર્ધાતિ જે અધર્મ બધે ફેલાયો હતો, તે અધર્મ
તેના રાજ્યમાં કૃષ થયો હતો. ૧૨૩

સ્તુરદ્વલુનિશ્ચવતદ્દનાશુગમગ્લમ્વૃષ્ટિવ્યયિતસ્ય
સંગરે । નિજસ્ય લેજઃશિશિનઃ પરઃશતા વિતેતુન્કાર-
મિવાયશઃ પરે ॥ ૧૨૪ ॥

જ્યારે આ રાજ્યએ સુદૃઢ ભૂમિ પર ચમકતી
વીજળી જેવા ધનુષ્યના ટંકારૂંપી ગડગડાટથી આશ્ચર્યથી
વિશાળ વૃષ્ટિ કરવા માંડી, ત્યારે તે રાજ્યના તેજરૂપી
અશિષી સેંકડે શત્રુઓનો અપશય ફેલાવા લાગ્યો, જે
બળેલા કાવસા જેવો લાગતો હતો. ૧૨૪

અનત્પદધારિપુરાનલોક્કલૈર્નિજમતાપૈર્વલ્યં
જ્વલદ્મુવઃ । પ્રદક્ષિણીકૃત્ય જયાય સૃષ્ટયા રરાજ
નીરાજનયા સ રાજયઃ ॥ ૧૨૫ ॥

વૈરી રાજ્યોનો નાશ કરનાર તે રાજ્ય પોતાના
પ્રતાપથી જ્યારે વૈરી જનોના અનેક નગરોને બાળી
મૂકતો હતો, ત્યારે તે અશિષીઓની જ્વાળાઓથી પૃથ્વી-
મંડળ પ્રકાશતું હતું; તેથી જાણે કે પૃથ્વીની પ્રદક્ષિણા
કરીને વિજ્યને સૂચવનાર આરતીથી તે રાજ્ય શાલતો
ન હોય, તેવો લાગતો હતો. ૧૨૫

સિતાંશુર્ગર્વિચયિત સ્મ તદ્ગુર્ણર્મહાસિવેન્નઃ સહ
કૃત્વતીવદ્મુમ્ । દિગ્ગન્નાન્નામ્રરણં રણાન્નગે યશઃપદં
સન્નૃત્તચાતુરીતુરી ॥ ૧૨૬ ॥

તે રાજ્યઓના યોદ્ધાની કુશળતા, તે તો-વત્ર વજ્રવા-
ના સાધનરૂપ પુરી (સાંપો) છે, મોટી તલવારો તે
વેમા (વજ્રવાનો દંડ) છે, સફેદ ચંદ્રના પર્ણ જેવા
તેના ગુણો દોષરૂપે છે અને યશરૂપી વત્ર છે અર્ધાતિ
આ રાજ્યના યોદ્ધાઓ રણમુખિમાં તલવારો લઈને ઊતરી
પડે છે, ત્યારે તેનો યશ બધે ફેલાય છે, જે વત્રરૂપે
દિશાઓરૂપી સ્ત્રીઓનાં અંગોનાં આભરણ બને છે.

પ્રતીપમૂર્ષિવ કિં તતો મિયા વિરુદ્ધર્મૈરપિ

મેતૃતોઞ્જિતા । અમિત્રજિન્મિત્રજિદોજસા સચ્ચિચાર-
દ્વચારદગ્ધાવ્યવર્તત ॥ ૧૨૭ ॥

જેમ વિશેષી રાગઓએ તે રાગથી લય પામીને
મેદનીતિ છોડી દીધી હતી, તેમ એકમેકના વિશેષી
એવા ટાક-તડકા, ઝુપન-દુઝપ વગેરે ધમેએ પણ પર-
સ્પર ભેદભાવ છોડી દીધો હતો. તે રાગ પોતાના
પ્રતાપથી અમિત્ર(ચતુષો)ની જેમ મિત્ર(સ્વર)ને
પણ છતી લેતો હતો તે પોતે વિચારણી દર્શાવે
હોવા છતાં ચાર(દ્વ)ની નજરે જોવાની વૃત્તિવાળો હતો.

અયં દરિદ્રો ભવિતેતિ વૈષ્ણીં લિપિં લલાટેડર્શિ-
જનસ્ય જામતીમ્ । મૃપા ન ચક્રેડત્પતકલ્પપાદપઃ
પ્રણીય દારિદ્ર્યદરિદ્રતાં ત્વપઃ ॥ ૧૨૮ ॥

જેણે પોતાની દાનવૃત્તિથી કલ્પવૃક્ષને હલકું બનાવ્યું
છે, એવા આ રાગએ યાચકજનતા લક્ષણમાં પ્રભાએ
લખેલી 'આ દરિદ્ર થશે' એ પ્રકારની લિપિને ખોટી
પાડી નહોતી; કારણ કે તે યાચકની દરિદ્રતા લઈ લેતાં,
તે માથુસ દરિદ્રતાનો જ દરિદ્ર બની ગયો હતો. ૧૨૮

વિમગ્ન્ય મેરુર્ન યદર્થિસારહૃતો ન સિન્ધુલ્લસર્ગ-
જલચ્ચયૈર્મઃ । હમાનિ તત્તેન નિજાયશોયુગં દ્વિકાલ-
પદ્માક્ષિકુરાઃ શિરઃશિતમ્ ॥ ૧૨૯ ॥

પોતાના માથાની બે બાજુએ ગાંધિયાં વાળતાં
ભુધાને તે રાગએ મસ્તકે રહેલ પોતાની બે અપ-
કીર્તિઓ માની. એક તો પોતે યાચકજનને દાન
આપતાં સુમેરુ પર્વતના ટુકડા ક્યાં નહિ; અને બીજી
દાન આપવાના સંકલ્પનાં જળ લઈને સમુદ્રને ખાધી
કરી મરૂમિ જેવો નિર્જળ બનાવ્યો નહિ. ૧૨૯

અજસમમ્ભાસમુપેયુપા સર્મ મુદેવ દેવઃ કવિના
ભુવેન ચ । દયૌ પટીયાન્સમયં નયત્રયં દિનેશ્વરીહૃદયં
દિને દિને ॥ ૧૩૦ ॥

જેમ સ્વર્ શુક અને ક્રુધ એ બે પ્રહોની સાથે
રહેવાથી વિશેષ ઉલ્લસ પામે છે, તેમ સ્વર્ જેવી શોભા-
વાળો આ રાગ નિત્ય નિરંતર અજાસ કરતા કવિ-
જન અને ક્રુધજનની સાથે આનંદથી નિવાસ કરીને
પોતાના સમયનો ડહાપણુબરી રીતે ઉપયોગ કરે છે અને
તેથી નિરંતર ઉલ્લસ પામે છે. ૧૩૦

અયોધિવાનાકમલપ્રવાલયોઃ શિરઃમુ દાનાદલિ-
લક્ષમાનુજામ્ । પુરેદમૂર્ધ્વમવતીતિ વૈષ્ણસ પદં કિમ-
સ્થાક્ષિતમૂર્ધ્વરેતયા ॥ ૧૩૧ ॥

'આ રાગના ચરણ પોતાની કોમળતાથી કમળ
અને તાલ નવા પાનને હલકાં બનાવી દે છે તેમ જ

સર્વ રાગઓનાં મસ્તક પર મૂકવામાં આવશે ત્યારે તે
ચરણ જોયો કરવામાં આવશે.' એ રીતે વિચારીને જ
બધે કે વિધવાએ રાગના ચરણમાં બિખરેખાતું ચિહ્ન
દોરેલું હોય, તેમ લાગે છે. ૧૩૧

સદુત્તંસ દૈવાદયં કોડિપીદીનો ઋણાઘૌં બિલીનો
વિહીનો ગુણેન । મવત્સંનિર્ધિ સન્નિર્ધિ પ્રાપ્ય પીનો
વમ્બાઝુ મીનો યથા નીરપુરમ્ ॥ ૧૩૨ ॥

હે સારા કુળમાં પેદા થયેલ રાગ! જેમ માછલું
લરપૂર પાણી મળતાં પીન(બહુ) બને છે તેમ દેવના
સંજોગે જે માથુસ અત્યંત થેન, દેવામાં રૂબેસો અને
શુશ્રૂષી રહિત હોતા, તે તમારી પાસે આવતાં સારા
ધનબંડાર મેળવીને હૃદયુષ્ઠ બન્યો છે. ૧૩૨

કતિ નો વિપયા નિમાલિતાઃ કતિ વા મૂમિમૂજો
ન શીલિતાઃ । ધરણીધર તાવકાન્મુજાનવધાર્યાજાળં
શુરં લયમ્ ॥ ૧૩૩ ॥

હે ધરણીધર ! તમારી પાસે આવતા પહેલાં મેં
કયા પ્રદેશો જેવા બાકી રાખ્યા હતા ? અને કયા
રાગઓની સેવા નહોતી કરી ? પરંતુ હવે તમારા
શુભોનો નિશ્ચય ક્યાં પછી તો હું શુર(બૃહસ્પતિ)ને
પણ લય(હલકા) ગણવા લાગ્યો છું. ૧૩૩

સવ નિત્યમુત્સવપરમ્પરા મવત્સનિશં ત્વમિત્ય-
મુપકારસાદરઃ । નિજકીર્તિકાનિકાલિતોઞ્જલે જગ-
ત્યય સત્સુવાદિમિરલં સુલં મજ ॥ ૧૩૪ ॥

હે રાગ! તમારે ત્યાં રાજ ઉત્સવમંડલની પર-
પરા ચાલુ રહે; તમે નિત્ય ઉપકારનાં કાર્યોમાં આદર-
વાળા બનો. તમારી કીર્તિની કાંતિથી જે અત્યંત
ઉજ્જવલ બનેલું છે એવા આ જગતમાં તમે સારાં
પુન-પોત મેળવીને તેમને સુખે સેવતા રહો. ૧૩૪

અમ્બુઝ્ઝવા વસુમતી દલિતં રિપૂઃ, ક્રોડીકૃવા
બલવતા બલિરાજલદમીઃ । ઇકત્ર જન્મનિ કૃતં યદ્દનેન
રાક્ષા, જન્મત્રયે તદકરોત્સુરુપઃ પુરાણઃ ॥ ૧૩૫ ॥

વિષ્ણુએ વરાહ અવતારમાં પૃથ્વીનો ઉદાર કર્યો,
દૃષ્ટિંદ આવતારમાં ચતુર્ની છાતી ભેદી નાખી અને
વામન અવતારમાં બળિરાગની સંપતિ હાથ કરી લીધી,
એ રીતે પુરાણપુરુષ વિષ્ણુએ જે કાર્યો કરવામાં ત્રણ
અવતાર લીધા, તે ત્રણેય કાર્યો આ રાગએ એક જન્મ-
માં જ કરી લીધાં; અર્થાત તે રાગએ પૃથ્વીનો ઉદાર
કર્યો, ચતુર્ની છાતીઓ ભેદી નાખી અને બળવાન (બળિ)
રાગઓની લક્ષ્મી પોતાના કુળમાં લઈ લીધી. ૧૩૫

અકલિયા વસસિ ચેતસિ ચિત્રમત્ર દેવ દિશાં

અ વિદુષાં ચ મુગીદશાં ચ । તાપં ચ સંમદ્રસં
ચ રતિં ચ પુણ્યજ્ઞૈર્વ્યવ્થા ચ વિનયેન ચ
લીલયા ચ ॥ ૧૩૬ ॥

હે રાજા ! આશ્ચર્ય છે કે તમે એક જ હોવા
છતાં શૌર્યની તરગીથી સંતાપ કરાવીને શત્રુઓના
હૃદયમાં નિવાસ કરો છો, વિનયથી સારા મદ્રસને પોષીને
વિદ્વાનોના હૃદયમાં નિવાસ કરો છો અને લીલાથી રતિ
પોષીને નારીઓના હૃદયમાં નિવાસ કરો છો. ૧૩૬

શક્તિં પ્રમાણયતિ ચીર તવોપમાને પ્રમાણ્યમાત્ર
વચ્ચેપુ પરેવ જાતિઃ । જાતૌ ગુણા ગુણગણાપચિયો
વિશેષા વૈશેષિકં કિમપિ દર્શનમદ્મુતં તે ॥ ૧૩૭ ॥

તમારું વૈશેષિક (વિશેષ કરીને શાલવું) દર્શન
વૈશેષિક દર્શન કરતાં અદ્ભુત લાગે છે. વૈશેષિક દર્શન
શક્તિના પ્રમાણ માટે વ્યાકરણ વગેરે અનેક સાધનો
સ્વીકારે છે, ત્યારે તમારી શક્તિ ઉપમાન, હારા જ
સામ્યિત થાય છે, તે દર્શન અત્યક્ષ, અનુમાન ઉપમાન
અને શબ્દ એ ચાર પ્રમાણો આને છે, ત્યારે તમે
આમજનના વચનને જ પ્રમાણ ગણો છો. તે શાસ્ત્ર
પરા અને અપરા બે જાતિ સ્વીકારે છે, ત્યારે તમે એક
જાતિ જ સ્વીકારો છો. વૈશેષિક દર્શન ક્યમમાં ગણો
માને છે, ત્યારે તમારા ગણો જાતિમાં રહેલા છે, વૈશે-
ષિકમાં વિશેષ-પરમાણુઓ નિત્ય ક્યમમાં રહેલા છે, ત્યારે
તમારી વિશેષતાઓ ગણવચનને આશ્રયે રહેલી છે ૧૩૭

કિં કારણં સુકવિરાજ મુગા મદેતે વ્યોમોત્પ-
ન્નતિ વિલિખન્તિ મુર્ખં વરાહાઃ । દેવ તત્ત્વસ્રવકિતાઃ
શ્રયિતુંસ્વજાતિમેકે મૃગાઙ્ગમૃગમાદિવરાહમન્યે ॥ ૧૩૮ ॥
રાજ કવિને પૂછે છે કે, 'હે કવિરાજ ! આ મુગલા
હજાર ભારતા આકાશ તરફ જીછે છે અને સ્વર્ગ
પૃથ્વીને ખેંચતે છે, તેનું કારણ શું ? તેના જવાબ આપતા
કવિએ જણાવ્યું કે, 'હે રાજા ! તમારા અજ્ઞાથી લાય
પામેલાં આ મુગલા સદ્મા મિહન તરિકે રહેલા પોતાની
જાતિના મુગરાજનો આશ્રય લેવા આકાશ તરફ જીછે
છે. અને સ્વર્ગ પોતાની જાતિના આદિ વરાહનું રક્ષણ
લેવા પૃથ્વી ખેંચતે છે. ૧૩૮

સંભાલ્યમિદ્મુવનામયદાનપુણ્યસંભારમસ્ય વપુરજ
હિ વિસ્ફુરન્તિ । લક્ષ્મીઃ સાર્વિકગુણજ્વલિતં ચ
તેજો ધર્મઃ માનવિજયૌ વ પરાક્રમઃ ॥ ૧૩૯ ॥
પોતાને ઇષ્ટ એવાં લોકોને અજયના દાન આપ્યાં
તેના પુણ્યના ભારથી આ રાજાનું શરીર શોભી રહ્યું
છે; કારણ કે આ શરીરમાં લક્ષ્મી રહેલી છે, સાર્વિક

ગુણોથી પ્રકાશિત છે; તેમ જ તેજ, ધર્મ, માન, વિજય
અને પરાક્રમ એટલા ગુણો તે શરીરમાં નિવાસ કરે છે.

પ્રત્યક્ષરક્તવસુધારસનિર્વિપામિરાશીમિરમ્યધિક-
ભૂષિતભોગમાજઃ । ગાયન્તિ કલ્પકવિનિદ્રુતરોમહર્ષ-
સ્વદોર્મયસ્તવ ગુણાનુરોગ્નકન્યાઃ ॥ ૧૪૦ ॥

તમારા ગુણ ગાતા દરેક અક્ષરે જે સુધારસ ગરે
છે; તેથી જેના વિષે દૂર થયા છે એવી કણાઓથી
જેના શરીરનો વિખાર વિશેષ શોભે છે એવા તેમ જ
કાચીની અંદર ટંકાયેલ શરીરના સ્વાદાં પર ડર્બના
પરસેવાની ભૂમિઓ પ્રગટ થઈ છે એવી નાગરાજની
કન્યાઓ તમારા ગુણોને ગાય છે. ૧૪૦

મદ્રાત્મનો દુરધિરોદ્ધતનો વિશાલવંશોક્તેઃ કૃત-
ગિલીમુલસંમહસ્ય । યસ્યાનુપપ્લુતગતેઃ પરવાણસ્ય
દાનામ્બુસેકસુભગઃ સતતં કરોડમૂત ॥ ૧૪૧ ॥

તે રાજા અને ઉત્તમ હાથી બંને ભદ્ર સ્વભાવના
અને ભદ્ર જાતિના છે, બંનેના શરીર જલદી આક્રમણ
કરી કે સ્ત્રી સકાય તેવાં નથી, બંને વિશાળ વંશની
ઉત્તમિવાળા છે. બંનેએ શિલીમુખ(ખાણ, ભ્રમરાઓ)નો
સંપ્રદ કષ્ટો છે તેમ જ બંનેની ગતિને કોઈ એળગી
ભય તેમ નથી. એવા પર-વારણ-ઉત્તમ હાથીની જેમ
પર-વારણ-ચતુરોને યુદ્ધમાં રોકી રાખનાર રાજા છે,
તેમ જ મદ્રના દાનનાં જલ ગરવાથી જેમ હાથીનો કર
(સંદ) સુભગ છે, તેમ જ રાજાનો કર (દાણ) દાનના
જથ્થાના અભિષેકથી સુભગ છે. ૧૪૧

સાર્ક કુરંગકદશ મધુપાનલીલાં કર્તુ મુદ્ધકિરપિ
વૈરિણિ તે પ્રયુત્તં । અન્યાભિધાયિ તવ નામ વિમો શ્રીહૃતં
કેનાપિ તત્ર વિપમાનકરોદ્વસ્થામ્ ॥ ૧૪૨ ॥

હે રાજા ! જે વખતે તમારો શત્રુ મૃગનયની હો
અને પોતાના મિત્રપરિવાર સાથે સુરાપાનની લીલા
કરવા તૈયાર થયો હોતો; તે જ વખતે તમારા નામરાશિ
એવા કોઈ ખીખ માણુનું નામ લેવાતાં જ, તે રાજાની
હાલત અત્યંત વિષમ બની ગઈ. ૧૪૨

અત્યાયતૈર્નિયમકારિમિરુદ્ધતાનાં, વિઘ્નૈ પ્રમામિ-
રનપાયમથૈરુપાયૈઃ । શૌરિર્મુતૈરિવ ચતુર્ધિરદઃ સદા યો
લક્ષ્મીવિલાસમથૈર્નુવનં યમાર ॥ ૧૪૩ ॥

જેમ વિષ્ણુ ભગવાન ઘણા લાગા, ઉદ્ધત જનોને
નિમગ્નાં રાખનાર, દિવ્ય પ્રભાવવાળા અને રક્ષણ કર-
નાર એવા ચાર હાથથી લક્ષ્મીના વિવાસસ્થાન બનીને
લોખનું રક્ષણ કરે છે તેમ આ રાજા અત્યંત વિસ્તાર-
વાળા સાથે ઉપાયથી, ઉદ્ધત જનોને નિમગ્નાં રાખનાર

દામ ઉપાયથી, દિવ્ય પ્રભાવવાળા દંડ ઉપાયથી તેમ જ સર્વનું રક્ષણ કરનાર ભેદ ઉપાયથી બાણે કે ચાર હાથ હોય તે રીતે જગતનું રક્ષણ કરે છે કે જે ઉપાયો લક્ષ્મીના વિલાસના સ્થાનરૂપ બનેલા છે. ૧૪૩

નાનાવિષપ્રહરણેનૃપસંપ્રહારે, સ્વીકૃત્ય દારુણનિના-
દવતઃ પ્રહારાન્ । દત્તાત્રિવીરવિસરેણ વસુંધરેયં નિવિપ્ર-
લમ્બપરિલમ્બવિધિર્વિતીર્ણી ॥ ૧૪૪ ॥

હે રાજન્ ! સમરાંશુમાં અનેક પ્રકારનાં અલ્પ-
શસ્ત્રોથી દારુણ અવાજ કરતા એવા પ્રહારો ઝીલીને,
તમારા ગવિષ્ઠ વીર વૈરીઓ આ પૃથ્વીની સાથે
વિશ્વલ (વિશેષ) ના સંયોગનો વિધિ ભેડતા નથી
અથવા તમારા પ્રહારોથી મરણ પામતા વીરોનો નિર-
તર પૃથ્વી સાથેના સંયોગ સાધે છે. ૧૪૪

અન્તઃપુરીયસિ રણેષુ સુતીયસિ ત્વં, પૌરં જનં તવ
સદા રમણીયતે શ્રીઃ । દટ્ટઃ પ્રિયામિરમૃતયુતિદર્શમિન્દ્ર-
સંચારમત્ર મુવિ સંચરસિ ક્ષિતીશ ॥ ૧૪૫ ॥

હે રાજન્ ! તમે રણભૂમિ પર અંતઃપુરમાં ફરતા
હો, તે રીતે નિર્ભય થઈને ફરો છો; તમે પ્રમથનોને
પોતાનાં સંતાનની જેમ પોષો છો; તમારી પાસે રહેલી
લક્ષ્મી સતી સ્ત્રીની જેમ નિવાસ કરે છે; તમારી પ્રિય-
પત્નીઓ તમને અમૃત ઝરતા ચંદ્રની જેમ બાણે છે
તેમ જ આ પૃથ્વી પર તમે ઇશ્વરી જેમ ફરતા રહો છો.

રાજન્વિભાન્તિ ભવતઃચરિતાનિ તાનિ, હિન્દોદ્યુતિ
દ્રુષતિ યાનિ રસાતલેઽન્તઃ । ધીરોર્થલે અસિતતે ઓચિતા-
નુવૃત્તી આતન્વતી વિજયસંપદમેત્ય માતઃ ॥ ૧૪૬ ॥

હે રાજન્ ! રસાતલમાં ન્યાં ચંદ્રનાં કિરણો પહોંચતાં
નથી, ત્યાં તમારાં ચરિતો ચંદ્રનાં કિરણોને ધારણ કરીને
પ્રકાશી રહ્યાં છે; તેમ જ અત્યંત વિરાળ અને ચોંચ
કાર્યને અનુસરનારાં એવાં તમારાં હૃદયબળ અને બાહુ-
બળ વિજયની સંપત્તિને પ્રાપ્ત કરીને શોભે છે. ૧૪૬

પૌરં સુતીયસિ જનં સમરઘાન્તરેઽસાવન્તઃપુરીયતિ
વિચિત્રવરિત્રચક્ષુઃ । નારીયતે સમરસીંહિ કૃપાળ-
પાણેરાહોમ્ય તસ્ય ચરિતાનિ સપત્નસેના ॥ ૧૪૭ ॥

જેનાં અનેક ચરિતો વિચિત્ર છે, એવા આ રાજ
પુરજનોને પોતાનાં સંતાનોની જેમ સાચવે છે તેમ જ
સમરાંશુમાં શુદ્ધ કરતી વખતે અંતઃપુરની જેમ નિર્ભય
રીતે ફરે છે. જેના હાથમાં ખડ્ગ છે એવા આ રાજનાં
ચરિત ભેળેને શત્રુઓનો સેના સોના જેવી ભીર
બનીને ભાગી જાય છે. ૧૪૭

કોમ્યાં તિતીર્પતિ તરઙ્ગવતીમુજંગમાદાતુમિચ્છતિ
કરે હરિણાઙ્કુલિન્દ્રમ્ । મેરું લિલહ્વયપતિ ધ્રુવમેષ દેવ
યસ્તે ગુણાન્ગદિતુમુદમમાદધાતિ ॥ ૧૪૮ ॥

હે રાજન્ ! તારા ગુણોના ગાન ગાવાનો જે જનો
પ્રયત્ન સેવે છે, તે તો બે હાથે નદીઓના પતિ સાગર-
ને તરવા છાંટે છે, હાથમાં ચંદ્રનું બિંબ પકડવા છાંટે
છે કે પછી મેરુપર્વતને ઓળંગી જવા છાંટે છે. ૧૪૮

દિમશિશિરવસન્તમીષ્મવર્ષાશરત્સુ
સ્વનતપનવનામ્મોહમ્યેગોક્ષીરપાનૈઃ ।

મુલ્કમનુભવ રાજસ્ત્વદ્વિપો યાન્તુ નાશં
દિવસકમલલજ્ઞાશર્વરીરેણુપદ્મૈઃ ॥ ૧૪૯ ॥

હે રાજન્ ! હેમંતઋતુમાં ઓઝોનાં સ્તન, શિશિર-
માં અગ્નિને તાપ, વસંતમાં ઉપવન, શ્રોધમાં જલ,
વર્ષામાં મહેલ અને શરદમાં ગાયનાં દૂધ વગેરે સેવીને
તમે સુખ ભોગવો; તેમ જ તમારા વૈરી રાજાઓ હેમંત-
માં દિવસ, શિશિરમાં કમળ, વસંતમાં લજ્જા, શ્રોધમાં
રાત્રિ, વર્ષામાં ધુળ અને શરદમાં કાઠવ નાશ પામે તે
રીતે નાશ પામે. ૧૪૯

વિદધતુ ઘરણીશા દાનમુચૈર્ધરાયાં
પ્રમથતુ સુજનસ્તપ્તેરકઃ । પુણ્યશીલઃ ।

નિજપરમતિદીનઃ કેવલં સત્સ્વદીન-
સ્ત્વમિદ્ નુષ કુલીનઃ કાર્યકર્તા વિભાસિ ॥ ૧૫૦ ॥

હે રાજન્ ! આ પૃથ્વી પર પૃથ્વીના પતિઓ બધે
ધણાં મોટાં દાન આપે તેમ જ તે રાજને પ્રેરણા
આપનાર સાધુજન ભલે પુણ્યશાળી અને; પરંતુ દાન
અશક્તિ વખતે જેને પોતાનો કે ચારકો એવી ચીજ મતિ
નથી અને જે સભ્યોમાં દીનતા છાંડીને જ ફક્ત
વર્તાવ કરે છે; એવા કુલીન કાર્યકર્તા તો તમે
એકલા જ છો. ૧૫૦

કચીનાં સંતાપો ભ્રમણમભિતો દુર્ગતિરિતિ
ત્રયાણાં પચ્ચત્વં રચયસિ ન વધિત્રમધિકમ્ ।

ચતુર્ણાં વેદાનાં વ્યરચિ નયતા વીર ભવતા
દિપ્તસેનાલીનામયુતમપિ લક્ષ્મસ્ત્વમક્રયાઃ ॥ ૧૫૧ ॥

હે રાજન્ ! કવિજનોના સંતાપ, ચારે તરફનાં
ભ્રમણ અને ખરાબ ગતિ એ ત્રણે બાળતોને તમે
પંચત્વ (પાંચગણી, મરણ) આપો છો; તેમાં કોઈ
વિશેષ નવાઈ નથી; કારણ કે જે ચાર વેદો છે, તેમાં
પ્રવેશ કરીને તમે વેદોમાં નવતા (નવગણ, નવીન ભાવો)
લાવ્યા છો તેમ જ શત્રુઓની જે સેનાઓ દશ હજાર
હતી, તેને તમે લક્ષ (હાથ, બાણનું લક્ષ) બનાવો છો.

સમાજે સમ્રાજા સદસિ વિદુષા ધાત્રિ ધનિના
નિકાયે નીચાનામપિ ચ તરુણીના પરિપદિ ।

વય યત્રૈવ સ્મ ક્ષણમતિથયસ્તત્ર શૂનુમ
સ્ફુદ્ધોમોદ્દેહા સુભગ ભવત પૌરુષકથા ॥૧૫૨॥

હે ભાગ્યશાળી રાજા ! રા નાના સમાજમાં,
વિદ્વાનોની સમામા, ધનિકોના ધામમાં, નીચ જનોના
ટાળામાં કે પછી રમણીઓની મંડળીમાં જ્યાં જ્યાં અમે
ગયા અને ધડીભર અતિથિ તરિકે રહ્યા છીએ, ત્યાં ત્યાં
તમારા પુરુષાર્થની કથાઓ સાંભળી છે કે જેથી રામાય
ખડા થઈ જાય છે ૧૫૨

ન લોભો વર્ણાના ન ચ્છલુ પરત પ્રત્યયવિધિ
નિપાતો નાસ્ત્યેવ ક્વચિદ્વિધિ ન ભ્રમા પ્રકૃતય ।

ગુણો વા વૃદ્ધિર્વા સતતમુપકારાય જગતઃ
મુનેર્દાશી પુત્રાદપિ તવ સમર્થ પદવિધિ ॥ ૧૫૩॥

[સમર્થ - પદવિધિ એ વ્યાકરણના રચયિતા પાણ્ડિનિ
નું સૂત્ર છે એ પદોનો સમાસ કરવામાં, તે બનેના
પ્રતિપદ્ધિ વગેરે અર્થોની યોગ્યતા હોવી જોઈએ, એવો
તેનો ભાવ છે આ શ્લોકમાં પાણ્ડિનિના વ્યાકરણને
અને રાજાના રાજ્યશાસનને ઘટાવવામાં આવ્યા છે]
પાણ્ડિનીય વ્યાકરણમાં વર્ણોના દોષ થાય છે, પરંતુ
રાજાના પદવિધિ-રાજ્ય કરવાના પ્રકારમાં ખાલણ વગેરે
વર્ણોના દોષ થતો નથી, પાણ્ડિનીય વ્યાકરણમાં પ્રકૃતિની
પછી પ્રત્યય આવે છે, પણ રાજાના રાજ્યમાં પરત-
ખીજની પાસે પ્રત્યય વિશ્વાસ કરવામાં આવતો નથી,
વ્યાકરણમાં અવ્યય વગેરે નિપાતો ઘણા હોય છે પણ
રાજ્યમાં કયારેય નિપાત-કાઈનું પતન થતું નથી,
વ્યાકરણમાં પ્રકૃતિ-મૂલ સ્વરૂપમાં ઘણા વિકારો-ભગ થાય
છે પણ રાજ્યમાં કાઈ પ્રકૃતિના અંગમાં ભગ થતો
નથી વ્યાકરણમાં ગુણ કે વૃદ્ધિ શબ્દોને જ ઉપકાર કરે
છે પણ રાજ્યમાં રાજાના ગુણ કે વૃદ્ધિ જગતના સર્વ
લોકોનું સતત કલ્યાણ કરે છે ૧૫૩

ન મિથ્યાવાદસ્તે ન ચ વિગુણર્ચાસ્ત્વમિરતિ
નં વાવાચ્ય કિંચિદ્વચસિ ન મનાહ્માયિનિ મતિ ।
તથાપ્યેતથિતિ ચદસિ જગતીજાનિરધુના
ત્વમેવૈકો લોભે નિગમપરમાર્થનિપુણ ॥ ૧૫૪ ॥

વેદાંતીઓ જગતને મિથ્યા કહેનાર મિથ્યાવાદને
અનુસરે છે, પરમાત્માના નિર્ગુણ-સ્વરૂપની ચર્ચામાં
તેમની રુચિ હોય છે, જગતના કારણને અવાચ્ય-
અનિર્વચનીય કહે છે, માથાવી પરમેશ્વરમાં તે રતિ રાખે
છે અને હે રાજા ! તમે મિથ્યાવાદ-અસત્ય ભાષણને

અનુસરતા નથી, વિગુણ-ગુણ વિનાના જનોની ચર્ચા
કરતા નથી, ખોટા વચન (અવાચ્ય) કહેતા નથી અને
માથાવી-કપટી જનમાં પ્રીતિ રાખતા નથી, તેપણ
આશ્ચર્ય એ છે કે આ લોકમાં આત્મારે તમે એકલા જ
વેદાંતશાસ્ત્રના અર્થમાં પ્રવેશી છો ૧૫૪

ચકોરાણાં ચન્દ્ર કુસુમસમય કાનનમુવા
સરોજાના માતુ કુવલયકદમ્બ મધુલિહામ ।
મયૂરાણા મેઘઃ પ્રથયતિ યથા ચૈતસિ મુલે
તથાસ્માકં પ્રીતિં જનયતિ તવાલોકનમિદમ ॥ ૧૫૫ ॥

હે રાજા ! ચંદ્ર ચક્રાર પક્ષીઓને, વસંતઋતુ
કમલોના વનોથી ભરેલી ભૂમિને, ચોનખીઓનો સમૃદ્ધ
ભરારઓને અને મેઘ મોરના સમૃદ્ધને જેમ ચિત્તની
અદર આનંદ આપે છે, તેમ હે રાજા ! તમારા આ
દર્શન અમારી પ્રીતિને પ્રગટ કરાવે છે ૧૫૫

યશ સ્તોમાનુચૈરુપચિતુ ચકોરપ્રણયિની
રસહાપાઙ્ગિહ્યચિહ્નુરશશિપામશ્રમકરાન્ ।
અપિ ત્વત્તેજોમસ્તમસિ શમિતે રક્ષતિ દિશા
મસૌ યાગમૈત્રીં નભસિ નિતરામમ્પરમણિ ॥ ૧૫૬ ॥

હે રાજા ! તમારા તેજથી દિશાઓના અધકાર
શાંત થયા છે, તે છતાં આકાશનો અગ્નિ-સૂર્ય દિશાઓ
સાથે કરેલી યાત્રાની નૈની છોડતો નથી, સૂર્યની આ
ખોટી મુશાકારી અટકી જાય એટલા માટે તમે યશના
સમૃદ્ધને એમિર ખૂબ વધારો ચક્રારની પ્રેમભરી જીભની
પડિતાર્ધ દૂર કરવામાં કુશળ એના ચંદ્રના કિરણોની
શાંતિ પેદા કરાવે, એવો તમારો યશસમૃદ્ધ છે ૧૫૬

સુરાણા પાતાસૌ સ પુનરતિપુણ્યૈકહૃદયો
મ્રદસ્તસ્થાસ્થાને ગુરુરચિતમાર્ગે સ નિરત ।
કસ્તસ્થાત્યર્થૈ વહતિ શતકોટિપ્રણયિતા
સ સર્વૈશ્વ દાતા વૃણમિવ મુરેશ વિજયતે ॥ ૧૫૭ ॥

ઇદ પોતે સુરાણા પાતા (સુરાપાન કરનાર, દેવોનો
રક્ષક) છે અને રાજાનું હૃદય તેો અત્યંત પુણ્યથી ભરેલું
છે ઇદ બ્યારે અયોગ્ય માર્ગે જાય, ત્યારે તેને અટકાવવા
બૃહસ્પતિને મહેનત દરવી પડે છે, ત્યારે રાજા સદા
ઉચિત માર્ગે રહેલો હોય છે ઇદનો હાથ શતકોટિ
(વજ્ર, સેા કરોડ સોનાની મુનાઓ) પર પ્રેમ રાખે છે
અને રાજ્ય પોતાનું સર્વસ્વ દાનમાં આપી દે છે, એ
રીતે રાજા ઇદને તણખાની જેમ જીતી લે છે ૧૫૭

મનોમૂર્ખ્યાસુ ક્ષિપતિ ચદિ વાણાવલિમસૌ
કથ તામિ શિષ્તાસ્ત્વયિ નયનવિદ્વેષવિશિષ્તા ।

અથ જ્ઞાતં ક્રૂમઃ શૃણુ સુમગ શૃંગારનલિની-

વનક્રીડાદંતે સ્મરમિવ વિદુસ્ત્વાં મૃગદશઃ ॥ ૧૫૮ ॥

‘આ કામદેવ જો મુઝા સ્ત્રીઓ પર બાણોના સમૂહ ફેંકતો હોય, તો પછી તે મુઝાઓ પોતાનાં નયનનાં કટાક્ષોથી બાણ કામદેવને બદલે તમારા પર શા માટે ફેંકે છે?’ હે રાજન્ ! તેનું કારણ હવે મેં બાણી લીધું છે, તે કહું છું, તમે સાંભળો ! તે યુગનયની સ્ત્રીઓ તમને કામદેવના જેવા સમજે છે કે જે તમે શૃંગારરૂપી કમલીના વનમાં ક્રીડા કરનાર રાજકુંસ છે. ૧૫૮

યશસ્વિનૈરુત્પત્તુકૃતનરકલગદ્ગમકરૈઃ

પરં લક્ષ્મીગર્ભેન્દ્રિરદ્વયરત્નાદિકલ્પરૈઃ ।

નિર્જદાન્તમ્ભોમિનિયતવતુલિતક્ષીરજલધિ-

શ્ચિરં જીયાજીયાદધિપરિણિ સોડ્યં નરપતિઃ ॥ ૧૫૯ ॥

જેમ ક્ષીરસાગર ચંદ્ર, કલ્પદશ, લક્ષ્મી, હાથી, ઘોડા, રત્ન, જલ વગેરેથી ભરેલો છે તેમ આ રાજ યશસ્વી સુદૃઢ, લાગ્યશાળી પુરુષો માટે કલ્પદશથી, ખગલામાં ખૂબ લક્ષ્મી રાખવાથી, હાથી, ઘોડા, રત્ન વગેરે દ્વારા આપનાર સાધનોથી તેમજ પોતે ઘાન આપવાને હાથમાં લીધેલા જળથી ક્ષીરસાગર સમાન બનેલો છે, તેવો આ રાજ પૃથ્વી પર લાંબા કાળ સુધી વિજય મેળવે, વિજય મેળવે. ૧૫૯

અયં માર્ત્તવંદઃ કિં સઃ લલુ તુરગૈઃ સપ્તભરિતઃ

કુશાનુઃ કિં સર્વાઃ પ્રસરતિ વિશો નૈવ નિયતમ્ ।

કુવાન્તઃ કિં સાક્ષાન્મદિપવદનોડસાવિતિ ચિરં

સમાલોક્યાઽૈ ત્વાં વિદ્ધતિ વિકલ્પાન્નત્રિભટોઃ ॥

વૈરી ઘોડાઓ બ્યારે તમને સમરમિથમાં ધૂમળા જીએ છે, ત્યારે તમારે વિષે અનેક સંકલ્પવિકલ્પ કરે છે. જેમ કે ‘શું આ સૂર્ય હશે?’ ‘ના, ના, તે તો સાત ઘોડાઓથી આગળ વધે છે.’ ત્યારે શું અગ્નિ હશે? ‘ના, ના, અગ્નિ તો બધી દિશાઓમાં ફેલાય છે અને આ તો નિશ્ચિત દિશા તરફ ધસે છે.’ ત્યારે શું યમરાજ હશે? ‘ના, ના, યમરાજને તો પાંચાનું વાહન છે અને આ તો ઘોડેસવાર છે.’ ૧૬૦

તુલાધારો ધાતા વદતિ યનુધા દૂર્ણપદ્મો

ફળીશઃ સ્યાત્સૂત્રં કનકસિંચત્રી માનપલિકા ।

તુલાદળઃ સત્યં યદિ મવતિ દામોદરાદા

ચયાપ્યેયોડશન્યતત્ત્વ ગુણસમૂહસ્તુલિયુતમ્ ॥ ૧૬૧ ॥

વિધાતા બ્રહ્મા પોતે તોલ કરવાનાં તાલપાંને ઘણાનાર હોય, તો ૧૬૧ની તાલપાંનાં બે પલ્લાં બની

બધ, રોપનાગ કાંટાની ધોરીરૂપે બને, સોનાનો મેરુ પર્વત તોલનાં કાટલાં બને અને ભગવાન વિષ્ણુની મદ્ય તાલપાંની દાંડીરૂપે બને તોપણ તમારા શુભાંતા સમૂહને તોલવાને કાંઈ સમર્થ થાય એમ નથી. ૧૬૧

ન ત્ણાદુદ્ધારે ન ગુણઘટને નાશ્વતિશિલ્લં

સમાદૃષ્ટૌ દષ્ટિર્ન વિચિતિ ન લક્ષ્યે ન ચ મુચિ ।

નૃણાં પદયત્યસ્ય ક ચ ન વિશિશ્તાન્ કિંતુ પતિત-

દ્વિપદ્મશ્ચઘ્નૈરનુમિતિરભૂન્નોચરયતિ ॥ ૧૬૨ ॥

આ રાજનાં બાણ ભાથામાંથી ક્યારે કાઢવામાં આવ્યાં, તેને ધોરી પર ક્યારે મૂકવામાં આવ્યાં, ધોરીને કાન સુધી ખેંચીને ક્યારે બાણ તાણવામાં આવ્યાં તેમજ તે બાણ ક્યારે આકાશમાં થઈ લક્ષ્ય બનેલા ઘોડાઓની છાતી ભેડી જમીન પર પડ્યાં; તેમાંની એક પણ ક્રિયા યુદ્ધ પરના માણસોના જેવામાં આવતી નહોતી, તેટલી અડપથી તે બધી ક્રિયાઓ થઈ ગઈ હતી; પરંતુ જમીન પર પડેલા શત્રુઓની છાતીમાં પડેલાં કાણાંથી તે બાણોનાં અનુમાન થતાં હતાં. ૧૬૨

અમુખ્યોર્ધ્વમર્તુઃ પ્રસુમરચમૂસિચુરમવૈ-

રવૈમિ પ્રારઘ્યે વમધુમિરવશયાયસમયે ।

ન કમ્પન્તામન્તઃ પ્રતિવૃપમટા ન્લાયતુ ન વદ્

વધૂવચ્ચાન્મોર્જં યવતુ ન સ તેપાં કુદિવસઃ ॥ ૧૬૩ ॥

આ રાજની આગળ વધતી સેનાઓના હાથીઓની સંહિના ફુટકારથી ઊછળેલાં જળો વડે એમને ટપારનાં ભિંકુઓ ફેલાતાં, આગળ પડેલું હાથ તેવો દિવસ થઈ ગયો ત્યારે વૈરી ઘોડાઓ કેમ હેવાથી કંપે નહિ? તેમજ વૈરીજનોની સ્ત્રીઓનાં સુખકમળ કેમ કરમાંઈ બધ નહીં? તેમને માટે આ દુઃકૃદન (ખરાબ દિવસ, યોમાસાનો દિવસ) નથી શું? ૧૬૩

યશઃપૂરં દૂરં વનુ મુતનુનેત્રોત્પલવની-

તમસ્તન્નાચન્નાતપ તપ સહસ્રાણિ શરદામ્ ।

દ્રપં પાર્શ્વો યુષ્મદગુણકયનપીયૂષપટલ-

શ્રિતોસન્નિગ્ધાન્દસુરનરનુજગ્ના ત્રિજગતી ॥ ૧૬૪ ॥

સુંદરીઓનાં નેત્રોરૂપી પેલણીઓનાં વન પર ભયેલ અધકારરૂપી તંત્રાને દૂર કરવામાં ચંદના પ્રકાશરૂપ બનેલ હે રાજન્ ! તમે યશના પૂરનો ખૂબ હાંમે સુધી વિસ્તાર કરો અને હજાર શરદો (વર્ષો) સુધી રાજ્યા-સન પર તપો; તેમજ દેવો, મનુષ્યો અને નાગો તમારાં અનુકરણરૂપી અમૃતના પૂરથી ઉત્પત્ત થયેલ મદ આનંદને અનુભવતા હોય, એ રીતે આ ત્રણ લોક ભરપૂર થાઓ. ૧૬૪

સ્વસુસનિરમિલાપઃ સિદ્ધસે લોકદેવોઃ
પ્રતિદિનમથવા તે વૃત્તિરેવંવિધૈઃ ।

જનુભવતિ હિ મૂર્ધ્ના પાદપક્ષ્તીવ્રમુર્ણં
શ્મયતિ પરિતાપં છાયયા સંશ્રિતાનામ્ ॥ ૧૬૫ ॥

હે રાજન્ ! તમે પોતાનાં મુખ માટે દરકાર રાખતા નથી અને પ્રભજનોનાં કારણે તમે નિરંતર ખેદ પામે છો; અનેખર એ પ્રકારની તમારી બધી વૃત્તિ જ રહેલી છે, જેમ કે મોઢું વક્ષ પોતાના મસ્તક પર સૂઈનો તીક્ષ્ણ તાપ અનુભવે છે પરંતુ પોતાના આશયે આવેલા મુસાફરોને શીતળ છાયા આપી તેમનો તાપ શમાવે છે.

નિયમયસિ કુમારપ્રસ્થિતાનાત્તદ્ગઢઃ
પ્રશમયસિ વિશ્વાદં કલ્પસે રક્ષણાય ।
ઘતનુપુ વિભવેપુ જ્ઞાતયઃ સન્તુ નામ
ત્વયિ તુ પરિસમાપ્તં વન્નુકૃત્યં પ્રજાનામ્ ॥ ૧૬૬ ॥

જ્યારે સુખવેલનાં સાધનો ખૂળ વધી ગયાં હોય ત્યારે યાત્રિજનો ભલે મોજમજ કરે; પરંતુ સાચા કુટુંબીજન તરીકે જે મદદ કરવાની હોય છે, તે બધી મદદ કરીને તમે પ્રભજનોના કુટુંબીજન તરીકેની ફરજ પૂરી કરો છો; કેમકે તમે હાથમાં દંડ ધારણ કરીને યોદ્ધા માર્ગે ગયેલા જનોને નિયમમાં રાખો છો, એકબીજાના વિવાદોને શમવો છો તેમ જ બધાંનું રક્ષણ કરવા માટે તમે તૈયાર રહો છો. ૧૬૬

અમિતમફલદાતા ત્વં ચ કલ્પદ્રુમઃ
પ્રકટમિદં વિશેષં કંચનોદાહરામઃ ।
ફલમિવ મધુરોક્તિમેષાંમાનમિશં
સુલયતિ સુરશાસ્ત્રી દેવ દાનં ત્વદીયમ્ ॥ ૧૬૭ ॥

હે રાજન્ ! તમે અને કલ્પવૃક્ષ બંને ધનપ્રમતાં ફળને આપનારાં છો. એ રીતે સરખા હોવા છતાં, જે તમારામાં વિશેષ ભાવ રહેલો છે, તે હું જણાવું છું. તમે જ્યારે દાન આપો છો ત્યારે મોંઘાં પચન અને પ્રેમભર્યાં સન્માન આપો છો, તેની પુલ્કા કલ્પવૃક્ષ શી રીતે કરી શકે ? ૧૬૭

અકોણધૃતમાનસઘ્યવસિલોત્સવૈઃ સારસૈ-
રકાળહપદુતાળદૈવૈરપિ શિલ્પિણનાં મળદહૈઃ ।
દિશઃ સમવલોકિતાઃ સરસનિર્મયોહસદ્
મવત્પ્રથુવરુથિનીરજનિમૂરજઃ ડયામલાઃ ॥ ૧૬૮ ॥

હે રાજન્ ! તમારા રસધી ભરેલા હૃસાદૃશી પ્રેમદર્શ-
ને જ્યારે તમારી વિશાળ સેનાઓ સાલવા લાગી,
ત્યારે તેના સંચારથી ઊંડેરી રાજની પ્રખળ કમરીઓથી

બધી દિશાઓ વેરાઈને સ્થામ બની ગઈ, તેથી અકાલે
વર્ષા આવેલે એમ માનીને સારસપક્ષીઓ માનસ સરો-
વર પર જવાનો નિશ્ચય કરીને આનંદમાં આવી ગયાં
તેમ જ મેઘનાં મંડળો પણ નૃત્ય કરવાને તૈયાર થઈ
ગયાં. એ રીતે સારસ અને મેઘ પક્ષીઓ ઉત્કંઠા ધરીને
દિશાઓ તરફ જોવા લાગ્યાં. ૧૬૮

સહસ્રકપૂર્ણાન્નિલિલજનનુવક્ત્રાન્નુજ-
પ્રકાશકરણાદય પ્રયલૈરૈતિજોષવાત્ ।
દરિદ્રતિમિરોહિતેરલિભૂપન્નહામણિ-
જંગમગિરિહર્મિર્નિર્ગમદિદં ચ ષતઃ ધમમ્ ॥ ૧૬૯ ॥

જેમ સૂર્ય હંભર કર(કિરણો)થી પૂર્ણ છે તેમ
આ રાજા યાચકોના હંભર હોયને દાનથી પૂર્ણ કરે છે,
જેમ સૂર્ય પોતાના પ્રકાશથી કમસોને વિકસિત કરે છે,
તેમ આ રાજા પોતાના પરાક્રમથી સર્વ જનોનાં સુખ-
કમળને વિકસિત કરે છે, જેમ સૂર્ય અન્ય ગ્રહોનાં
તેજ હરી લે છે, તેમ આ રાજા પ્રમળ શત્રુઓનાં તેજ
હરી લે છે અને જેમ સૂર્ય અધિકારને દૂર કરે છે તેમ
આ રાજા દરિદ્રતાથી અધિકારને દૂર કરે છે; એ
રીતે જગતના મશ્ચિરૂપ બનેલ સૂર્યનારાયણ અને બધા
રાજાઓના શિરૌમણિ બનેલ આ રાજા જગતને સમાન
રીતે ધારણ કરે છે. ૧૬૯

યશઃકરણધોરણીતુલિતરોહિણીવદ્ભ
ત્વયા ક્ષણમુદીક્ષ્યતે જગતિ ચો દરિદ્રો જનઃ ।
પયોધરમહીપરે નદતિ તત્ત્વ વામધ્રુવો
રણત્કનકકિક્ષિણીકલરવેણ દેવ સ્મરઃ ॥ ૧૭૦ ॥

યશસ્થી કિરણોની પકિતે લીધે ચંદ્રની ઉપમાને
ધારણ કરનાર હે રાજન્ ! આ જગતમાં જે કોઈ
દરિદ્ર જન ધરીભર માટે તમારી નજરે ચડે છે, તેની
ઓંચોના સ્તનરૂપી પર્વત પર કામદેવ વસે છે કે જે
ચંદ્ર કરતી સુવર્ણની ધૂધરીઓના મનોહર ચંદ્રથી
નૃત્ય કરે છે. ૧૭૦

યમઃ પ્રતિમદીપ્ત્વો હુતવહોઽસિ તન્નિવૃતાં
સત્તાં લલુ યુધિષ્ઠિરો ધનપતિર્ધનાકાઙ્કિણામ્ ।
ગૃદં શરણમિચ્છતાં કુલિશકોદિભિર્નિર્મિતં
ત્વમેક શ્દ મૂવલે મહુચિથો વિધાત્રા કૃતાઃ ॥ ૧૬૯ ॥

હે રાજન્ ! પ્રતિકૂળ રાજાઓના તમે ધમરાજ છો,
વિશેષી રાજાઓના તમે અમિ છો, સજ્જનો માટે
તમે યુધિષ્ઠિર છો, ધનની છત્રા રાખનાર યાચકો
માટે તમે કુપેરલંકારી છો અને ચરણે આવવા દરજ-
નારા માટે તમે ધર જેવા નિવાસસ્થાનરૂપ છો કે જે

ધર કરશેા વળોતું બનેલું છે. એ રીતે વિધાતાએ આ
જગત પર તમને અનેક સ્વરૂપે બનાવ્યા છે. ૧૭૧

આલોકાન્તપ્રતિહતતમોઽત્તિરાસાં પ્રજાનાં
તુલ્યોયોગસ્તવ ચ સવિતુશ્ચાધિકારો મતો નઃ ।

તિષ્ઠત્યેકઃ ક્ષણમધિપતિર્જ્યોતિષાં વ્યોમમધ્યે
પપ્તે કાલે ત્વમપિ લભસે દેવ વિશ્રાન્તિમદ્ધઃ ॥૧૭૨॥

હે રાજન્ ! તમારા અને સૂર્યના અધિકાર સરખા
છે એમ અમારા માનવું છે; કારણ કે જેમ સૂર્ય લોકાલોક
પર્યંત સુધી રહેલા પ્રજાજનોના અધિકારને દૂર કરે છે.
તેમ તમે પણ લોકમાં બધે ફેલાઈને રહેલાં પ્રજાજનોના
અધિકાર (દુઃખો) દૂર કરો છો; જેમ સૂર્ય સર્વ
નક્ષત્રોના આકાશની વચ્ચે ક્ષણ માત્ર વિસામો લેવા
ભોલો રહે છે તેમ તમે પણ દિવસના ૭૬૫ ભાગમાં
રાજકાર્યમાંથી વિસામો લો છો, એ રીતે તમારા અને
સૂર્યના ઉદ્યોગો સરખા છે. ૧૭૨

અધ્યાક્રાન્તા યસતિરુનાપ્યાથમે સર્વભોગ્યે
રક્ષાયોગાદયમપિ તપઃ પ્રત્યહં સંચિનોતિ ।

અર્યાપિ ઘાં સ્પૃશતિ યશિનશ્ચારણદ્વન્દ્વીયતઃ

પુણ્યઃ શબ્દો મુનિરિતિ મુદ્ધઃ કેમલં રાજપૂર્વઃ ॥ ૧૭૩ ॥

જેમ મુનિ પવિત્ર આશ્રમમાં વસે છે, તપ કરે છે
અને ઇદ્રિયોને વશ રાખે છે તેથી ચારણો તેના પુણ્યને
માથ છે; તેથી રીતે આ રાજ સર્વ લોકોને સુખ આપે
તેવા ગુહસ્થાશ્રમમાં નિવાસ કરે છે; પ્રજાનું રક્ષણ કર-
વાના યોગ્યતા તે રાજા નિવસિત રીતે તપનો સંગ્રહ
કરે છે અને પોતાની ઇદ્રિયોને વશ રાખે છે, તેથી
ચારણ-ચારણીઓનાં ભેદો તેના જે પુણ્ય યશ માથ
છે, તે સ્વર્ગ સુધી પહોંચી જાય છે; માટે આ રાજા
'મુનિ' છે; તદાવત એટલે છે કે મુનિના પહેલાં
'રાજ' શબ્દ ભેદવાથી તે 'રાજમુનિ' કહેવાય છે.

નૈતચિત્રં યદયમુદધિરયામસીમાં ધરિત્રી-
મેકઃ કૃત્સ્નો નગરપરિષ્રાંશુયાદુર્મુનત્કિ ।
આશંસન્તે સમતિપુ મુરાઃ સકલૈરા હિ દૈત્યે-
રસ્યાધિજ્યે ઘનુપિ વિજયં પૌરુહૂતે ચ વજ્રે ॥૧૭૪॥

જેના બાહુ નગરના દરવાજાના ભોજળો જેવા પુષ્ટ
અને લાંબા છે; એવા આ રાજા એકલો જ સમુદયથી
શ્યામ થયેલી સીમાવાળી પૃથ્વીને ભોજવે છે; તેમાં કાઈ
આશંક નથી; કારણ કે દૈત્યો સાથે જેનાં વૈર બંધાયેલાં
છે, એવા દૈવો મુદ્ધમુનિ પર વિજય માટે બે વસ્ત્ર પર
દંડ વિશાસ રાખે છે; એક તો ભેખે ધનુષ્ય પર દોરી
યશથી છે એવા રાજા પર, અને બીજા ઈન્દ્રના વજ્ર પર.

ધ્રાતું લોકાનિવ પરિણતઃ કાયવાનભવેદઃ
ક્ષાત્રો ધર્મઃ શ્રિત ઇવ તતું દ્રઢાકોવસ્ય ગુપ્ત્યૈ ।
સામર્થ્યાનામિવ સમુદયઃ સંચયો વા ગુણાના-

માવિર્ભૂય સ્થિત ઇવ જગત્પુણ્યનિર્માણરાશિઃ ॥૧૭૫॥
બધા લોકોનું રક્ષણ કરવાને માટે જાણે કે ધનુર્વેદ
પોતે શરીરને ધારણ કરીને આવ્યો ન હોય અથવા તો
બાહ્યભૂતથી ખતનાનું રક્ષણ કરવા માટે ક્ષાત્ર ધર્મ
પોતે શરીરનો આશ્રય કરીને રહેલો ન હોય; એ રીતે
મુર્તિમાન ધનુર્વેદ કે ક્ષાત્ર ધર્મ જેવા આ રાજા સર્વ
સામર્થ્યોના પ્રકટ સ્વરૂપ, શુભોના સંચયરૂપ તેમ જ
જગતનાં પુણ્યકર્મોના સમુદાયરૂપ બનીને રહેલો છે. ૧૭૫

ક્ષેપન્તે યજ્ઞિતજલધરધ્વાનમેતે તુરંગા

મૂર્મિ પાર્યદપિ ચ મુદુર્દક્ષિણૈરાલિસન્તિ ।

યાનોત્સુર્વ્યં યદપિ ચલનાદ્દાલધેઽવ્યંજયન્તિ

ત્વદોર્વેદ્વદ્વિતયવશગા તત્સમપ્રા જયશ્રીઃ ॥ ૧૭૬ ॥

હે રાજન્ ! યુદ્ધ માટે તમે પ્રયાણ કરો છો તે વખતે
મેધની જળનાઓને ઢાંકી દે એ રીતે ઘોડાઓ હજીજાટી
કરે છે, પોતાના જમણા પગથી વાર-વાર ધરતીને ઉખેડે
છે તેમ જ પોતાની કેશવાળી અને પૂછડાને ખંખેરીને
પ્રભાસમાં ઉત્સુકતા ખતાવે છે; એ બધાં શુભ લક્ષણો
જેતાં નહીં થાય છે કે વિજયલક્ષી તમારા બે બાહુરથી
દંડને વશ થયેલી છે. ૧૭૬

દટ્ટઃ સાક્ષાદસુરવિજયો નાકિનાં ચક્રવર્તી
માત્સ્યો ન્યાયઃ કથયતિ યથા વારુનીદ્વન્દ્વીયતઃ ।

પાતાલેન્દ્રાદહિમયમાસત્યેવ નિત્યાનુષકં

તન્નઃ પુણ્યૈરજનિ ભવતા વીર રાજન્વતી મૂઃ ॥૧૭૭॥

દેવોના ચક્રવર્તી એવા દંડ પણ દૈત્યો પર વિજય
મેળવવા મથતો હોય છે, તે અમે નજરે નેત્રીયું છે. વરુણ-
લોકમાં તો મત્સ્યન્યાય એ જ દેહનીતિ છે અર્થાત્ મેહુ-
માછડા નાના આકારને ગળી જાય, એવા ન્યાય છે.
પાતાલ લોકમાં સંપાંને નાગરાજથી સદા માટે ભય
લાગેલો હોય છે; માટે હે રાજન્ ! અમારાં કાંઈ પુણ્યોના
મેળે તમારાથી આ પૃથ્વી રાજન્વતી-રાજાથી શુરસિત છે.

ચત્કીત્યૌ ઘવલીકૃતે ત્રિમુવનં મૂર્ત્યૌ જગન્મોહિતં

મકયેશઃ પરિવોષિતઃ સુચરિતૈરાનન્દિતાઃ સજ્જતાઃ ।

પૂર્ણાશ વહ્નઃ કૃતા વિતરણૈર્ચિત ત્વયા યાચકા-

સ્વસ્મિ સર્વગુણાશ્રયાય ભવતે વીર્ધાપુરાશાસ્મદ્દે ॥૧૭૮॥

જય પુવનોને જેણે પોતાની કીર્તિથી ઉજવણ
કર્તા છે, જગતને પોતાની મુર્તિથી મુગ્ધ કર્યું છે,
મહાદેવને ભક્તિથી રાજ કર્યું છે, સજ્જનોને પોતાનાં

સારા ચરિતથી આનંદિત કરેલા છે તેમજ દાન આપીને
યાત્રકોની બધી આશાઓને સંપૂર્ણ કરેલી છે, એવા
હે રાજા! સર્વ શુભોના આશ્રયરૂપ તમને લાગુ આવુબધ
પ્રાપ્ત થાઓ એમ આશીર્વાદ આપીએ છીએ ૧૭૮
દાને કલ્પતરુનંદે મુરગુરુ કાવ્યે કવિસ્તેજસિ
શ્રૌદમીન્મરવિધિને ઘનપતિ સત્યે દયાયા શિવિ ।

ગામ્ભીર્ય સરિતાપતિનિરુપમે શૌર્યે મુખદ્રાપતિ
શ્રીમાન્મર્મરતિમહીપતિરય જીયાસ્તદ્દસ સમા ॥૧૭૯

દાન આપવામાં કલ્પરૂપ જેવો નીતિમાં બૃહસ્પતિ
જેવો, કાબૂ રચવામાં શુક્રાચાર્ય જેવો તેજમાં ભીમા
ના સૂર્ય જેવો, ધનમાં કુબેર જેવો, સત્ય અને દયામાં
સિથિરાન્ન જેવો, શ્રીરતિમાં સસુર જેવો અને અનુ
પમ શરવરિનામાં અભુતન જેવો, આ શ્રીમાન રાજા
ધર્મમાં રતિ રાખનાર છે, તે હજાર વર્ષ સુધી શુભ

વિદ્વન્માનસદ્દસ વૈરિકમલાસકોચચન્દ્રગુપ્તે
દુર્ગામાર્ગણનીલોદિત સમિત્સ્વીકારવૈશ્વનર ।
સત્યપ્રીતિવિધાનદક્ષ વિજયપ્રાગ્માવભીમ પ્રમો
સામ્રાજ્ય વરવીરવસ્તરશત વૈરિક્ષમુચૈ ક્રિયા ॥૧૮૦

જેમ માનસસરોવરને હસ શોભાવે છે તેમ જે
વિક્ષાનેના મનને હસની જેમ શોભાવે છે જેમ અદ્ધ
કમળને સુરઝાવે છે તેમ જે શતુઓરૂપી કમળોને સુર
ઝાવવામાં ચક્રના ફરણ જેવો છે જેમ નીલોદિત
અઠાદિય દુર્ગા-પાર્વતીને શોધતા હોય છે તેમજ દૂર
જનાર બાણોને રોકવામાં જે ધનુષ્યધારી મહાદેવ જેવા
છે, જેમ વૈશાંતર અગ્નિ અભિધાયોના સ્વીકાર કરે છે
તેમ જે વિદ્વાનોની સમિતિઓમાં રૈયાનર-સર્વવ્યાપક
માનવ જેવા છે જેમ કમકાંડ કરનામાં દક્ષ પ્રજાપતિ
કુશળ છે તેમ જે સત્ય અને પ્રીતિના કારીમાં દક્ષ-
કુશળ છે, જેમ બીમસેનને એક વરદાન હતુ કે બધા
ભય, ત્યાં તેને પહેલો વિજય મળ્યો, તે રીતે જે પ્રથમ
વિજય મેળવવામાં બીમસેન જેવા છે એવા હે ઉત્તમ
વીર રાજા! પ્રજાના સૌ ગૌરવો સુધી તમે ચક્રવર્તી
રાજ્યનુ શાસન કરતા રહે ૧૮૦

દ્વસ્ત્યસ્તુહોદકે ત્વયિ ન મૂ સર્વસદ્ધા વેપતે
દેવાગારતયા સ કાશ્ચાનગિરિશિષ્ય ન ધષ્ટે મયમ્ ।
અદ્વાતદ્વિપશિક્ષમિષ્ણુકલુલકલ્યાણદુઃસ્થાશય
વેપન્તે મદદન્તિન પરમી ભૂમીપતે ટાવકા ॥૧૮૧॥

દાન આપવા માટે બધાને તમે હાથમાં કુશ અને
જળ લો છો, ત્યારે આ પૃથ્વી 'બધી અપાઈ બઈશ'
એ ભયે કપતી બેઠીએ પણ તે સર્વ બાળના સહન

કરનારી હોવાથી કપતી નથી તેમજ આ સુમેરુ પર્વત
પણ ભય પામતો બેઠીએ, પરંતુ તેની ઉપર સર્વ દેવો
નિવાસ કરતા હોવાથી તે કપતો નથી, પરંતુ હેરાજન!
તારા આ મદગરતા હાથીઓ એટલા મારે કપો રહ્યા
છે કે હાથીઓના પુષ્કળ પોરામને નહિ બહુતા એવા
અબધ્યા લિખુકાને ઘેર અમારા દાન કરવામાં આવશે,
તો અમારી ખરાબ દશા થવાની છે ૧૮૧

અર્થિપ્રશવહ્રમવત્ફલમરવ્યાજેન કુલ્લ્યાયિત
સત્યસ્મિન્નિતિદાનભાજિ કયમપ્યાસ્તા સ કલ્પત્રમ્ ।
આસ્તે નિર્વ્યયસ્તસપદુદ્ધવોદમ કય યાચક
શ્રેણીર્જનનદુર્યશોનિચિહિતત્રીડસ્તુ રત્નાચલ ॥૧૮૨॥

બ્યારે આ રાજા યાચકોને અત્યંત દાન આપવા
લાગ્યા ત્યારે યાચકો પૃથ્વી જવાથી કલ્પકૃષ્ણને મધ્ય
ધણા ફોળોના ભાર વધવા લાગ્યો, તેથી બધાએ કે લગાઈને
વળા ગયું હોય તેવું તે કલ્પકૃષ્ણ ગમે તે કારણે પોતાની
લાજ ઠાકતુ હતું પરંતુ યાચકના ગણે પોતાની પાસે
નહિ આવવાથી અપધયને કારણે જેને લગ્ન આવેલી
છે, તેવો સુમેરુ-રત્નાચળ પર્વત ખચ વગરના રત્નોની
સંપત્તિને વધારવામાં રત ક્યોલે પોતાની લગ્નને બી
રીતે ઠાકે અર્થાત્ કલ્પકૃષ્ણે નમીને લાજ ઠાકી પણ
સુમેરુએ તો વધીને લાજ ઉભારી પાકી છે ૧૮૨

દેવ ત્યત્કરનીરદે દિશિ દિશિ પ્રારવ્યપુણ્યોન્નતૌ
ચક્ષત્કલ્પગુરત્તકાન્તિવહિતિ સ્વર્ગાશ્રિત વપતિ ।
સ્ત્રીતા કૌતિતરગિણી સમમ્ભવત્તા ગુણમાસમ્
પૂર્ણ ચાર્ધિસર શશામ વિદુષા દારિદ્ર્યદાવાનલ ॥

જેમ નરહી મેઘ ઉડે પામતા, વીજળી ઝળકે
વર્ષા આવે, નહીં જિખરાય ધરતી સતોષાય, સરોવર
ભરાય અને દયાનગ શાંત થાય તેમ હે રાજા!
તમારો દાનનીલ આ હાથ મેઘધર બનીને દિશા દિશાએ
પૂર્વના પુરુષોથી ઉદય પામે છે, ત્યારે ચળકતા કંકણો
ના રત્નો ભરેની કાંતિઓરૂપી વીજળીઓ અડકે છે,
સુપર્ણરૂપી અમ્બા વરસે છે, કૌતિરૂપી નદી ભરપૂર
બને છે શુભરૂપી ગામડાની ધરતી વૃષ ધાય છે, યાચકો
રૂપી સરોવર પૂર્ણ બને છે તેમજ વિદ્વાનોને દયાનગ
શાંત થાય છે ૧૮૩

દેવ ત્વામસમાનદાનનિહિતૈર્યં જ્ઞાતૈર્મૃત
ત્રેલોચ્ય ફલમારમ્દગુરારિરા કલ્પત્રમો નિન્તિ ।
ટલ્કલ્લેદનવેદનાશિમગ્નાત્પ્રાસત્ત્વમીત્યવિ
પ્રાચીનનિગિતાન્નરોહણતયા શ્રીરોહણ મૌતિ ચ ॥
હે રાજા! બ્યારે તમે મર્ત યાચ, નેને અનુ

પમ દાનેઆ બધા પદાર્થ આપી દીધા અને એ રીતે ત્રણેય લોકોને કૃતાર્થ કર્યા, ત્યારે પોતાના કુળના ભરથી જેતુ મસ્તક લાગી ગયું છે, જેતુ કલ્પવૃક્ષ તમારી નિદા કરે છે, પરંતુ પોતાના શિખરે થતા ટાકણાની છેદની વેદના શાંત થવાથી જેને પરમ સુખની દશા મળેલી છે, એવા સુમેરુ પર્વત જૂના પડેલા પ્રણી રૂઝવણથી નવા અંગે કૃત્વ લાગ્યા, તેને લીધે સ્તુતિ કરવા લાગ્યો અર્થાત કલ્પવૃક્ષ નમો પડીને નિદા કરે છે પણ સુમેરુ ખનિત-ધા નહિ થવાથી ઉત્તત બની સ્તુતિ કરે છે ૧૮૪

ગળ્ફો પાણ્ડિમસાત્તનૃસ્તનિમસાત્પદ્મમાલી વાપ્પસાત્ કીર પદ્મસાન્મનોડિવિહરસાત્કળોડિવિકૈલ્યસાત્ ।
જાસન્દેવ ચમુવેરેણ્ય ભવત પ્રત્યર્થિવામધુન કોદ્દષ્ટે પરિવેપમાજિ વિજયશ્રીસાધને યોધને ॥૧૮૫॥
હે સેનાનાયક રાજા ! વિજયશ્રી લક્ષ્યોને યેળવવા માટે સાધનરૂપ ધરેલ તમારુ ધનુષ્ય બ્યારે કાન સુધી ખેચાતા મહાકાર બની બળ છે ત્યારે (વૈરીઓને હણાતા) વૈરીઓનો ઓછોના ગાલ દિક્કાશ ધરે છે, શરીર પાતણુ બની બન છે, આખની પાપણો આસુ ઓથી ભરાઈ બળ છે, પોષ્ટ રાજારાને આધીન બને છે, મન પણ મહાદેવ જેતુ બની બળ છે અને કંડ પણ ધરેણુ વિનાનો બનતા કેવલ્યમુક્તિને લાગે છે વૈવસ્વ મલયાચલોડિસિ ભવત શ્રીસળ્કશાસીમુન સ્તરિમન્કાલમુનગમો નિવસતિ સ્ફૂર્ત્કપાણચ્છલાત્ ।
एष स्वाङ्गमनर्गाळ रिपुतरुक्कन्धेषु सघट्टयन् दीर्घयोगं विसारि निर्मलयरौनिर्माकमुन्मुञ्चति ॥

જેમ મનવાચલ પર્વત પરના ચંદનરક્ષા રહેતા કાગોતરો નાગ ધડની સાથે પોતાના શરીરને ધસીને કાચળા છૂટી પાડે છે તેમ હે રાજા ! તમે પોતે મલનાચલ પર્વત છો તમારો હાથ ચંદનરક્ષા છે, તેમા રહેલ તલવારો કાગોતરો નાગ છે, તે સુપ્રચોરથી રક્ષા યડ પર પડતા અને ધસાતા નિર્મલ યશસ્વી કાચળાને ખર્ચ કરે છે કે નેનો વિસ્તાર દીર્ઘ આકાશ સુધી ફેલાયો છે કર્પૂરપ્રતિપત્થિનો હિમગિરિપ્રાવાપ્રસર્ગર્ધિજ દ્વીતાન્મોનિધિમધ્યગર્ભચયિનો ગદ્ગૌઘસર્વૈકયા ।
स्वच्छन्द हरिचन्दनयुतिवृद्ध कुन्देन्दुसवादिन स्तव्यासमरविन्दकन्दरुचयोऽनेके गुणा वैचन ॥૧૮૬॥

તે રાજાના કમળની કળીઓ જેવા રચિકર પ્રણી એટલા અપરિમિત હતા કે તે કપૂરને સુપાસમા જીતી લે, વિભાવવના સ્વચ્છ પદ્મરની અણીઓ સાથે ધર્મણુ

મા આવે, ફીરસાગરની મધ્ય પેટાળને જીતી લે, ગંગાના પ્રવાહને દરારી દે, હરિચંદનની કાતિને સ્વચ્છ રીતે તોડી નાખે તેમ જ મોગરા અને ચંદની તુલનામા સરખે સરખા જીતરી શકે તેવા છે ૧૮૭

મન્યે સ્પર્શમર્ગિ તૈવનમતુલ પાર્ણિ દ્વિજામ્ચર્ચને દુર્વર્ણાન્યપિ મિશ્રમાલફલકાન્યાસન્સુવર્ણોનિ યત્ ।
तच्चिं परमत्र मित्र भवता दत्ता स्वहस्तादिमा दुर्वर्णान् सुवर्णतामुपगता क्षुद्रास्तु मुद्रा कथम् ॥
હે રાજા ! તારા આ વિશાળ હાથને હું તો સ્પર્શશીલ સમજુ છું, કારણ કે બ્યારે તમે બ્રાહ્મણોના પૂજન કરો છો, ત્યારે જે સિદ્ધકાના સલાટો ખરાબ લેખ(દુર્વર્ણ)થી ભરેલા હોય છે, તે સુવર્ણ (ચંદનના લેખવાળા, સોનાના સારી રેખાવાળા) બની બળ છે પરંતુ હે એક મિત્ર ! તમે મારુ પૂજન કરીને તમારે હાથે જે આ રૂપની (દુર્વર્ણ) મુદ્રાઓ આપો, તે હલકી મુદ્રાઓ દુર્વર્ણ (રૂપાની) જ રહી ગઈ, પણ સુવર્ણરૂપ બની નહિ તે એક આશ્ચર્ય છે ૧૮૮

સતતપ્રમમહારિદીતલતલે પુણ્યાધમાલઠ્ઠતા યુદ્ધદેવદવાનતેન કલિતે વિદ્વત્કળા ચવે ।
सद्यो वर्ष सुगर्णवारिद विभो स्वर्णान्मुधारास्ततो विश्व्यापियशा शिरोऽननिभृतामाक्रम्य नन्दानिशम् ॥
હે સુવર્ણના મેધરૂપ રાજા ! આ વિદ્વાનોરૂપી જે રક્ષોનો સમૂહ છે, તે સસાગના સતાપ અને જ્વનને ડરનાર શીતલ તનવાળા અને યુધ્ધશાળી આશ્રમોથી તાલીતા છે પરંતુ ખરાબ દેવરૂપી દાવાનંદ લાગવાથી તે રક્ષો બળવા લાગ્યા છે, માટે તમે સુવર્ણરૂપી બળની ધારાઓની શિદ્ધિ કરો તેથી તમારો યશ વિશ્વમા બ્યાપક બનશે અને સપ્રચોના મસ્તકોને ઓળંગીને તમે નિરંતર આનંદ કરો ૧૮૯

इन्दुस्वद्यरासा जितोऽरनिपते भासानिधिस्तेनसा कन्दपा वपुषा सुधाजलनिधिर्वाचोविलासेन च ।

तद्य ते जयशीलमेवदधुना स्वदानमदैवयो मैन्ये क तु विजेष्यतीति विषये दोलायते मे मन ॥
હે રાજા ! તમારા યશથી ચંદ્ર, તેજથી સૂર્ય, શરીરથી કામદેવ અને વાણીના વિનાસથી અમ્ભસાગર જિતાઈ ગયા છે અને એ રીતે તમારી બધી બાબતો વિજય મેગરે વેરી છે પરંતુ અત્યારે તમારા દાન અને મારી દીનતા એ બને લાવા તૈયાર થયા છે, તેમા કોણુ જીને જીતશે, એ બાબતમા મારુ મન ચલિત થઈને યેદ્યા કરે છે ૧૯૦

યઃ પુષ્ટં યુધિ દર્શયત્યરિમદ્ગેષીણી યો વક્ત્રતા-
મસ્મિન્નૈવ વિમર્તિ ચક્ષ કિરતિ કૂરધ્વનિ નિન્દુરઃ ।
દોષં તસ્ય તથાવિધસ્ય ભજતઃપસ્ય ગૃહ્યગુણં
વિશ્યાતઃ પરમેષ્વર નૃપતિઃ સીમા ગુણપ્રાદિપામ્ ॥

ધનુષ્ય કે ને વૈરી યોદ્ધાઓની સામે પોતાની પીઠ
(વાંસાવાળો હાથ) બતાવે છે અને પોતાને ધારણ
કરનાર રાજાની સામે પોતાની વક્ત્રતા (વાંસાપણું)
ધારણ કરે છે તેમજ નહેર બનીને કૂર-કકંથ અવાજ
કર્તા કરે છે. વળી તે ધનુષ્ય દોષ(દોઃ) બે હાથ)ને જ
બળ્યા કરે છે; તેમ હોવા છતાં પણ આ રાજા ધનુષ્ય-
ના શુભ (દિશી)ને જ ધારણ કરે છે અને એ રીતે શુભ
ઝડપ કરનારા શુભિલ પુરુષોની સીમાશ્પે આ રાજા
પ્રખ્યાત છે. ૧૬૧

દેવ ત્વં જય યસ્ય રાજતિ મહારાટ્મીકુલોચં કુલં
લાટીવાહુદુ નમં શેતિવનિતાનામીગમીરં મનઃ ।
જામીરીકદિવિસ્તૃતા મતિરસિત્તીંડીકચચયામલા
ફર્નાટીરતિનિન્દુરો રણસઃ કીપીમુલામં યદઃ ॥૧૧૨

હે રાજા! તમારું કુળ મહારાષ્ટ્રની ઓએના
સ્તનમંડળ જેવું બિંચું છે, હાસ્યવચન લાટ દેશની
ઓએની વાણી જેવું કામળ છે, મન યોદ્ધાશની
ઓએની નાભિ જેવું ગંભીર છે, મતિ આશીર દેશની
ઓએની કમર જેવી વિશાળ છે, તલવાર ઝોડેશની
ઓએના કેશ જેવી શ્યામ છે, યુદ્ધનો રસ કર્ણાટક
દેશની ઓએની રતિ જેવા કઠોર છે તેમજ યશ
હારદેશની ઓએના મુખ જેવા ઉજ્જવળ છે; એ રીતે
હે દેવ! તમે વિજય પામો. ૧૬૨

તે કૌપીનધનાસ્ત એવ દિ પર ધાત્રીફલં મુજ્જતે
તેપાં દ્વારિ નદન્તિ યાજિનિવહાસ્તૈરેવ લઘ્યા ક્ષિતિઃ ।
તિરેતસમલંકૃતં નિજકુલં કિવા વદુ દુમદે
યે દ્વપ્તાઃ પરમેશ્વરેણ ભવતા સ્ટેન તુષ્ટેન વા ॥ ૧૧૩ ॥

હે રાજા! તમે સર્વસાધારણ-પરમેશ્વર છે એટલે
તમે જેની પર રોષમરી કે સતેષલરી નજરે બુઝો
છો, તેમને તેવાં ક્ષણ મળે છે; અર્થાત્ તમે જેની પર
રોષલરી નજરે બુઝો છો, તે સેધા કૌપીનધના-
લંગોટીર બની બળ્ય છે, તેમને ધારીપલ-આમળાં
પાવાને મળે છે, તેમને ધેર ન દંવવાચિનિદ્ધા-હાથી કે
લોહા રહેતા નથી, તેમની પૂરી ક્ષિતિઃ (ક્ષતિ-દાનિ)
થાય છે તેમજ તેમનાં કુલ સ-મલંકૃત-મહિન કાલે
કરનારાં થઈ બળ્ય છે અને તમે જેની પર સતેષ નજરે
બુઝો છો, તે સેધા-કી-પૃથ્વી પર, કૌપીન-દ્વાર

ધનવાળા થાય છે, તેમને ધારી-પૃથ્વીનાં સર્વ ફલ-
ક્ષણ ભોગવવાને મળે છે, તેમને ધેર યાજિનિવહાઃ નદન્તિ-
લોહાઓના સમુદ્ધ નાદ કરે છે તેમને પૂરેપૂરી ક્ષિતિઃ-
(પૃથ્વી) મળે છે તેમજ તેમનાં કુલ શબ્દપ્રારેલાં બની
બળ્ય છે, આટલે અમે વિશેષ શું કહીએ? ૧૬૩

સાઘકૃત્ય સમાકુલીકૃતમતેરયન્તનિત્તેજસ-
નિદ્ધાન્નસ્ય વિકરપમાનહૃદયસ્યાકુદનયોર્મુશ્મ્ ।
લજ્ઞાં સંત્યજતઃ ક્રમં વિમુશ્તો વિપ્રાન્યહૃપવયતઃ
ક્રેશેષો યોડર્થિજનસ્ય વકતુમનસો મા મૂત્સ તે વિદિપામ્ ॥

યાચક જન બ્યારે કાંઈ બોલવાનું મન કરે છે,
ત્યારે તેને જે કલેશ ભોગવવા પડે છે, તે કલેશ તો
તમારા વૈરી જોનારે પણ ન હશે. યાચકના કલેશ કેવા
છે કે બ્યારે તે બોલવાનું મન કરે છે, ત્યારે ઉપામાં
થકા થાય છે, મતિમાં આકુળતા થઈ આવે છે, એક-
દમ તેજ બીડી બળ્ય છે, અંગેા હીલાં પડી બળ્ય છે,
હૃદય કંપવા લાગે છે, મનમાં વારે ધડીએ ક્રોધ આવે
છે, લાજને છોડી દેવી પડે છે, યુક્તિઓ ગોઠવતી પડે
છે અને અનેક વિદ્ધો જોવાં પડે છે. ૧૬૪

નો કામઃ પ્રતિહન્યતે પ્રણયિયુ સ્વન્નેડપિ નાથ સ્વ્યા
નૈયાશઃકુરુમે વૃષં દિરસના વ્યાલા ન તે વદ્ધમાઃ ।
નો વદ્ધપરતય મૂર્વયો ન જ તનુનિર્લં જવાનુમદ્-
વ્યપ્રા નો વિપમા જ દક્ષવમથ જ લયાતા ક્ષિતાવીધરઃ ॥

હે રાજા! આ પૃથ્વી પર તમે સર્વસમર્થ-
ઈશ્વર તરીકે પ્રસિદ્ધ છો; છતાં પણ તમારાં ચરિત
ઈશ્વર-મહાદેવ જેવાં નથી. જેમકે મહાદેવ તો કામને
નાશ કર્યો છે, પરંતુ તમે સ્નેહીજનોના કામ(મનો-
રથો)નો સ્વપ્ને પણ નાશ કર્યો નથી; મહાદેવ બેસવા
માટે વૃષ(પોહિયા)ને નીચો નમાવે છે, પરંતુ તમે
વૃષ(ધર્મ)ને કદી નીચો પાછો નથી; મહાદેવને બે
જાલવાળા સાપ વઢાલા લાગે છે, પરંતુ તમે બે જાલ-
વાળા (ચાંદિયા) કુટ જોનારે વઢાલા જપ્તવા નથી;
મહાદેવને અનેક શુદ્ધિઓ છે, પરંતુ તમારી મૂર્તિ
એક જ છે; મહાદેવનું સરીર બડ (જલદશ ગ્રંથ)
પર કૃષા દરશને આગુર હોય છે, પરંતુ તમારું સરીર
બડ (ધર્મ) પર કૃષા કરવાને આગુર રહેવું નથી
તેમજ મહાદેવ દિશમ (મણ) નેવ ધારણ કરે છે
પરંતુ તમારું સરીર વિષમ (લંઘાવવાળું) નથી. ૧૬૫

સંમનદ્વન્નમતેન સવતા પાપે સમારોપિતે
દેવદન્વેન ચેન ચેન સહસ્રા રથત્સમાસાદિવદ્ ।
ક્રોડન્વેન દ્વપ્રઃ શૈરેરિશિસ્તેનાપિ મૂમન્દલં
દેન ત્વં સવત્રા જ કીર્તિરતુલા કીર્ત્યા જ દોઝન્વદ્ ॥

હે રાજન્ ! તમે જ્યારે રણભૂમિના મેદાનમાં આવી પહોંચ્યા અને ધનુષ્ય પર બાણ ચલાવ્યાં, તે જ વખતે જેણે જેણે મેળવી લીધું. તે હું કહું છું, સાંભળો; પહેલાં તો ધનુષ્યને બાણ મળ્યાં, બાણને વૈરીઓનાં મસ્તક મળ્યાં, મસ્તકોને પૃથ્વીમંડળ મળ્યું, પૃથ્વીમંડળ-ને તમે રાજ તરીકે મળ્યા, તમને અતુલ કીર્તિ મળી અને તમારી કીર્તિને ત્રણે લોક મળ્યા. ૧૯૬

હારાનાહર દેવ ચન્દ્રધવલાક્ષ્મી ચેત્પયોઘેસ્તદીં
સંપ્રાપ્તે ત્યયિ સૈન્યવારણમૈર્મજ્જિરક્ષોમિતમ્ ।

સિન્દૂરાણુપમમ્બુ મેષપટલીપીતોન્વિઙ્ગત્ શુક્ષિપુ
સ્વત્પરેવ દિનૈઃ કરિપ્યસિ મહીમાતાપ્રમુક્તાપલમ્ ॥

હે રાજન્ ! ચંદ્રના જેવા ધોળા મોતીઓના હારને અત્યારે તમે એકઠા કરી લો; કારણ કે જ્યારે તમે (સર્વ) સેનાઓ સમથે) સમુદ્રને કિનારે જશો, ત્યારે તમારી સેનાના હાથીઓના ગળુ સમુદ્રમાં નાહશે અને તેમનાથી ડોળાયેલું જળ સિંદૂર જેવું લાલ બની જશે. તે જલને મેધનાં મંડળ પીશે અને તે લાલ પ્રાણી વરસાવશે, તે છીપોમાં જઈને પડશે અને એ રીતે થોડા જ દિવસમાં આખા પૃથ્વીને રાતાં મોતીઓથી ભરપૂર કરશે. ૧૯૭

ઘૃણત્વં ઘનમખ્ડલસ્ય ગલિતં લપ્તં મુણે ત્વદ્વિપાં
વિષુદ્ધામ જગમ તાવકમર્તિ ગર્જિર્મધુન્દુભિમ્ ।

ઘૃતિન્વતરિપન્યપાર્યિવધનેત્રેપુ ચ્ચક્રે સ્થિતિં
ષાપં તે ઘસુધાધિનાય ચલમિત્કોદ્ગઢકાન્તિઃ શ્રિતા ॥

(વર્ષાઋતુ ગઈ અને શરદઋતુ આવી ત્યારે વર્ષા-ઋતુની સમૃદ્ધિ ક્યાં ચાલી ગઈ, તેના ઉત્તરમાં કવિજન જણાવે છે કે,) હે રાજન્ ! મેધમંડળની કાળાશ ગળી ગઈ, તે તમારા વૈરીજનોનાં મુખ પર લાગી ગઈ; વીજળીના ચમકારા તમારી મતિમાં આવી ગયા; મેધની ગળના તમારાં હૃદયોમાં પર આવી ગઈ; વરસાદે તમારા વૈરી રાજ્યોની સ્ત્રીઓનાં નેત્રોમાં સ્થિત કરી તેમ જ ઇન્દ્રધનુષ્યની ચિત્રવચિત્ર કાંતિએ તમારા ધનુષ્ય-નો આશ્રય કર્યો છે. ૧૯૮

નાલિન્નિવ કુચદ્વયં મવદિમપ્રોચુદ્ધકુન્દ્રમદ્વય-
ત્રાસાદ્વિગલિતાસુ નૈવ દયતિ પ્રીતિં સ્વાસિન્નમાત્ ।

શ્રૂમજ્જાન્મયદીયદુર્ધરધનુષ્ઠાન્ત્યા મજન્તે ન તે
વૈરિશોણિમુજો નિજામ્બુજદશાં મૂળખ્ડલાપ્પખલ્ ॥૧૯૯

હે મધમંડળ પરના ઈન્દ્રરાજ ! તમારા વૈરી રાજ્યો તમારા હાથીઓનાં કે કુંભસ્થળથી એટલા તો ત્રાસ પામી ગયા છે કે મોતાની સ્ત્રીઓનાં સ્તનની

જોડીને આદિંગન આપતા નથી. તમારી તલવારની ચમકતી કાંતિથી એવા ત્રાસ પામ્યા છે કે મોતાની સ્ત્રીઓની કથવેણીઓમાં પ્રીતિ રાખતા નથી; તમારાં વિકટ ધનુષ્યોની શ્રાંતિ તેમના હૃદયમાં એવી તો પેસી ગઈ છે કે મોતાની કમળનયની સ્ત્રીઓના કટાક્ષને સેવતા નથી. ૧૯૯

અસ્ય ક્ષોણિપતેઃ પરાધર્પરયા લક્ષ્મીકૃતાઃ સંખ્યયા
પ્રદ્યાચહુરવેદ્યમાણવધિરશ્રાવ્યાઃ કિલાકીર્તયઃ ।

ગીયન્તે સ્વરમદ્યમં કલયતા જાતેન વન્-ચોદરા-
ન્મૂકાતાં પ્રકરેણ કૂર્મરમણીદુગ્ધોદયે રોચસિ ॥૨૦૦॥

આ રાજનો અપકીર્તિએ ગણવામાં આવે તો પરાધર્થી પણ આગળની સંખ્યા લક્ષમાં લેવી પડે; તેને આંધળોએ બોઈ શકે, બહેરાએ સાંભળી શકે અને વાંઝણીના ચેટથી જ-મેલાં મૂંગા પ્રાણીઓના સમૂહે કાચળીઓના દૂધથી ભરેલા સમુદ્રને કિનારે રહીને આડમાં સ્વરથી તે અપકીર્તિનાં ગાન કરેલાં છે અર્થાત્ રાજની એવી કાઈ અપકીર્તિ નથી, જેને જગતની ગણનામાં સમાવાવ ! ૨૦૦

દ્વારં સ્વદ્ગિમિરાદૃતં વહિરપિ પ્રસ્વિન્નગર્ભગંજૈ-

રન્તઃ કદ્મુકિમિઃ સ્ફુરન્મણિધરૈરપ્યાસિતા ભૂમયઃ ।

આકાન્તં મદિધીમિરેષ શયનં ત્વદ્વિદ્વિપાં મન્દિરે
રાજન્સૈવ ચિરંતનપ્રણયિની શૂન્યેડપિ રાજસ્થિતિઃ ॥૨૦૧

હે રાજન્ ! તારા શત્રુઓનાં રાજ્યમંદિરો એકદમ ઉજળા થઈ જવા છતાં પણ રાજ્યની પરિસ્થિતિ તો લાંબા કાળના સ્નેહને લોધે પહેલાં જેવી હતી તેવી જ છે. જેમ કે પહેલાં તલવારધારી અંગરક્ષકો (ખડ્ગધારી) દરવાજે બેસા રહેતા હતા, હવે મેંડાઓ (ખડ્ગી) બેસા રહે છે; પહેલાં આગળમાં મદ્યરતા હાથીઓ રહેતા હતા, હવે જંગલી હાથીઓ રહે છે; પહેલાં અતઃપુરમાં થળકતા મણિઓને ધારણ કરનાર સ્ત્રી-અંગરક્ષકો (કંચુકીઓ) રહેતા હતા, હવે કાંચળી-ધારી સર્પો રહે છે, પહેલાં રાજમંદિરોમાં શયનખંડ રોક્યા હતા, હવે જંગલી મદિધીઓ (બેસો) એ શયન-ખંડ રોક્યા છે. ૨૦૧

શૌર્યે વૈસરિણા પરોપકરણં કલ્પટમેનાર્પિતં

લાવર્ણ્યં મકરધ્વજેન ચ શરશન્દ્રેણ શુભ્રં યશઃ

ધૈર્યં તે કમઠાધિપેન વિપુલં ગાન્ધ્યીયમ્મોધિના

સૌમાર્યં તુ તથૈવ કેવલમીદં સ્ત્રેણ નો વિદ્મહે ॥૨૦૨

હે રાજન્ ! કેસરી સિંહે તમને શરનીરતા આપી છે. કલ્પટયે પરોપકાર, કામદેવે સૌંદર્ય, શરદઋતુના ચંદ્રે

ધવલ યથા, કાચખાનો અવતાર લેનાર વિષ્ણુ ભગવાને ધીરજ અને સમુદ્રે ગંભીરતા આપેલાં છે; પરંતુ તમારામાં ને આ અસાધારણ સોભાવ્ય રહેલાં છે, તે કાણે આપ્યાં છે; તે અમે બાણતા નથી. ૨૦૨

કામં કામસમસ્ત્વમત્ર જગતિ ક્ષયાતોઽસિ ચત્સર્વદા રૂપેણ મહીપતે તવ ધનુઃપાણિહત્યમન્યાદશમ્ ત્વં યસ્મિન્વિશિલં વિમુચ્ચસિ તમેવોદિત્ય મુકત્રપં પ્રુચ્ચત્કચ્ચુકમુદત્તસ્પ્રહમહો ધાવન્તિ દેવાજ્ઞનાઃ ॥૨૦૩॥

હે રાજન્ ! તમે સ્વરૂપને લીધે કામદેવસ્વરૂપે લાગે છે અને એ રીતે જગતમાં તમારી ખ્યાતિ સદા રહેલી છે; પરંતુ તમે ને ધનુષ્ય છેડ્યાની કુશળતા ધારણ કરો છો, તે તો (કામદેવ કરતાં) પણ અડે એવી) બુદ્ધ પ્રકારની છે; કારણ કે તમે ને ધીર પુરુષ પર બાણ દેશો છો, તેને જ ઉદ્દેશને લક્ષ્યને ત્યાગ કરીને અને તૃતી જતી કાંચખાની સંભાળ નહિ લેતી અપ્રસાર્યો અત્યંત ઉત્કંઠાથી દોડે છે. ૨૦૩

સર્વે છુપિતમુદ્ગદૈસ્તવ મૈદૈસ્તેન દ્વિષસ્તુતુવ-
છાપાય સ્વયિ યોજિતાહ્નિપુદં કાકૂતિમાતમ્યતે ।
ઘ્રાણં દૂરત ધવ તિષ્ઠતુ મનસ્તાતાં સ્વયા લુપ્તિતં
શદ્મન્મીર વદામિ કુલ્યાસિ ન ચેત્સાધોરયં કઃ કમઃ ॥

હે રાજન્ ! તમારા પ્રબળ યોદ્ધાઓએ વૈરીઓનાં ધનુષ્ય લંટી લીધું; તેથી શત્રુઓની મુંદર સીએ રક્ષણ માટે તમારી પાસે હાથ ભેડીને અનેક કાલાવાલા કરે છે; પરંતુ હે ગંભીર પુરુષ ! ને તમે કંઈ કરો તો તમને હું જાણાઉં છું કે, તે ન જીઓનાં રક્ષણ કરવાં તો દૂર રહ્યાં; પરંતુ તમે તો તે સીઓનાં મનને લંટી લીધો છે, તે તમારા જેવા સારા સ્વભાવના રાજાની પદ્ધતિ કેવી ગયુની ? ૨૦૪

કોદણસ્તવ હસ્તગો હૃદિ ધલત્યતિસ્તય દેવિણ્યં
ત્વં દાતા રમસેન માર્ગગણસ્તાનંધ સંસેવતે ।
દેવ ત્વં તુ જયસ્યમિત્રમનિશં તે યાન્તિ વૈકુણ્ઠઠાં
સંપ્રાપ્તે સવ ભૂપતે મહદિદં ચિત્રં સમાલોક્યતે ॥૨૦૫॥

હે રાજન્ ! તમે બ્યારે સંગ્રામશુભિ પર હો છો, ત્યારે તમારે વિષે આ એક અત્યંત વિચિત્ર ઘટના બોલોને મળે છે અને તે એ કે, તમારા હાથમાં ધનુષ્ય હોય છે અને તેની અર્તિ (શરી, પીકા) તમારા શત્રુઓનાં હૃદયમાં પરાવાય છે. તમે પોતે દાતા (દાન આપનાર) ધનુષ્યનાં મસ્તક કાપનાર) છો છતાં પણ માર્ગશુ (બાણ, મારણ) ના ગણે તમારા શત્રુઓને સેવે છે. તમે જય (વિજય, અર્જુન) ના મિત્ર (વિષ્ણુભવાન) છે.

છે, તોપણ તમારા શત્રુઓ વૈકુંઠની ગતિને મેળવે છે. મેદિન્યાં વિષમેપુરિત્યનુદિનં શુક્ષારવીરોદ્ગતા-
ચાર્યઃ શ્રીજગતીપતિઃ કમલહૃદૈર્નામો નો મીયતે ।

શત્રુવાયં ચ રણારૂપે ચ પતિતાઃ સીદન્તિ નિચેતનાઃ
કામિન્યશ્ચ વિરોધિનશ્ચ શતશો યેનામુના સ્પિન્ધતાઃ ॥

લક્ષ્મી અને જગતના પતિ, કમલ સમાન નયન-
વાળા તેમ જ શુભારસ અને વીરરસમાં ને પ્રગટ આચાર્યરૂપે છે; એવા આ રાજા પૃથ્વી પર વિષમ-
હુ (કામદેવ, વિકટ બાણવાળો) એ રીતે નિરંતર મવાય છે; કારણ કે આ રાજાએ જેને (અન્ય સીઓના સંભોગથી) ખંડિત કરેલી છે એવાં સેંકડો જોઓ ચેતના વિનાની મુચ્છિત થઈને શય્યામાં પડી રહીને દુઃખી થાય છે, તેમ જ આ રાજાએ જેમને બાણોથી ખંડિત કરેલા છે, એવા સેંકડો વૈરી જતા ચેતન વિનાના બની રણભૂમિ પર પડ્યા રહીને દુઃખી થાય છે. દોર્લંબદ્વયકુણ્ડલીકૃતલસત્કોદળ્લવચ્છાન્નગ-
ધરતોદળ્લવિપક્ષમળ્લલમથ ત્વાં વીક્ષ્ય મધ્યેરણમ્ ।

વલ્ગદ્ગાણ્લવિપક્ષમળ્લલમથ ત્વાં વીક્ષ્ય મધ્યેરણમ્ ।
વલ્ગદ્ગાણ્લવિપક્ષમળ્લલમથ ત્વાં વીક્ષ્ય મધ્યેરણમ્ ।

અર્યસ્ત્વાણ્લવિપક્ષમળ્લલમથ ત્વાં વીક્ષ્ય મધ્યેરણમ્ ।

હે રાજન્ ! જેના બે બાહુદંડમાં મંડળના આકારે ધનુષ્ય શોભી રહ્યું છે અને તેમાંથી નીકળતાં પ્રયંક બાણો વડે જેણે ઉદંક શત્રુઓને કાપી નાખેલા છે એવા આપને રણભૂમિમાં ભેટીને કયો રાજા અત્યંત પરાક્રમી અર્જુનને યાદ ન કરે ? કે ને અર્જુનને ગોળા આકારે બનેલા શંડિવ ધનુષ્યમાંથી નીકળતી બાણોરૂપી જ્વાલા-
ઓની હારથી તાડવનૃત્ય કરતા એવા અમિથી ખંડિવ-
વનને બાળી મુકાવ્યું હતું. ૨૦૭

કો દળ્લે ન દદાતિ દેવ ભવતે કોદળ્લમાતમ્યતે
કો નારાત્સિપૈતિ પારમુદ્વેઃ કોનારુણે લોચને ।
કા કુજાન્તરમેત્ય વૈરિતરુણી કાહું ન વા માપતે
રાજન્ગર્જતિ વારુણે સવ પુરઃ કો વારુણે વર્તતામ્ ॥૨૦૮

હે રાજન્ ! તમે બ્યારે ધનુષ્યને ગોળાકારે નેડો છો, ત્યારે કયો તમને દંડ આપતો નથી ? તમારાં લોચનનો ખૂણો લાલ થતાં કયો શત્રુજન સમુદય પારે ચાલ્યો જતો નથી ? કયા વૈરીજનની તરણી એકાંત કુંજગ્રીમાં મળીને તમારી પાસે કાકલદી વાણી કહેતી નથી ? તેમ જ બ્યારે તમારા હાથી ગર્જન કરતો રણમાં આવે ત્યારે કયો યોદ્ધો તમારી સામે જોતો રહે છે ?

દટ્ટવા મળ્લલમધ્યલમ્પુલિહ્લેવતળ્લલશ્ચુર-
વત્કોદળ્લ લસલેપુલહરીઃ કો ન ક્ષમાલળ્લલે ।

સ્વારાસાણ્ડવમાકાણ્ડવનમુધારાચ્ચલત્તણ્ડવ-
કુખ્યત્પાણ્ડવકાણ્ડવમૈતુલ્લે ક્ષાણ્ડવત્ત્વમ્ સમેત્ ॥૨૦૧

આ પૂર્વમંડળ પર તે રાજ્યાના ધનુષ્યથી ચળ-
કતી લતામાંથી પ્રગટ થતી બાહુથી લટકીએ લાગે
હાથીએના મંડસ્થળમાં લાગેલી છે કે બધાં મધ્યભાગમાં
જમરાએ લાગેલા હોય છે, તેને નેઈને ડાને તે
પ્રહાંડના માર્ગનું સ્મરણ ન થાય? કે જે ક્રોધ પામેલ
અર્જુન અતુલ બાણોની વૃષ્ટિથી સગય વગર પ્રકટ
થયેલી અગ્નિની બ્લાલાઓથી ખાંડવવને બાળે છે. ૨૦૯
જાલાને જયકુહ્નરય દુષ્ણં સૈતુર્વિપદ્ધારિયે:
પૂર્વોદ્ગિઃ કરવાલવપ્દમહસો સીલોપાનાં થિયઃ ।

સંધ્યામાત્સાગરપ્રમથનક્રોઢાવિધૌ મન્દરો

રાજન્નાજતિ પૈરિરાજવનિતાવૈધચ્ચદસ્તે મુજઃ ॥૨૧૦॥

હે રાજન્! તમારો આ જુગ્હંડ વિજયથી હાથોને
બાંધવાનો થાંભલો છે, વિપત્તિરૂપી સમુદ્રને ઝાળાવવા
માટે પથ્થરોનો પુલ છે, તલવારથી સ્પર્શનો ઉદય થવા
માટે પૂર્વનો પર્વત છે, લક્ષ્મીને આરામ કરવા માટે
ઝોશીકાર્ય છે અને સંઘામથી ક્ષીરસાગરને વલોપવાની
લીલા કરવા માટે મંદરાચળ પર્વત છે; તેમજ વૈરી
રાજાઓને વૈધૃવ્ય આપનાર એવા તમારો જુગ્હંડ
શોભી રહ્યો છે. ૨૧૦

હાવપૌકસિ સત્રતાવગરિમખ્યપ્રેસરે ર્યાગિનાં
દેવ સ્વયંવનીમરક્ષમમુલે નિપ્પાદિતે વેષસા ।

દ્વન્દુઃ કિં ધટિતઃ કિમેય વિદિતઃ પૂષા કિમુત્પાદિતં
ચિન્તારત્નમહો મુપૈવ કિમમી રુદ્રાઃ કુલ્લદમાધુતઃ ॥

હે રાજન્! વિષ્ણુતાએ બ્યારે તમને પ્રગટ કર્યાં
? જે લાવપથના સ્થાનરૂપે, પ્રતાપની મહત્તાવાળા
અને દાની જનોમાં અચેસર હો તેમજ તમારી જુગ્હા
પૃથ્વીનો પોતે ઉદાવવામાં સમર્થ છે; ત્યારે તે વિષ્ણુતાએ
શા માટે ચંદને ઘસો હશે? આ સ્થાને શા માટે રુદ્રો
હશે? ચિંતામણિને શા માટે પેદા કર્યો હશે? તેમજ
શા માટે આ કુલ પર્વતોને નકામા સભ્યાં હશે? ૨૧૧

નાનામૂળખૂપિતઃ પ્રતિભયાપાત્તં પ્રમૂઢા સ્થિતિ-
ર્મારાસકકરો મવાધિરુચિર્મૂરિદ્ધતાશ્ચિદ્રિપઃ ।

શયસંગતભાસમાનમુકુટો મિહુપ્રયુદ્ધાદર-
સ્ત્વં રાજેન્દ્ર રિણુલવાપિ નિવરં મેદઃ પરં મેદકુલ્ ॥

હે રાજેન્દ્ર! તમે અને તમારો શત્રુ બંને સરખાં
વિશેષજુવાળા છો; દુરક માન એટલી છે કે બધાં તમારાં
વિશેષજેમાં મજાર હોય છે, ત્યાં શત્રુના વિશેષજુવાં
રજાર હોય છે. જેમ કે તમે નાના-મૂળખૂપિત અને

અલંકારથી શોભો છો; ત્યારે તમારો શત્રુ નાના-દૂષણ-
કૂચિત અનેક દોષોથી ખરાબ છે, તમે પ્રતિમય-અગ્રજ-
દરેક લાવને દૂર કરનાર છો; ત્યારે તમારો શત્રુ પ્રતિ-
દયા-પાત્ર દરેક દયાને પાત્ર છે; તમે પ્રમૂઢા-રિયતિઃ-જેની
સ્થિતિ ઘણી સારી છે એવા છો અને તમારો શત્રુ
પ્રમૂઢા-સ્થિતિઃ-બગદી થઈ છે સ્થિતિ જેની એવા છે;
તમે માર-આસક્ત-કર-જેનો હાથ રાજ્ય કારભારમાં
લાગેલો છે, એવા છો અને તમારા શત્રુ દ્વારા સ્વસ્ત-
કર-જેનો હાથ એના સર્ગમાં લાગેલો છે, એવા છે;
તમે મવ-અધિક-કવિઃ-મહાદેવમાં અધિક સ્વિ કરનાર
છો અને તમારો શત્રુ દવ-અધિક કવિઃ-લાવાનળમાં
બળી મરવાની ચિન્થામાં છે; તમે મૂર્તિહત-અશ્વદ્વિષ-
ધોઝ-હાથીએના લધારો કરનાર છો અને તમારો શત્રુ
દૂરીકૃત અશ્વદ્વિષ-જેણે ધોઝ-હાથી દૂર કર્યા છે, એવા
છે; તમે સંગત-માત્રમાન-મુકુટ-માથા પર નિત્ય મુગટ
રહેવાથી શોભો છો અને તમારો શત્રુ સંગત-દાષમાન-
મુકુટ જેનાં ઢાસ, માન અને મુગટ ચાલ્યાં ગયાં છે,
એવા છે; તમે મિહુ-પ્રયુદ્ધ-આદર-જેને યાચકો પર
વધારે આદર છે, એવા છો અને તમારો શત્રુ વિહુ-
પ્રયુદ્ધ-આદર-જેને લાગી જવા માટે દિશાએ તથા
આદર વધેલો છે, એવા છે; એ રીતે મે-ભકારમાં દા-
હાર આવતાં એક પડી બપ છે. ૨૧૨

પ્રત્યાવાસકસજ્જતાં પ્રથમતરત્વાં ચોદ્ધુમુલ્કળિતા
યોધાસ્તેઽમિમૃતા મનાગરિચમ્; સ્વાધીનતાયા સ્થિતા ।

મોલ્યા પ્રોપિતનરૈકા સમભવચલ્સાયકૈઃ સજ્જિતા
દૂરાદન્નરિતા વિધાય કલહં હા વિપ્રલગ્ધા વિષે ॥૨૧૩

હે રાજન્! તમારા શત્રુઓની સેનાએ આઠ નાયિક-
ઓનાં ચરિત કરી બતાવ્યાં છે. યુદ્ધ કરવાને હિંસે
શત્રુસેના બધી રીતે સજ્જ થઈ, વાસકસજ્જના ચરિતને
આચરે છે, પછી તે સેના યુદ્ધ કરવાને જીકડવાળી
થઈ, ઉત્કંઠિતા (પતિને મળવાની ખડગલાળી) બની,
પછી તે સેના તમારા શત્રુઓની સામે આવી, અભિ-
સારિકા (પતિને મળવા બનારી) બની, પદમર તે
સેના પોતાના સ્વામીને આધીન થઈ સ્વાધીનપતિકા
બની, ત્યારબાદ બન્ને દર્શિ તે સેનાનો સ્વામી લાગી
જતાં, પ્રોપિતલર્વિકા (જેનો પતિ પ્રવાસે મળે છે. તે)
બની, પછી તમારાં બાણોથી ઘવાતાં, ખડિગા (પતિથી
અપમાન પામેલી) બની, પછી બાણો સડને નહિ
થતાં દૂર લાગી જતાં, કલહાંતરિતા (કલહને કારણે
પતિથી દૂર ગયેલી) બની; તેમજ છેવટે દેવત્રિપી
તે સેના ઉત્તરાઈ જતાં, વિપ્રલગ્ધા (પતિથી દયાચેલી)
બની થઈ. ૨૧૩

પ્રામાણ્ય સ્વતઃ એવ નૈવ પરતો વિજ્ઞાયતે માનતા
શબ્દસ્યાપિ યથાર્થતા સ્તુતિવચોરોમ્ભોત્કૃષ્ટ ચ ।
વિશ્વવ્યાપકતા ગતો ન ચ મહાનન્યા ભ્રમ ક્ષાપિ તે
નાતે દેવ મતં કિમસ્તિ મયત શાષ્ટુપ ન શાયતે ॥

હે રાજન્ ॥ મીમાસકો વેદના મત્રોને સ્વત પ્રમાણ-
પોતાનુ સ્વત ન પ્રમાણ માને છે, વેદના મત્રોના રચ
નાર જુદા છે, એમ પરત પ્રમાણ માનતા નથી, પરંતુ
તમારા આચાર્યનેનો તેો ને રીતે પોતાના પ્રમળને
સ્વીકારે છે, તેજ રીતે પારકા વૈરીઓ પણ સ્વીકારે
છે, એ રીતે તમે મીમાસક કરતા વધો છો, વૈયાકરણો
શબ્દની યથાર્થતા-સત્યપણુને સ્વીકારે છે, મનની વૃત્તિ
રૂપે નહિ, પરંતુ તમારા માટે ભોક્ષાણેલા સ્તુતિવચનો
શબ્દના સત્યપણુને સ્વીકારતા હોવા છતાં પણ, કવિ
ઓનો મનની વૃત્તિઓરૂપે રહેલા છે એ રીતે તમે
વૈયાકરણ કરતા વધો છો, તેમ જ વેદાંતિઓ પરબ્રહ્મને
પરમાત્મા-વિશ્વરૂપાકરૂપે મહાન માને છે, તે સાથે
વિશ્વને બ્રહ્મરૂપે જાણે છે પરંતુ તમે પરબ્રહ્મ અને
યશને કારણે વિશ્વરૂપાકરૂપે મહાન હોવા છતાં તમારા
વિષે કોઈ ભ્રમ પેદા થતો નથી, એ રીતે તમે વેદાંતી
કરતા વધો છો અર્થાત્ તમારો ભત કયા સાબને
આધારે રહેલો છે, તે વિષે કોઈ જાણવામાં આવતું નથી

પ્રામાણ્ય પરત સ્વતોડપિ મવતો વિજ્ઞાયતે સમ્મતે
મૂનીન્દ્ર પ્રચુરશ્રજ્ઞસ્થિરતથા વર્ણાશ્રિર યથાપિતા ।
સર્વજ્ઞકસદીશ્વરોડપિ ન પર ક્રૂતે મવાનીશ્વર
વનૈયાયિકનાયકમ્મ મવતો મીમાસકત્ ક્રુત ॥૨૧૫

હે ઉત્તમ શુદ્ધિવાળા પૃથ્વીપતિ ! મીમાસકો વેદને
સ્વત પ્રમાણ માને છે પરંતુ તમારો અભિમત સિદ્ધાંત
પોતાનાથી તેમ જ પારકાથી સારી રીતે જાણાય છે
તેમજ મીમાસકો શબ્દના વર્ણો એક ક્ષણથી બીજા
કેળ સુધી રહેતા નથી, એમ મનાવે તેને અનિત્ય
જણે છે, પરંતુ તમે ક્ષણજીવ વગેરે વર્ણોને ધણા વર્ષો
સુધી ચિર જીવ રાખીને સ્થિર બતાવો છો, એ રીતે
તમે મીમાસક મતને અનુસરતા નથી, ઉવે નૈવાયિકો
ઉંધરને સર્વવં, એક અને સત્ય માતાને તેને જીવથી
પર-શ્રેષ્ઠ રીતે સ્વીકારે છે, પરંતુ તમે પોતે જ પૃથ્વીના
અવિપતિ સત્ય સર્વવં ઉંધર છો, એટલે તમે બીજા
કોઈ ને ઉંધર તરીકે સ્વીકારતા નથી, તેથી તમે નૈવા-
યિક છે કે તમે નૈવાયિકો-વાચકોએ સાલનાર રાજ્યોમાં
નયક છો, તે છતાં તમારામાં મીમાસકપણુ-વિચાર
શીલતા ક્યાંથી આવી, તે સમજાવું નથી ૨૧૫

एक वस्तु यदस्ति विश्वजनतानन्दप्रमोदात्मक
सत्त्व तत्त्वमसीति वाक्यमपिल त्वय्येव विश्राम्यति ।
त्वामाकर्ण्यै न किंचिद्वयद्वनोभूत्तार भो मन्यते
त्वय्यस्ते जनकादिस्त्रीतिजनके किं ज्ञानमीमासया ॥

હે પૃથ્વીના શશુગારસ્વરૂપ રાજન્ ॥ સર્વ લોકોને
આનંદ અને પ્રમોદ આપનાર એ એક સાચી વસ્તુ
છે, 'તે તમે છો-તત્ત્વમસિ એ કારણે તત્ત્વમસિ એ
વેદાંતવાક્ય સંપૂર્ણ' રીતે તમારે વિષે જ સંકળતાને
પામે છે, માટે તમારો નામ સાલગીને (તત્ત્વમસિ
વાક્યના અવલુની જેમ) એથી અધિક બીજો કોઈ
લાલ માનવામાં આવતો નથી જેમ જનક વગેરેની
કીર્તિ છે, તેવી રીતે જનક-પિતા સ્વરૂપ તમરી
કીર્તિને પેદા કરનાર તમારા સ્વરૂપનો લાલ રયા
પછી વેદાંતમીમાસા-વેદાંતની અર્થા કરનાર સાચુ
શુ પ્રયોજન છે ૨૧૬

ત્વદ્ગુણેષુ યમો જયેષુ નિયમો પાતે સ્થિર વાસન
ધ્વાન્તો શ્વાસવિનિમ્લો ગુણગણે પ્રત્યાહતિ શ્રીમત્ ।
ધ્વાન કૂલિનિ પારણ ધ ઘરણેર્ધમ સમાધિર્ધત
સ્તન્નિર્વિગ્નહૃદ કિમોશ્વરપરે વાગ્દાન્તિ પાતજ્જલે ॥

હે રાજન્ ॥ પત જલિના યોગસાક્ષમાં આઈ અગ
માન્યા છે, પણ ઉંધરને માન્યો નથી, પરંતુ તમે પોતે
ઉંધર હોઈને આઈ અગ પણ તમારામાં રહેલા છે,
જેમ કે તમારા બાણો વિષે વમ (શત્રુને વધ મરવાનુ
સાધન) રહેતો છે, તમારા વિજયમાં નિમ્મ (પરાજય
ધાય જ નહિ એ રીતે) રહેલ છે, રણભૂમિ પર તમે
જાઓ છો, ત્યારે તમારો આસન સ્થિર (કો નહિ
તેવું) હોય છે તમે શુદ્ધશ્રમિ પર ધૂમી વગો છો,
ત્યારે શાસને વશમાં લઈને પ્રાણીયામ સેવો છો,
તમારા શુભોના સમૃદ્ધમાં લોકોના મન એવા તો સમાઈ
બા છે કે જ્યે તમે સર્વ ઉંધરિને બી અપાકાર શક્તિ
કેળી હોય, તમારો મહાદેવમાં લાગેતું હોય છે,
તમે પૃથ્વીની કારણ કરો છો તેમ જ ધર્મમાં તમારી
ચિત્તાને એકાગ્રતા-સમર્પિ રહેલી છે માટે વૈરાગીઓનો
શા માટે નિરીશ્વર પાત જલ યોગને મેવે છે ૨૧૭

દશાન્તો ન સવાસ્તિ વાચિ ન ચ તે સદેહલેશ કચિદ્
વ્યાજોત્તિર્નિ કદાપિ રાજકલને નૈવાનુમાને રુચિ ।
સામાન્ય ચ વિરોપવન્ન મનુષે માક્ષેપુત્રિર્દિર્માનમ્
વ્યાપાતોડપિ ન વા મુલેડપ્યય કથ સાદિત્વતર્કજ્ઞતા ॥
સાદિત્વતર્કિકે દશાન, સદેહ, બ્યાત્કેનિત વગેરે
અનકારો જાણવા બોઈએ તેમ જ તર્કશાસ્ત્રોએ અનુમાન,

સામાન્ય, વિશય, આલેખ, વ્યાધત વગેરે જાનતો
જાણી જોઈએ, પરંતુ હે રાજન ! તમે સાહિત્યના
જાણકાર હોવા છતાં, વાણીમા તમારું દૃષ્ટાંત જણાતું
નથી તમારે વિષે કાંઈના જરા પણ સંદેહ થતો નથી,
તમે પોતે શાસ્ત્રના સિદ્ધાંતોમા વ્યાખ્યાનિત (કપટભરી
વાણી) સ્વીકારતા નથી તેમજ તમે તપશાસ્ત્રી હોવા
છતાં તમને અનુમાનમા રહ્યા થતી નથી તમે પ્રજા
જનોમા સામાન્ય કે વિશેષતાવાળો એવો ભેદ માનતા
નથી, તમારી જુદિમા આલેખ (ખીજના પક્ષને તોડી
પાડવાની વૃત્તિ) નથી, તેમજ તમારો વાણીમા વ્યાધાત
(પરસ્પર વિરુદ્ધ વચન) જોવાને મળતું નથી તો પછી
તમે સાહિત્ય અને તંકશાસ્ત્રના જાણકાર શી રીતે ?
મેઘો માતિ જલેન ગોમૃત પયસા વિદ્મનુષ્ઠ ભાપયા
તારુણ્યેન ચ કામિની મધુરયા વાળ્યા પિક સ્વજલાત્ ।
માલિન્યાન્નયન શ્રિયા ચ સદને તામ્સૂલરામાનુસ
પ્રહ્લાણ્ડ સકલ ત્વયા નરપતે માતિ સ્મ ચિત્ત મહત્ ॥

હે રાજન ! મેઘ જલથી શોભે છે, ગાય દૂધથી
શોભે છે, વિદ્વાનનું મુખ વાણીથી શોભે છે કામિની
યૌવનથી શોભે છે કાવ્યનું મધુર સ્વરથી શોભે છે,
આકાશ જલથી શોભે છે તેનું કાશ્વરથી શોભે છે,
ધર લક્ષ્મીથી શોભે છે તેમજ મુખ પાનની રતાશથી
શોભે છે, પરંતુ આ સકલ પ્રજાક તમારા એકલાથી
શોભે છે તે એક મહાન આશ્ચર્ય છે ૨૧૯

દારિદ્યોપહતો યથા ઘનઘન ચાન્દ્રો ચક્રો પ્રમા
કામાર્તસ્તરુણો ક્ષુધાપરિગત સદૃષ્ટ્વજન મોજનમ્ ।
સચ્છિન્ન મુગુર વિયોગવિધુરો વત્સો યથા માતર
વદદ્ધ સતત સ્મરમિ મનસા મદત્સલાઙ્ગશ્રીમત ॥૨૨૦

જેમ દરિદ્રતાથી પીડાતા માણસ ખૂબ ધન ઇચ્છે
છે ચક્રો પક્ષો ચાંદની પ્રભાને ચાહે છે તમારું
પુરુષ યુવતીને ચાહે છે, શુભ્યો માણસ સાગ શોક
વાળા ભાગ્ય માંગે છે સારો શિષ્ય યાત્ર ચુરને શોધે
છે અને વિશેષથી દુઃખી થતું વાણરક પોતાની
માતાને યાદ કરે છે, તેમ જેનો માગી પર વિશેષ પ્રેમ
છે, એવા આપને હું વારંવાર યાદ કરું છું ૨૨૦

લક્ષ્મીસ્તે સદને સદા વિહરતા વિત્તે ચ ચિન્ત્વામણિ
સ્વર્ધનુસ્તવ મોહુલે મુરતરુદ્ધારમમ્ભૂમો ત્વ ।
વાણી તે વદને દયા નયનયોદીન કરે શાન્તવદ્ધ
વિષ્ણુએતસિ તે મતિશ્ચ વસતા કીર્તિશ્ચ લોકત્રયે ॥

હે રાજન ! લક્ષ્મી તમારા રાત્રિમા, ચિત્તા
મણિ ધનના ભંડારમા, કામધેનુ ગૌશાળામા સ્પષ્ટ

બાજબગીચામા, વાણી મુખમા, દસ નયનમા દાન
હાથમા વિષ્ણુ ભગવાન અને સારી મતિ અત કરણમા
તેમજ કીર્તિ નહે લોકમા નિત્યનિરતર નિવાસ કરે

ગદ્ગાયત્યસિતાપગ્ગા ફગિગળ શેષીયતિ શ્રીપતિ
શ્રીકણ્ઠીયતિ કૈરવીયતિ કુલ નીલોત્પલાના ચ વૈ ।

કર્પૂરીયતિ કન્નલ પિકકુલ લીલામરાગીયતિ
સ્વ લુક્મીયતિ કુન્મીનામપિ ઘટા ત્વત્કીર્તિસવદ્ધ ॥

હે રાજન ! તમારી સ્વસ્થ ઉજ્જવલ કીર્તિ ખીજ
પદાર્થોમા લાળી જતા કાળા પદાર્થો ધોળા સફેદ બની
જાય છે, જેમકે કાળા યમુના ગંગા જેવી ધોળી બની
જાય છે, કાળા સપો શેપનારાયણ જેવા સફેદ વર્ણના
બને છે, શ્રીવિષ્ણુભગવાન શીકદ-મહાદેવ જેવા બની
જાય છે, નીલકમળના સમૂહ પોપણી જેવા સફેદ બની
જાય છે કાળા કપૂર જેવું ધોળું બને છે, કાવલીના
કુલ રમતા રાજકુસો જેવા ધોળા બની જાય છે તેમ
જ હાથીઓની કાળી ધગઓ ઐરાવત હાથીની જેમ
સફેદ બની જાય છે ૨૨૨

લક્ષ્મીસ્તે હૃદિ ભારતી ચ વદને મૌલૌ સદા કેશવ
શ્વન્દી તે મુજદન્ડયોર્ગુણિવે ગેદે કુવેરસિથિતિ ।
ચિત્ત નાથ તવાસ્તુ ધર્મસદને દાનપ્રસન્ન કરે
સર્વાસ્તે વિપદ પ્રયાન્તુ વિવિને ત્વ લીંચજીવી ભવ ॥

હે શુશ્રુણિધિ રાજન ! તમારા હૃદયમા લક્ષ્મી મુખમા
સરસ્વતી-વાણી મસ્તક પર વિષ્ણુભગવાન બને હાથમા
ચક્રો અને રાજમંદિરમા કુબેરભગવાન નિવાસ કરે
હે નાથ તમારું ચિત્ત ધર્મના મંદિરમા વસે અને
દાનના પ્રસન્ન તમારા હાથમા રહે તેમજ તમારી
બધી વિપતિઓ જાનમા જતી ગઈ અને તમે લીંચ
જીવન જીવનાર થાઓ ૨૨૩

આયુસ્તે નરહીર વર્ધતુ સદા હૈમન્તરાત્રિયથા
લોકાના પ્રિયવર્ધનો ભવ સદા હૈમન્તસૂર્યો યથા
લોકાના મયવર્ધનો ભવ સદા હૈમન્તતોય યથા
નાથ ચાન્તુ તવાર્યોડપિ સતત હૈમન્તવલ્લ યથા ॥૨૨૪

(હેમન્ત-શિયાળાના શુશ્રુણેપોને ગાનમા ધરા
વતા કવિજન કહે છે કે) હે રાજન ! હેમન્તમા રાત્રિ
વધે તે રીતે તમારા આયુષ્યની વૃદ્ધિ થાઓ હેમન્તમા
સૂર્ય લોકોને પ્રીતિ વધારનાર બને છે તે રીતે તમે
પ્રીતિ વધારનાર થાઓ જેમ હેમન્તના શીતળ જળ
કપારી લાવે છે તેમ તમે શુશ્રુણોના ભવનો વધારે
કરનાર થાઓ તેમજ હેમન્તમા કીર્તિ કમળ નાથ
પામે છે તેમ તમાગ શુશ્રુણો સદા નાથ પામતા રહે

ચદ્વાહ વહતઃ પરાક્રમહતાં પ્રત્યર્થિસીમન્તિની-
વક્ષુઃકજ્જલકાલિકામિવ ધનુર્મૈર્વીક્ષિણિયામિકામ્ ।
યદૌર્દુર્મદકર્મકાર્તુકગુણપ્રોત્તાલકોલાહલૈ-

વૈરિશોકલમેસ્વાકાલકલા પીતા ઇવાસ્તંગતાઃ ॥૨૨૫
જે રાજાના બાહુએ ધનુષ્યની દોરીના કણુની કાળાશ-
ને ધારણ કરે છે, તે દેરી જોતી સ્ત્રીઓનાં નેત્રમાં
રહેલી કાળજીની કાળાશ પરાક્રમથી હરણ કરાયેલી હોય
તેવી લાગે છે; તેમ જ જે રાજાના હાથમાં રહેલ દુર્ભેદ
કર્મ કરનાર ધનુષ્યની દોરીનો ઊંચો ટંકારવ થાય છે
તેમાં શત્રુજનોની સ્ત્રીઓની કટિએબલાઓના સુંદર
શબ્દો પિવાયા હોય તે રીતે લય પામી ગયા છે. ૨૨૫
સૌન્દર્ય મદનાવપિ પ્રથયતિ પ્રૌઢિપ્રકર્મ પુરં

મેતાર મદનારિમપ્યધરયત્યુદ્યમદોઃક્રોઢિતમ્ ।
મુગ્ધત્વં મદનારિમૌલિશશિનોઽપ્યુત્કર્મલામ્બતે
મૂર્તસ્તત્કિમસૌ રસૈર્વિરચિતઃ શૃંગારવીરાદ્મૃતૈઃ ॥

આ રાજાનું સૌંદર્ય કામદેવના સૌંદર્ય કરતાં પણ
અત્યંત અધિક શ્રેષ્ઠતાને ધારણ કરે છે; આ રાજાના
પ્રત્યંક બાહુઓની લીલા ત્રણ પુરને ભેદનાર મહાદેવની
લીલાને પણ હલકી બનાવી દે છે તેમ જ આ રાજાનું
મુગ્ધપણું મહાદેવના મનસકર્મ રહેનાર ચંદ્ર કરતાં પણ
વિશેષ અદ્ભુતતા ધારણ કરે છે; માટે શું આ રાજાને
શૃંગાર, વીર અને અદ્ભુત એ ત્રણ રસોથી રચવામાં
આવ્યો હશે ? ૨૨૬

આદાય પ્રતિપક્ષકીર્તિનિવહાન્નદ્વાન્દ્વમૂપાન્તરે
નિર્વિષં ધમતા નિતાન્તમુદિતૈઃ સ્વૈરેવ લેઝોમિમિઃ ।
તત્તાટકપુટપાકશોષિતમિવ પ્રાપ્તં શુભોત્કર્ષિણ

પિન્ડસ્થં ચ મહત્તરં ચ મવતા નિઃશ્વાત્તારં યશઃ ॥
જે રાજાનું વિરોધી જોતીની કીર્તિના સમૂહને લઈ
તેને ક્ષાહકાંતો બે પડ વચ્ચે મુકવામાં આવ્યો હોય અને
પછી નિરંતર ઉદય પામતા પોતાના પ્રતાપરૂપી અગ્નિ-
ઓથી તે સમૂહને વિદરહિત થઈને ધમતા આગે
હોય એ રીતે જેમ પુટપાકની અંદર રૂપાને શાધવામાં
આવે તેમ શુભોના ઉત્કર્ષથી એકરૂપ બનીને મૂલવાન
બનેલ યશને તમે સારી રીતે શોધી મહરહિત બનાવ્યો છે.

વ્યાપ્યં નૈકતયાસ્થિતં શ્રુતિગર્ણં જન્મી ન વલ્મીકતો
નામૌ નામધમચ્યુતસ્ય સુમદદ્વાપ્યં ચ નામાપિપમ્ ।
ચિત્રાર્થો ન યદ્દત્કથામવકર્યં સુગ્રાણિ નાસં શુરુ-
ર્દેવત્વદૃગ્પટ્નવૃન્ધર્ણનમદં કર્તું કર્યં શક્નુયામ્ ॥૨૨૮
જે રાજાનું ઉપનિવેદના એક દેહાણે રહેલાં ચિહ્નાંત-
વચનોના મેં વ્યાસવિસ્તાર કર્યો નથી (હું) વેદવ્યાસ

નથી); મારો જન્મ વદ્ધીક-રાક્ષામાંથી થયો નથી
(હું) વાદ્ધીક નથી); હું ભગવાન વિષ્ણુની નાભિમાંથી
જન્મ્યો નથી (હું) ક્ષત્રી નથી); મેં મહાભાષ્યની-
રચના કરી નથી (હું) પતંજલિ નથી); મેં ચિત્ર-
વિનિમ સ્વરૂપવાળી બૃહતકથા કહી નથી (હું) શુશાલ્ય
કવિ નથી) તેમ જ હું ઈન્દ્રો શુરુ (બૃહસ્પતિ) નથી;
તો પછી તમારા શુભોના સમૂહનાં વર્ણન હું શી રીતે
કરી શકું ? ૨૨૮

एकामूलसुमाधुपेधुधिरिव प्रव्यक्तपुद्गावली
जेतुर्मेघलपालिकेव पुलकैरन्या कपोलस्थली ।
लोलाक्षी क्षणमात्रमाविविरहक्षेसासहं पदयतो

દ્રાગાકર્ણયત્ત્ર વીર મવતઃ પ્રૌઢાહવાન્મરમ્ ૨૨૯॥
જે વીર રાજાનું (તમે જ્યારે સમરાંગણમાં જવાને
તૈયાર થાવ છો; તે વખતે) તમારા ક્ષાણ્ધર ધનાર
વિરહના કલેશને જે રાણી સહન કરી શકતી નથી, તેને
તમે જુઓ છો; તેથી તમારા એક ગાલની સેમાવલિ
બાણે કે પ્રકટ થયેલ પૂંખોની પંક્તિવાળો કામદેવને
લાલો હોય, તેવી લાગે છે; ત્યારે તે જ વખતે સંગ્રામમાં
જવા માટે જે દુઃકુલિઓના મોઢ નાદ થઈ રહ્યા હતા,
તેને તમે સાંભળો છો; તેથી તમારા બીજા ગાલની
સેમાવલિ બાણે કે વિવચના શકુનને માટે બાંધેલી
તોરણની પંક્તિ હોય, તેવી લાગે છે. ૨૨૯
યેપાં દૌર્લભમેવ દુર્વલતયા તે સંમતાસ્તૈરપિ
પ્રાયઃ કેવલનીતિરીતિશરણેઃ કાર્યં કિયુર્વાચરેઃ ।

યે હ્રસ્વાશક પુનઃ પરાક્રમતયસ્વીકારવાન્તક્રમા-
સ્તે સ્યુર્નૈવ ભવાદશાક્ષિગતિ દિગ્ધાઃ પવિત્રાઃ પરમ્ ।
જે પૃથ્વી પરના ઇંદ્ર! કેટલાક રાજાઓ પોતાના
બાહુબળને કારણે જ બીજા રાજાઓની નબળાઈને લીધે
સંમત થયેલા હોય છે; ત્યારે કેટલાક રાજાઓ (બાહુ-
બળ નહીં હોવાને લીધે) નીતિની રીતિને શરણે મથેલા
હોય છે; તે બંને પ્રકારના રાજાઓનું આ પૃથ્વી પર શું
કામ છે ? પરંતુ આ મનુ જગતો પર તમારા જેવા
પવિત્ર રાજાઓ નહિ હોય અને હશે તો બે મનુજ
હશે; જેમણે પોતાનાં કર્તવ્યકર્મોમાં પરાક્રમ અને
નીતિની રીતિ એ બંનેનો સ્વીકાર કર્યો હોય. ૨૩૦

अत्युदाः परितः स्फुरन्ति गिरयः स्फारात्मयामोव-
स्तानेतानपि विधत्ते किमपि न ह्यन्तानि तुष्यन्तः ।
आश्चर्येण सुहृंसुहृः स्तुतमिति प्रसीमि चान्द सु-
स्तावद्भिद्रिदिमां स्तुतस्तव सुजो वाचस्तवो मुग्धाः ॥
'હે પૃથ્વી! તારી પર ચારે બાજુ થયેલ પર્વત
રહેલા છે અને વિશાળ સમુદ્રો પણ તેના છે; તે

બાધાને ધારણ કરવા છતાં તું જરા પણ થાકતી નથી; માટે તને નમસ્કાર છે, ' એ રીતે વિરમય પામીને હું વારંવાર પૃથ્વીની સ્તુતિ કરતો હતો. તેવામાં વિશાળ પૃથ્વીને ધારણ કરનાર તમારો ભુજબંધ થાદ આપ્યો; તેની સાથે જ મારાં વચનો બંધ થઈ ગયાં. ૨૩૧

યેપાં કળ્પપરિવ્રજપ્રણયિતાં સંપ્રાપ્ય ધારાધર-
સ્તીક્ષ્ણાઃ સોડ્યનુરજ્યતે ચ કમપિ સ્નેહં પપ્રોતિ ચ ।
તેપાં સંગરરક્ષસક્તમનસાં રાજાં સ્વયા મૂયતે
પાંસુતાં પટલૈઃ પ્રસાધનવિધિર્નિર્વૃત્યતે કૌતુકમ્ ॥૨૩૨

હે રાજન્! તમારું તીક્ષ્ણ ધારવાળું ખડ્ગ જે વૈરી જનોના કંઠના આલિંગનમાં પ્રેમભાવ ધારણ કરતાં; પોતે તીક્ષ્ણ હોવા છતાં અનુરાગ (લોહિથી ખરડાયેલ, પ્રેમ) પામે છે તેમ જ સ્નેહ (માંસ-મળ્લ) મેળવે છે, તે વૈરી જનો રણભૂમિરૂપી રંજભૂમિમાં મનથી આસક્ત બનતાં, તેમનાં અંગોને રજકણના સમુદયી રણગારનાં સાધનોવાળા કરવામાં આવે છે, તે શૃંગારનું કીવૃક છે.

દેવ્યાકીર્તિકલિન્દશૈલસુતયા નવાસ્ય ચદોર્ઘ્યૌ
કીર્તિશ્રેણિમયી સમાગમમગદાગદ્ગા રણપ્રાણે ।
તત્તસ્મિન્વિનિમય્ય વાહુજમટૈરારમ્ભિ રમ્ભાપરી-
રમ્ભાનન્દનિકેતનન્દનવનકીઢાદરાઢવરઃ ॥ ૨૩૩ ॥

વૈરી જનોની અપકીર્તિરૂપી યયુનાનહીની સાથે આ રાજના બે બાહુકંઠથી પ્રાપ્ત થયેલી કીર્તિરૂપી ગંગાને રણભૂમિ પર સમાગમ થતાં જે પ્રવાગતીયં થેલ થાય છે, તેમાં રૂખીને ઉત્તમ ક્ષત્રિય થોડાઓ રંભા વગેરે અપસરાઓનાં આલિંગનના આનંદને આપનાર નંદનવનની કીડાઓનાં વેલભમાં આદર ધરાવે છે. ૨૩૩
અસ્મિન્દિગ્વિજયોચતે પતિરયં મે સ્તાદિતિ ધ્યાયતિ
કમ્પં સાત્ત્વિકમાવમશ્ચતિ રિપુશ્લોનીન્દ્રદારા ધરા ।
અસૈવાભિમુલ્લં નિપત્ય સમરે ચાસ્યદ્વિરૂર્થ્વં નિજઃ
પન્થ્યા માવલિ દદ્યતે બિલમયઃ પ્રત્યર્થિભિઃ પાર્થિવૈઃ ॥

જ્યારે આ રાજા દિગ્વિજય કરવા માટે તૈયાર થાય છે, ત્યારે વૈરી રાજાઓની પૃથ્વીરૂપી સ્ત્રી ' આ રાજા મારો પતિ થાવ ' એમ ખ્યાન ધરતાં, મુખ્યરીને નિમિત્તે સાત્ત્વિક ભાવ પ્રગટ કરે છે; તેમ જ વિરોધી રાજાઓ તે રાજાની સામે યુદ્ધભૂમિમાં આવ્યા આવે છે ત્યારે તેમને સૂર્યમંડળમાંથી મોટા ઉદ્ભવે રહેલી ઉત્તમ લોકમાં જવાનો પોતાનો માર્ગ દેખાય છે; અર્થાત્ શત્રુઓ રણભૂમિમાં તમારી સામે લડતાં સૂર્યમંડળ બેઠી ઉત્તમ લોકમાં જવા માટે તૈયારીઓ કરે છે. ૨૩૪

વિદ્રાણે રણત્વરારદ્રિગણે વ્રસ્તે સમસ્તે પુનઃ
કોપાકોડપિ નિવર્તતે વદિ મટઃ કીર્ત્યાં જગત્યુદ્ધટઃ ।
આગચ્છન્નપિ સંમુલ્લં વિમુલ્લતામેવાધિગચ્છત્યસૌ
દ્રાગેવચ્છરિકારયેળ ઠળિતિ છિન્નાપર્સર્પચ્છિરાઃ ॥૨૩૫

જ્યારે યુદ્ધભૂમિ પરથી બધા જ શત્રુઓ ત્રાસ પામીને વિમુખ થઈ ભાગવા લાગે છે, ત્યારે જગતમાં જેની મોટી કીર્તિ પ્રસિદ્ધ છે, એવા વીર થોડા લડવા માટે રાજાની સન્મુખ આવે છે; તે સન્મુખ આવતાંની સાથે જ આ રાજાનાં બાણોની પંક્તિના વેગથી તેનું મરતક ' કનન ' કરતાં ઉછાઈ જાય છે અને તે રીતે તે વિમુખ-પણાને પામે છે. ૨૩૫

હિત્વા દૈત્યરિપોહરઃ સ્વમવનં શૂન્યત્વદોપસ્ફુટા-
સીદન્મકંટકીટકૃત્રિમસિતચ્છત્રીમલ્લકૌસ્તુભમ્ ।
વહ્નિત્વ્યા નિજસદ્ધા પદમપિ તદ્વચકાવનદ્વીકૃતં
લ્હતાવત્તુભિરન્તરય મુજયોઃ શ્રીરસ્ય વિશ્વાન્યતિ ॥૨૩૬

આ રાજાની ભુજમાં આવેલો રહેલો લક્ષ્મીએ પાછળથી પોતાના રહેઠાણરૂપ વિધ્વની છાતીને, ધણા દિવસો સુધી ઉજ્જડ રહેવાથી કરોળિયાઓએ બનાવેલાં બળાથી સફેદ છત્ર જેવા ભાગતા કૌસ્તુભમણિ-વાળું જોઈ તેમ જ પોતાના કમળરૂપ ધરને પણ ધણા દિવસો સુધી ઉજ્જડ રહેવાથી કરોળિયાનાં બળાથી ધાડું બંધાયેલું જોઈને હવે તેમાં રહેવાની ઇચ્છા છોડી દેશે આ રાજના બે ભુજબંધ પર જ કાયમ રહેવાનું નક્કી કર્યું છે. ૨૩૬

સિન્ધોર્જેત્રમયં પવિત્રમ્સૂજત્તક્તીર્તિવૃતાદ્ભૂતં
યત્ર જ્ઞાન્તિ જગન્તિ સન્તિ કલ્પયઃ કે વા ન વાચંયમાઃ
યદ્વિન્દુશ્રિયમિન્દુરશ્વતિ જલં ચાવિદ્ય દરેવતરો
યસ્યાસૌ જલદેવતાકાલકિકમૂર્જાગર્ભિ યાગેશ્વરઃ ॥૨૩૭

આ રાજાએ પોતાની કીર્તિરૂપી એવા અદ્ભુત સાગર બનાવ્યો છે, કે જે આ મહાસાગરને પણ છતી જાય છે તેમ જ જેમાં ત્રણેય જગતો રનાન કરવા લાગે છે; તે કીર્તિનાં વર્ણન કરનાર કવિજનો તે વાણીને સંયમ જ સેવે; તેમાં નવાઈ શું? જે કીર્તિસાગરની ઘુલનામાં ચંદ્ર પણ બિંદુ જેવા લાગે છે; પરંતુ તે કીર્તિજળમાં પ્રતિબિંબરૂપે પ્રવેશ કરતાં, તે ચંદ્ર વરચંદ્રેવની પૃથ્વીમાં પ્રગટ થયેલ યજ્ઞેશ્વર મહાદેવના સંકેતિકા વિગરૂપે લાગે છે. ૨૩૭

યુદ્ધવા પાષિમુલ્લં રણસ્ય ચરણસૈવાદસીત્ય વા
યુદ્ધવાન્તઃ સ્વપરાન્તરં નિપત્તતામુનુચ્ય વાળાવલીઃ ।

छिन्नं वायनतीभवन्निजभियः रिन्नं भरेणाथवा
राज्ञानेन हठाद्विलोठितमदभृदभूमावरीणां शिरः॥

તે દૈવીજનોએ સામે યુદ્ધ કરીને રણ અને રામના
ચરણના આશ્રમમાં મોટું અંતર છે એમ જાણીને
ખાણીની પકિતએ હોડી રીધી છે અને રામના ચરણમાં
તેએ પડેલા છે; તે દૈવીજનોનાં મસ્તકોને જોઈને
‘આ કપાઈને પડેલાં છે કે મારા લયના ગોળથી નથી
ગયાં છે, ’ એ જાણવા માટે આ રાજ તે મસ્તકોને
નજરથી પોતાના ચરણ વડે હલાવી જાય છે ૨૩૮

राज्ञामस्य शतेन किं कलयतो हेति शतग्री कृतं
लक्षैर्लक्षभिदो दृशेव जयतः पद्मानि पद्मैरलम् ।

कतुं सर्वपरच्छिदः किमपि नो शक्यं परार्थेन वा
सत्संख्यापगमं विनास्ति न गतिः काचिद्वैतद्विषयम्॥

‘આ રાજને સેંકડો સોનામહોરા આપવાથી શું ? કારણ કે સેંકડોને માદનારી-શાવધી તોષ લેતી પાસે છે. તેને લક્ષ્મીના પશુ હિસાબ નથી; કારણ કે તે લક્ષ્મી (ખાણના લક્ષ્ય)ને લેલી નાખનારા છે. પત્રને પશુ તે પ્રણે એમ નથી; કારણ કે તે પોતાની નજરથી જ પશ- (કમલ) નેના વિકાસ કરે છે, તેમ જ પરાઈનો પશુ હિસાબ નથી; કારણ કે જેટલા પર-પારકા વેરી જાને છે, તે બધાનો તે નાશ કરે છે.’ આ રાજ પાસે કાઈ સંખ્યાની ગણના હાથ એમ નથી (સંખ્યાપત્રમ) એમ વિચારીને વેરી જાને સંખ્યયુક્તશ્ચિત્ત પરથી અપ-ખંડ=પલાયન કરી અપ છે, તેમને માટે બીજી કાઈ મતિ રહી નથી. ૨૬૯

क्षीरोदन्वदपः प्रमथ्य मथिता देशेऽमरैर्निर्मिते
स्वाक्रम्यं सजतस्तदस्य यशसः क्षीरोदसिंहासनम् ।

केषां नाजनि वा जनेन जगतामेतत्कथित्वामृत-
क्षोतः प्रोतपिपासुकर्णकलसीमाजामिपेक्षोत्सवः ॥२४०

જ્યારે દેવે એ સમુદ્રમંથન કરીને દ્વીપસાગરના
બહોનો નાશ કરી નાખ્યો, ત્યારે આ રાજ્યએ પોતાના
પરાક્રમે બધે યશનાં સન્માન કરીને દ્વીપસાગરથી
સિંહાસન તૈયાર કરી કીધું અને ત્યારબાદ તેના યશની
કવિતાઓથી અચતના પ્રવાહના ખૂણે પોતામાં ઉત્ક-
લિત એવા વિષામુક્તોનાં કંઈ દેરી પરશેથી આભિષેકના
ઉત્સવ કરવામાં આવ્યો; કે આ ત્રણે ભગવાં રહેલા
કયા જગે ભણ્યા નથી કે ૨૪૦

निर्विशत्रुदितारिवारणघटाकुम्भास्थिकूटावद-
स्थानस्यायुक्तामौक्तिकोत्तरकिरः कैरस्य नायं करः ।

उन्नीतश्चतुरङ्गसैन्यसमरत्वङ्गचुरंगक्षर-

सुष्णासु क्षितिपु क्षिपन्निव यशःक्षोणीजबीजव्रजम् ॥

આ રાજ્યનો હાથ બંધી કે હાથીઓનાં મોતીઓને
 પૃથ્વી પર વેરોને યથાર્થી વૃક્ષના ખીજને વાવતો હોય
 તેમ લાગે છે, તે મોતીઓનો સમૂહ ખડગથી તોરેલાં
 શત્રુઓના હાથીઓના ગાંઠ કુંભરચલના હાડાંના ખાડા-
 માંથી પૃથ્વી પર વેરાય છે; તેમ જ યતુરંગ (હાથી,
 ઘોડા, રથ, પાવણ) સેનાના કુદમા દૂદના ઘોડાઓની
 ખરોડોથી પૃથ્વી ખેલાઈ ગઈ છે, તે રીતે મોતીઓ
 ગોદેલી પૃથ્વી પર વેરાતાં યથાર્થી ખીજ વવાતો હોય,
 તેમ લાગે છે. ૨૪૧

यत्कस्यामपि भानुमान् फकुभि स्थेमानमालम्ब्यते
जातं यद्धनकाननैकशरणप्राप्तेन दाशामिना ।

एषैतद्भुजतेजसा विजितयास्तावत्तयोरौचिती
 धिक्त्वाडवमम्भसि द्विषिभिर्या येन प्रविष्टं पुनः ॥

જે સુધે આ રાજના બાહુના તેજથી હાર પામતાં
કાંઈ એક દિશામાં સ્થિર બન્યાને રહી ગયો છે તેમ જ
ઘવાળળ પછી બાહુના તેજથી જિતાર્થ જતાં ધારાં
વનોમાં જ નર્દને ભરાયો છે; એ બાબત તે બંનેને
જિજ્ઞાસે છે; પરંતુ બાહુના અત્યારે જિતાયેલો વાઙ્માત્રિ
સવ પામીને પોતાના સત્તુ નેવા જળમાં જઈને ભરાયો;
તે વાઙ્માત્રિને દિશ્કાર છે. ૨૪૨

आत्मन्यस्य समुचितीकृतगुणस्याद्भौतरामौचिती
यद्वायान्तरवर्जनादजनयद्भुजानिरेष द्विषाम् ।

भूयोऽहंक्रियते रम येन च हृदा स्कन्धो न यश्चानमत
तन्मर्माणि दलंदलं समिदलं कर्माणि वाणव्रजः ॥२४३॥

(પહોલી અર્ધ) મુદ્દના કાપના સંપૂર્ણ સમર્થતા
ધરાવાનાર એવા જાણેલો સમૂહ જેની પાસે છે, એવા
જા સમર્થ રાજની યોગ્ય વર્તણૂક છે જ્યેષ્ઠ કારણ કે
તે સુચુના ખીન અવયવોને છોડી દઈને, તેમના
અમાના અર્થલાભને જ દુકેડે દુકેડે જ કરી નાખ્યા
છે કે જે ખલા અભિમાને લીધે ખીખીને નમતા નહોતા

(બીજો અર્થ) જેની પાસે શુદ્ધોનો મોટો સમૂહ રહેલો છે એવા આ સમર્થ રાખ્ખી યોગ્ય વર્તણૂક તો જુઓ કે નહિ ચતુષ્માના દૃષ્ટના મર્મ લાગના દુકડે દુકડાવ કરી નાખ્યા છે કે ને દૃષ્ટ પૂરા અઠ-પરથી સદા ભરેલાં રહેતાં હતાં. ૨૪૩

यद्भुवः कुतस्तेऽभिषेकनमयं शक्नो भुवः सा ध्रुवं
दिश्याहेरिव भस्मनिर्मपवता सृष्टेष्टोद्भूतना ।
शोभोर्मा यत साध्यबेलनटनं भाजि द्रवं श्रगिति
क्षौणी दत्यति मूर्तिखवपुषोऽमृगदृष्टिं स्याच्चिया ॥

પૃથ્વી પરના ઈંદ્રે જેવા આ રાજા ને દેશના રાજા
પર પ્રકાશ કરે છે તે દેશની પૃથ્વી યોદ્ધાઓના લોકીની
વૃદ્ધિ કલાથી સંધ્યાકાળ થયો સમજાને દિશાઓના દાહ-
રૂપે અને ઉપાતોના કંપરૂપે નાચવા લાગે છે; તે પૃથ્વી
જનકે આદિ મૂર્તિવાળા સદાશિવની પોતે એક મૂર્તિ
બનીને સંધ્યાકાળે સદાશિવને તાંડવ કરવારૂપી નિયમનો
લાંગ કરેલા ન પડે એ રીતે ઈંદ્રના પ્રજાવર્ધી પેદા થયેલ
દિશાઓના દાહરૂપી ભસ્મને હિમ્વતીને નાચવા લાગી
હોય એમ બજાય છે. ૨૪૪

પ્રાગૈતદ્રપુરામુલેન્દુ સૃજતઃ કષ્ટુઃ સમમન્તિવાં
કોષઃ શોષમગાદ્યાપયજતીશિલ્પેઽપ્યનત્પાચિતઃ ।
નિઃશોષભૂતિમિષ્ણહલ્કયવશાદીપહરૈષ યા
શોષઃ કેશમયઃ કિમન્યવમસસ્તવો મૈત્ત્વો નિર્મિતઃ ॥

બ્રહ્માનો ને કાલિતો ખખડો બ્રહ્માની સધળી
રચનામાં ખૂદી પડેલા ન હોતો, તે કાલિતો ખખડો આ
રાજાના દેહના મુખરૂપી ચંદ્ર સુધીની રચનામાં જ પૂરી
રીતે વપરાઈ ગયો; એટલે પછી કાલિના અણાવને લીધે
મળેલા અંધકારના સમુદ્ધાઈ જ રાજાને બાકી રહેલો
દેશવાસ રમી લીધો ન હોય તેવા શ્યામ લાગતો હતો.

અત્યારિપ્રકારઃ શરત્ત્વઃ સંલ્પે પતન્તાલુભૌ
સીત્કારં ચ ન સંયુક્તૌ રચયતઃ કર્મ્પં ચ ન પ્રાપ્નુતઃ ।
તદ્યુક્તં ન પુત્રનિર્જિત્તમયોર્જામર્તિ યનુક્રમે
પ્રકસ્ત્રવ મિનતિ મિત્રમવસ્થામિત્રમિત્યદ્યુતમ્ ॥૨૪૬

બ્યારે આ રાજાનાં બાણ શુદ્ધશ્મિ પર પડવા
લાગે છે, તેની સાથે જ શત્રુઓના સમૂહ પણ શુદ્ધશ્મિ
પર પડવા લાગે છે, હારે બાણ અને શત્રુઓ બંને
સિત્કાર પણ કરતાં નથી અને કંપ પણ અનુભવતાં
નથી તે તો બરાબર છે; પરંતુ તેમનામાંથી એક અધાર
શત્રુનો સમૂહ પોતે પ્રાણ વિનાનો બનતાં બ્યારે
મુશ્કેલ થઈ જાય છે ત્યારે તે મિત્ર(સુધ)ના માર્ગને
બેઠીને સ્વર્ગમાં ચાલેલો જાય છે અને બાણના સમૂહ
પોતાના ભાષામાંથી છટકે શુદ્ધશ્મિ પર મુકતા પિહાર
કરતાં, આ મિત્ર(શત્રુઓ)ને બેઠી નાખે છે, એ બાબત
અદ્ભુત છે. ૨૪૬

પ્રત્યોક્તસર્વકર્મકૃતિનલૌકીયવૃદ્ધામણઃ

શંમુત્રદાપુરંદરપ્રમુતયઃ સુતૈર્ ન શાપા યદિ ।

દેવઃ પત્રગનાયકો ભગવતી કાળી મય્યે ચેજ્ઞતા

સૌન્દર્યમ્ નિરૂપણે વદ્ કર્યં શક્તો પ્રવેગ્માનવઃ ॥૨૪૭

તેના સધર્મ કર્મો અને કૃતિઓ અત્યંત જોવાં
છે અને ને ત્રણે લોકના આપણિ છે; એવા આ

રાજાની સ્તુતિ કરવા માટે મહાદેવ, બ્રહ્મા, ઈંદ્ર વગેરે
દેવો પણ શકિતમાન નથી તેમ જ ને રાજાના સોઈકું
વર્ણન કરવા માટે શેષનારપણ અને ભગવતી સરસ્વતી
પણ જડ બની જાય તેમ છે, તે રાજાનું વર્ણન કરવા-
માં માણસ થી રીતે શકિતમાન બની શકે! ૨૪૭

અર્ધ દાનવવૈરિણા ગિરિજાયાપ્યર્ધે હરસ્થાલે
દેવેત્યં મુવનત્રયે સ્મરહૃતભાવે સમુન્મીલિતઃ ।

ગદ્ગા સાગરમન્દરં શશિકલા શોષશ્ચ વૃધીવલ્લં
સર્વશત્રવનપીશ્વરત્વમગમત્ત્વાં માં ચ મિશ્રાટનમ્ ॥૨૪૮

દે રાજાના! મહાદેવના શરીરનો બચ્ચો ભાગ વિષ
ભગવાને લઈ લીધો અને કામો ભાગ પાર્વતીએ ફરી
લીધો; એ રીતે ત્રણે લોકમાં બ્યારે કામદમન મહા-
દેવનું શરીર રહ્યું નહિ, ત્યારે મસ્તક પરની ગંગા
સાગરમાં મળી ગઈ. ચંદ્રની કલા આકાશમાં ચાલી
ગઈ, શેષનાર પાતાળમાં પહોંચી ગયો, સર્વદાપણ અને
ઈશ્વરપણ તમારી પાસે રહ્યું અને બાકી રહેલું 'મિશ્રા-
ટન' (લીધે ભાગવાનો ધંધો) મારી પાસે બ્યારી
પહોંચ્યું છે. ૨૪૮

અન્યાસા ગુણરત્નોરહણમુલો ધન્યા મૃદયૈલ સા
સંમારાઃ રહ્યુ તેઽન્ય એવ વિચિત્રા દૈરેપ મહો બુવા ।

શ્રીમત્કાન્તિવનુપાં દિપાં કરતલાક્ષીણાં નિતમમત્પલા-

દુષ્ટે યત્ર પતન્તિ મૃદમનસામન્નાજિ ઘણાજિ ચ ॥૨૪૯

બ્રહ્મા-વિષ્ણુઓ આ સુવાન રાજાને ઉત્પન્ન કર્યો
છે; તે રાજાનાં શુભારૂપી રત્નોને પ્રકટ થવની ભૂમિ
હુદીજ, તેના શરીરને રચનારી માટી પણ હુદીજ
તેમ જ શરીરની વેપબુધાની સામનો પણ હુદીજ
હોવાની જોઈએ; કારણ કે તે રાજા તરફ પાતાની સાથે
જ વિશાળ સંપત્તિથી શોભતા વૈરી રાજાઓનાં મને
મૂઠ બની બતાં તેમના હાથમાંથી શત્રુો પડી જાય છે
તેમ જ તેનાં દર્શન થતાં જ સુદૃઢ સ્ત્રીઓ મૂંડ બની
બતાં તેમની કેડ પરથી વસ્ત્રો ખસી જાય છે. ૨૪૯

ચૈત્રોઽસિ તદા સ્લાટપતિતપ્રાસપ્રહારો પુષિ
સક્તિતાસ્ત્કલુતિવાટલીકૃતપુરોભાગઃ પદાન્દારવદ્ ।

તેનાં દુઃસહકારમદેહદહનોપદમૂતનેત્રાશ્ચલ-

બ્જાલાલીમરભાસુરે પુરરિપાવસ્ત ગલે કૌતુકમ્ ॥૨૫૦

દે રાજાના! મુદનો ભૂમિ પર શત્રુઓના વિનાશ
કરનાર આપ બ્યારે ધૂમો છે, ત્યારે આપના લક્ષ્યમાં
(શત્રુએ નાખેલ) 'પ્રાસ' નામના ચક્રોના ધા ધર્મ
ઘાટો લોકીનાં વહેવારો આગળના ભાગ અત્યંત રાતો
બની જાય છે; તે વખતે ને શત્રુઓએ આપનાં દર્શન
અ. સા.

કર્તા હોય છે, તેમને સદાશિવ મહાદેવના દર્શનનું કુતૂહલ થાત થાય છે, કે જેમણે હું સહ કામદેવને બાળી નાખવા માટે નીચું નેત્ર ખેલતા, અગ્નિની જ્વાળાઓની હારથી લલાટ પ્રકાશિત થયું હતું ૨૫૦

ચેડ્ણુત્વ મનસિ સ્વકે વિઘ્નતે રીત્યા કયાપિ સ્ફુટ કાળાદાચરણસ્ય તત્સમુચિત મન્યે પ્રતિદ્મામ્ભુતામ્ ।
ન્યાયામિહ્નતમોઽપ ચત્રથયસે ચિત્તે મહત્ત્વ નિજે મીમાસામતપક્ષપાતત્ત્વ ઇદ મન્યે ત્વયાદ્વૌરુદમ્ ॥૨૫૧

જે વિરોધી રાજ્યો ઢાઈ પશુ રીતે પોતાના મન માં અણુપણુનો સ્વીકાર કરે છે, તે મારી માન્યતા પ્રમાણે કાણુક (નૈયાયિક, કાચુ અન્ન ખાનારા ગરીબ) મતનું આચરણ કરે છે અને તે માગ્ય છે પરંતુ તમે ન્યયશાસ્ત્રના મોટા જાણુધાર હોવા છતાં મનમાં મહત્ત્વને ફેલાવો છો, તે તો મીમાસાના મત તરફ પક્ષપાત હોવાનો તમે અગીકાર કરો છો એમ હું માનું છું, અર્થાત્ વૈરી જનો કબ્જા હોવાથી મનનો સંકેત રાખે છે અને તમે નૈયાયિક હોવા છતાં, તેમના સિદ્ધાંત પ્રમાણે મનના અણુ(સંકેત)પણુનો સ્વીકાર કરતા નથી, પરંતુ મીમાસક પ્રમાણે મનની મહત્તા સ્વીકારો છો ૨૫૧

યે લઘ્વાશ્રયમાયત્ત્વ ફલમ્ભત્ત્વ કુર્વન્તિ કિંચિદ્ગુણ વર્ષા યારિમુષો ન કસ્ય વિદિતાસ્તે કર્મમીમાસકા ।
આલોચ્યૈવ નિરાશ્રયાન્ફલમૈ સબન્ધત્ત્વ સદ્ગુણાન્ શ્રીમદ્રામ તવાદ્મુત્ત્વ પુનરિદ મીમાસકત્ત્વ સ્તુમ્ ॥૨૫૨

હે શ્રીમાન રામચંદ્ર ! કેટલાક કર્મનો વિચાર કરનાર મીમાસકો છે કે જે પુણ્ય વગેરે ગુણોના આશ્રય તરીકે અદૃષ્ટ વિધિને માનીને કર્મફળને ધારણ કરનારા હોય છે એમ માને છે જેમ સમુદ્રમાં મેઘ વરસવો નકામો છે તેમ તે કર્મમીમાસકોની માન્યતા નિષ્ફળ છે, પરંતુ તમે તો એ વસ્તુની આલોચના કરી છે કે સારા ગુણોને આશ્રય આપનાર ઢાઈ નથી, માટે તે સદ્ગુણો ને સારા ફળથી ભરપૂર બતાવ્યા છે અને એ રીતે તમે જે મીમાસકની વિચારસરણી ધાતણ કરો છો, તે અદ્ભુત છે, તેની અમે પ્રશંસા કરીએ છીએ ૨૫૨

ત્રેલોચ્યામયલમ્બેન મયતા વીરેણ વિરમારિત સજીભૂતમુહુતમન્ડલઘનુ પાન્ડિત્યમાયન્ડલ ।
કિં વાજસ્રમસ્તપિતેન હવિષા સપુરુષમાહોસન્ત્ત્વ સર્વોદ્ધીણવસ્ત્રીવિલ્પનયનયૂદ્ધ કથ્ય વર્તે ॥૨૫૩॥

હે રાજન ! તમે અત્યંત વીર બનીને ત્રણેય લોકને અભય આપવાના બનીને (સાક્ષી) બન્યા છો, તેથી સ્ત ૨૪

ધરને સુદર્પ માટે જે ધનુષ્ય ચડાવવાની કુશળતા વાપરવી પડતી હતી, તેને તમે લુલાવી કીધી છે તે સાથે તમે જે નિત્ય નિરંતર યત્નયાગ કરીને દેવરાજ ધરને હવિ આપેલા છે, તેના ભક્ષણ કરવાથી તે ધરના શરીરના સર્વ અંગો માસના ભરાવાથી પ્રકુલ બનતા હબર આખોળી થાપણો દબાઈ બધ છે, તેથી હવે ધર પોતાના હબર નેનથી શી રીતે બેઠક શકશે, તેની મને ચિંતા થાય છે. ૨૫૩

કલ્પક્ષોણિરુહોઽયમિત્યનુદિન ભૂમીસુરૈર્ભોગ્યસે કામોઽસાવિતિ કામિનીભિરમિતશ્ચિત્તચિર ચિન્તયસે ।
શ્રીનારાયણ એવ કેવલમિતિ પ્રેમ્ણા ત્રિયા ધ્યાયસે ત્વ કાલોઽયમિતિ પ્રતિક્ષિતિધૈરૈરેકોઽયનેકાત્મમ્ભુત્ત્વ ॥

હે રાજન ! તમારે માટે ભૂદેવ લાલણો નિરંતર એવી લાવના કરે છે કે, 'આ રાજા પોતે કલ્પકૃષ્ક છે' કામિની સ્ત્રીઓ પોતાના મનમાં એવું લાણુ ચિંતન કરે છે કે, 'આ રાજા સાક્ષાત્ કામદેવ છે' લક્ષ્મી પોતે પ્રેમથી એવી ધારણા બાધે છે કે, 'આ રાજા શ્રીમાન નારાયણ પોતે જ છે', તેમ જ વૈરી રાજ્યો એમ ધારે છે કે, 'આ રાજા કાળ-મૃત્યુરૂપે છે', એ રીતે તમે દેહે કરીને એક હોવા છતાં જુદી જુદી નજરે અનેક સ્વરૂપે રહેલા છો ૨૫૪

નીતિલ્પોમુકુરો જયધ્વજનવસ્તત્ત્મ પ્રતાપાશુમન્ત્ત્વ પૂર્વાદિક્ષપરિપન્થિભૂપતિમદ્દાસપન્મુગોવાગુરા ।

ઉચ્ચપુણ્યલતાલગ્નલમતન્મત્તદ્વિપાલનક્રમ ય શ્રોકેલિનિકેતન ગુણમણિશ્રેણીનવીનાકર ॥૨૫૫॥

આ રાજા નીતિરૂપી સ્ત્રીને માટે દર્પણ છે, જયરૂપી ધ્વજને માટે નવા થાલવારૂપે છે, પૂર્વની દિશા માટે પ્રતાપી સૂરરૂપે છે, વૈરી રાજ્યોની વિશાળ સપ્તિઓ માટે મુગલાની રચેની વિશાળ નાગરૂપે છે, પ્રગ્ન થતી પુષ્પરૂપી લતાને માટે કવારૂપે છે, મોટા મદથી ભરેલા હાથીઓ માટે આધવાના થાલવારૂપે છે, લક્ષ્મીને માટે ક્રીડાઘરરૂપે છે તેમ જ અણુરૂપી મણિઓના સમૂહને માટે નથી ખાણરૂપે છે ૨૫૫

રત્નાન્યન્મુખિતોયાર્મમગમન્મેહ સુરાન્નિશ્રિયે સ્ત્રીયાદ્વે કમલ નિધાય ત્રિદેવે ત્રિદા હરિનારયૌ ।
યસ્મિન્દિસતિ મૂરિ દાતરિ ત્રિણા માલસ્થલે દુર્લિપિ ઘોઢાનગ્રશિરા ધમન્ડલમય જગ્મદ્મ મદ્દેનિધિ ॥૨૫૬

જે સમયે આ રાજા સર્વ મનુષ્યોને દાન આપવા લાગ્યો છે, તે સમયે 'પોતે અપાર્થ જરો' એ ભયે બધા રત્નો સમુદ્રના જળની અદર ચાલ્યા ગયા, મેરુ

પર્વત દેવાના આશ્રયે આસ્થા ગયો. જગત્તાન વિષ્ણુ
લક્ષ્મીજીને પોતાના પોળામાં લઈને સમુદ્રની અંદર
સૂઈ ગયા તેમ જ લલગને કારણે માથું નીચું રાખીને,
બ્રહ્માજીએ માથેમાના લલાટમાં ગુદેલા દરિદ્રતાના લેખને
ધોઈ નાખવા માટે હાથમાં કમંડલ ધારણ કર્યું. ૨૫૬
લક્ષ્મીદેવ સરસ્વતી તદુભયે ચલન્તિ નૌદારતા
સા ચૈતત્ત્રિતવં ભવેચ બુદ્ધિચિત્પુરેષગર્ભરપિ ।

સૌજન્ય ન વિજુમ્ભતે તદપિ ચેન્નાસ્તેડ્યકલ્પતા મતિ-
સ્તત્સર્વં પરમેશ્વરસ્ય કૃપયા ત્યયેવ સંભાવ્યતે ॥૨૫૭

કેટલેક ટેકાણે લક્ષ્મી હોય છે, તો ત્યાં સરસ્વતી
હોતી નથી, કેટલેક ટેકાણે લક્ષ્મી અને સરસ્વતી બંને
હોય છે, તો ઉદારતા હોતી નથી. કેક પૂર્વજન્મનાં
અગ્નિચિત્ત પુણ્યોને લીધે લક્ષ્મી, સરસ્વતી અને ઉદારતા
હોય, તો ત્યાં સુજનતા હોતી નથી. અને જો લાઝ-
વશાત્ એ આશ્રય બાબતે હોય, તો ત્યાં વિચારશક્તિ
શુદ્ધિ હોતી નથી; પરંતુ હે રાજન્ ! પરમેશ્વરની કૃપાથી
એ પાશ્ર્વેય બાબતે તમારામાં જ નેત્રા મળે છે. ૨૫૭

શૂન્યાં યમદળદતાં મૃગદશાં કંદર્પકોદળદતાં
ગીર્વાણદ્રૂમમાવમર્થિવિદુષાં મધ્યે ત્રયાણામિતિ ।

આશ્રયં મનુજેન્દ્રાત્ન મયતો પદ્માહુદળદહવં
નાનાત્વં ગતમેકમેવ જગતાં મધ્યે ત્રયાણામિતિ ॥૨૫૮

હે રાજઓમાં રત્ન સમાન ! આશ્રય છે કે તમારા
બે વિશાળ બાહુની બેડી એક જ હોવા છતાં તે બેડી
શત્રુઓને માટે યમના દંડ જેવી લાગે છે. રમણી
શ્રીઓને માટે હામદેવના ધતુખ જેવી લાગે છે,
તેમ જ, ચાચકો અને વિકાનોને માટે હંપપૂશ જેવી
લાગે છે; એ રીતે એક જ બાહુની બેડી ત્રણ રૂપરૂપે
લાગે છે. એ વાત ત્રણેય લોકોમાં ફેલાઈ ગઈ છે. ૨૫૮

રક્તેન વિલોચનેન કરુણારુનાકરેણ ત્વયા
દ્વન્દ્વેન્તે નરદેવરત્ન સુદૃઢો વિદ્વેષિણોડ્યે નૃપાઃ ।

કિં સિદ્ધાઃ પ્રથમે સુધામિરભવન્દાવાનલેઃ કિં પરે
પૂર્વે પહ્લવિતૈઃ કુલત્તદમપરૈર્મમત્વમાસાદિત્ત્વમ્ ॥૨૫૯

હે રાજઓમાં રત્નરવવંશ ! કરુણાના સારથી
ભરેલા એવા તમે પોતાના મિત્રજનો, કુટુંબજનો અને
વિરોધી રાજઓ તરફ એક જ પ્રકારના રક્ત (રાગથી
ભરેલ, ક્રોધની લાલાશથી ભરેલ અને લોહીથી ભરેલ)
નેત્રથી તમે જુઓ છો; પરંતુ તે રક્ત (રાગથી ભરેલ)
નજરથી મિત્રજનો બાજુ કે નજરથી સીંચવા ન
હોય ! તે રક્ત (ક્રોધથી ભરેલ), નજરથી કુદ્દ જનો
બાજુ કે દાવાનજના અમિથી ખેલવા ન હોય ! તેમ જ
તે રક્ત (લોહીથી ભરેલ) નજરથી વિરોધી રાજઓ

પહેલાં તો પ્રકૃષ્ટિત બનીને પછી ભસ્મરૂપ બની ગયા
ન હોય, તેમ લાગે છે. ૨૫૯

યા લાક્ષાવલયાનિ ઘાહ્યુગલે કળ્પે ચ કા કાચસર્જ
મન્યન્તે વદ્ભૂપણાનિ યનિતા દીનદ્વિજાનાં પુરા ।
તા માણિક્યચિતાનિ હેમવલયાન્યુજ્જન્તિ મુક્તાસર્જ
યદ્ધારાદ્ધુદાનશીલનૃપતે ત્વત્પાગલીલાયિતમ્ ॥૨૬૦॥

જેનો સ્વભાવ ઘણાં દાન આપવાનો છે એવા હે
રાજન્ ! દરિદ્ર બ્રાહ્મણોની જે સ્ત્રીઓ પહેલાં પોતાના
હાથ પર લાખનાં કંકણો અને ગળામાં કાચની માળા
પહેરીને પોતે ઘણાં બ્રાહ્મણો પહેલાં છે એમ માનતી
હતી, તે જ સ્ત્રીઓ હવે હાથમાં માણેકથી જડેલાં
સોનાનાં કંકણ અને ગળામાં રહેલી મુક્તામણિની
માળાને 'આ તો ઘણું ભાર લાગે છે' એમ માનીને
ઉતારી નાખે છે; તે તો ખરેખર ! તમે આપેલાં દાનની
લીલા જ છે ૨૬૦

મેરુદૂરગતો દિમાલચગિરિઃ પ્રાલેયત્પાંડમવ-
ચન્દ્રે શ્રીમહજેડપિ યાચકમયાત્ક્રીણત્વમુન્મીલતિ ।
કૌષીન કૃતવાન્દ્રોડગિ મગધાન્વિવ્જુર્જલે સેવવે
વારાં શશિપેયતામુપગતઃ કો નામ દાતું ક્ષમઃ ॥૨૬૧

હે રાજન્ ! યાચકોને દાન આપવાના ભયથી મેરુ
પર્વત દૂર આસ્થા ગયો છે; દિમાલય પર્વત દિમરૂપ
બની ગયો છે; ચંદ્ર લક્ષ્મીને ભાઈ હોવા છતાં કૃશ
બની ગયો છે; હર-મહાદેવે લંગેડી ધારણ કરી છે,
ભગવાન વિષ્ણુ પોતે જળમાં સૂઈ ગયા છે અને જળનો
લંડાર સમુદ્ર ખારો બની ગયો છે; ઝેટલે હવે
યાચકોને દાન આપવામાં ફાણુ શકિતશાળી છે ! ૨૬૧

કલ્યાણં મચત્તાં યશઃ પ્રસરતાં ધર્મઃ સદા વર્ધતાં
સંપત્તિઃ પ્રથતાં પ્રજા પ્રણમતાં શત્રુશ્ચયો જાયતામ્ ।
વાચ્યં સંવદતાં વપુઃ પ્રમચતાં લક્ષ્મીપતિઃ પીયતામ્ ।
માયુસ્તે શરદાં શતે વિજયતાં જ્ઞાનાય દીર્ઘાયુષે ॥૨૬૨

હે રાજન્ ! તમારું કલ્યાણ થાઓ, યશ ફેલાઓ,
ધર્મ સદા વધતો રહે, સંપત્તિ વિસ્તાર પામે, પ્રભ-
જનો નમતાં રહે, શત્રુઓને નાશ થાઓ, નીતિનાં
સારાં વાક્ય બોલતા રહે, શરીર પ્રભાવશાળી બને,
લક્ષ્મીના પતિ ભગવાન વિષ્ણુ પ્રસન્ન થાઓ; તેમ જ
દાન આપવાને માટે જેનાં આયુષ્ય લાખાં ચલેલાં છે,
એવા તમારું જીવન સૌ શરદ સુધી વિજય પામતું રહે.

દૃષ્ટ્વવાદ્ધસુદૃઢયા નિગદિતો દારિદ્ર્યદન્તાવલો

વાચા મુન્દરયાચંયા મમ કૃતો મહાવગાદોત્સવઃ ।

અમ્યુત્થાનનમરિક્યાર્થઘટનેમાનોડવિલ કોત્તરો
લીલેય ભવતા વય તુ વિદુષા મૂર્ખાનમ્પ્રચાસિતા ॥
હે રાજન્ ! તમારી નમરરૂપી આ કુશળી મુદ્દા
પડનાની સાથે જ મારેા મરીબાર્થરૂપી હારી બધામાં
આવી પડ્યો છે, તમે સુદર વાણીથી મારા પૂજનસંકાર
કર્ધા, તેથી જ મને ગંગાના સ્નાન જેવો આનંદ થયો
છે, તેમ જ ભ્રામા થયું, નમસ્કાર કરવા અને અર્ચન
આપવા, એથી મારે મન અધીકૃત રીતે વધી ગયું
છે એકે આ બધી ક્રિયાઓ તમને લીલા જેવી સરળ
લાગે છે, પરંતુ અમે તો તેને કારણે વિક્કાનોના
દિશોમણિ જેવા બની ગયા છીએ ૨૬૩

પદ્મા સઙ્ગનિ કેશસ્ય શઘ્ને રત્નાનિ રત્નાફરે
દેમાદ્રિર્હિમસાનુવા વ્યવહિત રગ મુરાણ તત્ત ॥
જન્મુદીપધરાસુ ભૂમિવતયો જાન્મૂતવંદુમદા
સ્ત્ય તાવત્સક્ષામપેડસિ મુલમો માગ્યેદિંદાનામિહ ॥
હે રાજન્ ! લક્ષ્મી પોતે ભગવાન પિપ્પુના ધરમાં
રહે છે રત્નો બીડા સગરમાં પડ્યા છે, સોનાનો સુમેરુ
પર્વત દિશાલયની આડે ઢાંકાયે છે, કલ્પવૃક્ષ સ્વર્ગમાં
જઈને બેઠું છે, તેમ જ બધુંદ જેવા સોનાનો ગ્રવાહ
શી મહાભર બનેલા રાજ્યો દૂર દૂર જ બુદ્ધીપના પ્રદેશો
પર જઈને વસ્યા છે, એવા વિકટ સમયમાં બ્રાહ્મણોને
સઘળા યીને પ્રાપ્ત થાય એ માટે આ જગતમાં ભાગ્યને
કારણે તમે જ એકલા સુલભ બનીને રહ્યા છો ૨૬૪
રાજન્નમ્યુદયોડ્વતુ જીવ શવ્દા સામ શત તેડરવો
રોગૈર્ગાન્તુ લય યશ શશપર કાષ્ઠાસુ દેવૈર્ગિવામ્ ॥
શિષ્ટાન્પ્રાદિ વૃથાનય પ્રગતિર્મિર્દેહાર્થિતા સ્વ સદા
વાળી તે વદને રમા પ્રતિદિન ગેદે મુજે સ્તાજય ॥

હે રાજન્ ! તમારા વિશેષ ઉદય થાઓ સો શરદો
કરતા વધારે જીવતા રહો તમારા શત્રુઓ શેષથી
ખીણીને નાશ પામે તમારા યશરૂપી ધવલ ચક્ર બધી
દિશાઓમાં પ્રકાશિત થાઓ, શિષ્ટજનોનું પાલન કરો
હુધ્જનોને નમસ્કાર વગેરેથી વિનંતમાં લેા વાયકજનોને
પોતાના ધન આપતા રહેો તેમ જ તમારા મુખમાં
વાણી, નાભ દિશમાં લક્ષ્મી અને બનેલાય પર વિજય
શ્રી શોભી રહેો ૨૬૫

પ્રમદયન્તુમિત્તત્ત પ્રવિગલ્સત્તર્ણવિપ્રસિયતિ
નંદયત્તદાન્નત્ત પ્રતદ્યવચનપ્રામારપૂર્વસ્મૃતિ ॥
પુદ્ગોડત્તન્તમય ત્વય કલિમદ્દાદ્યેન્દ્રેન નિર્મલિતો
ધર્મ સમ્પતિ વાદયતે ત્વ કરાલમ્બેન ભૂમીપતે ॥૨૬૬
હે રાજન્ ! મૃતિ-વેદરૂપી મસ્તક જેનું નાશ પામવા

લાગ્યું છે, શરીરના સારા વર્ણની જેમ શે ભતા સારા
બ્રાહ્મણોના દશા ગળવા લાગી છે, શરીરના અંગોની જેમ
વેદના અંગો જેના નાશ પામ્યા છે, પટેલા અત્યંત ભાર
પૂર્વક જેનું પાલન થતું હતું એવા સ્મૃતિના વચનોરૂપી
મનની સ્મૃતિ જેવી નાશ પામી છે, એવા આ અત્યંત
વૃદ્ધ બનેલા ધર્મરૂપી બળદ મળિયુગરૂપી મોટા મહેલથી
સમૂળ ઉછાઈ રહ્યો છે, ત્યારે તમે જ તેને પોતાના
હાથની સડાય આપી છારણ કરો છો. ૨૬૬

મુલ્યે ત્વગ્યુપરોષશ્યમનસા મન્યે ન યુક્તિ પરા
લજ્જાવર્જનમન્તરેણ ન રમામન્યય સદ્દયતે ॥
યસ્તથાગ તતુપેતરા મુત્તરતૈતૈત્વાશ્રિતાયા શિવ
પ્રાપ્ય ત્યાગકૃતાવમાનમપિ ત્યયેવ યસ્યા સ્થિતિ ॥

હે રાજન્ ! જેમના મન અસન્નિ વચરના છે,
એવા ધીર જનોના તમે મુખ્ય છો, પરંતુ તમારી
આગળ લક્ષ્મીને પણ લાજ છેડી દીધા સિવાય બીજી
કોઈ કુદિત શોધી બેઠતી નથી મારણ કે સે કરો મુખથી
તમારી પાસે આશ્રય લેવા માટે આવેલી લક્ષ્મીને તમે
દાનમાં આપી દો છો, આ રીતે લક્ષ્મીના ત્યાગ થવાથી
તેનું અવમાન થાય છે, તેપણ તે લક્ષ્મી તમારી પાસે
જ હાજર રહે છે ૨૬૭

ધર્મ પાલય નન્દય દિવગગાન્દ્રામ સમારાધય
પ્રત્યર્થિસિતિશાલમૂરુહન નિર્મલમુન્મૂલય ॥
કાન્તાવિચિત્તરોજસૌભગવનં શુદ્ધત્વમાસાદય
સ્ફીતા કીર્તિમશેપલોકજયિનીમાલકલ્પમાલ્પય ॥

હે રાજન્ ! ધર્મનું પાલન કરો બ્રાહ્મણોને રાજ
રાખો, ભગવાન રામની ભક્તિ કરો, વિશેષી રાજ્યો
રૂપી બમેના વૃક્ષોના વનને રૂખી હોખેડી નાખો સુદર
ઓંઓના ચિતોરૂપી સુભગ વનમાં ભગરાની જેમ ફરતા
રહો, તેમ જ સર્વ લોકો પર વિજય મેળવવામાં એની
સ્વચ્છ કીર્તિને કલ્પ સુધી ટકાવી રહો ૨૬૮

એત્થં નહુપત્ય શમુવિવચસદ્દા દશાસ્યસ સા
ઘોર્થે શ્રીરણુનાયકસ્ય સહજ ગામ્મીર્થમધ્મોન્નિવે ॥
દાહત્ત ચલિકર્ણયોરિહ જયલેકત્ત ચેરયાત્તદા
શ્રીવીરક્ષિતિપાલમોલિનૃપતે સામ્ય કથચિદ્ધવેત્ ॥

નહુપ રાજના ઐર્ષ્ય, રાવણની ચિવવિષાદ મદ્દા,
ભગવાન રામના શીર્ષ, સમુદ્રનું ફરતી ગબીરપણું
તથા બલિ અને કણ્ઠની દાનદાન એ બધા ગુણો બે
એકત કરવામાં આવે તે સર્વ ની ગમ્મોના ધિરા-
મણિ એવા આ રાજની કઈક સમાનતા આ જગતમાં
યઈ શકે એમ છે ૨૬૯

ભિલુદ્વારિ સદાનવારિમધુપ્રભીમિભાન્દુધ્રમા
દ્વતેયયુ વધૂર્વધૂકરતલ શોનામ્બુજાશક્ત્યા ।

સૈવાન્વેતિ પલાયિતેતિ ચક્રિતા હસ્તામ્રમાધુન્વતી
મુઘ્ધા વીરમહીપતે તદ્વિલિત્વદાનલીલાયિતમ્ ॥૨૭૦

હે વીર મહીપતિ ! ભિલુકાના દ્વાર પર જે મદ
ઝરતા હાથીઓ બાધેલા છે, તેમના મદદગી જળ પર
ભમરાઓની પકિત બની છે, તેને તે ભિલુકની મુઘ્ધ
શ્રીઓ હાથીઓની સાકળ સમજીને ઉપાડે છે હવે તે
ફેલાયેના હાથને રાત્ર કમળ સમજીને બમથી ભમરા-
ઓ તેની ચારે બાજુ ફરી વળે છે, તેથી તે મુઘ્ધા શ્રી
ચક્રિત થઈને પોતાના હાથને તરછાડતી અને ભમરા
થી ભડ પામતી દૂર દોડી જાય છે એ સંધગી લીનાઓ
આપે આપેના દાનને કાગ્નિ થઈ રહી છે ૨૭૦

શ્રીવીર શિવિપાલ તે મુલલિત દાનોયમે યદ્વચ
ક્વાસ્તે સર્વહિરણ્યમિત્યુદભવચ્ચત્રકાલમાકળ્યે તત્ ।
તાપ પ્રાપ્ત હિરણ્યરેતસિ જનિ જાઙ્ગ હિરણ્યાચલે
સ્વેદામ્મોર્ડપ હિરણ્યગર્ભવપુત્રિ રૂપાપચસત્રાસત ॥

હે શૃંગ પૃથ્વીપતિ ! તમે અચારે દાન આપવાને
તૈયાર થઈને પોતાના સેવકોને પૂછો છો કે, “આપણું
બધું સોનું ક્યા છે ?” ત્યારે તે વચન સાંભળી પોતે
સોનાને બદલે અપાઈ જશે એ ભયે હિંપરેતા
(અગ્નિ)માં તાપ પેદા થયો, સુમેરુપર્વતમાં જડતા
જામી થઈ તેમ જ હિરણ્યગર્ભ (અગ્નિ)ના શરીરમાં
પરસેવો પ્રગટ થયો ૨૭૧

રાજાન શશિમાસ્ફરાન્વયમુવ કે કે ન સજ્જિરે
મર્તાર પુનરેકમેવ દિ મુવસ્ત્વા વીર મન્યામહે ।

યેનાન્ન પરિમૃદ્ય કુન્તલમયાઙ્ગ્ય વ્યુદરયાયત
ચોલ પ્રાપ્ત ચ મધ્યદેશમસકુલાઙ્ગ્યા કર પ્રાપિત ॥

હે વીર રાજા ! ચંદ્ર અને સૂર્યના વશમાં પે ।
થયેલા કેન્દ્રેટના રાજાઓ થઈ ગયા છે, પરંતુ આ
પૃથ્વીના ભત્રાંશે એક તમે જ છો, એમ અમે માનીએ
છીએ, હારણ કે તમે પૃથ્વીશી શ્રીના અંગ (શરીર,
અર્થેશ)નું મર્દન કરીને, વિદ્યાપ કુતલ (મોટલો, કુતલ
દેશ)ને ખેડીને, ચોલ (સ્તનનુવંશ, ચોલદેશ)ને ઉત્તારીને
મધ્યપ્રદેશ સુધી પહોંચીને છો માયી (કટિમેખના, કમી
નગરી) સુધી હર (હાથ, કરવેરા) ફેલાવ્યો છે ૨૭૨
સ્વાન્તે વૈમવમસિત નૈવ પરત પ્રમાણ્યનિર્ધારણ
નૈગતદત્તિ તલ્પકાગમતિનૈવોપમાન તવ ।

ત્વેદેશેષુ નિમાતિ ન ચ્છલકથા તો વા કચિત્સદાય
શ્રીવીર પ્રથિતા કથ પુનરિય નૈવાયિકલ્પપ્રથા ॥ ૨૭૩

હે વીર રાજા ! નૈવાયિકા મનને અણુ માને છે-
પરંતુ તમારા મનમાં વિલુતા (વ્યાપકપણું) રહેલ છે,
નૈવાયિક પ્રત્યક્ષ વગેરે અન્યને પ્રમાણ ગણે છે, પરંતુ
તમે બીજાને પ્રમાણરૂપ ગણતા નથી, નૈવાયિકા તે
પ્રકારના અણુવમા તે પ્રકારની મતિ હોવી તેને બ્રમ
ગણે છે પરંતુ આપ તો જે પ્રકાર ન હોય તેને તે
સ્વીકારવા તૈયાર નથી નૈવાયિકા ઉપમાનને પ્રમાણ
ગણે છે, પરંતુ આપનું ઉપમાન ક્યાય મળતું નથી
નૈવાયિકા તર્કના પ્રદેશમાં છળની મતિને સ્વીકારે
છે, પરંતુ આપના પ્રદેશમાં ક્યાય છળકપટની કથા
રહેતી નથી, તેમ જ નૈવાયિકા ન શયને સ્વીકારે છે,
પરંતુ આપને કોઈ બાળતનો સશય નથી એ રીતે
નૈવાયિકા કોઈ સિદ્ધાંતને તમે સ્વીકારતા નથી તોપણ
ન્યાય-નિતિને અનુસરનારા નૈવાયિક તરિકે તમારી
પ્રસિદ્ધિ છે, તેનું શું કારણ ? ૨૭૩

વીર ક્ષીરસમુદ્રસાન્દ્રહરીલાવળ્યલક્ષ્મીમુપ
સ્વકીર્તેસ્તુલના મૃગાક્ષમલિનો ધત્તા કથ ચન્દ્રમા
સ્વાદેતત્ત્વદરાતિસૌધશિષ્ટરપ્રોદ્ભૂત્વૃક્ષર

પ્રાત્તત્ત્વમતિ પતેચાદિ પુનસ્ત્વ્યાક્ષશાયી મુગ ॥૨૭૪

હે વીર રાજા ! જે તમારો યશ ક્ષીરસાગરની ગાંઠી
લઈરીઓના સ્વચ્છ લાવણ્યની તોખાને ઢરી લે છે, તે
યશની સાથે મૃગરૂપી ચિહ્નનથી મહિન બનેલ ચંદ્રની
શી રીતે તુલના થઈ શકે ? એક બાળત સભવે તેવી
છે, તે એ કે જો ચંદ્રના યોગામાં સ્નાત્ર મૃગ તમારા
ચતુઓના રાજમહેલના શિખરો પર બેઠેલી ધરેના
અકુરોને ખાવામાં આસક્ત બની જાય, તો ચંદ્ર તમારી
કીર્તિની તુલના કરી શકે ! ૨૭૪

શ્રીમદ્વીર મહીમહેન્દ્ર ભવત પ્રસ્થાનકાલોદ્ભવ
દ્વાદિત્યગ્નિમીતમાનુહરયો દ્રાક્ષસન્નમ પ્રાગમન્ ।

તસ્મિન્નૈવમુપદ્રવે કિલ વિપર્યસ્ત સમસ્ત રવે

યુગ્યા સમરથાન્નમેકમપદ સુતથિરાદુક્ષ્મ ॥

પૃથ્વી પરના છંદ સમાન હે શ્રીમાન વીર રાજા !
તમે યુદ્ધ માટે પ્રસ્થાન કરવા માગ્યું, તે સમયે જે
વાજાના નાદ થયા, તેથી સૂર્યના ઘોડાઓ ભયને
કારણે પહેલેથી જ મોટા ઘોડાળામાં પડી ગયા અને તે
કાળથી સૂર્યની બંધી બાબતો બિનટીસુધી થઈ ગઈ,
અર્થાત્ સૂર્યના ઘોડાઓ સાત થઈ ગયા, રમતુ પૈકે
એક રહી ગયું, અરણ્ય સારથિ પણ વિનાનો બની ગયો
તેમ જ ઉદયપ્રાગ મોરો પડી ગયો ૨૭૫

ગર્વમન્યિલગુર્જરજ્વરકર્ણાટકર્ણાટવી

દાવામિર્દ્રવિદેન્દ્રવીર્યદલનો ગૌદેન્દ્રનિદ્રાહર ।

દમ્ભીરપમદામદાલસલસદ્બૂનતનસ્તમ્ભનઃ

પ્રસ્થાને તવ વીર ઢિંગ્મિમચમત્કાર સમુજ્જમ્ભતે ॥

હે વીર રાજન ! લડાઈ માટે તમે જ્યારે પ્રસ્થાન કરો છો, ત્યારે જે નગરા પર ડંઠાઓના નાદના ચમત્કાર પ્રગટ થાય છે, તે ચમત્કાર ગર્વની ગાથા બેઠા-થેલા ઝુજાર રાજના ચિત્તમાં જ્વર પેદા કરે છે, ઠણ્ઠક રાજના કાનરૂપી જંગલમાં દાવાનળ સળગાવે છે, દ્વિત રાજના પરાક્રમને નાશ કરે છે, ત્રીઠ રાજને નિદ્રા પેદા કરાવે છે તેમ જ હૃમ્બીર રાજની પ્રમદા-રાણીઓની મદદથી ચલિત બનેલી મુશાલિત ભૂકડીઓના વૃત્તને થલાવી દે છે ૨૭૬

ચિન્તાગમ્ભીરકૂપાદનવરતવલદ્ભુરિશોકારધટ્ટ-
ઘ્યાઠ્ટ નિ શ્વસન્ત્ય ધૃત્યનયનઘડીયન્નનિર્મુકધારમ્ ।
નાસાવશ્યપ્રણાલીવિપમપધપતઠ્ઠાવપપાતીયમેતા
દેવ સ્વદૈરિનાય કુચકલશયુગેનાન્નહ સ્વહન્તિ ॥

હે રાજન ! ચિતારૂપી ઊંડા કૂવામાંથી નિરતર ચાલતા પ્રમળ શોકરૂપી રેટથી ખેંચાતા જળ વિશાળ નયનોરૂપી ધડાએની હારમાંથી ધારરૂપે પડતા નાકરૂપી ધોરિયાના વાકા માર્ગમાં આવી પડના આસુરૂપી જલને, વાર વાર નિસાસા મૂકતી તમારા વેરી જનોની સ્ત્રીઓ પોતાના સ્તનરૂપી બેઠકા ધડાથી નિરતર ધારણ કરે છે સ્વસ્મારવ્ધપ્રવળપ્રધનનિયનિતરાતિવીરાતિરેક ક્રીડાક્રીડાલલુપ્ત્યામ્લિમિરલમત મ્યન્દમાન્દમુર્ચા ।
દમ્ભોલિસ્તમ્ભમાસ્વદ્ભુજ ભુજગજગદ્ભુતુરામતુરેના
તેનાય મુર્ખિ રત્નશુભિતિવિમિપત શોભતે શોભમાય ॥

જેની બંને ભુજઓ વજ્રમણિના થાલવાની જેમ શોભે છે, તેવા હે રાજન ! જ્યારે તમે આરબેના પ્રથક રણ્યમ્ભામમાં વેરી જનોના વીર લોહાએ નાશ પામે છે, ત્યારે તેમના લોહીની નદીઓની ધારાઓ વડે આ પૃથ્વી છેડ તળિયા પુઠી પથગીન લોહીના રસને ગ્રાપવા લાગે છે, અને તેને કારણે પૃથ્વીને ધારણ કર નાર ગેવનાગતા મસ્તક પગ રહેવા રનોની કાતિના દેનાવાથી બળે કે લાહીની રતાશ ધારણ કરાવી લાય, એ રીતે શોભે છે. ૨૭૮

આસીદાસીમમ્ભીવલયમલ્લજાલેપનેવધ્યરીતિ
સમાકૂપારપારીસદ્નજનઘનોદ્ગિતચાપપ્રતાપ ।
ધીરાદમ્માત્પર ક પદયુગયુગપર્યાતિમ્ભૂપાતિમ્ભૂ
મૂહારતોહુપત્નીવરપરિચણામમ્બન્દન્દ્રજેન્દુ ॥૨૭૯

જેની કાતિની સોના પૃથ્વીના મહત્ત્વા ઉકેલ્યા સુધી પહોંચેલ ચંદનના લેપ જેવી શયુગરૂપે છે,

જેના ધનુષ્યેના પ્રતાપ સાત સમુદ્રોના સામા કિનારાઓ પર નિવાસ કરતા લોકોએ સારી રીતે ગાયો છે, તેમ જ એકીસાથે મનન કરવાને પડેના રાજ્યોના મુકુટના રત્નો નક્કોરૂપી પત્નીઓના કિરણોથી જે રાજના બે ચરણોના નખના પ્રકાશરૂપી ચંદ્રની સોબાને ધાવણ કરે છે, એવા આ વીર રાજ સિવાય બીજો કયો રાજ થયો છે ? ૨૭૯
પતેનોલ્કલકળપતિમુમટનટારન્ધનાટ્યાદ્મુતાના
કપ્ત્ર દ્રષ્ટૈવ નામદ્ ભુવિ સમરસમાલોકિલોકારપડેડિપિ ।
અશ્વૈરૈરવેગં કૃતચુરચુરલીમદ્ભુસંભુધમાન
ક્ષમાપ્ત્યોત્તિપદન્ધકરણરણધરૈરુધારાન્ધકારાત્ ॥

આ રાજના તીવ્ર વેગવાળા લોકોએ વડે તેમના પગના ડાળના પડવાથી ખરીએને કારણે પૃથ્વી તળિયે પોદાવા લાગતા તેમાંથી જે ધૂળની ડમળી ઊડવા લાગે છે, તેને કારણે સર્વ લોકોમાં અધકાર ફેલાઈ ગયો છે, જેટલે સુધેને જોવા માટે ઘણા લોકો ભેગા થયા છે, તેપણુ આ રાજ્યે જેમના મસ્તક સાથેના કંઠ ઉડાવી દીધા છે એવા વિરોધી રાજ્યોના ધડ અદ્ભુત તાલવ દૃવ્ય કરવા લાગે છે, તેને કાઈ નજર નજર જોનાર રહ્યું નથી, એ ખરેખર કહ છે.

મન્દોદ્ગૃત્ શિરોમિમંષિભ્રગુરુમિ પ્રોદ્રોમાશ્વપ્ત
સ્ફાત્યન્નિમોક્ષસધિરસરદ્વિગલસ્મદસ્વેદપૂરા ।
જિહ્વાયુગ્મામિષૂનીતનવિપમસમુદ્ગીર્ણર્ણભિરામ
વેલાશીન્દ્રમાજો નુજગયુવતયત્વદ્ગુણાનુદ્ગૂળન્તિ ॥

હે રાજન ! અધિઓના હારથી ગમેના મન્ત્રકારૂપી કુચુગાઓને જે ધીરે ધીરે ડેનાવી રહ્યા છે; એવી નાગરાજની યુવતીઓ સમુદ્રને કિનારે રહેના પર્વતની શૃંગમાં નિવાસ કરતા, બે બે જુઓની ભરેના મુખેને કારણે અરુપદ અકેશરીય તમારા ચરને નુદર રીતે ગાય છે અને તે યશના ગનથી તેમના શરીરમાં જે કામદેવેનો ઉલ્લસ થાય છે તેથી પરસેવો પ્રકટ થાય છે, પગ તુ તેના પ્રવાહ સ્નાન પ્રગટ થતા ભુદી પડેલી કચળાની અદર યુગઈ વ્તતા બહાર નીકળેલા નથી અને તે રીતે એની લબ્ધ દશાઈ બધ છે ૨૮૧

આશીલેન્દ્રાન્નિલન્ત ગ્ગલિતમુરુધુનીશીરમારશીતા
દાતીરાક્ષરાગસુવિતગણિરચો દક્ષિણધ્યાગવસ્ય ।
આગત્યાગત્ય મીતિપ્રવળતનુપ્રવૃત્ત શાશ્વદ્વ ક્રિયન્તે
ચુદારત્તાનુગર્ભાન્તવ ચરણયુગ્મદ્યાદ્ગુલીરન્ધ્રમાગા ॥

હે ગજન ! સિલાઓની અદર અગમ્ય વહેતી મગાના જળપ્રોથથી જે દિશાસ્ય અત્યંત મીતગ બને છે, તે ઉતરદિશાથી તેમ જ જેની અદર ગેલા અધિ-

ઓની કાંતિ અનેક રંગોથી ચળકે છે, એવા દક્ષિણ સમુદ્રના પ્રદેશથી આવી પહોંચના ભય અને પ્રેમને વશ થયેલા સંકટો રાજાઓ પ્રણય કરીને તમારા બંને ચંદ્રોની આગળાઓના છિદ્રના લાગેને મુગટ-મણિઓ ના કિરણોથી ભરપૂર બનાવી દે છે ૨૮૨

શ્રાવશ્રાવ ત્વદીય મુગગમમિલિ સર્વદા યાચકેભ્ય સ્વત્પ્રાપ્તમીપ્સિતેભ્ય સન્નલિપિયજ્ઞ મૂપવાં વિહાય । ત્વતોઽદ્ર પ્રાપ્તુમિચ્છુર્વિવૃથતિલકતાત્વત્સમોવેપ્રતિદૂરા વાયાતસ્ત્વ શતાયુર્મવ કુરુ ચ તથા યેન નાન્ય મનેઽદ્દમ્મા

હે રાજા ! જેની સર્વ ઇચ્છાઓ તમારાથી પરિપૂર્ણ બનેલી છે, એવા યાચકો તેથી તમારા સપૂર્ણ શુભેના શુભને વરવાર સાલળીને, હું ભલે સમગ્ર પ્રદેશના રાજાઓના સમક્ષને દૂર કરીને, ધણેક દૂરથી હું તમારી પાસે આવ્યો છું સર્વ કાલા બનોઆ હું નિલકર્ય બનું, એવા લાલ મેઘવલા માટે હું આવ્યો છું, તે આવ પો વર્ષના અબુજવણા ધાવ અને મારે માટે એવું ગમ કરો કે જેથી મારે ખીમ રાખની સેવા કરી ૫૩ નંદિ ૨૮૩

વિધાવન્તો વિનીતા પ્રસમમસિમ કામપ્રપદ્યેપુ જીવ કેવાનંદારમન્તે ત્રિતગતિ વિતતા કીર્તિવહીમતહીવ । સેવાનાધારમાય મુવતમરમ્ભતો વિમ્ભતો વે લસન્તે તેતુ ત્લોક્ચતુર્રા વિમલફલનુપ સ્વ પતિં સ્વત્પયન્તિ ।

વધા અને વિનયથી રોલતા એવા કલા વિનાનો છે કે જેમણે બહામ વાણીઓના નયનાનો વિનય વિસ્તાર કરીને તમે બચતમા વધવી એવી પાતાની કીર્તિથી મોની વધતે વિસ્તારી તથી ૧૫૨ હું બુવનના ભારને ધારણ કરનારા જે રાજાઓ આ વડાનેના આધારરૂપ બનીને રોળી ગયા છે તે રાજાઓ વિમલ ક્ષય-પ્રપન્ને ભોગવનારા બનીને તમે લેખામાં એટલા તો હિતમ ગમ્યા છે કે તેઓ સ્વાર્થના પતિ હવે રાજને પાતાના મહિમાથી હવડો બનાવે છે ૨૮૪

વસ્ત્રામ્ભોન સરસ્વત્યિવસતિ સદા શ્લેષણ ઇન્દ્ર ઘરસ્તે વાદુ કાલુન્સ્યવીરમ્ભતિવરણપટ્ટદક્ષિણસ્તે સમુદ્ર । વાહિન્ય પાર્શ્વમેતા ક્ષણમપિ મયતો નૈવ મુદ્ધન્યમીદ્ધા સ્વચ્છન્દર્માનસેઽસિન્ધુકથમપનિપતે સન્નુપાનામિલાપ ॥ ૮૫ ॥

હે રાજા ! તમારા મુખમા સરસ્વતી (વાણી) રહે, તે રીતે તમારા મુખ પ્રદેશમા સ્વસ્વતી (નંદા) વહે છે તમારો નીચેનો ટોપ શોષ (સેવા) છે, તે રીતે તમારા નીચેના પ્રદેશમા ગોણ (નંદ) પડે છે

ભગવાન રામચંદ્રના પરાક્રમને યાદ કરવામા કુશળ તેવા તમારો જમણો હાથ સમુદ્ર (નોંધિતી) મુદાઓ વાળો છે, તે જ રીતે તમારા પ્રદેશના જમણા હાથે સમુદ્ર રહેલો છે તમારા બંને પગમાં ૫૨ રહેલી વાહિની (સેના)ઓ તમને ધડીભર હોડતી નથી, તે રીતે તમારા પ્રદેશની બંને બાજુએ રહેલી વાહિની (નંદીઓ) તમને હોડતી નથી તેમ જ સ્વસ્વતી નિર્મલ માનસ સરસ્વર તમારા પ્રદેશમા રહેલું છે, તે જ રીતે તમારા માનસ-અત કુશળ ૫૩ સ્વસ્વ છે, તો પછી તમને જળ પીવાની ઇચ્છા થાય છે ૨૮૫

વૈચિત્રદ્વા સહેલ નિજમયનગતા મોચિતા કેડપે કેવિંદ્ર મેદાત્રેહ્યવરાણ ક્ષણમપિ ગમિતા કેડપિ નીતાનિયમ્ હવા હવા ચ વૈચિત્રિતપદમદ્ય પ્રાપિતા વ્યર્થમાવ શ્લોનીનાયદ્ય સરવોન્નતમુજપરિવેનારય સારમ્ય ॥

તે ગમ્ય પોતાની બુખરૂપી જિયા પરિધના બળે બાળના સોગમની જેમ કેવાક શત્રુઓને રમતમા પોતાના ઘરમા કમળે કર્યા છે, કેટલાક સોગમની જેમ કેટલાક શત્રુઓને છૂગ મરી દીધા છે, કેટલાક સોગમની જેમ કેટલાક શત્રુઓને ધડીભરમા એક લેધથી બીજા ઘેર મોકલી દીધા છે કેટલાક સોગમની જેમ કેટલાક શત્રુઓને અગ્રાથી દીધા છે, તેમ જ કેવાક સોગમની જેમ બીજા કેટલાક શત્રુઓને પગે પગે નિર્દય રીતે માર મારીને નાશ કરી દીધા છે ૨૮૬

એવે કલ્યાણગાદા કરજિતવસુચ સર્વદા પૂર્ણકામો નિર્યાત કર્ણદુષ્ટ્યાનચવચસિ કટુશ્ચિત્રગાકાનુભવી । કોપાપેક્ષી પરસ્માદુચિત્તનહુકયસ્તત્પર પુણ્તલોવે વિત્ર રાજવિતાન સ્વમિત તવ રિપુક્ષત્ર કન્ન પ્રતીમ ॥

હે રાજાવિરાજ ! આશ્ચર્ય એ વાતનું છે કે જે વિતપણે તમે ધારણ કરો છો તે જ વિષયો તમારા શત્રુ પક્ષ ધારણ કરે છે ફેર એટલો છે કે જ્યાં તમારા વિતપણેમા ક વપરાયા છે ત્યાં તમારા શત્રુ ઓના વિતપણેમા વ વપર્યા છે જેમકે તમે જની રીતે કન્યાઓને ધારણ કરો છો કર્ણ(હાથ)થી પકડે બાને છતી લો છો સર્વ રીતે પૂર્ણકામ છે, મજા રાખની જેમ દાનપૂતિમા પ્રખ્યાત છો, આપ વચનમા કંઈ (નવા) નથી, ચિત્તવિચિત્ર પાક(સેલ)ને રાખનારા છો પાકા શત્રુના કોષ(ખનના)ને લેગની અપેક્ષા રાખો છો યોગ્ય એવા અનેક વ્યવહાર અભ્યાસી છો તેમ જ પ્રયુક્ષોમા જવાની તૈયારી ધરાવો છો પરંતુ તમારા શત્રુઓ જિયા પક્ષાણ (લેખાના જન) ધારણ કરે છે, તેમની વસુધા ૫૨

(શત્રુઓ)થી જિતાર્થ છે, તેઓ પૂરેપૂરા પામ(ખસના દર્દ)થી ભરેલા છે, તેઓ-પણ્યવૃત્તિ પર જીવનારા છે, ખીજા પાસેથી પોષણનો અપેક્ષા રાખે છે; ચોગ્ય એવા અનેક પથ પર નાસી જનારા છે, તેમ જ પુણ્યનો લોપ કરવાને તૈયાર છે. ૨૮૭

ઉત્પત્ત્યુત્પન્નશિષ્ટા વિવિધગુણગણા યત્ર યાન્તિ પ્રતિષ્ઠાં
વાધેન પ્રાક્તનાનાં ન ચ નિયમવિધિનાંપિ સંક્યાર્થદાને ।

ઠઠઃ સર્વત્ર યસ્ય સ્ફુરતિ ચ સકલઃ સત્ય ઇવાર્થવાદો
મીમાંસાભાવમશ્વત્યમિનવમધુના મૂર્તિરેવા લ્લવીયા ॥

હે રાજન્ ! મીમાંસામાં અનાદિકાળથી સિદ્ધ એવા વિવિધ શુભો રહેલા છે, પરંતુ તમારા વિવિધ શુભો તો ઉત્પત્તિની સાથે જ શિષ્ટ ભાવને અનુસરના પ્રતિષ્ઠા પામે છે; મીમાંસામાં પૂર્વ(પહેલાં) રહેલ સિદ્ધાંતો તો આપ કરાને નિયમવિધિ રચવામાં આવે છે, પરંતુ તમે જે નિયમોની રચના કરો છો, તેમાં પૂર્વજનોના સિદ્ધાંતોનો ખાધ કરતા નથી, મીમાંસામાં અર્થ સ્વીકારવામાં પરિસંખ્યા માનવામાં આવ્યાં છે; પરંતુ અર્થ(ધન)ના દાનમાં તમે કોઈ સંખ્યાનો સ્વીકાર કર્યો નથી; મીમાંસામાં દરેક રીતે જીલ(તર્ક)નો સ્વીકાર નથી, પરંતુ તમે દરેક બાબતમાં જીલ સ્વીકારો છો; મીમાંસામાં અર્થવાદને સાચો ઇરાવામાં આવ્યો નથી. પરંતુ તમે અર્થ(લેવડદેવડ)ના વાદમાં સચનો સ્વીકાર કરો છો; એ રીતે મીમાંસાના બુદ્ધિ મૂર્તિનો ત્યાગ કરીને તમે મીમાંસાના નવીન મૂર્તિ ધારણ કરીને મીમાંસાના નવીન સિદ્ધાંતને સ્વીકારો છો. ૨૮૮

દેહાપ્રસ્થાનવેલાહતપુષ્પુતનાદુન્ડુમિધ્યાનધારા-
ધારાવાહિપ્રસન્નાદસમનૃપસઠ્ઠસંપ્રમધ્મન્તવિત્તાં ।
દૈવાદાકુચ્ચિતાર્ક્ક વિગલિતનયનરસપન્દમિન્દીવરાહ્યો
હીયન્તે સ્વદ્રિપૂર્ણાં નિજગૃહલગ્નીચારુચિત્રાન્નિનાતુ ॥

હે રાજન્ ! તમે સાધારણ લીલાની જેમ ચલાઈ કરો છો, તે સમયે તમારી જે મોટી સેનામાં દુન્ડુલિઓના ચન્દ્રો થાય છે, તેને નિરંતર સાંજળતાં તમારા શત્રુઓની સ્ત્રીઓ ભય પેદા થવાથી ભમિત ચિપવાળી બને છે અને તેથી દૈવપ્રતિને વશ થઈ, ચેતાની બળને છુપાવવા ચેતાના અગ્ર સંક્રાંતિ લે છે તેમ જ ચેતાના નવનનાં સ્થળને પશુ બંધ કરી દે છે અને એ રીતે ચેતાના મંદિરના ગેખમાં રહેલી સુદૃઢ ચિત્રવિચિત્ર વર્ણવાળી પૂજાઓમાં ભરાઈ બધ છે. ૨૮૯

શ્રીકૃષ્ણાસક્તહસ્તોડિગતમણિગણઃ દૈશ્વામ્યસ્તવિશો
લાવણ્યધ્વસ્તકામો કવિજનમિલિતો ચૈવનાતપ્રકામઃ ।

આદત્તશોણિદંડો દિજવશકૃતધીઃ કદ્ધુનાહારયુક્તઃ
સ શ્રીમાન્વીર વીર ત્વમિવ તવ રિપુસ્તત્ર મુક્તાદિવર્ણઃ

હે વીર રાજન્ ! તમારે માટે જે વિશેષણો વપરાયાં છે; તેજ વિશેષણો તમારા વિરોધી રાજ્ઞ માટે પણ વપરાય એમ છે; ફેર એટલો છે કે તમારા જે વિશેષણો છે, તેમાં પહેલો વર્ણ કાઢી લેવામાં આવે, તો તે શત્રુને લાગુ પડે. જેમ કે શ્રીકૃષ્ણસક્તહસ્તઃ-જેની હાથ શ્રીકૃષ્ણ-મહાદેવના પૂજનમાં લાગેલ છે, અવિગતમણિગણ-જેની પાસે અગણિત મણિઓના સમૂહ છે; દૈશ્વામ્યસ્ત-વિશ્વ-જેણે બધી વિદ્યાઓને પાલવવમાં જ મેળવી છે; લાવણ્યધ્વસ્તકામઃ-જેણે ચેતાના લાવણ્યથી કામદેવનો ગર્વ ઢરી લીધી છે; કવિજનમિલિતઃ-જેણે કવિઓ સાથે મેળાપ રાખ્યો છે; ચૈવનાતપ્રકામઃ-ચૈવનમાં જેણે સર્વ કામનાઓ મેળવી લીધી છે; આદત્તશોણિદંડઃ-જેણે પૃથ્વી પરના સમસ્ત રાજ્યો, પાસેથી રાજદંડ ચેતાના હાથમાં લીધી છે; દિજવશમિતધીઃ-જેની બુદ્ધિ આશ્રયોને વશ છે; કદ્ધુનાહારયુક્તઃ-જેના દેહના અવયવો પર કંકણ અને હાર રહેલા છે, હવે ઉપરનાં વિશેષણોના આદિ વર્ણ લઈ લેતાં તે શત્રુનાં વિશેષણો બને છે. જેમકે કંઠા-સક્તહસ્તઃ-જેણે ગળામાં ચેતાનો હાથ નાખ્યો છે, વિગતમણિગણઃ-જેના મણિઓના સમૂહ જુદાં જુદાં ગયા છે; શામ્યસ્તવિશ્વઃ-જેની ભણેલો વિદ્યા શબ્દની જેમ નકામી છે, વ્યવસ્થસ્તકામઃ-જેના મનોરથો જંગલોમાં એ ઢરી લીધા છે; વિજનમિલિતઃ-જે વિજન જંગલમાં મળે છે; વનાતકામઃ-જેના આહારવિહાર વનમાં પૂરા પડે છે; દત્તશોણિદંડઃ-જેણે ચેતાની પૃથ્વીનો રાજદંડ ખીખને આપી લીધો છે, જર-શમિત ધીઃ-વેગને કારણે જેની બુદ્ધિ નાશ પામી છે; તેમ જ કદ્ધુનાહારયુક્તઃ-જેના પોરાક-માં અન્નજનના કાચા કણુ છે. ૨૯૦

લોકાનાં માનપાત્રં મનુજજનતરિત્વસંસમસ્તસ્વરક્ષો
રાક્ષામાસત્ત્વદક્ષઃ કૃતસમયરુચિર્મંજિડનો વીરવર્ગઃ ।
કાયત્વહનીનવેલુઃ કરકલિતમદઃ કોપમાતૈર્વિહીનઃ
શ્રીમદ્દીરાધિરાજ ત્વમિવ તવ રિપુસ્તત્ર મન્દં પ્રતીમઃ ॥

હે શ્રીમાન વીર મહારાજ ! તમારાં વિશેષણો જ તમારા વેરી રાજાને લાગુ પડે છે; પરંતુ તેમાં મંદ બાબત છે અથવા તમારાં વિશેષણોમાં જ્યાં મ હોય ત્યાં વેરી રાજાને માટે દ વપરાય છે; જેમ કે તમે લોકોને માનપાત્ર છે, મનુજ જનમાં રતિ રાખો છો, તમે સમસ્ત સ્વપ્રજાનો રક્ષા કરો છો, રાક્ષ્ય વ્યક્ત-દશ-રાજાઓનાં સત્ત્વ ઢરી લેવામાં દક્ષ છો, તમે ચેતાના કસવેશ સમખમાં રચિ રાખો છો, વીર જનો-

થી મહિત-સુશોભિત છે, તમે કાયાની કાતિથી મીન-
કેતુ-કામદેવ જેવા લાગે છે, કરવેરા એકદમ કરીને
તમે મદવાળા બને છે તમારો કાષ-ખજોરો માન-
માપ વગેરેથી રહિત છે બ્યારે તમારો શત્રુ દાનને
પાત્ર છે, દુશ્મન-રાક્ષસગનોમા રતિ રાખે છે, તેની રક્ષા
સમસ્ત સભ્યનોએ છોડી દીધી છે-રાજા દાસલ્લદસ -
રાખ્યોનું દાનપણું કરવામા કુશળ છે સદ્ય-દયા
લાવનાર પર રચિ રાખનાર છે, વીરજનોથી દક્ષિત છે,
શરીરના વર્ણથી દીનજનોમા શોભે છે, કરવેરામાં બધુ
દદા આપી દેનાર છે તેમ જ દાપ અને દાનથી રહિત છે.
વાદાનાશાનુયુક્તો નગરસ્તમતિચૈવિનાક્રાન્તદેહ
સંગ્રામપ્રાપ્તયૈર્થા ન વિદલિતરુચી રાજલક્ષ્યાવિહીન ।
નિત્યં દ્વારાસમથ પ્રવરતનુનિમો ય સુમિશ્રાનુવર્તી
શ્રીમદ્વોરાધિરાજ ત્વમિવ ત્વ રિપુસ્તત્ર મુકાદિવર્ણ ॥

હે શ્રીમાન વીર મહારાજ ! તમારા જેવા વિશેષજ્ઞો
થી તમારો વૈરી જન પણ શોભે છે, દેર એટલો છે
કે તમારા વિશેષજ્ઞોમા પહેલા વર્ણો છોડી દેવા બેઠ્યો,
જેમ કે, વાદાનાશાનુયુક્ત-તમે વાદનો નાશ કરવામા
યુક્ત છો, તો તમારો શત્રુ દાનાત્તા-દાનની આશામા
બેઠ્યોએ છે, નગરક્રાન્તમતિ-તમે નગર રચવાની મનિ
કરી છો, તો તે મન-એર પીશાની મતિ કરે છે, ચૌવના
કાન્તવેદ-તમારો વેદ ચૌવનથી ભરપૂર છે, તો તે
વનાકાન્ત-વનમા રહી કુખી શરીરવાળો છે, સ્વપ્રાપ્ત
યૈય-તમે સંગ્રામમા ધીગજવાળો છો, તે ગ્રામ-આમકા
મા સતાર્થ રહેવાની ધીરજવાળો છે, ન પ્રિદલિતરુચિ-
તમારી કાતિ બ્રહ્મ થતી નથી, તેની કાતિ બ્રહ્મ થાય
છે, રાજલક્ષ્યા અવિહીન-તમે ગજનશ્મીથી રહિત નથી,
તે રાજલક્ષ્મીથી વિહીન છે, દારાસમથ-તમે રાણીઓ
અને સહાની વચમા બેસો છો, તે રાસમ-ગ્રેષ્ઠા પર બેસો
છે, પ્રવરતનુનિમ-તમે પ્રચક શરીરવાળો છો, તે ગ્રેષ્ઠ
જેવો છે, સુમિશ્રાનુવર્તી-તમે સંગ્રામને ફેલાવનાર છો,
તે લિક્ષાને ફેલાવનાર છે ર૬૨

શ્રીધીર ત્વદ્વિપૂળા રણદારસિ શૈર્મિર્મદાર્ણવૈક્રાણા
વીરાવેદાદ્ગતાના દિવમધિકરુપાન્યોન્યશૌર્મીર્મમાજામ્
સ્વેપ દિયદ્ગતાના મુરિ કચનિચયો દ્રાષ્ટદાક્ષેશરાસા
સીપુઆન્યારિવીરપ્રમદ્વિલ્હદામાજિરાવર્તે સ્મ ॥

હે શ્રીમાન વીર રાજા ! જ્યારે રણસંગ્રામની મોખરે
રહેલા તમારા વિરોધી વીર વેદાદ્યોના મન્ત્રકા અને
અંગો મેલાઈ બસ છે અને વીરતાનો આવેશ પ્રગટ
થતા રોરે ભરાઈને એકબીજાની સ્પર્ધા કરતા તે વીર
જનો સ્વર્ગમા પહોંચી જાય છે, ત્યારે તેઓ આસરા

ઓને આલિંગન આપતાની સાથે જ તેમની બૂકડીઓ-
મા ધનુષ્યોની, કેસપાસમા ખડગની તેમ જ કટાક્ષોમા
ખાણોની કાતિ કરે છે અને તેથી તેમને સ્વર્ગમા પહોં
ચુદતુ વાતાવરણુ બેના મળે છે ર૬૩

વિશિષ્ટ રાજમંથના

અકબર

હસ્તામ્બોજાલિમાલા નરશશિમચિરંચામલન્યાપીચિ-
સ્તેજોડ્મૈર્મધમારા વિતરણકરિણો મણ્ડદાનપ્રણાલી ।
વંરિશ્રોવેનિદંડો લગ્નિમસરસીનાલદૈવાલવલી
વેદ્યમ્બોવરધીરકવરચરણીપાલપાણૌ કૃપાણ ॥૧॥

અકબર નામના ધણીપતિના હાથમા જે કૃપાધ
(તલવાર) રહેલ છે, તે હસ્તાર્થી કમળની અંદર રહે
નાર ભમરાઓની પકિત જેવો, નખરપીચંદ્રની અંદર
પડેલ સુદર સ્વામળ કાતિના તરંગ જેવો, તેજસ્વી
અગ્નિના ધુમાડાની પકિત જેવો, મહાનમત હાથીના
ગડચળમથથી વહેતા મનના પ્રવાહ જેવો, શત્રુઓની
શ્ત્રીઓના કેસપાસ જેવો તેમ જ કાવચ-રૂપી સરોવરમા
રહેરી શેવાળની પશ્ચિ જેવો શોભી રહ્યો છે ૧

વીર સ્વ કાર્મુકં વેદકવર કલચયુગ્મટદ્વારયોપ
દૂરે સય કલદ્વારે હ્ય ધરણિમૃતો યાન્તિ કદ્ધાલક્રોણ ।
શદ્ધપન્નદ્ય કિં કારણમિતિ મનસા ખાન્તિપદ્ધાતિવેન
સ્પક્ત્વાહકારમદ્વાદિમૃજતિ ગૃહિણીં કિં ચ લદ્ધાધિનાય

હે વીર ! નડગર ! પ્રચક દકારવ કરનાર ધનુષ્યને
તમે બ્યારે ધારણ કરો છો, ત્યારે તેનો અવાજ સાંભળીને
તમારે માટે કલક જેવા લાગ્યા દૂર રહેવા રાખ્યો
કગાળ જેવા બની જાય છે, તેમ જ લકાનો રાગ પણ
એમ સંકાપા પરી જાય છે કે, 'આ તે શાનો દકારવ
થાય છે' અને એમ વિચારી તેનું મન ભ્રમરપી
કાંઠથી વેરાય છે અને તે લકાનો રાગ 'માર
રાગ્ય ચાલ્યુ જશે' એ લાયથી અંતકાર છોડી પોતાના
બોળામાં બેઠ્યો પોતાની રાણીને નીચે ઉતારી દે છે ૨
કર્ણાટ દેહિ કર્ણાધિકવિધિરિહિતલાગ લાટ લલાટ
પ્રોતુન્ન દ્રાવિડ વા પ્રલભુજલભૌદિમાગારાદમ્ ।
પ્રમ્પર્વદ ગુજર વા દલિતરિપુવધૂર્મ વૈદર્ભક વા
ગાઝી રાઝીવજ્ઞે હુશશતમથવા શાહજહાંલુદીન ॥૩॥

કર્ણથી પણુ વિશેષ દાન આપવામા કુશળ છે
અનુર ! અને કર્ણાટ દેશ આપો, હે જગા લલાટ
વાળા ! અને લાટ દેશ આપો કે દલિત દેશ આપો,
યુદ્ધમા ધૂમી બોલતા હાથના બળની પ્રોદિને ગદા રીતે
ધારણ કરતા હે રાજા ! અને રાટ દેશ આપો, કે

સ્તુતિવાણે શુદ્ધરે દેશ આપેા, શત્રુઓની સ્ત્રીઓના
ગર્ભ નેજે દૂર કર્યા છે, એવા હે ગાહ્યરાજા ! મને વૈદર્ભ
દેશ આપેા અથવા હે શાહ જલ્લાનદીન, હે કમળ
સરખાં નેનવાળા ! મને કુશશત દેશ આપેા ૩

ગાજીજહલુદીન ક્ષિતિપદુલમણે દ્રાકપ્રયાણે પ્રતીતે
પ્રેયસ્ય પ્રારમ્ભતે તરલતરગતિવ્યાકુલા મદ્ધલાનિ ।
નેત્રામ્ભ પુરપૂર્ણસ્તનકલશમુચ્ચન્દ્યસ્તવાલપ્રગાલા
રુન્ધ્યન્મુક્તાકલાપચ્યુતકુચકુસુમચ્છદનાનીર્ણલાજા ॥

રાજાઓના કુલમાં મળિું એવા હે માછરાજ જલ્લા
હુદીન ! તમે શત્રુઓ પર ચઢાઈ કરવાના છો તેની ખબર
પડ્યાની સાથે જ પહેલાં વૈરી જનોની સ્ત્રીઓ કામ
કાળની ઉત વગ કરતા મન કર્યોતો આરભ કરે છે
તેમના નેનના આસુઓથી સ્તનરૂપી મગળકળશ ભરાય
છે અને ઉપર વાળરૂપી કુમળા આકુર ફૂટેલા છે તેમ જ
મોતીઓ અને પુષ્પોના હાર છૂટી જતા કુચ પરથી
વિખેરાતા પુષ્પોરૂપી લાળાં (ધાણી)થી વધારી લે છે

અન ગલીમ

પૃથ્વી શ્રીમદનદ્વર્ગીમ મહતી તથેષ્ટવ વારિધિ
પીતોડસાં ફલશોદ્ભવેન મુનિતા સ જ્યોત્તિ યયોતવત્ ।
તદ્વિષ્ણોર્વેનુગાધિનાથજયિન પૂર્ણ પદ નામવદ્
દેવક્ષેતસિ વર્તતે તથ સદા ત્વત્તો મહાન્નાપર ॥૫॥

હે અન ગલીમ રાજા ! આ પૃથ્વી મોટી છે તેને
વાદનાર સમુદ્ર તેના કરતા મોટા છે તે સમુદ્રને અગત્ય
યુનિ ખી ગયા તે યુનિ આકાશમાં પત ગિયા જેવા લાગે
છે, માટે તે આકાશ મોટું છે તે આકાશ વિષ્ણુના
એક પગલાથી પણ મપાયુ નહોતું, જે વિષ્ણુએ વામન
રૂપે બહિરાબ પર વિજય મેળવ્યો હતો તે વિષ્ણુ
ભગવાન નિં ય નિરતર તમારા ચિત્તામાં નિવાસ કરે છે
માટે તમારાથી મહાન આ જગતમાં ખીજી કંઈ નથી

અર્જુને પ્ર

આયાતસ્તે સમીપ તપ ગુણનિવચ સમ્યગ્કાર્ણ્ય લોકે
યૈયોદ્ધ સર્વરોગપહરણપટુતા માદ્ધાન પૈરૈકમ્ ।
નાહ જાતે ચિકિત્સા સકલગુણનિયે દુદરિદ્રિત્યરોગે
શ્રીમદ્રાજાર્જુનેન્દ્ર પ્રવલમપિ યતે કરિપતા સા ચિકિત્સા

સધના શુભોના ભડારરૂપ હે અર્જુને પ્ર ભડારાજ !
લોકમાં તમારા અશુભસંહારને સારી રીતે સાથળોને હ
તમારી પાસે આવ્યો છું રોગોને દૂર કરવામાં અત્યર
એવા હું વૈદ છું, પરંતુ મારો ચોતાનો દરિદ્રતારૂપી અસાધ્ય
રોગ છે, તેની ચિકિત્સા કરવાનું હું અણુતો નથી, એ

તે મારે ઘણી મહેનત કરી નેહીં પણ તે દરિદ્રતાની
ખરી ચિકિત્સા તમે કરી છે ૬

કર્ણ્ય

મુલે હારાવાસિર્નયનયુગલે કદ્ધળમરો
નિતત્ત્વે પત્ત્રાલો સતિલકમભૂવાણિયુગલમ્ ।
અરણ્યે શ્રીકર્ણ્ય ત્વદરિયુવતીના વિધિવદશા
ત્વર્વોડ્ય મૂળાવિધિરહ જાત કિમધુના ॥૭॥

હે શ્રીકર્ણ્ય રાજા ! વન-જગતમાં નિવાસ કરતી
તમારા વૈરીજનોની સ્ત્રીઓએ નસીબને વશ થવાથી
કાઈ નવા જ પ્રકારના શલ્યશારી રચના કરી છે
તેમના હાર કંઠમાં શોભવાને બદલે મુખમાં હાં (હાક) ર
રોભે છે, કકડ્ય હાથમાં શોભવાને બદલે બે આખમાં
ક-ન-જલના ડાહ્ય રોભે છે છાતી પર પનાલી (દુદણા)
હોવાને બદલે નિતલ પર સૂકા પાનના વલ્લન (પનાલી)
છે તેમ જ લલાટે તિલક હોયુ નેહીંએ, તેને બદલે બે
હાથમાં પોતાના મૃત પતિઓના આશ્વ કરવા માટે તલ
રહેના છે એવું કે એમના શલ્યશાર હવે બદલાઈ ગયા છે
ત્વ દ્વિગાણિ પદાનિ ગચ્છસિ મહીમુલદ્ધવ યાન્તિ દ્વિપ
સ્થ વાળાન્દશપદ્મ મુશ્ચસિ પરે સર્વોણિ શઘ્નાયપિ ।
તે દેવીપતયસ્થવસ્પનિહતાત્થ માનુષીણા પતિ-
ર્નિન્દા તેષુ કથ સ્તુતિસ્ત્વ કથ કીર્ણ્ય નિર્ણીયતામ્ ॥

હે શ્રીકર્ણ્ય ! ૫૬ પર તમે તો બે નહીં પણ
આલો છો તેટલામાં તમારા શત્રુઓ આખા બૂમિ
ઓળગીને આત્મા ભય છે, તમે તો પાચ દેશ પાચ
છોડો છો તેટલામાં તમારા શત્રુઓ બધાવ શરો છોડી
દે છે તમારા શત્રુથી હથોડીયે તે રાજાઓ દેવાગના
ઓના પતિ જની ગયા છે અને તમે તો માનવી રાષ્ટ્રો
ઓના પતિ રહ્યા છો તો પછી તમારા વૈરીઓની
નિંદા કરીએ અને તમારી સ્તુતિ કરીએ, તે બાળત
કેમ બને તેનો તમે નિર્ણય કરો ૮

લોરેશ કર્ણરાજાદ્મુતકનકમયસ્તાવકીનપ્રતાપાદ્
મદ્ધાળ્પડાના સમૂદો દ્રવ્યે અવિતેત્વેય સમાન્ન યતાન્ત
તસ્યાપિ પ્રાપનાયૈ જલનિધિનિકરે વ્યયેતામન્ન વાતે
દવ ત્વદૈરિનારીનયનનયનૈર્નિમમે નીરર્કોન ॥ ૯ ॥

હે કર્ણરાજા ! પરમેશ્વરે આ અવ્યય સમૂદને
સુપજ્વલ્ય બનાવ્યો છે, તે તમારા પ્રાપ્તી પીરગ
જરો એમ પારીને, તે જનારોને પાકીમાં લેવા માટે
સમુદ્રની રચના કરી, તો તે પણ તમને પ્રાપ્તી
સુકાર્થ ગયો એટલે પછી તમાગ વૈરી જનોનાં જાઓના
નયનોમાંથી પેદા થયેલા જળથી પગેપેડે જલુ કે સુક

બનાવ્યો ન હોય, એમ લાગે છે. ૯

શ્રીકર્ણ પ્રોત્તેજાઃ પ્રચલરિપુલસાસહસંતાપદક્ષો
નાયં શ્રીમત્પતાપો જગતિ વિલસતિ શ્રીમદ્ધારજ કિંતુ ।

મન્યેડહં કૌશિકેનાનુપમિતમહસા નૂતનસ્વર્ગમૃદ્ધા-
વુલ્કટ સૂત્ર એવ પ્રચરતરકરો ભાસ્કરોડસૌ દ્વિતીયઃ ॥

હે મહારાજ ! હે શ્રીકર્ણ રાજા ! ગાઠ તેજવાળો
તેમ જ બળવાન શુભ્રાની સેનાને અસલ સંતાપ
આપવામાં કુશળ એવા આપનો આ પ્રતાપ જગતમાં
શોભી રહ્યો છે, તે સાચેસાચ પ્રતાપ નથી; પરંતુ મારું
માનવું છે કે, અનુપમ મહિમાને ધારણ કરનાર વિશ્વા-
મિત્ર મુનિએ બ્યારે નવું સ્વર્ગ પેદા કર્યું, ત્યારે જે
અતિ તીક્ષ્ણ કિરણોવાળો બોલે સુધં પેદા કર્યો હતો,
તે જ આ તમારા પ્રતાપરૂપે શોભી રહ્યો છે. ૧૦

કર્ણાટ રાજા

માગાઃ પ્રત્યુપકારકાતરધિયા યૈવર્ણ્યમાકર્ણય
શ્રીકર્ણાટયસુધરાધિપસુધાસિક્તાતિ સૂક્તાનિ નઃ ।
ઘર્ણ્યન્તે કવિ નામ નાર્ણયનદીવામિન્ધિવ્યાટવી-
સંધ્યામારુતનિર્મરપ્રમૃતયસ્તેભ્યઃ કિમાસં મયા ॥૧૧॥

કર્ણાટ દેશના હે મહારાજ ! અમારાં સ્તુતિપત્રોને
બદલે ઉપકાર કરવો પડશે, એવી સમજણથી તમે
વિવશુ-ફિક્કા બની જશો નહિ; પરંતુ અમૃત જેવાં
મોડા અમારા સુવચનો સાલશે. અમે સમુદ્ર, નદી,
દાવાનળ, વિંધ્યાચળનાં જંગલો, સંધ્યા, પવન, ઝરણાં
વગેરેના દેટકેટલાં વજુને કયાં છે, થયું તે બધાંએ
અમને શું આપ્યું છે ? ૧૧

દલિ ગનો રાજા

આયુર્દાનમહોત્સવસ્ય વિનતક્ષોળીમૃતાં મૂર્તિમાન્
વિશ્વાસો નયનોત્સવો મૃગદશાં કીર્તેઃ પ્રકાશઃ પરઃ ।
આનન્દઃ કલિતાકૃતિઃ સુમનસાં વીરશ્રિયો ઝીવિતં
ધર્મસ્તૈવ નિકેતનં વિજયતે ધીરઃ કલિજ્જેઘ્નરઃ ॥૧૨॥

કલિંગ દેશનો આ વીર રાજા વિજય પામે છે,
જે પોતે દાનરૂપી મહેાત્સવના સાક્ષાત્ આયુધરૂપે છે;
નમન કરતા રાજાઓના વિશ્વાસની મૂર્તિરૂપે છે; કામિની
શ્રીઓનાં મેરો માટે ઉત્સવરૂપે છે; કીર્તિના પરમ
પ્રકાશરૂપે છે; સારા મનના મનવીઓના આનંદની
રચેલી આકૃતિરૂપે છે; વીરતાથી મળેલી લક્ષ્મીના જીવન-
રૂપે છે તેમ જ ધર્મના સ્થાનરૂપે છે ૧૨

પમ્મિહે નયમદિકાસમુદયો હસ્તે સિતામ્બોરુહં
દારઃ કળ્પતટે પયોધરયુગે શ્રીચળહેલો ધનઃ ।

एकोऽपि त्रिकलिङ्गभूमितिलक त्वत्कीर्तिराशिर्ययौ
नानामण्डनतां पुरंदरपुरीयामभूवां विपहे ॥ १३ ॥

ત્રિકલિંગ દેશના તિલકરૂપ હે રાજા ! તારી સ્વચ્છ
કીર્તિઓના સમૂહ ઉદની નગરીની અપ્સરાઓનાં શરીર
પર અનેક પ્રકારનાં બૂપરૂપ બનીને રહે છે, જેમ કે
તેમના ક્રેશના અંબોડામાં મોગરાનાં પુષ્પોના સમૂહરૂપ
બને છે, હાથમાં સફેદ કમળરૂપ બને છે, ગળામાં
મોતીના હારરૂપ બને છે તેમ જ સ્તનમંડળ પર ચંદનના
લેપરૂપ બને છે. ૧૩

કલ્યાણુદાસ

कीर्तिस्वर्गतरंगिणीहिमगिरिविद्यानटीरङ्गभू-
लौबण्यामृतभाजन रसिकतावलीरसालङ्कृतः ।
कान्तापाङ्गमृगस्थली तरुणतालस्मीविलासाम्बुजं
जीयाद्विषयविभूषणं नरपतिः कल्याणदासामिधः ॥ १४ ॥

કલ્યાણુદાસ નામે આ જે રાજા છે, તે પોતે
કીર્તિરૂપી સ્વર્ગની ગંગા પ્રગટ કરનાર હિમાલયરૂપે છે,
વિદ્યારૂપી નદીને નાચવા માટે રંગભૂમિરૂપે છે,
લાવણ્યરૂપી અમૃતને લરવા માટેના પાત્રરૂપે બને છે,
રસિકતારૂપી વેલને ચઢવા માટે આંગાના વૃક્ષરૂપે છે,
કંતાનાં કટાક્ષોરૂપી મૃગલાને વિહાર કરવા વનરૂપે છે તેમ જ
યોવનરૂપી લક્ષ્મીને વિહાર કરવા માટે કમળરૂપે છે; એ
રીતે જગતના વિભૂષણરૂપ બનેલ આ રાજા વિજય પામે.
કામિલને રાજા

विस्फार्य व्योमगङ्गावलदुरुलहरीकैतवाकैसराली-
रुचैर्मस्तिपक्वदेशो हिमकरकपटान्मण्डलीकृत्य पुच्छम् ।
हिहन्तारागच्छलम्बस्तत्र चिह्नद्वयहाः केमरी काविलेन्द्र
ब्रह्माण्डारण्यवीथीगिरिगहनदरीसंभ्रमी ग्रंथमीति ॥ १५ ॥

હે કામિલના રાજા ! અત્યંત વિસ્તાર પામેલો વાગે
યશ કેસરીસિંહ જેવો છે, આકાશગંગાની ડોહલી અને
જંગલીની થતી સફેદ લહરીઓ તેની ક્રેશવાળી નેર્ચી છે
તેમ જ ચંદ્રનો ગોળ આકાર તેના વાકા વાળેલા પુછડા
જેવો છે; અર્થાત્ ક્રેશવાળી અંગેરીને વાંકું પુછડું
કરીને જેમ કેસરીસિંહ હાથી પર આક્રમણ કરે તેમ
તારા યશરૂપી કેસરીસિંહ દશ દિગ્ગણ હાથીઓ પર
આક્રમણ કરવાની તેવારી કરે છે, તેમ જ લક્ષ્મીરૂપી
ધોર જંગલના પર્વતોની ગહનગુફાઓમાં વિચરવાને
માટે ફરી રહ્યો છે. ૧૫

बेलामुलह्वय हेलालितधरणिभृदाहिनीकोटिपुरै-
रुद्धल्लकाविलेन्द्र प्रवलजलनिधिः प्लावनयोज्जङ्गमे ।

શ્યાન્મત્રા મેદિનીયં પ્રચલમુજવલપ્રૌઢતચન્દ્રહાસ-
જ્વાલાભિઃ સંતતં ચેજ દહતિ વઢવાવીવિદ્યોત્તિવૃદ્ધઃ॥

હે કાશિવના રાજા ! તમે રમતમાં ચારી નાએલ
રાજ્યઓની સેનાઓનાં ઘોડાનાં ભરપૂર પૂરથી હિલોળા
લેતા એવા પ્રખળ સમુદ્ર પેતાની મર્યાદાને ઝળાંઝીને
પૃથ્વીને કુળાડી જ દેતા; પરંતુ તમારા મજબૂત ભુલ-
ઓના બળથી દૂમતી એવી તલવારની જ્વાળાઓથી
અત્યંત વૃદ્ધિ પામેલા એવા વડવાનસ તે સમુદ્રનાં બળને
ખાળી રહ્યો છે. તમારી તલવારની જ્વાળાઓથી સમુદ્ર
જોખાયો ન હોત, તો તે જરૂર પૃથ્વીને કુળાડી દેત ! ૧૬
કાર્તવીર્ય

કાષ્ઠાનુપજ્ઞાત્પરિવર્ધમાને જામત્રતાપજ્વલતે ત્વદીયે ।
શ્રીકાર્તવીર્ય પ્રસન્ને પતન્તિ પ્રસ્થયિતુર્ધ્વોપતયઃ પતદ્વાના ।
હે શ્રીમાન કાર્તવીર્ય રાજા ! જેમ લાકડાં (કાષ્ઠ)નો
સંગ થવાથી વ્યાપક બનતા અગ્નિમાં બધા પ્રાણીઓ
પતી જની જેમ હોમાઈ જાય છે, તેમ દિશાઓ (કાષ્ઠ)ના
સંગથી વ્યાપક બનતા એવા તમારા પ્રતાપથી અગ્નિ
જાલત બનતા વિરોધી રાજાઓ પતી જિંધાની જેમ તેની
અંદર બલાતકારે ખેંચાઈને પડે છે. ૧૭

કુસુમન્દસાહિ
વીર શ્રીકુસુમેન્દ્રસાહિતૃપતેઃ પ્રૌઢપ્રતાપો વરઃ
કન્વા કાચનમાલવક્ષિતપતેઃ સામ્રાજલક્ષ્મીરિયમ્ ।
તસ્યા ચેપકરમ્રહસ્ય સમયે તત્કુસ્મસંસ્થાપનં
કર્તુ મણ્ડવચ્ચનં વિરચિતું વિપ્રા વયં પ્રેપિતાઃ ॥૧૮॥

કુસુમેન્દસાહિ નામે ને વીર રાજા છે, તેનો અત્યંત
વૃદ્ધિ પામેલ એવા પ્રતાપ તે વરરાજા છે તેમ જ માળ-
વાના રાજાનાં તે અદ્ભુત સામ્રાજ્યની લક્ષ્મી કન્વા છે.
તે કન્વાના પાણીમંડલ કરવાના છે, તે સમયે મંજલ-
કુંભની રથાપના કરવા માટે તેમ જ મહાવા બાધવા માટે
અમને ક્ષાણેણ તરીકે મોકલવા છે. ૧૮

કૃષ્ણ રાજા
શ્રીકૃષ્ણ ત્વત્રપતાયેન પ્રવસાદ્ધોર્ધિગદ્ધનાઃ ।
દિગ્ગજા વીજયન્તેવ કર્ણતાલઃ પુનઃ પુનઃ ॥૧૯॥

હે શ્રીકૃષ્ણ રાજા ! દિશાઓથી અજાઓનાં ચરીર-
ના અવરોધ તમારા પ્રતાપથી અગ્નિથી તપી જાય છે;
તે કારણે દશ દિગ્ગણ હાથીઓ પોતાના કાનથી પંખાથી
તેમની પર વારંવાર પતન લેશે છે. ૧૯
મન્યેડરણ્યે કુલગિરિરુહાગદ્ગરે પર્વટન્તી
વિદ્યા દર્શનઃ કિમપિ ચરણે વામુદેવસ્ય કીર્તિઃ ।

ઇન્દ્રૌ કુન્દે કુસુમકુલે ચામરે ચન્દને વા
દત્ત્વા દત્ત્વા મૃદુનિ પુસ્તઃ પાદમેષા પ્રયાતિ ॥૨૦॥

આ વાણેવ શ્રીકૃષ્ણની કીર્તિ છે, તે કુલપરંતોની
ગદન સુધ્ધીઓમાં ફરવા માટે નીકળેલો છે, પરંતુ હજારોની
અગ્નિઓથી તેના ચરણો વીધાઈ જતાં, તે કીર્તિશ્રદ્ધ,
મોહરો, કુસુમની કળી, ચામર, ચંદન વગેરે કામળ પદાર્થો
પર પતતાં મૃદી મૃદીને તે દર દર સુધી પહોંચી જાય છે,
હીરક્ષાલિતપાણ્ડુજન્યકિરણશ્રીગર્વસર્વકપાઃ

શ્રીકૃષ્ણાનુનસારયેઽસુરરિવો ત્વત્કીર્તિવિસ્તૃતયઃ ।
કૈલાસન્તિ હિમાચલન્તિ વિકસત્કુન્દન્તિ કન્દન્તિ ચ ।

કૌરોદન્તિ હલયુધન્તિ વિયુધાહારન્તિ હીરન્તિ ચ ॥
અસુરોના શત્રુ અને અભ્યુત્થાનોના સારથિ એવા હે
શ્રીકૃષ્ણ ! હીરસાગરથી ઘેરાયેલ એવા તમારો ને
પાંચજન્ય સંખ છે, તેનાં હિરણ્મયી શાલાથી બીજા
બધાની શોભાને ઢરી લેતો એવી તમારી કીર્તિના ચળ-
કાટો સ્વરૂપ, સફેદ બનતા કૈલાસના નેવાં, હિમાલય
નેવાં, ખોલેલા મોગરા નેવાં, કમળ નેવાં, હીરસાગર
નેવાં, બળભર નેવાં, દેવાના આહાર-અમૃત નેવાં તેમ
જ હીરાના નેવાં આચરણ કરે છે. ૨૧

ત્વદ્વાહોદ્ધૃતપૂત્યઃ કરિકરનિકરૈઃ સીકરાશ્ચ
પ્રયુક્તાઃ જ્યોમ વ્યાપુઃ સમન્તાષ્ટદુઃસુકૃદમણે તત્ર પક્કો-
દ્મુત્તોઽમૃત્ । આગચ્છદ્ધિઃ સુરૈઃ ક્ષ્માં તવ મજનકૃતે
સ્ફાટિકીભિઃ શિલાભિવંદ્યઃ પન્થાસ્તદાનોં મુરસરિદિતિ
તે માનવા માનયન્તિ ॥ ૨૨ ॥

હે વૃકુળના શિશુમણિ ! તમારા થોડાઓએ ને
ધૂળ લેડાડી તેમ જ હાથીઓના સમૂહે કુકારથી ને
જલના સમૂહ કેંકણ, તે ધૂળ અને જળ ચારે બાજુ
અકાશમાં પહોંચી ગયાં અને ત્યાં અદ્ભુત કાંદવ જાળી
ગયો; પછી તો તમારા ભગ્ન કરવા માટે દેવો પૃથ્વી
પર આવવા લાગ્યા; તેથી ત્યાં સ્ફટિકની શિલાઓથી
ને માર્ગ તૈયાર થઈ ગયો, તેને જ માનવો 'આકાશ-
ગંગા' તરીકે માનવા લાગ્યા. ૨૨
શુશ્ર્ણશીશ

કાલિન્દિદ્ધૃદિ કુન્મોદ્ધવ જલધિરંજન મગૃહાસિ
કસ્માચ્છત્રોર્ધે જર્મદાહં ત્વમપિ કથમહો મત્સપન્થાશ્ચ
નામ । માલિન્યં દ્ધિદ્ધિ કિં તે પ્રવિરલવિગલત્કજ-
લ્દમીલવીનાં નેચાઓભિઃ કિમાસાં મંમજનિ કુપિતો
ગુર્જરાણામધીઃ ॥

(સમુદ્ર અને નર્મદાનો સંવાદ) સમુદ્રે પૂછ્યું કે,
'હે યમુના ! તારે નર્મદાએ જખાન્યું કે, 'હે અરવલ !'

તે સામળીને સમુદ્રે કહ્યું કે, 'હું સમુદ્ર છું. મારા શત્રુ અગસ્ત્યનું નામ તું શા માટે લે છે?' ત્યારે નર્મદાએ કહ્યું કે, 'હું નર્મદા છું. તમે મારી શોક યમુનાનું નામ શા માટે લેા છો?' ત્યારે સમુદ્રે પૂછ્યું કે, 'તારા જળમા યમુનાની જેમ આટલી બધી કાળાશ સાથી?' ત્યારે નર્મદાએ જણાવ્યું કે, 'માળવાના રાજની રાણી-એની આખમા રહેવ કાળજ સાથે આંસુ પ્રગટ થયાં, તે મારા જળમાં ભળી ગયા, તેને કારણે મારું જળ કાળું છે,' ત્યારે સમુદ્રે પૂછ્યું કે, 'શું ગુર્જર દેશનો રાજ તેમની પર કાપ્યો છે?' ૨૩

ચોલના રાજ

ત્વત્પદ્મગરુડિતસપ્તલબિલસિનીનાં

મૂળા ભવન્યમિતવા મુવનૈકરી ।

નેત્રેપુ કલ્લમયોરુપુ પત્તવલી

ચોલેન્દ્રસિંહ તિલક કરવલ્લવેપુ ॥ ૨૪ ॥

નયુ શોકમા એકલવીર એવા હે ચોલ દેશના રાજા! ત્યારે તમારા ખડ્ગે શત્રુઓને કાપી નાખ્યા, ત્યારે તેમની સ્ત્રીઓના અંગે પર વિચિત્ર પ્રકારે આલ્પજ્ઞો ગોઠવાઈ ગયા; જે કંઈક હાથ પર હોવા નોઈએ, તે કંઈ (જલ્દના) કણ આખમા રક્ષા હતા જે છંદ્યાની વેલ (પત્રવલી) છાતી પર હોવી નોઈએ, તે પત્ર (પાદમ) અને વેલ શરીર ઢાકવા સાધળ પર રહી છે તેમ જ જે તિલક કપાળમા હોવું નોઈએ તે તિલના કણ પોતાના પતિઓના શ્રાઢ માટે ઢાંચમા રહેવા છે. ૨૪

સિદ્ધાન્તેર્મજ્જરીતિ રતનકલશયુગે ચુન્નિવંતં પચ્ચરીકૈ-

સ્તત્રાસોહાસલીલાઃ કિસલયમનસા પાળયઃ કીરદટ્ટાઃ ।

તલોપાયલપન્ય પિકનિનદધિયા તાહિતા કામલોકૈ-
સ્તિયં ચોલેન્દ્રસિંહ ત્વદસ્મિગટ્ટાં નાપ્યરવં શરણ્યમ્ ॥

હે ચોલદેશના રાજા! તારા હણ્યેતા શત્રુઓની સ્ત્રીઓને અરપા પણ શય્યા આપવું નથી; કારણ કે તે સ્ત્રીઓના યુગ્મ સ્તનોને આમાની માંજર સમજીને ભરાઓ ગુન્નરવ કરતા પળગી પડે છે, તેમના નાસને દૂર કરવા તે સ્ત્રીઓ પોતાના હાથ હલાવે છે; તે હાથને નવા પલ્લવ-પાન સમજીને પોપટો ચાચ મારે છે, તે દૂર કરવા માટે આ સ્ત્રીઓ મોટેથી પિનાપ કરે છે, ત્યારે 'અણે કે કાલસો મોલી,' એમ માનીને કાપણ્યો ચાચો મારીને તેમને દેરાન કરે છે ૨૫

જગદેવ

ષવં પમ્પચ પાન્યં કથય મમ સરે નાસ્તિ સ કાપિ વેશે
પમ્તું નો યત્ર રાત્રિર્ભવતિ મુવિ રગાયતિ સ પ્રત્યુવાચ ।

નિતે મેરૌ સનાપ્તિં કનકવિતરણેઃ શ્રીજગદેવનાથા
સૂર્યઽન્નત્તરિહિતેઽસ્મિન્વ તિપયદિવસર્વાસરાદૈત્તમૃષ્ટિઃ ॥

(રાત્રિથી લય પામતા) ચક્રવાક પક્ષીએ એક વરેમાણને પૂછ્યું કે, 'ભાઈ! શું પૃથ્વી પર એવો કોઈ દેશ નથી, જ્યાં રાત્રિ પડે જ નહીં અને પક્ષીથી સુખે રહી શકાય?' ત્યારે તે મુસાફરે જણાવ્યું કે, 'જગદેવ નામના રાજ્યએ સોનાના દાન આપવા માગ્યા છે; એટલે થોડા વખતમા સોનાના પર્વત સુમેરુનો નાશ થઈ જશે અને ત્યારબાદ સર્વ આથમશે જ નહિ એટલે થોડા દિવસ પછી જગતભરમાં રાત્રિ વિનાના દિવસ જ રહેશે જનક

ઝ્યાઘાતઃ કાર્મુકસ્ય શ્રગતિ કરતલં કળ્પમોંકારનાદ-
સ્તેજો માતિ પ્રતાપામિધમવનિતલે જ્યોતિરાત્મીયમન્તઃ ।

રાજ્યં સિંહાસનશ્રીં શમમપિ પરમં વક્તિ પદ્માસનશ્રી-
રૈપાં તે યૂયમેતે નિમિકુલકુમુદાનન્દચન્દ્રા નરેન્દ્રાઃ ॥

જેમના હાથના તાળીનામા ધનુષ્યની દોરીના આઘાત શોભે છે, જેમના કંઠમા સ્ત્રીકારનો નાદ પ્રગટ થાય છે, તેમના પ્રતાપસ્વરૂપે રહેલું તેજ પૃથ્વી પર પ્રકાશે છે; જેમના અંતઃકરણમા આત્મતત્ત્વ દીપે છે, જેમના સિંહાસનની ચોક્કા રાજ્યની મહત્તા વધારે છે અને જેમણે યોગ કરવા માટે પદ્માસન લગાવ્યું છે, તેની શોભા પરમ શાંતિને જણાવે છે, તે આપ જનક રાજ્ય છે; જે નિમિત્તા કુલશ્રી કુરુદાને ખીલવવા માટે ચંદ્ર-રૂપે પ્રગળ્યા છે. ૨૭

દલપતિરાયની રાણી

ચન્દ્ર ચન્દ્રાર્ધચૂડ ચતુરુગ્રધિચયં ચન્દ્રિકાં ચન્દ્રકાન્તં
વાર્ચદ્વીલોચતાન્ત ચમરસહચરીચાલમારોચયં ચ ।

રર્વાર્કુર્વન્તિ દર્વાર્કરતિલકમપિ ધ્રુસાગુર્વાતિમિતિ

સ્વર્ગધિપ્રશિયતાસ્તે દલપતિગૃહિણિ ત્વચશસ્તોમસોમાઃ ॥

અનારદિ જેવી ઇતિઓની જેમ જે શત્રુઓની સેના છે, તેના લયને દૂર કરનાર દેવદલપતિરાયની રાણી! ત્યારે તમારા યશના સમુદ્રરૂપી અનેક ચક્રો આકાશ માર્ગે ગતિ કરે છે, ત્યારે ચંદ્ર, ચંદ્રોખર મહાદેવ, ચાર સમુદ્રોના સમુદ્ર, ચાંદની, ચંદ્રકાંતમણિ, યુદ્ધરાના નેત્રોનો છેડો, ચમરની ગાયોના પૂંછડાઓનો સમુદ્ર તેમ જ કૃષ્ણાધર શેષનાગ તે ગણ પદ્માદીને તે ચંદ્રસમુદ્ર તુલ્ય કરી નાખે છે ૨૮

દશારથ

ચિરાદ્દષ્ણોર્જાઢય શમયતિ સમસ્તામુરવધૂ

કષાદ્દિષ્ટીકાઢાપસમભુગભાવુકમુજઃ ।

ત્રિલોકીજાહ્વાલોજ્જ્વલસહજતેજામનુકુલ-

પ્રસૂતિઃ સુવામ્નો વિજયસદૃશ્વ દશરથઃ ॥ ૨૧ ॥

જેની વિશાળ ભુખઓ બધા રાક્ષસોની ઓઝોના ટેથ ખે ચવાની લોલા કરતા ભાગ્યશાળી બનેલી છે, જેનું કુદરતી ઉજ્જ્વળ તેજ ત્રણ લોકોના તેજને ઓળખે છે, તેમ જ જેણે ધંદને વિજય આપવામાં સહકાર આપ્યો છે, તેવા દશરથ રાજા આજે ધણે દિવસે નેત્રોની જડ-તાને શાત કરે છે. ૨૯

યસ્યોદયદ્ભુજવદ્ગચ્છિદ્રમવલ્કલોવદ્ગલીલાયિતે-
નિંપ્પીતે દત્તુજેન્દ્રચન્દ્રવદનાભૂવલ્લીવિષ્ત્રમે ।

લક્ષ્મીમસ્ત્રવિપાટલશ્વતમર્મ્યાલભ્વતે કેવલં
પૌલોમીકરજાહ્નુકુર્યતિકરાદાવળ્ડલીચં વપુઃ ॥ ૩૦ ॥

જ્યારે દશરથ રાજાના બે આ કરેલા ભુજડોના પ્રયત્નથી લેધે ધનુષ કુલાકારે વળી જઈને લીલાને ધારણ કરતું હતું ત્યારે તે ખનુષ્યની લીલા દૈત્યરાજની સુદરીઓના ભુકુટીના કટાક્ષોના પાન કરી જતી હતી; એટલે પછી ધંદના શરીર પર શત્રુઓના દત્તના ધાની લાલાશભરી શોભા તો રહી નહોતી; પરંતુ ધંદાણીના નખના ધાથી ઘેરતું શરીર લોહીના રાતા જખમોની શોભાને ધારણ કરે છે. ૩૦

દિલ્લીન્દ્રચૂડાભણ્ડ

રાજેતિ ક્ષણદાકરં વિજયતે દાનોરુલક્ષ્મીરિતિ

સ્વનાર્ગં વદ્વાવાદિનીપતિરિતિ કિરોદમાકન્દતિ ।

દુર્ગાધીશ इति स्फुटं पुररिपुं विद्वेष्टि भोगोद्धट-
શ્રીરિત્યર્થેતિ વાસુકિસ્વયશસા દિલીન્દ્રચૂડામણિઃ ॥ ૩૧ ॥

દિલીના રાજાઓમાં ચૂડામણિરૂપ બનેલા આ રાજા પોતાના ‘રાજા’ એ શબ્દથી ચંદને જીતે છે, તેની શોભા ધન(ધન વગેરેના તેજ જ મદ વગેરે)ને કારણે ખસાયતે જીતે છે, અનેક વાદિની(સેના, નદીઓ)ના ધ્વજો દેવાને લેધે ક્ષીરસાગરને જીતે છે, દુર્ગ (કિલ્લા)ના માલિક દેવાથી દુર્ગાધીશ (મહાદેવ) બનીને મહા-દેવને જીતી લે છે, તેમ જ પોતાના વશથી જ અનેક ભોગ-વેશવની ગાલા ગ્રેણવે છે, તેને લેધે ભોગ-શ્રણને ધારણ કરનાર વાસુકિનાગને જીતી જાય છે ૩૧

નાના માહેખ

જયત્રિયઃ કૃપાણીયં વેણી નાનાલ્પભૂતેઃ ।

અર્થાં કરગૃહીતાયામસાવમિશ્રી તવ ॥ ૩૨ ॥

નાના સાદેજ નખને ધારણ કરનાર આ રાજાના હાથની તલવાર એ તો વિનયલક્ષ્મીની વેણીરૂપે છે; કારણ કે જનારે તે તલવારને તે રાજા હાથમાં પકડે છે,

ત્યારે વિજયલક્ષ્મી તેમની સામે આવીને જીતી રહે છે.

નિઝમશાહ

નૃપતિનિજામ તવાદ્ભુતચરણાર્પણવહ્લપીઢામિઃ ।

રચતિ બહિરિવ રસનામરુણધ્વજકૈતવાદ્વનિઃ ॥ ૩૩ ॥

હે નિઝમશાહ રાજા! તમારા અદ્ભુત ચરણોને મૂકવાથી આ પૃથ્વીને બધું કે ઘણી પીડાઓ થતી હોય છે અને તેથી લાલ ધમને નિમિત્તે તે પૃથ્વી પોતાની જીભને બહાર કાઢતી હોય તેમ લાગે છે. ૩૩

ઘરણિઘર નિજામશાહ ગુપ્તત્ત્વ

કરકરવાલકરાલકાલસર્પઃ ।

દ્વિપદ્મપવનં નિપીય પીનો

દિશિ દિશિ મુચ્ચતિ કચ્ચુકં વશત્તે ॥ ૩૪ ॥

હે નિઝમશાહ રાજા! તમારા હાથમાં રહેલ તલ-વાર એ તો વિકગળ કાળરૂપી સર્પ છે અને તે કાળ-સર્પ શત્રુઓના પ્રાણરૂપી પવનના પાન કરીને હણપુટ બને છે અને ત્યાર બાદ દશે દિશાઓમાં જ્યાં જ્યાં ફરે છે, ત્યાં ત્યાં તમારી વશરૂપી કાચળોને તે ઉતારે છે-મૂકે છે ૩૪

અટલકટપ્રયોગપ્રકટચાપટક્કારવ

શટશટદિતિ સ્ફુટં સ્ફુટતિ મેદિનીકર્પરમ્ ।

નિજામઘરણીપતો ષલતિ કૌતુકાદમ્બરા-

વિદં મુવનમણ્ડલ દરદરીદરીવર્ધો ॥ ૩૫ ॥

જ્યારે આ નિઝમશાહ રાજા કુતૂહલના આડંબરને કારણે આ પૃથ્વીમંડળ પર ફરતા હોય છે, ત્યારે તેમની સેનામાં રહેલા ધોડાઓના પગના ડાબલા બેરથી પડે છે અને તેને કારણે પૃથ્વીરૂપ ઠીકરું પ્રહારથી તટ્ટી જાય છે તેમ જ અશ્વાસમંડળ પથ્થુ સ્પષ્ટ રીતે ફાટી પડતા તેના કટકો ધઈ જાય છે. ૩૫

ક્ષોણીકામ નિજામશાહ ભવતં પ્રોઢૈઃ પ્રતાપાનલૈ-

ર્દગિંવ દ્રવરુપતામુપગતે પામીકારાણાં પચે ।

અદ્યદ્વાસવધોમધોરણિ મુદ્ધર્મજ્ઞદ્રહમણિ ગ્રસ્યત્કા-

મિતિ નિ-પવદ્ગનિતલં મેરોઃ સમુન્મીલતિ ॥ ૩૬ ॥

પૃથ્વી પર કામદેવ જેવા તે નિઝમશાહ! તમારા વિસ્તાર પામેલા પ્રતાપરૂપી અમિઓથી મેરુ પર્વત પરના સોનાના ઢગલા પહેલેથી જ સ્પર્શ બની જાય છે, એટલે પછી મેરુ પર્વત પર રહેલી ઇન્દ્રગીની ધમારતો નાશ પામવા લાગે છે તેમ જ મોટા મોટા મહા અસ્ત પામે છે. દેવાગાનાઓ ત્રાસ પામે છે અને મેરુ પર્વતનાં જંગલો પડવા લાગે છે. ૩૬

ક્ષેણંકામ નિજામ તાવકમુંજં લચ્ચા મુજંગીચરં
જાનીમઃ કરવાલકાલમુજંગી કિં નામ ગર્થિણ્યમૂત્ત ।

મત્તેભેન્દ્રવિભિન્નકુન્મવિદલ્નમુકાકલાપચ્છલા-
દચ્છામખંડવરંપરામધિરણં સૂતે રુત્તસ્તી મુદ્ધઃ ॥૩૭॥

હે પૃથ્વી પર કામદેવ જેવા નિન્નમશાહ ! તમારા
વિશાળ જીવરૂપી નાગરાગને મેળવીને આ તલવારરૂપી
ઠાલસર્પિણી શું ગર્ભિણી તો થઈ નથી ને ! કારણ કે તે
વારંવાર ચમકારા કરે છે; તેથી રજુભૂમિ પર રહેલ
મદોન્નમત ઠાથીઓનાં ગંડસ્થળ કાટી પડે છે અને
તેમાંથી મોતીઓના સમૂહરૂપે અનેક સ્વચ્છ ઈંડાઓને
જન્મ આપે છે । ૩૭

વાહચ્ચહસુરક્ષતાં વસુમતીં સંવીક્ષ્ય મૂર્છાંવર્તી
ભેરીજ્ઞાહરતિચ્છલેન પયસા વારાંનિધિઃ સિચ્છતિ ।

વિગ્ધાલા તનુતે નિજામનૂતેવોર્તં પતાકામુકૈ-
ધૂલીખોળિરધિનીસુતમિવ પ્રમું દિવં ધાવતિ ॥૩૮॥

આ નિન્નમશાહ રાજાના ઘોડાઓના ડાળલાના ધા
વોગતાં, પૃથ્વી મૂર્છિત બની જાય છે, તે જોઈને સ્થૂર
પોતાનાં ચંચળ બનેલાં જળરૂપી હુંદુલિઓના નાદ
કરીને તેની પર સિંચન કરે છે; દિશાઓરૂપી કન્યાઓ
ધનના વસ્ત્રથી તેની પર પવન ઢોળે છે તેમ જ પવન-
થી ઊંચી ચડેલી ધૂળની ડમરી અધિનીકુમારને આપણ
માટે પૂછવા સ્વર્ગમાં જાય છે. ૩૮

વિદ્વોઽગરિષ્ઠી પ્રતિમદ્વદ્મન શ્રીનિજામઃ પ્રતીમઃ

કૃત્વાત્વત્કીર્તિગાથાં વહતિ ગણવિધિં પદ્મયોનિઃ કઠિન્યા ।

ચક્રાલેખા ગુરુણામમૃતકંકલાં કચ્છમહીમરાલાઃ

શુદ્ધા લેલા લઘૂનાં વિસમુજગનમોનિગ્રાદાન્તિદન્તાઃ ॥

વિદ્વાનોની ચર્ચાસભામાં શરૂપડે વિરાજમાન અને
શત્રુઓના દમન કરનાર હે નિન્નમશાહ ! અમે એમ
ધારીએ છીએ કે, 'સદ્ભાષે તમારી કીર્તિરૂપી કથાને
કવિતામાં રચી છે અને પછી ખડી લઈને તે કવિતાની
શુરુ-લઘુની ગણના કરી છે, તેમાં શુરુમાયાની જે
વાંછી (~) રેખા છે, તે ચંદની કળારૂપે, કાંચળારૂપે,
મોગરાની કળારૂપે તેમ જ રાજદંસરૂપે પ્રગટ થાય છે
અને જે લઘુમાયાઓની (-) શુદ્ધ રેખાઓ છે, તે
કમળના તંતુરૂપે, સર્પરૂપે, આકાશગંજારૂપે તેમ જ
ઠાથીદંતરૂપે રેખાય છે. ૩૯

અદ્ભાઃ સંજાતમદ્ભાગ્યનવનવસવિપ્રાત્સદ્ભાઃ કલિદ્ભા-
સ્તેલદ્ભાઃ સ્વર્ગદ્ભામિપવળમતયઃ સર્વિદ્દાદ્ભાચ વદ્ભાઃ ।
લાટાઃ સિંચહલાટાઃ પદગમનદટાઃ શ્વાસલોલાશ્ચ ચોલા
જાયન્તે ધીનિજામ ધૃશુરમ મયતઃ પ્રૌઢનિઃસાનનાદાત્ ॥

વિશાળ રજુભૂમિ પર ખેલનાર હે નિન્નમશાહ !
તમારાં ગંભીર નગારાંના નાદ સાંલળીને અંદેશના
રામઓ ભાંગેલા દિસાહવાળા થાય છે, કવિંદેશના
રામઓ ગાદ જંગલમાં નિવાસ કરવાની રચિવાળા
બને છે, તેવંદેશના ક્ષત્રિયો આકાશગંગામાં સ્નાન
કરવાની ઇચ્છા રાખે છે, જંગાળના ક્ષત્રિય રામઓ
શિથિલ અંગવાળા બને છે, લાટદેશના રામઓ લલાટ
પરના પરસેવાવાળા બને છે તેમ જ ચોદેશના રામઓ
પગવાળા દોડવાને લીધે શ્વાસથી હાંફવા લાગે છે. ૪૦
નૃસિંહરાજ

આહવે જગદુદ્ગંધરાજમખંડરાહવે ।

શ્રીનૃસિંહ મહીપાલ સ્વસ્ત્યસ્તુ તવ ધાદહે ॥ ૪૧ ॥

હે શ્રીનૃસિંહ મહારાજ ! તમારા આ જાહુત
કલ્યાણ થયો કે જે રુદ્રભૂમિ પર આવેલા જગતના
ઉદ્ગંડ રામઓના સમૂહને રાહુ જેવા લાગે છે. ૪૧
સ્વયિ લોચનોગોચરં ગતે સફલં જન્મ નૃસિંહમૂપતે ।

અત્તનિટ્ મનેતિ સાદરં યુષિ વિજ્ઞાપયતિ દિપ્યં ગગઃ ॥

હે નૃસિંહરાજ ! રજુભૂમિ પર તમને આવેલા
જોઈને, વેરીજનો આદરથી જણાવે છે કે, આજે આપ
અમારી નગરે પહોંચ્યા, તેથી અમારાજન્મ સફળ થયેલો છે.

કૌમુદીવ લુહિનાંશુમમખંડલં જાદવીય શશીલજ-
મખંડનમ્ । પદય કીર્તિરનુરુપમાશ્રિતા ત્વાં વિમાતિ
નરસિંહમૂપતે ॥

હે નરસિંહરાજ ! જેમ ચાંદનીએ શીતળ ચંદ્રને
આશ્રય લીધો છે અને જેમ ગંગાનદીએ ચંદ્રશેખર
મહાદેવના આશ્રય લીધો છે, તેમ કીર્તિએ પોતાને
અનુરૂપ એવા તમારે આશ્રય લીધો છે. ૪૩

ગણ્ડાભોગે વિહરતિ મદેઃ પિન્નિછલે દિમાજાનાં

વૈરિણીનાં નયનકમલેષ્વલ્લનાનિ પ્રમાદિં ।

યજ્ઞોષા હિમકરકારૈતસૌવલ્લિકી તે

કીર્તિદિશુ સ્ફુરતિ તદપિ શ્રીનૃસિંહ ક્ષિતોન્દ્ર ॥ ૪૪ ॥

હે નૃસિંહ મહારાજ ! તમારી કીર્તિ મદથી ચીકણ
બનેલ ઠાથીઓના ગંડસ્થળ પર નિરંતર રહે છે તેમ જ
તે શત્રુઓની ઓંઓનાં નેત્રકમળનાં કાજળને (આંધુરો)
ઘોઈ નાખે છે, તોપણ તે ચંદ્રનાં કિરણોની જેમ સ્વચ્છ
રહીને જ સધળા દિશાઓમાં સ્ફુર્કાં કરે છે. ૪૪

વિચારત્તં સરસકવિતા ચાનરત્તં તુરંગો

વાચ્છારત્તં પદમપદવી ભોગરત્તં મુગાદી ।

સોતોરત્તં વિબુધતટિની માસરત્તં વસન્તો

મૂહુદ્રત્તં કનકશિખરી મૂપરત્તં નૃસિંહઃ ॥ ૪૫ ॥

જેમ સરસ કવિતા તે વિદ્યાઓમા રત્ન છે, ઘોડે વાહનોમા રત્ન છે, પરમ પદ તે વાહિત પદાર્થોમા રત્ન છે કામિની તે ભોગ્ય પદાર્થોમા રત્ન છે, વહેતા પ્રવાહોમા ગંગાનદી રત્ન છે, વસતક્રમ ગહિનાઓમા રત્ન છે અને જેમ સુમેરુ પર્વતોમા રત્ન છે તેમ આ તુલિ હરાજ રાજ્યોમા રત્ન સમાન છે ૪૫

નિશારત્ન ચન્દ્ર શયનતલરત્ન શશિમુલી સમારત્ન વિદ્યાબ્રવણપુટરત્ન હરિકથા ।
ફલારત્ન ગાન દિવિગમનરત્ન વિનકરો મહીરત્ન મન્યે સપદિ નરસિંહ ક્ષિતિપતિ ॥ ૪૬ ॥

જેમ રાનીઓ રત્ન ચક્ર છે, સંધ્યા રત્ન ચક્રમુખી સ્ત્રી છે, સલાત રત્ન વિદ્વાન છે, કાનુ રત્ન હરિની કથા છે, કનાઓ રત્ન ગાયન છે, આકાશમા ગતિ કરનાર પદાર્થો રત્ન સૂર્ય છે તેમ આ તુલિ હરાજ રાજ્ય હાલમા પૃથ્વી પરમ રત્ન છે, એમ હું માનુ છું ૪૬

શ્રીલક્ષ્મીનરસિંહસાન્નજલદે ચક્રચ્છાયાલીલદિ દ્વાન્નિ ચક્રનરિપુપ્રતાપતપને કૌપાવલિં ચર્ચતિ ।
પૂર્ણા શોણિતવાહિની સુરમન સતાપદાવાનલ શાન્તોડ્મદ્વિરરામ વૈરિચિન્તાસીમન્તમાર્ગદય ॥ ૪૭ ॥

જેના નખની ચ ચળ કાતિઓ વીજળીની જેમ પ્રકાશ છે અને જે વૈરી જોનાના પ્રતાપથી સર્વને હારી દે છે, એવા ભરેલા મેઘના જેવા આ લક્ષ્મીનરસિંહ રાજ્ય જ્યારે કોપની હારણે ધારાઓની વૃષ્ટિ કરવા લાગે છે, ત્યારે લોહીથી ભરેલી નદીઓમા પૂર આવવા લાગે છે દેવોના અત કરણમા રહેલ સતાપરથી દાવાનળ શાત થઈ જાય છે તેમ જ વૈરીજોનોની ઓઝોના મસ્તકના સેથારથી માર્ગે પ્રગટ થતા બધે થાય છે ૪૭

નિર્યન્દ્રોગિતપુરતામ્રવપુષ સ્વૈર રુદન્તો યદુ દેવ શ્રીનરસિંહ તે રિપુજના દિવાસસો નિલ્પા ।

વૃદ્ધજઠરાન્નનાલસહિતાસ્તે નૂતમાસન્પુન જન્માનો રણમૂમિમાતુરદરાત્તકાલમેવ ચ્યુતા ॥ ૪૮ ॥

હે નરસિંહદેવ રાજ્ય । જેના શરીર નીકળતા લોહીના પુરથી રાતા થયા છે, જે મદ મદ રુદન કરે છે, જે દિગ્ગજ (નાગ) અને લજ્જનરહિત છે અને જગતની અદર બાધુ પરેવાથી આતરડાના નાળવાળા છે, એવા તમારા શત્રુઓ જાણે કે રક્ષુનિર્ગપી માતાના ઉદરમાથી તરત જ જન્મીને નીકળેલા હોય એવા લાગે છે

દેવ સ્વત્તરુણપ્રતાપશિરિનો નિ રોપનેધાયતે શત્રૂના પટલ તદીયમયશો જાનામિ ધૂમાયતે ।

માતૃળ્હાશુલસન્મહાચલિરસૌ જ્વાલાકલાપાયતે દુઃસ્થાના નિઘ્રસ્થવા સુમનસા સદ્ધ પતન્નાયતે ॥ ૪૯ ॥

હે નરસિંહદેવ રાજ્ય । મને એમ લાગે છે કે, જ્યારે તમારા તરફ પ્રતાપરૂપી અગ્નિ પ્રગટ થાય છે, ત્યારે શત્રુઓના મગ્ગ પૂરી રીતે લાકડરૂપ મને છે, શત્રુઓનો અપયશ ધુમાડાની જેમ લાગે છે સર્વના કિરણોની શાળી રહેલી મોટી હાર જ્વાળાઓની પાકિ જેની લાગે છે, તેમ જ સુજનોના દુષેના સમૂહ પત જિયાના હારની જેમ બળવા આડે છે ૪૯

કિં મધ્યાહ્નદિવાકરોડયમપર કિં વાયનૌર્વાનલ કિં વાસૌ ચપલાચય પશુપતે કિં માલનેજાનલ ।
કિં વાસૌ પ્રલયાનલ કિમથવા મર્વોડપિ ભૌમાનલ શ્રીમત્સિંહ ભવત્પ્રતાપનિકરે નોદેતિ કેપા મતિ ॥ ૫૦ ॥

હે નરસિંહદેવ ! જ્યારે તમારા પ્રતાપનો સમૂહ પ્રગટ થાય છે, ત્યારે એમ લાગે છે કે ‘આ શુ મધ્યાહ્ન કાળનો તપતો બીજો સૂર્ય છે ?’ ‘શુ બીજો વાકવાનલ છે ?’ ‘શુ વીજળીઓના સમૂહ છે ?’ ‘શુ પશુ પતિ વિશ્વનાથના લલાટનું નેત્ર છે ?’ ‘શુ પ્રત્યક્ષાળે અગ્નિ છે ?’ અથવા ‘શુ પૃથ્વી પરનો ભેગો થયેલો અગ્નિ છે ?’ એ પ્રકારે કાના મનમા તદ્દ જગતા નહિ હોય !

કાઠિય કુચકુન્ધયોનયનયોદ્ધાશ્ચલ્યમેતદ્વર્ચ્ય ઓ વ્રજાન્ભવતા કથ ન પદ્યોરસ્માકમાસાદિતમ્ ।

હત્ય શ્રીનરસિંહ તે ત્રિભુવનાધીશસ્ય ધાટીમિયા કાન્તારેપુ મિથ પલાયનવરા જલ્પન્તિ વૈરિચિય ॥

હે નરસિંહદેવ ! તમે ત્રણ લોકના અધીશ્વર બનીને શત્રુઓના પ્રદેશ પર ધાવો નાખો, એ ભયે જ્યારે શત્રુઓની જાઓ લાગીને જ મલોમા દોડવા લાગે છે ત્યારે તે પરસ્પર વાર્તાનામા જણાવે જે કે, ‘હે વિધાતા ! સ્તનરૂપી ધાડાઓમા છે કમિનતા છે અને નેત્રોમા જે ચપળતા છે, તે બંને શુભે અમારા પક્ષને કેમ ન આપ્યા, કે જે દોડવાના મંત્રમા આવત !’ ૫૧

પતા સપતિ શર્મગૌરવમરાદ્રાક્રોડરોધજ્ઞના કાન્તારેપુ પલાયિતુ ચત કથ પદ્મવા મંચુ ક્ષમા ।

હત્ય ચેતસિ સચિમાલ્ય સદય વેકુળકળ્કઠીરવ સ્વપ્રાદાવલિમિ સપ્તમિરિચ કિં તન્મખાત કૃત ॥

જેના કહનો નદ નિપજા જતો નથી, એના હે નરસિંહદેવ ! ‘તમારા વૈરી જોનાના અન્તુ ની નારીઓ મર્લના મોટા ધોળના નાચી જગતેના જે પથે શી રીતે દોડી જશે,’ એમ મનના વિચારને તમારા નાહના સખદ તેમના મિત્રના બનીને તેમના મર્ત

પડાવી નાખતા હોય, એમ લાગે છે. પર

જ્ઞાતસ્ત્વત્રિપુરકનાથસિ યશો ધૌતામ્વરં ધારયં-

હક્ષ્મીશ ત્વદરાતિવન્નકમલમૈર્ભૂદેવતાં પૂજયન્ ।

જુલચૈતદસુન્નકોપદહને યુષ્મત્પ્રતાપોદયઃ

શતુચ્છત્રધરાર્થદર્પયશમાં પ્રાણાહુતીરાદે ॥ ૫૩ ॥

હે ત્વસિંહદેવ ! તમારા પ્રતાપરૂપી ને અગ્નિ પ્રગટ થયો છે, તેણે અમારા શતુઓના સ્વરૂપી જળમાં સ્નાન કર્યું છે, તેમના યશરૂપી સ્વચ્છ પીતાંબર ધારણ કર્યું છે. શતુઓનાં મુખરૂપી કમ્બોથી બૂદ્ધતાના પૂરન કર્યાં છે, કોપરૂપી અગ્નિના મુખમાં શતુઓના પ્રાણ હોમ્યા છે તેમ જ શતુઓનાં હરો, જમીન, ધન, દર્પ, ગર્વ વગેરેની પ્રાણાહુતિએ આપેલી છે. ૫૩

કીર્તિઃ ક્ષીનરસિંહ તે ત્રિપથગા તત્રોદિતં કૈરવં
વાન્દ્રં મળ્ડલમત્ર નીલમિવ યત્તદ્ધ્રુવ્યુદ્યં કિમુ ।

યદ્રા ત્વદલિજારિવૃન્દતરુણીચિત્તેન્ધનામેઃ સ્થલં
ચન્દ્રસ્તત્ર વિભાતિ નીલમિવ યદ્ધૂમઃ સ મન્યામહે ॥

હે નરસિંહદેવ ! તમારી કીર્તિરૂપી ને ત્રણ માર્ગે જનારી ગંગા છે, તેમાં ને ચંદ્રમંડળ છે, તે તો બલે કે ગંગામાં ભોળું ફેરવ-કમળ છે અને ને ચંદ્રમંડળમાં ને શ્યામ કલંક છે, તે તો ભ્રમરાઓના સમૂહ હોય એમ લાગે છે; અથવા તો ને ચંદ્રમંડળ છે, તે તો તમારાથી ટણાયેલા વૈરી જનોની સ્ત્રીઓના ચિત્તરૂપી લાકડાંને બાળનાર અગ્નિનું સ્થાન છે અને ને શ્યામ કલંક છે, તે લાકડાંના ધુસાર હોય એમ અમે માનીએ છીએ.

અન્તર્વિષ્ણોશિલોકી નિવસતિ ફણિનામીશ્વરે
સોઽપિ જોતે, સિન્ધોઃ સોઽપ્યેકદશે તમપિ ચુલકયાં
ક્ષુન્મયોનિશ્ચકાર । ધત્તે રસ્યોતલીલમયમપિ નમસિ
શ્રીનૃસિંહસ્ત્રિતીન્દ્ર, ત્વત્વકીર્તેઃ કર્ણનીલોત્પલમિદમપિ
ચ પ્રેક્ષણીયં વિભાતિ ॥ ૫૫ ॥

હે નરસિંહદેવ ! ત્રણ લોક વિષ્ણુ ભગવાનની અંદર રહે છે, તે વિષ્ણુ પોતે શેષનારાયણ પર સૂઈ અથ છે, તે શેષનારાયણ સમુદના એક ખૂણમાં રહે છે, તે આખા સમુદને અગસ્ત્ય મહારાજ આયમન કરીને પી ગયા હતા; તે અગસ્ત્ય નક્ષત્રરૂપે આકાશમાં આજિયા જેવા નાના લાગે છે અને તે આકાશ તમારી કીર્તિરૂપી રમણીને કાન પર રાખવાની સુંદર નીલકમળની જેવું લગે છે, તો તમને મુઠિમાં કેટલા? ૫૫
નૃત્યદ્રગ્ગર્ગટ્કામપ્રવયસદ્ધર્ષસ્તાવકોનૈવેશોભિ-
ર્ધૌર્ભયં નોપમાને ત્રિજગતિ પરિતઃ કીનૃસિંહસ્ત્રિતીન્દ્ર ।

નેદ્રમ્યથેપ નામીકમલપરિમલપૌહિમાસાદિગ્ન્ય-

દેવાનાં નામવિપ્લવત્કથમપિ કમલાકામુકસ્યાવબોધઃ ॥

હે નરસિંહદેવ, પૃથ્વીરાજ ! ને તાંડવનૃત્ય કરતા મહાદેવના અંદાસની મૈત્રી કરે છે, તેવા તમારા વિશાળ યશ ત્રણ જગતોને સફેદ કરી નાખે છે, તેથી વિષ્ણુ ભગવાન પણ સફેદ બની ગયા છે; એટલે જ તેમની પાને નાસિકમળની ગાદ સુગંધ ન હોત, તો કાંઈ રીતે પણ તે વિષ્ણુ બીજા દેવોના જેવા બની નતાં આજ-ખાત નહિ. ૫૬

શ્રીમદ્વૈષ્ણકળકાઠીરવ તવ નિનાદાકર્ણનગ્રાસધાવ-
ચ્છત્રેમોદ્ગિન્નગ્રગ્ન્યલવિગલદતિસ્વચ્છસુકામળીનામ્
માલ્ય તારાવલોચં વિલસતિ ચ પતહાનપાથઃપયોધિ-
નોચ્ચિન્ત્યા નુ તારાવલિરથ લગ્નઃ સાગરોઽસૌકુનત્ત્યામ્

જેના કંઈનો નાદ અમેાધ છે, એવા હે ત્વસિંહદેવ ! જ્યારે તમારા નાદને સાંભળ્યા, ત્યારે ઇન્દ્રના ઐરાવત ધાંથીએ નાસવા માંડયું; તે વખતે તેના મેદાયેલ ગંડ-સ્થગ્રામથી ને અત્યંત સ્વચ્છ મણિએ ગળીને તીરે પડ્યા, તે જ આકાશમાં તારાઓની હાર બની તેમ જ તે ધાંથીના ગંડસ્થગ્રામથી ને મહ અરવા લાગ્યો તે જ આ ખારી સમુદ્ર બને-એ; તે વિના તારાઓની હાર અને ખારી સમુદ્ર ક્યાંથી સંભવે ! ૫૭

દિર્ઘાવઃ પુષ્પકેશોવિંધુધવિટપિનાં પૌનરુત્થયં વિકલ્પ-
શ્ચિન્તારત્નસ્ય વીક્ષા તપનતનુમુકો ધાસવસ્ય દિશ્કિઃ ।
દૈર્ઘ્યં દેવસ્ય દૈત્યાધિપમથનકલાકેલિકારસ્ય કુર્વન્ના-
નન્દં કોવિદાનાં જગતિ વિજયતે કીનૃસિંહઃ ક્ષિતીન્દ્ર ॥

વિકાન જનોને આનંદ આપનાર આ શ્રીનૃસિંહદેવ પૃથ્વીના રાજ્ય બનીને જગત પર વિજય પામે છે; તે બલે કે કામદેવના બીજા અવતાર છે, દેવોના કલ્પલક્ષ્મી બનીયું ૩૫ છે, બીજા ચિંતામણિરૂપે છે, બીજા યમરાજ જેવા છે, સાક્ષાત્ બીજા ઇશ્વરાજ છે તેમ જ વિષ્ણુના બીજા અવતાર છે કે ને વિષ્ણુ ભગવાને દૈત્યોનાં મંથનરૂપી કળાની ઝીલા કરી હતી. ૫૮

પરશુરામ

આદર્શાય શશાન્કમળ્ડલમિદં હૃદ્યાય હેમાચલં
દીપાય દ્યુમણિ મહીમિવ કર્યં નો મિશ્રવે દત્તવાન્ ।

દિત્સપઞ્ચક્રિતપ્રમોદસલિલવ્યાકીર્ણેત્રામ્બુજો

જાનીમો મુગુન્દનસ્તદ્દરિણે ન પ્રાયશો દટ્ટવાન્ ॥ ૫૯

ભૂગુન્દન પરશુરામે જ્યારે આઠાણેને સર્વસ્વનાં ધાન આપવા માગ્યાં, ત્યારે તેમણે જેવાના દર્પણરૂપે આ ચંદ્રમંડલ, રહેવાના મહેલરૂપે આ સુમેરુ પર્વત તેમ જ

દીવારપે આ આકાશમણિ સર્પ કેમ આપી કીધા નહિ હોય ? અમને લાગે છે કે તેમના નેત્રા દાન આપવાના ઉમંગલાના આશુઓથી ભરાઈ ગયા તેને કારણે તેમને ચંદ્ર, સુમેરુ અને સ્વર્ગ જેવા પદાર્થો દેખાયા નહિ હોય

ગોત્રાચારવિચારપારગતયા વૃદ્ધાભિરાદિદ્રયા
માત્રા વસ્તુપુ તેપુ તેપુ પુરત પ્રસ્તારિતેપુ ક્રમાત્ ॥૬૦॥

અન્નપ્રાશનવાસરે સરમસ વશ્વોમરોત્સર્પિણા
યેનાત્ત ધનુરીક્ષિતાશ્ચ સપદિ ક્ષત્રાવતસા દિશ ॥૬૦॥

પરશુરામને જ્યારે અન્નપ્રાશન(બાળકને પહેલાં જે ગિયે) જમાડવે, તે)સરકાર આપવામા આવ્યો અને કુળની વૃદ્ધ સ્ત્રીઓએ કુળના આચાર અને વિચાર ની પરંપરા પ્રમાણે તેમની માતાને ઉપદેશ આપ્યો તે રીતે બાળકની આગળ જુદી જુદી અનેક ચીજો દેનાવવામા આવી ત્યારે પરશુરામે વેગ કરીને છાતીથી ચાલીને ધનુષ્ય લઈ લીધું અને ક્ષત્રિ રાજાઓથી ભરેલી દિશાઓ તરફ કંઠાર નજરે જોઈ લીધું ૬૦

તન્વન્તી તિમિરશુતિ કૃતવતી પ્રત્યર્થિકકઠયથા
મેવા ભાર્ગવ તાવકી વિજયતે નિશ્ચિશધારા નિશા ।

યુદ્ધકુદ્ધવિપક્ષપક્ષવિદલ્લુમ્મીન્દુન્મમસ્યલ
ધ્વજ્યન્મૌક્તિકકૈતવેન પરિતસ્તારાવલીં વર્પતિ ॥૬૧॥

હે પરશુરામ ! તમારી આ ખડ્ગની ધારા એ તો ગતિરૂપે છે, જે અધિકારની ક્રાંતિને વિસ્તારે છે તેમ જ શત્રુઓથી ચક્રવાક પક્ષીઓને બધા પમાડે છે યુદ્ધની ભૂમિ પર જ્યારે શત્રુઓના હાથીઓ ક્રોધમા આવી જાય છે ત્યારે તેમના ગડસ્થળમાથી જે મોતીઓ ખરવા લાગે છે, તે તો બાણે કે રાત્રિ તારાઓની હારનો વરસાદ કરે છે ૬૧

પાંડથરાબા

તવાક્ષણે સુન્દર વીર પાણ્ડય મતગજા શ્વહ
લિનો વિમાન્તિ । આવાસદાનાદરિભૂપતીનામાશન્ત
શૈલા ઇવ સાપરાધા ॥૬૨॥

હે સુદર વીર પાંડવરાજા ! તારા આગળે સાકળથી બાધેલા મદગરતા હાથીઓ છે તે તો દેગીજનોની સર હદ પર રહેના કુલપવતો અપરાધી બનીને કેદમા પડેના હોય તે ગતે બાધેના લાગે છે. ૬૨

વિન્ધ્યાદ્રિ કરસાપની નિરુપમો રતનાકર કોશશ્ચત્
સોગન્ધી મલયાચલ પરિચરા સર્વડપિ ત્રિયાધરા ।

વિશ્વાશાપરિપૂર્ણ વિતરણ દેવોડચ્છહો વશિણ
પાણ્ડ્યારણ્ડલવીર પાણ્ડય ભવત્ કિં કિં નલોકોત્તરમ્ ॥

૩૮૫

પાજ્ઞદેશના ઇન્દ્ર જેવા હે વીર પાંડવ રાજા !

વિધ્યાયજ્ઞ પર્વત તમારા કરવેરાનું સાધન છે રત્ના કર સમુદ્ર તમારા અનુપમ ખજાનો છે મલય પર્વત તમારા સુરક્ષિત પદાર્થોનો સંગ્રહ છે બધા જ વિદ્યાધર (વિદ્વાનો) તમારા પરિચારક (હાજીરવા) છે વિશ્વની આશાઓ (દિશા)ને પરિપૂર્ણ કરે તેવા તમારા દાન છે તમારા દેશ પશુ દક્ષિણ (કુશળ) છે એ રીતે તમારી પાસે એવા કયા પદાર્થો નથી કે જે અલોકિક ન હોય । ૬૩

एतदन्तिवलैर्विलोक्य निखिलामालिङ्गिताङ्गो भुव
सभामाङ्गणसीम्नि जगमगिरितोमभ्रमाधायिमि ।

પૃથ્વીન્દ્ર પૃથુરેતદુમ્મસમપ્રેક્ષોપનન્નમ્રમ

શ્રેણીમધ્યચર પુન ક્ષિતિધરક્ષેપાય ઘત્તે ધિયમ્ ॥૬૪॥

જ્યારે આ પાંડવ રાજા યુદ્ધભૂમિ પર જાય છે, ત્યારે તેના દત્તચળવાળા હાથીઓ સપૂર્ણ પૃથ્વીને ઘેરી લે છે, તે સમયે રાજાના ઉમ્ર સમામને જેવા માટે જે દેવો આવે છે, તેમા દેવરૂપ બનેલા પૃથ્વીરાજા પશુ છે, તે હાથીઓને પૃથ્વી પર જમના પર્વતો માની લઈને તેને તોડી નાખવાનો વિચાર કરે છે ૬૪

પારસીક રાખ

यदपि कटकयात्रारोधि पाथोधिना ते
दिशि दिशि मम पत्या पारसीकक्षितोश ।

તદપિ કુરુ મુધા નો જીવિતાન્ત નિતાન્ત
व्यधयति घट्टनारिं नैकव्यामीवियोग ॥ ३५ ॥

ઈસાનના રાખને દિ દની એક નદી જણાવે છે કે, 'હે પારસ દેશના રાજા ! મારા પતિ સમુદ્રે દિશાએ દિશાએ તમારી સેનાના પ્રયાણને રોકી રાખ્યું છે, તે સમુદ્રનો તમે સપૂર્ણ નાશ કરશો નહિ કારણ કે તે એક જ સ્વામીનો વિયોગ અનેક નારીઓને પીડનાર છે પૃથ્વીરાજ

मन्दश्चन्द्रमिरितपूननरसे वृष्णा न वृष्णार्चने
स्तम्भ शमुनितस्त्रिनीयणतिपु व्यमो न धातुर्गृहे ।

અસ્માક પરમર્વનોડસ્તિ વદને ન્યસ્તન સરક્ષિત
प्रध्वीराजनरेश्चादिति वृण तत्पत्तने पूयते ॥ ६६ ॥

પૃથ્વીરાજના ઘેરી રાજાના નગરના પ્રખરનો બીજા બધા દેવોને કાડીને ફક્ત તૃણ(ધાસ)નું પૂજન કરે છે, કારણ કે તે પ્રખરનો જણાવે છે કે, 'બીજાનું મર્દન કરનાર અમારા ગતિએ સુખમા તૃણ લીધું, તેથી પૃથ્વીરાજે તેનું રક્ષણ કર્યું છે એ ગતે પ્રખરનોને ચંદ્રનોપર શિવના પૂજનમા મદના છે, કૃષ્ણપૂજનમા

તૃષ્ણા નથી, જગદંબા ગોરીના પૂજનમાં આદર નથી તેમ જ તે ધર્માના મંદિરે જતાં નથી. ૬૬

અંગાસિદાસ

વક્ત્રલિદાસ ભવતઃ શુભનામવર્ણાઃ
પશ્ચેપુપશ્ચવિશિષ્ણન્તિ નિતમ્બિનીપુ ।

પ્રાણન્તિ ઘન્યુપુ વિરોધિપુ પાણ્ડવન્તિ
દેવદ્રુમન્તિ કવિપણ્ડિતમણ્ડલીપુ ॥ ૬૭ ॥

હે અંગાસિદાસ રાજના તમારા નામના જે પાંચ શુભ વર્ણો છે તે કામિનીઓને સેદનારાં કામદેવનાં પાંચ ખાણો છે; પંદુજનો માટે પાંચ ખાણ છે, વૈરી-જનો માટે પાંચ પાંચ છે, તેમ જ કવિજનો અને વિદ્વાનોની મંડલીમાં પાંચ દૈવવૃક્ષ જેવાં છે. ૬૭

બલ્લાલ

ચલ્લાલ ક્ષોણિપાલ ત્વદદિતનગરે સંચરન્તી કિરાતી
કીર્ણાન્યાલોક્ય રત્નાન્યુસ્તરત્વદિરાજારાજાકુલદ્વી ।

શુક્લા શ્રીલગ્નહલ્લકં વદુપરિ મુકુલીભૂતતેજા ધમન્તો
શ્વાસામોદાનુચાતૈમ્પુકરનિકરૈર્ધૈમસદ્ધાં વિમર્તિ ॥ ૬૮ ॥

હે પૃથ્વીના રાજ બલ્લાલ ! તમારા શત્રુના (નિર્જન) નગરમાં જે બીસડી લટકે છે, તે વીખરાયેલાં રત્નોને ખેરના અંગારાની શકા કરીને તેની ઉપર ચંદનનાં લાકડાં ગોઠવે છે અને પછી ખંડે આંખો મીચીને દેવતા સળગાવવા ફૂંક ચારે છે, ત્યારબાદ તેના શુભના સુમધીથી પોચાઈ આવેલા ભગવાઓની હારને હુમ્મોડા ધયા એવી યજ્ઞ લાવે છે. ૬૮

અંગાલક્ષ્મીપાલ

આમેયાશ્વપ્રવીણપ્રયલમુગમટઃ શસ્ત્રસંસ્કોમવદ્ધા
ચત્વ પ્રૌઢપ્રતાપાનલવહ્લશિલાસ્વિન્ધનત્વં પ્રચર્ચતિ ।

સોડ્યં પ્રાચીપયોધિપ્રહિતકરત્તીર્ણસંપૂર્ણકોપો
વાજ્ઞાલક્ષોણિપાલશ્ચિમુવનજનતાગીતકીર્તિપ્રરોહઃ ॥ ૬૯ ॥

અત્યંત બળવાન એવા આગ્નેશ્વર (તોપખાનાં) ગણવાવામાં પ્રવીણ શત્રુરાજઓ પીળ વૈરીઓને કોલ આપવામાં કુશળ હોવા છતાં, આ રાજના પ્રૌઢ પ્રતાપરૂપી વિરનાર પામેલા બનાલક્ષ્ય અગ્નિમાં મુગલાંની જેમ ઉપનદ્ય બને છે; તેવા આ અંગાલક્ષ્મી પૃથ્વીરાજ છે; જેનો ખતનો પ્રત્યેક સમુદ્ર પરના રાજઓએ ગોઠવેલ કરના સમુદ્ધથી તરતજ ભરપૂર બની ગય છે તેમજ જેની કીર્તિના ઉદ્ધને ત્રણેય શુવનોના લોહા ગય છે. ૬૯

બીચલ

આ વિન્ધ્યાદા હિમાદ્રેવિરચિત્વિજયસ્તીર્યાચાપ્રસન્ના-
દુદ્ધોવેપુ પ્રહર્ષાનૃપતિપુ ચિત્તમત્કન્ધરેપુ પ્રપન્નઃ ।

આર્યાવર્તે યથાયે પુનરપિ કૃતવાન્લેચ્છવિચ્છેદનામિ-
દૈવઃ શાકંમરીન્દ્રો જગતિ વિજયતે વીસલઃ ક્ષોણિપાલઃ
। વિન્ધ્યાચ્ચ પર્વતથી મીઠીને છે; હિમાલય પર્વત સુધીનાં તીર્થોની યાત્રા કરતાં કરતાં જે રાજ્યે વિજય મેળવેલો છે, તેમ જ ગર્વને કારણે જેમનાં મસ્તકે જોવાં છે એવા રાજ્યોનાં મસ્તક હર્ષના આવેશથી નમાવ્યાં છે તેમ જ જેણે રક્ષેલો નાશ કરીને ‘આર્યાવર્ત’ ભૂમિને ફરીથી આર્યાવર્ત-આર્યોના ઉત્કર્ષ-વાળી બનાવી છે; એવો આ પૃથ્વીરાજ બીસલદેવ જગતમાં વિજય પામે છે. ૭૦

ભાવસિંહ

યસ્યામિઃ કોપપુલ્લે ઘસતિ છુરપુટે ઘાજિનાં ગન્ધવાહો
લક્ષ્મીઃ સત્તેજદષ્ટૌ કમટકુલમર્ણવાંચિ વાચામવીશા ।

રૌઝે કૌક્ષેયકામે ક્ષપિતરિપુગણે કોપનોડસી કૃતાન્તઃ
કર્તે શ્રીભાવસિંહ પ્રચલમલમુજાનાશ્રયે નાશયેત ॥ ૭૧ ॥
જેના દ્રોપસમુદ્ધમાં અગ્નિ વસે છે, ઘોડાઓના કળલાઓમાં પવન વસે છે, સનેહકરી નગરમાં લક્ષ્મી વસે છે, વાણીમાં સરસ્વતી રહે છે અને શત્રુઓને નાશ કરનાર કૂર અરુન્ધતી ધારે દ્રોપ ભરેલો કળ વસે છે; એવો આ કમ્પકુલનો શિવેશ્વર શ્રી ભાવસિંહ મોટા બળવાન દેવાને પણ યજ્ઞથી આશ્રય આપે છે તેનો આશ્રય ગ્રાણ ન કરે ? ૭૧

લીમરાજ

ઠધિરવિસરપ્રસાપિતકરાલકરવાલકચિરમુજપરિઘઃ ।

શ્વરિસિંચુરુગિવિટકિતલલલપટ્ટો વિમાતિ નૃપમીઃ ॥

જેની ભોગળ જેવી વિશાળ ભુજઓ લોહીના પ્રવાહથી શયુગારેલી વિકરાળ કરવાસ (તરવાર)થી રોળે છે અને જેનું પહેણું લલાટ શીઘ્રદ્રોપ કરનાર બુદ્ધીના કટાક્ષથી રોળે છે, ‘તે આ ‘લીમરાજ’ છે. ૭૨

ભૈરવ

ધનાનિ વિદ્વત્કવિમણ્ડલીપુ પશ્ચેપુવાણાનપિ કામિનીપુ ।

વર્ષન્તિ ષષ્ઠાચરિયોરળીપુ શ્રીમૈરવક્ષોળિમણેઃ કદાશ્ચઃ ॥

આ તે શ્રી ભૈરવ પૃથ્વીરાજના કટાક્ષે છે, જે વિદ્વાનો અને કવિમંડળી પર ધન વરસાવે છે, કામિની જનો પર કામદેવનાં પાંચ ખાણ વરસાવે છે તેમ જ શત્રુ રાજઓ પર વજ્ર વરસાવે છે. ૭૩

ભોજરાજ

ત્વચિત્તે ભોજ નિર્ગ્યાજં દ્વય તૂળકળાયતે ।

ઝોધે વિરોધિતા સૈન્ય પ્રસાદે કનકોચય ॥ ૭૪ ॥

હે ભોજ ! તમારા ચિત્તમાં બે ચીજ કુદરતી રીતે તબીબલાની તોલે લાગે છે જ્યારે આપ કોષ કરો છો, ત્યારે વિરોધીઓના સૈન્ય અને જ્યારે પ્રસન્ન થાવ છો ત્યારે સેનાના ખગ્નતા ૭૪

ભોજ ત્વદાનપાથોર્ધૌ દારિદ્ર્ય મે નિમજ્જત ।

ન કોઽપિ હિ મુજાલમ્વ દત્તે મેઽભયદાયકમ્ ॥ ૭૫ ॥

હે ભોજ ! તમારા દાનરૂપી સમુદ્રના પ્રવાહમાં મારા જે દારિદ્ર્ય રૂપવા લાગ્યું છે, તેને કેઈ હાથનો ટેકા આપે એમ નથી કે જેથી મારા દારિદ્ર્યને અભય મળે સર્વાનપિ ગજાન્મોજ વદાન પ્રેક્ષ્ય પાર્વતી ।

ગજેન્દ્રવદન પુન રક્ષત્યથ પુન પુન ॥ ૭૬ ॥

ભોજરાજના બધા જ હાથીઓના દાન આપી દેતા હતા, તે જોઈને પાર્વતી પોતાના પુત્ર ગણપતિની વારંવાર સલાહ લે છે કે જેનું મુખ હાથી જેવું છે પ્રતાપસીંઘવા ભોજસ્ય તપનો મિત્રતામગત્ ।

ઔર્વો યાદવતા ઘત્તે તદ્વિક્ષણિકતા ત્રિતા ॥ ૭૭ ॥

ભોજરાજના પ્રતાપથી ભવ પામેલો સર્વ ' મિત્ર ' ભાવને પામ્યો, સમુદ્રનો અગ્નિ ' વાહન ' (આદિત્ય) પહોંચે પામ્યો અને લોજણી ક્ષણિક ભાવને પામી ૭૭

ભોજ સ્વત્કૃતિકાન્તાયા નમોભાલસ્થિત મહત્ ।

કારતૂરીતિલક રાજન્ગુણાગાર વિરાજતે ॥ ૭૮ ॥

હે ભોજરાજ ! તમારી કીર્તિરૂપી રમણી એવી મોટી છે કે આકાશ તેના ભાલમાં રહેલું કસ્તૂરીના તિલક જેવું લાગે છે કે જે શુશ્રુષો ખગ્નતા છે ૭૮

અસ્ય શ્રીમોજરાજસ્ય દ્વયમેવ સુદુર્લભમ્ ।

શત્રૂના શુદ્ધલેલાહ તામ્ર શાસનપત્રકે ॥ ૭૯ ॥

આ ભોજરાજના રાજ્યમાં લોક અને તાલુ એ બે મળવા અધરા છે, કારણ કે લોક દેરીઓની બેડી ઓમાં વપરાય છે અને તાલુ દાન આપવાના શાસન-તામ્રપટ મારે છે ૭૯

ધારેશ ત્વત્રતાપેન પરાભૂતત્તિવપાપતિ ।

સુવર્ણપાત્રઘ્યાજેન દેવ ત્વામેવ સેવતે ॥ ૮૦ ॥

હે ધારાનદરીના સ્વામી ભોજરાજ ! તમારા પ્રતાપ થી પરાજય પામેલો કિરણોના સ્વામી સર્વ સુવર્ણના પાત્રરૂપે બનીને તમને જ સેવે છે ૮૦

ત્વયશોજલધૌ ભોજ શિમજ્જનમયાદિવ ।

મુચ્ચન્દુવિમ્બમિપત્તો ઘત્તે કુમ્ભદ્વયતમ ॥ ૮૧ ॥

હે ભોજરાજ ! તમારા યશરૂપી મહાસાગરમાં રૂપી જવાસી, એ ભયથી આકારો મુચ્ચન્દુ અને ચન્દ્રમિત્ર નામના બે ઘડા ધારણ કરી રાખ્યા છે ૮૧

શક્તિદ્વયપુટે ભોજ યશોઘ્વૌ તવ રોવસી ।

મન્યે તદુદ્ભવ સુકાંકલ શીતાશુમળહલમ્ ॥ ૮૨ ॥

હે ભોજરાજ ! તમારા યશરૂપી સાગરમાં રહેલા સાગર અને પૃથ્વી એ બે તો છીપના બે પડ જેવા છે અને તેની વચમાં રહેલ જો સદ્રમડલ છે, તે તો છીપ માથી જન્મેલ મોટી છે, એમ હું માનું છું ૮૨

અથ ધારા સદાધારા સદાલમ્વા સરસ્વતી ।

પણિટતા મણિટતા સર્વે ભોજરાજે ભુવ ગતે ॥ ૮૩ ॥

જ્યારે હવે ભોજરાજ ! આ પૃથ્વી પર શાસન કરી રહ્યા છે, ત્યારે ધારા-પૃથ્વી સદા આધારવાળી બની છે, સરસ્વતી ઉત્તમ અપલબનવાળી થઈ છે અને સર્વ પડિનજનો પરમ શોભાને પામ્યા છે ૮૩

શ્રીમોજ સામ્ય તવ કલ્પવૃક્ષ , સદા વદાન્વોઽપિ કથ પ્રયાતિ । તત્તો ભવદાનસુપુત્રવિપ્રહૃદ્યેન કુક્ષિ ભરિરસ્ય ભર્તા ॥ ૮૪ ॥

હે ભોજરાજ ! કલ્પવૃક્ષ ભલે ઉદાર હોય છતાં પણ તે તમારી વૃક્ષના શી રીતે કરી શકે ? કારણ કે તમારા દાનથી પુષ્ટ થયેલ બ્રાહ્મણોની આહુતિઓથી પુષ્ટ થયેલ ઈંદ્રરાજ તે કલ્પવૃક્ષનો સ્વામી છે ૮૪

ભોજપ્રતાપ તુ વિધાય ધાત્રા, શૌપૈર્નિરસૈ પર માણુમિ કિન્ । હરે કરેઽમૂપવિરમ્બરે વ માનુ પયોપેરુદરે કુશાનુ ॥ ૮૫ ॥

વિધાતાએ સોથી પહેલાં તો ભોજના પ્રતાપની રચના કરી અને પછી જે પરમાણુઓ આપી રહ્યા, તેનાથી ઇંદ્રના હાથમાં રહેલું વજ્ર, આમશમાં સૂર્ય અને સમુદ્રના પેટમાં ઘાસવાનલની રચનાઓ કરી ૮૫

ભોજપ્રતાપાગ્નિરૂર્ધ્વેણ જાગર્તિ મૃશ્ત્યુલકકચલીપુ ।

યસ્મિન્પ્રવિષ્ટેયિપુપાર્થિવાના તૂળાનિરોહન્તિ પૃથ્વાન્નગેપુ ॥

પર્વતના શિખર પર અગ્નિ પ્રગટે, તે તો બહુ બાળી મૂકે, પરંતુ આ ભોજરાજના પ્રતાપરૂપી અગ્નિ એવો તો અપૂર્વ છે કે, તે ગમ્ભીરોની સેનામાં સળગતા-ની સાથે જ વેરી રાગઓના મદિરોના આગણમાં ખડ ઊગી નીકળે છે ૮૬

યથા યથા મોનયશો વિવચંતે, સિતા ત્રિલોકી મિવ વન્નુચ્યતમ્ । યથા યથા મે હૃદયં વિદ્યતે, મિયાલકાન્તીચલ્લત્સદ્ધયા ॥ ૮૭ ॥

તથેવ લોકને નિદે કરતા તૈયાર થયેલો ભોજરાજ-

નેા યશ જેમ જેમ વધવા લાગે છે, તેમ તેમ મારું હૃદય એટલા માટે દુઃખાય છે કે રખેને મારી ઓના વાળ-ને પણ તે યશ સરેક કરી નાખશે. ૮૭

પન્થા: સંહર હીર્વતાં ત્યજ નિજં તેજઃ કઠોરં રવે શ્રીમન્વિધ્યગિરે પ્રસીદ સદય સઘઃ સમીપે ભવ ।

इत्थं दूरपलायनश्रमवतीं दृष्ट्वा निजप्रेयसीं श्रीमद्भोज तव द्विपः प्रतिदिनं जल्पन्ति मूर्च्छन्ति च ॥

હે શ્રીમાન ભોજરાજ! દૂર સુધી પલાયન કરતાં યાકી ગયેલી પોતાની રાણીને જોઈને, તારા શત્રુજનો ભોજ રોજ બકવાદ કરે છે અને મૂર્છા પામે છે. તેઓ વિનતિ કરે છે કે, ‘હે મારા’ તારી લબાઈ ટૂંકી કર. હે સૂર’ તારા કઠોર તેજ છોડી દે. હે વિધ્યાયજ્ઞ પર્વત! રાજ થા અને દયા કરીને જલદી પાસે આવી જા. ૮૮

धारावीश धरामहेन्द्रगणनाकौतूहली यामयं वेधास्त्वद्गणने चकार सटिकाखण्डेन रेखां दिवि।

सैवेयं त्रिदशपगा समभवत्त्वत्तुल्यभूमीधरा-

भावात्तु त्यजति स्म सोऽयमवनींष्टिं तुपाराचलः ॥૮૯

હે ધારાનગરીના રાજા! ધરતી પરના ઉત્તમ રાજાઓની ગણના કરવાનું કુતૂહલ જેને બહુ છે, એવા વિધાતાએ સૌથી પહેલા તમારી ગણના કરતા ખડીના કકડાથી આકાશમા એક રેખા દોરી; તે જ આકાશગંગાને રૂપે નજરે પડે છે, ત્યાર બાદ તમારા જેવા ખીજે કાંઈ ઉત્તમ રાજા નહિ મળવાથી, વિધાતાએ ખાકી રહેલી ખડીનો કકડો ફેંકી દીધો, તે જ આ હિમાલયરૂપે નજરે પડે છે. ૮૯

राजमुञ्जङ्गलप्रदीप सकलक्षमापालचूडामणे

युक्तं संचरणं तवाद्भुतमणिच्छत्रेण रात्रावपि ।

मा भूत्स्वद्वદनावલोकनवશद्વીडामिनम्र. शशी

मा भूत्स्वમરુપતી ભગવતી દુઃશીલતામાજનમ્ ॥૯૦॥

સુજ્જ્વલના દીપક અને સર્વ રાજાઓના શિરેમણિ હે ભોજરાજ! રાત્રિને સમયે પણ તમે અદ્ભુત મણિ-જડિત છત્ર ધરીને ફરો, તે સારું છે; દારજુ કે તમારા મુખને જોઈ ચંદ્ર લગભગી ઘેરાઈ જાય નહિ તેમ જ અરુવતી અપતિવ્રતાપણુને પાન થાય નહિ. ૯૦

छत्रं सैन्यराजोभरेण भवतः श्रीभोजदेन क्षमा रक्षादक्षिण दक्षिणक्षितिपतिः प्रक्ष्यान्तरिक्षं क्षणात् ।

नि शङ्को निरपत्रगो निरनुगो निर्वाण्यवो नि.सुह- त्रि छीको निरपत्यको निरनुગો निर्हाટको निर्गत॥૯૧

પૃથ્વીની રક્ષામા કુશળ હે ભોજદેવ! તમારી મેન-ઓની બેઠેલી રજથી ધરીભર અંતરિક્ષ-આકાશ ઘેરાઈ ગયું, તે જોઈને દક્ષિણ દિશાનો રાજા પોતાની નગરી-

માથી એકલા જ બહાર નીકળીને નાસી ગયો. તેણે શકાઓ છોડી દીધી, લાજ છોડી દીધી, અનુચરો ત્યજ દીધા, કુટુંબીજનો વેળા મૂક્યા, મિત્રપરિવાર દૂર કથો, રાણીઓને મૂકી દીધી, પુત્રપરિવાર છોડી દીધો, લાઈઓ ત્યજ દીધા અને સોનું પણ છોડી દીધું. ૯૧

मुक्ताः केलिविसृजहारगलिताः संमार्जनीमिहृताः

प्रातः प्राङ्गणसीमि मन्थरचलद्वालाङ्गमिलाक्षारुणाः ।

दूरादाडिमवीजशङ्कितधियः कर्षन्ति केन्नीशुका

यद्विद्वद्भवनेषु भोजनृपतेस्तत्त्यागलीलायितम् ॥૯૨॥

ભોજરાજે વિદ્વાનોને આપેલા દાનની જે લીધાઓ છે, તે તો વિદ્વાનોનાં મંદિરોમા આ રીતે બેસા મળે છે કે, સુરતલીલા કરતા સ્ત્રીઓના તુટેલા ડારમાથી જે મોતીઓ પડી જાય છે, તેને સવારે સાવરણીથી વાળીને આગણામા ફેંકી દેવામા આવે છે, ત્યા ધીરી ચાલે ચાલતા બાળકોના પગને લગડેલી લાખ્યથી તે મોતી લાલ થઈ જાય છે; તેથી તે દૂરથી દાઢમના દાણા જેવાં છે; એમ બાણીને પોપટ તે મોતીઓને ઊંચકી જાય છે.

विद्वद्घृन्दगुणानुरूपविभयत्यागैककल्पद्रुमे

स्वर्गं वासिनि भोजराजनृपतौ विद्यानवद्यात्मनि ।

दातारो मुवि नैव भूमिबलये मा सन्तु किं तावता

ज्ञातारोऽपि न सन्ति हन्त नितरामेतावता द्यूते ॥૯૩

જે ભોજરાજ વિદ્વાનોને તેમની ચેત્વતા પ્રમાણે વેલવના દાન આપવામા કેપક્ષ જેવા હતા અને જેની પાસે નિદારકિત નિર્મળ વિદ્યા હતી; તે બ્યારે સ્વર્ગવાસી થયો ત્યાર પછી આ પૃથ્વીમંડળ પર દાતા-ઓ રહ્યા નથી, એ બાબતનું હૃદયને દુઃખ થતું નથી; પરંતુ તે પછી બહુકાર જાતી બનો પણ રહ્યા નથી, તેનું દુઃખ થાય છે ૯૩

मृष्टाकृष्टासिपिष्टोत्कटरटिचटकुम्भकूटावदान्त

निष्ठचूतासूकटिन्यास्तदतिकटरटकौणपादाङ्गहासः ।

भोजेन्द्र त्वद्वराक्षमाक्षतभटविकटोरःस्थलत्रोटकुण्ड-

वृष्टौ चत्रोटिकोटिप्रकटचटचटाशब्दरौद्रौष्मवद्वाक् ॥

હે ભોજરાજ! લાગે સુધી એ ચેલે તમારી તખ-વારથી જે હાથીઓનાં પ્રમળ ઘટાવાળા કૂંલસ્થો કપાઈ ગયાં છે, તે મોટા ખાડામાથી નીકળતી રિચ-ની ધારાઓની નદીઓ વહે છે અને તેને કિનારે અવાજ કરતા ભૂત, પ્રેત, પિશાચ અદ્દહાસ કરી રહ્યા છે; ત્યારે ખીજ બાણ રહુભૂમિ પર તમે ધાયલ કરેલા જે વીર ચોદાઓની વિશાળ છાતીઓ તુટી રહી છે, તેથી ગ્રીધપક્ષીઓનાં રોળા રાજ થઈને પોતાની ચાચની

આણીઓથી છાતીઓ ભેદે છે, તેનાથી ચટચટા શબ્દ થાય છે, એ રીતે અટહાસ અને ચટચટાના શબ્દો અચકર લાગે છે ૯૪

મો મો શ્રીમોજદેવ શ્રયત વિનયત શયય ક્ષત્રવર્ગી
પ્રાણપ્રાણાય નૂન ન ભવતિ ભવતા કાપ્યરણ્ય શરણ્યમ્ ।
મત્વા માતઙ્કુમ્ભદિતયમિતિ પુરા કૂરવૃત્તિર્ભિન્નતિ
ક્રુદ્ધ શુદ્ધાન્તકાન્તાકુચકલશયુગ રહસા સિંહશાવ ॥
હે ક્ષત્રિયજાતિના વિરોધી રાજાઓ ! વિનયભાવે તમે શ્રી ભોજરાજના આશ્રય કરો તમારા પ્રાણ બચાવવાને તમે અરણ્ય-જંગલના કાંક આશરો શોધીશો, તોપણ તે જંગલ તમારું નશ્વ નહિ કરે ત્રણ કે જગતમાં રહેના કૂર સ્વભાવનું જે સિંહનું બચ્ચું છે તે પછી તમારી રાણીઓના સ્તનરૂપી કલશને ઢાંધીના બે ગડસ્થળ છે એમ માનીને કોધમાં આવતાની સાથે જ ભેદી નાખશે ૯૫

નીરક્ષીરે શૃદ્ધીત્વા સકલતગપતીન્યાતિ નાલેકજન્મા
સક્ત ધૃત્વા કરાજે સકલજલનિર્ધીશ્રકપાણિસુંકુન્દ ।
સર્વાનુદ્ભવ શૈલાન્દ્રદિતિ પશુપતિર્મોલનેત્રેણ પદયન્
વ્યાપ્તા ત્વસ્કીર્તિકાન્તા સકલવસુમતી મોજરાજ ક્ષિતીન્દ્ર

હે ભોજરાજ પૃથ્વીપતિ ! તમારી કીર્તિરૂપી કાંવા સકલ પૃથ્વી પર ફેલાઈ જતા બધા જ પદાર્થો સંદેહબની બધ છે એટલે બધા પક્ષીઓ હસ જેવા ધાળા બની જતા કદાચ પાતાના નાચા હસને શોધવા માટે જલ અને દૂધ ભગા કરીને બધા પક્ષીઓને ધરે છે, બધા જ સમુદ્રો ક્ષીરસાગર જેવા ધાળા બની જતા વિષ્ણુ ભગવાન સામે ક્ષીરસાગર શોધવા હાથમાં હાથ લઈને ફરે છે તેમ જ પશુપતિ મહાદેવ ધાળા બનેતા બધા પર્વતોને હાથમાં લઈને પોતાના ત્રીજા નેત્રથી કલાસને રોધે છે અથવા પક્ષીઓમાં હસ પાણીમાંથી દૂધ જુદું કરે છે ક્ષીરસાગરમાં હાથ પડતા દૂધ કાઢી બધ છે તેમ જ સિવનું નીજું નેત્ર ખૂલતા કલાસ સિવાયના પર્વતો બળીને ભસ્મ થાય છે ૯૬

સ્વર્ગાદ્રોપાલ કુજ વ્રતસિ સુરસુને મૂતલે કામધેનો
વંતસથાનેતુકામસ્વૃણચયમધુના મુગ્ધ દુગ્ધ ન તસ્યા ।
શ્રુત્વા શ્રીમોચનાત્રપ્રચુરવિતરણ ક્ષીદશુક્લસ્તની સા
વ્યથર્થેહિ સ્યાતપ્રયાસસ્તદ્વિત્તદ્વિમિશ્રિતિ સર્વમુર્ચ્યામ્

(સ્વર્ગમાંથી એક ગોવળ પૃથ્વી પર જતો હતો, તેને ભેઠને નારદ મુનિએ પૂછ્યું કે) હે ગોવાળ ! તું સ્વર્ગમાંથી ક્યા બધ છે ? ગોવારે જ્યુ કે 'કામ ધેનુના વાળડા માટે ઘાસના પૂળા લેવા પૃથ્વી પર

બહ છે ' ત્યારે નારદે કહ્યું કે, 'અરે મૂર્ખ ! કામ ધેનુના આઠિમાંથી શું દૂધ ખૂટી પડ્યું છે ?' ત્યારે ગોવારે જણાવ્યું કે 'ભોજરાજએ કરેલા અનેક દાનની વાત સાંભળીને તેથી લજવાઈ જતા કામધેનુના આઠિમાંથી દૂધ સુકાઈ ગયા છે,' તે સાંભળીને નારદે જણાવ્યું કે, 'ભાઈ ! પૃથ્વી પર તું ઘાસના પૂળા લેવા બધ છે પણ તને નકામે ફેરો પડશે કારણ કે પૃથ્વી પર જેટલું ઘસ ભીજે છે તે બધું તો ભોજરાજના વૈરીજનો આવી ગયા છે ' ૯૭

કૂર્મ પાતાલગદ્ગપયસિ વિહરતા તત્તર્પીરુદ્ધમુસ્તા
માદત્તમાદિપાત્રો નિશ્ચિલયતુ કળામણ્ડલ કુણ્ડલીન્દ્ર
દિદ્ધમાતઙ્ગા મૃણાલીકવલનકલના કુર્વતા પર્વતેન્દ્રા
સર્વે રૈર ચરન્તુત્તયિ વહતિ વિમોમોજ દૈવી ધરિત્રીમ્ ॥

હે ભોજરાજ ! બધા સુધી તમે આ ભૂમિરૂપી દેવીના ધારણ-પાલન કરો છો, ત્યા સુધી કચ્છપાવતાર કૂર્મ ભગવાન ભલે પાતાલગગાના જલમાં વિહાર કરે આદિ વરાહ ભગવાન પાતાલગગાને કિનારે ભીજી મોઢને ભલે ખાધા કરે, ભલેને શેષનરાયણ પોતાની રૂણાઓને નિરાતે હળવી કરે દિશાઓના ઢાંધીઓ-દશ દિશાઓ ભલે કમળના નાળના ઢાળિયા કરીને ખાધા કરે તેમ જ મોટા મોટા પર્વતો જવાનશરી છાંડીને ભલે એ ત્યા વિહાર કરે ૯૮
મહાશયાહ

યુગ પ્રમીલલોચન પિક કૃતોત્તિમોચન
શ્રિતાનતિ વૃતાતતિર્મોલિકાસ્વલન્નતિ ।
નિરીક્ષયતે લસન્મતે સુમહાશાહ ભૂપતે
તવારિકામિની મહાદ્ભુત ગતાદવી ચન્ ॥૯૯॥

જેની મતિ નુદર છે એવા હે મહાશયાહ ગત્યુ ! તમારા વૈરી જનની નારી બન્યારે નાસીને જગતમાં ચલી ગઈ, ત્યારે વનમાં આશ્રયકાંઠા ધનના એ બની કે હસ્થાએ પોતાના લોચન બધ કરી દીધા, ૩ મિત્રે પોતાના વચને બોલવા બધ કરી દીધા હવે પોતાની ગતિ કાંઈને સંપૂર્ણના નિારનો આગળ પલાયિતા તવારિયામલોચના ચન્ ચન્
પુલિન્દનાચક્રે સુલિમકાલટૃન્સાયક્રે ।

વિદાય નાસિ કામુ મોષિક સ્ત્રન ચ મૌલિકો
વિલુળિતા પુમયપદ્મમેદ મન્મૂવન ॥ ૧ ॥
આ લોકમાં જે પોતે પદ્મ ૯ ૬ ૧૦ છે એવા હે મન્મુદાહ ગત્યુ ! જ્યા જ્યા દેગે બેઠોની નારીઓ પધાવન કરી જાય ૯ ૬ ૧૦ છે, ત્યારે ત્યારે એરથી ખરડેના જ્યુ ૯ ૬ ૧૦ છે એ

તે નારીઓનાં મોતીઓ અને મોતીની માળા છોડીને તેમનું બીજું બધું લંડી લીધું છે. ૧૦૦

આદાયદાય સુજાસ્તવસુ શિલિધિયાદાય માણિયવર્ગ ધૂમધ્રાન્તિ વહન્યઃ સ્વવદનકમલમોદલચ્ચાલિષ્ટન્દે ।
પક્તું મિહવઃ પ્રવૃત્તાઃ સરસમસકૃદ્યદિપત્વત્તનેપુ
મૂમઃ કિં કીર્તિપૂર્વ ધવલિતવસુર્ધ મહાશાહસ્ય તસ્ય ॥

તે મહાશાહ રાજાનાં કીર્તિનાં પૂરે તે સઘળી પૃથ્વીને ધવલ-સંદેહ બનાવી દીધી છે. વેરોજનોનાં વેરાન નગરોમાં રખડતી લીલડીઓ મોતીઓને ફળ માનીને વીણી લે છે, તે પછી લાલ આંસુકને અગ્નિ સમજીને તેમાં ફળ શેકવા તૈયાર થાય છે તેમ જ અગ્નિને કૂંક મારવા માટે જે મુખરૂપી કમલની રૂપધ પ્રગટે છે, તેના લોકથી ખેંચાઈ આવેલા બમરાઓની હારને ધુમાડારૂપ સમજે છે; તેથી તમારી કીર્તિનાં શાં વખાણ કરોએ ॥ ૧૦૧

માણિક

યશઃ શશાઙ્કામ્યુરયે પ્રવૃલ્લો દિપદ્વયુનેરસલચ્ચુરાશિઃ ।
નર્પદિ હારિદ્રપતમો સુધાનાંતય ક્ષિતૌ માણિક સૂમિપાલ
હે માણિક પૃથ્વીરાજ ॥ તમારા યશરૂપી ચંદ્રમાને હૃદય થતાની સાથે જ વૈરીઓની નારીઓનાં આંસુ-રૂપી સુદૃઢ વૃદ્ધિ પામવા લાગ્યો તેમ જ ડાહ્યા જનોની ગરીમારૂપી અંધકાર દૂર થવા લાગ્યો. ૧૦૨

સદમહાર્મિવતા પ્રવૈર્મદન્વના કળતટટાપ્રહારૈઃ ।
શ્રીમાણિક્ષોણિપતે પ્રતુદ્ગાયા યશો ગાયતિ તદ્વિદિ ॥
હે માણિક પૃથ્વીરાજ ॥ તમે આપેલાં સારાં ગાયથી તેમ જ અગામી દોષતા ઉત્તમ હારથી સંતોષ પામેલી એવી મારા ધરનાં લલના જેવી રીતે તમારી યશ ગાય, તેવી રીતે તમે કામ કરો. ૧૦૩

સંયાતે દ્રવરૂપતાં હિ રજતાદ્રી સ્વર્ણદૈલે દ્રુતે.
મૂર્તીપાલલભ માણિકવિમો પ્રૌઢેઃ પ્રતાપાનલૈઃ ।
યોગેડમૂદનયોઃ સુપાણ્દુરઘ્વિઃ સાતેડરિકાન્તાજનૈ-
ર્મીતા સ્વીયકપોલયોષ્ઠવિરહટ્યાલેન ગોપાયતે ॥ ૧૦૪ ॥

પૃથ્વીના રાજાઓના શિરોમણિ એવા હે માણિક-રાજા ॥ તમારા પ્રતાપરૂપી ગદ-અળ્ય અગ્નિઓથી આંહીને પર્વત દેલાસ અને સેનાનો પર્વત સુરેક પીંગળાને રસદંપ બની ગયા. તે બંને એકમેકમાં અળી ગયા, તેથી જે પીળા ફીકાસ આવી ગઈ, તેને વિરહ-ના બદનામે દેખી તમારા વૈરીઓની ઓંચો પોતાના કપેલ પર ધારણ કરીને સંતાડી રાખે છે. ૧૦૪

સહપ્રામશ્રોણિટપ્યવલરિપુનમૂસિન્ધુકીલાલમાલાં
પીત્વા કાલઃ કૃપાળોડ્યુદ વપસમરં ગર્જતે વીરધોષૈઃ ।

વર્ષલ્યુદામગૌરં વિશિ વિશિ તવ મોઃ કીર્તિવારીમકુન્મ-
મોદ્યન્મુકાદિમારમચ્છુરિતમરિતતેર્માણિક ક્ષોણિપાલ ॥

હે માણિક રાજા ॥ તમારા અડગરૂપી કળા મેધ રણબ્રહ્મિ પર પર્વ ધરતા ચપળ શત્રુઓની સેનારૂપી સમૃદ્ધના કીલાલ લોહી અને જળ)ની પકિતનું પાન કરીને, રણપ્રદેશમાં વીર લેશિની ગર્જનાઓ વડે બ્યારે ગર્જના કરે છે, ત્યારે શત્રુઓના હાથીઓનાં કુંભસ્યધો-માંથી ખરતાં મોતીઓરૂપી કરાઓવાળા તમારા અત્યંત શ્વેત યશરૂપી જળને સઘળી દિશાઓમાં વરસાવે છે. માધ્યવ

સત્યાસક્ષમતા દ્વધદુપમહોતદ્વૈરોણે કૃત્તિમણેડ-
રિષ્ઠ્વંસપરાયણ્ય સુમનોઘૃન્નૈરલં વન્દિતઃ ।

નાવાસ્થાનકલાપ્રધાનમહિમા નિર્યં સદાનન્દરુઃ
શ્રીમાન્માધવ એવ માધવસમઃ ક્ષોણિતલે રાજતે ॥ ૧૦૬

પૃથ્વી પર રાજ્ય કરતા આ જે માધવ રાજા છે, તે તો સત્યે જ માધવ-કૃષ્ણની જેમ શેમે છે, જેવી રીતે કૃષ્ણ-માધવનું મન સત્યભાષમાં આસક્ત હોય, તે રીતે માધવજગતું મન સત્યમાં આસક્ત છે. જેમ શ્રીકૃષ્ણ પોતાના વૈરી રુકમી પર અત્યંત રોષ ધારણ કરે છે, તેમ આ માધવ રુકમી-સેનાવાળા વૈરી જન પર અત્યંત રોષ ધારણ કરે છે. જેમ શ્રીકૃષ્ણ અરિહાસુર રાક્ષસનો ખંસ કરવામાં તત્પર રહે છે, તેમ આ માધવરાજ અરિષ્ટ-અશુભ કરનાર વૈરી જનનો ખંસ કરે છે. જેમ શ્રીકૃષ્ણ સારા મનવાળા દેવોના સમૂહનાં વંદન સ્વીકારે છે, તેમ આ માધવરાજ સારા મનવાળા પંડિતોનાં વંદન સ્વીકારે છે. જેમ શ્રીકૃષ્ણ અનેક સ્થાનોની કળા-ઓના મુખ્ય મહેમાને પ્રાપ્ત કરે છે, તેમ આ માધવ પણ અનેક કળાઓથી શીલે છે તેમ જ શ્રીકૃષ્ણ સદા આનંદ આપે છે, તેમ માધવ પણ સદા આનંદ આપે છે. ૧૦૬

માનસિંહ

કાશ્ચીં કાશ્ચીં ન ધત્તે કલયતિ ન દ્વશા કેન્દ્રીતત્તપં કલિઙ્ગીં
સિન્દૂરં દૂર એવ ક્ષિપતિ કરતલન્યસ્તમાન્ધી પુરતીં ।
સૌરાષ્ટ્રી માર્ઘિં મૂયઃ સપદિ પદ્ધૃતા લક્ષ્મી રક્તિમાર્નં
કાર્ણાટી કર્ણિકાર્યં મલિનયતિ મનો માનસિંહપ્રયાગે ॥

બ્યારે માનસિંહ રાજા ચઢાઈ કરે છે, ત્યારે કાંચી રાજની રાણી કાંચી (કરિમેખલા) ધારણ કરતી નથી; કલિંગ રાજની રાણી કીડા કરવાની શબ્દ પર નગર પણ ફેંકતી નથી; આંધ્રદેશની રાણી હાથમાં લીધેલા સિંહને દૂર ફેંકા દે છે, સૌરાષ્ટ્ર દેશની રાણી પગમાં લગાડેલા તામ્ર અળાનાં રંગને તરત જ ધોઈ નાખે છે અને કણાંટક દેશના રાજની રાણી કરેણનાં ૧૬

પહેરવામા મનને મલિન કરે છે ૧૦૭

માળવા દેશનો રાજા

પર્યટ્કો રાજલક્ષ્મ્યા હરિતમણિમય પૌરુષાચ્ચેસ્તરક્ત -

સહમામત્રાસતાન્યમુરુપતિયશોહસનીલામ્બુદાહ ।

મત્રપ્રત્યર્થિયશોરણવિજયકરિસ્તાનદાનામ્બુપદ્મ

ચરણ ક્ષમાસૌવિદ્ય સમિતિ વિજયતે માલવારાજકલ્પ

માળવાના રાજાના હાથમા રહેલ આ તલવાર રજુ

ભૂમિ પર એવી રીતે રોળે છે, બાજુ કે હરિયાળા

મેતીઓથી જરેલો પલગ હોય, પુરુષાર્થરૂપી સમુદ્રનો

તરંગ હોય, સત્રામના નાસથી દુખી બનતા મુરલ

દેશના રાજાના યશરૂપી ધવલ હસનો કાળો મેઘ હોય,

અથવા તો જેના ગદસ્થલ ભેદી નાખ્યા છે એવા શત્રુ

ઓના વશના દુખી ગમેલ વિજયરૂપી મહોન્મત હાથીના

મદને પ્રવાહ હોય । ૧૦૮

મુકુદદેવ

ફરવારિકહેણ સધુનાને તરવારિ નૃપતૌ મુકુન્દદેવે ।

ચરચન્યમરાવતીતરુણ પ્રથમ કોઞ્ચતપારિજાતમાલા ॥

બ્યારે મુકુદદેવ રાજ પોતાના હસ્તકમળથી તલ

વારને ધ્રુમવાવા લાગે છે ત્યારે જ સ્વર્ગની આસસાઓ

મહેલા વીરોને વરવા માટે સુચરૂઘ્ન પારિભત વૃક્ષના

પુષ્પોની માળા તૈયાર કરવા મારે છે ૧૦૯

મુજ

લક્ષ્મીર્યાસ્થતિ ગોવિન્દે વીરમીર્વિરમિવ્યતિ ।

ગતે મુકે યશ પુજા નિરાલભ્યા સરસ્વતી ॥ ૧૧૦ ॥

યશના સમૂહને શોભાવનાર આ મુજરાજ બ્યારે

સ્વર્ગવાસી થતા ત્યારે લક્ષ્મી વિષ્ણુ ખાતે જશે, વીર

શોભા વિરામ પામશે તેમ જ સરસ્વતી આલમન

વિતાની બની જશે ૧૧૦

મુદાદ્રશાહ

આકાશ પ્રસર પ્રસર્પત વિશસ્ત્વ વૃષ્ટિવ દૃષ્ટી મય

પ્રવ્યક્ષીકૃતમાદિરાજયશસા યુષ્મામિહજન્મિમતમ્ ।

ધીમુદાકરશાહપાર્થિવયશોરાયે સમન્જમળા

દીપ્તોચ્છવાસવિદીર્ઘદાદિમદશા પ્રભાણદમારોદયતિ ॥

હે આકાશ! તારા વિસ્તારને દેખાવ, હે દિશાઓ!

દૂર દૂર લાક્ષી ભવ, હે પૃથ્વી! તુ પૃથ્વી-વિસ્તારવાળા

થા, તમે બધા પદાર્થોએ પહેલાંના મોટા મોટા રાજા

ઓની બેશુઓ ભેડે છે જે આ મુદાદ્રશાહ નામે

રાજા છે, તેમના યશને સમૂહ વધવા લાગ્યો છે, તથા

સમસ્ત પ્રભાસ બાજુ કે મોટા યથાથી ફાટી મળે-

દામના બીજ ફાટી નેમ ફાટી જશે ૧૧૧

રાજબહાદુર

નિત્ય વૃદ્ધિમુપૈપિ સકલયસે સર્વા કલા સર્વદા

સાનન્દ કુસુદાકર વિતતુપે નાતે કલદ્વસ્તવ ।

સર્વોશા પરિપૂર્યન્સમુદય ધત્તેઽનિશ સર્વતો

ન શ્રોરાજબહાદુરેન્દ્ર નૃપતે ચન્દ્રાધિકત્વ કયમ્ ॥ ૧૧૨ ॥

હે શ્રીરાજબહાદુરેન્દ્ર રાજા! તમે નિત્ય વૃદ્ધિ પામે

છો, તમારી બધી જ કળાઓ નિત્ય નિરતર પ્રગટ

થાય છે કુન્- (પૃથ્વી) ને મુદ્દા બાનદ આપનાર ના સમૂહને

આનદ સહિત વિકસાવો છો, તમારે કાઈ કલક નથી,

બધી જ આશાઓને પૂરી દેનાર એવા સારા ઉદયને

તમે બધી રીતે દિનરાત ધારણ કરો છો, તો પછી તમે

ચરૂથી વધારે નથી, એમ શી રીતે ન કહેવાય! ૧૧૨

રાજેન્દ્રસિંહ

મૂર્ધાં કલ્યાણવાહી કરજિતવસુધ સર્વદા પૂર્ણકામો

વિલયાત કર્ણવૃત્તયા વચસિ ન ચકટુશ્ચિત્રપાકાનુભવી ।

કોપાપેક્ષી પરસ્માદુષિતવલ્લુકય સર્વદા પૂર્ણલોક

હત્ય રાજેન્દ્રસિંહ ત્યમિવ તવ રિપુસ્તત્ર કમ્પ પ્રતીમ ॥

હે રાજેન્દ્રસિંહ! તમારા જે વિરોધી છે, તેને

તમારા વૈરીઓ પાસુ ધારણ કરે છે, તક્ષવન એટલો

છ કે વિશિષ્ટોમા પહેલો અક્ષર ક છે ત્યાં વ બદલવાનો

હોય છે જેમ કે, તમે અસ્તકથી કલ્યાણને વહેતું મૂકો

છો, તો વૈરીઓ અસ્તક પર પત્યાણ (પરાણ) મૂકે

છે તમે બધી પૃથ્વીને પોતાના કરથી છાતી છે તો વૈરી

જનની પૃથ્વી પર-પારકાઓથી ગિરાર્થ છે તમે પૃથ્વીકામ

છો તો વૈરી જન પામ(ખસ)થી શરીર ભરેલો છે

તમે કણું રાજાની જેમ દાનમાં પ્રખ્યાન છો, તો વૈરી

જન પશુવૃત્તિ-પાન ખાઈને જીવતા છે તમે વચનમાં

કક્કા વાળી ત્યારે વૈરી જન વચનમાં પડુ નથી તમે

ચિત્રવિચિત્ર પામ(ગેયો)ના અનુભવી છો તો વૈરી

જન ચિત્રવિચિત્ર પાપના અનુભવી છે તમે વૈરી તોથો

દોષ લેવાની જિતિવાળા છો, તો વૈરીજન પોષણની

જિતિ રાખે છે તમે બધી કથાઓના પાન બનો એવા

છો, તો વૈરીજનો બસ પથે ગતિ કરે છે તેમ જ

તમે બધા લોકોને યશથી પૂર્ણ કર્યા છે, તો વૈરી

જનોના યશને પૂર્ણ સોપ થયો છે ૧૧૩

રામચંદ્ર

एकादशरत्नाणामेका गौरीयनौचितौ भवत ।

રાષ્ટ્રનૃપ તથ યશસા દશાપિ ગૌરીટૃતા હરિત ॥ ૧૧૪ ॥

હે રામચંદ્ર ચંદ્રારા! અગિયાર ૨૬ વચ્ચે એક જ

ગોરી છે એ વાત અયોગ્ય મનાય છે એમ ધારી તમે

દોષ દિશાઓને ગોરી(અંદ)રખ બતાવી લો છો ૧૧૪

શ્વદૈરિભવનલિસિતાં સીતામાહત્તુમુદ્યત ।

કપિકૌળપમળલયોઃ શિવશિવ મૂયો ભવન્તિ સંરમ્ભાઃ ॥

હે રામચંદ્ર ! તમારા શત્રુઓનાં વેરાન ભવનોમાં જે સીતાનું ચિત્ર દેરવામાં આવ્યું છે, તેને સાચી સીતા માનાને ઉપાડી લાવવા માટે વાનરો અને રાક્ષસોની વચમાં વારંવાર લડાઈઓ થાય છે. ૧૧૫

શરાસને સાયકમાદધાને શ્રીરામમદ્રક્ષિતિપાલમૌલૌ ।

મુરાદ્ધનાનાં વરલલસાનાં વામાનિ નેત્રાણિ પરિપુરન્તિ ॥

બ્યારે પૃથ્વીઓના શિરોમણિ રાજ્ય શ્રીરામચંદ્ર ધનુષ્ય પર બાણ સાધવાને તૈયાર થાય છે, ત્યારે વીર વૈરીઓને વરવા માટે સ્વર્ગની અપ્સરાઓનાં શબ્દો નેત્ર દરકવા લાગે છે. ૧૧૬

ગાયન્તિ કિનરગણાઃ સહ કિનરીમિઃ

શ્રીરામચન્દ્ર શિલ્લેષુ હિમાચલસ્ય ।

શેષેન્દુકુન્દલલાલમૃગાલનાલ-

નીહારહારહરહાસસિતં ચશસ્તે ॥ ૧૧૭ ॥

હે શ્રીરામચંદ્ર ! હિમાલયનાં શિખરો પર પોતાની કિલરીઓ સાથે ગાંધર્વલોક જે તમારા યથ ગાય છે, તે શેષનાગ, ચંદ્ર, કળાની પાંદડી, કુમળા કમળના તાંતુ, હિમ, હાર અને સદાશિવના હાસ્ય જેવા સફેદ છે. ૧૧૭

નાલીકમજ્જદ્વતીવ નદીનવન્યુ-

નૈક્ષત્રયો નવસુધાવિમ્બૈકહેતુઃ ।

રાજા કિમિન્દુરપિ નાર્યમિમાનહારી

રાજા પરં જયતિ રાષવસાર્વભૌમઃ ॥ ૧૧૮ ॥

ચંદ્ર રાજ્ય ગણાય છે; પરંતુ સર્વ પૃથ્વીના ચક્ર-વર્તી રાજ્ય રામચંદ્ર ખરા રાજ્ય છે; કારણ કે ચંદ્ર નાલિક-કમળને લાંબી નાખે છે, પરંતુ અર્ધક-જાડાણ-ને લાંબો નથી, રામચંદ્ર જાડાણને દૂર કરે છે. ચંદ્ર નદીઓના ફન-સ્વામી સુમરનો બાંધુ છે, પણ દીનબંધુ નથી. રામચંદ્ર તો દીનજનોના બાંધુ છે; ચંદ્ર નક્ષત્રો પતિ છે પણ ક્ષત્રિયોનો પાલક નથી, રામચંદ્ર ક્ષત્રિયો-નો પતિ છે. ચંદ્ર નવીન સુધાનાલેલવને પ્રગટ કરવામાં મુખ્ય છે, પણ પૃથ્વીના વૈભવના કારણ નથી; રામ-ચંદ્ર તો પૃથ્વીના વૈભવના કારણ છે. ચંદ્ર નારીઓનાં અભિમાનને દરનારો છે, પણ યરિ-વૈરીઓના અભિ-માનને દરનારો નથી. રામચંદ્ર શત્રુઓનાં અભિમાન દરે છે, એ રીતે તે રામચંદ્ર ચંદ્રનાં વિશેષણોના નકારથી રહિત છે. ૧૧૮

નૃપતિમુકુટરત્ન ત્વચ્ચયાણશસ્તિ

શ્લગપદનમદ્મુર્નિર્ભરાક્રાન્તમોગઃ ।

લિખતિ દશનદૈઋત્રમદ્નિર્નમદ્નિ-

જૈરઠકમઠમતુંઃ કર્પરે સર્પરાજઃ ॥ ૧૧૯ ॥

હે રામચંદ્રના મુગટમાં રત્ન સમાન રામચંદ્ર ! વાનરોની સેનાના પગથી નખી પડતી પૃથ્વીના ભારથી બ્યારે હમર કણ્ઠવાળો શેષનાગ નખી પડે છે, ત્યારે તેનાં જે હમર મુખ જીવાંતીયાં નખે છે તેનાથી પૃથ્વી-ને ધારણ કરનાર કાચ્યાની પીઠ પર તમારી યુદ્ધયાત્રાની પ્રશંસા કાતરાય છે. ૧૧૯

રઘુવિલક નૃપાલ ત્વદ્વિપક્ષોણિપાલ-

પ્રતિલસદ્પકીર્તિદયામલે વિચ્છજાલે ।

મગવતિ મજમાને કૃણ્ણતાં શૂલપાણૌ

કિમુદધિમિરિપુષ્પૌ ચક્રતુસ્તત્ર વિદ્મ ॥ ૧૨૦ ॥

હે રઘુવિલક રામચંદ્ર મહારાજ ! બ્યારે તમારા વૈરી રામચંદ્રની અપકીર્તિ ફેલાય છે, ત્યારે સદ્ગુણજન્ય સ્થામ બની જવાથી સદાશિવ શંકર ભગવાનનું શરીર પણ શ્યામ બની ગયું; તેને ફરીથી સફેદ કરવા માટે લક્ષ્મીએ અંતે ગોરીએ શું કહ્યું? હશે તેની અમને ખબર નથી. ૧૨૦

અધાક્ષોત્રો લક્ષ્મમયમુદન્વન્તમત્તર-

દ્વિશલ્યં સૌમિત્રયમુપનિનાયૌપધિવનમ્ ।

ઈતિ સ્મારંસ્મારં ત્વદરિનગરીમિતિલિખિતં

હૃદયન્તં દન્તૈર્દશતિ કુપિતો રાક્ષસગણઃ ॥ ૧૨૧ ॥

હે ભગવાન રામચંદ્ર ! તમારા શત્રુઓની વેરાન નમરીઓમાં જે ભીતો પર હનુમોનાં ચિત્ર દેરવામાં આવેલાં છે, તેને જોઈને, ‘આ વાનરે આપણી લંકા બાળી ઠાલી, આ વાનર જ સમુદ્રને ઝાળંગીને લંકામાં આવ્યો હતો, તેણે જ ઓપાધનો પર્વત જાંચકો કાઢીને લક્ષ્મણને શલ્યરહિત બનાવ્યો હતો,’ એ રીતે યાદ કરી-ને રાક્ષસો કોપમાં આવીને તેને દાંતથી કરે છે. ૧૨૧

યદિ હુણ્ણં પૂર્વૈરિતિ જહતિ રામસ્ય ચરિતં

ગુપ્તૈરતાવદ્વિજગતિ પુનરન્યો જયતિ કઃ ।

સ્વમાત્માનં તત્તદ્ગુણગરિમગમ્મીરમધુર-

સ્ફુલ્લાગ્રહાણઃ કથમુપકરિવ્યન્તિ કવચઃ ॥ ૧૨૨ ॥

‘પહેલાંના કવિઓએ ભગવાન રામનાં ચરિત સારી રીતે વર્ણવી બતાવ્યાં છે,’ એમ સમજીને આજના પછી કવિઓ રામનાં ચરિત વર્ણવવાનું કામ છોડી દે તો પછી જગમાં બીજો કથો રાજ્ય તેમના જેવા છે કે જેડું વર્ણન કરવામાં ઉત્ક્રંશ રાખે ! જેની વાણી ભગવાન રામના તે તે શુદ્ધોની મોટાઈથી મધુર રીતે પ્રગટ થતી હોય છે, એવા કવિઓને કોના શુદ્ધોનાં વર્ણન કરીને પોતાની બનને ઉપકારવાળી કરશે ? ૧૨૨

શ્રમિતિ જગતીમાગચ્છન્ત્યા પિતામહવિષ્ટપા
ન્મહતિ પથિ ચો દેવ્યા વાચ શ્રમ સમ્રાજાયત ।

અથ કથમસૌ મુશ્ચેદેન ન ચેદવગાહતે
રણુપતિગુણગ્રામશ્ચાસુધામયદીર્ધિકામ્ ॥ ૧૦૩ ॥

પિતામહ શ્રદ્ધાનાં શ્રદ્ધલોકથી જે જલદીથી પૃથ્વી
પર ઊતરી આવી છે, એવી સરસ્વતીદેવીને રમ્તે આવતા
જે મોટા પરિશ્રમ વેડવો પડ્યો છે, તે શ્રમની શાંતિ
રામચંદ્રના ગુણસમૃદ્ધના વર્ણનરૂપી અમૃતથી ભરેલી
વાવમા સ્નાન કરવાથી થઈ છે તે ગુણરૂપી અમૃત ન
હોત તો વાણી શી રીતે શ્રમ દૂર કરત ? ૧૨૩

લજ્ઞા કીર્તિજનકતનયા શૈવકોદંબમ્રે
તિસ્ર કન્યા નિરુપમતયા મેજિરે રામચન્દ્રમ્ ।
અન્ત્યા પાણિગ્રહણસમયે ડ્યાયમી જાતકોવા
મૂપે સાર્થ રાહુ ગતવતી મધ્યમાયો વિગન્તાન્ ॥ ૧૨૪ ॥

જ્યારે ભગવાન રામે ત્રિચિહ્નાનગરીમાં ધનુષ્ય
શામ્યુ, ત્યારે લગ્ન, કીર્તિ અને સીતાજી એ ત્રણ
કન્યાઓ રામચંદ્રને વરવા આવી, તેમાંથી ભગવાને સીતા
જીના હાથને સ્વીકાર કર્યો, તેથી જેને વિશેષ કૌંશ થયો
છે એવી લગ્ન ખીગ રામજીની પાસે આવી ગઈ તેમ
જ કીર્તિ સર્વ દિશાઓના ઉપા સુધી પડેલી ગઈ
ગઈ નેદે સુભગ ભવતો રામમંદ્ર સ્ત્રીતશ

ત્વામાલિપ્ત્ય સ્વમપિ સચિવે સપ્રહ આવયન્ત્ય ।
તરિમન્નાકસ્મિકમુપગતે વલ્લભે ભીતિભાજ
પૌષ્પ ચાપ તવ કરતલે વૈપમાના લિપ્સન્તિ ॥ ૧૨૫ ॥

તે સુદર સ્વરૂપવાન પૃથ્વીનરેશ રામચંદ્ર! ઘેરઘેર
રહેલી કામિની સ્ત્રીઓ તમારા સુદર ચિત્રને દારીને
તેની પાસે પેતાનું ચિત્ર દારીને અલત રજૂઆથી તમારા
આલિંગન આપવાની ઇચ્છા રાખતી હોય છે તે જ
પખતે અકસ્માત પેતાનો પતિ આવી પહોંચતા જેને
ભય પેદા થયો છે એવી તે કામિનીઓ મૂઝતી મૂઝતી
તમારા હાથમાં ફલના ધનુષ્યને દારી લે છે કે જેથી
કામદેવનું ચિત્ર છે, એમ પતિઓ સમજે ૧૨૫

અથો રણુશિરોમણેરભિન્નવપ્રતાપાવલિ
મચ્છન્દકિરણપ્રધાપ્રસરસાધ્વસાદાશ્ચયમ્ ।
સુરધિપતિરમ્બુદાન્કમલ્મિન્દિરા સેવતે
દિમાશુરપિ ચન્દ્રમા સતતમમ્બુપૌ મન્જતિ ॥ ૧૨૬ ॥

અહો! આ રામચંદ્રના પ્રગળ પ્રતાપનો સમૃદ્ધ જે
પ્રગટ કિરણોથી અત્યંત ગરમીને ફેલાવી રહ્યો છે, તે
ગરમીને શાંત કરવા માટે ઉદરાજ મેઘોનું સેવન કર છે,

લક્ષ્મી કમળને સેવે છે તેમ જ ચંદ્રમા શીત કિરણવાળો
હોવા છતાં નિત્ય નિરંતર સમુદ્રમાં ડૂબે છે ૧૨૬

કીર્તિ શ્રીરણુવશસ્ત્રન ભવત સ્વર્વાહિનીગાહિની
વિમ્પાલનસિલાન્પરીત્ય દપતો પાળ્યો પ્રતાપાનલમ્ ।
સમ્પાન્મોનિધિમણ્ડલાન્યધિગતા ત્વદ્યેકપત્નીવ્રત
સ્વાત્મે વિષ્ણુપદ રજ્જશ્ચતુર્દિન શેષસ્ય શીર્ષાણયપિ ॥

હે રણુના વશમાં રત્ન સમાન! કીર્તિરૂપી નારી
તમારી પત્ની જતીને પતિમતાના શપથ લેતી હોય એ
ભાવથી તે કીર્તિ સોથી પડેના આકાશગ્રામા સ્નાન
કરે છે, પણ બધા દિશ્પાલ દેવાની પ્રદક્ષિણા કરે છે,
ત્યાર બાદ જ તે હાથમાં પ્રતાપસ્વરૂપ અગ્નિ ધારણ કરે
છે, સાતેય સમુદ્રોને ઝાળે છે અને વિષ્ણુપદ-આકાશ
નો સ્પર્શ કરીને શેષનાગના મસ્તકને અડે છે અર્થાત્
શપથ ખાવા માટે ગામાં નાંદણુ, દેવાની પ્રદક્ષિણા
કરવી, હાથમાં અગ્નિને ગોળી લેવો, સાત મહા બાલીને
વિષ્ણુની મૂર્તિના ચરણોના સ્પર્શ કરવો તેમ જ સર્પના
મસ્તકને અડકવું. તે ગંધી ક્રિયાઓ તે કીર્તિએ કરી છે

કીર્તા વ્યાસમતેચ વૈરચિન્નિતાશાપ્નોદયે સાધના
હુણ્ને પ્રથિવીમુજા પરિવૃટે રાશ્ચંદ્રિવક્ષે સ્થિતમ્ ।
સવક્ષમાપતિમૌલિમણ્ડનમણે શ્રીરામચન્દ્ર પ્રમો
ચિત્ર પદ્ય તવ પ્રતાપદહન જાનન્તિ સત્તાર્કિકા ॥

સર્વ રામજીના મુગટમાં અગ્નિરૂપે હે રામચંદ્ર!
સારા તર્કના કુશળ નૈયાયિકા તમારા પ્રતાપરૂપી અગ્નિને
વિપક્ષ(સાધના અભાવમાં સનુતા પક્ષ)માં રહેયો
જુએ છે, તે વિરમય તો જુઓ! તે અનુમાનમાં સાધન-
તેડ તરફ પૈરીજીનોની વનિતાઓમાં ઊભરાના આસ
રૂપી સમુદ્ર છે તમારી શ્રીતિમાં પ્રતાપરૂપી અગ્નિની
બાધિ રહેતી છે તેમ જ મોટા મોટા રામજીના સમૃદ્ધ
તે વિપક્ષ છે અર્થાત્ 'પર્વત વડિનવાળો છે ધૂમશી'
જે સપક્ષ અનુમાન હોય છે, પણ તમારા પ્રતાપરૂપી
અગ્નિનો નિશ્ચ વિપક્ષમાં થાય છે ૧૨૮

શ્રીરામ ત્વદનેકવિત્રચરિતમોદમકીર્તિશ્રુતિ
પ્રાગલ્ભ્યાદવધૂતમૂર્ધ્નિ સરુત્રેલોચ્છલોક્ષેડપિ યન્ ॥

અગ્રોગ્રા કાળિનસ્તદેવતુચિત નો વેદદિશ્વામિન્ના
વ્યાપૂતે શિરસિ કમ્બુ ક ગિરય કામી વિશામીશ્વરા
હે શ્રીરામ! જ્યારે તમારા ચિત્રવિચિત્ર અનેક
ચરિતોની લાળી ગાદી કીર્તિ કાનથી સાળગવામાં આવે
છે ત્યારે ત્રણ લોહોના સળંગ જનો મસ્તક ડોલાવ્યા
કરે છે, એટલે સાર છે કે બધા ત્રણ કાન વિન્દના
છે, નહીં તો તોપનારાપણે પણ મસ્તક ધુણવવા માગ્યુ

હોત, તો આ પૃથ્વી, આ પર્વતો અને બધી દિશાઓના
સ્વામીઓ ક્યાં રહેત તેની જાને ખમર છે? ૧૨૯
ખાનવા મૂલયં દશાસ્યદમન ત્વકીર્તિર્હંસી દિવં
ચાતા બ્રહ્મમરાલસંગમવશાસ્તા તત્ર ગમિષ્યમ્ભૂત્ ।

પદ્ય સ્વર્ગતરંગિણીપરિસરે કુન્દાવદાતં તયા
મુકં માતિ વિશાલમણ્ડકમિદં શીતશુભેમણ્ડલમ્ ॥૧૩૦

રાવણુનું દમન કરનાર છે રામચંદ્ર । તમારી કીર્તિ-
રૂપી ને હંસી છે, તે પૃથ્વીમંડળ પર ચારે બાજુ
ફરીને પછી દેવલોકમાં ગઈ, ત્યાં રહેલા બ્રહ્માના હંસની
સાથે સમાગમ થતા તે હંસી મલિંછી થઈ અને
ત્યાર બાદ તેણીએ આકાશગંગાના કિનારા પર ઝળીના
આકારનું સફેદ વિશાળ ઈંડું મૂક્યું છે, તે જ આ
ચંદ્રના મંડળરૂપે પ્રકાશી છે. ૧૩૦

ये मज्जन्ति निमज्जयन्ति च परांते प्रस्तरा दुस्तरे
वार्षी वीर तरन्ति वानरमदान्संतारयन्तेऽपि च ।

नैते प्रावगुणा न वारिधिगुणा नो वातराणां गुणाः
श्रीमहाशरये प्रतापमहिमा सोऽयं समुज्ज्वलभते ॥૧૩૧

ને આ પૃથ્થરી છે, તે ચેતે તે રહે છે જ, તે
સાથે બીજાઓને પણ કુબાસવાના સ્વભાવવાળા છે;
પરંતુ સેતુબંધ રામેશ્વરના દુસ્તર સમુદ્રમાં પડેલા પૃથ્થરી
ભલે તો તરે છે, સાથે વાનરોના વીર શોધાઓને પણ
તારે છે; શ્રી કાંઈ પૃથ્થરના શુભો નથી, સમુદ્રના શુભો
નથી, ભારે વાનરોના શુભો પણ નથી; પરંતુ હશ્વરયના
પુત્ર હે રામચંદ્ર! તમારા પ્રતાપને ને મહિમા છે, તે
જ આ રીતે પ્રગટ થાય છે. ૧૩૧

कीर्तिः श्रीरघुवंशदीप भवतो दूती मुरारेः प्रियां
यस्मात्तुभ्यमदात्तदादि गिरिशोऽमूर्त्यनारीश्वरः ।

ब्रह्माभूतुराननः सुरपतिस्त्रयः सहस्रं दयौ
स्कन्दो मन्दमतस्त्रिकार न करस्पर्श क्षियाः शङ्कितः ॥

હે રઘુવંશના દીપક! તમારી કીર્તિરૂપી દૂતીએ
જ્યારથી વિષ્ણુભક્તવાનની પ્રિયા લક્ષ્મીને તમારા હસ્ત-
ગત કરી, ત્યારથી ‘રહેને આ કીર્તિ’ ચારી સોને લઈ
જાય, એ શંકાથી મહાદેવ શંકર અર્ધચારીશ્વર થયા,
બ્રહ્માજી ચાર મુખવાળા થયા, દેવરાજ છંદે હજાર નેત્ર
ધારણુ થયા, અદ્વપર્મત સ્કંદ સ્વામીએ તો શંકા લાવી-
ને સોના સ્પર્શ જ કર્યો નહિ. ૧૩૨

एकं काञ्चनभूषणं मुखलयं वासः सुवावारिधिं
तारं तारकराजमण्डलमिदं संप्राप्य सलुण्डलम् ।

दूरस्थापि च तेन तेन सदृशं त्वां भूषणं चापरं ।
सौ मानमहिलेय याचतिवरं धीरास कीर्तिस्त्वव ॥૧૩૩

હે રામચંદ્ર! તમારી કીર્તિરૂપી નારી છે, તેને મેરુ
પર્વતરૂપ એક જ કંકણ મળ્યું છે, ક્ષીરસમુદ્રરૂપ એક જ
વસ્ત્ર મળ્યું છે તેમ જ ચંદ્રમંડળરૂપ એક જ ઉજ્જવળ
ઉત્તમ કુંડલ મળ્યું છે; તેને ખીખાં કંકણ, વસ્ત્ર, કુંડળ વગેરે
મળતાં નથી; તેથી જણે કે તમારાથી રિસાઈ હોય, એ
રીતે તે કીર્તિરૂપી નારી દુઃસ્વદૂર ફેલાતી જાય છે. ૧૩૩
સંપ્રાપ્તો દિવસાયતે તવ મુજઃ પૂર્વાચલેન્દ્રાયતે
સ્વલ્કોયોઽપ્યરુણાયતે તવ લસચ્છાંયૈ પ્રકાશાયતે ।
ત્વદ્વેરી તિમિરાયતે તદ્વલ્લાહ્તસૂર્યકાન્તાયતે
ત્વત્કીર્તિઃ કમલાયતે રઘુપતે ત્વત્ત્વદ્ગચ્છદ્દયતે ॥

હે રઘુપતિ! જ્યારે તમારી તલવારરૂપી પ્રયંક સૂર-
ના પ્રકાશને ઉદય થાય છે, ત્યારે મુહૂર્તમિ દિવસ જેવી
બની જાય છે, તમારા હાથ ઉલ્લાયલ જેવો બને છે, તમારા
કોષ અરુણના ઉદય જેવો લાગે છે, તમારી દિવ્ય ચા-
વીરતા પ્રકાશ જેવા બને છે. તમારા વૈરીઓના અધ-
કારની જેમ બનીને દૂર ભાગી જાય છે, તમારા વૈરી-
ઓની નારીઓમાં હૃદય સૂર્યકાંતની જેમ લાગે છે અને
તમારી કીર્તિ કમળની પેઠે આચરણ કરે છે. ૧૩૪

अस्माकं परमन्दिरस्य चरितं यद्यप्यावाच्यं भवे-
त्त्वामी त्वं कथयामि तेन भवतः किञ्चित्प्रियादूषणम् ।

श्रीमद्भाम नृप त्वया रणमुखे पाणिप्रदः सादरं
यस्याः सासिलता परस्य हृदये दृष्टा लुठन्ती मया ॥

(કીર્તિરૂપી પત્ની બધાવે છે કે,) હે શ્રીમાન
રામચંદ્ર! જોકે અમારે પરાયા ધરની વાત કહેવી તે
યોગ્ય તો નથી; પરંતુ આપ મારા સ્વામી છો એટલે
આપની પાસે આપે જેને પ્રિયા ગણી છે, તેનું દૂષણ
તમને કહું છું; તે એ કે તમે મુહૂર્તમિ પર જેનો
હાથથી સ્વીકાર કર્યો હતો એવી તે તલવાર પાકા-
(પુરુષ)ના હૃદય સાથે જોડ કરતી ને’ જોઈ હતી.

सत्यं सा बहुस्पर्णिणी समभवत्सिद्धिस्वरूपाभवत्
कीर्तिः श्रीरघुवंशरत्न विमला जामतिं विप्रोदरे ।

क्षमापारे रिपुमन्दिरे नृपपरे रत्नाकरे निर्दरे
कान्तारे गिरिशेखरे विषयरामारे तथैवास्वरे ॥૧૩૬

હે રઘુવંશમાં રત્ન સમાન! તમારી કીર્તિ અલો-
કિક સિદ્ધિ સમાન બનીને ખરેખર અનેક સ્વરૂપોને
ધારણુ કરે છે; કારણ કે તે નિર્ભજ બનીને વિશાળ
વિશ્વમાં બધાપર રેણુઓનાં મંદિરોમાં રામજોની
નગરીઓમાં, સમુદ્રોમાં, અરણ્યોઓમાં, વનોમાં, પર્વતોનાં
શિખરોમાં, નાગલોકનાં મંદિરોમાં તેમ જ આકાશમાં
રહેલી બેવાને મળે છે. ૧૩૬

ગર્વાવેશવિશાલરાવણમુજપ્રોહતપ્રતાપાનલ-
જ્વાલાજાલનવામુદઃ કથમરૌ સીતાપતિર્વર્ણયેતે ।

યસ્યારાતિનૃપાઃ કૃપાણજલધૌ મદ્રાઃ પુરો ગૌરવા-
વત્યુચૌર્ગતયો ભવન્તિ ચ પુનર્ભિસ્વા રવેર્મંડલમ્ ॥૧૩૭

જે સીતાના પતિ ગર્વના વેત્રવાળા વિશાળ રાવણ-
ની જુગએમાંથી પ્રગટ થતા પ્રતાપથી અગ્નિની
જ્વાળાઓના સમૂહને દૂર કરવામાં નવા મેઘની ઉપમા
ધારણુ કરે છે તેમજ પહેલાં તો વૈરો રાજાઓ પોતાના
હારેપણાને લીધે જે રામના કૃપાણુથી સાગરમાં ડૂબી
ન્ય છે અને પછી એવા દલકા થઈ ન્ય છે કે જેથી
સ્પર્શના મંડળને લેહીને પણ તે રાજાઓ ખૂબ જાણે
આત્મા ન્ય છે, એવા શ્રી રામચંદ્રનું વર્ણન શી રીતે
થઈ શકે ? ૧૩૭

મીમં થજ્જલર્ધિ જવેત હનુમાનુલહ્વણ લઢ્ઢાં ગતો
યથાશોકમહાવનં દલિતવાનસં ચ ચલુષ્ણવાન ।

સીતોપાયનમૌલિસ્તસહિતઃ પ્રાપ્તશ્ચ યસ્યવામસૌ
તત્રાપેય મહત્પ્રતાપમહિમા નિર્યન્નગ્નઃ કારણમ્ ॥૧૩૮

હનુમાને ભયંકર સાગરને ઝાળગી લંકામાં પ્રવેશ
કરીને ત્યાં અશોકવનનો નાશ કરી, અસંકુમારને મારી
નાખ્યા તેમજ સીતાજીએ ભેટરૂપે આપેલ ચૂડામણિને
સાથે લઈને તે હનુમાન તમને પાછા મળ્યા, એ સધળા
પરાક્રમે થયા, તેના તમારા પ્રતાપનો અહિંમાં જ મુખ્ય
કારણરૂપ છે ૧૩૮

ધત્તે નાયક રામ તાવકયશો રામે શશાન્કે મરુ-
દ્ધાદે સ્વર્ગગજે હરે કળિપતૌ વાળ્યાં રૂપે મે દક્ષિમ્ ।

અન્યેષા ચ તદ્ભવેરે તદ્દક્ષિતે તદ્ભવજ્ઞે સન્મદે
તત્કળેષ્ટે ચ તદીક્ષણે તદ્લલ્લે તલ્લોયકે તત્તયે ॥૧૩૯

હે નાયક રામચંદ્ર ! આરોના યશ બલરામ, ચંદ્ર,
ઉચ્ચેશ્વર, સ્વર્ગનો ઝંડાવત, મહાદેવ, શેખનારાયણ,
વાણી, પોદિયો અને નક્ષત્રો, એ બધાને કાંતિ આપે
છે અને આપના શત્રુઓના (અર્થ)યશ બલરામના
કાળા વજ્ર, ચંદ્રનો શત્રુ શક્ર, ઉચ્ચેશ્વરનું શિશુ,
હાથોનો મદ, મહાદેવનો કંઠ, શેખની નંજર, વાણીના
ઢેથ, પોદિયાનું નાક અને નક્ષત્રના આગ-આકાશ એ
બધાને (કાળી) કાંતિ આપે છે. ૧૩૯

શ્રીમન્નાયક રામમદ્ર ભવતઃ પાળૌ કૃપાણં રણે

દ્રષ્ટ્યા યદ્યદ્ભૂતરશિતિમુખાં તત્તત્સમાકર્ણય ।

અદ્ધે વેપથુરન્યતા નયનયોર્દન્વે રણં મૂલસી
મીતિક્ષેતસિ ધાતિ સંસ્તુતિક્યા હસ્તદ્વયં મસ્તકે ॥૧૪૦

હે મહારાજ રામચંદ્ર ! રણભૂમિ પર જઈને આપ

હાથમાં ખરૂં લેા છો, તે બેઈને વૈરો રાજાઓને
જે ને થયું, તે બાળન તમે સાક્ષીઓ પહેલાં તો અંગ
પર કંપ થયો, આંખમાં આંધળો આંખો, મુખમાં
ધાસ લીધું, મનમાં મોટો ભય પેદા થયો, વાણીમાં
પ્રશંસાના વચનો ન્યમાં અને મસ્તક પર મે હાથ
મુકઈ ગયા. ૧૪૦

આક્રુષ્ટે કવચાદહીન્દ્રસનાકરૂપે કૃપાણે ત્વયા
શ્રીમન્નાયક રામચંદ્ર ભવતઃ પ્રત્યર્થિતાં વેદમ્ સુ ।

ગાહન્તે સહસ્રા લુલાયચમરીશાદૃલશાસ્ત્રાચરી-
રક્ષોયક્ષ્મગાલકોલશશુદ્ધમદ્મદ્મકમિહાદયઃ ॥૧૪૧॥

હે મહારાજ રામચંદ્ર ! વાસુકિની જીભના જેવી
તલવારને બ્યારે આપ આનંદમાંથી બહાર બેઝી છો.
તે જ સમયે તમારા વૈરો રાજાઓના ભવનો વેરાન થઈ
જતા, ત્યાં પડા, ચપરી, વાધ, વાનરી, રાક્ષસ, યક્ષ, સિયાળ
સૂર, શેઠાઈ, રીંછ, લિહિ વગેરે પ્રાણીઓ પ્રવેશ કરે છે.
રેફ વ્યજ્જનરાજતા તવ સ્વાકારપ્રકરૂપઃ સ્વરે-

વ્યન્ત્યસ્યાપિ મકાર વિસ્ફુરતિ તે ધર્માશ્વરેવાદિતા ।

યૈઃ સંમૂલ નિગદ્યતે રુઘુકુલંલંકારહીરાકુરો

દેવઃ ક્ષોણિસુતાપયોધરતટીટીજ્ઞારહારો હરિઃ ॥૧૪૨॥

હેર કાર ! તુ સધળા બંનન વણેમાં રાજ ગણાય
છે, હે આકાર ! સ્વર વણેમાં તારી ઉત્તમ ગણના થાય
છે અને હે મહાર ! તુ વણેમાં છેલ્લો બોલાતો હોવા
જતા વર્ગમાં તારી ગણના પહેલી થાય છે, તેનું કારણ
એ છે કે ભારે તમને પણ વણેને બેગા કરવામાં આવે
છે ત્યારે રુદ્રુવને શત્રુગારવામાં ધીરાની ઉપમા ધારણુ
કરનાર તેમજ સીતાજીના સ્તનની કિનારી પર મૃગાર-
નો હાર બતાવવામાં આવે એવા ભગવાન રામચંદ્રના
નામનું ઉચ્ચારણ થાય છે. ૧૪૨

સ્વેદાન્મ-કળમંડલાનિ સુરલીતેલોદ્ભવાન્યન્નહં
તદ્ભક્તો રસન્યન્નહાયલ ર્શિતિ ક્યાર્તિ ગતો ગાહતઃ ।

તં વાસ્વાણ મુદુઃ સદ્ભવળગતાશ્લી ધલીયાનહિ-
ર્ધત્તકોમલકોમલેરાપ કળેઃ શ્રીરામચંદ્ર સિયારમ્ ॥

હે ભગવાન રામચંદ્ર ! આપ ભયારે દરરાજ અજ-
સત્રની હોલાતો અબ્યાસ કરો છો ત્યારે આપની
જુગએમાં જે પરસેવાની કણીઓના મંડળ અને છે,
તેનું ભક્ષણ કરીને પવન મહાબળવાન ગણાય છે અને
તે પવનનું વારંવાર ભક્ષણ કરવાથી વધારે બળવાન
બનેલા હબર કણવાળા શેખનારાયણ પોતાની અત્યંત
હોમળ કણાઓથી પણ સધળી પૃથ્વીને ધારણુ કરે છે.
શ્રીરામે મુગયાં ગતેડપિ ધનુષા ધાગે સમારોપિતે-
ડપ્યાકર્ણાન્તગતેડપ મુદ્ધિપલિતેડપ્યેગાહમિલમેડપિ ચ ।

રાતી લહરીએ જેવા ધવલ છે; તે કટાક્ષે પછી કવિ-
જનોની ઉપર પડ્યા; પરંતુ તે પહેલાં તે અચ્ચળ
ભમરાઓના ટોળાથી ભરેલા હાથીઓના મદળી મુગધિત
મનોહરતા કવિરાજના ઘરનાં આગણામાં ફેલાઈ ગઈ.
મૂયો મૂયસ્ત્વદરિદ્રતાદાસનાદાસકાશ-
ચાતૈર્વાતૈરહૃદ તરણસ્ત્વગેષુ ઘ્રેણેષુ ।

સાચે સાચે હવળસલિલસ્પર્શવાદાસમાધા
વચ્ચાલસ્યાકલિતમુષો રુદ્ર કઃ સ્યાદુપાય. ॥૧૭૧॥

હે રુદ્ર રાજા! તમારાથી ઉદ્ધાર પામેલા શત્રુઓ
વારંવાર સૂર્યમંડલના ભેદન કરીને ઉપર જાય છે, તેને
કારણે સૂર્યમંડલમાં અનેક છિદ્રો પડે છે અને પૂર્વ
દિશામાંથી પડેલા પવનને કારણે તેમાં એવાં તે ધારાં
પડી જાય છે કે જો સૂર્ય દરેક સાંજે ખારા સમુદ્રના
પાણીને અડકવામાં જરા પણ આજસ કરે તો તે ધારાને
મટાડવાનો ખીજો કાઈ ઉપાય રહે નહિ ॥૧૭૧॥

ચન્દ્રોડ્ઝન કલકિંતો વત વને રમોડ્ઝના વચ્ચિતઃ
કિં ચાનેન કુલ્લાન્જનાનયનયોર્લવગચલક્ષ્મીર્હતા ।

સસ્યાનામભિલાપકસ્ય ભવતઃ શ્રીરુદ્રચન્દ્ર પ્રમો
તન્મન્યે હરિતસ્ય હન્ત હનતાચાલેટકોપક્રમઃ ॥૧૭૨॥

હે રુદ્રચન્દ્ર મહારાજ! તમે હરણનો નાશ કરવા
માટે શિકારની તૈયારી કરો છો, તે હરણના નાશનું
કારણ મને તો એમ લાગે છે; કે હરણામાના એક યુગે
ચંદ્રને કલંકિત કર્યો છે, તો ખીજાએ સોનાનો મુગ
ખનીને લગવાનું રામચંદ્રને છેતર્યો છે; એકે કુલીન
કામિનીજનોના નેત્રોની લક્ષ્મી હરી લીધી, તો ખીજાએ
તમારા ખેડોના ખેતરોની ધાન્યસમૃદ્ધિ લૂંટી લીધી

રુદ્રસ્યાપિ દિગમ્બરસ્ય કૃપયા સ્વર્ગોડ્ઝરા કોટિશો
ચાચન્તે ન કવાપિ કાઙ્ગનમહો શયત્સવા મુજ્જતે ।

एकोऽहं वसुधातले न च पुनः रुद्रस्य पात्रं सदा
याचिष्ये कथमन्यभूपतिमतः श्रीरुद्रभूमिपते ॥૧૭૩॥

હે પૃથ્વીપતિ રુદ્રરાજ! રુદ્ર મહાદેવ પોતે દિગંબર
હોવા છતાં તેમની કૃપાથી કરોડો દેવોને સ્વર્ગમાં રહીને
કાઈનીય યાચના કરવાની જરૂર પડી નથી; તે છતાં
તેઓ નિરંતર સોનાને ભોગવે છે. જ્યારે આ પૃથ્વી
પર તમારી પાસે આવેલા હું એકલો જ છું અને
તમારા સ્નેહને લાયક બન્યો છું, તો પછી ચારે બીજા
ગામની યાચના કરવાની રહી જ કયા ? ॥૧૭૩॥

इपनाशयथ

એને યદિ સમીહસે પરપુરાયરોધં સદા
સમાકલય મદ્વચઃ કિમપિ રૂપનારાયણ ।

प्रतीपनृपनागरीनयननीरकलोलिनी

समुत्तरणचातुरीं तुरगराजमध्यापय ॥ १७४ ॥

હે રૂપનારાયણ! શત્રુઓના નગરો પર રાજા જેવો
લાલવાની તમારી ઇચ્છા હોય, તો પછી માગી એમ
વાત તમે સાંભળો. 'તમારા વિરોધી રાજાઓની ચતુર
રાણીઓનાં નેત્રોમાંથી નીકળતી આંસુઓની નદીઓ-
માંથી તરીને પાર જવાની ચતુરતા તમારા ઉત્તમ
ધોડાને શીખવે.' ॥૧૭૪॥

इपमधि

श्रीमद्रूपमणे गुणेन यदयं हीनोऽपि नीतो गुरु-
गौडं गौरवमादरेण भवता तेनास्ति शंभुर्भवान् ।

यत्तेनाप्यश्रुज्ઞઃ कलङ्कविरुद्धो दोषाकरोऽपि स्फुटं

वीप्रावींशपदे विधाय विधुतश्चन्द्रोऽनिरां मस्तके ॥૧૭૫॥

હે લક્ષ્મીવાળા રૂપમધિ રાજા! હું એક તો શુભો-
દી રહિત છું અને ખીજું બધી રીતે દલભા છું;
છતાં પણ તમે મને આદરથી મોટા બનાવી દીધા છો,
તેને કારણે તમે શંકર મહાદેવ જેવા છો, કારણ કે
તે શંકર મહાદેવ પણ આશ્રયોને રાજા બનાવીને
ચંદ્રને નિત્ય નિરંતર પોતાના મસ્તકે ધારણ કરે છે કે
જે ચંદ્ર સ્વભાવે વાંકો, કલંકવાળો તેમ જ દોષોની
ખાણ(દોષ-રાત્રિ) રૂપે બનેલો છે. ॥૧૭૫॥

विक्रमाहं

तस्मै यन्न केनापि तत्तं यन्न केनचित् ।

तत्साधितमसाध्यं चक्रिमार्केण भूभुजा ॥ १७६ ॥

રાજા વિક્રમાદિત્યે જે કાર્ય કયું છે, તે હજી સુધી
કાઈએ કયું નથી; તેણે જે દાન આપ્યાં છે, તે કાઈ-
એ આપ્યા નથી અને જે અસાધ્ય કામોને તેણે સાધી
ખતાવ્યા છે, તેવા કાર્ય હજી સુધી કાઈએ સાધ્યાં નથી.

सारसवचा विहता नवका विलसन्ति चरति नो कङ्कः ।

सरसीव कीर्तिशेषं गतवति भुवि विक्रमादित्ये ॥૧૭૭॥

જેમ સરોવર કાદવરૂપ બની ગયા પછી સારસોની
શોભા હણીઈ જાય છે, બગલા શોભતા નથી અને કંક-
પક્ષી ફરતા નથી, તે રીતે રાજા વિક્રમાદિત્ય પીતૃશેષ
બની જતાં રસવાળા કવિએ શોભતા નથી, લોહા નવા
સુખથી શોભતા નથી તેમ જ કોણે કોની મર્યાદા ઝાળાને
તેના ટેકાણાં રહ્યા નથી ॥૧૭૭॥

हस्ती वन्यः स्फटिकचटिते भित्तिमागि स्वयिभ्रं

दृष्ट्वा दृष्ट्वा प्रतिगज इति त्वद्विषां मन्दिरेषु ।

दन्ताघाताद्वિद्वદशनस्तं पुनर्वीक्ष्य सद्यो

मन्दं मन्दं रटति करिणीशङ्कया विक्रमार्क ॥ १७८ ॥

હે વિક્રમાદિત્ય રાજા ! જ્યારે જગદીશ્વરી તમારાં શત્રુઓનાં વેરાન ધરમાં પ્રવેશ કરે છે, ત્યારે સ્ફટિક-મણિની આંતરવેલી ભીંતો પર પોતાના પ્રતિબિંબ જોઈને 'આ બીજો હાથી છે' એમ માનીને તેની સાથે પોતાનાં દંતુશળ લિડાવે છે અને તેમ કરતા પોતાનો દંતુશળ લાગી બધા એટલે પાછું પ્રતિબિંબ જોતાં 'આ તો હાથિણી છે' એમ માનીને તેનો ધારે ધીરે સ્પર્શ કરે છે. કીર્તિસ્તે દયિતા તદીયજઠરે લોકત્રય વર્તે તસ્માત્ત્વં જગતઃ પિતા પિતૃવનં ચેનાર્થિનાં ત્વદ્વનમ્ । વીર શ્રીવર વિક્રમાર્ક ભવતસ્ત્યાગં ન મન્યામહે કસ્ત્યાગઃ સ્વકુટુમ્બપોષણવિધાયર્થવ્યયં કુર્વતઃ ॥૧૭૧

હે વીર વિક્રમરાજ ! તમારી પ્રિયા ને કીર્તિ છે, તેના પેટની અંદર તો ત્રણેય લોકો નિવાસ કરે છે એટલા માટે તો તમે ત્રણેય જગતના પિતા રાજાઓ છો. હવે ને પિતાનું ધન હોય તે તો બાળકોનું જ ગણાય એટલે તમારા ધનને ધાર્યો પોતાનું જ ધન માને છે; એટલે તમે ને દાન આપો છો, તેને અંધે દાન માનતા જ નથી. પોતાના કુટુંબના પોષણ કરવામા ને લોકો ધનને અર્થ કરે છે, તેને દાન કહેવાય અર્થ કે ? વિમહરાજ

શ્રુતે સંપ્રતિ ચાહુવાળતિલકઃ શાકંભરીભૂપતિઃ શ્રીમાન્વિમહરાજ એવ વિજયી સંતાનજાનાત્મનઃ । અસ્મામિઃ કરવં વ્યપાયિ હિમવદ્ધિવ્યાન્તરાલં ભુવઃ સોપસ્વીકરણાય માસ્તુ ભવતામુયોગશૂન્યં મનઃ ॥૧૮૦

ઓહાથુ વંશના તિલકરૂપ અને શાકંભરી-પૃથ્વીના સ્વામી એવા ને આ શ્રીમાન વિજયરાજ વિજયી થયા છે, તે પોતાના કુળના વંશજોને જણાવે છે કે, 'હિમાલય અને વિંધ્યાચળ પર્વતની વચ્ચે રહેલ અધ્યાત્માત્મી પૃથ્વીને અમે કર આપનારી બનાવી છે હવે ને બાકીની પૃથ્વી રહેલી છે, તેને તમારી પોતાની બનાવી લેવામા તમારા મનને ઉદ્યોગ વિનાનું બનાવશે નહિ.' ૧૮૦

વીરભાન

લઢ્ઢાધામનિ વીરભાનરૂપતેઃ પ્રેક્ષ્યપ્રતાપોદયં પ્રત્યામારમધીન્તરીજરજશો ભૂયો હુતાશમ્ભમાત્ । છુમ્યદ્વાણિ વિષૂતપાણિ વિગલમ્પુકામણિ પ્રસ્તલદ્ વાપમ્ભણિ વિલોલવેણિ દયિતં કળ્પસ્થલે વિષ્ણુતિ ॥૧૮૧

જ્યારે વીરભાન રાજાના પ્રતાપને ઉદય છેક લંકા-નગરી સુધી પહોંચી ગયો, ત્યારે ઘેરેઘેર ફરીથી અગ્નિ લાગશે, એ પ્રકારનો ભ્રમ પેદા થતાં ત્યાંની કામિની સ્ત્રીઓ અધીર બની ગઈ; તેમની વાણી ગદગદ બની સુ. ૨૬

ગઈ, તેમના હાથ કેપવા લાગ્યા, તેમની મોતીની માળા તૂટવા લાગી, તેમનાં આસુઓની ધારા સતત પહેવા લાગી અને તેમના ફેશની વેણી વીંખાઈ જવા લાગી તેમ જ તે બધી નારીઓ ચોતપોતાનાં સ્વામી-ઓને છાતી સરસા ચાંપવા લાગી. ૧૮૧

મેરીઝાહૃદયમિસ્તુરંગનિનદેઃ કુમ્મીન્દ્રકોલોહલેઃ પ્રસ્થાને તવ વીરભાન દલિતં વ્રહ્માણ્ડમાણ્ડોદરમ્ । આધાય જ્વલતિ પ્રતાપદ્ધને રક્ષેઃ પુનર્વંધસા ।

તારાનાયકતારકાસુરસરિદ્રવાજાદિવાયોજિતમ્ ॥૧૮૨

હે વીરભાન રાજા ! જ્યારે તમે સેનાને સાથે લઈ વિજયયાત્રા કરી હતી, ત્યારે મેરીઓના અણકારોથી, ઘોડાઓની ગળનાઓથી તેમ જ મોટા મોટા હાથીઓના કાલાહલોથી આ બ્રહ્માણ્ડથી મોટા વાસણનું પેટ ફાટી ગયું હતું; ત્યાર બાદ બ્રહ્માએ તમારા પ્રતાપથી અગ્નિમાં તેને બરોબર તપાવ્યું હતું અને કલાઈનું રેણુ કરીને ફરીથી સાધી દીધું હતું; તે રેણુના આગરે ચંદ્ર, તારાઓ અને આકાશગંગા હોય એમ લાગે છે. વીરવર

કામો વામદશાં નિધિર્નયજુપાં કાલાનલો વિદિપાં સ્વઃશાલી વિદુપાં શુભર્ગુણવતા વાર્યો ધનુર્ધારિણાન્ ।

લોલાવાસગૃહં કલાકુલજુપાં કર્ણઃ સુગર્ણીર્ધિનાં શ્રીમાન્વીરવરઃ ક્ષિતીશ્વરવરો વર્વર્તિ સર્વોપરિ ॥૧૮૩

રાખઓમા ઉત્તમ એવા ને શ્રીમાન વીરવર (બિરબલ) રાખ છે, તે સ્ત્રીઓના કામદેવરૂપે છે, નીર્ન સેવનાર જનેના નિધિરૂપે છે, વૈરીજનેના કાલામિષ્ટે છે, વિક્રાનેના કંપવૃક્ષ જેવા છે, શુભિયલ જનેના બૃહસ્પતિરૂપે છે, ધનુર્ધારીઓમા અશ્વન જેવા છે, કલાકાર લોકોને ગદેતા આનંદ આપનાર લીલામંદિર જેવા છે તેમ જ સેનાની વાયાના કરનાર લોકોમા કણ્ઠરૂપે સર્વત્ર વિજય પામે છે. ૧૮૩

જમ્બુદ્વીપગૃહપ્રકાશનકરી સ્નેહશ્રમાધાયિની નિત્યોદ્ગ્રીણીમપીતતિઃ રત્નજનશ્રેણીપતઙ્ગાન્તકુન્ ।

ગાજીન્દ્રાકવરકિર્તીશ્વરમનશ્ચિન્તાન્યકારાપહા યસ્ય ક્ષોણિપતેરાજદરિલં દીપોવમા લેરણી ॥૧૮૪

ને વીરવર રાજાની લેખણ જમ્બુદ્વીપથી ધરમાં પ્રકાશ પાડનારી છે, સમારૂપી સ્નેહ(તેજ)ને ધારણ કરનારી છે, રાજ અંજનને લીધે શાપીની પંક્તિને પ્રગટ કરનારી છે, અથ પુરોના સમૂદનો પતંગિયાની જેમ નાચ કરનારી છે તેમ જ ગાજ વંશના ઉદ્ભવ અકબર બાદશાહના મનના ચિંતાથી અધકારને

દૂર કરનાર છે, તેને લીધે તે લેખન દીવાની ઉપમા ધારણ કરે છે. ૧૮૪

વીરસિંહ

વીરસિંહારિનારીણમજ્જનાકાશુચિન્દવઃ ।

રોજે પતિતા રેજુઃ સરોજે મધુપા ઇવ ॥૧૮૫॥

આ વીરસિંહ રાખના વૈરિજનોની સ્ત્રીઓનાં અંજનથી આજેનાં મેત્રામાંથી આંસુઓ સ્તન પર પડતાં હતાં, તે કમલ પર બેઠેલા ભરમારો જેવાં લાગતાં હતાં. ૧૮૫

યસ્યોચ્છિન્ના ન વેદા મનસિ સદ્યતા દૂષણાનામભાવો
દક્ષો દૂરેડ્ગુદ્દપા વદતિ કઠિનતાં દાનશક્તિર્ન્યાયા
આયત્તે યથ્થ કુન્દં શિરસિ દરવતાં યથ્થ દૂરીકૃતાર્તિઃ
સ શ્રીમાન્વીરસિંહ ત્વમિવ તવ રિપુસ્તવ દમ્ભે પ્રતીમઃ ॥

હે શ્રીમાન વીરસિંહ રાખ ! જે તમારા વિશેષણ છે, તે બધાં તમારાં વૈરિજનોને પણ લાગુ પડે છે. ફેર એટલો છે કે તમારાં વિશેષણો બધાં દ છે, ત્યાં જ લંબવાથી તે વૈરિના વિશેષણ બને છે; જેમ કે તમે વેદાની મર્યાદાને તોડી નથી, ત્યારે વૈરિજનોએ ભેદ (કુસંપ) દૂર કર્યાં નથી; તમારા મનમાં સદ્યપણું છે, તેમનામાં સભયપણું છે; તમારામાં દૂષણોનો અભાવ છે, તેમનામાં ભૂલણોનો અભાવ છે; તમે દક્ષ છો અને દૂર સુધી પહોંચી દૃષ્ટિથી વૈરિજનો પર કઠોરતા ધારણ કરો છો અને તેમને લક્ષણના પદાર્થો દૂર છે અને જે કાંઈ મળે છે, તે પૃથ્વીની રજના ભૂસાથી ભરેલું છે; તમારી દાનશક્તિ અખંડિત છે અને યત્નનાં ભાન આપ્યાં ગયા છે; તમે મસ્તક પર કુંદ રૂલ ધારણ કરો છો, તો તેઓ મસ્તક પર કુંદ-ધરો ધારણ કરે છે; તમે બુદ્ધિશાળી હોવાનાં દુઃખ દૂર કરો છો, ત્યારે તે બુદ્ધિશાળી જનોનાં દુઃખ ભૂરી-વધારે છે. ૧૮૬

ચૈકુળ્દામ્બ્રકામઃ કમલયુતશિરાઃ કુજારાકુદ્દદૃષ્ટિઃ
કોદુષ્ઠોદારનામાપ્યમિતપરિજનો વિશ્વવિશ્વાત્કીર્તિઃ ।
સુન્દર્યોસકર્ચિતઃ સમરણવિજયી કઢ્ઢાણહારયુક્તો
વીરશ્રીવીરસિંહ ત્વમિવ તવ રિપુઃ કિંતુ મુક્તાદિવર્ણઃ ॥

હે વીર શ્રીમાન વીરસિંહ રાખ ! તમારી જેમ તમારા વૈરિ જનોને પણ વિશેષણો લાગુ કરી શકાય એમ છે. તેમાં તકાવન એટલો છે કે તમારાં જે વિશેષણો છે, તેમાંથી પહેલો વર્ણ હોડી દેવા નોઈએ. જેમ કે તમે વેદના પતિની અત્યંત આજ્ઞા ધારણ કરો છો, ત્યારે તમારા વૈરિજનની આજ્ઞા કુદિત છે; તમારા મસ્તક પર કમલ છે, ત્યારે તેના મસ્તક પર મય બધાં છે, તમારી દૃષ્ટિ તમારા કુંજર-હાથી

નેલામાં ખેંચાયેલી છે, ત્યારે તેની દૃષ્ટિ જરા-ધડપણુથી ખેંચાઈ છે; તમારા નામની ખ્યાતિ કાદંડ-ધનુષ્યથી વધી છે, ત્યારે તમારા યત્નની દૃષ્ટિ દંડ ભરવાથી વધી છે; તમારા પરિજન અમિત-ધણ છે, તેના મતિ-ધોડા છે; તમારી કીર્તિ વિશ્વમાં વિખ્યાત છે, તેની કીર્તિ આનન્દપરાંમાં જાણીતી છે; તમારું ચિત્ત સુંદરીઓથી ખેંચાય છે, તેનું ચિત્ત જંગલની દરી-ગુફામાં ખેંચાય છે; તમે સમરભૂમિ પર વિજયી બનો છો, તે મરણનો વિજયી બને છે; તમે શરીરે કંઈક અને હાર પડ્યો છે, ત્યારે તમારા વૈરિજનને કણનો આહાર મળે છે. ૧૮૭

વેંકટપતિ

અગ્રમન્મથમિવાતિસુન્દરં દાનવારીમિવ દિવ્યતેજસમ્ ।
શૈલરાજમિવ ધૈર્વશાલિનં વેદિ વેદ્ધટપતિ મહીપતિમ્ ॥
વેંકટપતિ નામે જે પૃથ્વીના રાજા છે; તેને હું એ રીતે ઓળખું છું કે, તે આ જગતમાં કામંદેવની જેમ અત્યંત સુંદર છે, દાનવોના વૈરિ વિશ્વ ભગવાનની જેમ દિવ્ય તેજસ્વી છે અને સદાશિવની જેમ પરમ ધૈર્વવાળા છે. ૧૮૮

શાહિજહાન

મૂઢમ્મૌલિત્વદીપુ વર્ષતિ મહાધારાધરેડ્મિમ્નસૌ
જાતા લોહિતનિમ્જા વિજયિની કલોલિની પાવની ।
શ્રીમચ્છાહિજહાં જ્ઞોમિ તદિદં માહાત્મ્યમસ્યાઃ કર્યં
યસ્યાં મજ્જતિ પક્ષ્મીયતિ શિવસ્તન્મૂર્ધજોડ્લીયતિ ॥

હે શ્રીમાન શાહિજહાન ! જેમ મોટી ધારવાળો મેઘ ભૂભૂત-પર્વતો પર વરસે, તેમ તમારી વિશાળ ચમકતી ધારાવાળી તલવાર બધાં ભૂભૂત-રાજાઓ પર વરસવા લાગે છે, ત્યારે જે લોહીની નદી વહેવા લાગે છે, તે જગતમાં અત્યંત વિજય મેળવનારી કલોલ કરનારી ગંગા જેવી પવિત્ર છે; તે નદીના માહાત્મ્યનું વર્ણન તે હું શી રીતે કરું? કારણ કે તેમાં સ્નાન કરવા ભિતરેલા શિવ કમળ જેવા લાગે છે અને તેમની જટા ભરમારોની હાર જેવી લાગે છે. ૧૮૯

સિંધુરાધીધર

અર્ધમદ્દનજ્વલત્કટુકટાક્ષસ્ત્રેક્ષણ-

ક્ષણક્ષપિતશસ્ત્રેવ જયતિ સિંધુરાધીધરે ।

વર્ચ ન યદુ મન્મદે નિજમુજાનમદ્ગાઢિવ-

ચ્યુતાશ્ચશિરિત્તાણ્ડવજ્વલિતસાણ્ડવં પાણ્ડવમ્ ॥૧૯૦॥

આ તે સિંધુરાધીધર વિજય પામે છે, જેણે ભયંકર અગ્નિની જેમ જળતા પ્રકાશના તીખા દટાકોથી બધાં

દાગતા નેત્રોથી જ શત્રુઓના નાશ કરેલો છે. તેને
લેઈને અમને તો અર્જુનનું સ્મરણ આવે તે કાઈ
વધારે પડતું નથી કે જેણે પોતાની ભુજાઓથી નમેલા
માડીવ ધનુષ્યમાથી નીકળેલા અક્ષના અગ્નિના તૃત્યથી
ખાડવ વનને બાળી મૂક્યું છે. ૧૯૦

હસ્મીર

મુઞ્જતિ મુઞ્જતિ કોપં મજતિ ચ મજતિ પ્રકમ્પમરિવર્ગઃ ।
હસ્મીરવીરસહ્ચોત્યજતિ ત્યજતિ ક્ષમામાશુ ॥ ૧૯૧ ॥

જ્યારે હસ્મીર રાજની તલવાર કોપ (ધ્યાન)માથી
બહાર નીકળે છે, ત્યારે શત્રુઓનો વર્ગ પણ કોપ-
(ખમ્બા) ને છોડી દે છે; જ્યારે તે તલવાર કંપવા
લાગે છે, ત્યારે શત્રુઓ પણ કંપવા લાગે છે તેમ જ
જ્યારે તે ક્ષમાને છોડવા લાગે છે, ત્યારે શત્રુઓ પણ
ક્ષમા (પૃથ્વી) ને તરત જ છોડવા લાગે છે. ૧૯૧

મા ચક્ર ચક્રિવિરહજ્વરકાતરો મૂઃ
સંકોચમન્નુજ ન યાદિ ન યામિનીયમ્ ।

હસ્મીરમૂપહૃયપાદવિદીર્ઘભૂમી-

રેણુસ્કરૈરમચકારિ દિવાન્ધકારઃ ॥ ૧૯૨ ॥

હે ચક્રવાક પક્ષી ! તારી ઓના વિરહરૂપી તાપથી
તું ત્રાસ પામીશ નહિ અને હે કમળ ! તું ગિરિધર્જ જવાનું
છોડી દે, કારણ કે આ કાઈ રાત પડી નથી પરંતુ
હસ્મીર રાજના ઘોડાઓના પગથી બોલાયેલી પૃથ્વીના
રજના સમૂહથી દિવસે પણ અધકાર થઈ ગયેલો છે. ૧૯૨

રાજભૂષાવર્ણન

યશઃપતોડ્યમદ્મુતો ન તે મહીપ કન્નુકઃ ।

સુપુણ્યકર્મ માત્યદો જયપ્રદં સુરક્ષણમ્ ॥ ૧ ॥

હે રાજન્ ! તમારો આ ઝભ્ઝ છે, તે ખરેખર
અજબો નથી; પરંતુ તમારા યશસ્વી અદ્ભુત વસ્ત્ર છે
તેમ જ તમારું આ બખ્તર નથી; પરંતુ તે તમારું
સુણ્ણ કર્મ પ્રકાશે છે. ૧

પ્રજ્ઞાતૃતીયોપ્રવિલોચનસ્ય મૂતોજ્વલસ્યેશ્વરકામ-
દાતુઃ । કામારિસુ-સૃજ્યમુદા સકામા મુળ્ળીયદગ્ધા
તવ માતિ મૂર્ધિ ॥ ૨ ॥

હે રાજન્ ! હ્રદિસ્થી ત્રીજા ઉચ લેસનને તમે ધારણ
કરો છો. તેમ જ તમે વિભૂતિ (ભસ્મ, લક્ષ્મી)થી અત્યંત
ઉન્નત છો અને કામનાઓ પ્રમાણે દાન કરવામાં
ઈચ્છા છો, એ કારણે તમને સદાશિવ સમજીને ગંગા
પાધીના શત્રુ-મહારવને છોડીને તમારા મસ્તક પર
પાધીના બાંધનાથી આવીને રહેલો છે. ૨

ચિત્રામિત્યોપરિ મૌલિમાજાં મામિર્મણીનામ-

નળીયસીમિઃ । અનેકઘાતુચ્છુરિતાશ્મરાશેર્ગોર્વર્ધનસ્યા
કૃતિસ્ત્વકારિ ॥ ૩ ॥

આ રાજના મુગટમા રહેલા જે ચિત્રવિચિત્ર મણિઓ
છે, તેની અતિથય કાતિઓને કારણે અનેક ઘાતુઓની
કાતિથી વિચિત્રતા ધારણ કરનાર પાપાણાવાળા ગોવર્ધન
પર્વતની આકૃતિને ધારણ કરે છે. ૩

તમદ્વદે મન્દરકૃટકોટિવ્યાધટ્ટનોત્તેજનયા મળી-
નામ્ । વહીયસા દીપ્તિવિતાનકેન ચકાસયામાસતુ-
રુહસન્તી ॥ ૪ ॥

જ્યારે ભગવાન વિષ્ણુ સમુદ્ર વલોવવા લાગ્યા, ત્યારે
મંદરાયલના શિખરોની અણીઓ સાથે બાહ્યબંધન
મણિઓ ધસાવા લાગ્યા, તેથી બળે કે સરાણે ચઢાવવા-
થી ધણા જ પ્રકાશના સમૂહથી ચક્રચકિત થયેલા હોય,
એમ તેમને શોભાવવા લાગ્યા. ૪

શિરોવેદનવ્યાજતસ્તે મુલેન્દોઃ, પરં પક્ષપાતાદ્-
પ્રસત્યેવ રાહુમ્ । રુપા મૂર્ધ્નિ વદં કચચ્છન્નનાલં,
શશાઙ્ગોદ્ગ્રહીનો વિમાત્યેપ રાજન્ ॥ ૫ ॥

હે રાજન્ ! તમારા કેશરૂપી રાહુને બરોબર બાધીને
પોતાની અંદર સમાવી દેનાર તમારી પાધડી છે, તે
ખૂબ જ રોશની રહેલા મુખરૂપી ચંદ્રને પક્ષપાત કરીને
કોષથી કેશરૂપી રાહુને ગળી જાય છે અને તમારું મુખ
પણ કલંક વિનાના ચંદ્ર હોય એમ લાગે છે. ૫

તારાધિનાયમમિજિત્ય મુલપ્રિયાદ્યા રાજસ્ત્વયા
પદકકૈતવતો વ્યલમ્બિ । ધન્દીરુતા ઇવ તદીયવધૂ-
સમૂહા હારચ્છલેન તવ વક્ષસિ માન્તિ રૂનમ્ ॥ ૬ ॥

હે રાજન્ ! તમે મુખમંડળની શોભાથી તારાઓના
સ્વામી ચંદ્રને છતી લઈને પદકને બાંધીને લટકાવી રાખ્યો
છો તેમ જ ચંદ્રની સ્ત્રીઓ-તારાઓને પણ બાળે કે બાન-
મા પકડી આણી હોય, એ રીતે તમારી છાતી પર
હારની જેમ બનીને શોભે છે. ૬

ધવલશુભમામલ્લકલુકસ્યોપરિષ્ઠાન્

કનકપરિકરેણ ભ્રાજસે રાજરાજ ।

શરદિ ધનમળોઘદ્વિવૃદ્ધામરેસા-

કલિત્ત્વ ઇવ ધરેન્દ્રઃ પ્રોત્તતો વિન્ધ્યદૌલઃ ॥ ૭ ॥

હે રાજન્ ! શરદઋતુના વાદળો ઉપર ચમકતી
વીજળાઓની કડક રેખાઓના જેને સંયોગ થયો છે
એવા ઘણાં જાંબો વિન્ધ્યાચર જેમ શોભે તેમ સફેદ
પુષ્પોની જેમ શોભતા બગીચા ઉપર ધરેલા ગોનાના
ચથુચારથી તમે ગોળી રથા છો. ૭

સ્વભાવારક્તશ્રીનરસુપમાનદ્વકનક

સ્પુરદ્વિદ્યુદ્વાજત્કટકયુગલાન્ધ્યા તથ કરો ।

વિમાત કાશ્મીરદવવિલુલિતાવિન્દ્રવિજયે

હૃતે સ્વગંધારાગલ ઇવ વિભો દ્વિદસ્યિતિકૃતે ॥૮॥

હે રાજન ! કુદરતી રીતે રાતી શેશાને ધારણ કરનાર નખની ઝાંઘથી ને વિશેષ શેશા ધારણ કરે છે એવા સોનાને લીધે ચળકતી વીજળીની જેમ શેશલતી ઝડપી બેઠથી તમારા હાથ ડેસરના રસથી રંગાયેલા હોય એમ લાગે છે અને વળી તે ભુજાઓ લાગી અને પુષ્ટ લેવાથી શત્રુઓને રોકવા માટે ઈન્ને જીતીને આપેલી સ્વર્ગના આરણ્યની ભોગ્ય હોય એમ લાગે છે ૮

ગબગ્રગંસા

નીતા કુમ્ભસ્થલકઠિનતા કામિનીનાસુરોજે

સ્તેય વૃત્વા ધૃતમણિગણે ક્ષત્રુકૈરાવૃતેવ ।

હૃત્યાલ્યાલુ નરપતિગૃહદારિ કુન્નેન્દ્રિશ્મિમા

શુણ્ઢાવૃષ્ડેન્પુષિ ઘટુલા ધૃલિમુદ્દલયન્તિ ॥૧॥

‘અમારા ગડરથલેખી ને કઠિનતા છે, તે કામિની ઓના સ્તનોએ ચોરી લીધી છે અને તેને મણિસમૂહથી જડેલ કાચળી વડે ઢાકી દીધી છે,’ એ રીતે હરિયાદ કરવા માટે, ગજરાજના બચ્ચા રાજદરબારમા રહીને સ્વદથી પોતાના શરીરે ખૂબ જ ધૂળ ફેંકી ગયા છે

સિન્દૂરચુતિસુગંધમૂર્ધનિ ધૃતસ્કન્ધાવધિદયામિકે

વ્યોમાન્ત રશ્મિ સિન્ધુરેડરય સમરામ્ભોદુરે ધાવતિ ।

જાનીમો નુ ચદિ પ્રદોષતિમિરવ્યામિશ્નસંધ્યાધિવે

વાસ્ત યાન્તિ સમસ્તવાહુજનુજાતેજ સહસ્રાશય ॥૨॥

જેનું મસ્તક સિન્દૂરની કાતિથી તોળે છે, (જતા મદની) રનામલતા જેણે આધ નુધી ધારણ કરી છે અને જેની જીભાઈ આપણ સુધી અડકે છે એવા આ રાજનો હાથી ઉન્મત થઈને કુદની શરઆત માટે રણ ભૂમિ પર દોડી બળ છે ત્યાં બેઠે કે પ્રદોષકળની અધારી શ્યામતા સાથે સ્વજાડાળની રતાર મળી ગઈ હોય એવા તે લાગે છે અને તેથી સંજ્ઞા (વાહુ-જ લગવાના હાથથી બન્ને) કૃત્રિયોની ભુજાઓથી તેજને ધારણ કરનાર અનેક સર્વ આયથી બળ છે ૨

પ્રતદ્રવ્યગજરણપામસિ સૃષ્ટ કળ્ઠાન્તમજ્જનુ

પેનૈ પાણ્ડુરિત સ્વદિવરિજયમીડાયટ રપર્ધિમિ ।

દન્તદ્રન્દજલાનુવિન્નનચતુન્નન્ત કરામ્ભોવમિ

વ્યાજાદ્રમુવદ્ધમેન વિરહ નિર્વાપયત્યન્યુયે ॥૩॥

આ મદ જરતે હાથી તરસ લાગતા પોતાની કાયા

ને કંઈ સુધી જળમા કુપાડી દે છે. તેમ જ બેઠે કે દિશાઓના હાથીઓને જીતી લીધા વિના યશને પ્રગટ કરતા જેવા જળના ફોણ લીલાથી ઉડાડે છે અને તેથી પોતાની કાયા ધવલ (સફેદ) બને છે ત્યાર બાદ પોતાના બે દંત્રણ જળમા પડતા પ્રતિબિંબથી ચાક લાગે છે તેથી આ ગજરાજ ઐરાવત હાથી જેવા લાગે છે એથી સમુદ્રને થયેના ઐરાવતના વિશેષરૂપી અગ્નિને બેઠે કે આ હાથી પોતાની સૂઢના કુલકારથી ઉછાળેલા જલના સિન્ધુથી ઢારી રહ્યો છે ૩

સ્વીયોદાનપ્રગન્ધપ્રકુપિતહૃદયોત્તારિતોદ્ગદ્ગુદૈ

રુદ્રચ્છલ્પુન્નચ્છપ્રતિકરદિધિયા સિન્ધુરૈર્ધાવમાને ।

તત્પાદન્યાસનત્રીભવદ્વલમરોદ્ધાન્તિયારાવધૂર્ણ

પારાવારામ્વપૂર્ણ ઘરણિરતિતરા શક્તમાના ચક્રમે ॥

પોતાના જ મદની માદક ગંધ આવતા ને હાથીઓ દોષમા આવીને પોતાના મુખની અદર વિશાળ સૂઢ ઉતારે છે અને તેથી ‘પૂછડાના ગૂચળા જાયા કરાને નાસતા બીજા હાથીઓ છે,’ એવું ભ્રમથી બાધીને તે હાથીઓ દોડાદોડ કરી મૂકે છે, તે હાથીઓના પગ મુકવાના ભારથી બેઠે કે પર્વતો નમી પડે છે અને તેથી સમુદ્રોના જલ ધૂમરી લેતા ચક્કર ચક્કર ફરે છે, તે સમુદ્રોના જલથી આખી પૃથ્વી ભરપૂર થઈ ગઈ છે, તે બાધુ કે ડોલવાથી ફાગી પડશે, એમ પૃથ્વી પોતે કપવા લાગી છે ૪

ઘોડાની પ્રશંસા

મેરલોચતિ મેદિન્યા કક્કમ કદ્ધવીચતિ ।

મળ્ડલોતુરગ કુર્જજગત લુન્ડલીચતિ ॥૧॥

ચારે બાલુ ગેળ રાણામા ધૂમી રહેલો આ (રાજાને) ઘોડો છે, તે તો પૃથ્વીને માટે કડગી મેળવા જેવા લાગે છે, દિશાઓને માટે હાથના કાકણ જેવા લાગે છે તેમ જ જગતને માટે તો કુડય જેવા લાગે છે.

ઘાવન્તમનુષાવન્તિ હરિણ તવ યાજિન ।

નામિનિર્મુલ્કસ્તૂલીલુચ્ચા ઇવ સમીરણા ॥૨॥

(હે રાજન !) તમારા આ વેગીલા ઘોડાઓ દોડતા દરણીની પાછળ ને પાછળ દોડે છે, તે બેઠે કે ભ્રમની નાશિમા રહેલ કદતૂનીની ગંધથી લોભાયેન પવને લેય તેમ લાગે છે ૨

અનૂનવેગાદયમદ્વિતીયશ્ચાયાતુરગાદપિ લજ્જમાન ।

ગુપ્તોદ્ગતૈર્વીર તુરગમસ્તે રજોભિરહાપતિમાદૃણોતિ ॥

હે વીર રાજન ! જેનો વેગ કાઈ રીતે ઓછો નથી, તેને કારણે આ તમારા ઘોડો દોડવામા અત્યંત

છે તેમ જ પોતાના પડછાયામા જે ઘોડો (સાથે સાથે દોડતો દેખાય છે) તેને કારણે લાજ પામતો હોય છે, અને તેથી પોતાની ખરીઓથી ઉડાડેલી રનેટીથી સ્પર્શને ઠાકી દે છે (કે જેથી પડછાયા દેખાય નહિ) ૩

પ્રયાતુમસ્માકમિદં કિયત્પદં ઘરા તદમ્બોધિરપિ સ્થહાયતામ્ ઈતીવ વાહૈર્નિજવેગદપિતૈઃ પયોધિરો-
ધક્ષમમુદ્ધતં રજઃ ॥ ૪ ॥

‘આપણને આલવા માટે આ પૃથ્વી તો કેટલાં ઘોડાં પગલાંની બની જશે, માટે ભલે આ સમુદ્ર પણ સ્થળરૂપ બની જવ;’ એ રીતે પોતાના વેગથી ગર્વ પામેલા ઘોડાઓ બધે કે વિચાર કરતા હોય, એમ માનીને તેમણે સમુદ્રને પૂરાં દેવા માટે રનેટી ઉડાડેલી છે.

હયતી જગતી કિયતી અવિતા નમિતા ન જામિતિ યાતિ હયઃ । ત્રિયદન્નપરિદ્વન્નરદ્વન્નભૂર્વિમૃશન્નિવ નર્તનમાતનુતે ॥ ૫ ॥

‘આટલી પૃથ્વી તે (મારા વેગ માટે તો) કેટલી ઓછી પડશે અને નહીં પણ જશે,’ એમ માનીને તે ઘોડો પૃથ્વી પર ચાલતો નથી; પરંતુ ‘આકાશના આગણામા થનગનાટ કરીને વિહાર કરવાની બૂમિ છે’ એમ મનમાં વિચારીને તે ઘોડો નાચવા લાગે છે. ૫

કિમદ્વારયદ્ગાં લુરૈઃ સ્પર્શયન્તઃ, કુરદ્ગાં ઇવાદ્ગાનિ સંકોચયન્તઃ । અટન્તો નટન્તો મટં તોપયન્તસ્તુરંગાઃ
સુરદ્ગાઃ પુરં ગાદ્યન્તિ ॥ ૬ ॥

બધે ધમધમતા અંગારા હોય, એ રીતે ખરીઓથી પૃથ્વીને અડકીને જિયા પગ લેતા હોય તેમ જ દોડતી વખતે ઢરણાની જેમ પોતાના શરીરને ટકાવી લેતા હોય એવા આ ઘોડા ફરતા ફરતા નાચી રહ્યા છે અને થોડાઓને સંતોષ આપી રહ્યા છે; તેવા આ ઉત્તમ વર્ણવાળા ઘોડા નગરમાં પ્રવેશ કરે છે ૬

અલક્ષિતગતાગતૈઃ કુલવધૂકટાક્ષૈરિવ
ક્ષણાનુનયદ્ગાતૃલઃ પ્રણયકેલિકૌપૈરિવ ।
સુષુપ્તમસુષોન્નતૈર્મૃગદશામુરોર્જરિવ
ત્વદીયતુરગૈરિદં ધરણિકમાક્રમ્યતે ॥ ૭ ॥

જેમ કુલીન સ્ત્રીઓના કટાક્ષ હોય, તેમ આ ઘોડાઓ તીવ્ર વેગને કારણે જતા-આવતા દેખાતા નથી. માત્ર જેમ રતિ સમયે કામિનીઓ થોડાક કાપે છે, તેમ ક્ષણ થાપડવા વગેરે પ્રેમથી આ ઘોડાઓ ચાલ થઈ જાય છે તેમ જ કામિનીઓના સ્તનોની જેમ જે ઘોડાઓની કાયા જોળ, લીસી અને બિંચાઈમાં રહેલી છે, તેવા પ્રકારના આ ઘોડા ધરણીમાં ડળને ઓળંગી રહ્યા છે.

નિર્માસં સુલમળહલે પરિમિતં મધ્યે લઘુ કર્ણયોઃ

સ્કન્ધે વન્ધુરમપ્રમાણમુરસિ સ્થિમ્બં ચ રોમોદ્ગમે ।

પીનં પશ્ચિમવાર્ધયોઃ પ્રૃથુતરં પ્રૃષ્ઠે પ્રધાનં જવે

રાત્ના વાજિનમારુરોહ સકલેયુક્તં પ્રશસ્તૈરુગૈઃ ॥ ૮ ॥

જેનું ગુપ્તમંડલ માસ વિનાનું પાતળું છે, જેના મધ્યભાગ પરિમિત છે. જેના બંને કાન નાના છે, જેની બાંધ વિશાળ છે, જેની છાતી બિંચી-નીચી પહોળા છે, જેનાં ફવાટાં લીસા છે, જેનાં પડખાં બડાં છે, જેની પીડ પહોળા છે અને જેનો વેગ ખાસ પ્રકારનો છે-એ રીતે પ્રશંસાલાયક સર્વ શુભેચ્છી શોભતા એવા ઉત્તમ ઘોડા પર આ રાત્ન સવાર થયો છે. ૮

ધૂલોમિર્દિવમન્થયન્વધિરવજ્રાદાઃ સુરાણાં રવૈ-
ર્વાતં સંયતિ સ્વજયજ્વલજયૈઃ સ્તોતૃન્નુગૈર્મૂકયન્ ।

ધર્મારાધનસંનિયુક્તજગતા રાદ્દામુનાધિષ્ઠિતઃ

સાન્દ્રોત્કાલમિપાદિગાયતિ પદા સ્પન્દુ તુરંગોડપિ ગામ્ ॥

જે ઘોડો ધૂળથી આકાશમા ફરતા ગાધવોની આખોને આપળા કરી મૂકે છે, કાળલાઓના અવાજથી દિશાઓને બહેરી કરી મૂકે છે, વેગના પ્રલાવથી વાયુને લંગડો કરી દે છે, વિશેષ શુભેચ્છી પ્રશંસા કરનારાઓને મૂંઝા બનાવી દે છે તેમ જ જન્મતાં પ્રમજનોને ધર્મની આરાધનામાં જોડનાર એવા આ રાત્ન તે ઘોડાની પીડ પર બેઠો છે, તેને કારણે જિંબી બિંબી ફાળ લઈને આકાશમા ટેકત્યા કરે છે કે જેથી પૃથ્વી-રૂપી ગાયતો સ્પર્શ થાય, તો પાપ લાગે એમ માનીને પગથી તેનો સ્પર્શ કરતો નથી. ૯

વાતં સ્થાવરયન્ત્રમઃ પુટકયન્ત્રોત્તસ્વતી સૂત્રયન્

સિન્ધું પલ્લવયન્ત્રનં વિટપયન્મૂમળહલં લોપ્તયન્ ।

દેલં સર્પપયન્દિશં ચપલવંલોકક્રમ્યં ક્રોદહયન્

હેલારવ્ચરયો હ્યસ્તવ કથંકારં ગિરાં ગોચરઃ ॥ ૧૦ ॥

જે ઘોડો વેગથી વાયુથી જડ પદાર્થ જેવો કરી નાખે છે, આકાશને પડિયા જેવો બનાવે છે, નદીને દોરી જેવી પાતળા બનાવે છે, સમુદ્રને ખાખોચિયા જેવો કરે છે, વનના વૃક્ષોને એક ડાળાની જેમ બનાવી દે છે, પૃથ્વીમંડલને દેશ જેવો બનાવે છે, પર્વતને સરસવ જેવો કરી નાખે છે. દિશાને ચપલ બનાવે છે તેમ જ ત્રણેય લોકોને કળમમાં લઈ લે છે એવા તમારો આ ઘોડો જ્યારે રમત રમનામાં ખૂબ વેગ ધારણ કરે છે, ત્યારે તે ઘોડો અમારી વાણીના વર્ણનમાંથી રીતે આવે ? ૧૦

વત્તાં ગામિય સંસ્પૃશન્તિ ગતિમિર્ચામુત્પતન્તો મુદ્ધ-
રન્તેવાસિન આજવશ્રુતિગતીવાધ્યાપયન્તોડિનિલન્ ।

દેવ સ્વીયસુપ્રાપ્તદર્શિવસુધાપૂર્ણવિતાનં વલા-

રાત્યશ્ચો નટનં પઠિષ્યતિ દિ વસ્તન્વન્તિ વાહાસ્તવ ॥

હે રાજન્ ! તમારા આ ઘોડાઓ બધાં કે પૃથ્વી તપી ગઈ હોય, તે રીતે ત્વંરિત રતિએ તેને અડકે છે; વારંવાર આકાશમાં ઊછળે છે, પવનોને પોતાના શિથ્થો ખનાવીને તેમને વેગરૂપી વેદની શ્રુતિઓ લાગુ પડે છે તેમ જ પોતાની ખરીઓના આગલા લાગથી પૃથ્વી ખોદાય છે, તેથી જે ધૂળ ઊડે છે, તેનાથી આકાશને ભરી દે છે અને તે રીતે ધનનો ઉચ્ચેશ્રવા ઘોડો તેથી તૃપ્ત-કલાને શીખે છે. ૧૧

અડગપ્રશંસા

વર્ણયમિ વિમલત્વમ્મસઃ કિં ત્વદીયકરવાલવર્તિનઃ ।

ઘટિ યત્રમ્ભવમેન્દ્રવીં શ્રુતિં વિશ્વશુકિપુટમૌકિકં યશઃ ॥

હે રાજન્ ! તમારી તલવારની અંદર રહેલ જે પાણીદાર નિર્મળતા છે, તેનું વર્ણન તો હું શું કરું? તે પાણીદાર તલવારથી જે યશ વેદા થયો છે, તે તો છીપનાં બે પડખાંની અંદર પ્રગટ થયેલ મોતીરૂપી ચંદ્રની કાંતિને પ્રગટ કરે છે. ૧

સદ્ગવારિ ભવતઃ કિમુચ્યતે લોલશૈલભિવારિકુન્તલેઃ ।

ચત્ર રાજતિ નિવેશિતં ત્વયા રાજહંસનિવ્રહોપમં યશઃ ॥

હે રાજન્ ! તમારા અડગમાં રહેલ પાણીનું તો અમે શું વર્ણન કરીએ? તેની પર જે વેરી જનોના કપાયેલા કેશ છે, તે તો ચપળ શેવાળ જેવા લાગે છે તેમ જ તેની ઉપર જે યશ લાગેલો છે, તે તો રાજ-હંસોના સમૂહ જેવો લાગે છે. ૨

ન પશ્યવૃત્તિર્ન સપશ્યવૃત્તિર્વિપશ્યવૃત્તિઃ કરવાલધૂમઃ ।

તથાપિ તે ભૂમિપતે જગત્યાં પ્રતાપવહ્નિપ્રમિતિં કરોતિ ॥

હે રાજન્ ! 'પવંતમાં અગ્નિ છે' એવા અનુયાનની ખાતરી કરવા માટે ધુમાડાઓ પક્ષમાં અને સપક્ષમાં રહેતું નેહ્યુંએ તેમ જ વિપક્ષ જલ વગેરેમાં ન રહેતું નેહ્યુંએ; પરંતુ 'જગતમાં તમારો પ્રતાપરૂપી આગ રહેલો છે' એવા અનુયાનની ખાતરીને માટે તમારો જે અડગરૂપી ધુમાડો છે, તે પક્ષ કે સપક્ષમાં રહેતો નથી, પરંતુ વિપક્ષ(વેરીજનો)માં રહે છે, તે આશ્ચર્ય છે. ૩

રિપુઘ્નિયઃ કિં કચસંચયોડયં પ્રતાપવહ્નિઃ કિમુ ધૂમરાજિઃ ।

વિલોમ્ય ચત્વાળિગતં કૃપાળમેવં જનસ્તર્કયતે રણેનુ ॥૪॥

બ્યારે રણની ભૂમિ પર પ્રતાપી રાજાના હાથમાં કૃપાળુ જીએ છે, ત્યારે ઘોડા એવા તકર કરે છે કે 'શું' રાજાના હાથમાં રત્નરૂપીની લક્ષ્મીનો એ કેશપાશ

છે કે પછી પ્રતાપરૂપી અગ્નિના ધુમાડાનો સમૂહ છે ?'

સચઃ કરત્યર્શનવાપ્ય ચિત્રં રણે રણે ચત્ય કૃપાળલેસ્તા ।

તમાલનીલા શરદિન્દુપાણહુ યશ્ચ્ચોલોન્મ્યામરણં પ્રસૂતે ॥

આ તલવાર તમાલવૃક્ષ જેવી કાળા રંગની છે; પરંતુ રાજાના હાંથનો સ્પર્શ મેળવતાંની સાથે જ તે તલવાર દરેક સંઘામમાં ધૂમવા લાગે છે, ત્યારે તે ત્રણ લોકના આભરણરૂપે બનેલ શરદઋતુના ચંદ્ર જેવા સફેદ યશને પારણુ કરે છે, તે ખરેખર આશ્ચર્ય છે. ૫

દર્પાન્ધગન્ધગજકુન્મકપાટકૂટસંક્રાન્તનિગ્નચન-

શોણિત શોળશોષિઃ । વૈરૈર્વ્યલોકિ યુધિ કોપકપાય-

કાન્તિઃ, કાલીકટાશ હ્રિ વચ્ચ કરે કૃપાળઃ ॥ ૬ ॥

એ તીર રાજાના હાથમાં જે ઠરપાણુ-તલવાર છે, તે ગર્વથી અંધ બનેલ મદોન્મત હાથીઓનાં ગંડ-સ્થલના સમૂહ પર પડે છે, ત્યારે તેની કાંતિ માઠા લોહીના લાગવાથી રાતી બને છે તેમ જ રાજાના કોપથી રંગબેરંગી કાંતિવાળા અને છે; તેને કારણે કાળા શક્તિનો કટાશ હોય, એ રીતે તીર જનો તેને જીએ છે.

ધારાધસ્ત્વદસિરેપ નરેન્દ્ર ચિત્રં, વર્ચન્તિ વૈરિ-

ચનિતાજનલોચનાનિ । કોશેન સંતતમસંગતિપાહ્વેડસ્ય,

દારિદ્ર્યમમ્યુદયતિ પ્રતિપાર્થિવાનામ્ ॥ ૭ ॥

હે રાજન્ ! તમારી આ તલવાર ધારાધર(પાણી-દાર અને મેઘની જેમ પાણી ભરનાર) છે, અને વેરી જનોની નારીઓ લોચનથી આંસુ વરસાવે છે, એ આશ્ચર્ય છે. તમારી આ તલવાર મુઠ્ઠાની ભૂમિ પર ક્રોશ(આન અને ખળના)નો સંગ કરતી નથી. તે છતાં વેરી રાજાઓ દરિદ્રતા પ્રાપ્ત કરે છે, એ ખીણ આશ્ચર્ય છે.

કુરંગાદ્યા ચેળીં સુભગવિપરીતે રતિવિધા-

ચધિસ્કન્ધં દૃષ્ટ્વા કિમપિ નિપતન્ત્વીમરિમટઃ ।

અધિમ્નીવં સુમત્યચલકરવાલગ્યતિકરં

સરન્નેવ સ્તબ્ધો વિરમતિ પરીરમ્મરમસાત્ ॥ ૮ ॥

હે લાઝશાળી રાજન્ ! વિપરીત રતિલીલા કરતાં પોતાની રાણીની વેણી અસ્તવ્યસ્ત બનીને પોતાના ખલા પર પડેલી છે, તે જોતાં જ તમારા શત્રુને તમારી તલવાર યાદ આવે છે કે જે સંઘામમાં જોરથી ફરતાં શત્રુની ડોક સુધી આવી પહોંચે છે અને તે રીતે તમારી તલવારની છટા યાદ આવતાં જ વેરીજન પોતાની રાણીને ઉત્સાહથી આશ્લિંગન આપતાં વિરામ પામે છે.

કૃપાળીયં કાલી તવ રિપુયશઃ ક્ષીરમનિર્ગ-

પિવન્તિ વ્યાલીવ પ્રથયતિ તથા દુર્વિપહતામ્ ।

યથા દૂરાદસ્યા સ્ફુરણમપિ સમાવ્ય સહસા
વિમુચ્ચન્તિ પ્રૌઢપ્રહરણમ્ભુતોડપિ પ્રતિમટા ॥ ૧ ॥

જેમ કાળી સાપણુ દૂધ પીને એર ઝોકે, તેમ
તમારી આ વિકરાળ તલવાર વૈરી જનોના યશસ્વી
દૂધને પી, ન સહન થાય તેમ (દુર્વિશ્વપી) એર
ઝોકે તેમ લાગે છે, કારણ કે તે તલવાર પોતાથી ધણે
દૂર ધૂમતી હોય છે તોપણુ અસ્પર્શક ફેરવવામા અત્યંત
કુશળ વૈરી યોદ્ધાઓ પણ ચોલ પાગી બન્ય છે ૮

રાજન્વીર વિપક્ષલક્ષમુવધૂર્વધવદીક્ષાગુરુ

સહપ્રામાધ્વરકર્મમર્મકુશલ પ્રસ્થિપ્રધ્વીમુજામ્ ।

પ્રાણાનર્મમેમયાપહરણ નાકારિ કિંતુ પ્રમો

ધૂમજ્જન તવેતિ દિવ્યમપિત્તકોશ સ્વહ્યા પર ॥ ૧૦ ॥

હે વીર રાજા ! તમારી જે તલવાર લાખો શત્રુ
જનોની જીઓને વૈધવ્યસ્વી દીક્ષા આપવામા આચાર્ય
સ્વ બને છે તેમ જ રણભૂમિસ્વી યજ્ઞના કાર્ય કરવામા
અત્યંત કુશળ બને છે, તે તમારી શ્રેષ્ઠ તલવાર, 'હે
રાજન્ ! વિરોધી રાજાઓના પ્રાણસ્વી અમૃત્ય મણિ
ઓનુ અપહરણ મે કહ્યું નથી, પરંતુ તમારા કટાક્ષો
એ જ કહ્યું છે, 'એમ જણાવવા માટે કોશપાન (નામે
છેમ દેવ) નુ ચરણામૃત પીવા અને મનમથા પેસવા માટે
દિવ્ય (આશ્ચર્યજનક અથવા હોડ બકવાસ્વી) કર્મ કરે છે

હસ્યાસિર્ભુજગ સ્વકોશવિવરાકૃષ્ટ સ્ફુરત્કૃષ્ણિમા

કમ્પોન્મીલદરાલીલીલલનસ્તેષા મિયે મૂખુજામ્ ।

સહપ્રામેપુ નિજાહ્મુલીમયમહાસિદ્ધોપધીવીરુષ

પર્વાસ્યે વિનિવેશ્ય જાઙ્ગલિકતા કેનૌમ નાલમ્બિતા ॥

આ રાજાની તલવાર તો વિરોધી રાજાઓને લાય
ભીત કરવા માટે સર્પ જેવી લાગે છે સર્પ દરમ્યાની
નીકળે તે રીતે આ તલવાર પોતાના ગ્યાનમાથી નીકળે
છે સર્પના જેવી તેની કળાશ સમકે છે, તેમ જ
કપનને લીધે સર્પની જેમ વાજાયુષી અતિસ્વી લીલાને
ધારણુ કરે છે તે સર્પસ્વી તનવારને જોઈને રણ
સંગ્રામોમા પોતાની આગળાઓસ્વી મહાસિદ્ધ ઓતપ્રિ
ઓની જેમ તે સર્પસ્વી તલવારને મૃત્યુ પકડી, કાણુ
પોતાને વિપવેલો તરીકે પ્રસિદ્ધ કરતા નથી ? ૧૧

મૂખુન્માલિતટીપુ દર્શિતસમારમ્મોડ્યમમ્મોયર

સ્ત્વત્સ્વહ્યા પ્રતિપક્ષપદ્મલ પ્રભાલયન્યારયા ।

યુદ્ધુદ્ધવિરુદ્ધસિન્ધુરગલટ્પદ્ધલપ્રસ્સરલ્ન

મુક્તામિ કરકામિરાણુ સમરક્ષોણિતલે વપતિ ॥ ૧૨ ॥

જેમ પર્વત પર મેઘ ચઢી આ યો હોય, તે પોતાની
ધારાથી કાઢવ ધોઈ નાખે તેમ જ પૃથ્વી પર કરા

વરસાવે, તેમ તમારી આ પાણીદાર તલવાર રાજાઓ-
સ્વી પર્વતોના શિર પર પોતાની શાલા બતાવે છે,
પોતાના પાણીથી વૈરી જનોસ્વી કાઢવને ધોઈ નાખે છે
તેમ જ રણસંગ્રામમા કોઈ શત્રુઓના હાથીઓના ગડ
સ્થળમાથી ખરી પડતા મોતીઓસ્વી કરાથી રણભૂમિ
પર વરસાવા લાગે છે. ૧૨

આશ્ચર્ય સમરામ્વરે રિપુયશશ્ચન્દ્રપ્રતાપાર્કયો

સર્વપ્રાસમય સહેધ યનુતે ત્વત્પદ્મગરાહુ કયમ્ ।

કિં ચાન્ત્પરલોકનિર્મય ભવાસ્તસ્મિન્પ્રહૃત્યુત્સવે

ગૃહ્ણતિ ત્યજતામકમ્પદ્વયો રાજા સમસ્તાભુવ ॥ ૧૩ ॥

હે રાજન્ ! તમારી આ તલવાર રાહુસ્વી બનીને
સંગ્રામસ્વી આકાશમા એકીસાથે વૈરીજનોના યશસ્વી
ચદ્ધ અને પ્રતાપસ્વી સ્વ બનેના સપૃશ્ય આસ કરી
બન્ય છે, એ આશ્ચર્યજનક ધનના શી રીતે થાય છે ?
તેમ જ તે રણસંગ્રામસ્વી મહોત્સવમા પૃથ્વી છોડીને
આલા જતા વૈરી રાજાઓની સધળી બુદ્ધિને તમે લઈ
લો છો, તે વળી બીજુ આશ્ચર્ય છે તે ખરેખર તમે
તો પરાક્રમથી નિર્ભય છો અને તમારા હૃદય પણ
કપતા નથી ૧૩

દેવ સ્વત્કરપદ્મકોશવિગલન્મત્તાલિમાલામસિં

વૈષ્ણવોદ્ધૃતધૂમકૈતુમપરે ત્વકૈરિવામધુગામ્ ।

વૈષ્ણી કાલવધો પ્રતાપદુતભુગધૂમ ચ વૈષિજગુ

મન્યે કાલમુજગલોલરસના હાલાહલ યાદૃતા ॥ ૧૪ ॥

હે રાજન્ ! તમારી તલવાર એ તો તમારા
હાથસ્વી કમળના કોશમાથી નીકળતી હમરાઓની
(ગુલેલી) માળા છે, 'એમ કેન્દ્રલાક કવિ કહે છે, ત્યારે
બીજા કવિઓ એમ કહે છે કે, 'એ તલવાર તો તમારા
વિરોધી રાજાઓની નારીઓને વૈધ ય આપનાર ધૂમકેતુ
છે, 'ત્યારે બીજા એમ કહે છે કે, 'એ તલવાર તો
કાલરાત્રિની વેણી છે' અને બીજા એમ કહે છે કે,
'એ તલવાર તો તમારા પ્રતાપસ્વી અગ્નિના ધુમાડાસ્વી
છે' પરંતુ મારું તો એમ માનુ છું કે, 'એ તલવાર
તો કાળસ્વી સર્પની લપ-પાટ કરતી છલ જેવી છે કે
જેમા હાનાહલ એર લરડુ હોય છે' ૧૪

સિત્તાયા ચીરકપઠસ્થલનહલગલટ્પકધારામ્યુર્વ-

મર્ધાન્માતંગકુન્મોહલનવિલુલિત્વૈર્મૌક્તિકે પુષ્પિતા

યામ્ । સહપ્રામોદાનમ્મૂનો દુરગન્ધુરુટોત્ત્વાતકૃષ્ટ-

સ્થાયા જાત તે રાહગવહયા પ્લમ્તુલરસાસ્વાદહય

જયશી ॥ ૧૪ ॥

હે રાજન્ ! આ રણભૂમિ તો બગીચા જેવી બની

મઈ છે, કારણ કે વંડ જનોના ગળા અને ખભામાંથી ખૂબ જ લોહી વધી જાય છે, તે લોહિણી જળનું તેમાં સિંચવું થયું છે। મદોન્મત હાથીઓના તૂટી જતા મડ સ્થલોમાંથી જે મોતીઓ ખરી પડે છે, તે મોતીઓ રૂપો રૂપથી તે ઘવાઈ જાય છે, તેમ જ ઘોવડાના ડાખલા પડવાથી જાણે કે હાથથી ખેડાઈ હોય, એવી તે રજુથૂમિ ની જમીન બની છે, જેમાં તમારી ખડકોથી લતા પર જયવદ્ધમીરૂપે મનોહર ફળ લાગ્યું છે, જે રસ અને સ્વાદમાં અતુલ છે ૧૫

સર્પવૈષ્ણા કૃપાળી સવ મુજમુજગાસગત સગરાદૌ સઘ કૃત્તારિરણ્ડન્યુતરધિરજોયોગમન્યાવહન્તી।
દ્યવદાનામ્બુપુરોત્કટકરિપટનાગણ્ડશેલુ લીના સૂતે સઘ કિલાણ્ડાન્યતિવિમલગલદ્ભૂમિમુક્કાન્દહેન ॥
હે રાજન! રણની ભૂમિ પર જતાની સાથે જ વેરી જનોના શરીરમાંથી જે લોહી નીકળે છે, તે લોહીનો યોગ થવાથી જે ગરસ્તના બનેલી છે, એવી આ તમારી તવવારૂપી આપણ તમારા હાથરૂપી સાપનો સજ થવાથી ગર્જિણી બને છે તેમ જ ગર્વિષ્ઠ બનેવા મદ્દે જરતા હાથીઓના ગડસ્થલોમાં છુપાઈને, તે સાપણ મોતીઓરૂપી ઈ નિ મૂકે છે કે જે ગડસ્થળ પરથી ખરી પડવાને કારણે અત્યંત નિર્મળ લાગે છે ૧૬

સૈલન્તી ધ્યોમગર્ભે વિશિ વિવિશિ મુહુર્નિષ્પ તન્તી હરન્તી, શશ્વત્રોડાન્ધકારાનપિલ્લજનમનોવિસય ધર્ચન્તી। વસ્ય રક્ત્રાસિધારા તદિદિવ તરલા વૈરિકળ્ઠોપકળ્ઠ પ્રાપ્તા સઘો નગૈવ પ્રણયકુલુકિની મોહમાવિષ્કરોતિ ॥ ૧૭ ॥

જે રાજની આ પ્રવળ પાણીદાર તલવાર છે, તે તે સ્થળ વીજળી જેવી લાગે છે, તે જાણે કે આકાશના અદરતા ભાગમાં ખેતી રહી છે સઘળી દિશાઓ અને બધા ખૂણાઓમાં અગમરા આપો રહી છે, પ્રમથોને સતત પીઠવા હું ખેડેથી પ્રવળ અધ્ધારેને તે ઠરો લે છે તેમ જ જ્યારે યુવજનોના કડ પર પહોંચી જાય છે, ત્યારે નાયનારી નગીની જેમ રનેહની કૂણલતા સાથે તત્ત જ મોહ પમાડે છે ૧૭

ચૂડાપીઠાભિરામ સ્ફુરતુલ્લમિભિર્મુદ્રિકલ્પ મૃતૈર્દાંડિણ્ડ હુણ્ડલીન્દ્રસ્તવ જયતિ જગન્મન્દહાવારણ ॥ શૈરપ્રાન્ત્યારિરીતિ સપરિ સમુદિવા પાલુ કામ પ્રસર્પજિહ્વાયુષે ત્રિમેના ચલ્યવિચમત્કારિણી ॥ સહગધારામ ॥ ૧૮ ॥

હે રાજન! તમારો આ વિદાણ ભુજક છે, તે

મોટા નામ જેવા લાગે છે આગળાઓ પર જડેલી વીટીઓના મોતીઓ સળકે છે તે જાણે કે ધણા ધણા મોતીઓવાળી ફણા જેવા લાગે છે, એવા તમારો ભુજકરૂપી નામ જગતના મહાને આધારરૂપ બન્યો છે તેમ જ તરત જ હૃદય પામેલી વેરી જનોની ક્રોતિને શ્રાપ્તિથી દૂધ સમજીને, તેના પાન કરવા માટે તૈયાર થયો હોય, એ રીતે તમારો હાથ આ પાણીદાર તલવારને સ્પર્શ જલની જેમ લાખી કરતો ટોચ, એ રીતે ફેરવે છે

રાજયાનાવર્ણન

પ્રયાણે સવ રાજેન્દ્ર મુક્તા વૈરિમૃગીદશામ્।

રાજદશમતિ પદ્મ્યામાનનેન શશિચુતિ ॥ ૧ ॥

હે રાજન! તમે જ્યારે ચડાઈ કરો છો ત્યારે જ (ચેતાના પતિઓ મળ્યું પામો એ લવડી નારીથી) વેરી જનોની ઓંઓ જે પગથી રાજક સની જેમ શાલતી હતી, તે હ સગતિ છોડી દે છે તેમ જ મુખ પર મક્કની જેમ કાતિ ધારણ કરતી હતી, તે કાતિ છોડી દે છે ૧

દિહ્નારીણા મૃશ્ત્યવર્કો રજ સદુપિતાન્વરમ્।

પ્રસ્થાને નૃપતે સન્તોડપૈર્થાન્તિ રજોવૃતા ॥ ૨ ॥

હે રાજન! જ્યારે તમે સેના સહિત યુદ્ધ પર જવાની તૈયારી થો છો, ત્યારે આકાશ ધૂળથી ઘેરાય છે, તે જાણે કે દિશાઓરૂપી નારીઓના રમેદોષથી દૂષિત થોના વસ્ત્રોને સૂઈ રૂપરૂ કરે છે સાથે જ રંગો (રંગેશ્વ અને ધૂળ) થી ઘેરાયેલા સતો પશુ કુમાર્ગે (બનીતિ અને આકાર્ગે) જતા હોય છે ૨

રઘ્વાજિરાનિનિષૂતપૂલીપટલપદ્મિલામ્।

ન ધત્તે શિરસા ગદ્ગા ધરિમારભિયા હર ॥ ૩ ॥

હે રાજન! તમારા ઘોડાઓથી ઊડેરી ધૂળના મોટે ગોટાથી તમા પશુ કાદવથી ભરાઈ જાય છે, એટલે ધણે ભાર વધી ગયો છે, એ ભયે મહાદેવ પશુ શિર પર ગગાને ધારણ કરતા નથી ૩

ચાત્રાસુ વસ્ય ખ્વજિનીખેરણ દોલાયમાના સકલા ધરિત્રી

આર્દ્રમણાપિસિત્તપ્તવીરમકર્મઠ કૂર્મપતિ ચકાર ॥ ૪ ॥

જ્યારે તે રાજ ચડાઈ કરે છે ત્યારે તેની સેનાના ભારથી કાપી ઊંચેલી ધરતી ડોલવા લાગે છે અને તેના ઘસારાથી કચ્છપની પીઠ પર તાલુ ચાકું પડે છે તેથી કચ્છ પૃથ્વીના ધાનજી કરવાના કાર્યમાં અસક્ત બને છે અસ્ય પ્રયાણેનુ સમગ્રશત્તેરમેસરૈર્વોજિનિરુલ્લિતાનિ।
કુર્ન્તિ સામન્વશિત્તામગીના પ્રમાથરોહાસ્તમવ રજાસિ ॥

આ રાજ ચેતાની સઘળી શક્તિઓ સહિત ચડાઈ કરે છે, ત્યારે સેનાની આગળ ચાલતા ઘોડાઓની ખરી

ઓથી એટલી બધી રંગેડી બેડવા લાગે છે કે તે રજ વેરી સામત રાજ્યોના મુગટમણિઓની કાતિના અકુશને સાત બનાવે છે ૫

યદસ્ય યાત્રાસુ વલોદ્ધત રજ સ્ફુટત્રતાપાનલ ધૂમસંજિતમ્ । તદેવ ગત્વા પવિત્ર સુધામ્બુધૌ દધાતિ પદ્મીભવદક્ષતા વિધૌ ॥ ૬ ॥

આ રાજ બનારે ચઢાઈ કરે છે, ત્યારે તેની સેનાથી જે રંગેડી બેડે છે તેની સોભા પ્રતાપરૂપી અગ્નિના ધુમાડા જેવી છે અને તેજ રંગેડી બનારે બેડીને ક્ષીર સાગરમા પડે છે, ત્યારે કાદવરૂપે બનીને ચદ્રમડાગમા કલકરૂપ બની બધે છે ૬

ત્વપ્યાગતે કિમિતિ વેપત ઇષ સિન્ધુ સ્વ સેતુમન્યઋદત્ કિમસૌ વિમેતિ । દ્વીપાન્તરેડપિ ન દિ તેડસ્ત્યરણવદોડ્ય ત્વા રાજપુગવ નિવેવત એવ લક્ષ્મી ॥ ૭ ॥

હે રાજન્ ! સમુદ્રને કિનારે તમને આવી પહેાચેના બોઈને, આ સમુદ્ર કેમ કે પવા લાગ્યો છે ? શુ (રામે સેતુ બાંધ્યો તે રીતે તમે) તેની પર પુલ બાંધેલા કે પછી (વિષ્ણુએ વહોાચ્યો, તે રીતે) તમે તેને વહોાવરો, એવા તેને શકા કરઈ છે ? (પણ તેની તે શકા બરાબર નથી, કારણ કે) બીજા કોપ પર પણ એવા ક્રોધ રાજ નથી કે જે તમને વશ ન હોય તેમજ (વિષ્ણુને લદ્દથી બોઈતી હતી તેથી તેમણે અમુદ્ર વહોાયા પણ) લદ્દમી તો તમારી સારી રીતે સેવા કરે છે ૭

ત્વચિ પ્રચલતિ પ્રમો તુરગચલનાસુ સ્ફુર દ્વરાવલયઘૂલિભિઃ સકલમેવ કોળં નમઃ ।

દિવાકરહયાવલી નિરવલમ્બસચારત

ધમાપનયનાય કિં ઘનુમતીયમૂર્ધ ગતા ॥ ૮ ॥

હે રાજન્ ! નમે બનારે શુદ્ધ માટે પ્રયાણ કરે છે, ત્યારે સનાના ઘોડાઓના દેકવાથી પૃથ્વીમંડળ પરની જે ધૂળ બેડવા લાગે છે, તે બધી આકાશમા બઈને પથરાઈ બન છે, તે બધે કે સૂરના ઘોડાઓ આધાર વિનાના પ્રવા મારગમા ચાલે છે તેમના યાકને દૂર કરવા માટે આ પૃથ્વી ભંતે જ બેઠે બઈને તે ઘોડાઓ ને આધાર આપતી હોય, એમ લાગે છે ૮

ચોલી ચોલી ન તુ કલયતે ગુર્જરા જર્જરાદ્ધી મૂર્જાન્નન્ત વિશતિ વિપિન માર્ગી સાલવીધિમ્ ।

નો સગીત રચયતિ મનાગ્ન વહ્ની કુશાદ્ધી

નાદ્ધી રાગ રહસિ તનુતે મૂપતે ત્વત્પ્રયાણે ॥ ૯ ॥

હે રાજન્ ! તમે પ્રયાણ કરે છો, તે સમયે બોલ

દેશના રાજની રાણી પોતાની યોગીના દરકાર રાખતી નથી, બળ્લરિત અગ્રાણી ગુર્જરદેશની રાણી ભૂજ રક્ષિના જગદમા પેલી બન છે માળવાના દેશનો રાણી સાલવક્ષીની ઝાડીમા ધૂસી બધ છે, પાતળા અગ્રાણી બગાળ દેશની રાણી સગીતની બરા પણ રચના કરતી નથી તેમજ અગ્રદેશના રાજની રાણી એકાંત સેવાની ઇચ્છા કરતી નથી ૯

દૈવ ત્વદ્વિજયપ્રયાણવિલસત્સદ્વાજિરાજવ્રજ છુણ્ણદ્માતલનીનપાશુપટલવ્યામોડનિમેપેક્ષણ ।

સુત્રામા વદુ મન્યતે કળિપતિ પાતાલમૂલસ્થિત સોડ્યુદામકરીન્દુધરમરઘાન્ત સદ્સેક્ષણમ્ ॥ ૧૦ ॥

હે રાજન્ ! તમારા વિજય માટે પ્રયાણ થાય છે, ત્યારે ઉત્તમ સોભાવાળા ઘોડાઓએ ખરીઓથી જે પૃથ્વી ખોદી નાખી છે તેનો ધૂળનો સમુદ્ર ઇંદની હબર આપમા ભરાઈ બધ છે, પણ તે ઇંદ હબર આપ મીચી નહિ સકવાથી પાતાળના મૂળમા રક્ષિના નાગરાજને ભાગ્યશાળી ગણે છે પરંતુ તે નાગરાજને મોટા ઉડક હાથીઓના અગુલ બળતુ દબાણ લાગે છે, તેથી તે ઇંદરાજને ભાગ્યશાળી માને છે ૧૦

દેવે દિગ્વિજયોચતે ધૃતઘનુ પ્રત્યર્થિસીમન્તિની

વૈધચત્રતદાચિતિ પ્રતિદિશ કુદ્ર પરિભ્રામયતિ ।

આત્તામન્યનિતલ્મ્બિની રતિરપિ પ્રાયો ન પૌપ કરે મરેધનુમદાન્મદાન્ધમધુપીનીલીનિચોલ ઘનુ ॥ ૧૧ ॥

દિગ્વિજય કરવા માટે તૈયાર થયા ન રાજ બનારે કોધમા આરીને દિશાએ દિશાએ ધૂમવા લાગે છે, ત્યારે ધનુષ્ય ધારણ કરનાર સત્રુઓની રાણીઓને વિધવા પછાની કીડા આપનાર તે દિગ્વિજય બની રહે છે, (એ વિચાર કરીને) સામાન્ય ગાંભીર્યની રાણીઓ પોતાના પતિઓને ધનુષ્ય સેવા ન દે, તેમા તો શુ નવાઈ ? પરંતુ ગતિ પણ પોતાના પતિ કામદેવને તેમના હાથમા પુષ્પત ધનુષ્ય સેવા દેતી નથી કે જે ધનુષ્ય મદથી અધ બનેવ ભમરાઓરૂપી કાળી કાષ્ઠગંધાણુ છે

દૈવ ત્વદ્વિજયોચમે હરિચુરન્નાતન્નત્ત્વદ્માતલન્ત પ્રોદ્ધતે રજસ પરગપટલે દિવચક્રમામામતિ ।

અદ્ધના પત્કિશતાનિ નિન્દતિ નિવ હસ્તદ્વય નિન્દતિ સ્વા નિન્દત્યનિમેપતા પરિપતદ્વાપાન્બુચારો હરિ ॥

હે રાજન્ ! તમે દિગ્વિજય માટે પ્રયાણ કરે છે ત્યારે ઘોડાઓની ખરીઓમા સમુદ્ધી ધર્મન તન્તિ ખોદાવા લાગે છે અને તેથી જે ગજકુળને પડકારે બેડે છે, તે દ્વી દિશાઓમા ૧૦ ૫૧ જે દેશ

છેત્રની આંખોમાંથી આંસુઓની ધારા ચાલવા લાગે છે એટલે તે ઇંદ્ર પોતાની હઠ્ઠર આંખોની નિંદા કરે છે, (કે મને હઠ્ઠર આંખ ન મળી હોત, તો સારું) પોતાના બે હાથની નિંદા કરે છે (કે બે હાથ હઠ્ઠર આંખ થી રીતે દોંઢે ?) તેમ જ પોતાની આંખો કદી પણ મિચાતી નથી, એ સ્થિતિની પણ નિંદા કરે છે.

યુગ્મદ્વાજિજિતાક્ષિરાજિચરણક્ષેપકૃતેર્માર્હિનો મહ્દુઃ ક્ષોણિમવેક્ષ્ય સિદ્ધતિ ઘનૈર્ભર્તા નવીનાં જલઃ ।

આશા મળ્ડલમુત્કટધ્વજપટૈર્વાતં તનોતિ દ્રુવં
ચચ્રચચ્રલેગુરાશ્વિનમિવાતેનુંં વિવં ગચ્છતિ ॥૧૩॥

હે રાજન! જેણે સર્વની ગતિઓ છૂતી લીધી છે, એવા તમારા ઘોડાઓનાં ચરણ પછડાવાથી ઘા પડ્યા છે, તેને કારણે પૃથ્વી (જાણે કે) તરત જ મૂર્ચ્છિત થઈ ગઈ છે; તે જોઈને નદીઓના સ્વામી સાગર મેધનાં જળથી તે પૃથ્વી પર સિંચન કરે છે, દિશાઓના સમૂહ ઊંચી ઊંચી ધબકાઓનાં વચોથી પવન ઢાળે છે તેમ જ ચપળ બનીને બેચે બેડહી રજ અશ્વિનીકુમારોને ખેંદાવવા માટે સ્વર્ગમાં જતી હોય એમ લાગે છે. ૧૩

ધૂર્તાધોરણ દેવ વાસવ કરી પદ્મેન લિપ્તઃ કથં નીતઃ સ્વર્ગતરંગિણીજલમસૌ તત્રાસ્તિ પદ્મઃ કુતઃ ।
સર્વાશાવિજયોત્સર્વં પ્રતિ ક્ષતોદ્યોમે ધરાધીપત્રે સ્ફાયન્તે કરિકર્ણતાલપવનોદમૂતાશ્ચમૂરેણવઃ ॥૧૪॥

(ઇંદ્રે જણાવ્યું) 'અરે એ હુઆ મહાવત !' (હાથ બેડી મહાવતે હથું :) 'મહારાજ, ઇંદ્ર !' (ઇંદ્રે પૂછ્યું) 'એશવત હાથી કાઢવથી કેમ ખરડાયો છે ?' (ત્યારે મહાવતે ઉત્તર આપ્યો કે,) 'હું તેને આકાશગંગાના જલમાં લઈ ગયો હતો,' (ઇંદ્રે પૂછ્યું કે,) 'આકાશગંગામાં કાઢવ ક્યાંથી આવ્યો ?' (મહાવતે જણાવ્યું કે,) 'પૃથ્વીના સ્વામી મહારાજ (નરેન્દ્રદેવ) બધી દિશાઓ પર વિજય મેળવવાની તૈયારીઓ કરે છે; તે વખતે તેમના હાથીઓના કાનડી તાડના પાખાઓથી સેનાઓની જે ધૂળ બેડે છે, તે આકાશગંગામાં આવીને પડે છે.' ૧૪

દેવ સ્વદ્રજવાજિવત્રપટલપ્રોદમૂતપ્ત્તીમરૈ-
રાકારી વસુધાયતે શરકરઃ સોમાયતે નિષ્પ્રમઃ ।
કિં ચાધો મરુકલ્લિતઃ ફળવતાં નાયઃ સ કૂર્માયતે
કૂર્મો મોગપતીયતે કિમપરં રાત્રીયતે વાસરઃ ॥૧૫॥

હે રાજન! તમારા હાથી-ઘોડાના સમૂહની જે ધૂળ બેડે છે, તે આકાશમાં પહોંચી જાય છે ત્યારે

આકાશ પૃથ્વી જેવું લાગે છે. પ્રખર કિરણોવાળા સૂર્ય કાંતિરહિત બનીને ચંદ્ર જેવો લાગે છે. તમારી સેનાના ભારથી વાંકા પળેલો શેખનારાયણ કાચળા જેવો લાગે છે, કાચળો ભારને લીધે પાતળા થતાં શેખનારાયણ જેવો લાગે છે. ખીજું તો શું ? ધૂળના ગોટાથી દિવસ પણ રાત જેવો લાગે છે. ૧૫

વેલ્લપશ્વતિ રાજહંસયુવતિયુગ્વનમ્ણાલાવલિ-
આમ્યપટ્પદમૂરિશ્ણાહ્કૃતિપતચક્રીકૃતકેહ્કૃતિ ।
પર્યેયત્રવપદ્મસંહૃતિ પતદિગ્વર્તિવેગસ્થિતિ

પ્રસ્થાનધ્વજવાતલોલમજનિ સ્વર્ગપગાયાઃ પવઃ ॥૧૬

હે રાજન! ચડાઈ કરવાની તૈયારી વખતે તમારી ધમકાઓ પવનથી આકાશગંગાનું જળ દશે દિશાઓમાં વેગથી ડોલવા લાગે છે, તેને લીધે રાજહંસની ઓંચો પાંખો ફફડાવા લાગે છે, કમળનાળની દારો વૃદ્ધિ લાગે છે, ભમરાઓ આમતેમ ભમતાં ભારે યંત્રવ કરવા લાગે છે, ચક્રવાકોઓ ઊડીને ભારે કેંકાર કરવા લાગે છે તેમ જ નવાં કમળોના સમૂહ ચારે બાજુ બીખેરાઈ જાય છે. ૧૬

સત્યં ત્વં પુરુષોત્તમોઽસિ નિયતં તત્રામિ રામો મવાન પ્રસ્થાને સવ લજ્જયેવ નમતિ વ્યષ્ઠં. વતો મેદિતી ।

દ્રાક્ષપૂર્વાચલપશ્ચિમાચલકુચાવાપૂળવતી પ્રોચ્છલહ-
દકારાવચલરપયોપિલહરીચેલાશ્ચલૈશ્ચચ્છલૈઃ ॥૧૭॥

હે રાજન! સાચે જ તમે પુરુષોત્તમ વિષ્ણુના અવતાર છો, તેમાં પણ રામચંદ્રના અવતાર છો, એમ લાગે છે; કારણ તમે જ્યારે વિજયયાત્રા માટે ચાલ્યા લાગ્યા છો, ત્યારે આ પૃથ્વી (સીતાજીની માતા મને રામચંદ્રની સાસુ હોવાને કારણે) લજ્જાવાતી હોય, એ રીતે નીચી નમી જાય છે તેમ જ વિજયનાં ગાત્રાં વાનવાથી ડોલતી સુરુની લહરીઓરૂપી વચના છોડાથી ઉદઘામળ અને અસ્તાચળરૂપી પોતાના બે સ્તનોને દોંડી દે છે. ૧૭

પ્રસ્થાને સવ ભૂમિપાલ વસુધા જાતા રજોદોષળા ત્વદ્વિદદારપયોધરોઽજ્ઞનવૃત્તં વર્ષસ્યષ્ટેઽશ્વદકમ્ ।

જ્ઞજ્ઞાશ્વાસયુતોશ્ચ મૌકિકમગાન્વામાઃ કિરન્તિ દ્વિપ-
સ્તચોરપાત્ત્વ ઇતિ પ્રવાપદ્મ્હને વાસ્યન્તિ તે શવ્રવઃ ॥૧૮॥

હે રાજન! તમે લાડાઈમાં જવાની તૈયારી કરો છો ત્યારે આ પૃથ્વી રજસ્વલા (રજોદોષવાળી અથવા ધૂળવાળી) બને છે; તમારા વેરીજનોની ઓંચોનાં પયોધર (સન કે મેષ) અજનથી કાળાં બનેલ આંધુરૂપી જળની વર્ષા કરે છે તેમ જ વેરીની ઓંચોનાં

મોતીઓ શ્વાસરૂપી ભય કર ઝઝાવાતથી તટવા લાગે છે આ પ્રકારના ઉત્પાતો નેતા એમ લાગે છે કે, તમારા શત્રુઓ તમારા પ્રતાપરૂપી અગ્નિમા બળાને મરી ભય છે ૧૮

एतद्वाचासिघातस्त्रयदसृगसुहृदशसादोन्मैत
होह्रामप्रतापवल्दनलमिलदूमभूमध्रमाय ।

एतदिजैत्रयात्रासप्तमसम्भर पदयत कस्य नासी
देतन्नासीरवाजिन्नजसुरजरजोराजिराजिस्थलीषु ॥ १९

બ્યારે તે રાજા દિગ્વિજય માટે પ્રસ્થાન કરતા હતા, ત્યારે તેમની સેનાના અગ્રગણ એટલે મોટા હતા કે સેનાની આગળ રહેલા ઘોડાઓના સમૂહની ખરીઓથી જે રજા ઊડતી હતી, તે બેનારાઓને તો એમ જ ભ્રમ પેદા કરાવે કે, ‘શુદ્ધભિમ પર રહેલા રાજાની તલવારના ધાથી જે હોડી વધી જતા હતા, તેને હાથે વેરી જતોરૂપી વાસના લાકડા લીના થતા હતા, તેમા રાજાના ખાહુકડના પ્રતાપરૂપી અગ્નિ પ્રભવસિત થયો હતો, તેથી બળે કે ધુમાડાના ગોટે ગોટા ઊડી રહ્યા છે ૧૮

तच्चदिजत्रयानोदुरतुगसुराप्रोद्धतैरन्वकार
निर्वाणारिप्रतापानलक्रमिब सृजस्येष राजा रजोमि ।
भूगोलच्छायमयायमयगणितविदुमेयकायो भियाभू
देतत्कीर्तिप्रतानेविधुमिरिव सुषे राहुराह्वयमान ॥ २० ॥

તે તે દિશાઓના વિજયની યાત્રા શરૂ થતા હિંદવ ઘોડાઓની ખરીઓથી એટલી બધી ધૂળ ઊડે છે, તેથી બળે કે આ રાજાએ અધકાર પેદા કર્યો છે કે જે અધકાર શત્રુઓના દરી ગયેન પ્રતાપરૂપી અગ્નિના અનેક ધુમાડા જેવા લાગે છે, તેમ જ આ રાજાની કીર્તિના વિસ્તારરૂપી અનેક ચક્રો જે પેદા થયા છે, તે ચક્રો શુદ્ધ માટે રાહુને બેલાવતા ન હોય અને તેથી ભય પામેલો રાહુ પૃથ્વીની ઊંચાણ બનીને કપરથી સતાર્થ ભય છે, તેને કારણે ગણિત જાનુનાર જેઓ તે રાહુને ગણિતથી જ કંપી રહે છે ૨૦

गान्धारा गुप्तदारास्त्वयि चलति गल्गनापवार
विहारा रागलोसान्वगारा क्षितिपट्टलमणे गुर्नरा
जर्जराशा । तैरङ्गास्त्यकलिङ्गाक्षिमुवन्तिलङ्क
द्विश्यदङ्गा कलिङ्गा मोगङ्गा सुकरङ्गा सपत्रि सम
भवन्वीर गङ्गाविहगा ॥ २१ ॥

રાજાઓના કુશભ મધિ જેવા અને ચણ હુર્ગના તિવક જેવા દે વીરગાજા બ્યારે તમે શુદ્ધ સ્વરા માટે પ્રયાણ કરો છો, ત્યાંને ગંધાર દેશના રાજાઓ પાતાની

ઓઓના રક્ષણ કરવામા ચોકાઈ ભય છે બિહારદેશના રાજાઓ આખમાથી આસુની ધારા વહેવડાવવા લાગે છે ગગ હોવા છતાં ત્રાસને કારણે ધરમા સતાર્થ ગયેલા એવા ગુર્જરદેશના રાજાઓ જર્જરિત આશાવાળા બની ભય છે, તેલગદેશના રાજાઓ પોતાના રાજચિહ્નો છોડી દે છે કલિગદેશના રાજાઓ પોતાના અગ્રથી કલેશ પામે છે મોરગદેશના રાજાઓ રગરાગ છોડીને ગંગાતટ પર વિહાર કરનારા પક્ષીઓ જેવા બની ભય છે ૨૧

काचित्कीर्णं रजोमिर्दिवमनुविदधौ मन्दक्वक्त्रे
न्दुलक्ष्मीरश्रीका काञ्चिदन्तर्दिश इव दधिरे दाह
मुद्गन्तसत्त्वा । भ्रमुर्वात्या इवान्या प्रतिपदमपरा
भूमिवक्त्रम्पमाना प्रस्थाने पार्थिवानामशिवमिति
पुरोભાવિ નાર્ય શશસુ ॥ ૨૨ ॥

હે રાજા! તમે બ્યારે ચડાઈ માટે પ્રયાણ કરો છો, ત્યારે વિરોધી રાજાઓની ગણીઓ જ પોતાના રાજાઓનું લવિઅમા અમ ગળ થવાનું છે, એમ સચવતા ચિહ્ન ધારણ કરે છે એમ કે કેટલીક ઓઓના મુખચક્રનો શોભા ફિક્કો પડી ભય છે, તે બળે કે રજકણથી ઘેરાયેલ ભૂખરા આકાશ જેવી લાગે છે બીજ કેટલીક શોભા વિનાની બનેલી ઓઓ પ્રાણ ગમરાતા હોય તેવી લાગે છે, તે બળે કે દિશાઓની અંદર દાહ લાગ્યે હોય તેવા ચિહ્નો બતાવે છે બીજ કેટલીક વટોળિયાની જેમ ચક્કર ચક્કર ધૂમવા લાગે છે તેમ જ બીજ કેટલીક પૃથ્વીની જેમ કપવા લાગે છે ૨૨

जाने युष्मत्प्रयाणे क्षितितिलक रजोयोगदोषाद्
जोग दिव्योपा स्नान्ति सद्यस्त्यत्वरदिरूपवधूतैर्नरीरा
पगन्तु । सगन्ध स्वत्पतापैस्तदनु किमु द्युदोहंन
देव वासा प्राची प्रात प्रसूते यदियसुरमहोऽरण्ड
मर्त्येऽन्विम्यम् ॥ २३ ॥

૫ રીના તિનરૂપ દે રાજા! તમે બ્યારે ચડાઈ કરો છો, ત્યાંને સેનાની ઊડેલી ધૂળ એ બળે કે રત્ને ઘેરા દોડ, તેનો યોગ રતા દિશાઓરૂપી રાણીઓ રજા બના બને છે, ત્યાર બાદ તમારા વિરોધી રાજાઓની રાણીઓના નેનમાથી નીમગેલી આસુઓરૂપી નદીઓમા તે દિશાઓ રમીન ગીને શુદ્ધ થાય છે, ત્યાં બાદ તમારા પ્રતાપો સાથે ગમાગમ થતા તે દિશાઓ ગર્ભ ધારણુ છ છે અને પછી સવાર થતા પ્રાચી દિશા જેમ બાગકને જન્મ આપે છે, તે જ બળે કે અત્યંત પ્રકાશ વાળા સપ્તર્ષી નર્તન બિજ હોય એમ લાગે છે ૨૩

ધૂર્ગન્તે તૂર્ણમેતલ્કલધરણિમૃતો વિગ્ધિપા વિગ્ધિ-
વિહુ કુમ્યન્તિ ક્ષોભયન્તિ ક્ષિતિમવિસ્મૃતો મર્મણા
કૂર્મરાજઃ । પ્રસ્થાને યસ્ય ગર્જત્કરટ્વિગ્નઘટાસંઘ્રમન્ય-
શ્વદુર્ભીમુર્વી દર્વીકરેન્દ્રઃ કલચિતુમુદિતશ્ચાયમાર્તિ
વિમર્તિ ॥ ૨૪ ॥

જ્યારે તે રાજા લડાઈ માટે પ્રસ્થાન કરે છે, ત્યારે
પૃથ્વીને ધારણ કરનાર કુલપનેતો તુરંત જ ધૂમવા
લાગે છે, દિશાઓના દિગ્પાળ હાથીઓ બધી દિશા-
ઓમાં ખૂબ હોભ પામીને પૃથ્વીને ડોલાવવા લાગે છે;
તેને કારણે અર્ધસ્થળ પર મહાન ચર્તા હર્મરાજ પીડાય
છે તેમ જ ગર્ભના કરતા હાથીઓની ગાદી ઘટાના
ડોલવા-ચસવાથી પૃથ્વી નમી પડે છે, તેને નિશ્ચર રાખવાનો
પ્રયત્ન કરતા શેષનાશાયણ ખૂબ જ પીડા ધારણ કરે છે.

નૃત્યત્વદ્વાજિરાજિપ્રસરતુરપુટપ્રોદ્ભૂતજાલૈ-
રાલોકાલોકભૂમીધરમતુલનિરાલોકભાવં પ્રયાતે । વિ-
શ્રાન્તિ કામયન્તે રજનિરિતિ ધિયા મૂતલે સર્વલોકાઃ
ક્રોધાઃ ક્રન્દન્તિ શોકાનલવિકલતયા કિં ચ નન્દ-
ત્યુલ્કાઃ ॥ ૨૫ ॥

હે રાજન્ ! શુદ્ધ પ્રસ્થાન કરતાં તમારા ઘોડા-
ઓની હારે ને પગના કામલાથી ધૂળ ઉડાડેલી છે;
તેનાથી લોકલોક પર્વત સુધીનું સંપૂર્ણ જગત પ્રકાશ-
રહિત-ધૂંધળું બની બચ છે; એટલે તે વખતે 'રાત્રિ
ચઈ ચઈ છે', એમ મનથી માનીને ભૂલણ પરના સર્વ
લોકો વિશ્રાંતિ લેવાની ઇચ્છા કરે છે, ચક્રવાક પક્ષીઓ
વિશેષના શોકરૂપી અગ્નિથી વિશળ બનીને રડવા લાગે છે
તેમ જ ધ્રુવ (રાત પડી માનીને) રાજ ચઈ બચ છે.

इन्द्रः प्रमुखचित्तो दिशि दिशि सकलान्-
दिक्पतीन्सावधानान्कुर्येवघ्राच्छपाणिः सुरवरवलितां
देवसेनां निगृह्य । स्वर्गद्वारे यदीयद्वितबलनिहतप्रौढ-
ढकानिनादं श्रुत्वा तिम्रतम्पत्कुचकलशतटीकिंनरी-
गीयमानः ॥ २६ ॥

ને રાજાના ઉદ્ધત સૈનિક જનોએ વગાડેલ ગ્રીહ
નગરાના નાદ સંભળીને, 'યોતાના સ્વર્ગ પર તેની
ચઢાઈ આવી પહોંચે છે', એમ માનીને અત્યંત હોભ
પામેલા દેવરાજ ઈન્દ્ર સર્વ દિશાઓમાં રહેલા દિશ્પાલ
સેનાપતિઓને સાવધાન કરે છે; હાથમાં સુંદર વજ્ર
ધારણ કરીને ચોટા દેરાથી વીંટાએલી દેવસેનાને
તૈયાર કરે છે અને તે ઈન્દ્રે ઘરાતન બાજે એમ માનીને
કંપવા લાગેલા કુચકલની હારથી શોભતી કિંનરીઓ
છેત્રની ધીર્તાનાં ગાન ગાય છે. ૨૬

आजौ त्वद्वाजिराजिप्रसरतुखुरतुरन्यासलीलामि-
रुव्यां दीर्घायां देव नियन्त्रविरलमवनीपाल पाताल-
वद्धिः । अभीयाद्विश्रमेव प्रतिनृपतिवधूनेत्रधाराभु-
धाराधारा यथेनारावदिकुलदमन द्राक्षन् निर्वापयेयुः ॥

પૃથ્વીનું પાલન કરનારા અને શત્રુઓનું ધમન
કરનારા હે વીર રાજન્ ! શુદ્ધ સમયે તમારા ઘોડાઓની
હારે ખૂબ જ વેગથી કામલા માંડવાની ને લીલા કરે
છે; તેથી પૃથ્વીનું પડ ફાટી ગય છે અને પાતાળનો
બગાણામુખી (અગ્નિ) બહુધી ઊઠે છે. હવે બે વિરોધી
રાજાઓની રાણીઓનાં અમુઓની અપાર ધારાઓ તેને
તરત જ શમાવી દેતી ન હોય, તો તે અગ્નિ સથળા
જગતને ખાઈ ગયા વિના રહે જ નહિ. ૨૭

ध्वजो
भवेन कृष्णान्यरुणानि रागात्पाण्डुनि कान्तादि-
वियोगभाजाम् । द्विपां मनांसि ध्वजकैतवेन,
लोलानि भोक्त्वां नृप संश्रयन्ति ॥ २८ ॥

હે રાજન્ ! લખને કારણે કાળાં પડેલાં, રાગને
કારણે લાલ બનેલા અને સ્ત્રી-પુત્ર વગેરેના વિયોગને
કારણે પાંડુ બનેલાં, એવાં ને વિરોધી રાજાઓનાં
ચપળ મન છે, તે ધ્વજઓનાં સ્વરૂપ ધારણ કરીને
તમારે શરણે આવતાં હોય એમ લાગે છે. ૨૮

इंदुलि
गङ्गामसि सुरत्राण तव निःसाणनिःस्वनः ।
स्नातीवारिवधूवर्गगर्भपातनपातकी ॥ २९ ॥

હે સુરત્રાણ (દેવનું રક્ષણ કરનાર-સુલતાન) !
તમારી ઈન્દુલિઓના નાદ શત્રુઓની સ્ત્રીઓના ગર્ભને
પાડી નાખે છે; તેથી બળે કે પાપ લાગ્યું હોય એ રીતે
જેએ જઈને આકાશગંગામાં સ્નાન કરે છે. ૨૯
गङ्गापण्डं प्रविशण्डव भूपरगुहासुमान्दृतीन्त्रोपयन्
गर्भोन्वैरिवधूव्रजस्य नृपते निष्पात्य हा पातकी ।
कीलालं परिकोष्य च प्रतिभटानां तेजसा सेऽद्भूतः
शोढुं विष्णुपदं स्पृश्यचिपयोराशि पुतो दुन्दुभिः ॥

હે રાજન્ ! તમારા તેજથી અદ્ભુત બનેલા ઈન્દુલિ-
ઓના નાદ છે, તે શ્વભાડને બેઠીને પર્વતોની ગ્રહમાં
સોલા સિંહોને જગાડે છે, વૈરી જનોની સ્ત્રીઓના
ગર્ભને પાડી નાખે છે તેમ જ વૈરો જનોનાં લોહીનાં
પાન કરે છે; એ બધાં કારણોથી અત્યંત પાપી બનેલ
તે નાદ યોતાનાં પાપ ઘોષા માટે બળે કે સમુદ્રમાં
સ્નાન કરીને વિષ્ણુના ચરણોનો સ્પર્શ કરે છે. ૩૦

પારીન્દ્રાણાં ધુરીઞૈરવનિધરગુહાગર્વતઃ પ્રોચ્છલક્ષ્મિઃ
સ્વાપન્દ્રાસપરાધપ્રચલિતનયનપ્રાન્તમાકર્ષ્યમાનઃ ।

ત્વત્પ્રસ્થાનાન્તરુચ્છ્રલયજલધ્રવાન્ધિકારધીરો
ધૃષ્ટદ્વીરાન્મુતીરો જગતિ વિજયતે દુન્દુભિદ્વન્દનાદઃ ॥૩૧

હે રાજન્ ! તમારા પ્રસ્થાનકાળે જે દુન્દુભિઓની
જોડીઓનો નાદ થાય છે, તે પ્રલયકાળનો મેઘની
ગર્જનાઓને તુલ્ય બનાવે, તેવા ધીર નાદ ક્ષીરસાગરના
કિનારા સુધી પહોંચી જાય છે, તેમ જ પર્વતોની ગુફાઓના
ખાડામાંથી ઊછળીને બહાર આવતા મોટા મોટા સિંહો
પોતાની નિદ્રાના લંગડપી અપરાધને કારણે અત્યંત
ચંચળ થતાં નેત્રની અણીઓ (કાન) સુધી પહોંચી
જનાર તે નાદને સાંભળે છે. તે દુન્દુભિઓનો નાદ જગત
પર વિજય મેળવે છે. ૩૧

ગયાક્ષવિસૌકમ

અલોકમાર્ગ સહસા વ્રજન્યા કયાચિદુદ્વેષન-
યાન્તમાલ્યઃ । યદ્ધુ ન સંભાવિત એવ તાવત્કરેણ
રુદ્ધોઽપિ ચ કેશપાશઃ ॥ ૩૨ ॥

(તમારી સેના જેવા માટે આવુર બનેલ નગરની
નારી) જ્યારે એકદમ જેવાના રાજભાગ પર પહોંચી
જાય છે, ત્યારે કેશમાં ગૂંથવાની વેણીના ફૂલ ખરી પડે
છે તેમ જ કેશપાશ (મોટલો) પૂરેપૂરો બાધો પડે
નથી, તેથી હાથથી પકડી રાખ્યો હોય છે ૩૨

પ્રસાધિકાલન્વિતમપ્રપાદમાક્ષિપ્ય કાચિદ્વરાગમેવ ।

સ્ત્વૃષ્ટલીલાગતિરાગવાક્ષાદલક્ષકાઙ્કાં પદવીં તત્ત્વન ॥

પૂજે અળતો સગાડવા માટે દાસીએ જેના પગનો
આગળનો ભાગ હાથમાં લીધેલો છે, તે પગને જેથી
સળે (જેવા આવુર બનેલી) કોઈ નાગી કુદતી
લીલાભરી મંદ ગતિ છોડી દઈને ગોખ પાસે પહોંચી
જાય છે, ત્યારે તે નારીએ (ગોખ સુધીનો માર્ગ)
અળતાની નિશાનીવાળા પગથી શોભાવ્યો છે. ૩૩
વિલોચનં દક્ષિણમજ્જનેન સંભાવ્ય તદ્વચ્ચિત્તવામનેત્રા ।
તથૈવ યાતાયનસંનિકર્પં ચયૌ શલાકામપરા વહન્તી ॥૩૪

કોઈ એક નારી મેથથી જમણી આંખ આંજીને,
ડાબી આંખમાં આજવાનું વીસરી ગઈ છે અને એ જ
દશામાં હાથમાં આજવાની સળા રાખી મૂકીને, તે સ્ત્રી
ગોખ સુધી પહોંચી જાય છે. ૩૪

જાલાન્તરેપિતદ્વિરિત્યા પ્રસ્થાનમિત્રાં ન યવન્ય
નીવીમ્ । નામિપ્રવિષ્ટામરણપ્રમેજ્ઞ હસ્તેન તસ્યાવ-
લભ્ય યાસઃ ॥ ૩૫ ॥

ગોખના અગિયારમાં જેની નજર પરાવાઈ ગઈ છે,
એવી કોઈ નારીના ચણિયાનું નાકું ઢીલું પડીને ખસી
જાય છે, (તેને બાંધતી નથી; પરંતુ) કપડાને હાથથી
પકડીને ઊભી રહે છે, તે હાથના અલંકારોની કાંતિ હેઠ
નાંભિ સુધી પહોંચી જાય છે. ૩૫

અર્ધાશ્ચિતા સત્વરમુથિતાયાઃ પદે પદે દુર્નિમિત્તે
ગલન્તી । કસ્યાશ્ચિદાસીદ્રશના તદાનીમદ્ગુપ્તમૂલા-
ર્પિતસૂત્રોપા ॥ ૩૬ ॥

એકદમ ઊભી થઈને ચાલવા લાગેલી કોઈ નારી
જ્યારે પગલા ભરતી હોય છે, ત્યારે મેખલાના સૂત્રમાં
જે રત્ન પરાવવાના હોય છે, તે બધાં રત્ન નીચે પડી
જાય છે, એટલે તે નારી જ્યારે ગોખ સુધી પહોંચી
જાય છે ત્યારે તેના અંગૂઠાના મૂળમાં માત્ર દોરાભર જ
રહેલી કટિમેખલા હોય છે. ૩૬

સ્તનં ઘચન્તં તનયં વિહાય વિલોકનાય ત્વરયા
વ્રજન્તી । સંપ્રક્રુતાયાં પદવીં સ્તનામ્યાં સિપૈચ
કાચિત્પયસા ગવાક્ષમ્ ॥ ૩૭ ॥

છાતીએ ધાવતા બાળકને છોડી કોઈ સ્ત્રી જેવા
માટે ઉભાવળથી ગોખ તરફ જવા લાગે છે ત્યારે તેનાં
સ્તનમાંથી છૂટતા દૂધથી તે નારી ગોખ સુધીની જમીનને
ભીજવી દેતી હતી. ૩૭

અભિવૌક્ષ્ય સામિદ્વતમગ્ધનં યતીઃ કરુદ્ધનીવિ-
ગલન્નુકાઃ ક્ષિયઃ । ધધિરેડધિમિત્તિ પટદ્વપ્રતિસ્વનૈઃ
સ્ફુટમદ્દ્વાસમિધ સૌધપદ્મકયઃ ॥ ૩૮ ॥

જેણે સર્ગારે અડધા અડધા સણગાર સળેલા છે
અને અંજ પરથી ખસી જતા વસ્ત્રોને જેણે હાથથી
નાડા પકડીને રોટ્ટી ગાળ્યા છે, એવી નગરજનોની
સ્ત્રીઓને જોઈને જાણે કે મહેલોની હારો ખડખડાટ
હસતી ન હોય, એ રીતે નગાગના અવાજના પડ્યા
પોતાની ભીંતો પર ઝીલતી હોય છે. ૩૮

રમસેન હારપદ્મકાઙ્કયઃ પ્રતિમૂર્ષજં નિદિવ-
કર્ણપૂરકાઃ । પરિવર્તિતામ્બરચુગાઃ સમાપત્વલ્લભી-
જ્ઞતમ્રવળપૂરકાઃ ક્ષિયઃ ॥ ૩૯ ॥

જેના જવાની ઉભાવળથી સ્ત્રીએ હારને યદ્યે કટિ-
મેખલા પહેરી દે છે, મસ્તકની વેણીને જદ્યે કપડું ફે
લગાડે છે, વસ્ત્રોની જોડીને ઊપરઅડધ પહેરી દે છે તેનું
જ હાથમાં કંકણને યદ્યે કાનના ઘરેણું રહેડું દે છે.

વ્યતનોદપાસ્ય ચરણં પ્રસાધિક્તકરવદ્વાત્રન
વશેન વાચન । દ્રુતયાવક્રૈકદનચિત્રિત્વર્તિ પદવીઃ
મતેવ ગિરિજા હરપયેતામ્ ॥ ૪૦ ॥

(રામની સેનાનાં પ્રયાણ જોવાના) રસને વશ થવાથી, કાઈ એક નારી પણ રંગનારી દારીના હાથમાંથી પોતાનો પગ ખેંચી લે છે, ત્યાર બાદ તીવ્ર ગતિથી પગમાં ભરતી પૃથ્વીને રંગથી ભરી દે છે, તે જાણે કે પાર્વતી મહાદેવના અડધા અંગરૂપે બની હોય તેમ લાગે છે.

વ્યવહારવિશિષ્ટકટીરકસ્યલીશિખરસ્વલ્લમુલ્લ-
મેલલાકુલાઃ । ભવનાનિ તુલ્લતપનીયસંક્રમક્રમણકળ-
કનકનૂપુરાઃ સ્ત્રિયઃ ॥ ૪૧ ॥

(તે મહારાજની સવારી જોવા આવતુર બનેલી સ્ત્રીઓ) વિશાળ યાપાનાં સ્થાનની કિનારી પરથી ખસી જતાં અવાજ કરતી કટિમેખલાથી આકુળન્યાકુળ બની જાય છે, તેમ જ ભવનોનાં જાંઘાં સોમેરી પગથિયાં પર પણ મૂકવાથી તે સ્ત્રીઓનાં મોનાનાં નૂપુર ઝંકારવ કરી રહ્યાં છે. ૪૧

કરયુગ્મપદ્મકુલાપવર્જિતૈઃ પ્રતિવેદમ લાજકુસુ-
મૈરવાકિરન્ । અવદીર્ણશુકિપુટસુકૃમૈત્તિકવક્રૈરિવ
મિયરયાન્નમન્નનાઃ ॥ ૪૨ ॥

પ્રિય છે રથનું અંગ (ચક્ર) જેને એવા શ્રીકૃષ્ણને નગરની સ્ત્રીઓ બે હાથરૂપી કમળના સંપુટમાં રહેલી હાજા અને પૂલોથી વધાવી રહી છે, તે જાણે કે જીધડી ગયેલ છાપોના સંપુટમાં રહેલ મોતીઓના સમૂહથી વધાવતી હોય, એમ લાગે છે. ૪૨

નલિનાન્તિકોપહિતપલ્લવથિતા વ્યવધાય વાહ
મુલમેકપાણિના । સ્ફુરિતાઙ્ગુલીવિવરનિઃસ્રુતોલ્લસદ-
શનપ્રભાકુરમજ્જ્મતાપરા ॥ ૪૩ ॥

(શ્રીકૃષ્ણને નેહીને કામાતુર બની લજવાઈ ગયેલી) એક સ્ત્રી કમળની સાથે રહેલ પલ્લવની જેવી શીલા-
વાળા પોતાના હાથથી પોતાનું સુંદર મુખ ઢાંકી દે છે; પરંતુ આંજળીઓનાં છિદ્રોમાંથી નીકળતી દાંતની પ્રભાને એવે તો-ચળકાટ પડે છે કે, તે સ્ત્રી બગાડ ખાઈ રહે છે, તે વાત સ્પષ્ટ થતી જાય છે. ૪૩

રણસામગ્રી

અયોધ્યકૈર્જરલકપોતકંધારતનુરૂપકરવિપાળુરશુતિ ।
મલ્લશ્વલચરણવિધૂતમુવરદ્ધનાવલીરુદ્ધરતઃ ક્ષમારજઃ ॥

ત્યાર બાદ સેનાઓએ પત્રના ધમકારથી પૃથ્વીની જે રજને ખૂંચીને ઉઠાડી; તે રજની કાંતિ ધરતી કબૂતરની ડોકમાં રવાનાં સમૂહ જેવી પાંડુ (પીળા) કાજતી હતી અને તે આકાશનાં વાદળોને ઓળંગીને ખુબી જોડે પહોંચી ગઈ હતી. ૧

વિપક્ષિભિર્ઘૃશમિતરેતરં કચિતુરંગમૈરુપરિ નિરુદ્ધ-
નિર્ગમાઃ । ચલાચલૈરનુપદમાહતાઃ સુરૈર્વિવશ્રમુશ્ચિરમય
એવ ધૂલયઃ ॥ ૨ ॥

(પ્રયાણ કરતી વખતે) એકબેકની સાથે અત્યંત બીંસમાં આવી ગયેલા ઘોડાઓએ જે રજને ઉપર જવાનો માર્ગ રોકી રાખ્યો છે તેમ જ આધાપાછા થતા કાળાઓથી પગલે પગલે અથડાતી તે રજ હાંપા કાળ સુધી નીચે જ લામ્યા કરતી હતી ૨

ગરીયસઃ પ્રચુરમુલ્લસ્ય રાગિણો રજોઽમવદ્ધવ-
વહિતસત્ત્વમુલ્કટમ્ । સિસૃક્ષતઃ સરસિજન્મનો
જગદ્ગલસ્ય તુ ક્ષયમુપનેતુમિચ્છતઃ ॥ ૩ ॥

જેવી રીતે ક્ષમા મોટા ગુરુ છે, ચાર મુખવાળા છે અને રાત્રાળા છે; તેથી તેમના રજોગુણ સૃષ્ટિનાં સર્જન કરવાની ઇચ્છાથી પોતાના સત્ત્વગુણોને ઢાંકી દે તેવા ઉત્કટ બન્યો છે; તે જ રીતે આ રામની સેના ઘણી જ ભારે (ગરીયસ) છે, ઘણાં મુખવાળાં (પ્રચુરમુલ્લસ્ય) છે, શત્રુઓ પર ક્રોધવાળાં (રાગિણઃ) છે તેમ જ તેણે ઉઠાડેલી રજોટી (રજા) સેનાના મનમાં રહેલ શત્રુઓને નાશ કરવાની ઇચ્છાને લીધે સઘળાં પ્રાણીઓને ઢાંકી દે (વ્યવહિતસત્ત્વમ્) તે રીતે પ્રબળ બને છે. ૩

પુરા શરક્ષતિજનિતાનિ સંયુગે, નયન્તિ નઃ પ્રસ-
મમસૃજિ પદ્ધતામ્ । હિતિ ધ્રુવં વ્યવહિતપુરાત્તમીતયઃ
લમુચકૈરનલસલ્લસ્ય કેતવઃ ॥ ૪ ॥

‘આણીનાં ખડકારથી પેદા થયેલ સોહીની નદીઓ અત્યારે જ આપણને બળાહારે કાદવરૂપ બનાવી દેશે,’ એ કારણે જ લયબીત થયેલ યુદ્ધમાંની રજ પવનની ધમ્મજો બનીને આકાશ ઓળંગીને જોડે ચડી જાય છે.

કચિદ્ધસદ્નનિરુદ્ધસ્વકર્તુરઃ કચિદ્ધિરનમયકળ-
મુજ્જપિહ્નરઃ । કચિદ્ધરચ્છશશરત્વજ્જપાન્નુરઃ સુર-
ક્ષતક્ષિત્તિલરેપુરુષયૌ ॥ ૫ ॥

ખરીઓ અથડાવાથી પૃથ્વી પરની જોડેલી રજ, કાઈ એક જગ્યાએ વાદળોનાં સમૂહ જેવી કાબરચીતરી લાગે છે; બીજા કાઈ પ્રદેશમાં સુવર્ણમય કણીઓનાં સમૂહ જેવી પીળી બની જાય છે તેમ જ બીજે કાઈ ઠેકાણે શરદાકવુના ચંદ્રના ટુકડા જેવી સફેદ બનીને રહે છે.

મહીયસાં મહત્તિ દિગ્ગન્તદ્વિતામનીકજે રજસિ
મુપાનુપજિગ્નિ । વિસારિતામજિહ્વત કોકિલાવલી-
મલીમસાં સપદિ મદામ્બુરાજયઃ ॥ ૬ ॥

મોટામાં મોટી સેનાઓથી જોડેલી રજ દિશાના પાલક હાથોઓનાં મુખને બ્યારે મોટી જાય છે, ત્યારે

હાથીઓના મળ્યાની રેખાઓ કાલની હાર જેવી સ્થામલતાનો ફેલાવો કરે છે :

શિરોરુદ્ધરત્નિકુલકોમલૈર્મી મુખા મૃચે સ્પૃત
યુવાન એવા મા । વલોદ્ધત ધવલિતમૂર્ધજાનિતિ ધ્રુવ
જનાજ્વરત હવાકરોદ્રજ ॥ ૭ ॥

‘ભરમાઓના સમૂહ જેવા (મીના) કામળ કેશથી શોભતા જુવાન પુરુષો યુદ્ધભૂમિ પર ફોજત મરણ પામે, તે ઠીક નહિ’ એમ વિચાર કરીને અહીં કે સેનાથી ઊંઝેલી રજા ‘જુવાનોને વૃદ્ધ કરવા ઇચ્છતી હોય,’ એ રીતે બલાતકારે ઊડીને તેમના વાળને સંદેહ કરી નાખે છે

સુસહૃત્વદંધપિ ધામ નીયતે તિરસ્કૃતિ વહુમિ
રસશય પર । યત ક્ષિતેરવયવસપદોઽગમિવિવા
નિધેરપિ વપુરાવરીપત ॥ ૮ ॥

ધણી શયુજનો જે સાચી રીતે એકાદ થઈ ગયે તે તે બધાથી પ્રતાપી તેજસ્વી પુરુષ પશુ તિરસ્કારને પાન બને છે, જુઓને । પૃથ્વીના અવનવરૂપી બનેલી ઝીણી ઝીણી રજાકણોએ પશુ ઊડીને સૂર્યના શરીરને ઢાંકી દીધું છે ૮

દ્રતદ્રવ્યદ્રવ્યચરણક્ષતક્ષમાતલોહસદ્ગુહરજોવ
ગુણિતમ । યુગશ્ચયક્ષણનિરવગ્રહે જગત્પયોનિધેર્જલ
હવ મમમાવમૌ ॥ ૯ ॥

જ્યારે વેગથી દોડતા રથના પેડાથી ખોદાયેલી ધરતી માથો ઊંઝેલી રજાકણથી બધું જગત ઢાંકી ગયું, ત્યારે પ્રત્યક્ષાળના સમયે મર્યાદા છોડીને ફલાયેલ સમુદ્રના જલ ની અદર તે જગત ડૂબી ગયું હોય એમ લાગતું હતું

સમુલ્લસદિનકરવચ્ચક્રાન્તયો રજસ્વલા પરિ
મલિતાન્મરપ્રિય । વિગદ્ગતા ક્ષણમવિલોકનક્ષમા
શરીરિણા પરિહરણીયતા ચયુ ॥ ૧૦ ॥

સારી રીતે પ્રકાશતા સૂર્યના મુખ જેવી જેની કાંતિ છે, એની દિશાઓથી ઓછા જ્યારે રજસ્વલા (રજાદેવતાની, ધૂણી દેવતાથી) બની અને તેમણે મહિન અબર (વર, આકાશ) ધારણ કર્યા હતા, ત્યારે ધડીલર માટે તે દર્શન કરવા માટે અપોગ્ય (રજસ્વલાના દર્શનના નિષેધથી ધૂણી આપ દેવા થી) બની જવાથી દેવધારી જનો મટે ત્યજવા યોગ્ય બની રહી હતી ૧૦

નિરીક્ષિતુ વિચિત્રિ સમેત્ય કૌતુકાત્પરાક્રમ
સમરમુલે મહીભૂતામ । રજસતાવનિમિપલોચનોત્પલ-
વ્યયાકૃતિ ત્રિદશગણે પલાવ્યત ॥ ૧૧ ॥

યુદ્ધની ભૂમિ પર રાખ્યાના પરાક્રમ બેવાનું જેને કૌતુક પેદા થયું છે, એવા દેવો જ્યારે આકાશમાં એકાદ થયા ત્યારે સેનાની રજા ઊડી, તે તેમના નિમેષ વિનાના સ્થિર નેત્રોમાં બધા પેદા કરતી હતી, તેથી તે દેવો ગુસ્તા ન્યાયી પનાયન કરી ગયા ૧૧

• વિપદ્વિગ્નિ પ્રતિપદમાપિવત્યપો હતાચિરમુતિનિ
સમીરલક્ષમણિ । શનિ શનૈરુપચિતપદ્મમારિકા પયો
મુચ પ્રયયુરપેતવૃષ્ટય ॥ ૧૨ ॥

જ્યારે પવનથી ઊંઝેલી રજા વીળીની કાંતિ આખી પાડી અને મેઘની સાથે તે બરાબર લાગી ગઈ, ત્યારે તે રજા કણેકણે જલના પાન કર્યા, તેથી ધીરે ધીરે કાઢવના ભાર વધવા લાગ્યો અને વરસાદના જલ ઓછા થઈ ગયા એટલે વાદળો આકાશમાંથી દૂર થઈ ગયા ૧૨

નમોનદીવ્યવિત્કરધૌતમૂર્તિમિવિયત્તૈરનધિગતાનિ
લેભિરે । ચલચમુતુરગચુરાહતોત્પતન્મહીરજ જ્વન
સુગાનિ વિગ્ગજૈ ॥ ૧૩ ॥

જે દિગ્ગજને આકાશમાં ગાના જલ લાગવાથી શરીરે અત્યંત ધવલ બનતા હતા તે દિગ્ગજને ચાલતી સેનાના ઘોડાઓના ડાખલાથી ખોદતી પૃથ્વીની ઊંઝેલી રજાના સ્નાન કરીને જે આનંદ-સુખ ભોગવતા હતા, તે સુખ તે આકાશમાં રહેલાને કારણે મળી શકે એમ જ નહોતો

ગજગ્ગજાક્રમગમરાવનગ્રયા રસાતલ ચદપિલ
માનસો મુવા । નમસ્તલ વહુલતરેણ રેણુના તત્તોઽ
ગમત્ત્રિગ્ગાદિવૈકતા સ્ફુટમ ॥ ૧૪ ॥

સેનાના હાથીઓના સમૂહના ચાલવાથી ભાર લાગતા, આ પૃથ્વી આખીય રસાતલમાં ધૂસી ગઈ હતી તેમ જ ઘણી જ વિશાળ રજા ઊડવાને કારણે આકાશતલ એક બન્યું હતું, તેથી જાણે કે ત્રણે લોક એકમેકતાને પામ્યું હોય, તેમ સ્પષ્ટ લાગતું ન હતું ૧૪

સમસ્યલીકૃતવિવરેણ પૂરિતા મહિમૃતા ચલ
રજસા મહાગુહા । રહ્મપાવિધુરવધૂરતાર્થિના નમ
સદામુપકરણીયતા ચયુ ॥ ૧૫ ॥

રાખતી સેના જમીનના આકારકરને એકસરખી બનાવી દેતી હતી, તે વખતે જે રજા ઊડી તેણે પવનની ઝડપોને ઢાંકી દીધી હતી, તેને કારણે એકાત બનેલ ઝડપોમાં લગભરહિત બનેલી ડામિનીઓ સાથે સ્ત બનવાને ઇચ્છતા દેવોને આકાશ (આવરણ વિનાનું સ્થળ) પશુ ઉપકાર બની રહ્યું હતું ૧૫

ગતે મુપચ્છદપદસાદશો દશ પયસ્તિરોદ્યતિ
પને રજસ્પિ । મદાનિલેરધિમધુચૂતગન્ધિમિદ્વિપા
દિપાનમિયુરોવ રહસા ॥ ૧૬ ॥

(સેનાથી ઊડેલી) પ્રગટ બનેલી રજ નજરના માર્ગને રોકી દેતી હતી તેમ જ હાથીઓના મુખ પર મોટા પડદા જેવી બની જતી હતી તોપણ વસંત-ઋતુમાં ખાસેલા આંખાના મેર જેવી સુખધરાળા મદ-અરતા પવનોથી આકર્ષાઈને હાથીઓ સાથે હાથીઓ પર બળાતારે આક્રમણ કરતા હતા ૧૬

મદામ્મસા પરિગલિતેન સપ્તધા ગલાજ્જનઃ ક્ષવિ-
તરજશ્ચયાનધઃ । ઉપર્યવસ્થિતપનપાંશુમણ્ડલાનલોકચ-
ન્નતપટમણ્ડપાનિવ ॥ ૧૭ ॥

મંડસ્થલ વગેરે હાથીના સત અવયવો પર જે મદ અરતા હતા, તેથી ત્યાં ઊડેલી રજ મોટી જતી હતી તેમ જ ગરદન વગેરે ઉપરના ભાગ પર પણ રજના ગાદા મંડલ જમી ગયાં હતા, તેથી (વિશાળકાય બનેલ) હાથીઓ તૈયાર કરેલા તબૂઓ જેવા દેખાતા હતા. ૧૭

તૂળીરવન્ધવરિણદ્વમુજાન્તરાલમાકર્ણલ્ભ્યગિરિ-
પિન્છકલ્લાપધારિ । કોદણ્ડપાણિ નિનદ્યતિરોષ-
કાનામાપાવત્પ્રસહમાવિરમૂદનીકમ્ ॥ ૧૮ ॥

વૈરી જનોથી ખાળી ન શકાય તેવું આ વિશાળ સૈન્ય નાદ કરતું યુદ્ધભૂમિ પર પ્રગટ થતું છે. તેમના સૈનિકોની ડાઘીઓ પર લાથાઓના બંધ બાંધવામાં આવેલા છે, કાન સુધી લટકતા મેરપીંછોના મંળને તે સૈનિકા ધારણ કરે છે અને તેમના હાથમાં મોટાં ધનુષ્ય રહેલાં છે. ૧૮

આદાવેષ ગમેન્દ્રમૌલિવિલસદ્ગઢા પતાકાવલી
પચ્ચાદ્ધારણાજયોરણિરતિપ્રોદામયોવાશ્રિતા ।

દ્વહ્નદ્વજલાઞ્છિતાપ્યથ ઘનીમૂતા રથાનાં તત્તિ
સ્તત્સશ્ચાતુર્ભાવલિ વિજયતે યોધેઃ સમં સર્વતઃ ॥ ૧૯ ॥

આ સૈન્યમાં સૌથી મેખરે તો મોટા મોટા હાથી-ઓ છે, જેમના મસ્તક પર દંડ સહિત ધન્યોની હાર શોભી રહી છે, ત્યારબાદ મોટા મોટા હાથીઓની હાર છે, જેની ઉપર અત્યંત ઉંડાં યોદ્ધાઓ સવાર થયેલા છે, તેની પછાડે ગદતા સમૂહોની મોટી હાર છે, જેની ઉપર ઊંચી ઊંચી ધન્યોના અનેક ચિહ્નો છે અને તેની પછાડે ઘોડાઓની લાંબી હાર છે તેમ જ પાયલન યોદ્ધાઓ છે. એ ગતે અતુરશિષ્ટી સેના વિગ્રહ પામે છે. ૧૯

યોધૈરેવ પરીરતાઃ કથમપિ પ્રોદામરોપાનિચતા
ગાઢધ્યાન્નધરોપરા ઇવ રણશ્રેણીં સમાલમ્બિતાઃ
ઈપન્નીલિતવૂર્ણિતં પ્રતિદિશં પ્રશિક્ષિતેન્નાજ્ઞાલ્લા
મન્દાન્દોલિતમૌલયો મદજલેરામાન્તિ દન્તાવલ્યાઃ ॥૨૦

જેમને યોદ્ધાઓ જ માંડ માંડ વશ કરે એમ છે, જે અત્યંત ઉંચ રીપથી અંધ બનેલા છે, જાણે કે ગાદ અધધારવાળા પર્વતોને લાવીને રણભૂમિમાં દાખલ કર્યાં ન હોય. એવા જે લાગે છે. જરાક મીચેલ અને ઘૂમતાં નેત્રોના છેડાઓથી દરેક દિશાના છેડાઓને જે ભુએ છે, એવા મસ્ત હાથીઓ (રણભૂમિ પર) મસ્તકને મંદ મંદ દલાવતા તેમ જ મદજલથી શોભી રહ્યા છે આરુહક્ષિતપાલમાલવિગલત્સ્વેદામ્બુસેકોદ્રતા મેરીદ્ધાદૃતિચાપટંકૃતિચમત્કારોહસન્માનસા ।

શુભ્યલ્લોપિતલં સ્ફુરત્સ્વરપુટં ચચ્ચલત્કેશરં
મન્દધ્રાન્વવિલોચનં પ્રતિદિશં નૃત્યન્તિ વાજિવ્રજાઃ ॥૨૧

સેનામાં રહેલા ઘોડાઓ પોતાનાં નેત્રોને મંદમંદ ફેરવતા ચારે દિશાઓમાં નાચી રહ્યા છે. પોતાની ઉપર સવાર થયેલા રાજાઓનાં લલાટમાંથી ટપકતાં પસીનાનાં બલનાં સિંચનથી ને ઘોડા ઉદ્ભવ બનતા હતા; ઢુઢુહિ-ઓના નાદ તેમ જ ધનુષ્યોના ટંકારના ચમત્કારથી તે ઘોડાઓનાં માનસ વ્યગ્ર બનતા હતાં. તે પૂર્વને ક્ષેપ પમાડતા, કાંબલાઓને ચમકાવતા અને ચંચળ ફેર-વાળીને શોભાવતા રણભૂમિ પર જતા હતા. ૨૧

અન્યૂનોન્નતવયોડતિમાત્રપ્રથયઃ દુધ્વીપરબ્રીમૃત-
સ્તન્વન્તઃ કનકાવલીભિરુપમાં સૌદામિનીદામભિઃ ।

વર્પન્તઃ શમમાનયચ્છુપલસચ્છદ્ધારલેપોયુધાઃ
કાલે કાલિયકાલકાલવપુષઃ પાંશૂનાગામ્મોમુચઃ ॥૨૨

એ હાથીઓથી મેધ છે, જેઓ પૂરી કિંચાઈવાળા, ધણી જ સ્થૂંચ કાંધવાળા, પર્વતોની જેમી શોભા ધારણ કરનારા, વીજળીઓની જેમ ચમકતી સોનાની સાકળ-વાળા, ચશ્માનાં રખાપર મેધધનુષ્યની શોભાને ધારણ કરનાર તેમ જ દાલિયાગાળી જેમ કાળા રહેલો ધારણ કરનાર છે. તે હાથીઓ મદરૂપી બળથી ગચ્છકામ વખતે ઊડેલી ગમને શાત કરી નાખે છે. ૨૨

દૂપાષોપદૈરિણાં જિતઘનનિનદૈયુહિતૈઃ કુજ્જરાણાં
જ્યાષાતોચૈર્નિનોદૈઃ પટુપટહર્વૈર્નદ્લોદામશઙ્કૈઃ ।

પ્રાતૈઃ કર્ણોપકર્ણં મદગજનિવહ્રસ્ત્વપંટાપ્રગાદૈઃ
ચ્છદ્ધારાય સ્વરન્તે ત્રિદશમુદ્ગદશો વીરવર્માનુરસાઃ ॥૨૩

બ્યારે ઘોડાઓનાં હલહલુદ, મેધની જર્જનાને છતી લેનાર હાથીઓના ચિન્હાર, ધનુષ્યની દોરીના ટંકારવ, મોઝા નજારાના ગડગડાટ, મદલ વાગનાં ઉડંડ અથો તેમ જ મહોન્નત હાથીઓના શરીર પર લટકતા ઘંટા-ઓના નાદ પોતાના કાન પર અથડાવા લાગે છે, ત્યારે વીર જનો પર આસ્રાત થયેલી આસરાઓ રણયુદ્ધ સજીને તૈયાર થવા માટે ઉતાવળ કરે છે. ૨૩

સજ્જતા કુન્ભમિત્તિચ્યુતમદમદિરામત્તદ્ધ્વા કરીન્દ્રા
યુજ્યન્તા સ્યન્દનેપુ પ્રસમજિતમરુગ્ગઢવેગાસ્તુરગા ।

કુન્તેર્નીલોત્પલ્લાના વનમિલ કકુભામન્તરાણે સુજન્ત
પાદાતા સચરન્તુ પ્રસમમસિલસત્પાણય પત્તયોડપિ ॥

(યુદ્ધની સામગ્રી માટે આસા આપતા તે રાજા
જણાવે છે કે,) ‘હાથીઓને સજ્જ કરે કે જે કુલ
સ્થગેમાથી ઝરતી મદ્ધર્પી મદિરાથી ભમગઓને મદ્ધ
ન્મત કરે છે, રથમા ઘોડાઓને જોડે કે જે પોતાના
પ્રયત્ન વેગથી પવનની ગતિને પશુ જતી લે છે તેમ જ
પાયદળ સૈનિકો આલવા માટે જેમના લાલાઓથી
દિશાઓના વચલા લાગેમા જણે કે નીલકમળના વન
પેદા થયા ન હોય એમ લાગે છે, એ રીતે હાથ પર
અશ્વશસ્ત્રથી શોભતી સેનાઓ પશુ ત્યાર થાય ૨૪

રણવર્ણન

તનુગ્રાણ તનુગ્રાણ શસ્ત્ર શસ્ત્ર રથો રથ ।

ઈતિ શુશ્વિરે વિજ્યગુદ્ગટા સુમટોક્ય ॥ ૧ ॥

‘કવચ, કવચ, શસ્ત્ર, શસ્ત્ર, રથ, રથ એ રીતે
આરે બાજુથી (‘લાવે ની આસા આપતા) યોદ્ધાઓની
પ્રયત્ન વાણી સાલળીએ છીએ ૧

પત્તિ પત્તિમમીયાય રણાય રથિન રથી ।

તુરગ્ગચ્ચ તુરગ્ગચ્ચો દન્તિસ્થ દન્તિનિ સ્થિત ॥ ૨ ॥

સામસામે લડવા માટે પાયદળ પાયદળની સામે,
રથવાળા રથવાળાની સામે ઘોડેસવાર ઘોડેસવારની
સામે તેમ જ હાથી પર બેસેલ હાથી પર બેસેલાની
સામે શોડી ગયા ૨

સહમામાનન્દવર્ધિણ્યૌ વિમદે પુલકાક્રિતે ।

આસીત્કચ્ચલિચ્છેદો વીરાણા મિલતા મિય ॥ ૩ ॥

જ્યારે વીરજનો રણસંગ્રામમા એકબેકને મળતા
હતા, ત્યારે સંગ્રામ કરવાનો આનંદ જેમનો વધી ગયો
છે અને જેમને શરિરે શેમાય પ્રગટ થયા છે, તેને
કારણે શસ્ત્રોના પ્રહાર વિના જ તેમના કવચ-પ્રખર
તૂટી જતા હતા ૩

નિદય રઘુગમિનેભ્ય ક્વચેભ્ય સમુચ્છિતે ।

આસન્ધ્યોમદિશાતૂલે પલિતૈરિવ પાણ્દુરા ॥ ૪ ॥

કોઈ ગતિ થતા ખડ્ગોના પ્રહારથી તુલ્યા લાંબા
કવચોમાથી જે રના આસા ઊડવા લાગ્યા, તેને મળે
આકાશ અને દિશાઓ જણે કે પશિયા થવાથી સૂર્ય
બન્યા દોષ તેમ લાગેતુ હતુ ૪

રઘુગા રધિરસલિતાઘ્વજાસુરમાસુર ।

ઈતસ્તતોડપિ વીરાણા વૈશુત વૈમા દ્યુ ॥ ૫ ॥

સુ ૨૭

વીર યોદ્ધાઓના અશ્વશસ્ત્રો લોહીથી ખરડાયેલા
હતા અને સૂર્યના પ્રયત્ન કિરણોથી ચળકવા લાગ્યા
હતા, તેથી આકાશ વિના પણ શસ્ત્રોની કાંતિ વીજળીના
શોભાને ધારણ કરતી હતી ૫

ગૃહીતા પાણિમિર્વૈરિર્વિકોદા રઘુગરાજય ।

કાન્તિજાલ્મલ્લાદાજૌ વ્યહસન્સમદા ઇવ ॥ ૬ ॥

વીરજનોએ પોતાના હાથ પર ધારણ કરેલી તે
હવાથી તલવારો પોતાની પાશુદ્ધા કાંતિના સમુદ્ધથી જણે
કે મદ્ધન્મત થઈને હસતી ન દોય, તેની લાગતી હતી ૬
રઘુગા શોણિતસદિગ્ધા નૃત્યન્તો વીરપાણિપુ ।

રજોધને રણડનન્તે વિશુતા વિશ્રમ દ્યુ ॥ ૭ ॥

વીરજનોના હાથ પર નાચ મરતી એ તલવારો લોહી
થી ખરડાઈ હતી, તેથી રથથી ગાદા બનેલા રણસંગ્રામ
મા તે નિજળીઓના શ્રમને ધારણ કરતી હતી ૭
શસ્ત્રમિત્રેભયુસ્મેભ્યૌ મૌત્તિકાનિ ચ્યુતાન્યથ ।

આહવક્ષેત્રમભ્યુમકીર્તિર્વિજોત્કરભિયમ્ ॥ ૮ ॥

જ્યારે શસ્ત્રના ભેદવાથી હાથીઓના ગડસ્થલોમાથી
મોતી ખગવા લાગે છે, ત્યારે તે મોતીઓ રણસંગ્રામથી
ખેતરમા વાવેલા કીર્તિના બીજની શોભાને ધારણ કરે છે
વીરાણા વિષમૈર્ષૌર્વર્ષિક્રિતા ધારણા રણે ।

શાસ્યમાના અપિ ત્રાસાન્નૈજુત્ક્રાક્ષુશા વિશ ॥ ૯ ॥

વીરજનોએ જ્યારે વિચિત્ર મર્જનાઓ કરવા
માડી ત્યારે રણસંગ્રામમાથી હાથીઓ ત્રાસ પામવા
લાગ્યા તેમ જ મદ્ધાવતાએ તેમને અકુશથી કમળે લીધા,
તોપણ તે નહિ ચક્રકારના ભન્યો આરે દિશાઓ તરફ
ભાગી જવા લાગ્યા ૯

રણે યાણગૈર્મિત્રા ધ્રમન્તો મિત્રયોવિન ।

નિમમતુર્ગલદ્રષ્ચનિમમ્પ્રાસુ મહાગજા ॥ ૧૦ ॥

રણસંગ્રામ પર હુટના બાણોના મધુદંથી બેદાઈ
જતા હાથીઓ પોતાની હુપ બેલા યોદ્ધાઓનો નાશ
થવાથી આરે બાજુ ભમવા લાગ્યા તેમ જ રધિરની
વહેલી નદીઓમા મોગ મોગ ટાંચાઓ ફૂવા લાગ્યા
અર્થનિર્દેનમૂર્ખાનો નિપતન્તોડપિ ઘાજિન ।

અથમ વાતયામાસુરસિના સારિતાનરીન ॥ ૧૧ ॥

જેમનું મરત તનુગચ્ચી ખવા લાગ્યા છે, એવા
હેડાઓ પડ્યા પડ્યા પશુ વેગી નોને પડેલા પાડી
નુપ્પાના હન કે જે શત્રુઓ અલવાગના નદાને થયા
પડ્યા પડ્યા નહેલા ૧૧

વીરાણા શસ્ત્રમિત્રાના શિરાસિ નિપતન્ત્યપિ ।

અથાવન્દન્તદ્રોહીપણાન્વરિપુ મુવા ॥ ૧૨ ॥

અસ્ત્રશસ્ત્રથી બ્રેહાપેલા વીરજનોના મસ્તક પડતા પડતા પશુ કોપથી ઓડોને દાંતોથી કસવાને કા છેલ્લે બચ કર લાગતા એવા શત્રુજનોની ઉપર ધસી જતા હતા ૧૨ શિરાસિંચરયોધાનામર્ધચન્દ્રહસાન્યયિ ।

આદવાના મૃદા પાદે રેવેના વ્યાનશિરે દિશ ॥૧૩॥
વીર યોદ્ધાઓના મસ્તકો અર્ધચન્દ્ર-અર્ધચંદ્રી દરતા હતા, તોપણ રેવેન પક્ષીઓએ તે મસ્તકોને પોતાના પગમાં લઈ લીધા હતા, તેથી તે મસ્તકો (પૃથ્વી પર નહિ પડતા) દેશાઓમાં રોલતા હતા ૧૩
અસ્ત્રિષ્ઠા અપિ હસ્તીન્દ્ર કોપયે પત્તય કરૈ ।

તે રિપૂતહનન્ટકાપાતે સ્વસ પુર પ્રમો ॥૧૪॥

કોપમાં આવેલા મોટા હાથીઓએ જેમને સૂદથી પકડી દૂર ફેંકી દીધા છે એવા પાવણ સૈનિકો પોતાના સ્વાધમાં દેખતા જ અસ્ત્રશસ્ત્રના પ્રહારોથી શત્રુઓને મારી નાખતા હતા ૧૪

અસ્ત્રિષ્ઠા કરિમિદૂર મુક્તાના યોધિના દિવિ ।

પ્રાપિ જીવાત્મમિદિવ્યાન્નાકાઠપરિમદ્ ॥૧૫॥

હાથીઓએ જ્યારે પોતાની સહોદી ઉપાડીને વીર યોદ્ધાઓને દૂર ફેંકી દીધા, ત્યારે તે યોદ્ધાઓના જીવાત્મા ઓએ અસ્ત્રશસ્ત્રોના કટના આસિંગત જેળવ્યા હતા ક્રુદ્ધસ્ય દન્તિન પત્તિજિવૃક્ષોરસિના કરમ્ ।

નિર્મિચ દન્તમુસલાન્યાકરોહ જિવૃક્ષયા ॥૧૬॥

કોપમાં આવેલા ક્રોધ હાથી સૈનિકને પકડવાની ધ્રુવ કરતા હતા ત્યાં તે તે સૈનિક હાથીની સહ તલવારથી કાપી નાખી અને હાથી પર બેઠેલ યોદ્ધાને પકડવા માટે તે સૈનિક હાથીના દંતુશ્લેષ પર ચડી ગયા

સ્વદગેનામૂલતો દત્વા દન્તિનોડહિમ્નવતુપ્રયમ્ ।

પ્રપતિષ્ઠો શ્રવિનોડપિ પદાવિર્નિરગાદ્વ્રતમ્ ॥૧૭॥

ક્રોધે એક પાવણ સૈનિક હાથીના ચારેય પગને તાવવારથી કાપી નાખવા લેની વચમાં ધૂસી ગયા અને તે ચાર પગ કપાઈ જતા હાથી નીચે પડવા લાગ્યો, તે જ સમયે તે સૈનિક એકદમ બહાર નીકળી ગયા

કરેણ કરિણા વીર સુપ્રહૃતોડપિ કોપિના ।

અસિનાસૂક્ષ્મદારાણુ તસ્મૈવ સ્વયમદ્યત ॥૧૮॥

ક્રોધમાં આવેલા હાથીએ પોતાની સૂદથી વીર જનને સારી રીતે પકડી લીધો હતો તોપણ તે વીર જને તલવારથી હાથીના પ્રાણુ હરી લીધા અને તે આખાદ બચી ગયા ૮

તુરક્ષો તુરગાસ્થ પ્રાસેનાહત્ય વક્ષસિ ।

પવતતરમ્ નાશ્તીત્યાસપાવ સ્યવે હરિ ॥૧૯॥

એક ઘોડેસવારે સામેના ઘોડેસવારની જાતીમાં ભાલો ભોકી દીધા, ત્યારે પડતા પડતા તે ઘોડેસવારે પોતાની જાતીમાં ભાલો ભોકી દીધા છે, તેની અપર તેને પકડી નહિ તુરક્ષસાદિન શસ્ત્રહવપ્રાણ ગત મુવિ ।

આન્નાઘ્વોડપિ મહાવાજી નાત્રન્તનયનોડ્યજત્ ॥૨૦॥

ક્રોધે એક ઘોડેસવાર શસ્ત્રથી પ્રાણુ હરાઈ જતા પૃથ્વી પર ઢળી પડ્યો હતો, તોપણ તેનો પરાક્રમી ઘોડો આખોના ચમકારા છાડીને બીજો હતો અને તેના દેહમાં ફક્ત આંતરકા જ રહ્યા હતા તોપણ તે ઘોડો પોતાના ઘોડેસવારને છોડતો નહોતો ૨૦

ટિયા પ્રાસદ્વપ્રાણો વાગિષ્ઠુદ્દાસન ।

હસ્તોદ્ધતમાદ્રાપતો મટો જીવન્નિવામ્રમત્ ॥૨૧॥

વૈરી જનના ભાવાથી જેના પ્રાણુ હરાઈ ગયા છે, તે છતાં ઘોડાની પીડ પર જેણે દંડ રીતે આસન બનાવ્યું છે અને હાથમાં રાખેલો મોટો ભાલો જેણે બચે ઉડાવ્યો છે, એવા ક્રોધ વીર ઘોડેસવાર જીવતા જ હોય, એ રીતે ભમતા હતા ૨૧

લડગેન શિતધારેણ મિત્રોડપિ રિપુણશ્ચમ ।

નામુચ્છલ્લેપતો હન્તુમિયેષ વ પતન્નપિ ॥૨૨॥

વૈરી જને તીક્ષ્ણ ધારવાળી તલવારથી ક્રોધે એક ઘોડેસવારને કાપી નાખ્યો, તોપણ તે મૃત્યુ પામ્યો નહિ અને નીચે પડતા પડતા પશુ વૈરીને મારી નાખવાની બોલવણ કરતો હતો ૨૨

રથિનો રથિમિર્બાળેર્હૃતપ્રાણા દદાસના ।

કૃતકાર્યુકસધાના સપ્રાણા ઇવ મૈનિરે ॥૨૩॥

રથમાં બેઠેલા સહારથીઓએ બાણોથી સામેના રથીઓના પ્રાણુ હરી લીધા છે છતાં પશુ તે વીરાસન વાળોને બેઠેલા છે અને ધનુષ્યોના અગુસધાન તેમણે બેઠ્યા છે, તેથી બાણે કે જીવતા જ હોય તેમ લાગે છે મિયોડયવન્નરિર્જનર્ધર્માર્થો રથિર્તો રથા ।

સેષર્થો મુવિ તૃત્યન્તો સ્વકવન્ધાવપદ્યતામ્ ॥૨૪॥

અર્ધચન્દ્ર આકૃતિના બાણોથી જેમણે પરસ્પરના મસ્તક છાડી દીધા છે, તેવા બે યોદ્ધાઓના જીવાત્મા એ આકાશમાં જતા જતા રેશથી વેગમાં આવેલા પૃથ્વી પર નાચ કરતાં પોતાના ધડને ભેટા હતા ૨૪

પતિ પદાર્થે રથિન રથેશ્વરુરગસદી તુરગાધિસ્થમ્ ।

ચન્તાગજસ્યામ્યપત્તિદ્રવ્ય તુલ્યપતિદ્રવ્યમ્ ધમ્બમુદ્ધમ્ ॥

પાવણ પાતળની સામે, રથી રથીની સામે, ઘોડે સવાર ઘોડેસવારની સામે, હાથીવાળો હાથીવાળાની સામે જતા હતા અને તે રીતે સમોપડિયા શુદ્ધ કરી રહ્યા હતા

ઉત્થાપિતઃ સંયતિ રેણુરશ્વઃ સાન્દ્રીકૃતઃ સ્યન્દન-
વંશચક્રઃ । વિસ્તારિતઃ કુહારકર્ણવાલૈર્નૈવક્રમેણો
પરુરોઘ સૂર્યમ્ ॥ ૨૬ ॥

કુદ્ધની ભૂમિ પર ઘોડાઓએ ઉડાડેલી, રથના પેડાએ
ઘાટી બનાવેલી, હાથીઓની કાનડેપી પંખાથી ફેલાયેલી
એવી તે રજા આખરે ઢાંકતાં ઢાંકતા ક્રમે કરીને અગ્નિ
પશુ ઢાંકી દીધો. ૨૬

રથો રથાઙ્ગધ્વનિના વિજઙ્ગે વિલોલપટ્ટાકણિ-
તેન નાગઃ । સ્વમર્તુનામગ્રહણાદ્ભૂવ સાન્દ્રે રજસ્યાત્મ-
પરાવચોઘઃ ॥ ૨૭ ॥

કુદ્ધભૂમિ પર અત્યંત ગાંઠી રજા બની જતા ચક્રના
અવાજથી રથ બળ્લાતો હતો, ડોલતા ધંટના
નાદથી હાથી બળ્લાતો હતો તેમ જ આ ઘોડો પોતાનો
છે કે પારકાનો તેની ખબર તો પોતાના સ્વામીના
નામ દેવાથી જ પડતી. ૨૭

આશુબતો લોચનમાર્ગમાર્ગો રજોન્ધકારસ્ય
વિજુન્મિતસ્ય । શશ્વક્ષતાશ્વદ્વિપરીરજન્મા બાલારુણોડ
ભૂશુષિરપ્રવાહઃ ॥ ૨૮ ॥

જ્યારે કુદ્ધની ભૂમિ પર રજા છવાવાથી પેદા થયેલા
અધકાર નેત્રના માર્ગને ઢાંકી દે એ રીતે વૃદ્ધિ પામ્યો
હતો, ત્યારે શશ્વના પ્રદર્શિથી ઘોડા, હાથી અને વાર
જનોનો નીકળેલા લોહીનો પ્રવાહ ખાલ અરધુની શોભા
ધારણ કરતો હતો. ૨૮

સ ચ્છિન્નમૂલઃ ક્ષત્ત્વજેન રેણુસ્તસ્યોપરિષ્ઠાત્પદનાવપૂતઃ ।
અન્નારશેપસ્ય હૃતાશનસ્ય પૂર્વોત્થિતો ધૂમ્ ઇવાવમાસે ॥

લોહી વહેવાથી જે રજાનો પાલળનો (મૂળ) લાગ
કરી ગયો છે અને જે રજાનો ઉપરનો લાગ પવનને
લીધે જાયે જોડેલો છે, તે રજા અગ્નિથી પહેલાં પ્રગટ
થયેલી ધુમાડી જેવી લાગતી હતી કે જે અગ્નિ શાત
રથના અગારા (ઢાંચલા) જ બાકી રહ્યા હતા. ૨૯

આયોરણાનાં ગજસંનિપાતે, શિરંસિ ચર્કર્તિ-
શિતૈઃ સુરામૈઃ । હૃતાન્યપિ શ્યેનનસ્યામકોટિવ્યા-
સકક્ષેજ્ઞાનિ ચિરેણ વૈતુઃ ॥ ૩૦ ॥

જ્યારે હાથીઓનાં શુદ્ધ ચાલતાં હતાં, ત્યારે
અત્યંત તીક્ષ્ણ પાણીદાર ધારવાળાં ચક્રોથી મહાપતોનાં
મસ્તકો દૂર થતા હતાં; પરંતુ રથેનપક્ષીના નખના
આગ્રગના લાગમા તે મસ્તકોના વાળ ભરાઈ જતા
તેને પક્ષી પર પડના વાર લાગતી હતી. ૩૦

તનુત્વજાં યમમૃતાં વિકોરૈર્દૃઢત્વુ દન્તેષ્વસિમિઃ
પતન્નિઃ । ડગ્ધન્તમપિ શમયાંવમૃત્વુર્ગજા વિવિમ્નાઃ

કરણીકરેણ ॥ ૩૧ ॥

પ્રાણુ છોડવાની તૈયારી પર આવીને શુદ્ધ કરતા
ઘોડાઓના ખરૂં જોવાનું વગરનાં બનીને જ્યારે હાથી-
ઓનાં દંડણે પર પડતાં અથડાય છે, ત્યારે (બંનેના
ધ્વજથી જે) અગ્નિ પેદા થાય છે, તેથી ઉદ્ભવ
પામેલા હાથીઓ પોતાની સંઘના કુતકારથી અગ્નિને
ઓલવી નાખતા હતા. ૩૧

શિલીમુલોરુક્તશિરઃ ફલાહ્યા ચ્યુતૈઃ શિર-
સ્ત્રિપકોત્તરેવ । રણક્ષિતિઃ શોણિતમશ્વકુલ્યા રરાજ
મૃત્યોરિવ પાનભૂમિઃ ॥ ૩૨ ॥

આ રણભૂમિ તો મૃત્યુની પાનભૂમિ જેવી લાગે
છે, જ્યાં પાણીથી કપાયેલાં મસ્તકો ફળ જેવા બનેલાં
છે, અથડાતા શિરનાથુ (ટોપા) પીવાની પાલીઓ
જેવા છે તેમ જ લોહીરૂપી સુરથી કુલડીઓ ભરેલી છે.

કેચિદ્વદાઃ કેડપિ સત્તાપવાગાનમ્યે કૃપાણીમપરે
વ શૂભ્રમ્ । શસ્ત્રમૃદ્ધિમન્યે મુશલં પરે વ, પ્રોક્તાન-
હસ્તાઃ પરિતર્યન્તિ ॥ ૩૩ ॥

કેટલાક ઘોડાઓ ગદાઓ લઈને, બીજા ધનુષ્ય-
માણુ લઈને, કેટલાક ખરૂં લઈને, કેટલાક બીજા
ત્રિશળ લઈને, કેટલાક સાગ લઈને તેમ જ કેટલાક
કડિયાળી લાકડીઓ (મુશળ) લઈને દૂર રહ્યા છે, તે
અણે કે જ્યાં હાથ કરીને નાચતા હોય, એમ લાગે છે.

સરોપયુદ્ધાઙ્ગમધ્યપાવન્મત્તદિપાનામધિકોત્સુકા-
નામ્ ॥ પાદાભિપાતામિહતાઃ પતન્તિ રથાશ્વ યોધાશ્વ
તુરંગમાશ્વ ॥ ૩૪ ॥

અત્યંત ઉત્સાહમા આવી ગયેલા તેમ જ રાપને
કારણે સમરાગ્રથુમા દોડવા લાગેલા મદોન્મત્ત હાથી-
ઓના પપટા ઝડારથી અથડાવા લાગેલા રથ, ઘોડા
અને ઘોડાઓ પડવા લાગ્યા. ૩૪

રમ્ભાવસ્તુદ્વત્તવાતપૂર યયા તથા વારણયૂથનાથાઃ ।
સંપ્રામભૂમી વિનિપાતયન્તિરયાંશ્વ યોધાંશ્વ તુરંગમાંશ્વ ॥

જેમ જીવે જોડે પવનની ડમરીઓ કેળનાં શ્લેષને
ઉખેડી ફેંકી દે છે, તેમ હાથીઓના જથ્થાના મજરાએ
રણભૂમિ પર રથ, ઘોડા અને ઘોડાઓને પાંડી નાખે છે.

પરપરેણ ક્ષત્વયોઃ પ્રેઠ્ઠર્વોત્ક્રાન્તવાધ્વોઃ સમ-
કાલમેવ । અમન્યેમાવેડપિ કયોશ્વિદાસીંદિકાપ્સરઃ
પ્રાર્થિતયોર્વિવાદઃ ॥ ૩૫ ॥

એકમેક પર પ્રહાર થતાં એકીસાથે જેના પ્રાણુ
ચાલ્યા તથા છે, એવા બે ઘોડાઓ દેવપણુને પામ્યા,
તે જનાં એક જ અપશરને મેળવવાની ઇચ્છાથી બંને

વચ્ચે વિવાદ શરૂ થઈ ગયો. ૩૬

મહાસ્વનઃ સૈન્યવિમર્દસંભવઃ કર્ણાન્તિમૂલંકપતા-
મુપેયિવાન । પયોનિવેઃ ક્ષુવ્યતરાય મન્યન્તો ઘમ્ભૂય
મૂઝા મુચનોદર્ભરિઃ ॥ ૩૭ ॥

સેનાઓના અથડાવાથી જે મોટા શબ્દો પેદા થયા હતા, તે કાનનાં મૂળને પણ ધસી નાખે તેવા હતા તેમ જ પૃથ્વીના પેટાળને પણ ભરી દે તેવા હોવાથી અત્યંત ક્ષોભ પામેલા મહાસાગરને પણ મથી નાખે તેવા તે શબ્દો હતા. ૩૭

મહાગજાનાં શુરુહૃદિતૈઃ શ્તૈઃ, મુદ્દેપિતૈર્ધોરતરૈઃ
વાજિતામ્ । ઘનૈ રથાનાં ચલચ્છન્દચીત્કૃતૈસ્તિરોહિ-
તોડમૂત્ પદહસ્ય નિઃસ્વનઃ ॥ ૩૮ ॥

મોટા મોટા હાથીઓની ભારે ગર્જનાઓથી, ઘોડાઓની અત્યંત ઘોર હણહણટીઓથી તેમ જ રથોના ગાદા ચપળ પ્રયંડ ચિત્કારોથી કુંડુલિના અવાજ તો તિંગેહિત થઈ (ઢંઢાઈ) જતા હતા. ૩૮

ઘનૈર્વિલોચ્ય સ્થગિતાર્કમણ્ડલેષ્મૂરજોમિર્નિચિતં
નભસ્તલમ્ । અયાયિ હૈસૈરમિમાનસં પનપ્રમેણ સ્પાનન્દ-
મનર્તિ કેકિમિઃ ॥ ૩૯ ॥

જ્યારે ગાદી બનેલી સેનાઓની રજ સર્વના મંડલને છાઈ દીધું અને આકાશને વ્યાપ્ત કરી દીધું, ત્યારે મેઘ ચઢી આવ્યો છે, એવી ભ્રાંતિથી રાજા હોસા માનસ સરોવર તરફ જવા લાગ્યા અને અધૂરા આનંદ કરતા નાચવા લાગ્યા. ૩૯

વિલોક્ય ધૂલીપટલૈર્મુશં મૃતં, દાવાપ્રથિચ્ચોરલ-
મન્તરં મહત્ । કિંમુર્ધ્વતોતેષઃ કિમપસ્ત ઋર્ધ્વતો,
રજોડમ્પુપૈતિતિ જનૈસ્તકર્ચ્યત ॥ ૪૦ ॥

જ્યારે રજનાં મોટાં મોટાં પડોથી આકાશ અને પૃથ્વીની વચ્ચેના મોટા ભાગ ખૂબ જ ભરપૂર બની ગયો, ત્યારે તે જોઈને લોકો એમ તર્ક કરવા લાગ્યા કે, 'શુ આ રજની કમરીઓ જોયેથી નીચે આવે છે કે નીચેથી જામે ભય છે ?' ૪૦

નોર્ષ્યં ન વાષો ન પુરો ન પૃષ્ઠતો, ન પાર્શ્વતોડ-
મૂત્સલુ ચક્ષુપો ગતિઃ । સૂચ્યમ્મેઘૈઃ પૃથનારજોમરૈઃ,
મુનિર્મરં પ્રાણિગણસ્ય સર્વતઃ ॥ ૪૧ ॥

જ્યારે સોયની અણીથી પણ ભેદાય નહિ એ રીતે મેનાની રજોટીએ સમસ્ત પ્રાણીઓની અંધિ પૂરેપૂરી ભરી દીધી, ત્યારે તે આંખથી ગતિઓ જોયે કે નીચે જતી નેપોટીઃ તેમ જ આગળ, પાછળ કે આગે પણ જતી નહોતી.

उरामदानद्विपवृंहितैः शतैर्निवान्तमुत्तुङ्गवृत्तरं-

हेपितैः । चलद्भ्रजस्यन्दनमेनिमिनिःस्वनैरभून्निरुद्धवास-
मथाकुलं नमः ॥ ४२ ॥

અત્યંત મોહ-મત બનેલા સેંકડો હાથીઓના ચિત્કારોથી. હાથ ઘોડાઓની ખૂબ જ હણહણટીઓથી તેમ જ ડાહલા ધમગેવાળા રથોનાં ઘોડાના અવાજોથી આકાશ એટલું બધું ભરપૂર બની ગયું, ભણે કે તે ઉચ્ચાસ પણ લેવું નહોતું અને આકુળવ્યાકુળ બન્યું હતું.

महागजानां शुरुभिस्तु गर्जितैर्विलोलघण्टारणितै-
रपोज्ज्वलैः । वीरप्रभेदैः प्रमदप्रमेदुरैर्वाचलतामाद-
धिरतरां दिशः ॥ ४३ ॥

મોટા મોટા હાથીઓની ભારે ગર્જનાઓથી, રણભૂમિ પર પ્રકાશતા વિવિધ ડાહલા ઘંટાઓના રણકારથી તેમ જ અત્યંત મદથી ભરપૂર બનેલા વીરજનોના ધર્વના નાદથી સઘળી દિશાઓ વાચાળપણાને ધારણ કરતી હતી.

दन्तीन्द्रदानाम्मुषिकारिवीचिमिः सद्योऽपि नद्यो
बहु ताः पुष्पिरे । धरास्त्रोभिस्तुरगश्चतैर्धृतं याः
पङ्कतामेत्य रजस्वलीकृतम् ॥ ४४ ॥

જે નદીઓનાં જળ ઘોડાઓની ખરીઓથી ખોદાતી પૃથ્વીની રજોટીથી ભરપૂર બનતાં કાઠવરણ બન્યાં હતાં તેવી નદીઓ પણ મોટા હાથીઓના મદદથી સમુદ્રના જળના કિંટલોથી તરત જ ભરપૂર બની હતી હતી. ૪૪

निम्नप्रदेशाः स्थलतामुपागममिन्नत्वमुच्चैरपि
सर्वतः स्थलम् । तुरङ्गमाणां घञतां सुरैः क्षितौ
रथैरंजन्त्रैः परितः समीकृता ॥ ४५ ॥

જે પ્રદેશ નીચાણવાળા હતા, તે જ્યાં થતાં સરખા બની ગયા તેમ જ જે પ્રદેશો ઊંચાણવાળા હતા, તે નીચા બની ગયા. એ રીતે જ્યારે ચાલતા ઘોડાઓની ખરીઓથી પૃથ્વી ખોદાતી હતી, ત્યારે રથ અને હાથીઓના ચાલવાથી ચારે બાજુ પૃથ્વી સપાટ બનતી હતી.

नभोदिगन्तप्रतिघोषमपिर्णमहामहीभूतत्तदारणो-
त्त्वणैः । पयोधिनर्धूननकेलिमिर्जगद्भव मेरीस्वनितैः
समाकुलम् ॥ ४६ ॥

આકાશ અને દિશાઓમાં પડતા પડઘાઓથી જે ભયંકર લાગતા હતા; મોટા મોટા પર્વતોના શિખરોને બેઠી નાખવામાં જે તીવ્ર બળના હતા તેમ જ સમુદ્રને વલોતી નાખવાની જે ઉદ્દત લીલા કરે છે, એવા તે મેરી-કુંડુલિઓના નાદોથી આખું જગત ભરપૂર બની ને આકુળવ્યાકુળ બન્યું હતું. ૪૬

इतस्ततो वानविद्युत्तच्छलैरारोपिताशामनैर्वा-
जांशुकैः । लघुकणत्काश्रनकिंकिणीदुर्लभमजि धूरी-

જલથો નમોગતૈ ॥ ૪૭ ॥

ધન્યોના વસ્ત્રો પવનથી ડોલવા લાગતા અત્યંત ચચળ મના હતા અને તે વસ્ત્રોએ દિશાઓમા ફેલાઈ જતી રજકણને રોકી રાખી હતી, તેમ જ તે ધન્યોમા ગૂંથેલી સોનેરી ધૂધરીઓ રણકા ઊંટી હતી, તે ધન્યો પાંચુ નગરે આકાશમા ઊંચી ગઈ ત્યારે આકાશમા ઊંચેલી રજકણ સમુદ્રમા ફૂંખી જતી હતી ૪૭

પળટારવે રોદ્ધતરૈર્નિન્તરૈર્વિસ્ત્વરૈર્ગર્જરૈ સુમૈ રવૈ । મદદિપાના પ્રથયાવમૃવિરે ન વાહિનીના પટહસ્ય નિ સ્વના ॥ ૪૮ ॥

મદોન્મત ઢાંચોના નિરતર થતા અત્યંત લયમર નીતે ઘોર નાદ કરતા એ ઘટારવ એવા તે ફેલાવા કે સનાઓએ વગાડેલા નગરાના અવાજ (આકાશ સુધી) પહોંચતા નહોતા ૪૮

કારાલવાચાલમુરૈશ્વમૃલૈ સ્તામ્બરા વીક્ષ્ય રજ સ્વલા દિશ । તિરાનમૂવે ગગને દિનેશ્વરો રજોઽન્ધકારે પરિત કુતોઽન્યસૌ ॥ ૪૯ ॥

રજથી (ઊડવાને કારણે) દ્રુષિત થયેલી દિશાઓને અત્યંત વિશ્રાંત સેનાના શબ્દોથી શિથિલ કરી નાખેના વસ્ત્રોવાળા ભેઈને દિવસનેા રવ મી સૂર્ય આકાશમા ચારે બાજુ ફેલાયેલ રજથી અધકારની અદર કયાય છુપાઈ જતા હતા ૪૯

આત્રાન્તપૂર્વા રમસેન સૈનિકૈરિગ્ધ્વજ્ઞના ભૂરિર જોમિદૂષિતા । મૈરીવાળા પ્રતિશ્ઠિતૈર્વૈર્ગર્જ ગાદ ઇવરક્ષણાદિવ ॥ ૫૦ ॥

ખૂબ ઊડતી રમને મલેને દ્રુષિત બની છે એવી દિશાઓથી કામિની પર નગરે પડેલો જ સૈનિકોએ મલાહારે આક્રમણ કર્યું હતુ, ત્યારે ભેરીના નાદના પડાઓને ઝીનીને બાજુ કે તે કામિની પોતાના પ્રતના રક્ષણને માટે ખૂબ ગર્જના કરતી હોય તેમ વાજણ હતુ

ગુરુસનીરસમીરિતમૂઘરા ઇવ ગત્તા ગગન વિજ ચાહિરે । ગુરુતરા બહુવારિમરાદ્ધના મુવમતીવ નમન્ત ઇવામ્બન્ ॥ ૫૧ ॥

ઢાંચો બાજુ કે ભારે પવનના બળથી ઊડેના પર્વતો હોય, એ રીતે આગ્રા સુધી પહોંચા જતા હતા તેમ જ પોતાના ભારથી પૃથ્વીને ખૂંચ નમાવના હોવાથી જસથી ખૂંચ જ લશાયેના મેઘ હોય એ રીતે લાગતા હતા ૫૧

સજગ્માતે તાવપાયાનપેક્ષો સેનામ્બોધી ધીરગદૈ રચેન । પક્ષચ્છેદાપૂર્વમેકપ્ર દેશે ચાન્દ્રન્તૌ ચા

વિન્ધ્યસહૌ નિલેતુમ્ ॥ ૫૨ ॥

સેના અને સાગર બંને પોતાના અવાજથી ઘોર નાદ કરતા અને બાજુ કે મૃત્યુનો કર પાંચુ ન હોય એ રીતે બંને એકમેકના સંગમમા આવતા હતા અથવા તે (ધન્ય વસ્ત્રો પોતાની) પાંચુ છેદાઈ નહોતી, તે પડેલા વિધાયલ અને સલાદિ એ બંને પર્વતોને એમ દેકાણે સતાડવાને ઇચ્છતા હોય તેવા તે સેના અને સાગર લાગતા હતા ૫૨

પત્તિ પત્તિ વાહમેયાચ વાજી, નાગ નાગ સ્યન્દનસ્યો રથસ્યમ્ । ઇત્ય સેના વલ્લભસ્યેવ રાગા વૈજ્ઞનાન્ન પ્રત્યનીકસ્ય મેજે ॥ ૫૩ ॥

એમ ઝાઈ કામિની સૌ પોતાના અગ્રેખમની સાથે પતિના અગ્રેખે ગને ભેટતી હોય તેમ તે સેનાથી સૌ ખીછ સેનાના સ્વામીની સાથે અગ્રેખ મેળવતી હોય એ રીતે પાવદળ પાવદળની સાથે ઘોડા ઘોડાની સાથે હાથી હાથીની સાથે તેમ જ રથમા ભેઠેલો રથના સ્વામી સાથે (યુદ્ધ કરવા માટે) પરસ્પર મળતા હતા

રથયાષોપૈર્મૃહ્ણર્ણવારણાનામિન્ધ ગન્ધ્વનાજિના હેપયા ચ । જ્યોમઘ્યાપી સત્તત દુન્દુભીનામચ્ચકોઽ મૂર્ધીશિતેય પ્રણાદ ॥ ૫૪ ॥

રથમા બેડાયેલા ઘોડાઓના અવાજો, હાથીઓના ચિત્કારો તેમ જ ઘેડાઓના હણહણાટો નગરે ભેજા થઈ એકમેકમા મળી જતા હતા ત્યારે દુન્દુભિઓને સતત બગેલો નાદ આપમશમા વ્યાપક બનીને અન્યકત થતા હતા તે બાજુ કે ઇશ્વરની સત્તા ગત સાથે એકરૂપ થતા અવ્યકત બને તેમ લાગતા હતા ૫૪

રોપાવેશાદ્ગન્ધ્વતા પ્રત્યમિત્ર દુરોલ્લિસત્થૂલ્લાહુ ધ્વજાનામ્ । રીર્ષાસ્તિયૈરૈવન્યતીસદૃશ્ય પાદાતાના ખેજિરે રહ્મગલેષા ॥ ૫૫ ॥

રોપના આવેશથી વેગી રતો પાસે પડેલી તા અને પોતાના સ્થૂલ બાહુથી ધન્યોને બાહુ દૂર સુધી ફેલાવનાર એવા પાવદળના હાથમા ને લાખી તવવારો હતો તે આડી થયેલી વિવ્યપતાકા જેવી લાગતી હતી

અગ્નિનાદ ધન્વિર્મિર્નિટુરાણિ સ્થૂલાન્યુચૈર્મળહલ્લ્વ દધન્તિ । અગ્નિસ્તાન્યતે કાર્મુકાણિ સ્મ કામ, હસ્ત્યા રાહૈ કુચ્છરાણા શિરાસિ ॥ ૫૬ ॥

એક બાજુએ નગર ધનુષ્યધારીઓ કોર, સ્થૂલ અને જોળ મડળ ધારણ કરતા ધનુષ્યોને અત્યંત શબ્દ કરે તે રીતે ખેળતા હતા ત્યારે ખીછ બાજુએ હાથી પર બેના ઘોડાઓ કોર, સ્થૂલ અને જોળ મડળ વાળા હાથીઓના મગજને યાચતા હતા ૫

વળતાનો નિઃસ્વનો હિણિદમાત્ર પ્રવેશ્યાનામાલ્લો
વુંહિતાનિ । ઓમિત્યેવં પ્રત્યવોચન્નાજ્ઞાતામુત્સાદ્ધાર્ય
વાચમાધોરણ્ય ॥ ૫૭ ॥

ઘટાઓનો નાદ, નગારાના અવાજ તેમ જ હાથી-
ઓના કંઠમાં રહેલ આબૂપણોના નાદ અને ચિત્કાર એ
ગયા શબ્દો મહાવતોએ હાથીઓને ઉત્સાહ આપવા
માટે ઉચ્ચારેલી વાણીનો બળે જે હાથીઓ સ્વીકાર
કરતા હોય, તે રીતે લાગતા હતા. ૫૭

રોપાવેશદામિમુલ્યેન કૌચિત્પાણિપ્રાહં રંદૃસવો-
પયાતૌ । દિત્વા હેતીમેહ્યન્મુદ્ધિપાતં પ્રન્તૌ વાહ-
વાહિવિ વ્યાસ્તૃજતામ્ ॥ ૫૮ ॥

એ યોદ્ધાઓ રોપના આવેશથી સામસામે આવી
જતાં છેક હાથ પહોંચે તેટલા નજીક આવી ગયા; તેથી
તેમણે શત્રુો છોડી દઈને એ મદદો પરપર ઝૂકીથી
પ્રહાર કરે, તે રીતે તે યોદ્ધાઓ હાથોહાથથી યુદ્ધ
કરવા લાગ્યા. ૫૮

શુદ્ધાઃ સદ્ગં ન કચિત્પ્રાસવન્તો દૂરાન્મુચાઃ
શીઘ્રતાં દર્શયન્તઃ । અન્તરેસેનં વિદ્વિષમાવિશન્તો
યુક્તં ચક્ષુઃ સાચકા વાજિતાયાઃ ॥ ૫૯ ॥

વચ્ચમાં ક્યાંય નહિ અનકનારા, દૂરથી છોડેલા છતા
અત્યંત શીઘ્રતા બતાવતાં તેમ જ શત્રુઓની સેનાની
અંદર પેસી જતાં એવા એ શુદ્ધ વાણી હતાં, તે
પોતાના વાણીની ચોખ્ખતાને અનુરૂપ બની રહેતાં હતાં.

આકમ્યાજેરમિમસ્કન્ધમુચ્ચૈરાસ્યાયાયો વીત-
શક્તં શિરશ્ચ । હેલાલોલા ચર્મ્મ ગત્વાતિમત્યં ધામા-
રોહન્માનમાજઃ સુલેન ॥ ૬૦ ॥

આ વીર લોકો પહેલા તે યોદ્ધાના મોરચાના ખભા
પર જઈને સાહસથી ઊભા રહ્યા; ત્યાર બાદ મૃત્યુની પજ
શંકા છોડીને છેક મોરચાને માથે જઈ પહોંચ્યા અને
એ રીતે યુદ્ધની કીડામાં ચપળતા કરીને માનવ પહોંચી
। શક તેવા માર્ગે મરણ પામીને પહોંચી ગયા અને
તે પામેલા તે વીરો સુખપૂર્વક સ્વર્ગમાં ચઢી ગયા.

રોદોરુધં વ્યન્નુવાનાનિ લોહૈરુદ્ધસ્યાન્તર્માપિતેઃ
સ્થાવરાણિ । કેચિદ્ગુર્ભમેત્ય સંયન્નિપદાં ક્રીણન્તિ
સ્મ પ્રાણમૂલ્યૈર્દાસિ ॥ ૬૧ ॥

ઠેટલાક વીર પુરપો સુદૃઢી બર્મરમાં આવીને,
પોતાના શરીરની અંદર લગાઈ રહેલ ચપળ પ્રાણનાં
મૂલ્યો આપીને યથા ખરીદે છે, જે પૃથ્વીના ખૂણે ખૂણે
પહોંચી જ્યારે કાયમ પદાર્થ છે. ૬૧

વીર્યોત્સાદપ્રાપ્તિ શૃત્વાવદાનં સદ્ભ્રામામે

માનિનાં લજ્જિતાનામ્ । અજ્ઞાતાનાં શત્રુભિર્યુક્તમુચૈઃ
શ્રીમન્નામ શ્રાવયન્તિ સ્મ નમ્રાઃ ॥ ૬૨ ॥

જેમણે સંભાળે મોખરે રહીને પરાક્રમ અને
ઉત્સાહથી વખાણી શકાય એવાં પરાક્રમ કર્યાં છે, પરંતુ
પોતાને મુખે પ્રશંસા કરતા લજ્જાતા એવા તે વીર
પુરપોનાં ઉત્તમ નામનાં અવશ્ય બંદીઓને કરાવે છે.
જેમના નામ શત્રુઓના અશુભમાં આવ્યાં નહોતાં. ૬૨

મિશ્રીભૂતે તથા સૈન્યદ્વયેડપિ પ્રાયેણાયં વ્યક્ત
માસીદ્વિશેષઃ । આત્મીયાસ્તે યે પરાશ્ચઃ પુરસ્તાદમ્યા
વર્તી સંમુલ્લો યઃ પરોડસૌ ॥ ૬૩ ॥

રણસંગ્રામ પર જ્યારે બંને સેનાઓ અરસપરસ
લણી જઈને એક બની ગઈ હતી, ત્યારે પોતાનો કે
પારકો યોદ્ધો એણબવાતુ એકમાત્ર સાધન એ જ રહ્યું
હતુ કે, જેઓ પોતાના પક્ષના હોય, તે શત્રુઓની
સામે જતા દેખાતા હતા. અને જેઓ પર પક્ષના હોય
તેઓ પોતાની સામે આવતા દેખાતા હતા. ૬૩

સદંશત્વાદક્ષસંસન્નિનીર્વં નીત્વા કાર્મ ગૌરવેણાવ
ચક્ષા । નીતા હસ્તે વચ્ચથિત્વા પરેણ દ્રોહં ચક્રે કરચ
ચિત્ત્વા કૃપાણી ॥ ૬૪ ॥

કોઈ એક યોદ્ધાએ તલવારને સારા વંશમાં જન્મેલી
માતીને તેને પોતાના અંગની સાથે લગાવી તેમ જ ગૌરવ
સાથે તેને પોતાની કેડે બાધી; પરંતુ રણસંગ્રામમાં કોઈ
શત્રુએ ઉતરીને તે તલવાર પોતાના હાથમાં લીધી ત્યારે
તે તલવારે પોતાના સ્વામીનો જ દ્રોહ કર્યો. ૬૪

નીતે મેદં ધૌતધારાભિઘાતાદમ્ભોદામે શાસ્ત્રવેણા-
પરચ્ય । સાસ્ટમાજિસ્તીક્ષ્ણમાર્ગસ્ય માર્ગો વિશુદ્ધિમઃ
કક્ષ્ણે લક્ષ્યતે સ્મ ॥ ૬૫ ॥

યોદ્ધાએ જે બખ્તર પહેર્યું છે, તે મેદ જડું લાગે
છે, તે બખ્તરને શત્રુએ ખડ્ગની ધારાના અભિઘાતથી
બેઠી નાખ્યું છે, તેથી તે બખ્તરમાં લોડીની દેખાવાના
જે લાગ છે, તે ખડ્ગને માર્ગ વીજળી જેવા સ્પષ્ટ
દેખાય છે. ૬૫

આમૂલ્યતાસાયકેનાયેતેન ચ્યુતે વાહૈ મળ્ડુક-
શ્લિષ્ટમુદ્રેઃ । પ્રાપ્યાસહ્યાં વેદનામસ્તૈર્ધૌદ્યથ્યદયર્મ
નાન્યસ્ય પાણેઃ ॥ ૬૬ ॥

જ્યારે ખૂબ જ કડક મૂડી વાળનાર શત્રુના વિશાળ
બાણથી તે વીર યોદ્ધાનો ખભા સુધીનો હાથ સિવાઈ
ગયો, ત્યારે અસહ્ય વેદના થવાથી તેનું પેર ફૂટી જઈ
હડું; તે છતાં તેના હાથમાંથી હાલ પડી જતી નહોતી.
મિત્તવા ધોળામાયસેનાધિવક્ષઃ સ્પૃશીશ્ચો માર્ધ-

પક્ષેણ વિદ્વ । શિક્ષાહેતોર્ગારજ્જવેચ વદ્ધો હતું વક્ત્ર
નાશકદુર્મુલ્કોડિપિ ॥ ૬૭ ॥

જ્યારે શત્રુએ લોહાના બાણથી નાકને ભેદી છેક
છાતી સુધી ઘોડાને ભેદી નાખ્યો ત્યારે તે ઘોડો ખૂણ
જ ખેદ પામ્યો હોવા છતાં જમણે પલોટાવાની શિક્ષા
લેતો હોય તે રીતે સખત દેરી(લગામ)થી બધાયો
હોય, તેમ મોઢું ફેરવી શકતો નહોતો ૬૭

વિષ્વદ્રીચીર્વિક્ષિપન્સેન્યવીચીરાજાવન્ત કાપિ
દૂર પ્રયાતમ્ । વન્નામૈકો વન્યુમિટ દિદક્ષુ સિન્ધૌ
વાલો મળ્હલ ગોર્વરાહ ॥ ૬૮ ॥

જેમ આદિવરાહ લગવાન સમુદ્રના તરંગોને ભેદીને
પૃથ્વી શોધવા માટે છેક પાતાળ સુધી પહોંચી ગયા હતા,
તેમ સેનાઓના વિભાગોરૂપી સમુદ્રના તરંગોને ચારે
બાજુ ભેદી નાખીને કોઈ મહાવીર પુરુષ રણસામ્રાજની
અંદર છેક અંદર ધૂસી ગયેલા પાતાળા ઇષ્ટમિત્રને શોધવા
માટે એકલો જ ધૂમ્ના કરતો હતો ૬૮

યાવચ્ચક્રે નાજ્જન ધોષનાય વ્યુત્થાનઘ્નો હરિત
ચારી મદસ્ય । સેનાસ્વાનાશ્વિન્નામાત્મનૈવ સ્થૂલા
સ્તાવસ્વાવદ્દન્નનકુલ્યા ॥ ૬૯ ॥

હાથીના મદને જગાડવાની રીતે જાણુનાર મહાવતે
મદને જાણુત કરવા માટે હાથીના નેત્રમા અજન અ જ્યા
નહોતા તે પહેલાં તે સેનાઓના કોલાહલથી હાથીઓ
ગડચળમાથી આપોઆપ મદના બહા બહા પ્રવાહો
વહેવાડવા લાગ્યા ૬૯

પ્રત્યાસન્ને દ્વિન્તિ પ્રાતિપક્ષે ચન્ના નાગ પ્રારત
વન્નચ્છદોડિપિ । ક્રોધાન્નાન્ત વૃનિર્દોરિતાક્ષ પ્રેક્ષા
વક્રો નૈવ કિંચિન્મદાન્થ ॥ ૭૦ ॥

મહાવતે હાથીના મુખ પર અધારી નાખી હતી
પરંતુ જનરે સામા પક્ષનો હાથી પાસે આવી પહોંચ્યો
ત્યારે તે હાથી ક્રોધથી ભરાઈ જતા રૂર જનીને આખો
ફાડવા લાગ્યો, પણ મદથી અધ જળતા કોઈ જોઈ
શકતો નહોતો ૭૦

અન્યોન્યેવા પુન્કરૈરાશ્વશ્નો દાનોઙ્ગેદાનુચકૈર્મુઝ
વાલા । ડન્મૂર્ધાન સનિપત્યાપરાન્તે પ્રાયુષ્યન્ત
સ્પષ્ટદન્તધ્વનીમા ॥ ૭૧ ॥

જીયા મરતકવાળા હાથીએ પરસ્પરના મદના પ્રવા
હોને સુધ્યા અડતા હતા તેમ જ જેમણે પૂછી જીયા
કરીને વાળેના હતા એવા તે હાથીઓ પશ્ચિમ દેશના
હાથીઓની સામે ભેગીને દાંતના કડાગ રૂપક સભાગય
એ રીતે યુદ્ધ કરવા લાગ્યા ૭૧

દ્રાધીયાસ સહતા સ્થેમભાજશ્વારુદમાસ્તીક્ષ્ણતા
મત્યજન્ત । દન્તા દન્તૈરાહતા સામજાતા મઙ્ગ
જર્મુનં સ્વય સામજાતા ॥ ૭૨ ॥

લાખા, બહા, મજબૂત, સુદર, જીયા અને અત્યંત
તીક્ષ્ણ જે હાથીઓના દાંત હતા તે સામા હાથીઓના
દાંતના પછાડવાથી ભાગી જવા લાગ્યા, પરંતુ તેથી તે
હાથીઓ જરા પણ કાંઈ ન થયા ૭૨

માનદ્વાના દન્તસપટ્જન્ના હેમન્હેદ્દચ્છાયવન્ત
ચ્છિતામ્ । લઘોઽયન્નિશ્ચામરેપુ પ્રકામ માજિષ્ઠેપુ
વ્યસ્યતે ન સ્મ સૈન્ય ॥ ૭૩ ॥

હાથીઓના દાંતોના પછાડવાથી પેદા થયેલો અને સુવ
ર્ણના છેદાનો કાંતિના જેમ ચમકતી જવાલાઓવાળો અગ્નિ
મજાણિયા રગના ચામરોમા કારી રીતે લાગેલો હતો,
તોપણ તે અગ્નિ સેનાઓની ગણુમા આવો નહોતો

ઓપામાસે મત્સરોત્પાતવાતાશ્ચિપ્યદન્તદ્મારુહા
ઘર્ષણોત્થૈ । યૌગાન્તર્વા વદ્ધિમિર્વારણાનામુર્ચીર્મૂર્ધ
વ્યોષિ નક્ષત્રમાહ ॥ ૭૪ ॥

જેમ પ્રલયકાળના અગ્નિઓથી આકાશમા રહેલી
નક્ષત્રમાળા બળવા લાગે તેમ મત્સરરૂપી કૃતપાતાના પવન
નો જેમ પરસ્પર લટકવા લાગતા દાંતરૂપી વૃક્ષોના
ધર્ણુ થવાથી જે અગ્નિ પેદા થયો હતો તે હાથીઓના
મરતક પર રહેલ નક્ષત્રમાળાઓને (એક જાતના આજુ
પણુ) બાળવા લાગ્યા હતા ૭૪

સાન્દ્રાન્મોદદયામલે સામનાના
વૃન્દે નીતા શોણિતે શોણિમાનમ્ ।
દન્તા શોભામાપુરન્મોનિધીના
કન્દોઙ્ગેદા વૈદ્રમા વારિણીવ ॥ ૭૫ ॥

જ્યારે પાણીથી ભરાયેલ મેઘમળના જેવી શ્યામતા
ધરાવનાર હાથીઓના મહત્તમ લોહીની ધારાઓથી તેમના
દંતુશળ શાંત થઈ ગયા હતા, ત્યારે તે દંતુશળ સમુદ્ર
ના જળમા મગ્ન થયેલ પર્વવાળાના અકુરની જેમ
ચોલવા લાગ્યા હતા ૭૫

વરિક્ષિયોષૈ પ્રસ્કુરન્ત રન્ધ્રાન્યા
મીપાદન્ત લુચ્છર શાન્તીયમ્ ।
શઙ્ગયોતપ્રાશુપેપ્યામ્યુદ્ગમ્ય
સ્પષ્ટ પ્રાપ્ત્તાન્યમુર્વાધરસ્ય ॥ ૭૬ ॥

જ્યારે અત્યંત લાંબા દાંતવાળા એક હાથી સામે
ટક્કર લેના શત્રુના હાથીને દાંત વડે છીંચો ઉપાડી લેતો
હતો ત્યાર જોના ચિખરો પર વર્ષામયુગો મેઘ રહેલો હોય,
તેવા પર્વતનો ઉપમાને તે હાથી ધાણુ કરતો હતો ૭૬

વ્યાપ્ત લોકેદું રણભ્યાપસાર સંરમ્ભિત્વાદેસ્ય
ધીરો મહીય । સેનામધ્ય ગાહતે વારણ સ્મ દ્રવ્યેવ
પ્રાગાદિવેદોદરાન્ત ॥ ૭૭ ॥

જેની રીતે પહેના બ્રહ્માણ્યએ સર્વ લોકોથી આપ
એવા નારાયણની અદર પ્રવેશ કર્યો હતો, તેવી રીતે
કોઈ એક હાથી કોપને લીધે આગળ વધીને લેખિથી
ધેરાયેલ એવા તેમ જ જેમાંથી બહાર ન નીકળી શકાય
એવા સેનાના મધ્યભાગમાં પ્રવેશ કરતો હતો ૭૭

મુદ્ગનેષીશ્યામભાસા સમૂદૈર્નારાચાના વિદ્ધ
નીરન્ધ્રદેહ । નિર્ભાતિવાદાહવેનાહતેચ્છો હૃષ્યન્દહસ્તી
હૃષ્ટરોમેવ રેજે ॥ ૭૮ ॥

અમરોની હાર જેવી શ્યામ કાતિવાળા બાણોના
નમ્હથી સળગા શરીરે વીધાઈ ગયેલા, તોપણ નિર્ભય
પણીને લીધે યુદ્ધમાં અપ્રતિહત ધ્વજાવાળો એવા રાજા
થતો કોઈ હાથી બળે કે ઉભા થયેના રવાડાવાળો હોય
તે રીતે શોભતો હતો ૭૮

આતાદ્દામા રોપમાજ કટાન્તાશશૂલ્કલે માર્ગણે
ધૂર્ગતેન । નિક્ષયોતન્તી નાગરાજસ્ય જજ્ઞે દાનસ્યાહો
લોહિતસ્યેવ ધારા ॥ ૭૯ ॥

કોધમાં આવેલા કોઈ એક મોટા હાથીના ગડસ્યળ
માં વાજેલા બાણને બ્યારે મડાવત કાઢી નાખતો હતો
ત્યારે કાઠક રતાશવાળી બનેલી મદની ધારા બાળે કે
લોહીની ધાર હોત એવી દેખાવા લાગી ૭૯

કુરુકુલેક્ષાત્રિમુખા તુલ્યરુપસ્તારસ્તારાજાલસારા
મિવ ધામ્ । રહ્મગઘાતૈર્દારિતાદન્તિકુન્માદામાતિ સ્મ
પ્રોચ્છલન્ મોક્તકૌષ્ઠ ॥ ૮૦ ॥

જે શુદ્ધ મોર્તાઓના સમુદ ખડ્ગોના આઘાતથી
ચિરાઈ ગયેન હાથીના કુલસ્યક્રમાંથી ઊઠળતો હતો
અને જે આઘાતોના ત્રિફળોના રૂપ જેવા લાગતો હતો,
તેથી બળે કે આકાશને તારાઓના સમુદથી ભરપૂર કરી
દેતો હોય, તેવા દેખાવા લાગ્યો ૮૦

દુરોક્ષિત્તક્ષિપ્તચત્રેણ કૃત્ત મત્તો હસ્ત હસ્તિરાજ
સ્વમેવ । મીમ મૂમો લોલમાન સરોપ પોદેનામૃત્પદ્મ
વેપ વિવેપ ॥ ૮૧ ॥

દૂરથી દેશ્યન ગડબી ગતિ કરનાર ચક્રથી પોતાની
સુદ કપાઈને ધરતી પર પડીને તરફકતી હતી, તેને તે
મદોન્નમ હાથી કોધમાં આવીને પોતાના પગ વડે રુધિર-
ના મદનની પેઠે ખૂદી નાખતો હતો ૮૧

આપસ્કારાદ્દુનગાસ્ય મૂર્મિ નિ સાધાર ગચ્છ
તોડવાહુમસ્ય । રુધાયામ દન્તતોર્યુમમેવ સં

નાગસ્ય પ્રાપ્તુત્તન્મનત્વમ્ ॥ ૮૨ ॥

બ્યારે છેક મૂળ સુધી કપાઈ ગયેલા આંગ્રોવાળો
કોઈ હાથી નિરાધાર બનીને ઊંધે મોઢે ધરતી પર પડવા
લાગ્યો ત્યારે તેના પોતાના ધણ જ લાખા દર્શણ જ
તેને ટેકા આપનાર બનતા હતા ૮૨

હસ્તેનામે વીતમીતિં મૃદીત્વા કચિદ્વધાલ ક્ષિપ્ત
વાનુર્ધ્વમુચે । આસીનાના વ્યોમ્નિ તસ્યેવ હેતોર્ધિ-
ચ ક્ષીણામર્પયામાસ નૂતન્મ્ ॥ ૮૩ ॥

જેનો ભય દૂર થયો છે એવા પોતાની સામે આવેન
કાક યોદ્ધાને સુદ વડે પકડીને, કોઈ કુદ્દ હાથીએ એવી
રીતે ઊંચો ફેંક્યો કે જેથી તે હાથી બળે કે આકાશમાં
ખેલી અપ્સરાઓના હાથમાં તે યોદ્ધાને શોધી દેતો
હોય, એમ લાગતુ હતુ ૮૩

આત્રમ્યૈકામપ્રપાદેન જહામન્યામુચૈરાદ્દાન
કરેણ । સાસ્થિસ્વાન દારુનદારુણાત્મા કચિન્મધ્યા
સ્પાટયામાસ દન્તી ॥ ૮૪ ॥

દારણુ સ્વભાવના કોઈક હાથીએ પોતાના આગળ
પગ વડે યોદ્ધાની સાથળને દમાવીને ખીજ સાથળને સુદ
વડે પકડીને હાડકાના ચૂરચૂરા થાય એવી રીતે તેને
લાકડાની જેમ વચમાંથી ચીરી નાખ્યો ૮૪

અલ્લુત્તારાદર્પચન્દ્રેણ લ્હને વત્તેડ્યસ્ય ક્રોધ
ક્ષોટ્યદન્તે । સૈન્યૈ કળ્પન્દેહલીને કનગ્ગાદ્મયો
વિચ્યે વલ્ગત સાસિપાણે ॥ ૮૫ ॥

બ્યારે કોપને કારણે હોડ અને દાત જેવું સ્ફેલા
છે, એવા કોઈ યોદ્ધાનુ મુખ ખીજ યોદ્ધાએ ટેકડો
મારીને અર્ધચંદ્રાકાર બાણથી કાપી નાખ્યુ ત્યારે તે
શુભ કોઈક દર્શનમાં કળંગા છેદ વર એવી રીતે ફેંકી
ગયુ કે જેથી તરવાર હાથમાં લઈને નાચના તે કમ અને
છવતો માણસ આણીને સૈનિકો ખૂન ભય પામવા લાગ્યા

પ્રત્યાવૃત્ત મજ્જમાનિ સ્વસિન્યે તુલ્ય મુક્તારકિરન્તિ
સ્મ કચિત્ । ઈકોપેન રરર્ગપુર્ત્તદ્વિવન્તિ સિદ્ધા માલ્યૈ
સાધુવાદૈર્દ્યેડિપિ ॥ ૮૬ ॥

બ્યારે પોતાની સેના બાગવા લાગી ત્યારે તેમાંથી
પાછા ફરતા કોઈ યોદ્ધાને શત્રુઓ અને સિદ્ધપુરુષો
સરખી ગતિ વધાવી લેતા હતા, અર્થાત્ શત્રુઓ સુવર્ણ
ના ખીજાવાળા બાણોથી તથા (તે બાણથી મરણ પામવા
પછી વીરગતિ થતા) સિદ્ધ પુરુષો પુણ્યોની માળાથી
અને સાધુવાદથી એકસામટા વધાવી લેતા હતા ૮૬

વાળાશિખરોદ્દશ્યસનાના પ્રકાન્તાનામન્વસૈન્ધ
મંદીતુમ્ । સરપાના ધ્રામ્યતામાજિમૂમે વારી વારી

સમરે વારણાન્મ ॥ ૮૭ ॥

જ્યારે વેરી જનોના બાણોથી પોતાની ઉપર બેઠેલા થોડાઓ કપાઈ જતા આસન ખાલા થતા અને સામેના સૈનિકોએ પોતાને પડવાની ઠાસિય કરવા માંડી ત્યારે કોષમાં આવીને રણુભૂમિ પર ભમવા લાગેલા હાથી ઓને પોતાના બાધનસ્થાનોની યાદ આવતી હતી (અર્થાત કોઈના હાથમાં નહિ આવતા પોતાની ગજ શાળામાં જતા હતા) ૮૭

કશ્ચિન્મૂર્છામેત્ય ગાદપ્રહાર સિત્ત રીતિ શીકરેર્વારણસ્ય । વચ્ચન્ધ્રાસ પ્રસિથતા ત જિઘૃષ્યુર્વૈર્યાકૃતા નાકનારી મુમૂર્છઈ ॥ ૮૮ ॥

જ્યારે અત્યંત પ્રહાર થતા મૂર્છિત થયેર કોઈ થોડો હાથીની સદના શીતળ કુટમગ્ધો સેયન પામીને ફરીથી શ્વસ લેવા લાગ્યો ત્યારે પહેલા તેને મગ્ધ પામલો મનીને પોતાની પાસે લઈ જવાને ઇચ્છતી કોઈ આસન પાછાથી પોતાની ધારણા નિષ્ફળ જતા પોતે જ મૂર્છા થઈ ગઈ ૮

લૂનપ્રીવાસાયકેનાપરસ્ય શામત્યુચૈરાનતાદુત્પતિષ્ણો । તસે મુખ્યે સૈદ્ધિકેનાનુકારાદ્રોષ્ટાકારાદસરોવરનચન્દ્રૈ ॥

જ્યારે સ મા થોડાના બાણથી કડ કપાઈ જતા કોઈ એક યાકાનું મુખ ઘણે વિશે આકાશમાં જિજ્ઞાસુ ત્યારે તેના વિકરાળ આકારથી તે મુખ શાંત જેવું લાગતું હતું તથા આસનઓના સુદૃઢ મુખરૂપી ચક્રો નાસ પામવા લાગ્યા ૮૯

વૃત્ત મુદ્ધે ગુરમાશ્નિવ્ય કાચિદ્રન્તુ તૂર્ણ મેરહુજ્જ જગમ । ચપ્તવા નામ્નો દેહમેવિ સ્મ યાવત્પત્ની સચ સ્તદ્વિયોગાસમર્થા ॥ ૯૦ ॥

પોતાના પતિનો વિયોગ ન સહન થતા જના સુધી તેનો પત્ની અગ્નિમાં પોતાનો દેહ તાણને સ્વર્ગમાં આવે નહિ ત્યા સુધી તે મરણ પામેલા વીરને આલિંગન આપીત તેનો સાથે રમણ કરવાની ઇચ્છાથી કોઈ આસન તરફ જ મેરુપર્વતની કુજગરીમાં તેને લઈને ચાલી રહ્યો ૯૦

ત્યક્તપ્રાણ મયુગે હસ્તિનીર્યા વીક્ષ્ય પ્રેમ્ણા વલ્લ્હ પાદુદ્ગમ્સુ । પ્રાપ્ત્વાસન્નદ દવમૂય મતીત્વાદ્વાશિન્લેપ સ્વેચ કચિત્સુરમી ॥ ૯૧ ॥

હાથિણી પર બેસીને યુદ્ધ જેવા બિભેની કોઈ સ્ત્રીએ યુદ્ધમાં પોતાના પતિને મરણ પામેલો જોઈને, પ્રેમને કારણે તગત જ દેહને છોડી દીધા તેમ જ સતીપણના પ્રભાવથી અખડ દેવપણ પામીને તે જ સમયે તે સ્ત્રી પોતાના દિગ્વ પતિને આલિંગન આપતી હતી ૯૧

સ્વર્ગે વાસ કારયન્ત્યા ચિરાય પ્રત્યપ્રવત્ પ્રત્યહ ધારયન્ત્યા । કશ્ચિદ્દેએ દિવ્યનાર્યા પરસ્મિલ્લોકે લોક પ્રીણયન્ત્યેહ કીર્ત્યો ॥ ૯૨ ॥

પરલોકમાં લાંબા કાળ સુધી સ્વર્ગમાં વાસ પ્રાપ્ત નારી તથા દિવસે દિવસે નવીનપણ ધરાવીને પ્રસન્ન કરનારી આસન કોઈક થોડાને સેવવા લાગી તેમ જ આ લોકમાં લાંબા કાળ સુધી નિવાસ કરનારી તથા દિવસે દિવસે નવીનપણ ધરાવીને પ્રસન્ન કરનારી કીર્તિ તે જ થોડાને અહી સેવવા લાગી ૯૨

ગત્વા નૂન વૈબુધ સદ્ગ રમ્ય મૂર્છામાજામાજગા માન્વરાત્મા । મૂયો દૃષ્ટપ્રત્યયા પ્રાપ્તસજ્ઞા સાધીવસ્તે યદ્રણાયાદ્રિયન્તે ॥ ૯૩ ॥

જ્યારે મૂર્છા પામીને પાણુ ચેતન આવતા, વીર જનો ફરીથી યુદ્ધ કરવામાં સારી રીતે ઉત્ક્રમ ધરાવતા હતા ત્યારે એમ લાગતું હતું કે તે વીરજનોના આત્મા રમણીય સ્વર્ગલોકમાં જઈને ત્યાંના પરિચય મેળવીને જણે કે શરીરમાં પાછા આવતા હતા ૯૩

કશ્ચિદ્દષ્ટપાપાતમૂઢોઽપવોદુર્લઘ્વા મૂચ્યત્તના-માહવાય । વ્યાયર્વિત્ત કોશત સઘ્વુરુચૈસ્ત્યક્તઆત્મા કા ચ લોકાનુરુત્તિ ॥ ૯૪ ॥

જ્યારે સંજોના અઘાતથી મૂર્છા પામેલા કોઈ વીર જનને તેના મિત્ર રણુભૂમિથી દૂર લઈ ગયો અને ત્યા મૂર્છા વગતા તેને ચેતન આપુ ત્યારે યુદ્ધમાં જવા માટે તેનો મિત્ર હાથા સ્વરના પાડતો હતો, તેનો અનાદર કરીને પણુ તે વીરજન યુદ્ધ કરવા માટે ત્યાથી પાછો આવતો હતો સાંન જ જેણે પોતાના આત્માની પગલા કરી નથી એવા મરણિય વીર લેકાના મન રાખવાની પરવા શી ૯૪

મિત્રોરસૈ શત્રુનાન્ય દૂરાદાસન્નલાત્કૌચિદેવેપુર્ણ । અન્યોન્યાવટ્મસામર્થ્યયોગાદુર્ધાવીચ સ્વગતાન્યમૂતામ પાસે પાસે બિભેલા અને શત્રુએ દુરથી બેસીને એક જ બાણથી ભેદી નાખેલા કોઈ બે વીરો મરણ પામ્યા હતા, તોપણ એકબીજાનો ટેકો મળી જવાને કારણે બિભેતા જ હતા ૯૫

મપ્રેરંડેરાતપગાણિ મૂમા પર્યેસ્તાનિ પ્રોઢચદ્ર - સુતીનિ । આહારાય પ્રેતગનસ્ય રૌવ્યસ્યાકીનીચ સ્થાપિ તાનિ સ્મ માન્તિ ॥ ૯૬ ॥

જેની હાડીઓ આગા ગઈ છે અને જે ધરતી પર બિધા પડેલા છે, એવા છત્રો પ્રોઢ ચક્રોના જેવી કાતિ પાળા હોવાથી જણે કે યમગજને આહાર આપવા

માટે રૂપાનાં વાસણ મૂકેલાં હોય એમ શોધવા લાગ્યાં.

રેઝુમંટા વક્ષસઃ કુહ્માઢ્કા મુકાહારાઃ પાર્થિવાનાં
વ્યસૂતામ્ । હાસાહ્લક્યાઃ પૂર્ણકામસ્ય મન્યે મૃત્યોર્દિન્તાઃ
પત્તિરક્તસવસ્ય ॥ ૧૭ ॥

મરણ પામેલા રાજાઓનાં વક્ષઃસ્થળો પરથી ખરી
પડેલાં તેમ જ જેને કેસરની રતાશના લેપ લાગેલા છે,
એવા મોતીઓના ઢારો પાયદળના લોહીરૂપી આસપ
પીનાથી તૂમ થયેલ મૃત્યુના હસવાથી દેખાઈ આવવા
દાતો હોય એમ જણાવા લાગ્યું. ૬૭

નિન્નેલોચીમૂતમસ્ત્રક્ષતાનામર્મ્મં ભૂમૌ ચચકાસાં-
ચકાર । રાગાર્થં સત્કિં નુ કૌમુમ્મમ્મઃ સંવ્યાનાના-
મન્તકાન્તઃપુરસ્ય ॥ ૧૮ ॥

અન્ન-શસ્ત્રથી જખમી થયેલ યોદ્ધાઓનું જે લોહી
નીચના ખાડામાં લેયું થયું હતું, તે જલ્દી કે મૃત્યુની
ઓંઓના વચ્ચેને રંગવા માટે કમળાનો રસ તૈયાર
કરવામાં આવ્યો હોય તેમ લાગ્યું હતું. ૬૮

રામેળ ત્રિઃસસદ્વલ્લો દ્વદ્વાનાં ચિત્રં ચક્રે પદ્મકં
ધૃત્રિયાલ્લઃ । રક્તમ્મોભિસ્તક્ષણદેવ તરિમન્તેલ્લેડ-
સંલ્યાઃ પ્રાવહન્દીપવલ્યઃ ॥ ૧૯ ॥

પરશુરામે એકવીશ વાર હથેલી ક્ષત્રિયોના રધિરથી
ફેટા પાય જ ધરા ભરેલા હતા; પરંતુ આ કુદર્મા તે રધિર-
રૂપી જળની અસંખ્ય નદીઓ તરત જ વહેવા લાગી.

સંતાનાન્તાદિભિઃ શિક્ષિતાભિરાવિર્યાધઃ શાસ્ત્ર-
શસ્ત્રાવલુનાઃ । કૂર્મૌપમ્યં વ્યકમન્તર્મદીનામૈભાઃ પ્રાપ-
ન્નહૃત્તયોડ્મહમયીનામ્ ॥ ૨૦ ॥

અભુવિદ્યામા પુરી રીતે કેળવાયેલ યોદ્ધાઓએ
નીચે પેસીને તીક્ષ્ણ શસ્ત્રોથી ધૂંટણના પ્રદેશથી હાથી-
ઓના પગ કાપી નાખ્યા હતા; તેથી જલ્દી કે લોહીની
નદીઓમાં કાચખા હોય તે રીતે તે હાથી દેખાતા હતા.

પલાકારૈયૌધવકૃત્રિમાનાં કર્ણધ્રૃષ્ટામૈરેવ
હંસૈઃ । સોપસ્કારાઃ પ્રાવહન્નસતોયા સ્રોતસ્વિન્યો
વીચિપૂચૈસ્તરન્નિઃ ॥ ૨૦૧ ॥

જેમા યોદ્ધાઓનાં મુખ કમળના આકારનાં હતાં
અને હાથીઓના કાન પરથી ખરી પડેલ ચમરો
હંસના જેવા હતાં; તેથી શોભતી રધિરરૂપી જળવાળી
નદીઓ નીચાકોચ તરંગોથી શોભતી હતી. ૨૦૧

ઉકાન્તાનામામિપાયોપરિષાદધ્યાકારં યજ્ઞમુઃ
પચગદાઃ । મૃત્તાઃ પ્રાણા નૂતમયાવ્યવેક્ષામાસુઃ કાર્ય-
ત્યાજિતા દારુણાસ્ત્રેઃ ॥ ૨૦૨ ॥

મરણ પામેલાઓનાં માંસ ખાવા માટે જે પક્ષીઓ
અકાશમાં લમતાં હતાં, તે જલ્દી કે દારણ અન્નથી
જળાતકારે પોતાની કાવાને ત્યજી ગયેલા પ્રાણો મૂર્તરૂપ
ધારણ કરીને લમતા હોય અને પોતાની કાવામાં પ્રવેશ
કરવા ટાપી રહ્યા હોય, તેમ લાગતા હતા. ૨૦૨

આતન્વક્ષિર્દિશુ પત્રામનાદં પ્રાસિદ્ધરાદાશુ તીક્ષ્ણે
મુક્ષમઃ । આદૌ રક્તં સૈનિકાનામજીવૈર્જીવઃ પશ્ચા-
ત્પત્તિપૂર્વેસ્પાયિ ॥ ૨૦૩ ॥

દિશાઓમાં પહેલાં તો પૂખવા અગ્રભાગથી મુસ-
વારી કરતા તેમ જ દરથી આવતાં એવાં નિર્જીવ
પ્રાણોએ પોતાના તીક્ષ્ણ મુખ(અગ્રભાગ)થી યોદ્ધા-
ઓના લોહી પીધા; (તે યોદ્ધાઓ નિર્જીવ બનતા)
ત્યાર બાદ દિશાઓમાં ઉપરથી પોતાની પાંખોના
અગ્રભાગથી મુસવાદી કરતા તેમ જ દરથી આવતાં
સજીવ પક્ષીઓ(પક્ષીઓ)એ પોતાનાં તીક્ષ્ણ મુખોના
અગ્રભાગથી તે જ યોદ્ધાઓનાં લોહી પીવા માંડ્યા. ૨૦૩

ઓઝોમાઝાં યદ્ગ્ને સંસ્થિતાનામાદત્તીર્નં સાર્ધ-
મન્નેન નૂનમ્ । જ્વાલાવ્યાજાદુદ્ધમન્તી તદન્તસ્તેજસ્તારં
દીક્ષિજ્ઞિહા વવાદો ॥ ૨૦૪ ॥

જે શાહુડી (દીપ્તિજ્ઞા) રણભૂમિ પર મરણ પામેલ
યોદ્ધાઓના તીવ્ર અને ચમકતા તેજને તેમના અંગો
સાથે ખાઈ જતી હતી; તે જ તેજને એકીને બહાર
કાઢતી હોય, એ ગતિ પોતાના મુખમાંથી જ્વાળાઓ
કાઢી કાઢીને, તે શાહુડી શબ્દ કરતી હતી. ૨૦૪

નૈરન્તર્યચ્છિન્નદેહાન્તરાર્ણં દુઃશ્વદસ્ય જ્વાલિના
વાશિતેન । યોદ્ધર્વાણમેતમાદીપ્ય માંસં પાકાપૂર્વ-
સ્વાદમાદે શિવાભિઃ ॥ ૨૦૫ ॥

નિરંતર છેલતા યોદ્ધાઓના શરીરના અંદરના ભાગ
ફાટી બતાવે બહાર દેખાતા તેમ જ આણરૂપી કંટામાં
પડેલાયેલ અસને ખરાબ શબ્દવાળા મુખમાંથી નીકળતી
અગ્નિજ્વાળાઓથી પકાવી પકાવીને શાહુડીઓ તેને
અપૂર્વ સ્વાદ લેતી હતી. ૨૦૫

ગ્લાનિન્નૅદિ શુલ્ક્રવૌધાય પીત્ત્વા રક્તારિદં શોપિતા-
જીર્ણશેષમ્ । સ્વાદુકારં કાલરખ્ણડોપદંશં ક્રોષ્ટા
દિશ્વં વ્યવ્વળદ્વયગતચ ॥ ૨૦૬ ॥

ભૂખને જગાડનાર માટે તેમ જ ગ્લાનિને દૂર કરનાર
રધિરરૂપી અરિષ્ટ(આસવ)ને પી, તેથી બાકી રહેલ
અજીર્ણને દૂર કરી, જખમી પડેલ રહેલ ગાંઠરૂપી રોગોથી
વડે યોદ્ધાના શબને તે શિયાળ ખાવા લાગ્યો અને પક્ષી
નાદ કરવા લાગ્યો. ૨૦૬

કચ્છાત્પૂર્વે પુષ્કરણ્યાનકાના પ્રત્યાશામિર્નદસો
દારિતાનિ । આમીલાનિ પ્રાણિન પ્રત્યવચ્ચન્કાલો
નૂમ વ્યાદવાધાનતાનિ ॥ ૧૦૭ ॥

માસ લક્ષણ કરનાર શિયાળ વગેરે પ્રાણીઓએ
લાલચને વશ થઈ, જે નખારાના મોઢા ફાડી નાખ્યા
હતા તે જાણે કે લક્ષણ કરવા લાગેના મહાભગે ફાડેલા
પોતાના ભાગર મુખ દોડ્ય એવા લાગના હતા ૧૦૭

કીર્ણ રેજે સાન્નિભૂમિ સમન્તાદપ્રાણદ્વિ
પ્રાણમાજા પ્રતીકૈ । વહ્નારમ્ભરધંસયોજિતૈર્વા રૂપૈ
રુષ્ટુ સૃષ્ટિકર્માન્તિશાલા ॥ ૧૦૮ ॥

જે રજુભૂમિ યુદ્ધમાં મરણ પામેલ પ્રાણીઓના
નિર્ણય શરીરથી એ મેર ઘેરાયેલી હતી, તે જાણે કે
કર્ધના ખૂબ જ આરભ કરનારી અને અડધા અડધા
ઝાડવેના શરીરોની લીડવાળા વિધાતાની સૃષ્ટિ રચનાની
શાળા હોય તેવી લાગતી હતી ૧૦૮

ત્વદ્વસ્તમુક્તિવિશૈરદશનિપ્રકાશૌરામૂલજ્ઞનવવેતક
કાન્તદન્તા । પ્રાસાવસન્નમદ્ધારકપોલભાગા સપા-
દ્યન્તિ કરિણ કરિણીધમ ન ॥ ૧૦૯ ॥

હે રાજા ! તમારા હાથથી છૂટેલ વળ જેવા બાણોથી
જેમના નવા કેવડાના પોઠા સરખા મુશોલિત દાંત છે
બ્રૂણમાંથી કપાઈ ગયેલા હોય છે અને જેમના મુઠ્ઠા
માંથી ચાલતી મદની ધારાઓ બધ પડી ગઈ હોય છે
જેવા હાથીઓ અમને હાથણીઓની બાતિ કરાવે છે

મિલિતમિહિરમાસ મૌલિમેતસ્ય દૃષ્ટવા પર
વરતનુપાદાલકક તર્કયન્ત્યા । ત્વદરિધરણિજાનિ
ભાંતુવિમ્બેન ગન્ધસુરનગરમૃગાદ્યા વીક્ષયતે સાખ્ય
સૂચ્ય ॥ ૧૧૦ ॥

બ્યારે તમારા વિરોધી રાજા યુદ્ધમાં મરણ પામીને
તે સર્પના મઝળને લેદીને ઉપર જવા લાગે છે ત્યારે તેના
મુકૂટને સૂઈની કાંતિના સયોગથી રનાસવાગે જોવા તેને
ખીણ સ્ત્રીના પગના અપ્રતાર્થ બાણીને સ્વર્ણનગરની
અપ્રસારા રામને ઈર્ષ્યા ભરી રી દૃષ્ટિથી જોઈ રહે છે ૧૧૦

મવતુરગમિષ્ટુરુરુદદમૈરારાચિતા ક્ષણાત્સમર
વિચ્યુતપ્રતિનુપાલચેલાશ્ચિતા । ઇચ રણધરા મવદ્
દિરદ્દાનધારાજલૈ કિમ્ ઘણતલેડર્પિત ધમનપટ્
માસિશ્ચિતિ ॥ ૧૧૧ ॥

હે રાજા ! તમારા ઘોડાના કાંચ કાનનાઓથી
જેને ધણ જ કાંચ ધા વાગવા લાગ્યા છે અને ત્યાગ
બાદ યુદ્ધને અપરલ થતા નીચે પડેલા વિરોધી રાજા
ઓના વરોડેથી પાદાઓ જેને બધાયા છે, એવી જે

આ રજુભૂમિ છે, તે તેના મણુ પર લાગેલા પાદાઓની
ઉપર તમારા હાથીઓના મઝળોના સિયન મરતી
હોય એમ લાગે છે ૧૧૧

કૃપાણકિરણાનલ રુધિરનીરપૂરન્છટાજટામતતિ
સકુલ મટતિમિહ્નૈરાકુલમ્ । પ્રમધ્ય સમરાણેવ
વરમકર્ષિ લક્ષ્મીસ્ત્વયા વિધાય મદમન્યર મથનમન્દ્ર
સિન્નુરમ્ ॥ ૧૧૨ ॥

હે રાજા ! જેમાં કિરણાના કિરણોથી વડવાનના
છે, જેમાં લોહીથી નખાર અને પ્રમળ જળના સમૂહો
છે તેમ જ જેમાં યોદ્ધાઓથી મોટા મગરમગ્ધ ભરેલા
છે એવા આ જે યુદ્ધરૂપી સમુદ્ર છે તેમાં મદોન્મત
હાથીરૂપી મદરાયળ બનાવીને, તમે તે સમુદ્રનું સારી
રીતે મથન કરીને તેમાંથી ધણી જ સરસ રીતે લક્ષ્મી
એવી લીધી છે ૧૧૨

શ્ણપ્તિગતકઙ્કળકળિતકિઙ્કળીક
ધનુર્ધ્વનદ્ગુરુગુણાટનીકૃતકરાલકોલાહલમ્ ।

વિત્ત્ય ફિરતો શરાનધિરત્સુરચ્ચૂઢયો
વિચિત્રમભિવર્ષતે ભુવનનીમમાયોગનમ્ ॥ ૧૧૩ ॥

હે રાજા ! તમારા ચમગ થતા ખલાવાળા હાથ પર
રહેલા કઙ્કણી પેઠે અચ્ચૂઢાટ કરતી ધૂધરીઓ જેને છે
તેમ જ ટકા મરતી પ્રમળ દોરીથી વિકરાળ કાલાહલ
મરી ચૂકે છે એવા ધનુષ્યને અને બાણોએ એ ખીને તમે
બ્યારે નગર બાણુ છોડ્યા લાગે છે ત્યારે જગતને
ખૂળ જ નાસ આપનાર એવું યુદ્ધ મચી રહે છે ૧૧૩

પ્રતીક્ષન્તે વીરા પ્રતિમુલમુરોનિ સરમસ
વિપક્ષાણા હેતી પ્રતિનિયતધૈર્યાનુભવત ।

વિદીપ વગમારાદલિતપિશિતાદિહૃન્નધમનિ
પ્રકાશ્ઢાશિથત્રાયાસુસ્તરવિલ્લધ્યાન્નમિવહા ॥ ૧૧૪ ॥

જેની આંખોમાં ફાટી ગઈ છે, જેના માસ પિસાઈ
ગયા છે તેમ જ ધમનીઓ, નાના મોટા હાડકા અને
રનાયુઓ છેદાઈ છેદાઈ જતા જેના આતરડાંને સમૂહ
રુપે રીતે દેખાય છે એવા વીર લોકો દરેક યુદ્ધમાં
પામે ન ધૈર્યના અનુભવથી આમે પગલે ચાલીને થનુઓના
વચોને વેપરવક્ર જીની લેવાની ઇચ્છા કરે છે ૧૧૪

શિતૌર્ગેરેકે મૃધમુવિ પરે તીક્ષ્ણતરારૈ
ક્રિયાસાતત્વજ વ્યહમદ્મિકાકાન્તમનસ ।

મિથો વિચ્યન્તિ સ્મ પ્રગલતમસમર્દવિદલ
સ્થિતિશ્લોદ પિષ્ટાત્કમુરમિપક્ષસંદમૃત ॥ ૧૧૫ ॥

જે યોદ્ધાઓના વક્ષ સ્થળ અત્યંત પ્રમળ લીડને
લીધે યોદ્ધાઈ જતી પૂરીમાથી ઊડતી રજુરૂપી શલાખો

સુગ્રીવીદાર બન્યા છે તેમ જ 'પહેલા હું પરાક્રમ કરું',
પહેલા હું પરાક્રમ કરું', એ પ્રકારની હરીફાઈથી જેના
અંતઃકરણ ઘેરાયેલા છે, એવા યોદ્ધાઓમાના કેટલાક
યોદ્ધાઓ રણભૂમિ પર તીક્ષ્ણ શત્રુઓથી પરસ્પર અખંડ
રીતે નીધવા લાગ્યા અને બીજા યોદ્ધાઓ અવિચિત્ર
રીતે તીક્ષ્ણ નખથી પરસ્પર વીંધવા લાગ્યા. ૧૧૫

મહર્ષિમિત્રાઃ પ્રતિનૃપતયઃ શત્રુનાદાનુદારા
ચત્વા રાજનપુત્રરપિ મુજાદણ્ડકણ્ડૂતિમાજઃ ।
આલિંગન્યાચ્છિદ્રશુદ્ધશો ધૂલતાં વીક્ષ્ય મુત્રાં
ચાપધ્રાન્ત્યા ચપલમનસો હસ્તામાવર્તયન્તિ ॥ ૧૧૬ ॥

હે રાજા ! તમારા ભાલાથી મેદાઈને મળ્યું પામેલા
વિરોધી રાજાઓ ધણી મોટા શંખનાદ સાલળીને પોતાના
સુજડ ડગા મુઠ કરવાની ખરજ અનુભવતા હતા તેમ જ
પોતાને આલિંગન આપતી સ્વર્ભની આસરોઓની વાંછી
વળેલી ભૂકુટિઓને જોઈ ધનુષ્યની શ્રાંતિ અનુભવતા
તેની પર પોતાના હાથ દેરવતા હતા. ૧૧૬

મુદ્રાદ્ભિમંદવારિ ધારણગર્ભેધાયિતં કામુંકૈ-
રેતૈઃ શક્રશરાસનાયિતમઘગૃષ્ટૈઃ શિલીન્દ્રાયિતમ્ ।

શ્વગ્રોતાયિતમઘચટ્ટનસમુદ્ભૂતસ્ફુલિન્નૈઃ સ્ફુરન્
નારાચ્ચપલાયિતં રણભુવાં સૈન્યેનંમરયાયિતમ્ ॥ ૧૧૭ ॥

રણભૂમિ પર રહેલા યોદ્ધાઓ વર્ષાકુટુની જેમ
ગીઓગીય ભેગા થતા હતા; હાથીઓ વાજીઓની જેમ
મદ્રપ બલની કૃષ્ટિ કરવા લાગ્યા, ધનુષ્યો મેઘધનુષ્યની
જેમ રમખેરગી દેખાવા લાગ્યા; નીચે પડેલા છત્રો
નિલાડાના ટોપ જેવા દેખાવા લાગ્યા, અન્નશયનના
અધકાવાથો પેદા થયેલ અગ્નિના તણખા પત ગિયાની
જેમ લાગતા હતા તેમ જ ઝમકતા ભાલા વીજળી
જેવા લાગતા હતા. ૧૧૭

મુમ્મધ્રુગલૈઃ કૃધા સમધિક્ષ્કારાકુળક્ષઃ શ્રણાન્
સ્વેદાન્મઃપટલપ્રટ્ટતિલકૈન્દ્રાષ્ટરોઘૈરપિ ।

દૃષ્ટમશ્મુમિરુત્વતઙ્ગિરમિતઃ સંકીર્ણમાલક્યતે

ત્વદસ્તાહનિરુસવૈરિસુમટશ્રેણીશિરોમિર્વિવ્યત્ ॥ ૧૧૮ ॥

હે રાજા ! જ્યારે તમારા હાથથી જરેલા અન્ન-
શત્રુઓ વિરોધા યોદ્ધાઓ કપાવા લાગ્યા, તારે વાકી
ભૂકુટિયાળા, કોધથી ખૂબ જ હાડી કાઢેને ગતાં નેત્ર-
વાળા, શયુષાત્રમા પરસવાના બળના સમૃદ્ધો હાવાઈ
ગયેલા તિલકાવળા દશથી ધીમેલ ઓળવાળા તેમ જ
સ્યાવેલા મૂછાવળા મસ્તકોથી આક્રમ્ય એવો ભરાઈ
ગયેલ દેખાવ હતો. ૧૧૮

સ્વેદાભિઃ કલુભઃ પ્રપાકનિકરઙ્ગ્યોમિ દિષ્ઠાપ્તિઙ્ગૈ-
ર્દૈર્વિદિપ્તતાં ધરાતલમપિ પ્રચ્છાદયન્તૌ ચિરમ્ ।

કુર્વાતેડ્યજલાવિલગ્નપથાન્વેતાવકાળ્ડોચરદ્
રોમાદ્વાનિ સવેપથૂન્યાપિ મુદુર્વર્ષાનિ ન પદયતામ્ ॥

જે આ બે વીર જનો લાંબા સિંહનાદોથી દિશાઓને
ઢાંકી દે છે. બાણોના સમૃદ્ધથી આક્રમણને ઢાંકી દે છે
તેમ જ બળબે બળબે ટુકડા કરવા શત્રુઓથી લાંબા વખત
સુધી પૃથ્વીને ઢાંકી દે છે; તેમ જ બે વીરો યુદ્ધને જોવા
ભેગેલા અમારા શરીરોને પણ વારંવાર આપ્તઓથી
ઘેરાયેલા નેને વાળાં, અકસ્માત પ્રગટ થતા રોમાયવાળા
અને કંપારીવાળા કરી મૂકે છે. ૧૧૯

આગુહ્નિરિકુહ્નકુહ્નરઘટાવિસ્તીર્ણજ્વરં
જ્યાનિર્ધોપમમન્દુન્દુભિર્વૈરાધ્માતમુજ્જૃમ્ભયન્ ।

વેલ્દુર્ભેરવભૂરિરુઢનિકરૈર્વીરો વિધેતે ભુવ

સ્વપ્યકાલકરાલવસ્ત્રવિષસવ્યાકોર્યમાળા ઇવ ॥ ૧૨૦

જે વીરજન ગર્જનાઓથી પર્વતોની કુંજોને મળવી
મક્તી હાથીઓની ધડાઓને પણ કણ્ઠવરરૂપ બનાવી
મૂકે છે તેમ જ તીવ્ર હુંદુલિઓના નાદથી શૃદ્ધિ પામેલ
ધનુષ્યોની દોરીના ટંકારને ચોતરફ ફેલાવી દે છે, તે જ
વીરજન રણભૂમિઓને વેરીજનોના ચોમેર રખડતાં
ભગંકર રંડમુડના સમુદ્ધોથી બળે કે સંતોષ પામતા
કાળના વિકરાળ મોમાંથી બાકી રહેલા ક્રાંતિયાથી ભરી
હેતા હોય એમ લાગે છે. ૧૨૦

નો ચાપાકલનં ન પત્રિધરણં ન જ્યાસમાકર્ષણં
નો વાહુસ્ફુરણં ન ઘાણમમનં સંલક્યતે તે રણે ।

કિં તુ મૌઢકરીન્દ્રકુન્ભવિગલન્મુકાગણપ્રસુરત્
પ્રત્યર્થિક્ષિતિપાલમૌલિમપિભિર્વિચોતતે ભૂરિયમ્ ॥ ૧૨૧

હે રાજા ! યુદ્ધના મેદાનમાં તમારા હાથથી જે ધનુષ્યો
આમતેમ ફરતા હોય છે તે દેખાવ નથી; ધનુષ્યો પર
બાણ ચઢાવ્યા તે પછી જણાવું નથી, ધનુષ્યની દોરી
ખેચી છે તે પણ સંભળાવું નથી. હાથ ચારે બાજુ
ફેલા છે તે પણ દેખાવું નથી તેમ જ બાણ નીકળીને
ગતિ કરે છે, તે પણ દેખાવું નથી; પરંતુ મોટા મોટા
હાથીઓના કુંભસ્થળ પરથી ખરી પડતા મોતીઓના
સમૃદ્ધથી વિરોધ ચમકતા વિરોધી રાજાઓના મુકુટોના
મણિઓથી સઘળા રણભૂમિ વિશેષ દીપી રહી છે. ૧૨૧

વીરાણાં રુઢતુષ્ણપ્રવિષટનપટુસ્ફારદોર્ધ્વજલ્હન્ડ-
વ્યાપારક્ષિપ્યમાણપ્રતિમટવિકટાટોપવર્ષમ્પ્રહન્ડ ।

કૂટઃ કોડ્યેષ્વ યુદ્ધાગિરિભુવિ જરઠશ્ચિરકૂટાનુકારી
લીયન્તે યત્ર શલ્યપતનવિવશાઃ કોટિશઃ શૂરકીટાઃ ॥

જ્યારે વીર લોકોના ધડ અને માથાને બુદ્ધાં બુદ્ધાં
કરી નાખવામાં અત્યંત યાદુરી બનાવનાર તે જુદાં જુદાં

ના વ્યાપારથી શત્રુઓ પડે છે, ત્યારે તેમના વિકટ શરીરોના ઢગલા વધી જવાથી રણભૂમિ પર આ કાઈ ચિન્હટ જેવા મોટા પર્વત બનેલો છે કે જે પર્વતમા શત્રુો પડવાને લીધે પરવશ થયેલા શરીરરૂપી કરોડો ઝાડોઓ સતોઈ છુપાઈ જાય છે ૧૨૨

પ્રાસપ્રોતપ્રવીરોત્ત્વજનરુધિરપરામૃદ્યુકાઞ્ઞિયત્સા
ધાવદ્ગુધાધિરાજાપ્રતિમતતુરુહ્નચાયયા વારિતોષ્ણા ।
વિશ્રામ્યન્તિ ક્ષણાર્ધ પ્રથનપરિસરેષ્વેવ મુક્તમિયોગા
વીરા શક્ષપદારજનખરરુધિરોદ્ધારદિશ્ચાસિલાઙ્ગા ॥

જે વીરજનોના શરીરો અશ્વોના પ્રહારોથી ધ્રુવોના અનેક ધામાથી નીકળતા લોહીના પ્રગ્ન થવાથી સળળા અગ્ને પ્રગ્ન થયા છે, તે વીરજનો ધડીબર લડાઈ છોડીને રણભૂમિ પર વિશ્રામ લે છે અને તે વખતે પોતાના ભાલામા પરોવેલ શત્રુઓની અધિક લોહીયા પ્રગ્નથેન છાતીઓને ખાવાની ઇચ્છાથી દોડતા આવેના જે ગીધપક્ષીઓની પહેળી પાળોની હાયા થાય છે, તેનાથી તે વીરજનો ધડીબર માટે તડકાનું નિવારણ થતા વિશ્રામ લે છે ૧૨૩

જીવાકૃષ્ઠિ સ ચક્રે મૃધમુનિ ધનુષઃ શત્રુરાસીદ્રતાસુ
લૅક્ષ્યાપ્તિર્માર્ગિણાનામભવદરિયલે તદ્વશસ્ત્રેન લયમ્ ।
મુજા તેન દ્યમેતિ ત્વરિતમરિગર્ગણસુમદ્ગૈ પ્રતિષ્ઠા
પશ્યન્ત્વે દેપિસૈન્યે સ્વિતમવનિપતિર્નાય સહયાન્તર સ ॥

જે રાજા તેા ધનુષ્યનુ છવાકર્ષણ (છવ-દારીને-છવારમાને ખેંચવા) કરે છે, તેપણ તેના શત્રુ પ્રાણુ રહિત થાય છે તે રાજાના માર્ગો (માગણુ થાણુ)ને શત્રુની સેનામા લક્ષ્યો (નિશાની, લાલ મહોરા)ની પ્રાપ્તિ થાય છે, તેપણુ યશની પ્રાપ્તિ એ રાજાને થાય છે તે રાજા ક્ષમા (માફી)ને જતી કરે છે, એટલા માટે શત્રુઓ તરત જ પોતાના મસ્તકોથી ક્ષમા (હથી)નો સ્વીકાર કરે છે શત્રુઓની સેનામા પચત (પાચની સખ્યા, મરણ) રહે છે તેથી તે રાજાને સખ્યાન્તર (બીજી સખ્યા, બીજી યુદ્ધ)ની પ્રાપ્તિ થતી નથી ૧૨૪

યુમ્મહોર્વણ્ડમહ્વલ્લવનમિતરણવણ્ડોવણ્ડવણ્ડો
ન્યુસેપુછિન્નમૂર્દ્ધપ્રતિવૃપતિમુજારણ્ડમુણ્ડવકીર્ણા ।

માયદ્યુત્યત્રવલ્લાદ્રજનિચરવધૂદત્તભાલે કરાલે
વેતાલેરદ્વહાસપ્રકવિતદશનેયુંદભૂમૃતિ સીમા ॥૧૨૫॥

હે રાજા! જે રણભૂમિ તમારા શુભદેવોએ મડ લાકારે નમાવેલ તથા ટકાર કરતા પ્રચડ ધનુષ્યમાથી છૂટેલા પાણોથી કપાઈ જતા અને મુર્ચ્છિત થઈને ઢળી પડતા વિરોધી યોદ્ધાઓના રડમુડ અને શુભઓ

વગેરે અગેથી ભરાઈ જાય છે તે રણભૂમિ માતી, નાયતી તથા બચ્ચાદ કરતી રાક્ષસીઓએ આપેલા હાથના તાલથી તેમજ અદ્ધહાર્ય કરતા પ્રગટ કરતા દાતોવળા વિશ્રાળ વેતાવેથી ભયકર લાગે છે ૧૨૫

અરિપલાયન

સાલકાનનયુક્તાપિ સાલકાનનવર્જિતા ।

હારાવરુદ્ધકૃષ્ઠાપિ વિદ્યારિવધૂસ્તવ ॥ ૧ ॥

હે રાજા! તમારા વૈરીજનની સ્ત્રી સાલ કાનન (ચાવવાળા વન)થી યુક્ત હોવા છતાં (પતિ મરણ પામવાથી) સાલકાનન (મુખ પરના ડેશ)થી રહિત છે તેમજ તેમન કંઠોને હારે (ચોગંગે) રૂધી રીધા છે, તે છતાં તેમના કંક હાર વગરના છે ૧

વિચરન્તિ મિલસિન્યો યત્ર શોષિભરાલસા ।

વૃકકાકશિવાસ્તત્ર ધાવન્ત્યરિપુરે તવ ॥ ૨ ॥

જે શત્રુના નગરમા પહેલા સાથળના ભારથી મદ ગતિ કરતા ગમણીઓ ફરતી હતી, તે નગરમા હવે વરુ, કાગડા અને ચિવાળવા રખડે છે ૨

સ્વકાન્તદયકાન્તારો ચદૈરિસુન્દશામભૂત ।

જનનસ્તનસુચૈર્થો ન્યલિલ્લક્ષ્ણકૈર્નરે ॥ ૩ ॥

વૈરીજનોની સ્ત્રીઓને તેા પોતાના પતિની રીતે જ વનવગરો પણ વર્તતા હતા, કારણુ કે તેમના બંધન અને સ્તનોને પહેલા તેમના પતિઓ નખ મારતા હતા, હવે વનવગરો લેયા લેયા કાઢાઈપી નખથી તેમના સ્તન અને બંધનોને લાગે છે ૩

કાઠિન્ય કુચયો સ્પ્રુ વાન્છન્ત્ય પાદપદ્મયો ।

નિન્દન્તિ વિશ્વધાતાર વ્વદ્વાદીપરિયોપિત ॥ ૪ ॥

હે રાજા! જ્યાર તમે ધાવ પાડો છો ત્યારે શત્રુઓની સ્ત્રીઓ વિશ્વધાતાની નિંદા કરે છે કે, 'હે વિશ્વધાતા! તમે અમારા સ્તનોમા જે કંઈનામ મૂકી છે, તે અમારા ચરણુસખમા 'મ ન મુદી' ૪

વનેડરિલકલાસક્તા પરિહૃત્ય નિજન્નિય ।

ત્વદૈરિવનિતાતૃન્દે પુલિન્દા કુર્વતે રતિમ્ ॥ ૫ ॥

હે રાજા! જગતમા ભીવજનો સળળા કળાઓમા આસક્ત જનના પોતાની સ્ત્રીઓને છોડી દઈને તમારા વૈરીઓની સ્ત્રીઓમા રતિ કરે છે ૫

વીર ત્વદ્વિપુરમણી પરિધાનું પલ્લાવાનિ સસ્રદ્ય ૧

નહરતિ ધનમુવિ નિજકરરહસચિતાનિ પાણ્ડુપત્રધિયા ॥

હે વીર રાજા! જગતમા તમારા શત્રુઓની સ્ત્રીઓ પહેલા માટે બધારે નવા પાંદડા લેવા જાય છે, ત્યારે પોતાના નખની કાંતિથી પીળા થતા તે પાંદડાને પાકટ થયેલા માની ધાન્યુ દરતી નથી ૬

ત્વદૈરિણો વીર પલાયિતસ્ય પ્રકાશયન્નકમરણ્યમાર્ગાન્ ।
કુશનુરાસીસદ્ભિનન્દનીયસ્તુદ્વેપુ લમ્પો રિપુમન્દિરેષુ ॥૭
હે વીર રાજા ! તમારા શત્રુઓના ઈચ્છા રાજ્યવનો
મા ને અગ્નિ લાગેલો હતો, તે જગનના નાસી જતા
શત્રુના અરપના માર્ગે પર પ્રકાશ પાથરતો હતો, તેઓ
તે અગ્નિ અભિનંદનને શોગય થયો હતો ७

રાજન્દિપસ્તે મયવિદ્રુતસ્ય માલસ્થલ કળ્પકિનો
વનાન્તો । અદ્યાપિ કિં વાનુમવિખ્યતીતિ ત્યાપાટય
ન્દ્રધુમિવાક્ષરાણિ ॥ ૮ ॥

હે રાજા ! તમારા લયથી નાસી જતો તમાગ શત્રુના
કપાળને પત્તજ ગનના પ્રદેશો કાટાથી ફાડી નાખતા હતા
તે જાણે કે, 'આ માણસ હજી પછી કયા દુષ્ટ અનુભવો'
એ નક્કી કરવાને, તે જગનના પ્રદેશો લનાટના લખેલા
અક્ષરો વાચવા ઇચ્છતા હોય એમ લાગતું હતું ૮

હત્તસ્તદ્વિદ્રુતવૈરિભૂમ્પ્રતિયાથ દષ્ટા વનમાનવી
જનૈ । શશ્વત્ પ્રજાદ્ભુતમાત્મદેશે શીતદ્વિપ
દ્વાતિલશીલતા કિલ ॥ ૯ ॥

હે રાજા ! રાજ્યભાષી નાસીને લાગી ગયેથી તમારા
શત્રુ રાજાની રાણીને જોઈ જ ગયો જોગ્યોએ જ્યારે
તેને પૂછ્યું કે, 'તમારા પ્રદેશમાં અદ્યુત લાગે તેવું
શું છે ?' ત્યારે તેના ઉત્તરમાં તે રાણીએ જણાવ્યું કે,
'અમારા દેશમાં અગ્નિ શીતળ સ્વભાવનો છે (જેથી
અમે બળી મર્યા નહિ) ૯

સમસ્તાવનીનાથમૌલે મલ્લ, પરાસ્તા દ્વિપ
પદ્મવિસ્તારિનેત્રા । નિતાન્ત વિહસ્તા રઘ્વશ્તરવિન્દે
વિંચતે મુરસ્તાદુરસ્તાઢનાનિ ॥ ૧૦ ॥

હે સઘળા રાજાઓના શિશુમણિ ! તમારા લયથી
નાસ પામી શત્રુની વિસ્તૃત કમળ જેવા નેપથળી
રાણી અસહાય બની જતા, પોતાના હૃદયમાં કમળથી
જ ગયો જતોના દેખતા અત્યંત આકુળ બનીને જાતો
હવા લાગે છે ૧૦

અલસમુજલતાભિર્નાદિતો નાગરીમિ
ર્ભવનદમનકાના નાતિથિર્વા પ્રભૂવ ।
ત્વદરિનગરમધ્યે સચરચ્છેત્રજન્મા
જરદ્વજગરપીત ક્ષીયતે ગન્ધગ્રાહ ॥ ૧૧ ॥

હે રાજા ! જ્યારે વસત (ચૈવમાસ)નો પવન
તમારા શત્રુઓના નગરમાં યોગેર કરતો હોય છે ત્યારે
તેને મદ બુજાવતાઓવાળી નાગરિક સ્ત્રીઓ આદર
આપતી નથી તેમ જ ભવનના બગીચાઓમાં રહેલા

અમરાઓનો અતિથિ પછી બનતો નથી, પરંતુ જરૂર
અજગર તેવું પાન કરી જાય છે, તેથી તે પવન ક્ષીણ
થઈ જાય છે ૧૧

ત્વદરિનૃપતિમાશવાસસ ધૂલિધારા
ઘલમદ્દહ મિહું વીક્ષ્ય ભર્ગમ્ભ્રમેણ ।
મુરમિદુદધિવેલાકાનન ગાહમાનો
દિશતિ કુસુમવાર્ણ દૂરતો નિર્ગમાય ॥ ૧૨ ॥

હે રાજા ! તમારો વૈરી ગામ જ્યારે દિશારૂપી વસ્ત્ર
પહેરી (ખિન્ન) ધૂળના દગના શરીરે લાગતા ભિન્નને
વેશરૂપડોતો હતો, ત્યારે તેને જોઈ 'સદાશિવ શ કર
આપ્યા એવો ભ્રમ થતા સમુદ્રના કિનારા પરના જગલો
માં કરતા મુરગ કૃષ્ણે કામના અવતાર પોતાના પુત્ર
પ્રભુમને દૂર આપ્યા જઈ સતાર્થ જવાની આપ્યા આપી ૧૨

ત્વદરિનૃપતિરેલીસૌધસરુદ્ધુર્વા
ઙ્કુરકલવિલોલ વીદ્ય રઙ્કુ સુધાશો ।
ઉપવનહરિણીનામુન્નતો ધૂલતાના
પ્રસરતિ રતિજાનિગ્લાનિજન્મા વિવૈત ॥ ૧૩ ॥

જ્યારે તમારા વિરોધી રાજાઓના ભવન પર
જેલવી ધરાના અકુર જોઈને તેને ખાવા માટે અન્ન
મહલનો યજ્ઞ નીચે ઊતરતો હતો, ત્યારે તે ઉપવનોમાં
રહેલી હરિણીઓના જૂકડીના કંઠાએ કામદેવની ગ્લાનિ
થી જન્મતા સુદર રીતે ફેલાતા હતા ૧૩

સ્ફુટતરમટવીના પ્રાન્તરે પર્યટન્તી
હરિહ્વગજકુમ્ભોન્મુકમુક્તાફલાનિ ।
પરિકરયતિ હસ્તામ્બોજશોભપ્રભામિ
પરિહરતિ ચ દૂરાન્મજ્જુ મુજ્જામ્ભમેણ ॥ ૧૪ ॥

અત્યંત સ્પષ્ટ રીતે જગલોની વચમાં રખડતી
તમારા વિરોધી રાજાની સ્ત્રી જ્યારે સિંહે મારી નાખેલ
હાથોના ગડચળભાષી નીકળેન મોતીને એકકા કરવા
માટે છે ત્યારે પોતાના હાથરૂપા કમળની લાલાશભરી
કાતમાં તે મોતી રાતા દેખાવા લાગ્યા કે તરત જ તે
મોતીઓને સુદર ચણેલી સમજીને નાખી દે છે ૧૪

યે કન્દરાસુ નિવસન્તિ સદા હિમાદ્રેસ્વત્પાત
શદ્ધિતથિયો વિવશ દ્વિપસ્તે । અપ્ચક્ષુસ્તુલકમુદ્ગહતા
સકમ્પ તેપામદ્ધો વત મિયા ન બુધોડ્યમિહ ॥ ૧૫ ॥

હે રાજા ! જે શત્રુઓ તમારા આવી ધડનાના
લયથી શિત થઈ પરવશ બનીને હિમાલયની શૂન્યો
માં સદા નિવસ કરે છે, તેઓ ત્યા પછી પોતાના
શરીરના અગ્રમાં જે કપારી અનુભવે છે, તેમના તે
ભયોને અજીવા માટે તો ડાહ્યો માણસ પછી સમર્થ નથી

કુરુચક કુચાધાતકીઢાસુચેત વિયુચ્ચસે
વકુલવિટપિન્નમર્ત્યં તે મુરસાસવસેચનમ્ ।
ચરણઘટનાવન્ધ્યો યાસ્યસ્યશોક સશોકતામિતિ
નિજપુરત્યાગે યસ્ય દ્વિપાં જગદુઃ ક્લિયઃ ॥ ૧૬ ॥

જે રાજના શત્રુઓની સ્ત્રીઓ બ્યારે પોતાના નગર
છોડીને જંગલમાં ચાલી ગય છે ત્યારે તે સ્ત્રીઓ પોતાના
નગરના ઉપવનના વૃક્ષવેલીઓને જમવાપતા હતા કે 'હે
કાંટાશેણિયાના વૃક્ષ! અમારા રતનોમાં કાંટાના આઘાત
કરવાથી તને જે સુખ મળતુ હતુ, તે જતુ રહેશે; હે
બોલસરીના વૃક્ષ! સુખમાં મદિરાના દ્રાગળા ભરીને તારા
પર જે અભિષેક કરતા હતા તેનુ હવે તારે સ્મરણુ જ
કરવાનુ રહેશે. અને હે અરોઝવૃક્ષ! હવે તને ચરણોના
પ્રહારનુ સુખ નહિ મળે, તેથી તુ અરોઝ નામવાળા હોવા
છતાં પણ શોનપણીને સ્ત્રીયોગ ધારણુ કરશે' ૧૬

અનારસપરિસ્તલગ્નયનવારિધારાશત-
પ્રવૃદ્ધપયનિઘ્નગાસલિલકલ્પયાનોષ્ઠમા ।
સ્વદીયરિપુકામિનીં વહુવિદેશયાનૈવિળી
વિનિન્દતિ લલ્લશ શુરુપાપ્ત્વં પ્રાદ્યપમ્ ॥ ૧૭ ॥

ધણા ધણા પરદેશમાં જવાને ઇચ્છતી તમારા
વૈરી જનની રમણી નિરતર ચાલ્યા કરતી અશ્રુઓનો
અપાર ધારાઓથી રસ્તાની નદીઓના જળો વૃદ્ધિ
પામવાને લાંધે પોતાની જવાના તૈયારી શેકાઈ જતા
પોતાના વાકા વળેલા નેત્રથી વિશેષ અશ્રુ ભરાઈ જતા
વર્ષાક્રાંતને ધિક્કારે છે. ૧૭

હૃતચ્ચેતશ્ચાદ્ધિર્વિઘટિતતટઃ સેતુકદરે
ઘરિત્રી હર્લલ્લવા વહુલહિમપદ્મો ગિરિરયમ્ ।
હૃદાનીં નિષ્પેતે કરિતુરગનીરાજનવિઘૌ
ન જાને યાતાસ્ત્વ ચ રિપવઃ કેન ચ પથા ॥ ૧૮ ॥

હે રાજન! હવે બ્યારે (શરદ્કાળ આવી પહોચતાં)
આપે હાથીઓનો તથા ઘોડાઓના આરતી ઉતારીને
ચઢાઈની તૈયારી કરવા માંડી છે ત્યારે (અચ્છેત થતા
નાસી જતા) તમારા શત્રુઓ કયા માર્ગે જશે, તેની
અને અખર પડતી નયમ; કારણ કે ભજવાન રામે જે
પુલ બાંધેા હતા, તે તો પાણીના જોડેથી ચોખેર
તરીકેટલી ગયો છે, પૃથ્વી છોડીને ચાલ્યા ગય તો તે
ઓળંગી રાકાય એમ નથી; તેમ જ ઉમાલય ઓળંગવા
માટે તો તેની પર ઉભરેથી કાલ્પ બન્યો છે. ૧૮

ક્ષણં કાન્તાગારપ્રસરવિલસન્માનસરતિઃ
ક્ષણં શૈલોત્સન્ને દ્વિજપુલ્લરવાણ્દૃશ્યઃ ।

ક્ષણં પત્રધ્વાનશ્રુતિપુલકિતો યદ્વ્યમભાર્દ-
હસન્પ્રાપ્તોડરણ્યે રિપુરવનિપાલસ્થિતિમિવ ॥ ૧૯ ॥
હે રાજન! જોને તમારો ખૂબ જ લય પ્રાપ્ત થયો
છે એવા વૈરી રાજ જંગલમાં જઈને પશુ ધડીભરને
માટે પોતાના રાજ તારીખની સ્થિતિનો અનુભવ કરે
છે. જેમ કે પોતાની રાખીની પશુકૂટીમાં જઈને ધડી-
ભર માટે પોતાના મનને રમાડે છે. પર્વતના ઊંચા
શિખર પર જઈને ધડીભર માટે પક્ષીઓના શબ્દો
સાંભળી પોતાના દેયાને રમાડે છે, તેમ જ ધડીભર
પત્ર-પાંડાનો સ્વર અવાજ સાંભળીને પોતાના કાનને
આનંદ આપે છે. ૧૯

અયે માતરતાતઃ ક ગત્ત્વ યદ્વૈરિશિશુના
દ્વીગેદ્દે છીના નિશ્ચતમિદ્ધ વૃષ્ટા સ્વજનની ।
કરેણાસ્ય તસ્ય દ્રુતમથ નિરુદ્ધથાશ્રુમૃતયા
વિનિશ્ચય સ્ફારં શિવ શિવ દ્વંશવોત્તરયતિ ॥ ૨૦ ॥

જે રાજના વૈરીજનના બાળકે એકાંત ચક્રાદ્ધી
ધરમાં છુપાયેલી પોતાની માતાને પૂછતુ કે, 'હે માતા!
મારા પિતા કયા ગયા છે?' ત્યારે તેની માતાએ
જલદીથી પોતાના હાથ વડે તે બાળકનું સુખ બંધ
કરી દીધું અને પછી લાખા લાખા શ્વાસ લઈ ચુપચુપ
રીતે અશ્રુઓથી ઘેરાઈ ગયેલી દૃષ્ટિથી જ માતા ઉતર
આપતી હતી : શિવ, શિવ. ૨૦

અપર્ણં મૂઠ્ઠદ્વનમટતિ કલ્પકાન્વરધરા
જટાલો દિવ્યાસાઃ શિવરિણિ શિવોડ્યં નિવસતિ ।
હૃતિ ધ્યાન્યાન્થોન્વં ક્ષણમિલિતયોઃ ક્ષોણિતિલક-
દ્વિપદંપત્યોસ્તે શિવ શિવ શિવન્તિ પ્રણતયઃ ॥ ૨૧ ॥

હે પૃથ્વીના તિલક! જંગલમાં વટકલના વજ્ર
પહેરીને ફરતી પોતાની સ્ત્રીને જોઈને તમારા શત્રુને
એમ ભાંતિ થઈ કે, 'પર્વતના વનમાં ફરવા નીકળેલાં
આ પર્વતી હશે' તે જ વખતે જટાધારી અને દિગ્-
ખર બનેલા પોતાના પતિને જોઈ, તે શત્રુની સ્ત્રીને
એમ ભાંતિ થઈ કે, 'આ પર્વત પર નિવાસ કરનાર
સદાશિવ હશે,' અને એ રીતે બંને સાંમસામે મળતાં
તેમને પરસ્પરે બ્રમ થતા એકમેકમાં દેવની છુદ્ધિ થતાં
તેમણે જે પરસ્પરને પ્રણામ કર્યાં, તે પ્રણામો તમને
શિવ-કલ્યાણરૂપ થાઓ. ૨૧

પદયેતલ્લચલ ચપલ રે કા ત્વરાદ્દં કુમારી
હસ્તાલન્વં વિતર હ્રદ્દા વ્યુત્ક્રમઃ કાસિ યાસિ ।
ઇત્યં પૃથ્વીપરિવૃદ્ધ મર્વાદ્વિદિપોડરણ્યવૃત્તેઃ
કન્યા વંચિતલકિસલયાન્યાદ્દાનામિધત્તે ॥ ૨૨ ॥

હે પૃથ્વીના અધિપતિ! જ્યારે જંગલમાં રહેનાર તમારા શત્રુની કન્યા જંગલનાં ફળફલ વીણતી હોય છે, ત્યારે કોક અનુપમા પુરુષને એઈને, તે કન્યા પૂછતી હોય છે કે, 'અરે યો રાજ્ય પુરુષ! અહીંથી ચાલ્યો ના.' ત્યારે તે પુરુષે જવાબ આપ્યો કે, 'શી ઉતાવળ છે?' કન્યા કહે છે કે, 'હું કુંવારી છું.' ત્યારે પુરુષે જવાબ આપ્યો, 'મને હાથનો ટેકા આપ.' એટલે તે કન્યાએ કહ્યું કે, 'હાથ, હાથ, આવું ઊલટું કાપ' કેમ કરો છો?' એટલે તે પુરુષ ચાલ્યો જાય છે, તેને તે કન્યા પૂછે છે કે, 'તમે ક્યાં છો? ક્યાં જાઓ છો?'

સ્વત્વં જ્ઞમઃ કિમપિ ચરિતં વીરવર્ચ ત્વદીયં
મિથ્યાવાદાઃ કવયઃ ક્વિતિ નો દુઃખવાદો રુણદ્વિ ।

મુક્તા મુક્તા મલયશિખરે ત્વદિપક્ષાવરોધે-
રુદ્ધાન્ત્યા મુજગલલનાઃ સાદરં પાલયન્તિ ॥૨૩॥

હે સર્વોત્તમ વીર! તમારા ચરિત વિશે અમે થોડું વર્ણન કરીએ છીએ; કારણ કે 'કવિઓ મિથ્યા-વાદી હોય છે' એવા જે લોકાપવાદ છે, તેને કારણે અમે વિશેષ બોક્ષતા રોકાઈ જઈએ છીએ. એટલે અમે એટલું જ જણાવીએ છીએ કે, 'તમારા શત્રુની સ્ત્રીઓએ મહાયાયલના શિખર પર જે મોતી મૂકી દીધાં છે, તેને નાગણે પોતાના ઈંડા સમજીને તેનું સારી રીતે રક્ષેલું કરે છે.' ૨૩

શ્લોળીપાલ સ્વદરિદ્રિણીલોચના શોચમાના

ગુહાહારં કુચકલશયોર્નિઃશ્વસન્તી કરોતિ ।

દુઃખ્યત્ક્ષીરામ્બુધિલહરિસંક્ષોમિસ્ત્વચ્છોમિ-

ગૌરં મુક્તાફલમયમિવાલોચ્યહૃદયં વિષતે ॥૨૪॥

હે રાજા! રોક કરવી તમારા વૈરીજનની સ્ત્રી નિસાસા નાખતી પોતાના સ્તનરૂપી કલશ પર ચણેલીના હાર પહેરે છે તેટલામાં તો ખળભળતા ક્ષીરસાગરની લહરીઓ જેવી તમારી ધરેદ કાંતિઓથી તે ચણેલીનો હાર મુક્તાહાર જેવો ધવલ બની જાય છે, તે એઈને તે સ્ત્રી રાજ થાય છે. ૨૪

વિસુદ્ધતિ પદે પદે રુચિરચીરહારાદિકં

શુકં મૃદસત્સુકં જ્યજતિ નૈવ જીવાધિકમ્ ।

પલાયનપરાયણા તવ વિમો રિપોરજ્ઞના

મુદુર્વલિતકંઠરં મિદિરમન્ટલં વીક્ષતે ॥૨૫॥

હે રાજા! તમારા શત્રુની રમણી બ્યારે નગર છોડીને નાસી જતી હોય છે, ત્યારે તે પગને પગલે ચાલે રેશમી વસ્ત્રો અને હાર વગેરે ફેંકી દે છે; પરંતુ પોતે ઉછરેલા અને પોતાના જીવ કરતાં વધારે જે

પોષ્ટ છે, તેને પોતાની સાથે આવવા ઉત્સુક મળીને તેને છોડી દેતી નથી. તે સ્ત્રી બ્યારે નાસી જતી હોય છે, ત્યારે વારંવાર પોતાની રોક પાછળ વાળીને સ્વર્ગ-મંજીને બેટી હોય છે કે તે ક્યારે આશમી જશે?

ધરાધર તવ દિપાં વનજુષાં વિદીનત્વિપાં

દધે ગુણનિધે ધનુર્વિગુણમપ્યનેકં ગુણમ્ ।

ફલાહરણયટ્કાઠરણકન્દરાન્તઃશિવા-

નિવારણવિદ્વિગ્નાકરણચુલ્લિકાકર્ષણઃ ॥૨૬॥

હે પૃથ્વીને ધારણ કરનાર રાજા! જેનાં તેજ હરાઈ ગયા છે એવા તમારા શત્રુઓ જંગલમાં નિવાસ કરે છે; તેમના ધનુષ્ય દેરી વિનાનાં (વિગુણ) થવા છતાં પણ તે ધનુષ્ય અનેક ગણો કરી આપે છે; જેમ કે તે ધનુષ્ય જ્યારે પરશો ફળ લેવામાં લાકડીનું કામ આપે છે, ગુફામાં ભરાઈ રહેલ શિયાળવાને દૂર કરે છે તેમ જ ધર ખલસું હોય ત્યારે ચૂસા વગેરે ધરખમરી બચકવામાં કાવડની લાકડી તરીકે કામ આપે છે. ૨૬

રાજનગ્નજસુતા ન પાઠયતિ માં દેવદોષ્ટિ ત્વળી સિયાઃ

કુલ્લે મોજય માં કુમારસચિવૈર્નાયાપિ કિં મુચ્યતે ।

સ્ત્યં નાથ શુકસ્તવારિમવને મુક્તોઽધ્યગૈઃ પક્ષરા-

ચિત્રસ્થાનવલોક્ય શૂન્યવલભાવૈકમમાપતે ॥૨૭॥

'હે રાજા! તમારા શત્રુઓ નગર છોડીને ચાલ્યા ગયા પછી મુસાફરીએ જને પાનડામાંથી છોડી મૂકે છે એવા રાજકવનનો પોષ્ટ ઉત્તર યાજ્ઞશ્રીમાં પર બેસીને ભીંતમાં દેરેલા એક એક ચિત્રની સામે બેઈ કહે છે કે, 'હે રાજા! મને તમારી કુંવારી ભણપવી નથી, ચંદ્રારણીએ ચૂં ચઈ ગઈ છે. અરે યો કુખળ! તું મને ખાવાનું આપ. કુમારો અને મંત્રીઓ હજી મુઠી કેમ જમ્યા નથી?' ૨૭

ક્રામન્ત્યઃ શ્વતકૌમલ દ્વલિગલત્રક્તઃ સદર્ભઃ સ્વચ્છઃ

પાદૈઃ પાતિવશ્યકર્તવ્ય રણદ્વાપાન્નુધૌતાનતાઃ ।

મીતા મરુતપાવલમ્વિતકરાત્વદૈરિનાર્યોઽધુના

દાવામિ પરિતો ધ્રમન્તિ પુનરુચ્ચદ્વિવાહા ઇવ ॥૨૮॥

હે રાજા! તમારા શત્રુઓની રમણીઓ જંગલમાં લાજેલા દવની ચારે બાજુ પોતાના પતિના હાથ પકડીને ફરતી રોય છે, તે બંધો કે ફરીથી પોતાના લગ્ન કરતી ન હોય એમ લાગે છે; કારણ કે દલપાળા રથાનોને યોગ્યપદી તે સ્ત્રીઓની જખમી થયેલી કામળ આગળી-ઓમાંથી જે લોહી ટપકે છે, તેથી બંધો કે પગે અગતે. લગ્નઓ હોય એમ લાગે છે તેમ જ આંખમાંથી આંસુ ટપકે છે, તેથી તેમના મુખ દોવાઈ ગયાં છે અને ભયને

કારણે તેમણે તેમના હાથને પતિના હાથનો ટેકા આપ્યો છે. ૨૮

તન્વીમુજિગ્ધતભૂષણાં કલગિરં રોમોદ્રમ વિઘ્નતીં
વેપન્તીં ઘ્રિણિતાધરાં વિવસનાં સીત્કારમાતન્વતીમ્ ।
દોઃચાં ચળહતુપારપાતસભયામાલિન્નય કળ્પે મૂર્ધ્ન
ત્વાં મૂર્તિં દયિતામિવાતિરસિકા ત્વદ્વિદિપ્તિઃ શરતે ॥

હે રાજા! જંગલમાં ગયેલા તમારા પૈરીજનો અત્યંત રસિક એવી પોતાની સ્ત્રીને કહ્યા આલિંગન આપીને સતા હોય, એ રીતે ભયંકર ટાઢને લીધે પોતાની જ મૂર્તિને આલિંગન આપીને સતા હોય છે. તેમની તે શરીરની મૂર્તિ પણ પોતાની રમણીની જેમ પાતળી, ભૂખણુ વિનાની, અત્યંત વચનો બોલતી, રોમાંચ ધારણ કરતી, કંપતી, હેઠાં પરના હિલવાળી, વસ્ત્રહિત અને સિત્કારને અનુભવતી હોય તેમ લાગે છે. ૨૯

ભૂસંપર્કરજોનિપાતમલિનાઃ સ્વસ્માદ્ગુહાત્પ્રયુતાઃ
સામાયૈરપિ જન્તુભિઃ કરતલૈર્નિશ્ક્રમાલિન્નિતાઃ ।
સંલભ્તાઃ કચિદેકતામુપગતાઃ કાપિ પ્રવુદ્ધાઃ કચિત્
સુપ્તાઃ કાપિ ચ સારિચત્પ્રતિગૃહં ધ્રાન્તાસ્તવારિચ્ચિયઃ ॥

હે રાજા! તમારા પૈરીજનોની સ્ત્રીઓ યોગદાતા સોગદા જેવી બધાના ધરમાં રમતી હોય છે, જેમ કે તે સ્ત્રીઓ પોતાના ભવનોથી બહુ યતનતા પૃથ્વીની રજ ચોટતા આખા શરીરે મહિન બનેલી છે, સામાન્ય શંકા રહિત ધર્મને માથુસોએ પણ પોતાના હાથ વડે આલિંગન કરાયેલી છે, ક્યાક એકઠી ધર્મને સાથે રહે છે તે ક્યાક સાથે ભગે છે અને સાથે સુઈ બંધ છે ૩૦

કર્પદ્વિઃ સિચયાશ્ચલન્યતિરસાત્કુર્ચ્છિરલિન્નનં
ગૃહ્ણેન્ કચમાચિદ્ધિરધરં વિજ્રામયદ્વિઃ કરૌ ।
પ્રત્યક્ષેડપિ મવદિતોષિનૃપતેન્તઃપુરાણમહો ।
ચિકર્ત્તં વિટપૈર્વિદેરિવ વને કિં નામ નો વેષ્ટિસ્મ્ ॥ ૩૧

હે રાજા! જંગલમાં તમારા વિરોધી રાજાના દેખતા જ તેમની સ્ત્રીઓ પર ભર પુરુષોની જેમ વનના વૃક્ષોએ ટેવી ટેવી વિચિત્ર યેષ્ઠાઓ કરી છે, તે તો જુઓ! આ વૃક્ષો સ્ત્રીઓના વસ્ત્રોના છંદા ખેંચે છે, અત્યંત રસથી આલિંગન આપે છે, તેમના કંથ પકડે છે, તેમના હોઠને ચુંબન આપે છે તેમ જ તેમના શરીર પર હાથ ફેરવે છે ખરેખર! આ તો કંઈ જ દેહેવાય ૩૧

સ્નાતાઃ પ્રાકૃપિ ધારિવાહપટલૈઃ પ્રોદ્ભૂતર્વાકુરુ-
વ્યાજેનાત્તુશઃ પ્રણાલસલિલૈર્લેત્વા નિવાપાસુન્નીન્ ।
પ્રાસાદાસ્તવ વિદિપ્યા પરિપતલ્લહ્યસ્યપિન્ડચ્છલાત્
પુર્વન્તિ પ્રતિવાસરં નિજપતિપ્રેતાય પિન્ડક્રિયાઃ ॥ ૩૨ ॥

સ. ૨૮

હે રાજા! તમારા પૈરીજનોના મોટા મોટા મહેલો મરણ પામેલા પોતાના સ્વામીઓને દર વર્ષે તર્પણ-પિંડદાન આપે છે, જેમ કે વર્ષાઋતુમાં વરસાદના બળથી સ્નાન કરે છે, ત્યાર બાદ પોતાની પીઠ પર જોડેલ ધરોના અંકુશથી દર્શને મઢણ કરે છે, તે પછી અગાશીમાં મૂકેલ પરનાળાના બળથી તર્પણની અગ્નિ આપે છે તેમ જ તૂટી પડતી ભીંતના પિંડથી પિંડદાન કરે છે.

મૌલિં માનવિધિં વિના નમયિતું હારં સ્વયં શુન્ધિકું
નિર્ચાતું દયિતસ્ય પાણિકમલચઢાર્યાં વિના વર્ત્મનિ ।
નિદ્રાતું ચ વિનાકૃપાલિશયનં શ્રુતું ચ શૂન્યાં દિશઃ

સહ્યા ત્વત્રિતવીરનીરજમુગી સાકૂતમધ્યાપ્યતે ॥ ૩૩ ॥

હે રાજા! તમારા વિરોધી રાજાની રાણીને તેની સખી હવે નીચેની બાબતો ખાસ ધ્યાનમાં રાખીને શીખવે છે, જેમ કે આન આપવાના વિધિ વિના પોતાનું માથું નમાવવું, પોતાના હાથે હાથ ગૂંથવો, પ્રિય પતિના હાથની ડાયા વિના ખુદ્દા રાજમાર્ગ પર ફરવું, પતિના બોળામાં માથું મૂક્યા વિના સુઈ જવું તેમ જ દાસ-દાસીઓ વિનાની ખાલી દિશાઓમાં નજર ફેરવવો. ૩૩

પ્રાતં તાલકલાશયા સ્તનતટં વિશ્વમ્રમેણાધરો
દટ્ટઃ પાકવિદીર્ણદાહિમધિયા લીલાઃ સ્ફુરન્તો રદાઃ
ધ્રામ્યન્તી મવતોમિયાનુવિપિનં ત્વદૈરિસીમન્તિની
નિદ્રાણા મુદુરાહતા મુદુરપિ ક્ષિપ્તા ચ શારામૃગઃ ॥ ૩૪

હે રાજા! તમારા ભયથી જે તમારા શત્રુની સ્ત્રી જંગલે જંગલે લટકે છે, તે સ્ત્રીના સ્તનમંડલને તાડ-ફળ બાણીને વનના વાદરા તેને ચૂંધે છે, અધરોહને પાકુ ગિલોટું બાણી તેને કડકે છે, ચળકતું દાંતને પાણીને ફાટેલા દાડમના બીજ બાણી, તેને ચાટે છે અને તે સ્ત્રી બ્યારે ચૂઈ રહી હોય છે, ત્યારે તેને વારંવાર થપ્પડ મારે છે અને હાથીને ફેંકી પાડે છે. ૩૪

ત્વત્પર્યર્થિવસુપંચરેશતરુણીઃ સંત્રાસતઃ સત્કરં
યાન્તીર્વીરં વિલુણ્ઠિતું સરમસં ચાતાઃ કિરાતા વને ।
તિષ્ઠન્તિ સ્વિમિતાઃ પ્રહુલુલક્રાન્તે વિસ્મૃતોદક્રમા
સ્તાસામુત્તરલેઃ સ્તનૈરતિતરંગં હોલૈરપાદ્મરપિ ॥ ૩૫ ॥

હે વીર રાજા! ત્રાસને લીધે જંગલમાં ઉતાવળી ઉતાવળી જતી તમારા શત્રુઓની રમણીઓને લૂંટવા ચાટે બ્યારે લીધે તેમની પાસે દાડી જતા હતા, ત્યારે તે રમણીઓના ધણ જ ભીંચું સ્તનમંડલો તેમ જ અત્યંત ચપળ નેત્રના કડાણોને જોઈને રોમાંચ અનુભવના તે લીધે લૂંટવાનું કામ બૂધીને સ્તબ્ધ બની બેસા રહે છે. ૩૫

પતસ્મિન્વિજને વનેડતુવરુચ્છન્નાવકારો સુપ
 સિદ્ધામીતિ તવ દ્વિપામધિપતિર્યાવદ્વિધત્ મતિમ્ ।
 તાવત્ત્ર નિપાતિત ભુવિ ભવન્નામાદ્ધુસેહાહત
 દૃષ્ટ્વા કેસરિણ કરદ્ધમસમગ્રાસો મુદુર્મુર્છતિ ॥૩૬॥
 હે રાજન્ ! તમારા વૈરીજનોનો અગ્રેસર 'મોટા
 વૃક્ષોથી ઢકાયેલ જંગલના પ્રદેશમાં ધડીલર રહુ' એવા
 બ્યારે વિચાર કરે છે તેટલામાં તો તમારા નામના
 ચિહ્ન લાલુ જેમાં ખૂંધી ગયું છે, તેવા કેસરી સિંહનું
 પડેલું શય નેઈને, તે વૈરીજનને અત્યંત લય થયો
 અને તેથી તે વારંવાર મૂર્છા પામવા લાગ્યો ૩૬
 કા ત્વ પ્રતિ નરેન્દ્ર લુચ્ચકરપૂર્વેતે કિમેતપલ
 ક્ષામ કિં સહજ બ્રવીમિ નૃપતે યદસ્તિ તે કૌતુકમ્ ।
 ગાયન્તિ ત્વદરિપ્રિયાશ્રુતદિનીતરેપુ સિદ્ધાન્નના
 ગીતાન્ન્યા ન કળ ચરન્તિ હરિણાસ્તેનામિપ દુર્બલમ્ ॥

‘હે પુત્રી તું કહેા છે ?’ ‘રાજન્ હું પારધીની
 સ્ત્રી છું’ આ તારા હાથમાં શું છે ?’ એ તો માસ
 છે ‘તે આટલું નાનું કેમ છે ?’ ત્યારે તે પારધીની
 સ્ત્રીએ ઉત્તર આપ્યો કે ‘રાજન્, તમને સાંભળવાનું
 કુદરલ હોય, તો હું સહજ વાત કરુ છું, તે સાંભળે
 સિદ્ધજનોની સ્ત્રીઓ તમારા શત્રુઓની સ્ત્રીઓના આસુ
 થી ઊભરાતી નહીંઓના કિનારા પર ઊભી રહી, બ્યારે
 તમારા યશના ગાન કરે છે, ત્યારે તે ગાન સાંભળવામાં
 અધ બંનેન મુગ્ધતા સારી રીતે ઘાસ ખાતા નથી તેને
 કારણે આ માસ નાનું છે ૩૭

સ્વપ્રેડપિ ક્ષિતિપાલતસ મયતો મીન્યા બ્રજન્તી વા

નિમંત્રા પ્રતિપક્ષરૈરિરમણી કહ્લોલિનોપાયસિ ।

લક્ષિતાનનમુત્રતધ્રુચરણયાસત્તુમુક્તાફલ

મૂય સ્ફરિત્યાદુવહિં શયનાદુદ્ધાન્તમુષિષ્ઠતિ ॥૩૮॥

હે રાજાઓના શિરોમણિ ! તમારા લયને કારણે
 વનમાં ગરેલી તમારા વિરોધી રાજની સ્ત્રી બ્યારે સુઈ
 નય છે ત્યારે સ્વપ્નામાં પણ તે સ્ત્રી નહીના જળમાં
 ડૂબી બ્યારે દેખાવ નેઈ મુખને ઊંચું કરીને, બૂકુંડી
 ઝોને ઊંચી ફેરવીને તેમ જ મોતીના હાર પગમાં વળગી
 રહ્યા હોય એ રીતે શયન પર જ બંને હાથ ઊંચા કરી
 કરીને તરત જ ખેડી થઈ ગયા છે ૩૮

તાદત્ત્વદ્વિવર્તનતિતમમી ચક્રાદપગમિતા

ક્ષાપિ ક્ષાપિ ચ કણ્ઠકૈરુપગતા રેતોપરેસાચયમ્ ।

યમ્ય પ્રૌઢવપ્રતાપદહનજ્વાલામિરન્તે દિદા

માપાયે નિવસન્તિ પાર્થિવવષટા રીર્યન્તિ નર્યન્તિ ચ ॥

જેમ દડની ઝાંખણીથી ન્યાવીને ચઢવી દૂર કરે-

તેમ જ કાંટાથી જેને રેખા-ઉપરેખાઓ કરેલી છે એવા
 ધડાઓને અગ્નિથી તપાવવામાં આવતા તેમાંના કેટલાક
 કામ આવે છે અને બાકીના તૂટીફૂટી નય છે, તેમ
 અપૂર્વ એવા દડા ધનંદ કની કે ચામડાના ખીલડાની
 ગાંઠવણીથી નચાવી નચાવીને ચઢાઈ કે ચાકડાથી
 દૂર કરેલ તેમ જ કયાક કયાક કાંટાઓ વાગવથી જેની
 કાંચા પર રેખાઓ તથા ઉપરેખાઓના સમૂહ અકાયેના
 છે, એવા વિરોધી રાજાઓથી ધડાઓ તે રાજના
 અત્યંત પ્રબળ પ્રતાપથી અગ્નિની જ્વાલાઓથી પાકી
 જતા સુધી દિશાઓના છંદાથી જ ગલીમાં નિવાસ કરે
 છે અને કેટલાક તો તૂટીફૂટી નાશ પામે છે ૩૯

આગચ્છામચ્છ સજ્જ કુરુ ઘરતુરગ સમિવેદિ
 દ્રવ મે, રાહગ કાસો કૃપાળીમુપનય ધનુષા કિં
 કિમન્ન પ્રવિષ્ટમ્ । સરમ્મોત્તિદ્રિવાના ક્ષિતિમૃતિ ગદ્ધને-
 ડ્યોન્યમેવ પ્રતીચ્છન્, વાદ સ્વામિદષ્ટે ત્વચિ
 ચકિત્તદશા વિદ્વિપામાચિરાસીત્ ॥ ૪૦ ॥

હે રાજન્ ! ગદ્ધને જ સજ્જમાં રહેલા તમારા વૈરી
 જનો અડધા નજાતા અને અડધા ઊધવા હોય છે અને
 તે રીતે સ્વપ્નાની દશામાં તમને ચકિત નજરે લેતા હોય
 છે, ત્યારે તે શત્રુઓ પરસ્પરને ચમકાવતા એવા ઢાલા
 હલ કરતા, કપાદ કરતા હોય છે જેમકે ‘આવ
 આવ,’ ‘ઉત્તમ ધોડાને તૈયાર કરો અને એકદમ મારી
 પાસે હાજર કરો,’ ‘તલવાર ખાં છે ?’ ‘મારી
 કિરપાણ લાવો’ ‘ધનુષ્ય લાવો,’ ‘સેનાનું કંઈ કંઈ
 અગ તૈયાર છે ?’ ૪૦

ચાતીત પાન્ય પન્થા બ્રજતિ નનુ કથ સ્થાનર
 ભ્રમં મુગ્ધે, માર્યં પ્રન્છામિ પૃન્ઠ સ્થિતમિરમિહ તે
 વિરમિત વીક્ષ્ય નેત્રે । અધ્વાન બ્રૂષપેતધ્વનિ ધગતિ
 વચ્ચશ્ચિત્રમુદામનેત્રા, દ્વયન્તે વાવમૂઠા પથિ પથિક
 વિદેસ્ત્વદ્વિષા નાય નાય ॥ ૪૧ ॥

હે રાજા ! રસ્તામાં દાવાનગને કારણે લાન ભૂલેલી
 તમારા શત્રુઓની રમણીઓ કાઈ રસ્તે જતા કાંઈ
 વટેમાર્ગીઓને રસ્તા પૂછે છે ત્યારે તે કામીજનો આગે
 કાંડીને તે રમણીઓ સામે નેઈ રહે છે અને તે બંને
 વચ્ચે નીચે પ્રમાણે વાદવિવાદ થાય છે જેમકે ‘હે
 વટેમાર્ગી ! અહીંથી રસ્તો નય છે ?’ ‘અરે મુઝા રમણી !
 માર્ગ કે જે સ્થાવર (જડ) છે, તે ચાલે ખરે કે ?
 ‘અરે અમે તો માર્ગ વિષે પૂછીએ છીએ’ ‘અરે માર્ગ
 એટલે તો મૃત્યુનાં ટોળું, તે તો તમારા નેત્રોને નેઈ
 વિસ્મય પામીને અહીં જ ઊભુ છે !’ ‘અમને અપ્પા
 (માર્ગ, આજાળ વિનાનું વચન) કહો’ ‘અરે ભવા,

વચન તે ધ્વનિ (અવાજ) વિનાનું હોય, તેનું હોય
ખરું ? તમે તો આશ્ચર્યજનક વાત કહો છો , ૪૧
આત્મે સીમન્તરત્ને મરકતિનિ હ્રતે હેમતાદદ્વપ્રે
લુપ્તાયા મેચલાયા કનકમણિતુલકોદિયુગ્મે ગૃહીતે ।
શોણ વિન્ધ્યૌષ્ઠકાન્ત્યા ત્વરિમૃગદશામિત્વરીણામરખ્યે
રાજાન્નુજ્ઞાફલના સ્તન ઇતિ શવરા નૈવદ્વાર હરન્તિ ॥૪૨
હે રાજાન્ ! જગલમાં તમારા શત્રુઓની રમણી
ઓને બ્યારે બીલ લેકો લૂટવા માડે છે, ત્યારે તેઓ
તેમના સેવાના રત્નોને, નીલમણિવાળા સોનાના કણ
બધણેને, કટિમેખલાઓને અને મણિથી જડેલા સોનાના
નૃપુરોને ઉતારી લે છે, પરંતુ તે સ્ત્રીઓ જે માતાઓના
હાર ધરે છે કે જેની કાંતિ સ્ત્રીઓના હોઠથી પાકેલા
ધિક્કો સરખી છે, તેને 'ચંદ્રોદીના આ તો હાર છે'
એમ બધણેને લઈ લેતા નથી ૪૨

પ્રાપ્ત્વાસ્તાત્પિપાસાત્તિશયમુપગતા પાતુમારખ્યમમ્મો
યુષ્માંદ્વપિયોપા અસિતસમુદયૈસ્તત્તદૈવૈરશોપિ ।
પલ્લવસૌંદર્ય મૂર્છાનિપતિતત્તનયો નૈવ જીવેયુરેતા
શ્ચિન્તોપેતા શયર્થો નિજનયનજલે પલ્લવપૂરયેયુ ॥૪૩
જગલમાં ભમતી તમારા વૈરીઓની રમણીઓ
નાસને કાગળે બ્યારે અત્યંત તરસ લાગતા જગનના
એક તળાવમાં પાણી પીવા મઠે ત્યારે તેમના ગરમ ગરમ
આસોના પવનથી તે પાણી સુકાઈ ગયું, તે જોઈને તે
સ્ત્રીઓના શરીર મૂર્છાવશ થતા નીચે ઢળી પડ્યા એટ
લામાં તો 'આ સ્ત્રીઓ છવશે નહીં' એ પ્રકારની
ચિંતાથી આતુર બનેલી ભીક્ષુઓએ પોતાના આસુઓના
જલથી તે પાણીનું આભેચિયુ ભરી દીધું ૪૩
કૌરવ દ્વૈરિદારા ગહનગિરિગુહાગદ્ધરાન્તસ્તમિશ્ર
ત્વત્તપ્રાસાદ્ગુહવાસા દરકલ્તિહરો યયદેવ પ્રપન્ના ।
તત્તજ્જોત્સ્નાયમાન પરિણપરિવૃટ પ્રદેવ યુષ્મદશોમિ
સયો મોહાન્ધકારાનુસરણશરણા વાસરાન્વાહયન્તિ ॥
હે શત્રુઓના પતિ વીરરાજા ! જેના હૃદય ગુપ્તવાસ
કરવા માટે અત્યંત આતુર બનેલા છે, એવી તમારા
શત્રુઓની સ્ત્રીઓ નાસને લીધે વિકટ પર્વતોની શુક્ર
ઓની અદર રહેલા જે જે અધકારથી ભરેલા સ્થાનોનો
આશ્રય લે છે તે બધા જ સ્થાનો તમારા યશસ્વી અદ્યથી
પ્રકાશવાળા બને છે એટલે પછી મૂર્છાશી અધકારનું
શબ્દ તઈને તે સ્ત્રીઓ દિવસે પસાર કરે છે ૪૪
પત્ન્યૌતારીનારી ગિરિવિલગિલદ્વાસા નિ સરન્તી
સ્વમૌઢાહમમોહમહિલિશિશુશ્ચપ્રાપ્તિવોન્નિદ્રચન્દ્રા ।
આમન્દમૂરિ યત્તત્રયનત્તમિલચન્દ્રહસાનુવિમ્બ
પ્રત્યાસત્તિપ્રહ્લપ્યત્તનયવિહસિતૈરાશ્ચસીન્યધસીય ॥૪૫

આ રાજાશી લય પામેલી શત્રુની સ્ત્રી પર્વતોની
શુક્રામાં દિવસ પસાર કરે છે અને રાતે બહાર ફરવા
નીકરે છે, તે વખતે તે સ્ત્રીનો પુર આકાશમાં ઊગેલા
ચંદ્રને પોતાની રમત માટેના હસ સમજીને તેને લેવાની હડ
પકડે છે તે જોઈને તે સ્ત્રીને ખૂબ જ રડતુ આવે છે પરંતુ
તેમના નેત્રોમાંથી ગળતા આસુઓની ધારાઓમાં ચંદ્રનું
પ્રતિબિંબ પડેલું બેઠા, હસને પોતાની નગદીક આમેલી
બોઈ, રાજા થયેલા તે બાળક હસવા લાગે છે તેથી તે
સ્ત્રીને આશાસન મળે છે અને પછી તે નિસાસા મૂકે છે ૪૫
ધૃતીધારામિરન્યાસ્તદનુ વધિરતામાગતા સ્ફારમેરી
મૂયોજ્ઞાદ્વારસૌંદર્યમૃતકરકુલાપીઢયસેન્યયાને ।
ધાવન્તો વિન્ધ્યમ્મૂરુદ્ધનધનકુહરે કણ્ઠકારુષ્ઠકેશ
સ્થાયવ્ય મુચ્છતેતિ પ્રતિહતવિકલા વરિણ સગિરન્તે ॥

હે અદ્ય શના શિરમણિ ! બ્યારે તમારી સેના
ચઢાઈ કરે છે, ત્યારે તમારા વૈરીઓને રાજની કમરી
ઓથી આધળા બની બધે છે ઘણા ઘણા નગરાના પોતા
શબ્દોથી બહેરા થાય છે અને ત્યાર બાદ વિખ્યાસલના
ગાદા જગલની શુક્રાઓમાં દોડતા ધૂસી બન છે, ત્યાં
તો આડીઓના કાંટાઓથી તેમના કેશ ખેંચાય છે,
તેથી 'તમે ધૂસી આવ્યા છો' એવા આઘાતથી વિકલ
બનતા તે વૈરીઓને બોલવા લાગે છે કે, 'બચાવો,
બચાવો, છોડો, છોડો' ૪૬

પ્રતાપવર્ણન

ચિત્ર તપતિ રાજેન્દ્ર પ્રતાપતપનસ્તર ।

અનાતપત્રમુત્સૃજ્ય સાતપત્ર દિપદ્રગમ્ ॥ ૧ ॥

હે રાજાઓમાં ઇન્દ્ર ! તમારો પ્રતાપશ્રી સૂર્ય જન
વશરના માણસોને છોડી કઈને જનવાળા વૈરીઓને
તપાવે છે, તે આશ્ચર્ય છે ૧

રાજન્સાપ્ત્યકૃપારાસ્વપ્તતાપાન્નિશોપિતા ।

પુનસ્ત્વદૈરવનિતાષાપ્પૂરેણ પૂરિતા ॥ ૨ ॥

હે રાજાન્ ! સાતેવ સમુદ્યો તમારા પ્રતાપશ્રી અગ્નિથી
નુકાઈ ગયા હતા તે તમારા વૈરીઓનો સ્ત્રીઓના
ઉભરાતા આસુથી ભરાઈ ગયા હતા ૨

દીપયન્તોદસીરન્ધ્રમેષ વરલતિ સર્વત્ ।

પ્રતાપસ્તવ રાજેન્દ્ર વૈરિવશદ્વાનલ ॥ ૩ ॥

હે રાજાન્ ! તમારો આ પ્રતાપ વૈરીઓના વશને
દાવાળા બનીને તેમ જ સ્વર્ગ અને પૃથ્વીના મધ્યબાગને
પ્રકાશ આપતો સપ્તશીરલો છે ૩

ત્વત્પતાપાનર્પહેમમપુત્રે સ્તિમનોહરે ।

મદ્ગાઢશલિપ્રામોડસૌ ધરાધીરા વિરાજતે ॥ ૪ ॥

હે ધરણીના પતિ ! તમારા પ્રતાપરૂપી જે સુખરૂપી અમૃત્ય અને મનોહર ગ્રખથી (સંપુટ) છે, તેમાં પ્રલાસરૂપી શાલિગ્રામ (વિષ્ણુની મૂર્તિ) ગિરાજે છે. ૪ તવારિનારીનયનામ્બુપૂર્વ નિર્ણય રાજન્નમ્રતિ પ્રતાપ : ।

રિદ્ધતરંગવાલિનીરતુદ્ગે યથા સમુદ્ર વહવાહુતાશઃ ॥૫॥

હે રાજન્ ! જેમ વ્યવસ્થાન લગ્યાનીચ તરંગોવાળા સમુદ્રમાં પાન કરીને સમુદ્રમાં ભયતો હોય છે, તેમ તમારો પ્રતાપરૂપી અગ્નિ તમારા શત્રુઓની સ્ત્રીઓનાં ભરપૂર આંસુના પાન કરીને બધે લગ્યા કરે છે. ૫

ત્વત્પ્રતાપતપ્તનાતપત્તમસ્તીક્ષ્ણરદિમરપિ દિશુ નિતાન્તમ્ । ઘાવતિ પ્રતિદિનં મુકુટેશ ત્વચશ્વસિત્ત્વ એવ હિમાંશુઃ ॥ ૬ ॥

હે મુકુટધારી રાજાઓના રાજા ! તીક્ષ્ણ કિરણોવાળાં સૂર્ય પશુ તમારા પ્રતાપરૂપી સૂર્યની ગરમીથી તપીને ખરેખર દુઃશિશાઓમાં ઢોળા કરે છે તેમ જ આ ચંદ્ર પશુ તમારા ચક્રથી ત્રાસ પામીને ઢોળા કરે છે. ૬

ઉદિતેઽપિ તથાવનીન્દ્ર તોજસ્તપયે સ્ફારગમસ્તિ-ભારભાજિ । તવ વૈદિનૃપાયશસ્ત્રમાંસિ સ્ફુરદુઃકૃમિત્ત-માચરન્તિ ચિત્રમ્ ॥ ૭ ॥

હે ધરણીના પતિ ! તમારા પ્રતાપને તેજરૂપી સૂર્ય આતંત્ર પ્રગળ કિરણોના સમૂહ સહિત ઉલ્લસ પામે છે; તે છતાં તમારા વિરોધી રાજાઓના અપયશરૂપી અધ-કાર વધે બધ છે, એ પશુ આશ્ચર્ય છે. ૭

પ્રત્યર્થિવામનયનામયનામ્બુપૂર્વઃ સદ્યઃ સ્વલદ્-બહલકજ્જલાલીનૈલઃ । યુગ્મત્પ્રતાપતપ્તવપ્તનાન્મહી-યાનારમ્યતે યદુમતા યમુનાસહસ્રમ્ ॥ ૮ ॥

હે રાજન્ ! તમારો પ્રતાપરૂપી સૂર્ય સૂર્યનારાયણથી પશુ યજ્ઞો મોટા છે; કેમ કે (તે સૂર્યે) તો એક જ યમુનાનદી પ્રગટ કરી છે અને) તમારા પ્રતાપરૂપી સૂર્યે હજાર યમુનાઓ પેદા કરી છે કે જેનાં જળ વૈરી-જનોની રમણીઓનાં નેત્રના આંસુથી ભરપૂર છે તેમ જ આંખનાં ગાદા કાજળના સમૂહથી તે જળ સ્થાપ બનેલાં છે. ૮

માર્તણ્ટમણ્ડલસમં ભવતઃ પ્રતાપં, વે ઘર્ણયન્તિ નહિ તે કવયઃ પ્રવીણાઃ । અન્મોનિષી વિલયમેતિ પરં પતન્નઃ, પારં પ્રયાતિ જલપેસ્તુ તવ પ્રતાપઃ ॥ ૯ ॥

હે રાજન્ ! ખરેખર તે કવિજન પ્રવીણ નથી કે જે તમારા પ્રતાપને સૂર્યમંડલ જેવો કહીને તેનાં વર્ણન કરે છે; કાગ્ય કે આ સૂર્ય તો સમુદ્રમાં ડૂબી બધ છે; પરંતુ તમારો પ્રતાપ તો સમુદ્રને ઓળંગીને તેને પેલે ખાર પહોંચી બધ છે. ૯

સલાહ્ય કાલકરવાલમહામ્બુવાહં

દેવેન યેન જરહોર્જિતગર્જિતેન ।

નિર્વાપિતઃ સકલ એવ રણે રિપૂણાં

ધારાઞ્જલઞ્ચિગતિ જ્વલિતઃ પ્રતાપઃ ॥ ૧૦ ॥

પ્રગળ તથા કંકણ ગર્જના કરતા તે રાજાએ રજુ-સંગ્રામ પર વિકરાળ ખડગરૂપી મોટા મેધને પ્રગટ કરી તેની ધારાનાં પાણીથી ત્રણે લોકમાં અગતતા શત્રુઓના પ્રતાપને ઠારી નાખ્યો હતો. ૧૦

વદન્તુ દેવ તાવકં પ્રતાપમેવ પાવકં

મહાતુપારશીતલં વદામહે વયં યતઃ ।

સુમેરુકન્દરોદરસિયતો ગૃહીતકન્ધ-લ-

સ્તવારિભૂપતિઞ્ચઃ પ્રકન્પતે સુહૃદ્મુઃ ॥ ૧૧ ॥

હે રાજન્ ! ‘તમારો પ્રતાપ જ અગ્નિ જેવો છે’ એમ કેટલાક કવિઓ કહે છે, તે ભલે કહે. અને તો તમારા પ્રતાપને મોટા હિમના સમૂહ જેવો શીતલ છે, એમ કહીએ છીએ; કારણ કે તમારા વિરોધી રાજાઓના જે મંડળ છે, તે ધાખળો લઈને સુયેરુ પર્વતની શુશ્રાઓની અંદર ભરાઈ બેઠા છે અને ત્યાં પશુ તમારા પ્રતાપથી વારંવાર કંથ્યા કરતા હોય છે. ૧૧

અયે નૃપતિમણ્ડલીમુકુટરત્ન યુગ્મદ્સુજા-

મહોન્મત્તિર્સંજુવા વત ભવત્પ્રતાપાલિવા ।

દિપામતિષ્ઠેશઃ યશઃ પ્રકટ્પારદોધ્માપના-

દુદસ્ફુટત વારુકાકપટતો વિદ્યાસ્તવે ॥ ૧૨ ॥

હે રાજાઓના મંડલના મુકુટના રત્ન ! તમારે તમારી હૃદયઓના અપાર ગરમીવાળા પ્રતાપની જ્વાલાઓથી તમારા શત્રુઓનો ક્રોધિરૂપ પારો ખૂબ જ તપે છે, ત્યારે તે જાણે જોડીને આકાશમાં રહેલા તારાઓના રૂપે વિખરાયેલા દેખાય છે. ૧૨

અયુકો યદિ ન પ્રકુળ્યસિ મૃષાવાદં ન વૈન્મન્યસે

વદ્દમ્મોઽદ્યુતવદશ્નેવ રસના કેપાં ન કણ્ઠ્યત્તે ।

દેવ સ્વચરુણપ્રતાપદ્દનજ્વાલાલકીશોપિતાઃ

સર્વે વારિઘયસ્તવારિવનિતાનેત્રાન્મુખિઃ પૂરિતાઃ ॥ ૧૩ ॥

હે રાજા ! તમે જે અતિથયોક્તિથી કોપતા ન હો અને અમે જે કહીએ છીએ તેને મિથ્યા વચન ન માને, તો અમે કહીએ અને ખરેખર અદ્ભુત વસ્તુનાં દર્શન કરીને કોની જીભને બોલવાની ચળ ન થાય ? (ત્યારે સાંભળો.) તમારા નવા પ્રતાપરૂપી અગ્નિની જ્વાળાઓની પંક્તિથી જે બધા સમુદ્રો સુકાઈ ગયા હતા, તે બધા તમારા વૈરી જનોની રમણીઓએ વહેવાવેલ નેત્રનાં આંસુનાં જળથી પાછા ભરાઈ ગયા હતા. ૧૩

દેવ ત્વત્તરુણપ્રતાપતપનત્રાસાદિવ ઇચ્છ્યકો
નો ગદ્ગાં વિજહાતિ નિઃસરતિ ન ક્ષીરામ્યુધેર્માધવઃ ।
સામ્યંસ્તામરસાન્તરાલવસતિર્દેવઃ સ્વયંભૂરભૂત
પાતાલાવધિપદ્મમયગુપ્તિઘ્નિત્ કૂર્માદયઃ ॥૧૪॥

હે રાજન્ ! તમારા નવા પ્રતાપરૂપી અગ્નિને તાપ
એટલો બધો છે કે બળે તેના ઝાસને લીધે જ સદા-
શિવ-અંગક મસ્તક પર રહેલી ગંગાને છેડતા નથી.
વિષ્ણુ ભગવાન ક્ષીરસાગરમાંથી ઘડીલાર બહાર નીકળતા
નથી, બ્રહ્મા પશુ કમળમાં ગર્ભની અંદર નિવાસ કરે
છે તેમ જ આદિકેતુપ વગેરે અવતારો પાતાલ સુધી
પહોંચેલા કાદવની અંદર પોતાનાં શરીર ડુબાડી દે છે.
અર્ધવૈરારિજિપૃથ્વ્યાર્ણવગતૈઃ સાર્કાં વ્રજન્તી મુદુઃ
સંસર્ગાદ્ઘવાનલસ્ય સમભૂદાપન્નસત્ત્વા તદ્વિત્ ।

મન્યે દેવ તથા ક્રમેણ જનિતો યુષ્મત્પ્રતાપાનલો
યેનારાતિવધૂવિલોચનજલૈઃ સિકોડપિ સંવર્ધતે ॥૧૫॥

હે રાજન્ ! બ્યારે પાણી લેવાની ઇચ્છાથી મેલો
સમુદ્રમાં ગયા, ત્યારે તેની સાથે વીળળા પશુ સમુદ્રમાં
ગઈ હતી. હવે ત્યાં જે વાડવાનલ રહેલો છે તેની
સાથે સંગ થતાં વીળળા ગર્ભવતી થઈ હતી અને
તેનાથી જે અગ્નિને જન્મ થયો છે જ તમારા પ્રતાપ-
રૂપે પ્રસિદ્ધ થયો. તેથી એ બાળક સ્વાભાવિક છે કે
જેમ જેમ તમારા શત્રુઓની રમણીઓનાં નેત્રનાં જળથી
તે સિંચાય છે, તેમ તેમ તે વૃદ્ધ પામે છે. ૧૫

દેવ સ્વદ્ભુજદ્વંડદર્પગરિમોદ્ગ્રીર્ણપ્રતાપાનલ-
જ્વાલાપન્નમકીર્તિપારદયદીવિસ્ફારિતા વિન્દવઃ
શેષાદિઃ કતિ તારકાઃ કતિ કતિ ક્ષીરોદધિઃ કત્યપિ
પ્રાણેયાચલશદ્ધશુક્તિકરકાઃ કર્પૂરલ્હેન્દવઃ ॥ ૧૬ ॥

હે રાજન્ ! તમારા ભુજદંડના ભારે ગર્વે જે પ્રતાપ-
રૂપી અગ્નિની બ્વાલાઓ પ્રગટ કરી; તેથી તમારી
સ્વચ્છ કીર્તિરૂપી પારદની સીંધી રૂદીને વૃદ્ધી ગઈ. હવે
તેમાંથી જે બિદુઓ બિઝાં તેમાંના જ કેટલાંક શેષનામ-
રૂપે, કેટલાંક તારાઓરૂપે, કેટલાંક ક્ષીરસાગરરૂપે, કેટલાંક
દિમાલયરૂપે, કેટલાંક છીપરૂપે, કેટલાંક ચંપરૂપે, કેટલાંક
વરસાદના કરારૂપે, કેટલાંક કર્પૂરરૂપે, કેટલાંક કુંદપુષ્પ-
રૂપે અને કેટલાંક ચંદ્રરૂપે બની ગયા હતાં. ૧૬

મહ્માકીર્તિમીમલીમસતયા પ્રત્યર્થિસેનામત-
શ્રેણીતિન્દુકફાનનેપુ વિલસત્યમ્ય પ્રતાપાનલઃ ।

અસ્માદુત્પતિતાઃ સ્પુરન્તિ જગદુત્સદ્ધે સ્ફુલિયાઃ સ્પુર્તં
માલોદ્ભૂતમવાક્ષિમાનુદુત્તમુજ્જમારિદમ્ભોલયઃ ॥૧૭॥
પરાજયરૂપી અપધાતિના આજ્ઞાથી તે રાજાના

શત્રુઓની સેનાના યોદ્ધાઓનો સમૂહ અત્યંત રથમાં
બનતાં, તે ટીમરૂનાં વૃક્ષ જેવાં કાળાં બની ગયાં હતાં
અને તેમાં તે રાજાનો પ્રતાપરૂપી અગ્નિ બ્યારે બરાબર
સંગતો દતો, ત્યારે તેમાંથી જે તણુઓ બિઝા, તે જ
તણુઓ બજતની અંદર સદાશિવના લલાટમાં રહેલ
અગ્નિરૂપે. સૂર્યરૂપે તેમ જ ઈશના વજ્રરૂપે બનીને રહેલા છે.
તાન્દ્રીર્ષવિરિશ્ચિવાસરવિધૌ જાનામિ યત્કર્તૃતાં
શદ્ધે યત્પતિવિશ્વમમ્યુધિપયઃપૂરોદરે વાહવઃ ।

વ્યોમવ્યાધિવિપક્ષરાજકયશસ્તારાપરાભાવુકઃ
કાસામરય ન સ પ્રતાપતપનઃ પારં ગિરાં ગાઢતે ॥૧૮॥

આ રાજાનો પ્રતાપરૂપી સૂર્ય છે, તે ઠઠી અસ્ત
પામતો નથી એટલે બ્રહ્માના દિવસને પશુ તે લાંબો
કરી નાખે છે તેમ જ વિરોધી રાજાઓની કીર્તિઓરૂપે
જે તારાઓ આકાશમાં રહેલા છે, તે સર્વના તેજને
તે સૂર્ય પરાશવ કરી નાખે છે અને મને તો એ જ
શંકા થાય છે કે તે પ્રતાપરૂપી સૂર્યનું જે અતિબિંબ
સમુદ્રના અગ્રાથ બળમાં પડ્યું છે, તે જ આ વાડવાનલ
છે. બરેબર, તે પ્રતાપની વર્ણન કરવા કયા કયા કવિ-
ઓની વાણીઓ રૂચકાં મારતી નથી ? ૧૮

શંભુમાનસસંનિષૌ સુસ્થુનાં મૂર્ખાં દધાનઃ સ્થિતઃ

શ્રીકાન્તચરણસ્થિતામપિ વદન્તતાં નિલીનોઽમ્યુષૌ ।

મમઃ પદ્મલહે કમળહલગતામેનાં દધન્નામિમ્

મન્યે વીર તવ પ્રતાપદહનં જ્ઞાત્યોલ્લસ્ય માવિનમ્ ॥૧૯॥

હે રાજન્ ! ભાવખ્યામાં ઉત્કાષ્ઠાત મથાવનારો તમારો
પ્રતાપરૂપી અગ્નિ પ્રગટ થશે, એમ માનીને જ, પોતાના
મસ્તક પર ગંગાજી હોવા છતાં પશુ સદાશિવ માનસ-
સરોવરની પાસે રહે છે, પોતાના ચરણમાં ગંગાજી
રહેતા હોવા છતાં પશુ વિષ્ણુ ભગવાન ક્ષીરસાગરમાં
છુપાઈ રહ્યા છે તેમ જ પોતાના કમંડલમાં ગંગાજી
હોવા છતાં બ્રહ્માજી કમળમાં નિવાસ કરે છે. ૧૯

યુષ્મદ્ગૌરવપ્રતાપતપનજ્વાલાવલીવ્યાકુલે

વ્રજાળે મધુસૂદનોઽદિશયને શ્રેતે પયઃસાગરે ।

શંભુર્જેદુનુસુતાં દધાતિ શિરસા ભૂમિસ્તુપારાચલં

તાપવ્યાકુલિતઃ પતત્યતિતરાં માનુઃ સમુદ્રે મુદુઃ ॥૨૦॥

હે રાજન્ ! તમારા ખૂબ જ વૃદ્ધિ પામેલા પ્રતાપ-
રૂપી અગ્નિની બ્વાળાઓની પંક્તિઓથી બ્યારે બધું
બ્રાજાં આકુળવ્યાકુળ બની ગયું, ત્યારે વિષ્ણુભગવાન
ક્ષીરસાગરમાં શેષનારાવણ પર શયન કરતા હતા, સદા-
શિવ-અંજી મસ્તક પર ગંગા ધારણ કરતા હતા, પૃથ્વી
દિમાલયને ધારણ કરતી હતી તેમ જ સૂર્ય પશુ પ્રતાપ-
ના તાપથી આગળ વારંવાર સમુદ્રમાં પડતો હતો. ૨૦

નાયઃ કુઙ્કુમશદ્ધયા નિદિલ્ગ્મ પ્રોચ્છન્ત્યપાસ્તદ્વિખં
સાંખ્યે રાગમમું વિખાવ્ય લલતા ગચ્છન્તિ કેલીમૃદમ્ ।
મુગ્ધા દાઘધિયોડયસ્તવ વિમો યાન્તિ દ્રુતં કાન્તે
લાક્ષારાગ્મિત પ્રકૃણ્યતિ ધવે કાન્તા પ્રતાપોદયે ॥૨૧॥

હે રાજન્ ! તમારે તમારો પ્રતાપ ઉદય પામ્યો
ત્યારે નારા પામેલા તમારા શુભોગ્ની સ્ત્રીઓ તે
પ્રતાપને કુઙ્કુમ જેવા લાલ સમજી, પોતાના કપાળ
પરથી ખૂસી નાખે છે. ધમિની સ્ત્રીઓ તે પ્રતાપને
સંધ્યાકાળનો લાલ રંગ સમજી વિલાસવૃદ્ધમાં પ્રવેશ
કરે છે. જીવતા રહેલા શુભોગ્ની તે પ્રતાપને દાવાનલ
સમજી જંગલમાં દોડવા લાગે છે તેમ જ જાણે કાન્તા
પોતાના પતિની છતી પર શોધવાના પગને અળગતો
લાગ્યો છે, બધીને ખતિ પર ક્રોધ કરે છે. ૨૧
યો નારતાચલમસ્તકં પ્રતિ ગતો દીનત્યમાલમ્બવે
યો નાપાતિ નિશામુ સંશયપદં નોદેતિ ગિર્યામ્યાત્ ।
યો રાહોરપિ કર્કશેષુ દમનેત્વાસીન્ન યા યોચરઃ
સોડ્યં શૂપ તવ પ્રતાપતપનો વર્વતિ સર્વૈરપિ ॥ ૨૨ ॥

હે રાજન્ ! તમારો પ્રતાપશરૂપ જે સર્વ છે, તે
અસ્તાચલના મસ્તક પર જઈને દીનતા પામતો નથી,
રાત્રિઓ થતાં અસ્તા પામતો નથી, ઉદયાચલનો આશ્રય
લઈને ઊઠતો નથી તેમ જ રાહુની કંઈક દાંડેમાં આવી
જતો કદી જોવામાં આવ્યો નથી. એ રીતે તમારો
પ્રતાપશરૂપ સર્વ પામે સર્વ કરનાં ચઢી બચ તેવો છે. ૨૨

કાન્તારે જલવૃક્ષવૈરિણિ મુદ્દત્તલ્લૈરિયામ્બુયો
વાલૈપાકુલલોચનૈઃ પ્રતિપર્વ રક્ષત્માશ્વહુક્રમે ।
પૃથ્વીચ્છદરુચે નિજાંબરદશાસંચટ્ટવીતપ્રમં
સિશ્ચન્નચ્છાલિસંચિતાશુભિરલં દુષ્મત્પ્રતાપાનલમ્ ॥૨૩॥

હે પૃથ્વી પરના સર્વરૂપ રાજા ! બધાં જળ કે વૃક્ષ
જોવામાં આવતાં નથી એવાં લુપ્તમાં જંગલમાં આકુળ-
વ્યાકુળ બનેલાં નેત્રવાળાં બાળકાંથી પગલે પગલે ચોંટાવી
તમારા શુભોગ્ની સ્ત્રીઓ તમારા પ્રતાપશરૂપ અગ્નિથી તેમની
સાડીના છેડા દાંડી ગયા છે, એમ બધીને બોળામાં આંસ
ભેરાં કરે છે અને તે સળગેલા છેડા પર નાખે છે. ૨૩
અધ્યાયોદયનેવેદિ માર્ગાળહુદાનાસ્તીયં રાહમુલ્લા
હુલ્યારેઃ પલલં ચરં હવિરમૃત્તમસ્તકસ્વતિકૈઃ ।
સંવેષ્ટપાહવનીયમાનસદસિદ્યોડસૌ પ્રતાપાનલોડ-
સ્પાપિ દ્રાગુદકાજ્જલીકૃતચતુઃપાથોધિતા શ્રીમતા ॥૨૪॥

હે રાજા ! રશ્મિમંદિપી વેદી પર બાણેશરૂપી દર્શન
ને ગિલાઈને તપવારશરૂપી સુવાથી શુભોગ્નાં મંદિરશરૂપી
ચરુને તથા લોહીરૂપી ધીને અગ્નિમાં દોખાંને, તે અગ્નિને

શુભોગ્નાં મસ્તકશરૂપ સ્વસ્તિકા(પાત્ર)થી વીંટીને પછી
ખડકશરૂપી આઉપનીય કુડમાં લાવીને, તરત જ ચાર
સમુદ્રશરૂપી ચાર અંબલિઓ આપીને, તમે તે અગ્નિની
સ્થાપના કરી છે. ૨૪

દૈવ ત્વદ્મુજવદ્નચળિટમચમત્કારિપ્રતાપાનલ-
જ્વાલાજાલમયાદિવાનિવિશતિ ક્ષીરામ્બુધિ માધવઃ ।
ભર્ગઃ સ્વર્ગેધુનોં વધાતિ શિરસા ત્યક્ત્રિલોનીકૃતિ-
વૈધાઃ કિં ચ મુદ્ધઃ કમળહલુજલેરાત્માનમાસિશ્ચતિ ॥

હે રાજન્ ! તમારા બાહુદંડના ચંડપજાનો ચમત્કાર
અનુભવતો તમારો જે પ્રતાપશરૂપ અગ્નિ છે, તેની જ્વાળા-
ઓ અમને સંતાપ આપશે એમ બધીને જ બળે કે તે
ભયથી વિપુલભગવાન ક્ષીરસાગરમાં પ્રવેશ કરે છે; સદા-
શિવ-સર્ગ મસ્તક પર ગંગા ધારણ કરે છે, અને તણિય
લોકની ક્રિયાઓ છોડી ઈંદને બ્રહ્માણ વારંવાર પોતાના
શરીર પર કમંડલુનાં બલ છાંટે છે. ૨૫

શ્રીમદ્ગોપાધિવીર પૃથુતરમહસ્ત્વપ્રતાપામ્નિકીલા-
ચ્છુત્વાઘ્નેઃ શોષવાતી શરણમનુગતઃ કુત્રચિકલ્પિદેવ ।
ચન્દ્રઃ કીર્ત્યાં મુખાસ્યે ત્રિદશતલવરઃ પાણિવદ્ધે ચ કોશે
લક્ષ્મીઃ દ્વેદ્યેં ચ કોપે જલધરકુસુમં વૈરિકાન્તાદગત્તે ॥

હે શ્રીમાન વીર મહારાજ ! વિસ્તીર્ણુ જે જાણી
તમારા પ્રતાપશરૂપ અગ્નિની જ્વાલાથી સમગ્ર સુકાઈ જવાનો
છે, તે વાત સાંભળીને સમુદ્રના એકએક પદ્મબોં કંઈ
ક્યાં યરણે ગયા ? (તો બહારે છે કે,) ચંદ્ર તમારી
કીર્તિમાં, અમૃત મુખમાં, કંડવૃક્ષ દાયમાં, લક્ષ્મી
લંકારમાં, વિષ કાપમાં તેમ જ વરસાદના જળ તમારા
શુભોગ્ની સ્ત્રીઓમાં આવીને રહેલાં છે. ૨૬

દ્રાગાલ્કમ્યોદયાદિં ચરમગિરિમિતિસ્વર્ધયા તિમ-
રમેમંહેં પર્યટ્ય લક્ષ્મીનગરમુપગતઃ કૌતુકાન્તલ-
તાપઃ । વોદ્યાયુંં વીતિહોરં પુનરપિ વિપદં દૈવ
નિશ્ચિન્વતીનાં, ચઃ ક્ષોભો રાક્ષસીનાં ક્ષણમજનિ સ
દિ ત્વદ્વિપં સર્વદાતામ્ ॥ ૨૭ ॥

હે રાજન્ ! તમારો પ્રતાપ મર્દની સાથે એકદમ
હરીફઈમાં ઊતરીને પહેલાં તો ઉદ્યાચળ અને અસ્તાચળ
જનિને ઝાળગોળ ગયો; ત્યાર બાદ આખા મેરુ પર્વતને
ફરી વળીને કોણકોને કારણે લંકામાં પહેંચી ગયો. તે
પ્રતાપને અગ્નિ સમાળીને લંકાનો રાક્ષસીઓને એવો નિશ્ચય
થયો કે, 'ખરેખર, હનુમાને લગાડેલો અગ્નિ આવી
પહેંચ્યો અને ફરીથી વિપતિ આવી પડી.' તેને કારણે
તેમને ક્ષણભર આરે પથુ જે ક્ષોભ થયો, તેવો ક્ષોભ
તમારા શુભોગ્ને સદા રહેશે. ૨૭

ત્વત્વદ્વાગાપાતજાતવ્યથરિપુવનિતામુચ્ચવામ્પામ્નુ-
ધારા, સારાદારાદુદારાદિશિ દિશિ સરિતામુદ્ભવાથેન
દિ સ્યુઃ । કલ્પાન્તકૂરકેલિપ્રકરવિજયિનો વિસ્ફુર-
ત્ત્વત્વવાપાત્, પારાવારાનપારાનપિ સપદિ પરાચ્ચુપ્તયતઃ
પૂરવેત્કઃ ॥ ૨૮ ॥

હે રાજન્ । તમારા અડગના પ્રહારથી જામી થયેલ
વૈરીઓનાં ઓંચોએ ને અશુભથી જાલની ધારાઓથી
પ્રતિજ્ઞા કરી, તેથી દેશે દિશાઓમાં તરત જ વિશાળ
નદીઓ પ્રગટ થઈ, આ નદીઓ ને પ્રગટ થઈ ન હોત,
તો પ્રલયકાળના અગ્નિની કૂર કાંડાઓને પણ ભુલાવી
દે એવા તમારો પ્રતાપથી અગ્નિ પ્રભવસિત થયો, તેથી
અત્યંત અગાધ અપાર એવા સાત સમુદ્રો સુકાઈ ગયા,
તેને કોણ ભરપૂર બનાવી દેત ? ૨૮

દુર્વારાતિરાજીવનદવદહનઃ કૌઠ્ઠમો દિમ્બધૂનાં
સર્વાદ્વીપોડન્નરાગસ્તિભુવનમવનધ્વાન્તવિધ્વંસદીપઃ ।
ત્વદોહદામર્ધ્વાકરમુલ્લુહતમુગ્મૂતપાત્રીપુરંધ્રવા
યાસો માસ્ત્રિષ્ઠસર્વીરંગલુલમને જાગરીતિ પ્રતાપઃ ॥ ૨૯ ॥

હે પૃથ્વીપતિ રાજાઓના શિરોમણિ ! તમારો પ્રતાપ
જગત પર વિવિધરૂપે પ્રગટ થાય છે. જેમ કે કોઈથી
અટકાવી શકાય નહીં એવી શત્રુઓની પંક્તિથી વનને
બાળવામાં દાવાશિરે, દિશાઓથી રમણીઓને સર્વ
અંગેમાં લેપન કરવાના કેસરના લેપરૂપે, જાણ લોકરૂપ
ધરની અદરના અધકારને દૂર કરવામાં હીવારૂપે, તમારા
બાહુઓથી સર્પોના મુખમાં અશિરૂપે તેમ જ પૃથ્વી-
રૂપી ઓંચો શયુગારવામાં મહાદેવ રંગના વસ્ત્રરૂપે
રહેલો છે. ૨૯

મૂજાને કિં ન જાને ભવદતુલમુગ્ધાજમાન-
પ્રતાપયોતિર્ગ્વાલાલ્લીમિર્જલનિધિલ્લયં નિર્જલં કિં
ન મૂયાત્ । યુષ્મદ્વત્ત્યર્થિપૃથ્વીપરિવૃલ્લભિનારીરનેત્ર-
સ્ત્રવન્તીસૂષ્મોતઃ સહસ્રિરયમિદ્ પરિતથેન્ન પૂર્યંત
સઘઃ ॥ ૩૦ ॥

હે પૃથ્વીના પતિ ! તમારી અતુલ ભુમિઓમાં દીપા
રહેલ પ્રતાપથી અગ્નિની જ્વાલાઓની પંક્તિઓથી
સાત સમુદ્રોનું મંડળ જલ વિનાનું કેમ ન બન્યું, તે
શું હું બજાવું નથી ? તેનું કારણ તો એ છે કે, તમારા
વિરોધી રાજાઓની ઓંચોનાં અશુભરૂપી નદીઓમાં-
થી ને હારો પ્રવાહ વહેવા લાગ્યા, તેનાથી જ તે
સાતેય સમુદ્ર ને તરત જ પુરાઈ ગયા ન હોત તો, તે
સુકાઈ જાત । ૩૦

કીર્તિવર્ણન

રાજસ્ત્વકીર્તિચન્દ્રેણ તિથયઃ પૂર્ણિમાઃ કૃતાઃ ।

મદ્રોહાન્ન વહિર્થોતિ તિથિરેકાદશી ભયાત્ ॥ ૧ ॥

હે રાજા ! તમારો ને કીર્તિરૂપી ચંદ્ર છે, તેણે તો
બધો તિથિઓને પૂર્ણિમા બનાવી દીધો છે, પરંતુ તમારા
યશથી લાયકીત બનેલ અગિયારસ (અત્ર નહિ હોવાથી
રાજા ઉપવાસ) મારા ધરથી બહાર નીકળતી નથી. ૧
અસ્થિવદધિવગૈવ કુપ્તવત્પિપ્તવત્તયા ।

રાજસ્ત્વ યશો ભાતિ શરવન્નમ્રમીચિવત્ ॥ ૨ ॥

(યશ ધોળો હોય. તેની ઉપમા શેઠી કાઢે એમ
પૂછતાં, કવિઓએ તેને સરખાવતા બજાવ્યું કે,) હે
રાજા ! તમારો યશ હાડકા જેવો ધવલ, બીજાએ હાડકો
જેવો ધવલ, ત્રીજાએ કાઠ જેવો અને ચોથાએ લોટ
જેવો કલ્હો; પરંતુ ચતુર કવિએ બજાવ્યું કે ‘તમારો
યશ શરદકનુના ચંદ્રની ચાંદની જેવો છે.’ ૨

સરસ્વતી સ્થિતા વક્ત્રે લક્ષ્મીર્વંશમનિ તે સ્થિતા ।

કીર્તિઃ કિં કુપિતા રાજન્યેન દેશાન્તરં ગતા ॥ ૩ ॥

હે રાજા ! સરસ્વતી તમારા મુખમાં રહી છે અને
લક્ષ્મી તમારા ધરમાં રહી છે, ત્યારે શું કીર્તિ કોણ
પામી ગઈ કે જેથી તે બીજા દેશમાં પહોંચી ગઈ ? ૩
ચદ્ગુણપ્રાંશિતઃ શુદૈરમિતૈર્મગ્ધોલકઃ ।

વિધતે કીર્તિકન્યાયાઃ ક્રીડાકન્દુકકૌશલમ્ ॥ ૪ ॥

આ ક્રીડાકરૂપી ગણો ને રાજાના અમિત અને શુદ્ધ
હુલો (દેરી)થી ચૂંચાયેલો છે, તે કીર્તિરૂપી કન્યાની
રમત મારે લીલાના દડા જેવો લાગે છે. ૪

સિદ્ધિર્ક રફદિકુન્ધાન્તઃ મિથ્યં ધેતીકૃતૈર્જલૈઃ ।

મૌલિકં વેદતાં સૂતે તત્પુષ્પસ્તે સર્મ યશઃ ॥ ૫ ॥

સૈદિકના બનેલા ધડાની અંદર રાખવાથી ને જળ
વિશેષ સફેદ કરવામાં આવે અને તે જળથી સીંચેલ
ગોતી લાંબાને પેદા કરે તો તે લતાનાં ફોલોની સાથે
તમારા યશની સરખામણી થઈ શકે. ૫
અહો વિગ્ધાલં મૂપાલ મુચનત્રિવયોદરમ્ ।

માતિ માતુમગ્ધ્યોપિ યશોરાશિર્વદ્વત્તે ॥ ૬ ॥

હે રાજા ! આ ત્રણે લોકના અધ્યક્ષ ધડા જ
વિશાળ બજાવ્યું છે; કારણ કે તમારા યશનો રાશ બીજે
સમાઈ શકે એમ નહોતો, છતાં તે તેમાં સમાઈ ગયો છે.
ત્વકીર્તિરાજહંસ્યા વૈરિવૃદ્ધનમાજનસ્યમપિ ।

પીતં હાસ્યશીરં વ્યકોટ્તમમુનીરં ॥ ૭ ॥

હે રાજા ! તમારી કીર્તિરૂપી રાજ્યસીએ તમારા
શત્રુઓની ઓંચો મુખરૂપી પાત્રમાં રહેલ હાસ્યરૂપી દૂધને

પોને અશુભી જળને તે પાતશી બુદ્ધ પાડી દીધુ છે.
કુચકલશેષવલનામલકાયામથ પયોનિધેઃ પુલિને ।
ક્ષિતિપાલ કીર્તયસ્તે હારન્તિ હીરન્તિ ॥ ૮ ॥

હે રાજન! તમારી કીર્તિ આ કામિની જળોના
કુચકલશેષ પર હાર જેવી બને છે, અલકાપુરીમા સદા-
શિવ શકર જેવી બને છે અને સમુદ્રના કિનારા પર
હીરા જેવી લાગે છે. ૮

રજનીપુ વિમલભાનોઃ કરજાલેત પ્રકાશિતં વીર ।
ધવલયતિ સુવનમખ્ડલમચિલેં તવ કીર્તિસંતતિઃ
સતતમ્ ॥ ૯ ॥

હે વીરરાજ! આ સધળું ભુવનમંડળ ચંદ્રનાં કિરણો-
થી ક્ષપ્ત અમુક રાત્રિઓમાં જ સફેદ બને છે; તેને
તમારી કીર્તિની હાર નિરંતર સફેદ રાખે છે. ૯

દૂરેડપિ ભુવા ભવદીયકીર્તિ, કર્ણો દિ ત્વૌ
ન ચ ચક્ષુષી મે । તયોર્વિવાદે પરિહર્તુકામઃ, સમા-
ગતોઽર્થ તવ દર્શનાચ ॥ ૧૦ ॥

હે રાજન! દૂર દેશમાં તમારી કીર્તિનું અવશ્ય કરીને
મારા કાન તૃપ્ત થયા છે; પરંતુ તમારા દર્શન નહિ
થવાથી મારાં નેત્ર તૃપ્ત થયા નથી; તેને કારણે કાન
અને નેત્રની વચ્ચે જે અધડા થયો છે, તેને શમાવવા
માટે હું તમારાં દર્શન માટે આવ્યો છું. ૧૦

આકર્ષ્ય મૂપાલ યશસ્ત્વદીયં વિધૂનયન્તીહ ન
કે શિરાંસિ । વિશ્વંભરામદ્ભયેન ધાત્રા નાકારિ
કર્ણા મુજગેશ્વરસ્ય ॥ ૧૧ ॥

હે રાજન! તમારા યશને સાક્ષીને ભલા કેાણ
પોતાના માથા ન ડોલાવે? જો શેષનારાયણને કાન
હોત, તો તે પણ માથું ધુણાવત; પરંતુ તેમનું માથું
અલવાથી પૃથ્વી લાગી પડે, એ ભયથી વિધાતાએ
તેમને કાન જ બનાવ્યા નથી. ૧૧

યત્યાજ્ઞનદયામલલ્હરપટ્ટજાતાનિજાને ધવલત્વમાપુઃ
અરાતિનારીશરકાળપાણ્ડુગણ્ડલ્હરીનિહ્લેઠનાદશાંસિ ॥

તે રાજની કીર્તિ આ અંજન જેવાં કાળા ખડખ-
માંથી પેદા થઈ છે, તે છતાં અત્યંત સફેદ છે; તેનું
કારણ હું તો એમ બહુ છું કે, 'શત્રુઓની ઓઝા-
નાં કાસકાના કૃપ જેવા સફેદ થઈ ગયેલાં ચંદ્રસ્થળોમા
આબોટવાને કારણે તમારી કીર્તિ આ સફેદ બનેલી છે.

ચઃ કોટિહોમાનલધૂમજાલેર્મલીમસીશ્રુત્ય વિશં
મુપાનિ । તત્કીર્તિનિઃ ક્ષાલયતિ સ્મ શશ્વદતણ્ડ-
વારાપતિપાણ્ડુરામિઃ ॥ ૧૨ ॥

જે રાજ્યને કોડો રથેલા હોમના અગ્નિના ધુમાડાના
સમૃદ્ધથી દિશાઓના મુખ સ્વામ કરી નાખ્યાં છે; તે જ
રાજ્યએ અખંડ ચંદ્રની જેમ સફેદ બનેલી કીર્તિઓથી
તે દિશાઓના મુખ નિરંતર સફેદ બનાવી દીધાં. ૧૩

હયં યદાંસિ દિપતઃ સુધારુચઃ, કિમદ્ભેતદ્-
દિપતઃ કિમાનનમ્ । યશોમિરમ્યાશિલ્લોકપાવિમિ-
ર્વિમીપિતા ધાવતિ તામસી મસી ॥ ૧૪ ॥

આ રાજના જે યશ સર્વલોકને ઉજ્જવળ બનાવી
દે છે, તે યશોએ બિલકાલેલી તમેાશુભમ સ્થામતા ક્યાં
ગઈ હશે? તે શું શત્રુઓની કીર્તિમા ગઈ હશે? તે
શું ચંદ્રના કલકમા ગઈ હશે? કે શું શત્રુના મુખમાં
ગઈ હશે? ૧૪

અદઃ સમિત્સંસુપ્તવીરયૌવતત્તદ્મુજાશ્મ્ભુમૃણા-
લહારિણી । દ્વિપદગણ્ઘ્રેણદગમ્યુનિર્જેરે યશોમરાલા-
ચલિરસ્ય લેલતિ ॥ ૧૫ ॥

જે રાજના યશોથી હંસોની હાર યુદ્ધમાં સામે
થતા વીર લેડોની ઓઝોના તૂટવા લાગેલા હાથનાં
કંઠેણીથી કમળનાળાને પોતાના ખોરાક માટે ખેંચી
લે છે, તે યશથી હંસો શત્રુઓની ઓઝોના આશુ-
ઓથી બનેલા મોટા ઝરામા કીડા કરે છે. ૧૫

અનિઃસરન્તીમપિ દેહગર્ભોત્કીર્તિં પરેપામસતીં
વદન્તિ । સૈરં ચરન્તીમપિ ચ ત્રિલોક્યાં, ત્વત્કીર્તિ-
માહુઃ કવયઃ સર્વો નુ ॥ ૧૬ ॥

હે રાજ! શત્રુઓના શરીરમાંથી જે કહી પણ બહાર
નીકળતા નથી, એવો તે શત્રુઓની કીર્તિને કવિઓનો
અસતી (વ્યભિચારિણી, સત્તા વિનાની) કહે છે અને
જે ત્રણે લોકમા સ્વછંદ રીતે ક્રૂર કરે છે, તેને કવિ-
ઓનો સતી (પતિમતા, કાયમ રહેનારી) કહે છે, તે
કેવું આશ્ચર્ય? ૧૬

કરવાલકરાલવારિધારા યમુના દિવ્યતરંગિણી
ચ કીર્તિઃ । તવ કામદ્ તીર્થરાજ દૂરાદતુવન્નાતિ
સરસ્વતી કર્વાનામ્ ॥ ૧૭ ॥

હે કામના પૂરનાર અને તીર્થરાજ પ્રયાગની ઉપમા
ધરાવનાર રાજા! તમારા ખડગની વિકિરણ પાણીદાર
ધારા તે યમુના છે અને કીર્તિ દિવ્ય તરંગ ધરાવનારી
ગંગા છે; અંતરે કવિઓનો સરસ્વતા (વાણી) દરથી
પણ અતિ રીતે તેની સાથે સંબંધમા આવે, તે
સ્વાભાવિક છે. ૧૭

ત્રિગચ્છન્નલજ્જનજાદ્વિકૈરતવ યશોમિરતીવ પચિત્રિતાઃ ।
પ્રથમપાર્થિવપુંગવકીર્તયો વિબુધસિન્ધુજલૈરિવ સિન્ધવઃ ॥

જેમ દેવનદી ગંગાનાં જળે સમુદ્રને પવિત્ર કરેલા છે તેમ ત્રણ લોકનાં આંગણાં આજીવવામાં થોડા ખેડિયા અનેલા એવા તમારા યશોએ સર્વ પ્રથમ આવનાર ઉત્તમ રાજાઓની કીર્તિઓને પવિત્ર બનાવી છે. ૧૮

ત્વત્કીર્તિમૌકિકફલાનિ શુણિસ્ત્વદીપૈઃ

સંદર્ભિતું વિવુઘવામદશઃ પ્રવૃત્તાઃ ।

નાનો શુણે પુ ન ચ કીર્તિપુ રન્ધલેશો

હારો ન જાત્ત્વે સ્થા મિથો હમન્તિ ॥ ૧૯ ॥

હે રાજા ! તમારા શુણે (દેરી) થી તમારી કીર્તિ-રૂપી મુકાફોને પરાવવા માટે વિશુધ્ધ જનો (કાલા, દેવો) ની સ્ત્રીઓ પ્રવૃત્ત તો થઈ, પરંતુ તમારા શુણોને છેડે જાઓ નહિ તેમ જ તમારી કીર્તિઓરૂપી મુકાફોમાં જરાક નેટલું પણ ઊંદ્ર જેવામાં આવ્યું નહિ, તેથી તે હસવા લાગી. ૧૯

પૃથ્વીપતે શુભમતે ભવતો ભવસ્ય

શુભો ધર્મ સુચશસોઃ કિયદન્તરં વા ।

ગૌરી ચકાર ગિરિશો નિજમર્થમદ્ગં

ગૌરીઠત્તં ચ ભવતા ભુવનં સમસ્તમ્ ॥ ૨૦ ॥

શુભ મતિવાળા હે પૃથ્વીરાજ ! ઉત્તમ યશ ધરાવનાર તમારા અને સદાશિવ શંકરની વચ્ચે સરખામણી કરતાં કેટલું અંતર પડે છે, તે અને કહીએ છીએઃ સદાશિવે તો પોતાના અરધા અંગને જ ગૌરીરૂપ બનાવ્યું છે અને તમે તો સમસ્ત લોકને યશથી ગૌર રૂપરૂપ બનાવ્યું છે.

કીર્તિસ્તવ ક્ષિતિપ યાતિ મુજગ્ગેહં

માતઙ્ગસંગમકરી ચ વિગન્તકેપુ ।

સ્વસ્વામ્યર્વં ભજતિ નન્દનમપ્યગમ્યં

કિં કિં કરોતિ ન નિર્ગળતાં ગતા સી ॥ ૨૧ ॥

હે રાજા ! તમારી (છટી પહેલી) કીર્તિરૂપી કામિની તો ભુજંગ (જારલોક, નાગલોક) ના નિવાસ (ધર, પાતાલ) સુધી પહોંચી ગય છે. હસે દિશાઓના છેડે રહેનાર માતંગ (ચાકાલ, દિગ્ગજો) નો સંગ કરે છે અને પોતાનું અંબર (વસ્ત્ર, આકાશ) છેડી દઈને નંદન (પુત્ર, નંદનવન) સાથે સમાગમ કરે છે. અરેખર, જે સ્ત્રી છટી પહેલી હોય, તે ક્યાં ક્યાં આચરણ ન કરે ? ૨૧

નિર્મુક્તેષ્વધવલેરચલેન્દ્રમન્ય-

સંશુષ્પદુષ્ધમયસાગરગર્ભગૌરૈઃ ।

રાજન્નિદં ઘટુલપક્ષ્વલન્યુગાઙ્ગ-

ન્દેડોઝ્વલેન્તવ યશોમિરશોમિ વિશ્વમ્ ॥ ૨૨ ॥

હે રાજા ! કાંચળી પિત્તાલ રીપનામ જેવા સફેદ, મંદરાયણરૂપી રેવાથી વલેવાયેલ, ક્ષીરસાગરના દીણ

જેવા ધવલ તેમ જ કૃષ્ણપક્ષથી થતા ચંદના ખંડ જેવા ઉજ્જવળ તમારા યશોએ જગતને શોભાવ્યું છે. ૨૨

પ્રતિનગરમદન્ત્વી પ્રત્યગારં વ્રજન્તી

પ્રતિનરપતિવક્ષઃકળ્ઠમીઠે છુટન્તી ।

ગિરિગિરિમનિવન્વાચ્છાદતે સાવધાના

તદપિ ચ તવ કીર્તિર્નિર્મલેવેતિ ચિત્રમ્ ॥ ૨૩ ॥

હે રાજા ! તમારી કીર્તિ નગરે નગરે ભટકે છે, ઘેરે-ઘેર પહોંચી ગય છે, દરેક રાજાની છાતી અને કંઠ-પ્રદેશ પર ઘોડતી હોય છે તેમ જ પવન જેવા ભારે નિવંળને ઢાંકવામાં સાવધાન રહે છે, તે છતાં તે નિર્મળ ગણાય, એ આશ્ચર્ય છે. ૨૩

ત્યજસિ યદપિ લક્ષ્મીં કીર્તિમાસાદ્ય દાનૈ-

ઘ્રજન્તિ તદપિ કીર્તિઃ સિન્ધુપારં ન લક્ષ્મીઃ ।

કથય ક્વ ઇહ હેતુર્નારવેશ ત્વરીયે

ઘસતિ હૃદયપદ્મે નન્દસુતુર્નુરારિઃ ॥ ૨૪ ॥

હે રાજા ! તમે દાનો આપીને કીર્તિ મેળવેા છો અને લક્ષ્મીનો ત્યાગ કરો છો, તે છતાં કીર્તિ સમુદ્રને પેલે પાર પહોંચી ગય છે અને લક્ષ્મી ભવન છોડીને જતી નથી. તેમાં શું કારણ હશે, તે કહો તો ? હું તો ધાર છું કે તમારા હૃદયકમળમાં નંદના પુત્ર ભગવાન સુરારિ કૃષ્ણ રહે છે. ૨૪

અનુક્ષણમનુષ્યૈ ક્ષિતિપ રક્ષમાણા ત્વયા

પ્રયાતિ વિદિશો વશ પ્રવલકીર્તિરેકાકિની ।

દ્યૈ નિયત્તમર્ચિપુ પ્રતિદિનં વિતીર્ણા રમા

જહાતિ ન તવાન્તિકં દ્વિતયમેતદત્યદ્ભુતમ્ ॥ ૨૫ ॥

હે રાજા ! આ તમારી પ્રયજા કીર્તિ ક્ષણે ક્ષણે રક્ષણ કરાતી હોવા છતાં પણ દરી દિશાઓ તરફ એકથી જ ચાલી ગય છે અને દરરોજ વાયકોમાં વહેંચાતી હોવા છતાં લક્ષ્મી તમારું નિકટપક્ષ છેાડતી નથી; એ જાને બાળતો અત્યંત અદ્ભુત છે. ૨૫

સમુન્નતપનસ્તવસ્તવકલ્પમ્નિધુત્મવીફલ

કળ્પન્મધુરવીળયા વિનુધલોકવામઘ્રના ।

ત્વદીયમુપગમીયતે હરકિરીટકોટિસ્ફુ-

ત્તુપારકરકન્દલીકિરણપૂર્વગૌરૈઃ યશઃ ॥ ૨૬ ॥

હે રાજા ! ઘણા ઊંચા અને કડા સ્તંભોરૂપી સુન્દર પર વીણાનાં તુમકાં રાખીને મધુર વીણાને વગાડતી દેવલોકાની સ્ત્રીઓ તમારા વશને ગય છે કે જે સદાશિવના મુગ્ધની અણી પર ચળકતા ચંદ્રખંડના કિરણોનાં પૂર જેવા અત્યંત ઉજ્જવળ છે. ૨૬

વનેપુ વનદેવતા દિવિ દિવૌકસા વહ્નમા
મુજગકુલકન્યકા મુજગલોકલીલાવને ।

યશ સમરસચિતં નરમુનેન્દ્ર ગાયન્તિ તે
પ્રમાવિજિતકૌમુદીકુમુદપાણ્ડુતાહમ્બરમ્ ॥ ૨૭ ॥

હે રાજસિંહ ! મુદ્દમા ભેગો કરેલ યશ કે જેણે
પોતાની ક્રાંતિથી ચાંદની તથા પેલણીની ધવલતાના
દેખાવને જીતી લીધો છે, તે યશને વનદેવીઓ વનોમાં,
દેવાંગનાઓ સ્વર્ગમાં તેમ જ નાગકન્યાઓ પાતાલના
લીલાવનમાં ગાયા કરે છે ૨૭

અપાયિ મુનિના પુરા પુનરમાયિ મર્વાદયા
અતારિ કપિના પુરા પુનરદાહિ લક્ષ્મિરિણા ।

અમન્થિ મુરૈરિણા પુનરબન્ધિ લક્ષ્મિરિણા
ક નામ ઘસુધાપતે તવ યશોન્મુધિ કામ્મુધિ ॥૨૮

હે પૃથ્વાપતિ ! તમારો યશસ્વી સાગર કયા અને
મ્યા આ જળને સાગર ? આ સાગર તો પહેલાં અજ-
સ્ત્યના મુખેથી પિવાઈ ગયો મયોદાથી અપાર્ધ ગયો,
હનુમાનથી ઓળખાઈ ગયો, રામચંદ્રના બાધુથી બળી
ગયો, વિશ્ણુના હાથથી વસેવાઈ ગયો તેમ જ પુન
રામચંદ્રના હાથે બધાઈ ગયો હતો, તમારો યશસાગર
તો અનંત, અપાર છે ૨૮

મહારાજ શ્રીમદ્ભગતિ યશસા તે ધવલિતે
પપ પારાવાર પરમપુરુષોઽય મુગયતે ।

કપર્દી કૈલાસ મુરપતિરપિ સ્વ કરિવર
કલાનાથ રાહુ કમલમ્બનો હસમધુના ॥ ૨૯ ॥

હે શ્રીમાન મહારાજ ! તમારા યશથી જ્યારે બધું
જગત અત્યંત સફેદ બની ગયું, ત્યારે વિષ્ણુ ભગવાન
હીરસાગરને, કપર્દી મહાદેવ કૈલાસને, હનુ પોતાના
આરાવત હાથીને, રાહુ ચંદ્રને તેમ જ પ્રજ્ઞાહ હસને
શોધવા મોકી પડ્યા છે ૨૯

કુવિન્દસ્ત્વ તાવત્પટયસિ ગુણમામમમિતો

યશો ગાયન્ત્યેતે દિશિ દિશિ ચ નપ્રાસ્તવ વિમો ।

શરજ્ઞયોઃસ્નાગૌરસ્ફુટવિકટસર્વોન્નુસમગા

તથાપિ ત્વત્કીર્તિર્ભ્રમતિ વિગતાચ્છાદનમિહ ॥ ૩૦ ॥

હે રાજા ! તમે ને કુ-વિદ (વજ્ર વણનાર, પૃથ્વીને
મેળવનાર) છો અને ચેમેર યજ્ઞ(તાવત્પટ, સહ
યજ્ઞ)ના સમૂહને વણ્યા કરો છો (અને વધાર્યા કરો
છો) તો પછી સપ્તી દિશાઓમાં તમારા યશને
ગાનારા નમ (બીજીન) કેમ છે તેમ જ તમારી કીર્તિ
વજ્ર વિનાની યદીને શા મટે જગત પર ભર્યા કરે
છે કે ને કીર્તિ શરદ્ભગતની ચાંદનીની જેમ સપ્ત

અંતર સ્પષ્ટ દેખાવાથી વિરોધ સુદર લાગે છે. ૩૦

પતયેતત્તેજોહુતમુજિ કદાચિદિ તદા

પતદ્ધ સ્યાદક્ષીકૃતતમપતદ્ધાપદુદય ।

યશોઽમુખ્યેવોપાર્જયિતુમસમર્થેન વિધિના

કથચિત્સીરામ્મોનિધિરપિ વૃતસ્તત્પ્રતિનિધિ ॥૩૧॥

તે રાજના તેજસ્વી અગ્નિમાં ને કદાચ સૂર પડે,
તો તે પછી પત ગિયાની જેવી જ ક્રિતિ પામે ! ખરે
ખર, આ રાજની કીર્તિ જેવી કીર્તિનું સપાદન કર
વામાં અશક્તિ ધરાવનાર પ્રજાએ પછી બીજું કે ક્ષીર-
સાગરની રચના કરીને તેની કીર્તિને પ્રતિનિધિ બોલો
કર્ષો હોય એમ લાગે છે ૩૧

ઈન્દોલ્કમ ત્રિપુરજયિન વળ્લમૂલ મુરારિ

દિંદનાગાના મદ્વજલમપીમાક્ષિ ગળ્લસ્થલાનિ ।

અથાપુર્વાવલયતિલકરયામલિન્નાનુલિપ્તા

ન્યામાસન્તે વદ ધવલિત કિં યશોમિસ્ત્વદીર્ઘ ॥૩૨॥

હે પૃથ્વીમ કલના તિલકરૂપ રાજા ! ચંદ્રનું કલક
સદાશિવના કકતુ મૂળ, વિષ્ણુનું સ્વરૂપ તેમ જ દક્ષિ
પાળ હાથીઓના ગડસ્થળ એ બધા પદાર્થો શ્રાવ
વશુથી લેપાયા છે, તો પછી તમારા યશોએ કયો
પદાર્થ ધોળો બનાવે, તે બધાવા ૩૨

કિં પૃષ્ઠાન્તે પરગૃહગતૈ કિંતુ નાહ સમર્થ

સ્તૂર્ણીં સ્થાતુ પ્રકૃતિસુલ્લો દાક્ષિણાત્મભાવ ।

ગેહે ગેહે વિપણિપુ તથા ચત્તરે પાનગોષ્ઠયા

મુન્મત્તેવ ભ્રમતિ ભવતી વહ્નમા દેવ કીર્તિ ॥૩૩॥

હે રાજા ! પરાધા ધરના જુતાન કહેવાથી તો
કાંઈ ? પરંતુ ચપ્પાપ રહેવાની મારી શકત નથી
કારણ કે દક્ષિણ દેશમાં જન્મેના માણસનો સ્વભાવ
વધારે પડતો બેલકણો હોય છે, એટલે મધુ છુ કે,
તમારી પ્રિયા કીર્તિ ઘેરઘેર બજારોમાં, ચોકચોકમાં
અને મદિરાપાનની શાળાઓમાં પાગતની જેમ ભમ્યા
કરે છે (તે સારુ ગણાય છે ?) ૩૩

કૈલાસસ્ય પ્રથમશિલ્પરે વેણુસમૂન્હેતામિ

શ્રુત્વા કીર્તિં વિબુધરમણીગીયમાના યદીયામ્ ।

સત્તાપાદ્ધા સરસવિસિનીકાણ્ડસજાતશઙ્કા

દિન્દમાતદ્ધા શ્રવણપુલિને હસ્તમાવર્તયન્તિ ॥ ૩૪ ॥

હે રાજા ! મૈસાસના પહેલાં શિખર પર વેણુના
સૂરોની મૂર્છન ઓની સદાશિવની જ્યારે દેવાની રમણી
ઓ તમારી કીર્તિને ગાય છે, ત્યારે તે કીર્તિ પોતાના
કાન પર અથડાતા ઉત્તમ કમળના સમૂહ પોતાના મન પર
આવ્યા છે, એવા બ્રમ સેવીને દિગ્પાળ હાથીઓ પોતાના

નેત્રો વાકા કરીને કાન પર ચૂઢ ફેરવતા હોય છે ૩૪

અધ્યાહાર સ્મરહરશિરશ્ચન્દ્રશેષસ્ય શ્લેષ
સ્વાદેર્મ્ય ફળસમુચિત કાયવયટીનિકાય ।

દુઘામ્બોવેર્મુનિચુલકનગાસનાશામ્યુપાય
કાયવ્યૂહ ક જગતિ ન જાગર્ત્યદ કીર્તિપૂર ॥૩૫॥

આ રાજની કીર્તિનો ભરપૂર પ્રવાહ મૂર્તિરૂપ
બનીને જગતમા કયા કયા પ્રગટ થતા નથી ? તે કીર્તિ
સદાશિવતા મસ્તક પર રહેલ ચદ્મચક્ર અનુમાન કરાવે
છે, શેષનારાયણની ફેણોના સમુદાય બળે કે ફરીથી સુરેખ
કાયાનો સમૂહ હોય એમ લાગે છે તેમ જ અગસ્ત્યમુનિ
મારુ પાણી આરામન કરી બેઠો, એ ભયથી ક્ષીરસમુદ
દૂર થવા માટે નવી કાયા ધડી હોય એમ લાગે છે ૩૫

કયમવનિષ દપો યન્નિશાતાતસિધારા
દલતગલિતમૂર્ધો વિદિધિા સ્વીકૃતા શ્રી ।

નનુ તથ નિહતારેભ્યસૌ કિં ન નીતા
ત્રિવિદમપગતાઢ્ઢૈર્વૈભા કીર્તિરેભિ ॥ ૩૬ ॥

હે રાજ ! તીક્ષ્ણ બુદ્ધિથી શત્રુઓના મસ્તકો
કાપી નાખીને, તમે શત્રુઓની લક્ષ્મી સ્વાધીન કરી
લીધી છે, તેમા તમે આવડો મોટો ગર્વ કેમ ધરાવો
છો ? તમારાથી હણાયેલા શત્રુઓ પશુ રવર્ગમા જતા
તમારી પ્રિય કીર્તિને પોતાની સાથે સ્વર્ગમા લઈ ગયા શું ?

સમિતિપતિનિપાતાકર્ણનદ્રાગદર્શિ-

પ્રતિનૃપતિમૃગાક્ષીલક્ષ્વક્ષ શિલાસુ ।

લિપ્તિલિપિરિયોરસ્તાડનવ્યસ્તહસ્ત

પ્રચરનપરટકૈરસ્ય કીર્તિપ્રશસ્તિ ॥ ૩૭ ॥

શુદ્ધમા પોતાના સ્વામીઓને મરણ પામેલા સાતળ્યા
તોપણ તમારા વિરોધી રાજ્યોની સ્ત્રીઓના જે વક્ષ
સ્થળ તરત હાંટી પકા નહોતા, તે વક્ષ સ્થળરૂપી શિલા
ઓ પર છાતી ફેલાવ્યા બાદ હસ્તના નખરૂપી તીક્ષ્ણ
ગ્રામ્યુથી તે રાજની કીર્તિની પ્રશસ્તિ પ્રતરાયેથી છે

સુસિતવસનાલકારાયા કદાચન કૌમુદી

મહસિ સુદશિ સ્વૈર ચાન્યા ગતોડતમમૂઢિધુ ।

સદનુ મનત કીર્તિ કેનાપ્યગીયત યેન સા

મિયગૃહમગાન્યુચાશઢ્ઢા ક નાસિ શુમપ્રદ ॥ ૩૮ ॥

એક વખતે ડાઈ અભિસારિકા નાચિકા સફેદ વસ્ત્ર
અને અવકાર ધારણ કરીને ચાંદનીના વિશાળ પ્રખંધ
મા પોતાના પ્રિય જનને મળવા જતી હતી, ત્યારે
ચંદ્ર આકાશમા ગયો, તે જ સમયે ગાઈ માણુને તમારી
કીર્તિના ગાન કયો એટલે ચદ્મથી પણ વિશેષ પ્રખંધ
ફેલાયો અને તેથી તે અભિસારિકા ચકા છેડીને પ્રિય

જનને ઘેર પહોંચી ગઈ ! ખરેખર, તમે લોકોના ક્યાં
હિત કરતા નથી ૩૮

દૈવ ત્વચશસિ પ્રસર્પતિ જગદ્દક્ષીસુધોચૈ શ્રવ
શ્ચન્દ્રૌરાવળકૌસ્તુભા સ્થિતિમિવામન્યન્ત દુઘામ્બુર્પૌ ।

કિં ત્વેક પુનરસ્તિ દુષ્ણકળો યત્રોપયાતિ ભ્રમાત
કૃષ્ણશ્રી શિતિકળ્મશદ્રિતનયા નીલાન્વર રેવતી ॥ ૩૯ ॥

હે રાજ ! બ્યારે તમારો યત જગતમા ફેલાવા
લાગ્યો, ત્યારે લક્ષ્મી, અમૃત, ઉચ્ચ શ્રવા ધોડો, ઐશવત
હાથી અને કોસ્તુભમણિ એટલા પદાર્થો પોતે ક્ષીર
સાગરમા રેવતા હોય એમ માનવા લાગ્યા, પરંતુ
તમારી કીર્તિ ફેલાતા, એકાદ દુષ્ણુને કણુ રહી ગયો,
તે એ કે કૃષ્ણને કાળા બેઈ, તેની પાસે લક્ષ્મી જતા
નથી પાર્વતી નીલકંઠ પાસે જતા નથી અને રેવતી
નીલવસ્ત્ર પહેરનાર બાંદેવ પાસે જતા નથી ૩

હન્દુ નિન્દતિ ચન્દન ન સહતે મહીસજ નેક્ષતે
હાર દ્રેષ્ટિ સિત્તાવ્યગુઙ્ગાનિ વિસસ્તોમં વિગૃહ્ણતિ ચ ।

શ્રીમૂપાલ મહીષેરુપ વિપિનેવ્યમ્બોધિતીરેપુ ચ
ત્વત્કીર્તિસ્વદરિમિયા ચ વિલસત્યુચૈ સ્કુરત્પાણિઢમા ॥

હે રાજ ! જેને પાકુવર્ણ ખૂબ જ પ્રકાશમા આવ્યો
છે એવી તમારી કીર્તિ અને તમારા વિરોધી રાજની
સો બ્યારે પવતો પર જગલોમા અને સમુદ્રના
કિનારાઓ પર રખતી દોય છે, ત્યારે તે બે ચદ્મની
નિદા કરે છે ચદનને સહન કરતા નથી, મોઝારાની
માળા સામે નજર મેટા નથી મેટોના હારનેો દબ
કરે છે ધાળા કમળને કેટી દે છે તેમ જ કમળના
ખિસત તુઓને દૂર કરે છે ૪૦

હન્દુ નિન્દતિ ચન્દન ન સહતે વિદેષ્ટિ પક્ષેન્દ
દાર ભારમવૈત નૈવ કુરતે કર્પૂરપૂરં મન ।

સ્વર્ગક્ષામવાગાહતે હિમગિરિં ગાઢ સમાલિન્નતે
ત્વત્કીર્તિર્વિરહાતુરેવ ન મનાગેકજ ચિન્નામ્યતિ ॥ ૪૧ ॥

હે રાજ ! તમારી કીર્તિ વિગૃહી આતુર બનેલી
નાયિકાની જેમ ચદ્મની નિદા કરે છે, ચદનને સહન
કરતી નથી, કમળને દેખ કરે છે, હારને લારણ માને
છે, કર્પૂરના સમુદમા તેનુ મન લાગતુ નથી, આકાશ
મા શામા રૂળમા મારે છે, દિમાવયનુ ગાઢ રીતે આવિ
અન આપે છે તેમ જ એ દેહાણે કાંઈ વિશ્રામ લેતી નથી.

યસ્ય ક્ષોણિપતેર્વિહાયસિ યશોરાશૌ ચમલુર્વેતિ
દ્રાક્ષપૂરજોષ્મેણ વળિજો વીંધિમુપસ્તુવતે ।

ચક્ષુ ચક્ષ્ણયન્તિ ચન્દ્રકિરણાન્ત્યા ચક્રોરા પયો
બુદ્ધયાવ્યોમ્નિ નિયોચયન્તિ ફલશીમાનીય વામશ્રુ ॥

ન્યારે તે રામના વશને। સમૃદ્ધ યથાકારિક રીતે આકાશમા ફેલાવા માટે છે, ત્યારે પહેલા તે વેપારીઓ તેને કપૂરનો રજ સનછને તેનાથી પોતાની કુરકાનોને ધોળના માટે છે, ચક્રારપક્ષીઓ ચક્રના કિરણોની આતિથી પોતાની ચાચને ચપળ કરવા માટે છે તેમ જ રમખીઓ દુધની આતિથી મ્લેચો લાવીને ખુન્નો જગમા મૂકવા માટે છે ૪૦

કર્પૂરાદપિ કેતકાદપિ લલ્લુન્દાદપિ સ્વર્ણદી-
ક્ષણોદપિ ફેરવાદપિ ચલ્લાન્તાદગન્તાદપિ ।
દૂરોન્મુક્તકલક્ષ્મકરશિર શીતાશુલ્કણ્ડાદપિ
ચેતામિસ્તવ કીર્તિમિધવલિતા સમ્પન્નૌરા યેદિની ॥૪૩

હે રામ । તમારી અત્યંત ધવલ કીર્તિઓથી આ સાત સમુદ્રવાળી પૃથ્વી વિશેષ ધવલ બની ગઈ છે, તે તમારી કીર્તિઓ કપૂર, કેતકીના પુષ્પો, ખીલતા કદમ્બો, આકાશગાના કદલેલો, દેરવા પોયધીથી ચ્લિત થતા રમખીના નેત્રકટાક્ષ તેમ જ કલ મ્લેહિત બનેલ અને સદાશિવના મસ્તકમા નિવાસ કરનાર ચક્રની મ્લાથી પણ વિશેષ ધવન છે ૪૩

દેવ સ્વયંશ્ચ સદા સુમહસા ગૌર્વાણદુન્દેડિલે
શમોર્ભાવમવાપિતે તુ સહસા યત્કાલુક તચ્છણુ ।
સાક્ષતા સકુન્દલા સચકિતા લોકખણિતા સાદ્ભુતા
સાશક્ત્ય મુદુરુમુદુરિપૌ લક્ષ્મ્યાદશ પાતિતા ॥

હે રાજન । જેને ઉત્તમ પ્રકાશ મળેલ છે એવા તમારા યશે ન્યારે બધા દેવોને સદાશિવ જેવા ગૌર વર્ણના બનાવી દીધા, ત્યારે વિષ્ણુ માટે લલ્ભોને જે કોટુક થયું તે સામળો લક્ષ્મીએ ગુદ અભિપ્રાયવાળો, કુલલવાળો, ચકિતપણીવાળો ઉત્કટાક્ષી ભરેલી આશ્ચર્ય-
વાળો અને આશ કાથી ભરેલી નજરોથી વાર વાર વિષ્ણુ ભગવાન તરફ જેવા માંડ્યું ૪૪

કિં શીતાશુમરીચય કિમુ સુરસ્રોતસ્વિનીવીચય
કિંવા કેતકમૂચય કિમથવા વન્દ્રોપલાના ચય ।

અથ જાવકુન્દુલામિરમિત સન્નન્દમાલોકિતા
કાન્તામિલિલિવૌકસા દિશિ દિશિ કીહન્તિ યત્કીર્તય

‘આ તે શુ ચક્રના કિરણો છે ૪૫ દેવગાની લહરીઓ છે ૪૬ કેવડાની તીખા અણીઓ છે ૪૭ ચક્ર કાત મણિઓને સમૃદ્ધ છે ૪૮’ એ રીતે જેને અનેક ભાગ થયેના છે, એવી દેવતાઓની ઓછો ને રાજની કીર્તિ ઓને યોગેર આનંદપૂર્વક બુએ છે, તે કીર્તિઓ સળી દિશાઓમા આનંદ કરે છે ૪૫

શ્રીમદ્વાજશિરામણે તુલયિતુ ઘાતા સ્વદીપ યશ
કૈલાસં ચ નિરીક્ષ્ય તત્ર લુપ્તા નિશ્ચિતરામ્પૂર્તયે ।

લક્ષણ તદુપયુર્માસહચર તન્મૂર્તિ ગજ્જાજલ
તસ્યમે ફણિપુગત તદુપરિ સ્ફાર સુધાદીધિત્વિ ॥૪૬

હે રાજઓમા શિશિમણિ । ન્યારે બ્રહ્માએ તમારા વશને અને કૈલાસને તોળવા માગ્યા, ત્યારે મ્લાસ પર્વત ઉલ્કા થયો, તેથી તેમા પૂર્તિ કરવા પહેલાં તે નદિક-
શ્વર મૂળો, પછી પાર્વતી સહિત સદાશિવ મૂક્યા, તેમના મસ્તક પર ગગાજળ ધર્યું, ગગાજળની નજીક શેષ નારાયણ મૂક્યા અને રોપનારાદણ પાસે શ્વેત ચક્રની કળા મૂકી દીધી ૪૬

મારત્યા ઘદન શ્રિયા ચ સદત શ્રીકણ્ઠમસ્ત્યા મનો
ઘર્મેણ ભવળૌ પૈશ્વ ચરળૌ શૌર્યેણ વાહુદ્વયમ્ ।

દાનેનાપિ કરૌ સમીક્ષ્ય સકલ યસ્યાજ્ઞયા મૂતલ
ર્યાતુ પાનવકાશતા કયયિતુ કીર્તિસ્તુ દૂર ગતા ॥૪૭॥

હે રામ । તમારા મુખમા સરસ્વતીને, બરમા લક્ષ્મીને, મનમા શિવની લલિતને, કાનમા ધર્મની કથાને, ચરણે-
મા શુરુઓને, બને બાહુઓમા શૌર્યને, હાથમા દાનને તેમ જ સઘી પૃથ્વી પર તમારી આજ્ઞાને રહેલા નોંધને ‘મારે રહેવા માટે કયા અવકાશ નથી’ એ બતાવવા માટે તમારી કીર્તિ દૂર ગયેલી છે ૪૭

અયોર્વારમણસ્ય પાર્ષ્વેણવિદુરોગ્યસજ્જ યશ
સર્વોદ્દોગ્ગલર્શવર્પતસિતશ્રીર્વર્નિર્વાસિ યત્ ।

તત્કમ્પુરિવિવિસ્તિવ કિમુ શરત્પર્જન્યરાજિશ્રિય
પર્યાય કિમુ દુગ્ધસિન્ધુપયસા સર્વોત્તવાદ કિમુ ॥૪૮

આ પૃથ્વીપતિ રામનો યશ બહુ કે પૃથ્વીમાના ચક્રની સામે બીજી રાજ્ય રચવા તૈયાર થયો ને શેષ તે રીતે સર્વ અગોમા ઉભવળ સદાશિવના પર્વતની સદેહ શોભાને પણ અવગળો છે. તે યશ રામના શ મ નુ બહુ કે પ્રતિબિંબ છે, શરદકવુના વાળાઓની શોભાનું સ્પાતર છે, કે પછી ક્ષીરસાગરના દૂધને પૂરે પૂરો અનુવાદ છે કે શુ ૪૮

કર્પૂરન્ત સુધાદ્રવન્ત કમલાહાસન્તિ હસન્તિ ચ
પ્રાલેચન્તિ હિમાલચન્તિ કાલ્કાસારન્તિ હારન્તિ ચ ।

ત્રૈલોચ્યાદ્વનપદ્મલક્ષ્મિમગધિપ્રાગમ્પસમાભિતા
દાતાશો કિરણછટ્ટા ઇવ જયન્ત્યેતર્હિ તત્કીર્તય ॥

ને આ રાજની કીર્તિઓ મૂલે દોહના આગણીને ઓળગવાની મતિનો સપુરાઈ ધારણ કરવામા કુશળ છે, તે કીર્તિઓ કપૂરની જેમ, અમ્બરરસની જેમ લક્ષ્મી ના હાસ્યની જેમ, ઠંડાની જેમ, ઠિમ્બની જેમ, ઠિમ્બ

લયની જેમ, કરાના વરસાદની જેમ તેમ જ મોતીઓના હારની જેમ આચરણ કરે છે અને ચંદ્રના કિરણોની ઊંટા હોય તેવી રીતે વિભ્ય પામે છે ૪૮

કિં ચિત્ર મુવનાનિ પાવયતિ યદ્યાદાહિતાના યશો
હસાન્મજ્જયતિ પ્રતાપદહન નિર્ણયયત્યાણુ યત્ ।
આશ્ચર્ય નુપનાયકસ્ય ભવતો યત્કીર્તિમન્દાકિની
તાનારોહતિ મૂધરાજ્જલનિધીનુલ્લસ્ય ગચ્છત્યપિ ॥૫૦॥
હે રાજા ! તમારી કીર્તિરૂપી ગંગા ત્રણેય ભુવનો ને પવિત્ર કરે છે વૈરી જનોના યશરૂપા હસોને કુખાડી દે છે તેમ જ શત્રુના પ્રતાપરૂપી અગ્નિને શાત કરી નાખે છે તેમા કાઈ આશ્ચર્ય નથી, પરંતુ આશ્ચર્ય તો એ છે કે તમારી કીર્તિરૂપી ગંગા મોટા મોટા પર્વતો પર ચઢી જાય છે તેમ જ બધા સમુદ્રોને ઝાળીને પાણુ આગળ જાય છે ૫૦

અર્ધાંગ્નાદિતપૌર્વકીર્તિવનિતાદીવ્યતિસ્તાશુપ્રભ
કૈલાસી કૃતદિક્ષરીન્દ્રશિરસિ ન્યસ્તસ્વપાદાન્સુખમ્ ।
વિશ્વધ્યાપ્યવિનાશિ શકરપદ ચાચારવશીય યશો
ન સ્યાદસ્ય યદિ ક્ષિતીશ્ચ ભવતો દાનાદિકેભ્યો જનિ ॥
હે રાજા ! તમારે યશ વિશ્વવ્યાપક અને અવિનાશી છે પ્રાચીન રાજાઓની કીર્તિરૂપ પાર્વતી જેના અડધા અંગમા રહીને યદ્ર જેવી સફેદ પ્રભા ધરાવે છે તેમ જ દિશાઓના દિગ્પાળરૂપ કૈલાસ પર તે યશ મોતીના ચરણક્રમગ મૂકેલા છે એ કારણે તમારે યશ શકરની પદ્મીને ભજવે છે, પરંતુ તે શકર પોતે અજન્મા છે અને તમારે યશ દાન વગેરેથી જન્મ પામ્યો છે, તેથી તેને શકરની ઉપમા મળતી નથી ૫૧

કૃત્વા મેઠુમુલ્દરપ્ત પ્રહસતા ઇન્દ્રેન દિગ્મોષિતા
સ્વર્ગદ્વામુસલેન શાલય દ્વ ત્વત્કીર્તય કષિંહતા ।
તાસા રાશિરસૌ તુષારશિચરી તારાગણાસ્તત્કળા
કિંચાન્યલશિરપ્તહરૂપવિસરજ્યોત્સ્નાશ્ચ તત્પાસવ ॥
હે રાજા ! દિશાઓરૂપી સ્ત્રીઓએ હસતા હસતા મેઠુ પર્વતને ખાડણિયો બનાવીને આકાશગચ્છરૂપી સામે લાથી હાગરની જેમ તમારી કીર્તિઓને ખાડેલી હતી, તે ખાડતા કીર્તિના જે કણુ છટા પડ્યા તેનો ભેગો થયેલો ઢગલો તે આ હિમાલય પર્વત છે, બીજા મેઠુ જે ઊંચા, તે જ આકાશના તારાઓ છે તેમ જ અરધા ચંદ્રરૂપી સ્વચ્છ મુપડાથી તે કીર્તિને ઝાડવવામા આવી, તેથી જે કણુ લીડી તે જ આ ચાંદનીરૂપે દેખાય છે
કૈલાસીયતિ કૈરવીયતિ લસત્કર્પુરુષ્ણીયતિ
ક્ષીરોદીયતિ મૌલિકીયતિ નમોગ્નાવરદ્વીયતિ

હસૌઘીયતિ માનસીયતિ શરન્મેઘીયતિ ક્ષોળીમૃ
જ્ઞાતીયત્યમૃતીયતિ ક્ષિતિતલે દેવ ત્વદીય યશ ॥૫૩॥
હે રાજા ! તમારે જે યશ જગત પર ફેલાયો છે, તે કલાસની જેમ ટેરવ(પોયણી)ની જેમ કપૂરના મુદર સમૂહની જેમ ક્ષીરસાગરની જેમ, મોતીઓના સમૂહની જેમ આકાશગંગાના તરંગોની જેમ હસતા સમૂહની જેમ, માનસરોવરની જેમ, શરદઃમૃતના મેઘની જેમ પર્વતોના અધિપતિ હિમાલયની જેમ તેમ જ અમૃતની જેમ આચરણ કરતો હોય, તે રીતે વર્તે છે.
ગમ્પીયત્યસિતાપગા ફળિગળ શેપીયતિ શ્રીપતિ
ધીકણ્ઠીયતિ કૈરવીયતિ કુલ નીલોત્પલાના વને ।
કપૂરીયતિ કજ્જલ પિકકુલ લીલામરાલીયતિ
સ્વ ઘુમ્પીયતિ ઘુમ્પીનામપિ ઘટા ત્વત્કીર્તિસપટ્ટ ॥

હે રાજા ! તમારી કીર્તિના સર્વોચ્ચ આવવાને કારણે યમુના નદી ગંગા જેવી ધોળી બને છે, સર્પના સમૂહો રોપનારાયણ જેવા ધોળા ભાગે છે, વિષ્ણુ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ-મહાદેવ જેવા ગૌર બને છે, વનમા રહેલા નીલકમળ પોયણી જેવા ધોળા બને છે, કાળજી કપૂર જેવુ બને છે કાયલોનો સમૂહ લીના કરતા સફેદ હસ જેવા બને છે તેમ જ હાથીઓનું ટોણુ ઐરાવત હાથી જેવુ ખેલ બને છે ૫૪

પૂર્ણન્દુ કરકન્દુકો હિમગિરિ ક્રીડાવિહારસ્થલી
ક્ષીરાધિર્ગૃહદીર્ધિકા પ્રિયસરી વાચા પતિર્દવતા ।
શય્યા વિમ્બજરાજદન્તવલમ્બી ત્વત્કીર્તિકન્યાકૃતે
પાદ્માલીમિથુન વ્યયાયિ વિધિના ગૌરીગિરીશવપિ ॥

હે રાજા ! બ્રહ્માજીએ તમારી કીર્તિરૂપી કન્યાને માટે નો પૂણ્યદ્રુપી હાથે બેવવાનો દંપ્ત બનાવ્યો છે હિમાલય ને બેવવાની વિદારશ્રમિરૂપે બનાવ્યો છે, ક્ષીરસાગરને ધરની વાવરૂપે બનાવ્યો છે, સરસ્વતીને પ્રિય સખીરૂપે બનાવી છે દિગ્બનેના શાલતા દર્શણરૂપી પદ અને તેની પ્રિય શય્યારૂપે બનાવ્યા છે તેમ જ પાર્વતી અને સદાશિવ જી બે બે ને તો રમવાના રમકડા બનાવ્યા છે ૫૫

શત્રુજ્જ્વલપ્રનેત્રસલિલેર્નમાલજાલસ્પ્રશિ
શ્રાન્ત્યા મૂપતિમાલમૂપણ ભવત્કીર્તિર્મુવોમળલે ।
યદાન્તી વિનુચાલય પ્રતિ સુવાકુળં સુવાશોર્ધવા
દહત્રિજ્જ્વાલનમિત્યય કિલ મલસ્તસ્મિન્નાત સ્મેરતામ્ ॥

હે રાજાઓના વિશેષશ્રિ ! ક્ષત્રિય શત્રુઓની સ્ત્રીઓના નેત્રના આનુધી જે ભુવનમ ગળ કાઢવવાળુ બની ગયું છે, તે કાઢવામા ભગીભગીને તમારી કીર્તિએ બચારે દેવોના સ્થાન(સ્વર્ગ)મા બવા માણુ, ત્યારે

ચંદ્રના અમૃત ભરેલા કુંડમાં તે ક્રાંતિ એ પોતાના કાષ્ઠ-
થી ચોરેલા ચરણ ધોવા, તેને કારણે ચંદ્રમાં જે મળ
અમી ગયો, તે જ આ કલંક છે. ૫૬

સ્વત્તેજઃપ્રતિમાભયાદપસ્તાઃ પ્રત્યર્થિમૂર્તિચિયઃ
કાન્તારે ઘનકળકલિદ્રુમવનવ્યસ્તપ્રયુક્તામ્બરઃ ।

આર્યાણાં પુરતસ્તપાપરવશા રચ્છેયુરેતાઃ કથં
શ્લૌમાકારતયા ન ચેત્પરિણમેત્તત્તાવકીનં યશઃ ॥૫૭॥
હે રાજા ! તમારા વિરોધી રાજાઓની રમણીઓ
જ્યારે તમારા તેજની પ્રતિભાના ભયથી જંગલમાં ભાગી
ગઈ ત્યારે તેમનાં ચીરવસ્ત્ર ભારે કાંટાળાં વૃક્ષોના સમૂહ-
ની અંદર ભરાઈ જતાં અસ્તવ્યસ્ત થઈ ગયાં હતાં,
તે રમણીઓ લજ્જાને વશ થતાં શ્રેષ્ઠ જનોની પાસે થઈ
કાટલાંકુટલાં વસ્ત્રોથી શી રીતે જઈ શકે ? પરંતુ
સારું થયું કે તમારે યશ હતો, તેણે સફેદ રેશમી
વસ્ત્રનું સ્વરૂપ ધારણ કરીને તેમને ઢાંકી દીધા અર્થાત્
તમારા યશોને સફેદ વસ્ત્રનું રૂપ ન લીધું દેતા, તો
તેને કાણુ ઢાકત ? ૫૭

ગંગાચન્દનમિન્દુરિન્દુરમણં પીયૂષમીશાદયો

વિશ્વસ્યોપકૃતાવનનં મહતા તે તેઽવતારા ધૃતાઃ ।

પતથાગ્ર ન વિચિત્રે ત્રિમુખને ન સ્થાનમેવંવિધં

જાને જન્મપારિજાતસગુણં દ્વિલેખ પૂર્ણ યશઃ ॥૫૮॥

હે રાજા ! વિશ્વેના ઉપકાર કરવા માટે તમારા
મહાન યશો ગંગા, ચંદન, ચંદ્ર, પોષણી, અમૃત અને
સદાશિવ વગેરે અનેક અવતારો ધારણ કર્યા છે. આ
ત્રણ લોકમાં એવું એક પણ સ્થાન નથી કે જ્યાં શ્રદ્ધાની
જેમ પૂર્ણ અનેક તમારો યશ હરતાકરતા પારિજાત
વૃક્ષની જેમ ફેલાયેલો ન હોય. ૫૮

ચન્દ્રાદ્યુત્યકમણ્ડલોઃ સમુદયદ્વૈરોગુગદ્ગાજલૈ-

જ્યૌત્સ્નાચન્દનચર્ચનંવિકસિવૈસ્તારાપ્રસૈરવિ ।

પતદિવ્યુપદં કિમઞ્ચતિ મ્બલ્કીર્તિમંહૃયોગિની

પૂજાપૂર્તિવિધાયિલક્ષ્મ તુલસીદામ્ના કદાન્વિવ્યતિ ॥૫૯॥

હે રાજા ! તમારી ક્રાંતિરૂપી જે મોટી જોગણુ છે,
તે ચંદ્રરૂપી રૂપાના કમંડળમાંથી ઉદય પામતાં સફેદ
'કિરણોરૂપી ગંગાજળથી, ચંદનીરૂપ બનેલ ચંદનના
લેપથી તેમ જ તારાઓરૂપી પુષ્પોથી શું વિપ્લુના
ચરણનાં પૂજન કરવા ઇચ્છે છે ? અને તે પૂજનને પૂર્ણ
કરવાના ચિહ્ન તરીકે ચંદ્રના કલંકને તુલસીની માળા
બનાવીને તે પૂજન ક્યારે પૂરી કરશે ? ૫૯

ગદ્ગાસાગરસંગમે કૃતશતઘ્નાના વદર્યાએ

સ્વિત્વાસૌ પરિધાય વદ્ગુણમયં ચેતં દુક્કલં પુનઃ ।

માદ્ધં વૈષ્ણવમૈન્દ્રમૈશ્વરમપિ સ્થાનં સ્પૃશન્તી મુદ્ધઃ

કીર્તિતે પતિદેવતા યુગશતં દીર્ઘાધુરાકાશ્વતિ ॥૬૦॥

હે રાજા ! તમારી ક્રાંતિ તમને જ પોતાના પતિ-
દેવ માનીને તમને સો વર્ષનાં દીર્ઘ આયુષ્ય મળે, તેવી
ઇચ્છા કરે છે અને એટલા માટે જ તે ક્રાંતિ ગંગા
અને સાગરના સંગમમાં સેંકડો વાર સ્નાન કરીને પછી
બદિકાશ્રમમાં નિવાસ કરે છે, તે સ્થાનના સાત્ત્વિક
ગુણને અનુરૂપ ધવલ વસ્ત્ર ધારણ કરે છે અને ત્યાર
બાદ શ્રદ્ધા, વિષ્ણુ, ઇશ્વર અને સદાશિવ એ બધા દેવોનાં
સ્થાનોનો વારંવાર સ્પર્શ કરે છે. ૬૦

અર્ધાયામ્બુધિરિન્દુમણ્ડલમપિ શ્રીચન્દનં તણ્ડુલ-
સ્તારા વિત્ત્વદલં નમઃ સુરધુની ધૂપઃ પ્રદીપો રવિઃ ।
લેટાઃ પદ્મફલાનિ કિંચ કકુમરતામ્બૂલમારાતિકં
મેરુઃ શ્રીજગતીપતે તવ યશો વોગેશ્વરસ્થાપનં ॥૬૧॥

હે જગતના પતિ ! તમારો યશ તો સદાશિવ શંકર-
રૂપે છે એટલે તેનાં પૂજન કરવા માટે સમુદ્ર અર્ધવને
માટે, ચંદ્રમંડલ ચંદનને માટે, તારાઓ ચોખાને માટે,
આકાશ બીલીપતને માટે, આકાશગંગા ધૂપને માટે,
સૂર્ય દીવાને માટે, મંગળ વગેરે પાંચ પ્રકારે દ્વાજાને માટે,
દિશાઓ પાનને માટે તેમ જ મેરુપર્વત આસપાસ માટે
કામ આવે એમ છે. ૬૧

દેવ શ્રીરસમુદ્રસાન્નદ્વહરીલાવળ્યલક્ષ્મીમુપ-
સ્ત્વત્કૌર્તેતુલનાં કલક્રૂમલિનો ઘત્તે કથં ચન્દ્રમાઃ ।
સ્યોદેવં સ્વદરાતિસૌંધવલક્ષ્મીમ્રોદ્ભૂતદૂર્વાક્ષર-
પ્રાસન્ન્યપ્રમતિઃ પતેચદિ પુનસ્તથાક્ષશાયી મૃગઃ ॥૬૨॥

હે રાજા ! શ્રીરસાગરની ગાઢ લહરીઓની શીખાને
પણ ચોરી જનાર એવી તમારી જે ધવલ ક્રાંતિ છે,
તેના તુલના કલંકથી અલિન બનેલ ચંદ્ર શી રીતે પામી
શકે ? એક વાત છે કે, તમારા વિરોધી રાજાઓના
મહેલોની અગાશીમાં જોગેલી ધરોના અંકુરના કાળિયા
ખાવાની લાલચવાળો મૃગ ચંદ્રના જોગામાં ચૂતો છે,
તે નીચે પડે તો તે ચંદ્ર તમારી ક્રાંતિની સરખામણી
કરી શકે. ૬૨

મોગીન્દ્રઃ પ્રમદોત્તરજ્ઞસુરગીસંગીતગોષ્ઠીપુ તે
કીર્તિં દેવ જ્ઞાનોતુ ત્રિશતિશતી યજ્ઞપાં વર્તતે ।

રક્ષામિઃ સુરસુન્દરીમિરુખિતો મીતં ચ કર્ણદ્વયી-
દુઃસ્વઃ શ્રોત્વ્યતિ નામ કિં સહિ સહસ્રાશ્વો ન ચલુઃ શ્રવાઃ ॥

હે દેવ ! નાગપત્નીઓની ગાયત્રીની સ્તુતિમાં રૂપ-
નાગ તમારી ગવાતો ક્રાંતિનું ભલે શ્રવણ કરે; કારણ
કે તેને બે હાથ નેત્રો છે અને નાગજાતિ અખિથી

અવધુ કરે છે; પરંતુ તમારી કીર્તિમા પ્રેમ ધરાવતી દેવાગનાઓએ ચોમેર ગાયેથી તમારી કીર્તિના અવધુ-નો પૂરેપૂરો લાલ ઇંદ્ર લઈ શકશે ખરો? કારણ કે તેને હનર ને ના છે, પણ કાન તો બેજ છે ૬૩ ગીચન્તે યદિ પત્રગોભિરનિર્ણત્કીર્તયસ્તદ્યં તુષ્ટા ઇવ પરંતુ ચેતસિ ચમત્કારોડ્યમારોહતિ ।

તાસાં તાદૃશમાવબદ્ધચલનાસથાનસંદર્શિનિ વ્યાલેન્દ્રેડ્યવધૂતમૂર્ચનિ મહીચક્ર પુનર્પ્રાપ્યતિ ॥૬૪॥

નાગપત્નીઓ તમારી કીર્તિઓને રાતદિવસ ગાયા કરે છે, તેથી તો અમે રાત્રી છીએ; પરંતુ અમારા મનના એક ચમત્કાર એ બીજો થયો છે કે, તે નાગ-પત્નીઓ ગાય છે, તે વખતે જો અપૂર્વ લાવથી પોતાના અંગના મરોડ કરશે અને તે જોઈને શેષનાજ પોતે માથું ડોલાવવો, તો આ ભુમંગળા બિલપાથવ થઈ જશે. ૬૪ યદ્રવ્યદિપદાનસારિભિરભૂસદ્ગ્રામભૂઃ પટ્ટિલા તસ્યાં વૈરિકરીન્દ્રમૌષિકમય વિજં ચ યેનાહિતમ્ ।

તસ્માદ્વાદુરભૂચશસ્તરચં તરોરોઢતાઃ કોરકા-સ્તારાસ્તેષુ ચ પૂર્ણચન્દ્રકપટાદૈકૈક ઉજ્જમ્ભતે ॥૬૫॥

જેના મહેનમત ડાધીઓના મદજળથી યુદ્ધભૂમિ કાઢવવાળા થઈ અને પછી જે રાજાએ વિરોધી રાજાઓના મોટા ડાધીઓના ગડચળામાં રહેવ મોતીઓરૂપી બીજને તે ભૂમિમાં વાધ્યા છે તેમાંથી આ યદરૂપી વૃક્ષ પ્રગટ થયુ છે તે વૃક્ષની જે કળાઓ છે તે જ આકાશના તારાઓ છે અને તેમાંથી દર પૂર્ણિમાએ પુષ્પરૂપે એક એક ચંદ્ર પ્રગટ થાય છે. ૬૫

ચત્કીર્તિર્વિલયં ભુવઃ સુવિમલ સપાદ્ય સંચારતઃ પ્રાન્તવા મેરુગિરિં વિધાય સરિતાનાથસ્ય સચ્યં દટમ્ ।

આરાધ્યામૃતમાનુશેષરમલ સંપાદ્ય તત્પત્તાં ગચ્છન્તી ત્રિદશાલયં દ્રવગતિં શીતામુના સ્પર્ધતે ॥૬૬॥

એ રાજાની કીર્તિ પૃથ્વીની ચોતરફ ફરીને તેને નિર્મળ બનાવે છે, ત્યાર બાદ મેરુપર્વતને આટો ઇંદ્રને ક્ષીરસાગરની સાથે દદ મેરી કરે છે, તે પછી ચંદ્રશેખરની પૂરી આરાધના કરીને, તેમના જેવુ જો સ્વરૂપ ધારણ કરે છે અને લાથી ઉતાવળ કરીને દેવાના નિવાસ-સ્વર્ગમાં જતા જતા ચંદ્રની સાથે સ્પર્ધા કરવા માડે છે, શેણૂપી તવ કીર્તિરદ્ભુવચરી દૃપ્ત સમસ્તા દિશે મેરુ વંશચરં પતિત્ય પરિવસ્તૃણં સમાગ્મ્ય તમ્ ।

ધ્રામ્યન્તી પરિતઃ પ્રનર્તિતત્તુસાવલીમૌષિકૈ-સારામિસ્તરન્કીકોર્તિ ગગનં ભૂમણ્ડલમણ્ડલ ॥૬૭॥

હે પૃથ્વી પરના ઇરાજા! તમારી આ કીર્તિ તે

અદ્ભુત રીતે નાચ કરનારી નટી છે; કારણ કે તે સઘળી દિશાઓ જોઈને, મેરુ પર્વતને મોટો વાસ બનાવી, તેની ચારે બાજુ આટો ઇંદ્રને તેની ઉપર ચડી બાધ છે અને તેની પર ચારે બાજુ નાચ કરતી કરતી પોતાના શરીરને ડોલાવે છે તેમ જ તારાઓને મોતી-ઓના ઢાર બનાવી, તેનાથી ગગનને ચક્રચકિત કરે છે.

ત્વત્કીર્તિઃ શશિનઃ સમીપમગમત્કાન્તપ્રતિસ્પર્ધયા

દૃપ્તવા તં ચ કલકિન્નં પુનરસૌ જ્ઞાતું જગામામ્યુધિમ્ ।

શ્રુત્વા તં ચ ઘટોદ્ગ્રેવેન મુનિના પીતોજ્જિતં તત્પયઃ

પુણ્યં વ્રઢ્ઢકમણ્ડલુ કલયિતુ સા વ્રઢ્ઢલોકં યયૌ ॥૬૮॥

હે રાજા! પહેલા તો કાતિની સ્પર્ધા કરવાના હેતુથી તમારી કીર્તિ ચંદ્ર પાસે ગઈ, પરંતુ ત્યાં ચંદ્રને કલંકવાળો જોયે એટલે સ્નાન કરવા સમુદ્ર પાસે ગઈ; તો ત્યાં પશુ 'સમુદ્રને અગસ્ત્યમુનિએ પીને પાછો કાઢ્યો છે' એ વાત સાંભળીને પીધેલા પાણીમાં સ્નાન કર્યું; તેથી પવિત્ર થવા માટે ડવે તમારી કીર્તિ બ્રહ્માના કમડહુના પવિત્ર જળમાં સ્નાન કરવા બ્રહ્મ-લોકમાં ગઈ છે ૬૮

વેલાસીયતિ વેતકીયતિ હસત્યુન્દીયતિ પ્રોછલ-

ત્ક્ષીરોદીયતિ ચન્દ્રનીયતિ હસત્કપૂરપૂરીયતિ ।

પીયૂપીયતિ શર્કરીયતિ શરચન્દ્રીયતિ હમાપતિ

સ્વગન્ધીયતિ શકરીયતિ ભવત્કીર્તિં કરીન્દ્રીયતિ ॥૬૯॥

હે પૃથ્વીપતિ! તમારી કીર્તિ દૈવાસની જેમ, કેતકાના ફૂલની જેમ, ખીલેની પોષણીની જેમ, બીજળતા ક્ષીરસાગરની જેમ, ચંદ્રની જેમ, સુવાસિન કપરના સમુદ્રની જેમ, અશ્વત્થી જેમ, સાકરની જેમ, શરદઋતુ-ના ચંદ્રની જેમ, આકાશગગની જેમ, શંકરની જેમ અને ઔરાવત ડાધીની જેમ જ્વેત લાગે છે ૬૯

વિશ્વાસો મયતા યશસ્યપિ નિજે કાર્યો ન શૌર્યોવિકે

મા કોશાદિવશાન્નપુંસકમિતિ જ્ઞાત્વાવહેલાં કૃયાઃ ।

યજ્ઞહાલધુરધરેણ ધરણીનાથ દિવા કુર્વતા

મહાણ્ડં વિદ્યેડ્યુના મવદિશ્વોનોનુજાંનિર્ગનઃ ॥૭૦॥

હે રાજા! તમારે તમારા સેનાના વડા વિશે પણ વિશ્વાસ રાખવો નહિ; કારણ કે તેના ચરત્રન વધારે છે તેમજ 'વડા નંદુલક છે અને ફરી પાંતે ખગ્ગના વજેરેલું બળ ધરે છે', એમ ફરીને તેને નિસ્તાર પણ કરશે નહિ જોઈ કે, તેણે ૧૬૬૦-૬૧-૬૨ બનનાર તે વડે જત્રાંગના બે કામ કરી નાખ્યા અને તે રીતે તમના વિરોધી નજરે નીકળે છે પરંતુ બચાવે માત્ર ફરી આપ્ત છે ૭૦

રિઙ્ગુદ્ગતરઙ્ગસુન્દરમુખાસિન્ધું તરત્યુજ્જ્વલા
રાગાચ્છંદમ્વરુસરાંતમિસમં દેવાન્મુદાલિઙ્ગતિ ।

મૂરાહીશ્રમનાશ્ચિપત્યધિગૃહં વાતિ ધ્રુવં મૂપતે
સાધ્વીશ્વદમિધાં તથાપિ કુતુકં કીર્તિર્વિમર્તિ ક્ષિતૌ ॥

હે રાજા! તમારી આ ઉજ્જ્વળ કીર્તિ ઊજળતા
છે, રાગને વશ થઈ શિવ વગેરે દેવો સાથે સભામાં
બુધી રીતે આલિંગન આપીને ખેસે છે, પાતાળમાં
જઈને દૂર સર્પોના સ્વામી શેષનારાયણને આલિંગન
આપે છે; તેમ જ મુવને ઘેર બધું છે, તોપણ તે પૃથ્વી
પર સાધ્વી (પતિવ્રતા, ઉત્તમ) શબ્દના નામને ધરાવે
છે, તે એક કોતુહલી વાત છે. ૭૧

કસ્તૂરી સિતિમાનમાગતવતી શૌક્યં ગતાઃ કુન્તલા
નીલં ચોલમમૂત્તિલં ઘલિમા જાતા મળીનાં ગણે ।
ધ્વાન્તં શાન્તમમૂત્તમં નરપતે ત્વત્કીર્તિચન્દ્રોદયે
ત્રિલોક્યેઽયમિસારસાહસરસઃ શાન્તઃ કુરુહીદશામ્ ॥

હે રાજા! આ ત્રણે લોકમાં નમારા કીર્તિરૂપી
ચંદ્રને ઉદય થયો છે, તેથી અત્યારે રમણીઓનો ગ્રમ
અલસાર કરીને પ્રિયજન પાસે જવાનો રસ ખિલકલ
શાત થઈ ગયો છે; કારણ કે શરીર પર લગાવેલી
કસ્તૂરી ધોળા ચંદનના જેવી બની બધું છે, તેમની સ્થામ
આટલું ધોળા બની છે, કે જે પહેલેલા મરકતમણિઓ
પણ સ્થામ હતા, તે ધોળા મુકતારૂપ બની ગયા છે. ૭૨

આહું વાઙ્મહસિં કિં મુધૈવ ધવલશ્શીરોદુપુરોદ-
ચ્છાયાદારિણી વારિણી ગુસરિતો દિપ્તપુરિસ્તારિણી ।

આસ્તે તે કલિકાલકલ્મષમપમોપ્રક્ષાલનૈકક્ષમા
કીર્તિઃ સંનિહિતૈવ સત્રમુવનસ્વચ્છન્દમન્દાકિની ॥૭૩॥

હે રાજા! જેનાં જલ ધોળા રૂપના સાગરનાં
પૂરના જેવાં છે અને દિશાઓ સુધી વિસ્તાર પામીને
ને દેલાઈ ગયાં છે, એવી સ્વર્ગગંગામાં સ્નાન કરવા
તમે ને ઇચ્છા કરો છો, તે તમારો પ્રયત્ન બધો છે;
કારણ કે તમારી કીર્તિ તમારી પાસે જ છે, ને કળિ-
કાળના દોષરૂપી મેશને ધોવામાં અત્યંત કુશળ છે તેમ
જ સાતેય ભુવનોમાં વહેતી સ્વરૂપ મંદાકિની ગંગારૂપ છે.
શ્શીરોદીયન્તિ સઘઃ સકલજલધયો વાસુકીયન્તિ નાગાઃ
કૈલાસીયન્તિ શૈલા દિવિ ચ દિવિષદઃ શકતીયન્તિ સર્વે ।
યૌગ્માકીર્ણે સમન્તાત્પ્રચલતિ ઘવલે ચારુકીર્તિવ્રતાને
મહોપાકાચમુખાઃ કિમિતિ ન સહસા મૌલિકીયન્તિ દેવ

હે રાજા! ને વખતે તમારી સ્વરૂપ કીર્તિનો
ધવલ વ્રતાપ ચારે બાજુ દેલાઈ બધું છે, તે વખતે

બધા જ સમુદ્રો શીરસાગર જેવા ધવલ બની બધું છે,
સઘના નાગ વાસુકિ જેવા ધવલ બની બધું છે, બધા
જ પર્વતો દેલાસ જેવા ધવલ થઈ બધું છે તેમ જ
સ્વર્ગના સઘના દેવો શંકર જેવા ગૌર બની બધું છે,
તે પછી મારી સ્ત્રીએ પહેરેલાં કાચનાં ભૂષણ તરત જ
મોતી જેવાં બની જતાં નથી, તેનું કારણ શું? ૭૪

ચઘદ્વાલાઙ્કરશ્રીર્દિશિ વિશિ દશનૈરેમિરાશાગજાનાં
રોહન્મૂલાસુગૌરૈરુરગપતિકૃણેરત્ર પાતાલકુક્ષૌ ।

અસ્મિન્નાકાશદેશે વિકસિતકુસુમા રાશિમિસ્તારાકાણાં
નાથ ત્વત્કીર્તિવહ્ની કલતિ કલમિદં વિવમિન્દોઃ
સુધાવિષમ્ ॥ ૭૫ ॥

હે રાજા! તમારી કીર્તિરૂપી વેલ દશે દિશાઓમાં
રહેલ દિગ્ગમેના ઊગતા નવીન દાંતના અંકુર જેવી
શોભાવાળા છે, પાતાળલોકમાં રહેલ શેષનારાયણની
ખૂળ જ સદેહ રૂપાઓરૂપી ઉદય પામેલા મૂળોવાળા
છે તેમ જ આકાશપ્રદેશમાં રહેલ તારાઓના સમૂહરૂપ
અકુક્ષિત થયેલાં પુષ્પોવાળા છે, તે કીર્તિરૂપી વેલ
અપ્રત્યયો ભરપૂર ચંદ્રરૂપી રૂળને પેદા કરે છે. ૭૫

વાપી પાતાલમૂલં જલમુરગનદી કચ્છપઃ સ્વચ્છકન્દઃ
શેષો નાલં દલાનાં વિતતિરપિ કળાઃ કર્ણિકા શૈવશૈલઃ ।
તારાસ્તારાઃ પરાગા મધુ ચ મધુમતી કેસરા દન્તિદન્તા-
સ્તસ્મિન્ત્વત્કીર્તિવપ્તો ધ્રમનિ મધુકરઃ શર્વરીસર્વભૌમઃ ॥

હે રાજા! તમારા કીર્તિરૂપી કમળને ઊગવાની વાવ
તે પાતાળમુળ છે, તેનું સિંચન કરનાર પાનાળનદીનાં
જલ છે, તેનો ધોળો કાશ ને આદિકચ્છપ છે, શેષ તે
નાલ છે, પવનો સમૂહ તે શેષનારાયણની રૂપાઓ છે,
શિવનો દેલાસ પર્વત તે કમળની કર્ણિકા છે, ઉત્તમ
પરાગ તે તારાઓના ગણ છે, મધુવાળા ભૂમિ તે મહારૂંદ
છે, દિગ્ગમેના દર્શણ તે કેસર છે, એ રીતે પ્રગટ થયેલી
તમારી કીર્તિરૂપી કમળમાં ચંદ્રરૂપ ભરેલા ભાષ્યા કરે છે.

નેપાલીનામરણે વિરચયતિ કવે કેતકીપત્ર-
કૃત્વં, કળે મુકાકલાપાન્નિમુગયતિ સિતાન્મયગ્ઢ-
સીમન્તિનીનામ્ । કર્ણે કર્ણાટિકાનાં પ્રકટયતિતમાં
દન્ત્વત્તાટફલક્ષ્મી, કર્ણૌ પત્રવહ્ની ભવતિ તય યદ્યો
ગ્ઢયોઃ કેરલીનામ્ ॥ ૭૭ ॥

હે રાજા! તમારી કીર્તિ નેપાલદેશની સ્ત્રીઓના
વાંકા કેશપાશમાં રહેત કેતકીનાં ધોળાં પત્રોનું કામ
કરે છે; ખંડ દેશની સ્ત્રીઓના કંઠમાં રહેલા મોતીઓ-
ના હારને ગમણ સદેહ બનાવે છે, કર્ણાટક દેશની
સ્ત્રીઓના કાનમાં હાથીદાંતનાં ભૂષણની શોભા વધારે છે

તેમ જ કેરલ (મલબાર) દેશની સ્ત્રીઓનાં ગંડસ્થળોમાં રહેલ કપૂરની પત્રવહલીનાં કામ કરે છે. ૭૭

હ્રસ્વ રાગાવૃતાક્ષયા સુદદમિહ ચયૈવાસિ યદ્દયારિ-
કળ્પે, માતૃદ્વાનામપીહોપરિ પરપુરુષૈર્યાં ચ દૃષ્ટા
પતન્તી । તત્સકોડયં ન કિંચિદ્ગણયતિ વિવિદે
તેડાતુ તેનાસ્મિ દત્તા, મૃત્યુષ્ચઃ શ્રીનિયોગાદ્વદિતુમિતિ
ગતેવામ્બુધિં યસ્ય કીર્તિઃ ॥ ૭૮ ॥

‘જે તરવાર સર્વ આંગે પર રાગ (પ્રેમ, લોહી) ને
કારણે વ્યાપ્ત થઈને શત્રુઓના કંઠ પર અત્યંત દંડપણે
લાગી રહે છે તેમ જ માતંગ (આંડાલો, હાથીઓ) ના
શરીર પર પડતી પથ્થુ ખીચી પુરુષોના નેવામાં આવે
છે; તે તરવાર (શ્પી સ્ત્રી) મા આસક્ત થયેલો આ રાગ
ખીચી કાઢી ગયુંતો નથી; તેથી જ તેણે મને પોતાના
પોષ્ય (સેવક) લોકોને આપી દીધી છે;’ એ રીતના
લક્ષ્મીના સમાચાર સંપૂર્ણ બળુવામાં આવે, એટલા
માટે જ લક્ષ્મીના કહેવાથી તમારી કીર્તિ સચુદ્ર પાસે
પહોંચી ગઈ હોય, એમ લાગે છે. ૭૮

શક્તિર્નિર્જિજ્ઞસેયં તવ મુજપુગલે નાય દોષ-
કરશ્રીર્વક્ત્રે પાર્થ તથૈવા પ્રતિવસતિ મહાકુટ્તની
સ્વરૂપાયઃ । આજેયં સર્વગા તે વિલસતિ ચ પુનઃ
કિં મયા વૃદ્ધયા તે, પ્રોચ્યેવેત્યં પ્રકોપાચ્છશિકર-
સિતયા યસ્ય કીર્ત્યાં પ્રયાતમ્ ॥ ૭૯ ॥

‘હે નાય ! આ નિર્જિજ્ઞસ (ત્રીસથી વધારે ઉંમર
વાળા; અકૃતથી પેદા થયેલી) શક્તિ તમારી જુગલોમાં
રહે છે, દોષાક્ત (ચંદ્ર, ધણી દોષોની ખાણ) ની લક્ષ્મી
તમારા મુખમાં રહે છે; મહાકુટ્તની (ગોટી કુટણી વેશ્યા,
શત્રુનો નાશ કરનારી) આ તરવાર સદા તમારા પડખામાં
રહે છે અને તમારી આંધ્રા જે સર્વગા (બધું જાનારી,
વ્યાપક) છે, તે પથ્થુ તમારી પાસે રહે છે, તો પછી
અત્યંત વૃદ્ધા (ધરડી, વધેલી) બનેલી હું તમારી પાસે
રહું, તો તેવું તમારે શું પ્રયોજન છે ?’ એ રીતે રાગની
ચંદ્રના કિરણ જેવી સફેદ કીર્તિ રાગને કહીને કોપને
હાથે બળે છે દૂર ગઈ હોય, એમ લાગે છે. ૭૯

અન્તઃ સંતોષગ્રામ્યૈઃ સ્થગયતિ ન દશસ્તામિ-
રાકર્ણધિવ્યવ્રજ્જનનસિલોમા રચયતિ પુલકપ્રેણિમાન-
ન્દકન્દમ્ । ન ક્ષોણીમદ્ગમીરઃ કલયતિ ચ શિરઃ-
કમ્પને તત્ર વિદ્યઃ, શૃણ્વન્નેતસ્ય કીર્તિઃ કથમુરગપતિઃ
પ્રીતિમાવિષ્કરોતિ ॥ ૮૦ ॥

શેષનારાયણને આ રાગની કીર્તિ શ્રવણ કરતાં
જે આનંદ થતો હશે, તે આનંદને તે સી રીતે પ્રગટ
સ. ૨૬

કરતા હશે, તે અમને સમગ્ર નથી. કારણ કે તે
પોતાની નજરોથી સાંભળી શકે છે, એટલે સતોષનાં
આંશુ લાવવા બધ, તો આંખો મીચી પડે, આનંદને
કારણે શરીરે રુવાંટાં પ્રગટ થાય, પરંતુ તેનું શરીર જ
રુવાંટાં વગરનું છે. આનંદથી માથું ધુણાવવા બધ, પરંતુ
માથું ડોહાવતાં પૃથ્વી બચ્ચી પડે અને લાંગા બધ, એટલે
તે પથ્થુ બળતું નથી. ૮૦

યાવપૌલસ્ત્યવાસ્તૂભવદૂમયહરિદ્ધોમરેલોત્તરીયે
સેતુપ્રાલેયશેલો ચરતિ નરપતેસ્લાવદેતસ્ય કીર્તિઃ ।

યાવત્પ્રાકપ્રત્યગાશાપરિવૃદ્ધનગારામ્ભગસ્તમ્મમુદ્રા-
વદ્ધી સંધ્યાપતકારુચિરચિતશિલાશોણશોમાબુમૌચ ॥

બધાં સુધી વિભીષણના નિવાસરૂપ દક્ષિણ દિશાશ્પી
ઓના બીનના વચ્ચે જેવા લાગતો સેતુ રહેલો છે તેમ જ
કુબેરના નિવાસરૂપ ઉત્તર દિશાશ્પી ઓના બીનના વચ્ચે
જેવા લાગતો હિમાલય રહેલો છે, ત્યાં સુધી તે રાગની
કીર્તિ ફેલાયેલી છે તેમ જ બધાં સુધી પૂર્વ દિશામાં
આવેલ કંદની નગરીના રચેલા થાંભલા જેવા અને સવારની
સંધ્યાની ધબ્બની કાંતિથી રાત્રી શાભાવાળો ઉદ્યાચળ
પર્વત રહેલો છે તેમ જ પશ્ચિમ દિશામાં વરુણની
નગરીના રચેલા થાંભલા જેવા અને સાંજની સંધ્યાની
ધબ્બની કાંતિથી રાત્રી શાભાવાળો અસ્તાચલ પર્વત છે,
ત્યાં સુધી તે રાગની કાંતિ ફેલાયેલી છે. ૮૧

આસ્તે દામોદરીયામિયમુદરદરી યાચિશય ત્રિલોકી
સંમાતું શક્તિસન્તિ પ્રથિમમરવશાદ્ગ નૈતચશાંસિ ।
તમેતાં પૂરતિવા નિરગુરિવ મધુર્ધ્વસિનઃ પાણ્ડુપદ્મ-
હ્રદાપદ્માનિ તાનિ દ્વિપદશનસનામીનિ નામીપથેન ॥

જે આ ત્રણ લોક છે, તે વિષ્ણુ ભગવાનના ઉદરશ્પી
અક્ષમાં સૂઈને રહે છે; પરંતુ આ રાગનો યશ એટલો તો
હારે અને વિસ્તૃત છે કે તે વિષ્ણુના ઉદરમાં સમાવાને
શક્તિમાન નથી; એટલે એમ લાગે છે કે તે વિષ્ણુ ભગ-
વાનના ઉદરશ્પી અક્ષને ભરપૂર કરીને; તેમના નાભિના
માર્ગે આ યશ શ્વેત કમળના સ્વરૂપને ધારણ કરીને બહાર
નીકળે છે જે યશ હાથીના દંત્યળ જેવા સફેદ છે. ૮૨

દેવ દ્રઘાણ્ડમાળે સદસિ વિકસિતન્યાયાનાન્દીનિનાદૈ-
ભૃતેશમીતિદ્વિતોર્ભુવનપલ્લનં નાટકં નાટયન્ત્યાઃ ।
ત્વકીર્તિર્મૂર્તયોડ્મી કુમુદકુમુદિનીકાન્તકર્પૂરકુન્દ-
ક્ષીરાધિશીરમુકામણિવિયુષસરિત્તારકાશેષશઙ્ગાઃ ॥ ૮૩

હે દેવ ! આ અક્ષાંશ્પી મહાપાન છે, તે તો મળે
કે રંગીક છે; તેની પર ચક્ર ભગવાનને રાજ કરવા
માટે તમારી કીર્તિશ્પી નદી નાટક બેઠી રહી છે; તેનું

નામ છે 'સુવનવલ્લભ અર્થાત્' અથવા લેખિને સફેદ કરી દેવા.' હવે તેમા ન્યાયપૂર્વક નાંદીના નાદ શરૂ થયા છે અને હવે નટી જુદા જુદા રૂપે અને વેશે જગતને ધવલ બનાવી રહે છે. જેમ કે પોયણી, ચાંદનીના પતિ ચંદ્ર, કપૂર, મોગરો, ક્ષીરસાગર, દૂધ, મુક્તામણિ, સ્વર્ગગંગા, તારા, શેખનારાયણ અને શંખ વગેરે કીર્તિની મૂર્તિઓ છે.

વીજં ચેદિન્દ્રદન્તિસ્ફુરિતગલતટીમુક્તમુક્તામણિઃ સ્યાત્
ચન્દ્રશ્વેદાલવાલંયદિ ભવતિ સુધાવારિસેકીન્દુ મૌલિઃ ।
તત્રોત્પન્ના લતા કાપ્યમૃતકરનિર્મં ચેત્યસૂતં પ્રસૂતે
મન્યેતત્સ્યાત્તદાનીમવનિધવ ભવત્કીર્તિલેશોપમાર્થમ્ ॥

હે રાજા ! જે ઇંદ્રના ઔરાવત હાથીના ગળામાં આભૂષણરૂપે રહેલ મુક્તામણિ બીજરૂપ બને, ચંદ્ર કપારા-રૂપે બને, ચંદ્રશેખર શિવ અમૃતજલની વર્ષા કરનાર બને. તે બીજમાંથી જે કોઈ દિવ્ય લતા પેદા થાય અને તે અમૃત વરસાવનાર ચંદ્રના જેવા ફલને પ્રગટ કરે, તો તેની સાથે તમારી કીર્તિના એકાદ ભાગની ઉપમા અપાય, સઘળા કીર્તિની તો ઉપમા જ નથી. ૮૪

દુઃકામ્મોધાવગાથે વિહરતિ સુધયા ક્ષાલયત્ય-
દ્વિયુગ્મં કુરુક્ષાં જ્યોત્સ્નાં દુકુલં કલયતિ મલયોદ-
ભૂતચર્ચા તનોતિ । સ્વચ્છન્દં નૃત્યતિ દ્રામ્બુજગપતિ-
શિરસ્યેવ નિદ્રાતિ ચન્દ્રે ત્યક્તીર્તિઃ સ્વામિનીવ ત્રિજ-
ગતિ વિહરત્યેવમુર્વીશ સુર્વી ॥ ૮૫ ॥

હે ધરણીના સ્વામી ! તમારી ગૌરવકરી કીર્તિ ત્રણેય જગતની માલિક હોય, તે રીતે વિહાર કરે છે. જુઓને, તે અગાધ ક્ષીરસાગરમાં વિહાર કરે છે, અમૃતથી પોતાના ચરણુ ધુએ છે, સઘળા ચાંદનીને વસ્ત્રરૂપે ધારણુ કરે છે, મલયાચલનાં ચંદનનાં આપે શરીરે લેપ કરે છે, સાંથી પાતાળમાં જઈને તરત જ શેખનારાયણના મસ્તક પર સ્વચ્છન્દથી નાચ કરે છે અને પછી ચંદ્રમંડલમાં જઈને સૂઈ જાય છે. ૮૫

સ્વર્ગે કલ્પદ્રુમાધસ્તવ જયતિ યશઃપુણ્યયોગેશ્વ-
રોડ્યં યં નિલં દેવરાજઃ સ્તપયતિ નિવતઃ કામ-
ધુન્નુદ્યુગપૈરઃ । મન્મોહો વિત્તવપ્રશુતિમિદમમલં વ્યોમ
ઘત્તેતિતીનિલં ચન્દ્રઃ પાટીરપદ્મં તદુપરિ લલિતાસ્તાર-
કાસ્તપ્તહુલાનિ ॥ ૮૬ ॥

હે રાજા ! તમારો જે ધવલ યજ્ઞનો પુંજ છે, તે તો મહાદેવના બાણરૂપે બનીને સ્વર્ગમાં રહેલા કલ્પવૃક્ષની નીચે બિરાજે છે; તેને ઇંદ્રરાજ પોતે દરરોજ નિયમપૂર્વક કામધેનુના દૂધનાં પૂરથી સ્નાન કરાવે છે; ત્યાર બાદ તેના

મસ્તક પર બીલીપત્ર ચઢાવે છે; તે જ આ નિર્મળ આકાશરૂપે દેખાય છે; જે ચંદન ચઢાવે છે; તે જ આ ચંદ્રરૂપે દેખાય છે અને તેની ઉપર જે સુંદર અક્ષત ચઢાવ્યા છે, તે જ આ તારાઓરૂપે દેખાય છે. ૮૬

યત્કીર્તિઃ કાપિ ગદ્ગાંધિલમલનિચયં નાશયન્તી
ગમીરં ક્ષીરાગ્ધિ યત્રપ્રતાપજ્વલનકરગ્ણેઃ શોષિતં
પૂરયન્તી । મૂલોકસ્થાન્તરાલસ્પુરદતુલમહાદુઃસ્વપાપૌવ-
પદ્મં મૂયઃ પ્રક્ષાલયન્તી ત્રિજગતિ મહિતા સૌલ્ય-
માવિષ્કરોતિ ॥ ૮૭ ॥

એ રાજાની કીર્તિ પાપી જનોના નાહવાથી ગંગાને લાગેલ ગંબીર પાપોના સમૂહનો નાશ કરે છે, તે રાજાના પ્રતાપરૂપી અગ્નિની જ્વાળાઓથી સુકાઈ ગયેલ ક્ષીર-સાગરને લરપૂર બનાવે છે. પૃથ્વી પર લોકોનાં અતુલ અને મોટાં મોટાં પાપો અને દુઃખોના સમૂહરૂપી કાદવને પણ ઘોઈ નાખે છે; એ રીતે ત્રણે લોકમાં પૂજાતી તે કીર્તિ સર્વ જનોને અતુલ સુખ આપે છે. ૮૭

તુલ્લમ્ભાણ્ડસિંહાસનમિદસુદયચિત્રમધ્યાસ્ય નિત્ય-
ન્યશ્ચદિવ્યસ્તવન્તીસિતચમરચયં લાલ્યન્દિગ્ધધૂમિઃ ।

રાકાચન્દ્રાતપત્રં દિતકરમુકુટં માહ્યંલોકપાલાન
નિર્જિત્યેન્દ્રં કરીન્દ્ર તવ જયતિ યશઃકર્ત્તવ્યં થયેલ ॥ ૮૮

હે અથેવ (વાઘેલા) રાજા ! તમારો યશ ઇંદ્રના ઔરાવત હાથીને છતીને ચક્રવર્તી બનેલો છે; તેથી તે ચિત્રવિચિત્ર બ્રહ્મારૂપી જીયા સિંહાસન ઉપર બેસીને નિત્ય નીચે બેઠવાં કરતી દિવ્ય ગંગારૂપી સફેદ ચામરોના સમૂહને હાથમા લઈને દિશાઓરૂપી ઘાસીઓ પાસે પવન નખાવે છે તેમ જ લોકપાલ દેવોના હાથમાં પૂજિયાના ચંદ્રરૂપી છત્ર અને સૂર્યરૂપી મુગટને ધારણુ કરાવે છે.

કાલિન્દીનમંદામ્ભઃસુતમદસલિલોત્સન્નિનો પુષ્પ-
વન્તૌ વિપ્રાણઃ કુન્દમયુગ્મં ગમનતલગતઃ સ્વર્ણની-
પૂરશુન્ધઃ । ઘણ્ટાલઃ સાધુવાદૈરનમિમવતશોમુન્મલ્લં
સંદધાનઃ કીર્તિસ્તોમાપ્રકુન્મી જગદુદરસરઃ સંપ્રન્ની
વન્મ્રમીતિ ॥ ૮૯ ॥

હે રાજા ! તમારી કીર્તિના પુંજરૂપ જે ઔરાવત હાથી છે, તેણે યમુનાનાં જળરૂપે અને નર્મદાનાં જળ-રૂપે મદના સ્નાન કરનાર સ્વર્ગ અને ચંદ્ર નામના બે કુલસ્થળો ધારણુ કર્યા છે; તેણે આકાશગંગાના પૂરરૂપી ચંદને જીયો કરી છે. તે ચેતેશ્વરી જગતના સાધુવાદોરૂપી ઘંટાઓના નાદ કરે છે, તેમ જ શત્રુઓના અપયશરૂપી કાદવથી અપ્રાપ્તેલો છે, તે જગતના મધ્યભાગરૂપી સરો-વરમાં વિહાર કરે છે. ૮૯

સ્ફૂર્જદ્રઘાણકશુકૌં તવ મુજજલદોશમદાનૌંચવર્ષ-
પ્રોધાસ્વત્કીર્તિમુક્તાફલમમલમહો વામકર્ણે નિધાય ।
અન્યં તેનૈવ તુલ્યં ઘરણિઘરસુતા પ્રાર્થયામાસ પત્યૌ
તસ્યાલાભેન મન્યે પ્રમુરપિ જગતામર્ધનારીશ્વરોઽ
ભૂત ॥ ૧૦ ॥

હે રાજા ! તમારા હાથરૂપી મેઘમાંથી થતા દાનોના
સમહરૂપ વૃદ્ધિથી ખર્બાહરૂપી ચળકતી છીપમાં તમારી
કીર્તિરૂપી જે ઉત્તમ મોતી પેદા થયું છે, તે નિર્મળ
મોતીને પાર્વતીએ પોતાના ડાળા કાને ધારણ કર્યું અને
ત્યાર બાદ પાર્વતીએ તેવા જ પ્રદારનું ખીલું મોતી
લાવી આપવા માટે પોતાના પતિ પાસે પ્રાર્થના કરી;
પરંતુ તેણે મોતી નહિ મળવાથી અહારેવ ખોતે અર્ધ-
નારીશ્વરરૂપ બની ગયા, જેથી જન્મણા કાને મોતી પહેર-
વાની જરૂર ન પડે, એમ મારું માનવું છે. ૯૦

કીર્તિ અને પ્રતાપ

રાત્રૌ લેદિવા ચેન્દોરમાવાદિવ સ પ્રભુઃ ।

ભૂમૌ પ્રતાપયગસી સૃષ્ટ્યાન્સતતોદિતે ॥ ૧ ॥

રાત્રે સૂર્ય અને દિવસે ચંદ્રનો અભાવ હોય છે; તે
ફર કરવા માટે જ બાળકે તે રાત્રીએ સૂર્ય જેવો પ્રતાપ
અને ચંપક સમાન શીતલ યશને પ્રગટ કર્યા કે જે સદા
દાયમ પ્રગટ રહે છે. ૧

મલિનચિત્તું પલવદનં વિમલયતિ જાગન્તિ
દેવ કીર્તિસ્તે । મિત્રાહ્લાદં કર્તું મિત્રાય દ્રઘતિ
પ્રતાપાઽપિ ॥ ૨ ॥

હે રાજા ! તમારી કીર્તિ ખલ જનોના મુખને મલિન
કરવા માટે સંઘળા બુવનોને ઉજ્જવલ બનાવે છે તેમ
જ તમારા પ્રતાપ મિત્રમંડળને આનંદ આપવા માટે
મિત્રમંડળ(સૂર્ય)નો દોઢ કરે છે. ૨

સિન્દૂરં સીમન્તાન્નિમતં મુરઘદૈરિરાજવનિતાગમ્ ।
યસ્ય પ્રતાપચરાસી હરતઃ સ્મ સદૃશુણાસહ્ને ॥ ૩ ॥

એ જ રાજાના પ્રતાપે પોતાના જેવી રતાશ નહિ
સાઢન થવાથી શત્રુઓની સ્ત્રીઓના ચેંદામાંથી સિન્દૂરનું
હરણ કર્યું છે અને એ રાજાના વચે પોતાના જેવી
ઉજ્જવલતા સઢન નહિ કરી શકાય થી શત્રુઓની સ્ત્રી-
ઓના મુખમાંથી મદ દાસ્ય ટરણ કરી લીધું છે. ૩

તદોજસતતયશસઃ તિથતવિમૌ, વૃથૈતિ ચિત્તે
ફુલ્કને યદા યદા । તનોતિ માનોઃ પરિવેષૈતવાત્તદા
વિધિઃ ફુણ્ડલનાં વિધોરપિ ॥ ૪ ॥

‘એ રાજાના પ્રતાપ અને યશ બંને આ જગતમાં
કાયમના રહેલા છે’ એ રીતે બ્યારે બ્યારે બ્રહ્મા પોતાના
મનમાં વિચાર કરે છે, ત્યારે ત્યારે તે બ્રહ્મા કુંડાળાની મંદા
કરીને સૂર્ય અને ચંદ્રને પણ મીઠું (કુંડાળું) આપે છે.

કીર્ત્યાસ્ય ચન્દ્રકરકોમલયાતિશુષ્રં

શોણં નવાર્કકિરણપ્રતિમપ્રતાપૈઃ ।

શ્યામત્વતિ દ્વિપદ્મકીર્તિમપીભિરિત્યં

ચિત્ર તદામ્બરમરાજત દિગ્વધૂનામ્ ॥ ૫ ॥

જે દિશાએરૂપી રમણીઓનું વસ્ત્ર છે, તે આ
રાજાની ચંદ્રનાં કિરણો જેવી કામળ કીર્તિથી અત્યંત
સફેદ થયેલું હોય, બીજાના સૂર્યના કિરણો જેવા પ્રતાપથી
રાત્રું બનેલું હોય તેમ જ શત્રુઓની અપકીર્તિએરૂપ
આજીવ્યથી શ્યામ થયેલું હોય અને તેથી તે વસ્ત્ર ચિત્ર-
વિચિત્ર લાગતું હોય. ૫

ક્ષિતિપિ કિમપિ ચિત્રં જાગત્કેઽપિ યુષ્મ

શશસિ શશિકદમ્બે ત્વત્પ્રતાપેઽર્નિવિન્વે ।

નયનતુલયાનિ ત્વદ્વિપદ્મકામિનીનાં

મપિ ચ વદનપદ્માન્યાદ્યુ યસંકુચન્તિ ॥ ૬ ॥

હે રાજા ! આ શુ આશ્ચર્ય નથી કે તમારા યશરૂપી
ચંદ્રોનો સમૂહ ઉદય પામ્યો છે, તે છતાં પણ તમારા
વેરી જનોની આશીરૂપ પોષણીઓના સમૂહ સંકોચાઈ
બચ છે તેમ જ તમારા પ્રતાપરૂપી સૂર્યનું બિંબ ઉદય
પામ્યું છે, તે છતાં પણ શત્રુઓની સ્ત્રીઓના મુખરૂપી
કમળો સંકોચ પામે છે. ૬

મુળાગારે ગૌરે યશસિ પરિપૂર્ણં વિલસતિ

પ્રતાપો વા મિઝાન્દહતિ તવ ભૂમીન્દ્રતિલક ।

નૈવ દ્રઘ્યાણીત્યકથયદ્દો મૂઢતમધી

શ્વતુર્ધાં તેજોઽપિ વ્યમજત કળાદઃ કથમસૌ ॥ ૭ ॥

હે રાજાઓના તિલકરૂપ ! તમારા શત્રુઓના ભંડાર-
રૂપ યશ પરિપૂર્ણ રીતે ગોળી રહેવા છે તેમ જ તમારા
પ્રતાપ શત્રુઓને બાળી રહ્યો છે, તોપણ કણ્ઠાદે એમ
કહ્યું કે, દ્રવ્યો તો નષ્ટ જ છે તેમ જ તેજ ચાર છે;
તો શું કણ્ઠાદે તમારા યશ અને પ્રતાપની ગણના નહિ.
કરી દોષ ? અને તો લાગે છે કે તે કણ્ઠાદે અન્યંત
મૂઢ લુદ્ધિવાળા છે. ૭

કીર્તિસ્વર્ગવરદ્વિગ્નીભિરમિનો વૈકુણ્ઠમાઘાવિતં

ક્ષોણીનાથ તવ પ્રવાપતપત્નૈઃ સંતાપિતઃ ક્ષીરધિઃ ।

દત્યેવં દયિવાયુગેન હરિણા ત્વં વાચિતઃ સ્વાશ્રયં

હૃતપદ્મં હર્યે શ્રિયે સ્વમવનં કણ્ઠે ગિરે દત્તવાન્ ॥ ૮ ॥

હે રાજા ! તમારી કીર્તિ આર્ય સ્વર્ગગંગાઓથી વેકુંકલોકને આરે ખાલુથી કૂળાડી દીધું છે તેમ જ તમારા પ્રતાપના તાપથી દ્વીરસાગર તપીને સુકાઈ ગયો છે. એટલે પછી વિષ્ણુ ભગવાને પોતાનાં બે ઓઝો સાથે તમારી પાસે આવીને રહેણાંચુની માગણી કરી, તેથી તમે વિષ્ણુને હૃદયકમળ, લક્ષ્મીને રાજભવન અને વાણીને કંકનો પ્રેરેલા રહેલા માટે આપ્યાં છે. ૮

મૂશકસ્ય યશસિ વિક્રમભરેણોપાજિવાનિ ક્રમા-
વૈતસ્ય સ્તુમદ્દે મહેમદ્દશનસ્પર્ધાનિ કૈશ્વરૈઃ ।

લિમ્પદ્મિઃ કૃતકં કૃતોઽપિ રજતં રણાં યશમારદૈ-
સ્ય સ્વર્ણગિરિઃ પ્રતાપદહનૈઃ સ્વર્ણ પુનર્નિર્મિતઃ ॥૧૧॥

આ પૃથ્વીના ઇશ્વર રાજાનાં પ્રસાદક્રમેના સમૃદ્ધી અનુક્રમે કરીને ઇન્દ્રના ઔરવત હાથીના દંડપૂજના જેવી ઉજવણી કરાવેલી છે, તે કીર્તિનું કયા શબ્દોથી વર્ણન કરવામાં આવે ? આ ચેરુપર્વતને ખીજ રાજાઓના યશસ્વી પારાના પુટથી લિપાઈ લિપાઈને નકલી રૂપાનો બનાવી દીધો હતો; પરંતુ આ રાજાના પ્રતાપથી અગ્નિઓએ તેને ફરી પાછો સુવર્ણમય બનાવી દીધો છે. ૯

રાજ્ય-અધિકારની નિંદા

પરૈઃ સંમુચ્યતે રાજ્યં સ્વયં પાપસ્ય ભાજનમ્ ।

ધર્માતિક્રમતો રાજા સિંહો હસ્તિવાદિય ॥ ૧ ॥

જેમ સિંહ હાથીનો વધ કરે ત્યારે તેના ભાગમાં થોડું જ માંસ આવે છે અને બાકીનું માંસ ખીજ માણુઓ આરોગી ભય છે. એ રીતે હે રાજા ! જે તમે ધર્મને ઝાઝગીને વર્તશો, તો પાપને ધન તમે બનશો અને રાજ્ય તો ખીજ માણુએ ભોગવશે. ૧

ઔસુક્યમાત્રમત્રસાદયતિ પ્રતિઠા

હિભાવિ સ્વધરિપાલનવૃત્તિરેવ ।

નાત્રિપ્રમાપનયનાય યથા શ્રમાય

રાજ્યં સ્વદ્દેશતદ્વૃત્તદ્વંધમિવાતપત્રમ્ ॥ ૨ ॥

જેમ પોતાના હાથે જેનો દંડ પકડી રાખ્યો છે એવું જન. એટલું હોય તોપણ તે શાક વિશેષ કરીને ઉતારતું નથી પણ પરિશ્રમ વધારે છે, એ રીતે જ રાજ્ય વધારે સુખ નહીં આપતાં પરિશ્રમને જ વધારે છે. રાજ્ય પ્રાપ્ત થયા પછી બધા પ્રકારની ઉત્સુકતા નાશ પામે છે; મોટાઈ બળવાની ખટખટ કુળ્ય દે છે તેમ જ જે યજ્ઞ હોય તેને સત્વરી રાખવાની જતિ જ કુળ્ય બિયું કરે છે. ૨

પરાર્થાનુષ્ઠાને જહ્યતિ નૃપં સ્વાર્થપરતા

પરિત્યક્ત્વાર્થો નિયતમયધાર્થઃ ક્ષિતિપતિઃ ।

પરાર્થોત્તેત્વાર્થાદભિમતતરો હન્ત પરવાન્

પરાયત્તઃ પ્રોતેઃ કયમિવ રસં વેત્તુ પુરુષઃ ॥ ૩ ॥

રાજા જે સ્વાર્થપરાયણ બને, તો તેને પરપ્રકારનું આચરણ કરવામાં બંડ બનાવી મૂકે છે અને જે રાજા સ્વાર્થને બિલકુલ છોડી દે, તો તે ખરેખર રાજા જ ન કહેવાય ! હવે જે રાજા સ્વાર્થ કરતાં પરાર્થને વિશેષ માન આપે, તો તે રાજા પરાધીન જ છે, એમ ગણાય અને પરાધીન થયા પછી તો તે રાજાને રાજ્યની પ્રીતિના રચનો અનુભવ શી રીતે બળવામાં આવે ? ૩

મયં તાવત્તેવ્યાદભિનિવિશતે સેવકજનં

તતઃ પ્રત્યાસન્નાદ્ભવતિ હૃદયેન્નૈવ નિહિતમ્ ।

અતોઽધ્યારુહાનાં પદમસુજનદ્વેપજનતં

મતિઃ સોઽધ્યાયાણાં પતનમનુકૂલં કલ્પયતિ ॥ ૪ ॥

જે માણસ રાજાની બીંચા નોડરી કરતો હોય છે, તેને પહેલાં તો રાજાનો ભય જ હૃદયમાં ફેલી ગયો હોય છે. હવે જે માણસ વિશેષ કરીને રાજાની પાસે હમેશ રહેતો હોય છે, તેના દેખામાં તો ખરેખરે ભય ફેલી ગયો હોય છે. ખરેખર ! જે રાજાથી પદ ફુલ્કેતોના દેવને વધારવાનું છે, તે તો ઉપર ચઢીને ઉભતિ પામેલા રાજાથી બનેલાની છુદ્ધિને નીચે પાડવા માટે જ અનુકૂળ બનેલું છે. ૪

છત્રં કાર્યમુપાક્ષિપન્તિ પુરુષા ન્યાયેન દૂરીકૃતં

સ્વાન્દોવાન્કથયન્તિ નાધિકરણે રાગાભિભૂતાઃ સ્વયમ્ ।

તૈઃ પશ્ચાપરપશ્ચવર્તિતલૈર્વૌર્વૈર્નરઃ સ્પૃહયતે

સંક્ષેપાદપવાદ એવ સુલભો દ્રષ્ટુર્ગુણો દૂરતઃ ॥ ૫ ॥

પાલી અને પ્રતિવાદી પુરુષો સાચાને ખોટું અને ખોટાને સાચું કરીને કાંઈમાં એવો ઝાટાઓ બોલો કરે છે જેથી ન્યાયાધીશને ન્યાય આપવામાં ખૂબ અડચણ પડે. પરસ્પરને હરાવવાના રાગે ચઢેલા એ લોકો પોતાના દોષો તો કહેતા જ નથી; પણ સામાના દોષો બતાવે છે. તે લોકોએ પોતાનો પક્ષ અને પારકા પક્ષ એમ બેદ પાડીને એટલા બધા દોષોનું બળ વધારી દીધું હોય છે કે તેથી ન્યાયાધીશને પણ કલંક લાગતાં પાર ભાગતી નથી. દૂરકમાં ન્યાય આપનારને લોકાપવાદ જ થયો હોય છે. તેની ઝાંખવટ અને અંધના વગેરે યજ્ઞ બેવાના તો દૂર જ રહી બધા છે. ૫

રાજસેવક

રાજસેવા મનુષ્યાણામસિધારાલહેનમ્ ।

વ્યાઘ્રીગાત્રપરિવૃક્ષો વ્યાલીવદનચુન્વનમ્ ॥ ૧ ॥

માણસને રાજની સેવા કરવાની હોય છે; તે તો તલવારની ધારને ચાટતા બરાબર, સિંદણનાં અંગેને આલિંગન આપવા જેવું તેમ જ સાપણના યુખનું યુખન લેવા જેવું છે. ૧

સંપત્તયઃ પરાધીનાઃ સદા ચિત્તમનિર્જૃતમ્ ।

સ્વજીવિતેડ્યવિશ્વાસસ્તેષાં ચે રાજસેવકાઃ ॥ ૨ ॥

જે રાજના સેવક છે, તેમની મંપત્તિઓ પરાધીન હોય છે, ચિત્ત સદા વ્યાકુળ હોય છે અને પોતે જીવતા રહેશે કે કેમ, તેમાં પણ તેમને વિશ્વાસ હોતો નથી. ૨

અન્તઃપુરાણાં વિહિતવ્યવસ્થઃ, પદે પદેડ્ઢં સ્થલિ-
તાનિ રશ્નન્ । જરાતુરઃ સંપ્રતિ દમ્પત્નીતયા, સર્વં નૃપ-
શ્યાનુકરોમિ ધૃત્તમ્ ॥ ૩ ॥

જેમ રાજા દંડનીતિથી વ્યવસ્થા કરતો હોય છે, તેમ હું પણ હાથમાં દંડને લઈને (દંડનીતિથી) અંતઃપુરનાં જાતોની વ્યવસ્થા કરું છું અને પગલે પગલે ભૂલેથી બચવાને પ્રયત્ન કરતો રહું છું અને એ રીતે નોકરી કરતા કરતા હું વૃદ્ધ બની ગયો છું, તોપણ દંડને હાથમાં રાખીને રાજાનું અનુકરણ કરું છું. ૩

અશુભમુપિ કલાવપ્યમમત્તા રથધર્મા-
દનુદિનમુપકારાનાચરન્તે ગુણાનામ્ ।
ઘટ્ટજનપરિકષ્ટા વદ્ધદીક્ષાસ્ત્વ ઈતે
તનુમુલમપિ હિતા તન્વતે રાજસેવામ્ ॥ ૪ ॥

પાપને પોષનાર આ કલિયુગમાં પણ એવા કેટલાક હિત્સાદી જતા છે, જે સમજાનોના ઉપકાર કરવામાં રાત-
દિવસ લાગ્યા રહે છે અને કેટલાક માણસો એવા પણ છે જેમણે અનેક જાતોને કષ્ટ આપવાની જ બાણે કે દીક્ષા લીધી ન હોય એ રીતે પોતાના શરીરનાં છુખોની પરવા કર્યા વિના રાજની સેવા કરતા હોય છે. ૪

નૈવાં સંઘ્યાધિધિરવિકલો નાચ્યુતાર્ચાપિ સાઙ્ગા
ન સ્વે કાલે હ્યનનિયમો નાપિ વૈદાર્થચિન્તા ।
ન શુદ્ધેલાનિયતમશનં નાપિ નિદ્રાવકાશો
ન હૌ લોકાવપિ તનુશૃતાં રાજસેવાપરાણામ્ ॥ ૫ ॥

જે લોકો રાજની સેવા કરવામાં લાગેલા છે, તે તો કોઈ સંપૂર્ણ રીતે સંખ્યા-નિત્યકર્મ કરી શકતા નથી, ભજવાનનાં પૂજન પણ વિધિ સહિત સાચું કરી શકતા નથી; સમયસર હોમ કરવાને નિયમ પણ પાળી શકતા

નથી; વેદોના અર્થનો વિચાર કરી શકતા નથી; ભૂખ લાગે ત્યારે નિયમસર ભોજન કરવાનું પણ તેમને હોતું નથી તેમ જ નિદ્રા લેવાનો અવકાશ પણ હોતો નથી, એ રીતે રાજસેવકોના આ લોક અને પરલોક બંને બગડે છે.

સર્વઃ કલ્પે વયસિ ચતતે લલ્લુમધાનુકુદ્મ્યી
પશ્ચાત્તુરૂપહિતમરઃ કલ્પતે વિશ્રમાય ।

અસ્માકં તુ પ્રતિદિનમિય સાદ્યન્તી પ્રતિષ્ઠાં

સેવાકાકુઃ પરિણતિરભૂત્સીપુ કઘોડધિકારઃ ॥ ૬ ॥

યુવાવસ્થામાં વિશાળ કુટુંબવાળો માણસ દ્રવ્ય મેળ-
વવામાં લાગ્યો રહે છે; ત્યાર બાદ ઘડપણમાં પોતાના
પુત્રપરિવાર પર ભાર મૂકી દઈને તે મુખે આરામ લેતો
હોય છે; પરંતુ અમારા સાથે આ જે સેવા કરવાની
વિટંબણા લદાઈ છે, તે એક બાજુ દરરોજ અમારી
પ્રતિજ્ઞાને નાશ કરતી હોય છે અને બીજી બાજુ બપોરે
ઘડપણ આવે છે, ત્યારે અંતઃપુરની સ્ત્રીઓની વ્યવસ્થા
કરવાનો કષ્ટાધિક અધિકાર આવી પડે છે. ૬

નોંધઃ સત્યપિ ચક્રુષીક્ષિતુમલં શ્રુત્વાપિ નાકર્ણિતં
શક્તેનાયધિકાર ઇત્યધિક્ષ્ણા યષ્ટિઃ સમાલમ્બયતે ।
સર્વત્ર મ્થલિતેષુ દત્તમનસા પાર્ત મયા નોદ્ધતં
સેવાસ્તીકૃતજીવિતસ્ય જરસા કિં નામ યન્મે કૃતમ્ ॥

જેને જીવનભર રાજની સેવા કરવાનું સ્વીકાર્યું છે,
તેને ઘડપણ આવ્યું તો શું અને ન આવ્યું તો શું ?
કારણ કે તેજ હોવા છતાં મેં કદી બીયું નેમ્યું નથી;
સાભળવા છતાં પણ મેં પૂરેપૂરું સાભળ્યું નથી; શરીર-
માં શક્તિ હોવા છતાં પણ ‘અધિકાર છે’ એટલા
કારણે મેં હાથમાં લાકડી ટેકવી રાખી છે; તેમ જ ‘રખે
ને ટેક વાગે’ એ ભયે બધી બાબતોમાં એકાત્ર ચિત્ત
રાખીને કયાંય ઉદ્ઘાટાઈથી મેં વર્તન કર્યું નથી. ૭

મૈત્રવ્યં ચૃપતેસ્તતઃ સચિવતો રાહસ્તતો વહ્નમા-
દન્યેભ્યશ્ચ ભવન્તિ યેડસ્ય ભવને લલ્લપ્રસાદા વિટાઃ ।

દૈન્યાદુન્મુલ્લદશનાપલપતૈઃ પિષ્ઠાર્ધમાચસ્યતઃ

સેવાં લાપવકારિણીં કૃતધિયઃ સ્થાને શ્વરુત્તિં વિદુઃ ॥૮

પહેલાં તો રાજથી ભય હોય છે, પછી પ્રધાનથી,
તે પછી રાજના પ્રિયજનથી; તે ઉપરાંત રાજભવનમાં
રાજની કૃપા પર રાચનારા વિટંકપટ્ટી શક જાતોથી ભય
રાખવો પડે છે; એ રીતે દીનતાથી તેમ જ સાચું પણ
નહિ બોનારા એવા માણસો સાથે પ્રલાપ કરીને, એક
પિંડને પોષવા માટે જે રાજસેવા કરવા પડે છે, તે
અત્યંત દલશી વૃત્તિ છે; એટલા જ માટે છુદ્ધિવાળા
માણસોએ રાજસેવાને ફતરાનાં જેવી દૃષ્ટિ કરી છે. ૮

અપ્રાણેન ચ કાતરેણ ચ ગુણઃ સ્યાદ્ધ્વક્તિ-
યુક્તેન કઃ પ્રજ્ઞાવિક્રમશાલિનોઽપિ હિ ભવેત્તિક-
મક્ષિહીનાત્કલમ્ । પ્રજ્ઞાવિક્રમમકત્યઃ સમુદિતા ચેષાં
ગુણા ભૂતવ્યે તે મૃત્યા નૃપતેઃ કલત્રમિતરે સંપત્તુ
ચાપત્તુ ચ ॥ ૧ ॥

રાજસેવક રાજ્યના ભક્તિભાવથી ભરેલો હોય; પરંતુ
તે મૂર્ખ અને નમાલો હોય, તો શું લાભ? રાજસેવક
શુદ્ધિશાળી અને પરાક્રમી હોય, પણ ભક્તિભાવ વિનાનો
હોય તો તેથી શું ફળ? જે રાજસેવકમાં શુદ્ધિ, પરાક્રમ અને
ભક્તિ એ ત્રણેય ગુણો સરખી રીતે રહેલા હોય, તે સેવકથી
રાજાનું કલ્યાણ થાય છે, બાકીના રાજસેવકો તો સંપત્તિ-
ઓ અને વિપત્તિઓ બંને દશામાં સો જેવા જ ભૂત
(પોષવાના) હોય છે. ૯

રથના વેગનું વર્ણન

આલિંગન્તો વસુધાં નિજલુરલલિતામિવાનુનેતુમમી ।

વદનવિનિર્ગતચરણાં હ્રવ લક્ષ્યન્તે જવાદધ્વાઃ ॥ ૧ ॥

વેગને કારણે (રથ જેડેલા) આ ઘોડા બંને કે
ખરીથી ખોદાઈ ગયેલી પૃથ્વીને આશ્વાસન આપતા હોય,
તે રીતે તેને આલિંગન આપે છે તેમ જ તેમના ચરણ તો
મુખમાંથી નીકળ્યા હોય, તેમ દેખાય છે. ૧

હૃદૂતપાંશુપટલાનુમિતપ્રથમ-

ધાવલુરામચયચુશ્વિતમૂમિમાગાઃ ।

નિર્મધ્યમાનજલધિધ્વનિચોરધોવ-

મેતે રથં ગમનસીન્નિ વહન્તિ વાહાઃ ॥ ૨ ॥

જે ઘોડાઓ ઊડેલી રજની કમરીથી અનુમાન કરાતી
અને એક ઠારની ગતિથી ઘોડતાં ખરીઓના અગ્રભાગના
સમુદાયી પૃથ્વીના ભાગોને ચુંબન કરતાં હોય એમ લાગે
છે, તે ઘોડાઓ ખરેખર આકાશના સીમાધારી રથને દોરે
છે કે જે રથને ગંભીર ધોષ મંથન કરવામાં આવતા સમુદ-
ના જેવો લાગે છે. ૨

મુક્તેપુ રશ્મિપુ નિરાયતપૂર્વકાયા

નિષ્કમ્પચામરશિલા નિર્મૃતોર્ધ્વકર્ણાઃ ।

વાતોદ્ધતૈરપિ રજોમિરલલ્લનીયા

ધાવન્ત્યમી મૃગજવાહમયેવ રથ્યાઃ ॥ ૩ ॥

લગભગ ટૂટી મુકવા છતાં પણ જેના આગળના ભાગ
ખૂબ જ ખેંચાયેલા છે, જેની ડેરાવણીના અગ્રભાગ પણ
રિશર જેવા બની ગયા છે તેમ જ જેણે ઊંચા કાન ધારણ
કરેલા છે, એવા આ ઘોડા પવનથી ઊડેલ રજથી પણ
એળંગાય એમ નથી, એ રીતે મૃગલાના વેગને પણ સહન
કરતા ન હોય, એ રીતે દોડે છે. ૩

યદાલોકે સૂક્ષ્મં ધ્રુવતિ સહસા તદ્વિપુલતં
યદન્તર્વિચ્છિન્નં ભવતિ કૃતસંધાનમિવ તત્ ॥

પ્રકૃત્યા યદ્ધકં તદ્દપિ સમરેલં નયનો-

ર્ન મે દૂરે કિંચિત્ક્ષણમપિ ન પાર્શ્વે રથજવાત્ ॥ ૪ ॥

રથનો વેગ એટલો તો ઝડપી છે કે, જે પદાર્થ
દૂરથી જોતાં ધોળા નાનો લાગતો હોય, તે તરત જ પાસે
આપતાં ધણે ઘોડો થઈ જાય છે. જે પદાર્થ વચમાં
લાગ પડતો દેખાતો હોય છે, તે એકદમ સંધાઈ ગયો
હોય તેમ લાગે છે; કુદરતી રીતે જે વાંકું હોય છે,
તે પણ નેવની સામે સરખી રેખાઓ પર આવી ગયેલું
દેખાય છે; એ રીતે મારે માટે તો ઊંડા પદાર્થ એક ક્ષણે
દૂર રહેતો નથી અને ખીલ ક્ષણે પાસે પણ હોતો નથી. ૪

વિન્નિચ્છિન્ના રથચક્રપદ્ધતિરિયં હેલાપ્તુતૈર્વાજિનાં

માયાન્તીવ જજ્ઞેન સંમુચ્ચમમી માર્ગસ્થિતાઃ શાશ્વિનઃ ।

ચેદં પાદતલાહતેરિવ પુરો ગન્તું ગતો નેહતે

વાહાનામનુકૂલમારુતમરોદ્ધૃતોઽપિ ધૂલિમ્રજઃ ॥ ૫ ॥

ઘોડાઓના લીલાપૂર્વક દેડકા લાગવાથી રથના ચક્રને
જે માર્ગ છે, તે આડઅવધો બની જાય છે; માર્ગ પર
ઊભાં રહેલા આ વૃક્ષો બંને કે વેગને કારણે સામે આવતાં
હોય એમ લાગે છે. ધૂળના ગોટગોટાને ઘોડાઓની અવરોધ
દિશા તરફ જ પવને ઉડાડ્યા છે; તોપણ તે ઘોડાઓના
પગની લાત વાગે, એ ભયથી આગળ જતા નહીં. ૫

અમે યાન્તિ રથસ્ય રેણુવદસી ચૂર્ણામવન્તો ધર્ના-

શ્વક્રાન્તિરિરાન્તરેપુ જનયત્યન્યામિવારાવલિમ્ ॥

ચિત્રન્યસ્તમિવાવલં હ્યશિરસ્લાયામવચામરં

યદ્યપેમ ચ સમં સિયો ધ્વજપટઃ પ્રાન્તે ધ વેગાનિજાત્ ॥

પગથી ચરેચુરા થઈ ગયેલા આ મેઘ રજની જેમ
બનીને રથની આગળ જાય છે, રથનાં ચક્ર આશઓની
વચમાં એવી રીતે ફરે છે-બંને કે આશઓની ખીલ
ઠાર પેદા થઈ હોય એમ લાગે છે. ઘોડાઓના માથા
પર રહેલ ચામર ચિયમાં દોરેલ હોય, તે રીતે રિશર
લાગે છે તેમ જ પવનનું વસ્ત્ર વેગના પવનને લીધે
દડના આગળના અને છેડાના ભાગમાં સરખી રીતે
ખાંધેલું હોય એમ લાગે છે. ૬

સમુદ્રનું વર્ણન

સાક્ષાત્કિલાષ્ટમૂર્તેત્તત્ત્રયેષા મૂર્તિરન્મયી પ્રથમા ।

મીતઃ સાગર ઇતિ તૃમિરપરિચ્છેદાસ્તગામ્મીર્યઃ ॥ ૧ ॥

આડ જેની મૂર્તિઓ છે એવા સદાશિવ શંકરની
પહેલી જે જળમય મૂર્તિ છે, તેને જ ઘોડો 'સાગર'

એમ કહે છે; જેની ગંભીરતા (ભીડાઈ) કુદરતી રીતે હેદાય એમ નથી. ૧

લક્ષ્મીરસ્ય હિ યાદઃ કૃણોરઃસ્થાપિ સુમદ્મુજવસતિઃ ।

इन्दुः स च मृदचूडामणिरपि जगतामलंकारः ॥ २ ॥

જે લક્ષ્મી કૃષ્ણની છાતી પર અને ચોદાંચોના હાથ પર નિવાસ કરતા હોય છે, તે લક્ષ્મી તો આ સાગરનું એક જળચર છે તેમ જ જે ચંદ્ર મહાદેવના મસ્તકને ચૂડામણિ અને સર્વ જગતોના અવધારરૂપે છે, તે ચંદ્ર પણ સાગરનું જળચર છે. ૨

आश्लिष्टभूमि रसितारमुच्चैर्लल्लभुजाकारवृहत्तरङ्गम् ।
फेनायमानं पतिमापगानामसावपममारिणमाशङ्के ॥

જેણે પૃથ્વીને આશ્લિંગન આપ્યું છે, જે જીંચા સ્વરે શબ્દ કરે છે, હાથ જેવા મોટા આકારવાળા તરંગો જેના ડોલી બ્રહ્મા છે અને વારવાર જે શીથળ કાઢે છે, એવા આ સમુદ્રને જોઈને કૃષ્ણને શંકા થઈ કે, ‘શુ આ સમુદ્રને વાઈતો રોગ (અપસ્માર) થયો હશે?’ ૩

नाभिप्रभिन्नाम्बुब्रह्मासनेन सस्तूयमानः प्रथमेन
धात्रा । अमुं युगान्तोचितयोगनिद्रः संहृत्य लोका-
न्पुरुषोऽधिष्ठेते ॥ ४ ॥

જ્યારે વિષ્ણુની નાભિમાંથી પ્રથમ કથેય કમળ પર આસન વાળાને બેઠેલા આદિ પ્રજાપતિ બ્રહ્માએ સ્તુતિ કરી, ત્યારે પ્રત્યક્ષાતે ચેત્ય એવી યોગનિદ્રા જેણે લીધી છે, એવા તે પુરુષોત્તમ વિષ્ણુ ભગવાન સર્વ લોકોનો ઉપસહાર કરીને પછી આ સમુદ્રમાં સૂઈ જાય છે. ૪

ह्यादेव तोयममृतप्रकृतिर्यदि स्या
त्रैकान्तमद्मुत्तमिदं पुनरद्भुतं नः ।

लक्ष्मीतुपारकरकोस्तुमपारिजात-

धन्वन्तरिप्रभृतयो यदપાં વિષ્વતઃ ॥ ૫ ॥

આ સમુદ્રના જળ અમૃત પેદા કરે, તેમાં કઈ વિસ્મય પામવા જેનું નથી; કારણ કે અમૃતના સ્વભાવ જળ જેવા પ્રવાહી છે, પૃથ્વ આ સમુદ્રે લક્ષ્મી, ચંદ્ર, કોસ્તુભમણિ, પારિમત, ધન્વન્તરિ વગેરે બિનદા સ્વભાવ-વાળા પદાર્થો પેદા કર્યાં તે વિસ્મયકારક છે ૫

आकण्ठहृष्टशिरसाप्यभिमाच्यष्ट
पार्श्वोदरेण चिरमृग्भिरुपास्ममानः ।

नामीसरोरुहजुषा चतुरासनेन

શેતે કિલાગ્ર ભગવાનરવિન્દનામઃ ॥ ૬ ॥

જે બ્રહ્મા નાભિકમળમાંથી ઉત્પન્ન થયા, ત્યારે તેમના કંઠ સુધીનું મસ્તક કેખાતું હૃદય; પૃથ્વ તેમનાં પીઠ, પાખાં કે પેટ દેખાતાં નહોતા તેવા ચાર મુખવાળા

બ્રહ્માએ લાંબા કાળ સુધી વેદના મંત્રોથી જેની સ્તુતિ કરી છે, એવા વિષ્ણુ ભગવાન આ સમુદ્રમાં સૂઈ ગયા છે.

પર્વતનું વર્ણન

अयमतिजराः प्रकामगूर्वारलघुविलम्बिपयोध-
रोपरुद्धाः । सततमसुमतामगम्यरूपाः परिणतदिफ-
रिकासतीर्विभर्ति ॥ १ ॥

જેમ દ્રાઈ યુગવાસ અત્યંત જરક(વૃદ્ધ), યહુ જ ભારે, લઘુડી પડતા સ્તનોવાળા અને પ્રાણીઓનો અગમ્ય એવા રૂપવાળા વેશ્યાઓને રાખે, તેમ આ પર્વત અત્યંત જરક (કણ્ઠ), મોટા મોટા હટકતા પયોધર(મેઘો)ને ધારણ કરનારી તેમ જ પ્રાણીઓનો જાણવામાં જેમાં જેના સ્વરૂપ આપતા નથી એવી દિશાઓરૂપી કિનારાઓને ધારણ કરે છે. ૧

अयमभिनवमेघस्यामलोत्तुङ्गसानु

मंदमुखरमयूरानुक्तसंसत्तकैकः ।

शकुनिशबलनीहानોકોહક્ષિરધવર્મા

वितरति बृहद्दग्धा पर्वतः प्रीतिमद्गणोः ॥ २ ॥

જેના જીઆ શિખર નવા મેધને કારણે કાળા બનેલા છે, જેની ઉપર મદ્ધી નાક કરતી દેહીએ એકીસાથે ડેશરૂપ કરી મૂક્યો છે તેમ જ જેના લીનીતરીભયાં દેહ પર પક્ષીઓએ કરેલા ચિત્રવિચિત્ર માળાઓવાળા હૃદય છે; એવા આ વિશાળ પથરાવાળો પર્વત આખોને પ્રીતિ આપનાર બને છે. ૨

दधति सुहृद्भोजामत्र भल्लुकयूना-

मनुरसितमुखि सत्यानमन्मूकतानि ।

शिशिरकटुकपायः सत्यायते सहक्रीना-

भिभदलितविकीर्णमस्थिनिप्यन्दगन्धः ॥ ३ ॥

આ પર્વતમાં ગ્રહોઓની અંદર રહેનાર ભુવાન રીંછિયા પાંડાઓથી ભારે સાગના કંઠભરેલા મુતકારોના અવાજે સંભળાય છે તેમ જ હાથીઓએ લાંબીને ફેંટી દીધેલ સાલેમાં(છોડ)ની આઠોમાંથી નીકળતા ટાંઢો અને તીચો ગ્રથ પણ એમેર દેલાઈ રહ્યો છે. ૩

इह समदशकुन्ताक्रान्तधानीरवीरुत्

प्रसवसुरभिनीतस्यच्छतोषा वहन्ति ।

फलभरपरिणामदधामज्ज्मૂનિવુલ-

रुद्रलजमुखरभूरिस्तोतसो निर्हारिण्यः ॥ ४ ॥

આ પર્વતમાં ગદભરેલા પક્ષીઓએ લાખી નીચી નમાવેલી નેતરોની લતાઓના યુગ્મેથી જેનાં શીતલ જલ સુખંધિત બનેલાં છે તેમ જ જ્યાંયે જળના પાકવાથી અત્યંત

સ્થામ બનેલ જાણુશકીના કુજગીઓમાં જેમાં જલ
અથવાથી અવાજ કરે છે, એવી મોટા પ્રવાહવાળી
નદીઓ વહી રહી છે ૪

એતે તે ગિરિકૂટસપ્તશિલાસપ્તશીર્ષામ્ભસ
પ્રેક્ષામારચારુસીકરકળસેરા દરીનિર્દેશ ૥

યત્પાતેપુ નિકુજકુજરમુલધ્રદ્યમ્મળાલકુર
પ્રાસોદ્વચ્છિત્ત રદન્તિ પરિત કળીરવા મૈરવમ્ ॥૫॥

આ તે પર્વતનાં શિખરોની શિલાઓ છે, જેમાં અથ
ડાવાથી ઝરણાના જળ વેરવિખેર થઈ જાય છે તેમ જ
ચલાયમાન થતા ચામરાના વાળ જેવા જેના જલના સુદર
સદૃશ બિંદુઓ છે, એવા આ પર્વતની શુક્રાઓના ઝરણા
છે એ ઝરણાના પડવાના સ્થાનોમાં બ્યારે સિ હો ભય કર
ગર્જનાઓ કરે છે, ત્યારે શુક્રાની કુજગીઓમાં રહેલા
હાથીઓના મુખોમાંથી કમળની નાળના અકુરના કાળિયા
પડી જાય છે ૫

સરોવરનું વર્ણન

નેતૈરિવોત્તલૈ પદ્મૈર્મુલેરિવ સરશ્રિય ૥
પદ્મે પદ્મે વિમાન્તિ સ્મ ચમ્રવાકૈ સ્તનૈરિય ॥૧॥

આ સરોવરની શેાભાઓ છે, લદ્દોઓની જેમ પગલે
પગલે શોભે છે, જેને નીલકમળરૂપી મેનો છે, સ્વેત કમળરૂપી
મુખો છે અને ચક્રવાકના રૂપે સ્તનો રહેલા છે

વનશીનું વર્ણન

મીપસ્કન્ધે નિવસતિ લસદ્વર્હમારો મયૂરો
દીર્ઘાપાદ્મશ્રવતિ ચ તૃણ શાદ્વલેડય કુરગ ૥
કુમ્ભેનોચ્ચૈ સ્પશતિ વિટપે સહ્કર્ષો કુજ્જરોડસૌ
ક્લેમ નાય કમલનયને રોચતેડગ્ગયમાગ ॥૧॥

હે કમળ સખા નેડવાળી સુદરી ૥ લીમડાના થડ પર
આ પી ધાના ભારથી તોભતો મોર રહેલો છે લીલા ધાસ
વાળા પ્રદેશમાં લાંબા નેત્રના કટાક્ષવાળો મૃગ ધાસ ચરી
રહ્યો છે વૃક્ષોના વનમાં આ હાથી પોતાની જ ચીંસુદથી
સાનડાના ઝાડની શાખાને અડકે છે એવો આ મુદર
અરવ્યનો પ્રદેશ કોને રચિકર લાગતો નથી ? ૧

હરિણચરણશુષ્ણોપાન્તા સશાદ્વલનિર્દેશ
કુસુમલલિતૈર્વિવ્ગ્વાતૈસ્તરદ્વિતપાદ્વા ૥

વિવિધવિહગભેળીચિત્રધ્વનિપ્રતિનાદિતા

મનસિ ન મુદ વેપા દ્યુ સિવા ધનમૂચય ॥૨॥

નુખને આપનારી આ વનની બુમિઓ છે, જેના ઉપ
મૃગનાના પગથી પોલાલા છે, જેમાં રહેલા ઝરણાની ચારે
બાજુ લીલા ધાસ બેસેલા છે, રૂઠની લાલચે ચારે બાજુથી

એ ચાઈ આવેલા પવનોથી જેના વૃક્ષોડોલી બેસ્યા છે, જેની
દિશાઓ ભ્રમભ્રમતા પક્ષીઓની હારના શબ્દોના પડધાથી
આજુ બેઠે છે, એવા આ પ્રદેશો કોના મનને આનંદ ન
આપે ? ૨

વાનીરપ્રસવૈર્નિકુજસરિતામાસત્તવાસ પય
પર્યન્તેપુ ચ યુધિકાસુમનસામુજ્જમ્ભિત જાલકૈ ૥

વનમીલકુટજપ્રહાસિપુ ગિરેરાલમ્ય સાનુનિત
પ્રાગ્મારેપુ શિષ્પિંડતાળવધિધૌ મૈષૈર્વિતાનાયતે ॥૩॥

વનની કુજની નદીઓના જળ નેતરના રૂલોના સગ
થી સુત્ર ધીધાર બનેલા છે, ચારે બાજુના પ્રદેશોમાં બાઈ
બાઈની કળીઓ મૂમખાઓમાં ભીળી નીકળી છે, તેમ જ
પ્રકુલિત બનેલ ઉદગમના વૃક્ષોના પુષ્પોથી શોભી રહેલા
પર્વતના પ્રદેશોમાં બ્યારે મોર નાચવા લાગે છે ત્યારે જાણે
કે ચોમેર શિખરો પર ચ દરવા ન ધાવા હોય એ ગિતે વાદ્યો
શોભી રહ્યા છે. ૩

જમ્માજર્જરિમ્બદ્ધમ્બરચનશ્રીમત્કદમ્બદ્રુમા

શૈલામોગમુવો ભવન્તિ કકુભ કાદમ્બિનીદ્યામલા ૥

ઉચાત્કન્દલકાન્તવેતકમ્ભૂત કચ્છા સરિત્તોતસા

માર્વિભૂતશિલીનભ્રોજકુસુમસ્મેરા વનાના તતિ ॥૪॥

પર્વતની જે મેદાનવાળી બુમિઓ છે, તે ખૂલવાથી
જર્જરિત થયેલ કળીઓના આડબરથી ખૂબ જ શોભતા
કદબના વૃક્ષોવાળી બનેલી છે, વનની સળી દિશાઓ
મેઘમાળાથી શ્યામ બનેલી છે, નદીઓના પ્રવાહોના
જળ ભરેલા પ્રદેશો ખૂલી જતા તે નવા અકુરોવાળા
કેવડાથી તોભી બેઠે છે, તેમ જ વનોની હારમાળાઓ
ખીલી બેઠેના શિલીધ્ર અને લોધ્રના પુષ્પોથી જાણે કે
હસી ભી બેઠ, એમ લાગે છે ૪

નિષ્કુજરિત્તિમિતા કચિત્કચિદ્વિપ્રોચન્ડસત્ત્વસ્વના
સ્વેચ્છાસુત્રગમીરમોગમુજગશ્વાસપ્રદીપ્તામય ૥

સીમાન પ્રદરોદેપુ વિલસત્ત્વલ્પામ્ભસો યાચ્યય

વૃષ્યદ્વિ પ્રતિસુર્વકેરજગરસ્વેદ્રન પ્રીયતે ॥૫॥

આ પર્વતના સીમાપ્રદેશો છે, જે કેટલેક ટેકાણે
પ્રાણીઓ વગેરેના અવાજ વગરના હોતા નિર્ધન લાગે
છે, તો કેટલેક ટેકાણે સિંહ વગેરે પ્રાણીઓના પ્રયક
શબ્દોથી ભય કર લાગે છે, કો'ક ટેકાણે પોતાની ધરજા
થી સુઈ ગયેલ મોટા શરીરોવાળા સર્પોના આમોથી
સળગતા અગ્નિઓવાળા દેખાય છે, તો કો'ક સ્થળોમાં
પયસઓની ફાટોના પેટાળમાંથી ચળકતા ઘોડા ઘોડા
જળના પ્રવાહોથી સુકત સીમાડામાં તરસ્યા થયેલા કાચ-
ડાઓ અજગરોના પસીનાના જલને પીએ છે ૫

છૂતૈ શુદ્ધપ્રવાલશ્ચગિતમિથ તલ ભાતિ શેફાલિકાના
ગન્ધ સપ્તચ્છદાના સપદિ ગજમદાનોમોદી કરોતિ ।
પતે ચોન્નિરપદ્મચુતવહ્લરજ કાળપિદ્ધાક્ષરાગ
ગાયત્ર્યત્રાપ્યવાચ કિમપિ મણુલિહોવારુણીપાનમત્તા ॥

આ વનના પ્રદેશોમાં એક દેકાણે રી ગજના ડી ટિયા
બાણે કે નાના નાના પરવાળાથી જડાવા હોય એમ
લાગે છે, બીજે દેકાણે સમગ્ર જંગલમાં જુલોનો ગંધ
બાણે કે હાથીઓના મદની સુગંધની પ્રાપ્તિને તરત જ
જનમ આપે છે, આ બાણે ખીલેલા કમળોમાંથી ખરી
પડતા પરાગો શરીરે લાગવાથી આંધા પીળા અને
આંધા કાળા દેખાતા એવા લમરાઓ ગાઈ રહ્યા છે,
તેમ જ પેના પ્રદેશોમાં મકર દંડ-રસ પીવાથી મસ્ત
થયેલા લમરાઓ બાણે કે અસ્ત્રાપાનના લીન હોય, એ
રીતે મૃગા બની ગયા છે ।

શ્રોત દ્વસ્વનોડ્ય મુપયતિ દ્યુતિવાનુપુરાહાદકારી
દ્વિપ્રીતિ વિષતે તટતરુવિવરાલક્ષિતા સૌષમાલા ।
શન્ધેનામ્ભોદહાળા પરિમલપદુના જાયતે પ્રાણસૌંદર્ય
ગાત્રાણા દ્વાદમેતે વિવદધતિ મરતો વારિસપર્કરીતા ॥

પ્રિય પત્નીના ઝાઝોના શબ્દો અનુકરણ કરતો
આ હસોનો શબ્દ કાનને સુખ આપે છે આસપાસના
જુલોના છિદ્રોમાં દેખાતો રાજગદેલોના જેવો આકાર
નેત્રોને પ્રસન્ન કરે છે, કમળોના સુગંધિત પરિમલથી
નાકને સુખ મળે છે તેમ જ જળનો સંપર્ક થતા
શીતળ બનેલા પવનો અગેઅગને સુખ આપે છે ।

મૃગયાવર્ણન

નિહત નિહત તૂર્ણ ઘસ ઘસ સ્વરામિ
મિલત મિલત કે કે કુત્ર કુત્ર પ્રયાન્તિ ।
ફલ ફલ ફલ પતે યાન્તિ યાન્તીત્વરણ્યા
દતુલકલકલશ્રી સર્વત શાદુરાસીત્ ॥ ૧ ॥

આ વનમાં ઓમેર શિકાર ખેડતા શિકારીઓનો
અગ્રણ હેલાહલ ચારે બાજુથી ઘઈ રહી છે જેમ કે
'જલડી મારો મારો, પકડો, પકડો, હલાવશથી બધા
મેળા થાય, મેળા થાય કાણુ, કાણુ કયા, કયા, બધા
બધ છે, આ બધા બનવડે અડીથી બધ છે.' ।

અનવરતધનુર્ગોરફાલનકુરકર્મ
રવિકિરણસદિશ્યુ સ્વેદલેશીરમિત્ર ।
વપચિતમપિ ગાત્ર વ્યાપતત્વાદલ્લય
ભરિષ્ઠર ઇવ નાગ પ્રાણસાર વિમર્તિ ॥ ૨ ॥

જે ધનુષ્યની શેરીના નિરંતર ટકારવ કરીને કુર
કર્મ કરે છે, જેને સૂર્યના કિરણો સહન કરવાનો
અભ્યાસ પડ્યો છે, તેમ જ જેને પરિશ્રમ થતો હોવા
છતા શરીરે જરા પડ્યું પરસેવો થયો નથી, એવા આ
શિકારી પહોડી હાથીની જેમ ખૂબ જ બળના સાર
વાળા છે તેમ જ તેનું શરીર અત્યંત પુષ્ટ હોવા છતાં
લગાઈને કારણે બહુ દેખાતું નથી ।
માર્ગ દેહિ પદ નિવેદિ વિમુત્ત ત શબ્દમાકર્ણય

શ્રાવણ વાયવ્ય કન્દલાત્કલકલ કોડય સાસે તાવક ।
દ્યુત્યન્સોન્યમનેકવા મૃગવચન્યાપારપારમર્મ
દ્યર્થિ કોડયધિકો રસ પ્રતિવદ જલ્પજ્ઞરૂપાયતે ॥

રસ્તો આપ, વ્યવાજ ન થાય એ રીતે પગના મંત્ર,
પેલો શબ્દ સાંભળ, નવા અ કુરોના સમુદ્ધ પાસે જતા
હૂતરને શિકારી લે અરે મિત્ર તારો આવડો મોટો
કેલાહલ શા માટે જ એ રીતે આપસઆપસમાં બંનેક
પ્રકારના વર્તાવાપ કરતા અને શિકાર કરવાની વિદ્યામાં
પારંગત બનેલા એવા શિકારીઓ પગલે પગલે કેક
અધિક રસને પેદા કરે છે ।

શ્વેલાતર્જિતસિંહગર્જિતમયધ્યાન્નજનપ્રામાણી-
મીદકારદ્રવદક્ષદર્શનકૃતધ્વનંજ્ઞશાપ્ત્યામૃગમ્ ।
કુન્તલ્લુગ્નતરધુવસ્ત્રગલિતશ્ચોળીનિયગ્નાર્મક

પ્રાણ વ્યાઘ્રતરોહિતાદિતરુહકાર વનામ્યન્તરમ્ ॥૧૪॥

શિકારી લોહોના સિંહનાદથી તિરસ્કાર પામેલા
સિંહોએ સાથી ગજનાઓ કરવા માડી છે, તે સિંહોના
ભયથી મોટા કેલાહલ કરતા હાથીઓ લાગવા સામ્યા
અને તેમ થતા રી છડા ભયથી ભાગી બળ છે, તેમને
જોઈને વાનરો આખના કલોક્ષ-ચાળા કરવા લાગે છે,
તેમ જ શિકારીના લાલાથી જખમી થયેલ અરખોના
મુખમાંથી તેમના પહેલા બચ્ચાઓ ધરતી પર ખેરી
બધ છે, તેને અધક સામેલા હરણોના ભારે ધાકુ
નીકળી જવા લાગ્યા છે ।

પપ મુખ્માસિ પદ્મ વલ્લિ કમલિનીમત્તિ ગુન્નાપ્રરોહા-
નારાન્મુસ્તારથલાનિ રથપુટયતિ જ્વલાન્મુલ્કસેતુચિ ચાતિ ।
પ્રાપ્ત પ્રાપ્ત પ્રવિષ્ટો યનગહનમય યાતિ ચાતીતિ સૈન્ધ
પથ્થાદન્ધિચમાળા પ્રવિશતિ વિપમાન્કાનનન્તાન્વાહ ॥

'ભુઓ, આ કાઢવને કચરે છે, એ કમળના વનોને
લાગી નાખે છે, મોથના અ કુરોને ખાધ છે, પાને રહેલ
મોથવાળા રથાનોને તોડીરેડી ભાગી નાખે છે, જળા-
શયેમાં પ્રવેશ કરી, તેના બધ તોડી નાખે છે, આ
આબ્યો, આબ્યો, ધાટા વનમાં પેસી ગયો આ બધ

કુલ્યામ્ભોમિ પવનચપલ શશિનો ધૌતમૂલા
મિત્રો રાગ કિસલયરુચામાચ્છયધૂમોદ્રમેન ।

એતે ચાર્નાંગુપવનમુલિ ચ્છિન્નદર્મદિકુરયા
નદ્રાતઙ્કા હરિણશિશવો મન્દમન્દ ચરન્તિ ॥ ૫ ॥

પવનથી ચપલ બનેલ નાની નદીઓના જળથી
જેના મૂળ ધોવાયા છે એવા આ વૃક્ષો શીબી રજા
છે હવનમાં આપેલ ધીનો ધુમાડો જોયે ચડતા નવા
પાનાની કાતિઓનો રાગ જુદો પડી જાય છે, તેમ જ
જેના દર્બના અકુરો હેઠળ છે એવી આ પાસેની
ઉપવનમૃગિયા મૃગોના અગ્ન્યા નિર્ભય બનીને ધીરે
ધીરે અર્થાં વરે છે ૫

રસાલાનામન્તર્મકલરણત્કોનિલકુલ
સમન્વાદુન્મીલકુલમુકુલામોદમરિતમ્ ।
ઘનસ્તિગ્ધચ્છાયા ઘમુકકદલીશીતલતલ
નનુ પ્રીતિ ધત્તે નવમિદમૃપેરાશ્રમપદમ્ ॥ ૬ ॥

આ તે ઋષિનું નનુ આશ્રમસ્થાન છે, જ્યાં કાચલો
આબાઓ પર મદો-મદ બનીને મધુર ચબ્દ કરે છે
બોલસરીઓ ચોમેર ખીલી જીંદગી પોતાની કળાઓથી
સુગંધ રેલાવે છે, તેમ જ સિન્ગ્ધ અને શાલી ઓળા
બાળા સોપારીના વૃક્ષો અને કોળી જેના મદોનો રીતળ
બનેલા છે ૬

મીઠાના શુક્રોટરાર્મકમુલધ્રપ્તસ્તરહામય
પ્રક્રિન્ધા કચિદિદ્ગુદીફલમિદ સ્વચ્ચન્તલ્લોપલા ।
વિશ્વાસોપગમદમિતગતય શબ્દ સદન્તે સુગા
સ્તોયાધારપથાશ્ચ વલ્કલશિરાનિપ્યન્દરેસાદ્વિતા ॥ ૭ ॥

જે અશ્રમના વૃક્ષોની નીચે બગીચામાં રહેલા
પોપટના અગ્ન્યાની મુખોમાંથી પડી ગયેના બીડીના
દાખા વિખેરાયેના છે, ક્યાંક ક્યાંક ધરોળિયાના ફળને
લાગનાર અને તે ફળના તેવથી ચોકલુા થયેલા પથ્થરો
દેખાઈ આવે છે ‘અમને કોઈ મારનાર નથી’ એવો
વિશ્વાસ થતોને કારણે જેમની ગતિ સરખી-એકયાનની
છે, તેવા મૃગલા ચબ્દોને સડન કરે છે તેમ જ જળા
શયેમાં ધોયેલા વલ્કલના છેડેથી જળાસથના માર્ગ પર
ટપકતી જળની રેખાઓ દેખાય છે ૭

તત્ત્વાદ્યવજ્જપૂલકોપનવલ્કલશાચિરદેપિમિ
ર્મધ્યા ઘત્સલદી વિદ્યસ્ય વદુમિ. સોલ્લુષ્ઠમાલમ્પતે ।
અપ્યેપ પ્રતનૂમયતિમિમિ સોચ્ચાસનાસાપુટ-
રાપીતો મધુપર્વપાકસુરમિ પ્રાચ્યશન્માનિલ ॥ ૮ ॥

જેને અવગ્રાવવા માટે દરેક જામન કામળ ઘસના
પૂળા લાવવા પડતા હતા તે અમલા કુખે લેધ ધરાવ

નારા આશ્રમના બુટકાએ આનંદ પામતા હસી હસીને
પવિન વાહડીનું આલસન (યજ્ઞના યુરે બાધીને કરેલો
હોમ) કરી નાખ્યું છે તેમ જ મધુપર્ક માટે જે પાક
તૈયાર કરવાનો છે, તેની સુગંધી ગ્રાવશ નામની
(વેદી પાસેની) શાળામાંથી આવતા પવન દ્વારા અમે
છે અને તે પવન અતિથિઓથી ઉચ્છૃંસ સહિત
નાકના પુગથી પિવાતો હોવાને લીધે પાતળા બની
જાય છે ૮

પ્રત્યાસન્નતુપારદીધિતિકરહિન્દ્યત્તમોવહરી
કલ્પાભિમંતધૂમવહિમિરમી સમીલિતવ્યજ્ઞના ।
અ સત્વીરવિન્દ્યમાગળનટુકવ્યાધૌતશુખ્યત્તવચો
નિદ્રાગાવિચયસ્તવોવનગૃહા કુર્વન્તિ ન કૌતુકમ્ ॥ ૯ ॥

આ તપોવનની અધિશાળાઓ છે, તેની અંદર
રહેન થતોના ધુમાડાઓની રેખાઓ સાથે ચિત્રોથી સમિત
બનેલી એવી અધકારની રેખાઓ પશુ રહેલી છે, જે
પાસે આવી પહેલેના ચંદના કિરણોથી ભય પામેલી હોય
એમ લાગે છે જ્યાં બુટકાએ આવતી કાલે પહેરવા
માટે ધોઈને સૂકવી રાખેના વલ્કલો છે અને જ્યાં
અતિથિઓ નિદ્રા કરતા હોય છે, તેવી અધિશાળા
(અતિથિધરો) આપણને કૌતુક ઉત્પન્ન કરે છે ૯

નીચારોદનમજ્જમુગ્ધમધુર સદા પ્રસૂતાગ્રિયા
પીતાદ્યધિકલ્લોપરનમૃગ પર્યામમાચામતિ ।
ગન્ધેન સ્ફુરતા મનાગનુમૃતો મજ્જસ્ય સર્પિન્મત
કર્કનૂપૂલમિશ્રશાકપચનામોદ પરિસ્તીયતે ॥ ૧૦ ॥

બીડી અને ભાતના ઓસામણનું ગરમ અને મધુર
જળ પહેલા પાતાની તરતની વિધાયેની પ્રિય મૃગનીને
પીવા આપીને પછીથી અધિક વધતા તે જળને, તપો
વનનો મૃગ ખોતે ખોએ છે તેમ જ ધીવાળા ભાતની
મનોહર સુગંધો સાથે સાથે બોરડાના ફૂલોથી મિશ્રિત
અનેક પ્રકારના શાક રંધાઈ ગયા છે, તેની સુગંધી પશુ
ફેલાઈ રહી છે ૧૦

આમૂલ કચિદુદતા કચિદપિ ચ્છિન્ના સ્થલી વર્ધિપા
માનદ્રા કુસુમોવયાચ સદયાટ્ટપ્રાપ્તશાચાલતા ।
એતે પૂર્વવિલ્લનવલ્કલતયા રુદ્રવળા શશિન
સદચ્છેદમમી વહન્તિ સમિયા પ્રચન્દિન પાદપા ॥ ૧૧ ॥

આ દર્બની શુભિઓ છે, જ્યાં કેટલેક દેખાણે દર્બને
મૂળથી જ ઉગ્યાની નાખવામાં આવ્યા છે અને કેટલેક
દેખાણે દર્બને ઉપરથી ધાપી લીધેલા છે આ લતાઓ
છે, જેની આજળનો કાળોઓ પુષ્પો વીણવા માટે દલા-
હરી ગંતે ચૂરી નાખી છે અને જે ધણી જ નમી

ગયેલી છે આ વૃક્ષો છે, જેના વરકલ પહેરવા માટે ધણી વખત પહેલા તેની છાલ કાપેલી હોવાથી, તેના મધ્ય સુકાઈ ગયા છે, તે છતાં પણ તે વૃક્ષોના દૂધ ઝરી રહ્યા છે, તેથી એમ લાગે છે કે તેની સમિધાઓના દુકાડા ઉમળા જ કાપ્યા હોય, તેમ જાણે કે તે બોલી રહ્યા છે ૧૧

વાસોડ્યં દયયૈવ નાતિપ્રથવ વૃત્તાસ્તરૂણા ત્વચો
મ્મનાનકજરત્કમણ્ડલુ નમ સ્વચ્છ પયો નૈર્જરમ્ ।
દ્વર્યન્તે નુદિતોઽસ્મિન્નાથ વદુભિમોહ્ય કચિન્મેસલા
નિત્યાકર્ણનયા શુવેન ચ પદ સાન્નામિદ ગીયતે ॥૧૨
આ વૃક્ષોની છાલ પહેરવાના વરકલ પૂરતી જ કાપી છે, તેથી દયાને લીધે વધારે પડેલા કાપી નથી આકાશ જેમા સ્વચ્છ દેખાય, તેનું આ ઝરણું જલ છે જેમ લાગ્યાતુટ્યા જૂના કમકલ આમતેમ નાખેલા છે તેને કિનારે વૃદ્ધી અને બુદ્ધિએ નાખી કીધેલી મુળની મેખલાઓ પડી છે તેમ જ રાજ સાલણવાથી યાદ રહી જતા, પોપટો સામવેદના પદના જાન કરે છે ૧૨

ક્રીડન્માળવકાઙ્ગિતાઙનશતૈરુજાગરસ્ય ક્ષણ
શાર્દૂલસ્ય નરુદ્ધરેપુ કુરતે કણ્ઠવિનોદ મુગ ।
ચક્ષસ્ત્રશિશ્વશિતુષ્ઠપટનાનિર્માનકનિર્માચિત
કિં ચાય પિવતિ પ્રસુત્તનકુલઘાસાનિલપન્નગ ॥૧૩॥

આશ્રમમા આ સિંહ સ્ત્રી છે તેને રમતાખેનતા બાળકોના પગની લાતો વાગે છે તેથી જરાવાર બગીને સ્પર્શ જાય છે આ મુગ સિંહના નખના અંકુરો ઉપર પોતાની કાયા ધસીને ખજવાળ દૂર કરે છે આ સાપ છે તેની કાચળીને ચળકતા પીછાના ભારવાળા આ મોર ચાચ મારી મારીને બુદ્ધી કરે છે અને તે સાપ સ્ત્રીવા નોળિયાતા આસમાથી નીકળતા પવનનું પાન કરે છે ૧૩

પ્રકાનિ પ્રચ્યવન્તે વ્રમુકવિદાપિનામુચ્ચિત્તાના કલાનિ
સ્પન્દન્તે રાજરમ્મા ફલભરનમિતાવાતિ મન્દાનિલેડપિ ।
સદ્વ્યન્તે વિપાકચ્યુતમધુષ્ફલ્યામ્મૂલા રસાલા
મારેણામી કલાના યુવતિકુચમરસ્પર્ધિનો નાલિવેરા ॥

આ બીયા મોપારીના વૃક્ષો પરથી પાક્યા ફળ નીચે પડે છે આ સોનેરી કેસા ફળોના ભારથી નમી પડતા મદ મદ પવનમા પણ ડોલવા કરે છે આ આબાઓ પાકીને નીચે પડેલ મધુર ફળથી પોતાના મૂળ ભરી દે છે, તેમ જ આ નાળિયેર પોતાના ફળના ભારથી નમી પડતા રમણીઓના સ્તનોના ભારની સ્પર્ધા કરે છે ૧૪

રાજનીતિ

રાજ

રાજાસ્ય જગતો ઘૃહંદેતુર્વદ્વામિસગત ।

નયનાનન્દજનન શશાઙ્કુ ઇવ વારિષે ॥ ૧ ॥

જેમ સદ સમુદ્રની વૃદ્ધિમા મરણરૂપ બને છે તેમ આ રાજ બે વૃદ્ધિઓના સંગમા રહે, તો તે જગતની વૃદ્ધિના કારણરૂપ બને અને આખને આનંદ આપનાર થાય ૧

રાજાન પ્રથમ વિન્દેત્તો માર્યાં તત્તો ધનમ્ ।

રાજન્યસતિ લોકેડિસ્મિન્કુતો માર્યાં કુતો ધનમ્ ॥૨॥

આ લોકમા પહેલા તો રાજ મેળવવો, તે પછી સ્ત્રી અને પછી ધન, કારણ કે જે રાજ નહિ હોય, તો સ્ત્રી ક્યાંથી ગટે અને ધન પણ ક્યાંથી રહે ૨

ધાર્મિક પાલનપર સમ્યક્પરપુરજયમ્ ।

રાજાનમભિમન્યન્તે પ્રજાપતિમિવ પ્રજા ॥ ૩ ॥

જે રાજ ધાર્મિક, પાલનહાર અને સારી રીતે શુઓના નગર છતનારો હોય, તે રાજને પ્રજાઓ પ્રજાપતિના જેટલું માન આપે છે ૩

પર્જન્ય ઇવ શૂતાનામાધાર ધૃતિવીપતિ ।

વિકલેડપિ હિ પર્જન્યે જીવ્યતે ન તુ શૂપતૌ ॥૪॥

જુધીના પતિ રાજ મેધની જેમ પ્રજાઓના આધાર સ્વરૂપે છે, તેમા વરસાદ ન આવે તો જિવાય છે, પરંતુ રાજ ન હોય તો જિવાય નથી ૪

સદાનુરક્ષપ્રકૃતિ પ્રજાપાલનતપર ।

વિનોતાત્મા હિ નૃપતિર્મુયસી શ્રિયમન્તુતે ॥૫॥

જેના મનીઓ વચે નિરતર અનુરાગી હોય, જે પોતે પ્રજાઓના પાલન પ્રવામા તત્પર હોય અને જે સારી રીતે કેળવાયેલા હોય તેવા રાજ મોટી સ પતિ ભાગ્યે છે ૫

સર્વેદેવમયો રાજા મનુના સપ્રકીર્તિત ।

તસ્માત્તમેવ સેવેત ન વ્યલોકેન કદિંચિત્ ॥૬॥

મનુ લગવાને બધા યુ છે કે, 'રાજ સવ દેવોના સ્વરૂપે રહેતા છે' માટે તે રાજની જ સેવા કરવી અને તે પણ કદાચ નનકપટ ગાખીને કરી નહિ ૬

સર્વેદેવમયસ્યાપિ વિશેષો મૂપતેરયમ્ ।

શુભાશુષ્કફલ સચો નૃપદેવાદ્યુવાન્તે ॥ ૭ ॥

રાજ સર્વ દેવોના સ્વરૂપે છે, તે છતાં રાજની વિશેષતા એ છે કે રાજ તો શુભ કે અશુભ ફળ તરત જ આપે છે અને દેવ તો બીજા જન્મમા આપે છે

બાલોઽપિ નાયમન્તઃચો મનુષ્ય ઇતિ ભૂમિપઃ ।
મહતી દેવતા હોપા નરરૂપેણ તિષ્ઠતિ ॥૮॥

રાજા બાળક હોય તોપણ તે સધારણ માણસ છે, એમ સમજને તેનું અપમાન કરવું નહિ; કારણ કે મનુષ્યના સ્વરૂપે રાજા તો મોટા દેવની જેમ વિરાજે છે. યસ્ય પ્રસાદે પદ્માસ્તે વિજયશ્ચ પરાક્રમે ।
મૃત્યુશ્ચ વસતિ ક્રોધે સર્વતેજોમયો હિ સઃ ॥૯॥

જેના રાજમહેલમાં લક્ષ્મી વસે છે, જેના પરાક્રમમાં વિજય રહે છે અને જેના ક્રોધમાં મૃત્યુ રહેલું છે, તે જ રાજા છે; કારણ કે તેનું સ્વરૂપ સર્વ દેવોના તેજ જેવું છે. ૯

અશુચિર્વેચનાદસ્ય શુચિર્ભવતિ પૂરુષઃ ।

શુચિશ્ચવાશુચિઃ સઃ કથં રાજા ન દૈવતમ્ ॥૧૦॥
જેના વચનથી અપવિત્ર માણસ પવિત્ર બને છે અને પવિત્ર માણસ અપવિત્ર બની જાય છે, તે રાજા કેમ દેવ ન ગણાય ? ૧૦

નિકટસ્યં દહત્યગ્નિર્નં તુ દૂરાપસાપતમ્ ।

કુલં દદતિ રાજાગ્નિઃ સપશુદ્યવ્યાન્ધવમ્ ॥૧૧॥
પોતાની પાસે રહેલાને અગ્નિ બાળે છે, પણ દૂર ખસી જનારને તે બાળતો નથી; પરંતુ આ રાગરૂપી જે અગ્નિ છે, તે તો પણ, ક્રોધ અને પાપવ-કુટુંબી-જેના સહિત આખા કુળને બાળી મૂકે છે. ૧૧

પાત્રે ત્યાગી ગુણે રાગી ભોગી પરિજનૈઃ સહ ।

ભાવબોદ્ધા રોને ચોદ્ધા પ્રમુઃ પશ્ચરાણો ભવેત્ ॥૧૨॥
યોગ્ય પાત્રમાં દાન આપનાર, શુષ્ક પર અતુરાગી, પરિજન સહિત ભોગ ભોગવનાર, સામાના ભાવને બળુનાર અને રણમાં યુદ્ધ કરનાર, એ રીતે રાજા પાંચ શુષ્કવાળો હોવો જોઈએ. ૧૨

આત્મેપવર્ચનં તસ્ય ન વક્તવ્યં કદાચન ।

અનુકૂલં પ્રિયં ધાસ્ય વક્તવ્યં જનસંસદિ ॥૧૩॥
આત્મેય કરનારું વચન રાજાને કહી પણ કહેવું નહિ. માણસોની સલામાં તો રાજાને અનુકૂળ લાગે અને પ્રિય લાગે તેવું વચન કહેવું જોઈએ. ૧૩

દ્વન્દ્વાત્મસ્તુલ્લંબલનાત્પતાર્પ ક્રોધો યમાદૈશ્વર્યાચ્ચ વિત્તમ્ । પરાક્રમં રામજનાર્દનાધ્યામાદાય રામઃ ક્રિયતે શરીરમ્ ॥૧૪॥

રાજાનું જે શરીર છે, તે ઇન્દ્ર પાસેથી પ્રલાપ, અગ્નિ પાસેથી પ્રતાપ, યમરાજ પાસેથી ક્રોધ, કુબેર પાસેથી ધન અને રામ તથા કૃષ્ણ પાસેથી પરાક્રમ એટલા શુભને લઈને રચવામાં આવ્યું છે. ૧૪

અત્વાતાન્ત્રિતરોપયન્કુસુમિતાંશ્ચિન્વૈલ્લધૂર્વધ્ય-
ત્રત્યુચાન્નમયત્રતાન્સસુદયન્ચિન્વૈલ્લધૂર્વધ્ય-
સુદાન્નકન્ઠકિનો વહિર્નિરસયન્મ્લનાન્નપુનઃ સેચયન્
માલાકાર ઇવ પ્રયોગનિપુણો રાજા પિરં નન્દતિ ॥૧૫॥

જે ઉણેડી નંખાયા છે, તેને પાણી વાવે છે; જેને ફળકૂલ આપ્યાં છે, તેને વીણી કાઢે છે; જે નાના છે, તેમને મોટા બનાવે છે; જે બહુ બીચા વધી ગયા છે, તેને નમાવે છે; જે નમેલા છે, તેને બીચા કરે છે; જે મળી ગયા છે, તેને જુદા પાડે છે; જે કાંટાવાળા હલકટ છે તેને બહાર કાઢી નાખે છે અને જે સ્થાન બનીને સુકાઈ ગયા છે, તેમને ફરીથી સીંચે છે; એ રીતે પ્રયોગ કરવામાં કુશળ એવા રાજા માળાના જેવાં આચરણ કરીને લાંબા વખત સુધી આનંદ પામે છે. ૧૫

સભાસદૈઃ

ધર્મશાસ્ત્રાધિકુશલાઃ કુલીનાઃ સત્યવાદિનઃ ।

સમાઃ શત્રૌં ચ મિત્રૈં ચ નૃપતેઃ સ્યુઃ સભાસદઃ ॥૧૬॥

ધર્મશાસ્ત્રના અર્થ કરવામાં જે કુશળ હોય, જે સારા કુળમાં પેદા થયા હોય, જે સાચાં વચન બોલતા હોય અને જે શત્રુ-મિત્રમાં સરખો બ્યવહાર રાખતા હોય, એવા સભાસદી રાજાની સલામાં હોવા જોઈએ. શ્રુત્યધ્યયનસંપન્ના ધર્મજ્ઞાઃ સત્યવાદિનઃ ।

રાજા સભાસદઃ કાર્યાં રિપૌં મિત્રે ચ યે સમાઃ ॥૧૭॥

જેમણે સારી રીતે શાસ્ત્રના જ્ઞવજ્ઞ અને અધ્યયન કરેલાં હોય, જે ધર્મને બળુતા હોય, જે સત્યવાદી હોય અને જે શત્રુ અને મિત્રમાં સરખી નજરવાળા હોય, તેવા સભાસદ રાજાએ કરવા જોઈએ. ૧૭

પુરોહિત

વેદવેદાન્નત્ત્વત્સહો જપહોમપરાયણઃ ।

આરીર્વાદપરો નિત્યમેપ રાજપુરોહિતઃ ॥૧૮॥

જે વેદ અને વેદના છ અંગોનાં રહસ્ય સારી રીતે સમજતો હોય, જે જપ અને હોમમાં નિત્ય રોકાયેલો રહેતો હોય અને જે સદા કથાધુનાં વચન બોલવામાં તત્પર હોય, તેવો પુરોહિત રાજા પાસે કાયમ હોવા જોઈએ. ૧૮

ધર્માધ્યક્ષ (ન્યાયાધીશ)

કુલડીલગુણોપેતઃ સર્વધર્મપરાયણઃ ।

પ્રવીણઃ પ્રેક્ષણાધ્યક્ષો ધર્માધ્યક્ષો વિધીયતે ॥૧૯॥

જે કુળ, શીલ અને ગુણમાં ઉત્તમ હોય, જે સર્વ ધર્મોમાં સારી રીતે આદર રાખતો હોય, જે કુશળ

હોય અને જે ન્યાય આપવામાં તૈયાર હોય, તેવા ધર્મા-
ધ્વજ રાજ્યે રાખવો જોઈએ. ૧૯
વૈધ

આયુર્વેદકૃતાભ્યાસઃ સર્વેપાં પ્રિયદર્શનઃ ।
આર્યશીલગુણોપેત એવૈવો વિધીયતે ॥ ૨૦ ॥

જેણે આયુર્વેદનો સારી રીતે અભ્યાસ કર્યો હોય,
જેના દર્શન ગદ્યાને પ્રિય લાગના હોય તેમ જ જેનો
સ્વભાવ આર્યજનને યોગ્ય શીલ અને ગુણથી શીલતો
હોય, તેને રાજ્યવૈધ કરવો જોઈએ. ૨૦

મંત્રી

મંત્રત્રાપતપ્રીતિવિંશકાલોચિતસ્થિતિઃ ।

યથ્થ રાજ્ઞિ ભવેદ્વક્તઃ સૌડમાત્યઃ પૃથિવીપતેઃ ॥ ૨૧ ॥

જેની પ્રીતિ મંત્ર (ગુપ્ત રહસ્ય) અને તંત્ર-
(યોજના) માં ગૂંથાયેલી હોય, જે દેશ અને કાળની
યોગ્ય દશા સમજી જતો હોય તેમ જ જે રાજ્ય વિષે
પૂરેપૂરી ભક્તિ ધરાવતો હોય, તે રાજ્યનો મંત્રી બને છે.
સ હામાત્યઃ સદા મ્યાન્યાકાંકિનીં ચઃ પ્રવર્ધેવત્ ।

કોદાઃ કોશલતઃ પ્રાણાઃ પ્રાણાઃ પ્રાણા ન ભૂવતેઃ ॥ ૨૨ ॥

જે રાજ્યના કોશમાં એક એક ઠાડી વધારતો રહે
છે, તે જ અમાત્ય રાજ્યનું સદા કલ્યાણ કરનારો છે;
કોશથી કે રાજ્યના પોતાના પ્રાણ તે સાચા પ્રાણ નથી,
પણ ખમ્બનાવાળા રાજ્યના પ્રાણ ખમ્બનો છે ૨૨

કમખલ્લપમોડમાત્યમ્તનુયાગો વહુમહ ।

નૃપતિઃ કિંશ્વણો મૂર્ખો દરિદ્રઃ કિં વરાટકઃ ॥ ૨૩ ॥

રાજ્યના મંત્રી તો કમંડલુ જેવા હોવો જોઈએ,
જે જળની જેમ કોશને ખરચે થોડો પણ વધારો ઘણો
કરે. રાજ્ય તો સમય અને ધન માટે બેદરકાર હોય છે
તેમ જ મૂર્ખ અને દરિદ્ર હોય છે. ૨૩

પ્રામાર્થ્યમહર્ષં દ્રવ્યપરિચર્ચાંડુરોચનમ્ ।

અપેક્ષા વુદ્ધિહીનત્વં મોગોડમાત્યસ્ય દૂષણમ્ ॥ ૨૪ ॥

મંત્રીના આટલા દુષણ ગણાય છેઃ ધન અને એટલાનો
સંગ્રહ કરે, વધારે નહિ; કાચા માવની અડધાબદલી
કર્તા કરે, રાજ્યની હાલ હા કર્યા કરે, રાજ્યના કામમાં
બેદરકારી બતાવે, હુદ્દિમાં મંદતા હોય તેમ જ ભોગ
ભોગવામાં મશગૂલ રહે. ૨૪

સ્વદેશજં કુલાચારં વિશુદ્ધમયથા શુચિમ્ ।

મેત્રક્ષમવ્યસનિનં વ્યભિચારવિવર્જિતમ્ ॥ ૨૫ ॥

અર્ચીતવ્યવહારશં મૌલં રચાતં વિપદિતમ્ ।

અર્થરોત્પાદકં ચૈવ વિદ્યાન્મન્નિવ્રણં નૃપઃ ॥ ૨૬ ॥

જે પોતાના પ્રદેશનો હોય, જે કુલના આચાર
અણુતો હોય, જે સાંચરશરત હોતો ન હોય, જે યોગ્યો
હોય, જે રહસ્યને સમજતો હોય, જેને ઠાઈ વ્યસન
ન હોય, જે વ્યભિચારોપથી દૂર હોય, સારી રીતે
ભણેલો હોઈ બવહારને અણુનાર હોય, જે કુલપરંપરાનો
સેવક હોય, જે પ્રસિદ્ધ હોય, જે વિદ્વાન હોય તેમ જ
જે રાજ્ય માટે પેમે પેદા કરતો હોય; એવા ગુણોવાળા
માણસને રાજ્યે મંત્રી કરવો. ૨૫, ૨૬

અન્તઃસારૈરકુટિલૈરચ્છદ્રૈઃ સુપરીક્ષિતૈઃ ।

મંત્રીભિર્ધાર્યતે રાજ્યં સુતત્મભૈરિવ મન્દિરમ્ ॥ ૨૭ ॥

જેમ અંદરથી મજબૂત, સીધા, ઉદ્ધ વિનાના અને
સારી રીતે તપાસેલા કાબજાઓથી રાજ્યમાં દરેક ટકે છે,
તેમ અંદરથી સારવાળા, કુટિલતા વિનાના, કલંક વગર-
ના અને પરીક્ષામાં સારી રીતે પસાર થયેલા એવા
મંત્રીઓથી રાજ્ય સારી રીતે ટકે છે. ૨૭

સંમહં નાકુલીનત્ય સર્પસ્યેવ કરોતિ યઃ ।

સ એવ શ્વપ્યતે મંત્રી સમ્યગ્નારહિકો યથા ॥ ૨૮ ॥

જેમ નાકુ-નાકુમાં લીન-સંતાયેલા સાપનો સંગ્રહ
મારુડી માણસ કરે, તેમ અકુલીન-ઉલકટ ન-નહિ એવા
કુલીન માણસોનો જે સંગ્રહ કરે, તે જ મંત્રી વખણાતો
હોય છે ૨૮

પ્રયો મૃતે ન સત્યં યઃ પરિણામે મુસાવહમ્ ।

મંત્રી ચેત્રિયવચ્ચા સ્યાત્યેવલં સ રિપુઃ સ્મૃતઃ ॥ ૨૯ ॥

પૂછવામાં આવ્યા પછી, જે મંત્રી પરિણામે સુખ
આપનાર સત્ય વાક્ય કહે છે, તે જ મંત્રી કહેવાય છે;
ગાડી મીડું મીડું બોલનાર મંત્રી તો શત્રુ ગણાય છે. ૨૯
મૂર્ત વ્યસનિનં લુલ્લમપ્રગલ્ભં મયાકુલમ્ ।

કૂરમન્યાયકર્તાં નાધિપત્યે નિયોજયતે ॥ ૩૦ ॥

મૂર્ખ, વ્યસની, લોભી, હુદ્દિનો મંદ, ભયભીત, દૂર
અને અન્યાય કરનાર માણસને મંત્રીપદે બેસાડવો નહિ.

દૂરાદર્થં ઘટયતિ નરં દૂરતઃપશ્ચાપશદં

ત્યમ્ત્વા મૂયો ભવતિ નિરતઃ સત્સમારક્ષણેનુ ।

મન્દં મન્દં રચયતિ પદં લોકચિત્તાનુવૃત્તયા

કાર્મ મંત્રી કવિરિવ સદા રોડમારૈરમુકઃ ॥ ૩૧ ॥

ખરેખર, મંત્રી તો કવિજન જેવા છે કવિ જેમ
દૂરથી નવો અર્થ લાગીને ઘટાવે, તેમ મંત્રી દૂરથી
અર્થ-ધન સોધી લાવે છે. અને કવિ જેમ અશુદ્ધ શબ્દને
દૂર કરે, તેમ મંત્રી નિંદાને ત્યજી દે છે. કવિજનની જેમ
મંત્રી પણ અનેક સલાહોનાં રંગન કરવામાં સદા
તત્પર રહે છે. લોભની ચિત્તવૃત્તિને અનુસરીને, કવિ-

જનની જેમ મંત્રી પણ ધીરે ધીરે પ્રગતિના પદ ગ્રાહ્ય છે. અને એ રીતે અનેક કાર્યો હોવા છતાં કવિજનની જેમ મંત્રી પણ ખેદના ભારથી રહિત હોય છે ૩૧

શાહજી કપટાનુસારકુશલો વક્તા ન ચ ક્રોધન
સ્તુલ્યો મિત્રપરસ્વવેપુ ચરિત દૃઢૈવ દત્તોત્તર ।
છીનાન્પાલચિતા શતાન્વયચિતા ધર્મ્યંડતિલોમાન્વિતો
દ્વિર્ભાવે પરતત્ત્વવદ્વદ્વ્યો રાજશ્ચ કોપાવહ ॥૩૦॥

શાસ્ત્રને ભણનાર, કપટીજનોના કપટ શોધવામાં કુશળ, સારો વક્તા, ક્રોધ વિનાનો, મિત્ર-શત્રુ સર્વ વિષે એક સરખો નજર રાખનારો, બીજાના ચરિત બેઠેને તરત જ અનુભવ ઉત્તર આપનારો, ક્રોધ-અરિણોના પાલક, શક-કપટી જનોને ડારનાર, ધર્મની બાળતમાં ધણી ઝીણવટ રાખનાર, રાજ્ય ખટપટ ભગે ભારે વૈરીજનોના અભિપ્રાય ભણવામાં તત્પર રહેનાર તેમ જ રાજ્ય કાપ કરે, તો તેને શભાવનાર એ પ્રગણના ગુણવાળો મંત્રી વખણાય છે સેનાપતિ

સમસ્તનીતિશાહજી બાહને પૂજિતઘમ ।
શૌચીર્વૈયગુણોપેત સેનાવ્યક્ષો વિધીયતે ॥૩૩॥

જે સધળા નીતિશાસ્ત્રને ભણ્યો હોય વાઠોનો પુરખમાં જેણે સારો પરિશ્રમ કર્યો હોય તેમ જ જેનામાં શર-નીરતા અને પરાક્રમ જેવા ગુણો હોય એવા પમારનો સેનાપતિ રાજ્યમાં કચેરા ૩૩

શુરોડ્યૈશાસ્ત્રનિપુણ કૃતશાસ્ત્રકર્મી
સહમામવેલિચતુરશ્ચ તુરજ્જયુક્ત ।
મર્તુર્નિદેશવશગોડમિમતશ્ચ તત્રે
સેનાપતિર્નરપતેર્વિજયાગમાય ॥૩૪॥

શુર-રીર, અર્થશાસ્ત્રમાં નિપુણ શાસ્ત્રને અનુસરીને કર્મ કરનાર, સમાગમરૂપી કાંઈ કરવામાં અતુર સેનાના આર્ય પક્ષોની યોજના કરનાર, સ્વામીની આજ્ઞાને વશ રહેનાર અને રાજ્યમાં બધાને માન હોય એવા પ્રકારનો સેનાપતિ રાજ્યને વિક્રમ આપવામાં આગળ ગઈ છે હાથીઓ

યત. સત્ય તતો ધર્મો યતો ધર્મસ્તતો ધનમ્ ।
યતો રૂપ તત શીલ યતો નાગાસ્તતો જય ॥૩૫॥

જ્યા સત્ય હોય છે, ત્યા ધર્મ હોય છે, જ્યા ધર્મ હોય છે, ત્યા ધન હોય છે, ત્યા ધન હોય છે, ત્યા રૂપ હોય છે, ત્યા શીલ હોય છે અને જ્યા હાથીઓ હોય છે, ત્યા વિજય હોય છે ૩૫

યતો ગૌર્વિના રાક્ષા રાજ્યશોભા ન જાયને ।
જયપ્રતાપો સૈન્યસ્ય રક્ષા તસ્માદિદોષ્યતે ॥૩૬॥

જે રાજ્યમાં હાથીઓ ન હોય તે રાજ્યમાં રાજની શોભા હોતી નથી, તેમ જ સેનાને જય અને પ્રતાપ બંને મળતા નથી, માટે જ હાથીઓ રાખવાની જરૂર કહેવામાં આવી છે ૩૬

યદ્વદનમસિંહ ચ યદ્દાદ્રાદ્રમપાર્થિવમ્ ।
યદ્વદ્વર્ણ્યૈર્મશશ્ચ તુ વદ્વત્સૈન્યમકુહરમ્ ॥૩૭॥

જેવી રીતે વન સિંહ વિનાનું હોય, તે નકામું, રાષ્ટ્ર-રાજ્ય રાજ્ય વિનાનું હોય, તે નકામું, શૌર્ય-પરાક્રમ હોય તે રાજ્ય વિનાનું નકામું, તેવી જ રીતે સેનાઓ હોય, તે હાથી વિનાની નકામી છે ૩૭

પ્રાકારગોપુરાદ્વાલકપાટોદ્ધાપનાદિપુ ।
મહુને મર્દને ચૈવ નાગા વશોપમા સ્મૃતા ॥૩૮॥

કિલ્લા, ઘુમટો, અટ્ટરીઓ કમાડો વગેરે સુરક્ષિત સ્થાનોને ઉઘાડવામાં, ભાંગી નાખવામાં અને ચૂરેચૂર કરી નાખવામાં હાથીઓ વજ્ર સમાન ગણાય છે ૩૮

શરજાલાશ્વિતમુગ્ધ કોડ્ય શક્ત પર ગજાન ।
હનુ પ્રાકારમુગ્ધય રથાશ્ચ નરકુહરમ્ ॥૩૯॥

બાણોના સમુદ્ધ શરીરમાં ભોંકાયા દોષ તોણુ કિલ્લા તોડી પાડવા, રથોને ઉધલાવી પાડવા તેમ જ મોટા માનવોને પણ ચઢી નાખવામાં સમર્થ એક હાથી જ હોય છે તે વિના બીજા કયા પ્રાણીની તાકાત છે ?

ફલશક્તિપ્રહારેણ ત્રિયતેડશ્ચો નરોડપિ ચ ।
સદેહ્ચત્ત પ્રહારાણ મહાયુદ્ધપુ વારણ ॥૪૦॥

એક જ શક્તિ (લાવા)ના પ્રહાર થતાની સાથ જ ઘેરો કે માણસ તો મરી જાય છે પરંતુ મોટી મોટી લડાઈમાં રહેલા હાથીઓ સૌ સૌ પ્રહારો ઝીનતા હોય છે કીડાસુ ચ નેરન્દ્રાણા વલે પુષ્પિતપદ્મજે ।
ક્ષપયન્તિ ગચા હસ્તૈર્મગ્નપુન્કજપુન્કરૈ ॥૪૧॥

જ્યારે મોટા મોટા રાજ્યો ખાલેના કમળવાળા જળાશયોમાં જળકીં । કરતા હોય, ત્યારે સૂરોમાં પ્રક્રિયિત કમળ જેવા કૃત્રિમ કમળો લઈને હાથીઓ તે રાજ્યોને કુચારથી સ્નાન કરાવતા હોય છે ૪૧

શિવોડનાતારવન્ત્યેતે મૃગમયા ઇવ નિશ્ચલા ।
નાસ્તિ હસ્તિસમો વન્ધુર્નર્મિલિ હસ્તિસમ સસા ॥૪૨॥

બધે કે માટીના પતંગો અનેના હોય, એવી રીતે સ્થિર બનીને હાથીઓ ચોનાની પીડ પરથી ભોંચોને ઉતારતા હોય છે અરેખા હાથી જેવા ડાઈ કુટબી જન નથી તેમ જ હાથી જેવા ડાઈ મિત્ર નથી ૪૨

ચલન્તિયેપાનશતગનેન્દ્રા પુર પ્રયાણેત શીલુલ્યા ।
વાચ્ચન્તિચૈવ વિજયકયતે રાજેતિ શન્ન ચકચલમન્તે ॥

ને ચઢાઈ કરતી વખતે રાજાઓની સેનાની આગળ પહોડો જેવા સો સો હાથીઓ ચાલતા ન હોય, તો પછી તે રાજાઓ વિજય ચાલતા હોય, તે કેવી રીતે અને તેમ જ તે રાજાને 'રાજા' શબ્દ પણ કેવી રીતે આપવામાં આવે ? ૪૩

રક્ષન્તિ પક્ષં મુદિતાઃ સ્વકીયં

મગ્નન્તિ સૈન્યં કુપિતાઃ પરેષામ્ ।

પાણેરપીચ્છન્તિ હિતં પ્રભૂનાં

ગજૈઃ સમાનં ક વલં બલીયઃ ॥ ૪૪ ॥

અત્યંત રાજ થયેલા હાથીઓ પોતાના પક્ષનું રક્ષણ કરે છે; ખૂબ જ ક્રોધમાં આવેલા હાથીઓ શત્રુઓના સૈન્યનો નાશ કરે છે તેમ જ પોતાના પ્રાણ આપીને પણ હાથીઓ પોતાના સ્વામીઓનાં હિત કરે છે. હાથીઓ વડે રક્ષાયેલ સેનાના બળ જેવું ખીલું ખૂબ કયાં છે ? ૪૪

સૈન્યોત્તારણતો ધુનીપુ સતતં ચો વારિવન્ધાયતે
ચો મગ્નપરિતઃ પરોદ્વત્તબલં યુદ્ધેષુ ચોધાયતે ।

યઃ સ્વીચક્ષિતિનાથરક્ષણવિધૌ પ્રોચ્ચૈકદુર્ગાયતે
સપ્રાજ્ઞૈર્વિજિગીપુમિર્ગજગણઃ કૈઃ પારિવૈનોડ્યતે ॥ ૪૫ ॥

જ્યારે સેનાઓને નદીઓ પાર કરાવવી હોય છે, ત્યારે જે હાથી નદી પરના મોટા પુલ જેવા બની જાય છે, શત્રુઓના ઉદ્ધત થયેલ સૈન્યનો સંહાર કરવામાં જે હાથી રણભૂમિ પર ચોક્કસ જેવા બની જાય છે અને પોતાના રાજાનું રક્ષણ કરતી વખતે જે હાથી મોટા ક્રિહા જેવા બની જાય છે, એવા હાથીઓના સમૂહની વિજયની ધ્વજાવાળા ડાહ્યા રાજાઓ ધ્વજા ન કરે તે કેમ અને ? ૪૫

માતઙ્ગૈરય ચૈર્મહેન્દ્રમવર્નં પુણ્યાધિકં જન્યતે

યૈઃ રયામૈરપિ સર્વલોકમહિવા કીર્તિઃ સિતા તન્યતે ।

ચૈર્મતૈરપિ સંગરે રિપુમદઃ શોષં સમાનીયતે

તેડમી માન્યવતઃ પ્રયાન્તિ પુરતઃ સ્તન્વેરમામૂપતેઃ ॥ ૪૬ ॥

પોતે માતંગ હોવા છતાં પણ જે હાથીઓ રાજાઓનાં ભવનને વિશેષ પુણ્યશાળી બનાવે છે, પોતે શરીરે રથામ હોવા છતાં પણ સર્વ લોકમાં પ્રખ્યાત થયેલી રાજાની સંકેદ કીર્તિને ફેલાવે છે, જે પોતે મદમસ્ત હોવા છતાં શત્રુઓના મદને શોષી લે છે; જે પ્રકારના હાથીઓ (સન્વેરમાઃ) તો લાગ્યશાળી રાજાની આગળ ચાલતા હોય છે. ૪૬

શીત્કારૈર્નાશયન્તઃ સ્વપતિમદમનો મોદયન્તી મદાઢ્યાઃ
મૌઢાઃ સહ્યામસીન્નિ સ્વબલ્યહલતાં વાદમાઢૌકમાનાઃ ।

શુણ્ઢાદ્ઢન્દ્રમ્હારૈઃ પરમમપિ વલં કમ્પયન્તઃ પરેપાં
વેપાં સર્વેર્ગજેન્દ્રામુવિ વિજયવિધૌ તે મતા મૂમિપાલાઃ ॥

તે હાથીઓ ચિત્કાર કરતા નાચે છે, મદમસ્ત બનીને પોતાના સ્વામીના ચોક્કસોને આનંદ આપે છે, રણભૂમિ પર અત્યંત મૌઢ-ગંભીર બનીને પોતાની સેનાની વિશાળતાને પૂરેપૂરી રીતે બહાર કરે છે. પોતાની સુઢરપી દંડના પ્રહારોથી શત્રુઓના ઉત્થામ બલને પણ કંપાવે છે; એવા પ્રકારના હાથીઓ જેની પાસે હોય છે, તે રાજાઓ રણભૂમિ પર વિજયી કાયદે કરી શકે, એમ માનવામાં આવે છે. ૪૭

સેતું સંમેદયન્તો વલવિકટમદપ્રોત્તન્નિ ત્રોદયન્તઃ
પ્રાકારં દારયન્તઃ પરમનસિ પરાં મીતિમુત્પાદયન્તઃ ।
વ્યૂહં વિદ્રાવયન્તઃ સુધનમપિ વનં ફેલયોત્પાદયન્તો
યેપામાઢૌગજેન્દ્રાઃ સલુધરણિમુજાં તજયઃ સિદ્ધા એવા ॥

જે હાથીઓ પુલને ભાંગી નાખનારા, શત્રુઓના ચોક્કસોની થતી ઉત્તરિને તોડી નાખનારા, ક્રિહાના દરવાજા ફાડી નાખનારા, શત્રુઓના મનમાં વિશેષ ભય ઉત્પન્ન કરનારા, સેનાના વ્યૂહને છિન્નસિન્ન કરનારા અને ધનધોર વનને પણ રમતમાં ઉમેરી નાખનારા હોય છે; એવા હાથીઓ જેમની સેનામાં હોય છે, તે રાજાઓના રણભૂમિ પર વિજય થવાનો જ એ વાત નક્કી છે.

તાવદ્વજન્તિ વીર્યાત્પરનિધનવિધૌ યુદ્ધમધ્યેડપિ ધીરા-
સ્તાવદ્વાચન્તિ વેગં પરમપિ દપતઃ સંમુલીનાસ્તુરદ્ધાઃ ।
શૂરાઠ્ઠઃ સુસઞ્જો મદમુદિતમના માનિમાનં વિધુન્વન્
યાવન્નાયાતિ કોપાત્કૃતવિવિધરવાટોપકોડિનાઃ ॥

ધીરજનો યુદ્ધની ભૂમિ પર શત્રુનો સંહાર કરવામાં ત્યાં સુધી જ શક્તિ કરે છે તેમ જ ક્રોધાઓ પણ શત્રુઓની સામે દોડતા ત્યાં સુધી જ આવે છે કે જ્યાં સુધી સામા સૈન્યમાંથી કોપથી વિવિધ પ્રકારના ચિત્કાર કરતો એક પણ હાથી આવી પહોંચે નહિ; જે જે હાથી ખૂબ જ સજ્જ થયેલા હોય, જેના પર ચર ચોક્કસ બેઠા હોય, જેનું મન મદમી મસ્ત બન્યું હોય અને જે માની જનોનું પણ માન મુકાવતો હોય, એવાઓ

અથા યસ્ય જયસ્તસ્ય ચસ્યાશ્વાસ્તસ્ય મેદિની ।

અથા યસ્ય યશસ્તસ્ય ચસ્યાશ્વાસ્તસ્ય કાઢ્ઢનમ્ ॥ ૫૦ ॥

જેની પાસે ઘોડા છે, તેમનો જય છે; જેની પાસે ઘોડા છે, તેની પૃથ્વી છે; જેની પાસે ઘોડા છે, તેને યશ છે અને જેની પાસે ઘોડા છે, તેને જ સુવર્ણ મળે છે. ૫૦

નિપત્ય યુધિ વેગેન મિપતાં સર્વથાન્વિનામ્ ।

શત્રુ નિહત્ય યાત્યેકઃ શૂરો ઘાજિપ્રભાવતઃ ॥૫૧॥

ઘોડાના પ્રભાવથી ઉપર બેસેલા ઘોડેસવાર એકલો હોય તોપણ સર્વ ધનુષધારીઓના ભેટભેટામાં યુદ્ધભૂમિ પર વેગથી આગળ વધી જાય છે અને શત્રુનો વધ કરીને પાછો ફરે છે. ૫૧

શલાઘ્નિર્મિત્રદેહોડપિ શાન્તોડપિ ગુરુભારતઃ ।

ન મુશ્ચતિ રણે નાથમતઃ કોડ્યો હ્યાત્સુહૃત્ ॥૫૨॥
અસ્ત્રશસ્ત્રથી પોતાનો દેહ લેદાઈ ગયો હોય અને ધણી ભારથી ઘાકી ગયો હોય, તોપણ ઘોડા પોતાના સ્વામીને છોડતો નથી; માટે ઘોડાથી વધે એવો ખીજો ડાણુ સ્નેહી બંધુજન હશે ? ૫૨

દૂરસ્યોડપિ ઘલી શત્રુનં શેતે રજનીવ્વપિ ।

તસ્ય મીત્યા ગૃહે યસ્ય હરયો વેગવત્તારઃ ॥૫૩॥

જે રાજની પાસે ધણી જ વેગવાળા ઘોડા હોય છે, તે બળવાન રાજ ધણે જ દૂર હોય તોપણ તે આવી પહોંચશે એવા ભયથી શત્રુજન રાત્રિઓને વખતે સારી રીતે સૂઈ જતો નથી. ૫૩

ન ગર્જનં નરૈઃ કાર્યં સિદ્ધિમન્થેતિ મૃત્યુતામ્ ।

તથા નિમેષમાત્રેણ પથા વાહૈઃ સુસપ્તિઃ ॥૫૪॥

સારી રીતે કેળવાયેલા ઘોડાઓથી રાજ્યોનાં જે કાર્યો ક્ષણમાં સિદ્ધ થાય છે, તે કાર્યો હાથી કે યોદ્ધાઓથી થતાં નથી. ૫૪

રાજ્યં શતક્રતુસમૃદ્ધિસમાનમધૈર્યઃ શ્રિયઃ સકલ-
કામદુષ્ઠા ભવન્તિ । અધૈર્યશંસિ વિપુલાનિ સમુલ્લસન્તિ,
નાશૈઃ પ્રયાન્તિ સદશક્તિમિમાદ્યોડપિ ॥૫૫॥

ઘોડાઓને લીધે રાજ્ય ઇલા રાજ્ય જેવું સમૃદ્ધિવાળું બને છે. રાજ્યની લક્ષ્મીઓ ઘોડાઓને લીધે બધા પ્રકારની કામનાઓને પૂરી કરે છે. ઘોડાઓને લીધે રાજ્યોને ધણી યશ પ્રાપ્ત થાય છે. અરેખર, હાથી વગેરે ખીજાં સાધનો ઘોડાઓની સરખાણીમાં આવતાં નથી.

તીક્ષ્ણામ્હેતિહતિભિઃ સ્વસ્ત્રલોલદન્તં

ચક્ષ્ત્રકાલકરપાલવિષ્ટિતાહિન્મ્ ।

કોડ્યો વિહાય હ્યમાહવજાતમૂર્છ-
પ્રાણપ્રયાણસમયેડવતુમીશીશઃ ॥૫૬॥

તીક્ષ્ણ ધારવાળાં શસ્ત્રો વડે જેના શરીરમાંથી લોહી નીકળે છે અને જેના દાંત હાલી ગયા છે; ચક્ષ્ત્રની વિકરાળ તલવારથી જેના પગ કપાઈ ગયા છે તેમ જ યુદ્ધભૂમિ પર મૂર્છા આવતાં પ્રાણુ જવાની તૈવારી કરી રહ્યા છે, એવે સમયે પોતાના સ્વામીને બચાવવા માટે સ. ૩૦

એક ઘોડા જ ત્યાં ઊભો રહે છે, તેને છોડીને ખીજો ડાણુ બચાવી શકે ? ૫૬

પાદાઃ કન્દુકવત્થિતિશ્ચ ગિરિવદ્દેપારવો મેઘવ-
ન્નેત્રે નીરજવજાવઃ પવનવચાસ્ફાલનં સિંહવત્ ।

વિન્યાસો નટવન્મુલં કુલવધૂવક્ત્રેન્દુવદ્વાજિનો
યસ્ય ક્ષોણિમુજો વિશસ્તદિતરે સામ્રાજ્યમુર્વાતલે ॥૫૭॥

જેના પગ ઘડાની જેમ ઊઠે છે, જેની સ્થિતિ પર્વત જેવી સ્થિર છે, જેનો હણહણાટ મેઘ જેવો ગંભીર છે, જેની આંખ કમળ જેવી વિશાળ છે, જેનો વેગ પવનની જેમ તીવ્ર છે, જેનો કૂદકો સિંહના જેવો લાંબો છે, જેનાં આંજીનું કેકડું નટ જેવું કલામય છે અને જેવું મુખ કુલીન સ્ત્રીના મુખ જેવું ગંભીર છે; એવા ઘોડાએ રાજ્યને પૃથ્વી પરવું સામ્રાજ્ય આપવું છે અને ખીજા બધા રાજ્યોને વાણિયા જેવા બનાવી દીધા છે.

ખડ્ગ

સ્વહ્માલ્ક્ષ્મીસ્તથા રાડ્યં યદાઃ સ્વહ્માદવાપ્યતે ।

સ્વહ્માદૈરિવિનાશં ચ યત્રાત્તમમિદમ્મહે ॥૫૮॥

લક્ષ્મી અને રાજ્ય ખડ્ગથી પ્રાપ્ત થાય છે, યશ પણ ખડ્ગથી મળે છે, ખડ્ગથી વેરીનો નાશ થાય છે; માટે અમે ખડ્ગની પ્રશંસા કરીએ છીએ. ૫૮

યસ્મિન્નહમે શરીરં પ્રતિફલતિ યથા સ્વહ્મારાજોભિવન્મ્યો
વન્મ્યોડ્યં દૈવમૃન્દૈરપિ યદિ સ ભવેદર્થચન્દ્રોપપન્નઃ ।

નાનાવર્ગેયુતશ્ચેત્સ ભવતિ નૃપતેઃ શત્રુનાશકૈરેતુઃ

સેતુલક્ષ્મીપ્રવાહે નિશ્ચિલરિપુકુલધ્વંસને ધૂમકેતુઃ ॥૫૯॥

જે ખડ્ગમાં રાજ્ય પોતાનું પ્રતિબિંબ દેખાય છે, તે ખડ્ગ બધાં ખડ્ગોમાં રાજ ગણાય છે. જે ખડ્ગ આડધા ચંદ્ર જેવું આકારમાં હોય તે ખડ્ગને સર્વે દેવો પણ વંદન કરે છે. જે ખડ્ગ અનેક ચિત્રવિચિત્ર રંગથી શોભતું હોય, તે રાજ્યના શત્રુઓનો નાશ કરવામાં કારણ બને છે, શત્રુઓની લક્ષ્મીને અટકાવવામાં સેતુ બને છે અને શત્રુજનોના કુલનો નાશ કરવામાં ધૂમકેતુ બને છે. ૫૯

ઐન્ધ્ય

પ્રથમં યુદ્ધકારિત્વં સમસ્તવલપાલનમ્ ।

દિઘ્વાર્ગયોવશોચિત્તં પત્તિકર્મ પ્રચક્ષતે ॥૬૦॥

સૌથી પહેલાં તો યુદ્ધ કરવું, તે પછી સધળાં ઐન્ધ્યોનું પાલન અને પછી દિશાઓ અને માર્ગની શોધ કરી, યોદ્ધાઓને શોધી કાઢવા એટલાં કામ પાલનને મેનાનાં છે.

સ્વામાવશૂમસ્ત્રમવિરક્તં જિત્તમ્રમ્ ।

પ્રસિદ્ધશ્રિયપ્રાપ્યં વલં ધેષ્ટવમં વિદુઃ ॥૬૧॥

સ્વભાવે શર હોય, અઠસરજને જાણનાર હોય, સ્વામી પર સ્નેહ હોય, શ્રમ કરવામાં વિચ્છેદ હોય, જેમાં વિશેષ કરીને ક્ષત્રિયો હોય, એવા પ્રકારનું પાપ-દળ સૈન્ય શ્રેષ્ઠ કહેવામાં આવે છે. ૬૧

વરમત્પચલં સારં ન વહ્ની મુળ્દમાલિકા ।

કુર્યાદસારમહ્નો હિ સારમહ્નમપિ સ્ફુટમ્ ॥ ૬૨ ॥

યોડું પશુ બળવાળું સૈન્ય સારું, પરંતુ યજ્ઞમાં માથા ભેગાં કર્યાં હોય, તે સારું નથી, કારણ કે જો નમાશ સૈન્યમાં ભંગાણુ પડે, તો પછી સત્ત્વવાળા સૈન્યમાં પશુ છેવટે ભંગાણુ પડે. ૬૨

દિક્ષિઓ

ન ગજાનાં સદ્દક્ષેણ ન લક્ષેણ ચ વાજિનામ્ ।

તથા સિધ્ધન્તિ કાર્યાણિ યથા દુર્ગમમાવતઃ ॥ ૬૩ ॥

હાથેનાં હાથીઓથી કે હાથેનાં ઘોડાઓથી જે કાર્ય સિદ્ધ થતા નથી, તે કાર્યે કિલ્લાના પ્રણાવથી સિદ્ધ થાય છે.

અદુર્ગો વિપયઃ કસ્ય નારેઃ પરિભાવાસદમ્ ।

અદુર્ગોઽનાશ્રયો રાજા પોતચ્યુતમનુચ્યયત્ ॥ ૬૪ ॥

જેમ વડાણમાંથી પડી ગયેલો માણસ નાશ પામે છે, તેમ દુર્ગ વિનાનો રાજા આશ્રય વિનાનો ઘર્ષ પડે છે અને પછી (દુર્ગ વિનાનો ઘર્ષ પડતા તે) કયા રાજાના પરાભવને પાત્ર ન થાય કે ૬૪

વિપદીનોં યથા નાગો મદ્દહીનોં યથા ગજઃ ।

સર્વેવાં વદયતાં વાવિ દુર્ગદ્દીનસ્તથા વૃષઃ ॥ ૬૫ ॥

જેમ ઝેર વિનાનો સાપ અને મદ્દ વિનાનો હાથી બધાને વશ થાય છે, તેમ દુર્ગ વિનાનો રાજા સર્વ શત્રુઓને વશ થાય છે. ૬૫

શત્રુમેકોઽપિ સંવત્સે પ્રાકારસ્યો ધનુર્ધરઃ ।

તસ્માદર્શ્ય પ્રશંસન્તિ નીતિશાસ્ત્રવિદો જનાઃ ॥ ૬૬ ॥

એક પશુ ધનુષ્યધારી જે કિલ્લાની અંદર રહ્યો હોય, તો તે સૌ યોદ્ધાઓ સાથે સદે છે; માટે ગભીરિતિ જાણનાર હાથા માણસો કિલ્લાની પ્રવેશ કરે છે. ૬૬

एकः शतं योधयते प्राकारस्यो धनुर्धरः ।

शतं सहस्राणि तथा सहस्रं लक्षमेव च ॥ ६७ ॥

કિલ્લામાં રહેલો એક જ ધનુષ્યધારી વીર સેંકડોની સાથે શુદ્ધ ખેડે છે, સેંકડે હજાર સાથે અને હજાર લાખો સાથે શુદ્ધ ખેડે છે. ૬૭

दुर्गाणि राज्ञा कार्याणि सज्जलानि दृढानि च ।

द्रव्यमश્નં च तेष्वेव स्थापनीयं प्रयत्नतઃ ॥ ૬૮ ॥

રાજાએ જે કિલ્લાઓ કરાવવા તે ખૂબ દૃઢ કરાવવા

તથા તેમાં પાણી રહે, તેવી વ્યવસ્થા રાખવી તેમ જ કિલ્લાઓમાં અન્ન અને દ્રવ્યનો સારી રીતે સંગ્રહ કરવો. દૂત

મેઘાવી વામ્પટુઃ પ્રાક્ષઃ પરવિત્તોપલક્ષકઃ ।

ધીરો યથોક્તવાદી ચ યપ દૂતો વિધીયતે ॥ ૬૯ ॥

જે સારી યુદ્ધિવાળો, બોલવામાં કુશળ, હાલો, બીજાના ચિત્તને સમજાવેનારો, ધીર અને કલા પ્રમાણે જ સમાચાર પહેંચાડે તેવો હોય, તેવા માણસને રાજાએ દૂત બનાવવો જોઈએ. ૬૯

उद्यतेष्वपि शस्त्रेषु दूतो वदति नान्यथा ।

સદૈવાવધ્યમાયેન યથાર્થસ્ય હિ વાચકઃ ॥ ૭૦ ॥

પોતાની સાથે હથિયાર ઉઘાડવામાં આવ્યાં હોય, તોપણ દૂત પોથી વાત કહેતો નથી. પોતાનો કોઈ પણ માણસ વધ કરવાનો નથી, એમ ખાતરી જ દૂત સાચી વાત કહેતો હોય છે. ૭૦

મજો ગુણો શુચિર્દક્ષઃ પ્રગલ્ભોઽવ્યસની ક્ષમી ।

દ્વાલ્પણઃ પરમમહો દૂતઃ સ્વાભ્યતિમાનવાન્ ॥ ૭૧ ॥

ભક્ત, શુધિયલ, પવિત્ર, પ્રગલ્ભ, બચનરહિત, ધીરબળાળો, પ્રાહણ્ય બીજાના મર્મને જાણનારો અને પ્રતિષાધાળો હોય એવો જ દૂત કરવો જોઈએ. ૭૧

સાકારો નિઃસૃહો વાચ્મી નાનાચાક્ષવિચ્છળઃ ।

પરચિત્તાવગતા ચ રાત્રો દૂતઃ સ દ્રવ્યતે ॥ ૭૨ ॥

આકારમાં સુંદર, સ્પૃહા વિનાનો, વાણીમાં ચતુર, અનેક શાસ્ત્રોમાં વિચક્ષુ, બીજાના ચિત્તને સમજનારો એવો દૂત રાજાએ રાખવો જોઈએ. ૭૨

નિયોગિભિર્વિના રાજ્યં નાસ્તિ ભૂપે હિ કેવલે ।

તસ્માદ્મી વિધાતવ્યા રક્ષિતવ્યાઃ પ્રયત્નતઃ ॥ ૭૩ ॥

દૂત વગેરે સારા માણસો રાજ્યમાં ન હોય અને રાજા એકલો જ હોય, તો તે રાજ્ય રહેતું નથી; માટે રાજાએ પોતાના રાજ્યમાં સારા માણસોની નિમણૂક કરવી જોઈએ અને પ્રયત્નથી તેમના રક્ષણ કરવાં જોઈએ. ભંડારી

મગ્રીણો વામ્પટુર્ધમાન્વામિમત્તશ્ચ નિત્યશઃ ।

અલુલ્લઘઃ સત્યવાદી ચ માણ્ડાગારી સ દ્રવ્યતે ॥ ૭૪ ॥

પ્રવીણ, વાણીમાં કુશળ, બુદ્ધિમાન, નિત્યનિરંતર સ્વામીનો ભક્ત, હોભરહિત, સત્ય વચન બોલનાર એવા શુશ્રુષાળો ભંડારી-ખજાનચી રાજા પાસે હોવો જોઈએ. લેખક

સરુદુષ્યદ્દીવાયોં લયુદ્ધસ્તો જિતેન્દ્રિયઃ ।

શબ્દશાસ્ત્રપરિજ્ઞાવા યપ હેતુક દ્રવ્યતે ॥ ૭૫ ॥

એક વાર બેલતાંની સાથે જ વાત સમજી ગય, જે ઝડપથી લખી શકતો હોય, જેણે ઈંદ્રિયો પર કાબૂ મેળવેલો હોય અને જે સજ્જશસ્ત્રોના બાણકાર હોય, તેવો લેખક રાખવો. ૭૫

પ્રતિહારી

ફક્તિત્તાકારતત્ત્વજ્ઞો વલવાન્પ્રિયદર્શનઃ ।

સમયજ્ઞઃ સ્વામિમક્તઃ પ્રતીહારી સ હૃદયતે ॥ ૭૬ ॥

અંગની યેછાઓને તથા વાક્યના તત્ત્વને જે સમજી શકેતો હોય, જે બળવાન અને સારા રૂપવાળો હોય, જે સમયને યોગ્યપનાર અને સ્વામીનો લક્ષ્મી હોય એવા માણસને પ્રતિહારી (અંગરક્ષક) બનાવવો. ૭૬

રસોધયો

પુત્રપૌત્રગુણોપેતઃ શાસ્ત્રજ્ઞો મૃદ્ધપાચકઃ ।

શૂદ્ધ્ય કઠિનશ્ચેવ સૂપકારઃ સ હૃદયતે ॥ ૭૭ ॥

જેને ત્યાં પુત્રપૌત્ર વગેરે પરિવાર હોય, જે પાક-શાસ્ત્રનો બાણકાર હોય, જે સુંદર પાક બનાવી બાણુતો હોય, જે ધરવીર હોય અને કાર્યમાં પરિશ્રમી હોય તેને રસોધયો બનાવવો. ૭૭

ચાર-ચુસ ફૂલ

ભવેત્સ્વપરરાષ્ટ્રાણાં કાર્યાકાર્યાવલોકને ।

ચારકશ્ચમર્હીમર્ત્યુર્યસ્ય નાસ્ત્યન્ય એવ સઃ ॥ ૭૮ ॥

જે પોતાના અને પારકા રાષ્ટ્રના સારાબરસાં કાર્યો જોવામાં કુશળ એવા માણસને ચાર-ફૂલ તરીકે રાખવો; કારણ કે રાજની આખ તો ચાર-ચુસ ફૂલ છે. જે રાજ ચાર વિનાનો છે, તે અધ ગણાય છે. ૭૮

અંતઃપુરવર્ગ

કાળાઃ કુન્દજાશ્વ પન્દાશ્ચ તથા ઘૃદ્ધાશ્ચ પદ્મવઃ ।

એતે ચાન્તઃપુરે નિત્યં નિયોકિત્વ્યાઃ ક્ષમાશ્રુતા ॥ ૭૯ ॥

કાણા, કૂંપકા, હીજકા, ધરકા, પાંજળા એવા માણસોને જ રાજ્યે પોતાના અંતઃપુરમાં રાખવા જોઈએ. ૭૯

ત્રીઝો

પકાત્રમિવ રાજેન્દ્ર સર્વસાધારણાઃ સ્થિયઃ ।

પરોક્ષે ચ સમક્ષે ચ રક્ષિતવ્યાઃ પ્રયત્રવઃ ॥ ૮૦ ॥

જેમ રાંધિયું અન્ન સારવડું પડે છે, તેમ અંતઃપુરમાં રહેનારી સર્વ સાધારણ સ્ત્રીઓને નજર સમક્ષ અને નજર બહાર પણ સારી રીતે સારવડી જોઈએ. ૮૦

સુસ્મેર્યોડિય પ્રસન્નેશ્ચો રક્ષ્યા નાર્યોં હિ સર્વદા ।

દ્વયોર્હિ કુલયોઃ શોકમાયદેયુરરક્ષિતાઃ ॥ ૮૧ ॥

નાના સુગ્રમ પ્રસંગો આવી પડતાં પણ નારીઓના રક્ષણુ નિત્ય નિરંતર કરવાં જોઈએ; કારણ કે સ્ત્રીઓ જો રક્ષણુ વિનાની બની ગયા, તો તે બંને કુલને શોક આપનારી થાય છે. ૮૧

પદરાણી

મહિપ્ત્યા હૃદ્ધ્યા માભ્યં ગૃહકાર્યેષુ લક્ષ્યા ।

સુસંસ્કૃતોપસ્કરયા વ્યયે ચામુકહસ્તયા ॥ ૮૨ ॥

પદરાણીએ સદા હર્ષમાં રહેવું જોઈએ. ધરનાં કાર્યોમાં ચતુર બનવું જોઈએ; વસ્ત્ર, આભુષણ વગેરે સુંદર રીતે પહેરવાં જોઈએ અને ધનનો વ્યય કરવામાં હાથના ઘૂટા રહેવું જોઈએ. ૮૨

નોકરો

વહૂનામપ્યસારાણાં સમુદાયો હિ દારુણઃ ।

રાજા શ્રુત્યાઃ પ્રકર્તવ્યાસ્તે હિ સર્વક્રિયાક્ષમાઃ ॥ ૮૩ ॥

જો ધણીખરા પણ નબળા નોકરો ભેગા થઈ ગયા, તો તેમનો સમુદાય દારુણ બને છે; માટે રાજ્યે થોડા પણ એવા સેવકો રાખવા કે જે સર્વ ક્રિયાઓ સારી રીતે કરી શકે. ૮૩

તૃપ્તિરાર્થેપ્રપતે રજુસ્તયા નાગો હિ ષડ્ધતે તે ।

એવં જ્ઞાત્વા નરેન્દ્રેણ શ્રુત્યાઃ કાર્યા વિચક્ષણાઃ ॥ ૮૪ ॥

ધણી તણખલાં ભેગાં કરીને વણવામાં આવે છે ત્યારે દોરકું બને છે અને તે દોરકાથી હાથી પણ બંધાય છે, એમ બાણીને રાજ્યે વિચક્ષણુ સેવકો રાખવા જોઈએ.

ન વિના પાર્થિવો શ્રુત્યૈર્ન શ્રુત્યાઃ પાર્થિવં વિના ।

તેષાં ચ વ્યવહારોડયં પરસ્પરનિશ્ચયનઃ ॥ ૮૫ ॥

રાજ સેવકો વિના રહી શકતો નથી અને સેવકો રાજ વિના રહી શકતા નથી; તે બંનેનો વ્યવહાર પરસ્પર બંધાયેલો છે. ૮૫

શ્રુત્યૈર્વિના સ્વયં રાજા લોકાનુમદ્ધકાર્યંયિ ।

મયુષૈરિવ દર્શાનુસેજન્યયિ ન શોભતે ॥ ૮૬ ॥

જેમ સૂર્ય તેજસ્વી હોય; પરંતુ તેનાં કિરણો ન હોય તો તે સૂર્ય શોભતો નથી, તેમ રાજા લોકોનાં હિત કરતો હોય, તોપણ એક વિના શોભતો નથી. ૮૬

અરેઃ સંધાર્થે નાભિર્નાભૌ ચારાઃ પ્રતિષ્ઠિતાઃ ।

સ્વામિસેવકયોરેવં વૃત્તિચક્રં પ્રવર્તતે ॥ ૮૭ ॥

જેમ આસગ્રીથી નાભિ (ચક્ર) કેંદ્ર છે અને નાભિની અંદર આસગ્રી રહેલા છે, તેમ સ્વામી અને સેવકનો વર્તન-વ્યવહાર (વૃત્તિચક્ર) એકમેકને આધારે ટકે છે. ૮૭

શિરસા વિઘ્નતા નિત્યં તથા સ્નેહેન પાલિતાઃ ।

કેશા અપિ વિરજ્યન્તે નિઃસ્નેહાઃ કિં ન સેવકાઃ ॥૮૮॥

માથા પર વધારેલા અને હમેશાં સ્નેહ (તેલ) થી
પોષણ કરેલા એવા માથાના વાળ રાજ વિના ધોળાં
થઈ જાય છે; તે પછી જે સેવકાને સ્નેહ વિના રાખીએ,
તો તે વિરાગી બને, તેમાં શું નવાઈ? ૮૮

તહિતોઽપિ દુરુક્તોઽપિ દ્વિઙ્હિતોઽપિ મહીમુજા ।

ન ચિન્તયતિ યઃ પાપં સ મૃત્યોઽર્હો મહીમુજામ્ ॥૮૯॥

રાજા મારે, કઠોર પતન કરે, દંડ દે તો પણ્ય જેના
મનમાં રાખતું પાપ કરવાતું જાગતું નથી, તેણે સેવક
રાજાએ રાખવો. ૮૯

યોઽનાદ્રુતઃ સમભ્યેતિ દ્વારે તિષ્ઠતિ સર્વદા ।

પ્રૃષ્ઠઃ સત્યં મિતં દૂષ્ટે સ મૃત્યોઽર્હો મહીમુજામ્ ॥૯૦॥

વગર બોલાવ્યે પણ્ય જે સામે આવીને બેસી રહે
છે, જે દરવાજા પાસે જ કાયમ રહે છે અને પૂછ્યા
પછી જે સાચું અને થોડું પતન બોલે છે, તે સેવક
રાજાએ રાખવો જોઈએ. ૯૦

જનાદિષ્ટોઽપિ મૂપસ્ય દૃષ્ટ્વા હાનિકરં ચ ચઃ ।

ચતતે હસ્ય નાશાય સ મૃત્યોઽર્હો મહીમુજામ્ ॥૯૧॥

રાજાએ આજ્ઞા આપી ન હોય તો પણ્ય રાજાને હાનિ
પહોંચાડનાર કાઈ હોય તેના નાશ કરવા જે પ્રયત્ન કરે,
તે સેવક રાજાએ રાખવો જોઈએ. ૯૧

ન ક્ષુધા પીઢ્યતે યસ્તુ નિદ્ર્યા ન કદાચન ।

ન ચ શીતાતપાદૈશ્વ સ મૃત્યોઽર્હો મહીમુજામ્ ॥૯૨॥

જે ભૂખથી કે નિદ્રાથી પીડા પામતો નથી તેમ જ
જેને ઠંડા, તડકા, શરદી વગેરે લાગ્યા નથી, તે સેવક
રાજાએ રાખવો જોઈએ. ૯૨

શુભ્વા સાહુગ્રામિકો વાલો મંવિપ્યાં સ્વામિનં પ્રતિ ।

પ્રસન્નાસ્યો મંવેચસ્તુ સ મૃત્યોઽર્હો મહીમુજામ્ ॥૯૩॥

ભવિષ્યમાં લડાઈ થવાની છે, એવી વાત સાંભળીને
જે પોતાના રાજ પાસે હસતા થુળે પહોંચી જાય છે,
તે સેવક રાજાએ રાખવો જોઈએ. ૯૩

સીમા વૃદ્ધિ સમાયાતિ શુક્લપક્ષ ઇવોરુદ્ધા ।

નિયોગસંસ્થિતે યસ્મિન્સ મૃત્યોઽર્હો મહીમુજામ્ ॥૯૪॥

જે સેવકને રાખ્યા પછી રાજ્યની સીમા શુક્લ-
પક્ષના ચંદ્રની દળાની જેમ વધવા લાગે, તે સેવક રાજા-
એ રાખવો જોઈએ. ૯૪

સીમા સંકોચમાયાતિ વઢૌ ચર્મં દ્રવાદિલમ્ ।

સ્થિતે યસ્મિન્સ તુ ત્યાગ્યો મૃત્યો રાજ્યં સમીહતા ॥૯૫॥

જે સેવકને રાખ્યા પછી રાજ્યની સીમા અગ્નિમાં
ચામડું નાખતાં સંકોચ પામે, તે રીતે સંકોચ પામે,
તો તે સેવકને રાજ્ય છોડતા રાજ્યે રાખવો નહિ. ૯૫

સ્વામ્યાદેશસ્તુ મૃત્યુસ્ય ન મીઃ સંજાયતે કચિત્ ।

મન્યતે ન ચ સંધાર્યો મૂમુજા ભૂતિમિચ્છતા ॥૯૬॥

રાજાની આજ્ઞા મળતાં જે સેવક સમ-વિષમતાનો,
સ્વાર્થસંકલ્પનો વિચાર કરે, તો લેકવને છોડતા રાજા-
એ તે સેવકને રાખવો નહિ. ૯૬

સ્વામ્યાદેશસ્તુ મૃત્યુસ્ય ન મીઃ સંજાયતે કચિત્ ।

પ્રવિરોન્મુલ્કમાર્દ્યં દુસ્તરં વા મહર્ણવમ્ ॥૯૭॥

જે સ્વામી સેવક છે, તેને સ્વામીના આદેશ થતાં
કાઈ પણ કેસાણે ભય લાગતો નથી. ભલેને સાપના મુખમાં
પેસવું પડે કે પછી ન તરાય એવા સાગરમાં પડવું પડે.

સાલસં મુસરં કૂરં સ્તલ્પં વ્યસનિનં શઠમ્ ।

અસંતુપ્તમર્ત્તં ચ ત્યજેદ્મૃત્યં નરાધિપઃ ॥ ૯૮ ॥

જે સેવક આળસ, વાચાળ, કૂર, સ્તબ્ધ, બચની,
શક, સંતોષ વિનાનો અને ભક્તિ વિનાનો હોય, તે
સેવકનો રાજાએ ત્યાગ કરવો. ૯૮

સ્વામ્યુક્તે ચો ન ચતતે સ મૃત્યો મૃત્યુપાશકઃ ।

તત્ત્વિવનમપિ વ્યર્થસજાગલકુષાગ્નિ ॥ ૯૯ ॥

સ્વામીની આજ્ઞા થવા છતાં પણ્ય જે સેવક કાર્ય કરતો
નથી, તે સેવક નથી, પણ્ય અધમ સેવક છે અને તેનું જીવન
પાકરીના મળામાં રહેલા આગળની જેમ નકામું છે. ૯૯

દ્વિજા અપિ ન ગચ્છન્તિ ચાં ગતિં નૈવ યોગિનઃ ।

સ્વામ્યર્થે સંત્યજન્નાગારંતાં ગતિં યાતિ સેવકઃ ॥૧૦૦॥

જે સેવક પોતાના સ્વામીને માટે પોતાના પ્રાણનો
ત્યાગ કરે છે, તે સેવક જે ગતિને પામે છે, તે ગતિ
આહ્લેષોને પણ મળતી નથી. તેમ જ યોગીજનોને પણ
તે ગતિ મળતી નથી. ૧૦૦

રાજા મુદ્રોઽપિ મૃત્યાનાં માનમાત્રં પ્રયચ્છતિ ।

તેઽપિ સંમાનમાત્રેણ પ્રાણેઃ પ્રત્યુપકુર્વતે ॥ ૧૦૧ ॥

રાજા જે સેવક પર રાજ થાય, તો તે સેવકને
માનપોત અને યોગ્ય પાત્ર વગેરે આપે છે; પરંતુ સેવક
તો સમ્માન મળે છે, એટલું જ નાણીને રાજા માટે
પોતાના પ્રાણ પણ્ય આપી દે છે. ૧૦૧

સારાસારપરિષ્કેતા સ્વામી મૃત્યુસ્ય દુર્લભઃ ।

અનુકૂલઃ શુચિર્દક્ષઃ પ્રમોદ્યત્વોઽપિ દુર્લભઃ ॥૧૦૨॥

એવા સ્વામી સેવકને રાખવો દુર્લભ છે. જે સાર-
અસાર બાબતના વિવેકનો વિચાર કરી બુદ્ધિ તેમ જ

એવો સેવક સ્વામીને મળવો દુર્લભ છે, જે સેવક અત્યુ-
દ્ધ છે, પવિત્ર હોય તેમ જ ચતુર હોય. ૧૦૨

સ્નાન

સ્નાન નામ મનઃપ્રસાદજનનં દુઃસ્વપ્નવિધ્વંસનં
શૌચસ્થાયયતનં મલાપહરણં સંવર્ધનં તેજસઃ ।
રૂપોદ્યોતકરં ગદ્યપ્રશમનં કામામિસંદીપનં
નારીણાં ચ મનોહરં શ્રમહરં સ્નાને દૈશીતે ગુણાઃ ॥૧૦૩

સ્નાન ખરેખર મનની પ્રસન્ના આપે છે, ખોટાં
સ્વપ્નનો નાશ કરે છે, પવિત્રતાને રહેાણ આપે છે,
મળને દૂર કરે છે, તેજને વધારે છે, રૂપનો વધારો કરે
છે, રોગને શમાવે છે, કામરૂપી અગ્નિને પ્રદાન કરે છે,
સ્ત્રીઓનાં મન દરે છે, શ્રમને દૂર કરે છે. એ ગીતે
સ્નાન કરવામાં દસ શુભો રહેલા છે. ૧૦૩

પાન

શામ્બૂલં મુલરોગનાશી નિપુણં સંવર્ધનં તેજસો
નિત્યં જાઠરવદ્વિષ્ટદ્વિજનનં દુર્ગન્ધદોષાપહ્નમ્ ।
લક્ષ્મીચંદ્રાલંકરણં પ્રદર્પજનનં વિદ્વન્નૃપામ્રે રણે
કામસ્થાયયતનં સમુદ્ભવકરં લક્ષ્મ્યાઃ સુરસ્થાયસ્પદમ્ ॥

પાન મુખના રોગનો નાશ કરે છે, નિપુણતા લાવે
છે, તેજનો વધારો કરે છે, જઠરાગ્નિનો વધારો કરવામાં
નિત્ય ઉપયોગી બને છે, દુર્ગન્ધ વગેરે દોષને દૂર કરે છે,
મુખનું બ્યથા બને છે; વિદ્વાન પાસે, રાજા આગ્રગ અને
રણમાં હર્ષનો વધારો કરે છે, કામનું ધર બને છે,
લક્ષ્મીને પેદા કરે છે અને સુખનું સ્થાન બને છે. ૧૦૪

શસ્ત્રધારણ

હુદ્રાવિનીતશત્રૂનાં મયઃકૃદ્વ્યુત્પન્નિમમ્ ।
શસ્ત્રચારણમૌજસ્ય રક્ષોવિશુદ્ધમદાપદમ્ ॥૧૦૫॥

રાજા વગેરે જે અસ્ત્રશસ્ત્ર ધારણ કરે છે, તે શસ્ત્ર
દુષ્ટ અને અવિનયી શત્રુઓને ભયકારક લાગે છે, પોતાને
માટે બધુની જેમ તેજસ્વી લાગે છે, પોતાના ઓળખો
વધારે કરે છે તેમ જ શક્તિ, વીજળી, ચંદ્ર વગેરેની
પીડા દૂર કરે છે. ૧૦૫

છત્ર ઓઢવું

વર્ષાનિલરજોધર્મહિમાદીનાં નિવારણમ્ ।

રાજ્યલક્ષ્મ્યા ગૃહં ધન્યં લક્ષ્મ્યં છત્રધારણમ્ ॥૧૦૬॥

વરસાદ, પવન, રજકણ, તાપ, હિમ વગેરેને ખાળી
રાખવા માટે છત્ર ઓઢવું હિતકર છે તેમ જ તે છત્ર
રાજ્યલક્ષ્મીનું ધર છે, ધન વધારનાર અને આપના
તેજને વધારનાર છે. ૧૦૬

ચામર-સિંહાસન

ચામરં શ્રીકરં દિવ્યં રાજ્યશોભાકરં પરમ્ ।

સિંહાસનં સુવૈશ્વર્યકરં લોકાનુરક્ષનમ્ ॥ ૧૦૭ ॥

ચામર લક્ષ્મી આપનાર, દિવ્ય, શ્રેષ્ઠ અને રાજ્યની
શોભા કરનાર છે. સિંહાસન સુખ આપનાર, ઐશ્વર્ય
વધારનાર અને લોકનાં મનરંજન કરનાર છે. ૧૦૭

માળાધારણ-ચંદનલેપ

સુમનોવરત્નાનાં ધારણં દિવ્યરૂપકૃત્ ।

પાપાલક્ષ્મીપ્રશમનં ચન્દનાચતુલેપનમ્ ॥ ૧૦૮ ॥

સારાં પુષ્પે અને ઉત્તમ રત્નોની માળા પહેરવાથી
સ્વરૂપ દિવ્ય કરનાર બને છે. પાપને લીધે આવેલી
લક્ષ્મી હોય તો તેને શમાવનાર ચંદન વગેરેના લેપ
ગણાય છે. ૧૦૮

શિકારખેલ

મેદછેદકૃશોદરં લપ્તુ મ્ભવત્યુત્થાનયોગ્યં વપુઃ
સત્ત્વાનામપિ લક્ષ્યતે વિકૃતિમચ્ચિત્તં મયક્રોધયોઃ ।
ઉત્કર્ષઃ સ ચ ઘનિન્નાં યદિવયઃ સિધ્ધ્યન્તિ લક્ષ્યે ચલે
મિથૈવ વ્યસનં વદન્તિ શૃગયાસીદ્ધિવિનોદઃ ક્રુતઃ ॥

મૃત્રા ખેલવાથી શરીરનો મેદ ઘટે છે અને પેટ
હલકું બને છે શરીર હલકું થઈ બનીને હવાફરવામાં
સરખતા આવે છે, જંગમનાં આણીઓમાં જે ભય અને
કોપના વિકારવાળા ચિત્ત હોય છે, તેના દર્શન થાય
છે પોતાનું ધારેયું લક્ષ્ય ખસી બળ તોપણ બાણો
ધારેલી સિદ્ધિ મેળવે છે, તે બાણવળીઓની જ પ્રગતિ
ગણાય છે. તેમ છતાં જે લોકો શિકારને ખોટું વ્યસન
મને છે, તે ખોટી વાત છે. આવા પ્રકારનો વિનોદ
બીજા કાંથી મળે ? ૧૦૯

સેનાનું પ્રયાણ

વાજી ચારગતિઃ શશાકુચવલં છત્રં પ્રિયા ષ્ણપ્તઃ ।

પ્રોતુદ્ગતનમન્ડલા વિજયિનો મૃત્યાઃ પુરઃ પદ્મપાઃ ।

શામ્બૂલ મપુરં સરપા મુચતુરઃ સંપ્રગટે ચૈત્સવિ

પ્રાદુરત્તલ્લકટકમયાણમિતરત્રાણપ્રયાણં બુધાઃ ॥૧૧૦॥

(આરે રાજા સેના સાથે પ્રયાણ કરે છે, ત્યારે)
પહેલાં તો ઉત્તમ ગ્નિવાણો ઘોડો હોય છે, માથા પર
ચંદનના જેવું સફેદ છત્ર હોય છે, પાછળ ઈયા સ્તન-
મંડલવાળી પ્રિયા સ્ત્રી હોય છે. આગળ વિવેચ મેળવનાર
પાંચજ સેવકો હોય છે, મુખમાં મધુર પાન હોય છે.
સાથે ચતુર મિત્ર હોય છે; એટલું ને રસ્તામાં ચાલતાં
ચાલતાં સાથે હોય, તો તે સેનાનું પ્રયાણ છે, એમ

બાણુ; ગાફી તો સેનાનું પ્રથાણુ નહિ, પણ પ્રાણુનું પ્રથાણુ છે, એમ કાશ્યા બેનો કહે છે. ૧૧૦
ઉપવતે.

નવં વયો હારિ વપુર્વાદનાઃ, સહી કલ્પવિત્-
કલ્પલક્ષ્મીસ્વનઃ । ધનં હિ સર્વં વિકલં સુતૈપિણો, વિના
વિહારોપવનાનિ ભૂપતેઃ ॥ ૧૧૧ ॥

નવું વય હોય, મનોહર શરીર હોય, ક્રેષ્ઠ સ્ત્રીઓ
હોય, કળાને બાણુનાર સખા-મિત્ર હોય, વલ્લરી-સિતાર-
ના કલરવ હોય અને ધન હોય; તેપણુ મુખ ઇચ્છનાર
રાજા માટે વિહાર કરવા ને બાજબગીચા ન હોય, તો
ઉપરનું બધું સાહિત્ય નકામું છે. ૧૧૧

પુંસાં સર્વસુલેકસાધનફલાઃ સૌન્દર્યગર્વોદુર-
ક્રીડાલોલિલાસિનીજનમનઃસ્વીતપ્રમોદાવહઃ ।
શુદ્ધદૃષ્ટવિનિદ્રપદ્મજમરસારોહસદીર્ધિકા
યુષ્માઃ સન્તિ ગૃહેષુ તસ્ય વિપુલામામાઃ સપૃચ્વીપતિઃ ॥

તે અરેખર પૃથ્વીપતિ રાજા છે, જેનાં ભવનોમાં
વિશાળ આરામવાળા બાગબગીચા છે; ને માનવાને
સર્વ રીતે સુખસોઈનાં સાધનો પૂરાં પાડે છે, જે
સોઈનાં ગર્વથી ઉદ્ભવે ક્રીડા કરતાં ચંચળ અનેલ
સ્ત્રીઓનાં મનને અતિશય આનંદ આપવામાં સત્વર-
વાળા હોય છે, જેની અદર અત્યંત મુશોભિત મોટી
વાવા છે, જેમાં શુભરવ કરતા ભરાઓથી ખીલી
ઉઠતા કમળોના ભારથી શોભા વધેલી છે ૧૧૨

પદ્યે.

ઘટુનિર્વત્ત કિં જાતૈઃ પુત્રૈર્ધર્માર્થવર્જિતૈઃ ।

વરમેકઃ પથિ તથૈવ વિશ્રમતે જનઃ ॥ ૧૧૩ ॥

જે ધર્મ કે અર્થ મેળવતા નથી એવા પુત્રો ધણા
હોય, તેપણુ તેમનાથી લાલ શો ૧ માર્ગ પર બિચુ
રહેલ એક પક્ષ ઉત્તમ છે, બીજાં રસ્તે જતો માનવ
આરામ લે છે. ૧૧૩

દશકૃપસમા વાપી દશવાપીસમો હરઃ ।

દશહ્રદસમઃ પુત્રો દશપુત્રસમો દુઃમઃ ॥ ૧૧૪ ॥

દશ દ્રુવા બરાબર એક વાવ છે, દશ વાવ બરાબર
એક પાણીનો ધરો-તળાવ છે, દશ તળાવ જેટલો ચંતોષ
આપનાર એક પુત્ર છે અને દશ પુત્ર સમાન એક
પક્ષ છે. ૧૧૪

નાતિ

મુદ્ધમાઃ પુરુષા રાજન્સતતં પ્રિયવાદિનઃ ।

અપ્રિયસ્ય ઘ પપ્પસ્ય વક્તા શ્રોતા ચ દુર્લભઃ ॥ ૧૧૫ ॥

હે રાજા ! નિલ નિરંતર મીઠું બોલનારા માણસો
તો ઘણા સુલભ છે; પરંતુ કડકું જતાં હિતકારી વચન
બોલનાર વક્તા દુર્લભ છે, શ્રોતા પણ દુર્લભ છે. ૧૧૫
યઃ કુલામિજનાચારૈરતિશુદ્ધઃ પ્રતાપવાન્ ।

ધાર્મિકો નીતિકુશલઃ સ સ્વામી યુજ્યતે ભુવિ ॥ ૧૧૬ ॥

કુળ, અભિજન (દેશ) અને આચાર એ ત્રણેય
બાળતોમાં ને અત્યંત શુદ્ધ હોય છે, પ્રતાપી હોય છે,
ધાર્મિક હોય છે અને નીતિમાં કુશળ હોય છે, તેવા
શુશ્રુષાળો રાજા પૃથ્વી પર યોગ્ય ગણાય છે. ૧૧૬

પ્રજાં સંરક્ષતિ નૃપઃ સા વર્ધયતિ પાર્થિવમ્ ।

વર્ધનાદ્રક્ષણં શ્રેયસ્તન્નાડ્યેન્યસદૃષ્યસત્ ॥ ૧૧૭ ॥

રાજા પ્રજાનું રક્ષણ કરે છે, અને પ્રજા રાજાની
વૃદ્ધિ કરે છે; એ રીતે જોતાં રાજાની વૃદ્ધિ કરતાં પ્રજા-
નું રક્ષણ વિશેષ ભયું કરનાર બને છે; કારણ કે જો
પ્રજાનો નાશ થાય, તો રાજાની વૃદ્ધિ થાય, તેપણુ તે
દેશી છે. ૧૧૭

આત્માનં પ્રથમં રાજા વિનયેનોપપાદયેત્ ।

તતોઽમાત્યાંસ્તતો મૃત્યાંસ્તતઃ પુત્રાંસ્તતઃ પ્રજાઃ ॥ ૧૧૮ ॥

રાજાએ સૌ પહેલાં તો પોતાની જાતને વિનયી-
નંદ્ર બનાવવી જોઈએ, ત્યાર બાદ પોતાના પ્રધાનોને,
ત્યાર બાદ સેવકોને, તે પછી પોતાના પુત્રોને અને ત્યાર
પછી પ્રજાજનોને નંદ્ર બનાવવાં જોઈએ. ૧૧૮

રાક્ષિ ધર્મિણિ ધર્મિષ્ઠા પાપે પાપા સમે સનાઃ ।

લોકાસ્તમનુવર્તન્તે યથા રાજા તથા પ્રજાઃ ॥ ૧૧૯ ॥

જો રાજા ધાર્મિક હશે, તો પ્રજા ધાર્મિક થશે.

જો રાજા પાપી હશે, તો પ્રજા પાપી થવાની. જો રાજા
પુણ્યપાપમાં સરખો હશે, તો પ્રજા પણ સરખી બનવા-
ની; કારણ કે પ્રજાજનો રાજાને અનુસરે છે, (એટલે
જ કહ્યું છે કે) જેવા રાજા તેવાં પ્રજાજન. ૧૧૯

નૃપાણાં ચ નરાણાં ચ કેવલં સુલ્યમૂર્તિતા ।

આધિક્યં તુ ક્ષમા ચૈર્યમાજ્ઞા દાનં પરાક્રમઃ ॥ ૧૨૦ ॥

રાજાઓ હોય કે માનવો હોય બંનેના શરીરના
દેખાવ તો સરખા જ છે. માનવ કરતાં રાજામાં ને
વિશેષતા છે, તે તો ક્ષમા, ધીરજ, આત્મા, દાન અને
પરાક્રમ એટલા ગુણોને કારણે છે. ૧૨૦

પ્રજાં ન રક્ષયેદાસ્તુ રાજા રક્ષાદિમર્ગિણઃ ।

અજાગલસ્તનસ્યેવ તસ્ય જન્મ નિરર્થકમ્ ॥ ૧૨૧ ॥

રક્ષણુ વગેરે ગુણોથી ને રાજા પ્રજાનાં મનડ
રંબન ન કરે, તો બકરીના ગળામાં પહેલા આંચળ
નકામાં હોય છે, તેમ તે રાજાને જન્મ નકામો છે. ૧૨૧

અજામિષ પ્રજાં હન્યાયો મોહાલ્યુધિવિપતિઃ ।

તસ્યૈકા જાયતે સ્મિર્હિતૈયા ન કયંચન ॥ ૧૨૨ ॥

જેમ વનરાજ સિંહ જકારને મારી નાખે છે, તેમાં તેને પેટની તમિ થાય છે; તે જ રીતે જો રાજા મોહને વશ થઈને પ્રમજનોને મારી નાખે, તો તેના પેટની તમિ થશે; પરંતુ ખીજ કોઈ પ્રતિ થશે નહિ. ૧૨૨ પ્રજાપીડનસંતાપાત્સમુદ્ભૂતો હુતાશનઃ ।

રાજાઃ કુલં ભિયં પ્રાણાન્નાદ્યન્વા વિતિવર્તે ॥ ૧૨૩ ॥

પ્રમન પીડનાથી જે સંતાપ થાય છે; તેમાંથી મોટા અગ્નિ પેદા થાય છે અને તે અગ્નિ રાજનાં કુળ, લક્ષ્મી, પ્રાણ વગેરેને બાળી નાખ્યા વિના પાછો ફરતો નથી. થયા વીજાકુરઃ સૂક્ષ્મઃ પ્રયત્નેતામિવર્ધિતઃ ।

ફલપ્રદો ભવેત્કાલે તદ્વલોકાઃ સુરક્ષિતાઃ ॥ ૧૨૪ ॥

જેવી રીતે ખીજમાંથી થયેલો અકુર નાનો હોય, તેપણ તેને મહેનત કરીને વધારવામાં આવે, તો તે મોટું વૃક્ષ બનીને ફળ આપે છે, તે રીતે લોકોનાં શારી રીતે શક્તિ કરવામાં આવે, તો તે સારાં ફળ આપે છે. ૧૨૪

અત્યન્તમાહિતસ્નેહા વદ્ધુભક્તજાન્યિતાઃ ।

સુકાલા હ્ય જાયન્તે પ્રજાપુષ્પેન મુમૂતઃ ॥ ૧૨૫ ॥

જેની પર ધણી ઝરણા (સ્નેહ) રહેલાં છે અને જેની પર મોટા ભાતના પેતરો (મક્તન) લેપા કરે છે, તેવા પવંતો (મુમૂત) જેમ પ્રમના પુષ્પથી સુકાલવાળા બને છે, તેમ ખૂબ જ સ્નેહવાળા અને અનેક લક્ષણોથી સંવાલેલા રાજાઓ પ્રમના પુષ્પથી સુકાળ જેવા બને છે. ૧૨૫

યદિ ન સ્યાન્નરપતિઃ સમ્યક્તેજા તતઃ પ્રજા ।

અકર્ણધારા જલયો વિઘ્નવેત્તેહ નૌરિષ ॥ ૧૨૬ ॥

જેમ કર્ણધાર-નાવિક વિનાની નૌકા સમુદ્રમાં ફળી જાય, તેમ સારી રીતે દેરનાર રાજા હોય નહિ તો પ્રમજનો પણ નાશ પામે. ૧૨૬

પ્રવૃત્તિઃ સ્વામિનં ત્યસ્ત્વા સમૃદ્ધાપિ ન જીવતિ ।

અપિ ધનવન્તરિયંચઃ કિં કરોવિ ગત્વાયુષિ ॥ ૧૨૭ ॥

પ્રવૃત્તિ એટલે કે પ્રમજનો પોતે સર્વ રીતે સમૃદ્ધ હોય તેપણ પોતાના સ્વાર્થ-રાજને છોડીને જીવતી નથી. પરંતુ, વૈષ તરિકે સાક્ષાત્ ધનવન્તરિ આપ્યા હોય, પરંતુ માણસનું આયુષ્ય ચાલી ગયું હોય, તો તે શું કરી શકે ? ૧૨૭

નરેશે જીવલોકોઽયં નિમીલતિ નિમીલતિ ।

વદેત્યુદયમાને વ રવાયિવ સયોરદમ્ ॥ ૧૨૮ ॥

જેમ સૂર્ય આથમે તો કમળ બિડાય છે અને સૂર્ય જરે તો કમળ ઉગે છે, તેમ રાજા નાશ પામે તો પ્રમજન નાશ પામે છે અને રાજનો ઉદય થાય તો પ્રમનો ઉદય થાય છે. ૧૨૮

હિરણ્યવાન્યરત્નાનિ ગજેન્દ્રાશ્વાપિ ઘાજિનઃ ।

તયાન્યદપિ યત્કિંચિત્પ્રજામ્ સ્યાન્મહીપતેઃ ॥ ૧૨૯ ॥

રાજને જે કંઈ સોનું, ધાન્ય, રત્ન, હાથી, ઘોડા વગેરે હોય છે, તે બધું પ્રમજનો તરફથી જ મળે છે. ૧૨૯ મા તાવ સાહસં કાર્પીર્વિમર્ગર્વમાગતઃ ।

સ્વગ્રાપ્યપિ મારાય ભવન્તિ હિ વિપર્યયે ॥ ૧૩૦ ॥

હે ભાઈ! તૈલવેધી ગર્વ વધી જતાં તમે કોઈ સાહસકર્મ કરશો નહિ; કારણ કે ભયારે કાળ વિપરીત થાય છે, ત્યારે પોતાના શરીરનાં ગાત્રો પણ ભારૂં બને છે. ૧૩૦

મા ત્વં તાવ વલે સ્થિત્વા ઘાષિષ્ઠા હુર્વલં જનમ્ ।

નહિ દુર્વલદમ્યાનાં કાલે કિંચિત્પરોઘ્વતિ ॥ ૧૩૧ ॥

હે ભાઈ! તું બળમાં મસ્ત રહીને દુર્બળજનને કોઈ બાધા પહોંચાડતો નહિ; કારણ કે બળ વિના બળા રહેલા જનો કંઈ પણ કરી શકતા નથી. ૧૩૧

યાનિ મિથ્યામિભૂતાનાં પતન્વશુષ્ણિ રોદતામ્ ।

તાનિ સંતાપકાન્નન્તિ સપુત્રપણ્યાન્ધવાન્ ॥ ૧૩૨ ॥

જેમને વશ કારણે હાનિ-બાધા વગેરે પહોંચેલાં છે, એવા માણસોનાં રદન કરતાં કરતાં જે આંસુ પડે છે, તે સંતાપ કરાવનારા માણસોને પુત્ર, પૃથુ અને સંબંધીજનો સહિત ટપ્પી નાખે છે. ૧૩૨

મા તાવ સંપદાપ્રમાલ્લોઽસ્મીતિ વિશ્વસીઃ ।

દૂરારોહપરિપ્રંશવિનિપાતો હિ દારુણઃ ॥ ૧૩૩ ॥

‘હે ભાઈ! હું સર્વ સંપત્તિઓની ઉપર ચઢીને બેઠો છું’ એ પ્રકારનો વિશ્વાસ તું રાખતો નહિ; કારણ કે ઘણે જોયે ચઢ્યા પછી અંત થતાં જે પતન થાય છે, તે ઘણું જ દારુણ હોય છે. ૧૩૩

કિંત્વા યં પ્રશંસન્તિ યં પ્રશંસન્તિ ચારણાઃ ।

યં પ્રશંસન્તિ ધન્યમ્નયઃ સ પાર્યં પુરુષાધમઃ ॥ ૧૩૪ ॥

હે રાજન્! કપરી જનો જેની પ્રશંસા કરતા હોય, ચારણો જેની પ્રશંસા કરતા હોય અને બંધીવાનો જેની પ્રશંસા કરતા હોય, તે પુરુષને અધમ ગણવો. ૧૩૪

રાજાનો યં પ્રશંસન્તિ યં પ્રશંસન્તિ વૈ દ્વિજાઃ ।

સાધવો યં પ્રશંસન્તિ સ પાર્યં પુરુષોત્તમઃ ॥ ૧૩૫ ॥

હે રાજન્! રાજાઓ જેની પ્રશંસા કરતા હોય, બ્રાહ્મણો જેની પ્રશંસા કરતા હોય અને સાધુઓ જેની પ્રશંસા કરતા હોય, તે પુરુષને પુરુષોમાં ઉત્તમ ગણવો.

પ્રજાગુપ્તશરીરસ્ય કિં કરિષ્યન્તિ સંહતાઃ ।

ગૃહીતહસ્તચ્છત્રસ્ય વારિધારા ઇવારયઃ ॥૧૩૬॥

જેમ હાથમાં છત્રી પકડી હોય પછી મેઘની ધારા-
ઓ કાંઈ કરી શકતી નથી, તેમ છુદ્ધિએ જેના શરીરનું
રક્ષણ કરેલું છે, તેને મારવા તૈયાર થયેલા શત્રુઓ શું
કરી શકવાના હતા? ૧૩૬

કોડરેત્યહમિતિ મૃત્યાસ્તંમ્યાગાદેશયેતિ ચ ।

આશામવિતથાં કુર્યાદયાશક્તિ મહીપતેઃ ॥૧૩૭॥

(સેવકનો ધર્મ) 'કોણ હાજર છે અહીં?' એમ
રાજા પૂછે કે તરત જ બોલવું કે, 'હું છું' અને પછી
બરોબર પૂછવું કે, 'આરા આપો.' અને પછી રાજા
જે આરા કરે, તેને પોતાની શક્તિ પ્રમાણે સ્વળ બને,
તે રીતે રાજાની આરા પાળવી. ૧૩૭

અસ્પેષ્યુર્થૈતિમાન્નાશ્નદ્દષ્ટાપેવાનુગતઃ સદા ।

આદિદ્યો ન વિકલ્પેત સ રાજવસતિં વસેત્ ॥૧૩૮॥

જેની ધરજા થોડી હોય, જેનામાં ધીરજ હોય. જે
છુદ્ધિશાળી હોય, હાયાની જેમ રાજા પાસે હાજર રહેતો
હોય અને રાજાની આરામાં કાંઈ સંશય-વિકલ્પ કરતો
ન હોય, તેવા માણસ રાજાની સાથે નિવાસ કરે. ૧૩૮

અપ્રાપ્તકાલં વચનં બૃહસ્પતિરપિ દુષ્વન્ ।

પ્રાણુયાદ્વુદ્વ્યવજ્ઞાનમપમાનં ચ શાશ્વતમ્ ॥૧૩૯॥

બૃહસ્પતિ બંતે આધીને પણ જે સમય પ્રાપ્ત થયા
વિનાશ વચન બોલે, તે તેટલું અપમાન થાય અને તે
નિત્ય તિરસ્કાર પામે. ૧૩૯

કિં મક્તેનાસમર્થેન કિં શક્તેનાપકારિણા ।

મક્તં શક્તં ચ માં રાજશ્રવજ્ઞાતું ત્વમર્હસિ ॥૧૪૦॥

ભક્ત-સેવક હોય પણ શક્તિશાળી ન હોય અને
શક્તિશાળી હોય પણ અપકાર પર અપકાર કરનાર
હોય, તેવા સેવકથી શું લાભ? હે રાજા! હું તો
સેવક છું અને શક્તિશાળી છું, માટે અપા મારો તિર-
સ્કાર કરવાને થોડા નથી. ૧૪૦

જનં જનપદા નિત્યમર્ચયન્તિ નૃપાર્ચિતમ્ ।

નૃપેનાવમતો યત્તુ સ સર્વૈરવમન્યતે ॥૧૪૧॥

રાજાએ જેનું માન સાચવ્યું હોય, તેવા રાજસેવકનાં
માન-સન્માન જનપદના બધા લોકો કરે છે; પરંતુ જેનું
રાજાએ અપમાન કર્યું હોય, તે માણસનું બધા તરફથી
અપમાન થાય છે. ૧૪૧

નાનિવેચ પ્રકૃર્વાત મર્ત્ત કિંચિદપિ સ્વયમ્ ।

કાર્યમાપત્રતીકારાદન્યત્ર જગતીપતેઃ ॥૧૪૨॥

પોતાના સ્વામીને બચાવ્યા સિવાય પોતાનું કોઈ
પણ કાર્ય કરવું નહિ. રાજાને માથે ને કાંઈ આપતિ
આવી પડી હોય, તો તે દૂર કરવા રાજાને પૂછવું નહિ,
પણ આપોઆપ વિપતિ દૂર કરવી. ૧૪૨

અતિવ્યયોઽનવેક્ષા ચ તથાર્જનમમતઃ ।

મોક્ષણં દૂરસંસ્થાનં કોપવ્યસનમુચ્યતે ॥૧૪૩॥

અતિશય ખર્ચ, ધનની બેપરવા, અધર્મથી ધન
મેળવવું, ધનની કોઈના છટી મૂકવી અને ધનથી દૂર
રહેવું એ બધાં ખમનાના સંમતનાં વ્યસન-આપતિ
ગણાય છે. ૧૪૩

ક્ષિપમાયમત્તલોચ્ય વ્યયાનશ્ચ સ્વાચ્છયા ।

પરિક્ષીયત ઇનાસૌ ધની વૈષ્ણવોપમઃ ॥૧૪૪॥

પોતાની આવક કટલી છે, તે બેચા વિના પોતાની
મરજમાં આવે તે રીતે ધનનો વ્યય કરવામાં આસૌ તો
કુબેર ભંડારીના જેટલો ધનિક હોય, તે પણ પૈસેટકે
ખાલી થઈ જાય છે. ૧૪૪

યો યત્ર કુશલઃ કાર્યે તં તત્ર વિનિયોજયેત્ ।

કર્મસ્વદૃષ્ટકર્મા યઃ શાસ્ત્રોઽપિ વિમુદ્ધતિ ॥૧૪૫॥

જે માણસ જે કાર્યમાં કુશળ હોય, તેમાં તે
માણસને જેડવા જેડીએ; કારણ કે શાસ્ત્રમાં નિશ્ચીત
હોય, પણ પોતાને કરવાનું કાર્ય જેતો-અણુતો ન હોય
તો તે કર્મ વિષે મોહ પામે છે. ૧૪૫

एकं हन्यान्न वा हन्यादियमुक्तो धनुष्मता ।

વુદ્ધિવુદ્ધિમતા યુક્તા હન્તિ રાષ્ટ્રં સનાયકમ્ ॥૧૪૬॥

બાણાવળીએ જે બાણ છોડ્યું હોય, તે તો એક
બળુને મારી નાખે છે અથવા તો તે બાણ ચૂકી પણ
બચે છે; ખરું છુદ્ધિશાળી માણસ પોતાની હક્તિનો
બરોબર ઉપયોગ કર્યો હોય, તો તે નાયક સહિત આખા
રાષ્ટ્રનો નાશ કરે છે. ૧૪૬

न तच्छस्त्रेन नागेन्द्रैर्न हयैर्न च पक्षिभिः ।

કાર્ય સંસિદ્ધિમખ્યેતિ યથા વુદ્ધયા પ્રતાપિતમ્ ॥૧૪૭॥

છુદ્ધિથી જે કામ સારી રીતે સધાય છે, તેવી રીતે
તો શત્રુથી, હાથીથી, ઘોડાથી તેમ જ શિના-
ઓથી પણ સધાવું નથી. ૧૪૭

दुर्योधनः समर्थोऽपि दुर्मन्त्री प्रलयं गतः ।

રાજ્યમેકશ્વકારોયઃ સુમન્ત્રી ચન્દ્રગુપ્તકઃ ॥૧૪૮॥

દુર્યોધન પોતે સમર્થ હતા, પરંતુ તેનો મંત્રી બરાબર
હતા, તેથી તેનો નાશ થયો. ચંદ્રગુપ્ત એકલો અસ્હકાય
હતા; પરંતુ તેને મંત્રી સાથે મળી આવ્યો, તેથી તેણે
ધણી પ્રતિ સાથે રાજ્ય કર્યું. ૧૪૮

અનુષ્ઠાનપિ ચોદ્વદ્યો મન્ત્રિભિઃ પૃથિવીપતિઃ ।

યથા સ્વદોષનાશાય વિદુરેનાશ્વિકાસુતઃ ॥ ૧૪૯ ॥

વિદુરજીએ રાજ્ય ધૃતરાષ્ટ્રને તેના દોષ દૂર કરવા માટે ધણી ભોધ આપ્યો હતો, એ રીતે મંત્રીઓએ પોતાનો રાજ સલાખવા માગતો ન હોય તોપણ તેને બોધના વચનો સંભળાવવાં નેઈએ ૧૪૯

સમા વા ન પ્રવેષ્ટવ્યા વક્ત્ર્યં વાસમહ્નસમ્ ।

અનુવન્ધિવુક્તવાપિ નરો ભવતિ કલ્પિતી ॥ ૧૫૦ ॥

પહેલી વાત તો એ છે કે રાજસભામાં પ્રવેશ કરવા નહિ અને પ્રવેશ કર્યો, તો ખોટું બોલવું નહિ; કારણ કે ખરી વાત બીજીવા છતાં બોલો નહિ કે ખોટું બોલો; તોપણ માણસ પાંચી થાય છે, ૧૫૦

તસ્માત્સભ્યઃ સર્થાં ગત્વા રાગદ્વેષવિવર્જિત્ ।

વચસ્તથાવિધં છૂયાયથા ન નરકં મ્મજેત્ ॥ ૧૫૧ ॥

માટે સભાસભે રાગ અને દ્વેષ વિનાના બનીને રાજસભામાં જવું નેઈએ અને ત્યાં જઈને એવા પ્રકારનું વચન બોલવું કે જેથી પોતાને નરકમાં જવું પડે નહિ માતા પિતા ગુરુબ્રાતા માર્યા પુત્રઃ પુરોહિતઃ ।

નાવળટ્યો નામ રાક્ષોઽસ્તિ સ્વર્ધર્મે યો ન તિષ્ઠતિ ॥ ૧૫૨ ॥

‘અમુક માણસનો દંડ ન થાય,’ એમ રાજને હોવું નેઈએ નહિ જે પોતાનો ધર્મ પાળે નહિ, તે દંડને લાપક છે; પછી તે માતા, પિતા, ગુરુ, ભાઈ, પત્ની, પુત્ર કે પુત્રહિત હોય ૧૫૨

વિશેધયેન્મહીપાલો મન્ત્રિશાલામશેષતઃ ।

અયુક્તો નાર્હતિ સ્થાનુમર્થા મન્ત્રરહસ્યવિત્ ॥ ૧૫૩ ॥

મંત્રીમંડળનું જે કાર્યાલય (મંત્રીશાળા) છે, તેની સાપાસ તો રાજાએ સંપૂર્ણ રીતે કરવી નેઈએ, કાઈ પણ મંત્રી ગુપ્ત વાતના રહસ્યને બહારનો હોય, છતાં પણ અગોચર વર્તનવાળો હોય, તો તેને મંત્રીશાળામાં રાખવો નહિ ૧૫૩

પટ્કર્ણો મિથતે મન્ત્રશ્રવણઃ કર્ણઃ સ્થિરો ભવેત્ ।

દ્વિકર્ણસ્ય તુ મન્ત્રસ્ય દ્વિશ્રાવ્યન્તં ન ગન્ઠતિ ॥ ૧૫૪ ॥

જ કાન (નજી માણસ) ભેગા થાય, તોપણ મંત્રનો ભેદ ખુલી જાય છે એને ચાર કાન (બે માણસ) હોય, તો જ મંત્ર સ્થિર રહે છે અને જે મંત્ર બે કાન (એક માણસ) પાસે રહ્યો હોય, તો તેના રહસ્યને બહાર પણ પામી શકતા નથી ૧૫૪

ત્રિવિધા પુરુષાઃ રાજજીતમાયમમધ્યમાઃ ।

નિયોજયેત્તથૈવાંત્રિવિધેષ્વપિ કર્મસુ ॥ ૧૫૫ ॥

હે રાજા! માણસો ત્રણ પ્રકારના હોય છે : ઉત્તમ

મધ્યમ અને અધમ એટલે ઉત્તમને ઉત્તમ કાર્યમાં, મધ્યમને મધ્યમ કાર્યમાં અને અધમને અધમ કાર્યમાં રાજાએ જોડી દેવાં નેઈએ. ૧૫૫

તુલ્યાર્યં તુલ્યસામર્થ્યં સર્વેણ વ્યવસાયિનમ્ ।

અર્થરાજ્યદ્ધં શ્રુત્યં યો ન હન્યાત્સ હન્યતે ॥ ૧૫૬ ॥

જેનું પ્રયોજન સરખું હોય અને જેનું સામર્થ્ય સરખું હોય; તેમ જ જે સર્વશક્તી અને પરિશ્રમી હોય. એવા સેવક રાખવામાં આવે, તો તે રાજાનું આશુ રાજ્ય ઠરી લે, માટે એવા સેવકનો જે રાજા નાશ ન કરે, તે પોતે નાશ પામે છે ૧૫૬

નિર્વિશેષો યથા રાજા સર્મ શ્રુત્યેતુ તિષ્ઠતિ ।

શત્રોદ્યમસમર્થાનામુત્તાહઃ પરિહીયતે ॥ ૧૫૭ ॥

રાજા જે સારાનરસા બધા સેવકો પર એકસરખો ભાવ રાખે, તો જે ઉઘમી અને શક્તિમાન છે, તેમને ઉત્સાહ નાશ પામે છે. ૧૫૭

પ્રસાદો નિષ્ફલો યસ્ય યસ્ય ક્રોધો નિરર્થકઃ ।

ન તં રાજાનમિચ્છન્તિ ષણ્ઢં પતિમિવાજ્ઞના ॥ ૧૫૮ ॥

કામિની સ્ત્રી જેમ લીજડા પતિને ચાહતી નથી તેમ સેવક પણ તેવા રાજાને ધ્રુવજો નથી કે જેની કૃપા જી વિનાની હોય છે અને જેનો દોષ ફેગટ હોય છે. અવિવેકિનિ મૂળાલે નશ્યન્તિ શુણિનાં શુણાઃ ।

પ્રવાસરસિકે કાન્તે યથા સાઙ્ઘ્યાઃ સ્તનોન્નતિઃ ॥ ૧૫૯ ॥

જેનો પતિ પ્રવાસ કર્યા કરતો હોય, તે પતિવ્રતા સ્ત્રીના સ્તનની ઉશ્ચિતિ ઓછી થઈ જાય છે, તેમ જો રાજા સાગસારવિવેક વિનાનો હોય; તો શુભીજનોના શુભ નાશ પામે છે ૧૫૯

ન કશ્ચિચ્છંડકોપાનામાત્મીયો નામ શ્રુત્તામ્ ।

હોતારમપિ લુહન્ત્વ વહ્ન્યેવ હુતાશનઃ ॥ ૧૬૦ ॥

જેનો ક્રોધ ધણી તીવ્ર છે, તેવા રાજાએ કાઈ પોતાનો માણસ ગહેતો નથી; કારણ કે અગ્નિ પોતાને આહુતિ આપનાર હોવાને પણ બાગેતો જ હોય છે. ૧૬૦

વર્કં સેવ્યં નૃપઃ સેવ્યો ન સેવ્યઃ કેવલો નૃપઃ ।

પરય ચત્રત્સ્ય માહાત્મ્યં સ્મૃતિપન્થઃ પાત્રતાં ગતઃ ॥ ૧૬૧ ॥

ગમનુ આણું મંડવ (ચક્ર) સેવનું અને ગમને પોતાને પણ સેવવો, પરંતુ એકલા ગમને સેવવો નહિ. ચક્રનો મહિમા તો જુઓ કે, તેની પર ચક્રેસો માટીનો પિંડ પાત્રતા (ધડપણ, મેગતા)ને પામી ગયો. ૧૬૧

યસ્મિન્નૈવાધિકં ચકુરારોપયતિ પાર્થિવઃ ।

હુલીનો કાકુડીનો થાસ થિયો માગને મહેન ॥ ૧૬૨ ॥

રાજા ને સેવક પર પોતાની વધારે નજર નાખ્યા કરે તે કૃત્રીન હોય કે કુલડીન હોય, તોપણ તે સેવક લક્ષ્મીને પાત્ર બને છે. ૧૧૨

રાહિ માતરિ દેવ્યાં ચ કુમારે મુખ્યમંત્રિણિ ।
પુરોહિતે પ્રતીહારે સમં વર્તત રાજવત્ ॥૧૬૩॥

રાજા, રાજમાતા, રાજગણી, રાજકુમાર, મુખ્ય મંત્રી, પુરોહિત અને પ્રતિહારી એ બધાની સાથે રાજની જેમ વર્તન રાખવું. ૧૧૩

પાનમક્ષાસ્થયા નાર્યો મૃગયા ગીતવાદિતે ।
પતાનિ ચુક્ત્યા સેવેત પ્રસન્નો હ્ય રોપવાન્ ॥૧૬૪॥

મંદિરાપાન, જુગાર, સીસંગ, શિકાર, ગીત અને વાદ્યન એટલી બાબતો ઘટતી રીતે સેવવી. તેને વધારે પડતો પ્રસંગ પાડવામાં આવે તો દોષ બોલે થવાનો સંભવ છે. ૧૧૪

આયાચ્ચતુર્યભાગેત વ્યયકર્મ પ્રવર્તયેત્ ।
પ્રમૂલતૈલદીપો હિ ચિરં મદ્રાણિ પદયતિ ॥૧૬૫॥

પોતાના રાજ્યની જે આપક હોય, તેથી ચોથા ભાગ જેટલું ખર્ચ કરવું જોઈએ. પાત્રમાં ખૂબ તેલ ભરેલું હોય, તો દીવા ખૂબ ટકે છે, તેમ થોડું ખર્ચ કરવાથી લક્ષ્મી ટકે છે. ૧૧૫

કર્મણા મનસા વાચા ચ્ચુપાપિ ચતુર્વિધમ્ ।
પ્રસાદયતિ લોકં ચત્તં લોકો તુ પ્રસીદતિ ॥૧૬૬॥

જે રાજા પોતાનાં, કર્મ, મન, વાણી અને નજરથી લોકોને પ્રસન્ન રાખે છે, તે રાજા ઉપર બધા લોક ખુબ પ્રસન્ન રહે છે. ૧૧૬

સંમોજનં સંકથનં સંપ્રશોડ્ય સમાગમઃ ।
જ્ઞાતિભિઃ સહ કાર્યાણિ ન વિરોધઃ કદાચન ॥૧૬૭॥

પોતાના જ્ઞાતિજનોની સાથે ભોજન, વાર્તાલાપ, ખખરઅંતરના પ્રશ્ન અને સમાજમાં એટલા પ્રસંગમાં રાજાએ આવવું જોઈએ તેમ જ જ્ઞાતિજનો સાથે કોઈ બતનો વિરોધ કરવો નહિ. ૧૧૭

મૃદોઃ પરિમયો નિત્યં વેરં તીક્ષ્ણસ્ય નિત્યશઃ ।
જસ્ટિય તદ્દ્વયં તસ્માન્મધ્યાં વૃત્તિ સમાગ્રયેત્ ॥૧૬૮॥

રાજા દામણ હોય, તો તેના હમેશાં પરાભવ થાય છે તેમ જ રાજા ને તીખો હોય તો તેની સાથે હમેશાં વેર બંધાય છે; માટે દામણતા અને તીક્ષ્ણતા બંને છેડીને રાજાએ બ્યવહારમાં મધ્યમસર રૂચિ રાખવી જોઈએ. ૧૧૮

અબુદ્ધિમાશ્રિવાનાં ચ ક્ષત્રવ્યમપરાધિનામ્ ।
નહિ સર્વંત્ર પાપિહત્યં સુંભં પુરુષે કચિત્ ॥૧૬૯॥

વગર સમજે કે વગર હુદ્દિએ સેવકોએ અપરાધ કર્યો હોય, તો તે અપરાધીઓને રાજાએ માફી આપવી જોઈએ, કારણ કે બધાં માણસોમાં સરખું કહાપણ હોય, તે મુશ્કેલ નથી. ૧૧૯

કિમપ્યસાધ્યં મહતાં સિદ્ધિમેતિ લઘીયસામ્ ।
પ્રદીપો મૂર્ધિગેહાન્તર્ધ્વાન્તં હન્તિ ન માનુમાન્ ॥૧૭૦॥
મોટા માણસોને ઘણી વખત ને કાર્ય અસાધ્ય લાગે છે, તે કાર્યને નાના માણસો સિદ્ધ કરી શકે છે; ઘરની અંદર બોંધરામાં જે અંધારું હોય છે, તેને દીવા દૂર કરે છે, ત્યાં સૂર્ય પહોંચી શકતો નથી. ૧૭૦
અરાવ્યુચિતં કાર્યમાતિથ્યં ગૃહમાગતે ।

છેતુમપ્યાગતે જ્ઞાયાં નોપસંહરતે દ્રુમઃ ॥૧૭૧॥
પોતાને ઘેર યતુજન આવ્યો હોય, તો તેનો પણ યોગ્ય રીતે અતિથિસત્કાર કરવો; કારણ કે જે માણસ પોતાને કાપી નાખવા માટે આવ્યો હોય, તેના ઉપરથી પણ વૃક્ષ પોતાની ઊંચા લઈ લેતું નથી. ૧૭૧

અગાધહૃદયા મૂવાઃ કૂપા હૃવ કુરાસદાઃ
ઘટકા ગુણિનો નો ચેત્કથં લખ્યેત્ જીવનમ્ ॥૧૭૨॥

જેમ કૂવા લેકા હોવાથી તેમાં પહોંચાતું નથી તેમ રાજાઓને પહોંચાતું નથી; કારણ કે તેમનાં હૃદય લેકાં હોય છે; પરંતુ જેમ લેકા દોરડા (શુષ્ક) થી બંધાય, તો કૂવામાંથી પાણી (જીવન) મેળવે છે, તેમ જો શુષ્કોનો ન હોય તો, રાજા પાસેથી માણસો શી રીતે જીવન મેળવે. ૧૭૨

કથં નામ ન સેવ્યન્તે યત્નતઃ પરમેશ્વરાઃ ।
અચિરેણૈવ યે તુષ્ટાઃ પૂરયન્તિ મનોરથાન્ ॥૧૭૩॥

મનુષ્યો રાજા-મહારાજાઓની પ્રયત્નપૂર્વક સેવા આકરી કેમ કરતા નથી કે જો તે થોડા જ વખતમાં રાજ થાય તો તેમના બધા જ મનોરથ પૂર્ણ કરે છે. ૧૭૩
મોગિનઃ કચ્ચુકાસક્તાઃ કૂરાઃ કુટિલગામિનઃ ।

સુદુષ્ટા મન્વસાધ્યાશ્ચ રાજાનઃ પત્રગા હૃવ ॥૧૭૪॥
જેમ સાપ કુલાવાળા (ભોળી), કાંચળા (કંચુક) થી વીંટાયેલ, વાંકા (કૂર) અને વાંકી ગતિવાળા હોઈ, અત્યંત દુષ્ટ અને મંત્રથી સાધ્ય બને છે, તેમ રાજાને પણ ભોળી-વિવાશી, કંચુક વીંટી રહેનાર, કૂર સ્વભાવના અને વાંકી ગતિવાળા હોય છે, તથા તે અત્યંત દુષ્ટ અને મંત્રથી સાધી શકાય તેવા હોય છે. ૧૭૪
અકસ્માદ્દેદ્દિ યો અક્ષમાજન્મપરિસેવિતમ્ ।

નચ્ચં જને રુચિયેસ્ય ત્યાગ્યો નૃપં દ્વાતુરઃ ॥૧૭૫॥
જે માણસ મોળી થયો હોય, તેને જન્મથી સેવવા ભાત વિષે અને શાક વિષે રુચિ થતી નથી તેમ જ

જે ભક્ત-સેવકજન જન્મથી સેવા કરતો હોય તેનો જે રાજા વગર કારણે દ્રવ્ય કરવા માટે તો સેવકે તેવા રાજાનો ત્યાગ કરવો જોઈએ ૧૭૫

સુગન્ધ કેતકીપુષ્પ કળકે પરિવેષિતમ્ ।

યથા પુષ્પ તથા રાજા દુર્જન પરિવેષિત ૥૧૭૬॥

કેવાનાં પુષ્પમાં સુગંધી ઘણી હોય છે પરંતુ કાટાઓથી તે પુષ્પ વીંટાયેલું રહે છે, એ રીતે રાજા પોતે સારો હોય છે, પણ તેની આરે બાબુ દુર્જનો વીંટાયેલા હોય છે ૧૭૬

અસત્પ્રલાપ પારુષ્ય પૈશુન્યમનૂત તથા ।

ક્તવારિ વાંચા રાજેન્દ્ર ન જલ્પેન્નૈવ ચિન્તયેત્ ॥૧૭૭

હે રાજદ્રેષ્ટા! ખોટા બકવાદ કહો વચન આડી યુગની અને જુરફપટ એ ચાર બાબતો બોલવી નહિ અને તેનો મનથી વિચાર કરવો નહિ ૧૭૭

પ્રાણે નિયોજ્યા માને તુ સન્તિ રાજ્યયો ગુણા ।

યશ સ્વર્ગનિવાસશ્ચ વિપુલશ્ચ યનાગમ ॥૧૭૮॥

જો પોતાના રાજ્યમાં રાજાએ કાઢ્યા માણસની નિમણૂક કરી હોય તો તેથી રાજાને ત્રણ ગુણોના લાભ થાય છે યશ સ્વર્ગમાં નિવાસ અને વિપુલ ધનની પ્રાપ્તિ ૧૭૮

મૂળ તિયોજ્યમાને તુ ત્રયો દોષા મહીપતે ।

અચશ્ચાર્યનાશશ્ચ નરકે ગમન તથા ॥૧૭૯॥

જો પોતાના રાજ્યમાં મૂર્ખ માણસની નિમણૂક કરી હોય, તો તેથી ગમને ત્રણ દોષ લાગુ પડે છે અપયશ ધનનો નાશ અને નરકમાં વસ ૧૭૯

હૃદમેવ નરેન્દ્રાણા સ્વર્ગદ્વારમર્ગલમ્ ।

યદાત્મન પ્રતિજ્ઞા ચ પ્રજા ચ પરિપાલ્યતે ॥૧૮૦॥

રાજા-મહારાજાઓ માટે આ એક જ સ્વર્ગ છે જેની સાંકળો બધે નથી એક તો પોતાની પ્રતિજ્ઞાનું પાલન અને બીજું પોતાના પ્રજાઓનાં પાલન ૧૮૦

મન્ત્રો યોધા ઇત્યાદીર્ સર્વાન્નિ સદૃશૈરપિ ।

ચિર ન સદૃશૈર યાતુ પરેશ્યો મેદશશ્ચ્યા ॥૧૮૧॥

જેમ બધા અંગો પર સારી રીતે બપ્તર હોય તોપણ શત્રુઓ પોતાને મારી નાખશે, એ શકાથી થોડો અધીર બનીને રણભૂમિ પર લાંબો વખત રહેતો નથી, તેમ બધા પ્રકારના અંગોથી સારી રીતે ઢાંધી રાખવામાં આવ્યો હોય, તોપણ મન (રહેઠકથા) શત્રુનો પાસે ફૂંટી જશે એ શકાથી અધીર બનીને લાંબો વખત સુધી યુદ્ધ રહેતો નથી અર્થાત્ વાત ઉઘાડી પડી નય છે ૧૮૧

આત્મોદય પરગ્લાનિર્દય નીતિરિતીયતી ।

તદ્વીરુત્ય કૃતિર્નિર્વાચસ્ત્વ પ્રસાયતે ॥૧૮૨॥

રાજનીતિમાં આટલી જ સુખ-વાત બોવાની હોય છે કે, એક તો પોતાના રાજાનો ઉદય અને પારકાશત્રુની ગ્લાનિ આ બાબતને ધ્યાનમાં રાખીને રાજસેવક બોલે તો તેની વાણી વાચસ્પતિની જેમ વખાણવા લાયક બને છે ૧૮૨

વૃક્ષિયોગ પરેનાપિ મહિન્ન ન મહાત્મનામ્ ।

પૂળશ્ચન્દ્રોદયાકાઢ્ઢી દૃષાન્તોઽન મહાર્થ ॥૧૮૩॥

બીજા દ્વારા પાતાનો મહિમા વધે તેથી મહાત્મા પુરુષોને પરમ સતોષ થતો નથી જેમ મહાસાગર પોતે પૂર્ણ હોવા છતાં ચંદ્રનો ઉદય ધ્રુવે છે એ દૃષ્ટાન પ્રમાણે મહાત્મા પુરુષ બીજાનો ઉદય ધ્રુવે છે ૧૮૩

સુદ્ધિશાષ પ્રકૃત્યદ્વો ધનસવૃત્તિકલ્પક ।

ચારેક્ષ્ણ્યો દુતમુર પુરુષ કોઽપિ પાર્થિવ ॥૧૮૪॥

જેમ ઈશ્વર પુરુષને આ પ્રકૃતિદેહમાં નિવાસ કરે છે તેમ રાજા પણ પુરુષને પોતાની પ્રકૃતિ (મત્રી કાશ સેના વગેરે સાત અંગવાળી)માં નિવાસ કરે છે તે પુરુષ પાસે સુદ્ધિશી શક્તિ છે યુદ્ધ રાખે ન ત્રણથી બપ્તર છે યુદ્ધચરણથી આખે છે તેમ જ દુતશી સુખ છે એ રીતે ખરેખર રાજા પણ દૈવ પુરુષ જ છે તેજ ક્ષમા વા નૈકાન્ત કાલસસ્ય મહીપતે ।

નૈકમોષ પ્રસાદો વા રસમાધવિદ કવે ॥૧૮૫॥

સમયને પારખનાર રાજા એકીસાથે પ્રતાપ અને ક્ષમા એ બે ગુણ રાખતો નથી જેમ રસ અને તેના લાવને જાણનાર કવિજન એકીસાથે જ્ઞાન અને પ્રસાદ એ બે લાવને સાથે રાખતો નથી ૧૮૫

જ્ઞાપચારોઽપિ યૈરેત્નાવિઘ્નતવિઘ્નિ ।

અસાધ્ય કુરંતે કોપ પ્રાપ્ત કાલે મદો યથા ॥૧૮૬॥

જેમ દોષોથી બ્રહ્મ થવા છતાં પણ રોગ તગ્ન જ શરીરમાં વિકાર પેદા કરતો નથી, પણ તે બ્યારે અસાધ્ય બની જાય છે ત્યારે તે કોપ કરે છે, એ રીતે ગજ પુરુષ શત્રુઓથી ન તત્ત દુખ પામે તોપણ પોતાના વિકારોને તાત્કાલિક પ્રગટ કરતો નથી પરંતુ મને કરીને પોતે અસાધ્ય બની જાય ત્યારે જ તે કોપ કરે છે ૧૮૬

મૃદુલ્યવહિત તેજો મોરુમુર્થાન્નકલ્પતે ।

પ્રદીપ સ્નેહમાદત્તે દશ્યાન્વચ્ચરસ્યથા ॥૧૮૭॥

જેમ ચાન્દ્ર - ૧૮૭ રહેડી દિવેલી દોલો તેનું (રહેડ) ને ધીરે ધીરે છે, તેમ જ ક્રોધમળીતની અદ્ય રહેડ ગમ્ભીર ધીરે ધીરે પોતાના લાલ સાધવાને ક્ષતિમાને બને છે ૧૮૭

નાલમ્બતે દૈષ્ટિકતાં ન નિપીદતિ પૌરુષે ।

શબ્દાર્થો સત્કવિરિવ દ્વયં વિદ્વાનપેક્ષતે ॥૧૮૮॥

સારે કવિ શબ્દ અને અર્થ બંનેનો યોગ્ય રીતે ઉપયોગ કરે છે, તેમ કાલો રાજ પારબધ અને પુરુષાર્થ બંનેનો લાભ ઉકાવે છે; તે એકસો પ્રારબધને અનુસરતો નથી તેમ જ એકસો પુરુષાર્થમાં રહેતો નથી.

સ્થાયિનોડ્યં પ્રવર્તન્તે ભાવાઃ સંચારિણો યથા ।

રસસ્યૈકસ્ય મૂયાંસસ્તથા નેતુર્મહીમૃતઃ ॥ ૧૮૯ ॥

જેમ કાલ્યમાં એક સ્થાયી રસને માટે અનેક સંચારી લાવે પ્રવૃત્ત થાય છે, તેમ એક (પ્રધાન) નેતાને માટે અનેક નાના રાજાઓ પ્રવૃત્તિ કરે છે. ૧૮૯

મન્ત્રાવાપવિદા યોગૈર્મંડલાન્યધિતિષ્ઠતા ।

મુનિમદ્વા નરેન્દ્રેણ ફળીન્દ્રા ઇવ શત્રવઃ ॥૧૯૦॥

જેમ યોગની ક્રિયાઓથી મંડલ રચીને અંદર બેઠેલ શાસ્ત્રીક જંતરમંતર શાસ્ત્રનો જાણકાર હોવાથી મોટા મોટા સાપને સારી રીતે વશ ગણે છે, તેમ જ સામદામ વગેરે યોગથી માંડણિક રાજાઓને વશ કરીને તેમની અંદર રહેલો રાજા પોતાના અને પારકા રાજાઓના હિતનો જાણકાર બનીને શત્રુઓને ધણી જ સરળતાથી પોતાને વશ રાખે છે. ૧૯૦

ફરપ્રવેદામુતુદ્ગઃ પ્રમુશકિ પ્રધીયસીમ્ ।

પ્રજાવલ્લહનમૂલઃ ફલત્યુત્સાહપાદપઃ ॥ ૧૯૧ ॥

છુદ્ધિ અને બળરૂપી મૂળ જેનાં ઘણાં વધેલાં છે અને જે ઘણે જગેએ ગયેલ છે એવું ઉત્સાહરૂપી વૃક્ષ અતિશય ફેલાયેલી એવી પ્રભુશક્તિ સામર્થ્ય અને પ્રતાપરૂપી ફળને હાથથી તોડી શકાય તેટલું નજીક લાવીને મૂકી દે છે. ૧૯૧

સ લોપઃ સચિવસ્યૈવ ચદસત્કુરુતે નૃપઃ ।

યાતિ યન્તુઃ પ્રમાદેન ગજો વ્યાલત્વવાચ્યતામ્ ॥૧૯૨

દારનાર મહાવતના પ્રમાદથી હાથી જંગલી ગણાય છે, તેમ રાજા જે ખરાબ કામ કરે, તો તે પ્રધાનનો જ દોષ ગણાય છે. ૧૯૨

ન સર્પસ્ય મુલે રક્તં ન વૃષ્ણસ્ય કલેબરે ।

ન પ્રજાસુ ન મૂપાલે ધનં દુરધિકારિણિ ॥ ૧૯૩ ॥

જેમ સાપના મુખમાં લોહી રહેતું નથી અને જેને સર્પનો કંઈ લાગે છે, તે માણસના શરીરમાં લોહી રહેતું નથી તેમ જ જે અધિકારી જન ખરાબ હોય, તો રાજા પાસે ધન રહેતું નથી અને પ્રજાઓ પાસે પણ ધન રહેતું નથી. ૧૯૩

યયપિ ક્ષિતિપાલાનામાદ્યા સર્વજગા સ્વયમ્ ।

યથાપિ શાસ્ત્રદીપેન ચરત્યેવ મતિઃ સતામ્ ॥૧૯૪॥

જોકે રાજાઓની આરા આપોઆપ જ બધે ઠેકાણે પહોંચી જતી હોય છે, તોપણ સજાઓની બુદ્ધિ શાસ્ત્રરૂપી દીવાના પ્રકાશ જ ચાલતી હોય છે, તેમને રાજાની આરા કામ આવતી નથી. ૧૯૪

અસાધ્યમન્યથા દોષં પરિચ્છિદ્ય શતીરિણામ્ ।

યથા વૈદ્યસ્તથા રાજા શસ્ત્રપાણિર્વિપ્રહતિ ॥ ૧૯૫॥

જેમ દેહધારીઓનો કોઈ રોગ અસાધ્ય હોય, તેને દૂર કરવા મહેનત કરે, તો વૈદ્ય પોતે જ સહન કરે છે, તેમ જ હાથમાં શસ્ત્ર ધારણ કરનાર રાજા જે અસાધ્ય માણસના દોષ દૂર કરવા મહેનત કરે, તો તેથી તે રાજાને જ ખેદ થાય એમ છે. ૧૯૫

જાતમાત્રં ન યઃ શત્રું વ્યાધિં વા પ્રશમં નયેત્ ।

અતિપુષ્ટાન્નયુકોડપિ સ પશ્ચાત્તેન હન્યતે ॥૧૯૬॥

શત્રુ અને રાજાને તે પેદા થાય તે પહેલાં જ જે શમાવવામાં ન આવે, તો પાછળથી રોગ ખૂબ વધી જાય અને શત્રુનાં બધાં જ અંગ લટપટ બની જાય અને પછી તે રોગ અને શત્રુ જ તેને મારી નાખે છે. પાતકાનાં સમસ્તાનાં હૈ પરે વાત પાતકે ।

એક દુઃસચિવો રાજા ક્ષિતીવં ચ તદાશ્રયઃ ॥૧૯૭॥

હે ભાઈ! આ જગતમાં ઘણાં બધાં પાપો છે, તેમાં બે પાપ મોટાં ગણવામાં આવે છે. એક તો રાજા કે જેનો પ્રધાન અત્યંત દુષ્ટ છે અને બીજું તેવા રાજાનો આશ્રય લેવો પડે. ૧૯૭

રાજા સંપત્તિહીનોડપિ સેવ્યઃ સેવ્યમુણાશ્રયઃ ।

ભવત્યાજીવનં તસ્માત્કલં કાલાન્તરાદપિ ॥ ૧૯૮ ॥

રાજાના શુદ્ધો જે સેવવા જેવા હોય, તો તે રાજા ભલે સંપત્તિ વિનાનો થઈ ગયો હોય, તોપણ સેવક તેની સેવા કરવી; કારણ કે કાળે કરીને તે રાજાથી જે કોઈ ફળ મળશે તો તે આજીવન ચાલશે. ૧૯૮

સ જયી વરમાવદ્વા યસ્ય તસ્યાસ્તિ મેદિની ।

કોશો યસ્ય મુદુર્ધર્ષો દુર્ગતસ્ય મુદુર્જયઃ ॥૧૯૯॥

જેની પાસે શ્રેષ્ઠ હાથીઓ છે, તે રાજા વિજયી બને છે અને પૃથ્વી તેની થઈને રહે છે તેમ જ તેનો કોઈ પણ કોઈથી મેળવી ન શકાય તેવો હોય છે અને તેનો કિલ્લો પણ એવો હોય છે કે જેને કોઈ છતી ન શકે.

સુવર્ણેઃ પટ્ટચેલેશ્ચ શોભા સ્યાદરયોપિતામ્ ।

પરાક્રમેણ દાનેન રાજન્તે રાજનન્દના ॥૨૦૦॥

ઉત્તમ પ્રકારની સ્ત્રીઓ હોય, તેમની શોભા સોનાનાં આભુષણો અને ઉત્તમ પટદ્રારનાં વસ્ત્રોથી છે, તેના રીતે રાજાના કુમારો પરાક્રમથી અને દાનથી શોભતા હોય છે. યં યં નૃપોઽનુરાગેણ સંમાનયતિ સંસદિ ।

તસ્ય તસ્યોત્સારાણ્ય યતન્તે રાજવલ્લભા ॥૨૦૧॥

રાજા પોતાની સલામાં જે જે માણસોને પ્રેમથી માન આપે છે, તે તે માણસને દૂર કરવા માટે રાજાના પ્રીતિપાત્ર બનેલ માણસો પ્રયત્ન કરતા હોય છે. ૨૦૧

બ્રાહ્મણઃ ક્ષત્રિયો વન્ધુર્નાધિકારે પ્રશસ્યતે ।

બ્રાહ્મણઃ સિદ્ધમપ્યર્થ કૃચ્છ્રેઢ્રગાપિ ન ચચ્છતિ ॥૨૦૨॥

બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને કુટુંબીજન એ ત્રણ માણસોને રાજ્ય દ્રવ્યનો અધિકાર આપે, તે પ્રશંસાપાત્ર નથી; કારણ કે જે બ્રાહ્મણને અધિકાર આપવામાં આવે, તે ધણું જ દ્રવ્ય બેચું કહ્યું હોય, તોપણ ધણા કષ્ટે તે દ્રવ્ય આપે. ૨૦૨

નિયુક્તઃ ક્ષત્રિયો દ્રવ્યે સ્વદ્ગં દર્શયતે ધ્રુવમ્ ।

સર્વસ્વં પ્રસતે વન્ધુરાક્રમ્ય જ્ઞાતિગાવતઃ ॥૨૦૩॥

હવે જે ક્ષત્રિયને દ્રવ્યનો અધિકાર આપવામાં આવે, તો તેની પાસે કાંઈ માગવા બંધ કે તરત જ તેને તલવાર બતાવે અને જે કુટુંબીજનને દ્રવ્યનો અધિકાર આપ્યો હોય, તો 'જાતિજન છે' એ શાબે રાજ્યની બધી જ સંપત્તિ ધર બેગી કરે. ૨૦૩

અપરાધેઽપિ નિઃશઙ્કો નિયોગી ચિરસેવકઃ ।

સ સ્વામિનમવજાય ચરેચ્ચ નિરવ્રતઃ ॥૨૦૪॥

સેવક જે ધણા હાથા કાળથી રહ્યો હોય અને સદાને સેવક બની ગયો હોય, તો તે અપરાધ કરે છતાં પણ કાંઈ ભતની શંકા તેને થાય નહિ, તેમ જ રાજાની આજ્ઞાને બેગળીને પણ તે સ્વચ્છંદપણે દરકાર રાખ્યા વિના વર્તી કરે છે. ૨૦૪

અપકર્તાધિકારસ્થઃ સ્વાપરાધં ન મન્યતે ।

અપકારં ધ્વજીકૃત્ય સર્વમેવાલુપ્ત્વાતિ ॥૨૦૫॥

રાજા પર કાંઈ ઉપકાર કર્યો હોય, એવા માણસને જે કાંઈ અધિકાર પર નીમવામાં આવે, તો તેને પોતાનો કાંઈ અપરાધ થયો હોય, તોપણ તેને તે ગણે નહિ અને પોતાના ઉપકારને જ વારંવાર ધમની જેમ આગળ ધરીને તે રાજાનું સર્વસ્વ લૂટી લે છે. ૨૦૫

આજ્ઞામજ્જકરાન્રાજા ન ક્ષામ્યેત્તવસુતાનપિ ।

વિશેષઃ કોઽનુરાગસ્ય રાજચિચગતસ્ય ચ ॥૨૦૬॥

પોતાના કુમારો હોય, છતાં પણ તે જે રાજાની આજ્ઞાને લજ કરે, તો રાજા તેમને પણ ક્ષમા ન આપે;

કારણ કે રાજાના ચિત્તમાં રહેલ પ્રેમની વિશેષતા રાજ્ય-વહીવટમાં થી રીતે બતાવાય ? ૨૦૬

તત્કરમ્યો નિયુક્તેભ્યઃ શત્રુભ્યો નૃપવલ્લભાત્ ।

નૃપતિર્નિજલોભાચ્ચ પ્રજા રક્ષેતિપતેષ્વ હિ ॥૨૦૭॥

યોગેથી, નીચેલા અધિકારીઓથી, શત્રુઓથી, રાજાના માનીતાઓથી તેમ જ રાજાના પોતાના લોભથી રાજાએ પિતાની જેમ પોતાનાં પ્રમજનોનું રક્ષણ કરવું બેઠેલું. મોગસ્ય માજનં રાજા ન રાજા કાર્યમાજનમ્ ।

રાજકાર્યપરિધ્વંસાન્મન્ત્રી દોષેણ લિપ્યતે ॥૨૦૮॥

રાજા તો રાજ્યને ભાવવવા માટે છે, રાજા કાંઈ કાર્ય કરી બાંધતો નથી. જે કાંઈ રાજ્યના કાર્યમાં હાનિ થાય, તો તે દોષ વડે મંત્રી વગેવાય છે અને લેવાય છે, રાજા નહિ. ૨૦૮

વરં જ્ઞાપયિત્યાગઃ શિરસો વાપિ કર્તનમ્ ।

ન તુ સ્વામિપદાવાપ્તિવાતેચ્છોરુપેક્ષનમ્ ॥૨૦૯॥

રાજસેવકને પોતાનો માણ આપી દેવો પડે, તે સારું અથવા પોતાનું મસ્તક કપાઈ જાય, તે પણ સારું; પરંતુ જે માણસ પોતાના રાજાનું પદ પડાવી લેતાની પ્રજ્ઞા કરતો હોય, તે પાપની રાજ્યરુપ ઉપેક્ષા કરે, તે તો ખિલકલ યોગ્ય નથી. ૨૦૯

વિપદિગ્ધસ્ય મતસ્ય દુન્નતસ્ય ચલિતસ્ય ચ ।

અમાત્યસ્ય ચ હુદ્સ્ય મૂલાહુદ્ધરણં સુપમ્ ॥૨૧૦॥

રાજસેવક એ રાખતો હોય, કાંત હાલતો હોય અને મંત્રી-પ્રધાન હુદ્ હોય, તો તે ત્રણેને મૂળથી ઉખાડી નાખો, ત્યારે મુખ થાય છે. ૨૧૦

યઃ ક્રુર્યેત્સચિવાયત્તાં શ્રિયં તદ્વયસને સતિ ।

સોઽન્યવજ્જગતીપાલઃ સીદેત્સંચારકૈર્વિના ॥૨૧૧॥

અ્યારે પોતાની પર કાંઈ આપતિ આવી પડી હોય ત્યારે રાજા જે પોતાની બધી રાજ્યવસ્ત્રી પ્રધાનને સોંપી દે, તો પોતાના હાથમાં આગ પાળનાર રાજા-સેવક નહિ રહેવાથી, તે રાજા આંધળાની જેમ દુઃખી થતાં પીડાય છે. ૨૧૧

સદામાત્યો ન સિદ્ધઃ સ્વાસ્ત્યમૃદ્ધઃ સર્વં ઇવ હિ ।

સિદ્ધાનામયમાદેશઃ ઋદ્ધિશ્ચિત્તવિકારિણી ॥૨૧૨॥

પ્રધાનને રાજા બધી રીતે સુખસમૃદ્ધ બનાવે; તોપણ પ્રધાન સદાને માટે રાજાનો સિદ્ધ બનીને રહેતો નથી; કારણ કે સિદ્ધ પુરુષોનો એ આદેશ છે કે સમૃદ્ધિ ગમે તેવાના ચિત્તને પણ વિકારમાં નાખી દે છે. ૨૧૨

મૂલધૃત્યાન્પરિત્યજ્ય નાગમ્ન્ત્પ્રતિમાનયન્ ।

નાતઃ પરતરો દોષો રાજ્યમેદકરો યતઃ ॥૨૧૩॥

મૂળથી જે રાજસેવક બની રહેલા હોય, તેમને ત્યાગ કરીને જે નવા રાજસેવકો થાય, તેમને માન આપવા નહિ; કારણ કે રાજ્યમાં કોટકૂટ પડાવનાર તેનાથી બીજો કોઈ મોટો દોષ નથી. ૨૧૩

મન્ત્રવીજમિદં ગુપ્તં રક્ષणीयं यथा तथा ।

મનાગપિ ન મિથેત તદ્વિન્નં ન પ્રોહતિ ॥૨૧૪॥

જે મન્ત્ર(શુભ વાત) રૂપી બીજ છે, તેને સારી રીતે શુભ રાખીને તેનું રક્ષણ કરવું, તે જરા પણ કૂટે નહિ; કારણ કે જો તે મન્ત્રરૂપી બીજ ફટી ગયું તો પછી તે ઊગવાનું જ નહિ. ૨૧૪

मन्त्रिणा प्रथिवीपालचितं विपदितं कचिन् ।

वल्लवं स्फटिकस्यैव को हि संघातुमीधर ॥૨૧૫॥

જો સ્ફટિક પરથરનું કંકણ તૂટે, તો તેને સાંધવા કોઈ સમર્થ નથી; તે રીતે મન્ત્રોએ જો રાજનું ચિત્ત બેઠી નાખ્યું હોય, તો તેને કોઈ સાંધી શકે એમ નથી. જ્યેં જ રાજતેજઃ દ્વયમેવાતિમીપમ્ ।

एकमेकत्र पतति पतत्यन्यत्समन्ततः ॥૨૧૬॥

ધનનું વજ્ર અને રાજનું તેજ, એ બંને જ અત્યંત ભયંકર છે; તેમાંય વજ્ર તો એક દેડાણે પડે છે અને રાજતેજ તો ચારે બાજુ પડતું હોય છે. ૨૧૬

मृतः प्राप्नोति वा स्वर्गं शत्रुं हत्वा सुखानि वा ।

वमावाप हि शूराणां गुणवैतो सुदुर्लभः ॥૨૧૭॥

રણભૂમિ પર લડનારા ધરવીર જોને બંને શુભ અત્યંત દુર્લભ હોવા છતાં મળે છે. જો યુદ્ધમાં મરણ પામે, તો સ્વર્ગ મળે અને જો શત્રુને હણે તો રાજ્ય-સુખ મળે. ૨૧૭

यत्रायुद्धे ध्रुवं मृत्युर्युद्धे जीवितसंशयः ।

वमेव कालं युद्धस्य प्रवदन्ति मनीषिणः ॥૨૧૮॥

જો કાળે એમ કાળે કે યુદ્ધ નહિ કરવા છતાં પણ મૃત્યુ તો નક્કી છે અને યુદ્ધ કરવામાં જીવવાની શંકા છે, એવે વખતે યુદ્ધ જ કરવું એમ કાલો માણસો કહેતા હોય છે. ૨૧૮

अयुद्धे हि यदा परयत्न किंचिद्विजितमात्मनः ।

युध्यमानस्तदा प्राज्ञो क्रियते रिपुणा सह ॥૨૧૯॥

યુદ્ધ નહિ કરવામાં પણ જ્યારે રાજ્ય પોતાનું કોઈ દિન જીતે નહિ, ત્યારે યુદ્ધ કરતાં કરતાં જ કાલો રાજ્ય શત્રુના હાથે મરણ પામે છે. ૨૧૯

जयं च लभते लक्ष्मीं मृते चापि सुराङ्गनाम् ।

क्षणवित्तंसितः कायाः का चित्ता मरणेणे ॥૨૨૦॥

‘યુદ્ધમાં જય થાય તો લક્ષ્મી મળે અને મરણ થાય, તો

આસરા મળે; એવી દશામાં મરણ કે રણની ચિંતા શા માટે કરવી, કારણ કે શરીરો તો ક્ષણભંગુર છે. ૨૨૦

विता वा यदि वा धाता पुत्रो वा यदि वा सुहृत् ।

प्राणच्छेदकरा राज्ञा हन्तव्या भूमिमुच्छता ॥૨૨૧॥

પિતા હોય કે ભાઈ હોય, પુત્ર હોય કે મિત્ર હોય પણ જો રાજના પ્રાણનો નાશ કરવા તૈયાર થાય તો વેશવને આદનાર રાજ્યે તેમનો નાશ કરવો જોઈએ. ૨૨૧

राज्यलोभादहंकारादिच्छतः स्वामिनः पदम् ।

प्रायश्चित्ते तु सर्वैकं जीवोत्सर्गो न चापरम् ॥૨૨૨॥

રાજ્યના લોભથી કે અહંકારથી જો રાજસેવક પોતાના રાજનું રાજ્ય છોડી દોય, તો તેને માટે એક જ પ્રાયશ્ચિત્ત છે કે, તેણે પોતાના પ્રાણનો ત્યાગ કરવો. બીજો કોઈ માર્ગ નથી. ૨૨૨

आत्मनश्च परेषां च यः समीक्ष्य घलाबलम् ।

अन्तरं नैव जानाति स तिरस्क्रियतेऽरिभिः ॥૨૨૩॥

જો રાજ્ય પોતાના અને ધારકના બળનો કે નિર્બળતાનો વિચાર કરીને, તે બંનેના તફાવતને ગણતો નથી, તેનો શત્રુઓથી તિરસ્કાર થાય છે. ૨૨૩

राजा मत्तः शिष्यैश्च प्रमादी घनमर्वितः ।

अप्राप्यमपि वाञ्छन्ति किं पुनर्लभ्यतेऽपि यत् ॥૨૨૪॥

રાજા, મહોન્મત માણસ, બાળક, પ્રમાદી જન અને જેને ધનનો ગર્વ છે, એવો માણસ; આ બધા માણસો ન મળે તેવી વસ્તુની પણ ઇચ્છા કરે છે, તો શું ઇચ્છા કરવાથી કોઈ બધું મળી જાય છે? ૨૨૪

वर्णाकारप्रतिध्वनैर्नैत्रवक्त्रविकारतः ।

अप्यूहन्ति मनो धीरास्तस्माद्ब्रह्मसि मन्त्रयेत् ॥૨૨૫॥

વજ્ર, આકાર, અવાજનો પડો, આંખ કે મુખના વિકાર એ બધા પરથી પણ ધીર જનો બીજનાં મન પારખી જાય છે, માટે મન્ત્રણા એકાત્માં જ કરવી જોઈએ.

आकारैरिद्वિતैर्गत्या चेष्टया भाषणेन च ।

नेत्रवक्त्रविकारभ्यां ज्ञायतेऽन्तर्गतं मनः ॥૨૨૬॥

આકાર, સંજ્ઞા, ગતિ, ચેષ્ટા, લાવણ્ય તેમ જ આંખ કે મુખના વિકારોથી, મનની અંદર રહેલા ભાવો જાણી જાય છે. ૨૨૬

षट्कर्णो भिद्यते मन्त्रस्तथा प्राप्तश्च वार्तया ।

इत्यात्मनाद्वितीयेन मन्त्रः कार्यो महीशृता ॥૨૨૭॥

શુભ મન્ત્રણા છ કાન સુધી જાય કે તેને વિષે વાત કરવામાં આવે તોપણ તેનું રહસ્ય ખુલી જાય છે, એટલે રાજ્ય એ એકલાએ જ મન્ત્રણા કરવી જોઈએ. ૨૨૭

મન્ત્રમેદેડિયે યે દોષા ભવન્તિ પૃથિવીપતેઃ ।

ન શક્યાસ્તે સમાધાતુમિતિ નીતિવિદ્વાં મતમ્ ॥૨૨૮॥

શુભ મંત્રણા પુરસ્કી પડી જાય, તો તેથી રાજને
જે હાનિ કે હાણે લાગે છે, તેનાં સમાધાન શોધી
શકતાં નથી, એમ રાજનીતિ બહુનારા માણસોનું
કથન છે. ૨૨૮

ન તથોત્થાપ્યતે ગ્રાવા પ્રાણિર્મિદારૂપા યથા ।

અલ્પોપાયાન્મહાસિદ્ધિરેતન્મન્ત્રફલં મદત્ ॥૨૨૯॥

જેમ મોટી શિલા એક લાકડાથી ઉપાડી શકાય છે,
તેટલી સરળતાથી મોટાં પ્રાણીઓ ઉપાડી શકતાં નથી;
તેમ જ નાના ઉપાયથી મહાન કાર્યમાં સિદ્ધિ મળે છે,
એ જ મંત્રણાનું મોટું ફળ છે. ૨૨૯

વિજેતું પ્રયતેતારીઞ્ચ યુદ્ધેન કદાચન ।

અનિચ્ચો વિજયો યસમાદ્ દૃશ્યતે યુધ્યમાનયોઃ ॥૨૩૦॥

રાજાએ પોતાના વૈરી જીતીને શુદ્ધી જીતવાનો
પ્રયત્ન કરેલો નહિ; કારણ કે જ્યારે જે રાજાઓ શુદ્ધ
કરતા હોય, ત્યારે વિજય હોના પ્રક્રિયા જશે, તેનો
નિશ્ચય થતો નથી. ૨૩૦

સાન્ના દાનેન ભેદન સમરતૈરથવા પૃથક્ ।

સાધિતું પ્રયતેતારીઞ્ચ યુદ્ધેન કદાચન ॥ ૨૩૧ ॥

આમ, દાન, ભેદ એ ઉપાયો ભેગા બજાવીને કે
એક એકનો આશ્રય લઈને પોતાના શત્રુજનને સાધી
લેવાનો યત્ન કરવો, પરંતુ શુદ્ધનો ઉપાય લેવો નહિ.

વલિના સદ્ યોદ્ધવ્યસિતિ નાસ્તિ નિર્દર્શનમ્ ।

શુર્યુયં હસ્તિના સાર્ધં નરાણાં મૃત્યુમાવહેત્ ॥ ૨૩૨ ॥

બળવાન સાથે શુદ્ધ કરવું એમ કાઈ શાસ્ત્રનો
નિયમ નથી. જો માણસો હાથીની સાથે શુદ્ધ કરવા
માંડે, તો તેમાં માણસોનું મરણ જ થાય. ૨૩૨

સ મૂલ્યઃ કાલમપ્રાપ્ય ચોડપક્તરિ વર્તતે ।

કલિર્વલ્યતા સાર્ધં કીટપક્ષોદ્ગમો યથા ॥૨૩૩॥

જેવી રીતે કોડકોના પક્ષે ભોળા યયેલા જંધડો
બળવાન સાથે થાય, તો તે ફેંકાઈ જાય છે, તેવી રીતે જો
રાજા પોતાના ઉપર અપકાર કરનારની સાથે વખત
ભોળા વિના લડાઈ કરે, તો તે રાજા મૂળ જાય છે. ૨૩૩

મહત્વત્પેડ્યુપાયઃ સમમેવ મહેત્સમઃ ।

સમુન્મૂલયિતું પૃષ્ઠાસ્થિનાનીવ નદીરયઃ ॥ ૨૩૪ ॥

જો રાજા ઉપાય બજાવેલો હોય છે, તે મોટાને કે
નાનાને સરખી રીતે જીતવામાં શક્તિમાન થાય છે;
કારણ કે નદીને વચ એક વખતે વધી જાય છે, પછી
તે નાનાં તણખલાંની જેમ મોટાં વહેતો ઉખેડી નાખવાની
તાકાત ધરાવે છે. ૨૩૪

ધાન્યાનાં સંપ્રહો રાજન્તુત્તમઃ સર્વસંપ્રદાત્ ।

નિશ્ચિંતં દિ મુલે રત્નં ન કુર્યાન્નાધારણમ્ ॥૨૩૫॥

જે રાજા બીજા બધા પદાર્થોના સંગ્રહ કરવા કરતાં
ધાન્યનો સંગ્રહ કરવો, તે ઉત્તમ છે; કારણ કે જો રાજા
મુખમાં નાખીએ, તો તેથી પ્રાણ ટકવાના નથી. ૨૩૫

યથા પ્રમુલ્લાન્માનાનુચ્યન્તે સુવિ માનવાઃ ।

ન તથા બહુભિર્વૈત્તૈર્વિગૈરપિ ભૂપતે ॥ ૨૩૬ ॥

જે રાજા રાજા જેવું માન વધારે છે, એવા
રાજપુરુષો આ પૃથ્વી પર જેટલા ઉત્સાહથી લડે છે,
તેટલા ઉત્સાહથી બીજા માણસો નહિ લડે; લડે ને
તેમને ધણું જ ફળ આપે. ૨૩૬

અવિદ્વાનપિ ભૂપાલો વિદ્યાવૃદ્ધોપસેવયા ।

પરાં શ્રિયમનામોતિ જલાસન્નવરુચ્યા ॥ ૨૩૭ ॥

જળાલય પાસે રહેલું વૃક્ષ જેમ આપોઆપ વધે
છે, તેમ વિદ્વાનો અને વૃદ્ધજનોની સેવા કરવાથી રાજા
ઉત્તમ લક્ષ્મીને મેળવે છે. લક્ષ્મી ને તે રાજા પોતે વિદ્વાન
ન હોય. ૨૩૭

પાર્ણ સ્ત્રી મૃગયા શૂતમર્ચદૂપણમેવ ચ ।

વાન્દ્યુદ્ધોઽથ પારુષ્યં વ્યસનાતિ મહીમુજામ્ ॥૨૩૮॥

મહિમાપાન, સ્ત્રીસેવન, શિકાર, ભૂશન, પૈસાની
બિચલાપથ, વાણી અને હંડની કોશરતા; આટલાં રાજાને
માટે વ્યસન ગણ્યા છે. ૨૩૮

શિષ્ટૈરપ્યવિદોગ્ધઃ ઉપશ્ચ કૃતનાયકઃ ।

ત્યગ્યતે કિં પુનર્નાન્વૈયેક્ષાધ્યાત્મભરિર્નરઃ ॥ ૨૩૯ ॥

જો રાજા કાઈ પણ બજાવેલો ન હોય, કોઈ હોય
અને જેણે બીજાને નાયક બનાવ્યો હોય; ઉપરાંત પોતાનું
પેટ ભરવામાં જ સમજ્યો હોય તેવા રાજાના તો સારા
માણસો પણ ત્યાગ કરે છે; પછી તો સામાન્ય જનોની
વાત જ શું કરવી? ૨૩૯

સત્ત્વં શૌર્યં દયા ત્યાગો નૃપસૈતે મહારુણાઃ ।

ભૂમિર્મુક્તો મહીપાલઃ પ્રાપોતિ રત્નુ વાચ્યતામ્ ॥૨૪૦॥

સત્ત્વ, શૌર્ય, દયા અને ત્યાગ એટલા રાજાના વિશેષ
મહાન ગુણો છે. તે ગુણોથી રહિત હોય, તેવા રાજા
લોકોમાં નિંદાને પાત્ર બને છે. ૨૪૦

યો યેન પ્રતિવદ્ધઃ સ્વાત્સદ્ તેનોદ્યી વ્યયી ।

સ વિશ્વત્તો નિયોકઞ્ચઃ પ્રાણેષુ ચ ધનેષુ ચ ॥૨૪૧॥

જેને જેની સાથે પહેલેથી સંબંધ બેસાયેલો હોય;
તેની સાથે જ પોતાનો ઉદય કરવો અને વ્યય (લેવડ-
દેવડ) કરવો. પ્રાણ વિશે અને ધન વિશે તેની પર
વિશ્વાસ રાખીને તેની નિમજ્જ કરવી. ૨૪૦

ધૃતિઃ સ્ત્રી વા શિશુર્યસ્ય મન્ત્રિણઃ સ્યુર્મહીપતેઃ ।

અનીતિપવનક્ષિપ્તઃ કાર્યાર્થ્યૌ સ નિમજ્જતિ ॥૨૪૨॥

જે રાજાને સ્ત્રી, બાળક કે પ્રધાન ધૂર્ત મળ્યાં હોય, તે તેમનાથી અનીતિરૂપી પવનથી દોરવાઈને, તે રાજા કાર્યરૂપી સાગરમાં ડૂબી જાય છે. ૨૪૨

હર્ષક્રોધૌ સમૌ યસ્ય શાસ્ત્રાર્થે પ્રત્યયઃ સદા ।

નિત્યં મૃત્યુઅનપેક્ષા ચ તસ્ય સ્યાદ્વનદા ઘરા ॥૨૪૩॥

જેને હર્ષ અને ક્રોધ બંને સમાન છે, જેને શાસ્ત્રની વાતોમાં વિશ્વાસ છે અને જેના સેવકો લાલચરહિત છે, તે રાજાને માટે પૃથ્વી ધન આપનારી બને છે. ૨૪૩

દાતા ક્ષમી ગુણમાદી સ્વામી દુઃસ્વેન લભ્યતે ।

શુચિર્દક્ષોઽનુરક્તશ્ચ જાતે મૃત્યોઽપિ દુર્લભઃ ॥૨૪૪॥

દાની, ક્ષમાશીલ અને શુણ્ણાદી હોય, તેવો સ્વામી ક્ષણ કષ્ટે મળે છે; તે સાથે સેવક પણ પવિત્ર, કુશળ અને અનુરાગી મળવો દુર્લભ છે. ૨૪૪

બાહ્યેષુ ષ વે શૂરાઃ સ્વાન્યર્થે ત્યક્ત્વીવિતાઃ ।

મર્ચમક્તાઃ કૃતઘ્નાશ્ચ તે નરાઃ સ્વર્ગગામિનઃ ॥૨૪૫॥

જે સેવકો યુદ્ધને માટે ધરવીર છે, જે સ્વામીને માટે પોતાના પ્રાણ આપી દેવા તૈયાર થાય છે અને જે સ્વામીના ભક્ત અને કરેલા કર્મને જાણનારા છે, તે માણસો સ્વર્ગગામી થાય છે. ૨૪૫

કૃતકૃત્યસ્ય મૃત્યસ્ય કૃત્તં નૈવ પ્રજ્ઞાશયેત્ ।

ફલેન મનસા વાચા દૃષ્ટયા ચૈનં પ્રદર્શયેત્ ॥૨૪૬॥

સારી રીતે કાર્ય કરી જાયતા સેવકજનનાં કાર્યોનો નાશ કરવો નહિ; તેમ જ ફળ આપીને મન, વચન અને દૃષ્ટિથી એને પ્રુથ કરવો જોઈએ. ૨૪૬

કોપપ્રસાદવસ્તુનિ યે વિચિન્વન્તિ સેવકાઃ ।

હારોહન્તિ શત્રેઃ પશ્ચાદ્વન્તમપિ પાર્થિવમ્ ॥૨૪૭॥

જે સેવકો રાજાના કોપ અને પ્રસાદની બાબતોને સારી રીતે શોધી કાઢે છે, તે સેવકો ધીરે ધીરે જિત્તમથેના એવા રાજાને પણ વશ કરે છે. ૨૪૭

વિદ્યાવતાં મહેષ્ઠાનાં શિલ્પવિક્રમશાલિનામ્ ।

સેવાશુચિવિદાં ચૈવ નાશ્રયઃ પાર્થિવં વિના ॥૨૪૮॥

જેની પાસે વિદ્યા છે, જે મોટી ધ્વજવાળા છે, જેની પાસે શિલ્પકળા અને પરાક્રમની કુશળતા છે તેમ જ જે માણસો સેવાવૃત્તિ સારી રીતે કરી જાય છે, તેવા માણસોને રાજા વિના ખીજો આશ્રય નહીં છે. યે જાત્યાદિમહાગર્વાન્નરેન્દ્રાન્નોપયાન્તિ ચ ।

તેપામામરણં મિશ્રા પ્રાયશ્ચિત્તં વિનિર્મિતમ્ ॥૨૪૯॥

જે લોકો પોતાનાં ભતિ, વિદ્યા વગેરેના વિશેષ ગર્વને કારણે રાજાઓની પાસે જતા નથી; તેમને માટે તે એક જ પ્રાયશ્ચિત નહીં કરવામાં આવ્યું છે કે તેમણે મરતાં સુધી ભિક્ષા માગ્યા કરવી. ૨૪૯

યે ચ પ્રાદુર્દુરભ્યાનો દુરારાધ્યા મહીમુજઃ ।

પ્રમાદાલસ્યજાઢ્યાનિ રૂપાપિતાનિ નિજાનિ તૈઃ ॥૨૫૦॥

જે લોકો એમ કહેતા હોય કે, ‘રાજાઓ દુષ્ટ અને રાજા થવામાં ખૂબ જ વિલંબ કરતા હોય છે; તે લોકો પોતાનાં જ પ્રમાદ, આળસ અને જડતાને પ્રસિદ્ધ કરે છે. સર્પાન્યાયાનાજાન્તિસહાન્દૃષ્ટોપાયૈર્મસીકૃતાત્ ।

રાજેતિ કિયતી માત્રા ધીમતામપ્રમાદિનામ્ ॥૨૫૧॥

આ જગતમાં પ્રમાદ વિનાના બુદ્ધિશાળી પુરુષોએ સાપ, વાઘ, હાથી, સિંહ વગેરેને પણ વિવિધ ઉપાયોથી વશ કરેલા છે, તે પછી રાજાને વશ કરવો, એમાં શી વિસાત છે? ૨૫૧

રાજાનમેવ સંશ્રિત્ય વિદ્વાન્યાતિ પરાં ગતિમ્ ।

વિના મલયમન્યત્ર ચન્દનં ન પ્રોહતિ ॥૨૫૨॥

રાજાને આશ્રય લઈને જ વિદ્વાન માણસ પરમ ગતિ મેળવે છે. મલય પર્વતને છોડીને ચંદન ખીજે જમવું નથી. ૨૫૨

ઘવલાન્યાતપર્ણાણિ વાજિનશ્ચ મનોરમાઃ ।

સદા મત્તાશ્ચ નાગેન્દ્રાઃ પ્રસન્ને સતિ મુપૃતૌ ॥૨૫૩॥

જે રાજા પોતે રાજા થાય, તે પછી ધોળાં છત્ર, સુંદર ઘોડા અને મદોન્મત હાથી રાજા મળે. ૨૫૩

સુવર્ણપુષ્પાં પૃથિવીં ચિન્વન્તિ પુરુષાશ્ચયઃ ।

શૂરશ્ચ કૃતવિદ્યશ્ચ યશ્ચ જ્ઞાનાતિ સેવિતુમ્ ॥૨૫૪॥

શૂરવીર, અનુભવી વિદ્વાન અને સેવાનો જાણકાર, એ ત્રણ પુરુષો સોનાનાં ફૂલવાળા ભૂમિ શોધી કાઢે છે.

સા સેવા યા પ્રમુહિતા પ્રાહ્યા વાક્યવિશેષતઃ ।

આશ્રયેત્પાર્થિવં વિદ્વાંસ્તદ્ધરેણૈવ નાન્યથા ॥૨૫૫॥

જેમા રાજાનું લયું ચંદ્રું હોય, તેનું જ નામ સેવા અને તે સેવાનો સ્વીકાર સેવક આદરપૂર્વકનાં વાક્યોથી કરવો જોઈએ. કાલો માણસ રાજાનો એ રીતે જ આશ્રય લે છે, ખીજો માર્ગ તેમની પાસે નથી. ૨૫૫

યો ન વૈત્તિ ગુણાન્યસ્ય ન તં સેવેત પશ્વિતઃ ॥

નહિ તત્સાત્કલં તસ્ય સુકૃપ્તાદૂપરાદિવ ॥૨૫૬॥

જે સેવકના શુણ્ણને જાણતો ન હોય, તેની સેવા કાલો માણસ કરે નહિ; કારણ કે ઉપર (આરાપદવાળા) ભૂમિને અને તેટલી એકવામાં આવે, તેપણ તેમાં ફળ પાકતાં નથી. ૨૫૬

દ્રવ્યપ્રકૃતિહીનોઽપિ સેવ્યઃ સેવ્યગુણાન્વિતઃ ।

મન્વત્યાજીવનં તસ્માત્કલં કાલાન્તરાદપિ ॥ ૨૫૭ ॥

રાજ્ય એક વખત દ્રવ્ય કે સ્વાભાવથી રહિત થયો હોય, તોપણ તેના શુભ સેવવા જેવા હોય, તો સેવકે તેની સેવા જરૂર કરવી; કારણ કે કાળે કરીને તે સેવાથી જે ફળ મળે છે, તે જીવન સુધી ફળ આપનાર થાય છે.

અપિ સ્થાનુવદાસીનઃ શુભ્યનપરિગતઃ ક્ષુધા ।

ન ત્વેવાનાત્મસંપન્નાદ્દત્તિમીહેત પશ્વિતઃ ॥ ૨૫૮ ॥

કાલો માણસ ઝાડના દૃઢાની જેમ ખેસી રહે કે પછી જૂનને કારણે પૂરી રીતે સુકાઈ જાય; પરંતુ જેથી પોતાના આત્માની સંપત્તિ હરાય, એવા કામધંધા તે નહિ કરે. ૨૫૮

સેવકઃ સ્વામિનં દ્વેષ્ટિ કૃપણં પરુષાશ્રમ્ ।

આત્માનં કિં સ ન દ્વેષ્ટિ સેવ્યાસેવ્યં ન વૈતિ યઃ ॥ ૨૫૯ ॥

સેવક કંજૂસ અને કઠોર ભાષણ કરનાર સ્વામીનો દ્વેષ કરે છે; પરંતુ જે સેવક કોની સેવા કરવી અને કોની સેવા ન કરવી, એ બાબત બાબતો નથી; તે શુ પોતાનો જ દ્વેષ કરતો નથી? ૨૫૯

યમાશ્રિત્ય ન ત્રિશ્રામં ક્ષુધાર્તાં યાન્તિ સેવકાઃ ।

સોડર્કવનૃપતિસ્ત્યાગયઃ સદા પુત્પ્પકલોઽપિ સન્ ॥ ૨૬૦ ॥

જે રાજાને આશ્રય કરીને રાજસેવકો આરામ સેવતા નથી અને જૂનથી પીડાય છે, તે રાજાનો આક્રમણની જેમ ત્યાગ કરેલા; કારણ કે આક્રમણ ફળ અને ફલ બંને હોય છે, છતાં તે કશા કામમાં આવતાં નથી.

જીવેતિ પ્રત્યુન્મોક્તઃ કૃત્યં કૃત્યવિચક્ષણઃ ।

કરોતિ નિર્વિકલ્પં યઃ સ મન્વેદ્રાજવહ્નમઃ ॥ ૨૬૧ ॥

‘આપ હાંધું જીવે’ એમ રાજાને શુભાશિષ આપનાર તથા જે આરા આપે, તે પ્રમાણેના કાર્યને સારી રીતે બાંધીને, ચંકારહિત થઈને તે કાર્ય પૂરું કરે છે, તે પુરુષ રાજાને પ્રિય બને છે. ૨૬૧

પ્રમુપસાદજં વિત્તં સુપાત્રે યો નિયોજયેત્ ।

વક્ષાસં વિદ્યાત્યક્તે સ મન્વેદ્રાજવહ્નમઃ ॥ ૨૬૨ ॥

જે પુરુષ રાજાની કૃપાથી મંગલ ધન સારા પાત્રમાં વાપરે છે તેમ જ જે ભેટ આવેલ વસ્ત્ર, અલંકાર વગેરે પોતાના શરીર પર ધારણ કરે છે, તે રાજાને પ્રિય બને છે. ૨૬૨

અન્તઃપુરચરેઃ સાર્થં યો મન્ત્રં ન સમાચરેત્ ।

ન કલર્ત્રેન્નરેન્દ્રસ્ય સ મન્વેદ્રાજવહ્નમઃ ॥ ૨૬૩ ॥

જે પુરુષ અંતઃપુરનાં માણસો સાથે તેમ જ રાજાની સ્ત્રીઓ સાથે યુગ વાત કરતો નથી, તે રાજાને પ્રિય બને છે. ૨૬૩

સ. ૩૧

સંમતોઽઈ પ્રમોનિત્યમિતિ મત્વા વ્યતિક્રમેત્ ।

કૃચ્છ્રેષ્વપિ ન મર્યાદાં સ મન્વેદ્રાજવહ્નમઃ ॥ ૨૬૪ ॥

હું રાજાનો અત્યંત માનીતો છું; એમ બાંધીને પણ આપતિ જેવા કાળમાં જે પોતાની મર્યાદાને ઓળખતો નથી, તે રાજાને પ્રિય બને છે. ૨૬૪

દ્વેષિદ્વેષપરો નિત્યમિષ્ટાનામિષ્ટકર્મકૃત્ ।

યો નરો નરનાથસ્ય સ મન્વેદ્રાજવહ્નમઃ ॥ ૨૬૫ ॥

રાજાના દ્વેષી જન પર જે દ્વેષ રાખે છે અને ઇષ્ટ જન પર ઇષ્ટ-લલાની લાગણી રાખે છે, તે રાજાને પ્રિય બને છે. ૨૬૫

શૂનં યો યમદૂતામં હાલાં હાલાહલોપમામ્ ।

પશ્વેદ્રાપાનૃયાકારાન્ત સ મન્વેદ્રાજવહ્નમઃ ॥ ૨૬૬ ॥

જૂનતાને જે યમના દૂતની જેમ સમજે છે અને મદિરાને હલાહલ વિષ સમજે છે તેમ જ રાજસ્ત્રીઓને મિથ્યા આકારવાળી બાંધે છે, તે રાજાને પ્રિય બને છે.

યુક્કાલેઽમ્રગો યઃ સ્યાત્સદા ઘૃષ્ણાનુઃ પુરે ।

પ્રમોદારાશ્રિતો હૃદ્યં સ મન્વેદ્રાજવહ્નમઃ ॥ ૨૬૭ ॥

યુદ્ધની ભૂમિ પર જે આગળ જઈને જિત્તો રહે છે, રાજનગરીમાં પ્રવેશ કરતાં જે રાજાની પાછળ રહે છે તેમ જ રાજમહેલમાં રાજાના મહેલના દરવાજા પાસે જિત્તો રહે છે, તે રાજાને પ્રિય બને છે. ૨૬૭

દુરાગ્રધ્યા દિ રાજાનઃ પર્વતા ઇવ સર્વદા ।

વ્યાલાકીર્ણાઃ સુવિપમાઃ કઠિના દુઃસસેવિતાઃ ॥ ૨૬૮ ॥

જેમ પર્વતા જંગલી પ્રાણીઓથી ઘેરાયેલા, ચટવામા અટપટા અને કડક અને દુઃખે કરીને ચડાય એવા કટકાખ દોય છે, તેમ રાજાએ પણ દુષ્ટ પ્રાણીઓથી વીંટળાયેલ, પાસે જવામાં અટપટા, કડક અને દુઃખે કરીને સેવાય એવા દોષથી દુરાગ્રાધ્ય બને છે. ૨૬૮

દુરાગ્રોહં પદં રાજાં સર્વલોકનમરુતમ્ ।

સ્વત્પેનાપ્યપચારેણ બ્રાહ્મણ્યમિવ દુષ્યતિ ॥ ૨૬૯ ॥

રાજાઓનું પદ સર્વ જનોથી પહોંચાય તેનું સહેલું નથી, છતાં પણ સર્વ લોકો તેને નમસ્કાર કરતા દોય છે. જેમ સાડું બાહ્યપણું દોય, તે જરાક અપચારથી દૂષિત થાય છે, તેમ રાજા પણ જરાક કુસેવાથી દૂષિત બને છે. ૨૬૯

દુરાગ્રધ્યાઃ શ્રિયો રાજાં દુરાપા દુષ્પરિમહાઃ ।

તિષ્ઠન્ત્યાપ દ્વાપારે ચિરમાત્મનિ સંસ્થિતાઃ ॥ ૨૭૦ ॥

રાજાઓની લક્ષ્મીઓ તો સેવવામાં કડક, મેળવવામાં અધરી અને સંગ્રહ કરવામાં કડક દોય છે; તોપણ જેમ ચંચળ જળ મોટા ધરામાં સ્થિર રહે છે, તેમ

રાજ પોતાની અંદર ગંભીરતાથી તે દશમીએ સાચી રાખે છે. ૨૭૦

અતમિજો ગુણાનાં ચો ન મૃત્યૈરનુગમ્યતે ।

ધનાઘ્યોઽપિ કુલીનોઽપિ ક્રમયાતોઽપિ ભૂપતિઃ ॥૨૭૧

રાજ ધનિક હોય, કુલીન હોય અને વંશપરંપરા-ગતથી વાહનનો સ્વામી હોય, તોપણ જો તે રાજ સેવકના શુભને મળતો ન હોય, તો રાજસેવકો તેને અનુસરતા નથી. ૨૭૧

સત્યદક્ષિણયોર્યંત્ર વિશેષો તોપલભ્યતે ।

કસ્ત્રત્ર ક્ષણમપ્યાયોં વિચમાનગતિર્વસેત ॥૨૭૨

જો રાજની પાસે કામ્ય કે જમણાની વિશેષતા જોવામાં નથી આવતી ત્યાં જોની પ્રગતિ સારી છે એવો કયો શ્રેષ્ઠ માણસ એક પણ કાણ રહે? ૨૭૨

કાચે મળિમંળૌ કાચો ચેયાં બુદ્ધિઃ પ્રવર્તતે ।

ન તેવાં સંનિધૌ મૃત્યો નામમાત્રોઽપિ તિષ્ઠતિ ॥૨૭૩

જો રાજ કાચમાં મહિ અને મહિમાં કાચ જેવી ઊંડટી બુદ્ધિ ધરાવતો હોય, તેની પાસે રાજસેવક નામ ખાતર પણ વસતો નથી. ૨૭૩

યસ્મિન્નૃત્યં સમાવેશ્ય નિર્વિશકેન ચેતસા ।

આસ્યતે સેવકઃ સ દ્યાત્કલત્રમિવ વાપરમ્ ॥૨૭૪

જોને વિષે કરવાના કાર્યની જવાબદારી સોંપીને રાજ પોતે શંકારહિત ચિત્તવાળો બનીને સૂઈ બેઠો છે, તે રાજસેવક તો બંધો કે રાજની બીજી વિશ્વાસુ સ્ત્રી હોય તેવો પ્રિય હાથે છે. ૨૭૪

યઃ કૃત્વા સુઠતં રાજો હુષ્કરં હિતમુત્તમમ્ ।

હજયા વક્તિ નો કિંચિત્તેન રાજા સહાયવાન ॥૨૭૫

બીજાની ન બને તેવું રાજનું કાર્ય અને હિતમય કાર્ય કરીને જો રાજસેવક શરમને લીધે કાંઈ પણ બોલતો ન હોય તેને રાજ સહાય કરે છે. ૨૭૫

કૃતઃ સેવાવિહીનાનાં વામરોદ્ધૂતસંપદઃ ।

હૃદ્ગંધવલ્લન્નરવાજિવારવાહિની ॥૨૭૬

જો રાજસેવકો રાજની સેવા કરતા નથી, તે માણસો-ને આમરથી ઊડતી સંપત્તિ તેમ જ બીજા દંડવાળું ધવલ જન, ઘોડાં, હાથીઓ અને સેનાઓ વગેરે ક્યાંથી મળે? અપિ સ્વલ્પમસત્યં યઃ પુરો વદતિ મૃયુજામ્ ।

વેવાનાં ચ વિનરયેત સ દ્રૂતં સુમહાનપિ ॥૨૭૭

જો માણસ રાજની પાસે કે દેવોની પાસે થોડુંક પણ અસત્ય બોલે છે, તો તે માણસ મને તેવો મોટો હોય, તોપણ તેનો તરત નાશ થાય છે. ૨૭૭

અકુલીનોઽપિ મૂર્ત્તોઽપિ મૂર્ખાલં ચોઽત્ર સેવતે ।

અપિ સંમાનહીનોઽપિ સ સર્વત્રાપિ પૂજ્યતે ॥૨૭૮

જો રાજપુરુષ રાજની સેવા કરે છે, તે માણસ કુલ વિનાનો હોય, મૂર્ખ હોય કે સન્માન વિનાનો હોય, તોપણ તે સર્વત્ર પૂજ્ય છે. ૨૭૮

અપિ કાપુરુષો મીઠઃ સ્વાચેનૃપતિસેવકઃ ।

યદામોતિ ફલં લોકોક્તસ્યાંશમપિ નો ગુણી ॥૨૭૯

માણસ મને તેવો બીકણુ હોય, પણ જો તે રાજનો સેવક બની ગયો, તો તેને લોકો કાંઈ તરફથી જોઈ મળે છે, તેનો અંશ પણ શુભીજનને મળતો નથી. ૨૭૯

યત્સકાશાત્ર લાભઃ સ્વાત્કેવલાઃ સ્યુર્વિપત્તયઃ ।

સ સ્વામી દૂરતસ્ત્યાગ્યો વિશેષાદનુજીવિમિઃ ॥૨૮૦

જો રાજ પાસેથી કાંઈ લાભ ન મળતો હોય અને એકથી વિપત્તિઓ જ આવ્યા કરતી હોય, તો રાજ-સેવકો જોની હિપર છવી રહ્યા હોય, તેવા રાજનો પણ દુરથી ત્યાગ કરે છે. ૨૮૦

ફલહીનં નૃપં મૃત્યાઃ કુલીનમપિ ચોન્નતમ્ ।

સંત્યગ્યાન્યત્ર ગચ્છન્તિ શુલ્કં વૃક્ષમિવાળ્બજાઃ ॥૨૮૧

રાજ કુલીન હોય કે ધણો મોટો હોય, તોપણ જો તે કંઈ ફળ આપતો ન હોય, તો જેમ સુકાયેલ વૃક્ષને ત્યજીને પક્ષીઓ બીજે જીડી બેસે છે, તેમ રાજસેવકો તે રાજને છોડીને બીજે આશ્વા બેસે છે. ૨૮૧

મૂષઃ કૂપં શ્વાભાતિ નમઃજનસુખાવહઃ ।

દદાતિ ગુણસંવદાત્યથાવાપાત્રાનુરુપતઃ ॥૨૮૨

રાજ તો કૂવા જેવો છે. કૂવા હુબ્બી મારીને નાહવાના કામમાં આવતો નથી (ન-મજન), પણ રાજ તો નમનારા જોને (નમઃજન) સુખ આપનાર બને છે. કૂવા દોરડા (શુશુ)ના સંબંધથી પાત્ર પ્રમાણે જળ પામે છે. તે રીતે રાજ શુશુના સંબંધથી પાત્રની યોગ્યતા જોઈને યોગ્ય ફળ આપે છે. ૨૮૨

અપિ સંમાનસંયુક્તાઃ કુલીના ભક્તિતત્પરાઃ ।

વૃત્તિમદ્ધાન્મહીપાલં ત્યન્ત્વા યાન્તિ સુસેવકાઃ ॥૨૮૩

રાજસેવકોને સન્માનથી રાખ્યા હોય, પોતે કુલીન અને ભક્તિસેવામાં પરાયણ હોય, પણ જો તેમની વૃત્તિમાં ભ્રમ પડે, તો સારા સેવકો પણ રાજને છોડીને જતા રહે છે. ૨૮૩

કાલાતિક્રમણં વૃત્તેયોં ન કુર્વાત ભૂપતિઃ ।

કદાચિત્તં ન મુશ્ચન્તિ ભત્સિન્તા અપિ સેવકાઃ ॥૨૮૪

જો રાજ સેવકોને ભરણપેપણ આપવાના કામમાં જરા પણ સમયની હીલ કરતો નથી, તે સેવકોને તિરસ્કાર કરવામાં આવે તોપણ રાજને છોડીને તે આશ્વા જતા નથી. ૨૮૪

દેશનામુપરિ ક્ષમાપા આતુરાણા ચિકિત્સકા ।

વળિજો મારાકાણા ચ મૂર્ચાણામપિ પળિહતા ॥૨૮૫

દેશના ઉપરી રાજ્યો છે, રાજીઓના ઉપરી વૈદો છે, ઘરાકોના ઉપરી વેપારીઓ છે અને મૂર્ખાઓના ઉપરી પડિતા છે ૨૮૫

પ્રમાદિતા તથા ચૌરા મિથુકા ગૃહમેધિતામ્ ।

ગણિકા કામુકાના ચ સર્વલોકસ્ય શિલ્પિન ॥૨૮૬

પ્રમાદી જનોના ઉપરી ચોર લોહા છે, ગૃહસ્થ જનોના ઉપરી લિખારીઓ છે, કામીજનોના ઉપરી ગણિકા-વેશ્યાઓ છે તેમ જ સર્વ લોહાના ઉપરી શિલ્પી કારીગરો છે ૨૮૬

સામાદિસજ્જિતૈ પારૈ પ્રતીક્ષન્તે દિવાનિશમ્ ।

મુક્તે ચ યથાશક્તિ જલજાહ્નલજા યથા ॥૨૮૭॥

જેમ જલના માહલા જલમાથી જ ધીરે ધીરે પોતાનો ખોરાક મેળવે છે, તેમ જે રાજા રાતદિવસ સામ વગેરે ઉપાયોથી પારોથી શત્રુઓને જકડી લે, તે પોતાની શક્તિ પ્રમાણે તે શત્રુઓની સપતિ ભોગવે છે ૨૮૭

શનિ જ્ઞાનશ્ચ ચો રાજ્યમુપમુક્ષતે યથાવલમ્ ।

રસાયનમિવ પ્રાક્ષ સ પુષ્ટિ પરમાન્નજેત્ ॥૨૮૮॥

જેમ રાજીજન ધીરે ધીરે રસાયણ-ઓષધ સેવે તો તેને પુષ્ટિ મળે છે, તેમ જે ડાકો રાજા પોતાની શક્તિ પ્રમાણે ધીરે ધીરે રાજ્યને ભોગવે છે, તે પુષ્ટિ મેળવે છે ૨૮૮

વિધિના મન્ત્રયુક્તેન રુક્ષાપિ મથિતાપિ ચ ।

પ્રયચ્છતિ ફલ મૂમિરરણીય હુતાશનમ્ ॥૨૮૯॥

જેમ સૂત્રા હેવા છતાં અરહિતા બે લાકડાને વિધિથી મળે તો યોગ કરીને મથવા (ધસવા)માં આવે તો તે અગ્નિ આપે છે, તેમ રાજા પશુ જે રાજ્યમિ રસ વિનાની હોય, તોપણ વિધિથી અને મત્રણથી ખેડવા-કેડવામાં આવે, તો તે સારૂ ફળ આપે છે

પ્રજાના પાલન શસ્ય સ્વર્ગકોશર્ય વર્ધનમ્ ।

પીઢન ધર્મનાશાય પાપાયાયશસે સ્થિતમ્ ॥૨૯૦॥

રાજા પ્રજાના પાલન કરે, તો તેથી તે પ્રથ સાપાન અને છે અને પોતાને માટે સ્વાર્થ અને કોચનો વધારા કરે છે પશુ જે રાજા પ્રજાને પીડે, તો તેથી ધર્મનો નાશ થાય છે, પાપ લાગે છે અને અપવશ વધે છે ૨૯૦

ગોપાલેન પ્રત્યાયેનોર્વિત્તદુમ્ય જ્ઞાનૈ શનૈ ।

પાલનાત્પોષણાદ્રાશ ન્યાય્યા ધૃત્તિ સમાપરેન્ ॥૨૯૧॥

જેમ ગોવાળ પાલનપોષણ કરીને પછી ગાયને ધીરે ધીરે દોઢે છે, તેમ ગાય પશુ ગોવાળ છે તે

પ્રમદ્ધી માયના પાલનપોષણ કરીને ન્યાયની રૂતિ રાખીને પ્રજા પાસેથી ધન મેળવે છે ૨૯૧

ફલાર્થી નૃપતિલોકાન્પલયેશનમાસ્યિત ।

દાનમાનાવિતોયેન માલાકારોડ્ધુરાનિવ ॥૨૯૨॥

જેમ માણી ફળની ઇચ્છાથી નાના અકુરને પાણી પાઈને અને પાણીપાઈને મોટા કરે છે તેમ ફળની ઇચ્છા રાખનાર રાજા યતન કરીને પશુ પ્રજાનોના, ધન-માન વગેરે આધીને પાલનપોષણ કરે ૨૨

નૃપદીપો ધનસેહ પ્રજામ્ય સહૃદ્વપિ ।

અન્તરથૈર્ગુણ શુદ્ધૈર્લભ્યસે નૈવ કેનચિત્ ॥૨૯૩॥

રાજાની દીપક પ્રજાનો પાસેથી ધનરૂપી દનેહ (તેલ)ને ધીરે ધીરે મઘણ કરે તોપણ પોતાની અદર રહેલા શુદ્ધ સ્વરૂપ શુદ્ધો હોય તો તે બાબત કાઈ જણાતી નથી ૨૯૩

યથા ગોર્દુહાતે કાલે પાલ્યતે ચ તથા પ્રજા ।

સિન્નયતે વીર્યતે ચૈવ લતા પુષ્પફલપ્રદા ॥૨૯૪॥

જેમ ગાયના સારી રીતે પાલન કરે, તોપણ તે સમયે જ દૂધ આપે છે અને જેમ વેલને સારી રીતે સિંચન કરવામાં આવે, તોપણ તે ઋતુ પ્રમાણે જ ફલ અને ફળ આપે છે તેમ જ રાજા પ્રજાના સારી રીતે પાલન કરે તોપણ તે સમયે જ ધન આપે છે ૨૯૪

લોકાનુપ્રદ્યક્તૌર્ પ્રવર્ધન્તે નરેશ્વરા ।

લોકાના સહાયાર્થે ક્ષય યાન્તિ ન સહય ॥૨૯૫॥

જે રાજાઓ લોક પર કૃપા કરનાર હોય છે, તે રાજાઓ વૃદ્ધિ પામે છે અને જે લોકોનો નાશ કરે છે, તે પાત નાશ પામે છે તેમા શકા નથી ૨૯૫

હત્તિપ્રમાણત્ પુરો નોપેક્ષ્ય પધ્યમિચ્છતા ।

સમો દિ શિદૈરાત્રાતૌર્થત્યન્તાવામય સ ચ ॥૨૯૬॥

જે પોતાના માર્ગ (પથ)તુ ભન ઇચ્છતા હોય, તે રાજાએ શત્રુ બેગ થતા હોય, તો તેને માટે બેગકાર રહેતુ બેગીએ નહિ કારણ કે શિદૈરાત્રોએ શત્રુ અને ગેગ એ બંનેને સરખા ગણ્યા છે અને તે સાથે ગેગા હોય છે ૨૯૬

શૃતાના સ્વામિન કાર્યે શૃત્યાનામનુવર્તિનામ્ ।

મલેત્સર્વોડ્ધયો વાસ કીર્તિશ્ચ ધર્મગીતલે ॥૨૯૭॥

જે રાજાઓ રાજાને અનુત્તરનારા હોય છે અને રાજાને માટે પ્રાણ પશુ આપના હોય છે, તે લોકોના આ સારમાં સારો વધ મળે છે અને મરુ પછી તેનો સ્વર્ગમાં વાસ થાય છે ૨૯૭

ન યજ્ઞાનોડપિ ગચ્છન્તિ તા ગર્તિ નૈવ યોગિન ।

યા યાન્તિ પ્રોગ્નિવશાણા રત્નમ્દર્થે સેત્કોત્તમા ॥૨૯૮

જે ઉતમ રાજસેવકો પોતાના સ્વામીને માટે પ્રાણ આપી દેતા હોય છે, તેમને જે ગતિ મળે છે, તેની ગતિ યત કરનારા બ્રાહ્મણો અને શેઠીજનો પણ મેળવતા નથી. ૨૯૮

ચાતુત્કરદુર્વૃત્તૈસ્તથા સાહસિકાદિભિઃ ।

પીડ્યમાનાઃ પ્રજા રક્ષ્યાઃ કૃત્ચ્છદ્વાદિમિસ્તથા ॥ ૨૯૯ ॥
મીડું બોલનારા, ચોર, દુરાચારી, સાહસિક વગેરે કોઈ તેમ જ કૃત્ચ્છપટ વગેરેથી રાજ્યે પ્રજાજનોનાં રક્ષણ કરવા બેઠે છે. ૨૯૯

પ્રજાનાં ધર્મપદ્માગો રાજો ભવતિ રક્ષિતુઃ ।

અધર્માદપિ પદ્માગો જાયતે યો ન રક્ષતિ ॥ ૩૦૦ ॥

પ્રજાનું રક્ષણ કરનારા રાજાને જેમ પ્રજાજનોના ધર્મનો હોય ભાગ મળે છે, તેમ જે રાજા પ્રજાનું રક્ષણ ન કરે, તેને પ્રજાજનોના અધર્મનો હોય ભાગ મળે છે. રાજા ઘનુરવન્ધૂનાં રાજા ચક્રુરચ્છુપામ્ ।

રાજા પિતા ચ માતા ચ સર્વેપાં ન્યાયવર્તિનામ્ ॥ ૩૦૧ ॥

જેને કુટુંબીજનો નથી, તેનો રાજા કુટુંબીજન છે, જેને આખ નથી, તેને માટે રાજા આખ છે તેમ જ ન્યાય પ્રમાણે અનુસરનાર સર્વ પ્રજાજનોનાં રાજા માતા અને પિતા છે. ૩૦૧

ગુણલયોઽયસન્મન્ત્રી નૃપતિર્નાપિગમ્યતે ।

પ્રસન્નસ્વાદુસલિલો દુષ્ટપ્રાદો યથા હૃદઃ ॥ ૩૦૨ ॥

મંત્રી શુભવાન હોય, તોપણ જે દુષ્ટ હોય, તો રાજાને તે ગમતો નથી. મોટો ધરો સ્વચ્છ મીઠા જળથી ભરેલો હોય પણ તેમાં દુષ્ટ મગર હોય, તો તે નકામો છે. ચિત્રાસ્વાદકયૈર્મૃતૈરજાયાસિતકાર્મુકઃ ।

ચે રમન્તે નૃપાસ્તેપાં રમન્તે રિપવઃ શ્રિયા ॥ ૩૦૩ ॥

જે રાજાના સેવકો ચિત્રવિચિત્ર કથાઓમાં રસ લેતા હોય અને કદી પણ ધનુષ્ય નમાવતા ન હોય, તે સેવકોની સાથે જે રાજા આનંદમગ્ન થઈ શકે છે, તેના શત્રુઓ તે રાજાની લક્ષ્મી સાથે રમતા હોય છે. યઃ સમાનં સમાપત્તે મૃત્યાનાં ક્ષિતિપોઽધિકમ્ ।

વિત્તાભાવેઽપિ તં દૃષ્ટ્વા તે ત્યજન્તિ ન કર્હિન્તિ ॥ ૩૦૪ ॥

રાજા જે પોતાના સેવકોનાં માન સારી રીતે વધારે છે, તો તે સમાનને બેઠે, રાજા પાસે પૈસા ન હોય, તોપણ તે સેવકો તેને ત્યજી જતા નથી. ૩૦૪

વિશ્વાસઃ સંપદાં મૂલં વેન ચૂષ્યપતિર્ગજઃ ।

સિંહો મૃગાધિપત્યેઽપિ ન મૃગૈરુપયુચ્યતે ॥ ૩૦૫ ॥

સર્વ સંપત્તિઓના મૂળમાં વિશ્વાસ કારણ છે એટલે જ હાથીને યજ્ઞપતિ (શેઠીજનો સ્વામી) બતાવે છે;

પરંતુ સિંહ સર્વ મૃગોના અધિપતિ હોવા છતાં મૃગનાં તેની સહાય લેવા જતાં નથી. ૩૦૫

કારુણ્યં સંવિમાર્ગશ્ચ યસ્ય મૃત્યેપુ સર્વદા ।

સંભવેત્ મહીપાલૈર્લોક્યત્યાપિ રક્ષણે ॥ ૩૦૬ ॥

જે રાજા પોતાના સેવકો પર દયા રાખે અને જે કાંઈ મળે તેમાંથી થોડું ભાગ આપે તે રાજા તરુણ લોકનાં રક્ષણ કરી શકે છે. ૩૦૬

અગ્રપ્રસ્તુ નરઃ કિંચિદ્યો વ્રૂતે રાજસંસદિ ।

ન કેવલમસંમાનં લભતે ચ વિઢમ્બનમ્ ॥ ૩૦૭ ॥

જે મનુષ્ય પૂજ્યા વિના રાજાની સભામાં કાંઈ પણ બોલે છે; તેનાં કેવળ અપમાન જ નથી થતાં, પરંતુ તેની વિડંબના (મરકરી) થાય છે. ૩૦૭

અજન્મા પુરુષતાવદ્રતામુસ્તુત્યમેવ વા ।

યાવન્નેપુમિરાદત્તે વિલુપ્તમરિર્વિશઃ ॥ ૩૦૮ ॥

શત્રુઓએ ઠરી લીધેલા યશને બ્યાં સુધી રાજપુરુષ પાછો આવતો નથી, ત્યાં સુધી તે જન્મ્યો છતાં જન્મ વિનાનો છે, પ્રાણ છતાં પ્રાણ વિનાનો છે અને તેની ગણના તણખલા સાથે થાય છે. ૩૦૮

વિપાકદારુણો રાજાં રિપુરૂપાઽચરંતુદઃ ।

ઉદ્વેજયતિ સૂક્ષ્મોઽપિ ચરણં કળ્પકાઙ્કુરઃ ॥ ૩૦૯ ॥

કાંડાની એક ઝીણી ઘળ હોય, તોપણ તે પગને પીડા આપે છે; તે રીતે વૈરી જન નાનો હોય પણ દારણ પરિણામવાળો અને મર્મને ભેદનાર હોય, તો તે રાજાઓને ઉદ્વેજ પમાડે છે. ૩૦૯

નિર્વિવોઽપિ ચયા સર્પઃ ફટાટોપૈર્મર્મચક્રઃ ।

તથાઙ્કરવાન્રાજા ન પરઃ પરિભૂયતે ॥ ૩૧૦ ॥

ભલે ઝેર હોય નહિ, પરંતુ સાપ જે ફટાટો કરે, તો તે ભયંકર લાગે છે, તેમ રાજા બધી પ્રકારના દાંડ-માઠવાળો હોય, તો તે શત્રુઓથી પરાભવ પામતો નથી. મૂર્તિર્મિત્રં દિરર્ણવં વા વિપ્રહૃય ફલત્રયમ્ ।

નાસ્ત્યેકમપિ યયેપાં ન તત્કુર્વોત્કચંચન ॥ ૩૧૧ ॥

યુદ્ધના પરિણામે ત્રણ ફળ મળતાં હોય છે; ભૂમિ, મિત્ર અને સેનું. જેની સાથે યુદ્ધ કરવાથી તેમાંનું એક પણ ફળ મળે નહિ, તો તે યુદ્ધ કરવું નહિ. ૩૧૧

સામૈવ દિ પ્રયોક્યમાદૌ કાર્યં વિજ્ઞાનતા ।

સામસિદ્ધાન્તિ કાર્યાણિ વિક્રિયાં યાતિ ન કચિત્ ॥ ૩૧૨ ॥

જે રાજા પોતાના રાજ્યકાર્યને સારી રીતે નજીતો હોય, તે રાજ્ય સૌથી પહેલાં ઉપાય તરીકે સામનો જ ઉપયોગ કરે; કારણ કે જે કાર્યો સામથી સિદ્ધ થતાં હોય છે, તેમાં કાંઈ જાતનો વિકાર થતો નથી.

शपथै संधितस्यापि न विश्वास ब्रूनेद्विषो ।

राज्यलोभोद्यतो विप्र शस्त्रेण शपथं हृत ॥ ३१३ ॥

જમે તેટલા સોગનથી બધાએ હોથ તોપણ રાખ્યો
શત્રુનો વિશ્વાસ કરવો નહિ બ્રાહ્મણ-પુરોહિત રાખ્યો
સોલ કરવા ગયો, તો ઇંદ્રે સોગન લીધા હતા તોપણ તેને
મારી નાખ્યો ૩૧૩

उपकारगृहीतेन शत्रुणा शत्रुमुद्धरेत् ।

पादलग्न करस्थेन कण्टकेनैव कण्टकम् ॥ ३१४ ॥

પગમાં કાટો લાગ્યો હોય તે હાથમાં રહેલા ખીજા
કાટાથી તે કાટો દૂર થાય છે, તે રીતે એક ચતુરે
ઉપકારની નીચે રાખી ખીજા ચતુરો ઉદ્ધાર કરશે. ૩૧૪
નોપેક્ષિતવ્યો વિદ્વદ્ધિ શત્રુરૂપોઽયવશ્યા ।

वह्निरल्पोऽपि संपृच्छ कुरुते भस्मसाद्भवम् ॥ ३१५ ॥

અમિ નાનો હોય તોપણ તે વધી જાય ત્યારે
આખા પનને બાળી લસનીબૂત કરે છે, એ રીતે શત્રુ
નાનો હોય તોપણ દુશ્મકારથી તેને આટલે વિકાસોએ
બેદરકાર રહેવું નહિ ૩૧૫

कौर्म सकोचमास्थाय प्रहारानपि मर्पयेत् ।

प्राप्ते काले च मतिमानुत्तिष्ठेत्तृष्णसर्पयत् ॥ ३१६ ॥

નિયમો સમત હોય ત્યાં કાયદાની જેમ સકાય
જરીને શત્રુના પ્રહારો પશુ સહન કરવા બ્યારે સારો
સમય આવી પહોંચે ત્યારે કૃષ્ણ સર્પની જેમ બુદ્ધિ
શાળી જને તૈયાર થઈ જવું ૩૧

स्वाम्यमात्यश्च राज्ञ च कोपो दुर्गं बलं सुहृत् ।

एतावदुच्यते राज्य सत्त्वबुद्धिव्यपाश्रयम् ॥ ३१७ ॥

રાજા, પ્રધાન રાજન કોશ કિશ્ત મેના મિત્ર
એટલાથી જે બનેલ હોય તે રાજ્યને સ્વત્વ અને બદ્ધિ
ના આશ્રયે મેળવેલ રાજ્ય મહે છે ૩૧૭

सधिविप्रहयानानि सस्थिति सधयस्तथा ।

द्विधोभायश्च मृषाया पद्मगुणा परिकीर्तिता ॥३१८॥

સધિ-સનાહ વિપદ યદ્ય, યાન-નડાઈ માટે

પ્રયાણ સંસ્થિતિ-સારી રાતે રહેવું, સંજન-સારો
આશ્રય અને દ્વિધીભાવ-શત્રુઓમાં વિખરાઈ કરવો આ

૭ મુલો સમના ગણાય છે ૩૧૮

सत्साहस्य प्रभोर्मन्त्रस्य वै शक्तित्रय मतम् ।

आत्मनः सुहृदश्चैव तन्मित्रास्त्योदयास्तय ॥३१९॥

ઉત્સાહની શક્તિ, પ્રયુક્તી શક્તિ અને મનની શક્તિ એ ત્રણ મનની શક્તિઓ છે તેમ જ આત્માનો ઉદય, મિત્રનો ઉદય અને મિત્રના મિત્રનો ઉદય એ પણ રાજ્યના ઉદય પ્રણાલિ છે ૩૧૬

सामदाने भेददण्डावित्युपायचतुष्टयम् ।

हस्त्यश्वरथपादात् सेनाङ्ग स्याच्चतुष्टयम् ॥ ३२० ॥

સામ દાન ભેદ અને દડ એ ચાર રાજના ઉપાયો
ગણાય છે તેમ જ હાથી, ઘોડા, રથ અને પાવદા એ
ચાર રાજની સેનાના અંગો ગણાય છે ૩૨૦

क्षत्रियस्योरसि क्षत्रं पृष्ठे ब्रह्म व्यवस्थितम् ।

तेन पृष्ठं न दानव्यं प्रपदो ब्रह्महा भवेत् ॥३२१॥

ક્ષત્રિયની જાતી પર ક્ષાત્રવળ છે અને પીઠમા
બ્રહ્મવળ છે માટે ક્ષત્રિયે પીઠ બતાવવી નહિ, કારણ કે
પીઠ બતાવવાથી બ્રહ્મહત્યા લાગે છે ૩૨૧

रक्षाधिकारादीशत्वाद् तानुग्रहकारणात् ।

यदेव कुरुते राजा तत्प्रमाणमिति स्थिति ॥३२८॥

રક્ષણ કરવાથી સત્તા રાખવાથી અને હાત જનને
પર કૃપા કરવાથી રાજા જે કાઈ પણ કરે, તે પ્રમાણે
એમ મનાવ છે અને તે જ રાજ્યની સ્થિતિ રહે ૩૨૨
રાજા નામ ચરત્યેષ્ઠ મુમૌ સાક્ષાત્સદસદૃષ્ ।

न तस्याह्वामतिक्लम्य सतिष्ठेरन्निमा प्रजा ॥३२३॥

આ પૃથ્વી પર જે રાજા ફરી રહ્યો છે, તે નાશાપ
હનર આપોવાણો દર છે એટલે તેની આવા ઓળગીને
આ પ્રગળજો તેના રાજનમા રહી શકો નહિ ૩૨૩
રાક્ષામાહામયાદ્વાન્ન દ્યવન્તે પથ પ્રના ।

व्यवहारस्ततो ज्ञेय शान्तितो राजशासनम् ॥३०४॥

રાજની આજુના ભવથા પ્રજાનો કલ્પમાર્ગથી
 ભટ્ટ થયા નથી તેથી જ વ્યવહાર (શક્ય બને છે)
 અને શાન્તિથી રાજ્ય ચાલે છે એમ ગણકુ ૩૨૬
 નિત્યાર્પિત્રિવીપાલૈશ્ચારિત્રિધય કૃતા ।

धारित्रेभ्यस्तत प्राहुर्गरीयो राजशासनम् ॥३२५॥

જે શ્રેષ્ઠ રામશ્યા થઈ ગયા તેમણે પોતાના ચરિત્રને
અનુસૂતાં પરાક્રમા સ્વા છે તેથી તેમના ચરિત્રો કરના
પાંચુ રાજાનું શાસન ઉત્તમ ગણવામાં આયું છે ૩૨૫
પુણ્યરપિ ન ચોદ્ધત્ત કિં પુનર્નિશિતે ગૌરે ।

जये भवति संदेह प्रधानपुरुषक्षय ॥ ३०६ ॥

ખરી ગીન તો પ્રખ્યાતો પણ યુદ્ધ મગ્ન નદીએ
નદિ પછાતીકે જાણેથી યુદ્ધ મગ્નની તા વાત જ
શી રૂ યુદ્ધ મગ્નથી વિશ્વમા શકા રહે છે અને મુખ્ય
માણસનો નાશ થાય છે ૩૨૬

अभिमतोऽप्यवज्ञातो यो राज्ञा द्वारि तिष्ठति ।

स तु गङ्गा त्रिय भुङ्क्ते नाभिमानो कदाचन ॥३०७॥

અપમાન પામ્યા હોય કે તિરસ્કાર પામ્યો હોય,
તેપણ ને માણસ રાજ્યોના દરબારમાં નિવાસ કરે છે.

તે જ માણસ રાજ્યોની લક્ષ્મીને ભોગવે છે; અભિમાની
જન કંઈ કરતો નથી. ૩૨૭

અન્તઃપુરધનાધ્યક્ષૈર્વૈસૂતે તિરાક્રુતે ।

સંસર્ગ ન વ્રજેલ્લોકે વિના પાર્થિવશાસનાન્ ॥૩૨૮॥

અંતઃપુરના પ્રધાનો કારભારીઓની જે માણસને
તિરસ્કાર થાય અને તેને કાઢી મૂકવામાં આવે તે
લોકમાં રાજ્યની આશા સિવાય તેનો કંઈ સંસર્ગ
કરવું નથી. ૩૨૮

જૃમ્ભાં નિષ્ટીવનં કૌર્યં કોપં પર્યક્ષિકાં શ્રમમ્ ।

પ્રકૃતિં વાતમુદ્રાં ચ તત્સમીપે વિવર્જયેત્ ॥૩૨૯॥

ખગાસા ખાવાં, થૂંકવું, કૂરતા બતાવવી, કાપ
કરવો, આળસ મરડવી, થાક બતાવવો, વૃક્ષિત ફેરવવી
અને વાયુના ચાળા કરવા, આટલાં કાર્યો રાજ્યની પાસે
રહીને કરવાં નહિ. ૩૨૯

રાજસ્યુ દર્શનં કુર્યાન્નવાવસરસૌષ્ઠવમ્ ।

ગુણાદિલ્પાપનાત્પૂર્વમુપનીતો મહાશયેઃ ॥૩૩૦॥

સારા પુરવ્ષો પહેલેથી જ આપણાં ગુણગ્રાન ગાંઠને
રાજ્યની પાસે લઈ ગયા હોય, તોપણ સમયની અવ-
કાળતા જોઈને રાજ્યનાં દર્શને જવું. ૩૩૦

દર્શનં નાથમદ્વારા રાજાઃ કાર્યં વિપશ્ચિતા ।

નરિષ્ઠોડ્યતિનીચઃ સ્યાદુપનીતો લઘુર્ભવેત્ ॥૩૩૧॥

કાલા માણસે અથમ માણસ દ્વારા રાજ્યનાં દર્શને
જવું નહિ; જે રાજા પાસે લઈ જનાર માણસ હલકો
હોય, તે જનાર માણસ ધણો મોટો હોય, તોપણ
ધણો હલકો બને છે. ૩૩૧

શત્રોરત્યન્તમિત્રં યત્તેન મૈત્રી વિવર્જયેત્ ।

અર્દયેત્તદ્વિરોધેન પ્રતિષ્ઠા ધાતકારિણા ॥૩૩૨॥

આપણા શત્રુનો જે નિકટનો મિત્ર હોય, તેની
મિત્રતા છોડી દેવી; કારણ કે આપણે નાશ કરનાર
શત્રુની સાથે તેનો વિરોધ થાય, તો આપણી પ્રતિષ્ઠામાં
હાનિ આવે. ૩૩૨

યત્રાત્મીયો જનો નારિત મેદસ્તત્ર ન વિચલે ।

કુઠારૈર્દંડનિર્મુકૈર્મિધાન્તે, તરવઃ કયમ્ ॥૩૩૩॥

બધાં પોતાનો માણસ જ પહેલાંથી ગમે ન હોય ત્યાં
પછી મેદ થવાનો સંભવ નથી. જે કુદડામાંથી લાકડા-
ના હાથા નીકળી બધ, તે વૃક્ષોનો નાશ થી રીતે થાય ?
એતરું કુલીનાનાં નૃપાઃ કુર્વન્તિ સમ્રાટ્ ॥૩૩૪॥

આદિમધ્યાવસાનેપુ ન તે યાસ્યન્તિ વિમિયામ્ ॥૩૩૪॥
પહેલાં, પછી કે વચમાં ગમે ત્યારે સારા માણસો
કાંઈ જાનના વિકારને વશ થતા નથી, એમ માનીને જ
રાજ્યો કુલીન જનોનો સંગ્રહ કરે છે. ૩૩૪

સર્વે એવ જનઃ શૂરો હનાસાદિતસંગરઃ ।

અટ્ટપ્પરસામર્થ્યઃ સર્વપઃ કો ભવેન્નહિ ॥૩૩૫॥

બધાં સુધી ખરેખરી લડાઈ આવીને ભળી ન રહે,
ત્યાં સુધી જ માણસો શરવાર હોય છે. અને બધાં સુધી
શત્રુની તાકાત જોઈ ન હોય ત્યાં સુધી કયો માણસ
જવંચળો ન હોય ? ૩૩૫

રુદ્રોડિપિ રાજા યદ્યાત્ર તત્તુષ્ટો વગિગ્જનઃ ।

અતો ભૂમિપતિઃ સેવ્યસ્યાવ્યયો દૂરતરંગ સઃ ॥૩૩૬॥

રાજા રાષ્ટ્રે ભરાઈને પશુ જે આપશે, તે વાછિયો
રાજા ધઈને પશુ નહિ આપે, માટે સેવા તો રાજ્યની
જ કરવી અને વાછિયાને તો છોડી દેવો. ૩૩૬

નાપરીદ્રવ્ય નયેદર્શનં ન ચ મન્ત્રં પ્રકાશયેત્ ।

વિસ્તૃજેન્નૈવ લુલ્લેખ્યો વિશ્વસેન્નાપકારિપુ ॥૩૩૭॥

અનતપાસ કર્યા વિના દંડ દેવો નહિ, શુભ મંત્રણા
પ્રગટ કરવી નહિ, લોભિયાને ધન આપવું નહિ અને
અપકારી જનો પર વિશ્વાસ કરવો નહિ. ૩૩૭

ચરેદ્વીમાનકટકો યુક્તેત્તેહ ન નાસ્તિકઃ ।

અન્તઃસંચરેદર્થં ચરેત્કાર્યમનુદ્ધતઃ ॥૩૩૮॥

કાલા રાજ્યએ સેના વિના બહાર નીકળવું નહિ.
જે માણસ નાસ્તિક હોય, તેની સાથે રુનેહ કરવો
નહિ. (પણ) સ્વાર્થ વિનાના ઉદાર બનીને પોતાનો
લાભ શોધી લેવો તેમ જ ઉદારતાથી છોડીને પોતાનું
કાર્ય કરી લેવું. ૩૩૮

સંદપીત ન ચનાયૈર્વિગૃહીયાન્ન યન્નુમિઃ ।

નામકં ચારયેશારં કુર્યાત્કાર્યમપીઢયા ॥૩૩૯॥

કુટ્ટ માણસો સાથે સંધિ-સલાહ કરવાં નહિ. પોતાનાં
કુટુંબીજનો સાથે કલહકંકાસ કરવો નહિ. જોનામાં ભક્તિ
ન હોય તેને રાજવદ્ધત બતાવવો નહિ તેમ જ દેઈને
પણ પીડા કર્યા વિના પોતાનું કાર્ય કરી લેવું. ૩૩૯

સર્વે યત્ર વિનેતારઃ સર્વે યત્રાભિમાનિનઃ ।

મહત્ત્વમિચ્છન્તિ કુલં તદવસીદતિ ॥૩૪૦॥

બધાં બધા જ નેતા હોય, બધાં બધા જ અભિમાની
હોય અને બધાં બધા જ મહત્તા ઇચ્છતા હોય, ત્યાં
આણું કુળ નાશ પામે છે. ૩૪૦

અટ્ટવા નિજદેશસ્ય રક્ષાં ચો વિજિગીપતે ।

સ નૃપઃ પરિયાનેન વૃત્તમૌલિઃ પુમાનિવ ॥૩૪૧॥

મેહેમાયે વજ્ર ઓઢેલા મનુષ્યની જેમ જે રાજા
પોતાના દેશની રક્ષા કરતો નથી અને બીજાના દેશને
જીતી લેવાની ઇચ્છા રાખે છે. તે કંઈ જોતો નથી.

વિજિગીપુરિમિત્રં પાર્ણિમાહોડ્યમચ્ચમઃ ।

વદાસીનોઽન્તરાન્તધિરિત્યેવા નૃપતેઃ સ્થિતિઃ ॥૩૪૨॥

રાજ્ય જ્યારે ચડાઈ કરે ત્યારે આટલા રાજ્યોનો તેણે વિચાર કરવાનો હોય છે. જેમ કે વિજય ઇચ્છનાર, શત્રુ, મિત્ર, પીછા પકડનાર રાજ્ય, તટસ્થ ન રહે તેવા રાજ્ય, ઘાઈ પક્ષમાં નહિ લગનાર, વચમાં રહીને અંદરની ઉપાધિ જીલી કરનાર-આ બધાને વિચાર રાજ્યએ કરવાનો હોય છે. ૩૪૨

ગૃધ્રાકારોડપિ સેવ્યઃ સ્યાદ્દંસાકારૈઃ સમાસદૈઃ ।

હંસાકારોડપિ સંત્યાગ્યો ગૃધ્રાકારૈઃ સમાસદૈઃ ॥૩૪૩

હંસ જેવા સલાસદોએ ગૃધ્રાકાર માણસને પણ સેવવો તેમ જ ગૃધ્રાકાર સલાસદોએ હંસના આકાર જેવા માણસને તણ દેવો. ૩૪૩

યે હ્રાદ્યેષુ વધ્યન્તે સ્વામ્યર્થમપરાદમુદ્ધાઃ ।

વિકૃતૈરાયુષ્યૈર્થાન્તિ તે સ્વર્ગં યોગિનો યથા ॥૩૪૪॥

જે યોદ્ધાઓ યુદ્ધમાં લડતાં લડતાં સ્વામીને માટે ચેતાના પ્રાણ આપે છે, તેઓ યોગીઓની જેમ વિકૃત આયુષ્યની સાથે સ્વર્ગમાં જાય છે. ૩૪૪

પદાનિ શત્રુતુલ્યાનિ આહવેષ્વનિવર્તિનામ્ ।

રાજા સુદૃઢમાદત્તે હતાનાં વિપલાયિનામ્ ॥૩૪૫॥

યુદ્ધમાં પાછા પળવા નહીં લરનારા યોદ્ધાઓનાં પગલા યત દૃઢ ગણાય છે. અને જે આવા યોદ્ધાઓ યુદ્ધમાં નાશ પામ્યા હોય છે તેઓનું પુણ્ય રાજ્ય ભાગવે છે. સર્વાંદેશાદિનં કલીયં નિર્દિતં પરમાગતિમ્ ।

ન હન્યાદિનિવૃત્તં ચ યુદ્ધં પ્રેક્ષિતુમાગતમ્ ॥૩૪૬॥

‘તમારે છુ’ એમ કહેનાર, નેપુંસક સેનાની સહાય વિનાનો, શરણે આવેલો હોય, રાજ્યકારભાર છોડીને બેઠો હોય તેમ જ યુદ્ધ નેવા આવ્યો હોય, આટલાં માણસોને યુદ્ધમાં હણવા નહિ. ૩૪૬

સુતચંદ્રત્યસુદૃઢૈસ્વામિસદ્ગુરૈવતે ।

પૈકૌત્તરતો યુદ્ધયા શ્રીકારઃ પત્રમર્ષનિ ॥ ૩૪૭॥

પુત્ર, સેવક, મિત્ર, શત્રુ, સ્વામી, સદ્ગુરુ અને ઇષ્ટદેવ એ બધાને જ્યારે પત્ર લખવો હોય ત્યારે મથાળે અનુક્રમે શ્રી-૧, શ્રી-૨, વધારતાં શ્રી-૭ સુધી લખવું. સપક્ષો લભતે ફાકો યુક્ષસ્ય વિવિધં ફલમ્ ।

પક્ષહીનો મૃગેન્દ્રોડપિ ભૂમિસંસ્યો નિરીક્ષતે ॥૩૪૮॥

કાગડાને પાખ છે એટલે તે વક્ષના વિવિધ ફળ મેળવે છે એમ જેની પાસે પક્ષ છે, તે વિવિધ ફળ મેળવે છે, તેમ જ જેમ સિંહ-ચૂરાજ પાખ વિનાનો હોવાથી પૃથ્વી પર જીએ રહીને જ્યેષ્ઠા કરે છે એમ જેની પાસે પક્ષ નથી, તે ઘાઈ મેળવતો નથી. ૩૪૮

સપક્ષો લભતે લક્ષં ગુણમુક્ષોડપિ માર્ગણઃ ।

ન લક્ષસ્યો વિપક્ષઃ સ્યાદ્ગુણૈરાપૂર્યતે યદિ ॥૩૪૯॥

સપક્ષો લખતે લક્ષ્ય ગુણમુક્ષોડપિ માર્ગણઃ ।

ન લક્ષસ્યો વિપક્ષઃ સ્યાદ્ગુણૈરાપૂર્યતે યદિ ॥૩૪૯॥

ઘેરી (ગુણ)થી છુટી જાય, તોપણ ને પૂછું

(સપક્ષ) હોય, તો બાણ લક્ષ સુધી પહોંચી જાય છે,

એ રીતે માણસ ગુણ વિનાનો હોય, તોપણ પક્ષવાળો

હોય, તો લક્ષાવધિ સંપત્તિ મેળવે છે; પરંતુ ઘેરી-

(ગુણ)થી ભરેલ હોય પણ પૂછડા (વિપક્ષ) વિનાનું

હોય, તો બાણ લક્ષને પહોંચતું નથી, એમ માણસ

એમ તેટલો શુભિલ હોય, પણ ને પક્ષ વિનાનો હોય

તો લક્ષ સુધી પહોંચતો નથી. ૩૪૯

પરપરાનુરક્તો યે યોધાઃ શાસ્ત્રધનુર્ધરાઃ ।

સંનદ્ધાસ્તુરગાસ્તદાસ્તે જયન્તિ રણે રિપૂર્ ॥૩૫૦॥

ધનુષ્ય અને તલવાર જેના હાથમાં છે અને જે યુદ્ધને માટે તૈયાર થઈને યોદ્ધા પર બેઠેલા છે, એવા યોદ્ધાઓ ને પરસ્પર પ્રીતિ ધરાવતા હોય, તો રણમાં શત્રુઓને જીતે છે. ૩૫૦

જિતે લક્ષ્મીર્મૃતે સ્વર્ગઃ કીર્તિશ્ચ ધરણીતલે ।

તસ્માદ્યુદ્ધં વિષાતવ્યં હન્તવ્યયા પરવાહિની ॥૩૫૧॥

વિજય થાય તો લક્ષ્મી મળે, મરણ થાય તો સ્વર્ગ મળે તેમ જ પૃથ્વી પર કીર્તિ અને યશ મળે; માટે રાજ્યએ યુદ્ધ તો કરવું અને શત્રુસેનાનો નાશ કરવો. વિધાય વૈરં સમર્પે નરોડૈર્ ૪ વદાસતે ।

પ્રશિષ્યોર્ધર્ષિપં કષ્ટે શેરતે તેડમિમારુતમ્ ॥૩૫૨॥

કોષવાળા શત્રુની સાથે વેર રાખીને જે માણસ ઉદારીન (દાશે) થઈને બેસે છે; તે માણસ ધાસના દગથાસા અગ્નિ નાખીને સામે પવને સુધ્ધ જાય, તેવી મુખતા કરે છે. ૩૫૨

સદ્દશસંભવઃ શુદ્ધઃ કોટિદોડપિ ગુણાન્વિતઃ ।

કામં ધનુરિવ ક્રૂરો વર્જનીયઃ સર્તાં પ્રમુઃ ॥૩૫૩॥

જે ધનુષ્ય સારા વાસનું બનેલું હોય, શુદ્ધ હોય, અણીવાળું હોય અને ઘેરી સહિત હોય, તેપણ વાળ-વામા કંઠાર હોય, તેનો ત્યાગ કરવો, તે જ રીતે સારા વંશમાં જન્મેલો હોય, શુદ્ધ હોય, કંટોડે આપનાર અને શુભિલ હોય તોપણ ને રાજ્ય કૂર-કંઠાર હોય, તો તેનો સત્કર્મનો ત્યાગ કરે છે. ૩૫૩

અસમાર્થજીવપસ્ય ક્ષોચિન્તા કા મનસ્વિનઃ ।

અનાક્રમ્ય જગત્કુન્સંજો સંધ્યાં મજતે રવિઃ ॥૩૫૪

જીતવાના પ્રદેશો પૂરા થયા ન હોય ત્યાં સુધી મનસ્વી પુરત જ ને સ્ત્રીની ચિંતા કરે, તો તે અરોગ્યર નથી; કેમ કે સૂર્ય આખા જગતનું શ્રમણ કર્યા વિના સંધ્યા(કાલ)ને લાગતો નથી. ૩૫૪

ચિન્તયતે નય ઇવાદાવાનન્દં સમુપેષ્મિનઃ ॥

વિનમ્ય પૂર્વં સિદ્ધોડપિ હન્તિ દક્ષિનમોજસા ॥૩૫૫॥

ચિન્તયતે નય ઇવાદાવાનન્દં સમુપેષ્મિનઃ ॥

વિનમ્ય પૂર્વં સિદ્ધોડપિ હન્તિ દક્ષિનમોજસા ॥૩૫૫॥

સુખ-આનંદની ધર્યા રાખનારા રાખઓએ પણ
આરભમા તો નય-નીતિનો આશ્રય સેવા નેઈએ, કેમ
કે સિદ્ધ પણ પહેલા ખૂબ જ નીચો નમીને પછી પ્રતાપ
થી હાથીને મારી નાખે છે ૩૫૫

સ્વજાતીય વિના વૈરી ન જીવ્ય સ્વાત્કદાપ્ત ન ।

વિના વશ્ત્રમણિ મુક્તામણિભય કથ મેવેત્ ॥૩૫૬॥

વૈરી જન તેની જાતિના મનુષ્ય વિના સરળતાથી
જિતાતો નથી કેમ કે વજ્રમણિ વિના મુક્તામણિ થી
રીતે બેઠી શકાય ? ૩૫૬

યુક્ત્યા પરોક્ષ વાચેત વિપક્ષક્ષણક્ષમ ।

શોપયત્યચિરેણ પ્રાન્તરસ્યમલ પય ॥ ૩૫૭॥

શત્રુના પક્ષને દૂર કરવામાં સમર્થ રાખએ શત્રુને
યુક્તિથી ભેડવા નેઈએ, કેમ કે ખાલુ પર ખરી ગયેના
મળને તરત જ જલ સૂકી શોષી લે છે ૩૫૭

દુર્ગદેશપ્રવિષ્ટો દિ શૂરોઽમેવિત પરમવમ્ ।

માદવઙ્કનિમમ્માદ્ધો માતદ્વોત્પરસીદતિ ॥ ૩૫૮॥

ધરવીર પુરુષ પણ બે કશું પ્રદેશમાં ધૂસી ગયો
હોય, તો તેનો પરજીવ થાય છે, કેમ કે હાથી પણ
ગાઠા કાઢવામાં ખૂબી જન તો તે નાશ પામે છે ૩૫૮
નયેનાઙ્કરિત શૌર્ય જયાય ન તુ કેવલમ્ ।

અન્યયુક્ત વિપ મુક્ત પથ્ય સ્યાદન્યયા સ્મૃતિ ॥૩૫૯॥

એકની શૂરવીરતા કાંઈ કામમાં આવતી નથી, પરંતુ
બે તેની સાથે નન-નીતિ બને, તો તે વિજય અપાવે
છે, કેમ કે બીજા ઔષધ સાથે વિષ-ઝેર ખાવામાં
આવે, તો તે પશ્ચકાગ્ર બને છે પરંતુ એકલ ખાવામાં
આવે તો મરણ થાય છે ૩૫૯

સુદુર્મિર્નદુમિ શૂર પુમિરેકો ન વાધ્યતે ।

કપોતપોતકૈરેક શ્યેનો જાતુ ન વાધ્યતે ॥૩૬૦॥

કોમળ ખાપુસો ઘણા ભેગા થતા હોય તો તે એક
શરિર પુરવતે લડતા રોકી શકતા નથી, કેમ કે ઘણા
કળતરના બગ્યા ભેગા થતા હોય તો તેમનાથી કાંઈ
ખાજપક્ષી રોકી શકતો નથી ૩૬૦

વિપક્ષમપિલીહત્ય પ્રતિષ્ઠા રંહુ દુર્લભા ।

અનીત્વા પક્ષ્તવા ધૂલિમુદક નાવતિમ્પ્રતિ ॥૩૬૧॥

વૈરીપક્ષનો પૂરો નાશ કર્યા વિના પ્રતિષ્ઠા મળવી
દુર્લભ છે, કેમ કે ધૂળને કાદવ બનાવ્યા વિના જલ
રિચપનાથી રડી શકતું નથી ૩૬૧

મિયતે યાવદેકોઽપિ રિપુસ્ત્વાવલ્લુ સુલ્ભમ્ ।

પુર ક્ષિભાતિ સોમ દિ સેહિવેનોઽસુરદ્દહામ્ ॥૩૬૨॥

જના સુધી એ પશુ શત્રુ બની ગયો હોય, ત્યાં
સુધી રાગને સુખ ક્ષાધી મળે ? અસુરોનો તોડ કરનાર

દેવોનો એક શત્રુ ગદુ ગદી ગયો છે, તે જવાનાં દેખતા
ચઢને પીડા આપ્યા કરે છે ૩૬૨

રિક્તા કર્મેણિ પટનસુપ્તાર્થલસા ભવન્તિ મૃત્યાયે ।

તેષા જલોક્સામિવ પૂર્ણાના રિક્તાત્તા કાર્યા ॥૩૬૩॥

ધનથી ખાલી રહેવા સેવકો કર્મમાં કુદગ હોય છે,
પરંતુ પૂરી રીતે વૃષ થયેના સેવકો આળસુ બની જાય
છે, એટલે ગભજ એ જગાસમાં લડાઈ ગયેના જલ
ચરની જેમ આળસુ માણસોને દૂર કરવા ૩૬૩

ગન્તવ્યા રાજસમા દૃષ્ટવ્યા રાજપૂજિતા લોકા ।

યદાપિ ન ભવન્ત્યર્થાસ્તયાપ્યનર્થા વિનદ્યન્તિ ॥૩૬૪॥

રાજસલામાં જતુ નેઈએ તેમ જ રાજથી ખૂબ
યેના માણસોના દર્શન કરવા, તેથી નેકે ખાસ લાભ
થવાના નથી, તોપણ આપણા અનર્થો તો દૂર થઈ
જાય છે ૩૬૪

અતિતેજસ્યપિ રાજા પાનાસક્તો ન સાધયચર્યાન ।

વૃળમપિ દગ્ધુમશક્તો વઢવામિ સપિન્નવિધમ્ ॥૩૬૫॥

રાજ અત્યંત તેજસ્વી હોય, પરંતુ બે તે મહિરા-
પાનમાં પક્ષો ગ્રહેતા હોય, તો તે પોતાના લાભ સાધી
શકતો નથી વડવાનળને સમુદગ જલ પીવાની રેવ
પડી હોય છે, તેથી તે ધાસતુ તણખતુ પણ બાળ
શકતો નથી ૩૬૫

અચિરાધિષ્ઠિતરાજ્ય શન પ્રઠતિવ્પ્રહુદમૂલત્વાત ।

નવસરોપણશિથિલ્લત્તરિવ સુકર સમુદ્ધર્તુમ્ ॥૩૬૬॥

જેમ નવા વાવેના ઝાડતુ મૂળ શિથિલ હોવાથી
તરત ઊખેડી શકાય છે તેમ જેને તાત્કાલિક રાજ્ય
મળેલું છે તે શત્રુને તરત ઊખેડી શકાય છે કારણ
કે તેના મૂળ પ્રબળોની અદર જરૂર નુધી ગયેના
હોતા નથી ૩૬૬

સપ્રતિવન્ધ્ય કાર્ય પ્રમુરધિગન્તુ મહાયવાનેવ ।

દય્ય તમસિ ન પશ્યતિ દીપને વિના સ ચતુરપિ ॥ ૩૬૭॥

પ્રતિવન્ધ-અડચણવાળા કાર્યો કરવા માટે ગભજે
સહાયક માણસો રાખવા જ નેઈએ કેમ કે સારી
આખવાળો માણસ દીવાની સહાય વિના અધારામાં
પડેથી નેઈ શકતો નથી ૩૬૭

અમિમુરતિદ્વતરય સતસ્તિપ્રતુ તાવજ્જયોઽથવા સ્વર્ગ ।

ઝમયલસાધુવાદ્ધનપુરારયેવ નાસ્ત્યન્ત ॥ ૩૬૮॥

યોદ્ધો યુદ્ધખંડિ પર રહીને નાશ પામે ત્યાં સુધી
તેને જ્ય કે સ્વર્ગ મળતા હોય છે, પરંતુ બે તે પક્ષના
લોભ જે શાખાશીના પોકારો કરે, તેને સાલળવામાં જે
સુખ થાય છે, તેનો તો અત જ નથી ૩૬૮

અવિવેકમતિર્નૃપતિર્મન્રો ગુણવત્સુ વક્તિર્પ્રીય ।

યત્ત રાણાશ્ચ પ્રવલસત્ત્વ કથ સજ્જનાવસર ॥૩૬૧॥

જા રાજા વિવેકશરેત્રી મતિ વિનાનો હોય, મંત્રી શુશ્રિય જનો વિષે વાઠા યુખ રાખતો હોય અને ખલ-કપટીજનો વધારે જોર પર હોય ત્યાં પછી સજ્જન માણસને જોવાનો અવસર શી રીતે હોય ? ૩૬૯

અતિગમ્ભીરે ભૂપે કૂપ દ્ય જનસ્ય દુરવતારસ્ય ।

દધતિ સમીહિતસિદ્ધિ ગુણવન્ત પાર્થિવા ઘટકા ॥

ધણી ઊંડા કૂવામાં જેમ માણસ ઊતરી શકતો નથી તેમ અત્યંત ગભીર રાજા હોય, તો તેનો તાગ ખળી શકતો નથી, પરંતુ જેમ ઘડા દોરડાથી બધાં ઊંડે (ગુણવત્) ધારેલા જળ મેળવે છે, તેમ શુશ્રિય રાજા પુરુષો રાજા થાસેથી ધારેલી સિદ્ધિ મેળવી શકે છે

સદવનમસદનુશાસનમાશ્રિતભરણ ચ રાજચિદ્વાનિ ।

અમિપેક પટયન્ધો વાલચઝન વ્રણસ્થાપિ ॥૩૭૧॥

સજ્જનોનું રક્ષણ કરવું, દુર્જનોને દડ આપવો, આશ્રિત લોકોનું ભરણપોષણ કરવું, સનાન-અભિષેક કરવા, નાનો પુત્રો લેખવા અને ધા પગલો હોય તેના પર પાટો બાંધવો, એ બધા રાજચિન્ન ગણાય છે

યદિ તથ હૃદય વિદ્વન્નુનય સ્વપ્નેડપિ મા સ્મ સેવિષા ।

સચિવજિત વણ્ડજિત યુવતિજિત ચૈવ રાજાનમ્ ॥૩૭૨

હે ડાહ્યા માણસ ! તાર હૃદય જે સારી નીતિથી ભરેલું હોય તો સ્વપ્ને પણ તે રાજાના સેવન કરીશ નહિ કે જે રાજા પ્રધાનથી જિતાયેલ હોય નપુ સકથી જિતાયેન હોય કે પછી યુવતીઓથી જિતાયેલ હોય

આશ્રયિતવ્યો નરપતિરર્જયિતયાનિ મૂરિ વિચ્છાનિ ।

આરવ્ધય ચિત્તરમાનેતત્ત્વ યશો વશાપિ વિશ ॥૩૭૩

રાજાનો આશ્રય કરવો, ધણી ધન-ધાન મેળવવા, દાન પણ આપવા અને એ રીતે દશે દિશાઓમાં પણ મેળવવો ૭૩

અસમૈ સમીયમાન સમૈશ્ચ પરિહીયમાણસત્કાર ।

ધુરિ ચો ન યુચ્યમાનસ્મિરિથપતિ સ્યતિ શ્રુત્ય ॥

જે રાજા પોતાના રાજસેવકને અજોગ્ય માણસોની સાથે સન્માનપૂર્વક મૂલતો હોય તેમ જ યોગ્ય માણસો મી થતો સત્કાર ધરાવતો હોય અને યોગ્ય મર્થની ધૂસમાં જોડતો ન હોય, એ પણ કારણોને વીધ રાજાસેવક રાજાને છોડી દે છે ૭૪

અનુયાતાનક્રઙ્ગન પરપુરુષૈકલ્લેડસ્ય નિજદેહ ।

અધિકારાશ્ચ પુરુષ શવ દ્ય ન ધૃણોતિ વીક્ષતે કુમતિ ॥

જે અરાજ મતિવાળો અધિકારીજન અનેક માણસોની સાથે રહેતો હોય, તેમ જ જેના દેહને બીજા પુરુષો લિપ્તોને લઈ જતા હતા તે અધિકારીજન રાજ

જેવો છે અને તે રાજની જેમ કાંઈનું સાલળતો નથી અને કાંઈને જોતો નથી ૩૭૫

સ ક્ષત્રિયજ્ઞાણસહ સત્તા યતત્કામુક કર્મસુ યસ્ય શક્તિ । વહન્દ્યૌં યત્તફલેડ્યંજાતે કરોત્વ-સત્કારહતામિવોક્તિમ્ ॥ ૩૭૬ ॥

જે સજ્જનો રક્ષણ આપવામાં શક્તિમાન છે, તે જ ક્ષત્રિય છે અને લક્ષ્ય ભેદવાના કર્મમાં (કામુક) જેની શક્તિ આવે છે, તે જ ધનુષ્ય છે ક્ષત્રિય અને તેના ધનુષ્ય પોતાના લક્ષ્ય પ્રમાણે કાર્ય ન કરે તો સત્કાર વિના નાશ પામેલાઓની ઉક્તિ મેળવે છે

ક્ષતાલિલ ત્રાયસ હ્યુદય ક્ષત્રસ્ય શબ્દો મુનેષુ રુદ્ધ । રાજ્યેન કિં તદ્વિપરીતરૂતે પ્રાણે રુપકોશમહીમસૈર્વા ॥ ૩૭૭ ॥

માણસના ક્ષત-ઘાથી રક્ષણ કરે, તે ક્ષત્રિય એ રીતે ક્ષતનો ઉત્તર શબ્દ સર્વ ભુવનોમાં રૂદ્ધ છે ઘાથી રક્ષણ નહિ કરતા બીજી રીતે રાજા વર્તે તો તેના રાજનથી શુ ? તેમ જ નિદાથી મરિન અનેસા પ્રાણીથી શુ ?

અત્યુચ્ચિત્તે મન્ત્રિણિ પાર્થિવે ચ વિદ્યધ્ય પાદામુપતિષ્ઠતે શ્રી । સા સ્ત્રીસ્વભાવાદમહા ભરરય તયોર્દયોરેકતર જહાતિ ॥ ૩૭૮ ॥

મંત્રી અને રાજા અને ધણી જ ઉત્તમ હોય, તો લક્ષ્મી તેમના પગ પકડીને સેવા કરે છે પરંતુ લક્ષ્મી સ્ત્રીના ચ ચય સ્વભાવથી બનેતો ભાર સહન કરી શકતી નથી એટલે બેમાથી એકને છોડી દે છે અર્થાત્ રાજા અને પ્રધાન સરખા ન જોઈએ ૩૭૮

ય કાલિનીમયપથપ્રપન્ના સમુદ્ધરેત્રિપ્કસહસ્ર તુલ્યામ્ । કાલેપુ કોટિવપિ મુક્તહસ્તસ્ત રાજસિદ્ધ ન જહાતિ લક્ષ્મી ॥ ૩૭૯ ॥

જોટ માર્ગ ગયેલી યોડીને પણ એ દબર નિધ (શિપિયા) જેટલી મિન ગણીને તેને જે બચાવી લે તેમ જ વખત આવે જે મોડો શિપિયામાં પણ છૂટે હાથે વર્તે, તે રાજામાં સિદ્ધ સમાનને લક્ષ્મી છોડી દેતી નથી ૩૭૯

અપેક્ષિત ક્ષીણપલેડપિ શત્રુ, પ્રમાદદોષાત્પુરૈ મંદાન્યૈઃ । સાધ્યોડપિ મૃત્વા પ્રથમ તત્તોડસાવસાધ્યતા વ્યાધિરિવ પ્રયાતિ ॥૩૮૦॥

જેમ બેરમરીને કારણે સાધ્ય રોગ પણ નષ્ટ થઈ જાય છે તેમ મંદથી અથ બનેલ પુરુષે એ દુષ્કારેની સ પતિવાળો શત્રુના માટે બેરમરી બની રહે તો પછી તે શત્રુ પહેલા જીતી લેવાય એવો હોય તે પણ પાછળથી અસાધ્ય બની જાય છે ૩૮૦

મનસ્વી બની ઔરવ ધરાવે છે, તેમ જ જિંઝા રાજ્યનાં પ્રિય પદ અધવાને માટે ઇચ્છા કરતા હોય છે; તે રાજ્યોને માટે તો પાતાને પુરુષાર્થ સર્વથી શ્રેષ્ઠ આલંબન છે કે જે પડતીને દૂર કરવામાં શક્તિમાન બને છે વિપલોડમિભવન્ત્યવિક્રમં રહ્યત્યાપદુપેતમાયતિઃ ।

નિયતા લગુતા નિરાયતેરગરીયાજ પદં તૂપશ્રિયઃ ॥૩૧૨
જે રાજ્ય પરાક્રમી નથી તેને વિપત્તિઓ ધરાવે છે, વિપત્તિથી દારેલા રાજ્યને (અગતિશીલ) ઉત્તરકાલ છોડી દે છે. જેનો ઉત્તરકાલ છૂટી ગયો છે, તે રાજ્યને હલકાપણ પ્રાપ્ત થાય છે અને જે રાજ્ય હલકા બની ગયો, તેને રાજની લક્ષ્યોનાં સ્થાન મળતાં નથી.

ચચ્ચલં ધસુ નિતાન્તમુચ્ચતાં મેદિનીમપિ દુરન્ત્યરાતયઃ ।
મૂઢરથિરમુપેધમાગતે માવમંસ્ત મુઢદં મહીપતિમ્ ॥

દ્રવ્ય ચંદ્રણ છે અને ઘણી જ જિંઝા એવી પૃથ્વીને પણ શત્રુઓને ઢરી બળ છે; પરંતુ જે નિકટનો મિત્ર બન્યો છે, તે પૃથ્વી પર સ્થિર જિંઝા રહે છે, ઉપાય બાણીને પોતાની પાસે આવ્યો હોય છે; તેવા મિત્રનો રાજ્યએ ત્યાગ કરવો નહિ. ૩૯૩

આદ્યા કીર્તિઃ પાલનં પ્રાદ્યપાતાનં, દાનં મોગો મિત્રસંરક્ષણં ચ । યેવામેતે વદ્ધરાણા ન પ્રવૃત્તાઃ, કોઽર્થસ્તેવાં પાર્થિવોપાશ્રયેણ ॥ ૩૧૪ ॥

રાજ્યપુરુષમાં આદ્યા, કીર્તિ, આદ્યોનાં પાલન, દાન, ભોગ અને મિત્રોના રક્ષણ એ ૪ શુભ હોવા જોઈએ; પરંતુ જે રાજ્યપુરુષમાં આ ૪ શુભો ન હોય, તે લોકો રાજ્યનો આશ્રય કરે, તો તેથી બીજાને લાભ થયે

સ કિંસસ્યા સાધુ ન શાસ્તિ ચોડધિપં, હિતાન્ન ચઃ સંશ્રુણ્વે સ કિંપ્રમુઃ । સદાનુકૂલેષુ હિ કુર્વતે રતિં, નૃપેવ્વમાત્યેષુ ચ સર્વસંપદઃ ॥ ૩૧૫ ॥

જે મિત્ર રાજ્યને સારી રીતે સલાહ આપતો નથી, તે દુષ્ટ મિત્ર છે અને જે રાજ્ય પોતાના મિત્રની હિતકારી વાત સાલગતો નથી, તે દુષ્ટ રાજ્ય છે. જો રાજ્યએ અને પ્રધાન વગેરે મિત્ર એકબેકને અનુકૂળ રહેતા હોય, તો જ સર્વ પ્રકારની સંપત્તિઓ તેમને વિશે પ્રેમ ધરાવે છે. ૩૯૫

નરાધિપા નીચજનાનુવર્તિનો, બુધોપદિષ્ટેન ન ચાન્તિ યે પથા । વિશન્વતો દુર્ગમમાર્ગનિર્ગમ, સમસ્ત-સંવાધમનર્યપણ્નરમ્ ॥ ૩૧૬ ॥

જે રાજ્યએ હલકા માણસોની ચાલે ચાલતા હોય અને જે કાલા માણસે બતાવેલા માર્ગે ચાલતા ન હોય, તે રાજ્યએ એવા તો ખરાય માર્ગે ચડી બળ છે કે તેમાંથી પાણું નીકળતું નથી, તેમ જ રાજ્ય પ્રકારની આપત્તિઓ અને અપયોજીત પીંજર બની બળ છે.

નૃપોડપટ્ટઃ સચિવાત્તર્પણતનંધયોઽન્યન્ત-શિશુસ્તાનાદિવ । અદપ્તલોકવ્યવહારમૂઢધીમૂઢતંમપ્યુ-ત્સહતે ન વર્તિતુમ્ ॥ ૩૧૭ ॥

સ્તનપાન કરતા બાળકને (માતાના) સ્તનથી દૂર કરીએ તો જેમ તે ઘડી પણ રહી શકતો નથી, તેમ જે રાજ્ય પ્રધાનને રાજ્ય સોંપીને તેનાથી દૂર રહે છે અને જે લોકોના વ્યવહારને નહિ બાળુનારો મૂઢબુદ્ધિ છે તે ઘડી પણ ટકી શકતો નથી. ૩૯૭

ઘજ્જિતેભેમૂઢધિયઃ પરામર્થ, ભવન્તિ માયાવિપુ યે ન માયિનઃ । પ્રવિદ્ય હિ ઘજ્જિત શઠાસ્તથાવિધાન-સંવૃતાઙ્ગાન્નિશિતા હૃતેપવઃ ॥ ૩૧૮ ॥

માયાવી-કપટીઓને વિશે જે રાજ્યએ માયાવી-કપટી બનતા નથી; તે રાજ્યએ અદ્ય મતિવાળા હોઈ પરાજય પામે છે. જેમ કવચ વિનાનાં શરીરો હોય, તેના પર બાણ ફેંક્યાં હોય, તો તે સીધાં પ્રવેશ કરી, તેમનો નાશ કરે છે, એવી રીતે શઠ લોકો રાજ્યોની અંદર પ્રવેશ કરીને તેમનો નાશ કરે છે. ૩૯૮

ક્રતૌ વિવાદે વ્યસને તિપુશ્વયે, યશસ્કરે કર્મણિ મિત્રસંમદે । પ્રિયાસુ નારીવ્યધનેષુ ઘન્યુષુ, ધનવ્યય-સ્તેષુ ન ગણ્યતે યુધૈઃ ॥ ૩૧૯ ॥

યશ, વિવાદ, સંઘટ અને શત્રુના નાશમાં તથા યશ મેળવવાના કર્મમાં, મિત્રના સંમદમાં, પ્રિય નારીઓ વિશે તેમ જ નિર્ધન કુટુંબીઓને વિશે જે ધનનો વ્યય કરવામાં આવે છે, તેને કાલા માણસો ધ્યાનમાં લેતા નથી.

પરં ચિનીતત્ત્વમુપૈતિ સેવયા, મહીપતીનાં વિનયો હિ ભૂપણમ્ । પ્રત્યક્ષદાનો મૃદુસંચરત્કરઃ કરીવ ભદ્રો વિનયેન શોભતે ॥ ૪૦૦ ॥

પ્રમજ્જનોએ કરેલી સંવાધો રાજ્ય પરમ વિનયપણાને મેળવે છે અને રાજ્યોને માટે વિનય એ જ બુદ્ધિ છે. જેમ મદ્યરતો કલ્યાણકારી છાથી ધીરે ધીરે સુંદરેરવતો શોભે છે, તેમ ધનમાં પ્રવૃત્ત થયેલ અને ધીરે ધીરે પ્રજા પામેથી કરે લેનાર કલ્યાણકારી રાજ્ય વિનયથી શોભે છે. ૪૦૦

અવન્યકોપષ્ય વિહનુરાપદો, ભવન્તિ યશ્યાઃ સ્વયમેવ દેહિનઃ । અમર્પશૂન્યેન જનસ્ય જન્તુના, ન જાતદ્વાર્દન ન વિદ્વિપાદરઃ ॥ ૪૦૧ ॥

જેનો કાપ નિષ્ફળ જતો નથી અને જે આપત્તિઓને દૂર ધકેલી દે છે, તેવા રાજ્યોને સર્વ પ્રમજ્જનો આપોઆપ વશ બની વ્યય છે; પરંતુ જે રાજ્યને ક્રોધ કરતાં અવગતો નથી, તેની સાથે કોઈ પ્રાણીને મેળ મળતો નથી અને કોઈ શત્રુને આદર જતો નથી.

યદિ સમરમપાસ્ય નાસ્તિ મૃત્યોર્ભયમિતિ ચુક-
મિતોઽન્યતઃ પ્રવાતુમ્ । અથ મરણમવશ્યમેવ જન્તોઃ
કિમિતિ મુષા મલિનં યશઃ ક્રિયેત ॥ ૪૦૨ ॥

ને રણભૂમિ છાડીને બીજે જગ્યાથી મૃત્યુનો ભય
બિલકુલ જતો રહેતો હોય, તો બીજે જગ્યા જવું, તે
ખરેખર છે; પરંતુ ને પ્રાણીને એક વખત પણ મૃત્યુ
આવવાનું જ છે, તો પછી રણમાંથી નાસી જઈને શા
માટે યશને મલિન કરવો બેઠોએ ? ૪૦૨

આસન્નમેવ નૃપતિર્મજતે મનુષ્યં વિચાવિહીન-
મકુલીનમસંગતં વા । પ્રાયેણ ભૂમિપતયઃ પ્રમદા લતાશ્ચ
યઃ પાર્શ્વતો ભવતિ તં પરિવેષ્ટયન્તિ ॥ ૪૦૩ ॥

રાજા પોતાની પાસે રહેતા માણસને જ સેવતા
હોય છે, જે પછી વિદ્યા વિનાનો, કુળ વિનાનો કે સારી
સોબત વિનાનો હોય; કેમ કે ધણુખરું રાજાઓ, સ્ત્રી-
ઓ અને લતાઓ પોતાની પડખે જે હોય, તેને
બીંટળાઈ વળે છે. ૪૦૩

સત્યાનૃતા ચ પરુષા પ્રિયવાદિની ચ, હિંસા
દયાલુરપિ ચાર્યપરા વદાન્યા । નિત્યવ્યયા પ્રચુરનિત્ય
ધનાગમા ચ, વૈશ્યાઙ્ગનેવ નૃપનીતિરનેકલ્પા ॥ ૪૦૪ ॥

રાજાની નીતિ વેશ્યાની જેમ અનેક રૂપરંગ બદ-
લતી રહે છે. જેમ કે સાચું બોલે અને ખૂટું પણ
બોલે, કઠોર બોલે અને મીઠું પણ બોલે, હિંસા કરે
અને દયાળુ પણ બને, પસાને જ મુખ્ય ગણે અને
છાદર પણ બને, નિત્ય ખર્ચો કરાવે અને નિત્ય ધણું
ધન પણ લાવી આપે ૪૦૪

રાજન્દુષ્કાસિ યદિ ક્ષિતિયેનુમેતાં, તેનાય વત્સ
મિત્ર લોભમું પુપાળ । સમિશ્ચ સમ્યાગનિર્ણયરિપાપ્ય-
માણે નાનાકલેઃ ફલતિ કલ્પલતેવ ભૂમિઃ ॥ ૪૦૫ ॥

હે રાજા ! આ પૃથ્વીરૂપ ગાયને જે તું સારી રીતે
હાલવાને ઇચ્છતો હોય તો તેના વાછડાની જેમ આ
પ્રજાજનોનાં સારી રીતે પોષણ કર નો તેના રાતદિવસ
સારી રીતે પોષણ કરવામાં આવે, તો કદપલનાની જેમ
આ ભૂમિ અનેક પ્રકારના ફળ આપનારી બની રહેશે.

સિધ્યન્તિ કર્મસુ મહત્ત્વયિ યન્નિયોગ્યાઃ
સંમાવનાગુણમવહિ તત્તરીશ્વરાણામ્ ।

કિં પ્રામલિપ્યદ્વરણત્તમસાં વષાય
તં ચેત્સહસ્રકિરણો ઘુરિ નાકરિવ્યન્ ॥ ૪૦૬ ॥

રાજાજેવદા મોટાં મોટાં કોઈમા સિદ્ધિ મેળવે છે,
તેમા રાજાઓએ આપેલા તેમનાં સમ્માનનો શુભ જ
મુખ્ય હોય છે. ને દબાર હિરણ્યગણ સર્વનારાયણે
અચ્ચુને પોતાનો સારથિ ન બનાવ્યો હોત તો તે
અચ્ચુ શુ અધકારોને દૂર કરવા સમર્થ બનત ખરો કે ?

તાતાર્યમન્ત્રિસુતત્તોદરપરિગટતાનં
નિત્યં મજન્તિ વિમર્જીકૃતમશ્યમોગાન્ ।

તત્સમાત્કદાચન રહસ્યપિ તદ્વિધાનાં

માઘાં વિમન્ય ન દિશન્તિ મહીં મહીશાઃ ॥ ૪૦૭ ॥

પિતા, ગુરુ, પ્રધાન, પુત્ર, ભાઈ, પંડિત વગેરે
નિષ્કંટકા સ્નેહીત્રીઓની સરખી રીતે ઉત્તમ ભોખનાં સાધનો
આપીને રાજા તેમની સેવા કરે છે; પરંતુ રાજાઓ પિતા
વગેરેની એકાંતમાં આત્મા થાય, તો પશુ પોતાના રાજ્યનો
વિભાગ કરીને તેમને કદીય પૃથ્વી આપી દેતા નથી. ૪૦૭

યે બાહ્યો ન યુધિ વૈરિકઠોરકઠ્ઠ
પીઠોચ્છલદ્રધિરારજિવિરાજિતાંતાઃ ।

નાપિ પ્રિયાપ્રયુષયોવરપત્રમઙ્ગ

સંકાન્તકુદ્દુમરસાઃ રજલુ નિફલાસ્તે ॥ ૪૦૮ ॥

વૈરી જનોના કઠોર કંઠ અને પીડાઓ નીકળતી
લોહીની ધારાઓથી જે રાજાના બાહુઓ રંગાઈને સુશો-
ભિત અશવાળા બન્યા નથી તેમ જ પ્રિય સ્ત્રીના વિશાળ
સ્તન પર દોરેલ પત્રલેખાના કંકુથી જે રાજાના હાથ
રંગાયા નથી; તો તેવા રાજાના બંને હાથ સાથેસાથ
નકામાં છે. ૪૦૮

નરપતિહિતકર્તા દ્રેષ્યતાં યાતિ લોકે
જનપદહિતકર્તા ત્યજ્યતે પાર્શ્વેવ ન ।

હિતિ મહતિ વિરોધે વિશમાને સમાને

નૃપતિજનપદાનાં દુર્લભઃ કાર્યકર્તા ॥ ૪૦૯ ॥

જે રાજપુરુષ રાજાનું હિત કરે છે, તે લોકમાં
અળખામણો થઈ પડે છે અને જે રાજપુરુષ સર્વ ક્ષોભનાં
કલ્યાણ કરે છે, તે રાજાથી ત્યજ્ય છે. આ રીતે બંને
બંને બાજુથી ખરેખર વિરોધ બનેલો થયો હોય ત્યારે
રાજા અને પ્રજાજનો બંનેનો સરખો સ્નેહબંધ કદી
કરનાર રાજપુરુષ દુર્લભ હોય છે. ૪૦૯

નિયતવિપ્રયવર્તા પ્રાયશો વળ્લયોગા

જાગતિ પરવસોઽસ્મિન્દુર્લભઃ સાધુવૃત્તઃ ।

કુશમપિ વિકલં યા વ્યાધિર્ન વાધનં વા

પતિમપિ કુલનારી વળ્લમીત્યામ્યુપેતિ ॥ ૪૧૦ ॥

આ જગત તો પરવશ છે, તેથી ગતિ જે અશાનર
રીતે રાજાઈથી શાસન કરે તો જ પ્રજાજનો તિવસિત
રીતે પોતપોતાના કામધંધા પ્રમાણે કાર્ય કરે છે. દંડના
ભયને વશ થઈને જ કુવળી નારી પોતાના પતિની
સેવા કરે છે. પછી તે પતિ કૃષ હોય, ખેડખાપણવાળો
હોય, રોશની પીડાતો હોય કે પછી નિર્ધન હોય. ૪૧૦
નૃપઃ કામાસત્તો ગળમતિ ન કાર્ય ન ચ હિતં
યયેચ્છ સ્વચ્છન્દશ્ચરતિ કિલ મત્તો ગજ इव ।

તવો માનાધ્માત પતતિ તુ યદા શોકગહને
તદા મૃત્યે દોષાન્કિપતિ ન નિજ વેચ્યવિનયમ્ ॥૪૧૧॥

જો રાજ કામાદુર બનીને વિષયોમાં પડી જાય,
તો પછી તે પોતાની ફરજ અને હિત બને સારી રીતે
જોતો નથી મદમત હાથીની જેમ તે રાજ સ્વચ્છ દે
મનની ધ્વજા આવે તેમ વિહાર કરે છે એ રીતે મદ
માનને વશ થયેલો રાજ છેવટે ઊંડા રોકસાગરમાં પડી
જાય છે અને ત્યારે તે પોતાના થયેલા અવિનયને
જોતો બળ્યોતો નથી પરંતુ પોતાના સેવક પર બધા
દોષો નાખે છે ૪૧૧

અવજ્ઞાનાત્પ્રાજ્ઞો ભવતિ મતિહીન પરિજન
સ્તતસ્તત્પ્રમાણ્યાદ્ભવતિ ન સમીપે બુધજન ।
બુધેસ્ત્યક્તે રાજ્યે ન હિ ભવતિ નીતિગુણવતી
વિપન્નાયા નીતૌ સકલમવશ સીદતિ જગત્ ॥૪૧૨॥

જો કાઠા રાજસેવકનું વારંવાર અપમાન થયા
કરે તો તે માણસ મતિ વિનાનો બની જાય છે તે
રાજસેવકનું પ્રમાણ (માપ, મેઝો) આછો થઈ જાય
અને તેની પાસે કાંઈ બીજો કાઠો માણસ રહેતા નથી
એ રીતે બ્યારે કાઠા માણસો રાજ્ય છોડીને ચાલ્યા
જાય ત્યારે રાજ્યમાં યુક્તોને અનુસરનારી નીતિ રહેતી
નથી અને એ રીતે બ્યારે રાજનીતિ બગડવા લાગે
એટલે આખું રાજ્ય રાજાના હાથમાં ન રહેતા હિત
ભિન્ન થઈ જાય છે ૪૧૨

અયુક્ત યુક્ત વા યદ્ભિહિતમજ્ઞેન વિમુળા
સ્ત્યાદત્તત્રિત્ય જહમપિ શુભ તસ્ય વિનુયાત્ ।
વિવસ્તુનૈસ્પ્રહ્ય કથમપિ સભાયામભિનયેત્
સ્વકાર્ય સતુષ્ટે ક્ષિતિભૂતિ રહસ્યેવ કથયેત્ ॥૪૧૩॥

અજ્ઞાની રાજ જે કાંઈ યોગ કે અયોગ્ય વાત
કહે પણ કાઠા માણસે તેના વખાણ કરવા રાજાનો
શુભ જડ હોય તોપણ તેની સાથે વિનય રાખવો
સભામાં ગમે તેવા પ્રસંગે પણ રાજાને બળવાની બાબતમાં
નિ રુદ્ધ રહેવું અને રાજ સતેષ પામ્યો હોય તો તેને
એકાંતમાં મળીને જ પોતાના કાર્ય વિશે વાત કરવી
મુહુર્ત્યોક્તેના મુહુરિધિગમામાવગહના
મુહુ સર્પભીક્ષી મુહુરતિકૃદા કાર્યવશત્ ।
મુહુર્મંડ્યદ્વિજા મુહુરપિ વહુપ્રાપિતફલે
ત્યહો વિચાક્રાસ નિયતિરિવ નીતિનૈયવિદ્ ॥૪૧૪॥

રાજનીતિ બળ્યનારાને રાજની નીતિ કુદરતી દેવની
જેમ ચિત્રવિચિત્ર પ્રકારવાળી લાગે છે તે લખવામાં
અત્યંત ગંઢન હોવા છતાં સદ્યને જોઈ નાખીને
અત્યંત સરળ બની જાય છે, તે અજેઅજ સ પૂર્ણ

ભરપૂર હોવા છતાં કાર્યને આધીન બનતા અત્યંત
પાતળી બની જાય છે તેના બીજ વપણ નાશ પામી
ગયા હોય તોપણ તેને અનેક ફળ આપી જતા હોય
છે ખરેખર । રાજનીતિ એ રીતે દેવની જેમ કેકાણા
વિનાની હોય છે ૪૧૪

इच्छेद्यस्तु सुप्त निवस्तुमनौ गच्छेत्स राज्ञः समा
कल्याणीं गिरमेव ससदि वदेत्कार्यं विदध्यात्कृती ।
अक्षेष्टाद्धनमर्जयेदधिपतेरावर्जयेद्बलमा
नकुर्वीतोपकृतिं जनस्य जनयेत्कस्यापि नापकियाम् ॥

આ પૃથ્વી પર જેને સુખ-સગવડથી રહેવાની ઇચ્છા
હોય, તેણે રાજની સમામાં જરૂર જોઈએ તે સમામાં
હિતકારી વાણી જ યોગ્ય જોઈએ કાઠા માણસે એ
રીતે પોતાનું કાર્ય કરી લેવું જોઈએ કાંઈ બતાવના કલેશ-
કલસન થાય એ રીતે ધન મેળવી લેવું જોઈએ રાજના
પ્રિય માણસોથી દૂર રહેવું, માણસોનો જેમ બને તેમ ઉપ
કાર કરવો અને કાંઈનાય અપકાર થાય તેમ કરવું નહિ
અહો વા યદિ વા વિપર્યયગતે જ્ઞાનેષ્ઠ સદેહ્ય
દૃષ્ટાદૃષ્ટવિરોધિ કર્મ કુરુતે યત્તસ્ય મોક્ષા ગુરુ ।
નિ સદેહવિપર્યયે સતિ પુનર્જાને વિરુદ્ધમિય

રાજા ચેતુરુપ ન શાસ્તિ તદય પ્રાપ્ત પ્રજાવિક્ષય ॥૪૧૬॥

રાજાનો અધિકારી જન પોતે મૂર્ખ હોય અથવા
તો તે બિનકંડ જ્ઞાન ધરાવતો હોય તે સદેહ રાખ્યા
કરતો હોય અથવા તો નણીજોઈને ખોટું વિરોધી
કામ કરતો હોય કે પછી તેના અદાનનો બચાવ મનાર
કાંઈ તેનો શુભ હોય, અથવા કાર્ય કરવામાં વિઘ્ન આવશે
એમાં શંકા નથી એ રીતનું જ્ઞાન ધરાવતો હોય છતાં
જે વિરુદ્ધ ક્રિયા કરતો હોય એવા અધિકારીજન પર
જો રાજ પોતાનું શાસન ન ચલાવે, તો નણ્યું કે
પ્રજા જ્ઞાને પર મોટી આપત્ત આવી પડી છે ૪૧૬

सूचीनात्रविभेदसंभ्रमगुण क्षोणीशामभुवा
मुमुक्षुस्तनमण्डलेषु लभते लीलारतिं कञ्चुक ।
नाराचैर्निविडैर्विभिन्नवपुषा पुसा महायोधने
स्वगच्छोचुचुम्भसंभ्रमपरीरम्भ कथ दुर्लभ ॥४१७॥

એક માન સોવના કાણુમાં દોરી (શુભ) પરાવાવાને
કારણે જે કાચળી તૈયાર થઈ હોય છે, તે રાજાઓની
ઓળિના ઉત્તર સ્તનમંડલ પર નિવાસ કરવાની ઈલા
મેળવે છે, તો પછી જે રાજાઓના શરીરો મહાબુદ્ધમાં
આઠ તીકણુ બાણોથી ભેદાયા હોય, તો તે રીતે મરણ
પામેલા રાજાઓને સ્વર્ગની અપ્સરાઓના સ્તનમંડલ
સાથે બાંધે બનનો લાભ મળે, તે કાંઈ દુર્લભ નથી ૪૧૭

एकं भूमिपतिः करोति सचिवं राज्ये प्रमाणं यदा
तं मोहाच्छ्रूयते मदैः स च मदालस्येन निर्भिद्यते ।
निर्भिन्नस्य पदं करोति हृदये तस्य स्वतन्त्रस्पृहा
स्वातन्त्र्यस्पृहाया ततः स नृपतेः प्राणान्तिकं द्रुहति ॥

જ્યારે રાજા પોતાના રાજ્યમાં એક જ પ્રધાનના કબ્જા પ્રમાણે માનવા લાગે છે, ત્યારે તે પ્રધાનને મોહ થવાને કારણે મદ થવા લાગે છે. મદને કારણે તેને આજ્ઞા લાગુ પડે છે. મદની આજ્ઞા તેનામાં આવે એટલે તેને કારણે તે પ્રધાનને સ્વતંત્ર થવાની સ્પૃહા બળે છે અને એ રીતે જો પ્રધાનને સ્વતંત્ર થવાની સ્પૃહા બળી, તો તે પ્રધાન રાજાના પ્રાણ સાથે જ કોહ કરવા મંડી પડે છે.

ऐश्वर्यादनपेतामीश्वरमयं लोकोऽर्थतः सेवते
सं गच्छन्त्यनु ये विपत्तिपु पुनस्तं तत्पतिष्ठाश्रया ।

भर्तृयं प्रलयेऽपि पूर्वसुकृतासङ्गेन निःसङ्गया
भक्त्या कार्यधुरं वहन्ति कृतिनस्ते दुर्लभास्तादृशः ॥

રાજા સત્તા-સામર્થ્યવાળો હોય, તેને તો લોકો પોતાના અંગત સ્વાર્થને લીધે જ સેવે છે. રાજાની સંપત્તિ ચાલી નય; તોપણ તેને જ લોકો સેવે, તે પ્રતિજ્ઞાની આશ્રયી સેવતા હોય છે; પરંતુ ભૂતકાળમાં પોતાના અનેક ઉપકારનાં કાર્યો કરેલાં છે, એ રીતે સંગ વિનાની ભક્તિથી રાજાના ઉપકારો યાદ કરીને રાજાના સર્વસ્વ નાશમાં પણ જો તેને સેવે છે અને તેના કાર્યોને બાર વહન કરે છે, તે લોકો સાચા સેવક છે અને તેવા જોના મળવા દુર્લભ હોય છે. ૪૧૬.

द्वारे रुद्रमुपेक्षते कथमपि प्राप्ते पुरो नेक्षते
विज्ञासौ गजमीलनानि कुरुते गृह्णाति वाज्यच्छलम् ।
निर्यातस्य करोति दोषकथनं तद्विद्वियामप्रतः ।

સંસ્વામી યદિ સેવ્યતે કુમાર્તિભિઃ કિં નુઃ પિશાચૈઃ કૃતમ્ ?
કાઈ રાજસેવક દરવાજા પર સહ જોતા હોય તેની રાજ ઉપેક્ષા કરે, મંડપમાં અંદર આવીને બેસે, તો તેની સાથું પણ જુએ નહિ, તે રાજપુરુષ કાઈ વિનતિ કરે, તો હાથીની જેમ આખમીયામણા કરે, તેની વાતને ઉઠાડી દેવાનો પ્રયત્ન કરે અને પછી તે રાજપુરુષ વિદાય લે ત્યારે તેના વિરોધી જન પાસે રાજા તેના દોષ કહેવા બેસે. આવા પ્રકારના દાંલિક રાજાની સેવા કરવાનું મન્યું હોય; તો તે રાજસેવકને ખોટી બુદ્ધિવાળા પિશાચો જેવા જ મન્યવા બોઈએ. ૪૨૦

वृत्तिच्छेदविधौ द्विजातिमरणे मित्रार्थसंप्रपणे
संप्राप्ते मरणे कलत्रहरणे स्वामिमहं गोप्रहं ।

प्राणत्राणपरायणैकमनसां येषां न शक्यमह-
स्तानालोभ्य विलोकते च मनसा सूर्योऽपि सूर्यान्तरम् ॥

કોઈના કામધંધા કે નોકરી તૂટી જતી હોય, બ્રાહ્મણ-
તું મરણ થયું હોય, મિત્રનાં કાઈ કામ કરવાનો યોગ આવ્યો હોય, કે પછી તેનાં મરણ થયાં હોય, કોઈની સ્ત્રીનાં હરણ થયાં હોય, કોઈ પોતાના સ્વામીને પકડી ગયું હોય કે પછી કોઈ ગાય લઈ ગયું હોય, એ રીતનાં કાર્યોમાં જો રાજા પોતાના મનથી ખીમના પ્રાણની રક્ષા કરવાની પ્રતિજ્ઞા લઈને શસ્ત્ર હાથમાં ન લે, તો તેવા રાજાઓને મનથી જ બોઈને એક સૂર્ય ખીમ સૂર્યની સાથું જુએ પણ તે રાજાની સામે તો ન જ જુએ. ૪૨૧
धर्मः प्रागेव चिन्त्यः सचिवगतिमति भावनीयै सदैव
ज्ञेया लोकानुवृत्तिर्वचरनयनैर्मण्डलं वीक्षणयोगम् ।
प्रच्छाद्यौ रागरोषौ मृदुपरुषयुतौ वर्जनीयौ च काले
स्वात्मा यत्नेन रक्ष्यो रणशिरसि पुनः सोऽपि नापेक्षणीयः

રાજાએ ધર્મનો તો સૌથી પહેલાં વિચાર કરવો બોઈએ; પોતાના પ્રધાનોની ગતિ અને મતિ બંનેનો દરજો વિચાર કરવો. લોક જનોનાં વર્તન જોતા રહેવું, શ્રેષ્ઠ યુગ દૂતો દ્વારા ખંડિયા રાજાઓનાં ચરિત જોતા રહેવું, પોતાના રાગ અને રોષને ઢાંકેલા રાખવા, વખત પ્રમાણે ક્રોધમતા અને ક્રોધતા દૂર કરવી બોઈએ. પોતાની જાતનું સારી રીતે રક્ષણ કરવું તેમ જ યુદ્ધની ભૂમિ પર તો વિશેષ કરીને પોતાની જાત માટે બેદરકાર રહેવું નહિ. ૪૨૨

कोऽहं कौ देशकालौ समविषमगुणाः केऽरयः के
सहायाः, का शक्तिः कोऽभ्युपायः कलमिह च कियत्
कीदृशी दैवसंपत् । संपत्तौ को निबन्धः प्रविदिनश्चन-
स्योत्तरं किं नु मे स्यादित्येवं कार्यसिद्धाववहितमनसौ
हस्तगाः संपदः स्युः ॥ ४२३ ॥

હું કોણ છું, દેશ અને કાલ કેવા છે, સરખા ગુણ-
વાળા કે ખોટા દોષવાળા કોણ કોણ છે, શત્રુઓ કોણ છે, સહાય કરનાર કોણ છે, આપણી પાસે રહેલી શક્તિ કેવી છે, વિદ્યને દૂર કરવાના ઉપાય શા છે, આ કાર્યમાં કળ કેટલું મળશે, દેવ તારકથી કઈ કઈ સંપત્તિ મળી આવશે, સંપત્તિ મળે તેના બંદાબસ્ત શી રીતે કરવા, પુછાયેલ માહિતીનો વિગતે શી રીતે મારે ઉત્તર આપવો બોઈએ? એ રીતે જ્યારે રાજા કાર્યભારની સિદ્ધિમાં પોતાનાં મન સારી રીતે બોંડે છે ત્યારે તેમના હાથમાં બધી સંપત્તિઓ આવે છે. ૪૨૩

તૃતીય પ્રકરણ સમાપ્ત

સુભાષિતરત્ન માળાગાર

શુદ્ધ ગુજરાતી ભાષાંતર સહિત

ચતુર્થ પ્રકરણ

ચિત્રપ્રકરણ

[સંસ્કૃત સાહિત્યની વિશેષતામાં આ 'ચિત્રપ્રકરણ' એક નવી ભાત પૂરે છે. ઉપાણ્થ, અંતકડી, સમસ્યા-પૂર્તિ વગેરે અન્ય ભાષામાં જોવા મળે છે, તેવું મૂળ સંસ્કૃત ભાષા છે જો કે સંસ્કૃત સાહિત્યમાં આવી ચિત્રચર્યાની ગણના અધ્યમ કાવ્ય તરીકે છે, તોપણ વિનોદવાર્તાભાષામાં તેને સ્થાન છે. તેમાં ખુદિની કસોટી પણ છે. દાખલા તરીકે, સમસ્યાપૂર્તિમાં એક ચરણ, બે ચરણ કે ત્રણ ચરણની પૂર્તિ માટે અપાયેલ ચરણો વિશેષી દેખાવનાં હોય છે; અને તેનો ઉકેલ લાગીને પૂર્તિ કરવાની હોય છે તે જ રીતે શુભ પદ શોધી ન કાઢે, તો શ્લોકનો અર્થ વિચિત્ર થતો હોય છે. તે પ્રમાણે અશ્વમાં જ ઉત્તર સમાઈ જાય, તેવા અંતરાધાપ કે શ્લોકમાં ઉત્તરની શર્યાત મળતા બહારથી ઉત્તર શોધી શકાય, તેવા બહિરાધાપ કે શબ્દચિત્ર, ભાતિવર્ણન વગેરેનો સમાવેશ આ પ્રકરણમાં થાય છે. ગુજરાતી અનુવાદની મદદથી મૂળ શ્લોક સમજીને પછી વાંચવામાં આવે, તો જ આ પ્રકરણનો આસ્વાદ મળશે.]

એક ચરણની સમસ્યા

(અહીંથી ૬૦ શ્લોકો સુધી એકચરણ સમસ્યા ચાલે છે અર્થાત્ ચોથું ચરણ સમસ્યા તરીકે છે)
નીચેના પાંચ શ્લોકોમાં 'મૃગાત્સિહઃ પલાયતે' એ ચોથું ચરણ સમસ્યા તરીકે મુક્યું છે.
અસમાને સમાનત્વં ભવિતા કલહે મમ ।
इति मत्वा ध्रुवं मानी 'मृगात्सिहः पलायते' ॥૧॥
'જો મારે મૃગના સાથે કલહ થશે, તો તે મારો 'બરોબરિયો' નથી, તેની સાથે લડવા બતાં, મારે 'બરોબરિયા'માં ખપવું પડશે' એમ બરોબર માનીને અભિમાની એવો 'સિંહ મૃગલાથી ભાગી જાય છે.' ૧

हीनहत्या दघात्येव लाघवं महतामपि ।
इति मत्वा द्विपट्वेपी 'मृगात्सिहः पलायते' ॥२॥
હલકા માણસની હત્યા મોટા માણસોને પણ હલકા બનાવે છે; એમ માનીને હાથી પર ક્રોધ રાખનાર 'સિંહ મૃગલાથી ભાગી જાય છે.' ૨
विष्टाजुनाद्य संग्रामे त्वां हनिष्याम्यहं शरैः ।
तिष्ठामि कर्ण किं मूढ 'मृगात्सिहः पलायते' ? ॥३॥
રજુસંગ્રામમાં કણે હાલક કરીને બધાઓ કે, 'હે અર્જુન !' જોશ રહે, હું તને આજે રજુસંગ્રામમાં બાણોથી હણી નાખીશ.' તેનો ઉત્તર આપતાં અર્જુન બધાંવે છે કે, 'હે કણ !' હું જોશ છું. હે મૂઠા ! મું 'મૃગલાથી સિંહ ભાગી જાય છે ?' ૩
अपेरस्वाश्रमे पुण्ये द्रापमंत्रस्तमानसः ।
मृगोपतापी प्रायोऽयं 'मृगात्सिहः पलायते' ॥४॥
કપિના આ પવિત્ર આશ્રમમાં મુસ્લમાને સંતાપ આપનાર સિંહ કપિના શાપથી મનમાં ગદગદ મેં છે અને તેથી ધણુખરું 'સિંહ મૃગલાથી ભાગી જાય છે.' એવું મૃગઃ સમાચારિત્વરિનિગ્મરિત્તિઃ પદ્મૈઃ ।
ततो वेगात्पलायन् 'मृगात्सिहः पलायते' ॥५॥
(એક થોડો યોગ્ય અર્થ છે. તેને 'મૃગ' મૂળે બીજો ધરતીર પોતાના કિબ્બે રહે છે કે, 'અ' ઉપાવળાં ઉપાવળાં પદ્મૈઃ તરીકે દૂર સ્તરી પડેલ છે, માટે તું વચ્ચે ચાલે. જ. (નારે પેલો મિત્ર બદલ આપે છે કે, 'મું મૂળે કિબ્બે બદલે જાય છે મૂળે ?' નીચેના છે શ્લોકો. 'હલકાત્સિહઃ' એ સમસ્યા છે :
विद्यायां दुर्मते देवां कान्यं विमने मति ।
तेषां दैवमिन्द्रं 'मच्छिद्रमिन्द्रमिन्द्रः' ॥६॥

વિદ્યા મળવા છતાં પણ જેને ખોટા મદ છે તેમ જ વેલવ હોવા છતાં પણ જેનામાં કંજૂસાઈ છે, તે લોકો ખરેખર દૈવથી શાપિત હોય છે એટલે 'પાણીમાંથી અગ્નિ પેદા થાય' એ પ્રકારે તેમનામાં બિલકુલ પરિણામ નોવાને મળે છે. ૬

ન્યારે સમુદ્રે લંકા જવાને માર્ગ ન આપ્યો ત્યારે રામચંદ્રે બાણ માર્યું; તેથી સમુદ્રમાં ખળભળાટ થવાથી બંધે અગ્નિ પેદા થયો, તે પ્રસંગ છે :

સીતાસમાગમોત્કળાકર્ણાન્તાકુટ્થધન્વનઃ ।

રાઘવસ્ય શરણારૈઃ 'સલિલાદમિરુત્થિતઃ' ॥૭॥

જેના હૃદયમાં સીતાના સમાગમની ઉત્કંઠા છે અને જેમણે કાન મુધી ધનુષ્ય ખેંચ્યું છે, એવા રામ-ચંદ્રના બાણરૂપ અંગારાઓને લીધે બંધે કે 'જળમાંથી અગ્નિ પેદા થયો હતો.' ૭

નીચેના ચાર શ્લોકોમાં 'શતચન્દ્ર નમસ્તલમ્' એ સમસ્યા છે :

દામોદરકરાણાતવિહ્વલીકૃતચેતસા ।

દટ્ટં ષાણૂરમહેન 'શતચંદ્રં નમસ્તલમ્' ॥૮॥

દામોદર-કૃષ્ણના હાથની મૂકોના પ્રદાર થવાથી બેળાકળા બનેલા ચાણૂર મહેન ચક્કર આવવાથી તેણે 'આકાશમાં એકને બદલે બે ચંદ્ર બેળ્યા.' ૮

શ્વલત્તરંગરંગાયાં ગંગાયાં પ્રતિબિમ્બિતમ્ ।

સચન્દ્રં શોભતેડ્યથ 'શતચંદ્રં નમસ્તલમ્' ॥૯॥

પ્રવાહિત ગંગાના તરંગોમાં આકાશમાંના ચંદ્રનું પ્રતિબિંબ પડતાં, તે શોભા બિંબવાથી કાંકને વિચાર થતો હતો કે, 'શું આકાશ સો ચંદ્રવાળું બન્યું છે।' ૯

એક વિરહિણી સ્ત્રી ચંદ્રની પીડા સહન નહિ થતા વિધાતાને વિનંતિ કરે છે :

વિષે પચેહિ શીતાંશું ચાવન્નાયાતિ મે પ્રિયઃ ।

આગતે દયિતે કુર્યાઃ 'શતચન્દ્રં નમસ્તલમ્' ॥૧૦॥

હે બ્રહ્માજી! મારા પ્રિયજન આવે નહિ, ત્યાં મુધી શીતળ કિરણવાળા ચંદ્રને ટાંકી દો. મારા પ્રિય પતિ આવ્યા પછી બસેને તમે 'આકાશને સો ચંદ્રો થી બરી દો.' ૧૦

સુમેરુશિખરપ્રાન્તસ્ફુરહિયવધૂસૃલૈઃ ।

પરિતઃ સ્ફુરતૈઃ શક્તે 'શતચન્દ્રં નમસ્તલમ્' ॥૧૧॥

સુમેરુ પર્વતના શિખરને કિનારે દેવાની ઓળોનાં મુખ વિલસી રહ્યાં છે, તેને નેહીને મને ચંકા થાય છે કે 'શું આકાશ સો ચંદ્રોવાળું બનેલું છે?' ૧૧

નીચેના બે શ્લોકોમાં 'તત્કં શકસ્ય દુર્લભમ્' સમસ્યા છે :

પૃથં ન ધૃતયે કર્ણે દધિ સ્વન્નેડપિ દુર્લભમ્ ।

મુગ્ધે દુગ્ધસ્ય કા વાર્તા 'તત્કં શકસ્ય દુર્લભમ્' ॥૧૨

ધીવું નામેય કાન પર સાંભળવાને મળતું નથી, દહીં તો સ્વપ્નેય મળતું દુર્લભ છે; હે પ્રિયે! દૂધની તો વાતેય શું કરવી અને 'છાશ તો ઇંદને મળવી પણ દુર્લભ છે.' ૧૨

અકૃત્વંગમતત્તત્કં ન શતકૃતુના હૃતમ્ ।

નાદત્તમિતિવાક્યાર્થાત્ 'તત્કં શકસ્ય દુર્લભમ્' ॥૧૩॥

છાશ યતનું અંગ નથી, તેથી સો યશ કરનાર રાબ-એ યતનમાં છાશના આહુતિ આપી નહોતી. ત્યારબાદ ન્યારે તે રામ ઇંદ ન્યો ત્યારે 'તે ઇંદને છાશ મળવી દુર્લભ યદ્ય;' કારણ કે 'નાદત્તમિતિવે'—આપા વિના મળતું નથી, એ ન્યારે તેને છાશ મળી નહિ.

નીચેના શ્લોકમાં 'યૂનોશ્ચન્દ્રાસતે રવિઃ' સમસ્યા છે :

મીમ્મમીમ્મત્સંતપ્તશૂન્યરધ્વાન્તરસ્થયોઃ ।

અન્યોન્યાલાપસુખિનોર્યૂનોશ્ચન્દ્રાસતે રવિઃ ॥૧૪॥

મીમ્મમ્મતુના સખત તાપથી તપેલી અને નિર્જન બનેલી નગરીની શેરીમાં આસ્થા જતાં બે જુવાન સ્ત્રી-પુરુષ એકમેક સાથે વાતોલાપ કરતાં એવા સુખને અનુભવ કરતાં હતાં કે, જેથી 'સૂર્ય પણ તેમને ચંદ્ર જેવો લાગતો હતો.' ૧૪

નીચેના શ્લોકમાં 'ગગનં ભ્રમરાયતે' સમસ્યા છે :

સ્વસ્તિ ક્ષત્રિયદેવાય જગદેવાય મૂમુજે ।

યદયશઃ પુણ્દરીકાન્તગંગનં ભ્રમરાયતે ॥૧૫॥

ક્ષત્રિયામાં દેવરૂપ જગતના સ્વામી આ રામનું કથાણુ થાય કે જેમના યશસ્વી કમળની અંદર રહેલ 'આકાશ ભ્રમરથી શોભિત હોય' એમ લાગતું હતું.

નીચેના શ્લોકમાં 'પુણ્યા શ્લેષમહારાત્રી સમસ્યા છે :

આપાદી કાર્તિકી માધી વૃષા શુભી હરીતકી ।

ગયાયાં પિણ્ડદાનેન 'પુણ્યા શ્લેષમહારાત્રી' ॥૧૬॥

આષાઢ, કારતક અને માઢ માસની અગિયારસ (પુણ્ય) પવિત્ર છે. ઘોડાવજ, ચૂંડ અને હરરે કકને હર નારી (શ્લેષહારા) છે તેમ જ ગજામાં પિંડનાં દાન કરવાથી (અત્રી) ત્રાયુષકૃત બનાય છે. ૧૬

નીચેના શ્લોકમાં 'ગુલ્મગુલ્મગુલ્મ' અનુકરણ સમસ્યા છે :

જન્મૂકલાનિ પકાનિ પતન્તિ વિમલે ગલે ।

કપિકન્પિતશાસ્વામ્યો 'ગુલ્મગુલ્મગુલ્મ' ॥૧૭॥

વાંદરાઓએ હલાવેલી ઝાડની ઝાળોમાં પરથી પાકેલાં જાંબુનાં ફળ ન્યારે નીચે રહેલ નિર્મળ જળમાં પડવા લાગ્યાં, ત્યારે જલમાં 'શુભ શુભ શુભ' ધ. સ્થા.

છે કે, 'ન્યારે પોતાનો પુત્ર કામદેવ મહાદેવથી બળી
ગયો ત્યારે લક્ષ્મીજી શોકવશ થયાં; પરંતુ પોતાના પુત્રને
ચરીર મળેલું છે, એવી વાત સાંભળી ત્યારે લક્ષ્મીજી
હર્ષમાં આવી ગયાં અને બધા દેવોના દેખતાં દોડતાં
દોડતાં, તે 'લક્ષ્મી પ્રેમથી શંકરને ભેટી પડ્યાં.' ૨૫

હુતાશનશ્વન્દનપંક્તીતલઃ એ સમસ્યા છે :

સુતે પતન્તે પ્રસમીક્ષ્ય પાવકે । ન યોધયામાસ
પતિ પતિવ્રતા । તદા હાસો સવ્રતશકિપીઢિતો 'હુતા-
શનશ્વન્દનપંક્તીતલઃ' ॥ ૨૬ ॥

(પાંડવો પતિની સેવામાં મગ્ન પ્રતિવ્રતા સ્ત્રીનો નાનો
પુત્ર અગ્નિમાં પડે છે, પણ પતિ બળી નથી અને એ ભયે તે
પુત્રને બાલતી નથી ત્યારે સતીના પ્રશ્નાવથી અગ્નિ દેવ
અને છે, તે વર્ણવતાં કવિ જણાવે છે કે) અગ્નિમાં પોતાના
પુત્રને પડેલો બેવા છતાં પણ પ્રતિવ્રતા સ્ત્રીએ પોતાના
પતિને બળાઓ નહિ, ત્યારે તે સતીના તત્ત્વની શકિતથી
પીડાયેલ અગ્નિ 'ચંદનના કાંદવ જેવો શીતલ બની ગયો.'

હું હું હું હું.....પ્રભાલેની અનુકરણ સમસ્યા
શ્લોકમાં છે :

ચન્નમવ્ય સકચપ્રદમાર્યં ચુમ્યતિ પ્રિયતમે દૃઢયુત્ત્યા ।

કૂજિતં જયતિ માનધનાયા 'હુંહુંહુંહુંહુંહુંહુંહુંહુંહું' ॥

ન્યારે કોઈ પ્રિયતમ માનિનીના માથાના કેશ સહિત
મુખને પકડીને તેને બળારકારે ચુબન કરે છે, ત્યારે તે
માનિનીના 'હું હું હું હું હું હું હું હું હું હું હું હું હું હું
એવા ધ્વનિતને તે પામે છે. ૨૭

શશકન્દુહગમયે કઠિનં ધનુઃ એ સમસ્યા છે :

મમ કરમહ્નાય પળીકૃતં ન ચદિ રાપવતોડવ્યધિ-
રોહતિ । સહિ વૈદેવમશૂન્નમ જીવિતે 'શશકન્દુહગમયે
કઠિનં ધનુઃ' ॥ ૨૮ ॥

સસલાને શીંગડું નથી, તો પછી તેનું બનેલું કંઈ
ધનુષ્ય તો અસંભવ છે, એ ભાવ બતાવતાં કવિ સીતાનો
પ્રસંગ વર્ણવે છે. સીતા તેની સખીને જણાવે છે કે, 'હે
સખિ ! મારાં પાણિજલથી માટે મારા પિતાએ શિવના
ધનુષ્યની પ્રતિમા લીધી હતી. તે ધનુષ્ય બે રામચંદ્રથી
જોડ્યું થયું ન હોત, તો તે જ વખતે મારા જીવન વિશે
'સસલાના શીંગડાથી બનેલ કંઈ ધનુષ્ય' જેવું બની
જત; અર્થાત્ મારું જીવન અસંભવિત બન્યું હોત.'

મગ્ધાદેને મુકુલિતમગ્ધુજં વનાન્તે એ સમસ્યા આ
શ્લોકમાં છે :

નીલાંજનચુતિનયનં નિવાન્તવૃત્તમાર્યપ્રીપરિચિત-
પન્દ્રિકાવિલાસમ્ । સ્નાત્યાઃ સરસિ વિલોક્ય વચ્ચ-

ચન્દ્રં 'મગ્ધાદે મુકુલિતમગ્ધુજં વનાન્તે' ॥ ૨૯ ॥

નેતાં નેત્ર નીલકમળ જેવાં કાન્તિમાન છે, તેમજ
જેનું મુખ સુંદર ગોળાકાર છે, એવી સુંદર સ્ત્રી સંગ-
વરમાં સ્નાન કરીને બહાર નીકળે છે, ત્યારે તેના મુખ-
ની શોભા પરિચિત ચાંદનીના વિલાસ જેવી લાગે છે,
તેથી તેના મુખરૂપી ચંદને જોઈને 'વનની અંદર રહેલ
કમળ ખરા બપોરે ખિડાઈ નથી છે.' ૨૯

રાહુર્દિવા પ્રસવિ પર્વે વિના કિલેન્દુમ્ એ સમસ્યા છે :

કાંચિદિનાર્યસમયે રવિરશ્મિતપ્તાં નીલાંશુકા-
શ્ચલનિલીનમુલેન્દુવિશ્વામ્ । તાં વાદશીં સમતુવીર્ય
કવિર્જગદ્ 'રાહુર્દિવા પ્રસવિ પર્વે વિના કિલેન્દુમ્' ॥

ખરેબપોરે સૂર્યનાં કિરણોથી તપેલ પોતાના મુખરૂપી
ચંદને કોઈ સુંદરી કાળા વસ્ત્રના પાલવથી ઢાંકી દે છે, તેને
જોઈને કવિ બોલી જાય છે કે, 'આ તો રાહુ પૃથ્વીમાના
પર્વે વિના જ ધોળે દિવસે ચંદને જણા નથી છે.'
આમાં કાળું વસ્ત્ર તે રાહુ છે અને મુખ તે ચંદ છે.

મયકમલકરન્ધ્રે હસ્તિયૂથં પ્રવિષ્ટમ્ એ સમસ્યા છે :

વહલચલસમર્થા મેષનાદાદયો મે

સપદિ યુધિ વિશન્તઃ કીટહસ્તે નિવેતુઃ ।

ઈતિ વદતિ દશાસ્યો હસ્તતારલં વિતસ્ય

'મયકમલકરન્ધ્રે હસ્તિયૂથં પ્રવિષ્ટમ્ ॥ ૩૧ ॥

રાવણના મેષનાદ વગેરે પુત્રો વાનરની સેનામાં
ધૂસી ગયા ત્યારે તેમનો વાનરોએ સંહાર કરી નાખ્યો,
તે વાતને રાવણે અસંભવ જેવી માની, તે પ્રસંગ વર્ણવ
કરતાં કવિ જણાવે છે કે, મારાં ધણા અનુલ બળવાળા
મેષનાદ વગેરે પુત્રોએ યુદ્ધની ભૂમિ પર પ્રવેશ કર્યો
તેની સાથે જ વાનરોના હાથે તેઓ માર્યા ગયા, એમ
બોલીને રાવણે પોતાની હથેલી મસળી મસળી અને
જણાવ્યું કે, 'આ તો મચ્છરના મળાના હિંમમાં હાથીનું
રાણું પ્રવેશ્યું' એવો જેવી અસંભવ વાત બની ગઈ!

તિલુપપુટકોળે મશ્કોદ્રં પ્રસૂતા એ સમસ્યા છે :

મૃગશિશુનયનાયા અક્ષિપદ્મપ્રકોળે

વિલસતિ તરલાયા તારકા તારકેચ ।

પ્રતિફલિત ઇહોદ્રે બ્રાન્તિરાસે જનાનાં

'તિલુપપુટકોળે મશ્કોદ્રં પ્રસૂતા' ॥ ૩૨ ॥

નેતાં નેત્ર મૃગાળક જેવાં ચપળ છે, એવી સુંદરીની
આંખની પાંપણના ખૂણામાં રહેલી કાંકી આકાશના
તારા જેવી લાગે છે; તેમાં ન્યારે કોઈ ભેટડું પ્રતિ-
બિંબ પડે છે ત્યારે માણસોને એવી ભ્રાંતિ થાય છે કે,
'તલના ફેાતસની અંદર ખૂણામાં રહેલ માખીએ ભેટ-

ને જન્મ આપે છે. ૨૨

પુર: પત્યુ: કામાચ્છવશુરમિયમાલિઙ્ગતિ સતી એ સમસ્યા નીચેના ચાર શ્લોકોમાં રહેલી છે :

મધૌ મન્દં મન્દં મરુતિ શિશિરે વાતિ મચિરે
કુલસ્રીભિઃ કૃષ્ણે વિહરતિ તથા વૃષ્ણિનિકરે ।

ઉપા ચોપા તોપાદ્વનમનિરુદ્ધસ્ય મિપતો

‘પુર: પત્યુ: કામાચ્છવશુરમિયમાલિઙ્ગતિ સતી’ ॥

જ્યારે વસંતઋતુમાં રચિર શીતળ પવન મંદ મંદ વાઈ રહી હતો ત્યારે યાદવોના સમુદાયમાં રહેલા કૃષ્ણ કુળની સ્ત્રીઓ સાથે વિહાર કરી રહ્યા હતા; તે પ્રસંગે તેમના પુત્રના પુત્ર અનિરુદ્ધની સ્ત્રી ઉપાએ અનિરુદ્ધના મુખ જેવું કૃષ્ણવર્ણ મુખ જોઈ, તે અનિરુદ્ધ છે, એમ માનીને આલિંગન આપ્યું. અર્થાત્ ‘પોતાના પતિના દેખતાં, આ ઉપા સતી કામાના ભાવથી પોતાના સસરાને આલિંગન આપે છે.’ ૨૩

સ્વયં સંરાધ્યેશં પુરભિદમનરૂપેન તપસા
મહેન્દ્રં સંતોષ્ય ત્રિદશરિપુનાશાદમુકરાત્ ।

સમાચાતે પાર્થે દ્રુપદવનયા કલેશવિકલ્લા

‘પુર: પત્યુ: કામાચ્છવશુરમિયમાલિઙ્ગતિ સતી’ ॥

અર્જુને ધણું તપ કરીને ત્રિપુરારિ સંકરને આરાધ્યા અને તે પછી દેવોને છતાંય અશક્ય એવા શત્રુઓના નાશ કરીને ઊદ્ધ-દેવરાજને પ્રસન્ન કર્યાં. તે ઊદ્ધરાજને સાથે લઈને જ્યારે અર્જુન પોતાના સ્થાને પાછો આવ્યો, ત્યારે કલેશથી વિકલ બનેલ ‘સતી’ દ્રૌપદી પોતાના પતિના દેખતાં જ પોતાના સસરા ઊદ્ધરાજને સ્નેહના ભાવથી આલિંગન આપતી હતી. ‘અહીં ઊદ્ધ અર્જુનના પિતા છે અને તેમનું સહસ્ર આગમન છે. તેથી દ્રૌપદી આલિંગન આપે, તેમાં બાધ નથી, એવો ભાવ છે.’ ૨૪

કદાચિત્પાજ્ઞાલી વિપિનમુખિ ભીમેન વહુરાઃ

કુશાક્ષિ શ્રાન્તાસિ ક્ષણમિદં નિપોદેતિ મદિતા ।

શનૈઃ શીતચ્છાયાં તટવિટપિનં પ્રાપ્ય મુદિતા

‘પુર: પત્યુ: કામાચ્છવશુરમિયમાલિઙ્ગતિ સતી’ ॥

એક વખતે જ્યારે જંગલમાં રખડતા રખડતા દ્રૌપદી યાકા ગઈ ત્યારે ભીમસેન ધણું ધણું જણાવ્યું કે, ‘હે કૃષ્ણ શરીરવાળી ! તું યાકા ગઈ છે, માટે ધડીક આરામ લે. તે વચનને માન આપીને દ્રૌપદી ધીરે ધીરે સસરાવતના વૃક્ષની શીતળ ડાળામાં બેઠીને આરામ કરવા લાગી ત્યારે શીતળ પવનને તે આલિંગન આપતી હતી. તે તો દ્રૌપદીનો સસરા થાય; અર્થાત્ ‘સતી દ્રૌપદી

પતિના દેખતાં જ સ્નેહભાવે પોતાના સસરાને આલિંગન આપે છે’ છતાં કોઈ બતતો વાંધો આવતો નથી.

તપાપાયે ગોદાપરતટમુખિ સ્થાતુમનસિ
પ્રવિષ્ટે તત્પૂરં ભગવતિ મુનૌ કુમ્ભજનુપિ ।

દ્રવં લોપામુદ્રા શ્વયમવિકલં ગન્તુમુદિતા

‘પુર: પત્યુ: કામાચ્છવશુરમિયમાલિઙ્ગતિ સતી’ ॥

શરીરના તાપ દૂર કરવા માટે ગોદાવરીના સામા કિનારે જવાની ઇચ્છાથી જ્યારે કુંભથી જન્મ લેનારા ભગવાન અગસ્ત્ય મુનિએ નદીના પૂરમાં પ્રવેશ કર્યો, ત્યારે તેમનાં પત્ની લોપામુદ્રાએ પોતે પશુ સામે કિનારે જઈને જવાની ઇચ્છાથી ધડાને આધાર લીધો; અર્થાત્ ‘પોતાના પતિના દેખતાં, પોતાના સસરા ધડાને સતી લોપામુદ્રાએ કામભાવથી આલિંગન આપ્યું હતું’ છતાં કોઈ બાધ નહોતો. ૨૬

‘ગંગાવત્ ગગણદ્વવદ્ ગગનવદ્ ગાયેયન્દ ગૈયન્’ એ સમસ્યા છે.

યે પાપં શ્મયન્તિ સંગતિશ્ચતાં યે દાનશુદ્ધારિણો
યેપાં ચિત્તમતીયં નિર્મલતરં યેપાં ન મમ્મં વ્રતમ્ ।

યે સર્વાન્સુલ્લયન્તિ હિ પ્રતિદિનં તે સાયવો દુર્લભા

‘ગદ્ગાવદ્ગગણદ્વવદ્ગગનવદ્ગાઢૈયવદ્ગૈયન્’ ॥ ૩૭ ॥

પોતાની સંગતિ કરનાર જનોના પાપોને ને સત્કર્મોના ‘ગંગાની જેમ’ શમાવે છે, ને સત્કર્મોના ‘ગંડસ્થળથી મદગરતા હાથીની જેમ’ દાન આપવાની શોભાથી શોભે છે, ને સત્કર્મોનાં ચિત્ત ‘ગગનની જેમ’ અત્યંત નિર્મળ છે, જેમનાં વ્રત ‘ભીષ્મ પિતામહની જેમ’ ભાંગ્યા નથી તેમ જ ને સાધુઓના દરેકજ ગવાતા ‘સંગીતની જેમ’ બધાને આનંદ આપે છે તેવા સત્કર્મોના દુર્લભ દોષ ગંગાની જેમ; હાથીના ગંડસ્થળની જેમ, ગગનની જેમ, ભીષ્મપિતામહની જેમ તેમ જ સંગીતની જેમ શોભે છે’ ૩૭

અપૂવ્દ અપિન્દુરત્ વચન્નત્ અભાલ્યન્ જાનન્
એ સમસ્યા નીચેના સાત શ્લોકોમાં છે :

ચત્કળે મરલં વિરાજતિતરાં શીપં ચ મન્દાકિની

સ્ત્સન્ને ચ શિવામુખે કવિતવે શર્દૂલર્ચામ્પરમ્ ।

માયા ચય્ય કળદ્ધિ વિશ્વમસિલં તસૈ નમઃ શંભવે ।

‘અમ્બુવજ્જલભિન્દુવજ્જલજવઅમ્બાલવજ્જાલવન્’ ॥ ૩૮ ॥

જે મહાદેવના ગળામાં ઝેર ‘અર્જુની જેમ’ ગોળે છે, જેના મસ્તક પર ગંગા ‘જળના પિન્દુ’ની જેમ રહેલી છે, જેના ખોળામાં બેઠેલાં પાર્વતીનું મુખ ‘કમળ’ની જેમ શોભે છે, જેની ડેડના કિનારા પર

રહેલ બ્રાહ્મચર્યથી વધે 'સેવાળની જેમ' દેખાય છે તેમજ જેની માયા અખિલ વિશ્વને 'જળની જેમ' રોકી દે છે; તે શકરને પ્રણામ. ૩૮

સ્વાતસ્ત્વં ફલવૃદ્ધિપ્રિયુષમનઃ સ્વાધીતજામ્બૂનદઃ
શીર્ણાસ્તે રિપુસંપદઃ પ્રતિદિનં મિત્રોદયે મોદસે ।

પાન્થાનાં કુરુપે વિલમ્બનમહો દત્તાન્તરત્વેજસા

'જમ્બૂવજ્જલવિન્દુવજ્જલજવજ્જમ્બાલવજ્જાલવત્' ॥ ૩૯ ॥

જેમ જાંબૂનદ પ્રદેશ દેવોને આનંદ આપે છે તેમ હે રાજા! તમે પ્રજાજનોને જળની વૃદ્ધિથી પ્રિય આપીને દેવોને આધીન જાંબૂનદ જેવા બનીને 'જાંબુની જેમ' પ્રખ્યાત છો; તમારા શત્રુઓની સંપત્તિ હરેશ્વર 'જલનાં બિંદુની જેમ' નાશ પામે છે. જેમ કમળ નિત્ય-સૂર્યાના ઉદય વખતે વિકસે તેમ તમે મિત્રોને ઉદય કરવામાં 'કમળની જેમ' વિદ્યાસ પામે છો. જેમ સેવાળથી પગ લપસી પડે તેથી સરોવરમાં ધીરે ધીરે ચાલવું પડે છે, તેમ તમારે ત્યાં આવેલા કુસાફરોને તમે જલકી વિદ્યાસ આપતા નથી, તેથી તમે 'સેવાળની જેમ' તેમના ગમનમાં વિલંબ કરો છો. જેમ ગવાક્ષની જળામયી સૂર્યાનાં કિરણ આવે છે તેમ તમે પશુ તમારા તેજથી ખીખીને આનંદ પામવાનો અવકાશ આપો છો. ૩૯

સદ્ગમ્ભે રિપુમુખાં સુલભચિર્જાવશ્ચદેવાદ્ગના
ચક્ષુઃ પ્રોહસદસમાંસનિર્ઘૈસ્તસ્મેદિનીમન્દલમ્ ।

ત્વચાપોદ્રતવાણસંહતિભ્રુન્ધ્રીરામ ભૂમીપતે

'જમ્બૂવજ્જલવિન્દુવજ્જલજવજ્જમ્બાલવજ્જાલવત્' ॥ ૪૦ ॥

હે રામચંદ્ર! હે પૃથ્વીપતિ! રણસંગ્રામમાં તમારા વૈર રાજાઓનાં મુખની ક્ષતિ 'જાંબુની જેમ' શ્યામ પડી જાય છે; તે શત્રુઓની જીવ 'જળનાં બિંદુની જેમ' ક્ષણિક બની જાય છે. તેમનાં વીર શત્રુ યવાથી વીરગતિઓની નેત્ર 'કમળની જેમ' પ્રકુલ્લ બને છે. તે રણસંગ્રામની ભૂમિ લોકીમાંસના જામી જવાથી 'સેવાળની જેમ' લપસણી બની જાય છે; તેમજ તમારા ધનુષ્ય પરથી છૂટલાં બાજોનો સમૂહ 'જળની જેમ' રણભૂમિ પર ઊવાઈ જાય છે. ૪૦

વૈદ્યહીં સમવાપ્ય દ્વાશરધિનારભ્યે પ્રણાણેપ્સવો
દૃષ્ટાઃ પુણ્ડરિકસંધિવેન રમસાદાકાશમારોહવા ।

લજ્જાસાગરજાનકીવનરણક્ષોણ્યધ્વમત્કારિકા

'જમ્બૂવજ્જલવિન્દુવજ્જલજવજ્જમ્બાલવજ્જાલવત્' ॥ ૪૧ ॥

જ્યારે દશરથપુત્ર રામચંદ્રે લંકામથથી સીતાને મેળવીને પુણ્ડરિકા વિમાનમાં ભેસીને અપોધ્યા તરફ પ્રયાણ કર્યું, ત્યારે તે પુણ્ડરિકા વિમાન વેગથી આકાશમાં ગતિ

કરતું હતું; તે વખતે લંકા 'જાંબુના જળ જેવી' નાની દેખાતી હતી; આગર 'જળના બિંદુ જેવા' દેખાતો હતો. સીતાનું મુખ 'કમળની જેમ' પ્રકુલ્લ હતું. તેમજ અરણ્ય અને રણની ભૂમિઓ 'સેવાળ જેવી' પાતળી અને 'જળની જેમ' ગૂંથાયેલી હોય તેવી લાગતી હતી. ૪૧

ચો દ્રોણાચલમાદયૌ કરતલે ચોડીતરત્સાગરં

યશ્ચોત્પ્રાતિવવાંસ્તરુનુવહત્પુષ્પેન દાવાનલમ્ ।

ચો રક્ષાન્સમરેડ્ડળત્કવિવરઃ પાયાદ્નૂમાનસૌ

'જમ્બૂવજ્જલવિન્દુવજ્જલજવજ્જમ્બાલવજ્જાલવત્' ॥ ૪૨ ॥

જે હનુમાને દ્રોણાચળ પર્વતને પોતાની ઉષ્ણીમાં 'જાંબુના જળની જેમ' ઉપાસો હતો, જે હનુમાન સાગરને 'જળના બિંદુની જેમ' ગણીને તરી ગયા હતા, જે 'હનુમાને અશોકવાટિકાનાં વૃક્ષોને 'કમળની જેમ' ઉપાસી નાખ્યાં હતાં, જે હનુમાને પોતાના પૂંછડાથી દાવાનળનો અગ્નિ 'સેવાળની જેમ' ચીતળ ગણીને ધારણ કર્યો હતો તેમજ જે હનુમાને સમ-રાંજણમાં અસુરોને 'જળની જેમ' ગૂંથવીને રોકી રાખ્યા હતા, તે હનુમાન આમાર રક્ષણ કરો. ૪૨

કસ્તૂરીતિલકં લલાટરચિતં નાસામણિ નિસ્તલં

વસ્ત્રં કુંચિતવેશપાશમનિરં દર્શિં નિસુદ્રાં પુરં ।

પુંસાં માનસમત્યયન્ધનવિધૌ ઘર્ત્સેડ્ડ વર્ત્સે દ્યૈયં

'જમ્બૂવજ્જલવિન્દુવજ્જલજવજ્જમ્બાલવજ્જાલવત્' ॥ ૪૩ ॥

હે મુદરી! તે લલાટમાં કસ્તૂરીનું તિલક કર્યું

છે, તે 'જાંબુના જેવું' શ્યામ છે; જે નાકની નયની-

નું મોતી છે, તે 'જળના બિંદુની જેમ' ચકચકિત

છે; તારું ગોળાકાર મુખ 'કમળ જેવું' છે. તારા

વાંકડિયા કંઠપાશ 'સેવાળની જેમ' એકસરખા છે

તેમજ પુરુષના અંતઃકરણરૂપ મત્સ્યને બંધનમાં નાંખવા

માટે 'જળ જેવી' દણિને વું ધારણ કરે છે. ૪૩

વિદિ શ્રીદેવ્યં સદાત્મલિંગં મીમં મવામ્ભોનિધિં

વિજ્ઞાનં સુરતં મહીશમ્ભવન ગૂઢં દૃઢં કણ્ઠકૈઃ ।

દારાગારસમાગમં સુવિપમં મોહ પરં દુસ્તરં

'જમ્બૂવજ્જલવિન્દુવજ્જલજવજ્જમ્બાલવજ્જાલવત્' ॥ ૪૪ ॥

હે જીવ! આત્મજ્ઞાન મેળવીને વું આ જગતને જો.

લક્ષ્મીનું દૃઢ 'જાંબુની જેમ' સદા મલિન જાંબુ,

ભયંકર લાગતા ભવસાગરને 'જળના બિંદુની જેમ'

ક્ષણિક જાણ. સોની રતિકીડાને 'કમળની જેમ, લમચાને

ફસાવનારી જાણ. દુશ્મનોરૂપી દૃઢ કાટથી વીંટાયેલ

રાજલખનને 'સેવાળ જેવું' ગૂઢ જાણ; તેમજ જેમાં

સી, ઘર વગેરેના સમાગમ થાય છે, એવા આ સંસારરૂપી

મોહને બંધનથી ન છુટાય તેવી બળા જેવું બળુ. ૪૪

મત્સી રોદિતિ, મક્ષિકા ચ હસતિ, ધ્યાયન્તિ વામધ્રુવઃ એ સમસ્યા છે :

અસ્માકં જલજીવિનાં જલમિદં સદ્વાચિરાજિવ્રજેઃ પાતવ્યં પરરક્તસક્તમનસાં વૃત્તિઃ પતીનાં ક્ષયઃ ।

મત્તૈવં ફિલ રાજદેવ નૃપતે ત્વજ્જૈવ્યાત્રોત્સવે

‘મત્સી રોદિતિ મક્ષિકા ચ હસતિ ધ્યાયન્તિ વામધ્રુવઃ’ ॥

હે રાજધિરાજ ! તમે જ્યારે વિજયયાત્રાનો ઉત્સવ કરવા લાડાઈમાં પધારો છો, ત્યારે ‘મોટા ઘોડાઓના સમૂહથી જળાશયનાં જળ પિવાઈ જશે કે જે જળ અંધ જળચરોનાં છવન છે’ એમ મનમાં વિચારીને માછલી રડવા લાગે છે. ‘રાણસઆમમાં લોહી પીવાના મજાશે’ એમ માનીને જેનાં મન બીજનાં લોહી પીવામાં આસક્ત એવી માખી હસે છે; તેમ જ ‘અમારા પતિઓના નાશ થશે’ એમ માનીને તેમના પ્રાણનાં રક્ષણ કરવા વીર-જનોની સ્ત્રીઓ બગવાનંતું ખ્યાન ધરવા લાગે છે. ૪૫

પાથોચિર્જલધિઃ પયોચિરુદધિર્વારાનિધિર્વારિધિઃ એ સમસ્યા નીચેના ત્રણ શ્લોકોમાં છે. સમુદ્રના છ નામ આપ્યાં છેઃ બન્ધા કુલ્યતિ તાત મૂર્ધ્નિ વિચૃતા ગદ્ગેયમુત્તરુચ્યતાં વિદ્રવ્યપ્તમુલ્ક કા ગતિર્મમ ચિરં મૂર્ધ્નિ સ્થિતાયા વદ ।

કોપાવેશવશાદ્ગોષવદ્નૈઃ પ્રત્યુત્તરં વૃચવાન્

‘પાથોચિર્જલધિઃ પયોચિરુદધિર્વારાનિધિર્વારિધિઃ’ ॥૪૬

છ મુખવાળા કાતિકેરવાગ્રી મહાદેવ પાસે જઈને કહે છે કે, ‘હે પિતાશ ! મારી માતા દોષ કરે છે, માટે તમે મસ્તક ધરેલી ગંગાને કાઢી મૂકો. તે સાબળીને ગંગા પૂછે છે કે, ‘હે છ મુખવાળા વિદ્વાન ! હું ધણુ વખતથી આ મસ્તક પર રહું છું, તો હવે મારી ક્ષી દશ થશે ?’ તે સાબળીને કાપમા આવેલ કાતિકેરવાગ્રી પોતાના હવે મુખથી પ્રત્યુત્તર આપવા લાગ્યા કે, ‘પાથોચિ, જલધિ, પયોધિ, ઉદધિ, વારાનિધિ, વારિધિ’ એ સામુદ્ર તમારી રીતિ છે.’ ૪૬

માધરીકે વિદુમમણ્ડલે ધરવધૂવચ્ચં ચ ગીતાન્તરે સક્તે વચ્ચરવતુપ્રયે દશમુત્તો વિજ્ઞાપિતસ્તચરૈઃ ।

વદ્ધોડસાવિતિ ચેતરંમયવશાદ્વેચ વચઃ સંધ્રમાન્

‘પાથોચિર્જલધિઃ પયોચિરુદધિર્વારાનિધિર્વારિધિઃ’ ॥૪૭

રાવણને દશ મુખ હતાં, તેમાંનું એક મુખ સુરાપાનમાં, બીજું ચંદ્રમંડળ ભેગામાં, ત્રીજું સુંદર સ્ત્રીને ભેગામાં અને ચોથું સંગીતમાં ગેકાપેઠું હલુ; એટલામાં દુતોએ આવતી રાવણને જણાવ્યું કે, ‘એ બંધાશે’ ત્યારે એકદમ ભયને વશ થતાં, રાવણનાં આંખનાં છ મુખ

એકોસાથે પૂછી ઊઠ્યાં કે, ‘શું ?’ ‘પાથોધિ, જલધિ, પયોધિ, ઉદધિ, વારાનિધિ, વારિધિ’ બંધાશે ?’ ૪૭

પીતૃત્વં કલશેદ્ભવેન મુનિના ધ્વસ્તોડસિ દેવાસુરૈ-

રાવદ્ધોડસિ ચ રાધવેન મૃદુના શાલામૃગૈર્લક્ષિતઃ ॥

નામ્નામારમટી વૃથેવ ભવતો લોકૈરિયં ધુલ્યતે ।

‘પાથોચિર્જલધિઃ પયોચિરુદધિર્વારાનિધિર્વારિધિઃ’ ॥૪૮

સમુદ્રને ઉદ્દેશીને કવિ જણાવે છે કે, ‘તને કુંભ-જન્ય અત્રસ્ત્યમુનિ પી ગયા, દેવો અને દૈત્યોએ તારું મંથન કર્યું, ભલા રામચંદ્રે તને બાંધ્યો, વાનરોએ તારું ઉલ્લંઘન કર્યું; તો પછી લેણી દારા તારા નામની મોટી પ્રસિદ્ધિ ગણાવે છે અને પાથોધિ, જલધિ, પયોધિ, ઉદધિ, વારાનિધિ, વારિધિ કહે છે તે વ્યર્થ જ છે. ૪૮

તુમ્હી મગ્નચિત્ત સતરન્તિ દપદઃ પ્રેતો દિવા નૃત્યતિ એ સમસ્યા છે :

તર્તુ પર્વતસંનિભેવ કપિનાલાયૂ કૃતાં વક્ષસિ ।

ક્ષિપ્રં વીક્ષ્ય નિમજ્જતીમથ તવ શ્વપ્તસ્તરન્તીઃ શિલાઃ ॥

લોકે નૃત્યચરે વિમીષણજને સીતાહ સેતુચમે ।

‘તુમ્હી મજ્જતિ સંતરન્તિ દપદઃ પ્રેતો દિવા નૃત્યતિ’ ॥૪૯

જ્યારે રામચંદ્ર લંકાપાર કરવા સેતુ બાંધના હતા, ત્યારે પર્વત જેવા વિશાળ કાચવાળા હનુમાને છાતી પર તુલસી બાંધી હતી. ‘તુલસી’ હનુમાનના બારથી ફૂળી જતી હતી તમારા (રામનાં) હાથના સ્પર્શથી પથ્થરની શિલાઓ તરતી હતી અને તે ભેંજીને વિભી-પણના મજાએ નાચ કરતા હતા, તેથી સીતાજી બોલી ઊઠ્યા કે, ‘તુલસી ફૂલે છે, પથ્થર તરે છે અને જૂન-પિસાય દિવને નાચે છે.’ ૪૯

શ્વદ્વાપ્રાપ્તચત્રમૃગત્વ કદતો વાપ્તાનુ ભૂમણ્ડલે એ સમસ્યા છે :

ત્વં નો ગોત્રપતિસ્તવેન્દુરવિપસ્તમ્યામૃતં ત્વત્કરે ।

તેન વ્યાધગરાદ્ગતાં પ્રણયિનીમેનાં પુનર્જીવ્ય ॥

इत्युर्ध्वं गगने निशपतिस्मृगे कारुण्यमातन्वतઃ ।

‘શ્વદ્વાપ્રાપ્તચત્રમૃગત્વ કદતો વાપ્તાનુ ભૂમણ્ડલે’ ॥૫૦

પારધીના બાણથી પોતાની ગિરવમાં મૃગની મરણ પામતાં, શોકાગ્રસ્ત બનેલ મૃગ ચંદ્રમંડળમાં રહેલ મૃગને સંબોધીને જણાવે છે કે, ‘તમે આપણા ગોત્રના પતિ છો. તમારો સ્વામી ચંદ્ર છે. તે ચંદ્રનું અમૃત તમારા હાથમાં છે; માટે તે અમૃતથી મારી કિંમતમાં ફરી જિવાયે, કે જે વ્યાધના બાણથી હણાયેલી છે.’ એ રીતે જ્યારે તે આકાશમાં રહેલ ચંદ્રના મૃગને વિશે પોતાની કરુણ દશા પ્રગટ કરતો હતો, ત્યારે તે રડતા

મુલાના શીશના આગળના ભાગથી વહીને ગરમ આંસુ પૃથ્વી પર પડતાં હતાં. ૫૦

કુર્વાતે કુરુતે કરોતિ કુરુતઃ કુર્વતિ અચંકુર્યતે એ કૃષાતુની સમસ્યા નીચેના બે શ્લોકોમાં છે:

ચિત્રં નર્તનમમ્બરે શિશ્વરિણૌ શીતાંશુવિમ્બે તમઃ ।

સંચારં જલજં કપોતરણિતં કામાગમપ્રક્રિયાઃ ॥

મીનો વિશુતિ તારકા વિહરણં જ્યોત્સ્ના વિકોશામ્બુજે ।

‘કુર્વાતે કુરુતે કરોતિ કુરુતઃ કુર્વન્ત્યલંકુર્યતે’ ॥૫૧॥

આકાશમાં બે પર્વતો વિચિત્ર રૂપ ‘કરે છે.’

ચંદ્રના બિંબ પર અધકાર સંચાર ‘કરે છે.’ પાણીમાં

પેદા થતા કપૂતરનો અવાજ કામદેવના આગમનની

પ્રક્રિયાઓ ‘કરે છે.’ બે માછલાં ચળકાટ ‘કરે છે.’

તારાઓ ગગનમાં વિહાર ‘કરે છે.’ ચાંદની વિકસિત

(કાશ વિનાનાં) કમળને ‘અલંકૃત કરે છે.’ ૫૧

અન્ય દ્વારિ સદા સમીરચરુણૌ સંમાર્જનં હૃદયવાદ્ ।

પાકં શીતગુરુતપત્રકરણં દક્ષૌ પ્રતીહારતામ્ ॥

દેવા લાલ્યવિધિં ચ દાસ્યમમરા વર્ણૌ દશાસ્યઃ કર્યં ।

‘કુર્વાતે કુરુતે કરોતિ કુરુતઃ કુર્વન્ત્યલંકુર્યતે’ ॥૫૨॥

નેના દરવાજા પર વાહુ અને વરુણ બન્ને પૂર્ણ-

વાસીદુ ‘કરે છે,’ અગ્નિ નેને ઘેર રસોઈ ‘કરે છે,’

શીતકિરણ અંદર છત ધારણ ‘કરે છે,’ બે અધ્ધિની-

કુમાર દ્વારપાળનાં કામ ‘કરે છે,’ દશ દિપ્તિપાળ-દેવો

રૂપ ‘કરે છે,’ બીજા દેવો પુરેપુરું દાસપણ ‘કરે છે.’

તે રાવણનું વ્રજન શી રીતે થાય? ૫૨

સૂચ્યમે કૂપપદ્કં તદુપરિ નગરી તત્ર ગંગાપ્રવાહઃ એ

સમસ્યા નીચેના ત્રણ શ્લોકોમાં છે :

કશ્ચિત્પાન્યસ્તુપાર્તઃ પથિ તપનઋતૌ ગમ્યમાનોઽ-

ન્યપાન્યમ્ । પપ્રચ્છાનન્દલીનો વદ પથિક કુલો

જહુનુકન્યાપ્રવાહઃ ॥ તેનાસૌ શીઘ્રવાચા પ્રચલિત-

મનસા વિપ્રવર્થણ વોષે । ‘સૂચ્યમે કૂપપદ્કં તદુ-

પરિ નગરી તત્ર ગંગાપ્રવાહઃ ॥ ૫૩ ॥

ઉનાળાની ગરમીને લીધે માર્ગમાં તરસ્યા થયેલ

કોઈ એક મુસાફર રસ્તે જતા હતા, તેટલામાં બીજા

મુસાફરને એઈને આનંદમાં આવી જઈને પૂછવા લાગ્યા

કે, ‘હે મુસાફર ! કહે, ગંગા નદીનો પ્રવાહ ક્યાં છે ?’

તે સાંજીને કામને અંગે ઉતાવળથી જતા તે મુસાફરે

જલદી જલદી વાણીમાં જણાવ્યું કે, ‘સંચિ-કાંટાના

જાડની આગળ જતાં છ દૂવા આવશે, તેની આગળ

શરેર આવશે અને પછી ત્યાં ગંગાનો પ્રવાહ છે.’ ૫૩

રામ સ્વતીતિવૃક્ષાદ્રુતરમલાદુતિયાઃ કોરકા

યે । તન્મયે રુદ્રરૂપોઽપ્યજનિ સલુ યશઃ કોરકસ્ય ચાપે ॥ યસ્ય શ્રોત્રાક્ષિકૃપાસ્તદુપરિ ચ શિરસ્તત્ર ચાસ્તિ સ્વન્તી । ‘સૂચ્યમે કૂપપદ્કં તદુપરિ નગરી તત્ર ગંગાપ્રવાહઃ’ ॥ ૫૪ ॥

હે રામચંદ ! તમારા યશસ્વી વૃક્ષમાંથી જે ઉત્ત્તરવળ અને ઉત્તમ પુષ્પકળાઓ ફૂટી છે; તેમાં ખરેખર એક યશસ્વી કળી રુદ્રરૂપે પ્રગટ થઈ છે, ‘રુદ્રરૂપ કળિના આગ્રવા ભાગમાં છ દૂવા (બે આંબ, બે કાન, બે નાક) છે, તેની ઉપર નગરી (મસ્તક) છે અને તેની ઉપર ગંગાનો પ્રવાહ છે.’ ૫૪

હદામાકાંશુદીપ્યદિનમણિમણિમિર્મિસિતાન્તે સમન્તાદ્ વાયુવ્યાધૂયમાનગ્વલનક્રણગણાકોર્ણપૂલિપ્રકીર્ણે ।

કાન્તારેઽસ્મિન્તૃપાત્તે પથિ પથિકમવેકાપિ પાથોદસેના ‘સૂચ્યમે કૂપપદ્કં તદુપરિ નગરી તત્ર ગંગાપ્રવાહઃ’ ॥ ૫૫

જે જગતનો મધ્યભાગ પ્રયંત્ર સ્થળનાં કિરણોથી

તપેલ સ્વર્ગમાં મણિની વ્યભાગોથી ભળી થયેલ છે

તેમ જ મુસાફરને ચાલવાનો માર્ગ ચારે બાજુ વાહુના

વંશોળિયાથી ઊડતા અગ્નિના કણથી બાપી રહેલ રજ-

ધણના ગોળાઓથી ભરપૂર બનેલ છે; એ માર્ગે જતાં

મુસાફર બ્યારે તરસ્યા પીડાતા હોય ત્યારે કોઈ જળનો

પ્રવાહ મળા આવે કે ? (તેના ઉત્તરમાં જણાવ્યું કે)

‘આ કાંટાના જાડની આગળ છ દૂવા છે, તેની પાસે

નગરી છે અને ત્યાં ગંગાનો પ્રવાહ છે.’ ૫૫

શીર્ષાંગા સૈવ વન્ધ્યા મમ નવતિરમૂલોચનાનામશીતિઃ

સમસ્યા છે :

માં સાશ્વીકૃત્ય મુખ્યે વિજયમભિલષંહેસ્યામાસ શંભુ-

ર્મૃત્યા મન્મૌલિમાલ્યં સદશનવશતીમક્ષપાતાન્વિજિત્ ।

ગૌરૈવ્યાનજઙ્ઘટીજિતવચ્ચનમ્મૃસ્ત્તિન્વિશેષા તદિત્યં

‘શીર્ષાંગા સૈવ વન્ધ્યા મમ નવતિરમૂલોચનાનામશીતિઃ’ ॥

જેને હામર માથાં અને બે હામર આંબ છે, એવા

શિવના ભક્તે પોતાની સ્ત્રીને કહ્યું કે, ‘હે પ્રિયે

વિવશ પામવાની ઇચ્છાવાળાં મહાદેવે મને સાક્ષીમાં

રાખીને મારાં હામર માથાંની હાર પર ભસ્મથી નવરી-

દશ પાશાના દાવ જીતીને લખ્યા. તે જ રીતે પાર્વતી-

એ પણ પોતાની આંજન-મેથથી મારી બે હામર

આંખો પર દાવ માંડ્યાં મારી યોગણીસા ને વીશ

આંખો પર દીલાં કધાં; એટલે મારાં નેત્રું મસ્તક અને

એસી આંખો બાકી રહી ગઈ; તેથી મને લાગે છે કે,

મારાં નેત્રું મસ્તક અને એસી આંખો વચ્ચિત રહી ગયાં-

શ્લેષ ધમ્મ- વિનાની ચિત્રભવચત્રાઃ શર્પે દ્વિશ્વ મર્મ-

એ સમસ્યા છે, જેમાં શિવનાં નામ છે :

ઇન્દ્રાયા લોકપાલા હરિવિદ્યુતપના નાગવિદ્યા-
ધરાયાઃ । દેવ્યાઃ સર્વેઽપિ દેવાઃ પ્રિયતર વરદઃ કોઽસ્તિ
વન્દ્યો ગરીયાન્ ॥ શ્રુત્વા વાચં પ્રિયાયા ઇતિ દશમુક્તવઃ
પ્રાહ વાક્યં દશાસ્યઃ । ‘શૂલી શંભુઃ પિનાકી શિવભવ-
પશુપાઃ શર્વૈર્દશશ્ચ ભર્ગઃ ॥ ૫૭ ॥

રાવણુની સ્ત્રી મંદોદરી રાવણુને પૂછે છે કે, ‘ઇન્દ્ર
વગેરે લોકપાળ, વિષ્ણુ ચંદ્ર, સૂર્ય, નાગ, વિદ્યાધર
વગેરે બધા જ દેવો તમારા શત્રુઓ છે, તો પછી
તમને વરદાન આપનાર અને પ્રિય એવા કોઈ મોટા
દેવ છે ?’ એ રીતે પોતાની પ્રિય સ્ત્રીનું વચન સાંભળીને
દશમુખ રાવણુ પોતાનાં દશેય મુખેથી એકાંસાથે ઉતર
આપો કે, ‘શૂલી, શંભુ, પિનાકી, શિવ, ભવ, પશુ-
પતિ, શર્વ, ઇંશ અને ભર્ગ’ એ મારા દેવ છે. ૫૮

ક્રિયાસિદ્ધિઃ સત્ત્વે વસતિ મહતાં નોપકરણે એ સમસ્યા
નીચેના ત્રણ શ્લોકોમાં છે :

રથત્યેકં ચક્રં ભુજગયમિતાઃ સપ્ત તુરગાઃ

નિરાલમ્બો ગાર્ગશ્ચરણરહિતઃ સારથિરપિ ।

રવિર્ગચ્છત્યન્તં પ્રતિદિનમપારસ્ય તમસઃ

‘ક્રિયાસિદ્ધિઃ સત્ત્વે વસતિ મહતાં નોપકરણે’ ॥૫૮॥

જેના રથનું ચક્ર એક છે, સર્પ લગભગ છે અને
સાત ઘોડા નેડેલા છે; માર્ગ ગમનમાં આધાર વિનાનો
છે, અને અરુણ સારથિ તે ચરણ વિનાનો છે; તે
છતાં પણ અપાર એવા આકાશની પારે દરેકજ સૂર્ય
ભય છે; કારણ કે ‘મોટા માણસોની ક્રિયાની સિદ્ધિ
સાધનોમાં નથી; પરંતુ સત્ત્વ-નિશ્ચયના બળમાં રહેલી છે.’

વિજેતવ્યા લક્ષ્મી ચરણતરણિયો જલનિધિ-

વિપ્શ્વઃ પૌલસ્ત્યો રણભુવિ સહાયાશ્ચ કપયઃ ।

તથાપ્યેકો રામઃ સકલમવધીદ્રાક્ષસકુલમ્

‘ક્રિયાસિદ્ધિઃ સત્ત્વે વસતિ મહતાં નોપકરણે’ ॥૫૯॥

ભગવાન રામને લંકા છૂટવાની છે, સમુદ્ર પગથી
તરવાનો છે, સામે પક્ષે પુલસ્ત્યનો વંશજ રાવણુ છે
અને રણસંગ્રામમાં સહાય કરનારા વાનરો છે; તોપણ
એકલા રામચંદ્રે સધળું શક્ષસકુલ મારી નાખ્યું । ખરે-
ખર ! ‘મહાન પુરોહિત જે કાર્યની સિદ્ધિ મળે છે તે
તેમણે સ્વાકારેલા સાધનોમાં નહિ; પરંતુ તેમના સત્ત્વ-
નિશ્ચયના બળમાં રહે છે. ૫૯

ઘટો જન્મસ્થાનં મૃગપરિજનો મૂર્જવસનો

યને વાસઃ કન્દારાનમપિ ચ દુઃસ્થાં વપુરિદમ્ ।

તથાપ્યેકોગત્યઃ સકલમપિવદારિખિજલં

‘ક્રિયાસિદ્ધિઃ સત્ત્વે વસતિ મહતાં નોપકરણે’ ॥૬૦॥

તે અગત્ય સુનિર્મા બન્નમનું સ્થાન ધડા છે, મૃગનાં
તેમનો કુટુંબપરિવાર છે. ભૂજવંશ તેમનું વલ્કલ છે.
તેમનો નિવાસ વનમાં છે, તેમનો ખોરાક કંદમળ છે
અને દુઃખ વેડીને તે સુનિ શરીર નલાવી રહ્યા છે,
તોપણ તે એકલા અગત્ય સુનિ સમુદ્રનાં બધાં બળ પી
ગયા; ત્યારે એમ કહેવું પડે કે, ‘મહાન પુરોહિત ક્રિયાની
સિદ્ધિ તેમનાં સાધનોમાં નહિ, પરંતુ તેમના સત્ત્વ-
નિશ્ચયબળની અંદર રહેલી છે.’ ૬૦

દ્વિચરણની સમસ્યા

હવે પછીના ૭ શ્લોકોમાં બે ચરણ પૂર્તિમાં
અપાય છે અને તે ઉપરથી ખીખ બે ચરણ નેડવાનાં
છે; માટે તેને દ્વિચરણ સમસ્યા કહે છે :

‘સહસ્રશીર્ષા પુરુષઃ સહસ્રાક્ષઃ સહસ્રપાત્’ ।

દલિતશ્ચક્રિતશ્ચન્નસ્તવ સૈન્યે વિસર્પતિ ॥ ૧ ॥

હે રાજાનાં બ્યારે તમારાં વિશાળ સૈન્ય ફરવા
લાગ્યાં ત્યારે તેના બારથી હબર મુખવાળા (શેષનાગ)
દળાઈ કચરાઈ જવા લાગ્યા, હબર આંખવાળા (ઇન્દ્ર)
ચક્રિત થઈ ગયા. તેમજ હબર પાદ-કિરણવાળા
(સર્પ લગનાન) લંકાઈ જવા લાગ્યા. ૧

સ્ફુરિતે જઠરે વિષ્ણોર્નયનતિભુજઃ શિશોઃ ।

‘મશ્કિકાપાદ્ધાતેન કમ્પિતં ભુવનત્રયમ્’ ॥ ૨ ॥

બ્યારે વિષ્ણુ ભગવાન બાળગોપાળ બનીને માખણ
ખાતા હતા, ત્યારે માખ બેસવાથી તેમનું પેટ કંપવા
લાગ્યું; તેથી એમ લાગ્યું, બહુ કે ‘માખના પગના
પ્રહારથી ત્રણે લોક કંપવા લાગ્યાં;’ કારણ કે તે વિષ્ણુના
પેટમાં છે. ૨

‘અતસીપુણ્ણસંકાશં’ રં ધીક્ષ્ય જલદાગમે ।

યે વિયોગેઽપિ ઝીબન્તિ ‘ન તેષાં વિચિતે ભયમ્’ ॥ ૩ ॥

એવા આગમનસમયે ‘અજસીના ફૂલ જેવા ઘેરા’
આકાશને નેહીને જે બનો વિયોગમાં પછુ છતી રહ્યા
છે તેમને પછી કોઈ ભય રહેતો નથી. ૩

‘વાગર્થાવિવ સંવૃત્તૌ’ ‘શતક્રોદિત્રિવિસ્તરમ્’ ।

તુરાસાદં પુરોઘાય નેમુઃ સર્વે સુરાઃ શિવૌ ॥ ૪ ॥

‘શતક્રોદિ’ નામે વિસ્તારવાળું ધનુષ્ય જેના દાદરમાં
છે, એવા ઇન્દ્ર(પુરોધા)ને આગળ કરીને બધા દેવો
શંકર અને પાર્વતીને નમન કરતા હતા; જે ‘લેવડ’
અને અર્ધની જેમ નિત્ય નોડાયેલાં છે. ૪

હારો માતિ કુચદ્વયં તવ શુભે મધ્યં વપુઃ સ્ફુર-
કેશા નાસિકમૌલિકં સુવદનં દર્શાદ્રાગ્ને દરુઃ

ગંગાવદગંગાગણ્ડવદગંગાનવદગંગોદવદગંગ-
જમ્બૂવજલધિન્દુવજલજવન્માલવન્જવન્

હે શુભ-સુંદર નારી ! તારા ઠાર 'ગંગાની જેમ
ધવલ છે.' તારાં બે સ્તન 'હાથીના ગંડસ્થળની જેમ
કાંચુ છે.' તારા મધ્ય-કટિભાગ 'ગંગાની જેમ' ગોળ
છે. તારી કાયા 'ગંગેય-સોનાના જેવી' ચમકતી છે.
તારી સુંદર વાણી 'માન જેવી' મધુર છે. તારા કંથ
'બંધુળના જેવા' કાળા છે. તારા નાકની વાળીતું
મોતી 'નળિનિંદુ જેવું' ચમકતું છે. તારું સુંદર મુખ
'કમળ જેવું' પ્રફુલ્લ છે. તારા દર્પને વધારનાર
અંગરાગ 'સેવાળ પેઢે' ચીકણા છે તેમ જ તારી આંખો
'નળની જેમ' કામોજનને ફાવનાર છે. ૫
'સુરતાય નમસ્તસ્મે જગદાનન્દહેતવે' ।

આનુપલ્લિ ફલં यस્ય મોજરાજ ભવાદશાઃ ॥૬॥

હે ભોજરાજ ! 'તે સુરતકર્મને મારા નમસ્કાર
છે, જે જગતના આનંદ માટે રચાય છે, તોપણ તેના
આનુપલ્લિ (ગોળ) ફળ તરિકે તમારા જેવા વીર
પુરુષો પ્રગટ થાય છે. ૬

ત્રણ ચરણની સમરચા

નાચેના બે શ્લોકમાં ત્રણ ચરણ આપવામાં આવ્યાં છે
અને તેની પૂર્તિમાં ફક્ત એક જ ચરણ ઉમેરવાનું છે :
'કામં કામદુર્ગં ધૃંદ્રવ મિત્રાય વરુણાય ચ' ।
વર્ગ ધીરેણ દાનેન 'સર્વાન્કામાનશીમહિ' ॥ ૧ ॥
'તમે મિત્ર અને વરણ એ બે દેશને માટે કામ-
દુર્ગા ગાયને સારી રીતે દોણે' તેમ જ અમે ધીરજલયાં
દાનથી 'સર્વ' કામનાઓને ભોગવાયો.' ૧

ચેતોહરા યુવતયઃ સુદ્વોડનુકૂલાઃ

સદ્ગાન્ધવાઃ પ્રણયનમ્રગિરશ્ચ મૃત્વાઃ ।

ગર્જન્તિ દન્તિનિવહાસ્તરલાસ્તુરઙ્ગાઃ

'સંમીલને નયનયોનિહિ ક્ષિદ્રિદસ્તિ' ॥૨॥

ચિત્તને ઢરિ લેનારી યુવતીઓ, અનુકૂળ મિત્રો, સારા
બાંધવો, વિનયથી નમ્ર વાણીવાળા મેલકો, હસ્તિશાળામાં
ગર્જના કરી રહેલા હાથીઓ, ચંચળ વેળીલા ઘોડાઓ-
આટલી બધી સંપત્તિ માણસની પાસે હોય, પણ બે
આંખો મોંચાઈ ગયા પછી આમાંનું કંઈ રહેતું નથી.

વાક્યસમરચા

આ વિભાગમાં સમસ્ત્રા તરીકે નાનાં-મોટાં વાક્યો
વપરાયાં છે, જે વિશેષી કે અન્ય લાવવાળાં લાગે છે;
પરંતુ પૂર્તિ થતાં સરખાં બને છે :

'પ્રલયસહાયકારા ઇતિ ગોલાનાચમ્ય' સકલમૂમિરહામ્

વિલસતિ દ્વદ્વદનાવલિરિહ જલવાહઃ પરં શરણમ્ ॥૧

સખાં દુશેનાં 'લાકડાંનાં' આચમન કરી (ખાઈ) ને

પ્રલયને સહાય કરનારી' દાવાનળની આ પંક્તિ વિલાસ
કરી રહી છે એટલે હવે મેધ એ જ પરમ શરણ છે. ૧
નિજપતિરાયઃ પ્રણયો દુરિદ્વિતીયઃ કરોમિ કિં ગોપિ ।

નૃણુ સ્ત્રિ પાણિનિસૂત્રં 'વિપ્રતિપેદ્યે પરં કાર્યમ્' ॥૨
એક ગોપી પોતાની સખીને હૃદયની ખૂંચવણ ઉઠ-
ાવા પૂછે છે કે, 'હે ગોપી ! મારા પતિ તે પહેલો
સ્નેહી છે એને કૃષ્ણ તે બીજાં સ્નેહી છે; તો હવે હું શું
કરું ?' ત્યારે તે ગોપીએ કહ્યું કે, 'હે સખી ! વિરોધ આવે
ત્યારે પછીનું કાર્ય કરવું' એવું પાણિનિસૂત્ર છે, તે
સાંભળ. (આ સૂત્રનો અર્થ અહીં વ્યવહાર લીધો છે.)

દૈત્યાનાં મનસિ દયા જાતા કૃષ્ણં હિ રક્તું કસ્માન્ ।
દ્રુદ્વં દેવમજસં 'દૈત્યલોગામપિ પ્રીતિઃ' ॥ ૩ ॥

કૃષ્ણનું રક્ષણ કરવું એ પ્રકારની દૈત્યોના મનમાં દયા
થાથી થઈ ? (તેને ઉતાર જણાવે છે કે) દેવનાં નિત્ય-
નિરંતર દર્શન કરવા 'દૈત્યની સ્ત્રીઓને પણ પ્રીતિ થાય.'
શ્રીનાથ નઃ શ્રુવમિતિ યદુશ્ચ ધ્રમતા મયા નૃલોકેષુ ।
શીલં વારવધનાં 'દૈત્યલોગામપિ પ્રીતિઃ' ॥૪॥

હે લક્ષ્મીનાથ ! સત્યશ્લોકમાં મેં 'ધણું ધણું' ભમતાં
એવું સાંભળેલું છે કે 'દૈત્યની સ્ત્રીઓના પ્રીતિ' પણ
ગણિકાઓના શીલ-આચરણ જેવી હોય છે. ૪

આ શ્લોકમાં વ્યાકરણનાં ચાર સૂત્રોની વ્યવહાર
વ્યાખ્યા કરીને પૂર્તિ કરી છે. વ્યાકરણના શેષ
નિયમોમાં કાવ્યઆવના ગૂંચવાની ખૂબીનાં અહીં દર્શન
થાય છે :

'સર્વસ્ય કે' સુમતિક્રમતી સંપદાપચિદેવ

'एको गोत्रे' प्रभवति पुमान्यः कुटुम्बे विभर्ति ।

'वृद्धो यूना' सह परिचयाच्ययत्वे कामिनीभिः

'स्त्रीपुंवचं' प्रभवति यदा तद्धि गेहं विनष्टम् ॥૫॥

'સર્વની અંદર આ બે ચીજો રહેલી છે,' તે એ
કે સુમતિ અને ક્રમતિ કે જે સંપત્તિ અને આપત્તિનાં
કારણ બને છે. 'ગોત્રમાં એક' માણસ એક પ્રભાવ-
શાળી જન્મે છે કે જે કુટુંબનાં ભરણપોષણ કરે છે. જે
કામિની સ્ત્રીઓ 'યુવાન' સાથે પરિચયમાં આવે, તો
'વૃદ્ધજન' તે સ્ત્રીઓથી ત્યાગ્ય છે, તેમ જ બ્યારે 'સ્ત્રી
પુરુષની જેમ' પ્રભાવશાળી બનીને વતે, ત્યારે તે પર-
નાશ પામવું છે, એમ માનવું. ૫

શુભા સાગરચન્દને દશશિરાઃ સર્વેર્મુલેરેકદા ।

તૂળં ષ્ઠલ્લિતિ ધાર્તિકાન્સ ચક્રિતો મીઠ્યાપરં સંપ્રમાવ ।

યદ્ધઃ સત્યમપાનિષિજ્ઞેલનિષિઃ કીલાલધિસ્તોયધિઃ

પાયોષિજ્ઞેલધિઃ પયોયિરુધ્ધિર્વોરોનિધિર્વોરિષિઃ ॥૬॥

રામચંદ્રના વાનરોએ સાગર પર સેતુ બાંધ્યો, એ વાત સાંભળીને રાવણ ઘણા જ બ્રમમાં પડી ગયો અને એક વખતે પોતાના દેશ મુખેથી સંદેશ લાવનાર દૂતોને એકસાથે પૂછવા લાગ્યો કે, 'શું અપાનિધિ, જલનિધિ, કીલાલધિ, તોયધિ, પાથોધિ, જલધિ, પથોધિ, ઉદધિ, વારાનિધિ' સાથે જ બધાથો ?

પાપાળા પચસિ પ્રવદ્ધવપુસ્તિષ્ઠિ સેતુ ગતા શ્રુતૈવ વદતા દશાનનધર મુદ્ધ સમુદ્ર પ્રતિ ।
ધિવત્વા નામતવામ્બુધિ સટિલધિ પાનીયધિસ્તોયધિ પાથોધિર્જલધિ પયોધિરુદ્ધિર્વારારાનિધિર્વારિધિ ॥૭॥
જ્યારે રાવણેતોએ આવીને રાવણને જણાવ્યું કે, 'પ્રથમે પાણીની ઉપર એકબીજાની સાથે સધાઈને સેતુરૂપે બનીને રહેલા છે,' ત્યારે ક્રોધમાં આવીને રાવણે સમુદ્રને જણાવ્યું કે, 'હે સમુદ્ર ! તારા આ બધા નામોને ધિક્કાર છે અમુધિ, સલિનધિ પાનોનધિ, તોયધિ, પાથોધિ, જલધિ પથોધિ ઉદધિ, વારાનિધિ અને વારિધિ ૭

શુણ્ડીગોશ્વરયોર્વિચાર્ય મનસા કલ્પાશન યન્મયા પ્રોક્ત તદ્વિપરીતક કૃતમદ્દો ગો સ્વમાત્ર દરૌ ।
નાર્થૌ મૂર્તજ્જનાલયે ન ચ સુલ્લ નો વા યશો લઘ્વતે સદૈવે કવિમૂપતે હરિહરે 'લાભ પર ગોવધ' ॥૮॥
એક વેધ પોતાની વાણીના ખોટા ઉપયોગ માટે બોલતા જણાવે છે કે, 'મનમાં સારી રીતે વિચાર કરીને મેં સહ અને ગોખરુ (ગોરુ) એ બેનો કાટો કરીને પીવા એમ જણાવ્યું પરંતુ એ મૂર્ખ રાણીએ મારી વાણીના ખોટા અર્થ કરીને ગોરુ-ગાયના પગની ખરીને સહ સાથે ખવડાવી, સાથે જ મૂર્ખ માણસને ઘેર જવાથી પેસે તો મળતો જ નથી તે સાથે મુખ કે ઘસ પણ મળતા નથી જુઓને (પોતાની ભતને ઉદ્દેશીને કહે છે કે) આ સારા વેધ કવિરાજ 'હરિહરે ને 'જે લાભ થયો, તે ગોવધ' અર્થાત્ વાણીના બેનડા અર્થે મરનાર મૂર્ખ માણસ મળી આવ્યો ૮

પદ્માસ્ય પરમવાય ભપકો માસેન ગોમૂયસા દ્યયજ્જરપિ પાયસે પ્રતિદિન સર્વર્થિતો ચો મયા ।
સોડય સિંહરવાદ્ગુહાન્તરમદ્ગીત્યાકુલ સધમા દ્વન્તાશા વિલયગતા હતવિધે 'લાભ પર ગોવધ ॥૯॥
સિંહનો પરાભવ થાય, એ હેતુથી મેં આગ ભસનારા કૃતરાને બળદના માસ આપ્યા, તે ઉપરાંત દહીં, અમ, દૂધ વગેરે આપીને તેને ખૂન હટ્ટુટ થયો પરંતુ સિંહની મરના થતાની સાથે જ તે કૃતરા તો ભયભીત

બનીને બીજી શુદ્ધમાં પેસી ગયો ત્યારે મને સભમથી લાગ્યું કે, હાય દુર્ભાગ્ય ! મારી આશા નિષ્ફળ ગઈ અને મારો બળદ મરી ગયો તે વિશેષમાં લાભ થયો પારિન્દ્રસ્ય પરમવાય સુરમીમાસેન દુર્મધસા પોષ્યન્તે કિલ પીવરા કદુગિર શ્વાને પ્રયત્નાદમ્બી ।
ન ત્વેર્મિમદમત્તચારણચમૂવિદ્વાવળ કેસરી જેત-યો મવતા કિરાતવૃપતે 'લાભ પર ગોવધ' ॥૧૦॥
હે ભીલરાજ ! કેસરી સિંહના પરાભવ માટે તમે અવળા મતિ કરીને તમારી ગાયના માસથી હટ્ટુટ અને ભસતા કૃતરાને ઘણા પ્રયત્ન પોષો છો ખગ, પરંતુ મદોન્મત હાથીઓની સેનાઓને ભગાડી મૂનારા આ કેસરી સિંહને તે ત્વરા છતી ભય એમ તમને લાગે છે ? હું તો માનું છું કે, 'તમારી ગાયને વધ થયો તે જ એક મોટો લાભ છે,' બીજા કોઈ કાયદો જણાતો નથી ૧૦

રૂદ્રાદામ્બુદ્ધર્ધિતાન્ધતમસિ પ્રમુદ્ધદિલ્બ્જહલે કાલે યામિકજાપ્રદુમ્ભમુદન્વ્યાકોર્ણકોલાહલે ।
કર્ણસ્યાસુહૃદ્ગર્જનામ્બુવહવાલેદ્યન્ત પુરા ।
દાયાતાસિ તદ્વપ્તુઝાક્ષિ 'કૃતક મન્યે ભય યોપિતામ્' ॥

પોતાની પાસે જિગરથી આવેલી કામિની સ્ત્રી ભયની વાત રે છે, ત્યારે તેનો પ્રિયજન તેને કહે છે કે, 'હે કમન જેવા નયનવાળી ! ધનધોર વાદ્યોથી બ્યારે અધકાર વિરાધે મરીને વ્યાપી ગયો હોય અને દિશે દિશાઓના મહળ તેમાં ધરાઈ ગયા હોય તેવે વખતે મોટીછાછે મળતા હોય કે ભય મર લૂટાગઓના પેતા હન વિશેષ સહાનતા હોય ત્યારે કણના શત્રુ અર્જુન સાથે સળધ નેડતાર અને સમુદ્રમાં રહેનાર લડગ નળના જેવા અત પ્રમાથી તુ આની પહેાની છે, તેથી હું માનું છું કે 'સ્ત્રીઓને ભય લાગે તે હું ખાતું છું' ૧૧

ઉપગ્રાહસુદન્વતો જલમતિક્રામત્યનાલમ્બને ।
વ્યોન્નિ શ્રામ્યતિ દુર્ગમસ્થિતિમૃતા મૂર્ધાનમારોહતિ વ્યાસ યાતિ વિપાટુલેરદિહુલે પાતાલમેન્નાકિની સ્તિર્વિતે મદ્નામિરામ 'કૃતક મન્યે ભય યોપિતામ્' ॥૧૨॥

હે કામદેવ જેવા મનોહર રાજા ! તમારી કીર્તિ જેમાં મોટા મરમચ્છો છે એવા આ સાગરના બળને ઝોળગી ભય છે, જે આવળન પિતાના આપશ્વમાં ભ્રમણ કરે છે, જે દુર્ગમ પર્વતોના રિખપ પગ ચડી નય છે, વિપત્તિ ભ તા સર્વના કુળથી ઘેરાયેન પાતા ભમાં ને એકની આવી નય છે, તે પૃથ્વી હું માનું

ધુ' કે 'શ્રીઓને ભય લાગે છે, એ વાત ખોટી છે.'
 વિપક્ષ: શ્રીકંઠો જહતનુરમાત્ય: શશધરો
 વસંત: સામન્ત: કુસુમમિપવ: સૈન્યમચલા: ।
 તથાપિ ત્રૈલોક્ય જયતિ મદનો દેહરહિત:
 'ક્રિયાસિદ્ધિ: સત્ત્વે ભવતિ મહતાં નોપકરણે' ॥૧૩॥
 શત્રુ તરિકિ મહાદેવ જેવા ગ્રયણ દેવ છે, પ્રધાન
 ચંદ્ર છે, તેનાં શરીર જડ (જળમય) છે, વસંત જેવો
 સામંત છે, ફલ જેવાં પાણુ છે, સેનાઓ તરિકિ અળ-
 લાઓ છે; આટલું હોવા ઉપરાંત કામદેવ પોતે જ શરીર-
 રહિત-અનંગ છે, તોપણ તે ગ્રયણ લોક છતી ભય છે.
 તે બતાવે છે કે, 'મોટા માણસોને કાર્યની સિદ્ધિ
 સાધનોમાં નહિ, પણ સત્ત્વમાં હોય છે.' ૧૩
 જગતિરગતા યે ચંદ્રદીર્ઘાશ્ચ શૂરા:
 ચલુ ચતિમતિમાજો યે ચ દિવ્યાન્તરસ્યા: ।
 સપદિ સુવશ્માસ્તે સ્ત્રીકટાક્ષાંતપાતા
 'મશકદ્દશનમચ્યે દંતિન: સંચરન્તિ' ॥૧૪॥

જે શરવીર પુરુષો રણમાં જઈને ઉગ્ર પરાક્રમ કરે
 છે તેમ જ જે લોકો મતિ પર સંઘમ રાખીને અલોકિત
 તપ કરી રહ્યા છે; તેવા લોકો પણ બ્યારે શ્રીઓનાં
 કટાક્ષ પડતાની સાથે જ શ્રીઓને વશ થાય ત્યારે એમ
 લાગે છે કે, 'હાથીઓ મચ્છરના દાંતમાં સંચાર કરે છે.'
 શત્રુદંતિરદારુદ: પદાશ્ચોલિસિતોદ્રત: ।

ગજોડપિ હશ્વમારહ્ય પ્રવિષ્ઠો મૂપકાલયમ્ ॥૧૫॥

શત્રુના દાંથીના દાંત પર જેણે પગ મૂક્યો છે,
 એવો લોકો એક હાગગ પર ચીતરેલો હતો; તે ચિત્રને
 ઇંદર ઉંદર પોતાના દરમાં પેસતો હતો ત્યારે એમ
 લાગ્યું કે, 'હાથી પણ લોકો ચડીને ઉંદરના દરમાં
 પેસતો હતો.' ૧૫

પ્રહેલિકા

[પ્રહેલિકા એટલે ઉપાણી, જેની વ્યાખ્યા છે કે,
 પ્રહેલિકા યથા નામ પદ સંદિશ્વને સાદશયુક્તમિષાનમ્' નામ
 એ રીતે યુદ્ધ રાખવું કે જેથી સામેના માણસને સંદેહ
 થાય! સંસ્કૃતમાં ચોક્કસ આવ્યા શ્લોકોથી તર્કશક્તિ
 વધે છે અને અર્થની વિવિધતાને ખ્યાલ આવે છે.]
 અપદો દૂરગામી ચ સાક્ષરો ન ચ પण्डित: ।

અનુર: સ્ફુટવક્તા ચ યો જાનાતિ સ પण्डित: ॥૧॥

પદ વિનાનો છે, તોપણ જે દરમુદ્ધી અન કરે છે;
 જે પોતે સાક્ષર (અક્ષરવાળો) છે, છતાં પંડિત નથી;
 જેને મુખ નથી છતાં સ્ફુટ કહેનાર વક્તા છે; તેને જે
 મને છે તે પંડિત ગણાય છે. (ઉત્તર : લખેલો હાગગ.)

વને જાતા વને ત્યક્તા વને તિષ્ઠતિ નિત્યશ: ।

પણ્યશ્લી ન તુ સા વેશ્યા યો જાનાતિ સ પण्डित: ॥૨॥

જે વનમાં (લાકડારે) પેદા થઈ, જેને વન (પાણી)-
 માં છોડી દેવામાં આવી, જે વન (પાણી)માં કાયમ
 નિવાસ કરે છે અને જે પૈસા લેનારી સ્ત્રી છે, છતાં
 વેશ્યા નથી, તેને જે જાણે છે, તે પંડિત ગણાય છે.
 (ઉત્તર : નામ.) ૨

ગોપાલો નૈવ ગોપાલચિશ્લી નૈવ શંકર: ।

ચક્રપાણિ: સ નો વિષ્ણુર્યો જાનાતિ સ પण्डित: ॥૩॥

જે પોતે ગોપાળ (ગાયનો ધણી) છે પણ ગોપાળ
 (કૃષ્ણ) નથી; જેનાં શરીરે ત્રિચળનાં ચિહ્ન છે પણ
 જે ત્રિચળધારી ચંદ્ર નથી; જેના શરીરે ચક્રનું ચિહ્ન
 છે. છતાં જે ચક્રપાણિ વિષ્ણુ નથી; તેને જાણે છે, તે
 પંડિત ગણાય છે. (ઉત્તર : સાંઢ. મહાજનના સાંઢને
 ત્રિચળ અને ચક્રના ચિહ્ન કરવામાં આવે છે, તેથી તે
 ચિશ્લી અને ચક્રપાણિ: કહેવાય છે.) ૩
 ઇચ્છિષ્ટં શિવનિર્માલ્યં વમનં શાકપટમ્ ।

કાકવિષ્ણાસમુપત્ન: પૌત્રેડતિપવિત્રકા: ॥૪॥

ઉચ્છિષ્ટ-ખાતાં વધેલું, શિવનું નિર્માલ્ય, જીલ્દી
 કરેલું, શયનું કંઈ અને કાકવિષ્ણામાંથી પેદા થયેલું,
 એવા પાંચ પદાર્થો ધણી જ અપવિત્ર (ખીન અર્થમાં
 પવિત્ર) ગણાય છે.

[ઉત્તર : (૧) વાછડો ધાવે પછી જ ગાય દોહ-
 વાય તે ફૂધ ઉચ્છિષ્ટ હોવા છતાં પવિત્ર છે. (૨) ગંધા
 શિવના મસ્તકે ચડીને જીતરે છે, તેથી તે શિવનિર્માલ્ય
 બનવા છતાં પવિત્ર છે. (૩) મધમાખ ફૂલમાંથી રસ
 ચૂસે છે અને પછી તે ઝોડીને મધ બનાવે છે; તોપણ
 તે મધ પવિત્ર છે. (૪) રેશમના કાડાને પહેલાં જીના
 પાણીમાં ઉત્તરવામાં મારી નાખે છે, તેના શય પરથી
 રેશમ ઉતારવામાં આવે છે, તે રેશમ પવિત્ર ગણાય છે,
 અને (૫) પીપળાના મૂળમાં કાચડાની વિશા ભરવામાં
 આવે છે, તેમાંથી પીપળો થાય છે, તે પવિત્ર છે.] ૪
 અનેકમુપિરં વાયં કાન્તં ચ ઋપિસંક્ષિતમ્ ।

ચક્રિણા ચ સદ્ગાર્ધ્યં યો જાનાતિ સ પण्डित: ॥૫॥

જેને અનેક છિદ્રો છે એવું કાંત વાદ છે, તેને
 ઋષિની સંઘા મળેલી છે અને ચક્રી (વિષ્ણુ) થી સદા
 સેવાય એવું છે, તેને જાણે તે પંડિત. (ઉત્તર : વર્મીક-
 રાકડો. તે વાદ નથી પણ તેનો પહેલો અક્ષર વ છે. તે
 કાંત નથી પણ તેનો છેલ્લો અક્ષર ક છે; તેના પરથી
 વાદમાંકિ ઋષિનું નામ પડ્યું છે તેમ જ ચક્રી એટલે
 વિષ્ણુ નહિ પણ સર્વ કે જે રાકડાનું સેવન કરે છે.)

વને વસતિ કો વીરો યોડસ્થિમાસવિવર્જિત ।

અસિવકુરુતે કાર્યં કાર્યં કૃત્વા વન રત ॥૬॥

એવો કાણુ વીર છે કે જે વન(જળ)મા વસે છે જેને હાડકા અને માંસ પણ નથી અને છતાં જે તલ વારના જેવું કાર્ય કરે છે અને તે કાર્ય કરીને પાછો જે વન(જળ)મા ચારેયો જાય છે ? (ઉત્તર કુહારનો દોરો તે કુહારના પાણીમા રહે છે, તલવારની જેમ તે ચાક પરના માટલાને કાપી નાખે છે અને ફરી ઝડપા રહે છે)

રવિજા શશિકુન્દામા તાપહારી જગત્રિયા ।

વર્ધતે વનરાજન ન તાપી યમુનાપિ ન ॥ ૭ ॥

જે પોતે રવિથી જન્મી છે જેનો વર્ણ ચંદ્ર અને કુદના પ્રખ જેવો છે જે તાપને ડરે છે અને જગતને પ્રિય છે તે વન(જન)ના સગે વધે છે, છતાં તાપી નહીં કે યમુના નહીં નથી (ઉત્તર બ્રહ્મા તે રવેયા (ગવિ)ના વલોવવાથી જન્મે છે તે ધાળી સંદેહ છે જે ઉનાળાના તાપ-તરસ ડરે છે, જે બધાને વડાદી લાગે છે અને જે જલના ઉમેરાથી વધે છે) ૭

તરુણ્યાલિદ્વિત કળે નિતમ્બસ્થલામ્બિત ।

ગુરુણ સનિધાનેડવિ ક કૂજતિ સુહૃદ્ ॥૮॥

તરુણ આગે જેને કંઠે આલિંગન આપેતું છે, જેણે તરુણીના નિતમ્બસ્થ(કડ)ને આશ્રય લીધો છે અને જે પોતાના વડીલોની હાજરીમા પણ વાર વાર અરુપદ લાપણુ કરે છે, તે કાણુ ? (ઉત્તર ઘડો ખાલી ઘડાને કાંઠે પ ડીને સ્ત્રી કાખમા લે છે ભરેના ઘડાને કડ પર લે છે અને ગુરુ-જીકા કુવામા જે અવાજ કરે છે) અનલોન્ન્ય સ્તનૌ વધ્વા ગુણાફલવિમૂપિતૌ ।

નિ શ્રવ્ય રોદિતુ લ્પ્તા કુતો વ્યાઘકુટુમ્બિની ॥૯॥

પોતાના છોકરની વડુના સ્તન પર ચણેડીના આબૂપણુ બેઠીને તેની સામુએ નિ શ્રાસ લઈને રડવાની શરૂઆત કરી કે હું આ શિકારીના કુદ જવાણી શાથી થઈ ? (ઉત્તર પોતાનો જીવન છોકરો વીર હોત, તો હાથીએ મારી લાવી, તેના મોતીથી વડુને મઠત પણ તે નબળો અને સ્ત્રીમા આસક્ત રહી પ્રમાદી થવાથી પુત્રવધુ ચણેડીના આબૂપણુ પહેરે છે, તે બેઠીને સિકા રીની માને રડવું આવ્યું) ૯

આપાણ્ડુ પીનકઠિન વર્તુલ મુનમોહરમ્ ।

ફરૈરાકૃત્યતેડ્યથ્યં કિં વૃદૈરપિ સરપ્દમ્ ॥ ૧૦ ॥

કઈ સંદેહ, બિપસેતુ, કષણ, યોગ અને મનોહર એવું રહ્યો પણ જેને ધણું ડંખથી તાણે છે, તે શું છે ? (ઉત્તર બીય) ૧૦

અકચર્મુર્ન કાકોડ્ય વિલમિચ્છન્ન પત્રગ ।

ક્ષીયતે વર્ધતે ચૈવ ન સમુદ્રો ન ચન્દ્રમા ॥૧૧॥

તેને એક આખ છે પણ તે કાગડો નથી તેને દરમા જવાની ઇચ્છા છે પણ સાપ નથી તે ઘટે છે અને વધે છે તોપણુ તે સમુદ્ર નથી કે ચંદ્ર નથી (ઉત્તર સોય તેને એક આખ છે તેનો છેદ તે દર છે સીવતી વખતે કપડામા જાડ ત્યારે ઘટે અને બહાર આવે ત્યારે વધે) ૧૧

છત્રગરી ન રાજાસો જટાધારી ન ચેશ્વર ।

સૃષ્ટિકર્તા ન સ બ્રહ્મા છિદ્રકર્તા ન તસ્કર ॥૧૨॥

તે જીવને ધારણુ કરે છે પણ રાજા નથી, તે જટા ધારણુ કરે છે પણ મહાદેવ નથી તે સૃષ્ટિના મર્તા છે પણ બ્રહ્મા નથી તેમ જ તે છિદ્રનો છત્રગર છે પણ ચેશ્વર નથી (ઉત્તર મહાઈના દોડ તેના પર જીવ અને જટા જેવ ઘાસ હોય છે તેના બીજ તેની મૃદિ રમે છે તેમ જ દાણા કાઢી નાખે તો, છિદ્ર પડે છે) ૧૨

અસ્થિ નાસ્તિ શિરો નાસ્તિ યાદુરસ્તિ નિરદ્યુગિ ।

નાસ્તિ પાદ્મ્ય ગાદમદ્ગમાસ્તિદ્વિત સ્વયમ્ ॥૧૩॥

તેને હાડકા નથી માથું નથી હાથ છે પણ આગળથી નથી તેમ જ બે પગ નથી તોપણુ તે પોતે બીજના અગને આલિંગન આપ છે (ઉત્તર સ્ત્રીની છાતી પર રહેતી કાચળા) ૧૩

અસ્તિ મ્રીચા શિરો નાસ્તિ દ્વો મુજો કરવર્જિતૌ ।

સીતાર્ણવસામધ્યૌ ન રામો ન ચ રાવણ ॥૧૪॥

તેને ડોક છે પણ માથું નથી બે ભુખઓ છે પણ હાથ નથી, સીતાને ડરી જવાની તાકાત છે તોપણુ ગમ નથી કે રાવણુ નથી (ઉત્તર સ્ત્રીની કાચળા સીતાની કાચળાએ મીતાન ડરણુ કગવું હતું) ૧૪

નરનારીસમુપત્તા સા સ્ત્રી દેહવિવર્જિતા ।

અમુલો કુરતે શ્વદ જાતમાત્રા વિનશ્યતિ ॥૧૫॥

નર અને નારી એ બેના સયોગથી તે સ્ત્રી પે । થઈ છે છતાં તેને પોતાને દેહ નથી તેને મુખ નથી છતાં શબ્દ કરે છે તેમ જ જન્મતાની સાથે જ તે નાશ પામે છે (ઉત્તર ચપરી અગ્નિ તે નર અને આગળ તે નારી, તેથી વારે છે) ૧૫

દન્તૈર્હાન શિલામશ્નો નિર્જીવો बहुमापय ।

ગુણવૃત્તિસમૃદ્ધોડપિ પરપાદેન ગચ્છતિ ॥૧૬॥

તેને દાંત નથી છતાં તે શિવાન ભક્ષક કુ છે તે પોતે જીવ વિનાનો છે, છતાં જનુ લાપણુ કરે છે શુશ્રુષી સધાયેલો છે જ્યાં સમૃદ્ધ છે અને પારકે પડે

ચાલે છે. (ઉત્તર : જોડા. જોડાથી પથ્થર પર ચાલે ત્યારે પથ્થર ધસાય છે.) ૧૬

ન તસ્યાદિર્ન તસ્યાન્તો મધ્યે યસ્તસ્ય તિષ્ઠતિ ।

તવાપ્યસ્તિ મમાપ્યસ્તિ યદિ જાનાસિ તદ્વદ્ ॥૧૭॥

તેને આદિ નથી. તેને અંત નથી, છતાં જે તેના મધ્યમાં રહે છે, તે ચીજ તારે પશુ છે અને મારે પશુ છે. જે તું જાણતો હોય તો કહે (ઉત્તર : નયન. (આંખ) ન તેની આદિમાં છે, ન તેના અંતમાં છે અને જ તેની વચ્ચે છે.) ૧૭

ય एवादि स एवान्तो मध्ये भवति मध्यमः ।

य एतन्नाभिजानीयात्तृणमात्रं न वेत्ति स ॥૧૮॥

જે પોતે જ આદિમાં છે, તે પોતે જ અંતમાં છે અને વચમાં તે મધ્યમ છે. જે તેને જાણે નહિ, તે તણુપત્રું સુદાં જાણતો નથી. (ઉત્તર : યેવસ-તુષ્ણ. ય આદિમાં છે, સ અંતમાં છે, મધ્યમાં જ છે અને તે તણુખલાની જાતિમાં છે.) ૧૮

पर्वताग्रि रथो चाति भूमौ तिष्ठति सारथिः ।

बलते वायुवेगेन पद्मेके न गच्छति ॥૧૯॥

પર્વતની ઉપર રથ ચાલે છે અને ભૂમિ પર તેનો સારથિ રહે છે. વાયુના વેગે તે ચાલે છે, છતાં એક પગલું જતો નથી. (ઉત્તર : કુંભારનો ચાક.) ૧૯

इषामं च वर्तुलकारं पुनाम चतुरक्षरम् ।

शकारादि मकारान्तं यो जानाति स पण्डितः ॥૨૦॥

તે ઇષામ છે, તેનો આકાર વર્તુળ-ગોળ છે. તે ચાર અક્ષરનું પુલિંગ નામ છે, શકાર તેની આદિમાં છે અને મકાર તેના અંતમાં છે. તેને જે જાણે, તે પંડિત કહેવાય. (ઉત્તર : શાસ્ત્રિપ્રામ.) ૨૦

वृक्षस्याग्रे फले दृष्टे फलान्ने वृक्ष एव च ।

अकारादि सकारान्तं यो जानाति स पण्डितः ॥૨૧॥

તે વૃક્ષની આગળ ફળ જોવામાં આવ્યું અને તે જ ફળની આગળ વૃક્ષ જ રહેલું છે. તેનો પહેલો શબ્દ અકાર છે અને છેલ્લો શબ્દ સકાર છે. તેને જે જાણે છે, તે પંડિત છે (ઉત્તર : અનનસ નામનું ફળ જેના આગળ પશુ ઝાડ હોય છે.) ૨૧

चतुर्मुखो न च ब्रह्मा घृणाल्लो न शंकरः ।

निर्जीवी च निराहारी अजस्रं धान्यमक्षणम् ॥૨૨॥

તેને ચાર મુખ છે પશુ તે બ્રહ્મા નથી, તે બળદ પર બેસે છે પશુ શંકર નથી, તે નિર્જીવ અને નિરાહાર રહે છે, તે પશુ નિત્ય ધાન્યનું અક્ષય કૃષે છે. (ઉત્તર : ઢળ. ખેતરમાં જ ફેરે છે અને ધાન્યનું અક્ષય કરે છે.)

कृष्णमुखी न मार्जारी द्विजिह्वा न च सर्पिणी ।

पद्मभर्ता न पाञ्चाली यो जानाति स पण्डितः ॥૨૩॥

તેનું મુખ કાળું છે પશુ બિહારી નથી. તેને બે જીભ છે પશુ તે સાપશુ નથી. તેને પાંચ પતિ છે પશુ તે કોપલી નથી, તેને જે જાણે તે પંડિત કહેવાય. (ઉત્તર : કલમ. પાંચ આંગળીઓ તે પાંચ પતિ છે.) ૨૩

अपूर्वोऽयं मया दृष्टः कान्तः कमललोचने ।

शोऽन्तरं यो विजानाति स विद्वान्नात्र संशयः ॥૨૪॥
હે અપૂર્વ એવા કાંત જોયો છે; જેના અંતરમાં શો રહેલ છે. તેને જે જાણે છે, તે વિદ્વાન છે, તેમાં શંકા નથી. (ઉત્તર : અશોક ઇ શબ્દ તેમાં પૂર્વ-પહેલાં છે અને કાન્ત-ક અંતમાં છે તેમ જ શો વર્ણ મધ્યમાં છે.) ૨૪

पर्वताग्रि रथाद्धो भूमौ तिष्ठति सारथिः ।

चक्रवक्त्रमेतं पृथ्वी तस्याहं कुलवालिना ॥૨૫॥
જેનો રથ પર્વતની ઠાંચે બેઠેલો છે, જેનો સારથિ પૃથ્વી પર બેઠેલ છે અને જેનો પર પૃથ્વી ચક્રની જેમ ભરે છે; તેના કુળમાં જ-મેલી કું આગણા છું. (ઉત્તર : કુંભારની છેકરી.) ૨૫

अर्धचन्द्रसमायुक्तं पुनाम चतुरक्षरम् ।

फकारादि लकारान्तमिह जानाति पण्डितः ॥૨૬॥

જે અર્ધા ચંદ્ર સાથે જોડાયેલ છે, ચાર અક્ષરનું જે પુલિંગ નામ છે, તેની આદિમાં ફકાર અને અંતમાં લકાર છે, તેને અહીં જે જાણે, તે પંડિત ગણાય છે. (ઉત્તર : કંકાલ. મહારેવ કાલકૃત વિષ ગળામાં રાખે છે અને માથા પર ચંદ્ર રાખે છે.) ૨૬

अनुनेतुं मानिन्या दयितश्चरणे सरागचरणायाः ।

यावत्पतितः स तथा तत्क्षणमवधीरितः कस्मान् ॥૨૭॥

જેના પગમાં અળતાનો રાગ છે એવી માનિની સ્ત્રીને મનાવવા માટે, તેનો પતિ જેણે તેના પગમાં પચ્છો, તેની સાથે જ તે સ્ત્રીએ તેનો તિરસ્કાર કર્યો, તેનું કારણ શું ? (ઉત્તર : તે સ્ત્રી રજસ્વલા હતી; તેથી પતિને દુઃખ કર્યો.) ૨૭

गीत्वा किमपि वषायः शृङ्गं जग्राह तरुणहरिणरय ।

तमथ समीक्ष्योद्यतकरमेगीमपि लज्जिता व्याधी ॥૨૮॥

જ્યારે પાર્શ્વીએ કંઈક અસૌકીક રીતે ગાયું ત્યારે શુભન દરજી ગીતથી મુગ્ધ બની ગયું, તેનું શીંગડું પાર્શ્વીએ પકડી લીધું. એ રીતે પોતાના પતિને માથાનું દાન આપવા તૈયાર થયેલો જોઈને તે દરજીની પત્નીએ પશુ પોતાનું માથું આપી દીધું. આ બધું જોતાં પાર્શ્વીની સ્ત્રી ચરમાઈ; તેનું કારણ શું ? (ઉત્તર : પાર-

ધીના ગીતથી રાજ થયેન હરણુ માથુ આપી દે છે, તે
નેઈને હરણુ પશુ મરવા તૈયાર થાય છે તે પ્રસન્ન
જેતા કીલની જીને થાય છે કે 'મનુષ્યના જીવન કરતા
આ પશુના જીવને ધન્ય છે કે જે એકાળીજને માટે
મરી જીટે છે' અને એ વિચાર આવતા તેને પોતાની
જાત પર શરમ આવે છે) ૨૮

કાચિન્મૃગાક્ષો પ્રિયવિપ્રયોગે નિશીથિનીપારમપાર
ચન્તી । આગાતુમાદાય કરેણ વીળામુદ્રીવમાલોચ્ય
ગૈરહાસીત્ ॥ ૨૯ ॥

મૃગ જેવા જેના નેન છે એ- એવી સ્ત્રી પ્રિય
જનના વિશેષાગમ રાત પસાર કરવા હાથમા વીણા
લઈને ગાવાની શરૂઆત કરતી હતી, ત્યાં તો તેણે જિયુ
નેઈને પછી પોતાની વીણાને નીચે મૂકી દીધી ત્યારે
તેના મનમા શુ વિચાર આ પો હશે ? (ઉત્તર જિયુ
જેતા તે સ્ત્રીની નજર ચંદ્ર પર પડી જો તે ગાવાનું
શરૂ કરે, તો મૃગન ચંદ્રને છોડી તેની પાસે આવી
પહેલે અને તો ચંદ્ર વલક વિનાનો જાનીને પોતાના
મુખની સરખામણી કરે તે તેને રુધુ નહિ તે વિચાર
આવતા તેણે ગાવાનું માડી વાળ્યું) ૨૮

સદારિમધ્યાપિ ન વૈરિયુક્તા, નિતાન્તરક્ષાપિ
સ્વિતૈવ નિત્યમ્ । યથોક્તવાદિન્વપિ નૈવ દૂતી, કા નામ
કાન્તેતિ નિવેદ્યાદ્યુ ॥ ૩૦ ॥

જે નિરંતર શનુઓની વચ્ચમા રહેતી હોવા છતાં
પશુ નિત્ય સહેજ છે, જે વધા પ્રમાણે કહેતી હોવા
છતાં ફતી નથી તે કાતા (સ્ત્રી) કઈ તે જલદી જણાવે
(ઉત્તર સારિકા-મેના તેમા વચ્ચે શબ્દ રિ છે
ગાવામા રક્ત છે અને યા શબ્દથી શરૂઆત છે કાન્તા
ક તેના અતમા છે) ૩૦

ધૃક્ષામવાસી ન ચ પશ્ચિરાજસ્તિનેત્રધારી ન ચ
શુલપાણિ । ત્વચ્ચધારી ન ચ સિદ્ધયોગી જલ ચ
નિષ્પન્ન ઘટો ન મેષ ॥ ૩૧ ॥

તે વૃક્ષની ટોચે રહે છે, છતાં મોટું પક્ષી નથી
તે નયુ નેરોને ધારણુ કરે છે, છતાં શવપાણિ (ચક્ર)
નથી તે વચ્ચ ધારણુ કરે છે, છતાં સિદ્ધ કે યોગી
નથી તે પાણી ધારણુ કરે છે, છતાં ઘેગ કે વાળ
નથી (ઉત્તર નાગિયેર, અદર પાણી, ઉપર કાચન
અને ત્રણ આખો) ૩૧

ધૃક્ષામવાસી ન ચ પશ્ચિરાજસ્તિનેત્ર વ શય્યા ન
ચ રાજયોગી । સુવર્ણકાંચો ન ચ હેમયાતુ પુસશ્ચ
નામ્ના ન ચ રાજપુત્ર ॥ ૩૨ ॥

તે વૃક્ષની ટોચે નિવાસ કરે છે છતાં પક્ષીની કોઈ
જાત નથી, તેને સવા માટે ઘાસ નેઈએ છે પશુ તે
યોગીરાજ નથી, તેની કાયા સોના જેવી છે, છતાં તે
સોનાની ધાતુ નથી, તેનું નામ પુલિંગમા છે, છતાં તે
રાજપુત્ર નથી (ઉત્તર આખાનું પાકેનું ફળ-પેરી તેને
સંસ્કૃતમા આમ્ર કહે છે અને તે પુલિંગમા વપરાય છે)

ચક્રી ત્રિશૂલી ન હરો ન વિષ્ણુમહાન્વલિષ્ઠો ન
ચ મીમસેન । સ્વચ્છન્દચારી નૃપતિર્ન યોગી સીતા-
વિયોગી ન ચ રામચન્દ્ર ॥ ૩૩ ॥

તે ચક્ર અને ત્રિશૂલ ધારણુ કરે છે, તોપણ વિષ્ણુ
કે મહાદેવ નથી, તે મોટા ભળવાન છે પશુ ભીમસેન
નથી તે સ્વચ્છંદ હરે છે, ફરે છે પશુ રામા કે યોગી
નથી, તેને સીતાનો વિયોગ છે પશુ રામચંદ્ર નથી
(ઉત્તર સાદ તેને શરીરે ચક્ર કે ત્રિશૂલના ચિહ્ન છે
તે બીજાઈ ગણાય છે તેને જુદા મૂકી દીધો હોય છે
અને તે સીતા-જેતાના કોઈમા લેવાતો નથી) ૩૩

ઓયેન હીન જલ્પાવદ્વચ મધ્યેન હીન મુવિ
વર્ણનીયમ્ । અન્તેન હીન ધ્યનતે શીર દેમામિથ સ
થિયમાતનેતુ ॥ ૩૪ ॥

તે ત્રણ વર્ણનો એવા શબ્દ છે, જેનો પહેલો વર્ણ
લઈ લેા, તો બીજા એ વર્ણનો એવા પદાર્થ છે જે
સમુદ્રમા દેખાતો નથી તેનો વચ્ચે વર્ણ લેા તો એવા
પદાર્થ બને જેનું જગતમા વર્ણન કરી શકાય અને
તેનો છેલ્લો વર્ણ લેતા એવા પદાર્થ બને જે શરીર
છુણવે છે અને તે ત્રણ વર્ણનો શબ્દ સોનાના નામે
છે, તે તમને લક્ષ્મી આપે (ઉત્તર કરજ રજ-ધૂળ તે
સમુદ્રમા ન દેખાય કચ-કમળ, તનુ વર્ણન કરી શકાય
કર-હાથ તે શરીર ડોનાવે છે અને કરજ સોનાનું
નામ છે) ૩૪

સર્વસ્વપત્રો ન દસ્યુકુલજ સદ્વાદ્યધૃત્ત્રેચ્ચરો
દોપાનિષ્ઠકરો ન ધર્મેનિરત કીલાલપો નાસુર ।

નૂળા ઘટપલાશનો ન વિશુન શીમગમો તો હય
શશ્વદ્રાત્રિચરો ન રાક્ષસગણ કોડ્ય સરિત મૂઠિ મે ॥ ૩૫ ॥

તે સર્વસ્વ હરી લે છે, છતાં ચોરના કુલમા જન્મ્યો
નથી તે ખુવાચ (ઈસ) ધાગણુ કરે છે, છતાં મહાદેવ
નથી તે દોષનું અનિષ્ટ કરે છે, છતાં ધર્મરત નથી
તે કીચ્છલ-લોહી પીનાર છે, છતાં ગણેશ નથી માણસનું
પાછળથી બુદ્ધ બોલનાર છે, તોપણ તે ચાણિયો નથી
તે જલદી દોડી જાય છે, તોપણ થોડા નથી તેમ જ
નિરંતર ગતે ફરે છે, તોપણ રાક્ષસ નથી, હે સખી !
એ કાણુ હરે, તે મને કહે ? (ઉત્તર માધ્ય) ૩૫

સર્વસ્વાપહરો ન તસ્કરગણો રહ્યો ન રક્ષાશનઃ
સર્પો નૈવ વિલેશયોડ્ડિલિનિશાચારી ન મૂલોડ્ડિપિ વ ।
અન્તર્ધાનપટ્ટનં સિદ્ધપુરુષો નાપ્યાશુભો મારુત-
સ્ત્રીક્ષ્ણાસ્યો ન તુ સાયકસ્તમિદ્ધ વે જાનન્તિ તે પળિટતાઃ ॥

તે સર્વે સ્નાપ-નિદ્રાને હરે છે (સર્વેસ્વને હરે છે) છતાં ચોર નથી. લોહી પીએ છે પણ રાક્ષસ નથી. તે ગિલમાં ભરાઈ રહે છે, છતાં સાપ નથી. તે આખી રાત રખડે છે, છતાં ભૂત પણ નથી. તે સંતાવામાં કુશળ છે, તોપણ સિદ્ધ પુરુષ નથી, તે જલદી મતિ કરનાર છે પણ પવન નથી, તેનું મુખ તીક્ષ્ણ છે, છતાં બાણ નથી. તેને જે અંત્રે તે પંડિત ગણાય છે. (ઉત્તર : માંકડ) ૩૬

જાતા શુદ્ધકુલે જ્ઞાન પિતરં હત્વાપિ શુદ્ધ પુત્રઃ
છો ચૈવા વનિતા પિતૈવ સતતં વિશ્વસ્ય યા જીવનમ્ ।
સર્જ પ્રાપ્ય પિતામહેન જનકં પ્રાસુત યા કન્યકા
સા સર્વેરપિ વન્દિતાશિતિતલે સા નામ કા નત્રિકા ॥

તે શુદ્ધ કુલમાં જન્મી છે, તેણે પોતાના પિતાને મારી નાખ્યા, તોપણ તે શુદ્ધ ગણાય છે. તે પોતે સ્ત્રી અને વનિતા બનીને પિતાની જેમજ વિશ્વને સતત જીવન આપે છે. જેણે દાદા સાથે સંગ કરી પિતાને જન્મ આપ્યો અને છતાં પોતે કન્યા રહી. પૃથ્વી પર તેને બધા વંદન કરે છે. તે નાનિકા કઈ? (ઉત્તર : ભગવાનની માયા. પુરુષોત્તમથી અક્ષરબ્રહ્મ અને તેથી માયા જન્મી. તેણે પુરુષોત્તમના સંગે અક્ષરબ્રહ્મને જન્મ આપ્યો, છતાં શુદ્ધ કન્યા રહી.) ૩૭

અપહ્નુતિ

[અપહ્નુતિ તે અહંકારનો એક પ્રકાર છે; તેની વ્યાખ્યા છે કે પ્રકૃત યત્ન નિષિધ્યાન્યતઃ સાધ્યતે સા લ્પહ્નુતિ । પ્રકૃત એટલે ચાતુ બાબત હોય તેના નિષેધ કરી તેની જગાએ ખીજ નવી બાબત સિદ્ધ કરવામાં આવે. આ અપહ્નુતિના અનેક પ્રકારો છે, તેમાં શાબ્દી અને આથી મુખ્ય છે.]

વન્દતી જારટુચાન્તં પત્યૌ ધૂર્તા સર્વોધિયા ।

પતિં શુદ્ધવા સસિ તતઃ પ્રવુદ્ધાસીત્યપૂર્યન્ ॥૧૧॥

એક ધૂર્ત સ્ત્રી પડખે સતેલા પતિને જલથી સખી સમજીને પોતાના યારની કથા કહેવા લાગી, તેટલામાં તે બણી ગઈ કે 'આ તો મારો પતિ છે.' એટલે વાત બદલી નાખતાં બહુઅચ્છ કે, 'હે સખી! એટલામાં તો હું બગી ગઈ! (આમા બગી ગઈ કહીને સાચી

વાત લાંબી દીધી અને 'મને સ્વપ્ન આવ્યું હતું,' એ નવી વાત ઉમેરી દીધી છે.) ૧

રુચિરસ્વરવર્ણપદા રસભાવવતી જગન્મનો હરતિ ।

તલ્કિ તરુણી નહિ નહિ વાણી ઘાળસ્ય મધુરસીલસ્ય ॥

'જેનાં સ્વર, વર્ણ, પદ વગેરે રુચિર છે; જેનામાં રસ અને ભાવ છે; અને જે જગતનાં મન હરી લે છે.' (એ પ્રમાણેનું વર્ણન સાંભળીને મિત્રે પૂછ્યું કે, 'તે શું કોઈ તરણી છે?' (ત્યારે વાત વાળી લેતાં બહુાવે છે કે, 'ના રે ના, એ મધુર સ્વભાવના બાણ કવિની વાણી છે.' (અહીં તરણીને આપેલાં બધાં વિશેષણ વાણીને લાગુ પાડીને નવી વાત કહે છે.) ૨

સીત્કારં શિશ્યતિ ઇળયત્યધરં તનોતિ રોમાઞ્ચમ્ ।

નાગરિકઃ કિં મિલિતો નહિ નહિ સલ્કિ હૈમનઃ પવનઃ ॥

'જે સીત...સીત...ઉચ્ચારણ શિખવાડે છે, જે અધરમાં નજી પાડે છે, અને જે શરીર પર રુવાટાં ખડા કરી દે છે; એમ વર્ણન કરતાં, સખી પૂછે છે કે 'શું કોઈ નાગરિક-અતુરજન તને મળ્યો છે?' (તે સાની વાતવાળી લઈને ખોટી વાત રજૂ કરતાં બહુાવે છે કે, 'ના રે ના, સખી! આ તો શિયાળોને સીતળ પવન છે.' (આમા અતુર જનનાં વિશેષણ પવનને લાગુ પડે છે.) ૩

કાલે પયોધરાણામપતિતયા નૈવ શક્યતે સ્થાતુમ્ ।

ઠરકળિટ્તાસિ વાલે નહિ નહિ સલ્કિ પિચ્છિલ્લઃ પન્થાઃ ॥

'એકઝાળ થવા છતાં પણ પતિ પાસે નથી; તેને કારણે પયોધર સ્થિર રહી શકતા નથી.' (તે સાંભળીને સખી પૂછે છે કે, 'હે બાળા! તને પતિને મળવાની ઉત્કંઠા બગી છે?' (તે વાત વાળી લેતાં બહુાવે છે કે, 'ના રે ના, આ તો વર્ષાકાળે વરસાદ પૂરો નહિ પડવાથી રસ્તો કાદવવાળો થયો છે, તેથી સ્થિર ચલાવું નથી. (અહીં કાલ, પયોધર અને અપતિતયા એ ત્રણેય શબ્દોના સાચા અર્થ બદલીને નવી વાત રજૂ કરી છે.) ૪

પ્રહરતિ ન પચ્ચઘાણઃ કેવલમચ્છલે તિમેયોડ્ડિપિ ।

વર્પતિ પર ન દેવઃ ક્ષણદાડ્ડિપિમ્ગાક્ષિ વિપ્રયોગે તં ॥૫॥

હે અગળા! કેવળ પંચબાણ-કામદેવ જ પ્રહાર કરે છે એમ નથી પણ તમારા કટાક્ષે પણ પ્રહાર કરે છે મેઘ વરસે છે એટલું જ નહિ પણ હે યુગાક્ષી! તમારો વિયોગ થવાથી રાત્રિ પણ વર્ષા જેવડી લાગે છે. (આમા નિમેષમાં પ્રહરણુશક્તિનો આરોપ કરવા માટે કામદેવનો નિષેધ કર્યો છે; મેઘનો નિષેધ પણ તે માટે જ કર્યો છે; કારણ કે રાત્રિને વિરહીને પીડા કરનારી દેરવડી છે આ પદ્યસ્તાપહ્નુતિ છે) ૫

મધુરસ્વના ધૃતોર્ણા મળ્યામરણા સુશોભના સુસ્તી ।
મત્સ્કન્ધોચિત્તવૃણ્ડા મિશ્રો દયિતાસ્તિ કિંન મે વીળા ॥

‘ મીરા શબ્દ કરનારી ધૃતોર્ણા (ગોવન દશાને પામેલી), મણિના અનકારવાળી, સુરોભિત, સુદતી (સુદર દાતવાળી), મારા ખભા ઉપર મૂકેલા દડ (હાથ) વાળી, આવી, ’ આમ બોલતા બિખારીને કાઈ (વચમા અટકાવીને) પૂછે છે ‘ હે લિખારી, આ તારી સ્ત્રી છે ? ’ (એટલે તે અર્થ ઉત્પાદીને કહે છે ‘ ના, ના, એ તો મીરા સ્વરવાળી, બિનના વસ્ત્રથી ઢાંકેલી સુદર હાથીદાતની, મણિથી શણગારેલી અને મારા ખભા ઉપર યોગ્ય જગ્યાએ રહેલા દડવાળી મારી વીણા છે ’ (આમાં અર્થ બદલ્યો છે) ૬

શગી મિનત્તિ નિદ્રા વલ્પ ન જહાતિ નિષ્કુર દશતિ ।
શ્વતુરે કિં પ્રાણેશો નહિ નહિ સરિ મલ્કુળગ્રાત ॥૭॥
‘ એ શગી બનીને મારી નિદ્રા ભેડી નાખે છે એ પથારીને છોડતો નથી અને નહિર ધધને વરડે છે ’ (આ સાલળી સખી પૂછે છે ‘ હે શ્વતુર નારી ! તારા પ્રાણનાથ તને મળ્યા છે કે શુ ? ’ ‘ ના રે ના, આ તો માકડનો સમુદાય ભેગો થયો છે ’ (અહીં પતિને લાગુ પડતા લક્ષણ વારી લઈને માકડમા આરોપ કર્યો છે) ૭

આદૌ શૃદ્ધિવપાણિ પશ્ચાદ્વાલ્લજનકદિમાળા ।
નયમુલ્લલ્લનમુલ્લદા સા કિં રામાસ્તિ નેવ મો પામા ॥
‘ પહેલા તો તેણે મારા હાથ પકડી લીધા, તે પછી મારા બધન અને કેડના લાગ પર આરોહણ કરી લીધું અને તે પછી નખ અને મુખને લાલનનું સુખ આપવા લાગી ગઈ ’ (એ સાલળીને ટાક મિન પૂછે છે કે) શુ રામા મળી કે ? (ત્યારે વાતને વાળી લેતા જણાવે છે કે), અરે ભાઈ ! રામા નહીં પણ પામા (ખજવાળ) છે (અહીં રામાના વિશેષજી ખજવાળને લાગુ પડે છે તે પહેલાં હાથ પકડે છે, પછી બધ અને કેડ પકડે છે અને છેવટે નખના આગળના ભાગથી ખજીએ તો સુખ થાય છે) ૮

નાથ વિલોક્યમેષ નહિ નહિ પાપ તવાતિપુણ્યાયા ।
નહિ કથયામિ પયોરમપસાર્ય કન્નુકીમુસ્સ ॥૯॥
‘ હે નાથ ! મેધને લુગ્ગો ! ’ (‘ નામા મ અર-મારા પાપ લુગ્ગો એવા અર્થ બદલીને તેનો પતિ જણાવે છે કે,) ‘ અત્યંત પુણ્યશાળી તારી પાસે પ્રાઈ પાપ હોય નહિ ’ (ત્યારે પર્વાથ શબ્દ આપતા સ્ત્રી જણાવે છે કે,) ‘ ના રે ના, હું તો પયોધરની વાત મ્હુ છું (પયોધરનો અર્થ સ્તન કરીને તેનો પતિ જણાવે છે), ‘ નો તારે સ્તન ખતાવવા હોય, તો) છાતી પરથી કાઢી દૂર મર ’

(આમાં મેષ અને પયોધર જેવા શબ્દોના સાચા અર્થ દર્શાવે બીજા અર્થ સમજાવે છે) ૯

પચ્ચદશીરજનિસમા લારામણિભૂષણાપિ કોકિલવાક્ ।
ચન્દ્રસમા ગતવસના હસ્તગતા સ્ત્રી ન મે વીળા ॥૧૦

‘ જે પૂજીઆની રાત્રિની જેમ આનંદ પામે છે, જેને તારા જેવા મણિના આભૂષણ છે, જેની વાણી કાચન જેવી છે જે ચક્ર જેવી છે, જેણે વસ્ત્ર ઉતારી લીધા છે અને જે હાથમા આવેલી છે ’ એવી પ્રાઈ હુદરી છે ? ના રે ના, એ તો મારી વીણા છે (અહીં સુદરીને આપેન વિશેષજી વીણાને લાગુ પડે છે) ૧૦

નાથ મયૂરો નૃત્યતિ તુરંગાનનવક્ષસ કથ નૃત્યમ્ ।
નહિ કથયામિ કલાપિનમિહ સુકલાપી પ્રિયે કોડસ્તિ ॥
‘ હે નાથ ! મયૂર (મોગ) નામે છે ’ (મયૂર-મે ઝર-મારી છાતી એમ અર્થ બદલીને પતિ મરકડી કરે છે કે) ‘ જેવું સુખ થોડાં જેવું છે, તેની છાતીના નાચની રીતે થાય ? ’ ‘ ના રે ના હું તો કલાપી (મોર) ની વાત કરું છું ’ (અહીં પણ કલા+પી=કલાનું રક્ષણ કરનાર એમ અર્થ બદલીને, પાંત પૂછે છે કે) હે પ્રિયે ! તારી છાતીના સાર રક્ષણ કરનાર મુકનાપી બીજો કાઈ છે ? અક્ષરમેત્રીમાત્ર સાલકારસ્ય ચારુત્તય ।

કિં ત્રમો સતિ યુતો નહિ નહિ સસ્તિ પશ્યન્ધસ્ય ॥૧૧
‘ જેને વર્ણની સમર્પ છે, જેણે અલકાર પહેલો છે અને જેવું વર્તન સારું છે, ’ (એ વર્ણન સાલળીને સખી પૂછે છે કે) ‘ શુ પ્રાઈ યાતિનો યુવાન મળ્યો છે ? ’ (તે વાત વાળી લેતા સ્ત્રી જણાવે છે કે) ‘ ના રે ના હું તો શ્લેષ્મની રચના (પચવચ) ની વાત કરું છું, જેમ વર્ણબોડ છે અવકાર છે અને ઉત્તમ ૫૬ છે (અહીં યુવાનના વિશેષજી શ્લેષને લાગુ પડે છે) ૧૨

હૃદ પુરોડનિલકમ્પિતવિમહા મિલતિ કા ન વન
સ્પતિના લતા । સ્મરસિ કિં સસ્તિ કાન્તરતોસ્સવ
ન હિ ઘનામમરીતિહદાઢતા ॥૧૩॥

‘ જેનો દેહ પહેલેથી આવતા ધવનથી કપેલો છે એવી કઈ લતા વનસ્પતિરક્ષને મળતી નથી ! ’ (તે આંખ બાંને સખી પૂછે છે કે) ‘ શુ સખી ! પતિની સાથે રમણ કૈય તે ઉત્તમને યાદ કરે છે ? ’ (તે સાચી માનન દોહતા, બીજી રીતે ઉત્તર આપે છે) ‘ ના રે ના આ તો વર્ષા કાળના અગ્રમનની રીતિ ખતાવું છું ’ ૧૩

તન્વી ચામ્પયોષય મુરદના રૂપામા મનોહારિણી
નીતા નિષ્કરુણેન વેનચિત્રદ્વો દેશાન્તરાદાગતા ।
વલ્લભોચિત્તયા તયા રહિતયા કિં જીવન પ્રેક્ષસે
મિશ્રે તે દયિતાસ્તિ કિં નહિ નહિ પ્રાણપ્રિયા નુત્વિકા ॥

‘તન્વી (પાતળી કમરવાળી), ચારુપયોધરા (સુંદર સ્તનવાળી), સુવદના (સારા મુખવાળી), સ્થામા (સુંદરી), મનને હરણ કરનારી એવી નારીને પરેશથી આવેલ કોઈ કોર હૃદયનો હરી ગયો, જેને યોગામાં રાખીને રમાડી શકાય એવી તે નારી વિના હવે મારું જીવન કેવી રીતે ગણી શકાશે ?’ (એ સાંભળીને તેના મિત્ર જણાવે છે કે) ‘હે ભિક્ષુક ! તે તારી મિત્રા હતી ?’ (એ સાચી ખાબત ઢાંકતાં, બીજા વાત કહે છે કે,) ‘ના રે ના, એ તો મારી ઘુંબડી હતી, જે મને પ્રાણુથી પણ મિત્ર હતી.’ (અહીં નારીનાં વિશેષણ તન્વી, ચારુપયોધરા, સુવદના, સ્થામા, મનોહારિણી ઘુંબડીને પણ લાગુ પડે છે.) ૧૪

ચા પાણિમહાલલિતા સુસરલા તન્વો મુચંશોદ્ભવા
ગૌરીસ્પર્શસુલાવહા ગુણવતી નિત્યં મનોહારિણી ।

સા કેનાપિ હતા તયા વિરહિતો ગન્તુ ન શક્તોઽસ્મ્યહં
રે મિશ્તો તવ કામિની નહિ નહિ પ્રાણમિયા ચટ્ટિકા ॥

‘જે પાણિમહાલલિતા (લમ પછી જેનાં લાલન-પાલન કરેલાં છે), જે અત્યંત સરલ છે, જે તન્વી (પાતળી) છે, જે સારા વંશમાં પેદા થયેલી છે, જે ગૌરી (સુંદર) છે, જે સ્પર્શસુખને આપનારી છે, જે શુષ્કિલ છે, જે હરહમેશ મનોહર લાગે છે; તેવું કોઈ હરણ કરી ગયું છે. તેનાથી વિખૂટા પડેલા હું આગળ જઈ શકું એમ નથી. (એ સાંભળીને તેના મિત્ર પૂછે છે) કે, ‘હે ભિક્ષુક ! તે તારી કામિની-ઓ હતી ?’ (તે સાચી ખાબત ઢાંકીને બીજા વાત કરે છે કે,) ‘ના, ના, એ તો મારી લાકડી હતી, જે મને પ્રાણુથી મિત્ર છે, (અહીં નારીનાં વિશેષણ ‘હાથમાં રમાડાય, સરલ, પાતળી સારા વાંસમાંથી બનેલી, સ્પર્શસુખ આપનારી, શુષ્કિલ અને મનોહર’ વગેરે લાકડીને લાગુ પડે છે.) ૧૫

નાગરિકસમધિકોત્તરિરિહ મહિપઃ કોયમુમયત-
પુચ્છઃ । નહિ નહિ કરિ કલમોયં શુણ્ઢાદંડોયમસ્ય
ન તુ પુચ્છમ્ ॥૧૬॥

હાથી નોંઈને એક ગામડિયો શહેરીને પૂછે છે કે, ‘લાઈ ! જેને બને બાલુએ પૂંછડાં છે એવો આ પાંચે કઈ બેંચી બત્તો છે ?’ (તેનો ઉત્તર આપતાં, શહેરી જણાવે છે કે,) ‘ના રે ના, એ પાંચે નથી. એ તો હાથીનું બચ્ચું છે. તેની આગળ પૂંછડું નથી પણ ચૂંદ છે.’ ૧૬

દુટ

[જે શબ્દ કે વાક્યનો અર્થ એવો થતો હોય કે જેથી ગૂંચવાડમાં પડી જવાય, પછી જ્યારે તે શબ્દ

કે વાક્યનો અર્થ ઉકેલવામાં આવે ત્યારે સાચો અર્થ સમજાય અને ત્યારે જ શ્લોકનો સરલ અર્થ સૂટે । દેખીતી રીતે કોઈ છાત્રું રહસ્ય જણાય, પણ કોઈક ઉકેલાતાં સાચ નજીવી વાત બોવાને મળે છે, તેને દુટ કહે છે. તદ્વચ્ચિત્ત અને સ્મરણશુક્તિ ખીલવવા માટે આ પ્રકારના શ્લોકોની રચના કરવામાં આવે છે.]

કેશવં પતિતં દૃષ્ટ્વા દ્રોણો હર્ષમુપાગતઃ ।
રુદન્તિ કૌરવાઃ સર્વે હા કેશવ કથં ગતઃ ॥૧॥

‘કેશવને પડેલ નોંઈને દ્રોણ (આચાર્ય)ને હર્ષ થયો અને બધા કૌરવો રડવા લાગ્યા કે, ‘હા કેશવ ! કેવી રીતે ગયા ?’ (અહીં ‘કેશવ’ શબ્દ દુટ છે. કે-જલમાં ઘાવ-શબને નોંઈને દ્રોણ-જંગલી કાગડો હરખાયો અને કૌરવ-શિયાળવાં શબ નહીં મળવાથી રડવા લાગ્યાં.) પાનીવં પાતુમિચ્છામિ ત્વતઃ કમલલોચને ।

યદિ દાસ્યસિ નેચ્છામિ નો દાસ્યસિ વિવામ્યહમ્ ॥૨॥

‘હે કમળ સરખાં લોચનવાળી ! તારી પાસેથી પાણી પીવાની ઇચ્છા છે. બે તું દાસ્યસિ-આપશે, તો નહિ પીઉં અને નો દાસ્યસિ-નહીં’ આપે, તો હું પીશ. (અહીં દાસ્યસિ દુટ છે. દાસી-અસિ બે તું દાસી હો, તો હું પાણી નહિ પીઉં અને દાસી નહિ હો તો પાણી પીશ.) ૨

વિર્પં મુદ્દશ્વ મહારાજ દ્વજનૈઃ પરિવારિતઃ ।

વિના કેન વિના નામ્યાં કૃષ્ણાજિનમકન્ઢકમ્ ॥૩॥

‘હે મહારાજ ! પોતાનાં સ્વજનો સાથે મળીને કેન વિના-સુખ વિના અને વિના નામ્યાં-ને માથુસો વિના કંટક વિનાનું કૃષ્ણાજિન વિષ ભોગવ. (અહીં કૃષ્ણાજિન દુટ છે, તેમાંથી વિરંદો પ કાઢી નાખો, કેન વિના ક કાઢી નાખો, નામ્યાં વિના બે ન કાઢી નાખો, તો શ્રદ્ધ આ જિ-સંન્ય ભોગવ, એવો ચોખ્ખો અર્થ થાય.) અંજુંનસ્ય હમે વાળા નેમે વાળાઃ શિલ્પિગ્ઢિનઃ ।

સીદન્તિ મમ ગાત્રાણિ માધમાસે ગવા ઇવ ॥૪॥

હીંબ પિતામહ જણાવે છે કે, ‘આ બાણ શિખાંડીનાં નથી પણ અર્જુનનાં છે અને જેમ માથે માસમાં આવે હોય તેમ મારાં ગાત્ર ભેંદી નાખે છે. (અહીં માધમાસે ગવાં ઇવ દુટ છે. માધમા=કાકડાંશિખે સેગવાં=દાણા. જેમ ચીંગને કાઢી દાણા બહાર આવે તેમ મારાં ગાત્ર ભેંદી નાખે છે તે અર્થ છે.) ૪

યસ્ય પદ્મો ચતુર્થો ચ વિહસ્ય ચ વિહાય ચ ।

અહં કથં દ્વિતીયા ર્યાદ્વિતીયા સ્યામહં કથમ્ ॥૫॥

‘વિહની વિહસ્ય છટ્ટી વિલક્તિ અને વિહાય ચોથી

વિરાગિનિ છે, તેા અહમ્ ખીજ વિલક્ષિત કેમ થાય ? અને તેની દ્વિતીયા હુ શી રીતે થાઉં ?

(શબ્દરાવણનો ભણેલા યુવાનની પરીક્ષા લેતા એક કુમારિકાએ વિહસ્ય અને વિહાયના રૂપ પૂછ્યા તો પેલા મૂર્ખે રામની જામ છડી અને મોથા વિલક્ષિત કહી, તે પરથી તેની મૂર્ખતા વર્તાઈ ગઈ એટલે વડીલ પાસે જઈને કન્યાએ તે વાત કરતા ઉમેર્યું કે, આ મૂર્ખ તો અહમ્ને પણ ખીજ વિલક્ષિત કહે, તો તેની હુ દ્વિતીયા (પત્ની) શી રીતે થઈ શકુ ? વિહસ્ય (ત્વજ) વિહાય (છોડી) એવા ક્રૂદત છે અને અહમ્ (હ) પહેલી વિલક્ષિત છે) ૫

સમરે દેમરેરાઢ્ઢ ઘાળ મુઢ્ઢતિ રાઘવે ।

સ રાવળોડપિ મુસુચે મધ્યેરીતિધર શરમ્ ॥૬॥

જ્યારે સમરાગજીમા સોનાની રેખાવાળુ બાણ રામ ચ દે છોડયુ, ત્યારે તે રાવણે પણ (નવ્યે રીતિધર શરમ્ ક્રૂદ છે) મધ્યે રી એ પ્રમાણે અક્ષર ધરેલો છે એવુ શર અર્થાત્ શરીર છોડયુ ।

શિલાર્પિતપદ્મન્દ્યા નારાર્પિતકરદ્વયા ।

અમૂઢ્ઢપક્ષ્તની નારી કથમેતદ્ભવિવ્યતિ ॥૭॥

જેણે શિલા પર બે પગ મૂક્યા છે અને પોતાના નાક પર બે હાથ મૂક્યા છે, એવી નારીના સ્તન સ્પષ્ટ દેખાતા હતા, તે કેમ બને વારુ ? (અહીં શિલા અને નાભા ક્રૂદ છે બારણાના ચોકડાના ઉપરને શિલા કહે છે, તેની પર સ્ત્રીએ પગ મૂક્યા છે અને નાભા તે ઉપલી બારણાખને કહે છે તેની પર બે હાથ મૂક્યા એટલે તેના સ્તન ઉઘાડા થયા, એમ કહેવાની અતલન છે) સુવર્ણસ્ય સુવર્ણમ્ય સુવર્ણસ્ય ચ જાનકિ ।

પ્રેપિતા તવ રામેળ સુવર્ણસ્ય ચ મુદ્રિકા ॥૮॥

હનુમાન કહે છે કે, ‘ હે જનકિ ! તમારા ગમે સુવર્ણની, સુવર્ણની, સુવર્ણની અને સુવર્ણની વીટી મોકલી છે (અહીં સુવર્ણ-ચળકતા રંગની, સુવર્ણ-રામ એ બે વર્ણ જેની પર છે, સુવર્ણ-એ શી રતીભાર ની તેમ જ સુવર્ણ-સોનાની વીટી, એમ સુવર્ણ શબ્દના ચાર અર્થ કરીને શ્લોક ગોપ્તવા હનુમાનની ઉક્તિ સફળ થાય છે) ૮

નિશ્ચિત સસુર કોડપિ ન જુલોન સમે મતિ ।

સર્વથા સુરસઘ્ન કાવ્ય ચો નામિન્નન્દતિ ॥ ૯ ॥

જે સર્વથા સુરસઘ્ન કાવ્ય (ઉત્તમ ગ્લચી સ્વેત કાવ્ય) ને વખાણે નહિ તે સસુર સુરાપાન કરનાર, નકુલન-કુવ વિનાનો અને સમે-અમતિ-સુધામા મતિ નહિ રાખનાર હોવાને જોઈએ (અહીં અર્થ રીતે અસુર

સાથે સળધ રાખનાર કાવ્ય-શુક્રાચાર્યને વખાણે નહિ તે સુર-દેવ, કુન્ડ-પૃથ્વી પર નહિ રહેનાર-સ્વર્ગમા વસનાર અને સમે-વિધુમા મતિ રાખનાર કોઈ દેવ હોય, એવા ચોખ્ખો અર્થ નીકળે છે) ૯

યેનાકારિપરામૃતિર્દિનનાયકસૂનવે ।

યદ્ગોત્રાત્મમવાકાન્ત તન્મહ શ્રેયસેસ્તુ વ ॥૧૦॥

જેણે દિવસના નાયક સૂર્યના પુત્રોના પરાભવ કર્યો અને જે ગોત્રમા જન્મેલ પુત્રોના પતિ થયો તે મહા-પુરુષ તમારુ કરવાયુ કરો (અહીં સૂર્યના ત્રણ પુત્રો કણ્ડ, સુત્રાવ અને યમરાજ છે, તેમા કણ્ડ પરાભવ આપનાર તેમ જ ગોત્ર-ગોવાળની પુત્રીના કાત ‘ શ્રી કુષ્ઠ ’ થાય છે સુત્રાવને પરાભવ આપનાર તેમ જ ગોત્ર-પૃથ્વીની પુત્રી સીતાના પતિ ‘ શ્રીરામ ’ થાય છે અને યમરાજને પરાભવ આપનાર ગોત્ર-હિમાલય પર્વતની પુત્રી પાર્વતીના પતિ મહાદેવ થાય છે તે કુષ્ઠ, રામ અને શિવ તમારુ કરવાયુ કરો, એમ ચોખ્ખો અર્થ થાય છે) ૧૦

વિનિતાત્મમથકેપિગુરુપાદત્વો જન ।

દિમાપહામિનધરૈર્વ્યાસ વ્યોમામિનન્દતિ ॥૧૧॥

જિતેન્દ્રિય અને સસારનો દેષ કરનાર શુરજનના પત્રની લાત ખાનાર માણસ, હિમને હરનાર મિત્ર અને ધર(સૂર્ય અને પર્વત) થી વ્યાપેલ આકાશ વખણાય છે (વિ-પરુડ પક્ષીથી જિત-જિતાયેલ ઉદ્ધ, તેનો આન મવ-પુન અણુન, તેનો દેશીકણ્ડ, તેનો શુર સૂર્ય, તેનો પાદ-કિરણોથી તપેન એવો માણસ, હિમ-ટાઢને હરનાર અમિ, તેનો અમિત્ર-પાણી, તેને ધરનાર મેથથી વ્યાસ આકાશને વખાણે છે અર્થાત્ સૂર્યથી પીડાતો જન મેથ ભરેલ આકાશને વખાણે છે એવો ચોખ્ખો અર્થ થતા શ્લોકની સ્પષ્ટતા થાય છે) ૧૧

શકર પતિત દટ્ટવા પાર્વતી હર્પનિર્મરા ।

રકુદુ પત્રગા સર્વે હા હા શકુર શકુર ॥૧૨॥

‘ શકર ’ ને પડેલા જોઈને પાર્વતી-દર્શથી હિમરાઈ ગયા અને ‘ હા શકર, હા શકર ’ એમ બધા સર્પ રડવા લાગ્યા (શકુર ક્રૂદ છે શ-શાંતિ આપનાર ચદનનુ ઝાડ ભૂની પડય, તેથી પાર્વતી-જનકીને આનંદ થયો પરંતુ ચદનજીવ પગ પડેનાર સર્પ જે પાપ્યા, કારણ કે તેમનુ દેહાલ નાચ રતુ) ૧૨

હનુમતિ હવારામે વાનારા હર્પનિર્મરા ।

રુદન્તિ રાક્ષસા સર્વે હાહારામ હવા હવા ॥૧૩॥

હનુમાને બ્ધારે નાખે નાઈ ત્યા-બધા વાનાર હર્ષ પાપ્યા અને ગદ્યએ રાખ દટ્ટ-કે ‘ હા રામ હણુવા,

હજીયા.' (અહીં) હતાપમ ફટ છે. આરામ-રાવણુનો બગીચો હવેમાને લૂંટી લીધો ત્યારે વાનર રાજ થયા અને રાક્ષસો રડવા લાગ્યા કે, હા આપમ, બગીચો લૂંટાયો, લૂંટાયો.) ૧૩

વિરાજરાજપુવારેયંત્રામ ચતુરક્ષરમ્।

પૂર્વાર્ધે તવ શત્રૂનાં પરાર્ધે તવ સંગેરે ॥૧૪॥

વિરાજરાજના પુત્રના શત્રુનું ચાર અક્ષરનું નામ છે; તેમાંના પહેલા બે અક્ષર તમારા શત્રુને અને પાછળના બે અક્ષર તમને સંત્રામમાં મળેા. (વિ-પંખી, તેનો રાજા ગરક, તેના રાજા વિધ્વ, તેના પુત્ર હામ-દેવ, તેના શત્રુ મહાદેવ, તેનું ચાર અક્ષરનું નામ છે મૃત્યુહ્વય; તેમાંના પહેલા બે અક્ષર મૃત્યુ એ શત્રુને અને પછીના બે અક્ષર જય તમને મળતા રહે.) ૧૪

અદૃશ્યૂલ જનપદાઃ શિવશૂલાશ્વતુપ્પથાઃ।

કામિન્યઃ કેશશૂલિન્યો મવિવ્યન્તિ કલૌ યુગે ॥૧૫॥

દળિયુગમાં જનપદ (લોકો) અદૃશ્ય, અતુપ્પથ (અખતરા પર રહેનાર લોકો), શિવશૂલ અને પ્રમદાઓ કેશશૂલ થશે. (અહીં) અદૃશ્ય અર્થે રંધિલું અન થાય છે. અતુપ્પથનો અર્થ બ્રાહ્મણ, શિવનો અર્થ વેદ અને કેશનો અર્થ ચોન થાય છે. શૂલનો અર્થ વેચનાર થાય છે.) શુન્દકુલમયું પરય સરસીરહલોષ્ને।

અમુના શુન્દકુલેન સલિ મે ઠિ પ્રયોજનમ્ ॥૧૬॥

(પોતાની સખીને બહુવર્તા એક સ્ત્રી કહે છે :) હે કમલ નેનાં લોચનવાળી સ્ત્રી ! આ કુંદકુંજ (ફૂલનો દુર્ગલો) ને. (તેનો ઉત્તર આપતાં સખી બજાવે છે કે,) 'હે સખી ! આ કુંદકુંજનું મારે કોઈ પ્રયોજન નથી,' અહીં અમુના ફટ છે, જેમાં મુ નથી એવા કુંદકુંજની તેને જરૂર નથી, પણ મુકુંદ ભગવાનના નિવાસ કુંજની જરૂર છે, એમ યોગ્યો અર્થ થાય છે.)

રાજન્કમલપત્રાક્ષ તત્તે ભવતુ શાક્ષયમ્।

આસાદયતિ ચતૂર્પ કરેણુઃ કરણેવિના ॥૧૭॥

'હે કમલપત્રાક્ષ રાજા ! કરણિ (હાથ) વિનાના કરેણુ (હાથો) ને સ્વપ્ર મેળવે છે, તે તેને અક્ષય હો. (અહીં) કરેણુ ફટ છે, તેમાંથી કર, ર અને જ લઈ લેા, તો પાછી રહે અનન્ય-એન-અનુ તે તને અક્ષય મળેા.) સ્તનમંહલમાશ્રિત્ય નલસ્ય ઘરયોપિતામ્।

કદાકળેયતે મીર્ત રમયા સદ્ રક્ષારદ્ ॥૧૮॥

પરયોપિત (સુદર સ્ત્રીઓ) નાં સ્તનમંહલનો આશ્રય કરીને નખના ગાયનને રમ્યા સાથે રહેનાર રક્ષારદ-ભગવાન ક્યારે સાંભળશે ? (ન, તમ્મ ફટ છે. ન-આકાશનો આશ્રય કરીને ક-જનને દ-આપનાર મેા। ધ્રુન સ્તન-એન-ના

કરીશ નહિ; કારણ કે લક્ષ્મી સહિત ભગવાન અસ્ત્ર-રાક્ષોનાં ગ્રાન સાંભળે છે.) ૧૮

एकोनां विंशतिः स्त्रीणां स्नानार्थं सरयूं गतः।

વિંશતિઃ પુનરાયાતા ઈકો વ્યાગ્રેણ મક્ષિતઃ ॥૧૯॥

એકાનાવિંશતિ (એકાગ્રીશ) સ્ત્રીઓનો સમૂહ સરયુ નદીને કિનારે સ્નાન કરવા ગયો; તેમાં વીશ પાછાં આવ્યાં અને એકને વાઘે ફાડી ખાધો. (અહીં) ઈકો-ના ફટ છે. એક માણસ અને વીશ સ્ત્રીઓ ગયાં; તેમાં માણસને ફાડી ખાધો. વીશ સ્ત્રીઓ પાછી આવી.) ૧૯

त्रैलोक्ये नोपमैतस्याः सखे किमिति भापसे।

અનન્તરા સા નાદિર્વા ન વૃત્તિયેતિ મે મતિઃ ॥૨૦॥

(નાયિકાનાં વખાણ કરતાં મિત્રને બજાવે છે કે,) 'તજી લોકમાં તેની કોઈ ઉપમા નથી.' (તે સાંભળીને તેનો મિત્ર ઉત્તર આપે છે કે,) હે મિત્ર ! એમ કેમ કહે છે ? તે મધ્યમાં નથી, તે આદિ નથી અને તે ત્રીજી નથી, એમ મારી મતિ છે. (અહીં) ઉપમા ફટ છે. તેનો વચ્ચેનો અક્ષર પ કાઢી નાખતાં ઉમા-પાર્વતી બને છે. તેમાંથી આદિ ઉ કાઢી નાખતા મા-લક્ષ્મી થાય છે. તે પાર્વતી અને લક્ષ્મી વિના ત્રણે લોકમાં કોઈ નથી.)

सुवर्णालंकृता कन्या हेमालंकारवर्जिता।

સા કન્યા વિષવા જાતા ગૃહે રોદિતિ તત્પતિઃ ॥૨૧॥

આ કન્યા સુવર્ણલંકૃત છે પણ હેમના અલંકાર વિનાની છે. તે કન્યા વિષવા થઈ પણ તેનો પતિ ઘેર રહે છે. (સુવર્ણ-સારી કાંતિવાળી હોવા છતાં દરિદ્ર હોવાથી હેમ-સોનાનાં ધરણી વિનાની છે. તે કન્યા વિષવા-વધારે ધણીઓવાળી વ્યભિચારિણી થઈ છે. તેથી તેનો પતિ રહે છે.) ૨૧

अहं च त्वं च राजेन्द्र लोकनाथावुभावपि।

વહુત્રીહિરહં રાજરૂપદ્રીતત્પુરુષો ભવાન ॥ ૨૨ ॥

હે રાજરૂપ ! આપણે બંનેને લોકનાથ કીએ; પરંતુ હું પોતે બહુત્રીહિ સમાસમાં છું અને તમે પત્રી તત્પુરુષ સમાસમાં છો. ('લોકો છે નાથ જેના' એવા હું દરિદ્ર લોકનાથ છું એમ બહુત્રીહિ સમાસ થાય છે અને 'લોકોના નાથ' એમ રામના પદે પત્રી તત્પુરુષ છે.) ૨૨

अपः पिबन्प्रपापालीमनुरक्तो बिलोकयन्।

અગત્યે ચિન્તયામાસ ચતુરઃ સાપિ સાગરાન ॥૨૩॥

પરમ પર પાણી પીતાં પીતાં મુસાફર પાણી પાનારી પર અનુરાગી બની જતાં, તેને નેવા લાગ્યો અને મનમાં અગત્ય મુનિનું ધ્યાન ધરવા લાગ્યો ત્યારે પાણી પાનારી ચારે સમુદ્રનું ધ્યાન ધરવા લાગી. (અહીં)

‘અગસ્ત્યે ચાર સમુદ્ર પીધા, તો હું પણ પાણી પીતાં તરસ છીએ નહિ તે રીતે પીતા રહું’ અને તારા મુખને જોતો રહું,’ એવી મુસાફરના મનની લાવના છે; પણ પરબવાળી વિચારે છે કે, મારી પાસે ચાર સમુદ્રો હોય તો અખંડ ધારા કરતી રહું.’ ૨૩

બ્રહ્મા નાન્તમપિ હ્રીં મનઃ સાન્તં ન પદયતિ ।

કિં ચિત્તં લોકજનકં વાકાન્તા નૈત્યકાન્તકમ્ ॥૨૪॥

બ્રહ્મા એ શબ્દ નાન્ત હોવા છતાં નપુંસકલિંગ છે. મનસ્ એ શબ્દ સાન્ત હોવા છતાં તેને જોતું નથી અને વાક શબ્દ કાન્ત હોવા છતાં કાન્તા વિનાના પુરુષ પાસે જતો નથી; એમાં લોકજનક વિસ્મય થું છે? (અહીં મનલય એમ છે કે નકાર જેના અંતમાં છે એવા નિત્ય નપુંસકલિંગ બ્રહ્મને સકાર જેને છેડે છે એવું મનસ જોતું નથી; તેમ જ ક જેને અંતે છે, એવી વાણી નામની કાંતા તે અકાતક-દુઃખનો નાશ કરનાર અને લોકને જન્મ આપનાર બ્રહ્મ પાસે પહોંચી શકતી નથી. અર્ધરાત્રે દિનસ્વાયં અર્ધચન્દ્રેડર્ધમાસ્કરે ।

રાશ્વણેન હતા સીતા કૃષ્ણપક્ષે સિતાષ્ટમી ॥૨૫॥

જ્યારે અડધી રાત અને અડધા દિવસ હતો, તેમ જ અડધા ચંદ્ર અને અડધો સૂર્ય પ્રકાશતો હતો ત્યારે કૃષ્ણપક્ષની અજબવાળી આડમે રાવણે સીતાને ઢરી હતી. (અર્થાત્ અર્ધચંદ્રે અર્ધમાસ્કરે એટલે કે અડધા ચાંદને કાંચે અડધો પ્રકાશ હતો તે કૃષ્ણપક્ષની આડમની અધરાત અજબવાળી હતી, તે આડમને ખપોરે રાવણે સીતાનું ઢરણું કર્યું.) ૨૫

શ્મીર્ગર્ભસ્ય ચોર્ગર્ભસ્તસ્ય ગર્ભસ્ય ચોરિપુઃ ।

રિપુર્ગર્ભસ્ય ચોર્ગર્ભઃ સ મે વિષ્ણુઃ પ્રસીદતુ ॥૨૬॥

શ્મીકૃષ્ણો જે ગર્ભ, તેના ગર્ભનો જે શત્રુ, તે શત્રુના ગર્ભનો જે ગર્ભ તે વિષ્ણુ મારા પર પ્રસન્ન થાય. (અર્થાત્ શ્મીકૃષ્ણો ગર્ભ એટલે શ્મીનું લાકડું, તે લાકડાની અંદર રહેનાર અગ્નિ, તેના શત્રુ તે જળ, તેના ગર્ભ એટલે વડવાનલ અગ્નિ, તે અગ્નિ જેના ગર્ભમાં છે તે સમુદ્ર, તેના ગર્ભ એટલે મધ્યભાગ પર સ્નાત્ વિષ્ણુ ભગવાન છે.) ૨૬

વિદંગા વાહનં યેપાં ત્રિકંચધરપાણયઃ ।

પાસાલસહિતા દેવાઃ સદા વિષ્ણુઃ તે ગૃહે ॥૨૭॥

જેમનાં વાહન વિદંગો (પક્ષીઓ) છે, જેમના હાથમાં ત્રિકંચ-ત્રિશુળો છે અને જેમના હાથમાં પાસાલ (પાસ) છે, તે દેવો નારા ધરમાં નિવાસ કરો. (અર્થાત્ વિ-ચરક, હં-હંસ, ગા-ગાન્ધ એ વાહનો અને ત્રિ-ત્રિશુળ, કં-કંધુ (શંખ), ચ-ચક્ર જેમના હાથમાં છે

અને પા-પાવર્તી, સા-સાવિત્રી, અને લ-લક્ષ્મી જેમની સાથે છે, તે દેવો બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને મહાદેવ છે) ૨૭ શબ્દ ન જાણી કર્તવ્યમિતિ વિગ્રા નિયોજિતઃ ।

તદેવ શબ્દે કૃતવાન્વિતુરહ્યા ન લહિતા ॥૨૮॥

પિતાએ આરા આપી કે ‘શબ્દનો ખરેખર ઉપયોગ કરવો નહિ; તેપણુ પુત્રે તે જ શબ્દનું કામ લીધું’ અને પિતાની આરા લોપી નહિ. (ન જાણી-નખને કાપનાર નરેશ્વરનું શબ્દ તારે બનાવવું એમ પિતાએ કામમાં લગાડેલા પુત્રે તે જ શબ્દ બનાવ્યું અને પિતાની આરાનું ઉલ્લંઘન ન કર્યું.) ૨૮

કાન્તે ધાવય મે પાદાવિતિ મર્ત્ત્રા નિવેદિતા ।

ન તયા ધાવિતૌ પાદૌ મર્તુરાહ્યા ન લહિતા ॥૨૯॥

પતિએ આરા આપી કે, ‘હે કાંતા! મારા પગ ધો;’ તે સ્ત્રીએ પગ ધોયા નહિ, છતાં પતિની આરા એળંગી નહિ. (નતયા-તે નત્ર પત્નીએ પગ ધોયા, અને પતિની આરા ઉલ્લંઘી નહી.) ૨૯

દેવરાજો મયા દષ્ટો વારિવારણમ્મરતકે ।

મદ્યવિત્યાર્કપર્ણાનિ વિષ પીત્વા ક્ષયં ગતઃ ॥૩૦॥

મેં વારિવારણ-જળાધીના મસ્તક પર દેવરાજને દોડા, જે આકાશનાં પાન ખાઈ અને ઝેર પીને નાશ પામ્યા. (હે દેવ-હે દિપેર, અગ્નિ-અગ્નિ એ શબ્દ કૃત છે. વારિવારણ-પાણીના બંધ પર મેં બકરો નોંધેા, જે આકાશના પાન ખાઈ અને વિષ (પાણી) પીને ક્ષય-ધેર થયો.) ૩૦

વિનાયકપતેઃ દ્રાગ્નુસ્તસ્ય નામ પદ્મશર્મ ।

પૂર્વાયં સવ રાજેન્દ્ર ઉત્તરાયં સુ ચરિણામ્ ॥૩૧॥

હે રાજેન્દ્ર! વિનાયકપતિનો શત્રુ થાય, તેનું નામ છે અક્ષરનું છે, તેમાં પહેલા ત્રણ અક્ષર તમને મળેા અને પાછળના ત્રણ અક્ષર તમારા શત્રુઓને મળેા. (વિ-પક્ષી + નાયક-નાયક=ગરુડના પતિ વિષ્ણુનો શત્રુ દિવ્યવક્રશિપુ થાય, તેના પહેલા ત્રણ અક્ષર હિરણ્ય-શેતુ અને પછીના કમિયુ-મરુપધારી.) ૩૧

કોલાહરિતપરવેશો મોરોહંસો જલોદ્રી ।

કંસારિરાત્તલીલો ચો વાધલો મૂકલોડવતુ ॥૩૨॥

જે કંસારિ (કૃષ્ણ) કોલાહલિત, અપારેવ, મોરોહંસ, જલોદ્રી, આત્મલીલા, વાધના અને મૂકલા છે, તે તમારે રક્ષણ કરેા. (કોલ-કુહરની આકૃતિ તે વગદલભવાન, અપારેવ-અપાર સંસારનું રક્ષણ કરનાર, મોરોહંસ-માલકમીનાં ઝર-છાતી તેના હંસ-લક્ષ્મીપતિ. જલ-સમુદ્રમાં હરી-નિવાસ કરનાર. નારાયણ. આત્મલી-લીલા

ધારણ કરનાર. વાપલ:-વાનઅવાલ:-ખરેખર પાપનો નાશ કરનાર, મૂલક: પૃથ્વીનો ઉદ્ધાર કરનાર) ૩૨
રામરા મેડતિરામેડતિરમે રામે મનોરમે ।

સદ્દક્ષનામતતુલ્યં રામનામ વરાનને ॥ ૩૩ ॥

હે સુંદરમુખી પાર્વતી ! રામ, રામ, રામ જપતાં હું મનોહર રામચંદ્રનાં સ્મરણ કરું છું, જે રામનામ વિષ્ણુસહસ્રનામ નેટલું મુખ્યવાન છે. (રામના-રામ એ જ છે પન જેનું; અતિરમેતિ જેણે રમા-માયાનો ત્યાગ કર્યો છે એવું શુદ્ધ બ્રહ્મ મનોરમ એવા રામ વિષે મારા મનનું રમણુ હો.) ૩૩

યથા નયતિ કૈલાસં નગં ગાનસરસ્વતી ।

તથા નયતિ કૈલાસં ન ગદ્ધા ન સરસ્વતી ॥૩૪॥

ગાન સરસ્વતી જેવી રીતે કૈલાસ પર્વત પર લઈ જાય છે, તેવી રીતે ગંગા કે સરસ્વતી કૈલાસ લઈ જતાં નથી. (આમાં ન ગદ્ધા ન સરસ્વતી એ શબ્દ ફૂટ છે. ન ન છૂટા પાડતાં ન ગંગા ન સરસ્વતી થાય અને તે ૫૬ ભેગાં કરતા નગ ગાન સરસ્વતી એમ ૫૬ છૂટાં ૫૩.) ૩૪

મોમારામમમાદન્દ્રે હ્યાગદ્લન્દંભય: ।

ચતૈતાતિ ન વિદ્યન્તે સ ચાતિ પરમાં ગતિમ્ ॥૩૫॥

મો મા રા મ મા દં દ્રે, ઉ યા ગ દ લ નં લ ય એ શબ્દોથી બનેલ દોષો જેનામાં નથી, તે પરમ ગતિ પામે છે. (અહીં પહેલા ચરણનો અક્ષર અને બીજા ચરણનો અક્ષર નેહી ૫૬ બનાવવાના છે જેમ કે મોહ, માયા, રાગ, મદ, મહ, માન, દંભ અને દેષ એ દેશે છે.) ૩૫

તાતેન કથિતં પુત્ર લેપં લિલ્લ મમાહ્વયા ।

ન તેન લિલ્લિતો લેપ: પિતુગદ્ધા ન લોપિતા ॥૩૬॥

પિતાએ કહ્યું કે, 'હે પુત્ર ! મારી આગથી તું લેખ લખ.' એણે લેખ લખ્યો નહિ અને પિતાની આજ્ઞા લોપી નહીં, (અહીં નતેન-નત્ર એવા તે પુત્રે, લેખ લખ્યો, એમ કહેવું છે.) ૩૬

વાસનાધામુદેવસ્ય વાસિતં મુચનત્રયમ્ ।

મર્વમૂતનિવાસીનાં વાસુદેવ નમોઽસ્તુ તે ॥૩૭॥

વાસુદેવની વાસનાથી તથા લોક સુગમિત થયા; એ રીતે સર્વ ભૂતોમાં નિવાસ કરનારા વાસુદેવ ! તમને નમસ્કાર હો. (હે વાસુ ૫૬ કાઢીને સર્વ જગતને નિવાસ કરનાર ! તમારાથી સર્વ લોક વચ્ચે છે. તેમ જ સર્વભૂતનિગસિન્-દ્દનામ્ વાસનાઓના નાશ કરો. એમ બોલ છે.) ૩૭

અગ્નિલોચનમંભૂતવ્યોતિન્દ્રમમાસિમિ: ।

સદયં શોભતેઽત્યર્થ મૂપાલ તથ ચેદ્રિતમ્ ॥૩૮॥

હે રાજન ! આપનાં ચરિત અગ્નિમુનિના લેખનમાં થી પેદા થયેલ પ્રકાશના ઉદયથી ખીલેલ કમળોના જેવાં અત્યંત ઉજ્જવળ બનીને શોભે છે. (અર્થાત તમારાં ચરિત ચંદ્ર જેવાં ઉજ્જવળ છે. અગ્નિના નેત્રમાથી ચંદ્રની ઉત્પત્તિ છે, તે કયા હરિચંદ્રમાં છે.) ૩૮

મુદ્રદાલી ઘૃતવ્યાલી કવીન્દ્ર વિતુષા કથમ્ ।

મક્તવદ્દમસંયોગાજ્ઞાતા વિગતકચ્ચુકી ॥ ૩૯ ॥

'હે કવિરાજ ! સર્પને ધારણ કરનારી મજની ઘણ છેતરાં વિનાની ક્યારે થશે ?' (કવિ ઉત્તર આપે છે કે,) ભાતરૂપી પતિના સંયોગથી તે છેતરાં વિનાની થશે. (જેણે ખૂબ પુરુષને આશ્રય કર્યો છે અને જે મોદથી બોલનારી છે. એવી સખી ક્યારે વિશેષ સંતોષ પામશે ? 'પોતાને ભજનાર પ્રિય પતિના સંયોગથી, છાતી પરની કાંચળી ખમી જશે ત્યારે.' એ શ્રુત રહસ્ય છે.) ૩૯

પ્રાધ્રધ્રાદિવિષ્ણુધામાપ્ય વિપમાથ: કરોત્યયમ્ ।

નિદ્રાં સદ્દક્ષર્ણનાં પલાયનપરાયણામ્ ॥ ૪૦ ॥

મેધથી શોકતા વિષ્ણુધામ(આકાશ)નો આશ્રય કરીને રહેલ વિપમાથ પલાયનપરાયણ સદ્દક્ષર્ણની નિદ્રાને પેદા કરે છે. (વિપમ સાત છે બધ-વોહા જેને એવા સૂર્ય આકાશનો આશ્રય કરીને હજાર હજારવાળા કમળની પાંખડીને બોલીને તેની નિદ્રા દૂર કરે છે) ૪૦

કતિ તે કવરીમાર: સુમન: સદ્ગાગ્રિયેડતિનીલ્લવાન્ ।

મવતિ ચ કલાપવચ્ચાન્નિર્જરસેવ્ય: કથં ન સ્યાત્ ॥

હે પ્રિય સ્ત્રી ! તારા ચોટલાનો ભાર પુષ્પની સંજાથી ક્લગીવાળો હોવા છતાં અત્યંત કાઠો છે, તેથી તે સુવાનોને એવાલાયક કેમ ન થાય ? (અહીં સુમન:-દેવોના સંજથી બહા જેવો લાગે છે, કાળીશને લીધે વિષ્ણુ જેવો લાગે છે અને કલાપ-ચંદ્રવાળો હોવાથી ચક્રર જેવો લાગે છે, એમ ભાવ લેવાનો છે.) ૪૧

યામિ વિધાવમ્બુદિતે પુનરેખ્યામીતિ યદુદિતં મ્ભવત ।

જાતાત્યુદન્તમેવં નેવં તત્ત્વેન મુગ્ધવધૂ: ॥૪૨॥

'હું' હાલ તો ભણું છું, બ્યારે નસીય ખૂસશે ત્યારે પાછો આવીશ' એમ તમે કહ્યું, તે આપતના રહસ્યને આ બેાળી વધુ ખરેખર જાણતી નથી. (અહીં વિધિ અને વિધુ (ચંદ્ર) બંનેની સમગ્રી વિગતિતિની થાય છે; અર્થાત્ હાલ તો ભણું છું, પણ ચંદ્ર ભગે આવી પહોંચીય, એ સંકેત બેાળી આજાણતી નથી.) ૪૨

અપુના મણુકરપતિના મિલિનોઽપ્યપકારંપતી યેન ।

ત્રાત: સ પાલપેસ્વાં વિગતવિકારો વિનાયકો લક્ષ્યા: ॥

હમણા જે મધુકરપતિએ અપકાર દપતીને ગળી લીધા, તેનું રક્ષણ લક્ષ્મીના વિકાગરહિત વિનાયકે કર્યું, તે તમારું રક્ષણ કરે (અહુના જેમા ઘુ શબ્દ નથી એવા મં (ધુ)કરપતિના-મગરે જેમા વ નથી એવા દ(વતો)-હાથીને ગળી લીધા, તેનું રક્ષણ વિ વિનાના (વિ) નાયક લક્ષ્મીના પતિએ કર્યું છે) ૪૩
અવરિગત હિ સર્વળી દ્વાવા કરતો દ્વાસિ રન્તુ મે ।

ધન્ય સરોજયુગલ ત્યસ્ત્વા સ્તનયુગમથાસ્પત્રકૃણ્ણ ॥
શીકૃષ્ણે રાધાને બાણ્યુ ૩, 'ઉપગ' ગદેન સમાન વણુના બે ઢમળ હાથે તોડીને તે મને આપ્યા છે° એમ કહીને બે ઢમળ છેડીને કૃષ્ણે તે રાધાના બે સ્તનનેા સ્પર્શ કર્યો, તે કૃષ્ણને ધન્ય છે (સરોજમા રહેલ જે સર્ગ સકાર છે, તેને બદલે ઉપરિગત ઉકાર કરી દેતાં સરોજ અર્થાત સ્તન ધાય છે) ૪૪

અન્યુતમચિન્નશાદિહ સમભાવસ્તત્પ્રસન્નેન ।
સારમતેરન્ધુવયતિ રતિરિતિ નૈવાદ્યુતે કિંચિત્ ॥૪૫

અહી અન્યુત(વિધુ)ની ભક્તિ કરવાથી બધામા સમાનભાવ બને છે, માટે મતિથી સાર લેનાર ડાલા માણુસની પ્રીતિ વિધુમા થાય, એમા કાઈ વિસ્મય નથી (હે અન્યુતભ-હે અક્ષીય ક્રાંતિવાળા । કિ પ્રત્ય લાગવાથી સ્મ ધાતુને સ્ત્રો લોપ થાય છે, તેથી સ્મતિને બદલે રતિ શબ્દ થાય, તેમા કાઈ અદ્ભુત નથી, એ વ્યાકરણની ખૂબી છે) ૪૫

મન્જુલયૌ સમાવિતગુણે કવિત્રાપદાધારે ।
અયિસરિત્તોપપતૌ મમ ચેતો ન સ્વનીદશો પત્યૌ ॥

હે સખી ! જે સુદ અને હજ છે, એ શુભોથી સભાવિત (સાર) છે અને જેણે કહી પણ આપતિ નેઈ નથી, એવા ઉપપતિ (નર) વિરે ગારુ મન લાગે છે, તેનું ઉપરના શુભ વિનાના મારા પતિમા લાગતું નથી (અહી પણ વ્યાકરણની ખૂબી છે મનુષ્ય-વૌ જેને વિ સ રા થાય છે, સમાન્નિગુણ-જેનો શુભ થવાની સભાવના છે અને જેને નાછ વિભક્તિમા ના પ્રત્ય થાય છે એવા ઉપપતિ શબ્દ છે પરંતુ પતિ શબ્દને વિ સ રા થતી નથી, શુભ થતો નથી અને ના પ્રત્ય પણ લાગતો નથી) ૪૬

અયિ સરિત શસ્ત્ર સરિય પતિરિતિ કિં ત્વ ન જાનાસિ । શસ્તોડતિસરિયદુપપતિરિત્યાપિ કય ત્વયાપિ નામોધિ ॥૪૭॥

'હે સખી ! સખીની જેમ પતિ સસ્તો છે, તે નુ શુ ખયુની નથી ?' તેનો ઉત્તર આપતા ખીછ સખી બાણુવે છે કે, 'અતિ સખી(વિશેષ પ્રિય)ની જેમ

ઉપપતિ (નર) વિશેષ પ્રિય છે, તેની તને પણ ખમર નથી શુ ૧૩' (અહી પણ વ્યાકરણની ખૂબી છે સલિ શબ્દની જેમ પતિ શબ્દ પણ શસ્ત્ર-તે ખીછ વિભક્તિના બહુવચનથી સરખા રૂપ લે છે, તે જ રીતે ઉપપતિ શબ્દ પણ શમ્ભુત ખીછ વિભક્તિથી લઈને અતિસલિની જેમ આવે છે અને તેને નીછ વિભક્તિમા ના પ્રત્ય લાગુ પડે છે) ૪૭

દન્દો દિગુરપિ હાહ મદ્રેહે નિત્યમવ્યયોમાભવ ।
તત્પુરુષ કર્મ ધારય ચેનાહ સ્યા વહુચીહિ ॥૪૮॥

હુ દન્દ છુ, ક્રિય પણ છુ, મારે ઘેર નિત્ય અવ્યયી ભાવ છે તત્પુરુષ, કર્મ-ધારય કે જેથી હુ બહુચીહિ થાઉં (આમા હમે સમાસ આવી ગયા તેનો અર્થ એમ થાય છે કે અમે સ્ત્રીપુરુષ બંને-દન્દ છીએ મારે ઘેર બે ગાય-દિયુ છે, પણ પૈસા નહિ હોવાથી મારે ઘેર નિત્ય કાઈ અર્થ થતો નથી-અવ્યયીભાવ છે તત્ મારે પુરુષ હે રાજા કર્મ ધારય એવા કર્મ કરો કે જેથી હુ (બહુ ધાન્યવાળો) થાઉં ૪૮

સ્વદિરહમસહમાના નિન્દતિ માલા દિવાનિશ શમુમ્ ।
રાહુમપિ રામચન્દ્ર રામાનુજમપિ વપન્નગારાતિમ્ ॥૪૯

તારો વિરહ જેને સહન થતો નથી, એથી તે બાલા (યુગ્ધા સ્ત્રી) રાતદિવસ શણ, રાહુ, રામચંદ, રામા નુજ અને શરડની પણ નિંદા કરે છે (શિવે કામને બાળ્યો, છતાં જીવતો છે ચંદ કુ ખ દે છે તેને રાહુ ગાતો નથી રામે જે સન્યાસિન સૂકવ્યો તે હણ ચાવ છે રામાનુજ કૃષ્ણનો પુર કામદેવ છે તેમ જ શરડ સર્પ ખાઈ ખાય છે, તે સર્પ વાયુના ભક્ષણ કરે છે અને તે વાયુ મને પીડે છે એ રીતે અહી બધાની નિંદા કરી છે) ૪૯

સ જયતિ ચિત્રચરિત્રો યસ્ય હિ વરચરણપુન્કરકરણુ ।
મહિપીમૃપિસિંહસ્ય પ્રાજીજનદવિ પૃષ્ઠોદયે હેતુ ॥૫૦॥

જેનું ચરિત ચિત્રમા આલેખવા લાયક છે, એવા હાથીના ક્રો મગ્ધ અને સહનો અન્નમાત્ર ઉત્તમ છે, તેમ જ જે બાદના જન્મમા કાગ્ય છે, તેણે સિંહની મહિપી(બેસ)ને ઉત્પન કરી છે [સારો અર્થ જેના ચરણક્રમળના ગજકણે પ્રવોદ્ય-કેતાણુનો ઉત્પ થવામા કાગ્ય છે, એવા આ રેણુક છે, જેમણે અદ્ય-યાને પેદા કરી કે નવિએમા સિંહ જેવા ગૌમઘની મહિપા (પત્ની) છે, તેવા વિચિત્ર ચરિતવાળા રામચંદ વ્ય પામે છે) ૫૦

રશ્મિવૃત્તગોર્ક્ષે ભુતિવિપયગુણામ્યરો વનામ્ભર ।
નરકશિશ જગદ્દિલ ચિરમવ્યાદસમગ્ગપાણિ ॥૫૧

રવિના પુત્રે કરેલો ગાળના જેવો કષ્ટ, વેદશી શબ્દ વિષયનો ગુણ ને આકાશ, એની પેઠે બપોલ, વનમાં પોતાની ભતને રાખનાર, નરકને ચિરરૂપે કરનાર, વિષમ રોગને હાથમાં ધરનાર અખિલ જગતનું લાંબા કાળ સુધી રક્ષણ કરો. અસમ-ગણુ કલ્પ ત્રિશળ જેના હાથમાં છે, એવા મહાદેવે નર-મનુષ્યની ક-રોક અને શિરા-ખોપરીને ગળામાં પહેરી છે, જે પોતે આકાશશી પત્ર ધારણ કરે છે. વન-વળ તેને જે ધારણ કરે છે અને જેણે સર્વપુત્ર યમરાજને ગોકલ્પ બનાવ્યો છે.) ૫૧

સાયકસહાયવાહો મકરધ્વજનિયમિતક્ષમાધિપતે ।

અન્નરુચિમાસ્વરસ્તે માતિતરામવનિપશ્યોકઃ ॥૫૨॥

જેના હાથમાં રહેલ બાણો સહાયક છે; જેણે આખી પૃથ્વી તાપે કરી છે; જેની કાંતિ કમળ જેવી સુંદર છે, એવા હે કામદેવ, હે રાજન ! તારો યશ પ્રકાશો છે. (અહીં મકરધ્વજ શબ્દથી કામદેવ નિહિલેલાં, સ્વપ્રકાશી પીંટાયેલ પૃથ્વીના અધિપતિ એવા રાજનો યશ સુપ્રસિદ્ધ રીતે પ્રકાશો છે, એમ કહેલું છે.) ૫૨

લમ્બોદર તવ ચરણાવાદરો યો ન પૂજયતિ ।

સ ભવતિ વિશ્વામિત્રો દુર્વાસા ગૌતમઐતિ ॥૫૩॥

હે ગણપતિ ! જે માણસ તમારાં ચરણોને આદરથી પૂજતો નથી, તે વિશ્વામિત્ર, દુર્વાસા અને ગૌતમ બને છે. (વિશ્વના અમિત-શત્રુ દુર્વાસા-ખોટી વાસનાવાળો અને ગૌતમ-બળદ બને છે, એમ અર્થ કરવાનો છે.)

અન્વરમન્નુનિ પત્રમરાતિઃ પિતમહીનગણસ્ય દ્વાહ ।

ચસ્ય ઘટ્સ્તનયં ગૃહમન્જા પાતુ સ યો હરલોચનવદ્ધિઃ ॥

પાણી જેનાં વસ્ત્ર છે; જે પાંદડાં આવે છે; જેણે પીળા સર્વ ગયુને પાળી નાખ્યો છે; જેની વધુનો પુત્ર છે અને જેનું કમળમાં ઘર છે, તે હરલોચનમાં રહેલ અગ્નિ તમારું રક્ષણ કરો. (અહીં અન્વય દેવતાં સાચો અર્થ જડે છે, તે આ રીતે : 'જેનાં વસ્ત્ર પીળાં છે, જેનું ઘર પાણીમાં છે, જેનું વાહન ગરુડ છે કે જે સર્પનો ફેરી છે અને જેની સ્ત્રી વદ્યો છે, એવા વિષ્ણુના પુત્ર કામદેવને શિવજીના નેત્રના અગ્નિએ પાળી મૂક્યો હતો.) ૫૪

વાયુમિત્રમુતવન્ધુવાહનારાતિભૂપણશિરોવલ્ગિમ્બી ।

તત્ત્વૈરમિગિનીપતેઃ સત્તા પાતુ માં કમલલોચનો હરિઃ ॥

વાયુનો મિત્ર, તેનો પુત્ર, તેનો ભાઈ, તેનું વાહન, તેનો શત્રુ, તે છે બ્રહ્મા જેને, તેના માથા પર રહેનારી, તેનો પુત્ર તેનો વેરી, તેની બહેન, તેની પતિ, તેનો મિત્ર તે કમળ જેવાં લોચનવાળા હરિ તમારું રક્ષણ કરો. (અહીં વાયુના મિત્ર અગ્નિ છે, તેનો પુત્ર કાંતિક-

સ્વામી છે, તેનો ભાઈ ગણપતિ છે. તેનું વાહન ગિંદર છે, તેનો વેરી સર્પ છે. તે બ્રહ્મણ્યે શિવના શરીરે રહે છે. તેના માથા પર ગંગા છે, તેનો પુત્ર ભીષ્મ પિતામહ છે. તેનો વેરી શિખંડી છે. તેની બહેન ક્રોધી છે. તેનો પતિ અર્જુન છે. તેનો મિત્ર કૃષ્ણ છે તે હરિરૂપે છે.) ૫૫

અતનુજ્વરપીઠિતાસિ ઘાલે તવ સૌહાર્ય મતો મમોપવાસઃ । રસમર્પય વૈદ્યાનાય નાહં ભવદાવેદિત-લ્હને સમર્થા ॥૫૬॥

'હે બાળા ! તું વિશેષ (અતનુ-અનંત-કામ-જ્વરથી) પીડાય છે, તારા મુખ માટે ઉપવાસ સારો છે, એમ મારો મત છે.' સારે તે સ્ત્રી ઉત્તર આપે છે કે, 'હે વૈદ્યાજી ! તમે જીજ્ઞાસા પ્રમાણે મારાથી લંધન થાય એમ નથી, માટે મને રક્ષાવશુ આપો. (અહીં કામીજન વૈદ્ય બનીને આવ્યો છે, તે કહે છે કે, મમોપવાસઃ મતઃ-મારી પાસે વસતું યોગ્ય છે; સારે તે સ્ત્રી જણાવે છે કે, 'તમારી આસા ઝાળગંજવા શકિત નથી તેથી મને રસ (પ્રેમ) પાઓ.' ૫૬

અકુલેરપુરિવિલોકનં ધરામનુકરં કદાચન ।

અથ સત્પ્રતિકારહેતુવેદમયન્તીપતિલોચનં મજ ॥૫૭॥

કુબેરની નગરીનું વિલોકન ન કરવાથી જરા પણ ધરામનુકર થતું નથી; માટે તેના વારણ માટે અદ્ભ-યંતીના પતિનાં નેત્રોને સેવો. (કુબેરની નગરી અલકા, તે ૫૨થી અનલકા શબ્દ બને છે, તેનો અર્થ થાય 'વાળ વિનાની વિધવા સ્ત્રી' તેને જોવી, તે ધરામનુ-મંગળકારક નથી, તોપણ તે વિધવા જોવાઈ જાય, તો તેના નિવા-રણ માટે દમયંતીનો પતિ નળ, તે વિનાનો અન્ન એટલે અગ્નિ, તે જેના નેત્રમાં છે તેવા શિવજીને લન્ને' એમ સૂચવે છે.) ૫૭

રામં સીતાં લક્ષ્મણં જીવિકાર્થે વિક્રીણીતે યો નરસ્તં ચ ધિગ્ધિક્ । અમિનપયો યોડપશ્વદ્વાજ વૈતિ વ્યર્થમ્નં પળિટતં તં ચ ધિગ્ધિક્ ॥૫૮॥

જે માણસ પોતાની જીવિકા સારે રામ, સીતા અને લક્ષ્મણને વેચે છે, તેને ધિક્કાર છે. આ શ્લોકમાં જે અસાધ્ય (ખોટા પ્રયોગ) ને જણાવેલો નથી; તે નિષ્ફળ શુદ્ધિના પંડિતને પણ ધિક્કાર છે. (અહીં 'જીવિકાર્થે' ચામ્યે' જીવિકા માટે કે દુકાન માટે પ્રયોગ કરતાં ક પ્રત્યક્ષ લાભ છે, એટલે રામક, સીતા, લક્ષ્મણમ્ એવા પાણિનીય મુત્ર પ્રમાણે પ્રયોગ શુદ્ધ છે.) ૫૮

ગોગજવાહનમોજ્જમમહ્યોદ્ભૂતપમિત્રસપત્નજશત્રોઃ ।
વાહનૈરિક્તાસનતુદ્ધા મામિહ પાતુ જગલ્લયગુદ્ધા ॥

ગાય અને હાથીના વાહનનું ભોજન, તે ભોજનથી જન્મેલ, તેનો પતિ, તેનો મિત્ર, તેનો શત્રુ, તેનો પુત્ર, તેનો શત્રુ, તેનું વાહન, તેનો વેરી; તેની પર બેસેલી એવી ત્રણ લોકમાં પૂન્ય અહીં મારું રક્ષણ કરો. (ગોગ-બળદ પર બેસીને ગતિ કરનાર શિવથી જન્મેલ કાર્તિક સ્વામી, તેનું વાહન મેાર, તેનું ભોજન સાપ, તેનો ભક્ત્ય વાયુ, તેથી જન્મેલ હનુમાન, તેનો પતિ સુગ્રીવ, તેના મિત્ર રામ, તેનો શત્રુ રાવણ, તેનો પુત્ર ઇન્દ્રજિત, તેનો શત્રુ ઇન્દ્ર, તેનું વાહન ચૈરાવત, તેનો વેરી સિંહ, તેની પર બેસેલી અંગિકા.) ૫૯

નદીજ લક્ષ્મણનારિકેતુર્નગાદ્યો નામ નગારિસતુઃ ।
 ઇપોઽન્જનાવેયધરઃ પ્રમાર્થો જિત્વા વયં નેવ્યતિ ઘાય ગાવઃ ॥

નદીથી જન્મેલ લક્ષ્મણ રાવણના વનનો શત્રુ, જે પર્વતની ધન્ય છે, એવો પર્વતના શત્રુનો પુત્ર, એ ઇન્દ્રવિશ્વ ધારણ કરનાર, મહામહેનતે પકડાય એવો આને તમને છતીને ગાયને લઈ જશે. (હે નદીજ-ભીષ્મ-પિતામહ ! રાવણના વનને તોડનાર હનુમાન જેની ધન્યમાં છે, એવો આ ઐવિશધારી અર્જુન નામનો ઇન્દ્રનો પુત્ર તે આપણુ કીરવાને છતીને આજે ગાયો પાછી વાળી જશે.) ૬૦

ગોકર્ણરાઢામરણ ચર્ધ્યં ચઢ્યહવ્યાદ્જમાદ્વાહ ।
 કુંભેનચૂડામણિરાદિગન્તાત્પયાદ્વાયાદુરગત્મજાર્ધઃ ॥
 જેને ગોકર્ણરાટ્ટ આભૂષણ છે; જેણે ગન્ધર્વબંધી અજ (અકર)ને બાબ્યો છે અને જે કુંભરથી સુગ્રમભિષ્મી દિશાઓ સુધી રક્ષણ કરે છે; તે ઉરગની પુત્રીનું અર્ધ તમારું રક્ષણ કરો. (જેની અર્ધાંગના પાર્વતી છે, જેના આભૂષણમાં સર્પનો રાજ વાહુકી છે, જેના ત્રીજા નેત્રનો અગ્નિ કામદેવને બાળે છે અને જેના મસ્તક પર નક્ષત્રોને સુગ્રમભિષ્મ ચંદ્ર છે, તે શિવ સર્વ દિશા-ઓમાં દુઃખથી તમારું રક્ષણ કરો.) ૬૧

વિલાસિની કાશ્ચનપટ્ટિકાયાં પાટીરપટ્ટેર્વિરહી
 વિલિલ્ય । તસ્યાઃ કપોલે વ્યલિલત્પવર્ગ તવર્ગમોત્રે
 વર્ણે ટવર્ગમ્ ॥ ૬૨ ॥

કાઈ એક વિરહી પુરુષે સોનાની પાટી પર ચંદનની શાહીથી એક વિલાસિની સ્ત્રીનું ચિત્ર દોહ્યું અને તેના માલ પર પવર્ગ લખ્યો, હેડ પર તવર્ગ લખ્યો તેમ જ ચરણ પર ટવર્ગ લખ્યો. (પવર્ગનું સ્થાન હેડ છે, તેથી એમ સૂચવે છે કે, 'દોહથી તારા માલ પર ચંદન આવીશ, તવર્ગનું સ્થાન ઘાંત છે, તેથી તારા હેડને આવીશ અને જેનું હૈયમાં આવીશ, તે ટવર્ગનું સ્થાન મધ્ય છે, તેથી તારા પગે માધુ નમાવીશ.) ૬૨

કાચિદ્વિયોગાનલતત્રગાત્રી પ્રાણાન્સમાધારયિતું
 લિલેલ । ચાહ્નોર્મુજંગં હૃદિ રાહુવિન્નં નામૌ ચ
 કર્પૂરમયં મહેશમ્ ॥ ૬૩ ॥

જેનાં ગાત્ર વિયોગરૂપી અગ્નિથી તપેલાં છે, એવી કાઈ નામિકાએ પોતાના પ્રાણુ ધારણ કરવા માટે પોતાના બે બાહુ પર સર્પ, હૃદય પર રાહુ અને નાભિ પર કપૂર મધ મહાદેવ નીતયાં. (પ્રાણુ વાયુરૂપે છે અને સર્પ વાયુને પીએ છે, તેથી બાહુ પર સાપને જોતાં પ્રાણુ ભય પામીને બહાર નહિ આવે અને મન એ ચંદ્રનેા ભાગ છે, માટે હૃદય પર રાહુને જોઈ મન તેથી દૂર રહેશે અને નાભિ કામોદીપતનું સ્થાન છે, તે પર શિવને જોઈ કામદેવ પીડા નહિ કરે.) ૬૩

નેત્રઃ પ્રયાણોન્મુલ્લતાં સમોક્ષ્ય તક્ષત્રસુતાવલિ-
 મસ્ય કળે । અધારયત્સા સ તુ વાસરાણાં સંઘ્યા-
 પરોઽમૂલ્લસિ કોઽગ્ર માવઃ ॥ ૬૪ ॥

પોતાનો પતિ પરદેશ જવાની તૈયારી કરે છે, એમ જોઈને, તે સ્ત્રીએ તેના ગળામાં નક્ષત્રોની સુક્રાભાળા પહેરાવી; તેનો પતિ દિવસોની સંખ્યા ગણવા લાગ્યો, તો હે સખી ! તેમાં શું ભાવ ઠરે ? (સત્તાવીશ નક્ષત્રોની પોતીની માળા કંઈમાં નાખીને પેલી સ્ત્રીએ એમ સૂચવ્યું કે 'નક્ષત્રોનાં ઉદયકાળે અર્ધાત્ર સંધ્યાકાળે વહેલા આવજો. ત્યારે પેલા પુરુષે રવિ, સોમ વગેરે વાર ગણીને સૂચના કરી કે, 'હું સાત દિવસમાં આવીશ.') ૬૪

ગૌરીક્ષણં મૂધરજાહિનાથઃ પત્રં તૃતીયં દયિતોપ-
 વીતમ્ । યસ્યામ્બરં દ્વાદશલોચનાલ્યઃ કાષ્ઠા સુતઃ
 પાતુ સદ્ગાશિવો વઃ ॥ ૬૫ ॥

(આ શ્લોકમાં અન્ય અટપટો છે, તે ગોડવતાં સ્પષ્ટ અર્થ એવો થાય છે કે, ('ગોઃ વર્ગ-બળદ જેનું વાહન છે; દૃષ્ટને તૃતીયે જેને ત્રીજું નેત્ર છે, મૂધરજા દયિતા-જેની સ્ત્રી પાર્વતી છે, અહિનાથઃ ઉપવીતમ્-સર્પ જેને જનોઈ છે, જંબરં કાષ્ઠા-વસ્ત્ર જેને દિશાઓ છે, સુતઃ દ્વાદશલોચનાલ્યઃ-જેનો પુત્ર કાર્તિકેય પાર આંખ-વાળો છે, તે શિવ તમારું રક્ષણ કરો.) ૬૫

પુષ્પેયુમાતા પુરુષાયમાણા લજ્જાવતી વિશ્વસૃજં
 વિલોક્ય । નામીસરોજે નયનં મુરારેર્વામેતરં વારયતિ
 સ્મ ચિત્રમ્ ॥ ૬૬ ॥

પુરુષની જેમ ક્રીડા કરતી કામદેવની માતાએ નાભિકમળમાં રહેલા પ્રહાને જોયા; તેથી શરમાઈને તેણે વિષ્ણુની જમણી આંખ ઢાંકી દીધી. તેમાં શું અર્થ છે ? (વિષ્ણુની જમણી આંખ સૂર્ય છે, તે

ખીડતા સૂર્ય દંકાઈ જાય અને તે દંકાતાં કમળ ખિડાય અને તેથી પ્રભાત પશ્ય દંકાઈ જાય.) ૬૬

સુગત્રયં ભાતિ વપુષ્યવેપે કલાનિ ચત્વારિ સુમાનિ પદ્મ । કપોલપટ્કં પ્રમદાલતાયાઃ ષ્ઠ્ઠ્ઠન્તિ મધ્યં વિદુષઃ કવીન્દ્રાઃ ॥ ૬૭ ॥

સૌરૂપી લતાના શરીર પર ત્રણ મૂળ, ચાર ફળ, પાંચ ફલ અને છ કપોલ (પર્વ) શોભે છે. ત્યારે તેનો મધ્યભાગ ક્યાં છે? એમ કવિએ વિદ્વાનોને પૂછે છે. (ખે નેત્ર અને એક નાભિ તે મૂળ, બે સ્તન અને બે જઘન તે ચાર ફળ; બે હાથ, બે પગ અને એક મુખ તે પાંચ કમળનાં ફલ છે તેમ જ બે ગાલ, બે કપોલ અને બે નિતંબ એ છ પર્વ (સાંધા) છે.) ૬૭

ઈન્દ્રાવિરાઢ્યાઃ સ્ફુટચિદ્રુમોષ્ટયાઃ સંકેતમુદિદય વત્તે ચરન્ત્યાઃ । ચૌરૈઃ સમસ્તાભરણાનિ હૃત્વા નાસા-મણિર્નૌડપદ્મતઃ કિમેતત્ ॥ ૬૮ ॥

જેનાં કમળ જેવાં નેત્ર છે અને સ્પષ્ટ પરવાળા જેવા જેના રાતા હોઠ છે એવી ઠોક સુંદરી સંકેત આપ્યા પ્રમાણે વનમાં રખડતી હતી ત્યારે તેનાં બધાં આભુષણ ચોરાએ છૂટી લીધાં પશ્ય તેના નાકનો મણિ લીધા નહિ, તેનું શું કારણ? (ખોતીની ઉપર આંખની કાળી કાંતિ અને નીચેની આભુષેથી હોઠની શતી કાંતિ પડતાં તે ચણેડી જેવું લાગતું હતું.) ૬૮

કુદ્ધેનમુશ્રીનયનાશ્રયાશ્વધોન્મદા દર્દુરહર્ષકાલે । રવ-જન્મમશ્વપ્રિયમોજનાશા નૃત્યન્તિ મીમાન્સુજગોજમાજઃ ॥

ભીમના નાનાભાઈના ગોત્રમાં જન્મ લેનારા તેમ જ પોતાનાં સંતાનનાં લક્ષ્ય કરનારનાં ભોજન કરવામાં પ્રીતિ ધરાવનારા, પર્વતરાજની પુત્રીને પ્રસન્ન કરનારનાં નયનથી બળેલ ઉન્મત્ત દેહકાના હર્ષકાલે નાચે છે. (ભીમસેનનો નાનો ભાઈ નડુજ, તેનું નોળિયો ગોત્ર છે; તે પોતાનાં સંતાનનાં લક્ષ્ય કરી જનારા સાપનાં ભોજન કરે છે, તે ગોત્ર પશ્ય નોળિયાનો ભક્ષ કરી જાય છે. હવે દિમાલયની પુત્રી પાર્વતીના પતિ શિવના નેત્રના અગ્રિથી બળેલ કામદેવના યોગથી ઉન્મત્ત બનીને ગોત્ર દેહકાના આનંદકાળે વર્ષાકૃત્તુમાં નાચે કરે છે.) ૬૯

શિરસિ દેવનદીં પુરૈરિણઃ સપદિ વીક્ષ્ય ધરા-ધરકન્યકા । નિમિદમાનવતી રમણાન્નકે ક્વચન ચુન્વનમારમ્ભતે સ્મ સા ॥ ૭૦ ॥

ત્રિપુરારિ મહાદેવના મસ્તકે ગંગાને જોતાંની સાથે જ અત્યંત માનથી ભરેલાં પાર્વતીએ પોતાના પતિના ગ્રે સુંબન કરવા માંમાં. (રેણે કરાયા હતાં સુંબન કરવાનો

ભાવ એ છે કે ‘મહાદેવના ગંગામાં રહેલ એર સૂરીને મરી બાઉ’ તો મારે શોકયતું દુઃખ બેવું ન પડે.’) ૭૦

કાચિદ્વિલોલનયના રમણે સ્વકીયે દૂરં ગતે સતિ મનોભવવાળચિત્રા । ત્યક્તું શરીરમચિરાન્મલયાદિ-વાયું સૌરમ્યશાલિનમહો પિવતિ સ્મ ચિત્રમ્ ॥ ૭૧ ॥

પોતાનો પતિ દૂર પરદેશ ગયો હતો, તેને કારણે કામદેવના બાણથી પીડાયેલી ઠોક સુંબન નયનવાળી સ્ત્રી પોતાના શરીરને છોડી દેવા માટે મુગ્ધથી ભરેલ મલયાનિલ-વાયુનાં પાન કરવા લાગી; એ અશ્વર્થ છે. (અહીં મલયપર્વત પર સર્પો રહે છે, તેના મુખમાંથી નીકળેલાં એર પવનમાં ઠરો, તેથી તેનાં પાન કરવાથી મરણ થાય.) ૭૧

કાન્તા રુચિ મુનિજનતરુણોડવિયોગી કામશ્ચ રનમણિઠઙ્ગવલકલ્પેન । ધત્તે પયોધરયુગે કુચમૂષ્ણેન હારે હરે હિમકરે મકરે કરે ચ ॥ ૭૨ ॥

(આ શ્લોકમાં ચોથા ચરણનાં પદો સાથે અન્યથ જોડવાનો છે.) કાંતિવાળી સ્ત્રી ખોતીના હાર પર (હારે) રચિ રાખે છે. મુનિજન હર-મહાદેવ પર (હારે) રચિ રાખે છે. વિયોગ વિનાનો તરુણજન ચંદ્ર પર (હિપકરે) રચિ રાખે છે. કામદેવ ખોતાના મકર ચિહ્ન પર (મકરે) રચિ રાખે છે. રત્નમણિ ઉન્નવલ કંકણ સહિત કર પર (કરે) તેમ જ સ્તનના ભૂષણ સહિત બને સ્તન પર (પયોધરયુગે) રચિ રાખે છે. ૭૨

વિકસતિ નયનાભ્યાં ફૈરવં પદ્મજં ચ શ્રુયયતિ ચરણામ્બુ વ્રજ્જલચૈવ પયોધેઃ । ઇરસિ લસતિ ચસ્ય શ્રેયસાં સંપ્રદાયઃ સ ફળિનમધિશેતે પદ્મયા પદ્માનામઃ ॥ ૭૩ ॥

(આ શ્લોકમાં અન્યથ જોડવાનાં મૂલ્યવધુ દૂર થાય છે.) બે ભગવાન વિષ્ણુની જમણી આંખ સૂર્યથી કમળ અને ડાબી આંખ ચંદ્રથી પોષણી વિકાસ પામે છે, જેના ચરણમાંથી નીકળેલ ગંગા સમુદ્ર સાથે સંગમ જોડીને તેનું અહર્યથ દૂર કરે છે; સર્વ દૃશ્યાણાંને સંપૂર્ણ રીતે આપનાર (સંપ્રદાયઃ) કોરુપ્ત મણિ જેમની છાતી પર શોભી રહેલ છે; તેવા પદ્માનાભ-વિશુ ભગવાન પદ્મા-લક્ષ્મી સાથે શેષ પર પોદી બંધ છે. ૭૩

અહિરિપુષ્ટિકાન્તાતાતસંવદ્ધકાન્તાહરતનયત્તિહન્ત-પ્રાણદાહૃદ્યજસ્ય । સચિમુતસુતકાન્તાતાતસંવૂજ્યકાન્તા-પિતૃશિરસિ પતન્તિ જાદ્વધી નઃ પુનાતુ ॥ ૭૪ ॥

(આ શ્લોકનાં પદોનો સંબંધ જોડીને અર્થ કરવાથી સરળતા પડે છે) અહિ-સાપનાં રિપુ-અરુનો પતિ વિષ્ણુનાં કાન્તા-લક્ષ્મીના તાત-પિતા સમુદ્રને સંવદ-બાંધ-

નાર-રામનાં કાન્તા-પત્ની સીતાને હર-હરનાર રાવણનેા તનય-દીદગિતને નિહન્તુ-મરનાર લક્ષ્મણને પ્રાણદાતુ-પ્રાણ આપનાર-હનુમાન ધ્વજસ્ય છે-ધ્વજમાં જેના એવા અણુનના સહિ-મિત્ર-કૃષ્ણના સુત-પુત્ર પ્રભુશ-કામદેવના સુત-પુત્ર-અનિરુદ્ધની કાન્તા-સ્રી ઉષાના તાત-પિતા બાણસુરથી સંગૂચ પૂબયેલ-શંકરનાં કાન્તા-પત્ની પાર્વ-તીના પિતુ-પિતા હિમાલયના શિરશિ-મસ્તક પર પતન્તી પડતી એવી ગંગા અમને પવિત્ર કરેા. ૭૪

અદિતવતિ પરસ્મિન્પ્રત્યયે શાસ્ત્રયોનો ।

ગતવતિ વિલયં ચ પ્રાકૃતેડતિ પ્રપ્રજ્ઞ ।

સપદિ પદમુદીતં કેવલઃ પ્રત્યયો ચ-

સ્તદિયદિતિ ચ વક્તું કઃ ક્ષમઃ પંડિતોડપિ ॥૭૫॥

જેમાં શાસ્ત્ર કારણ છે, એવા પરબ્રહ્મના જ્ઞાનનેા ઉદય થયા પછી પ્રકૃતિ (માયા)ના સર્વ પ્રપંચો લય પામે છે; તેને પરિણામે જેમાં કેવળ પોતાના અનુભવ-રૂપ સ્વપ્ન આનંદ) મળે છે; તેનું માપ કેટલું છે; તે બાબતને કહેવાને માટે કયો પંડિત શક્તિમાન છે? (અહીં હિદમ્ શબ્દની વ્યાકરણની ખૂબી આપી છે. હિદમને બ્યારે વત પ્રત્યય લાગે છે ત્યારે, હિદમ્ પ્રકૃતિનેા લોપ થઈ બ્ય છે; તે વખતે ફક્ત વત્ પ્રત્યય બાકી રહી બ્ય છે તે વત્ પ્રત્યયનેા પશ્ય લોપ થતાં, તેને કેહાણે આદેશ રૂપે હ્યત્ રૂપ બને છે. એ પ્રકારની વ્યાકરણની ખૂબીને કયો પંડિત કહી પાતાવે?) ૭૫

હરિદ્રાયાં રાઘવસરપિદિતેચ્છાપરિપદિ

પ્રયુક્તાલ્કૃત્યે વિયુત ઉરતાં દુર્ગકુરટીમ્ ।

વયં સાકાંપેતાઃ પ્રહરં ક્ષિતિ સેનાધિપકૃતા-

મમાત્યેભ્યો લેલાં પ્રતિ વિશતિ સિંહક્ષિતિપતિઃ ॥૭૬॥

પૃથ્વીપતિ સિંહરાજ પોતાના પ્રધાનોને સેનાપતિએ પાડવેલ લેખપત્ર બખાવે છે; તેમાં લખ્યું છે કે, 'બ્યારે હળદરમાં રાહુ ટંકાઈ બ્ય લારે છપ્પામાં આવે તે સભામાં ધરેણાં પહેરીને વિયુત-મરડેાની દુર્ગ કુરડીને પ્રહાર કરે, કારણ કે અમે સૂર્યની ઉપેક્ષા કરીએ છીએ.' (અહીં હરિદ્રા-રાત્રિમાં રાહુ અધકારથી સર્વ દિશા-મંડળ આગ્રહાદિત થતાં પ્ર-સાધે બેડેલ હાર-ઝંડાર કરવા માટે અમે તૈયાર છીએ, માટે તમે વિસદિત ઉરતાં-પક્ષ પર અર્થાત વિપક્ષ શત્રુ પર પ્રહાર કરે' એ રીતનેા સંકેત છે.) ૭૬

ગતા સાં કિં સ્થાનં પથિ સહ તયા કા સ્થિતવતી

નૃપેણેત્યં પૃષ્ઠા સરિઃ પતુરૂતી સ્થિતવતી ।

વિલોચ્યાલંકારં નિજમથ ચ શાકં નરપતિ

નિરાકાશ્ચં ચક્રે કયય કયમેતત્તમવતિ ॥૭૭॥

'તે નાધિકા તેને સ્થાને પહોંચી ગઈ! માર્ગમાં તેની સાથે કેણુ હતું?' એમ રાજાએ પૂછ્યું ત્યારે તે સખીની ચતુર દુતી ઉત્તર આપ્યા વિના જીભી રહી; પરંતુ પહેલાં તેણે પોતાના અલંકાર અને મેથાની ભાજી પર નજર નાખીને રાજા સામું જોયું, તેથી રાજાને ઉત્તર મળી જતાં તેની ઇચ્છા પૂરી થઈ.' તો તે ક્ષી રીતે બન્યું હશે? (નાધિકાને ઘેર મૂકી આવીને પાછા આવતાં સખીએ 'પોંચી' નામના પોતાના ધરેણા સામું જોયું, તેથી 'પહોંચી ગઈ' એવા ઉત્તર મળ્યો તેમ જ 'મેથા' શાકની સામે જોયું, તેનું ઢિંદી 'મેં થો-હું' માર્ગમાં હતી' એમ થાય, તેથી બંને ઉત્તર મળી ગયા.) ૭૭

સ્વનાત્વે નો હારો રજતગિરિમૂલે ન ધનદઃ

મુકેશીનાં મધ્યે વિહરતિ ન કામો નવયુવા ।

રસાન્તે નૈવાલ્ધિર્વિયુગનગરીસીમ્નિ ન ચ સુર-

સ્તયાન્યસ્મિન્પથે સ્ફુટમવતુ દૈવં કિમપિ નઃ ॥૭૮॥

'સ્તનને છેડે દાર નથી, રજતગિરિની તળેટીમાં કુબેર નથી, સારા કેશવાળી સુંદરીઓની વચમાં યુવાન કામદેવ રમતો નથી, પૃથ્વીને છેડે સમુદ્ર નથી, દેવાની નજરીને છેડે દેવ નથી' તો પછી આ શ્લોકમાં પ્રસિદ્ધ કાઈ દેવ હોય. તો તે અમારું રક્ષણ કરે. (અહીં દરેક વાકયને અતિ નિમ્ન મૂકી પ્રથમ પૂછી હકારમાં ઉત્તર લેવો. જેમ કે દાર નથી શું? છે જ કુબેર નથી શું? છે જ કામ નથી શું? છે જ સમુદ્ર નથી શું? છે જ. દેવ નથી શું? છે જ, તો તે જ અમારું રક્ષણ કરે.) ૭૮

કાચિદ્વાલમરમણવસતિ પ્રેપયન્તી ફરણં

સા તન્મૂલે સમયમલિપ્તદ્વાલમત્યોપરિદ્રાનુ ।

ગૌરીનાથં પવતતનયં ચમ્પકં વાસ્ય ભાવં

પ્રત્નહત્યાર્યાન્પ્રતિ કથમિદં માંહજાથઃ કવીન્દ્રઃ ॥૭૯॥

'કાક યુગ્ધ નારી પોતાના પતિને ઘેર કરડિયો મોકલે છે, તે કરડિયા પર બપોર સર્પ ચીતરે છે. તે સાથે શિવ, હનુમાન અને ચંપાનું ફૂલ દોરે છે. એમ કહીને મઘીનાથ કપિરાજ વિદ્વાન લોકોને પૂછે છે કે, તેમાં નારીના શું લાભ હશે? (કરડિયામાં રહેલ ફૂલની સુગંધ વાયુ ન લઈ બ્ય, તે માટે વાયુના શત્રુ સર્પને ચીતર્યો છે. તે ફૂલને બાણ તરીકે કામદેવ ઉપ-યોગ ન કરે માટે કામના શત્રુ શિવને ચીતર્યો છે. સૂર્ય કિરણોથી ફૂલ ન સૂકવે, માટે બાલ-અર્ચના શત્રુ હનુ-માન દોષ્યો છે. ફૂલને રસ લમશે ન ચૂને તે માટે ચંપાનું ફૂલ ચીતર્યું છે.) ૭૯

સર્વેશઃ સન્ધદસિ યદ્દયા દીયતે દીયતે ધં

દયાતાનાં અવતિ સદૃશં રૂપમેષાં પતુર્ગામ્ ।

દ્વૌ દાનાર્થો ભવતિ ચ તથા પાલને ચ્વળને વા
નો જાનીમઃ કથયતિ ભવાન્કસ્ય ઘાતોઃ પ્રયોગમ્ ॥૮૦

તું પોતે સર્વથી છે, છતાં દીવર્તે દીવતે એમ કમ
કહે છે; કારણ કે દા ધાતુ ચાર છે અને તેનાં એક-
સરખાં ચાર રૂપો થાય છે, તેમાં બેનો અર્થ 'આપું' એમ થાય છે, ત્રીજો 'પાલન કરવું' એમ થાય છે અને ચોથાનો અર્થ 'ખંડન કરવું' એમ થાય છે, એમાં તું કયા અર્થમાં દા ધાતુનો પ્રયોગ કરે છે; તેની અમને ખબર પડતી નથી. (અહીં એક ધાતુના બુદ્ધિ બુદ્ધ અર્થમાં પ્રયોગ થાય છે. તેથી કયા અર્થમાં વક્તાને કહેવું છે, તેની સ્પષ્ટતા થતી નથી; તે ચોખ્ખી વાત અહીં કરે છે.) ૮૦

વજ્રાદ્વાદશનીલીનરજયુતં સપ્તામ્બુજોદ્ભાસિતં
નિત્યં પોદ્ગદશોણપદ્મચરિતં ધ્યાત્રાનિરં સેવિતમ્ ।
દર્શાત્મોધિગૃહં સદ્સદલસત્પર્યઙ્કવિશ્રાન્તિ યત્
પાયાદ્ઃ કમલહસ્તસક્લિષ્ટમયં તત્રીલરોચિમદ્ઃ ॥૮૧॥

ને પોતે બાર નીલકમળથી યુક્ત છે, ને પોતે સાત શ્વેત કમળથી શોભે છે, જેની શોભા સોળ લાલ કમળની કાંતિથી વધેલી છે, જેનું જ્ઞાના રાતદિન સેવન કરે છે, જેનો નિવાસ ક્ષીરસાગર છે, ને પોતે હમર કમળવાળા પલંગ પર વિશ્રામ લે છે અને ને પોતે લક્ષ્મીના યોગાના ચરણ મુખીને સુતેલા છે, તે પોતે નીલ કાંતિવાળા તેજસ્વી પુરુષ તમારું રક્ષણ કરે. (ક્ષીરસાગરમાં ક્ષેપનારાયણ ઉપર સનાર લક્ષ્મીપતિ વિષ્ણુનું વર્ણન છે. તેમાં જ્ઞાના ચાર મુખની આઠ આંખ, તેમ જ લક્ષ્મી અને નારાયણની બે બે આંખ મળીને બાર આંખો તે નીલકમળ છે. વિષ્ણુની ચાર અને બે પગ, જ્ઞાના ચાર હાથ અને બે પગ તેમ જ લક્ષ્મીના બે હાથ અને બે પગ મળીને સોળ લાલ કમળ થાય છે તેમ જ વિષ્ણુનું એક મુખ, જ્ઞાનાં ચાર મુખ, લક્ષ્મીનું એક મુખ અને વિષ્ણુની નાભિ મળીને સાત શ્વેત કમળ છે. ક્ષેપનારાયણના હમર મુખ તે હમર કમળ છે.) ૭૧

રામં વાનરવાહિનીં પુરરિષું રાહું રવેઃ સારથિ
કુન્દમીર્મસમુદ્ભવં મુરરિષું મારસ્ય મૌર્ચીરવમ્ ।
તન્વી નૂતનપલ્લવૈર્વિરંચિતે શય્યાતલે શાયિની
સહ્યા વીજિતતાલવૃન્તપવનાં માલા મુદ્ગર્નિન્દિત ॥૮૨

નર્વા તામ પંદારાંશી રમેલ શયન પર સુતેલી અને જેને સખી તાનાં પાનથી પવન રોળી રહેલી છે, એવી સુંદર મુગધા શ્રી વારંવાર રામ, વાનરની સેના, મહાદેવ, રાહુ, સૂર્યાના સારથિ, અગસ્ત્ય મુનિ, વિષ્ણુ અને મદનના ધનુષ્યની દરીના ટંકાર, એ બધા

પદાર્થની નિંદા કરે છે. (કામથી પીડાતી શ્રી કામોદીપક પદાર્થો અને તેના ચતુરંગીની નિંદા કરે છે, એ આવ છે. જેમ કે રામે કાગડાને શિક્ષા કરી, તે કાગડો હોત, તો કાયલ ઊડી જાય. વાનરસેના હોત, તો મલય પર્વતના પવનને હરી ગત, શિવ હોત, તો કામદેવને બાળી મૂકત. રાહુ હોત, તો ચંદ્રને હાંકી દેત. ચરણ હોત, તો સૂર્યનો રથ બહારી હાંકીને રાત દેખાવી દેત. અગસ્ત્ય હોત, તો સમુદ્ર પી ભત. વિષ્ણુ કામના પિતા છે. કામ પોતે ધનુષ્યને ટંકાર કરે છે, એમ બધા પદાર્થોની નિંદા છે.) ૮૨

સત્યાસત્તમના પ્રત્યક્ષતરકચ્છેદી દ્વિજેન્દ્રાશ્રયો
યુક્તનેકમુલોદ્ભવાસ્પદમલં શ્રીયંચ સંરાજતે ।

યો ગંગાં ચ વિમાર્તિં યશ્ચ સશિવો યઃ કામદેહાશ્રયઃ
સદ્ઃ સામ્યમયં પ્રયાતુ ભવતાં કૃષ્ણેન રુદ્રેણ વા ॥૮૩
(આ દ્વિઅર્થો શ્લોક છે, તેમાં પહેલાં કૃત અર્થ કરીને પછી સરળ અર્થ કહ્યો છે.) જેનું મન સત્ય-ભાષા પર આસક્ત છે, જેણે વધેલા નરકાસુરને છેદી નાખ્યો; ને ગરડનો આશ્રય કરે છે; જેને અનેક મુખ છે. એવા જ્ઞાની ઉત્પત્તિનું સ્થાન કમળ; તેના સંબંધી ભ્યાં શોભે છે, ને ગંગાવર્ધન પર્વત મને ગાં-પૃથ્વીને ધારણ કરે છે, ને શિવ સહિત રહીને કામદેવને આશ્રય આપે છે; તે કૃષ્ણ કે મહાદેવનો સંગ થતાં, તમારું મન સમતાને પ્રાપ્ત થાય. (સતી-પાર્વતીમાં આસક્ત, જેણે પ્રહલદન-જ્ઞાનાના ક-મસ્તકને ઉડાડ્યું છે, એવા શિવ, પુત્રી પર આસક્ત થતાં મહાદેવે જ્ઞાતાનું પાંચમું મસ્તક ઉડાડ્યું હતું.) જ્ઞાત્યુના સ્વામી ચંદ્રને શિર પર આશ્રય આપનાર, અનેક મુખવાળા કાર્તિક સ્વામીને જન્મ આપનાર, ભ્યાં કુમેરભંડારી નિધિપતિ વસે છે, ને ગંગાને ધારણ કરે છે, ને શિવા (પાર્વતી)ને અડધે અંગે ધારણ કરે છે, ને કામદેવને દહે છે, તે મહાદેવ તમારું કથાણુ કરે.) ૮૩

યેન ધ્વસ્તમનોમયેન વલિજિત્કાયઃ પુરા સ્ત્રીઘ્નો

યો ગંગાં ચ દષેડન્યકશ્ચકરો યો વર્ધિપત્રપ્રિયઃ ।

યથ્યાદ્ઃશશિમચ્છિલોદરે રૂપિ સ્તુત્યં ચ નામામરાઃ

સોડગ્યાદિષ્ટમુજંગહારવલયસ્ત્વાં સર્વેવેમાધવઃ ॥૮૪॥

(આ દ્વિઅર્થો શ્લોક છે. પહેલાં કૃત અર્થ અને પછી સરળ અર્થ કહ્યો છે.) જેણે બાલિ રાજાને છતનાર વામનાના દેહને આશ્રય બનાવ્યું છે, જેણે કામદેવને બાળ્યો છે, જેણે જંગા ધારણ કરી છે, જેણે અંધાસુરનો નાશ કર્યો છે, મધુર પર બેસનાર કાર્તિક સ્વામી જેમને પ્રિય છે, સર્વ દેવો જેના નામની સ્તુતિ કરે છે, જેની

મસ્તક પર ચદ્ર છે અને જેના કાંઠા હીરે સર્પ છે, તે હિમાધવ-મહાદેવ તમારુ રક્ષણ કરે (સર્વદ-સર્વને આપનાર, માગર-લક્ષ્મીના પતિ તમારુ રક્ષણ કરે) કે જેમણે બાળપણમા શક્ટ, સુરનો વધ કર્યો, જેમણે બળિ રાગને છૂતવા પોતાની કાયા નાની કરી, જેમણે દેવો માટે મોહિની સ્ત્રીનુ રૂપ ધર્યું, જેમણે ગોવર્ધન અને પૃથ્વીને ધારણ કર્યો, કાચ-ક-અગ્રાધ બળવાળા ક્ષીર સાગરમા જેણે સયન કર્યું, મોરપીછ જેને ગમે છે, દેવો જેની સ્તુતિ કરે છે, સર્પને ચારનાર ગરુડ જેને પ્રિય છે અને ચક્રથી ઠકુ જેના હાથે છે) ૮૪

લદ્ધમીવન્તકૂરસૂરણદિન્ધુસ્કમ પાપડી
લાઢ્ઢોડકલ્પી વઢાહન ઘડી રાજામ્બુદાલીરુચિ ।
મઢ્ઢાશાકરવળ્લનો વિવિમુના ક્ષીરાવસાતુલ્ય મા
સાસુહાલિતલિન્નિમાઢ્ઢવસનોડયા સેતક સારવાન ॥

હે લક્ષ્મીવાન નારાયણ ! આપ કૃત્, અશ્વ, રણદ હીન, દુધક અને ક્ષમા છે ! પાપડી, લાડુ, ઢોકળા, ઘી, વડા, ઇમવડી, ખાખ, અણુ, દાલ એમા રુચિ રાખો છે ! નફા સાકર, ખાડનો વિવિમુના, ક્ષીરાવસાગ્રા અતુલ્ય જેવા છે, આપનુ અગ હાડી જેવુ છે, વચ વીજળી જેવા છે, આપ બળવાન છે પણ હુ આપની સાસુ અને સેવક છુ માટે મારુ રક્ષણ કરે (આ શ્લોકમા લાપાના શબ્દો વપરાયા હોય એમ લાગે છે ખરી રીતે તેના અર્થ નોકતા વારતત્વિક સરકૃતની ખૂબીને પરિચય થાય છે જેમ કે હે લક્ષ્મીવાન ! હે લાહનરહિત ! હે નિર્દોષ ! હે સમુદ્રમા રહેનાર ! હે નિરુપમા ! આપે પૃથ્વીનું પાવન કર્યું છે જગતને પેદા કર્યું છે આપ પોતે અજન્મા, સુદમા શત્રુને સહાર કરનાર, દુખને દહન કરનાર, ક્ષમા આપનાર, પાપનાશક, વાનનુ રૂપ ધરી પૃથ્વી પર કરનાર અને ગરુડ પર સવારી કરનાર છે, આપ દુખના લઘન કરનાર છે, બળવાન છે, આકાશમા ચાલતા મેઘ જેવી કાલિવાળા છે, મોટા મોટા મલ્લોની ઇચ્છાના સમૂહને તોડનાર છે, આપનુ સ્વરૂપ બચર જેવુ નીન છે, આપ વીજળીની રેખા જેવુ પીળુ વચ્ર ધરો છે અને આપ સમર્થ હોઈ મારુ પ્રાણ સહિત રક્ષણ કરો હુ આપનો સેવક છુ) ૮૫

રાટીચ્ઞશિપલેદપાપઢવહીર્ણ્યોરોહમાતી ગળો
ચન્નકોડનિમિત્તીય વાકુલચળા ધ્યાયન્તિ યા યોગિન ।
કાલામીલકરાલમૂલમહાદેવેન્દ્રમાથાર્થિની
મા સાસૂરસા તવાપતવટે સ્થાત્કળમોટી ચિરમ્ ॥૮૬
ખાટી હાથ, ઈપ, સેડ, પાપડ, વડી, ઈખાં, ચેડ,

લાજ અને શકને ખાનારા એવા લકતોનો સમુદાય જેનો વાકુલયજ્ઞ છે, જેનુ અનિમિત્ત-દેવોની જેમ યોગી ધ્યાન ધરે છે જે દેવી કાળ, અલિપ, કરાલ, ભૂખલ એવા મોટા મોટા દૈત્યોના મસ્તક ફેડાનારી છે અને જે સાસુપરસા છે, તે કણ્ઠીમોટી તમારા પાપનો નિરતર નાશ કરે (આ શ્લોકમા પણ લાપાના શબ્દોનો લાસ થાય છે જેમ કે કાપથી આકુલ, કૃષ્ણવર્ણના મોટા ભયકર, દુર્ભનરૂપી દૈત્યોને જે મારે છે, વાકુલ કુળમા પ્રસિદ્ધ એવા યોગીઓ જેનુ ધ્યાન ધરે છે, ઇચ્છા પ્રમાણે જે આકાશમા સચાર કરે છે, જે ઇચ્છિત ફળ પામે છે, જે માસ ખાય છે, જે પાપનો નાશ કરે છે, જે બળવાન છે હે દેવી ! ઈર્ષ્યાથી સેવા કરનારા તારા લકતો તારી પ્રસન્નતાથી ઇદવને પામે છે, તે જગદેવી કણ્ઠીમોટી તમારા પાપ નાશ કરવા માટે બિરાલે) ૮૬

સૂદારા લલપાદિમેત્રલતટી કચ્છોટજા વિખત્તી
પૂતા રેમરડીનનીલજસમા નાગીય પાતાલગા ।
સાધોડસાવજકાલિયારિહરિણવ્યાધે સમ પીઢિતા
મામોનોવરવાગવારણપદ મન્દાકિની વ ક્રિયાત્ ॥૮૭

જેનો કેડનો કેદોરો ઉલપાડી છે, જેણે ઉટજનો કચ્છ વાળેલો છે, જે પોતે પવિત્ર, રેમરડી, નિર્લજ્જ સલા, નાગકન્યાની જેમ પાતાળમા જનારી છે, જેણે સાવજ, કાલિયાર, દરણ અને વ્યાધને ખાધા છે, જે સરખી પીઠાય છે જેના જલનો પ્રવાહ મામેઘ એઘ રવ અમેઘ છે, તે સુદારા મહાકિની ગંગા તમારા કન્યાકુ કરો. (લીના કુન્દર જેવા કાસની પકિત એ કેદોરો છે, જેને બે કિનારા છે, જે જલપ્રાય પ્રદેશમા પર્ણકુટી બાધીને રહે છે, પવિત્ર અવાજ કરતા અને એકાંતમા દૂળતા હાસ, ચક્રવાક, કનકસ વગેરેની સલા જેમા છે, આકાશથી પાતાળ સુધી ને પહોંચેલી છે, જેમા ક્ષત્રા અને રદ સાથે દેહો સ્નાન કરે છે, જેના પાર ન આવે, તેરી ને અગ્રાધ છે, જેના પ્રવાહને શબ્દ થય કરે છે અને જે મોક્ષ આપનાર છે, એવા મહાકિની-આકાશમા તમારા પાપનો નાશ કરે) ૮૭

જાયન્તે નવ સૌ તયામિચ નવ ધ્યામ્મિસ્થસા સગમે
પદ્મસ્થાનિ નરૈવ સુવ્યથ શસિ ઝીળ્યેવ તદ્વજસિ ।

તત્વાર્થન્યયચ સુચય વિભુયા શ્વદસ્ય રૂપાણિ ત-
જ્ઞાનન્તેયદિ શકિરસ્તિ ગદિતુ પાળમાસિકોડનાવધિ ॥
એવે સ્થત વિખંડિતઓના ૨૨ પ્રત્યેયો લગડતા
જે શબ્દના ૧૮૯ રૂપા થાય છે, તેમા સુ, અમ અને સુપ
ના નવ નવ રૂપો, મ્યામ, મિસુ, મ્યસુના છ છ રૂપો,
શમ અને જમ્તના ત્રણ ત્રણ રૂપો તેમ જ ખાટી રહેલ

પ્રત્યયોનાં ચાર ચાર રૂપો થાય છે; તે શબ્દનાં રૂપો બહુવાની શક્તિ હોય તેને આટે છ મંદિનાની મુદત આપું છું.

આ શ્લોકને સ્પષ્ટાર્થ નીચે પ્રમાણે છે : એ ગવાક શબ્દ છે. એને આટે 'સિદ્ધાંતકોમુદી'માં ભટ્ટોછ દીક્ષિને નીચેની બે કારિકા લખી છે.

ગગાક્રમ્યદસ્ય રૂપાણિ ક્ષીવેડર્ચાગતિમેદતઃ ।

અસંવ્યવહૃત્પૂર્વકૃતૈર્નાધિકરણતઃ મતમ્ ॥ ૧ ॥

સ્વમ્ સુસુ નવપદ્ ભાદો પદકે સ્યુસ્તોણિ જરસાસોઃ ।

ચત્વારિ શેષે દશકે રૂપાણિતિ વિભાવય ॥૨॥

ગવાક શબ્દના રૂપો નપુંસકલિંગમાં 'પૂજા કરવી અને જવું' એ બે અર્થના ભેદથી સંધિ ન કરતાં તથા અડૂ આદેશ અને પૂર્વરૂપ કરતાં ૧૦૯ થાય છે. સુ, કમ્, સુરના નવ નવ એટલે ૨૭, માદિ છ પ્રત્યયોના છ છ એટલે ૩૬; અને જસ્ જસુના ત્રણ ત્રણ અર્થો ૬; અને બાકીના ૧૦ના ચાર ચાર અર્થોને ૪૦ એમ કુલ ૧૦૯ રૂપો બહુવાં. તે રૂપો નીચે પ્રમાણે છે :

સુ-(જવું અર્થે) ગગાક । ગવાગ્ । ગોઝક । ગોઝગ્ ।

ગોક્ ગોગ્ । (પૂજા અર્થેમાં) ગવાઈ । ગોઝઈ ।

ગોઝી । (જવું એ અર્થે) (પૂજા કરવી અર્થેમાં)

ગગાઝી । ગોઝઝી । ગોઝી

જસ્-ગવાઝિ । ગોઝઝિ । ગોઝિ । (ગતિ તથા પૂજા બેઉ અર્થેમાં)

કમ્-ગગાક । ગગાગ્ । ગોઝક । ગોઝગ્ । ગોક્ । ગોગ્

(જવા અર્થે) ૬ ગગાઈ । ગોઝઈ । ગોઝ્ (પૂજા અર્થે)

કોદ્-ગોઝી (જવું એ અર્થે) । ગગાઝી । ગોઝઝી ।

ગોઝી । (પૂજા અર્થે)

જસ્-ગગાઝિ । ગોઝઝિ । ગોઝિ । (ગતિ તથા પૂજા બેઉ અર્થેમાં)

ચ-ગોઝા । ગગાઝા । ગોઝઝા । ગોઝા । (ગતિ અને પૂજા બેઉ અર્થે) ।

મ્યામ્-ગગામ્યામ્ । ગોઝમ્યામ્ । ગોમ્યામ્ । (જવું એ અર્થે)

ગગામ્યામ્ । ગોઝમ્યામ્ । ગોમ્યામ્ । (પૂજા અર્થે) ।

મિસ્-ગગામિઃ । ગોઝમિઃ । ગોમિઃ । (જવું એ અર્થે)

ગગામિઃ । ગોઝમિઃ । ગોમિઃ । (પૂજા અર્થે) ।

કિ-ગોઝે-(જવું એ અર્થે) । ગગાઝે । ગોઝઝે । ગોઝે ।

(પૂજા અર્થે) ।

મ્યામ્-કિપરના મ્યામ્ પ્રત્યય પ્રમાણે

૬

૬

૪

૬

૬

૬

૬

૬

મ્યામ્ ગગામ્યઃ । ગોઝમ્યઃ । ગોમ્યઃ-(જવું એ અર્થે) ગગામ્યઃ । ગોઝમ્યઃ । ગોમ્યઃ (પૂજા અર્થે)

કિ-ગોઝે-(જવું અર્થે) । ગગાઝે । ગોઝઝે । ગોઝઝે ।

(પૂજા અર્થે)

મ્યામ્-પૂર્વના મ્યામ્ પ્રત્યય પ્રમાણે

મ્યામ્-પૂર્વના મ્યામ્ પ્રત્યય પ્રમાણે

કમ્-કમિ પ્રત્યય પ્રમાણે

ઓસ્-ગોનોઃ (જવું એ અર્થે) ગગાઝોઃ । ગોઝઝોઃ ।

ગોઝોઃ । (પૂજા અર્થે) ।

ગમ્-ગોચામ્ । (જવું અર્થે) ગગાઝામ્ । ગોઝઝામ્ ।

ગોઝામ્ । (પૂજા અર્થે)

કિ-ગોચિ (જવું અર્થે) । ગગાઝિ ગોઝઝિ । ગોઝિ

(પૂજા અર્થે)

ઓસ્-પૂર્વના ઓસ્ પ્રત્યય પ્રમાણે

ગુપ્-ગવાણુ । ગોઝઝુ । ગોઝુ (જવું અર્થે) ગગાઝુ ।

ગોઝઝુ । ગોઝુ । ગવાઝુ । ગોઝઝુ । ગોઝુ

(પૂજા અર્થે)

૬

૬

૬

૬

૬

૬

૬

૬

૬

૬

૬

૬

૬

૬

૬

૬

૬

૬

૬

૬

૬

૬

૬

૬

૬

ભરેલ મેઘ જેવી નીન કાતિ જેના કાન્તી ગતિ છે તે શિવ) ૯૯

અયિમુક્તાફલમયલે કિમધરકાત્યાહિ વિદ્રમ કુરુપે ।

દ્રુષ્ટ્વા ગુજાત્વીજ શિવશિવ હસિતેન મૌલિક મૂય ॥

અરે અમળા ! તારા મોતીને અધરકાતિથી પર વાળા કમ બનાવે છે ? શિવ, શિવ ! નજરથી તેને ગુભાક્ષ બનાવે છે અને ફરી હસીને તેને મોતી બનાવી દે છે ? (ઓત્તની લાલ કાતિથી નાકનુ મોતી પરવાળા જેવું લાગે છે નજરની કાળી કાતિથી ઉપર કાણુ અને નીચે લાલ બનાતા ચણોદી જેવું લાગે છે અને હસતા પાણુ સફેદ બને છે) ૯૦

પશ્ચિમત્સ્યમૃગાન્ હતિ પરિપન્થ ચ તિષ્ઠતિ ।

પ્રાતેન જીવત્યધુના ન વશ પૂર્વવત્સન ॥ ૧૧ ॥

‘મારો તે પુત્ર પક્ષી મત્સ્ય અને મૃગલાને હણે છે અવળે મારે’ જિભો રહે છે સસ્કાર વિના સાધનથી હમણાં જીવે છે અને પહેલાની જેમ અમારે વશ નથી (અહીં બ્યાકરણની ખૂબી છે, વાન, મત્સ્ય અને મૃગ એ નવું શબ્દોને હતિ-મારે છે, એ અર્થમાં તર્કિત પ્રત્યય લાગતા પાશ્વિક, માસિક અને માર્ગિક શબ્દો બને છે. પરિપથ શબ્દ તિષ્ઠતિ-જિભો રહે છે, અર્થમાં પરિપથિક બને છે, તે જ રીતે પ્રાત શબ્દ જીવતિ-જીવે છે એ અર્થમાં પ્રાય બને છે એવુંના-હમણાં, વશ ન વશ ધાતુને પહેલા ચાલેલું કાર્ય થતું નથી પૂર્વવત્સન એ પાશ્વિનિનુ સ્વ છે સન્ પ્રત્યય લાગવાથી પૂર્વ ધાતુનું ને પદ હોય છે, તે જ પદ સન્ લાગ્યા પછી પણ થાય છે જેમ કે ઇષ્ ધાતુ આત્મનેપદી છે, તેને સન્ લાગતા દિધિપતે એમ આત્મનેપદ પદ માયમ રહે છે) ૯૧

ચતુર્મિશ્ર ચતુર્મિશ્ર દ્વામ્યા વશ્ચમિરેવ ચ ।

હૃયતે ચ પુનર્દામ્યા સ મે વિણ્ણુ પ્રસીદતુ ॥ ૧૨ ॥

ચાર અને ચારથી, બે અને પાંચથી તેમ જ બેથી જેને ચારે હવન કરવામાં આવે છે, તે વિષ્ણુ મારા પર પ્રસન્ન થાય (અહીં ‘યત એ વિષ્ણુરૂપ છે’ શાસ્ત્રવચનથી વેદના યજ્ઞવિધિની પ્રક્રિયા જ્ઞાતી છે એવુંનો ભણતા પરેલા યજ્ઞની શરન્નત્વમાં જે વક્ષે ભણાય છે, તેમાં આશ્રય ‘હે ત્વજાગ્રે’, તે ચતુર્વર્ણ છે અસ્તુ ધૌપદ ‘ભવે એમ હો’, તે ચાર વર્ણ છે, તે પછી યજ્ઞ ‘યત કરો’ બે વર્ણ છે અપ્સરન્નદે ‘હે અમે યત કરીએ’ તે પચ વર્ણ છે તેમ જ ધૌપદ ‘ભણાય છે’ તે બે વર્ણ છે અપ્સરન્ન કમમા આ પાંચ વાગેના મનને ત્તર વર્ણ થાય છે, તે

રીતે ૧૭ સ્તોત્ર અને ૧૭ શાસ્ત્ર ભણાય છે તે ઉપરાંત હોતા, અન્વયું, ઉદગાતા અને બ્રહ્મા એ ચાર મત્તિવ્ય; યજ્ઞાદિકમં, હવન, સાધન અને મન એ ચાર પ્રક્રિયા એ દ્વારા પણ યજ્ઞરૂપ વિષ્ણુની સ્તુતિ થાય છે આ શ્લોક મહાભારતમાં પ્રસિદ્ધ ‘અનુસ્મૃતિ’નો ૩૦ મો શ્લોક છે) ૯૨

ક્રિયાશુભ વગેરે

[ક્રિયાપદ વિના વાક્ય પૂરું થતું નથી, તેથી જ્યારે ક્રિયાપદ ન હોય ત્યારે વાક્ય અધૂરું લાગે પરંતુ સધિ, સમાસ વગેરે છોડીને કુશળતાથી શ્લોકોને અન્વય કરવા મા આવે ત્યારે જે ક્રિયાપદ શુભ હોય, તે તરી આવે અને ત્યારે વાક્યને પૂરેપૂરો અર્થ થાય, એવી રચના ક્રિયાશુભ રચના કહેવાય છે, તે જ રીતે વાક્યમાં કર્તા, કર્મ, કરણ વગેરે વિભક્તિઓ શુભ હોય તેને કર્તાશુભ, કર્મશુભ વગેરે કહે છે, તેવા શ્લોકો આ પ્રકરણમાં બાવન છે]

ક્રિયાશુભ

આગત પાણ્ડવા સર્વે દુર્યોધનસમીહ્યા ।

તસ્મૈ ગા વ સુવર્ણ ચ રત્નાનિ વિવિધાનિ ચ ॥૧૧॥

આવેલ પાંડવો બધા દુર્યોધનની ઇચ્છાથી તેમને ગાય, સોનું અને વિવિધ રત્ન (સર્વેન્દુ એમ ક્રિયા-પદ કાઢતા યોગસમીહ્યા-જે માણસની ધનની ઇચ્છાથી પાંડવ પાસે આવ્યા હતા, તેને બધા પાંડવોએ ગાય, સોનું અને વિવિધ રત્નો આપ્યા) ૧

નિરયમાનવધાન્ન યાચકાન્દુ લ્હસચયાન્ ।

અન્ન ક્રિયાપદ શુભ યો જાનાતિ સ પશ્ચિત ॥૨॥

‘ઉદય વિનાના, સુંદર અવયવવાળા, અતિશય દુખી યાચકોને’ એ વાક્યમાં ક્રિયાપદ શુભ છે, તેને જે જણે, તે પશ્ચિત (અહીં નિરયમાન્ અવચ્છેદ એમ ક્રિયાપદ કાઢતા ‘દા’ કાપતું’ ધાતુના ચોથા મણુના એક લખરના મધ્યમ પુરુષનું અન્ન ઉપસર્ગ સાથેનું અન્ન રૂપ છે અર્થાત્ ‘હે અગ, હે લાઈ’ જે ઉદય વિનાના યાચકો દુખી થાય છે, તેમનો તિરસ્કાર કર’ એવો અર્થ થાય છે) ૨

પ્રાત પ્રાત સમુત્થાયઃ ક્વૌ મુની ચ કમળહલ્ ।

અન્ન ક્રિયાપદ વસ્તુમવધિર્દ્રાણો વય ॥૩॥

‘સવારે સવારે જીને બે મુનિએ બે કમળુ’, અહીં ને ક્રિયાપદ શુભ છે, તે શોધવા બ્રહ્માની વધ સુધીની મર્ષા છે (અહીં પ્રાત બીજી ગણના પ્રા ધાતુના પર્વમાનકાળ પ્રાતિ પ્રાત્ પ્રાતિતા રૂપ છે, અર્થાત્ ‘બે મુનિઓ સવારે જીને કમળુ ભરતા હતા’) ૩

લલાટલિલકોપેતઃ કૃણઃ કમલલોચનઃ ।

ગોકુલેડય કિયાં વક્તું મર્યાદા દશયાર્પિકી ॥૪॥

‘નેના લલાટમાં તિલક છે એવા કમલલોચન કૃષ્ણ આ ગોકુલમાં...’ અહીં ને કિયા શ્રુત છે, તેને કહેવા દશ વર્ષની મુદત છે. (લલટ કિયા લદ ધાવુનો પ્રેરણ ભૂતકાળ છે, અર્થાત્ કૃષ્ણ ગોકુલમાં ફરતા હતા.)

પમ્પાસરસિ રામેણ સમ્નેહં સવિલ્લસયા ।

સીતયા કિં કૃતં સાધમત્રૈવોત્તરમીદ્યતામ્ ॥ ૫ ॥

‘પ’પાસરોવર પર વિલાસ કરતાં સીતા સાથે સ્નેહે રહીને રામે શું કયું? તેનો ઉત્તર તે વાક્યમાં જ શોધી કાઢો, (‘સને અહમ્’ એમ કિયાપદ છૂટ પડતાં, લક્ષમણનું વચન બને છે. ‘હું’ રામ અને સીતા સાથે પ’પા સરોવરમાં સ્નાન કરતો હતો.) ૫

રાજન્નયનનદયામ નિશ્ચિંશાર્કયં દુર્જય ।

બાકલ્પં વત્સુધામેતાં વિદિધિ ય રમે ચક્રુઃ ॥૬॥

હે રાજન! નરદા ધનસ્યામ નેવા દુર્જય! ખડક ખેંચનાર! કલ્પ સુધી આ પૃથ્વી આજે ધણુ શત્રુને રક્ષુમા (અહીં રાજન બલ એમ પદ છૂટ પડતાં બલ-રક્ષુ કયો તેમ જ વિદિધિઃ જન-શત્રુઓને ખાશે) અર્થાત્ ‘મેઘ નેવા શ્યામ વર્ણુવાળા, ખડક ધારણુ કરનાર હે દુર્જય રાજન! તમે કલ્પ સુધી આ પૃથ્વી’ રક્ષણુ કરો અને શત્રુઓનો નાશ કરો.’ ૬

કાન્તયા કાન્તસંયોગે કિમકારિ નવોદયા ।

જત્રાપિ ચોત્તરં વક્તુમવર્થિમ્કળો વચઃ ॥ ૭ ॥

‘નવોદા કાંતાએ કાંતના સંયોગ વખતે શું કયું?’ એમાં પશુ ઉત્તર આપવા માટે પ્રજ્ઞાની વય સુધીની મર્યાદા છે. (અત્રાપિ એ કિયાપદ જપ્ત ધાવુનું સાપેક્ષ ભૂતકાળનું રૂપ છે અર્થાત્ ‘નવોદા કાંતાએ કાંતના સંયોગ વખતે ક’પારી અનુભવી!’ એમ અર્થ થાય.) ૭

શમોદરાય પુણ્યાત્મનુપ્પમ્પલકલાન્વયિ ।

અત્ર કિયાપદં શુભં યો જાનાતિ સ પણિતઃ ॥૮॥

‘હે પુરુષાત્મા! દમોદર માટે રૂલ, મૂળ, રૂળ વગેરે પશુ...’ અહીં કિયાપદ હુપાયેલું છે; તેને જ જાણ્યું છે, તે પડિત છે. (દમોદર! આપ પદ છૂટ પડતાં હ ધાવુની પહેલાં આ ઉપસર્ગ મુક્તાં આસાથે મધ્યમ પુરુષ એકવચનનું રૂપ આપ-‘લાવ’ થાય છે. અર્થાત્ ‘હે દમોદર પુરુષાળી! રૂલ, મૂળ, રૂળ વગેરે લાવ.’) ૮

વિરાટનગરે રાજનીચીકાકુપકીચકમ્ ।

અત્ર કિયાપદં શુભં યો જાનાતિ સ પણિતઃ ॥ ૯ ॥

‘હે રાજન! વિરાટનગરમાં કીચકથી ખીમ કીચક...’ અહીં ને કિયાપદ હુપાયું છે, તેને જ જાણ્યું છે, તે પડિત છે. (અહીં વિઃ આટ પદ છોડતાં અદ ધાવુનો પ્રેરણ ભૂતકાળ આટ થાય અર્થાત્ ‘પક્ષી’ નગરમાં આ વાંસ ઉપરથી આ વાંસ ઉપર ફરતું હતું.) ૯

કાન્તં વિના નરીવીરં મદમાલોચ્ય કેકિની ।

અત્ર કિયાપદં શુભં યો જાનાતિ સ પણિતઃ ॥ ૧૦ ॥

‘દેવ પતિ વિના નદીને તીરે મદને જોઈને...’ આ વાક્યમાં કિયાપદ શ્રુત છે, તેને જ જાણ્યું છે, તે પડિત છે. (અહીં વિનાવીરિત્વે રૂપમદ એ પદ છૂટ પડતાં નદ ધાવુનું વદહનનુરૂપે કરતા નાનકીતિ વિ ઉપસર્ગ આવે છે; તેનો અર્થ થાય છે રૂપમદ ચીજોળીને જોઈને દેવ પોતાના કંતવને વિનાનરીતિ-નારનાર મોલાવે છે.) ૧૦

અમ્લાનપદ્મજા માલ્યા કળે રામસ્ય સીતયા ।

શુષા શુષા પ્રમન્યત્ર પ્રત્યક્ષેપિ કિયાપદે ॥ ૧૧ ॥

‘નહિ કરમાયેલ કમળની માળા સીતાએ રામના મળામાં...’ આ વાક્યમાં કિયાપદ પ્રત્યક્ષેપિ સામે હોવા છતાં વિદ્યોનો નકામ બ્રમ થાય છે. (અહીં પ્રતિ ઉપસર્ગ સાથે શિષ્ટ ધાવુનો કર્મણિ ભૂતકાળમાં પ્રત્યક્ષેપિ રૂપ થાય છે, અર્થાત્ ‘સીતાએ રામના મળામાં માળા ફેંકી.’) ૧૧

નારસિંહકર્કતે ચીર્ય વને મત્તમર્તગજઃ ।

અત્ર કિયાપદં શુભં યો જાનાતિ સ પણિતઃ ॥ ૧૨ ॥

‘મદોન્મત્ત હાથી વનમાં નરસિંહની આકૃતિ જોઈને...’ અહીં ને કિયાપદ શ્રુત છે, તેને જાણ્યું તે પડિત છે. (અહીં ન-આટ પદ છૂટ પડતાં, પહેલા મળુના ન-અન્મ, ધાવુના પ્રેરણ ભૂતકાળનું રૂપ આટ થાય છે; અર્થાત્ ‘હાથી નરસિંહની આકૃતિ જોઈને જતો નથી.’) ૧૨

સંધ્યાવન્દનવેલાયો સદમાન્તે દિગ્જોત્તમઃ ।

અત્ર કિયાપદં શુભં યો જાનાતિ સ પણિતઃ ॥ ૧૩ ॥

‘સંધ્યાવંદનની વેળાએ તળાવને કિનારે આશ્લેષી થી...’ અહીં ને કિયાપદ શ્રુત છે, તેને જાણ્યું તે પડિત છે. (અહીં દિગ્જોત્તમ એ એમ પદ છૂટ પડતાં, આ ઉપસર્ગની સાથે હ ધાવુનો સામાન્ય ભૂતકાળ એ: ‘આવ્યો હતો’ થાય છે. અર્થાત્ ‘હે દિગ્જોત્તમ! તું સંધ્યાવંદન કરવા તળાવને કિનારે આવ્યો હતો.’) ૧૩

પુરોકોકિલકુલસૈવે નિતાન્તમપુરારયઃ ।

સહકારદ્રુમા રમ્યા વસન્તે કામપિ શ્રિયમ્ ॥ ૧૪ ॥

‘વસન્તકાળમાં પુરુષ-કોકિલ કુલનો અત્યંત મધુર શબ્દોથી આ રમ્ય આનામાં વૃક્ષો ઠા અવોદિત શોભા...’

(અહીં નિવાન્તમ્ અયુ આરવૈ એમ પદ છૂટે પાડતા થા-‘ધારણ કરવું ધાતુના ભૂતમળના ત્રીજા પુરુષના બહુવચનનું ૩૫ અયુ છે અર્થાત્ ‘આ આખાના વૃક્ષો નરકાયલના શબ્દોથી અલોકિકે શોભાને ધારણ કરે છે)

વિન્યાકાર સુધાધાર કાન્તાવદનપદ્મજમ્ ।

અત્ર ક્રિયાપદ ગુપ્ત મર્યાદા દશવાર્ષિકી ॥ ૧૫ ॥

‘ખિ બ જેવા આકારનું, સુધા-અશ્વત્થી ધાર જેવું આ કાતાનું વદનરૂપી કમળ ’ અહીં ક્રિયાપદ યુગ્મ છે, તેની મર્યાદા દશ વર્ષની છે (અહીં દશવાર્ષિકી પદ છૂટે પાડતા, દશ ધાતુનું આત્મર્થ દશ-‘સુબન કર ’ એમ ક્રિયાપદ મળે છે) ૧૫

રાવતસ્ય શૈર્યૌરૈઘોરાવળમાહવે ।

અત્ર ક્રિયાપદ ગુપ્ત મર્યાદા દશવાર્ષિકી ॥ ૧૬ ॥

યુદ્ધમા રામના ભય કરે બાણથી ભનકર રાવણને, આમા ક્રિયાપદ યુગ્મ છે તેને શોધવાની મર્યાદા દશ વર્ષની છે (અહીં રાવતસ્ય એમા રાવત સ્વ એમ પડે છે પાડતા સ્વ ક્રિયાપદ નીકળે છે તેથી એવો અર્થ થાય કે, હે રામ ! યુદ્ધમા ભય કરે બાણથી રાવણને માર) પામારાગામિભૂતસ્ય શૈષ્મવ્યાધિનિર્પીડિત ।

યદિ તે જીવિતસ્યેચ્છા તદા મો શીતલ જલમ્ ॥ ૧૭ ॥

‘કંઈની વ્યાધિથી પીડાયેલ હે જન ! જે અજવાળની લાગણીથી પીડાયેલ છે, એવા તને જે છવવાની ઇચ્છા હોય તો તું શીતલ જલ ’ (અહીં પા મા એમ પદ છૂટે પાડતા ‘પી નહિ ’ અર્થ મરતા અર્થાત્ ‘હે કંઈ થી પીડાતા જન ! તારે જે છવવું હોય તો રાગથી અભિભૂત થવા છતાં, ઠંડું જલ પી નહિ ’) ૧૭ કર્તૃયુગ્મ

ગૌરીનવરસાદયશ્રદ્ધયા શશિન ધર્યૌ ।

શૈવ ગોચર્યે કર્તા વપણાપિ ન લખ્યતે ॥ ૧૮ ॥

‘ગૌરી પાર્વતીના નખની સરખામણીની શ્રદ્ધાથી ચક્રને ધારણ કર્યો ’ અહીં જ કર્તા શોધાય છે, પરંતુ તે વર્ષ સુધી નહિ મળે (આ શ્લોકમા ક્ષાણ્વ પદ છૂટા પાડતા ક્ષમ-કામમ્ હતીન ક્ષાણ્વ અર્થાત્ ‘શિવ મહાદેવ ’ એ કર્તા છે) ૧૮

અન્નવસ્ત્રસુવર્ણાનિ રત્નાનિ વિવિધાનિ ચ ।

પ્રાક્ષણેભ્યો નદીતીરે દદાતિ પ્રત્ન સત્ત્વરમ્ ॥ ૧૯ ॥

‘અન્ન વસ્ત્ર સુવર્ણ અને વિવિધ રત્નો આકાષ્યુ ને નદીતીરે આપે છે જલ્દી જ ’ (પ્રાક્ષણ-દમ્ય પદ છેડાતા, ‘દે આકાષ્યુ દમ્ય ધનિજન એ કર્તા છે) ૧૯ રાક્ષસેન્ય સુતા દ્વત્વા જનકસ્ય પુરો ચર્યૌ ।

અત્ર કર્તૃપદ ગુપ્ત મર્યાદા દશવાર્ષિકી ॥ ૨૦ ॥

‘રાક્ષસીથી જનકની પુત્રીને હરીને નગરીમા ગયો અહીં કર્તાનું પદ યુગ્મ છે, તેની મર્યાદા દશ વર્ષની છે (ગમસાના દમ્ય સમાસ છેડાતા, રાક્ષસોમા શ્રેષ્ઠ રાવણે સીતાનું હરણ કર્યું) ૨૦

વયામૌ તવ સ્તનાવેતૌ પિપન્તિ સતત મુદા ।

અત્ર કર્તૃપદ ગુપ્ત મર્યાદા દશવાર્ષિકી ॥ ૨૧ ॥

‘તારા આ બે સ્તન પ્રેમથી સતત પીએ છે ’ અહીં જે કર્તાનું પદ યુગ્મ છે તેને શોધવાની મર્યાદા દશ વર્ષની છે (વયામ+એતવ એમ સમાસ છેડાતા ‘ખિલાડીના કાળા બગ્યા તેની માતાના આચળ પીએ છે ’ એમ કર્તાપદ મળે છે) ૨૧

વ્યામોહ તવ મિન્દન્તુ છિન્દન્તુ દુરિતાનિ ચ ।

કલ્મસમિમ શ્લોક વે જાનન્તિ વિચક્ષણા ॥ ૨૨ ॥

તમારા વ્યામોહને ભેદો અને પાપોને છેડી નાખો ’ આ શ્લોકમા જે કર્તા યુગ્મ છે, તેને વિચક્ષણ માણસો બોલે છે ’ (અહીં વ્યા-મોહ એમ પદ છૂટે પાડીને ક-શિવ ક્ષમા અને અ-વિષ્ણુ એનો સમાસ કરતા વ્યા થાય અર્થાત્ શિવ ક્ષમા અને વિષ્ણુ કર્તા છે) ૨૨

ન કરોતિ નામ રોપ ન વદતિ પરપ ન હન્ત્યય શત્રૂન્ ।

રક્ષયતિ મહીમરિલા તથાપિ ધીરસ્ય ધીરસ્ય ॥ ૨૩ ॥

‘નામનો પશુ રોપ કરતો નથી, કહોર બોલતો નથી અને તે શત્રુને હણતો નથી તોપણ ધીરવીરની સપૂર્ણ પૃષ્ઠીને રીઝવે છે (ધી કસ્ય એમ પદ છૂટે પાડતા તે ધીગની છુદ્ધિ સપૂર્ણ પૃષ્ઠીને રીઝવે છે એમ કર્તા મળે છે) ૨૩

શરદિન્દુલુન્દધવલ નગપતિનિલય મનોહર દેવમ્ ।

યૈ મુદત્ત વૃત્તમનિદા તેપામેવ પ્રસાદયતિ ॥ ૨૪ ॥

શરદના ચાદ અને મોઝરા જેવા ધવલ તેમ જ હિમાલય પર નિવાસ કરનાર મનોહર દેવને જેમણે સતત સાંગ પ્રપ્ત થઈ હોય તેમના જ પ્રસન્ન કરે છે (મન હર એમ પદ છેડાતા ‘પુણ્યશાળીઓના મન મહાદેવને પ્રસન્ન ’ છે) એ કર્તા છે) ૨૪

કર્મયુગ્મ

શીક્રાસારસવાદિસ્રોજવનમાસ્ત ।

પ્રક્ષોમયતિ પાન્યર્હાનિ શસૈરિવ માસલ ॥ ૨૫ ॥

શીક્રા સારસને હરે જનારો અને કમલવનમાથી પત્તાર કનારે પવન પડેલ જનની ઓળા નિ આસાથી નરુ કે કુદ કદો દેવ એમ ક્ષોભ પમાડે છે (અહીં કર્મ યોધયતુ છે નર જન-માસ્ત એમ પદ છેડાતા વસ્ત્ર ન પવન ન (સોવર)ને ચલન કરે છે) ૨૫

સુભગ તવાનનપદ્મજડશનસંજાતનિર્ભરપ્રીતેઃ ।

શમયતિ કુર્વન્દિવસઃ પુણ્યવતઃ કરય રમણીયઃ ॥૨૬

હે સુંદર પુરુષ ! તારા સુખરૂપી કમળનાં દર્શનથી
નેને ઘણે પ્રેમ ભિપન્ને છે, એવા ક્યા પુણ્યશાળી પુરુષ-
નો રમણીય દિવસ શમન કરે છે ? (અર્થી 'દમ્' અર્થે
પદ છોડતાં 'કલ્યાણ' કર્મ મળે છે; અર્થાત્ 'પુણ્ય-
શાળીનો દિવસ કલ્યાણને આપે છે' એમ અર્થ થાય છે.)
અહિં હે રમણ પદ્ય કૌતુકં ધૂલિધૂસરતનું દિગમ્બરમ્ ।
સાપિ તદ્વદનપદ્મજં પપૌ પ્રાતરુચમપિ કિનવુધ્યતો ॥૨૭

'આવ હે રમણી ! આ કોતુક છે; જેનું શરીર
ધૂળથી વળગેલું છે અને ને દિગ્મ્બર ને; તે રમણીએ
પશુ તેના સુખપદ્મજનું પાન કર્યું.' હે ભાઈ ! અર્થમાં
કર્મ કહ્યું; છતાં કેમ સમજાવું નથી ? (કૌ-તુકમ્ એમ
પદ છૂટું પાડતાં 'પૃથ્વી પર આભોટના બાળકને ને'
એમ કર્મ મળતા, તે રમણીએ બાળકના સુખનાં
સુખન કર્યાં એવા અર્થ થાય છે.) ૨૭
કરણ્યુશુભ

પૂતિપદ્મમયેડત્યર્થે કાસારે દુઃખિતા અમી ।

દુર્વારા માનસં દંસા ગમિષ્યન્તિ ઘનાગમે ॥૨૮॥

પરુ અને કાદવથી ભરેલા આ તળાવમાં દુઃખી
થયેલા આ દુર્વાર-ન અટકાવી શકાય તેવા રાજદંડના
વર્ષાકાળના આરંભમાં માનસસરોવર પર જશે. (અર્થી
દુર્વારા પદનો અર્થ છે દુર્વાથી અર્થાત્ દુર્વાને લીધે
પાણી બગડ્યાં છે, એમ કરણ્યુશુભ છે.) ૨૮

ભદ્રં મહાનસાયાતઃ કલ્પિતો નરકસ્તય ।

મયા માંસાદિકં મુક્તં મીમં જાનીહિ માં વક ॥૨૯॥

હું મહાનજા (રસોડાથી) આવેલ છું, મને તારા
નરકનું કારણ માન. મેં માંસ વગેરે ખાધું છે. હે બક !
તું મને લીમસેન બાળ્ય. (બકાશ્વર પાસે રહેલ લીમસેન
પોતાની ઝોળખાણુ આપતાં બાળ્ય છે કે, 'હે બક !
હું મહાઅનજા-આવાતઃ પોતા ડાડાથી આવ્યો છું. એમ
કરણ્યુશુભ છે.) ૨૯

સંપ્રદાનગુપ્ત

અમ્મોરહમયે સ્નાત્વા વાપીપયસિ કામિની ।

દદાતિ મર્કિસપન્ના પુત્રસૌમાગ્યકામ્યયા ॥૩૦॥

દાઈ એક આ અમ્મોરહમયે (કમળથી ભરેલ)
વાવના જલમાં સ્નાન કરીને ભક્તિસંપન્ન થઈને પુત્ર
અને સોલાઅની કામનાથી...કમળ આપે છે. (અર્થી
સંપ્રદાન યોથી વિભક્તિ શુભ છે. અમ્મોરહમ્ અર્થે એમ
પદ છૂટું પાડતાં હું કામદેવની યોથી વિભક્તિ કર્યે 'કામ-
દેવને કમળ આપે છે' એમ અર્થ થાય છે.) ૩૦

પ્રશસ્ત્યાયુક્તમાર્ગસ્ય તવ સંમાનિતાં શ્રિતાઃ ।

સ્પૃહ્યન્તિ ન કે નામ ગુણરત્નાલય પ્રભો ॥૩૧॥

હે શુભરૂપી રત્નોના મહાસાગર પ્રભુ ! જે માર્ગ
પ્રશંસાથી ભરેલ છે, તેને અનુસરનાર તમારા આશ્રિતો
એવા કાણ છે, જે તમારા સમાનની ઇચ્છા ન કરે ?
(પ્રશસ્ત્યે ઉક્તમાર્ગસ્ય એમ સંધિ છોડતાં 'કલ્યાણને માટે
તમારા સમાનની સૌ ઇચ્છા કરે છે' એમ યોથી
વિભક્તિ શુભ થાય છે.) ૩૧

અપાદાનગુપ્ત

શિલોમુલૈસ્ત્વયા વીર દુર્વારૈર્નિર્જિતો રિપુઃ ।

વિભેત્યત્યન્તમલિનો વતેડપિ કુસુમાકુલે ॥૩૨॥

હે વીર ! પાછાં વારી ન શકાય એવાં બાણોથી
તમે જે શત્રુને છતી લીધા છે, તે શત્રુ પુષ્પોથી ભરેલા
વનમાં પશુ અત્યંત મલિન બનીને ભય પામે છે. (અર્થી
અત્યન્તમ્ અલિનઃ પદ છૂટું પાડતાં 'અલિનઃ' ભમરાથી
ભય પામે છે' એમ અપાદાન પાંચથી વિભક્તિનો ભાવ
પૂર્ણ થાય છે.) ૩૨

સરસીતૌયમુદુત્ય જનઃ કંદર્પકારકમ્ ।

પિવત્યમ્બોજસુરભિ સ્વચ્છન્મેકાન્તશીતલમ્ ॥૩૩॥

આ માણસ કામવાસના કરાવનાર, કમળની સુગંધી-
થી ભરેલ, સ્વચ્છ અને અત્યંત શીતળ એવાં સરોવરનાં
જળ કાઢીને પીએ છે. (અર્થી) સરસીતઃ અયમ્ અને
કંદર્પકારકમ્ પદ છોડતાં સરોવરમાંથી અયમ્ આ
માણસ જે કમ્ જળ કાઢે છે. તે દર્પ-અભિમાન કરા-
વનાર છે. એમ અર્થ સંગન થાય છે.) ૩૩

સંબંધગુપ્ત

તૂળેવ મધુમાસેડસિન્સહકારદુમજ્જરી ।

શ્યમુત્તિદ્રમુકુલૈર્મોતિ ન્યસ્તશિલોમુખા ॥૩૪॥

આ વર્ષતઃપ્રભુમાં આખાના વૃક્ષ પરની મંચરી
પોતાની પ્રજા કળીઓ વડે શોભે છે અને તેની પર
ભમરાઓ બેા છે, તેથી બાણના ભાથા જેવી લાગે છે.
અર્થી ટનિદ્ર-મુકુલ-પ્ એમ સમાસ છોડતાં હું
કામદેવની છતી વિભક્તિ (સંબંધ નોડનાર) પ્ ૩૫
થાય અર્થાત્ પ્રસન્ન છે કળા જેની એવા કામદેવના
ભાથાની જેમ શોભે છે. ૩૪

માનુર્વે જાયતે લક્ષ્મ્યા સરસ્વત્યાથવા મતા ।

અત્ર પટ્ટીવદં ગુપ્તં મર્યાદા દશવાર્ષિકી ॥૩૫॥

'પરંપરા, લક્ષ્મી અથવા સરસ્વતીએ માનેલ આ
ભાનુ દેવ પામે છે.' એ વાક્યમાં સંબંધવાચક છતી
વિભક્તિનું પદ છુપાયું છે, તેની મર્યાદા દશ વર્ષની

છે (અહીં માનુ માનુ પદ નુ શબ્દની છટ્ટી વિભક્તિ છે, તેના અર્થ થાય છે નરની મા-કાતિ, અર્થાત્ 'લક્ષ્મી કે સરસ્વતીને લીધે આ માણુસની કાતિ પ્રગટ થાય છે')

પ્રાપ્તમદો મધુમાસ પ્રવલા રુષિપ્રયતમોઽપિ દૂરસ્થ ।
અસતી સનિહિતેય સહૃતશીલા સહી નિયતમ્ ॥૩૬॥

જેને મદ પ્રાપ્ત થાય એવા મધુમાસ-વસત છે, (કામ) રોગ અત્યંત બળવાન છે, પ્રિયતમ દૂર રહ્યો છે, જેના શિયળ લૂટાયા છે એવી આ વ્યથિયારિણી સખી મારી પાસે જ છે' (અહીં પ્રાપ્તમ્ અદોમત્ મધુ પદ છોડતા 'આ માત્ર ચંદ્રના મધુ-મધ પ્રાપ્ત થયા છે' એમ અર્થ થતા માત્ર છટ્ટી વિભક્તિનો સંબંધ જોડાય છે) ૩૬

અધિકરણશુભ

યા કટાક્ષચ્છટાપાતૈ પવિત્રયતિ માનવમ્ ।

एकांતે रोपितप्रीतिरस्ति सा कमलालया ॥૩૭॥

જે પોતાના કટાક્ષની છટ્ટાઓને નાખવાથી માનવ ને પવિત્ર કરે છે અને જેણે એકાંતમાં પ્રીતિનો આશય કર્યો છે, એવી તે કમળમાં નિવાસ કરતી લક્ષ્મી છે. (અહીં એ-કાંતે એમ પદ છોડતા અ-વિષ્ણુની સમ્પત્તિ વિભક્તિનુ ૩૫ એ થાય છે અર્થાત્ 'વિષ્ણુથી કાત (પતિ) પરજેણે પોતાની પ્રીતિ ભેડી છે' એમ સમ્પત્તિ વિભક્તિ-અધિકરણ ખૂલી જતા અર્થ બેસે છે) ૩૭ વિપચમાનતા સિદ્ધા સવરચૈવ નિરુપ્મણ ।

यथात्र भस्म पद्मया च निर्वाणं हृन्त्यय जन ॥૩૮॥

કડા સ્વભાવના બધા માણુસને વિષતિ આવવી, એ સિદ્ધ વસ્તુ છે, જેમકે અગારા વિનાની ભસ્મને માણુસ પોતાના પગથી દૂર કરે છે (અહીં વિપદિ અનાનતા સધિ છટ્ટી પાડતા 'વિપતિમાં માનવજ થયું તે બધા જ કડા માણુસના સ્વભાવને સિદ્ધ છે' એમ સાતમી વિભક્તિ ખૂલતા ૨૫૯ અર્થ થાય છે) ૩૮ સંબોધનશુભ

कमले कमले नित्यं मधूनि पिवतस्तत्र ।

भविष्यन्ति न सदेहं कष्टं दोषाकरोदये ॥૩૯॥

દરેક કમળા પર નિત્ય મધુ(રસ)ના પાન કરતા ચંદ્રનો ઉદય થતા તન કષ્ટ યશ, તેમાં સદેહ નથી (અહીં 'અમ્ અલે' એમ પદ છોડતા 'હે ભગવા' એનું સંબોધન મળે છે અર્થાત્ 'હે ભગવા! કમ્-સુખેથી નિત્ય મધુ પીતા તને ધણુ દોષોનો સમૂહ (દોષાવર) પેદા થયો, છતાં કેમ સદેહ થતો નથી ?) સર્વજ્ઞેન ત્વયા કિંચિન્નાસ્ત્યવિજ્ઞાતમીદમ્ ॥

मिथ्यावचस्तथा च त्वमसत्यं वेत्सि न कश्चित् ॥૪૦॥

'તમે સર્વજ્ઞ છો, તેથી આ પ્રકારની કોઈ બાબત તમારાથી અજાણી નથી તેમ જ તું મિથ્યા વચન કે અસત્ય બોલવું, એમ કહી પણ જાણતો નથી' સર્વજ્ઞ-જ્ઞ એમ સધિ છોડતા સર્વજ્ઞોમાં શ્રેષ્ઠ એમ સંબોધન કરતા 'હે સર્વજ્ઞોમાં શ્રેષ્ઠ !' એવા અર્થ થાય છે) ૪૦

पित्रतस्ते शरावेण वारि कल्हारशीतलम् ।

केनेमौ दुविदग्धेन हृदये मनिरोपितौ ॥૪૧॥

કમળથી નીતળ બનેલ આ પાણી શરાવેણ-શરાવ થી પીતા, તારી છાતીમાં શ્વા દુગ્ધે આ બે ભોક્ષા ? (શરાવેણ પદ છૂટા પાડતા શરી-એન થાય છે અર્થાત્ 'હે એન-તરણુ ! શરી-એ પાણુ કે શ્વે ભોક્ષા એમ સંબોધન છે) ૪૧

घटवृक्षौ महानेप मार्गमावृत्य तिष्ठति ।

तावत्तथा न गन्तव्यं यात्रानान्य गच्छति ॥૪२॥

આ મહાન પટવૃક્ષ માર્ગે રોકીને બેસુ છે, બધા સુધી તે બીજે ન બધ ત્યા સુધી તારે જવું નહિ (અહીં વ્યોમજન્ય એમ પદ છૂટા પાડી વનો બ સમજ હે વાળે એમ સંબોધન થયું છે તે શોધી લેતા 'હે બુદ્ધ બાળક ! માર્ગે રોકીને આ મોઢ રીંછ બેસુ છે, તે દૂર થયા પછી જ)
કર્તા અને ક્રિયા : બે શુભ

घनघनापनकान्तिपवनेऽपनुदनुजपुञ्जमिनात्रि-
जगुर्विग । सकमलोऽपिनदधसमा क्रियामिह
विलोकयितुं च सकर्तकाम ॥ ૪૩ ॥

જેની કાતિ પાણીથી ભરે. મેલ જેની છે જે સુદર છે, જે પાપનાશન છે ચ અને સુધ જેના બે નેત્ર છે એવા પ્રકર પર બેસનાર, લક્ષ્મી સાથે રહેનાર એવા દૈત્યસમુદાયને 'અહીં મતા સાથે ક્રિયાપદને ઝોળાખવા માટે અડધા વર્ષની મુદત છે (નીમ ચરણ મા સમગ્ર પછી અગ્નિદ ક્રિયાપદ છે તે વિશ્વ ધાતુના સામાન્ય ભૂતકાળ નીમ પુરવતુ એ-વચન 'ચુર્ણ' કરતા હતા 'એ અર્થમાં છે તેમ જ વિતોપણે પરથી 'શ્રી કૃપા'ને કર્તા, તરીકે લેવાના છે) ૪૩

કર્તા, કર્મ અને ક્રિયા : ત્રણ શુભ

मवानिशङ्करोमेश प्रति पूजापरायण ।

वर्तुकर्मत्रियाशुभ यो जानाति स पण्डित ॥૪૪॥

'ભવાનિશંકરે મારુ કલાણુ જે પૂજાપરાયણ છે' અહીં કર્તા, કર્મ અને ક્રિયા ત્રણેય થયું છે, તેને જે બુદ્ધ, તે પંડિત છે (અહીં મવ અનિશંકર-અમેશ એવા પદ છૂટા પાડતા ત્રણેય મળી બધ છે અર્થાત્ હે

કર (હાથ) । તું ઉમેશ-શ કર પ્રતિ અનિશ-નિરતર
પૂજાપરાયણ થા ' કર કર્તા, શકર કર્મ, મવ ક્રિયાપદ છે)

વીરમત્યદ્ભુત લોચે કિમહ વચ્ચયત પરમ્ ।

કર્તૃકર્મત્રિયાગુપ્ત મર્યાદા વ્રહ્મણો વય ॥૪૫॥

વીર અને અત્યંત અદ્ભુત લોકમા ' તેથી
વિરોધ હું શું ? અહીં કર્તા, કર્મ અને ક્રિયા એ
ત્રણેય ગુપ્ત છે, જેને રોકવાની મુદત બ્રહ્માની હિમર
સુધી છે (અહીં વીર-મતિ-અદ્ભુતમ્ એમ પદ છૂટા
પાડતા પરમાત્મા (અવતારદશામા) રમાની જેમ
લોકમા અદ્ભુત આસ્પદ કરે છે) એવા અર્થ સંગત
થાય છે, તેમા કો મ્ની અદ્ભુતમ્ કર્મ અને મતિ
ક્રિયાપદ છે) ૪૫

સધિગુપ્ત

ન મયા ગોરસામિહ ચેત કસ્માત્વકુપ્તસિ ।

અસ્થાનકલિતૈરૈતૈરલમાલોહિતેક્ષ્ણે ॥૪૬॥

'મે નથી ગોરમને જાણનાર ચિત્ત । તુ શા માટે
ક્રોધે છે કે લાલ નેનોવાળા સુદરી । વજર સ્થાને આ
શેઠનેથી કાઢ વળો નહિ ' (અહીં મે-આગો-ત્સામિત
એમ સધિગુપ્ત છે, ને છોડતા એવા અર્થ થાય છે કે
'મારું ચિત્ત અપરાધના રસને જાણતું નથી અર્થાત્
મે અપરાધ કયો નથી, ત્યારે તુ શું કામ રડે છે ?
હવે રડીશ નહિ) ૪૬

સમાસગુપ્ત

વિપાદી મૈત્ર્યમશ્નાતિ સદારોગ ન મુચ્ચતિ ।

કષ્ટેનાપિ ત્વયા વીર શમુનારિ સમ કૃત ॥૪૭॥

વિપાદી-મિત્ર ચિત્તવાદી ભિક્ષુ ખાય છે સદા
રોગને છોડતા નથી & વીર । તુ રોષે ભરાયો છે
તોપણ તને દગ્ધીને થયું જેવા કરેલો છે (અહીં
સમાસ ગુપ્ત છે, તેથી વિપમ્ અતીતિ વિપાદી શ કર
સદાર આ-ઓ સહિત તે પર્વતને છોડતા નથી હવે
અર્થ બદલાના સદા વિષ ખાનાર શ કર ભિક્ષુ ખાય
છે અને પાર્વતની સાથે હિમાલય પર્વત છોડતા નથી
એવા ભાવ મળે છે) ૪૭

નિત્યમારાધિતા દેવૈ વસસ્ય દ્વિપતસ્તનુ ।

મળ્ડલાંબે ગદાશદ્ધ ચક્ર જયતિ મિશ્રતી ॥૪૮॥

નિત્ય દેવોએ જેની સેવા કરી છે અને જે કસને
દેખ કરે છે તે કૃષ્ણની કાયામજ્જા અત્રલાએ ગદા,
શંખ અને ચક્રને ધારણ કરીને જય પામે છે (અહીં
નિત્ય નિરતર, મા-લક્ષ્મી, રાધિતા-જેની પાસે છે,
એવા સરસ સમાસ ખૂલે છે) ૪૮

લિંગગુપ્ત

નિતાન્તસ્વચ્છહૃદય સચિ પ્રેયાન્સમાગત ।

ત્વા ચિરાદ્દર્શનપ્રીત્યા ચ સમાલિન્નય રસ્યતે ॥૪૯॥

હે સખી ! જેતું હૃદય અત્યંત સ્વચ્છ છે, એવા
તારો પતિ આબો છે તને ઘણે દિવસે જોતા ટોવાથી,
પ્રસન્ન થઈને તને આલિંગન આપીને તે ક્રીડા કરશે
(સ્વચ્છહૃદય એ નિપુ સકલિંગ લાગે છે પરંતુ સ્વચ્છ
હૃદય-અર્થ પદ પાડતા 'જેતું હૃદય સ્વચ્છ છે તેવા
આ તારા પતિ' એમ પુલિંગ બને છે) ૪૯

કલિકાલમિય યાવદગસ્ત્યસ્ય મુનેરપિ ।

માનસ રણ્ડયત્યત્ર શશિલગ્ધાનુકારિણી ॥૫૦॥

ચંદ્રની ખડકતું અનુકરણ કરનારી હય (આ)
કલિકાલ અગસ્ત્ય મુનિના મનનું ખાન કરે છે
(અગસ્ત્ય મુનિ જિતેન્દ્રિય છે, માટે તેનું મન વિહવળ
થતું ન જોઈએ વળી 'કલિકાલ' પુલિંગ છે અને
હય સ્ત્રીલિંગ છે અહીં કલિકા અલ્પ હયમ્ એમ પદ
છૂટ પાડતા, એવા અર્થ થાય કે, 'આ ચંદ્રની જેમ
શોભતી અગસ્ત્યની (અગધિયાના ખાડની) કળી મુનિના
મનનું પશુ ખાડન કરે છે !) ૫૦

વિભક્તિલ્લ' વચન ગુપ્ત

પ્રમોદ જનવત્યેષ સદારા ગૃહમેધિન ।

યદિ ધર્મશ્ચ કામશ્ચ ભવેતા સગતાવિમૌ ॥૫૧॥

જે ધર્મ અને કામ એ બંને સંગત થાય તો
ઓઓ સહિત ગૃહસ્થીઓ આનંદ આપે જ છે (અહીં
ગૃહમેધિન પદ બીજી વિભક્તિનું બહુવચન દેખાય છે
તેને બદલે હકી વિભક્તિનું એકવચન છે તે જ રીતે
સદારને બદલે સદા-ચ પદ છૂટ પાડતા આવા અર્થ
થાય કે 'ગૃહસ્થની લક્ષ્મી સદા આનંદ આપે છે') ૫૧

કિયાપદનું વચન ગુપ્ત

કસ્માત્ચ દુર્થલાસીતિ સક્યસ્તા પરિપ્રુચ્છતિ ।

ત્વચિ સનિહિતે વાસુ દયાકથય સૌત્તરમ્ ॥૫૨॥

'તું કેમ દુર્બળ દેખાય છે ?' એમ સખીઓ તેને
પૂછે છે તમે હાજર હો ત્યારે તે સખીઓને શી
ગીને ઉત્તર આપે ? (અહીં પરિપ્રુચ્છતિ ક્રિયાપદ એક
વચનમા છે, તે જ ચુલ્લગત મક્રિયામા (વાર વાર
માટે) બહુવચન બને છે અર્થાત્ 'સખીઓ તેને વાર
વાર પૂછતા કરે છે') ૫૨

માત્રાચ્યુતક વગેરે

[શ્લોકમા રહેલ સ્વર, ખિંદ, વિસર્ગ, અક્ષર,
બંબન વગેરે દૂર કરતા શ્લોકનો બીજો અર્થ થાય, એ

પ્રકારની રચનાને માત્રાચ્યુતકાદિ રચના કહે છે તેવા નમૂનાના પદર શ્લોકો અહીં આપ્યા છે]

માત્રાચ્યુત :

મહાશયમતિસ્વન્લ નીર સતાપશાન્તયે ।

રલવાસાદતિઆન્તા સમાશ્રયત હે જના ॥૧॥

ખન જનો પાસે નિવાસથી અત્યંત કટાણી ગયેના એવા હે જનો ! તમારા સત્તાપને શાત કરવા માટે અત્યંત સ્વસ્થ અને ધણુ ઊડા એવા નીર-જલનો આશ્રય કરો (અહીં નીરમા રહેલ હ સ્વર લેતા 'નિર્મલ હૃદયવાળા મહાશય નર-સતજનનો આશ્રય કરો એવો ખીન્ને અર્થ મળે છે) ૧

તુપારઘવલ સ્ફૂર્જન્મહામણિધરોડનય ।

નાગરાજો જયત્યેક વૃથિવીધરણક્ષમ ॥૨॥

જે બરફ જેવો ધવલ છે જે અસત રત્નિદાયક મોટા મણિને વરણ કરે છે જે પાપરહિત છે અને જે પૃથ્વીને ધારણ કરવ મા શક્તિમાન છે એવો એક નાગ રાજ (મોટો સર્પ) જય પામે છે (અહીં નાગનો આકાર લેતા નાગ પર્વતરાજ થાય છે, અર્થાત્ જે બરફના કારણે ધવલ છે, જે મોટા મોટા રત્નોને ધારણ કરે છે અને જે પૃથ્વીને ધારણ કરે છે તે પર્વતરાજ જય પામે છે)

ધિદુચ્યુતક

સુદયામા ચન્દનગતી કાન્તા તિલકમૂષિતા ।

કસ્યેવાનન્દમૂ પ્રીતિ મુજગસ્ય કરોતિ ન ॥૩॥

જે ઉત્તમ સોળ વર્ષની સુદરી છે જેને શરીર ચંદન છે જે કાતા છે જેણે તિલકની તોભા રચી છે એની આ કામદેવતા સ્થાનરૂપ (અનમૂ) સ્ત્રી કયા જગ પ્રરૂપ (મુજગ) ને પ્રીતિ ઉપજાવતી નથી ? (અહીં કાલેવાનમૂ પરતુ બિંદુ લેતા નામૂ-અર્થાત્ પર્વતની તળેટીની જમિ જે કાળી છે જેમા સુખડના વૃક્ષ છે જે મતા-સરવાળી છે જે તિનકના ઝાડથી શોભે છે, તે કયા સર્પ (મુજગ) ને પ્રમ નહિ ઉપજાવે ? એવો અર્થ અદલાય છે) ૩

યથા સત્પ્રસવ સિન્ધ સ-માર્ગવિહિત્થિતિ ।

તથા સર્વાશ્રય સત્યમન મે ગુલુદ્રમ ॥૪॥

જે પ્રમાણે સારા પ્રસવવાળુ (ઉત્તમ-પુલીન) સિન્ધ (લીડુ) સ માર્ગવિહિત સ્થિતિ (સારા રત્ને રાખેલ) વૃક્ષ સરોનો આશ્રય બને છે, તેમ મત આ બુલુદ્રમ સામે જ સર્વનો આશ્રય છે (બુલુદ્રમ ને ચકુલદ્રમ મા ઉપનો અનુસ્વાગ મટી નામો, તેમ જ નો વ કરો, તો અપમેવ કુલુદ્રમ પ નીચના 'અ

મારુ કુલરૂપી વૃક્ષ ખરેખર સર્વને આશ્રય આપે છે ' એવો ખીન્ને અર્થ નીકળે છે) ૪

નિસર્ગચ્યુતક

મહીરહો વિહગાનામેતે હૃદયે કલાપિનામ્ ।

વિરૂતે સ્વાગતાનીવ નીરવાહાય કુર્વતે ॥૫॥

આ બધા વૃક્ષો મેર પક્ષીઓના મનગમતા (હૃદય) શબ્દસ્વાથી મેઘને માટે શુ સ્વાગત કરી રહ્યા છે (અહીં હૃદય ના વિસર્ગનો લોપ કરતા (હૃદયેકલાપિનામ્) પદ છૂટ પડે છે અર્થાત્ 'મનગમતા સ્વ કરતા પક્ષી ઓના શબ્દોથી' એમ ખીન્ને અર્થ સ્વયંવાય છે) ૫

અગસ્યસ્ય મુને શાપાદ્વદ્રઘસ્યન્નનમાસ્થિત ।

મહાસુ રાપ્તપરિગ્રમે નહુપ સપતા ગત ॥૬॥

બ્રહ્મલોકના સ્થાનને પ્રાપ્ત થયેલ મહાપ્રાણુવાન નહુપ રાગ અગસ્ય મુનિના શાપથી આકાશમાંથી બજ થતા સર્પરૂપ બની ગયો (અહીં મહાસુ નો વિસર્ગ જતા લાગ પદ બેડાતા મહાસુલાત્ પદ મળે છે, તેનો અર્થ 'મહાસુખથી બજ થયો' એમ થાય છે) ;

અક્ષરચ્યુતક

મહાનપિ સુપીરોડપિ વહુરનયુતોડપિ સન્ ।

વિરસ કુપ્તીવારો નદીન કેન સેવ્યતે ॥૭॥

મોટા છે સારી ધીરજવાળો છે, અનેક રત્નોથી ભેડાયેલ છે, તોપણ પાણી વિનાનો અને પૃથ્વીને વીંટળીને રહેલો નદીન-નદીઓનો પતિ કોને સેવવા યાગ્ય છે ? (અહીં ન અક્ષર કહી નાખતા દોને પદ મળે છે અર્થાત્ મોટા, ધીરજવાળો અને રત્નોથી યુક્ત હોય તોપણ નીચ અને ખરા ! કુટુંબથી ઘેરા થેનો હેય તો તે કોન-કુપણ જન કોને સેવ્ય બને ?)

સુશીલ સ્વર્ગોરાગ્ન પૂજચન્દ્રન્નિમાનન ।

સુગત કસ્ય ન પ્રીતિ તનોતિ હૃદિ સાંચ્યત ॥૮॥

સુલીલ હોય, સુવર્ણ જેવો ગોર દેહ હોય, તેમ જ પૂર્ણ ચંદ્ર જેવા જેના મુખ હોય, એવો સુદ્ધ બિંદુ (સુગત) બે હૃદયમા વસી ગયો રોય, તો કોની પ્રીતિને વિસ્તાર કરતો નથી ? (અહીં સુગત માથી ગ અડગ લેતા સુ શબ્દ પુરવાચક અને છે અર્થાત્ ઉપર જતાવેલ વિગણેવાળો પુત્ર કોની પ્રીતિ પેદા કરતો નથી ?) ૮

અધાનચ્યુતક

[કોની મં અને ક્રિયાપદનો અનવય ગોડવીને વાગ્યવાના થાય, તેને બદલે આધાપાછા કરતાં વગેરે હોય, તેને અધાનચ્યુતક કહે છે તેવા બે શ્લોકો નામે છે, તેને અનવય ગોડવીને અર્થ કર્યો છે]

તનોતુ તે યસ્ય ફળીગરુત્માન્પાપૌમુરારિદિયિતા-
ચ શય્યા । નામૌ સ્તુરન્મત્રમશુદ્ધદેહઃ પદ્મા ગતિચક્ર
મસૌ વિવાતા ॥ ૧ ॥

નેની શય્યા સર્પ છે, નેતુ' પાદન મરક છે, નેના
હાથમાં ચક્ર છે, નેની પત્ની લક્ષ્મી છે અને નેની
નાભિમા શેાભીતા બ્રહ્મા છે, તે ધનસ્થામ ભગવાન
તમારું રક્ષણ કરે. ૬

હરઃ ક્ષયી તાપકરઃ સુરેશઃ શાન્તો હરિગૌત્ર-
રિપુર્વિવશ્ચાન્ । ચન્દ્રો દ્વિજિહ્વાશ્રિત ઇત્યુપેક્ષ્ય લક્ષ્મ્યા
ઘૃતઃ પાતુ વિધિર્જગન્તિ ॥ ૧૦ ॥

મહાદેવ એ સર્પનો આશ્રય કરે છે. ચંદ્ર ક્ષય
પામે છે. સૂર્ય તાપ આપનાર છે. સુરેશ-દેવ ગોત્ર-
(પર્વત) ના શત્રુ છે. વિધિ ચાત છે એમ બધાની
ઉપેક્ષા કરીને લક્ષ્મી સહિત વિષ્ણુ તમારું રક્ષણ કરે.

વ્યંજનચ્યુતક

મિશ્રવો રુચિરાઃ સર્વે રસાઃ સર્વજનપ્રિયાઃ ।

ક્ષમાયામમિમંપદ્મા દૃશ્યન્તે મગધે પરમ્ ॥ ૧૧ ॥

રુચિ પેદા કરનાર, સર્વ રસોને બાંધનાર, સર્વ
જનોને પ્રિય, ક્ષમા વિષે શેાભતા એવા લિમ્બુડા મગધ-
દેશમાં ઘણા દેખાય છે (અહીં મિશ્રવોને મ વ્યંજન
કાઠી નાખના ફક્ત મળે છે અર્થાત્ સર્વજનોને પ્રિય
રુચિર ફોરડી મગધદેશમાં ઘણી છે) એવા અર્થ થાય છે)
સત્યશીલદ્યોપેતો દાતાસુચિરમત્સરઃ ।

જિન સર્વાત્માના સેવ્ય. પદમુચૈરમીપ્સતા ॥ ૧૨ ॥

જેમા સત્ય, શીવ અને દયા રહેલા છે. દાતા હોઈ
જેને હોઈ જાતનો મત્સર નથી, એવા જિન-મહાત્મા
ઉચ્ચ પદ મેળવવા ઈચ્છનાર દરેક મહાત્મા પુરૂષ સેવવા
લાયક છે. (અહીં જિન શબ્દમાંથી જ વ્યંજન લઈ
લેતા જન શબ્દનો અર્થ સમૃદ્ધ ધનવાન પુરૂષ થાય
છે, જે સર્વને સેવ્ય છે) ૧૨

ચ્યુતકતાદાર

સદાગતિદ્યોન્મુદ્ધાયતમસો વદયતાં ગતઃ ।

અસ્તમેજ્યતિ દીપાપંચ વિધુરેકઃ શિવે સ્થિતઃ ॥ ૧૩ ॥

નિત્ય નિરંતર ગતિ કરનાર લેણી નેની છાયા
છે, છતાં જે હાલ અંધકારને વશ થયેલ છે; એવો
આ દીપ શિવના મસ્તકે રહેલ એકલા ચંદ્રની જેમ
અસ્ત પામશે. (અહીં દીપઃ ને પ લઈ લે અને ન
ઉમેરે, તો દાન શબ્દ થાય. અર્થાત્ 'દાન થયેલ આ
ચંદ્ર શિવના મસ્તકે રહેલા છતાં અસ્ત પામશે' એમ

ખીન્ને અર્થ મળે છે. એક અક્ષર છોડી દેવો અને તેને
બદલે ખીન્ને અક્ષર આપેલો, તેને ચ્યુત-દત્ત-અક્ષર કહે છે.)
પૂર્ણચન્દ્રમુરારી રમ્યા કામિની નિર્મલામ્બરા ।

તનોતિ કસ્ય ન સ્વાન્તમેકાન્તમદનાતુરમ્ ॥ ૧૪ ॥

પૂર્ણ ચંદ્રના નેની મુખવાળી, રમણીય, નિર્મળ
વસ્ત્રને ધારણ કરનાર, આ કામિની કોના ચિત્તને સંપૂર્ણ
રીતે કામાતુર કરતી નથી ? (અહીં કામિનીનો ક કાઠી
ય ઉમેરવાથી કામિની શબ્દ થાય છે. અર્થાત્ નેના મુખ-
રૂપે પૂર્ણ ચંદ્ર છે અને જેમાં નિર્મળ આકાશ છે એવી
આ કામિની-રાત્રિ કોને કામાતુર કરતી નથી ?) ૧૪
કૂચન્તિ કોકિલાઃ સાલે યૌવને કુલમમ્બુજમ્ ।

કિં કરોતુ કુરુક્ષાક્ષી વદનેન નિપીઢિતા ॥ ૧૫ ॥

કોયલ સાલવૃક્ષ પર શબ્દ કરે છે, યૌવનમાં કમળ
પ્રફુલ્લ થાય છે; તો પક્ષી વદનની પીડ-સ્થાન બનેલ આ
મુગ્ધોચના શું કરશે ? (અહીં સાલની પહેલાં ર ઉમેરે
તો રગલે શબ્દ થાય. યૌવનમાંથી યૌ કાઠી થને થાય
તેમ જ વદનેનમાં વ કાઠીને મ ઉમેરતાં મવનેન થાય.
અર્થાત્ રસાલ વનમાં કોયલ ફૂળે છે, તે સમયે મહાનથી
પીડાતી આ મુગ્ધોચના પ્રફુલ્લ કમળને શું કરશે ?) ૧૫

અન્તરાલાપ

[અહીં જે બેતાળસ શ્લોકો આપેલા છે, તે
શ્લોકની અંદર પ્રથમ પુછાય છે અને ઉત્તર પછી શ્લોક-
ની અંદરથી જ મળી આવે છે ૧૫૫ તે સ્પષ્ટ નહિ
હોતાં સોધવાની આતુરી બોધે; માટે તેને અન્તર-
શ્લોકની અંદર જ રહેલ અલ્પ-પ્રશ્નનો ઉત્તર હોવો
એ કારણે અન્તરાલાપ કહે છે.]

કસ્તૂરી જાયતે કસ્માત્કો હન્તિ કરિણાં કુલમ્ ।

કિં કુર્યાત્કાતરો યુદ્ધે મુગાત્સિદઃ પલાયનમ્ ॥ ૧૬ ॥

કસ્તૂરી શાસ્ત્રી થાય છે ? હાથીઓના કુળને કાપી
દણે છે ? બાપલો યુદ્ધમાં શું કરે ? મુગથી સિંહ પલાયન.
(અહીં મોથું ચરણ, પહેલા ત્રણ પ્રશ્નોના ઉત્તરરૂપે છે.
અર્થાત્ કસ્તૂરી મુગથી, હાથીનું કુળ સિંહથી અને બાપલો
યુદ્ધમાં પલાયન કરે એમ ઉત્તર મળી જાય છે) ૧

કઃ દે ચરત્તિ કા રમ્યા કા જપ્યા કિં વિમૂષ્ણમ્ ।

કો વન્દ્યઃ કીદશી લઙ્કા વીરમર્ષટકમ્પિતા ॥ ૧૭ ॥

આકાશમાં કોણ ફરે છે ? રમ્ય શું છે ? જપવા બેઠું
શું ? બપુશું ? વંદ્યાલાકક કોણ ? લંકા કેવી ? વીર
મર્ષટકી કંપેલી. (અહીં મોથા ચરણના પદ છૂટાં પાડતાં
ઉત્તર મળે છે કે, આકાશમાં યૌ-પક્ષી ફરે છે. રમા-
લક્ષ્મી રમ્ય છે. જપવા નેની મઠ-મથાઓ છે. બપુશું

કર્ક-કુ" છે તેમ જ વંદવાલાયક પિતા છે. લંકા
વીર મહંત્યો કંપેલી છે. ૨

સીમન્તિનીપુ કા શાન્તા રાજા કોડમૂદુગુણેત્તમઃ ।

વિદ્વદ્ધિઃ કા સદા વન્યા અત્રૈવોક્ત ન બુધ્યતે ॥૩॥

સીમન્તિની-સોભાજ્યવતી સ્ત્રીઓમાં કાણુ શાંત હશે ?
કયો રાજા શુભમાં ઉત્તમ ગુણોયો ? વિદ્વાનોને માટે
સદા વંદનીય કાણુ છે ? તેના ઉત્તર અહીં જ આપ્યા છે
છતાં બળ્યાતા નથી. (અહીં દરેક પ્રશ્નના ચરણમાં તેનો
પહેલો અને છેલ્લો વર્ણુ લેતાં, ઉત્તર મળી બધા છે.
જેમ કે સીતા શાંત છે, રામઃ ઉત્તમ છે, વિદ્યા વંદનીય છે.)

યુધિષ્ઠિરઃ કમ્ય પુત્રો ગદ્ગા વહતિ કીદત્તરી ।

હંસસ્ય શોભા કા વાસિત ધર્મસ્ય ત્વરિતા ગતિઃ ॥૪॥

યુધિષ્ઠિર કોના પુત્ર છે ? ગદ્ગા કેવી રીતે વહે છે ?
હંસની શોભા શું છે ? ધર્મની ત્વરિત ગતિ. (અહીં
છલા ચરણમાં ઉત્તર છે, જેમ કે યુધિષ્ઠિર ધર્મના પુત્ર
છે, ગદ્ગાત્વરિત વહે છે અને હંસની ગતિ તે શોભા છે.)

મોજનાન્તે ચ કિં પેયં જયન્તઃ કસ્ય વૈ સુતઃ ।

કથં વિષ્ણુપદં પ્રોક્તં તત્કં શક્તસ્ય દુર્લભમ્ ॥૫॥

ભોજન કરી રહ્યા પછી શું પીણું ? જ્યંત કોનો
પુત્ર ? વિષ્ણુપદ પદ કેવી રીતે કહ્યું છે ? હાથ ઇકને
દુર્લભ છે. (અહીં 'ભોજન પછી હાથ લેવી, જ્યંત
ઇકને પુત્ર છે અને વિષ્ણુપદ પદ દુર્લભ છે' એમ
મોઘા ચરણમાં ઉત્તર મળે છે.) ૫

પૃથ્વીસંયોધનં કીદક્કવિના પરિકીર્તિતમ્ ।

કેનેદં મોહિતં વિશ્વં પ્રાયઃ કેનાપ્યતે યશઃ ॥ ૬ ॥

કવિએ પૃથ્વીનું સંયોધન કેવી રીતે વર્ણવેલ છે ?
આ વિશ્વ કોનાથી મોહિત થયું છે ? ધાતુખરું કોને
યશ મળે છે ? (લોકમાં રહેલ કવિના પૃથ્વી ઉત્તર
મળે છે. કો ! હના એમ પદ છૂટા પાડતા, પૃથ્વીનું
સંયોધન કો છે, હના-કાએવથી આ વિશ્વ મોહિત છે
તેમ જ કવિને યશ મળે છે, એમ આખું પદ લેખાય છે.)
મવત ઇવાતિસ્વચ્છં કસ્યામ્યન્તરમગાધમતિદિશિરમ્ ।

કાવ્યામૃતરસમગ્રત્યમિવ સદા કઃ કથય સરસઃ ॥૭॥

હે સરસ (સરોવર) ! તારી જેમ કોણ અંતર
અત્યંત સ્વરસ, અગાધ અને અતિશય કડું છે ? કાણુ
તારી જેમ કાવ્યરસી અમૃતરસની અંદર મમે છે ? તે
તું કહે. (અહીં સરસ એ સંયોધનનો ખીજો અર્થ
રસિક જન થાય છે, તે શ્લોકનો ઉત્તર છે. અર્થાત્
રસિક જન સરોવરની જેમ સ્વરસ, શીતળ અને અમૃત-
રસમાં મમે રહે છે.) ૭

વીરે સરુપિ રિપૂનાં નિયતં કા હૃદયશાયિની ભવતિ ।
નમસિ પ્રસ્થિતજલદે કા રાજતિ હન્ત વદ તારા ॥૮॥

બ્યારે વીરજન કોષે ભરાય, ત્યારે શત્રુઓનાં હૃદય
પર ચતારી એવી કઈ વસ્તુ છે ? તેમ જ બ્યારે આકાશમાં
મેઘ જતા રહે, તોપણ કાણુ શોભે છે, તે હે તારા !
તમે કહે. (વદત્પરમાં વદન આરા પદ કાઢતાં આરા-
તલવારો ચતુની છાતી પર પડે છે અને આકાશમાં
તારા-નક્ષત્રો ચમકે છે, એમ ઉત્તર મળે છે.) ૮

ધ્રમરહિતઃ કીદક્ષો ભવતિતરાં વિકસિતઃ પદ્મઃ ।

જ્યૌતિકિકઃ કીદક્ષઃ પ્રાયો મુધિ પૂજ્યતે લોકૈઃ ॥૯॥

ધ્રમરહિત કમળ વિકાસ પામતાં કેવુ થાય ? કયો
જોશી આ લોકમાં ધાતુખરું વિશેષ પૂજ્ય બને છે ?
(ધ્રમરહિતઃ એમ પદ કાઢતા કમળ ખીલતાં ભમરાનું
કલ્યાણ કરે છે, એવો ઉત્તર મળે છે તેમ જ ધ્રમરહિતઃ
ભ્રમ વિનાનો જોશી લોકમાં વખણાય છે, એમ ખીજો
ઉત્તર મળે છે.) ૯

પ્રભવઃ કો ગદ્ગાયા નગપતિરતિમુમદ્ગધરઃ ।

કે સેવ્યન્તે સેવકસાધૈરત્યર્થમર્થરતૈઃ ॥ ૧૦ ॥

અત્યંત સુંદર શિખર ધારણ કરનાર કયો પર્વત
ગગાની ઉત્પત્તિનું સ્થાન છે ? ધનને ઇચ્છતા સેવકો
જેને વિશેષે કરીને સેવે, તેવા કયા લોકો છે ? (અહીં
પ્રભવઃ પદમાં બને ઉત્તર છે. ગંગાયાઃ પ્રમન કહેવાથી
'હિમાલય પર્વત' એમ ઉત્તર મળે છે અને પ્રભવઃ એટલે
સત્તા અને પેસાવાળા ધનિકો એવો ખીજો ઉત્તર મળે છે.)

અયમુદિતો હિમરશ્મિર્વનિતાવદનસ્ય કીદશઃ સદશઃ ।

નીલવિકોપલભ્મઃ રુરુરતિ પ્રત્યક્ષતઃ કસ્ય ॥ ૧૧ ॥

આ ઉદય પામેલો ચંદ્ર વનિતાના મુખની જેમ કેવો
લાગે છે ? નીલ વગેરે ધર્મોની પ્રાપ્તિ સ્ફુટ રીતે કોને
પ્રાપ્ત થાય છે ? (અહીં સદશઃ શબ્દ સ્ત્રીના મુખ જેવો
લાગે છે, એમ પહેલો ઉત્તર છે અને સદશ્ક જેને નર
છે, એવા અનુબને નીલ વગેરે વર્ણુની ખજાર પડે છે
એવો ખીજો પ્રશ્નો ઉત્તર છે.) ૧૧

ગૈરિકમનઃશિલાદિઃ પ્રાયોનોત્પદ્યતે કુતો નગતઃ ।

યઃ ચલુ ન ચલતિ પુરઃ સ્થાનાદુકઃ સ કીદક્ષઃ ॥૧૨

કયા ગતિ વિનાના સ્થગથી ગેર, મનઃશિલ વગેરે
પેદ થાય છે ? પોતાને બળ્યુવેલ સ્થાનથી જે ચલિત
ન બને, તે પુરષ કેવો દોષ છે ? (નગતઃનો અર્થ થાય
છે પર્વત, તેમાંથી ગેર વગેરે થાય છે અને જે ન ગતઃ
એટલે કે કયાં બનો નથી, એવો સ્થિર પુરષ પોતાના
સ્થાને કાયમ રહે છે.) ૧૨

કસ્ય મરો દુરધિગમ કમલે ક કથય વિરચિતવાસ ।
કૈસ્તુષ્પતિ ચામુણ્ડા રિપવસ્તે વદ કુતો ષ્ટ્રા ॥૧૩॥

મારવાડમાં કોની તાણ છે ? (ઉત્તર કસ્ય-પાણીની)
કમળમાં જેણે ચિરનિવાસ કર્યો છે, તે કોણ ? (ક-
બ્રહ્મા) ચામુડા કોનાથી રાજ થાય છે ? (કૈ-મસ્તકોની
સુડમાળાથી) તમારા શત્રુઓ સાથી બદ થયા ?
કુન્ત-પૃથ્વીથી) ૧૩

ક સજવાન કૃષ્ણ કા શીતલવાહિની ગદ્ધા ।

કે દારપોષણરતા ક વલયન્ત ન વાધતે સીતમ્ ॥૧૪॥
કૃષ્ણ કોને માયો ? (કસ્ય-કસને) શીતલ જન વહે-
નારી ગા કઈ ? (કાલી-કાશીની) દારા-ઓળોને પોષણ
આપવામાં રત કોણ છે ? (કેદાર-ખેતરોમાં કામ કરનાર
ખેડો) કયા બળવાનને ઠંડક લાગતી નથી ? (વલ્લભ-
જેની પાસે કામળ છે, એવા માણસને) ૧૪

ક કૌ કે ક કૌ કાન્ હસતિ ચ હસતો હસન્તિ
હરિગદ્યા । અધર પલ્લવમદ્ધમી હસૌ કુન્દસ્ય
કોરકાન્દન્તા ॥ ૧૫ ॥

હરિયાક્ષી-સુદરીના કોણ કોને હસે છે ? કયા બે
ક્યા બેને હસે છે ? તેમ જ કયા કોને ધણીને હસે
છે ? (એના ઉત્તર ઉત્તરાર્ધમાં છે, જેમ કે) એક અધર
કામળ લાલ પાનને હસે છે બે પગ બે હસને હસે
છે અને ધણી દાત કુદ્દલની કળીઓને હસે છે) ૧૫

કા શમુકાન્તા કિમુ ચન્દ્રકાન્ત કાન્તામુર કિ
કુરુતે મુજગ । ક શ્રીપતિ કા વિપમા સમસ્યા
ગૌરીમુર ચુન્મતિ વાસુદેવ ॥ ૧૬ ॥

શબ્દની કાતા કોણ ? ચંદ્રના જેવું સુદર શુ ?
જરપુર્ય કાતાના મુખને શુ કરે છે ? લક્ષ્મીનો પતિ
કોણ ? વિષમ સમસ્યા કઈ ? ગૌરીના મુખને વાસુદેવ
સુખન આપે છે (અહીં છેલ્લા ચંદ્રશુભા ઉત્તરો છે
ગૌરી શબ્દની કાતા છે ચંદ્રના જેવું મુખ છે જર
પાતાના મુખને સુખન આપે છે લક્ષ્મીનો પતિ વાસુ
દેવ છે અને 'વાસુદેવ ગૌરીને સુખન આપે' તેના જેવી
વિષમ સમસ્યા બીજી કયા છે ?) ૧૬

કા લોકમાતા કિમુ દેહમુરય રતે કિમાદો
કુરુતે મનુષ્ય । કો દૈત્યહન્તા વદ વે ક્રમેણ ગૌરી
મુર ચુન્મતિ વાસુદેવ ॥ ૧૭ ॥

લોકની માતા કોણ ? શરીરમાં મુખ્ય શુ ? રમણ
ક્રિયાના આરભમાં મનુષ્ય શુ કરે છે ? દૈત્યને હણનાર
કોણ ? એ મને કમથી કદા (કત) ગૌરી-પાર્વતી
લોકમાતા છે શરીરમાં મુખ મુખ્ય છે માણસ રમણ

ક્રિયામાં મુખને સુખન આપે છે અને દૈત્યને હણનાર
વાસુદેવ છે ૧૭

કા શૈલપુત્રી કિમુ નેત્રમ્ય શુકાર્મક કિ કુરુતે
ફલ્ગાનિ । મોક્ષ્ય દાતા સ્મરણેન કો વા ગૌરીમુર
ચુન્મતિ વાસુદેવ ॥ ૧૮ ॥

પર્વતની પુત્રી કોણ ? નેત્રને રમ્ય શુ લાગે ? પોષક
ત બચ્ચુ ફળને શુ કરે છે ? રમણથી મોક્ષને આપ
નાર કોણ ? (ઉત્તર) ગૌરી પર્વતની પુત્રી છે મુખ
નેત્રને રમ્ય લાગે છે, પોષક બચ્ચુ ફળના મુખને
સુખન આપે છે અને મોક્ષ આપનાર વાસુદેવ છે ૧૮

કે મૂયન્યતિ સ્તનમખડલાનિ કીદશ્યુમા વન્દ
મસ કૃત શ્રી । કિમાહ સીતા દશકળનીતા હારા
મહાદેવરતાતમાત ॥ ૧૯ ॥

સ્તનના મકળને કોણ ગોભાવે છે ? ઉમા-પાર્વતી
કેવી છે ? ચંદ્રમાની ગોભા થાય આવે છે ? રાવણે
હરણ મુક્ય ત્યારે સીતાએ શુ કયું ? (ઉત્તર) હર
સ્તનને ગોભાવે છે ઉમા મહાદેવમાં રત છે ચંદ્રની
ગોભા અધકારથી વધે છે સીતાજીએ 'હા રામ હા
દેવર હા તાત, હા માત !' એમ કહ્યું હતું (અહીં
એકા ચંદ્રશુભા પદ છૂટા પાડતા, ઉત્તરો મળે છે) ૧૯

રવે કવે કિં સમરસ્ય સાર કૃપેભય કિં કિમુ
શન્તિ મૃદ્ધા । સલ્લદાય વિષ્ણુપદ ચ કેવા ભાગીરથી
તોરસમાશ્રિતાનામ્ ॥ ૨૦ ॥

સૂર્યને અને કવિને શુ હોય છે ? સુદનો સાર શુ ?
ખેતીને ભય શાનો ? ભમરા શુ ધવ છે ? ખલ પુરુષ
થી ભય કોને ? વિષ્ણુનું સ્થાન કોને મળે ? (અહીં
એકા ચંદ્રશુભા ઉત્તરો છે જેમ કે) સૂર્યને મા-પ્રકાશ
હોય છે કવિને મૌનાયુષી હોય છે બુદ્ધમાં રથી-પોદો
સાર છે ખેતીને ફેંસી-આનાદણિને ભય છે ભમરા
રસને ધવ છે, આશ્રિત માણસોને ખલથી ભય છે
તેમ જ ગજાને તીરે સાગી રીતે રહેનાર માણસોને
વિષ્ણુપદ મળે છે ૨૦

ઘ્રજન્તિ પદ્માનિ કળા વિકાસ પ્રિયા ગતે ભર્તરિ
કિં કરોતિ । રાત્રો ચ નિત્ય વિરહાહુલા કા સૂર્યદયે
રોદિતિ ચત્રવાકી ॥ ૨૧ ॥

કમળ ક્યારે ખોલે છે ? પતિના ગયા પછી પ્રિય
પત્ની શુ કરે છે ? રાતે નિરતર વિગદથી આંતર માણ
હોય છે ? (આના ઉત્તરો એકા ચંદ્રશુભા છે જેમ કે)
સૂર્યનો હવ્વ થતા કમળ ખોલે છે, પતિ જતા પ્રિયા
રહે છે અને ચંદ્રવાકી રાતે વિરહાંતર હોય છે ૨૧

સન્તશ્ચ લુપ્તાશ્ચ મહર્ષિસઘા વિપ્રા શૃપિષ્ઠા
રણુ માનનીયા । કિં કિં સમિચ્છન્તિ તથૈવ સર્વે
નેચ્છન્તિ કિં માધવદાધ્યાનમ્ ॥ ૨૦ ॥

સત, લોભીજન, ઋષિઓના સઘ, બ્રાહ્મણો, ખેડૂતો
અને માનનીય પુરોહો શુ શુ ઇચ્છે છે અને શુ શુ
ઇચ્છતા નથી ? (છેલ્લા પદ માધવદાધ્યાનમ્માં ઉત્તર છે
જેમ કે) સતો માનને ઇચ્છે છે લોભી ધનને ઇચ્છે
છે ઋષિઓ વનને ઇચ્છે છે બ્રાહ્મણો દાનને ઇચ્છે છે
ખેડૂતો ધન-મેધને ઇચ્છે છે અને માનનીય પુરોહો
યાન-વાહન ઇચ્છે છે પરંતુ આ બધા જ પુરુષો
માધવ-વૈશાખ આસના તપેલા આર્ત પર જવાને
ઇચ્છતા નથી ૨૨

કા પાણ્ડુપત્ની ગૃહભૂષણ કિં કો રામશન્
કિમગત્યજન્મ । ક સૂર્યપુત્રો વિપરીતપ્રચ્છા કુન્તી
સુતો રાવણકુમ્ભકર્ણા ॥ ૨૩ ॥

પાણ્ડુની પત્ની પ્રાયઃ ધરતુ ભૂપયુ શુ ? રામનો
શત્રુ ડોણુ ? અગરત્યનો જન્મ શાથી ? સૂર્યનો પુત્ર પ્રાયઃ
વિપરીત સમસ્યા છે કે કુન્તીસુત રાવણ કુલમ્બુ
(અહીં છેલ્લા ચરણમાં ઉત્તર છે જેમ કે) કુન્તી પાણ્ડુની
પત્ની છે પુત્ર ધરતુ ભૂપયુ છે રાવણ રામનો શત્રુ છે
ધણમાંથી રાવણનો જન્મ છે કયું સૂર્યનો પુત્ર છે

કરોતિ શોભામલકે ચિત્રા કો દૃશ્યા ન કાન્તા
વિષિના ચ કોકા । અદ્વૈ તુ કસ્મિન્વહન પુરારે
સિન્દૂરચિન્દુર્નિષ્ણવાલલાટે ॥ ૨૪ ॥

ઓઝીના વાળમાં પ્રાયઃ રોલા કડે છે ? વિધિએ
કઈ ઝીને નહિ જોવાનું કણુ છે ? પુરારિ-મહાદેવના
ક્યા અગમો અગ્નિ રહેલો છે ? (ચોથા ચરણમાં ઉત્તર
છે, જેમ કે) સિદ્ધાન્ત પિંડુ વાળને રોલાવે છે વિધવા
ને જોવી નહિ મહાદેવના લલાટમાં અગ્નિ રહે છે ૨૪

કિં ભૂષણ સુન્દરસુન્દરીણા કિં દૂષણ પાન્થ
જનસ્ય નિત્યમ્ । કસ્મિન્વિધાયા લિખિત જનાના
સિન્દૂરચિન્દુર્નિષ્ણવાલલાટે ॥ ૨૫ ॥

સુદર ઝીઓનું ભૂષણ શુ ? સુસાદરી કરવા જનારને
દૂષણ-અપશુકન શુ ? વિધાતાએ માયુસના ક્યા અગમો
લેખ લખ્યા છે ? (આનો ઉત્તર ચોથા ચરણમાં છે
જેમ કે) સિદ્ધાન્ત પિંડુ ભૂષણ છે, વિધવા અપશુકન
છે અને લલાટમાં લેખ લખ્યા છે ૨૫

વિવાહે પુરપ્રીજનૈલિપ્યતે કા ન વૈ માનમાયાન્તિ
ગર્વોન્નતા કા । ધને વારિધાં રામત કમ્પતે કા દ્વિદ્રા
દ્વિદ્રા સરિદ્રાવળી ॥ ૨૬ ॥

લગ્નના ઉત્સવસમયે સૌગંધ્યવતી ઝીઓ શાનો
લેખ કરે છે ? ક્યા લેખાને માન મળતા નથી ? વર્ષો-
કાળે સમુદ્ર પાસે માનથી ઉતત બનીને ડોણુ જા-
ર છે ? રામથી ડોણુ કયે છે ? (આ ચાર પ્રશ્નોના ઉત્તર
ચોથા ચરણમાં છે જેમ કે) લગ્ન સમયે હળદરની પીઠી
ચોપડે છે દરિદ્ર જનોને માન મળતા નથી નદીઓ
ગર્વોન્નત અને છે તેમ જ રાવણની સપત્તિ રામથી કયે છે
કસ્મિન્વસન્તિ વદ મીનગણા વિકલ્પ
કિં વા પદ વદતિ કિં કુસ્તે વિવસ્વાન્ ।

વિચુલ્લતાવલયવાન્પથિકાહ્નનાના
મુદ્વેજકો ભવતિ ક રણુ વારિવાહ ॥ ૨૭ ॥

માછલા શામાં નિવાસ કરે છે ? વિકલ્પરૂપી પદ
કયુ છે ? સૂર્ય શુ કરે છે ? જેને વીજળીરૂપી વેલનું
પૈડુ છે અને જે પથિકાની ઝીને ઉદ્વેગ આપનાર છે,
તે ડોણુ ? (વારિવાહ એ પદમાં ઉત્તર છે જેમ કે
માછલા વારિ-જલમાં રહે છે ના-અથવા વિકલ્પનું પદ
છે અહ-હિરન સૂર્ય રે છે તેમ જ વારિવાહ-મેધ
વીજળીરૂપી વેલનું પૈડુ છે, જે પથિકાની ઝીને ઉદ્વેગ
આપે છે) ૨૭

શબ્દ પ્રભૂગત ઇતિ પ્રચુપભિધાયી
કીદમ્ભવેદ્વદ શબ્દવિશે વિચિન્ત્ય ।

કીદમ્ગૃહસ્પતિમે વિદિતામિયોગ

પ્રાય પુમાન્ભવતિ નાસ્તિકવગમય ॥ ૨૮ ॥

પ્રભૂગત એ શબ્દ પ્રચુર અર્થને દેહનારો ક્યારે અને ?
તે શબ્દશાસ્ત્રને જાણનારા લોકો વિચાર કરીને કહો
બૃહસ્પતિના મતમાં જેમણે પ્રવેશ કર્યો છે, એવો
માયુસ નાસ્તિક વર્ગ અધ્યમા પ્રવેશ કરીને પ્રાય ટૂંકો
બને છે ? (અહીં નાસ્તિક ક યાગમય એમ પદ પાણીને
ક વર્ગનો ગ કાઠી નાખતા પ્રમુત શબ્દ પ્રચુર અર્થનો
વાચક અને છે બૃહસ્પતિના મતમાં રહેનાર ધણુ ખરું
નાસ્તિક વર્ગમાં ગણાય છે) ૨૮

ક પ્રાધ્યતે મદનચિહ્નલયા યુવત્યા

માતિ ક પુણ્ડકમુરૈતિ કથ યતાયુ ।

કાનાદરો ભવતિ કેન ચ રચયતેડન્ન

યાલાસિ કિં કલમુદાહર નાલિકેરમ્ ॥ ૨૯ ॥

કામથી આપુર બનેલી ઝી ડાની પ્રાર્થના કરે છે ?
તિન- ક્યા ગોલે છે ? આયુષ્ય કેવી રીતે બધ છે ?
અનાદર ક્યા શાય છે ? કમળ ડાનાથી રોલે છે ? એડુ
કયુ ફળ છે જેને ડાડના બાહ્ય છે ? (નાલિકેરમ્ એ
પદમાં ઉત્તર આવે છે જેમ કે) કામાપુર ઝી ના-પુરુષ
ની પ્રાર્થના કરે છે તિલક અલેરે-પાળમાં ગોલે છે

આશુષ્ય અસ્મ-ત્વરાથી જાય છે હવે તે શબ્દ ઉલટાવતા
કેલિના શબ્દ થાય છે, તેમથી ખીજ ઉત્તર મળે છે,
જેમ કે રક્ષા અનાદ્ય થાય છે, કમળ અલિના-ભગવા
થી શામે છે, નાગિયેરને હાડકા જાડાર હોય છે) ૨૯
ક વસતિ લયુ જન્તુ કિં નિદાન હિ વાન્તે
સંદિતિ વદ પશુ કં લ્ઘ્વકળ્ઠ વદન્તિ ।

પ્રસવસમયદુ રા વેત્તિ કા કામિનીના
તિલતુપપુટકોળે મશ્કિકોદ્ર પ્રસૂતા ॥૩૦॥

ઝીડ જતુ યા વસે છે ? બનગીત કારણુ શુ
છે, તે કહે જેને લાભો કંઈ છે એવુ પશુ મળુ ?
શ્રીઓમા જે પ્રસવના સમયનુ દુ ખ બોલે તેવી શ્રી
કોણ છે ? તલના ફેતરાના ખૂણામા માખ જીટને
જન્મ આપે છે ? એ સમસ્યામા ઉપરના ઉત્તરો છે,
જેમ કે તનના ફેતરાના ખૂણામા ઝીડુ જતુ રહે છે
ખોરાકમા માખી આવતા બનટી થાય છે, લાખા કંઈ
વાળુ જીટ છે, જેને પ્રસવ થયો છે તે શ્રી પ્રસવના
દુ ખને બોલે છે ૩૦

કો નિર્દેશિપુરરિપુળા કથ્ય કળંસ્ય દન્તા
તયા ફુલ વિષટયતિ ક ક પરહીરતશ્ચ ।
ક સનદ્ધો ભવતિ સમરે ભૂખા કિં કુવાના
ક દુ સજ્ઞાદ્ભવતિ મહતા માનપૂજાપહાર ॥૩૧॥

નિપુરારિ મહાદેવે જ્ઞાને બાળા મુશો ? કઈનો
મારનાર કોણ ? કોણ નંદીના કિનારાને તોડી નાખે છે ?
પારકાની શ્રીમા રત કોણ છે ? યુદ્ધમા કોણ તૈયાર રહે
છે ? સ્તનો પરનુ ભૂષણુ શુ ? તેમ જ ખરામ સગથી
મોટા જોતનુ શ થાય છે ? માનપૂજાપહાર એ શબ્દમા
ઉત્તરો છે જેમ કે માર-મંદિવને મહાદેવને બાળ્યો
નર-અશુને કઈને માર્યો પુર-પુર કિનારા તોડી નાખે
છે જાર-જાર પુરુષ પામ્મની શ્રીમા રત હોય છે વર-
શત્રુ યુદ્ધમા તૈયાર રહે છે હાર હાર સ્તન પગનુ ભૂષણુ
છે તેમ જ ખગલ સગથી મોટા માણસોના માનપૂજનની
હાનિ થાય છે, એમ આશુ પદ લેખ્યું છે) ૩૧

ક કાન્તારમગાતિપુર્વચતત સશ્ચિપ્ય કળ્ઠસ્થલી
કામી કિં કુરતે ચ શુદ્ધહઠવશિલ્લ પ્રહ્લ્લ વ કિમ્ ।
કા રક્ષ ફલકાલગ્રાનિરભવચન્દ્રાપત ક્ષેપિ કો
રામભૂમ્યતિ રાવણસ્ય વદન સીતાવિયોગાતુર ॥૩૨॥

પિતાના આદ્યવચનથી જગવમા કોણુ મળુ ?
કામીજન કંઈના સ્થળને આલિજન આપીને શુ કરે છે ?
ગીધના હાથથી છૂટતા ફરીથી વધેલુ એવુ શુ છે ?
રાક્ષસોના કળમા કાળરાત્રિપે કોણ બન્યુ ? ચંદ્રના
પ્રકાશનો કોણુ દેખ કરે છે ? ' સીતાવિયોગથી આતુર

રામ રાવણના વદનને યુગન આપે છે ' (એ સમસ્યામા
ઉપરના ઉત્તર રહેના છે જેમ કે) રામ વનમા ગયા,
કામીજન કંઈને આલિગી યુગન આપે છે રાવણનુ
માથુ જટાયુ ગીધના હાથમા આવીને પછી વધુ હલુ
સીતા તે ગક્ષસોની કુલરાત્રિ જેવી બની હતી વિયોગાતુર
માણસ ચંદ્રના પ્રકાશનો દ્રેષ કરે છે ૩૨

કીટદ્વાસમતગગ ચમમિનત્પાદેન નન્દાત્મજ
શવ્દ કુત્ર હિ જાયતે યુવતય કસ્મિન્સતિ વ્યાકુલા ।
વિક્રેતુ દધિ મોકુલાત્પચલિતા કૃષ્ણેન માર્ગે ધૃતા
ગોપી કાચન ત કિમાહ કરુણ દાની અનોલે મયે ॥૩૩॥

ઉન્નત હાથી કેવા હોય છે ? નંદના પુત્ર કૃષ્ણે પગથી
શુ લાગી નાખ્યુ છે ? શબ્દ મ્યા પેદા થાય છે ? જ્ઞાને લીધે
યુવતીઓ વ્યાકુળ બને છે ? દહી વેચવાને ગોકુળથી
આલેલી કાક ગોપીને બ્યારે માર્ગમા કૃષ્ણે રોકી, ત્યારે
તે ગોપીએ કરણુ કૃષ્ણને શુ કહ્યુ ? દાની અનોલે મયે
એ પદમા ઉત્તર છે જેમ કે ઉન્નત હાથી દાની હોય
છે નંદના પુત્રે અન-ગાડુ લાગ્યુ શબ્દ આકાશમા
થય છે ભન જેતા યુવતીઓ વ્યાકુળ બને છે અને
ગોપીએ ઉત્તર આપ્યો કે, ' દાની અનોલે ભયે ' ૩૩
કિં કુર્ગ્યુપસિ દ્વિજા પ્રતિદિન કે માનનીયા પ્રમો
કા વા સાહસિકી નિશાસુ સવત ઘૌ કીટદ્વી વર્તતે ।

કુન્દાસ્તે મધુનાલિકેરજપલે કૈ સ્યાતિપાસાશમ
સધ્યાવન્દનમાચરન્તિ વિનુધા નારીભગાન્તર્જલે ॥૩૪॥
દરેજ સવારે બ્રાહ્મણુ શુ કરતા હોય છે ? રામને
માનવા લાયક બને કયા છે ? રાત્રિઓમા સાહસ કર
નારી કોણુ હોય છે ? આકાશ નિરતર કેવુ હોય છે ?
નાગિયેરના પેદા થતા ફળમા મધ મ્ના છે ? તરસને
છિપાવે, તે શુ છે ? (છેલ્લા ચરણમા ઉત્તરો છે જેમ કે
શ્રાહ્મણુ સધ્યાવદનો કરે છે કાઢા માણસો રામને
માનવા લાયક છે રાત્રિઓમા નારી સાહસિક હોય છે
આકાશ નક્ષત્રની ગતિવાળુ હોય છે નાગિયેરના ફળની
અત-અદ્ય મધુ-મીઠુ જળ હોય છે જળથી તરસ
છીપે છે ૩૪

લ્કાભૂપનિશાચરો રધુપતિં શુદ્ધે કથ દટવાન્
દીન પાતિ પિતેવ ચ પશુપતિ કસ્તસ્ય વાહ પ્રિય ।
વેનાપૂર્વફલ નરૈ મુઠ્ઠતિમિ કસ્મિન્સ્થલે મુચ્યતે
જારા વે મુચિ તાન્પ્રશાન્તિ વત્તમો દ્યેપામિદૈવોત્તરમ્ ॥
લક્ષના પતિ રાક્ષસ રાવણે યુદ્ધમા રામચંદ્રને કેવી
રીતે બેસા ? (લક્ષાને ઉનટાવતા કાલ-કાલરૂપે) જે
પશુપતિ મહાદેવ પિતાની જેમ દીન બનેતા રક્ષણ કરે
છે, તેમને કહ્યુ વાહન પ્રિય છે ? (દીન-નંદી) સારા

પુણ્ય કરનારા જનોએ ને અપૂર્વ ફળ મેળવેલા છે, તેને કયા સ્થાને અને કેના શી રીતે મેળવે છે ? (કેના-નાકે-સ્વર્ગમાં) આ લોકમાં ને જાણ-અર પુરુષો છે, તેની પર શાસન-દમન કરનાર કોણ છે ? (જાણ રાજા) એ રીતે તે પ્રશ્નોના ઉત્તર તેમાં જ છે ૩૫

કુત્રોદયલ્લ્યાચલસ્ય સરણી રમ્યા ગતિ કરમ્ય છે
કાન્ત્યા માન્તિ ચ કિં કરોતિ ગણકો યદ્દિ વિષ્ણુત્પૈત્તિક ।
કસ્મિન્નાગ્રતિ જન્તવો ન ચ કદા સુતે ચ કા ક પ્રિય
શૃંગામે તુરગસ્ય માન્તિ ગણયત્વન્ધોઽહિ ધન્ધ્યાસુત ॥

સૂક્ષ્મ ઉદયાચળના કયા ભાગમાં ભેગે છે ? કાન્તી ગતિ રમણીય છે ? આકાશમાં કાન્તિથી શુ શોભે છે ? ગણક (નેશી) શુ કરે છે ? લોકકી જાનીને કોણ ચાલે છે ? પ્રાણીઓ ક્યારે ભજે છે ? ને કદી જન્મ આપતી નથી, તે સ્ત્રી કોણ છે ? પ્રિય કોણ છે ? ઘોડાના સિંગડા પર વાઝણીના આધેળા છાકરા દિવસે તારા ગમે છે (એ ચોથા ચરણમાં પડેલા નજી ચરણોના પ્રશ્નો-ઉત્તરો છે જેમ કે) સૂક્ષ્મ ઉદયાચળના ' સિખરની ટોચે ' ભેગે છે ' ઘોડાની ગતિ ' રમણીય છે ' નક્ષત્રો ' આકાશમાં શોભે છે ' ગણક (નક્ષત્રોની ગતિ) ગમે છે આધેળા લોકકીથી ચાલે છે પ્રાણીઓ ' દિવસે ભજે છે વાઝણી ' કદી જન્મ આપતી નથી અને ' પુત્ર ' પ્રિય લાગે છે અન્યસ્ત્રીસહચારીનો જગતિ કે પક્ષ્પામગમ્યા ચ કા કો ધાતુદર્શને સમસ્તમનુજે કા પ્રાર્થ્યતેઽહિનશમ્ । દૃષ્ટૈકા યવનેશ્વરો નિજપુરે પદ્માનના કામિની મિત્ર મ્રાદ કિમાદેણ સહસા ચારાનદીદશમાં ॥ ૩૭ ॥

ને પારકાની સ્ત્રીની ઇચ્છા કરે તે કોણ ? પૂજે ચાહીને ન જવાય તે શું ? કરશું ? એ અર્થમાં કયો ધાતુ છે ? માણસો રાતદિવસ કોની પ્રાર્થના કરે છે ? યવનેશ્વર બાદશાહે ચોતાના નગરમાં એક કમલ જેવા અખવાળા સ્ત્રીને બેઠીને કહ્યું કે, ' ચારાનદીદશમાં તે શું ? (એ પ્રશ્નોના ઉત્તર ઉત્તર પદની સમસ્યામાં છે જેમ કે) યાત્રા-અર પુરુષો પારકાની સ્ત્રીઓને ઇચ્છે છે ' નદી પૂજે યોગશાળી નથી દસ ધાતુ કરડવાના અર્થમાં છે માણસો ' મા -લક્ષ્મીને ઇચ્છે છે ' બાદશાહે કહ્યું કે, ' આની ઉત્તમ દીપ્તિમાં મેં દી બેઠી બાધી ' ૩૭

કસ્મિન્નશેતે મુરારિ ય નુ ચલુવસતિર્વાયસીકો નિષેધ ક્ષોણા રાગસ્તુ કસ્મિન્ન નુ ચલુ સિદ્ધિમા શોરિસંપ્રોધન કિન્મ । સવુદિ કા હિમાશોર્વિધિહર વયસા ધારિ સનુદય કા મ્તે લુચ કથ વા શુરકુલહન વેન તલ્લેશવેન ॥ ૩૮ ॥

મુરારિ વિષ્ણુ ભગવાન કોના પર સર્ધ ભય છે ? કાગડાઓની વસ્તી કયા હોય છે ? નિષેધ કરનાર શબ્દ કયો ? સ્ત્રીઓને શામાં રાગ હોય છે ? ધવલતા શામાં હોય છે ? શોરિ એ સંપ્રોધન કોને છે ? યદ, બ્રહ્મા, મહાદેવ અને પશ્ચિઓના સંપ્રોધન કયા ? લોભિયા કૌની ગતે બોલે ? કુરુક્ષેત્રના નાશ કોણે કર્યો ? (આ બધા પ્રશ્નોના ઉત્તર ' કેશવેન ' પદમાં છે જેમ કે) વિષ્ણુ કે-જલ પર સર્ધ ભય છે કાગડાઓની વસ્તી દ્રાવ-શય પર છે નિષેધવાચક શબ્દ ન છે (હવે તે પદ ઉલટાવતા નવેશકે થતા) સ્ત્રીના રાગ નવે-નવા પદાર્થો પર હોય છે રાજે-રાજ ગતિના પુરુષોના વર્ણ ધવલ હોય છે, શોરિ સંપ્રોધન કેશવ માટે છે યદનુ સંપ્રોધન હૈન છે બ્રહ્માનુ સંપ્રોધન ક છે મહાદેવનુ સંપ્રોધન હૈશ છે યક્ષીનુ સંપ્રોધન વે છે લોભિયો ન-ના બેલે છે કેશવે કૌરવોના નાશ કર્યો ૩૮

મન્દલનિ કાજિવદ્ધો હુતનિજતત્તવ કા મિતત્તિ સ્વકૂલ કિં સ્વાયોગ્ય વિકલ્પે ક્ષકચનિમનસી કિં ત્તિસિદ્ધેન મિતમ્ । કીટમિદિત્યા પ્રસૂતિ કિમનલ્લશમન કા ત્તૈ પાલનીયા કો વ્યય ક પ્રમાર્દિ તિમુવન કલુપ સ્વર્ણનીવારિપૂર ॥ ૩૯ ॥

સુદર્શી અગ્નિમાં પાતાના શરીર હોમીને (ચોદાઓ) કયા ભય છે ? કોણ ચોતાના કિનારા તોડી નાખે છે ? વિકલ્પ માટે કયા શબ્દ યોગ્ય છે ? સિદ્ધિ ભગવાને કરવત જેવા કોટર નાખતી કોને તોડી નાખ્યું ? દિવિની પ્રજા કૌણ છે ? અગ્નિનુ શમન કરનાર શું છે ? જેના રાગ પાલન કરે, તે શું છે ? વદન કરવાલાયક કોણ છે ? નજી ભુવનેના પાપને કોણ ધોઈ નાખે છે ? (સ્વર્ણનીવારિ પૂર એ પદમાં ઉત્તરો મળે છે જેમ કે ચોદાઓ ' સ્વર ' સ્વર્ગે ભય છે ધુની-નંદી કિનારા તોડી નાખે છે વા શબ્દ વિક પ્રમા લગાડાય છે સિદ્ધિ ભગવાને રિપૂર-ચતુની છાતી બેઠી નાખી દિવિની પ્રજા દૈત્યો સ્વર્ણની-સ્વર્ગને ક પાવનાર છે વારિ-જલ અગ્નિને શમાવનાર છે પૂર-નખરીનુ ગતિએ ગદ્યનુ કરશું બેઠીએ, અ-વિપદ ભગવાન સર્વને વદવાલાયક છે, સ્વર્ગની નદી-ગંગાના જલના પૂર નજી લોકના પાપ ધોઈ નાખે છે) ૩૯

પુત્ર સંપ્રોધન કિં વિદ્યધતિ કરિણા વે ર્ચોઽગ્ને-દિવ્યત્તિક કા શુન્યા તે રિપૂણા નરવનનરવ કોઽરધીદ્રો ચક કિન્મ । વે વા વર્ષામુ ન મ્યુરિસમિદ હરિણા કિં નચામર્વિમિત્ર કો વા માર્ગ વિસર્પેન્નિવટયતિ તલ્લજર્મદશારિપૂર ॥ ૪૦ ॥

પુત્ર-નરનુ સંપ્રોધન શું ? ટાળીઓની ગાલા કોણ

રે છે ? અમિતો શત્રુ કોણ ? હે નરશ્રેષ્ઠ ! તારા યત્રુની ખાલી પોલી જગા શુ છે ? નરકાસુરને મારે મારે ? રચિ કરનાર પ્રિય શુ છે ? વર્ષાકવુમાનુ હોતુ નથી ? નરહરિએ કમળતપુની જેમ કોને ભેદી નાખ્યુ ? રસ્તે ચાલતા ચાલતા કોણ આડ ઉખેડી નાખે છે ? (આ પ્રશ્નોના ઉત્તરો નર્મદાગરિપૂર એ પદમા છે જેમ કે 'નર' એ પુરુષનુ સંબોધન છે મદ-હાથીની શોભા છે વારિ-જલ અમિતો શત્રુ છે પૂર-નગરીઓ શત્રુની ખાલી પોલી છે અ-વિષ્ણુએ નરકાસુરને મારે નર્મ-જ્ઞાનાને વિલાસ તે રચિકર છે દયા-દાવાનળ વર્ષાકવુમા નથી હોતો રુચિ હે વિપુર-શત્રુની છાતી ભેદી નાખી નર્મદા નદીના પૂર ચાલતા ચાલતા કિનારાના આડ ઉખેડી નાખે છે) ૪૦

કિં ત્વળાકારિ કીટપ્રથચરણમદ્રો રૌતિ ક કાલ્પિકાલ્પિ કોડપસમારિ મુજગે કિમુ કલિદામન ત્વાર્યસંબોધન કિમ્ । કા મુન્દર્યામપીન્દુ કથમ વલમ્બુત કા ચ સનુદ્ધિરમેર્થોજ કિં કાવનીજારમણ મતિહરા હેમસારક્ષીલા ॥૪૧॥

તુખા વધારનારી બીજ કઈ ? રથ-ચરણ (પૈડુ) કેનુ હોય છે ? કોણ અવાજ કરે છે ? જેને અમુદરપી કાંચી (કંદોરો) છે તે કોણ ? અપરમાર (ગાડપણ) જેને છે, તે માણસ કેવા રોય ? સર્પમા શુ હોય છે ? કલહ શમાવનાર શુ ? આર્થનુ સંબોધન શુ ? સુદરીમા શુ હોય છે ? ચદ્ર કેવા હોય ? અવલમ્બત-પર્વતની ઝાળખાણ શુ હોય છે ? અમિત બીજ શુ ? અવનિજા સીતાના પતિની મતિને હરનાં કોણ ? (હમસાગલીલા એ પદમા બધા ઉત્તરો છે જેમ કે હેમ-સોનુ તુખા વધારનાર છે પૈડુ સામ-આરાએ સહિત છે ગલી-કલાયો અવાજ કરે છે ફળા પૃથ્વીને અમુદરપી કંદોરો છે (પદ ઉત્તાવતા લાલી ગર સામ હે થાય છે) અપરમારનો રોગી લાલી લાળવાળો હોય છે સર્પમા ગત-જેર હોય છે કનડને શમાવનાં સામ મધર લાવણુ છે હે સંબોધન છે (હવે છેલ્લો અને છેલ્લો અક્ષર લઈ શબ્દ રચો) ફેલા લીના સુદરીમા હોય છે ચદ્ર મર્ગ-પદ કલાયો હોય છે સામ-સાગરકલાયો પર્વત હોય છે ૨ અમિત બીજ છે હેમ-સાગમ-સોનાના મુગની લીલાએ રામની મતિ હરી લીધી) ૪૧

તારાવિષ્ણુગણસ્વિટુરગહદયરમાસ્કન્દસવુદય ક ષસ્યાદ્ધાતુત્રય લુગ્વિકરણપટિત કુત્ર તત્ત્વાવગોષ । પત્વાસ્તદ્ધિતા સ્તુ ક નુ ચલુ વિગૈર્વૈક્યર્ણસ્વરૂપા કિમ્ ન પાણિનીય વિકસતિ ન સહસ્રોક્તિભિર્માસ્વરડપિ ॥

તારા, વિષ્ણુ, ઉરણુ (બકરો) કાતિ, પખી, દવ્ય રમા, સ્કન્દ (કાતિકસ્વામી) એ બધાના સંબોધન શુ ? જેમા હુગ્ વિષ્ણુ છે, એવા નયુ ધાતુઓ કયા ? તત્ત્વનો બોધ કયાથી થાય ? જેમાથી એક એક વર્ણુ જતા શબ્દના નવા સ્વરૂપ બને એવા ચાર તદ્ધિતો કયા ? માસ્વરે શબ્દમાથી સૂ ર અ કાઢતા પાણિનિ ક્યું સૂત બને ? (અહીં માસ્વરે શબ્દમા બધા ઉત્તરો છે જેમ કે તાગતુ સંબોધન હે મ વિષ્ણુનુ સંબોધન અ, બકરાનુ સંબોધન અરે, કાતિનુ સંબોધન મા પક્ષીનુ સંબોધન વે, દ યનુ સંબોધન માત્ર, રમાનુ સંબોધન ફ, કાતિકેયનુ સંબોધન ભવના પુત્ર માવે છે મા, વા અને ફ એ નયુ લુગ્વિકરણના ધાતુ છે લાવથી તત્ત્વ જ્ઞાન થાય છે માત્ર શબ્દ છે તેમાથી અ કાઢતા મ્ભ બને છે, તેમાથી મ્ કાઢતા અર બને છે તેમાથી અ કાઢતા વ બને છે તેમાથી અ કાઢતા રૂ બને છે એ ચારેયને તદ્ધિતનો ૪ પ્રત્યય લાગે છે માસ્વરે શબ્દમાથી સૂ ર અને અ કાઢતા માવ પાણિનિનુ સૂત બને છે ૪૨

બહિરાલાપ

[અતરાલાપમા પ્રશ્નોના ઉત્તર શ્લોકમાથી જ મળી આવે છે, સારે બહિરાલાપમા પ્રશ્નોના ઉત્તર બહારથી શોધવાના હોય છે, પરંતુ તે ઉત્તરની સચના શ્લોકમા થી મળી આવે છે બહિરાલાપમા ઉત્તરો શોધવાનુ કાર્ય અધર છે શ્લોકમા ગ્રહેલા બધા પ્રશ્નોના ઉત્તર એક પદમા આવે છે એક ચાવી છે આ પ્રકારના ૧૨૦ શ્લોકોનો સમ્રદ અહીં કરવામા આવ્યો છે]

પૂજાયા કિં પદ પ્રોત્તમસ્તન કો ચિમત્યુર ।

ક આયુષ્યતયા રચાત પ્રલમ્બાસુરવિદ્વિષ ॥૧॥

પૂજામા ક્યું પદ વપરાય છે ? સ્તન વિનાની છાતીને કોણ ધારણુ કરે છે ? પ્રન બાસુને મારનાર બળરામના આયુષ્ય તરીકે શુ વપરાય છે ? (સુ પૂજાયામ્થી સુ પૂજામા વપરાય એ નાન-નર સ્તન વિનાની છાતી ધારણુ કરે છે સાર હળને બળરામ ધારણુ કરે છે તેથી ઉત્તર થયો સનાસીર) ૧

કો દુરાહસ્ય મોહાય કા પ્રિયા મુરવિદ્વિષ ।

પદ પ્રમ્બવિતક કિં કો દન્તચ્છદમૂળમ્ ॥૨॥

ઉન્મત્ત ધનિનના મોહનું મારણુ શુ ? મુરારિની પ્રિય પત્ની કોણ ? પ્રમ્ભા અને વિતકમા કયુ પદ છે ? દાંતને દાંતનાર દોહનુ બૂપણુ શુ ? (ઉત્તર ૧ રા-પેસો ૨ મા-લક્ષ્મી, ૩ નુ-અબાધ, ૪ રામ અર્ધાત્ રામાનુરામ) ૨ પશ્ચિમેપ્રસાદીનપ્રમુર વાચ્યા કથ વદ ।

જ્યેષ્ઠે માસિ ગતા શોષ કીદ્યોડ્વપ્તજલા મુવ ॥૩

પક્ષી, શ્રેષ્ઠ, સખી, બહુ (નકુલની સ્ત્રી) અને મધ એ અર્થના વાચક શબ્દો કયા? જેઠ માસમા સુકાઈ બધ એવી થોડા પાણીવાળી જમીન કેવી હોય છે? (૧ વિ ૨ વર, ૩ આસિ, ૪ નકુલી, ૫ ઈરા ૬. વિવર અને કુલીર (પેકડા) થાય છે અર્થાત્ વિવરાલીનકુલીરા) ૩

વિશ્વભરાપ્રલમ્બવ્રધીહિમાનપસયુગા ।

કથ વાચ્યા ભવન્ત્યેતા દિનાન્તે વિકસન્તિ કા ॥૪॥

પૃથ્વી, બળરામ, પ્રીતી, મનુષ્ય અને મુદ્ધ એના અર્થવાચક શબ્દ કયા? દિવસને અતે ટાણુ પ્રકુલિત થાય છે? (૧ કુ, ૨ વલ, ૩ યવ, ૪ નગ, ૫ આનિ, તેમ કુલપવનરાગ્ય અર્થાત્ પોયણીનો સમૂહ) ૪

આનન્દયતિ કોડ્વત્યર્થ સજ્જનાનેવ ભૂતે ।

પ્રગોષયતિ પદ્માનિ તમાસિ ચ નિહન્તિ ક ॥૫॥

આ જૂતળ પર સજ્જનોને જ વિશેષ આનંદ આપનાર ટાણુ હોય છે? ટાણુ કામ્યોને વિકસાવે છે તેમ જ અધકારને દૂર કરે છે? (૧ મિત્ર - મિત્રા દય - સૂત્રનો ઉદ્ધ.) ૫

જટથી કીટશી પ્રાચો દુર્ગમા ભવતિ પ્રિયે ।

પ્રિયસ્ય કીટશી કાન્તા તનોતિ સુરતોત્સવમ્ ॥૬॥

હે પ્રિય! જેમા થઈને પસાર થયું અધરુ હોય, તેવું અરણ્ય કહ્યું? કઈ સૌ પોતાના પતિની રમણીયાને વિશેષ ઉત્સવ આપે છે? (મદનવતી અર્થાત્ જેમાં મદન નામના ઝાડ વિશેષ થાય છે તે અને જે સૌ કામથી મસ્ત હોય તે) ૬

કીટર્ષિ સ્વાન્ન મસ્ત્યાન્ન દિહ સ્વેન્નાવિહારિણામ્ ।

મુળે પરેપામત્યર્થ મોદતે કીટશ પુમાન્ ॥૭॥

સ્વેચ્છાએ વિહર કરનાર માણસને કઈ વસ્તુ કેવી રીતે હિતકર બનતી નથી? બીજાના શુભોર્થા વિશેષ આનંદ પામે તેવા માણસ કયા પ્રકારનો હોય છે? (મિત્ર સર જેમા પક્ષીઓ વિશેષ છે, એવું સરોવર માંડલાને મળતું નથી વિ-મલ્લર - મદેખાઈ વિનાના માણસો) ૭

અગત્યેન પયોરાદો કિયર્ત્તિ પીતમુક્તિવત્ ।

તવ્યા વૈરિકુલ વીર સમરે કીટશ કૃતમ્ ॥૮॥

અગત્યે જળના લડારમાંથી કેટલું પાણી પીધું અને છોડી દીધું? હે વીર! તમે મુદ્ધભિ પર વેરી જનોને કેવા કરી નાખ્યા? (સર-વ-મધુ જ સ-ક્લક હાવીને વેગી જનોને કપડાવાળા કયા) ૮

કે સ્થિરા કે પ્રિયા સ્ત્રીના કોડપ્રિયો નષ્ટમાદય ।

નૃત્યમ્ કીટશી રમ્યા નદી કીટમ્નાગમે ॥૯॥

સ્થિર પદાર્થો કયા? સ્ત્રીઓને પ્રિય શું? અપ્રિય

શું? રાતનું સંબોધન શું? નૃત્ય કરવાનું સ્થાન કેટલું હોય છે? વર્ષાઋતુમાં નદી કેવી રીતે ગમણીય હોય છે?

૧ અગ-પર્વતો, ૨ ધવા-પતિઓ, ૩ રિપુ શત્રુ, ૪ હે રત્નિ ૫ સત રમ-વિસ્તૃત રમકપવાળું ૬ અગાધારપૂરજનિતરમ અર્થાત્ ઊંડા પાણીના પૂરથી જેમા મોત પેદા થયા છે) ૯

કા કૃતા વિપુના કીઠગ્યોપિતા ક પ્રશમ્યતે ।

અસેવ્ય કીટશ સ્વામી કો નિહન્તા નિશાતમ ॥

વિપુએ કઈ ક્રિયા કરી હતી? સ્ત્રીઓને કેવા પતિ પ્રિય લાગે છે? કેવા સ્વામી સેવવાલાયક નથી ગણાતા? રાતના અધકારને ટાણુ દૂર કરે છે? (૧ કુ-પૃથ્વીને મુ-આનંદ આપેા ૨ અગ વાનુ ઘર - રક્ષણ કરનાર પતિ ૩ અદ્ય - નિર્દય ૪ કુમદવનવાધવોદય - જે પોયણીના વનને પ્રકુલ કરે છે તે વાધવ પ્રિય થઈને ઉદર) ૧૦

લક્ષ્મણેયુત્તર યત્ર પ્રશ્ન સ્યાત્તત્ર કીટશ ।

પ્રીત્તે દ્વિરદૃષ્ટ્વાય વનાલી કીટશી હિતા ॥૧૧॥

એના કથો પ્રશ્ન હશે, જેનો ઉત્તર લક્ષમણા હોય? શ્રીમન્નમ્ના હાથીઓના સમૂહને કેવી વનની ઢાલ પ્રિય લાગે છે? (૧ પ્રશ્ન છે કા સારસિતા-સારસપક્ષીનું હિન કરનાર ટાણુ? ઉત્તર છે તેની પત્ની લક્ષમણા ૨ કાસાર-સરોવર સહિતા સાથેની) ૧૧

પ્રાચ કાર્યે ન મુલ્હન્તિ નરા સર્વત્ર કીટશ ।

નાથા ક્ષિતિ અવેચ્છ-દો નૌરાત્રી વદ કીટશ ॥૧૨॥

ખાખર કાર્યમાં મોઢ પામે નહિ એવા માણસો સર્વત્ર કેવા હોય છે? નાથા શબ્દ છે, તે ની વાચક કેવી રીતે થાય? (૧ સાગના-સાવધ માણસો ૨ સ ઔ ઘાના પદ પાડો નાથાનો ઘાના બરો અને ઘા કાઢીને ઔ મહિત કરો એટલે નો (નાથ) થાય) ૧૨

કામુકા સ્યુ કયા નીચા સર્વ કસ્મિન્મોદતે ।

અર્થિન પ્રાપ્ત્ય પુણ્યાદ કરિત્યષ્વે વસૂનિ કિમ્ ॥૧૩॥

કામુક પુરતો કેના સગથી નીચ થાય છે? બધા માણસ સામા આનંદ પામે છે? સારા-સપરમે દિવસે યાચકો આવે તો તમે પૈસાનું શું કરો? (૧ દાસ્યામ્ દાસીમા ૨ મદે-વસવમા ૩ દાસ્યામહે-આપીશુ) ૧૩

કો દુ રાસિ સવકાર્યેપુ કિ મૃશાર્થસ્ય વાચકમ્ ।

યો યરમાદિરવો નિત્ય તત્ત કિં સ કરિત્યતિ ॥૧૪॥
બધા કામખાજમા દુખી ટાણુ થાય છે? કયો શબ્દ 'અત્યત' એ અર્થને બજાવે છે? જે જેનાથી વિરત (નાખ્ય) થયો, તે પછી તે શું કરે? (૧ પ્રયાતી-ગામ નતન કરનાર - અતિ-અત્યત ૩ પ્રયા સ્થિતિ-પાદરે બધો) ૧૪

વારણેન્દ્રો ભવેત્કીદકપ્રીતયે મૃદ્ધસંહતે : ।

યદ્યવદ્યં તદાસ્મૈ કિમકરિષ્યમહં ધનમ્ ॥ ૧૫ ॥

ભમરાઓની હારને પ્રીતિ આપે તેવો શ્રેષ્ઠ હાથી કયો ? ને જરૂર પડે તો હું તેને માટે ધનને શું કરીશ ? (૧ સમદાસ્ય-મુખ પર મદ ભરેલ હાથી. ૨ સમ અદાસ્ય-તું તેને દાન આપજે.) ૧૫

કાલે દેશે યથાયુક્તં નરઃ કુર્વન્નૃપૈતિ કામ્ ।

મુક્તવન્તાવલપ્યતાં કિમન્નમકરિષ્યતામ્ ॥ ૧૬ ॥

કાળ અને દેશને અનુસરીને થોડા રીતે કાંઈ કરનાર માણસ કઈ સ્થિતિને પ્રાપ્ત કરે છે ? આઈપીને તમ થયેલ માણસને અજ મળે, તો તેનું તે શું કરે ? (૧ અહાસ્યતામ-હાંસીને પ્રાપ્ત થતા નથી. ૨ અહાસ્યતામ-ત્યાગ કરે છે.) ૧૬

હિમાનીસ્થગિરૌ સ્વાતાં કીદશૌ શશિભાસ્કરૌ ।

કઃ પૂજ્યઃ કઃ પ્રમાણેન્દ્રો ન પ્રમાકરસંમતઃ ॥ ૧૭ ॥

અંધ અને સૂર્ય હિમાલય પર્વત પર રહેતાં કેવા લાગે છે ? પૂજ્ય કેણું છે ? પ્રમાણે દારા પ્રભાકર નૈયાયિકને સંમત નથી, એવો પદાર્થ કયો ? (૧ અમૌ-ભા-પ્રકાશ વિનાના. ૨ અ-વિષ્ણુ, ૩ અમાવ-અભાવ પદાર્થ પ્રભાકરને સંમત નથી.) ૧૭

કે પ્રવીણાઃ કુતો હીનં જીર્ણ વાસોંઙ્ગુમાંશ્ચ કઃ ।

નિરાકરિણ્ણવો વાહાં યોગાચારાશ્ચ કીદશાઃ ॥ ૧૮ ॥

પ્રતિષ્ઠા કેણું છે ? છપ્પું-જૂનું વસ્ત્ર કેનાથી હલકું ગણાય છે ? ઐશ્વર્યાન-કિરણવાળો પદાર્થ કયો ? બહારના પદાર્થનું અંડન કરનારા યોગાચારવાદને માનનારા કેવા હોય છે ? ૧ વિચિ-ગાંધી માણસ. ૨ નવાત્-નવા વસ્ત્રથી. ૩ હીન-પૂર્વ. ૪ વિગનવાદિન-બૌદ્ધમતને અનુસરનારા વિગનવાદીઓ.) ૧૮

ન શ્લષ્ટે રસઃ કસ્મૈ સુપિદ્ધન્ત્વં કિમુચ્યતે ।

લાદેશાનાં નવાનાં ચ તિહાં કિં નામ કપ્યતામ્ ॥ ૧૯ ॥

ખલ માણસ કેની પ્રથંસા કરતો નથી ? જેના છેડે મુંઝવેલકિતના પ્રત્યયો અને તિહું ક્યાના પ્રત્યયો છે, તેને શું કહે છે ? જ ને કેહાણે તિપ્ત્વ મ્હુ ક્ષિ, ચિપ્ત્વ મ્હુ ચ, મિપ્ત્વ મ્હુ મ્હુ એ નવ પ્રત્યયો આવે, તેને શું કહે છે ? (૧ પરમે-પારકાની. ૨ પદ-પદવી. ૩ પરમેપદ.) ૧૯ સતત શ્લષ્ટે કસ્મૈ નીચો સુધિ કિમુત્તમમ્ ।

કર્તૃયપિ રુચાદીનાં ધાતુનાં કિં પદં મવેત્ ॥ ૨૦ ॥

નીચ માણસ સતત કાની પ્રથંસા કરે છે ? પૃથ્વી પર ઉતમ શું છે ? રુચ પગેરે ધાતુના કર્તાર અર્થમાં કેવાં પદ થાય છે ? (૧ આમને-પેતાની. ૨ પદ-પદવી. ૩ આમનેદ.) ૨૦

કિમવ્યયતયા સ્વાતાં કસ્ય લોપો વિધીયતે ।

શૂત શબ્દવિદો જ્ઞાત્વા સમાહારઃ ક ઉચ્યતે ॥ ૨૧ ॥

અન્ય તરીકે શું પ્રસિદ્ધ છે ? શેનો લોપ થાય છે ? શબ્દશાસ્ત્રને જાણનારા હે વિદ્વાનો ! સમાહાર કેને કહે છે, તે જાણીને કહે. (૧ સ્વાદિનિપાતમવ્યયમ્) એ સૂત્ર પ્રમાણે સ્વર અન્યથા છે. ૨ સૂત્રમા જેની હતું સંજ્ઞા થઈ હોય, તેનો લોપ થાય છે. ૩ 'સમાહારઃ સ્વરિતઃ' એ સૂત્ર પ્રમાણે જ્યાં ઉદાત અને અનુદાત-સ્વરિત સરખી રીતે હોય, તેને સમાહાર કહે છે.) ૨૧

કૌ વિધ્યાતાવહેઃ શત્રુ શોકં વદતિ કિં પદમ્ ।

કોઝમીટોડતિદ્રિદસ્ય સેવ્યન્તે કે ચ મિહુમિઃ ॥ ૨૨ ॥

સર્પના કયા બે શત્રુઓ પ્રસિદ્ધ છે ? કયું પદ શોકવાચક છે ? અસંત દરિદ્રને શું વિશેષ મમે છે ? મિહુમિઃ શાનાં સેવન કરે છે ? (૧ કૌ-બે પક્ષીઓ ગરુડ અને મોર ૨ હા-પદ. ૩ ર-પૈસો ૪ વિહારતીર્થસ્થાન.) ૨૨ કિં મુશ્કન્તિ પયોવાહાઃ કીદશી હરિવહ્નમા ।

પૂજાયાં કિં પદં કોઝમિઃ કઃ કૃષ્ણેન હતો રિપુઃ ॥ ૨૩ ॥

મથ શું હોડે છે ? વિષ્ણુનાં પત્ની કેવાં હોય છે ? પૂજના અર્થમાં કયો શબ્દ છે ? અમિ કેવો હોય છે ? કૃષ્ણે કયા શત્રુને માર્યો હતો ? (૧ ક-પાણી, ૨ સ-અન્તર-વિષ્ણુની સાથે રહેનારા. ૩ હુઃ પુજાયામ્-સુ શબ્દ છે. ૪ ર-પ્રકાશવાળો. ૫ કંસામુદ્ર કંસ નામનો રાક્ષસ.)

વદ વહ્નમ સર્વથ સાધુર્ભવતિ કીદશાઃ ।

ગોવિન્દેનાનસિ ક્ષિપે નન્દવેરમનિ કા મવત્ ॥ ૨૪ ॥

હે વહ્ન ! બધે કેહાણે સાધુજન કેવો ભેવાને મળે, છે ? જ્યારે ગોવિંદકૃષ્ણે ગાડાને લાત મારી, ત્યારે નંદના ધરમાં શું બન્યું ? (૧ દીનરક્ષી-દીનજનોનાં રક્ષણ કરનાર. ૨ શબ્દ ઉલટાવે જોરનદી-દૂધનાં નદી વહેવા લાગે.)

યત્નાદનિવ્યય કા પ્રાપ્તિ લેવકૈર્મસિમહિકા ।

ઘનાન્ધકારે નિઃશંકુ મોદતે કેન વન્ધકી ॥ ૨૫ ॥

લેખકે મલિમહિકા-શાહી ભરવાના ખડિયા તરીકે યાનપૂર્વક કયા પાતને પસંદ કરવું જોઈએ ? ઘોર અધકારમાં વ્યભિચારી સ્ત્રી કાની સાથે શંકારહિત આનંદ કરે છે ? ૧ નાલિકેરજા-નાગિયેરની ખનાવેલી શીત. ૨ શબ્દ ઉલટાવે જારકેલિના-જારની કેલિ-લીલા સાથે.) કિમનન્તવયા સ્વાતાં પાદેન દ્યવન્નમાહય ।

જનાનાં લોચનાનન્દં કે તન્વન્તિ ઘનાદયયે ॥ ૨૬ ॥

અનંત સ્વરૂપે કેણું પ્રસિદ્ધ છે ? ખેડ પગે હોય, તેને શું કહે છે ? વાદળ દૂર થતાં માણસોની આંખોને આનંદ આપનાર કેણું છે ? (૧ તમ્-આકાશ. ૨ તત્ત્વ-લગ્ન. ૩ અજન નામે પક્ષી.) ૨૬

પ્રાયેળ નીચલોકસ્ય ક કરોતીહ ગર્વતામ્ ।

આદો વર્ણદ્વય દત્ત્વા ઘૃહિ કે વનવાસિન ॥૨૭॥

‘ધણુ ખરુ નીચ માણસને ગર્વ પેદા કરાવે, તેવો પદાર્થ કયો છે ?’ એનો ઉત્તર આપતા, જે શબ્દ આવે તેની આગળ બે વર્ણ ઉમેરતા કયો શબ્દ થાય, જેનો અર્થ વનવાસી જ ગણી હોય ? (૧ રા-ચેસો ૨ રાવરા-લીલન-વનવાસીએ) ૨૭

સાનુજ કાનન ગત્વા નૈકપેયાજ્ઞવાન ક ।

મધ્યે વર્ણત્રય દત્ત્વા રાવળ કીદશો વદ ॥૨૮॥

પેતાના ભાઈ સાથે જગલમાં જઈને ડાણે નૈક-પેયા-રાક્ષસોને માર્યા ? તે ઉત્તરમાં વચ્ચે ત્રણ વર્ણ ઉમેરતા રાવણ કેવો હતો, તે જણાવે (૧ રામ-રામ, તેમાં ત્રણ અક્ષર ઉમેરતા ૨ રાક્ષસોત્તમ-રાક્ષસોમાં ઉત્તમ) ધત્તે વિયોગિનીગણ્ડસ્થલપાણ્ડુકલાનિ કા ।

વદ વર્ણો વિધાયાન્તે સીતા હૃષ્ટા ભવેત્કયા ॥૨૯॥

વિભોગણુ ઓના ગાલ જેવા સફેદ ફળ ડોના હોય છે ? તે ઉત્તરને છેડે વર્ણ ઉમેરીને કહે કે સીતા સાથે રામ થાય છે ? (લવલી એ નાભની લનાના ફળ ભવ-લીલ્યા લવની લીના જોઈને) ૨૯

વિષ્ણો કા વહ્નમા દેવી લોકત્રિતયાપાવની ।

વર્ણાવાધન્તવોર્દત્ત્વા ક શન્દસ્તુળ્યવાચક ॥૩૦॥

જેણે ત્રણ લોકને પાવન કરેલા છે, એની વિષ્ણુને પ્રિય દેવી કઈ છે ? ઉત્તરમાં પહેલા અને છેડે એક વર્ણ ઉમેરતા કયો શબ્દ થાય છે, જે તુલ્ય અર્થનો વાચક બને (૧ મા-લક્ષ્મી, ૨ સમાના-સરખું, તુલ્ય) પુરુષ કીદશો વેતિ પ્રાયેળ સકલા કલા ।

મધ્યવર્ણદ્વય ત્યસ્ત્વા ઘૃહિ ક સ્યાત્સુરાલય ॥૩૧॥

ધણુ ખરુ સઘળી કળાઓને બાણે એવો પુરુષ ડાણુ હોય ? તે ઉત્તરમાં વચ્ચા બે વર્ણ છાંટી દેતા કયો શબ્દ થાય, જેનો અર્થ સ્વર્ગ હોય ? (૧ નાગરિક-ચતુર જન ૨ નાક-સ્વર્ગ) ૩૧

યજમાનેન ક સ્વર્ગહેતુ સમ્યગ્વિધીયતે ।

વિહાયાધન્તવોધળાં ગોત્ર દુર સ્થિત વદ ॥૩૨॥

સ્વર્ગમાં જવાના હેતુને અનુસરીને યજમાન શું સારી રીતે કરે છે ? તે ઉત્તરમાં પહેલા અને છેડાનો વર્ણ છાંટી દેતા, જે શબ્દ બને તેમાં ગોત્ર-ગાયત્રી રહે છે, તે શબ્દ કયો ? (૧ યાગરિક-યજ્ઞો વિધિ ૨ ગાં-ગાયત્રી) ૩૨

નીચેણુ યાવની વાળી કા ક સ્યાચ્છુદમો જને ।

શ્મોરાવરણ કિં કં ભજન્તે વ્યાધયો જનમ્ ॥૩૩॥

નીચ જનોમાં યાવની વાણી કેવી રીતે બોલાય ? માણસને શુભ આપનાર શું છે ? શબ્દ બોલણ (વચ્ચ) શું છે ? રોગો કયા માણસને સેવે છે ? (૧ અબે । ૨ લાલ ૩ અંજનમ્-અર્ધ ૪ અ-વેલા-મોજનમ્-જે વેળાસુ વોજન કરતા નથી) ૩૩

કરિમન્વપિતિ કસારિ કા વૃત્તિરધમા તૃણામ્ ।

કિં દૃષ્ટે પિતર ઘાલ કિં દૃષ્ટ્વા રમતે મન ॥૩૪॥

કસારિ-વિધુ કયા સચે છે ? માણસની હલકી વૃત્તિ કઈ છે ? પુત્ર પિતાને શું કહે છે ? મન શું જોઈને આનંદ પામે છે ? (૧ શેમે-શેપનારામણ પર ૨ સેવા-ચાકરી ૩ ઘસ-ગાપ ૪ પરુપ-પારકાનુ ૨૫ અર્થાત્ શેપેસાવરુપમ્) ૩૪

કિમિચ્છતિ નર કાદયા ભૂપાના કો રણે હિત ।

કો વન્ધ્ય સર્વદેવાના લીયતામેકમુતરમ્ ॥૩૫॥

માણુક કાદીમાં શું ધબકે છે ? રાજાઓના રણમાં ડાણુ હિત મરનાર હોય છે ? સર્વ દેવોને વદવાલાયક ડાણુ છે ? એ બધા પ્રશ્નોનો એક જ ઉત્તર આપો (૧ મૃત્યુમ્-મૃત્યને ૨ જય-જય ૩ મૃત્યુજય-મહાદેવ)

ભાગીરથી કથમૂતા કામિનિ પ્રાહ કિં પ્રિયમ્ ।

અકમેવોત્તર દેહિ શાશ્વલૌકિકભાપયા ॥૩૬॥

ભાગીરથી નદી કેવી છે ? કામિની પ્રિયજનને શું કહે છે ? એ બે પ્રશ્નોનો એક જ ઉત્તર આપો, જે સ સ્કૃત ભાષા અને લોકભાષામાં હોય (૧ મળપહા-મળને દૂર કરનાર ૨ મળ વહા-મને જો) ૩૬

મુષ કીન્નચ્ચો દૃષ્ટે કો રોગી કથ્થ નાસ્તિક ।

કીન્નચન્દ્ર નમસ્યન્તિ કિં સૂત્ર પાણિનેર્વદ ॥૩૭॥

કાલો માણસ કેવા વચન બોલે છે ? રોગીજન ડાણુ ? નાસ્તિક ડાણુ ? ભોમિ મ્યા ચક્રને નમે છે ? પાણિનિ એ ત્રણ સૂત્ર છે, જેમાં આ ઉત્તરો આવી આવ, તે રે (૧ અર્થદ-અર્થવાળા ૨ અગત-નીર્ધ વિનાનો ૩ અપ્રાય-વિશ્વાસ વિનાનો ૪ પ્રાતિપદિકમ્-પ્રતિપદાને અનુસરનાર ખીજનો યદ પ અર્થદપાતુર પ્રાય્ય પ્રાતિપદિકમ્) ૩૭

રાદ્ધ સન્નોધન કિં સ્યાત્મમીવરય તુ કા પ્રિયા ।

અધનાસ્તુ કિમિન્છન્તિ આર્તે કિં ત્રિયતે વદ ॥૩૮॥

રામનુ સન્નોધન કયું ? સુશીવની પ્રિયા ડાણુ ? નિર્ધન જનો શું ધબકતા હોય છે ? રોગથી પીડાયેના શું કરે છે ? તે કહે (૧ દેવ-દેવ ૨ તાગ ૩ ધનમ્-પેસા ૪ દેનાછવનમ્-દેવપૂજન) ૩૮

કા કાન્તા કાલિયારાતે પુનરર્થે કિમન્વચમ્ ।

કિં વન્ધ્ય સર્વદેવાના પત્નેષુ કિમ્ સુન્દરમ્ ॥૩૯॥

કાલિયનાગને નાથનાર કૃષ્ણની પત્ની કાણુ છે ? ફરી-
થી' એ અર્થમાં અવ્યય કાણુ છે ? સર્વ દેવોને વંદવા
લાયક કાણુ છે ? ફળોમાં સુંદર ફળ કયું ? (૧ મા-
લકમી. ૨ દુ-ફરીથી. ૩ લિંગ-મહાદેવ. ૪ મહાલિંગ
નામનું ફળ.) ૩૯

કેદારે કીદશો માર્ગઃ કુચ રોતે જનાર્વનઃ ।

છોચિત્તં કુચ રમતે સ્વામી કિં વત્તિ ચેટિકામ્ ॥૪૦

ખેતરમાં રસ્તો કેવો હોય છે ? વિષ્ણુ કયાં સૂએ
છે ? સ્ત્રીઓનું ચિત્ત શામાં રમે છે ? શેઠ દાસીને શું
કહે છે ? (૧ વક્-વાકો. ૨ રોયે-શેષનારાયણ પર. ૩
જારે-ગર પુર ૫૨. ૪ વચ્ચરોયે જારે-નું કપટથી ગર
પાસે સૂઈ ગય છે.) ૪૦

કઃ કુર્ણદ્ભુવનં સર્વ કઃ સમુન્મૂલયેદ્દુહમાન્ ।

કિં પ્રતીકે ભવેન્મુલ્યં કઃ પરત્રૈતિ પુણ્યતામ્ ॥૪૧॥

સર્વ ભુવનોને કાણુ કરે છે ? રક્ષોને કાણુ મૂળથી
ઉપાડી નાખે છે ? પ્રતીકમાં સુખ શું હોય છે ? પર-
લોકમાં કાણુ પુણ્ય મેળવે છે ? (૧ પદ્માસન-બહા.
સમીર-પવન. ૩ શિર-માથું. ૪ પદ્માસનસમીરશિર-યોગી
કે થોહો.) ૪૧

ધનસમયે શિલિપુ સ્થાનુત્સ્યં કીદશુ કિં ધનાત્પતતિ ।

શ્રાષ્ટ્રપિ કસ્ય ન ગમનં માનસગમનાય કીદશા હંસાઃ ॥

વર્ષાકાળમાં મેઘનાં વૃત્ત કેવા પ્રકારના હોય છે ?
મેઘથી શું પડે છે ? વર્ષાકાળમાં શું ચાલતું નથી ?
માનસસરોવર પર જવાને તૈયાર થયેલ હંસ કેવા હોય
છે ? (૧ સમુલ્લ-ઉત્સાહમાં આવેલા. ૨ કમ-જલ. ૩
અનસ-ગાકું. ૪ સમુલ્લકમનસ-ઉત્સાહી મનવાળા.)
બાદ્યુરે કયો સ્વરોગ ? (૨ વગેરે) એ જેનો ઉત્તર છે, તે માટેનો
પ્રશ્ન કેવો હોય ? નોકાને આગળ લઈ જવાનો ઉપાય
કયો છે, તે જલકા કહે. (૧. 'નાદરો નિપાતાઃ' એ
પાણિનિનું સૂત્ર છે. ૨ નિપાતા-હલેસાં.) ૪૩

વદતાનુલમવચનં ધ્વનિકૃષ્ટૃચયતે સ કીદશઃ ।

તવ સુદદો ગુણનિવૃદ્ધિરિપુનિવૃદ્ધિ કિં નુકર્તારઃ ॥૪૪॥

નહિ હિતમ એવો ઉત્તર આપો. જે ધ્વનિ ઊગેથી
બેલાય, તેનો અવાજ કેવો હોય છે ? મિત્રના તમારા
શ્રેણીના સમુદાયથી શત્રુના સમુદાયને શું કરશે ?
(૧ અવમ-નીચ. ૨ તાટ-લાંબો, અમ્ભતાટ-અપમાન
કરનાર બનશે.) ૪૪

કિં માયતિ મફરન્દેસનયં કમસુત જનકરાજસુતા ।

કયય કૃષીવલ સસ્યં પસ્યં કિમચીકરસ્વમપિ ॥૪૫॥

અકરંદ-રસથી કાણુ મદમર બને છે ? જનકનાં પુત્રીએ
કયા પુત્રને જન્મ આપ્યો ? હે ખેડૂતા ! પાકમાં ધાન્યોનું
તે શું કયું, તે કહે. (૧ ઝલી-ભમરો. ૨ લવ્ઘ-
લવને. ૩ અઘીલામ-લણણી કરી.) ૪૫

પ્રચ્છતિ પુરુષઃ કેડસ્યાં સમમૂલ્યવ્યવકૃતપક્ષતયઃ ।

વહુમયદેશં જિગમિપુરેકાકી વાર્યતે સ કથમ્ ॥૪૬॥

પુર ૫ થી રીતે સંબોધનથી) પુછાય છે ? જેની
પાંખો વળે કાપી નાખી છે, એવા કાણુ હતા ? ઘણા
લવનાળા પ્રદેશમાં એકલા જવા પચ્છતા માથુસને કેવી
રીતે પાછો વળાય છે ? (૧ હે માનવ-હે પુરુષ. ૨ નાગ-
પર્વત. ૩ મા અનગત ગઃ-હે રક્ષણ વિનાના. ૪ તું નહિ.)

કો નયતિ જગદ્રોષં ક્ષયમથ વિમરાંવમૂલ્લ કં વિણ્ણુઃ ।

નીચઃ કુચ સર્ગવઃ પાણિનિસૂત્રં ચ કીદક્ષમ્ ॥૪૭॥

આપ્યા જગતનો નાશ કાણુ કરે છે ? વિષ્ણુએ કોને
ધારણુ કયો છે ? હલકો માથુસ શામાં ગર્વ રાખે છે ?
પાણિનિનું સૂત્ર કેવું હોય છે ? (૧ યમ-પમરાજ. ૨
અમ-પર્વતને. ૩ ધનમ-ધનમાં. ૪ 'યમો ગંધને' એ
પાણિનિનું સૂત્ર છે.) ૪૭

કિં સ્યાદ્દિરોગ્યનિવૃત્તિ કા સંદયા વદત પૂરણી ભવતિ ।

નીચઃ કેન સર્ગવઃ સૂત્રં ચન્દ્રસ્ય કીદક્ષમ્ ॥૪૮॥

જે વિશેષને અનુસરે છે, તે શું ? કઈ સંખ્યા
પૂરક બને છે ? હલકો માથુસ શાથી ગર્વ રાખે છે ?
ચંદ્રબાહુ-અર્ચનું સૂત્ર કયું છે ? (૧ વિશેષણ. ૨
એક. ૩ અર્ચન-ધનથી. ૪ 'વિશેષણમેકાર્યેન' એ ચંદ્ર-
બાહુરેણું સૂત્ર છે.) ૪૮

સુકપરિવિન્દઃ શબ્દઃ સુવદ્વગ્ધસ્ય વાચકઃ કેન ।

સ્તનમરનમિતા નારી કેનોપાયેન રજ્યેત્કાન્તમ્ ॥૪૯

સુકપરિવિન્દઃ શબ્દમાંથી શું કાઢી લઈએ, જેથી
કાર્તિકેય સ્વામીનો વાચક શબ્દ બને ? સ્તનભારથી
નમેલી નારી પોતાના પતિને કયા ઉપાયથી રમીડે છે ?
(૧ ડ, પરિવ શબ્દો લેતાં સ્કન્દઃ-કાર્તિકેય થાય છે,
૨ ઉપર વિદ્યાર્ણ-લઈ લેવાથી, એમ કહેતાં બીજો
અર્થ થયો 'ઉપર વિદાર કરવાથી પતિને રમીડે છે.)

કીદમ્ગૃહં ચામ્ગૃહં મતસ્ય કાલાગ્નમ્ભસ્તરણે

જનાનામ્ । મૂષા કથં ફળં ન તે નુ વૃષ્ટે સુકાકલા-

પૈરિતિ ચોત્તરં કિમ્ ॥ ૫૦ ॥

યમરાજને ઘેર ગયેલ માથુસનું ધર કેવું હોય છે ?
માથુસોને પાણીમાં તરવા માટે કયું સાધન છે ? મોતી-
ઓની માળાએ કંઈને પૂછ્યું કે, 'હે કંઈ ! તારે શોભા
કેમ નથી ?' એનો ઉત્તર શું ? (૧ હા-ચી ઠાઠાકાર-

નો અપાજ, ૨ નાન-નોમ ૩ હાર ૧ નિના વ-હે હાર ।
તારા વિના મારી તોભા નથી) ૫૦

કીદશ્યન સ્યાન્ન મયાય પ્રેટે યદુત્તર તસ્ય ચ
કીદશ્યે । વાચ્ય મવેદીક્ષણજાતમમ્ ક ચાધિશેતે
મત્રિ કોઽર્ચનોય ॥ ૫૧ ॥

જ્યા હાર ન હોય, તેણે વન ક્યારે ગયાય ? તે
પ્રથમથી જે ઉત્તર આવે, તે આખમથી પેદા થયેલ
પાણીના અર્ધમા બને, તેવા શબ્દ કોણે હોય ? તે જાની
પર સૂઈ જતા છે ? અને પૃથ્વી પર જાય પૂજવા
લાયક છે ? (આખો ઉત્તર બને છે અહિંસમહિમ । પહેલા
ઉત્તર છે અહિંસમ-હિ સંક્રાણી નિનાનુ જગલ ૨
અહિંસમ શબ્દ માથી અહિમ એવેલે ક હિમ કાઠી નાખો,
તો અહિમ-આમ થાય ૩ અહિમ માથી અહિમ ક્રૂટા
પાડતા । વળે શેષ પર સૂઈ જતા છે અને ૪ અ એટલે
વિષ્ણુ પૂજનીય છે) ૫૧

દ્યૌર્હરિ ક જુચિ કીદશ્ય પ્રચ્છત્યક કિ
જુરુતે સશોક । શ્રોક વિધાયાપિ કિમિત્યુદાર
કવિર્ન તોપ સમુપૈતિ મ્ય ॥ ૫૨ ॥

હરિએ જાને ધારણ કર્યો ? કેવા વાદળ સફેદ હોય
છે ? આ (કુખી)ને પુછાય શી રીતે ? શોકથી કુબેલો
કરે ? ઉદાર કવિ શ્લોકની રચના કરીને પછી ફરીથી
સંતોષ પામતો નથી, તે કેમ ? (૧ અગ-પવતને ૨
અગ-જળ વિનાના ૩ હે અગ ૪ રોહિતિ-રહે છે
૫ અગમમ્ અકરોત-ખીજને સમગળ નહિ તેવી કિલક
રચના કરી તે માટે) ૫૨

લક્ષ્મીધર પ્રચ્છતિ કીદશ્ય સ્યાનૂપ સપ્તલૈરપિ
દુર્નિવાર । અકારિ કિ જ્ઞિ નરણ સમ્યક્ પિતૃત્વ
મારોપયિતુ સ્વકીયમ્ ॥ ૫૩ ॥

લક્ષ્મીધરનું સંબોધન શું જેની પર જય મેળવે
શકે એવા પછી મુશ્કેલી હોય છે, એવો રાજા કેવો હોય ?
પોતાના પિતૃત્વને સારી રીતે તુલિ થાય, એવું કહ્યું
ધર્મ મનુષ્યે કરવું જોઈએ, તે કહા, (૧ સમ । આ-
લક્ષ્મીની સાથે ૨ જનિતનય-જેણે નીતિગાન સારી રીતે
મેળવેલ હોય ૩ સમજનિ તનય-પુત્રને પેદા કરવો) ૫૩

કીદશ વદ મરસ્થલ મત દારિ જુગ સતિ
મૂષળ મહેત્ । જ્ઞિ કાન્ત સુમટ સર્કાર્યુક કીદશો
મવતિ જુગ વિદ્વિપામ્ ॥ ૫૪ ॥

મરુદેશ કેવો હોય, તે કહો, મધ યીજ બારણે
હોય, તે શોભારૂપ ગણાય ? કે કાત । મનુષ્યોની ચોદો
વેરી જાને માટે કયા કેવા પ્રકારનો લાગે છે, તે કહો.

(૧ અ-વારિ-પાણી વિનાનો ૨ તોરણે-તોરણ હોય તો
૩ અમસ્તિ રણે-જુગ પાછો વાળી ન શકાય તેવો
હોય છે) ૫૪

કા પ્રિયેણ રહિતા વરાજના ધાન્નિ કેન તનયેન
નન્દિતા । કીદશેન પુરુષેણ પક્ષિણા વન્ધન સમ
મિલ્પ્યતે સદા ॥ ૫૫ ॥

પોતાના પ્રિયથી રહિત હોવા છતાં, પોતાના પુત્રથી
આનંદ પામીને એક ટેકાણે રહેલી ઉત્તમ સ્ત્રી કોણ ?
કયો પુરુષ સદા પક્ષીઓના બંધન ધમ્મજોતો રોય છે ?
(૧ શકુન્તલ્ય મરતેન-મરતથી શકુન્તલા ૨ શકુન્ત લામ
સ્તેન જેને પક્ષીઓના લાલમ રાગ છે, એવો પારથી)

કીદશ દ્વદ્યહારિ કૂજિત ક સરના ચશસિ
મૂષ્પતેર્મત । કત્તવાસ્ત વિપિને મયાકુલ કીદશ્ય
ન મવેન્નિશાકર ॥ ૫૬ ॥

દ્વદ્યને હરનાર એવું ૫ ખીનુ લાવણ્ય કેવું હોય છે ?
રાજાઓના યશને વધારે એવો કયો મિત્ર ગાળને માન્ય
છે ? તારાથી લયભીત બને એવો રણ-જગલમા કોણ
છે ? ચંદ્ર કેવો હોતો નથી ? (૧ કલ-મધુર ૨ કવિ-
કવિ ૩ અહિત-શત્રુ ૪ કલક-નિરહિત કલક વિનાનો)
કીદશી નિરયમૂર્તેકપા સેવ્યતે પરમપાપકર્મભિ ।
પ્રેતરાક્ષસપિશાચસેવિતા કોદશી ચ પિતૃકાનનસ્યહી ॥
મોટા પાપકર્મ કરનારાઓ જેને અનેક રીતે સેવે
છે, એવી નરકની ભૂમિ કેવી હોય છે ? પિતૃઓના વનની
ભૂમિ પ્રેત, રાક્ષસ અને પિશાચથી સેવાતા કેવી લાગે
છે ? (૧ નરક-પાલ-રચિતા-નરકના રખેવાળ યમરાજી
રચેની ૨ નર-કાલારચિતા નરની આપરીથી રચે)

વેસરદ્રુમલેણુ સ્થિત કીદશો મવતિ મત્તજુહાર ।
તચત શિવમપેદ્ય લક્ષ્મૈર્જુન સમિતિ પીદશો મવેતા ॥

દ્રુમના વૃક્ષો નીચે બેસેલા મદા-મત દારી કેવો
હોય છે ? ખરી રીતે ઉત્તમ લક્ષ્મણથી શિવને પ્રસન્ન
કરીને અર્જુન યુદ્ધમાં કેવો બનેલો હતો ? (૧ દારા
વકુલ-પ્રમદ-હિતા-મકુલવૃક્ષ પર રહેલ ભગવાનોને મદના
દાન આપનાર ૨ દાન્ય-કુલ-પ્રમદરહિત જેને દેવોના
કુલ વિરોધી બાતિ વર્તી રહી છે, એવો અર્જુન) ૫૮

નિજિતસકલારાતિ પૃચ્છતિ પો નવો મૃત્યોર્મય
મૃચ્છતિ । મેષાત્યયટ્તરકિરાશયા વિં તિમિર
શ્યકારિ નિશાયા ॥ ૫૯ ॥

જેણે બધા શત્રુઓ છતી લીધા છે, એવા મોહાનું
સંબોધન શું ? જે મૃત્યુથી બચ પામતો નથી, તે એક
કાણ છે ? મેષ દૂર થતા જેણે દિશાની કાંતિ વધારી

છે, એવા રાનિના અધકારને દૂર કરનાર કાષ્ઠ છે ?
(૧. વિદ્યુત્તારતે-શત્રુઓને હણનાર ૨ અગ્ર-જેણે જન્મ
લીધો નથી, તે ભગવાન ૩ વિદ્યુ તાય-તેજ-ચક્ર અને
તારાના તેજ) ૫૯

વિદ્યુત્તારતિ ક હતવાનહિત કીદમ્ભયતિ પુર
જનમહિતમ્ । કિં કઠિન વિદિત વદ ધીમન્યાદ
પતિરપિ કીદમ્ભયદ્યુત્ત ॥ ૬૦ ॥

વિદ્યુત્તારતિ ગરુડે કયા શત્રુનો નાશ કર્યો ? જન-
અહિતમ્-જનથી વૃદ્ધિ પામેલું એવું નગર કયું ? હે
લુહિશાળી ! કંકણ પદાર્થ કયો છે ? જલચરોનો પતિ
સમુદ્ર ભય કરે કેવી રીતે હોય છે ? (૧ અહિમ્-સર્પને
૨ અકમ્-કરે વિનાશ ૩ કય-લોહુ ૪ અહિ-મકર-
મય-સર્પ અને મયરોથી ભરેલ) ૬૦

અનુકૂલવિધાયિદેવો વિજયી સ્વામીનું કોદશી નૃપ ।
વિરહિણ્યપિ જાનકી વને નિવસન્તી મુદમાદધૌ કુત ॥

વિધાતા જેને અનુકૂળતા કરી આપે છે, એવો
વિજયી રાજા કેવા પ્રકારનો હોવો જોઈએ ? જનકી-
સીતાજી રામના વિરહથી દુઃખી હતા, છતાં વનમાં
નિવાસ કરતા આનંદ મેળવતા હતાં, તે શાથી ? (૧
કુશલ-વર્ણિત-જે કુશળતાથી વૃદ્ધિ પામેલો છે એવો
રાજા ૨ કુશલ-સ્વ-પ્રાપ્તિ-કુશ અને લવની વૃદ્ધિથી)

કુસુમ પત્તદેવ્ય નાકતો વદ કર્મ સ્પ્રહ્યન્તિ
મોગિન । અધિગમ્ય રત વરાદ્વના ક્વ નુ યત્ન
કુરતે સુશિક્ષિતા ॥ ૬૧ ॥

ભોગીઓને આકાશમાંથી પડેલા ફૂલને જોઈને શાને
માટે સ્પષ્ટ રાખે છે ? સારું શિક્ષણ પામેલી સ્ત્રી
રમણ કરનાર પતિને મેળવીને શામાં યત્ન કરે છે ?
(૧ મુર તત્ત્વ-કલ્પવૃક્ષ માટે ૨ મુક્ત-સ્વે-રતિકાંક્ષા
સાધવી વાત કરવા) ૬૨

કવયો વદ કુન્દ કીન્દશા કઠિન કિ વિદિત
સમન્તત । અધુના સદ વૈરિયોપિતા દૃદિ તાપ
પ્રતલો વિદ્યાય કા ॥ ૬૩ ॥

કવિઓને કયા કેવા પ્રકારના હોય છે તે બધાનો
બધી રીતે કષ્ટ એવી સીન્દ કઈ બાણીતા છે ? તારા
વૈરી જનોની સ્ત્રીઓના હૃદયમાં રહેલો પ્રણય તાપ
હાલ હૃદયને છોડીને કયા રસો છે ? (૧ મિરિચાસુખ-
કવિઓના મુખમાં વાણીને સાર રહે છે ૨ મિરિચાસુ
લેખક ૩ હળા-ચાળીમાં (જુએ કારણે) ૬૩

વસતિ કુન્દ સરોહસતવતિર્દિનટતો નનુ કે
૧ વિમિરિન્દ । પવનમશ્વસપત્તરણોસુર પુષ્પમાહ્વ
કો જગતિ પ્રિય ॥ ૬૪ ॥

કમળોનો સમુદ્ર કયા રહે છે ? સૂર્ય સાધવી એ
કયા પદાર્થો છે, જે અધકારનો નાશ કરે છે ? વાયુનું
લક્ષણ કરનાર સર્પના શત્રુ મોગના શબ્દમાં જેને રચિ
છે, એવા માણસનું સંબોધન શું ? જનના પ્રાણ પ્રિય
છે ? (૧ કે-વાણીમાં ૨ નિરણોકર-કિરણોના સમુદ્ર ૩
વૈનિ-રણોક કેડીના શબ્દ વિશે ઉત્ક્રુ ૪ રા-ધન) ૬૪

ન ભવતિ મલયાય કોદશી મૂ

ક હા કુચ ન નિભતિ ક ગતા શ્રી ।

ભવદરિનિવહેપુ કાસ્તિ નિત્ય

વલ્મથનેન વિપદવ્યાયિ કેપામ્ ॥ ૬૫ ॥

મલયાચળની ભૂમિ શા વિનાની રહેતી નથી ?
કાષ્ઠ સ્તન ધારણ કરતું નથી ? લક્ષ્મી કોને મરી ?
તમારા શત્રુઓના સમુદ્રમાં નિત્ય શું રહે છે ? જલને
મથનાર ધ્રુવે કોની વિપતિ વધારી ? (૧ વિપન્ના-સર્પ
વિનાની ૨ ના-નર ૩ અમ્-વિધુને ૪ વિપત્-અકટ
૫ નગનામ્-પર્વતોની પાષા તોડી નાખી) ૬૫

સમયમિહ વદન્તિ ક નિરોધ

શમયતિ કાન્વદ વારિવાહવૃન્દમ્ ।

વિતરતિ જગતા મન સુ કોદદ

મુદમતિમાનમવ મહાતઢાગ ॥ ૬૬ ॥

લોહ ચપ્પરાનિના સમયને કેવો મ્હે છે ? મેધોનો
સમુદ્ર કોને શાત કરે છે તે મ્હે જગતમાંનું એક
કયુ મોહુ તળાવ છે જે મોટા લોકોના મનમાં પ્રેમ
ઉપભવે છે ? (૧ અર્ચિ-સૂર્ય વિનાનો ૨ દવાન્-દવા
નળને ૩ અર્ચિદવાન્-સમળવાળું) ૬૬

કિમકરવમહ દરિર્મહીધ

સ્મુત્પલ્લેન ગત્તા હિત વિધિત્વુ ।

પ્રિયતમવદનન પીયતે ક

પરિણતચિન્મફલોપમ પ્રિયાયા ॥ ૬૭ ॥

કૃષ્ણ પોતાના મિત્રોને પૂછે છે કે ગાયોના હિત
કરવા માટે મે મારા બાહુના બળથી પર્વતને શું કર્યું ?
પાકેન ધિનોડા જેવું રાત્રું એવું પ્રિયાનું શું છે
જેવું પાન તેના પ્રિયતમના અંધથી કરાય છે ? (૧
અવર-ધારણ મ્યો ૨ અવર-નીચલો હો) ૬૭

પરિહરતિ મયાત્તવાહિત કિં કમથ કદાપિ ન
વિન્દતીહ સીત । કથય કિમકરોરિમા ધરિની નૃપતિ
શુભેર્વૃપતે સ્વય ત્વમેક ॥ ૬૮ ॥

તમારા શત્રુ ભયને લીધે શું છોડી દે છે ? ભયભીત
માણસ આ લોકમાં કદી પશુ ન મેળવે તે શું છે ? હે
રાજા ! તે એકલા એ રાજાના ઉત્તમ શુભેર્મા આ

પૃથ્વીને શું કહ્યું? (૧ સમર-યુદ્ધ, ૨ જય-જય. ૩ સમર-જય-યુદ્ધમાં જય મેળવીને પૃથ્વી કબજે કરી.) ૬૮

પૃચ્છતિ શિરસિરહોમધુમયનં મધુમયનત્વં શિર-
સિરહં ચ । કઃ સ્વલુચપલતયા મુવિ વિદિતઃ કા નનુ
યાનતયા ગવિ ગદિતાઃ ॥ ૬૯ ॥

શિરસિરહ-કેશ મધુસૂદન-કેશવને પૂછે છે કે, આ
જગતમાં ચપળતાથી શું પ્રસિદ્ધ છે? ત્યારે કેશવ પૂછે
છે કે, આ પૃથ્વી પર યાન તરીકે શું પ્રખ્યાત ગણ્યું છે?
(૧ કેશ! વનોકાઃ-‘હે કેશ! વનવાસી વાનરા’ એ કેશવ
ઉત્તર આપે છે. ૨ કેશવ! નૌકાઃ-‘હે કેશવ! નાવ’
એમ કેશવ ઉત્તર આપે છે.) ૬૯

કીટક્તોયં દુસ્તરં સ્યાત્તિત્તીર્પાઃ કા પૂજ્યાસ્મિ-
ન્વલ્લમામન્ત્રયસ્ય । દૃષ્ટ્વા ધૂમં દૂરતો માનવિદ્વાઃ
કિં કર્તાસ્મિ પ્રાતરેવાશ્રયાશમ્ ॥ ૭૦ ॥

તરવા ઇચ્છતા માણસને કયું જળ તરવું? અધરું
લાગે છે? આ જગતમાં કઈ સ્ત્રી પૂજ્ય છે? તરવાનું
સંબોધન શું? અનુમાન બાણનાર હે ડાહ્યા પુરોહિત!
સવારે દૂરથી ધુમાડો જોઈને મેં તેના આશ્રયસ્થાનમાં
રહેનાર(અભિ)નું શું કહ્યું હશે? (૧ અનુ-નોંકા
વિના, ૨ માતા, ૩ ઇસે-હે આસ! ૪ અનુમાને-અનુમાન
કહ્યું.) ૭૦

કીટક્પ્રાતર્દીપવર્તેઃ શિષ્ટા સ્યાદુદ્ગ્રઃ પૃચ્છત્યા-
મજન્તે સૂગાઃ કિમ્ । દેવામાસ્યે કિં ગતે પ્રાયશોડ્ધિમ્-
લ્લોકઃ કુર્યાન્નો વિવાહં વિવિક્તઃ ॥ ૭૧ ॥

હીવાની જ્યોતિ સવારે કેવી હોય છે? જીંટનું
સંબોધન શું? મજલાં ક્યાં રહે છે? દેવનો ચુર બુદ્ધસ્પતિ
કયા સ્થાને જતા ધણુંમરું લોકો લાગે કરતા નથી?
(૧ વિમા-કાંતિ વિનાની, ૨ કરમ-હે જીંટ! ૩ વામ-
જગતીમાં, ૪ વિમાવર-મવનમ્-સૂર્યના ધરમાં-સિંહ
રાશિમાં જતા.) ૭૧

કીટક્સેના મરતિ રણે દુર્વરા વીરઃ કરમે
સ્પૃહ્યતિ લક્ષ્મીમિચ્છન્ । કા સંયુદ્ધિર્ભવતિ મુવ-
સંપ્રામે કિં સુર્વાર્ધ્વં મુગટજના ધ્રાલ્વ્યાન્ ॥ ૭૨ ॥

યુદ્ધમાં કઈ સેના રોડી શકાય એવી બનતી નથી?
લક્ષ્મીને ઇચ્છનાર વીર પુરુષ કોની સ્પૃહા કરે છે? પૃથ્વીનું
સંબોધન શું? હે સુખદ જનો! તમે યુદ્ધમાં શત્રુઓને
શું કરો? (૧ પત-શ્રેષ્ઠ ૨ આગ્રય-યુદ્ધને માટે ૩
મહિ-હે પૃથ્વી! ૪ પત્રજ્યાનદે-પરાજય કરશું.) ૭૨

કંસારતેર્વદ ગમનં વેન સ્યાત્કસ્મિન્દષ્ટિ લમતે
સ્વત્પેન્દ્રુઃ । કં સર્વેપાં શુભકરમૃચુર્ધારાઃ કિં કુર્યાસ્વં
સુ. ૭૫

મુજન સશોકં લોકમ્ ॥ ૭૩ ॥

કંસના શત્રુ કૃષ્ણનું ગમન શાથી થાય છે તે કહો.
થોડાની ઇચ્છા કરનાર માણસ શાના પર નજર રાખે
છે? સર્વના શુભ કરે, તેવું શું છે? ધીર જનોએ પૂછ્યું
કે, ‘હે સુખન! શોકથી ધેરાયેલા લોકને તમે શું કરો?’
(૧ વિના-ગરકથી, ૨ હવે-ચકતી પર, ૩ અયમ્-આજ.
૪ વિનોદયમ્-હું વિનોદ કરાવું.) ૭૩

કીટક્ષઃ સકલર્જનો ભવેત્સુરાજઃ કઃ કાલો
વિદિત ઇહાન્ધકારદેતુઃ । કઃ પ્રેયાન્કુસુદવનસ્ય કો
નિહન્તિ ધ્રાલ્વ્યં વદ શિરસા જિતસ્ત્વયા કઃ ॥ ૭૪ ॥

સારા રાજાને બધા માણસો કેવા લાગે છે? એવો
કયો સમય છે, જે અધકારનું કારણ બને? પોયણીનાં
વનને શું ત્રિષ લાગે છે? સમતિ બંધુને માથાથી કાપ્યું
મારે છે? તે કોને છત્યો? (૧ વિધુનિરહિતા-દુઃખ
વિનાના, ૨ વિધુ-રવિ-રહિતા-ચંદ્ર અને સૂર્ય વિનાને
૩ વિધુ-ચંદ્ર, ૪ અવિ-વેદ, ૫ અહિતા-શત્રુને.) ૭૪

સંપ્રામે સ્ફુરદસિના હતાસ્ત્વયા કે દુર્સરં કે વત
નિરત્યે નિરત્ય કુર્યુઃ । કસ્મિન્નુદ્ભવતિ કદાપિ નૈવ લોમ
જ્ઞાતાઃ કે જગતિ મહાલ્પુત્વમાજઃ ॥ ૭૫ ॥

ચક્રચકતી તલવારથી તમે સંત્રામમાં કોને હણ્યા?
નરકમાં જીડીને દુઃખ કરનાર કાણ છે? એવું કહ્યું
સ્થાન છે, જેમાં લોભ-વાળ થતા નથી? અત્યંત નાની
એવી સીંબ લોકમાં કઈ બળપૂતી છે? (૧ નર-કરેગવ
માણસો અને ડાથીઓ, ૨ નરક રેગવ-નરકની રેતી,
૩ નર-કરે-માણસના ડાહ્યામાં ૪ અગવઃ-આણે.) ૭૫

કીટક્ષં સમિતિ વલં નિહન્તિ શત્રું વિષ્ણોઃ કા
મનસિ મુદં સદા તનોતિ । ભુલં સ્વચ્છરધિમુલં નિગચતે
કિં પદ્મલૈઃ સમમપમાન ઇવ કેપુ ॥ ૭૬ ॥

યુદ્ધમાં શત્રુને હણે, તેવી સેના કેવી હોય છે?
વિષ્ણુના મનને સદા આનંદ આપે, તેવી સીંબ કાણ છે?
સારા માણસ ભરનાર લાખાનું મુખ ક્યારે તુરંત લાગે
છે? કયા લોહી વિષે અપમાન થયું હોય, તેને મરણ
સમાન ગણવામાં આવે છે? (૧ અભિ-ભરતદિન,
૨ રમા-લક્ષ્મી, ૩ અનિયુ-માણસ વિનાના, ૪ અભિમાનિયુ-
અભિમાની જનો વિષે.) ૭૬

કામરિરહિતામિચ્છતિ ભૂપ. કામુદ્ગમ્યતિ શૂકર-
રૂપઃ । વેનાકારિ હિ મન્મથજનનં વેન વિમાતિ ચ
તરણીવદનમ્ ॥ ૭૭ ॥

રાખ કોને ગુરુદિન હોય, એમ ઇચ્છે છે?
વરાહના રૂપે ભજવેને કોનો દેહાર કયો? મન્મથ-

કામદેવને કાણે જન્મ આપ્યો ? યુવતીનું સુખ શાથી પ્રકાશે છે ? (૧ કુમ્-પૃથ્વીને. ૨ કુમ્-પૃથ્વીનો. ૩ એન-વિશ્વએ. ૪ કુંકુમેન-કુંકુમથી.) ૭૭

હિમાંશુલગ્ધં કુટિલોજ્જ્વલપ્રભં ભવેદ્રરાહપવરસ્ય
કીદશમ્ । વિહાય વર્ણ પદમધ્યસંશિતં ન કિંકરોત્યેવ
જિનઃ કરોતિ કિમ્ ॥ ૭૮ ॥

જેની કાંતિ વાંછી અને ઉજ્જ્વળ છે એવા ચંદ્રનો ટુકડો ઉત્તમ વરાહના કયા અંગ જેવો લાગે છે ? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આવે, તે શબ્દમાંથી વચ્ચે વળી કાઢી નાખો; તેવું જિન સાધુ શું કરતો નથી ? અને જિન સાધુ શું કરે છે ? [૧ દંપ્ત-દાહની કાંતિની જેમ. ૨ દંમ-દંભ. ૩ મદ-કલ્યાણ (શબ્દ બેરૂપતાં થાય છે.)]

વસન્તમાસાય વનેષુ કીદશા પિત્રેન રાજન્તિ
રસાલમૂરુહાઃ । નિરસ્ય વર્ણદ્રવ્યમત્ર મધ્યમં તવ દ્વિપાં
કાન્તવત્મા વિચિશ્ચ કા ॥ ૭૯ ॥

વસન્તઋતુ આવતાં વનમાં રહેલાં આંખાનાં વૃક્ષો જેવી રીતે કાચકથી શોભે છે ? એના ઉત્તરમાંથી વચ્ચે બે શબ્દ કાઢી નાખો, તે તમારા થયુંને હો । પ્રકાશ-વાળી ઉત્તમ તિથિ કઈ ? (૧ કાન્તગિત-મંથુર વાણી-વાળી કાચકથી. ૨ કાત-કાશરૂઢ. ૩ રાકા-પૂછીયા.)

હરઃસ્થલં કોડય વિના પયોષરં વિભર્તિ સંજોવય
મારુતાશનમ્ । ઘદન્તિ કં પત્તનસંભવં જનાઃ ફલં ચ
કિં ગોપવધુકુચોપમમ્ ॥ ૮૦ ॥

સ્તન વિનાની છાતીને કાણુ ધારણુ કરે છે ? પવન-ભક્ષી-સર્પનું સંજોવનું શું ? શહેરમાં નિવાસ કરનારને માણસો શું કહે છે ? એવું કયું ફળ છે, જેની ઉપમા ઓપરાણીના સ્તન સાથે અપાય ? (૧ ના-માણસ. ૨ નાન-સર્પ, ૩ નાગર-નગરવાસી. ૪ નાગર-નારંગી.)

વસન્તમાસાય વનેષુ રાજતે વિકાસિ કિં વહ્નમ્
પુષ્પમુચ્યતામ્ । વિહંગમં કં ચ પરિસ્ફુટાક્ષરં વદન્તિ
કિં પદ્મજસંભવં વિદુઃ ॥ ૮૧ ॥

હે વલ્લભ ! વસન્તઋતુ આવતાં વનમાં કયું ફલ પ્રફુલ્લ બનીને શોભે છે ? જે અક્ષરો સ્પષ્ટ બોલે છે, એવું પક્ષી કયું છે ? કમલમાંથી જેનો જન્મ થયો છે, તે કાણુ છે ? તે કહો. (૧ કિંકુમ્-કેસુડાનાં ફલ. ૨ શુક્ર-પોષટ. ૩ કમ્-બલા.) ૮૧

સમુદયે કુચ ન યાતિ પાંમુલા સમુદયે કુચમયં
મવેજ્જલાન્ । સમુદયે કુચ વવાપયાત્યરિઃ પ્રહીણસંવો-
ચનવાચિ કિં પદમ્ ॥ ૮૨ ॥

પાપી સ્ત્રી કોના ઉદયથી જતી નથી ? કોના હોવાથી જલથી લય પેદા થાય છે ? કયો પદાર્થ તૈયાર થતાં તમારો થયું લાગી જાય છે ? હલકા માણસને સંજો-ધનમાં કહેવાય, તેવું પદ કયું ? (૧ હિમકરે-ચંદ્રના ઉદયથી. ૨ મકરે-મગર હોતાં ૩ કરે-શસ્ત્ર સાથે હાથ તૈયાર થતાં. ૪ મરે-રે.) ૮૨

તપસ્વિનોઽવ્યન્તમહાસુલાશાય વનેષુ કસ્મિં સ્થ-
યન્તિ સત્તમાઃ । રૂપાપિ વર્ણદ્વિતયં નિરસ્ય યોઃ સદા
સ્થિતં કુચ ચ સત્તમુચ્યતામ્ ॥ ૮૩ ॥

ઘણું જ મોટાં સુખ મેળવવાના આશયવાળા ઉત્તમ તપસ્વીઓ વનમાં કોને માટે સ્પૃહા રાખે છે ? જે ઉત્તર આવે, તેમાં યજ્ઞ બે વળી લઈ લેતાં કયો શબ્દ છે, જેમાં સદા માટે સત્ત રહેલું હોય, તે જણાવો. (૧ તપસે-તપને માટે. રસે-સકારમાં.) ૮૩

પદ્મનન્તરવાચિ કિમિપ્યતે કપિપતિર્વિજયી
નનુ કીદશઃ । પરગુણં ગદિતું ગતમત્સરાઃ કુરુત કિં
સતતં મુવિ સજ્જનાઃ ॥ ૮૪ ॥

અનંતર-પછી એ અર્થનું પદ કયું છે ? જેણે વિજય મેળવ્યો, એવો વાનરીનો સ્વામી કેવો છે ? જેમણે મદ-મત્સર છોડી દીધા છે અને જે પારકાનાં શુભોને સતત ગાય છે, એવા સન્મનને તમે શું કરશો ? (૧ અનુ ૨ સત્ત-શમ સદિત હનુમાન, ૨ અનુસરા-અમે અનુસરીએ છીએ.) ૮૪

યદતિ રામનમુપ્ય જગન્યજો વંસતિ કુચ સદા
લસમાનસઃ । અપિ ચ શક્રમુતેન તિરરુદ્ધો રવિમુતઃ
કિમસૌ વિદ્યે સ્વયાં ॥ ૮૫ ॥

શાનાં ભાઈ લદનેશ્વ શ્રીરામચંદ્રને મૂકે છે કે, જેવું મન સદા આગસમાં રહે છે, એવો માણસ કયાં રહે છે ? ઈશના પુત્ર વાલીથી તિરસ્કાર પામેલા સૂર્યના પુત્ર સુમીરને તમે શું કયું ? (૧ અનુજ હે નાના ભાઈ, યદે-ધરમાં રહે છે. ૨ અનુજયે-અનુગ્રહ કર્યો.) ૮૫

મેષાત્યયે ભવતિ કઃ સમદઃ સુખગં ચ કિં
કમધરન્મરજિત્ । કદુતેલમિશ્રિતગુહો નિયતં વિનિ-
હન્તિ કં ત્રિગુણસત્ત્વિઃ ॥ ૮૬ ॥

વર્ષાકાળ પૂરો થતા કાણુ મદવાળો અને છે ? કાણુ મુંદર અને છે ? શ્રીકૃષ્ણે શું ધારણુ કયું ? હૃદય ? કંઠ (ચક્ષુ તીર્થ) અને તેલથી મિશ્રિત ગોળનું એકાદીશ દિવસ સતત સેવન કરવાથી શેનો નાશ થાય છે ? (૧ શા-કૃત્તરો. ૨ સરા-સરોવર. ૩ અમામ-પવનને. ૪ શ્વતેરો-ખાંસી.) ૮૬

વર્ષાસુ કા ભવતિ નિર્મધુ કીટગજ્જં
શેષં વિભર્તિ વસુધાસદ્વિત્તં એકઃ ।

આમન્ત્રયસ્વ ધરણીધરાજપુત્રીં

કો ભૂતિમ્સનિચિતાન્નજનાશ્રયઃ સ્યાત્ ॥ ૮૭ ॥

વર્ષાઋતુમાં શું થાય છે? મધ વિનાનું કમળ કેવું
હોય છે? પૃથ્વી સાથેના શેષનાશ્રયણને કાણ એક
ધારણ કરે છે? પર્વતનાં પુત્રી પાર્વતીનું સંબોધન શું?
વિશ્વતિની ભસ્મને શરીરે લેપ કરનારા લોકોનો નિવાસ
કયો છે? (૧ કાલિન્ન-અધકાર, ૨ અગ્નિ-ભસ્મ વિનાનું
૩ કમલ-કાચળો, ૪ કાલિ, ૫ કાપાલિકમઠ.) ૮૭

કૌ શંકરસ્ય ચલયાવપયોધરઃ કઃ

કીટકપરસ્ય નિયતું વશમેતિ મૂળઃ ।

સંશોષયોરગપતિં વિજયી ચ કીટગ્

દુર્યોધનો નહિ ભવેદ્વદ્ધ કીટશશ્વ ॥ ૮૮ ॥

શંકરનાં હાથના કડા કયા છે? સ્તન વિનાનું કાણુ
છે? કયો રાજા ખરેખર શત્રુને તાણે થાય છે? સર્પેના
સ્વામીનું સંબોધન શું? વિજય મેળવનાર કેવો હોય
છે? દુર્યોધન કેવો બને નહિ. તે જગ્યાએ (૧ અહીં-
એ સર્પ, ૨ નાનામાણસ ૩ કલતવાનાતિ વિનાનો,
૪ અહીં-સર્પસ્વામી, ૫ અક્ષત-ન્યાનીતિવાળો, ૬
અહીંનાશ-તનવ-દેખતા પિતાનો પુત્ર.) ૮૮

કામુજ્જહાર હરિરમ્બુધિમધ્યમમાં

કીટકશ્રુતં ભવતિ નિર્મલમાનસાનામ્ ।

આમન્ત્રયસ્વ વનમપ્રિશિલાવલીર્દ

તથાપિ કો દદ્ધતિ કે મદયન્તિ શૂદ્ધાન્ ॥ ૮૯ ॥

હરિએ કોનો ઉદ્ધાર કર્યો, જે સમુદ્રમાં ડુબેલી હતી?
જેના અંતઃકરણ નિર્મળ છે, એવા લોકોનાં જ્ઞાન કેમાં
હોય છે? જેની ચારે બાજુ અગ્નિની જ્વાળાઓ લપે-
ટાઈ છે, એવા વનનું સંબોધન શું? તે જંગલને કાણુ
બાળી ખેંચે છે? ભસ્મને કાણુ મદો-મત બનાવે છે?
(૧ કુમ્ પૃથ્વીને, ૨ દમકમ્ શક્તિ આપનાર, ૩
દલિન્-દાવાનગવાળો, ૪ દવ-દાવાળ, ૫ કુંદમકદ-
વિ-દવા-મોતરાના રસના ગિંદુઓ.) ૮૯

મેષાત્યયે ભવતિ કિં સુમગાવગાહં

કા વા વિહમ્વયતિ ધારણમહ્વેશ્યાઃ ।

દુર્વોર્ચીયવિભવસ્ય ભવેદ્રણઃ કઃ

કાઃ સ્મેરવસ્ત્રસુમગાસ્તરિણપ્રભાભિઃ ॥ ૯૦ ॥

ચોમાસું દૂર થતા સ્નાન કરવા માટે શું સુંદર
બને છે? મદો-મત વેશ્યાઓની વિદગ્નતા કાણુ કરે
છે? જેનાં પરાક્રમને વૈભવ નિવારી સકાય એમ નથી,
એવા શોદાને રણમાં શું મળે છે? સ્વર્નાં કિરણોવા

બાળીને મંદ હાસ્ય કરનાર રમણીઓનાં મુખ જેવું શું
છે? (૧ સરઃ-તળાવ, ૨ જગ્ન-ધડપણ ૩ જય-છત, ૪
સરોજ-રાજ્યઃ-કમળનો સમુદાય.) ૯૦

કલ્યાણવાક્સ્વમિવ કિં પદમત્ર કાન્તં

સદ્મૂપતેસ્ત્વમિવ કઃ પરિતોષકારી ।

કઃ સર્વદા ઘૃગગતિસ્ત્વમિવાતિમાત્રં

ભૂત્યાશ્રિતઃ કથય પાલિતસર્વભૂતઃ ॥ ૯૧ ॥

એક કવિ રાજાને પૂછે છે કે, 'હે રાજા! આપની
જેમ કલ્યાણનું વાચક પદ કયું છે? આપની જેમ
ઉત્તમ રાજાને સતોષ આપનાર શું છે? જે દરેકજ
બળદ પર સવારી કરે છે, એવો કાણુ છે કે જે તમારી
જેમ અત્યંત વિશ્વતિ (ભસ્મ, વૈભવ)ને ધારણ કરે છે,
તેમ જ સર્વ ભૂતો (પ્રાણીઓ)નું પાલન કરે છે? (૧
દો-કલ્યાણ, ૨ કર-કર, ૩ શકર-મહાદેવ.) ૯૧

સૂર્યસ્ય કા તિમિરકુજ્જરઘ્નસિદ્ધી

સત્યસ્ય કા સુકૃતવારિધિચન્દ્રલેખા ।

પાર્યદ્ધ કીટગતિદાવદ્વતાશનોઽમૂત્

કા માલતીકુસુમશામ હરસ્ય મૂર્ધ્નિ ॥ ૯૨ ॥

અધકારરૂપે રહેલ હાથીના સમુદાયને સિંહની
જેમ હળુનાર સર્પ સંબંધી શું છે? પુણ્યરૂપે રહેલ
સમુદ્રની ચંદ્રની રેખા જેવી કઈ ચીજ છે? શત્રુરૂપે
રહેલ વનને બાળી નાખનાર અશ્વનરૂપ અગ્નિ કેવો
હોય છે શિવના મસ્તક પર રહેલી માલતી ફલની
બાળા જેવું શું છે. (૧ મા-કાંતિ, ૨ તી-વાણી, ૩
રથી-રથમાં બેસનાર, ૪ માગૌરવી-ગંગા.) ૯૨

મેષાત્યયે ભવતિ કા સુમગાવગાહા

વૃત્તં વસન્તવિલકં કિયદક્ષરાણામ્ ।

મો મોઃ કદર્પપુરુષા વિપુલરિતે ચ

વિત્તં ચ વઃ સુચકૃત્તિક્રિયાતાં કિમેતત્ ॥ ૯૩ ॥

ચોમાસું પૂરું થતાં જેનો પ્રવાહ સ્નાન કરવા
લાયક બને છે, તે શું? વસન્તતિલકા જટમળ કેટલા
અક્ષરો હોય છે? દે કંમ્ભ લોકો! તમારી પાને
ધાતું દ્રવ્ય છે, તેનો સંક્રાંતિને દિવસે તમે કેવો ઉપયોગ
કરો? (૧ નદી, ૨ વ્યવસ્થા (આ પ્રમાણે ત, ભ, જ,
જ, બે શ્રુ મળીને ચોદ અક્ષર.) ૩ ન વૈપવાન્-અમે
આપીશું નહિ.) ૯૩

પ્રાપ્તે વસન્તસમયે યદ કિં વરુણાં

કિં ક્ષીયતે વિરહિણામુરગઃ કિમેતિ ।

કિં કુર્વતે મણુલિદ્ધો મધુપાનમત્તાઃ

કીટગ્નનં શૃગળાસ્ત્વરિતં ત્યજન્તિ ॥ ૯૪ ॥

વસંતઋતુ આવી પહોંચતાં વૃક્ષોનું શું ખરી પડે છે? વિરહોજનનું શું ચાલી જાય છે? સર્પ શામા જાય છે? મધુપાનથી મદોન્મત બનેલ લામરા શું કરે છે? મૃગલા કયા વનનો તરત જ ત્યાજ કરે છે? (૧ દલ્મ-પાદર્શ, ૨ લમ્-ખળ, ૩ કિલ્મ-દરમાં, ૪ લ્મ-શુંબરવ, ૫ લ્મ-વિલ્મ-દાવાનળથી ઘેરાયેલું.) ૬૪

દુર્વારવીર્ય સરુપિ ત્વયિ કા પ્રસુતા

શ્યામા સપત્નહૃદયે સુપયોગરા ચ ।

તુષ્ટે પુનઃ પ્રણતશત્રુસરોજસ્યં

સૈવાચવર્ણરહિતા વદ નામ કા સ્યાત્ ॥ ૧૫ ॥

જેના પરાક્રમે કોઈ રોકી શકે એમ નથી તેવા હે રાજા! તમે જ્યારે કોષિ લરાવ છો ત્યારે શત્રુના હૃદય પર ક્રોધ સૂઈ જાય છે, જે વર્ણે શ્યામ છે અને સુયોગ (પાણીદાર) છે? તમે જ્યારે રાજા થાવ છો ત્યારે શત્રુથી કમળના ઉદય કરવામાં સફરૂષ બનેલા તમે તે શત્રુને શું આપો છો, કે જે ઉપરના ઉત્તરમાંથી પહેલો વર્ણ કાઢતાં શબ્દ બને છે? (૧ સ્ત્રી-તલવાર, ૨-જે શ્યામા સોળ વર્ણની અને સુંદર સ્વનેવાળી છે.)

હરસિ મુરભિદઃ કા ગાઢમાલિક્ષિતારસે

સરસિજમકન્દામોલિસા નન્દને કા ।

વસુસમલયુર્વર્ણવાદ્યાયતિસંઘૈ-

ગુરુભિરપિ કૃતા કા છન્દસાં વૃત્તિરસ્તિ ॥ ૧૬ ॥

મુરારિ વિજીતી છાતી પર ગાઢઆભિજન આપીને ક્રોધ રહે છે? કમળના રસથી આનંદ પામેલ એવા ક્રોધ નાંદનવનમાં રહે છે? લઘુ વર્ણવાળા તેમ જ પ્રસિદ્ધ સમુદ્રની જેમ ગુરુ વર્ણવાળા ઇંદ્રામાં કથો હ' છે? (૧ મા-લક્ષ્મી, ૨ કલિની-ભરાનો સમૂહ, ૩ માલિની હ'દે જેમાં વસુ કહેતાં આડ અને સમુદ્ર કહેના સાત એમ પંદર વર્ણ છે; જેનું લક્ષણ નમવ-યતુતેવ માલિની મોળિત્રૈઃ છે.) ૬૬

સમરશિરસિ સેન્યં કીદશં દુર્નિવારં

વિગતપનનિશીથે કીદશે વ્યોમ્નિ શોમા ।

કમપિ વિધિવશેન પ્રાપ્ય યોગ્યમિમાનં

જગદ્ધિલમનિન્યં દુર્જનઃ કિં કરોતિ ॥ ૧૭ ॥

યુદ્ધને મોખરે કયું ક્ષેત્ર રહે છે, જે પાછું ઢગલી શકાયું નથી? જ્યારે મેઘ ચાલ્યા જાય ત્યારે અધરાત્રે આકાશમાં કેવા શોભા હોય છે? દેવસંભોગે કોઈક દુર્જનને યોગ્ય અભિમાનવાળું પદ મળી જાય, તે નિંદારહિત અખિય જગતને શું કરે? (૧ અખિ-અય વિનાયુ, ૨ અ-વનિ-નક્ષત્રવાળુ, ૩ અખિયગતિ-દુઃખ છે.) ૬૭

भवति गमनयोग्या कीदृशी भू रथानां

किमतिमधुरमल्लं भोजनान्ते प्रदेयम् ।

प्रियतम वद नीचामन्त्रणे किं पदं स्यात्

कुमतिकृतविवादाश्चક્રિરે किं समर्थः ॥ १८ ॥

જા રથોને સારી રીતે લઈ જઈ શકાય એવી કઈ જમીન છે? અત્યંત મધુર અને ખાટું એવું શું ભોજનને અંતે આપવું જોઈએ? હે પ્રિયતમ! હલકા માણસ મારેનું સંબોધન શું? હલકા માણસોએ જીલા કરેલા વિવાદોને સમર્થ જનોએ શું કયું? (૧ સના-સરખી, ૨ દષિ-દહી, ૩ રે-અરે, ૪ સનાદધિર-સમા-ધાન કરી આપ્યું.) ૬૮

भवति जयिनी काजौ सेनाहयाधरभूपणं

वहति किमहि पुष्पं कीदृकुसुम्भसमुद्भवम् ।

महति समरे वैरी वीर त्वया वद किं कृतः

कमलमुकुले भृङ्गः कीदृक्पिपयन्मधु राजते ॥ १९ ॥

યુદ્ધમાં કઈ મેના વિજય મેળવે છે? અધરના ભૂધણનું સંબોધન શું? સર્પ શું ધારણ કરે છે? કુસુમાનું ફૂલ કેવું હોય છે? હે વીર! તે મોટા યુદ્ધમાં શત્રુને શું કયું? જેણે કમળની કળીમાંથી મધ પીધું છે, એવો લમરા કેવા શોભે છે. (૧ વરા-શ્રેષ્ઠ, ૨ રાગ, ૩ ગાય-ઝેર, ૪ રજિ-રંજન કરનાર, ૫ જિત-જીત્યા, ૬ પરાગરજિત-પરાગથી રાજ થયેલ.) ૬૯

આહ્વાનેં કિં ભવતિ હિ ત્રોઃ કરયચિત્ત્રમ્નિહ્વાઃ

પ્રાયઃ કાર્યે કિમપિ ન કલૌ કુર્વેતે કે પરેપામ્ ।

પૂર્ણ ચન્દ્રં વહતિ નનુ કા વૃષ્ણતિ સ્થાનચક્રુઃ

કેનોદન્યાજનિતમસમં કદ્રમામોતિ લોકઃ ॥ ૨૦ ॥

હે પ્રશ્નને જાણનારા! કોઈ વૃક્ષનું સંબોધન શું? કલિયુગમાં બધુંખરું જે લોકો પારકાના કામ કરતા નથી, તે ક્રોધ? ક્રોધ સંપૂર્ણ થઈને ધારણ કરે છે? જેની આંખે ખોડ છે, તેનું સંબોધન શું? શા કારણે માણસો તરસથી મોટું કદ પામે છે? (૧ નિપ-૨ક્ષ, ૨ વરે-પારકા માણસો, ૩ રક્ત-પૂતમની રાત ૪ કાળ-કાણુ, ૫ નિરાવકાર-જળના અલાવધી.) ૧૦૦

કા સંયુદ્ધિઃ સુમટ મવતો વૃદ્ધિ વૃષ્ણમિ સમ્યક્

પ્રાતઃ કોટમ્ભવતિ વિવિનં સંપ્રવૃદ્ધિવિહંગં ।

લોકઃ કસ્મિન્નયયતિ મુદં કા ત્વદીયાઃ ચ જૈત્રી

પ્રાયો લોકે સ્થિતમિદ્ મુતં જન્તુના કીદશેન ॥ ૨૦ ॥

હે સુલલ! તમારું સંબોધન શું? સવારે જત્રી પક્ષીઓથી વન કેવું લાગે છે? લોકો શામાં આનંદ લે છે? તમને જય આપનાર ક્રોધ છે? આ લોકમાં

ધણુ ખર કયો માણસ સુખ મેળવે છે ? (૧ વીર ! ૨ સ્ત્રી—કલરવવાળુ ડાહ્યો—હાસ્યવિનાશી) ૪ સેના—સેના પા વિહારસેવિના—આરામનુ સેવન કરનાર) ૧૦૧

ગતદેશ્યાસા વિમલમનસ કુન્ન મુનય
સ્તપસ્યન્તિ સ્વસ્થા સુરિપુરિપા કા ચ દયિતા ।
કવિપ્રેય કિં સ્યાન્નલલધુયૈતૈરપ્રશુભિ
લુંધા વૃત્ત વર્ણે સ્પુટ્તઘટિતવન્ધ કથયત ॥ ૧૦૨ ॥

જેના કલેશ અને શ્રમ દૂર થયા છે અને જેના મન નિર્મળ બન્યા છે, એવા સ્વસ્થ મુનિઓ કયા તપ કરે છે ? મુરારિ વિપુલના પતની કાણુ ? જેમાં નવ વર્ણુ લધુ અને આઠ વર્ણુ યુર છે અને જેની રચના સ્પષ્ટ રીતે ઉત્તમ છે, એવો કયો હદ છે, જે કવિઓને પ્રિય છે ? (૧ શિખરિણ—પર્વત પર ૨ દ્વ લક્ષ્મી ૩ શિખરિણી ૪ હ, જેમાં ૫, મ ન સ લ, ગણુ છે અને છેડે લધુ—યુર મળીને સત્તર અક્ષરો છે તેમજ હટ્ટ અને છેલ્લે યતિ થાય છે) ૧૦૨

વિમર્ષિ વદનેન કિં ક હ્દ સત્ત્વપીઢાકાર
શુલ ભવતિ કીદશ ગલિતયૌવન યોપિતામ્ ।
શમાર હરિરમ્બુધેરપરિ કા ચ કેન સ્તુતો
હત્ત કથય કર્ત્વયા નગપતેર્મય કીદશાન્ ॥ ૧૦૩ ॥

તે સુખથી શુ ધારણુ કરે છે ? જેટલું કુલ પ્રાણીઓને પીડા કરે છે, તે કાણુ ? સ્ત્રીઓનું યૌવન ગળી ગય ત્યારે ક્રુદ્ધ હોય છે ? વસાહ લગવાને સમુદ્રની ઉપર કોને ધારણુ કરી ? કાણુ હરિની સ્તુતિ કરી ? તે કોને માખો ? કયા પર્વતથી ભય પેદા થાય છે ? (૧ વિમ્બ ૨ અપાદ-પગ વિનાનો—સર્પ ૩ અનિ—ગમહિ ૪ કુમ્ભ—કુશીને ૫ જગતા—લોકાશ્રયે અહિત થયુ ૭ નિમમ્બાદનિરુદ્ધગતા હિન—જે પર્વતના પ્રાતરેમાં સર્પ રહે છે, તે પર્વતથી) હરિર્વદતિ કા તવાસ્ત્યરિપુ કા ગતા ચ ચ કા કમર્ચયતિ રોગવાન્ધનવતી પુરી કીન્દ્રી ।

હરિ કમધરદ્વલિપ્રભુતયો ધરા કિં વ્યધુ
કયા સદસિ કર્ત્વયા લુપ્તજિતોડ્મયુધિ કીદશ ॥ ૧૦૪ ॥
હરિએ કોને ઉપર લીધી ? તમારા થયુ પાસે શુ છે ? રોગી કયા દેવ અને કઈ દેવીને પૂજે છે ? ધનવાળી નમ્રી કેવી હોય છે ? હરિએ કોને ઉદાર કર્યો ? બલિ વજોરે પૃથ્વીનું શુ કહ્યું ? હે કાલ્યા માણસ ! તે કઈ રીતે સલામ કોને કર્યો ? સમગ્ર કેવો છે ? (કુમ્ભ—પૃથ્વીને ૨ મી—ભૂ-૩ અમ્—વિષ્ણુને ૪ લક્ષ્મી અને જનમ્ સર્પને ૫ અસ્ત્ર—કાંટા વિનાની ૫ અમ્—જોવાર્ધનપર્વતને ૬ અદુ—આપી દીધી ૭ ગમ્—વાણીથી અરિ—શત્રુને ૮ કુમ્ભીર—મીન—મનરાગમ—દુર્ગતારિ—જેમાં નક, મરુ, મર

વજોરે હોવાથી તેના જલ તરી શકાય એવા નથી) ૧૦૪
પવિત્રમતિવૃક્ષિક્તિકમિહ કિં મટામન્ત્રણ
બ્રવીતિ ધરણીધરશ્ચ કિમ્મર્જીણસયોધનમ્ ।
હરિર્વદતિ કો જિતો મદનૈરિણા સયુગે
કરોતિ નનુ ક શિલ્ખિલ્કુલતાવદ્માદમ્ ॥ ૧૦૫ ॥

પવિત્ર અને ખૂબ જ તૃપ્ત કરનાર શુ છે ? શરિર નુ સંબોધન શુ ? પર્વતનું સંબોધન શુ ? અલ્પજીવનું સંબોધન શુ ? હરિનું સંબોધન શુ ? કામના થયુ શિવે સત્કામના કોને કર્યો ? મોરના સમૂહને ન્યાયવાનો ખ્યાડખર કરનાર અમય કયો ? (૧ વય—જલ, ૨ યોધ—યોદ્ધા ૩ ધર—પર્વત ૪ રસ—અલ્પજીવ, ૫ સમ—લક્ષ્મી સાથે રહેનાર ૬ મય—અપાસુરને વયોવસ્તવ—પ્રાકાશ)

કો મોહાય દુરીધરશ્ચ વિદિત સયોધનીયો ગુરુ
કો ધાયા વિરલ્લ કલૌ નવધન કિંવત્ત કીદશ્ચિદ્વિજ ।
કિં લેપ્તાવચન મહેદતિશય દુરાય કીદશ્ચલ
કો વિપ્રાધિપતિર્મનોભવસમો મૂર્ત્યા પુમાન્કીન્દ્ર ॥ ૧૦૬ ॥

દુષ્ટ સ્વામીને શુ મોહ પમાડે છે ? યુર—બુદ્ધસ્પતિનું સંબોધન શુ ? કળિયુગમાં પૃથ્વી વિષે વિરલ કાણુ છે ? નવો ધનિક કેવો હોય છે ? બ્રાહ્મણે મોનો જેવો હોતો નથી ? રેખાપાત્રક પદ કયુ ? કઈ ભતતો ખતપુરુષ અતિશય કુખ માટે હોય છે ? વિદ્વનો અતિપતિ કાણુ ? શ્રુતિથી સાક્ષાત્ કામદેવ જેવો માણસ કેવો હોય છે ? (૧ રા પૈસો ૨ જીવ યુર ૩ સમ્—સંજ્ઞન ૪ હમન્ત—હાથી જેવો મદોન્મત ૫ અન વિષ્ણુને નહિ માનનાર ૬ રાજી—લેખા ૭ વસ્ત્ર પાસે રહેનાર ૮ હમન્ત—ગણપતિ ૯ રાજીવશતિભવદન કથા સરખા મુખવાળા વિષ્ણુ) ૧૦

કામિન્યા સ્તનમારમન્થરગતેર્લાલાલ્લલ્લયુપ
વદર્પકવિલાસનિત્યવસતે કીન્દ્રપુમાન્વદ્ભ ॥
હેલાકુટકુપાણપાદિતગજાનીન્દ્રાલ્લસતેડરય
શ્રાસાયાસવિયુષ્કન્ઠઠુદ્ધર નિર્ચન્તિ જીવાર્થિન ॥

જ સ્તનના ભારને લીધે ધામી લગતી ચાલરપી કીડા કરે છે, જેના નેત્ર ચચળ છે અને જે કામદેવના વિનાશનું નિત્ય સ્થાન છે એનું મનિને કયો પરચ પડાવો લાગે છે ? જેના ક મુન્ડા સ્ત્રી સુકાયા છે અને જે જીવવાને છાંછે છે તેના તનના રત્ન કયા સ્થળથી નાની જાય છે કે નાનાં મુન્ડા ઉપરની તર પામના ધથી દેવીનેના સ્પર્શ હરુણ છે ? (૧ કમ્—મન—મન—નિરુત્તર—અનિ—પ્રકૃતી) ૧૦૭

ત્યાગવિરમો વરદનુગ કાન્તુન્હારામ્યુષે
કા મ્ચ વિન્દિત્તિ કો મધુવધૂવેષ યરીશ્ચાગુરુ ।

સ્વચ્છન્દં નવસહકીકવલ્લૈઃ પમ્પાસરોમજ્જનૈઃ

કે વિન્ધ્યાદ્રિવને વસન્ત્યમિતતકોદામિરામસ્થિતાઃ ॥

દેવતા શત્રુ વિપ્લવ્યે વરાહ અવતાર ધારણ કરીને
કોને સમુદ્રમાંથી કાઢી ? કઈ ઓળખે રૂપને નાશ કરે છે ?
મધુરાક્ષસની સ્ત્રીઓને વિધવાપણની દીક્ષા આપનાર
કોણ છે ? સદ્ગુણી (શાળ) વૃક્ષનાં નવા તાન્ન પાદડા
ખાઈને ને પાંપા સરોવરમાં ડૂબી મારે છે તેમ જ
વિન્ધ્યાચળ પર્વતમાં મનગમતા વિહાર કરે છે અને
રાજ થાય છે. તેવા કોણ છે ? (૧ કુમ્-પૃથ્વીની. ૨
જરા-ધડપથ. ૩ કુજા-હાથીઓ.) ૧૦૮

કા ચક્રે હરિણા ઘને કૃપણવીઃ કીદમ્બુજંગેડસ્થિતિં
કીદમ્બુમ્સમુદ્ભવસ્ય જઠરં કીદમ્બિયાસુવર્ધુઃ ।

શ્લોકઃ કીદમ્બમીપ્સિતઃ સુકૃતિના કીદમ્બનમો નિર્મલં

ક્ષોણીમાહ્વય સર્વગં ત્રિમુદિત રાત્રૌ સરઃ કીદમ્શમ્ ॥૧૦૯

હરિએ શું કયું ? કંબુસની બુદ્ધિ ધનમાં કેવી હોય
છે ? સર્પમાં શું હોય છે ? ધડાથી જન્મેલ અગસ્ત્ય
મુનિનું પેટ કેવું હોય છે ? જવાને ઇચ્છતી વધુ કેવી
હોય છે ? પુણ્યશાળી જનોને પ્રિય કયો શ્લોક હોય
છે ? નિર્મળ આકાશ કેવું હોય છે ? પૃથ્વીનું સંબોધન
શું છે ? સર્વવ્યાપક શું છે ? રાતે સરોવર કેવું હોય છે ?
(૧ કુમ્-પૃથ્વીને આનંદ આપ્યો. ૨ અગ્નિ-પર-અથા-
વવાની વૃત્તિ ૩ રામ્-એર. ૪ જિતામ્-જેણે પાણી પી
લીધું છે એવું. ૫ વિહિતગમ-જેણે ગમન માટે નક્કી
કયું છે તેવી. ૬ ગમક-સરસ અને સરલ વ્યવચારો
૭ અ-કમુક-વાદળો વિનાનું. ૮ ઘરે-પૃથ્વી ૯-સમ-
આકાશ. ૧૦ કુમ્બનપરાગજિતામો વિહિતગમગમકોક
મુષ્કેરમ-વિકસિત પોષણીઓ નાપરાગથી નેના જળ
રંગમાં છે અને આવાગમન કરતા વિરહી ચક્રવાક અને
ચક્રવાકીને લીધે નેમાં સુદર રેખાઓ પડેલી છે, એવું
સરોવર) ૧૦૯

મુણ્ડઃ ધૃચ્છતિ કિં મુરારિશયનં કા હન્તિ રૂપં તૃણાં
કીદમ્બીરજનશ્ચ કોડતિગહનઃ સંવોધયાવચ્છિતમ્ ।

કા ધાર્ત્રી જગતો વૃહસ્પતિવધૂઃ કીદમ્બવિઃ કાદતઃ
કોડ્યઃ કિં મથતા ટૂંતરિપુલ્લકીદમ્સરોવાસરે ॥૧૧૦

નેતું માયું મૂકેલું છે, તેવું સંબોધન શું ? વિપ્લવ-
શયનસ્થાન કયું ? અણુસના રૂપને કોણ હરી લે છે ?
વીરપુરુષ કેવા હોય છે ? અત્યંત ગદન કોણ છે ? ને
વચના-કપટ કરતો નથી, તેવું સંબોધન શું ? જમતની
ધારી કોણ ? બૃહસ્પતિની સ્ત્રી કેવી છે ? કવિ ઉત્તમ
કયા ? અર્ધવાચક શબ્દ કયો ? તમે શત્રુના કુળનું શું
કયું ? દિવસે સરોવર કેવું લાગે છે. (૧ નિરુ-કેટ

વિનાગી ૨ વારિ-જલ. ૩ જરા-ધડપથ ૪ અગ્નિ સમુદ-
યુદ્ધમાં આનંદ લેનાર. ૫ મથ-સંસાર. અચ્છિત-કુશળ
૭ મૂ-પૃથ્વી, ૮ સ્વપ્ના-કામાસક્ત ૯ ગાવિ-વાણીમાં ૧૦
રા-દ્રવ્ય ૧૧-જિતમ્-છતી લીધું. ૧૨ વિકલવાચિત્તરજિ-
સુદમનોચ્છલિતમૂરિપરાગમિગિતમ્-ખાલીવા કમળોના સમ-
દમાંથી નીકળેલ પુલ્કળ પરાગથી શોભાયમાન બનેલું)
કર્મો યચ્છતિ સજ્જનો વહુધનં સૃષ્ટિ જગત્વેન વા
જંભોર્મોતિ ચ કો ગલે યુવતિર્મિવેળ્યાં ચ કા ધાર્યતે ।
ગૌરીશઃ કમતાહયચરણતઃ કા રક્ષિતા રાક્ષસી-

મંત્યા બુદ્ધિ વિચારતઃ કલયતામેકં દ્વયોરુત્તરમ્ ॥૧૧૧॥

સબળને કોને ધાયું ધન આપે છે ? કોણે જમતને
રચ્યું છે ? શિવના કંઠમાં શું શોભે છે ? તરુનું નારીઓ
અંબોડામાં શું રાખે છે ? મહાદેવે પગથી કોને પ્રહાર
કયો ? ગાક્ષોએ કોનું રક્ષણ કયું ? બુદ્ધિપૂર્વક વિચાર
કરીને બે બે પ્રશ્નોના એક એક ઉત્તર આપો (૧ શાવલે-
સાધુને ૨ વેષણ-બ્રહ્માએ ૩ કાલિયા-કાળાશ ૪
માલિકા-માળા. ૫ કાલ્પ-કાલને ૬ લ્હા-લકાડ.)
કઃ સ્યાદન્નુદયાચકો યુવતયઃ કં કામયન્તે પર્વતે
લજ્જા વેન નિવાર્યતે નિકટકે દાસે કર્યં યાવતી ।

માપા દર્શયતેતિ વસ્તુપ મહારાષ્ટ્રે કદા વા મથે-
દાયન્તાક્ષરયોર્હિ લોપરચનાચાતુર્વતઃ પૂર્વતામ્ ॥૧૧૨॥

જલને માગનાર કોણ છે ? જીવાન સ્ત્રીઓ કયા
પતિને ચાહે છે ? લબ્ધ શાથી છૂટી જાય છે ? પાસે
રહેલા દાસને યાવતી લાપામાં શું કહે છે ? 'જવા દે'
એ વાક્ય મરાઠી લાપામાં શી રીતે બોલાય છે ? પહેલા
અને છેલ્લા અક્ષરોનો લોપ કરીને ચતુર્ણથી ઉત્તરોની
પૂર્તિ કરો. (૧ ચાતક ૨ તરુનું ૩ આદિત્ય. ૪
સિપાઈ ૫ પાલુરે) ૧૧૨

કા મેવાદુપયાતિ જ્ઞાનદયિતા કા વા સમા કીદમ્શી
કાં રક્ષત્યહિહા શરદિકચ્ચેત્કં ધૈર્યહન્ત્રી ચ કા ।

કં ઘત્તે ગુણનાયકઃ કરતલે કા ચક્ષ્ણા કચ્છતા-
મારોહાદવરોહતશ્ચ નિપુણેરેકં દ્વયોરુત્તરમ્ ॥૧૧૩॥

મેઘથી શું મળે છે, શ્રીકૃષ્ણના પત્ની કોણ ?
સલા કેવી હોય છે ? ઉદ કોનું રક્ષણ કરે છે ? શરદ-
ક્ષત્રુ કોને શોભાવે છે ? ધીરજ દરનાર કોણ છે ? તણ-
પતિ હાથમાં શું ધારણ કરે છે ? ચંચળ શું છે ?
અહો ! બિદાસપટ્ટી પાંદો કરીને બે પ્રશ્નોના એક ઉત્તર
આપો. (૧ ધીર-અધિપ્રવાહ. ૨ રાજા-રાધા. ૩ વચા-વંદના
લાયક. ૪ અમ્-સ્વર્ગપુત્ર. ૫ રાજા-પૃથ્વીમાની રાત્રિને.
૬ કથા-કાશ્યપ. ૭ વાદ્ય-પાશ. ૮ શ્યા-વીજળી.)

કુત્ર શ્રી સ્થિરતામુપેતિ મુવિ કો દુઃખી કિમીપત્તદ
ધર્માદીન્વિનિવારયન્તિ પથિ કે પાન્થસ્ય દીનસ્ય ચ ।
કા સવુદ્ધિરિહ શ્રિયશ્ચ તમસ કૌ નાશકૌ પ્રોચ્યતા
ગચ્છન્ત પથિક કિમાહ યવન સદ્ગામિલાપાન્વિત ॥

લક્ષ્મી ક્યા સ્થિર રહે છે ? પૃથ્વી પર કોણ દુઃખી
છે ? ધન્ય-અતપને કહેનાર પદ કયુ ? રસ્તામા ઢીન
મુસાફરનુ ધર્મ વગેરે કોણ ઢરી છે છે, લક્ષ્મીનુ
સંબોધન શુ ! અધિકારના નાશક બે બધુ કોણ ?
સમ કરવાની ધજ્જાથી યવને મારે જતા મુસાફરને
શુ કહ્યુ ? (૧ દ-વિધુ વિષે ર દીન-ગરીબ ૩ મન્દ-
અપ ૪ તન-ખોટી સોબત ૫ મે હેમા-લક્ષ્મી ૬
ઘણે જન્મે પ્રદર ૭ દ દીનમ્દ । સગ મે હો । હે
મુસાફર ! મારો સાથ કરો) ૧૧૪

ક તે માતિ હતો નિશાચરપતિ પેતામ્યુર્ચો મજ્જતિ
ક કીન્તુરૂપીવિલાસગમન કો નામ રાજા પ્રિય ।
પત્ર કિં નૃપતે કિમસુ લલિત કો રામરામાહો
મત્રમ્ભોત્તરમધ્યમાક્ષરપદ યત્તત્તવાશીર્વચ ॥૧૧૫॥

આગમશા શુ શોભે છે ? રક્ષસોનો પતિ (રાવણ)
કોનાથી મરણ પામ્યો ? સમુદ્રમા કોણ ડૂબી ગયો ?
તરણ નારીનુ વિલાસ સાથેનુ ગમન કેનુ કોણ છે ?
રાગને કોણ પ્રિય હોય છે ? રાગનુ વાદન શુ ? જળમા
મનોહર શુ છે ? રામની સીતાને ઢરી જનાર કોણ હતો ?
હે ગમ ! મારા પ્રશ્નોના જે ઉત્તર આપે, તેમાના વચવા
અક્ષરા નેડતા તમારા આશીર્વાદના વાચક બનો
(૧ મહેશ-સૂર્ય ૨ રામેળ-રામે ૩ મૈત્રાક પર્વત ૪
મથર-સદકાવાણી ૫ સચિવ-પ્રધાન, ૬ તુલ-ધોડા
૭ રાજા-કમળ ૮ રાવળ-રાવણ હે મે નાય ! વિચ્છીવ !
હે મારા સ્વામી ! આપ શિવ છો હો) ૧૧૫

કિં પ્રાણ જગર્તા ન પડયતિ ક કે દેવતાવિદ્ધિય
કિં દાતુ કરમૂપણ તિરુદર ક કિં પિધાન દશામ્ ।
કે તે છેલનમાચરન્તિ સુદશ કિં ચારુતામૂપણ
સુદશા મુદ્ધિ વિચાર્ય સૂક્ષ્મમતિમસ્ત્વેક કયોક્તતમ્ ॥૧૧૬॥
જગતના લોકોને બચાવનાર કોણ ? કોણ નેતુ
નથી ? દેવોનો શત્રુ કોણ ? દાતારના ઢાંચનુ બધુ શુ ?
ઉગ (પેટ) વિનાનુ કોણ છે ? નજરનુ દાકશુ શુ
છે ? આકાશમા કોણ રમે છે ? સુદગીના સૌંદર્યનુ
બધુ શુ, ઝીણી છુદ્ધિવાળા હે પુરુષ ! બે બે પ્રશ્નોનો
એક ઉત્તર વિચારીને કહે (૧ ભવ-ભન ૨ અવ-
આધો ૩ દાનગાર-દાનવનો શત્રુ ૪ દાન-વારિ-
દાનના બધ ૫ તમ-રાહુ ૬ દમ-અધિકાર ૭ વય-
પંખી ૮ વય-મોવલ) ૧૧૬

ક કર્ણોરિપિતા ગિરીન્દ્રતનયા કસ્ય પ્રિયા
કસ્ય તુલ્ક કો જાનાતિ પરેક્ષિત વિપમસુ કુરોદ
મૂલ્કામિનામ્ । માર્યો કસ્ય વિદેહજા તુદતિ કા
મૌમેડદ્ધિ નિન્ધશ્ચકરતત્પત્યુત્તરમધ્યમાક્ષરપદ સર્વાર્થ
સપત્કરમ્ ॥૧૧૭॥

કર્ણના શત્રુ (અર્જુન) નો પિતા કોણ ? હિમાલયની
સુત્રી કોની પ્રિયા થાય છે ? કોને તુલ્ક આગમ થાય છે ?
ખીખીની ચેષ્ટાને કોણ બાંહે છે ? કામોજનોને કામ ક્યા
બગે છે ? વિદેહ (જનક) રાગની કન્યા કોની પત્ની
થાય ? ખીડકારક શુ છે ? મગલવારે નિદવા લાયક
શુ છે ? એ પ્રશ્નોના આવતા ઉત્તરોના વચલા અક્ષરોમા
જે વાક્ય બને છે, તે સર્વ અર્થની સ પતિને આપનાર
હોય છે (વાચ-ઉદ, ૨ હાસ્ય-મહાદેવની, ૩ હૃદયલ્પ-
હૃદયને ૪ મતિમાનુ મતિવાળો, ૫ મનસિ-મનમા, ૬
રામલ્પ-રામની, ૭ કુલ્કલિ-ખરાબ સ્તુતિ, ૮ અમ્યગ-
સ્નાન, ૯ હાલતિ નમલુગ્યમ્-ચરેરવતી તમને નમસ્કાર)
લાવણ્ય ક નુ યોપિતા નમસિ કે સચારમાતન્વતે
કરમાદુષ્ટવરા ભવન્તિ નિનદા ક ક્રીડતો દપતી ।

કેપુ કી પ્રકટીચકાર મગવાન્સીતાપતિ પૌરુષ
મત્રમ્ભોત્તરમધ્યવર્ણપટિતો દૈવો મુદે સોડ્ધુ ય ॥૧૧૮॥
સૌમ્યોના લાવણ્ય ક્યા હોય છે, આકાશમા કોણ
ફરે છે, મોટા અવાજ ક્યા થાય છે, ૬ પત્ની ક્યા ક્રીડા
કરે છે । લક્ષ્મી શામા પ્રજા થયા । ભગવાન સીતાપતિએ
ક્યા પરાક્રમ કર્યુ । એ મારા પ્રશ્નોના ઉત્તરોમાથી વચના
વર્ણના શબ્દને કહેનાર દેવ તમારા આનંદ માટે મદા
હો (૧ પ્રયોગે-રક્ષવા લાયક, ૨ પન્ન-પવન, ૩ સ્પર્શ-
સ્પર્શ કરનારા ભેળા થયા હોય ત્યાં, ૪ મગનવરે-ઉત્તમ
મટેનમા ૫ સુધરા-પૃથ્વીમાથી, સત્વાન્-સશુદ્ધને તીરે,
૭ ગોવર્ધનવર કૃષ્ણ) ૧૧૮

ક પૂવ્ય મુજનલ્કમેતિ કાતિમ ક સ્થોયતે પઞ્ચિતૈ
શ્રીમત્તયા શિવયા ચ કેન મુચને યુદ્ધ ક્ષત દારણમ્ ।

કિં વાન્છન્તિ સદા જના યુવજના ધ્યાયન્તિ કિં માનસે
મત્રમ્ભોત્તરમધ્યમાક્ષરપદ મૂયાત્તવાશીર્વચ ॥૧૧૯॥

પૂર્વ કોણ છે ? કોણ સુરના પાને છે ? પશ્ચિ
ક્યા બેસે છે ? શ્રીદેવી શિવા ચડિયા સમે મુગ્ધમા
દારણ્ય સુદ કોણે કર્યુ ? માણુનો કોરો શાની ક્યા
કરે છે ? મુવાન માણુઓ મનમા શત્રુ ક્યા કરે છે ?
મારા પ્રશ્નોના ઉત્તરમા આવતા શબ્દોમા વચના
વચવા વર્ણના સમુદ્ધી જે બને, તે દરેક અર્થવાદ
માટે હો (૧ પ્રતેય-તેજની, ૨ કુટ્ટ-દુઃખી, ૩
પ્રાપ્તો-પરમા વિદ્યાન માટે, ૪ વદ્ય-એ

નામના દૈવે, ૫ સુવાન્વ-ઉત્તમ ખોરાક, ૬ ચતુરા-ચતુર
ચીનું, ૭ તે શિવં દયાલુ-તમારા કલ્યાણ કરે.) ૧૧૯
ક્ષોભીં કં સહતે કરોતિ દિવિ કા નૃત્યં શિવાયા: પતિ-
મૂતાનાં કમયુક્ત જીવહરણે કા રામશત્રો: પુત્રી ।
કં રક્ષન્તિ ચ સાધવ: પશુપતે: કિં વાહનં પ્રોચ્યતા-
માલોમપ્રતિલોમશાસ્ત્રચતુરૈરેકં દ્વયોરુત્તરમ્ ॥૧૨૦॥

પૃથ્વી જ્ઞાને સદૃશ કરે છે? જાણુ સ્વપ્નમાં નાચ કરે
છે? પાર્વતીના પતિ મહાદેવ પ્રાણીઓના પ્રાણુ લઈ
લેવા માટે જ્ઞાને મોકલે છે? રામના ચતુરની નગરી કઈ? સાધુ
પુરુષો જ્ઞાનું રક્ષણ કરે છે? પશુપતિ-શિવનું
વાહન શું? અહીં આલોભ અને પ્રતિલોભ (ભિલટાસહી)-
ના ક્રમથી બે બે પ્રશ્નોના એક એક ઉત્તર આપવાના છે.
(૧ ભાસ્મ-ખેળાને, ૨ રંગા-અપસરા, ૩ કાલ્પ-મૃત્યુને,
૪ લેન્કા-નગરી, ૫ લીનમ્-લીનનું, ૬ નંદી-પોકિયા.)

પ્રશ્નોત્તરાણિ

[સંવાદના ઢંગમાં પ્રથમ પુછાય તેની સાથે જ ઉત્તર
મળે, એવા પ્રકારની શ્લોકરચના અહીં જોવા મળે છે.
અપાયેલા ઉત્તરમાં શ્લેષ, વ્યંજ્ય વગેરે હોવાને કારણે
ચતુર્ભૂતિ રહેલી છે. પ્રથમાં રહેલ ગૃહ રહસ્યને ઉઠેલ
પશુ જોવાને મળે છે. એ પ્રકારના ફક્ત અગિયાર શ્લોકો
અહીં આપ્યા છે.]

ભારતં ચેતુર્દશં ચ સિન્ધુમિન્દું ચ વર્ણય ।

પાદમેકં પ્રદાસ્યામિ પ્રતિપર્વરસોદય: ॥ ૧ ॥

(પ્રથમ:) 'મહાભારત, શેરડીનો સાંઠો, સમુદ્ર અને
ચંદ્રમા એ ચારેનાં વર્ણન કરો. ફક્ત એક જ ચરણ
તેને માટે હું આપું છું.' (ઉત્તર:) પ્રત્યેક પર્વમાં
રસનો ઉદય છે. (૧) મહાભારતનાં અઢાર પર્વો છે,
તેમાં વાતાનો રસ વધતો જાય છે. (૨) શેરડીના સાંઠા-
માં ઉપરથી નીચે જતાં દરેક પર્વ(અંક)માં રસ વધતો
જાય છે. (૩) સમુદ્રમાં દરેક પર્વે રસ(જળ)નો વધારો
જાય છે અને (૪) ચંદ્રમાને દરેક પૂર્ણિમાના પર્વે
કળારપી રસનો ઉદય થાય છે. ૧

કિયન્માત્રં જલં વિપ્ર જાનુદન્નં નરાધિપ ।

તથાપીયમવસ્થા તે નહિ સર્વે ભવાદૃશ: ॥ ૨ ॥

(રાજા અને બ્રાહ્મણો સંવાદ છે:) 'હે વિપ્ર!
પાણી કેટલું છે?' 'હે રાજા! ઘૂંટણપુર છે.' 'તોય
તારી આ દૃશ?' 'જ્યા તમારા જેવા હોતા નથી.'
(જેવા અને કીંગણ સરખા ન હોય તેમ જ સરીખ
અને ધનિક સરખા ન હોય.) ૨

અહો કેનેદરી બુદ્ધિર્દામણ તવ નિર્મિતા ।

ત્રિગુણા શ્રૂયતે બુદ્ધિર્નં તુ દારુમયી કવિત્ ॥ ૩ ॥

'અરે! તમારી આવી વિચિત્ર દારુણ બુદ્ધિ કોણે
બનાવી?' અરે ભાઈ! બુદ્ધિ તો ત્રણ શુશુની હોય છે.
ક્રાંદ્ય એ દાર (લાકડી)ની બુદ્ધિ બનાવી નથી. (અહીં
'દારુણ-કહેર' એ ભાવમાં પ્રથમ છે, પણ 'દારુણ-
લાકડીથી' એમ અર્થ કરીને ઉત્તર આપ્યો છે.) ૩

મૂરિમારમરાકાન્તો વાષતિ સ્કન્ધ એપ તે ।

ન તથા વાષતે સ્કન્ધો યથા વાષતિ વાષતે ॥ ૪ ॥

'ઘણા મોટા ભારથી લદાયેલો, એવા તારો આ
ખભો વાષતિ-પીડાતો નથી ને?' અરે રાજા! તમે
વાષતે બોલવું જોઈએ તેને બદલે વાષતિ બોલ્યા છો,
તેથી મને જે પીડા થાય છે, તેટલી પીડા ખમતો
વતી નથી.' (અહીં આત્મનેપદનો પ્રયોગ કરવાને બદલે
પરસ્પદનો ખોટો પ્રયોગ કર્યો છે.) ૪

નિરર્થકં જન્મ ગતં નલિન્યા યથા ન દટ્ટં તુદ્ધિનાં
શુવિન્મમ્ । અપત્તિરિન્દોરપિ નિષ્ફલૈવ કૃતા વિનિદ્રા
નલિની ન ચેત ॥ ૫ ॥

'જેણે શીતળ ચંદ્રનાં બિંબ જોયાં નથી, તે નલિની-
(કમળ)નો જન્મ નકામો ગયો છે.' 'જેણે નલિનીને
જગાડી નથી, તે ચંદ્રનો જન્મ પણ નકામો ગયો છે.'
(અહીં રાજકન્યાને ઉદેશીને, કવિ તીકણ કટાક્ષ કરે
છે; તેના ઉત્તરમાં રાજકન્યા સચોટ રીતે જોલે છે.
નલિનીને પત્ની સાથે અને ચંદ્રને પતિ સાથે સરખાવ્યાં છે.)
અજ્ઞાને તદિદમ્નમ્દદિપ્રેણિશોનિતવિહારિણો હરે: ।

વલ્લસત્તરુણકેલિપલ્લવાં સલ્લકીં ત્યજતિ કિં મતઃક્રજ: ॥

'મદોન્મત્ત હાથીઓના સમુદાયના હોઠી પર વિહાર
કરનાર સિંહનું આ આગ્રહું છે.' 'તે શું મદોન્મત્ત
હાથી સાવ વૃક્ષની લતાને છોડી દેશે; જેનાં તાજાં પાન
શોભાપમાન અને કીડા કરવા લાયક છે?' અહીં
રાજકન્યાનો 'પોતાના પિતા સિંહ જેવાં છે.' એવો
સંકેત છે. 'મદોન્મત્ત હાથીની જેમ પોતાનો ભોગ્ય
પદાર્થ તૈયાર છે,' એવો નાચકનો સંકેત છે.) ૬

અલમતિ ચપલત્વાત્સવમમાયોપમત્વાત્પરિણતિ
વિરસત્વાત્સંગમૈનાદ્વનાયા: । इति यदि शतकृत्वस्तत्त्वं
માલોચયામસ્તદપિ ન હરિણાક્ષી વિસ્મરત્યન્તરાત્મા ॥ ૭

'સ્ત્રીનો સંગ અત્યંત ચપલ, સ્વપ્નની માયા જેવી
અને પરિણામે નીરસ છે; માટે ચપળતા કરવાની છોડી
દે.' તમારા કથન પ્રમાણે સેંકડોવાર તરવેનો વિચાર
કર્યો, તોપણ મારો અંતરાત્મા મગધોચનાને ભૂલતો નથી.
(અહીં બિલ્લહ કવિને તેના યુગ ઉપદેશ આપે છે
અને કવિ તેના ઉત્તર આપે છે.) ૭

દ્રમનુચિતમક્રમશઃ પુંસાં યદિહ જરાસ્થિ

માનમયા વિકારાઃ । इदमाप न कृतं नितम्बिनीनां
स्तनपतनवाधि जीवितं रतं वा ॥ ८ ॥

પુરુષોને વૃદ્ધાવસ્થામાં પણ કામના વિકારો જાગે,
એ કમ તો સંસારમાં જીવેલા જ મજાવા. સુંદર સ્ત્રીઓના
સ્તન નમી પડે, ત્યાં સુધી તે છવનમાં રમણ કરવાની
ખજા કરે, તે પણ બરોબર નથી. (અહીં) પ્રશ્નરૂપે
પુરુષના કામવિકારની ટીકા છે, તો ઉત્તરમાં સ્ત્રીના
કામવિકારની નિંદા છે.) ૮

यदेतश्चन्द्रान्तर्जलदलवल्लीनां वितनुते
तदाचष्टे लोकः शशक इति नो मां प्रति तथा ।
अहं त्विन्दुं मन्ये त्वदरिविरहाकान्ततरुणी-
कटाक्षोल्लापातम्रणकिणकलङ्काङ्किततनुम् ॥ ९ ॥

‘જે આ ચંદ્રની અંદર મેઘના અંશની લીલા
દેખાય છે, તેને લોકો ‘મૃગ’ કહે છે; પરંતુ અને તો
તેમ લાગતું નથી.’ ‘હે રાજા! એ છે તો ચંદ્ર જ’,
પરંતુ તમે મારેલા શત્રુઓની વિરહિણીઓના કટાક્ષથી
જવાબાઓથી થયેલ હિંદ્રતું એ આટલું પડેતું છે; જે
ચંદ્રના શરીરમાં દેખાય છે. (રાજાએ કલંકોના નિર્મેષ
કરી મેઘના કાળા કટકાની ઉપમા આપી; તેના ઉત્તરમાં
ચોરની જેમ છુપાઈ રહેવા પડિતે તેની પ્રશંસા કરી.) ૯

मवित्री रम्भोर त्रिदशवदनगलानिरयुना
स रामो मे स्थाता न युधि पुरतो लक्ष्मणसखः ।
हृयं चास्यत्युच्चैर्विपदमधुना वानरचमू-
र्लधिघेर्दं पद्माक्षरपरविलोपात्पठ पुनः ॥ १० ॥

‘કેળ જેની જગ્યાવાળી હે સોતા! ઉમથા જ દેવા-
નાં મુખ મ્હાન થઈ જશે. લક્ષ્મણની સાથે આવેલ
તે રામ કુદમાં મારી સામે જિભા રહેશે નહિ; અને
વાનરોની સેના પર ઉમથા જ મોટી આપત્તિ આવી
પડશે.’ ‘હે સિંહ-નીચ! સાતમા અક્ષરનો લોપ કરીને
એ જ શ્લોક ફરીથી લખુ. (અહીં) પહેલા ત્રણ ચરણ
રાવણનાં વચન છે અને ચોથા ચરણમાં સોતા ઉત્તર
આપતાં દરેક ચરણના સાતમા વર્ણનો લોપ કરવાનો
કહે છે. જેમ કે ત્રિદશવદનને બદલે દશવદન રાવણનું
મુખ મ્હાન થશે. સ્થળા ન ને બદલે સ્થળા જિભા
રહેશે તેમ જ ત્રિદશવદનને બદલે વદમ-છેડું પદ મેળવશે.)

अष्टौ हाटककोटयस्त्रिनवविर्मुक्ताफलातां तुला
पञ्चाशन्मधुगन्धमत्तमधुपाः क्रोद्योद्धताः सिन्धुराः ।
अश्वानामयुतं प्रपञ्चचतुरं पण्याङ्गनातं शतं
दण्डे पाण्डवतूपेण दौक्षितमिदं वैतालिकाचार्य्य ॥ ११ ॥

ખગ્નનથી વિકૃત્તાદિત્યને જણાવે છે કે, ‘સોનાની
આઠ કોટિ (૮૦ ગુન્નસાર), મોતી ૬૭ તુલા (ભાર),
મદનધથી ભારાઓ મદોન્મત થાય એવા કોધથી ભર-
પૂર ૫૦ હાથી, ૧૦ હજાર ઘોડા અને પ્રપંચકોટમાં
ચતુર એવી ૧૦૦ વારાંગનાઓ પાંચ રાજાએ ખંડણીમાં
આપણને આપી છે.’ (રાજા ભાટ-વૈતાલિકના ગવાતા
ગુણોમાં મથગૂલ હોવાથી ઉત્તર આપે છે કે,) ‘એ બધું
વૈતાલિકને આપી દો.’ ૧૧

ભાષાચિત્ર

[શ્લોક બોલતાં જે સંસ્કૃત ન હાજે પણ બીજી
ભાષાના શબ્દોને રણકાર હોય; પરંતુ પદો છોડીને
અર્થ કરતાં, સંસ્કૃત શ્લોક હોય, તેને ભાષાચિત્ર કહે
છે. નમૂનારૂપે એક શ્લોક અહીં ચૂકવ્યો છે.]

उत्तरङ्गकलितोरुकटारीभाजिरा उत भयंकरमालाः ।
सन्तु पायकगणा जय तैस्त्रै गामगोहरमिलाव इलावी ॥
હે રાજા! જેને ઘણો આનંદ છે અને જેનાં ગંડ-
સ્થળ મધથી ભરેલાં છે, એવા શત્રુથી હાથીની સાથે
જેણે યુદ્ધ આપ્યું છે અને જેની બહુટિ ભયંકર છે,
એવા થોડા આપના સેવક હો. તેવા સેવકો સંહિત
આપ પૃથ્વીપાલક છો. જેણે કામદેવને જીત્યો છે એવા
આપ શત્રુનાં સામ અને સ્ત્રીનાં હૃથુ નહિ કરતાં,
પૃથ્વીને જીતી લો. ૧

જાતિવર્ણન

[પ્રાણીમાત્ર પોતે જે જાતિમાં જન્મે છે, તે જાતિની
ખાસિયત-ગુણુદોષ વગેરે તેનામાં હોય છે. સામાન્ય
જનોને તેને વિષે ખ્યાલ નથી હોતો, તેથી કવિ પોતાની
આતુરીથી શ્લોકોની રચના કરીને, તે તો જાતિના ખાસ
ગુણોનું વર્ણન કરે છે; તેને સંસ્કૃતમાં સ્વમાયોક્તિઃ પણ
કહેનામાં આવે છે. અહીં જુદી જુદી જાતિની ખાસિયતને
આલેખતા ૫૦ શ્લોકોનો સંગ્રહ છે.]

सिंह
गर्जन्हरिः साम्भसि शैलकुञ्जे प्रतिध्वनीनात्म-
कृतान्निश्चय । वदं यवन्ध कमितुं सरोपः प्रतफेयन्नय-
मृगेन्द्रनादम् ॥ १ ॥

પર્વતની એ પાણીથી ભરેલી કુંજ-ખીણમાં પોતે
જ કરેલા ધ્વનિને પડશે સાંભળતાં, તે કોઈ ખીણ
સિંહનો નાદ છે. એમ માની લઈને તે સિંહે કોધથી
ગર્જના કરીને તેના પર આક્રમણ કરવાની તૈયારી કરી.
લીડમસ્ત્રવિપાણુપ્રમનરયોરુક્કર્ણીનું મુલં
વિન્યસ્યામિમયોર્યુગે ચરણયોઃ સયો વિમિત્રદિપઃ ।

પતસ્મિન્મદગન્ધવાસિતસટ સાવતરિયંચલત્
સ્વ્વાન્તાહતિધૂતલોલમધુપૃ કુણ્ણેપુ શેતે હરિ ॥૨॥

આટવાને કારણે મુખમા રાખવાથી જેના નખ
સફેદ થયા છે, પોતાના આગળના બે પગની વચ્ચે
જેણે કાન મુઠી દાડેતુ પોતાનું મુખ ગમેતુ છે એવો
સિંહ આ પર્વતની ખીણોમા સૂઈ રહ્યો છે, જે હમણા જ
હાથોને મારી નાખીને આવ્યો છે, તેથી જેની કેશવાળા
મનના ગંધથી મુવાસિત બનેલી છે અને જેણે પોતાની
વાંકીચૂડી, ચચળ હોડના સાધાના ખૂણાવાળી હડપચીના
પ્રહારથી લોભી ભમરાઓને અપમાન સહિત નસાડી
મકયા છે ૨

પરયોદ્ધવાશ્ચદ્વિજિતવપુ પશ્ચાર્ધપૂર્વાર્ધમાર્
સ્તધોતાનિતવૃષ્ણિષ્ણિતમનામ્બુપ્રાગ્ગલાહ્નૂલભૃત્ ।
દમ્પ્તકોટિવિશ્વકલ્પદારયકુહર કુર્વન્સતામુલ્કટા
મુલ્કર્ણ કુરંતે ક્રમ કરિપતૌ ક્રૂરાટ્વતિ કેસરી ॥૩॥

જેના શરીરનો પાહોલો ભાગ ઊંચો અને આગળનો
ભાગ નીચો છે, જેની સ્તબ્ધ બનેલી પીર ઊપસેલી
છે, તેથી જેની પૂંછડીની અણી જરા વાકા થયેલી છે,
જે હાલના આગળના ભાગમા રહેન મુખરૂપી શૂકાને
ધારણ કરે છે અને જેના કન ઊંચા ટંદાગ રહેલા છે,
એવો ક્રૂ આકારવાળો કેસરી સિંહ ઊંચી કેશવાળી
કરીને હાથી પર જીવગ મારવા બન છે, તે જો ૩
ક્રુણાડયમકાળવક્રવિકટસ્તધોર્ધ્વલાહ્નૂલભૃત્ ।
ચિત્રેણાપિ ન શક્યતે ડમિલિખિતુ સર્વાંક્રસકોચના-
ચૌતુર્વદ્ગિરિકુલ્લકુલ્લરશિર કુમ્મસ્થલસ્યો હરિ ॥૪॥

જેના કાન ટંદાર છે, એકાએક દોષ આવતા જે
ધણે ચપળ બનેલો છે, જેની વિશાળ કેશવાળી શોભી
રહી છે, જેને ક્રૂ આકારવાળું ભયકર મુખ અને
સ્તબ્ધ બનીને ઊભેલી પૂંછડીને ધારણ કર્યો છે અને
જે ચિત્કાર કરીને પર્વતના ખીણમા રહેલ હાથીના
ગડચળ પર બેઠો છે, એવો આ સિંહ પોતાના સર્વ
એગે સંક્રાંત્યારીને બેઠો છે, તેથી તેને ચિત્રમા દોરવો
અશક્ય છે ૪

દીપકા

લાહ્નૂલનામિહત્ય ક્ષિતિતલમસક્રુદારયક્રમપદ્મયા
માત્મન્યેવાવલીય દુતમથ ગગન પ્રોત્પતન્વિક્રમેણ ।
સ્ફૂર્જનુકાષોપ પ્રવિદિશમસિલાન્દ્રાવયગ્નેષ્વન્ત્
કોપાવિટ પ્રવિષ્ટ પ્રતિવનમરણોદ્ગૂનચલુત્તરશ્ચ ॥૫॥

જે પોતાની પૂંછડીથી પૃથ્વી પર વાર વાર પ્રહાર
કરે છે, જેણે આગળના બે પગ પર આખા શરીરનો ભાર
ધારણ કરેલો છે, જે પરાક્રમથી આકાશ મુઠી, જીવજો
મારી રહ્યો છે, જે હુકારનો નાદ ગળતી રહ્યો છે અને
જે દરેક દિશામા રહેનાગ બનવરોને નસાડી રહ્યો છે,
એવો આ દીપકા દોષથી સૂકી લાલ આખવાળો બનીને
વનવનમા ભમી ગયો છે ૫

હાથી

અમ્બોમુચા સલિલમુદ્ગમતા નિશીથે તાલીવનેપુ
નિમૃત સ્થિરકર્ણતાલા । આકર્ણયન્તિ કરિણોડર્પનિમી
લિતાક્ષા ધારારવાન્દશનકોટિનિપળહરતા ॥ ૬ ॥

તાડના ઝાડના વનમા એકાંતમા મધરાતે અર્ધો
મી આયેલી આખવાળા આ હાથીએ દાંતના આગળના
ભાગ પર પોતાની સૂંઢ વાળીને જલને રેલાવતા મેઘોની
ધારાઓના અવાજ સ્થિર કાન રાખીને સ્વસ્થપણે
સાંભળે છે ૬

અયોપરિષ્ટાદ્ધ્રમરૈર્ધ્રમદ્ભિ પ્રાક્સૂચિતાન્ત
સલિલપ્રવેશ । નિધાવ્રાનામલગળ્ડભિત્તિર્વન્ય સરિત્તો
ગજ ડન્મમજ્જ ॥ ૭ ॥

ભમરાઓ મદના લોભે જેના માથા પર જીમે જીડે
છે, તેથી એવી સૂચના મળે છે કે એ હાથીએ પાણીમા
પ્રવેશ કર્યો, તે પહેલા મદથી ભરેલો હશે અને હવે તે
મદ ધોવાતા, જેના ગડચળા સ્વચ્છ થયેલા છે એવો
આ હાથી વનની નદીઓમાથી બહાર નીકળ્યો છે
નિ શેપવિક્ષાલિતધાતુના પિયપ્રક્રિયામૃક્ષવતાસ્તદેપુ ।
નિલોર્ધ્વરેપાશરણેન સસન્દન્તદ્વયેનામ્બિકુણ્ડિતેન ॥

જે પર્વતની ઝેર વજેરે બધી જ ધાતુઓ ધોવાઈ
ગઈ છે અને જેના પર દાંત વડે પ્રહાર થવાથી નીલ
ઊર્ધ્વરેખા પડેલી છે, તે રીતે પથ્થર પર પ્રહાર કરતા
જેના બે દાંતની અણીઓ કુરિત થયેલી છે, એવા
કોંક હાથીએ અક્ષવાન પર્વતની તળેટી પર વપક્રીડા
કરી હોય, એમ સૂચવાય છે ૮

સહારવિક્ષેપલઘુક્રિયેણ હસ્તેન તીરામિમુપ
સશન્મ્ । ધર્મૌ સ મિન્દન્દુહતસ્તરગાન્વાર્ગભગ
ઙ્ચ પ્રત્ય ॥ ૯ ॥

જલદી લાખી અને ટૂંકી થઈ શકે એવી વિશાળ
સૂંઢથી જે પાણીના મોટા મોટા મોઝાને તે શબ્દ કરતા
કરતા તોડી રહ્યો છે, એવો હાથી કિનારા પર આવી
પહોંચ્યો છે, તે બાજુ કે પોતાના (સાડળના) બંધન
તોડવા તૈયાર થયો હોય, એવો લાગે છે ૯

શૈલોપમઃ શૈવલમજ્જરીણાં જાલાનિ કર્પનુરસા સ
પશ્ચાત્ । પૂર્વં તદુત્પીઢિતવારિરાશિઃ સરિત્પવાહસ્તટ-
મુત્સસર્પ ॥ ૧૦ ॥

સેવાળની બળને પોતાની છાતીથી ખેંચી લાવતો
આ પહોડાં જેવો હાથી કિનારા પર આવી પહેંચે, તે
પહેલાં તો તે હાથીથી અથડાયેલ પાણીનાં મોઝાવાળા
પ્રવાહ કિનારા તરફ આવી પહેંચ્યો છે. ૧૦

શ્વયાં જહત્યુમયપક્ષવિનીતનિદ્રાઃ સ્તમ્બેરમા
મુસરશ્ચલકર્ણિયસ્તે । યેપાં વિમાન્તિ તરુનારુપરાગ-
યોગાદ્ મિત્રાદ્વિગેરિકતટા ઇવ દન્તકોશાઃ ॥૧૧॥

જેમણે બંને પડખાં ફેરવીને નિદ્રા લીધી છે, એવા
આ હાથીઓ નિદ્રા પૂરી કરીને ઘાસની શય્યા છોડી
રહ્યા છે અને જે અવાજ કરતી લોહાની સાંકળોને
ખેંચી રહ્યા છે, તે હાથીઓના દંતચળરૂપી કેસ પર્વતની
તળેટીની ગેરુની જેમણે તોડવાથી અરુણ જેવી લાલ
રંગની ખેલે છે. ૧૧

હરિશ્ચ
ધ્રીવામજ્ઞામિરામં મુહુરનુપતતિ સ્યન્દને યદ્દટ્ટપિઃ
પશ્ચાર્યેન પ્રવિષ્ટઃ શરપતનમચાદ્ભૂયસાં પૂર્વકાયમ્ ।
દર્મરર્ધાવલીઢૈઃ શ્રમવિષ્ટતમુલપ્રેશિભિઃ કોર્ણવર્ત્માં
પદ્યોદમપ્પુતત્વાદિયતિ વહુતરં સ્તોકમુખ્યો પ્રયાતિ ॥

વેગપૂર્વક પાછળથી આવતા રથ પર જે પોતાની
ઝડક વાળને ઘણી સુંદર રીતે જોડેલું જોડુ અને પોતાની
કાયા પર બાણ પડશે, એ ભયથી પોતાના શરીરના
આગળના ભાગને પાછળના ભાગથી જે ઢાંકી રહ્યું છે;
હોડવાના ધાકથી મુખ ઊધડી જતાં, જેમાંથી અર્ધ-
આલેલ ઘાસ ગરી મડતાં, જે આખે રસ્તે વેરાયેલું છે;
એ પ્રમાણે જે જંગમ માર્ગ દરજી ધડકમાં પૃથ્વી પર
તો વિશેષ કરીને આકાશમાં ચાલી રહ્યું છે, તે તો બે! ૧૨
રીઝ

નયનપથનિરોધાત્કોષનિર્ધૂતમાલ-
ભ્રમદવિરલરોમસ્તોમયદ્વાન્યકારઃ ।
ક્રમિકવલનલોમોત્સાવત્સ્મીકરન્ધ્રો-
ત્થિતપળિફળપાતૈરુચ્છલત્યેષ મહઃ ॥ ૧૩ ॥

નજરનો વિરોધ થતાં જેણે હાથથી ઝડકું હલાવ્યું
છે; તેથી વાળના ગાદ ગુચ્છ ઊડતાં વિશેષ અધકાર
ફેલાયેલ છે તેમ જ ઝીડા ખાવાના લોભથી જેણે જમીનમાં
દર યોગ્ય છે અને તેમાંથી નીકળ્યા સર્પની ફણાવ

ફુંકારથી જે ઢાંકીને થાસ લઈ રહેલું છે; એવું આ
રીઝ છે. ૧૩
થોડા

યાવચ્છકલિતો વાયુરેકીભવિતુમર્હતિ ।
તાવદેવ તુરંગોડયમાજગમ જગમ ચ ॥૧૪॥

જેટલા સમયમાં છૂટા છૂટા વાતો વાયુ એકદમ
એકઠો થઈ શકે, તેટલા જ સમયમાં આ પવનવેળી
થોડો આંબો અને ગયો. ૧૪

મળહેલ મળડલાકારો રેલા વાજીમચી જયે ।
સવ્યાપસવ્યે દિમુલ્લો નકુલાધિષ્ઠિતો હયઃ ॥૧૫॥

આ તે થોડા છે કે જે ગોળ ફૂંડાળું ફરતાં પોતે
ગોળાકાર બની જાય છે, સીધી રેખા પર આવતાં રેખા-
કાર બને છે અને ડાબે-જમણે ફરતાં બે મુખવાળા
તોળિયા જેવા બની જાય છે. ૧૫

મુક્તેપુ રદિમપુ નિરાયતપૂર્વકાયા
નિર્લક્ષ્યામરશિશ્વા નિષ્કૃતોર્ધ્વકર્ણાઃ ।

આત્મોદ્ધૈરવિ રજોમિરલંબનીયા
ધાવન્ત્યમી મૃગજવાક્ષમયેવ રધ્યાઃ ॥ ૧૬ ॥

બ્યારે લગભ દીલી મુકવામાં આવે છે, ભારે જેને
આગળનો લાજ લાગે દેખાય છે, જેના વાળની ચમર
કપાળા વિનાની સ્થિર લાગે છે, જેના કાન ઊંચા અને
ટકાર છે; તેમ જ પોતાના પગથી ઊડાડેલી ધૂળ પછી
જેને અડકી શકતી નથી; એવા આ રથના થોડા બળે
કે હરણની હોડની ઈર્ષ્યા કરતા હોય એમ લાગે છે. ૧૬

આકર્ષન્નિવ માં નમન્નિવ સુરૌ પશ્ચાર્યમુચ્છન્નિવ
સ્વીકુર્વન્નિવ સ્વં પિવન્નિવ વિશે વાર્યૂચ્છ મુળન્નિવ ।

સાદ્ધારમકરં સ્વરૂપન્નિવ સુવં છાયામમૃગ્યન્નિવ
પ્રેક્ષ્યામરવીર્યમાનવદનઃ શ્રીમાન્દ્યો ધાવતિ ॥૧૭॥

બળે કે નીચે રહેલી પૃથ્વીને ખેંચી લેતા ન હોય,
પોતાની પાછળના બળે કે બદાર નાખી દેતા ન હોય,
પોતાના પાછલા ભાગને બળે કે ફેંકી દેતા ન હોય,
બળે આકાશને પકડતા ન હોય, દિશાઓને પી જતા
ન હોય, વાયુને ચેરી લેતા ન દે, પૃથ્વીને ચેરી
રીતે અડકે કે બળે પૃથ્વી સ્વચ્છદ્યદ્યો ન હોય,
પોતાની છાયાને સડન નહિ કરતી પાછળ ફેંકી
દેતા ન હોય અને પોતાની રૂપરતી સ્વરીથી બળે કે
પવન ખાતો ન હોય, ચેરી રીતે કોત્તો આ થોડો
દોડી રહ્યો છે! ૧૭

પદ્યાદ્યદ્યો પ્રત્યર્થ વિક્રન્તિવિવતં દ્રાપચિત્વાજ્ઞ-

મુચૈરાસન્ધ્યામુપકળ્લો મુલમુરસિ સતાં ધૂલિધૂષ્ણાં
વિધૂય । ઘસપ્રાસામિલાપાદનવરતચલ્લયોયતુળ્લ-
સ્તુલ્લો મન્દં શન્દ્યામાનો વિલિલ્લતિ શયનાદુલ્લિતઃ
ક્ષ્માં સુરેણ ॥ ૧૮ ॥

જેણે પોતાના પાછલા બે પગ ફેલાવીને તેમ જ
નમેલા વરગાને લાગે કરીને પોતાનાં અંગને જોયાં
કયાં છે; જેવું ગણું મુખ સાથે લાગી જતાં છેક છાતી
સુધી પહોંચેલું છે અને જેણે ધૂળથી ભરાયેલી કેશવાળા-
ને ખંખેરી નાખી છે, એવા આ ઘોડો ઊંઘાથી ભગ્યો
છે અને હવે શ્વાસ ખાવાની ધમ્મણથી પોતાના મુખને
વારંવાર હલાવે છે તેમ જ અવાજ કરીને પોતાની
ખરીથી જમીન ખોતરી રહ્યો છે. ૧૮

દીર્ઘેષ્વમી નિયમિતાઃ પટમંડપેપુ નિદ્રાં વિહાય
વનજાશ્વનાયુદેશ્યાઃ । વક્ત્રોષ્મણા મલિનવંતિ પુરો-
ગતાનિ લેહ્યાનિ સંઘવશિલાશકલાનિવાહાઃ ॥ ૧૯ ॥

હે કમળ સમાન નેત્રવાળા ! આ લાંબા તંતુઓના
પ્રદેશમાં આંધી રાખેલા લુહા લુહા પ્રદેશથી આવેલા
ઘોડાઓ નિદ્રા છોડીને પોતાની પાસે આટલા માટે રાખેલ
સિંધવ પથ્થરના નાનામોટા ટુકડાઓને મુખના દીર્ઘ
શ્વાસથી કાળા કરી નાખે છે. ૧૯

શ્વૈરનીયન્ત રચાસ્પન્તો રથાઃ ક્ષિત્વિં હસ્તિન-
લાલ્લૈઃ । સયનસૂતાયતરશ્મિ મુપમૌવામસંસંક-
યુગેસ્તુરંગૈઃ ॥ ૨૦ ॥

જેની લગામને સારથિએ જોરથી ખેંચી રાખી છે,
જેની વાંકી વગેલી ગળચીના આગળના ભાગ પર રથની
ધૂંસરી લાગેલી છે; એવા આ ઘોડાઓએ જોરથી ચાલતા
રથોને હસ્તિનખ (મુખ્ય દરવાજાના મધ્યભાગનો જોડો
કોટ) પરથી પરિશ્રમ વિના ધીરે ધીરે નીચે ઉતારી
રહ્યા છે. ૨૦

વાનર

✓ યુક્તં સમાયાં ચ્ચલુ મર્કટાનાં શાલાસ્તરૂણાં
ચ્ચલુલાસનામિ । સુમાપિતં ચીત્તૃતિરાતિવેયો દંતૈર્ન-
ચ્ચાપ્રૈશ્ચ વિપારિતાનિ ॥ ૨૧ ॥

જ્યારે માંકડાઓની સખા ભરાઈ હોય, ત્યારે તેમને
મેસવા માટેનાં ફાળજ આસનાં તો વૃક્ષોની ડાળાઓ
હોવી જોઈએ, તેમનાં સંભાષણ તો ચિચિવારીઓ હોય,
તેમ જ તેમનો પરસ્પર આદરસત્કાર-મહેમાનગીરી તો
દાંન અને નખોથી એકમેકને ઉચ્ચત્ત ભરવા તે જ
દોઈ શકે । ૨૧

યદકાંશ્ચાન્તસ્કુરદરુણપુષ્પોદરધિયા
પ્રવિષ્ઠો નાસાન્તઃ કળિતમણિહિન્મઃ પ્રકુરતે ।
કપિઃ સ્થિત્વા સ્થિત્વા તદિદમનુદૃષ્ણન્વિચકિતો
ધુનોત્યાસ્વં રૌતિ પ્રચલતિ ચલ્લ્યુચ્છલતિ ચ ॥ ૨૨ ॥

આ વાંદરાના નાકને તે સૂર્યના કિરણથી તદજ
કરમાયેલ અને હાલતુંઆલટું રાતું ખીલેલું ફૂલ સમ-
જીને નીલમણિ જેવું કાળું ભરાયું બચ્ચું તેના નાકમાં
પેસીને ગુણગુણ કરવા લાગ્યું; તેથી વારંવાર જીએ
થઈને, તેનો અવાજ સાંભળીને ચમકવા લાગતાં, તે
વાંદરો પોતાનું મુખ ધુણાવે છે, આરડે છે, દોડે છે,
ચાલે છે અને દૂધા મારે છે. ૨૨

મોટા સાંઠ

તુપારસંઘાતશિલાઃ સુરામૈઃ સમુદ્લિખન્દર્પકલ-
કકુપ્પાન્ । દૃષ્ટં કર્યચિદ્રવયૈર્વિવિમૈરસોદસિંદ્ધધ્વનિ-
રુક્ષનાદ ॥ ૨૩ ॥

જે પોતાની ખરીઓના આગળના ભાગથી બરફની
મોટી મોટી શિલાઓ ઉખેડી નાખે છે, જેનો ગર્જ
વધી ગયો છે, જેની ખાંધ મોટી છે, જેને અકસ્માત
જોવાથી વનનાં શેઝ ગભરાઈને દૂર ભાગી જાય છે
અને જે સિંહનાદને પણ ગુણકારતો નથી, એવા આ
સાંઠ જાગેથી બરાડે છે. ૨૩

ગર્જિત્વા મેષધીરં પ્રપમમય શ્વૈર્મૈન્ડલીકૃત્ય
દેહં ક્ષ્ણામ્યાં મીપયન્તાવભિમુલમવનોં દારયન્તો
સુરામૈઃ । મન્દં મન્દં સમેત્ય સ્થિરનિહિતપદં દક્ષિણૌ
સરોપં યુધ્યતે ચાલયન્તો કુટિલિતમસઃપુચ્છમેતૌ
મહોશ્વૌ ॥ ૨૪ ॥

જે પહેલાં તો મેષની જેમ ધીરે ગર્જના કરે છે,
તે પછી ધીમે રહીને જે પોતાના શરીરને ગોળ વાળે
છે, પછી પોતાનાં બે શિંગડાંથી એકબીજાને ઝિલ-
ડાવતા હોય એમ લાગે છે; જે પોતાની સામે રહેલી
જમીનને ખરીઓના આગળના ભાગથી ખોતરી નાખે
છે; ને પછી જે ધીરે ધીરે સામસામા આવે છે અને
પોતાના પગને જમીન પર સ્થિર રીતે ટેકવીને કાંધથી
એકમેકને પ્રહાર કરે છે અને પછી લડતા લડતાં પોતાની
વાજી વાળેલી પૂંછડીને વારંવાર હલાવે છે, એવા આ
બે મોટા સાંઠ છે. ૨૪

ગાય

આહત્યાહત્યમૂર્ખાં દ્રુતમનુપિવતઃ પ્રસ્તુતં માતુરૂપં
કિંચિત્કુન્નૈકજાતોરનવરતચલચારુપુચ્છશ્ચ ધેનુઃ ।

उत्कर्णं तर्णकस्य प्रियतनयतया दत्तहुकारमुद्रा
विभ्रसत्क्षीरधारालवशमलमुखस्याङ्गमावृत्ति लेदि ॥ २५

જે વાહરડું નાના આશળમાંથી ઝરતા દૂધને વાર વાર માથું મારી મારીને પીએ છે, જેના એક ધૂટણ બરાક વાકા વળેલો છે, જે પોતાના સુદર પૂછડાને વારવાર હલાવે છે અને ઝરતી દૂધની ધારાના ફીણથી જેવું મુખ રગાચેતુ છે, એવા પોતાના વાહરડા વિપર ના પ્રેમથી કાનને બિચા કરીને આ માથ મુખથી હુકારો કરે છે, દૂધની ધારાઓના બિંદુઓ છોડે છે, તેમ જ પોતાના વાહરડાને ધરાતા સુધી ચાટે છે રપ માર

मण्डलीकृत्य वर्षाणि कण्ठैर्मधुरगीतिभि ।

कलापित प्रवृत्त्यन्ति काले जीमूतमालिनि ॥ २६ ॥

વર્ષાઋતુ આવી પહોંચતા જનારે વાદળ ચઢી આવે છે, ત્યારે પોતાના પીછાની કળા કરીને કઠ્થી મધુર ગાનના શબ્દો કરતો મોર નાચી રહ્યો છે ૨૬

ચાલક

दम्भोलिस्मूर्जदम्भोभारविपुलताडिहम्भगम्भीरानादै
रम्भ सभासराभावनड्डुकिकुल वातकाना प्रवृत्त्यत् ।
ऊर्ध्व विन्यस्तचक्षुपुटमुपरि परिभ्राम्यदुत्पातवातै-
रम्भोदोमुक्तमम्भ कणमपि न चिरात्प्राप्य नम्र
मिथोऽमृत ॥ २७ ॥

છંદના વજ્ર જેવા શબ્દોથી ગર્જના કરતા મોટા મોટા વાદળ વીજળીઓના ખૂબ જ આડઅર સહિત ગગડાટ કરવા લાગ્યા, તે સામગ્રીને વરસાદ ધણે વરસાદે એમ ધારીને ચાતકોનો સમૂહ કોતુહલી નાચવા લાગ્યો તેમ જ પોતાની માથા ઊંચી કરીને ઉઘાડીને બિંભો રહ્યો, તેમજામા મોટા સપાટાથી ફૂકતા પવનના ઉત્પાતથી વાદળ વિખેરાઈ જતા લાગ્યા કાગ સુધી વરસાદનું ટીપુ પણ મગધુ નહિ તેથી છેવટે થાકીને તે ચાતકનો સમૂહ માથા નીચી કરીને બેસી રહ્યો રણ કુખ્યત્વ

कलकणितगर्भण कण्ठेनाधूर्णितेक्षण ।

पारायत पराटुत्य रिमुश्चुनति प्रियाम् ॥ २८ ॥

જેના કહ્યા મધુર શબ્દ રહેલો છે અને જે
આખના ડોળાને ફેરવ્યા કરે છે, એનું આ કળ્પતર
પોતાના પ્રિય સાથે રમથુ કુચવાની ઇચ્છાથી પાંદુ
ફરીને તેને સુખન આપે છે ૨૮

ਘਰਾਣੇ।

नालेनेव स्थित्वा पादेनैवेन कुञ्चितग्रीवम् ।

जनयति कुमुदभ्रान्ति वृद्धवको बालमत्स्यानाम् ॥२९॥

જે કમળની દાડીની જેમ એક પત્રે બિભો રહ્યો છે અને જેણે પોતાની ડોક સફાવી લીધી છે, એવે આ ઘરડો ગજલો નાના માછલાને સફેદ કમળોને ખમ પેદા કરાવે છે ૨૯

स्थित्वा धैर्यादुपाग्म समजठरशिराश्चक्रमूर्ति
 मुहूर्तं धूर्तं सत्यकतीर कतिचिदपि पदान्युचकै
 कुञ्चित्वाङ्घ्रि । पश्चाद्भीमा प्रसार्य त्वरितगतिरपा
 मध्यमाविश्य चञ्चवा चञ्चन्तीमूर्ध्वकण्ठ कथमपि
 शफरीं स्फारिताक्षो वकोऽस्ति ॥ ३० ॥

બચ્ચો પાણી પાસે જઈને ધીરજથી પોતાના પેટ અને કંઠને સરખા કરે છે, તે પછી એક સુહાત સુધી ગોળ ચકાકારમાં બેસે છે, ત્યાર બાદ કિનારાથી જરાક દૂર જઈ જાયો થઈને ચાર પગલા ચાલીને પછી પોતાના પગને સડાચી લે છે અને તે પછી પોતાના કંઠ જીયો કરીને જલદી જલદી ફાડીને પાણીની અંદર પેસી જાય છે અને છેવટે ડોક જીચી કરીને જળમાં ફરતા માછલાને આપો ફાડીને ખાય છે ૩૦

ક્રીકેટ: ૨૫ ૩, ૨૫ ૪ ૬, ૨૫ ૫, ૨૫ ૬, ૨૫ ૭;

न्यञ्जञ्जलचञ्चुचुम्भनचलचुडामसुम पत

शक्राकारकरालयेसरसटास्फारस्फुरत्कन्धरम् ।

वारवारमुदह्विचञ्चलघनभ्रश्यन्नखक्षुण्णयो

दृष्टा कुक्कुटयोर्द्वयो स्थितिरिति क्रूरक्रम युध्यतो ॥३१॥

એકેક પર દૂર આકમણ કરીને જ બુદ્ધ કરી રહ્યા છે, તેવા આ બે કુકડાની દશા એ જોઈ લીધી છે તેમની નીચી નમાવેલી ચચગ ચાચથી જાણે કે સુખન કરતા હોય એ રીતે બનેની કનગી ડોલે છે તેમ જ તે કનગીમા જોરથી પડતી ચાચના પ્રહારથી જેમની ડોક દેશવાળીની ગોળ અને વિકરાળ ધાળની છટાથી તોભે છે તેમ જ વારંવાર પગ ચિયા કરી ચચગ ઉઘ નખોના પ્રહારથી ધાપન થઈને બને લાટી રહ્યા છે ૩૧

पक्षामुक्षिप्य धुन्वन्सकलतनुह्नान्भोगविरता
रितात्मा प्रागेयोहीननिद्रा रुरुररणकरोद्भासित रा
निरीक्ष्य । प्रातः प्रोत्थाय नीडस्थितचपलतनुर्धर-
ध्वानमुगेहदमीनं पूर्वकायोन्नतविकटसदं कुम्भदो-
गरदमिति ॥ ३२ ॥

જેણે પોતાની જ ને પાપ દિયો કરીને આપ્યા

શરીરના પીઝને ફૂડાવેલા છે, જેણે પોતાનું શરીર પૂરી રીતે ફુલાવેલું છે અને જેની બિંધ પહેલાથી જ ભીડી ગયેલી છે, એવા આ ફૂડડો સવારે લાલ કિંગ્લો થી ઉદય પામતા સૂરની સોભાવાળા આકાશ સાથુ જોઈ મોટેથી ફૂકફૂક શબ્દ બોલી રહ્યો છે કે જેણે પોતાની જગાએ રહીને જ ડોક લીધી કરી પોતાની યાજને વિચિત્ર રીતે ફેલાવી છે. ૩૨ સપ

આલોક્યસ્તનારીકૃતસમયમહાનાદધાવજ્જનોઘ વ્યાતદ્વારપ્રદેશપચુરકલકલાકર્ણનસ્તવ્યચક્ષુ । કાષ્ઠ વૃણ્ડ ગૃહાણેત્યતિમુત્પરજનૈસ્તાહિતો લોષ્ઠપાતિર્ભાવ સપા ગૃહસ્થાનધિગતવિવર કોણત કોણમેતિ ॥૩૩॥

જેને જોતા જ ગજરાઈને ઓઝોએ લય કર ચોસા પાડી છે અને તેથી દોડી આવેલા માણસોથી જે ઘેરાઈ ગયો છે અને આગળમાં થતા પ્રલાહલથી જેની આંખો સ્તબ્ધ બની ગઈ છે 'લાકડી લાવો, દગે લાવો' એ રીતે અવાજ કરતા લોકોએ ટૂંકવા હેઠા તથા પથરાથી માર ખાતો અને તેથી લયભીત થયેલો આ સપ પોતાનું દર ભૂંડી જતા ધરના આ ખૂલેથી બીજે ખૂલે ફરી રહ્યો છે. ૩૩

ભિદ્ય

ત્રામસ્કન્ધનિપણશાર્દ્દુલિપ્રાન્તાપિતાધીમુત્પ ર્યન્દ્વછોણિતલ્લમ્બમાનશશકાન્વેળીસલજામરાન્ ।

ક્યાન્તપ્રોતકપોતપોતનિપત્ત્રકાકતૂર્ણીરકાન્ સો પદ્યત્કરિકુન્મભેદજનિતાસ્કન્દાન્પુલિન્દાન્પુર ॥૩૪॥

જેણે ડાબા ખભા પર રાખેલ તીરકામથાના વાકા ભાગ પર નીચે માથે લગ્નકતી અને મુખમાથી લોહી વહેતી મથક રાખી છે, જેના માથા પર વેણીથી છટેલ ચમરી છે, દોરી પર ટિગાઉન કબૂતરના શરીરમાથી જે લોહી ટપકી રહ્યું છે તેથી જેના ભાથા ભિન્નઈ ગયા છે તેમ જ હાથીના ગડસચળ ચીરવાથી જેના અંગ મલખૂત બન્યા છે, એવા ભિન્ન-ભેદને પોતાની સામેથી જતા તે જોઈ રહ્યો છે. ૩૪

વેટમાર્ગ

ગાયતિ હસતિ ચ નૃત્યતિ હૃદયેન ધૃતા પ્રિયા વિચિન્તયતિ । સમવિપમ ન ચ વિન્દતિ ગૃહ્યમન સમુલ્લુક પથિક ॥૩૫॥

જેને ઘેર પહોંચી જવાને ઉત્સાહ વધી ગયો છે, એવા મુસાફર રસ્તે ચાલતા ગાય છે, હસે છે, નાચે

છે, હૃદયથી ધારણ કરેલી પ્રિયાનું ચિતન કરે છે તેમ જ માર્ગમાં ખાડાડેકરા આવે છે, તેને પણ બાણતો નથી માતર્ધર્મપરે દયા ક્રુર મયિ શ્રાન્તેડચ વૈદેશિકે દ્વારલિન્દકક્રોળકે સુનિશ્ચિત યાસ્યામિ સુલ્લા નિશિ ।

ઇત્યુકે સહસા પ્રચણ્ડગૃહિણીગમ્યેન નિર્મસ્તિત સ્કન્ધન્યસ્તપલાલમુષ્ટિરિમિવ પાન્થ પુન પ્રસ્થિત ॥

(રાતના ઘડ આગળ આરામ કરવાની ઇચ્છાથી એક મુસાફરે તે ઘરની ઓને બહારવ્યુ કે,) 'હે ધર્મપરાયણ માતા! હું પગેદરી છું અને શાકી ગયો છું, મારા પગ દયા કરશે બાણે જોગનાના એક ખૂણમાં બનોમાનો રાતે પડી રહીને તવારે ચાલ્યો બઈય,' એ રીતે જ્યા મુસાફર કહેતા હતા, ત્યાં તો તે કોથી સ્વભાવની ઓઝે એવા તો તિરસ્કાર કર્યો કે તે મુસાફર મૂંઝી પરાણના વૈભવને ખભા પર રાખીને આગળ ચાલવા માંડ્યો. ૩૫

અત્ર તે સજ્જ યદ્ધગશતૈર્વીર્તિસ્તવોદ્ધુપ્યતે સ્થાને રુપમનુત્તમ સુકૃતિના દાનેન કમા જિત ।

ઇત્ય'લોમ્ય યદ્દ દશા કરુણયા શીતાતુરેણ સ્તુત પાન્થેનૈકપલાલમુષ્ટિરુચિના ગર્ભાયતે હાલિક ॥૩૬॥

એ મૂંઝી પરાણ મેળવવાની ઇચ્છાથી એક મુસાફરે ખેડૂતના શણ ગાતા બહારવ્યુ કે, 'હે તાત, સેકડો મુસાફરો તમારી કીર્તિ ગાય છે, તે બરેબર કદાચ કારક છે તમાગ સ્વરૂપ પણ બધા સુદર છે તમે ધર્મભા માનીને દાનથી ખજૂરામને પણ છતી લીધો છે,' એ રીતે ટાકથી ટૂંકવાતા પથિકની દયાથી ભરેલી નજર વડે જોવાતો તે ખેડૂત વર્ગથી કુનાય છે. ૩૬

વૈદૈશન્તરિતા શૈલ્ચ સરિતામુર્વાશૃતા કાનૈર્થેન્નેનાપિ ન યાતિ લોચનપથ કાન્તેતિ જાનત્રપિ ।

ઉદ્ધીવશ્ચરણાર્ધરુદ્ધવસુધ કૃત્વાશુપૂળ દશૌ તામાશા પથિકસથાપિ કિમપિ ધ્યાયન્મુદુર્વૈક્ષતે ॥૩૭॥

સેકડો નદીઓ અને પવનોના જ ગલીના અતરાપ વાળા અદેશોથી ધણે દૂર રહેલી પોતાની પ્રિયા છે તે ગમે તેવા પ્રયત્ને પણ નજરે ચડે એમ નથી, એમ તે મુસાફર જણે છે, તોપણ જિંદી ડોક કરીને, પોતાના અડધા પગે જમીનને દાખી રાખીને તેમ જ આખમા આનુ લાવીને, તે મુસાફર દિશાનુ વાર વાર ધ્યાન ધરીને કાડક જોતા હોય છે. ૩૭

શૂર

ચદ્ગ્રહસ્તોડરિમાલોક્ય હર્ષામર્પસમન્વિત ।

દૂર પુલ્કિતો રક્તેજો હસતિ જૃમ્ભતે ॥૩૮॥

જેના હાથમાં તલવાર છે, શત્રુને બેઠાં જ નેને હર્ષ અને દોષ થઈ આવ્યો છે, જેને શરીરે રવાંટા ખડાં થયાં છે અને જેની આખા લાલ છે, એવા થર-વીર પુરુષ હશે છે અને બાળામાં ખાય છે. ૩૯

બાળક

ધૂલીધૂસરતનવો રોજ્યસ્થિતિરચનકલ્પતૈકનૃપાઃ ।
કૃતમુલ્લવાદવિકારાઃ ક્રોહન્તિ મુનિર્મરં વાલાઃ ॥૪૦॥

જેમનાં શરીર ધૂળથી ખરડાયેલાં છે, જેમણે રાજ્ય સ્થાપવા માટે પોતાની અંદરથી એક બાળકને રાજ્ય માની લીધો છે અને જેઓ પોતાના મુખને જ વાળ ખનાવીને વગાડી રહ્યાં છે; એવાં બાળકો ખૂબ સારી રીતે રમી રહ્યાં છે. ૪૦

આયાતો ભવતઃ પિતેતિ સહસા માતુર્નિશ્ચયોદિતં
ધૂલીધૂસરિતો વિદ્વાય શિશુમિઃ ક્રીડારસાન્નસ્તુવાન્ ।
દૂરાત્સ્મેરમુલ્લઃ પ્રસાર્યં હલિતં વાહુદ્વય ચાલકો
નાથન્યસ્ય પુરઃ સમેતિ પરયા પ્રીત્યા રટ્નચર્ચરન્ ॥૪૧॥

‘તારા પિતા આવ્યા’ એમ પોતાની માનાં ઓચિંતાં વચન સાંભળતાંજ, જેનું શરીર ધૂળથી ખરડાયેલું છે, તે બાળકોના સાથે ચાલતી રમત છોડી દઈને દૂરથી જ હેસતા મુખે જેણે પોતાના બે હાથ લાંબા કર્યા છે અને જે પ્રેમથી કાલી કાલી વાણી બોલી રહ્યો છે, એવો બાળક જેની પાસે આવતો નથી, તે પુરુષને ધન્યવાદ ધરતા નથી. ૪૧

નાર્તકી

સ્વેદકેવિતકલ્પણાં મુજલતાં કુરતા મૃદઙ્ગાવ્રયાં
ચેટીદ્વસ્તસમર્પિં તૈકચરણા મહીરસંધિતસયા ।
સા મૂયઃ કુચકમ્પસૂચિતરયં નિઃશ્વાસમમુદ્રતી
રઙ્ગથાનમનન્નસારકૃતવતી લાલાવૃત્તિ તરયુતી ॥૪૨॥

પરસેવાથી જેના કંઠે બીજાં છે; એની પોતાની ભુખારી લાતને મૃદંગ પર જેણે ટેકવી છે; અંજર પહે-રવાની ધરલાથી જેણે પોતાનો પગ દારીના હાથ પાસે ટેક્યો છે અને જેનો વેગ સ્તનના કંપથી બાણી શકાય છે, એની આ નર્તકી નિઃશ્વાસ મૂકતી અને તાલના રેકા પ્રમાણે પોતાનો પગ હેઠાવતી સર્વ સમાને કામાતુર બનાવે છે. ૪૨

લેખિકા

ઞ્ઞમિતૈકધૂલતમાનનમસ્યાઃ પદાતિ રચ્યન્ત્યા ।
કળ્પકલિતેન પ્રથયતિ મધ્યનુરાગં કપાલેન ॥૪૩॥

યદ્ધૂલતે તરલિતે યદ્ધુદ્ગુલીકઃ,
પાણિઃ પુરો યદપિ ચક્ષુરલબ્ધલક્ષ્યમ્ ।
ઞ્ઞમુદ્રિતાધરદલં ચ યદાસ્યમસ્યા-
સ્તકાવ્યકર્મણિ નિષિક્ષમઘૈમિ ચેતઃ ॥૪૪॥

કવિતાના પદોની રચના કરતાં, જેની એક ભાગ જોયે ચોક્કી છે એવા મુખવાળા; જેના ગાલ પર રવાંટા બેઠાં થયેલાં છે, તેથી મારા પર અનુરાગ છે, એમ ને બતાવી રહી છે; બે ભાગર ફરકી રહ્યા છે, જેની આંખોમાં જોયી છે, એના પોતાના હાથને જરાક આગળ રાખીને પોતાની નજરની સામે બાણે કાઈ વિષય હોય એ રીતે અવગ્રહને પ્રકૃષ્ણ બનાવે છે; એ ઉપરથી મને લાગે છે કે, ‘આ જોતું’ ચિત્ર કાઈ કાવ્ય રચનામાં લાગેલું છે.’ ૪૩, ૪૪

ગોલકચુરં ગીત

વિલાસમસૃજોલ્લસન્મુસલલોકારોઃકન્દલી-
પરસ્પરપરિસ્થલલ્લયનિઃશ્વનોદ્વન્યુરાઃ ।
લસન્તિ કલહુંકૃતિપ્રસભકમ્પિતોરઃસ્થલ-
નુદન્નમકસંકુલાઃ કલમકળ્પહનીગીતયઃ ॥૪૫॥

લીલાએ કરીને સુંદર સામેલાને જોયું કરીને જે હાથમાં લીધેલ છે, એવા હાથીરખી કેળ એકબીજા સાથે અથડાતાં ખંખેડીના અવાજથી જે મનને હરી લે છે અને અધુર ઢુંકાર કરવાથી જેની છાતી જોરથી કંપી રહી છે અને જેની ગાવાની કડી તરી ગઈ છે તેથી ગમ-રાતાં અનાજ હડનારી ગોલકોનાં ગીત શોભે છે ૪૫

ચિત્ર (Drawing)

[ચિત્ર એટલે નવાઈ અથવા છબી. જે કવિનાની રચના બેઠાં તેમાં કાઈ અસાધારણ ચમત્કારવાળી અક્ષર-રચના અથવા કાઈ પદાર્થના ચિત્રમાં ખરાબર ગોઠવાઈ રહે એવા સ્વદેષે અક્ષરોનું ખંખારણ હોય તેને ચિત્ર-કાવ્ય કહે છે.]

નમામિ મામનોનુગ્રમાનં મુનિમમાનિનમ્ ।

નાનાનનમમાનામમોનામાનમુમેનમમ્ ॥ ૧ ॥

મામનોનુગ્રમાન-લક્ષ્મીના મનનું અભિમાન જેણે હથું અર્થાત્ લક્ષ્મીને સંચળનારથી તર્ક બનાવનાર, મુનિ-મોગીશ્વર, અનાનિનમ-માનરહિત, નાનાનમ-શુદ્ધ ભૂદા પ્રકારના અવતારો વખતે ભૂદાં ભૂદાં મુખ ધરનારા, અમાનામમ-માન એટલે હરદિન, અનંત આશ્રયને અતિક્રમ્ય કરનાર, ઓનામાનમ-ઓકાર નાથવાળા (અન્ન-સ્વરૂપ) એવા સમેન-પાર્વતીના પતિ તથા રમ્ હરિ

અર્થાત્ ઉરિહરાત્મકને નમામિ-નમુ' છું. (ચિત્ર-આમાં ન અને મ એ બે જ વ્યંજનો લીધાં છે.) ૧

તારતારતરૈરૈતૈરુત્તરોત્તરો રૃતૈઃ ।

રતાર્તા તિત્તિરી રૌતિ તીરે તીરે તરૌ તરૌ ॥૨॥

રતાર્તા-ક્રમાતુર તિત્તિરી-તીતર ૫'ખી, તારતારૈરૈ રૈતૈ-રુત્તરોત્તરો રૃતૈ-એક એક કરતાં ચઢિયાતા એવા અતિશય મોટા અને ઊંચા શબ્દોથી, પ્રત્યેક તીરે તીરે તથા વૃથે વૃથે રહે છે. (ચિત્ર-૨ અને ત એ બે વ્યંજનો આમાં વાપર્યાં છે.) ૨

તનુતા તનુતાં નીતા તેન તે નીતનીતિના ।

નીતા તૂતનતા તાન્તિ તનો તેનાતનોતિ નઃ ॥૩॥

તેન નીતનીતિના-તે નીતિથી બ્રજ થયેલાએ, તે તનુતા તનુતા નીતા-તારી સુકુમારતાને વધારે ક્રામળ કરી નાખી (એટલું જ નહિ પણ) તેન-તેણે તનો-તારા શરીરમાંની તૂતનતા-નવધીવનતાને તાન્તિ નાતા-થકવી નાખી અને નઃ-ઘ્તનોતિ-અમને પણ બેઅર કરી નાખ્યા. (ચિત્ર-આમાં ત અને ન વ્યંજનો છે.) ૩

યા માતા મમતા માયા મા પરોક્ષરોપમા ।

મારોને ગગનેડરો તામક્ષગછછગક્ષમ ॥૪॥

અલગછગછમ-ઈદ્રિયો જેમાં પેસે છે તે વિષયોનો નાશ કરવામાં સમર્થ હે મહાયોગી । તારોને ગગને-તારા-રહિત (હૃદયથી) આકાશમાં યા માતા-જે જગતની માતા, મમતા-મમતા સ્વરૂપે, માયા-વૈષ્ણવી માયા સ્વરૂપે મા-લક્ષ્મીરૂપે રહે છે અને પરોક્ષરોપમા ઉત્તમ નંદી સાથે જનાર તેની જેને ઉપમા છે એવી માહેશ્વરી, તા અરઃ-તેની તરફ જ તાત્પર્ય કે શક્તિનું સેવન કર. (ચિત્ર આમાં અનુલોમપ્રતિલોમ એટલે અવળાંસવળા વંચાય તેમ ચારે ચરણો ગોઠવેલાં છે.) ૪

સર સ્વતિપ્રસાર્દ મે સ્થિતિ ચિત્તસરસ્વતિ ।

સરસ્વતિ કુર ક્ષેત્રકુરક્ષેત્રસરસ્વતિ ॥૫॥

હે સરસ્વતી । મુંદર અને અતિશય પ્રસન્નતાને પામ. ક્ષેત્ર (શરીર) એ જ કુરક્ષેત્રમાં સરસ્વતી નામની જે નદી છે, તેમાં તથા આરા ચિત્તથી સમુદ્રમાં આરી સ્થિતિ કર. (ચિત્ર-સરસ્વતી અને કુરક્ષેત્ર એ શબ્દોની આદિત્રિપ યમદો આમાં છે.) ૫

સંમાર સાર્કં દર્પેણ કંદર્પેણ સસારસા ।

ઈરં નવાના ચિધ્રાણા નાચિધ્રાણા શરજ્જવા ॥૬॥

સસારસા (સારસ પક્ષી અથવા કમળ સહિત) ધાસને ૧ પક્ષવનારી, નવાના (નવું ગાકું જેમાં ચાલે છે એવી),

ન અવિધ્રાણા (પક્ષીના શબ્દોવાળી) નવી શરદન્કતુ કંદર્પ (કામ)રૂપી દર્પ (ગર્વ) સાથે આવી. (ચિત્ર-તેના તે જ શબ્દોને આગળપાછળ કરી ગોઠવેલા છે.) ૬

મારાસિમરામેમમુલિરાસારંદ્રસા

સારારવ્યસ્તવા નિત્યં તદ્વર્તિહરણક્ષમા ॥૭॥

માતા નવાનાં સંઘટ્ટઃ શ્રિયાં વાધિતસંશ્રમા ।

માન્યાય સીમા રામાણાં શં મે દિશ્યાદુમાદિજા ॥૮॥

મહાદેવ, પરશુરામ, દાશરથી રામ અને ગણપતિ એમણે મોટા વેગથી, વરસતા વરસાદની પેઠે જેને માટે પીકા ઉત્તમ સ્તુતિરૂપી વૃષ્ટિ કરી છે, તે નિરંતર પ્રાણીની પીકા ઉરવામાં સમર્થ, નત્ર લોકો પર માતાની પેઠે દયા કરનારી સમૃદ્ધિના સમૃદ્ધરૂપી, ભક્તોનો ભય જેણે ઉર્ણો છે એવી, સર્વ જીવંતિમાં સર્વોત્કૃષ્ટ અને પૂજ્ય, જગતની પૂર્વે પેદા થયેલી (માયા) તમોને કલ્યાણ આપે. (ચિત્ર-આ બે પદ્યગ્રંથો છે.) ૭, ૮

સરલા વહ્લારમ્મતરલાલિચલારવા ।

વારલાયહલામન્દકરલા વહ્લામલા ॥૯॥

ચોતરફ ધણે દૂર સુધી ચંચળ ભરણીના સૈન્યના મુંબરવ જેમાં ચાલ છે, હંસ પક્ષીથી જે બાપી રહી છે, અથવા કમે કમે લણવાનાં ધાન્યનાં ખેતરો જેમાં ડવાઈ રહ્યાં છે, જેમાં આમળાંનાં ઘણાં વૃક્ષો છે અને જ્યારે રાજા પોતાનું મહેલન ઉધરાવવાને તૈયાર છે એવી આ શરદન્કતુ છે. (ચિત્ર-આ મુરજ-મુદ્ગ બંધ છે.)

માસતે પ્રતિમાસાર રસામાતાહતાવિમા ।

માવિતાત્મા શુભા વાદે દૈવામા વત તે સમા ॥૧૦॥

આપની સજા સંભવિત પુરુષોથી ભરેલી, શુભ વાદવિવાદવાળી, પ્રતિભા (કવિવશક્રિતીની ચતુરાઈવાળી છુદ્ધિ)ના સાર અને રસથી દેહોપમાન હોવાને લીધે, અહો । દેવસલાનાં જેવી અમદં તેજથી શોભે છે. (ચિત્ર-આ પદ્યગ્રંથ છે.) ૧૦

મારમાણુપમા ચારુ રુચા મારવધૂત્તમા ।

માત્તધૂત્તમાવાસા સા વામા મેડ્તુ મા રમા ॥૧૧॥

ઓઓમાં એની સમાન ખૂનસૂતી કાઠીની પણ નથી એવી (સર્વોત્તમ), કાંતિમાં કામદેવની સ્ત્રી (રતિ) કરતા પણ ચઢિયાતી અને ગર્વ ઉપજવવાનું અને મનને લલચાવવાનું સુખ્ય સ્થાન એવી, સ્ત્રી અને ન મળે. (ચિત્ર-આ પણ પદ્યગ્રંથ છે.) ૧૧

રસા સારરસા સાર સાયતાક્ષ ક્ષતાયસા ।

સાતાવાત વયાતાસા રક્ષતસ્ત્વસ્વતક્ષર ॥૧૨॥

હે ઉત્કૃષ્ટ પોષક ! આપે રક્ષણ કરતાં આ પૃથ્વી ઉત્કૃષ્ટ રસવાળી થાઓ; હે દીર્ઘલોચન ! પ્રવ્ય નષ્ટ કરનારા ચોરાદિકોનો નાશ કરનારી તથા સુખથી પોષણ કરનારી થાઓ. હે નિરંતર ઉદ્યોગી ! તમે અક્ષયી થાઓ. (ચિત્ર-આ સર્વતોભદ્ર બંધ છે.) ૧૨

યદાનતોડ્યદાનતો નયાત્યયં ન યાત્યયમ્ ।
શિવે હિતાં શિવેહિતાં સ્મરામિવાં સ્મરામિ તામ્ ॥૧૩

જે નીતિના માનથી આ માણસ નીતિને છોડતો નથી, કેમ કે એ નીતિ વડે જ એનું શુભ કરનારાં કામો થવાથી, મંગળને દિતકારક, મહાદેવે પાણુ ધ્યજવા જેવી અને કંઈપણ (કામદેવ) કરતાં પણ વિશેષ સુંદર છે. માટે તે(નીતિ)નું હું સ્મરણ કરું છું. (ચિત્ર-આમાં ચારે ચરણો યમકથી ભરેલા, છે.) ૧૩

આત્રાયાનામાહાન્ધાવાગીતિર્નીતિર્મીતિઃ પ્રીતિઃ ।
મોતો રોતો મોદો મોહો ધ્યેયેચ્છેલ્લેમે વેશે ॥૧૪॥

વેદમાં અત્યવાધુની (ઉપનિષદો) એમ કહે છે કે, આત્મા અને પરમાત્મા એનું શુભ અને એકાત દેશમાં ધતિ (કર્તવ્ય), નીતિ (ન્યાય), ભીતિ (ભય), પ્રીતિ (પ્રેમ), ભોગ (લેખ), રોગ, મોહ (આનંદ) અને મોહ એના આનંદપૂર્વક (વિવેકવાળા) વિચાર કરવો. (ચિત્ર-આમાં છોકાનુપ્રાસ છે.) ૧૪

નાગવિશેષે શેષેડશેષેડપિ સંહતે જગતિ ।
હંરથસિ કાલં કાલં કા લઢ્ઢાલઢ્ઢને સ્તુતિર્ભવતઃ ॥૧૫॥

હે રામ ! આપ સંપૂર્ણ જગતનો સંહાર કરીને શેષ (નાગ) ઉપર પોડો છો તથા તરવાર જેવો તીક્ષ્ણ કાળા વર્ણનો જે કાળ તેનો સંહાર કરો છો; માટે આપની લંકા પર ચઢાઈ કરવા વિશેષની સ્તુતિ તે કંઈ જ (હિસાબમાં) નથી. (ચિત્ર-યમક તથા છોકાનુપ્રાસ.) ૧૫

વિનાયમેનો નયતામુણાદિના વિના યમેનોનયતા
સુપ્તા દિના । મહાજનોડ્યયિત માનસાદર્ મહાજનોદી
યતમાનસાદર્મ્ ॥૧૬॥

મરેતા જટાયુ(ગીધ)ને નેછીને લક્ષ્મણ, શ્રી રામચંદ્રને કહે છે કે, આ નર પંખી(જટાયુ)ને વિના અપરાધે, ચોતારે નગરે લઈ જનારા, લોકોના પ્રાણનો આહાર કરનાર, રક્ષણ કરનારા લોકોને વિષાદ આપનાર આ યમે, જલદીથી મારા મનરૂપી માનસ સરોવરમાંથી, જટાયુરૂપી નરપંખીનો નાશ કર્યો છે. જટાયુ પંખી મહાત્મા અને દુર્જનનો નાશ કરનારો હોનો. (ચિત્ર-પાદાવૃત્તિ યમક.) ૧૬

વિશ્વસ્ય હૈતુરમરેવંદુ ગીયસે ત્વં વિશ્વમરે શિવ-
શિવે ત્રિગુણાત્મનૂતં । ચિદ્ધયોમતોડપિ પરમાં પ્રથમાં
વદન્તિ ત્વાં યોગિનઃ સ્તુતિપરાઃ પ્રણિધાનદ્રષ્ટા ॥૧૭॥

હે ત્રિગુણાત્મકમૂર્તિ ! વિશ્વંભરા ! શિવ શિવે ! તું આ જગતનું કારણ છે, એમ સર્વ દેવતાઓ ગાય છે. મોટા મોટા સ્તુતિ કરનારા યોગીઓ, સમાધિદૃષ્ટી નેછીને, સર્વ વિશ્વમાં ગાપેલા આગામ અને જૈનન્યાય કરતાં તું શ્રેષ્ઠ છે એમ કહે છે.

આ શ્લોકના દરેક ચરણમાં ૧૪ અક્ષરો છે, તેમાંથી ૬, ૭, ૮ એ ત્રણ અક્ષરો મૂકી દઈને વાંચતાં ઈદ-વળા છંદનો શ્લોક, શિવજની સ્તુતિનો બને છે, તેમ કરતાં એવા અર્થ થાય છે કે :-

હે ત્રિગુણાત્મમૂર્તિ ! હે વિશ્વંભર ! હે શિવ ! આપ આ જગતનું કારણ છો, એમ લોકો આપની સ્તુતિ કરે છે. યોગીઓ સમાધિદૃષ્ટિ આપની મૂર્તિને નેછીને આકાશ તથા જૈનન્ય કરતાં પણ પ્રથમ(આદિ)ની કહે છે. (ચિત્ર-આમાં શિવ અને શિવા (દુર્ગા) બેઠેનું વર્ણન લુદા લુદા છંદથી વંચાય એમ કહ્યું છે.) ૧૭
પાયાદઃ કરણોડરણો રણણો રાણો રણોદારણો
વત્તા યેન રમારમારમરમાઃ રામારમા સ્ત રમા ।

સ શ્રીમાનુદયોદયો દ્યદ્યો દયોદ્યોદેવ્યો
વિષ્ણુર્જિષ્ણુરમીરમીરમિરમીરમીરમીસારમીઃ ॥૧૮॥

સર્વવ્યાપક આપાતું અવનંબન કરીને જગતનું રક્ષણ કરનાર લક્ષ્મીપતિ અને રક્ષણ કરવામાં વિશ્વ કરનારાઓને જીતનાગ વિષયુ દમચાતમારું રક્ષણ કરો. (પરમેશ્વર સર્વ દેહોણે સમદૃષ્ટિ છે એ વાત દંદ કરવા માટે લગ્નવાનના બધા અવતારોનું સ્વરૂપ જેમાં વર્ણવાઈ બધા એવા વિશેષણો એમાં વાપર્યા છે)

કરણઃ (કં=જલ રણુ=રણુતિ) એટલે પાણીમાં જનારા, અર્થાત્ મરુત, કરુણપર ધરનાર.

અરણઃ (અ=નિદિ, રણુ=યુદ્ધ) એટલે યુદ્ધ ન કરનાર અર્થાત્ પ્રાણીજીવનું રૂપ ધરનાર વામન અવતાર.

રણુરણો રાણો રણોવારણો એટલે યુદ્ધમાં થતા અવાજોના રણકાનો રણકો (પરંધો), અને યુદ્ધમાં ધપતા ચરવીરીને મારનાર અર્થાત્ દુનિદાવતાર.

દત્તા યેન રમરમા રામારમાઃ સા રમા એટલે શત્રુને હરનાર એવા પ્રાણીને લક્ષ્મી આપી તે, રમા સાથે રમનાર, રમાના પતિ વિષ્ણુને આનંદ પમાડનાર જે શ્લાઘ્યો તેને આનંદ દેનાર અર્થાત્ પરશુરામ.

ઉદ્યોદય (ઉત્=કાઢે છે, અદ્યોદય=પર્વતાદિ) અર્થાત્ પૃથ્વીને પાણીમાથી કાઢનાર વરાહ અવતાર.

અદ્યદયા એટલે નિર્દય લોકો પર દયા કરનાર અર્થાત્ છુદાવતા.

દાયોદ્યોદ્દયો એટલે વારસો મેળવવા માટે જેમણે શસ્ત્ર ધારણ કર્યો છે એવા દુર્યોધનાદિ કૌરવોને મારનાર જે અર્જુન તેના પર દયા કરનાર અર્થાત્ કૃષ્ણાવતાર.

અભીરભાભિ એટલે ખીખની સ્ત્રીને ઉપાડી જવા

વગેરે ખરાણ કામ કરવામાં જે નિર્ભય છે એવા રાવણ વગેરેને ભય ઉપજાવના માટે વેગથી તૈયારી કરનાર અર્થાત્ રામાવતાર.

અભીરાભીરભીસારભી. એટલે શરવીરા અને ખીકણો તેને પણ કપટ, લોભ વગેરેથી ભય ઉત્પન્ન કરનાર જે દુષ્ટ મહેચ્છ તેને પણ જેથી ભય છે એવા કલ્કી અવતાર (ચિત્ર આમાં વૃત્તિ-અનુપ્રાસ તથા છેકાનુપ્રાસ તથા દશે અવતારનું વર્ણન છે,) ૧૮

चतुर्थ प्रकरण समाप्त

સુભાષિતરત્નભાષ્ટાગાર

શુદ્ધ ગુજરાતી ભાષાંતર સહિત

પંચમ પ્રકરણ

અન્યોક્તિ પ્રકરણ

સૂર્યાન્યોક્તિઓ

[સંસ્કૃત સાહિત્યમાં અન્ય દ્વારા જે અન્યને કહેવાય તે 'અન્યોક્તિ' એક અલંકારનું નામ છે; જેમાં એકને ઉદ્દેશીને જે કહેવામાં આવ્યું હોય, તે મોજી રીતે તેને હાથ નહિ પડતાં અન્યને હાથ પડે છે. જેમ કે, 'શરવીર રાજાના પ્રતાપથી ખીજા બધાના પ્રતાપો ઢંકાઈ જાય છે.' એ ભાવને સ્પષ્ટ રીતે નહિ કહેતા 'સૂર્યનો ઉદય થતા અન્ય મહેના પ્રકાશ રહેતા નથી.' વ્યવહારમાં આ પ્રમાણે ભાષાને મનોહર બનાવવાનો સાહિત્યિક કવિઓનો એક વિશેષ પ્રયત્ન છે. લોકમાં પણ આવી અન્યોક્તિઓ જોવા મળે છે. જેમ કે વડીલજનો બહેન-દીકરીઓને કહીને અન્યોક્તિથી વડુ વગેરેને સંભળાવે છે. આ પ્રકરણમાં સૂર્ય, ચંદ્ર વગેરે પ્રકૃતિ પદાર્થો, સિંહ, ઠાથી જેવા પ્રાણીઓ, પોષક, કોષલ વગેરે પદાર્થોને મોજી રીતે કહીને મુખ્યત્વે યજ્ઞ, યુધ્ધ વગેરેની મહત્તા બતાવી છે.]

રવેરવોદયઃ શ્લોઘ્યઃ કોઽન્યેષામુદયમ્મહઃ ।

ન તમાસિ ન તેજાસિ ચસ્મિન્નભ્યુદિતે સતિ ॥૧॥

ખીજા મહેના ઉદયની રી વાત કરવી ? ઉદય તો સૂર્યનો જ વખાણવા જેવો છે કે, જેનો ઉદય થયા પછી ખીજા અંધકારો કે પ્રકાશો રહેતા નથી. ૧

ચર્યોતો શોતતે સાવચાવન્નોદયતે શશી ।

ચંદ્રિતે તુ સદ્દશ્લાઘી ન રચ્યોતો ન ચન્દ્રમાઃ ॥૨॥

જ્યાં સુધી ચંદ્ર ઉદય પામતો નથી, ત્યાં સુધી આગ્રિયો પ્રકાશનો દોષ છે. પરંતુ જ્યાં ઢગર કિરણોવાળા સૂર્યનો ઉદય થયો કે પછી આગ્રિયો દોષો નથી, ચંદ્ર દોષો નથી ૨

તસ્યૈવાભ્યુદયો મૂયાદ્ધાનોર્ચસ્યોદયે સતિ ।

વિકાસમાજો જાયન્તે ગુણિનઃ કમલાકરાઃ ॥૩॥

તે સૂર્યનો જ ઉદય થાય; કારણ કે સૂર્યનો ઉદય થયા પછી સૌંદર્યોદિ શુભચક્ર કમળસમૂહો (અથવા કમળ સમાન શુભવાન જનો) વિકાસને પામે છે. ૩

નિમીલિતાય પદ્માનામુદયાયાત્પતેજસામ્ ।

તમસામવકાશાય ઘજત્યસ્તમસૌ રવિઃ ॥૪॥

આ સૂર્ય અસ્ત પામી રહ્યો છે, તે કમળોને ખીડાવા માટે, નાના નાના તેજના ઉદયને માટે તેમ જ અંધકારોને અવકાશ આપવા માટે બન્યો. ૪

કરસ્કોટોઽન્વરત્યાગસ્તેજોહ્વાનિઃ સરાગતા ।

વાતુણીસંગજાવસ્થા માતુનામ્પ્રત્યુદયતે ॥ ૫ ॥

આ સૂર્યે પણ વારણી પશ્ચિમ દિશા, દારૂનો સંગ્રહી જે દશા થાય, તે અનુભવી લાગે છે. દારૂડિયો તાલીઓ પાડે તેમ સૂર્ય કિરણો સંકેસે છે; દારૂડિયો અંબર (વસ્ત્ર) છોડે તેમ સૂર્ય અંબર (આકાશ) છોડે છે. દારૂડિયાની જેમ સૂર્યના તેજની હાનિ થાય છે અને દારૂડિયો રાગી બને, તેમ સૂર્યે પણ લાલ રંગ ધારણ કરે છે. ૫

અજઞ્ઞ લસત્પદ્મિનીમુન્દસદ્ગ્નઃ, મધૂનિ પ્રકામં વિચન્તં મિલિન્દમ્ । રવિમૌચયત્યન્નકારાગૃહેભ્યો, દયાહુર્દિં જો દુષ્ટવદોપદર્શી ॥ ૬ ॥

સૂર્યે દયાળુ બનીને કમળોના કારાશુદ્ધમાંથી ભમરાને છોડાવે છે; કે જે ભમરા વિકાસ પામેય કમળોનો સંગ્રહીને સંપૂર્ણ રીતે રૂલના રસના પાન કરે છે. એ સૂર્યે દુષ્ટની જેમ દોષ (દોષ-રાગિ)ને જોનાર (ચંદ્ર) નથી. ૬

પ્રતાપસરસિજકુદ્મલસ્ય કૃત્યં, મિત્તવામ્મઃ સરસિ વિનિર્ગમો યદિયન્ । આમોદો વિત્તસનમિન્દિરા-નિગસત્તત્સર્વં દિનકરત્વ્યમામનન્તિ ॥ ૭ ॥

કમળની કળાતું આટલું કાર્ય છે કે, તેણે સર્વે-
વગ્મા પાણી ભેદીને બહાર પ્રગટ થયું. સૂર્ય, ચંદ્ર, વિક્રાંત,
રોમાંનો વાસ એ બધાં કાર્યો તે સૂર્યના માનવામાં
આવ્યા છે. ૭

દેવોઽરિવંદ્યુ વશસિ કૌસ્તુભં તન્મન્યેચ કાવન
પુનરુમ્ભેઃ પ્રતિષ્ઠા । યપાસંતવિસમાપતસૌરભાગિ,
યતે સ પ્વ શિરસા સરસીરુહાગિ ॥ ૮ ॥

વિષ્ણુ ભગવાન પોતાની છાતી પર જે કૌસ્તુભશિ
ધારણ કરે છે, તે સૂર્યની પ્રતિષ્ઠા છે, એમ હું માનું
છું. તે જ વિષ્ણુ ભગવાન પોતાના મસ્તકે કમળ ધારણ
કરે છે કે જે કમળને સૂર્યનાં કિરણોની સંગતિ થતા
મુગ્ધ મનેલી છે. ૮

હ્યત્ત્વમૂનિ સુબહૂનિ મહામહાંસિ, ચન્દ્રોડ્યલ
મુવનમણ્ડલમણ્ડનાય । સૂર્યોદયે ન વદુદેતિ ન ચાસ્ત-
મેતિ, યેનોદિતેન દિનમસ્તમેતેન રાત્રિઃ ॥ ૯ ॥

આ ઘણા જ તેજનાળા નક્ષત્રો ભલે ઉદય પામે
અને ભુવનશ્પી મંડલને શાલા આપણ માટે ભલે આ
ચંદ્ર પચુ હે. પરંતુ સૂર્યને છોડીને કાંઈને ઉદય
થતો નથી અને કાંઈને અસ્ત થતો નથી; કારણ કે
સૂર્યના ઉદયથી દિવસ ગણાય છે અને અસ્ત પામવા-
થી રાત ગણાય છે. ૯

વિશ્વશ્રીવમોક્તિજગજનરુદ્ધનાદિ, સર્વં મવિવ્યતિ
રવેરિવ ચન્દ્રોડયિ । કિં ભસ્તગામિનિ રયૌ ભવિતા
ન જાને, રાત્રીવજીવનવિદ્યૌ કવમઃ પ્રકારઃ ॥ ૧૦ ॥

દિશાએની રોમાં, અધકારનો નાશ, જગતના
લોકોનાં રંજન વગેરે કાર્યો તે સૂર્યનો જેમ ચંદ્રથી
પણ બધા થાય છે; પરંતુ બ્યારે સૂર્ય આથમી જશે,
ત્યારે કમળને છવત આપવાના કાર્યમાં કયો પ્રકાર
લેવામાં આવશે, તેની ખબર નથી. ૧૦

અધિગમનમનેકામતારકા રાજમાનાઃ
પ્રતિગૃહમપિ દીપાઃ પ્રાપ્તુવન્તિ પ્રતિષ્ઠામ્ ।
દિદિશિ દિશિ વિરુસન્તઃ સન્તિ વગ્ગોત્તમોતાઃ
મવિતરિ હદિતેડર્મિર્નિક્કિ નુ લૌકેરલોકિ ॥ ૧૧ ॥

આકાશમાં અનેક તારાઓ જગમગી રહ્યા છે ધેર-
ધેર દીવાઓ પણ પ્રતિષ્ઠા મેળવે છે, તે જ દિશાએ
દિશાએ આગ્રિયા જળપ્રી ગયા છે; પરંતુ બ્યારે સૂર્યનો
ઉદય થશે, ત્યારે એ પ્રકાશ આપનારા પદાર્થોથી કઈ
વસ્તુ પ્રકાશિત થશે ? ૧૧

ગતે તસ્મિન્માનો વિમુવસસુન્નેપવિરહ-
વ્યથાં ચન્દ્રો નેવપ્યનુચિત્વમિતો નાસ્તિ કિમપિ ।

इदं चेत्तत्तावं जनयतिविरामत्र यदमी
प्रदीपाः संजातास्तिमिरहतिरद्वोदूरशिराः ॥ १२ ॥

એ સૂર્ય બ્યારે આથમી જશે, ત્યારે ત્રણે ભુવનોને
જે વિરહવ્યથા ભગ્ને તેને તો ચંદ્ર દૂર કરશે, તેમ
કાંઈ અપેક્ષા થતું હોય એમ લાગતું નથી; પરંતુ
અધકારને દૂરના માટે જેમણે શિખાઓ જોડી કરેલી
છે એના આ દીવાઓ પ્રગટ થયા છે, તે ખરેખર
મારા ચિત્તને વિશેષ સંતાપ આપે છે. ૧૨

પાતઃ પૂજ્યો ભવતિ મહતે નોપતાપાય યસ્માત્
કાલેન્નાસ્તિ કંદહ ન ગતા વાન્તિ ચાસ્થન્તિ ચાન્યે ।
एतावतु व्यथयति यदालोक्योह्यैस्तमोभि-

स्तस्मिन्नेव प्रकृतिमहति ज्योस्त्रि लब्धोऽवकाशः ॥ १३ ॥

‘સૂર્યનું પતન થાય છે,’ એ બાબત મોટા માણસ-
ને સંતાપ કરનારી નથી બનતી; કારણ કે કાળને વશ
થઈને આ સંસારમાં કોણ ગયા નથી, કોણ જતા નથી
અને હવે પછી કોણ નહિ જાન ? પરંતુ આટલી બાબત
તો જરૂર પીડા લીધી કરે છે કે બધાં એ સૂર્ય પ્રકાશનો
હતો, તે જ કુદરતી રીતે સંકાન આકાશમાં પ્રકાશથી
ત્યમયેલ અધકારને પોતાનો અવકાશ મેળવી લીધો છે.

પરંતુ નમસો ગચ્છત્વસ્તં નિમજ્જતુ વારિયૌ
ઘ્રજતુ યરુણાગારદ્વારં પ્રમાભિરનાદતઃ ।

तदपि तरणिरृत्वा पारं शिरःसु महीभृतां
दलितस्तिमिप्रातઃ પ્રાતઃ પુનઃ સદૃદેવ્યતિ ॥ ૧૪ ॥

હવે તે સૂર્ય કિરણોથી અનાદર પામીને આકાશ-
માંથી નીચે પડે, અસ્ત પામે, સમુદ્રમાં ડૂબી જાય,
વરુણને ઘેર-પશ્ચિમ દિશામાં પહોંચી જાય; પરંતુ તે જ
સૂર્ય પર્વતોના મસ્તક પર પગ (કિરણો) મૂકીને તેમ જ
અધકારના સમુદ્રને દૂર કરીને સવારે ફરીથી ઉદય પામશે.

યેનોમધ્ય તમાંસિ માંસલઘનસ્પર્ધોનિ સર્વં જગ
શુભુત્ત્વપર્યતઃ જીવમિદં દેવેન તિમ્મપિપા ।

तस्मिन्नस्तमितો विवस्वति क्रियान्कूरो जनों दुर्जनो
यदुभ्राति धृतिं शराङ्कशरुलોકે પ્રદીપેડ્યવા ॥ ૧૫ ॥

જે અધકાર ઘુટ અને ભરવહાર બનીને મેઘની
સ્પર્ધા કરતો હતો, તે અધકારને દૂર કરીને જે સૂર્ય
પોતાનાં તીખા કિરણોથી સર્વ જગતને ખરેખર રીતે
આપવાનું દેખતું કરી દીધું, તે જ સૂર્ય બ્યારે હવે
આથમી ગયો છે ત્યારે માણસ એકલો તો દૂર અને
દુર્જન છે કે ચંદ્રની કલાના પ્રકાશ પર કે દીવાના
પ્રકાશ પર આધાર રાખીને દેખામાં ધીરજ ધારણ કરે છે।

ચત્વાદા શિરસા ન કેન વિદ્યુતા પ્રથ્વીમૃતા મધ્યત
સ્તસ્મિન્માસ્વતિ રાહુણા કબલિતે લોકત્રયીચક્ષુષિ ।
સ્પદ્યોતૈ સ્ફુરિત તમોમિરુદિત તારામિરુજ્જ્વલિત
ઘૂર્કરુતિતમા કિમત્ર કરયૈ કિં કિં ન કઞ્ચેષ્ટિતમ્ ॥

આ પર્વતો (૩૫) રાજ્યોની મધ્યમાં એવા કાઈ
પર્વત છે કે જેણે સૂર્ય (૩૫) ચક્રવર્તી રાજ્યના પાદ
(કિરણ) પોતાના મસ્તકે ધારણ કર્યા ન હોય। એ
નણે લોકના ચક્ષુ અનેક મૂર્ખને જ્યારે રાહુ ગ્રસે છે
ત્યારે આગિયા ઝખૂકવા માટે છે અધકાર દેખાય છે
તારાઓ અગમ્યવા માટે છે, ધુવડો જળવા માટે છે
અને કાણુ કાણુ વિવિધ યેષ્ઠાઓ કરતુ નથી તે વિશે
શુ કરવાપણુ રહે છે ? ૧૬

પૂર્વાર્હે પ્રતિબોધ્ય પદ્મજવતાન્યુસાર્ય નૈશ તમ
કૃત્વા ચન્દ્રમસ પ્રકાશરહિત નિસ્તેજસ તેજસા ।
મધ્યાહ્ને સરિતા પય પ્રવિતૈતૈરાપીય દીપ્તિ કૌર
સાચાક્ષે રવિરસ્તમેતિ વિવશ કિં નામ શોઘ્ય મયેત્ ॥

જેણે સવારના સમયમાં કમલના પાને જગાઆ,
રાત્રિના અધકારને દૂર કર્યા તેમ જ પોતાના તેજના
પ્રભાવથી ચંદ્રને તેજ અને પ્રકાશ વિનાનો બનાવ્યો
અને જેણે અપોરના વખતે પોતાના તેજસ્વી અને લાગા
કિરણોથી નદીઓના જલ પીધા તેજ સૂર્ય વિવશ
બનીને સમી સાને અસ્ત પામી જાય છે અરેઅર એ
શુ રોકજનક નથી ? ૧૭

દૂર ચાન્તુ નિશાચરા શશિકરા ક્ષેશ લમન્તાતરા
મુદ્ધોત કલયન્તુ હન્ત ન ચિર સ્વયોતકા યોતલે ।
ધ્વાન્ત ધ્વસમુપૈતુ હસનિવદ પદ્માકરે શમ્યતુ
પ્રાચીપર્વતમૌલિમણ્ડનમણિ સૂર્ય સમુદ્ભ્રમ્ભતે ॥૧૮॥

નિશાચર દૂર ચાલ્યા જાય ચંદ્રના કિરણો કલેશ
પામતા થાય આગિયાઓ ઝખૂકવાનુ કામ લાગા વખત
સુધી માડી વાળો ગાઠ અધકાર નાશ પામો, હસોના
સમૂહ કમલોના સમૂહમાં શાંત થાય કારણ કે પૂર્વ
દિશાના પર્વતના મસ્તક પર મુગ્ધઅધિરૂપ અને સૂર્ય
પ્રદાતી રહ્યો છે ૧૮

ચંદ્રાન્યોદ્ધિઓ

આલોકવન્ત સન્ત્યેવ મૂયાસો માસ્કરાદ્ય ।
કલ્યાણનેવ તુ પ્રાગ્રાવકર્મણિ કર્મઠ ॥૧૯॥

સૂર્ય વગેરે અનેક પ્રકાશવાળા પદાર્થો તો છે જ,
પર તુ પથ્થર (ચક્રાત)ને પિત્રાવવાના મગમા કુશળ
ચંદ્ર જ કલાવાન ગણાય છે ૧૯

દૈવાચયપિ તુલ્યોઽમૂરૂભૂતેશસ્ય પરિમહ ।
તથાપિ કિં કપાલાનિ તુલા ચાન્તિ કલાનિવે ॥૨॥

ભૂતેશ-મહાદેવના મધા જ સાધન-સર જમ દેવયોગે
એકસરખા ગણાય છે, તોપણ શુ યોગીઓની તુલા
કલાનિધિ ચંદ્ર સાથે થઈ શકે છે ? ૨

અહો નક્ષત્રરાજસ્ય સામિમાન વિચેષ્ટિતમ્ ।
પરિક્ષીણસ્ય વક્ત્રવ સપૂર્ણસ્ય સુરુત્તાત ॥ ૩ ॥

અરે ! આ નક્ષત્રરાજ-ચંદ્રનુ અભિમાનથી ભરેતુ
વર્તન કેવુ છે ? જ્યારે ક્ષય પામે છે ત્યારે વક્રપથ
(વાકાશ, દુષ્ટતા) ધારણ કરે છે અને જ્યારે સપૂર્ણ
વૃદ્ધિ પામે છે ત્યારે સુરુતપથ (ગોળાકાર, સારા વર્તન)
ધારણ કરે છે ૩

વ્યગ્યમાનકલક્રસ્ય વૃદ્ધૌ સતિ કલાનિવે ।
આશાસ્મદે વય પૂર્વા સર્વેભ્યઃ કૃગા દશામ્ ॥૪॥

એ કલાનિધિ ચંદ્રની પૂરેપૂરી વૃદ્ધિ થાય છે તોપણ
તેનુ કલક સ્પષ્ટપણે દેખાઈ આવે છે, તેના કરતા તો
અમે તે ચંદ્રની હીન દશાને વખાણીએ છીએ કે જે
(કલ કરહિત હોવાને કારણે) બધાની પ્રશંસા પામે છે ૪
ક્ષીણ ક્ષીણ સમીપત્વ પૂર્ણ પૂર્ણાઽતિદૂરતામ્ ।
વપૈતિ મિત્રાચયન્ત્રો યુક્ત તન્મલિન્તાત્મન ॥૫॥

એ ચંદ્ર જેમ જેમ ઘટતો જાય છે તેમ તેમ તે
મિત્રા સૂર્ય લાઈ-મધ)ની પાસે આવતો જાય છે અને
જેમ જેમ વધતો જાય છે તેમ તેમ તે દૂર થતો જાય
છે તે અરેઅર ! મલિનતા (કલક, દુષ્ટતા)ને ધારણ
કરનારને યોગ્ય છે ૫

નિશાચરોઽપિ દીનોઽપિ સકલક્રોઽપિ ચન્દ્રમા ।
ચક્રોરીનયનદન્દ્રામાનન્દ્યતિ સર્વદા ॥ ૬ ॥

એ ચંદ્ર નિશાચર (રાતે ફરનાર) હોય હીન
(ક્ષીણ) હોય અને કન્યાઓ હેય તોપણ તે ચંદ્રો
ના બે નેત્રોને સદા આનંદ આપનાર બને છે (તે જ
તેની યોગતા છે) ૬

હરમુકુટે મુરતટિનીનિકટસિતિલાભતો દ્વિચેન્દ્રેન ।
અપિ ગરલ કણિમૃત્વિતીક્ષ્ણતીક્ષ્ણામુશુશ્ણપિ ક્ષાન્ત ॥

ચંદ્ર મહાદેવના મુગ્ધરૂપે બનેલો હોય અને તે મુગ્ધની
પામે મુગ્ધાદીના વાસ હોય, તે મુગ્ધને વીટાઈને જે
જે સર્પરાજ પડેલો છે, તેણે યુ પોતાના ઝેર, ક્ષુભના
કુત્મર અને ત્રીજા નેત્રમાં રહેલ અગ્નિ જેની તીક્ષ્ણ
જવાળા ચમકાવી બગી કે ! (અર્થાત્ મારા સચ્ચી પશુ
દુષ્ટ જન પોતાને સ્વભાવ છોડતો નથી) ૭

નિજકરનિકરસમૃદ્ધયા ધવલય મુવનાનિ પાર્વણ
શશાઙ્કા । સુચિરં હન્ત ન સહતે હતવિધિરહ સુસ્થિતં
કમપિ ॥ ૮ ॥

પ્રાણમાના પર્વે શોભતા અને સસલાના ચિહ્નને
ધારણ કરતા હે ચંદ્ર ! પોતાના કિરણોના સમૂહની
સમૃદ્ધિથી સર્વ લોકોને સોદે બનાવી દે, કારણ કે આ
અભાગિયો વિધાતા અહીં કોઈ પણ લાંબા કાળ સુધી
સારી રીતે રહે તે સહન કરતો નથી. ૮

યદપિ શરોઽધિરોહતિ રૌદ્રઃ ક્રોધેન સિદ્ધિકાતનયઃ ।
ત્યજતિ ન શરણં યાતં સાગરસુતુર્ધનં તદપિ ॥ ૯ ॥

એ ભયંકર રાહુ કેપમાં આવીને બેઠે ચંદ્રના
માથા પર ચઢી બેસે છે, તોપણ સમુદ્રનો પુત્ર એ ચંદ્ર
પોતાને શરણે આવેલ હરણુનો ત્યાગ કરતો નથી. ૯
પ્રોપિતવતિ રત્નનિકરે બન્ધુતયા ન લલુ કૈરવાણ્યેવ ।
મ્લાયન્તિ કિન્તુ સદૃશા મુવનાન્પપિ તમસિ મજ્જન્તિ ॥

બ્યારે આ ચંદ્ર પરદેશગમન કરે છે, ત્યારે તેને
પોતાનો નાથ ગંધર્વો પોષણીઓ જ મલિન બની જાય
છે, એમ નથી; પરંતુ આ બધા લોકો પણ એકદમ
અધકારમાં ડૂબી જાય છે. ૧૦

શઙ્કુશિરસિ નિવેશિતપદેતિ મા ગર્વમુદ્દહેન્દુકલે ।
ફલમેતસ્ય ભવિષ્યતિ તવ ચઙ્કીચરણરેણુમ્જા ॥ ૧૧ ॥

હે ચંદ્રની કળા ! તને ચંક્રના મસ્તક પર સ્થાન
મળેલું છે, તેથી તું ગર્વ ધારણ કરીશ નહિ; ચંક્રી
પાર્વતીના ચરણના રત્નનાં આજ્ઞા (કાપમાં ચંક્રી લાત
મારે તેથી) થી તારા આ કાર્યનું તને ક્ષમા મળી રહેશે.

યા મહેશશિરસો વિમૂષ્ણં યા ત્રિલોકજનલોચ-
નોત્સવઃ । સેયમિન્દુકલિકા દિનાત્યયે તાપિતા કમિદ્
નાતિતાપ્યેત્ ॥ ૧૨ ॥

જે ચંદ્રની કળા મહાદેવના મસ્તકનું ભૂષણ છે,
જે ચંદ્રકળા ત્રણ લોકનાં મનુષ્યોનાં મેત્રોનો ઉત્સવ છે
તે જ આ ચંદ્રકળા દિવસ આયમતાં (જે સ્થળે) તરેલી
હોય, તો તે કયા વિરહીજનને સંતાપ આપ-
નારી નહિ થાય ? ૧૨

રક્ષિતા ન કદ્દુમો નિવેશિતા નાર્ચિપો બત્ત ચક્રોર-
ચ્ચુપુ । કષ્ટમિન્દુરુદયે નિર્પીયતે દારુણેન તમસા
વલીયસા ॥ ૧૩ ॥

અરે ! એ ચંદ્ર હજી દિશાઓને પણ રાજ કરી
નથી તેમ જ વેદારની ચાંચમાં કિરણો પણ પૂર્ણ નથી.
હૃદય થતાની સાથે જ ભયંકર અધકારસ્વરૂપ રાહુ એ
ચંદ્રનાં પાન કરી જાય છે, એ કષ્ટ છે. ૧૩

કિરતિ પ્રકરં ગવાં પ્રકર્ષ મુનઃ સ્વચ્છતરં વિધૌ
કલાનામ્ । કતિ ચેત્કલયન્તિ યત્પ્રવૌષં કતિ ચેન્નેતિ
સ તત્ત્વભાવ એવ ॥ ૧૪ ॥

વિધાતા કિરણોના સમૂહને સંપૂર્ણપણે વિકસાવે
છે તેમ જ કળાઓને અત્યંત સ્વચ્છ-સોદે બનાવે છે :
તોપણ તે ચંદ્ર અમુક ક્ષેત્ર (પોષણીઓ) ને વિકસાવે
છે અને અમુક ક્ષેત્ર (કમળ) ને વિકસાવતો નથી, તે
તેનો સ્વભાવ જ છે. ૧૪

નિધેઃ કલાનામપિ રીતિરેપા મર્માર્ણિ મે સંસ્પૃશ-
તીવ મૂયઃ । કુતો વિશેષાલ્કુમ્દેઽનુરાગઃ કુતો વિરાગશ્ચ
કુદ્દેશયેપુ ॥ ૧૫ ॥

એ ચંદ્ર સર્વ કળાઓનો ભંડાર છે, તોપણ તેની
એક રીત આરાં મર્મસ્થાનોને વિશેષે અડકી જાય છે,
તે એ કે એ ચંદ્ર શા માટે પોષણીમાં વિશેષ કરીને
અનુરાગ રાખે છે અને કમળોમાં સંપૂર્ણ વૈરાગ્ય રાખે છે ?
નિર્પીડિતો યદપિ દેવયોગાન્નિશાકરશ્ચાપિ વિધુંતુદેન ।

તથાપિ વીયૂપવિશેષવર્ષાં મુષાકરઃ કૈરવકાનનેપુ ॥ ૧૬ ॥
કુદરતના સંજ્ઞેજ આવી પડતાં એ ચંદ્ર રાહુથી
સંપૂર્ણ રીતે ધીર પામે છે; તોપણ તે સુધાકર ચંદ્ર
પોષણીઓનાં વેનામાં વિશેષે અમૃત વરસાવતો રહે છે. ૧૬

વક્રોઽસ્તુ ચાલ્યે તદનુ પ્રવૃદ્ધઃ, કલઙ્કવાનસ્તુ
જહોઽસ્તુ ચન્દ્રઃ । મહેશમૌલૌ ચ પદં દધાતુ, જાયેત
વન્યો વિવિષોપકારાત્ ॥ ૧૭ ॥

એ નાનો (બાલપણમાં) હતો ત્યારે ભલે વાંકો
હોય, પણ પછી વધીને મોટો થયો ત્યારે ભલે કલંકવાળો
થયો હોય અને એ ચંદ્ર ભલે જડ (જલથી ભરેલો) હોય;
પરંતુ તેણે બ્યારે મહાદેવના મુગ્ધતામાં સ્થાન
મેળવ્યું ત્યારે વિવિધ ઉપકાર કરવાથી તે સર્વને વંદવા-
લાયક થાય છે. ૧૭

તારાગણાશ્ચન્દ્રમસં ભજન્તે ન જાતુ નાર્યં નલિના-
કરાણામ્ । એવાવતા તસ્ય કિમસ્તિ હાનિર્હાતા વયો-
રન્તરમેષ લોકઃ ॥ ૧૮ ॥

એ તારાઓના મધુ કમળના સમૂહના પતિ સ્થાને
સેવતા નથી; પરંતુ ચંદ્રમાને ભજે છે, એટલા કારણે
તે સર્વને શું નુકસાન થયું. આ લોક તો તે બંને
વચ્ચે રહેલા તકાવતને બાજુનાર છે. ૧૮

યસ્યોદયેનૈવ દિશાં પ્રસાદસ્તાપાપનોદોઽપિ જગતઃ
ત્રયસ્ય । ચક્રોરચ્છૂપુટવારેણ તુ ચન્દ્રસ્ય તસ્યાસ્તિ
કિયાન્નપાસઃ ॥ ૧૯ ॥

જેનો ઉદય થતાંની સાથે જ દિશાઓને પ્રસન્નતા મળે છે તેમ જ રાત્રે જગતના તાપ દૂર થાય છે, તે ચંદ્રને ચંદ્રાની બે ચાંચના સંપુટમાં અમૃત રેડીને પારણાં કરાવવામાં ક્યો મોટો પ્રયત્ન કરવો પડે એમ છે? ૧૯

પ્રકૃવૈતા સંગતિમિન્દુનાયુના, કિં કિં ચ લઘ્યૈ જગદીશ્વરેણ વૈ । કલક્રાન્તિઃ સુરસિન્ધુસંગમઃ, કલ્પાશ્ચયિત્વં ચ પદં તથોચક્રેઃ ॥૨૦॥

એ ચંદ્રે જગતના ઈશ્વર મહાદેવની સંગતિ કરવાથી શુ શું મેળવ્યું, હવે (તે તો બુદ્ધિ) ચંદ્રના કલક્રાની હાનિ ધર્ષ, દેવની ગંગાને સંગમ થયો, અદાશ્ય કળા મળી તેમ જ સર્વથી ઊંચા એવા દેહાસ પર સ્થાન મળ્યું.

નયનમસિ જનાર્દનસ્ય શંભોર્મુકુટમણિઃ સુદર્શાં ત્વમાદિદેવઃ । ત્યજ્ઞસિ ન મૃગમાત્રમેકમિન્દ્વો, ચિરમિતિ યેન કલક્રિન્નં વદન્તિ ॥૨૧॥

હે ચંદ્ર! તું વિષ્ણુનું નેત્ર છે, શ કરના મુગટનો મણિ છે, તેમ જ સારાં નેત્રવાળી રમણીઓને પ્રથમ દેવ છે; પરંતુ ક્રૂત એક મૃગધાને ત્યાગ કરતો નથી; તેથી લોકો તને કલક્રવાળો કહે છે. ૨૧

વિરમ તિમિર સાહસાદમુખ્યાદિ રવિરસ્તમિતઃ સ્વતત્તતઃ કિન્ । કલયસિ ન પુરો મહોર્મિધારાદ્યતિનિધિરભ્યુદયસ્યૈ શાશ્વઃ ॥૨૨॥

હે અધકાર! આ તારા પોતા સાહસથી થ'લી બ. જોકે આ સૂર્ય આકાશમાંથી આગમી ગયો છે; તેથી શુ? મોટી ઊર્મિઓની ધારા જેવા કિરણોના ભંડાર જેની પાસે છે એવો આ ચંદ્ર સામે ઊભી રહ્યો છે, તેને શું તું નેતો નથી? ૨૨

આસ્તે વિષુઃ પરમનિર્વૃત્ત એવ મૌલી, શંભોરિતિ ત્રિજગતીજનચિત્તવૃત્તિઃ । અન્તર્નિગ્ધનયનાલલદાહદુઃખં, જ્ઞાનાતિ કઃ પરમુલ્લેયત શીતરક્તમે ॥૨૩॥

શ કરના મુગટ પર ચડીને ચંદ્ર મોટા આનંદને ભોગવે છે એ રીતે ત્રણ જગતના લોકોની મનોવૃત્તિ હોય છે; પરંતુ જટાની અંદર છુપાઈને રહેલ ત્રીજા નેત્રના અગ્નિના દાહનું જે દુઃખ ભોગવતું પડે છે; તેને તો ચંદ્ર વિના ખીણું થાય બપોળી રહે એમ છે?

एकैव सामृतमयी सुतरामनर्था, कायस्त्वयसौ हिमकरस्य कला यथैव । आरोपितो गुणविदा परमेश्वरेण, चूडामणौ न गणितोऽय कलद्द्रोपः ॥२४॥

એ શીતળ કિરણવાળા ચંદ્રની અનેક કળાઓમાં કાઠાં એક જ કળા, અમૃતથી ભરેલી અને અમૃત્ય મળી આવી. જે જાણે લીધે શુભ જાણનારા મહાદેવે ચંદ્રને

પોતાના મુગટમાં મશ્વરે રાખી લીધા અને તેના કલક્ર રૂપી દોષને ગણ્યો નહિ. ૨૪

अयान्विद्योर्बहुलपक्षपरिक्षयोऽपि, नो पूर्णतापि जलघेरिह वर्णनीया । यद्धारि न स्मृतिर हन्त प्रथम-नोऽपि, यस्यायुर्नैखमुजोऽपि मुदं लभन्ते ॥२५॥

કૃષ્ણપક્ષમાં હાનિ પામતો એ ચંદ્રનો દોષ પણ સારો છે; પરંતુ સમુદ્ર પૂરી રીતે ભરેલો છે, તે શુભ પણ વખાણવા જેવો નથી; કારણ કે સામાન્ય માણસ પણ તે સમુદ્રનું જળ પીતા નથી, બ્યારે યજ્ઞનાં હવિ લેનારા દેવો પણ ચંદ્રનાં અમૃતોથી આનંદ મેળવે છે.

मारस्य मित्रमसि किं च सुधामयूर, शंभोवपि प्रणयितां प्रकटीकरोपि । विश्वासपात्रमसि यद्विपतो-स्तयोरेष्येतत्तव प्रकृतिशुद्धतनोश्चरित्रम् ॥२६॥

અમૃતનાં કિરણોને ધારણ કરનાર હે ચંદ્ર! તું ક્ષમદેવતા મિત્ર છે, તે સાથે મહાદેવ વિષે પણ પ્રેમને પ્રગટ કરે છે; તે જાને પરસ્પર દ્રેષ કરનારા છે, છતાં પણ તું જાનેના વિશ્વાસને પાત્ર બનેલ છે; તે કુદરતી રીતે શુદ્ધ રહેલ ચરીરને ધારણ કરનારા તારા ચરિત્રનો મહિમા છે. ૨૬

रत्नाकरो जनयिता सहजश्रवणां, किं कथ्यताम-मृतकौस्तुभपरिजाताः । किं तैरचिन्त्यमिह तत्पुनर-न्यदेव, तत्त्वान्तरं कुमुदचन्द्रसौ यद्विन्दुः ॥२७॥

એ સમુદ્ર ચંદ્રને જન્મ આપનાર છે. અમૃત, કોરતુલ અને પારિમત એ બધા તેની સાથે જન્મેલા વર્ગમાં આવે છે. તે છતાં તે બધાંએ જેનો મનમાં પણ વિચાર કયો નહિ, એવું કોક ખીણું જ તરવ આ ચંદ્રમાં ભેરામાં આવ્યું. તે એ કે 'આ ચંદ્રે પોષણીઓની સાથે સંબંધ જોડી દોષો' (અને પોતાના કુડુંખીઓને વીસારી મૂક્યા.) ૨૭

नानन्दि कैरवमवर्धिं न चाम्युराशिरादीपि नाप्सरमहारि न वाचकारः । धिदैवदुर्निलसितं यदसौ सुचांशुरभ्युदयश्च तमसा कवलीकृतश्च ॥२८॥

અરે! આ દેવના એટા વિલાસને ધિક્કાર છે કે, આ ચંદ્રે પોષણીના વનને આનંદ ન આપ્યો, સમુદ્રમાં ભરતી ન લાવ્યો, આકાશને પ્રકાશિત ન કર્યું, તેમ જ અધકાર દરી ન લીધા અને એ ઉદય પારખ્યો, તેની સાથે જ રાહુએ તેને ક્રાંતિયો કરી દીધી! ૨૮

चन्द्रं समाश्रयति नाम विधिस्त्वेतन्का, क्षीणस्तु विम्बपरिपूर्णमपूर्णवा । एवं पुनः सकलमण्डलपूर्णवर्णं, सा पूर्णिमेव तलु पूरयितुं समर्था ॥२९॥

અનેક તિથિએ ચંદ્રને આશ્રય આપે છે; પરંતુ ચંદ્ર તો ક્ષય પામેલો હોય છે. ચંદ્રના બિંબને સંપૂર્ણ કરવા માટે ડાઈ તિથિ પૂર્ણ બની નથી. અરેખર એવી એક જ તિથિ પૂર્ણિમા છે, જેણે ચંદ્રના સર્વ કળાવાળા મંડળને પરિપૂર્ણ કરવામાં સામર્થ્ય મેળવેલું છે.

સ્મેરા દિશઃ કુમુદમુદ્ગિદુરં પિવન્તિ, જ્યોત્સ્ના-કરમ્મસુદર્ભરચક્રકોરાઃ । આઃ કીદગત્રિમુનિલોચન-દૂપિકાયાં, પીયૂષદીપિતિરિતિ પ્રથિતોડનુરાગઃ ॥ ૩૦ ॥
ચંદ્રની એ જ્યોત્સ્નાએ દિશાઓને ઉજવાળી, પોષણીનો વિકાસ કર્યો, પેટ ભરનારાં ચક્રર પક્ષીઓએ ચાંદનીના સમૂહનાં પાન કરી લીધાં, તે વાત બરાબર છે; પરંતુ જે ચાંદનીએ અત્રિમુનિના લોચન(પુત્ર)ને અર્થાત્ ચંદ્રને દૂષિત કર્યો; તેને પીયૂષદીપિતિ-અમૃતનો ભંડાર કહ્યો, એ તે કેવા પ્રકારનો અનુરાગ ! ૩૦

દિમકર પરમાર્ગ ભૂપચિપ્યનુમેરો-

ઘ્રજસિ ચદિ તદાદં ન ક્ષમઃ સંનિરોદુમ્ ।

इति तु बहुविधामिः काकुभिः प्रार्थय त्वां

पुनरपि कुमुदानामेवहायार्थं विषादः ॥ ૩૧ ॥

શીતળ કિરણવાળા હે ચંદ્ર ! સુમેરુ પર્વતના પાછળના ભાગને શોભા આપનાર બનીને, તે બાજુ આપ્યા જશે, તો તમને શેકવા માટે હું સમર્થ નથી; પરંતુ ઘણી ઘણી કાકલુડીઓ કરીને તમને પ્રાર્થના કરું છું કે, તમે એ બાજુ જશે, તો કુસુમોનો વિષાદ દૂર થશે નહિ. ૩૧

कलास्तास्ताः सम्यग्ब्रह्मसि यदसि त्वं द्विजपति-
धुतिस्तादृग्वा जनिरपि च त्नाकरकुले ।

बहु ब्रूमः किंवा पुरहरशिरोमण्डलमसि
त्वदीयं वत्सवं शशवर कलङ्कादिकलितम् ॥ ૩૨ ॥

હે ચંદ્ર ! તે તે કળાઓને તું સારી રીતે ધારણ કરે છે, તું બ્રાહ્મણોનો પાત છે. તારી ચાંદની ઘણી જ નવીન છે. તારો જન્મ પણ રત્નાકર(સમુદ્ર)ના કુળમાં થયેલો છે. વધારે શું કહીએ ? તું ત્રિપુરારિ મહાદેવના મરતકર્તૃ રત્ન છે; પરંતુ તારા કલકને લીધે એ બધા મહિમા ફેગટ થયો. ૩૨

पादभ्यासं क्षितिधरगुणैर्मूर्ध्नि कृत्वा सुमेरोः
क्रान्तं येन क्षयितवमसा मध्यमं धाम विष्णोः ।
सोऽयं चन्द्रः पतति गगनादल्पशेषैर्मयूखै-
र्द्वारोदो भवति महतामप्यपभ्रंशहेतुः ॥ ૩૩ ॥

પર્વતના ચુર એવા દિમાલયના ધામા પર ખસ્યા મળીને જે સુમેરુ પર્વત એળંગી લીધે; તે પછી

વિષ્ણુનું ધામ અંતરિક્ષમાં રહેલ અંધકાર દૂર કર્યો; તે ચંદ્ર હવે થોડાં બાકી રહેલાં કિરણોની સાથે ગગનમાંથી નીચે પડી રહ્યો છે. મોટા પુરુષો પણ ન ચઢાય તેવા ક્ષણ જિંદગી પ્રદેશ પર ચડી જાય, તો તે જ પડતી તેની પડતીનું કારણ બને છે. ૩૩

ત્વં મોઃ શંભોર્નિવસસિ શિરોદેશમાશ્રિત્ય નિત્યં તત્ત્વાં ચાચે જગદુપકૃતિર્વ્યાઘૃતિવ્યમ્રમિન્દ્રો ।

यः सद्भावस्तव परिणतः कैरवे वा, चकोरे
स्पृश्यस्तेन प्रतिनिशमसौ चक्रवाको वराकः ॥ ૩૪ ॥

હે ચંદ્ર ! તું મહાદેવના મરતક પર ચડીને શેજ નિવાસ કરે છે અને જગતના ઉપકાર કરવાનાં કાર્યોમાં શેકાયેલો છે; માટે હું તારી પાસે યાચના કરું છું કે, 'પોષણી પર અને ચક્રોર પર તે' જે સદ્ભાવ પ્રગટ કર્યો છે, તે જ સદ્ભાવથી પેલા વિરહી ચક્રવાકનો શેજ રાતે સ્પર્શ કરજે.' ૩૪

यज्जातोऽसि पयोनिधौ हरजटाजूटे प्रसिद्धोऽसि
यद्विध्वत्सोदरदीपकोऽसि विधित्वा सृष्टोऽसि यच्चा-
मृतैः । भ्रातः शीतमयूख सर्वमधुना म्लानीकृतं
तत्त्वया राजीवं यदापस्य कैरवकुलं नीतं विकास-
स्पदम् ॥ ૩૫ ॥

હે ચંદ્ર ! તું સાગરમાં પેલા થયો છે. મહાદેવની જટાના સમૂહમાં તારું પ્રસિદ્ધ સ્થાન છે. તું વિધના વિશાળ પેટની અંદર દીવો બનીને રહેલો છે અને વિધિએ તારાં અમૃતની સાથે સર્જન કર્યું છે. શીતળ કિરણવાળા હે ભાઈ, ચંદ્ર ! તેં કમળને છોડીને કુસુમોના સમૂહને વિકાસને પાત બનાવ્યો, તેને કારણે ભારી બધી મહિમા મ્હાન બનીને ધોવાઈ ગયો છે. ૩૫

પીયૂષ વપુષોડસ્ય હેતુરુદયો વિશ્વસ્ય નેત્રોત્સવઃ
પ્લુષ્ટે ભાતુર્કરિદં ત્રિમુખનં જ્યોત્સ્નામૈરઃ સિદ્ધતિ ।
સર્વાશાપ્રવિરોધકાન્ધતમસત્ત્વંસાય વદ્યોદ્યમો
ધિગ્ધાતારમિહાપિ લક્ષ્મ લિખિતું યમ્ય પ્રવૃત્તં મનઃ ॥ ૩૬

આ ચંદ્રના શરીરનું અમૃત છે, તે એના ઉદયનો હેતુ છે. એ ચંદ્ર વિશ્વના નેત્રને ઉત્સવ આપનાર છે. સર્જનાં કિરણોથી જેને પોષણ મળેલ છે, એવો આ ચંદ્ર પોતાનાં ચાંદનીભાગ કિરણોથી ત્રણે ભુવનોને સીંચી રહ્યો છે તેમ જ બધી દિશાઓને શેકી લેનારા અંધકારોને દૂર કરવા માટે જેણે અયતન કરેલો છે; એવા ચંદ્રની અંદર પણ કલક રચવા માટે વિધાતાને ખન થયું તે વિધાતાને પિયાર છે. ૩૬

उ स्थानचे कृतोदयैर्वहुविधैर्ज्योतिर्भिरुद्यत्प्रभै
शुक्राद्यै किममीभिरत्र वितथा प्रौढिं दधानैरपि ।

यावल्लोकतमोपहेन भवता लक्ष्मीर्न विस्तार्यते

तावच्चन्द्र कथं प्रयाति परमा वृद्धिं स रत्नाकर ॥३७॥

જોના કૃષ્ય જીવ્યા સ્થાનોએ કરવામાં આવેલા છે
 એવા અનેક તેનેથી પ્રાણિત થનારા આ શુદ્ધ વજોરે
 નક્કરો પોતાની પ્રતિષ્ઠા ખોટી રીતે વધારી રહ્યા છે,
 કારણ કે હે ચંદ્ર ! સર્વ લોકના અધ્યારને દૂર કરનાર
 એવા તમારાથી જ્યાં સુધી ચાંદનીની ચોળા વધે નહિ,
 ત્યાં સુધી તે રતનાકર સમુદ્ર સી રીતે ઉત્તમ પ્રદારની
 વૃદ્ધિને પામે ૩૭

जन्म क्षीरमहार्णवे सहभुव श्रीपारिजातादयो

विश्व यस्य सुधामय त्रिभुवनाधीशस्य मूर्ध्नि स्थितिः ।

इत्थ सर्वचराचरप्रियकरे यस्योदये चेद्भवेत्

सकोच कमलस्य दुष्प्रतिरसौ निन्द्यो न ताराधिप ॥३८

જેનો જન્મ ક્ષીરસાગરમાં થયેલો છે લક્ષ્મી, પારિ
જાત વગેરે જેની સાથે જન્મેલા છે જેનું ગોળા બિંબ
અમૃતથી બનેતું છે, તથા ભુવનોના ઈશ્વર મહાદેવના
મસ્તક પર જેનો નિવાસ છે, તેમ જ જેના ઉદય
થતા બધા સ્થિર અને જગમગ પદ્ધતિના પ્રકાર બને
છે, એવો ચન્દ્ર હોવા છતાં પણ બે કમળને સંકાય
થાય, તે તે ખરાબ કાર્ય (વિધિય) ગણાય પણ તેથી
ચંદ્રની નિંદા કરવી, તે તો યાગ્ય નથી ૩૮

इन्द्र निन्दत नाम वाथ नलिनीं निन्दन्तु चक्राह्वया

नैवानेन सवाकरस्य सुप्रमाहानिनं वा द्रुयश ।

एतेनैव कृतार्थतास्य जनता यन्मोदमालम्बते

यज्ज्योत्स्नासु चिर चकोरपरिपञ्चपुट न्यस्यति ॥३९॥

(પોતાના નિરંદ શ્રવાથી) ચક્રવાત પક્ષીઓ ચક્રની નિદા કરે છે પક્ષી પોષણથી ભરેલા સરોવરની નિદા કરે, પરંતુ તેથી તે ચક્રની શોભામાં હાનિ થવાની નથી કે પક્ષી સરોવરને અપવિદ્ય મળવાનો નથી. સર્વ જ્ઞાને તેની સુગંધી લે છે અને તે ચક્રની ચાનીમાં ચક્રોર પક્ષીઓ પોતાની ચાચ ભોજે છે, તે જ તે બીજેની કતારથીતા (સફળતા) છે ૩૯

लक्ष्मीवेलिगृहे कुशेयसदृशा पाणिपुतिद्रोहिणि

श्यामासूक्तिसुधासहोदरमधुप्रस्यन्दसदोहिनी ।

जीवातुस्त्रिदिवौकसा त्रिजगत्तामाप्यायन चन्द्रमस्त्व

चेदम्युरुहे न रज्यसि गुणश्लाघा यतास्त गता ॥४०॥

ક્રમગ સમાન નેત્રવાળી ઓઝોના હાથની લાલીની

સ્વર્પા કરે છે અને સુદરીના વચનરૂપી અમૃતની સરખામણી કરે એવા મધુર રસને જે કમળ વહેવડાવે છે, તે કમળ વિષે તુ રાજ ન થાય તો સાચેજ તારા હૃદયોની પ્રથ સા આથમી ગઈ છે, ભલે ને ! તુ સ્વર્ગમાં વસતા દેવોનું જીવન હો કે પછી ત્રણે જગતોનું ઉત્તમ ધામ હો ૪૦

यातेय रजनी सहैव मवता भावी प्रकाशो दिश

सूर्यणापि चिर चकोरनिचयै स्थेय कक्षित्कानते ।

उद्यद्धारुणचण्डभानुजदवज्वाले जगन्मडले

करमै चन्द्र समर्प्य वैरवकुल व्योमान्तमालम्बसे ॥४१॥

હે ચક્ર તારી સાથે ને સાથે અજવાળા રાત
પણ પસાર થઈ રહી છે સૂઈને લીધે હવે દિશાઓમા
પણ પ્રકાશ લાળા વખત સુધી રહેશે એટલે ચક્રાર
પક્ષીઓને જ ગલમા ક્યાક ભરાઈ રહેલું પડશે ! આ
જગતના મંડળ પર ન્યારે ભવ કરતાંથી પ્રચક્ર સૂઈને
લીધે દાવાળનની જવાળાઓ પ્રગ્ન થશે ત્યારે આ
કુમુદન કોને સોંપીને વૃ આકાશને પેઠે છોડે જઈ
રહો છે ? ૪૧

नक्षत्राणि बहूनि सन्ति परितः पूर्णोदयान्यम्वरे
किं तैः शान्तिमुपैति दीर्घतिमिरि किं वार्षिकज्जुम्भते ।
किं स्यादावचकोरारणविधिर्घातः सुपादीधिते
तन्न न भवनेकतापशमन आद्यस्तवैवोदय ॥ ४० ॥

આકાશમાં જેમનો સપૂર્ણ રીતે ઉલ્લસ થયો છે
 એવા નક્કરો ચારે તરફ ઘણા છે તેથી શું લાખો
 અધકાર સાત થશે ? શું સમુદ્ર ઊભરાશે ! તે તો કીક,
 પણ હો અમૃતના કિરણોવાળા ચંદ્ર ! હુ ખી ચંદ્ર
 ની ભૂખ શમાવવા પારણાને જે વિધિ તારાથી થાય
 છે તેનું શું થાત, મારે ખરેખર મને લાગે છે કે
 સર્વે જીવનોના તાપ શમાવવા મારે તારા ઉપર
 પ્રથમ સાંપના લેખાય છે ૪૦

ध्माता भालतलानलै कवलित्ता वण्डस्थहालाहलै
रानीदाय जटादरीविलुटितैरानीधिपाणा गणै ।
छना भस्मभिराहतास्थिपटलै छिनाद्र्चर्माभ्रंर
खीया मुद्रति मासुरै हरशिरोरुल किमिन्द्रो कला ॥१३॥

આ તે ચક્રની મળા છે, જેને સિવના કપાળમાં રહેલ અગ્નિજ્યોએ તપાવેલ છે, કમળા રહેલ હલાહલ વિષોએ જેનો ક્રોધિયા મરેલો છે જ્યારે જ્ય જન્મતા લગ્નકતા સર્પોના ગંડોએ જેને જીમથી ચારેલી છે, જે લગ્નમથી ઢંગપેલી છે, ડાંગના સમુદ્રે જેને લાલ મારેલી છે અને જીના આમડ ના વંશોથી જે બીજીઈ છે, તે છતાં

પણુ જે મહાદેવના મસ્તકનું રત્ન બનેલી ચંદની કળા છે, તે શું પોતાની મધુરતાને ત્યાગ કરે ખરી કે? ૪૩ શ્રીમાદેશ્વરમૌલિમળદનમર્ણિર્વંધનં લોચનં
સ્વં રત્નાકરસંભવઃ કિમપરં ભૂદેવદેવો ભવાન્ ।

ચદ્માલનલસદ્ગદોપરમસાદ્નદ્વલસે નોમજાત્
જાતંતત્કિમિહાસ્તિ તે સુમનસશ્ચિત્રં કલાતાં નિવે ॥૪૪

કળાઓના નિધિ હે ચંદ્ર! તમે મહાદેવના મસ્તક પર રહેનારા મુકુટના મણિ છો, તમે સમસ્ત વિશ્વને ભરી દેનાર નેત્ર છો; તમે રત્નાકરમાંથી જન્મ લીધો છો; વિશેષ શું? તમે તો આલ્મણીના પણ દેવ છો; એટલે તો કપાળમાં રહેલ અગ્નિના સંજના દોષથી જે ઉગ્રતા પેદા થાય, તેને વશ થઈને તમે અમને બાળતા નથી, તે જ તમારા જન્મનું ફળ છે અને તમારા મુંઢર મનનું એ જ અલોકિક ચિન્ન છે. ૪૪

ચેનાસ્થ્યયુદિતેન ચન્દ્ર ગમિતઃ ક્ષાન્તિ રયૌ તત્ર તે
યુજ્યેત પ્રતિકર્તુમેવ ન પુનસ્તત્યેવ પાદમ્બઃ ।
ક્ષીણેનૈતદનુષ્ઠિતં યદિ તતઃ કિં લજ્જસે નો મનાગ-
સ્ત્વેવં જઘધામતા તુ ભવતો દ્રવ્યોમ્નિ વિસ્ફૂર્જસે ॥૪૫॥

હે ચંદ્ર! જેનો ઉદય થતાંની સાથે જ તું ગ્લાન બની ગયો, તે જ સૂર્યના કાર્યનો બદલો લેવા માટે તારે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ; પરંતુ તેના જ ચરણ તો પકડાય નહિ. ઉલ્કા બની જતાં તે સૂર્યના પગ પકડ્યા તો પછી તને જરાયે લજ્જા નથી આવતી; પરંતુ તે તો આકાશમાં ટપમણ્યા માંડ્યું; તે જ તારા ધામમાં રહેલી જડતા (જલ્દા-પાણીથી ભરેલ) છે, તેનાં તે દર્શન કરાવ્યા છે. ૪૫

જન્મ ક્ષીરનિઘૌ તથૈવ વિપુલં પીયૂષપૂર્ણ વપુઃ
સંતાપાર્તિહરં હરસ્ય શિરસિ સ્થાનં સદા સુન્દરમ્ ।

તારાનાથ નિશામુલ્કતિલક લ્હાતૌપધીનાં પતે
ચન્દ્ર ત્વાં વસનાશ્ચલસ્ય દશયાસંભાવ યામઃ કથમ્ ॥૪૬

ક્ષીરસાગરમાં જેનો જન્મ છે, જેનું શરીર વિપુલ અમૃતથી ભરેલું છે અને મહાદેવના મસ્તકે સદા સુંદર રહે એનું સ્થાન મેળવ્યું છે કે જે સંતાપને ઢરી લે છે; એવા હે તારાઓના નાથ, રાત્રિથી મુખના એકમાત્ર તિલકરૂપ અને ઔષધિઓના પ્રસિદ્ધ પતિ ચંદ્ર! વચ્ચના છેડાની ઝપટથી (દીવા ઓલવી ન ખાય તેવી રીતે) તને દીવા ગણીને તારાં વખાણુ કરીએ એ તો કેમ બને? અથવા તારી ઉપમા દીવા સાથે થઈ શકતી નથી. ૪૬

ઇન્દુર્યસુદયાત્રિમૂર્તિં ન ભવત્યદ્યાપિ તન્મા સ્મ ભૂન્
નાસીરેડપિ તમઃસમુચયમમૂરૂમૂલયન્તિ સ્વિપઃ ।
અવ્યક્ષ્ણોર્મુસુદ્રઘ્નિતિ કુસુદૈરામોદયન્તે વિશઃ
સંપ્રત્યૂર્જમસૌ તુ લાચ્છનમભિવ્યક્તં પ્રકાશિષ્યતે ॥૪૭

આ ચંદ્ર ઉદયાચળના મસ્તકે ૬૭ સુધી ઉદય પામ્યો ન હોય તો તે ભલે ન હો, બેકે તેનાં કિરણો સેનાની જેમ ગાઢ બનેલા અધિકારના સમૂહને ઉમેડી નાખે છે, મનુષ્યનાં બંને નેત્રોને આનંદ આપે છે, તેનાથી વિકાસ પામેલાં પોયણીના ફૂલ દિશાઓને મુગધિત કરે છે, પરંતુ હવે તો 'તે ચંદ્ર પોતાનું' કલંક પ્રગટ કરવા માટે જોગેથી પ્રકાશને તે બરોબર નથી. ૪૭ પૂર્ણઃ પદ્મજલોચનામુસતુલામાયાસિ કાલક્રમાત
ક્ષીણોડપિ ક્ષણગપતે પટ્ટપતેરાયાસિ ભૂપાસપ્તમ્ ।
પતસ્મિન્નય સંદિકેયકવલહેશે મનાગ્વર્તિનિ

સ્વં સધારણત્સુધાકર મુધા હા હન્ત કિં તામ્યસિ ॥
હે ચંદ્ર! જ્યારે તું સંપૂર્ણ હોય છે ત્યારે કમળ જેવા નેત્રોવાળા ઓઓના મુખની તુલનાને પામે છે તેમ જ કાળના ક્રમે કરીને જ્યારે તું ક્ષીણ બની જાય છે, ત્યારે પણ મહાદેવના મસ્તકનું ભૂષણ-પદ બની જાય છે, એ દરમિયાન હે સુધાકર! ધડીભર માટે રાહુનો કોળિયો બની જતાં તને જે કલેશ થાય છે, તેથી તું ખોટી રીતે દુઃખી થાય છે; કારણ કે એ કદ તો ધડીભરતું છે. ૪૮ મીતો વાઙ્મવાસતો જલનિઘૌ શંભોઃ શિરઃ સ્વીકૃતં
તત્ર વ્યસ્વક્રમૌલિવાસુકિવિપજ્વાલાલીત્રાસિતઃ ।

તસ્માલોકમગાદિવં નિપતિતસ્ત્રૈવ રાહોર્મુલં
પ્રાયો ગચ્છતિ યત્ર ભાગ્યરહિતસ્ત્રૈવ ચાન્ત્યાપદઃ ॥૪૯

સમુદ્રની અંતર વાડવાનલ નિવાસ કરતો હતો, તેથી લાથ પામેલા ચંદ્રે મહાદેવના મસ્તક પર વસવાનું નહો કડું; ત્યાં મહાદેવની જડતામાં રહેલ વાસ્તિક નાગની વિપની જવાલાઓથી તે ચંદ્રને ત્રાસ થવા લાગ્યો. તેથી તે ચંદ્રેયોકમાં ગયો અને લાંબી આકાશમાં આવી પહોંચ્યો. ત્યારે તે ચંદ્ર રાહુના મુખમાં આવી પડ્યો, ઘણુંખરું જે માણસ લાગ્ય વિનાનો હોય, તે જ્યાં જ્યાં જાય છે, ત્યાં ત્યાં તેને આપતિઓ જ આવી પડે છે. ૪૯

મેધાન્થોક્રિત્યો

પ્રાવૃપેયસ્ય માલિન્યં દોષઃ કોડમીષ્ટવર્ણિણઃ ।
શારદાશ્રય મુષત્ત્વં ચદ્ કુત્રોપયુજ્યતે ॥૧॥
શરદઋતુનો મેઘ મેલો-કાળો હોય છે. પણ તે શુદ્ધ વડે ઇચ્છાઓને પૂરનાર હોય છે. એથી તેનું એ મેલ-

પણ કોઈ દોષ નથી અને શરદઋતુને મેઘ શુભ શ્વેત હોય છે, પશુ તેની એ શુભતા કહો શા કામના આવે છે! કોઈ જ કામની નથી ૧

ચાતક સ્વાનુમાનેન જલ પ્રાર્થયતેઽમ્બુદાત્ ।

સ સ્વૌદાર્યતયા સર્વા ધ્રાવયત્યમ્બુના મહીમ્ ॥૨॥

એ ચાતક પક્ષી મોતાના અનુમાનને આધારે મેઘ પાસેથી પાણી માગે છે તે મેઘ મોતાની ઉદારતાને કારણે જ નથી બધી ગુણી છલોછલ કરી મૂકે છે ૨

ત્વયિ વર્ષતિ પર્જન્યે સર્વે પલ્લવિતા દ્રુમા ।

અસ્માકમર્કટશ્રાણા પૂર્વપત્રેઽપિ સશય ॥ ૩ ॥

હે મેઘ! જ્યારે તમે વરસાદ વરસાવો છો ત્યારે બધા જ વૃક્ષ નવા પાદડા સાથે ખીલે છે, પરંતુ અમારા આકાંક્ષાના અશ્વજા જવાસાના તો પહેલાના પાન સયવાઈ રહેવામાં પશુ સશય હોય છે ૩

આસન્યાવન્તિ ચાશ્વાસુ ચાતકાશ્રુણિ ચામ્બુદ ।

તાવન્તોઽપિ ત્વયા મેષ ન મુક્તા વારિવિન્દ્ય ॥૪॥

હે મેઘ! પાચના કરતી વખતે ચાતકની આપખા નેટલા આસુ આવ્યા હતા, તેટલા પશુ જલના બિડુઓ તે છોડ્યા નહિ ૪

ત્વમેવ ચાતકાધાર इति કેપા ન ગોષર ।

ધિગમ્નોષર તસ્યાપિ કાર્પણ્યોક્તિ પ્રતીક્ષસે ॥૫॥

હે મેઘ! ચાતકને આધાર આપનાર તું જ છે એ બામતની ટ્રાને ખતર નથી તે છતાં તેની દીન વાણી સામળવાની રાહ તું ભુએ છે, તે ધિક્કાર છે ૫

યદમ્બુકળમાદાય પ્રાપ્તોઽસિ જલદોન્નતિમ્ ।

તસ્યોપર્યમ્બુધેર્ગર્જા મલિનસ્યોચિતૈવ તે ॥ ૬ ॥

હે મેઘ! જેના જલના કણ કણ લઈને તું ઉતરતો પ્રાપ્ત થયો તે સમુદ્રની ઉપર તારી ગર્જના સભળાય, તે તારા જેવા મલિન(કાળા, દુષ્ટ સ્વભાવના)ને ઉચિત જ છે ૬

નોપેક્ષા ન ચ દાક્ષિણ્ય ન પ્રીતિર્ન ચ સપતિ ।

તથાપિ હરતે તાપ લોકાનામુચયો ધન ॥ ૭ ॥

કોઈ માટે બેદરકારી નથી કોઈ માટે સારો ભાવ નથી, કોઈના ઉપર પ્રીતિ નથી કે કોઈની મોત નથી, તોપણ આમશ્યામી બધી આવેલો મેઘ સર્વ લોકોના સતાપ હરી લે છે ૭

સમાગમિણ્યતોઽન્મોદ વેત્તિ ક સમયં તવ ।

રાતિ નોયદિ સારઙ્ગતદોષૈ રે પુરસર ॥૮॥

હે મેઘ! જો સારંગ (મેર) જોવે આકાશ તરફ બેઠેને કમરવ કરે નહિ તો તારા આવવનો સમય ક્યો છે, તેને કાણ બાણે ૮

આશ્રય કિંચતામેપ તઠ સન્માર્ગમાશ્રિત ।

પાયોદ સિન્ચતા કાલે નોપેક્ષ્યો દૂરભાવત ॥૯॥

સારા માર્ગનો આશ્રય કરીને રહેન આ વૃક્ષ કેટ કેટલા મુસાફરોને આશ્રય આપે છે માટે હે મેઘ! સમય આવતા તેની પર જલ વરસાવજ એ દૂર જોએ છે એમ માનીને તેની તરફ બેદરકાર બનીશ નહિ ૯

સન્તિ કૂપા સ્ફુરદ્રુપા સાગર સરિતસ્તથા ।

તથાપિ ચાતકસ્યૈક ફલદો જલદોદય ॥૧૦॥

જેના સ્વરૂપો અત્યંત સ્વચ્છ મૃદટિક જેવા છે, એવા વૃક્ષ, સાગરો અને નદીઓ ધણા છે, પરંતુ ચાતકને તો એક મેઘ જ જળરૂપી ફળ આપનાર છે ૧૦

નદેભ્યોઽપિ હ્રદેભ્યોઽપિ પિત્રન્ત્યમ્યે સદા પય ।

ચાતકસ્ય તુ ઝીમૂત મવાનેવાવલમ્બનમ્ ॥ ૧૧ ॥

બીજા પ્રાણીઓ નદીઓ અને મોટા ધરાઓમાંથી નિરંતર જલના પાન કરે છે, પરંતુ હે મેઘ! ચાતક માટે તો તું જ એક આધાર છે ૧૧

एकस्य तस्य मन्ये घन्यामभ्युन्नति जलधरस्य ।

विश्व सशैलकाननमाननमवलोकिते यस्य ॥ ૧૨ ॥

જેના મુખની સામે પર્વતો અને જંગલોથી ભરેતુ આશુ વિશ્વ જેવા મરે છે, તેવા એક મેઘની ઉતરતો ધન છે, એમ કુ માતુ છું ૧૨

सप्रति न कल्पतरवो न सिद्धयो नापि देयता वरदा ।

जलद त्वयि विश्राम्यति सृष्टिग्नિ भुवनलोकस्य ॥ ૧૩ ॥

હે મેઘ! આ કળિયુગના અમરે કલ્પવૃક્ષો નથી, સિદ્ધિઓ નથી તેમ જ વરદાન આપનારા દેવો પશુ નથી, કોટલે તો સર્વ ભુવનોના લોકોની સૃષ્ટિ (સર્જન કાર્ય) તારા જ પર અવબોધેને રહેન છે ૧૩

क्षणदृष्टनष्टतडितो निजसपत्ते पयोदनिवहेन ।

ક્ષાત સાધુ ચદુચિત મુવનેભ્યો નિતરતા વારિ ॥૧૪॥

કાણુમાં દેખાઈને નાશ પામે એવી વીજળીને જે સપત્તિ મળેલી છે, તે તો મેઘેના સમુદાને ગરબો છે અને સર્વ લોકોને યોગ્ય ગીતે જલ આપનાર તે મેઘ છે, એ બાગત લોકોએ સાગી ગીતે ગાયી છે ૧૪

जलधर जलमरनिकरैरपहूर परितापमुद्धन जगत ।

नो चेदपसर दूर हिमकरकरदर्शन वितर ॥ ૧૫ ॥

હે મેઘ! જગતને જે તાપ વધી ગયો છે, તેને જલના ભરેલા નમૂંડથી દૂર મર અને જો એમ ન કરતુ દોષ, તો દુઃખની બાંધના નીતલ કિરણોને ફેલાવો કે ૧૫

અયિ જલદ્ યદિ ન દાસ્યસિ, કતિચિત્ત્વં ચાત-
કાય જલક્રુણિકાઃ । તદ્યમચિરેણ ભવિતા સલિલાજ્ઞ-
લિદાનયોગ્યસ્તે ॥ ૧૬ ॥

હે મેધ! ને તું આતકને થોડા પશુ જલના કષુ નહિ આપે, તો થોડી જ વારમાં એક આતક તારે માટે જલની અંજલિના દાનને થોડા (મરણને શરણ) બની જશે. ૧૬

નૈતાઃ સ્વયમુપભોદ્યસિ મોદ્યસિ જલદોપરાધિપુ
ક્વાપિ । તર્કિ સત્ર ન મુચ્ચસિ મુક્તા મુક્તા ભવન્તિ
યત્રાપઃ ॥ ૧૭ ॥

હે મેધ! ને તું ખારીપાટ જામીનોઓ વરસશે, તો એ જામીનો તારા જલને ઉપયોગ નહિ કરે. જ્યાં તારા જલના કષુ મુક્તામાં મુક્તા જેવા અનાજના દાણા ફૂટી નીકળે છે, એવી ફળદ્રુપ જામીનોમાં તું શા માટે વરસતો નથી? ૧૭

ધીરધ્વનિમિરલં તે નીરદ મે માસિકો ગર્ભઃ ।

હમ્મદવારણુદ્વવા મધ્યેજટરં સમુચ્છલતિ ॥ ૧૮ ॥

હે મેધ! તું ગંભીર ગર્ભનાઓ કરવાનું બંધ રાખ. કાંક મહાન્મત હાથી આવેલો છે, એમ સમજીને મારા પેટની અંદર રહેલો માસિક ગર્ભ છળી પડે છે. ૧૮

જલદઃ સમુદ્રસેવામાચરતિ સમપ્રમુવનમરણાય ।

કુરુતે તામપિ હૃતમતિરાત્મમરિરનિશમૌર્વાગ્નિઃ ॥ ૧૯ ॥

સર્વે લોભાનાં હારણપોષણ કરવા માટે આ મેધ સમુદ્રની સેવા કરી રહ્યો છે; પરંતુ સમુદ્રની અંદર રહેલ મંદબુદ્ધિનો આ વાડચાનલ પેટભરે બનીને તે સેવાને નિષ્ફળ કરે છે. ૧૯

સર્વં વર્તં લૂણાલ્યા પિહિતં પીતાઃ સિતાંશુરવિતારાઃ ।

પ્રખ્યસ્તાઃ પન્થાનો મલિનેનોદ્ગમ્ય મેષેન ॥ ૨૦ ॥

આ મલિન (દુષ્ટ, કાળા) મેષે પ્રગટ થઈને બધાં વન ધાસના સમુદયથી ભરી દીધાં એટલું જ નહિ, તેણે ચંદ્ર, સૂર્ય, તારા વગેરેનાં પાન કરી લીધાં તેમ જ બધા માગે ખરાળ કરી નાખ્યા. ૨૦

પ્રાતૃપિ શેલજેનીનિત્યમ્વગ્નજ્ઞાન્દિગત્વરં ધ્રમસિ ।

ચપલાન્તર પન કિં તવ વચનીયં પવનવદ્યોસિ ॥

વણકાળમાં પર્વતોના હારણથી નિર્ભયો નેને છે, એવી આ દિશાઓથી સ્ત્રિઓને છોડતો છોડતો બધે ભમ્યા કરે છે, એનું અંતર ચપળ છે એવા હે મેધ! તને તેમાં કાંઈ કહેવાપણું નથી; કારણ કે તું તો ચપળને વશ બનેલો છે. ૨૧

યદપિ સન્તિ યદ્વનિ સરાંસિ શ્વાદુસુરીતલસુરમિ-

પયાંસિ । ચાતકપોતસ્તદપિ ચ તાનિ ત્યક્ત્વા યાચતિ
જલદ્જલ્પાનિ ॥ ૨૨ ॥

નેનાં જલ મીઠાં, શીતળ અને સુગંધીદાર છે, એવાં સરોવર નોકે ક્યાં છે; તોપણ ચાતકનું બચ્ચું તે બધાં સરોવર છોડીને મેધના જલની માગણી કરે છે. એવદ્વ પથિકૈકઝીવિતં પદ્ય શુદ્ધ્યતિતરાં મહત્સરઃ ।

ધિદ્ધુમુધામ્બુધર ગદ્ગસદ્ગતિર્વધિતા કિમિહ તેડદ્રિવાહિની ॥

મુસાફરોનું જે એકમાત્ર જીવન બનેલ છે, એનું આ મહાન સરોવર અત્યંત શુદ્ધ-નિર્મળ રહેલું છે, તે ને. હે મેધ! નેની સારી ગતિ કંધાઈ ગઈ હતી, એવી આ પર્વતની નદીને ફેગટ વધારીને તે આ સરોવરમાં પહોંચાડી દીધી, તે તને ધિક્કાર છે. ૨૩

મુચ્ચ મુચ્ચ સલિલં દયાનિવે નાસ્તિ નાસ્તિ
સમયો વિલમ્બયે । અથ ચાતકકુલે મૃતે પુનર્વારિ
વારિધર કિં કરિણ્યસિ ॥ ૨૪ ॥

દયાના સાગર હે મેધ! તારા જલને જલદી જલદી છોડ, તેને માટે વિલંબ કરવાનો હવે સમય રહ્યો નથી આને આતકનાં આ કુળ મરી પરવારશે, તે પછી તું તારા જલને શું કરીશ? ૨૪

ચાતકસ્ય ચ્ચલુ ચન્ચુસંપુટે નો પતન્તિ કિલ
યારિધિન્દવઃ । સાગરીકૃતમહીતલસ્ય કિં કોપ ઇપ
જલદસ્ય દીયતે ॥ ૨૫ ॥

આ આતકની ચાચમાં ને કદાચ જલનાં બિંદુઓ પડે નહિ; તો પછી તેમાં મેધને દાખ શા માટે અપાય છે; કારણ કે એણે તો પૃથ્વીને સાગર જેવી જલથી ભરપૂર બનાવી દીધી છે. ૨૫

ઊપરેણ વિવરેણ ચામ્મસાં વીચયોડપિ ભવતા
વિનિમિતાઃ । ક્ષેત્રસીમ્નિ નિહિતાસ્તુ ચિન્દવો વારિવાદ
ભવતો નવો નયઃ ॥ ૨૬ ॥

હે મેધ! ખારાપાટની જામીનોમાં અને ખાડાઓમાં તે જલની તરંગો વહેવડાવી દીધા; પરંતુ તે ખેતરોના સીમાડામાં જે જલના કણ નાખ્યા, તે હારા તને તો નહું વધ (જીવન, અન્નરૂપે) મળેલું છે. ૨૬

આપો વિમુક્તાઃ કચિદાપિ એવ કચિન્ન કિંચિદ્ગરલં
કચિચ । યસ્મિન્વિમુક્તાઃ પ્રમવન્તિ મુક્તાઃ પયોદ
વસ્મિન્વિમુક્તાઃ કૃતસ્ત્વમ્ ॥ ૨૭ ॥

હે મેધ! તે જે જલ છોડ્યાં, તે જલ જામીન પર પડીને ક્યાંક જલરૂપે જ રહ્યાં, ક્યાંક સાવ નાશ પામ્યાં અને ક્યાંક એ જેવાં બની ગયાં. પરંતુ જે સ્થાનમાં

જલના કણ પડતાની સાથે મેલીરૂપ બની જાય છે, તે ખેતરો વિષે તુ કેમ વિચુખ રહે છે? ૨૭

પાનીયમાનીય પરિશ્રમેણ પાયોદ પાયોનિધિ મધ્યતસ્ત્વમ્ । કલ્પદ્રુમે સીદતિ સામિલાપે મહોપરે મુશ્ચસિ કિં નિમિત્તમ્ ॥ ૨૮ ॥

હે મેઘ! સમુદ્રની વચમાંથી ઘણી મહેનત કરીને તુ ને પાણી લાવીને ઇચ્છા ધરાવતા કલ્પદ્રુષ પર સીએ છે, તે બરોબર છે પરંતુ તેને મોટા ખારાપાટ માં શા માટે રેડે છે? ૨૮

પપાત પાથ કણિકા ન ભૂસાવવાપ શાન્તિ કકુમા ન તાપ । દુર્યવ જીવાતુરય તદિત્વાન્કુરી વલના મુદમાતતાન ॥ ૨૯ ॥

જેકે જમીન પર જલના કણ પડ્યા નથી અને દિશાઓના તાપ શાંતિ ધાર્યા નથી, તોપણ વીજળી સહિત આ મેઘ જોતાની સાથે જ ખેડૂતોના આનંદને વધારી રહ્યો હોતો ૨૯

પ્રયિત્તોડસિ થતસ્તલ વૃથિવ્યામપિ જીમૂત જનસ્ય જીત્રનેન । વિપયાનપિ ગચ્છત કિમેતાન્ધ્વનિર્ભાપય સીહ રાજહસાન્ ॥ ૩૦ ॥

હે મેઘ! તુ માણસને જીવન આપનાર છે એ રીતે પૃથ્વીમાં તારી બ્યાત્મા ખ્યાતિ છે તો પછી પોતાના પ્રદેશો તરફ જનારા આ રાજાઓને ગર્જના ઓથી શા માટે ભરાયેલ કરે છે? ૩૦

ગર્જિતરધિરીકૃતકકુમા કિમપિ કૃત ન પતેન ।

કિયતી ચાતકચશ્વટી સાપિ મૃતા ન જલેન ॥ ૩૧ ॥

એ મેઘે ગર્જના કરીને દિશાઓને બહેરી કરી નાખી પરંતુ એણે કશું જ કર્યું નહિ પલા ચાતકની ચાચના પડ કેટલા (નાના) હતા તોપણ તેને જલથી ભરી નહિ ૩૧

ગચસિ મેઘ ન ચચ્છસિ તોય ચાતકપક્ષી વ્યાકુલિતોઽહમ્ । દૈવાદિહ યદિ દક્ષિણવાત ક ત્વ કાદ ક ચ જલપાત ॥ ૩૨ ॥

હે મેઘ! તુ ગર્જના કરે છે પણ જલ આપતો નથી હું ચાતકપક્ષી છું અને તારા વિના આકુળ વ્યાકુળ બન્યો છું દેવસભેગે જો દક્ષિણ તરફનો પવન આવી પહોંચ્યો તો પછી તુ ક્યા હશે હું ક્યા હશે અને તારા પાણીનું પડતું ક્યાં રહી જશે!

વિતર ઘારિદ ઘારિ દવાતુરે ચિરંપપાસિતવાતક પોતવે । પ્રચલિતે મરુતિ ક્ષણમન્યયા, ક ચ મવાન્વ પય ક ચ ચાતક ॥ ૩૩ ॥

હે મેઘ! આ ચાતકનું બચ્ચુ દાવાનળથી બળેતું છે અને તરસથી લાળા કાળ સુધી પીકાય છે! જો પવન વાવા માડતા તે જ કાણે તુ ક્યા હશે, તારું જલ ક્યા હશે અને ચાતક જ્યા હશે? એ બધું ફરી જરો ૩૩

કિસલ્યાનિ કૃત કુસુમાનિ વા, ક ચ ફલાનિ તયા નવવીરુધામ્ । અયમકારણકારુણિકો ન ચેદ્વિતર તોહ પયાસિ પયોઘર ॥ ૩૪ ॥

દયા કરવામાં ને કોઈ કારણની રાહ જોતો નથી એવા આ મેઘ અહીં જલ વરસાવત નહિ, તો પછી નરી નરી લતાઓને તાત્પ્ર પાન, ફલ તેમ જ ફળ ક્યાથી હોત? ૩૪

પયોઽ દ્વારિ દદાસિ વા ન વા, ત્વદેકચિત્ત પુનરેપ યાચક । વરમહત્યા ત્રિયતે પિપાસયા, તથાપિ નાન્યસ્ય કરોત્પાસનામ્ ॥ ૩૫ ॥

હે મેઘ! તુ જલ આપે કે ન આપે તોપણ આને ચાતક યાચક બનેલો છે તે તો તારામાં જ એકચિત્ત છે ભલે એ ખૂબ જ તરસથી મરી જાય પરંતુ તે ખીનની ઉપાસના નહિ કરે ૩૫

દીનાનામિહ પરિહાય શુક્રસસ્યાન્યૌદાય પ્રક ટયતો મહીષેષુ । ઔઞસ્ય પરમમવાપ્ય દુર્મદસ્ય જ્ઞાતોઽય જલધર તાવકો વિવેક ॥ ૩૬ ॥

હે મેઘ દીન પ્રાણીઓને ને સૂકા ધાસ મળતા હતા તે પપ્પ તે લઈ લીધા અને પવતો પર ઉદારતા પ્રગ્ રી ત ખરેખર! તારા વિવેચની આ પડી ગઈ કે અભિમાની જન ઘણા બે યા સ્થાન મેળવીને શું કરે?

અન્યોડપિ ચન્દનતરોમહનીયમૂત સેકાર્યમુત્સહતિ તદ્ગુણરક્તલ્પણ । શાસ્ત્રોન્કસ્ય પુનરસ્ય મહાશયોઽય મમ્મોદઽય શરણ યદિ નિગુણસ્ય ॥ ૩૭ ॥

વખાણવ નામ જેનું રૂપ છે એવા આ ચંદન વૃક્ષને મેઘ સીચવાને તૈયાર થયો છે તેમાં તો મેઘ તેના શુભની તુષ્ટાથી બધાયો છે એમ મેઘવાય પરંતુ કાટપળા વૃક્ષનો આધાર પણ આ મહા શુભવાગે મેઘ છે ત્યાં આ શુભની આશા છે? ૩૭

આધાર્ય પર્યતકુલ તપનોમ્તત્તમ, દુર્દાવપદ્મિરિયુ રાણિ ચ કાનનાનિ । નાનાનરીનદગતાનિ ચ પૂર્વિકા, રિત્તોડસિ યજ્ઞલ્દ સૈવ તવોત્તમા ધી ॥ ૩૮ ॥

અર્ધના તાપથી તપેલા પર્વતોના કુકને આધાર આપીને તેમ જ બુદ્ધિ બુદ્ધ મેઘો ન અને નીઓને ભરપૂર નવાનીને હે મેઘ! તુ ખાલી થઈ મેઘ છે તે જ તારી હિતમ શોભા છે ૩૮

એતુ હા તરુણમારુતપૂયમાનદાવાનલૈઃ કવલિતેપુ
મહીરુદ્રેપુ । અન્મો ન ચેજલદ મુચ્ચસિ મા વિમુચ્ચ,
વચ્ચં પુનઃ ક્ષિપસિ નિર્દય કસ્ય હેતોઃ ॥ ૩૧ ॥

હે મેઘ ! મંદ વાતા પવનથી ધૂંધવાતા દાવાનગાએ
જેમને કોળિયા બનાવી દીધા છે, એવાં આ વૃક્ષો પર
તારે જે જલ સીંચ્યાં ન હોય, તો સીંચીશ ના;
પરંતુ હે નિર્દય ! તેમની પર તું ચા માટે વીજળીનાં
વજ્ર ફેંકે છે ? ૩૬

શોપં ગતે સરસિ શૈવલમહાસ્રીણામન્તસ્તિમિલ્લઠતિ
તાપવિશોળદેહઃ । તત્રાન્તરે યદિ ન વારિદ વારિપૂર-
રાજાવયેસ્તદનુ કિં સૂતમળદનેન ॥ ૪૦ ॥

શૈવાળની મંજરીઓથી ભરપૂર સરોવર સુકાઈ
જવાથી તાપથી જળરિત થયેલા દેહવાળો આ મહાન
મત્સ્ય આંખોથી રહ્યો છે. એ દરમિયાન હે મેઘરાજ !
ભરપૂર જલોથી તે સરોવરને નહિ ભરી દે, તો પછી
મરી ગયેલાને ધરેણીની શોભા કરાવ્યાનો શો અર્થ ? ૫૦

શૃવણપુરઃ પુરપગાજિતમસ્ય હન્ત. રે પાન્ય વિદ્વલ-
મના ન મનાગપિ ર્યાઃ । વિશ્વાર્થિવારણસમર્પિત-
જીવનોડ્યં, નાકર્ણિતઃ કિમુ સત્ત્વે ભવતામ્બુવાહઃ ॥ ૪૧ ॥

હે મુસાફર ! આ મેઘની કઠોર ગર્જનાઓ સામે
સાંભળીને તું મનથી જરા પણ વિશ્વળ બનીશ નહિ;
કારણ કે હે મિત્ર ! તેં એ વાત સાંભળી નથી કે
જેણે વિશ્વના દુઃખ દૂર કરવા માટે પોતાનું જીવન
સોપી દીધું છે, તે આ મેઘ છે. ૪૧

યત્તાદ્રશેપુ સરલેપુ ન પક્ષપાતો, જાતો વત મ્ફુટ-
મસૌ કુટ્તેપુ રાગઃ । વિશ્વેકજીવનપટોરપિ વારિ-
વાહ, દુર્વારવાયુવશમસ્ય ન તદ્વિચિત્રમ્ ॥ ૪૨ ॥

અત્યંત બંધીતા એવા સરસ (સાગ) વૃક્ષો પર
તને પક્ષપાત જાગ્યો નહિ; પરંતુ કુટ્ટર (કંડે) ઓપણિના
છાંડ) પર સ્પષ્ટ રીતે જે પ્રેમ જાગ્યો છે; તે વિચિત્ર
નથી; કારણ કે નિવારી ન શકાય એવા વાહુને વશ
થઈને તારે આ કામ કરવું પડ્યું છે. બાકી તું તો
વિશ્વને જીવન આપવામાં અત્યંત કુશળ છે. ૪૨

યત્પદ્મવઃ સમમવલ્કુલુમં યદાસીત્ત્વર્ત્તમસ્ય ભવતઃ
પયસઃ પ્રસાદઃ । યદ્મૂઢે કલવિષૌ ન દદાસિ વારિ,
પ્રાચીનમમ્બુદ યશો મલિનીકરોપિ ॥ ૪૩ ॥

હે મેઘ ! આ વૃક્ષને જે નવા પાંદડા અને ફલ
આપ્યા, તે બધામાં તારા જલની કૃપા રહેલી છે; પરંતુ
એ વૃક્ષને કૃપા આપવાના કાર્યમાં તું જલ આપવો
નથી; તેથી તો તારા પદેલાના મળેલા યશને તું મલિન
કરી રહ્યો છે. ૪૩

નવાલવાલવલયં ભરિતં દુમાણાં, નાર્દ્રીકતાપિ
વત પાતકપોતચક્ષુઃ । દાવાનલાકુલતરુઃ શમિતો ન
શીઘ્રં, આરાય વારિધર વારિપદં તવામૂત્ ॥ ૪૪ ॥

હે મેઘ ! તે વૃક્ષોના ગોળ ક્યારાઓને જલથી ભર-
પૂર કર્યો નહિ; આતકનાં આંચનાં પણ પાણી લીનાં કર્યાં
નહિ; તેમ જ દાવાનળથી પીડા પામેલ વૃક્ષના તાપ
જલથી શમાવ્યા નહિ; તો પછી તને જે જલની પદવી
આપવામાં આવી છે, તે ફોગટ ભાર કરનારી છે. ૪૪

કે વા ન સન્તિ ભુવિ વારિરુદ્ધાવતંસા, હંસાવલી-
વલચિનો જલસંનિવેશઃ । કિં પાતકઃ ફલમપેક્ષ્ય
સ વક્ષપાતાં પૌરંદરો કલયતે નવવારિધારામ્ ॥ ૪૫ ॥

આ જગત પર અનેક જલાશયો કર્યાં નથી કે જે
કમળોનાં સ્થાનરૂપ બનેલાં છે અને જ્યાં હંસોની
પંક્તિઓ કોડા કરે છે, તો પછી ક્યા કળને ઉદ્દેશીને
આતક વજ્રપાત કરનારી અને ગર્જના કરનારી જલની
નવી ધારાને ઇચ્છી રહેલા છે ? (અર્થાત્ કુદરતી પ્રેમનો
એ સંબંધ છે.) ૪૫

વાર્તેર્વિધૂનય વિમીપય મીમનાદૈઃ સંચૂર્ણય ત્વમથવા
કરકામિષાતૈઃ । ત્વદ્વારિવિન્દુપરિપાલિજીવિતલ્લ,
નાન્યા ગતિર્ભવતિ ધારિદ પાતકસ્ય ॥ ૪૬ ॥

એ આતકને પવનોથી ખેંચેરી નાખ, ભયંકર ગર્જના-
ઓથી તેને ભય આપ, અથવા તો કરા વરસાવીને
તેના ચૂરેચૂરા કરી નાખ; પરંતુ હે મેઘ ! એ આતકની
બીજી ગતિ થવાની નથી; કારણ કે તેનું જીવન તારા
જલનાં બિંદુઓથી પોષાયેલું છે. ૪૬

વ્યાજસ્તુતિસ્તવ પયોદ મયોદિતેયં
યજીવનાય જગતસ્તવ જીવનાનિ ।
સ્તોત્રં તુ તે મહદિદં ધન ધર્મરાજ-
સાહાય્યમર્જયસિ યત્પથિકાન્નિહત્ય ॥ ૪૭ ॥

હે મેઘ ! તારાં જળ જગતને નર્વા જીવન આપવા
માટે છે, એમ જે મેં કહ્યું છે, તે તારી બ્યાજ(બોટી)-
સ્તુતિ છે; કારણ કે તેં મુસાફરોને ઢળીને ધર્મરાજ
(પૃથ્વી)ને જે સહાય કરી છે, તે જ તારું મોટું
સ્તોત્ર છે ! ૪૭

સંપાદિતાઃ સપદિ દુર્દુરદીર્ધનાદા
યત્કોકિલાકલરુતાનિ નિરાકૃતાનિ ।
નિષ્પીતમમ્બુ લવણં ન તુ દેવનચાઃ
પર્જન્ય તેન ભવતા વિદિતો વિવેકઃ ॥ ૪૮ ॥

હે મેઘ ! તેં દમણા દેડકાઓના મોટા નાક શર
કરાવેલા છે અને એ રીતે કાચલાં કલ્યાણ દૂર કરા

વેલા છે; પરંતુ દેવનહીના ખારા જલના પાન ક્યાં નથી, એ રીતે તે જે વિવેક બતાવ્યો, તે બહુલિતો છે.

યસ્યોદયે ગુરુમનોરથમન્ધરેણ
સંચિન્તિતં કિમપિ ચેતસિ ચાતકેન ।

આઃ કષ્ટમિષ્ટફલદાનવિધાનહેતો
રમ્મોધરાત્પતતિ સંપ્રતિ વચ્ચવદ્ધિઃ ॥ ૪૯ ॥

એ મેઘ આવતા જેના મનમાં મોટા મનોરથ બનેલા છે એવા ચાતકે પોતાના મનમાં કાંઈક વિચારી લીધું હતું; પરંતુ કષ્ટની વાત છે કે, હજુ કુળનાં દાન આપવાના કાર્યમાં નિમિત્ત બનનાર એ મેઘથી હમણાં વજ્ર જેવા કઠોર અગ્નિ પડવા લાગ્યો તે

દ્વદ્વદનજટાલજ્વાલજાલાહતાનાં
પરિગલિતલતાનાં મ્લાયતાં મૂરુહાણમ્ ।

અયિ જલધર શૈલભ્રેણિયદ્વેયુ તોયં
વિતરસિ ઘનુ કોડ્યં થ્રીમદસ્તાવકીનઃ ॥ ૫૦ ॥

જે સમયે દાવાનલની જટા જેવી જ્વાળાઓ લાગવાથી વૃક્ષો અત્યંત મહિન બની ગયેલા છે તેમજ લતાઓ ખુબ જ ગળી જઈને સુકાવા લાગી છે, તે સમયે હે મેઘ! પર્વતોની હારમાળામાં શિખરો પર તું જલ વરસાવી રહ્યો છે, તે તારો આ લક્ષ્મીનો મદ કેવા પ્રકારનો છે? ૫૦

નમસિ નિરવલમ્બે સીદતા દીર્ઘકાલં
ત્વદમિમુરનિપળ્ળોત્તાનચઙ્ચુપુટેન ।

જલધર જલધારા દૂરતસ્તાવદાસ્તા
ધ્વનિરપિ મધુરસ્તે ન મુતશ્ચાતવેન ॥ ૫૧ ॥

હે મેઘ! આધાર વિનાના આકાશ તરફ જેણે બેસીને તારા તરફ મુખ રાખીને ચાપ ખોલી છે, એવા ચાતકને તારી જલધારા બેઠાની તો વાત એક બાજુ રહી, પરંતુ તારો મધુર ધ્વનિ પણ તેણે સાંભળ્યો નથી.

અયે હૈલાવેલાલુલિતકુલશૈલે જલનિઘૌ
કુતો વારામોઘં વત જલદ મોઘં વિતરસિ ।

સમન્તાદુત્તાલજ્વલદનલકીલાકવલન-
હ્રમોપેતાનેતાનુપકુરુ પયોમિર્વિદપિનઃ ॥ ૫૨ ॥

અરે હે મેઘ! જેના કિનારાના પર્વતો પર ભરતી ના જલ અથડાય છે એવા આ સમુદ્ર પર જલના ધોધ-પ્રવાહ થા માટે ફેગટ વડેવડાવે છે? તારા જલથી આ વૃક્ષો પર ઉપકાર કર કે જે વૃક્ષો ચારે બાજુથી ઊભી થતી જવાનાઓના સમૂહવાળા દાવાનલનો ભોગ બનીને કરમાઈ મરેલા છે. ૫૨

અમું કાલક્ષેપં ત્યજ જલદ ગમ્મીરમધુરૈઃ
ક્રિમેભિર્નિર્ગોપૈઃ સ્તજ હટિતિ શાઙ્કારિ સલિલમ્ ।

અયે પડ્યાવહ્યામકરુણસમીરવ્યતિકર-
જ્વલદ્વાવજ્વાલાવલિજટિલમૂર્તેર્વિદપિનઃ ॥ ૫૩ ॥

હે મેઘ! આમ સમય માળવાનો છોડી દે. ગંભીર અને મધુર આ ગર્જનાઓથી શું થવાતું છે? અંકાર કરતી જલની ધારાઓ જલદી છોડી મૂક. અરે! આ વૃક્ષોની અવસ્થા તો જો, કઠોર પર્વતના કુંદાકથી વધારે પ્રદીપ્ત બનેલા દાવાનલની જ્વાળાઓના સમૂહ જટાની જેમ તેમની ચારે બાજુ ફરી વળ્યા છે. ૫૩

અકૂપારાદ્ધારિ પ્રચુરતરમાદાય જલદઃ
સ દાનાધ્યક્ષોડપિ પ્રકિરતિ જલં નાદમુતમિદમ્ ।

સ મેઘો ધન્યો યત્પરિકિરતિ મુક્તાફલતયા
યદીયાસૌ કીર્તિર્નટતિ નૃપનારીકુચતટે ॥ ૫૪ ॥

સમુદ્રમાંથી ખુબ જલ લાવીને તે મેઘ દાનેશ્વર બનીને જલતું દાન કરે છે, તેમાં કાંઈ અદ્ભુત નથી. અરેખર તે (રામરૂપે રહેવા) મેઘને ધન્યવાદ છે કે જે પોતાના જળબિંદુની વૃદ્ધિથી મોતી ઉત્પન્ન કરે છે, અને તેની કીર્તિરૂપે રાજાઓની સ્ત્રીઓના સ્તન પર મુક્તાહાર નાચે છે. ૫૪

તથૈવ પ્રાવીર્યં જલદ જગદાનન્દકરણં
યદમ્મ.પાલોરાહરસિ ચલસત્વાજ્જલનિયેઃ ।

નિસર્ગાત્શારતા નયસિ ચ કથંચિન્મપુરતા
મથાસારેસ્તાસાં યુગપદુપકર્તાસિ જગતઃ ॥ ૫૫ ॥

હે મેઘ! જેના જલ ખારા છે (અન્નસ્તન) એવા સમુદ્રમાંથી જલના સમુદાયને લે છે તેમાં તારી જ પ્રવીણતા છે કે જે જલ કુંદરતી રીતે ખારા છે, તેમને ધણી મહેનતે મીઠા મધુરા બનાવે છે અને પછી તરત જ તે જલના પ્રવાહોથી જગતનો ઉપકાર કરે છે. ૫૫

વિલપતિ તથા સારદ્વોડયં ભવાનયમુદ્ધતો
જલમપિ ચ તે સંયોગોડયં કથંચિદુપસ્થિતઃ ।

ઉપકુરુ કુરુ પ્રદં ચેતો ન ચેત્સિ યદમ્મતો
જલધર પુનઃ ફ ત્વં ફાયં ફ તે જલચિન્દવઃ ॥ ૫૬ ॥

ખોર એ રીતે મેઘ પાસે વિલાપ કરી રહ્યો છે કે, હે મેઘ! તું આમ ઊંચે રહ્યો છે. તારામાં જલ છે. આ સંયોગ પશુ મહામહેનતે ઉભો થયો છે. હવે ઉપકાર કર જલને નીચા નમાવ. આ તારી સામે આવીને (પવન) ઊભો રહ્યો છે, તે તું અણતો નથી. પછી તો તું ક્યાં, ક્યાં ક્યાં અને જલના તારાં મિંદુઓ ક્યાં? ૫૬

નીરં દૂરં તદપિ વિરસં જંગમા નો લતાયા-
સ્તસ્મિન્દાતર્યપિ જલનિધૌ કો ભમેતામ્બુવિન્દુમ્ ।
દાનાધ્યક્ષે ત્વયિ જલધર કાપિ કુઞ્જાપિ શૈલાઃ
શાલાવન્નોઽમૃતનિમજ્જલૈસ્તર્પિતાઃ સર્વે એતે ॥ ૫૭ ॥

હે મેઘ! જોકે સમુદ્ર પોતે દાતાર છે, પણ તેનાં
જલ ધણે દૂર છે, તે જલ પણ ખારાં છે અને લતાઓ
વગેરે ચાલી શકે તેવા જંગમ પદાર્થો નથી એટલે
તેનાં જલના કણનો લાભ ડાહ્ય મેળવી શકે? પરંતુ
જ્યારે તમે દાનના અધિપતિ બનો છો ત્યારે વન-
વૃક્ષોથી ભરેલા એ પર્વતો ક્યાંના ક્યાંય હોય છે; પરંતુ
તે બધા જ પર્વતોને તેં અમૃત સમાન મીઠાં જળથી
પ્રસ્ર કરી દીધેલા છે. ૫૭

વૃષ્ટ્યા નયઃ કમલસરસી રાજહંસાવતંસાઃ
પુણ્યશ્ચેતો હિમગિરિભુવસ્ત્વરકૃતે યેન મુક્તાઃ ।
સંપ્રાપ્તેઽસ્મિન્જલદ દ્વહનોચન્દ્રદાહે નિદાગે
પર્જન્ય સ્વીકુરુ તમધુના ચાતકં પાતકં વા ॥ ૫૮ ॥

પોતાની તરફ ડિપાવવા માટે જે ચાતક નદીઓ,
કમળથી ભરેલાં અને રાજહંસથી શોભતાં સરોવર તેમ જ
હિમાલયમાંથી પેદા થયેલી પવિત્ર નદીઓનો ત્યાગ કર્યો;
તો હવે હે મેઘ! સૂર્યના પ્રચંડ તાપથી બળતો ઉનાળો
જ્યારે આવી પહોંચ્યો છે, ત્યારે હવે તું તે ચાતકનો સ્વીકાર
કર. ભલે તારે મન તે ચાતક હોય કે પાતક (લપ) હોય!
શૈલેયે પુ શિલાતલે પુ ચ ગિરિઃ શૂદ્રેણુ ગર્વંતુ ચ
શ્રીલગ્નદેવે વિમીતકેષુ ચ તથા પૂર્ણં પુ રિક્તેષુ ચ ।
ક્ષિયેન ધ્વનિનાશિલેઽપિ જગતીચક્રે સમં વર્ષતો
વન્દે વારિદ સર્વમૌમ ભવતો વિશ્વોપકારિ વ્રતમ્ ॥ ૫૯ ॥

હે અધ્વરતી મેઘરાજા! પર્વતો પર, શિલાઓ પર,
પર્વતનાં શિખરો પર, કોતરોમાં, ચંદનનાં વૃક્ષો પર તેમ
જ ગિભીતક (ખેડાંની) વૃક્ષો પર એમ પૂરી રીતે ભરેલાં કે
ખાલી રહેલાં સ્થળો પર મધુર ગર્જના કરીને આખા
જગતના મંડળ પર એકસરખી રીતે તમે જે વરસો
છો તે તમને વંદન છે; કારણ કે તમે વિશ્વ પર ઉપ-
કાર કરવાનું વ્રત લીધેલું છે. ૫૯

નીહારારસારસારસરિત્કાસારનીરશ્રિયં

ત્યક્ત્વા વોયદ્વાતકેન મહતી સેવા સમાલમ્બિતા ।

તસ્યૈતઃફલિતં સમુદ્ગ્રહસિ શિલાસંતાઢનં મસત્કે

ગાઢં ગર્જસિ વચ્ચમુદ્ગ્રહસિ તદિલ્લેલામિરાલર્જસિ ॥ ૬૦ ॥

હે મેઘ! હિમના સાર જેવાં શીતલ સાગર, નદી,
સરોવર વગેરેનાં જલની શોભાને છોડીને ચાતકે, તાર
આલમન કરીને જે મોટી સેવા બજાવી છે; તેના એ

ફળરૂપે તું તેના મસ્તક પર શિલા જેવા કરા વરસાવે છે,
ગંભીર ગર્જના કરી, તેની પર વજ્ર નાખે છે અને
હેવટે વીજળીની રેખાઓથી તેના તિરસ્કાર કરે છે. ૬૦

ધારામામરણસ્ય પદ્મવચૈરાપીતતિમત્તિવપઃ

પાયોદ પ્રશમં નવાગુરુતરોરેતસ્ય દાવઞ્વરમ્ ।

ભૂમસ્ત્વામુપકારકાતર ગતપ્રાયાઃ પયઃસંપદો

દમ્બોઽય્યેય તરુદિશઃ પરિમલૈરપૂર્વં નિર્વાલ્યતિ ॥ ૬૧ ॥

જે બગીચાનું ભૂપણ છે, જેણે પોતાનાં પાંદડાઓ-
થી સૂર્યનાં કિરણોનાં પાન કરેલાં છે, એવા આ વૃક્ષને
જે દૈવરૂપી તાવ આવેલો છે, તેને છે મેઘ! તું શમાવી
દે. ઉપકાર કરવામાં સંજોગ રાખનાર હે મેઘ! અમે
તને જાણીએ છીએ કે, તારી જલરૂપી સંપત્તિઓ તો
ચાલી જવાની આણી પર છે અને આ વૃક્ષ બગી જશે
તોપણ તે પોતાની મુગધીથી દિશાઓને સુવાસિત કરીને
પછી જ નાશ પામશે. ૬૧

ચાવતિપ્રતિ ચાતકોઽયમસુભિઃ કણ્ઠસ્થલપ્રાયિભિ-

સ્તાવદેહિ પયઃ પયોદ ફલતુ ત્વદ્વારિ કલ્પદ્રુમઃ ।

નો ચેદસ્ય ત્વાર્તપીઢિતતનોઃ પ્રાણૈઃ પ્રયાણે કૃતે

કમ્પૈ દાદ્યસિ કો મહીપ્યતિ પુનસ્તાવરતુ તે સ્યાત્વતિ ॥

હે મેઘ! જેના પ્રાણ કંઠનાં સ્થાન સુધી આવીને
ભેલા રહેલા છે, એથી આ ચાતક જ્યાં સુધી જીવી
રહો છે, ત્યાં સુધીમા તેને તું પાણી આપ અને એ
રીતે તારે પાણી કલ્પવૃક્ષ ફળી રહેલું છે. (એ બાબત
સિદ્ધ કરી આપ.) અને જો તું એમ નહિ કરે, તો તેના
પ્રાણ ચાલ્યા જશે અને તે પછી તું જાને બળ આપશે
અને તું આપશે તોપણ તેને કાણ લેશે? પરિણામે
તો તારે નસીબે એક પથાતાપ રૂઢી જશે. ૬૨

કૂપે પાનમધોમુરં ભવતિ મે નયો ધરાત્મ્યઃ ક્ષિયઃ

સામાન્યં વકટિદ્મિઃ સદ્ સરસ્થેવં સમાલોકન્યન ।

શુષ્કચાલુગલોઽપિ કમ્પિતતનુઃ શ્રુત્વા ગમીરધ્વર્તિ

ધૈર્યાદુદ્વૃતકન્ધરો જલધર ત્વાં યાચતે ચાતકઃ ॥ ૬૩ ॥

હે મેઘ! આ ચાતક વિચારી રહ્યું છે કે, 'જે હું
કૃપામાંથી જલ પીશ, તો મારે મુખ નીચું કરવું પડશે!
આ નદીઓ તો ગિચારી સ્ત્રીઓ છે. સરોવરમાં પાન
કરવા બતાં બગલાં અને ટિટોડીની સાથે મારી સરખા-
મણી થશે.' એમ વિચાર કરતું એ ચાતક કે જેનું
તાળવું અને ગળું સુકાઈ રહ્યું છે અને જેનું શરીર કંપી
રહ્યું છે, તોપણ તારી ગંભીર ગર્જના સાંભળીને ધીરજથી
જેણે યેક બેંચી કરી છે, એવું આ ચાતક પક્ષી તારી
પાસે કાચના કરે છે. ૬૩

માર્ગોં મૂરિ જલ મરુથલમુવિ સ્વપ્નેડપિ નો લખ્યતે
તીનો વાતિ સમીરણ કચિદ્વિષ્ણુચાચૃતો ન દ્રમા ।

અન્નાપ્રકારાન્કિરન્નિવ રવિર્ધીમે તપત્યમ્યરે
તદ્દો પાન્યહિતાય પૂર્ય ધરા પાથોદ પાથોમરે ॥૬૪॥

હે મેઘ! આ મરુદેશની ઉજ્જડ ભૂમિમા માર્ગ
ધ્યો વધારે છે, પાણી તો સ્વાને પશુ જેવાને મળતુ
નથી પવન ખૂબ સખત રીતે વાઈ રહ્યો છે હયા
વાળા વૃક્ષો કયા જેવા મળતા નથી ઉનાળામા સ્પર્
અગારાના તણખા વરસાવતો હોય, એ રીતે આકાશમા
તપી રહ્યો છે, માટે હે બાઈ મેઘ! સુસાકરના લલા
માટે પૂજ્ય બલથી પૃથ્વીને ભરી દે ૬૪

મેકે કોટરશાયિભિર્મૃતમિવ ક્ષમાન્તર્ગત કન્ઠપૈ
પાઠીને પ્રથુપદ્મપીઠલુઠિવૈસ્મિન્નુદુર્મુર્ચ્છિતમ્ ।
તસ્મિન્નુકસરસ્યકાલજલદેનાગય તચેષ્ટિવ
ચત્રાકુન્મનિમત્રવન્ધકરિણો યુવૈ. પય પીયતે ॥૬૫॥

જે સરોવરના કોતરોમા દેડકા મરી ગયા હોય, એ
રીતે ભરાઈ બેઠા છે ગાંઠા કાઠવથી જેની પીડ ભરાઈ
છે, એવા મોટા કાચબા બધા વાર વાર મૂઝઈ પામી
રહ્યા છે, તે સકા સરોવરમા મેઘરાજે અચાનક આવીને
એની તો અજબ યેષ્ટા કરી કે જેની અદર ગડચળ
ફૂળી બધે એવા જીડા જલમા જગની હાથીઓના
ટોળા પાણી પીએ છે ૬૫

ફાલાતિકમળ કુરુત્વ તદિતા વિસ્ફૂર્જિતૈલાસય
સ્ફારિર્ભાવળગજિતૈરતિતરા કાળર્થ્ય મુલે દર્શય ।
હસ્થાનન્યગતે પયોદ મનસો જિજ્ઞાસયા ચાતક
સ્થાવેદિત્વમિદ્દાસિલ તદાપ ન ત્વચ પર યાચતે ॥૬૬॥

હે મેઘરાજ! ભલે તુ આવવામા વખત લગાડ,
વીજળીઓના ચમકારાથી ત્રાસ પેદા કરે સ્પષ્ટ અને
ભય કર ગર્જનાઓ કરીને મુખ પર કાળાશ બતાવ
અને એ રીતે તેની પર બધા દુઃખ લાદ, તોપણ તે
ચાતકને તારા સિવાય બીજી ગતિ નથી અને તે તારા
સિવાય બીજાની યાચના કરતો નહિ ૬૬

મૂયો ગર્જિતમમ્બુદ પ્રકટિતા વિશુત્સ્વમાપૂરિત
દૂરાવમહ તિષ્ઠ તિષ્ઠ તદલ ષ્ટ્વથા તથાવ પરમ્ ।
નિર્દમ્બાસિલશાલિહાલિકરપૂતતદ્વનેત્રૈ પર
નૈરાશ્યાદિહ વર્વિતક્યમધુના કેદારપૂર પય ॥૬૭॥

અનાવૃષ્ટિને દૂર કરનાર હે મેઘરાજ! તમે વાર-
વાર ગર્જના કરી, વીજળીઓ ચમકાવી આગમ ભરી
દીધુ, હવે વધારે વરસડુ બધ કરી ઠંભા રહો, કાચુ
કે બધારે તપાને લીધે ડાગને બાળી બેઠો, ખેડૂતની
સુ ૩૭

શીઓ અત્યત નિરાશ બનીને તમારી સામે એકીટરો
બેઠો રહેશે ત્યારે તમારે ફરીથી વરસવાની બદર પડશે,
હમણા તો કારા ભરાય તેટલુ પાણી પડયુ છે ૬૭
ગર્જન્મ્બુદ્વાવિત તથ કળિકારુપેણ ચત્ર કચિદ્
વર્ષાકાલમપેદ્ય દાનસમયે કાળર્થ્ય વિષત મુલે
પદ્માત્પાનહરતામુપૈતિ લયુતામયેનિ મૂયસ્તત
શ્રીમદ્રામ નૃપાલક્ષ્મીરાવિમો દાતા ક્રિયાન્વારિદ ॥૬૮॥

હે શ્રીરામ, હે રાજાઓના શેખર જેવા રાજા! આ
મેઘ દાતા છે તે કેવો હલકો છે તે તો બુઝો!
વર્ષાકાળ આવ્યો છે બહુને જલના દાન કરે છે પણ
તે ગર્જના કરીને તેમ જ ટીપે ટીપે આપે છે તે
ક્યાક જ વરસે છે અને દાન આપતી વખતે મુખ કાણુ
કરી નાખે છે અને દાન આપ્યા પછી પણ શરીરે
દ્રિઢી પડી આવે છે તેમ જ હલકો બની બન છે! ૬૮
આસત્તા પ્રતિકોટર વિપવરા માનો કરા મુર્ધનિ
શ્વાલાજાલકરાલદાવદહન પ્રત્યક્ષમાલિન્નિત ।

સર્વાનન્દનચારુચન્દનતરોરેતસ્ય જીવાતવે
રે જીમૂત વિમુક્ત ચારિ વહુદો યુગ્મવશો જુમ્ભતામ્ ॥

હે મેઘરાજ! ઝેરણા સર્પ જેના ઘડના કોતરે કોતરે
લાગેલા છે, જેના મસ્તક પર સૂર્યના કિરણો પડી રહ્યા
છે અને જેના શરીરે દાવાબળની નવાળાઓના સમૂહ
લપેટાયો છે, એવા આ ચંદનવૃક્ષને જીવન આપવા
માટે તમે ખૂબ જળ છોડો અને તમારો વશ વધારો,
કારણ કે એ ચંદનવૃક્ષ સર્પને આનંદ આપનાર છે ૬૯
તે તે ચાતકપોતકા વિતૃપિતા દાવામિત્ર વન
સનિર્વાપિતયુગ્મતાપિતમહી નિર્માથિતા સર્વત. ।

કાસારા પરિપૂરિતા પ્રથુપયોચારાભિરમ્બોચર
સ્વાયેવાયમહો મહોર્નિતમહાદાનાવદાનત્રમ ॥૭૦॥

હે મહામેઘ! ભારે જળની ધારાઓ વગસાવીને તે
ચાતકના બચ્ચાની તરસ છિપાવી, દાવાબળથી બળતા
વનને કંકુ પાડયુ, ઉખાટયો તપેની પૃથ્વીને શાન કરી
તેમ જ બધા તળાવ ભરી દીધા એ રીતે ખરેખર આવા
ભારે મોટા દાન આપવાનો માર્ગક્રમ તો તારે વિરો
જોખી રહ્યો છે ૭૦

તાપ હુમ્પમિ સર્વતો વિતરસે મુક્તાપલ મુખિયુ
ક્ષેત્ર સિદ્ધમિ શ્ચિત્ત વૃક્ષયસિ શ્રીસંગકમુગન્દમાન્
ક્ષાર ક્ષારમિદ્ જલ જલ્પનિવેરાદાવ જીમૂત દે
નિશ્ચ જીવયસિ મરીનુ જગતિ મૌઢોડપિ કમ્પે મુગન્ ॥

હે મેઘ! તુ નહો બાજુ ફેરવેના તપાને કંકુ કંકુ
છે, બીજાનીઓના મેળી પેદા કરે છે એટલે વિરો

જલ સીંચે છે, ચંદન જેવાં મોટાં મોટાં વૃક્ષોને નવાં તાજાં પાન આપે છે; તેમ જ આ સમુદ્રનાં ખારાં ખારાં પાણી લઈને તેને મીઠાં બનાવી આ વિશ્વને જિવાડે છે; એ રીતે જગતમાં શુભમાન માણસાં કુશળ માણસ પશુ તારા કથા શુભોને વધુ વે તે કહે ? ૭૧
સંતાપે જગતો વિલુપ્તસિ ધરાં ધારામિતરિશ્ચસિ
ક્ષેત્રાણ્યદ્કુરયસ્યમૂનુકુલયસ્યદ્વાય નીપદ્રુમાન ।
સારક્લસ્ય નમોનિવેશિતદશશ્ચત્રપુરીપૂરેણ
વૈમુક્ષ્યં વહસિ સ્વમમ્બુદ યદિ પ્રત્યેતુ કો નામ વત્ ॥

હે મેઘ ! તું જગતના સંતાપ દૂર કરે છે, જલની ધારાઓથી પૃથ્વીને સીંચે છે; ખેતરોને ફળદ્રુપ બનાવે છે; અશોક, લીમડા જેવાં વૃક્ષોને તરત જ પ્રફુલ્લ બનાવે છે; એ તો ખરેખર છે; પરંતુ આકાશ તરફ જેણે એકસરખી નજર મારી છે, એવા આ ચાતકની ચાંચના પડને પૂરવામાં બે તું વિશુષ્પ બની જશે, તો પછી કોણ તારા પર વિશ્વાસ લાવશે ? ૭૨

કૂપામ્ભાંસિ પિષ્વન્તુ કૂપરસિકા વાપીપુ વાપીજુપો
નાદેયાશ્ચ પતત્ત્રિણોઽપિ મુદિતા આસ્વાદયન્તામપઃ ।

સારક્લસ્ય નમોનિવેશિતદશઃ કિં તેન યાવન્મદ્દી-
મમ્મોભિઃ ક્ષપયન્નસાવુદયતે ન પ્રાવૃષ્યેયો ધનઃ ॥૭૩

કૂવાનાં પાણી પીવાના રસિકા ભલે કૂવાનાં જલ પીએ. વાવને સેવનારા ભલે વાવનાં પાણી પીએ. પક્ષીઓ ભલે આનાં પામતાં નદીના જલનાં પાન કરે; પરંતુ જેની નજર આકાશ તરફ મંડાઈ છે, એવા આ ચાતકને કામદો શું ? કારણ કે જ્યાં સુધી પોતાની જળધારાઓથી પૃથ્વીને નવકાળી નાખનાર વર્ષાકાળનો મેઘ ચઢી ન આવે ત્યાં સુધી તે ચાતકને રાહ બેવાની છે !

કર્તવ્યો હૃદિ વર્તતે યદિ તરોરસ્યોપકારસ્તદા
મા કાલં ગમયાન્નુવાહ સમયે સિદ્ધૈનમમ્મોભરૈઃ ।
શીર્ણં પુષ્પફલેદલે વિગલિતે મૂલે ગતે શુષ્કતાં
કસ્મૈ કિં દિવમાચરિષ્યતિ પરીતાપગતુ તે સ્યાસ્યતિ ॥

હે મેઘ ! આ વૃક્ષ પર બે તારે ઉપકાર કરવો જ હોય, તો નકામે સમય ગુમાવ નહિ. આવો વખત ફરીથી નહિ મળે; કારણ કે એ વૃક્ષનાં ફૂલ, ફળ ખરી નાથ, ખાખ છૂટાં પડી નાથ અને વૃક્ષ સુકાઈ જાય ત્યારે તું 'કાનું' કયું' દિવત આચરશે ? પછી તારે નસીબે તો પથાતાપ કરવાનો જ બાકી રહેશે. ૭૪

નો ચિન્તામણિભિર્નં કલ્પવરુભિર્નં કામવેન્વાદિમિ-
ર્નો દેવૈશ્ચ પરોપકારનિરતૈઃ સ્પૃહૈર્નં સૂક્ષ્મૈરપિ ।

અમ્મોદેહાં નાન્તરં જલમૈસ્તામુર્વરી સિદ્ધતા
ઘૌર્યેણ ધુરં ત્વયાચ વ્રહ્તા મન્યે જગજીવિતમ્ ॥૭૫

હે મેઘ ! ચિંતામણિઓ, કલ્પવૃક્ષો, કામધેનુઓ, દેવો વગેરે જે જે નાનામોટા પદાર્થો પરોપકાર કરવામાં રસ ધરાવે છે; તેમણે જે કાર્ય નથી કર્યું એવું કાર્ય અર્થાત્ જલના સમૃદ્ધથી પૃથ્વીને સીંચીને પૂર્ણ કરવાનું કાર્ય તે' ધારણ કર્યું' છે, તેથી તે' ખરેખર જગતને જીવન આપ્યું' છે, એમ હું માનું છું. ૭૫

હે પાયોદ યથોન્નતેન ભવતા દિગ્વ્યાવૃતા સર્વતો
મન્યે ધીર તથા કરિષ્યસિ સ્વલુ ક્ષીરાન્ધિતુલ્યં સરઃ
કિં ત્વેષ ક્ષમતે નદિઃ ક્ષણમપિ પ્રોષ્પોષ્મણા વ્યાકુલઃ
પાઠીનાદિગણસ્ત્વદેકદારણસ્તદ્વર્પ તાવત્કિયત્ ॥૭૬॥

હે મેઘ ! તે' આવી ચઢીને ચારે દિશાઓને ઊંઘી દીધી છે, તેથી મારું માનવું છે કે આ સરોવરને તું ક્ષીરસાગર જેવું ભરપૂર બનાવી દેશે; પરંતુ ગરમીના તાપથી આકુળવ્યાકુળ બનેલાં આ માછલાં વગેરેના સમૃદ્ધ હવે એક ક્ષણનો પણ વિલંબ સહન કરી શકે તેમ નથી; એ બધાં તારે જ શરણે આવેલાં છે, માટે હવે થોડું વરસી લે ! ૭૬

નાન્યૌ સ્કન્ધનતિઃ સરઃસુ ન મનો વાપીપુ નાપીદિતં
કર્ણેઽપ્યર્ણવસંકથા ન ચ કૃતા નાચાપિ નયાં મનઃ ।

સારક્ષેણ સમુત્તરક્લરસનાદળેન ચળ્ડાતપ-
હાન્તેનાપિ નિરન્તરં જલદ્દ હૈ સ્વદ્યેવ દત્તં મનઃ ॥૭૭॥

હે મેઘ ! આ ચાતકે કૂવા તરફ ખસો નમાઓ નથી, સરોવર તરફ તેણે પોતાનું મન પરોવ્યું નથી; તેણે પોતાને કાને સમુદ્રની કથા પાથુ સાંભળી નથી; તેમ જ આજ સુધી તેણે નદીમાં પોતાનું મન પરોવ્યું નથી, એ ચાતકે તો ફક્ત પ્રયત્ન કર્યા તો તાપમાં જળવા જતાં પોતાના કંઈક રસનાના દંડને જોયો રાખીને તારે વિશે જ પોતાનું મન પરોવ્યું છે. ૭૭

નિઃપદ્મં શિશિરેણ ધીવરગણેર્નિર્મત્સ્યનિઃકૂર્મકં
વ્યાધૌનર્વિહગં નિરમ્બુ રવિણા નિર્નાલકં દન્તિમિઃ ।

નિશાલકૂર્મકારિ શુક્રગણેર્નામૈકમાત્રં સરો
દે જીમૂત પરોપકારક પયોદાનેન માં પૂરય ॥૭૮॥

ચિયાણાએ મને કમળ વિનાનું બનાવ્યું, માછી-
મારોએ માછલાં અને કાચળા વિનાનું કરી નાખ્યું.
પારથીઓએ પક્ષી વિનાનું કર્યું, સરો મારું જલ શેષી
લીધું, હાથીઓએ કમળોના દંડ ઉપેરી નાખ્યા, ભૂકે-
વરાહોએ કમળનાં મૂળ ખોદી નાખ્યા; હવે તો હું

નામતુ' જ સરાવર રહી ગયું છું, માટે હે મેધજાળ !
જલનાં દાન આપીને મને ભરપૂર કરો. ૭૮

કાસારેપુ સરિસ્તુ સિન્ધુપુ તથા નીચેપુ નીરમ્હં
ધિક્તત્રાપિ શિરોનતિઃ કિમપરં હેયં મવેન્માનિનામ્ ।
इत्यालोच्य विमुच्य चातकयुवा तेषु सृहामादरा-
दुद्ग्रीवस्तव वारिवाह कुर्वते धाराधराલोकनम् ॥૭૯॥

તળાવો, નદીઓ, સમુદ્રો, ઊંડાં જળાશયો વગેરે-
માંથી જળ પીવું, તે બાબતને ધિક્કાર છે; તેમાં પણ
મસ્તક નમાવવું પડે, તે વાતને ઊંડીને મનસ્વીઓ
ખીંછી કઈ વાતને હેય ગણુશે ? એ રીતે જોઈ વિચાર
કરીને કઈ યુવાન આતક તે બધાં વિષેની સ્પૃહા છોડી
દઈને હવે જોઈ ડોક કરીને તારા જલની ધારા પડ-
વાની રાહ જુએ છે, ૭૯

વે ધારાધર ધીર નીરનિઠરૈરેષા રસા નીરસા
શોપા પૂપકરોત્કરૈરતિલરૈરાપૂરિ ભૂરિ ત્વયા ।
एकान्तेन भवन्तमन्तरगतं स्वान्तेन संचिन्तय-
श्चाश्चर्यं परिपीडितोऽमिरमते यचातकस्तृण्यया ॥૮૦॥

જલની ધારાને ધારણ કરનાર હે ધીર મેધ ! સૂર્યનાં
અત્યંત તીવ્ર અને પ્રચંડ કિરણોથી એકદમ નીરસ
(સુકાઈ ગયેલી) આ પૃથ્વીને તે તારા જલના ઓપથી
ભરપૂર કરી નાખી, તે તો બરાબર છે, પરંતુ એક
વાતવું આશ્ચર્ય છે કે એક અનેરા અને પવિત્ર મનથી
તારું ચિંતન કરનાર આ આતક નરસથી પીડાઈ રહ્યું
છે અને તારી રાહ જુએ છે, તેના તરફ જોયું નહિ. ૮૦

આરામાધિપતિવિવેકવિકલો નૂનં રસા નીરસા
વાત્યામિઃ પરુપીકૃતા દશ વિશશ્વપ્રઠાતપો દુઃસહઃ ।
एवं धन्वनि चम्पकस्य सकले संहारहेतावपि
स्वसिञ्चनमृतेन तोयद् कुतोऽप्याવિઘ્નતો वेधसा ॥૮૧॥

આ બગીચાનો સ્વામી-આળી વિવેક વિનાનો બની
વિચારના પડી ગયો છે. પૃથ્વી પણ ખરેખર નીરસ-
શૂન્ય બની ગઈ છે. દશે દિશાઓ વટાળિયાથી ભૂખરી
બની ગઈ છે. સૂર્યનો તાપ ન સહન થાય એ રીતે
બધાં વિપરીત બની ગયાં છે, હારે હે મેધ ! અમૃત
રૂપી વૃષ્ટિથી તેને સિંચન કરનાર એવા તું મળી આવ્યો,
તે ખરે ! તને બ્રહ્માએ કયાથી અજ્ઞાન રીતે પેદા કર્યો ?

મીઝમે મીઝમતરૈઃ કરૈર્દિનકૃતા દમ્યોઽપિ યચાતક-
સ્ત્વાં ધ્યાયન્નવાસરાન્ક્રમ્યપિ શ્રાવ્યસો નીતવાન્ ।
देवादेवचनगोचरेण भवता तस्मिन्निदानीं यदि
स्वीचके करकानिपातनरूपा सर्तकं प्रति ह्रમहे ॥ ૮૨ ॥

હે મેધ ! ઉનાળામાં સૂર્ય પોતાનાં પ્રચંડ કિરણોથી
જેને બળ્યો બળ્યો કરી નાખ્યો, તે ચાતકે તારું ધ્યાન
કરતાં કરતાં ઘણીય મુશ્કેલીએ ઉનાળાના લાંબા દિવસો
પણ પસાર કર્યાં. હવે તો દેવની કૃપા થતાં તમે તેને
દર્શન આપ્યાં; પરંતુ તમે બધારે તે ચાતક પર કરા
વરસાવવાની કૃપા કરી, તો પછી અમારે તેની ફરિયાદ
જાને કરવાની રહી ? ૮૨

સ ક્ષારો જલધિઃ સરાંસિ વિતરન્ત્યધ્યાગતેભ્યો મિતં
શૂઘન્તે સરિતઃ શ્રમેણ પરિતોઽપ્યાધારવન્થં વલાત્ ।
प्रायं कूपकतः कथंचन किमप्यारोप्य कण्ठे पदं
तत्त्वां त्यागिनमेकमेव भगवन्पर्जन्यं मन्यामहे ॥૮૩॥

હે લગવાન મેધજાળ ! પેલો સમુદ્ર ખારો છે, સરા-
વર પોતાની પાસે આવેલાઓને આપીને જલ આપે છે,
નદીઓમાંથી પાણી લેવાં હોય તો તેની ચારે બાજુ
બંધ બાંધીને ઘણી મહેનત કરવાથી મળે છે; તેમ જ
કૂવામાંથી ઘણી મહેનતે પાણી તો મળે, પરંતુ તેને માટે
તેના ચાળામાં પણ ચૂકવા પડે છે. માટે ખરા ત્યાગી
તરીકે તો તમે જ એકલા છો, એમ અમે માનીએ છીએ.

હર્ષં વર્ષન્વિધત્સે ચિરસમયતૃપાશુપ્તયાં ચાતકાનાં
ભૂમેતાપોપશન્તિ વિતરસિ તરસા લોકશોકં ધ્રુનોપિ ।
અમ્ભોદૈત્તત્ત્વૈકં પરમમુચિતં યત્પિધત્સે સુધાંતું
વાચામીશં કર્તૃં વા વુપમપિ વહસિ પ્રેમ લયોતવર્ગે ॥૮૪

હે મેધ ! ઘણા લાંબા કાળથી તરસે પીડાતા આતક
પક્ષીઓને તું વરસીને આનંદ આપે છે, તું પૃથ્વીના
તાપની શાતિ કરે છે, તેમ જ વેપથી લોકના શોકને
દૂર કરે છે; એ કારણે તો તારે માટે બધું યોગ્ય છે;
પરંતુ ચંદ્ર વાણીના પતિ ગુરુ, શુક્ર, બુધ વગેરે ક્રોધને
હારી દઈને તું આગિષાઓનાં રાણાં પર પ્રેમ પ્રગટ
કરે છે; તે શું તારે માટે વધારે યોગ્ય છે ? ૮૪

વાયુની અન્યોક્તિઓ

વાયુરેકં મહામૂલં વદન્તુ નિલિલા જનાઃ ।

આયુરૈવૈષ્ઠ ભૂતાનામિતિ મન્યામહે વયમ્ ॥ ૧ ॥

પાંચ મહાબુતોમાં વાયુ એક મહામૂલ છે, એમ
લભે બધા લોકો કહે ! અમે તો માનીએ છીએ કે, 'એ
તો સર્વ પ્રાણીઓનું સાક્ષાત જીવન જ છે. ૧

અલિપટહેરનુયાતાં સ્વદ્વદયદ્વદયગરં વિલુગ્નપત્તીમ્ ।

મૃગમટપરિમલ્લહરી સનીમ તિ પામરેપુરે કિરસિ ॥૨

હે વાયુ ! જેની પાછળ પાછળ બમરાઓ શુંબરવ
કરે છે અને જે બધાં સ્નેહીતોનાં હૃદયોને,

દૂર કરે છે, એવી જે કસ્તૂરીની સુગંધની લહર છે, તે
પામર જનો વિશે શા માટે વહેંચી દે છે ? ૨
પરમો મહત્સસ્વામેસ્તેજોદૃષ્ટિ તનોતુ તં જેતુમ્ ।

દીપં દરતિતદસ્ય દ્વાતં પ્રતિપત્તિર્નિર્વહણમ્ ॥ ૩ ॥

જેનો મિત્ર પવન છે, એવો આ પ્રયંત્ર અગ્નિ ભલે
પોતાના તેજની દૃષ્ટિ આગળ કરે; પરંતુ તેને છતવા
માટે આ પવન દીવાના તેજને ઢરી લે છે; અર્થાત્
પોતાને શરણુ આપનારનો કથા પ્રકારે નિર્વાહ કરવા,
તે વાત વાયુથી બંધુવાને મળી છે. ૩

પ્રાથમિકી ધનવૃદ્ધિઃ પ્રાપ્તા શિલિનો નિદાગતત્ત્વસ્ય ।

આકસ્મિકેન સા પુનરપનીતા કાપિ પવનેન ॥ ૪ ॥

જે ઉનાળાની ગરમીથી તપ્યા હતા, એવા મોરને
(શાત કરવા માટે) પહેલવહેલી મેઘની વર્ષા આવી મળી
હતી; હાં તો પવને અકસ્માત આવીને તે વૃદ્ધિને
કયાંય ખેંચી લીધી. ૪

વરતરુવિષટનપટવઃ કટવશ્ચહ્રાન્તિ ધાયવો વહવઃ ।

તત્કુસુમવદ્દલપરિમલગુણવિન્યાસે કૃતિ ત્વેકઃ ॥ ૫ ॥

એવા તોફાની પવને તો ધણુ વાય છે, જે મોટાં
મોટાં વૃક્ષોને કોળેડી નાખવામાં કુશળ હોય છે; પરંતુ
એ એક પવન તો વિરલ જ છે, કે જે ઝાડનાં ફૂલની
વિસ્તૃત સુગંધીના શુભને પાથરવામાં કુશળ છે. ૫

ગન્ધવાહ ગહનાનિ ગાહસે ગન્ધજાતમિદ્ધ સંચિનોપિ ચ ।

નૈપુણ્યચ્યુતિરિચંતુ તાવકી ચત્ર ત્ર સદસદ્વિવેચનમ્ ॥ ૬ ॥

સુગંધને લઈ જનારા હે પવન ! ગંઢને જંગલોમાં
તું પ્રવેશ કરે છે અને અનેક પ્રકારની સુગંધીને એકઠી
કરે છે; પરંતુ તારામાં સારા-નરસાને જુદા પાડવાની
વિવેકશક્તિ નથી, એ જ તારી નિપુણતામાં ખામી છે. ૬

અહદ્ ચઢસમીરણ દારુણં કીમિદમાચરિતં ચરિતં
ત્વયા । યદિહ ચાતકચક્ષ્ત્રપટોદરે પતતિ યારિ તદેવ
નિવારિતમ્ ॥ ૭ ॥

હે પ્રયંત્ર પવન ! તેં આ દારણુ આચરણુ શા માટે
આચારમાં મૂક્યું; જે આ ચાતકની ચાંચના પુટમાં
બંધનું બિંદુ પડતું હતું; તે જ તેં રેણી રાખ્યું. ૭
અનિલ નિશ્ચલચિત્તં પ્રાણિલિ ત્વચ્ચુક્તં
સપદિ ચ વિનિમીલત્યાલ્કલં ત્વદ્વિયોગ્માન્ ।

વપુરસિ પરમેશસ્યોચિતં નોચિતં તે

સુતમિમસુરિમિ વા યત્સમં સ્વીકરોષિ ॥ ૮ ॥

હે પવન ! આખું જગત તારી પ્રેરણાને કારણે
જીવી રહ્યું છે અને તારા વિશેષ ધર્માની સાથે જ તે
જગત આકુળત્યાકુળ જીવેને દુઃખી બની બધ છે. તું

પરમેશ્વરતું યોગ્ય શરીર છે, તે વાત ખરેખર છે; પરંતુ
સુગંધી અને દુર્ગંધી બંનેને સરખી બનાવી દે છે, તે
ખરેખર નથી. ૮

રાત્રીવિનીવિર્પીનસૌંભસારાગ્નિઃ

યોઽમૂદ્ધસન્તદિવસેષુ જનૈકવન્ધુઃ ।

રથારજાસિ વિકિરન્વિરુજઞ્નગ્રેન્દ્રાઃ

નુન્મત્તવદ્બ્રમતિ પદ્યત સોઽથ વાયુઃ ॥ ૯ ॥

વસંતઃકતુના દિવસોમાં જે પવન કચલોના સમૂહ-
થી શોભતાં વનોમાં રહેલી સુરભિના સારને ફેલાવી
આરે બાળુ સુગંધિત કરતો, સર્વ જનોનો પ્રિય મિત્ર
બન્યો હતો, તે જ વાયુ આજે રસ્તાની બધી ધૂળને
ઉડાડતો, તેમ જ મોટા મોટા પર્વતોને ડોલાવતો, ઝાડાની
જેમ ભમી રહ્યો છે, તે જુઓ ! ૯

યે જાત્યા લપ્તવઃ સદૈવ ગણનાં યાતા ન ચે કુત્રચિત્
પદ્ધયામેવ વિમર્દિતાઃ પ્રતિદિનં ભૂમૌ વિલીનાશ્ચિરમ્ ।
હસ્તિપ્તાશ્વ પલાશયેન મરતા પદ્યાન્તરિક્ષે સર્વે

તુદ્ધાનામુપરિ સ્થિતિં શ્વિતિમૃતાં કુર્બન્વ્યમીપાંસવઃ ॥ ૧૦ ॥

હે મિત્ર ! તમે જુઓ તો ખરા કે, જે ધૂળના કણ
ભતિને લીધે સદા હલકા છે; જે કાંઈ પણ ઠેકાણે ગળ-
નાને યોગ્ય બન્યા નથી, જે દરરોજ પડતી નીચે અટ-
વાયા કરે છે અને જે લાંબા કાળ સુધી પૃથ્વી પર ઠંકા-
યેલા પડ્યા હતા, તે જ ધૂળના કણ ચપળ સ્વભાવના
પવને ઉડાડ્યા છે, તેને લીધે તે અંતરિક્ષ સુધી પહોંચીને
જોવા પર્વતોનાં અસ્તકે પર મિરાજમાન થયા છે. ૧૦

હંદ્રો વપ્તસમીર સર્પતિ ભવત્યસ્મિન્વને શાલિનાં

શ્વસતાર્ષપગ્નઃ સ કોઽપિ સુચિરં જ્વવાલ દાવાનલઃ ।

યેનાદાહિપ લાયમાનહરિણં મરમોભવદ્મૂર્હ

શુષ્યન્નિર્મિસુત્પત્તત્ત્રગકુલં ચેપ્રદ્મુજગં વનમ્ ॥ ૧૧ ॥

બળેલા હે પવન ! આ વનની અંદર તું ફરી રહ્યો
છે, તેને લીધે વૃક્ષની ડાળોઓમાં ધર્મણુ થવાથી પેદા
થયેલા દાવાનળ કાંઈ અદ્ભુત રીતે લાંબા કાળ સુધી
બળી રહ્યો છે; તેનાથી આ ઢરણું દેડાદેડ કરવા લાગ્યું
છે, ઝાડ બળાને ખાક થઈ ગયાં છે, ઝરણાં સુકાઈ
ગયાં છે, પક્ષીઓ છીડી રહ્યાં છે, સાપ આશેઘવા
લાગ્યા છે અને આખું વન બળી રહ્યું છે. ૧૧

હંદ્રો ધીર સમીર હન્ત જનનં તે ચન્દનદ્વામયુતો

દાશિષ્યં જગદુત્તરં પરિચયો મોદાવરીવારિભિઃ ।

પ્રત્યક્ષં દહતીદ મે ત્વમપિ ચેતુદામદાવામિવન

મતોઽયં મલિનામ્લો ધનચરઃ કિં વક્ષ્યતે કોકિલઃ ॥ ૧૨ ॥

હે ધીર પવન ! તારો જન્મ ચંદનની ભૂમિમાંથી થયેલો છે. તારી ઉદારવૃત્તિ (દાક્ષિણ્ય) જગતમાં અસૌકિક છે. તારો પરિચય ગોદાવરી નદીનાં જલ સાથે થયેલો છે. (એ રીતના શુદ્ધો હોવા છતાં પણ) હું મારાં અંગે અંગને પ્રયત્ન દાવાનગની જેમ બાળી રહ્યો છું, તો પછી મહાન્મત બનેલ આ જગદીશ કાચલ પક્ષી શું કહેશે તે બાજુ છે ? ૧૨

કોડયં પ્રાન્તિપ્રકારસ્તથ પવનઘનાવસ્કરસ્થાનજાતં તેજસ્વિપ્રાતસેવ્યે નમસિ નયસિ ચત્પાંતુર્પૂર્વં પ્રતિષ્ઠામ્ । અસ્મિન્નુત્થાપ્યમાતે જનનયુગપથોપદ્રવસ્તાવદાસ્તાં કેનોપાયેન સહો વપુષિ કલુપતાદોષ દ્યુતતવૈચ ॥૧૩॥

હે પવન ! ને આકાશ તેજસ્વીઓના સમૂહથી મેલવા લાયક છે, તે આકાશને હું ધૂળ-રત્નેટીની સાથે રહેલ ધાણુમાટી વગેરેના દગ્ધાને ઉડાડીને ને પ્રતિષ્ઠા આપે છે, તે તારો પ્રકાર તો કાંઈ અનેશે છે ! હું બ્યારે ધૂળ ઉડાડે છે, ત્યારે લોહાની આંખોને ભરી દઈને ને ઉપદ્રવ પેદા કરે છે, તે વાત તો ઠીક; પરંતુ તારો ને મહિનતાથી ભરેલો હોય મારા શરીરે લાગે છે, તે ક્યા ઉપાયે સહન કરવો, તે તો બહુવધ ? ૧૩

પર્વતની અન્યોક્તિઓ

નાથન્યાનાં નિજાસં વિદધતિ ગિરયઃ શેલરીમૂતચન્દ્રાઃ શુદ્ધચૈત્ત્યાપ્રવાહ દ્રુતમિવ તુહિનં વિદ્યુસ્તેપુ ક્ષિપન્તઃ । ચેપામુચૈસ્તરૂપામવિહતગતિના વાયુના કમ્પિતાના-માકાદ્યો વિપ્રતીર્ણઃ કુસુમચય દ્વાભાતિ તારામહૌઘઃ ॥

ને પર્વતોનાં શિખરો પર ચંદ્ર નિવાસ કરે છે, ને પર્વતો પોતાનાં હાથો શિખરોથી ચાંદનીના પ્રવાહને આગળેલા હુમમ્મની જેમ દિશાએ દિશાએ પાથરી રહ્યા છે તેમ જ આકાશમાં પથરાયેલ તારાઓનો સમૂહ બાજુ કે નિરંતર ચાકુ રહેનાર વાયુથી ને પર્વતોના વૃક્ષો રોડી ઉડતાં ફલનો સમૂહ વિખેરી રહ્યાં હોય એમ લાગે છે; તે પર્વતો અલાગી જતોને પોતાની ઉપર નિવાસ આપતા નથી. ૧

હિમાલય

તરુહલુપમાપદ્ધરાં જનયન્તી જગતિ જીવજાતાર્તિમ્ । કેન ગુણેન ભવાનીતાત હિમાનીમિમાં વહસિ ॥ ૨ ॥

પાર્વતીના પિતા હે હિમાલય ! ને ખરૂં જુદોના સમૂહનાં સૌંદર્ય દરી સે છે અને જગતમાં રહેતા બધા જીવોને દુઃખ આપે છે, તે ખરૂંના સમૂહને ક્યા ગુણને કીધે ધારણ કરે છે ? ૨

વિન્ધ્યકન્દરસુમેરુમૂઘતાં ચત્પતિસ્તુહિનપર્વતોડમવત્ । ફૈશ્વરશ્ચુરવાપ્રમાવતતદ્ધ્રુવં જગતિજ્ઞમ્ભતે યશઃ ॥૩॥

ને હિમાલય વિન્ધ્યાચળ, મંદરાચળ, સુમેરુ વગેરે પર્વતોનો સ્વામી બનેલો હતો, તે હિમાલય મહાદેવનો સસરો બન્યો અને તેના પ્રભાવથી જગતમાં તેનો યશ ધણો જ વધી ગયો છે. ૩

ક્ષોણી યસ્ય હિરણ્મયી મણિમયઃ પ્રાકારશિલ્પોચયઃ કુહ્ણાઃ કલ્પલતામયાઃ સુરધુનીધારામયો નિર્ફરઃ ।

કિં ચેન્દ્રાદિસમસ્તદિકપતિપુરીમવ્યન્તિ ચત્પલ્લાવાઃ શૈલઃ સોડિપિ ગિરિર્વયં ચ ગિરયસ્ત્વવ્યેવ મે કા મતિઃ ॥૪॥

‘જેની ભૂમિ સોનાની બનેલી છે, જેની ભેખડોમાં કુદરતી રીતે શિલ્પકારથી મણિઓ બઢવામાં આવેલા છે, જેની કુંજગલીઓમાં કલ્પવૃક્ષોની લતાઓ ઊગેલી છે, જેના અરા અપ્રકાશગંગાના જલથી ભરેલા છે, તેમ જ છંદ વગેરે સમસ્ત દિશ્પાલોની નગરીઓ ને હિમાલયની અંદર વૃક્ષોનાં પાનની જેમ રૂહેલી છે; એવા એ હિમાલય પર્વત પણ પર્વત ગણાય અને અમે બધા પણ પર્વતો ગણાઈએ, તોપણ તારામાં જ મારી અસૌકિક મતિ રહેલી છે, તે જ તારી વિશેષતા છે ? (અહીં એક પર્વતનું હિમાલયને સંબોધન છે.) ૪

મેરુ પર્વત

ચે સંતોષપુસ્તપ્તુદ્ધમનસસ્તેપામભિઓ યદો ચેડ્યન્યે ઘનલોભસંકુલધિયસ્તેપાં તુ દૂરે નૃણામ્ ।

इत्थं कस्य कृते कृतः स विधिना सातकपदं संपदं स्वात्मन्येव समाप्तहेमहिमा मेरुर्न मे रोचते ॥५॥

‘સંતોષ એ જ સુખ છે’ એમ માનીને જેના મનની સંપૂર્ણ વધી ગયેલી છે, એવા માણુસોને તો માટીની જેમ સોનાના ઘેરમાં બેઠા હોવાનો નથી; પરંતુ જેમની હૃદિઓ ધનના લોભથી આકુળ-આકુળ બનેલી છે, એવા માણુસોને માટે તો સુમેરુ પર્વત ધણો જ દૂર રહેલો છે; તો પછી સર્વ સંપત્તિઓના સ્થાનરૂપે બનેલા આ સુમેરુ પર્વતની રચના વિધિએ શા માટે કરી હશે ? જેના સોનાનો મહિમા પોતાની અંદર જ પૂરો થઈ જાય છે, એવા આ મેરુ પર્વત મારી રચિને પેદા કરતો નથી. ૫

આવશ્યકે તથ કિમયત્નીમવસ્થાં તસ્યાથ વિન્ધ્યશિરસસ્ય મનોહ્રસ્ય ।

યત્રેવ સમ્પન્નયસ્તપસા નિપેદુઃ

સોડર્વં વિલાસસત્તિઃ વિશિવાશનાનામ્ ॥ ૬ ॥

ન્યાં પહેલાં સાત ઋષિઓ તપ કરવા માટે ગિરા-
જતા હતા, ત્યાં આને માંસહક્ષક રાક્ષસોનો નિવાસ
બની ગયો છે, એ રીતે એક સમયે અત્યંત મનોહર
લાગતા એવા વિધ્યાયજ્ઞ પર્વતની આજની દશાની
અમે શું વાત કરીએ ? ૧

મલયપર્વત

કિં તેન દેમગિરિણ રજતાદ્રિણા વા

યત્રાખિતા હિ તરવસ્તરવસ્ત એવ ।

મન્યામહે મલયમેવ યદાશ્રયેણ

શાસ્વોતનિશ્વકુટજા અગ્નિ ચન્દનાનિ ॥ ૭ ॥

જેના આશ્રય લઈને રહેલાં વૃક્ષો એ વૃક્ષો જ રહે
છે, એવા હિમાલય કે ચંદ્રાદિના બનેલા કૈલાસ પર્વતનો
શું મહિમા ગાવો ? જેનો આશ્રય કરીને રહેલાં શાષોટ,
લીંબડા અને કુટજ જેવાં વૃક્ષો પશુ ચંદનનાં વૃક્ષ
બની ગયું છે, તે મલયાયજ્ઞને જ અગ્ને તે માન
આપીએ છીએ. ૭

વિદ્યોતમ્તે કતિ ન ગિરવસ્તેપુ કિં નોદયન્તે

શાશ્વાન્તઃ રવિરવદરીશાલશાસ્વોટકાયાઃ ।

ધન્યસ્તાવાન્મલયશિશ્વરી યત્ર જાતાસ્ત એવ

સ્વેરામોદૈક્ષિમુવનમય પ્રીણયન્તઃ સ્ફુરન્તિ ॥ ૮ ॥

આ લોકમા કેટકેટલા પર્વતો દીપી રહેલા છે, તેની
કોને ખબર નથી ? અને શું તેમની પર ખેર, ખોરડી,
શાલ, શાષોટક વગેરે વૃક્ષો ઊગતાં નહિ હોય ? પરંતુ
તે એક મલયાયજ્ઞને ધન્યવાદ છે કે જેની પર ઊગેલાં
વૃક્ષો પોતપોતાની, સુગંધથી ત્રણે હુવનને પ્રસન્ન રાખીને
ખાલી જાય છે. ૮

મંદરપર્વત

સુરાસિલૈર્લક્ષ્મીં ત્રિપુરાવિજયી શીતકિરણં

કરીન્દ્રં પૌલોમીપતિરપિ ચ લેખે જલનિધેઃ ।

ત્વયા કિં વા લઘ્વં કથય મયિતો મન્દરગિરે

શરણ્યઃ શૈલાનાં યદ્યમર્દયં રત્નનિલયઃ ॥ ૧ ॥

હે મંદરપર્વત ! ત્યારે સમુદ્રનું મંથન કરવામાં
આવ્યું ત્યારે સુરારિ વિષ્ણુ લગવાને લક્ષ્મીને મેળવ્યાં.
ત્રિપુરાને મહાદેવે ચંદ્ર મેળવ્યો અને પૌલોમીના પતિ
ઇન્દ્રે ઐરાવત મેળવ્યો; પરંતુ તને શું મળ્યું, તે તો
કહે ? જે સમુદ્ર પર્વતોને શરણ આપનાર હોય, તેને તે
દ્યા છાડીને વલેલી નાખ્યો; અંતરુ જ તે તો કહ્યું ને ?
મૈનાકપર્વત

શક્ષાદરશ્ચિ યદિ પશ્ચયુગં તયાપિ

મૈનાક સન્તિ તવ નેદ્ર મદામતાનિ ।

નિઃસત્ત્વા ચ નિરપપ્રપતા ચ કિંતુ

પાયોનિયૌ નિવસતા ભવતાર્જિતાત્ર ॥ ૧૦ ॥

હે મૈનાક પર્વત ! તે તારી બે પાંખો ઉઘ્રથી બચાવી
લીધી; પરંતુ તારો અવરજવર બંધ થઈ ગયો. સમુદ્રમાં
તે નિવાસ કરીને, તે નિર્માલ્યપણું અને નિર્લભ્યપણું,
એ બે બાબત મેળવી એટલું જ થયું. ૧૦

વરં પશ્ચન્દેદઃ સમદમધવન્મુક્કુલિશ-

પ્રહૌરૃદ્ધ્વલ્લહલદહનોદ્ધારાગુરુમિઃ ।

તુષારાદ્રેઃ સૂનોરુદ્ધ પિતરિ ક્ષેશવિવશે

ન વાસૌ સંપાતઃ પયસિ પયસાં પત્યુરુચિતઃ ॥ ૧૧ ॥

મદથી ભરેલા ઇન્દ્રે કે કૈલા વજ્રના પ્રહારથી પાંખો
ઉછાઈ ગયું, તે સારું કે જે પ્રહારે પ્રગટ થતા પ્રયંક
અગ્નિની જેમ વિશેષ દારણ બનેલા છે ! પરંતુ હિમા-
લય પર્વતના પુત્ર મૈનાક સમુદ્રના જળમાં ડૂબી જયું,
તે ઉચિત નથી કે જે સમયે પોતાના પિતા કલેશને
વશ થવા હોય. ૧૧

લોકાલોકપર્વત

અકસ્યાયમુદેતિ મૂર્ધનિ ગિરેરન્યસ્ય ચૈવ ક્રમા-

દસ્તં ચાતિ કલાનિષ્ઠિતદુભયોરસ્તઃ પ્રશસ્તોઽચ્છલઃ ।

કો નામોદયિનં કરોતિ ન શિરોમાળિક્યમસ્તં મુન-

ર્યાતં ચઃ કુરુતે મયાનિવ સ દુઃપ્રાપોઽસ્તિ વૃષ્ણીતલે ॥

આ ચંદ્ર એક પર્વતના મસ્તક પર ઊગે છે અને
કંપે કરીને બીજા પર્વતના મસ્તક પર અસ્ત પામે છે
તેમાં જે અસ્તાયજ્ઞ પર્વત છે, તેની પ્રશંસા કરવી થયે
છે; કારણ કે જેનો ઉદય થતા હોય છે, તેને કંપો માણસ
મસ્તક પર ધારણ કરતા નથી ? પરંતુ તારી જેમ જે
માણસ આશ્રયતાને મસ્તક ચંદ્રાદે છે, તેણે માણસ
આ પૃથ્વી પર મળવો મુશ્કેલ છે. ૧૨

રોહણપર્વત

રોહણાચલ શૈલેપુ કસ્તુલાં તુલ્યેત્તવ ।

યસ્ય પાપાણલ્પજ્ઞાનિ મળ્લજ્ઞાનિ મહીશ્રુતામ્ ॥ ૧૩ ॥

હે રોહણાચલ ! પર્વતોમાં તારી તુલના કરી શકે
એવા કંપો પર્વત છે, જે પર્વત પર પડેલા પથ્થરોના
કટકા (હોરા) રાગઓનાં ભૂપણ બને છે. ૧૩

રત્નાનાં ન કિમાલયો જલનિધિઃ કિં ન સ્થિરા ઝેદિની

કિં ન વ્યોમ મહત્પદં સુકૃતિનાં કિં નામ નૈવોત્તમ્ ।

દ્વંદ્વો રોદ્ધિ કિં ન ચાકચકમૂનિઃશક્તદ્ધાહિત-

ક્ષાન્તિસ્તીકરણેન ગોત્રતિલકલૈલોક્યવન્તો મવાત્ ॥ ૧૪ ॥

શું સમુદ્ર રત્નોનો ભંડાર નથી ? શું પૃથ્વી સ્થિર

નથી ? પ્રુવશાળીજનો જેમાં પત્ર મૂકે એવું અત્યંત

જિયું આકાશ નથી ? પરંતુ હે શેઠશ્ચપર્વત ! બ્યારે ચાલકાના સમૂહ કાંઈ પણ જાતની ચંકા લાવ્યા વિના તને ટાંપી જતા હતા, ત્યારે તું ક્ષમાનો શુણ સ્વીકારીને ગોત્ર(પર્વતો)માં તિલકરૂપ બન્યો તેમ જ ત્રણ લોક તને વંદન કરે એવી યોગ્યતા તે સ્વીકારી. ૧૪

ચામસ્તે શિવમસ્તુ રોહણગિરે મત્તઃ સ્થિતિપ્રચ્યુતા વર્તિષ્યન્ત ઇમે કથં કથમિતિ સ્વપ્નેડપિ મૈવં કૃયાઃ ।

ખ્રાતસ્તે મળયો વયં યદિ ભવન્નામપ્રસિદ્ધાસ્તવઃ કિં શૂદ્ધારપરાયણાઃ ક્ષિતિબુજો નાદ્વીકરિષ્યન્તિ નઃ ॥૧૫

‘હે શેઠશ્ચપર્વત ! અમે જઈએ છીએ તારું કથાણુ થાવ. તને એમ થઈ હોય કે, ‘મારી પાસેના સ્થાનથી બ્રહ્મ થયેલા એવા આ મણિઓની શી દશા થશે.’ તો તું એ વિષે સ્વપ્ને પણ વિચાર કરીશ નહિ; કારણ કે હે ભાઈ ! અમે તારા મણિઓ છીએ તેમ જ બે તારા નામની પ્રસિદ્ધિ અમને મળેલી છે, તો પછી જેને શુંગારમાં રસ છે, એવા રાજાઓ અમારા અંગીકાર નહિ કરે ?’ ૧૫

પર્વતની શુદ્ધ

યસ્યાં સ કેસરિયુવા પદમાવબન્ધ
ગન્ધદિપેન્દ્રરુધિરાકળિતાન્નનાયમ્ ।

સામય પર્વતદરી ધ્રુવપૂત્રલોમા
ગોમાયુરેપ વપુષા મલિનીકરોતિ ॥ ૧૬ ॥

જેના આંગણમાં મદગરતા ઠાથીએના લોહીથી લાલ રંગે રંગાયેલાં છે; એવી આ પર્વતની શુદ્ધમાં એક વખતે એ યુવાન કેસરીસિંહ પગલા પાડતો હતો. તે જ પર્વતની શુદ્ધને આ શિયાળ ધૂસરા વાળ અંબેરીને પોતાના શરીરથી મલિન કરે છે. ૧૬

ગિરિચરણં

કદ્દોલસંચલદંગાઘજલેરલોલેઃ કદ્દોલિનીપરિ-
વૃદ્ધેઃ કિમપેયતોયૈઃ । જીયાત્સ જર્જરવનુગિરિનિર્મરોડ્યં
યદ્વિપ્રપાપિ વૃષિતા વિવૃષીમવન્તિ ॥ ૧૭ ॥

જેનાં અગ્રાધ જલ તરંગોને કારણે ડોલી રહ્યાં છે. છતાં પણ જેવું ઊંડાણ સ્થિર છે અને જેનાં જલ નદીઓથી વધી રહ્યાં છે, એવા સમુદ્રનાં જલ ખારાં હોવાને કારણે પીવા લાયક બનેલાં નથી; તો તેથી શો ફાયદો ? સુકલકુટુંબજનિત જેવું શરીર છે, એવું પર્વતનું અરણ્ય જંગલ રહે; જેનાં બેચાર રીપાંથી તરસે પીડાતા માણસો પોતાની તરસ શાંત કરે છે. ૧૭

સમુદ્ર-અન્યોક્તિઓ

નાવહા નાપ્યવૈદગ્ધ્યમુદયેર્મહિમેવ સઃ ।

યતીરપક્કમપ્રાપ્તિ મહારત્નાનિ રોરતે ॥ ૧ ॥

જેના તીર પર રહેલા કાદવમાં મોટાં મોટાં રત્નો પડેલાં રહે છે; તેથી કાંઈ સમુદ્ર તેમનો તિરસ્કાર કરે છે અથવા તો સમુદ્રમાં ખરખવાની શક્તિ નથી, એમ માનવાનું નથી; પરંતુ એ તો સમુદ્રનો મહિમા જ છે. ૧
યદપિ સ્વચ્છમાવેન દર્શયત્યુદયિર્મળીન્ ।

તથાપિ જાનુદ્યોડયમિતિ ચેતસિ મા કૃયાઃ ॥ ૨ ॥

જોકે સમુદ્ર અત્યંત સ્વચ્છ નિર્મળ હોવાને કારણે પોતાના મણિઓને બતાવી દે છે; તેથી તારે મનમાં એમ ન માની લેવું કે, ‘આ સમુદ્ર ઠીંચણુ પૂરતો જ ઊંડો છે.’ ૨

રત્નૈરપૂરિતસ્યાપિ મદલેરોડસ્તિ નામ્બુધેઃ ।

મુકાઃ કતિપયાઃ પ્રાપ્ય માતઙ્ગા મદવિદ્વલાઃ ॥ ૩ ॥

એ સમુદ્ર રત્નોથી ભરેલો છે, તોપણ તેને મદને લેશ પણ નથી, બ્યારે થોડાક મુકામાણિઓ મળતાં ઠાથીઓ ફટલા મદથી વિદૂષણ બનેલા છે ? ૩

અયઃ કતોપિ રત્નાનિ મૂર્ધ્ના વારયતે ણમ્ ।

દોષસ્તયૈવ જલથે રત્નં રત્નં તુળં તુળમ્ ॥ ૪ ॥

હે સમુદ્ર ! તું રત્નોને નીચે રાખે છે અને તણુ-ખલાને માથા પર ધારણ કરે છે; તે તારા જ પોતાનો દોષ છે, બાકી તો રત્ન એ રત્ન છે અને તણુખણું એ તણુખણું છે. ૪

વાલોદ્દાસિતકદ્દોલ ધિસ્તે સાગરગર્જિતમ્ ।

વસ તીરે વૃષાક્રાન્તઃ પાન્થઃ વૃષ્ણતિ વાપિકામ્ ॥ ૫ ॥

જેનાં ભેળાં પવનથી ઊંચે ઊડળા રહ્યાં છે એવા હે સમુદ્ર ! તારી ગર્જનાને ધિકાર છે, કારણ કે તારે તીરે ફરતો યુસાફર તરસથી પીડાતા ‘વાવ ક્યાં છે’ એમ પૂછે છે. ૫

અયં રત્નાકરોડ્મોધિરિત્યસેર્વિ ધનાશયા ।

પનં દૂરેડ્મનુ વદનમપૂરિ ક્ષારવારિભિઃ ॥ ૬ ॥

‘આ સમુદ્ર રત્નોની ખાણ છે’ એ કારણે ધનની આશાથી તેની મેં ધણી સેવા કરી; પરંતુ ધન તો એક બાણ્યુએ રહ્યું. પણ એ સમુદ્રે તો પોતાનાં ખારાં જલથી મારું મુખ ભરી દીધું. ૬

યદપિ મદઃ ફેલિયૈવપિ ગિરિમયનમુપિત્તસર્પરઃ ।

તદ્વપિ પત્નીવમૂષ્કરક્રાયાં દીક્ષિતો જલધિઃ ॥ ૭ ॥

આ સમુદ્ર જોકે શિલાઓથી બંધાયો અને પર્વત-થી મથન થતાં તેનાં બધાં રત્નો મોરાઈ ગયાં; તોપણ

ઈદં જેવા થયુથી બધા પામેલા પર્વતોની રક્ષા કરવાનું
મત તો તે સમુદ્રે લીધું જ છે. ૭

કિં યત્ન રત્નૈરતૈઃ કિં પુનરપ્રાથિતેન વપુષા તે ।

સલિલમપિ યન્ન તાવકર્મણ્ય વદનં પ્રયાતિ વૃષિવાનામ્ ॥

હે સમુદ્ર ! તારા આ રત્નોથી શો લાભ છે, તેમ જ
તે ને કાળો વર્ણ ધારણ કર્યો છે, તેવા તારા શરીરથી
પણ શું ? કારણ કે તારું જલ પણ વપાવર પ્રાણી-
ઓના મુખમાં જતું નથી. ૮

મા કુન્ન શુક્તાગર્વ લઘુરન્યો નાસ્તિ સાગર ત્વત્તઃ ।

જલસંપ્રદમન્યસ્માત્ત્વયિ સતિ કુર્વન્તિ પોનસ્યાઃ ॥૧૫॥

હે સાગર ! મોટાઈને ગર્વ કરવાનો રહેવા દે;
કારણ કે તારા કરતાં હલકા બીજા કોઈ મેં જોયા
નથી । તારી હાજરી હોવા છતાં નોકમાં બેસેલા માણસો
પાણીનો સંપ્રદ તો ખીજેથી જ કરે છે. ૯

કિમધિકમસ્ય દ્વૈમો મહિમાનં વારિષેર્હરિત્રેન્ન ।

અજ્ઞાત એવે રોતે કુશો નિશ્ચિપ્ય મુચનાનિ ॥ ૧૦ ॥

આ સમુદ્રનો વિશેષ મહિમા આથી વધારે શી રીતે
કહેવા ? કારણ કે 'પોતાના પેટમાં બધાં જ ભુવનોને
સમાવી દઈને હરિ પોતે જાનામાના જ આ સમુદ્રની
અંદર સૂઈ બધા છે. ૧૦

લઘુરયમાહ ન લોકઃ કામં ગર્જન્તમપિ પતિં પયસાન્મ ।

સર્વમલજ્ઞાકરમિદં ચતુર્થેન્તીહ પરિપૂર્ણાઃ ॥ ૧૧ ॥

આ સર્વ જોડોનો પતિ એવે સમુદ્ર ખૂબ જ
ધુધવાટા કરે છે, તોપણ લોકો 'આ હલકો છે' એમ
કહેતા નથી; કારણ કે આ લોકમાં જે માણસો બધી
રીતે પરિપૂર્ણ છે, તેઓ જે કાંઈ કરે તેમાં શરમ નેહું
તેમને હોતું નથી. ૧૧

વૃષાં ધરાયાઃ શમયત્યરોષાં, યઃ સોઽન્બુદો ગર્જતિ
ગર્જતૈઃ । યસ્ત્વેપ કસ્યાપિ ન હન્તિ વૃષ્ણાં, સ કિં
દૃશ્યા ગર્જતિ નિભ્રપોઽવ્ધિઃ ॥ ૧૨ ॥

જે પૃથ્વીની પૂરેપૂરી તરસને છિપાવે છે, તે મેઘ
ગર્જના કરતો હોય, તો તે ભલે ગર્જના કરે; પરંતુ
જે સમુદ્ર કાંઈની પણ તરસ છિપાવતો નથી, તે નિર્વ-
જન બનીને શા માટે હેમટની ગર્જના કરે છે ? ૧૨

ત્વમસ્ય સિન્ધો જગદેકવન્ધ્યો રત્નાનિ દાતું
વિમુજોઽસિ કસ્માત્ । કિં વા સુતઃ ફલ્પમહીરુદ્ધસ્તે
દાનૈઃ કૃદાર્થી કુરુતે જાગન્તિ ॥ ૧૩ ॥

જગતના એકમાત્ર સંબંધી એવા હે સમુદ્ર ! તું
આને દાન આપવામાં વિશુષ્પ બનેલો છે; તેનું શું
કારણ છે ? તારે પુત્ર કલ્પદશ સર્વ જગતોને દાન

આપીને સ્ફળ બનાવે છે, તેને કારણે તો તું વિશુષ્પ
નથી ને ? ૧૩

અયિ રોપમુરીકરોપિ નો ચેત્કિમપિ ત્વાં પ્રતિ
વારિષે વદામઃ । જલદેન તવાર્થિના વિમુક્તાન્યપિ
તોયાનિ મહાન્ન હા જહાસિ ॥ ૧૪ ॥

હે સમુદ્ર ! જે ચિત્તામાં કાંઈ રોપ લાવે નહિ, તો
તને કહેવાની મારી ધરજા છે. 'તારા વાચક મેઘે જે
પાણી છોડી દીધાં છે, તેને તું મહાન હોવા છતાં પણ
છોડતો નથી તે આશ્ચર્ય છે.' ૧૪

તોયાનામધિપતિરાકરો મળીનાં શૈલાનામમયપદં
મહાન્મહદ્વયઃ । અપાહો ભવસિ યદિ ત્વમેવ તાવ-
ત્કોનુ સ્વાજગતિ તદા જનાવલમ્બઃ ॥ ૧૫ ॥

તું સર્વ જોડોનો સ્વામી છે, મણિઓની ખાણ છે,
સર્વ પર્વતોને અલસ આપનાર છે તેમ જ મોટાઓથી
પણ મોટો છે, તો પછી હે સમુદ્ર ! જે તું અપ્રાપ્ય
બની જશે; તો પછી માણસોને આધાર આપી શકે
એવા માણસ જગતમાં કોણ હશે ? ૧૫

સ્વસ્યસ્તુ વિદ્રુમવનાય નમો મણિભ્યઃ કલ્યાણિની
મવતુ મૌલિકકશુચિનામ્લા । પ્રાપ્તં મયા સકલમેવ ફલં
પયોથે યદારુણર્જલચરૈર્ન વિદારિતોઽસિ ॥ ૧૬ ॥

હે સમુદ્ર ! તારાં પરવાણાં બનેલાં વનોનું કલ્યાણ
થાવ તારા મણિઓને મારા પ્રણામ હો । મુક્તા-મોતીને
ધારણ કરનારી હીપલીઓની હાર ભલે બધાનું ભડું
કરે. ખરેખર ! તારામાં રહેતા દારણ જલચરોએ મને
કાઢી ખાધો નહિ; એનાથી જ મને તો બધાં ફળ
મળી ગયાં, એમ હું માનું છું. ૧૬

આદાય વારિ પરિતઃ સરિતાં મુલેભ્યઃ કિં તાવ
દર્જિતમગ્નેન દુર્ગ્ગતેન । ક્ષારીકૃતં ચ વઢવાદ્દત્તે દૃતં
ચ પાતાલકુશ્વિકુહરે વિનિવેશિતં ચ ॥ ૧૭ ॥

સર્વ નદીઓનાં મુખોમાંથી પાણી લઈ લઈને આ
કુદૃષ્ટ સમુદ્રે શું મેળવ્યું ? એક તો પાણી ખાર કરી
નાખ્યું, વડવાનલની અંદર દોખી દીધું તેમ જ બાકી
રહ્યું તે જલ પાતાલની મોટી કૂખરખી શુદ્ધાઓનાં પર્ણ-
આડી દીધું. ૧૭

નિઃપીવપીનતિમિરાણિ મનોહરાણિ રત્નાનિ સન્તિ
ન કિયન્તિ ત્વાન્તિકેપુ । एतस्य कौस्तुभमणेर्व्रजतः पण्ड
પાયોનિવે સ્મરણમાન્તરમાવહેયાઃ ॥ ૧૮ ॥

હે સમુદ્ર ! જેણે ગાઢ અધકારનાં પાન કરેલાં છે
એવાં મનોહર રત્નો તારી પાસે કેટલાં બધાં છે, પરંતુ

આ જે કોસ્તુભમણિ તારી પાસેથી ચાલ્યો ગયો છે, તેવું સ્મરણ તારા અંતરમાં જરૂર રાખજે. ૧૮

કહોલેવેલિતદપ્તરુપપ્રહારે રત્નાન્યમુનિ મકરાલય-
માવસંસ્થાઃ । ફિં કોસ્તુભેન વિહિતો ભવતો ન નામ
યાદ્યાપ્રસારિતકરઃ પુરુષોત્તમોઽપિ ॥ ૧૯ ॥

મગરમચ્છને સ્થાન આપનાર હે સમુદ્ર ! તરંગોથી
ચંચળ બનેલા પશ્ચરેના પ્રહારોથી તું આ રત્નોનાં
અપમાન કરીશ નહિ; તારી પાસે જે કોસ્તુભમણિ હોતા,
તેથી ભગવાન પુરુષોત્તમે પણ તારી પાસે યાચના માટે
હાથ લાંબો કર્યો નહોતા ! ૧૬

લજ્જામહો વયમહો વચનેઽપિ હન્ત
સાંયાત્રિકાઃ સલિલરાશિમમી વિશન્તિ ।
અંસાધિરોપિતતદીયતદોપકળઃ-
કૌપેયકામ્યુદ્ધતયો ચતુર્દીર્ઘવૃણ્ણાઃ ॥ ૨૦ ॥

તરસથી પીડાતા જેમણે કિનારા પર રહેલા કૃષ્ણ-
ઓનાં જલ પોતાની મશકામાં ભરીને ખભે લટકાવેલ
છે, એવા યુસાફરો આ મહાન જળના ભંડાર બનેલ
સમુદ્રમાં પ્રવેશ કરે છે, એ જોઈને આ સમુદ્ર જળનેલ
ભંડાર છે, એમ કહેતાં પણ અમે લજ્જા પામીએ છીએ.

ચપલતરતંગૈર્દૃમ્ભસ્તારિતોઽપિ
પ્રયયતિ ત્વ કીર્તિ દક્ષિણાવર્તશઙ્કઃ ।
પરિગળય પયોધે પદ્મનાભાર્વયોગ્ય-
સ્તવ નિકટનિપળેઃ શુદ્ધકૈઃ શ્રદ્ધયતા કા ॥ ૨૧ ॥

જમણી તરફ જોના વળાંક છે, એવા આ દક્ષિણા-
વર્ત શંખ તારા વિશેષ ચપળ તરંગોથી દૂર કેંદ્રાઈ
ગયો છે, તોપણ તે શંખ તારી કીર્તિને ફેલાવે છે;
કારણ કે એ શંખ ભગવાન વિષ્ણુને માટે પૂજ્ય યોગ્ય
બનેલો છે; તેની ગુણના કર. બાકી તો તારી નિકટમાં
રહેલા ધણી હલકા શંખ છે, તેથી તારી કીર્તિ શં
પંધી છે ! ૨૧

ચઢીચિમિઃ સ્પ્રશસિ ગગનં યદ્ય પાતાલમૂલં
રત્નૈરુદીપયસિ પયસા ચત્પિપ્લસ્ટે ઘરિત્રીમ્ ।
ધિમ્સર્વં તત્ત્વ જલનિધે યદ્ધિમુચ્યાધુષારા-
સ્તીરે નીરપ્રહ્નરસિકૈરધ્વગૃહ્મિણોઽસિ ॥ ૨૨ ॥

હે સમુદ્ર ! તું મોટા તરંગોથી ગગનને અડકે છે,
જલથી પૂષ્પોને ઢાંકી દે છે; પરંતુ પાણી પીવાને ઉત્પુક
બનેલા કિનારા પર ફરતા તરસથી પીડાતા યુસાફરો
આંસુઓની ધારા વહેવાવતા તારો લાગ કરે છે, તેથી
તારા ગળા શુદ્ધોને પિયાર છે. ૨૨

અર્ચં વારામેકો નિલય ઇતિ રત્નાકર ઇતિ
શ્રિતોઽસ્માભિસ્તૃણાતરલિતમનોર્મિર્જલનિધિઃ ।

ક एवं જાનીતે નિજકરપુટીકોટરગતં
ક્ષણાદેનં તામ્યત્તિમિમકરમાપાસ્યતિ મુનિઃ ॥ ૨૩ ॥

આ સમુદ્ર પાણીને મોટા જથ્થો છે અને રત્નોની
ખાણ છે, એમ બધીને તરસથી આકુલિત મનવાળા
અમે યુસાફરોએ તેનો આશ્રય લીધો; પરંતુ એ પાતને
કાણુ બળતું હતું કે, 'પોતાના હાથની ઉધેળીના ખાનામાં
રાખીને એ સમુદ્રને અગસ્ત્ય યુનિ પી જશે કે જેમાં
માછલાં અને મગરમચ્છો ઉછાળા મારી રહ્યાં હતાં' ૨૩

અયે વારારાસો કુલિશકરકોપપ્રતિભયા,
દયં પશ્ચમેષ્ણા ગિરિવરસુતસ્ત્વામુપગતઃ ।
સ્વદન્તર્વાસ્તવ્યો યદિ પુનરં વાઙ્વશિહી
પ્રદીપ્તઃ પ્રત્યઙ્ગં શ્લપયતિ તતઃ કોઽસ્ય શરણમ્ ॥ ૨૪ ॥

હે જલના ભંડાર સમુદ્ર ! વળેને હાથમાં લેનાર
ઇદના કાપથી ભય પામતા અને પોતાની પાંખ પર પ્રેમ
હોવાને કારણે આ જે હિમાલયનો પુત્ર-મૈનાક તારે
શરણે આવી પહોંચ્યો છે, તેને તો જલની અંદર વસાવ્યો
તે તો યોગ્ય કયું છે; પરંતુ ભયારે પ્રદીપ બનેલો આ
વાઙ્વાનલ તેના અંગે અંગે પીડા આપશે, ત્યારે તેને
કાણુ શઙ્કુ આપશે ? ૨૪

ઇતઃ સ્વપિતિ પેદાવઃ કુલમિતસ્તદીયદ્વિપા-
મિતશ્ચ શરણાર્થિનઃ ગિરિરિપત્રિણઃ શેરુતે ।
ઇતોઽપિ વઙ્ગવાનલઃ સદ્ધ સમસ્તસંવર્તકૈ-
રહો વિત્તતમૂર્ચિતં ભરસદં ચ સિન્ધોર્વપઃ ॥ ૨૫ ॥

અહીં એક બાણુ નારાયણ વિષ્ણુ ભગવાન શયન
કરી ગયા છે, તો બીજી બાણુ તેમના ચતુર્યો-દૈત્યો
નિવાસ કરે છે. વળી એક બાણુએ શરણે આવેલા
પાંખવાળા પરવંતો રૂતેલા છે; તો બીજી બાણુએ સંવ-
ર્તક નામની વાળાઓ સાથે વડવાનલ રહેલો છે.
અહો, એ રીતે આ સમુદ્રનું શરીર ધણું જ વિસ્તાર
પામેલું, બળવાન અને ભારને સહન કરે એવું સમર્થ છે.
પ્રાવાળો મળયો હરિર્જલચરો લક્ષ્મીઃ પયોમાનુપી
મુક્તીષાઃ સિદ્ધતાઃ પ્રવાલલતિકાઃ શૈવાલમમ્ભઃ સુવા ।
તીરે કલ્પમહીરહાઃ કિમપરં નામ્નાપિ રત્નાકરો
દૂરે કર્પરસાયનં નિરુદત્સ્તૃણાપિ નો શામ્યતિ ॥ ૨૬ ॥
જે સમુદ્રની અંદર પર્યટ, મણિઓ, ભજાન
નારાયણ, જલચર, હક્ષ્મી, જલપરી, મોતીઓના સમુદ,
રેતી, પરવાર્જાની વેલ, શેવાળ, જલ, અમૃત વગેરે
પદાર્થો રહેલા છે તેમ જ જેના કિનારા પર કલ્પવૃક્ષો

રહેલાં છે અને જેનું નામ પણ રતનાકર છે; પરંતુ એ બધી કાનને મીઠી લાગતી વાતો દૂર રહેનારાઓ માટે છે; તેની પાસે રહેવાથી તો માણસની તરસ પણ છીપતી નથી. ૨૬

एतस्मादभूतं सुरैः शतमुखेनोच्चैःश्रवाः सद्गुणः
कृष्णेनाद्भुतविभ्रमैकवसतिर्लक्ष्मीः समासादिता ।

इत्यादि प्रचुराः पुरातनकथाः सर्वेभ्य एव श्रुता
अस्माभिर्न च दृष्टमत्र जलधौ मृष्टं पयोऽपि क्वचित् ॥

‘દેવાએ એ સમુદ્રમાંથી અમૃત મેળવ્યું’, સો મુખ-વાળા ઇંદ્રે સારા ગુણવાળે ઉચ્ચૈઃશ્રવા થોડો મેળવ્યો, જેની અંદર અદ્ભુત વિલાસો રહેલા છે એવી લક્ષ્મી લગવાન વિષ્ણુએ મેળવી.’ એ રીતે ઘણા લોકો પાસેથી અમે ઘણી ઘણી જૂનીપુરાણી કથાઓ સાંભળેલી છે, પરંતુ અમે જ્યોતે તો આ સમુદ્રમાં મીઠું જળ કોઈ વખત પણ નેવ્યું નથી. ૨૭

संख्येया न भवन्ति ते युगशतैर्गाम्भीर्यसुख्या गुणाः
सर्वं वारिनिचे तथापि तदिदं चित्ते विषत्ते व्यथाम् ।

स्वच्छन्देन तिमिरिगिलाभिजकुलप्राસं मुहुः कुर्वतो
यत्ते वारयितुं निजेऽपि विषये न स्वामित्वा विद्यते ॥૨૮॥

‘હે સમુદ્ર! તારા જે ગંભીરતા વગેરે ગુણો છે, તેની ગણતરી તો સો સો યુગો સુધી કરવામાં આવે, તોપણ થઈ શકે એમ નથી એ વાત સાચી છે; તોપણ એક બાબત અમારા ચિત્તમાં પીડા ઉપજાવે છે, તે એ કે મોટા મોટા તિમિરગિલ-અગરમજાને તારાં કુટુંબી-જનો-માણસો વગેરેનો કાળિયો કરી નાખે છે, તેને શેકવાની તારી સત્તા છે, તોપણ તેમને શેકવાનું સ્વામીપણું તારામાં નથી. ૨૮

कलोलः स्थगयन्मुखानि ककुमामर्शल्लिहैरभसा
क्षारेणापि दिवानिर्शं जलनिचे गर्जनं विश्राम्यसि ।

एतत्ते यदि पौरनक्रनिलयं स्वाद् व्यपास्यद्विधिः

किं कर्तासि तदा न वेद्मि तरलैः स्विरेव दुःखैः ॥૨૯॥

હે સમુદ્ર! આકાંક્ષાના સ્પર્શ કરતા તરંગોથી દિશા-ઓનાં મુખ ઢાંધા દેનાર એવા તું તારાં ખારાં જલ હોવા છતાં પણ ગર્જના કરતાં કરતાં એક ધડી પણ આરામ લેતો નથી; તો પછી જેલું ઘેર અગરમજાને સ્થાન આપ્યું છે, એવા તારા જલને જે વિધિએ મીઠાં કર્યાં હોત, તો તારા પોતાના જ ખરાબ આચરણ કરનારા તરંગો-થી કાણ જાણે તે ‘શું’ ‘કયું’ હોત? ૨૯

यामारोहति वाञ्छति स्थगयितुं तेजोऽपि तेजस्थिना-
मुपैर्जति पूरयन्नपि महीममोभिरभोवरः ।

कांश्चिद्द्रागुपजीव्य तोयचुलुकान्सिन्यो भवत्संनिधौ
पानीयप्रचयेषु सत्स्वपि न ते जातो विकारः क्वचित् ॥૩०॥

એ મેઘ આકાશ પર ચઢી નાખે છે, સૂર્ય ચંદ્ર જેવા તેજસ્વી પદ્મથીનાં તેજ પણ ઢાંધા દેવાને ઇચ્છે છે. જિજ્ઞેષી ગર્જના કરે છે તેમ જ પાણીથી પૃથ્વીને તર-બોળ કરી મૂકે છે. એ રીતે હે સમુદ્ર! તારી પાસેથી થોડાઘણા પાણીના યુગ્મ (કાગળ) મેળવીને તે મેઘ અવિષ્ટ બને છે; પરંતુ તારી પાસે પાણીના લાંડારો હોવા છતાં; લેશ પણ વિકાર તને કદીય થતો નથી.

किं वाच्यो महिमा तवात्र जलधे यस्वेन्द्रवज्राहित-
त्रस्तश्चाभ्युदमज्जम्बुनिचये मज्जत्कलङ्ककृतिः ।

मैनाकोऽपि गभीरनीरविलसत्पाठीनप्रष्टोलस-
च्छैवालाङ्कुरकोटिकोटकुटीकुडवान्तरे निर्धूतः ॥૩१॥

હે સમુદ્ર! અહીં તારો મહિમા હું કેમ કરીને ગાઈ શકું એમ છું; કારણ કે જેના વિશાળ જલની અંદર મૈનાક પર્વત પણ ઇંદ્રના વજ્રના પ્રહારથી તાસ પામતા ઈથી ગયા. તે પર્વત જલની અંદર નાના કલક જેવા લાગતો હતો; તેમ જ ગંભીર જલમાં વિલાસ કરતાં મોટા અગરમજાના પીક પર જમ્બેલા શેવાળના કરોડો અંકુરોના વચલા લાગમાં બનેલી ઢાલાંકોની અંદર જ તે મૈનાક પર્વત લસાઈને બેઠો હતો. ૩૧ આરાતો તબદ્દો સમુદ્રમહિમા દૂરેડપિ કર્ણપ્રિય-

स्तीरे यस्य पिपासयैव मरणं प्राप्नोति शीघ्रं जनः ।
तस्मादभ्युनिचेर्वरं लघुसरः कृपाऽथवा वापिका

यत्र स्तियकरद्वयेन सलिलं पेपीयते श्वेच्छया ॥૩२॥

એ સમુદ્રનો મહિમા તો દૂરથી જ ગાવો વધારે સાગે અને કાનને પ્રિય લાગે તેવો છે; કારણ કે જેનાં તીર પર રહેલો માણસ તો તરસને લીધે તરત જ મરણ પામે છે. તે સમુદ્રના કરતાં તો નાનું તલાવ, કૂંબો કે વાવ સારાં કે બધાં માણસ પોતાના બે હાથથી ભરીને જલનાં પાન સારી રીતે કરે છે. ૩૨

दैवैषैद्यपि तत्कवद्विमथितः केदारवद्धानरै-

वैन्दः सिद्धवदक्षनाविजनुषा कुल्यावदुद्धृतिः ।

किं चासीच्चुलुकैश्चुबिन्दुवदयं द्राम्कुम्भयोनेर्मुने-

नार्जारोयमिति प्रया जलनिचेरासीदथापि रुध्या ॥૩३॥

હે સમુદ્ર! જો કે દેવોએ તને હાથની જેમ ગળીને વલોવી નાખ્યો, વાનરોએ તને ક્યારાની જેમ માનીને મજબૂત રીતે બાંધી દીધો; અંબનાના પુત્ર હવમાને તને ખાડીની જેમ ઓળંગી લીધો તેમ જ પદ્માં અપસ્ત્ય યુનિએ તને જલના બિંદુની જેમ ગળીને

ઢાળામાં લઈ લીધા; તોપણ સમુદ્રની જે ખ્યાતિ પહેલાંથી પડેલી છે કે તે ઢાઈથી તરાય એમ નથી તે ખ્યાતિ ઠણ પણ સિધિલ થઈ નથી. ૩૩

પીયૂષેણ સુરાઃ શ્રિયા સુરિપુર્મર્યાદયા મેદિની શકઃ કલ્પરુદ્ધા શાશ્વકકલયા શ્રીશંકરરોપિતઃ ।
મૈનાકાહિનગા નિજોદરગતાઃ સંસ્થાન્તઃ સ્થાપિતા-
સ્ત્વચ્છૂલીકરણે ઘટોદ્ભવમુનિઃ કેનાપિ નોવારિતઃ ॥૩૪

હે સમુદ્ર ! તે અમૃતથી દેવાને રાજ કર્મા, ભગવાનને લક્ષ્મીથી, અર્ધાથી પૃથ્વીને, કલ્પવૃક્ષથી ઈર્ષને તેમ જ ચંદ્રની કલાથી શંકરને રાજ કર્મા, વળી તે મૈનાક વગેરે પર્વતોને પોતાના પેટમાં રક્ષણ આપીને તેમને અભય-સ્થાન આપ્યું; પરંતુ બ્યારે અગસ્ત્ય મુનિએ તારું આચમન કરી લીધું ત્યારે તેને રોકવા ઢાઈ તૈયાર થયું નહિ. ૩૪

હે હેલાજિતશોધિસત્ત્વ વચસાં કિં વિસ્તરૈસ્તોયથે નાસ્તિ ત્વત્સદૃશઃ પરઃ પરહિતાધાને ગૃહોતત્રતઃ ।
દૃષ્યત્પાન્યજનોપકારઘટનાવૈમુલ્યલલ્લયાયનો-
મારોદ્રહને કરોપિ કૃપયા સાહાયકં યન્મરોઃ ॥ ૩૫ ॥

નેણે પારકાનું હિત કરનાર યોધિસત્ત્વને રમતમાં જીતી લીધે છે, એવા હે સમુદ્ર ! વાણીનો વિસ્તાર કરવાથી શું લાભ થવાનો છે ? એક જ વાત કહું કે પારકાનાં હિત કરવા માટે નેણે જત પારણ કરેલાં છે, એવા તારા નેણે ખીને ઢાઈ માણસ નથી; કારણ કે તરસ્વા મુસાફરને પાણી પીવાની ઉપકારની ઘટનામાં વિમુખ રહેવાને કારણે જે મરુભૂમિ (મારવાડ)ને અપ-હીતિ મળેલી છે, તેને ભાર જીંચકી લેવાની બાબતમાં તું સહાય કરે છે; અર્થાત્ મારવાડની જેમ તું પણ મુસાફરને તરસ્વા જ રાખે છે. ૩૫

પીયૂષેણ કૃતાર્થિતા દિવિપદો લક્ષ્મ્યા દરિઃ પ્રીણિત-
શ્વન્દ્રાર્પન વિમૂપિતઃ પશુપતિઃ કલ્પદ્રુમૈર્વાસઃ ।
આત્માનં પરિપન્થિનાપ્યુદયિના કિં ક્રિં ન તેપાં કૃતં
તસ્યાગત્યમુનિપ્રવીતપયસો નૌચેઃ કૃતૈકાઙ્ગુલિઃ ॥૩૬

હે સમુદ્ર ! તે અમૃત આપીને દેવાને કૃતાર્થ (સફળ) બનાવ્યા. લક્ષ્મી આપીને ભગવાનને પ્રસન્ન કર્યા. અઘે ચંદ્ર આપીને મહાદેવને વિશુષિત કર્યા. કલ્પ-વૃક્ષો આપીને ઈર્ષને સંતોષ આપ્યા અને એ રીતે પોતાની ભતને વધાવીને સમુદ્રે સર્વ લોકોનું શું શું લાડું કયું નથી, તોપણ અગસ્ત્યમુનિ બ્યારે તે સમુદ્રનાં જલ પી બવા લાગ્યા ત્યારે ઢાઈએ તેના વિરોધમાં જમી આંગળા પણ કરી નહોતી ? ૩૬

લક્ષ્મ્યા શ્રીપુરુષોત્તમો હિમરુચા ગૌરીપ્રિયોઽલંકૃતો
દેવેન્દ્રોઽપિ વિમાનવારણહયહીરન્નકલ્પદ્રુમૈઃ ।

પીયૂષૈરમિતૈસ્ત્વયા દિવિપદશ્ચાન્યે કૃતાર્થકૃતાઃ
શ્રીમન્વારિનિષે ત્વદીયમહિમા નૂનં ન વાગ્યોચરઃ ॥૩૭॥

હે સમુદ્ર ! તે લક્ષ્મીથી શ્રીપુરુષોત્તમ ભગવાનને રાજ કર્યા, શીતળ ફિરણનો ચંદ્ર આપીને મહાદેવને શયુગ્રામાં, પુષ્કર વિમાન, ઐરાવત હાથી, ઉન્યેઃશ્રવા ઘોડો, રેલા વગેરે ઓઝિમાં રત્ન તેમ જ કલ્પવૃક્ષોથી દેવરાજ ઈર્ષને અને અમાપ અમૃતોથી ખીન દેવાને પણ સફળ બનાવ્યા હતા. એ રીતે ખરેખર ! તારો મહિમા વાણીનો વિષય બની શકે એમ નથી. ૩૭

હંદ્રો વારિનિષે વિષેઃ સમુચિતં યેનાસિ રત્નાકરો
રત્નાંશ્ચેદવમન્યસે વદ વિમો નૈતત્પદં વિન્દ્સિ ।
પદયાલંકરણં પુરંદરપુરે ચિન્તામણિઃ કૌસ્તુભો
વિષ્ણોર્વક્ષસિ મીનકેતનરિપોઃ શ્રીર્ષં કલાનાં નિધિઃ ॥૩૮

હે સમુદ્ર ! તને વિધિએ રત્નાકર બનાવ્યો, તે ખરેખર યોગ્ય જ કયું છે. હવે જે તું રત્નોની અવ-ગણના કરશે, તે તને અધિકારવાળું પદ મળશે નહિ. તું જે તો ખરેશું તારા ચિન્તામણિ વગેરે રત્નોએ ઇર્ષની નમ્રી શોભાવી છે. કૌસ્તુભ મણિએ વિધુની યાત્રી શોભાવી છે તેમ જ કામના થતું મહાદેવે મસ્તક પર કલાઓના લંડાર ચંદ્રને ધારણ કર્યો છે. (તે રીતે તારી શોભા વધી છે.) ૩૮

પીત્વા ગર્જન્ત્યપસ્તે દિશિ દિશિ જલદ્વા-
સ્ત્વંશરણ્યો ગિરીણાં સુત્રામત્રાસમાર્જાં ત્રિદશવિદપિનાં
જન્મભૂમિસ્ત્વમેવ । ગામ્મીયં સત્ત્વ તાદૃસ્ત્વયિ
સલિલનિધે કિંતુ વિજ્ઞાપ્યમેતત્ સર્વોપાયેન
મૈત્રાવરુણિમુનિરૂપાદૃષ્ટ્યઃ કાંક્ષનીયાઃ ॥૩૯॥

હે સમુદ્ર ! તારાં પાણી પીને વાદળાંઓ બધી દિશા-ઓમાં ઝર્જના કરી રહ્યાં છે. તું ઇર્ષથી ત્રાસ પામેલા સર્વ પર્વતોને શરણ આપનાર છે. દેવાનાં કલ્પવૃક્ષોની જન્મભૂમિ તું જ બનેલ છે. તે ઉપરાંત તારામાં વિશેષ ગંભીરતા રહેલી છે; પરંતુ મારે તને એટલું જ જણાવવાનું છે કે મિત્રાવરુણના પુત્ર અગસ્ત્ય મુનિની કૃપા-ભરેલી નજરો તારે માગી લેતી બેઠેલ (કે નેથી તે તારું પાન કરી બાય નહિ). ૩૯

હીરસાગર

દિશિ દિશિ ગિરિપ્રવાણઃ સ્વાં વમન્તુ સરસ્વતીં
તુલ્યતુ મિથસ્તામાપાતસુરદ્ધ્યવનિહધ્વરાન્ ।

સ પરમપરઃ ક્ષીરોદન્વાન્યદીયમુદ્યયિતે
મથિતુરમૃતં લેદચ્છેદિ પ્રમોરતુમોદનમ્ ॥ ૪૦ ॥

આ ગિરિનાં શિખરે પોતાની સરસ્વતી(ગર્જના)ને
લલે બધી દિશાઓમાં પૂરી દે અને એ રીતે આપોઆપ
પેદા થતા કણકાલકાકાથી તે બધાં લલે એકબીજાની
પ્રલના કરે; પરંતુ આ ક્ષીરસાગર તો બધા કરતાં બુદ્ધિ જ
પડે એવા છે કે, જે પોતાની ધીર ગર્જનાથી ભગવાનને
આનંદ આપે છે તેમ જ સમુદ્ર પલોવનાં પેદા થયેલા
થાકને હરી લે છે. ૪૦

સાંકં પ્રાવગળૈલુઠન્તિ મળયો વાલાર્કવિમ્બોપમા
નીરે નીરચરેઃ સમં સ ભગવાન્નિદ્રાતિ નારાયણઃ
ઍવં વીદ્ય તવાવિવેકમથ ચ પ્રૌઢિ પરામુજતેઃ
કિં નિન્દામ્યથવા સ્તવીમિ કથય ક્ષીરાર્ણવ ત્વામહમ્ ॥

હે ક્ષીરસાગર ! ભગતા સુરનાં બિંબ જેવા રાતા
મણિઓ બધાં પથરાના સમુદ્ર સાથે અથડાય છે તેમ જ
બધાં જલચર પ્રાણીઓ હોય તેની સાથે જ ભગવાન
નારાયણ પણ શયન કરી ગય છે, એ રીતે સારા-
નરસાને પારખવાની તારી અશક્તિ-અવિવેકરૂપે રહેલી
છે, તેની હું 'નિંદા કરું' કે પછી તારા એ પ્રોઢ મહિમા
છે, એ રીતે તારી સ્તુતિ કરું, તે કહે! ૪૧
અગસ્ત્ય મુનિ

મુનિર્જયતિ યોગીન્દ્રો મહાત્મા કુન્ભસંભવઃ ।
યૈનેકચુલ્લો હૃષ્ટો દિવ્યો તૌ મરત્યકચ્છપૌ ॥૪૨॥
ઘડામાં જન્મેલા તે યોગીશ્રેષ્ઠ મહાત્મા અગસ્ત્ય
મુનિ વિજય પામે છે કે જેમણે પોતાની એક જ અંજલિ-
માં સમુદ્ર સમાવી લીધો ત્યારે મરત્ય અને દેવતાઓ એ
બંને દિવ્ય ભગવાનનાં તેમણે દર્શન કર્યાં. ૪૨

અલ્પીયસૈવ પયસા યલુક્મઃ પૂર્વતે પ્રસિદ્ધં તત્ ।
બ્રાહ્મં તેજઃ પદ્યત કુન્મ્ભોદ્ભૂત પપૌ વાર્ધિમ્ ॥ ૪૩ ॥

થોડા જ જલથી જે ઘડો ભરાઈ ગય છે, એ
બાખ્યતો અત્યંત જાણીતો છે; પરંતુ એ બ્રાહ્મણના
પ્રગટ થયેલા તેજને લુપ્તો તો ખરા કે ઘડામાંથી
જન્મેલ અગસ્ત્ય મુનિ સમુદ્રનું પોન કરી ગયા. ૪૩

ગતોડક્ષિ તીરં જલથેઃ પિપાસયા, સ ચાપિ
શુકશ્રુલુહીરુતો મયા । ન હૃદ્યતે દોપલત્રોડપિ
સોયર્ધેમૈવ તત્કર્મફલં વિઝ્મન્તે ॥ ૪૪ ॥

અગસ્ત્ય મુનિ જાણે છે કે, 'તરસ છિપાવવાની
ધ્વજાથી હું' સમુદ્રને દિનારે ગયો હતો; પરંતુ સમુદ્રને
મેં અંજલિમાં ભરી દીધી અને એ રીતે આખો સમુદ્ર
નુકાઈ ગયો; તે બાખ્યતમાં સમુદ્રને જરા પણ દોષ મને

દેખાતો નથી; પરંતુ મારા કર્મનાં ફળ મારે ભોગવવાં
પડે છે. ૪૪

કમ્પન્તે ગિરયઃ પુરંદરભિયા મૈનાકમુલ્યાઃ પુનઃ
ક્રન્દન્ત્યમ્બુઘરાઃ સ્ફુરન્તિ વહવાવમ્ત્રોદ્રતા વહ્નયઃ ।
મો કુન્મ્ભોદ્ભવ મુચ્યતાં જલનિધિઃ સ્વસ્થસ્તુ તે સાંપ્રતં
નિદ્રાલુપ્તયવાહુવલ્લિકમલાદેવો હરિઃ સીદતિ ॥૪૫॥

હે અગસ્ત્ય મુનિ ! મૈનાક પર્વતે પર્વતો ફરીથી
ઇંદના ભયથી કંપવા લાગ્યા છે. આ વાદળો રદન કરી
રહ્યાં છે. વડવાનસના મુખમાં રહેલા અગ્નિઓ પ્રગટ
થવા લાગ્યા છે, એટલું જ નહિ પરંતુ નિદ્રા આવવાને
કારણે જેના હાથ લીલા પડેલા છે એવાં લહમીલથી
આલિંગન પામતા ભગવાન વિષ્ણુ પણ એક પાની રહ્યા
છે; માટે હવે તો આ સમુદ્રને છૂટો મૂકો અને આપડું
દેવાણું થાવ. ૪૫

રત્નો

મળિહૃઠતિ પાદેષુ કાચઃ શિરસિ ધાર્યતે ।

યયૈવાસ્તે તથૈવાસ્તાં કાચઃ કાચો મળિર્મળિઃ ॥૪૬॥
લલેને મણિ પગની આગળ આગેશય અને કાચ
મસ્તક પર ધારણ કરવામાં આવે; એ દશા જેવી છે,
તેની છા ગદી, પરંતુ, કાચ એ કાચ છે અને મણિ
એ મણિ છે. ૪૬

અપ્યારકસમુપન્ના મળિજાતિરસંસ્કૃતા ।

જાતરૂપેણ કલ્યાણિ નહિ સંયોગમર્હતિ ॥ ૪૭ ॥
લલેને એ મણિ પાણુમાંથી પેદા થયેલા જાતવાન
મણિઓમાં હોય; તોપણ તેનો સંસ્કાર થયો ન હોય,
તો કેવળ જાતવાન હોવાને કારણે, તે મણિનો સોનાની
સાથે સંયોગ થઈ શકે એમ નથી. ૪૭

અનસ્તમિતસારસ્ય તેજસસ્તદ્વિઝુન્મિતમ્ ।

યેન પાપાણલ્પઠસ્ય મૂલ્યમલ્પં વસુંઘરા ॥ ૪૮ ॥

એ રત્ન લલે પાપાણુનો ટુકડો હોય, પરંતુ તેનો
સાર (પાણી) નાથ પામ્યો નથી એવા તેના તેજનો
જ પ્રભાવ છે કે જેથી એ રત્નના મૂલ્યમાં પૃથ્વી
આપવામાં આવે, તે પણ ઓછી પડે. ૪૮

ઘન્યોડયં મળિરેકદિશ્ત્રો ભિન્નઞ્ચ ચકનિર્મૃષ્ટઃ ।
યુક્તેજોનિચયૈર્ન્યો દુઃસ્વેડપિ યોડધિકામાસઃ ॥૪૯॥

એ એક મણિને ઘન્ય છે કે જેના છેડ કરવામાં
આવે છે, જેને ભેદવામાં આવે છે અને જેને સરાણ
પર ધસવામાં આવે છે; એ રીતે દુઃખમાં પણ જે
વિશેષ પ્રકાર કે કે છે તેમ જ પોતાના તેજનો સમૃદ્ધી
નોડાયેલા રહીને ઘન્ય બને છે. ૪૯

બ્રહ્મ નૃપતિકિરીટાદ્ભૂમૌ પતિતં તિરોહિતં રજસા ।
વિધિવિલસિતેન રત્નં જનચરણવિદમ્બનાં સહતે ॥૫૦
જે રત્ન રાજાના મુગટમાંથી ખરી જઈને ભૂમિ
પર પડ્યું અને ધૂળની અંદર ઢાંકાઈ ગયું; અને દેવની
એવી નિપરીત લીલા થઈ કે તે રત્ન અનુભોના પગની
વિરંબણા સહન કરે છે. ૫૦

વપુઃ પરીનાહગુણે તેષ્યો યશસ્વિનઃ કિં
મળયો ભવન્તિ । તથાપિ ચૂડાસુ મહીપતીનાં ત एव
સેલન્તિ ન ગણદૈભાઃ ॥૫૧॥

મણિઓ યશસ્વી બને છે, તે શું તેમની શરીરની
વિશાળતાના ગુણને લીધે બને છે? નહીં. અને કદાચ
તેમ હેાય તોપણ રાજાઓના મુકુટો પર તે ગીણા મણિઓ
જ ખેટ્યા કરે છે, પથ્થરના મોટા ટુકડા નહિ. ૫૧

સિન્ધુસ્તરદ્વૈરુપકલ્પ્ય પેનાનરતાનિ પદ્મૈર્મલિની-
કરોતિ । તથાપિ તાન્યેવ મહીપતીનાં કિરીટકોટીપુ
પર્વં હમન્તે ॥૫૨॥

એ સમુદ્ર પોતાના તરંગોથી ફીણ બનાવીને કાઢ-
વોથી રત્નોને અત્યંત મલિન બનાવે છે; તોપણ તે જ
રત્નો રાજાઓના મુકુટોનાં શિખરોમાં સ્થાન મેળવે છે.

વિરમ રત્ન મુદ્રા સ્તરલાયસે તવ ન કશ્ચિદ્વિ-
દાસ્તિ પરીક્ષકઃ । ત્રિવિધશેન પરિચ્યુત્તમાકરાચ્ચ-
મપિ કાચમણીકૃતમીશ્રૈઃ ॥૫૩॥

હે રત્ન! આરામ કર. તું હેમટ હિલચાલ કરે છે;
કારણ કે અહીં કોઈ પરીક્ષા લઈ શકે એવો માણસ
નથી. દેવના સંગેએ તું ખાણમાંથી ખરી પડ્યો છે;
તેથી રાજાઓએ તને પછી કાચનો મણિ ગણી કાઢ્યો છે.
અનિમાલિત એ કેવલં સુનિર્ગમં નિધિરેષ જીર્ણતુ ।
ન તુ સીધતુ મૂલ્યહાનિતા વણિજાલોકનોગોચરીકૃતઃ ॥

આ રત્નોનો અગતો કાઢીને નજરે ન પડે અને
એ રીતે ભલે તે ખાણની અંદર જ નાશ પામે! પરંતુ
વેપારીઓની નજરનો વિષય બનીને તે રત્ન પોતાનું
મૂલ્ય ગુમાવે, તે બરાબર નથી. ૫૪

સમુદ્રેગાન્તઃસ્થસ્તટમુવિ ત્વદ્વૈરકલ્પેઃ ।
સમુદ્રિક્ષ્મોડસ્મીતિ ત્વમિદં પરિતાપં ત્યજ મણે ।
અવદ્યં કાપિ ત્વદ્ગુણપરિચારુદ્રદ્વયો
નરેન્દ્રસ્ત્વં કુર્યોન્નિજમુકુટકોટિપ્રણયિતમ્ ॥૫૫॥

હે મણિ! તું સમુદ્રની અંદર હતો, ત્યાંથી કહાર
તરંગોએ તને કિનારા પર લાવીને ફેંકી દીધો, તેને કારણે
તું સંતાપ કરવાના બંધ કરી દે. તારા ગુણના પરિ-

ચયથી જેનું હૃદય ખેંચાયું છે એવો કાક એક રાજા
પોતાના મુકુટની સાથે તારો સંબંધ જરૂર કરી આપશે.
પયોગેઃ સર્વર્થે શિરસિ ધૃતવાન્યં નૃપગણઃ
પણો યસ્ય શ્લોણી ચતુરદશીસીમાવધિરભૂત ।
સ एवायં દૈવાચ્છલ્લવરચિતાપાણિપતિતો
મર્મિર્મપ્રમીવાદ્વિગુણગુણવદ્ધો વિહરતિ ॥૫૬॥

જે મણિ સમુદ્રના સર્વ સારરૂપે બનેલો છે, જેને
બધા રાજાઓ પોતાના મસ્તક પર ધારણ કરે છે અને
જેનાં મૂલ્ય ચાર સમુદ્ર ફરતી પૃથ્વીના નેટલાં છે, તે જ
મણિ દેવોએ જીલની રોના હાથમાં આવી પડ્યો અને
તેથી ગળણા વળ ચઢાવેલ દોરીની સાથે બંધાઈને હવે
ઘેટાના જળામાં તે મણિ લટકી રહ્યો છે. ૫૬
આગ્રાતં પરિલીટમુપ્રનલ્લેવઃ છુર્ણણ ચ ચલ્લિતં
ક્ષિતં યદ્વત નીરસચ્ચકુપિતેનેતિ વ્યથાં મા કૃયાઃ ।

હે સદ્ગત વૈભવદેવ કુશલં યદ્વાનરેણામદ્રા-
દન્તઃસારવિચારણ્યસનિના ચૂર્ણાકૃતં નાદમના ॥૫૭

હે સુંદર રત્ન! હવેમાન નામના વાનરે નીરસ
હોવાને કારણે કાપ કરીને તેને સુંધું, ચાખ્યું, તીણું
નાખ્યું વધુરી નાખ્યું, આવી લીધું અને છેવટે તેને
ફેંકી દીધું, તેને કારણે તું પીડા પામીશ નહિ; કારણ કે
તારી અંદર શું સાર રહેલો છે, એના વિચારમાં મશગૂલ
બનેલ છે વાનરે પથરાથી તારા ચૂરેચૂરા કરી નાખ્યા
નહિ; તે જ તારું લાગ્ય છે. ૫૭

વચ્ચેસેપુ ન નર્વિતઃ ક્ષિતિમુજાં ન પ્રેક્ષકૈર્લક્ષિતઃ
સાકાદૃશં લુઠિતો ન પ સ્તનતટે લીલાવતીનાં કચિત્ ।
કષ્ટે ભોધિરમન્તરેણ જલવેદૈવાદ્વિશીર્ણોડમવત્
સેલચ્ચાલકુલાદ્ધર્પણપરિક્ષોણપ્રમાણો મળિઃ ॥૫૮॥

આ મણિ રાજાઓનાં મસ્તકો પર નાખી શક્યો નથી;
પરીક્ષક વેપારીઓએ એને પારખ્યો નથી; રમણીઓએ
ગ્રેમથી પોતાનાં સ્તનો પર તેને નચાવ્યો નથી; પરંતુ
કષ્ટ તો એ છે કે સમુદ્રમાંથી અલગ થતાં વાર થઈ નથી,
તેટલામાં તો તે દેવના યોગે કરીને રમત કરતા નાંગના
મસ્તક પર ઘસાઈ ઘસાઈને પાનળો થઈ ગયો છે. ૫૮
એ ગૃહન્તિ હટાવૃણાનિ મળયો ચે ચાપ્યવારણ્ઠકં
તે દૃષ્ટાઃ પ્રતિધામ દગ્ધમળયો વિચ્છિન્નસંસ્થાશ્ચિરમ્ ।
નો જાને કિમભાવતઃ કિમથવા દૈવાદ્ધો શૂયતે
નામાપ્યગ્ર ન સાદગમ્ય દિ મણે રત્નાનિ ગૃહાતિ ચઃ ॥

દેટલાક મણિઓને તોલવા માટે બળાકારે ઘસતાં
તપ્પખલાં લેવામાં આવે છે અને દેટલાક મણિઓને
તોલવા માટે લોહનાં કાટલાં લેવામાં આવે છે; એવા

હલકા મણિઓ ધણી જ સંખ્યામાં ઘેરઘેર જેવા મળે છે; પરંતુ જે મણિને તોલવા માટે રત્નો લેવામાં આવે છે, તે મણિના અભાવથી, દેવના યોગથી તેવા મણિનું નામ પણ સંભળાતું નથી, તેનું કારણ બધાવામાં આવતું નથી. ૫૯

યન્મુક્તમણયોઽનુધેરુદરતઃ શિષ્તા મહાવીરિભિઃ
પર્યન્તેષુ લુઠન્તિ નિર્મલરુચઃ સ્પટ્ટાટ્ટાસા ઇવ ।
તત્તરયેવ પરિક્ષયો જલનિધેર્દ્ધાપાન્તરાલમ્બિનો
રત્નાનાંતુ પરિગ્રહ્યસનિનઃ સન્ત્યેવ સાંયાત્રિક્ષાઃ ॥

સમુદ્રમાં મોટા મોટા તરંગોએ જે સુકામણિઓને સમુદ્રની અંદરથી ઉછળાને બહાર ફેંકી દીધા, તે મણિઓ સ્વચ્છ કાંતિવાળા હોવાને કારણે ખડખડાટ ટાસ્ક કરતા એ કિનારા પર આળોટી રહ્યા છે તે મણિઓ ખીબ દીપ પર ચાલ્યા ગયા; તેની હાનિ તો સમુદ્રને જ થયેલી છે; કારણ કે જેને રત્નો ભેગાં કરવાનું વ્યસન છે એવા વેપારી સુસાક્ષરો તો છે જ (કે જે ખીબ દીપ પર જઈને રત્નો લઈ આવશે). ૬૦

યત્રાનુહિલિતાહ્યમેવ નિલિલં નિર્માણમેતદ્વિધે-
રુક્તપ્રતિયોગિકલ્પનમપિ ન્યકારકોટિઃ પરા ।
યાતાઃ પ્રાણમૃતાં મનોરથગતીરુલ્લસ્ય યત્સંપદ-
સ્તસ્યાભાસમણિકૃતાશ્મસુ મણેરશ્મત્વમેવોચિતમ્ ॥૬૧

જે મણિનો ઉલ્લેખ સરખો પણ થઈ શકે એમ નથી, જે વિધિના નિર્માણનું પૂરેપૂરું જ્ઞાન ગ્રહાય છે અને જેની સાથે સરખામણી કરવા માટે તેના જેવા જ સરખા ગુણવાળા ખીબે કાંઈ પણ પદાર્થ ધરવા; તે તેનું અપમાન કરવા જેવું છે અને જે મણિના મૂલ્યની સંપત્તિઓ એટલી મોટી છે કે તે માનવીના મનોરથની ગતિને પણ ઓળંગી જાય; એવા મણિઓ તો આજે નથી, પરંતુ તેમના જેવા લાગના પથ્થરોને માનવી મણિની સંજ્ઞા આપે છે, તે બેરબર નથી; કારણ કે એવા પથ્થરોને મણિ નહિ કહેતાં પથ્થર જ કહેવા તે યોગ્ય છે. ૬૧

કાચાઃ કાઞ્ચનમૂપિતાઃ કવિ ન વા મુણ્ણન્તિ રત્નશ્રિયં
મૌલૌ વા કવિ નોદ્ધન્ત્યપધિયસ્તાનેવ રત્નપ્રમાત્ ।
અક્ષાં યે પુનરુન્મૂજન્તિ તિમિરં યૈર્નામ રત્નાકરઃ
સિન્ધુસ્તે પ્રયત્નેવ દન્ત મણયતેવ્વપ્યમિદ્ધાઃ પ્રયક્ ॥૬૨

સોનાની અંદર આબુવગુપ બની બેરેલા કાચના મણિઓ એવા પણ છે કે જે રત્નની રોશની દુરી લે છે અને તેવા કાચના મણિઓને રત્ન માની લઈને કેટલાક મૂર્ખ માણસો પોતાના મુકુટમાં ધારણ કરે

છે. એવા કાચમણિઓ કેટલાય છે તેમ જ જે આંખોના અધકાર દૂર કરે એવા કાચમણિઓ પણ છે; પરંતુ જેથી સમુદ્રને 'રત્નાકર'ની ઉપમા મળેલી છે, તે મણિઓ તો બુદ્ધ જ અને તેની પરીક્ષા કરનારા અવેરીઓ પણ બુદ્ધ જ ।

વજ્રમણિ
યસ વજ્રમણેર્ભેદ મિશન્તે લોહસૂચયઃ ।
કરોતિ તત્ર કિં નામ નારીનલલિલેખનમ્ ॥ ૬૩ ॥

જે વજ્રમણિને ભેદીને અંદર કાણું પાડ્યા માટે લોહાની સોયો પણ લાગી જાય છે, તે મણિને નારીના નખના ઉઝરડા ભરવામાં આવે, તો તેથી તેને શું તુક્કાન થવાનું છે? ૬૩

કોસ્તુભમણિ
ન શ્વેતાશુવદન્યકારદલનાદુદ્યોતિતે રોદસી
નાયૈરાવતવન્નિરસ્તદિતિજત્રાસઃ કૃતો વાસવઃ ।
નો ચિન્તામણિરત્નવત્ત્રિભુવને છિન્ના વિપદ્ધાર્થિનાં
મૃત્વા તસ્ય હરેરુરઃ પ્રણયિના કિં કૌસ્તુભેનાર્જિતમ્ ॥૬૪

જેણે સફેદ કિરણોવાળા સૂર્યની જેમ અધકાર દૂર કરીને પૃથ્વી અને આકાશને પ્રકાશ આપ્યો નહિ, જેણે એરાવતની જેમ દેહીના ત્રાસથી ધંધે મુક્ત કર્યો નહિ અને જેણે ચિન્તામણિરૂપ રત્નની જેમ ત્રણ ભુવનો પર રહેલા યાચકોની વિપત્તિઓ દૂર કરી નહિ; એવા એ કોસ્તુભમણિએ વિશ્વ ભગવાનની છાતી સાથે શ્રેષ્ઠ તો કર્યો પણ તેથી તેણે શું મેળવ્યું તે તો જખાલ ! સૂર્યકાંત અને ચંદ્રકાંત

સોમકાન્તો મણિઃ સ્વચ્છઃ સૂર્યાકાન્તસ્તથા ન ક્ષિમ્ ।
હ્યારે તુ વિશેષોઽસ્તિ તયોરમૃતવદ્વયઃ ॥ ૬૫ ॥

ચંદ્રકાંત એ મણિ સ્વચ્છ-ધવલ છે, તો શું સૂર્યકાંત મણિ ધવલ-સ્વચ્છ નથી? પરંતુ બંનેના ઝરવામાં વિશેષતા છે. એક અમૃત ઝરે છે, તો ખીબે આગ ઝરે છે. ૬૫

ચંદ્રકાંત
સુધાકરકરસ્પર્શદ્વિદ્રિવતિ સર્વતઃ ।
ચન્દ્રકાન્તમણેસ્તેન મૃદુલ્લં લોકવિશ્રુતમ્ ॥ ૬૬ ॥

અમૃત બનાવનાર ચંદ્રના કિરણોનો સ્પર્શ થવાથી જે બધી બાબતો અમૃત ઝરવા લાગે છે, તેને કારણે ચંદ્રકાંતમણિની મૃદુતા લોકમાં સારી રીતે બહુલી પાડે છે. સ્ફટિક

સ્ફટિકયગ ગળે ચોડસો સ પવાયાતિ દોષતામ્ ।
પતે રત્નમ્ ॥ ૬૭ ॥

સ્ફટિક પથ્થરનો જે ગુણ ગણાય છે, તે જ તેના શેષ તરીકે પણ લેખાય છે. તે એ કે 'તે સ્વચ્છ પદાર્થોની છાયા જેમ ગ્રહણ કરે છે, તેમ મલિન પદાર્થોની છાયા પણ ગ્રહણ કરે છે.' ૬૭

મરકતમણિ

ત્યજ નિજગુણાભિમાનં મરકત પતિતોડસિ પામરે વળિજિ
કાચમળેરપિ મૌલ્યે લભસે યત્તદપિ તે ઐયઃ ॥ ૬૮ ॥

હે મરકતમણિ! પોતાના ગુણોનાં અભિમાન તું હવે છોડી દે; કારણ કે તું પામર વેપારીના હાથમાં જઈ પડ્યો છે. હવે તો તારું કાચમણિના જેટલું મૂલ્ય થાય તોપણ લાગ્ય. ૬૮

વેનાસીને: સુલ્લમકરુણેનાકરણદુદ્ધતસ્ત્રં
વિક્રેતું વા સર્માભિલપિતઃ કેન વારિમન્હુદેશે ।
ચસ્મિન્વિતત્તયયમરસદ્દો પ્રાહકસ્તાવદાસ્તાં
નાસ્તિ ધ્રાતર્મરકતમણે ત્વત્પરીક્ષાક્ષમોડપિ ॥ ૬૯ ॥

હે ભાઈ મરકતમણિ! તું દરિયાને તળિયે સુખે એકેશો હતો, ત્યાંથી કયા માણસે તારો ઉદ્ધાર કર્યો? તે ઉપરાંત આ ખરાબ દેશમાં તને વેચવાની ઇચ્છાથી કયો માણસ લાગ્યો? અરે! અહીં તો 'વેસો ખરાબ' એના ભારને સહન કરનાર ધરાકે તો એક બાજુ રહ્યો, પરંતુ તારી પરીક્ષા કરવાની ચક્રિત ધરાવનાર એક પણ નથી. ૬૯

આસીત્પૂર્વે વિમલજલથો મળ્ડનં મૂપતીનાં
નારીણાં ચ પ્રવલ્લસુકુટે કાશ્ચનેન પ્રસન્નાત ।
ચન્દ્રીશદ્ધઃ કયમિદમહો કાચલણ્ડેન સાર્ધં
મિહીકળ્ડે મરકતમણે કામવસ્થાં ગતોડસિ ॥ ૭૦ ॥

હે મરકતમણિ! પહેલાં તું નિર્ભય સમુદ્રની અંદર નિવાસ કરતો હતો; ત્યાર બાદ તું શામળોના તેમ જ સીઓના શણગારેપ ધટ્ટ મુક્ટમાં સોના સાથે જડાઈને શોભારૂપ બનીયો હતો. હવે આમ કેમ થયું કે 'કાચની સાથે કંઠીમાં પડેલાઈને તું બીલડીની ઠોકમાં પડેલાયો

વિષે ઠોક કૃપણજન મલિનતાનો આરોપ કરીને કાંઈક કહે, તો પ્રેક્ષકજનો તે માણસને અવધિ વિનાની જડતાનું મંદિર જ કહે ને? ૭૧

કાચ

અદ્વતયા પ્રેમ્ણા વા ચૂડામણિમાકલ્પ્ય કાચમણિમ્ ।
નૃપતિર્વિહતે શિરસા તેનાસૌ ન હાનર્વ્યમણિઃ ॥ ૭૨ ॥

અભયપણે કે પ્રેમને લીધે ઠોક શબ્દ કાચના મણિને ચૂડામણિ ગણીને પોતાના મસ્તકે ધારણ કરે, તેથી શું તે કાચ અમૂલ્ય મણિ બની જાય ખરો કે? શંખ

અન્તઃકુટિલતાં વિષ્ણુચ્છદ્ધઃ સ લલ્લ નિષ્કુરઃ ।
હુંકરોતિ યદા ધ્માતસ્તદૈવ વહુ ગણયતે ॥ ૭૩ ॥

આ શંખ પોતાની અંદર વર્ણાક ધારણ કરે છે, તેને કારણે તે નંઠાર ગણાય છે; પરંતુ જ્યારે તે શંખ ફેંકવામાં આવતાં, હુંકાર જેવી ગર્જના કરે છે, ત્યારે જ તેની ગણના વધી જાય છે. ૭૩

વચૈશ્વરતુ ચિરં મિહી વર્ત્તેનિ તરં સમારુહ ।
દિગ્વ્યાપિનિ શઘ્વગુણે શઘ્નઃ સંભાવનામૂમિઃ ॥ ૭૪ ॥

માર્ગમાં રહેલા શ્વ ૫૨ ચડીને તમરું મોટથી લાંબા કાળ સુધી અવાજ કરતું હોય, તો ભલે કરે; પરંતુ જેના શબ્દોના ગુણ બધી દિશાઓમાં ફેલાઈ જાય છે, એવા શંખ જ સર્વના માનને પાત્ર બને છે. ૭૪

કીટગૃહં કુટિલોડ્ગતઃકઠિનઃ ક્ષારામ્લુસંભવઃ ક્લૃપ્તઃ ।
શઘ્નઃ શ્રીપતિનિકટે કેન ગુણેન સ્થિતિ લેખે ॥ ૭૫ ॥

જે કીડાનું ઘર છે, જે અંતરથી વોટા છે, જે કણ્ઠ અને પોલો છે, એવા આ શંખ ખારા સ્વરૂપનાં જન્મે છે; તોપણ તેને વિષ્ણુની નિઃકર્મ રહેલો લાભ ગણ્યો; તેમાં તેના કયા કણે શામ કણે દે?

જલનિર્ગ્જનનંઘવલં વપુનુરિરોરિનિ નિરેદે
સ્થિતિઃ । ઇતિ સમલગુણાન્વિત શ્વ ને કુરેદે

હે શંખ ! તારો ખનિ અત્યંત અધુર છે. ઊંચા પ્રકારની પવિત્રતા (ધૃતવતા) તારામાં રહેલી છે; તેમ જ તારો જન્મ પણ ડાઈ દીન કુળમાં થયો નથી; પરંતુ સમુદ્રમાં થયેલો છે, એ રીતે તારા બધા ગુણો જાણી લીધા છે, પરંતુ તું બહારથી સંદેહ છે અને અંદરથી કુટિલ છે એ બાબતને અમે જાણી નહોતાં ! ૭૭
ક વામ્બોધૌ જન્મ ક ચ વપુરિદં કુન્દધવલં ।

ક ચાવાસર્યાનં કૃતમહા વિષ્ણોઃ કરતલમ્ ।

ક નીચાનામાસ્યે પરિણતિરિયં ચુમ્બનવિધા-

વિતીવાયં શઙ્ખઃ કરુણકરુણં રોદિતિ મુદ્ધઃ ॥ ૭૮ ॥

‘સમુદ્રની અંદર મારો જન્મ કયા? મોઝરાના ફૂલ જેવું ‘ધાણું’ મારું શરીર કયા? વિષ્ણુ લગવાનના હાથમાં રહેવું, એ મારું નિવાસસ્થાન કયા? અને કયાં આ નીચ માણસોના મુખમાં પડીને તેમનાથી મુખનની વિધિમાં પડ્યું?’ એ રીતે પસ્તાવા કરતો આ શંખ ગૂઝાઈ કંઠે વારંવાર રહન કરે છે. ૭૮

સાતઃ ક્ષીરનિધિઃ સ્વસા જલધિજાઃ ધ્રાતા સુરેશદ્રુમઃ
સૌજન્યં સહ કૌસ્તુભેન શુચિતા યસ્ય દિગ્વિજેશદપિ ।

ધિક્કર્માણિ સ એવ કન્સુરધુનાઃ પાત્સળ્લકાન્તાકરે
વિગ્રાન્તાઃ પ્રતિવાસરં પ્રતિગૃહં મૈક્ષેણ કુક્ષિમરિઃ ॥ ૭૯ ॥

જેનો પિતા ક્ષીરસાગર છે, જેની બહેન લક્ષ્મી છે, જેનો ભાઈ કૃષ્ણશ્વ છે, જેને કોસ્તુભક્ષિની સાથે સુબળતા મળેલી છે તેમ જ જેને જ્યૈષ્ઠરૂપિણી પાસેથી પવિત્રતા મળેલી છે; જતાં દેવનાં કંબોને ધિક્કાર છે કે, એ શંખ પાખંડી જનની જેના હાથમાં પડવાથી દરેક જ ધેરધેર ભટકીને ભીખથી ‘પોતાનું’ પેટ ભરી રહ્યો છે. ૭૯

પાંચજન્ય

સર્વાંશપરિપૂરિંકૃતિમદો જન્માપિ દુઃખોદ્યે-

ગૌવિન્દાનનચુમ્બિ સુન્દરતરં પૂર્ણેન્દુવિન્વાહપ્રુપઃ ।

શ્રીરેપા સહજા શુભાઃ કિમપરં મગ્યન્ત એતે હિ યત્

કૌટિલ્યં દ્વદિ પાશ્વજન્ય મવતસ્તેનાતિલજામહે ॥ ૮૦ ॥

પોતાની ગર્ભનાથી બધી દિશાઓ ભરી દેવાને કારણે જેને મદ પેદા થયો છે, જેનો જન્મ ક્ષીરસાગરમાં થયેલો છે, જેને લગવાન વિષ્ણુના મુખમાં મુખન મળે છે, સંપૂર્ણ ચંદ્રમંડળથી પણ વિશેષ સુંદર જેવું શરીર છે અને જેને કુદરતી રીતે શાભા મળેલી છે, એ રીતે બધા ગુણો જેને છે એટલે બીજું તો થઈ શકે, પરંતુ હે પાંચજન્ય શંખ ! તારા હૃદયમાં ને કુટિલતા રહેલી છે; તેને કારણે અમે લગભગ પામીએ છીએ. ૮૦

શઙ્ખાઃ સન્તિ સહ્યશો જલનિધેર્વાચિલ્લટાપટિતાઃ
પર્યેન્તેષુ લુટન્તિ ચં દલશતૈઃ કલ્માપિતદ્માતાભઃ ।

एकः कोऽपि स पाश्वजन्य उद्भूद्वाश्रयधामा सतां

यः संवत्सरक्षमैर्गंधुरिपोः श्वासानिलैः पूर्यते ॥ ८१ ॥

એ સમુદ્રની અંદર હજારો શંખ રહેલા છે કે જે મોટા તરંગોના ઝપાટાથી અપડાતાં બધી બાજુએ આઘાટી રહ્યા છે તેમ જ પોતાની સેંકડો પાંખડીઓથી પૃથ્વીને કાળરચીતરી બનાવી રહ્યા છે; પરંતુ એ પાંચજન્ય નામનો તો એક જ શંખ પેદા થયો કે જે સમજીનેના આશ્રયનું ધામ બની ગયો છે, કારણ કે તે શંખ વિષ્ણુ લગવાનના સંવત્ અગ્નિ જેવા ગરમ બનેલા શ્વેતોના પવનથી ભરાતો હોય છે. ૮૧

નદીની અન્યોક્ષિત્યો

તટિનિ ચિરાય વિચારય વિન્ધ્યમુવસ્તવ પવિત્રાયાઃ ।

શુપ્યન્ત્યા અપિ યુક્તં કિં ચલુ રચ્યોદકાદાનમ્ ॥ ૧ ॥

હે નદી ! તું જરા વિચાર તો કર કે તું પવિત્ર વિન્ધ્યભૂમિમાંથી પેદા થઈને પછી આગળ જતાં કદાચ સુકાઈ બપ, તોપણ શેરીના ગંદા પાણીને લે, તે શું બરોબર છે ? ૧

કતિપયદિવસસાથી પૂરો દૂરાન્તતોડપિ મન્વિતા સે ।

તટિનિ તટદ્રુમપાતનપાતકમેકં ચિરસ્થાયિ ॥ ૨ ॥

હે નદી ! ધણે દૂરથી આવી પહોંચેલું તારું પૂર કેટલા દિવસ સુધી કાયમ રહેશે ? પરંતુ તે કિનારા પર રહેલાં વૃક્ષોને પાડી નાખવાનું પાપ કયું છે, તે તો લાંબા કાળ સુધી રહેવાનું છે. ૨

યાસ્યતિ જલધરસમયસ્તવ ચ સમૃદ્ધિર્લેખીયસી મન્વિતા ।

તટિનિ તટદ્રુમપાતનપાતકમેકં ચિરસ્થાયિ ॥ ૩ ॥

હે નદી ! આ વર્ષાકવુનો સમય આવ્યો જશે અને તારી જે પૂરની સમૃદ્ધિ છે, તે પણ ઝાઝો થઈ જશે; પરંતુ તે કિનારા પર રહેલા વૃક્ષોને પાડી નાખવાનું પાપ કયું છે, તે તો લાંબા કાળ સુધી રહેવાનું છે. ૩
કુરુ ગમ્ભીરાશયતાં કણ્ઠોર્જનય લોકવિશ્રાન્તિમ્ ।

વીતપયોષરલક્ષ્મીઃ કસ્ય ન ચરણૈર્વિલહ્યાસિ ॥ ૪ ॥

હે નદી ! દમણાં તું ઊંડા ધરાઓ બનાવી દે તેમ જ મોટા તરંગોથી લોકોને ભ્રમ પેદા કરાવ; પરંતુ વર્ષાકવુના સમયની શોભા આવી જતાં તારી છાતી પર પણ મૂકીને ઢાણું તને નહિ ઝોળાશે, તે કહે. ૪

મલયસ્ય ગિરેરપત્યમાર્દૌ તદ્વત્ પ્રાદુરમતી પટીર-

વૃદ્ધઃ । કિમ્ ચિત્રમપાંનિધેઃ કલત્રં તટિની કાચન

મૌક્ષિકાનિ સ્તે ॥ ૫ ॥

જે નદી પહેલાં મલય પર્વતની કન્યા બનેલી છે, તે પછી જે ચંદનનાં વૃક્ષોની બહેન બનેલી છે અને છેવટે સમુદ્રની પત્ની બનેલી છે, એની કોઈ નદી મોતીઓને જન્મ આપે, તેમા આશ્ચર્ય શુ ? ૫

નાવતો ન ચ તરલાસ્તરગમાલા, નેદાનાં જલ-
સ્વચા રવા કરાલા । સૈવ ત્વ તદિનિ તદદ્રુમા-
ન્વિપાન્થ, પ્રોઢાનામપયશામિનાસિ પાત્રમ્ ॥૬॥

હે નદી ! હવે તારી અદ્વ વમળ નથી, ચપળ તરંગોની માળા નથી તેમ જ પાણીના વેગથી પેદા થયેલા વિપ્રશળ વેગ નથી, તેને કારણે તું પહેલાં હતી તેવી જ બની ગઈ છે, પરંતુ કિનારા પર રહેલા વૃક્ષોને પાણી નાખીને, તું મોટા અપયશન બને છે પાત્ર બની છે, એમ લાગે છે ૬

છાયા પ્રકુર્વન્તિ નમન્તિ પુનર્વે, ફલાનિ ચચ્છન્તિ
તદદ્રુમા યે । ઉન્મૂલ્ય તાનેવ નદી પ્રયાતિ, તરણિયા
ફ પ્રતિપન્નમસ્તિ ॥ ૭ ॥

જે પ્રિનાશના છાયા હોય છે, ફળથી નમન કરે છે અને ફળ આપે છે, તે જ વૃક્ષોને ઉખાડીને નદી આંધી બળે છે ખરેખર જે લોકો તરંગી હોય છે, તેમને ક્યાંય આદર હોતો નથી ૭

ન વારયામો ભવતીં વિશન્તીં વર્ષાનદિ સ્રોતસિ
જહ્નુજાયા । ન યુત્તમેતન્તુ પુરો ચદસ્યાસ્તરગમઙ્ગા
મ્પ્રકટીકરોપિ ॥ ૮ ॥

વર્ષામા ઊભરાઈ આવેલી હે નદી ! તું ગંગાનદીના અવાહની અદર પ્રવેશ કરી રહી છે, તેને અમે શેકતા નથી, પરંતુ પ્રવેશ કરતા તું ગંગાના તરંગોને તોડી નાખવાનું સાહસ કરે છે, તે બરોબર નથી ૮

યત્પિ દિશિ દિશિ સરિત્ પરિત પરિપૂરિ-
વામ્મસ સન્તિ । દ્વપિ પુરદરવરણીસગતિસુચ
વાયિની ગઙ્ગા ॥ ૯ ॥

તેકે દરે દિશા તરફથી પૂરેપૂરા જળ સહિત વહેતી નદીઓ અનેક છે તોપણ એ ગંગા તો એક જ છે કે જે ઇંદની અખરાઓના સંગત સુખ (સ્વર્ગ) આપનારી છે ૯

સ કિમુ સહેત સુધાનુ સ્મરહરમાલાનલજ્વાલા ।
શિશિરે શીકરનિવૃદ્ધે સિચ્છતિ સુરનિઘ્રા નો ચેત્ ॥

જે દેવોની નદી ગંગા પોતાના બરફ જેવા શીતળ જલના પિંડુઓથી સ્થિર કરતી ન હોત, તો તે ચન્દ્ર કાંબેવનો નાશ કરનાર સ્ફોટવના કષણમા રહેલ અગ્નિની જ્વાળાઓને સહન કરી શકત કે ? ૧૦

શોણુ

આત્મસ્થિતયો મહીરહ ઇમે કુલે સમુન્મૂલિતાઃ
ફલોલ ક્ષણમદ્ગુરા પુનરમી નીતા પરામુન્નતિમ્ ।
અન્તર્ગ્રાહપરિમ્હો બહિરપિ બ્રાન્ચન્તિ ગન્ધદ્વિપા
બ્રાત શોણ ન સોઽસ્તિ યો ન હસતિ ત્વત્સપદા
વિગ્રવાન્ ॥ ૧૧ ॥

હે લાઈ તોણુનહ ! જન્મથી ઊગીને તારે કિનારે મોટા થયેલા આ વૃક્ષોને તે ઉખાડી નાખ્યા તારા આ તરંગો ક્ષણભરુ છે, તોપણ તેને ઘણું ઊંચે નથા વળા માળા તારી અદર મોટા મગરગ્રંથો છે અને કિનારા પર મદઅરતા હાથાઓ લમી રહ્યા છે, તેને કારણે જો તારી સપતિઓનો વિનાશ થાય તો એવે કોઈ માણસ નહિ હોય કે જે તને હસે નહિ ૧૧

તળાવની અન્યોક્તિઓ

અયમવસર સરસ્તે સર્લિરૂપકર્તુમર્થિનામનિશમ્ ।

હ્રદમતિસુભ વામ્મો ભવતિ પુરા જલધરામ્યુદયે ॥ ૧

હે સરોવર ! યાચક જોના ઉપર રાતદિવસ તારા જળથી ઉપકાર કરી લેવો હોય, તો આ સમય યોગ્ય છે કારણ કે વર્ષાઋતુ વખતે ઘણી સરળતાથી જળ મળી રહે છે ૧

કસ્ય રૂપ ન ક્ષપયતિ પિવતિ ન ફસ્તવ પય
પ્રવિદ્યાન્ત । યદિ સન્માર્ગસરોવર નક્રો ન મ્હોઢ
મધિવસતિ ॥ ૨ ॥

આરા માગે પર રહેલા હે સરોવર ! તારી બખોલ મા જો મગર વાત્સ મરતો ન હોત, તો તું કોની તરસ શમાવડ ન હેત ? તેમ જ તારી અદર પ્રવેશ કરીને તારુ જળ કોણુ પીતુ ન હોત ? ૨

તાનિ તાનિ કમલાનિ તન્નર્વ તાનિ પદ્મદકુલ્પાનિ
તે ચગા । સયમેકપદ ઇવ વિન્ચુત પદ્મોમમચિ
રાદમૂત્સર ॥ ૩ ॥

આરે સરોવર ભપ્પૂર હટુ ત્યારે તે જ બધાં કમળ હતા, તે જ જસ હટુ, લમરાઓનાં તે જ રોળા હતા અને તે પક્ષીઓ હતાં પરંતુ પાણી સુકાઈ ગયું અને કાદવ એકસો બચી ગયો ત્યારે તે બધા એકા વખતે સરોવર છોડીને ચાલ્યા ગયા ૩

વિદ્યુર્ગૈત મધુકરૈઋલિત પ્રકરૈ પ્રયાતમપિ
પદ્મદશમ્ । વિભવે ગતે સકલમેવ ગત ધ્રુવમેક-
મઙ્ગતિ યસ સરસ ॥ ૪ ॥

પક્ષીઓ ઊડી ગયા લમરાઓ ચાલ્યા ગયા, મધન

તરફ નજર નાખનારાઓના સમૂહ પણ ચાલ્યા ગયા; એ રીતે સરોવરનો વૈભવ નાશ પામતાંની સાથે બધું જ ચાલ્યું ગયું; પરંતુ તે સરોવરનો યશ કાયમ રહી ગયો છે.

આપેરિરેડ્વરપથં પરિતઃ પતજ્ઞા મૃજ્ઞા રસાલ-
મુકુલાનિ સમાશ્રયન્તિ । સંકોચમશ્રતિ સરસ્ત્વયિ
દીનદીનો મીનો નુ હન્ત કતમાં ગતિમભ્યુપૈતુ ॥ ૫ ॥

હે સરોવર ! બ્યારે ઉનાળામાં તું સંકોચ પામી જશે ત્યારે પક્ષીઓ આકાશમાં બધી બાબુએ બીડી જશે. ભમરાઓ આંખાના થોર પર ચાલ્યા જશે; પરંતુ અત્યંત દીન બનેલું માછલું કઈ ગતિને પ્રાપ્ત થશે, તે જ ખેદનક છે, ૫

इयत्यां संपत्तावपि च सलिलानां त्वमयुता
न वृष्णामातोर्ना हरसि यदि कासार सहसा ।

નિદાપે ચળ્લંશૌ કિરતિ પરિતોડ્ઙ્ઙારનિકરં
કુશીભૂતઃ કેપામહહ પરિહર્તાસિ ચલુ તામ્ ॥ ૬ ॥

હે તળાવ ! અત્યારે તારી પાસે પાણીની આટલી બધી સંપત્તિઓ છે તે સમયે વણાવર બનેલાં પ્રાણીઓની તરસ છિપાવીશ નહિ, તો પછી બ્યારે ઉનાળામાં પ્રથંક સૂર્ય બધી બાબુએ અંગારા વરસાવશે ત્યારે તું અત્યંત ક્ષુદ્ર બની જઈશ. તો પછી કોની તરસ છિપાવીશ ? ૬

कौश्रः क्रीडतु ब्रूदतां च कुररः कङ्कः परिव्रज्यतां
मद्गुर्माद्यतु सारसश्च रसतु प्रोद्गीयतां दिष्टिभः ।

મોકાઃ સન્તુ ધકા વસન્તુ વરતુ સ્વચ્છન્દમાદિસ્તટે
હંસઃ પદાસરઃ કુતઃ કતિપયૈર્હસેર્વિના શ્રીસ્તવ ॥ ૭ ॥

હે કમળના સરોવર ! તારા જળમાં કૌશ્ય (સારસ) ભલે વિહાર કરે, કુરર (ટિટોડાની બત) ભલે આમતેમ ફૂલા કરે, કંક (બગલાની બત) ભલે એક ઠેકાણે ચોટી રહે, જળકુકડી ભલે મદ્યી મહાલતી રહે, સારસ ભલે ગાન કરે, ટિટોડા ભલે બેઠા કરે, દેડકાં ભલે હો, બગલા ભલે રહે અને આટિ-માછલાં ભલે મરણ પ્રમાણે કિનારા પર ફર્યા કરે; પરંતુ યોડાક રાજહંસો વિના તારી શોભા શી રીતે ગણ્યશે ?

एतस्मिन्मरुमण्डले परिचलत्कङ्कालकोलाहल-

ક્રીડત્ક્રમપદ્મમદ્વિલસન્નિઃશ્કમત્સ્યમ્ ॥ ૮ ॥

આજુબાજુએ ડિલોળા લેતા તરંગોના કોલાહલોની અંદર બધાં કંકપક્ષીઓ ક્રીડા કરી રહ્યાં છે; જેમાં મિલકુલ કાદવ નથી; જેના ઉદરની અંદર શંકારહિત

થઈને માછલાંઓનો સમૂહ વિલાસ કરી રહ્યો છે; જેમાં ખીલેલાં કમળોની પાંદડીઓની અંદર ભમરાઓ શુંભરવ કરી રહ્યા છે અને બધાં સ્નાન કરતી સ્ત્રીઓના સમૂહ બોઈને મુસાફરો આનંદ પામે છે; એવું સ્વચ્છ જલથી ભરેલું આ વિશાળ સરોવર ઠાણે આ મરુભૂમિની અંદર બન્યાનું હશે ? ૮

स्तोकाम्भः परिवर्तिताद्भ्रशफरीमासायिनः सर्वतो
लप्यन्ते वकटिष्टिप्रभृतयः स्वल्पेण साधु स्थितम् ।
સયઃ શોપમુપાગતેડ્ય સરસિ શ્રોસદ્વાપદ્માકરે
તસ્મિન્પદ્મજિમીવિલાસરુચો હંસાઃ કયાસ્યન્ત્યમી ॥ ૯ ॥

જેના અંગે અવળાસવળી થયા કરે છે એવા માછલાંનો કોળિયો કરી લેવા ઇચ્છતાં બગલાં, ટિટોડી વગેરે જલચરો બધાં છીછરા જળવાળાં તળાવ હશે, ત્યાં પણ પોતાના નિર્વાહ સારી રીતે કરી લેશે; પરંતુ લક્ષ્મીના આસનરૂપ બનેલ કમળોના સમૂહને સ્થાન આપનાર આ સરોવર જે આજે સુકાઈ જશે, તો કમળોના સમૂહમાં વિલાસ કરવાની ઇચ્છા રાખનાર આ હંસો ક્યાં જશે ? ૯

मायद्विगजदानलिप्तफरटप्रक्षालनक्षोभिता
व्योमनः सीम्वि विचेरप्रतिहता व्ययोर्मयो निर्मलाः ।

કપ્થં માયવિવર્પયેણ સરસઃ કલ્પાન્તરસ્થાયિનઃ
સ્તસ્યાયેકવક્રપ્રચારકલુપં કાલેન જાતં જલમ્ ॥ ૧૦ ॥

જેનાં જળ મહોન્મત દિગ્ગમેના વહેતા મદ્યી લેપાથેલ મંકસ્થગોને ધોવાથી કહોળાઈ ગયાં છે અને જેના નિર્મળ તરંગો આકાશના સીમાડા સુધી વચર અટકે ડોલી રહ્યા છે, એ રીતે જેનાં જળ પ્રત્યક્ષાળ સુધી સ્થિર રહેનારાં હતાં એવા સરોવરનાં જળ લાગ્યની વિપરીતતાથી એવાં તો સુકાઈ ગયાં કે જેથી એક બચવાના ચાલવાથી પણ તેના જળ કહોળાઈ જતાં હતાં. ૧૦

रे पद्माकर चावदस्ति भवतो मध्ये पयः पूरितं
चावचक्रचकोरकङ्कुररश्रेणीं समुल्लासय ।

પદ્માસ્ત્વં સમટદ્વકોટકદલત્રોટીપુટયુદ્ધાહતિ-
નુટ્યલ્લકર્કટકર્પરજ્યતિકરૈર્નિન્દારપદં યાસ્યસિ ॥ ૧૧ ॥

હે પદ્માકર સરોવર ! બધાં સુધી તારી અંદર સંપૂર્ણ રીતે જળ ભરેલાં છે ત્યાં સુધી ચક્રવાક, ચક્રોર, કંક, કુરર વગેરે શ્રેણીનાં જળચરોને આનંદ આપે, પછી તો રખળતા બહોટ પક્ષીની ચંચળ ચાંચના પુટના પ્રહારથી કંકટ નામના જળજંતુના મૂકા થઈ બધા એટલા છીછરાં જળ બની જતાં તું નિર્મળ પાવ બની જશે. ૧૧

યાતે મધ્યચિરાન્નિદાધમિહિરજ્વાલાશૈત શુષ્કતા
ગન્તા ક પ્રતિ પાન્થસતતિરસૌ સતાપમાલાકુલા ।
एष यस्य निरन्तराधिपटैलिनित्य वपु क्षीयते
धन्यजीवनमस्य मार्गसरसो धिन्વાरिचीना जनु ॥૧૨॥

‘ઉનાળાના પ્રયત્ન સૂર્યની સેકડો બનાળાઓને
કારણે જ્યારે હું સુકાઈ જઈશ ત્યારે આ યુસાફરોનો
સમૂહ જાની પાસે જશે ? એ રીતે અનેક ચિંતાઓના
સમૂહને કારણે સતાપની હારમાળા વધી જતા જેવું
શરીર સુકાવા લાગ્યું છે એવા ધોરી માર્ગ પર રહેના
સરોવરના જીવનને ધન્ય છે, પરંતુ જળથી ભરેના
સાગરોના જીવનને ધિક્કાર છે ૧૨

सोपानानि तिरोहितानि पदवी छत्रा तृणनूतनै
कालुष्य पयसा विलोम्य शनकैरुड्डीय हसा गता ।
माधुर्यं न मधुघृतोदितगिरा पद्मानि मग्नानि के
भेकानामिह गजित परमहो वृद्धयैव नष्ट सर ॥૧૩॥

(વર્ષાકાળમાં જન ભરાઈ જતા, આ સરોવરની)
પગથિયા ઢાકાઈ ગયા છે ચાલવાની પગથી નવા ધાસ
ભીંગવાથી ભૂસાઈ ગઈ છે જલની મલિનતા જોઈને
હસો ધીરે ધીરે જીડીને ચાલ્યા ગયા છે મધ ચૂસવાનું
મત લેનાર ભમરાઓથી પ્રગ્ન થતી નાણીની મધુસ્તા
સાભળવા મળતી નથી કમલ ફૂળી ગયા છે ફક્ત
અઢી ઢેકાંના ફાટિ ફાટિ અવાજ સાભળવા મળે છે
એ રીતે આશ્ચર્ય છે કે પોતાના જલની વૃદ્ધિ ધવાને
કારણે જ જળે આ સરોવર નાશ પામી ગયું છે ૧૩

आपूयत पुन स्फुरच्छकरिकासारोर्मिभिवारिभि
भूंयोऽपि प्रविजम्भमाणनलिन पश्येम तोयाशयम् ।
इत्याशाशततन्तुवद्वहद्वयो नक्तदिव दीनवी
शुष्यत्यातपशोचितस्य सरसस्तीरे जरत्सारस ॥૧४॥

‘જેના તરંગો ચળકતાં માછલાઓના સમૂહ સાથે
ડોનવા લાગે એવા જળથી આ સરોવર ફરીથી ભરાઈ
જશે તેમ જ કમરોના સમૂહ પણ જેમાં ખીલી ઊઠ્યા
છે, એવું આ સરોવર બનશે એવી સેકડો આશા
ઓના તાતજાઓથી જેનું હૃદય બધાઈ ગયું છે, એવો
આ ગિયારો વૃદ્ધ ચક્રવાક પક્ષી ઉનાળામાં સુખઈ જતા
સરોવરને કિનારે બેઠો બેઠો જાતે પણ સુકાઈ રહ્યો છે
વહાનામ્બુદ્વર્ધમાનશિતિનીવેદાતિરેકાકુલે
सप्राप्य सलिल स्थलेऽपि सदा निस्तर्पण्यर्गमे ।
मीनमीनमभट परस्परभयादालोक्यमान मुद्द
दीनं मीनकुलं पालयसि चेत्कासार का सारता ॥૧५॥

હે કાસાર-તળાવ । સર્વની તરસ દૂર કરે એવો
વર્ષાકાળ જ્યારે આવે ત્યારે તો પ્રયત્ન મેથોને જોઈને
ધોરના વધતા ટહુકાઓથી સર્વ વાતાવરણ ભરપૂર
બને છે અને તે સમયે બધા સ્થાનોમાં સારી રીતે
જળ મળ્યા કરે છે, પરંતુ જ્યારે ભયક્રમ પ્રાપ્ત થતું
આવી પહોંચે ત્યારે દીન બનેલા માછલાઓનો સમૂહ
મરણના ભયથી એકબીજાની સાથે જોઈ ગ્દે છે તેવા
વખતે જો તું તેમનું પાલન ન કરે તો પછી તું કાસાર
હોવા છતાં તારામાં (કાસારતા) કંથો સાર રહેલા હશે ?

सौवर्ण कमलाकर शशिशिलासोपानवन्धकमो
वारि क्षीरसहोदर तटतहणीमुखा क्षोणय ।

સર્વે તે રુચિર સરોવર પર નિન્ય કુતોડ્ય વિધિ
कूटम्राहभयात्नवान्ति विमुखा पान्था निदायेऽयमी॥

હે સરોવર ! સોના જેવા સોનેરી વર્ણના કમરો
નો લહાર તારી પાસે છે ચક્રાત મથિના પથ્થરોથી
જડેના પગથિયા તારે કિનારે બાધેના છે તાગ જલ દૂધ
જેવા ઉન્નતવર્ણ અને મીઠા છે તેમ જ કિનારા પરના
વૃક્ષોના સમૃદ્ધથી સુખ આપનારી જમીન છે એ રીતે
તારા બધા જ પદાર્થો રમિ પેદા કરાવે તેમ છે પરંતુ
જેની નિંદા કરી શકાય એવી એક પ્રવૃત્તિ તારામાં
રહેલી છે, તે એ કે તારી અદર રહેલ કુટિલ મમરના
ભયથી ઉનાળો હોવા છતાં પણ યુસાફરો તારામાં વિમુખ
બનીને દૂર ચાલ્યા જાય છે ૧૪

चक्रीत विहर्गमृत जलचरै र्मान्तर्गत कच्छपै
पाठीनै पृथुपक्षपीठलुठनाद्यस्मिन्मुद्गूर्मच्छितम् ।
तगिम्नैव सररयकालजलदेनागत्य तच्चेष्टित
येनाहुस्मन्मिमात्रव्यकरिणा यूयै पय पीयते ॥ १५॥

જે સરોવર પરથી પક્ષીઓ જીડી ગયા, જલચર મરણ
પ્રાપ્ત, કાચખાઓ જમીનની અદર ભરાઈ ગયા તેમ જ
પટ કાઢવાથી લેપાવેલી પીંચે મરડના પાડીન માછલા
વારવાર મૂર્છા પામવા લાગ્યા તે જ સરોવરને વિશે
અકાળ વૃષ્ટિએ આવીને એવી તો એટા કરી બતાવી કે,
ગડચ્છગો ફૂળી જાય તેટલા ઊંડા જલમાં જ ગલી હાથી
ઓના રોળા પાણી પીવા લાગ્યા ૧૫

हसैलं चप्रशसेत्तरलितकमलस्तरङ्गैरनरे
नीरैरन्तर्गमीरैश्चपलचक्रुल्लासलीनैश्च मीनै ।
पाठील्लुट्रमालोलमुखादयितस्त्रीप्रणीतैश्च गीतै
भीतिं प्रीहदातिरतव सलिलचलवक्रवाकस्तहाग ॥१६॥

બધા પ્રશસને યોગ્ય એવા હસો ખેલે છે બધા
ડોલના કમરોની સાથે અચકાતા તરંગોના વેગનો ભગ

યાય છે; જેની અંદર ઊંડું જલ છે; બ્યાં ચંચળ બગલાએના સમૂહથી ત્રાસીને માછલાં અંદર સંતાઈ જાય છે; જેને કિનારે ઊગેલાં વૃક્ષોની ઘટા નીચે આરામથી મોતલા નારીઓ ગીતો બોલીને ગાઈ રહી છે, બ્યાં મરઘડા સ્તુતિ કરી રહ્યાં છે અને જેના જલની અંદર ચક્રવાક પક્ષીઓ મતિ કરી રહ્યાં છે; એવું આ સરોવર શોભી રહ્યું છે. ૧૮

માનસ

નો વા કિયન્તઃ પરિતઃ સ્ફુરન્તિ જલાદયા નિર્મલભૂરિતોયાઃ । સદાવદાતં પરમેકમેવ હંસસ્ય વિશ્રામપદં વદન્તિ ॥ ૧૯ ॥

જેમની અંદર અગાધ સ્વચ્છ જલ રહેલાં છે, એવા જલાદયો આ જગતની અંદર બધી બાબતો રહેલાં નથી કે શું ? પરંતુ હંસને વિશ્રામ આપનારું સ્થાન તો એક જ છે અને તે માનસ સરોવર તરીકે જગતમા પ્રસિદ્ધ છે. ૧૯

ફૂવાની અન્યોક્તિઓ

હે કૂપ ત્વં ચિરં જીવ સ્વત્પતોયે બહુવચઃ ।

ગુણવદ્ધિકપાત્રાણિ પ્રામુવન્તિ હિ પૂર્ણતામ્ ॥ ૧ ॥

હે ફૂવા, તું લાંબા કાળ સુધી જીવજે, કારણ કે તારામાં જલ થોડું છે, પણ તેનો ખર્ચ વધારે થાય છે. ખાલી પાત્ર પણ બે શુભ (દારી) થી બેગાયેલ હોય, તો તારી પાસે આવીને ભરાઈ જાય છે. ૧

રે કૂપ જીવનાગાર ચદિ દાતૃત્વમિચ્છસિ ।

તદા ત્વં ગુણવત્પાત્રમેકં વા સંનિધૌ કુરુ ॥ ૨ ॥

જીવન(જલ)નો એક માત્ર ભંડાર હે ફૂવા ! બે તું હાતાપણને ઇચ્છતો હોય, તો તું એકલા શુભવાળા (દારીવાળા) પાત્રને જ પોતાની પાસે રાખજે. ૨

અમુના મરુકૂપેન કે કે નામ ન વચ્ચિતાઃ ।

રુદ્ધવધિકનેત્રામ્બુવિન્નિહ્યપ્રાન્તમ્મિના ॥ ૩ ॥

મરુકૂપિમાં રહેલા આ (ખાલી) ફૂવાએ કોને કોને છેતર્યા નથી ? જેના કાંઈની ભૂમિ રહતી મુસાફરોનાં નેત્રના જલથી કાદવવાળી બનેલી છે. ૩

સગુણિઃ સેવિતોપાન્તો વિનૈતઃ પ્રાપ્તદર્શનઃ ।

નીચોડપિ કૂપઃ સત્પાત્રૈર્જીવનાર્થં સમાશ્રિતઃ ॥ ૪ ॥

ફૂવા નીચ (નીચો-ઊંડા જળવાળો) હોવા છતાં શુભ (દારી) વાળા માણસો તેના કાંઈને સેવે છે, નમેલા (નમ-વિનયી) માણસો તેનાં દર્શન પ્રાપ્ત કરે છે અને સત્પાત્રો (પાત્ર-વાસકુવાળા માણસો) વડે જીવન (પાણી) માટે તેનો આશ્રય લેવાય છે. ૪

ચરપિ બહુગુણગમ્યં જીવનમેતસ્ય કૂપમુલ્લસ્ય ।

જયતિ તથાપિ વિવેકો દાનં પાત્રાનુમાનેન ॥ ૫ ॥

આ મોટા ફૂવાનું જીવન (પાણી) ભેકે ધણી શુભ (લાંબા દોરડા) વાળા માણસને જ મળે છે, તોપણ તેનો વિવેક વિજય પામે છે કે જેથી તે ફૂવા પાત્રના માપ (મર્યાદા) પ્રમાણે દાન આપે છે. ૫

નિતરાં નીચોડમીતિ ત્વં લેદં કૂપ મા કદાપિ કૃયાઃ ।

અત્યન્તસરસહૃદયો યતઃ પરેષાં ગુણમહીતાસિ ॥ ૬ ॥

હે ફૂવા ! હું ખરેખર નીચ (ઊંડો) છું, એ પ્રકારનો ખેદ તું કહી પણ કરીશ નહિ; કારણ કે તારું હૃદય (ઊંડાણ) અત્યંત સરસ (જલથી ભરેલું) છે એટલે તું ખીનઓના શુભ (દારી) ને મદદ કરનાર બને છે. ૬

ચિત્રં ન તદ્યદ્યમ્બુધિરમ્બુદૌષવિનુષ્ણવાહપરિપૂર-
ણયા મહીયાન્ । ત્વં ત્વર્થિનામુપકરોપિ યદત્પકૂપ,
નિષ્પીઢ્ય કુશ્કિકુહરં હિ મહત્ત્વમેતત્ ॥ ૭ ॥

હે નાના ફૂવા ! મેઘના સમૂહ અને નદીઓના પ્રવાહોથી પૂરેપૂરા ભરાવાને કારણે આ સમુદ્ર ધણે મોટા ગણાય, તેમાં કાંઈ આશ્ચર્ય નથી; પરંતુ જો પાતાળને બેદીને યાચકજનો પર ઉપકાર કરે છે; એ તો ધણી જ મહત્ત્વની ખીના છે. ૭

દિનમવસિતં વિશ્રાન્તાઃ સ્મ ત્વયા મરુકૂપ હે
પરમુપકૃતં શેષં વર્તુલં વર્ચં ન પુનઃ ક્ષમાઃ ।

ભવતિ સુકૃતૈરધ્વન્યાનામશેષજલો ભવા-
નિયમપિ ષનચ્છાયા મૂયાત્તવોપતતં શમી ॥ ૮ ॥

હે મરુકૂપિના (ખાલી) ફૂવા ! દિવસ આશ્રમી બને. અમે બધા શાસ્ત્રો અથા છોએ અને તે અમારી ઉપર ધણે મોટા (પાણી નહિ આપવાથી) ઉપકાર કર્યો છે એટલે બાકીની બાળતો કહેવાની શક્તિ તો હવે અમારામાં રહી નથી. ખરેખર મુસાફરોનાં ધણાં જ ગુપ્તોએ તું અશેષ જલવાળો છું અને અધૂરામાં પૂરું તારા કંઠે જે આ ચમીવૃક્ષ છે. તેની હાથ પણ ધણી ગાઢ છે ! (અહીં વિપરીત કાર્ય કરનાર માટે કટાક્ષની વાણી છે.) ૮

મીમંશ્યામપ્રવત્તુવદન કૂપપાતાલકુશિ

ક્રોદપ્રાન્તોપહિતવિમવસ્યાથ કિં તે પ્રવીમિ ।

યેન ત્વત્તઃ સમમિલપિતં વાચ્છતઃ ક્ષુદ્ર કૂપ

હ્યામ્યનમૂર્તેભવતિ સહસા કત્ય નાધોમુલત્વમ્ ॥ ૯ ॥

જેવું મુખ ભયંકર કાળું અને સાકડું છે એવા હે નાના ફૂવા ! કૂર એવા પાતાલની ફૂબની અંદર તારો

વૈભવ દેખાઈ ગયો છે. એટલે હું તને શું કહું ? હવે જેને તારી પાસેથી પોતાની (જલ મળવાની) વાંછના પૂરી કરવી હોય, તેનું તો મુખ જ કરમાંઈ બધ તેમ જ તેને તારી આગળ તરત જ નીચું મુખ કરીને નમવું પડે. (તો જ તારાં હાંડાં જલ મળે.) ૯

મરુસ્થલની અન્યોક્તિઓ

મરૌ નાસ્ત્યેવ સલિલં કૂચ્છાદપિ હમ્યતે ।

તલકટુ સ્તોકમુષ્ણં ચ ન કરોતિ વિવૃણતામ્ ॥ ૧ ॥

મરુભૂમિની અંદર જલ હોતું જ નથી ધણી મહેનતે ક્યાક જે મળ્યા આવે, તો તે જલ ખારું, ધોડું અને ગરમ જેવું હોય કે જે તરસને દૂર કરી શકે નહિ.

સર્વાદપાન્વિપુલપહ્લવપુપ્પુજસંપતરીતવપુપ્પઃ ફલ-
માનમ્રાત્ । યો માર્ગસિદ્ધિતશક્તુસ્સમાશ્રિતોરુશરસા
ન્મરૌ સ્મયતે ન ત્વોડસ્તિ મુખ્યઃ ॥ ૨ ॥

જે માણસ મરુભૂમિની અંદર ભરપૂર પાણી અને ફલના ઢગવાના સંપત્તિથી અને ફળના ભારથી લગ્ની પડતાં અંગેવાળાં સારા વૃક્ષોને શોધે કે જેની વિશાળ કાળીઓ પર રહેલાં પક્ષીઓ માર્ગ પર કદોલ કરતાં હોય, તો એમ જાણવું કે તે માણસ જેવા ખીનીને કાંઈ મૂળ્ય નથી. ૨

પાપં પાપં પિબ વિવ્ર પયઃ સિદ્ધ સિદ્ધાન્નમન્નં
ભૂયો ભૂયઃ કુરુ કુરુ સલે મજ્જનોન્મજ્જનાનિ ।

પ્વોડશેપશ્રમશમપટ્ટુર્દુઃસ્વિતાધ્વગ્ન્યન્યુઃ

સિન્ધુર્ધૂરીમવતુ ભવતો મારવઃ પાન્થ પન્થાઃ ॥ ૩ ॥

હું મુસાફર ! વારંવાર તું જતના પાન ક્યાં કર. ફરી ફરીને તારા અંગે પર પાણીના સિંચન કર તેમ જ વારંવાર તું જલની અંદર ફૂંજીઓ માખાં કર; કારણ કે આ તે સિંધુ નદી છે કે જે દુઃખી થયેલા મુસાફરોની મિત્ર બનીને તેના માર્ગના સફળા શ્રમ દૂર કરે છે, તારાથી એ મરુભૂમિનો માર્ગ તો ધણે જ દૂર રહ્યા કરે. ૩

કલ્યાણં જઃ કિમધિકમિતો જીવનાર્થં યતસ્ત્વં
હિત્ત્વા વૃક્ષાનદદ્દ દદ્ધસિ ધાતવદ્ધારત્કાર ।

નન્વેતસ્મિન્નશનિવિહુનૈરાતપૈરાકુલના-

મધ્વન્યાનામશરણ મરુપાન્ત્વ રો કોડમ્પુપાયઃ ॥ ૪ ॥

અંગારાથી ભરેલા હે દાવાનળ ! વૃક્ષોને હેઠી નાખીને તેમને તું બાળી મૂકે છે, તેનાથી વિશેષ કલ્યાણ અમારા જીવનને માટે તું શું કરી શકે એમ છે ? કાંઈનેય સરજે નહિ લેનાર હે અગ્નિ ! વજ્રથી કહેર

એવા તારા તાપથી ગભરાઈ ગયેલા મુસાફરોને આ મરુભૂમિના પ્રદેશમાં કાંઈ સહાય મળે, એવા કાંઈ ઉપાય છે ? ૪

કિમસિ વિમનાઃ કિં ચોન્માદી ક્ષણાદમિલદ્યસે
પુનરપિ સલે પ્રેક્ષાપૂર્વાં ન કાશ્ચન તે ક્રિયાઃ ।

સ્વયમજલદાં જ્ઞાનાનોડપિ પ્રવિદ્ય મરુસ્થલી

શિશિરમધુરં વારિ પ્રાપ્તું યદધ્વગ વાન્હસિ ॥ ૫ ॥

હે મુસાફરભાઈ ! ‘આ મરુભૂમિ પોતે પાણી આપી શકે એમ નથી,’ એ બાબતને તું જાણે છે; તોપણ તેની અંદર પ્રવેશ કરીને પછી શીતળ અને મધુર જળ મેળવવાની ઇચ્છા કરે છે, તે શું તારું મન દેકાણે નથી ? તું ઘડીભર માટે ગાડા જેવા તો દેખાતો નથી ને ? કે પછી તું જે ક્રિયાઓ કરે છે, તેમાં પહેલાંથી જોઈ વિચારીને કરતો હોય એમ મને લાગતું નથી.

શ્રોશ્રોઃ કિં કિમકાષ્ઠાદ્ય પતિતસ્ત્વં પાન્થ કાન્થા ગતિ-
સ્તત્તાદ્દક્ષુપિરત્વયં ને રલમતિઃ સોડ્ય જલં ગૃહ્તે ।

અસ્થાનોપગતામકાલમુલમાં છુણાં પ્રતિ કુદ્યુધ્વે
ત્રૈલોમ્યપ્રથિતપ્રમાવમદિમા માર્ગોડસ્ત્યસૌ મારવઃ ॥ ૬ ॥

‘હે મુસાફર, શું કાંઈ અકસ્માત જ આ બાણ તમે આપી પથા છે કે શું ?’ ‘મને તરસ લાગી એટલે શું કરું, અહીં આવ્યા સિવાય ખીલ કાંઈ ગતિ નહોતી’ (‘મનમાં’) ‘આ ભાઈની મતિ અવળા લાગે છે કે નેથી આ માણસ અહીં જળ શોધે છે.’ (અગત) હે ભાઈ ! અસ્થાને થયેલી અને કવખતે લાગેલી તમારી તરસ પર કોષ ન કરે. શું તમને ખબર નથી કે આ તો મરુભૂમિનો પ્રદેશ છે કે જેના (પાણી નહિ મળવાના) પ્રજાવનો મદિમા તો ત્રણે લોકમાં પ્રસિદ્ધ છે.

દાવાનળની અન્યોક્તિઓ

હે દાવાનળ શૈલામવાસિનઃ સાયુશસિનઃ ।

મુગ્ધ વ્યર્થં ત્વયા દગ્ધાઃ પ્રેરિતેન પ્રમહ્નૈઃ ॥ ૧ ॥

હે મૂળ્ય દાવાનળ ! જેનો નિવાસ પર્વતોનાં શિખરો પર છે અને જેમની ઝંદર ગળાઓ છે. એવા આ વૃક્ષોને વાયુથી પ્રેરાઈને તે બાળી મૂક્યાં, તે તારું કામ નિર્થક છે. ૧

યસ્યાં મહત્ત્વભાજો ભવન્તિ મુણિનોડમિતો ધનુર્દંષ્ટાઃ ।
દદ્ધત્તાં વંશશ્ચિં કો વનરદ્ધે વિવેકસ્તે ॥ ૨ ॥

હે દાવાનળ ! જેના વાસમાંથી ચણુ(ધરી)વાળાં મોટાં મોટાં અસંખ્ય ધનુષ્યોના દંડ બને છે, તે વાંસના અણુને બાળી ચૂકવામાં તારો કયો વિવેક રહેલો છે ? ૨

દવદહનાદુષ્પન્નો ધૂમો યનતામવાપ્ય વર્ષેસ્તમ્ ।

ચન્દ્રમયતિ તત્કુલ સોડપિ ચ દવમેવ નિર્દહતિ ॥૩॥

જેમ લાકડામાંથી ઉત્પન્ન થયેલો અગ્નિ લાકડાને જ બાળી નાખે છે, તેમ દાવાનળમાંથી ઉત્પન્ન થયેલો ધુમાડો ધન-મેધરૂપ બનીને દાવાનળને શમાવી દે છે, તે યોગ્ય જ છે; કારણ કે એ રીતે તે દાવાનળને જ બાળી નાખે છે. ૩

અમ્યુન્નતેડપિ જલદે જગદેકસારસાધારણપ્રણય-
હારિણિ હા ચયેતે । હલાસલસ્યલલિતં તરયો ન
યાન્તિ દે દાવપાવક સ તાવક એવ દોષઃ ॥૪॥

હે દાવાનળ ! જે મેધ જગત પરના સર્વ સાધારણ પદાર્થો પર જેમ લાવીને પોતાનું સારભૂત જલ બધાને આપી દે છે; તેવો મેધરાજ આવી પદાર્થોવા છતાં પણ આ વૃક્ષો પ્રકુલ બનીને નાથી જીવતાં નથી, તે તારો જ દોષ છે. (કારણ કે તે તેમને બાળી મૂક્યાં છે.) ૪

છાયા ફલાતિ મુકુલાતિ ચ ચસ્ય વિશ્વમાત્મહા-
દ્યન્તિ સહકારમહીરહસ્ય । અગમ્યત્વ તસ્ય શિશ્વયા નવ-
પલ્લવાતિ મન્યાસિ રે દવહુતાશ હતાશ કટ્ટમ્ ॥૫॥

હે દાવાનળ ! હે હુતાશ ! જેની છાયા, ફળ, કળી વગેરે આખા વિશ્વને આનંદ આપે છે, તે આંખોના વૃક્ષની ઝળગેથી નવાં તાજાં પાંદડાં ચોરી લઈને તેને તું બાળી મૂકે છે, તે ખરેખર કષ્ટકારક છે. ૫

દુર્લભપ્રભવપ્રમજ્જનમયાદુદ્ભૂત મૂનીરુહા-
નેતાન્સત્ત્વગુણાશ્રયાતનકરુણઃ શુન્યન્કિમુન્માયસિ ।

નૃમસ્ત્વાં વનહૃવ્યયાહ ચદમી દગ્ધાર્ધદગ્ધા અપિ
દ્રષ્ટવ્યાસ્ત્વ તત્ક્ષણાદિલયિનો નામાપિ ન જ્ઞાયતે ॥૬॥

ખરાબ દેવ હોવાને કારણે પ્રગટ થયેલ પવનના ભયથી પેદા થયેલ હે દાવાનળ ! સત્ત્વગુણો આશ્રય લઈને રહેતાં આ વૃક્ષોને કરુણા વિનાનો થઈને બાળી મૂક્યા પછી તું શું ઉત્તમ બની બચે છે ? તને અમે જીવુવીએ બીએ કે, તારાથી બળા જવા છતાં અડધાં પળેડાં આ વૃક્ષો ફરીથી જેવા મળશે. પરંતુ પેદા થતાંની સાથે જ નાશ પામનાર તારું તો નામ પણ બચવામાં નહિ આવે. ૬

વિશ્વસા મૃગપક્ષિનો વિધુરતાં નીતાઃ સ્પટીદેવતા
ધૂમરન્તરિતાઃ સ્વભાવમલિનેરુશ મહી તાપિતા ।

મમ્મીકૃત્ય સપુષ્પપલ્લવફલેન્નપ્રાન્મહાપાદપા-

નુદ્ધૃષ્ટેન દવાનલેન વિપિનં ધલ્મીકશેષં કૃતમ્ ॥૭॥

પ્રજ્ઞા અને પક્ષીઓ ભાગી ગયાં, વનની દેવીઓ

શાલા વિનાની નિર્માલ્ય બની ગઈ. કુદરતી રીતે મલિન એવા ધુમાડાએ દિશાઓ ઘેરી લીધી, પૃથ્વી તપાવી નાખી; તેમ જ ફલ, ફળ અને પાંદડાં સહિત રહેલાં એવાં મોટાં મોટાં વૃક્ષોને બાળી મૂક્યાં, એ રીતે વિરદ્ધ વર્તન કરનારા દાવાનળે આ જગતને બિધુરના રાક્ષા જેવું નિર્માલ્ય બનાવી દીધું. ૭

દિક્ચર્ચકં તુળમસ્મના કવલિતં મૂલાન્યપિ હમારુહાં
નિર્દગ્ધાતિ ન ચાર્મેકોડપિ હરિણીયૂઘસ્ય શોપીરૂતઃ ।
આઃ કટ્ટે વિપિનોંકસોડપિ મુનયઃ પ્લુષ્ટાઃ કૃતાન્તક્રિયાં
કૃત્વેત્યં વનયદ્વિના કિમધુના શાન્તેન દીપ્તેન વા ॥૮॥

આ દાવાનળે પ્રદીપ્ત થઈને તણખાંની ભરમ ઉઠાવીને દિશાઓના પ્રદેશનો જાણિયો બનાવી દીધો; વૃક્ષોમાં મૂળ પણ બાળી મૂક્યાં; હરિણનાં ટાળામાંના બચ્ચાને પણ બચવા દીધું નહિ. અરે કષ્ટ તો એ છે કે વનમાં નિવાસ કરનારા મુનિઓને પણ બાળી મૂક્યા, એ રીતે પ્રવચની ક્રિયા (નાશ) કરીને હવે આ દાવાનળ પોતે શાંત થાય કે સળગતો રહે, તેથી કોઈ લાભ નથી. વાડવાનલ

તેજાંસિ ચસ્ય પ્રશમં પ્રયાન્તિ વારાં પ્રવહૈનસ વદ્ધિરન્યઃ ।
અયં મુનર્વાહવનામધેયઃ સમુદ્રમાપીય વિમિતં તેજઃ ॥૯॥
જલના પ્રવાહોથી જેનાં તેજ શમી બધ છે, તે અગ્નિ લુપ્ત પ્રકારનો છે. આ તો વાડવાનલ નામનો અગ્નિ છે કે જે સમુદ્રનાં પાન કરીને તેજને કારણ કરે છે. ૯

બ્યોમચરની અન્યોક્તિઓ

ગરુડ

દામોદરમુદરહિતમુવનં ચો વહતિ લીલયા ગરુઢઃ ।
કસ્ય ચરોરુપરિષ્ઠાતિવ્રજોડસૌ શ્રાન્તિમપનયતુ ॥૧॥
જેણે પોતાના ઉદરમાં બધા હુવનો રાખેલાં છે. એવા દામોદરને જે રમત કરતાં કારણ કરે છે, તે ગરુડ બ્યારે થાકે ત્યારે કયા વૃક્ષ પર બેસીને થાક દૂર કરતો હશે ? (તેનો ભાર સહન કરે એવું કોઈ વૃક્ષ નથી.) ૧

અહિરહિરિતિ સંપ્રમપદમિતરજનઃ કિમપિ કાતરોમવતુ
વિહગપતેરાહારે સ તુ સરલમૃણાલદલરુચિરઃ ॥૨॥

સાધારણ નમાલો આણસ તો ‘સાપ છે, સાપ છે’ જેમ ગભરાઈને કરી બળઃ પરંતુ આ ગરુડના ગોળવનમાં તો તે આપ રસ ભરેલા મૃજાલના અંડ-દલ જેવે રુચિકર બને છે. ૨

હંસ

કંસારિષરણોદ્ભૂતસિન્ધુકલ્લોલલલિતમ્ ।

મન્યે હંસ મનો નીરે કુલ્યાનાં રમતે ન તે ॥૩॥

કંસના શત્રુ વિષ્ણુ ભગવાનના ચરણમાંથી પેદા થયેલ ગંગાના કલ્પોત્પત્તિ જે હંસ આનંદ કરતો હોય, તે હંસનાં મન ખાખોચિયાના પાણીમાં રમણ કરતાં નથી.

અસ્તિ યદપિ સર્વથ નીરં નીરજમખિલત્મં ।

રમતે ન મરાલસ્ય માનસં માનસં વિના ॥૪॥

કમળોથી શોભતાં જલ જોડે ખીજે બધે હોય છે, તોપણ મરાલ (હંસ) નું મન માનસ સરોવર વિના ખીજે રમતુ નથી. ૪

એકેન રાજહંસેન ચા શોભા સરસો યવેત્ ।

ન સા વકસલ્લેખે પરિતસ્તીરવાસિના ॥૫॥

એક રાજહંસથી સરોવરની જે શોભા થાય છે, તે શોભા કિનારાની ચારે બાજુ રહેનારા હજારો બગવાથી થતી નથી. ૫

હંસઃ શ્વેતો વકઃ શ્વેતઃ કો મેદો વકહંસયોઃ ।

નીરક્ષીરવિભાગે તુ હંસો હંસો વકો વકઃ ॥૬॥

હંસ ધોળો છે અને બગલોય ધોળો છે તો બગલામાં અને હંસમાં કયો ભેદ છે? બ્યારે પાણી અને દૂધના ભાગ પાડવાના હોય છે, ત્યારે હંસ હંસ બને છે અને બગલો બગલો રહી જાય છે. ૬

વકઃક્રોયટિમિર્જીટે પલ્લવે માનસ કુલઃ ।

મોદતે હિ મરાલસ્ય સન્માનસવિહારિણઃ ॥૭॥

માનસ સરોવર પર વિહાર કરનાર મરાલના મન ખાખોચિયાનાં જલમાં ક્યાથી રમે કે જે જલને બગલા અને ટિટોટી પક્ષીઓ સેવતાં હોય છે. ૭

અપસરણમેવ શરણં મૌનં વા તત્ર રાજહંસસ્ય ।

ફટુ રટતિ નિકટવર્તી વાચાટલિપ્તિમો યત્ર ॥૮॥

બ્યા વાચાળ ટિટોટો પાસે રહીને કાનને કઠોરલાગે એવો અવાજ કરતો હોય, ત્યાંથી રાજહંસે ચાલ્યા જવું, તે સારું છે અથવા તો ત્યાં મૌન રાખવું તે સારું છે.

યદિ નામ દૈવગત્યા જગદસરોજં કદાચિદપિ જ્ઞાતમ્ ।

અવકરનિકરં વિકિરતિ તત્ત્વિકૃત્કવાકુરિવ હંસઃ ॥૯॥

ધારે કે દૈવની વિપરીત અતિથી બગત આપું કમળ વિનાનું બની જાય, તો તેથી શુ મરહાડાની જેમ રાજહંસ કચરાના ઢગલાને ચાંચથી ખોતરશે? ૯

નીરક્ષીરવિવેકે હંસાલસ્યં ત્વમેવ તનુપે ચેત્ ।

વિશ્વસ્મિન્નધુનાન્યઃ કુલમતં પાલયિવ્યતિ કઃ ॥૧૦॥

હે હંસ! દૂધ અને પાણીને જુદા પાડવાના વિવેકમાં જો તું જ આજાસ કરવા લાગશે, તો પછી આ વિશ્વમાં ખીજે ડાહ્ય તારા ગુણના પ્રતને પામશે? ૧૦

સૈવ સૈવ સરસી રમણીયા યત્ર યત્ર વલતે તવ રાગઃ ।

રાજહંસ રસિક સ્મરણીયા શ્રીમતા તદપિ માનસવેલિઃ ॥

હે રસિક રાજહંસ! બ્યાં બ્યાં તારો અનુરાગ ફેલાય, ત્યાં ત્યાં રહેના સરોવર ખરેખર રમણીય જ બનવામાં છે; પરંતુ માનસ સરોવર પર તે જે ઠેલિ-કીડ કરી, તેને તું જરૂર માદ કરજે. ૧૧

ગાઢમમ્બુ સિતમમ્બુ યામુનં કજ્જામમુમયત્ર મજ્જતઃ ।

રાજહંસ તવ સૈવ શુભ્રતા ધીયતે ન ચ ન ચાપચીયતે ॥

હે રાજહંસ! ગંગાના પાણી ધોળા હોય છે અને યમુનાના પાણી કાળજા જેવા કાળા હોય છે; પરંતુ જો બ્યારે બને નદીઓમાં દૂધડી ખાય છે, ત્યારે તારી ધવળતા (સ્વચ્છતા) તેની તે હોય છે. તે ગંગાના જળથી વધતી નથી અને યમુનાનાં જલથી ઘટતી નથી. કંચિદેવ સમયે સમાગતે ત્વાં ન વિસ્મરતિ શશ્વદ્મુજમ્ । માનસે વિહરહંસ માનસે મા વિમુઞ્ચ પુનરસ્ય સૌહૃદમ્ १૨

જે કમળ તારા સમાગમમાં એકાદ વખત જ આવ્યું હોય, તે કમળ તારું સ્મરણ કરી પથ્થ બહાલું નથી; માટે હે હંસ! માનસ સરોવરમાં તું ભસે વિહાર કર; પરંતુ તે કમળની મિત્રતા તારા હૃદયમાં રહેલી છે, તેને તું બૂલી નહિ ૧૩

ચત્રાપિ કુત્રાપિ ભવન્તિ હંસા હંસા મહીમણ્ડલ-મણ્ડનાનિ । હાનિસ્તુ તેષાં હિ સરોવરાણાં વેપાં મરાલઃ સહ વિપ્રયોગઃ ॥૧૪॥

હંસો તો બ્યા ત્યાં વિહાર કરતા રહે છે અને એ હંસો તો સર્વ પૃથ્વીમંડળના બપુશરૂપે છે; પરંતુ જે સરોવરોમાં એ હંસો જતા નથી, તે સરોવરોને (શોભાની) હાનિ ભોગવશે પડે છે. ૧૪

અમ્બોજિનીવનવિલાસનમેવ હન્ત્ હંસસ્ય હન્તુ નિતરાં કુપિતો વિચાતા । ન ત્વસ્ય દુઃખજલભેદવિધિ પ્રસિદ્ધાં વૈદ્યધ્વકીર્તિમપહુમસૌ સમર્થઃ ॥૧૫॥

હંસ હવર અત્યંત કોપ ભરાયેલા ધક્કા કમળના વનમાં વિહારપ તેનો વિલાસ દરી લઈ શકે છે, પથ્થ દૂધ અને પાણીને જુદા પાડવાની તેની ચતુરાઈથી અણલી પ્રસિદ્ધ કોર્તિને દરી લેવા માટે તે સમર્થ નથી.

ચૈત્રાગ્નનાજનમનોહરહારિણીત-

રાજીવરેણુકળકીર્ણિણશ્વતોયામ્ ।

રમ્યાં હિમાચલનદીં પ્રવિહાય હંસ

દે દે હતાશ વદ કાં દિશમુલુકોડસિ ॥૧૬॥

હે હતાશગી હંસ! જેની અંદર ભરીએ મનો-હર અને ચપુર સ્વાયી ચુંબરવ કરી રહી છે અને

જેનાં જલ કમળની રજના કણેના ખરવાથી પીળાં
બનેલાં છે; એવી આ હિમાલયની નદીને છોડીને ટું
કઈ દિશામાં જવાને ઉત્સુક થયા છે, તે મને કહે. ૧૬

સ્થિત્વા ક્ષણં ચિત્તવપશ્ચિન્નાન્તરિસે માવદ્ગ્રસદ્ધ-
કલુપાં નલિનીં વિલોમ્ય । હૃત્પન્નમન્યુપરિધર્વ-
નિઃસ્થનેન હંસેન સાશુ પરિવૃત્ય ત્વં નલિન્યાઃ ॥ ૧૭ ॥

જેણે પડોળી પાખો કરીને એકાદ ક્ષણ અંતરિક્ષમાં
હિડતાં હિડતાં સ્થિર થઈને સરોવરમાં રહેલી નલિની-
(કમળ)ને હાથીના સંગને કારણે જાદુ થયેલી જોઈ,
તેથી ક્રોધ થતાં જેણે ધર્ધર-ખોખરા અવાજ કરેલો
છે; એવા તે રાજહંસે આંખમાં આંસુ લાવીને અને તે
નલિની તરફ પૂંઠ ફેરવીને ત્યાંથી ચાલવા માંડ્યું. ૧૭

રે રાજહંસ કિમિતિ ત્વમિદ્ગાર્ગોડસિ
યોડસૌં વકઃ સ હહ હંસ इति प्रतीतः ।

तद्गन्धतामनुपदेन पुनः स्वभूमौ

यावद्दन्ति न शकं खलु मूढलोकः ॥ ૧૮ ॥

હે રાજહંસ! ટું લલા અહીં શા માટે આવ્યો
છે? તને ખબર નથી કે અહીં તો જે અજુઘ હોય તેને
બધા હંસ તરીકે ઓળખે છે; માટે ટું જે માગે
આબો છે, તે માગે પાછો પોતાની ભૂમિમાં ચાલે
જા અને બધાં મુઠી મૂકવાને બદલને હંસ કહે ત્યાં
મુઠી અહીં આવતો નહિ. ૧૮

રે વર્ધિતાઃ કનકપદ્મજરેણુમધ્યે, મન્દાકિની-
વિમલનીરવરંગમદ્ભેઃ । તે સાંપતં વિધિવશાસ્ત્રલુ
રાજહંસાઃ શૈબાલજાલજટિલં જલમાશ્રયન્તિ ॥ ૧૯ ॥

જે રાજહંસો સોનેરી રંગનાં કમળનાં પરાગની
અંદર પ્રવેશ કરતો ગંગા નદીના નિર્મળ જલના
તરંગોના દલનચલનની સાથે મોટા સ્થેત્રા હતા; તે
રાજહંસો હવે દૈવની અવદશ થતાં શેવાળની બળથી
અત્યંત મહિન બનેલ જલનો આશ્રય કરે છે. ૧૯

હા હન્ત માનસસરઃસલિલાવતંસ

રે રાજહંસ પયસૌઃ શત્રિવેચનાય ।

વેન્છકિમાન્યલુ ભવાન્ન તદા કિમુ સ્યાત્

કિંવા કષોત સ્ત વા કલવિદ્ધપોતઃ ॥ ૨૦ ॥

માનસ સરોવરના જલનાં ભૂષણરૂપ બનેલ હે રાજ-
હંસ! જે ટું જલ અને દૂધને જુદાં પાડવાની બાબત-
માં ચક્રિમાન નહિ બને, તો પછી તે કાર્ય શું કાઈ
કમ્પાર કે પછી ચક્રીનું બચ્ચું કરશે? ૨૦

નેદં સરઃ સસચારિ ન ચારિજં વા, નૈતન્મધૂનિ

મધુપાઃ સદ્વાસિનો વા । હેમારવિન્દ્યવગાસવિલાસ-

માજો રે હંસ માનસજુગસ્તવ માનસેડપિ ॥ ૨૧ ॥

હે રાજહંસ! આ સરોવર, સરોવરનાં જલ, કમળ,
આ પુષ્પનો રસ અને રોજ સદવાસમાં રહેનાર આ
ભગરા એ બધા તારા મનમાં પશુ શાના સમાય? કારણ કે ટું તો સોતાના કમળના વનમાં વાસ કરીને
વિલાસ કરનાર એવા માનસ સરોવરને સેવનાર છે. ૨૧

હંસઃ પ્રયાતિ શનકૈર્યદિ યાતુ તસ્ય

નૈસર્ગિકી ગતિરિયં નહિ તત્ર ચિત્રમ્ ।

ગત્યા તયા જિગમિપુર્વક એ મૂઢ-

ક્ષેતો દુગોતિ સકલસ્ય જનમ્ય નૃત્મ ॥ ૨૨ ॥

જે હંસ ધીરે ધીરે ગતિ કરતો હોય, તો તે સભે
તેની ગતિ કહે; કારણ કે તેની તે કુદરતી ગતિ છે
એટલે તેને વિશે કાઈ વિસ્મય બાજે એમ નથી; પરંતુ
તેની ચાલે ચાલવાની ઇચ્છા કરતો આ જે મૂઢ બચ્ચો
છે, તે સર્વ જનોનાં મનને અત્યંત દુઃખી બનાવી મૂકે છે.

નુકા મુળાલપટલી ભવતા નિર્પાતાન્યમ્યુનિ યત્ર
નલિનાનિ નિપેવિતાનિ । રે રાજહંસ વદ તસ્ય સરો-

વરસ્ય કૃત્યેન કેન ભવિતાસિ કૃતોપકારઃ ॥ ૨૩ ॥

હે રાજહંસ! તે જે સરોવરનાં કમળનાં કેસરનાં
સમૂહ ખાધા, તેના જલનાં પાન ક્યાં અને તેનાં કમળ
સેબાં, તે સરોવરના ઉપકારનો બદલો તે ક્યા કાર્યથી
પાછો લાભો, તે તો બચ્ચાવ? ૨૩

તરૌ તીરોદ્ભૂતે કષિદ્વિપિ દલાચ્છાદિતતતુઃ

પવદ્વારાસારૌ ગમય વિપમાં પ્રાવૃપમિમામ્ ।

નિવૃત્તાર્યાં તસ્યાં સરસે સરસોત્કુહનલિને

સ એવ ત્વં હંસઃ પુનરપિ વિલાસાસ્ત્ હહ તે ॥ ૨૪ ॥

હે હંસ! તીરે ઊગેલા કાઈ વૃક્ષમાં તેનાં પાંદડાંની
અંદર તારી કાચા ઢાંચેને મુશળધાર વરસતા આ ચોમા-
સાના કપરા દિવસોને ટું પસાર કરી લે. બ્યારે
ચોમાસું વળી જશે અને સરોવરમાં કમળો ખીલી ઉઠશે,
ત્યારે તે જ ટું હંસ આનંદ કરશે અને વળી પાછા
તારા વિલાસો શરૂ થઈ જશે. ૨૪

મતં તદ્મામ્ભીયં તદમપિ ચિતં જાલિકશતેઃ

સલે હંસોત્તિષ્ટ ત્વરિતમમુતો ગચ્છ સરસઃ ।

ન ચાવત્પદ્માન્તઃ કલુપિતતનુર્ભૂતિવિલસદ્

વકોડસૌં વાચાલક્ષ્મણયુગલં મુષ્ઠિ ફરુતે ॥ ૨૫ ॥

હે મિત્ર હંસ! આ સરોવરની પહોળાંની ગંભીરતા
(જીયણ) ચાલી ગઈ છે. તેના કિનારા સેકેડ બળથી
ભરાઈ ગયા છે; તેમ જ જેવું ચીરી કાઢવાથી ખસા-
યેવું છે અને જે કુદરતી બળે કરે છે એવા બળથી

પોતાના બે પગ તારે મસ્તકે મૂકે નહિ ત્યાં સુધીમાં તું
છીએ થા અને આ સરોવરથી દૂર આવ્યો બ. ૨૫

પુરા સરસિ માનસેવિકકસારસાલિસ્થલત્
પરાગમુરમીકૃતે વયસિ યસ્ય યાતં ઘયઃ ।

સ પલ્લવજલેડ્ધુના મિલનતેકમેકાકુલે
મરાલકુલનાયકઃ કથય રે કથં વર્તતામ્ ॥ ૨૬ ॥

જેની ઉંમર પહેલાં ખાલેલાં કમળોના સમૂહમાંથી
ગળા જતા રજકણોથી સુવાસિત બનેલ માનસ સરો-
વરના જલમાં પસાર થયેલી છે; એવા આ હંસોના
કુલનો નાયક હવે આ ખાખોચિયાના જળમાં શી રીતે
પોતાના દિવસો પસાર કરશે કે જ્યાં અનેક મહિન
થયેલા દેડકાઓ ભરાઈ બેઠા છે. ૨૬

ઘાતાન્દોલિતપક્કજસ્થિતરજઃપુજાન્નરાગોજ્જ્વલો

યઃ ઘૃણ્યન્કલકૂજિતં મધુલિહાં સંજાતહર્ષઃ પુરા ।

ફાન્તાચન્નુપુટાવર્જિતવિસપ્રાસમદેડ્યક્ષમઃ

સોયં સંપ્રતિ હંસકો મરુગતઃ કૌપં પયો યોચતે ॥ ૨૭ ॥

જેના અંગોના રંગ પવનથી ડોલતાં કમળોની અંદર
રહેલા પરાગના પુંજથી ઉજ્જ્વળ બનીને શોભી ઊઠે
હોતો; પહેલાંના વખતમાં જે પોતે ભરોડના મધુર અંબ-
રથ સાંભળીને હર્ષ પામતા હોતો તેમજ જેની પ્રિયા હંસી
પોતાનાં ચંચુપટથી કમળતટોએ સુખમાં મૂકતી, તે
ખાવામાં પણ જેને કષ્ટ થતું હોતું; તેવા આ હંસ
મરુભૂમિમાં રહેલા કૂવાના જલની અભ્યારે માગણી કરી
રહ્યો છે । ૨૭

યો દિવ્યામ્યુજલોલમત્તમધુપમોદ્ગીતરમ્પં સર-

સ્ત્યસ્ત્વા માનસમલ્પવારિણિ રતિં વપ્રાપ્તિ કૈવારિકે ।

તસ્યાલીકસુપાશયા પરિમવક્રોદીકૃતસ્યાધુના

હંસત્યોપરિ ટિટ્ઠિમો યદિ પદં ધત્તડ્રકો લો વિસ્મયઃ ॥ ૨૮ ॥

જે હંસ દિવ્ય કમળોની અંદર રહેવા ચંચળ અને
મંદોન્મત્ત ભરાયોના અંબરવથી શોભી રહેલા માનસ
સરોવરનો ત્યાગ કરીને નાના ખાખોચિયા જેવાં જલા-
શયમાં આસક્તિ ધરાવે છે અને તે રીતે જેણે મિથ્યા
સુખની આશાએ હાથે કરીને દુઃખ વહેલી લીધું હોય;
એવા એ હંસના માથા પર એક ટિટ્ઠો બે પોતાના
પગ મૂકે, તો તેમાં આશ્ચર્ય નેવું શું મજાય ? ૨૮

અન્યા સા સરસી મરાલ મુનિમિર્વચીરસોપાનિકા

વિન્યસ્તાંસ્તિલતળુલાન્કવલયન્દ્રોષ્ઠિ હૃદયેર્મુરેઃ ।

પયા પક્ષગવાપિકા કમલિનીચ્છન્દેન ગુમાત્સમિ-

વ્યાધેસ્ત્વદ્વિધમુગ્ધવન્યતવિષૌ કિં નામ નૌ સૂચ્યતે ॥ ૨૯ ॥

હે હંસ ! એ સરોવર છંદુ હોઈ કે નેનાં તીરના

પગથિયામાં વેરેલા તલ અને ઓખાને ચૂમતાં તારા
જેવા રાજહંસને મુનિએ પ્રસન્ન સુખથી જોઈ રહ્યા
હોય અને આ તો લીલ લોહાની વાવડી છે કે જ્યાં
કમલિનીના ખંડને ઓથે સંતાઈને રહેલા પારથીઓએ
તારા જેવા સુખને બળમાં ફસાવવાની ક્રિયા રમેલી
છે, એ તકાવતને તું આણી શકતો નથી ? ૨૯

કર્ત્ત્વં રોહિતલોચનાસ્યવર્ણો હંસઃ કૃતો માનસાત્

કિં તન્નારિત સુવર્ણપક્કજવનાન્યમ્મઃ સુધાસંતિભમ્ ।

રતનાનાં નિચયાઃ પ્રવાલમળયો વૈદ્યરોહાઃ કવિ-

ચ્છમ્ભૂકાઃ અપિ સન્તિ નેતિ વ વકૈરાકર્ણ્યે હીદીકૃતમ્ ૩૦

(બગલાં અને હંસોના સંવાદ) બગલાં, - 'તું કોણ
છે ? ' હંસ, - 'જેનાં નેત્ર સુખ અને ચરણ લાલ છે
એવા હું હંસ છું.' 'તું ક્યાંથી આવ્યો ? ' માનસ
સરોવરથી.' 'ત્યાં શું હોય છે ? ' 'સોનેરી કમલોનાં
વન અને અમૃત નેવું મીઠું જલ છે; તે ઉપરાંત
રત્નોના રંગલા, પરવાળાં, મણિઓ તેમજ વૈદ્ય મણિના
અંકુરો પણ ક્યાંક હોય છે.' 'એ તો કીક, પરંતુ
ત્યાં જીવડથી ભરેલી હિપોલિથોના કટકા છે ? ' 'ના
રે, ના.' 'એ સાંભળીને બગલાં 'હી હી' કરતાં હસવા
લાગ્યાં. ૩૦

યઃ સંતાપમપાકરોતિ જગતાં ચક્ષોપકારક્ષમઃ

સર્વેષામમૃતાત્મકેન વપુષા પ્રીણાતિ નૈત્રાણિ યઃ ।

તસ્યાપ્યુન્નતિમમ્નુદસ્ય સહસે યત્ર ત્વમેતાવતા

વર્ણનેવ પરં મરાલ ધવલઃ કૃષ્ણશ્ચરિત્રૈરસિ ॥ ૩૧ ॥

હે હંસ ! જે સર્વ જગતના સંતાપ દૂર કરે છે,
જે પોતાનાં અમૃત જેવાં મીઠાં જલથી બધાંના ઉપકાર
કરે છે અને પોતાના કૃષ્ણ દેહથી બધાંનાં નેત્રોને
આનંદ આપે છે; તે મેધને વધુ કાળો છે. એટલા
માટે જ તું તેની ચઢતીને સહન કરી શકતો નથી; તેથી
ખરેખર તું વધુને કારણે જ ધોળો છે, બાકી આચર-
ણોથી તો કાળો જ છે. ૩૧

આકારઃ કમનીયતા કુલપદ્મં લીલાલસા સા ગતિઃ

સંપર્કઃ કમલાલયઃ કલતયા લોકોક્તરં કૃજિતમ્ ।

યત્યેવં ગુણસંપદસ્તિ મહતી તસ્યાતિભવ્યસ્ય તે

સંરચ્યત્વમસદ્ગુમદ્ગુકલદે નાદં સદે હંસ હે ॥ ૩૨ ॥

હે હંસ ! મુંદર આકાર, કેમળતા, સારું કુલ,
લીલા સદિત મંદમંદ ગતિ, કમળોના સમૂહ સદેને
સમામ્મ, તેમજ કલરવના નાદથી અલોકિત દૃશ્ય
એ રીતના ગુણોની વિશાળ સંપત્તિ જેની કદે છે,
એવા અત્યંત અલ્પ આ રાજહંસ કૃષ્ણ પદ્મ મેદનર

બગલાની સાથે કલહ કરે, એ બાબતને હું સહન કરી શકું એમ નથી. ૩૨

નયો નીચગતા દુરાપવયસઃ કૃપાઃ પયોરાશયઃ
ક્ષારા દુષ્ટવ્રકોટસંકટતટોદેશાશ્તદાગદયઃ ।

इत्यं भूतल व्याकलय्य सकलान्मोनिवेशान्विति
त्वां भो मानस संसरन्पुनरसौ हंसः समभ्यागतः ॥ ૩૩

નદીઓ નીચે ઊતરી ગઈ છે; કૃપાનાં જલ અત્યંત મુશ્કેલ થઈ ગયાં છે; જલના ભંડારો ખારા થઈ ગયા છે; દુષ્ટ બંકાટ પક્ષીઓનાં રાજાઓ તળાવ વગેરેના કિનારા બગાડી નાખ્યા છે; એ રીતે ભૂતલ પર રહેલાં સઘળાં જળાશયોના પ્રદેશોની સ્થિતિ બેઠેને, હે માનસ સરોવર ! તારાં સ્મરણ કરતો કરતો આ હંસ ફરીથી તારી પાસે આવી પહોંચે છે. ૩૩

हंसी वेत्ति परागपिञ्जरतनुः कुत्रापि पद्माकरे
प्रेयान्मे विसकन्दलीकिसलयं मुंके ह्ययं निर्वृतः ।

नो जानाति तपस्विनी यदनिनं जम्बालमाहोडय -
कौशलाङ्कुरमप्यसौ न लभते हंसो विशर्णिच्छदः ॥ ૩૪

હંસી એમ બણે છે કે, 'મારો અત્યંત પ્રિયતમ હંસ કમળથી ભરેલા કોઈ સરોવરમાં પરાગથી સુંદર કપિલ વર્ણનો બનીને કમળનીજમાંથી પેદા થયેલ જામળ તંતુઓ ખાય છે, અત્યંત નિરાતે આનંદ કરે છે; પરંતુ એ બિચારી દુઃખી હંસીને અપર નથી કે એ હંસ દરેક જ કાદવને ખેતરી ખેતરીને ઢાકવા છતાં તેમાંથી લીલના અંકુરો સુદાં તેને મળતા નથી, તેમ જ તેની પાંખો પથ્થુ હેઠાઈ ગઈ છે. ૩૪

प्रमलाना नलिनौ जलानि किरणैः सूर्यस्य शोषं ययु-
र्नाशं प्राप विहंगमावलिरियं तृष्णाविशर्णिङ्क्षणा ।

एते तीरमहीरुहा अपि पतत्पत्रत्रयियोऽद्यापि रे
कोऽयं राजमराल शुष्कसरसीतीरे रतिप्रक्रमः ॥ ૩૫

નલિની કરમાઈ ગઈ છે. પાણી સૂર્યનાં કિરણોથી સુકાઈ ગયાં છે. તરસને કારણે જેમની પાંખો ચક્રવક્ર થાય છે, એવી પક્ષીઓની દાર નાશ પામી છે. આ તીર પર રહેલાં વૃક્ષોનાં પાંદડાં પડી જવાથી તેમની શોભા ચાલી ગઈ છે; એ રીતે બધું જ શુષ્ક બની જવા છતાં હે રાજમરાલ ! આ સુકાઈ ગયેલા તળાવને કિનારે તું આ કઈ રમણક્રીડા કરી રહ્યો છે ? ૩૫

गणा पुष्करिणी मराल मलिनैश्छन्ना कुटीरैर्जलै-
र्यस्यामहतया विघेरकृपया चेद्रस्तुमाकांक्षसे ।

विप्रम्भो यकमण्डलेषु विनयो भेकेषु संवन्धिता
राभ्यन्वेषु विधीयतां कृपणता कौयष्टिकप्रेण्डિ ॥ ૩૬ ॥

હે હંસ ! આ પુષ્કરિણી (વિશાળ તળાવ) રસ્તાનાં નકારાં જળથી ખરાબ થઈ ગયેલ છે; હવે ને અત્યંત ને લાંબે કે પછી દૈવની અવકૃપા થવાને કારણે તેમાં રહેવાની ઇચ્છા થઈ હોય તો ભલે જવ; પરંતુ તમારે બગાડાના સમહતો વિશ્વાસ કરવો પડશે, દેહકાંની સાથે વિનયથી રહેવું પડશે તેમ જ રાતે આંધળાં બનતાં એવા બગલાં વગેરેની સાથે કૃપણતાનો અનુભવ લેવો પડશે.

पीतं येन पुरा पुर्नदरपुरे रम्भोहकेलिस्खलन्
मन्दाराङ्कुरकर्णपूरसुरभि स्वर्गापगाथाः पयः ।
सोऽयं मारखवारि पामरवधूपादार्पणप्रोच्छलत्
पद्मावङ्गिभेकमित्रमघृणो हंसः समाशंसते ॥ ૩૭ ॥

જે હંસે પહેલાંના વખતમાં સ્વર્ગની ગંગાતુ જળ પીધું હતું કે જે જલ ઇંદુરીમાં નિવાસ કરતી કેળના જેવી ક્રોમળ સાથળવાળી સ્ત્રીઓના રમણ કરવાથી કાનમાં પહેરેલી પારિભૂત વૃક્ષની ખરેલી મંજરીઓના ભળવાથી સુગંધિત બનેલું છે; તે જ આ નિલંબજ હંસ હવે પામર સ્ત્રીઓના અવરજવરથી ક્રોમળવાળા બેસલા અને દેહકાંઓએ બગાડી નાખેલા આ મરણમિત્રા જળની આશા સેવે છે. ૩૭

काके फाण्यर्मलौकिकं घवलिमा हंसे निसर्गस्थितो
गाम्भीर्यं महदन्तरं वचसि यो भेदः स किं कथ्यते ।
एतावत्सु विशेषेण्यपि सखे यत्रेदमालोक्यते

के काकाः खलु के च हंसशिशवो देशाय तस्मै नमः ॥ ૩૮

અલોકિક એવી કાળાશ કાગડામાં રહેલી છે, ઉત્તમ ધવલતા હંસમાં કુદરતી રીતે રહેલી છે. કાગડા કરતાં હંસની ગંભીરતામાં ઘણું મોટું અંતર છે તેમ જ વાણીમાં જે વિશેષ ભેદ છે, તેને માટે તો કહેવાતું જ શું બાકી રહે છે ? કાગડા અને હંસમાં તફાવત બતાવનારાં આટલાં બધાં વિશેષણો રહેલાં છે, તોપણ જે પ્રદેશમાં કાગડા ઢાણુ અને હંસનાં બચ્ચાં ઢાણુ, તે વિષે પૂછવામાં આવે છે, તેવા દેશને નમસ્કાર. ૩૮

कुद्वेल्लेकनखप्रपातविगलत्पक्षा अपि स्वाव्रणं
ये नोज्झन्ति पुरीषपुत्रवपुस्ते केचिदन्ये द्विजाः ।

ये तु स्वर्गतरंगिणीमिसलतालेशेन संवर्धिता
गाङ्गं नीरमपि त्यजन्ति कलुषं ते राजहंसा वयम् ॥ ૩૯ ॥

કોષમાં આવેલ ધ્રુવડના નખના પ્રહારથી જેની પાંખો વીખાઈ ગઈ છે અને જે પુરીષ (મન) થી પોતાના દેહને પોષણ આપે છે, એવાં કાક-પક્ષીઓ ભૂદા કે જે પોતાના નિવાસને છોડતાં નથી. અમે તો સ્વર્ગની નદીનાં કમળતંતુઓના કુડકાઓથી પોષણ પામેલા તેમ જ

ગંગાના જલ પશુ ને મલિન થાય, તો તેને છાડીને
ખીન્ને ચાલ્યા જઈએ એવા રાજકોસો છાએ. ૩૯
મો હંસસ્તાવદન્મોરુહકુહરજોરજિતાદ્વાઃ સહેલ
હંસીમિઃ પદ્મલગ્ને મધુરમધુકારારાવરમ્યે રમધ્વમ્ ।
ચાવાન્નાયં દુરન્તો હરગલગરલવ્યાલજાલાલિનીલ-
ગ્નોન્નીલન્મેધમાલામલિનસકલદિઘ્નહલોડ્યેતિ કાલઃ

મહાદેવના ગળામાં રહેલ હાલાહલ ઝેર અને સર્પના
પૂંકાડાની જવાલાથી નીલવર્ણની બનીને ચોલી મેધ-
માલાથી જેણે દિશાઓનાં મંડળને મલિન કરી તોખ્યા
છે, એવો વર્ષાકાળ બધા સુધી આવી પહોંચે નહિ ત્યાં
સુધી હે હસો ! મધુર ભભરાયોના શુભરવથી રમણીય
થઈ રહેલ આ કમળોના અંડમાં કમળના દોડાની
વચ્ચા રહેલી રજાથી કપિલ વર્ણના બનીને તમારી
હસીઓ સાથે આનંદથી રચ્યા કરો. ૪૦
મધુકર

સરજસ્કાં પાણ્ડુવર્ણાં કણ્ઠકપ્રકરાક્રિતામ્ ।
કેતકીં સેવસે હન્ત કયં રોલમ્ય નિલપ ॥૪૧॥
રજ(રજસ્વલા સ્ત્રી, ફૂલના પરાગના રજ)વાળા,
પીળા વર્ણની બનેલી (ફિક્કો, પકવ), કંઠક(રોમાચ,
કોટા)ના સમૂહથી અડિત થયેલી એવી આ કેતકીને
સેવતા, હે નિર્લજ્જ ભભરા ! તને જરા પશુ શરમ
આવતી નથી ? ૪૧

ફલાનાં ચ દલાનાં ચ સન્તુ તે તે વિવેકિનઃ ।
મકરન્દવિશેષજ્ઞો મિલિન્દમપહાય કઃ ॥૪૨॥
વૃક્ષવેલીના ફળ અને ફળ બને વચ્ચે રહેલા તકા-
વતને પારખનારા તો ધણા હોય છે, તે ભલે હે; પરંતુ
ફળફૂલના રસને વિશેષ બાણુનાર તો ભભરા હોય છે.
તેના વિના ખીજી કોણ હોઈ શકે ? ૪૨

પલાશકુસુમધ્રાન્ત્યા શુકતુષ્ણે પતત્યલિઃ ।
સોડપિ જમ્યુફલધ્રાન્ત્યા તમલિ ધર્તુમિચ્છતિ ॥૪૩॥
આ ભભરા પોપટની ચાચને પલાશનું ફલ સમજીને
તેની ઉપર પડે છે. ત્યાં તો પોપટ ભભરાને બાણુનું
ફળ ધારીને તેને પકડવાની મહેનત કરે છે. ૪૩

કચિકચિદ્વયં ચાતુ સ્થાતું પ્રેમવશંબદઃ ।
ન વિસ્મરતિ તત્રાપિ રાજીવં ધ્રમરો દ્વિદિ ॥૪૪॥
પ્રેમને વશ થઈને ભભરા ક્યાક ખીન્ને રહેવાને
જાતું હોય તો ભલે બધાં તોપણ તે ભભરા સોતાના
હૃદયમાં કમળને જાલતા નથી. ૪૪
ધ્રમ ધ્રમર યુધ્ધાં માલતીપુ ચિરં મિલ ।
મા પુનઃ પદ્મજારણ્યસેહશ્ચન્યં મનઃ કથાઃ ॥૪૫॥

હે ભભરા ! તારે ચમેલીનાં ફલ પર ભભરું હોય
તો ભમ અથવા માલતીના ફલ વિષે મળતું હોય તો
લાળા કાળ સુધી મળ; પરંતુ તારા મનને કમળોનાં
વન વિષે રહેલા સ્નેહથી ચાન્ય કરીશ નહિ. ૪૫
મધુપે માલતીપુષ્પં સત્પુષ્પં ચાતુમુચતે ।

હન્ત દૈવાદુપાગમ્યોપાત્તમારણ્યકેન તત્ ॥૪૬॥
જે વખતે ભભરા તરસને કારણે માલતીના ફલ
પર આવીને ખેસતો હતો; તે જ વખતે ખરેખર દેવને
કારણે કાક જંગલીએ આવીને એ માલતીના છોડ
ઉખાડી નાખ્યો. ૪૬

મધુકરતવકરનિકરઃ કિંકિંક્રાન્તં વનં ન કુસુમાનામ્ ।
તદ્વદસરસિજકમલેભ્યં કિંચિદન્યતસ્તત્કિમ્ ॥૪૭॥
હે ભભરા ! તે તારી પાખોના સમૂહથી ફૂલોનાં
વનમાં ક્યા ક્યા ગતિ કરી નથી ? તો કહે કે સરોવર-
ના કમળમાં તને જે મળ્યું હતું, તે તને ખીન્નેથી મળ્યું
ખરું કે ? ૪૭

ગૌરી ચમ્પકકલિકામપહાય ધ્રાન્તદુર્બુદ્ધે ।
શાશ્મલિકુસુમદેણુ સ્વૈરં ગુજ્જન લજ્જસે મધુપ ॥૪૮॥
જેની મતિ ભભરા ગઈ છે, એવા હે કુદૃષ્ટ ભૂદિના
ભભરા ! સ્વચ્છ સંદેહ, ચ પાની કળાને છોડીને તું
શીમળાના ફૂલોના દળમાં સ્વૈર શુભરવ કરે છે, તે
તને લાજ નથી આવતી ? ૪૮

મદનમવલોમ્ય નિષ્ફલમનિત્યતાં વન્યુજીવકુસુમાનામ્ ।
વનમુપગમ્ય ધ્રમર સંપ્રતિ જાતો જપાસકઃ ॥૪૯॥

મદન(કામદેવ, મદન નામના ફલ)ને નિષ્ફળ
જોઈને બાણુજીવ(સરાસંબંધી, તે નામના ફલ)ને
અનિલ બાણીને ભભરા ઉપે વનમાં જઈને જપ (નામ-
સ્મરણ, જપાકુસુમ) માં આસક્ત થયેલો છે. ૪૯

અપસર મધુકર દૂરં પરિમલજલુલેડપિ કેતકીકુસુમે ।
ઇદં ન દ્વિ મધુલલ્લાભો ભવતિ પરં પૂલિધૂસરં વદનમ્ ॥
હે ભભરા ! તું અહીંથી દૂર થા. આ કેતકીનાં
ફૂલમાં ધણી જ સુગંધ રહેલી છે, તોપણ તેની અંદર-
થી બરા પશુ રસનો લાલ મળવાનો નથી; પણ તારું
મુખ ધૂળથી ખરડારો. ૫૦

કૃત્વાપિ કોશપાનં ધ્રમરયુગા પુરત એવ કમલિન્દ્યાઃ ।
અમિલપતિ ચલુલકલિકાં મધુ લિદ્ધિમલિને કુતઃ સ્તન્ ॥
દમણજ આ કમલિનીના કોશનું રસ
યુવાન ભભરાએ કમળ છે અને છતાં તે બુદ્ધિ-
ચક્ષુષા ધર્યું છે. ખરેખર મધુ ચાટવાનો જે ને રસ
છે, એવી મલિન વ્યક્તિમાં સ્વયં કંદો દોરે રસ

યેનામન્દ્રમરન્દે દલદરવિન્દે દિનાન્યતાયિપત ।

કુટજે ચ્લુતેનેહા તેને હા મધુકરેળ કથમ્ ॥૫૨॥

જેણે તીવ્રસધી ભરપૂર વિકસિત કમળમાં દિવસે
મુધીના કાળ પસાર કર્યો હતો, તે ભમરાએ કુટજના
ફૂલમાં શા માટે પોતાની ધ્વજા પ્રગટ કરી ? પર

અમરતરુકુસુમસૌરભસેવનસંપૂર્ણકામસ્ય ।

પુષ્પાન્તરસેવેયં ધ્રમરસ્ય વિઢમ્બના મહતી ॥૫૩॥

જેની કામના અમરવૃક્ષના ફૂલના સેવનથી પૂરેપૂરી
સંતોષાઈ છે, તે ભમરાને હવે ખીખાં ફૂલને સેવવાની
ધ્વજા કરવી પડે એ તો ખરેખર મોટી વિટંબણા ગણાય.
હા રૂપમાત્રસારે ચિત્રગતે ફનકફહારે ।

ન રસો તાપિ ચ ગન્ધો મધુકરવન્ધો મુષાધ્રમસિ ॥૫૪॥

હે ભાઈ ભમરા ! ચિત્રમાં રહેલ માત્ર રૂપના સાર-
વાળા એ સોનાના કમળમાં રસ નથી અને ગંધ પણ
નથી; માટે તું અહીં ફોગટ અથડાય છે. ૫૪

અપનીતપરિમલાન્તરકથે પદં ન્યસ્ય દેવતરુકુસુમે ।

પુષ્પાન્તરેડપિ ગન્તું વાચ્છસિ ચેદ્ધ્રમર ધન્યોડસિ ॥૫૫॥

જેની મુગ્ધાંધી લીધા પછી ખીખાં પુષ્પની મુગ્ધાંધી
લેવાનો વિચાર થાય નહિ, એવા કલ્પવૃક્ષના ફૂલ પર
પત્ર મૂક્યા પછીથી હે ભમરા ! તું ખીખાં ફૂલ પર
પણ જવાની ધ્વજા કરે છે, તો પછી તને ધન્ય છે.
(અર્થાત્ તને મુખ ગણવેા જોઈએ.) ૫૫

મલિનેડપિ રાગપૂર્ણાં વિકસિતવદનામનસ્પ-
જલ્પેડપિ । ત્વયિ ચલ્પેડપિ ચ સરસા ધ્રમર કથં વા
સરોજિનીં ત્યજસિ ॥૫૬॥

હે ભમરા ! તું મલિન છે અને તે કમલિની
રાગથી ભરપૂર (રાતી, પ્રેમી) છે. તું ધણી જ બક-
વાટ કરે છે અને તે વિકસિતવદન (ખીલેલ, હસ-
મુખી) છે. તું ચપળ છે, તોપણ તે સરસ (મધુર
રસવાળી, રતિરસવાળી) છે; એ પ્રકારના મુગ્ધાંધી ભર-
પૂર હોવા છતાં પણ તું તે કમલિનીના શા માટે
ત્યાગ કરે છે ? ૫૬

નન્દનજન્મા મધુપઃ સુરતરુકુસુમેષુ પીતમકરન્દઃ ।

દેવાદવનિસુમેતઃ કુટજે કુટજે સમીહતે શ્ચિત્મ્ ॥૫૭॥

જેનો જન્મ નંદનવનમાં થયો છે અને જેણે
કલ્પવૃક્ષનાં પુષ્પોમાંથી રસનું પાન કર્યું છે, તેવા
ભમરા દેવયોગે પૃથ્વી પર આવી પહેંચીને હવે એકથી
ખીખાં કુટજ પર લટકી લટકીને પોતાની શ્વિત નિભાવે છે.
દૂરતયા સ્થૂલતયા નીલતયા દાનલોહ્યૈર્મધુપૈઃ ।

શ્રામિતમિમરાજધિયા હન્તામૃદન્વતો મહિપઃ ॥૫૮॥

દૂર હોવાને લીધે, સરખી સ્થૂળતા હોવાને લીધે
અને શ્વામપથુ હોવાને લીધે ભમરાઓએ ઝરતા મને
લેવાની લોહપતા રાખીને તે મોટા ઠાંથી આવ્યો છે,
એમ છુદ્ધિથી માની લીધું; પરંતુ હવેવે હાથીને બદલે
એ તો પાંડો નીકળ્યો, તે ખેદ છે. ૫૮

નષ્ટે વારિજવિધિને કષ્ટે નષ્ટેડય માલતીનિકરે ।

તર્લિકીવતિ લોકે મૂલકમકરન્દવિન્દુના ચડલિઃ ॥૫૯॥

કષ્ટ છે કે ત્યારે કમળના વન નાશ પામ્યા અને
માલતીના સમૂહ પણ કરમાઈ ગયો, ત્યારે પણ જે
ભમરા જીવી રહ્યો, હશે, તે શુ મૂળના ફૂલના રસ-
બિંદુને ધારણે ? ૫૯

પવનાપનીતસૌરમ્બુરોદકપૂરપદ્મિનીલુદ્ધઃ ।

અપરિક્ષતસ્વપક્ષો ગન્તા હન્તાપદં મધુપઃ ॥૬૦॥

દૂર ભરપૂર પાણીની અંદર રહેલ પદ્મિનીની પવ-
નથી ખેંચાઈ આવેલી મુગ્ધાંધી લોહપ થયેલો આ
ભમરા જે પોતાની પાંખ (પોતાને સાથ-પક્ષ) સાથ
છે કે નહિ, તેનો વિચાર કર્યા વિના (ભંડા પાણીમાં
ઊતરશે તો) ખરેખર આપતિમાં આવી પડશે. ૬૦

કતિ કતિ ન લતાઃ કલિતાઃ સંચરતા ચચ્ચરી-
કરસિદ્ધેન । નલિનિ ભવન્મધુ મધુરં યસીતં તત્તદેવ
પરિપીતમ્ ॥૬૧॥

આ ચંચળ અને રસિક ભમરાએ ભમતાં ભમતાં
કેટકેટલા ફળફૂલ ચાખ્યા હશે; પરંતુ હે કમલિની !
તે ભમરાએ તારું મધુર મધ જે પીધું, તે ખરેખર
ખી લીધું (અર્થાત્ તે પછી ખીજું કાઈ પીરાની ધ્વજા
તેને થઈ નહિ). ૬૧

મધુકર મા કુરુ શોકં વિચર કરીરુદ્રમય
કુસુમેષુ । ઘનલુહિનપાત્તદલિતા કથ નુ સા માલતી
મિલતિ ॥૬૨॥

હે ભમરા ! હવે શોક કરવા બંધ કરી દે । આ
કેરડાનાં ઝાડનાં ફૂલો પર મુખેથી નિકાર કર; ધારણ
કે ગાઢા હિમના પડવાથી જે ભાંગીને બેઠો થઈ ગઈ
છે, એવી આ માલતી તને શી રીતે મળશે ? ૬૨

યસ્તોષં ન ગતઃ કમલેષુ મહીચમ્પકચકુલેષુ ।
તસ્યાલેયૈદિ નિન્વે વાસઃ કથય કથં ન મવત્યું-
પહાસઃ ॥૬૩॥

કમળ, માલતી, ચંચો, બકુલ વગેરેનાં પુષ્પોમાં
જેને સંતોષ થયો નથી; એવો આ ભમરા કદાચ
લીમડાના વૃક્ષ પર જઈને વાસ કરે, તો તે હાસ્યપાત્ર
શી રીતે ન બને, તે કહે. ૬૩

આલિંગ્નસે ચારુલતાં લવઙ્ગીમાચુમ્બસે ચામ્બુ-
જિનીં ક્રમેણ । તાં ચૂતવહીં મધુપ પ્રકામં સંતાઙ્ગ્ય-
સ્વેવ પદૈઃ કિમેત્ત ॥ ૬૪ ॥

હે ભમરા ! સુંદરત્વ સાથે શોભતી આ લવંગીને
તું આલિંગન આપે છે, તેમજ આ કમલિનીને તું
વારાફરતી ચુંબન આપે છે, તે પછીઆખાના મહોરની
બગેલી વેલને તું સારી રીતે પ્રગ (પાંખ) થી ડહાર
આપે છે; તેવું કારણ શું ? ૬૪

વેત્રત્વચા તુલ્યરૂચાં વધૂનાં કર્ણાપતો ગણ્ડતલા-
ગતાનિ । મૃદ્ધા સદેહં યદિ તાપતિવ્યન્કોડવેદયિવ્ય-
ન્નવચમ્પકાનિ ॥ ૬૫ ॥

નેતરની હાલના જેવી જેની કાતિ છે, એવી સ્ત્રી-
ઓના ગાલ પર લટકતાં અને કાનના આગળ ભાગ પર
પહેરેલાં ચંપાનાં પુષ્પોની ઉપર જે ભમરાઓ રમત
કરેના ભમતા ન હાત, તે કાણુ બચુત કે (એઓના
ગાલની કાતિ સાથે એકરૂપ થયેલાં) આ નવા ચંપાના
ફલ છે ? ૬૫

કિં ન પદ્મસિ મહેન્દ્રદિશુલે શીતવીધિતિર-
સાવુદચ્ચતિ । મીલિતૈવ નલિનીહ મા કૃથાસ્તમધુ-
શ્રત મુધા ગતાગતમ્ ॥ ૬૬ ॥

હે ભમરા ! તું શું જોતો નથી કે ત્યાં ઇચ્છી
રક્ષિત પૂર્વ દિશામાં શીતળ ફિરણેવાળો ચંદ્ર જગી
રહ્યો છે અને અહીં કમલિની ખીણઈ રહી છે, માટે
હવે આમતેમ લટકવાનું બંધ રાખ. ૬૬

ચંદ્રરીક ચતુરોડસિ ચન્દ્રિકાવિમ્બે કુમુદિનીં
નિપેવસે । માસ્કરે જયિની પુષ્કરે નવે પ્રોન્મિપન્નવ-
લ્લેડુનુરન્યસિ ॥ ૬૭ ॥

હે ચંદ્રરીક (ભમરા) ! તું અત્યંત ચતુર છે;
કારણ કે બ્યારે આદીનીને વેલવ હોય છે ત્યારે પોષ-
ણીને સેવે છે અને બ્યારે સૂર્ય વિક્રમી હોય છે ત્યારે
જેની નવી પાંદડીઓ ખીલી છે એવા નવા કમળમાં તું
અનુરાગી બને છે. ૬૭

નીરજાન્યપિ નિપેવ્ય નિર્મરં નીરસાનિ કુટલાનિ
વાન્લસિ । ચન્દ્રલ્લવમિહ ચંદ્રરીક તે સાહસં કય-
મિદં વિમોહ્યસિ ॥ ૬૮ ॥

હે ચંદ્રરીક (ભમરા) ! તું સંપૂર્ણ રીતે કમળોનાં
સેવન કર્યા પછી અત્યંત શુદ્ધ એવાં કુટળોનાં ફોલને
સેવવાની ઇચ્છા રાખે છે ? આ તારું ચંચળતાથી
બેરેલું સાહસ છે, તેમાંથી તું ક્યારે સૂકા થશે ? ૬૮
પીતમત્ર મધુ યાપિતાઃ ક્ષવા મૃદ્ધ સર્વમચિરેણ

વિસ્મૃતમ્ । હીનમાનમુપમાં હિમાગમે પદ્મિનીં યદિહ
નાવલોકસે ॥ ૬૯ ॥

હે ભમરા ! અહીં તે મધુરસનાં પાન કર્યાં તેમ
જ અહીં ઘણીય રાત્રિઓ પસાર કરી, તે બધું શું તું
જલદીથી ભૂલી ગયો, કે જેથી બરફ પડવાને કારણે
જેની સુષમા (કામળતા) નાશ પામેલી છે, એવી અહીં
પડેલી કમલિનીને જોતો નથી ? ૬૯

કુન્દકુહમલમુપાસ્યતા ત્વયા યત્ર શીતસમયો-
ડિવાહિતઃ । ચંદ્રરીક પરિહીનસૌરમા રોચતે ન
મવતે સરોજિની ॥ ૭૦ ॥

હે ચંદ્રરીકન મેગરાની કળાને સેવતાં સેવતાં, તે
ન્યાં આખો શિયાળો ગાળી નાખ્યો, ત્યાં જેની સુગંધ નાશ
પામી છે એવી આ કમલિની શું તને ગમે છે ખરી ? ૭૦

શ્રમર શ્રમતા દિગન્તરાણિ કવિદાસાદિતમીક્ષિતં
શુભં વા । વદ સત્યમપાસ્ય પક્ષપાતં યદિ જાતી-
કુસુમાનુકારિ પુષ્પમ્ ॥ ૭૧ ॥

હે ભમરા ! દિશાએ દિશાએ ભમતાં ભમતાં તે બલિના
ફલના જેવું ઉપમ ફલ કર્યાં મેળવ્યું છે, બેધું છે કે સાંભ-
ળ્યું છે ? પક્ષપાત છેડીને જે સાચું હોય તે કહે. ૭૧

અમિનવનલિનીવિનોદલુચ્ચો મુકુલિતકૈરવિળી-
વિયોગમીઠઃ । શ્રમતિ મધુકરોડવમન્તરાલે શ્રયતિ
ન પક્ષજિનીં કુમુદવતી વા ॥ ૭૨ ॥

એક બાણુ નવી કમલિની ખીલી રહી છે, તેના
વિનોદમાં લોભાપેલો અને ખીણ બાણુ પોષણી ખીણઈ
રહી છે, તેના વિયોગથી ભવ પામેલો આ ભમરો બને
ફલની વચમાં જ ભમી રહ્યો છે. તે કમલિની કે કુમુદની
ઉપર બેસતો નથી. ૭૨

અલિર્યં નલિનીદલમધ્યાગઃ કમલિનીમકરન્દ-
મદાલસઃ । વિધિરશાસ્ત્રરદેશમુપાગતઃ કુટજપુષ્પરસં
વહુ મન્યતે ॥ ૭૩ ॥

જે ભમરો કમલની પાંખડીની અંદર ભરાઈ રહેતો
હતો તેમ જ જે કમળના રસના મદથી આગમ્ય બની
જતો હતો; તે ભમરો દેવયોગે પરદેશમાં જઈ ચશ્ત્રો
ત્યાં તે ચશ્ત્ર કુટખન્દ ફલના રસને ખૂંચ જ વખાણુવા
લાગ્યો. ૭૩

અપિ દલ્નમુકુલે વહુલે યયા પદમચાચિ ફદાપિ
ન હેલયા । અહહ સા સહસા વિચુરે વિષાં મધુકરો
વદરીમનુસેવતે ॥ ૭૪ ॥

જે ભમરીએ ખાંદેશી કળાએવાળાં બહુલનાં ફલો
પર રમત કરતાં પશુ કદીય પણ મૂકે નહોતો, એદની

વાત છે કે તેની પર વિધિ રહતાં, તે ભમરી હાલ
ખોરડીને સેવે છે. ૫૪

યદપિ મેકગણેન નિપેવિતં પ્રકટકણ્ટકકોટિ-
સમન્વિતમ્ । તદપિ પદ્મજમેતિ મધુવતઃ સુરસસૌરમ-
સુન્દરતાશ્રયમ્ ॥ ૭૫ ॥

જોકે સરોવરને દેહકાંનાં શોળાં સેવતાં હોય છે અને
તેની અંદર દેખાતા અસંખ્ય કાંટાઓ રહેલા હોય છે;
તોપણ ભમરી તે સરોવરમાં રહેલ કમળને સેવે છે કે
જે કમળ સુંદર રસ, સુગંધી અને સુંદરતાનો આધાર
બનેલ છે. ૭૫

આનન્નાઃ સ્તવકમરેણ પલ્લવિન્યઃ, શોભન્તે કતિ
ન લતાઃ પરાગપૂર્ણાઃ । આમોદે મધુનિ ચ માદંવે
ચ તાસાં ચો મેદઃ સ ચલુ મધુવતૈકચેદઃ ॥ ૭૬ ॥

જે લતાઓ પૂલના લગ્નઓના ભારથી નમી પડેલી
છે અને જે સુંદર પાન અને પરાગથી ભરપૂર છે; એવી
કટલીએ લતાઓ શોભતી નથી; પરંતુ તે વેલીઓની
અંદર રહેલ સુગંધ, રસ અને કામગત્તાની ખાખતમાં
જે તદ્દાવત રહેલી હોય છે, તેને તો ફક્ત એક ભમરી
જ નાથી શકે એમ છે. ૭૬

નિઃશઙ્કઃ ગજપતિગણ્ડવાનધારામારાધ્ય ધ્રમર
વિનાન્યમૂન્યેનૈપીઃ । યાવન્ન સ્ફુરતિ કરાલકર્ણતાલ-
સ્તાવચ્ચં નય નલિનીચનીમુપેત્ય ॥ ૭૭ ॥

હે ભમરા ! ગજરાજના ગંડશ્વળ પર રહેલી મદની
ઝરતી ધારાનું સેવન કરીને તે આટઆટલા દિવસો
સુખે કાઢ્યા છે; પરંતુ હવે જ્યાં સુધી તે હાથીના
વિકરાળ કાનને સપાટો ન આવી પહેંચે ત્યાં સુધીમાં
કમળના વનમાં પહોંચી જઈને બાકીના દિવસ સુખે
પસાર કરે. ૭૭

રાત્રિર્ગમિષ્યતિ મવિષ્યતિ સુપ્રભાતં
ભાસ્વાનુદેપ્યતિ હસિષ્યતિ પદ્મજશ્રીઃ
સ્ત્યં વિચિન્તયતિ કોશગતે ત્રિરેફે
હા હન્ત હન્ત નલિનીં ગજ ઇજ્જહાર ॥ ૭૮ ॥

‘રાત્રિ યાદી જશે અને સુંદર પ્રભાત થશે, સૂર્ય
જીશે અને કમળની શોભા ખીલી ઊઠશે’ એ રીતે
કમળના કાશની અંદર ખીડાઈ ગયેલો ભમરો જ્યાં
વિચાર કરતો હતો, ત્યાં તો ખરેખર ખેદની વાત છે
કે હાથી આવીને કમલિનીને ઉખાડીને લઈ ગયો. ૭૮

અન્યાસુ તાવદુપમર્દસદાસુ મુદ્ધ, લોઈ વિનોદય
મનઃ સુમનોલ્લાસુ । મુગ્ધામજાવરજસં કલિકામ-
કાલે, પાઠાં કદયેયસિ કિં નવમાલિકાયાઃ ॥ ૭૯ ॥

હે ભમરા ! જે તારાં મર્દન સહન કરી શકે એવી
પૂલોથી ભરેલી ખીજ લતાઓને વિષે તારા ચંચળ
મનને વિનોદ કરાવ; પરંતુ જે મુગ્ધ છે, જેને રજ
(રજસ્વલા, કેસર) પણ થયા નથી એવી નવમલિકા-
ની બાળ કળીને તું શા માટે અકાળે ત્રાસ આપી
રહો છે ? ૭૯

મુદ્ધેપુ ચઃ કર્મલિનીકમલોદરેપુ, ચૂતેપુ ચો વિલ-
સિતઃ કલિકાન્તરસઃ । પશ્યાચ તસ્ય મધુપત્ત્વ દ્રાવ્ય-
પાયે ક્લુષ્ટેષુ વેણુવિવરે દિવસાઃ પ્રયાન્તિ ॥ ૮૦ ॥

જે ભમરાએ પહેલાં ખીલેલાં કમલિનીનાં કમળોમાં
તેમ જ આંખના મોરની અંદર રહેલી કળાઓમાં ખેલી-
ને સારી રીતે વિશ્વાસ કર્યો હતો, તે ભમરાને હવે
શરદઋતુ દૂર થવાને કારણે વાંસના ઊંઘમાં ભરાઈને
ઘણા કષ્ટે દિવસ પસાર કરવા પડે છે, તે જુઓ. ૮૦

યે વર્ધિતાઃ કરિકપોલમદેન મૃદ્ધાઃ પ્રોત્કુલપદ્મજ-
રજઃ સુરમીકૃતાઙ્ગાઃ । તે સામંતં પ્રતિદિનં ક્ષપયન્તિ
ફાલં નિમ્વેપુ ચાર્કકુસુમેપુ ચ દૈવયોગાત્ ॥ ૮૧ ॥

જે ભમરાઓ પહેલાં હાથીના ગંડશ્વળમાંથી ઝરતા
મદની પુષ્ટ થતા હતા તેમ જ જેમનાં અંગ ખીલેલાં
કમળોના રજથી સુગંધિત બનતાં હતાં, તે ભમરાઓ
હવે દૈવની વિપરીત ગતિને કારણે દરરોજ લીમડાઓ
અને આકાશોનાં કૂસોમાં ભમીને પોતાનો કાળ વિતાવી
રહ્યા છે. ૮૧

एणीदृशः अवणसीमि यद्गनयन्ति

तेनैव तस्य महिमा नवचम्पकस्य ।

स्वं तत्र नो विद्वरसे यदि मृद्वं तेन

नैतस्य किंचिदपि तत्तु तवैव हानिः ॥ ८२ ॥

હે ભમરા ! નવા ચંપાનું જે ફલ હરિણીનાં નેત્ર
જેવાં નેત્રાળી સુંદરીના કાન પર ધારણ કરવામાં
આવે છે, તેથી જ તે નવા ચંપાનો મહિમા વધી ગયો
છે. હવે જો તું તે ફલ પર વિહાર નહિ કરે તો તેથી
તેને કાંઈ નુકસાન થવાનું નથી; પરંતુ તારી જ હાનિ
થવાની છે. ૮૨

सानन्दमेप मकरन्दमिहारविन्दे विन्देत पद-
पदयुवेति जनेरदृष्टि । दैवादकाण्डपरिमुद्रितपुण्डरीक-
कोपादभूदह निःसरणं पुमर्थः ॥ ८३ ॥

‘સુખાન ભમરો આ કમલને વિશે રહીને ખૂબ
આનંદથી તેના રસને મેળવી રહ્યો છે’ એમ લોકોએ
સ્પષ્ટ રીતે જણાવ્યું; ત્યાં તો અકસ્માત કમળનો કાંઈ
વીખાઈ ગયો અને તે ભમરાને ગહાર નીકળી આવવા
માટે પુરુષાર્થ કરવો પડ્યો. ૮૩

ભમરો 'કાંઈ આશ્ચર્ય છે, આશ્ચર્ય છે' એમ સુખરવ કરતો તેના ઉપર જઈને બેસે; પરંતુ તેમાં સુખ નહોતી, મધના કણ નહોતા અને કમળની સારી કામળતા નહોતી; એટલે તે ભમરો માથું ધુમાળીને લગાવ્યાં માથું નીચે નમાવી દઈને લગ્ન પામતો પાછો ફરી ગયો. ૯૨.

સદમ્મોજામ્મોજં પરિવર્જતિ સંભોગરહિતો
ગતોડમન્દે કુન્દે વહતિ મકરન્દં ન હિ મનઃ ।
તતો મન્યેડરણ્યે કચિદ્ધિકપુણ્યેડપિ લલિતાં
લવન્નીમાસન્ની ભજતિ નવચૂન્નીપરિવૃદ્ધઃ ॥ ૧૩ ॥

નવચુત્તન ભમરીની સાથે મોઢમાં પડેલા આ ભમરો સુંદર જળમાં પેદા થયેલ કમળને આલિંગન આપે છે, પરંતુ તેના સારી રીતે ભોગ કર્યા વિના જ તે આસ્થો ગયો, તેણે સંપૂર્ણ ખીલેલા મોગરા પર સ્થાન લીધું, પરંતુ તેના રસ ચૂસવામાં તેનું મન લાગ્યું નહિ, તેથી હું તો એમ માનું છું કે તે ભમરો કોઈ વિશેષ પુણ્યવાળા અરણ્યમાં આસ્થો ગયો છે અને ચેતાનો સર્ગ ધરાવતી સુંદર લવંગી લતાનું તે સેવન કરી રહ્યો છે. ૯૩

નિરાનન્દઃ કૌન્દે મધુનિ વિધુરો ચાલચકુલે
ન સાલે સાલન્નો લવમપિ લવન્ને ન રમતે ।
પ્રિયદ્વૈ નાસક્લં રચયતિ ન ચૂતેડપિ રમતે
સ્મરંહદ્મીલીલાકમલમધુપાનં મધુકરઃ ॥ ૧૪ ॥

આ ભમરો કુંદુલના રસમાં આનંદ લેતો નથી. કામળ ખડકલમાં તે પ્રેમ વિનાનો બન્યો છે, તે સાલવશમાં ફલનું અવલંબન લેતો નથી. લવંગ પર તે એક કણ પથુ રમતો નથી. પ્રિયજી લતાનો સર્ગ તેને રચતો નથી તેમ જ તે આખાના બેર પર રમતો નથી. એ ભમરો તો કદાચીને માટે લીલારૂપ બનેલ કમળનો મધુ પાનનું સ્મરણ કરતો ફર્યા કરે છે. ૯૪

શ્રિયો વાસાન્મોજે ત્રિદિવસરિદમ્મોજકુહરે
હરેર્નામીપદે મધુ મધુકરો યઃ કિલ પપૌ ।

સ દૈવાદુન્મીલત્તપનકરતાપવ્યતિકર-
વ્યથાકમ્પઃ સંપ્રત્યતરુમનુમૂઐ વિચરતિ ॥ ૧૫ ॥

જે ભમરાએ પહેલાં લદગીના નિવાસરૂપ બનેલ કમળમાં સ્વર્ગજાના કમળની શુક્રમાં તેમ જ વિધુની નાલિમાં ભોજના કમળમાં રહેલા મધુર રસનાં પાન કરેલાં હતાં; દેવયોગે તે ભમરો અત્યારે પ્રગટ થતા ચર્ચનાશયનના પ્રચંડ તાપથી કપી હિતાં દક્ષ વિનાની મગ્નમિમાં ભટકી રહ્યો છે. ૯૫

લતામ્તાસતાહૃદ્યપુરસવતીઃ પદ્મજવનીઃ
સમાલિન્નશુભ્યન્નપમગમચદ્મીસમયમ્ ।

ફુદ્ધાનીં ચેત્રીચે વિચરતિ રુચેરેપ લકુચે
કુચેત્રેયં ઘાતુર્મવતિ નદિ વાચ્યો મધુકરઃ ॥ ૧૬ ॥

અલોકિક મધુર રસથી ભરેલી લતાઓ અને કમળનાં પેનોના અંદર ફૂલને આલિંગન અને સુખન આપતો આ ભમરો પહેલાં ચેતાનો ઘણો ખરો સમય પસાર કરતો હતા; પરંતુ અત્યારે જો તે ભમરો અત્યંત હલકે લકુચના ફૂલમાં રુચિ કરતો હોય, તો તે વિધાતાની કુચેત્રાનું પરિણામ છે. તેમાં મધુકરની નિંદા કરવા જેવી નથી. ૯૬

મધુકે માધ્વીકં પિવસિ શતપત્રેડમિરમસે
મધુલીમિશ્વાન્તર્મયુષ સહકારેડપિ રમસે ।
વસન્તે વાસન્તીમધુ મધુરમભાસિ વહુશો
દુરાવેશોડયં તે તદપિ કુટજે વદિચરસિ ॥ ૧૭ ॥

હે ભમરા! તું મહુડાનાં ફૂલનાં મધુર રસનાં પાન કરે છે, સો પાંદડીવાળાં કમળ પર રમણ કરે છે, આખા પર જઈને મધુર મંજરીઓની અંદર રમણ કરે છે તેમ જ વસંતકટુમાં ખીલેલી વાસંતી લતાના મધુર રસનો પથુ સારી રીતે ભોગ કરે છે, આટલું હતાં તું કુટજ (છેલજ) ના આક ઉપર પથુ લખા કરે છે એ તારી ખોટી ટવ-ખોટા આવેશ જ છે ૯૭.

ધ્રમન્સૈવં ધ્રાતધ્રમર નવયૂયેપ વહુશો
મધૂલીમન્વિવ્યન્કુમુદનવીર્યીપુ વિચર ।

વસન્તપ્રારમ્ભાકુરિતમધુસંભારસુમનો

ન તે વિસ્મતેવ્યઃ કવન સહકારવ્યતિકરઃ ॥ ૧૮ ॥

હે ભાઈ ભમરા! તારી ઇચ્છા પ્રમાણે નવાં વૃક્ષોનાં સમૂહમાં અને ત્યાં ભમવું હોય, તો ભલે ભમ્યા કરે તેમ જ મધુર રસ શોષવા માટે તારે કમળના સમૂહમાં વિચરવું હોય, તો ભલે વિચર્યા કર; પરંતુ વસંતઋતુના આરંભમાં ખીલેલો તેમ જ મધુરરસ સંપૂર્ણ હોવાને કારણે સુંદર લાગતી જે આશ્રમજરી (મોર) છે, તેને તારે વિસારવી નેઈએ નહિ. ૯૮

અયે મધુષ મા કૃષ્યા વત કૃષ્યા મનોદીનતાં
તુપારસમયે લતાશતનિવેળવ્યાકુલઃ ।

ઈં પુત્ર ણ્વ તે સરસપુષ્પમાસોદયે

રસાલનવમજ્જી મધુજ્જી જરીન્મત્તે ॥ ૧૯ ॥

હે ભમરા! શિયાળાના સમયમાં તું સેકડો લતાઓનાં સેવન કરવા માટે તૈયાર થયો છે (પરંતુ તે બધી નાશ પામી છે એમ અતીને) તારા મનમાં દીનતા લાગીને તું નકામે શોક સંતાપ કરીશ નહીં. તું જો તો ખરે કે તારી સાથે જ સુંદર પુષ્પોનો ઉલ્લેખ કરનાર વસંત

મત્રુ આવી પહોંચતાં રસથી ભરેલ (આંખાની) આ નવીન મંજરી મધુર રસ ઝરાવતી ખીલી ઉઠી છે. નો મહીમયમીહત્તે ન મજતે મત્તેમકુમ્ભસ્થલોં વાસન્તીં સહતે ન ચન્દ્રનવીમાલમ્બતે ન કચિત્ । જાતીમેવ હ્રદીશ્વરીમિવ મહાનન્દૈકકન્દાકુરં ધ્યાયન્નિર્વૃત્તિમેતિ પદપદયુવા યોગીવ વીતધ્રમઃ ॥૧૦૦॥

આ યુવાન ભમરો માલતી લતાતે ઇચ્છતો નથી, મદોન્મત્ત બનેલ હાથીના ઝંડચલને તે ભજતો નથી, તે વસંતની માધવી લતાને સેવતો નથી. તે ચંદનના વનમાં કદીય પ્રવેશતો નથી, પરંતુ મોટા આનંદનું સ્થાન બનેલ એવા એક માત્ર પુષ્પના અંકુરને જે ધારણ કરે છે એવી બતિ નામની લતાને પોતાના હૃદયની ઈશ્વરીના જેમ કદપીને તેનું ધ્યાન ધરે છે અને જેના ભ્રમ દૂર થયા છે એવા યોગીની જેમ પોતાનાં ભ્રમણ શેષાને તે બતિ વિષે આનંદ મેળવે છે. ૧૦૦

કિં કાપિ પ્રલયાનલૈર્વિટપિનો નિર્દેશ મસ્મીકૃતાઃ કિંસ્વિદેવગજેત પદ્મજવનં નિષ્કન્દમુન્મૂલિતમ્ । કિંવા હન્ત કૃતાન્તકેસરિમયાત્પક્તો મદઃ કુહરૈ- યૌનાસ્મિન્વિરસે કરીરકુસુમે હા મૃદ્ધ વિશ્રામ્યસિ ॥૧૦૧॥

હે ભમરો ! શું પ્રલયના અગ્નિઓએ આવીને બધાં વૃક્ષોને બાળીને ભસ્મીભૂત કરી નાખ્યાં છે ? શું દેવના હાથીએ કમળનાં વન મૂળ સહિત ઉખાડીને ફેંકી દીધાં છે ? કે શું યમના જેવા કેસરી સિંહના ભયથી હાથીઓએ પોતાના મદ દૂર કર્યો છે ? કે જેને કારણે તું રસ વિનાના આ કેસરના પુષ્પમાં વિશ્રામ લઈ રહ્યો છે ? યસ્યાઃ સંગમવાન્છયા ન ગણિતા વાપ્યો વિનિદ્રોત્પલા ચામાલિન્નય સમુત્સુકેન મનસા યાતઃ પરં નિર્વૃત્તિમ્ । મમાં તામવલોભ્ય ચન્દનલતાં મૃદ્ધેણ યજ્ઞીવ્યતે ધૈર્યં નામ તદસ્તુ તસ્ય ન પુનઃ કોહાનુરુપં કૃતમ્ ॥૧૦૨॥

જે ચંદનલતાના સમાગમની ઇચ્છાથી ભમરાએ ખીલેલાં કમળોવાળી વાવોની દરકાર કરી નહોતી; તેમ જ

હેલાઈ ભમરો ! દાવાગ્નિએ બકુલોની તે હારને બાળી મૂકી રસાલ-આંખાનાં વૃક્ષોના કાળિયો કરી નાખ્યો તેમ જ ખીલેલાં પુષ્પોના સમૂહથી જેણે સૂઈના તાપમાં પાન કરેલાં છે એવાં વૃક્ષોના પશુ નાશ કરી નાખ્યો અને એ રીતે વન બાળીને રાક્ષસ જેવું કરી દીધું છે, તો શું તું બીજા જગતમાં જવા માટે હજી આળસ સેવી રહ્યો છે ? ૧૦૩

દૂરાદુર્યવતિ ચમ્પકં ન ચ મજત્યમ્મોજરાજીરજો નો જિવત્યપિ પાટલાપરિમલં ધતે ન ચૂતે રતિમ્ । મન્દારો યદનાદ્રો વિચકિલોપાન્તે ન સંતુષ્ટ્યતે તન્મન્યે કચિદક્ષ મૃદ્ધતરુણેનાસ્વાદિતા માલતીં ॥૧૦૪॥

આ ભમરો ચંપાને દરથી ત્યજે છે. કમળના સમૂહની રજને સેવતો નથી, શુભાબની સુગંધીને પશુ લેતો નથી, આંખાના મોરમાં રતિ કરતો નથી, મંદાર ફૂલમાં આદર રાખતો નથી તેમ જ વિચકિલ નામનાં ફૂલની પાસે જવાની તૃપ્તિ સેવતો નથી, માટે મારું માનવું એમ છે કે આ સુવાન ભમરીએ માલતીને રસ આપ્યો હોવા નેઈએ ૧૦૪

યેનામોદિનિ કેસરસ્ય મુકુલે પીતં મધુ સ્વેચ્છયા નીતા યેન નિશા શશાકુધ્રવલા પક્ષોદેરે શારદી ।

ધ્રાન્તં યેન મદપ્રવાહમલિને ગણ્ડસ્થલે દન્તિનાં સોડ્યં મૃદ્ધયુવા કરીરવિટપે વપ્રાતિ તુષ્ટિ કૃતઃ ॥૧૦૫॥
જે ભમરાએ કેસરના ફૂલમાં રહેલા મધુરસનું સ્વેચ્છાએ પાન કર્યું હતું; જેણે શરદઋતુના ચંદ્રથી ધ્રુવલ બનેલ શશિ કમળની અંદર પસાર કરેલી હતી તેમ જ જેણે મદના પ્રવાહથી મલિન બનેલા હાથીઓનાં ઝંડસ્થળ પર ભ્રમણ કર્યું હતું, તેવો આ યુવાન ભમરો કેસરના ઝાડ પર શાયી સંતોષ મેવી રહ્યો છે ? ધ્રાવત્રાંશ્ય લવણવહીપુ પિવ સ્વૈરં નયામ્મોહં માધ્વીમાધવિકામધૂતિ મધુરાન્યાકાઠમાસ્વાદ્ય । કસ્માદાપતિતોડસિ કેતકમિદં ચસિન્નદીર્ઘં રજો

આસ્વાચાત્ર મધૂનિ પદપદ મદં મા ગાઃ કપાયાહુકુરે-
ર્માકન્દસ્ય પિકાન્નપ્રતારિતવતો મૂર્ધાનમધ્યાસિતઃ ।
પ્રત્યાસન્નતમે વિવેકપિ ભવતે યેનાર્પિતા વાટશી
માર્ગી તત્ય વિવેકવિચ્છુતિરિયં સાદ્ગુણ્યમેતન્ન તે ॥

હે ભરમા ! અહીં મધુર રસનાં પાન કરીને તું
મદમાં આવી જઈશ નહિ; કારણ કે આંખાએ પોતાના
તારા મોરોથી ઢાંચીને છેતરીને તને માથે બેસાડ્યો છે.
ઢાંચલ તેની અત્યંત નજીક રહેલ હોવા છતાં, મંજરી-
નો રસ આંખાએ તને આપ્યો, તેમાં તે આંખાના
વિવેકમાં ખાતરી છે; પણ તેમાં તારા સદ્ગુણોના ગાંઠમા
ગણાય એમ નથી. ૧૦૭

નીતં જન્મ નવીનનીરજવતે પીતં મધુ સ્વેચ્છયા
માલત્યાઃ કુસુમેષુ યેન સતતં વૈલી કૃતા હેલયા ।
તેનેયં મધુગન્ધલુલ્હમનસા ગુજ્જાલતા સેવ્યતે
દ્વા ધિર્દૈવકૃતં સ એવ મધુપઃ કાં કાં દગાં નાગતઃ ॥

જે ભરમાએ નવાં ખીસેલાં કમળોની અંદર પોતાનો
જન્મ ગાળ્યો હતો તેમ જ તેના મધુર રસનું સ્વેચ્છાએ
પાન કર્યું હતું, તે ઉપરાંત માલતીનાં ફૂલો પર લીલાએ
કરીને અનેક કાકાઓ કરેલી હતી, તે ભરમાએ મધુર
ગંધથી પોતાના મનને લોભમાં નાખીને શુંબની લતા
સેવવા માંડી; તેમાં તો દેવના કાર્યને ધિક્કાર છે. ખરે-
ખર, તે જ ભરમા કઈ કઈ દશાએ પ્રાપ્ત થયો નહીં હોય !
પ્રારમ્ભે કુસુમાકરસ્ય પરિતો યસ્યોહસન્નમજ્જરી-
પુજે મહ્નલગુજ્જિતાનિ રચયંસ્તાનાતનોરુત્સવાન્ ।
તસ્મિન્નય રસાલશાલિનિ દશાં દૈવાત્કદશમશ્ચતિ
ત્વં જેનુશ્ચસિ ચચ્ચરીક વિનયં નીચસ્ત્વદન્યોડસ્તિકઃ ॥

હે ચંચરીક-ભરમા ! જે કુસુમાકર-આંખાની ખીલેલી
મંજરી પર તું વસંતકાનુના આરભમાં મધુર શુંબ-
રવ કરીને તે તે ઉત્સવોને ઊજવતો હતો; દેવના
દોષથી તે આંખાની આજ્ઞાકાલ પડતી દશા આવી પડી
છે. તેવે પ્રસંગે જે તું તારો વિવેક છોડી દઈશ (અને
તું ખીને આંખો જઈશ) તો તારા કરતા ખીને ઢાંચુ
નીચ આણસ દશે ! ૧૦૮

સોડ્ધર્વો રસનાવિષયવિધિસ્તત્કર્ણયોદ્ધાપલં
દષ્ટિઃ સા મદવિસ્મૃતસ્વપરદિક્ષિ ભૂયસોક્તન ધા ।
સર્વે વિસ્મૃતધાનસિ ધ્રમર દે યદ્ધારણોડ્યાપ્યસા-
યન્તઃ શૂન્યકરો નિપેવ્યત્ત્વમ્મિત્ત ધ્રાતઃ કણ પ્રહઃ ॥

હે ભરમા ! પોતાની રસના (જલ)ને આડીઅવળા
પારી સેવામાં તે અપૂર્વ દાષ કરે છે. તેના બંને કાનોની
ચપલતા (ડોલન) નાથીતી છે, ચંડસ્થળમાંથી ઝરતા

મદને કારણે જે પોતાની અને પારખાની દિશા (વિવેક-
શક્તિ) ભૂલી જાય એવી નજર રાખે છે; એ રીતે રહેલા
હાથીના બધા જ દોષોને શું તું ભૂલી ગયો ? પણ તને
જાણવું કે તેનો કર (સંદેહ, હાથ) પણ અંદરથી ખાલી
છે તે છતાં હે ભાઈ ! તું તેને સેવી રહ્યો છે તો તારો
આ આગ્રહ કેવા પ્રકારનો છે ? ૧૧૦

કેતમ્યઃ કદુકણ્ઠકાઃ કુમુદિની દોષોદ્યાન્મોદતે
જાયન્તે વિકલાઃ કલાવતિ પુનઃ પદ્મહાં પદ્મકયઃ ।
અન્યાનિ પ્રસવાનિ પદ્મપદ્મદન્યાસૈરવાશ્ચિ કવિદ્
શ્વેદ્ધો ધ્રામ્યતિ કલ્પવૃક્ષ વિપદામન્તર્ભવન્તં વિના ॥

હે કલ્પવૃક્ષ ! કેટકોએ કાઠાથી ભરેલી છે. પોયણીએ
દોષા (રાત્રિ, દોષો) નો ઉલ્લેખ થતાં આનંદ પામે છે.
કલાપૃથ્વી ચંદ્રને ઉલ્લેખ થતાં કમળોની હાર કરમાઈ જાય
છે. તે ઉપરાંત ખીજાં બધાં પુષ્પો પણ ખીજા ભરમાઓનાં
પગલાં પડવાથી ખરી ગયેલાં છે; તેથી આ ભરમા તારા
વિના વિપતિઓની અંદર લટકી રહ્યો છે. ૧૧૧

યદપ્યામ્રતરોરમુષ્ય વનિતાકર્ણાવંતંસોચિતા-
માગ્નિમ્રવમજ્જરી મધુપ દે જાતોડસિ પૂર્ણોત્સવઃ ।
વિસ્મૃતું ભવતસ્તથાપ્યનુચિતં તદ્દન્યામિન્દીવરં
યસ્યાસ્વાચ મધૂનિ ચાનતશિરો મહ્નુલ્લ્વોદ્ગુજ્જિતિદ્ ॥

હે ભરમા ! જે મંજરીને સુંદરીઓએ પોતાના કાનનાં
આભૂષણ બનાવેલી છે, તે આંખાની નથી મંજરીને
સુંબનાર એવા તે પૂરેપૂરો આનંદ ભોગવ્યો હતો;
તોપણ અત્યંત પ્રથંશાને પાત્ર એવા તે કમળને બૂલી
જવું, તે તારે માટે યોગ્ય નથી; કારણ કે તે નીચું
શુભ કરીને તે કમળના મધુર રસનો સ્વાદ લઈને તેની
પાસે ધીરો ધીરો શુંબરવ કર્યો હતો. ૧૧૨

માકન્દે મધુપાનમમ્બુ ચકુલે ક્રીડા કદમ્બદ્રમે
દોલાલેલનકૌતુકે કુલલયે કઃ કો ન વા વિગ્રમઃ ।
યેનાકારિ મધુવ્રતેન સહસા સોડયં મધૂકે મર્ધો
માર્ગીકે પરિપીય પીવરતનુર્જાવિલ્લહો જીવનમ્ ॥૧૧૩॥

મધનાં પાન કરવાનું જેને મત છે એવા આ ભરમા
એ માકંદના ફલમાંથી મધનાં પાન કર્યાં, બકુલના ફલ-
માંથી જળનાં પાન કર્યાં, કદંબના વૃક્ષ પર ક્રીડા કરી,
કુલલપના ફલ પર ડીંગદોડા ચૂલવાની ક્રિયા કરી, તેમ જ
તે ભરમાએ એવી એવી કેટલીક ક્રિયાઓ કરી નથી !
પરંતુ (દેવના યોગે) તે જ મધુમત ભરમા મહુદાના
ફલમાં રહેલા મધુર રસના પાન કરીને થરીરે ભર્યો
જાયો છે અને પોતાના જીવનને સારી રીતે નક્કી
રહ્યો છે, તે આશ્ચર્ય છે. ૧૧૩

પીત પદ્મજકાનને મધુ મયા નીપેડવતીત વયો
 વનૂવે વરચન્ધુતા વિરચિતા રક્ત રસાલદ્રમે ।
 ફિં ધાકારિ કુમુદતીપરિકરે ક્રીડાકલાકૌશલ
 કન્તદ્વેષુ વિધીયતેડય વદરીવૃન્દસ્ય યદ્વન્દનમ્ ॥૧૧૪॥
 જે કમળના વનના મધર રસના પાન કર્યો, લીમડા
 ના વૃક્ષમા મેં મારી ઉમર પસાર કરી બધૂંક વૃક્ષની
 સાથે મેં સારી રીતે બધુતા (મિનતા) બેઠી, આળા
 ના વૃક્ષ પર મેં અતુરાગ સાધ્યો તેમ જ પોષણીના
 સમૃદ્ધિની અદર રહીને મેં સારી રીતે કાંડાની-કળાની
 કુશળતા પ્રગટ કરી અને હવે તે જ હું બોરડીના
 આપરાની અદર નિવાસ કરીને તેને વદન કરી રહ્યો
 છું, તે વાતને ડાહ્યુ બહુ? ૧૧૪
 કોમિલ

સમુદ્ગિરસિં ફિં ધાચ પુસ્કોકિલ સુકોમલ ।
 શ્વેદ્વેડસિન્નહવાપાણમુરુનિચોપમૈરવે ॥૧૧૫॥
 હે અષ્ટ કાચન । જે ઠેંગાપે જડ પથ્થરના અથડા
 વાથી મોટા શબ્દો બધાં કર ગણ રહ્યા છે તેથી આ
 શ્વેદમા તુ શા ગમે અસત કામગ એની વાણીને
 પ્રગટ કરે છે? ૧૧૫
 તવૈતદ્વાચ માધુર્યે જાને કોકિલ કૃત્રિમમ્ ।
 પ્રપોપિતો યૈસ્તાને વ જાતપક્ષો જહાસિ યત્ ॥૧૧૬॥
 હે ત્રાયલ । હું બહુ છું કે તારી વાણીમા જે આ
 મધુરતા છે, તે બનાવી છે કારણ કે પાખ આવતાની
 સાથે જ ને કાગડાઓએ તારું પાલનપોષણ કર્યું, તેનો
 જ તે ત્યાગ કર્યો ૧૧૬

રસાલશિખરાસીના શત સન્તુ પત્રિણ ।
 તન્મસ્ટીરસામોદ વિદુરેવ હુદ્રુમુલા ॥૧૧૭॥
 આનની કાળાઓની રાંચે બેઠેલા બીજા પક્ષીઓ
 સે કહે છે પરંતુ આવાની માંબરના રસના રવાદને
 તો 'કુદ્દક' કરતો? કાચલો જ બહુની હોય છે ૧૧૭
 મદ્ર મદ્ર છત મૌન કોકિલેર્જલદાગમે ।
 વત્કારો વદુકા ચત્ર તત્ર મૌન હિ શોમતે ॥૧૧૮॥
 વરસાદનું આગમન થતા કાચલોએ ટહુકવાનું બધ
 કરી છીડું તે ધણુ સારું કર્યું, કારણ કે જ્યાં દેડા
 વસતા હોય ત્યાં મૌન જ શોમે છે ૧૧૮
 શૃંગાલશશાર્દૂલદૂપિત વ્ણહકાયનમ્ ।
 પશ્યમ ગાયતાનેન કોકિલેન પ્રતિષ્ઠિતમ્ ॥૧૧૯॥
 આ દેડાકારણ શિયાળવા, સસલા અને વાધ વગેરે
 થી દૂષિત બન્યું હતું પરંતુ પશ્યમ સ્વરને જાનાર
 આ કાચલે એ વનના પ્રતિષ્ઠા કરી છે ૧૧૯

કાક કૃષ્ણ પિક કૃષ્ણ કો ભેવ પિકકાકયો ।
 વસન્તસમયે પ્રાપ્તે કાક કાક પિક પિક ॥૧૨૦॥
 ગમડો વણે? કાળો છે અને કાચન પણ વણે? કાળો
 છે તો પછી કાગડો અને કાચન એ બંનેમા તફાવત
 કયો રહ્યો? બ્યારે વસતકાળ આવી પહોંચે છે ત્યારે
 કાગડો એ કાગડો જ રહે છે અને ત્રાયલ તે ત્રાયલ
 બહુઈ બધ છે ૧૨૦
 તાવન્મૌનેન નીચન્તે કોકિલૈશ્વ વાસરા ।
 યાવત્સર્વજનનન્દદાયિની વાન્પ્રવર્તતે ॥૧૨૧॥
 જ્યાં સુધી પોતાની વાણી સર્વ જનોને આનંદ
 આપે તે રીતે મધુર બને નહિ ત્યાં સુધી કાચલો
 પોતાના દિવસો મૌનથી ગાળે છે (અર્થાત્ વસત
 આવતા કાચન મધુર રીતે ગાય છે) ૧૨૧
 કોકિલોડહ મવાન્કાક સમાન કાલિમાવયો ।
 અન્તર કવચિપ્ચન્તિ કાકલીકોનિદા પુન ॥૧૨૨॥
 હું કાચલ છું અને તમે કાગડા છો આપણા
 બંનેના વણેની મહિમા એકસરખી છે પરંતુ જે મધુર
 સ્વરના શ્રુત્ય ભેદને બાળનારા છે તેઓ તો આપણા
 તફાવતને કહેશે ૧૨૨
 સહકારે ચિર સ્થિત્વા સલીલ ધાલકોકિલ ।
 ત દિલ્વાચાન્યટુક્ષેપુ નિચરન્ન વિલજ્જસે ॥૧૨૩॥
 હે બાળક કોકિલ । આવાના વૃક્ષ પર લીલા કરતા
 તે લાળા કાળા સુધી નિવાસ કર્યો હવે તેના ત્યાગ
 કરીને તુ બીજા વૃક્ષો પર રખાયા કરે છે, તેથી તને
 લજ્જા નથી આવતી? ૧૨૩
 વલકળ્થ ચયા શોમા સહકાર મવદ્ગિર ।
 રાદિરે વા પલાયો યા ફિં તથા ત્યાદ્વિચારય ॥૧૨૪॥
 કંઈથી કલકલ કરનાર હે કાચલ । તુ નિર્વાર કર
 કે તારી વાણી જેવી રીતે આમા પર શબ્દ નેરી રીતે
 બેર કે ખાખરાના ઝાડ પર ફાંમે ખરી કે? ૧૨૪
 કોકિલ કલમલપૈરલમલમલોક્તે રસલ કિન્ન ।
 શરનિકરમરિતશરધિ શવર સર્વત્ત્વ પરિસરે સચનુ ॥
 હે કાચલ । તુ આજ પોથી કલકલ કરે છે, તે બધ
 રાખ અને તુ આજા તક દા - રે નેઈ રહે છે?
 જેના લાથા બાણે ન - રેઈ રહે છે, એવો આ
 પાગધી ધનુનને સાથે દેને આ બહુચે કરી ગઈ છે
 તલ્લિ સ્પર્શિ ન મુક્ત ચન્નિકરે રે કલમન્દિરે પૂર્નમ્ ।
 સહકારુમુમકલે હેન હન્નપેડુના ચવનમ્ ॥૧૨૬॥
 અર દેડા - રે - રે - રે મરુને લે - રે - રે - રે
 ૧૨૬ આવ - ને - ને - ને - ને - ને - ને - ને - ને - ને - ને

કે નેથી હવે આપાને મોર આવવાનો સમય થયો છે, તે વખતે ખૂબ દુઃ કરીને રાગડા તાણે છે ? ૧૦૬

તાવત્કોકિલ વિરસાન્યાપય દિવસાન્વન્તરે નિવસન્ ।
ચાવન્મિલ્લિમાલ કોડપિ રસાલ સમુહસતિ ॥૧૨૭॥

હે કાવલ ! ન્યા સુધી ભરસાઓના સમૂહને બેગા કરનાર કાંઈ આખો ખાલે, ત્યા સુધી ખીળ વનખા નિવાસ કરતો રહીને તારા શુષ્ક દિવસો ત્યા ગાળ ૧૨૭
અસ્તવ્ય ગદ્દને સ્મિન્કોકિલ ન કલ કદાચિદ્વિ કુર્ચી ।
સાજાત્યશઙ્ગયામી ન ત્વા નિમ્નતુ નિર્દયા કાકા ॥૧૨૮॥

હે કાવલ ! આ ગદ્દન વનખા તુ એવલો છે માટે તુ કદી પણ કલરવ કરાશ નહિ કારણ કે આ અમરો જાતાસાઈ છે (છતાં તેનો કંઈ શા માટે મધુર છે) એમ થ કા લાતીને આ નિર્દય કાગડાઓ તને મારી નાખે નહિ ૧૨૮

અયે કોકિલ કુરુ મૌન જલધરસમયેડપિ પિચ્છિલ્લા
ભૂમિ । વિકસતિ કુટજકદમ્બે યસરિ મેવે
કુલસ્તવાવસર ॥૧૨૯॥

આ ભલે વરસાદનો સમય હોય તોપણ તુ મૌન રાખ-આ ભૂમિ ઢરિયાણી છે અહીં કુટજ અને કદમ્બ નેવા વૃક્ષો ખાલે છે, તોપણ ન્યા વડતા તરીકે દેડો હોય, ત્યા તને સમય કયાથી મળે ? ૧૨૯

મલિનાલ્મના વિરાગ પ્રકનીટત્વ એવ કોકિલરણેન ।
જીવનદાનામુન્નતિસમયે વાચયમીભવતા ॥૧૩૦॥

જેતુ શરાર મહિન (કાળા વર્ષુ) છે એવી આ કાવલે પોતાનો વિરાગ (માળાપણ) એ રીતે પ્રગટ કર્યો કે જે સર્વને જીવન (જલ) આપે છે, એવા આ મેલોના આગમન વખતે (વાણીથી તેનું સ્વાગત કરતું જોઈએ તેને બદલે) પોતાની વાણી બંધ કરી દીધી રે રે કોમિલ મા મજ મૌન કિંવિદુદ્વચ્ચ પદ્મમરાગમ્
નો ચેત્ત્વામિહ કો જાનીતે કાકકદમ્બકપિહિતે ચૂતે ॥
૧૩૧ કાવલ ! તુ મૌન રાખ નહિ પચમ રાગને જરા જોયેથી કાંઈ બતાવ નહિ તો જે આપા પર કાગડાઓના રોળા બેગ છે તેની વચ્ચે તુ પણ છે તે વાતને કાણુ જાણે ? ૧૩૧

અસ્યા સપે યધિરલોકનિવાસમૂર્તી કિં કૂજિતેન
રણુ કોવિલ કોમલેન । ણ્ડે હિ દેવહૃતકાસતદમિત્ર
ઘર્ષે ત્વા કાશમેય કલયન્તિ કલનમિદ્ધા ॥૧૩૨॥

હે મિન કાવલ ! જે ભૂમિ પર નિવાસ કરનાર પદ્મા જ દેડો બહેરા છે ત્યા કાગળ મધુર કૂચન કર વાથી શા લાભ થવાનો છે ? કલાને નહિ બળુનારા પદ્મા જને તાગ વર્ષુને દાગડાઓની સાથે એકચ

બનેલો જોઈને તને કાગડો જ જાણે છે ૧૩૧

રે કાલકોકિલ કરીરમરુચીલુ કિં દુર્ધિદ્ધ-
મધુરધ્વનિમાતનોપિ । અન્ય સ કોડપિ સહકારતર-
પ્રદેશો રાજન્તિ ચત્ર તવ વિભ્રમભાપિતાનિ ॥૧૩૩॥
હે બાલક કાગડા ! ન્યા ખીજડાના ઝાડ થાય છે, એવી આ મરુખિના પ્રદેશોમાં અત્યંત ચતુરાઈ અને મધુરતાથી ભરના ધ્વનિનો વિસ્તાર તુ શા માટે કરે છે ? ન્યા આમાના વૃક્ષો રહેતા છે એવો પ્રદેશ તો જુદો જ છે, કે ન્યા તાગ મધુર મોહ પમાડનાર ગાન શોભી જોડે છે ૧૩૩

કિં કોમલે કલરવૈ પિક તિષ્ઠ તૂળીમેતે તુ
પામરનરા સ્વરમાકલમ્બ । કો વા સ્વત્યસમયે નિકટ
કદ્દનિ રે વધ્યતામિતિ વદન્તિ મૃદીતદળ્ડા ॥૧૩૪॥
હે કાવલ ! તારા આ કામળ કલરવોથી શ થવાનું છે ? તુ મૌન રાખ આ પામર માણસો તો તારા સ્વ સાંભળીને ' અરે, કવખતે આ કાણુ ક વા શબ્દો રહી રહ્યું છે ? ' એમ બહુાવે છે અને હાથમાં દડ લઈને ' મરો, મરો ' એમ કહે છે ૧૩૪

તાવચકોરચરણાયુષ્કલવાકપારાવતાવિવિદ્ગા
કલમાલપન્નુ । યાવદન્તરજનીષટિકાવસાનમાસાય
કોવિલ્લયુવા ન મુહૂરોતિ ॥૧૩૫॥

વસ તત્કલ્પની રાજિની છેડાં ધરીને સમય મેળવીને ન્યા સુધી આ યુવાન કાકિન ' કુહક ' નો ટહુકાર કરે નહીં, ત્યા સુધી ચકાર, ચરણાપુષ્પ, ચક્રવાક, કબૂતર વગેરે પક્ષીઓ ભલે કલરવ નાદ કરતા રહે ૧૩૫

યેનોપિત રુચિરપદ્મમજ્જરીપુ શ્રીરણ્ડમણ્ડલ-
રસાલવને સદૈવ । દૈવાત્સ કોકિલયુવા નિપપાત
નિમ્બે તત્રાપિ કષ્ટચલિપુગ્ધલૈર્વિવાદ ॥૧૩૬॥

જેના પાન અને મજ્જરીઓ ખૂબ જ સચી કરે છે એવા ચદનના વૃક્ષો અને આપાવાડિયામાં જેણે નિત્ય નિરતર નિવાસ કર્યો હતો તે યુવાન પ્રાચિ દૈવસ જોડે લીમડા પર બેસીને ગયો, તો તેને હટપટ બનેલા કાગ ડાઓ સાથે વિવાદ કરવો પડ્યો ૧૩૬

હે કોકિલરિરલ્લતાસુ ફલાનિ સન્તિ
સત્યગ્ય વાનિ નનુ ચૂતલતા સપુપામ્ ।
કિં કાઙ્કસીહ રમિતુ ફલમોત્તુકામો
ન જ્ઞાયસે મૃપતિસેવકમીપણીયામ્ ॥૧૩૭॥

હે કાવલ ! સર્વ પ્રકારની લતાઓ પર ફળ આવેના છે, તે બધાને છોડીને અહીં તુ ફલાણી આમાની મોરવાળા છોળાને શા માટે છડી રહ્યો છે ? તું ફળ

ભોગવવાની નામના રાખે છે, પરંતુ રાખના સેવક બનવામાં ને ભય રહેલો છે, તેની તને ખબર નથી ? ૧૩૭

પરમૃતશિશો મૌન તાવદ્વિધેહિ નમસ્તલો
ત્પત્તનવિષયે પક્ષૌ સ્થાતા ન ચાવદિમૌ ક્ષમૌ ॥
ધુમપરયા દ્રષ્ટ્યોઽસિ સ્વજાતિવિલક્ષણ
ધ્વનિતકુપિતધ્વાહક્ષ્ણોટીપુટાહતિજર્જર ॥ ૧૩૮ ॥

હે કોયનના નાના બાળક ! બધા સુધી તારી આ બે પાખા આકાશમાં ઊડવા માટે સારી રીતે જોગ્ય-સમર્થ ન થાય, ત્યાં સુધી તું મૌન રાખ નહિ તો પોતાની ભતિ કરતા બુદ્ધિ તરી આવતો એવા તારા અવાજ સાંભળી કોપમાં આવેલા કાગડાઓ ચાચના પડથી તારા શરીરને જર્જરિત કરી નાખતો, એથી તારે ખરેખર ખૂબી હાલત બેધી પડશે ૧૩૮

અહુવરવર્ણિનીજનમદાયતોદવ્રત

સ્ફુરશ્ચુરપદ્મમસ્થરજિતાન્યપક્ષિમજ ॥

રસાલતરુણા કૃતામસમતુલ્યતામાત્મનો
વિહન્તુમિહ કોકિલ કલિનમન્યમુદીકૃતે ॥ ૧૩૯ ॥

કુવાવસ્થાને કારણે પોતાના સોંધની અહ કાર રાખનારી કોક રમણીને જોતા ને મદ માથ લેવા મદને પેદા કરનાર અને આયતોદ નામના વાજિનમાથી નીલળતા અગુર પંચમ નાદની જેમ મધુર લાગતા સ્વરનો આલાપ લઈને, જે પ્રકિલ ખીબ પક્ષીઓના ટોળાને જીતી લે છે (અને તેથી છુપાઈ જવાની ઇચ્છાથી) આપાનો આશ્રય લેવા જતા, તેના લીલા વર્ણ સાથે પોતાના કાંઠા વચ્ચે નહિ લળતા, તે વર્ણભેદ દૂર કરવા માટે તે કોયન હવે ખીબ ફળવાળા સમાન વર્ણના જશને સોધી રહેલ છે ૧૩૯

કચિચ્છિલીનાદ કચિદતુલકાકોલકલહ

કચિકકઙ્કારાવ કચિદપિ કપીના કચકલ ॥

કચિદ્ધોર ફેરુધ્વનિરયમહો દૈવષટનાત્

કચકાર તાર રસતિ ચકિત કોકિલયુવા ॥ ૧૪૦ ॥

કોક બગાએ જિહ્વા-નમરાઓનો નાદ યુદ્ધ રહ્યો છે, વ્યાક મોગ દોશ નામના કાગડાએ કનક કરી રહ્યા છે, કોક રથાને કક પક્ષીઓની રાડ સંભળાય છે, કોક બગાએ વળી વાદરાના દુકાદુક થઈ રહ્યા છે અને કમાક વળી ચિયાળવાના ઘોર નાદ થઈ રહ્યા છે, એ રીતની દૈવની ધનનાથી નાસ પામન અને વિસ્મય પામેલા ગિચારો શી રીત પાતે ઉચ્ચ સ્વરે ગઈ થઈ ?

મૂવીમૂય તમેવ કોકિલ મધુ વન્ધુ પ્રતીક્ષાવ દે
હોહોહસિતમહિકાપરિમલમોરારુશ્ચાનિલમ્ ॥

ચત્રેત્રાસ્ત્ર સૂચ્ય સફલતામાયાન્યમી નૂલસત્ ॥

પાશુતસસુતો નિવાપવિવસા સતાપસંદાયિન ॥ ૧૪૧ ॥

હે કોયન ! હમણા તારી વાણી બધ રાખીને તારા મિત્ર મધુ (ચેત્ર) માસની રાહ જો, કે જે સમયે આનંદ થી ખીલી ઊઠેન મધિકાના પરિમલની સુગંધીને અનંદૂળ રહેલ એવા ધવન વાઈ રહ્યો હોય તે સમયે તારી મધુર વાણીમાં સારી રીતે સફળ બનશે બાકી અત્યારે તો સતાપ આપનાર એવા ઉનાળાના દિવસો છે કે બધા ઊડતી ધૂળના ગોરેગોટા વધી રહ્યા છે ૧૪૧

યેનાનન્દમયે વસન્તસમયે સૌરમંદેહામિલદ્

મૃદ્વાલીમુખરે રસાલશિખરે નીતા પુરા વાસરાન્

આ કાલય વચ્ચેન કોકિલયુવા સોઽન્યયસર્વો દિશ

ચેલદાયસચચ્ચપાતવિદલનમૂર્ધા મુદુર્થવતિ ॥ ૧૪૨ ॥

જે કોયલે પહેલાં આનંદમય બનેલ વસન્તના સમયમાં નુરમના લોભથી ખેચાઈ આવેલ લમરાઓના ઝુબરવથી ગાળ રહેન આપાની કાળી પર બનેક દિવસો પસાર થઈ હતા, તે જ યુવાન કોયન દૈવને વશ થઈને અત્યારે બધી દિશાઓમાં ભટકી રહેલ છે અને ખેનના કાગડાઓ પોતાની ચાચનો ધા કરીને તેના માથાને ખોતરી રહ્યા છે ૧૪૨

દાલ્યૂહા સરસ રસન્તુ સુભગ ગાયન્તુ વેકામૃત

કાદમ્બા કૂલમાલવન્તુ મધુર કુજન્તુ કોયટય ॥

દેવાલાવદસો રસાલવિટપિન્થાયામનાસાદય

ત્રિવિજ્ઞ કુટતેપુ કોકિલયુવા સજાતમોનત્રત ॥ ૧૪૩ ॥

દેવ જોએ આપાના વૃક્ષની ડાયા નહિ મગરાથી ડુખી થતો ને યુવાન કોયન મોનના મતને ધારણ કરીને કુજ જ્યોમાં બધા સુધી પોતાનો કાળ પસાર કરી રહ્યો છે ત્યાં સુધી ત્રેણ-મગાઓ ભલે સરસ ગાન કરે, ચારેય ભવે દડકાર કરે કાદબ કનક નો ભલે કનકબ કર, તેમ જ દિશેડીએ ભલે મધુર જન કરતા રહે ૧૪૩

પ્રાત કોનિલ કૃતિતેન કિમલ નારાગ્યનયર્થો મુળ

સ્તૂર્ગો સિદ્ધ ચિરીર્ગવર્ણવલનનુત્ર કચિક્કોટરે ॥

પ્રોશમટ્રમસકટે કદુલ્કાકાવમીસકુલ

કાલોઽપ શિશિરય સપતિ સત્તે નાય વસન્તોસવ ॥

હે ભાઈ કોયન ! તારા ગાનથી કોઈ બ ન થઈતો નથી, માટે તું મૌન રાખ તારા અદ્ભુત ટૂંક પારખવાનો સમય હજી પહોંચી આવ્યો નથી, રૂઝ-રૂઝ જશની બખોલમાં ખરી પડેલા પદ્મના વદનમાં કાયાને લાગીને શાન બેઠો રહે ! અહ ને હવે

વધેલાં વૃક્ષોની નિકટમાં કંઠાર વાણીને રટતા એવા કાગડા-
ઓના સમૂહથી ઘેરાયેલા એવા આ શિયાળાનો સમય
છે. હે મિત્ર! આ કાંઈ વસંતનો ઉત્સવ પ્રગટ કરવા-
નો કાળ નથી. ૧૪૪

અમ્બોજપ્રકરોડય કેતકકુલ કુન્દોત્કરઃ કૈવ-
ઘાતો મહિાગણોડય ચમ્પકચયો જાતીસમૂહોડ-
થવા । નો ચેદાદરમાતનોતિ પિક તે સેવં ધૃયા મા
કૃયા, યસાત્કાપિ કદાપિ કોડપિ ભવિતા યત્ત્વ-
દ્ગુણાન્હાસ્યતિ ॥ ૧૪૫ ॥

હે કૌપલ! આ કમળનો સમૂહ, કેતકોનાં ફલ,
મોગરાનો શુભ્રછો, પોયણીનો સમૂહ, મહિકાનો શુષ્ક,
ચંપાનો ઢગલો કે પછી ભત્તિકાનો સમૂદાય જે તારો
આદર ન કરે તો તેથી તું નકામો ખેદ કરીશ નહિ;
કારણ કે ક્યાંક કોઈ વખતે કાંક તો એવું નીકળશે કે
જે તારા શુભ્રોને બહુશે. ૧૪૫

આસાદ્યાપ્રવનીમિમાં પ્રતિ નવમાસ્યાય તન્મહારી
મૈવં પશ્ચિમમદ્ર નન્દનવનધ્રાન્યા તયા કોકિલ ।
एषा वायसमण्डली घनशिरःशृङ्गादृतिव्याकुला
कुङ्कुमैर्नैर्घીरीकरिष्यति घृथा श्रोत्राणि संपत्रिणाम् ॥

હે કૌપલ! આ નવા આંખવાડિયામાં પહેલી જઈને
તેમ જે આંખાની કોમળ માંજર આખીને, તેને બ્રમથી
નંદનવન માની લઈને તું તારા પંચમહારથી ગાવાની
શરૂઆત કરીશ નહીં; કારણ કે માયાની ભારે વેદનાને
પ્રગટ કરીને અકળાવી મૂકે, એવી આ કાગડાઓની
પંક્તિ 'કા કા'ના ખરાબ શ્વનિઓથી સુંદર પક્ષી-
ઓના કાનને પણ ફોગટ બહેરા કરી નાખશે. ૧૪૬

स्फूर्जन्तु घटे वटे यत वक्त्राः काका वराका अपि
क्राकुर्वन्तु सदा निनादपटवस्ते पिप्पले पिप्पले ।

સોડ્યઃ કોડપિ રસાલપહ્લવનવમાસોદ્દસત્પાટવ-
શ્રીહત્કોકિલકળ્પજૂનનકલાલીલાવિલાસક્રમઃ ॥ ૧૪૭

એ બગલાં ભલેને વડની છાયામાં બેસીને રાવ
નાખ્યા કરે અને પેલા બિયારા કાગડા પણ ભલેને
અવાજ કરવામાં કુશળ ગણાતા, પીપળે 'કાં કાં' ક્યાં
કરે; પરંતુ આંખાનાં નવપહ્લવે આવથી જેમાં ચાતુર્થ
વિલસી રહું છું એવા કીડાકીડકતા કંઠના ફૂનનરૂપ
લીનાવિલાસનો આનંદ તો કોઈ જોર જ છે. ૧૪૭

ચાતક :

एक एव रगो मानी चिरं जीवतु चातकः ।

त्रियते वा पिपासायां याचते वा पुरंदरम् ॥ ૧૪૮ ॥

જે એક જ પક્ષી ખરેખર માની છે, તે ચાતકપક્ષી

લાંબા કાળ સુધી જીવતા રહે. એ તરસમાં ને તરસમાં
મરી જશે કે પછી તે ઇશ્વરી મેઘની પાસે યાચના કરશે.

पिपासाक्षामकण्ठेन याचितं चान्दु पक्षिणा ।

नवमेघोज्झिता चास्य धारा निपतिता मुखे ॥ ૧૪૯ ॥

જેનો કંઠ તરસને કારણે સુકાઈ ગયો છે, એવા
આ ચાતકપક્ષીએ જેવું પાણી માગ્યું કે તરત જ નવા
મેઘમાંથી છૂટેલી પાણીની ધારા તેના મુખમાં પડી. ૧૪૯

शक्यते येन केनापि जीवनेनैव जीवितुम् ।

किंतु कौलघ्नतोद्ग्नप्रसङ्ग परदुःसहः ॥ ૧૫૦ ॥

ગમે તે સમયે મળી આવે એવા કોઈ પણ સામાન્ય
જીવન(પાણી)થી ચાતકને જીવવું હોય, તોપણ તેનાથી
જીવી શકાય એમ છે; પરંતુ જે મત પોતાના કુલની
પરંપરાથી ચાલ્યું આવતું હોય, તેને તોડવાનો પ્રસંગ
આવે, એ તો ખરેખર અત્યંત મુશ્કેલ છે. ૧૫૦

अवश्यकारणैः प्राणान्धारयत्येव चातकः ।

प्रार्थनामद्ग्नमीतोऽपि शक्रादपि न याचते ॥ ૧૫૧ ॥

આ ચાતક પાસે બળ મળવાનાં કારણો જરૂર હોવાં
જોઈએ અને એ કારણે જ તે પ્રાર્થોને ધારણ કરી
રહ્યું છે; પરંતુ પોતાની પ્રાર્થનાનો ભંગ થાય એ
ભયને કારણે તે ચાતક મેઘરાજ છંદ પાસે પણ માગણી
કરતું નથી. ૧૫૧

चातक धूमसमूहं दृष्ट्वा मा धाव वारिधरबुद्धया ।

इह हि भविष्यति भवतो नयनयुगादेव वारिणां पूरः ॥

હે ચાતક! ધુમાડાના ગોરગોટા જોઈને 'એ મેઘ
છે,' એમ ખોટું અનુમાન કરીને તું દોડારોડ કર નહિ.
એ ધુમાડાના ગોટાથી તો તારાં જ એ નેત્રથી પાણીનાં
પૂર વહેવા લાગશે. ૧૫૨

यद्यपि चातकपक्षी क्षपयति जलधरमकालवेलायाम् ।

तदपि न कुप्यति जलदो गतिरिह नान्या यतस्तस्य ॥

જોકે આ ચાતકપક્ષી વરસાદનો સમય થતા પહેલાં
જ અકાળે મેઘ પાસે પ્રાર્થના કરે છે; તોપણ આ મેઘ
તેની પર ક્રોધ કરતો નથી; કારણ કે અહીં મેઘને છોડી-
ને ચાતકની બીજી કોઈ ગતિ નથી. ૧૫૩

दीनोन्नतचलपक्षतया बह्वपि लब्धमवातु ।

चातक सत्त्वंमावनया किमपि यदस्ति तदस्तु ॥ ૧૫૪ ॥

હે ચાતક! દીન બનીને પાંખોને ફેંચી કરીને ચંચલ
બનાવીને અર્થોત્થા ધાચના કરીને જે તે 'ધણ' ધણ
મેળવ્યું હોય, તે બધું ફોગટ છે; પરંતુ તારો સારી
રીતે આદરસન્માર થતાં તે જે કાંઈ થોડું ધણ મેળવ્યું
હોય, તે તારી પાસે ભલે રહ્યું. ૧૫૪

વિશ્વોપગીયે ન વિવત્યપોડં પદ્માકરે યદપિ
ચાતકચેત્ । સ્વાર્થક્ષતિસ્તસ્ય વૃષાતુરસ્ય લઘુત્વ-
મેવાસ્તિ ન કિંચિદસ્ય ॥ ૧૫૫ ॥

જે આ કમળોનું સરેવર સમસ્ત વિશ્વને જીવન
(જલ) આપીને જિવાડનાર છે તેમાં જો આ ચાતક
જલનાં પાન ન કરે તો તે તરસથી પીડાશે અને તેના
સ્વાર્થની હાનિ થશે; પરંતુ તેથી તે ચાતક હલકી
બતને છે, એમ નહિ કહેવાય ॥ ૧૫૫ ॥

ऊर्ध्वावृत्तमीवमहो भुधैव किं याचसे चातक-
पोत मेघम् । अत्यूर्जितं राजितमात्रमस्मिन्नम्बोधरे
विन्दुलवस्तु दूरे ॥ ૧૫૬ ॥

હો ચાતકના ખચ્યા! જાણી ડોક કરીને આ મેઘની
છ ધાચના કરે છે, તે ફેગટ દો આ મેઘ વિશે તો
ધણી જાણેથી સંભળાતી એવી ગર્જના જ વહેલી છે,
માફી જલનું એક ટીપુ તો દૂર જ રહ્યું ॥ ૧૫૬ ॥

वृथा कथं वृत्तसि चातक त्वं न नीलमेघोऽथ
गजो मदन्वः । स त्यादृशेभ्यो न ददाति नूनं
मातङ्गदानं मधुपेभ्य एव ॥ ૧૫૭ ॥

હો ચાતક! તું શા માટે ફેગટ નાચ કરી રહ્યો
છે? આ નીલ મેઘ નથી, આ તો મહત્તી અંધ બનેલો
હાથી છે. એ હાથી તારા જેવાઓને કાંઈ આપતો નથી.
એ તો ભમરાઓને જ ગંડસ્ટળનાં દાન કરે છે. ૧૫૭

आत्मानममोनिधिरेतु शोर्षं ब्रह्माण्डमासिञ्चतु
वा सरंगैः । नास्ति क्षतिर्नोपचितिः कदापि यद्योदवृत्तेः
खलु चातकस्य ॥ ૧૫૮ ॥

સમુદ્ર ભલે પોતાની બતને સૂકવી દે કે પછી પોતાના
રંગોથી બ્રહ્માંડભરને જલલી ભરી દે; તેથી ચાતકને
કંઈ હાનિ થવાની નથી કે કાંઈ વધિક ધનની નથી;
રહ્યું હો ચાતક તો મેઘ પર નિર્ભર કરે છે. ૧૫૮

अन्येऽपि सन्ति बत तामरसावर्तसा
ईसावलीवल्यिनो जलसंनिवेशः ।

फोऽप्यामहो गुरुरयं बत चातकस्य
पौरंदरी यदभिवान्वलि वारिधाराम् ॥ ૧૫૯ ॥

જેમાં રાતાં કમળ ખીલેલાં છે અને જ્યાં હંસોની
હાર મંડલના આદારમાં શોભા જોઈ છે, એવાં જળ-
શયો ખીખે ધણાં છે; તોપણ આ ચાતક મેઘજળ
કંદની જળધારાની ધચ્છા કરે છે; એવા મેઘો આમ
આ ચાતક શા માટે રાખતો હશે? ૧૫૯

रकाञ्चपुञ्जारजसाग्नितान्त्रिमृच्य
स्वच्छान्मुखासमरसानपि वारिपानीम् ।

यचावका पिबति वारिधरोदमिन्दून्

मन्ये तद्वान्तिमयाच्छिरસोऽभिमानी ॥ ૧૬૦ ॥

જે સરેવરનાં જળ રાતાં કમળના સમુદ્રની રંગથી
રાતાં થયેલાં છે તેમ જ જે સ્વચ્છ અમૃત જેવાં સરસ
છે; તે જલને છોડીને જે ચાતક મેઘમાંથી પડતાં
જલનાં બિંદુનાં પાન કરે છે; તેથી હું તો એમ માનું
છું કે, એ અભિમાની ચાતક પોતાનું મસ્તક નમાવીને
જળ પીવું પડે, એ ભયે તે ખીણું જલ પીતો નથી.

धिवादिर्दं परिहृतान्यजलाशयस्य

यचावकस्य कुरुते न वृषागशान्तिम् ।

धिश्चातकं तमपि योऽर्धિતयास्तलज-

સ્તં વાદર્યં ચ યદુપૈતિ વિપાસિતોઽપિ ॥ ૧૬૧ ॥

જેણે ખીખે જળાશયોના ત્યાગ કરેલ છે એવા
ચાતકની તરસને જે સાંતિ આપતો નથી, તે એવાને
ધિકાર છે, તેવી જ રીતે તે ચાતકને પણ ધિકાર છે
કે જે પોતે તરસથી પીડાતો હોવા છતાં નિર્ભરજ
બનીને મેઘની પાસે જ ધાચના કરે છે. ૧૬૧

वीजैरङ्कुरितं लताभिरुदितं वशीभिरुज्ज्वलितं

कन्दैः कन्दलितं जनैः प्रमुदितं पाराधरे वर्पति ।

आतक्षातक पातकं किमपि ते सम्यक् न जानीमहे

येनास्मिन्न पतन्ति चञ्चलपुटके द्वित्राः पयोविन्दवः ॥ ૧૬૨ ॥

હો બાઈ ચાતક! જ્યારે આ મેઘે પારાબંધ વર-
સવા માંડ્યું, ત્યારે બીજાએ અંકુર રપ લીધું, લતાઓ-
એ પ્રગટ થવા માંડ્યું, વેલીઓએ ને કંદમૂળે વધવા
માંડ્યું તેમ જ ખેડૂતજનોએ આનાં દંપત્યો દેવા માંડ્યા;
તોપણ તારી આ ધાચના પડમાં જલનાં બે-ત્રણ
બિંદુઓ પણ પડતાં નથી; તો તેમાં તારાં કાંઈ પણ
ધાપ હોવું જોઈએ, પરંતુ તે ધાપ ક્યું છે, તે અમે
સારી રીતે જાણી શકતા નથી. ૧૬૨

अन्ये ते जलदायिनो जलधरारहणां विनिम्रन्ति ये

प्रापन्नातकं किं पृथा विरुदितैः तिम्रोऽसि विम्रम्यताम्

मेघः शरद् एष काशयबलः पानीयरीकोदरो

गर्जत्येव हि केवलं भृशतरं नो विन्दुमप्युज्જ્વલિ ॥ ૧૬૩ ॥

હો બાઈ ચાતક! તારી તરસને દૂર કરે એવા જે
મેઘો હતા, તે તો જુદા હતા. તે મેઘો તો મયા! હવે
તારા ચેદનથી કાંઈ વળવાનું નથી. તું થાકી ગયો છે,
માટે હવે તો આરામ લે. ચરદમુખોના આ કાસના ધુધ
જેવા સફેદ મેઘ છે, તે તો પાણીથી ખાલી થયેલ પેટ-
વાળો છે. એ મેઘ કદાચ વધારે પડતી ગર્જના જ કરે
છે, પરંતુ પાણીનું એક ટીપું જ દેકેતો નથી. ૧૬૩

હે ચક્રનાક ! કમળોના વનનો ને એકમાત્ર મિત્ર છે, એવા આ સૂર્ય અસ્ત પાગથો છે. ખરેખર, કાઈ પણ માણસ વિધિએ રમેલ નિર્માણને ઓળંગી શકે એમ નથી, માટે તું ધીરજનું અવલંબન કર અને શોક કરવાનો છોડી દે; કારણ કે ને ધીર જનો હોય છે, તે જ વિપત્તિને તરી બન્ય છે; જેમનાં ચિત્ત દીન છે, તે તરી શકતા નથી. ૧૭૯

પોપટ

અતિલેપુ વિહંગેપુ હન્ત સ્વચ્છન્દચારિણુ ।

શુક પહ્લરવન્ધસ્તે મધુરાણાં ગિરોં ફલમ્ ॥ ૧૮૦ ॥

એ તો ખેદની વાત છે કે જ્યારે બધાં જ પક્ષીઓ મે ત્યાં વિહાર કરતાં હોય છે, ત્યારે હે પોપટ ! તારી મધુર વાણીનું કૃષ્ણ એ છે કે તારે પિંજરાની અંદર બંધાઈને રહેવું પડે છે. ૧૮૦

કિંશુકે શુક મા તિષ્ઠ ચિરં ભાવિફલેચ્છયા ।

વાહ્યરક્ષમસન્નેન કે કે જ્ઞાનેન શાશ્વતાઃ ॥ ૧૮૧ ॥

હે પોપટ ! ભવિષ્યમાં કૃષ્ણ મળશે એ ઇચ્છાથી તું આ કેસડાનાં ફૂલ પર બેસી ન રહે ! એ ફૂલે પોતાના ખંડારના રંગમાં આસક્ત કરીને જાને જાને છેતર્યાં નથી ? કાકા : કિં કિં ન કુર્વન્તિ કેદ્વારં ચત્ર ચત્ર વા ।

શુક એવ પરં ધંક્તિ નૃપહસ્તોપલાલિતઃ ॥ ૧૮૨ ॥

શુ આ કામડા બ્યાંલાં 'કી' કી' કરીને બખાળા કરી મૂકતા નથી ? પરંતુ જેનાં લાલનપાલન રાખીને હાથે હાથ છે એવા આ પોપટ ઉત્તમ વાણી બોલે છે.

શુક તવ પઠનં વ્યસનં ન ગુણઃ સ ગુણાભાસઃ ।

સમજનિ ચેનામરણં શરણં પહ્લરવાસઃ ॥ ૧૮૩ ॥

હે પોપટ ! તું ને મીઠી વાણીથી ખાક બોલે છે, એ તારા માટે તો દુઃખ છે. એ તારે માટે શુદ્ધ નથી, પણ શુદ્ધનો આભાસ છે. એ મીઠી વાણીને કારણે જ તને મરણ સુધી પિંજરામાં રહેવાનું મળેલું છે. ૧૮૩

કીર નીરસકરીરપાદપે કિં સ્થિતોડસિ કય-
યામિ ધીરઃ । મામકીનસહકારપાદપા દુઃસમીર-
લહરીમિરાહતાઃ ॥ ૧૮૪ ॥

'હે પોપટ ! તું આ રસ વિનાના કેસડાના છાંય પર શા માટે બેઠેલો છે ?' (પોપટ જવાબ આપે છે) 'હું તમને તેનું કારણ ધીરજથી કહું છું. મને આશરો આપનારાં એવાં બાળાનાં રક્ષે તીક્ષ્ણ પવનોના અપાટ-
થી પડી ગયાં છે; એટલે બીજો ઉપાય નથી.' ૧૮૪

સુભાષિતસાધ્યયનેડનુપરુકં શુકં વરાકાઃ પ્રદસન્તિ
કાકાઃ । તમેવ સંસત્સુ ગિરં કિરન્તં દૃષ્ટ્વા ભવન્તિ

ત્રપયાનવાર્યાઃ ॥ ૧૮૫ ॥

જ્યારે આ પોપટ સુંદર વાણી બોલવાના અભ્યાસમાં ગરકાવ થયેલો હતો, ત્યારે હલકા કામડાઓ તે પોપટને હસતા હતા; પરંતુ તે જ પોપટ જ્યારે સહાઓમાં મીઠી વાણી બોલવા લાગ્યો, ત્યારે તે જોઈને કામડાઓનાં માથાં લજ્જાને કારણે નમી પડેલાં હતાં. ૧૮૫

દ્રાક્ષાં પ્રદેહિ મધુ વા વદને નિષેહિ દેહે વિષેહિ
કિમુ વા કરલાલનાનિ । જાતિસ્વભાવચપલઃ પુનરેષ
કીરતત્રૈવ યાસ્યતિ કુશોદરિ સુક્તચન્ધઃ ॥ ૧૮૬ ॥

હે પાતળી કમરવાળી સુંદરી ! આ પોપટને તું દ્રાક્ષ આપ કે તેના મુખમાં મધુર રસ રેડ, કે પછી તેના શરીર પર કામળ હાથ ફેરવ; પરંતુ એ પોપટ જન્મજાત સ્વભાવથી જ ચપલ છે, તેથી તારા બંધન-
માંથી મુક્ત થશે, તેની સાથે જ તે જગતમાં જ આસ્થો જશે. ૧૮૬

હે કીર કીરવસુગીરિતિ સંકલ્પ્ય મા માત્ર
સંરસસિ સજનરજનાય । વાલોડપિ ચત્ર ફલકઠ-
સુકઠપીઠઃ સંલેહિ કોમલકુહૂકૃતપૂર્ણકર્ણઃ ॥ ૧૮૭ ॥

હે લાઈ પોપટ ! ને વખતે એક કાંચસતું બચ્ચું પણ પોતાના સુકામળ મધુર કંઠથી કામળ કહકું કરી શ્રોતાજનોના કાનને આનંદ આપનાર બનીને સજનોના રંગન માટે બોલતું હોય, તે વખતે મારી વાણી મધુર છે એમ માનીને જ ફક્ત તું કંઈ વાણી બોલેતો નહિ (નહિ તો તારી વાણી કાઈ નહિ સાંભળે) ।

દ્વડમપદુ કપાટં જર્જરઃ પહ્લરોડ્યં

વિરમતિ ન ગૃહેડમિન્કૂરમાર્જાર્યાત્રા ।

શુક મુકુલિતજિહ્વઃ સ્યોયતો કિં વચોમિ-

સ્તવ વચનવિનોદે નાદરઃ પામરાણામ્ ॥ ૧૮૮ ॥

હે પોપટ ! તારા પિંજરનું બારણું સારું નથી. તારું પાંજરું પણ શુદ્ધશીશું બની ગયું છે. કૂર બિલાડાઓની હરફર આ ધરમાં જોડી થતી નથી; માટે તારી જીભને કળીની જેમ સંકુચિત રાખીને તું બોલવાનું બંધ રાખ. તારાં વચનોથી કાઈ લાભ થવાનો નથી; કારણ કે આ પામર જનોને તારી વાણીના વિનોદમાં કાંઈ આદર નથી. ૧૮૮

અશ્વવચનલીલાવિભ્રમેરજપાનં રચય ચતુર કીર
બ્રાન્વચિત્પુતેપુ । અકલિતપરસેવાતાપપાપઃ પિકોડસૌ
મજતુ વિપિનઝાટીમેષ પીયૂષકઠઃ ॥ ૧૮૯ ॥

હે પોપટ ! જેમનાં ચિત્ત લમી ગયેલાં છે, એવાં આ પક્ષીઓનાં તું તારાં અમૃત સમાન મીઠાં વચનો

ની રચનાની રમતથી અનપાન મળે એ રીતનો આદર-
સહાર કરે. તે દરમિયાન જેનો અમૃત જેવો કંઠ છે,
એવી આ પ્રાયલ કે જે ખીનીની સેવા નહિ કરવાના
તાપન. પાપથી દોષવાળો બનેલ છે, તે ભલે જન્મની
પાટ સેવ્યા કરે. ૧૮૯

અમુખિનુદ્યાને વિહરાલલ પ્પ પ્રતિકૂલં
વિલોલઃ કાકોલઃ કળતિ ચલુ યાવત્કુતરમ્ ।
સલે તાવત્કીર દ્રવ્ય દ્વિ વાચંચમકલં

ન મૌનેત ન્યૂનો ભવતિ ગુણભાજં ગુણગણઃ ॥ ૧૯૦ ॥

બ્યાં મુધી આ બગીચામાં પક્ષીઓમાં હુએ એવા
ચપળ ઠામેઠા કાનને કહોર લાગે એ રીતે 'કા કા' કરી
રેલો છે, ત્યાં મુધી તે મિત્ર પોપટ! તારી જે વાણીની
કળ છે, તેને હૃદયમાં જ સારી રીતે સાચવી રાખ;
કારણ કે શુભવાન બનેના શુભોનો સમુદાય મોન
રાખવાને કારણે આછો રેતા નથી ૧૯૦

દ્યૈ પક્ષીભિદ્ધિરનુચિતસમારમ્ભરમિકૈઃ
સમન્તાદાક્રાન્તા વિપવિપનયાગપ્રણયિમિઃ ।
તરોરસ્ય સ્કન્ધે ગમય સમય કીર નિમૃતં
ન જાણી કલ્યાણી વવિહ મુલમુદ્રેય શરણમ્ ॥ ૧૯૧ ॥

અનુચિત કાર્યો કરવામાં બેગને રસ છે, એવા આ
ખીલ લોકો વિષેના લેખ કરેલાં બાણોને ધારણ કરીને
આ પક્ષી(ભોલોના નિવાસ)માં ચારે બાજુ ધૂમી
રેલા છે; માટે આ મોટા વૃક્ષના યામો ભરાઈ રહીને
થોડો સમય પસાર કરે. હે પોપટ! અહીં તારી વાણી
કલ્યાણ કરનારી નહીં બને. માટે મુખમુદ્રા (મોન)
રચવી, એ જ તને શરણ આપનાર છે. ૧૯૧

અમુખિનારામે તરુભિરમિરામે વિવિપનઃ
સ્ફુટ ન્યૂત્યદ્મજીવિવિધનવસંતીતકલનાત્ ।
પરાન્તૈઃ પૂર્ણાઃ ક દ્વ સ્વ વર્ણાવલિપદ-
ક્ષમભોતા વેસા દિગ્ગજર શુક શ્રામ્યસિ કુતઃ ॥ ૧૯૨ ॥
અનેક પ્રકારનાં જુલોશી શોભતાં આ બગીચામાં
નાથ કરતા ભમરાઓનાં નવાં નવાં વિવિધ સંગીતોના
શ્રવણથી વૃક્ષો ખૂબ જ આનંદમાં આવીને રસપૂર્ણ
બનેલા છે, ત્યાં પક્ષીઓમાં ક્રેષ્ટ હે પોપટ! વૃક્ષોની
હારથી રંગેલાં પંદોના કમ ટું રચશે તેને સાલિળનાર
અને બાજીનાર જોણ હશે! માટે 'ત્વ' શા માટે ખેદ
ધરે છે? ૧૯૨

અયે કીરણીપરિશ્વટ ઘૃયા પાસરશલં
કિમર્થં ત્વં વ્યર્થં ક્ષણસિ પલાશે રમસલઃ ।
યદા પુષ્પારમ્ભે મુલમલિનિમા કિંશુકવરો-
સ્તદેવેદં જ્ઞાતિ ફલપરિષયો દુર્લભવરઃ ॥ ૧૯૩ ॥

હે પોપટની પડિત! આ પલાશ પર ખોટું સાહસ
કરીને તમે નકામો વખત ગાળી રહ્યાં છો. અહીં સો
સો ફિલ્સ ગ્રાળો, તોપણ કાંઈ લાભ થવાનો નથી.
બ્યારે વસંતઋતુ આવે છે, ત્યારે તે પલાશના છોડ પર
કાલિયા છવાઈ બળ છે; એથી બચવામાં આવ્યું કે,
'આ વૃક્ષ વિશે જાણના પ્રાપ્ત થવાની આશા રાખવી, તે
તો અત્યંત દુર્લભ છે.' ૧૯૩

અપારઃ પાયોધિઃ પુલિનપદવી યોજનશતં
નિરાલમ્બો માર્ગો વિયતિ કિલ શન્યા દશ દિશઃ ।
હૃતીવાયં કીરઃ કતિપયપદાન્વેવ ગગને

મુદુષ્ટ્રોન્મિત્રામ્યપતતિ શુણવૃક્ષે પુનરપિ ॥ ૧૯૪ ॥

આ અમુદ અપાર છે. તેના કિન.રાની પદવી સો
યોજન દૂર છે. માર્ગમાં કાંઈ આધાર નથી. આકાશમાં
દશ દિશાઓ અન્ય જગી લાગે છે. એ રીતે બધું
બાજીને જ આ પોપટ આકાશમાં થોડાંક પગલાં જીડીને
અને ત્યાં વારંવાર ભમી ભમીને શુભથી ભરેલા જે
વૃક્ષોના પોતે આશ્રય લીધો હતો, ત્યાં પાછો આવી
પહોંચે છે. ૧૯૪

દિગ્ગજલપતે મેધાસિન્ધો મુખાપિત્ત્વોવિદ

ત્વયિ ગૃહગુપ્તયાતે જાતં વહુપદ્મત મમ ।

ચદિહ નિયતં યાલા વૃક્ષાઃ સ્ત્રિયઃ પરિષારકાઃ

શુક ભગવતો નામ પ્રીતા વૃણન્તિ મુદુષ્ટુઃ ॥ ૧૯૫ ॥

પક્ષીઓનાં કુળમાં ક્રેષ્ટ, છુદિના સાગર અને સારા
ઉચ્ચારવાળી વાણી બોલવામાં વિદ્વાન એવા હે પોપટ!
તું અચારે ઘેર આવીને રહ્યો, તેથી તે મારા ઉપર ધણી
ઉપમાર કર્યાં છે; કારણ કે અહીં હવે નિયમિત રીતે
બાળકો, જુદા બનેા, સ્ત્રીઓ અને સેવક-સેવિકાઓ અત્યંત
પ્રસન્ન થઈને લાગવાના નામ વારંવાર રચ્યા કરે છે.

વાસઃ કાશ્ચનપહ્લરે રૂપકરામ્ભોજેતનૂમાર્જનં

મદ્યં સ્વાદુરસાલદાહિમકલં વેયં મુખાં પયઃ ।

પાઠઃ સંસદિ રામનામ સતતં પીરસ્ય કીરસ્ય મે

હા હા હન્ત તથાપિ જન્મવિટપિકોદં મનો ધાવતિ

'સેનાના પિંગરામાં મારો નિવાસ છે; રામજોના
કરકમળોથી મારા હરીરને સાફ કરવામાં આવે છે;
મીઠાં રસભર્યાં દાહમાં ફળ ખાવા માટે મળે છે, અમૃત
જેવાં મીઠાં બળ પીવા માટે છે; હું પીરસવાળો પોપટ
હું, તેથી મારે સત્તામાં નિરંતર રામનાં નામ રટવાનાં
હોય છે, તોપણ ખરેખર ખેદ છે કે મારું મન અને
જન્મ આપનાર વૃક્ષના બપોલદારી જન્મમુખિમાં બંધાને
દોડી રહ્યું છે.' ૧૯૬

હે ચક્રવાક ! કમળોના વનનો જે એકમાત્ર મિત્ર છે, એવો આ સર્વ અસ્ત પામ્યો છે. ખરેખર, કાંઈ પણ માણસ વિધિએ રચેલ નિર્માણને ઝોળાંગો શકે એમ નથી, માટે તું ધીરજનું અવલંબન કર અને શોક કરવાનો છોડી દે; કારણ કે જે ધીર જનો હોય છે, તે જ વિપત્તિને તરી જાય છે; જેમનાં ચિત્ત દીન છે, તે તરી શકતા નથી. ૧૭૯

પોપટ

અલિલેપુ વિહંગેપુ હન્ત સ્વચ્છન્દવારિપુ ।

શુક પહ્લરગ્નયસ્તે મધુરાણાં ગિરાં ફલમ્ ॥ ૧૮૦ ॥

એ તો ખેંદની વાત છે કે જ્યારે બધાં જ પક્ષીઓ ગમે ત્યાં વિહાર કરતાં હોય છે, ત્યારે હે પોપટ ! તારી મધુર વાણીનું ફળ એ છે કે તારે પિંજરાની અંદર બાંધીને રહેવું પડે છે. ૧૮૦

કિંશુકે શુક મા તિષ્ઠ ચિરં ભાવિફલેછ્છયા ।

વાયારક્ષ્મસન્નેન કે કે નાતેન વાચ્ચતાઃ ॥ ૧૮૧ ॥

હે પોપટ ! ભવિષ્યમાં ફળ મળશે એ ઇચ્છાથી તું આ કેસાનાં ફલ પર ખેસી ન રહે । એ ફલે પોતાના બહારના રંગમાં આસક્ત કરીને કાને કાને છેતર્યાં નથી ? કાકાઃ કિં કિં ન કુર્વન્તિ કેદ્વારં યત્ર યત્ર વા ।

શુક એવ પરં વંક્તિ નૃપહસ્તોપલાલિતઃ ॥ ૧૮૨ ॥

શુ આ કાગડાં જ્યાંસાં 'કો' 'કો' કરીને બખાળા કરી શકતા નથી ? પરંતુ જેનાં લાલનપાલન રાખને હાથે થાય છે એવો આ પોપટ ઉત્તમ વાણી બોલે છે.

શુક ત્વ પઠનં વ્યસનં ન શુભઃ સ શુભાભાસઃ ।

સમજનિ યેનામરણં શરણં પહ્લરવાસઃ ॥ ૧૮૩ ॥

હે પોપટ ! તું જે મીઠી વાણીથી પાક બોલે છે, એ તારા માટે તો દુઃખ છે. એ તારે માટે શુભ નથી, પણ શુભનો આભાસ છે. એ મીઠી વાણીને કારણે જ તને મરણ સુધી પિંજરામાં રહેવાનું મળેલું છે. ૧૮૩

કીર નીરસકરીપાદેયે કિં સ્થિતોડસિ કય-
યામિ ધીરતઃ । મામકીનસહકારપાદપા દુઃસમીર-
હૃદીમિરાહ્વાતઃ ॥ ૧૮૪ ॥

‘હે પોપટ ! તું આ રસ પિનાના કેસાના છાંડ પર શા માટે એડેલો છે ?’ (પોપટ જવાબ આપે છે :) ‘હું તમને તેનું કારણ ધીરજથી કહું’ છું. મને આશરો આપનારાં એવાં આંખનાં રંગો તીકથુ પવનોના ગપાટા-થી પડી ગયાં છે; એટલે બીજે ઉપાય નથી.’ ૧૮૪

સુભાષિતસ્વાધ્યયનેન્સુપરંકં શુકં વરાકાઃ પ્રહસન્તિ
કાકાઃ । તમેવ સંસત્સુ ગિરં કિરન્તં દૃષ્ટ્વા મવન્તિ

ત્રપયાનતાસ્યાઃ ॥ ૧૮૫ ॥

જ્યારે આ પોપટ સુંદર વાણી બોલવાના અભ્યાસમાં ગરકાવ થયેલો હતો, ત્યારે હલકા કાગડાઓ તે પોપટને હસતા હતા; પરંતુ તે જ પોપટ જ્યારે સત્યાઓમાં મીઠી વાણી બોલવા લાગ્યો, ત્યારે તે બેઠેને કાગડાઓનાં માથાં લજ્જાને કારણે નમી પડેલાં હતાં. ૧૮૫

દ્રાક્ષાં પ્રદેહિ મધુ વા વદને નિષેદિ દેદે વિષેદિ

કિમુ વા કરલારાનનિ । જાતિસ્વભાવચપલઃ પુનરેપ

કીરતત્રૈવ યાચ્યતિ કુશોદરિ મુક્તવન્ધઃ ॥ ૧૮૬ ॥

હે પાતળી કમરવાળી સુંદરી ! આ પોપટને તું દ્રાક્ષ આપ કે તેના મુખમાં મધુર રસ રેડ, કે પછી તેના શરીર પર કામળ હાથ ફેરવ; પરંતુ એ પોપટ જન્મજન્મ સ્વભાવથી જ ચપળ છે, તેથી તારા બંધન-માંથી મુક્ત થશે, તેની સાથે જ તે જન્મકર્મ જ ચાલ્યો જશે. ૧૮૬

હે કીર કૈરવસુગીરિતિ સંકલ્પ્યં મા માત્ર

સંરસસિ સજ્જનરક્ષનાય । વાલોડપિ યત્ર કલકળ-

મુકળ્ઠપીઠઃ સંલેદિ કોમલકુહૂકૃતપૂર્ણકર્ણઃ ॥ ૧૮૭ ॥

હે ભાઈ પોપટ ! જે વખતે એક ટાચલનું બન્ધુ પછી પોતાના સુકામળ મધુર કંઠથી કામળ કુહૂક કરીને એતાજુનોના કાનેને આનંદ આપનાર બનીને સજ્જનોના રંગને માટે બોલતું હોય, તે વખતે તારી વાણી મધુર છે એમ માનીને જ કહતું કે કંઈ વાણી બોલેલી નહિ (નહિ તો તારી વાણી કાંઈ નહિ સાંભળે ।)

દ્વમપદ્મ કપાદં જર્જરઃ પહ્લરોડ્યં

વિરમતિ ન શૂદેશિમ્નકૂરમાર્જારયાત્રા ।

શુક મુકુલિતજિહ્વઃ સ્થોયતોં કિં વચોમિ-

સ્તવ વચનચિતોદે નાદરઃ પામરાણામ્ ॥ ૧૮૮ ॥

હે પોપટ ! તારા પિંજરનું બારણું સારું નથી. તારું પાંજરું પણ જીર્ણશીલું બની ગયું છે. ફર વિશ્વાસ્યોની હરફર આ ધરમાં એછી થતી નથી; માટે તારી જીભને કળીની જેમ સંકુચિત રાખીને તું બોલવાનું બંધ રાખ. તારાં વચનોથી કાંઈ લાભ થવાનો નથી; કારણ કે આ પાંખર જનોને તારી વાણીના વિનોદમાં કાંઈ આદર નથી. ૧૮૮

અમૃતવચનલીલાવિષ્મરજપાનં રચય વતુર કીર

બ્રાન્તચિત્તેપુ તેપુ । અકલિતપરસેવાતાપપાપઃ પિકોડસૌ

મજતુ વિપિનવાટીમેપ પીયૂષકળઃ ॥ ૧૮૯ ॥

હે પોપટ ! જેમનાં ચિત્ત ભમી ગયેલાં છે, એનાં આ પક્ષીઓનાં ડું તારાં અમૃત સમાન મીઠાં વચનો-

ની રચનાની રમતથી અનુપાન ગ્રંથે એ રીતેના આદર સહાર કરે તે દરમિયાન જેનો અનુષ્ઠ જેવો કહ છે, એવી આ પ્રાચીન કે જે બીજીની સેવા નહિ કરવાના તાપના પાપથી દોષવશ બનેલ છે તે હાલે જ નગની વાટ સેવ્યા કરે ૧૮૯

અમુખિષ્ટદાને વિદ્યારણ એ પ્રતિકૂલ
વિલોલ કાકોલ કળવિ રણુ યાવત્કદુતરમ્ ।

સણે તાવત્કર દ્રવ્ય દ્વિ યાચચમકલા

ન મૌનેન ન્યુનો ભવતિ ગુણભાજા ગુણાળ ॥ ૧૯૦ ॥

ત્યા સુધી આ બગીચામાં પક્ષીઓના લુચ્છો એવા અપળ કાગળો પાનને કઠોર લાલે એ રીતે 'કા કા' કરી રહ્યો છે, ત્યાં સુધી હે મિત્ર પોપટ ! તારી જે વાણીની કળા છે તેને હૃદયમાં જ સારી રીતે સાચવી રાખ કારણ કે ગુણવાન જોનેના ગણેના સમુદાય મોન રાખવાને કારણે એાછા થતો નથી ૧૯૦

દ્ય પક્ષીમિહૈરલુચિતસમારમ્મરસિકૈ

સમ-વાદાન્તાન્તા વિપવિવમનપ્રગયિમિ ।

સરોરસ્ય સ્કન્દે ગમય સમય કીર નિશ્ચુત

ન વાળી કલ્યાણી સદિહ મુલમુદ્રેવ દારણમ્ ॥ ૧૯૧ ॥

અનુચિત કાર્યો કરવામાં જેમને રસ છે, એવા આ બીલ દોડી વિષનો સેપ કરેલા બાણને ધારણ કરીને આ પક્ષી (બીલોના નિવાસ)માં ચારે બાજુ ઘૂમી રહ્યા છે માટે આ મોટા વૃક્ષના શરમાં બરાઈ રહીને થોડા સમય પસાર કરે હે પોપટ ! અહીં તારી વાણી કલ્યાણ કરનારી નહીં અને માટે મુખ્યમુદ્રા (મોન) રચી, એ જ તને શરણ આપનાર છે ૧૯૧

અમુખિષ્ટદાને સમિરમિરામે વિવિધિ

સ્ફુટ નૃત્યદુષ્ટ્રીવિવિધનવસગીતકલનાત્ ।

પર્યન્તે પૂર્ણે ક હવ તવ વર્ણાવલિપદ-

ક્રમશોતા વેષા દિગ્વર શુક્ર ભામ્મસિકુલ ॥ ૧૯૨ ॥

અનેક પ્રકારનાં વૃક્ષોથી શોભતા આ બગીચામાં નાચ કરતા ભમરાઓના નવા નવા વિવિધ સંગીતોના અવલુચ્છી વૃક્ષો ખૂબ જ આનંદમાં આવીને રસપૂર્ણ બનેલા છે. ત્યાં પક્ષીઓના ક્રિય હે પોપટ ! વર્ણોની ધારથી રમેલા પંદોના ક્રમ પુરે રચશે તેને સાલળનાર અને બળુનાર કાણુ હશે ? માટે તુ યા માટે એક ધર છે ? ૧૯૨

એ કીરભેળીપરિરુદ્ધ ઘૂમા વાસરણત
કિમર્થ ત્વ વ્યર્થ ક્ષપયસિ પલાયે રમસત ।

યદા પુષ્પારમ્બે મુલમલિનિમા કિંશુકરો
સ્વદેવેદ જ્ઞાત કલપરિચયો દુર્લભતર ॥ ૧૯૩ ॥

હે પોપટની પડિત ! આ પલાશ પર પોટુ સાંઠસ કરીને તમે નકામે વખત ગાળી રહ્યા છો. અહીં સો સો ફિવસ ગાળો, તોપણ કાઈ લાલ શવનો નથી બ્યારે વસતક્રમ આવે છે, ત્યારે તે પલાશના છોડ પર કાલિમા છવાઈ બળ છે એવી બળધવામાં આવતું કે, 'આ વૃક્ષ વિષે કળના પ્રાપ્ત થવાની આશા રાખવી, તે તો અત્યંત દુર્લભ છે' ૧૯૩

અપાર પાવોધે પુલિનપદવી યોજનશત
નિરાલમ્બો માર્ગો વિચલિ કિલ શૃન્ધ્યા દશ દિશ ।

ફતીવાય કીર કવિપયપદાન્દેવ ગગને

મુદુર્ભ્રમ્યન્ત્રમ્યન્વતતિ ગુણરૂક્ષે પુનરપિ ॥ ૧૯૪ ॥

આ સમુદ્ર અપાર છે તેના કિનારાની પદવી સો યોજન દૂર છે માર્ગમાં કાઈ આધાર નથી આકાશમાં દશે દિશાઓ અન્ય જગતે લાગે છે એ રીતે બહુ બહોળે જ આ પોપટ આકાશમાં થોડાક પગલા ઊડીને અને ત્યાં વારંવાર ભમી ભમીને ગુણથી ભરેલા જે વૃક્ષને પોતે આશ્રય લીધા હોતો, ત્યાં પાછો આવી પહેલો છે ૧૯૪

દિગ્વિરુપતે મેધાસિન્ધો સુભાપિતકોવિદ

ત્વચિ ગૃહમુપાયાતે જાવ વહૂવકત મમ ।

સદિહ નિયત વાલા દૃઢા સ્ત્રિય પરિચારકા

શુક ભગવતો નામ પ્રીતા ગુણન્તિ મુદુર્મુદુ ॥ ૧૯૫ ॥

પક્ષીઓના કુળમાં એક શુદ્ધિના સાગર અને સારા ઉચ્ચારવાળી વાણી બોલવામાં વિકાસ એવા હે પોપટ ! તુ અમારે ઘેર આવીને રહો, તેથી તે મારા ઉપર ધણી ઉપકાર કર્યા છે કારણ કે અહીં હવે નિરામિત રીતે બાળકો, વૃદ્ધ બોનો, સ્ત્રીઓ અને સેવક-સેવિકાઓ અત્યંત પ્રસન્ન થઈને ભાગવાનના નામ વારંવાર રચ્યા કરે છે

વાસ કાશ્ચનપણેરે વૃષકરામ્બોજેત્તનમાર્જન

મહ્ય સ્વાદુરસાલદાહિમફલ વેય સુવામ પય ।

પાઠ સસદિ રામનામ સતત ધીરસ્ય કીરસ્ય મે

હા હા હન્ત સયાપિ જન્મવિટપિકોઢ મનો ધાવતિ

'સોનના પિંજરામાં અરો નિવાસ છે, રાખોનાં કચકચલાથી મારા શરીરને સાફ કરવામાં આવે છે, મીઠા રસભર્યા શરૂમાં ફળ ખાવા માટે મળે છે, અન્ય જગતે મીઠા બળ પીવા માટે છે, હું ધીરજવાળો પોપટ છું, તેથી મારે સખામાં નિરંતર રાખના નામ રટવાના હોવા છે, તોપણ અરેખર એક છે કે મારે મન અને જનમ આપનાર વૃક્ષના બખોલરથી જન્મભૂમિમાં જન્મને દોડી રહ્યો છે' ૧૯૫

સત્સંગત્યમવાપ્ય યઃ પુરવને નાનારસાસ્વાદવત્
કીરઃ શાસ્ત્રવિચારચારુચનેરાનન્દકારી જને ।

દૈવનાસ્કૃતવાસ્તવપ્રશ્નપિહિતશ્રોત્રસ્ય તત્ત્વંયટ્વી

પ્રાપ્તસ્વાત્મસમપ્રગલ્ભકપિયુ સ્થાનમૌનમેવોચિત્તમ્ ॥

નગરના બગીચામાં રહેલા જે પોપટ સારા જનોનો
સંગ મેળવીને અનેક પ્રકારનાં મીઠાં લાગતાં તેમજ
શાસ્ત્રના વિચારવાળાં વચનોથી સર્વ જનોને આનંદ
આપનાર બન્યા હતા; પરંતુ દેવવશાત્ તે પોપટ જંગલ-
માં જઈ ચઢ્યો ત્યારે પોતાને ધણી જ ડાઘા ગણતા
એવા વાનરોએ પોતાની સલાહ લીધીને અસ્પષ્ટ વાણીથી
હઠાહઠ કરીને જેના કાન ભરી દીધા છે એવા એ
પોપટ તો મૌન રાખવું, તે જ મોઝ ગણી લીધું. ૧૯૭
પ્રાતઃ કીર કઠોરચન્ચુરુપક્રોધાચિત્તેઃ કૂઝિતેઃ
કિં માધુર્યનિપિક્ષ્કિવિશદા કણ્ઠાવદુઃ શોષ્યતે ।
સેયં દૈવશાદૃશા પરિણતા રાજન્યપાત્રસ્ય તે
મિહૈરિદિદિવમિત્તિમુદ્રિતઘટઃ પ્રાપ્તો યતઃ પદ્મરઃ ॥૧૯૮

હે બાઈ પોપટ ! કઠોર ચાંચના ધસાવાથી કોપમય
લાગતાં એવાં તારાં વચનોથી હવે શા લાલ ચવાનો છે ?
મધુરતાથી ભરેલાં વચનો બોલવામાં ચતુર એવા તારા
કંઠના ડિઝને શા માટે સુઝાઈ રહ્યો છે ? એક વખત
તું રામના હાથમાં રહીને ખેલતા હતા; પરંતુ હવે તો
દેવની અવદુષ્ટાથી તારી એવી દશા થઈ કે બીલોએ
જેના પાંખમાં કાણાં પાડેલાં છે એવા ટંકાયેલા ધડા જ
તને પાંજરાને બદલે રહેવાને આપ્યો છે. ૧૯૮
માનિક્યદ્રવ્યલિપ્તમૌલિકિતુલાં વિપ્રશ્નિત નો દાહિમી
ધીજાન્યેપ નિરીક્ષતે ન રમતે હૈમેડ્યહો પદ્મરે ।

તત્તાદ્યવનવાસસંમદમદમામૌદૈકમેદસ્વિની
દૃષ્ટિર્મિં મલિતાનયા હતગિરેત્યેવં શુકઃ શોચતિ ॥૧૯૯

માપ્રેકના રસથી લેવાયેલ મોતીના જેવી શોભાને
ધારણ કરનારાં દાડમનાં જે બીજ છે, તેની સામે પથ્થુ
આ પોપટ જોતો નથી તેમ જ જે સોનાનાં પાંજરું છે,
તેમાં પથ્થુ રમતો નથી, પરંતુ અદ્વૈતોત્તર છે, ‘સુદર
જંગલમાં રહેવાથી મળી રહેતા મોટા આનંદને આપ-
નારી મારી જતિ મારી હતલાગી વાણીએ કરીને નાશ
પામી છે’ એ બાળતનો શોક આ પોપટ વારંવાર કરી
રહ્યો છે. ૧૯૯

ચાતે યાતમયઃસ્થિતે સ્થિતમુપર્વાલોકિતે લોકિતં
યયુવાનશુકોડ્યમાકલયતે શુદ્ધાન્તહસરિષતઃ ।
તત્સર્વે મણિમિત્તમેત્ય મવતા હાયાશુકાદ્વીજતં
તસ્મિન્કર્ણમુખાં વિતન્વતિ ગિરં તૂર્ણીં કિમુ સ્થીયતે ॥

અંતઃપુરની રાણીઓના હાથ પર બેઠેલા એ બગી-
ચાનો પોપટ મહિં જરેડ બીંન પર પડતા પોતાના
પ્રતિબિંબને બીજા પોપટ ધારીને તેને કહી રહ્યો છે
કે, ‘હે હાયાશુક ! મારા ચાલવાથી તું ચાલે છે. મારા
નીચે બેસતાંની સાથે તું નીચે બેસે છે. હું જાએ જોઈ
છું ત્યારે તું બેસું જુએ છે, તો પછી હું જ્યારે
કાનને અમૃત જેવી મીઠી લાગતી વાણી બેસું છું,
ત્યારે તું શા માટે મૂંઝા બેસી રહે છે ? ૨૦૦
સ્વસ્વબ્યાગૃતિમગ્રમાનસતયા મત્તો નિરૂતે જને
ચન્ચૂકોદિવિષ્ટિતારરુપો યાસ્યાન્યહં પદ્મરત્ ॥

દૃત્યં કીરવરે મનોરથમયં વીયુપમાસ્વાદય-
ત્યન્તઃ સંપ્રવિશેષ વારણકરાકારઃ કણિગ્રામણીઃ ॥૨૦૧

(પાંજરામાં પુરાયેલ પોપટ મનમાં વિચારી રહ્યો
હતો કે,) ‘જ્યારે બધાં માધુર્યો પોતપોતાનાં કાર્મમાં
મન પરાવીને મારાથી દૂર થશે, ત્યારે હું મારી ચાંચ-
ની આશીથી સળિયા પહોળા કરીને પિંજરામાંથી બહાર
નીકળી જઈશ. ’ એ રીતે એ પોપટ મનોરથરૂપ અચંત-
તું પાન કરતો હતા, તેટલામાં હાથીની સૂંઠ જેવા
આકારના સર્પરાજે તે પાંજરામાં પ્રવેશ કર્યો ! (અને
તેની આશા ધૂળમાં મળી ગઈ !) ૨૦૧

દૃષ્ટ્વા શાસ્ત્રાવકીર્ણ ફલમરનમિતં ભૂમિમાગાવનદં
ત્યક્ત્વા શાલપ્રકાળદં પનસમુપગતશ્ચિન્તયિત્વેતિ કીરઃ ।
હત્યા ચન્દ્રુ પ્રહ્વોદિગલિતપયસા સંચૂતાશેપપક્ષો

મિત્રશ્ચોદ્ધીય ગન્તું ગગનપરિચિતા યા ગતિઃ સાપિનટ્ટા ॥
જેની ડાળીઓ ફલાયેલી છે, જે ફળના ભારથી
નખી પડેલું છે અને જે ભૂમિના લાગ સાથે અડીને
રહેલું છે એવા વિશાળ શાલવૃક્ષને જોઈને, ‘તે તરી
પડ્યો, ’ એવો મનમાં વિચાર લાવીને આ પોપટ રોતો.
ત્યાગ કરીને પનસના આડ પર પડેલી ગયો. ત્યાં
હરખમાં આવીને જેવો તેણે ચાંચનો ખેડાર કર્યો કે
તેની સાથે જ આડમાંથી નીકળેલા દુધથી તેની બધી
જ પાંખો ભરાઈ ગઈ અને તે દેરાન થઈ ગયો, એટલું
જ નહિ; પરંતુ બીડીને આકાશમાં ચાલી જવાની તેની
બાણીતી ગતિ હતી તે પથ્થુ નાશ પામી, ૨૦૨
કાકઃ

વયં કાકા વયં કાકા જત્પન્તીતિ પ્રગે દિકાઃ ।

તિમિરાસ્તિમો દન્યાદિતિ શક્તિમાનસાઃ ॥૨૦૩॥

‘અધકારનો શત્રુ સૂર્યનારાયણ અધકાર દર
કરશે ’ એ વિષે જેમને શંકા થઈ છે, એવા આ બે-
આર કાગડાઓ સવારના વખતે ‘અમે કાગડા છીએ,
અમે કાગડા છીએ ’ એમ વારંવાર બકવાદ કરી રહ્યા છે.

તુલ્યવર્ણચ્છદઃ કૃષ્ણઃ કોકિલઃ સહ સંગતઃ ।

કેન વિજ્ઞાયતે કાકઃ સ્વયં યદિ ન માપતે ॥૨૦૪॥

જેના વર્ણનો પ્રકાર સરખો છે એવો આ કાગડો કાપલોની સાથે સંગતમાં આવી પહેંચે છે; પરંતુ જો એ કાગડો પોતે જ કાકા બોલે નહિ, તો તેને કાપુ એમખી લે. ૨૦૪

અહો મોહો વરાકસ્ય કાકસ્ય યદસૌ મુહઃ ।

સરીસર્તિ નરીનર્તિ પુરતઃ શિશિર્હસવો ॥૨૦૫॥

અરે! આ ગિયારા કાગડોનો મોહ કેટલો બધો છે કે તે મોર અને હંસની પાસે વારંવાર બધ છે અને તેમની આગળ નાચ્યા કરે છે. ૨૦૫

આમરણાદાપ ચિરત્ કુર્વાણઃ સ્પર્ધયા સહ મયૂરૈઃ ।

કિં જાનન્તિ વરાકાઃ કાકાઃ કેકારવં કર્તુમ્ ॥૨૦૬॥

મોરની સાથે બરાબરી કરવાની મહેનતમાં પડેલા આ કાગડા મરજી સુધી કેકારવ કર્યા કરે તોપણ કું તે ગિયારા કાગડા કેકારવ કરવાની કળાને અણે બરા ૨૦૬

સત્કાક ત્વયિ યુષ્માઃ કટુવાગ્વૈવર્ણ્યપૂર્વતાભુચિતાઃ ।

યદિ વિજ્ઞાનમિપુત્રે તત્ર ન દોષા દિ તદ્વિત્રમ્ ॥૨૦૭॥

હે કાગડા! કેકાર વાણી, કાળ રંગ, બુધ્ધ્યાઈ અને અપવિત્રતા એ બધા દોષો તો તારા બન્મની સાથે જ જાઈ ગયેલા છે; પરંતુ વિજ્ઞાના કાગડાથી તારો દેહ પોષાયેલો છે એટલે તને તે બધા દોષોની ખબર ન પડે, તેમાં કાંઈ આશ્ચર્ય નથી. ૨૦૭

વિધિરેવ વિશેષગર્હણીયઃ કરટ ત્વં રટ કસ્ત-
વાપરાયઃ । સહકારતરૌ ચકાર યસ્તે સહ વાસં
સરલેન કોકિલેન ॥૨૦૮॥

હે કાગડા! તું તારે રહ્યા કર, તેમાં તારો કયો અપરાય છે? કારણ કે એ વિશે તો વિધિ જ વિશેષ નિંદાને લાયક છે કે જેણે આખાના દેહ પર સરળ કાપલોની સાથે તારો વાસ કર્યો છે. ૨૦૮

કાકસ્ય ગાત્રં યદિ કાઙ્ગનસ્ય માળિન્યરત્નં
યદિ ચન્દ્રદેશે । એકેકપદે પ્રથિતં મળીતાં તથાપિ
કાકો ન તુ રાજહંસઃ ॥૨૦૯॥

ધારો કે કાગડાનું શરીર સોનાનું રત્નવામાં આવે અને તેની ચાંચ માણેક અને રત્નથી જડવામાં આવે તેમ જ તેની એક એક પાંખ માણેકોથી ગૂંથવામાં આવે, તોપણ કાગડા કાંઈ રાજહંસ ગણાયો નહિ. ૨૦૯

ત્રોટીપુટં કરટ કુદ્મલયાય તાત યાવતતિ-
મ્રજતિ નાકમયં મરાલઃ । નો ચેદમદ્મલકઢોરરજા
વિદેગઃ સર્વે ભુવીતિ નિજસંસદિ શંસિતારઃ ॥૨૧૦॥

હે કાઈ કાગડા! આ રાજહંસ અત્યારે સ્વર્ગમાં વર્ષે રહ્યો છે, તે વખતે તો તારી ચાંચ પહેલાં કરીને કાંકે મધુર બોલે; નહિ તો આ રાજહંસ પોતાની સહમાં એ રીતે વજ્રાવરો કે પૃથ્વી પર રહેલાં વધાંજ ૫૬૦ આ અમરજ અને કોર ૨૦૬ કરનારાં છે. ૨૧૦

પ્રત્યક્ષણં પ્રતિવરું પ્રતિવારિતીરં કાકાશ્ચરન્તિ
ચલચ્છુપુટા રટન્તઃ । નો યાન્તિ ર્તાનિય મણ્ડિત-
પુષ્કરીક રુદ્ધે વસન્નહૃદ વ્યપતિ રાજહંસઃ ॥૨૧૧॥

ચંચના ચંચના પૃથ્વી કાકા રટતા આ કાગડા આંતરે આંતરે, રહે રહે અને જલાસયને કિનારે કિનારે ભટ્ટી રહ્યા છે, તોપણ તેમને સતેષ થતો નથી અને આ રાજહંસ સરોવરના કબજી કુશો-
લિન એક ખંડમાં જ નિવાસ કરે છે, તોપણ અત્યંત સતેષ મેળવે છે. ૨૧૧

કૃષ્ણં વપુર્વહતુ પુષ્કરુ સત્કલ્પાનિ રમ્યેષુ સંવસતુ
ચૂતવનાન્તરેષુ । પુસ્તકોલિસ્ય ચરિતાનિ કરોતુંકાર્મ
કાકઃ કિલ જ્વનિવિર્ધાં સ તુ કાક ઇર ॥૨૧૨॥

આ કાગડો ભલેને કાલો વર્ષ ધારણ કરે, સારાં સારાં જગ્યા ખાય તેમ જ રમણીય આનંદાગ્રાંથોની અંદર નિવાસ કરે અને એ રીતે સુંદર કાપલોનાં વધાંજ જ ચરિત એ લાલે કરતો રહે, પરંતુ કસરવ ખવનિ કરવાનો સમય આવશે ત્યારે કાગડો તે કાગડો જ રહેશે (તે મધુર નહિ બોલી શકે!) ૨૧૨

પથિ નિપતિતાં શન્યે દૃષ્ટ્વા નિરાવરણાનં
દધિમૃતયટી ગર્વાંમદ્મઃ સમુજ્જતકંધરઃ ।

નિજસમુચિતાસ્તારાભેદા વિકારશતાકુલા

યદિ ન કુરુતે કાળઃ કાકઃ કદા નુ કરિમ્પતિ ॥૨૧૩॥

રસ્તાના એક છેડા પર દડીથી ભરેલા પથો કુશ મુખવાળો પડેલો છે, તેને જોઈને જેનો ખર્ વધેલો છે અને જેણે હાંથી ડોક કરેલી છે એવો આ કાગડો કાગડો પોતાની ભૂતને યોગ્ય લાગે એવી લેંકડા વિશાલથી ભરેલી અનેક મિથાઓ અત્યારે ને નહિ કરે તો ૫૬૧ તે ક્યારે કરશે? ૨૧૩

ગાત્રં તે મલિનં તથા મવળયોરદેગદ્દેહદ્વં
મહ્યં સર્વમપિ સ્વમાવચપલં દુષ્કેદિતં તે સદા ।
પૈતૃર્વાપસતંગતોડસ્યવિનયદૌંધરમિમિઃ પત્
યસર્પચ કુટુમ્બવચસલમતિતૈનૈવ કન્યો મવાન્ ॥૨૧૪॥

હે કાગડા! તારાં શરીર કાલું-મલિન છે તારી વાણી કાનને પૂરેપૂરી કંટારે ચારે છે એ વધે જ બોરાક તને ખરે છે. તારી અત્યંત મધ્ય મેથ રસ્તાને

કારણે અત્યંત ચંચળ છે. એ રીતના તેમજ અપિનય વગેરેના દોષો તારામાં ધણી છે, તે છતાં તારામાં પોતાના કુટુંબને ચાહવાની જે શુદ્ધ મતિ રહેલી છે, તેને જ કારણે તને ધન્યતાદ આપવા ધરે છે. ૨૧૪

રુક્ષસ્યામધુરસ્ય ચાતિમલિનઘ્નાયસ્ય ધૃપ્તસ્ય ચ શુદ્ધસ્ય ક્ષતકારિણોડતિચપલસ્યાદ્વાદવિચ્છેદિનઃ ।
યેયં નિમ્બફલેપુ કાકા મત્તસ્તિષ્ઠેપુ નૈસર્ગિકી પ્રીતિસ્તસ્તદ્દશં વિવેર્વિલસિતં નિષ્પન્નમેતચિરાન્ ॥૨૧૫
હે કાગડા ! અત્યંત કઠોર, કટુ વાણી બોલનાર, અત્યંત મહિન છાયાને ધરાવનાર ધૃષ્ટ, ઉવકટ, ખીખ પર ધા કરનાર અત્યંત ચંચળ તેમજ આનંદને દૂર કરનાર એવા તું છે એટલે કહના લીંબોળાના ફળોમાં તને જે કુદરતી રીતે પ્રેમ જગેશે છે, તે ખરેખર વિધાતા-એ ખૂન જ કાળ સુધી વિચાર કર્યા પછી યોગ્ય જ કહ્યું છે અને તે પ્રમાણે જ તારું વર્તન છે. ૨૧૫

કર્ણોત્તુદમન્તરેણ રણિત ગાદ્ધસ્ય કાકા સ્વયં માકન્દં મકરન્દશાલિનમિદ્ધ ત્વાં મમ્મદે કોવિલ્મ્ ।
ઘન્યાનિ સ્થલરૈમ્બેવ ફતિચિદ્સ્તુનિ ફસ્તૂરિકાં નેપાલક્ષિતિપાલકાલપતિતે પદ્મે ન શક્તેવ ક. ॥૨૧૬॥

હે કાગડા ! જો તું કાનને કંઠાએ આપે એવી તારી કઠોર વાણી બોલ્યા વિના આ આખા પર બેસી રહે, તો મકરંદ રસથી શોભતા આખાના વૃક્ષ પર બેઠેલા એવા તને અમે કોયલ માની લઈશું. અરે ! રચાન ના વૈભવને કારણે કેટલીક ઉલકડી ચીજો પણ ધણી સારી ગણાતી હોય છે જેમ કે નેપાળના રાજાના લલાટ-માં અકસ્માન કાદવ ચોટીલા હોય, તોપણ લોકો તને કાદવ નાંધે કહેલા કરપૂરી કહેશે, તેમાં કાંઈ શંકા નહિ લાવે. ૨૧૬

કાકા ત્વં ફલનમ્નમાપ્રવિપિતં દૈવાસ્તમાન્માદયન્
ત્રિકર્ણીં વધિરીકરોપિ પરપર્ષેકારકોલાહલૈઃ ।

મોનં ચેદ્વલમ્બસે રતમપ્રહાન્તપુરુકોક્કિલ-
આન્ત્યાપિ ત્વચિ સંચરન્તિ ન કર્થં મુષાકટાશ્ચન્દ્રતાઃ ॥
હે કાગડા ! સારા દેવતા યોગે ફળના ભારથી નમેન આપાના વૃક્ષ પર બેસીને કઠોર 'કા', 'કા' ના ટાલાડોલોથી શા માટે કાનને ખરેખરા કરી નાખે છે ? જો તું ધડીસર મોન રાખે તો ભ્રમથી તને મધુર ટહુ-કર કરીને થાકી ગયેલ કોયલના રૂપે સમજાને તરુણીઓ તારી તપ્ક કટકા ફેંકશે । ૨૧૭

નો વાસુ ચરણૌ ન ચાપિ ચતુરાં ચઙ્ગુર્નં ઘાષં વચો
મો લીલાચતુરાં ગવિનં વ શુચિં પશ્વપ્રદોડં તથા ।

કૂરકેન્દ્રતિનિર્મોરં ગિરમિદ્ધ સ્થાને વૃથૈવોદ્ગિરન્
મૂર્ત્યૈઃ સ્વાદૃક્ષ ન લજ્જસેડ્યસદ્દશં પાણ્ડિત્યમુજ્ઞાતયન્ ॥

હે મૂર્ખ કાગડા ! તારા બે ચરણ કાંઈ શોભીતા નથી. તારી ચાચ પણ ચતુર નથી, તારી વાણી પણ વખાણવા જેવી નથી. તારી મતિ પણ લીનાની ચતુરાઈ-વાળી નથી. તારી પાખો પણ પવિત્ર નથી. આટલા બધા દોષો હોવા છતાં તું આ રથાને બેસીને કઠોર કાકારવર્ણી બરેલી વાણી નકામી પ્રકટ કરી રહ્યો છે. અને એ રીતે યોગ્ય ન લાગે એવી પડિતાઈ બતાવી રહ્યો છે, તે શું તને વળગ આવતી નથી ? ૨૧૮

યસ્યાકર્ણ્ય વચઃ સુધાકવલિતં વાષંપ્રમાનામપિ
વ્યમાણિ વ્યયયન્તિ મન્મથકથાશ્ચેતાસિ ચિત્રોત્સવે ।

રે રે કાકવરાક સાકમમુના પુસ્કોકિલેનાધુના
સ્પર્ધાચ્ચપુમેયુપત્તવ્ય તુ કિં લજ્જાપિ નોજાગરા ॥૨૧૯

હે ઉલકટ કાગડા ! આ ચૈત્ર માસના ઉત્સવસમય કોયલની અમૃત સમાન મીઠી વાણી સાંભળીને જે કામ-દેવની કથાઓ જાગે છે, તે તો વાણી પર સંયમ રાખનાર મુનિઓનાં ચિત્તને પણ વ્યભ કરી નાખે છે; તે આ સુદર કોયલની સાથે તે અત્યારે સ્પર્ધા કરવા માડી છે, તે શું તારા દૈયામાં લગ્ન પણ જામતી નથી ? ૨૧૯

આલાપં ફલકણ્ઠિકાં ન કુલતે કીરા ન ધીરધ્વનિં
ઠ્યાહારં ફલયન્તિ કોમલગિરઃ કૂઝન્તિ નો વર્દિણં ।
મીરાદમ્બરદુર્દિન્ધામ્બરતલે દૂરે દિરેકધ્વનિઃ

કાકાઃ કેવલમેવ કેન્દ્રતરૈઃ કુર્ણન્તિ કર્ણજ્વરમ્ ॥૨૨૦

ન્યારે આકાશમાં જળનો આડંબર કરીને મેઘો થકી આવતા કુદિને બની જાય છે, ત્યારે મધુર કંઠવાળી કોયલ આલાપ લેતી નથી, ચોપટા ધીરજની વાણી બોલતા નથી, કોમળ વાણીવાળા મોર પણ કાંઈ બોલતા નથી, તેમ જ લમ્બરોના યુગ્મરવ પણ દૂર જ રહે છે; પરંતુ આ વખતે એકલા કાગડાઓ જ કાકારવ કરીને કાનને પીડા આપી રહે છે. ૨૨૦

યન્નં લજ્જવતઃ પરસ્ય ધદન્ મિશ્તાશયા પદયતઃ
સ્વાવાસચ્યુતિવેદનાં વિદ્યવતઃ કાન્તાં વિના સીદતઃ ।

આમ્બન્તઃ સદ્ધ આર્યોઃ પ્રતિદિશં પ્રત્યાપ્તં પ્રત્યાગ
કીરસ્યાધ્યનં હસન્તિ વિવિધગીઠાલસા વાવસા ॥૨૨૧

બંધનમાં પડેલાં લિહાની આશાએ ખીજના મુખ તરફ જોઈ રહેનાર, પોતાનો નિવાસ છૂટી જવાની વેદના અનુભવતા અને પોતાની સ્ત્રી વિના કુખી થતા એ ચોપટના પાદને સાંભળીને કાગડાઓ તને હસી રહ્યા છે; પરંતુ પોતાને પોતાની કાગડી સાથે દિશાએ દિશાએ,

પર્વતે પર્વતે અને માર્ગે માર્ગે ભટકતું પડે છે અને વિવિધ પ્રકરની ક્રિયાઓમાં જેમને આગમ છે, એવા આ કાગડાંઓને પોતાનો દેવ દેખાતો નથી. ૨૨૧

કિં કેરીય શિશુગંધમંહિતતત્તુઃ કિં કીરવત્પાઠકઃ
કિં વા હંસ દ્વાદ્વનારતિગુરુઃ સારીય કિં સુસ્તરઃ ।

કિં વા હન્ત શકુન્તવાલપિકવત્કર્ણામૃતં સન્દતે
કાકઃ કેત ગુણેન કાશ્ચનમયે વ્યાપારિતઃ પજ્જરે ॥૨૨૨

શું આ કાગડાંનું શરીર મોરની જેમ પીંછાંથી શોભી રહ્યું છે ? શું તે પોપટની જેમ બોલી શકે છે ? જેને પોતાની મિત્રામાં વિશેષ પ્રેમ છે એવા હંસની જેમ શું તે વિશેષ પ્રેમ ધરાવે છે ? શું તે સાર પક્ષીની જેમ સાશ સ્વરે ગાય છે ? કે પક્ષી શું બાળ કાચબાની પક્ષીની જેમ કાનને મીઠું લાગે એ રીતે ગાય છે ? ક્યો શુશ્વ એનામાં રહેલો છે કે, જ્યાં આ કાગડાંને સોળાની પિંજરાની અંદર રાખેલો છે ? ૨૨૨

જગત્તયઃ સર્વિ લશ્મયોજનગતસ્યાપિ પ્રિદસ્યાગમં
વેત્સ્યાદ્યાતિ ચ ધિક્કુકાદપ દ્વમે સર્વે પઠન્તઃ સ્થિતાઃ ।

મત્કાન્તસ્ય વિયોગતાપદ્ધનસ્વાલાલીવારિદઃ
કાકસ્તેન ગુણેન કાશ્ચનમયે વ્યાપારિતઃ પજ્જરે ॥૨૨૩

(ઉપરના શ્લોકમાં પુછાયેલ પ્રશ્નોના અહીં ઉત્તર
અહીં ગયેલા

ધાળા લાગતા માંસના કોળિયામાં આસક્ત થયે છે એટલે તેને આ શયમાં રજીદો નથી. ૨૨૪
બગલો

एष बकः सहसैव विपन्नः शाक्यमहो क नु
तद्वतमस्य । साधु कृतान्तं न कश्चिदपि त्वां वञ्चयितुं
सुश्रोत्रेऽपि समर्थः ॥ २२५ ॥

આ બગલો જ્યારે અકસ્માત દુઃખમાં આવી પડ્યો, ત્યારે આશ્ચર્ય છે કે તેની શક્તિ ક્યાં ચાલી ગઈ । હે વચરાજ ! સારી રીતે વખણાયેલો કોઈ હુએ, શકે હોય, તો પણ તને છેતરવાને સમર્થ નથી. ૨૨૫

न कोकिलानामिव मञ्जुगुञ्जितं न लव्णलास्यानि
गतानि हंसवत् । न बर्हिणानामिव चित्रपक्षता गुण-
स्तयात्पस्ति वके वकवतम् ॥ २२६ ॥

આ બગલાએ કાચબાની જેમ મુંઝડ મુંઝવ ક્યો નથી, તેણે હંસની જેમ ગતિની મુંઝડ અવગણ્યા બતાવી નથી, તેની અંદર મોરની જેમ ચિત્રવિચિત્ર પાખતો વેશવ નથી; તો પણ બગલામાં ને શુશ્વ રહેલો છે, તે તેનું બગલામન છે (અર્થાત્ એકાદ ચિત્તે બેસી રહેવાનું મન છે.) ૨૨૬

यकोट ब्रूमस्तथां लघुनि सरसि कापि शफरै-
स्तव न्याय्या वृत्तिर्न पुनरवगातुं समुचितः ।

—વિવિધ નિરૂપણાત્મક—

જાતિસ્તસ્ય ન માનસે ન શુચિર્મિર્વૃત્તિર્મૃણાલાદકુરે-
નૈર્નદ્રોદ્વહેનેન નિર્મલયશઃ પ્રાપ્તા ન વાચઃ કલાઃ ।
जीवन्सत्त्ववचेन बाह्यध्वलो भ्राम्यन्सगर्वं पुन-
र्मिथ्यैवोन्नतकंधरः शठवको हंसैः सह स्पर्धते ॥२२९॥

તે બગલાને જન્મ કાંઈ માનસ સરોવરમાં થયો નથી. કમળના કોમળ ધોળા અકુરે પર તેનો નિર્વાહ નથી. બ્રહ્માને પોતાની પીઠ પર બેસાડીને તેણે નિર્મળ થય મેળવ્યો નથી. વાણીની સુંદર કળાઓ પણ તેની પાસે નથી. એ તો પ્રાણીઓનો વધ કરીને જીવી રહ્યો છે અને તે બહારના દેખાવે જ ધોળો છે; બાકી તો અર્વ સહિત આમતેમ ભટકી રહેલો આ હુચ્ચો બગલો ફેગટ જ બેઘી ડોક કરીને ઠસો સાથે સ્પર્ધા કરી રહ્યો છે. ૨૨૯

रे रे शिष्टवकोट नाकतटिनीतीरे तपस्विव्रतं
ध्यानेनानिमिषोषभोगमनसा युक्तं करोषीदृशम् ।
एवं यत्किल मानसस्य पदवीं काङ्क्षस्ययुक्तं हि तन्-
नीरक्षीरविवेकनिर्मलधियो हंसस्य नान्यस्य सा ॥

અરે ઓ ડાહ્યા બગલા ! ગંગાના કિનારે તું તપસ્વીત્વં મત કરી રહ્યો છું; પરંતુ માછલીઓને ખાવાની નિરંતર મનમાં ઇચ્છા રાખીને તું જે ધ્યાન ધરી રહ્યો છે, તે તને ઘટે એ રીતે યોગ્ય જ કરે છે; પરંતુ આ રીતે જે તું માનસસરોવરની પદવીને ચાકી રહ્યો છે, તે બેરોબર નથી; કારણ કે હંસને વાણી અને દૂધને જુદાં પાડવાની જે સ્વચ્છ મતિ મળેલી છે, તે મતિ ખીબ કાઢીને મળતી નથી. ૨૩૦

न धूणां स्फुरणं न चक्षुचलनं नो चूलिकाकम्पनं
न घोवाचलनं मनागपि न यत्पक्षद्वयोत्क्षेपणम् ।

નાસામેક્ષણમેકપાદદમનં કટૈકનિષ્ઠં પરં
यावत्तिष्ठति हीनमीनवदनस्तावद्वक्स्तपासः ॥ २३१ ॥

અહો ! એની બુકટિઓ ફરકતી નથી, એની ચાંચ હાલતી નથી, માથાના રાચ કંપતી નથી, ડોક પણ જરાય ડગતી નથી તેમ જ જાંને પાંખોનો ફફડાટ પણ થતો નથી. નાકના ટેરવા તરફ જઈ નાખતી, એક પગે બેસા રહી કાપા દમવી અને કટકારી નિદ્રા રાખતી, એ બધું બદોબર છે; પરંતુ જ્યાં સુધી એ હલકા સ્વભાવના બગલાના મુખમાં માછલું આવ્યું નથી, ત્યાં સુધી જ એ બગલો તપસ ગણાશે. ૨૩૧

यद्यपि सारणेः किरणं सकलमिदं विश्वमुज्ज्वलं विदेव ।
तदपि न पश्यति घृकः पुराकृतं मुन्यते कर्म ॥ २३२ ॥

એકે સૂર્યનારાયણનાં કિરણોએ આ બધું વિશ્વ અત્યંત ધવલ બનાવી દીધું છે, તોપણ ધ્રુવડ તેને જોતું નથી. ખરેખર, જે પૂર્વજન્મમાં કર્મ કરેલું હોય, તે ભોગવતું પડે છે. ૨૩૨

सारंग

अये वापीहंसा निजवसतिसंकोचपिशुनं
कुरुष्वं मा चेतो वियति वहतो वीक्ष्य विहगान् ।

અમી સારંગાસ્તે સુવનમહનીયવ્રતમૃતો
નિરીદ્ધાણં ચેપાં તૃણમિવ મવન્ત્યમ્બુનિધયઃ ॥ ૨૩૩ ॥

અરે, એ વાવમાં રહેનારા ઠસો ! આકાશમાં બેસતાં એ વિશાળ પક્ષીઓને જોઈને, પોતાના નિવાસસ્થાન નાનાં છે, એમ મનમાં સંકોચ લાવીને તમારા મનને દુઃખી કરશો નહિ. અરે, એ તો સારંગ પક્ષીઓ છે કે જેમણે જીવન પર વિચરવાનું મહાન મત ધારણ કરેલું છે અને તેમની નજરોની સામે તો મોટા મોટા સાગરો પણ તણખલા સમાન છે. ૨૩૩

अधोत

जर्जरलणाममदहन्सपैपकणमप्रकाशयद्भूनम् ।

कीदृत्वमात्मतत्त्वात्स्वद्यોतः ख्यापयन्नवति ॥ २३४ ॥

જર્જરાળામમદહન્સપૈપકણમપ્રકાશયદ્ભૂનમ્ ।
કીદૃત્વમાત્મતત્ત્વાત્સ્વદ્યોતઃ ક્ષ્યાપયન્નવતિ ॥ ૨૩૪ ॥
જે આગિયો જર્જરિત તણખલાના આગળના ભાગને પણ બાળતો નથી, જે સરસવના કણ જેટલા પદાર્થને પણ પ્રકાશ આપતો નથી અને જે પોતાની જાતથી નાતું કીડાપણું જાહેર કરે છે, તોપણ તે આગિયો પોતાના જીવનને કૃતાર્થ બનાવી તેવું રક્ષણ કરે છે.

घनसन्तमसमलीमस दशदिशि निशि यद्विरा-
जसि तदन्यत् । कीदमणे दिनमधुना तरणिकरान्तरित-
सितकिरणम् ॥ २३५ ॥

કીડાઓમાં મણિ જેવા હે આગિયા ! જ્યારે ગાઢ અંધકાર દશે દિશાઓમાં વ્યાપી ગયો હોય એવા રાત્રિના સમયે તું શેષી બિંદુ છે, તે વાત જુદી છે ! હવે તો દિવસ થયો છે કે જ્યારે સૂર્યનાં કિરણોથી ચંદ્રનાં શીતળ કિરણો પણ ઢંકાઈ બંધ છે. ૨૩૫

कपि गतः पतिरह्वां जलदान्तरितः शशी सनक्षत्रः ।
शून्ये तमसि भवानपि खद्योत शोतनां नाम ॥ २३६ ॥

કે આગિયા ! અત્યારે દિવસોનો પતિ સૂર્ય ક્યાંક ચાલ્યો ગયો છે. સર્વ નક્ષત્રો સહિત ચંદ્રમાં મેઘની અંદર ઢંકાઈ ગયો છે. આવા ગાઢ અંધકારને સમયે તમે પણ સારી રીતે પ્રકાશો. ૨૩૬

इन्द्रः प्रयास्यति विन्दद्भयति तारकध्रीः
स्थात्यप्ति लीडतिमिरा न मणिप्रदीपाः ।

અન્ધં સમમમપિ કીટમણે મવિષ્ય-

ત્યુન્મેમેય્યતિ મધાનપિ દૂરમેતત્ ॥ ૨૩૭ ॥

ક્રીડાઓમાં મણિરૂપ હે આગિયા ! ચંદ્ર ચાલ્યો જશે. તારાઓની શોભા નાશ પામશે ! ગાદા અધકાર-માં દંકાઈ જવાને કારણે અણિઓના દીવા પણ ટકશે નહિ; અને એ રીતે બધે જ અધકાર થઈ જશે ત્યારે તમે પણ અમક અમક પ્રકાશ આપશો, એ બાબત તો દર જ રહી. ૨૩૭

આચિણ્ણવો નમસિ મેષકૃતાન્તરાલે સ્વલ્પપ્રમા અપિ પરૈરનિરસ્તમાસઃ । સ્વશોતકાઃ પ્રકટિતોસ્તરપ્ર-ભાવાસ્તાવન્ન સમ્પતુરગઃ સમુદેતિ યાવત્ ॥ ૨૩૮ ॥

આકાશમાં મધોએ જે અંતરાય ઊભા કર્યો છે, તેને કારણે સાત યોડાઓવાળો સૂર્ય ન્યા સુધી ઉદય પામે નહિ ત્યાં સુધી જેનો પ્રકાશ ખીન્ન ચમકતા પદારથોએ હરી લીધા નથી અને જે યોડા પ્રકાશ હોવા છતાં પણ અમકારા કરી રહ્યા છે, એવા આગિયા પોતાના પ્રકાશને વિશેષે કરીને પ્રગટ કરી રહ્યા છે.

અદ્વૈતવ્યાપારં તત્તવતિ દિનાનામધિપતૌ યદાશેષીભૂતે શક્તિમિ રતધાન્નિ પ્રહરણે ।

તથા ધ્યાન્તં જાતં જગદુપતતે મેષસમયે

યથામી ગણ્યન્તે તમસિ પદવઃ કીટમણયઃ ॥ ૨૩૯ ॥

જ્યારે દિવસોના સ્વામી સૂર્યનો પ્રકાશ ફેલાવવાનો વ્યાપાર અદ્વૈત બની ગયો હોય, જ્યારે ચંદ્રનો પ્રકાશ આપવાનો રશ નામ માત્ર બની ગયો હોય અને જ્યારે ધીન્ન નક્ષત્રો પણ પોતાપોતાના પ્રકાશથી દૂર થયાં હોય તેમ જ મેધ ચઢી આવવાને કારણે જગત એકાંત તો ગાદા અધકારમાં ફૂળી ગયું હોય છે ત્યારે અધકારની અંદર આ ક્રીડાઓના મણિરૂપ આગિયા અત્યંત કૃશળ ગણાતા હોય છે. ૨૩૯

સ્થલાચરની અન્યોક્તિઓ

સિંહ

एकोऽहमसहायोऽहं कृशोऽहमपरिच्छदः ।

स्वरेऽप्येवंविधा चिन्ता मुग्धन्द्रस्य न जायते ॥ ૧ ॥

‘હું એકલો છું, હું અસહાય છું, હું દુબળો છું, હું પરિવાર વિનાનો છું.’ એ પ્રકારની ચિન્તા સિંહને સ્વપ્નામાં પણ થતી નથી. ૧

મુગ્ધેન્દ્ર વા મુગારિ વા મુગ્ધં વ્યાહરતાં જનઃ ।

સરયોમયમપિ છોટા ક્રીડાદલિતવદ્નિનઃ ॥ ૨ ॥

માણસો ભલે તેને મુગે-દ-મુગરાજ કહે કે મુગ્રો

સ. ૪૦

શત્રુ કહે; પરંતુ જે રમતમાં હાથીને દળા નાખે છે;

તેને તો તે બંને સંબોધનોથી લજ્જા આવે છે. ૨

મુગ્રોમ્યો રક્ષયતે ક્ષેત્રં નરૈસ્તુળમયૈરપિ ।

સિંહાક્રાન્તં પુનર્મૃદુ ન હૃદયૈનં વદન્તિભિઃ ॥ ૩ ॥

મુગ્રવાથી પોતરતું રક્ષણ કરવું હોય, તો ધાસના પૂળાઓ (ચાડિયા)નો માણસ બનાવીને પણ થઈ શકે છે; પરંતુ હે મુગ્ર ! જ્યારે કોઈ પણ સ્થળ પર સિંહનું આક્રમણ થાય ત્યારે તે યોડાઓ કે હાથીઓથી પણ રક્ષી શકાતું નથી ૩

મુર્ગેન્દ્રે શરીર્જનં વરાદૈશ્ચલિતં સ્થલાત્ ।

હૃદયાન્તં હૃદયિતં શ્રુત્વા સિંહૈઃ પૂર્વવદાસિતમ્ ॥ ૪ ॥

યોડાઓના હબ્બદબ્બટ સાંભળીને મુગ્રાઓ નાસી ગયાં, સસલા સંતાઈ ગયાં, કુહર પોતાના સ્થાનથી ભાગી ગયાં, પરંતુ સિંહો તો પહેલાની જેમ જ બેસી રહ્યા. જનનાલુવિલં સિંહઃ પાપાણશક્લાકુલમ્ ।

પ્રાપ્તોતિ નવમર્દ્દનં વા કલં વા મુષકો ભવેત્ ॥ ૫ ॥

પથરના કટકાની અંદર દર દરની ઉંદર ભરાઈ ગયો હોય, તેને સિંહ ઘોડવાની મહેનત કરે, તો તેના નખ ભાગી બધા અથવા તો ઉંદર જેવું કુદ પ્રાણી હાથમાં આવે. ૫

जीर्णोऽपि कमहीनोऽपि कृशोऽपि यदि केसरी ।

तथापि सूयनाथस्य शङ्कातद्वाय कल्पते ॥ ૬ ॥

એ સિંહ ભલે દુબળો હોય, પરાક્રમ વિનાનો હોય, સુકાઈને કૃશ બનેલો હોય તોપણ તે હાથીઓના ટોળાના પતિને મરણની શંકા સુધી પહોંચાડી દે. ૬

नामिषेवो न संस्कारः सिंहस्य क्रियते मृगैः ।

विकर्माजितसत्तस्य स्वयमेव મુગ્ધેન્દ્રતા ॥ ૭ ॥

પ્રાણીઓ વડે સિંહને અભિષેક કરવામાં આવતો નથી તેમ જ તેને કોઈ સંસ્કાર કરાના નથી. જેણે પોતાના પરાક્રમથી જ પોતાનું સામર્થ્ય સિદ્ધ કર્યું છે, એવા તે સિંહને આપોઆપ જ મુગ્રજનું પદ મળે છે.

वेतण्डगण्डकण्डूतिपाण्डित्यपरिचयिना ।

हरिणा हरिणाडीपु कथ्यतां कः पराक्रमः ॥ ૮ ॥

જેણે હાથીઓનાં વિશાળ ચંદ્રસ્થળોને અંગવાળની જેમ પોતની નાખવાનું પાંડિત્ય બતાવ્યું છે, એવા વિશેષ પરાક્રમવાળા સિંહે હરણોઓને મારી નાખવામાં કયું પરાક્રમ કર્યું, તે કહો. ૮

उत्तुङ्गमत्तમાत्तमस्त्वकन्येस्तलोचनः ।

આસન્નેડપિ ચ મારકું ન વાઝાઈં કુરતે હરિઃ ॥ ૯ ॥

જેની નજર ઊંચા અને મોટા-મોટા હાથીના ચંદ્ર-

સ્થળ પર જડાઈ છે, એવા સિંહની એકદમ પાસે હરણ બેઠું હોય, તોપણ તેને હણવાની ઇચ્છા સિંહ કરતો નથી. ૯

જાતઃ સ્વન્યં ન જપ્રાહ કઠ્ઠીરવકિશોરકઃ ।

ચક્ષુર્ગોપારયામાસ કુલે કુલ્લરશાલિનિ ॥ ૧૦ ॥

કંઠમાં ખરખર નાદ કરતા આ સિંહના બચ્ચાએ હજી તો માતાનું દૂધ પીવાનું છોડ્યું નથી, ત્યાં તો હાથીઓથી શોભતી વનકુંભે તરફ તેની નજર ફરવા લાગી છે. ૧૦

વરમુન્નતલાઙ્ગુલાત્સદાધૂનનમીપણાત્ ।

સિંહાત્સદપ્રહારોઽપિ ન શૂગલાધિરોદ્દનમ્ ॥ ૧૧ ॥

જેણે પૂંછડી ઊંચી કરી છે અને ડેશવાળી ખંખેરવાથી ને ભવંકર લાગે છે, એવા સિંહના પગથી લાત ખાધી તે સારું; પરંતુ શિયાળ ઉપર આશહણુ (સવારી) કરવું તે હીન છે. ૧૧

શૂરોઽસિ કૃતવિદ્યોઽસિ દર્શનીયોઽસિ પુત્રક ।

કુલે તસ્મિન્નજાતોઽસિ ગજો ચત્ર ન હન્યતે ॥ ૧૨ ॥

(શિયાળના બચ્ચાને પાળાપોષેને મોડું) કયાં પછી, તેને સિંહણ કહે છે કે.) 'હે પુત્ર, તું ચરવીર છે. વિશા ભણેલો છે અને દેખાવડો છે; પરંતુ તું તે કુળમાં જન્મેલો છે કે જ્યાં હાથીને સંહાર થતો નથી.'

અસ્મિન્નિવતિ સિંહે વનમિદમાસીદુરાસદં દ્વિરૈઃ ।

ઘટ્યન્તે કટિસૂત્રં તસ્ય સદાભિઃ શયરશિશવે ॥ ૧૩ ॥

જ્યારે આ વનમાં સિંહ જીવતો હતો ત્યારે હાથીઓ પણ એ વનમાં પ્રવેશ કરી શકતા નહોતા; હવે તે સિંહ મરી જવાથી ભીલનાં હાકરાં તેની ડેશવાળાથી કંદારો બનાવે છે. ૧૩

एकाकिनि वनवासिन्यराजलक्ष्मण्यनीतिशस्त्रज्ञे ।

सत्त्वोच्छिद्ये मृगपतौ राजेति गिरः परिणमन्ति ॥ ૧૪ ॥

તે સિંહ એકલો છે, વનમાં વાસ કરનારો છે, રાજ્યની લક્ષ્મીથી રહિત છે અને તે નીતિશાસ્ત્ર બુદ્ધિવંતો નથી; તોપણ સર્વ પ્રાણીઓ કરતાં તેનું પરક્રમ વિશેષ છે; માટે બધા લોકોની વાણી તેને 'રાજા રાજા' એમ કહે છે. ૧૪

अनिर्ग मत्तङ्गजानां हृंहितमाकर्णयेत यथा विपिने ।

मन्ये तथा न जीवति गजेन्द्रतटपलकवलन-सिंहः ॥ ૧૫ ॥

આ જંગલમાં રાતદિવસ હાથીઓની ગર્જના સંભળાય છે, તે ઉપરથી હું એમ માનું છું કે ગજરાજના માંસનું ભક્ષણ કરનાર કોઈ સિંહ અહીં જીવતો નથી હોય. (અર્થાત્ સિંહ જીવતો હોત, તો હાથીઓની ગર્જના સંભળાત નહિ.) ૧૫

यद्यपि च दैवयोगात्सिंहः पतितोऽतिदुस्तरे कूपे ।

तदपि च बाच्छति सततं करिकुम्भविदारणं मनसि ॥ ૧૬ ॥

દૈવસંબંધે આ સિંહ જોકે અત્યંત દુસ્તર એવા ઊંડા કૂવામાં પડેલો છે, તોપણ તેના મનમાં તો હાથીના ગંડસ્થળને ફાડી નાખવાની ઇચ્છા રહેલી છે. ૧૬

यद्यपि रटति सरोपं मृगपतिपुरतोऽपि मत्तगोमायुः ।

तदपि न कुन्यति सिंहोऽयसदृशપુરુષે પુનઃ કોપઃ ॥ ૧૭ ॥

આ મદ ભરેલું શિયાળું જોકે સિંહની પાસે રહીને પણ રોષ કરીને ખૂબ ગર્જના કરે છે, તોપણ સિંહ તેની પર ક્રોધતો નથી; કારણ કે પોતાની સાથે જેની સરખામણી થઈ ન શકે તેવા હલકા માણસોને વિષે કયા પ્રકારનો ક્રોધ કરવો! ૧૭

जठरज्वलनज्वलताप्यपगतशक्कं समागतापि पुरः ।

करिणामरिणा हरिणा हरिणाली हन्यतां नु कथम् ॥ ૧૮ ॥

જઠરનો અગ્નિ ખૂબ જ બળતો હોય અને તેવે વખતે થંકા વિના જ સ્વેચ્છાએ ફરતું ડરજતુ રાણું પાસે આવી પહોંચ્યું હોય, છતાં હાથીઓના શત્રુ એવા આ સિંહ શા માટે ડરજાને મારે! ૧૮

हेलाविदलितकरिकुल कठ्ठीरव कीदृशः प्रकोपायम् ।

छोले दालशूगले केवलकोलाहलापारे ॥ ૧૯ ॥

જેણે રમતમાં હાથીઓનાં કુળ દળા નાખ્યાં છે અને જેના કંઠમાં ધરધર અવાજ થાય છે એવા હે સિંહ! કેવળ કોલાહલ કરી બાજુનાર આ ચપલ શિયાળના બચ્ચા પર તમે ક્રોધ કરો તે હું ગ્રહાય! ૧૯

गजितमाकर्ण्य मनागङ्गे मातुर्निशर्षजातो-

ऽपि । हरिशिशुगुरुपतितुं द्रागङ्गान्याकुञ्चय लीयते

निभृतम् ॥ ૨૦ ॥

જેનો જન્મ અડધી રાતે થયો છે, એવા અત્યંત નાનો સિંહનો બાળક કોક ગર્જના સંભળતાની સાથે જ માતાના બોળામાં હોવા છતાં પોતાનાં અંગ સંક્રાંતીને ઊઞાળે મારવા માટે તૈયાર થઈ રહે છે. ૨૦

वयोभिमानादपमानता चेद्विधीयते फेरज-

चरेण । हेलाहतानेककरीन्द्रयूतोहीन्द्रसूतोर्नहि कापि

हानिः ॥ ૨૧ ॥

કોઈક જદું શિયાળ પોતાની વધારે પડતી થયેલી વયના અભિમાનને કારણે કદાચ અપમાન કરે, તો તેથી સિંહરાજના બાળકને કોઈ પણ હાનિ થવાની નથી કે જેણે રમતમાં અનેક યુવાન ગજરાજને મારી નાખેલ છે. ૨૧

મિનતિ મીમં કરીરાજકુમ્ભં વિભર્તિ વેગં પવનાદતીવ ।

કરોતિ વાસં મિરિગહરેપુ તથાપિ સિંહઃ પશુરેવ નાન્યઃ ॥

એ ભલે મળરાજના ભાગેર ગંડસ્થળને તોડી નાખે, એ ભલે પવનથી પણ વધારે વેગ રાખે તેમ જ ભલે પર્વતની શુકાઓમાં નિવાસ કરે, તે પણ તે સિંહ પણ જ છે; તે વિશેષ બની જતો નથી. ૨૨

ગમ્યતે યદિ મુનેન્દ્રમન્દિરે લખ્યતે કરિકપોલ-
મૌકિકમ્ । જમ્બુકાલયગતેન લખ્યતે વત્સપુછ-
સુરચમ્ભળ્લનમ્ ॥ ૨૩ ॥

ધારો કે કદાચ મુનરાજ-સિંહના નિવાસસ્થાને જવાનુ થાય, તો સાચી હાથીઓના ગંડસ્થળનાં મોતી મળી આવે; પરંતુ ને શિયાળવાની બખોલમાં જવાનુ થાય, તો વાહરડાંનાં પૂછડાં, ખરીઓ કે ચામડાના કંદકા મળી આવે । ૨૩

યેન મિત્રકરિકુમ્ભવિસ્થલમૌકિકાવલિમિર-
શ્ચિતા મહી । અથ તેન હરિણાન્તિકે કર્મ કશ્યતાં
હુ હરિણા પરાક્રમઃ ॥ ૨૪ ॥

જે સિંહે એક વખતે હાથીના ગંડસ્થળ બેઠાને તેમણી નીકળેલ મોતીઓની પંક્તિથી પૃથી ભરી દીધી હતી, તે જ સિંહ આને હરણુની આગળ પોતાનું પરાક્રમ શી રીતે કરી શકે ? ૨૪

હરિરલસવિલોચનઃ સદૈલ બલમવલોમ્ય પુન
ર્જંગમ નિદ્રામ્ । અધિગતપતિવિક્રમાસ્તમીનિવે તુ
વનિતાસ્ય વિલોક્યાંચકાર ॥ ૨૫ ॥

પ્રમાદ-આળસથી નેનાં લોચન ધેરાયેલા છે એવા સિંહે જ્યારે આખમ્ભિયામજામા સંતાને નોઈ લીધી ત્યારે તેણે સાખી નિદ્રા તો લીધી; પરંતુ જેણે પોતાના પતિના પરાક્રમનો અસ્ત થતા તેનો ભય બણ્યો છે, એવી તે સિંહણે પોતાના પતિની સાથુ પણ જોયું નહિ.

ઉત્તુઙ્ગશૈલશિખરસ્થિતપાદપસ્ય
કાકોડપિ પક્કલમાલમતે સપક્ષઃ ।

મિંદ્રો ઘલી ગજવિદારણદારુણોડપિ
સીવસ્ત્રહો તરુતલે રલુ હીનપક્ષઃ ॥ ૨૬ ॥

જેની પાસે સારી પાખ (પક્ષ) છે, એવા કાકડો પણ જ્યાં પર્વતની રોચે રહેલ ઝાડનાં પાકાં ફળ મેળવી શકે છે, પરંતુ બળવાન સિંહ કે જે હાથીઓનો ભયકર રીતે સંહાર કરે છે અને બળવાન છે. તેમણુ પક્ષ (પાખ) વિનાનો છે, તેથી ઝાડની નીચે જ દુઃખી થાય છે. ૨૬

અન્તર્થલાન્યદમમુદય મુગાપિપસ્ય
વાવા નિવેય કમમય લૂક્રોમિ ।

જાનન્તિ કિં તુ કરજશ્વતુકુમ્ભિભુમ્ભ-

નિમુંક્રમૌકિકમયાનિ વનાન્તરાણિ ॥ ૨૭ ॥

આ જે સિંહના શરીરની અંદર ખૂબ જ બળ રહેલું છે, તેને વાણીથી કું કેવી રીતે હલકુ કરી શકું ? કારણુ તે તેના નખથી બેઠાયેલ હાથીઓના ગંડસ્થળ-માંથી નીકળેલાં મોતી બધા વીખરાયેલા છે એવાં અનેક વનો તે સિંહના પરાક્રમે બળે છે. ૨૭

આપદ્મકુત્રિમસદાજટિલામ્મિત્તિરાોપિતો મૃગ-
પતેઃ પદર્શી યદિ શ્વા । મત્તેમકુમ્ભતટપાટનલ્પટસ્ય
નાદં કરિવ્યતિ કર્મ હરિણાપિપસ્ય ॥ ૨૮ ॥

ધારો કે બનાવટી શુદ્ધવાળા કેસવાળા જેણે ધારણ કરી છે, એવા આ દૂતરો સિંહની પદનીને માત્ર કરીને ભયાનક લાગે; પરંતુ તે દૂતરો મદોન્મત હાથીઓનાં ગંડસ્થળ બેઠવામાં જેને આનંદ છે એવા મુનરાજના જેવા સિંહના કેવી રીતે કરી શકશે ? ૨૮

મિત્રા મહામિરિશિલાઃ કરજામન્નામ્દુહામશૌર્વ-
નિરકૈઃ કરિદ્રમ્મેજ । દૈવે પરાશ્ચિ કરિણામરિણા
તથાપિ કુત્રાપિ તાપિ રલુ હા પિશિતસ્ય લેશઃ ॥ ૨૯ ॥
અહ હાથી ભરાઈ રહ્યો છે એવા બ્રમને લીધે આ સિંહે પોતાના પંખના નખખા રહેલા અપૂર્વ બળથી મોટા પર્વતની શિલાઓ તોડી નાખી; પરંતુ ભાગ્ય વિપરીત હોવાને કારણે, તે હાથીઓના શત્રુ સિંહને પાંચથી માસનો દુક્રો સરખો જ્યો નહિ. ૨૯

પારીન્દ્રશાવક ન તાથકતીતિરેપા વેશાન્તરૈર્વિદ્ધ-
રસિ શ્વશાલશાવૈઃ । કુમ્મીન્દ્રકુમ્ભશ્લનોત્પતના-
ક્રમેચ્છાં વંશોચિત્તં ત રલુ રીતિમુતીકરોપિ ॥ ૩૦ ॥

જે સિંહના બચ્ચા । તુ પોતે વેશ બદલીને શિયાળ અને દૂતરાના બચ્ચા સાથે જે રમે છે, તે તારે સ્વખાવ નથી, તને તો તારા વંશ તરફથી હાથીઓના ગંડસ્થળ બેઠાને પરાક્રમ બનાવવાની જે મોટી ઇચ્છા બહેમી છે, તે ઇચ્છાને તું તારા હૃદયથી કેમ સ્વીકાર કરતો નથી ?

ઉત્તુલ્લય ચા શિખરિણં મદકુન્મિભુમ્ભમુદ્ગિય
સાનુશ્વતમાયવમુલ્લલ્લે । પશ્ચાન્નતો નિયતયા જરયામિ
મૂતઃ સોડર્વ કરૌ લિદ્ધિ વૃદ્ધિતલોહિતાશ્વઃ ॥ ૩૧ ॥

જે સિંહ એક વખતે પર્વતને ઓળંગીને મદોન્મત હાથીના ગંડસ્થળને બેઠાને પાછો સો શિખરરાજા ધાંજા પર્વતને ઓળંગી જતો હતો, તે જ આ પંચાનન (સિંહ) દૂરતના નિયમને લીધે આવી પડેલી રહા-વસ્થાથી હારી જતા, અપ્રત લાવ્યેલો અંજો કરીને પોતાના જ હાથ ચઢી રહ્યો છે. ૩૧

વિગ્નંતે શૂંચંતે મદમલિનગણ્ડાઃ કરટિનઃ
કરિણ્યઃ કારુણ્યાસ્પદમસમશીલાઃ સ્વલુ સ્ત્રગાઃ ।

હૃદાનોં લોકેડમિત્રનુપમશિલાનાં પુનરયં
નલાનાં પાણિદયં પ્રકટયતુ કસ્મિન્મૃગપતિઃ ॥૩૨॥

પોતાના મદથી મલિન બનેલા હાથીઓ તો દિશાના
ઠાંઠક ખૂણામાં રહેલા મેલખાસ છે; હાથપુઆ દેખાય
છે, પરંતુ તે સ્ત્રાંચિતિ હોવાને કારણે દયાને પાત
બનેલી છે અને મૃગલા તો અત્યંત હલકાં છે; તે
પછી આવી હાલતમાં આ મૃગલાઓને પતિ સિંહ
પોતાની જ્વલંત શિખાઓ જેવા તેજસ્વી નખોની
કુશળતા જોને વિષે પ્રગટ કરે ? ૩૨

ન યત્ર સ્થેમાનં દુયુરતિભયધ્વાન્તનચના
ગલદાનોત્રેકાધમદલિકદધ્વાઃ કરટિનઃ ।

લુઠન્મુક્તામારે ભવતિ પરલોકં ગતવતો
હરેરથ દારે શિવ શિવ શિવાનોં કલકલઃ ॥ ૩૩ ॥

ગંડસ્થળમાંથી ઝરતા મદ પર આસક્ત બનેલા
ભ્રમરાઓ જેના ગંડસ્થળની ચારે બાજુ ભ્રમ્યા કરે છે
જેવા હાથીઓ પણ અતિશય લયને લીધે ભ્રાંતિવાળા
નજરેવાળા બનીને ટકી શકતા નહોતા; તેવી મોતી-
ઓથી ભરેલી શુકાના દાર પાસે આ સિંહ પરલોકે
આશ્ચર્ય ગણે છે; તેને કારણે શિયાળવાં કલકલ રડી
રહ્યા છે, તે ખેલજનક છે. ૩૩

કુરુક્ષેત્રાં યુયં નિષ્કૃતમિદમક્ષીઠમયં
નિરાવહો યન્નિર્દયદ્વયમાવોડૈર્દયતુ તત્ ।

નિવેશો વા કસ્મિન્નયમવિનયઃ કેસરિયુવા
હટાન્મત્તેભાનાં યુવતિષુ વિષત્તે નલપદમ્ ॥ ૩૪ ॥

જે યુવાન કેસરી સિંહ બળાહારે મદોન્મત્ત હાથી-
ઓની સ્ત્રાંચિનાં શરીર પર પંખને ખદાર ચલાવે, તે
સિંહ જો પોતાના હૃદયથી અત્યંત નિર્દય લાવ લાવીને
વિશ્વાસને કારણે એકાં ગયેલાં આ હરિણીઓનાં ટોળાં
પર પોતાનો પંખ ચલાવે, તો તેનો આ અવિનય
જાની આગળ જઈને કહેવાય ? ૩૪

સ્થિતિં નો રે દધ્યાઃ ક્ષણમપિ મદાન્વેક્ષણ સલે
ગજશ્રેણીનાથ ત્વમિહ જટિલાયાં વનમુચિ

અસૌ કુન્નિધ્વાન્ત્યા સ્વરનસરનિર્દારિતમહા-
ગુરુમાવપ્રામઃ સ્વપિતિ ગિરિગર્ભે હરિપતિઃ ॥ ૩૫ ॥

મદને લીધે અથ બનેલી દૃષ્ટિવાળા અને હાથીઓના
પતિ બનેલા દે ગજરાજ ! આ ગાઢ એવી વનની
ભૂમિમાં તું એક ધીર પણ નિવાસ કરીશ નહિ; કારણ
કે હાથીના અમને લીધે જેણે પોતાના તીખા પંખથી

મોટા મોટા પહોડી પ્રદેશો વિહારી નાખ્યા છે, એવો
હરિ(સિંહ)નો પતિ આ શુકામાં સતેલો છે. ૩૫

પિવ સ્તન્યં પોત સ્વમિહ મદન્તાવલધિયા
દગ્નવાનાઘત્સે કિમિતિ હરિદન્તેષુ પરુપાન્ ।

ત્રયાણાં લોકાનામપિ હૃદયતાપં પરિહર-
ન્નયં ધીરં ધીરં ધ્વનતિ નવનીલો જલધરઃ ॥૩૬॥

હે સિંહના બચ્ચા ! તું તારી માતાનું સ્તનપાન
કર; અહીં ઠાંઠ મદોન્મત્ત દંતાવલ (હસ્તી) છે એમ
માનીને દશે દિશાઓમાં તું દૂર દૃષ્ટિપાત શા માટે કરે
છે ? (આ ગજના કરનાર ઠાંઠ હસ્તી નથી પણ) એ
તો ત્રિભુવનના લોકોના અંતઃકરણના સંતાપને શાંત
કરનાર નવનીલ (નવીન કાળો) મેઘ ધીમે ધીમે ગર્જના
કરે છે. ૩૬

ક્ષુદ્રાઃ સન્તિ સહસ્રશોડપિ વિપિને શૌન્ડીર્યવીર્યોહ્વા-
સ્તમયૈકસ્ય પુનઃ સ્તવોમહિ મહઃ સિંહસ્ય વિશ્વોત્તરમ્ ।

કેલિઃ કોલ્લુલૈર્મદો મદકલો કોલાહલો નાહલઃ
સંઘર્ષો મદિયૈશ્વર્યસ્ય મુમુષે સાદૃશ્યતે હુંકૃતે ॥૩૭॥

પોતાનામાં પરાક્રમ ન હોવા છતાં ખોટા આડંબર
કરી મદોન્મત્ત કરનારાં નીચ પશુઓ તો જગતમાં
સંકટો છે; પરંતુ એક સિંહનું જ પરાક્રમ છે કે જે અખિલ
વિશ્વમાં પ્રશસ્ત છે. તે પરાક્રમની અમે સ્તુતિ કરીએ
છીએ; કારણ કે તે 'સિંહની અભિમાનયુક્ત ગજના
ચતાની સાથે શિયાળાએ પોતાનું મોહનું બંધ કર્યું
મદોન્મત્ત હસ્તીઓએ પોતાના મદને લાગ કર્યો; નાહલાં
એ પોતાનો કોલાહલ બંધ કર્યો; અને પાણીઓએ
આનંદયુક્ત ગજના કરવાનું ત્યજી દીધું. ૩૭

કોલઃ કેલિમલંકરોતુ કરિણઃ ક્રીડાન્તુ કાન્તાસલ્લ-
કાસારે વનકાસારઃ સરભસં મજ્જન્તિવહ સ્વેન્છયા ।

અચ્ચમ્યન્તિવમયોપિતશ્ચ હરિણા ભૂયોડનૂસ્પાં ગતિં
કાન્તારાન્તરસંચરિણ્યુરધુના પશ્ચાન્તનો વર્તતે ॥૩૮॥

આ કાંતાર(વન)ને વિશે શિયાળ લહે છતાં
સાર ખોલ્યા કરે; હસ્તીઓ પોતાની સદૃશીઓ સાથે
લહે ક્રીડા કરે; જગલી પાણીઓ લહે સ્વેદજનુસાર
સરોવરમાં ક્રીડા કરે; હસ્તિનીઓ અને હરિણો પોતાની
પૂર્વપુરુષ (બપરણિત યવાથી લહેકાતી) ચાલે આમતેમ
અચ્ચ કરે; કારણ કે પંચાનન (સિંહ) હાલમાં આ
વન છોડીને અન્ય વનમાં ગયેલો છે. ૩૮

નાસ્યોચ્છ્રાયવતી તનુર્ન દશનોં નો દીપંદીપઃ કરઃ
સત્યં વારણં નૈપ કેસરિશિશુસાહચરૈઃ સ્પર્ધતે ।

તેજોવીજમસહ્યમસ્ય દ્વયે ન્યસ્તં પુત્રવંધસા

સાદત્વાદશમેવ યેન સુતરાં મોઘ્યં પશુ મન્યતે ॥૩૧॥

હે વારણ ! આ કેસરીશિશુનું શરીર કાંઈ તારા જેવું કદાવર નથી; તેના દાંત પશુ તારા દાંત જેવા લાગ્યા નથી; એ કાંઈ પોતાના આડંબરથી તારી સાથે સ્પર્ધા કરતો નથી; પરંતુ વિધિએ તેના અંતઃકરણમાં એવું અગ્નિ પરાક્રમનું ખીજું મૂક્યું છે કે ખીજને લીધે તે તારા જેવા મહાન પ્રાણીને પોતાનો ખોરાક સમજે છે. તાત્પર્ય કે જેમ પોતાનો ખોરાક ખાવામાં કંઈ પુરુષાર્થ કરવાનું હોતું નથી તેમ તારા જેવા મહાન-મત પ્રાણીનો સંહાર કરવામાં તે કંઈ મોટા પુરુષાર્થ સમજતો નથી. ૩૯

હુત્શામોડપિ જરાદ્વહોડપિ શિથિલપ્રાણોડપિ
કટાં દશામાપન્નોડપિ વિપન્નવીર્યુતિરપિ પ્રાણેષુ
નચ્યત્સ્વરિ । મત્તેમેન્દ્રવિભિન્નકુન્મવિશિતપ્રાસૈકવદ્-
સ્વદ્ઃ કિં જીર્ણં મૃગમત્તિ મનમહતામપ્રસરઃ
કેસરી ॥ ૪૦ ॥

મદે-મત ધમેન્દ્ર(ગનેન્દ્ર)નાં ગંડરથળને લિપ્ત કરી તેમાંથી મેળવેલા માસપ્રાસમાં જ માત્ર આસક્તિ રાખવા-વાળો, માનમહત્વવાળો, એનો અંતર કેસરી જૂખથી પાતળો થઈ ગયો હોય, વૃદ્ધાવસ્થા વડે ઇર્ષ્ય થઈ ગયો હોય, ગાયત્રી શક્તિ ન રહી હોય, ઘણી દુર્દશામાં આવી પડ્યો હોય, હુદ્ધિ અને ધૈર્ય કમી ગયાં હોય, અને પ્રાણુ જતા રહેવાનો સમય આવ્યો હોય તોપણ સૂકું ધોસ તે ખાય છે કે ? નહિ જ. ૪૦

યેનાતર્ગલકાલકેલિકલિતપ્રત્યમકાદન્વિની-

ધારાધોત્તિષ્ઠાવધાતુપુ પુરા શેલેષુ લીલાગ્રિતમ્ ।

સોડ્ય શુદ્ધનિવાતમપ્રચરણઃ સ્કારસ્પુરસ્કેરવીફ્ફકારઃ

કુપિતોડ્ય ચાદતિ સુદ્ઃ પાણી મૃગપ્રામણીઃ ॥ ૪૧ ॥

ઘણા સમયથી ગર્જના સાથેના મેઘની અવિરત વૃષ્ટિથી પોવાઈ ગયેલી ધાતુઓવાળા પદાર્થમાં જે મૃગાને (સિંહે) પૂર્વે લીલા કરી તે જ સિંહ શિખર ઉપરથી પડવાથી પગ લાગી જતાં, અતિશય ડહાળા માદી રહેલાં શિલાળવાંના પોકારથી કોધાવમાન થયેલો દોલા છતાં વારંવાર પોતાના હાથ (પાંખ) ચાટે છે. ૪૧

પ્રામાણામુપશ્ચયસીમનિ મદોદ્રેકસુરસૌપ્તવા

ફેત્કારસ્નિમુદ્ધિરન્તિ ચહ્વઃ સંમૂય ગોમાયવઃ ।

સોડ્યઃ કોડ પિપતાવત્પ્રનિપતઃ પારીન્દ્રગુહારવઃ

શુન્યદ્રઘ્મલોલશુદ્ધમચલત્કર્ણ ગર્જયઃ પ્રતઃ ॥ ૪૨ ॥

મદો-મત થઈને પોતાનું સોહવ (મદસ્વ) પ્રદર્શિત

કરનારાં ઘણાંપે શિયાળવાં એકાં થઈને ગામડાઓના ખુશી સીમાડામાં કાલાહલ કરે છે; પરંતુ મેઘની ગર્જના કરતાં પણ વધારે ઘન એવી સિંહેની ગર્જનાને સાંભળતાં જ હસ્તીઓનાં ગંડસ્થળ સુકાઈ ન્યય છે, સૂકે એકદમ અતિહીન થઈ ન્યય છે અને ઇર્ષ્ય સ્થિર થઈ ન્યય છે. ૪૦

પણઃ ક્રીડતિ શૂકરશ્ચ સ્વનતિ દ્વીપી ચ ગર્વાયતે
ક્રોષ્ટા કન્દતિ વચ્ચતે ચ શશકો વેગાદ્ગુરુધાવતિ ।

નિઃશઙ્કઃ કરિપોતકસ્તરહતાસુન્મોટતે લીલયા
હંહો દિંદિ વિના સ્વાયાધ વિધિને કીદમ્દશા વર્તતે ॥ ૪૩

આ હરણું ખેલી રહ્યું છે. કુકુર જમીન ખોદી રહ્યું છે. વાઘ ગર્વમાં આવી ગયો છે. શિયાળવું રડી રહ્યું છે. સસણું દૂદાકૂદ કરે છે. રુકમ્ય વેગથી દોડી રહ્યો છે. હાથીનું બચ્ચું ચંદા વિના જ વૃક્ષની લતાઓને રમતમાં ઉખાડી રહ્યું છે. હે સિંહ ! ખરેખર તારા વિના આજે આ જંગલમાં કેવી દશા થઈ રહી છે ? ૪૩

હે માતલ્લ મદાન્યુહન્ધરતયા રોલ્મયરોલ્ પદ-
દ્વન્યાનામવલમ્બનં યનમિદં મહુક્તું યદુરુકળસે ।

દૃષ્ટસ્તિક્કિમહો મહોન્નતધરાપોરેયધાત્રીધર-

પ્રસ્થપ્રસ્થિતમેવયુધમયનોક્ષ્ણી ન કળ્ઠીત્વઃ ॥ ૪૪ ॥

હે માતંગ-ગજરાજ ! તારા મદ કરતા આડંબરને લીધે ભમરાઓના ટોળાને સાથે લઈને આગળ વધનાર એવા તું ખીજ જંગલી હાથીઓનું અવલંબન લઈને શુ આ વનનો નાશ કરવાની ઉત્કંઠા રાખે છે ? તો શું તું બચતો નથી કે, 'કચ્છા જ મોટા એવાં પૃથ્વીનાં સંહારક પશુઓને ધારણ કરનાર આ જુમિના વિશાળ મેદાનમાં પથરાયેલા મેદોના સમુદગ્ન' મથન કરવાની ઉત્કંઠા બેનામાં રહેલી છે, એવા ધરધર અવાજ કરતો આ સિંહ અહીં પાસે જ છે. ૪૪

યસ્યાન્ધ્યરુપઃ પ્રતાપવત્સોદૈન ધેરંદ્રઃ

શુન્યન્તિ સ્મ મદપ્રવાહસરિતઃ સયોડપિ વિદ્મન્તિનામ્ ।

દૈવાત્કરુદ્દશાશય મત્તવતઃ સિંદ્ધય તસ્યાધુના

કર્ષન્નયેષ કરેણ કેતરમટામરં જરુહુજ્જરાઃ ॥ ૪૫ ॥

જેનો કોષ કદી નિષ્પન્ન જતો નથી, જેનું નિવાસ-સ્થાન પ્રતાપથી શોભીતું છે, જે ધીરજને રચ્ચી કે એમ છે, જે પોતે દિશાઓના હાથીઓના ગંડસ્થળના મદના પ્રવાહથી વહેતી નદીઓને પણ સુકાવી દે છે; એ જ સિંહ વિપરીત દેવને કારણે અવદશામાં આવી પડ્યાં. તેની કેવળાળાઓના વાળને આ વૃદ્ધ હાથીએ ખેંચી રહ્યા છે. ૪૫

યઃ શૌર્યાવધિરેવ યસ્ય સહસા દિવ્યન્તિનોઽ-
પ્યન્તિકં નાયાતાઃ કિલ યેન વિન્ધ્યવમુધા ગમ્યા
ન કર્યાપ્યમૂત્ । તસ્મિન્કૌતુકિના ત્વયા કરિપતૌ
લુપે કપોલસ્થલી મૃદ્ધઃ કેસરિવીર સંપ્રતિ પુનઃ
કુત્રૈવ વિશ્રામ્યતુ ॥ ૪૬ ॥

ને સિંહ પોતે શૌર્યની અવધિરે પશુાય છે, જેની
પાસે મોટા દિગ્ગમે પણ એકદમ આવી શકતા નથી
અને જેના નિવાસના કારણે વિશ્વાચળ પર્વતની ભૂમિ
ઢાઈનાથી બંધ થાય એવી રહી નથી; તેવા હે કેસરી
સિંહ ! અતંત કોતુક ધરાવનાર તું જો ગજરાજને આરી
નાખીય તો પછી હાથીના ગંડસ્થળમાં નિવાસ કરનાર
પેલો ભમરો ક્યાં જઈને નિવાસ કરશે ? ૪૬

યૂતા યેન વિભિન્નવારણઘટાકુમ્ભોન્મલ્લમૌકિક-
ભ્રેણીભિઃ પરિપૂરિતાસ્તદ્ભુવો ભૂમીભૃતાં કોટિશઃ ।
તસ્યૈવાય નિવાસસીન્નિ કલમાઃ ક્રોડન્તિ નિઃસાધ્વસં
પારીન્દ્રસ્ય જરાતુરસ્ય તદ્વદો જીર્ણો જિર્ણીપારસઃ ॥ ૪૭

ને સિંહ પોતાની યુવાવસ્થામાં હોયેલા મહોન્મલ
હાથીઓના ગંડસ્થળમાંથી નીકળેલાં મોતીઓના ઢગલા-
થી પર્વતની તળેટીની ભૂમિને ભરી દીધી હતી, તે જ
છિન્નવિશ્રમી સિંહની શૂકાના સીમાડા આગળ તેની
વૃદ્ધાવસ્થા હોવાને લીધે આજે હાથીઓનાં બચ્ચાં ઢાઈ
પણ ભાતના ભય વગર કોડ કરે છે । તે પરથી એમ
લાગે છે કે આ સિંહ પોતે વૃદ્ધ અને રોગી બન્યો તે
સાથે ખીન્ન પ્રાણીઓને છતી લેવાનો તેનો રસ પણ
છૂટ્યું બન્યો છે. ૪૭

કઃ કઃ કુત્ર ન ધુર્ધુરયિતધુરીધોરો ધુરેન્મુકરઃ

કઃ કઃ કં કમલોકરં વિમલકં કલું કરી નોઘતઃ ।

કે કે કાનિ ઘનાન્યરણ્યમહિપા નોન્મૂલ્યેયુર્યતઃ

સિંદ્દીજેહ્વિલાસવદ્ભવસતિઃ પશ્ચાન્નનો વન્તે ॥ ૪૮ ॥

ધુરધુર અપાજ કરવાથી જેનાં નસકારાં ફૂલેલાં છે,
તેને લીધે ભયકર દેખાતો એવો આ કુછર ક્યાં ક્યાં
ધુરધુર અપાજ કરતો નથી ? કયો કયો હાથી ક્યાં ક્યાં
કમળોનાં સરોવરને અસ્વસ્થ કરવાને તત્પર નથી થતો ?
તેમ જ કયા કયા જંગલી પાડાઓ ક્યાં ક્યાં જંગલને
છેપેડી નાખવા તત્પર થયા નથી ? કારણ કે આ પંચા-
નન (સિંહ) પોતાની પ્રિય સિંહણના સ્નેહવિલાસમાં
મગ્ન થઈને પોતાની શૂકામાં પડેલો છે. ૪૮

માંતઙ્કા કિમુ ઘલિગતેઃ કિમકલૈરાહમ્બરીર્લમ્બુકાઃ

સારઙ્કા મહિપામદં વ્રજત કિં શન્યેષુ શૂરા ન કે ।

કોપાટોપસમુદ્ગટોત્કટસટાકોટેરિભારેઃ પુનઃ

સિન્ધુષ્વાનિનિ હુંઢતે સ્ફુરતિ યત્તદ્વર્જિતં મર્જિતમ્ ॥ ૪૯

હાથીઓ ચિત્કારો કરે તેથી શું ? શિયાળાનાં નકામા
આડંબર કરે તેથી શું ? હરણાં અને પાડા મદભર
બનીને ભમં તેથી શું ? બચાં ઢાઈ લડનાર ન હોય ત્યાં
ધ્રુણુ ઘરવીર બનતા નથી ? પરંતુ કોઇમાં આવવાને
કારણે જેની કેશવાળોના ભારે કંઠની આબુખાબુ ફરી
વળેલો છે એવો સિંહ બ્યારે અભિમાનની સાથે
ગજનાં કરે છે, ત્યારે તે જ ગજનાં છે એમ ખરેખર
લાગે છે. ૪૯

કાકઃ પક્ષવલેન ભૂપતિગૃહે પ્રાસં યદિ પ્રાપ્તવાન્

કિં વા તસ્ય મહત્ત્વમસ્ય લુપ્તા પશ્ચાન્નનસ્યાગતાં ।

યેનામન્થ્યકતીન્દ્રગણ્ડયુગલં નિર્મિચ હેલાલયા-

લ્લધ્વાપ્રાસવરં વરાટકધિયા મુકાગણસ્ત્યજ્યતે ॥ ૫૦ ॥

પોતાના પક્ષ(પાંખ)ના બળથી કાગડો જો રાજ-
મહેલમાંથી ખોરાક મેળવે, તોપણ તેથી તેનું મહત્ત્વ
શું ? અને પોતાને પક્ષ(પાંખ)નું બળ નહિ હોવાથી
પંચાનન-સિંહને ખોરાક ન મળે, તો તેથી તેનામાં
શું હલકાપણું આવી ગયું ? કારણ કે તે સિંહે ગજરાજના
ગંડસ્થળને રમતમાં લેદી નાખીને તેમાંથી મોટા ઢાળિયા
લાઈ લીધા અને તેમાં રહેલા મોતીઓના સમૂહને 'તે
માન ઢાડીની કિંમતના છે' એમ માનીને ફેંકા દીધા. ૫૦

નિદ્રામીલિતલોચનો મૃગપતિર્ચાવદ્ગુહાં સેવતે
ઠાવત્તંત્રમમી ચરન્તુ હરિણાઃ સ્વચ્છન્દસંચારિણાં ।

ચન્દ્રિદ્રસ્ય વિધૂતકેસરસટાભારસ્ય નિર્ગચ્છતો

નાદે શોટપથં ગતે ગતપિયઃ સન્તેવેઽવીર્ષામુપઃ ॥ ૫૧ ॥

બનાં સુધી નિદ્રાને કારણે જેનાં લોચન બંધ છે એવો
આ મૃગપતિ-સિંહ શૂકાનું સેવન કરી રહ્યો છે ત્યાં સુધી
સ્વચ્છંદે સંચાર કરતાં આ હરણાં લાલેને મનમતા
વિહાર કરે; પણ બ્યારે તે કેસરી સિંહ નિદ્રા ખૂટતાં,
કેશવાળોના ભારને ખંખેરીને હળવો કરી બહાર આવે
છે ત્યારે તેનો નાદ કાને પડતાંની સાથે જ લાંબું છૂપ-
નારાં એવાં પ્રાણીઓ પણ ભાન વિનાનાં બનીને
શ્રેષ્ઠ ઘઈ બંધ છે. ૫૧

સ્નેરાઃ સન્તુ સમાસદઃ કરિચમૂર્ધવ્જવોત્સારિણો

દર્શ્યક્ષેણ સમં ચ જમ્યુકયુવા યુદ્ધાય વદ્ધાદરઃ ।

તત્રાપિ પ્રથયન્તિ તુલ્યવલ્લભમેકે તયોરુઘકૈ-

રન્યે સંશયશંસિનસ્તદપરે વાદં ત્રિપર્યાસિનઃ ॥ ૫૨ ॥

જેણે હાથીઓની સેનાના મદદથી બંધને દૂર કરેલ
છે, એવા સિંહની સાથે યુદ્ધ કરવા માટે જો કોઈ

યુવાન શિયાળ તૈયાર થાય, તો તેથી ફેટલાક સલાસદો ભલે હશે ! તે સલાસદાના ફેટલાક તે બેનેના પરાક્રમની તુલના પ્રગટ કરશે; બીજાઓ તે બેનેના ઉચ્ચ-નીચપણા વિષે શંકા કરશે; પરંતુ બાકીના સલાસદો તો 'ઠીક છે' એમ પોતાનો બિલ્લો જ મત પ્રગટ કરશે. પરંતુ હે હર્યશ્વ સહસ્વ સંપ્રતિ લઘુર્ગામાયુરમે સતાં મત્સાધારણવન્યજન્તુમનસા ગુહ્યારવં સંચયધાત્ ।

નીચાનાં પ્રકૃતિધ્રમો મુલરતા યાતઃ કથં સ્વિયસે શાર્દૂલે દ્વિરદે મૃગે શશકુલે કસ્ટે વિપક્ષમઃ ॥૫૩॥

હે હર્યશ્વ, હે સિંહ ! તું જરાક ખામોશ રાખ. અત્યારે આ શિયાળનું બરસું સર્વ સંતોની આશ્રણ એમ કહી રહ્યું છે કે, 'મારા જેવું બળવાન કોઈ બીજું વનનું પ્રાણી નથી,' તે યુવાન ભલે કરે. બમ અને વ.યાળપણ એ તો હલકા પ્રાણીઓના સ્વાભાવિક ગુણ છે, તથી તુ શા માટે ખેડ કરે છે ? વાઘ, હાથી, મૃગ, સસલાના સમૂહ એ બધા સામાન્ય પ્રાણીઓ તરફ તારે તં વળી બધાઓ આગ્રહ શો ? ૫૩

દિહનાગાઃ પ્રતિપેદિરે પ્રથમતો જાયૈશ્વ જેતવ્યતાં સંભાવ્યક્રુટવિક્રમોઽય ધ્રુવમો ગારેશ્વ ગૌરીપતેઃ ।
વિક્રાન્તનિકપ કરોતુ કતમં નામ ત્રિલોક્ષિતલે કળ્પકાલકુટુમ્બીનીકહણયા સિન્ધુઃ સ કળ્પરીશ્વઃ ॥

'અમારા ૫૨ (વજ્ય મેળવેલા,' એ તો સિંહનો ભાતિત હલ્લ છે, એમ માનીને દિશાઓના હાથીઓ પહેલાં જ નાસી ગયા છે; જેટું પરાક્રમ સારી રીતે બહાર છે, એવા તે મહાદેવજીનો નહીં તો ગ્રાવની ભાતિમા છે, એટલે તે સિંહ આ ત્રણ ભુવનમાં જોને વિષે પોતાનું પરાક્રમ બતાવે, કે ને કંઠકાલ-મહાદેવના પત્ની પાર્વતીની કરુણાથી બિહરેલા છે. ૫૪ હાથી

ગજસ્ય પદ્મમસ્ય પ્રપાકરમિદં મહત્ ।
પાદમુદ્ગત્ય ચદ્મન્દ્વન્દ્વરિણોઽપિ હસત્યસૌ ॥૫૫॥

હાથમાં ફેસાઈ ગયેલા હાથીને એક બાળત ઘણી જ સરમજનક લાગે છે કે, ૫૫ જેવે ઉછાળાને રસ્તે જતું હરણ પશુ તેને હસે છે. ૫૫

મલોત્સાં ગજેન્દ્રસ્ય મુર્ધ્નિ કાકઃ કરોતિ ચેત્ ।
કુલાનુરૂપં તત્સય યો ગજો ગજ યઃ સઃ ॥૫૬॥

ધારો કે ગજરાજના માથા પર કાકડો કાઠ્ય વિશા કરે, તો તે કાકડાના કુળને જાને એવું છે અને હાથી એ તો હાથી જ છે. ૫૬

માસાદ્ગલિતસિન્ધસ્ય કિં ગતં કરિણો ભવેત્ ।

વિપીલિકસ્તુ તેનૈશ્વ સકુટુમ્બોઽપિ જીવતિ ॥૫૭॥

ધારો કે ખાતાં ખાતાં હાથીના મુખમાથી એકાદ કાગિયો પડી ગયો, તો તેમાં હાથીનું શું ગયું ? પશુ એ પડેલા કાગિયા પર કીડી પોતાના આખા કુટુંબ સહિત જીવનનિર્વાહ કરે છે. ૫૭

વન્યનસ્યો હિ માતઃ સહસ્રમરણક્ષમઃ ।

અપિ સ્વચ્છન્દચારી શ્વા સ્વોદરેણાપિ દુઃસિતઃ ॥૫૮॥

હાથી પોતે બધનમાં પડેલા હોય તોપણ તે હંબરોનાં હરણપોષણ કરે છે; પરંતુ ફૂતરું ધમ્મજ પ્રમાણે ૨૫૪નું હોય છે, તેપણુ તે પોતાનું પેટ ભરવામાય દુઃખી રહે છે. ૫૮

અન્તર્વસતિ માર્ગારી શુની વા રાજવેદમનિ ।

વહિર્મુદ્ધોઽપિ માતઃસતતઃ કિં લ્યુતાં ગતઃ ॥૫૯॥

બિલાડી અંતઃપુરમાં રહે અને ફૂતરી રાજમહેલમાં રહે તેથી શું બહાર બાંધેલા હાથી હલકા પડી બપ છે ? ૫૯

રવિતત્તો મગઃ પદ્માન્તદ્ગુદ્ગાન્વાપિતું ધ્રુવમ્ ।

સરો વિશતિ ન સ્નાતું મગ્નજ્ઞાનં હિ નિપ્પલમ્ ॥૬૦॥

સૂર્યાના તાપથી તપેલા હાથી સૂર્ય સાથે સંબંધ રાખનાર કમળોનો નાશ કરવા માટે જ સરોવરમાં પ્રવેશ કરે છે; એ કંઈ સ્નાન કરવા માટે જતો નથી; કારણ કે હાથી સ્નાન કરીને શરીર પર ધૂળ નાખે છે, તેથી હાથીનું સ્નાન નિષ્ફળ ગણાય છે. ૬૦

કૌતે પર્યસિ લ્હીયસિ સાપેન કરઃ પ્રસારિતઃ કરિણા ।

સોઽપિ ન પયસા લિસો લાપવમાત્મા પરં નીતઃ ॥૬૧॥

તાપથી તપેલા હાથીએ નાના સરખા ફૂવાના બળમાં પોતાની સંદે ફેલાવી; પરંતુ તેની સંદે પશુ પાણીમાં બોળાઈ નહિ અને ઉપરથી હાથીએ પોતાની બાતને હલકી ગણી કાઢી. ૬૧

ચદિ મત્તોઽસિ મર્તેગજ કિમમીભિરસારસરલ-

તરદલનૈઃ । હરિમનુસર સરનસરં વ્યપનેવ્યતિ તે

સ કરટકપ્લવિમ્ ॥ ૬૨ ॥

હે હાથી ! તું ને મદમત બની ગયો હોય, તે પશુ આ સાર વિનાનાં સરળ જલોને પીવામાં છું ડહાપણુ માને છે કે વિકરાળ નમવાળા તે સિંહની સામે જ, ને તારી સંદની અજવાળને દૂર કરશે. ૬૨

કલમ તવાન્તિકમાગતમલિનેનં મા કરાપ્યવક્ત્રસઃ ।

અપિ દાનસુન્દરણાં દિપધુર્ગામાર્ગં સ્તિરેશનં ॥૬૩॥

હે હાથીના બચ્ચા ! આ ને કમરે તારી કહે

આવ્યો છે, તેની તું અવગા કહી પણ કરીશ નહિ; કારણ કે પોતાના મદનાં દાન આપનાર હાથીઓના અગ્રેસરોને માટે આ ભમરો મસ્તકે ધારણ કરવા લાયક છે. ૬૩

લીલામુકુલિતનયનં કિં મુલશયનં સમાતનુપે ।

પરિણામવિપમહરિણા કરિનાયક વર્ધતે વૈરમ્ ॥૬૪॥

હાથીઓના નાયક એવા હે ગજરાજ ! રમતને વશ થઈને આંખ બંધ કરીને તું શા માટે સુખશ્યા પર સઈ ગયો છે ? પરિણામે જે ધણે જ વિષમ બની જશે એવા સિંહની સાથે તારું વેર વધી રહ્યું છે. ૬૪

આપાતાલગમીરે મજ્જતિ નીરે નિદાષસંતમઃ ।

ન સ્વશતિ પલ્લભ્યમઃ પશ્ચરશેષોડપિ કુશ્ચરઃ કાપિ ॥

જે હાથી ઉનાળાના તાપથી તપતા પાતાળ સુધી પહોંચેલા એવા જીંડા જળમાં સ્નાન કરવાને ટેવાયેલા હોય, તે હાથી સુકાઈને હાડકાના પિંજર જેવા બની જાય, તેપણ આયોચિયાના જળને અડકતો પણ નથી. ૬૫

સૂતે સૂકરગૃહિણી સૂતશતમતિદુર્ભગં જ્ઞાતિ ।

કરિણી ચિરાય સૂતે કમપિ મહીપાલલાલિતં કલમ્ ॥

આ બૂંડની સ્ત્રી સો બચ્ચાને જન્મ આપે છે; પરંતુ તે બધા જ અત્યંત ખરાબ લાડનાં જન્મેલાં હોય છે. બ્યારે આ હાથીની જ ધણે લાણે કાળે એક બચ્ચાને જન્મ આપે છે, પરંતુ તેને રાખ લાડ લાડે છે. ૬૬

ગિરિગઢરેષુ ગુરુગર્વગુપ્તકો ગજરાજપોત ન ક્વાપિ સંચર । યદિ નુપયતે હરિશિશુઃ સ્તનંધયો ભવિતા કરેણુપરિદોષિતા મહી ॥ ૬૭ ॥

હે ગજરાજના બચ્ચા ! અત્યંત ગર્વમાં ફુલાઈ ગયેલા એવા તું આ ગિરિની શુક્રઓમાં કદીય ફરવા જઈશ નહિ; કારણ કે જે માતાને ધાવતું નાનું સિંહનું બચ્ચું પણ બાકુશે, તે આ પૃથ્વી હાથીના બચ્ચા વિનાની બની જશે. ૬૭

કેલિં કુરુય પરિમુદ્ધવ સરોહાણિ ગાહસ્વ શીલતમિર્ગિરિનીપયાસિ । ભવાનુરક્તકરિણીકરલાહિ-સાદ્ગ માતદ્ગ મુશ્ચ મ્હરાજરણાભિલાપમ્ ॥ ૬૮ ॥

જેના અંગનાં લાલનપાલન માતા બનેલી હાથણી-એ અત્યંત લાવધી કરેલાં છે, એવા હે હાથીના બચ્ચા ! તું સારી રીતે લીલા કર. સરેવરોનાં કમળોનું ભક્ષણ કર. પર્વતની તળેટીમાં વહેતાં ઝરણાનું પાણી પી પરંતુ મ્હરાજની સાથે રણમાં ખેલવાની અલિસાવા હોડી કે. ૧૮

મો મોઃ કરીન્દ્ર દિવસાનિ કિયન્તિ તાવદ્મિ-ન્મરો સમતિવાહય કુવ્રચિત્ત્વમ્ । રેગજલૈનિજરેણુ-કરમ્યુકૈર્ભૂયઃ શમં ગમયિતાસિ નિદાષકાલે ॥૬૯॥

હે ગજરાજ ! હાથણીઓએ પોતાની ચૂદમા લીધેલાં નર્મદાનાં જલથી તારો ઉનાળાનો દાહ શાત ન થાય, ત્યાં સુધી આ મરજીમમાં ઠાઈ ઠેકાણે જઈને ઘં કેટલાક દિવસો પસાર કર. ૬૯

દનાર્થિનો મધુકરા યદિ કર્ણત લૈર્દુર્દૃઢતાઃ ફરિવેરેણ મદાન્ધવુદ્ધયા । તત્ત્યૈવ ગણ્ડયુગમપ્ઠનહાનિ-રેપા મૃદ્ધાઃ પુનર્વિકલ્પપદ્મવને ચરન્તિ ॥ ૭૦ ॥

આ ગજરાજ જે પોતાના મદ વડે અંધ બનેલી બુદ્ધિથી મદ-દાનની આશા સેવનારા ભમરાઓને કાન-રૂપી પંખાઓથી દૂર કરશે, તે તેમ કરવા જતાં તેને પોતાના જ ગંડસ્થળની શોભાની હાનિ થશે; કારણ કે ભમરાઓ તે ત્યાથી જીડીને વિકાસ પામેલાં કમળના વનમાં ચાલ્યા જશે. ૭૦

લાઠ્ઠંગૂલચાલનમધશ્ચરણાવપાતં મૂમૌ નિપત્ય વદનોદરદર્શનં ચ । આ પિણ્ડદમ્ય કુરુતે ગજપુંગવસ્તુ ધીરં વિલોકયતિ ચાદુશતેષ્ઠ મુદ્ધકે ॥ ૭૧ ॥

ફેતરું ટુકડો આપનારની આગળ પૂંછડી પટપટાવે છે, તેના પત્ર અગળ નીચે આળે છે, જમીન પર પડીને તેના સુખ સામે અને પોતાના પેટ સામે જુએ છે, પોતાનું સુખ અને પેટ તે ટુકડો આપનારને દેખાડે છે; જ્યારે ક્રેષ્ટ હાથી તો ગંભીરતાથી જુએ છે અને સેંકડો મીઠા શબ્દો (ભોજન કરાવનાર આજુસ) બોલે ત્યારે જ ખાય છે. ૭૧

ગણ્ડસ્થલે હિ મદવારિજલૌષલુબ્ધમત્તધ્રમદુમર પાદતલાહતોડપિ । કોપં ન ગચ્છતિ નિતાન્તવલોડપિ નાગસ્તુલ્યે ચલે હિ ચલવાન્વરિકોપમેતિ ॥ ૭૨ ॥

મદરૂપી જલના સમુદ્રમાં લુબ્ધ બનતાં મદોન્મત થઈને ચારે બાજુ ફર્યા કરતો આ ભમરો હાથીના ગંડસ્થળ પર પગના પ્રદાગ કરે છે; તેપણ અત્યંત બળવાન હોવા છતાં પણ હાથી ભમરા પર કોપ કરતો નથી; કારણ કે બળવાન આજુસ તુલ્ય બળવાળા સાથે જ કોપ કરતા હોય છે. ૭૨

ન સ્થાં કરેણુમપિ નાપિ નિજાન્કિશોરાત્રાત્માન-મેષ પરિશોચતિ વારેણ્ડ્રઃ । દાવાગ્રિમમત્તનુરત્ર યથો-પસન્નાન્દનાર્થિતો મધુકરાતધિરુદ્ધમાવાન્ ॥ ૭૩ ॥

જેનું ચરીર દાવાગ્રિની અંદર અડપાઈ ગયું છે, એવા આ ગજરાજ પોતાની હાથણીનાં, પોતાની નાનાં

બધ્યાનો કે પછી પોતાની અંતરે પણ શોક કરતો નથી; પરંતુ મદનાં દાન લેવાની આશાએ આવેલા અનંત ભવથી ભરેલા આ ભરાએ માટે એ હાથી શોક કરે છે. ૭૩

દાનં દ્વત્યપિ જલેઃ સહસાધિરુદે કો વિદ્યમાન-
ગતિરાસિતુમુત્સહેત । યદ્દનિતઃ કટકટાહતદાનિમ-
દ્ધોર્મદ્ધુરપાતિ પરિતઃ પટલૈરલીનામ્ ॥ ૭૪ ॥

હાથી પોતાની પાસે આવેલા ભરાને મદરથી જલના દાન કરે છે; તે પણ જળાશયમાં ડૂબ્યા મારી નોડવા તૈયાર થયેલા હાથીના ગંદચળ પર પરિણામ ભળુનાર ક્યો ભરાને ખેતી રહેવાની ઇચ્છા કરશે? કારણ કે એ ડૂબ્યા મારે છે એ વખતે તે ભરાનાં બધાં ટોળાં તરત જ એના મદરના ગંદચળ ઉપરથી બીડીને તેની આબુખાણુ જ ફાંટી કરે છે. ૭૪

ન મૃદ્ધાતિ ધ્રાસં નવકમલકિણ્ણલિક્ષિનિ જલે
ન પક્કરાદ્ધાવં પ્રજતિ વિસમન્નાધેશકલેઃ ।
લલન્તી પ્રમાદામપિ વિપદ્ધતે નામ્પ્રકાશી

સ્મરનાવપ્રપ્તી હૃદયદયિતાં ચારણપતિઃ ॥ ૭૫ ॥

આ મદરના એક કોળિયો પણ લેતો નથી. નવાં કમળની રજથી ભરેલા જલમાં ભાંગી ગયેલા કમળના પાંતુઓ કટકાથી ભરેલ કાદવથી આનંદ પામતો નથી. પ્રેમથી ભાવવશ થયેલી ખીજ સુંદર હાથણીની સાથે વિદાર પણ કરતો નથી; પરંતુ દાવાનાળની અંદર બળીને ભરમ થયેલી પ્રાણી પણ વિશેષ પ્રિય હાથણીને યાદ કરીને ખીજ હાથણીને સદન પણ કરી શકતો નથી. ૭૫

ગલે વાશસ્ત્રીપ્રશ્નરણયુગલે માદનિગદો
ટલે દ્વન્વે વન્ધઃ શિરસિ સ્ત્રિજાતઃ સરતરઃ ।
નરઃ દ્વન્વારુદો વત મરણયોગ્યેડપિ વિપયે
ન જાનં મોડ્યર્થ દ્વિદદ્ વદ કસ્માત્તવ મદઃ ॥ ૭૬ ॥

હે હાથીના બધ્યા! તારા ગળામાં સખત બંધન પડેલું છે. તારાં બંને ચરણોમાં બેઠી પડેલી છે. તારા ખભા પર સખત બંધન નાંખેલું છે, તારા શિર પર અત્યંત તીક્ષ્ણ અંગુઠ છે અને તારી આંધ પર માણુસ બેઠેલા છે. એ પ્રમાણે મરણને યોગ્ય દેશ-કાળ તને પ્રાપ્ત થયો છે; તે પણ તને મદ ક્યાંથી આપે તો અમે ભળુના નથી. ૭૬

નિપેવન્તામેતે ધૃપમહિવેનાશ્વ દરિણા
મૃદા ક્ષુદ્રાણિ કલિવલ્લૃપૈરેવ સુચિનઃ ।
મજાનામસ્થાનં મસ્સલિલગગાહિતસુવાં
સદેકં વિન્ધ્યાદેર્વિવિનમયથા મૂપસદનમ્ ॥ ૭૭ ॥

આ બળદ, પાડા, ઘેડાં, હરણાં જેવાં પ્રાણીઓ ભલે નાનાં સરખાં ઝૂંપડાંમાં રહે અને થોડા ઘાસથી તૃપ્તિ મેળવી સુખી બને; પરંતુ પોતાના મદના જલથી ભૂમિને કાદવમય બનાવી દે છે, એવા હાથીઓનું સ્થાન કાં તો વિશ્વાચળના જંગમમાં છે અથવા તો રાજના ભવનામાં હોય છે. ૭૭

ન કુર્યાઃ પ્રાલયં કિમપિ કરિયોત પ્રતિમિયા

હરીણાં દેહેયં યદિદ્ધ વહુવેલં વિહરસિ ।

અકસ્માદેતેપાં કુટિલદશિ રોપરગ્નિ મનાહ્-

નિરથં માવિન્ધો મદકરિદિરિદ્ધા વનભુવઃ ॥ ૭૮ ॥

હે હાથીના બધ્યા! સિંહો તરફથી જે ભય પેદા થાય, તેનો તિરસ્કાર કરીને તું કાંઈ પણ પ્રખરતા (શીરખંડાર) કરીશ નહિ; તેમ જ તું અહીં જે લાખા કાળ સુધી રચ્યા કરે છે, એ તો ફક્ત તારો આનંદ જ છે. જે અકસ્માત એ સિંહોની કુટિલ નજર નીચે તું જરા પણ આવી ગયો, તો આ વનની ભૂમિ વગર કારણે તારા જેવા મદોન્મત હાથીઓ વિનાની બની જશે. ૭૮

જહીદિ મુરુગર્મિતં વિજહિ શુણ્ડયા સીત્કૃતં

પરિપ્રમ શ્વેર્વનં કિસુ ગજેન્દ્ર ગર્વાયસે ।

યથા ન ફિલ કેસરી ગિરિદરીપુ નિત્રાં ત્યજન્ ।

વિમુરંચયતિ જુમ્ભયા સુમગ તાવકીર્તનં મનઃ ॥ ૭૯ ॥

હે બાગ-શાળી જંગલના મોટી મોટી ગર્જનાઓ કરવાનું કામ તું છોડી દે. સંદેશી ચિત્કાર કરવાનું છોડી દે. વનની અંદર ધીરે ધીરે ફરવાનું શરૂ કર. તું શા માટે ગર્વ કરે છે? કારણ કે બધ્યા સુધી આ પર્વતની અંદર શૂકમાં બેઠેલા સિંહ નિદ્રાનો ત્યાગ કરીને બગાસું ખાઈને બસ્યો નથી, ત્યાં સુધી જ તારું મન કાર્ય કરે છે. (કારણ કે સિંહ બગાસું જ તારો નાશ થશે.) ૭૯

રે વાઙ્માલ્યયુગે મૃગાઃ પ્રિતનગાઃ કલ્હોલમાલ્યકુલા-
મેતામમ્બુધિગમિતો વ્યવસિતાઃ સંગાહિતું વા કથમ્ ।
અત્રૈચોચ્છલદમ્યુનિર્ભરમદ્ધારતૈઃ સમાવર્તિતો

યદ્રાવેવ રસાતલં પુનરસી યાતો ગજમામળીઃ ॥ ૮૦ ॥

અરે, અતિશય ચંચળતાવાળાં આ પર્વતમાં રહેલાં હરણાં, જળમાં થતી તરંગમાલાવાળાં, સમુદ્રને મળનારી નદીમાં સ્નાન કરવા માટે જઈ રહ્યાં છે; પણ ત્યાં તો હિજળતાં જળની ઘણી મોટી ધૂમરીઓથી વીટળાયેલા મોટા પથ્થર ભણે પાનાળમાં પડ્યો હોય તેમ લાગ્યો પડી રહ્યો છે. ૮૦

મીશારપ્રસવામમુષ્ટિકરલૈર્વં વર્ષિતઃ શઞ્ચે
સીતં ચેન સરોજપત્તપટકે હોમાવરોપે પયઃ ।

તં દષ્ટ્વા મદમન્યરાલિલચત્વાલુમગ્નદં ગજં
સોત્કળં સમયં ચ પश्यति मुहुर्दूरं स्थितत्वापसः ॥૮૧॥

આ મુનિએ જે હાથીનું પોષણ લાલવયમાં નિવાર
ધાન્યની મૂકીએ ભરીને ખવડાવીને કહ્યું, તેમ જ કમલ-
પત્રના પડિયામાં હોમનાં અવશેષ જલ સારી રીતે
પાયાં; તે જ હાથી બ્યારે મોટા થતાં મદમાં આસક્ત
થયેલા ભમરાઓનાં રાજાથી થેરાયેલા ગંડસ્થળવાળા
બન્યો, ત્યારે તે મુનિ દૂર બેસા રહીને આનંદ અને
લયની સાથે તેના તરફ નેચવા લાગે છે. ૮૧

कर्णे चामरचारुकमुकुलिकाः कण्ठे मणीनां गणाः
सिन्दूरप्रकरः शिरःपरिसरे पार्श्वान्तिके किङ्किणी ।
लज्जभ्रज्जपवाहनेन करिणा वदनेन भूषाविधि-
स्त्वकिं भूषरधूलूषसरतनुमान्यो न वन्यः कति ॥૮૨॥

જે હાથી રાજાનું વાહન બન્યો છે, તેના કાનની
પાસે ચામરના બનાવેલાં ચુંકર કહ્યુંનાં શ્વપ્તુ છે, ઠંકમાં
મણિઓના હાર છે. ગંડસ્થળ પર સિદ્ધરના લેપ છે,
અને પડપે ઘંટડીઓ છે અને પીડ પર રાખેને બેસ-
વાની પાલખી છે, તે પશુ જંગલને ગંડસ્થળ વિશેષ
માન્ય બનતો નથી કે જેનું શરીર પૃથ્વીની ધૂળથી વિશેષ
ધૂળવાળું હોય છે? ૮૨

पीतं यत्र हिमं पयः कवलिता यस्मिन्सृणाला-
ङ्कुलास्तापार्तेन निमज्ज्य यत्र सरसो मध्ये त्रिमुक्तः
क्षमः चिकरैव जलानि पङ्किलयतः पाथोजिनीं
मग्नवतो मूलान्यूत्थनतः कटीन्द्र भवतो लज्जापि
नो जायते ॥ ૮૩ ॥

હે ગજરાજ! બ્યાં તે શીતળ જલનાં પાન કર્યાં,
જેની અંદર રહેલા કમળોના અંકુર તે આધા તેમ જ
તાપથી પીડાતાં જે સરોવરની અંદર દૂબકાં ખાઈને
તેં સ્નાન કર્યું; તે જ સરોવરના જલને કાઢવવાળું
કરી નાખતાં અને તેનાં કમળોને તોડીફોડી નાખી દેતાં
તેમ જ તે કમળનાં મૂળ ઉખાડી નાખતાં, તને શરમ
પશુ નથી આવતી? ૮૩

तापो नापगतस्तृप्य न च कृश घौता न धूली
खनोर्न स्वच्छन्दमकारि फन्दकवलः का नाम केली-
कथा । दूरोत्क्षिप्तकणेन हन्त करिणा सृष्टा न
वा पद्मिनी प्रारव्यो मधुपैरकारणमहो झाङ्कार-
कोलाहलः ॥ ૮૪ ॥

હાથીની સ્નાન કરવાની આ લીલાકથા કેવા પ્રકારની
છે! તેના શરીરનો તાપ ચાંત થયે નહિ, તરફ
ઝાંઝી થઈ નહિ, શરીર ઉપરની ધૂળ પશુ ધોવાઈ

નહિ, કમળનો કોળિયો પશુ પોતાના મનને ગમે તે
રીતે સ્વચ્છ દે લીધો નહિ અરે! દૂરથી સુંદર દેશને
એ હાથીએ કમળનો સ્પર્શ પશુ કર્યો નહિ, ત્યાં તો
આ ભમરાઓએ પિના કારણે ગંકારનો કાલાહલ
શર કરી દીધો. ૮૪

नामूबन्धुवियस्य कुत्रचिदपि स्पर्धाकराः कुञ्जराः
सिंहैर्नापि न लङ्घिता किमपरं यस्योद्धता पद्मतिः ।
कण्ठं सोऽपि कदर्थ्यते करिवरः स्फारारवैः फेरवै-
रापातालगमीरपङ्कपटलीमप्रोऽय प्रमोदमः ॥ ૮૫ ॥

જે હાથીની સાથે સ્પર્ધા કરી શકે તેવા ખીખ
હાથીઓ પૃથ્વી પર ઘાઈ ઠેકાણે નહોતા તેમ જ સિંહ
પશુ તે હાથીની ઉદ્ધત પદ્મતિ (ગમનનો માગ) કહી
પશુ શેક્યા નહોતા; તે જ હાથી આજે પાતાલ જેવા
ઊંડા કાઢવાળા ખાળોચિયામાં પડી જવાથી પ્રયત્ન
વિનાનો શિથિલ બની ગયો છે. કદ છે કે શિયાળવાં
મોટી બૂમ મારીને તેને હેરાન કરી રહ્યાં છે. ૮૫

पादाघातविघूर्णिता वसुमती त्रासाकुलाः पक्षिणः
पङ्काङ्गानि सरांसि गण्डकपणश्रोद्धताः शालिनः ।
प्राप्येदं कतिपातकैर्विधिवशाच्छादूलशून्यं वनं
तत्तन्नाम कृतं विशृङ्खलतया वक्तुं न यत्पार्यते ॥ ૮६ ॥

દેવના સંજોગે કરીને બ્યારે તે વન વાઘ-સિંહ
વિનાનું બની ગયું, ત્યારે તે વનમાં જઈને હાથીનાં
બચ્ચાંએ પોતાના પગના આઘાતથી પૃથ્વીને ધમધમાડી
નાખી, પક્ષીઓને લયભીત બનાવી દીધાં, સરોવરોને
કાઢવવાળાં બનાવી દીધાં તેમ જ ગંડસ્થળ ધસાને
વશેને છાલ વિનાનાં કરી નાખ્યાં. અરેખર, તે ગદ્યાં
બંધન વિનાનાં બની ગયાં અને તેમણે એવા એવા ઉદ્ધમાત
અચાલ્યા કે જેને વાણીથી કહેતાં પાર ન આવે! ૮૬

आरामोऽयमनर्गलेन बलिना भयः समग्रो मये-
त्यन्तः संभृतहर्षवर्धितमदोदमः किमुन्माद्यसि ।
मातङ्ग प्रविश्वर्षमेव भवतो भावी निदाघवत्र-

स्तत्रापि प्रतिकारमर्हसि सखे सम्यक्समालोचितुम् ॥

હે હાથી! 'મે' અત્યંત બળવાન થઈને આ બધા
પ્રેરણા લાંબી નાખ્યો' એ રીતે જું અંતરના અભિ-
માનથી અતિશય હરખ પામીને શા માટે મદાન-મદ
બન્યો છે? અરે, આ પ્રકારનો મદનો જ્વર તો તને
દર વર્ષે ઉનાળામાં થવાનો જ છે; માટે તારા મદની
સારી રીતે સમજાયના કરે એવો પ્રતિકાર (સામનો)
કરનાર કોઈક (સિંહ) તને મળશે નોંઈએ. ૮૭
કોઈ વારિ વિલોક્ય શારણપતે કિં વિસ્મિતેનાસ્તે
પ્રાયો આજનમસ્ય સંપ્રતિ ભવાંસ્તત્રીયતામાદરાત્ ।

અન્નચ્છાદકરીપુલિન્દલનાપીનસ્તનાસ્કલન-

સ્ફારીમૂતમહોર્મિનિર્મલજલા દૂરેડ્યુતા નર્મદા ॥૮૮॥

હે વારણ (હાથી) ના પતિ ! કૃપાનુ પાણી નેઈને તું શું વિસ્મય બનીને ઊભો છે ? અત્યારે તો તેને માટે તું યોગ્ય બન્યો છે, તો આદરથી તેનું જલ પી લે; કારણ કે હાલ નિર્મળ જળથી ભરેલી નર્મદા નદી દૂર છે કે જેના જલમાં ઊછળતાં શરૂની માછલાંના સ્પર્શથી કૃત્તી બીલ લોકોની ઈચ્છાના ભારે સ્તનોના પછડાવાથી મોટા તરંગો પેદા થાય છે. ૮૮

તો મન્યે દૃઢચન્ધનાસ્કતમિદં નૈવાઙ્કશાષાતં

સ્કન્ધારોહણતાહનાત્પરિમર્ષં નૈવાન્યદેશાગમમ્ ।

ચિન્તાં મે જનયન્તિ ચેતસિ યથા સ્મૃત્વા સ્વયૂધ્યાન્વને સિદ્ધાસિતમીતમીસુકલભા યાસ્યન્તિ કસ્યાઘ્રયમ્ ॥

(રામના આશ્રમે પડેલા એક હાથી કુટુંબના બધાની ચિન્તા કરતાજણાવે છે કે,) ‘સખત બંધનથી મને જે કાપ પડ્યો છે, તેને હું ગણતો નથી. અંકુશનો આઘાત સહન કરવો પડે, તેનો વાધો નથી. મારી આપ પર બેસીને મને મારે તેથી મારો પરાલભ નથી. આપ પર બેસીને મને મારે તેથી મારો પરાલભ નથી. તેમ જ બીજા દેશોમાં ભટકવું પડે, તેની ફિકર નથી; પરંતુ વનમાં રહેલા મારા હાથીઓના ટાળાની યાદ મારા મનને એક ચિન્તા પેદા કરાવે છે કે, ‘જ્યારે સિંહના ત્રાસથી તે બધાં ભયભીત બનશે, ત્યારે તે બધાં કોને આશ્રમે જશે ?’ ૯૯

પત્યુર્યપતિતાવશેવકવલપ્રાસેન ધૃત્તિઃ કૃતા

પીતં યચ કરાવગાહકલુપ તત્તીતરોષં પયઃ ।

પ્રાણાનૂર્વૈતરં વિહાય તત્તિદં પ્રાપ્તં કરિણ્યા ફલં

યદ્વન્નવ્રજનાકાતરસ્ય કરિણઃ ક્રિદ્દં ન દદ્દં મુલમ્ ॥૯૦॥

જે હાથીઓ પોતાના પતિના ભોજનમાંથી રહેલા અવશેષ વડે પોતાનો નિર્વાહ ચલાવ્યો, હાથીએ જલ પીને જેને પોતાની સંદર્શી હોવાથી નાખ્યું, તે કાદવવાળું જળ પછી હાથીઓએ પીધું અને જેણે પોતાના આશ્રુ પહેલેથી છોડી દઈને એવું તો ઉત્તમ ફળ પ્રાપ્ત કર્યું કે નથી બંધનને લીધે પડેલા ધર્મમાં પીડા અવાથી ભયભીત બનેલ હાથીનું કુન્ન ભરેલું મુખ નેયું નહિ. ૯૦

ક્રીડાકારિ તદગતવારિણિ ગતાવદ્દં ન પક્ષેહૈ-

ર્વહી કાચન શક્તીવરુગતા નાકાર્પિતા દર્પતઃ ।

નાસ્તિષ્ઠા કરિણી કરેણ કરિણા કામાતુરેણામુના

દંપ્તમિર્વિકટાનનઃ શિવ શિવ વ્યાલોકિ પન્નાનનઃ ॥

જે હાથીએ તળાવના જલમાં રહેલાં કમળની સાથે

નિર્ભય બનીને લીના કરી નહોતી, જે હાથીએ શાલ-વૃક્ષને વળગેલી કાંક લેલીને આનંદથી ખેંચી પથ્થુ નહોતી તેમ જ કામાતુર બનેલા એવા તે હાથીએ પોતાની સંદર્ વડે હાથણીને આલિંગન પથ્થુ આપ્યું નહોતું, તેટલામાં તો ખેંચી વાત છે કે દાઢથી જેનું મુખ વિકરાળ છે, એવા પંચાનન સિંહ તે હાથીના બેવામાં આવ્યો. ૯૧

સાન્દ્રામોદવતીઃ સ્વક્રીયવમતીઃ પક્ક્રમહાણાં તત્તી-

સ્ત્યક્તવાયં ધ્રમરઃ વરીન્દ્ર ભવતઃમધ્યાશમધ્યાગતઃ ।

પ્રત્યેતસિ સંપ્રધાયં જગતીવિશ્વાતદાનેતશ્ચા

યુષ્માભિઃ ક્રિયતાં યથોપરમતે હામ્યાય નાસ્યાગમઃ ૯૨

હે હાથી ! આ ભમરો પોતાનાં આનંદમય નવાસ-સ્થાન બનેલ કમળોની હારને ત્યાગ કરીને અત્યારે તારી અત્યંત નિકટ આવી પહોંચેલા છે; એ બાળનો મનમાં સારી રીતે વિચાર કરીને તારે એવું દાન કરવું નેઈએ કે જેથી આ ભમરો પોતાનું સ્થાન છોડીને તારી પાસે આવ્યો, તેના આગમનને કાંઈ હને નહિ; કારણ કે તારા દાન જગતમાં પ્રમાણ છે. ૯૨

ત્યક્તો વિન્ન્યગિરિઃ પિતા ભગવતી માતા ચ રેશોગ્નિતા

ત્યકાઃ ક્ષેત્રનિયદ્ધવધુરધિયસ્તુન્યોદયા દન્તિનઃ ।

ત્વહોમાન્નનુ હસ્તિનિ પ્રતિદિનં વન્ધાય દન્તં ઘણ-

સ્ત્વં દૂરીક્રિયસે લુટગ્નિ ચ શિરઃ પીઠે કઠારાઙ્કશઃ ॥૯૩

‘હે હાથી ! મારા પિતા વિન્ધ્યાચળ પર્વતનો મેં ત્યાગ કર્યો. મારી માતા ભગવતી નર્મદાને મેં છોડી દીધી. મારા સાથે સ્નેહથી બંધાયેલા એવા કુટુંબી-જન બનેલા હાથીઓનો મેં ત્યાગ કર્યો તારા સગના લોભથી મેં રેશ્મનાં બંધન સ્વીકારી લીધાં; તે છતાં તું મને દૂર કરે છે અને મારા મસ્તક પર કઠોર અંકુશ પડે છે, તે તો બુદ્ધ ! ૯૩

સ્વર્પન્તાં મુરમેવ કુજ્જરતયા દિક્કુજ્જરેઃ કુજ્જરા

પ્રામ્યા યા યનવાસિનો મદ્દજલપન્નિધગળ્લસ્થલાઃ ।

આઃ કાલસ્ય કુત્તુહલં ઘૃણુ સતે પ્રાચીનપલ્લોમલઃ

પ્રાયઃ ક્ષિપ્તકપોલપાલિરધમઃ કોલોડપિ સંસ્પર્ધતે ૯૪

પોતાના મદના જલથી જેનાં ગંડેતથળ ભીંમ્યાં છે, એવા ગમના કે જંગમના હાથીઓ દિક્ષાળ હાથીઓ સાથે ‘પોતે હાથી છે’ એ ભાવે સ્પર્ધા કરવા લાગે, તો તે સ્પર્ધા ભસે કરે; પરંતુ હે મિત્ર ! કાળનું આ કુપરુહલ તો સાંભળ કે જેના કપોલ (પાલ) નો ભાગ જૂના પાલીમલ (કુન્ન) પદાર્થથી સંસ્પર્ધિત છે, એવું આ સિવાળ પણ હાથીની સાથે સંસ્પર્ધિત લાગ્યું છે. ૯૪

યત્રત્યપ્રદલાવલીકરલનૈર્જાતોઽસિ શેલોપમો
યન્છાયાસુ કવર્થિતોઽસિ ન કદાપ્યર્કાશુભિ કર્કશે
ઘોરાઘ તકિરાતવત્રિપતને ચૈર્વારવાણાયત
તન્માતઙ્ગ મદાન્ધ પાટયસિ કિં વિન્ધ્યાટવીપાદપાન્

મરને કારણે અધ બનેલ છે હાથી ! જે વૃક્ષની
આગળના ભાગમાં રહેલા તામ્ર પાનના કાળિયા ખાઈને
તું ખડો પર્વત જેવો બની ગયો છે, જે વૃક્ષોની છાયા
ની અંદર નિવાસ કરવાને કારણે તને અત્યંત ઢોર
એવા સૂર્યના કિરણો પીડા પહોંચ્યાં શકતા નથી,
જ્યારે લીયોએ તારા પર ઘોર બાણ ફેંકવા માંડ્યો,
ત્યારે જે વૃક્ષોએ કવચ તુ કામ કરી આપ્યું તે જ આ
વિન્ધ્યાચળના વૃક્ષોને તું શા માટે તોડી ખાડીને ફેંકી
રહો છે ? ૯૫

ઊર્ગાં નપ દયાસિ નાપિ વિપયો બાહ્યસ્ય દોહસ્ય વા
વૃત્તિર્નાસ્ય મહોદરસ્ય બહુશો ઘાસૈ પલાલૈરપિ ।
હા કષ્ટ કથમસ્ય પ્રપ્રશિષ્ટરે ગોળી સમારોચ્યતે
કો ગૃહાતિ કપર્વકૈરમુમિતિ પ્રાત્યર્ચજો હસ્યતે ॥૯૬॥

ગામડાના માથુસા હાથીને હસી રહ્યા છે કે, ‘આ
હાથી શરીર પર ઊંત તો રાખતો નથી તે બેસવાના
વાહન તરફે કામમાં આવતો નથી તે દોહવાના કામ
માં પથ્ય આવતો નથી એ તો એવા તો મોટા ચંદ
વાગો છે કે એમાં કશું ધાસપરાળ નાખવાથી તેને
નષ્ટિ થતી નથી અરે ! એ પથ્ય મોટું કષ્ટ છે કે તેની
પીડા પર કેવી રીતે ગૂચ્છ ચડાવવી આવા નાગમાં
હાથીને ભલા કયો માથુસ પૈસા આપીને ખર્ચે ? ૯૬

ય સપ્રાસ ગૃહાળ ત્યજ કરિકલમ પ્રીતિચન્ધ્ય કરિશ્યા
પાશમન્થિચ્છાનાનામિરિલમધુતા વહિ પક્ષાતુલેપમ્ ।
દૂરીભૂતાસ્તૈવૈ શનરવરવધૂવિષ્મનોદ્ધાન્તન્દયા
રેવાતીરોપકઠન્થુનકુસુમરજોપુસરા વિન્ધ્યપાદા ૯૭

હે હાયાના બચ્ચા ! હવે તું ધાસને કાળિયો ખા
અને હાથજુ પર પ્રેમના બધન હતા તે છોડી દે
બધનની ગાંઠથી શરીર પર જે કાપા પડેલા છે, તેના
ચાદા પર કાદવને લેપ કરે જ્યાં બીન લેખાની શુવતી-
એ વિલાસ વખતે ચપળ નજર નાખે છે અને જ્યાં
નર્મદા નદીના કિનારે ભોજના વૃક્ષોના પુષ્પોની ગન્ધથી
પ્રદેશો ભરાઈ ગયા છે એવા વિન્ધ્યાચળના શિખરો તો
તારાથી પથ્ય દૂર છે ૯૭

ચૂચાન્ધ્યમ ગતાનિ પ્રયલમ્બમ્બો યદ્વૈરા મુગેન્દ્રા
મૂલાદાદ્યન્ધ્યમાણા સપદિ તટરુદો મૂઢા નિપતન્તિ ।
દ્યુવા દ્યુવન્તિ હન્ત પ્રતિદિનમશિલા મિહપલ્લવા

અપીશા, હસ્તાલમ્બાય કેપા કલયતુ વત્રનં પદ્મમ
કરીન્દ્ર ॥ ૯૮ ॥

હાથીના ટોળા આગળ ચાલ્યા ગયા છે અત્યંત
બળવાળા સિંહો સાથે વેર બાવેલા છે કિનારે ભોજના
વૃક્ષોને પકડવા જતા તે બધા મૂળમાંથી ઊખડી બધ
છે ભીનના ગામડાના નાપકો આ હાથીને કાદવમાં
પડેલો બેઠોને રાજ દબે છે આવી હાનિમાં કાદવમાં
ખૂંચેલો હાથી સૂઠ ફેવાઈને કાના મુખ તરફ મદદની
નજર નાખે ? ૯૮

મૃગ

इह किं कुरङ्गशावक केदारे कलममञ्जरी त्यजसि ।

तृणयन्दा तृणराणरतृणवदित कपटसुरवेज्जम् ॥९९॥

હે મૂળવાના બચ્ચા ! આ કારામાં મટેલી કાગરની
કલમની માન્યરીના શા માટે ત્યાગ કરે છે ? આ તને
દેખાય છે, તે તો કપટમાનવ (ચાડિયા) છે, જેના
હાથમાં ધાસનુ ધનુષ્ય અને ધાસનુ બાણ છે તેમ જ
તે પોતે પથ્ય ધાસને બનેલો છે ૯૯

तृणमुत्तममि न खलु त्या त्यजन्ति हे हरिण
वैरिण शवरा । यशसैव जीवितमिदं त्यजयोजित
यङ्गसङ्ग्रामम् ॥१००॥

હે હરણ ! તારા મુખમાં ધાસ હશે, તોપથ્ય વેરી
ભીખજનો તને છોડશે નહિ યશને લીધે જ તારુ આ
જીવન છે માટે શિખડા સાથે સન્નિધિ બેસવાનું છોડી દે !

विद्धा मृगी व्याघ्रशिलीमुखेन मृगस्तु तत्का
तरपीक्षितेन । विहाय देह विगतव्यथैका परस्य जीया
वधिराधिरासीत् ॥१०१॥

શિકારીના બાણથી મૃગની મરણ પામી, તેની
દયામણી નજરથી મૃગ મરણ પામ્યો અરે ! એકને
દેહનાશક બધા થઈ અને બીજાને જીવલેણ આધિ
ઉત્પન્ન થઈ ૧૦૧

कति कति न मरोद्धताश्चरन्ति प्रतिशिखरप्रति
कानन कुरङ्गा । कचिदपि पुनस्तमा मृगास्ते मद
यति यन्मद ग्व मेदिनीशान् ॥१०२॥

પોતાના મદથી ઉદ્ધત બનેલા એવા કેટલાક
મૃગના જગરને જગલે અને શિખરે શિખરે ભટકતા
નથી, પરંતુ જેના મદ પર્વતના શિખરોને સ્પર્શિત
બનાવે છે, એવા ઉત્તમ કેસ્ટૂરી મૃગ તો શ્યાક જ
એવા મથે છે ૧૦૨

अयि कुरङ्गि तपोवनविभ्रमादुपगतसि किरात
पुरीमिगाम् । इह न पश्यसि दारप भक्षय मस

પિવેતિ શુક્તનપિ જલ્પત ॥૧૦૩॥

અરે ઓ હરણી ! તપોવ્રજના બ્રમથી તુ અહીં આવી પહોંચી છે, પરંતુ આ તો સ્ત્રીવ લોકોની યુગી છે તુ અહીં ભેટી નથી કે આ પોપટો પક્ષ 'ફાડો, ખાઓ, ગળી ભરો, પાન કરો' એમ બોલી રહ્યા છે

અધિ કુરદ્ધિ તુરદ્ધિવિક્રમે ત્યજ વન જવન ગમન છુટુ । રૂઢ વને વિચરન્તિ હિ નાયકા સુરભિ લોહિતલોહિતસાયકા ॥૧૦૪॥

ધોધાના જેવા પરાક્રમવાળી છે હરિણી ! આ વન છોડી જા અહીંથી જલદી ચાલી જા જેના બાણુ ગાયેના લોહીથી ખરડાયેલા છે એવા શિકારીઓના સરદારો આ જ ગનમાં ફેરી રહ્યા છે ૧૦૪

સેય સ્થલી વનવૃણાદુકરજાલમેતસેય સ્મૃતિતિ હિ જાતમુદ કુરદ્ધ । નૈવ તુ વેતિ ચદિહાન્તરિતો લતામિરાયાસિ સજ્જિતકઠોરશર કિરાત ॥૧૦૫॥

પોતાનું પરિચિત સ્થાન ભેદને ભેદે હંધ્યા આનંદ થયો છે, એવા એ મૃગ વિચારી રહ્યો છે કે, 'આ જ મારી જગ્યા વનનાં વૃક્ષ અને અકુરોથી ભરેલું એ જ આ જાણુ અને એ જ યુગમાં પરંતુ એ મૃગ ભણુતો નથી કે ભણુ કઠોર બાણુ સજ્જ કરે છે એવા શિકારી લતાઓની આડે આડે અહીં આવી રહ્યો છે ' ૧૦૫

રોમન્થમારચય મન્થરમેત્ય તિદ્રા મુશ્ચ શ્રમ ભવતુ સચર રે ચયેચ્છમ્ । દુરે સપામરજતોગુનય કિલૈતે નિત્કારણ હરિણોઽતિ વિમેપિ કસમાત્ ॥૧૦૬॥

હે હરણના બચ્ચા ! તું ધીરે ધીરે વાગેળવાનું શર કરીને તિદ્રા લે, થાક ઉતાર અને પછી ધ્રુવ પ્રમાણે બચા ફરતું હોય ત્યાં ફરવા માડ રહેા બિચારો પારધી તો દૂર છે અને આ તો મુનિઓ છે તુ હવે શાથી મરણ વિના ભય પામે છે ૧૦૬

પણોગણેપુ ગુરુગર્વનિમીલિવાશ્વ કિ કૃષ્ણસાર રણુ ચેલસિ કાનનેડસિમ । સીમામિમા કલય મિજ કીન્દ્રુહમ્મુકામયો હરિવિહારવસુચરાયા ॥૧૦૭॥

હે કૃષ્ણસાર મૃગ ! અત્યંત જર્વને કારણે આખો મીચીને આ હરણીઓના ટોળામાં રહીને તુ શા માટે આ જ ગનમાં ખેન કરી રહ્યો છે ? આ તો સિદ્ધને વિદોર કરવાની ભૂમિની ઠંડ છે ! બચા બેઠી નાખેલા ડાથોના ગરકસમથી નીકળેલા મોતી વીખરાયેલા પથા છે ૧૦૭

કસ્તુરિકા હરિણ મુશ્ચ વનોપકળ મા સૌરમેળ

કકુભ સુમ્મીકુલ્લ । આસ્તા યશો નતુ કિરતશરા- મિથ વાત્રાવાપિહન્ત મવિતા ભવતો દુરાપ ॥૧૦૮॥

હે હરણ ! તુ કરતૂંનો ત્યાગ કર વનની પાસે રહેના આ દિશાઓના સ્થાનને કરતૂંની સુગંધથી સુગંધિત કરીશ નહિ તારો યશ ભલે રહ્યો પરંતુ બચારે ભોલોના બાણુના ખંડાર થશે, તારો તારુ રક્ષણ કરનાર તને કાઈજ મળશે ૧૦૮

દ્રવતરમિતો ગચ્છ પ્રાણે કુરદ્ધ વિયુગ્ધસે કિમિતિ વલિતમીવ સ્થિત્વા મુદ્દસદ્દરીક્ષસે । વિદ્યપતિ હવન્વાધાના તે મનાગપિ નાદ્રેતા કઠિનમનસામેપામેતે વિલોકિતવિષ્ણમા ॥૧૦૯॥

હે હરણ ! તુ અહીંથી જલદી ચાલુ જા નહીં તો તુ પ્રાણથી વિખૂટું પડી જઈશ આમ વાહી ડોક રાખીને તુ વારંવાર શું ભેદે રહ્યો છે ? આ કુદ્ધ પારધીઓ તારા પર જરા બેટલી પક્ષ હવા રાખશે નહીં કારણ કે જેના મન કંઈયું છે એવા આ પારધી ઓના એ તો બળ્યુતા વિસાસ છે ૧૦૯

સ્થલીનાં દમ્બાનાનુપરિ મૃગલ્પ્ણામુપસર ત્વર્ત સારદ્ધો ચિરમતિ ન તિન્નેડપિ મનસિ । અજાનનમત્તસ્વ ન સ મૃગયતેડ્યચ સરસી મમુમૌ પ્રત્યાશા ન ચ કલતિ વિન્ન ચ કુલતે ॥૧૧૦॥

(સ્થાના તાપથી) જમ ઓ તપી જતા તેના પર આજવાનુ જળ દેખાય છે તેને મેળવવા રખડેના આ તરસેા મૃગ જળ નહીં મળવાથી મનમાં ખેદ પામતો હોવા છતાં વિરામ કરતો નથી કારણ કે આજવાના જળની સાચી વાત તે બળુતો નથી એટલે તે બાળે ટેકાણે રહેલા સરોવરને શોધતો નથી એથી ખોટા સ્થાનની સામે વળેલો તેની ખોટી આશા ફળીભૂત થતી નથી અને તેને વિદ્ય કરે છે ૧૧૦

પુરો રેવાપારે મિરિરિતિદુરાદોદશિરો ધનુષ્પાણિ પશ્ચાચ્છરનિકરો ધાવતિ પુન । સર સવેડસયે દ્વદ્વદ્વદ્વદ્વતિકરો

ક યામ કિં ઝુમા હરિણિશ્ચુરેવ તિલપતિ ॥૧૧૧॥

હરણનું બચ્ચુ એમ વિચારીને રતન કરી વધુ છે કે, 'અરે નર તો નર્મદાને તાપે ઝિનારે છે આ પર્વત છે પક્ષ તેના સિપર ચાવા પડ્યા યુક્તે છે પાછા ફર સ્ત્રીલેનુ ટોડુ ડાઘમા ધનુષ્ય લઈને દોડે છે જમણી બાણુએ મોઢું સરોવર છે અને ધનુ બાણુએ દાવાનળનો દાઢ રેસાઈ રહ્યો છે કે મત જુ

અમે વ્યાધઃ કરધૃતશરઃ પાર્શ્વતો જાલમાલો
પૃષ્ઠે વદ્ધિર્દદ્ધતિ નિતરં સંનિધૌ સારમેયાઃ ।
एणी गर्भादलसगमना वालकै रुद्धपादा

ચિન્તાવિષ્ટા વચ્ચતિ હિ મૃગે કિં કરોમિ ક યામિ ॥

ગર્વયા જેની ગતિ શિથિલ બની છે અને બચ્ચાં-
એ જેના પગ પકડ્યા છે. તેને કારણે ચિંતાતુર બનેલી
હરણી પોતાના મૃગને જળવી રહી છે કે, 'જેણે
હાથમા બાણ લીધું છે, એવો પારથી સામે છેલ્લો છે,
પાછળ બળ પથરાયેલી છે, વળી પાછળ રહેલો દાવા-
નળ બાળી રહ્યો છે અને અધૂરામાં પૂરું ફેરવે આગળ
આવીને બેઠો છે આવી દશામાં હું શું કરું અને
ક્યા જાઉં ?' ૧૧૨

सौरभ्येण त्रिभुवनमनोहारिणा काननेऽस्मिन्
सत्कस्तूरीहरिण भवता वासितो दिविभारगः ।
तस्यैतत्તે कलमुपगतं पत्रिभिर्लव्धकान्तं

વિદ્ધઃ પ્રાણાત્મ્યજસિ ન શુણઃ શ્રેયસે નિર્ગુણેષુ ॥૧૧૩

હે કસ્તૂરી મૃગ ! તણે લુવનેને મનોહર લાગે એવી
સુંદર મૃગધીથી આ જગલમાં રહેલા દિશાઓના બધા
વિભાગોને તે સુવાસિત કરી મૂક્યા છે; પરંતુ તેનું
કૃપા તે એ જ બાબત કે 'શિકારીઓના બાણોથી વીધા-
યેલો એવો તું પ્રાણીનો ત્યાગ કરી રહ્યો છે.' ખરે-
ખર, શુષ્ક વિનાના માણસો તરફ કંઠેલો શુષ્ક આપણા
લક્ષા માટે હોતો નથી. ૧૧૩

अल्पायासबलेन यत्र पतनं कृच्छ्रेण यत्रोन्नति-
र्द्वावे वेत्रलतावितानगहने कष्टः प्रवेशक्रमः ।

હે સારઙ્ગ મનોરમા વનમુવત્સ્યસ્ત્વા વિશેષાર્થિના
કિં મૃષ્ટકટકસ્થિતિવ્યસનિના વ્યર્થં સુરાઃ શાવિતાઃ ॥

હ મૃગ ! જે દેકાણે થોડો જ વન કરતાની સાથે
પકડી થાય છે અને જ્યાં ઉત્તરિ ઘણી યુરેલીથી
થાય છે ને કારપાળની લાકડીથી લતા જેના બારણા
પર ફેલાઈ રહી છે, તેને કારણે અંદર પ્રવેશ માટે
પગલું ભરવું તે પણ અધરું છે. તો પછી અત્યંત
મનોહર એવી વનની બીજાએ છેડીને વિશેષ લાલ
મેળવવા માટે રાખના દરબારમાં રહેવાની ઇચ્છાથી તે
તારા પગની ખરીઓને યા માટે વ્યર્થ શ્રમ આપ્યો ?

सारङ्गो न लतागृहेषु रमते नो पांसुले भूतले
नो रम्यासु वनोपकण्ठहरितच्छायासु शीतास्त्वपि ॥
વામેવાયત્લોચનામનુદિન ધ્યાયન્મુહુઃ પ્રેયસો
શૈલેન્દ્રોદરકન્દરાસુ ગતધીઃ શૃંગાવદોયઃ સ્થિતઃ ॥

આ સારંગ લતાની કુળેમાં રમણ કંતો નથી,
ધૂળવાળા ભૂતલ પર રમતો નથી, વનની સમીપ રહેલાં
શૃંગોની શીતલ છાયાઓમાં પણ રહેતો નથી; પરંતુ જેનાં
લોચન વિશાળ હતાં એવી પોતાની પ્રિય મૃગધીનું
વારંવાર ધ્યાન ધરતો ગિરિરાજની ઊંડી યુક્ષાઓમાં શંગા-
વિશેષ સ્થિતિમાં લાન ભૂલોને બેસી રહ્યો છે. ૧૧૫

आः कष्टं वनवाससाम्प्रत्यक्तया सिद्धमश्रद्धया
पटौं वालकुरङ्ग संप्रति कुतः प्रामोऽसि मृत्योर्मुत्सम् ।
यत्रानेककुङ्कुटिकोटिकदनक्रीडोल्लसल्लोहित-
स्रोतोभिः परिपूरयन्ति परिजामुङ्गमराः पामराः ॥

હે બાલમૃગ ! તપોવનની નિવાસભૂમિની સમાનતા
કરતી આ લીલ લોકોની નિવાસભૂમિને તું સિદ્ધ
કપિમુનિઓના આશ્રમ બાંધીને શ્રદ્ધાથી આવી પહોંચ્યો
છે; પરંતુ ખરેખર તું મૃત્યુના મુખમાં ફસાયે છે;
કેમ કે અહીં તો અનેક મૃગાંઓને મારી નાખવા-
ની કીડામાં આનંદ પામતા ઉદ્ધત ભીત લોકોએ
મૃગવાનાં લોહીના પ્રવાહથી જમીનના ખાડાઓ ભરી
દીધા છે. ૧૧૬

स्वच्छन्दं हरिणेन या बिहस्ता दैवात्समासादित
भङ्गप्रस्तुतदुग्धविन्दुमधुरा शालेर्नया मल्लरी ।
निःश्यासानलदग्धकोमललृणप्रख्यापितान्तर्व्यथ-
स्तामेव प्रतिवासरं मुनिरिव ध्यायन्वने शुच्यति ॥

સ્વચ્ચંદ્રે હરિણ કરતા હાથુને દૈવયોગે શાલશ્લ-
ની નવીન માંજર મળી કે જે તાજ તૃટવાથી અંદરથી
નોકળતા દૂધને લીધે મધુર લાગે છે; પરંતુ નિઃશ્વાસ
લેવાને કારણે પ્રગટ થતા અંદરના અગ્નિથી કોમળ
તણખડા બળી જાય છે તેને દીધે જેના હ વની બચા
પ્રગટ થાય છે, તેવો આ મૃગ દરરોજ મુનિની જેમ
ધ્યાન ધરતો ધરતો વનમાં સુકાઈ જાય છે. ૧૧૭

त्यक्त जन्मवनं कृण्वद्कुरवती मातेव मुक्ता स्थली
विश्रान्तिस्थितिहेतवो न गणिता वन्धूपमाः पादपाः ।
वालापत्यवियोगकातरमुखी त्यक्तार्धमार्गे मृगी
मृग्यन्तः पदवीं तथाप्यकरुणा व्याधान मुञ्चन्ति माम् ॥

તે જન્મભૂમિના વનનો ત્યાગ કર્યો. તણાકુરવી
ભરેલી મારી માતારૂપ હરિયાળા જમીનને પણ છેડી
દીધી. જે અને આરામ અને નિવાસ આપતાં હતાં
એવાં કુટુંબીજન બનેલા શૃંગોની ગણના પણ મેં કરી
નહિ. 'નાના બચ્ચાનો વિયોગ થશે' એ લયે જેનું
મુખ ઊતરી ગયું છે, એવી મૃગલીના અંધે રહે
ત્યાગ કર્યો; તોપણ અત્યંત કટોર બનેલા શિકારીઓ

મારા પગનાં શોધતા શોધતા આવી પહોંચે છે અને
મને છોડતા નથી ૧૧૮

યદ્વક્ત્ર મુહૂરીશ્ચેત ન ધનીતા દ્વૈપે ન ચાદ્મનુષા
નૈવા ગર્ભગિર યુગોપિ ન ચ તામ્પ્રત્યાશયા ધાવસિ ।
કાલે વાલ્મજીવાનિ યાદસિ પર નિદ્રાસિ વિદ્રાગમે
તન્મે બુદ્ધિ કુરદ્ધ કુત્ર મવતા કિં નામ તત્ત વપ ॥

હે હરજી ! તું વાર વાર ધનિકાના મુખની સાથે
નેઈ ગૂંટેના નથી, ફેગ ગ્રામી વાણી બોલતા નથી,
તેમની ગર્ભભરેલી વાણી તું સાભળતા નથી, કઈક
મળશે એવી આશાથી તેમની તરફ તું દોડતો નથી,
સમય થયે જૂન લામતા તાજ તાજ ઘાસ ખાય છે
અને બ્રિધ આવે ત્યારે બ્રિધી બંધ છે, તો મને જણાવ
કે 'તે આ પ્રકારનું કયું તપ તારું ઇંદુ કે જેથી તું
પુણ્યશાળી છે' ૧૧૯

નાત્ર વ્યાધરા પતન્તિ પરિતો નૈવાત્ર દાવાનલો
નાપ્યુચાવચમીતિરસ્તિ કુહચિત્રો વાગુરા મદ્ગુરા ।
પયોલોજ્ય કુરદ્ધવેણ વિહિતો નશ્વરનાયામયો

ગો જાનાતિ યદ્વત્ર વાસ્તવિ વિધિ સ્વર્માનુદન્તવગ્મ ॥

'અહીં પારધીના બાણ પડતા નથી અહીં ચારે
બાણથી દાવાનળ આવી પડવાનો નથી અહીં બીજા
નીચા યદાવનો ભવ નથી અહીં ફસાઈ જવાય એવી
જાળ નથી' એ રીતે ખૂબ વિચારી બેઠેને હરજીએ
નક્ષત્રોના નાથ મદને આશ્રય લીધો, પરંતુ તે જાણતું
નથી કે 'અહીં વિષાતા રાહુના દાંતનો ધા આપશે'
(અર્થાત્ રાહુ યદને ગળી જતા, પોતાને પથુ તેના
મુખમા જરુ પડશે) ૧૨૦

દ્યોમાર્ગે જ્વલિતો રવિ કવલિત દાવાનલે કાનન
ધૂમ્યામિર્નં દિશ સ્ફુરન્તિ પરિત પન્થ્યા શિલાદન્તુર ।
દ્વૈત્ય લોહિતસિક્તલુકળિ યમાગ્રાણ મૃગે ધાવતિ
દ્યાયેનાતિ શરાસને કરુણયા નારોપિત સાયક ॥

'મધ્ય આકાશમા સર્વ જળી રહી છે દાવાનગ્રો
જાણે જગતનો કોળિયો કરવા માત્રતા હોય તેમ તેને
બાળવા માગ્ય છે, ધુમાડાઓને લીધે દિશાઓ રુપક
દેખાતી નથી, શિલાઓની તીવ્રજ્વળ ધારાઓથી રસ્તો
પ્રસાદ છે, એવા માર્ગ પર જેના મુખમાથી લોહીની
ધારા વહે છે એવા કુરંગ જીવ લઈને નાસી જાય છે'
તે બેઠેને શિકારીએ પણ દવા લાવીને ધનુષ્ય પર બાણ
મઠાવ્યું નથી ૧૨૧

મુક્તવા મયજીવાનિ નચ્ચસલિલાન્યાપીય વર્ષીવલ્યા
જિ શક્ત પરિશિલ્ય શીતલતરુનોમન્યમમ્મયસયિ ।

યા સૈવાચ મૃગી મૃગાદનમુતપ્રાપ્તા શિશુ શોચતે
તદ્વેષા बहुषा विपद्विरचने वीजानि नापेभूते ॥૧૨૨॥

જે મૃગથી મોટા ઘાસ ખાઈને, ફવના તળિયા
માથી નીકળેલા નવા જળ પીને અને શીતળ જલોની
જાવામા બેસીને વાગોળી રહી છે, તે જ મૃગથી આજે
મૃગને ખાનાર સિલના મુખમા પડેલી હોઈ, પોતાના
બચ્ચાનો શોક કરે છે ખરેખર, વિધાતાને ન્યારે ઘણી
રીતે વિપત્તિઓને રચવી હોય છે, ત્યારે તેને વિપત્તિ
ઓના ખીજની જરૂર રહેતી નથી (અર્થાત્ તે અંક
સ્માત્ વિપત્તિઓ બીજી કરે છે) ૧૨૨

પાશશુણ્ણુસુર્ય વાળપતનમચક્ષરત્ત્વઠ્ટા

છન્નાન્નસ્ય દવામિદાહવિકલસ્યાસેદુપોડ્યામ્રમ ॥

ધિર્દૈવ વિપમા મૃગસ્ય દિનસા સર્વાનુકમ્પામયો

મા મૈવીરિતિ માપ્ણેડપિ યદ્મૂઢાચયમોડય મુનિ ॥

બધનને કારણે જેની ખરીમા ધા પડેલી છે,
બાણના પ્રદારથી નીમળની લોહીની ધારાથી જેનું શરીર
લોહીવાળું બનેલું છે દાવાનળના ઉપ તાપથી જે આકુળ
વ્યાકુળ બનેલો છે અને આશ્રય શોધતો જે મૃગ મુનિના
આશ્રયમા આવી પહોંચ્યો છે, પરંતુ દેવને ધિક્કાર છે
કે મૃગનાના દિવસો ઘણા કમ છે, તેને લઈને સર્વ
પર દયાલાવ બતાવનાર એવા એ મુનિ પણ 'તું ભલે
પાત્રીશ નહિ' એટલું આશ્વાસનનું વચન પણ કહેતા
નથી અને વાણી પર સદમ રાખીને બેગ છે ૧૨૩

વપુર્વિમસસપાન કર્ણજ્વરકરો રવ ।

કરમરયાશુગત્યેવ છાદિતા દોપસહૃતિ ॥૧૨૪॥

બિંદની શરીરરચના બેડોળ છે, તેને, અવાજ કાન
ને તાવ આવે એવો છે, પરંતુ તેની ઉતાવળી મતિને
લીધે જ તેના દેખોના સમુદ્ધ કાઈ જાય છે ૧૨૪

દાસેરકો રસત્યેય યુક્ત મારેડયિગેહૃતિ ।

ઉત્તાર્યમાણેડપિ પુનઃવત્તર વિમુ કુર્મહે ॥૧૨૫॥

આ બિંદ ઉપર ન્યારે ભાર મૂકવામા આવે, ત્યારે
જરાડા પાડે, તે તો સમજી શકાય તેવું છે, પરંતુ
ન્યારે ભાર ઉતારી લેવામા આવે છે, ત્યારે પણ તે
જરાડા પાડે છે, તે વિષે અમારે શું કયું ? ૧૨૫

તુમ્ય દાસેર દાસીય વદરી યદિ રોષતે ।

મ્તાવતા હિ કિં દ્રાક્ષા ન સાક્ષાદમૃતપ્રિયા ॥૧૨૬॥

હે છાંદ ! આ ગિયાની મોરડી તને મમતી દોય,
એટલાથી શું દ્રાક્ષ સાક્ષાત્ અમ્મ જેની પ્રિય છે તે
મગી જવાની છે ? ૧૨૬

અમે વ્યાધ: કરધૃતશર: પાર્શ્વતો જાલમાલાં
પૃષ્ઠે વદ્ધિર્દહતિ નિતરાં સંનિધૌ સારમેયા: ।
एणी गर्भादलसगमना घालकै रुद्धपादा
चिन्ताविश्रा वदति हि मृगं किं करोमि क यामि ॥

ગર્વથી જેની ગતિ શિથિલ બની છે અને બચ્ચાં-
એ જેના પગ પકડ્યા છે. તેને કારણે ચિંતાપુર બનેલી
હરણી પોતાના મૂરને જળુની રહી છે કે, 'જેણે
હાથમાં બાણ લીધું છે, એવો પારથી સામે જીભો છે,
પાછળ જળ પથરાયેલી છે. વળી પાછળ રહેલો દાવા-
નળ બાળી રહ્યો છે અને અધરામાં પૂરું કૃતરાં આગળ
આવીને જીમાં છે આવી દશામાં હું શું કરું અને
ક્યા બંડે ?' ૧૧૨

सौरभ्येण त्रिभुवनमनोहारिणा काननेऽस्मिन्
सक्तस्तूरीहरिण भवता घासितो दिग्विभागः ।
तस्यैतत्ते फलमुपगतं पत्रिर्भिलुच्चकानां
विद्धः प्राणांस्त्यजसि न गुणः श्रेयसे निर्गुणेषु ॥११३

હે કસ્તૂરી મૃગ! ત્રણે ભુવનોને મનોહર લાગે એવી
સુંદર મૃગધીથી આ જંગલમાં રહેલા દિશાઓના બધા
વિભાગોને તેં સુનાસિત કરી મૂક્યા છે; પરંતુ તેવું
ફળ તો એ જ આપ્યું કે 'શિકારીઓનાં બાણોથી લીધા-
યેલો એવો તું પ્રાણોનો ત્યાગ કરી રહ્યો છે.' ખરે-
ખર, શુભ વિનાના માણસો તરફ કરેલો શુભ આપણા
ભલા માટે હોતો નથી. ૧૧૩

अल्पायासयलेन यत्र पतनं कृच्छ्रेण यत्रोन्नति-
र्द्वादे वेत्रलतावितानगहने कष्टः प्रवेशक्रमः ।

હે સારઙ્ગ મનોરમા વનમુવસ્યક્ત્વા વિશેષાર્થિના
કિંમૂષ્ટકટકસ્થિતિવ્યસનિતા વ્યર્થ સુરા: શાન્તિતા:॥

હ મૃગ! જે ઠેકાણે થોડો જ યત્ન કરતાંની સાથે
પડતી થાય છે અને જ્યાં ઉત્તતિ ધણી મુશ્કેલીથી
થાય છે તે કારણાળની લાકડીથી લતા જેના બારણા
પર ફેલાઈ રહી છે, તેને કારણે અંદર પ્રવેશ માટે
પગકું ભરવું તે પથ અધર્મ છે. તો પછી અત્યંત
મનોહર એવી વનની બુધ્ધિએ છોડીને વિશેષ લાલ
મેળવવા માટે રાખતા દરબારમાં રહેવાની ઇચ્છાથી તે
તારા પગની ખરીઓને શા માટે બ્યર્થ શ્રમ આપ્યો ?

सारङ्गो न लतागृहेषु रमते नो पांसुले भूतले
नो रम्यासु घनोपकण्ठहरितच्छायासु शीतास्त्वपि ॥
तामेवायतलोचनामनुदिन ध्यायन्मुहु: प्रयसो
शैलेन्द्रोदरकन्दरासु गतधी: शृङ्गावशेष: स्थितः॥

આ સારંગ લતાની કુંજોમાં રમણ કંતો નથી,
ધૂળવાળા ભૂતલ પર રમતો નથી, વનની સમીપ રહેલાં
શૃંગોની શીતલ છાયાઓમાં પણ રહેતો નથી; પરંતુ જેનાં
લોચન વિશાળ હતાં એવી પોતાની પ્રિય મૃગલીકું
વારંવાર ધ્યાન ધરતો નિરાશજની જીંડીશુકાઓમાં શંગા-
વિશેષ સ્થિતિમાં ભાન બહીને જીભો રહ્યો છે. ૧૧૫

आः कष्टं वनवाससाम्यकृतया सिद्धश्रमश्रद्धया
पक्षीं बालकुरङ्ग संप्रति कुतः प्राप्नोऽसि मृत्योर्मुखम् ।
यत्रानेककुरङ्गकोटिकदनक्रोडोहसहोदित-

स्रोतोभिः परिपूरयन्ति परिक्रामुङ्गमराः पामराः ॥

હે બાલમૃગ! તપોવનની નિવાસભૂમિની સમાનતા
કરતી આ લીલ લોકોની નિવાસભૂમિને તું સિદ્ધ
અપિમુનિઓના આશ્રમ બણીને શ્રદ્ધાથી આવી પહોંચ્યો
છે; પરંતુ ખરેખર તું મૃત્યુના મુખમાં ફસાયો છે;
કેમ કે અહીં તો અનેક મૃગલાંબીને મારી નાખવા-
ની કીડમાં આનંદ પામતા ઉદ્ધત લીલ લોકોએ
મૃગવાનાં લોહીના પ્રવાહથી જમીનના ખાડાઓ ભરી
દીધા છે. ૧૧૬

स्वच्छन्दं हरिणेन या विहरता देवात्समासादिता
भद्रप्रस्तुतदुग्धचिन्दुमधुरा शालिर्नया मञ्जरी ।

निःश्वासानलदग्धક્રોમલજનપ્રસ્થાપિતાન્તર્વર્ધ-

સ્તામેવ પ્રતિવાસરં મુનિરિવ ધ્યાયન્વને કુદ્યતિ ॥

સ્વચ્છંદે વિહાર કરતા હરણને દેવયોગે શાલશૃં-
ગી નવીન આંજર મળી કે જે તાજા તૃટવાથી અંદરથી
નોકળતા ફૂધને લીધે મધુર લાગે છે; પરંતુ નિઃશ્વાસ
લેવાને કારણે પ્રગટ થતા અંદરના અગ્નિથી ટામળ
તણખલા બળી બળ્ય છે, તેને લીધે જેના હૃદયની બધા
પ્રગટ થાય છે, તેવો આ મૃગ દરરોજ મુનિની જેમ
ધ્યાન ધરતો ધરતો વનમાં સુકાઈ બળ્ય છે. ૧૧૭

त्यक्तं जन्मव्रतं वृणद्धकुरवती मातेव मुक्ता सली
विश्रान्तिस्थितिदेवतो न गणिता वन्स्पमाः पादपाः ।

વાલાપત્યવિયોગકાત્રમુક્તી ત્યકાર્થમાર્ગં મુગી

મૃગ્યન્ત: પદવીં તથાપ્યકરુણા વ્યાધાન મુઞ્ચન્તિ મામ્ ॥

મેં જન્મવ્રતિના વનનો ત્યાગ કર્યો. તણાંકુશથી
ભરેલી મારી માતારૂપ હરિવાળી જમીનને પણ છોડી
દીધી. જે મને આરામ અને નિવાસ આપતાં હતાં
એવાં કુટુંબીજન બનેલાં શૃંગોની ગણુના પણ મેં કરી
નાંદે. 'નાનાં બચ્ચાનો વિયોગ થશે' એ લયે જેવું
મુખ જિતરી ગયું છે, એવી મૃગલીનો અગધે રસ્તે
ત્યાગ કર્યો; તોપણ અત્યંત કઠોર બનેલા શિકારીઓ

મારા પગનાં શોધતા શોધતા આવી પહોંચે છે અને
મને ઓડતા નથી ૧૧૮

યદ્વજન સુહૃદિસે ન ધનીના જૂપે ન વાદ્વનૃપા
નૈવા ગર્વગિર ઝૂળોપિ ન વ તાન્વત્યાશ્ચ ધાવસિ ।
કાલે વાલ્તૃણાનિ રાદસિ પર ચિદ્રાસિ ત્રિદ્રાગમે
તન્મે બ્રહ્મિ કુરજ્જ કુર ભવતા કિં નામ તત્ત તપ ॥

હે હરણુ ! તું વાર વાર ધનિકના મુખની સામે
નેઈ ઝડેના નથી, ફેગળ મીઠી વાણી બોલતા નથી,
તેમની ગર્વભરેલી વાણી તું સાલગતા નથી, કાઈક
ગળશે એની આશાથી તેમની તરફ તું દોડતો નથી,
સમય થયે જુમ સાગતા તાજ તાજ ધાસ ખાવ છે
અને લીધ આવે ત્યારે લીધી જાય છે, તો મને જણાવ
કે 'તે આ પ્રકારનું કયું તપ તારું હતું કે જેથી તું
પુણ્યશાળી છે' ૧૧૯

નાત્ર વ્યાધશરા પતન્તિ પરિતો નૈવાન દાવાનલો
નાયુવાવચમીતિરસ્તિ કુહચિત્તો યામુરા મદ્ગુરા ।
પર્ણાલેખ્ય કુરત્ત્વેણ વિહિતો નમ્ત્રનાયાશ્રયો
નો જાનાતિ યદ્વત્ર દાસ્યતિ વિધિ સ્વર્ગાનુદન્તવળમ્ ॥

'અહીં પારધીના બાણ પડતા નથી અહીં ચારે
બાણથી દાવાનળ આવી પડવાનો નથી અહીં લીધા
નીચા ચઢવાનો ભય નથી અહીં ફસાઈ જવાય એવી
જગ નથી ' એ રીતે ખૂબ વિચારી નેઈને હરણુએ
નક્ષત્રોના નાથ ચંદ્રનો આશ્રય લીધા, પરંતુ તે જણ્યું
નથી કે 'અહીં વિધાતા રાહુના દાંતનો ધા આપશે'
(અર્થાત્ રાહુ ચંદ્રને ગળી જતા, પોતાને પશુ તેના
મુખમાં જાય પડશે) ૧૨૦

વ્યોમાર્થે જ્વલિતો રવિ કવલિત દાવાનલે કાનન
ધૂમ્યામિનિં દિશ સ્ફુરન્તિ પરિત પન્થ્યા શિલાદન્તુર ।
દ્વ્ય લોહિતસિંહસુક્રળિ ચ્યાપ્રાણ મુને ધાવસિ
વ્યાધેનાયિ શરાસને કરુણયા નારોપિત સાચક ॥

'મન આકાશમાં સૂર્ય જગી રહ્યો છે, દાવાનળો
જલે જગનને કેળિયો કરવા માગતા હોય તેમ તેને
બાળવા માગ્યા છે, ધુમાડાઓને લીધે દિશાઓ સ્પષ્ટ
રેખાતી નથી, શિલાઓની તીક્ષ્ણ ધારાઓ થી રસ્તો
ખરાબ છે, એવા માર્ગ પર જેના મુખમાંથી લોહીની
ધારા વહે છે એવા કુરંગ જંગલ લઈને નાસી જાય છે '
તે નેઈને શિકારીએ પશુ દ્યા લારીને ધનુષ્ય પર બાણ
ચઢાવ્યું નહીં ૧૨૧

મુક્ત્વા મયજ્વળાનિ નવ્યસલિલાન્યાપીય વાર્ષીવલ્લા
ન્નિ શઙ્ક પરિશીલ્ય શીતલતદ્વરોમન્યમભસ્યતિ ।

યા સૈવાય મૃગી મૃગાદનમુત્રપ્રાપ્તા શિશુ શોચતે
વદ્ધેયા બહુયા વિપદ્ધિરચને વીજાનિ નાપેક્ષતે ॥૧૨૨॥

જે મૃગલી મોટા ઘાસ ખાઈને, કૂવાના તળિયા
માંથી નીકળેલા નવા જળ પીને અને શીતળ વૃક્ષોની
છાયામાં બેસીને વાગેળી રહી છે, તે જ મૃગલી આજે
મૃગને ખાતરનું સિંહના મુખમાં પડેલી હોઈ, પોતાના
જન્યાનો શોક કરે છે ખરેખર, વિધાતાને જ્યારે ઘણી
રીતે વિપત્તિઓને રચતી હોય છે, ત્યારે તેને વિપત્તિ
ઓના ખીજની જરૂર રહેતી નથી (અર્થાત્ તે અંક
સ્માત્ વિપત્તિઓ લીધી કરે છે) ૧૨૨

પાશ્વશુષ્ણમુરસ્ય વાળપતનમ્પ્રચરત્કચ્છટા
છન્નાદ્વસ્ય દવામિદાહવિકલત્યાસેદુષોડ્યાશ્રમમ્ ।

ધિર્મદૈવ વિપમા મૃગસ્ય દિવસા સર્વાનુકમ્પામયો
મા મૈવીરિતિ ભાષણેડપિ યદ્મૂઢાચમોડ્ય મુનિ ॥

જુધનને કારણે જેની ખરીમા ધા પડેશે છે,
બાણના પ્રહારથી નીકળતી લોહીની ધારાથી જેન શરીર
લોહીવાળું બનેલું છે, દાવાનળના દમ તાપથી જે આકુળ
વ્યાકુળ બનેલો છે અને આશ્રય શોધતો જે મૃગ મુનિના
આશ્રમમાં આવી પહોંચ્યો છે, પરંતુ દૈવને ધિક્કાર છે
કે મૃગના દિવસો ઘણા કમ છે તેને લીધે સર્વ
પર દવાલાભ જતાવન્દાર એવા જે મુનિ પશુ 'તું ભય
પામીશ નહિ' એટલું આશીસનનું વચન પશુ કહેતા
નથી અને વાણી પર સવચ રાખીને બેઠા છે ૧૨૩

બપુર્વિવમસસ્યાન પર્ણજ્વરકરો રવઃ ।
કરમસ્યાનુગચૈવ છાદિતા દોષસદ્ધિ ॥૧૨૪॥

લિટની શરીરરચના યોગેળ છે, તેનો અવાજ કાન
ને તાવ આવે એવો છે, પરંતુ તેની ઉનાચ્છી ગતિને
લીધે જ તેના દોષોના સમુદ્ધ દંડાઈ જાય છે ૧૨૪

દાસેરકો રસત્યેય યુક્ત ભારેડધિરોહિત ।
વત્તાર્થમાણેડપિ પુનઃવત્તર કિમુ લુમેદ્દે ॥૧૨૫॥

આ લિટ ઉપર જ્યારે ભાર મૂકવામાં આવે, ત્યારે
જરાડા પાડે, તે તો સમજી શકાય તેવું છે ૧૨૫
જ્યારે ભાર ઉતારી લેવામાં આવે છે, ત્યારે પશુ તે
જરાડા પાડે છે, તે વિષે અમારે શું કરવું ? ૧૨૬

તુભ્ય દાસેર દાસીય યદપિ ચરિ ચોચતે ।
જ્વલતા હિ કિં દ્રાક્ષા ન સાક્ષાદ્વૃત્તિલા ॥૧૨૬॥
એટલાથી શું દ્રાક્ષ સાદૃશ્ય અજ્ઞ જેની દ્રિષ્ટિ હે ન
મગી જવાની છે ? ૧૨૬

દુ પ્રાપમમ્બુ પવન પરપોડિતાપી છાયાશૃતો
ન તરવ ફલભારનપ્રા । હૃત્ય સલ્લે કરમ વચ્ચિ
મન્વતમુચ્ચે કા સગતિ રલુ મરૌ રમણીયતાયા ॥

હે ભિત્ર જીટ! અહીં પાણી થતુ દુર્લભ છે, પવન
કચેર અને સૂર્યના તાપથી વિશેષ તપી ગયા છે શીતળ
છાયાને ધારવૃક્ષ કરનારા કે પછી ફળના છાગથી નબેલા
એવા વૃક્ષો અહીં નથી એટલા માટે હું તને મોટે
સાદે જણાવું છું કે ‘મરુજમિમા ગમણિય પદાર્થોની
સમૃતિ ની ગીતે હોઈ શકે?’ ૧૨૭

અચ્ચાનનસ્ય ભવત રલુ કોટિરેપા કળટારિકા
યદિ ભવેદવિશીર્ણર્ણા । ચોમ્યા કથ કરમ કલ્પતરો
લંતાયાસતે પલ્લા વિમલવિદ્રમમ્બમાજ ॥ ૧૨૮ ॥

હે જીટ! જેના પાન ખરી ગયા નથી એવી આ
કથેર જે તારા મુખને માટે યોગ્ય ગણાતી હોત, તો
પછી કલ્પવૃક્ષની લાતાના પાન તને કાઢી મમે કે જે
નિર્મળ કલ્પવૃક્ષના પાન સુદર વૈભૂવમિભિના ખડ જેવા
શાભે છે ૧૨૮

રુક્ષ ધરુનં ચ વિલોચનહારિરૂપન શ્રોત્રયો સુસદ
મારદિત કદાપિ । હૃત્ય ન સાધુ તય કિંચિદિદ ચ
સાધુ તુચ્છે રતિ કરમ કળટકિનિ દ્રમે યત્ ॥ ૧૨૯ ॥

હે જીટ! તારુ શરીર રક્ષ (લુપ્ત) છે તારુ
રૂપ પશુ લોચનને ઢરે તેવું સુદર નથી તારો અવાજ
પશુ બને કાનને સુખ આપે તેવો સુદર નથી એ રીતે
તારી પાસે રહેલી ઠાઈ ચોજ સુખ આપનારી નથી
તેથી આ પશુ બેગેબેગુ ઠીક છે કે કાઢવાળા કથેરન
તુચ્છ વૃક્ષ પર તારી પ્રીતિ છે ૧૨૯

કુમુદશબલે પુલામ્મોષે સરોમિરલટ્તા
મરુતમણિશ્યામા શપ્તેર્વિહાય વનસ્યલીમ્ ।
મરતિ કરમો ચદ્રુક્ષાળા ચરન્મરુધન્વના
પરિચયરતિ સા દુર્વાય ન સા ગુણૈરિતા ॥ ૧૩૦ ॥

પોપણીથી ભૂખરા બગેલા અને પ્રકુલ કમળોથી
રોબતા સરોવરોથી જે વનની ભૂમિ રોબી ગઈ છે
અને નવા ધાસને લીધે જે વનની ભૂમિ મરુતમણિ
જેની સ્થામ લાગે છે તેને છોડીને આ જીટ મરુજમિ
ના લુપ્તતા વૃગોને યાદ કરે છે તેથી તો એમ લાગે છે
કે માણુનને જે પરિચયના કારણે પ્રીતિ બધાઈ લેાય
છે, તે રોબ શકાય એમ નથી તેથી જીટને શુશુની
સાથે વેર છે એમ ગણવાનું નથી ૧૩૦

કરમદયિતે યોડસૌ પીલુસ્ત્વયા મણુલયયા
વ્યપગતથનન્ટાયસ્યતો ન માદરમીક્ષિત ।

ચલકિસલય સોડીવાની પ્રહ્લનનાહુર

કરમદયિતાવૃન્દૈરન્યૈ સુસ પરિમુખ્યતે ॥ ૧૩૧ ॥

હે જીટની પ્રિયા! મધુરક્ષમા લોભ લાગવાને કારણે
તે જે આ પીતુડીનો ત્યાગ કર્યો અને પાછા ખરી
પડવાને લીધે જેની છામા ફર થઈ ગઈ છે તે પીતુડીની
તરતે પ્રેમની નજરે જોયું નાહ પરંતુ હવે તો તેની
પર નવા પાન ડેલી રહ્યા છે અને નવા અકુર રૂપ
છે તેથી બીજા લોકોની પ્રિયાઓના જુદ તેને સુખે
કરીને ભોગવે છે ૧૩૧

કરમદયિતે ચત્તપીત સુદુર્લભમેકદા

મધુ વનગત તસ્યાલાભે વિરૌપિ કિમ્તુસુકા ।

કુરુ પરિચિતે પીલો પતૈર્નૃતિ મરગોચરે

જગતિ સકલે કસ્યાવાસિ સુસસ્ય નિરન્તરા ॥ ૧૩૨ ॥

હે કરભ (જીટ) પ્રિયા! વનની અંદર રહેન અને
અત્યંત દુર્લભ એવા જે મધુરસનુ તે પાન કુર્ચુ,
તે મધુરસ હવે નહિ મળવાથી તું અત્યંત ઉત્સુક
થઈને શા માટે રદન કરે છે? મરુજમિમા દેખાતા
એ પીતુડીના આણુતા પાછા ખાઈને તું ધીરજ ધરે
કર કારણ કે આ મધુરુ વિશ્વમા નિરંતર સુખ જાને
મળ્યું છે? ૧૩૨

ચમિતુચૈર્વિપમગહનાન્તગતા રવાદુલ્લી

સ્વેચ્છા મુચા સરલિતગરેન્નાત્મચેતોતુલપ્પા ।

તત્સારુણ્ય કરમ ગલિત કુપ્ત તે પ્રાગ્વિલાસા

ચત્તસાધીન ચદ્વિ સુલભ તેન તુપિ વિવેહિ ॥ ૧૩૩ ॥

હે જીટ! તારા અન કરચુન અતિશય ગમી ગયેલી
અને જાંઘે હોવાને કારણે અત્યંત વિષમ એ બીડી
વેલના તે યુવાવસ્થામા સગલ જીંદગી રોક કરીને છતા
તુસાર બોલન કયાં હવે તે યુવાવસ્થા તો વીતી ગઈ
એટલે પહેલાના તે વિવાસો કયા મળવાના છે? માટે
હવે તો જે સ્વાધીન અને સુલભ હોય, તેના ઉપર જ
મતોષ ખાનગો જોઈએ ૧૩૩

ચિન્તા મુચ્ચ ગૃહાણ પલ્લવમિદ વૃક્ષસ્ય શલ્લસ્ય વા

ગાદ્ધસ્યાસ્ય જલસ્ય ચન્દ્રવપુષો ગણ્ધૂપમેક પિથ ।

જીવન્દ્રવ્યસિ તા પુન કરમ હે દાસેરવીયા મુવો

રમ્યા પીલુશમીકરીરવદીકૂનત્ત્વપોતાહુલા ॥ ૧૩૪ ॥

હે જીટના બચ્ચા! તું ચિન્તા છોડી દે ખાખરાના
કે શાનવૃક્ષોના આ પાન ને લેવા માડ તેમ જ મગડ
આ ચંદ્રના જેવું ધાણુ બળ છે, તેનો એક ઠાગો
પાણી પી બધા પીન શમી, કરીર યોગ વગેરે વૃક્ષો પર
કળ્મસ રૂને છે એવી છોટાને સેવવા સાધન વનની ભૂમિએ

ને તું જીવે તો હશે તો કાર્તિક દિવસ જોઈશ. ૧૩૪
ચર્યાસીજવપીલપવ્રજદરમાસોડવિ સંતુષ્ટયે
દીર્ઘાધ્વન્યનુગમ્યતે ન પદવી ચર્ય સ્વયુષ્યૈરવિ ।

સોડયે સંપતિ યાતિ વાલકરમઃ ક્ષીણોદયમઃ ક્ષામતાં
મન્યં નૂતમનેન દૈવહૃતવૈતાસ્વાદિતં તન્મધુ ॥૧૩૫॥

નવા પીનનાં પત્ર અને ખેરડીનો કાગિયો જેને
સંતોષ આપવા માટે પૂરતાં હતાં અને હાંબા માર્યા પર
અલતાં જેને પેતાનાં રાજાનાં ખીચાં જેટ પહોંચી
શકતા નવાતા, તેજ જેટનું બાળક અત્યારે ઉવમમાં
મંદ પડીને અત્યંત કૃષ બની ગયું છે; તેથી હું
એમ માનું છું કે આ અલ્પાંજિત જેટ મોટું મધ
આપ્યું હશે. ૧૩૫

પીલ્લનાં ફલવત્કપાયમયુરં રોમન્યયિત્વા મરો
શાસ્ત્રમં પદસ્વાદિ જાત કરમીયકચાર્પિતં પ્રેમતઃ ।

તત્સમ્વા કરમ્બેળ સ્વેદવિધુરં દીર્ઘં તથા પૂરકૃતં
પ્રાણાનામમવસદેવ સદ્દસા પ્રસ્થાતતૃયં યથા ॥૧૩૬॥

મરખીનને વિશે રહેલ પીલુ વફની તાખાને ઠેચે
રહેલાં અને ફળના જેમ તુરંગ-મધુર લાગતા પાકા પ્રેમે
કરીને જેટડીએ પેતાના મુખથી અર્પણ કર્યું; તેને
સારી રીતે વાગેબીને આ જેટ ખાધું હતાં. તે બાબતને
વાદ કરીને તેણે અલ્પી કુખી થઈને એવા તો કૃતાર
કર્યો કે માણીના ગમન સમયે અકસ્માત નગારા વાગતા
હોય એમ કાઠ્યું. ૧૩૬

ચર્યાઃ સંશ્રુતમાલવાલવલયં મૂપાલચ્છારિણી-
ધ્વજારોદરવિપ્રલમ્બવિધુરંતરીઃ સુધાવન્યુમિઃ ।

તામેતા શુદ્ધપ્રવાલલલિતાં દ્રાક્ષાલતામારત-
શુદ્ધીવઃ પ્રકટીરૂતાપદશનો વાસેરકઃ કુન્તતિ ॥૧૩૭॥

રાજાની શરમારિય સુદર્યાએએ આરીએઆથી
રેડેના અશ્રુત સમાન સ્વચ્છ જળથી જેના ક્યારાનું
કૃષણું ભરવામાં આવતું હતું, તેજ દ્રાક્ષા નરપલ્લવાથી
સુંદર લાગી દાસની વેલને પેલા જેટ માડું જાંચું કરીને
અર્પણ દાત દેખાડીને કરડી રહ્યો છે. ૧૩૭

ગધેડાઃ

દે દે રાસમ વજ્રમારવહનાલ્લમાસમશાસિ કિં
રાજાશ્વાવસયં પ્રવાદિ વળકામ્યુન્યમુરં અક્ષય ।

સર્વાન્યુદ્ધવતો હયા ર્હિત ધદન્ત્યત્રાધિકારે સ્પિતા
રાજા વૈરુપદિપ્રમેષમનુતે સત્યં તદ્દલ્લાઃ પરે ॥૧૩૮॥

અરે હે ગધેડા ! વસ્ત્રોના લાર જીંચીને વાકી
જવાથી, તું ખરાબ ધાસ (કુચકા) શા માટે આવ

સુ. ૪૧

છે ? તું રાજના લેકારમાં જા અને ત્યાં કાયા ચણું
સુખેથી ખા; કારણ કે આ રાજનામાં જેટલા માણસો
અધિકાર પર છે, તે બધા એમ કહે છે કે, ‘જેને જેને
પૂછ્યાં હોય તે બધા લેકાર’ અને ખરેખર રાજા તે
અધિકારીઓનું કહેવું સાચું માને છે અને બાકીના
માણસો તો તટસ્થ છે અથવા તેમને કંઈ લેવાદેવા નથી.
બળદ

નાસ્ય મારમદે શર્કિર્નં વ વાહગુણઃ કવિત્વ ।
દેવાગારે ઘટોવદૈસતથાપ્યમાતિ મોજનમ્ ॥૧૩૯॥

આ દેવાલયમાં જે બળદિયો રાખવામાં આવ્યો
છે; તેનામાં ભાર જીંચવાની શક્તિ નથી અને વાહન
બનીને ક્રોઈકને પીક પર બેસાડે તેવા ગુણ પણ નથી,
હતાં પણ તે સુખે મોજન આરોગે છે. ૧૩૯

ગુણાનામેવ દૈરાત્મ્યાદુરિ ધુર્યો નિયુજ્યતે ।
અસંજાતકિમરકન્યઃ સુલ્લં સ્વપિતિ મૌર્ગલિઃ ॥૧૪૦॥

આ ગુણો છે, તેજ ખરેખર દેશ છે; કારણ કે
તેનેજ કારણે આ બળદને ધૂંસરીએ જોડવામાં આવે
છે; પરંતુ આ જે મૌર્ગલિ (ગળિયો) બળદ છે, જેને
ખસે ખાંધ પડી નથી તે સુખે સૂઈ જાય છે. ૧૪૦

જાત્મો ગુરુઃ સુધુષ્ટો વામેતરચણમેદ વપરેશઃ ।
દયાતિર્ગુણવલ્લ ર્હિતિ ધ્રમસિ સુલ્લં ધૂપમ રરયાસુ ॥

હે બળદ ! તું મદોનમત છે, ભારે છે, હથુપ્રજ છે,
જમણા-ગાળા ચરણના ભેડને બળુનારો છે; તે છતાં
‘ધીરી બળદ’ એ રીતની તારી ખ્યાતિ છે, આટેજ
આ શેરીએમાં સુખે રખડે છે. ૧૪૧

અતતિ સીદતિ સૈક્તવર્ત્તમ્નિ પ્રચુરમારદ-
ક્ષપિતૌક્ષકે । ગુરુમરોદ્રણોદુરકન્યરં સ્મરતિ સારધિ-
રેય ધુરંચરમ્ ॥૧૪૨॥

ભારે મોટા વજનના ભારથી ભરેલું માડું રેતાળ
જમીનમાં અધવચ અટકી પડે છે, ત્યારે આ માણવાળો
ખાંધવાળા દુરધર બળદને વાદ કરે છે કે જેની
ખાંધ અત્યંત ભારે વજનને જીચી લેવાની શક્તિ
ધરાવે છે. ૧૪૨

एतानि बालवल्ल प्रविहाय कामं मोहाम्भजे
तरलतण्डकचेष्टितानि । स्कन्धं निषेदि धुरि पूर्वसुरिज-
मुक्ते नेतव्यतामुपगतोऽस्ति ववैव मारः ॥१४३॥

હે ધોળા વાહકા ! આપની ઝેડના આંચણમાં
ચપળ વાહરડાને શેલે તેરી તારી વહેજ મેશાંકેને
તું છોડી દે; કારણ કે પહેલાંના ધીરી બળદે જે ધૂંસરી
છોડી દીધી છે, તેને તું અજા પર ધારણ કર અને

ને ભાર તારે બેંચકાને લઈ જવાનો છે, તે તું ખેંચીને લઈ જા. ૧૪૩

ગુરુનાંચે મારઃ ક્ષતિવપિ ન પત્યાઃ સ્થપુદિતો
ન તે કુણ્ઠા શક્તિર્હનમપિ તેડજ્ઞે ન વિકલમ્ ।

હા ત્વજ્ઞે નાન્યસ્તવ ગુણસમાનસ્તદ્ધુના
ધુનાનેન સ્કન્ધં ધવલ કિમુ મુકઃ પથિ મરઃ ॥

હે ધોરી બળદ ! આ ભાર કાંઈ વળનમાં ભારે નથી. આ રસ્તો પણ પથ્થરવાળો ખરાબ નથી. તારી શક્તિ કાંઈ અટકી ગઈ નથી. તારે શરીરે એવી કોઈ ખામી નથી કે જેથી તારા વડેનની ક્રિયા અટકી જાય, તેમજ ખરેખર પોતાના અંગ પર આ ભાર સહન કરે, એવા પ્રકારનો ગુણ પારખ કરનારા તારા જેવા ખીજે કોઈ નથી; તો પછી તે 'માયું' ધુણારીને આ ભાર અત્યારે મારું પર મૂકી દીધો, તેનું કારણ શું ? ૧૪૪

માર્ગે કર્દમદુર્ગમે જલમૃતે ગતૌશતૌરાકુલે
લિન્ને શ્વાકટિકે મરેડતિવિપમે દૂરં ગતે રોધસિ ।

શબ્દે નૈતદ્દં પ્રવીમિ મહતા કૃત્વોચ્છિતાં તર્જની-
મીટક્ષે વિપમે વિદ્યાય ધવલ લેહું ક્ષમઃ કો ધુરમ્ ॥

કાલવ જમવાને લીધે આ માર્ગે ધણે ખરાબ બની ગયો છે. જ્યાં ત્યાં રોકડો ખાડાઓ પાણીથી ભરાઈ ગયા છે. ગાડાવાળો પોતે થાકી ગયો છે. ભાર ધણે વધારે પડતો છે અને જવાનો માર્ગે ધણે દુર છે; આવા વિષમ વખતે ધોરી બળદને હોડાને ગાડાની ધૂંસરી ખાંધ પર લઈને ખીજે કોણે ભાર વડેન કરી શકશે, એ બાબતને હું તર્જની આંગળી બેંચી કરીને મોટા શબ્દથી કહેવા માયું છું ૧૪૫

દન્તાઃ સમ ચલં વિષાળયુગલં પુચ્છાશ્વલઃ કર્વુરઃ
કુશિશ્વન્દ્રકિતો વપુઃ કુસુમિતં સંધૂર્ણિતં ચેષ્ટિતમ્ ।

અસ્મિન્દુષ્ટરૂપે મૃગ મિતગુણપામાનમિદ્ધાત્મનો
પ્રામીળત્ય તથાપિ ચેતસિ ચિરં ધુર્વપ્રમઃ સ્ફુર્જતિ ॥

સાત દાંત રહ્યા છે. બને શિખડાં કમબગી ગયાં છે. પૂંછડાના હોડાને ભાગ ડાઘાડાવાળો (કાચરચીતરો) બની ગયો છે, પેટ, પર ચંદ્રના જેવાં ચાંદાં પડી ગયાં છે, શરીર ફલ જેવું કામળ બની ગયું છે તેમજ ઘૂરઘૂર શબ્દ સાથે એજાએ થાય છે-એવા દેવોથી સુકત આ બળદ છે, તોપણ ખરેખરા ચલોના સમૂહને નહિ બળ્યનાર આ પ્રામીળના મનમાં તો એવાજ ખોટા ભ્રમ પેસી ગયો છે કે આ તો ધોરી બળદ છે. ૧૪૬

કેપાચિદ્વલકાશ્ચિરં નિવસિતાશ્ચિત્તે પરેપાં પુન-
નીલો વા કપિલોડયવા વરપૂષો રક્ષોડયવા મેચકઃ ।

પ્રામીળિરવચીરિતોડપિ શિથિલસ્કન્ધોડચનુચેઃ શ્રવાઃ
સ્વાન્તે મે પરતન્ત્રતુન્દિલતનુર્જાગર્ત્યં કર્વુરઃ ॥૧૪૭

કેટલાક લોકોના મનમાં ધોળો સફેદ બળદ વસી ગયો હોય છે. ખીજા કેટલાકના મનમાં નીલ-શૂરો, કપિલ-કાચરચીતરો કે પછી રાતો કે ટપકાવાળો બળદ શ્રેષ્ઠ છે, એમ વસી ગયું હોય છે; પરંતુ મારા મનમાં તો પેલો કાચરચીતરો બળદ વસી ગયો છે; લાલે ને આમડિયા જનો તેના તિરસ્કાર કરતા હોય, તેના ખાંધ લીલી થઈ હોય, તેના કાન નીચે નમી ગયા હોય તેમજ પારકાને હાથ પડવાને કારણે તેનું પેટ વધી ગયું હોય.

ન ધ્યાનં કુરુપે ન યાસિ વિકટં નોર્ગૃહંહસ્પાનનં
દર્પાન્નોદિશ્યસિ ક્ષિતિં સુરપુર્તેનાંવહ્યયા વીઞ્નસે ।

કિંતુ ત્વં ઘસુધાતલકઘવલઃ સ્કન્ધાધિરુદે મરે
તીરાણુયુગતીવિટકુવિપમાણુદ્ધવન્કીચસે ॥૧૪૮॥

તું અવાજ કરતો નથી, તું વાકીચુંકી ગતિએ ચાલતો નથી, તું બેંચું સુખ કરતો નથી, ગર્વમાં આવીને તું ખરીએની અચીધી જમીન ખોદતો નથી, તેમજ કોઈની ખાંધ પર ભાર મૂકીને અતિશય બેચા-નોચા અને ખરખચડા એવા કિનારાઓને આળંગીને તું થાકી જાય છે. ૧૪૮

યસ્યાદૌ મ્રજમણ્ડનસ્ય વહતો ગુર્વો ધુરં ધૈર્યતો
ધૌરેયઃ પ્રગુણીકૃતો ન યુગપત્સ્કન્ધઃ સમસ્તેરપિ ।

તસ્યેવં મૃથકમ્બલસ્ય ધવલસ્યૈત્યાપને સાંપ્રત

દ્વજ્ઞેવજરાવસાવિતતનોર્ગોઃ પુણ્યમુદ્ધોષ્યતે ॥૧૪૯

મજની શોભાંરૂપ બનેલ જે બળદ પહેલાં ભારે ધૂંસરીને ધીરજથી ખાંધ પર વડેન કરતો હતો તેમજ બધા ધોરી બળદો ભેગા થઈને જેને એકીકાથે ખાંધ આપે, તોપણ જેના પરાક્રમમાં એવડો ભાર આવતો નહોતો (અર્થાત્ જેને ખીજે સરખેસરખો બળદ મળતો નહોતો અને એકલાને જ એવડી ધૂંસરી બેંચકે તેટલો પરાક્રમી મળ્યો હતો); પરંતુ હવે શરીરે જ્વાલસ્થા આવી પડવાને કારણે જે બળદના કંડોને આગળનો ભાગ-ધામળી-લગાડી ગયો છે અને જેને હોડાવામાં નચરમાં એમ બૂપ ખારવામાં આવે છે કે 'આ ધોરી બળદને બેંચો કરો, તેમાં તમને પુણ્ય થશે.' ૧૪૯

વાંદરેઃ

હારં વશ્વસિ કેનાપિ દત્તમહોન મર્કટઃ ।
લેહિ ત્રિવ્રતિ સંશિષ્ય કરોત્યુન્નતમાનનમ્ ॥૧૫૦॥
કાંઈ મૂર્ખ માણસે ગામાં પહેરાવેલા હારને તે માંકડું આટ છે, સૂંધે છે અને પછી ફેંકી દઈને તે

પોતાનું મુખ ઊંચું કરે છે. તેને હારની પરીક્ષા આપી હોય ? ૧૫૦

કપિરપિ ચ કાપિશાયનમદમતો વૃશ્ચિકેન સંદટ્ઠઃ ।

અપિ ચ વિશાચમત્તાઃ કિં વ્રૂમો વૈકૃતં તસ્ય ॥૧૫૧॥

એક તો વાદરા, તેને વળી કાપિશાયન નામનો દારૂ પાઈને મદમસ્ત કરવામાં આવ્યો અને વીંછીએ દંચ દીધા. તેમાં વળી ટ્રાઈક બૂત તેને વળગી પડ્યું. હવે તેની વિચિત્ર યેષ્ઠાઓ વિષે શું કહેવાતું રહ્યું ? ૧૫૧

વૃક્ષાન્વોલનમય તે ક મુર્તિર્નમ સ્વયૂથસ્ય વા
યૂકાન્વેષણરાપસૌર્યવહુલાશ્રેષ્ઠા મુલોત્યાઃ ક તાઃ

ક રણ્યે ફલપૂર્ણગદ્ગુહરચાન્યેપુ તા મીષિકા

મીતઃ સંપ્રતિ કૌશિકઃપલ્લવલ્લયાલઃ કપે નૃત્યસિ ॥૧૫૨॥

હે વંદરા ! વૃક્ષોને ડોહાવવાનું તારું કાર્ય ક્યાં જતું રહ્યું ? પોતાના રાજા સામે મીઠી નર્મ કાચુક ચેાગ્રા કયા ગઈ ? જૂને વીંછીથી, તેના તરફ રેપ કરવા, ભાવ બતાવવા; એવી એવી અનેક પ્રકારની તારા મુખથી થતી યેષ્ઠાઓ ક્યા ગઈ ? જંગલમાં રહીને પોતાના મોંમાં ફળ ભરીને ખીજને બિવડાવવાની ક્રિયાઓ કયા ગઈ ? તે અત્યારે ગંગામાં સાપ પીંટાવાને કારણે ભય-ભીત બનનાં છુવડથી કરીને નાચ કરે છે ? ૧૫૨

સૂકર

સર્વલોકપરિતોષકારિણિ સ્વર્ધુનીવિમલવારિણિ સિથે ।

પૂતિગન્ધવતિ પત્ત્વલોદકે સૂકરઃ સુધમતીય મન્યતે ॥

સ્વર્ધુની ગંગાનો નિર્મળ અને સર્વ લોકોને સંતોષ આપે એવો પ્રવાહ પાસ જ રહેલો હોવા છતાં પણ સૂકર-જૂક અરાવ્ય દુર્મંધવાળા આખોચિયામાં અત્યંત સુખ માને છે. ૧૫૩

પરાક્ર

આકર્ણ્ય ગર્જિતરકું ધનગર્જનુલ્યં સિંહસ્ય ચાન્તિ
વનમન્યદિમા મયાત્તઃ । તત્રૈવ પૌરુષનિધિઃ સ્વરુલેન
સાર્ધં દર્પદૂરો ઘસતિ વીતમયો વરાહઃ ॥ ૧૫૪ ॥

મેઘની ગજના સરખી સિંહની ગજના સાંભળી ભય પામીને દાટીઓ નેવા પણ ખીખ વનમાં જતા રહે છે; પરંતુ અતિશય પરાક્રમી અને ગર્વ વડે ઉદ્ભવ થયેલો કુહર કાઈ પણ ભય વિના પોતાના કુદંબ સાથે તે જ જંગમમાં રહે છે. ૧૫૪

આદિવરાહ
નિષ્કન્દામરવિન્દિનીં રથપુરિતોદેશાં કસેરમયલી
જ્વલાલાવિલમ્બતુ કર્તુમિતરા સૂતે વરાહી મુલાન્ ।

દૈર્ઘ્યાં પ્રલયાર્થોર્મિસલિલૈરાપ્લાવિતાચામિથે
ચસ્યાપ્વ શિશોઃ સ્થિતા વિપદિ મૂઃ સા પોત્રિણી પુત્રિણી

કમલિનીને નિર્મળ કરવા માટે, કંદવાળી જમીનને ખાડાટેકરાવાળી કરવા માટે અને પાણીને કહોળીને કાઢવાળું કરવા માટે બીજી કુહર માતા ધણી બચ્ચાંને જન્મ આપે છે; પરંતુ પ્રલય કરનાર મહાસાગરની ઊર્મિઓનાં જલથી કંદાએલી આ પૃથ્વીને સંકટ સમયે, જે પોત્રિણીના બાળક-આદિવરાહે પોતાની દાદ ઉપર ધારણ કરીને પોત્રિણીનું નામ સાર્થક કર્યું છે તે જ પુત્રિણી કહેવાય. ૧૫૫

કૂતર

પિવ પયઃ પ્રસર શ્વિતિપાન્તિકં કલય કાંચન
કાંચનશ્વહુલામ્ । હ્રદમવગતમં હિં યદીહસે મપક
સંપ્રતિ કેસરિણ્તુલામ્ ॥ ૧૫૬ ॥

હે ભક્ત કૂતરા ! દૂધ પી. રાખની પાસે પાસે ચાલતો રહે, તેમ જ સોનાની બનેલી સાંકળને ધારણ કર. અત્યારે જે તું સિંહની તુલના કરવાને ઇચ્છતો હોય તો તે બાળત વખાણવા જેવી છે. ૧૫૬

વીંછી

વિપરાસહસ્રેણ ગર્વે નાચાતિ વાસુકિઃ ।

પૃથ્વિકોવિન્દુમારેણ કુર્ચં વહતિ ફળટકમ્ ॥૧૫૭॥

રેવનારાયણ વાસુકિ વિરના હારથી નમી પડતી ટબર કણાઓથી પણ ગર્વ ધારણ કરતા નથી; પરંતુ આ વીંછી તે જિંદુ જેટલો હાર માથા પર આવી જતા પોતાના કંબના કાંદાને ઊંચો કરે છે. ૧૫૭

દેડકો

દિવ્ય ચૂતરસં પીત્વા ગર્વે નો ચાતિ કોકિલઃ ।

પીત્વા ફર્દમપાનીયં મેકો રટરટાયતે ॥ ૧૫૮ ॥

આખાના અલોકિક મેરના રસને પીને પણ આ કાવલ ગર્વ ધારણ કરતી નથી; પરંતુ જરાક કાંદવતું બળ પીને પણ આ દેડકો કાઠે કાઠે અવાજ કરવા લાગ્યો છે. ૧૫૮

ગાદાદીનં સકલસરિતાં પ્રાપ્ય તોયં સમુદ્રઃ
કિંચિદ્ગર્જનં મયતિ વપુર્દિવ્યરત્નાકરોડપિ ।

एको भेकः परममुदितः प्राप्य गोप्पादनीरं
को भे को भे रटति यदुषा स्वपैया विश्वमुक्ता ॥ ૧૫૯ ॥
જેનું ચરિત્ર દિવ્ય રત્નોપાધી ભરેલું છે એવો આ સમુદ્ર ગંગા વગેરે સપ્તગી નદીઓના બળ લેને દેવા છતાં પણ જરાય ગર્વિષ્ઠ બનતો નથી. આ એક દેડકો

ગાયના પગલા જેટલું જળ મળતાંની સાથે જ આનંદ-
માં આવીને 'કા બે કા બે' એમ સમસ્ત વિશ્વ સાથે
સ્પર્ધા કરીને અવાજ કરે છે. ૧૫૯

શિયાળ

વદસ્યોઘૈઃ પુચ્છં શિરસિ નિહિતં જીર્ણજટિલં
યદ્દૃષ્ટાન્વાપન્નદ્વિપશિતલેશઃ કવલિતાઃ ।

ગુહાગર્તે શૂન્યે સુચિરમુપિતં જમ્બુક સલે
કિમેતસ્મિન્કુર્મો યદસિ ન ગતઃ સિંહસમતામ્ ॥૧૬૦

હે મિત્ર શિયાળ ! જીર્ણ વાળનું ચૂંચળું બનેલ
પૂંછડું જીંચું કરીને તે માથા પર ધારણ કર્યું; દેવ-
યોગે મળી આવેલ હાથીના મસંના ટુકડાના ડાળિયા
તેં લયા; સિંહના ચાલ્યા જવાથી ખાલી પડેલ ગુફામાં
તેં લાખા કાળ સુધી નિવાસ કર્યો; છતાં પણ સિંહની
સાથે તારી સરખામણી ન થઈ, તેમાં અમે શું કરી
શકીએ ? ૧૬૦

સપ્ત

તાવદ્વર્જન્તિ મળ્દૂકાઃ કૂપમાશ્રિત્ય નિર્મયાઃ ।

યાવત્કરિકરાકારઃ કૃષ્ણસર્પો ન વિચલે ॥૧૬૧॥

કૂવાની અંદર ભરાઈને બેઠેલા દેડકાઓ નિર્ભય
બનીને ત્યાં સુધી જ અવાજ કરે છે કે ભયાં સુધી હાથીની
સંદના આકારવાળા કાળા નાગ તે કૂવામાં હોતો નથી.
યસમે દદાતિ ચિવરં ભૂમિઃ ફૂલ્કારમાત્રમીતેવ ।

આશીર્વાધઃ સ દૈવાદૌશ્વકરણે સ્થિતિ સદ્વતે ॥૧૬૨॥

જાણે કે કુદડા સાલળતાંની સાથે જ ભય પામેલ
એવી પૃથ્વી જેને પોતાની અંદર દર કરી આપે છે.
તે જ આશીર્વાધ-સપ્ત દેવના યોગે કરીને આજે વાદીના
કરંડિયામાં રહેવાનું કષ્ટ ભોગવે છે. ૧૬૨

મૌલૌ સન્મનયો ગ્રહં નિરિગુહા ત્યાગઃ કિલાત્મત્વચો
નિર્યત્નોપનતૈશ્ચ યુત્તિરનિલેરકત્રચર્ચેદશી ।

અન્યગ્રાન્નજુવર્ત્મતા દિરસના વક્ત્રે વિપં વીશ્ર્વળં
સર્વામંગ્ગલસૂચકં કથય મોમોગિન્સલે કિન્નિવદ્મ ॥૧૬૩

હે સર્પ મિત્ર ! મુગટ પર સારા મણિઓ, ધર
તરીકે પર્વતની શુદ્ધિ, પોતાની કાંચળાને ત્યાગ, યતન
વિના આપોઆપ આવી પડેલ પવનથી જીવનનો નિર્વાહ,
આ રીતે એકલા જ બધે રખડવાનું, તેમ જ દરની બહાર
વાંકીયશી ગતિ, મુખમાં બે જીલ, આંખમાં ઝેર એ
રીતે બધાં જ અમંગળને સૂચવનારાં એવાં ચિહ્નો તને
આપી મળ્યાં, તે કહે. ૧૬૩

શેષનારાયણ

અનેકે કળિનઃ સન્તિ મેકમશ્વજતવરાઃ ।

ઋક એવ દિ શેષોડયં ધરણીધરણક્ષમઃ ॥૧૬૪॥

દેડકાં ખાવાને તૈયાર એવા સર્પો તે અનેક છે.
પરંતુ પૃથ્વીનો ભાર સહન કરવાને શક્તિમાન એવા તે
આ એક શેષનારાયણ જ છે. ૧૬૪

.. યુક્તોડસિ સુવનભારે મા વક્રાં વિતનુ કન્ધરાં-
શેષઃ । ત્વય્યેકસ્મિન્ દુઃસ્થિનિ સુસ્થિતાનિ ભવન્તિ-
સુવનાનિ ॥ ૧૬૫ ॥

હે શેષનારાયણ ! તારા પર આખા જીવનનો ભાર
રહેલો છે, તેથી તારી ક્ષણરૂપી ડોકને લાંબી-વાંકી
વિસ્તારીશ નહિ. તું એકલો દુઃખી થયો છે; પરંતુ
બધાં જીવનો તેથી સુખી થવાના છે. ૧૬૫

જલચરની અ-યોગિતાઓ

મત્સ્ય

ક્ષારં વારિ ન ચિન્તિતં ન ગણિતાઃ કૂરાશ્ચ નક્રાદ્ય-
શ્ચઞ્ચદ્વીચિકદમ્બડમ્બરમિલત્ત્રાસોડપિ દૂરીકૃતઃ ।

મધ્યેડમ્બોનિધિ મત્સ્યરક્ત મવતા જમ્પઃ કૃતો લીલયા
સંપત્તિમંકરાજં વિપદિદ્ધ પ્રાણપ્રયાણાવધિઃ ॥ ૧ ॥

હે રાક મત્સ્ય ! ખારા જલની ચિંતા તેં કરી નહિ.
મગર વગેરે દૂર પ્રાણીઓની પણ તેં દરકાર કરી નહિ.
ચંચળ મોઝાના સમુદ્રના આડંબરથી થતો ત્રાસ પણ
સહન કર્યો. એ રીતે સમુદ્રની અંદર રમતમાં અપલાયનું
તો ખરું ! પરંતુ તેથી તને લાભ એટલો જ થયો કે
તારે મગરની સાથે રહેવાનું અને પ્રાણ ચાલ્યાં બાપ
ત્યાં સુધી સમુદ્રની અંદર વિપત્તિ સહન કરવાની ? ૧
રેડાઉત

અગાધજલસંચારી ન ગર્વં યાતિ રોહિતઃ ।

અન્નુષ્ણોદકમાત્રેણ શફરી પુર્કુરુચલે ॥ ૨ ॥

આપાધ જલમાં ફરતું હોવા છતાં રોહિત નામનું
માછળું ગર્વ ધરતું નથી; પરંતુ શફરી-માછળું તે અંતરૂપી
જેટલા માપનું પ્રાણી બેઠેને કુરકુર કરવા લાગે છે. ૨
રાખવ-માછળું

યસ્મિન્વેદ્યતિ સર્વતઃ પરિચલત્કલ્લોલકોલાહલૈ-
ર્મન્યાદિશ્રમણમ્મં દ્વિદિ હરિહન્તાવલાઃ પેદિરે ।

સોડયં તુલ્લતિમિગિલાઙ્ગકવલીકારક્રિયાકોવિદઃ

કોઢે ક્રીડતુ કસ્ય ફેલિકલહૃત્યક્ષાંવરો રાખવઃ ॥૩॥

જ્યારે આ રાખવ નામનું માછળું હાલવા લાગ્યું
ત્યારે તેના હાલવાથી જે મોટા તરંગોના ટોલાહલ થયા
લાગ્યા; તેથી હરિત વૃક્ષના દંતુશળે ધારણ કરનાર
હાથીઓને હલ્લમાં સમુદ્રમંથનનાં પર્વતના ડાલવાનો

શ્રમ પેદા થયો. જિયા તિમિંગિલ નામના માછલાનો શરીરને કાળિયા કરી જવાની ક્રિયામાં પ્રવાણ એવું એ રાધવ નામનું મત્સ્ય કદાચ રમતમાં જન્મેલા કળિયાને લીધે સમુદ્રને છોડીને ચાલી નીકળે, તો ખીજું કંઈ જલાશ તેને ખોળામાં ધારણ કરે. ૩ કાચથો.

અમતિ ગિરિરાદ પૃષ્ઠે ગર્જત્યુપર્યપિ સાગરો વહતિ ત્રિતલવાલાજાલો જગન્તિ ત્રિપાનલઃ ।

સ તુ વિનિહિતગ્રીવાકાળઃ કદાહુકુટોદરે સ્વપિતિ ભગવાન્કુર્મો નિદ્રામરાલસલોચનઃ ॥ ૪ ॥

જેની પીઠ પર ગિરિરાજ ભમી રહ્યો છે, ઉપરના ભાગમાં સાગર અત્યંત ઝળંબા કરે છે, ફેલાયેલ જ્વાલાઓના સમૂહવાળો દાવાનળ આળી રહ્યો છે, વિષયી ભરેલો પવન ફૂંકાઈ રહ્યો છે; તોપણ તે કૂર્માવતાર ભજવાનું પોતાના કંઠના ભાગને પોતાના કદાઈ જેવા આકારવાળા વચલા દદ કિલ્લામાં રાખીને નિરાતે સૂતેલા છે અને નિદ્રાને લીધે તેમના નેત્ર સુસ્ત છે. ૪

મુષ્ટિગ્ધઃ કતિ નાત્ર સન્તિ મુવનેઽમૂવન્કિયન્ત્યોઽથવા સૌભાગ્યેકમઠી તથાવિકમઠી છોપુ પ્રશંસાસ્પદમ્ ।

મગ્ને ભોગિનિ મહુગુરેપુ કરિપુ મ્ત્રોષ્ટસવે દંદિણિ શ્લેષી સાહસિકામ્ણીસ્તુલયિતું જાગર્નિ યસ્યાઃ સુતઃ ॥

આ ભુવનમાં કાચથાએને જન્મ આપનારી કાચખીએ પોતાને પુત્રવતી કહેવડાવનારી કેટકેટલી નથી ? પરંતુ સૌભાગ્યનું એક માત્ર પાત્ર બનેલી તે આદિ અવતારને જન્મ આપનાર કાચખી છે કે જે સર્વ સ્ત્રીઓમાં પ્રશંસાનું સ્થાન બનેલી છે; કારણ કે જ્યારે તે પનારાયણની કૃપા ભાગી ગઈ, દિશાના હાથીએ ભાગી ગયા અને વરાહાવતારને ઉત્સાહ પણ એછા થઈ ગયો ત્યારે જેના પુત્ર શ્રી કૂર્માવતાર વ્યાસન સ્પર્શ કરનારા વીસીમાં અગ્રેસર બનીને પૃથ્વીને તોલવા માટે તૈયાર બનતા રહ્યા છે. ૫

વૃક્ષાન્થોક્તિઓ

હલો ઈયાં વરં જન્મ સર્વપાણ્યુપજીવનમ્ ।

ધન્યા મહીરુદ્ધા ચેષ્ઠો નિરાશ યાન્તિ નાર્થિનઃ ॥ ૧ ॥

સર્વ પ્રાણીઓને જીવનદાન આપનારાં એવાં આ વૃક્ષોનો જન્મ શ્રેષ્ઠ છે. એ વૃક્ષોને ધન્ય છે; કારણ કે જેનાથી યાચકો નિરાશ થઈને પાછા ફરતા નથી. ૧

પૂત્રપુત્રપુત્રપુત્રાયામૂલવલ્લહદારભિઃ ।

મન્યનિર્ધારસમ્માસ્યિતોઽસ્મિઃ કામાન્વિતન્ત્યે ॥ ૨ ॥

પાન, ફળ, ફળ, છાયા, મળ, વલ્લહ, લાકડાં, સુગંધ, રસ, ભરમ, લાકડાં, છાલ વગેરેથી આ વૃક્ષો સર્વ કામનાઓ આપે છે. ૨

પ્રચયૈઃ પત્રનિચયૈરુચ્યૈરેવ શોભિતઃ ।

જહાતિ જીર્ણસ્તાનેવ કિં વા ચિત્તં કુજનમનઃ ॥ ૩ ॥

નવાં તામ્રં જે પાંદડાંના સમૂહથી વૃક્ષ શોભતું હતું, તે જ પાંદડાં જીર્ણ-જૂનાં બનતાં વૃક્ષ તેનો ત્યાગ કરે છે. ખરેખર જેનો કુજન્મ (કુ-વૃક્ષી પર જન્મ, ખરાબ) છે, તેને માટે શું આશ્ચર્ય હોય ? ૩ છાયામન્યસ્ય કુર્ચન્તિ તિષ્ઠન્તિ સ્વયમાતપે ।

ફલાન્યપિ પરાર્થાય વૃક્ષાઃ સંપુરુષા इव ॥ ૪ ॥

પોતે તાપમાં ઊભા રહીને ખીજ પર ડાબા કરે છે, તેમ જ પોતાનાં ફળ પણ પરોપકાર માટે હોય છે, એ રીતે વૃક્ષો સંતપુરુષો જેવાં છે. ૪ પરોપમર્પણાનન્વચિન્તાનલશિષ્યાશૈઃ ।

અનુશિષ્યાન્તઃકરુણાઃ સાપુ જીવન્તિ પાદપાઃ ॥ ૫ ॥

ખીજાઓની સેવા કરવી પડશે એ પ્રકારની ચિંતાથી અશિની સંકેસ જ્વાળાઓથી જેનું અંતઃકરણ સ્પર્ષ પામ્યું નથી અર્થાત્ વગર ચિંતાએ પરોપકાર કરનારાં તે વૃક્ષો સારી રીતે જીવી રહ્યાં છે. ૫ મુલેન ગરલં મુશ્ચન્મૂલે વસતિ ચેત્કળી ।

ફલસંદોહગુરુણા વરુણા કિં પ્રયોજનમ્ ॥ ૬ ॥

ચુખાથી ઝેર બહાર કાઢતો હોય, એવા સર્પ જે વૃક્ષના મૂળમાં નિવાસ કરતો હોય, તો પછી ફળના ભારથી નથી પડતા તેવા વૃક્ષથી લાભ શું ? ૬ શારાશ્વતચિત્તવિયતઃ સન્તિ કિયન્તો ન કાનને તરવઃ ।

પરિમલમરંમલદલિકુલદલિતવલાઃ શાશ્વિનો વિરલાઃ ॥

જેની સંકેસ કાળીઓ આકાશને અડકી રહી છે, એવા કેટલાય વૃક્ષો જગતમાં કયા નથી હોતા ? પરંતુ પોતાની સુગંધીના ભારને લીધે એકાંક થયેલાં અધઃખાખીઓનાં યોગથી જેના પાંદડાં તૂટીફૂટી ગયાં છે એવાં વૃક્ષો તો રિચ જ છે. ૭ તીક્ષ્ણો નિદ્રાપ્રસમયો વદુપાથિકુજનશ્ચ મારવઃ પન્થાઃ ।

માર્ગરિયતવતરેકઃ કિયતાં સનાપમપહરતિ ॥ ૮ ॥

ઉનાળાનો તીવ્ર સમય છે થયો માથુસો અવર-જવર કરે તેવા મારવાડ દેશનો માર્ગ છે, માર્ગ પર એક જ વૃક્ષ જિજી રહેલું છે, તે કેટલાંકના સંતાપને દરી લેશે ? ૮ હિમસમયો ધનવર્દિજવનઃ પવનસ્તહિત્તાવિમવઃ ।

દન્ત સદન્તે યાવતાવદમ્ કુર પરોપકૃતિમ્ ॥ ૯ ॥

હે વૃક્ષ ! ત્યાં સુધી શિયાળાનો સમય છે, અત્યંત વેગવાળો દાવાનળ છે, ગતિવાળો યવન છે અને વીળળીના ચમકારાના વૈભવ છે એ બધું સહન કરે ત્યાં સુધી તું પરોપકાર કરતો રહે. ૯

અધ્વન્યધ્વનિ તરવઃ પથિ પથિકૈરુપારચતે-
છાયા । તિરલઃ સ કોઽપિ વિટપી યમધ્વગો ગૃહ-
ગતઃ સ્મરતિ ॥ ૧૦ ॥

માર્ગે માર્ગે વૃક્ષો હોય છે. માર્ગમાં રહેલાં એ વૃક્ષોની છાયા સુસાદરો સેવતા હોય છે; પરંતુ અલો-
કિક એવું વૃક્ષ તો કોઈક જ હોય છે કે જેણે સ્મરણ સુસાદર થેર ગયા પછી પથુ કરે છે. ૧૦

કશ્ચિન્નવં પલ્લવાદ્યાતિ કશ્ચિત્સૂનાનિ ફલાનિ
કશ્ચિત્ । પરં કરાલેઽસ્ય નિદાઘકાલે મૂલે ન દાતા
સલિલસ્ય કશ્ચિત્ ॥ ૧૧ ॥

કોઈક વૃક્ષ નવાં પાન ધારણુ કરે છે, કોઈક નવાં ફલ અને કોઈક નવાં ફળ ધારણુ કરે છે; પરંતુ જ્યારે અત્યંત કઠોર ઉનાળાનો સમય આવી પહોંચે છે, ત્યારે તેના મૂળમાં જળ આપનાર કોઈક દાતા હજી સુધી નીકળ્યો નથી. ૧૧

વ્યાગુજ્જમ્બુકાપુષ્પમન્જુગીતાન્યાકર્ણ્ય શ્રુતિ-
મદ્ગાહ્યાતિરેકાન્ત । આમૂમિતલનતઃપ્રચરાણિ
મન્યેઽરણ્યેઽસ્મિન્નવનિરહ્યા કુટુમ્બકાનિ ॥ ૧૨ ॥

હું માનું છું કે શૂન્યરવ કરતા મધુકરોના સમૂહનાં મંજુલ ગીતો તાલગાનો કાનને મદ પેદા કરે અને સપ-
તાનના અતિરેકથી જેનાં થક અને ડાળોએ બ્રહ્મિના તલ સુધી પહોંચેથી છે, એવાં વૃક્ષોનાં અનેક કુટુંબો આ જગતમાં રહેલાં છે. ૧૨

સુકાનિ ચૈત્તવ ફલનિ પચેલિમાનિ ક્રોઢસ્થિતૈ-
રહહ વીતમયૈઃ પ્રસુપ્તમ્ । તે પક્ષિણો જલરેણ વિઠ-
પ્યમાણં પદ્યન્તિ પાદપ્ ભવન્તમમી તટસ્યાઃ ॥ ૧૩ ॥

હે વૃક્ષ ! જે પક્ષીઓએ તારાં પાંદડાં ફળ ખાધેલાં છે અને નિર્ભય બનીને જેમણે તારી બગેલાં ખેતીને નિંદા લીધી છે, તે પક્ષીઓ કિનારા પર બેસીને તને જોઈ રહ્યાં છે કે ને તું પાણીના વેગથી ખેંચાઈ રહ્યું છે.

પત્તે મરં કુસુમપત્રફલઃપલીનાં ધર્મચર્યાં વહતિ
શીતમવાં રુજં ચ । યો દૈદમર્પયતિ ચાન્યસુલ્લસ્ય
દેતોલ્લસ્મૈ વદાન્યગુરવે તરવે નમસ્તે ॥ ૧૪ ॥

જે વૃક્ષ ફલ, પાન, ફળ વગેરે સમૂહનો ભાર ધારણુ કરે છે, જે ગરમીની પીડાને સહન કરે છે તેમ જ જે શિયાળાથી થતી પીડાને પથુ સહન કરે છે, જે બીજાનાં

સુખને માટે પોતાનો દેહ આપી દે છે; તેવા અત્યંત માન્ય ગુરુજન જેવા વૃક્ષને મારા નમસ્કાર હો. ૧૪

દ્વિહોદ્યાને સંપ્રત્યહહ પરિશિષ્ટાઃ ક્રમવશા-
ન્મમી વલ્મીકાસ્તે મુજગકુલલીલાવસતયઃ ।

ગતાસ્તે વિસ્તીર્ણસલકમરસૌરભ્યલહરી-
પરીતથ્યોમાનઃ પ્રકૃતિગુરવઃ કેઽપિ તરવઃ ॥ ૧૫ ॥

અરે! અત્યારે આ બગીચામાં જે ફટલાંક વૃક્ષો બચવા પામ્યાં હતાં, તેમાંના પથુ ક્રમેક્રમે શક્ષા જેવાં બની ગયાં કે જેમાં સર્પોના સમૂહોની લીલા માટેનાં સ્થાન છે; એટલે વિસ્તાર પામેલાં પુષ્પોના શુરુઓના સમૂહમાંથી નીકળતી મુગધીની લહરીઓથી આકાશ સુધીના પ્રદેશને સુગંધમય બનાવી મૂકનારાં એવાં કુદરતી રીતે મોટાં બનેલાં વૃક્ષો તો ક્યાંય ચાલ્યાં ગયાં! ૧૫

વિપત્રં પદ્મિન્યા મૃતમનિમિષૈર્ચાતમલિભઃ

સ્વગૈરવ્યુદ્ધીનં રચચરણાંસપ્રવૃત્તિભિઃ ।

દશાં લીનાં નીતે સરસિ વિપમમીપ્મદિવસૈઃ

કુલોન્નવાદાન્તે તટરહતરઃ કોઽપિ તદપિ ॥ ૧૬ ॥

કમળોના સમૂહ કરમણ ગયો, અનિમિષ-માલિકાં મરી ગયાં, લમરાઓ ચાલ્યા ગયા, ચક્રવાક, હંસ વગેરે પક્ષીઓ પથુ બીડી ગયાં-એ રીતે જ્યારે અસહ્ય બનેલા ઉનાળાના દિવસોથી સરોવરની દશા અત્યંત ઢીલ બની ગઈ, ત્યારે બધી શોભા ચાલી ગઈ; પરંતુ પોતે કુલોન હોવાને કારણે કિનારા પર બેઠેલાં એક વૃક્ષ હવે તે જ રહ્યું. ૧૬

દયં વાલા વહ્ની મૃદાંકસલયં તાપવિલયં

ઘનચ્છાયં શાલં વનમનિવિશાલં પરિગતાઃ ।

પરં ત્વસ્યાધ્યન્તર્ગરલલ્લજ્વમમીકૃતવનં

મુજક્ષં પ્રોતુક્ષં કયમિવ વરાકી કલયતુ ॥ ૧૭ ॥

જેનાં પાન નવા હોઈ ક્રામણ છે, જે તાપને દૂર કરે છે, જેની છાયા અત્યંત ગાદ છે, એવા અત્યંત નવા અને વિશાળ બનેલ શાલના વૃક્ષને આ બાળ વેલ વળગી પડી; પરંતુ આ શાલની બગેલામાં ઝેરના અંશથી વનને બાળી મૂકનાર એવા મોટા સાપ રહેતો હશે, તેની ખબર તો તે ગિયારી વેલને ક્યાંથી પડે!

કિં જાવોઽસિ ચતુષ્પથે ઘનતરં છત્રોઽસિ કિં છાયાથા
છત્રશ્ચેત્કલિતોઽસિ કિં ફલમરેરાદ્યોઽસિ કિં સંનતઃ ।

દે સદ્વૃક્ષઃ સહસ્ર સંપ્રતિ સલે શાલાશિવાકર્ષણ-

ક્ષોમામોદનમજ્જનાનિ જનતઃ સૈરેવ દુઃકેષ્ટિતૈઃ ॥ ૧૮ ॥

શું તું ચતુષ્પથ ઉપર બેઠેલું છે? શું તું થાંદી બાજાં આપી શકે છે? છાયા આપી શકતા તને શું

પણ આત્મા છે? જાના ભારથી તું નભી ગયેલું છે? હે મિત્ર સદૃશ! મનુષ્યો તરફથી થતું તારો શાખા-ઓના ટોચ લાગતું ખેંચવું, શેષ, આખવું, લાંબી નાખવું વગેરે સંકેતો તું સંકેત કરે. ૧૮

છાયામુક્તમૃગઃ શકુન્તલિનૈર્વિવચ્ચિલુતચ્છદઃ
કીર્તરધૃતકોટરઃ કવિકુલૈઃ સ્કન્ધે કૃતપ્રથમઃ ।
વિશ્રવ્ય મધુપૈર્નિપીતકુસુમઃ સ્થાવ્યઃ સઃ એકસ્તર્યગ્રા-
જ્ઞીકૃતસત્ત્વસંપ્લવરે ભ્રમાપદોઽયે દ્રુમાઃ ॥૧૧॥

જે વૃક્ષની છાયા નીચે મૃગ સહી ગયું છે, જેની ડાળીઓની ચારે બાજુ પક્ષીઓના સમૂહે ઘેરી લીધી છે, જેની બાજેલ કીડાઓથી ભરેલો છે, જેના યક પર વીરાનાં ટોળાંએ આશ્રય લીધો છે, જેનાં ફૂલોના રસ ભરનારોએ ખૂબ જ આરામથી પીધેલો છે; એવું એ એક જ વૃક્ષ વખાણવા લાગ્યો છે કે જેણે બધા જ પ્રકારનાં પ્રાણીઓને પોતાની ઉપર આશ્રય આપવાનું સ્વીકારીને બીજાં વૃક્ષોની સર્વ પ્રકારની આપત્તિઓ દૂર કરે છે. ૧૯

મુકું સ્વ દુર્ફલં કૃતં ચ શ્યાવનં શાશ્વામયઃ પછૈ-
સ્ત્વચ્છાયાપરિશીતલં સુસાલિલં પીતં વ્યપેતપ્રમૈઃ ।
વિશ્રાન્તાઃ સુચિરં પરં સુમનસઃ પ્રીતિઃ કિમવ્રોચ્યતે
ત્વં સન્મર્ગાતરુર્થં ચ પથિકા યામઃ પુનર્વસનમ્ ॥૨૦

૯ વૃક્ષ! તારાં સ્વાદિષ્ટ ફળ ખાઈ. ડાળીઓની ટોચ પર થયેલાં પાંદડાંની શય્યા રચી. અમારા માર્ગના થાક દૂર થતાં તારી છાયાને કારણે અત્યંત શીતળ બનેલા જાગતું પાન કહું. ઘણું વખત સુધી સારી રીતે થાક દૂર કર્યો. જેનાં મન સારાં છે એવાની પ્રીતિની તો વાત જ શું કરવી? એટલું કહેવાનું છે કે તું તારે માર્ગે જાણેલું વૃક્ષ છે અને અમે મુશ્કેલી ઊંઝે એટલે અત્યારે તો અમે જાણીએ છીએ. વળી પાછાં તારાં દર્શન કરવા આવી પહેંચીશું. ૨૦

વાન્યાધાર ઇતિ દ્વિજાશય ઇતિ સ્થાવ્યસ્વરુપામિતિ ।
સ્ત્રિગ્ધચ્છાયા ઇતિ ત્રિયો દશ ઇતિ ત્યાનં ગુણાનામિતિ ।
પચ્ચલોચ્ય મહાતરો તથા ધનચ્છાયાં ધવં સંજિતા-
સ્તત્ત્વ કોટરવાસિનોદ્વિરસના દૂરીકરિવ્યન્તિ નઃ ॥૨૧

હે મોટા વૃક્ષ! 'તું પથિકાને આધાર આપનાર છે,' 'પક્ષીઓને આશ્રય આપે છે,' 'વૃક્ષોમાં વખાણવા લાગ્યો છે,' 'તારી છાયા સ્નેહથી ભરેલી છે,' 'અંખોને ત્રિય છે,' તેમ જ 'તું ગણેલું સ્થાન છે' એમ બેસતી તપાસીને તારી શબ્દ છાયાઓ અમે આશ્રય તો કરે; પરંતુ તારી બાજેલમાં નિવાસ કરનાર સર્પો અમને દૂર કરશે. ૨૧

મૂલં સ્થૂલમતીવ યન્નનદદે શાખા શતં માંસલા
વાસો દુર્ગમહીધરે તરપતે કુચાસ્તિ મીતિસ્તવ ।

એક કિંતુ મનાગયં જનયતિ સ્વાન્તે મમાધિચરં
બાલાલીલીલયીમવન્નકરુણો દાવાનલો ધમરઃ ॥૨૨

હે વૃક્ષજા! તારું મૂળ અત્યંત સ્થૂળ અને બંધનને કારણે દૃઢ છે; તારી સો સો શાખાઓ હથપુટ છે, અગમ્ય એવા પર્વત પર તારો નિવાસ છે; એટલે તારે ક્યાંય ભય પામવાનું રહેતું નથી; પરંતુ એક જ બાબત ચારા મનમાં વિશેષ સંતાપરૂપી ભરે પેદા કરે એમ છે, તે એ કે જાણાઓના સમૂહથી ડુંગળાંરૂપે બનેલા આ દાવાનળ સર્વનું લક્ષ્ય કરી ભય એવો છે. ૨૨

યે પૂર્વે પરિપાલિતાઃ કલમરચ્છાવાદિમિઃ પ્રાણિનો
વિશ્રામદ્રુમ કલ્પતાં સ્વ વિપત્કાલે દતે સંપ્રિતમ્ ।

પ્રતાઃ સંગમિતામ્રકલ્પિતપુરસ્કારાત્ કન્યાસ્તવચો
થાસાં છેદનમન્તરેણ પતિતો નાર્યકુઠારસ્ત્વયિ ॥૨૩॥

હે વિશ્રામ આપનાર વૃક્ષ! ભારે દુઃખ, છાયા વગેરે-થી જેનું તે પહેલાં સારી રીતે પાલનપોષણ કરેલું હતું, તે પ્રાણીઓ અત્યારે તારી પર વિશ્વાસ આવી પડતાં ક્યાં ગયાં, તે મને કહે. કેવળ તારા સેવન કરવાને લીધે જ જેમણે તારે વિશે અત્યંત આદર રૂઝવેલ છે, એનાં તારાં આ વલકસ-છાસને ધન્યવાદ છે કે જેમણે છેલ્લે થતાં પહેલાં તારો પર કુહાડાના ધા પડતા નથી. ૨૩

વૃદ્ધિર્યત્ય તરોમનોસ્તદ્વતૈરાશાવતા પ્રાથિતા
લાતોઽમૌ સરસપ્રકામપલ્લઃ સર્વાંજિતોપાશ્રયઃ ।

નાનાદેશસમાગતૈરવિદિતૈરાકાન્તમન્યૈઃ સ્વનૈ-
સ્તં લઘ્યાવસરોઽપિ વૃદ્ધશકુનિર્દૈરે સ્થિતો વીશ્રુતે ॥

સેંકડો મનેરાથીથી આશા રાખનાર આ વૃદ્ધ (ગીધ) પક્ષીએ જે વૃક્ષની વૃદ્ધિ માટે પ્રાર્થના કરી; તેને પરિણામે આ વૃક્ષ સરસ કામનાઓ પ્રભુને જાણે આપનાર બન્યું તેમ જ આશ્રય લેવાને ઇચ્છતાં બધાં જ પક્ષીઓને આશ્રય આપનાર પણ બન્યું; તેથી જુદા જુદા દેશોથી આવી પહેંચેલાં અને એકબીજાને નહિ ઓળખનાં એવાં અનેક પક્ષીઓ આ વૃક્ષ પર વીંટળાઈ વળ્યાં; પરંતુ પોતાને તે વૃક્ષ પર બેસવાનો અવસર મળ્યો, તોપણ આ વૃદ્ધ પક્ષી દૂર જાયું રહી તેને નોંચા કરે છે. ૨૪

છાયામિઃ પ્રથમં સ્વસ્તુ કુસુમઃ પચ્ચાત્કલૈઃ સ્વાદુમિઃ
પ્રીણાત્યેવ તરુઃ પર્પાતિ પથિકૈઃ શ્રાન્તૈઃ સુર્વે સ્થીયતે ।
કો જાનાતિ યદ્યત્ કોટરગતઃ પ્રત્યમદાલાહલ-
અલાલાલકરાલવચ્ચકુરઃ છુજ્જઃ કળી વર્તેતે ॥૨૫

આ વૃક્ષે પહેલાં તો મુસાફરોનું ઊભાથી સ્વાગત કર્યું. તે પછી ફોલાથી, ને તે પછી મીઠાં ફળથી સ્વાગત કર્યું; 'માર્ગ પર રહેલ આ વૃક્ષ સારી રીતે પ્રસન્ન રાખે છે,' એમ ગળીને થાકેલા મુસાફરો તેની નીચે સુખેથી નિવાસ કરે છે; પરંતુ 'આ વૃક્ષની બળેલાની અંદર હલાહલ વિપત્તિ સાક્ષાત્ બલાળાઓના સમૂહથી જેની મુખરૂપી શુદ્ધ વિકિરાણ બનેલી છે, એવો કાળો નોખ રહે છે.' તેને કાણુ બળે છે ? ૨૫

આમોદર્શનરૂતો મૃગઃ કિસલયોહાસૈસ્ત્વચા તાપસાઃ
પુષ્પૈઃ પદ્મરણાઃ ફલેઃ શકુનયો ધર્માર્જિતાવલયાયા ।
સ્કન્ધૈર્ગધ્ગજાસ્ત્વયૈવ વિહિતાઃ સર્વે કૃતાર્થાસ્તત-
સ્ત્વિશ્વોપકૃતિશ્ચમોડસિ ભવતા ભ્રમાપદોડ્યે દ્રુમાઃ ॥

હે વૃક્ષ ! તે 'શુદ્ધ'ધીઓથી પવનેને, તાજાં પાનના સમૂહથી મૃગલાને, વલ્કલથી તપસ્વીઓને, ફોલાથી ભ્રમરાઓને, ફળોથી પક્ષીઓને, ઊભાથી તાપથી તપેલાઓને, થડોથી ગંધ આપનાર હાથીઓને, એ રીતે બધા જ યાત્રકાને તેમની તેમની ઇચ્છાઓ પ્રમાણે સફળ બનાવી દીધા; તેથી ખરેખર તું વિશ્વ ઉપર ઉપકાર કરવામાં શક્તિમાન છે, તેથી 'શયેષ્ઠ આવશે' એ પ્રકારની અન્ય વૃક્ષોને જે વિપત્તિ આવી પડત, તે તે દૂર કરી આપી. ૨૬

રોલભૈર્નિમિતં ગૃહે વિચરિતં ધૂમાકુલૈઃ કોકિલે-
ર્માયૂરૈશ્ચલિતં પુરેય રમસા કૌરૈરર્વારૈર્ગતમ્ ।
એકેનાપિ સપહ્લવેન તરુણા દાવાનલોપદ્રુવઃ
સોદઃ કોન વિપત્સુ મુશ્ચતિ જનો મૂર્ખાપિ યો હાલિતઃ ॥

ભમરાઓ જતા રહ્યા, ધુમાડાથી ગમરાઈને કામલોએ પોતાના ઘરરૂપી વૃક્ષોને ત્યાગ કર્યો, મોર તો ચિતાવળ કરીને પહેલેથી જ ચાલ્યા ગયા, પોપટો પપ્પુ અધીરા બનીને ગયા-દાવાનળનું જે આક્રમણ આવી પહેર્યું, તે બિચારા એકલા વૃક્ષ જ પોતાનાં પાંદડાં સહિત સડન કરી લીધું. ખરેખર ! અસ્તક પર રાખીને જેને રમાઓ હોય, તે માણસ પણુ આપત્તિ આવી પડતા આપણને છોડી દે છે, તે પછી બીજો કેમ છોડી દે નહિ ? ૨૭

एकस्वं मरुभूरुहेन्द्र विततैः शास्त्रास्त्रैरञ्जितः
पुण्यत्युष्पफलांस्वितेरमुदितैर्जांभ्याः सहस्रं समाः ।
अश्रान्तं धमरुणपात्यजन्तासर्वार्थनिर्वाहणं
कृत्वा सात्त्विकमन्तरेण मुवनं निर्मातुं धर्माश्रयः ॥ २८ ॥
રજ્યમાં ઊગેલા હે વૃક્ષરાજ ! સેંકડો વિસ્તાર-
વાળી શાખાઓથી શોભતું એવું એક તું જ છે. સદા

પોષણ પામનાર અને નાશ નહિ પામનાર એવાં ફલ-
ફળ વગેરેથી તું હજારો વર્ષ સુધી જીવતો રહે ! ગમથી
થાકેલા મુસાફરોની સર્વ પ્રકારની કામનાઓ પૂરી કરવા-
માં તું એકલો જ થાકતો નથી. ખરેખર ! આ લોકમાં
એવો કયો બીજો ધર્માત્મા પુરુષ હશે કે જે તારા જેવી
સાત્ત્વિક ભાવના ધારણ કરી શકે ? ૨૮

घत्से मूर्धनि दुःसहा दिनमणेरुदामघमच्छटा
इलायामिः पथिकान्निदाघमयितान्पुष्पासि पुष्पैः फलैः ।
धैर्यं मुश्चसि नैव येन भवता शाखा सुविस्तारिता

तेनाशसु वनस्पते तव यशस्वोमः समुज्जृम्भते ॥ २९ ॥

હે વનસ્પતિ-વૃક્ષરાજ ! સર્વનાં સહન ન થઈ શકે
તેવાં અંધક દિરંગોની પ્રભા તું માથા પર સહન કરે
છે; પરંતુ જે મુસાફરો ઉનાળાના તાપથી દુઃખી થયા
છે તેમને તું ઊભા, ફલ, ફળ વગેરેથી પોષણ આપે છે,
તું ધીરજ છોડતો નથી અને એટલા જ કારણે તે
શાખાનો વિસ્તાર કર્યો છે; તેને કારણે સર્વ દિશાઓમાં
તારો યશ વધી રહ્યો છે ૨૯

तीव्रोऽयं नितरां निदापसमयः श्रोशमचण्डयुति-
र्मागो मारव एष तत्र पथिकाः संचारिणः कोटिदाः ।
तेषां कश्चिदिहाश्रयतत्त्वरो दैवेन संपादितः

शोऽप्येकः सुकृती करोतु कियतां संतापनिर्वापणम् ॥

એક તો અત્યંત કટોર એવો આ ઉનાળોનો
સમય છે; તેમાં અત્યંત અંધક એવો સર્વ પ્રકારો છે,
વળી મરુભૂમિનો આ રેતાળ માર્ગ છે; તેમાંય મુસાફરી
કરનાર યાત્રાળુઓ કરોડોની સંખ્યામાં છે. તેમને
આશ્રય આપનાર એક જ મોટું વૃક્ષ દૈવયોગે મળી
આવ્યું છે. તે પુણ્યશાળી એકલું વૃક્ષ કેટકેટલાના તાપનું
શમન કરે ? ૩૦

कल्पद्रुमोऽपि कालेन भवेद्यदि फलप्रदः ।
को विशेषस्तदा तस्य चत्वरैर्मर्महीरुहैः ॥ ३१ ॥

જો કલ્પવૃક્ષ પોતે કાળે કરીને અમુક વખતે ફળ
આપનાર બને, તો પછી વનમાં ઊગેતા બીજા વૃક્ષો
કરતાં તેની વિશેષતા શી ? ૩૧

न मया रचितं तवालबालं पयसा वा विहित-
स्तवामिपेकः । अयि कल्पतरो परोपकारे भवतो
विश्वविलक्षणः प्रकारः ॥ ३२ ॥

હે કલ્પવૃક્ષ ! તારે માટે મેં ક્યારાની રચના કરી
નથી; તેમ જ પાણી લઈને તારી પર અભિષેક પાષ
કર્યો નથી; તે છતાં પણ પરોપકાર કરવામાં વિશ્વ કરતા

તેં એક બુદ્ધિ જ પ્રકાર સ્વીકાર્યો છે. ૩૨

કિં ન દ્રુમા જગતિ જાપતિ લક્ષસંખ્યાસ્તુલ્યોપ-
નીતપિકકાકાકલોપમોગાઃ । ધન્યસ્તુ કલ્પવિટવીં કલ-
સંપ્રદાનં કુર્વન્સદૈવ વિતુષાનમૃતૈકટ્વીન ॥૩૩॥

પેતાની પાસે સરખી રીતે આવી પહોંચેલાં એવાં
કામલ, કાચકા વગેરેને ફળના ભોગ આપવા માટે આ
જગતમાં લાખેની મંડ્યામાં વૃક્ષો નથી શું? પરંતુ અખત
પર જ પેતાના જીવનનો નિવંડ કરનારા દેવાને સદાય
ફળનાં દાન કરનારા એ કલ્પવૃક્ષને ધન્યવાદ છે ૩૩

સ્વર્ણેઃ સ્કન્ધપરિમહો મરકતૈરુદ્ધાસિતાઃ પદ્મવા
મુકાભિઃ સ્તવકશ્રિયો મધુલિદ્ધાં ધૃન્દાનિનીલોત્પલૈઃ ।
સંકલ્પાનુવિધાયિ ચસ્ય કલિતં કલ્પસ્ય પતે તુલાં
થિજ્જાતુ દ્રુમસંકથાસુ ચદ્યં કલ્પદ્રુમોડપિ દ્રુમઃ ॥

જેનાં થડ અને ડાળાઓ પર સુવર્ણ-પદ્મીઓ
આગ્રય લે છે; જેનાં પાન મરકતમધુઓની જેમ
શોભી રહ્યાં છે; જેનાં ફૂલના ગુચ્છોએ મુકાઓની
તુલના કરે છે અને નીલ વર્ણનાં પુષ્પોથી લમણોએના
સમૃદ્ધ પ્રસન્ન થાય છે અને જેનાં ફળ ચાચકના મનના
સંકલ્પ અનુસાર પ્રગટ થતાં હોય છે, તેવા કલ્પવૃક્ષની
સરખામણી કાણુ કરી શકે એમ છે કે જતાં પશુ બ્યારે
કુશોની ગણના થાય છે, ત્યારે આ કલ્પવૃક્ષને પશુ વૃક્ષ
કહેવામાં આવે છે, તે વાતને વિહાર છે. ૩૪

બૌદ્ધાયં મુવનત્રયેડપિ વિદિતં સંમૂતિસ્મોનિવે-
ર્વાસો નન્દનશાન્તને પરિમલો ગૌર્વાજયેતોદરઃ ।
પવં દ્રાવુગુણોત્કરઃ સુરતરોઃ સર્વોડપિ લોકોત્તરઃ
સ્વાદ્યધિમ્વરાધિતાર્પણવિધાવેકો વિવેકો પદિ ॥૩૫॥

એ કલ્પવૃક્ષની ઉદારતા ત્રણે ભુવનો પર બાણીતી
છે; તેનો જન્મ સ્ત્રીસાગરમાં થયેલો છે; તેના નિવાસ
નંદનવનમાં છે; તેની મુગંધી દેવાના ચિત્તને પણ ઢરી
લે તેની છે એ રીતે દાતાના શુભોની જે એકતા
જોઈએ તેમાં તે કલ્પવૃક્ષની અંદર રહેલા શુભો અજો-
ડિક છે. પરંતુ જો એક ચાચકને દાન આપવાની
આખતમાં આ કલ્પવૃક્ષ વિવેક સાચવે તો સારું! અર્થાત્
ભોગ્ય શાણને દાન આપવાના વિવેક રાખે તો તેના
સર્વ શુભો વખણાય! ૩૫

ન દ્વારિ દિરદાવલો ન પરિતો વાનાયુજયેનયઃ
કિંવા શ્રીકિકમૌલિકીર્મ્મગદરાં તારા ન દારાવલિઃ ।
દે કલ્પદ્રુમ દૂરતોસ્તુ મન્વતઃ સેવામર્વં યૈમવં
તુપ્યામિ ત્વયિ તાવતાપિ યદિ ન સ્મેરા મન્વન્તિ દિવઃ ॥

દે કલ્પવૃક્ષ! તારું સેવન કરવા છતાં મારે ખારણે
હાથીઓની હાર જીભી નથી, થોડાઓની એણીઓ
આજુબાજુ જીભી નથી, કીપનાં મોતી સમાન શોભાવ-
માન મુખના જેવી દર્શિવાળા સ્ત્રીઓની ગતિ કરતી હાર
શાલતી નથી. એ રીતે તારી સેવા કરવાથી જે જે
વેલવ આપવો જોઈએ તે તો ફર રહ્યો; પરંતુ મારા
શત્રુઓ હશે કે રાજા ન થાય એટલું જો તું કરીશ,
તોપણ હું તારા પર સંતોષ પામીશ. ૩૬

જન્મામૃદુવધૌ વિધૌં સહજતા ધૃન્દારકૈર્વન્યતા
સત્ત્વકામકલાય શક્તિરતુલા યસ્યાસ્તિ વદ્યાનિશમ્ ।
વિશ્રામાય ચિરાય કલ્પલતિકા મ્યુયોડયમાલમ્બયે
કલ્પત્વાં સ્તોતુમપિ ક્ષમોડસિતતદ્વિત્વં જલ્પ કલ્પદ્રુમ ॥

તારો જન્મ વાંદની સાથે સાથે સાગરને વિષે
થયેલો છે; દેવાના સમૃદ્ધ તને વંદન કરે છે; યાચકજનો
જે જે માગણી કરે, તે બધાં યથેચ્છ ફળ આપવાની
અતુલ શક્તિ તારામાં નિરંતર રહેલી છે. વળી આ
કલ્પલતા સદાય આરામ લેવાને માટે તને આસિંગન
આપે છે-એ રીતે તારા શુભોની સ્મૃતિ કરવાને કાણુ
શક્તિમાન છે, તે તું જ કહે. ૩૭

પારિમલ

પારિજાતવર્તં યાવન્ન લભેત મધુમતઃ ।
ધ્રમણં વાવેદવાસ્ય કુજ્જે કુજ્જે તરૌ તરૌ ॥ ૩૮ ॥

બ્યા સુધી મધ પીવાતું મત લેનાર ભમરો પારિ-
જાતના રક્ષકને ન મેળવે, ત્યાં સુધી તેને કુંજે કુંજે
અને રક્ષે રક્ષે ભમવાતું જ હોય છે. ૩૮

પરિમલસુરમિતનમસો વહવઃ કનકાદ્રિપરિસરે
તરવઃ । તદપિ સુરાણાં ચૈતસિ નિવસિતમિવ પારિ-
જાતેન ॥ ૩૯ ॥

પેતાની મુગંધીથી આકાશને સુગંધિત કરેલ છે
એવાં બધાં રક્ષે આ કનકાચલની પાસે રહેતાં હોય છે,
પરંતુ આ પારિમલ રક્ષે તો દેવાનાં ચિત્તમાં નિવાસ
જ કર્યો હોય એમ લાગે છે. ૩૯

અંદન

સન્ત્યેવ છિત્તિતાકાશા મહીયાંસો મહીરહઃ ।

ધ્યાપિ જનતાવિતાનન્દનશ્ચન્દનદ્રુમઃ ॥ ૪૦ ॥

જેમની ડાળાઓ આકાશ સુધી લેખિનીની જેમ
જાગે પહોંચેલી છે, એવાં મોટાં રક્ષે તો ધણું જ છે;
પરંતુ જનતાના ચિત્તને આનંદ આપનાર તો આ
અંદનરક્ષ છે. ૪૦

યદ્યપિ પન્દનવિટપો વિધિના ફલકુસુમવર્જિતો

વિહિતઃ । નિજવપુર્વે પરપ્રેતાપિ સંતાપમપદ્ધરતિ ॥

વિધાતાએ નોક્રે આ ચંદનના વૃક્ષને ફળાલ વિનાતું બનાવેલું છે, તોપણ તે વૃક્ષ પોતાના શરીરથી જ વધાના સંતાપ ધરી લે છે. ૪૧

અયિ મલયજ મહિમાડયં કવ્ય ગિરામસ્તુ વિપચસ્તે ।

ચદ્વિરતો ચદ્વરલં કણિનઃ પુષ્પાસિ પરિમલોદ્ધારઃ ॥૪૨

હે મલય પર જન્મ લેનાર ચંદન ! તારો આ મહિમા કોની વાણીઓનો વિગ્રહ અને ! કારણ કે સંગ્રહ વહેવારવાને લીધે તું મુખથી એર એક છે તેવા સર્પોના પોપણ કરે છે. ૪૨

પાટીર તવ પટીયાન્કઃ પરિપાટીમિમામુરિકર્તુમ્ ।

યત્પિપતામપિ તૃણાં પિષ્ટોડપિ તનોપિ પરિમલઃ પુષ્ટિમ્ ॥

હે પાટીર-ચંદનવૃક્ષ ! તારા જેવી પરિપાટીનો સ્વીકાર કરવા માટે બીજો કોણ વિશેષ પડુ-કેશિવાર હશે; કારણ કે જે લોકો તને ઘસી ઘસી પીસી નાખે છે તે લોકોને તું ધસારીને પણ સુરંધીથી પોપણ આપે છે. ૪૩

યૈસ્ત્વં ગુણગણવાનપિ સર્તાં શ્રિજિદૈસ્તેવ્યતાં નીતઃ ।

તાનપિઘહસિ પટીરજ કિં કથયામસ્ત્વદીયમૌન્નત્યમ્ ॥

હે ચંદન ! તું શુભોના સમૂહવાળો છે, છતાં પણ બે છલવાળા સર્પોને લીધે સજ્જનોથી સેવવા લાયક બન્યો નથી; અને છતાં તેવા સર્પોને પણ તું ખારણ કરે છે, તો પછી તારી ઉચ્ચતા વિશે અમારે શું કહેવું ? ૪૪

જનકઃ સાનુવિશેષો જાતિઃ કાષ્ટં મુર્જયમૈઃ સદ્ગઃ ।

સ્વગુણૈરેવ પટીરજ યાતોડસિ તયાપિ મહિમાનમ્ ॥૪૫

હે ચંદનવૃક્ષ ! મલય પર્વત તારો પિતા છે, બાલિએ તું લાકડું છે, સર્પોની સાથે તારો સંગ છે; તોપણ તારા પોતાના ગુણોને લીધે જ તું વિશેષ અહિમાવાળો બનેલો છે. ૪૫

મૂલં મુજકૈઃ શિપરં પૂવકૈઃ શરમા વિદ્વૈઃ કુસુમાનિ મૃદ્ધૈઃ । નાસ્ત્યેવ તચન્દનપાદપલ્લ યત્રાગ્રિતં સત્ત્વમરૈઃ સમન્તાત્ ॥

મુખમાં સર્પો, શિપર પર વાંદરાં, શાખા પર પક્ષીઓ અને ફૂલો પર લમરા રહે છે; એ રીતે ચંદનવૃક્ષનું એક પણ અંગ એવું નથી જેની ચારે બાજુ આશુઓ રહેતાં ન હોય. ૪૬

કતિ ન સન્તિ મહીપુ મહોરુઃ સુમિયુવ્વરસાલ કલાલયાઃ । સુરમિયન્તિ ન કેડપિ ચ મૂરુહાનિતિ ષરોડસ્તિ પરં તવ ચન્દન ॥૪૭॥

હે ચંદન ! મુખપિંદ ફૂલ અને રસભરતાં ફળ જેની પર થાય છે, તેવા વૃક્ષો આ પૃથ્વી પર કેટલાં નથી ? (ઘણાં છે); પરંતુ તારા સંગ વિના બીજાં વૃક્ષોને મુખપિંદ ક્યાં હોય, એવું બીજાં એક પણ વૃક્ષ નથી. એ પરમ યશ તો તારે જ લાગે છે. ૪૭

ધિષ્ણેષ્ટિતાનિ પરશો પરિશોચનીયવલપ્રચાલ-મલયાદ્રિહૃદ્ગ્રહસ્તે । નિર્મિચમાનદ્વયોડપિ મહાનુભાવઃ સ ત્વન્મુલં પુનરમીઃ સુરમી કરોતિ ॥૪૮॥

હે કુહાડા ! ખૂબ કાળજી રાખવા યોગ્ય એવા બાળ કોમળ પરાવાળાં જેવાં પાંદરાંવાળાં અને મલયા-ચલ પર બેઠનાર ચંદનવૃક્ષોના દ્રોહ કરનાર તને તારાં ખરાબ કાર્યો માટે ધિક્કાર છે. તારા મુખથી તેવું કદ્ય બેઠારું રહ્યું છે, તોપણ તે મહાનુભાવ છે એટલે તારા મુખને તે વારંવાર ચારે બાજુ મુગધિત બનાવે છે.

કાલાગુરૌ સુરમિતાતિશયેડપિ સજ્ઞાદારમ્બયે સુર મિતાપરાવાપેડપિ । પાટીર પાટવમિદં તવ સન્નિવા-તૈસ્તાદાત્મ્યમેતિ કતરો ન તરોઃ સમૂહઃ ॥૪૯॥

હે ચંદન ! અત્યંત સુખંધીને ધારણ કરનાર કાલા-ગુરુ નામનું વૃક્ષ પોતાના સંગથી બીજાં વૃક્ષોને પણ સુખંધિત કરે છે; પરંતુ તારા સંગમાં આવેલા પવનોથી વૃક્ષોના કંથે સર્ક તારા જેવા નથી બન્યાં ? અર્થાત્ કે બન્ને જ છે, એ જ તારી ચતુરાઈ છે. ૪૯

ચપાનીતં દૂરાતપરિમલમુપાગ્રાય મરુતા સમાચ્ચાસીદસિન્મધુરમધુલોમાન્મધુકરઃ ।

પરો દૂરે લાભઃ કુપિતકણિનશ્ચન્દનતરોઃ

પુનર્જીવન્યાયાઘદિ તદિદ્ધ લાભોડયમનુલઃ ॥૫૦॥

જ્યારે પવને દૂરથી ચંદનની મુગધી ખેંચી આણી ત્યારે તેને સ્થીને લમરા મધુર રસના લોભથી એ ચંદનવૃક્ષ પાસે આવવી પડેલો. પણ ચંદનવૃક્ષનો વિશેષ લાભ મળેલો તો દૂર રહ્યો; પરંતુ કોપમાં આવેલ ફણી-ધરથી બચીને શરી જવાબ એ જ મોટો લાભ છે. ૫૦

કાન્તાકેલિં કલયતુ તદ્ઃ કોડપિ કક્ષિત્યમૂળા-મત્યાનન્દં જનયતુ કલેઃ કોડપિ લોકાન્વિતેતુ ।

ધન્યં મન્યે મલયજમહો યઃ પ્રમૂતોપતાપં

સંસારસ્ય દ્રવમપનયત્યાત્મદેહન્યયેન ॥૫૧॥

કાર્ધક વૃક્ષ લલેને મુંઢરીઓને કેલિ-ક્રીડા કરાવ્યા કરે; કાર્ધક વૃક્ષ ફળથી ભરે માલિકાને અત્યંત આનંદ આપતું રહે; તેમ જ કાર્ધક વૃક્ષ લલે લોકોને સંતોષ આપે; પરંતુ હું ચંદનવૃક્ષને ધન્ય માતું છું કે જે

~ ~ ~ ~ ~ એ રહે જો દેવયોગે તું કુળધૂલિજાતુ બને,

सर्वानिब गुणानिय निगिरति श्रीरघु ते सुख्य

શ્રીમન્નન્દનદ્રશ સન્તિ વહસ્તે શાશ્વિનઃ કાનને
યેપાં સૌરભમઃત્રકં નિવસતિ પ્રાવેણ પુષ્પથિયા ।
પ્રત્યક્ષં સુરુતેન તેન શુચિના ક્ષ્યાતઃ પ્રસિદ્ધાત્મના
યોડસૌ ગન્ધગુણસ્ત્વયા પ્રકટિતઃ કાસાવિદ્ પ્રદેયતે ॥૫૧॥

હે શ્રીમાન ચંદનદ્રશ ! જગત્માં એનાં વૃક્ષો ધણાં
છે કે જેની સુગંધી ફૂલો ફોલોની શોભા લેાય ત્યાં સુધી જ
કાયમ રહે છે. જેની ભવ પુષ્પથાળી અને પવિત્ર
તરીકે પ્રસિદ્ધ છે, એવા તારા અંગે અંગે ને સુગંધી-
યુક્ત ડગઃ થાય છે; તે તો આ વનમાં બીજે ક્યાં
જોવાને મળે એમ છે ? ૫૯

જાતઃ કેલિકલાવતીકુચતરીસૌભાગ્યમાસાદિતું
ત્રૈલોક્યાધિપતેર્પશઃ કથયિતું માલે વિપદ્વ્યાપિતુમ્ ।
કિં વાચ્યં ગુણગૌરવસ્ય મહિમા ક્ષ્યાતોડિશ્વિલે ભૂતલે
ધિર્દૈર્ઘ્યં કલયે ચદ્રુત્ત મલયે ભગ્નઃ પટીરદ્રુમઃ ॥ ૬૦ ॥

જે ચંદનદ્રશનો જન્મ ક્રીડા કરતી કલાવતી સ્ત્રી-
ઓના સ્તનપ્રદેશ પર સોલાગ્યને સ્થાપવા માટે, ત્રણ
લોકના અધિપતિ એવા રાજાને પણ કહેવા માટે, તેમ
જ કપાળ પર લાગેલી વિપતિને દૂર કરવા માટે થયેલા
છે; એથી જેના શુભિલા ગૌરવનો મહિમા અખિલ
પૃથ્વી પર જાણીતા છે, તેને વિષે શું કહેવાતું ખાટી
રહે ? આ મલયપર્વત પર રહેલ એ ચંદનનું વૃક્ષ ભાંગી
પાંચું તેમાં તો દેવને નિહાર છે, એમ હું માતું છું. ૬૦
અકસ્મિન્મલયાચલે વહુવિધેઃ કિં તૈરકિશ્તકરેઃ
કાકોલુકકપોતકોકિલકુલેરોડિપિ પાર્શ્વેસ્થિતઃ ।
ફેક્તી ફૂજતિ ચેત્તદ્વા વિષદિતવ્યાલાબલોચન્ધનઃ
સેવ્યઃ સ્યાદિદ્ધં સર્વલોકમનસામાનન્દનચન્દનઃ ॥ ૬૧ ॥

આ મલયાચલ પર કાગડાં, ઘુવડ, કબૂતર, દેવલ
વગેરે પક્ષીઓના અનેક પ્રકારનાં ટોળાં હોય છે; પરંતુ
તે બધાં કાંઈ કરી શકે એમ લાગતું નથી. અહીં તો
કેટલાક કરનાર એક પક્ષી મોર, પાસે રહીને ગેહડે તો સાપની
પંક્તિઓના બંધન લીલાં થઈ જાય અને પછી તો
સર્વ લોકોના મનને આનંદ આપનાર ચંદન વૃક્ષ સર્વને
સેવના લાયક થાય. ૬૧

અથશુર
અગુરુરિતિ વદતુ લોકો ગૌરવમગ્રૈવ પુનરહં મન્યે ।
દર્શિતગુણવ ધૃતિર્યસ્ય જને જનિત્વદાદેડિપિ ॥ ૬૨ ॥

લોકો એ વૃક્ષને ભલે અ શુર (માતું) એમ કહે;
પરંતુ એના જ હું એવું ગૌરવ માતું છું; કારણ કે
પોતાના શરીરમાં આજ લાગે તોપણ લોકોને તે પોતાની
સુમધ બતાવે છે જ. ૬૨

અથાયાઃ પદાવઃ કિરાતપરિપન્નૈષા ગુણપ્રાદિહી
સંચારોડિસ્તિ ન નાગરસ્ય વિષયોચ્છિન્નં મુનીનાં મનઃ ।
ધૂમેનાતિસુગન્ધિનાત્ર વિપિને દિન્નક્રમામોદય-
દ્રામૂલં પરિદહતેડગુરુતઃ કર્મ કિમાચક્ષમદે ॥

આ વનમાં ઢરણાં વગેરે છે, તે તો ભવે પશુઓ
છે. લીલલોકોના આ મંડળો છે, તે શુભોને મહેલુ કરે
એવી નથી, અહીં કોઈ નાગરિક જનને અવરજવર
નથી અને મુનિઓનાં મન તો રૂપ, રસ, ગંધ વગેરે
વિષયોથી છૂટી ગયેલાં છે; એવા આ વનમાં અત્યંત
ઉત્તમ સુગંધ વડે જેણે સર્વ દિશાઓના મંડળને
સુગંધિત કર્યાં છે; એવું આ અશુરનું વૃક્ષ પોતાના
મૂળ સહિત બળા રહ્યું છે, તે કોને માટે; તે વિષે અમે
શું કહીએ ? ૬૩

અથૈ

સાધારણતરુબુદ્ધયા ન મયા વદ્ધસ્તવાલવા-
લોડિપિ । લજ્જયસિ મામિદાનીં ચમ્પક ભુવનાધિ-
વાસિભિઃકુસુમેઃ ॥ ૬૪ ॥

હે ચંપક ! તું 'એક સાધારણ વૃક્ષ છે.' એમ
માનીને મેં તારે માટે ક્યારે પશુ બનાવ્યો નહિ;
પરંતુ લોકને વાસથી ભરી દેનારાં એવાં પુષ્પો આપીને
તું મને શરમાવી રહ્યો છે. ૬૪

અથપિ સ્વદિરાગ્ણયે ગુપ્તા વસ્તે દિ ચમ્પકો-
દ્રુશઃ । તદપિ ચ પરિમલ્લમતુલં દિશિ દિશિ કથયે-
ત્સમીરણસ્તસ્ય ॥ ૬૫ ॥

ખેરનાં વનની અંદર નેત્રે ચંપાતું વૃક્ષ છાતું માતું
રહેલું હોય છે; પરંતુ તેની અતુલ સુગંધીને દિશાએ દિશા-
એ ફેલાવીને પવન તેની અખર આપી રહ્યો હોય છે. ૬૫

અથસૌરભસત્પદ્મિસમેતં ચમ્પકં પ્રતિ ચયુર્ન
મિલિન્દ્વાઃ । કામિનસ્તુ જગૃહસ્તદ્દેશોપા પ્રાહ્વાકા દિ
શુભિનાં કવિ ન સ્યુઃ ॥ ૬૬ ॥

એક રૂપ અને સૌરભની સમૃદ્ધિવાળા એ ચંપાના
વૃક્ષ પાસે ભરાયો ગયા નહિ; પરંતુ કામીઓએ તો
તે વૃક્ષના સર્વ પદાર્થોને મહેલુ કરી લીધા. ખરેખર,
શુભી જોના માટેના આદેશ કેટલા નથી હોતા ? ૬૬

કેનાત્ર ચમ્પકતરો વત રોવિતોડિસિ કુમામ-
પામર ઝનાન્તિકવાટિકાયામ્ । યત્ર મટ્ટદ્ધવનશાફ-
વિટ્ટદિલોમાદ્રો ભમવાટપટનોચિત્પલ્લવોડિસિ ॥ ૬૭ ॥

હે ચંપકવૃક્ષ ! ખરાબ આમના પામર જોનાની
વાડની અંદર લાવીને તને ત્યાં કાણે રાખે ? ને વાડ
પાસે વધેલાં વનનાં શાકની રુદ્ધિ થાય એ લોકો મોઝાં

પાંદાંવાળા તારા ઉપયોગ લાગેલી વાડને સમારવા માટે કરવામાં આવે છે. ૧૭

અગ્નિપાલ કલશશમ્બુનિયેચનાનામેતસ્ય ચમ્પ-
કતરોરયમેવ કાલઃ । અસ્મિન્નિદાષનિહતે ઘનવારિણા
વા સર્વર્થિતે તવ ધ્યુધોમયયોપયોગાઃ ॥૬૮॥

બગીચાના રક્ષક હે માળી ! આ ચંપાના ઝાડને
ઘડા ભરી ભરીને જલ સીંચવા માટેનો આ જ સમય
પરોપર છે. જે એ ચંપા બનાનામાં સુકાઈ જશે
અથવા તે મેઘટ્ટીટ્ટી વધવા માંડશે, તે તે બંને
રિતે પછી તારા ઉપયોગ રહેવાનો નથી. ૬૮

ચન્નાદ્યતત્ત્વમલિના મલિનાશયેન કિં તેન
ચમ્પક વિપાદમુતીકરોપિ । વિદ્યાભિરામનવનીરદતી-
સ્ત્રવેષાઃ કેશાઃ કુરોશયદશઃ કુશલીભવન્તુ ॥૬૯॥

જેના આશય (કેડ) મલિન (કાશ) છે, એવા
ભ્રમરાએ તારા આદર કર્યો નહિ, તે માટે તું કેમ
વિપાદ કરે છે ? કમલ જેવાં નવતોવાળી સુદરીઓના
કેશ સદા કુશલ રહેા (જે તારા આદર કરે છે), જેના
કેશ સર્વ જગતને આનંદ આપનાર નવા મેઘના જેવા
કાળા વર્ણના છે. ૬૯

કોપં ચમ્પક મુશ્ચ યાચકજનૈરાયાસિતસ્ત્વં તલ્લે
માન્લાસીઃ પરિતો વિલોક્ય તઃ કસ્તેઽપિરુઢ્ધુલામ્ ।

કોપચ્છેન્નિયતસ્તથાસ્તિ દ્વયે પાવે તથા કુલ્પ્યાં
યેન સ્વં દિ સુવર્ણવર્ણકુસુમામોદોદિતીયઃ કૃતઃ ॥૭૦
-હે માર્દ ચંપા ! તારી પાસે આવેલા યાચકજનોથી
વેરાઈ જતાં તું જે ટાપ કરે છે, તે ટાપ છોડી દે; તું
મલિન બનીશ નહિ. બધી બાબુએ તું નજર નાખ
કે ક્યું? તુજે તારી બરાબરી કરવાને તૈયાર છે; અને તે
જે હથમ્મા ટાપ કરવાનું નક્કી કર્યું જ હોય, તે તું
બ્રહ્મા પર ટાપ કર કે જે બ્રહ્માએ સેનાના વર્ણવાળાં
પુષ્પોની અગ્નિકોટિક સુગંધીની તારે માટે રચના કરી. ૭૦
સત્ત્વે કેઽપિ મહીરુદ્ધઃ પ્રતિદિનં સંસક્રમતાલય-
સ્તતાદગ્નિગુણિનો લવ્ગલલલીમાકન્દકુન્દાદ્યઃ ।

આશ્ચર્યં જનુસ્ત્ય ચમ્પકતરોર્યેત્કોરકાન્દર્દલં
સ્વૈરજ્ઞૈરપમીય રાજરમણી સાસુર્માલોકતે ॥૭૧॥

લવંગ, લવલી, માંદદ, કુંદ વગેરે વૃક્ષો અને
વેલીઓ આ જગતમાં ઘણાં છે કે જેની પર પ્રતિદિન
મદોન્મત ભ્રમરા લાગેલા રહે છે; પરંતુ આ ચંપક
વૃક્ષને જન્મ વખાણવાલાવક છે કે જેની કળીની
અંદરના ભાગને પોતાના અંગ સાથે સરખાવીને રાખી
રાણી તેની તરફ અદેખાઈની નજરે જુએ છે. ૭૧

બકુલ

નિસર્ગાદારામે તરુકુલસમારોપમુકૃતી

કૃતી માલાકારો બકુલમપિ કુવાપિ નિદેષે ।

ફરં કો જાનીતે યદ્યપિમિદ્ કોણાન્તરાગો

જગજ્ઞાલં કર્તા કુસુમમરસૌરમ્યમરિતમ્ ॥૭૨॥

વૃક્ષોના સમૂહને રોપવાના કાર્યમાં કુશળ બનેલો
એવો આ માળી વૃક્ષોને રોપતાં રોપતાં બકુલવૃક્ષને પણ
કાઈકે કાઈકે રોપી દેતો હતો; પરંતુ એ બાબતની બાબત
કોને હતી કે, 'આ બગીચાના એક ખૂણમાં પડેલું
આ બકુલવૃક્ષ પુષ્પોની લારીભાર સુગંધીથી આખા
જગતને ભરી દેશે.' ૭૨

વધાનઃ પ્રેમાર્ણ તરુણુ સમભવેન વિપુલં
ન માલાકારોઽસાવકૃત કરુણાં કાલચકુલે ।

અર્ચં તુ દ્રાગુણકુસુમાનિકારણાં પરિમલૈ-
ર્દિગ્ગન્તાનાતેન મધુપકુલસદ્ધારમરિતાન્ ॥૭૩॥

સર્વ વૃક્ષો પર સરખો ભાર અતાવનાર એવા આ
માળીએ નાના બકુલવૃક્ષ પર વિશેષ કષ્ટણ કરી નહોતી,
પરંતુ આ બકુલવૃક્ષે તે પાલેલાં પુષ્પોના સમૂહની
સુગંધથી અંકાર કરતા ભ્રમરાઓના રોળાથી ઘેરાયેલા
દિશાઓના છેડાને સુગંધી ભરી દીધા. ૭૩

અશોક

ગર્વાયસે વિકચકોરકમન્જુગુણદુઢ્ધતપટ્પદ-
ઘટાભિમવેન કિં તુ । વામધુષાં ચરણતાહનશોદધાનિ
કિં નામ ન સ્મરસિ તાવલ્લોક તાનિ ॥૭૪॥

હે અશોક ! ખીલેલાં કળીઓને વિષે ચંચલ સુંબર
કરતા મદોન્મત ભ્રમરાઓનાં રોળાના વૈખરથી તું શાનો
ગર્વ કરે છે ? સુંદર બૂકુરીવાળા નારીઓએ પોતાના
ચરણની છાત આરીને તારા શોહભાવ (અશોકનાં
પુષ્પોને પ્રગટ કરવા માટે અગ્નિની છાત ભરી નાખ્યા
છે.) પૂરે કર્યો હતો, તે વાતનું તને સ્મરજ નથી ? ૭૪

અન્મીલયન્તિ કુસુમાનિ મનોરમાણિ કે નામ
નાચ તરવઃ સમયોચિતાનિ ! કસ્ત્વેદશં કથય દોહ-
દમસ્તિ તસ્ય યાદચ્ચિનિર્મિતમશોકમદીરહસ્ય ॥૭૫॥

પોતપોતાના કાલ પ્રમાણે યોગ્ય એવાં અત્યંત
મનોરમ પુષ્પોને આ જગતમાં ક્યાં વૃક્ષો પ્રગટ કરતાં
નથી; પરંતુ અશોકવૃક્ષને (કુલ પ્રગટ કરવા માટે અગ્નિ-
ઓની છાત ભરી નાખ્યા છે, એ પ્રકારનો) શોહભાવ
થાય છે, તે પ્રકારનો શોહભાવ બીજા ક્યા વૃક્ષને
થાય છે ? ૭૫

મૃદૂનાં સ્વાદૂનાં લઘુરપિ ફલાનાં ન વિમવ-
સ્ત્વાશોક સ્તોકઃ સ્તવકમહિમા સોડ્યસુરભિઃ ।

યદંતત્રો તર્ન્વીકરચરણલાવણ્યમુમંગ

પ્રવાલ વાલં સ્યાત્તરુપ સ કલઙ્કઃ કિમપરઃ ॥૭૬॥

હે અશોકશ્રુત્ ! કામળ અને સ્વાદિષ્ટ એવાં ફળનો થોડો વૈભવ પણ તારી પાસે નથી. તને જે થોડાં ફેલાના શુચ્છા હોવાનો મહિમા મળેલો છે, તે પણ સુગંધરહિત છે. તારાં કામળ પલ્લવને જે તરુણીના હાથ અને પગના લાવણ્યના સ્પર્શનું ભાગ્ય મળ્યું ન હોત, તો સર્વ વૃક્ષોમાં તારું એ કલંક ગણાત; એવું ખીલું એકેય કલંક ન હોત ! ૭૬

કિં તે નમ્રતયા કિમુચ્ચતતયા કિં વા પન્નચ્છાયયા

કિં વા પક્કચ્છલીલયા કિમનયા ઘાડશોકે પુષ્પત્રિયા ।

યત્તવન્મૂલનિપણ્યસ્તિપથિકસ્તોમઃ સ્તુવન્નમ્વહં

નશ્વાદૂનિ મૃદૂનિસ્વાદતિ ફલાન્યાકણ્ઠમુત્કપિઠતઃ ૭૭

હે અશોકશ્રુત્ ! તારી તે નમ્રતાથી શું વળ્યું ? તારા ભિંયા વધવાથી તારી ધનધોર ઊભાથી, તારાં કામળ પાનની લીલાથી કે પછી તારા ફેલાની શોભાથી શું વળ્યું ? કારણ કે તારા ભૂખમાં આગને બેઠેલો થાકેલો મુસાફરોનો સમૂહ રોજરોજ તારી પ્રશંસા કરતાં કરતા ખૂબ જ ઉત્કંઠામાં આવી જવા છતાં પણ કામળ અને મીઠા ફળ કંઈ ભરીને ખાઈ શકતા નથી. (તારી પાસે ફળ નથી, એ બિજુપ છે.) ૭૭

યૃથી (ભૂઈ)

યૃથિ ચયોચિત્તવિધિના વિવેચમાતિધ્યમેનશ્મિન્ ।

માલતિકાપ્રાણેશઃ પ્રાણુણીકસ્તે ઘુણાક્ષરન્યાયાત્ ॥૭૮॥

હે ભૂઈ ! જે માલતી લતાનો પ્રાણપતિ બનેલો ભરોશ કુદરતી રીતે આપોઆપ તારો મુસાફર બનેલો છે; તે ભરોશને વિષે કરવા થોડા એવા અતિથિસત્કાર તુ જરૂર કરી લેજે. ૭૮

માલતી

કુસુમસ્તવકાનપ્રાઃ સન્યેવ પરિતો લતાઃ ।

તથાપિ ધ્રમરશ્ચાન્તિ હરત્યેકેવ માલતી ॥૭૯॥

કુસુમના ચુરચ્છાના સારથી નથી પડેલી લતાઓ બધી બાલુએ ઘણીય છે; તેપણ ભરમાના ઝાકને દૂર કરે એની તો એક માલતી લતા જ છે. ૭૯

માલતીકુસુમે માતિ ગુહ્યન્મત્તમધુવતઃ ।

પ્રયાણે પક્ષ્યાણસ્ય શશ્વમાપૂર્યન્નિવ ॥૮૦॥

માલતીના ફલ પર ચુંબન કરતો મધો-મત ભરોશ બાણ પાંચ બાણવાળા કામદેવની સવારી ચડતાં

શંખનાદ કરતો હોય તેવો લાગે છે. ૮૦

ગુહ્યતિ મન્જુ મિલિન્દે માલતિ મા મૌનમુપયાસીઃ ।

શિરસા વદાન્યગુરવઃ સાદરમેને વ્રહ્મન્તિ સુરતરવઃ ॥૮૧

હે માલતી લતા ! જે સમયે ભરોશ તારી પર બેસીને ચુંબન કરતો હોય, તે સમયે તું મૌન ધારણ કરીશ નહિ; કારણ કે જેના ગૌરવની પ્રશંસા કરી શકાય એવાં દેવોનાં કલ્પવૃક્ષો પણ એ ભરોશને માથે ધારણ કરે છે. ૮૧

અયિ કિંશુભવતિ માલતિ જીવતિ ભવતી વિના મધુપઃ ।

અથ યદિ જીવતિ જીવતુ જીવિતમપિ તસ્ય જીવાનાભાસઃ
અરે, હે શુભવાળા માલતીલતા ! શું તારા વિના ભરોશ જીવી શકે ખરો કે ? અને ધારો કે તારા વિના તે ભરોશ કદાચ જીવતો હોય તો તે લકે જીવતો રહે; પરંતુ તેનું તે જીવન ખરેખર જીવન નથી, પણ જીવનનો આભાસ છે. ૮૨

મા માલતિ ન્યાયસિ યથાવિચશ્ચતુશ્ચ તુન્વી-
કુસુમં પઢ્ઢિમઃ । પદૈશ્વતુર્ભિદિં ચુતઃ પશુશ્ચેત્સ
પદ્મિરધ્યર્થપશુઃ કથં નો ॥

હે માલતી ! કદાચ અન્યથા એવા ભરોશને તુન્વીના ફૂલને સુંબન આપ્યું તો તેથી તારે ખેદ પામવાની જરૂર નથી; કારણ કે જેને ચાર પગ છે, એવા પ્રાણીને પણ કહેવામાં આવે, તો આ છ પગવાળો ભરોશ તો દોઢ પશુ કેમ ન કહેવાય ? ૮૩

કતિ સન્તિ લવ્ઙ્ગલતા લલિતા નવકોરકિતા
ધરણીમુતલે । કતિ ચન્દુરગન્ધદ્રુતસ્તસ્વો ગુરવો
નિવસન્તિ ગિરૌ મલયે ॥

આ પૃથ્વીના તલ પર એરી દેટલી લવંગની લતા-
ઓ છે કે જે સુંદર છે ? અને જેને નવી કળીઓ
લાગેલી છે તેવાં આ મલયાચલ પર્વત પર દેટદેટલાં
વિશેષ સુગંધીને ધારણ કરનાર વૃક્ષો રહેલાં છે ? (પરંતુ
તે બધાની સરખામણી માલતી સાથે થાય તેમ નથી.)

અયિ માલતિ સૌરભસારવિનિર્જિતસંવિકસન્ક-
મલાનિલયે । મધુપાનવિષૌ મધુપસ્ય પુનર્મુવને ભવતી-
મહમાકુલયે ॥૮૫॥

અરે હે માલતી ! તે સુગંધના સારથી ખીસેલા લક્ષ્મીના નિવાસસ્થ કમળને જીતી લીધું છે એટલું જ ખસ નથી; પરંતુ ભરોશને મધુપાન કરાવવાની વિધિમાં તો આ લોકમાં તને એટલી જ રહેલી હું જોઈ રહ્યો છું.

કિં માલતીકુસુમ તાન્યસિ નિન્દુરેણ કેતાપિ
ચત્કિલ વિહ્નમિતો લતામાત્ । લોકોચરેણ વિલસ-

દ્રુણગૌરવેણ કો નામુના શિરસિ નામ કરિશ્યતિ ત્વામ્
હે માલતીના ફૂલ! આ વેલના છેડા પરથી કાઢક
નહાર માથુસે તને તોડીને નાખી દીધું, તેથી તું શા
માટે ખેડ કરે છે? અતોક્તિક એવા શુણના ઔરવથી
તારો જે વિશ્વાસ બણીતો છે, તેથી તો કાઢક તને
ચેતાના મસ્તક પર ધારણ કરશે. ૮૧

મદીયત્સ્વાધિક્ષાન્ન ભવતિ વિમર્દક્ષમમિદં
ન ચાન્યેભ્યો રૂપં ભવતિ કુસુમેભ્યોઽધિકતરમ્ ।

પ્રસૂનં માલત્યારતર્વાપ દ્વયાહ્લાદકરણં
પ્રવીણૌરમોદૈર્ભવતિ જગતો મૌલિચિલયમ્ ॥ ૮૭ ॥

આ માલતીનું ફૂલ એટલું બહુ કોમળ છે કે તે
સાધારણ ધમરા (ચોળાઈ જવાનો) પણ વેડી શકે
એમ નથી. ખીખા સુંદર ફૂલોથી બધારે સ્વરૂપ પણ
તેનું નથી; તે છતાં પણ માલતીનું ફૂલ હૃદયને વિશેષ
આનંદ કરનારું છે તેમ જ ચેતાની અનુપમ સુગંધીથી
જગતમાં માયાના સુગંધ પર સ્થાન લે છે. ૮૭

અસ્મિન્કલેષને સુગન્ધવચને ક્રોડત્પુરંધીજને
ગુણદૃષ્ટજ્ઞકુલે વિશાલપકુલે કૂજત્વિકીસંકુલે ।
ભસ્મીલબ્રવપાટકાપરિમલે મદીપ્રવૃત્તાકુલે

યંચકાપિ ન માલતી વિકસિતા તત્કિ ન રમ્યો મધુઃ
આ કલિ (લીલા) કરવાનું વન છે. તેમાં સુખંધિત
પવન વાવે છે, યુવતીઓના સમૂહ ત્યાં કોડા કરે છે,
ભમરા શુંઅરવ કરે છે, બકુલનાં વિરાળ વૃક્ષ ખીલ્યાં
છે, કોવલનો સમૂહ ટહુકા કરી રહ્યો છે, નવા યુવાઓ
ફૂલ ખીલી ઊઠ્યા છે અને મલ્લીવેલનાં ફૂલ ભરાયેલાં
છે. હવે જો એકાકી માલતી લતા ખીલી ઊઠે નહિ,
તો તેથી શું વસંતસમય રમ્ય ન લાગે? ૮૮
મદિસક્તઃ

ન ચ ગન્ધવહેન ચુન્વિતા ન ચ પીતા મધુપેન મહિક્ષા ।
પિહિતૈવ કઠોરશાસ્ત્રયા પરિનામસ્ય જગામ ગોચરમ્
આ મહિલાકાવેલને પવને ચુંબન આપ્યું નહિ તેમ
જ ભમરાએ તેના રસનું પાન કર્યું નહિ; પરંતુ તેનું
પરિચામ તો એટલું જ આપ્યું કે વક્ષની કઠોર ધળા-
એ તેને ટાંકા જ દીધી. ૮૯

કમનક (કમનક)

વર પ્રાદુર્ભાવાંબુધિ પરિમલાવસિતદશા
જગત્યાં વિહ્યાતા દમનક પ્રતીપાસ્તવ ગુણાઃ ।
તથાપ્યગ્મિન્નૃક્તે મધુલવિપાસાવરવરો
દદમેમાવદે કથય કથમાદાસ્યમકરો ॥ ૧૦ ॥

હે દમનક! જેની નજર સુગંધીને મેળવતાં સુધી
ચેકાઈ રહેલી છે, એવા માણસોને તારી સુગંધી પ્રગટ
ન થાય ત્યાં સુધી તારા ઊલટા શુણે દેખાવાના છે, તે
ખજેળાર છે; પરંતુ મધુખિંદુની પિપાસાથી પરવશ અને
તારે વિશે દૃઢ પ્રેમ બાંધનાર એવા આ ભમરાને વિશે
તે શા માટે ઊલટીનતા રાખી, તે મને કહે. ૯૦
કેતકી

કાલકમમક્રમીયકોઢેયં કેતકીતિ કા શક્ષા ।

વૃદ્ધિર્થયા યથાસ્યાતથા તથા કણ્ઠકોલ્કર્પઃ ॥ ૧૧ ॥

ત્યારે ખરો સમય પસાર થઈ બધા, ત્યારે જ
ચેતાના અંદરના બાજને વિશેષ સુંદર બનાવનાર આ
કેતકી છે, તે વિશે તો શું ચંકા હોય! પરંતુ તે
કેતકીની જેમ જેમ વૃદ્ધિ થાય છે, તેમ તેમ તેના કાંટા
પણ વધતા રહે છે! ૯૧

પત્રાણિ કણ્ઠકશતઃ પરિવેષ્ટિતાનિ ઘર્તાપિ નાસ્તિ
મધુનો રજસાન્ધકારઃ । આમોદમાત્રસિકેન મધુવ્રતેન
નાલોકિતાનિ તથ કેતકિ દૂષણાનિ ॥ ૧૨ ॥

હે કેતકી! આ તારાં પાન સેકડો કાંટાથી વીંટા-
યેલ છે. મધુર રસની તો વાતેય નથી અને તારા કેસર-
રંગથી જેની આંખમાં અધકાર ડાળાઈ બધા છે; તે
છતાં પણ જે ફક્ત સુગંધી લેવામાં જ રસિક છે એવા
આ ભમરાએ તારાં કાંઈ દુષણ નેપાં નથી! ૯૨

પતામુ કેતકિલતાસુ વિકાસિનીપુ સૌભાગ્યમ-
દ્વમુતતરં ભવતી વિમનિ । ચત્કણ્ઠકૈવ્યંધિતમાત્મવ-
પુનં જાનેત્વામેષ સેવિતુમુપન્યમે દિરેફઃ ॥ ૧૩ ॥

આ જે કેતકીની અનેક વેલ ખીલી ઊઠી છે, તેમાં
વિશેષે કરીને અદ્ભુત એવા સૌભાગ્યને તું ધારણ કરે
છે; કારણ કે તારા કાંટાઓથી પોતાનું શરીર વીંધાઈ
રહ્યું છે, તેની જેને ખજાર પણ નથી એવા આ ભમરા
તને જ સેવવા માટે ઉત્સુક બનેલો છે. ૯૩

એકેન ચેત્વરિહોતોઽસિ મદ્યેશ્વરેણ કિં તેન કેતક
વિષાદમુરીકરોપિ । અન્યે ન કિં જગતિ સન્તિ મહા
ગુણા યે ત્વાં વદન્તિ શિરસા નરદેવદેવાઃ ॥ ૧૪ ॥

હે કેતકીના ફૂલ! એકલા મદદિવે તારો ત્યાગ
કર્યો, તેથી તું શા માટે હૃદયમાં ખેડ ધારણ કરે છે?
આ જગતમાં શું મહાન શુણેને બાંધનારા રાજાઓમાં
દેવ જેવા શ્રેષ્ઠ લોકો નથી કે જે તને પોતાના મસ્તક
પર ધારણ કરે છે? ૯૪

હે દેમકેતકિ કથં વદ્ય મર્વિતાસિ સંસેવ્યસે મધુ-

કરેરિલેરિતીવ । નૈવા રસાતિશયતા નલિનીવિયોગા-
ત્તૈર્દીયતે વિકટકળ્પકશૂલક્ષ્મ્પઃ ॥ ૯૫ ॥

હે સુવર્ણ સમાન કેતકી યુષ્મ । આ બધા ભમરા-
ઓ તને વિશેષ કરીને સેવી રહ્યા છે; તેથી શા માટે
તું વિશેષ ગર્વ ધારણ કરે છે? તારે વિષે ભમરાઓને
વિશેષ રસ છે, એ બાબત નથી; પરંતુ કમલના વિયોગ
થવાને લીધે તે ભમરા તારા વિકરાળ કાંટાના ચપ્પ પર
પડતુ થઈ છે. ૯૫

રોલમ્બસ્ય ચિરાય કેતકપરિષ્વલ્લેષ્વમ્બજો રસઃ
મુદ્ધાત્ વત કેતકસ્ય ચ મનો મુદ્ધપ્રસન્નોલ્લુકમ્ ।
જાનાત્વેય મિથોડ્નુતગમનયોઃ સર્વોડપિ નૈસર્ગિકં
પ્રત્યુદાય દલેષુ ધિક્સમભવન્મર્માવિધઃ કળ્પકાઃ ॥ ૯૬ ॥
કેતકીની સાથે આલિંગન આપવા વિરોધે રસ નાશ
ન પામે તેવા જ અલંગ રસ ભમરાને છે, તે તો,
લાંબા કાળથી જાણીતો છે. કેતકીનું મન પશુ ભમરાના
અર્ભગથી વિશેષ ઉત્તુક છે, તે વાત પશુ સારી રીતે
જાણીતી છે. આ બન્નેનો પરસ્પર પ્રેમ કુદરતી છે એ
વાત પશુ બધા માણસો જાણે છે; પરંતુ કેતકીનાં
પાંદડા પર જે ભરખે ભેદી નાખે તેવા કાટાઓ લાગેલા
છે, તેને ધિક્કાર છે. ૯૬

પાટલા-શુભાષ

પાટલયા વનમયે કુસુમિતયા મોહિતસ્તયા
અમરઃ । સૈવેયમિતિ યથાભૂત્પ્રતીતિરસ્યાન્યપુણેડવિ ॥
વનની અદર આ પાટલા-શુભાષે ફૂલોના વિકાસ
સાધીને ભમરાને એવી રીતે તો મોહમાં નાખી દીધો
કે ભમરાને ખીખી યુષ્મામાં પશુ 'તે જ આ પાટલ-
શુભાષ છે' એવી પ્રતીતિ થઈ. ૯૭

સહકાર-આંખો

હરવિન્દેષુ કુન્દેષુ રમિતં કાલયોગતઃ ।
અયે માકન્દ જાનીહિ તૈવૈવાયં મધુવ્રતઃ ॥ ૯૮ ॥
હે માકન્દ-ભમરા ! કાલના મેલે કરીને તે કમળો
અને કુન્દ-મોગરાના ફૂલો પર રમણ કરી લીધો; પરંતુ
તારા મધુવ્રતને પૂરો કરનાર તો આ (આંખો) જ છે,
તે તું જાણ. ૯૮

યયપિ દિશિ દિશિ તત્ત્વઃ પરિમલ્યદુલ્લાહ્ય
પારિજાતાઘાઃ । તદપિ રસાલોડ્યેકઃ કોકિલઙ્ગદ્યે
સદા વસતિ ॥ ૯૯ ॥

જોકે અહીં દરેક દિશાએ પારિજાત વગેરે વિશેષ
સુગંધીને ધારણ કરનારા ફૂલો ધણા છે, તોપણ આ

એક આંખનું ફૂલ છે કે જે કોયલના હૃદયમાં સદાય
નિવાસ કરે છે. ૯૯

વેત્તા કોકિલ એ જ્ઞાતા ચ રસાલ એ નિય-
તમિદમ્ । યઃ પશ્ચમમુદ્ગાયતિ યસ્યાસ્તિપુ પુલકમુકુ-
લાનિ ॥ ૧૦૦ ॥

સંગીતની જાણકાર તો એક કોયલ જ છે અને
તેના અર્ભને જાણનાર એક આંખો છે, એ બાબત તો
નક્કી થયેલી છે; કારણ કે એ કોયલ જ પંચમસ્વર ગાય
છે અને તેથી આંખાનાં હાડકા (ડાળ, થક વગેરે) માથી
રોમાચ ખડા થતા પુષ્પની કળાઓ ઝગડ ધાય છે. ૧૦૦

લોહિતમરિલં ગદ્ધનં પરિતો દટ્ટાશ્ચ વિટપિનઃ
સર્વે । સહકાર ન પ્રપેદે મધુપેન તવોપમા જગતિ ॥
આપું ગદ્ધન વન ભમરાએ ખૂંદી નાખ્યું તેમ જ
બધા ફૂલો તે ભેઈ વળ્યો; પરંતુ હે આંખા ! આ
જગતમાં તારી ઉપમા આપી શકાય એવું એક પશુ
ફૂલ તેને મળેલું નથી. ૧૦૧

કુન્દે કદમ્બે કુમુદેડરવિન્દે યથાકર્થચિત્સમયં
નયન્તિ । પ્રાપ્તે વસન્તે પુનરુત્તરદ્વા રસાલ જાનીહિ
તૈવૈવ મુદ્ધાઃ ॥ ૧૦૨ ॥

હે આંખા ! આ ભમરાઓ મોગરા, કદમ, પોયણી,
કમળ વગેરે પર પોતાનો સમય મુશ્કેલીથી ગાળે છે;
પરંતુ વસંત આવતાની સાથે જ અત્યંત આનંદમાં
આવેલા આ ભમરાઓ તારા જ બનીને રહે છે. ૧૦૨

મૂરિશોડપિ ચ વસન્તિ કાનને શારિનઃ ફલ-
વિશેષશાલિનઃ । કોકિલસ્ય તદ્વીહ માનસં નો રસા-
લમપહાય તુષ્યતિ ॥ ૧૦૩ ॥

ધણું સારા ફળથી શોભતા એવાં ફૂલો આ વનમાં
તો ધણુય છે; પરંતુ કોયલનું મન તો આંખાને હોડીને
કોઈ કેહી શકુ થતુ નથી. ૧૦૩

આગ્ર યદપિ મતા દિવસાસ્તે પુષ્પસૌરમફલ-
પ્રચુરા યે । હન્ત સંપ્રતિ તથાપિ જનાનાં છાયયૈવ
દલયસ્યતિ તાપમ્ ॥ ૧૦૪ ॥

હે આંખા ! તારી પાસે ફૂલોની સુગંધી અને
મોટાં ફળ વિશેષ હતાં, એ સમય તો ઢવે ચાલ્યો ગયો
છે; તોપણ તારી છાયાથી જ તું માણસોના તાપને
દૂર કરે છે. ૧૦૪

ફલિતસ્ય રસાલ શારિનઃ ફલદાનવ્યસનૈક-
શાલિનઃ । વિનિપત્ય દદાતુ ફઃ ફલં ધમસુપ્તાધ્વગ-
પાણિપદ્મૈ ॥ ૧૦૫ ॥

હે આળા ! ફળનું દાન આપવાની જ એક સારી ટેવ જેને પડેલી છે અને જેને ફળ આવેલાં છે; એવા વૃક્ષમાં તારી ક્યાં ગયુના થશે કે નથી થાક્યા સતેલા મુસાફરના હાથમા ઉપરથી પાડીને ફળ આપે ! ૧૦૫

કતિ પહોંચિતા ન પુષ્પિતા વા તરવઃ સન્તિ સમન્તતો વસન્તે । જગતીવિજયે તુ પુષ્પકેનોઃ સહ-કારી સહકાર એક એવ ॥૧૦૬॥

પર્યાવરણમાં કેટકેટલાં વૃક્ષો આરે બાબુથી નવાં પાંદડાંવાળા અને નવા ફળવાળા થતા નથી ? પરંતુ જગત પર વિજય મેળવવાને માટે પુષ્પકેતુ કામદેવને સહકાર આપનાર તો આ એક જ સહકાર-આળો જ છે. ૧૦૬

વહસિ થલિમુજાં છુલાનિ મોલૈં યદિ સહકાર તદ્વત્ કિં નિપિદ્ધા । પરમુદયતિ પહ્લવાચ્છલેપુ રુકુ-દલિમિસ્તવ સૌભ્રમસિદ્ધિઃ ॥ ૧૦૭ ॥

હે આળા ! તું મસ્તક પર કાગડાઓના ટાળાને ધારણ કરે છે, એ બાબતમા તને કોણ અટકાવે એમ છે ? પરંતુ તારા પાંદડાંથી અજાણમા જે ભમરાઓ ફરી રહ્યા છે, તે જ તારી સુગંધીની પ્રસિદ્ધિ કરે એમ છે. ૧૦૭

દિઘ્મળહલં પરિમલૈઃ સુરમી કરોચિ સૌન્દર્યમાવ-હસિ લોચનલોમનીયમ્ । હ્રો રસાલ ફલવર્યં તથાપ દૂયે ચદ્મપ્રચ્છિલં ચ કઠિનં હૃદય ત્રિભર્ષિ ॥

હે રસ ભરેલા આળાના શ્રેષ્ઠ ફળ । સુગંધીઓથી તું દિશાઓના મંડળને સુરભિત બનાવે છે તેમ જ આખને લોભાવે તેવા પ્રકારના સોદર્યને પણ તું ધારણ કરે છે; તોપણ મને દુઃખ એ થાય છે કે, તું મડવાળા કડચ હલકા ગોટલાને ધારણ કરે છે. ૧૦૮

ઉત્તસકાંતુકરસેન વિલાસિનીમિલ્હિનાનિ યથ્યન નલ્લરપિ પહ્લવાનિ । યદ્યાનમળનતરો સહકાર સ-
ચરતાં ગતોઽસિ ॥ ૧૦૯ ॥

તે પહેલાં જ તને કાંટાઓની વાડથી ઘેરી લેવામાં આવ્યો; તેથી ફળ મળવાનાં તો દૂર રહ્યાં પણ તારી છાયા પણ ફુલલ થઈ પડી તેના કરતાં તો તું જાહેર ફળ વિનાનો હતો, ત્યારે જ સારી રીતે સેવવા લાયક બનેલી હતો. ૧૧૦

ચત્કુહરન્ય સહકાર રસાલચન્ધો કૂઝતિપકાવલિ-નિવાસ તથા વિધેહિ । ગુહ્યદ્ધમદ્ધમરકસ્ત્વયિ ચદ્વટ્ખ્ણો નાન્યાનપ્રયાતિ પિતુમન્દકીરવૃક્ષાન્ ॥૧૧૧

વિકાસ થવાથી રમ્ય લાગના હે રસાલ સહકાર લાઈ ! અંધુર ટહુકા કરતી કાચલોની પંક્તિને નિવાસ આપનાર હે આળા ! તું એવું કાચું કર કે જેથી ગુજારત કરતે ભમરો ભમરો તારામાં એવો તો તરસને કારણે બંધાય કે તને છાડીને તે હવે લીંબડો, કેરડો વગેરે બીજાં વૃક્ષો પર જાય નહીં. ૧૧૧

શશ્વત્સિર્ગમલિનાઃ સહકાર કાર્મ લુપ્તઽન્તિ તાન્યપિ મધૂનિ તવ દ્વિરેષ્ઠાઃ । યુક્તં ન તત્તત્ત કપાયરસપરોહરેતાન્પ્રતારયસિ કિં ફલકળ્થયુતઃ ॥

હે આળા ! કુદરતી રીતે લાંબા કાળથી મહિન (કૃષ્ણ વર્ણના) બનેલા ભમરા, તારા મધુર રસને હરી જતા હોય, તો ભલે હરી જાય; પરંતુ કંઈથી કલરવ કરતા આ સુવાન કોહિલોને તારા રસવાળા પક્ષથી અને મોર વડે શા માટે તિરસ્કારે છે ? ૧૧૨

રે રે રસાલ તરુસાર વષો વિધેહિ વાસન્તિકી સ્વફલપહ્લવપુષ્પલક્ષ્મીમ્ । તાવદ્વિકસ્વરપિકદ્વિજસા-સ્કુરુ દ્રાહ્ ન વ્યયિવોઽસિ ફલમૈઃ શલમૈશ્ચ યાવત્ ॥

સર્વ જશેમા સારસ્વ અને રસરસ હે આળા ! મારા કલા પ્રમાણે તું આ કામ કર કે જ્યાં સુધી હાથીના મદનિયા અને તીડનાં ટાળાં તને લાગપાંદડાં વિનાનો કરી નાખે નહિ, ત્યાં સુધીમાં તું વર્ષાનુકૂળમાં પ્રાપ્ત થયેલી આ તારી ફળ, પુષ્પ અને પદ્મરૂપ શાખા વડે અંધુર કંઠવાળાં કાચસ વગેરે પક્ષીઓનો સત્કાર કર.

૧. સૌરભ્યાગર્ભમકરન્દકરન્વિતાતિ પદ્મેરુદ્ધાપ્યપિ
વિહાય સમાગતસ્ત્વામ્ । સંસારસાર સદ્હાર તથા
વિધેહિ યેનોપહાસવિપયો ન ભવેદ્દ્વિરેફઃ ॥૧૧૫॥

સંસારના સારરૂપ હે સદ્હાર-આત્મા ! જેની
અંદરના ભાગમાં સુગંધીથી ભરેલો રસ રહેલો છે એવાં
કમળાનેય છોડીને ભમરો તારી પાસે આવ્યો છે;
એટલે તેનો તું એવો તો સત્કાર કરને કે જેથી તે
ભમરો ખીબની ઢાંસીને પાત્ર ન બને. ૧૧૫

કતિ કતિ ન વસન્તે વહ્નયઃ શાલ્મિનો વા
કિસલયસુમનોભિઃ શોભમાતા વમ્બુઃ ।

તદપિ યુવજનાનાં પ્રીતયે કેરલોડમ્-
દ્ભિનવકલિકાલોભારશાલી રસાલઃ ॥ ૧૧૬ ॥

આ વસંતઋતુમાં નવાં પાન અને પુષ્પોથી
શોભી રહેલાં એવા લતાઓ અને વૃક્ષો થોડાં નથી; તે
જતાં પણ યુવકજનોને પ્રસન્ન કરવા માટે તો ફક્ત
આ રસાલ આવ્યો છે, કે જે અત્યંત તાજી કળીઓના
શુભળા ભારથી શોભી બેઠે છે. ૧૧૬

‘યદેકસ્મિન્નર્વપે ન ફલતિ રસાલતત્ત્વયં
પિકઃ કિં કાકેષ્ટ ફલિતમપિ નિર્વ્યં વ્રજતિ કિમ્ ।
, વ્રજન્મ્લાનિ ગ્લાનિ ન વદતિ ચ કસ્યાપિ પુરતઃ

સ્મરન્વારંવારં પુનરપિ રસાલં મૃગયતે ॥ ૧૧૭ ॥

ધારો કે એકાદ વર્ષ આ રસાલવૃક્ષ-આવ્યો ફળ
ન આવે, તો તેથી શું કામલ લીમડા પર જશે કે જેની
લીંબોળી કાગડાને ભાવે છે, અને ધારો કે તે કામલ
લીંબા પર આવે, તો તેથી તેને જે નિરાશા અને
ગ્લાનિ થાય, તે વાત તે કોઈની પાસે નહિ કહે અને
તે વારંવાર યાદ કરીને પણ ફરીથી આંખાના વૃક્ષને
સોધ્યા કરશે. ૧૧૭

અધિશ્રીરુદ્યાને ત્વમસિ ભવતઃ પદ્મવચ્ચયો
પુરીણઃ કલ્યાણે તવ જગતિ શાસ્ત્રા શ્રમહરા ।

સુદે પુષ્પોદ્દેવઃ ફલમાપ ચ તુષ્ટપે ત્વનુશ્રતાં
રસાલ ત્વાં તસ્માદ્દેવ્યતિ શતશઃ કીલિકુલમ્ ॥ ૧૧૮ ॥

હે રસાલ-આત્મા ! આ બગીચામાં તું સર્વોત્તમ
સોભારૂપે છે. તારાં પાંદડાંનો સમૂહ કલ્યાણ કરવામાં
શ્રેષ્ઠ છે. જગતમાં તારી શાખા સર્વે શ્રમને ઢરી લે
તેવી છે. તારા મોરની વૃદ્ધિ સર્વને આનંદ આપનાર
છે. તારાં ફળ પણ સર્વે શરીરધારીઓને સતોષ આપવા
માટે છે. આ કારણને લીધે જ કોવલોનાં યોગાં
સોંઠડોની સંખ્યામાં તારા આશ્રય લે છે. ૧૧૮

ન વાદકર્પૂરં ન ચ મલયજે નો મૃગમદે
ફલે વા પુષ્પે વા તવ મિલતિ વાદકર્પરિમલઃ ।
પરં ત્વેકો દોષસ્ત્વયિ રસલુ રસાલે વદધિકઃ

પિકે વા કાકે વા લઘુમુરુવિશેષે ન મનુષે ॥ ૧૧૯ ॥
હે રસાલ ! તારાં ફળપલ વિશે જેની ઉત્તમ
સુગંધ જેવા મળે છે, તેવી સુગંધી કપૂર, મલયનું અંદન
કે પછી કસ્તૂરીને વિશે પણ જેવા મળતી નથી; પરંતુ
તારામાં એક દોષ વિશેષરૂપે જેવા મળે છે, તે એ કે
કોમલ કે કાગડો એ બેમાં જીંચીચનો જે વિશેષ ભેદ
છે, તેની ગચ્છના તું કરતો નથી. ૧૧૯

ચિરશ્ચન્તો દુરાદહમુપગતો હન્ત મલયાન્
તદેકં ત્વદ્દેહે તરુણિ પરિણેપ્યામિ દિવસમ્ ।
સમીરણોત્કૈવ નવકુસુમિતા ચૂતલતિકા
ધુનાના મૂર્ચનાં નહિ નહિ નહીત્યેવ વદતિ ॥ ૧૨૦ ॥

‘હે સુંદર તરુણી ! હું થયું દુર રહેલ મલય પર્વત
પરથી આવેલો છું અને લાંબા વખતથી થકીલો છું,
માટે આવજો દિવસ હું તારા ઘરમાં ગાળીશ’ એ રીતે
બ્યારે પવને નવાં ફલગળા આંખાની મંજરી વેલને
કહ્યું, ત્યારે તે મંજરીએ માથું ધ્રુણવીને ‘ના, ના,
ના,’ એમ કહી દીધું. ૧૨૦

વિયુક્તા વાસન્તી વકુલમુકુલે નાપિ મિલિતં
વ્યલોકિ વ્યાકોશઃ ક્ષણમપિ ન કોપિ ક્ષિતિરહઃ ।
યમાલોક્યોત્કળાતરલમિદં મૃદ્ધેન ચલિતં
વિદૂરાન્મારુન્દઃ સ રસલુ ફલિતો યૂથપતિના ॥ ૧૨૧ ॥

ભમરાએ વાસંતીલતાનો ત્યાગ કર્યો, બકુલની
કળીની મુલાકાત ન લીધી, થોડું વૃક્ષનાં ખીલેલાં પુષ્પો
પાસે એક ક્ષણ પણ ગાળી નહિ; પરંતુ જે આંખાના
રસની ઉત્કંઠાથી ચપળ થઈને ભમરાએ થયું દુરથી
તેના તરફ આવવા માંડ્યું, તે જ આંખાના રસવાળી
મંજરીને જગરાને યોગી નાખી. (તેથી ભમરો નિરાશ
થઈ ગયો.) ૧૨૧

યેઽમિદ્ધાઃ કુસુમોદ્ભવાદ્નુદિનં ત્વામાશ્રિતાઃ પટ્પૈદ-
સ્તે આમ્યન્તિ ફલઙ્ગદ્ધિર્વિહરદો દૃષ્ટ્વા ન સંપ્રાપ્તે ।
યે કીટાસ્તવ દૃક્ષપથં ન ચ ગતાસ્તે ત્વત્કલાભ્યન્તરે
ધિક્ત્વાં ચૂવતવો પરાપરપરિક્તિનાનમિક્ષો મવાન્ ॥ ૧૨૨ ॥

હે મંજરીવાળા આંખાના વૃક્ષ ! તારી પર પુષ્પો
આવવાને લીધે ગુણને બહુનારા ભમરાઓ તારો દરરોજ
આશ્રય લે છે. વળી તે ભમરાઓ તો તારાં ફળની ખડાર
અને ખડાર ભગવા કરે છે અને તું તો તેમને નોંધે

તેમની સાથે વાતચીત પણ કરતો નથી અને તારી નજરે પણ પડવાને લાગક નથી એવા કાષ્ઠો તારા ફળની અંદર જઈને નિરાસ કરે છે, તેથી તને ધિક્કાર છે; કારણ કે ગુણમાં એક કાષ્ઠ ને હલકો કાષ્ઠ એની સમજણ તારામાં નથી. ૧૨૨

આકર્ષ્યાંનં ફલસ્તુતિં જલમમૂતપ્રારિકેલાનંતરં
પ્રાયઃ કષ્ટકિતં તથૈવ પનસં જાતં દ્વિધોર્વાલ્કમ્ ।

આસ્તેષોમુખમેવ કાદલમલં દ્રાક્ષાફલં હ્રુદતાં
શ્યામત્વં થત જામ્બવં ગતમહો માતસ્યંદોષાદિહ ॥૧૨૩

આખાના ફળની સ્તુતિ સાંભળીને જેમને અંદેશાઈ થયેલી છે, તે નાળિયેરની અંદર રહેલા ગર્ભ જળરૂપે થઈ ગયો, પનસફળ કાંટાવાળું થઈ ગયું, કાકડી કકણ થઈ ગઈ, કેળામાં ફળ નીચું ઝુપ કરી રહેલા લાગ્યાં, દ્રાક્ષામાં ફળ પાતળા થઈ ગયા તેમ જ જાંબુનાં ફળ કાળા થઈ ગયાં. ૧૨૩

યો દષ્ટઃ સ્ફુરદશ્વિસંપુટવશાત્તિર્જપ્રવાહાહુલુરો
દૈવાત્સ દિગ્દલાદિક્રમવશાદારુદશાસ્ત્રાશતઃ ।

જ્ઞાનં પલ્લવિતો યનં મુકુલિતઃ સ્ફારચ્છદં પુષ્પિતઃ
સોતકર્પ કલિતો મૃગં ચ વિનતઃ કોડયેવ વૃત્તદ્રુમઃ ॥

બહાર દેખાઈ આવતા થક અને ડાળીઓના સૂકા અસ્થિપિંજર જેવું આ જે આખાનું વૃક્ષ હવે, તે દેવના યોગે કરીને વાકા કોમળ લાલાશ પડતા અંકુરો-વાળું થતાં, નાના છોડ અંકુરના કમે કરીને થક અને ડાળીઓ બને તે રીતે થાખાઓથી શોભવા લાગ્યું; તે આખામાં રસ ફટલાં, નવાં નવાં પાન આવ્યાં; ગાદ મંજરીઓ ફૂટવા લાગી અને વિસ્તાર સહિત પુષ્પોનો દેહર વધી ગયો અને ત્યારબાદ ફળની મોટી સમૃદ્ધિ વધો પડતાં અત્યંત નીચે નીચે ડોલવા લાગ્યું; તે રીતે આ આખાનું વૃક્ષ અત્યંતિક લાજે છે. ૧૨૪

પ્રતિમિત્વનમાર્ગમૂપરિસરે સૌન્દર્યમુદાક્રિતઃ
પ્રોચદ્ધિઃ ફલપુષ્પપ્રતિચયૈશ્વૃત સ પદ્મઃ પરમ્ ।

યં વીક્ષ્ય સ્મિતવસ્ત્રમુત્ત્રિતમહાસંતોષમુલાસિત-
સ્કારોલ્કન્ટમકુણ્ઠલક્રમમમી ધાવન્તિ પન્થ્યગ્રજાઃ ॥

વનના આ માર્ગના એક બાજુના પ્રદેશ પર બાજે કે સુંદરતાની મૂર્તિ ધરીને ઊભું હોય, એવું આખાનું વૃક્ષ ફળ, ફલ અને તાજાં પાનના સમૃદ્ધ પ્રગટ થતાં સર્વ-ફળ બન્યું છે. તેને જોઈને જેના મુખકમળ પર પ્રગટ થતા સ્મિતથી હૃદયનો સંતોષ દેખાય છે તેમ જ ઉત્કંઠાને ભાવ વધી જવાથી પગની ગતિના કમ રોષી

શકાય એમ નથી એ રીતે આ મુસાફરોનાં ડાળાં તેની તરફ દોડી રહ્યાં છે. ૧૨૫

કૃમાણ્ડીફલવત્કલં ન યદપિ ન્યપ્રોપવન્નોચતા
રંભાપત્રનિમં હલં ન કુસુમં નો વેતકીપુષ્પવત્ ।

સૌરણ્યે કુસુમે ફલે તદપિ તલ્લિચ્છિતમુચ્ચૂમતે
લોકો યેન રસાલ શાલનિકરાંસ્ત્યસ્ત્વા ગુણાન્સ્તૌતિ તે

હે આખાના વૃક્ષ ! જેકે તારાં ફળ કોખાના ફળ જેવું મોટું નથી. વડના વૃક્ષ જેટલી તારી જિંચાઈ નથી, કેળના લાંબાં પાન જેવાં તારાં પાન લાંબાં નથી, કેટલીનાં ફલ જેવા તારાં ફલ નથી; એમ છતાં પણ તારાં સુગંધ, પુષ્પ, પત્ર વગેરેના કાંઈક એવું તો અલોકિક સોદર્શ રહેવું છે કે જેથી શાલના સમૂહને છાંડીને લોકો તારા ગુણોની સ્તુતિ કરે છે. ૧૨૬

ગર્વં મા કુરુ શર્કરે તવ ગુણાજ્ઞાનન્તિ રાજાં ગૃહે
યે સ્ત્રીના ધનવર્જિતાશ્ચ કૃપણાઃ સ્વપ્નેષુ પદ્યન્તિ નો ।

આત્મોર્હ મધુરૂપકૈર્મમ ફલસ્તૃપ્તા દિ સર્વે જના
હે રળે તવ કિં ગુણામમ પલેસ્તુત્યં ન કિંચિત્કલમ્ ॥

હે સાકર ! તું ગર્વ કરીશ નહિ, કારણ કે રાજાને ઘેર રહેનાર માણસો જ તારા ગુણોને બાજે છે; પરંતુ બિચારા નિર્વંશજનો તો તને સ્વપ્ને પણ જોઈ શકતા નથી; પરંતુ હું તે આંખો છુ કે જેનાં મધની કૃપિઓ જેવાં મીઠાં ફળથી બધા માણસો રાજ થાય છે, માટે હે રહો સાકર ! નારા તે ગુણોથી વિસાતમાં છે ? અને મારા ફળોની સરખામણીમાં આવે તેવું કોઈ પણ ખીલું ફળ નથી. ૧૨૭

અર્મીલદ્રસયિન્દુગન્ધસુસમા વલ્લયો વસન્તોદયે
ફાન્તાઃ કોમલપલ્લયાઃ કતિ કતિ ક્રોઢાવને સન્તિ નો ।

સૌભાગ્યેકનિચે રસાલ તદપિ શ્રીમજ્જરીશાલિન-
સ્વત્તોડ્યવ્રજ ચ કુત્રચિન્મિથુકરેણી ન વિશ્વમ્થતિ ॥

જેનાં ફલ પ્રગટ થતાં રસના પિંદુઓથી મુગ્ધ થિત થાય છે અને જેનાં કુમળાં તાજાં પાન અત્યંત કોમળ છે એવી મુંદર વેલો વસંતનો ઉદય થતાં ક્રોધાવનમાં કેટકેટલી દોલી નથી ? પરંતુ સૌભાગ્યના ભંડારરૂપ એવા હે આખાના વૃક્ષ ! સુતાભિત મંજરીઓથી મુંદર લાગતા એવા તારા સ્થાનને છાંડીને ભારમાઓની હાર બીજે કથાય વિશ્રામ લેતી નથી. ૧૨૮

જ્ઞિગ્ધામાઃ ફલિતો વૃતાઃ પરિમલેઃ પૌષ્પેમુસ્યન્દિતો
નાનન્દાય મયન્તિ કિં યનમુવાં મૂર્મીમ્હો મૂરિશઃ ।

માધુર્યં મધુનસ્તથૈવ પરમં માકન્દ મન્થામદ્દે
માધ્વીમર્મવિદો દૃઢં મધુલિહઃ સ્તૃતા યવો મર્મનિ ॥૧૨૯

ફળ વગેરેથી જન્મતાને ઉપકાર કરતાં હોય તો ભલે કરે; પરંતુ અત્યંત ધ્યાનુ એવું તો એક ભૂજનું વૃક્ષ છે કે જે વહલ ખીખને આપીને પોતાનાં અંગને કપાવાની પીડા સહન કરે છે. ૧૪૪
અશ્વત્થ-પીપળો

વર્ધિતે સેવિતૈઃ કિં તૈઃ સત્યશત્વેઽન્યપાદપૈઃ ।

વર્ધિતોનરકાદ્રક્ષેત્રવૃદ્ધોઽરિષ્ટાનિ હન્તિ યઃ ॥૧૪૫॥

જો પીપળાનું વૃક્ષ આપણા આંગણમાં હોય તો પછી ખીખ વૃક્ષોને ઉછેરવાની અને સેવવાની શી જરૂર છે? કારણ કે પીપળાને ઉછેરીશું, તો તે નરકથી રક્ષણ કરશે તેમ જ તેના સ્પર્શ કરીશું તો તે આપણાં પાપ ધરી લેશે. ૧૪૫

ન્યગ્રોધ-વડ

મહાતરુર્વાં ભવતિ સમૂલો વા વિનશ્યતિ ।

નાન્તરપ્રત્યયાનેતિ ન્યગ્રોષકળિકાદુકુરઃ ॥ ૧૪૬ ॥

એ તો વડના ખીખને અંકુર છે, તે વધે તો ધણું મોટું વૃક્ષ બની જાય; અથવા તો પછી મૂળ સહિત નાશ પામે; પરંતુ તે સર્વસાધારણ દશા ભોગવતો નથી.

ન્યગ્રોવે ફલશાલિનિ સ્ફુટતરં કિંચિત્ફલં પચ્યતે
વીજાન્યદુકુરગોચરાણિ કતિચ્ચિત્સિધ્યન્તિ તસ્મિન્નપિ ।
પક્ષ્તેષ્વપિ કશ્ચિદ્દુઃકરવરઃ પ્રાપ્નોતિ તામુઞ્ચતિ
યામાસાચ નિદાષપીઢિતતનુગ્લાનિચ્છિદે ધાયતિ ॥૧૪૭॥

આ વડ જ્યારે ટેટાથી ભરપૂર બની જાય છે, ત્યારે તેમાંના થોડાં જ ફળ (ટેટા) પરિપક્વ બને છે; તે ટેટામાંના થોડાં જ ખીખ એવાં હોય છે, જેમાંથી અંકુર જોવાને મળે છે, એ રીતે જોવામાં આવેલાં અંકુરોમાં થોડાં જ અંકુર જીવંત હોય છે; તેમાંના એકાદિ એવાં જ અંકુર હોય છે કે જે ધણી મોટી (વૃક્ષની) ઊંચાઈને પ્રાપ્ત કરે છે, જેના આશ્રય માટે ગરખીથી બેદ પામેલા શરીરવાળા બેદને દૂર કરનાર તેની પાસે દોડી જાય છે. ૧૪૭

વિસ્તીર્ણાં દીર્ઘશાસ્ત્રાશ્રિતશકુનિશતઃ શાસ્ત્રિનામપ્રતીત્વં
ન્યગ્રોષ ક્રોધમન્તઃ પ્રકટયસિ ન ચેદ્રક્ષિ કિંચિત્ત્વમ્
જલ્પોઽપ્યેવ ત્રાઠુત્પલ્લયુપરિકરા કાપિ કૂમાન્ધવહ્લી
પહીષ્ણપતિષ્ઠા દ્વસતિ દ્વિ ફલને સ્વત્કલ્પાનાં કિમન્યન્

હે ન્યગ્રોધ-વડ ! તું ધણો ફેલાય છે. તારી લાંબી શાખાઓ પર સેંકડો પક્ષીઓ આશ્રય લે છે. સર્વ વૃક્ષોમાં તું અગ્રેસર છે, પરંતુ જો અંદરમાં ક્રોધ અડાર પ્રકટ ન કરે, તો કાંઈક થોડું મારે તને કહેવાનું

છે. તે એ કે 'બીલની વાડીમાં રહેલી કાળાની વેલ તારાં ફળોને જોઈને હસે છે.' એ રીતે તને હલકા પાડીને કરમાવે એવી રીતની તારે વિષેની વાત ચાલે છે; અર્થાત્ તારાં (નાનાં) ફળો વિશે ખીખું શું કહેવાનું રહે છે? ૧૪૮

મહુડા

તત્તેજસ્વરોનેદિનાદાસમયે તદ્વારિ મેધાગમે

ઘઞાઢયં શિશિરે યદેકશરણેઃ સોઢં પુરા ચૈદ્ધલેઃ ।

આયાતોઽયધુના ફલસ્ય સમયઃ કોઽયં વિના તૈરિતિ
સ્મૃત્વા તાનિ શુચેવ રોદિતિ ગલ્તપુર્વમર્ધૂકદ્રુમઃ ॥૧૪૯॥

આ મહુડાનું વૃક્ષ મનમાં વિચાર કરે છે કે ઉનાળાના વખતમાં સૂર્યનો પ્રખર તાપ પાંદડાં સાથે સહન કયો? પછી જ્યારે વરસાદ આવ્યો ત્યારે જલનો ભાર પણ પાંદડાં સાથે સહન કયો? તેમ જ શિયાળામાં ટાંઢ પણ તે જ પાંદડાંની સાથે સહન કરી કે નહીં? એક જ મારું શરણ હતાં; પરંતુ ફળ આપવાનો સમય આવી પહોંચ્યો, તે વખતે પાંદડાં સિવાય શું કરું? એ રીતે ચિંતારીને બાળે કે શોક કરતો હોય, એ રીતે મહુડો પોતાનાં ફલ ખેરવી રહ્યો છે. ૧૪૯

મૂલાદેવ ચદરચ વિસ્તૃતિમરદહ્યાપ્યનન્યાદશી
તે ચરય પ્રસવાઃ સુમશ્ચુલરસેરાનન્દ્યન્તઃ પ્રજાઃ ।
સ્નેહં ચ પ્રકટીકરોતિ પરમં ભૂયઃ ફલનાં ગુણૈ-
ર્દિત્વૈકેકગુણાંતરહન્મજ સસે તસ્માન્મધૂકદ્રુમમ્ ॥૧૫૦॥

હે મિત્ર! મહુડાના ધડનો વિસ્તાર મૂળમાંથી જ હોય છે, તેની ઊંચા પણ અનેરી રીતે ધનધોર હોય છે. તેના ફલ પણ પોતાના મીઠા મધુર રસોથી સર્વ ગ્રન્થજનોને આત્મિક આપનારા બને છે, તેમ જ પોતાનાં મીઠા ફળના શુભોથી તે સારા સ્નેહ (તેલ-ઢોળિયું) પ્રગટ કરે છે. મારે એક એક શુભવાર્તા ખીખ વૃક્ષોને જોડીને આ મહુડાના વૃક્ષનું સેવન તમે કરતા રહો.

શાદ્ધમ્ભિ

વિશાલં શાત્મલયા નયનસુમગં વીક્ષ્ય કુસુમં

શુક્રચ્ચાસીદ્વુદ્ધિઃ ફલમપિ ભવેત્તાદૃશમિતિ ।

ચિરં તત્ર સ્થિત્વા ફલમપિ ચ ફાલે પરિણતં

વિપાકે તૂલોઽન્તઃ સપદિ મરુતા સોઽપ્યપહ્લતઃ ॥૧૫૧॥

શાદ્ધમ્ભિનુ વિશાળ અને નેત્રને રમણીય લાગનાર એવું ફલ જોઈને શુક્રને મનમાં એમ થયું કે, 'તેનું ફળ પણ તટલું જ મોટું થશે.' એટલે તે પોપટ ત્યાં લાંબા કાળ સુધી નિવાસ કર્યો અને કાલે કરીને ફળ પચ

પાકી ગયું: પરંતુ પાકી ગયેલું ફળ ફાટતાં તેની અંદર-થી રેનીકલ્પ અને તે રેને એકદમ પવન ઉડાવી લઈ ગયો.

દૂરે માર્ગાન્નિવસસિ પુનઃ કષ્ટકૌરવતોડસિ
છાયાશૃન્ધ્ય ફલમપિ ચ તે વાનરૈ રમ્યમદયમ્ ।

નિર્ગમ્યત્વં મધુપરહિતઃ શાસ્ત્રમેલે સારશૃન્ધ્યઃ

સેવાડામ્ભાકં ભવતિ વિકલા તિષ્ઠ નિઃશ્વસ્ય યામઃ ૧૫૨

હે શાસ્ત્રમંત્રિ વૃક્ષ! એક તો તું માર્ગથી દૂર રહે છે. બીજું તારી આરે બાજુ કાઠાઓ લાગેલા છે. તારી છાયા દેતી જ નથી. તારાં ફળને તો વાનરો પણ ખાય એમ નથી, તારામાં સુગંધ નથી. ભયરમાં તારી પાસે નથી તેમ જ તારામાં ડાઈ સાર નથી; ઝાટલે અમ તારી સેવા કરીએ તે નિષ્ફળ જવાની છે, માટે તું અહીં લાલે ઊભો રહે; પરંતુ અમે તો નિઃશ્વાસ લઈને ચાલ્યા જઈશું. ૧૫૨

હંસાઃ પદ્મવનાશયા મધુલિહઃ સૌરભ્યલાભાશયા
પાન્થાઃ સ્વાદુફલાશયા ચલિભુજો ગૃધ્રાશ્ચ માંસાશયા ।
દૂરાદુત્તમપુષ્પરાગનિકરૈર્નિઃસારમિધ્યોજતે
રે રે શાસ્ત્રમલિપાદપ્ર પ્રતિવિર્ન કે ન ત્વયા વચ્ચિતાઃ ॥

નેની ઊંચાઈ સાર વિનાની અને નકામી છે એવા હે શાસ્ત્રમંત્રિ વૃક્ષ! રાજકુલના કમળનાં વનની આશાએ, ભયરમાં સુગંધ મેળવવાની આશાએ, સુખારે મીઠાં ફળની આશાએ, કાગડા અને ગાંધડાં માંસ મેળવવાની આશાએ, એ રીતે દરેક જ તારા ઉપાસ પૂજીનાં રંગના સમૂહથી ખેંચાઈને આવી પહોંચ્યા; એવા કેટકેટલા પક્ષાઓ અને પ્રાણીઓને તેં છેતર્યાં નહિ હોય ૧૧૫૩

કાયાઃ કષ્ટકભૂષિતો ન ચ ઘનદાયાઃ કૃતાઃ પલ્લાઃ
પુષ્પાણિ ચ્યુતસૌરભાણિ ન લલ્લેષી મનોહારિણી ।

કિં ભૂમઃ ફલપાકમસ્ય યદુપન્યાસેડિપિ લજ્જામહે

તદ્ભુઃ કેન મુણેન શાસ્ત્રમલિતરો જાતોડસિ સીમદ્રુમઃ

હે શાસ્ત્રમંત્રિ વૃક્ષ! તારી કાઠા કાંટાથી શોભે છે. તારાં પાંદડાં એવા નથી કે જેથી જાદુ છાયા બને. તારા પૂલ સુગંધી વિનાનાં છે. તારાં પાંદડાંની પંક્તિ મનને હરી લે તેજ નથી, તેમ જ તારાં ફળ પાકે તેને વિશે તો અમે શું કહીએ; કારણ કે તેની તો વાત કરતાં જ અમે શરમાઈએ છીએ; તો પછી આ સીમા પરના વૃક્ષ તરિકે ઊભા રહેવા માટે તારામાં એવા કંચે શુભ છે ૧૧૫૪

લીમડો

નિઃસ્વં કિં યદુનોષ્ઠેન નિષ્ફલાનિ ફલાનિ તે ।

જાનિ સંજાતપાકાનિ કાકા નિઃશેષયન્ત્યમી ॥ ૧૫૫ ॥

હે લીમડા! વધારે કહેવાથી શું? કારણ કે તારાં ફળ બધાં નકામો જ છે. કારણ કે ફળ પાકે છે ત્યારે કાગડાઓ તેમને ખાઈ જાય છે. ૧૫૫

યશ્ચ નિઃસ્વં પરશુના ચક્રેનં મધુસર્પિણા ।

ચક્રેનં ગન્ધમાલ્યાદૈઃ સર્વસ્ય કટુરેવ સઃ ॥ ૧૫૬ ॥

જે ડાઈ લીમડાને કુદાડીથી છેડે, જે ડાઈ મધ અને ઘીથી સિંચન કરે અને જે ડાઈ તે ચંદનફૂલ વગેરેથી પૂજન કરે; તે બધાંવને માટે લીમડો તો કઠવો જ રહેવાનો. ૧૫૬

પરશુનુરુપમિન્દિન્દિરેણ માકન્દશેશ્વરો મુરારઃ ।

બપિચ પિચુનન્દસુકુલે મૌકુલિકુલમાકુલં મિલતિ ॥

બુઝો, આ વાત યથાર્થ જ છે કે, ભયરો આંગાના વૃક્ષ પર ચુંબન કરે છે અને કાગડાઓનાં ટાળા ઘેરાઈને લીમડાની કળાઓ પર બેસે છે. ૧૫૭

ચિત્રં ચિત્રં વત વત મહાશિવમેતદ્વિચિત્રં

જાતાં દૈશદુચિતપટનાસંવિધાતા વિધાતા ।

ચન્નિમ્બાનાં પરિણતકલ્પસ્ફીતિરાશ્વાદનીયા

ચચૈતરયાઃ ફવલનકલકોવિદુઃ કાકલોકઃ ॥ ૧૫૮ ॥

એ એક આશ્ચર્ય છે, ખરેખર, ધણું મોટું આશ્ચર્ય છે, અને તે પણ વિચિત્ર હાથે એમ છે કે વિધાતા ડાઈ દિવસ ચોગ્ર ઘટનાનું નિર્માણ કરેલા નથી; પરંતુ કુદરતી રીતે એક બાબતમાં આ વિધાતા ચોગ્ર ઘટના રચવામાં અત્યંત અનુરૂપ થયો; કારણ કે લીમડાનાં પાંદડા ફળ વિશેષ સ્વાદિષ્ટ હોય છે, ત્યારે તે ફળને ગળી જવાની કળામાં કુશળ એવા બીનાં ડાઈ પક્ષીઓ નથી । પરંતુ કાગડાઓનો સમૂહ છે (અર્થાત્ લીમડાની અને કાગડાને સુશેષ થયો છે.) ૧૫૮

યસ્માદર્થિજનો મનોમિલપિતં લલ્લધ્વા મુદા મેદુરઃ ।

સર્થં ધન્યુજનૈશ્ચકાર વિવિપાન્મોગાન્વિલાસોદધુરઃ ।

તં દૈવેન વિવેકશૃન્ધ્યમનસા નિર્મૂલ્ય વૃત્તદ્રુમં

રથાને તસ્ય તુ કાકલોકઋચતિર્નિઃસ્વઃ સમરોપિતઃ ॥

યાચકજન જેની પાસે જઈને પોતાની મનની કામના પ્રમાણે ફળ મેળવીને ખૂબ રાજ થાય છે તેમ જ જેની નીચે રહીને પોતાનાં સ્નેહી કુટુંબીજનોની સાથે અનેક પ્રકારના ભોજા ભોજનીને લીલાવિલાસ કરી શકે છે, તેવા ઉપકારી આનાના વૃક્ષને વિવેક વિનાનાં મનવાળા વિધાતાએ ઉપાડી નાખ્યું અને તેને કેકાલુ લીમડો રાખ્યો કે બધાં કાગડાઓના સમૂહનો નિવાસ છે.

આવળ

પત્રફલપુષ્પલક્ષ્યા કદાપ્યદ્રષ્ટં પૂર્ત્વં ચ ચલુ શૂલેઃ ।
ચપસર્પેમ ભવન્તં વચ્ચુલ વદ કસ્ય લોભેન ॥૧૬૦॥

હે આવળ ! તારા પર પાન, ફળ, ફૂલ પગેરની શોભા તો કદી પશ્યુ બોઈ નથી, પણ તને કાંટાઓથી ઘેરાયેલા જ નોંધે છે; તો પછી કયો લાલ બોઈને અને તારી પાસે આવીએ, તે કહે. ૧૬૦

ગાત્રં કણ્ઠકસંકટં પ્રવિરલચ્છાયા ન વ્યાસહ-
ર્નિર્ગન્ધઃ કુસુમોત્કરસ્તવ ફલં ન ક્ષુદ્રિનાશક્ષમમ્ ।

વચ્ચુલદ્રુમ મૂલમેતિ ન જનસ્તત્તાવદાસ્તામહો
શન્યેપામપિ શાશ્વિનાં ફલવતાં ગુપ્ત્યે વૃતિર્જાયસે ॥

તારું શરીર કાંટાઓથી ઘેરાયેલું છે. તારી છાયા ઘણી જ ઓછી છે અને તે પણ પરિશ્રમને ઢરી લે તેવી નથી. તારાં ફૂલોના વિકાસ ગંધ વિનાનો છે અને તારા ફળ ભૂખને દૂર કરે તેવાં નથી. માટે હે આવળ ! તારા મૂળની પાસે કાંઈ પણ માણસ આવતો નથી. માટે તું અહીં જ બેસું રહે; કારણ કે છેવટે તો બીજાં શાખાવાળાં અને ફળવાળાં વૃક્ષોનું રક્ષણ કરવા માટે વાડ તરીકે તારી જરૂર પડશે. ૧૬૧

આમૂલાપ્રનિવૃદ્ધકણ્ઠકતતુનિર્ગન્ધપુષ્પોદ્રુમ-
શ્છાયા ન શ્રમશરિણી ન ચ ફલં ક્ષુદ્રામસંતોષઽત્ ।

રે રે વચ્ચુલ સાધુસજ્જરહિતસ્તત્તાવદાસ્તામહો
શન્યેપામપિ શાશ્વિનાં ફલવતાં ગુપ્તે વૃતિર્જાયસે ॥

હે ભાઈ આવળ ! મૂળથી લઈને છેક ટાચ સુધીનું તારું અંગ કાંટાઓથી ભરેલું છે. તારી છાયા કાંઈના થાક દૂર કરે તેવી નથી. તારાં ફળ ભૂખને સંતોષ કરાવે તેવા નથી. કાંઈ સારા માણસ સંગ કરે તેનું કશું જ તારી પાસે નથી, માટે હવે અહીં જ બેસી રહે; કારણ કે છેવટે તો બીજાં શાખાવાળાં અને ફળવાળાં વૃક્ષોના રક્ષણ માટે વાડ તરીકે તારી જરૂર પડશે. ૧૬૨

શાસ્ત્રા કણ્ઠકકોટિભિઃ પરિવૃતા વચ્ચં ફલં કુસિંતં
પત્રં ક્ષુદ્રતરં ન ચાસ્તિ ગહના છાયાપિ પાન્થપ્રિયા ।

અન્યેપામપિ શાશ્વિનાં ફલમૃતાં રક્ષાર્થમાનીયસે
વચ્ચુલદ્રુમ કૈર્ગુણીરુતૈરર્જસેપુ સંપ્રાવ્યસે ॥૧૬૩॥

હે આવળ ! તારી ઝળાઓ સેંકડો કાંટાથી ઘેરાયેલી છે, તારું ફળ સખત અને ખરાબ છે. તારાં પાન ઘણાં જ આઠાં છે. યુસાફરને ગમી જાય એવા પ્રકારની ધાટી છાયા પણ તારી નથી, બીજાં જે શાખાઓવાળાં અને ફળવાળાં વૃક્ષો છે, તેનું રક્ષણ કરવા માટે તો તને

લાવવામાં આવે છે; તે છતાં તારામાં એવા કયા મોટા ગુણો છે કે જેથી વૃક્ષોમાં તારી ગણના થાય છે ?
ખેર

વિના સ્વદિરસારેણ હારિણા હરિણીદશામ્ ।

નાથરે જાયતે રાગો નાનુરાગઃ પચોવરે ॥૧૬૪॥

મૃગના નેત્ર જેવાં ચપળ નેત્રોવાળી સુંદરીઓના મનને ઢરી લે, તેવા ખેરનો સાર જો ન હોય, તો સુંદરીઓના હોડ પર રાગ થાય નહિ અને સ્તનો પર અનુરાગ થાય નહિ. ૧૬૪

ચન્દને વિપધરાન્સહામહે વસ્તુ સુન્દરમગુપ્તિ-
મન્કુતઃ । રક્ષિતું વદ કિમાત્મસૌષ્ઠ્યં સંચિતાઃ
સ્વદિર કણ્ઠકાત્ત્વયા ॥૧૬૫॥

ચંદનવૃક્ષ પર ઝેરીલા સર્પો છે. તે અને સહન કરીએ એમ છે; કારણ કે સુંદર વસ્તુને રક્ષણ વિનાની રાખવી એવું ક્યાં છે; પરંતુ હે ભાઈ ખેર ! તારામાં એવું કશું સૌખ્ય (સારા ગુણ) છે કે જેથી તે કાંટા સંધરી રાખ્યા છે ? ૧૬૫

પરં તદિદ્ નાસ્તિ યત્ર સ્વદિરૈઃ સ્વરૈરાવૃત્તં
ન તેડપિ સ્વદિરા ન ચે કુટિલકણ્ઠકૈરાટૃતાઃ ।

ન તે કુટિલકણ્ઠકાઃ કિમપિ ચે ન મર્મચિહ્નઃ

સમુગ્દ્યત વૃધાર્થિયં વત સદૃધ્યમધ્વજમમ્ ॥૧૬૬॥

અહીં એક પણ સ્થાન એવું નથી કે જ્યાં કુટિલ અદિરવૃક્ષો ઘેરાયેલાં ન હોય; એ અદિરવૃક્ષો પણ એવાં નથી કે વાકા કાંટાથી ઢંકાયેલાં ન હોય; એ વાકા કાંટા એવા નથી કે જે શરીરના મર્મભાગ પર ભોકાતા ન હોય; માટે હે યુસાફરો અહીં વ્યર્થ જીભા રહેવાની વાત છોડો અને માર્ગનો શ્રમ સહન કરો. ૧૬૬

કિન્કશુક

કિન્કશુક કિન્કશુકમુપત્રકુસુમાતિ વિકાસયસ્ય-
નિશમ્ । ચક્ષાં જનોડનુરાગી સા મીરેતૈઃ કદાપિ
નોચાર્યા ॥ ૧૬૭ ॥

હે કેસડા ! પોપટની આંખની જેમ લાલ ફૂલને ફર-
રોજ થા માટે પ્રયત્ન કરે છે; કારણ કે જેના માણસ અનુરાગી બનેલો હોય; એવી વાણી તારાં આ ફૂલોથી કદી બોલાવાની નથી. ૧૬૭

ત્યજ કિન્કશુક પુષ્પિતામિમાને નિજશિરસિ ભ્રમરો-
પસેવનેન । વિકસન્નવમાલિકાવિયોગાત્કુરુતે વહિ-
ધિયા ત્વયિ પ્રવેશમ્ ॥૧૬૮॥

હે કેયડા ! તારા મસ્તક પર ભમરાઓ છે, તેના સેવનથી તને ને ફૂલ વિષેનું અભિમાન થયેલું છે, તે છોડી દે; કારણ કે વિકાસ પામતી નવી આલિકાના વિશેષ-થી એ ભમરા અત્રિ સમજીને તારા ફૂલમાં પ્રવેશ કરે છે. પલાશ

વપનદિપુલિને મહાપલાશઃ પવનસમુચ્છલદેક-
પત્રપાણિઃ । દવદહનવિનષ્ટજીવિતાનાં સલિલમિવૈવ
દદાતિ પાદપાનામ્ ॥૧૬૬॥

નદીના કિનારા પાસે જોગલ ને મોટું પલાશનું વૃક્ષ છે, તે પવનને લીધે પોતાનાં પાનરૂપી હાથને ડાલાવે છે; તેથી જાણે કે દાવાનળના અભિમાની જેનાં જીવન નાશ પામ્યા છે એવાં વૃક્ષોને પલાશ પાણી (તર્પણ) આપતું હોય એમ લાગે છે. ૧૬૯

શાખોટ

શાખોટ શાસ્મલિપલાશકરીરકાયાઃ
શૃષ્વન્તુ પુષ્પનિલયો યદસૌ વસન્તઃ ।

યુષ્મદ્ધ્યમર્પયતિ પલ્લવપુષ્પલદમીં
સૌરભ્યસંમવધિષ્તુ વિદેરચીનઃ ॥૧૭૦॥

હે શાખોટ ! હે શીમળા, પલાશ, કરીર વગેરે વૃક્ષો ! તમે બધાં સાલભે છે, ‘આ વસંતઋતુ પુષ્પના સ્થાન-રૂપે છે, તે તમને બધાંને ફળફૂલની શોભા આપે છે; યાકી એ ફળફૂલમાં સૌરભ-સુગંધને પ્રગટ કરવી એ તો વિધિને અધીન છે.’ ૧૭૦

કત્ત્વં મોઃ કથયામિ દૈવહત્તકં માં વિદ્ધિ શાસોટકં
વૈરાગ્યાદિવ વક્ષિ સાધુ વિદિતં કસ્માદિદં કથ્યતે ।

ધામેતાન્ન ઘટસ્તમધ્વગજનઃ સર્વાત્મના સેવતે
ન જ્ઞાયાપિ પરોપકારકૃત્યેભે માર્ગસ્થિતત્ત્યાપિ મે ॥

‘અરે ભાઈ ! તું કાણુ છે ?’ ‘શાખોટક નામનું હું દૈવ કરીને અભાગિયું બનેલું વૃક્ષ છું.’ ‘કેમ ભાઈ ! વૈરાગ્યને લીધે એમ કહે છે ?’ ‘તે તમે સારી રીતે જાણી લીધું.’ તો તું ‘આમ કેમ બોલે છે ?’ આ મારી ડાળી બાજુએ વડનું વૃક્ષ છે, તેને રસ્તે જનાર મુસા-કર સારી રીતે મેવે છે અને હું માર્ગ પર રહેલો છું; તોપણ મારી ડાળા બીજાના કામમાં આવતી નથી (તેનો શોક થાય છે). ૧૭૧

પીલુ

ધન્યાઃ સૂક્ષ્મફલા અપિ પ્રિયતમાસ્તે પીલુવૃક્ષાઃ ક્ષિતૌ
શુક્લેષીનેન જનેન દિ પ્રતિદિનં વેપાં ફલં મુચ્યતે ।

કિં તૈસ્તત્ત્વ મહાફલૈરપિ પુનઃ કલ્પદ્રુમાર્ચિત્રુમે-
યેષાં નામ મનાગપિ શ્રમતુદે છાયાપિ ન પ્રાપ્યતે ॥

એ પીલુડીનાં ફળ ધણાં નાનાં છે છતાં પણ આ પૃથ્વી પર રહેલ એ પીલુનાં વૃક્ષ ધણાં પ્રિય લાગે છે, કારણ કે ભૂખ્યા થયેલ માણસને તેનાં ફળ દરરોજ ખાવાને મળે છે. કલ્પવૃક્ષ જેવાં મોટાં મોટાં ફળ આપનારાં અનેક વૃક્ષો છે; પરંતુ તેથી શું લાભ ? કારણ કે જમીને દર કરવા માટે તે વૃક્ષોની સહેજ પણ ડાળા મળતી નથી. કરીર-કરડા

ફલં દૂરતરેડ્યપારતાં પુષ્પાસિ કુસુમેર્જનાન્
હતરે તરવો મન્યે કરીર તવ કિકરાઃ ॥૧૭૩॥

હે કરીર ! તારા ફળની વાત તો દૂર રાખીએ; પરંતુ ફૂલોથી તું માણસોને પોષણ આપે છે, અને તો લાગે છે કે બીજાં વૃક્ષો તારા નોકરચાકર જેવા છે.

કિં પુષ્પેઃ કિં ફલૈસ્તસ્ય કરીરસ્ય દુરાત્મનઃ ।
યેન વૃદ્ધિ સમાસાય ન કૃતઃ પત્રસંપ્રદઃ ॥ ૧૭૪॥

હે હુડ કરીરવૃક્ષનાં ફૂલો અને ફળો શું લાભ ? કારણ કે ફૂલફળની વૃદ્ધિ પામીને એ કરીરવૃક્ષ પોતાનાં પાનના સંગ્રહ તો કરી નહિ. ૧૭૪

બીલીવૃક્ષ

આમોદીનિ સુમેદુરાણિ ચ મૃદુસ્વાદૂનિ ચ હમારદા-
મુચાનેષુ વનેષુ લઘ્વજનુપાં સન્તીતરેપામપિ ।

કિં તુ શ્રીફલતા તવૈવ જયિની માલ્દર વિહમળલે
ચર્યતાનિ વ્જાનિ યૌવનવતીવક્ષોજલક્ષ્મીશૃઙ્ગાઃ ॥

આ બીલીવૃક્ષો અને વનોમાં જેમણે જન્મ મેળ-વેલો છે એવાં બીજાં અનેક વૃક્ષોને પણ સ્તુતિ, ખૂન ગર્ભવાળાં અને કામળ મીઠા લાગના ફળ દોષ છે; પરંતુ હે બીલીના વૃક્ષ ! આ દિશાઓનું મંડળ છતાં લેવાની શક્તિને લીધે તારાજ ફળ શ્રીફળ ત્રણમ છે કે ન બીલાં યુવાન સ્ત્રીઓનાં સ્તનોનાં શાભાને ધારણ કરનારાં છે-શોભાનાં ધર છે. ૧૭૫

શાલી-કાંગર

શાલાસંતવિસનિકદનમસો મૂયંસં ઇવાયનૌ
પિચન્તે તરવઃ ફલૈરવિરલૈરતિન્નિહ્વઃ પ્રાણિનામ્ ।

ફિલુ દિપ્તદલૈરલૈરહતવનોઃ શાલે સ્તુમમુદ્રતાં
દત્ત્વા યેન નિજં દિપઃ સુરુતિના કૌ નામ ન પ્રીણિતઃ ॥

જેમણે પોતાની વિશાળ ડાળીઓના સમૃદ્ધી આકા-શને જાણે દીધું છે એવાં વૃક્ષો આ ૧૪ની પર અનેક

છે કે જે પોતાના પાંદેલાં કુળોથી સર્વ પ્રાણીઓનાં
જૂખતરસ દૂર કરે છે; પરંતુ હે શાલી-કાગર અમે તો
તારી બિચારીની સ્તુતિ કરીએ છીએ કે જેનું શરીર
ખેતરથી પાતળાં પાનથી શોભે છે, તોપણ જેણે પોતાનું
મસ્તક (ઉપર આવેલ કાંગેરનું કણસણું) આપી દઈ
પુરુષશાળી બનીને તે કાને પ્રસન્ન કર્યાં નથી? ૧૭૬
કુટજ

સમુપાગતવતિ દૈવાદવલેહાં કુટજ મધુકરે મા માઃ ।
મકરન્દતુન્દિલાનામરવિન્દાનામયં મહામાન્યઃ ॥૧૭૭

હે કુટજવૃક્ષ! કુદરતી રીતે જ્યારે તારી પર આવી-
ને ભમરા ખેસ, ત્યારે તું તેના તિરસ્કાર કરવાનું
સાહસ ન કરીશ; કારણ કે એ ભમરા તો મકરંદ(રસ)થી
ભરેલાં કમળોના ધણે જ માનીતો છે. ૧૭૭

કુટુ-શેરડી

કાન્તોઽસિ નિન્યમધુરોઽસિ રસાકુલોઽસિ
ફિચાસિ પદ્મશરકાર્મુકમદ્વિતીયમ્ ।

દ્વિશ્વો તવાસિ સફલં પરમેકમૂનં

ચત્સેવિતો મજસિ નીરસતાં કમેળ ॥ ૧૭૮ ॥

હે શેરડીના સાંકા! તું સુંદર છે, નિન્ય મધુર છે,
રસથી ભરપૂર છે તેમ જ પાંચ બાજુના ધનુષ્યને ધારણ
કરનાર કામરેવનું અદ્વિતીય ધનુષ્ય છે; એ રીતે તારામાં
અધું જ છે; પરંતુ તારામાં એક બિલુપ એ છે કે જેમ
જેમ તને સંધીએ છીએ, તેમ તેમ તું રસ વિનાનો
બનતો જાય છે. ૧૭૮

પરાર્થે ચઃ પીઠામનુભવતિ મદ્ગેઽપિ મધુરો

ચદીયઃ સર્વેપામિહ સ્વલુ વિકારોઽપ્યમિમતઃ ।

ન સંપ્રાપ્તો વૃદ્ધિં યદિ સ મૃશમલ્લેષપતિતઃ

કિમિશ્વોર્દાવોઽસૌ ન પુનરુપાયા મરુમુવઃ ॥૧૭૯॥

જે શેરડીના સાંકા પરોપકાર કરવા માટે બને
પીડાને અનુભવ કરે છે, જે પોતે લાંગી જવા છતાં
પણ મીઠા મધુર લાગે છે, જેના બધા વિકારો-ખાંડ,
ઝાળ વગેરે બધા માણસોને ખૂબ જ ગમી જાય તેવા
છે; તેવા આ શેરડીના સાંકા જે ખરાબ ખેતરમાં
રેપવામાં આવે અને તેથી તે વૃદ્ધિ પામે નહિ, તો
તેમાં શું આ શેરડીના દોષ છે? અને આ શુશુબ્ધીન
મરુમુમિનો-દોષ નથી? ૧૭૯

મુરે ચૈરેરયં વપુરપિ પુનર્મન્યિનિચિત્તં

ન સંતપ્તઃ કોઽપિ ક્ષણમપિ મજેન્મૂલમમિતઃ ।

ફલં ચૈવાપ્રત્યં વિતયરસલિપ્સસ્ય ભવતઃ

સ્વદિક્ષોર્નાયુક્તં વિહિતમિતરૈર્યંચુ દલનમ્ ॥ ૧૮૦ ॥

હે-શેરડીના સાંકા! તારી ટાંચે રસ વિનાનો લાગ
છે. તારું શરીર પણ ગંદાઓથી ભરેલું છે. તાપથી
તપેલો કોઈ મુસાફર તારા મૂળ પાસે ધડીક પણ બેસી
શકે એમ નથી. તારી પાસેથી ફળ તો મળતું જ નથી.
આવા વિના રસ પણ ન મળે, તેથી તારા રસની
લાલચ પણ ફાગડ છે. તેથી બીજાઓ તારું છેદન કરે
છે તે અથોગ નથી. ૧૮૦

લવંગ-લતા

અયિ દુષ્ટતરેન કેન વત્સે હલિકદ્ધારિ લંગિ
પુષ્પિતાસિ । સ્વચકાસ્તવ પાંડુભિઃ પરિતાઃ પરિતઃ
પ્રાક્ષ્ણસીન્નિ ચલુટન્તિ ॥૧૮૧॥

હે પ્રિય લવંગની લતા! કયા દુષ્ટ માણસે તને
ખેતરને છેડે વધી દીધી? કારણ કે તારા શ્વેના શુષ્ક
ધૂળથી ભરેલા બને છે તેમ જ સીમાડાના છેડે હોવાથી
ચારે બાજુથી તું કચડાઈ જાય છે. ૧૮૧

લૂત મત્તમંગલૈઃ કિયદપિ ચિઙ્ગ્રં તુપારાર્જિતૈઃ

શિષ્ટં પ્રીમજ્જતીક્ષ્ણમાતુકિર્ણમૈસીકૃતં કાનનમ્ ।

એવા કોળગતા મુદ્ધઃ પરિમલ્લાર્મોદ્યન્તી વિશો

હા કપ્તં લલિતા લવંગલતિકા દાનામિના દક્ષતે ॥૧૮૨

મહે-મત્ત હાવાઓએ એ વનના વૃક્ષોને છેડી
નાખ્યા છે ઠંડીથી પીડાતા કેટલાક જનોએ તેની છાલો
ઉખાડી નાખી. ઉનાળાના સૂર્યનાં તીખાં કિરણોએ
બાકી રહેલ વન બાળી નાખ્યું. અરેરે! હવે પછી
ખૂણામાં બિગેડી લવંગની લતા કે જે પોતાની સુગંધથી
દિશાઓને વારંવાર ભરી દે છે; તે લલિત લતાને હવે
દાવાનળ બાળી નાખે છે; એ કષ્ટ છે. ૧૮૨

સૌરખ્યેન સમાવૃણોપિ કકુમઃ પુષ્પાસિ પુષ્પંધર્માં-

સ્લૂતા ત્વંતુ વૃથા તથા પિકિવતીસ્ત્વં ચાપયેર્વામિનીઃ ।

અસ્મિન્દાસપુરે પરસ્તત્ત્વો વિન્યસ્તવિલામિપે

માલાકારમૃતે લવંગિ લલિતાન્કસ્તે ગુણાન્જ્ઞાલતિ ॥

હે લવંગની લતા! તું સૌરખ-સુગંધથી દિશાઓને
ભરપૂર બનાવે છે. શૂલને ચૂસનારા ભમરાઓને પોષણ
આપે છે. તારી વેલને કાંક બૃથ તોડી નાખે છે, તોપણ
કેટલીય સરિસૃષ્ટિ સુધી તું તાજી રહે છે; પરંતુ આ તો
દાસપુર (ચંદ્રના નિવાસ) છે કે જ્યાં આજુબાજુ બધે
કુર્મ-ધર્મી ભરેલા માંસ પાથરવામાં આવ્યાં છે. ત્યાં એક
માળી સિંચાય તારા સુંદર શુદ્ધોને કાણ જાણશે? ૧૮૩

કપાસ

નીરસાન્યપિ રોચન્તે કાર્પાસસ્ય ફલાનિ.મે ।

યેપાં ગુણમયં જન્મ પરેપાં ગુહગુપ્તે ॥ ૧૮૪ ॥

આ કપાસનાં ફળ રસ વિનાનાં છે, છતાં પણ મને ગમે છે; કારણ કે તેમના બન્ધ શુભ્રમય (સતરના તાંતણાં) છે, તેને લીધે તે ખીખ્ખોના ગુપ્ત ભાગને ઢાંકવા માટે ઉપયોગમાં આવે છે. ૧૮૪

શ્લઘ્યં કાર્પાસફલં યસ્ય ગુણે રન્ધવન્તિ વિહિતાનિ ।

મુક્તાફલાનિ તરુણીકુચકલશતટેષુ વિલસન્તિ ॥ ૧૮૫ ॥

કપાસનું ફળ સર્વ રીતે પ્રશ્ન સાચું છે. જેના ગુણો (તાંતણાં)થી કાણાવાળાં મુક્તાશણ પરોપવામાં આવે છે અને તે તરુણીઓના સ્તનકલશ પર જાળી બેઠે છે.

નિષ્પેયોઽસ્થિચયસ્ય દુઃસહતરઃ પ્રસ્તુલારોહણં

ધ્રામ્યસ્ત્રોતરચુસ્થનન્યતિકરસ્તન્ત્રોપ્રહારઠ્યથા ।

માતઙ્ગાશ્વિતમળ્લવારિકણિકાપાને ચ કૂર્ચોદ્દત્તિઃ

કાર્પાસેન પરાયંસાધનવિષયે કિં કિં ન ચાઙ્ગીકૃતમ્ ॥

સોથા પહેલાં તો ઢાઈ રીતે સહન ન થઈ શકે તે રીતે કપાસિય પોતાનાં ઢાઠકાપાંચળા છતાં થઈ જાય તેવી પીકા વેડી, તે પછી તોલ માટે તાજવા પર ચડવું પડ્યું, ત્યારબાદ આમીયુ સ્ત્રીના નખના ચુંખનથી છૂદ કરવામાં આવ્યું, તે પછી પિંજરાની તાંત પર પ્રહાર આવ્યાની વ્યથા ભોગવવી પડી, લીલ લોકાએ મુખથી કૂકારેલા જળનાં પિંડુનાં પાન કરવાં પણ અને છેવટે મુસળથી પીટવામાં આવ્યું. એ રીતે પરોપકારના સાધનમાં ઉપયોગી થવાના કાર્યમાં આ કપાસના છાંડ કેટલી પીકાઓ વેડી નથી? ૧૮૬

શશ્વ

મૂર્જઃ પરોપકૃતયે નિજકવચવિકર્તનં સહતે ।

પરવન્ધનાય તુ શણઃ પ્રેક્ષધ્વમિહાન્તરં કીટકૃ ॥ ૧૮૭ ॥

આ બૂઝપત્ર પરોપકાર કરવા માટે પોતાની છાલને કપાવવાનું કષ્ટ સહન કરે છે. અને આ શશ્વ ખીખ્ખને બંધનમાં નાખવા માટે પોતાની બલ આપી દે છે-એ રીતે બંનેમાં કેટલો તફાવત છે, તે જુઓ. ૧૮૭

કંથેર

અર્ચિતં નામ નારઙ્ગપાં કેતક્યામપિ કણ્ટકાઃ ।

રક્ષગ્ચોગ્નિજ્ઞતે કિં તે કણ્ટકાઃ કણ્ટકારિકે ॥ ૧૮૮ ॥

નારંગી અને કેતકીના છાંડ પર કાંટા હોય છે, તે તો બરાબર છે; પરંતુ જેને રસ અને મુત્રધ બંનેય નથી એવી આ કંથેરને કાંટા સા માટે ઠસે? ૧૮૮

ધતૂરો

માધૂર્યસારાધરિતામૃતસ્ય સત્કણ્ટકિત્વં પનસસ્ય સહ્યમ્
અન્નાદિનો માતુલપુત્રકસ્ય કથં સહામો વત કણ્ટકિત્વમ્

પોતાની મધુરતાના સારને લીધે જેણે અમ્બની માફક પણ ઢલકી કરેલ છે એવા આ પનસને કાંટાવાળાં ફળ હોય, તો તે સહન કરી શકાય એમ છે; પરંતુ ખીખ્ખને ઉન્નાદ(ગાંડપણ) કરાવનાર આ ધતૂરાના ફળને કાંટા હોય તેને અમે શી રીતે સહન કરી શકીએ? ૧૮૯

ધતૂર ધૂર્ત તરુણેન્દુનિવાસયોગ્યે સ્થાને પિશાચ-
પતિના વિનિવેશિતોઽસિ । કિં કેરવાણિ વિકસન્તિ
તમઃ પ્રયાતિ ચન્દ્રોપલે દ્રવતિ વાર્ધિરુપૈતિ વૃદ્ધિન્ ॥ ૧૯૦ ॥

હે ધૂર્ત ધતૂર! બધા નરો ચંદ્ર નિવાસ કરે તેવા મસ્તકના સ્થાન પર મઢાડેવે તને મૂક્યો, તેથી શું તારાથી પોયણીએ ખાલે છે? અંબકર દૂર થાય છે. ચંદ્રકાંતમણિ રસ ઝરાવે છે? અથવા તો મસ્તકરૂપી પાત્રની વૃદ્ધિ થાય છે? ૧૯૦

ધતૂરકણ્ટક ફલપ્રતિરોચ્યુદ્ભવ્યા વૈરં પૃથ્વ્ય કુરુપે
પનસેન સાધેમ્ । સન્તો હસન્તિ ન મજન્તિ ચ ચૈતસા
ત્વા બ્રાન્તા મયન્તિ પુરુષાસ્તવ સેવનેન ॥ ૧૯૧ ॥

હે ધતૂરાના કાંટા । ‘મારા ફળ પનસના ફળ કરતાં નાનાં ન બની બતા’ એવી યોદી માન્યતાથી તું જે પનસની સાથે વેર રાખે છે, તે વ્યર્થ છે; કારણ કે સંત જનો તને ઠસે છે; અને તને પ્રેમમાં સેવતા પણ નથી તેમ જ તારા સેવનથી માણસો માડા થઈ જાય છે. ૧૯૧

મહેશસ્વાં ધત્તે શિરસિ રસરાજસ્ય જયિની
વિશુદ્ધિસ્ત્વસ્તદ્વાત્કવક્રમયમેતન્ત્રિમુવનમ્ ।

તનોતિ ત્વત્સેવાં નનુ કનકરૂક્ષ ત્વદપરઃ
પરઃ કો નુ સ્થાત્તદયિ ન મુલમીભાવમજઃ ॥ ૧૯૨ ॥

હે કનકરૂક્ષ-ધતૂર! મઢાડેવે તને માથા પર ધારણ કરે છે. તારી શુદ્ધિ રસરાજ પર વિશ્વ્ય મેળવનારી છે. તારા સંપત્તિ ત્રણ છુત્રન સોનાનું બની બતા છે. પરંતુ ને તું કાંટાને ત્યાગ કરીને સુખલાભો મળી શકે એ પ્રાર્થના લાવ દહ્યમાં ધારણ કરે, તો તારા જેવા બીજો ઉત્તમ કાણુ હોઈ શકે? ૧૯૨

પલ્લંક

ફતૂરપૂર્વીચિત્વાલશલઃ ફતૂરિકાકુદકુમલિત-
દેહઃ । મુશ્વંકુર્મઃ પરિસિન્ધ્યમાનો નિર્ઞં ગુણં
મુચ્ચતિ કિં પલાન્દુઃ ॥ ૧૯૩ ॥

ધારા કે કુળીનો ક્યારે કરતી ધૂળથી કરવામાં આવે; તેના હેઠને કરતી અને કેસરનો લેપ કરવામાં આવે; તેમ જ તેને સોનાના ધાતુ ભરીને પાણી સંચિવામાં આવે, તેપણુ શું કુળી પોતાનો ગુણ (કુળ) છોડવાની છે ? ૧૯૩

ધારા

સ્વસ્ત્ય સિન્ધુતતમનુ તસ્ય વળસ્યાપિ જન્મ કલ્યાણમ્ ।
યસ્તલિલમજ્જાકુલજનસ્ય હસ્તાવલ્મ્બનં ભવતિ ॥૧૯૪

નદીના કિનારા પર જે ધાસ ઉછેરું હોય તેનું જીવન પણ કલ્યાણ કરનાર હોય છે; કારણ કે તે ધાસ નદીના ખાણીમાં ડૂબતાં ગભરાઈ ગયેલા માણસને હાથના ટકારપ થાય છે. ૧૯૪

સ્વદ્વિસ્તરભિઃ કિમેમિરત્વિલૈરાકાશસ્પર્શિભિ-
ર્ધન્યોડસૌ નિવગમુલ્લપવિટપી નદ્યાસ્તદેડ્વસિતઃ ।

ઈવં ચઃ કૃતબુદ્ધિરગ્નિતજલઘ્યાલોલવીવીવદા-
ન્મજ્જન્તં જનમુદ્ધરામિ સદૃશા તેનૈવ મજ્જામિ વા ॥૧૯૫

‘ધણું જ જીમાં અને આશય સુધી સ્પર્શ’ કરનારાં એવાં આ વૃક્ષોથી શો લાભ ? તેના કરતાં નદીના કિનારે ઉગેલા આ ઉપ્પલ લતાને વેલો ખરેખર લખ્ય છે; કારણ કે એ ઉપ્પલના વેલાએ એવા નિશ્ચય કરેલા છે કે, ‘કુ’ જોયે જીભળતાં પાણીનાં ચંચળ મોજાને કારણે ડૂબતા માણસને ઉદ્ધાર કરું અથવા તો તેની જ સાથે ડૂબી બહુ’.

કાંચરની કલમ

કલમાઃ પાકવિનમ્રા મૂલ્તલાયાતસુરમિકહ-
લારાઃ । પવનાકમ્પિતશિરસઃ પ્રાયઃ કુર્ચન્તિ પરિ-
મલ્હાધામ્ ॥૧૯૬॥

પાક આવતાને કારણે વિનમ્ર બનેલ, છેક મૂળમાંથી પ્રગટ થતી સુગંધી સહિત ગુરુજોડથી શોભતી તેમ જ પવનને કારણે પોતાના મસ્તકને યોદાવતી આ કાંચરની કલમે પોતાની સુગંધીની પ્રદર્શ કરે છે. ૧૯૬

અસ્માનવેદિ કલમાનલમાદતાનાં ચેપાં પ્રચ્છન્દ-
સુસૈરવદાતવૈવ । સ્નેહં વિમુચ્ય સદૃશા ચલતાં
પ્રયાન્તિ ચે સ્વલ્પપીઠનવદ્રાજ વયં તિલાસ્તે ॥૧૯૭

દે ભાઈ! અમે તો કલમે છીએ કે જેને સાંભળાથી ધણી મોટા પ્રદારો કરવામાં આવે, તેપણુ અમારામાંથી તો (ધાણા એખા તરીકેની) ઉદારતા જ પ્રગટ થવાની; પરંતુ જરાક સ્નેહ પાસતાની સાથે જ પોતાની અંદરના સ્નેહ (તેજ)ને બહાર કાઢી નાખી કહેર-

પણુનો આશ્રય કરે, એ પ્રકારના અમે તલ નથી, તે વાત તમે બુદ્ધિ. ૧૯૭

તાંબુલ

કિં વીરઘો મુવિ ન સન્તિ સદ્ગુણોડ્યા વાસાં
દલ્હનિ ન પરોપકૃતિં મજ્જન્તે । એકૈવ વહિપુ વિર-
જતિ નાગવહી યા નાગરીવદનચન્દ્રમલંકરોતિ ॥૧૯૮

શું ખીલ વેલો હબરોની સંખ્યામાં નથી કે જેનાં પાન પરોપકાર કરવા માટે તૈયાર થતાં ન હોય! પરંતુ બધી વેલોની અંદર આ નાગરવેલ જ શોભે છે કે જે નગરની સુંદરીના મુખરૂપી ચંદ્રને શોભાવે છે. ૧૯૮

વહીનાં કવિ ન સ્કુરન્તિ પરિતઃ પત્રાણિ કિં વૈરિહ
સ્નિઘૈરપયતિકોમલૈરપિ નિજામેવાશ્રયન્તિઃ શ્રિયમ્ ।

તાતેવ સ્તુમહે મહાજનમુલમીકારિજન્મવ્રતાન્
યાન્મૂતે નવનાગરીપ્રિયવર્માસ્તાનૂલવહીદલાન્ ॥૧૯૯

ખીલ અનેક વેલો ક્યાં નથી કે જેને ચારે પાસુ ધણું પાંદડાં ખીલતાં હોય છે; પરંતુ જે અતિશય કામળ અને સિન્ધુ હોવા છતાં પણ પોતાની જ શોભાના આશ્રયરૂપે બની રહે છે, જે નાગરવેલી નવકુવાન નાગરિક પ્રિયજનને શોભાવે અને મોટા મોટા લેહિનાં મુખની શોભા વધારવામાં પોતાના જન્મના વ્રતવાળાં પાનને જન્મ આપે છે, તે નાગરવેલીઓની અમે પ્રશંસા કરીએ છીએ. ૧૯૯

તુંબડી

સર્વાસ્તુચ્ચઃ સમકટુરસાસ્તુન્નિવહીપ્રસૂતા-
સ્તાઃસંવદ્ધા અપિ કતિપયા દુસ્તરં તારયન્તિ ।

શૃંગ્યાન્તે સરસમપરાઃ શુલ્કકાષ્ઠે નિપળ્ણા-

સ્તન્મયેડ્યા જ્વલિતદ્વદયાઃ શોણિતં સંવિવ્રન્તિ ॥૨૦૦

આ તુંબડીની વેલથી જન્મેલાં બધાં જ તુંબડાં એકસરખી રીતે કલ્યા રસનાં હોય છે; તેમાંનાં કેટલાંક તુંબડાં શરીર બાંધવામાં આવે, તો દુસ્તર કાગરને પથ્થ તારે છે; કેટલાંક તુંબડાં તુંબડાની સહા લાકડા સાથે બેઠવામાં આવે, તો સુંદર શબ્દ કરે છે તેમ જ કેટલાંક તુંબડાં એવાં છે કે તેમના અંદરના બાજ બાજી મુકવામાં આવે, તો તે લોખીમાં પાન કરનાર બને છે. ૨૦૦

એકે લુન્થા ઘટિકરણતાઃ પાત્રતામાનયન્તિ
ગાયન્ત્યને સરસમધુર શુદ્ધવંશે વિલપ્તાઃ ।

એકે લાવદ્રમથિતસગુણા દુસ્તરં તારયન્તિ
તેપાં અપ્યે જ્વલિતદ્વદયા રક્તમેકે વિવન્તિ ॥૨૦૧॥

શેળી મતીઓના ઢાઘમાં રહેલાં કેટલાંક ટુંબડાં ઢાઘમાં ઝાલવાનાં પાન બને છે. શુદ્ધ વાંસ સાથે જોડી દેવામાં આવેલાં કેટલાંક ટુંબડાં સરસ મધુર રીતે ગાન કરતાં હોય છે; તેમાંનાં કેટલાંક ટુંબડાંની સાથે જો સારી રીતે દારી ગૂંથવામાં આવે તો તે કુસ્તર જળા-શયથી તારી લે છે તેમ જ તેમાંનાં કેટલાંક ટુંબડાં એવાં હોય છે કે જેનાં હૃદય બાળી મૂકવામાં આવતાં લોહીનાં પાન કરાવતાં હોય છે. ૨૦૧

વાંસ

છિન્નઃ સુનિશ્ચિતૈઃ શલ્કિર્વિદ્વદ્ધ નવસપ્તયા ।

તથાપિ હિ સુવંશેન વિરસં નાપજલ્પિતમ્ ॥ ૨૦૨ ॥

તેને અતિશય ધારવાળાં શલ્કોથી છેદવામાં આવેલો તેમ જ તેમાં નવ અને સાત એ પ્રમાણે છેદ કરીને વીંધવામાં આવેલો (અર્થાત્ વાંસળી બનાવી) તોપણ તે સારા વાંસે કઠોર શબ્દ સંભળાવ્યા નહિ (પણ સુંદર સ્વર પ્રગટ કર્યાં). ૨૦૨

કુંદ

एष पट्पदयुवा मद्रावतः कुन्द चापयति यामि-
नीस्त्वयि । दुर्वहा तदपि नापचीयते पद्मिनीविरह-
व्रेदना यदि ॥ ૨૦૩ ॥

આ યુવાન ભમરો મદોન્મત્ત બનીને તારી અંદર રાત્રિઓ પસાર કરે છે; તોપણ તેને કમલના વિરહની જે અસહ્ય વેદના થઈ છે, તે તારાથી શાંત થતી નથી.

સંદર્શયસ્વ મધુવૈભવમસ્તિ યત્તે રે કુન્દ કિં દુર-
ભિમાનમુરીકરોપિ । एतन्न चेतसि करोषि सरोज-
वन्दुः पुष्पंघयोऽपि मम सौर्भमावतनोति ॥ ૨૦૪ ॥

હે કુંદ ! તારી અંદર મધુર રસનો જે વૈભવ હોય, તે બધા ટું બતાવી દે ! ટું તારા હૃદયમાં શા માટે બોલું? અભિમાન ધારણ કરે છે? કમલના અત્યંત પ્રિય એવો ભમરો મારા સોરભનો વિસ્તાર કરે છે એટલું ટું તારા મનમાં સ્વીકારતો નથી ! ૨૦૪

કમળ

वरमश्रीकता लोके नासमानसमानता ।

इतीव कुमुदोद्भेदे कमलेर्मुकुलायितम् ॥ ૨૦૫ ॥

‘આ લોકમાં શોભા ન મળે તે સારી; પરંતુ અસમાન માણસોની સાથે સમાનતા કરવામાં આવે, તે વધારે ખરાબ । એમ વિચારીને જ પોષણીઓ ન્યારે પ્રગટ થાય છે, ત્યારે કમળો પોતે બીડાઈ જતાં હોય છે. ૨૦૫

प्रसारितकरे मित्रे जगदुदयोत्कारिणि ।

किं न कैरव लज्जा ते कुर्वतः कोशसंवृतिम् ॥ ૨૦૬ ॥

જગતને પ્રકાશ આપનાર સર્વ ન્યારે પોતાના કિરણો પસારે છે. ત્યારે ત્યારે હે પોષણીના ફૂલ ! ટું તારાં કોશને ઢાંકી દે છે, તે તને લાજ નથી આવતી ? ૨૦૬

लक्ष्मीसंपर्कजातोऽयं दोषः पद्मस्य निश्चितम् ।

यदेष गुणसंदोहघात्रि चन्द्रे पराङ्मुखः ॥ ૨૦૭ ॥

સર્વ શુભોને દોહીને પાનરૂપ બનેલ એવા ચંદ્ર વિશે કમળ જે પરાશ્રુખ રહે છે, તેથી નિઃયવપૂર્વક એમ લાગે છે કે લક્ષ્મીની સાથે સંપર્કમાં આવવાને કારણે તેને આ દોષ લાગ્યો છે. ૨૦૭

अन्तश्छिद्राणि भूयांसि कण्टका बहवो बहिः ।

कथं कमलनालस्य नाभूवन्मङ्गुरा गुणाः ॥ ૨૦૮ ॥

જેની અંદર છિદ્રો ઘણાં છે અને જેની બહારની બાજુએ કાંટા ઘણાં છે; એવા આ કમળના નાલકંડના શુભો શણુભે શુભ ન બને ? ૨૦૮

मालतिमुकुला याताः कुन्दा मन्दायितास्तथा ।

पङ्कज त्वामिदं द्रुमः कुत्र यातु मधुघ्नतः ॥ ૨૦૯ ॥

હે કમળ ! માલતીનું ફૂલ બીડાઈ મધુ, કુંદનાં પુષ્પો મંદ બની ગયાં, એવી સ્થિતિમાં ભમરો કોને શરણે જાય, તે અમે તને પૂછીએ છીએ. ૨૦૯

पङ्कज जलेषु वासः प्रीतिर्मधुपेषु कण्टकैः
सङ्गः । यद्यपि तदपि तवैतच्चित्रं मित्रोदये हर्षः ॥

હે કમળ ! જળમાં નિવાસ, ભમરાઓને વિશે પ્રીતિ તેમ જ કાંટાઓની સાથે સંગ, એ રીતે જોકે તારામાં બધા દોષો છે તોપણ મિત્ર (મધુ)ના ઉદયમાં તને હર્ષ થાય છે, તે આશ્ચર્ય છે. ૨૧૦

कुमुमं कोशावल्या विकसति रात्रौ दिवा च
कुम्भाण्डयाः । अलिङ्गुलनिचयै रुचिरं किं तु यशः
कुमुदकमलयोरेव ॥ ૨૧૧ ॥

રાત્રે કોશાવલી વિકસતી રાત્રી દિવા ચ કુમ્ભાણ્ડયાઃ । અલિંગુલનિચયૈ રુચિરં કિં તુ યશઃ કુમુદકમલયોરેવ ॥ ૨૧૧ ॥

હરિતવતિ દ્વિજરાજે કસ્ય ન હૃદયે મુઃ પદં
દ્યતિ । સંકુચસિ કમલ યદયં હર હર વાનો
વિધિર્મવતઃ ॥ ૨૧૨

ન્યારે દ્વિજરાજ (મંદ્રમા) ઉઘાડે પામે છે; ત્યારે

કાના હૃદયમાં હૃદયનું સ્થાન બનતું નહિ હોય ! પરંતુ હે કમલ ! તું જે સંકોચ પામી - જાય છે, તે ખરેખર તારું લાગ્ય જ વાંકું લાગે છે, શિવ, શિવ. ૨૧૨

એતે હિ ગુણાઃ પદ્મજ સન્તોડપિ ન તે પ્રકાશમાયાન્તિ ।
યદક્ષ્મીવસતેસ્તવ મધુપૈરુપજીવ્યતે કોશઃ ॥૨૧૩॥

હે કમળ ! તારી અંદર જે અનેક ગુણો રહેલા છે, તે બધા બહાર પ્રકાશમાં આવતા નથી; કારણ કે તું લક્ષ્મીના નિવાસ રૂપ છે, છતાં પણ તારો કાશ ભરાઓથી સેવાય છે. ૨૧૩

પદ્મિનિ કિમિતિ ક્રોઢસિ મધુપૈર્લજ્જાલવોડપિ ન હિ કિં તે । હર હર વિસ્મૃત્યોકં ક નુ લજ્જા સવિત્વરકાયાઃ ॥૨૧૪॥

‘હે કમળની સુંદરી ! ભરાઓની સાથે તું શા માટે ક્રોધ કરે છે ! તને શું સહેજ પથ લબ્ધ આવતી નથી ? અરે ! અરે ! મેં તો આ વાત જ્ઞાપી તને કહી; કારણ કે જે પોતાને જન્મ આપનાર-સવિતાની સાથે અનુરાગમાં પડેલી હોય, તેને લબ્ધ કેવી ? ૨૧૪

કિં કુપ્યસિ કસ્મૈવન સૌરભસારાય કુપ્ય નિજમધુને । ચરય કૃતે શતપત્ર પ્રતિપત્રં તેડય મૃગયતે ધ્રમરૈઃ ॥૨૧૫॥

હે સહસ્રલ કમળ ! કોઈના સૌરભ-સુગંધના સારને માટે તું કેમ ક્રોધ કરે છે અને ક્રોધ કરેલા હોય, તો પોતાના જ મધુર રસ માટે ક્રોધ કર; કારણ કે જે સુગંધને માટે ભરાઓ તારી પાંખડીએ પાંખડીમાં રહ્યા છે. ૨૧૫

અયિમકરન્દસ્યન્દિનિ પદ્મિનિ મન્યે તૈવૈવ સુમગત્વમ્ ।
પુષ્પવતીમપિ ભવતી ત્યજતિ ન શૂદ્રઃ શુચિર્હસઃ ॥૨૧૬॥

મકરન્દ-રસને ઝરાવતી હે સુંદરી કમલિની ! હું તો તને જ સ્તોત્રાચ્ચવતી માનું છું; કારણ કે તું પુષ્પવતી (જન્મસ્વલા) હોવા છતાં શૂદ્ર અને પવિત્ર હંસ તારો ત્યાગ કરતો નથી. ૨૧૬

મધુપદ્મ મારુતેડસ્મિન્મા સૌરભલોમમન્યુજિનિ સંત્યાઃ
લોકાનામેવ મુદે મહિતોડ્યાત્મામુનાડર્થિતાં નીતઃ ॥

હે કમલિની, ભરાઓ જેમ તારી સુગંધનો લોભી હોય છે, તેમ તારા ઉપર ચર્ચ વધી રહેલા આ પવનને તારી સુગંધનો લોભી માનીશ નહીં. પવન મહાન કોવા છતાં તેણે લોકાના જ હૃદય-સુંબને માટે પોતાને યાચકની જેમ આમતેમ ભટકતા-રેતાનો બનાવ્યો છે.

ન કુલે વાપિ ન શીલે ન વાસિ રૂપેડપિ કશ્ચિદુત્કર્ષઃ ।
ચતુષ્પાતિ મિલિન્દનારવિન્દ મહત્ત્વમેતત્તે ॥ ૨૧૮ ॥

હે અરવિન્દ-કમલ ! તારા કુળમાં, શીલમાં કે પછી રૂપમાં એની કોઈ ચઢતી બેવામાં આવતી નથી; પરંતુ તું જે ભરાઓને પોષણ આપે છે, તે જ તારી મહત્તા છે. ૨૧૮

રે પદ્મિનિ ભવચરિત્રં ચિત્રં પ્રતીમો વયમત્ર કિંચિત્ ।
ત્વં પદ્મજન્માપિ યદ્દલ્લમાવાદપિ દટ્ટાશ્વમ્નુન પદ્મસદ્ધિઃ ॥

હે કમલિની સુંદરી ! અમે એકી તારી પાસે આવ્યા પછી, ‘તારું’ ચરિત્ર અત્યંત વિચિત્ર છે’ એમ બધી શક્યો છીએ; કારણ કે તારો જન્મ કાલમાં થયો છે, તોપણ તારી મરણ પ્રમાણે તું જળને અને કાલને અડકતી નથી. ૨૧૯

જનિઃ સરોઢ્ઢાદતિપદ્મિનો ચયલોલુપૈર્વા મધુપૈર્વિહારઃ ।
કલઢ્ઢુ ઇવૈવ કુમુદ્વતીનાં કલઢ્ઢિનઃ કિંતુ કલાવતીનામ્ ॥

જે સોળ કળાઓ ધારણ કરનાર ચંદ્રમાં પણ કલંક છે, તો પછી કમળોની કળાઓને ધારણ કરનારી કમલિનીમાં ‘સરોવરના કાલ બેરલા ઉદરમાંથી જન્મ’ અને ‘લોલુપ ભરાઓની સાથે વિહાર’ આ બે કલંકા હોય તેથી શું ? ૨૨૦

અપિ ત્વયા ફૈરવિણિ વ્યધાવિ મુધા મુધાવન્યુનિ
વન્યુમાવઃ । જનાપવાદઃ પરિતઃ પ્રયાતઃ સમાગમો
હન્ત ન જાતુ જાતઃ ॥ ૨૨૧ ॥

હે કુમુદિની, મુધાના બધું ચંદ્રની સાથે તારો કદી સમાગમ થયો નથી, તે તેની સાથે બધુલાવ જ રાખ્યો છે. છતાં ખેદની વાત છે કે તારા અને ચંદ્રના સંબંધનો ખોરા બનાપવાદ ફેલાઈ ગયો છે. ૨૨૧

કમલિનિ મલિનીકરોપિ ચેતઃ કિમિતિ વર્કરવ-
હેલિતાનમિદ્ધૈઃ । પરિણતમકરન્દમાર્મિકાસ્તે જગતિ
મવન્તુ ચિરાયુષો મિલિન્દાઃ ॥ ૨૨૨ ॥

હે કમળસુંદરી ! આ મૂર્ખ બ્રજાએ તારો તિરસ્કાર કર્યો, તેથી તું તારા ચિત્તને શા માટે મલિન કરે છે ? તારા પરિપક્વ મધુર રસના ભર્મને બળુનારા ભરાઓ બળતમાં ચિરકાળ રહેતાના જ છે. ૨૨૨

રુચિરવિરુચિરા શુચિત્વમુચઃ શિરસિ ધૃતઃ સ્વય-
મેવ શંકરેણ । કમલિનિ મલિનીકરોપિ કર્માન્મુલ-
મિદ્મિન્દુમુદ્દૈશ્વ લોકકાન્તમ્ ॥ ૨૨૩ ॥

હે કમલિની ! તારું સૌંદર્ય અત્યંત રુચિ પેદા કરે છે તેમ જ તું પોતે ઘણી જ પવિત્ર હોઈને શકે મહાદેવ પોતે તને, મસ્તક પર ધારણ કરે છે, તો પછી હોડાને પ્રિય એવા ચંદ્રને બેઠીને તું તારા મુખને શા માટે મસિન કરે છે ? ૨૨૩

નલિનિ નિપુણતાં વદામિ કિં તે ધ્રમરવિલાસિનિ
લાસ્યલાલસાયાઃ । ત્રિમુવનનયનોત્સવં યદિન્દું નયસિ
ન હન્ત દગન્તવર્ત્તસીમામ્ ॥ ૨૨૪ ॥

ભમરાઓને વિલાસ કરાવનાર હે કમલિની ! ત્રિમ-
ની લાવસાથી હરેલી તારી નિપુણતાને તો હું શું
કહું ? કારણ કે ત્રણે ભુવનોના નયનને ઉત્સવ આપ-
નાર એવા ને ચંદ્ર છે, તેને તો તું તારી નજરના
છંદાની સીમા પર પણ લાવતી નથી. ૨૨૪

સ્વચ્છન્દં દલદરવિન્દુ તે મરન્દં વિન્દન્તો વિદધતુ
શુદ્ધિતં મિલિન્દ્યાઃ । ઝામોદાનય દરિદન્તરાણિ નેતું
નૈવાન્યો જગતિ સમીરણાત્પ્રવીણઃ ॥ ૨૨૫ ॥

હે પ્રકૃષ્ટિત કમળ ! તારા મધુર રસને સારી રીતે
જાણનારા એવા ભમરાઓ ભલે ચારે બાજુ મુજારવ
કરતા રહે; પરંતુ દિશાઓ અને પૂણ્યોઓમાં તારી
સુગંધને લઈ જવાને માટે તો જગતમાં પવન વિના
ખીણું કાઠી પ્રવીણ નથી. ૨૨૫

યાવત્ત્વાં ન સ્તલુ દસન્તિ ફેરવિણયો યાવત્ત્વાં
સરણિકરાઃ પરામૃશન્તિ । યાવત્ત્ મધુવિમયો નવોડસિ
વાવન્માધ્વીકં વિતર સરોજ પટ્પદ્મચ્ચઃ ॥ ૨૨૬ ॥

હે કમલ ! જ્યાં સુધી તને યોગ્યીઓ આપીને
હસે નહીં અને જ્યાં સુધી સૂર્યાનાં કિરણો તારો સ્પર્શ
કર્તા કરે, ત્યાં સુધી તારા મધુર રસનો વૈભવ નવો
ખન્યા કરે અને ત્યાં સુધી તારો મોહ રસ તું ભમરા-
ઓને આપતું રહે. ૨૨૬

રે પદ્મિનીદલ તવાત્ર મયા ચરિત્રં હૃદં ચિત્રિત્રમિવ
ચદ્વિદિતં ધ્રુવં ત્વં । ચૈરેવ શુદ્ધસલિલઃ પરિપાલિતસ્ત્વં
તેભ્યઃ પ્રયમ્મવસિ પદ્મમ્બોડસિ યસ્માત્ ॥ ૨૨૭ ॥

હે કમળના પત્ર ! મેં આજે તારું ચરિત્ર બોધ્યું,
તે ખરેખર મને વિનિત જેવું જણાયું; કારણ કે જે
શુદ્ધ જળથી તારું સારી રીતે પાલનપોષણ થયું
થેનાથી તું વેગળું જ રહ્યા કરે છે; મને તો લાગે છે
કે તું હાલમાંથી જન્મેડું છે, માટે જ તારે આ દોષ
રહી ગયો છે. ૨૨૭

કામં મવન્તુ મધુલમ્પદપદપદૌઘસંવદ્ધર્ધરવન-
ધ્વનયોઽજ્જલંઘાઃ । ગાયત્રીપિ શ્રુતિમુલં વિધિરેવ યત્ર
ચુદ્ધઃ સ કોઽપિ ધરણીધરનામિપદ્મઃ ॥ ૨૨૮ ॥

મધુર રસમાં લપટ બનેલા ભમરાઓનાં ટોળાં
એમાં યથાથી ધર્ધરે જેવો હારે ધ્વનિ જેમાં થતો હોય
એવા કમળના સમૂહો તો ઘણા હોય છે; પરંતુ
ધરણીધર-શેષનારાયણ પર સુતેલા વિષ્ણુ ભગવાનની
નાભિનું કમળ અલોકિત છે કે જેની અંદર પ્રભા જ
પોતે ભમરાની જેમ બેસીને વેદનાં જ્ઞાન કરી રહ્યા છે
કે જે જ્ઞાને સુખ આપે છે. ૨૨૮

વિશ્રમ્ય કાનનમસૌ દિવમાવસાને ત્વયેવ પદ્મ-
યુવા હૃદયં વચન્ધ । રાજીવ ચૈન્મલિનિમાનમુરીકરોપિ
કઃ સ્વાદ્દ્દો મધુલિદ્ધામધુનાવલમ્બઃ ॥ ૨૨૯ ॥

હે કમળ ! આખું જગત્ ભભીભમોને દિવસ
પૂરો થતાં યુવાન ભમરો તારી પાસે આવ્યો અને તારી
સાથે પોતાનું હૃદય બાંધી દીધું. હવે જે તું હૃદયમાં
મસિનપણું (કપટ) ધારણ કરશે, તો પછી તેને હાલમાં
આશ્રવ કાણ આપશે ? ૨૨૯

સ્વામોદવાસિતસમપ્રદિગન્તરાલા રક્તા મનોહર-
શિષ્વા મુકુમારમૂર્તિઃ । સેવ્યા સરોજકલિકા તુ ચૈવ
જાતા નીતસ્તદેવ વિધિના મધુપોઽન્યદેશમ્ ॥ ૨૩૦ ॥

જેણે પોતાની સુગંધથી દિશાઓના સર્વ ભાગોને
મુલાસિન કરેલા છે, જેની ઉપરની રાચ મનોહર અને
રાતી છે અને જેનો દેખાવ અત્યંત સુકુમાર છે એવી
આ કમળની કળી જ્યારે સારી રીતે મેલવાને યોગ્ય
બની, ત્યારે જ વિધિએ ભમરાને ખીજ પ્રદેશ પર
મોકલી દીધો. ૨૩૦

કિં વાન્ધવેન રવિણા હરિણાય કિં વા લક્ષ્મ્યા ચ
કિં ચ જલજોદરજેન કિં વા । પતસ્ય શુદ્ધચરિતસ્ય સરો-
હદસ્ય નૈવા તુપારજગિતા શમિતા વિપત્તિઃ ॥ ૨૩૧ ॥

પોતાના બંધુ બનેલા સૂર્યો, પોતાને જન્મ આપ-
નાર વિષ્ણુથી, પોતાનામાં નિવાસ કરનાર લક્ષ્મીથી
તેમ જ પોતાના કાલની અંદર પેદા થનાર પ્રત્યાયો
આ કમળને શો લાભ થયો ! કારણ કે અત્યંત શુદ્ધ
ચરિત્રપાળા તેના પર જ્યારે દિવ પડવાની વિપત્તિ
આવી, ત્યારે તે વિપત્તિને કાઢીને પથ ચલાવી નહિ.

લક્ષ્મીનિવાસ इति वारिह्मणं प्रसिद्धिरन्वेष्टिताः
कतिपया वट्यास्तु सन्ति । रात्रि प्रसारितकरे किमहं

દદામિ સંકોચિતં વદનમમ્બુરુહૈરિતીય ॥ ૨૩૨ ॥

‘લક્ષ્મીના નિવાસ છે’ એ રીતે લોકમાં કમળને માટે પ્રસિદ્ધિ છે તેમ જ તે કમળને શોધીને આવનાર રોકે ભમરાઓ પણ ઘણા હોય છે, તે છતાં પણ સુર-નારાયણ જેવા રાત્રી પોતાના હાથ (કિરણો) લાખીને કાંઈક માગે છે ત્યારે ‘હું શું આપું!’ એમ કહીને બધે કમળાએ પોતાનું મુખ સંકાપી લીધું ન હોય એમ લાગે છે. ૨૩૨

લક્ષ્મીઃ શ્વયં નિવસતિ ત્વયિ લોકધાત્રી મિત્રેણ
વાપિ ત્રિદિતોઽસ્તિ દટ્ટોઽનુરાગઃ । વન્દીવ ગાયતિ

ગુણાંસ્તવ યજ્ઞરીતઃ કઃ પુણ્ડરીક તવં સામ્યમુરિકરોતિ
હે કમળ ! લોકનું રક્ષણ કરનાર સાક્ષાત્ લક્ષ્મીજી તારે વિશે નિવાસ કરે છે. સ્વયં તારે વિશે ખૂબ જ દડ રમેલ છે, તે બાબત પણ બાણીતી છે. ચંચળ ભમરા પણ ભાટ-ચારથુની જેમ તારા શુભોને ગાય છે, તો પછી તારા શુભાની સાથે કાણુ સરખામણી કરી શકે ? ૨૩૩

અયિ દલદરિયિન્દ સ્યન્દમાનં મરન્દં તવ કિમપિ
લિહ્તો મન્થુ ગુજ્ઞન્તુ મુદ્ધાઃ । વિશિ વિશિ નિરોપેક્ષસ્તા-
વકીન વિગુરવ્નપરિમલમયમન્થો યાન્ધવો ગન્ધવાહઃ ॥

વિકાસ પ્રાપ્તેલા હે કમળ ! તારા બહાર વધી જતા મધુર રસને પોતાની છન્ડા પ્રમાણે આટનારા ભમરાઓ બધે ગુંબરવ કરતા રહે; પરંતુ કાંઈ પણ બાબતની સુગંધને ફેલાવનાર તારો નિકટનો મિત્ર તો શુદ્ધ જ છે અને તે પવન છે. ૨૩૪

સમુત્પત્તિઃ સ્વચ્છે સરસિ શરિહસ્તે નિવસનં

નિવાસઃ પદ્માયાઃ સુરહૃદયહારી પરિમલઃ ।

ગુણેરેતરન્યૈરપિ ચ લલિતસ્યામ્બુજ તવ

દ્વિજોત્તમે હંસે યદિ રતિરતીવોજતિરિયમ્ ॥ ૨૩૫ ॥

તારી ઉત્પત્તિ સ્વેચ્છ સરોવરની અંદર થયેલી છે. તારો નિવાસ ભગવાન વિષ્ણુના હાથમાં છે. તું પોતે લક્ષ્મીના નિવાસરૂપે છે. તારી સુગંધ દેવાનાય હૃદયને ઢરિ લે તેવી છે. એવી રીતના બીજ અનેક શુભોદ્યા સુદર એવા તારા નામની પ્રસિદ્ધિ છે. હવે જો સર્વ પક્ષોએમાં ઉત્તમ એવા હંસને પિંખે તારો પ્રેમ થાય, તો એ તારી વિશેષે કરીને ઉન્નતિ છે. ૨૩૫

નાલસ્ય પ્રસરો જલેઽપાપ કૃતાવાસસ્ય કોરો રુચિ-

રંદન્દે કર્કશતા મુરેઽતિમૃદુતા મિત્રે મહાન્નમ્રણયઃ ।

આમૂલં ગુણસંમહવ્યસનિતા દ્વેષશ્ચ દોષાકરે

યસ્યૈવા સ્થિતિરમ્બુજસ્ય વસતિશુકૈવ તત્ર શ્રિયઃ ॥

જેના કમળના નાળનો ફેલાવો છેક પાણીની અંદર સુધી ગયેલો છે; જેના કાશમાં લક્ષ્મીનો નિવાસ હોવાને લીધે ઘણી જ સુંદરતા છે; દંડની અંદર કડકશતા છે અને મુખમાં ખૂબ જ કામળતા છે. વળી જેણે સ્વયં વિશે મોટો આશ્રય રાખેલો છે. મળના ભાગ સુધી સર્વ શુભોનો સંગ્રહ કરવાની ટેવ પાડી છે; એટલું જ નહીં, પરંતુ દોષાકર (ચંદ્ર)ને વિશે દેવ પણ છે; એ રીતે જે કમળની સ્થિતિ આટલી સારી હોય તો લક્ષ્મીનો નિવાસ હોય, તે યોગ્ય જ છે. ૨૩૬

નીરાત્રિર્મિલતો જનિર્મધુરતા વામામુલ્કસ્પર્ધિની

યાસો યસ્ય હરેઃ કરે પરિમલો ગીર્વાણવેતોહરઃ ।

સર્વસ્વં તદ્દહો મહાકવિગિરાં કામસ્ય વામ્મોરુદ્ધ

ત્વં ચેત્પ્રીતિમુરિકરોપિ મધુપે કિં ત્વાં પ્રતિ મૂમહે ॥

હે કમળ ! નિર્મળ જળમાંથી તારો જન્મ થયેલો છે. તારી મધુરતા સુંદર સ્ત્રીઓના મુખની સ્પર્ધા કરે તેમ છે. તારો વાસ ભગવાન વિષ્ણુના હાથમાં છે. તારી સુગંધ દેવાના ચિત્તને ઢરી લે તેવી છે. તે રીતે મોટા કવિઓની વાણીઓમાં જે કાંઈ સારસર્વસ્વ હોય, તે બધું તારામાં છે, તોપણ તું ભમરાને વિશે પ્રેમ રાખે છે, તો તે માટે અમારે તને શું કહેવાનું હોય ! ૨૩૭

અતઃ કાચિદિદૈવ કાનિચિદ્દાન્યથ વ્યતીતાનિ નૌ ।

લગ્નં તામરસં સ્વયા મૃગદૃશાં લીલાવતંસાસ્પદં

શૈવાલં વિલુકામિ પામરપૃષ્ઠાદાહતે પાથસિ ॥

(શેવાળ કમળને બાણુપે છે કે,) હે ભાઈ કમળ ! સરોવરના સ્વેચ્છ જળમાં આપણે બંનેનો સાથે જન્મ થયો. આપણા બંનેના કેટલાક દિવસો તો અહીં સાથે જ પસાર થયા; પરંતુ તે મૃગનેત્રી સુંદરોએના લીલા-અલંકારનું સ્થાન મેળવ્યું અને હું માર્ગે પર પામર સ્ત્રીઓના પગની લાત ખાઈ રહી છું. ૨૩૮

વૈમુલ્યં મૃગલાઙ્ગનસ્ય મનસો નિર્માતિ મે ન વ્યર્થાં

નોદ્યૈચિરલાલિતા મધુલિહઃ સર્પન્તિ યત્નાન્તિકમ્ ।

જલપન્તીવ દુરક્ષારાણિ મધુપત્રેણીરવચ્છદ્વાના

યત્કાદન્ધ લુપ્તવતી હસતિ માં તન્મે મનસ્તામ્યવિ ॥

(કમળ કદંબના ફૂલને બાણુપે છે કે,) ‘દે કદંબ-ના ફૂલ ! મૃગના ચિહ્નવાળો ચંદ્ર મારી તરફ વિશુખ

છે, તે બાબતની પીડા મારા મનને થતી નથી. જેમનું
મેં હાંબા કાળ સુધી લાલનપાલન કર્યું છે એવા
લમરા મારી પાસે આવતા નથી, તેથી પશુ મને દુઃખ
થતું નથી; પરંતુ પોપણી લમરાઓની હારના શુભ-
રવના બહાનાં હેઠળ ભૂલે કે મને ખરાબ સ્પર્ધા બોલતી
હોય અને એ રીતે મને ઠસી રહી હોય, તે બાબતથી
મારું મન અચૂત પીડા પામે છે. રુઝ

संभूतिस्तव मानसे सरसिज त्वत्सौभवासिताः
 सवासिताः ककुभस्तवास्ति परमो बन्धुर्विवस्वानिति ।
 त्वं चेदद्य गुणानवद्य मिशिरे शीतानिलैः शीर्षसि
 प्रायः प्राप्तमिदं तद्वत् परमं दिष्टेऽवदृष्टं बलम् ॥२४०॥

ઉત્તમ શુલ્કવાળા છે કેમળ ! તારી ઉત્પત્તિ માનસ-
સરોવરમાં થયેલી છે, તારી સુત્રપંથી બધીએ દિશાઓ
સુવાસિત થયેલી છે. તારા મોદામાં મોટા મિત્ર સૂર્ય
ભગવાન છે; તોપણ આ શિષ્યજાતમાં જે તુ શીતળ
પવને, ને લીધે કરાઈ જઈશ, તો પછી તારું બળવર્ષ
મુખી ઠેવી રીતે પહોંચશે, તે ભગવાની અને આ તક
છે બીજી છે (અર્થાત તારા ટકી રહેવું નેહરૂં). ૨૪૦

खद्योतास्तरला भवन्ति भगवान्स्वंगतो भानुमान्
 कौकः शोकमुपैति मत्तमनसः केङ्कुर्यते कौशिकाः ।
 इत्य वेत्सदसद्विवेकविधुरो धाता ददेतादृशं
 न दृष्टव्यमितीव मुद्रितवती पद्मक्ष्णं यस्मिनी ॥२४॥

‘આ બાબિલા ચમકવા લાગ્યા, જાતવાન સૂઈનારા-
મથુ અસ્ત પામી ગયા. ચક્રવાક પશી શોક કરવા
લાગ્યાં. મનથી ઉન્નત બનેલા ધુરુ પશીઓ કેંકાવ
કરવા લાગ્યા. આ રીતે વિદ્યાતા બે સારાસરના પદાર્થોના
વિવેક વિનાતો જ બાધ, તો મારે તેણ બધું જોવું નથી,
કેમ જાણીતો જ બાધ કે કમલસુદરીએ પોતાના પદન-
ચક્ષુ બધું કરી દીધું. ૨૪૧

पौलोमीपत्रिकानने विलसतां गीर्वाणमूर्तिरहं
येन प्रातसमुज्जितानि कुसुमान्याजघिरे निर्जरैः ।
तस्मिन्नाथ मधुव्रते विधिवशान्माध्वीकमाकांक्षति
त्वं चेदञ्जलि लोभमभ्युज तदा किं त्वा प्रवि ब्रमेह ॥

હે કમળ, શયિના પતિ ઉદના નંદનવનના વિવાસ કરતા દેવોના જ્યોના કૂહ દેવોએ સુધીને પછી ફેડી ઘોષેલાં તેને લાગવવાશાં સુધીને લમશે અપ્ને દેવના યોગે કરીને તાવી પામે મધ લેવાની ઇચ્છાથી ગ્વાવી પડેલ્યો છે. હવે ને હવે લોકોની જિત રાખીશ, તો પછી અમરારે તારે વિશે મેં કહેવું કે રહર

4. 83

ଶ୍ରୀମତୀ

लवानामेवासामुदितकुसुमानां मरुदयं
मत्तं लास्यं दत्त्वा श्रयति भृशमामोदमसमम् ।
लज्जास्त्वध्वन्यानामहह दृशमादाय सहसा-
ऽऽदत्त्याधिष्य्याधिभ्रमिरुदितमोहद्व्यतिकरम् ॥२४३

ખીલેલાં ફૂલવાળા આ લતાઓને સુંદર રીતે ડાહ્યાવતો આ પવન વિવિધ પ્રકારની સુગંધનો આશ્રય લે છે તેમ જ આ લતાઓ પથ્થુ રસ્તે જનારા મુસાફરોની નજરો ઉપર લઈને તેમના આંખિ(ચિંતા), વ્યાખિ(રોગ), શ્રમિ(શ્રમ), રુદન, મોહ વગેરેના ભાવોને લઈ લે છે.

સંકીર્ણ અન્યેષ્ટિઓ

शिव

भस्मनि स्मरस्त्रिषोडशुरागो होयते न घनसार-
परागः । भूषणं यदि फणो न मणीनां काचिदप्य-
पचित्तिर्न च हेमः ॥१॥

કામદેવના શત્રુ મહાદેવને લક્ષ્મ પર વિરોધ પ્રીતિ છે, તેથી પ્રુષ્પના મરાચને કાંઈ વડકાન નથી, તે જ રીતે મહાદેવનું લૂપ્ત સર્પ બને છે, તેથી મશ્ચિઆને અને સોનાને કાંઈ હાર્ન થતી નથી ૧

उरसि कणिपतिः शिखी ललाटे शिरसि विधुः
सुरादिनी जटायाम् । प्रियसत्वि कथयामि किं
रहस्यं गुरमथनस्य रदोऽपि संसदेव ॥ ३ ॥

પાવતી પોતાની સખીને કહે છે કે, 'હે પ્રિય સખી! જાતી પર સર્વશ્રેય, લભાદલા અમિ, મસ્તક પર ચંદ્ર અને જટાયા અંગા; એ રીતે 'મદદિવના જોકાતવાસમાં' થયું સમાજ ભરેલી હોય છે.' આથી હું તેમને શી ખાનગી વાત કહું? ૨

इयं तावत्सीला यद्विभिरुह्ये वृष्ट्युपभो यदुन्नेहे
रुण्डं यदिह चितिमस्मापि लिलिपे। अयं को
व्यापारो यद्वित्तिकि भाले हुतवहो यदप्रैवि व्यालो
यदकवलि हालाहलमपि ॥ ३ ॥

અરે, દે મહાદેવ ! આ તમારી લીલા ! તમે પરદા
ખુલ્લ પડ સપારી કરો છો. મળામાં રૂંડ-મુંડની માળા
છે. સરીસ પડ ચિત્તાની ભરમનો લેપ છે અને આ
આપ્યાર તો કેવો કે, લલાટમાં અમિ તિલકરૂપે છે.
મળામાં સર્પ બાપરૂપે છે અને લગાડળ જેરનો પથ
મળિયો કર્યો ! ૩

વિષાળે ત્વયિ ભ્રમ કઃ સમમવનન્દાદર-
ચ્ચન્દને કઃ ક્ષોભં કલ્યાંચકાર ન કૃતી કૃતિં વસાને
ત્વયિ । ધતૂરમૃદ્યાલુતાં ત્વયિ ગતે તત્યાજ કઃ
કેતકીં સ્વાતન્ત્યાજહિહિ ત્વમીશ્વર ગુણાંલોકોઽસ્તિ
તદ્માહકઃ ॥૪૥॥

‘હે ઈશ્વર, મહાદેવ ! તમે શરીર પર ભરખ ધારણ
કરો છો, તેથી કયા ખીજ દેવને ચંદન માટે ઓછો
આદર ભગ્યો ? તમે શરીર પર હાથીનું ચામડું પહેરો
છો, તેથી કાણે રેશમી વસ્ત્ર પહેર્યાં નહિ ? તમે ધતૂરના
ફૂલ વિશે સૃષ્ટિ આતાપી, તેથી કાણે કૃષ્ણાનો ત્યાગ
કર્યો ? તમે તમારી સ્વતંત્ર છત્રછાંયી ગુણોનો ત્યાગ
કરના રહો; પરંતુ તેને પ્રહણ કરનારા લોકો છે. ૪
ત્વં ચેત્સંચરસે ઘૃષેણ લઘુતા ક્વા નામ દિગ્દન્તિનાં
વ્યાલૈઃ કાઞ્ચનકુણ્ડલાનિ કુરુપે દ્વાનિર્નં દેમ્નઃ પુનઃ ।
મૂર્ખાં ચૈદ્વદસે જઙ્ઘાંશુમયશઃ કિં નામ લોકત્રયી
દીપરયામ્બુજઘ્નાન્ધવસ્ય જગતામીશોઽસિ કિં બ્રમહે ॥૫॥

હે મહાદેવ ! તમે પોતે પોકિયા પર સવારી કરીને
ફરો છો, તેથી દિશાઓના રક્ષક હાથીઓને હલકાપણું
લાગતું નથી. તમે કાંચનનાં કુંડલોને બદલે સંપોને
ધારણ કરો છો, તેથી કાંઈ સોનાની હાંતિ થઈ નથી.
તમે મસ્તક પર જડ કિરણવાળા ચંદને ધારણ કરો
છો, તેથી કમળના મિત્ર અને ત્રણ લોકના દીપક-ચૂર્ણનું
શું લૂંટાઈ ગયું ? તમે પોતે સર્વ લોકોના ઈશ્વર છો
એટલે અમે તમને શું કહીએ ? ૫

છેતિસિ પ્રહ્લાદિરો યદિ પ્રથયસિ પ્રેતેષુ સર્વ્યં યદિ
શ્લીઘઃ ક્ષીઙ્ઘસિ માતૃભિર્વદિ રતિં ધત્સે ઇમશાને યદિ ।
સૃષ્ટ્વા સંહારસિ પ્રજા યદિ તથાપ્યાધાય મહત્ત્યા મનઃ
કં સેવે કરવાણિ કિં ત્રિજગતી જ્ઞત્યા ત્વમેવેશ્વરઃ ॥૬॥

એકે તમે પ્રહ્લાનું માથું છોડાવી દીધું છે, ભૂતપ્રેત
સાથે તમે મિત્રતા રાખી છો, બ્રાહ્મી વગેરે માતૃકાઓની
સાથે ઉન્મત્તની જેમ તમે નાચ કરો છો, રમથાન
વિષે તમે પ્રેમ ધરાવો છો, પ્રજાનું સર્જન કરીને, તેનો
સંહાર કરો છો (એ રીતે તમારામાં બધા દોષો છે);
તોપણ બ્રહ્મિ સહિત મારા મનને બેઠી દઈને હું-કાની
સેવા કરું અને હું શું કરું; કારણ કે તમે જ એકલા
મહાદેવ છો એટલે તમારા વિના ત્રણેય જગત ધૂન્ય
લાગે છે. ૬

પરશુરામ

ત્વં લામદમ્ય જનનીવધપાવકેન સંદૂષિતઃ ક્રતુ-
વિદાં પુરિ નામવિખ્યઃ । શીર્વાણવન્ધ્ય ચણસ્ત્વ ચન્દ્ર-

મૌલિરાચાર્યકં સ ભગવાન્યદિ નાકરિવ્યન્ ॥ ૭ ॥

હે જમદગ્નિના પુત્ર પરશુરામ ! તમે પોતાની માતા-
ની હત્યા કરવાને લીધે ઉત્પન્ન થયેલા પાતક વડે દૂષિત
ન થયા હોત તો ઋષિમંડળીમાં અગ્રણી કેમ ન થાત
અને એ કલકં જે તમારામાં ન હોત તો દેવો જેનાં
ચરણોને વંદે છે એના ભગવાન મહાદેવ તમને આચાર્ય
કેમ ન કરત ? ૭

રામચંદ્ર

સદ્મામાદ્વજમાગતે દશમુલે સૌમિત્રિણા વિસ્મિતં
સુગ્રીવેણ વિવર્તિતં હનુમતા વ્યાલોલમાલોકિતમ્ ।

શ્રીરામેણ પરંતુ પીનપુલકસ્ફૂર્જતકપોલગ્રિયા

સાન્દ્રાનન્દરસાલસા નિદ્રધિરે વાળાસને દૃષ્ટ્યઃ ॥૮॥

જ્યારે દશમુખ-રાવણ સંત્રામને આંધળે આવી
પહોંચ્યો, ત્યારે લકષ્મણે તેની સામે આશ્ચર્યથી જોયું,
સુગ્રીવે પાછુ વળીને જોયું તેમ જ હનુમાને ચંચળનાથી
જોયું; પરંતુ જેના બંને ગાલ પર પરસેવાનાં મોટાં
નિંદુ શોભી રહ્યાં છે એવા શ્રીરામચંદ્રે આનંદને કારણે
ભીની અને મંદ અનેલી દૃષ્ટિએ પોતાના ધનુષ્ય પર
રાખી લીધી. ૮

સીતા

વનાન્તે खेलन्ती शशकशिशुमालोक्य चकिता

भुजप्रान्तं भर्तुर्भजति भयहर्तुः सपदि या ।

अहो सेयं सीता दशवदननीता हलरदैः

परीता रक्षोभिः भयति विवशा कामवि दशाम् ॥९॥

જે સીતા વનમાં ખેલતી વખતે સસલાના બચ્ચાને
જોઈને અત્યંત વિસ્મય પામતી હતી અને તરત જ
પોતાના ભયને ડરનાર સ્વામીની બગલમાં ભરાઈ જતી
હતી, અરે ! તે જ સીતાને જ્યારે રાવણ ડરાને લઈ
ગયો ત્યારે હળ જેવા લાંબા દાંતવાળા શક્તિશાળી
ધેરાયેલી અને પરવશ અનેલી તે કેવી વિચિત્ર દશાને
પામી હશે ? ૯

ઈન્દ્ર

जम्भारिरेव जानाति रम्भासंयोगविभ्रमम् ।

षटीचेटीविटः किस्विजानात्यमरकामिनीम् ॥ १० ॥

જંભાસુરનો શત્રુ ઈન્દ્ર જ રંભા અપ્સરાના મંથેશના
વિલાસ બળુટો હોય છે. ધંડો ભરનારી દાસીનો ઢીજો
પતિ અપ્સરાના સુખને શી રીતે જાણે ? ૧૦

રમર

पुरो गीर्वाणानां निजमुजबलहोपुरुषिका

महो फारं फारं पुरामदि शरं समुखयतः ।

સ્મરસ્ય સ્વર્ગાલનયનશુભમાલાર્ચનપદં

વપુઃ સઘો મ્હાનલમસિતજાલાસ્પદમભૂત ॥૧૧॥

દેવાની આગળ કામદેવ પોતાના જુગ્મળળના પરા-
ક્રમે વિશેષે કરીને વખાણતો હતો, અને તે જ જ્યારે
મહાદેવની સામે યાજ્ઞ યજ્ઞવીને ઉભો રહી હતો ત્યારે
તેનું શરીર સ્વર્ગની અપસરાઓનાં નેત્રોને માટે શુદ્ધ
માળાની જેમ પૂજવા લાયક હતું; તે જ શરીર
મહાદેવના કપાળમાં રહેલ અમિથી લાસ્યના ઢગલાયે
ળની ગયું. ૧૧

આકાશ

યઃ પીયૂષસહોદરૈઃ ક્ષપયતિ ડ્યોત્સ્નાજલૈઃ સર્વતો
યથ્ર ત્વામધિકાધિકં જ્વલયતિ પ્રોદમતાપૈઃ કરૈઃ ।
ઞ્રાતવ્યૌમ તયોરપિ સ્થિતિમિદ્ ડ્યાતન્વતો વિક્રિયા
નિર્મુક્તસ્ય મહત્ત્વમેતદસમં દૂરેડધિરુતં તવ ॥૧૨॥

હે લાઈ આકાશ ! ચંદ્ર પોતાના અમૃત સમાન
કિરણોનાં જળથી તને ચારે બાજુ સ્નાન કરાવે છે અને
સૂર્ય પોતાનાં અત્યંત પ્રખર એવાં કિરણોથી તને
વિશેષે કરીને બાળી મૂકે છે; છતાં પણ તું એ ચંદ્ર
અને સૂર્યની સ્થિતિનો આ જગતમાં વિસ્તાર કરે
છે; તેને કારણે સર્વ વિકાસોથી યુક્ત તારી મહત્તા એ
બંને કરતાં વિશેષ બનીને ક્યાં દૂર સુધી આગળ
વધે છે. ૧૨

પૃથ્વી

વિશ્વાસ્ય મધુરવચનૈઃ સાધૂન્યે વદ્યન્તિ નમ્રતમાઃ ।
તાનપિ દયાસિ માતઃ કાઙ્ગપિ યાતસ્તવાપિ ચ વિવેકઃ
હે કશ્યપની પુત્રી પૃથ્વી ! જે લોકો અત્યંત નમ્ર
બનીને મધુર વચનોથી સાધુમતોને છેતરી રહ્યા હોય
છે, તે કુદ લોકોને પણ તું ધારણ કરે છે, તેથી તારો
(રહોસહી) વિવેક પણ ચાલ્યો ગયો છે. ૧૩

પાણી

શૈત્યં નામ ગુણસતૈવ્ય સહજઃ સ્વામાવિકી સ્વચ્છતા
કિં જૂમઃ શુચિતાં મવન્તિ શુચયઃ સ્પર્શન યત્યાપરે ।
કિં વાતઃપરમુચ્યતે સ્તુતિપદં યજ્ઞોવનં દેહિનાં
સ્વંચેત્રીચપથેન ગચ્છસિ પયઃ કસ્યાં નિરોદું ક્ષમઃ ૧૪
હે જળ ! શીતળતા એ તો તારો સ્વાભાવિક ગુણ
છે તેમ જ તારામાં સ્વચ્છતા પણ સ્વાભાવિક છે.
બીજા પવિત્ર પદાર્થો પણ તારા સ્પર્શથી પવિત્ર બને
છે, એ બાળખમાં અમે શું કરીએ ? તેથી વિશેષ તો
અમે એટલું જ જાણીએ છીએ કે, તું તો દેહધારી-

ઓતું જીવન છે, માટે સ્તુતિને ચોડ્ય છે. આમ છતાં
તું પણ જે નીચે માર્ગે બળ છે, તો તને શેકવાને
કાણુ શક્તિમાન થશે ? ૧૪

અર્જુન ત્વજમયાવજમૃતત્ત્વં દર્શ્યં બ્રહ્માણ્ડમણ્ડાત્પુન-
ર્વિશ્વસ્યાવરજંગમં તદિતરત્વમ્મૂલમિત્યં પયઃ ।

ધિક્ત્વાં ચીરં દ્રવ પ્રયાસિ નિશ્ચૃતં નિર્ગત્ય જાલાન્તરૈ-
ર્વધ્યન્તે વિવશાસ્ત્વદેકશરણાસ્ત્વામાશ્રિતા જન્તવઃ ॥૧૫

હે જળ ! કમળ તમારામાંથી થયું છે. કમળમાંથી
ખસા થયા છે. તે ખસામાં આ ખસાંડ થયેલું છે અને
તે ખસાંડમાંથી આ જડ અને ચેતનથી ભરેલું વિશ્વ
થયેલું છે; તેમાંથી બીજું બધું થયું છે, એ રીતે બધા
તારા મૂળમાંથી થયેલા છે; પરંતુ તને ધિક્કાર છે,
કારણ કે એક જળમાંથી બીજા જળમાં થઈને ચોરની
જેમ મંતાઈને તું ગતિ કરે છે; પરંતુ તારે શરણે
આવેલાં પ્રાણીઓ તારો આશ્રય લેવાને કારણે વિવશ
થઈને બંધાઈ બળ છે. ૧૫

પવન

સન્ના નાવિકધોરણી નિપતિતા મધ્યેજલં ક્ષેપણી
પન્થાઃ પર્વતદુર્ગમો ઘનઘનચ્છન્નઘ્ન તારાપથઃ ।

હંહો મારુત દુસ્તરો જલનિધિઃ શીર્ણો ચ નૌઃ સાંપ્રતં
મધ્યે મજ્જય વા તદે ગમય વા હન્તે તવાસ્તે દ્વયમ્ ॥

હે લાઈ પવન ! સુકાન પકડીને નાવિકને બેસવાનું
જે સ્થાન છે, તે રૂબી રચું છે. હલેમુ જળની અંદર
પડી ગયું છે જળનો માર્ગ પર્વત(પહાડો)ને કારણે
દુર્ગમ છે. આકાશ-તારાઓનો માર્ગ ઘેર, વાદળોથી
ઘેરાયો છે. આ સમુદ્ર તરી જવો અથરા છે અને હમણાં
જ અમારી નાવડી તૂટવા લાગી છે; માટે હવે તો હુબાડે
કે કિનારે પહોંચારે એ બંને બાજત તારે ટાપ છે. ૧૬

મૃગપૃષ્ઠજા

જલબ્રમોત્પત્તિહૃતો ગુણૌધાન્નકાશયન્ત્યાં મૃગ-
લૃળ્લિકાયમ્ । જલાશયધાન્તિરમૂન્મમૈયા પ્રમૂતસંતાપ-
કરી વિપાસા ॥ ૧૭ ॥

પાણીના બ્રમને પેદા કરનારા એવા શુભ્રો-
(આગાસો)ના સમુદાયને પ્રગટ કરવાને કારણે જે
મૃગપૃષ્ઠ (અંકુશાવાં જળ) પેદા થઈ છે, તેને બ્રમને
દીધે જળાશય માની લેતાં મારી આ તરસ પેદા થઈ
છે કે જે બને ધણે સંતાપ ઉપજાવે છે. ૧૭

સેષક

અમિદાદે ન મે દુર્યં છેદે ન નિષેપે ન વા ।
ચત્તદેવ મદદદુર્યં ગુણયાસદ તોલનમ્ ॥ ૧૮ ॥

અગ્નિમાં બળવાનું, છેદવા-કપાવાનું કે કસોટીના પથ્થર પર ઘસાવાનું અને ખાસ દુઃખ લાગતું નથી; પણ મારું મોટું દુઃખ એ છે કે મને (તુચ્છ એવી) ચણીની સાથે તોલવામાં આવે છે. ૧૮

નવે તાઢનાત્તાપનાદ્વિક્ષિમધ્યે નવે વિક્રયાત્ક્રિદ્ય માનોઽહમસ્મિ। સુવર્ણસ્ય મે મુલ્યદુઃખં તદેકં યદો માં જના ગુજ્ઞયા તોલયન્તિ ॥ ૧૯ ॥

મારા પર ધણના ધા મારવાથી, અને અગ્નિની અંદર નાખીને બાળવાથી કે પછી વેચવાથી કોઈ પણ પ્રકારનો ક્ષેય થતો નથી; પરંતુ મને (સોનાને) મુખ્ય દુઃખ થાય છે, તે એ છે કે માણસો મને ચણીની સાથે તોલી રહ્યા છે. ૧૯

મોતી

અત્યન્તેનાવિરુદ્ધેન સુરુત્તેનાતિચારુણા ।

અન્તર્મિત્રેન સંપ્રાપ્ત મૌજિકેન નિચન્ધનમ્ ॥૨૦॥

મોતી ખૂબ સ્વચ્છ, ચિત્તાકર્ષક, ગોળ અને રમણીય હોવા છતાં તે અંદરથી ભેદાવાને લીધે તેને (દોરામાં પરીવવાનું) બંધન પ્રાપ્ત થયું. ૨૦

હૃદયે છુદ્ધ સંચયે ગુણાનાં યદિ રે વાન્ઙલસિ નાસિકે નિવાસમ્ । ઇતિ મૌજિક તે વદ્ધામિ નૂનં ગુણદીનો નદિ નાસિકે વિભાતિ ॥ ૨૧ ॥

હે મોતી ! 'ને તારે સુંદરીના નાક પર નિવાસ કરવા હોય તો તું હૃદયમાં ગુણ (દોરા)નો સંગ્રહ કર,' એમ હું તને કહું છું; કારણ કે ને તું ગુણ (દોરા) વિનાનું હશે, તો તું નાક પર શોભીશ નહિ. ૨૧

રક્ષાકરે પરિહૃતા વસતિઃ કિમન્યદન્કીકૃતઃ કઠિનં વેધનદુઃસ્મારઃ । વક્ષોજકુમ્ભપરિરમ્મણોલુપેન કિં કિં ન તેન વિહિતં વત મૌજિકેન ॥ ૨૨ ॥

ને મોતી રત્નાકર-સમુદમાં રહેતું હતું, તે નિવાસ-સ્થાન તેણે છોડી દીધું; એટલું જ નહિ, પરંતુ પોતાની અંદર હિંદ્ર પાડવાને માટે ધણું જ કઠણ દુઃખ વેડી લીધું; એ રીતે તેણે સુંદરીના સ્તનરૂપી કુંભની સાથે આલિંગન પામવાના લોભથી શું શું વેડ્યું નથી ? ૨૨ સોની

દે દેમકાર પરદુઃખવિચારમૂઢ કિં માં મહુઃ શ્વિપસિ વારશતાનિ વદ્ધૌ । સંદીપ્યતે મયિ સુવર્ણ ગુણાવિરેકો લાભઃ પરં તવ મુલે ચલુ મસમપાતઃ ॥

ખીખના દુઃખનો વિચાર કરવામાં મૂઢ એવા હે મોનો ! તું મને વારંવાર સેકડો વખત અગ્નિમાં શા

માટે નાખે છે ? એથી મારો મુવર્ણનો ગુણ (સુંદર વર્ણ) તો દેદીપમાન બનીને વધી રહ્યો છે, પણ તને તો તારા મુખ પર રાખેાડી પડવારૂપી જ લાભ થાય છે. ૨૩

હાર

મુક્તાહાર ગુણીભૂય નોપસર્વઃ સ્તનસ્વયા ।

વિમ્ભવે ચસ્ય કાઠિન્યં વ્યથે તદુપસર્પણમ્ ॥૨૪॥

હે મોતીના હાર ! તું ભેવડો બનીને સ્તન પર રહે છે, તે રહેવા જેવું નથી, કારણ કે ને (સ્તન) વૈભવ વધતા કઠિન બને તેની પાસે જરૂર નકામું છે. ૨૪

ગુણવતસ્તવ હાર ન યુજ્યતે પરકલત્રકુષ્પે વિલુપ્તનમ્ । સ્પૃશતિ શીતકરો જઘનસ્થલીમુચિતમ- સ્તિ તદેવકલંકિનઃ ॥

હે હાર ! તું ગુણ (સુવ)વાળો છે, તેથી ખીખગોની સ્ત્રીઓનાં સ્તનો પર આળાટે છે, તે તારે માટે મોઝ નથી. શીતળ હિરણ્યવાળો ચંદ્ર સ્ત્રીઓના જઘન ભાગને અડકે છે, તે તેને ઘટે છે; કારણ કે તે પોતે કલંકવાળો છે. ૨૫

સદ્દૃષ્ટસદ્ગુણવિષિત્રમહાર્હકાન્તે કાન્તાવનસ્ત- નતટાશ્ચિત્તચારમૂર્તે । આઃ પામરીકઠિનકણ્ઠવિલમ- મ્ભ્નો હા હાર હારિત્તમહો ભવતા ગુણિત્વમ્ ॥૨૬॥

સારો વૃત્ત (ગોળાકાર, વર્તન) અને સારો ગુણ (દારી, ગુણ)ને લીધે ને ધણો કિંમતી છે અને ને વિચિત્ર કાંતિથી શોભે છે તેમ જ જેની સુંદર મૂર્તિ સુંદરી સ્ત્રીના ભારે સ્તનપ્રદેશ પર રહેવાથી શોભે છે એવા હે હાર ! પામર સ્ત્રીના કંઠમાં લાગીને તું વૃદ્ધી બળે છે અને તેને કારણે તારામાં ને ગુણવાનપણું (સુવ સહિતપણું) છે તે પણ હરાઈ બળે છે, એ ખેદની વાત છે. ૨૬

દીર્ઘોઽસિ ચેક્ષ્નકસૂત્રનિવેશનાય મુક્તાકલાપ' કિમતો ભવતો વિપાદઃ । યત્પશ્ચવાળજયમન્નલહેમ- કુમ્ભકુમ્ભસ્તનીસ્તનતટે ભવિતાનુપ્રજઃ ॥૨૭॥

હે મોતીના સમૂહ ! સોનાના સૂત્રને પરીવવાને માટે તારા અંગને છેદવામાં આવ્યું, તેથી તને શાનો વિશાસ થાય છે ? કારણ કે પાંચ બાણવાળા કામદેવને બધા આપવામાં મંત્રણ બનેલ તેમ જ સોનાના ઘડા જેવા સુંદર લાગના સ્તનરૂપી કુંભને ધારણ કરનારી સ્ત્રીના સ્તન પ્રદેશ પર તારો તો સુંદર સંગ થવાનો છે. ૨૭

અન્યેઽપ સન્તિ કતિ નો ગુણિનો જગતાં હાર ત્વમેવ ગુણિનામુપરિ સ્થિતોઽસિ । ણીદશા-

મુરસિ નિત્યમવરિથતસ્ય સદ્વૃત્તતા ચ શુચિતા ચ ન
સ્થાનિહતા ચ ॥૨૮॥

હે હાર ! આ જગતમાં ખીલ પણ કેટલા ગણી-
જનો નથી, પરંતુ તું પોતે જ સર્વ શુભધાનોમાં મુખ્ય
બનીને બેઠેલો છે; કારણ કે હારણ સરખાં નેત્રવાળી
સુંદર સ્ત્રીઓની છાતી પર તું કાયમ રહે છે તોપણ
તારાં સદ્વર્તન (ગોળાકારપણું) અને પવિત્રતા-
શુભતા અડિત થયા નથી. ૨૮

યેનાકારિ મહિષ્તમામવિરલં કળેષુ લીલ્યયિતં
યેન પ્રાપિ સરોજમુન્દરદશાં તુલ્લતતાલિક્ષ્ણમ્ ।
જાતં યેન ગજેન્દ્રગણ્ડપુલિને સાધારણં ગુજ્જયા
મુક્તગદામ વદેવ પામરપુરે નાવાપ કાં કાં દશમ્ ॥

જેણે રાખ્યોના કંઈપ્રદેશો પર વારંવાર અંચળ
લીલા કરી છે, જેને કમળ જેવા સુંદર નયનોવાળી
સુંદર સ્ત્રીઓના જિંઘા સ્તનનાં આસિંગ મળેલાં છે
અને જેણે ગજરાજના મંડચળમાં જન્મ લીધો છે,
તે મોતીઓના હારની પામર જનોની નગરીમાં અણી-
ની જેમ થી થી માઠી દશા નથી થઈ? ૨૯

કાંચપી

શ્રીમતા કથય કલ્પક પૂર્વ કાનિ કાનિ મુઠતાનિ
કૃતાનિ । જન્મ પાપયસિ યેન સમસ્તં હારદ્વજ્જદયે
હરિણાદ્યાઃ ॥૩૦॥

હે કાચણી ! તે પહેલાં કયા કયાં પ્રવૃત્તિઓ કર્યા
છે તે કહે; કારણ કે હરિણના નેત્ર સમાન સુંદર નેત્રને
ધારણ કરનારી સુંદરીના મુક્તાદાઘી અનેહર સ્તન-
પ્રદેશ પર તું આખી જન્મ પસાર કરે છે. ૩૦

કુંડલ

વત્સ્યૈ પવનામિદાસલિલૈશ્ચોર્ણં તપો દુષ્કર
તસ્યૈત્તફલમીદશં પરિણતં યજ્ઞાતરૂપં વપુઃ ।
મુઘાપાણ્ડુકપોલચુન્નમનુચં સદ્ગચ્ચ રત્નોત્તમૈઃ
પ્રાપ્તં કુણ્ડલ વાન્દુષે કિમપરં યન્મૂઢ દોલાયસે ॥

હે કુંડન ! તે પહેલાં પવન, અગ્નિ, સૂર્ય અને
પાણી વગેરેના આધાર લઈને અત્યંત દુષ્કર, તપ કથું,
તેના જ દુશ્કરે આતું અત્યંત સુંદર સુદીર તને મળેલું
છે તરુણ સ્ત્રીના ગોરા ગાલને સુંબળ આપવાતું મુખ
અને કિતમ રત્નો સમથેતા સગ એ બધું તને મળ્યું
છે, હવે હે મૂઢ ! તારે ખીલું શું ભેટાંએ કે જેથી તું
સુંબળ બનીને ડાલે છે ! ૩૧

નાકત્વં ભૂષણ

હારસ્યાતિદુરાપમસ્તિ મુવને હે નાસિકાભૂષણ
ત્વત્સોમાગ્યમિતિ પ્રતીહિ વનિતાવક્રત્રેન્દુકાન્તિપ્રદ ।

યત્કાન્તાતનુસંગમાય સહતે સોન્તવિભેદવ્યયાં
સા નાસા પુટભેદનાદપિ ભવત્સદ્ગં યતો વાન્દુહિતિ ॥

ઓના મુખરૂપી ચંદ્રને કાંતિ આપનાર એવા હે
નાકના ભૂષણ ! તને જે સોભાગ્ય મળેલું છે તે હારને
પ્રાપ્ત થઈશકે એમ નથી, એમ અમને લાગે છે. સુંદર
સ્ત્રીના સમાગમ થાય એટલા માટે હારમાં પરાવેલાં
મોતીઓ અતે પીડા ભોગવીને વીધાય છે, જ્યારે સુંદર
સ્ત્રી અતે પોતાનું નાક વીધાવીને તારા સંગને ઇચ્છે છે.
૩૨

ગુણાનામહાનાદનુભવતુ તાવત્યતિપદં
મુદુર્વાહુચ્છેદ્યતિકરમસૌ સ્વર્ણચલયઃ ।

અપિ છાતે તત્ત્વે તવ ગુણસમુદ્રસ્ય પુરતઃ ।

સર્મ ગુજ્ઞાપુન્નસ્તુલનમતિલજ્ઞાકરમિદમ્ ॥૩૩॥

એણેને નહિ ભણવાને લીધે આ સેનાતું વલય
(કડું) ઘડીસર સુંદરીના હાથથી બુદ્ધ પંથવાતું સંકેત
ભોગવતું હોય, તો ભલે ભોગવે; પરંતુ એક વખત
તારી સાચી બાળત ભણી લીધા પછી, તો તું કે જે
શુભનો સમુદ્ર છે, તેને અણીઓના સમૂહ સાથે તોલવું
પડશે, એ પણ તારે માટે અત્યંત શરમજનક ગણાશે. ૩૩

હે રક્ષ હેમતુલયા તુલિતાંસિ નિત્યં
માનં જહીહિ કિમુ પશ્યસિ નો વિશેષમ્ ।

સ્વર્ણ સરત્રપટિતં ત્વપોચરેપુ

સ્વં પાપ પામરવૃષ્ટરણેષુ સ્ત્રીનઃ ॥૩૪॥

હે ચાંદીના આગર ! તને સોતું તોવવાનાં ત્રાજવાથી
તોલવામાં આવ્યું, તેથી જો તને અભિમાન પેદા
થતું હોય તો તું છોડી દે; કારણ કે રત્નો જગ્યામાં
આવ્યાં છે એવું આ સોતું તો રાખ્યોના મસ્તક પર
યડે છે અને હે પાપી ! તું તો પામર સ્ત્રીઓનાં રર-
લોમાં ઢંઢાયેલું રહે છે. એટલે તારામાં અને મોનામાં
ફેર છે. ૩૪

વીણાદ

યદેત્તકામિન્યાઃ મુરતવિરતૌ પવ્વઠઠવા
કરેણનીવત્સ્યં વસસિ મહ હોરેણ મુગ્ધા ।

મુદુઃ શુવંન્મીતં કુચકલશપીઠોતિ લુટ-

જયે. વીણાદ્વદ પ્રકટવ કલં કસ્ય તત્ત્વઃ ॥૩૫॥

હે વીણાના દંડ ! સુરતકોડા પછી આરામ કરતી
પપ્પતે કામિની સ્ત્રીના નવપક્ષવ જેવા ચુલાળી હાથ વડે
ધારણુ કરાઈને તું કિંમતી મુકાદારની સાથે નિવાસ
કરે છે. હવે એના સ્તનરૂપી કલસની પીંડ પર નાચ
કરતો એવો તું વારંવાર ગીત ગાઈને દ્વાઈક અલોકિક
તપના રૂતને પ્રગટ કરે. ૩૫

મુરલી

માગવસ્ય મુરલી મુલ્લમા રાગમાવહતુ કિંતુ
વચસે । વંશજાહમિતિ માસ્તુ સગર્વા યા વિમર્શિ
વદ્યોશો વિવરાણિ ॥ ૩૬ ॥

હે સખી મુરલી ! માધવના શ્રુમ પર લાગીને સુંદર
રાગ પ્રગટ કરવો દોવ, તો તું લહે પ્રગટ કર; ‘પરંતુ
હું સારા વંશ(વાસ)માંથી પેદા થઈ છું’ એ રીતનો
ને તું ગર્વ રાખતી દોવ તો રાખીશ નહિ, ધારણુ કે
તું તારા શરીરની અંદર ધણું છિદ્ર ધારણુ કરે છે.

પરિપીઢ્ય કરદ્વયેન ગાઢે પરપુંસા પરિચુમ્બિતા-
નનાપિ । મુરલી મહનીયવંશજાતા મુદુરાક્રન્દમમન્દ-
માતનોતિ ॥ ૩૭ ॥

એ હાથના દ્વાધાથી ખૂબ જ પીસ પમાડીને જેના
મુખપર સુખન પરપુરવે કરેલું છે એવી આ મુરલી
ધણુ ઉચ્ચ વંશ (વાસ) આ પેદા થઈ હોવાને કારણે
મેટીથી વારંવાર રંદન કરી રહી છે. ૩૭

વણુકર

ધ્રાતર્થામ્યકુવિન્દ કન્દલયતા વલ્લાળ્યમૂનિ ત્વયા
ગોળીવિધ્રમભાજતાનિ સુવદ્વન્ધ્યાસ્તા કિમાચારયતે ।
કિં લેવેકં રુચિરં વિરાદમિનવં વાસસ્તદાસુત્યતા
યનોગ્ધન્તિ કુચરચલાક્ષણમપિ ક્ષોણિશુર્વા વલ્લભાઃ ॥

ગમકાના હે વણુકરમાંઈ ! આ કાથળા જેવાં લારે
લાજનાં એવાં ધણું વચ્ચોને વણુવામાં તું તારી જાતને
શા માટે આટલી બધી કલેસ આપે છે ! હવે તું બધાં
વચ્ચે વણુવાનું છોડી દઈને એક જ સુંદર અને નવીન
એવું વસ્ત્ર વણુને તૈયાર કર કે જેના રાખની રાણીએ
પોતાના સ્તનપ્રદેશ પરથી ઘડી માટે પણુ ત્યાગ કરે નહિ
કષ્ઠધાર-નાવિક

દુર્ગા નદી શિશિલવન્ધવિહ્વમ્બિની નૌરમ્યુજતા
જંલમુષો વિપમઃ સમીરઃ । આલદવાઞ્ચિજલુલુમ્બયુલોડ
ધ્વનીનસ્તલ્કર્ણધાર કુર યસ્તદશી કુલસ્ય ॥ ૩૯ ॥

હે કષ્ઠધાર નાવિક ! આ નદી તરી જવાય એમ
નથી. આ નોકા બંધન શિશિલ ધનાથી રૂબવાની તૈયારી
કરે છે. ઉપર મેધ ચડી આવ્યા છે. પવન ઊલટી ગતિએ
પાવ છે. મારા કુટુંબને સાથે કાઈને ઘેરેલા એવો હું
સુસાદર છું; માટે તારા કુળની શોભા વધે તેવું કરને. ૩૮

જીર્ણા તરિઃ સરિદિવં ચ ગમીરનીરા નકાકુલા
વદ્ધતિ વાયુરતિપ્રચન્દઃ । તાર્યાઃ સ્ત્રિયશ્ચ શિશવશ્ચ
તથૈવ શૂદ્રાસ્તલ્કર્ણધારમુજયોર્વલમાશ્રયામઃ ॥ ૪૦ ॥

આ હોડી જીર્ણ થયેલી છે, અત્યંત ઊંડાં પાણીથી
ભરેલી આ નદી મુરોથી વેરાયેલી છે, વાયુ અત્યંત
પ્રચંડ રીતે વાઈ રહ્યો છે અને સ્ત્રીઓ, બાળકો, વૃદ્ધ-
જનો એ બધાને ઉગારી લેવાનાં છે; માટે હે નાવિક !
તારી ભુમ્મઓના જળને અમે આશ્રય કરીએ છીએ.

તેલી

અમી તિલાસ્તૈલિક નૂનમેતાં દેહાદવસ્થાં ભવતો-
પનીતાઃ । દેવોઽભવિવ્યવધનીપુ નૂનં તદા ન જાતે
કિમિવાકરિવ્યઃ ॥ ૪૧ ॥

હે તેલી ! સ્નેહ(તેલ)ને કીધે તેં આ તલને
પીલીને તેમની આવી કંદોડી અવસ્થા કરી નાખી;
પણુ ને તને એ તલને વિરે દેવ હોત, તો તો તેમની
તેં શી દશા કરી હોત, તે હું બાંધતો નથી. ૪૧

વ્યાધ-શિકારી

एको विश्वसतां हराम्यपचूयः प्राणानहं प्राणिना-
मित्वेवं परिचिन्त्य मा स्वमनसि व्याधानुतापं कृथाः
भूपानां भवनेषु किं च विमलक्षेत्रेषु गृहाशयाः
माघृणामरयो वसन्ति कति नो स्तुतल्यकक्षाः खलाः

હે લાઈ શિકારી ! ‘હું એકલો જ છ્યા વિનાનો
બનીને ગારી પર વિશ્વાસ રાખનારાં પ્રાણીઓનાં પ્રાણ
હરી રહ્યો છું,’ એમ વિચારીને તું તારા મતમાં બોધ
અંતાપ કરતો નહિ; કારણ કે રામજોનાં ભવનોમાં
અને પવિત્ર સ્થળોમાં છૂપા દુષ્ટ આશપવાળા તારા
જેવા કેટલાએ ખલ માણસો સભજનોનો શત્રુ બનીને
શું નથી વસી રહ્યા ? ૪૩

सर्वोद्विगकरं मृगादनममुं संत्यज्य हा भिक्त्वया
लोकस्थानुपकारिणं गिरिनदीतीराटवीनिर्वृतम् ।
अज्ञन्तं वृणमेणश्वाममपुं व्याप प्रतापुं वृषा
देवो दुर्बलघातकोऽयमिति सा गाथा यथार्थीकृता ॥ ४३ ॥

હે શિકારી! સર્વને ઉદ્દેશ કરનારા, લોકોને અનુ-
પકારી એવા અને પવનની નદીઓના કિનારા પરનાં
જંગલોમાં ભરાઈ રહેલા પશુભક્ષી વાઘ-ચિંહને માર-
વાનું છેડી દઈને ફક્ત ધાસ ખાનાર હરણના બન્યાને
તે 'નકામું' મારી નાખ્યું. 'અરેખર' દેવ પણ દુર્બલનો
જ ધાતક છે,' એ બાણીતી કહેવત તે સાચી કરી
ગતાવી છે. ૪૩

વિષમન્ત્રી-ગારુડી

મેકેત કળતા સરોપવરુપં ચત્કળસર્પાનને
શત્તું કર્ણચપેટમુગ્ધિતમિયા હસ્તઃ સમુદ્ધાસિતઃ ।
ચવાધોમુલ્યમભિણી વિવદ્યતા નાગેન તૂળીં સિવંતં
તત્સર્વં વિષમન્ત્રિણો ભગવતઃ કસ્યાપિ લીલાવિતમ્ ॥

હાં હાં અવાજ કરતા દેડકાએ રોષને કારણે કઠોર
બનેલી એવી કણ્ઠચપેટ (લપડાક) કૃષ્ણ સર્પના મુખ
પર મારના માટે નિર્ભયપણે પોતાનો હાથ લાંબો કર્યો;
પણ જેનાં ચક્ષુ પૃથ્વી તરફ નીચે દબેલા છે, એવા તે
નાગે તેને કાંઈ જ કહ્યું નહિ; તે જ ગતાવી આપે
છે કે, કાંઈ અસૌકીક પ્રભાવવાળા વિષમન્ત્રી બંધુનાર
ગારુડીએ આ પ્રકારની રમત કરેલી છે. ૪૬

માળી

સોદૈરસૈરપિ ફળળયા મીમમાતૌ નિદાપે
માલાકાર વ્યરચિ ભવતા યા સરોરસ્ય પુષ્ટિઃ ।
સા કિ શમ્યા જનયિતુમિદ્ પ્રાવૃષેપયેન વારાં
ધારાસારાતપે વિકિરતા વિશ્વતો વારિદેન ॥૪૫॥

ઉનાળામાં સૂર્ય પ્રગટ રીતે તજતા હોતે તેવા સમયે
હે માળી! તે દવા કરાને યોગ પાણી વડે પણ આ
વૃક્ષનું જે સારી રીતે પોષણ કર્યું, તેનું પોષણ શું
મારે બાળુ જલની ધારાને વરસાવતા યોગાસાના મેઘ-
થી થઈ શકશે 'અર' કે? ૪૫

કાચરથ

વિપ્રેધ્યઃ સાધુદાનં રિપુજનસુહૃદાં ચોપકારાન્કુરુ ત્વં
સૌજન્યં વન્નુવર્ગો નિઝહિતમુચિતં સ્વામિકાર્યં યથાર્યમ્
શ્રોત્રે સે તપ્યમેતત્કથયતિ સતવં છેલની ભાગ્યશાલિ-
ન્નોચેન્નદેહિકારે મમ મુલસદૃશં લાયકાસં મ્હેદિ ॥

'હે ભાગ્યશાળી! બાકસુને સારી રીતે દાન આપ;
શત્રુઓ અને મિત્રો બંને પર યોગ્ય રીતે ઉપકાર કર;
કૃપાળુઓ પર સુઝનનાનો ભાવ બતાવ; પોતાનું સિત

સારી રીતે કર. જે તું એમ નહિ કરે, તો બ્યારે
તારો અધિકાર વ્યાપ્તો જશે ત્યારે તારું મુખ મારા
મુખ જેવું કાળુમેશ થઈ જશે' એ રીતે લેખની
(કાચરથ-અમલદાર બનેલા) તને બંને કાન પર
સંભળાય, તે રીતે વારંવાર કરી રહી છે. ૪૬

કવિ

ફલ્ત્વં મોઃ કવિરસિ તાત્કમુ સલે ક્ષીણોડસ્યનાહરતો
ચિન્દેશં મુખિનોડપિ દુર્ગતિરિયં દેશં ન મામેવ ચિત્ત્
પાકાર્થી ક્ષુધિતો યદેવ વિદ્યે પાકાય બુદ્ધિ સદા
વિન્ધ્યે નેચન્યતમમ્યુયૌ ન સલિલં નાત્રં ધરિત્રીતલે ॥૪૭॥

'લાઈ! તમે કાણુ છે?' 'લાઈ, હું કવિ છું.'
'મિત્ર! આટલા દુર્બળ કેમ છે?' 'આવાનું નહિ
અળવાથી.' 'અરે! જ્યાં ગુણવાન જોનાને આવાનું
પણ ન મળે, તેવા આ દેશને ધિક્કાર છે.' 'ના,
ના, દેશને ધિક્કાર નહિ, ધિક્કાર તો મને આપવો
જોઈએ; કારણ કે બ્યારે હું ભૂખ્યો થતાં ભોજન
બનાવવાની ઇચ્છા કરું છું, ત્યારે મારા દુર્ભાગ્યે વિધ્વા-
ન્ય પર લાકડાં હોતાં નથી, સાગરમાં પાણી હોતાં
નથી અને પૃથ્વી પર અનાજ હોતાં નથી.'

બાળક

યે શિરસા નિહિતા અપિ ન ભવન્તિ સણે સમાન
મુલદુર્યાઃ । ચિકુરા ઇય સે વાલા ઇવ જરાપાણુ-
ભાવેડપિ । ૪૮॥

હે મિત્ર! મસ્તક પર રહેલા વાળ પણ વૃદ્ધાવસ્થા
આવનાં સમાન રીતે સુખદુઃખના ભાગી થતા નથી;
અર્થાત્ બધા જ વાળ એક જ સરખી રીતે ધોળા થતા
નથી. તે જ રીતે જે બાળકોને પણ મસ્તકે ચપ્પલી
ઉઠેલાં હોય અર્થાત્ ધનુ લાકડી ઉછેરાં હોય તો તે
વૃદ્ધાવસ્થા આવતાં આપણા સુખદુઃખના સરખાં
ભાગીદાર થતાં નથી.

રોડુપ-નંદ

વંશઃ પ્રાંશુરસૌ ધુગવ્રગમયો ઝીર્ણાં વરત્રા હમા
કીલાઃ કુળ્લતયા વિશન્તિ ન મહીમાહન્યમાના અપિ ।
જારોહન્યવસાયસાહસમિદં શૈલ્ય સંરચ્યતાં
દૂરે શીર્ણકટે જ્ઞતાન્તમદિપ્રમેવેયપટ્ટારવઃ ॥૪૯॥

હે ભાઈ નંદ! આ વાંસ ઉંચો છે, તે કીડાને
કારણે સડેલા બની કાણુવાળો થયા છે, તેની ઉપર
ચડવાની ચામડાની પદી (વસ્ત્ર) જુઓ બનેલી છે.
આ ખીલા બીજા થવાને કારણે કોડવા થતાં જમીનની

અંદર ઊતરતા નથી; માટે તું જે ઉપર ચડવાના સાહસ-
કાર્યમાં પડેલાયો છે, તેં છોડી દે; કારણ કે લક્ષ્મી
મળવાની વાત તો આધે છે અને ધમરાજના પાડાની
ઠેકે બધેલ ધંડોનો નાદ તો પાસે સંભળાય છે. ૪૯

કુશીલવ-મુખધાર વગેરે પાત્રો

મૌલિ: સ્વર્ણકિરીટકાન્તિરહિર: કેયૂરમય્યૌ મુજૌ
ત્વદ્મૃત્યા: કિલ કચ્ચુકિપ્રમૃતયો દેવેતિ વિશ્વાપ્યસે ।

इत्यं कल्पनया कुशीलव नृपाहंकारदाढ्यं पृथा
नृत्यान्ते भवतो भविष्यति मसीमात्रावशेषं वपुः ॥५०

હે કુશીલવ (નાટકકુ) મુખ્ય પાત્ર લગ્નવતાર) ।
તારો મુગટ સોનાના મુગટના જેવી કાંતિ ધારણ કરવાથી
સુંદર લાગે છે. તારી બન્ને જુમ્મો પર મોટાં સુંદર
કડા છે. કચ્ચુકા વગેરે તારા સેવકો 'દેવ દેવ' કહીને
તારી રાજા તરીકે ઓળખાણ આપે છે; પરંતુ એ
રીતની કલ્પના કરીને તું રાજપણાનો અહંકાર આવ-
વાથી ખોટી રીતે કંઠારતાનો આશ્રય કરીશ નહિ; કારણ
કે નાટક પૂરું થયા પછી તો (વેશભૂષા ઉતારી દેતાં)
તારા શરીર પર ફક્ત મેશ જ બાકી રહેવાની છે. ૫૦

લીલકથના

समक्षम मूर्धनि निवेदि गवेयुकानां गुह्यमयी-
शुरसि पाटय हारयट्टिम । बाले कलावति विरं पति-
तासि पक्षौ तडोहमन्यदपि भूपणेपणीयम् ॥ ५१ ॥

હે કલાવતી બાલા ! તું પુષ્પની માળાને અસ્તક
પર ધારણ કર; તેમ જ ધરમાથી તૈવાર કરેલી,
ચણેલી પડેલેલી એવી માળા છાતી પર ધારણ કર;
કારણ કે તને લીલ લોકના નાના ગામડામાં આપી છે
તેથી લોકો સિવાયનાં આશુપણેમાં તારે માટે એ જ
પ્રત્યેક યોગ્ય છે. ૫૧

લીલમુખીની દીકરી

पतन्मन्दविपकतिन्दुकफलश्यामोदरापाण्डुर-
प्रान्तं हन्त पुलिन्दसुन्दरकरस्पर्शक्षमं लक्ष्यतं ।
सत्पट्टीपतिपुत्रि कुञ्जरकुलं कुम्भाभयाभ्यर्थना-
दीनं स्वामनुनायते कुचयुगं पत्राश्रुतं मा कुर्याः ॥

હે ભાલિના મુખીની પુત્રી ! જેનો વચ્ચે લાગ
ધોરા તાપથી પકવેલ તિંદુલ ફળના જેવો સ્વામ છે
અને જેની કિનારાં પરનો ભાગ સ્પર્શ છે એવા તારાં
સ્તનયુગલ પુલિંદ નાતિના સુંદર સ્વાનના હાથના
સ્પર્શને સહન કરી શકે તેમ છે. હવે આ હાથીઓનું
ગેળું પેનાના ત્રંડસ્થાને (લીલા તરફથી) અલય બળે

એ પ્રકારની પ્રાર્થનાથી દીન બનીને તારી પાસે માગણી
કરે છે, માટે તારાં બંને સ્તનોને પાંદડાંથી ઢાંકવાનો
પ્રયત્ન કરીશ નહિ. ૫૨

મુસાફર

न यत्र गुणवत्पात्रमेकमप्यस्ति संनिधौ ।

कस्तत्र भवतः पान्थ कूपाम्बुमहणामहः ॥ ५३ ॥

જે તારી પાસે એક પણ ચણું (દોરી) વાળું પાત્ર
ન હોય, તો પછી તું કૂવાના બળને લેવાનો જે આશ્રય
કરે છે, તે કયા પ્રકારનો છે ? ૫૩

वापी कापि कदापि न श्रुतचरी को वेद कीटक्सरो
व्योमाम्भोजवनीव चात्र तटिनी कैर्नाम विहायते ।
हंशो पान्थ दुरन्तसाहसभैरत्रागतं चेन्मरौ

मण्डूकाकुलपङ्कसंकुलजलाद्रोः कवन्धं पिव ॥५४॥

હે મુસાફર ! આ મરુભૂમિમાં કોઈએ ક્યારેય પણ
વાવતું નામ તો સાંભળ્યું નથી; સરોવર કેવું હોય તે
પણ કોઈ બાણતું નથી; નદીતું નામ પણ કોઈ બાણતું
નથી. આકાશમાં કમળનાં વન જો તો અહીં નહીં
હોય. એટલે અત્યંત મોટું સાહસ કરીને તમે આ
મરુભૂમિમાં આવી પહોંચ્યા છો, તો પછી દેહકાંનાં
ટોળાંથી કાદવવાળાં થયેલાં કૂવાનાં ખારાં જળ પીઓ.
કસ્તૂરી

अयि त्यक्तसि कस्तूरि पामरैः पङ्कशङ्कया ।

अलं खेदेन भूषाळाः किं न सन्ति महीतले ॥५५

અરે હે કસ્તૂરી ! પામર માણસોએ તને કાઢવ
હોવાની શંકાથી ફેંકી દીધી છે; તેથી તું ખેદ કરીશ
નહિ; આ પૃથ્વી પર શું રાખ્યો રહ્યા નથી ? ૫૫

यद्यपि देवाल्लव्या कस्तूरिभूमिरत्र भूरितरम् ।

नेया किमसौ तदपि हि शौचार्थं जानता पुंसा ॥

ધારો કે દેવલોએ અતિશય કસ્તૂરી થતી હોય તેહું
સ્થળ મળી આવે, તેથી શું કસ્તૂરીને ઓળખનાર
માણસે તે કસ્તૂરીનો લીંપવા-ભાંગવામાં ઉપયોગ
કરવો બેઠેલો ? ૫૬

दुर्लीलपल्लीपतिपुत्रहस्ते कस्तूरि करते वद दुर्वि-
पाकः । आरभ्य सौरभ्यकथासु मौनं मालिन्यमात्रे
वचसोऽवकाशः ॥५७॥

હે કસ્તૂરી ! ખરાબ યોદ્ધા કરનાર ભાલના મુખીના
છેકરાના હાથમાં તું બંદ પડી તેથી તને શોક થા
માટે થાય છે એ તો કહે ? ધારો કે તારી સુંબેલી
ફેલાવનારી કથોઓનો મદિમા ગાવામાં મોન રાખીએ

તોપણ તારી ને સુંદર કાળાશ (ચલિનતા) છે, તેના વખાણ કરવા માટે તો વાણીને પૂરો અવકાશ રહે છે.

। અયિ વત ગુરુગર્વ મા સ્મ કસ્તૂરિ ચાસીરચિલ-
પરિમલાનાં મૌલિજા સૌરભેજ । ગિરિગદ્દનગુહાયો
લીનમત્યન્તરીને સ્વજતકમસુનૈવ પ્રાણહીનં કરોપિ ॥

હે કસ્તૂરી! સર્વ પ્રકારના સુગંધિત પદાર્થોમાં વિશેષ સુગંધીને કારણે તું ને મોટાઈને ગર્વ કારણ કરે છે. તે ગર્વને તું છોડી દે; કારણ કે તારી સુગંધીને લીધે જ પર્વતની ઊંડી ગુફામાં સંતાઈને અત્યંત દીન જેવા રહેલા તારા પિતા કસ્તૂરીમૂળને તું પ્રાણ વિનાનો કરે છે. ૫૮

જન્માધ્યાનં ન છલુ વિમલં વર્ણનીયો ન વર્ણો
દૂરે પુંસાં વપુષિ રચના પદ્મગદ્ગાં કરોતિ ।
યદ્યપ્યેવં સકલમુરભિદ્રવ્યગર્વપહારી
કો જાતીતે પરિમલગુણઃ કોઽપિ કસ્તૂરિકાયાઃ ॥

કસ્તૂરીનું જન્મરચાન ખાસ સ્વચ્છ નથી. તેના વર્ણ (રંગ) પણ વખાણવા જેવો નથી. માણસોથી દૂર રહેનારના શરીરમાં તેની ઉત્પત્તિ છે. માણસો દ્વંષ્ટી તો તેમાં કાઢવાની શંકા કરે છે. એ રીતે નોકે કસ્તૂરીમાં બધા દોષો છે, પરંતુ બધા જ સુગંધિત પદાર્થોના ગર્વને હરી લેવાનો કસ્તૂરીને સુગંધીનો જ અસૌકીક ગુણ મળેલો છે, તેને કાણુ બળે છે ૧ ૫૯ દીવો

રક્ષ પાત્રગતં મેહં પ્રદીપ શ્રીવિવર્ધનમ્ ।
પ્રયાસ્યન્તિ વિના તેન ભસ્મત્વં ચદ્રવદ્રુણાઃ ॥૬૦॥

હે દીવા! તારા પાત્રની અંદર રહેલ સ્નેહ(તેલ)નું તું રક્ષણ કર; કારણ કે તે સ્નેહ તારી શોભામાં વધારો કરતર છે. તે સ્નેહ વિના તારા બધા ગુણો ભસ્મરૂપ બની જશે. ૬૦

બહિરતિર્નિર્મલરૂપં વહતસ્તે દીપ દૈવતો જગતિ ।
અવગતમચિરાદાન્તરમૌઞ્ઞરત્યં કજલદ્વાર ॥ ૬૧ ॥

હે દીવા! દૈવના યોગે તું બહાર તો અત્યંત નિર્મલ એવા સ્વરૂપને કારણે કરે છે; પરંતુ તારા અંતરમાં ને પ્રકારની ઉજ્જવળતા (કાળાશ) છે, તે તો આ કાળજી દારા જ બહાર બહાઈ બહાઈ જાય છે. ૬૧

ન મનેરિતોઽધિકા મા નો મૃદુતા ન પ્રકાશ-
સમતા ધા । અચિરસ્થિતિરિતિ દીપો ન દિ ચદ્ર-
મૂલ્યોઽમવદ્વાયઃ ॥૬૨॥

દીવા કરનાં મણિનો પ્રકાશ વધારે હોતો નથી. દીવા જેટલી કોમળતા મણિમાં નથી તેમ જ મણિની અંદર દીવાના જેટલો સમાન પ્રકાશ પણ હોતો નથી; તે છતાં પણ દીવાનું મૂલ્ય (મણિ જેટલું) વધારે બેવામાં આવતું નથી, તેનું કારણ એ છે કે દીવો થોડો વખત રહીને યોગવાઈ બંધ છે. ૬૨

યાં કાન્તિ વહસિ પરાં પ્રદીપ મદ્ર સ્વીયા-
સાવિતિ દ્વિ મા સ્મ મન્યયાત્ત્વમ્ । સત્તેદે ત્વયિ
નિશિ માનુનાહિતાસૌ નૈવં ચેદહનિ સતિ કં વા
ગતા સા ॥૬૩॥

હે ભાઈ દીવા! તું ને ઉત્તમ કાન્તિ કારણ કરે છે; તે તારી પોતાની છે એમ તું હૃદયમાં માનતો નહિ; કારણ કે સતને વખતે સ્નેહ(તેલ)થી ભરપૂર બનેલ તારે વિશે સુષે ને પ્રકાશ મૂક્યો હોતો, તે જ તારો પ્રકાશ છે; નહિ તો દિવસ થનાંની સાથે જ તારો પોતાનો પ્રકાશ ક્યાં ચાલ્યો બંધ છે? ૬૩

પ્રદીપ કિમુ કુલ્યસિ પ્રલયમારુતપ્રવલત્રમાપટલ-
પાટલપ્રકટપાવકવ્યક્તયે । ત્વમદ્ધ કિમુ કામિનીકુચ-
સટીપટીપલ્લવપ્રકન્પનપરિસ્ફુરત્પવનલેશપારંગતઃ ॥૬૪

હે દીવા! પ્રલયકાળના પવનથી અનવળતી પ્રકાશની બ્યોતને લીધે કિંકા સાલ રંગવાળા પ્રકાશમય અગ્નિને પ્રગટ થયેલો બાઈને તું શા માટે કોપ કરે છે? કારણ કે કામિની સ્ત્રીના સ્તનને કિનારે રહેલ સાડીનો પાલવ ઢાલવાથી ને જરાક પવન આવે છે, તેનથી તું પારંગત (કુશલ, પારે પડેલો) જનુ-નાથ પામતું તે) દશાને પામે છે. તેની તને ખબર નથી. ૬૪

રે રે દીપ તિસ્ફુતાલિલતમઃ સ્તોમારિવભેષ્ય તે
રાત્રી મૃદનિજાગ્રપાલિશલમાપાતેન કિં પૌરુષમ્ ।
તત્કર્માચર યેન સાધકયશો મૂયાત્વમાતે પુન-
નં સ્નેહોજ ચ સાદશા નહિ પરં જ્યોતિઃ પરં સ્યાસ્યતિ ॥

હે દીવા! તે સર્વ અંધકારના સમદૂષ્ટી શત્રુ-
વર્ગના નાશ કરેલો છે. હવે રાતના વખતે છૂપી રીતે પોતાના અંજને હોમી દેના આ પતંગિયાનો નાશ કરવાથી તારો પુરુષાર્થ શું શોભાવતો છે? મારે તું એવું કાર્ય કર કે જેથી તારો યશઃ ગવાઈ બંધ, કારણ કે સવાર થતાં તો તારામાં સ્નેહ (તેલ) નહિ હોય, તારી તે દશા (દિવેર) નહિ હોય તેમ જ તારી બ્યોત પણ સ્થિર રહેશે નહિ. ૬૫

અંદર જીતરતા નથી; માટે તું જે ઉપર ચઢવાના સાદસ-
કાર્યમાં પડેવાયો છે, તેં છોડી દે; કારણ કે લક્ષ્મી
મળવાની વાત તો આધે છે અને ધરાજના પાડાની
ઠોઠ બાંધેલ ઘડેનો નાદ તો પાસે સંભળાય છે. ૪૯

કુશીલવ-સૂત્રધાર વગેરે પાત્રો

મૌલિ: સ્વર્ગકિરીટકાન્તિરુચિરઃ કેવૂર્મયૌ મુજૌ
ત્વદ્ભૂત્યાઃ કિલ કચ્ચુકિપ્રમુતયો દેવેતિ વિદ્યાવ્યસે ।

इत्यं कल्पतया कुशीलव नृपाहंकारदाढ्यं धृया
नृत्यान्ते भवतो भविष्यति मसीमात्रवशेन वपुः॥५०

હે કુશીલવ (નાટકકર્તા) મુખ્ય પાત્ર ભજવનાર) !
તારો મુગ્ધ સેનાના મુગ્ધના જેવી કાંતિ ધારણ કરવાથી
સુંદર લાગે છે. તારી બન્ને ભુજાઓ પર મોટાં સુંદર
કર્ડા છે. કંચુકી વગેરે તારા સેવકો 'દેવ દેવ' કહીને
તારી રાજ તરીકે ઓળખાણ આપે છે; પરંતુ એ
રીતની કલ્પના કરીને તું રાજપણાનો અહંકાર આવ-
વાથી ખોટી રીતે કહોરતાનો આશય કરીશ નહિ; કારણ
કે નાટક પૂરું થવા પછી તો (વેશભૂષા ઉતારી દેતાં)
તારા શરીર પર ફક્ત મેક જ બાકી રહેવાની છે. ૫૦

લીલકન્યા

સમ્પ્રદામ મૂર્ધનિ નિષેદિ ગવેયુકાતાં ગુહ્યામયી-
ગુરસિ ધારય દારવદ્રિમ્ । વાલે કલાવતિ ચિરં પતિ-
તાસિ પક્ષૌ તલોહમન્યદપિ ભૂષણમેવળીયમ્ ॥ ૫૧ ॥

હે કલાવતી બાલા ! તું પુષ્પની માળાને મસ્તક
પર ધારણ કર; તેમ જ ધરમાંથી તૈયાર કરેલી,
ચણેલી પડેવેશી એવી માળા છાતી પર ધારણ કર;
કારણ કે તને ભીલ લોકના નાના ગ્રામગ્રામાં આપી છે
તેથી લોહા સિવાયનાં આભૂષણોમાં તારે માટે એ જ
ધરણ્ય યોગ્ય છે. ૫૧

લીલમુખીની દીકરી

एतन्मन्दविषकतिन्नुकफलश्यामोदरापाण्डुर-
प्रान्तं हन्त पुलिन्दसुन्दरकरपर्वक्षमं लक्ष्यते ।
तत्पत्नीपतिपुत्रि कुञ्जरकुलं कुम्भामयाभ्यर्चना-
दीनं त्वामनुतायते कुचयुगं पत्राश्रितं मा कृष्याः ॥

હે ભીલોના મુખીની પુત્રી ! જેનો વચ્ચેનો ભાગ
ધારા તાપથી પડવેલ તિંદુલ રૂળના જેવો સ્પષ્ટ છે
અને જેની કિનારી પરનો ભાગ શ્વેત છે એમાં તારાં
સ્તનયુગ્મ પુલિંદ ગતિના સુંદર શુભાનન્ધ હાથના
સ્પર્શને સહન કરી શકે તેમ છે. હવે આ હાથીઓનું
રાણું પોતાના ત્રંડરૂળોને (ભીલો તપ્સથી) અભય મળે

એ પ્રકારની પ્રાર્થનાથી દીન બનીને તારી પાસે માગણી
કરે છે, માટે તારાં બંને સ્તનોને પાંદડાંથી ઢાંકવાનો
પ્રયત્ન કરીશ નહિ. ૫૨

મુસાફર

न यत्र गुणवत्पात्रमेकमप्यस्ति संतिष्ठौ ।

कस्तत्र भवतः पान्थ कृपाम्बुमह्णामहः ॥ ૫૩ ॥

જે તારી પાસે એક પણ ગુણ (દારી) વાળું પાત્ર
ન હોય, તો પછી તું કૃપાના જળને લેવાનો જે આગ્રહ
કરે છે, તે કયા પ્રકારનો છે ? ૫૩

वापी कापि कदापि न क्षुतचरी को वेद कीदृक्सरो
व्योमाम्भोजवनीव चात्र तटिनी कैर्नाम विद्वायते ।
हंहो पान्थ दुरन्तसाहसभरैरत्रागतं चेन्नरौ

मण्डूकाकुलपङ्कसंकुलजलाद्रोः कवन्धं पिब ॥ ૫૪ ॥

હે મુસાફર ! આ મરુભૂમિમાં કોઈએ ક્યારેય પણ
વાવતું નામ તો સાંભળ્યું નથી; સરોવર કેવું હોય તે
પણ કોઈ જાણતું નથી; નદીનું નામ પણ કોઈ જાણતું
નથી. આકાશમાં કમળનાં વન જો તો અહીં નહીં
હોય. એટલે અત્યંત મોટું સાહસ કરીને તમે આ
મરુભૂમિમાં આવી પહોંચ્યા છો, તો પછી દેહકાંનાં
ટાંગાંથી કાદવવાળાં થયેલાં ફૂવાનાં ખારાં જળ પીઓ.

કસ્તૂરી

अयि त्यक्तसि कस्तूरि पामरैः पङ्कशङ्कया ।

जलं खेदेन भूपाळाः किं न सन्ति महीतले ॥ ૫૫ ॥

અરે હે કસ્તૂરી ! પામર માણસોએ તને કાદવ
હોવાની શંકાથી ફેંધી દીધી છે; તેથી તું ખેદ કરીશ
નહિ; આ પૃથ્વી પર શું રાજ્યો રહ્યા નથી ? ૫૫

यद्यपि दैवाल्लघ्वा कस्तुरिभूमिरत्र भूरितरम् ।

नेया किमसौ तदपि हि शौचार्थं जानता पुंसः ॥

ધારો કે દૈવોએ અતિશય કસ્તૂરી થતી હોય તેનું
સ્થળ મળ્યા આવે, તેથી શું કસ્તૂરીને ઓળખનાર
માણસે તે કસ્તૂરીનો લીંપવા-મોળવામાં ઉપયોગ
કરવો જોઈએ ? ૫૬

दुर्लीलपल्लीपतिपुत्रहस्ते कस्तूरि कत्ने वद दुर्वि-
पाकः । आरभ्य सौरभ्यकथासु मौनं मालिन्यामत्र
वचसोऽवकाशः ॥ ૫૭ ॥

હે કસ્તૂરી ! અરાજ એટલા કરનાર ભીલના મુખીના
છોકરાના હાથમાં તું જઈ પડી તેથી તને શોક થા
માટે થાય છે તે તો કહે ? ધારો કે તારી સુત્રેથી
દેવાવનારી કથાઓનો મહિમા જાવામાં મોન રાખીએ

તોપણ તારી જે સુંદર કાળાશ (મહિનતા) છે, તેના વખાણ કરવા માટે તો વાણીને પૂરો અવકાશ રહે છે.

અયિ ઘત ગુરુગર્વં મા સ્મ કસ્તૂરિયાસીરખિલ-
પરિમલાનાં મૌલિના સૌરભેજા । મિરિગહનગુદાયાં
લીનમત્યન્તદીને સ્વજનકમમુનેષ પ્રાણદીને કરોપિ ॥

હે કસ્તૂરી! સર્વ પ્રકારના સુગંધિત પદાર્થોમાં
વિશેષ સુગંધીને કારણે તું જે મોટાઈને ગર્વ ધારણ
કરે છે, તે ગર્વને તું છોડી દે; કારણ કે તારી સુગંધીને
લીધે જ પર્વતની ઊંડી ગુફામાં સંતાઈને અત્યંત દીન
જેવા રહેલા તારા પિતા કસ્તૂરીચૂરને તું પ્રાણ
વિનાનો કરે છે. ૫૮

જન્માથાને ન જાણુ વિમલં વર્ણનીયો ન વર્ણો
દૂરે પુંસાં વપુષિ રચના પદ્મશઙ્કાં કરોતિ ।
યદાયેવં સકલસુરભિદ્રવ્યગર્વાપહારી
કો જાનીતે પરિમલગુણઃ કોઽપિ કસ્તૂરિકાયાઃ ॥

કસ્તૂરીનું જન્મસ્થાન ખાસ સ્વચ્છ નથી. તેનો
વર્ણ (રંગ) પણ વખાણવા જેવો નથી. માણસોથી
દૂર રહેનારના શરીરમાં તેની ઉત્પત્તિ છે. માણસો
દૂરથી તો તેમાં કાદવની શંકા કરે છે. એ રીતે જો કે
કસ્તૂરીમાં બધા દોષો છે, પરંતુ બધા જ સુગંધિત
પદાર્થોના ગર્વને ઢરી લેવાનો કસ્તૂરીને સુગંધીનો જે
અલૌકિક ગુણ મળેલો છે, તેને કાણુ જાણે છે ? ૫૯
દીવે।

રક્ષ પાત્રગતે સ્નેહં પ્રદીપ શ્રીવિવર્ધનમ્ ।

શ્યામશન્તિ ચિન્તા તેન ભસ્મત્વં યદ્ધવદ્ગુણાઃ ॥૬૦॥

હે દીવા ! તારા પાત્રની અંદર રહેલ સ્નેહ(તેલ)નું
તું રક્ષણ કર; કારણ કે તે સ્નેહ તારી શોભામાં વધારો
કરનાર છે. તે સ્નેહ વિના તારા બધા ગુણો ભસ્મરૂપ
બની જશે ૬૦

બહિરતિર્નિર્મલરૂપં વહતસ્તે દીપ દૈવતો જગતિ ।
અવગતમચિરાદાન્તરમૌગ્ગરહ્યં કમ્બલદારા ॥૬૧॥

હે દીવા ! દૈવતા યોગે તું બહાર તો અત્યંત નિર્મલ
એવા અવસ્થાને ધારણ કરે છે; પરંતુ તારા અંતરમાં
જે પ્રકારની ઉજ્જવળતા (કાળાશ ?) છે, તે તો આ
કાળજી દારા જ જણાઈ જાય છે. ૬૧

ન મગેરિતોઽધિકા મા નો મૃદુતા ન પ્રકાશ
સમતા વા । અચિરસ્થિતિરિતિ દીપો ન દિ વદ્ધ-
મૂલ્યોઽમવત્પ્રાયઃ ॥૬૨॥

દીવા કરતાં મણિનો પ્રકાશ વધારે હોતો નથી.
દીવા જેટલી કામળતા મણિમાં નથી તેમ જ મણિની
અંદર દીવાના જેટલો સ્થાન પ્રકાશ પણ હોતો નથી;
તે છતાં પણ દીવાનું મૂલ્ય (મણિ જેટલું) વધારે
જેવામાં આવતું નથી, તેનું કારણ એ છે કે દીવા
થોડા વખત રહીને ઓલવાઈ જાય છે. ૬૨

યાં કાન્તિ વહસિ પરાં પ્રદીપ મદ્ર સ્વીયા-
સાવિતિ દ્વિદિ મા સમ મન્યથાસ્ત્વમ્ । સત્તેદે ત્વયિ
નિશિ માનુનાહિતાસૌ નૈવં ચેદહનિ સતિ ક વા
ગતા સા ॥૬૩॥

હે ભાઈ દીવા ! તું જે ઉત્તમ કાંતિ ધારણ કરે
છે; તે તારી ચોતાની છે એમ તું હંધમા માનતો નહિ;
કારણ કે રાતને વખતે સ્નેહ(તેલ)થી ભરપૂર બનેલ
તારે વિષે સૂર્ય જે પ્રકાશ મૂક્યો હોતો, તે જ તારો
પ્રકાશ છે; નહિ તો દિવસ થતાંની સાથે જ તારો
ચોતાનો પ્રકાશ કથા સાદ્યો જાય છે ? ૬૩

પ્રદીપ કિમુ કુપ્યસિ પ્રલયમારુતપ્રવલત્રભાપટલ-
પાટલપ્રકટપાવકન્યત્કયે । ત્વમદ્ધ કિમુ કામિનીકુવ-
ત્તદીપદીપહ્રસ્વપ્રકમ્પનપરિસ્ફુરત્સવનલેશપારંગતઃ ॥૬૪॥

હે દીવા ! પ્રલયકાળના પવનથી પ્રબળતા પ્રકાશની
બ્યોતને લીધે ફિક્કા લાલ રંગવાળા પ્રકાશમય અગ્નિને
પ્રગટ થયેલો જોઈને તું શા માટે દોષ કરે છે ? કારણ કે
કામિની ઓના સ્તનને કિનારે રહેલ કાશીનો શાવ
હાલવાથી જે જરાક પવન આવે છે, તેનાથી તું પાર-
ગત (કુચલ, પારે પહોંચી જવું-નાશ પામવું તે)
દશાને પામે છે, તેની તને ખબર નથી. ૬૪

રે રે દીપ તિરરુતાચિલતમઃ સ્તોમાચિવગેસ્ય તે
રાત્રૌ મૂઢનિજાગ્રપાતિશલભાષાતેન કિં પોષ્યમ્ ।
તત્કર્માચર યેન તાવકયયો ભૂયાત્વમાતે જુ
નં સ્નેહો ન ચ સા દશા નદિપરં જ્યોતિઃ પર ભવતિ ॥

હે દીવા ! તે સર્વ અધિકારના સ્વરૂપ સુ-
વર્ણનો નાશ કરેલો છે હવે રાતના વખતે રૂપ રીતે
ચોતાના અંજને હોમી દેતા આ પદ્ધતિનો નાશ
કરવાથી તારો પુરુષાર્થ શું શોભાવશે કે માટે તું
એવું કાર્ય કર કે જેથી તારો યશ્ન સંતોષ, કારણ
કે સવાર થતાં તો તાગમાં સ્નેહ (તે) નહિ હોય,
તાગે તે દશા (દિવે) નહિ હોય તેથી જ ન્યાય
પણ સ્થિર રહેતો નહિ. ૬૫

અંદર ઊતરતા નથી; માટે તું જે ઉપર ચડવાના સાહસ-
કાર્યમાં પરાવાયો છે, તેં છોડી દે; કારણ કે લક્ષ્મી
મળવાની વાત તો આવે છે અને યમરાજના પાડાની
ડેક બંધિલ ધંટનો નાદ તો પાસે સંભળાય છે. ૪૯

કુશીલવ-સૂત્રધાર વગેરે પાત્રો

મૌલિ: સ્વર્ણકિરીટકાન્તિરુચિરઃ કેયૂર્મઘ્યૌ મુજૌ
ત્વદ્મૃત્યાઃ કિલ કચુકિપ્રમૃતયો દેવેતિ વિશ્વાપ્યસે ।
इत्ये कल्पनया कुशीलव नृपाहंकारदाढ्यं धृया
नृत्यान्ते भवतो भविष्यति मसीमात्रावशेन वपुः॥૫૦

હે કુશીલવ (નાટકકુ) સુખ્ય પાત્ર લજ્જવાનર) ।
તારો મુગટ સોનાના મુગટના જેવી કાંતિ ધારણ કરવાથી
સુંદર લાગે છે. તારી બન્ને જુઝમ્યો પર મોટાં સુંદર
કડાં છે. કંચુકા વગેરે તારા સેવકા 'દેવ દેવ' કહીને
તારી રાજ તરફ ઝોળખાણુ આપે છે; પરંતુ એ
રીતની કલ્પના કરીને તું રાજપણાનો અહંકાર આવ-
વાથી ખોટી રીતે કહોરતાનો આશ્રય કરીશ નહિ; કારણ
કે નાટક પૂરું થયા પછી તો (વેશભૂષા ઉતારી દેતાં)
તારા શરીર પર ફક્ત મેથ જ પાછી રહેવાની છે. ૫૦
લીલકન્યા

સગદામ મૂર્ધનિ નિષેદિ ગવેયુકાનાં ગુહ્યમયી-
મુરસિ પારય દ્વારયદ્રિમ્ । બાલે કલાવતિ ચિરં પતિ-
તાસિ પદૌ લહોદ્દમન્યદપિ ભૂખમેયણીયમ્ ॥૫૧॥

હે કલાવતી બાલા ! તું પુખ્તની માળાને મસ્તક
પર ધારણ કર; તેમ જ ઘરમાંથી તૈયાર કરેલી,
ચલેલી પરાવેલી એવી માળા છાતી પર ધારણ કર;
કારણ કે તને બીલ લોકના નાના ગામડામાં આપી છે
તેથી લોકા સિવાયનાં આશુષલેખાં તારે માટે એ જ
કુશળ થોગ્ય છે. ૫૧

લીલમુખીની દીકરી

પતન્મન્દવિપક્તિન્દુકલ્પદ્યામોદરાપાણ્ડુર-
પ્રાન્તં હન્ત પુલિન્દમુન્દરકરસ્પર્શકમ્ લક્ષ્યતે ।
તત્પત્નીપતિપુત્રિ કુશ્વરકુલં કુન્દમાયાપ્યર્ચના-
દીનં સ્વામનુનાયતે કુચયુગં પત્રાશૃતં મા કૃયાઃ ॥

હે બાલિકા મુખાની પુત્રી ! જેનો વચલો-ભાગ
ધીરા તાપથી પકવેલ તિંદુલ ફળના જેવા સ્વામ છે
અને જેની ઝિનારી પરનો ભાગ શ્વેત છે એવાં તારાં
સ્તનયુગ્મ પ્રવિંદ બતિના સુંદર ચુનાનના હાથના
સ્પર્શને સહન કરી શકે તેમ છે. હવે આ હાથીઓનું
રોળું પોનાના તડસ્થાને (બીલી તરફથી) અલપ મળે

એ પ્રકારની પ્રાર્થનાથી દીન બનીને તારી પાસે માગણી
કરે છે, માટે તારાં બંને સ્તનોને પાંદડાંથી ઢાંકવાનો
પ્રયત્ન કરીશ નહિ. ૫૨

મુસાફર

ન યત્ર ગુણવત્પાત્રમેકમપ્યસ્તિ સંનિધૌ ।

કસ્ત્રત્ર ભવતઃ પાન્ય કૃપામ્બુમ્હણામ્હઃ ॥ ૫૩ ॥

જે તારી પાસે એક પણ શુભ (દોરી) વાણું પાત્ર
ન હોય, તો પછી તું કૃપાના જળને લેવાનો જે આશ્રય
કરે છે, તે કયા પ્રકારનો છે ? ૫૩

વાપી કાપિ કદાપિ ન શ્રુતચરી કો વેદ કીટ્વસરો
વ્યોમાન્મોજવનીઘ પાત્ર તટિનીં કૌર્નામ વિશ્વાયતે ।
इहो पान्य दुरन्तसाहसमैरत्रागतं चेन्मरौ

મળદૂકાકુલપદ્મસંકુલજલાદ્રોઃ કવન્થં પિવ ॥૫૪॥

હે મુસાફર ! આ મરુભૂમિમાં કાંઈએ ક્યારેય પણ
વાવતું નામ તો સાંભળ્યું નથી; સરોવર કેવું હોય તે
પણ કાંઈ ભણ્યું નથી; નદીનું નામ પણ કાંઈ ભણ્યું
નથી. આઝાસમાં કમળનાં વન જો તો અહીં નહીં
હોય, એટલે અત્યંત મોટું સાહસ કરીને તમે આ
મરુભૂમિમાં આવી પહોંચ્યા છો, તો પછી દેહકાંનાં
રોળાંથી કાદવવાળાં થયેલાં ફૂવાનાં ખારાં જળ પીએ.

કસ્તૂરી

અયિ ત્યકાસિ કસ્તૂરિ પામરેઃ પદ્મદાક્ષ્યા ।

અલં સ્વેદન મૂપાલાઃ કિં ન સન્તિ મહીતલે ॥૫૫

અરે હે કસ્તૂરી ! પામર માણસોએ તને કાદવ
હોવાની શંકાથી ફેંકી દીધી છે; તેથી તું ખેદ કરીશ
નહિ; આ પૃથ્વી પર શું રાજ્યો રહ્યા નથી ? ૫૫

यद्यपि दैवाल्लज्या कस्तुरिभूमिरत्र भूरितरम् ।

नेया किमसौ तदपि हि शौचार्थं जानता पुंसा ॥

ધારો કે દેવલોએ અતિશય કસ્તૂરી થતી હોય તેડું
સ્થળ મળી આવે, તેથી શું કસ્તૂરીને ઝોળખનાર
માણસે તે કસ્તૂરીનો લીંપવા-માંજવામાં ઉપયોગ
કરવો બેઠેલો ? ૫૬

दुर्लालपल्लीपतिपुत्रहस्ते कस्तूरि कस्त्रे वद दुर्वि-
पाकः । आरभ्य सौरभ्यकथासु मौनं मालिन्यमात्रे
वचसोऽवकाशः ॥૫૬॥

હે કસ્તૂરી ! ખરાબ ચેત્રા કરનાર બીલના મુખીના
છોકરાના હાથમાં તું જઈ પડી તેથી તને શોક થા
માટે થાય છે તે તો કહે ? ધારો કે તારી સુખેથી
ફેલાવનારી ક્યોએનો મદિમા ગાવામાં મીન રાખીએ

તોપણ તારી જે સુંદર કાળાશ (મસિનતા) છે, તેના વખાણ કરવા માટે તો વાણીને પૂરો અવકાશ રહે છે.

‘અયિ ચત ગુરુઘર્વ મા સ્મ કસ્તૂરિ યાસીરસિલ-પરિમલાનાં મૌલિના સૌરભેજ । ગિરિગહનગુહાયાં લીનમત્યન્તદીને સ્વજનકમનુષેવ ધ્રાણદીનેં કરોચિ ॥

હે કસ્તૂરી ! સર્વ પ્રકારના સુગંધિત પદાર્થોમાં વિશેષ સુગંધીને કારણે તું જે મોટાઈનેા ગર્વ ધારણ કરે છે. તે ગર્વને તું છોડી દે; કારણ કે તારી સુગંધીને લીધેજ પર્વતની ઊંડી ગુફામાં સંતાઈને અત્યંત દીન જેવા રહેલા તારા પિતા કસ્તૂરીમુખને તું માણુ વિનાનો કરે છે. ૫૮

જન્માધાનં ન છલુ વિમલં વર્ણનીયો ન વર્ણો દૂરે પુંસાં વપુષિ રચના પદ્મશૃંગાં કરોતિ ।

યથાપ્યેવં સકલસુરભિદ્રવ્યગર્વાપહારી

કો જાનીતે પરિમલગુણઃ કોઽપિ કસ્તૂરિકાયા ॥

કસ્તૂરીનું જન્મસ્થાન ખાસ સ્વચ્છ નથી. તેનેા પર્ણ (રંગ) પણ વખાણવા જેવા નથી. માણુસોથી દૂર રહેનારના શરીરમાં તેની ઉત્પત્તિ છે. માણુસો દુશ્મી તો તેમાં કાઢવની શંકા કરે છે. એ રીતે જોકે કસ્તૂરીમાં બધા કોણે છે, પરંતુ બધાજ સુગંધિત પદાર્થોના ગર્વને ઢરી લેવાનો કસ્તૂરીને સુગંધીનો જે અનીકિક શુભ મળેલો છે. તેને કાણુ જાણે છે ? ૫૯

દીવા

રક્ષ પાત્રગતં સ્નેહં પ્રદીપ શ્રીવિવર્ધનમ્ ।

શ્રયાસ્યન્તિ વિના તેન મસ્મત્વ યદ્વદ્ગુણાઃ ॥૬૦॥

હે દીવા ! તારા પાત્રની અંદર રહેવ સ્નેહ (તેલ) તું રક્ષણ કર; કારણ કે તે સ્નેહ તારો શોભામાં વધારો કરતર છે. તે સ્નેહ વિના તારા બધા શુભો ભસ્મરૂપ ખતી જરો. ૬૦

બહિરતિર્નિર્મલરૂપં વદતસ્તે દીપ દૈવતો જગતિ ।

અવગતમચિરોદ્ગતરમૌગ્ગ્વલ્લયં કઞ્ચલઢારા ॥ ૬૧ ॥

હે દીવા ! દૈવના યોગે તું બહાર તો અત્યંત નિર્મલ એવા સ્વરૂપને ધારણ કરે છે; પરંતુ તારા અંતરમાં જે પ્રકારની ઉન્નવળતા (કાળાશ ?) છે, તે તો આ કાળજી દ્વારા જ બહાઈ બધ છે. ૬૧

ન મળેરિતોઽધિકા મા નો મૃદુતા ન પ્રકાશ મમતા વા । અચિરસ્થિતિરિતિ દીપો ન દિ વદુ-મ્ભ્યોઽમવપ્રાયઃ ॥૬૨॥

દીવા કરતાં મણિનો પ્રકાશ વધારે હોતો નથી. દીવા જેટલી કામળતા મણિમાં નથી તેમ જ મણિની અંદર દીવાના જેટલી સમાન પ્રકાશ પણ હોતો નથી; તે છતાં પણ દીવાનું મૃત્યુ (મણિ જેટલું) ‘વધારે બેવામાં આવતું’ નથી, તેવું કારણ એ છે કે દીવા થોડો વખત રહીને ઓલવાઈ બધ છે. ૬૨

ચાં કાન્તિ વહસિ પરાં પ્રદીપ મદ્ર સ્વીયા-સાવિતિ હૃદિ મા સ્મ મન્યથાસ્ત્વમ્ । સસ્નેહે ત્વયિ નિશિ માતુનાહિતાસૌ નૈવં ચેદહનિ સતિ ક વા ગતા સા ॥૬૩॥

હે ભાઈ દીવા ! તું જે ઉત્તમ કાન્તિ ધારણ કરે છે; તે તારી થોતાની છે એમ તું હૃદયમાં માનતો નહિ; કારણ કે રાતને વખતે સ્નેહ (તેલ) થી ભરપૂર બનેલ તારે વિષે સુરે જે પ્રકાશ મૂક્યો હતો, તે જ તારો પ્રકાશ છે; નહિ તો દિવસ યત્રાની સાથે જ તારો પોતાનો પ્રકાશ ક્યા ચાલ્યો બધ છે ? ૬૩

પ્રદીપ કિમુ કુલયસિ પ્રલયમાકૃતપ્રવલ્લભમાપટલ-પાટલપ્રકટપાવકવ્યકપે । સ્વમદ્ગ્ન કિમુ કામિનીકુષ-તટીપટીપલ્લભમ્પનપરિસ્ફુરત્પવનલેદાપારંગતઃ ॥૬૪

હે દીવા ! પ્રલયકાળના પવનથી અન્નવળતી પ્રકાશની બ્યોતને લીધે ફિક્કા લાલ રંગવાળા પ્રકાશમય અગ્નિને પ્રગટ થયેલો બોધને તુ શા માટે કોપ કરે છે ? કારણ કે કામિની સ્ત્રીના સ્તનને કિનારે રહેલ સાડીનો પાલવ હાલવાથી જે બેશક પવન આવે છે, તેનાથી તું પાર-ગત (કુશલ, પારે પડેલો) બનુ-નાશ પામવું તે) દશાને પામે છે, તેની તને ખગર નથી. ૬૪

રે રે દીપ તિરસ્ક્રુતાસિલતમઃ સ્તોમાશ્વિભોચે તે ચત્રૌ મૃદનિજાદ્વપાતિશલભાપાતેન કિં પૌરયમ્ ।

તત્કર્માચર યેન તાયકયદો મૃયાસ્રમાતે પુન-નં સ્નેહોન ચ સાદ્દશાનદિપરં જ્યોતિઃ પરં સ્થાસ્યતિ ॥

હે દીવા ! તે સર્વ અંધકારના સમુદરથી ચતુ-ર્વર્ણના નાશ કરેલો છે હવે રાતના વખતે છાંયી રોતે પોતાના અંબને હોમી દેતા આ પતંગિયાનો નાશ કરવાથી તારો પુરુષાર્થ શાં શોભાવાનો છે ? માટે તું એવું કાર્ય કર કે જેથી તારો યશ ગવાઈ બધ, કારણ કે સવાર થતાં તો તારામાં સ્નેહ (તેલ) નહિ હોય, તારી તે દશા (દિવેટ) નહિ હોય તેમ જ તારી બ્યોત પણ સ્થિર રહેતો નહિ. ૬૫

પુલા

ગુરુ મિલિતેપુ શિરસા પ્રણમસિ લઘુપૂજતા
સમેપુ સમા । ડચિત્તાસિ તુલે કિં તુલયસિ ગુહ્યા
ફલે કનકમ્ ॥ ૬૬ ॥

હે ગાજવા । તને કોઈ વજનદાર મળે છે ત્યારે
તેમને તુ માથાથી પ્રણામ કરે છે કોઈ ડવકુ મળે છે
ત્યારે તુ જિએ જાય છે અને સરખે સરખા સાથે સમ
તોલ રહે છે, તે રીતે તારામા યથાયોગ્ય જ્ઞાન રહેલું
છે, તો પછી તુ સોનાનું વજન ચણાડીઓથી કેમ કરે છે ?

પ્રાપ્ય પ્રમાણપદ્ધતિ કો નામાસ્તે તુલેડવલેપસ્તે ।

નયસિ મરિષ્ટમધસ્તાત્તદિતરમુરૈસ્તરા કુરુપે ॥ ૬૭ ॥

હે ગાજવા । પ્રમાણ આપવા (માપવા) માટે
તને ને જિએ હોલો મળ્યો છે, તેથી તારામા આ કેવો
ગર્વ (અવલેપ) આવી ગયો ? કારણ કે જૌરવવાળાને
તુ નીચે લઈ જાતો છે અને હલકાને વધારે જિએ
સ્થાને લઈ જાય છે, ” ૭

કુંભ

દ્વદશરગલક્તિનગ્ધ કૂપનિપાતોડિપિ કલશ તે ધન્ય ।
યજ્ઞોવનગ્નૈસ્ત્ય તર્પામર્પે નૃણા હરસિ ॥ ૬૮ ॥

હે ઘડા । તારા ગંગામા ખૂબ જરૂરઈ જાય તેવું
બધેન પડેલું છે, તે ઉપરાંત તને પૂજામા નાખી દીધા
છે, તોપણ તુ જીવન (પાણી)ના હાન આપીને
માથુસોની તરફથી વિપત્તિને હરી લે છે, માટે તને
ધન્ય છે ૬૮

શ્વાધ્ય નીરસકાષ્ટસાહનશત શ્વાધ્ય પ્રવળદાતપ
કલેશ શ્વાધ્યતર મુપદ્ધનિચયે શ્વાધ્યોડિતદાહાનલ ।
યત્કાન્તાકુષ્પાર્થવાહુલતિઠાહિન્દોલલીલામુસ
લચ્ય કુમ્ભવર ત્વયા નહિ મુજ દુ સૈવિના લમ્યતો ॥ ૬૯ ॥

હે શ્રેષ્ઠ ઘડા । સુમયેના લાકડાના સો સો ટપલા
તે આધા, તે વખાણવા યોગ્ય છે સર્વેના પ્રયત્ન તાપ
સે થો તે પછુ વખાણવા લાયક છે કાલ્પના દગલાની
સાથે તારે ખરોખર કચડાવું પડ્યું તે પછુ વખાણવા
લાયક છે, તેમ જ અત્યંત દાહ આપનાર એવા અગ્નિ
તે સહન કર્યો તે પછુ વખાણવા લાયક છે કારણ
કે તે નુકર ઓના સ્તનની બાલુએ રહેતો હાથરૂપી
લતાની અદર રહીને જીવવાની લીલાતું ખરમ સુખ
મેળવી લીધું છે ખરેખર । કુન્ન મિના સુખનો લાભ
મતો નથી ૬૯

કલશ

ઘ્રાત કાઞ્ચનલેપગોપિતવહિસ્તામ્રાકૃતે સર્વતો
મા મૈપી કલશ રિથરો મવ ચિર દેવાલયસ્યોપરિ ।
તામ્રત્ય ગતમેવ કાઞ્ચનમયી કીર્તિ સ્થિરા તેડધુના
નાન્વતસ્ત્વવિચારણપ્રણયિનો લોકા વહિર્વુદ્ધય ॥ ૭૦ ॥

હે ભાઈ તાંબાના કળશ । સોનાના લેપથી તાર
બદારતું બધું સ્વરૂપ દકાઈ ગયું છે (તે ઉધાડું
પડી જશે એ ચિંતામા) બધા રાખીશ નહિ અને તુ
દેવાલયની ઉપર લાગ્યા કાળ મુધી સ્થિર બેસી રહે
કારણ કે તારો તાંબાનો વર્ણુ તો ગયો પણ તને સોનાની
કીર્તિ મળી ગઈ છે તે સ્થિર રહેવાની છે, કેમ કે
જેમની ભુદિ બહારની બાળપણમા શેકાયરી છે એવા
સાધારણ જનો અદરનો તત્ત્વનો વિચાર કરવામા પ્રેમ
ધરાવતા નથી ૭૦

દુધ

કો દિ તુલામધિરોહિતિ શુચિના દુગ્ધેન સહજમધુરેણ ।

તત્ત વિરુત મથિત તથાપિ યસ્તેન્દ્રસુન્દરિતિ ॥ ૭૧ ॥

પવિન અને કુદરતી રીતે મધુર એવા દુધની સાથે
તુલના કરી શકે એવું બીજું કોઈ છે ? કારણ કે એ
દુધને તથાવવામા આવ્યું, વિદૂત (દહી) કરવામા
આ યુ અને છેવટે તેવું મધન કરવામા આવ્યું, તોપણ
તે દુધ પોતાના અગ્રમાથી સ્નેહ (મી) પ્રગટ કરે છે

માહલા પકડનાનો ૬૬

યત્સદ્ગુણોડિપિ સરલોડિપિ તદ્વસ્થિતોડિપિ વશો-
ન્નવોડિપિ વિદ્વાસિ નૃશસર્કમ । વકાત્મનો વદિશ-
વળ્લ તદેવ તસ્ય જ્ઞાનામિ સંગતિફલ તમ કળ્લકસ્યા

માજવા પકડવાના કાગને ધારણ કરનાર હે વાસના
૬૬ । તુ સારા ગુણ (કારી) સાથે રહેતો છે, તુ સરલ
સીધો છે, તુ પોતે તટસ્થ (કિનારા પર રહે) છે, તુ
સારા વશ(વાસ)મા પ્રગટ થયેલો છે આટલા બધા
ગુણો હોવા છતાં તુ ધણું નિર્લપ્ત કરે છે ખરેખર ।
વાગી આકૃતિવાળા કાઠાની સાથે તારો સગ થયો, તેવું
જ આ રૂળ છે, એમ હું માનું છું ૭૨

બાણ

કોટિદ્રવ્યસ્ય લભેડિપિ નત સદ્ગુણ ધનુ ।

અસન્નય શર સ્વચ્છો લક્ષ્મીમામિકાક્ષ્યા ॥ ૭૩ ॥

બે કોટિ (કોડ મુલ, ધનુબના બે છોડા)નો લાભ
મળા જતા પછુ ધનુષ નમો પડ્યું, કારણ કે તે સારા

વંશમાં જન્મેલું છે, પરંતુ લક્ષ (લાખપુત્ર, લક્ષ્ય સ્થાન)નો લાભ થવાનો છે, તેની આકાંક્ષાથી બાણ સ્તબ્ધ બની ગયું, કારણ કે તે સાગ વશ(વાસ)માં જન્મેલું નથી ૭૩

લ'પાક-લ'પાક

પ્રાગભ્યં પ્રથમયન્શો વિશદ્યન્વાર્દો મુલે યોજયન્
મૂપાના કલયન્કયા વિરચયન્હસ્તાદ્ગુલી સ્ફોટયન્ ।
દાન પદ્મયન્ગુણ દિગુણયન્નેત્રાન્નલ ઘૂર્ણય-
સ્પાક સવિધ સમેત્ય સુદશા કિંનામ નો માપતે ॥૭૪

પોતાની ખોટી બાઈઓ દેવાવતો, પોતાના યશના ગાથા વધારતો, મુખના ચાળા બતાવતો વાત કરતો, રાજ્યોની અનેક વાતો કહેવાના ચાળા કરતો, હાથની આગળોઆના ટચકા બોલાવતો, દાનની ખ્યાતિ વધારતો, શુભોને બેવડી રીતે વધારીને ખાતો અને નેત્રના ખૂણાને ન્યાવતો આ લખાડ માણસ સારા નયનવાળી સુદરી ઓની આગળ જઈને શુ શુ નહિ બોલતો હોય ? ૭૪

ખલ

કિમહ વદામિ રણ દિવ્યમત ગુણપક્ષપાતમ
ભિતો ભવત । ગુણશાલિનો નિરિલસાધુજનાન્ય
દ્વર્તિશ ન લલ્લ વિસ્મરસિ ॥ ૭૫ ॥

હે ખલ પુરુષ ! ચારે બાણુ શુભ માટે તારો પક્ષપાત છે, તે તારા અલૌકિક મત માટે કે શુ કહું ? કારણ કે શુભોથી શોભતા એવા સર્વ સાધુજનોને તુ રાત કે દિવસે બૂલતો જ નથી ૭૫

કંઠક

સુમુત્રોઽપિ સુવૃત્તોઽપિ સન્માર્ગપતિતોઽપિ સન્ ।
સતા વૈ પાદલ્લોઽપિ વ્યયયત્વેક કળ્પક ॥ ૭૬ ॥

કાંતાનુ મુખ સારુ છે, વળાંક સારો છે અને સારે માર્ગે આવીને પહેલો છે, તેમ જ સજ્જનોના પગમાં લાગી જાય છે, આમ બધી જ સારી વસ્તુઓ સાથે સંબધ હોવા છતાં કંટા વ્યથા જ પહેલ્યાં છે ૭૬

કાલકૂટ

યન્નાશ્રયશિતિરિય તવ કાલકૂટ વેનોત્તરોત્તર
વિશિષ્ટપરોપદિદા । પ્રાર્ણવસ્ય હૃદયે વૃષલક્ષ્મણોઽય
કળ્પેઽધુના વસસિ વાચિ પુન રણાનામ્ ॥ ૭૭ ॥

હે કાલકૂટ ! જે પછી એક એમ બીણી પદવીને મેળવીને સારી સ્થિતિ તે મેળવી છે, એ પ્રકારનો ઉપદેશ તને કોના તરફથી મળેલો છે, કારણ કે પહેલા

તુ સમુદના તળિયે હતું, ત્યાંથી મહાદેવના કડમાં આવ્યું અને હવે કપટીજનોની વાણીમાં તુ વસી રહ્યું છે. ૭૭

દ્વાર્તિશદશનત્રેપિમધ્યે ભ્રમસિ નિત્યશ ।

તદિદ શિક્ષિવ કેન જિહ્વે સચારકૌશલમ્ ॥ ૭૮ ॥

હે જીભ ! બીજા દાંતરૂંપી શત્રુઓની વચમાં તુ દરેજ ભ્રમ કરે છે, તે તને આ રીતે દરવાદરવાની કુશળતા કાણે શીખવાડી ? ૭૮

નંદનવન

સ્વલોકત્ય શિયામણિ સુરતરુમામસ્ય પામાદ્મુત
પૌલોમીપુરુહુતથો પરિણતિ પુણ્યાવલીનામસિ ।

સત્તવ નન્દન કિં ત્વિદ સદ્દેવૈર્નિત્ય ષિધિ પ્રાધ્યેતે
ત્વત્ત ણાળહવરુદ્ધતાળવનતો દૂરેઽસ્તુ વૈશ્યાનર ॥ ૭૯

હે નંદનવન ! તુ સ્વર્ગલોકના ક પક્ષો માટે શિશોમણિરૂપે છે, પૌલોમી-ધંજાણી અને પુરુષત-ધંજા અને બંનેને માટે તુ અનોકિકં ધામ છે અને પુણ્યોના સમુદાય તુ સાચુ પરિણામ છે તે વાત સાચી છે એટલે તો સદેવ કવિજનો બ્રહ્માને આટલી પ્રાર્થના કરે છે કે, 'આવ વનરૂંપી રંગુમિ વિષે તારવત્વ બેવતા એવા વૈશ્યાનરઅમિ (મહાદેવ) તારાથી દૂર હો ૭૯

વસત

ધૂમાયિતા વશદિશો દલિતારવિન્દ્યા દેહ દશન્તિ
દહના દ્વ ગન્યવાદા । શ્વામન્તરેણ મૃદુતાન્નવલાઘ્ર
મન્જુગુણ્ડામ્બુવત મધો કિલ કોવિલસ્ય ॥ ૮૦ ॥

દેશ દિશાઓ ધુમાડાથી ભરાઈ ગઈ છે, કમળો ચૂર્ણ-વિચૂર્ણ બની ગયા છે, સૂર્યને લઈ જનારા પવનો આગ્રની જેમ શરીરને બાળી રહ્યા છે એટલે હે વસત ! તારા આવના બલત મીઠા અને તામાના જેવા રંગવાળા નવપદ્મવોની આસપાસ લમરો મધુર રીતે શુભરવ કરે છે હવે જે તુ નહિ આવે તો કોવલતુ શુ થશે ? ૮૦

મુસળ-સામેયુ

જગવિ ચિદિતમેતત્કાષ્ટમેવાસિ નૂન
તદપિ ચ કિલ સત્ય કાનને વર્ધિતોઽસિ ।

નવકુલલનેત્રાપાણિસદ્ગોત્તેવેઽર્ષિમ-

ન્મુસલ કિસલ્યં વે તત્ક્ષણાચન જાતમ્ ॥ ૮૧ ॥

તુ લાકડ જ છે, એ વાત તો જાનમાં બાણીતો છે, તેમ જ તુ જાનમાં રહીને મોટું થયેતુ છે, એટલે જ નરા કમળ સરખા નેત્રવાળી સુદરીઓના હાથના

સંગેના આનંદ મળવા છતાં પણ અત્યાર સુધી તને નહું પાંડુનું આચુ' નહિ. ૮૧

સુકીર્ણ

ગતાન્તે દિવસા યત્ર હ્રવશા કલ્પશાલિનામ્ ।

ઓદુન્ધવરકલ્પોઽપિ શ્વહયામોઽય જીવિતુમ્ ॥૮૨॥

એક વખતે (નિઃસ્પૃહતાને લીધે) કલ્પશ્લોકીના પણ અવગણ થતી હતી, તે દિવસો તો ગયા. આજે તો ઉજારના વૃક્ષનાં ફળ મેળવીને જીવવા માટે પણ અમે સ્પૃહા કરીએ છીએ. ૮૨

નૌકાં વૈ મજતે તાવચાવત્પારં ન ગચ્છતિ ।

જ્ઞતોર્ણે સુ નદીપારે નૌકાયાઃ કિં પ્રયોજનમ્ ॥૮૩॥

માણસ જ્યાં સુધી સામે પાર જતો નથી, ત્યાં સુધી તે નાવડને સેવતા હોય છે. નદીનો સામેનો કિનારો મેળવ્યા પછી, નાવડીનું પ્રયોજન કયાં રહ્યું ? ૮૩

एका भूभयोरेक्यमुमयोर्दलकाण्डयोः ।

शालिङ्गामाकयोर्भेदः फलेन परिचीयते ॥ ८४ ॥

એક જ જમીનમાં બનેલી ઉત્પત્તિ છે, બન્નેમાં પત્ર અને યદને લીધે સરખી એકતા રહેલી છે; પરંતુ શાલી (કાચર) અને શ્યામાક (સામે) એ બન્નેમાં રહેલા ભેદ ફળથી ઓળખાય છે. ૮૪

कौस्तुभमुससिमुतरेः शिरसि शशी शोवते पुंजयिनः ।

ननु जन्मना तु जलधेर्जन्मतुरियती गतिं पश्य ॥ ८५ ॥

સુશરિ-વિષ્ણુની છાતી પર કૌસ્તુભમણિ શોભે છે અને મહાદેવના મસ્તક પર ચંદ્ર શોભે છે. ખરેખર, સમુદ્રમાં જન્મ લેવાને લીધે જ તેમને આટલી ઉત્તમ ગતિ મળેલી છે. ૮૫

साधो कुण्डलघटनापरिश्रमादलमविद्वक्त्रां पूः ।

वसति दिगम्बरनगरे रजकञ्चतुરોऽपि किं कुरुते ॥

હે સાધુ-સોની ! કુંડળ ઘસવાનો પરિશ્રમ હવે માંડી વાળ; કાચુ કે આ એવી નગરી છે કે જ્યાં કાર્છીના શાન વીંધવામાં આવ્યા નથી. ધોળી ધણે ચતુર હોય પણ તે ને નાગાઓના નગરમાં નિવાસ કરે, તો તે શું કરી શકે ? ૮૬

शतपदी सति पादशते क्षमा यदि न गोप्यदमप्यति-
वर्तितुम् । किमियता द्विपदस्य हनूमतो जलनिचैः
क्षमणे विवदामहे ॥ ८७ ॥

આ શતપદીને સો પદ છે, તે છતાં પણ તે ગાયની ખરી નેટલી બળાને ઝોળાંગી ન શકે, તો પછી બે

પગરાળા હનુમાન દરિયાને ઝોળાંગી મંત્રા, તે વિશે અમે શ્રો વિવાદ કરીએ ? ૮૭

हे मल्लि हे मालति हे लवङ्गि न तादृशी
क्वापि भवादृशीनाम् । क्षणं समाधाय मधुव्रतं या
विस्मरयेदम्बुजिनीविद्योगम् ॥ ८८ ॥

હે મલ્લિ ! હે માલતી ! હે લવંગી ! તમારામાં કોઈ પણ લતા એવી નથી કે જે મધુવ્રત-ભમરાના મનનું એક ઘડી માટે સમાધાન કરીને તેને થયેલો કમળોનો વિચોગ ભુલાવી શકે. ૮૮

यः कुन्तपाणिर्हि भूप इति प्रसिद्धो भूखण्ड-
मात्रविभक्तः परसेवकश्च । तस्यात्मजः सततमिच्छति
राज शब्दं ब्रीढे जगज्जननि हन्त निराधयासि ॥

જગનની માતા બનેલી હે લજ્જા ! અહીં જે કુંતાપાણિ (દાઘમાં લાલાવાળા) નામે રાજ પ્રસિદ્ધ છે, તેની પાસે વેલવમાં તો જમીનનો ટુકડો છે અને ખરેખર તે રાજ બીજનો સેવક છે, તોપણ તેનો પુત્ર પણ પોતાને રાજ કહે એમ દરરોજ જંખી રહ્યો છે, એટલે પછી તું તો આશ્રય વિતાની બની ગઈ ! ૮૯

इन्द्रो यमोऽसि वरुणोऽसि हुताशनोऽसि प्रप्रा-
हरो हरिरसीत्यसत्त्वयुक्तः । भूपालमौलिमगिरिजि-
तपादपीठ तस्यानृतस्य फलमिष्यन्मुद्वहामि ॥ ९० ॥

‘હે રાજ, તમારું’ પદધીક રાજઓન. સુગ્રહમાં રહેલ મણિથી રંજાય છે, તમે તો ઈંક છો, યમ છો, વરુણ છો, અગ્નિ છો, પ્રહ્લા છો, મહાદેવ છો, વિષ્ણુ છો, એ પ્રમાણે વાગવાર તમને જે જૂઠાં વચ્ચનો કહ્યો તેનું પરિણામ એ આ.બુ’ કે મારે કશિયાશની જેમ લાકડાં ઉપાડવા પડે છે. ૯૦

आः सर्वतः स्फुरतु कैरवमाः पिवन्तु ज्योत्स्ना-
करम्भमुदरंभरयश्चकोराः । यातो यदेप चरमाचल-
मूलचुम्बि पद्मेरुहप्रकरजगारणप्रदीपः ॥ ९१ ॥

આ પોષણીઓ લહે બધી બાજુએ પ્રગટ થતી રહે ! પોતાનાં પેટ ભરનાર ચક્રોર પક્ષીઓ ચંદ્રનાં કિરણોના મળપ્રદાનાં ભલે સારી રીતે પાન કરે ! કારણ કે અસ્તાચળ પર્વતના મૂળનું સુગંધ કરનાર તેમ જ કમળોના સમૂહને પ્રકૃષ્ઠ બનાવનાર પ્રદીપ એવો આ સૂર્ય હવે અસ્તાચળના મૂળનું સુગંધ કરી રહ્યો છે (અસ્ત થઈ રહ્યો છે). ૯૧

खरनखरविमुक्ता रचरक्ताश्च मुक्ताः परिणतवद-
राणां विभ्रमेणोपगृह्य । मयदि नरसि घोषाः प्रत्यभि-
ज्ञाय मुक्ता इति किरति किरातो हन्त कान्तार एव ॥

બીલડીએ સિંહના તીક્ષ્ણ નખના પળથી છૂટી ગયેલા અને લોહીથી રાતા રંગના બનેલા એવા મોતીને પાકેલા ઘોર જાણીને લઈ લીધા પછી તો સરોવરમાં ધાતા જ સફેદ લાગતા-અરે, ખેંદની વાત છે કે આ તો મોતી છે (હવે હું શુ ખાઈશ ?) એમ બોલીને તે મોતીને બીલડી જગલમાં જ ફેંકી દે છે હર

અઘરેભ્રમ સ્થગિતભુવનાભોગપાતાલકુક્ષે
પોતોવાયા રૂઢિ હિ વહવો લહનેડપિ ક્ષમન્તે ।

આહો રિત્ત કથમપિ મવેદેવ દૈવાત્તદાર્ણી
કો નામ સ્યાદવટકુહરાલોકનેડયસ્ય કલ્પ ॥૧૩॥

ભુવનના ઉપયોગ માટે જેણે ખાતાળનું પેટ રોકી રાખેલું છે, એવા સમુદ્રના આ જળ છે, જેમાં નોકનો આધાર લઈને ધણા લોકો તેને તરી જવા શક્તિમાન બને છે એવા એ સમુદ્ર લાગ્યોયોગે મ્દાય ખાલી થઈ જાય ત્યારે કૃષ્ણાંધી બીડી યુક્તને બેવડો અસગ આવે ! (અર્થાત્ સાગરના જળ સુકાય ત્યારે કૃષ્ણની જરૂર પડે જે અસંભવ છે) ૯૩

દ્યત્યેતરિમન્વા નિરવધિચમરકૃત્યતિશયે
વરાહો વા રાહુ પ્રમવાત ચમત્કારવિપય ।

મહીમેકો મમા વદ્યમવહરત્તમુસલૈ
શિર શેષ શનુ નિગિલતિ પર સત્યજતિ ચ ॥૧૪॥

આપાર ચમત્કારથી ભરપૂર એવા આ આકાશમાં મુખ્ય ચમત્કારના વિષય બે રચના છે એક તો વરાહ અને બીજો રાહુ જે પહેલા વરાહ ભગવાન છે, તેમણે પોતાના દત્તશળ પર ખાતાળમાં ડૂબેલી જુલોને ધારણ કરેલી હતી અને જે બીજો એકતુ માથું ધારણ કરનાર રાહુ છે, તે પોતાના શનુ-સર્પ કે ચંદ્રને ગળી જાય છે અને પછી તેને પાછો ઠાઠી નાખે છે ૯૪

શ્રુત્વા કુમ્મસમુદ્રવેન મુનિના કિંચિત્તદાત્યાહિત
સિન્ધ્યાવનુકુટસ્મદર્ડુરકુલ હર્ષાદિદ્ધ ધ્યાયતિ ।

ગામ્નીર્યાદિદત્તે ન વિમ્બ્યતિન વા વ્રત્યન્તિ મેકીશિષો
રત્રાગત્ય મુલ્લ વસન્તુ તિમયો જાતાતુરુમ્પા વયમ્ ॥

ધર્મામાંથી જન્મેલ અગરત્ય મુનિએ સમુદ્રને પી જવાનો જે અદ્ભુત ચમત્કાર કર્યો હતો, તે સાલગીને કૃષ્ણમાં વસનારા દેહકાના કુળ હરખમાં આપીને એમ વિચાર કરવા લાગ્યા કે, દરિયાના પ્રાણીઓ અમારી ચલોરતાથી ડર નહિ તેમ જ દેહકાના જન્માંથી ત્રાસ ન પામે, તો અમારા કૃષ્ણમાં આપીને ભલે વસે ! અમે તેમની પર ધ્યાવાળા થયા છીએ ૯૫

વચ્ચ નૈપ તત્ત્વિવર્તનગતિ ગૃહાતિ સાચિસ્મિત
સ્મૈરૈર્દર્શનૈરનુમ્ય ન મનાસ્ચેત પરાવતતે ।
હસ્તે ત્વ મુનિવારકસ્ય પતિતા કલ્યાણિ તત્રીયતા
વેદીમાર્જનવર્હિરર્પણવપટ્કર્તવ્યપાર્કર્તય ॥૧૬॥

હે કલ્યાણી, તારા શરીરને તું જે વક્ ગતિએ નચાવે છે, તેને આ મુનિબાળક ગ્રહણ કરતા નથી અને તારા મદ હાસ્યયુક્ત દર્શકદાક્ષીથી પણ એનું ચિત્ત જરાય પરાભવ પામતું નથી એથી તું એનાથી જતારી ગઈ છે અને હવે એને જ હાથ પડી છે માટે વેદી લીધેલી, હર્ષ ઉલાવી આપવા અને હોમ માટે ખીર રાખી વગેરે કામોમાં તારું આયુષ્ય વિતાવ

સન્ત્યન્યેડપિ રૂઢમ્પતિપ્રમુતય સન્નાવિતા પચ્ચપા
સ્તાન્પ્રત્યેપ વિશેષવિક્રમરુચો રાહુર્ન વૈરાયતે ।

દ્વાવેવ મસતે દિનેશ્વરનિશાપ્રણેશ્વરૌ માસુરૌ
ખ્રાત પર્વણિ પદય દાનવપતિ શીર્ષાવશેષીક્રુત ॥

આકાશની અદર શુરુ વગેરે જાણીતા પાયલ મહે છે પરંતુ જેને વિશેષ પરાક્રમ કરવાની ઇચ્છા છે એવો આ રાહુ તે મહે સાથે વેર બાધતો નથી પણ ભાઈ બુદ્ધિ, તે રાહુઅવ્યત પ્રકાશવાળા એવા દિવસ ના અધિપતિ સર્પ અને રાત્રિના અધિપતિ ચંદ્ર-એ બેનો જ પર્વકાળે ત્રાસ કરે છે ૯૭

વીળાત્પેકમુણેન રાજરમણીનીરધ્રમીનરત્તન
દન્દે લેલતિ શુક્રદારુનિચયા નિ સારતુમ્વીક્ષ્ણ ।

ચન્દ્રત્વાર્ષિકશરીરપરિવૃદ્ધમોદપ્રથામાસુર
મુક્તાજાવમપીદ નિગુણતયા યોગ્ય ન સંભાવ્યતે ॥

અત્યંત સુકાયેન લાકડામાંથી જેનું શરીર બનેલું છે અને જેની સાથે સાર વિનાની તુ બડી લાગેલી છે એવી વીણા પણ પોતાના એક જ શુશુ(તાર)થી રાજ રાણીઓના અવકાશ વિનાના ગાદા બે સ્તન પર ખેંદી રહી છે, પરંતુ પૂર્ણિમાની રાત્રિએ સારી રીતે ભરપૂર પ્રકાશતા ચંચળ મોતીઓનો સમૃદ્ધ શુશુ (દારી) નહિ હોવાને કારણે સારી રીતે શોભતો નથી ૯૮

તુળ્ણાલોલવિલોચને કલયતિ પ્રાચીં ચવોરીંગે
મૌન મુશ્વતિ કિં ચ ફેરવકુલે કામે ધનુર્ધુન્વતિ ।

માને માત્રવૃત્તીનસ્ય સપદિ પ્રસ્યાતુકામેડુના
ઘાત કિં તુ વિષો વિષાતુમુચિતોપારા ધરાહરનર ॥

તરસને લીધે જેમના નેત્ર ચંચળ બનેલા છે એવાં વજ્ર પદ્મીઓ જ્યાર પૂર્વ દિશા તરફ ખીં માંડીને

સખેને આનંદ મળવા હતા પણ અત્યાગ સુધી તને
નહી પાડુ આપ્યું નહિ ૮૧

સહીર્ષ

ગતાસ્તે દિવસા યઃ હવઃકા કલ્પશાયિનામ્ ।

ઓદ્યુમ્બરફલેષ્યોડપિ સ્વદ્યામોડ્ય જીવિતુમ્ ॥૮૨॥

એક વખતે (નિમ્નુદતાને દીધે) કલ્પવૃક્ષોની પણ
અવગણ થતી હતી, તે દિવસો તો ગળા આજે તો
હિમગતા વૃક્ષના ફળ મેળવીને જીવવા માટે પણ અમે
સ્પૃહા કરીએ છીએ ૮૨

નોકા વૈ મત્તે સાવચાવત્પાર ન ગચ્છતિ ।

ચતોર્થો નુ નદીપારે નોકાયા કિ પ્રયોજનમ્ ॥૮૩॥

માથુસ જ્યા સુધી સામે પાર જતો નથી, ત્યાં નથી
તે નાવડને સેવતો દોષ છે નદીને સામેના કિનારો
મેળવ્યા પછી નાવડીનું પ્રયોજન કયા રહ્યું ? ૮૩

एका भूतभयोरैक्यमुभयोरैलकाण्डयो ।

शालिद्रयामाकयोर्भेद फलेन परीक्षते ॥ ८४ ॥

એક જ જમીનના બેનેની ઉપર છે બેવેના પત્ર
અને યાને દીધે સરખી એકતા રહેતી છે, પરંતુ શાની
(કાચ) અને શ્યામાક (લાખો) એ બંનેમાં રહેલો ભેદ
ફળથી ઓળખાય છે ૮૪

कौतुभमुखसि मुखारे शिरसि शशी चोवते पुरजयिन ।

ननु न मना नु जन्वैर्जमनुरियती गतिं पश्य ॥ ८५ ॥

મુસારિ-નિષ્કુની છાતી થયે મૈસ્તુલભશ્ચિ તોભે છે
અને મહદેવના મસ્તક થયે ચદ્ર તોભ છે ખરેખર
સમુદ્રમાં જન્મ લેવાને લીધે જ તેમને આટલી ઉત્તમ
ગતિ મળે છે ૮૫

सापो कुण्डलचटनापरिश्रमादलमविद्वक्त्राणां पू ।

वसन्ति विगम्बरनगरे रजकक्षत्रुरોऽपि किं कुरुते ॥

હે સાધુ-સોની ! કુણા વડાવોતો પરિશ્રમ ઉલે ચાડી
વળ, મારણ કે આ એવી નજી છે કે જ્યાં ગ્રાહના
કાન નીધવામાં આવ્યા નથી ધાળી થયેા ચત્રજ છેવ
પણ તે બે નાગાઓના નગરમાં નિવાસ કરે, તો તે
શું કરી શકે ? ૮૬

शत्रुपदी सति पादशवे क्षमा यदि न गोपदमप्यति
वर्तितुम् । किमियता द्विपश्य हन्मवो जलनिवे
प्रमणे विवदामहे ॥ ८७ ॥

આ શત્રુપદીને મો પગ છે તે પતા પણ તે ગાયની
ખરી નેટથી જગાને ઓળગી ન શકે, તો પછી બે

પગવાળા હલુમાં દરિયાને ઓળગી ગયા, તે વિષે અમે
જો વિવાદ કરીએ ? ૮૭

हे मछि हे मारुति हे लवङ्गि न तादृशी
बापि भवादृशीनाम् । क्षण समाधाय मधुमत्त या
विस्मारयेदम्बुजिनीवियोगम् ॥ ८८ ॥

હે મચ્છિ ! હે મારુતિ ! હે લવઙ્ગી ! તમારામાં
ઘાઈ પણ લતા એવી નથી કે જે મધુમત્ત-લમરના
અનુદ્ય એક ધડી માટે તમાધાન કરીને તેને થયેલો
કમળો વિયોગ બુલાવી શકે ૮૮

य कुन्तपाणिर्हि भूष इति प्रसिद्धो भूरण्ड
मात्रविभय परसेवकश्च । तस्यैतमज सततमिच्छति
राज शब्दं कीदृ जगज्जननि हन्त निराश्रयासि ॥

જગનની માતા બનેલી હે લજ્જા ! બધી જે
કુતાપાશ્ચિ (હાથમાં બાલાવાળા) નામે ગણ પ્રસિદ્ધ
છે, તેની પાને લેખવમાં તો જમીનનો પ્રદેશ છે અને
ખરેખર તે રાજા બીજના સેવક છે તોપણ તેનો પુત્ર
પણ પોતાને રાજા મહે એમ દુરદેશ જ ખો રહ્યો છે,
એવે પછી તુ તો આશ્રય વિનાની બની ગઈ ! ૮૯

हृद्रो यमोऽसि वरुणोऽसि हुताशनोऽसि ब्रह्मा
हरो हरिरसीत्यसकृद्गुह्यं । भूपाङ्गमोत्तिमगिरिश्चि
तपादीपे तस्यानृतस्य फलस्मिन्मनुद्वहामि ॥ ९० ॥

‘હે ગાંધ તમારુ પાદપીઠ રાજ્યોના સુખમાં
રહેલ મહિષાસુરનાથ છે, તમે તો શ્રદ્ધ છો, યત્ન છો,
વરુણ છો, અગ્નિ છો બ્રહ્મા છો, મહાદેવ છો, વિષ્ણુ
છો, એ પ્રભાણે વારંવાર તમને જે ભૂદા વચનો કહ્યા
તેનું પરિણામ એ બધું કે મારે સંચારાની જેમ
લાકડા ઉપાગવા પડે છે ૯૦

आ सर्वत स्फुरतु कैरवमा विनन्तु द्योस्त्वा
करम्मयुरभरयश्चकोरा । कातो यदप चरमावत्
भूलघुम्बो पङ्केहप्रकरनागरप्रदीप ॥ ९१ ॥

આ મેઘધુમ્બો ભલે બધી બાલુએ ડાક થતી
રહે ? પાતાના પેઠા લગનાર સ્ફાર પક્ષીઓ સ્વર્ગના
કિરણોના સંગમમાં બહાર સારી ગતિ પાને કરે ! કારણ
કે અસ્તાચળ પર્વતના શ્રેણી સુખન કરનાર તેમ જ
કમળોના સમુદ્રને પ્રદુત જનાવનાર પ્રદીપ એવા આ
સર્વ હવે અસ્તાચળના શ્રેણી સુખન કરી રહ્યો છે
(અસ્ત થઈ ગયો છે) ૯૧

यस्मिन्परिमुखा रश्मिफात्र मुक्ता परिणतवद-
राणा विभ्रमेणोपगृह्य । मपदि सरसि धौता प्रत्यसि
शाय मुक्ता इति किरति किराती हन्त कान्तार एव ॥

બીલીએ સિંહના તીક્ષ્ણ નખના પંખથી છટી ગયેલાં અને લોહીથી રાતા રંગનાં બનેલાં એવા મોતીને પાકેલાં બોર બાણીને લઈ લીધા; પછી તે સરોવરમાં ધાતા જ સફેદ લાગનાં-અરે, ખેદની વાત છે કે આ તે મોતી છે. (હવે કું શું ખાઈશ ?) એમ બોલીને તે મોતીને બીલી જંગલમાં જ ફેંકી દે છે. ૯૨

અન્વેરમ્ભઃ સ્થગિતભુવનાભોગપાતાલકુશ્લેઃ
પોતોપાયા इह हि बहवो लङ्घनेऽपि क्षमन्ते ।
आहो रिक्तः कथमपि भवेदेव दैवात्तदानीं
को नाम स्यादवटकुहुरालोकनेऽप्यस्य कल्पः ॥૧૩॥

ભુવનના ઉપયોગ માટે જેણે પાતાળનું પેટ ત્રેકા રાખેલું છે, એવા સમુદ્રનાં આ જળ છે; જેમાં નૌકાના આધાર લઈને ધણી લોકો તેને તરી જવા શક્તિમાન બને છે. એવા એ સમુદ્ર ભાગ્યયોગે કદાચ ખાલી થઈ જાય ત્યારે કૃતાર્થી જોડી યુદ્ધને બેવડો પ્રસંગ આવે ! (અર્થાત્ સાગરનાં જળ સુકાય ત્યારે કૃવાની જરૂર પડે જે અસંભવ છે.) ૯૩

इत्येतस्मिन्वा निरवधिचमत्कृत्यतिशये
बराहो वा राहुः प्रभवात् चमत्कारविषयः ।
महीमेको मग्नो यद्यमवहन्तमुसलैः
शिराशेषः शत्रुं निगिलति परं संत्यजति च ॥૧૪॥

અપાર ચમત્કારોથી ભરપૂર એવા આ આકાશમાં મુખ્ય ચમત્કારના વિષય બે થયેલા છે : એક તો વરાહ અને બીજો રાહુ. જે પહેલા વરાહ ભગવાન છે, તેમણે પોતાના દંતુશળ પર પાતાળમાં દૂભેલી પૃથ્વીને ધારણ કરેલી હતી અને જે બીજો એકલું માથું ધારણ કરનાર રાહુ છે, તે પોતાના શત્રુ-ચૂર્ય કે યંત્રને ગળી ભષ્ય છે અને પછી તેને પાછો કાઢી નાખે છે. ૯૪

શ્રુત્વા કુમ્ભસમુદ્રવેને મુનિના કિંચિત્તદાત્પ્યાહિતં
सिन्धवाबन्धुकुटुम्बदुर्गकुलं हर्षादिदं ध्यायति ।

ગામ્મીર્યાદિતે ન વિમ્બયતિ ન વા ટ્રસ્યન્તિ મેકીશિશો-
રત્રાગત્ય સુર્વં ઘસન્તુ તિમયો જાવાનુકમ્પા વયમ્ ॥

ધર્માથી જન્મેલ અમરત્ય મુનિએ સમુદ્રને પી જવાનો જે અદ્ભુત ચમત્કાર કર્યો હતો, તે સાંભળીને કૃતાર્થો વસનારા દેહકાંતો કુળ દરખમાં આવીને એમ વિચાર કરવા લાગ્યાં કે, દરિયામાં પ્રાણીઓ અમારી અંતરતાથી રૂંદે નહિ તેમ જ દેહકાંતો અધ્યાયા ત્રાસ ન પામે, તો અમારા કૃતાર્થો આવીને ભસે વસે ! અમે તેમની પર દયાવાળા થયા છીએ. ૯૫

वक्रां नैप तनुविवर्तनार्तां गृह्णाति साचिस्मित-
स्मेरैर्दृष्ट्वैनैसुख्यं न मनक्वेतः परावर्तते ।

હસ્તે ત્વં મુનિદ્વારકસ્ય પતિતા કલ્યાણિ તન્મીયતાં
वेदीभार्जनवर्हिरपेणवपट्कर्तव्यपार्कवैयः ॥૧૬॥

હે કલ્યાણી, તારા શરીરને તું જે વક્ર ગતિએ નચાવે છે, તેને આ મુનિબાળક શ્રદ્ધા કરતો નથી અને તારાં મંદ હાસ્યયુક્ત દષ્ટિકટાક્ષોથી પણ એવું ચિત્ત જરાય પરાભવ પામતું નથી. એથી તું એનાથી અત્યાર્થ ગઈ છે અને હવે એને જ હાથ પડી છે. માટે વેદી લીંપની, દર્શન હલાવી આપવા અને હોમ આદે ખીર રાંધી વગેરે કામોમાં તારું આયુષ્ય વિતાવ.

सन्त्यन्येऽपि बृहस्पतिप्रभृतयः संभाविताः पञ्चपा-
स्तान्प्रत्येप विषेपविक्रमरुचो राहुर्न वैरायते ।

દાવેલ પ્રસતે દિનેશ્વરનિશાપ્રાણેશ્વરો ભાસુરો
भ्रातः पर्वणि पश्य दानवपतिः शीर्षविशेषीकृतः ॥

આકાશની અંદર ચુક વગેરે બાણીતા પાંચઠ ગ્રહો છે; પરંતુ જેને વિશેષ પરાક્રમ કરવાની ઇચ્છા છે એવા આ રાહુ તે ગ્રહો સાથે વેર બાધતા નથી. પશુ ભાઈ ભૂઓ, તે રાહુઅર્થેત પ્રકાશવાળા એવા દિવસના અધિપતિ સૂર્ય અને રાત્રિના અધિપતિ ચંદ્ર-એ બેનો જ પર્વકાળે ગ્રાસ કરે છે. ૯૭

वीणाप्लेकगुणेन राजरमणीवीरप्रप्रीनस्तन-
इन्द्रे खेलेति शुष्कदारुनिचया निःसारतुम्बीफला ।

ચન્દ્રત્વાર્વિકશર્વરીપરિવૃલ્લભૌદ્રપ્રથાભાસુરં
मुक्ताजातमपीह निर्गुणतया योग्यं न संभाव्यते ॥

અર્થાત્ સુકાચેલ લાકડામાંથી જેનું શરીર બનેલું છે અને જેની સાથે સાર વિનાની તુખરી લાગેલી છે એવી વીણા પણ પોતાના એક જ યુગ્મ (તાર) થી રાજ-
રાણીઓના અવકાશ વિનાના ગાદા બે સ્તન પર બેઠી રહી છે; પરંતુ પુષ્પિમાની રાત્રિએ સારી રીતે ભરપૂર પ્રકાશતા ચંચળ મોતીઓના સમૂહ યુગ્મ (શરી) નહિ હોવાને કારણે સારી રીતે શાભતો નથી. ૯૮

सृण्वालोलविलोचने कलयति प्राचीं चकोरीगणे
मौनं मुञ्चति किं च कैवकुले फामे घनुर्घुनवति ।

માને માતવતીજનસ્ય સપદિ પ્રસ્યાતુકામેઽનુના
पातः किं नु विघां विघातुमुचितोपाता घराहम्बरः ॥

તરસને લીધે જેમનાં નેત્ર ચંચળ બનેલાં છે એવાં ચકોર પક્ષીઓ બ્યારે પૂર્વ દિશા તરફ મીટ માંડીને

જોઈ રથા હોય, કેરવનાં કુળ જ્યારે મોન છોડીને
બોલી રથાં હોય, કામદેવ જ્યારે ધનુષ્ય ધારણ કરીને
છેલેલો હોય, તેમ જ માનિની યુવતીઓના માન જ્યારે
છૂટી જવાની ધમ્મ કરતા હોય ત્યારે હે વિધાતા !
મેધોનો આડંબર કરવો, તે શું ઈચ્છિત છે ? ૯૯

કસ્મૈ હન્ત કલાય સજ્જનગુણપ્રમાર્જનૈ સજ્જસિ
સ્વાત્મોપસ્કરણાય ચેન્નમ વચ પથ્યં સમાર્જ્યય ।
એ ભાવા હૃદયં હરન્તિ નિતરાં શોભામરૈઃ સંમૃતા-
સ્તૈરેવાસ્ય કલેઃ કલેવરપુષો દૈનંદિનં વર્ધનમ્ ॥

હે ભાઈ ! સજ્જનોના ગુણસમૂહને શોધવામાં તું
લાગી રહ્યો છે, તે કયા ફળને મેળવવા માટે ? 'મારા
પોતાના આત્માને સમૃદ્ધ કરવાની ધમ્મગાથી' એમ જો
માનતો હોય, તો મારા હિતકારક વચન સાલજી વિશેષ
શોભાને ધારણ કરનાર જે ભાવો આપણા હૃદયને
ખરેખર ઢરી લે છે, તે જ ભાવોથી પોતાના શરીરને
પોષનાર એવા કળિયુગનો જ દિવસે દિવસે વધારો થઈ
રહ્યો છે (અર્થાત્ સારા ગુણોના આડંબરમાં બધા
કુલનો જ ભોવા મળે છે.) ૧૦

મર્યોદાનિલયો મહોદધિરયં રત્નાકરો નિશ્ચિતઃ
સર્વોદ્ધારિપૂરકોડનુગમિતઃ સંપત્તિહેતોમિયા ।
શમ્ભુકોડપિ ન લમ્યતે કિમપરં રત્ન મહાથૈ પરં
દોષોડ્યં ન મહોદધેઃ કલમિદં જન્માન્તરીયંમમ ॥૧૦૧

આ મહાન સમૃદ્ધ મર્યાદાની બહાર જતો નથી
તેમ જ તે રત્નોની ખાણરૂપે છે, એ બાબતનો નિશ્ચય
થઈ ગયો છે. એટલે તે બધી આશાઓને પરિપૂર્ણ
કરશે, તેમ સમજીને હું સંપત્તિ મેળવવા માટે તે સમૃદ્ધ
પાસે ગયો; પરંતુ મને તો કોડી પણ ન મળી, તો
પછી ધણાં મોઢાં એવા રત્નની તો વાત જ શી કરવી ?
એ બાબતમાં મહાન અમુદનો દોષ નથી, પરંતુ એ
મારા બીજા જન્મમાં કરેલાં કર્મકૃં જ ફળ છે. ૧૦૧

एक कर्ममहीपतिः प्रतिदिनं लक्षाधिका याचकाः
कस्मै किं वितरिष्यतीति मनसा चिन्तां वृथा मा कृथाः
आस्ते किं प्रतियाचकं सुरतरुः प्रत्यम्बुजं किं रवि-
धन्वः किं प्रतिकैरवं प्रतिलतागुल्मं किमम्भोघरः ॥१०२

'કર્મ' જેવો દાનેશ્વરી રાજ તો એક જ છે અને
યાચકો તો લાખની સંખ્યાથી દરરોજ આવે છે;
એટલે 'તે રાજ જાને શું આપશે' એ પ્રકારની મનથી
ખોટી ચિંતા તું કરીશ નહિ; કારણ કે કલ્પવૃક્ષ કાંઈ
દરેક યાચક પાસે જાય છે ? સૂર્ય શું દરેક કમળ પાસે
જાય છે ? ચંદ્ર શું દરેક પોષણી પાસે જાય છે ? તેમ
જ મેઘ શું દરેક લતાના મૂળ પાસે જાય છે ? નહિ
જ, પોતાના સ્થાને રહીને જ તેઓ બધા યાચકોની
ધમ્મગાને પૂર્ણ કરે છે. ૧૦૨

પદ્યમપ્કરણ સમાપ્ત

ઘરમાં વસાવવા લાયક ઉપયોગી પુસ્તકો

ધર્મગ્રંથો-પુરાણો

સ્કંદમહાપુરાણ ભાગ-૧ સરળ ભાષાંતર	૧૫-૦૦
સ્કંદમહાપુરાણ ભાગ-૨ સરળ ભાષાંતર	૨૦-૦૦
કૃષ્ણપુરાણ-સરળ ભાષાંતર	૧૨-૦૦
લિંગમહાપુરાણ-સરળ ભાષાંતર	૧૨-૫૦
વરાહમહાપુરાણ	૧૨-૦૦
વાયુપુરાણ	૧૨-૫૦
બ્રહ્મવેર્ણપુરાણ (બે ભાગમાં)	૨૪-૦૦
શ્રીમદ્ ભાગવત (બે ભાગમાં)	૨૦-૦૦

રામાયણ-મહાભારત

ગુલરીકૃત રામાયણ (બે ભાગમાં)	૨૪-૦૦
વાલ્મીકિ રામાયણ (બે ભાગમાં)	૨૦-૦૦
ગુલરીરામાયણનાં મહાવાક્યો-અર્થ સાથે	૦-૭૫
મહાભારત-શાંતિપર્વ	૧૫-૦૦
મહાભારતસાર-સારૂપ અક્ષર પર્વો	૭-૫૦

ઉપનિષદો

ક્રોધોપનિષદ-મંત્ર, અન્વય અને અર્થ શાંકરભાષ્ય સહિત	૧-૫૦
મુંડકોપનિષદ-શાંકરભાષ્ય સહિત	૨-૫૦
માંડૂક્ય ઉપનિષદ	૩-૦૦
તૈત્તિરીય ઉપનિષદ	૧-૫૦
ઐતરેય ઉપનિષદ	૦-૭૫
છાંદોગ્ય ઉપનિષદ	૭-૫૦
મુલંદારણ્યક ઉપનિષદ (બે ગ્રંથોમાં)	૧૨-૦૦
ઈંદ્ર ને કેન ઉપનિષદ	૧-૫૦

વેદાંત-તત્ત્વજ્ઞાન

યોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણ (બે ગ્રંથોમાં)	૨૫-૦૦
પાતંજલ યોગસૂત્ર-ભાવાર્થ-વિવેચન સાથે	૩-૫૦
તિચારસાગર-વેદાંતનો મહાન ગ્રંથ	૬-૦૦
વેદાંતસિદ્ધાંતમુક્તાવલી-સરળ ભાષાંતર સાથે	૨-૦૦
પંચોક્તરુ-અધ્યાત્મવિદ્યાનો ગ્રંથ	૨-૦૦
દૃષ્ટ-દૃષ્ટવિવેક	૦-૨૫

વેદાંતચંદ્રકોષ-૬૩૨ અક્ષર ગ્રંથો અર્થ સાથે	૦-૭૫
યોગાભ્યાસ અને આસનવિધિ	૧-૨૫
આત્મરમ્યાયણ-વેદાંતી રામાયણ	૨-૦૦
જ્ઞાનવાણી-મનનીય લેખો	૨-૦૦
જ્ઞાનવહારી-સ્વામી માધવતીર્થકૃત	૦-૭૫
ભાવવિવાસ-સંસ્કૃતિનું ચરણ	૩-૦૦
ત્રિપુરાસરજ-જ્ઞાનપદ્મ	
મૂળ સંસ્કૃત પરથી અનુવાદિત	૧-૫૦
જીવનમુક્તિવિવેક-સ્વામી વિદ્યારણ્ય કૃત	૧-૫૦
લગ્નયોગવાસિષ્ઠસાર-મૂળ શ્લોકો સમજૂતી સાથે	૧-૦૦
જ્ઞાનનાં ઝરણાં-જિજ્ઞાસુને લખેલા પત્રો	૦-૭૫
જ્ઞાન અને કર્મ (સ્વામી માધવતીર્થ)	૦-૪૦
હઠયોગપ્રદીપિકા-સરળ ભાષાંતર	૨-૫૦

શ્રીમત્ શંકરાચાર્યનાં પુસ્તકો

ઉપદેશસાહસ્ય-મૂળ સાથે સરળ ભાષાંતર	૪-૦૦
મહિરત્નમાળા-મૂળ શ્લોકો ભાષાંતર સહિત	૧-૫૦
સ્તોત્રસંગ્રહ-૪૧ સ્તોત્રો મૂળ સાથે ભાષાંતર	૩-૦૦
સોદંબીરહરી-સરળ અનુવાદ સાથે	૦-૭૫
વિવેકમૂલમણિ-જ્ઞાનપ્રાપ્તિનું નિરૂપણ	૩-૦૦
પ્રશ્નોત્તરમાળા ને જીવનમુક્તિઆર્નદવહારી	૦-૨૫
પ્રભોધસુધાકર અને તત્ત્વભોધ-સરળ અનુવાદ	૦-૫૦
મોહમુદ્ગર અને ભીષ્મ દય રત્નો	૧-૫૦
હસ્તામલકસ્તોત્ર અને વાક્યસુધા-અંતે સ્તોત્રોનો મૂળ સાથે સરળ અનુવાદ	૦-૩૦
જાતશ્લોકી-મૂળ સાથે સરળ ભાષાંતર	૧-૨૫

ગીતા-વિષયક

શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા-ગુજરાતી વિધિ	૧-૦૦
શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા-સંસ્કૃત શ્લોકો	૧-૦૦
ગીતા એકસપેઈન્ડ બાય જાનેશર-અંગ્રેજીમાં	૮-૦૦
" " " પાર્કુ પૂર્કુ	૧૦-૦૦
ઈન્દ્રોક્ષજન ટુ ગીતા એકસપેઈન્ડ	૦-૬૦
અવધૂતગીતા-મૂળ સાથે સરળ ભાષાંતર	૨-૫૦
અજાવકગીતા-મૂળ સાથે ભાષાંતર	૧-૨૫
શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા-ગોટા અક્ષરમાં	૩-૦૦

સ્તોત્રો-માર્થના

વૈદિક વિનય (ત્રણ ખંડિમાં) ભાષાંતર સાથે	૭-૫૦
યોગ્ય ગ્રંથો-શ્લોકો, અર્થ, ભાષાંતર ને વિવેચન	૨-૫૦
સંખ્યાપદ્યતિ-ત્રણ કાળની સંખ્યાની સમજૂતી	૦-૭૫
નિત્યપાઠ-પાઠ કરવા જેવાં સ્તોત્રો-પદો	૧-૫૦
શિક્ષાપત્રી-મૂળ સાથે ભાષાંતર	૦-૭૫
સુભાષિત નીતિમંજરી-૧૦૫૬ શ્લોકોનો સંગ્રહ અર્થ સાથે	૩-૦૦
વિષ્ણુસહસ્રનામ-નિત્યપાઠ કરવા માટે	૦-૮૦
વિષ્ણુસહસ્રનામસ્તોત્રમ-ગુજરાતી લિપિમાં સત્યનારાયણની કથા-પૂજા અને અર્થ સાથે	૧-૫૦
એકાદશીમાહાત્મ્ય-(છાંદમકૃત) ભાર માસની એકાદશીઓનું માહાત્મ્ય	૨-૦૦
શિવમહિમસ્તોત્ર-સમશ્લોકી ભાષાંતર સાથે	૧-૨૫
કંઠભૂષણમ્-પ્રસિદ્ધ શ્લોકો અર્થ સાથે	૦-૪૦
પ્રાતઃ અને સાંપકાળની પ્રાર્થના-ગુજરાતી લિપિમાં જુદી જુદી પ્રાર્થનાઓ	૧-૦૦
પુરુષોત્તમમાસમાહાત્મ્ય-સરળ ભાષાંતર	૬-૦૦
જપ અને નામસ્મરણ-વે. વામનરાવ પ્રા. પટેલ	૨-૫૦
ગંગામાતા-માહિતી અને સ્તોત્રો	૦-૭૫
ઋદ્ધાશ્વાધી-અન્વય, અર્થ અને મહિમસ્તોત્ર સાથે	૧-૭૫
હરિપાઠ-મૂળ સાથે ભાષાંતર	૦-૫૦
બોધમાળા-૧૦૮ મનનીય આદેશો	૦-૭૫
મનના શ્લોક-સરળ અનુવાદ ટિપ્પણ સાથે	૨-૫૦
સ્વાશ્વાસુધા-ઉપચોગી સંગ્રહ અર્થ સાથે	૬-૦૦
હનુમાનચાલીસા-નિત્યપાઠ માટે	૦-૩૦
જપજી-મૂળ સાથે ભાષાંતર	૨-૦૦

ઉપદેશો-વાર્તાલાપો

ઈશ્વરના સંબંધિયમાં-પ્રસંગો અને અનુભવો	૬-૦૦
શ્રી રમણવાણી-આધ્યાત્મિક પ્રશ્નોના ઉત્તરો	૧-૨૫

પરમહંસ રામકૃષ્ણદેવનાં વચનામૃત	૦-૭૫
વિવેકાનંદનાં વચનામૃત-બોધપ્રદ વચનો	૦-૭૫
સ્તોત્રની અનુભવવાણી-સ્તોત્રોના અનુભવોના દોહનરૂપ આત્મજ્ઞાનનાં અગમ્ય તત્ત્વો	
સરળ ભાષામાં	૫-૦૦
રામયોગ-વિવેકાનંદ યોગ ઉપર આપેલાં વ્યાખ્યાનોના સંગ્રહ	૧-૨૫
શ્રીરામકૃષ્ણકથામૃત (ભાગ ૧-૨)	૬-૦૦
આત્માની ઓળખ-પ્રયોગ અનુભવનંદજી	૦-૭૫
મળવાન બનો !-કર્મ વિષયક મનનીય ઉપદેશ મૂળ જાગ્યો સાથે	૧-૦૦
સંસારમાં સ્વર્ગ-પીતાના કર્મયોગ અને જ્ઞાનયોગને સમજાવતું પુસ્તક	૬-૦૦
બોધદાયક કથાઓ-પ્રાસંગિક ભજનો અને દૃષ્ટાંતોવાળાં આખ્યાનો	૧-૫૦
બોધક વાતો-૭૭ બોધવાર્તાઓ	૨-૦૦
પ્રભુમયજીવન	૨-૫૦

કાવ્યો-આખ્યાનો

કાવ્યમાધુર્ય-૧૫૪ કાવ્યો ટીપ્પણ સાથે	૩-૫૦
કાવ્યસંક્ષિપ્ત-કવિ દલપતરામ ડાહ્યાભાઈ	૧-૫૦
મહાકવિ દધીયિ અને ભીલો બે આખ્યાનો	૦-૫૦
સુગ્રીવ તથા નૃસિંહકુંવર (બે આખ્યાનો)	
(કવિ છાંદમકૃત)	૦-૩૭
ઓખાહરણ-પ્રેમાનંદકૃત મોટા અક્ષરોમાં	૧-૦૦
સુદામાચરિત્ર-પ્રેમાનંદકૃત ભાવભર્યું ચરિત્ર	૦-૪૦
નળાખ્યાન-સચિત્ર આખ્યાન	૧-૫૦
કવિતાસંગ્રહ (ભા. ૧ લો) લોપ વાચનમાળાનો ગુજરાતી ૨ થી ૭ મીનો સંગ્રહ	૧-૦૦
કવિતાસંગ્રહ (ભા. ૨ જો) ગુજરાતી ૧ થી ૭ મીનો સંગ્રહ	૦-૭૫
કવિ ગંગ કહે...સુન થાપ અકબર	
૨૧૦ કવિતાવાદ શ્રીધરાણી	૦-૫૦

વધુ વિગત માટે વિસ્તૃત સચિપત્ર મંગાવો :

સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય } સ્વામી અખંડાનંદ માર્ગ, અમદાવાદ
અને ૧૪૮, મિન્સેસ સ્ટ્રીટ, સુબર્બ-૨